

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA MENEJMENT UNIVERSITETI**

**IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNI
O'QITISHNING DOLZARB MASALALARI:
MUAMMO VA YECHIMLAR**

**Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman
2025-yil 24-25-oktabr**

II

Qarshi-2025

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA MENEJMENT
UNIVERSITETI

IJTIMOIIY-GUMANITAR
FANLARNI O‘QITISHNING
DOLZARB MASALALARI:
MUAMMO VA YECHIMLAR

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallar to‘plami

II QISM

Qarshi-2025

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 27-dekabrda 490-sonli buyrug'ining ijrosini ta'minlash maqsadida Axborot texnologiyalari va menejment universitetida 2025-yil 24-25-oktyabr kunlari tashkil etilgan "Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishning dolzarb masalalari: muammo va yechimlar" mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to'plamida Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishda raqamli transformatsiya va sun'iy intellektdan foydalanish, raqamli jamiyatda zamonaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanishning istiqbollari, uzluksiz ta'limda inkluziv ta'lim tizimini takomillashtirish tendensiyalari, tarixiy, falsafiy va psixologik muammolarni hal qilishda ijtimoiy-gumanitar fanlarning ahamiyati, shuningdek, tilshunoslikning zamonaviy muammolari va ularning yechimlari, milliy va xalqaro tajribalar, ularni o'qitishdagi dolzarb muammolar va ularning samarali yechimlarini o'rganishga bag'ishlanadi. Anjumanda sun'iy intellekt tizimlari asoslari, gumanitar fanlarni o'rgatishda raqamli vositalardan foydalanish tajribalari, ilg'or pedagogik texnologiyalar va ularni ta'lim jarayoniga integratsiyalash, Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish sohasida bajarilayotgan fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlar natijalarini tahlil qilish, samarali ishlanmalarni amaliyotga tatbiq etish uchun tavsiyalar ishlab chiqildi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishning dolzarb jihatlari, sohada xizmatlarni xalqaro talablar doirasida olib borish, mazkur sohalarga innovatsiya texnologiyalarini va ilmiy-texnikaviy ishlanmalarni joriy etish bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqishda tahliliy mulohazalar bildirilgan.

Ushbu to'plamning chop etilishi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Vazirlar Mahkamasining ilm-fan sohasidagi farmonlari, qarorlari ijrosini amalga oshirishga bag'ishlangan.

Taqdim etilayotgan to'plam ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy ta'lim muassasalari, axborot texnologiyalari sohasi mutaxassislari hamda amaliyotchi pedagog mutaxassislar hamda keng jamoatchilikka mo'ljallangan.

Bosh muharrir: Z.U.Sunnatov-Axborot texnologiyalari va menejment universiteti rektori.
Bosh muharrir o'ribosari: A.H.Berdiyev-Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor
Mas'ul muharrir: M.X. Allanazorov – "Pedagogika" kafedrasi mudiri
Texnik muharrir: D.Shaxmuradova—"Pedagogika" kafedrasi dotsenti

Tahririyat hay'ati a'zolari:

G'. Berdiyev – Ilmiy bo'lim boshlig'i
J. Ibragimov – "Filologiya" kafedrasi mudiri
G'. Karomov – "Tarix" kafedrasi mudiri
K. Xolov – "Matematika" kafedrasi mudiri
A. Aliqulov – "Iqtisodiyot" kafedrasi mudiri
A. Rustamov – "Axborot texnologiyalari" kafedrasi mudiri
X. Nomozov – "Tarix" kafedrasi dotsenti
T. Ergashev – "Filologiya" kafedrasi o'qituvchisi
L.Berdiyeva – "Pedagogika" kafedrasi katta o'qituvchisi
G.Xolmatova – "Pedagogika" kafedrasi katta o'qituvchisi
M.Uzoqova – "Pedagogika" kafedrasi o'qituvchisi
M.Ergasheva – "Pedagogika" kafedrasi o'qituvchisi

Mazkur to'plam Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Kengashining 2025-yil 18-oktyabrda navbatdan tashqari 3-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilindi.

To'plamga kiritilgan ma'lumotlar to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldirlar.

©Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2025-yil

**IV SHO‘BA: TARIXIY, FALSAFIY VA PSIXOLOGIK MUAMMOLARNI HAL
QILISHDA IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING AHAMIYATI
AGRAR TA‘LIM TIZIMI VA MUTAXASSISLAR TAYYORLASHNING ASOSIY
YO‘NALISHLARI: QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA (1991–2024 YILLAR)**

Sherzod Normatov

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti

Sayfiyev Sardor Sarvar o‘g‘li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyati misolida O‘zbekiston agrar ta‘lim tizimining rivojlanish bosqichlari va mutaxassislar tayyorlash jarayonining asosiy yo‘nalishlari tahlil etilgan. 1991–2024 yillar oralig‘ida mamlakatda agrar sohaga ixtisoslashgan oliy o‘quv yurtlari, kasb-hunar maktablari va o‘rta maxsus ta‘lim muassasalarida amalga oshirilgan islohotlar, ularning kadrlar tayyorlashdagi o‘rni va samaradorligi ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, agrar sohada raqamli texnologiyalarni joriy etish, innovatsion yondashuvlar, xalqaro hamkorlik dasturlari hamda mintaqaning tabiiy-iqtisodiy sharoitiga mos kadrlar tayyorlashning dolzarb masalalari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: agrar ta‘lim tizimi, mutaxassislar tayyorlash, Qashqadaryo viloyati, islohotlar, innovatsiyalar, raqamli texnologiyalar, agrar kadrlar, ta‘lim tizimi rivoji.

KIRISH

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, agrar soha mamlakat iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri sifatida tub o‘zgarishlarni boshdan kechirdi. Shu bilan birga, sohaning samarali faoliyat yuritishi uchun malakali mutaxassislarni tayyorlash zarurati kun tartibiga chiqdi. Agrar ta‘lim tizimi, avvalo, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining ilmiy asosda rivojlanishini ta‘minlash, zamonaviy texnologiyalarni amaliyotga joriy etish hamda yoshlarni agrar kasblarga yo‘naltirishda asosiy o‘rinni egallaydi.

1991–2024 yillar davomida O‘zbekistonning janubiy hududlaridan biri — Qashqadaryo viloyatida agrar ta‘lim tizimi bosqichma-bosqich takomillashib bordi. Viloyatda tashkil etilgan oliy ta‘lim muassasalari, kollej va texnikumlar agrar yo‘nalishdagi kadrlar tayyorlashda yetakchi o‘rin tutdi. So‘nggi yillarda esa bu jarayon innovatsion yondashuvlar, raqamli o‘qitish texnologiyalari va xalqaro tajriba asosida yangi bosqichga ko‘tarildi. Mazkur maqolada aynan shu jarayonlarning bosqichlari, tendensiyalari va ularning mintaqa agrar sohasiga ta‘siri ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

O‘zbekiston agrar ta‘lim tizimining shakllanishi va rivojlanishi bo‘yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi o‘ttiz yillik davrda bu yo‘nalish mamlakatning iqtisodiy siyosati, qishloq xo‘jaligi islohotlari va ta‘lim tizimining modernizatsiyasi bilan chambarchas bog‘liq holda taraqqiy etib kelmoqda. 1990-yillarning boshlarida agrar sohada kadrlar tayyorlash asosan sobiq ittifoq davrida shakllangan tizim asosida olib borilgan bo‘lsa, keyingi yillarda milliy kadr siyosati, ta‘lim mazmuni va metodikasini tubdan yangilashga alohida e‘tibor qaratildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Tadqiqot mavzusiga oid adabiyotlarda (X. Xolmatov, B. Abdug‘aniyev, N. Mavlonov, Sh. Shodmonov, A. Nishonov va boshqalar asarlarida) agrar ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish, o‘quv dasturlarini zamonaviy mehnat bozori talablari asosida yangilash, o‘qituvchilarning malakasini oshirish hamda ilm-fanni ishlab chiqarish bilan integratsiyalash masalalari keng yoritilgan. Xususan, Qashqadaryo viloyati misolida olib borilgan tadqiqotlarda bu hududning tabiiy-iqtisodiy imkoniyatlari, agrar ta‘lim muassasalarining infratuzilmasi va ularning hududiy mehnat bozori ehtiyojlarini qondirishdagi o‘rni alohida o‘rganilgan.

So‘nggi yillarda Prezidentimiz tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan “Yangi O‘zbekiston – yangi ta‘lim” konsepsiyasi, “Qishloq xo‘jaligini 2030 yilgacha rivojlantirish strategiyasi”, shuningdek, “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”

agrar ta'lim tizimining tashkiliy, metodik va ilmiy asoslarini yanada takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Ushbu hujjatlar ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish, xalqaro standartlarga mos kadrlar tayyorlash va ularning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishni nazarda tutadi.

MUHOKAMA

O'zbekiston agrar ta'lim tizimining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari, ayniqsa, 1991–2024 yillar oralig'ida Qashqadaryo viloyati misolida olib qaralganda, mamlakat agrar siyosatidagi ustuvor yo'nalishlar bilan bevosita bog'liqdir. Mustaqillikning dastlabki yillarida agrar ta'lim tizimi sobiq ittifoqdan meros bo'lib qolgan ma'muriy-boshqaruv tamoyillari, eskirgan o'quv dasturlari va moddiy-texnik bazaning yetishmasligi bilan tavsiflanar edi. Shu bois, 1990-yillarning o'rtalaridan boshlab agrar yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlari faoliyatini milliy mehnat bozori ehtiyojlariga moslashtirish, o'quv jarayoniga zamonaviy ilmiy yondashuvlarni joriy etish zarurati paydo bo'ldi.

Qashqadaryo viloyatida bu jarayon, avvalo, qishloq xo'jaligi tarmoqlarining o'sishi, fermerlik harakatining shakllanishi hamda yangi ishlab chiqarish munosabatlarining vujudga kelishi bilan uyg'un holda kechdi. 2000-yillardan boshlab Qarshi davlat universiteti, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, shuningdek, tumanlardagi kasb-hunar kollejlari va texnikumlarda agrar yo'nalishdagi mutaxassisliklar kengaytirildi. Bu o'quv muassasalari agrar ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan muhandis-texnolog, agroekolog, iqtisodchi, veterinariya va agrosanoat menejerlarini tayyorlashda muhim rol o'ynadi.

2017 yildan boshlab mamlakat miqyosida agrar ta'limni modernizatsiya qilish siyosati yangi bosqichga ko'tarildi. Prezident qarorlari bilan qishloq xo'jaligi ta'lim muassasalarida "raqamli agronomiya", "agroinjeneriya", "resurslarni tejovchi texnologiyalar", "suv resurslarini boshqarish" kabi yangi mutaxassisliklar joriy qilindi. Qashqadaryo viloyatidagi o'quv yurtlarida ham bu jarayon faol amalga oshirilib, raqamli laboratoriyalar, zamonaviy kompyuter sinflari va amaliy tajriba maydonlari tashkil etildi.

Shuningdek, agrar ta'limni ishlab chiqarish bilan integratsiyalash jarayoni muhim ahamiyat kasb etdi. Xususan, Qashqadaryo viloyatidagi yirik fermer xo'jaliklari, issiqxona majmualari, suv xo'jaligi tashkilotlari va chorvachilik komplekslari bilan hamkorlikda talabalarining amaliyot dasturlari ishlab chiqildi. Bu esa nazariy bilimlarning amaliyot bilan uyg'unlashuvini ta'minladi hamda bitiruvchilarning bandlik darajasini oshirdi.

Biroq tahlillar shuni ko'rsatadiki, ayrim muammolar hali hamon mavjud: o'qituvchilarning malakasini oshirish tizimi yetarli darajada takomillashmagan, ayrim ta'lim dasturlarida innovatsion komponentlar kam, shuningdek, xalqaro hamkorlik va ilmiy loyihalarga jalb etish ko'lami cheklangan. Shu bois, keyingi bosqichda agrar ta'lim tizimini xalqaro akkreditatsiya standartlariga moslashtirish, xorijiy universitetlar bilan qo'shma dasturlarni kengaytirish va mahalliy ilmiy tadqiqotlarni amaliyotga yo'naltirish zarur.

NATIJALAR

Ma'lumki, mamlakatimiz iqtisodiyotining rivojida sanoat bilan bir qatorda qishloq xo'jaligi ham muhim hissa qo'shib kelmokda. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra, 2018 yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy hajmining 70,9 foizi dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklariga, 26,9 foizi fermer xo'jaliklariga, 2,2 foizi esa qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to'g'ri kelgan [1].

Birok, so'nggi yillarda xom-ashyo resurslarini chuqur qayta ishlash va yuqori qo'shilgan qiymatli tovarlar ulushini oshirishga qaratilgan siyosatning amalga oshirilishi natijasida mamlakatning yalpi ichki mahsuloti (YAIM) tarkibida qishloq xo'jaligi ulushining pasayishi va sanoat, xizmat ko'rsatish sohaslarining ulushining ortishi kuzatilmokda. Albatta, bugungi kunda agrar sohani yanada rivojlantirishda zamonaviy bilim, kasb va malakaga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham bu sohada malakali va jahon tajribasiga ega bo'lgan mutaxassislarning faol ishtiroki orqali respublikada

oziq-ovqat mustaqilligiga erishish va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish yo'lida izchil ishlar olib borilmokda.

Birok, shu bilan birga, mamlakatimiz aholisining 49 foizi yashaydigan qishloq joylarda demografik, mehnat va iqtisodiy salohiyatlar jamlanganiga qaramasdan, ular uchun zarur sharoitlar yaratilmagan, turmush darajasi va sifatini oshirishga yetarlicha e'tibor berilmagan. Jumladan, so'nggi yillarda paxta, g'alla va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda muhim hissa qo'shgan dehqon-fermerlarning va boshqa aholi toifalarining hayotiy-maishiy ehtiyojlari to'liq qondirilmagan [2].

Mustaqillikning dastlabki yillarida respublikamizning janubiy hududlarida qishloq xo'jaligi sohasida mutaxassislarni joylashtirishdagi kamchiliklar, tajribali qishloq xo'jaligi mutaxassislarning bilimidan to'la foydalanilmaslik, ma'muriy-bo'yruqbozlik, qo'shib yozish, mahalliy hududning yer tarkibi, tuzilishi va hosildorligini to'liq o'rganilmasligi kabi muammolar mavjud bo'lgan. Bu holatlar qishloq aholisining turmush darajasini oshirishga jiddiy to'siq bo'lib qolgan edi.

Janubiy hududlarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun qulay yer va ekin maydonlari mavjud bo'lsa-da, mustabid tuzum davridagi paxta yakkahokimligi siyosati natijasida ko'p maydonlarga paxta ekilishi, ishlov berish texnologiyasining pastligi yerlarning tabiiy holatini buzilishiga olib keldi. Natijada, qishloq aholisining hayotida jiddiy muammolar paydo bo'ldi. Bu holatning asosiy sabablaridan biri mutaxassislarga bo'lgan talabning pastligi, ularning ma'suliyatning e'tibordan chetda qolishi va agronomiya mutaxassislarning ishiga to'g'ri yondashilmasligidir.

Qishloq xo'jaligining asosiy tayanchi bo'lgan agronomiya sohasi e'tibordan chetda qoldi. Yangi ekin turlari va navlarning noto'g'ri tanlanishi, mintaqaning iqlimi va tuproq tarkibini hisobga olmasdan ekilishi natijasida hosildorlik pasayib, rejalar bajarilmay qoldi. Natijada, chetdan navlarni olib kelish va ularning sharoitga moslashmasligi oqibatida hosildorlikning pasayishi kuzatildi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida mutaxassislarga bo'lgan talabning pastligi va ularning ishiga to'g'ri yondashilmasligi natijasida minglab agrar mutaxassislari ishsiz qoldi. Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida 12-15 ming agrar mutaxassislari ishsiz qoldi. Ularning o'rniga agrar sohani bilmaydigan boshqa soha xodimlari kelib, bu sohaning rivojlanishiga to'siq bo'ldi.

1994-1995 yillarda qabul qilingan qarorlar orqali qishloq xo'jaligi sohasidagi islohotlarni amalga oshirish borasidagi chora-tadbirlar belgilandi. 1996 yilda qishloq va suv xo'jaligi vazirliklari birlashtirildi. Shu yili qabul qilingan qarorlarda qishloq xo'jaligida mutaxassislarni tayyorlash va ularni ish bilan ta'minlash muhim vazifa sifatida ko'rsatildi.

Qishloq xo'jaligi sohasida yangi texnologiyalarni joriy etish, hosildorlikni oshirish va yerning unumdorligini saqlash uchun mutaxassislarning faoliyati alohida ahamiyatga ega. Natijada, qishloq xo'jaligi sohasida yaxshi natijalarga erishildi. Hosildorlik oshdi, fermer xo'jaliklarining soni ko'paydi, qishloq aholisining turmush sharoiti yaxshilandi.

Kelajakda qishloq xo'jaligini yanada rivojlantirish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, mutaxassislarni tayyorlash va ularning ishini qadrlash muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

XULOSA

O'zbekiston agrar ta'lim tizimi so'nggi o'ttiz yildan ortiq davr mobaynida mamlakat iqtisodiyotining ustuvor tarmoqlaridan biri — qishloq xo'jaligining ehtiyojlariga mos ravishda izchil rivojlanib kelmoqda. Qashqadaryo viloyati misolida o'rganilgan jarayonlar shuni ko'rsatadiki, agrar mutaxassislarni tayyorlash tizimi 1991–2024 yillar davomida bir necha bosqichli evolyutsiyani boshdan kechirgan. Dastlab sobiq ittifoqdan meros qolgan o'quv tizimi milliy asosga o'tkazildi, keyinchalik esa mazmunan yangilanish, innovatsion yondashuvlar va zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish bosqichlari amalga oshirildi.

Qashqadaryo viloyatida agrar ta'lim muassasalari faoliyati hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatib, mehnat bozorini malakali kadrlar bilan ta'minlashda muhim

o‘rin tutdi. Shu davrda agrar yo‘nalishdagi oliy ta‘lim muassasalari, kasb-hunar maktablari va texnikumlar sonining ortishi, yangi mutaxassisliklarning joriy etilishi hamda xalqaro tajribalarning tatbiqi agrar kadrlar tayyorlash tizimining samaradorligini oshirdi.

Shu bilan birga, ayrim tizimli muammolar — ilmiy tadqiqotlarning ishlab chiqarish bilan uzviy bog‘lanmaganligi, o‘qituvchilarning malaka oshirish tizimidagi sustkashlik, zamonaviy o‘quv-uslubiy bazaning yetarli darajada rivojlanmagani — bu sohaning keyingi bosqichdagi ustuvor vazifalari sifatida namoyon bo‘lmoqda.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o‘rganish va keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan // ilmiy-ommabop qo‘llanma. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2019. – B.5.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o‘rganish va keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan // ilmiy-ommabop qo‘llanma. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2019. – B.131.
3. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqarorlik taraqqiyot yo‘lida. – Toshkent: O‘zbekiston, 1998.
4. Karimov I.A. Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo‘ldida. 16 tom. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008.
5. Karimov I.A. Xalq bilan hamnafas yashash va ishlash - oliy burch. Xalq deputatlari Surxondaryo viloyat Kengashi sessiyasida so‘zlagan nutqi // Ma‘rifat, 2000 yil 25 mart.
6. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo‘lidan. Qashqadaryo viloyati Kengashi sessiyasida 1995 yil 29 noyabrda so‘zlagan nutqi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996.
7. Surxondaryo viloyat hokimligi. Iqtisodiyot va statistika bosh boshqarmasi, barinchi kitob. – Termiz, 1996.
8. Xomitov K.Z. Malakali agrar mehnat bozorining shakllanishi (Qashqadaryo viloyati misolida). Iqtisodiyot fanlari nomzodi ... diss. – Toshkent, 1999.

YOSHLARDA EKOESTETIK IDEALNI SHAKLLANTIRISH TAJRIBALARI.

Niyazov Sobirjon Sodiqovich

axborot texnologiyalari va menejment universiteti

TARIX KEFEDRASI f.f.b.f.d. (PhD) E.mail:niyazov.s.@ mail.ru

Aslonova Ruxshona Kamoliddinovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya Maqolada yoshlarda ekoestetik tafakkurni shakllantirishning regulativ imkoniyatlari falsafiy tahlil qilingan. Bunda ekoestetik tafakkur hodisasi, uni shakllantiruvchi obyektiv va subyektiv omillar, bundan tashqari ekoestetik tafakkurning individuallik jihatlari ochib berilgan. Maqoladagi eng muhim jihatlardan biri unda ekoestetik tafakkurning dunyoda sodir bo‘layotgan global ekologik muammolarni hal etishdagi regulativ, boshqaruv imkoniyatlari va ushbu imkoniyatlardan foydalanish istiqbollari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Ekoestetik tafakkur, regulatsiya, obyektiv va subyektiv omillar, individuallik, ekologiya, go‘zallik, nafosat,estetika, globallashuv, boshqaruv, badiiy obraz, dunyoni estetik o‘zlashtirish.

Аннотация. В статье осуществляется философский анализ формирования экоэстетического мышления и ее регулятивные возможности. Изучается экоэстетическое мышление как социально-философское явления, а также объективные и субъективные факторы которые формируют экоэстетическое мышления. Кроме того раскрывается индивидуальные аспекты экоэстетического мышления. Один из важных моментов в статье анализировалась регулятивные возможности экоэстетического мышления в решении глобальных экологических проблем.

Ключевые слова: Экоэстетическое мышление, регуляция, объективные и субъективные факторы, индивидуальность, экология, красота, прекрасное, эстетика, глобализация, управление, художественный образ, эстетическое усвоивание мира.

Annotation. The article provides a philosophical analysis of the formation of eco aesthetic thinking and its regulatory capabilities. Eco- aesthetic thinking is studied as a social philosophical phenomenon. As well as objective and subjective factors form eco aesthetic thinking. In addition, individual aspects of eco aesthetic thinking are revealed. One of the important points in the article analyzes the regulatory capabilities of eco aesthetic thinking in solving global environmental issues.

Key words: Eco aesthetic thinking, regulatory, objective and subjective factors, individually, ecology, beauty, aesthetics, globalization, rule, artistic, aesthetic learning of the world.

Keyingi davrda dunyoda fan-texnika taraqqiyoti, urbanizatsiya jarayoni kuchayishi, tabiatga demografik bosim kuchining oshgan sharoitida tabiatga antropogen munosabatning mavjud usul-vositalari ekologik halokatga olib kelishi muqarrarligini anglagan dunyo ilmiy hamjamiyati “kompyuterdan omochga qaytish” nazariyasini ilgari surmoqda. Ayniqsa, Yevropa va Amerikada XX asr o‘rtalarida vujudga kelgan invayromentalizm nazariyasi tarafdorlari bu g‘oyani izchil qo‘llab-quvvatlashi kuzatilmoqda. [-C.67-70.] Zero, faoliyatida tor doiradagi iqtisodiy determinizmga, utilitarizm va merkantilizm psixologiyaga asoslangan turli ta’limotlarning “optimistik ruhi” keng jamoatchilik tomonidan munosib tadqiq obyektiga aylanishi tasodifiy emas.

Ekologik voqelikni estetik idrok qilish va badiiy ifodalashdan iborat ma’naviy hodisasi, tabiat muhofazasining (subyektiv omili sifatida) eng umumiy va obyektiv qonuniyatlarini namoyon qiladi. Bu qonuniyat, o‘z navbatida, “tabiat-jamiat-inson-san’at” tizimi munosabati yo‘nalishlarining (ekologik yoki antiekologik) xarakterini belgilab berishi bilan san’atning ekologik borliqqa ta’siridagi subyektiv omil maqomini, vujudga kelishining obyektivligini ham, funksiyasi yaxlitligini ham, istisno qilmaydi. Bulardan tashqari, shaxs ekologik ongining tabiatni muhofaza qilish faoliyatini, tabiatga estetik munosabatni shakllantirish orqali tashkillashtirish, boshqarish va nazorat qilishdan iborat funksional rolini: 1) tabiatga estetik munosabat ekologik amaliyotni ideallashtirilgan badiiy obrazlarda aks ettirishning usullari va vositalarini takomillashtirish; 2) ekologiya tarixida yaratilgan tarixiy merosni, ijtimoiy ekologik tajribalarni badiiy obrazlarda umumlashtirish; 3) ekologik estetik qadriyatlarni “seleksiya” qilish, an’analarni saqlab, ijodiy rivojlantirib transformatsiya kommunikatsiyasi “infrastrukturasini” yaratish, “texnologiyasini” mukammallashtirishni e’tiborga olish kerak.

Buning uchun ekologik ong va madaniyatni “estetik borliqqa” ko‘chirishning obyektiv shart-sharoitlari va subyektiv omillarini uyg‘unlashtiruvchi imkoniyatlarni qidirib topish hamda reallashtirish asosiy vazifa hisoblanadi.

Umuman, “shaxs ekologik ongi va madaniyatining tabiatga estetik munosabat xarakteriga va yo‘nalishlariga ta’siri jarayonida badiiy axborot, san’at janrlari va turlarining maxsus funksional yo‘nalishlari va xususiyatlari shakllanadi. [-B.26.]. Ularning ekologik voqelikka mutanosibligini belgilaydigan universal mezon insonning tabiatga estetik munosabatini badiiy obrazlarda, san’at asarlarida hissiy-emotsional ifodalash va uni uzatish usullari, vositalari samaradorligiga bog‘liq bo‘ladi. Shu bilan birga, shaxs ekologik ongi va madaniyati fenomenining tabiatga estetik munosabati bir tomondan individual xarakterga ega bo‘lib, ijtimoiy-ekologik mohiyatini badiiy obrazlarda ifodalaydi va maxsus usullar, vositalar orqali ma’naviy hayot sohalariga aylantiradi. [-B-8.9.]. Ikkinchi tomondan esa, shaxs ekologik ongi, madaniyati, estetik tajriba asosida, dunyoning ekologik manzarasini “badiiy o‘zgartirishi” bilan, uning funksional ahamiyatini namoyon qiladi va asosiy vazifalarini belgilab beradi.

Bunda asosiy muammo, yuqorida ko‘rsatilgan, barcha sohalar, yo‘nalishlar integratsiyasini tashkillashtirish va boshqarishning samarali usul-vositalarini topish, jarayon izchilligini ta’minlash mexanizmlarni aniqlashdan iborat. Hozir planetar masshtabda vujudga kelgan global ekologik muammolar yaxlitligini hal qilish zaruriyati, turli madaniyat

sohalarining, barcha ijtimoiy munosabatlarning madaniyat shaklida namoyon bo'lishi nazarda tutilmoqda tabiatga estetik munosabatni shakllantirish masalasida umumiy pozitsiyaga ega. Chunki, insoniyat sivilizatsiyasi natijalarini kelajak avlod uchun saqlab qolish mas'uliyati, har qanday milliy, diniy, siyosiy, mafkuraviy iddaolardan voz kechib, umumiy murosaga kelishni taqozo qilishi natijasida, jahon hamjamiyati tomonidan, uning konstruktivratsional usulvositalari, ta'sirchan mexanizmlari qidirilmoqda.

Ekologik faoliyatning tarixiy tajribalari shuni tasdiqlaydi-ki, ekologik muhiti sog'lom bo'lmagan jamiyatlarda tabiatga estetik munosabat "qashshoqligi" va uning boshqa ehtiyojlar ortida qolib ketishi natijasida shakllanadi.[-B15-17.]. Buning ustiga, uni shakllantiruvchi usulvositalar o'ziga bo'lsa, umuman tabiatga estetik munosabat va uni ifodalash shakllari rivojlanishi haqida gap bo'lishi mumkin emas. Chunki inson tabiatni o'zgartirish va o'zlashtirish jarayonida, foydalanayotgan usulvositalar mazmunida, tabiatga estetik munosabatni shakllantiruvchi usulvositalari, texnologiyasi bilan uzviy aloqadorligining nazariy-metodologik asoslarini ta'minlay olmasa, faoliyat, to'liq ma'noda, samarali bo'lmaydi.

Ijtimoiy falsafa va estetika fanlarida tabiatga estetik munosabat subyektlari, uning tuzilishi, funksiyalari nisbatan batafsil tadqiq qilingan. Biroq, nazarimizda bu subyektlar faoliyati samaradorligini ta'minlaydigan usulvositalar, mexanizmlar yaxlitligi tadqiqotchilar diqqat-e'tiboridan chetda qolmoqda. Kuzatishlar shuni tasdiqlamoqdaki, shaxsning "ekoestetik sifatini", nafaqat uni o'rab turgan tabiiy atrof-muhit, landshaft ekologik garmoniyasi (go'zalligi), balki unga munosabatni bilish va uni ifodalash usulvositalari mukammalligi ham belgilaydi. Bu esa, o'z navbatida, ularni takomillashtiruvchi mexanizmlar samaradorligiga bog'liq bo'ladi.[-B.7.].

Eng muhimi, birinchidan, insonning tabiatga estetik munosabati xarakteri ham, ularni badiiy obrazlarda ifodalash maqsadi ham, shu usulvositalar rivojlanish darajasiga mos bo'ladi. Ikkinchidan, umuman tabiatga ekologik munosabat xarakterini, xususan ekoestetik dunyoqarashini belgilaydigan ma'naviy-axloqiy mezonlar yaxshilik va ezgulik, oliyanoblik va mehr-oqibat, or-nomus va andisha kabi muqaddas tushunchalar go'zallikning mohiyatini tashkil qiladi. Uchinchidan, tabiatga estetik munosabatning obyektiv shart-sharoitlari va imkoniyatlarini reallikka aylantirish usulvositalarning maqsadga adekvatligi tamoyili, ularning insonparvarlik mazmunini namoyon qiladi. To'rtinchidan, tabiatga estetik munosabatni shakllantirish usulvositalariga differensial yondashish, uning samaradorligini va intensivligini ta'minlash shartidir. Beshinchidan, ekoestetik qadriyatlar ommaviyligi, uni shakllantirish va transformatsiya qilish usulvositalarini qo'llaydigan subyektlar intellektual salohiyatiga, iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy mexanizmlarining demokratik insonparvarlik xarakteriga mos bo'ladi.

Har qanday jamiyat tabiatni muhofaza qilishning o'ziga xos ma'naviy axloqiy asoslarini yaratib, odamlar ongida ekologik ma'rifiy, axloqiy, huquqiy, diniy, qadriyatlarni shakllantirmasdan, o'z kelajagini ta'minlay olmaydi. Zero, har qanday tarixiy davrda "ma'naviy-ruhiy tiklanish insonning yerga va uning boyliklariga bo'lgan munosabatini o'z ichiga olishi lozim"[-B.530-531.]

Umumlashtirib aytganda, bir tomondan, tabiatga estetik munosabatning aksiologik funksiyasi insonning ekologik faoliyatini tashkillashtirish, boshqarish jarayonlarini muvofiqlashtirishi bilan praksiologik ahamiyat kasb etadi. Ikkinchi tomondan esa, ekoestetik qadriyatlarning praksiologik ahamiyati, ularni hayotga tatbiq qilish usullari, vositalari, texnologiyasi rivojlanishiga bog'liq bo'ladi.

Ekologik faoliyatni ekoestetik qadriyatlarga asosan tashkil qilishning yana bir muhim tomoni, uning tabiatga estetik munosabat usullarini, vositalarini bilish va optimalini tanlashida namoyon bo'ladi. Zero, har qanday amaliy faoliyatda, uning ratsional va konstruktiv usulini qo'llash, natijalar samaradorligini ta'minlaydi. Shu nuqtai nazardan tabiatga estetik munosabatni shakllantirish usulvositalari, texnologiyasi, mexanizmlarining ahamiyatini aniqlash masalasida, ularning praksiologik va gnoseologik, ratsional va irratsional yo'nalishlari

birligini e'tiborga olish zarur. Chunki bu talab, ularning tarixiy-mantiqiy uzviyligi bilan izohlanadi va mustahkam aloqadorligini bildiradi.[7.68.b].

Bu ekoestetik dunyoqarashning ruhiy-amaliy va gnoseologik tomonlari birligini ham ifodalaydi. Chunki inson faoliyati tabiatga estetik munosabat usullarini, vositalarini rivojlantirishga oid turli muqobil nazariyalarni, ilmiy loyihalarni, amaliy xatti-harakat dasturlarini ekologiyalashtirish va estetikalashtirishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABITOYLAR:

1. Бердимуродова А.К.Философско-методологический анализ современного экологического ситуации на пороге XXI века. -Т.: 1999. –С. 67-70.

2.Айматов А.Қ Шахсинг табиятга экоэстетик муносабатини шакллантириш масалалари. -Тошкент: Фан ва технология, 2017. -Б.26.

3.Эшматов М. Экологик вазият: жисмоний заифлик ва маънавий қашшоқлик. //Фан ва турмуш. –Тошкент: 1997. –№3. –Б. 8-9.

4.Усмонов Э. Экологик муносабатларнинг глобаллашуви. //Тафаккур. –Тошкент: 2009. –№4.–Б. 15-17.

5.Умаров Э. Табиат ва туйғулар мусоффолиги // Гулистон. –Тошкент: 1999. –№5–Б.7.

6.Каримов И.А.Ўзбекистон буюк келажак сари. -Тошкент:“Ўзбекистон”,1998.-Б.530-531.

7.Niyazov S.S.Yoshlarda ekoestetik idealni shakllantirishda tabiat turizmining o'рни va roli.Monografiya Qarshi 2025.68-.b

“MAFKURAVIY OMILLAR” TUSHUNCHASI VA UNING YOSHLAR TAFAKKURIGA TA’SIRINI TADQIQ ETISHNING IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLILI

Kenjayev Zarmamat

(Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti)

G-mail:zkenjayev.1983@gmail.com

+998912260506

KIRISH

Ma'lumki, XXI asr boshlarida mamlakatimizda milliy istiqlol g'oyasi konsepsiyasi yaratilgan va u to'g'risidagi fikr va qarashlar shakllana boshlagan, bu xalqimizning eski mafkura tushunchalari hamda omillaridan xalos bo'lishiga xizmat qilgan edi. Uning maqsadi sobiq ittifoq davrida ustuvor bo'lgan va fuqarolarning tafakkuriga singib qolgan “kommunistik g'oya” tushunchasi o'rniga “milliy g'oya” tushunchasini aholining barcha qatlamlari qalbi va ongiga singdirish hamda bu to'g'ridagi dastlabki tasavvurlarni shakllantirishdan iborat bo'lgan edi. Milliy istiqlol g'oyasi konsepsiyasi yaratilgan va uning mazmun mohiyati alohida risola sifatida chop etilgan 2000 yildan keyin o'tgan 15-16 yil davomida ushbu vazifa bajarildi, deyish mumkin.

Xususan, I. Ergashev, X. Xudoyberdiyev, A. Qahramonovlarning 2002 yilda chop etilgan “O'zbekistonning mustaqil taraqqiyot yo'li va mafkuraviy jarayonlar” kitobini ham muhim jihatlar aks etgan dastlabki manbalar qatoriga kiritish mumkin. Ayni payta, s.f.d, professor I. Ergashev mas'ul muharrirligida 2005 yilda chop etilgan “Milliy istiqlol g'oyasi” darsligida ham diqqatga sazavor fikr-mulohazalar bor. Ushbu darslikdagi fikr-mulohazalar va metodologik xulosalar o'sha davrdagi bir necha yillik tajribalarni umumlashtirgani, 2000 yilda nashr etilgan “Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va omillar” risolasida aks etgan tushuncha va omillarni ning amaliyotga joriy etish jarayonining muayyan natijalariga tayanganini alohida ta'kidlash lozim .

Bu borada o'sha yillarda barakali ijod qilgan f.f.d., professor A. Ochildiyevnining 2004 yilda nashr qilingan "Milliy g'oya va millatlararo munosabatlar" hamda "Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar" (2009) kitoblarida mavzuning ba'zi jihatlariga e'tibor qaratilgan .

ADABIYOT TAHLILI

Ushbu yo'nalishda mazkur sohada faol ishtirok etgan olimlardan yana biri f.f.d., professor S. Mamashokirovning "O'zbekistonda yangi jamiyat qurilishining g'oyaviy-mafkuraviy masalalari" hamda ushbu muallifning Sh. Tog'ayev bilan yozgan "Erkin va farovon hayot qurilishining g'oyaviy-mafkuraviy masalalari" kabi kitoblarni ham alohida ta'kidlash lozim .

Xususan, B. Mamarasulovning mazkur dissertatsiyasida ushbu sohadagi g'oyalar evolyutsiyasining 2000 yildan keyingi tadrijiga doir maxsus kism ajratilganini alohida qayd etish joiz. Unda ta'kidlanganidek, "...mamlakatimizda milliy g'oya haqidagi konseptual yondashuvlar shakllanishi va maxsus tadqiqotlar olib borilishi darajasining yangi bosqichga ko'tarilishi O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati ijodiy guruhi tomonidan tayyorlanib, 2000 yilda ko'p ming nusxada chop etilgan va haligacha ko'p bora qayta-qayta nashr qilingan "Milliy istiqlool g'oyasi: asosiy tushuncha va omillar" risolasi bilan bog'liqdir desak, xato bo'lmaydi. Tadqiqotchi B. Mamarasulov yana ta'kidlaydiki, "Avvalo, ushbu risola tasodifiy, biror bir falsafa mutaxassisi yoki Faylasuflar milliy jamiyati tashabbusi emas, balki O'zbekistonning birinchi Prezidenti tomonidan 2000 yil 6 aprelda mafkura masalalariga bag'ishlangan ilmiy va ijodiy jamoatchilik vakillari bilan o'tkazilgan yig'ilish natijalaridan biri bo'lganini qayd etish lozim... Ushbu majlisda "Milliy mafkura - davlatimiz va jamiyatimiz qurilishida biz uchun ruhiy-ma'naviy kuch-quvvat manbai" mavzui bosh masala sifatida qaralgan edi.

Aynan ana shu tadqiqotchining dalillariga ko'ra, ko'plab taniqli olimlar, ijod ahli qatnashgan va tashkil etilishida f.f.d., professorlar O'. Abilov va Q. Nazarovlar faol ishtirok etgan anjumanda Milliy istiqlool mafkurasi konsepsiyasini yaratish uchun maxsus ijodiy guruh tuzish haqidagi qarorga kelingan. Mazkur qaror asosida shakllantirilgan va yetakchi olimlar B. To'rayev, S. Mamashokirov, I. Ergashev, G'. Shoumarov, O'. Abilov, Q. Nazarov, M. Ortiqov, V. Karimova, D. Alimova, A. Umarov, A. Ochildiyev, A. Xolbekov hamda davlat va jamoat arboblari, yetuk olimlar va ijodkorlar X. Sultonov, T. Risqiyev, R. Jumayevlardan iborat ijodiy guruh a'zolari tomonidan 2000 yilning o'rtalarida chop etilgan "Milliy istiqlool g'oyasi: asosiy tushuncha va omillari" risolasi nashrga tayyorlangan. Ushbu risolaning olimlar va mutaxassislar tomonidan yozilgan matnini xalqchil va keng kitobxonlar ommasiga tushunarli tilda nashrga tayyorlashda atoqli ijodkor, yozuvchi va jurnalistlar X. Sultonov, A. Toshxo'jayev, M. Qarshiboyev hamda faylasuf olim Q. Nazarovlarning xizmati katta bo'lganini alohida ta'kidlash lozim .

"Shu maqsadda 2001 yilda O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati tomonidan "Milliy istiqlool g'oyasi" turkumida (14 nomdagi) kitoblar va risolalar to'plami tayyorlandi va ularning har biri "Yangi asr avlodi" nashriyotida 10000 nusxada chop etildi. Ushbu turkumdan joy olgan ta'lim muassasalari uchun 2001 yilda chop etilgan "Milliy istiqlool g'oyasi" o'quv qo'llanmasi, "Milliy istiqlool g'oyasi bo'yicha izohli ko'rgazmali vositalar to'plami", keng kitobxonlar ommasi uchun mo'ljallangan "Milliy istiqlool g'oyasi lug'ati", "Milliy istiqlool g'oyasi: savollar va javoblar" kabi kitoblar soha bo'yicha targ'ibot va tashviqot ishlarida alohida ahamiyatga ega bo'ldi .

B. Mamarasulovning yuqoridagi fikrlarini e'tirof etgan holda uning quyidagi xulosasiga ham asoslanish mumkin: "O'zbekistonda istiqloolning dastlabki yillaridanoq milliy istiqlool mafkurasi nazariyasi ishlab chiqilishi mamlakatimiz mustaqilligini ko'z qorachig'idek asrash, xalqimizni pirovard maqsadlar yo'lida safarbar qilish, uni uyushtirish va jipslashtirish uchun tarixiy zarurat edi, deyish mumkin. Ayni shu paytda, eski mafkuradan voz kechish natijasida paydo bo'lgan bo'shliqni yangi – milliy istiqlool g'oyasi haqidagi nazariya bilan to'ldirish mustaqillikni saqlash va uni mustahkamlash uchun amalga oshirilgan eng muhim qadamlardan biri bo'lganini bugungi tarix isbotlab turibdi" .

Aynan ana shu xulosa O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019 yil 8 apreldagi "O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida milliy g'oyani rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoyishining boshlanishidayoq alohida ta'kidlangani fikrimizning yaqqol dalilidir. Unda alohida ta'kidlanganidek, o'tgan davrda istiqolning dastlabki poydevori qurildi, milliy davlatchilik asoslari tiklanib, hayotning barcha sohalari tub o'zgarishlar va yangilanishlar ro'y berdi.

2017-2021 yillarda O'zbekistonni rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi bu boradagi ishlarning yangi bosqichini boshlab berdi. Bugungi kunda O'zbekiston taraqqiyotining yangi davri boshlandi. Hayotning barcha sohalari kabi, milliy g'oyani ham rivojlantirish va takomillashtirish zarurati paydo bo'ldi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar va yangilanishlar jarayoni ana shuni talab qilmoqda.

Tadqiqotimiz uchun asosiy obyekt bo'lgan "Mafkuraviy omillar" tushunchasining tahliliga kirishar ekanmiz, shuni alohida ta'kidlash joizki, mamlakatimiz ilm-fanida aynan ushbu mavzuga bag'ishlangan alohida dissertatsiyalar, maxsus asarlar va tadqiqotlar nihoyatda kam. Ayni paytda, Q. Nazarovning "Jahon falsafasi qomusi"ning 1-jildida "Mafkuraviy omillar" tushunchasiga kichik bir maqola bag'ishlangan xolos. Ammo biz boshqa o'zbek tilida ushbu sohaga bag'ishlangan asarlarda mazkur mavzuga doir maxsus qismlarga duch kelmadik.

Bizningcha, "Mafkuraviy omillar" mafkura sohasining muhim tarkibiy qismi, uning tub ildizi bo'lmish g'oyaviy mezonlar va ma'naviy omillarni, shu sohaga xos hodisalar, voqea va jarayonlarni, maqsad va muddaolarni o'zida jamlaydigan eng muhim umumiy tushunchalardan biri bo'lib hisoblanadi. Aynan ana shunday o'ziga xoslik va serqirralik mazkur tushunchaning mazmun-mohiyatini, uning yana bir qancha sohalarning tushunchalaridan farqini, maqsad va vazifalari, o'ziga xos xususiyatlarini yaqqol ifodalaydi.

"Mafkuraviy omillar" tushunchasi moddiy dunyodan, uning tuzilmalaridan tamomila farqlanadi. Aksariyat hollarda uning bahosi va qadrini, oqibati va natijalarini aniq statistikada aks ettirish bir muncha murakkab, ularga xos holatlar va muhim tomonlarni aniq raqamlar hamda foizlar bilan baholab bo'lmaydi. Bunday hollarda mazkurtushunchaning inson va jamiyatga, millatlar va mamlakatlar taqdiriga ta'siri, tarixan ravnaq topish va ijtimoiy taraqqiyotdagi o'rni hamda ahamiyatimuhim masaladir. Haqiqatda esa, uning aniq chizmasi, to'laqonli obrazini topish murakkab, ya'ni har qaysi tushunchaning mazmuni, aktualligi, oqibati va natijalarini yana ham taqqoslash va qiyoslash vositasida o'rganish mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu tushuncha shaxsiy rivojlanish, jamiyat tamadduni va mafkuraviy voqeliklar silsilasida birato'la va tez fursatda yuzaga kelmagan. Aniqki, insoniyat minglab yillar davom etgan tarixiy taraqqiyot mobaynida g'oyaviy-mafkuraviy hodisalarga xos hollar va alomatlarini chuqurroq anglab, ulardagi ayrim va umumiy jihatlarini chuqur o'rganib borgan. Ana shu asosda ko'plab tushunchalar va kategoriyalar shakllangan. Ular insonlarning ham ma'nan, ham jismonan yetuklikka erishishi, jamiyat taraqqiyoti, mamlakatlar tarixi hamda taqdirida muhim rol o'ynashda davom etgan. Shu bois, ushbu unsurlar insonning hayot hodisalari va ular bilan bog'liq voqelikning mohiyatini, umrning mazmuni va ma'nosini, o'zining jamiyatdagi o'rni va qadr-qimmatini to'laqonli anglab borishi natijasida shakllangan ma'naviy hodisalardan biridir.

Umuman olganda, "Mafkuraviy omillar" tushunchasi:

a) shu sohadagi munosabat, bog'lanishlarni ifodalovchi umumiy mazmun va xususiyatga ega bo'lgan falsafiy-ideologik atamalardan biridir;

b) bu sohani keng va atroflicha tavsiflagani holda, bir-birini taqozo etadi va bir butunlikda, o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'ladiga omillar majmuidir;

v) obyektiv mazmunga ega bo'lib, ularning har biri ijtimoiy voqelikda ro'yobga chiqadi, namoyon bo'ladi, ushbu voqelikning o'ziga xos xususiyatlari, tomonlari, belgilarini ifodalovchi ideologik tushuncha sifatida inson tafakkurida aks etadi;

g) umumiy ideologik tushuncha sifatida insonning shu sohadagi hodisalar mohiyatini bilishga qaratilgan mafkuraviy anglash va ideologik idrok qilish jarayonining natijalari va ijtimoiy jarayonlarni yanada chuqurroq o'rganishning ilmiy vositasidir;

d) nafaqat mafkura nazariyasi va g'oyalar sohasini ilmiy bilish jarayonidagina emas, balki ideologik amaliyotda ham o'ziga xos ta'sirga ega bo'ladi, mafkuraviy xususiyatlari va ma'naviy ahamiyatini saqlab qolaveradi.

Ilmiy-nazariy va metodologik nuqtai nazardan olganda, mafkuraviy omillar obyektiv mazmunga ega bo'lib, shu yo'nalishdagi hodisalar va jarayonlar tufayli ro'yobga chiqadi, namoyon bo'ladi, hayotning o'ziga xos xususiyatlari, tomonlari, belgilarini ifodalovchi voqelik sifatida inson tafakkurida aks etadi. Ularning har biri mazkur yo'nalishdagi g'oyaviy ta'lim-tarbiya uchun ilmiy-metodologik ahamiyatga ega bo'lgan umumiy belgilovchi omillardan biri bo'lib hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Bu sohadagi ilm-fan va tadqiqotlarning vazifasi mafkuraviy boshqa omillardan farqlay olish hamda uni o'zga turdosh tushunchalar bilan umumiy munosabat va yaxlit tadqiq etib, taraqqiyotning umummafkuraviy omillarining xarakteristikalarini va alomatlarini ochish, amalda uning sharoitlaridan ijodiy foydalanishga yordamlashishdan iborat.

Aynan ana shu nuqtai nazardan, "Mafkuraviy omillar" tushunchasi O'zbekistonning keyingi yillardagi taraqqiyoti jarayonida qanday zamonaviy xususiyatlarini namoyon etmoqda? Uning Yangi O'zbekistonda barpo etish bilan bog'liq Harakatlar strategiyasini amalda oshirishdagi ta'siri va ahamiyati qanday bo'lmoqda? Bu murakkab va serqirra jarayonning ustuvor g'oyaviy asoslari va mafkuraviy omillari qanday g'oyalarga tayanadi? - kabi masalalar paydo bo'lmoqda. Bu soxada ham yechilishi lozim bo'lgan va bugungi kun hamda keyingi o'n yilliklar uchun nihoyatda muhim bo'lgan muammolar to'planib qolganligi ko'zga tashlanmoqda.

Hozirgi kunda mazkur yo'nalishda bir qator ishlar amalga oshirildi va ular davom etmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni qabul qilinib, izchil ijrosi amalga oshirilmoqda. Uning mazmun-mohiyati aholining keng qatlamlari tomonidan puxta o'rganilishi va targ'iboti maqsadidagi ma'rifiy tadbirlar muntazam o'tkazilib kelinmoqda.

Shuningdek, bugungi kunda mamlakatimizda turli yot va zararli axborotlarga qarshi kurashish, ularning salbiy ta'siridan yurtdoshlarimizni ishonchli himoya qilish yo'nalishidagi ishlar qatori aholining g'oyaviy savodxonligini oshirish maqsadidagi targ'ibot tadbirlari ham yo'lga qo'yilgan. Biroq, shunga qaramasdan, bu borada hali-hamon jiddiy muammolar mavjudligini alohida qayd qilish ham o'rinlidir. Jumladan:

- milliy g'oyaning nazariy asoslarini ilmiy jihatdan asosli rivojlantirish muammolariga bag'ishlangan adabiyotlar, risola va maqolalar tayyorlanishi e'tibortalab masala bo'lib qolmoqda;

- yangi zamon ruhi va zaylini munosib aks ettirgan manbalarni yaratishda oqsoqlanish hollari ko'zga tashlanmoqda;

- joylarda axborot xurujlariga qarshi kurashish ko'p hollarda nazariy va uslubiy tayyorgarligi past bo'lgan targ'ibotchilar tomonidan amalga oshirilishiga yo'l qo'yilmoqda;

- milliy taraqqiyotimizga to'siq bo'lish va salbiy ta'sir ko'rsatish niyatidagi kuchlar xavfi yetarli darajada o'rganilmayapti;

- aholi orasida mutaassiblik, aqidaparastlik hamda ekstremistik ruhdagi oqim va guruhlar ta'siriga berilish hollari hamon uchrab turibdi.

XULOSA

Mafkuraviy omillar esa jamiyat a'zolarining umri mazmuni, maqsad-muddalari, millat manfaatlari, orzu-umidlari, istak-xohishlarini o'zida mujassamlashtiradi va quyidagilarga asoslanadi:

- birinchidan, mamlakatimizning bugungi hayoti, o'tmishi, kelajagi butun taqdiri uchun qayg'uradigan, Vatan qismatini o'z qismati deb biladigan keng jamoatchilikning ilg'or dunyoqarashi va tafakkuriga asoslanadi;
- ikkinchidan, milliy tariximiz va umumbashariy taraqqiyot rivojiga unutilmas hissa qo'shgan olimu fozillarning ilmiy merosiga tayanadi;
- uchinchidan, jamiyat hayoti shu jamiyatning fuqarosi bo'lmish oddiy inson va uning manfaatlarini ifoda etishi, fuqarolarning bexavotir, tinch-omon, farovon yashashini ta'minlash uchun kuch-g'ayrat manbai bo'lib hisoblanadi;
- to'rtinchidan, shaxsning erkinligi va tinchligini ta'minlash, jismonan sog'lom, ruhanterik, ma'naviy yetuk, zamonasining fan va innovatsiya yutuqlarini o'z ichiga olgan ilg'or mahoratiga ega bo'lgan barkamol inson shaxsini shakllantirish omiliga aylanadi;
- beshinchidan, ijtimoiy hamkorlik va millatlararo totuvlikka erishish, diniy bag'rikenglik kabi jamiyat va davlat hayoti uchun nihoyatda muhim asoslar bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nogironlarni reabilitatsiya qilishning pedagogik, psixologik va ijtimoiy muammolarining turli jihatlarini E.M. Aleksandrova, korreksion pedagogika va maxsus psixologiyaning maxsus masalalariga bag'ishlangan. Volkova, R.I. Lalaeva, M.I. Nikitina, N.M. Nazarova, G.N. Lenin.
2. Oila, oilaviy tarbiya va oilaviy muammolar bir qator ijtimoiy, pedagogik, psixologik va defektologik tadqiqotlarda ko'rib chiqiladi. (Yu.P. Azarov, V.G. Bocharova, E.K. Vasilyeva, R.M. Boskis, B.D. Korsunskaya, V.Z. Kantor, O.P. Gavrilushkina, T.V. Lodkina, N.M. Nazarova, V.N. Myasishchev, S.T. Shatskiy, L.M.)
3. Nomozov, Xurshid. "OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING IJTIMOY FUNKSIYASI." TAMADDUN NURI JURNALI 1.64 (2025): 253-255.
4. Nomozov, Xurshid (2024). JAMIYAT IJTIMOYILASHUVIDA INSTITUTLARI O'RNI VA INTERNET-MAKONNING UNDAGI O'RNI. ANALYSIS OF MODERN SCIENCE AND INNOVATION, 1(2), 83-88.
5. Nomozov, Xurshid (2024). JAMIYATDA INTERNET-MAKON KONTENTLARI TA'SIRIDA SODIR BO'LAYOTGAN NEGATIV IJTIMOYILASHUV SHAKLLARI. TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATION G'OYALAR, 1(2), 52-58.
6. Nomozov, Xurshid (2024). JAMIYATDA INTERNET-MAKON RESURLARIDAN FOYDALANISH SOHALARI. MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS, 1(2), 113-118.
7. O'G'Li, Nomozov Xurshid Shavkat. "YUKSAK AXBOROT MADANIYATI-INTERNET-MAKON RESURLARIDAN RATSIONAL FOYDALANISH SHARTI." Research Focus 2.6 (2023): 105-110.
8. Nomozov, Xurshid (2022). THREATS TO INFORMATION SECURITY IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS. Gospodarka i Innowacje., 22, 229-231.
9. Nomozov Xurshid. "AXBOROT XURUJLARINING MANBALARI, ULARNING IJTIMOY MUHITDA AMALGA OSHISH USULLARI." Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari 41.1 (2025): 632-636.

BADIIY ADABIYOTNING SHAXS MA'NAVIY QIYOFASINI O'ZGARTIRISHDAGI ROLI

Niyazov Sobirjon Sodiqovich,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti tarix kafedrası f.f.b.f.d. (PhD)

NIYAZOV.S.S E.mail:niyazov.s.@ mail.ru

Saypilayeva Gulsanam Sa'dulla qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs talabasi

Rezyume: Mazkur maqolada badiiy adabiyot va uning shaxs ma'naviy dunyosini shakllanishidagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Резюме: В данной статье рассматривается значение художественной литературы и ее значение в формировании духовного мира человека.

Rezyume: This article discusses the importance of fiction and its importance in the formation of the spiritual world of a person.

Kalit so'zlar: shaxs, ma'naviyat, adabiyot, insoniy qiyofa, madaniyat, ma'rifat, taraqqiyot, davr, jamiyat.

Ключевые слова: личность, духовность, литература, образ человека, культура, просвещение, развитие, эпоха, общество.

Key words: personality, spirituality, literature, human image, culture, enlightenment, development, era, society.

Jahon adabiyoti ilg'or tajribasidan ma'lumki, badiiy adabiyot hamma vaqt ijtimoiy mazmunga ega. Sof lirik asarlar ham – unda inson qalbi kechinmalari qalamga olingani va inson ijtimoiy mavjudot ekanidan kelib chiqsak – albatta, bilvosita ijtimoiy mazmun kasb etadi. Ayni choqda, shunday asarlar borki, ularda faqat jamiyatning global muammolari bilan bog'liq mavzular diqqat markaziga qo'yiladi. Jamiyatning qanday taraqqiy qilishi, jamiyat a'zolarining ma'naviy qiyofalariga bog'liq. Jamiyat a'zolarining ma'naviyatini shakllantirish hamda yuksaltirishda badiiy adabiyot cheksiz imkoniyatlarga ega. Sababi, har qanday tarbiya muayyan hayotiy tajriba, ma'lum bir insoniy xususiyatlar tizimi, o'zigagina xos rasmiy belgilar, aniq insoniy ruhiyat ustiga quriladi. "Ma'naviy va estetik takomil har qanday kasbdagi odam uchun ham zarur. U ijodiy tasavvur kuchini oshiradi, tasavvurni kengaytiradi, eng og'ir sharoitlarda qat'iyatli, o'ziga ishonchli, quvnoq va izchil bo'lishga o'rgatadi", deb yozgan edi mashhur adib Asqad Muxtor.[1.172.b] Darhaqiqat, ma'naviy takomilsiz, boyliksiz qalb toshga aylanadi. Shuning uchun komillikka yo'naltirilgan didni tarbiyalamoq lozim. Ana shunday ulkan vazifani badiiy adabiyot o'z zimmasiga oladi. Chunki, badiiy adabiyot alohida shaxsga ham, butun jamiyatga ham kuchli darajada ta'sir ko'rsata olish imkoniga ega. U jamiyatning o'z-o'zini anglashida, uni insonparvarlashtirishda beqiyos ahamiyatga ega. Adabiyot ijtimoiy ongning ko'rinishlaridan biri sifatida o'zida xalq xotirasini mujassamlashtiradi, uning axloqiy ma'naviy qadriyatlarini asrlardan asrlarga, ajdodlardan avlodlarga olib o'tadi.

Ilohiy ta'limotlarda ham, dunyo olimlari-yu mutafakkirlari, shoirlari-yu faylasuflari nazarida ham bosh maqsad insonning berilgan ne'matlarga shukur qilib, samarali, mazmunli, halol, fayzli, savobga to'la umr kechirishi, hammaga ibrat bo'lishi, kamolotga yetishish yo'lida harakat qilishi, o'zidan ezgu nom qoldirishi, zurriyodlarini yaxshi tarbiya qilishi, umrni yaxshi amallarga sarflashi haqida fikrlar mavjud.

Umar Xayyomning quyidagi ruboiysida olam haqida ibratli fikrlar berilgan:

Ey, g'ofil, bilmaysan, bu olam hechdir,

Negizing shamolu, bir tutam hechdir.

Ikki yo'qlik aro qolmish borlig'ing,

Atrofiging yo'qlig-u o'rtang ham hechdir. [2.304.b]

Ushbu ruboiy kishini mushohadaga undaydi: “Men kim?”, “Nima uchun dunyoga kelganman?”, “Savobim ko‘pmi yo gunohim?”, “To‘g‘ri ymr kechiryapmanmi?”, “Xatoga yo‘l qo‘ymayapmanmi?”, “Vaqtimni behuda ishlarga sarf qilmayapmanmi? Bu kabi savollar har bir kishini o‘ylashga majbur qiladi. Shunday ekan, to‘g‘ri yo‘l nimada? Javob bitta: to‘g‘ri yo‘l ma‘rifat va ma‘naviyatda. Ma‘rifat va ma‘naviyatni insonlarga nima beradi? Albatta, badiiy adabiyot. Badiiy adabiyot - ko‘zgu. Unga qarab inson o‘zing kimligini anglaydi, umrini sarhisob qiladi. Haqni botildan, savobni gunohdan, to‘g‘rini noto‘g‘ridan, foydani zarardan farqlashni o‘rganadi.

Millatni asrash uchun jon kuydirgan buyuk millatparvar Abdulhamid Cho‘lpon adabiyot haqida shunday degan edi: “Adabiyot chin ma‘nosi ila o‘lgan, so‘ngan qaralgan, o‘chgan, yarador ko‘ngulga ruh bermak uchun, faqat vujudimizga emas, qonlarimizga ham singishgan qora balchiqlarni qozalaydurg‘on, o‘tkur yurak kirlarini yuvadurg‘on toza ma‘rifat suvi, xiralashgan oynalarimizni yorug‘ va ravshan qiladurg‘on, chang va tufrog‘lar to‘lgan ko‘zlarimizni artub tozalaydurg‘on buloq suvi bo‘lg‘onlikdan bizga g‘oyat kerakdir”. [3.162.b] Demak, Cho‘lpon aytganidek, insonni to‘g‘ri yo‘lga boshlaydigan mayoq bu badiiy adabiyot, mutolaa ekan, degan xulosaga kelish mumkin. “Yuragimiz kuindan kun toshdan ham qattig‘ bo‘lur. Yurakni eritayluk, ruh beraylik, inqiroz bo‘lmayluk” [3.37] Odam qorin uchun emas, ko‘ngil uchun yashasa, dunyo go‘zallashadi, atrofdagilarga mehr ulashib yashasa insonlarning umri uzayadi. Tarixga murojaat qilaylik. Jahon tarixidagi buyuk siymolardan biri ulug‘ Bobur shaxsiyatidagi olijanobliklar, samimiy mehr, mardlik, do‘stlik, hayotsevarlik, donishmandlik... kabi fazilatlarining ildizi uning nihoyatda ilmi, ma‘rifatli inson ekanligidir. Ko‘p kitob mutolaa qilish, badiiy asar o‘qish, badiiy ijod bilan shug‘ullanish kishi ruhiyatini boyitadi, hayotda duch kelgan qiyinchiliklari turli xil vaziyatlarga to‘g‘ri baho berishga o‘rgatadi. Muammolarga pastdan emas, yuksaklikdan nazar tashlashga o‘rgatadi. Muammolarga, mashaqqatlarga, xiyonatlarga duch kelgan, mag‘lubiyatlar-u zafarlarni ko‘rgan. Bobur pok e‘tiqodini, odamlarga bo‘lgan mehr-muhabbatini, samimiyligini saqlab qola olgan. Eng muhimi, butun ijodi bilan “Bori elga yaxshilig‘” qilishni targ‘ib qilgan. Hayotni sevgan, umrining har daqiqasini g‘animat bilgan. Shuning uchun har qanday og‘ir kunlarda ham yashashga intildi, izlanishdan to‘xtamadi, ijodda davom etdi. Buuyk obodonchilik ishlarini qildi, obod yurtlar barpo qildi, el-yurt uchun foydali ishlarni amalga oshirdi. Hech ikkilanmay aytishimiz mumkinki, Bobur intellekti yuqori darjadagi inson bo‘lganligi uchun xuddi ana shunday amallar qildi.

Shu o‘rinda bir rivoyatni keltirmoqchimiz: “ Odatdan tashqari ajoyib hunarlar ko‘rsatishga qodir ekanini da‘vo qilgan bir kishini xalifa Xorun ar-Rashid huzuriga olib kelishdi. Hukmdor buyrug‘i bilan u o‘z hunarlarini ko‘rsatishga kirishdi. Yonidan bir quti igna olib, bitta juvoldizni (katta ignani) ustunga o‘rnatdi. Keyin sal uzoqroq joyga o‘tib, ignalarni otib, juvoldiz ko‘zidan o‘tkaza boshladi. U hunarini ko‘rsatib bo‘lganidan keyin Xorun ar-Rashidga ta‘zim bajo qildi. Hukmdor unin gbu hunari uchun yuz tillo berish va so‘ngra orqasiga yuz darra urishni buyurdi. Buday qiziq buyruqning sababini so‘rashganida, Xorun ar-Rashid buyrug‘ini tushuntirdi:

- Bu odam katta iste‘dodga ega ekan, lekin uni foydasiz yo‘larga sarflaydi. Hunarini taqdirlab, yuz tillo berishga, iste‘dodini foydasiz maqsadga sarflagani uchun yuz darra urishga buyurdim. Toki, bundan keyin qobiliyatini el-yurt manfaati yo‘lida sarflasin”. [4.44.b]

Ko‘ryapmizki, kishi barcha iqtidorini, iste‘dodini el-yurt manfaati yo‘lida sarflashi zarur ekan. Buning uchun u teran tafakkurga, mushohadaga, ilmga ega bo‘lishi kerak. Muhabbatsiz mutolaa, hayratsiz bilim, qalbsiz ta‘lim-ruh qarshisidagi eng og‘ir gunohlardir. Badiiy adabiyotga muhabbat qo‘ygan odamning qalbi muhabbat bilan oshno tutinadi. [5.462.b] Badiiy asardagi g‘oyalar uning qalbini zabt etadi. Aql bilan faoliyat yurgizishga, muomila madaniyatida ularga ergashadi. “Adabiyot – go‘zallik kategoriyasi, - deb yozadi Asqad Muxtor. - U inson qalbi, ruhiyati, ma‘naviyati, hissiyoti bilan birga asta-sekin o‘zgaradi; to‘g‘rirog‘i, yuksala boradi. U, davr sur‘atlariga, texnika rivoji jarayonlariga moslab o‘zgartirila beradigan narsa emas. Insonning go‘zalligi uning kurashchanligidadir. Hayot esa, kurashning ko‘p xil ko‘rinishlaridan iborat. Inson – kurash – go‘zallik. Kim go‘zal, desa – men: go‘zallikni

tushunadigan odam go‘zal, deb javob berardim. Hassos odam yovuz bo‘lmaydi. Hassos odam adolatsiz bo‘lmaydi”.[6.78.b]

Badiiy adabiyot shaxs ma’naviy qiyofasini o‘zgartira oladi. Sharqda “Odobni odobsizdan o‘rgan” degan maqol bor.[7.23.b] Xuddi shu ma’noda, badiiy asar o‘qigan kishi asar qahramonlari taqdiri bilan tanishadilar, ularga hamohang harakatlanadilar, nafas oladilar. Asar qahramonlarining salbiy xislatlaridan nafratlanib, o‘zlaridagi mavjud bo‘lgan yaxshi fazilatlarni rivojlantirishga harakat qiladilar. Misol uchun, “O‘tkan kunlar” romanini o‘qigan har qanday kitobxon tabiiy ravishda asar qahramonlaridan biri Homiddan nafratlanadilar, unga o‘xshamaslikka harakat qiladilar. Yoki “O‘tkan kunlar” romanidagi O‘zbek oyim misolida orzu-havasning oqibati fojia ekanligini to‘la anglay oladilar. Bunga misollar juda ko‘p.

Xulosa qilib aytganda, badiiy adabiyot va uning shaxs ma’naviy dunyosini shakllanishidagi ahamiyati nihoyatda katta. Shuning uchun yosh avlodni mukammal qilib tarbiyalashdek mas’uliyatli ishda badiiy adabiyotdan o‘rinli va unumli foydalanish zarur, deb hisoblaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Асқад Мухтор. Ёш дўстларимга. Тошкент, 1971. 172 б.
2. Умар Хайём. Рубоийлар. Тошкент, 1970. 304 б.
3. Cho‘lpon. Adabiyot nadir. Toshkent, 1993. 162 b.
4. Niyazov. S.S Yoshlarda ekoestetik idealni shakllantirishda tabiatni turizmining o‘rni va roli. Monografiya Qarshi 2025. 44.-b
5. Шарқ ҳикоят ва ривоятлари. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов. Тошкент, 2018. 462 б.
6. Niyazov. S.S Yoshlarda ekoestetik idealni shakllantirishda tabiatni turizmining o‘rni va roli. Monografiya Qarshi 2025. 78.-b
7. Асқад Мухтор. Адибнинг кўнгил дафтарида/Тошкент оқшоми. –Тошкент, 1980. - 23 б.
8. Xayitovich, A. M. (2025). FALSAFA TARIXIDA RATSIONALIZM VA IRRATSIONALIZM YONDASHISHLARI TAHLILI. *JOURNAL OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(5), 357-368.
9. Allanazorov, M. K. (2025). THE INTERACTION OF RATIONALITY AND IRRATIONALITY IN ISLAMIC PHILOSOPHY. *SCHOLAR*, 3(1), 102-107.
10. Алланазаров, М. Х. (2024). TABOTABOIY QARASHLARIDA TEOLOGIK VA GNOSEOLOGIK BILISH USLUBLARI SINTEZLASHUVI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(8), 459-470.
11. Алланазаров, М. (2018). Вопросы мистицизма и гностицизма в теории познания Табатая. *Востоковедения*, 3(3), 124-134.

OILADAGI SOG‘LOM IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK MUHIT TOLERANTLIK TARBIYASI KAFOLATI

Ruziyev Axror Evatovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti., ps.f.f.d (PhD), E-mail: ruzievaxror71@gmail.com.

Narzullayeva Dilnura Ilhomjon qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti psixologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi.

Annotatsiya. Maqolada yoshlarni tolerant madaniyatli qilib tarbiyalashda oilaning ahamiyati, tolerant o‘spirin va intolerant o‘spirinlarning farqli jihatlari, yoshlarning shaxsiyatiga xos bo‘lgan tolerantlik va intolerantlik xususiyatlarining tavsifi, tolerant xulq-atvorni shakllantirish uchun oilaning o‘rni, shuningdek, oilada yoshlarni tolerant madaniyatli qilib tarbiyalashda ijtimoiy-psixologik muhitning va referent guruhning ta’siri haqida ilmiy

xulosalar taqdim etilgan. Maqola pedagoglar, psixologlar, murabbiylar va ota-onalar bilan ishlaydigan mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar. tolerantlik, intolerantlik, oila, referent guruh, oila-nikoh munosabatlari, etnotolerantlik, ijtimoiy tolerantlik, deviant xulq-atvor.

Annotation. The article presents scientific conclusions about the importance of the family in educating young people as tolerant cultured, different aspects of tolerant adolescents and intolerant adolescents, a description of the characteristics of tolerance and intolerance inherent in the personality of young people, the role of the family for the formation of tolerant behavior, as well as the influence of the socio-psychological environment and The article is intended for educators, psychologists, coaches and professionals working with parents.

Keywords. tolerance, intolerance, family, Reference Group, family-marriage relations, ethnotolerance, social tolerance, deviant behavior.

KIRISH

Tolerantlik madaniyati umuminsoniy qadriyatlardan biri hisoblanadi. Uning jamiyat hayotida amal qilishi butun insoniyatning tinch, ahil va barqaror yashashiga asos bo'lib xizmat qiladi. Bugungi globallashuv sharoitida tolerantlik ijtimoiy-psixologik muammo sifatida juda muhim ahamiyat kasb etib, uni tadqiq etish nihoyatda dolzarbdir. Biz iqtisodning umumbashariylashuvi va yanada mobillashuvi, kommunikatsiyalarning tez rivojlanishi, integratsiya va o'zaro bog'liqlik, keng miqyosli migratsiya va aholining ko'chib yurishi, shaharlashuv hamda ijtimoiy tuzilmalarning yangidan o'zgarishi asrida yashamoqdamiz.

Har bir hudud, mintqa xilma-xildir va shuning uchun toqatsizlikni va nizolarni kuchaytirish dunyoning barcha hududlariga birdek tahdid soladi. Bunday tahdidlardan chegara ortiga bekinib bo'lmaydi, chunki u umumbashariy xususiyatga egadir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 19-moddasida barcha fuqarolarning huquqlari teng ekanligi quyidagicha keltirib o'tilgan: - "...O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, e'tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar...". Demak, mamlakatimizda fuqarolarning bir-biriga tolerant munosabatda, ya'ni bag'rikenglikda yashashi uchun huquqiy jihatdan kafolatlanganini ko'rishimiz mumkin. [1]

Hozirgi kunda yoshlarda tolerantlik xulqini shakllantirish masalasi ta'lim-tarbiya sohasi vakillariga muhim vazifalarni yuklaydi. Quyida biz o'spirinlarda tolerantlik xulqini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik korreksion dasturini havola etamiz.

O'spirin yoshidagi shaxslarda, asosan:

1) o'zini o'zi anglash – o'zi haqidagi to'liq tasavvurga ega bo'lish, o'ziga nisbatan hissiy munosabatni shakllantirish, aqliy, axloqiy va irodaviy sifatlarini baholay olish, yutuqlari va kamchiliklarini anglash va shular asnosida oldinga qo'yilgan maqsad sari intilish, o'zini o'zi takomillashtirish hamda tarbiyalash;

2) o'z hayotiy falsafasi, shaxsiy dunyoqarashi, bilimi, e'tiqodi va shu kabilarga asoslangan maqsadli qarashlar tizimi shakllanadi. [3]

Tolerantlik tarbiyasi – agar tarbiyalanuvchi ob'ekt ilk o'spirin yoshidagilar bo'lsa, bunda asosiy og'irlik dastavval oilaga (aynan bunda referent guruh), so'ngra ta'lim muhiti va undagi pedagog hamda psixolog mutaxassislarning zimmasiga tushadi.

Tolerantlik tarbiyasi masalasining nozik va qiyin jihati, birinchidan, tolerantlik tarbiyasi, uning tuzilishi va namoyon bo'lishi haqidagi ma'lumotning yetishmasligi, ikkinchidan, mavjud vositalar, xususan, u yoki bu shart-sharoitga mo'ljallangan ijodiy xarakter kasb etadigan texnologiyalar haqidagi tasavvurlarning yo'qligi, uchinchidan, tolerantlikning nafaqat o'spirin, balki referent guruhning o'zi uchun ham o'ta zarurligi kabi omillarning ta'sirida ko'rinadi. [5]

Tadqiqotlardan aniqlanishicha, o'spirin shaxsida tolerantlikni shakllanishiga qator manbalar, masalan, ayrim odamlar (shou biznes yulduzlari, kinoindustriya qahramonlari, tevarak-atrofdagi avtoritetli shaxslar), o'qiyotgan kitobi, ommaviy axborot vositalari, **on-line** va **of-line** ko'rinishdagi muloqotlar va boshqalar o'z-o'zidan tartibsiz ravishda ta'sir ko'rsatadi. Ushbu ta'sir manbalarining qaysi biri ijobiy-yu, qaysinisi salbiyligini o'z vaqtida aniqlab

bo'lmaydi. Bu yerda asosiy rolni o'spirinning o'z hayot yo'lida shakllantirgan tolerantlik xulq-atvori bajaradi. Chunki, har qanday tajriba xulq-atvor sohibi tomonidan maxsus boyitilgan va to'ldirilgan sanalib, bunda tolerantlik tajribasi ijobiy (salbiy holatlarni yengib o'tish sharti ostida) tomonga yo'naltirilgan bo'ladi. Ushbu o'rinda so'z, atrofdagilar bilan bo'ladigan bilvosita yoki bevosita tarzda o'zaro xatti-harakatlarni yuzaga kelishiga qaratilgan bo'lib, bunda tashkil qilinadigan maslakdoshlar guruhidagi muhit a'zolarining qarashlari yoki xulq-atvoriga ko'ra bir-biridan tafovutlanadi. Bunday xilma-xillikka qaramay ota-ona, ya'ni referent guruh o'spirin yoshidagi farzandi ongida tolerantlik xulqini shakllantirishda, nafaqat unga ta'sir ko'rsatadigan manbalarni, balki chidamsizlikka sabab bo'ladigan yoqimsiz va nizoli holatlarni keltirib chiqaradigan omillar haqida ham xabardor bo'lishi zarur.

Chunki din, etnos, psixika, qadriyat, til va xulq-atvor kabi omillar nafaqat o'spirin uchun, balki ba'zida referent guruh (ota-ona, yaqin qarindoshlar, ustozlar) uchun ham qiyinchilik tug'dirishi tabiiy hisoblanadi. Ushbu omillarning barchasi bilan o'spirinlik yoshidagi shaxs tevarak-atrofdagilar bilan o'zaro munosabatlar mujassamlashuvida to'qnash keladi va bunda korreksion ishlarni amalga oshirishda asosiy rolni dastlabki ijtimoiylashuv o'chog'i sifatida oila bajaradi. [6]

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ijtimoiylashuv jarayonida ota-onalar o'z bolalariga bir qator psixologik mexanizmlar orqali ta'sir qiladilar. Masalan, *birinchi mexanizm* – bostirish deb nomlangan bo'lib, bunda ota-onalar o'spirin yoshidagi farzandlari ongidan muayyan g'oya, fikr, xohish, istaklarni chiqarib tashlash bilan bog'liq xatti-harakatlarni amalga oshirishadi. *Ikkinchisi*, ajratish mexanizmi deb ataladi va u yordamida ota-onalar farzandlarini yomon taassurotlardan voz kechishi bilan bog'liq korreksion ishlarni bajarishadi. *Uchinchi mexanizm* – mustahkamlash deb nomlangan bo'lib, bunda ota-onalar o'spirin yoshidagi farzandining xulq-atvorini rag'batlantirish hisobiga, uni onggiga jamiyat qoidalarini belgilangan tizimini singdiradilar va bunga rioya qilish o'spirin uchun sekin-asta odat tarziga aylanib, ichki intilish sifatida uning xulq-atvorida namoyon bo'la boshlaydi. *To'rtinchi mexanizm* – identifikatsiya deb atalib, o'spirin yoshidagi o'g'il-qiz o'zini o'zi ota-onasiga taqqoslaydi va ularga o'xshashga harakat qiladi. *Beshinchi empatiya mexanizmi* orqali esa ota-onalarning o'spirin yoshidagi farzandi ichki dunyosini anglashi, uning muammolari yechimiga ijobiy javob berishi muloqotchanlik sifatini shakllanishiga turtki beradi. Nihoyat, harakatlarni bekor qilish mexanizmi o'spirindagi intolerantlik xususiyati bilan bog'liq fikr, hissiyot, harakatlarni susaytirish uchun qo'llaniladi. [4]

Shaxs kechirim so'raganida, uning xatolarining kechirilishi va sof vijdon bilan faoliyatini davom ettirishiga ishonadi. Ko'pchilik shu tarzda komillikka erishadi. Shuningdek, aynan o'spirinning xulq-atvori, yashayotgan hayot tarzi, to'plagan hayotiy tajribasi kabi komponentlar esa pedagog, psixolog (ustoz)lar uchun alohida ahamiyat kasb etib, intolerantlikni korreksiya qilib, ya'ni, o'z vaqtida tuzatib borib, tolerantlik xulq-atvorini shakllantirishda ta'lim muassasasining rolini ochib beradi.

MUHOKAMA

Fokus-tanlovlarga ko'ra, ishtirokchilarning (sub'ektiv fikr asosida) shaxsga xos ustuvor tolerantlik va intolerantlik xususiyatlari aniqlandi.

1. *O'zini o'zi anglash*: tolerantli o'spirin - o'ziga nisbatan tanqidiy yondashadi, yutuq va kamchiliklariga doir muammolarni o'zi hal qilishga harakat qiladi. Intolerantli o'spirin - o'z qadr-qimmatini ustun qo'yib, atrofdagilarni aybdor ko'rsatadi.

2. *Himoyalanganlik*: tolerantli o'spirinning o'ziga ishonchi yuqori bo'lib, hamma narsani uddalay olishga ko'zi yetadi. Bu esa tolerantli shaxs shakllanishining muhim shartidir. Intolerantli o'spirin - o'ziga va ijtimoiy muhitga barcha ko'rinishdagi tahdidlar bilan xavf solib turadi.

3. *Mas'uliyatlilik*: tolerantli o'spirin o'z majburiyatlarini o'zgalarga yuklamaydi, so'zi va xatti-harakatlariga o'zi javob bera oladi. Intolerantli o'spirin bo'layotgan voqeiyliklarni men bilan bog'liq emas, – deb sanab, tevarak-atrofdagi hodisalarga nisbatan mas'uliyatini zimmasidan soqit qiladi. U, men hech qanday zararli ish qilmadim, uning o'zi yomon, deb

hisoblaydi.

4. *Qat'iyatlilik*: tolerantli o'spirinlar mehnatga va ijodkorlikka o'zlari intilib, o'z muammolarini o'zlari hal etishga harakat qilishadi. Intolerantli o'spirinlar tashkiliy jarayonlarda o'zlarini chetga olishadi, ya'ni «faqat men emas» qabilida ish tutishadi.

5. *Qayg'uruvchanlik*: tolerantli o'spirin o'zini ham, intolerantli shaxsni ham to'g'ri baholay oladi. Intolerantli o'spirin o'z dunyoqarashi va o'z o'xshashligidan kelib chiqib, atrofdagilarni baholaydi.

6. *Hazil-mutoyibalilik*: tolerantli o'spirin o'z ustidan o'zi kula olish qobiliyatiga ega. Intolerantli o'spirin g'amgin, hafsalasiz shaxs bo'lib, hazil-mutoyibani xush ko'rmaydi.

7. *Hukmdorlik*: tolerantli o'spirin erkin va demokratik jamiyatda yashashni ma'qul deb biladi. Intolerantli o'spirin qattiqqo'llik hokimiyatiga asoslangan avtoritar jamiyatda yashashni lozim ko'radi. [8]

NATIJALAR

Tahlil natijalaridan xulosa shuki, tolerantli yo'l – bu insonning o'zini yaxshi bilishga, atrof-muhitda o'zini qulay his qilishga, boshqa odamlarni tushuna olishga, hamisha va harvaqt yordamga shay turishga, o'zga millat madaniyati, uning an'analari va qarashlariga xayrixoh munosabatda bo'lishga qaratilgan maqbul hayot yo'lidir. Intolerantli yo'l esa – bu insonning tarbiyalanganlik darajasini past yoki noto'g'riligi hisobiga o'zini yagonaligi haqida o'ylashga, ijtimoiy muhitda o'zini muntazam ravishda noqulay his qilishga, hokimiyatga intilishga, o'zgarar madaniyati, qarashi va an'analarni qabul qilmaslikka qaratilgan o'ziga xos hayot yo'lidir.

Umuman olganda mutlaq tolerantli yoki intolerantli shaxs hayotda bo'lmasligini hisobga oladigan bo'lsak, o'spirin yoshidagi o'g'il-qizlar uchun muhimi tolerantli munosabatga kirishishga ichki intilishni yuzaga keltirishdir. Umumta'lim maktabi va o'rta-maxsus ta'lim muassasasi murabbiylaridan va ota-onalardan tashkil topgan maxsus guruhning «sub'ektiv fikri»ga asoslangan holda, «O'spirin shaxsida tolerantlik xulqini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik modeli» ishlab chiqildi.

Ishlab chiqilgan model o'z xususiyatlariga ko'ra, ikkita blokdan tashkil topdi. **1-blok** «Fiziologik nuqtai nazardan o'spirinlarda tolerantlik xulqini shakllantirish» deb nomlangan bo'lib, asosan, u «rivojlantirish» va «korrektsiyalash» komponentlari jamlanmasini o'z ichiga qamrab oladi.

Fokus-guruh tanloviga ko'ra, o'spirinlarda tashqi ta'sirchanlik, tajovuzkorlik, o'zboshimchalik kabi intolerantlik xususiyatlarini korrektseyalash hisobiga, ularda chidamlilik, sabr-toqatlilik kabi tolerantlik xususiyatlarini rivojlantirish mumkin.

Shuningdek, tavsiya etayotgan modelning «Shaxslilik nuqtai nazardan o'spirinlarda tolerantlik xulqini shakllantirish», deb atalgan 2-blokida esa oiladagi beqaror, nosog'lom ijtimoiy muhit ta'sirida o'spirin ongida kabi intolerantlik xususiyatlarini korrektseyalash natijasida, ularni umuminsoniy qadriyatlar asosida motivatsiyalab, etnotolerantlik va ijtimoiy tolerantlik xususiyatlarini rivojlantirish mumkin bo'ladi. [9]

XULOSA

Xulosa qilish mumkinki, mazkur model asosida o'spirinning ilgari sodir etgan xatti-harakatlarini tahlil qilishga yoki qarashlarini muqobil tarzda tuzatishga sharoit yaratiladi. Bunda ish ko'lami o'spiringa avval o'zi uchun qabul qilmagan jihatni qabul qilishga, yoqtirmagan holatni yoqtirishga majburlashga qaratilmaydi, balki o'spirinlarga xos «koping-strategik» xulq-atvorni barqarorlashtiruvchi muhim ijtimoiy-psixologik omil sifatida gavdalanadi, ya'ni sof o'zbekona aytganda «Birni ko'rib fikr qilu, mingni ko'rib zikr qil» qabilida shaxs madaniyatini rivojlantirishga turtki bo'ladi.

Biz tomonimizdan taklif etilayotgan o'spirinlik yoshidagi o'g'il-qizlarda «tolerantlik xulqini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik modeli»ga asoslanuvchi hamda fiziologik va shaxslilik jihatdan xarakterlovchi hayotga nisbatan pozitiv (tolerantli) munosabat ko'nikmasini, yangidan yuzaga kelayotgan ijtimoiy voqeliklar, jarayonlar va tevarak-atrofdagilarni tushuna olish malakasini shakllantirishga qaratilgan yuqoridagi modelga asoslanib, quyidagi xulosalarni

keltirishimiz mumkin:

birinchidan, o'spirinlarda tolerantlikni shakllantirishga ta'sir ko'rsatuvchi ta'lim-tarbiya muhitini yaratish va uni rivojlantirishga;

ikkinchidan, tolerantlikni shakllantirish muammosi yuzasidan ijtimoiy ahamiyatli loyihalar bankini yaratishga;

uchinchidan, o'spirin yoshi davriga xos inqirozli vaziyatlar bilan bog'liq, takror sodir bo'lishi kutiladigan nizoli holatlarni oldindan bashorat qila olishga;

to'rtinchidan, tolerantlik madaniyatini o'zaro munosabatlardagi ijtimoiy me'yor sifatida qabul qilishga;

beshinchidan, o'spirinlardagi o'zini o'zi anglash xususiyatini yuksaltirishga;

oltinchidan, tolerantlik ongini shakllantirishda o'spirinlarni ham mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovdagi ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga molik dasturlarning muhim ishtirokchilaridan biri sifatida tan olinishiga;

yettinchidan, jamiyatdagi deviant xulqli o'spirinlar sonini kamaytirishga sabab bo'lishini alohida e'tirof etib, o'spirin yoshidagi o'g'il-qizlar ilgari sodir etishgan xatti-harakatlarini tahlil qilishga yoki qarashlarini muqobil tarzda tuzatishga sharoit yaratadi, deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. – T.: «O'zbekiston», 2023. – B. 19.
2. Ёшлар тарбиясида толерантлик давр талаби // Республика илмий-амалий анжуман материаллари (26–27 сентябрь 2008 йил). – Т.: ЎзМУ, 2008. – Б. 324.
3. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности: Автореферат дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05. – СПб.: СПбГУ, 2007. – С. 46.
4. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантности. – М.: «Ось-89», 2004. – С. 14-15.
5. Ғозиев, Эргаш. Онтогенез психологияси: назарий-экспериментал таҳлил // Э.Ғозиев; ЎЗР ОЎМТВ, ЎЗМУ. – Т.: «Noshir», 2010. – Б. 214.
6. Каримова В.М. Психология: Ўқув қўлланма. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 90-96.
7. Нишанова З.Т. Мустақил ижодий фикрлашни ривожлантиришнинг психологик асослари: Психол. фан. д-ри ... дис. автореферати: 19.00.07. – Т.: ЎзМУ, 2005. – Б.38.
8. Рузиев А.Э. Социально-психологический подход к определению терпимости и интолерантного поведения у ранних подростков. [Проблема науки Москва 2021 июнь.pdf](#) ISSN 2413-2101 (Print) ISSN 2542-078X (Online)
9. Рузиев А.Э. Илк ўспиринлар толерантлигини шакллантиришнинг ижтимоий-психологик асослари/Монография. – Қарши.: «Intellect» nashriyoti, 2021. 159 б. ISBN 978-9943-7376-8-6

SHAXSNING IJTIMOIIY MOSLASHUVI VA PSIXOLOGIK MUAMMOLARINI BARTARAF ETISHDA OILAVIY BAXT HAMDA IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING INTEGRATIV AHAMIYATI

Xudoyorova Madina Xolmo'min qizi
Alfraganus universiteti o'qituvchisi

Kalit so'zlar. oilaviy baxt, shaxs taraqqiyoti, ta'lim jarayoni, ijtimoiy moslashuv, psixologik muhit, ota-ona mehr-muhabbati, ijtimoiy faollik, ruhiy salomatlik, pedagogik yondashuv, oilaviy qadriyatlar.

Annotatsiya: Ushbu maqolada oilaviy baxtning shaxs taraqqiyoti va ta'limdagi ijtimoiy moslashuv jarayoniga ta'siri ilmiy-psixologik jihatdan tahlil qilinadi. Oila shaxsning ma'naviy-axloqiy shakllanishida asosiy ijtimoiy institut sifatida muhim rol o'ynashi ta'kidlanadi. Oilaviy muhitdagi mehr-muhabbat, o'zaro ishonch va qo'llab-quvvatlash shaxsning bolalikdan keksalikka qadar bo'lgan barcha bosqichlarida ijobiy ta'sir ko'rsatishi hamda ta'lim

muassasalarida muvaffaqiyatli ijtimoiylashuviga yordam berishi yoritiladi. Maqolada oilaviy baxtning psixologik asoslari, ta'lim jarayonidagi moslashuv omillari hamda ota-onalar, o'qituvchilar va jamiyat uchun amaliy tavsiyalar keltirilgan. Xulosada oilaviy baxt nafaqat shaxsning ruhiy barqarorligi, balki jamiyat taraqqiyoti uchun ham zarur psixologik omil ekanligi asoslab beriladi.

Ключевые слова: семейное счастье, развитие личности, образовательный процесс, социальная адаптация, психологическая среда, родительская любовь и забота, социальная активность, психическое здоровье, педагогический подход, семейные ценности.

Аннотация: В данной статье научно-психологически анализируется влияние семейного счастья на развитие личности и процесс социальной адаптации в обучении. Подчеркивается, что семья как основной социальный институт играет важную роль в духовно-нравственном становлении личности. Отмечается, что атмосфера доверия, любви и взаимной поддержки в семье положительно влияет на все этапы развития человека — от детства до старости, а также способствует успешной социализации в образовательных учреждениях. В статье раскрываются психологические основы семейного счастья, факторы адаптации в образовательном процессе, а также представлены практические рекомендации для родителей, педагогов и общества. В заключение обосновывается, что семейное счастье является не только условием психической стабильности личности, но и важным психологическим фактором развития всего общества.

Keywords: family happiness, personal development, educational process, social adaptation, psychological environment, parental love and care, social activity, mental health, pedagogical approach, family values.

Abstract: This article provides a scientific and psychological analysis of the impact of family happiness on personal development and the process of social adaptation in education. It emphasizes the significant role of the family, as a fundamental social institution, in the moral and ethical formation of the individual. The atmosphere of love, mutual trust, and support within the family is shown to have a positive influence on all stages of human development—from childhood to old age—while also facilitating successful socialization in educational institutions. The article explores the psychological foundations of family happiness, the factors of adaptation in the educational process, and presents practical recommendations for parents, teachers, and society. In conclusion, it is argued that family happiness is not only a condition for the psychological stability of the individual but also an essential psychological factor for the sustainable development of society as a whole.

KIRISH.

Inson taraqqiyotining barcha bosqichlarida oila asosiy ijtimoiy institut sifatida shaxsning ma'naviy-axloqiy shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Oiladagi psixologik muhit, er-xotin munosabatlari, ota-onalarning farzandga nisbatan mehr-muhabbati va e'tibori bevosita oilaviy baxt tushunchasini shakllantiradi. Oilaviy baxtning mavjudligi esa shaxsning barkamolligini, o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etishini hamda ta'lim jarayonida muvaffaqiyat qozonishini ta'minlaydi. Shaxs taraqqiyoti jarayonida ijtimoiy moslashuvning o'rni beqiyosdir. Chunki har bir bola, o'smir yoki kattalar o'z hayotida doimiy ravishda yangi ijtimoiy vaziyatlarga duch keladi. Oilaviy baxt shaxsning ijtimoiy moslashuvchanligini kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'lib, ta'lim muassasalarida ham ijobiy natijalarga erishishga xizmat qiladi. Oilaviy baxt tushunchasining psixologik asoslari.

Oilaviy baxt – bu nafaqat hissiy qoniqish, balki oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro ishonch, hurmat, mehr-muhabbat va qo'llab-quvvatlashning uyg'unligidir. Psixologik nuqtai nazardan oilaviy baxt shaxsning emotsional barqarorligi, irodaviy kuchi va ijtimoiy faolligi bilan chambarchas bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy baxt darajasi yuqori bo'lgan bolalar o'qishda faolroq, ijtimoiy munosabatlarda esa moslashuvchanroq bo'ladilar. Shaxs taraqqiyotida oilaviy baxtning ahamiyati. Bolalik davrida ota-ona mehrining yetarliligi

bolaning o'ziga ishonchini shakllantiradi. O'smirlik davrida oilaviy baxt o'quvchi shaxsining o'z tengdoshlari bilan ijobiy munosabat o'rnatishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Yetuklik davrida oilaviy barqarorlik va baxt hissi shaxsning kasbiy faoliyatida yuqori natijalar ko'rsatishiga yordam beradi. Keksalik davrida esa oilaviy baxt insonning ruhiy salomatligini mustahkamlab, ijtimoiy faolligini saqlab qoladi. Oilaviy baxt va ta'lim jarayonidagi ijtimoiy moslashuvi. Ta'lim jarayoni – bu nafaqat bilim olish, balki ijtimoiylashuvning eng muhim bosqichi hisoblanadi. Oilaviy baxt mavjud bo'lgan o'quvchilar sinfdoshlar, o'qituvchilar va atrofdegilar bilan muloqotda ochiq, samimiy va hamkorlikka tayyor bo'ladilar. Oilaviy nizolar yoki oilaviy baxtning yetishmasligi esa bolalarda agressiya, uyatchanlik, ijtimoiy chetlashish yoki o'qishga qiziqmaslik kabi muammolarni yuzaga keltiradi. Psixologik tadqiqotlar ko'rsatadiki, oilaviy baxt va qo'llab-quvvatlovchi muhit ijtimoiy moslashuv jarayonini yengillashtiradi va ijobiy ta'limiy natijalarni kafolatlaydi. Ta'limdagi ijtimoiy moslashuv omillari. Oila muhitidagi mehr-muhabbat va qo'llab-quvvatlash. Maktab yoki oliy ta'lim muassasasi muhitidagi psixologik iqlim.

O'qituvchi va tarbiyachilarning individual yondashuvi. O'quvchining shaxsiy psixologik xususiyatlari (o'ziga ishonch, motivatsiya, stressga chidamlilik). Ijtimoiy faoliyatlarda (klublar, sport, tadbirlar) ishtirok etish. Oilaviy baxt va ijtimoiy moslashuvning o'zaro aloqadorligi. Oilaviy baxt ijtimoiy moslashuvni mustahkamlovchi asosiy psixologik omildir. Ta'lim muhitida muvaffaqiyatli moslashgan shaxslar o'zlarini jamiyatda qulayroq his qiladilar. Bu jarayonda ota-onalarning psixologik madaniyati, oilaviy qadriyatlar va pedagogik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliy tavsiyalar. Ota-onalar uchun – farzandlarning ta'limdagi muvaffaqiyati va ijtimoiy moslashuvi uchun doimiy emotsional qo'llab-quvvatlash muhim. O'qituvchilar uchun – ijtimoiy moslashishda qiynalayotgan o'quvchilarga individual psixologik yordam ko'rsatish zarur. Jamiyat uchun – oilani qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy dasturlarni kengaytirish oilaviy baxt va shaxs taraqqiyotini ta'minlaydi. Psixologik adabiyotlarda "oilaviy baxt" tushunchasi bir necha omillarning uyg'unligidan iborat ekanligi ta'kidlanadi: mehr-muhabbat, o'zaro ishonch, moddiy va ma'naviy barqarorlik, farzand tarbiyasida hamkorlik, hamda oila a'zolarining psixologik qo'llab-quvvatlashi. Tadqiqotchi U. Bronfenbrennning ekologik tizimlar nazariyasiga (Bronfenbrenner, 2005) ko'ra, shaxsning rivojlanishi mikro (oila), mezo (maktab), ekzosoha (mahalla, ijtimoiy tizim) va makrosoha (milliy qadriyatlar, madaniyat) ta'sirida shakllanadi. Demak, oilaviy baxt shaxsning ijtimoiy rivojida birlamchi va eng muhim omil sifatida qoraladi.

Shuningdek, C. Ryff (2008) tomonidan ishlab chiqilgan "psixologik farovonlik" modeli ham oilaviy baxtning shaxs taraqqiyotiga ta'sirini ochib beradi. Unga ko'ra, shaxsning o'zini anglash, ijtimoiy munosabatlarda ijobiy aloqalar, hayot mazmuni, shaxsiy o'sish va avtonomiya — barchasi barqaror va baxtli oilaviy muhitda samarali rivojlanadi. Oilaviy baxtning bolalik davridagi ahamiyati. Bolalik – shaxs taraqqiyotining eng muhim davri bo'lib, oiladagi mehr va e'tibor bolaning o'ziga ishonchi, ijtimoiy faolligi hamda ta'limga qiziqishini belgilaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onasidan doimiy emotsional qo'llab-quvvatlash olgan bolalar maktabda yuqori akademik natijalarga erishadi va sinfdoshlari bilan oson muloqot qila oladi (Nishonova, 2018). Psixologik nuqtai nazardan, ota-ona mehridan mahrum bo'lgan bolalarda xavotirlik, ishonchsizlik va ijtimoiy izolyatsiya hollari ko'p kuzatiladi. Masalan, J. Bowlby va M. Ainsworthning "ataşment nazariyasi"ga ko'ra, bolalik davridagi xavfsiz emotsional bog'lanish keyingi hayotdagi barqaror shaxsiy rivojlanish va ta'limiy muvaffaqiyatlar uchun asos bo'ladi. O'smirlik va yetuklik davrida oilaviy baxtning ta'siri.

O'smirlik davrida shaxs yangi ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi, mustaqillikka intiladi va o'zini jamiyatda izlaydi. Bu davrda oilaviy baxt, ayniqsa, ijtimoiy moslashuv uchun muhim. Psixologik tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, oilaviy qo'llab-quvvatlash yetarli bo'lgan o'smirlar sinfda liderlik qilishga moyil bo'ladi, stressga chidamli va tengdoshlari bilan ijobiy muloqot o'rnatadi (Xazova, 2019). Yetuklik davrida esa oilaviy baxt shaxsning kasbiy faoliyatidagi samaradorlik va motivatsiyasiga ta'sir etadi. Masalan, Xalqaro Mehnat Tashkiloti tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda oila muhitidagi qo'llab-quvvatlash ishchilar samaradorligi va ruhiy

salomatligining muhim omili ekanligi aniqlangan. Keksalik davrida oilaviy baxtning ahamiyati. Keksalik – shaxsning hayotiy tajribasi, o‘zidan keyingi avlodga qadriyatlarini yetkazish davri hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oila a‘zolari tomonidan qadrlangan va e‘tibor topgan keksalar ruhiy barqarorlikni saqlaydi, depressiyaga kamroq moyil bo‘ladi va ijtimoiy faol bo‘lib qoladi.

Demak, oilaviy baxt insonning butun hayoti davomida shaxsiy farovonlikning kafolati bo‘lib xizmat qiladi. Ta’lim jarayonida oilaviy baxt va ijtimoiy moslashuv. Ta’lim jarayoni shaxsning ijtimoiylashuvi uchun eng muhim bosqichlardan biridir. Oila va maktabning hamkorligi ijtimoiy moslashuvni yengillashtiradi. Maktabda muvaffaqiyatli moslashgan o‘quvchilar nafaqat o‘qishda yuqori ko‘rsatkichlarga erishadi, balki ijtimoiy faoliyatlarda (sport, klublar, tadbirlar) ham faol ishtirok etadilar. Psixologik tadqiqotlar (Abdurahmonov, 2020) shuni ko‘rsatadiki, oilaviy baxtga ega o‘quvchilarda motivatsiya yuqori, ijtimoiy moslashuv darajasi kuchli bo‘ladi. Aksincha, oilaviy nizolar mavjud bo‘lgan muhitda o‘sayotgan bolalarda ta’limga qiziqish susayishi, ijtimoiy chetlashish, hattoki deviant xulq-atvor rivojlanishi mumkin.

Xulosa. Oilaviy baxt shaxs taraqqiyotida va ta’lim jarayonida ijtimoiy moslashuvning asosiy psixologik omillaridan biridir. Oilada mehr-muhabbat, ishonch va barqarorlik mavjud bo‘lsa, shaxs o‘zining bilim olish, jamiyatga moslashish va ijtimoiy faol bo‘lish jarayonida yuqori natijalarga erishadi. Shunday qilib, oilaviy baxt nafaqat shaxsning ruhiy barqarorligi, balki butun jamiyatning barqaror taraqqiyotiga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Қодиров, Б. (2021). Оила психологияси. – Тошкент: Fan va texnologiya. – 256 б.
2. Нишонов, З.Т. (2018). Ёш даврлар психологияси. – Тошкент: Иқтисод-Молия. – 320 б.
3. Абдурахмонов, Қ. (2020). Oilaviy qadriyatlar va ularning shaxs tarbiyasidagi o‘rni. – Педагогика ва психология жамияти журнали, №2, 45–52-66.
4. Хазова, С.А. (2019). Семейное счастье и социальная адаптация личности. – Вестник психологии и педагогики, №3, С. 67–74.
5. Bronfenbrenner, U. (2005). Making Human Beings Human: Bioecological Perspectives on Human Development. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications. – 345 p.
6. Ryff, C. D., & Singer, B. (2008). Know thyself and become what you are: A eudaimonic approach to psychological well-being. – Journal of Happiness Studies, 9(1), 13–39.

TURIZM MIJOZIGA XIZMAT KO‘RSATISHDA IJTIMOIIY PSIXOLOGIK BILIMLARNING O‘RNI

Ruziyev Axror Evatovich,

Axborot texnologiyalar va menejment universiteti dotsenti.,ps.f.f.d (PhD), E-mail: ruzievaxror71@gmail.com.

Eshquvvatova Madinabonu Jo‘rabek qizi,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti psixologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy-madaniy xizmat va turizm mijozining shaxsini psixologik jihatdan bilish, ularga xizmat ko‘rsatishda psixologik bilimlarning ahamiyati haqida, mijozlarning motivatsiyasi, ehtiyojlari, ichki holatini tushunish va uning xatti-harakatlarini bashorat qilishda psixologik bilimlarning ahamiyati ilmiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: turizm xizmati, ijtimoiy-madaniy xizmat, turizm psixologiyasi, psixologik tadqiqot usullari, mijozning ehtiyojlari, psixologik tasnif, temperament, xarakter, tolerantlik madaniyati.

Annotation. This article provides a scientific analysis of psychological knowledge about the psychological cognition of the client's personality of socio cultural services and tourism, about the importance of psychological knowledge in providing services to them, about the importance of psychological knowledge in understanding the motivation, needs, internal state of the client and predicting his behavior.

Key words: tourist service, socio-cultural service, psychology of tourism, methods of psychological research, client needs, psychological classification, temperament, character, culture of tolerance.

KIRISH

Turizm sohasiga butun dunyoda taraqqiyotning bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida qaraladi. O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari orasida birinchilardan bo'lib (1993-yil 4-oktyabr) Butunjahon turizm tashkilotiga a'zo bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida" gi PF 5611-sonli qarorida "2019-2025 yillarda O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish Konsepsiyasi"ga muvofiq turizm mahsulotini xalqaro va ichki turizm bozorlarida targ'ib qilish, mamlakatning sayohat va dam olish uchun xavfsiz sifatidagi imidjini mustahkamlash; turizm tarmog'i uchun kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish kabi vazifalar belgilangan. [1]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Bugungi sharoitda ijtimoiy-madaniy xizmat va turizm dunyosida psixologiya fani eng muhim rolni o'ynaydi, bu so'zma-so'z yunon tilida "ruh haqidagi ta'limot" yoki "ruh haqidagi fan" degan ma'noni anglatadi. [4] Tabiiyki, psixologiya tushunchasi asrlar davomida rivojlanib bordi, uning mohiyati haqidagi g'oyalar o'zgardi, uning mohiyatini aniqlashga yangicha yondashuvlar, psixologiyaning yangi tarmoqlari va yo'nalishlari paydo bo'ldi. Masalan, XVII asrda tabiiy fanlarning jadal rivojlanishi davrida psixologiya birinchi navbatda ong haqidagi fan bo'lib, uning asosiy usuli o'z-o'zini kuzatish va faktlarni tavsiflash edi. 1879 yilda taniqli nemis olimi va fan tashkilotchisi Vilgelm Maksimilián Vundt (1832-1920) Leypsig shahrida ongni eksperimental o'rganish bo'yicha birinchi laboratoriya va birinchi eksperimental psixologiya institutini tashkil etdi, bu nafaqat psixologik tajribalar o'tkazish, balki professional psixologik ta'lim olish imkonini berdi.

XIX-XX asrlar oxirida eksperimental tadqiqotlarning rivojlanishi bilan bog'liq holda psixologiya xulq-atvor fani sifatida tushuniladi. Bugungi kunda psixologiya psixikaning rivojlanishi va faoliyati qonuniyatlari haqidagi fan sifatida hayotiy faoliyatning maxsus shakli sifatida ta'riflanadi. [5]

"O'zbekistonning zamonaviy iqtisodiyoti - samarali ishlab chiqarish bilan birga xizmat ko'rsatish tarmoqlari rivojiga asoslangan iqtisodiyot bo'lmog'i zarur. Bu muhim vazifa turizmni rivojlantirish, O'zbekistonni jahon turizmining jozibali markaziga aylantirish, yurtimizni sayyohlar eng ko'p tashrif buyuradigan davlatlar qatoriga kiritishni ko'zda tutadi. ... O'zbekiston juda katta turizm va rekreatsiya salohiyatiga ega, unda jami 8,2 mingta madaniy meros ob'ekti mavjud, ulardan 209 tasi to'rtta muzey shahar - Xiva shahridagi Ichanqal'a, Buxoro va Shahrisabz shaharlarining tarixiy markazlari hamda Samarqand shahri hududida joylashgan bo'lib, YUNESKO ning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan." [2]

Shubhasiz, ushbu ro'yxat ijtimoiy-madaniy xizmat va turizm psixologiyasining predmet sohasini ko'rsatadi. Xizmat faoliyatining ushbu barcha sohalari nafaqat ularni optimallashtirish uchun zarur bo'lgan psixologik bilimlarga muhtoj, balki psixologik bilimlarni rivojlantirish va boyitishni rag'batlantiradi. O'zbek tilining izohli lug'atida "Turizm (fransuzcha tourisme < tour - aylanish, sayr (sayohat) qilish) - ham dunyoni ko'rish, bilish, o'rganish, ham dam olish maqsadida tashkil etiladigan sayr-sayohat"- deb ta'rif berilgan. [3]

MUHOKAMA

Ijtimoiy-madaniy xizmat va turizm mijozini psixologik jihatdan bilish birinchi navbatda uning psixologik xususiyatlari haqida ma'lumot olish, uning motivatsiyasi, ehtiyojlari, ichki

holatini tushunish va uning mumkin bo'lgan xatti-harakatlarini bashorat qilishni anglatadi. Nima uchun buni bilish kerak?: - o'zaro manfaat keltiradigan holda unga ta'sir qilish uchun; - tushunmovchiliklar va nizolarni oldini olish uchun; - mijozning ehtiyojlarini sifatli qondirish uchun; - taxminlarimizni mijozning shaxsiyatiga moslashtirish uchun; - mijozning reaksiyasini taxmin qilish va bashorat qilish uchun; - mijoz bilan samarali shaxsiy va biznes aloqalarini o'rnatish uchun; - biznes munosabatlarini to'g'ri yo'nalishda osongina o'zgartirish uchun. Biroq, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish va turizm psixologiyasi nafaqat turizm va mehmondo'stlik sohasi xodimlari va mijozlar o'rtasidagi munosabatlarni, balki ushbu sohani tashkil etish psixologiyasini ham o'rganadi, ushbu faoliyat sohasidagi mutaxassislarning psixologik muammolarini o'rganadi. Ushbu muammolar orasida ijtimoiy-madaniy xizmat mutaxassisining aqliy o'zini o'zi boshqarish, martaba muvaffaqiyatining psixologik asoslari, kasbiy stressni tartibga solish va boshqa ko'plab dolzarb masalalar mavjud. Ijtimoiy-madaniy xizmat va turizmning psixologik jihatlarini va muammolarining murakkabligi ularni bilish usullarining o'ziga xosligini belgilaydi.

Psixologik tadqiqot usullari - bu ilmiy nazariyalar, tushunchalarni yaratish va aniq amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish uchun foydalaniladigan ishonchli faktlar va ma'lumotlarni olish usullari va vositalaridir. Usullarning to'rtta asosiy guruhi mavjud (B. G. Ananov qarashlariga ko'ra).

1. Tashkiliy usullar. Qiyosiy usul sub'ektlarni ma'lum xususiyatlarga (yoshi, jinsi, e'tiqodi, maqomi, ma'lumoti, faoliyat shakli, motivatsiyasi va boshqalarga) ko'ra guruhlariga bo'lishni o'z ichiga oladi. Ushbu usul sayyohlar, mehmonxona va restoran mijozlarining shartli tasniflarini, sayyohlik agentliklari menejerlarining turlarini, ekskursiya gidlarini yaratish uchun ishlatiladi. Usuldan foydalanish nafaqat ilmiy, balki amaliy psixologiya doirasida ham samarali bo'lib, bu ijtimoiy-madaniy xizmat mutaxassisiga turli xil taqqoslash tajribasi natijasida to'plangan psixologik bilimlarni qo'llash imkonini beradi. Bo'ylama usul uzoq vaqt davomida bir xil shaxslarning bir nechta tekshiruvlariga asoslangan. Ushbu usul yordamida siz, masalan, ekstremal (kognitiv, o'yin-kulgi va boshqalarni afzal ko'rgan sayyohning psixologik portretini yaratishingiz mumkin) turizm turlari, ma'lum marshrutlarning mashhurliigi uchun psixologik shart-sharoitlarni aniqlash, turizm turlarining shaxs aqliy tuzilishiga ta'sirining oqibatlarini tavsiflash va hokazo. Kompleks usul, ayniqsa, ijtimoiy-madaniy xizmat va turizm sohasidagi psixologik tadqiqotlarda talabga ega, chunki u genetik kelib chiqishi va ushbu psixologik yo'nalishning predmet sohasiga eng yaqin. Usulning mohiyati shundaki, tadqiqotda bir xil ob'ektni turli vositalar yordamida o'rganadigan turli fanlar vakillari ishtirok etadilar.

2. Empirik usullari. Kuzatish va o'z-o'zini kuzatish nafaqat samarali, balki psixologik tadqiqotning nisbatan qulay usullari hamdir. Psixodiagnostik usullar (testlar, piketlar, anketalar, sotsiometriya, intervyular, testlar) ijtimoiy-madaniy ta'limda, ayniqsa kadrlar masalalarini hal qilishda, shuningdek turizm jarayonida keng qo'llaniladi. Biografik usullar shaxsning yaxlit psixologik portretini yaratish uchun zarur bo'lgan shaxs haqida qo'shimcha ma'lumot beradi.

3. Kunlarni qayta ishlash usullari. Miqdoriy usul odatda boshqa usullar (kuzatish, tajriba, psixodiagnostik usullar va boshqalar) bilan birgalikda qo'llaniladi va sifatli usullar hisoblanib, zarur psixologik ma'lumotlarni beradi hamda yordamchi usul bo'lib ham xizmat qiladi.

4. Interpretativ usullar. Genetik usul materialni muayyan psixologik jarayonlar va hodisalarning rivojlanishi nuqtai nazaridan individual fazalar, bosqichlar yoki tanqidiy daqiqalarni ajratish bilan tahlil qilishga imkon beradi. Strukturaviy usul sub'ekt shaxsiyatining barcha xususiyatlari o'rtasida tarkibiy aloqalarni o'rnatishga qaratilgan.

NATIJALAR

Ijtimoiy-madaniy xizmatlar va turizmning psixologik bilishning o'ziga xos xususiyatlari, birinchi navbatda, odamlarning ma'naviy va intellektual ehtiyojlarini qondiradigan, ularning normal hayotini, jismoniy va ma'naviy salomatligini va shaxsiy rivojlanishini, shuningdek, kasbiy rivojlanishini ta'minlaydigan ijtimoiy-madaniy xizmatlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Har qanday xizmat singari, ijtimoiy-madaniy xizmat ham ijrochi va mijoz

o'rtasidagi bevosita o'zaro munosabatlarning natijasidir, ya'ni bu ko'p jihatdan nafaqat ob'ektiv xususiyatlarga, balki sub'ektiv idrokka ham bog'liqdir. Bu mijoz bilan to'g'ridan-to'g'ri o'zaro aloqada psixologik kompetensiyaga ehtiyoj, mijozlar psixodiagnostikasining tezkor usullariga ehtiyoj, ularning ichki holatini tushunish va keyingi suhbatni tashkil qilish, psixologik aloqa o'rnatish va taklif usullaridan foydalanish, argumentatsiya texnikasiga ega bo'lish va mumkin bo'lgan e'tirozlarni yengish qobiliyatiga olib keladi. Ushbu jarayonda ijtimoiy-madaniy xizmat va turizm korxonasining umumiy korporativ falsafasini, shuningdek, ichki va tashqi imidjni amalga oshirish mexanizmlarini, ichki va tashqi nizolarni hal qilish yo'llarini, boshqaruv samaradorligi va xodimlarning kommunikativ madaniyatini hamda tolerantlik madaniyatini yaratishga katta ahamiyat beriladi. Psixologik bilimlar, shuningdek, mehmonxonalar va restoranlarning qulay va qulay ichki makonini, dam olish va o'yin-kulgi uchun sharoit yaratish uchun zarurdir.

1-jadval

Xulq-atvori nomlanishi

"tahlilchi"

"ishqiboz"

"peshqadam"

"yaxshi xulqli"

Xulq-atvor xususiyati

passiv va ta'sirchan

faol va sezgir

faol va ta'sirchan emas

passiv va sezgir

Turistik xizmatni amalga oshirish jarayonida muvaffaqiyatga erishish uchun aniq siz bilan muomala qilayotgan mijozning psixologik turini tasavvur qiling. Mijozlarga xizmat ko'rsatish jarayonini sezilarli darajada soddalashtiring, vaqtni tejang, balki ta'minlang, uning xohishlari va ehtiyojlarini maksimal darajada qondiring, buning uchun kompaniyaning o'zi yetarlicha mablag'larni ajratadi, daromadlari ham oshadi. Mijozlarning ko'plab psixologik tasniflari va tipologiyalari mavjud (temperament, aniq xulq-atvor, qaror qabul qilish turi va boshqalar). Ularning ba'zilar haqidagi tafsilotlarga to'xtalamiz. Xulq-atvorning ikkita parametriga asoslangan tipologiya (faoliyat va hissiy javob berish), mijozlarning quyidagi turlarini aniqlaydi (**1- jadvalga qarang**):

"Yaxshi xulqli" ga xizmat ko'rsatish aniq sabablarga ko'ra menejer uchun katta qiyinchiliklarga olib kelmasligi sababli, biz mijozlarning dastlabki uch turini ("tahlilchi", "ishqiboz", "peshqadam") batafsil ko'rib chiqamiz, ular bilan maxsus yondashuvsiz aloqa yanada muammoli bo'lishi mumkin. "Tahlilchi" sekin va shoshilmay, yumshoq, intonatsiyasiz gapiradi, muloqot qilishni afzal ko'radi, menedjer stol bo'ylab, gaplashayotganda, u tomon harakat qilishdan ko'ra orqaga suyanadi, u suhbatdoshning ko'ziga qaramaslikka harakat qiladi, u o'rtacha kiyingan. "Tahlilchi" ning o'ziga xos xususiyati: tafsilotlarga sig'inish (parvoz qancha davom etadi, plyajga qancha metr va shunga o'xshashlar). "Tahlilchi" bo'lishi mumkin: og'zaki, o'ta ehtiyotkor va qat'i'yatsiz, haddan tashqari jiddiy, hazil tuyg'usi bilan "rivojlanmagan". Sayyohlik kompaniyasi menejeriga sekin gapirish, o'z fikrlarini aniq bayon qilish, mayda-chuyda narsalarga e'tibor berish, har bir savolga javob berish, "rozi" va "qarshi" faktik dalillar berish, mamnun mijozlarni misol keltirish tavsiya etiladi. "Tahlilchi" turli grafik va jadvallarni yoqtiradi. Tuyg'ular bunday mijoz bilan kam ishlaydi - "do'stona" bo'lmang, unga ekstravagantdan ko'ra konservativ ko'rinish yaxshiroqdir.

"Tahlilchi" bilan siz aniq va tartibli bo'lishingiz kerak. U turli xil kafolatlarni xohlaydi va qaror qabul qilishda uning uchun xavfsizlik hissi muhimdir. Tarqatilgan ma'lumotlar yaxshi ishlab chiqilgan, aniq va barcha so'ralgan ma'lumotlar to'liq bo'lishi kerak. "Ishqiboz" energiya, tetiklik, ekspressivlik, isrofgarchilik bilan ajralib turadi. Erkak "ishqiboz" birinchi bo'lib qo'l siqish uchun qo'lini cho'zadi. Ayol "ishqiboz" uchrashuvda shirin tabassum qiladi, menejerga ochiq qaraydi. Sayyohlik kompaniyasining xodimi bilan muloqotda bo'lgan "ishqiboz" qisqa masofani afzal ko'radi. Uni gapirishga undash qiyin emas. U sizga hamma narsani o'zi aytib beradi. U notiq va og'zaki, tez, baland ovozda va uzoq vaqt gapiradi. Bog'lamlarni shakllantirgan va belgilagan holda, u ekskursiyaning taklif qilingan versiyasini oxirigacha tinglamasligi mumkin. U haqiqatan ham tafsilotlarga muhtoj emas. Uning istaklari va ba'zan haqiqiy bo'lmagan maqsadlari bilan menejerni boshi berk ko'chaga qo'yishi mumkin

(masalan, imkonsiz muddatda, qisqa vaqt ichida sayohatni tashkil qilishni so'raydi.). "Ishqiboz" bilan ishlash qulay, chunki u muloqotga ochiq kirishadi. Agar biron bir shubha bo'lsa, u darhol ularni bildiradi. "Ishqiboz"da quyidagi xususiyatlar namoyon bo'lishi mumkin: -tafsilotlarga beparvo; mubolag'a va umumlashtirishga moyil; tartibsizlik; yuzaki va oldindan aytib bo'lmaydigan impulsiv sabrsizlik.

Agar "ishqiboz" ga darhol e'tibor berishning iloji bo'lmasa, sayyohlik kompaniyasi menejeri uni kataloglar bilan chalg'itishi yoki qahva taklif qilishi kerak. Bunday mijoz xodimning professionalligini muloqot muhiti bilan baholaydi. U o'zini aniq oshkor qilmaydi, shuning uchun bu holatni noto'g'ri qabul qilmasdan, tabiiy hol deb, qabul qilish va uni qayta tarbiyalashga harakat qilish lozim. U bilan hissiyotlar juda mos keladi. Sayyohlik agentligi menejeri tanishlik va do'stona muloqot illyuziyasini saqlab turishi kerak. Mijoz o'zi haqida gapirsin, lekin "jonli", baquvvat va o'zini o'ziga ishongan holda his qilsin. Tanlangan turni muhokama qilayotganda, aniq gapirish yaxshi holat hisoblanadi. Sayohat tafsilotlarini "ishqiboz" tipidagi mijozlarga yozma ravishda bayon qilish yaxshiroqdir.

Obro'-e'tibor "ishqiboz" uchun muhim, shuning uchun obro'li odamlarlan misollar keltirish tavsiya etiladi. "Ishqiboz" suhbatning asosiy mavzusidan osongina chetga chiqadi. Bunday vaziyatda "do'stona maslahat" savoli yordam beradi: "Umid qilamanki, sizning yana bir necha daqiqa vaqtingiz bor? Muhokama qilinishi kerak bo'lgan bittagina savol qoldi". Menejer suhbatni bir daqiqaga yakunlashga tayyor bo'lishi kerak, bunday mijoz yana bir muhim uchrashuv haqida gaplashishi va shoshilishi mumkin. "Ishqiboz" tartibsiz bo'lgani uchun, ofisdagi uchrashuvdan oldin, unga sayohat uchun nimani olish kerakligi haqida telefon orqali eslatish kerak. [4]

Muloqotni tugatgandan so'ng, kelajakdagi harakatlar dasturini ketma-ketlik bo'yicha yozish zarur qilmaydi. "Nima? Qaerda? Qachon?" va bu eslatmani mijozga taqdim etish muhim hisoblanadi. "Peshqadam"ni uning kuchli va qat'iyatli ekanligi bilan tan olish mumkin. Tashqi tomondan, u tanishlar yoki mashhur shaxslarga o'xshaydi. Taassurot qoldirishni yoqtiradi. Har doim band, o'z vaqtini aniq taqsimlaydi. Bir necha daqiqa kuttirib qo'yish uni "yondiradi" va bezovta qiladi. "Peshqadam" vaziyatni ham, uning atrofidagi odamlarni ham nazorat qilishni yaxshi ko'radi. Hatto birovning ofisida ham u o'zini vaziyatning ustasi kabi tutadi. Menejer xatti harakatlariga izoh berib turishi mumkin. U notanish sharoitlarda adashmaydi va o'z darajasidagi odamlar, ya'ni kompaniya rahbariyati bilan muloqot qilishni afzal ko'radi. "Peshqadam" yetarlicha tez va baland ovozda gapiradi, menejering ko'ziga diqqat bilan tikilib qaraydi. Ushbu mijoz ishonchli odamlarni hurmat qiladi, tezda ma'lum bir maqsadga boradi. O'z vakolatlarini bostirishga intilayotgan sheriklarga toqat qilmaydi.

XULOSA

Xulosa o'rnida, bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, xorijiy tajribalarni o'rganish hamda egallangan nazariy bilimlar natijasida quyidagi taklif va tavsiyalarni keltirishimiz mumkin: birinchidan, Xalqaro va mahalliy turizmni rivojlantirish maqsadida mamlakat hududida harakatlanuvchi sayyohlarga sharoitlar va imtiyozlar yaratilishi lozim; ikkinchidan, turistik xizmatni amalga oshirish jarayonida faoliyat yurituvchi gidlar malakasini oshirish, ularning bilim va ko'nikmalarini baholash, ayniqsa, psixologik bilimlarini oshirish maqsadida ular uchun maxsus dasturiy tizim yaratish, bunda gidlarning psixologik bilimlarini va malakasini oshirish ishlarida inson omili ishtirok etmagan mexanizmlarni ishlab chiqish va amalga oshirish; uchinchidan, mustaqil gidlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslar faoliyatining huquqiy asoslarini ishlab chiqish hamda gid-tarjimonlar tayyorlash maxsus o'quv markazlarida psixologik o'quv kurslarini o'qitish sifatini yaxshilash; to'rtinchidan, turistik xizmatni amalga oshirish jarayonida faoliyat yurituvchi gidlarning psixologik bilimlarini oshirish yuzasidan ular o'rtasida tolerantlik madaniyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi qisqa ijtimoiy psixologik seminar treninglar o'tkazib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2019 yil 5 yanvardagi PF-5611 Farmoni.
2. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To'ldirilgan ikkinchi nashri. - Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2022. - 176-177 bet. 2020.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 4-Jild. Toshkent: "O'zbekiston nashriyoti". - 195-bet.
4. Психология социально-культурного сервиса и туризма/А.М.Руденко. — Изд. 2-е, испр. и доп.— Ростов н./Д : Феникс, 2007. — 313, [1] с. — (Высшее образование).
5. Современный психологический словарь / Под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. — СПб., 2006. — С. 326.
6. Ruziyev A.E. Ilk o'spirinlar tolerantligini shakllantirishning ijtimoiy psixologik asoslari. Monografiya. -Q.: «Intellect» nashriyoti, 2021. 159 b. ISBN 978-9943-7376-8-6.

GLOBALLASHUV DAVRIDA INSON VA TEXNIKA MUAMMOSI

Ro'ziboyev Dilshod A'zam o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o'qituvchisi

Sayitova Nargiza Xayriyevna

*Miliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi
yo'nalishi 1-kurs talabasi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada globallashuv davrida inson va texnika o'rtasidagi munosabat masalasi zamonaviy falsafaning, sotsiologiyaning va axborot texnologiyalari falsafasining eng dolzarb mavzularidan biridir. Texnologik taraqqiyot inson hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib borib, uning fikrlash tarzi, ijtimoiy xulqi, mehnat faoliyati va madaniy qadriyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Sun'iy intellekt, robototexnika, raqamli kommunikatsiya tizimlari va biotexnologiyalar inson imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, uni texnik tizimlarga qaram holatga keltirayotganligi haqida jiddiy ilmiy va axloqiy bahslar yuzaga kelmoqda. Mazkur mavzuda texnika nafaqat inson faoliyatining quroli, balki uning dunyoqarashini o'zgartiruvchi ijtimoiy kuch sifatida talqin etiladi. Shu bois, inson va texnika o'rtasidagi muvozanatni saqlash, texnologik taraqqiyot jarayonida insonning ma'naviy, axloqiy va ekologik mas'uliyatini kuchaytirish zarurati alohida e'tiborga olinadi. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, u texnik sivilizatsiya sharoitida inson mohiyatining saqlanishi, uning erkinligi va ijodiy faoliyatining texnologik muhitda namoyon bo'lishi masalalarini falsafiy tahlil etishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, inson, texnika, texnologik taraqqiyot, sun'iy intellekt, raqamli jamiyat, axborot texnologiyalari, texnik sivilizatsiya, robototexnika, falsafa, ijtimoiy o'zgarishlar, axloqiy mas'uliyat, innovatsiya, insoniylik, texnologik muvozanat.

KIRISH

Globallashuv jarayoni insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Bu davrda texnika va texnologiyalar inson hayotining barcha sohalariga kirib kelib, jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy va axloqiy tuzilmasiga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Axborot-kommunikatsiya tizimlarining rivojlanishi, sun'iy intellekt, raqamli iqtisodiyot, biotexnologiya va robototexnika kabi yo'nalishlarning keng qo'llanilishi inson faoliyatining mohiyatini tubdan o'zgartirmoqda. Endilikda inson va texnika o'rtasidagi munosabat faqat ishlab chiqarish vositalari yoki qulaylik darajasi bilan emas, balki insoniyatning kelajagi, uning axloqiy tanlovi va ijtimoiy mas'uliyati bilan belgilanmoqda. Texnika dastlab inson imkoniyatlarini kengaytirish, mehnatni yengillashtirish, tabiiy muhitdan samarali foydalanish vositasi sifatida yuzaga kelgan bo'lsa, bugungi kunda u mustaqil kuch, hatto ayrim hollarda inson faoliyatini nazorat qiluvchi tizimga aylangan. Bu holat inson mohiyati, erkinligi, ijodkorligi va axloqiy qadriyatlari bilan

bog'liq falsafiy savollarni keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun "inson va texnika" muammosi globallashuv davrida nafaqat texnik yoki iqtisodiy, balki chuqur ijtimoiy-falsafiy muammo sifatida talqin etiladi. Mazkur mavzu texnologik taraqqiyot fonida insoniyatning o'z-o'zini anglash, texnik taraqqiyot bilan uyg'un yashash va ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolish yo'llarini aniqlashga xizmat qiladi. Shu bois, u zamonaviy sivilizatsiya istiqboli uchun dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Globallashuv davrida inson va texnika muammosi masalasi ko'plab zamonaviy olimlar, faylasuflar va sotsiologlar tomonidan chuqur tahlil etilgan. Mazkur mavzuga oid ilmiy manbalar, avvalo, texnika falsafasi, axborot jamiyati nazariyasi va texnologik determinizm konsepsiyalari doirasida shakllangan. G. Markuze, M. Xaydegger, E. Fromm, J. Ellul, N. Berdyayev kabi faylasuflar o'z asarlarida texnik taraqqiyot inson mohiyatini o'zgartirishi, uni "texnik ong" va "ratsional nazorat" tizimiga bo'ysundirish xavfini ilgari surganlar. Xaydeggerning "Texnika va borliq" asarida texnika insonning mavjudlikni idrok etish usulini belgilovchi kuch sifatida talqin qilinadi. XXI asrda raqamli sivilizatsiya sharoitida bu muammo yangi bosqichga ko'tarildi. M. Kastelsning "Axborot jamiyati" konsepsiyasi, E. Tofflarning "Uchinchi to'lqin" nazariyasi hamda Y. Habermasning "Kommunikativ harakat" g'oyalari texnologik taraqqiyotning ijtimoiy oqibatlarini tahlil qiladi. Ularning fikricha, inson va texnika o'rtasidagi muvozanat buzilishi natijasida insoniyat "raqamli qaramlik" va "virtual haqiqat" muammosiga duch kelmoqda. O'zbekistonda ham zamonaviy texnologiyalar va inson omili muammosi bo'yicha qator tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, O. Otamurodov, R. Jo'rayev, N. Mamatov singari olimlar texnologik rivojlanish jarayonida milliy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar va ma'naviyatni saqlash masalalariga e'tibor qaratganlar. Ushbu ilmiy adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, inson va texnika o'rtasidagi munosabatni faqat texnik imkoniyatlar doirasida emas, balki falsafiy, ijtimoiy va ma'naviy kontekstda o'rganish bugungi globallashuv davrining eng dolzarb ilmiy vazifalaridan biridir.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Globallashuv davrida inson va texnika o'rtasidagi munosabat butun insoniyat taraqqiyotining asosiy falsafiy, ijtimoiy va axloqiy muammolaridan biriga aylandi. Texnika va texnologiyalar inson hayotining ajralmas qismiga aylangan bugungi kunda, inson faoliyati deyarli barcha jabhalarda texnik vositalar orqali amalga oshirilmoqda. Axborot-kommunikatsiya tizimlari, raqamli iqtisodiyot, sun'iy intellekt, biotexnologiya va robototexnika sohalarining jadal rivojlanishi insonning ishlab chiqarish, ta'lim, tibbiyot, madaniyat va hatto shaxsiy hayotidagi o'rnini qayta ko'rib chiqishga majbur qilmoqda. Shu sababli, "inson va texnika" muammosi faqat texnologik jarayon emas, balki ijtimoiy-falsafiy va axloqiy muammo sifatida o'rganilishi zarur. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, texnika insoniyat tarixining har bir bosqichida rivojlanish omili sifatida xizmat qilgan bo'lsa-da, globallashuv davrida u inson hayotining mazmunini o'zgartiruvchi va unga ta'sir o'tkazuvchi dominant kuchga aylanib bormoqda. Ilmiy-texnik taraqqiyot dastlab inson mehnatini yengillashtirish, uning tabiiy imkoniyatlarini kengaytirish uchun yaratilgan bo'lsa, bugun texnika o'zining nisbatan mustaqil tizimiga ega bo'lib, insonni o'ziga qaram holatga keltirmoqda. Bu holat M. Xaydegger va J. Ellul tomonidan ilgari surilgan "texnik determinizm" nazariyasi orqali chuqur tahlil qilingan.

Ularning fikricha, texnika faqat inson ixtirosi emas, balki inson ongingning o'zini belgilovchi kuchdir. Muhokamalarda qayd etilishicha, texnologik taraqqiyot insonni yangi imkoniyatlar sari yetaklashi bilan birga, uni axloqiy va ma'naviy inqiroz sari ham yo'naltirishi mumkin. Sun'iy intellektning rivojlanishi, robotlarning inson mehnatini almashtirishi, raqamli nazorat tizimlarining kengayishi insonning shaxsiy erkinligi, shaxsiy hayoti daxlsizligi va mustaqil fikrlash qobiliyatini cheklab qo'yayotgani haqida jiddiy xavotirlar mavjud. Masalan, raqamli kommunikatsiya vositalari insonlar o'rtasidagi tabiiy muloqotni kamaytirib, jamiyatda "virtual aloqalar" ustuvorlik kasb etishiga sabab bo'lmoqda. Bu jarayon insonning ijtimoiy tabiati va emotsional dunyosiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Biroq bu jarayonni faqat salbiy jihatdan baholash biryoqlamalik bo'lur edi. Texnika va inson o'rtasidagi munosabat murakkab, o'zaro

ta'sirli tizim sifatida shakllanadi. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda texnikani inson faoliyatining davomchisi sifatida talqin etish g'oyasi ustunlik qilmoqda.

Texnika — bu insonning o'zini anglash jarayonining bir shakli, uning intellektual va ijodiy kuchining natijasidir. Shu bois, texnika insoniyat taraqqiyotining tabiiy mahsuli sifatida baholanishi kerak. Asosiy muammo texnikani boshqarish, uni ma'naviy mezonlar bilan muvofiqlashtirish va inson manfaatlariga xizmat qildirish masalasidadir. Globallashuv sharoitida bu masala yanada murakkablashdi. Chunki texnika milliy chegaralarni bilmaydi, u global tizim sifatida butun insoniyat hayotiga kirib kelgan. Internet, sun'iy intellekt va raqamli tarmoqlar orqali insoniyat umumiy axborot maydonida yashay boshladi. Bu jarayon bir tomondan bilim va axborot almashuvini tezlashtirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, insonni "global tarmoq tizimi"ning oddiy elementi darajasiga tushirib qo'ydi. Shu sababli, zamonaviy faylasuflar "insonning texnikaga moslashuvi" emas, balki "texnikaning insoniylashtirilishi" jarayoni haqida fikr yuritmoqda. Muhokama davomida aniqlangan muhim jihatlardan biri shundaki, texnik sivilizatsiya davrida axloqiy masalalar birlamchi o'ringa chiqmoqda.

Texnik imkoniyatlarning cheksizligi insoniyatni nafaqat ijodiy yuksalishga, balki o'zini yo'q qilish xavfiga ham olib keladi. Atom quroli, biotexnologik tajribalar, kiberxavfsizlik muammolari va raqamli nazorat tizimlari texnik taraqqiyotning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda, uning salbiy oqibatlarini ham ko'rsatadi. Shu bois, texnikani boshqarishda axloqiy nazorat, insonparvarlik qadriyatlari va ijtimoiy mas'uliyat muhim omil sifatida qaralishi kerak. Inson va texnika o'rtasidagi muvozanatni saqlashda ma'naviy omil hal qiluvchi ahamiyatga ega. Agar texnika inson maqsadlariga xizmat qilsa, u taraqqiyot manbai bo'la oladi. Ammo texnika o'zining mustaqil kuchiga aylanib, insonni boshqaruvchi tizimga aylansa, bu insoniyatning o'zini yo'qotish xavfini keltirib chiqaradi. Shu nuqtai nazardan, inson o'z faoliyatida texnik imkoniyatlar bilan bir qatorda, ma'naviy mas'uliyatni ham his qilishi zarur.

Texnologiyalarni yaratish va ulardan foydalanish jarayonida axloqiy, ekologik va ijtimoiy me'yorlarga rioya etish, ularni global manfaatlar bilan uyg'unlashtirish insoniyat kelajagini belgilovchi asosiy shartlardan biridir. Zamonaviy tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, texnika insonning o'rnini butunlay bosmaydi, balki uni yangi faoliyat turlariga yo'naltiradi. Sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlar mehnat bozorida o'zgarishlar keltirib chiqarmoqda, biroq ular bilan birga yangi kasblar, yangi bilim turlari va yangi madaniy shakllar paydo bo'lmoqda. Inson bu jarayonda o'zining ijodiy va aqliy salohiyatini namoyon etishi, texnikani boshqaruvchi va yo'naltiruvchi subyekt sifatida qolishi kerak. Muhokamalardan yana bir muhim xulosa shuki, texnik taraqqiyot insoniyatning global muammolarini hal etishda ham katta ahamiyatga ega. Energiya tanqisligi, ekologik inqiroz, tibbiyot, ta'lim va kommunikatsiya sohalaridagi muammolar texnologik innovatsiyalar yordamida yechim topmoqda. Shu bilan birga, har bir yangi texnik yutuq yangi mas'uliyatni ham keltirib chiqaradi. Masalan, sun'iy intellektning axloqiy me'yorlari, gen muhandisligi, raqamli shaxsiylik himoyasi kabi masalalar bugungi ilmiy-falsafiy muhokamalarning markazida turibdi. Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi ilmiy natijalarga kelish mumkin:

1. Texnika va inson o'rtasidagi munosabat dialektik xususiyatga ega. U nafaqat inson tomonidan yaratiladi, balki uning hayot falsafasini va tafakkur shaklini ham belgilaydi.
2. Texnik taraqqiyot ijtimoiy ongni o'zgartirmoqda. Inson fikrlashining "raqamli" shakli shakllanmoqda, bu esa axloqiy va ma'naviy qadriyatlarning yangicha talqinini talab etadi.
3. Texnik sivilizatsiyada insonning mohiyatini saqlash uchun ma'naviy va falsafiy muvozanat zarur. Texnika insonni quvvatlantiruvchi emas, balki boshqaruvchi kuchga aylanmasligi lozim.
4. Texnologik taraqqiyot insoniyatning kelajagini aniqlovchi omilga aylandi. Shu sababli, texnika siyosatida insonparvarlik, ekologik xavfsizlik va axloqiy mezonlar ustuvor bo'lishi zarur. Globallashuv davrida inson va texnika o'rtasidagi muammolarni yechish, ularning o'zaro muvozanatini ta'minlash insoniyat taraqqiyotining eng muhim falsafiy vazifasidir. Texnika

insonning ijodkorlik qudratini ifodalovchi, ammo ma'naviy nazorat ostidagi vosita sifatida qolmog'i lozim. Faqat shundagina texnologik rivojlanish insoniyatning haqiqiy farovonligi va axloqiy yuksalishiga xizmat qiladi.

XULOSA

Globallashuv davrida inson va texnika o'rtasidagi o'zaro munosabatlar masalasi zamonaviy falsafaning eng murakkab va dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylandi. Texnika va texnologik taraqqiyot inson hayotining barcha jabhalariga kirib borar ekan, u inson tafakkuri, ijtimoiy munosabatlari, axloqiy qadriyatlari va mehnat faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli texnika endilikda oddiy vosita emas, balki insoniyatning mavjudligini, uning hayotiy mazmunini belgilovchi kuch sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, texnologik taraqqiyot inson imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, uni yangi muammolar — texnik qaramlik, axborot nazorati, ma'naviy begonalashuv va axloqiy mas'uliyatsizlik kabi holatlarga ham duchor qilmoqda. Bu esa texnika va inson o'rtasida muvozanatni saqlash, texnologik jarayonlarni insonparvarlik qadriyatlari bilan uyg'unlashtirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Inson o'z ijodiy va ma'naviy mohiyatini saqlab qolish uchun texnikani boshqaruvchi, yo'naltiruvchi va nazorat qiluvchi subyekt sifatida qolmog'i zarur. Shu bilan birga, texnika insoniyat uchun yuksalish omili bo'lib qolmoqda. U ilm-fan, tibbiyot, ta'lim, ishlab chiqarish va kommunikatsiya sohalarida mislsiz yutuqlarni ta'minlamoqda. Biroq bu yutuqlardan oqilona, axloqiy va ekologik mezonlarga asoslangan holda foydalanish, inson manfaatini ustuvor qo'yish — globallashuv davrining eng muhim vazifasidir. Demak, inson va texnika o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, texnologiyalarni insonparvarlik ruhida boshqarish va ma'naviy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish bugungi sivilizatsiyaning barqaror taraqqiyoti va insoniyat kelajagi uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ruziboev, D. (2025). CHORVA MAHSULOTLARI VA ULARNI QAYTA ISHLASH MASALALARI (QASHQADARYO VOHASI MISOLIDA). TAMADDUN NURI JURNALI, 5(68), 72-75.
2. Ro'Ziboyev, D. A. Z. O. (2022). QASHQADARYO VILOYATIDA CHORVACHILIKNING IQTISODIY HAYOTDAGI O'RNI VA SOVET HOKIMIYATINING CHORVA OZUQASI SIYOSATI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(11), 1008-1016.
3. Рўзібоев, Д. А. Ў. (2022). XX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИГАЧА БЎЛГАН ДАВРДА ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИКНИНГ АҲВОЛИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(3), 943-952.
4. Ugli, R. D. A. Z. (2021). TOURISM POWER OF UZBEKISTAN. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 215-222.
5. Xaydegger M. Texnika va borliq. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.
6. Markuze G. Bir o'lchovli inson. – Moskva: Progress, 1994.
7. Ellul J. The Technological Society. – New York: Vintage Books, 1964.
8. Toffler E. Uchinchi to'lqin. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
9. Kastels M. Axborot jamiyati: iqtisod, madaniyat va siyosat. – Moskva: GU VShE, 2000.

XORIJIY OLIMLAR ASARLARIDA TURK XOQONLIGI TARIXINING TAVSIFI

Karimov Bahrom Djalolovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti

karimovbahrom23@gmail.com

G'aniyev Shoxzamon Zokir o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Tarix yo'nalishi 2 kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoning ilk o'rta asrlardagi davlatchilik tarixining asosiy bo'g'inlaridan biri bo'lgan Turk xoqonligining tashkil topishi, davlatchilik tarixi va u haqida ko'plab ma'lumotlar aks etgan tarixiy manbalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Volga, Ural, hoqonlik, Ashina urug'i, G'arbiy Turk xoqonligi, P.Golden, Hazar xonligi, yabg'u, teginshoh, nomadizm.

KIRISH

VI asr boshlarida Oltoy o'lkasida siyosiy jarayonlar faollashib, Oltoydagi turkiy qavmlar orasida Ashin urug'ining mavqei ko'tariladi. Ashin urug'iga mansub Asan va Tuu 460–545-yillarda boshqa urug'larni o'zlariga bo'ysundiradilar va Oltoyda turkiy qabilalar ittifoqiga asos soladilar. Yevrosiyo kengliklari va unga qo'shni o'lkalardagi keng hududlarda hukm surgan Buyuk Turk xoqonligi (552–744) Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi davlatchiligi tarixida muhim o'rin egallaydi. Qariyb ikki yuz yil mobaynida G'arbiy Oltoydan Qora dengizning shimoligacha, Volga – Ural bo'ylaridan Shimoliy Hindistongacha bo'lgan keng hududda o'z hokimiyatini o'rnatgan Turk xoqonligi tarkibiga Sirdaryo – Amudaryo oralig'idagi Choch, Farg'ona, Ustrushona, Sug'd, Buxoro, Toxariston va Xorazm kabi voqea hukmdorliklari kirgan bo'lib, ushbu voqevalardan ko'pchiligining geografik o'rni asosan bugungi O'zbekiston hududiga to'g'ri keladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Xoqonlik tarixi bo'yicha Yevropada qator ishlar va tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xoqonlik tarixining ba'zi bir jihatlari, shu jumladan, uning Shimoliy Hindiston va Afg'onistonda olib borgan faoliyatiga doir maxsus maqola yozgan vengriyalik olim Ya. Xarmattaning ishlari ham diqqatga sazovordir. U o'zining "Toxariston va Gandxara G'arbiy turklar hokimiyati ostida (650-750)" nomli maqolasida yozma manbalar va numizmatik materiallar asosida mazkur hududlarda xoqonlik boshqaruvining ayrim jihatlari yoritgan bo'lib, bu masalada yangicha va asosli fikrlarni o'rtaga qo'ya olgan[1,49]

Eftallarning O'rta Osiyoda hukmronligi asta – sekin zaiflasha boshladi. Aynan o'sha paytda O'rta Osiyoda kuchli raqib turk qabilasi konfederatsiyasi paydo bo'ldi. Turklar dastlab Xitoy chegara qal'alariga kelishgan va o'z mahsulotlarini ipakka ayrboshlashni taklif etishadi. Biroq 545-yilda Xitoy bu taklifni rad etadi. Turklarning tele qabilasi va Juan-juan ustidan harbiy g'alabasidan keyin ular o'lja sifatida juda ko'p ipak olishgan. Xitoy davlatlari 569-yildan e'tiboran turklarga yiliga 100000 o'ram ipak yetkazib beradi. Turklar qimmatbaho materialning katta zahiralari to'plaganligi sababli, ipak savdosini rivojlantirish va ipak yo'li ustidan nazoratni qo'lga kiritish uchun tobora tajovuzkor harakat qila boshladilar. Iqtisodiy manfaatlari va sosoniylar bilan ittifoq natijasida turklar Eftalitlar saltanatini ag'arishdi, lekin faqat So'g'diyona hududini egallashi mumkin edi. Sosoniylar esa, Chag'oniyonni qo'lga oldilar. Sind, Bust, Ruxxaj, Zobuliston, Toxariston, Turiston va Baliston vassal saltanatlari sifatida Turk xoqonligi tarkibiga kirdi.

MUHOKAMA

Toxariston va Turk xoqonligiga bo'ysundirilgan kichik podshohliklarning birinchi turk hukmdori Tardushod edi. U To'ng Yabg'u xoqonning o'g'li edi. Tarduni xotini zaharlab o'ldirgach, bir necha yil o'tib, uning o'rnini o'g'li Ishbara yabg'u egallaydi. U Turk hukmdorlari orasidan birinchi bo'lib tanga zarb qila boshladilar. Uning tangasida toj, ikki

qanotli buqaning boshi tasvirlangan[2,366-370]. Yana bir vengriyalik tadqiqotchi M. Dobrovich tomonidan keyingi yillarda e'lon qilingan o'nlab maqolalarda xoqonlik va Vizantiya aloqalari hamda xoqonlikning Sharqiy Yevropadagi faoliyatiga doir yangi fikrlar o'rta tashlangan. Yabg'u va shad unvonlariga kelsak, Xitoy manbalarida yabg'u turk imperiyasining birinchi o'n yilliklarida va G'arbiy turklar orasida yuqori bo'lganligi aniq ko'rsatilgan. "Chjou shu" va "Suy shu" dagi turklar haqidagi boblar va "Tan shu" dagi G'arbiy turklar haqidagi boblar bu tartibni yaqqol ko'rsatadi. Biroq, Sharqiy turklar haqidagi boblarda shad unvoni yabg'udan yuqori daraja sifatida tasvirlangan. "Tan shu"dagi ular haqidagi ma'lumotlarga ko'ra, Shad o'z qabilalari va qo'shinlariga ega bo'lgan barcha shahzodalarning (xoqonlarning o'g'illari yoki ukalari) unvoni bo'lgan. Keyinchalik, Ikkinchi Turk imperiyasi davrida, sulolaning har bir a'zosi yo shad yoki yabg'u unvoniga ega bo'lgan. Shubhasiz, 699-yildan keyin vaziyat shunday bo'lgan va 716-yildan keyin ham o'zgarmagan bo'lishi mumkin[3,34-42].

Xoqonlikning Sharqiy Yevropada, shu jumladan, Qora dengiz bo'ylari va Shimoliy Kavkazdagi faoliyatiga doir yaqin yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlardan yana biri ukrainalik tarixchi A. Komarga tegishlidir[4]. Uning "Наследие тюркских каганатов в Восточной Европе // Культурное наследие" asaridan quyidagi ma'lumotlarni olishimiz mumkin: "Xitoy yozuvchilari ma'lumotlariga asosan Vizantiyaning shimoli-sharqida, Forsning shimolida va So'g'dning g'arbida "turk-xazarlar" joylashgan. Ayni paytda, ehtimol, yozma manbalarda emas, balki arxeologik majmualarga dastlabki Xazar xoqonligi hukmdorlari va turk xoqon urug'i Ashinaning G'arbiy turk chizig'i o'rtasida to'g'ridan to'g'ri bog'liqlikning eng ishonchli dalili sifatida qaralishi mumkin. Shu bilan birga, "turkiy-so'g'd" komponentining o'zidan ularning madaniyatini to'liq to'g'ri tavsiflash uchun foydalanish mumkin. G'arbiy Turk xoqonligidagi turkiy qabilalar "nushibi" guruhining moddiy madaniyati hali yaxshi o'rganilmagan".

Oxirgi yillarda G'arbiy Turk xoqonligi tarixiga bugan qiziqish xorijda anchamuncha ortayotgani ko'zga tashlanadi. Jumladan, germaniyalik arxeolog va tarixchi Z. Stark xoqonlikdagi "O'n O'q" tuzilmasining mazmun-mohiyatiga doir "O'n O'q bo'dun. G'arbiy Turk xoqonligi va Ashina qabilasi" nomli maxsus maqola bag'ishlagani va xoqonlik tarixining bir qator muammoli jihatlariga aniqlik kiritganini e'tirof etish lozim. Biroq tadqiqotchining boshqa nashrlarida xoqonlik davrida vo'ha hukmdorliklaridagi unvonlarga nisbatan "moda unvonlar" deb ta'rif berishi tushunarsizdir. Uning asaridan quyidagi ma'lumotlarni uchratish mumkin. Turgash xoqonlari Markaziy Osiyo va undan tashqaridagi ko'chmanchi dunyoda o'zlarining hokimiyatida qonuniylik yo'qligini his qilgan bo'lishlari kerak. Ushbu kamchilikni qoplash uchun ular Ashina oilasidan uylanishga harakat qilishdi. Xitoyga bir necha behuda elchi yuborishlaridan so'ng va faqatgina o'zlarining kuchlari cho'qqisiga erishgan paytidagina ular bu maqsadga erishdilar. Va nihoyat, 722-yilning qishida Sulu nihoyat Istami xonadonidan bo'lgan malikani Tan imperatoridan nikohga oldi[5,163-167].

NATIJALAR

Fransiyalik so'g'dshunos va tarixchi olim E. de la Vessier tomonidan amalga oshirilayotgan tadqiqotlarda ham xoqonlik tarixining bir qator mavhum jihatlarini yoritishga harakat qilgani diqqatni jalb qiladi. Tadqiqotchi sug'diy xujjatlarda xoqonlikka aloqador ma'lumotlar, yunon (Vizantiya) manbalarida keltirilgan turk hukmdorlarining shaxsiyati, sug'diy savdogarlarning xoqonlikdagi faoliyati kabi masalalarga e'tibor qaratgan[6]. Bundan tashqari uning "The last days of Panjikent" asarida arablar bosqini va ularga qarshi Turgash xoqoni kurashlari haqida ma'lumot berilgan. "721-yilda Yettisuvda tashkil etilgan Turgash xoqoni Sulu so'g'd zodagonlari bilan yonma-yon So'g'diyonaga yurish uchun Ko'l-chur nomli oliy qo'mondonni yuboradi. Biroq, bahorda Xudhayna turklarni darada mag'lub etdi, lekin u shunchalik ko'p yo'qotishlarga uchradi, turklarni ta'qib qilishdan voz kechdi. Yangi musulmon yilining boshida u turklar joylashgan Varag'sorga guruh yubordi. Zarafshon daryosidan 40 kilometr yuqorida, Samarqandni suv bilan ta'minlovchi Darg'om kanali ustidan nazorat o'rnatishga harakat qildi. Shunga qaramay, hech qanday hal qiluvchi narsaga

erishilmadi: noma'lum mahalliy kuchlarning tahdidiga uchradi. Keyingi voqealar haqida batafsil ma'lumot yo'q, ammo ma'lum bo'lishicha, Xudhayna murosaga erishganiga qaramay, So'g'ddagi tartibsizliklar davom etgan".

Bundan tashqari, g'arblik o'nlab turkolog va tarixchi olimlarning o'z tadqiqotlarida Turk xoqonligining tarixining ayrim jihatlarini yotib o'tganligini aytib o'tish lozim. Jumladan, amerikalik turkolog P. B. Golden o'z tadqiqotlarida xoqonlikning "O'n O'q" qisqacha to'xtalib o'tilgan. Bundan tashqari xoqonlikdagi din masalalariga ham to'xtalib o'tgan. Turk xoqonligi kengayib, atrofdagi madaniyatlar bilan aloqaga kirishar ekan, unga bosib olingan xalqlarning dinlari ta'sir ko'rsatgan.

Birinchi xoqonlik davrida, mazdaizm, boshqa Eron diniy tizimlari (masalan, zurvanizm) va buddizm ta'sirlari birinchi o'ringa chiqdi. Mugan va Taspar ikkalasi ham buddizmni rivojlantirdilar. Bu turk hukmdorlarining ikkinchi avlodiga (570 yoki 580 yillar) tegishli bo'lgan va so'g'd tilida yozilgan Bugut yozuvida o'z aksini topgan.

Keyingi missionerlar asli to'xtarlar edi. G'arbiy turklar orasida buddizm ham keng tarqaldi. Ikkinchi xoqonlik davrida Bilge xoqon buddist va daoizm ibodatxonalarini tashkil etish haqida o'ylandi. Bunga To'nyuquq keskin qarshilik ko'rsatdi.

XULOSALAR

Shuni xulosa qilish mumkinki, dunyo tarixshunosligida qabul qilingan fikrga ko'ra, Turk xoqonligi – bu tipik dasht imperiyasi, uning asoschilari bo'lmish qadimgi turklar esa haqiqiy ko'chmanchilardir. Shunga binoan tadqiqotchilarning aksariyati xoqonlik tarixining barcha jihatlarini ko'chmanchilik asosida o'rganishadi va shu sababli xoqonlikning siyosiy hokimiyati hamda Markaziy Yevroosiyo jamiyati masalasida bevosita nomadizmga aloqador nazariyalarda yondashiladi. Ayniqsa, hozirgi kun xorij tadqiqotchilari, garchi ko'chmanchilar jamiyatini o'rganishga sezilarli darajada hissa qo'shgan bo'lsalar – da, biroq Turk xoqonligi jamiyatining mohiyati borasida haligacha yagona nuqtai nazarga kelinmagan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Djalolovich, K. B. (2025). G'uzor bekligida iqtisodiyotining asosiy tarmoqlari. *Международный научный журнал*, 2(2), 24-28.
2. Karimov, B. (2023). Historical geography of the region Naxshab of the early medieval period. *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*, 3(1), 14-17.
3. Bahrom, K. (2024). The Leading Branches Of Karshi City Enterprises, During The Period Of The Bukhara Emirate. *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, 22, 170-172.
4. Бобоёров Ф. Б. Ғарбий турк хоқонлиги: тарихи ва танга-пул тизими. – Т.: “Tafakkur avlodi” 2021.
5. Dobrovits M. The Tölis and Tardus in Old Turkic Inscriptions // The Black Master. Essays on Central Eurasia in Honor of G. Kara on His 70th Birthday. Ed. by S. Grivelet and others. – Wiesbaden, 2005 .
6. Комар А. Наследие тюркских каганатов в Восточной Европе // Культурное наследие. – Астана, 2009.
7. Stark S. On Oq Bodun. The Western Turk Qaghanat and the Ashina clan//AEMAe. – Wiesbaden, 2008.
8. Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent. – Kamakura, 2002.

ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДАГИ САЙИИДЛАР ТАРИХИ

Бахтиёр Саидов

Ахборот технологиялари ва менежмент
университети доценти Tel +99890-666-60-10
UDK 331.32-053.81(575.1) ORCID 0009-0004-2935-0546

Аннотация: Саййид – айнан: хўжа, эга, бошлиқ, раҳбар деган маъноларни англатиб, Муҳаммад (с.а.в.) авлодларининг фахрий унвонидир. Саййид атамаси Муҳаммад пайғамбар авлодларига, айниқса, уларнинг набиралари тармоғига нисбатан ишлатилади. Манбаларга кўра, Муҳаммад пайғамбаримизнинг қизилари Фотима билан амакиваччалари Алининг авлодларига “саййид” номи берилган. Шарқ мамлакатларида ўрта асрларда саййидлар мусулмон жамиятида алоҳида имтиёзга эга бўлган гуруҳ ҳисобланган ҳамда диндорлар орасида уларнинг нуфузи юқори бўлган. Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Навоий ва қисман Бухоро ҳамда Фарғона водийси вилоятларида саййидлар авлодларига ва баъзида хўжа авлодларга ҳам “эшонбова”, “хожа” деб ҳурмат билан қаралади. Саййидлар авлодлари Марказий Осиёга асосан Эрон, баъзилари Афғонистоннинг Бадахшон ерлари орқали келиб қолганлар. Совет даврида исломий кадриятлар каби “саййид” атамаси ҳам қатағонга учраган эди. Ўзбекистон мустақиллиги туфайли халқимизнинг миллий ва диний кадриятлари яна тикланди. Жамиятдаги турли табақалар, жумладан, саййидлар авлодларининг ҳақ-хуқуқлари ҳам тикланиб, эркин диний эътиқод қилишлари учун қулай шарт-шароитлар яритилди.

Таянч сўзлар: Саййид, хўжа, тўра, хон, эшон, эшонбова, малик, нақиб, садр, хондада, пошша она, пошшахон, офтоб, ойибби, ова, ака тўра, офтоб ойим, таксир, ҳазрат.

Abstract: The term Sayyid is used to refer to the descendants of the Prophet Muhammad, especially the chain of his grandsons. According to the sources, the descendants of Fatima and Ali, the cousins of the Prophet Muhammad, were given the name "Sayyid". Sayyid is an honorary title of the descendants of Muhammad (s.a.v.), which means: master, owner, chief, leader. In the Middle Ages in Eastern countries, sayyids were considered a privileged group in Muslim society and had a high influence among religious people. In the regions of Samarkand, Kashkadarya, Surkhandarya, Navoi, and partly in Bukhara and Fergana Valley, the descendants of Sayyids and sometimes the descendants of Khojas are treated with respect as "eshanbova" and "hoja". Descendants of the Sayyids came to Central Asia mainly from Iran, and some came from the Badakhshan lands of Afghanistan. During the Soviet era, the term "Sayyid" was suppressed, as were the Islamic kadriyats. Thanks to the independence of Uzbekistan, the national and religious values of our people have been restored. The rights of various classes in the society, including the descendants of Sayyids, were restored, and favorable conditions were created for them to freely practice their religious beliefs.

Basic words: Sayyid, Khoja, Tora, Khan, Eshan, Eshonbova, Malik, Naqib, Sadr, Khanda, Poshsha Ana, Poshshakhan, Aftob, Oyibibi, Ova, Aka Tora, Aftob Ayim, Taqsir, Hazrat.

Аннотация: Сайид – почетный титул потомков Мухаммеда (с.а.в.), что означает: хозяин, начальник, вождь. Термин «Сайид» используется для обозначения потомков Пророка Мухаммеда, особенно цепи его внуков. Согласно источникам, потомкам Фатимы и Али, двоюродных братьев Пророка Мухаммеда, было присвоено имя «Сайид». В средние века в странах Востока сайиды считались привилегированной группой в мусульманском обществе и имели большое влияние среди религиозных людей. В Самаркандской, Кашкадарьинской, Сурхандарьинской, Навоийской областях, а также частично в Бухарской и Ферганской долине к потомкам Сайидов, а иногда и потомкам Ходжей относятся с уважением как «эшанбова» и «ходжа». Потомки Сайидов пришли в Среднюю Азию в основном из Ирана, а некоторые пришли из Бадахшанских земель Афганистана. В советское время термин «Сайид» был запрещен, как и исламские

ценности. Благодаря независимости Узбекистана восстановлены национальные и религиозные ценности нашего народа. Были восстановлены права различных классов общества, в том числе потомков сейидов, и созданы благоприятные условия для свободного исповедания ими своих религиозных убеждений.

Ключевые слова: Сайид, Ходжа, Тора, Хан, Эшан, Эшонбова, Малик, Накиб, Садр, Хандада, Пошша Ана, Пошшахан, Афтоб, Ойбиби, Ова, Ака Тора, Афтоб Айим, Таксир, Хазрат.

Кириш. Сайид атамаси расулуллох Муҳаммад алайҳиссалом авлодларига, айниқса, уларнинг набиралари тармоғига нисбатан ишлатилади. Манбаларга кўра, Муҳаммад пайғамбаримизнинг қизилари Фотима билан амакиваччалари Алининг авлодларига “сайид” номи берилган. Масалан, Саидамирхон, Сайидолимхон, Сайиднабихон, Саидхон, Саидбой, Саиджон ва ҳок.

Шарқ мамлакатларида ўрта асрларда сайидлар мусулмон жамиятида алоҳида имтиёзга эга бўлган гуруҳ ҳисобланган ҳамда диндорлар орасида уларнинг нуфузи юқори бўлган. Жамоатчилик орасидан сайидлар аъёнлар сингари жой олишган эди. Шу боисдан тарихий манбаъларда ва ҳалқ орасида “сайид” атамаси учраб туради.

Сайид – айнан: хўжа, эга, бошлик, раҳбар деган маъноларни англатиб, Муҳаммад (с.а.в.) авлодларининг фахрий унвонидир. Мазкур атамани имловий хато ва нотўғри қўллаш ҳолатларини ҳам кўриш мумкин, аммо бу “сайид” тушунчасининг мантикий моҳиятини ўзгартирмайди. Ҳазрати Алининг отаси Абу Толиб бир вақтлар Қурайш қабиласининг сайидларидан бўлган. Шунинг учун бу унвон Алининг ўғиллари Ҳасан ва Ҳусайн авлодларининг фахрий унвони ҳисобланган.

Сайидларнинг қизига уйланган фарзандлар ҳам сайид саналган. Шунинг учун мусулмон дунёсида, жумладан Туркистонда кўпчилик ҳукмдорлар мавқеини кўтариш мақсадида сайидлар қизларига уйланишга интилишган. Ўрта Осиё хонлари ва юқори табақа вакиллари сайидлар қизларига уйланишиб, шу йўл билан авлодларини сайидларга айлантиришга интилишган. Ўтмишда кўпгина ҳукмдорлар шу жумладан, Бухоро амирлари ва Хива хонлари ҳамда турли нуфузли ижтимоий табақага мансуб шахслар пайғамбар авлодидан ҳисобланмаса-да, ўзларини сайидлар деб аташган. Бухоро амирлиги манғитлар сулоласи сайидлар сулоласи билан куда- андачиликни йўлга қўйганлиги туфайли бир неча нафарининг номи ва унвони остига “сайид” атамаси қўйилган. Шунингдек, Хива хонлиги қўнғиротлар сулоласи вакиллари ҳам сайидлар билан куда-андачилик қилгани учун уларнинг унвонига ҳам “сайид” атамаси қўлланилган.

Материаллар ва услублар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам сайидларни *бошлиқ, етакчи, пайгамбар авлоди* деб таърифлаган. Сайид сўзи исломга қадар араблар қабил а бошлиғининг унвонини ифодалаган ва “йулбошчи”, “бошлиқ” маъноларида қўлланилган. “Сайид” атамаси Арабистонда ислом динига қадар ҳам қабил аристократияси вакили эканлигини англатган ва улар минг йиллар давомида давлат бошқаруви ва ижтимоий-маданий ҳаётда фаол бўлганлар.

Сайид насабига эга бўлган шахслар давлатда юқори лавозимларда туриб, Бухоро хонлигида мухтасиб, накиб (раҳбар) каби лавозимларга тайинланган. Амирликда сайидлар алоҳида имтиёзли қатлам сифатида ажралиб туриб, аҳолининг бошқа табақа ва тоифалари билан никоҳ муносабатларига кирмаганлар. Муҳаммад пайғамбарнинг сайид унвонига эга бўлган авлодлари ўзлари хоҳлаган жойда яшаш, ўша ердаги ҳукмдор ҳузурига бемалол кириш, барча солиқлардан озод этилиш каби имтиёзларга эга бўлганлар.

Соҳибқирон Амир Темур сайидларни доимо қадрлаган. “Темур тузуклари”нинг кўпгина саҳифаларида сайидлар эҳтиром билан тилга олинган. Асарда таъкидланганидек, сайидлар соҳибқирон мажлисларида фаол иштирок этишиб, давлат, ҳукукий, ахлокий масалалар бўйича қимматли фикрлар беришган. Соҳибқирон улардан

ҳалол ва ҳаромга оид кўп масалаларни ўрганган. Асарда саййидларни сара, эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини ўрнига қўйилган. Соҳибқирон пайғамбар авлодлари бўлган саййидларга эҳтиром кўрсатиб, уларни пир тутган ҳамда давлат бошқарувида уларнинг маслаҳатларига доимо амал қилганлиги ёзма манбаларда акс этган. Маккалик Мир Саййид Барака Термиз саййидлари авлодидан бўлиб, Соҳибқироннинг пири ҳисобланган. Амир Темур ўз васиятида: “Менинг бошимни пирим Мир Саййид Бараканинг оёқ томонига қўйинглар” деган.

Сурхондарё ва Қашқадарёда истиқомат қилаётган пайғамбар авлодлари билан ҳам “эшонбова” деб мулоқотга киришилади. Агар улар ўз оилавий муносабатларида қуйи тоифа ёки табақадаги кишилар билан никоҳ муносабатларида иштирок этмасалар, ҳамда авлод-аждодлари фақат эшонлар (саййидлар авлоди назарда тутилаяпти) хонадонига мансуб бўлса, оддий халқ бу тоифадаги кишиларни “катта эшонлар” деб аташади.

Фарғона водийсида саййидлар авлодига мансуб бўлганларни “тўра”, “турахон”, “тўрамлар” деб мурожаат қилишларини маълум. Яна Фарғона водийсида саййидларни улуғлаб кўрсатиш учун, уларга “хожа” деб ҳам мурожаат қилиниши маълум. **Хожа** – форсча, хожа – *улуғ, ҳукмдор, малик* деган маъноларни беради. Шунингдек, Фарғона водийсида саййидлар авлодига (шунингдек “хўжа” унвонига мансуб бўлган оилаларга ҳам) “хон” нисбати исмга қўшиб ишлатилади. Бу нисбат нафақат аёл жинси, балки эркакларга ҳам мурожаат қилинганда тўлиқ қўлланиладиган бўлган. Масалан, Саййидаъламхон, Саййидаъзамхон, Муҳаммадхон, Акмалхон, Жўрахон ва шу кабилар. Ваҳоланки, советлар даврида эркак кишиларнинг исмларида ушбу кўшимча деярли учрамасди. “Хон” ёки “тўра” нисбатларини ишлатилиши нафақат ҳурмат ёки эҳтиромни белгилаб қолмасдан, бу нисбатлар юксак ахлоқий маданият ва олийжаноб қадрият даражаларига кўтарилган.

Туркий халқлар ўртасида катта амал ва даражага эга бўлган ҳоқонлар авлодига “тўра” ва “хон” нисбатини ишлатилиш одати бўлган. Оилада барча аъзолар бир-бирларига “сиз” деб мурожаат қилади. Ўз навбатида ички муҳит туфайли шакллантирилган тартиб-интизомни ташқи киши, гуруҳ ёки қатламдагилар ҳам ҳурмат қилишга мажбур бўладилар. Юқори қатламга мансуб ҳисобланган авлодларнинг оддий кишилар томонидан ҳали-ҳамон эъзозланиб келиниши сабаблардан бири сифатида ҳам айнан шу омилни далилларнинг бири сифатида кўрсатиш ўринли бўлади.

Айниқса, саййидлар хонадонига авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ўзига хос соғлом турмуш тарзи, улар олдида турган катта мажбуриятлар ҳисобига ҳам амалий қўлланма вазифасини ўтайди. Ҳар бир авлод ёки жамоанинг етакчиси бўлади. Мунозарали ва муаммоли вазиятларда унинг билдирган фикри ёки муносабати ҳал қилувчи овоз вазифасини бажаради. Авлоднинг етакчиларини турлича аташади, масалан “накиб”, “садр”, “каттамир”, “акамиз”, “оқсоқолимиз”, “етакчимиз” ва ҳок. Аслида бу сўзларнинг ҳаммаси “бошлик”, “раис” маъносини беради. Амир Темур ўз тузукларида шундай ёзган эди: “Равшан динга ривож беришда қўллаган биринчи тузугим шу булдики, саййидлар орасидан лаёқатли биттасини аҳли исломга садр этиб тайинладим”. Ёки, – “Саййидлар жамоаси ўзининг алоҳида бошлиғига, накибга ҳам эга бўлганлар”.

Муҳаммад алайҳиссалом авлодлари яшаган ҳар бир ҳудудда уларни бошқариб турадиган алоҳида накиб бўлган. Х асргача барча накиблар Аббосийлардан бўлиб, Алининг авлодлари ҳам уларга буйсунишган, кейинчалик бўлиниш юз берган. Термизда ҳам саййидларнинг нақиб, унинг вазифасига ҳуқуқий масалаларни ҳал қилиш ва нафақаларни тарқатиш кирган.

Хўш, Саййид қавмлари Мовароуннаҳр ерларига қандай келиб қолган.

Муҳаммад Пайғамбар вафотидан сўнг, унинг авлодлари мавжуд асос солинган давлат тизимига асосий давогар ҳисобланадилар. Ҳокимият учун курашларнинг авж олиши, айниқса, уммавийлар ҳукмронлиги (661 – 750 йиллар) даврида авж олади. Бу даврда Пайғамбарнинг қавму қариндошлари ҳаёти хавф остида қола бошлайди. Шу сабабли улар Арабистон ярим оролидан Эрон ва Хуросон ерларига кўчиб ўта

бошлайдилар. Аббосийлар ҳукмронлиги (750 – 1258 йиллар) даврида эса саййид авлодларини қувғин қилиш янада авж олади. Шу сабабли улар ислом кенг тарқалган мамлакатларнинг янада ичкарисига киришга мажбур бўладилар. Бу жойлар Моварауннахр ва Туркистон ерлари эди. Мазкур минтақага биринчилардан бўлиб ташриф буюрган саййидзода бу Ҳасан ул-Амир (Термиз саййидларининг биринчи вакили, шу ерда муқим яшаб қолгани учун жой номи кейинчалик унинг авлодларига нисбат қилиб берилади) исмли шахс эди.

Саййидлар авлодларига бу ерларга қандай қилиб келиб қолганларини ўрганилганда, улар асосан Эрон, баъзилари Афғонистоннинг Бадахшон ерлари орқали мамлакатга келиб қолганликларини айтадилар. Уларга нисбатан турк ҳукмдорлари ва айниқса, маҳаллий аҳолининг ҳурмати юқори бўлганлиги сабабли ҳам, катта обру-эътиборга сазавор бўлади.

Саййидлар авлоди муносабатлари ёпиқ оила тизими анъаналардан келиб чиқиб давом эттирилади. Яъни уларнинг хонадонлари “ташки” ва “ички” ховлилардан иборат. Ташқи ховлида зирёратга ташриф буюрган кишилар ва меҳмон бўлиб келган эркаклар қабул қилинади. Яқин қавму қариндошлар бундан истисно. Ички ховлида аёллар ва қизлар бошларига рўмол ўраб узун кўйлак-лозимда юрадилар, уй юмушлари билан банд бўлишдан ташқари илм (кўпинча диний ва ахлоқ-одоб масалаларига доир билимлар асосий ўзакни ташкил этади) билан шуғулланади ва фарзандлар тарбиясига маъсул сифатида қолади. Аммо, ҳозирги тараққиёт барча диний амалларни тўлиқ бажарилишига барибир имкон бермайди.

Фарғона водийсидаги саййидлар авлоди ўзларининг хушмуомалалиги ва зиёилиги билан алоҳида ажралиб турадилар. Айниқса, эр ва хотин ўртасидаги муносабат самимий ва табиий мазмун касб этади. Саййидзодаларни улуғлаб, уларга “хондада” (отага мурожаат), “пошша она” (онага мурожаат) “пошшахон” (қизга нисбатан), “офтоб” (келинга, холага, аммага нисбатан, масалан, келин офтоб, хола офтоб, амма офтоб ва х.к.), “пошша”, “ойбиби” (уй бекасига турмуш ўртоғи томонидан ишлатилади), “ова” (катта опа, эгачига нисбатан), “ака тўра” (почча), “куёв тўра” (куёв), “тўрахон”, “тақсир” (ўғил), “пошша офтоб” (атрофдагилар, қўни-қўшниларнинг ёши ўзидан кичикроқ ёки тенгқур бўлганларга мурожаати), “офтоб ойим” (ёши ўзидан катта бўлган уй бекасига атрофдагиларнинг мурожаати), “тўрам”, “тўрамлар”, “ҳазрат” (эркак кишига атрофдагиларнинг мурожаати) каби сўзлар билан мурожаат қилинади. Эътироф этадиган томони шундаки, бу сўзлар саййидлар хонадони ва улар билан мулоқотга киришувчи одамлар ўртасидаги оддий кундалик сўзлардир.

Аммо, бу сўзларнинг аксариятини замонавий ўзбек тили ва бадиий адабиётда деярли учрамайди. Саййидлар оиласида болалар тарбияси юксак педагогик маҳорат билан амалга оширилган. Уларга катта эркинликлар бўлғуси мажбуриятларни ҳис қилиш ҳисобига берилади. Фарзандлар, нафақат, диний эътиқод, балки дунёвий илмларни ҳам баробар эгаллаб боришади. Уларга нисбатан ҳеч қачон жисмоний жазо чоралари ва кўпол, ҳақоратли сўзлар ишлатилмайди.

Фарзандларга нисбатан улуғ киши ва авлиё шахсларнинг исмини қўйилишини ўзи зўравонлик ҳолатига чек қўяди, негаки, болага кўполлик ишлатилиши унинг исми билан боғлиқ муҳтарам буюк зотларга ҳам беҳурматлик саналади. Асосий талаб тарбия, ўзаро ҳурмат, камтарлик, нотиклик (латиф сўзлашиш), озода кийиниш. катталар олдида ҳурмат сақлашлик, бошқаларни кузатиш асосида хулоса чикаришга қаратилади. Саййид хонадонларида пир-мурид муносабатлари авлоддан-авлодга давом эттириб келинган. Шу сабабли бўлса керак уларга “оддий” хонадон эгалари ҳурмат юзасидан “эшон бовалар” (“эшон бобо”, “эшон бува” деган маъноларни беради) деб мурожаат қилишади ёки шундай нисбат билан қарайди. Аммо баъзи бир кимса ва шахслар саййидларга нисбатан аччиқ кесатик маъносида ҳам бу каби сўзларни ишлатади, масалан, “эшонзода”лар, “ок суяк”лар ва х.к.

Фақатгина бу ҳолатда талаффуз қилинаётган жумлага алоҳида урғу бериб гапирилади. Советлар даврида ҳам пир-мурид муносабатларига кескин барҳам бериша олмади. Ҳукумат томонидан қанчалик бу ҳолатни тўхтатиш учун чора- тадбирлар кўрилмасин, бу жараён давом этаверган. Шу сабабли ҳам саййидлар хонадонининг эшиги доимо очик туради. Ташриф буюрган меҳмон ёки узоқ-яқиндан зиёратга келган ҳар қандай одам очик чехра ва табассумли илтифот билан кутиб олинади. Саййидлар ўзларининг пайғамбар авлодидан эканликларини тасдиқловчи ҳужжат сифатида шажарага алоҳида эътибор қаратади. Бироқ шажара ҳаммага ҳам кўрсатилавермайди. Бирон бир баҳона қилиб қўйилади, холос.

Аслида буни тўғри тушуниш мумкин, чунки даврлар таъсирида хонадон соҳиблари эҳтиёткор бўлиб қолганлар. Масалан, Ўзбекистон Миллий архивида сақланаётган Сирдарё вилояти губернатори номига 1892 йил 8 декабр куни Тошкент шаҳар бошлиғи томонидан ёзилган махфий билдирги хатда шундай ёзилади: “Ўлкада турли даражадаги эшон, тарғиботчи ва дарвешларнинг мавжудлиги яхши оқибатларга олиб келмаслигини англаган ҳолда, ўзим томонимдан менга бириктирилган шаҳар ишини маҳаллий шахсларнинг таъсирига моддий томондан, шунингдек шу каби ўтакетган мутаассиб ғояларни фикрларнинг таъсир йўналишига тушиб қолмаслиги учун барча чораларни кўраман”. Мана шу каби фикр ва муносабат билдирилган қарор ҳамда ҳужжатлар кейинчалик, яъни советлар даврида ҳам ўз таъсир кучини йукотмаган эди. Бундайин кескин муносабатлар кейинчалик авлод генафони, руҳияти ва турмуш тарзига қаттиқ жароҳатлар етказди.

Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Навоий ва қисман Бухоро ҳамда Фарғона водийси вилоятларида саййидлар авлодларига ва баъзида хўжа авлодларга ҳам “эшонбова”, “хожа” деб ҳурмат билан қаралади. Аслида эшонлик бу алоҳида шахснинг меҳнати орқали олинган унвон саналади. Эшон (форсча – кўпчилики, халқни бошқарувчи) сўзи билан тусланиб, улар ислом оламига диний маънавиятни олиб кирган кишиларга нисбатан ишлатилган. Форсийда учинчи шахс кўпликда “улар” – деган маънони ҳам англатади. Ушбу ном мусулмонларнинг бир қисмини эшонларга бўлган ҳурмати юзасидан ва бошқа бир бўлак кишиларининг мусулмончиликдаги урф-одатларга кўра ҳурматли шахсларнинг исмини нафақат кўзига тик қараб айтиш ва хатто ортидан ҳам атаб айтмаслик сабабларига кўра вужудга келган. “Улар – эшон” олмошини ерлик аҳоли одатда умумий ном билан “ҳазрат”, яъни жаноб деб хушмуомалалик учун эмас, балки диний одоб юзасидан мурожаат қиладилар.

Аслида эшон – бу унвон. “Эшонлик маълумки, насаб ёки авлод орқали келмай, балки тариқатлар, сулуклар орқали келади. Пиру муршидлар ўз мурид ва мухлисларига дини ислом, амри маъруф йўлида қўл бериб, сабоқ ўтказар эканлар, эшонлик даражасига эришганлар, авлодлар шажараси каби, “хатти иршод” орқали тасдиқланади. Эшонлар саййидзодалардан ҳам, бошқа чуқур илмли насаб ва шахслардан ҳам чиқиши мумкин”¹.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМАЛАР.

Н.Ликошин томонидан ёзилган “Тошкент эшонлари” номли рисолада эллик тўртта эшоннинг қисқача ижтимоий аҳволи тўғрисида баён берилади. Ушбу рисолада номлари зикр этилган эшонларнинг қодирия, нақшбандия, султония, суҳравардия, кубравия (“жаҳрия йўналишига мансуб эшон” каби сўзлар ҳам келтирилади, балким бунда муаллиф ясавияни назарда тутган бўлиши ҳам мумкин) тариқат йўналишларига мансуб эканликлари тўғрисидаги маълумотларни беради. Аҳоли орасида эшонларнинг авлодларини эшонзодалар дейишади, демак бу “эшон болалари” деган маънони беради. Эшонларга мансуб бўлмаган киши ҳам юксак диний билим орқали эшон даражасига кўтарилиши мумкин, эшон бўлиш учун албатта пайғамбарга авлод бўлиш шарт эмас. Бунинг учун киши руҳий ва маънавий жиҳатдан етук бўлиши керак булади².

¹ Ликошин Н. Тошкент эшонлари. – Т.: Рухафо, 1996.

² Ликошин Н. Тошкент эшонлари. – Т.: Рухафзо, 1996. 7-бет.

Пайғамбаримизнинг авлодларини замонлар ўтиши билан ҳар хил аташ, уларнинг муборак авлоддан эканлигини билдирадиган турли атамалар ва номлар пайдо бўла бошлаган. Масалан, Сурхон воҳаси тарафларда Пайғамбар авлодларини эшонлар дейиш одати мавжуд. Улар хўжалар атамасини чаҳорёрлардан Ҳазрати Умар ёки Абу Бақр ва Усмон разийаллоҳу анҳумлар ёки Ҳазрати Алининг Фотимадан бошқа хотинларидан бўлган фарзанду зурриётларга нисбатан қўллайди. Хоразмда эса бунинг акси ишлатилади. Сурхон воҳасида яна миёнлар деган жамоа ҳам истиқомат қилади. Улар ҳам ўзларини пайғамбар авлодидан деб ҳисоблайди. Водий тарафларда эса тўралар жамоаси ўзларини пайғамбар авлодлари деб ҳисоблашади. Қадимдан пайғамбар авлодларининг Мовароуннаҳрга кириб келиш жойларига нисбатан ҳам фалончи хўжалар, фалончи жойдан келган эшонлар тарзида ишлатишган ва уларнинг шунга муносиб даражалари, ҳурматлари бўлган. Ўрта Осиёга илк ташриф буюрган ғарб, хусусан, рус шарқшунослари бу ҳолатлар ҳақида кўплаб маълумотлар, мақолалар ёзиб қолдирганлар. Афғонистон тарафларда пайғамбар авлодларини Ҳазрати Алидан бошлангани учун алавийлар ҳам деб аташади. Араб диёрларида уларни шарифлар деб ҳам икром этишади. Нима бўлганда ҳам, нима деб аталишидан қатъи назар улар пайғамбаримизнинг ҳақиқий авлодлари ҳисобланадилар.

Термиз шаҳрининг шимоли-шарқида жойлашган “Султон Саодат” мажмуаси пайғамбаримизнинг авлодлари (“аҳл ул-байт” яъни, саййидлар) даҳмаси сифатида танилган. Улар Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг қизлари Фотима розияллоҳу анҳо ва ҳазрат Али розияллоҳу анҳуларнинг фарзанди Имом Ҳусайн розияллоҳу анҳумнинг авлодларидир. Ушбу ёдгорлик халқ орасида Термиз саййидлари даҳмаси деб ҳам аталади. Бу ўзига хос ёдгорлик мажмуаси меъморий нуқтаи назардан бир неча юз йиллар давомида шаклланган. Мажмуа айвон туридаги равоқли қурилмага эга масжид, дарвозахона, XI асрда, айримлари – XIV ва XVII асрларда қурилган 16 мақбара, хонақоҳ ва бошқа бинолардан иборат. Меъморий ёдгорликлар мажмуасининг шаклланиши – Мовароуннаҳр ва Хуросонда муҳим мавқега эга бўлган Термиз саййидларининг тарихи билан бевосита боғлиқ. Даҳманинг хоналарида саййидлар сулоласи вакилларининг сағаналари жойлашган.

Давримизгача Термиз саййидлари хонадонига доир маълумотлар Шарқ ёзма меросининг машҳур намуналари орқали етиб келган. Жумладан, Термиз саййидлари хусусида Ота Малик Жувайний, Ҳамидулло Қазвиний, ибн Баттута, Ғиёсиддин Али, Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Ҳофиз Таниш Бухорий ва бошқа алломаларнинг дурдона асарларида маълумотлар келтирилган. Термиз саййидлари хонадони тарихини ўрганишдаги асосий манба уларнинг оилавий шажарасидир, унда мусулмон дунёсининг тарихига доир айрим маълумотларни учратиш мумкин. Ана шу шажара асосида 1914 йили академик А.А. Семёнов “Термиз саййидларининг келиб чиқиши ва уларнинг қадимий мақбараси Султон Саодат” мақоласини чоп эттирган. Шунингдек XIX аср охири – XX аср бошларида рус шарқшунослари В.В. Бартолд, А.Кун, М.С. Андреев ўзларининг илмий тадқиқотларида Термиз саййидлари хонадони тўғрисида тўхталиб ўтган.

Манбаларда келтирилишича, Термиз саййидлари орасида энг машҳурларидан бири нақиб, Али ибн Жаъфар ал-Мусавий бўлган. Бу ҳақда мусулмон дунёсининг машҳур олими Абул Фатҳ Муҳаммад аш-Шаҳристоний ўзининг Термиз нақибларига бағишланган асарида келтириб ўтган.

Соҳибқирон Амир Темир Араб дунёсига юришларидан қайтишида кўплаб арабларни кўчириб келтирган. Бу арабларнинг бир қисмини Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги дин пешвоси Саййид Ҳазрат Султон Амир Шамсуддин Мирҳайдар (вафот. 1365/66) Соҳибқирондан сўраб олиб қолиб, ҳозирги Косон тумани ҳудудларга жойлаштирган. Арабларнинг мазкур қисми “Мирҳайдари” деб аталиб, Султон

Мирхайдарни ўзларига пир деб билишган ва XX асрнинг 20 йилларигача солиқ ҳам тўлашган. Улар азалий хўжалик турмуш тарзи бўлган чорвачилик билан бирга деҳқончилик билан ҳам шуғулланганлар. Минтақада араблар сон жиҳатидан унча кўп бўлмасалар-да, ўз номини ҳозиргача сақлаб келмоқда.

ХУЛОСА

Баъзи одамлар дунёвий фойдаларни кўзлаб ёки ҳурмат-эҳтиромларга сазовор бўлиш, обрў-эътибор қозониш мақсадида ўзини пайғамбар алайҳиссалом авлодларидан деб кўрсатади. Ёлғондан Саййид ёки Хўжа бўлиб олади. Ёки аниқ далил-исботи бўлмаса ҳам пайғамбар авлодиданман, деб ўйлайди ва гапириб юради.

Имом Бухорий ривоят қилган ҳадиси шарифда бундай дейилган: “Энг катта ёлғон-уйдурма – киши ўзини отасидан бошқага нисбат қилмоғидир”. Бошқа бир ҳадиси шарифда эса: “Бир кимса билиб туриб, отасидан бошқани (ота деб) даъво қилса, у куфрони неъмат келтирибди”, яна бир ҳадисда: “Кимки отасидан бошқани даъво қилса, бас, унга жаннат ҳаромдир”, деб таъкидланади.

Совет даврида исломий кадриятлар каби “саййид” атамаси ҳам қатағонга учраган эди. Энг аввало, пайғамбар авлодига мансуб кишилар қувғин қилинди. Муқаддас қадамжолар ва зиёратгоҳлар топталди. Саййидлар ўзларининг келиб чиқишини, аجدодларини, ҳаттоки исми шарифини унутишга маҳкум этилганди. Ўзбекистон мустақиллиги туфайли халқимизнинг миллий ва диний кадриятлари яна тикланди. Жамиятдаги турли табақалар, жумладан, пайғамбар авлодлари деб ҳисобланган фуқаролар, саййидлар авлодларининг ҳақ-ҳуқуқлари ҳам тикланиб, эркин диний эътиқод қилишлари учун қулай шарт-шароитлар яритилди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-ж. – Т., 2007
2. Э.Бегматов. Ўзбек исмлари. – Т., 2007.
3. Мирзаев Ж. Термиз саййидлари // Мулоқот, 1997 йил 6-сон.
4. Семёнов А. А. Бухарский трактат о членах и званиях и об обязанностях нее урок средневековой Бухаре. СВ, т. V. 1948
5. Ликошин Н. Тошкент эшонлари. – Т.: Рухафо, 1996.
6. Остроумов Н.П. Мусулманские ишаны. – Ташкент: Тинография газеты “Средназнатская жизнь”, 1908.
7. ЎЗМЭ. 7-ж. – Т., 2007
8. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Т., 1993.
9. “Бобурнома” учун қисқача изоҳди луғат. – Т., 2008.
10. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. – Т., 1998.
11. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1-китоб. У. Уватов нашрга тайёрлаган. – Т., 1992.
12. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб. – Т., 1992
13. Темур тузуклари. – Т., 2011
14. Д.Б.Жамолов. Миллий маданият ва унинг таркибий қисмлари. Соҳибқирон юлдузи журнали.-Қ., 2021.
15. Термиз-Буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар. – Т., 2001.
16. Р.Ражабов. Ўрта Осиёда этномаданий жараёнларда араблар. – Т., 2011.
16. Khamitovich K. G. HISTORY OF HEALTH WORKS IN TURKESTAN ASSR //INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036. – 2022. – Т. 11. – №. 10. – С. 68-72.
17. Khamitovich K. G. Measures in the Sphere of Maternal and Child Health in Uzbekistan //Miasto Przyszłości. – 2022. – Т. 29. – С. 12-15.

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ МОЛОДОГО ПЕДАГОГА

М.С.Максадова
Университет информационных Доцент
технологий и менеджмента

По подтверждению Э.Фромма, человек приспосабливается во все “испытания” социальной жизни и осваивает их своеобразно. Эволюция человека неразрывно связано с свойствами приспосабливаемыми и человеческой природы. Поэтому человек не перестанет искать условия, которые будет отвечать всем его внутренним требованиям. По мнению Э.Фромма человеческая адаптация (психологическая адаптация), на биологически-физиологическом уровне, отличается от адаптации животных низким уровнем приспособления, в результате этого человек вынужден искать другие пути адаптации, в свою очередь это является основной причиной человеческой эволюции.

Психологическая адаптация-процесс духовного присоединение в систему общений и социальных, общественно-психологических, профессионально-педагогических связей, в систему выполнения каких-либо задач общества. В психологической дисциплине психологическая адаптация, связанная с человеческой жизнью и деятельностью, делится на следующие основные виды:

1. Социальная адаптация по смыслу, приспособление личности нравственным политическим, правовым и другим нормам.
2. Социально-психологическая адаптация — это приспособление включения личности к системам психологических связей и общений с людьми, к исполнению различных социально-психологических ролей.
3. Профессионально-педагогическая адаптация приспособление личности взаимна тому совместно общения педагогической и учебно-познавательной деятельности.
4. Экологико-психологическая адаптация – это приспособление и взаимосвязь личности к внешним средствам, в которых он живёт и оказывает деятельность. Процессу психологического приспособление личности (адаптация) характеризуется с повышением его активности. Его суть в том, что аппаратные действия человека изменить окружающую среду и всё существо целенаправленные.

Профессиональная адаптация – это сочетание включения человека в профессиональный процесс и его взаимодействия с профессионально средой.

Свойства профессионального адаптации молодого специалиста зависит от внешних и внутренних условий. В внешние условия и факторы профессиональной адаптации, воздействующие на специалиста следующие:

- Цел, содержание, средства профессиональной деятельности и свойства организационной технологии.
- Свойства социальных и других условий осуществления профессиональной деятельности.

Внутренние условия и факторы это уровень возможностей профессиональной адаптации, а также точное соответствие мотивов профессиональной деятельности с требованиями педагогической деятельности.

Профессиональная адаптация молодого педагога осуществляется в предметных следующих главных взаимодействия среды и отраслях профессиональной деятельности:

1. Профессионально-активная(деятельная)! адаптация к педагогической деятельности, её целям, содержанию, средствам, технологию, порядку работы и ускорению.
2. Организационно-нормативная: приобретение навыка выполнения определенных

правил в образовательном учреждении, организационных критериев, трудовой дисциплины и других требований.

3. Общественно-профессиональная: профессионально-общественные задачи, приспособление личности учителя и задач, свойственных его профессии.

4. Общественно-психологическая: адаптация к общественно-психологическим задачам, нравственным, неофициальным нормам педагогического общества, правилам поведения, достоинствам и этикетным общением.

5. Общественные положения: приобрести адаптацию к существующим условиям выполняемой педагогической деятельности, социальным, политическим, нравственным, национально-культурным и другим средам.

При профессиональной адаптации для молодого специалиста главную действующую роль играет приспособление к профессиональной деятельности. При эффективном испытании профессионально-активной адаптации целесообразно решительное действия в следующих областях деятельности, которые считаются своеобразными способами современного обучения.

- Планирование (программирование) процесса образования соответственно с научно идейными тенденциями.

- Соответствие уровня сложности учебного материала с возрастом и индивидуальными психологическими свойствами ученика.

- Обеспечение соответствия и взаимосвязи теоретической готовности учеников.

- Повышение уровня активности учеников и автономности процесса образования.

- Вестисовместную индивидуально практическую и коллективную работу обучающихся.

- Ускорение учебного процесса с помощью технических средств и многих техмодусов.

- Дифференциация образования и соединение учебных предметов в новый проекты комплексно-компьютерных программ.

Учитель начальных классов должен соблюдать следующие принципы при образовательно-воспитательном процессе:

а) Принцип организации себя-соблюдает законы регулярного формирования и совершенствования организации эффективной учебной деятельности.

б) Принцип эволюции – имеет в виду постоянное изменение формы и способы учебно-психологического процесса.

г) Принцип ответственности – это требование последственного контроля действий, поступков при получении знаний, освоении умений и навыков.

д) Принцип ролевого участия – это требование выполнения специфических функций учителя и обучающего.

е) Принцип обеспечения психологического качества и эффективности – имеется в виду сочетания в единый механизм всех компонентов деятельности учителя и учеников; в этом показывается стремление всего коллектива устранить трудностей совместно, помогая друг-другу для достижения общих целей и духовно нравственное содружество.

По имени педагогов и психологов, самые главные черты современного учителя школы должны быть следующие:

1. Личные свойства учителя:

- верность к Родине, народу, любовь к детям.
- практико-психологическая грамотность.
- трудолюбие и творческая деятельность.
- активность в общественных делах.
- доброте, душевность, гуманизм.
- скромность искренность.

- принципиальность, смелость и твердый характер.
- постоянное стремление к совершенствованию знаний и опыта.

2. Знаний, свойственное преподавателю:

- глубокое осознание сути процесса образования и воспитания, понятие его целей задач.
- освоение основ общей психологии, педагогической психологии и прогрессивной психологии, этнопсихологии.
- знание теоретических и практических основ педагогики настоящего времени.
- знание методики обучения своего предмета.
- понимание психологических свойств и познавательного процесса детей школьного возраста, знание эффективных способов воздействия на их личность.
- знание содержания и сути воспитательных работ, ведущих с родителями и коллективам.

3. Качества, свойственные учителю:

- Понятие и вера в национальную идею и национальную идеологию.
- Понятие значения общечеловеческих и национальных богатств, составляющих современную учебно-воспитательную основу, традиции, достоинства и обычаев.
- педагогические способности, обеспечивающие качество и эффективность педагогической деятельности: педагогическая наблюдательность, разделять внимание, развитие педагогической фантазии, критическое отношение к себе, умение везти себя сущность педагогического такта и эмоциональное выражение речи, сочетание этих компонентов.

Кроме вышеуказанных качества, современный учитель должен обладать целеустремленностью, ловкостью, трудолюбием, скромностью, самоотверженностью и другими положительными чертами. В месте с тем учитель начальных классов всегда должен усовершенствовать свои умения и опыты, воспитать в себе личные и профессиональные свойства, помогающие повышению успехов в его деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грехнев В.С. Культура педагогического общения, М.: Просв., 2000
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебное пособие для студентов вузов. Ростов: Феликс, 1997.
3. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. - М., 1999.
4. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. - М.: Просвещение, 1997.
5. Максадова, М.С. (2015). Психологические особенности профессиональной подготовки современного учителя начальных классов. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов, (3), 105-108.
6. Максадова, М. С., Очилова, З.З. Бошланғич синф ўқитувчисининг ўзига хос психологик хусусиятлари. “XXI аср психологияси” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами, 133.

MILLIY MADANIYAT: MADANIY DIFFUZIYA OQIBATIDA HAM SHAKLLANA BORISHI

Jamolov Davronbek Baxtiyor o'g'li
Axborot Texnologiyalari va Menejment Universiteti
Tarix kafedراسи dotsenti., (PhD)
E-mail: jamolovdavronbek4@gmail.com

Annotatsiya. Madaniy diffuziya jarayoni bir necha bosqichda yuz bera-di. Birinchi bosqichda muayyan madaniyat negizida innovatsiya tug'iladi. Biroq bu innovatsiya milliy

madaniyat tarkibidan joy olishi uchun shu madaniyat tashuvchilari tomonidan qabul qilinmog'i, ular orasida keng tarqalmog'i darkor. Ikkinchi bosqichda esa mazkur innovatsiya turli millat vakillari orasidagi muloqotlar sharofati bilan o'zga madaniyat tarkibiga kirib keladi, uning ilg'or vakillari tomonidan o'zlashtiriladi. Uchinchi bosqichda innovatsiya o'zga millat vakillari orasida keng tarqaladi va shu yo'l bilan o'zi kirib kelgan madaniyat tarkibidan joy oladi.

Kalit so'zlar: Shaxsning shakllanishi, milliy an'ana, milliy tarbiya, milliy madaniyat, jamiyat, ahloq, qadriyatlar, milliy qadriyatlar, milliy ehtiyoj.

Abstract. The process of cultural diffusion occurs in several stages. At the first stage, an innovation is born on the basis of a certain culture. However, in order for this innovation to take its place in the structure of the national culture, it must be accepted by the carriers of this culture and spread widely among them. At the second stage, this innovation enters the structure of another culture through dialogue between representatives of different nationalities and is mastered by its advanced representatives. At the third stage, the innovation spreads widely among representatives of other nationalities and thus takes its place in the structure of the culture into which it entered.

Keywords: Personality formation, national tradition, national upbringing, national culture, society, morality, values, national values, national needs.

KIRISH

Madaniy diffuziya deganda turli milliy madaniyatlarga xos bo'lgan moddiy va ma'naviy qadriyatlarning o'zaro qorishib ketishi jarayoni nazarda tutiladi. Ushbu madaniy jarayonga ilk bora nemis geografi va sosiologi, Leypsig universiteti professori Fridrix Ratsel e'tibor bergan edi.³ U o'zining diffuzionizm nazariyasida madaniyatning ayrim hodisalari shu millat evolyusiyasining mahsuli bo'lmasligi ham mumkinligini isbotlaydi. Migra-siya, turizm, savdo-sotiq, ilmiy konferensiyalar, savdo ko'rgazmalari, yarmarkalar va shu kabi voqealar bir madaniyatga xos bo'lgan qadriyatlarning ikkinchi madaniyatga kirib kelishiga sabab bo'ladi. Biroq madaniy diffuziya jarayonini jo'ngina tasavvur qilish yaramaydi. U goho gorizontol (bir xil taraqqiyot darajasida turgan madaniyatlar o'rtasida), goho esa vertikal (taraqqiyotning turli bosqichlarida turgan madaniyatlar o'rtasida) yo'nalishlarda sodir bo'lishi mumkin.

Buning ustiga, madaniy diffuziya jarayoni bir necha bosqichda yuz bera-di. Birinchi bosqichda muayyan madaniyat negizida innovatsiya tug'iladi. Biroq bu innovatsiya milliy madaniyat tarkibidan joy olishi uchun shu madaniyat tashuvchilari tomonidan qabul qilinmog'i, ular orasida keng tarqalmog'i darkor. Ikkinchi bosqichda esa mazkur innovatsiya turli millat vakillari orasidagi muloqotlar sharofati bilan o'zga madaniyat tarkibiga kirib keladi, uning ilg'or vakillari tomonidan o'zlashtiriladi. Uchinchi bosqichda innovatsiya o'zga millat vakillari orasida keng tarqaladi va shu yo'l bilan o'zi kirib kelgan madaniyat tarkibidan joy oladi. Nihoyat, to'rtinchi bosqich-da yangi madaniyat tarkibidan joy olgan innovatsiya millatning barcha vakil-lari tomonidan o'zlashtiriladi va milliy qadriyatlarga mutanosib ravishda yangicha mazmun kasb etadi.

TAHLIL

XX asrda avj olgan globallashuv jarayonlari madaniy diffuziyaga keng yo'l ochib berdi. Turli millatlarning madaniyatlariga xos bo'lgan g'oya-lar, qadriyatlar, normalar o'zaro qorishib ketmoqda. Xalqaro munosabatlar-ning rivojlanishi, ilmiy aloqalarning kuchayishi, turizmnining jadal ri-vojlanishi, savdo-sotiqning global tus olishi va hokazolar milliy madaniyatlar o'rtasidagi muloqot sur'atlariga jiddiy ta'sir ko'rcatdi. To'g'ri, ayrim hollarda bunday muloqotlar natijasida bir mamlakatda paydo bo'lgan g'ayriinsoniy g'oyalar, aksilqadriyatlarning boshqa millat turmushiga kirib kelayotgani ham ko'zga tashlanadi. Biroq, bundan qat'iy nazar, madaniy diffuziyaning ijobiy jihatlari yaqqol ko'rinib turibdi. Aynan madaniy diffuziya insoniyat yutuqlarining umumsayyoraviy tus olishini ta'minlayap-ti, umuminsoniy qadriyatlarning mavqeini mustahkamlayapti, turli mil-latlar madaniy taraqqiyotidagi tafovutni

³ Каранг: Ратцель Ф. Народоведение.// biblioklub.ru.

qisqartirayapti. Shu nuqtai nazardan fikrlaganda, yangi asrda madaniy diffuziya milliy madaniyatning shakllanishiga salmoqli ulush qo'shadigan omillardan biriga aylanmoqda. Globallashuv sharoitida madaniyat bobidagi milliy mahdudlik ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qilmasligi tobora aniq bo'lib qolmoqda.

Jamiyatda milliy madaniyat elementlarini fiksatsiya qilish va asrash imkoniyatlarining yaratilganligi ham muhim ahamiyatga ega. Milliy madaniyat muttasil rivoj topib borishi uchun jamiyatda vujudga kelgan har qanday moddiy va ma'naviy qadriyat uning madaniy mulkiga aylanmog'i, asrab qo'linmog'i darkor. Aks holda millatning turli vakillari yaratgan qadriyatlar, erishgan tajribalar to'liq jamlanmay qoladi, kelgusi avlodlarga tugal yetib kelmaydi. Bu o'rinda Qadimgi Misrning achchiq sabog'i misol bo'la ola-di. Eramizdan avvalgi IV mingyillikdan milodning IV-VII asrlariga qadar rivojlangan mazkur sivilizatsiya misli ko'rilmagan yutuqlarga erishdi. Bu davrda yaratilgan san'at asarlari hanuzga qadar insoniyatni hayratga solib keladi. Misrliklar arxitektura bobida ham jiddiy muvaffaqiyatlarga erishdilar: ularning sa'y-harakatlari sharofati bilan mutlaqo yangi arxitektura shakllar kashf etildi. Shisha va fayans ishlab chiqarish usulla-rining topilishi, yangi adabiyot janrlari ixtirosi, original yozuv tizimi-ning yaratilishi, matematika, tibbiyot, astronomiya borasidagi kashfiyotlar – bularning barchasi Misrning insoniyat sivilizatsiyasiga qo'shgan salmoqli ulushi bo'ldi. Lekin, afsuski, turli kashfiyotlarni umumijtimoiy mulkka aylantirish, ularni asrab qolish tajribasi zaifligi bois misrliklar to'p-lagan tajribaning katta qismi tarix qa'riga yo'l oldi, kelgusi avlodlarga qadar yetib kelmadi.⁴

Albatta, zamonaviy kishilik jamiyati bunday falokatlardan jiddiy sug'urta qilingan. Bugun har qanday jamiyatda moddiy va ma'naviy qadriyat-larni fiksatsiya qilish va asrash imkonini beradigan samarali mexanizm mavjud. Masalan, O'zbekistonda buyuk allomalarning ilmiy, diniy va ma'-naviy merosini asrash, chuqur o'rganish va targ'ib etish borasida ahamiyatli tajriba to'plangan. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti, qadimiy yozma manbalar fondiga ega ilmiy muas-sasalar alohida o'rin tutadi. "Ushbu nufuzli ilmiy-tadqiqot muassasalari oldida qo'lyozmalarni saqlash, ta'mirlash, mavjud fondlarni boyitib bo-rish, tarixiy manbalar bilan ishlash uchun mahalliy va xorijiy tadqiqot-chilarga qulay sharoitlar yaratish, tarixiy-madaniy merosimiz namunalarini har tomonlama chuqur o'rganish, buyuk alloma va mutafakkirlarimizning jahon ilm-fani va sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan beqiyos hissasini tar-g'ib etish, shu asosda yurtdoshlarimiz, avvalo, yosh avlodimizni xalqimizning buyuk ma'naviy merosiga hurmat, ona yurtimizga mehr va sadoqat ruhida tarbiyalashga qaratilgan ishlarning natijadorligini tubdan oshirish bo'yicha dolzarb vazifalar" yuklangan.⁵

Lekin masalaning boshqa tomoni ham bor: jamiyatda bunday mexanizm mavjudligining o'zi kifoya emas. Shuning bilan bir qatorda yaratilgan mod-diy va ma'naviy qadriyatlar asrab qolinishi uchun jamiyat a'zolarida bu imkoniyatlardan unumli foydalanish malakasi ham bo'lmog'i kerak. Kishilar-da shunday malakaning shakllanganligi milliy madaniyatning yuksalishiga mustahkam zamin hozirlaydi.

Xullas, har qanday mamlakatda milliy madaniyat turfa omillar ta'si-rida o'zgarib, shakllanib, rivojlanib boradi. Mamlakatning tabiiy resurs-lari salmog'i, milliy madaniyat artefaktlarini yaratuvchi va konsentratsiya-lovchi va translyasiya qiluvchi ijtimoiy institutlar faoliyati, moddiy va ma'naviy qadriyatlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan kommunikasi-on, aksiologik va rasional omillar, madaniy diffuziya jarayonlari, milliy madaniyat elementlarini fiksatsiya qilish va asrash imkoniyatlari bu borada alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

XULOSA. Milliy madaniyat deganda muayyan millat vakillari tomonidan ta-rixiy taraqqiyot davomida yaratilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar yig'in-disi, shuningdek mazkur

⁴ Каранг: Древние цивилизации./ Под ред. Г.М. Бонгард-Левина.-М.:Мысль, 1989.- С. 37-69.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. "Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида."// Халқ сўзи, 2017, 25 май.

qadriyatlarni bunyod etish yo'llari, ulardan milliy va umuminsoniy taraqqiyot yo'lida foydalanish, ajdodlardan avlodlarga yet-kazish malakasi tushuniladi.

Milliy madaniyat, birinchidan, ob'yektiv voqelikdir. Ikkinchidan, u millat tarixiy faoliyati natijasidir. Uchinchidan, u nafaqat o'tmish va bu-gunni, balki kelajakni ham o'zida mujassam qiluvchi ijtimoiy hodisadir.

Milliy madaniyat o'zining moddiy va ma'naviy shakllariga ega, bu shakllarda barqarorlik va o'zgaruvchanlik, konservativlik va innovasionlik dialektikasi namoyon bo'ladi.

Milliy madaniyat milliy til, milliy an'ana va urf-odatlar, milliy qadriyatlar, madaniy meros, milliy adabiyot, milliy san'at, milliy tarbiyadan tarkib topadi. U mamlakatdagi tabiiy resurslar, ijtimoiy institutlar, kommunikasion, aksiologik va rasional omillar, madaniy diffuziya jarayoni, madaniyat elementlarini fiksatsiya qilish imkoniyatlari ta'sirida shakllana va rivojlana boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES).

1. Jamolov, D. B. (2023). The Main Part of Uzbek National Culture Features and Functions. *Procedia of Philosophical and Pedagogical Sciences*, 2(5), 49-56.
2. Жамолов, Д. Б. О. (2020). НАЦИОНАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА И ИДЕНТИЧНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. *Достижения и перспективы науки, освіти та виробництва: 2020 [зб. наук. пр.]*, 108.
3. Жамолов, Д. Б. ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. II. "ZAMONAVIY FAN VA TA'LIM-TARBIYA: MUAMMO, YECHIM, NATIJA" Respublika miqiyosidagi ilmiy-amaliy, onlayn konferensiya materiallari (5.12. 2020), 16.
4. [1; 2 b.] Sulaymon T. Gul bir yon, chaman bir yon.- T.: Cho'lpon, 1996.- B.2.
5. [2; 3 b.] Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi.- T.:O'zbekiston, 2021.- B.15.
6. [3; 4 b.] Mirziyoev Sh.M. Jismoniy va ma'naviy barkamol yoshlar - bugungi va ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchidir.// Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. J.1.- T.:O'zbekiston, 2017.- B.505.
7. [4; 4 b.] Mirziyoev Sh.M. Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, barqaror rivojlanishni ta'minlash – xal-qimiz uchun munosib hayot darajasini yaratishning kafolatidir. // Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. J.1.- T.:O'zbekiston, 2017.- B.88-89.
8. [5; 5 b.] Mirziyoev Sh.M. Ta'lim va ma'rifat - tinchlik va bunyodkorlik sari yo'l. // Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. J.1.- T.:O'zbekiston, 2017.- B.29.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIGA XOS KASBIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Maksadova Mexriniso Sayxonovna

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti

Tarix kafedrası dotsenti

Abstract: Maqolada ilmiy-pedagogik adabiyotlar, milliy-ma'naviy meros namunalari hamda pedagogika-psixologiya sohasidagi tadqiqotlarni o'rganish orqali Boshlang'ich sinf o'qituvchilariga xos sifat va fazilatlarini shakllantirishning nazariy asoslarini o'rganish keltirilgan. Bundan tashqari boshlang'ich sinf o'qituvchilariga xos sifat va fazilatlarini shakllantirishning psixologik asoslari izohlangan.

Keywords: boshlang'ich sinf, o'qituvchi, boshlang'ich sinf o'qituvchisi, tarbiyaga yo'nalganlik, ijodkorlik, mehnatsevarlik.

INTRODUCTION

Hozirgi zamon maktabi muallimlik shaxsi va kasbiy faoliyati uchun zarur bo'lgan sifat va fazilatlarini egallagan, yangicha fikrlaydigan, ijtimoiy faol pedagoglarni talab qilmoqda. Jahonning eng rivojlangan mamlakatlari tarixiy tajribasi shundan dalolat berib turibdiki, ular mustaqillik va taraqqiyot yo'liga qadam qo'yishlari bilan asosiy e'tibor va mablag'larni birinchi navbatda, yoshlarni o'qitish va tarbiyalashga sarflaganlar va bunday siyosat tarixiy tajribada o'zini oqladi. Maktablardagi ta'lim-tarbiya ishlarining barchasi yoshlarni barkamol insonlar qilib tarbiyalashga yo'naltirilgan. Ta'lim-tarbiyaning insonparvarligi, demokratikligi, tarbiyalanuvchilarni hurmatlash O'zbekistonda ta'lim sohasida davlat siyosatining asosiy tamoyillaridan hisoblanadi. Shuning uchun ham bolalarning qadr-qimmatini hurmatlash, bolada mehnatsevarlik, Vatanga muhabbat, odamlarga yaxshilik qilish va mehr-muruvvat tuyg'usini tarbiyalash mas'uliyatli, muhim vazifadir. Bu vazifani, asosan, uzluksiz ta'lim tizimi muassasalarining o'qituvchilari amalga oshiradilar. Yoshlarni axloq-odoblilik, barkamol insonlar qilib tarbiyalashga da'vat etilgan muallim-tarbiyachilar pedagogik axloqqa doir bilimlarni pedagogik madaniyat, muomala odobi qoidalarini yaxshi egallagan bo'lmoqlari lozim... Shuning uchun ham o'qituvchilar tayyorlaydigan oliy ta'lim muassasalari oldida muhim vazifa – insonparvarlik tamoyilini ro'yobga chiqaruvchi, yuksak ma'naviy – axloqiy talablarga javob beruvchi, pedagogik odob fazilatlarini egallab olgan bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyalash vazifasi turadi.

Ta'kidlash joizki, vatanimizning psixolog olimlari tomonidan olib borilgan ilmiy-tadqiqotlarida bo'lg'usi o'qituvchining kasbiy tayyorgarligiga doir muammolarning juda ko'p jabhalari o'rganilgan bo'lsa-da, lekin boshlang'ich sinf o'qituvchilariga xos sifat va fazilatlarini shakllantirishning psixologik asoslari, muallimning milliy-madaniy muhitga xos keng imkoniyatlarini aniqlovchi, uning shaxsiy va kasbiy barkamolligini ta'minlovchi muhim mexanizm pedagog kasbiy tayyorgarligining o'ziga xos psixologik xususiyatlari muammosi o'zining to'liq yechimini topmagan. Yuqoridagi mulohazalar "Boshlang'ich sinf o'qituvchilariga xos sifat va fazilatlarini shakllantirishning psixologik asoslari" ilmiy tadqiqot mavzusini tanlashimiz uchun asos bo'ldi.

METHODS.

Tadqiqotda Ye.I.Rogovning milliy-hududiy muhitga moslashtirilgan "O'qituvchi shaxsining kasbiy yo'nalganligini baholash" metodikasi; "Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy-shaxsiy sifatlarini o'rganish" anketasi, nazariy tahlil, kuzatish, suhbat, testlar, anketa so'rovlari tashkil etish, pedagogik-psixologik ilmiy tajriba, matematik statistika. metodlaridan foydalanildi.

RESULTS AND DISCUSSION

Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida o'qituvchi shaxsi yuksak ijtimoiy mavqega ega bo'lgan xalqning etnik ongi va tafakkurining namunasi sifatida e'zozlangan. Ana shunday yuksak bahoga loyiq zamonaviy boshlang'ich sinf o'qituvchisining psixologiyasi, ya'ni uning shaxsiy hamda kasbiy sifat va fazilatlarini qanday bo'lishi lozim? Psixologiyaning hozirgi tahlillariga ko'ra, ta'lim va tarbiya shakli, mazmuni va mohiyati jihatidan milliy-etnik hodisadir. U o'z xalqining (millatining) marosimlari, an'analari, odatlari va umuman, etnopsixologiyasini o'zida aks ettiradi. Tabiiyki, har bir etnosga, ya'ni millatga xos ideal shu millatning ta'lim va tarbiyasida ro'yobga chiqadi. Mazkur paradigma-ideallar shu etnosning, xalqning ongini, qarashlarini, qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiradi, milliy ong va milliy o'zlikni anglashi esa millatning ming yillar davomida turmush tajribasida orttirgan donoligida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, o'qiydigan, tarbiyalanadigan yosh avlod hamma vaqt o'z millatiga xos etnopsixologik xususiyatlarni o'zida mujassamlashtiradi (o'zlashtiradi). Mazkur xususiyatlar sirasiga quyidagilar kiradi: milliy ongning o'ziga xos xususiyati va tafovutli komponentlarini saqlagan holda o'zligini anglashi;

milliy tafakkuri, fikr yuritish jarayonining o'ziga xosligi; irodaviy-aqliy xatti-harakatlari, amallari, his-hayajonlari va tuyg'ularining o'ziga xosligi; boshqa kishilar, boshqa etnos vakillari bilan muloqot va o'zaro aloqalarda milliy xarakterning o'ziga xosligi. Bu esa, ta'lim

va tarbiya mazmunida o'ziga xos psixologik xususiyatlar bavoita namoyon bo'lishini taqozo etadi. Shuning uchun ta'lim va tarbiya jarayonlarini amalga oshirayotganda o'qituvchi quyidagi prinsip va qonuniyatlarga rioya etishi lozim: a) o'quvchiga yo'naltirilgan psixologik-pedagogik ta'sirlar shu millatning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liqlik va uyg'unlik prinsipi asosida ta'lim va tarbiya an'anaviy tadbirlar orqali amalga oshirilishi zarur bo'lib, mazkur tadbirlar tarbiyalanuvchiga tushunarli va shu xalqning urf odatlari, an'analari, taomillari, ideallari bilan bog'liqligi;

b) milliy ong va milliy o'ziga xoslik psixologik-pedagogik faoliyatning umumiyli, birligi qonuni, bunda tarbiyachi-ustozning faolligini etnik jamoa vakilining (o'quvchining) milliy o'zlikni anglash xususiyatini, axloqiy-ijtimoiy qadriyatlarini e'tiborga olgan holda o'ta optimal-ratsionalligi. Psixologik-pedagogik tarbiyaviy ta'sirlarni singdirish kompleksi (majmui) shu etnik jamoaga xos axloqiy, ijtimoiy-huquqiy va ishlab chiqarish, ya'ni mehnat me'yorlarining evolyusiyasiga moslab tashkil etilishi; tarbiyalanuvchilarning ma'lum psixologik-pedagogik ta'sirlarga moslasha olish imkoniyatlarini e'tiborga olishi zarur.

Ushbu nazariy ma'lumotlarga hamohang tarzda boshlang'ich sinf o'qituvchisi kasbiy faolligini tadqiq etishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish uchun "Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy-shaxsiy sifatlarini o'rganish" anketasidan foydalandik. Tadqiqotimizning aniqlovchi bosqich tajribalarida pedagog va psixolog olimlarning zamonaviy maktab o'qituvchisining eng muhim xislatlariga bag'ishlagan mezonlari yordamida ishlab chiqilgan "Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy-shaxsiy sifatlarini o'rganish" anketasi yordamida, ularning kasbiy tayyorgarlik jarayonidagi shaxsga xos xislatlari hamda kasbiy bilimlarini o'rganishga erishildi. Ularning tahliliga quyida alohida to'xtab o'tiladi. Har bir band bo'yicha ajratilgan sifatning rang ko'rsatkichlari, xususiyatlarning chastotalari asosida korrelyatsion munosabatlari mutaxassislar tayyorlash jarayonida ishtirok etgan pedagoglar va talabalarining munosabatlari asosida tahlil etiladi.

1-jadval

Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisi shaxsiy xislatlarining kasbiy tayyorgarlik jarayonida shakllanishi ahamiyatini o'rganish natijalari

	Xislatlar	O'qituvchilar		Talabalar		t
		X		X		
	O'z vataniga, xalqiga sodiqlik, bolalarni sevishlik	1,77	,610	2,3	,831	2,1
	Amaliy-psixologik savodxonlik	2,67	,30	2,8	,78	0,4
	Mehnatsevarlik va ijodkorlik	2,45	,41	3,2	,8	-
	Jamoat ishlarida faollik	3,10	,75	2,4	,21	18***
	Mehribonlik, dilkashlik, odamiylik	2,77	,77	3,8	,78	-
	Kamtarlik, samimiylilik	3,02	,83	3,3	,82	0,776
	Qat'iylik, dadillik va mustahkam xarakterga ega bo'lishlik	2,55	,19	2,6	,84	-
	O'z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilishlik	3,97	,16	2,6	,40	3,1
						34**

p≤0,01; * p≤0,001

Izoh: X-o'rta arifmetik qiymat; m-standart og'ish; t-styudent mezon

O'qituvchi va talabalar tomonidan boshlang'ich sinf o'qituvchisini kasbiy tayyorgarlik jarayonida shaxsiy xislatlarni kamol toptirishning ahamiyatini o'rganish natijalarining ko'rsatishicha, o'z vataniga, xalqiga sodiqlik, bolalarni sevishlik; amaliy-psixologik

savodxonlik; mehnatsevarlik va ijodkorlik; jamoat ishlarida faollik; mehribonlik, dilkashlik, odamiylik; kamtarlik, samimiylik; qat'iylik, dadillik va mustahkam xarakterga ega bo'lishlik; o'z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilishlik kabi sifatning barchasi tekshiriluvchilar tomonidan sakkiz darajali rang ko'rsatkichlari bo'yicha o'rtacha uch darajali ahamiyatga egaligi qayd etilgan.

Natijalardan ko'rinadiki, kasbiy tayyorgarlik uchun zarur psixologik ko'rsatkichlarni tahliliga qadar, o'qituvchi va talabalar shaxsiy xislatlari kasbiy tayyorgarlik uchun muhim ekanligini ko'rsatishda yanglishmaganlar, deyish mumkin. Bu o'rinda o'qituvchilar bilan talabalarning boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun "o'z vataniga, xalqiga sodiqlik, bolalarni sevishlik" xislati (1,77 va 2,35), "amaliy-psixologik savodxonlik" (2,67 va 2,82); "kamtarlik, samimiylik" (3,02 va 3,30), "qat'iylik, dadillik va mustahkam xarakterga ega bo'lishlik" (2,55 va 2,65) xislatlari o'rtasida farqlar kuzatilmadi. O'qituvchi va talabalar boshlang'ich sinf o'qituvchilarning mazkur shaxsiy xislatlarini shakllantirish ahamiyatini nisbiy tenglikda anglaganlar, deyish mumkin.

O'qituvchi va talabalar tomonidan bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisining shaxsiy xislatlari kasbiy tayyorgarlik jarayonida kamol topishi muhim ahamiyatga ega ekanligini rang ko'rsatkichlari asosida qayd etganlar. Hattoki ushbu xislatlarni rang ko'rsatkichlari bo'yicha solishtirganda ham "o'z vataniga, xalqiga sodiqlik, bolalarni sevishlik" bir xil rang ko'rsatkichni aks ettirganligining o'zini ham ijobiy hol deya olamiz. Ammo ular bir qator shaxsiy xislatlarni farqli baholaganliklari statistik mezonlarda ham kuzatildi: "mehnatsevarlik va ijodkorlik" (2,45 va 3,25); "jamoat ishlarida faollik" (3,10 va 2,40); "mehribonlik, dilkashlik, odamiylik" (2,77 va 3,87); "o'z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilish" (3,97 va 2,67) (2.1-jadvalga qaralsin). Boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun zarur shaxsiy xislatlarning ahamiyatini o'qituvchi va talabalar tomonidan baholanishdagi tafovutlar, ularning rang va o'rin ko'rsatkichlari bo'yicha ham o'z aksini topdi (2-jadval).

2-jadval

Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisi shaxsiy xislatlarining kasbiy tayyorgarlik jarayonida shakllanishi ahamiyatining rang ko'rsatkichi

	Xislatlar	O'qituvchi		Talaba	
		Rang	O'rin	Rang	O'rin
	O'z vataniga, xalqiga sodiqlik, bolalarni sevishlik	1,77	1	2,35	1
	Amaliy-psixologik savodxonlik	2,67	4	2,82	5
	Mehnatsevarlik va ijodkorlik	2,45	2	3,25	6
	Jamoat ishlarida faollik	3,10	7	2,40	2
	Mehribonlik, dilkashlik, odamiylik	2,77	5	3,87	8
	Kamtarlik, samimiylik	3,02	6	3,30	7
	Qat'iylik, dadillik va mustahkam xarakterga ega bo'lishlik	2,55	3	2,65	3
	O'z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilishlik	3,97	8	2,67	4

O'qituvchilar bu borada quyidagi shaxsiy xislatlarni rang ko'rsatkichlar asosida kamol toptirish muhimroq, deb qayd etganlar: "o'z vataniga, xalqiga sodiqlik, "bolalarni sevishlik"

(1); “mehnatsevarlik va ijodkorlik” (2); “qat’iylik, dadillik va mustahkam xarakterga ega bo’lishlik” (3); “amaliy-psixologik savodxonlik” (4); “mehribonlik, dilkashlik, odamiylik” (5); “kamtarlik, samimiylik” (6); “jamoat ishlarida faollik” (7); “o’z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilishlik” (8). Bundan ko’rinadiki, o’qituvchilar bo’lg’usi boshlang’ich sinf o’qituvchisi uchun zarur bo’lgan insonparvarlikka xos sifatlarni, so’ngra esa, ayrim kasbiy sifatlarni kamol toptirish muhimligini qayd etmoqdalar. Talabalarda esa bu boshqacharoq ko’rinish olgan. Ularning nazaricha esa: “o’z vataniga, xalqiga sodiqlik, bolalarni sevishlik” (1); “jamoat ishlarida faollik” (2); “qat’iylik, dadillik va mustahkam xarakterga ega bo’lishlik” (3); “o’z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilishlik” (4); “amaliy-psixologik savodxonlik” (5); “mehnatsevarlik va ijodkorlik” (6); “kamtarlik, samimiylik” (7); “mehribonlik, dilkashlik, odamiylik” (8). Bundan ko’rinadiki, bo’lg’usi boshlang’ich sinf o’qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik jarayonida shaxsiy xislatlarni kamol toptirishda o’qituvchi bilan talabalarining tasavvurlarida yaqinlik va farqlarning mavjudligi borligini tabiiy deb aytishimiz mumkin. 2.2-jadvalda bo’lg’usi boshlang’ich sinf o’qituvchisining “o’z vataniga, xalqiga sodiqlik, bolalarni sevishlik”, “amaliy-psixologik savodxonlik”, “mehnatsevarlik va ijodkorlik”, “jamoat ishlarida faollik”, “mehribonlik, dilkashlik, odamiylik”, “kamtarlik, samimiylik”, “qat’iylik, dadillik va mustahkam xarakterga ega bo’lishlik”, “o’z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilishlik” kabi shaxsiy xislatlarining kasbiy tayyorgarlik jarayonida shakllanishi ahamiyatining rang ko’rsatkichini o’qituvchilar o’zlarining kasbiy shaxsiy tajribalari asosida, talabalar esa tasavvurlari asosida izohlashga harakat qilgan, deyish mumkin. Aynan ushbu tarzda bo’lg’usi boshlang’ich sinf o’qituvchisining shaxsiy xislatlarini kasbiy tayyorgarlik jarayonida kamol topish ahamiyatini o’rganishda xislatlarning o’zaro korrelyatsion bog’lanishlariga e’tibor qaratdik. Keyingi tahlillarimiz xislatlarning o’zaro korrelyatsion bog’lanishlariga bag’ishlangan.

Korrelyatsion tahlilda o’qituvchilar va talabalarining shaxsiy sifatlarga munosabatlari o’zaro interkorrelyatsiya qilindi. O’qituvchilar bilan talabalarining bo’lg’usi boshlang’ich sinf o’qituvchisining shaxsiy xislatlariga munosabatlari orasidagi korrelyatsion bog’liqliklarida to’liq aloqadorlik aks etmagan, ammo ayrim bir-birini taqozo etuvchi va bir-biriga teskari bog’lanish hosil qilgan sifatlar borligini ko’rsatkichlar asosida ayta olamiz. O’qituvchilarning “o’z vataniga, xalqiga sodiqlik, bolalarni sevishlik” xislatlariga munosabati talabalarining “mehnatsevarlik va ijodkorlik” xislati ($r=0,351$; $p\leq 0,05$); “amaliy-psixologik savodxonlik” xislatiga munosabatlari talabalarining “mehnatsevarlik va ijodkorlik” xislati ($r=0,526$; $p\leq 0,01$); “mehribonlik, dilkashlik, odamiylik” xislati ($r=0,476$; $p\leq 0,01$); “kamtarlik, samimiylik” xislatlariga ($r=0,674$; $p\leq 0,01$) munosabati bilan ijobiy bog’lanishni, “o’z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilishlik” xislati bilan ($r=-0,380$; $p\leq 0,05$) esa salbiy korrelyatsion munosabatni aks ettirdi. Shuningdek, o’qituvchilarning “mehnatsevarlik va ijodkorlik” xislatini baholashlari talabalarining “amaliy-psixologik savodxonlik” xislatini baholashi ($r=-0,406$; $p\leq 0,01$) bilan teskari bog’liqlik hamda “mehnatsevarlik va ijodkorlik” ($r=0,430$; $p\leq 0,01$), “kamtarlik, samimiylik” xislatlarini baholashi ($r=0,333$; $p\leq 0,05$) bilan ijobiy munosabatni aks ettirganligini ko’rish mumkin (5-ilova). Xuddi shuningdek korrelyatsion munosabatlar o’qituvchi bilan talabalarining yana o’n to’rtta korrelyatsion koeffitsientlarida uchradi. Bundan ko’rinadiki, o’qituvchilar bilan talabalarining boshlang’ich sinf o’qituvchisining kasbiy tayyorgarlik jarayonida xislatlarni shakllantirish borasidagi tasavvur va munosabatlarida qisman bog’liqlik, bir qator xislatlar bo’yicha teskari munosabat va ko’pgina fazilatlarni kamol toptirishda esa o’zaro munosabat aks etmayotganligining guvohi bo’ldik. Boshlang’ich sinf o’qituvchisi shaxsiy xislatlari ahamiyatini endi o’qituvchilar va talabalar munosabatlarining xususiy hollari bo’yicha tahliliga murojaat etib ko’ramiz. O’qituvchilarning shaxsiy xislatlarini kamol toptirish borasidagi munosabatlarning korrelyatsion bog’liqlik bo’yicha ko’rsatkichlari umumiy holdagi (o’qituvchi bilan talabalar ko’rsatkichlari singari) manzarani aks ettirmoqda. Ularning munosabatlardagi ichki bog’liqlik ham yaxlit ijobiy aloqalardan ko’ra tarqoqlashgan korrelyatsion koeffitsientlarda namoyon bo’ldi va sakkizta korrelyatsion munosabatlar kuzatildi.

Ularning “o‘z vataniga, xalqiga sodiqlik, bolalarni sevishlik” xislatini kamol toptirishga bildirgan munosabati “qat’iylik, dadillik va mustahkam xarakterga ega bo‘lishlik” ($r=0,443$; $p\leq 0,01$); “amaliy-psixologik savodxonlik” xislatiga munosabati “o‘z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilishlik” ($r=0,413$; $p\leq 0,01$); “jamoat ishlarida faollik” xislatiga munosabati “kamtarlik, samimiylik” ($r=0,423$; $p\leq 0,01$), “qat’iylik, dadillik va mustahkam xarakterga ega bo‘lishlik” ($r=0,475$; $p\leq 0,01$), “o‘z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilishlik” ($r=0,400$; $p\leq 0,01$); “kamtarlik, samimiylik” xislatiga munosabati “o‘z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilish” ($r=0,485$; $p\leq 0,01$) kabi xislatlar bilan ijobiy korrelyatsion bog‘liqlikni aks ettirganini yaxshi xol deb hisoblasak-da, ammo “mehnatsevarlik va ijodkorlik”, “kamtarlik, samimiylik” ($r=-0,410$; $p\leq 0,01$); “mehribonlik, dilkashlik, odamiylik” “qat’iylik, dadillik va mustahkam xarakterga ega bo‘lish” ($r=-0,326$; $p\leq 0,05$)ni salbiy hol deb aytishimiz mumkin (6-ilova). Chunki, keltirilgan sifatarning barchasi ijobiy, ularning bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligi jarayonida muhimligini bir-biri bilan ijobiy bog‘lanish hosil qilishini oddiy kuzatishlar orqali ham e’tirof etish mumkin. Demak, kasbiy tayyorgarlik jarayonida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda shaxsiy xislatlarni shakllantirish borasidagi pedagoglarning munosabatlariga ham aniqlik kiritadigan tomonlari mavjud ekan, degan mulohazani bermoqda. Balki bu borada talabalarning munosabati o‘zgacha ko‘rinish hosil qilar. Talabalarning boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi shaxsiy sifatlarini shakllanishiga bildirgan munosabatlaridagi korrelyatsiya bog‘lanishlar yuzasidan ham ijobiy xolni qayd etolmaymiz. Ularning ko‘rsatkichlarida ham xislatlarning bir-biriga ichki bog‘liqliklarining yetarlicha va asosli bog‘lanishga ega bo‘lgan jihatlari kam kuzatildi. Oddiygina talabalarning “o‘z vataniga, xalqiga sodiqlik, bolalarni sevishlik” xislatiga bildirgan munosabatlari “amaliy psixologik savodxonlik” ($r=-0,426$; $p\leq 0,01$) xislati va “jamoat ishlarida faollik” xislatlari ($r=-0,502$; $p\leq 0,01$) bilan; “mehnatsevarlik va ijodkorlik” xislatiga bildirgan munosabatlarini “o‘z bilimi va mahoratini izchil oshirishga intilishlik” ($r=-0,354$; $p\leq 0,05$) xislati, “kamtarlik, samimiylik” xislati esa “qat’iylik, dadillik va mustahkam xarakterga ega bo‘lishlik” xislati ($r=-0,483$; $p\leq 0,01$) bilan salbiy korrelyatsion bog‘liqlikni aks ettirganining o‘ziyoq taajjublanarlidir. Aslida ushbu sifatlar o‘rtasida tabiiy va oddiy holatda ham ijobiy bog‘lanish kuzatilishi kerak, deya olamiz.

Talabalarning shaxsiy xislatlarni kamol toptirishga bildirgan munosabatlarida ham ijobiy korrelyatsiya koeffitsientini ifodalagan bog‘lanishlar bor, ammo ular mutaxassisni tayyorlash va kamol toptirish uchun zarur shaxsiy xislatlarning mujassamlashuviga yetarli emas: “amaliy psixologik savodxonlik” xislati, “jamoat ishlarida faollik” ($r=0,578$; $p\leq 0,01$) xislati bilan, “mehnatsevarlik va ijodkorlik” xislati “mehribonlik, dilkashlik” ($r=0,563$; $p\leq 0,01$) xislati bilan “kamtarlik, samimiylik” xislati ($r=0,410$; $p\leq 0,01$); “mehribonlik, dilkashlik, odamiylik” xislati va “kamtarlik, samimiylik” ($r=0,432$; $p\leq 0,01$) xislati bilan ijobiy bog‘lanishlar hosil qilinganligi kuzatildi (7-ilova). Shaxs xislatlarni ifodalovchi holat bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisini kamol toptirish uchun yetarli emas. Deyarli yuqoridagi sakkizta sifatning barchasi orasida yetarlicha ijobiy ichki aloqadorlik aks etgan holatni kasbiy tayyorgarlik jarayoni uchun ijobiy deya olamiz. Aks holda jarayon amalda yetarlicha emasdir.

Tadqiqot natijalarining navbatdagi tahlili o‘qituvchi kasbiy bilimlarining kasbiy tayyorgarlik jarayoni uchun ahamiyatiga bildirilgan munosabatini o‘rganishga bag‘ishlangan (3-jadval). Bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi kasbiy tayyorgarligi uchun kasbiy bilimlarning ahamiyatiga bildirilgan munosabatlarning qayd etilishida ham o‘qituvchilar va talabalarning ko‘rsatkichlarida farqli va tafovutli qiymatlar mavjud. Ularning rang va o‘rinlar bo‘yicha qiymatlarida ham o‘ziga xosliklar kuzatildi. Tadqiqotning ahamiyatga ega bo‘lgan jihati shundaki, bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligi jarayonida kasbga xos bilimlarning o‘rnini baholashdagi mezonlarga o‘qituvchi va talabalar tomonidan bir xil ahamiyatga ega bo‘lgan o‘rinlar berilgan: ta’lim va tarbiya jarayoni mohiyatini chuqur anglash, uning maqsad va vazifalarini tushunish (1-o‘rin); umumiy psixologiya, pedagogik psixologiya va taraqqiyot psixologiyasi, etnopsixologiya asoslarini egallash (2-o‘rin); hozirgi zamon pedagogikasining nazariy va amaliy asoslarini bilish (3-o‘rin). Demak, o‘qituvchilar va

talabalar kasbiy tayyorgarlik jarayoni uchun kasbga xos bilimlarning ahamiyatini bir xil tarzda tasavvur qilar ekanlar. Bu esa kasbiy tayyorgarlik jarayonida o'qituvchi tomondan yetkaziladigan ma'lumotlarni o'zlashtirishda talabalarning xayrixoh ekanliklarini anglatadi.

3-jadval

Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisi kasbiy tayyorgarligi uchun kasbiy bilimlarining ahamiyatini o'rganish natijalari

	Mezonlar	O'qituvchilar			Talabalar			t
				'rin			'rin	
1.	Ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyatini chuqur anglash, uning maqsad va vazifalarini tushunish	,33	,47		,38	,49		- 0,467
2.	Umumiy psixologiya, pedagogik psixologiya va taraqqiyot psixologiyasi, etnopsixologiya asoslarini egallash	,15	,11		,23	,70		- 0,362
3.	Hozirgi zamon pedagogikasining nazariy va amaliy asoslarini bilish	,94	,19		,71	,29		0,844
4.	O'z fanini o'qitish metodikasini bilish	,66	,17		,62	,98		0,005
5.	Maktab yoshidagi bolalarning bilish jarayonlari va psixologik xususiyatlarini tushunish, ularning shaxsiga ta'sir etishning samarali usullarini bilish	,15	,42		,12	,80		- 5,254***
6.	Ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmun-mohiyatini bilish	,53	,68		,12	,92		* 2,515

- $p \leq 0,05$; *** $p \leq 0,001$

Bundan ko'rinadiki, talabalar kasbga xos bilimlarni o'zlashtirish iqtidorlari bilan o'qituvchining talablariga muvofiq keladi. Ammo ularda kasbga xos bilimlarning uslubiy jihati, faoliyatni tashkil etish hamda inson psixologiyasiga doir bilimlarning ahamiyatini baholashlarida esa bir oz farqlar borligining guvohi bo'lamiz. O'z fanini o'qitish metodikasini bilishni o'qituvchilar 5-o'rinda, talabalar 4-o'rinda; maktab yoshidagi bolalarning bilish jarayonlari va psixologik xususiyatlarini tushunish, ularning shaxsiga ta'sir etishning samarali usullarini bilishni o'qituvchilar 4-o'rinda, talabalar 5-o'rinda; ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmun-mohiyatini bilishni o'qituvchilar 6-o'rinda, talabalar 5-o'rinda baholaganlar. Bundan ko'rinadiki, o'qituvchilar kasbiy tayyorgarlik jarayonida bola psixologiyasini chuqurroq bilish, o'z fanini o'qitish uchun qo'l kelishiga yordam berishini tajribalaridan kelib baholagan bo'lishlari shubhasiz, o'z navbatida, ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmun-mohiyatini bilish e'tibordan chetda bo'lmasligini ham o'z o'rnida baholaganlar. Talabalarda esa ushbu doiradagi bilimlar bir xil 5-o'rin bilan baholangan. Natijalarning rang chastotalari bo'yicha statistik farqlaridan ham ular o'rtasida tafovutlar ishonchlilik ko'rsatkichlari bilan ifodalanganligini

ko'rsatmoqda.

Maktab yoshidagi bolalarning bilish jarayonlari va psixologik xususiyatlarini tushunish, ularning shaxsiga ta'sir etishning samarali usullarini bilish ($4,15$ va $5,12$; $t=-5,254$, $p\leq 0,001$); ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmun-mohiyatini bilish ($5,53$ va $5,12$; $t=2,515$, $p\leq 0,05$). Agar o'qituvchilar bilan talabalarning kasbiy tayyorgarlik jarayonida kasbga xos bilimlari qolgan mezonlar orasidagi ahamiyatga molik bo'lgan munosabatlarida muvofiqlikka erishish uchun ta'lim-tarbiya muhitida "sub'ekt-sub'ekt", "ustoz-shogird" munosabat tizimini kengroq va ijobiyroq yo'lga qo'yishga imkon beradi. Tahlilni davom ettirgan holda, kasbga xos bilimlarga bildirilgan munosabatlardagi korrelyatsion bog'liqlikka murojaat etaylik (8-ilova). Ushbu tahlilda ham shaxs xislatlari korrelyatsion munosabatlardagi singari o'qituvchi bilan talabalarning kasbga xos bilimlari, kasbiy tayyorgarlik jarayonidagi ahamiyatiga bildirilgan munosabatlarida ham mezonlar o'rtasida ichki aloqadorliklar keng qamrovli ijobiy bog'lanishlarni aks ettirmagan, ammo ijobiy va salbiy qiymatdagi korrelyatsion koeffitsientlar yetarlicha aks etgan. O'qituvchilarning "ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyatini chuqur anglash, uning maqsad va vazifalarini tushunish" mezoniga bildirgan munosabatlari, "o'z fanini o'qitish metodikasini bilish" mezonini ($r=0,467$; $p\leq 0,01$) va "ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmun-mohiyatini bilish" mezonini ($r=0,498$; $p\leq 0,01$) bilan to'g'ri ijobiy bog'lanishga; "hozirgi zamon pedagogikasining nazariy va amaliy asoslarini bilish" mezonini esa "maktab yoshidagi bolalarning bilish jarayonlari va psixologik xususiyatlarini tushunish, ularning shaxsiga ta'sir etishning samarali usullarini bilish" mezonini ($r=0,449$; $p\leq 0,01$); "o'z fanini o'qitish metodikasini bilish" mezonini bilan, "maktab yoshidagi bolalarning bilish jarayonlari va psixologik xususiyatlarini tushunish, ularning shaxsiga ta'sir etishning samarali usullarini bilish" ($r=0,577$; $p\leq 0,01$) va "ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmun-mohiyatini bilish" mezonini ($r=0,573$; $p\leq 0,01$); "maktab yoshidagi bolalarning bilish jarayonlari va psixologik xususiyatlarini tushunish, ularning shaxsiga ta'sir etishning samarali usullarini bilish" mezonini esa "hozirgi zamon pedagogikasining nazariy va amaliy asoslarini bilish" mezonini ($r=0,708$; $p\leq 0,01$), "maktab yoshidagi bolalarning bilish jarayonlari va psixologik xususiyatlarini tushunish, ularning shaxsiga ta'sir etishning samarali usullarini bilish" mezonini ($r=0,582$; $p\leq 0,01$), "ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmun-mohiyatini bilish" mezonini ($r=0,665$; $p\leq 0,01$) bilan ijobiy bog'lanish hosil qilganligi tahsinga sazovor. Shu bilan birga, o'qituvchilar va talabalarning kasbga xos bilimlarga bildirgan munosabatlarida orasida salbiy korrelyatsion bog'liqliklar ham kuzatildi. Masalan, "ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyatini chuqur anglash, uning maqsad va vazifalarini tushunish" mezonini bilan "umumiy psixologiya, pedagogik psixologiya va taraqqiyot psixologiyasi, etnopsixologiya asoslarini egallash" mezonini ($r=-0,547$; $p\leq 0,01$); "umumiy psixologiya, pedagogik psixologiya va taraqqiyot psixologiyasi, etnopsixologiya asoslarini egallash" mezonini bilan "hozirgi zamon pedagogikasining nazariy va amaliy asoslarini bilish" ($r=-0,443$; $p\leq 0,01$) hamda "o'z fanini o'qitish metodikasini bilish" mezonini ($r=-0,505$; $p\leq 0,01$) va boshqa bir qator holatlar shular jumlasidandir. Albatta kasbga xos bilimlarning o'rni doimo e'tirof etilsa-da, ularning boshlang'ich sinf o'qituvchilari kasbiy faoliyati uchun ahamiyati ijobiy munosabat tarzida aks etishi maqsadga muvofiqdir. Balki natijalarning xususiy holati boshqa ma'lumotlar olishimizga imkon berar. Tadqiqot natijalariga nazar solinarkan, o'qituvchilarning kasbga xos bilimlarni bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisi faoliyatidagi ahamiyati bo'yicha munosabatlarini ifodalagan korrelyatsiya koeffitsientlari bu borada anchagina ishlar qilish lozimligidan dalolat bermoqda.

O'qituvchilarning munosabatlaridagi ijobiy ichki aloqadorlikdan ko'ra salbiy munosabatlar ancha ko'proq kuzatilmoqda: "ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyatini chuqur anglash, uning maqsad va vazifalarini tushunish", "umumiy psixologiya, pedagogik psixologiya va taraqqiyot psixologiyasi, etnopsixologiya asoslarini egallash" mezonini esa "hozirgi zamon pedagogikasining nazariy va amaliy asoslarini bilish" ($r=-0,371$; $p\leq 0,01$) va "maktab yoshidagi bolalarning bilish jarayonlari va psixologik xususiyatlarini tushunish,

ularning shaxsiga ta'sir etishning samarali usullarini bilish" ($r=-0,331$; $p\leq 0,01$) mezonlari o'rtasidagi bog'lanishlar yaqqol misoldir. Agar bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayonida yuqoridagi nuqsonli holatlar bartaraf etilsa, pedagoglar faoliyatini samarali tashkil etishga xizmat qilishi shubhasiz.

Talabalarning bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisi kasbiy tayyorgarligi uchun kasbiy bilimlarning ahamiyatli ko'rsatkichlari natijalarini ham yetarlicha ijobiy, deb atay olmaymiz. Ularning boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kasbga doir bilimlarning o'rnini ustozlariga mos tarzda bildirganlar desak yanglishilmaydi. Talabalarning munosabatlarida ijobiy korrelyatsion koeffitsientlar bor, ammo kamdir: "ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyatini chuqur anglash, uning maqsad va vazifalarini tushunish" mezoni bilan "o'z fanini o'qitish metodikasini bilish" ($r=0,403$; $p\leq 0,01$); "hozirgi zamon pedagogikasining nazariy va amaliy asoslarini bilish" mezoni bilan "ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmun-mohiyatini bilish" ($r=0,412$; $p\leq 0,01$) mezonlari ijobiy korrelyatsion koeffitsientga ega bo'ldi. Qolgan ahamiyatli koeffitsientlar esa salbiydir. Bu esa afsuslanarli hol hisoblanadi. Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarga kasbiy tayyorgarlik jarayonida, zamonaviy pedagog uchun zarur bo'lgan kasbiy bilim, shaxsiy va kasbiy xislatlar mujassamlashtirilsa, kelajakda o'qituvchi undan kasbiy faoliyatida oqilona foydalana olishi mumkin. Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayonida kasbga xos bilimlarning ichki bog'liqligini yetarlicha ta'minlashga e'tibor qaratish lozimdir.

CONCLUSION.

Hozirgi zamon ta'limi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi va uning shaxsiy hamda kasbiy kamolotiga (psixologiyasiga) yuksak talablar qo'yadi: hozirgi zamon boshlang'ich sinf o'qituvchisi kasbiy faoliyatga moslashuvining samarali kechishi zamonaviy o'qitish metodlarining o'ziga xos xususiyatlarini mukammal egallaganligi, amaldagi ta'lim va tarbiya tamoyillariga qat'iy rioya qilishi, zamonaviy o'qituvchi uchun zarur bo'lgan kasbiy bilim, shaxsiy hamda kasbiy xislatlarni o'zida mujassamlashtirganligi va undan kasbiy faoliyatida oqilona foydalana olishi bilan belgilanadi. Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligi jarayonida, o'qituvchi egallashi zarur bo'lgan psixologik-pedagogik tarbiyaviy ta'sirlarning majmui mazkur etnik jamoaga xos axloqiy, ijtimoiy-huquqiy va ishlab chiqarish mehnati me'yorlarining evolyusiyasiga mos tushishi hamda tarbiyalanuvchilarning mazkur psixologik-pedagogik ta'sirlarga moslasha olish imkoniyatlarini ham e'tiborga olishi zarur.

REFERENCES

1. Kachalova L.P. Professionalnaya refleksiya kak pedagogicheskiy fenomen. // Aktualnye problemy sovremennogo obrazovaniya. 2005. - № 3. - S. 90-97.
2. Muratalieva N. X. Lichnostnaya orientatsiya budущix uchiteley nachal'nykh klassov. Diss. ...kand. psixol. nauk- T.: 2005.-145 s.
3. Maksadova, M. S. (2018). PROFESSIONALNO-PSIXOLOGICHESKAYA ADAPTATSIYA MOLODOGO PEDAGOGA. *Jurnal nauchnykh publikatsiy aspirantov i doktorantov*, (5), 43-44.
4. Maksadova, M. (2025). INTEGRATION OF YOUNG TEACHERS INTO THE PROFESSIONAL ENVIRONMENT. *International Journal of Artificial Intelligence*, 1(2), 1117-1121.
5. Rasulov A.I. O'qituvchi shaxsining tarbiyachi sifatida o'quvchilar bilan o'zaro munosabat darajalari. Psix. fanl. nomz. ...dissertatsiyasi.- T.: 2001-184 b.
6. Raximova I. I. i dr. Razvitie inklyuzivnogo obrazovaniya v sovremennom mire // Internauka. – 2019. – №. 3-1. – S. 74-75.

EKOLOGIK VA TIBBIY-IJTIMOY OMILLARNING O'QUVCHILAR SOMATO-FIZIOLOGIK RIVOJLANISHIGA TA'SIRINI TIZIMLI O'RGANISH: QARSHI SHAROITI MISOLIDA NAZARIY VA AMALIY TAHLIL.

Turayev Yolqin Sherzod o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti dotsent vazifasini bajaruvchi.

yolqinturayev@gmail.com

Bobojonov Islom Rustam o'g'li

Turon universiteti Biologiya yo'nalishi magistranti.

Bobojonovislom84@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ekologik va mediko-ijtimoiy omillarning o'quvchilar somato-fiziologik rivojlanishiga ta'siri yoritilgan. Tadqiqotda atrof-muhit sharoitlari, ijtimoiy omillar va tibbiy ko'rsatkichlar o'quvchilarning sog'lig'i va jismoniy rivojlanishida muayyan rol o'ynashi ilmiy asoslar bilan tahlil qilingan. Qarshi sharoitida olib borilgan kuzatuvlarda ekologik ifloslanish darajasi, ovqatlanish sifati, iqlimiy xususiyatlar va ijtimoiy sharoitlarning o'quvchilar sog'lig'iga ta'siri aniqlandi. So'nggi besh yillik ilmiy ishlanmalar natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, ekologik xavfsizlikni ta'minlash, sog'lom turmush tarzini shakllantirish va mediko-ijtimoiy qo'llab-quvvatlash o'quvchilarda fiziologik ko'rsatkichlarning normallashtirish yordam beradi.

Kalit so'zlar: Somato-fiziologik ko'rsatkichlar, ekologik omillar, mediko-ijtimoiy omillar, Qarshi sharoiti, sog'liq, rivojlanish, maktab o'quvchilari, monitoring.

Abstract. This article examines the impact of ecological and medico-social factors on the somato-physiological development of schoolchildren. The study highlights the influence of environmental conditions, social aspects, and medical indicators on the health and physical development of children. Observations conducted in the Karshi region revealed that environmental pollution, nutrition quality, climatic conditions, and social circumstances directly affect students' health. Recent scientific findings over the last five years emphasize that ensuring ecological safety, promoting a healthy lifestyle, and providing medico-social support contribute to the normalization of physiological indicators among schoolchildren.

KIRISH

Inson salomatligi ekologik, ijtimoiy va biologik omillarning murakkab o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Maktab o'quvchilari o'sib borayotgan organizmga ega bo'lganligi sababli tashqi muhit ta'siriga ko'proq moyil hisoblanadi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ekologik ifloslanish, ovqatlanish sifati, iqlimiy omillar va mediko-ijtimoiy sharoitlar o'quvchilarning somato-fiziologik rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi qayd etilmoqda. Qarshi sharoitida sanoat chiqindilari, issiq iqlim, ichimlik suvi sifati va ijtimoiy farovonlik darajasi o'quvchilarning sog'lig'iga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Tadqiqotda qator metodlardan foydalanildi: antropometrik o'lchovlar (bo'y, vazn, tana massasi indeksi), somato-fiziologik ko'rsatkichlarni aniqlash (yurak urish tezligi, arterial bosim, nafas olish ko'rsatkichlari), anketalar yordamida ijtimoiy sharoitlarni baholash, hamda laboratoriya usullari bilan qon va biokimyoviy tahlillar o'tkazildi. So'nggi besh yilda esa zamonaviy monitoring texnologiyalari va raqamli sog'liq ilovalari yordamida o'quvchilarning salomatligini onlayn kuzatish imkoniyatlari kengaydi. Qarshi shahrida olib borilgan amaliy kuzatuvlarda ekologik xavfsizlik darajasi va o'quvchilar fiziologik ko'rsatkichlari o'rtasida bevosita bog'liqlik aniqlangan.

So'nggi uch yillik ilmiy manbalar maktab yoshidagi bolalarda ekologik va mediko-ijtimoiy omillarning somato-fiziologik ko'rsatkichlarga ta'sirini qat'iy empirik dalillar bilan tasdiqlamoqda. Havo ifloslanishi komponentlari — xususan PM_{2.5} zarrachalari — bilan qisqa va o'rta muddatli ta'sirlanish qon bosimi va yurak-qon tomir reaktivligining oshishi bilan bog'liqligi qayd etildi. 2023-yilgi ko'p markazli tadqiqotlarda 1 µg/m³ PM_{2.5} ortishi qizlarda

sistolik qon bosimini oʻrtacha 1,34 mm sim.ust., oʻgʻil bolalarda 0,57 mm sim.ust. oshirishi kuzatilgan; bu bogʻliqlik tana massasi yoki ijtimoiy-iqtisodiy farqlar bilan izohlanmadi.

Markaziy Osiyo va Oʻzbekiston kontekstida havo sifati masalasi dolzarb: 2024-yilda Jahon bankining Toshkent boʻyicha hisobotida PM_{2.5} kontsentratsiyalarining yuqoriligi va AQM (air quality management) tizimini kuchaytirish boʻyicha “yoʻl xaritasi” taqdim etildi. Bu tavsiyalar (manbalarni inventarizatsiya qilish, model-monitoring integratsiyasi, sogʻliq xatarini baholash) viloyat markazlari uchun ham qoʻllanilishi mumkin. Ushbu mintaqaviy fon bolalarda respirator kasalliklar xavfini oshirishi mumkinligi haqidagi 2024-yildagi global xulosalar bilan uygʻun — bolalar havoning ifloslanishiga nisbatan ayniqsa sezgir qatlam hisoblanadi.

Ovqatlanish va maktab sogʻliq siyosatlari boʻyicha soʻnggi yillardagi yondashuvlar ham fiziologik koʻrsatkichlarni barqarorlashtirishda hal qiluvchi omil sifatida koʻrilmoqda. WHO/UNESCO “Health-Promoting Schools” global standartlarini amaliyotga tatbiq etish maktab muhitini sogʻliqni qoʻllab-quvvatlovchi tizimga aylantirishni maqsad qiladi; bu yondashuv oʻquvchilarning jismoniy faolligi, ruhiy salomatligi va ovqatlanish sifatini kompleks boshqarishni talab etadi. 2024–2025 yillardagi hisobot va tashabbuslar maktab sogʻliq va ovqatlanish dasturlarini kengaytirish, monitoringini kuchaytirish zarurligini urgʻulaydi. Shu bilan birga, AQSh FNS tomonidan 2024-yilda yangilangan maktab ovqatlanishi standartlari (2020–2025 Diet Guidelines asosida) bolalar ovqatlanishidagi shakar va natriyni cheklash, butun don mahsulotlari ulushini oshirish kabi choralar orqali metabolik koʻrsatkichlarni yaxshilashni koʻzlaydi; bu yondashuv xalqaro tajriba uchun ham mezon boʻla oladi.

2023–2025 yillardagi adabiyotlar quyidagi choralarni ustuvor yoʻnalish sifatida koʻrsatadi: (1) PM_{2.5} va boshqa ifloslantiruvchilarni kamaytirishga qaratilgan mahalliy siyosatlar orqali bolalar fiziologik koʻrsatkichlarini yaxshilash; (2) issiqlik stressini kamaytirish uchun maktablarda mikroiklimni moslashtirish (sovutish, soyabop infratuzilma, dars jadvalini issiq davrga mos rejalash); (3) maktab ovqatlanishi va sogʻliqni saqlash dasturlarini WHO/UNESCO standartlariga mos kengaytirish; (4) yashil hududlar ulushini oshirish va faol transportni ragʻbatlantirish; (5) Qarshi sharoitida havo sifati monitoringi, ichimlik suvi sifati, sport va psixologik qoʻllab-quvvatlash xizmatlarini integratsiyalash. Mazkur yoʻnalishlar maqoladagi somato-fiziologik koʻrsatkichlarni (Qon bosimi, yurak urish tezligi, BMI, nafas koʻrsatkichlari) barqarorlashtirishga xizmat qiluvchi kompleks, dalillarga tayangan paketni shakllantiradi.

MUHOKAMA

Muhokama jarayonida shuni taʼkidlash joizki, ekologik xavfsizlikni taʼminlamasdan turib bolalar sogʻligʻini mustahkamlash mumkin emas. Qarshi sharoitida sanoat chiqindilarining kamaytirilishi, ichimlik suvi sifatining yaxshilanishi va maktablarda sogʻlom ovqatlanish dasturlarining joriy etilishi oʻquvchilar salomatligini tiklashda hal qiluvchi omillardan biri boʻlishi mumkin. Xalqaro tadqiqotlar esa ekologik va ijtimoiy muhitni yaxshilash orqali oʻquvchilarning jismoniy rivojlanishi va intellektual salohiyatini oshirish mumkinligini tasdiqlamoqda.

Soʻnggi yillarda oʻtkazilgan xalqaro tadqiqotlar ham shuni tasdiqlaydiki, havodagi PM_{2.5} va boshqa ifloslantiruvchilar bolalarda qon bosimi va nafas olish kasalliklarining oshishiga olib keladi. Shu bilan birga, iqlim oʻzgarishi, ekstremal issiq kunlar va issiq toʻlqinlar oʻquvchilarning darslardagi eʼtibori va kognitiv salohiyatiga salbiy taʼsir koʻrsatmoqda. Bu esa maktabda oʻquv natijalari va sogʻliq oʻrtasida toʻgʻridan-toʻgʻri bogʻliqlik mavjudligini koʻrsatadi. Qarshi shahrida kuzatilgan natijalar ham xalqaro xulosalar bilan uygʻun boʻlib, maktablar va mahalliy hokimiyat uchun dolzarb muammolarni yuzaga chiqaradi.

Muhokama shuni koʻrsatadiki, maktab oʻquvchilarining fiziologik koʻrsatkichlarini barqarorlashtirish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Bir tomondan, ekologik xavfsizlikni taʼminlash (sanoat chiqindilarini kamaytirish, yashil hududlarni kengaytirish, ichimlik suvi sifatini nazorat qilish) zarur. Ikkinchi tomondan, mediko-ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash (maktab ovqatlanish dasturlari, muntazam tibbiy koʻriklar, psixologik maslahat

xizmatlari) yo'lga qo'yilishi kerak. Shuningdek, sog'lom turmush tarzini shakllantirish, sport va jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini kengaytirish, bolalarning uyqu gigiyenasini va ovqatlanish sifatini yaxshilash ham ijobiy natija beradi.

Shu nuqtai nazardan, Qarshi sharoitidagi maktablarda amalga oshirilayotgan sog'lomlashtirish dasturlari va sport musobaqalari o'quvchilar fiziologik ko'rsatkichlarini yaxshilashda sezilarli samaralar berishi mumkin. Lekin bu jarayonlar ekologik muhitni yaxshilash choralarisiz yetarli bo'lmaydi. Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, maktab muhitini "sog'liqni qo'llab-quvvatlovchi makon" sifatida tashkil qilish orqali o'quvchilarning sog'lom rivojlanishi ta'minlanadi.

NATIJALAR.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ekologik va mediko-ijtimoiy omillar o'quvchilarning jismoniy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Qarshi sharoitida aniqlanishicha, havo ifloslanishi va suv sifatining pastligi nafas olish tizimida buzilishlarga olib kelmoqda. Ovqatlanishdagi nomutanosibliklar esa tana vazni indeksi va qon bosimi ko'rsatkichlariga ta'sir qilmoqda. So'nggi besh yillik kuzatuvlarda sport bilan shug'ullanuvchi, sog'lom ovqatlanadigan va ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi muhitda yashovchi o'quvchilarda fiziologik ko'rsatkichlar ancha barqaror bo'lgani kuzatildi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, ekologik va mediko-ijtimoiy omillar o'quvchilarning somato-fiziologik rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Qarshi sharoitidagi kuzatuvlar asosida shuni aytish mumkinki, ekologik xavfsizlikni ta'minlash, sog'lom ovqatlanishni yo'lga qo'yish, sport faoliyatini kengaytirish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish o'quvchilar salomatligini mustahkamlash va ularning fiziologik rivojlanishini barqarorlashtirishning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Mazkur maqola ekologik va mediko-ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda Qarshi sharoitida o'quvchilar sog'lig'ini mustahkamlash bo'yicha ilmiy va amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бароненко В.А. Экология человека. – Москва: Наука, 2017.
2. Судаков К.В. Системные основы физиологии. – Москва: МГУ, 2018.
3. World Health Organization. School health and nutrition report. – WHO, 2020.
4. Rasulov B., Tursunova G. O'quvchilar sog'lom turmush tarzi va ekologik omillar. – Tibbiyot va jamiyat, 2021.
5. Qarshi Davlat Universiteti. Qarshi sharoitida o'quvchilarning sog'lig'iga oid monitoring hisobotlari. – Qarshi, 2022.
6. Karimova N. Mediko-ijtimoiy omillarning bolalar rivojlanishiga ta'siri. – Pedagogika va psixologiya jurnali, 2023.

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHISI KASBIY TAYYORGARLIGINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Maksadova Mexriniso Sayxonovna

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti

Tarix kafedrası dotsenti

Kalit so'zlar: Boshlang'ich sinf o'qituvchisi, kasb, kasbiy faoliyat, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy ustanovka, qat'iyatsizlik, ratsionallik, optimistik munosabat, o'z imkoniyatlarini yuqori baholash, boshqalarga bog'liqlik, kasbiy shakllanish

Ключевые слова: учитель начальных классов, профессия, профессиональная деятельность, профессиональная подготовка, профессиональное становление, нерешительность, рациональность, оптимизм, высокая самооценка, зависимость от других, профессиональное становление.

Keywords: Primary school teacher, profession, professional activity, professional training, professional establishment, indecision, rationality, optimism, high self-esteem, dependence on others, professional formation

Hozirgi zamon maktabi o'qituvchilik shaxsi va kasbiy faoliyati uchun zaruriy sifat va fazilatlarini egallagan, yangicha fikrlaydigan, ijtimoiy faol pedagoglarni talab etmoqda.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "pedagog kadrlarning kasbiy mahorati sifati va saviyasini uzluksiz yuksaltirish"⁶ oliy ta'lim tizimini kompleks rivojlantirish bo'yicha eng muhim ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangandi.

Endilikda oliy ta'lim muassasalari oldiga faqatgina o'qimishli insonnigina emas, balki voqealarni oldindan ko'ra biladigan, to'g'ri qaror qabul qila olish uquviga ega, o'zini o'zi rivojlantirish zaruriyatini tushunib yetadigan oqil va barkamol shaxsni shakllantirish vazifasi qo'yilmoqda. Darhaqiqat, o'qimishli, ruhan tetik, sog'lom va jismonan baquvvat kishilargina istiqloq va taraqqiyot yo'lini bosib o'ta oladi. Yuqoridagi mulohazalarga asoslanib shuni aytish mumkinki, respublikamizda amalga oshirilayotgan tub islohotlarning yaratuvchisi tarzida shakllanayotgan yosh avlodni voyaga yetkazish, ularning zamon talablari darajasida bilim olishi, shaxs sifatida kamol topishi, kasb-hunar sirlarini o'rganishi va kundalik turmush yumushlarini hal etishga tayyorgarlik masalasi asosiy muammolar tariqasida ta'lim jarayonining kun tartibida turibdi.

Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining amaliyotida shu narsa sezilmoqdaki, bo'lajak pedagog mutaxassislarning kasbiy tayyorgarlik mazmunini, shakllangan shaxs modelini va ixtisoslik faoliyatini ta'riflash me'yorlarini ishlab chiqish, faoliyat sub'ektining kasbiy tasavvuri va tafakkurini hamda o'zini o'qituvchi sifatida anglab yetishini tadqiq qilish masalalariga ilmiy jamoatchilikning e'tibori yanada ortmoqda.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari, talabalarning kasbiy tayyorgarligi muammosini chuqurroq psixologik mohiyati va sabablarini ochish maqsadida ishonchli natijalar berishga davog'arlik qiluvchi psixologik tadqiqot metodikalarini tatbiq etishni lozim topdik. Buning uchun dastlab rus olimi I.M.Kondakovning (B.R.Qodirov modifikatsiya qilgan) "Kasbiy ustanovkalarni aniqlash" metodikasini qo'lladik. Ushbu metodikani tatbiq etishning zahirida shaxs faoliyatini oldindan tayyorlash va uni rejalashtirish yuqori natijalarga olib kelishi hisobga olingan. Chunki, kasbiy faoliyat uchun yoki kasb tanlash jarayonida har bir o'smir yoki o'spirin yetarlicha qaror qabul qila olishi lozim. Qaror qabul qilish uchun esa yetarlicha tajriba, bilim, ko'nikma va malakalar jamlangan bo'lishi zarur. Shu bois, kasb va mutaxassislikni to'g'ri tanlashda talabalarning kasbiy ustanovkalariga e'tibor berish lozim deb hisobladik.

Metodika besh yo'nalishdagi ustanovkalar bo'yicha ma'lumotlar olish imkoniyatiga ega. Biz kasbiy ustanovkalarni aniqlash metodikasi bo'yicha talabalarda o'tkazilgan tadqiqot natijalarini ularning har bir ko'rsatkichlari bo'yicha hamda kasbiy yo'nalishlariga ko'ra tahlil etishga harakat qildik, natijalar 3-jadvalda keltirilgan. Metodika o'zida beshta omilni, ya'ni shaxsning kasbiy yo'nalishidagi qat'iyatsizlikni, kasb tanlashda ratsionallik-teranlikni, bo'lajak kasbning istiqboliga nisbatan optimistik munosabatni, kasb tanlashda o'z imkoniyatlarini baholashni va kasb tanlashning boshqalarga bog'liqligini belgilovchi ustanovkalarni jamlagan. Biz metodika xususiyatidan shuni bilamizki, ushbu omillar talabalarning mutaxassis sifatida shakllanishida ichki tayyorgarlik jihatlari tasvirlaydi. Tadqiqot natijasiga ko'ra, turli hududlardagi universitet talabalari bir xil mutaxassislik uchun kasbiy tayyorgarligidan qat'i nazar kasbiy ta'lim jarayoni tayyorgarliklari natijalarida ma'lum tafovutlar borligini guvohi bo'ldik. Qat'iyatsizlik ustanovkasi talabalarning kasbiy kamolot uchun to'la tasavvurga, aniq rejaga, mezoniga ega emaslik, o'ziga biroz ishonmaslik, qaror qabul qilolmaslik va shaxs sifatida xatti-harakatlarini muvofiqlashtira olmasligini xarakterlaydi.

⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947 – son Farmoni.

Ushbu ustanovka natijalari talabalarning qat'iyatsizligini izohlaganligi bois, tadqiqot ko'rsatkichlarida (universitetlar talabalari kesimida) o'zaro farqlar mavjudligi namoyon bo'ldi. $13,45 \pm 0,82$ (QarshiDU), $16,31 \pm 0,95$ (BuxDU), $15,07 \pm 0,37$ (SamDU), $14,94 \pm 0,71$ (umumiy o'rtacha). Bu esa talabalarning kasb tanlashga yo'nalganligi, ularning kasb tanlashiga sabab bo'luvchi omillarning turlicha ekanligining oqibatidir.

1-jadval

Talabalarning kasbiy ustanovkalarini tadqiq etish natijalari

OTM Ustanovkalar	Qarshi DU		BuxDU		SamDU		O'rtac ha	
	X		X		X		X	
Qat'iyatsizlik	1		1		1		1	
	3,45	,82	6,31	,95	5,07	,37	4,94	,71
Ratsionallik	2		2		2		2	
	6,34	,21	5,12	,42	6,47	,51	5,97	,38
Optimistik munosabat	2		2		2		2	
	8,13	,62	7,33	,31	9,56	,84	8,34	,59
O'z imkoniyatlarini yuqori baholash	2		2		2		2	
	7,23	,81	7,58	,56	6,28	,50	7,06	,46
Boshqalarga bog'liqlik	2		2		2		2	
	9,11	,68	3,45	,47	4,25	,55	5,60	,56

Izoh: X-o'rtacha arifmetik qiymat, m-standart og'ish

Ayni holatda talabalar o'zlari tanlagan kasblarga nisbatan "qat'iyatsizlik"ning oraliq darajasini namoyon qildilar. Bu holat, talabalarning mutaxassislikni egallashlarida muayyan ishonchsizlik hukm surayotganligini bildiradi. Natijalar talabalarning o'z kasblari yuzasidan yetarlicha tasavvurga ega emasliklari, hali to'liq kasbiy faoliyat talablarini anglamaganliklari, jur'atsizlik va aniq maqsadlar qo'yishda qiyinchilikka uchrashi ehtimoli borligini bildiradi. Shuningdek, talabalarning "ratsionallik" ustanovkasi bo'yicha natijalari o'rtachadan baland ko'rsatkichlarni namoyon etdi. Ularga $26,34 \pm 0,21$ (QarshiDU), $25,12 \pm 0,42$ (BuxDU), $26,47 \pm 0,51$ (SamDU), $25,97 \pm 0,38$ (umumiy o'rtacha) chegarasidagi miqdoriy ko'rsatkichlar xos ekan. Bu natijalar birinchi ustanovkadagidek, bir xil oraliqdagi qiymatlarni ifodaladi. Talabalar to'plagan natijalar ularning kasb tanlashida atrofdagilarning ta'siri, his-tuyg'usi va kechinmalariga tayanganliklarini namoyon etadi.

Uchinchi – "optimistik munosabat" deb nomlanuvchi ustanovka bo'yicha qiymatlarni baholash anchagina g'ayritabiiy hamda psixik quvvatning ta'siri ostida gavdalanganligini ko'rsatadi. "Optimistik munosabat" ustanovkasiga kasbning kelajagini ko'ra olish, yutuqlarga ishonch bilan qarash, yutuqlardan quvonish, turli xil to'siqlarni bartaraf etishga qaror qilish xususiyatlari xos ekan. Mutaxassisliklar bo'yicha talabalar oldingi ikkala ustanovkalarga qaraganda, ancha yuqori ko'rsatkichlarni qayd etdilar: $28,13 \pm 0,62$ (QarDU), $27,33 \pm 0,31$ (BuxDU), $29,56 \pm 0,84$ (SamDU), $28,34 \pm 0,59$ (umumiy o'rtacha qiymat). Bundan ko'rinadiki, kasbiy ta'lim jarayonida talabalarga optimistik ruhning, ya'ni ishonchning mavjudligi ularning mutaxassis sifatida shakllanishiga ijobiy ta'sir etib, tushkunlikka tushishlariga o'rin qoldirmaydi. Psixologik nuqtai nazardan talabalarda "optimistik" munosabat va dunyoqarashni shakllantirishni ham individual xususiyatlar, ham shaxsiy fazilat jihatidan ijobiy baholasa bo'ladi. Kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabada optimistik munosabatni uning kasbiy-shaxsiy sifatlarini uyg'unlashtirib kamol toptirish o'qituvchi uchun zaruriy bilim, ko'nikma va malakalarni tez hamda osonroq shakllantirish imkonini beradi. Uning orzusidagi idealni reallikka, kundalik turmush tarziga muvofiqlashtirishga to'g'ri keladi. Talabalarning kasb egallashlarida faqat optimistik munosabat yoki kasbiy ideallarni o'zi yetarli emasligini, binobarin, kasbiy moslik hamda kamolot uchun sabr-toqat bilan o'qib-o'rganish, tinimsiz izlanish, mukammal bilim egallash hamda doimo shijoatli bo'lishlikni anglashlari muhimdir.

Talabalarning “Kasb tanlashda o‘z imkoniyatlarini yuqori baholash” ustanovkasining psixologik tahlili shuni ko‘rsatadiki, shaxsning kasblar olamida o‘z kuchiga ortiqcha ishonch, hissiy taassurotlar ostida har xil sharoitlarga e‘tibor qilmasdan, shaxsiy imkoniyatlarini yuqori baholashi bilan izohlanadi. Ushbu yo‘nalishdagi faoliyat ko‘rsatkichlarini doimo ham ijobiy deb bo‘lmaydi. Olingan natijalarda sinaluvchilar “o‘z imkoniyatlarini yuqori baholashda” ham o‘zlarini ancha ko‘tarinki kayfiyatda tutganliklariga guvoh bo‘lish mumkin. Ular ushbu ustanovka qiymatlari bo‘yicha ham an‘anaviy holatni takrorlaganlar. Ulardagi $27,23 \pm 0,81$ (QarDU), $27,58 \pm 0,56$ (BuxDU), $26,28 \pm 0,50$ (SamDU), $27,06 \pm 0,46$ (umumiy o‘rtacha qiymat) miqdori o‘rtachadan yuqori natija bo‘lib, ustunlar bo‘yicha yuqori qiymatga da‘vogarlikni ko‘rsatmoqda. Natijalarning bunday tus olishi talabalarda refleksiyaning ham yetarlicha shakllanganligi, o‘zini o‘zi yoqtirish va ijtimoiy hamkorlik tuyg‘usini kamol toptirishga zarurat mavjudligi, ortiqcha optimistiklik va ideallar yetakchi tasavvur timsoliga aylanishiga asos borligini ko‘rsatadi. Ayrim holatlarda faoliyatni o‘zga kishilar bilan bog‘lab qo‘yish ishonchsizlik, imkoniyatlarni baholashda ikkilanish, mustaqillikning yetishmasligi va emotsional ta’sirchanlik namoyon bo‘ldi. Bunday holat talabalarining “boshqalarga bog‘liqlik” ustanovkasida o‘z aksini topdi: $29,11 \pm 0,68$ (QarDU), $23,45 \pm 0,47$ (BuxDU), $24,25 \pm 0,55$ (SamDU), $25,60 \pm 0,56$ (umumiy o‘rtacha qiymat). Ammo talabalarining oliy ta’lim jarayonining asosiy shartlaridan biri – mustaqil ta’lim olishga yo‘naltirilganligi bois, ularda ta’lim jarayonining dastlabki bosqichidayoq o‘zgalarga bog‘liqligi sekin-astalik bilan mustaqillikka yo‘naltirilgan faoliyatga o‘sib o‘tishidan dalolat beradi. Kasbiy ustanovkalar talabaning kasbiy kamolot bosqichlariga qarab ham o‘zgarib borishini ta’lim jarayonidagi o‘qituvchilar e‘tiborga olishlari muhim. Chunki, bu ustanovkalar mutaxassis sifatida tayyorgarlik holatini belgilab beradi. Xuddi shu sababdan talabalarining o‘z faoliyatini ongli ravishda va to‘g‘ri tashkil eta olishlari ko‘zda tutilgan natijalarga oson erishishlariga yordam beradi. Kasbiy ustanovkalar orasidagi korrelyatsion munosabatlarda faqat ishonchlilikka ega bo‘lgan va manfiy ko‘rsatkich koeffitsientlari yetakchilik qildi (2-jadval).

2-jadval

Kasbiy ustanovkalar orasidagi korrelyatsiya koeffitsientlari

Ustanovkalar	Qat’iyatsizlik	Ratsionallik	Optimistik munosabat	O‘z imkoniyatlarini yuqori baholash	Boshqalarga bog‘liqlik
Qat’iyatsizlik	1	- 0,225*	- 0,378*	- 0,471**	0,24 3*
Ratsionallik		1	- 0,071	0,321*	- 0,362*
Optimistik munosabat			1	0,111	- 0,247*
O‘z imkoniyatlari-ni yuqori baholash				1	- 0,481**
Boshqalarga bog‘liqlik					1

* $p < 0,05$, ** $p < 0,001$

Ushbu korrelyatsion tahlil fikrlarimizga yanada aniqlik kiritadi, masalaning yechimini topishga va ilmiy xulosalar chiqarishga asos bo‘lib xizmat qildi, deb o‘ylaymiz.

Talabalarining kasbiy ustanovkalaridagi “qat’iyatsizlik” qolgan ustanovkalar bilan manfiy

munosabatli korrelyatsiya koeffitsientlarini hosil qildi (“ratsionallik” ($r=-0,225$, $p<0,05$), optimistik munosabat ($r=-0,378$, $p<0,01$), o‘z imkoniyatlarini yuqori baholash ($r=-0,471$, $p<0,01$). Natijalardan shu narsani ilg‘ash mumkinki, agar talabada “qat’iyatsizlik” ortsa, unda ta’lim jarayonini, o‘z kasbiy shakllanishini ongli, aniq rejalashtirish hamda amalga oshirish, faoliyat natijalariga va kelajakka umid va ishonch bilan qarash susayib boradi, oqibatda ularda o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholay olmaslik va noto‘g‘ri xulosalarga kelish holatlari kuzatiladi. Talabalarda kasb tanlash jarayonida xuddi shunday holatlar uchraganligi bois, ushbu natijalarni tahlil etishga to‘g‘ri keladi.

“Ratsionallik” ustanovkasi esa “o‘z imkoniyatlarini yuqori baholash” ($r=-0,321$, $p<0,05$), “boshqalarga bog‘liqlik” ($r=-0,362$, $p<0,05$) bilan manfiy xususiyatli, ammo ishonchli koeffitsientlar hosil qilgan. Bu talabalarda “kasb tanlashda ratsional” bo‘lishlari ularning o‘z imkoniyatlarini haqqoniy va ishonchli baholashi, imkoniyatlariga ortiqcha urg‘u bermasligidan, ulardagi tobelik va mustaqil fikrga ega emaslikdan xoli bo‘lishga olib kelishi mumkinligini ko‘rsatadi. Bu esa ularning kasb tanlashda o‘z imkoniyatlarini hisobga olmaganliklari, yuzakichilikka yo‘l qo‘yganliklari, atrofdagilarning ta’sirida ish tutganliklari va mustaqil qaror qabul qilmaganliklari natijasi ekanligini bildiradi.

“Optimistik munosabat” ustanovkalari “boshqalarga bog‘liqlik” ustanovkasi bilan manfiy xarakterli, ammo ishonchlilik darajasiga ega koeffitsientga ega bo‘ldi ($r=-0,247$, $p<0,05$). Ko‘rsatkich olingan ma’lumotning ishonchlilik oddiy kuzatishlardan chiqariladigan xulosalarga mos kelayotganligiga ishora qiladi. Chunki, kasbning istiqbolini ko‘ra bilgan, o‘z imkoniyatlari va shart-sharoitlarga ishonch bilan qaraydigan shaxs, shubhasiz, boshqalarga tobe bo‘lib qolmaydi, balki kasb tanlashda o‘zining mustaqil fikri va qarori ega bo‘ladi. Aksincha bo‘lsa, ya’ni “boshqalarga tobelikning” ortishi esa shaxsning optimistik ruhdan xoli bo‘lishiga olib keldi. Shu bilan birga, bugungi kunda talabalarining kasb tanlashi va kasblariga nomunosibliklarning uchrashi, shakllanishdagi sustkashliklar uni tanlash jarayonidagi kasbiy ustanovkalar va shaxsning qadriyatlari o‘rtasidagi munosabatlarning uyg‘un emasligidan dalolat beradi.

Talabalarining kasbiy shakllanishida motivlar bilan ustanovkalar orasida bog‘liqlik masalasi qaysidir ma’noda yetakchi o‘rin egallaydi. Motivlar kasbga yo‘naltiruvchi kuch hisoblansa, kasbiy ustanovkalar esa kasbning aniq va to‘g‘ri tanlangani, shaxsning kasbga identifikatsiyalashganligi va boshqa jihatlari yuzasidan qarorlar qabul qilishga xizmat qiladi.

Kasbiy shakllanish uchun muhim bo‘lgan ikki jihat orasidagi korrelyatsion tahlil natijalari 3-jadvalda aks ettirilgan.

3-jadval

Kasbiy ustanovkalar bilan shaxsning nazorat mexanizmlari orasidagi korrelyatsiya koeffitsenti

Ustanovkalar	Eksternal nazorat	Internal nazorat
Qat’iyatsizlik.	-0,112	0,096
Ratsionallik	-0,135	0,025
Optimistik munosabat	-0,039	0,362*
O‘ziga ishonganlik	-0,311*	0,348*
Boshqalarga bog‘liqlik	0,009	-0,011

* $p<0,05$

Shaxsning murakkab sharoitlarda faoliyatini tashkil etishi va boshqarishi uning emotsional-irodaviy jihatlariga, xatti-harakatlarini to‘g‘ri boshqara olishi va xulq-atvorini maqsadga muvofiq yo‘naltirishi talabaning sub’ektiv nazorati bilan uzviy bog‘liqdir. Ushbu natijalar ham muhim bo‘lib, talabalarining kasbiy ustanovkalari bilan sub’ektiv imkoniyatlari orasida bog‘liqlik mavjudligini ifodalay olmayapti.

Talabalarining kasbiy ustanovkalaridan “O‘ziga ishonganlik”, “eksternal nazorat” ($r=-$

0,311, $p < 0,05$) va “internal nazorat” esa ($r = 0,348$, $p < 0,05$) korrelyatsion munosabatlar hosil qilgan. Ulardagi eksternal lokus nazoratning shakllanganlik holati, ularning o‘ziga nisbatan ishonchni susaytirishi mumkinligi, o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholay olmasliklaridan dalolat bersa, “o‘ziga ishonch” ustanovkasi bilan “internal sub’ektiv nazorat” o‘rtasidagi bog‘lanish ta’lim sub’ektlarida o‘ziga ishonchning ortishi, o‘z xatti-harakatlarini mustaqil bajarishga moyillik, imkoniyatlarini oqilona baholay olish, maqsad bilan faoliyat o‘rtasida bog‘lanish hosil qila bilishidan dalolat beradi. Bu esa ularda “internal nazorat”ni shakllantirish kasbiy va shaxsiy kamolot uchun muhim omil ekanligini tasdiqlamoqda. Talabalarning kasbiy qiziqishlari, kasbiy motivlari va kasbiy qadriyatlari o‘rtasidagi nomutanosiblik holatlari ularning kasbiy faoliyatga tayyorgarlikni belgilovchi kasbiy ustanovkalariga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947 – son Farmoni.
- 2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining —O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni. // O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami. –T., 2017. – B.39.
- 3.Muratalieva N. X. Lichnostnaya orientatsiya budущix uchiteley nachal’nykh klassov. Diss. ...kand. psixol. nauk- T.: 2005.-145 s.
- 4.Maksadova, M. S. (2018). PROFESSIONALNO-PSIXOLOGICHESKAYA ADAPTATSIYA MOLODOGO PEDAGOGA. *Jurnal nauchnykh publikatsiy aspirantov i doktorantov*, (5), 43-44.
- 5.Maksadova, M. (2025). INTEGRATION OF YOUNG TEACHERS INTO THE PROFESSIONAL ENVIRONMENT. *International Journal of Artificial Intelligence*, 1(2), 1117-1121.
- 6.Rasulov A.I. O‘qituvchi shaxsining tarbiyachi sifatida o‘quvchilar bilan o‘zaro munosabat darajalari. Psix. fanl. nomz. ...dissertatsiyasi.- T.: 2001-184 b.
- 7.Raximova I. I. i dr. Razvitie inklyuzivnogo obrazovaniya v sovremennom mire // Internauka. – 2019. – №. 3-1. – S. 74-75.

TALABALARNING OLIY TA’LIMDAGI IJTIMOIIY-INTELEKTUAL YUKLAMALARGA FIZIOLOGIK MOSLASHUVI: QARSHI SHAROITI MISOLIDA PSIXOFIZIOLOGIK OMILLAR VA SOG‘LOMLASHTIRUVCHI CHORALAR TAHLILI

Turayev Yolqin Sherzod o‘g‘li.

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti dotsent vazifasini bajaruvchi.

yolqinturayev@gmail.com

Zuvaytova Dilnur Komil qizi

Turon universiteti Biologiya yo‘nalishi magistranti.

dilnurzuvaytova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarining yangi ijtimoiy va intellektual muhitga fiziologik moslashuvi jarayoni yoritilgan. Moslashuv jarayoni murakkab bo‘lib, u talabalarining psixofiziologik ko‘rsatkichlari, ijtimoiy omillar va ta’lim yuklamalarining darajasiga bevosita bog‘liqdir. Qarshi sharoitidagi kuzatuvlar natijasida aniqlanishicha, iqlimiy keskinlik, turar-joy sharoitlari va yuqori o‘quv yuklamalari moslashuvni murakkablashtiruvchi omillar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bilan birga, sog‘lom turmush tarzi, muntazam sport mashg‘ulotlari, relaksatsiya mashqlari va psixologik qo‘llab-quvvatlash talabalarining adaptatsion imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Maqolada talabalarda fiziologik moslashuvni samarali boshqarish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit soʻzlar: Fiziologik moslashuv, talaba sogʻligʻi, psixofiziologik koʻrsatkichlar, stress, Qarshi sharoiti, oliy taʼlim, sogʻlom turmush tarzi, sport, psixologik qoʻllab-quvvatlash, raqamli monitoring.

Abstract. This article highlights the process of physiological adaptation of university students to new social and intellectual environments. Adaptation is a complex phenomenon directly related to students' psychophysiological indicators, social factors, and the intensity of academic workload. The research utilized methods such as electroencephalography, cardiovascular system monitoring, psychological testing, and statistical analysis. In recent years, modern monitoring technologies, mobile health applications, and psychological counseling centers have become important tools for improving students' adaptation efficiency. Observations in the Karshi region revealed that climatic extremes, living conditions, and heavy study loads are factors that complicate adaptation. At the same time, a healthy lifestyle, regular physical activity, relaxation exercises, and psychological support significantly enhance students' adaptive potential. The article provides scientific and practical recommendations for effectively managing students' physiological adaptation in higher education.

KIRISH.

Zamonaviy oliy taʼlim tizimida talabalarning sogʻlom va samarali faoliyat yuritishi koʻp jihatdan ularning yangi ijtimoiy-muhit sharoitlariga tez va toʻgʻri moslasha olishiga bogʻliqdir. Birinchi kursda oʻquv yuklamasining keskin oshishi, yangi jamoaga kirish, yangi sharoitlarda yashash va mustaqil qaror qabul qilish zarurati talabalarda kuchli fiziologik va psixologik zoʻriqishga olib keladi. Soʻnggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar talabalarning intellektual yuklamaga moslashuvi, stressga bardoshlilik va fiziologik moslashuv jarayonlarini chuqurroq oʻrganishga qaratilgan. Qarshi sharoitida iqlimning keskin kontinental xususiyatlari, yozning issiq va quruq boʻlishi, qishning esa sovuq kelishi talabalarning sogʻligʻiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Shuningdek, yotoqxonalar sharoiti, transport muammolari va yuqori oʻquv yuklamalari moslashuv jarayonida qoʻshimcha omil sifatida taʼsir etmoqda. Bu esa mazkur mavzuni nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega ekanini koʻrsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Ushbu mavzu asosida talabalarning fiziologik moslashuvini aniqlashda bir qator ilmiy usullar qoʻllanilgan. Jumladan, elektroensefalografiya (EEG) yordamida miya faoliyatining bioelektrik koʻrsatkichlari baholangan, yurak-qon tomir tizimining holatini aniqlash uchun kardiointervallar va arterial bosim oʻlchovlari qoʻllangan. Psixologik holatni aniqlash uchun soʻrovnomalar, shaxsiy testlar va matematik-statistik tahlillar ishlatilgan. Soʻnggi yillarda esa zamonaviy metodlar – mobil ilovalar orqali uyqu va jismoniy faollikni kuzatish, onlayn platformalarda stress monitoringi va talabalarning psixofiziologik holatini raqamli tahlil qilish usullari keng qoʻllanilmoqda. Qarshi davlat universitetida ham psixologik maslahat markazlari va sport sogʻlomashtirish dasturlari joriy etilmoqda.

Soʻnggi uch yil ichida talabalarning oliy taʼlim sharoitiga fiziologik moslashuvini oʻrganishga qaratilgan ilmiy izlanishlarda bir nechta muhim yoʻnalishlar shakllandi. Xususan, 2022–2024 yillardagi maqolalarda stressga bardoshlilikni oshirish va psixofiziologik koʻrsatkichlarni monitoring qilish masalasi koʻproq yoritildi. 2022-yilda Yevropa oliygohlarida oʻtkazilgan tadqiqotlarda mobil sogʻliq ilovalari yordamida talabalarning uyqu sifati, yurak urishi va jismoniy faolligi muntazam kuzatilib, ularning oʻquv natijalari bilan bevosita bogʻliqligi aniqlangan.

2023-yilda Osiyo mamlakatlarida olib borilgan kuzatuvlar ham shuni koʻrsatdiki, iqlimiy keskinlik, havoning ifloslanishi va ijtimoiy stress omillari talabalarda diqqatni jamlash qobiliyatini susaytiradi va yurak-qon tomir tizimi faoliyatiga salbiy taʼsir koʻrsatadi. Shu bilan birga, muntazam sport mashgʻulotlari, meditatsiya va psixologik treninglar bu taʼsirni yumshatishda samarali ekanligi qayd etildi.

2024-yilda oʻzbek olimlari tomonidan chop etilgan maqolalarda esa Qarshi sharoitida olib borilgan kuzatuvlar asosida talabalar sogʻligʻiga taʼsir qiluvchi omillar chuqurroq oʻrganildi. Natijalarda yozgi issiq iqlim, suv tanqisligi va yotoqxonalar sharoitlari fiziologik

moslashuv jarayonida muhim stressorlar sifatida namoyon bo'lgani qayd etildi. Shuningdek, raqamli monitoring texnologiyalarining joriy etilishi talabalarning moslashuv samaradorligini oshirishda yangi imkoniyatlar yaratishi ko'rsatildi.

Umuman olganda, so'nggi yillarda olib borilgan ilmiy adabiyotlar talabalarning fiziologik moslashuvini kompleks yondashuv asosida o'rganish, ya'ni ekologik, ijtimoiy, psixologik va fiziologik omillarni birgalikda tahlil qilish zarurligini ta'kidlamoqda.

MUHOKAMA.

Moslashuv jarayonining samaradorligi individual va tashqi omillarga bog'liq. Dissertatsiyada ko'rsatib o'tilganidek, aqliy yuklama, ijtimoiy muhit va fiziologik ko'rsatkichlarning uyg'unlashuvi talabaning umumiy moslashuv darajasini belgilaydi. Shuningdek, Qarshi sharoitida talabalar sog'lig'iga salbiy ta'sir qiluvchi omillar – iqlimiy keskinlik, tor yashash sharoitlari, transportdagi qulayliklar yetishmasligi ham muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, talabalarga moslashishda kompleks yondashuv zarur:

- 1) muntazam sport mashqlari;
- 2) psixologik maslahat xizmatlari;
- 3) to'g'ri ovqatlanish;
- 4) sog'lom uyqu rejimini ta'minlash.

Xalqaro tajribada keng qo'llanilayotgan biofeedback texnologiyasi, stressni kamaytirish treninglari va vaqtni boshqarish ko'nikmalari Qarshi oliygohlarida ham tatbiq etilishi mumkin.

Xalqaro tajribalarda keng qo'llanilayotgan biofeedback texnologiyalari va stressni boshqarish bo'yicha treninglar Qarshi oliygohlarida ham joriy etilsa, talabalarning o'quv yuklamasiga moslashuvi yengillashishi mumkin. Masalan, 2023-yilda Germaniyada o'tkazilgan tajribalarda talabalarga vaqtni boshqarish bo'yicha qisqa treninglar o'tkazilib, semestr yakunida ularning stress darajasi sezilarli kamaygani va akademik ko'rsatkichlari yaxshilangani aniqlangan.

Shuningdek, psixologik maslahat markazlari, jamoaviy treninglar va sog'lom turmush tarzini targ'ib qiluvchi dasturlar Qarshi oliygohlarida ham samarali bo'lib chiqmoqda. Muntazam sport musobaqalari va dam olish mashg'ulotlari talabalar orasida fiziologik ko'rsatkichlarning barqarorlashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Demak, talabalarning fiziologik moslashuvini samarali ta'minlash uchun kompleks yondashuv zarur. Bu yondashuv ichiga quyidagilar kiradi: ekologik sharoitlarni yaxshilash, sog'lom ovqatlanishni yo'lga qo'yish, psixologik qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish va raqamli monitoring texnologiyalarini joriy etish. Shu tarzda, Qarshi sharoitidagi talabalarning moslashuv jarayoni sezilarli darajada samarali bo'lishi mumkin.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalarda moslashuv jarayoni ikki asosiy bosqichdan iborat: boshlang'ich (1–2 kurs) va barqarorlashgan (3–4 kurs). Boshlang'ich bosqichda ko'plab talabalarda uyqu buzilishi, charchoq, bosh og'rig'i, qon bosimining o'zgarishi, diqqat susayishi kabi holatlar kuzatiladi. Qarshi sharoitida olib borilgan kuzatuvlarda ham xuddi shunday muammolar qayd etilgan. Xususan, yozgi issiq iqlimda talabalar orasida suv tanqisligi, issiqlik zarbasi, diqqatni jamlashda qiyinchiliklar ko'proq uchraydi. So'nggi 5 yildagi tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, muntazam sport bilan shug'ullanish, yog'ochli hududlarda sayr qilish, meditatsiya mashqlari, jamoaviy psixologik treninglar talabalarning moslashuv samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, Qarshi oliygohlarida talabalar uchun sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish bo'yicha seminar va amaliy mashg'ulotlar o'tkazilishi ijobiy natija bergan.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, talabalarning oliy ta'lim sharoitiga fiziologik moslashuvi uzluksiz jarayon bo'lib, uning samarali kechishi talabaning sog'lig'i va akademik faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. So'nggi 5 yillik tadqiqotlar talabalarda moslashuv mexanizmlarini mustahkamlash uchun sog'lom turmush tarzi, sport, psixologik yordam va raqamli monitoring texnologiyalarini keng joriy etish zarurligini ko'rsatmoqda. Qarshi sharoitida esa talabalarning

sog'lig'ini muhofaza qilish va moslashuvini qo'llab-quvvatlash uchun maxsus dasturlar ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Mazkur maqola oliy ta'lim muassasalarida talabalarning sog'lig'ini mustahkamlash va ularning moslashuv jarayonini samarali boshqarishda ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Агаджанян Н.А., Полуниин И.Н. Физиология адаптации человека. – Москва: Наука, 1998.
2. Казначеев В.П. Проблемы адаптации человека. – Новосибирск: Наука, 1980.
3. Миронова И.А., Спасов А.А. Психофизиологические аспекты адаптации студентов. – Волгоград, 2000.
4. Сидоров П.И., Соловьев А.Г. Физиологические механизмы адаптации к условиям обучения. – Архангельск, 2002.
5. Stepanova M.I., Antropova M.V. Modern approaches to student adaptation in higher education. – Journal of Human Physiology, 2019.
6. World Health Organization. Mental health and stress management in students. – WHO Report, 2020.
7. Karimov B., Rahimova N. Talabalarda fiziologik moslashuv jarayonining psixologik omillari. – Tibbiyot va ta'lim jurnali, 2023.
8. Khusanov A. The role of digital monitoring in student health adaptation. – Uzbek Medical Journal, 2024.

INSON ORGANIZMIDAGI QARISH JARAYONLARINI SEKINLASHTIRISH VA HAYOT DAVOMIYLIGINI UZAYTIRISHGA QARATILGAN FIZIOLOGIK TADQIQOTLARDA TIZIMLI YONDASHUVNING NAZARIY ASOSLARI VA AMALIY ISTIQBOLLARI

Turayev Yolqin Sherzod o'g'li.

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti dotsent vazifasini bajaruvchi.

yolqinturayev@gmail.com

Saydullayeva Dildora G'ayrat qizi.

Turon universiteti Biologiya yo'nalishi magistranti.

Dildorasaydullayeva29@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada fiziologik tadqiqotlarda tizimli yondashuvning ahamiyati va uning inson hayotini uzaytirishdagi o'rni yoritilgan. Fiziologik jarayonlarni kompleks tahlil qilish, organizmning turli tizimlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish, qarish jarayonlarini sekinlashtirish hamda uzoq umr ko'rishning ilmiy asoslarini shakllantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar genetik omillar, metabolik jarayonlar va psixofiziologik xususiyatlarning hayot davomiyligiga ta'sirini ko'rsatmoqda. Qarshi sharoitida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va yoshlar orasida sport faoliyatini kengaytirish inson salomatligini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Maqolada tizimli yondashuv asosida olib borilgan ilmiy izlanishlarning natijalari tahlil qilinib, ularning amaliy qo'llanilish istiqbollari yoritilgan.

Kalit so'zlar. Tizimli yondashuv, fiziologik tadqiqotlar, inson hayoti, qarish jarayonlari, Qarshi sharoiti, uzoq umr ko'rish, sog'lom turmush tarzi, ekologiya, genetik omillar.

Abstract. This article highlights the importance of a systemic approach in physiological research and its role in prolonging human life. Comprehensive analysis of physiological processes, studying the interconnections between different body systems, slowing down aging processes, and developing scientific foundations for longevity are among the pressing issues of modern science. Recent research has shown the impact of genetic factors, metabolic processes, and psychophysiological characteristics on life expectancy. In the context of Karshi, promoting a healthy lifestyle, ensuring environmental safety, and expanding youth involvement in sports contribute significantly to strengthening public health. The article analyzes the results of

scientific research carried out within a systemic approach and outlines the prospects of their practical application.

KIRISH.

Insoniyat tarixida uzoq umr ko'rish va sog'lom hayotni ta'minlash doimiy izlanish mavzusi bo'lib kelgan. Zamonaviy fan va texnologiyalar taraqqiyoti fiziologik tadqiqotlarda tizimli yondashuvni qo'llash imkonini bermogda. Bunday yondashuv organizmni yagona tizim sifatida ko'rib chiqishga, turli organ va tizimlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashga imkon beradi. Bugungi kunda qarish jarayonlarini sekinlashtirish, genetik omillarni chuqur o'rganish va metabolik jarayonlarni boshqarish orqali hayot davomiyligini uzaytirish masalasi dolzarb bo'lib bormogda. Qarshi sharoitida aholining ekologik omillarga ta'sirchanligi, iqlimiy keskinlik va turmush tarzidagi o'zgarishlar bu muammoni yanada dolzarb qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Tizimli yondashuv asosida olib borilgan fiziologik tadqiqotlarda bir nechta usullar qo'llaniladi. Ular orasida genetik tahlillar, bioximik ko'rsatkichlarni aniqlash, psixofiziologik testlar, matematik modellash va statistik tahlillar muhim o'rin tutadi. So'nggi besh yillikda esa sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) tahlili yordamida qarish jarayonlari va sog'lom umr davomiyligiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash imkoniyatlari kengaymogda.

So'nggi uch yil ichida qarish jarayonlari va uzoq umr ko'rishni ta'minlash bo'yicha fiziologik tadqiqotlarda tizimli yondashuvga alohida e'tibor qaratilmogda. Xususan, 2022–2024 yillarda e'lon qilingan ilmiy ishlar genetik omillar, hujayra darajasidagi regenerativ mexanizmlar hamda metabolik jarayonlarning inson hayot davomiyligidagi rolini ochib berdi. López-Otín va Kroemer tomonidan olib borilgan “qarish belgilarining kengayib borayotgan spektri” nazariyasi hujayra qarishini sekinlashtirishda mitoxondriyal faoliyatni saqlash, DNKni himoyalash va hujayra ichki muvozanatini tiklash zarurligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, 2023-yilgi ilmiy ishlar immun tizimining qarish jarayonidagi o'rni va “immunosenesensiya” hodisasini keng yoritib, uzoq umr ko'rishga ta'sir etuvchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida qayd etdi.

Sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) tahlili yordamida qarish jarayonlarini prognoz qilish va individual biologik yoshni aniqlash metodlari ham so'nggi yillarda jadal rivojlanmogda. Bu esa klinik amaliyotda har bir individ uchun moslashtirilgan profilaktik dasturlarni ishlab chiqish imkonini bermogda. Qarshi sharoitida olib borilgan kuzatuvlar ham jismoniy faollik, ovqatlanish sifati va ekologik xavfsizlikning inson sog'lig'ini saqlashdagi o'rni tasdiqlamogda. 2023–2024 yillarda Qarshi Davlat Universitetida olib borilgan ilmiy ishlanmalar yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilish va psixologik barqarorlikni oshirish orqali fiziologik ko'rsatkichlarni yaxshilash mumkinligini ko'rsatdi.

Yangi adabiyotlar shuningdek, antioksidant terapiyasi, stressni kamaytiruvchi treninglar va biofeedback texnologiyalarining samaradorligini ilmiy asoslab berdi. Shu jihatdan, tizimli yondashuvning dolzarbligi faqat nazariy emas, balki amaliy yo'nalishlarda ham o'z tasdig'ini topmogda.

MUHOKAMA

Muhokama jarayonida shuni aytish mumkinki, tizimli yondashuv inson organizmini yaxlit holda ko'rib chiqishga imkon beradi. Qarshi sharoitidagi tajribalar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, ekologik omillar va turmush tarzi inson umrining davomiyligida muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro tajriba esa genetik dasturlash, antioksidant terapiyasi, biofeedback texnologiyalari va meditatsiya mashqlari qarish jarayonlarini sekinlashtirishda samarali vosita ekanini ko'rsatmogda. Qarshi oliygohlarida talabalarning sog'lom turmush tarziga rioya qilishi, sport va psixologik qo'llab-quvvatlash dasturlarida ishtirok etishi hayot sifatini oshirish bo'yicha amaliy choralar sifatida e'tirof etiladi.

Muhokama jarayonida shuni ta'kidlash joizki, tizimli yondashuv organizmni yagona, o'zaro bog'langan tizim sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Qarshi sharoitida olib borilgan kuzatuvlar ham buni tasdiqlaydi: ekologik ifloslanish darajasi, iqlimiy keskinlik va turmush tarzi inson umrining davomiyligida hal qiluvchi ahamiyat kasb etmogda. Shuningdek,

psixologik stress darajasi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi qarish jarayonini tezlashtiruvchi omillar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Xalqaro tajribalar esa genetik tahrirlash texnologiyalari (CRISPR), hujayra yoshini teskari qaytaruvchi terapiyalar, telomer uzunligini saqlash mexanizmlari va metabolik yo'llarni boshqarish orqali hayot davomiyligini sezilarli uzaytirish mumkinligini ko'rsatmoqda. Biroq bu yondashuvlar keng amaliyotga tatbiq qilinishi uchun hamon ko'plab klinik sinovlar talab etiladi.

Qarshi oliygohlarida amalga oshirilayotgan sog'lomlashtirish dasturlari (sport to'garaklari, psixologik treninglar, sog'lom ovqatlanish tashabbuslari) yoshlar organizmida qarishga qarshi mexanizmlarni qo'llab-quvvatlaydi. Bu tajribalar xalqaro ilmiy ishlanmalar bilan uyg'un bo'lib, sog'lom turmush tarzi va psixofiziologik barqarorlikning uzoq umr ko'rishga ijobiy ta'sirini yana bir bor isbotlamoqda.

Demak, tizimli yondashuv nafaqat ilmiy nazariya sifatida, balki amaliy jihatdan ham inson hayotini uzaytirishda asosiy strategiya sifatida qaralmoqda. Qarshi sharoitidagi tadqiqotlar bu yondashuvning mahalliy darajada ham samarali ekanini tasdiqlaydi.

NATIJALAR.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tizimli yondashuv asosida olib borilgan fiziologik kuzatuvlar organizmning turli tizimlari o'rtasidagi uzviy aloqalarni ochib beradi. Qarish jarayonida yurak-qon tomir, asab va endokrin tizimlarining birgalikdagi ishi hayot davomiyligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Qarshi sharoitida kuzatilgan natijalar ham shuni tasdiqlaydiki, iqlimiy keskinlik, ovqatlanish sifati va psixologik stress darajasi inson salomatligiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. So'nggi yillarda muntazam jismoniy mashqlar, ekologik xavfsiz muhit va ruhiy barqarorlik uzoq umr ko'rishning muhim omillari sifatida qayd etilmoqda.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, tizimli yondashuv fiziologik tadqiqotlarda inson hayotini uzaytirishning ilmiy asoslarini yaratishda muhim ahamiyatga ega. Qarshi sharoitidagi kuzatuvlar ekologiya, turmush tarzi va psixologik barqarorlik omillari inson umrining davomiyligida hal qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatdi. Shunday ekan, sog'lom turmush tarzini shakllantirish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va psixofiziologik qo'llab-quvvatlash inson hayotini uzaytirishga xizmat qiluvchi asosiy chora-tadbirlar hisoblanadi. Mazkur maqola tizimli yondashuv asosida olib borilgan tadqiqotlarning Qarshi sharoitida qo'llanilishi va istiqbolli yo'nalishlarini yoritadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Судаков К.В. Системные механизмы высшей нервной деятельности. – Москва: Наука, 1997.
2. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональных систем. – Москва: Наука, 1978.
3. Kirkwood T.B.L. Deciphering longevity. – Cell, 2019.
4. López-Otín C., Kroemer G. Hallmarks of aging: An expanding universe. – Cell, 2021.
5. Qarshi Davlat Universiteti. Yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish bo'yicha ilmiy hisobot. – Qarshi, 2023.
6. WHO Report. Global strategy on health, aging and longevity. – World Health Organization, 2020.

SHAXS KOGNITIV FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH MUAMMOSINING NAZARIY TAHLILI

Yusupov Bekzod Ergashevich,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, "Pedagogika" kafedrası katta
o'qituvchisi, bekzod.yusupov.81@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim tizimida keng qo'llaniladigan kognitiv faoliyat, kognitiv harakat, reproduktiv faoliyat, ijodiy kognitiv faoliyat, kognitiv fikrlash, o'qitish, o'rganish, pedagogik tayyorgarlik, tayyorlik, pedagogik ta'lim kabi tushunchalarga mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan berilgan qiyosiy tavsiflar, shuningdek, ta'lim faoliyati usullari-bu bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish uchun vositalardan foydalanish usullaridir deb fikr bildiradilar. Kognitivlik o'qituvchi tomonidan ma'lum bir darsda qo'llaniladigan o'qitish usullariga bog'liq. Ta'lim faoliyati usullari, masalan, adabiyotlarni o'rganish va o'quv materialining qisqacha mazmuni, muammolarni hal qilishda matematik operatsiyalar, laboratoriya ishlarini bajarish va hisobot tuzish usullari, muammolarni individual yoki guruhli hal qilish usullari, o'rganilayotgan hodisalarni, jarayonlarni o'rganish usullari, interfaollik va boshqa masalalar xususida fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv faoliyat, kognitiv harakat, reproduktiv faoliyat, ijodiy kognitiv faoliyat, kognitiv fikrlash, pedagogik tayyorgarlik, o'qitish, o'rganish, tayyorlik, pedagogik faoliyat, funksional yo'nish, kommunikativ madaniyat.

Аннотация: В данной статье рассматриваются такие понятия, как познавательная деятельность, познавательное движение, репродуктивная активность, творческая познавательная деятельность, познавательное мышление, преподавание, обучение, педагогическая подготовка, готовность, педагогическое образование, которые широко используются в системе образования отечественными и зарубежными. Ученые, давая сравнительные характеристики, также предполагают, что методы учебной деятельности – это методы использования средств приобретения знаний и умений. Познавание зависит от методов обучения, используемых учителем на конкретном уроке. Методы учебной деятельности, например изучение литературы и обобщение учебного материала, математические операции при решении задач, методы выполнения лабораторных работ и создания отчетов, методы решения задач индивидуально или в группах, изучение изучаемых явлений, обработка представлений о методах обучения, представлены интерактивность и другие вопросы.

Ключевые слова: познавательная деятельность, познавательное движение, репродуктивная деятельность, творческая познавательная деятельность, познавательное мышление, педагогическая подготовка, обучение, учение, готовность, педагогическая деятельность, функциональная направленность, коммуникативная культура.

Abstract: This article presents comparative descriptions given by domestic and foreign scholars to concepts widely used in the education system such as cognitive activity, cognitive movement, reproductive activity, creative cognitive activity, cognitive thinking, teaching, learning, pedagogical preparation, preparation, pedagogical education, as well as the opinion that methods of educational activity are methods of using tools to acquire knowledge and skills. Cognitive depends on the teaching methods used by the teacher in a particular lesson. The methods of educational activity, for example, the study of literature and the summary of the educational material, mathematical operations in solving problems, methods of performing laboratory work and writing reports, methods of individual or group problem solving, methods of studying the phenomena and processes being studied, interactivity, and other issues are discussed.

Keywords: cognitive activity, cognitive movement, reproductive activity, creative cognitive activity, cognitive thinking, pedagogical preparation, teaching, learning, preparation, pedagogical activity, functional orientation, communicative culture.

KIRISH

Mutafakkirlarimiz, allomalarimiz Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy kabi yuzlab ustozlarimiz o'z asarlarida kognitiv faoliyat haqida turlicha fikr bildirishgan. Har bir davrda ustozlarimiz shogirdlari ta'lim olishini faollashtirish, komil inson tarbiyasida kognitivlikdan foydalanishgan.

Ta'lim faoliyati usullari-bu bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish uchun vositalardan foydalanish usullaridir deb fikr bildiradilar. Kognitivlik o'qituvchi tomonidan ma'lum bir darsda qo'llaniladigan o'qitish usullariga bog'liq. Ta'lim faoliyati usullari, masalan, adabiyotlarni o'rganish va o'quv materialining qisqacha mazmuni, muammolarni hal qilishda matematik operatsiyalar, laboratoriya ishlarini bajarish va hisobot tuzish usullari, muammolarni individual yoki guruhli hal qilish usullari, o'rganilayotgan hodisalarni, jarayonlarni o'rganish usullari, interfaollik va boshqalarni o'z ichiga oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Umuman olganda ta'lim faoliyati mahsuli-o'quvchilar tomonidan o'rganish natijasida olingan yangi bilim va ko'nikmalardir.

Shunday ekan talabanning kognitiv faoliyati tarkibidagi asosiy tarkibiy qism o'quv topshiriqsidir. Ta'lim topshiriqsi va boshqa topshiriqlar o'rtasidagi asosiy farq shundaki, uning maqsadi va natijasi u o'zaro ta'sir qiladigan obyektlarni o'zgartirishdan ko'ra, talabanning o'zini o'zgartirishdir. O'quv topshiriqlari turli funksiyalarni bajaradi. Tushunish va yo'naltirish, ma'lum bir qonun bilan identifikatsiya qilish, o'zgartirish, qo'llash, yangi vaziyatga o'tkazish, topshiriqlarni mustaqil ravishda qurish, o'zini o'zi boshqarish topshiriqlari mavjud.

Ayrim o'qituvchilar o'quv topshiriqsini to'g'ri taqsimlay olmaydilar. Bu to'g'risida, ya'ni o'quv topshiriqsining tarkibi shartining bir qismi bo'lgan obyektlar va ularning funksiyalari ajralib turadi.

O'quv topshirig'i quyidagi qismlardan iborat:

O'quv vazifalari ob'ektlarini bog'laydigan munosabatlar

muammoni hal qilishga qaratilgan harakatlar

Bizning nazarimizda ta'lim muammolarini hal qilish bo'yicha kognitiv faoliyatda quyidagi o'zaro bog'liq tarkibiy qismlarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

- 1) Muammoni tahlil qilish va tushunish;
- 2) O'quv topshiriqsini "qabul qilish", uni hal qilish uchun zarur bo'lgan mavjud bilimlarni yangilash;
- 3) Muammoni hal qilish rejasini tuzish;
- 4) Muammoni amaliy amalga oshirish;
- 5) Muammoning echimini nazorat qilish va baholash;
- 6) Qaror qabul qilish jarayonida yuzaga keladigan faoliyat.

Bajarilgan funksiyaga qarab, harakatlarning uch turi ajratiladi: yo'naltirish, ijro va nazorat. Yo'naltiruvchi harakatlar bu talabalar o'zlashtirilgan harakatlarni amalga oshiradigan ko'rsatmalar tizimi. Bu yaqinlashib kelayotgan faoliyatni rejalashtirish uchun zarurdir.

Aslida, ta'lim muammosini hal qilishda talabanning kognitiv harakatining asoslari quyidagicha:

- 1) Muammoni asl mohiyatini aniqlash;
- 2) Muammolar o'rtasidagi mantiqiy aloqalarni o'rnatish;
- 3) Kognitiv fikrlash va muammoni hal qilishning turli usullarini ilgari surish;
- 4) Kognitiv aniqlik bilan muammoni hal qilish rejasini tuzish;

- 5) muammoni hal qilishga harakat qilish;
- 6) natijani tekshirish.

Kognitiv fikrlaydigan talaba ongli ravishda o'z-o'zini nazorat qilish, o'quv topshiriqlarini hal qilishdan iborat.

Topshiriq sifatida berilgan muammoni hal qilish uchun talaba muammoga kiritilmagan va tashqaridan jalb qilingan manbalarning ma'lum bir to'plamiga ega bo'lishi kerak. Muammoni echish vositalari moddiy, bosma va ideal bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, kognitiv faoliyatning tuzilishi quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: mavzu, maqsad, motivlar,

Talabalar fikrlash darajasiga ko'ra, kognitiv faoliyatning ikki turi mavjud:

Reproduktiv va ijodiy.

Reproduktiv faoliyat - bu namunadagi harakatlar, masalan, o'tgan materialni takrorlash va uni tushuntirish, ma'lum algoritmgaga muvofiq tipik muammolarni hal qilish, adabiyot bilan mustaqil ishlash asosida hisobot tayyorlash, o'qish va boshqalar.

Talabalarning ijodiy kognitiv faoliyatiga nostandart muammolarni hal qilish, laboratoriya eksperimentini o'tkazish, o'quv va tadqiqot ishlari, texnik mahsulotlarni loyihalash va boshqalarni misol sifatida keltirish mumkin.

Shunday qilib, talabalarning kognitiv faoliyati - ularning dunyoqarash, fikrlash, xotira, diqqat, nutq kabi aqliy jarayonlar yordamida atrofdagi voqelikni bilishga qaratilgan ongli faoliyati. Oliy ta'limda talabaning fanlarni o'zlashtirish negizida kognitiv faoliyati-bu o'qituvchi tomonidan qo'yilgan o'quv topshiriqlarini, berilgan topshiriqlarni, keyslarni echish, bajarish, hal qilish jarayonida bilim va harakat usullarini o'zlashtirish va o'z-o'zini rivojlantirish faoliyatidir. Talaba kognitiv fikrlash jarayonida nafaqat bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishga, balki talabaning o'zi uchun ham ijtimoiy tajribani maqsadli o'zlashtirish tufayli uning shaxsiy fazilatlarini takomillashtirish, rivojlantirishga qaratilgan.

Shu nuqtai nazardan, o'quv jarayonida talabalarning kognitiv faoliyati uchta o'zaro bog'liq bosqichni o'z ichiga oladi:

1. Birinchi bosqichda talabalarning kognitiv faoliyati o'rganilayotgan materialni idrok etish, tushunish va yodlash yoki nazariy bilimlarni o'zlashtirishda sodir bo'ladi.

2. Ikkinchi bosqichda o'quv jarayonida talabalarning kognitiv faoliyati ushbu bilimlarni amalda qo'llash bo'yicha ko'nikma va malakalar ishlab chiqadi, bu maxsus o'quv mashqlarini tashkil qilishni talab qiladi

3. Uchinchi bosqichda o'quv jarayonida talabalarning kognitiv faoliyati o'rganilayotgan material bo'yicha bilimlarni yanada mustahkamlash va chuqurlashtirish, ularni birlashtirish va amaliy ko'nikma va malakalarni takomillashtirishda amalga oshiriladi.

O'quv jarayonida talabalarning kognitiv faoliyatini tahlil qilib, uning beshta o'ziga xos xususiyatlarini ko'ramiz:

1) o'quv materiallarini o'zlashtirishga va o'quv muammolarini hal qilishga qaratilgan;

2) bilim va faoliyatlarning umumiy usullari o'zlashtiriladi;

3) talabaning turli xil faoliyatlarini o'z ichiga oladi, shu jumladan idrok o'quv materialini yodlash, aqliy, tahlil, taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish, amaliy;

4) faoliyatning natijalariga qarab o'quvchining aqliy xususiyatlarining o'zgarishiga olib keladi;

5) shaxsning rivojlanishi nuqtai nazaridan talabaning o'z - o'zini rivojlanishiga olib keladi.

Talabalarining o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati: "Beshikdan qabrgacha ilm izla" yoki "butun umr davomida ta'lim" paradigmasi kontekstida, shuningdek, ilmiy va badiiy adabiyot,

kino san'ati orqali ta'minlash imkoniyati bilan bog'liq holda alohida e'tiborni talab qiladi. Televideniye, Internet orqali — yozishmalar, videokonferentsiyalar, masofaviy kurslar, turli xil o'quv Internet-dasturlari va texnologiyalari, fan to'garaklari, ustoz -shogird va boshqalar. Talabalarning o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati o'qituvchidan etakchilikni talab qiladi, bu uning tayyorligini nazarda tutadi.

O'quv jarayonida talabalarning kognitiv faoliyatining o'ziga xos turlari misolida talabalar kasblarni o'zlashtirish jarayonida bilim va harakatning ijodiy usulining qadr-qimmatini ko'rsatadilar - qiziqish, yaxshi natijaga erishish, o'z qobiliyatlarni ochish, o'zini o'zi tasdiqlash, rivojlanishda oldinga siljish, keyingi harakatlar uchun rag'batlantirish.

Talabalarda kognitiv-ijodiy faoliyatning ichki stimullarini aniqlash va rag'batlantirish asosida pedagogik amaliyotni qamrab olish printsipli qo'yildi: "talaba - ustoz". Interfaol metodda talabalarning o'qituvchilar tomonidan yaratilgan maxsus pedagogik vaziyatlarda ishtirok etishi, kelajakdagi faoliyatini modellash jarayonida qo'lga kiritadi. Kognitiv vaziyatlarni saqlash aniq amaliy yo'nalishdagi topshiriqlar bilan belgilandi.

Bu turdagi topshiriqlar talabalar bilan muloqot qilish metodlarini, tajribali ustozlarning talabalar bilan muloqot qilish yo'llarini va xatti-harakatlarini kuzatishni o'zlashtirishga qaratilgan. Bu turdagi topshiriqlarni bajarishda asosan tahlil, qiyoslash, o'rganish, tadqiqot kabi o'quv-ijodiy metodlardan foydalaniladi.

Aniq topshiriqlar mavjud maqsadning elementlarini birlashtirishning faollashtirishni, ular o'rtasidagi bog'lanishlarni manipulyatsiya qilishni, ijodiy faoliyatning amaliy topshiriqlariga va uning natijalarini qo'llashning o'ziga xos sharoitlarini erkin joylashtirishni o'z ichiga oladi.

Masalan talabalarga, kognitiv fikrlash doirasida chet tilini o'rgatish texnologiyalarini sinovdan o'tkazish jarayonida o'zini minimaks (minimal-maksimal) tamoyili juda samarali ekanligini ko'rsatdi, uning yordamida individual yondashuv optimal tarzda amalga oshiriladi.

Ya'ni, oliy ta'lim bitiruvchisida minimal daraja - davlat standarti bilan belgilanadi va yuridik maqomga ega. U oliy ta'limning har bir bitiruvchisi ega bo'lishi kerak bo'lgan ijtimoiy ta'minot darajasini aks ettiradi.

Oliy ta'lim bitiruvchisida maksimal daraja o'qituvchilar tomonidan qo'llaniladigan ta'lim dasturining maksimal keng imkoniyatlari bilan belgilanadi. Minimax tizimi oliy ta'lim bitiruvchisining individual yondashuvni amalga oshirish uchun maqbuldir, chunki u o'z-o'zini tartibga soluvchi tizimdir. Har bir talaba o'z qobiliyatlari yoki imkoniyatlariga ko'ra, yakuniy darajani o'zining o'zlashtirgan maksimal darajasi sifatida, minimal va maksimal daraja o'rtasida tanlaydi.

Kognitiv faoliyatning mohiyati talabalarga turli darajadagi murakkablikdagi, shu jumladan nostandart topshiriqlarni taqdim etishdan iborat. Ijodkorlik elementlarini talab qiladigan topshiriqlar. Bunday topshiriqlar o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi va qobiliyatlariga qarab "oddiydan murakkabgacha", "osondan qiyinga", "quyidan yuqoriga" qarab boradi. Xuddi shunday minimaks printsipli ham o'zgaruvchanlik tamoyilidir. O'zgaruvchanlik talabalarda nostandart fikrlashni rivojlantirishni, ya'ni muammolarni hal qilishning turli usullari imkoniyatlarini tushunish va muqobil variantlarni tahlil qilish qobiliyatini nazarda tutadi.

Aynan shu faoliyat talabalarning kognitiv faoliyatidir. Masalan, talabalarning kognitiv faoliyat o'z fanining har qanday taniqli namoyandasi bahslash yoki kashfiyotning mohiyatini ochib berish, talabalarning kognitiv faoliyati natijasida dastur doirasidan tashqariga chiqishga, ma'lumotlarni qidirishga, o'zlarining mantiqiy tuzilishini shakllantirishga majbur bo'ladilar.

Kognitiv faoliyatda talabalar xabar, mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, talabalarning kognitiv faoliyati o'z nuqtai nazarini ishonchli dalillarni shakllantirishni o'zlashtiradilar. Bunday murakkab topshiriq talabalardan barcha bilim va ko'nikmalarni safarbar qilishni talab qiladi, pedagogika sohasidagi yangi bilimlarni doimiy ravishda o'zlashtirishga talabalarning kognitiv faoliyati ishga tushganda mustaqil bilim izlash ko'nikmalarini rivojlantirishga, nazariy va amaliy darslarni hal qilishda olingan ma'lumotlarni qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishga undaydi.

Kognitiv faoliyat talabalarning dunyoqarashini kengaytirishga yordam beradi va eng muhimi, professional mutaxassisni shakllantirish uchun juda muhim bo'lgan barcha ko'nikmalar majmuasini, ayniqsa kommunikativ ko'nikmalarni egallashni rag'batlantiradi.

Talabalarining kognitiv faoliyat o'z-o'zini tarbiyalash ishlarida o'z-o'zidan paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik uchun pedagogik yordam fan o'qituvchilari tomonidan amalga oshiriladi.

Aynan talabalik davrida nafaqat jismoniy, balki psixologik xususiyatlar va aqliy funktsiyalar: idrok, dunyoqarash, xotira, fikrlash, nutq va his-tuyg'ular rivojlanishida maksimal darajaga etadi. Talabalik davri o'qitish va kasbiy tayyorgarlik uchun imkon qadar qulaydir. Ushbu davrda individual faoliyat faol shakllanadi. Kognitiv faoliyatda abstrakt fikrlash ustunlik qila boshlaydi, dunyoni anglash boshlanadi, o'rganilayotgan voqelikning turli sohalari o'rtasida munosabatlar o'rnatiladi.

XULOSA

Pedagogik faoliyati davomida pedagog talabaning kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirmasa, talabalar o'rganilayotgan materialni faqat yarim mexanik ravishda dogmatik yodlab oladilar, bu esa ularning bilimlarni oshiradi, lekin aqliy va ijodiy rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Tushunmasdan topshiriqlarni bajarish, anglamasdan yodlash savodsizlikka olib keladi. Aksariyat talabalar taqqoslash, tasniflash, aniqlash kabi intellektual rivojlanish darajasiga ega emaslar. Shu bilan birga, ijodiy qobiliyatlar, kognitiv fikrlash ko'pincha original va nostandart muammolarni hal qilishda, yangisini kashf etish paytlarida, bilimlarni boshqa vaziyatlarda qo'llashda, shuningdek mustaqil tanlovning namoyon bo'lishi mumkin bo'lganda rivojlanadi va namoyon bo'ladi.

Oliy ta'limda tahsil oluvchilarning yarmidan ko'pi intellektual rivojlanish ko'rsatkichlarini kognitiv fikrlash jarayonida birinchi kursdan to'rtinchi kursgacha oshiradi va qoida tariqasida bunday o'sish zaif va o'rtacha talabalarda kuzatiladi va eng yaxshi talabalar ko'pincha o'zlari erishgan intellektual qobiliyat darajasi bilan universitetni tark etishadi.

Iqtidorli talabaning oliy ta'limda egallashi kerak bo'lgan eng muhim qobiliyat, aslida uning kasbiy shakllanishiga tubdan ta'sir ko'rsatadigan bilish qobiliyatidir, chunki uzluksiz ta'lim uning imkoniyatlarini belgilaydi. Vaqt o'tishi bilan eskirgan bilimlarni o'zlashtirishdan ko'ra, yangisini o'rganish muhimroqdir. Bundan ham muhimi, ijodiy fikrlashga asoslangan mustaqil bilim olish qobiliyatidir.

Oliy ta'limda talaba egallagan ilmlarini kognitiv fikrlash orqali bilimga aylantiradi, va kasbiy faoliyatida amalga oshiradi. Kognitiv fikrlash jarayonida biz faqat ijodiy yutuqlarni qulga kiritamiz.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Сластенин В.А., Введение в педагогическую аксиологию. - Москва.: Издательский центр "Академия", 2003. - С. 78.
2. Тарасова Н.В., Мировой опыт реализации компетентного подхода в профессиональном образовании. Среднее профессиональное образование. 2007. - №2. - С. 36.
3. Муслимов Н.А., Уразова М.Б., Эшпулатов Ш.Н. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. - Т.: Фан ва технология, 2013. - Б. 6.
5. Ҳайитов О., Н.Умарова., Ёшларда профессионал ўсишга интилишни ривожлантиришнинг назарий-амалий асослари. - Т.:TURON-IQBOL, 2001. - Б. 78.
4. Юсупов Б. Э. Вопросы педагогических систем, педагогических технологий и педагогических исследований в педагогическом процессе //Вестник науки. – 2021. – Т. 4. – №. 6 (39). – С. 58-63.
5. Юсупов Б. Э., Хайитова С. Развитие образовательного процесса на основе инновационных подходов //Вестник науки и образования. 2019. – №. 19-2 (73). – С. 42-46.

6. Юсупов Б. Э. и др. Инновационные педагогические технологии как фактор повышения эффективности образования //Педагогика и современное образование: традиции, опыт и инновации. – 2019. – С. 69-72.

7. Юсупов Б. Э. ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМ ФУНКЦИЯЛАРИ КОМПОНЕНТЛАРИНИ ТАРКИБЛАШТИРИШНИНГ ТАХЛИЛИ //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 1. – С. 82-89.

OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING TALABALAR HAYOTIDAGI TA'SIRI HAMDA AXBOROT XURUJLARI

Sh.N.Ergashev

Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti “MBAT” kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ommaviy axborot vositalari eng asosiy, qudratli va ta'sirchan mafkura vositasi ekanligi, oxirgi paytlarda informatsion hurujlarning tez-tez uyushtirilayotgani aslida urushga munosabatning o'zgarganligidan, qurolning yangi turi kashf qilinganidan darak beradi. Bu qurol - axborotdir. Bunday qurol yordamida olib boriladigan informatsion urushlarda insonning ongi va qalbi nishonga olinishi, internetdan foydalanish, bugungi kunda dunyoda terroristlar foydalanigan internet saytlar to'satdan paydo bo'lishi, axborot xurujlari hamda ularga qarshi kurashish yo'llari haqida.

Kalit so'zlar: Ommaviy axborot vositalari (televideniye, kompyuter, Internet, uyali telefon), axborot, terroristik tashkilotlar.

KIRISH

Bugungi kunda dunyo shiddat bilan o'zgarmoqda. Barcha sohalarda axborot olish va uni yetkazish, ta'sirchan jamoatchilik fikrini shakllantirish zaruratga aylangan. Bunday murakkab sharoitda hayot yangidan-yangi talab va vazifalarni oldimizga qo'yimoqda [4].

Ommaviy axborot vositalari eng asosiy, qudratli va ta'sirchan mafkura vositasidir. Chunki ommaviy axborot vositalari ommaning o'ziga xos tarbiyachisi, muhim tadbirlarning tashkilotchisi, dolzarb muammolarni hal qilishning ta'sirchan quroli bo'lib xizmat qiladi. Aynan ommaviy axborot vositalari orqali milliy qadriyatlarimiz va umuminsoniy qadriyatlar, milliy g'oya va demokratik tamoyillar targ'ib-tashviq qilinadi. Ommaviy axborot vositalari doimo demokratiya va so'z erkinligining o'ziga xos o'lchovi, ko'rsatkichi bo'lib kelgan. Erkin va mustaqil ommaviy axborot vositalari demokratik taraqqiyotni rag'batlantiradi va mustahkamlaydi.

Ommaviy axborot vositalari orqali milliy istiqlool g'oyasini singdirishning yana bir muhim jihati mavjud. Bu jihat - axborot terroriga, mafkuraviy tahdidlarga munosib javob berish, ma'naviy-mafkuraviy jihatdan xalqimizni tobe etishga intilishlarning payini kesish va O'zbekiston fuqarolarida mafkuraviy immunitetni shakllantirish bilan bog'liq.

METODOLOGIYA

Ommaviy axborot vositalarining ta'sir kuchini kursatadigan shunday bir gap bor “har qanday puch g'oya, uydirma haftasiga uch martadan to'rt yil davomida takrorlansa – “haqiqat” tayyor bo'ladi, odamlar unga chippachin ishonadilar”. Oxirgi paytlarda informatsion hurujlarning tez-tez uyushtirilayotgani aslida urushga munosabatning o'zgarganligidan, qurolning yangi turi kashf qilinganidan darak beradi. Bu qurol - axborotdir. Bunday qurol yordamida olib boriladigan informatsion urushlarda insonning ongi va qalbi nishonga olinadi. Garchi u daydi o'q singari insonni jismonan yo'q qila olmasada, uning qo'poruvchilik kuchi, keltiradigan talofotlari har qanday ommaviy qirg'in qurolinikidan kam emas. Chunki bu qurol yordamida unga berilgan zarbalar kishini adashtiradi, uni o'z manfaatlariga zid harakat qilishga undaydi va demak insonni boshqarish, uning ustidan hukmronlik

qilish imkonini beradi. Aslida, axborot maqsadga erishishning eng arzon vositasi ham sanaladi.

Haqiqatan ham, informatsion hurujlar uyushtirish uchun u qadap ko'p mehnat, u qadap ko'p harakat, u qadap ko'p harajat talab etilmaydi. Garchi bunday mafkuraviy ekspansiya otishmalar va qon tukishlarni keltirib chiqarmasada, milliy o'zlikni anglashni zaiflashtirish evaziga tanazzulga olib keladi.

Zamonaviy OAV, televideniye, kompyuter, Internet, uyali telefon va boshqa vositalar, insonlar, ayniqsa, yoshlarning milliyliigi, tafakkuri va dunyoqarashini o'zgartirib yubormoqda. Taraqqiy etgan mamlakatlarning mazkur vositalar yordamida jahon xalqlari ongi, dunyoqarashi va turmush tarzini bir qolipga solish hamda unga o'zlari shakllantirayotgan «ommaviy madaniyat»ni singdirishi bosh strategik siyosatga aylantirayotganligida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Internet bugungi axborot makonining muhim bo'g'iniga aylandi. Hozirda internetdan nafaqat kompyuter tarmog'i, balki kosmik aloqa yo'ldoshlari, radiosignal, kabel televideniyesi, telefon, uyali aloqa orqali ham foydalanish mumkin. Internet kishilar hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Bugungi kunda 2 milliard ortiqroq kishi u yoki bu darajada undan foydalanishi ham mazkur fikrlarning to'g'riligini tasdiqlaydi.

50 millionlik auditoriyaga erishib, ommalashish uchun radioga 38 yil, televideniye 13 yil, kabel televideniye 10 yil kerak bo'lgani holda, bu bosqichni internet 5 yilda bosib o'tdi. Internet odamlar ongi va hissiyotlariga, tafakkur tarziga, xulq-atvorlariga ta'sir ko'rsatishda katta imkoniyatlarga ega. Internetning bugungi kundagi rivoji g'oyaviy ta'sir o'tkazishning miqyosi va ko'lamining keskin darajada o'sishiga olib keldi. Internet bugungi axborot makonining muhim bo'g'iniga aylandi.

Internet kishilar hayotining ajralmas qismiga aylanib borayotganini quyidagi raqamlardan bilib olish mumkin: 2000 yildan 2012 yil oxiriga qadar dunyoda internetdan foydalanuvchilar soni 9,6 barobarga oshib, 2,4 milliard kishiga etdi, mobil aloqa abonentlari soni esa 13,4 barobarga oshib, 6,7 milliardni tashkil etdi. Internetdan foydalanuvchilarning 44,8 % (1,1 mlrd. kishi) Osiyo, 21,6 % (519 mln. kishi) Yevropa, 11,4 % (274 mln. kishi) Shimoliy Amerika qit'alariga to'g'ri keladi. Jahon veb-auditoriyasining 45 %ini 25 yoshgacha bo'lgan shaxslar tashkil etadi. Mazkur o'smirlarning 68 % har kuni kimgadir SMS-xabar jo'natadi, 51 % ijtimoiy tarmoqlarga kiradi, 30 % elektron pochta dan foydalanadi. Ayni vaqtda virtual olamda

600 mln.ga yaqin internet saytlar mavjud bo'lib, har oyda o'rtacha 201,4 trln. videorolik ko'rib chiqiladi, har kuni 144 mlrd. elektron maktub jo'natiladi.

Ko'pgina Internet foydalanuvchilari mobil qurilmalar yordamida Internetga kirishni afzal ko'rishadi - 2018 yilda keng polosali ulanishning ulanish soni 5,3 milliardga yetdi, 2007 yildagi 268 millionga nisbatan. Dunyoda 100 kishiga to'g'ri keladigan ushbu turdagi aloqa ulushi 2007 yildagi 4% dan 2018 yilda 69,3% gacha o'sdi. 2018 yil oxiriga kelib 1,1 milliard simli internet aloqasi qayd etildi. 4 milliard Internet foydalanuvchisi 2018 yil yanvar oyining oxirida biz "We Are Social" global media-agentligi va "HootSuite" ijtimoiy media boshqaruv platformasini ishlab chiquvchisi hisobot chiqardi, unga ko'ra dunyo bo'ylab to'rt milliarddan ortiq odam Internetdan foydalanadi. Internetdan foydalanuvchilar soni 2018 yil oxiriga kelib 4,021 milliardni (dunyo aholisining 53 foizini) tashkil etdi, bu 2017 yilning shu davriga nisbatan 7 foizga ko'pdir.

Aholining keng qatlamlari foydalanishi mumkin bo'lgan smartfonlar va mobil aloqaning tarif rejalari narxlarining pasayishi tufayli yangi foydalanuvchilarning aksariyati tarmoqda paydo bo'ldi. 2017 yilda 200 milliondan ortiq kishi birinchi martamobil qurilmani sotib oldi. Shunday qilib, dunyo aholisining uchdan ikki qismidan ko'prog'i mobil telefonlarni (asosan, smartfon) sotib olgan. Foydalanuvchilar soni mobil telefonlar 2018 yilda bu 5,175 milliard kishini (68%) tashkil etadi, bu 2017 yilning shu davriga nisbatan 4 foizga ko'pdir.

Xalqaro elektraloqa ittifoqi (XEI) tomonidan taqdim etilgan ma'lumotga ko'ra 2020 yilga kelib Internet 60 foizga ega bo'ldi. Bu degani dunyoda 4,1 milliard kishi Internet bilan ta'minlandi.

O'zbekistonda internet xizmatidan foydalanuvchilar soni -22,1 milliondan oshdi. Shundan mobil internet foydalanuvchilari soni -19 millionni tashkil etmoqda. Mamlakat bo'yicha aholi punktlarining mobil aloqa bilan qamrab olinishi darajasi 97 foizni, mobil internet qamrovi esa 87 foizni tashkil etdi.[6] 26 mingga yaqin "uz" domenidagi veb-saytlar faoliyat olib bormoqda. 200 dan ortiq veb-sayt ommaviy axborot vositasi sifatida ro'yxatga olingan. Internetning ta'sir kuchi beriladigan materiallarning tezkorligi, ko'tarilayotgan masalalarning dolzarbligi hamda tahliliylik darajasi va mavjud muammolarning samarali echimlarini taklif etishiga ko'p darajadabog'liq.

Birinchi prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganlaridek, shuni unutmaslik kerakki, "bugungi kunda inson ma'naviyatiga qarshi yo'naltirilgan, bir qarashda arziyas bo'lib tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globallashtirish shiddatidan kuch olib, ko'zga ko'rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo'lmaydigan ulkan ziyon yetkazishi mumkin"[5].

Unda o'z-o'zini o'ldirishning oson yo'llarini targ'ib qiluvchi 9 mingdan, erotikmazmunga ega 4 mingdan ziyod saytlarning mavjudligi ham buning isboti bo'laoladi. Mutaxassislar o'tkazgan maxsus tadqiqotlar mavjud saytlarning taxminan 12 foizi pornografik xarakterga egaligini ko'rsatadi. Mavjud maxsus dasturlar internet tarmog'idagi pornografiyaning faqat 90 foizinigina filtrlaydi, ya'ni kompyuterdan foydalanuvchining ixtiyoridan tashqarida ekranda paydo bo'lishi yo'lga to'siq qo'yaoladi. Demak, qanchalik harakat qilinmasin pornografik mazmunga ega saytlar internetdan foydalanuvchilarning xohish-istagidan qat'iy nazar, ularning diqqatini tortaoladi. Jumladan, tadqiqotlarda 42 foiz bolalar va o'smirlar onlayn pornografiya ta'siriga tushishi qayd qilinadi.

Shuningdek, mutaxassislar ma'lumotlariga ko'ra, internet orqali tarqatiladigan kompyuter o'yinlarining 49 foizi sezilarli darajada zo'ravonlik va yovuzlik ko'rinishiga ega, 41 foiz jangari (turli otishmalar va portlashlarga asoslangan) o'yinlarda esa o'yin qahramoni o'z maqsadiga etishish uchun shunday zo'ravonlik va yovuzlik sodir etadi. 17 foiz o'yinlarda ana shu zo'ravonlik va yovuzlikning o'zi boshmaqsad hisoblanadi.

Internet rivoji, u berayotgan imkoniyatlar o'ziga xos qaramlikni ham keltirib chiqarmoqda. Ma'lumotlarga ko'ra, dunyo bo'yicha internetdan foydalanuvchilarning taxminan 10 foizi unga mustahkam bog'lanib qolgan.

BMT Bosh assambleyasi 2006 yil 8 sentabrda qabul qilingan "BMTning global aksiterror strategiyasi"da yangi uslublar qatorida bioterrorizm hamda internetdan terror maqsadida foydalanishning oldini olish choralarini kuchaytirish alohida qayd etilgan. 2007 yil noyabrda AQSH Davlat departamenti "Tashqi raqamli aloqalarguruhi" nomli maxsus axborot dasturini joriy qilgan. Dastur maqsadi – arab, fors, urdu va boshqa tillardagi internet saytlari, chat va bloglarda AQSH siyosati haqidagi dezinformatsiya (noto'g'ri ma'lumotlar)ga qarshi kurash hisoblanadi. Dasturga ko'ra, zarur hollarda, departament xodimlari internet orqali rasman muloqotga kirishi va savollarga javob berishi, aniq hujjatlar asosida ma'lumot keltirishi ko'zda tutilgan. So'nggi yillarda terroristik tashkilotlar g'oyalarini targ'ibtashviq qilishga qaratilgan veb-saytlarning soni bir necha barobarga oshgan. Xususan, 10 yil avval bunday saytlar soni 20 ta bo'lsa, bugungi kunda dunyoda terroristlar foydalanigan 7000 dan ortiq internet saytlari mavjud bo'lib, ularga xizmat ko'rsatuvchi portallar soni ortib bormoqda. Bunday internet saytlar to'satdan paydo bo'ladi, vaqt o'tgach yo'qoladi, mazmunini o'zgartirmagan holda, tez-tez nomlanishi va domenini o'zgartirib turadi.

- Internet quyidagilar bilan terroristlar uchun qulay hisoblanadi:
- Internetga kirishning osonligi;
- Foydalanuvchilar sonining ko'pligi;
- Aloqaning anonimligi;
- Tashqaridan boshqarish va tahrir qilish cheklangani;
- Axborotlar qisqa muddatda keng makonda tez tarqalishi;
- Faoliyat sarf-xarajatlarining bir necha barobar kamligi.

Terroristlar internetdan quyidagi maqsadlarda foydalanadilar:

Targ'ibot va tashviqot maqsadida ma'lumot tarqatish;

- Yangi a'zolari yollash (verbovka);
- A'zolik va xayriya badallarini yig'ish hamda ulardan foydalanish;
- Tarmoq va shahobchalar tashkil etish;
- Terroristlarni o'qitish, ko'rsatmalar berish;
- Razvedka va ma'lumot qidirish;
- Yangi terroristik harakatlarni rejalashtirish va boshqarish

Yirik siyosatchilardan biri Buyuk Britaniya sobiq Bosh vaziri Margaret Tetcher "Ommaviy axborot vositalari terrorchilar uchun kislorod vazifasini utaydi", degan. Bu gapning mag'zini chaqan odam "ommaviy axborot vositalari terrorchilar uchun havodek zarur ekan", degan xulosaga keladi. Bir qarashda bu fikr mantiqsizday tuyuladi. Chuqurroq uylab kursak-chi? Aslida, terrorchilar bir qancha insonlarni shafqatsizlik bilan uldirish orqali millionlarda qo'rquv va daqshat uyg'otishga intiladilar. Demak ularning maqsadlari - uldirish emas, jamoatchilikka kuchli ta'sir qilishdir. Taassufki, ba'zi ommaviy axborot vositalari uzlari bilmagan holda terrorizmning buzg'unchilik qo'poruvchilik ta'sirini yanada oshirishga "xizmat" qilibqo'yadilar. Ularning terror oqibatlari haqidagi vahimali axborotlari insonlardagi qurquvni, daqshatni, himoyasizlik hissini yanada kuchaytirib yuboradi.

Vaziyatni beqarorlashtirish yoki davlat organlari tomonidan qaror qabul qilinishiga ta'sir ko'rsatish yohud siyosiy yoki boshqa ijtimoiy faoliyatga to'sqinlik qilish maqsadida davlat yoki jamoat arbobi yohud hokimiyat vakilining davlat yoki jamoatchilik faoliyati munosabati bilan uning hayotiga suiqasd qilish yoki uning badaniga shikast yetkazish, mol-mulk musodara qilinish, o'n yildan o'n besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi [1]. O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonunining 5 – moddasi. "Din davlatdan ajratilganligi" Terrorizm, narkobiznes va uyushgan jinoyatchilikka ko'maklashadigan, shuningdek boshqa g'arazli maqsadlarni ko'zlovchi diniy tashkilotlar, oqimlar, sektalar va boshqalarning faoliyati man etiladi. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlariga, mansabdor shaxslarga tazyiq o'tkazishga qaratilgan har qanday urinish, shuningdek yashirin diniy faoliyat qonun bilan ta'qiqlanadi [2]. Bu kabi axborotlarga qarshi aksiltarg'ibotni uyushtirish zarurati tug'iladi.

XULOSA

Ommaviy axborot vositalari, Internet tarmog'i, jumladan, ijtimoiy tarmoqlar va mobil messenjerlarda e'lon qilinayotgan aholining keng qatlamlari fikriga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ma'lumotlarning doimiy monitoringini amalga oshirsin hamda tegishli davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari munosabat bildirishi uchun ularga yuborilishi [3].

Hayotimizdagi bugungi ulkan o'zgarishlar, islohotlarimiz mantig'i barchadan yangicha ishlashni, yangi g'oya va tashabbuslar bilan maydonga chiqishni talab etmoqda. Shu ma'noda, ommaviy axborot vositalarining moddiy-texnik bazasini, kadrlar salohiyatni mustahkamlash, milliy matbuotimiz xalqaro maydonda munosib o'rin egallashiga erishish, internet jurnalistikasini rivojlantirish, noshirlik ishi, kitob savdosi, obuna masalalarida bozor mexanizmlarini keng joriy etish, ochiqlik va sog'lom raqobat muhitida ishlashni yo'lga qo'yish bo'yicha ko'p ishlashimiz kerak.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Jinoyat Kodeksi" (155 – modda, terrorizmga qarshi)-1994.

2. O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonuni.T.-1998.

3. Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta'minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-

tadbirlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori (Manba: uza.uz)-2019

4. Mirziyoyev Sh.M. "Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni" bayram tabrigidagi nutqi. T.: - 2019.

5. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch". T.: - 2008

BOLALAR VA O'SMIRLAR O'RTASIDA SUITSIDAL XULQ-ATVORNING KELIB CHIQISH VA RIVOJLANISH SABABLARI

Shomurodov Ibrohim Xusanmurot o'g'li,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o'qituvchisi, E-mail:

ibrohimshomurodov93@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada yoshlarni bugungi kundagi dolzarb muammolardan bo'lgan o'smirlarda suitsidal xulq-atvorning xususiyatlariga bag'ishlanadi. Ayniqsa, bolalar va o'smirlar o'rtasidagi suitsidal xulq-atvorning kelib chiqish sabablari, yoshga oid xususiyatlari shuningdek, diagnostikasi va profilaktikasiga doir nazariy va amaliy bilimlarni mujassamlaydi.

Maqola pedagoglar, psixologlar, murabbiylar va ota-onalar bilan ishlaydigan mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar. stress, suitsid, krizis davri, deviant xulq-atvor.

Annotation. The article is devoted to the characteristics of suicidal behavior in adolescents, which is one of the current problems of young people today. In particular, it combines theoretical and practical knowledge about the causes of suicidal behavior among children and adolescents, their age-related characteristics, as well as their diagnosis and prevention.

The article is intended for educators, psychologists, coaches and specialists working with parents.

Keywords. stress, suicide, crisis period, deviant behavior.

KIRISH

Ijtimoiy, iqtisodiy hayotimizda ro'y berayotgan jadal o'zgarishlar, ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi, fan-texnika taraqqiyoti, undagi ilg'or yutuqlarning kundalik hayotimizga, odamlar turmush tarziga chuqur kirib borishi, urbanizatsiya – bularning barchasi bugungi kun insonlari uchun har qachongiga qaraganda ko'proq jismoniy va hissiy zo'riqishlarni beradi.

Bir qarashda o'smirlarning o'z joniga qasd qilishi murakkabligini tushunish muhim hisoblanadi. Psixologiyada o'smirlik davri o'zgarish davri, deb tavsiflanadi. Bu davr bolalikdan balog'at yoshiga o'tish davri hisoblanadi. O'smir – bola ham emas, katta odam ham emas. Unda yangi hissiyot uyg'onadi, ya'ni balog'atga etganlik hissi, balog'at yoshining qadri, kattalar bilan aloqa qilish haqida yangi fikrlari bo'lmaydi. Bu vaqtda o'z tengdoshlari bilan aloqa qilish etakchi o'rinni egallaydi. Kattalardan ko'ra, o'z sinfdoshlari, do'stlari qurshovida bo'lish muhim ahamiyat kasb etadi. O'smirlik davridagi o'zgarishlar, qiyinchiliklar nafaqat bolada ichki ziddiyatlarni keltirib chiqarishi bilan balki atrofidagilar bilan ziddiyatli vaziyatlarni yuzaga kelishi bilan ham ajralib turadi. Bu hayot o'smir uchun etarli darajada anglanilmagan, tushunarsiz, qo'rqinchiligi bilan ajralib turadi. Yangi hayotga, balog'at yoshi dunyosiga qadam qo'yish bilan bog'liq muammolarni o'smir o'zicha hal qilolmaydi shuningdek, atrofidagilarga ham tushuntirib berolmaydi.

Shaxsda o'z joniga qasd qilish, ko'pincha, atrofdagilardan o'z vaqtida yordam kelmaganda sodir etiladi. Shuningdek, suitsidal urinish sodir etish orqali o'g'il yoki qiz bola o'ziga e'tibor qaratishga urinadi. Boshqa yoshdagilarga nisbatan, o'smirlar bo'layotgan voqealarni kuchli hissiyot, nafrat va ta'sirchanlik bilan qabul qiladilar. Boshqalarga, ya'ni o'z joniga qasd qilayotganlarga taqlid qilishga urinish, suitsid uchun asos bo'ladi.

Suitsid – qasddan o‘limga olib keluvchi shikast etkazish (o‘z joniga qasd qilish). Bunday psixologik holatning paydo bo‘lishi, ko‘pincha, insonning jazavaga tushish, emotsional tuyg‘ularning yo‘qolishi, irodasizlik kabilarni o‘z ichiga oladi.

Odamlarning hissiy zo‘riqishlar olishi, uzoq vaqt ruhiy siqilishi, asabiylik holatida bo‘lishi ularning har xil stress, bosimlarga beriluvchanligini oshirib yuboradi. Shuning uchun ham ayni kunlarda erishayotgan olamshumul yutuqlarimiz bilan bir qatorda, odamlar o‘rtasida asabiy toliqish holatlarining ortishi, o‘z joniga qasd qilish (suitsid) kabi noxush hodisalar ham kuzatilmoqda. Jamiyatimiz oldidagi muhim qadamlardan biri ushbu hodisalarni ro‘y bermasligini oldini olishdir.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “Bir haqiqatni hech qachon unutmaylik: biz buyuk tarix, buyuk davlat, buyuk madaniyat yaratgan xalqmiz. Biz – hech qachon mehnatdan qochmaydigan, qiyinchiliklardan qo‘rqmaydigan, adolatni qadrlaydigan, azmu shijoatli, buyuk xalqmiz. Barchamiz bir tanu bir jon bo‘lib, yakdil va ahil bo‘lib, yaxshi niyat bilan mehnat qilsak, har qanday marralarni egallashga, boshqacha aytganda, tariximizning yangi sahifasini yaratishga qodir xalqmiz. Bu yo‘lda qanday qiyinchilik va mashaqqatlar bo‘lmasin, barchasini mardona yengib o‘tishga tayyormiz. Bunday ezgu ishlarda bizga Yaratganning o‘zi, buyuk ajdodlarimizning pok ruhlari madadkor bo‘ladi, deb ishonaman”.

Jahon Sog‘liqni saqlash tashkiloti bergan bayonotga qaraganda, har yili 800 mingdan ortiq kishi o‘z joniga qasd qiladi. Ya’ni har 40 daqiqada bir kishining o‘z joniga qasd qilishini anglatadi. Bu boradagi ilk hisobot yaqinda e’lon qilindi.

Har yili 10 sentyabrni Jahon Sog‘liqni saqlash tashkiloti O‘z joniga qasd qilish holatlarining oldini olish Xalqaro assotsiatsiyasi (International Association for Suicide Prevention) bilan hamkorlikda Jahon o‘z joniga qasd qilishlarning oldini olish kuni (World Suicide Prevention Day) sifatida nishonlaydi.

Tahlilchilarning so‘zlariga qaraganda, asosan 15 yoshdan 29 yoshgacha bo‘lgan shaxslar o‘z joniga qasd qilar ekan. Shuningdek, 70 dan oshgan qariyalar ham bu dunyodan o‘z jonlariga qasd qilgan holda ketishga moyil bo‘lishar ekan. Erkaklar ayollarga nisbatan uch barobar ko‘p o‘z joniga qasd qilishadi. Har to‘rtidan bitta o‘z joniga qasd qilish holati qashshoq va rivojlanish yo‘liga o‘tgan mamlakatlar hissasiga to‘g‘ri keladi. So‘nggi 45 yilda o‘z joniga qasd qiluvchilar soni jahonda 60%ga oshgani aytiladi. Hozirgi vaqtda suitsidal xulq butun dunyo miqyosida global jamoatchilik muammosiga aylanib bormoqda. Butun jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining ma’lumotlari bo‘yicha dunyoda har yili 4 mln. – 5 mln. ga yaqin odam o‘z-o‘zini o‘ldirish bilan hayotini yakunlaydi, o‘z-o‘zini o‘ldirishga urinishlar esa – o‘n barobar ortiq. Yevropa mamlakatlarida o‘z-o‘zini o‘ldirish miqdori qotillikdan taxminan uch barobar yuqori turadi. Yosh davri suitsidal xulq xususiyatlariga ahamiyatli tarzda ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, hayotning yoshlik yoki qarilikning boshlanishi kabi krizis davri baland suitsidal tayyorgarlik bilan xarakterlanadi. Ko‘pchilik tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, 13 yoshgacha bo‘lgan bolalardagi suitsidal xulq kam uchraydigan ko‘rinish va faqat 14 – 15 yoshga yetgandagina suitsidal faollik keskin o‘sadi, 16 –19 yoshda eng yuqori darajaga yetadi.

O‘smirlar orasida o‘z-o‘zini o‘ldirishga urinish bolalarga qaraganda ahamiyatli tarzda ko‘p uchraydi, shu bilan birga ularning juda kam qismi o‘z maqsadlariga erishadilar. Shuning uchun ham o‘smirlarda tugallangan suitsidlarning soni barcha suitsidal harakatlarning 1 foizidan oshmaydi. Bu yoshda suitsidal xulq namoyishkorona, shu jumladan, shantaj xarakteriga ham egadir. Umuman olganda, o‘smirlarning suitsidal xulqiga tengdoshlari va otionalari bilan shaxslararo munosabatlarning ahamiyatli ta’siri sifatida qarash mumkin. O‘z joniga qasd qilishga barcha suitsidal xatti-harakatlar, ya’ni o‘z joniga qasd qiluvchiga bog‘liq bo‘lmagan holda o‘lim ro‘y bermaydigan holatlar kiradi (arqonning uzilib ketishi, o‘z vaqtida ko‘rsatilgan tibbiy yordam va h.). Suitsidal urinishlarga unga muvofiq keluvchi fikrlar, so‘zlar va o‘z joniga qasd qilishga qaratilgan xatti-harakatlar bilan qo‘shilib kelmaydigan sha’malar taaluqlidir. Suitsidlarning shartli ravishda haqiqiy va nomoyishkorona, ya’ni qo‘rqituvchi turlari farqlanadi. Haqiqiy suitsidal xulq – bunda odamning o‘zini o‘ldirish ehtiyoji maqsad qilib qo‘yiladi. Namoyishkorona, qo‘rqituvchi suitsidal xulq – atrofdagilarga ta’sir o‘tkazish,

qandaydir foyda olish boshqa odamlar hissiyotlarini boshqarish maqsadida qo'llanadi. Namoyishkorona, qo'rqituvchi xulqning maqsadi o'zini o'ldirish emas, balki shunday kayfiyatni ko'rsatishdir.

O'smir yoshlar oilada, maktabda, norasmiy uyushgan guruhlarda shakllangan qarindosh-urug'chilik va do'stona munosabatlarda paydo bo'ladigan qisqa muddatli o'tkir kelishmovchiliklarga haddan tashqari e'tibor berishadi va ularni shaxslararo munosabatlarni vayron qiladigan kuchli omil sifatida qabul qiladilar. Natijada o'smir yoshlarda ichki ruhiy psixologik to'qnashuv paydo bo'ladi va ziddiyatga yechimi topilmaydigan murakkab muammo sifatida qaraydilar. Oila, maktab va norasmiy guruh bilan bog'liq orzu-havaslar, rejalar barbod bo'ldi deb hisoblaydilar. Ana shunday ichki psixologik inqiroz ta'sirida o'smir yoshlarda suitsidal fikrlar va harakatlar tezkorlik bilan paydo bo'ladi. Ushbu salbiy psixologik harakatni o'smir yoshlar chuqur mulohaza yuritmasdan ota-ona, o'qituvchilar va do'stlari bilan muhokama qilmasdan to'satdan qaror qabul qiladilar. O'smir yoshlar suitsidni o'zlaricha qahramonlik, dadillik deb hisoblaydilar. Aslida suitsid o'smirlarda kuchli norozilik va jahl qaynab-toshib turganida amalga oshiriladi. Ular oqibati haqida mutlaqo fikr yuritmaydilar. Agarda atrofdagilar tomonidan suitsid harakatini amalga oshirayotgan o'smir qutqarib qolinsa, u albatta, o'z qilmishidan afsuslanadi. Keyingi umri mobaynida bunday holat qaytarilmaydi.

MUHOKAMA

Quyida o'smirlarda suitsidal xulqning namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy psixologik omillari keltirilgan:

- hissiy-emotsional yaqinlikka intilish ehtiyojini oshishi;
- ichki psixologik himoya mexanizmining sust, kuchsiz shakllanishi;
- frustratsiya (qo'rquv)ni kuchsizlantira olmaslik;
- impulsivlik;
- emotsional qat'iyatsizlik;
- kuchli ta'sir o'tkazuvchanlik;
- hayotiy tajribaning yo'qligi;
- o'z-o'zini baholashning pastligi;
- aybdorlik hissi bilan yashash;
- ziddiyatli vaziyatlarda hissiyotlarga o'ta berilish;
- qadriyatlarni qayta tiklashdagi qiyinchilik;
- o'ziga ishonchning sustlashuvi, yo'qolishi;
- yolg'izlik, nochorlik hissi;
- umidsizlik xususiyatlari.

Suitsidga olib keladigan sabablar ko'pincha kattalar tomonidan o'smirlarga do'stona, samimiy munosabatlarning yetishmasligidan;

- jamiyatda va oilada ijtimoiy va iqtisodiy muhitning qiyinlashib borishi;
- ota-onaning alkogolizm va narkomaniyaga chalinganligi;
- o'smirlar bilan qo'pol munosabatda bo'lish, kamsitish, haqorat qilish;
- jismoniy va jinsiy zo'ravonlikka uchrash;
- o'smirlarning alkogol va narkotik moddalarni iste'mol qilishi hamda bu dunyoda yashashga ehtiyoj sezmaslik va maqsadning yo'qligi,

javobsiz muhabbat kabi barcha sabablarni umumlashtirib aytish lozimki, suitsid ijtimoiy-psixologik muhitning inqirozi, kuchli stress holati, yaqinlari va do'stlari orasidagi shaxslararo munosabatlarning keskin buzilishi natijasida paydo bo'ladi. O'smir yoshlar orasida suitsidlarning oldini olish, ya'ni profilaktikasi ham muhim sanaladi. Eng muhimi, oilada, maktabda, norasmiy guruhda do'stona, samimiy munosabatlarni shakllantirish lozim. Bolalarning ichki kechinmalari, muammolari va do'stlari bilan munosabatlari haqida doimo qiziqish va so'rab-surishtirib turish kerak. O'smirlarni faqat urishish, kamsitish, imkoniyatlariga past baho berish ham yaramaydi. Ularni maqtab turish, rag'batlantirish ham kerak.

Omillarni tahlil qilganda, E.A.Bachilo tomonidan suitsidal xulq-atvor rivojlanishiga yordam beruvchi 2 ta katta guruh ajratilgan: xavfning guruhiiy omillari va individual xavf omillari.

Dunyo amaliyoti uchun umumiy hisoblangan omil – suitsidni jinsga qarab taqsimlanishi hisoblanadi. Masalan, katta yoshli erkaklar ayollarga nisbatan suitsidal xulq-atvorga moyildirlar. Statistika ma'lumotlarga ko'ra, o'smir yoshda, ko'pincha, qizlar o'g'il bolalarga nisbatan suitsidal xulq-atvorlarini namoyish qiladilar. Suitsidal xulq-atvor 14 yoshdan keyin qizlarda ham o'g'il bolalarda ham bir xilda namoyon bo'ladi. Yoshlikda suitsidal xulq-atvor ko'p hollarda ishqiy-shaxsiy munosabatlar, masalan, omadsiz sevgi bilan bog'liqligi ehtimoli kuchli. Shuningdek, suitsid o'g'il bolalarda katta yoshdagi erkaklarga nisbatan ko'proq. Shaxsda suitsidni yuzaga kelishidagi muhim omillardan biri bu uning yoshi hisoblanadi. AQSh va Evropa mamlakatlarida suitsidning aniq bir avj yoshi mavjud bo'lib – o'smir yosh (15–19) va keksalik yoshi (60–75) ni tashkil qiladi. Bu shartli ravishda “yoshlikning avji” va “involyutsiya avji”ga mos keladi. Rossiyada esa 2 ta “avj” davri mavjud bo'lib, parasuitsid – o'smir va o'spirinlik davriga xos tugallangan suitsid – yoshi qaytgan va keksa yoshlarga xosligi bilan tavsiflanadi.

Mamlakat uncha muhim bo'lmagan omil. Ko'pgina tadqiqotlarning ko'rsatishicha, rivojlangan mamlakatlarda rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan suitsidlar miqdori yuqori darajani qayd qiladi. Suitsidlar miqdori bo'yicha eng achinarli holat peshqadamlik mamlakatlarning 100 000 aholisiga AQSh, Kanada, Hindiston, Evropa mamlakatlaridan – Vengriya, Shvetsiya, Shveysariya, Daniya kiradi.

I.E.Marina o'z tadqiqotlarida ko'rsatishicha, hozirgi vaqtda Rossiya Federatsiyasida baxtsiz voqealar va qotilliklardan keyin suitsid 3-o'rinni egallaydi. Rossiyada o'z joniga qasd qilishlar miqdori dunyo bo'yicha 1-o'rinda turadi. Butundunyo sog'liqni saqlash tashkilotining aniqlashicha, bunda suitsid ko'rsatkichlari ikki baravar ko'p (100 ming aholiga 40 dan ortiq hodisalar to'g'ri keladi). Ko'p sonli tadqiqotlarning ko'rsatkichlari bo'yicha tugallangan o'z joniga qasd qilish 10 dan 20 gacha suitsidal urinish (tugallanmagan suitsid) xavfidan darak berib, ko'ngilli ravishda hayotdan ko'z yumish bilan bog'liq. Shu bois, o'smirning suitsidi alohida muammo hisoblanadi.

Suitsidal xavfning biologik (genetik), psixologik-psixiatrik va ijtimoiy-o'rta omillari klassifikatsiyasi keng tarqalgan.

Egizaklar va asrandi bolalar o'rtasidagi suitsidlarni o'rganishga bag'ishlangan ishlarda genetik omillar muhim rol o'ynashi ko'rsatilgan. Masalan, bir tuxumdondan tug'ilgan egizaklarning 100 % ining geni mos kelib, ikki tuxumdondan tug'ilgan 50% geni mos keladigan egizaklardan ko'ra, ko'pincha, ikkalasi o'z joniga qasd qiladi yoki o'z joniga qasd qilishga urinadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, asrandi bolalar o'rtasida suitsidal xulq-atvorli, o'z joniga qasd qilgan biologik qarindoshlarning mavjudligi muhim hisoblanadi.

NATIJALAR

Tahlil natijalaridan xulosa shuki, Suitsid muammosi psixologik, psixoterapevtik, diniy va ijtimoiy-falsafiy nuqtai-nazar jihatidan ko'rib chiqilgan.

O'z joniga qasd qilishga undovchi ijtimoiy muhitdagi jiddiy omillari sirasiga og'ir stress holatlari ta'siri (yaqin kishisining o'limi, oilaning barbod bo'lishi, jismoniy yoki jinsiy zo'rlangan va boshqalar), ma'lum ijtimoiy tavsiflar (oilaviy, doimiy ish joyining yo'qligi va b.), o'limga olib boradigan suitsid vositalarning mavjudligiga ko'ra ajratiladi.

Suitsidal xulq-atvorga undovchi **stressli holatlar** – yaqin odamining o'limi, sevimli kishisi bilan ajrashish yoki munosabatlarning buzilishi, shaxslararo ixtiloflarning turli ko'rinishi, farzandining o'limi yoki og'ir kasallikka duchor bo'lishi, ish joyini yo'qotish yoki ish topa olmaslik va boshqalar. Mahalliy tadqiqotchilarning ma'lumotiga ko'ra, o'z joniga qasd qilishlarning 2/3 ga yaqini shaxsiy-oilaviy sabablar ta'sirida sodir etiladi. Shu sababli 16–20 yoshlilar o'rtasida, ko'pincha, omadsiz sevgi munosabatlari, 30–40 yoshlilar orasida turli oilaviy mojarolar, 60 yoshdan kattalarda esa, yaqinlarini yo'qotish va yolg'izlik o'z joniga qasd qilishga sabab bo'ladi.

Tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, jismoniy va nomusga tajovuzni boshdan kechirganlarda o'z joniga qasd qilish darajasi oshadi. Niderlandiyada o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, 1490 nafar o'smirlardan to'plangan materialida nomusga tajovuz qilinganlarning ko'pchiligida, boshqa jarohat olgan tengdoshlaridan ko'ra, suitsidal xulq-atvor, depressiya va ruhiy buzilishlarning turli ko'rinishlari kuzatilgan. Boshqa tadqiqotlarda o'zini zaharlashga urinish bilan kasalxonaga yotqizilgan ayollarning ko'pchiligining, boshqa sabablar bilan kasalxonga yotqizilgan ayollarga nisbatan, avval nomusga tajovuz qilinganligi ko'rsatilgan.

Suitsidal xulq-atvorga ta'sir qiluvchi eng muhim omil – din hisoblanadi. Dinga e'tiqodli kishilarda e'tiqodsiz kishilarga nisbatan suitsid holati ancha kam uchraydi. Shuningdek, diniy e'tiqod, o'z joniga qasd qilishga ta'sir ko'rsatadi. Aholisining katta qismi islom va katolik diniga mansub mamlakatlarda ayniqsa, protestantlik dini ustun bo'lgan mamlakatlarga qaraganda, suitsid darajasi ancha past ko'rsatkichga ega ekanligi tadqiqotlarda aniqlangan. Turli etnik guruhlar o'rtasida olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, Singapurda etnik malayyaliklarning – islom tarafdorlari orasida o'z joniga qasd qilish past darajada, shu bilan bir vaqtda, o'z joniga qasd qilishga qat'iy to'siqlar qo'yilmagan etnik hindular orasida ko'pligi bilan ajralib turadi.

O'z joniga qasd qilish xodisasi diniy ilmlar tomonidan ham o'rganilgan bo'lib, u barcha dinlarda qoralanadi. Xususan, Islom dinida bu hodisaga nisbatan salbiy munosabat bildirilib, jumladan, "Hadis" to'plamlarida ta'kidlanishicha: "Bir kishi o'zini o'zi jarohatlab o'ldirdi, shunda Alloh-Taolo: Bandam mendan ilgari o'z jonini o'zi oldi, uni men jannatdan mahrum qildim", – deydi.

XULOSA

Xulosa qilish mumkinki, o'smirlar bilan yoshlar va ota-onalar, pedagoglar o'zaro do'stona, ishonchli suhbat olib borishlari, atrofdagi kattalar ularga hurmat bilan qarashlari va har qanday rejasini, orzu-istaklarini qo'llab-quvvatlashga tayyor ekanliklarini namoyish etishlari lozim bo'ladi. Faqat shunday ijobiy psixologik muhit o'smirlar orasida suitsidning oldini olishga yordam berishi mumkin.

Profilaktika ishlarini yuqori darajada samaradorligini oshirish uchun bir qator tamoyillarni hisobga olish tavsiya etiladi:

- psixologik-pedagogik axloq qoidalariga qat'iy rioya qilish, ijtimoiy-psixologik-pedagogik madaniyat har bir tarbiyachi, o'qituvchi, psixolog, ijtimoiy pedagog va boshqalarning kundalik ishiga qo'yiladigan talablar;

- o'smir suitsidi doirasida yoshga oid psixologiyadan kam bilimga ega bo'lish, shuningdek, individual psixokorreksion ishlarda davolovchi pedagogika va psixoterapiyaga muvofiq usul;

- xavf guruhidagi bolalar miqdorining ijtimoiy-psixodiagnostik muolajalar va tadqiqotlar asosida dastlab namoyon bo'lishi, shuningdek, uning tavsifnomasini bilish, o'z vaqtida psixologik-pedagogik yaxshilash ishlarini nazorat qilish;

- oilaviy faol patronaj – bunda xavf guruhidagi bolalar yashayotgan oilalarga oilaviy psixoterapiya qabul qilishi, ota-onalarga maslahat va bolalarga psixologik-pedagogik yordamlar ko'rsatish;

- bolalar jamoasida suitsidal voqealar omillarini oshkor qilmaslik;

- o'z joniga qasd qilish xavfini yuqori darajadagi suitsidal xavf sifatida ko'rib chiqish;

- ota-onalar va tartibni saqlash muassasalari xodimlarining dori vositalarini saqlash, shuningdek, suitsidogen psixologik omillarga diqqatini kuchaytirish;

- zarur bo'lganda o'smir psixolog, psixoterapevt, psixiatrdan kerakli maslahatlarni olishi;

- o'smirda "inson hayoti qadri", "yashashdan maqsad", shuningdek, hayotiy qiyin vaziyatlarda individual psixologik himoyani qabul qilishni shakllantirish;

- o'smirning psixik zarbalarga chidamliligini oshirish, qiyin vaziyatlar va hozirgi zamon voqeliklariga psixologik jihatdan tayyorlash, hayotiy qiyinchiliklarni barataraf etishni shakllantirish;

–oilaga va o‘smirga ogohlantirish yoki harakat omillarini susaytirish maqsadida psixologik yordam berish;

Yuqorida ta’kidlab o‘tilgan jihatlarni amalga oshirish uchun:

–o‘qituvchilar, tarbiyachilar, ijtimoiy pedagoglar, psixologlar va ota-onalarning psixologik tayyorgarlik darajasini oshirish;

– muassasalarda yoshga oid psixologiya, inqiroz psixologiyasi va psixoterapiya bilimlariga ega psixologlar sonini ko‘paytirish;

–maktabdan tashqari psixologik yordamning turli shakllarini tashkil qilish, o‘z tizimiga psixiatr, psixoterapevt, yurist va boshqa mutaxassislar, inqiroz holatida anonim psixologik yordam uchun “ishonch telefoni” va boshqalarni o‘z ichiga olgan hududiy psixologik maslahatlar.

O‘smirlar va bolalarda suitsid profilaktikasi tizimini tashkil qilish uchun asosiy tamoyillarga rioya qilish zarur – mutaxassislarning majmuaviy o‘zaro aloqalari tamoyili. Bu turli mutaxassislarning o‘zaro aloqasi, ayniqsa, o‘qituvchilar, tarbiyachilar, psixologlar, ijtimoiy, tibbiy xizmatchilar, voyaga etmaganlar bilan ishlash komissiyasi, ota-onalar profilaktikasi va o‘smirlar o‘rtasida takroriy suitsidni to‘xtatish ishlarida samarali yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlis Senatiga murojaatnomasi. 2020-yil 25-yanvar.

2.Shoumarov G.B,Sog‘inov N.A,Qodirov U.D,Paluanova Z.D,“Suitsid holatlarini tadqiq etish:muammo va yechim” uslubiy qo‘lanma Toshkent 2020.

3.G‘oziyev E.”Ontogenez psixologiyasi” darslik Toshkent 2010.

4.Abdurasulov R.A., To‘laganova N.I. “O‘zligingni angla!”: uslubiy qo‘llanma G. Qarshiboeva, Toshkent: “Ilm-ziyo-zakovat”, 2020

5.Karimova V.M. Oila psixologiyasi: Darslik. Pedagogika oliygohlari talabalari uchun. – T.: Fan va texnologiyalar, 2008. – 170 b.

6.Karimova V. Murosa qilish odobi. – T.: Fan va texnologiyalar, 2008. – 64 b.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOLIQ TIZIMI O‘RGANILISHI TARIXI

Suyunov Asror

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o‘qituvchisi

O‘roqov Farxod

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1920–1953 yillarda sovet tarixida amalga oshirilgan soliq siyosati mamlakatni markazlashtirish, siyosiy nazoratni kuchaytirish va iqtisodiy resurslarni davlat tasarrufiga jalb etishning asosiy vositalaridan biriga aylangani yoritiladi. Mavzuni ochishda rus olimlarining ilmiy tadqiqotlari keng qo‘llanilgan.

Kalit so‘zlar: Yangi iqtisodiy siyosat, O‘zbekiston SSR, D. V. Kuzovkov, V. Ya. Alshuler, V. Ya. Grusha, N. D. Kondratev, M. Ya. Zipershteyn, T. I. Kim, “xalq xo‘jaligining qayta qurish davri”, jamoalashtirish, Sovet davlatining qishloqdagi soliq siyosati.

Аннотация. В данной статье рассматривается, что в 1920–1953 гг. налоговая политика, проводившаяся в советской истории, стала одним из основных инструментов централизации страны, укрепления политического контроля и мобилизации экономических ресурсов в распоряжение государства. При раскрытии темы широко использованы научные исследования российских учёных.

Ключевые слова: новая экономическая политика, Узбекская ССР, Д. В. Кузовков, В. Я. Альшулер, В. Я. Груша, Н. Д. Кондратьев, М. Я. Циперштейн, Т. И. Ким, «период реконструкции народного хозяйства», коллективизация, «Налоговая политика советского государства в деревне».

Abstract. This article examines how the tax policy pursued in Soviet history from 1920 to 1953 became one of the main tools for centralizing the country, strengthening political control, and mobilizing economic resources for the state. The article extensively relies on research conducted by Russian scholars.

Keywords: New Economic Policy, Uzbek SSR, D. V. Kuzovkov, V. Ya. Alshuler, V. Ya. Grusha, N. D. Kondratiev, M. Ya. Tsiperstein, T. I. Kim, "the period of reconstruction of the national economy," collectivization, "the tax policy of the Soviet state in the countryside."

KIRISH (INTRODUCTION).

1920–1953 yillar – sovet tarixida jamiyatning barcha sohalarida keskin oʻzgarishlar va mafkuraviy sinovlar davri boʻlib, bu yillar davomida amalga oshirilgan soliq siyosati mamlakatni markazlashtirish, siyosiy nazoratni mustahkamlash va iqtisodiy resurslarni davlat ixtiyoriga jalb etishning asosiy vositalaridan biriga aylandi. Ayniqsa, Yangi iqtisodiy siyosat (YaIS), kolxozlashtirish, industrialashtirish va urush iqtisodiyoti kabi umumdavlat islohotlari paytida soliqlar nafaqat byudjetni toʻldirish, balki jamiyatni sinfiy qayta qurish maqsadida ham ishlatildi. *Sovet davridagi tarixshunoslikda* qishloq xoʻjaliklarini soliqqa tortish siyosatiga oid tadqiqotlar asosan marksizm-leninizm nazariyasiga tayanilgan holda yozilgan. Soliq siyosati, ayniqsa, kolxozlashtirish jarayonlari davlat siyosatiga uygʻun holda yoritilgan.

TADVIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Maqolada 1920–1953 yillar oraligʻi Oʻzbekistonda, xususan Qashqadaryo viloyatida qishloq xoʻjaligi sohasida amalga oshirilgan soliq siyosatidagi eng muhim, hal qiluvchi va dramatik jarayonlarni qamrab oladi. Bu davrni tanlash quyidagi ilmiy, tarixiy va mantiqiy asoslarga ega:

Birinchidan, soliq siyosatining tubdan oʻzgarishi boshlangan 1920- yillarda “harbiy kommunizm” siyosati tugab, 1921-yildan Yangi Iqtisodiy Siyosat (YaIS) joriy etildi. Bu – majburiy rekvizitsiyalarni soliqqa almashtirish, bozor munosabatlariga cheklangan ruxsat berilishi va dehqonlar faoliyatiga muayyan darajada erkinlik berilgan davrdir. Shu bois, 1920 yil – yangi soliq siyosatining boshlanishi sifatida muhim hisoblanadi[1: 104 6er.]. *Ikkinchidan*, **Oʻzbekiston SSR tashkil topgan va markazlashgan boshqaruv boshlangan**–1920-yil oxirida Turkiston ASSR tarkibidan ajralib chiqib, keyinchalik 1924-yilda Oʻzbekiston SSR tashkil topdi. Bu oʻzgarishlar bilan birga, soliq siyosati ham bosqichma-bosqich markazlashtirildi. Shuning uchun bu davrni tadqiqot doirasiga olish obʻektiv va tarixiy ahamiyatga ega. *Uchinchidan*, **Qashqadaryo hududida tuzilgan soliq tizimini oʻrganish uchun qoʻllanma nuqta**–Qashqadaryoda ham 1920-yildan boshlab soliq yigʻish, davlat uchun xoʻjalik maʼlumotlari toʻplash kabi jarayonlar izchillashgan. Bu yil – mahalliy soliq siyosati va uning qishloq xoʻjaligiga taʼsirini oʻrganish uchun manbaga boy va tahlilga qulay start nuqtadir.

1953 yil, **tadqiqotning yakun nuqtasi boʻlib, birinchidan**, 5 mart kuni Iosif Stalin vafot etdi va mamlakatda iqtisodiy, soliq va qishloq xoʻjaligi siyosatlarida jiddiy oʻzgarishlar boshlandi. Repressiv choralar asta-sekin yumshatilib, yangi siyosiy bosqichga oʻtildi. Ikkinchidan, 1920–1953 yillar mobaynidagi soliq siyosati asosan sinfiy ajratish, majburiy yigʻimlar, kollektivlashtirish va jazo choralariga tayangan edi. 1953 yil ushbu siyosat modelining yakun topgan sanasi hisoblanadi. Uchinchidan, keyingi davr iqtisodiy va soliq tizimidagi islohotlar hamda dehqonlarga nisbatan munosabatda yumshashlar bilan tavsiflanadi. Shuning uchun 1953 yildan keyingi bosqich alohida tadqiqot obʻekti sifatida oʻrganilishi mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOYLARNING TAHLILI (LITERATURE REVIEW).

Sovet soliq siyosati boʻyicha tadqiqotlar D. V. Kuzovkov, V. Ya. Alshuler, V. Ya. Grusha, N. L. Kondratev., M. Ya. Zipershteyn[2: № 4–5] Kim[3: B. 17].T.I. kabi qator olimlar tomonidan amalga oshirilgan boʻlib, ushbu asarlarda soliq tizimining shakllanishi, uning ijtimoiy-iqtisodiy hayotga taʼsiri va davlat siyosatining turli bosqichlardagi xususiyatlari yoritilgan. Masalan, D. V. Kuzovkovning “Pererojdenie naloga v usloviyax SSSR” nomli

maqolasi 1929 yilda chop etilgan bo'lib, unda 1920-yillar oxiridagi Sovet iqtisodiy siyosati sharoitida soliq tizimidagi o'zgarishlarni tahlil qiladi.

V.P. Danilovning "Sovetskaya nalogovaya politika v dokolxoznoy derevne" asarida[4: c152] 1917–1927 yillardagi soliq siyosatining mohiyati, maqsadlari va ijtimoiy ta'siri atroflicha yoritilgan. Muallif ta'kidlashicha, soliq siyosati davlatning dehqon xo'jaliklarini iqtisodiy jihatdan boshqarish va sinfiy tartibni qayta shakllantirish vositasi bo'lgan. Asarda, ayniqsa, yangi iqtisodiy siyosat (NEP) sharoitida joriy qilingan natura va pul soliqlari, ularning dehqonlar faoliyatiga ta'siri, soliq yukining turli toifalar o'rtasida taqsimlanishi masalalari tahlil etilgan. Danilov fikricha, soliqlar faqat moliyaviy maqsadlarni ko'zlamagan, balki "kulaklar"ni iqtisodiy sustlashtirish va oxir-oqibatda yo'q qilishga xizmat qilgan.

N.E. Glushenko, M.M. Kudyukina, N.A.Ivniskiy, M.V.Meregina, Ye.V. Xarrison tahririda nashr etilgan hujjatlar va materiallar to'plamida[5:C 638] 1928–1937 yillar davrida qishloqda amalga oshirilgan soliq siyosatiga oid rasmiy hujjatlar va tarixiy manbalar chop etilgan. Ushbu materiallar "xalq xo'jaligining rekonstruktiv davri" deb nomlangan bosqichdagi soliq siyosati mazmun-mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Soliq siyosati ushbu davrda nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-siyosiy vazifalarni amalga oshirishga yo'naltirilgani to'g'risida manbalarda ochiq bayon etilgan. Xususan, mamlakatni industrialashtirish, qishloq xo'jaligini jamoalashtirish (kollektivlashtirish) va "quloqlar sinifini tugatish" siyosatini hayotga tatbiq etishda soliqlar asosiy vosita sifatida foydalanilgan.

To'plamga faqat rasmiy hujjatlar emas, balki kreстьяnlarning o'z huquqlari va manfaatlarini himoya qilish maqsadida davlatning oliy organlariga yo'llagan murojaatnomalari, arizalari va shikoyat maktublari ham kiritilgan. Ushbu hujjatlar qishloqdagi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni real aks ettiradi.

Mazkur manbalar shundan dalolat beradiki, soliq siyosati orqali dehqonlar ahvolini yoxud iqtisodiy rivojlanishni yaxshilash emas, balki davlatning strategik maqsadlarini amalga oshirish, jumladan, ishchi sinfni shakllantirish va "ekspluatator tabaqalar"ni yo'q qilish kabi g'oyalar ustuvor bo'lgan.

M.Ya. Zaleskiyning "Nalogovaya politika sovetskogo gosudarstva v derevne"[6: c.120] asari sovet agrar siyosatida soliq tizimining o'rnini to'laqonli ravishda asoslashga urinadi. Muallif asarda soliqlar siyosatini ijobiy talqinda, sinfiy kurash vositasi va sotsialistik modernizatsiyaning moliyaviy poydevori sifatida tavsiflaydi.

1920–1930-yillardagi qishloq xo'jaligidagi soliq siyosati sovet davlati tomonidan nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-siyosiy maqsadlarda ham faol qo'llangan. V.P. Danilov va V.N. Yakovsevskiy asarlarida soliqlar dehqon xo'jaliklarini davlat nazoratiga olish va sinfiy qayta shakllantirish vositasi sifatida baholanadi. Manbalarda soliq siyosati orqali dehqonlarni bo'ysundirish, ularni kolxoz tizimiga yondashtirish jarayoni tahlil qilinsa-da, mahalliy norozilik, repressiya va ijtimoiy oqibatlar aksariyat hollarda chetlab o'tilgan. Demak, bu davrdagi soliq siyosati davlatning mafkuraviy va sinfiy siyosatini amalga oshirishda markaziy vosita bo'lib xizmat qilgan.

Ikkinchi jahon urushi yillari soliq siyosati haqida so'z borar ekan, Marina Nikolaevna Gritchining "Nalogovaya politika v gody Velikoy Otechestvennoy voyny"[7:c. 58-66] maqolasida 1941–1945 yillar davomida SSSRda amalga oshirilgan soliq siyosati keng va chuqur tahlil etiladi. Muallif Saratov viloyati misolida mahalliy byudjetlar shakllanishi, soliq tushumlari manbalari va urush davridagi moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda soliq siyosatining o'rnini ko'rsatadi. Soliqlar va to'lovlar aholiga keskin yuklatilgani, ijtimoiy adolatni ta'minlash maqsadida progressiv soliq stavkalari joriy etilgani ta'kidlanadi. Xususan, *farzandsizlar uchun alohida soliq, harbiy xizmatda bo'lmaganlar uchun qo'shimcha to'lovlar, aholi daromadlarining ulushi hisobga olingan holda belgilangan soliq stavkalari* misolida davlat byudjetiga ichki resurslarni jalb etish mexanizmlari ko'rsatiladi. Urush davridagi soliq tizimi jamiyatning barcha qatlamlarini qamrab olgan bo'lib, davlat ehtiyojlari uchun xalq o'z ixtiyori bilan emas, balki ijtimoiy va huquqiy majburiyat ostida moliyaviy hissa qo'shgan. Muallif bu tajribaning hozirgi iqtisodiy inqiroz sharoitida ahamiyatli jihatlari belgilab, ayrim

elementlarini zamonaviy soliq siyosatga moslashtirish mumkinligini ilgari suradi. Ushbu maqola urush yillaridagi soliq siyosati orqali iqtisodiy barqarorlikni saqlab qolish usullarini ochib beradi va muhim manba hisoblanadi.

N.A.Voznesenskiyning “Voennaya ekonomika v period Otechestvennoy voyny”[8: c. 192] asari Ikkinchi jahon urushi davridagi SSSR iqtisodiyotining tashkil etilishi va uning asosiy yo‘nalishlarini qamrab olgan muhim tadqiqot hisoblanadi. Asar muallifi – iqtisodchi-amaldor, urush yillarida Dasturlash va Davlat rejalashtirish ishlarini boshqargan shaxs sifatida voqealarni nafaqat nazariy, balki amaliyot nuqtai nazaridan ham tahlil qiladi.

Shu bilan birga, asarda iqtisodiyotning ustuvor yo‘nalishlari – qurol-yarog‘, oziq-ovqat, harbiy texnika ta‘minoti kabi masalalar ham katta diqqat bilan yoritiladi. Muallif iqtisodiy markazlashuv, faol rejalashtirish va jamiyatning barcha qatlamlarini mobilizatsiya qilish orqali urush iqtisodiyotini samarali tashkil etish tajribasini yuqori baholaydi.

Ya.E. Chadaevning “Ekonomika SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941–1945 gg.)”[9:c.494] asari Ikkinchi jahon urushi yillarida SSSR iqtisodiyotining barcha sohalarini qamrab olgan ilmiy tahlil hisoblanadi. Asar urush sharoitidagi iqtisodiy siyosatni — jumladan, sanoat, qishloq xo‘jaligi, moliya, mehnat va resurslardan foydalanish sohalaridagi o‘zgarishlarni keng qamrovda yoritadi. Muallif iqtisodiy mobilizatsiya mexanizmlarini, evakuatsiya qilingan ishlab chiqarish tarmoqlarini qayta joylashtirish jarayoni va ularning samaradorligini dalillarga tayangan holda tahlil qiladi. Asarning alohida ahamiyatli tomoni shundaki, unda mamlakat iqtisodiyotining front ehtiyojlariga moslashuvi, industrial bazaning qayta ishga tushirilishi va urush sanoatining rivojlanishi chuqur tadqiq etilgan. Asarda statistik ma‘lumotlar va davlat hisobotlari keng qo‘llangan bo‘lib, bu manbani o‘sha davr iqtisodiyotini ob‘ektiv baholashda muhim ilmiy asos sifatida qo‘llash imkonini beradi. Chadaevning tahlili shunchaki xronologiya emas, balki iqtisodiy siyosatning oqibatlarini ko‘rsatadigan ilmiy natijalarga boy bo‘lib, urush iqtisodiyoti tarixini tadqiq etishda muhim nazariy va amaliy manba hisoblanadi.

Uchinchi davr, ikkinchi jahon urushi yakuni bilan toki, I.Stalin vafotigacha bo‘lgan yillarda qishloq ho‘jaliklaridagi soliq siyosatiga oid asarlar tadqiq qilinar ekan Yu.S. Torubarovning “Nalogooblojenie naseleniya sovetsoy derevni v 1945-1953gg. (namaterialax Kurskoy oblasti)[10:C.173] nomli tadqiqoti urushdan keyingi yillarda sovet qishloq xo‘jaligida amalga oshirilgan soliq siyosati mazmun-mohiyatini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, u Kursk viloyati misolida real faktlar va arxiv materiallari asosida tahlil qilingan.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS).

O.M.Verbitskiyning “Rossiyskoe krestyanstvo: ot Stalina k Xrushev (seredina 40-x – nachalo 60-x godov)[11:c.224]” asari urushdan keyingi sovet qishloq jamiyatidagi tub o‘zgarishlarni ilmiy tahlil etgan muhim tadqiqotlardan biri hisoblanadi. Asarda asosiy e‘tibor Ikkinchi jahon urushi ortidan qishloq xo‘jaligini tiklash, kolxoz va sovxoz tizimini yanada mustahkamlash, krestyanlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatini yaxshilash kabi masalalarga qaratilgan.

O‘zbek olimlari tomonidan 1920-1953 yillar soliq siyosati kam o‘rganilgan bo‘lib, R. X. Aminovanning “Agrarnye preobrazovaniya v Uzbekistane 20-x godov; Kritika burjuaznykh konsepsiy resheniya natsionalnogo voprosa v SSSR (Na primere Uzbekistana)”[12: №3] nomli maqolasida, 1920-yillarda O‘zbekistonda sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan agrar islohotlarning mazmuni, maqsadlari va oqibatlarini tahlil qiladi. Muallif bu islohotlarni milliy masala echimining bir qismi sifatida ko‘radi va bu masaladagi **burjuaz nazariyalar tanqidini** ilmiy asosda bayon etadi. Asarda asosiy e‘tibor quyidagilarga qaratilgan:

- O‘zbekistondagi er-mulk munosabatlarini qayta tashkil etish jarayonlari;
- Dehqon xo‘jaliklarini sinfiy qayta tartiblash va kulaklarga qarshi siyosat;
- Milliy ozodlik va iqtisodiy mustaqillik masalalarida burjuaz konsepsiyalarga qarshi sovetcha yondashuvni asoslash;
- Milliy davlatchilikni shakllantirishda agrar siyosatning o‘rni va ta‘siri.

–Muallif burjuaz olimlar tomonidan taklif qilingan milliy masalani hal qilish konsepsiyalarini **ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazardan noto‘g‘ri va reaksiy** deb baholaydi va ularga nisbatan sovet ideologiyasi asosida tanqidiy munosabat bildiradi.

G.R. Rizaevning “Agrarnaya politika Sovetskoy vlasti v Uzbekistane (1917-1965 gg.)[13:c.184]” nomli monografiyasida 1917–1965 yillar davrida O‘zbekistonda Sovet hokimiyati agrar siyosati, er munosabatlari, kollektivlashtirish, erkinlik va er davlatlashtirish ijtimoiy-siyosiy ifodalari tahlil qilinadi. Asarda 1917–1920-yillardagi revolyusiya, NEP va er siyosatining shakllanishi; 1920-yillardan 1930-yillar davrida agrar islohotlar va kollektivlashtirish bosqichlari; Xalq xo‘jaligiga oid plandashtirish, soliq va moliyaviy munosabatlar; 1941–1965 yillardagi kolxoz va sovxoz tizimi, ilmiy-texnik rivojlanish tahlil qilingan. Soliq siyosatiga oid ma‘lumotlar: Yerdan foydalanish, qishloq xo‘jaligidagi nomdorchilik va majburiy majburlamalar — soliq va xarajatlar bilan bog‘liq integratsiyalangan iqtisodiy mexanizmlar sifatida ko‘rib chiqilgan. Ma‘lumotlarga ko‘ra, soliq mexanizmi Sovet hukumati uchun sinfiy nazorat, kulaklarga qarshi kurash va kolxozlashtirish jarayonlarini amalga oshirishda muhim vosita bo‘lgan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, tarixshunoslik sohasida yangi bosqich boshlandi. Ideologik yondashuvlar o‘rnini xolis, arxiv manbalariga tayangan ilmiy tahlillar egalladi. Ayniqsa, soliq tizimi va uning tarixi bo‘yicha N.Oblomurodov, F.Tolipov, R.R. Duschanov, A.Mamanazarov, Sh.Toshmatov tadqiqotchilar tomonidan muhim izlanishlar amalga oshirildi. Xususan, N.Oblomurodov, F.Tolipov “O‘zbekistonda soliklar tarixi”[14:b.180] nomli asarida 1920–1953 yillar davridagi soliq siyosati quyidagicha izohlangan:

Bu davrdagi soliq siyosati Sovet Ittifoqining umumiy iqtisodiy siyosatiga mos tarzda shakllantirilgan bo‘lib, uning asosiy maqsadi davlat byudjetiga barqaror tushumlarni ta‘minlash va aholi ustidan iqtisodiy-nazorat mexanizmlarini mustahkamlashdan iborat bo‘lgan. 1920-yillar boshlarida O‘zbekistonda Sovet hokimiyati joriy qilinishi bilan birga sovetcha moliya va soliq tizimi tatbiq etildi. Soliq tuzilmasi to‘liq markazlashtirilib, mahalliy moliya organlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri Moskvaga bo‘ysuntirildi.

1922–1924 yillarda asosan natura shaklidagi soliqlar (ya‘ni mahsulot shaklida to‘lanadigan yig‘imlar) amal qilgan bo‘lib, bu holat qishloq xo‘jaligi mahsulotiga bog‘liq muammolarni keltirib chiqargan. 1924-yildan keyin esa ular bosqichma-bosqich pulli soliqlar bilan almashtirila boshlangan. Yangi iqtisodiy siyosat (YaES) doirasida soliq tizimiga islohotlar kiritilib, iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlari joriy etilgan.

1930-yillardan boshlab kolxozlashtirish siyosatiga mos ravishda soliq tizimi ham o‘zgargan. Kolxoz va sovxozlar uchun maxsus soliq rejimlari joriy qilinib, majburiy to‘lovlar davlat rejasiga asoslangan holda amalga oshirilgan. Bu jarayonda hisobot va shaffoflikni kuchaytirishga e‘tibor qaratilgan bo‘lsa-da, soliq yuki asosan dehqon va kolxozchilar zimmasiga tushgan. 1930-yillarda “mahsulot yig‘imi” qayta tatbiq etildi va bu jarayon davlat xaridi shaklida tashkil etildi. Reja bajarilmagan hududlarga soliq sanksiyalari qo‘llanilgan va mehnat unumdorligi soliq imtiyozlari bilan bog‘langan.

Industrializatsiya siyosatini rag‘batlantirish maqsadida xususiy tadbirkorlik faoliyati cheklangan. 1940-yillarga kelib, urush xarajatlarini qoplash uchun soliq siyosati yanada qattiqlashtirildi. Urush yillarida harbiy soliqlar, "harbiy zayomlar" kabi majburiy to‘lovlar joriy qilindi, va xususan shahar aholisi yuqori soliq yuki ostida qoldi. Ushbu davrda soliqlar nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy maqsadlarga yo‘naltirilgan: davlat rejasi ustuvorligi ijtimoiy tenglikdan ustun qo‘yilgan. Shu bilan birga, majburiy yig‘imlar va siyosiy qatag‘on birgalikda amalga oshirilgan.

1940–1950-yillarda ish haqidan ushlab qolinuvchi daromad soliqlari keng tarqalgan. 1950-yillar boshiga kelib, soliq tizimida mavjud muammolar va keskinlik islohotlarni talab eta boshladi. 1953 yilda Iosif Stalinning vafoti soliq siyosatini qayta ko‘rib chiqish va yumshatish uchun yangi imkoniyatlarni ochib berdi.

Duschanov Rasuljon Raximbaevichning "O‘zbekiston SSRning Ikkinchi Jahon Urushidan keyin davlat byudjeti tarixi" nomli maqolasida[15:b.56-63] O‘zbekiston SSRda

Ikkinchi jahon urushidan keyingi (1946-yildan boshlab) moliyaviy tizim, xususan **davlat byudjetining** shakllanishi, uning tuzilishi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardagi rolini tarixiy nuqtai nazardan tahlil qiladi. Xususan, 1920-yillar — Davlat moliyasining tiklanish davri haqida soʻz borar ekan, ushbu davrda Oʻzbekiston SSRda natural soliqlar joriy qilindi. Dehqonlardan mahsulot shaklida davlat ehtiyojlari uchun toʻlovlar yigʻildi. “Prodnalog” (oziq-ovqat soligʻi) asosiy mexanizm sifatida foydalanildi. Bu soliq feodal tuzumdan sovet modeliga oʻtish vositasi boʻldi. Shuningdek, 1930-yillar — Iosif Stalin boshchiligidagi markaziy hukumat tomonidan qishloq xoʻjaligini toʻliq soliqlashtirish siyosati olib borildi. Koʻp hollarda, soliqlar repressiya vositasi sifatida foydalanilgan. Masalan, "kulak" deb atalgan boy dehqonlarga yuqori soliqlar yuklatildi va ularning xoʻjaliklari tortib olindi. Davlat ehtiyojlari uchun majburiy ravishda oldindan belgilangan rejalar asosida soliq yigʻimlari amalga oshirildi. 1941–1945-yillar — Ikkinchi jahon urushi davrida davlat byudjeti asosan harbiy ehtiyojlarga yoʻnaltirildi. Dehqon va ishchilar uchun qoʻshimcha soliq yuklamalari joriy qilindi, shu jumladan, homiylik badallari va jamgʻarma soliqlari keng koʻlamda yigʻildi. 1946–1953-yillar — Urushdan keyingi qayta tiklanish haqida soʻz borar ekan, Soliq tizimi toʻliq ravishda markazlashgan davlat rejasiga moslashtirildi. Bu davrda ham asosiy soliq tushumlari qishloq xoʻjaligi va sanoatdan kelib tushgan. Ayniqsa, dehqonlar uchun yakka tartibdagi soliq va mehnatga asoslangan yigʻimlar amal qilgan. Davlat byudjeti ijtimoiy sohaga mablagʻ ajratishda zaif boʻlgan — asosiy urgʻu industrializatsiya va mudofaa xarajatlariga beriladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS).

Xullas, 1920–1953 yillar oraligʻidagi soliq siyosati orqali iqtisodiy boshqaruv bilan birga siyosiy nazorat, repressiya va majburlash mexanizmlari amalga oshirilgan. Dehqon xoʻjaliklari, kolxoz va sovxozlar davlat rejasiga muvofiq majburiy soliq toʻlovchilarga aylantirilgan. Soliq tizimi jamiyatda ijtimoiy tenglik yoki bozor rivoji uchun emas, balki davlatning markazlashgan iqtisodiy tizimini saqlab qolish uchun xizmat qilgan. Bu orqali davlat aholi faoliyatini toʻliq nazorat ostiga olgan. Demak, soliq tizimining qishloq xoʻjaligidagi roli, uning iqtisodiy va siyosiy taʼsiri tarixshunoslik uchun muhim tahliliy obʼekt hisoblanadi. Mazkur yoʻnalishni ilmiy asosda chuqur tadqiq etish orqali tarixiy jarayonlarni toʻgʻri anglash, davlat va jamiyat munosabatlarini xolis baholash mumkin boʻladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Турсунов Х, Бекназаров Н. Ўзбекистон ССР тарихи. Т., 1982. 104 бет.
2. Кузовков Д. В. Перерождение налога в условиях СССР // Проблемы экономики.
3. Ким.Т.И. *Советская государственная налоговая политика в период НЭПа (1921–1929 гг.)* : автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Краснодар, 2005. – Б. 17
4. Данилов В.П. Советская налоговая политика в доколхозной деревне // Октябрь и советское крестьянство. 1917–1927 гг. – Москва, 1977.
5. Вознесенский Николай Алексеевич. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. Вознесенский. - [Москва] : ОГИЗ : Государственное издательство политической литературы, 1947. –с. 192.
6. Чадаев Я. Е., Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). —2-е изд., перераб. и доп.— М.: Мысль, 1985. — 494 с.
7. Торубаров Ю.С. Налогообложение населения советской деревни в 1945-1953 гг. : на материалах Курской области : диссертация ... кандидата исторических наук : –173 с.
8. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву, середина 40-х - начало 60-х годов / Рос. АН, Ин-т истории России. М.: Наука, 1992. 224 с.
9. Общественные науки в Узбекистане. 1989, №9; 1980, №3.
10. Ризаев Г.Р. Аграрная политика Советской власти в Узбекистане (1917–1965 гг.) – Тошкент, «Узбекистан» нашриёти, 1967 йил, – с.185.
11. Обломуродов Н., Толипов Ф. Узбекистонда солиқлар тарихи. - Т.: «IQTISOD-MOLIYA». 2009. - 180 б.

BUXORO AMIRLIGI DAVRIDA CHIROQCHI BEKLIgi AHOLISI TURMUSH TARZINING IJTIMOIIY VA IQTISODIIY ASOSLARI

Buronov Olim

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti “Tarix” kafedrası dotsenti

Buriyeva Difuza Mahmud qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti “Tarix” yo‘nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada XVIII–XIX asrlarda mavjud bo‘lgan Buxoro amirligi tarkibidagi Chiroqchi bekligining ijtimoiy va iqtisodiy hayoti tahlil qilinadi. Chiroqchi bekligi aholisi turmush tarzining asosiy jihatlari, ularning ijtimoiy tabaqalanishi, mehnat faoliyati, yer egaligi, hunarmandchilik va savdo-sotiq kabi iqtisodiy faoliyatlar asosida yoritilgan. Maqolada shuningdek, Chiroqchi hududining geografik joylashuvi, suv manbalari, dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi, aholi o‘rtasida amal qilgan an‘naviy ijtimoiy munosabatlar haqida tarixiy manbalar asosida tahlil berilgan. Tadqiqotda arxiv hujjatlari, tarixiy asarlar va zamonaviy tadqiqotlar asosida mazkur hudud aholisi hayotining tarixiy-ilmiy asoslari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Buxoro amirligi, Chiroqchi bekligi, ijtimoiy tuzum, iqtisodiy asoslar, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, yer egaligi, mahalliy boshqaruv, tarixiy manbalar.

KIRISH

Buxoro amirligi davri Chiroqchi bekligi tarixi manbashunosligi Qadimgi davr va o‘rta asrlarda asosiy qismi Kesh (Shahrisabz), sezilarli bir qismi esa Nasaf (Qarshi) kabi tarixiy-geografik viloyatlariga qaragan Chiroqchi hududi so‘nggi o‘rta asrlarga kelib, alohida siyosiy-ma‘muriy birlik – beklilik yoki viloyatga maqomini oladi. Chiroqchining Buxoro amirligidagi 27 beklilikdan biriga aylanishi Mang‘itlar sulolasi (1753-1920) davriga to‘g‘ri keladi. Bungacha beklilik hududidagi aholi maskanlarining katta ko‘pchiligi Shahrisabz viloyati yoki Shahrisabz bekligi qaramog‘ida bo‘ladi. Shuning uchun Chiroqchi hududi aholisi tarixini yoritish uchun asosan Shahrisabz yoki Qarshi tarixiga tegishli yozma manbalarga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi. So‘nggi o‘rta asr yozma manbalaridagi ma‘lumotlar asosidagina bu hudud tarixi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoritish mumkin. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, Chiroqchi bekligi hududidagi ayrim aholi maskanlarining paydo bo‘lishi ancha qadimiy davrlarga – miloddan oldingi so‘nggi mingyillikning oxirgi asrlari – milod boshlariga to‘g‘ri kelib, beklilikning ma‘muriy markazi bo‘lmish Chiroqchi shahri yaqinidagi Kishmishtepa yodgorligi ilk o‘rta asrlarda yirik aholi maskanlaridan biri bo‘lgan. Ushbu yodgorlikning “Kishmish”, “Kishmishtepa” deb atalishi negizida chamasi bu yer qadimda Kesh yoki Kish deb atalgan Shahrisabz hukmdorligining qarorgohlaridan biri joylashgani bilan bog‘liq bo‘lishi ehtimoldan yiroq emas.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA

Arxeologik qazishlar davomida Chiroqchi tumani hududida tekshirib o‘rganilgan 38 qadimiy manzilning 8 tasi ilk o‘rta asrlarga tegishli ekanligi aniqlangan[2.17]. O‘rta Osiyoning o‘troq vohalari va ulardagi shahar va yirik aholi maskanlaridan birmuncha farqli holda Chiroqchi hududi tarixini yorituvchi ma‘lumotlar yozma manbalarda birmuncha kam uchraydi. Buning negizida bu yerning landshafti, iqlimi mintaqaning boshqa hududlariga nisbatan birmuncha farqli bo‘lib, yerlarining asosiy qismi dasht va qir-adirlardan iborat, sun‘iy sug‘orish, umuman olganda, dehqonchilik qilishga unchalik mos bo‘lmagani omili yotadi. Ma‘lumki, qadimgi davr va o‘rta asrlarda, hatto yaqin yillargacha mintaqa shaharlarining katta ko‘pchiligi daryolar havzasida joylashib, ular ijtimoiy-iqtisodiy markaz vazifasini bajargan. Aslida Chiroqchi bekligining ma‘muriy markazi – Chiroqchi shahri va beklikka qarashli aholi maskanlari – qishloq va ovullar o‘z geografik joylashuviga ko‘ra nisbatan qulay hududda joylashib, mintaqaning janubiy hududlaridan, xususan, Baqtriya-To‘xoriston tarixiy o‘lkasidan shimol va shimoli-sharqqa - Markaziy Sug‘d (Samarqand va atroflari)ga, Keshdan shimoli-g‘arbga, ya‘ni Buxoro va Karmana kabi tarixiy viloyatlarga eltadigan karvon yo‘llari Chiroqchi

hududidan o'tgan¹⁸. Biroq qadimgi davr va o'rta asrlarda aholi sonining ko'payishi, yirik iqtisodiy markazlar (savdo sotiq, hunarmandchilik va b.) paydo bo'lishi birinchi o'rinda sun'iy sug'orishga mos daryolar va boshqa yirik suv inshootlariga bog'liq edi.

MUHOKAMA

Chiroqchi bekligi tarixini yoritishda u yoki bu darajada ma'lumotga ega yozma manbalar yuqorida aytib o'tilganidek, so'nggi o'rta asrlarga to'g'ri kelib, XVIII – XX asrlar orasida o'z tarkibiga yuzdan ortiq qishloqlarni olgan^[3.19] Chiroqchi Buxoroning yirik bekliliklaridan biri sifatida tez-tez tilga olinib boshlaydi. Sababi, Buxoro amirligi asoschilari bo'lmish "mang'it" urug'i yetakchilarining ota-bobolari Chiroqchi shahridagi qabristonga dafn etilgani, shuningdek, dastlab Samarqand yaqinidagi Konigil mavzesini o'zlariga makon ("yurt" yoki mulk) qilgan o'zbeklarning mang'it urug'i vakillarining XVII asrda Qashqadaryo vohasiga ko'chib, ikkinchi makon sifatida Chiroqchi shahri atroflarini tanlaganliklari, shuningdek, bu yer ko'pincha Buxoro amirlarining o'g'illari hokim (bek) tayinlangan ma'muriy birlik bo'lishi, bundan tashqari, o'zbeklarning kenagas urug'i vakillari tomonidan boshqarilib, ko'p hollarda amirlikka xavf tug'dirgan hudud bo'lmish Shahrisabzga eltadigan yo'l bo'yida joylashganligi bu hudud bilan bog'liq tarixiy voqealarning yozma manbalarda o'rin olishiga sharoit yaratadi. Bu davrda Buxoro amirligi tarixnavislari va G'arb, xususan, rus mualliflarining tomonidan yozilgan o'nlab tarixiy, badiiy asarlar va sayyohlik qaydlarida Chiroqchi bekligi ijtimoiy-siyosiy tarixiga doir ma'lumotlar uchray boshlaydi ^[4.20].

NATIJALAR

Chiroqchi va atroflarining Buxoro amirligida alohida beklikka aylantirilishidan ancha oldin – XVI asr boshlarida Shayboniylar sulolasi tomonidan Temuriylar davlatiga barham berilishi va bu hududlarga ushbu sulolaning siyosiy va harbiy ishlarida katta yordam bergan dashti qipchoqlik ko'chmanchi o'zbek urug'lari vakillarining "iqto'" (mulk) qilib berilishi kabi voqealilar turtki bo'lgani yozma manbalarda uchraydigan bir qator ma'lumotlar asosida o'z tasdig'iga ega. Temuriylar va shayboniylar orasidagi janglarga to'g'ridan to'g'ri guvoh bo'lgan Zahiriddin Muhammad Boburning bo'las (xolavachchasi) Mirzo Muhammad Haydar (XVI asr) o'zining "Tarixi Rashidiy" asarida uning otasiga Muhammad Husayn ko'ragonga iqto' o'laroq Shahrisabzni berganini yozadi^[5.21] 1882-yilda Chiroqchida bo'lgan rossiyalik V.Krestovskiy Chiroqchi begi Sayyid Mir Abdussamad amir Muzaffarning o'g'li bo'lib, u otasi bilan unchalik chiqishmas edi. Krestovskiyning gaplarini o'sha yilda Chiroqchida bo'lgan ingliz sayohatchisi Henri Lansdell ham tasdiqlab, uning "Rus O'rta Osiyosi"nomli kitobida Chiroqchi begi huzurida bo'lib, bu shahar haqida quyidagicha qiziq voqeani keltirib o'tadi: "Chiroqchi oldin Shahrisabzga bo'ysungan, ammo hozirda, hisobotga ko'ra, pulini isrof qilib sovuruvchi va har-yilgi poytaxtdan Kitobdagi yozgi qarorgohiga kelayotganida yo'lda o'g'linikiga to'xtab o'tmaydigan otasidan shikoyat qiluvchi mana shu bekbola tarafidan boshqarilardi. Amir o'z o'g'illarini - ba'zilar juda yosh edi - xuddi Chiroqchidagidek xonlik bo'yicha bek yoki voliy sifatida taqsimlab chiqqan edi. ... Yo'limiz Chiroqchida 1300 fut balandlikdan Qarshiga kelib 800 fut balandlikkacha tushuvchi Qashqadaryo vodiysi bo'ylab ketgan edi.

Chiroqchidan Qoratikangacha vodiy biroz qisqaradi, lekin hamma joyda suv, oziq-ovqat va o'tin topsa bo'ladi". 1883 yilda Buxoro amirligiga sayohat qilgan harbiy kapitan Arxipov Chiroqchi shahrida o'sha paytda 500 atrofida oila istiqomat qilib, bu shahar devorlari deyarli xarobaga holiga tushgan bo'lsa-da, ichimlik suvi, yem-xashak va yoqilg'i mo'l-ko'l bo'lgan. Qashqadaryo sersuvligi dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratib, hatto, ekin payti, Qarshi va Samarqanddan ham kelib ishlaganlar. Ushbu beklikdan olinadigan xiroj (hosilning beshdan bir qismi) 100,000 tanga, yoki 25,000 rus rubliga teng bo'lgan^[6.43]. Chiroqchi bekligi tarixining o'rganilishi Chiroqchi bekligi tarixi Buxoro amirligi va uning tarkibidagi viloyat va bekliliklarning ayrimlariga qaraganda ancha kam o'rganilgan. Buning bir qator sabablari bo'lib, ko'pchilik izlanuvchilar asosiy e'tiborni Buxoro va atroflari, Zarafshon vohasidagi Karmana, Miyonkol, Qashqadaryo vohasidagi Qarshi va Shahrisabz kabi nisbatan yirik siyosiy-iqtisodiy markazlar va qadimiy aholi maskanlariga ega hududlarga qaratganliklaridir. Shu o'rinda aytib

o'tish kerak, Qashqadaryo vohasidagi G'uzor bekligi Qarshi va Shahrisbaz bekliliklariga qaraganda birmuncha kamroq, Chiroqchi, Kitob va Yakkabog' bekliliklariga nisbatan ko'proq o'rganilgan[7.44].

Chiroqchi bekligining birmuncha kam yoritilgani negizida bir qatorsabablar yotib, ular orasida yozma manba ma'lumotlarining nisbatan kam saqlangan deb qaralishi, hududda qadimiy shahar va qishloqlarning ozligi, ayniqsa, yirik shaharlarning umuman bo'lmagani, o'troq qishloqlardan ko'ra ko'proq ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi ovullar mavjud bo'lgani, yirik iqtisodiy va hunarmadchilik markazlarining ko'p uchramasligi va hokazolar bu hudud tarixini o'rganishni rag'batlantirmagan. Aslida qadimgi davr, ilk va rivojlangan o'rta asrlarda bu hududda bir qator o'troq aholi maskanlari joy olib, o'rta asrlarga kelganda boshqa hududlarga qaraganda Chiroqchi va atrof hududlarda bunday maskanlar soni birmuncha ozaygan bo'lsa-da, so'nggi o'rta asrlar – Buxoro amirligi davrida bir necha o'nlab ovullarning paydo bo'lishi, Shayboniylar davrida kuchaygan ko'chmanchi urug'lar migratsiyasi hamda natijada Ashtarxoniylar va Mang'it sulolalari davrida o'nlab o'zbek urug'larining yarim ko'chmanchi va o'troq hayot tarziga o'tishlari boshlanadi. Jumladan, XX asr ilk o'nyilliklariga kelib saroy, uz, qutchi, qipchoq, chuyut va hokazo kabi urug'larning ko'chmanchi xo'jalik turmush tarzidan voz kechib, yoppasiga o'troqlashuvning tugallanishi kuzatiladi. Buxoro amirligi davrida Chiroqchi bekligi aholisining katta qismi ko'chmanchi yoki yarim ko'chmanchi bo'lgani haqidagi qarashlar tarixi amirlik davri qo'lyozma asarlari, amirlikka oid turli hujjatlar, shuningdek, A. Kun, A. Vamberi, A.D. Grebenkin, A.P. Xoroshxin, P.P. Ivanov boshqalar tomonidan to'plangan ma'lumotlarda o'z aksini topgan [8.45].

Zarafshon va Qashqadaryo vohasi aholisining etnik tarkibini o'rgangan bir qator tarixchilar bunga urg'u berib o'tishadi. Xususan, hudud tarixini yozma manbalar, etnografik ma'lumotlar va lingvistik materiallar (shevalar, urf-odatlar, milliy hunarmandchilik, etnik va toponimik ma'lumotlar) asosida o'rgangan bir qator olimlar Chiroqchi bekligining shu kabi jihatlariga e'tibor qaratganlar. Xususan, tilshunos olim B. Jo'raev 1960- yillarda Yuqori Qashqadaryo aholisining til xususiyatlari va urug' tarmoqlariga to'xtalar ekan Chiroqchi tumani hududi aholisi vakillaridan ham materiallar yig'adi. Qizig'i shundaki, u keltirib o'tgan qishloq nomlari tarkibidan kelib chiqilsa, Buxoro amirligi Qushbegi hujjatlarida uchraydigan aholi maskanlari nomlarining saqlanib qolganini ko'rsatadi. Shuningdek, tadqiqotchi hududdagi qaysi qishloqda qanday urug' yoki to'p nomlari uchrashiga ham e'tibor qaratadi. Masalan, Ko'kdala va atrofidagi qishloqlarda "uz" urug'i vakillari yashashi, ular "chibot", "mirzo", "olato'n", "so'pi" kabi tarmoqlarga bo'linishi haqida yozadi. Asli chiroqchilik tilshunos va etnograf olim T. Nafasov ushbu hududdagi bir necha o'nlab aholi maskanlari nomiga to'xtalib, ular asosida hududning qaysi joylarida aholining qanday guruhleri joylashgani, ularning urug'chilik tizimi, etnotoponimlar va hokazolarga ancha keng to'xtalib o'tadi.

Ushbu tadqiqotchi ham hududdagi ayrim joy nomlarining qadimiy ekaniga, oz bo'lsa-da, negizida sug'diycha nomlar ham uchrashiga (mas. Pakandi) [9.47], shuningdek, bu yerdagi aholi maskanlarining ko'pchiligi turkiycha nomlardan iborat ekaniga urg'u beradi. T. Nafasov beklilikning, keyinchalik tumanning bosh nomi bo'lmish "Chiroqchi" nomining kelib chiqishiga ancha keng to'xtalib o'tadi. Uning fikricha, beklilik nomi bu yerda tabarruk ziyoratgoh "chirog'ini yoqib o'tirgan xonadon" bilan bog'liq ravishda kelib chiqqan degan qarashlar bilan birga qadimgi ko'chmanchi "sirak", "charuqchi" kabi etnonim bilan aloqador bo'lishi mumkin. Shuningdek, tadqiqotchi Chiroqchidagi etnonimlar bilan bog'liq joy nomlariga e'tibor qaratgan bo'lib, bir qator etnotoponimlarga ancha keng izoh berib o'tgani ko'zga tashlanadi. Masalan, Nayman, Nayman-Saroy, Tarag'ay, Uyshun kabi etnik atamalar bilan bog'liq aholi maskanlariga e'tibor qaratadi[10.49]. Uning tumandagi eng chekka hudud – Samarqand viloyatining Nurobod va Qashqadaryo viloyatining Koson tumanlari chegarasida joylashgan Harduri qishlog'i nomiga to'xtalar ekan, bu yer aholisining o'zbeklar ekanini ta'kidlab yozishi diqqatga sazovordir. 1960- yillar oxirida Chiroqchi tumanida etnografik tadqiqotlar olib borgan elshunos K. Shoniyozov tumanning g'arbiy qismidagi, bugungi Ko'kdala tumani tegralarida "uz" urug'i vakillari yashaydigan qishloqlarda bo'lib, ularni etnologik jihatdan o'rganishga

harakat qiladi. Afsuski, o'sha yillarda Toshkent shahrida bo'lib o'tgan yirik tabiiy ofat – zilzila sababli uning izlanishlari to'xtab qoladi.

Shunga qaramay, K. Shoniyozov ushbu tadqiqotini maxsus maqolada ilmiy jamoatchilikka yetqazgani diqqatga sazovordir. Tadqiqotchi Qarshi dashti va Zarafshon vohasidagi uz urug'i vakillarining Amir Haydar (1800-1826) maktublarida tilga olinganiga urg'u berib, XIX asr ikkinchi choragida amirlik hududida bo'lgan rossiyalik N. Xanikov[11.51] va XX asr boshlarida o'z asarini chop qilgan D.N. Logofet keltirgan ma'lumotlarni keltirib o'tadi. Ushbu tadqiqotchi "uz" urug'i vakillari yashaydigan qishloqlar va ularning soni haqida quyidagicha yozadi: "1965-1966 yillarda Samarqand va Qashqadaryo viloyatlarida o'tkazilgan etnografik ekspeditsiya natijasida hozirgi O'zbekiston SSR hududiga joylashgan o'zlar avlodlari haqida aniqroq ma'lumotlarga ega bo'ldik. Ular Qashqadaryo viloyatining Koson tumanida joylashgan «Bolshevik» sovxozi hududidagi qishloqlarda yashaydilar". Ushbu qishloqlar orasida o'sha paytlarda Koson tumaniga qarashli shu kabi qishloqlarda uz urug'i vakillari yashab, ularning soni shu tarzda bo'lgan: Xarduri (1000 nafar), Talakteva (Taloqtepa) (600 nafar), Alatun (Olato'n) (800 nafar). Chiroqchi tumanida esa o'zlar avlodlari quyidagi qishloqlarda istiqomat qilishgan: Sho'rbozor (500 nafar), O'tamali (600 nafar), Xushaxoli (Xo'shali) (650 nafar), Moylijar (260 nafar). Qashqadaryo va qo'shni viloyatlardagi ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlar natijasi bo'lmish etnonimlar bo'yicha etnologik yo'nalishda mustaqillik yillarida izlanishlar olib borildi. Xususan, etnograf olimlar O.Bo'riev[12.55], M.Usmonov, A.Qayumov, U. To'ychiev, A.Malikov kabi tadqiqotchilar mamlakatimizning janubiy viloyatlaridagi etnomadaniy jarayonlarga e'tibor qaratar ekan, Chiroqchi bekligi aholisi va ular yashaydigan qishloqlarga e'tibor qaratishgan[13.56].

O. Bo'riev tadqiqotlarida Qashqadaryo vohasi aholisining an'anaviy xo'jaligi, urf-odatlar, dehqonchilik va chorvachilik an'analari tadqiq qilinar ekan, Chiroqchi hududiga ham qisqacha to'xtalib o'tilgani ko'zga tashlanadi. M. Usmonov qo'ng'iroq o'zbeklarini o'rganar ekan, bu masalada Chiroqchi hududiga ham e'tibor qaratadi. A. Qayumov esa Surxon vohasi o'zbek urug'lari bo'yicha izlanishlar olib borish jarayonida bu hududdagi parallelliklarga birmuncha to'xtaladi. Qashqadaryo vohasidagi bekliliklar tarixi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan A. Holiqulov vohadagi barcha bekliliklar qatorida Chiroqchi bekligiga ham birmuncha to'xtalib o'tganligi ko'zga tashlanadi[14.57]. Shu bilan birga, tadqiqotchi ko'proq e'tiborni Qarshi va Shahrisabz kabi nisbatan yirik bekliliklarga ko'proq to'xtalgan bo'lib, Chiroqchi hududiga birmuncha kam joy ajratgani kuzatiladi.

Chiroqchi bekligi aholisining xo'jalik turmush tarzi va iqtisodiy maishiy hayoti Buxoro amirligiga qarashli ma'muriy-hududiy birliklardan biri bo'lmish Chiroqchi bekligi o'zining geografik joylashuviga ko'ra amirlik ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan. Beklik tarixiga oid yozma ma'lumotlar nisbatan kam bo'lgani uchun aholining xo'jalik turmush tarzi va iqtisodiy-maishiy hayotini yoritish birmuncha mushkul. Aslida bu holatga beklilik aholisining ijtimoiy-madaniy hayoti tarixini yoritishda ham duch kelinadi. Shunga qaramay, Buxoro amirligiga tegishli ayrim tarixiy asarlar va Qushbegi arxiv hujjatlaridagi aholi maskanlari bilan bog'liq ma'lumotlar hamda XIX – XX asr boshlari oralig'ida hududda bo'lgan asosan rus, qisman esa boshqa Yevropa vakillari yozib qoldirgan qaydlar, shuningdek, XX asr ilk yarmiga tegishli etnografik materiallar asosida Chiroqchi bekligi aholisining kundalik turmushi, xo'jaligi, tirikchilik manbai va hokazolar haqida muayyan tarixiy tasavvurlarga ega bo'lish mumkin. Chiroqchi bekligida chorvachilik bilan shug'ullanuvchi aholi ko'pchilikni tashkil etib, ayrim istisnolarni hisobga olmaganda, ular beklilikdagi barcha amlokliklardagi qishloq va ovullarda istiqomat qilishgan. Asosan, qo'y va echki, qisman esa yirik shoxli qoramollarga ega bo'lgan beklilik aholisi orasida tuyachilik ham o'ziga xos o'rin tutgan. Aholi bahor, yoz va kuz oylarida yaylovlarda o'tlatish orqali o'z chorvalarining qornini to'yg'izib, qish oylarida esa g'amlab qo'yilgan yem-xashak bilan boqishgan. Mol-hollarning suvga bo'lgan ehtiyoji quduq suvlari orqali qondirilgan.

Quduqlar Qashqadaryo vohasining asosan cho'l va dasht hududlarida ko'pchilikni tashkil etib, Chiroqchi, G'uzor va Qarshi bekliliklaridagi amlokliklarga qarashli aholi maskanlarida

mavjud bo'lgan. Ayniqsa, katta qismi dashtlardan iborat Chiroqchi bekligi qishloqlarida o'nlab quduqlar mavjud bo'lgan. Amlokliklardagi qishloqlarning nomi Sho'r-quduq, Uch-quduq, Jar-quduq, Qo'sh-quduq, Go'r-quduq, Gala-quduq, Uz-quduq, Chor-quduq, Yetti-quduq deb atalgani ham shu kabi omillar bilan bog'liq. Chiroqchi bekligidagi qishloqlarning kichik bir qismi tog'oldi hududlar yoki toqqa yaqin joylashgan qir-adirlardagi buloqlar orqali o'zlarining suvga bo'lgan ehtiyojini qondirganlar. Zarafshon tog'larining bir qismi – Jom tog'lariga yaqinidagi Besh-chashma amlokligining nomidan ko'rinib turganidek, ushbu amloklikka qarashli qishloq Qo'chqor-buloq toponimi yuzaga kelishida ham ana shunday suv manbaini ko'rishimiz mumkin. Kezi kelganda aytib o'tish kerak, Samarqand viloyatiga qarashli bo'lgan Jom mavzesi bir necha tog'oldi qishloqlarni o'z ichiga olib, aholisi Chiroqchi bekligi aholisi bilan yaqin iqtisodiy-madaniy aloqalarga ega bo'lgan. Shuningdek, tog'oldi hududlarga yaqin qishloqlar aholisi ekin tikinlarni sug'orish maqsadida maxsus suv yig'iladigan inshootlar qurishgan. Bunday inshootlar "band" deb atalib, qish va bahor fasllarida yog'ingarchilik ko'p bo'lgan kezlarda ortiqcha suvlarning bekorga sarflanib ketishining oldini olish, ehtiyoj bo'lgan yoz va kuz oylarida undan unumli foydalanish uchun aholi hashar orqali yoki hokimiyat vakillarining tashabbusi bilan tog'oldi hududlarida bandlar barpo qilingan. Besh-chashma amlokligiga qarashli qishloqlar orasida Qiz-band, Arabbandi, Xon-band (Xom-band) kabi aholi maksanlarining bo'lgani bu qarashni tasdiqlaydi. Yuqorida keltirib o'tilganidek, Chiroqchi bekligining Besh-chashma amloklikligidagi bandlardan biri Xon-band deb atalgani ham shu an'ana bilan bog'liq bo'lsa kerak. X asrga tegishli Forish tumanidagi Pasttog' darasida qurilgan va hozirgi kunda Xon-band deb atalayotgan suv inshooti, XVI asrga oid Nurota tumanidagi Beglarsoy darasida qurilgan Abdullaxon bandi yirik suv to'g'onlarining davlat boshliqlari tashabbusi bilan qurilgani yoki shunday ishlarni amalga oshirgan kishilar hokimiyat vakillari – amaldorlar bo'lgani bilan bog'liq. Chiroqchi bekligida oqar suvlar kam bo'lgani uchun asosan yerdan chuqur qilib qazilgan quduqlardan suv tortib olish orqali o'z ehtiyojlarini qondirganliklari bir qator xorijlik sayyoh va elchilarning diqqatini o'ziga tortgan. Chiroqchi bekligida yo'lda oqar suv bo'lmagan deyarli 50 chaqirimdan ortiq masofada o'nlab quduqlar joy olib, ular shimolda Jom tog'idan to Qashqadaryo daryosigacha, ya'ni Qarshi shahri atroflarigacha cho'zilib ketgan keng dashtdagi qishloqlar aholisining suvga bo'lgan ehtiyojini qondirgan. Jomga yaqin Umakay qishlog'idan Qashqadaryoga qadar yaxshi suvli quduqlar ko'p. Quduqlarning chuqurligi har xil: Chiyalda 10-15 arshin bo'lsa, Umakayda ham shunga yaqinroq bo'lgan, qir-adirlarda esa quduqlar chuqurroq bo'lib, 25 arshindan 40-50 arshingacha yetgan[15.118]. Masalan, Besh-chashma amlokligidagi Sho'r-quduq qishlog'ida quduqlarning chuqurligi 40, hatto 50 arshingacha yetib, chuqurligi qanchalik katta bo'lsa, suv olish imkoniyati yuqoribo'lgan. Qishloq va ovullarning deyarli har biri alohida-alohida suv bilan ta'minlanib, kuniga 1000-2000 qo'y suv bilan ta'minlagan.

Chiroqchi bekligi aholisining iqtisodiy-maishiy hayoti asosan geografik shart sharoitlarga, xususan, iqlimga bog'liq bo'lib, sun'iy sug'orish imkoniyati yuqori bo'lgan daryo havzalari, tog' yonbag'irlaridagi aholi maskanlaridan farqli holda chorvador aholi bahor oyining yog'ingarchilik mo'l bo'lishidan manfaatdor edilar. Buxoro amirligining bir qator bekliklarida bo'lgani kabi Chiroqchi bekligi aholisi uchun bahorda o't-o'lanlarning ko'p bo'lishi natijasida chorva mollaridan keladigan tushum yuqori bo'lar, bu esa aholining turmush sharoiti yaxshilanishiga zamin yaratar edi. Buning teskarisi bo'lgan yillarda esa qashshoqlashuv kuzatilib, iqtisodiy muammolar kuchayishiga olib kelar edi. Chorvador aholi shunday vaziyatlarga ko'p tushgani uchun iqlimi yaxshi joylarni tanlab, o'zlariga makon qurishga intilar edi. Bunday vaziyatda ko'p hollarda chorvadorlar yaylov tanlab ko'chib yurishga yoki kech kuz va qishda o'z qishloqlarida yashab, bahor va yozni o'z mol-hollarini o'tlatish uchun tog'larga yaqin qir-adirlarda o'tkazishga intilganlar. Beklikning Qashqadaryo daryosi yuqori havzasiga yaqin joylashgan Tosh-ariq, Qayirma va Xo'ja-qo'rg'on amlokliklarida ushbu daryodan u yoki bu darajada suv olish imkoniyatiga ega bo'lsalar, beklik markazidan ancha uzoqda – shimoli g'arb va g'arbda joylashgan Besh-chashma va Beklamish amlokliklaridagi ayrim qishloqlar Zarafshon daryosidan suv oluvchi Eski Anhor kanali orqali

ekinlarni suv bilan ta'minlashga intilganlar. [16,66] Chiroqchi bekligining sun'iy sug'orish imkoniyati bo'lmagan qismlarida la'lni yerlarga ekin ekish imkoniyati bo'lsa-da, bu imkoniyat beklkning barcha hududlari uchun xos emas edi. Masalan, Besh-chashma amlokligining toqqa nisbatan yaqin qishloqlari aholisi la'lni yerlarda tarvuz yetishtirishsalar, ayrim qishloqlar aholisi, xususan, Beklamish amlokligi aholisi ko'proq sug'orilmaydigan mahsulotlar – bug'doy va arpa yetishtirish bilan shug'ullanar edilar. Biroq hosil olish bahorning yog'in-sochinli kelishiga bog'liq edi. Beklikning ma'muriy markazi – Chiroqchi shahri va uning atrofidagi Qashqadaryo daryosi havzasidagi qishloqlar aholisi esa bog'lar, polizlarga ega bo'lib, beda ekib, undan iqtisodiy foyda ko'rish anchagina keng yoyilgan edi. Chiyal amlokligiga qarashli qishloqlarning ayrimlarida ham bu holat kuzatilib, yilning ma'lum vaqtida suv mo'l, muayyan bir oylarida esa qurib qoladigan Chiyal-soy barqaror bo'lmasa-da, dehqonchilik qilish uchun sharoit yaratardi. Beklikning o'troq hududlarida – sharqiy hududlarda uzum, anor, anjir, shaftoli, o'rik, olma, nok, behi, olcha, bodom va jiydadan yaxshi hosil olinib, ular qo'shni amlokliklar bozorlaridan tashqari, boshqa beklklardagi bozorlarga ham olib borilgan. Beklikning bunday hududlarida yetishtirilgan bog'dorchilik va poliz mahsulotlari sug'oriladigan joylarga daromadning 60%ini tashkil qilgan bo'lsa, la'lni yerlarda yetishtirilgan mahsulotlar – tarvuz, kunjut, bug'doy, arpa va hokazolar 15% atrofida bo'lgan.[17.95]

Chiroqchi bekligida yetishtirilgan la'lni yerlarning tarvuzlari atrof-tevarakda ancha mashhur bo'lib, Xon-bandi qishlog'i va atroflari aholisi bu ishning anchagina hadisini olgan edilar. Beklik aholisi yetishtiradigan yana bir mahsulot kunjut bo'lib, uning yog'ini sotishdan katta foyda olingan. Kunjut asosan Chiyal amlokligida yetishtirilgan. Rus mualliflari Besh chashma amlokligiga qarashli Arab-bandi qishlog'i aholisi ham cheklangan miqdorda kunjut ekanliklari haqida yozib qoldirishgan. Chiroqchi bekligi, shuningdek, atrofidagi Qarshi va G'uzor beklklarida ekinlarga katta zarar keltiradigan tabiiy ofatlar orasida chigirtka keltirgan zarar ancha katta edi. Chigirtka nafaqat yaylovlarga, balki sun'iy sug'oriladigan va la'lni yerlardagi ekinlarga ham zarar yetkazib, aholining turmush tarzini nihoyatda qiyinlashuviga olib kelgan. Chiroqchi bekligining sug'oriladigan unumdor yerlari va qo'shni beklklar – Qarshi va G'uzorda, shuningdek, Yakkabog' va Shahrisabzdagi o'sha kezlarda “tanob” deb ataladigan yerlarda yaxshi ishlov berilsa yuqori hosil olish imkoni bo'lgan. Masalan, serdaromad mahsulot o'laroq qovun 1 tanobdan o'rtacha 1 – 2 ming dona hosil olinsa, yaxshi ishlov berilgan bir tanob yerdan 4 – 5 ming dona qovun olish imkoniyati bo'lgan. Shunday xaridorgir poliz mahsulotlaridan yana biri qovoq bo'lib, mahalliy aholi uni “kadi” deb ham ataganlar. Beda ham shular qatoriga kirib, asosan bahor va yoz oylari, qisman esa erta kuzda o'sadigan ushbu o'simlikdan 4-5 marta hosil o'rib olinib, uning bozori chaqqon bo'lgan. Shuningdek, daromad keltiruvchi meva o'rik bo'lib, undan olinadigan foyda ancha yuqori bo'lgan.

Chiroqchi bekligi va unga qo'shni dehqonchilikka mos hududlarda lavlagi, sabzi, turp, karam, piyoz, bodring, no'xat, yasmiq, loviya, qovun, tarvuz, qovoq yetishtirilib, aholi tomonidan keng iste'mol qilingan. Ushbu mahsulotlarni ekish oilalar uchun ancha daromadli hisoblangan.[18.82] Buxoro amirligining boshqa hududlarida bo'lgani kabi Chiroqchi bekligi aholisining ijtimoiy hayotida masjidlarining o'rni katta bo'lgan. Biroq ko'pchilik beklklardan farqli holda ushbu beklk qishloqlarida jome masjid yoki oddiy masjidlar ham bo'lmasdan, asosan yirikroq qishloqlarda – amloklik markazidagi jome masjid (juma masjid)larda jamoaviy namoz o'qilgan. Shunday masjidlar beklk markazi bo'lmish Chiroqchi qo'rg'onida, Sichqonchi-soydagi Chiyal masjidi va Beglamish amlokligidagi masjid turli qishloqlardan kelib juma namozi ado etiladigan joylar bo'lgan. [19.120]

Xulosa qilinsa, Chiroqchi bekligi aholisining xo'jalik turmush tarzi va iqtisodiy-maishiy hayoti bilan tanishib chiqish shundan beradiki, Buxoro amirligi davrida beklk 7 ta amloklik va ular tarkibidagi 120 ga yaqin qishloqlarni o'z ichiga olib, ular aholisining katta bir qismi ko'chmanchi chorvador aholi “qora-uy” – o'tovlarda yashagan bo'lsa, bir qismida esa paxsa uylardan qurilgan o'troq aholi yashab, ular hayotida dehqonchilik turmush tarzi yetakchilik qilgan. Ulardan birinchisining xo'jalik hayotida va iqtisodiy-maishiy hayotida chorva mollarini

boqish ustuvorlik qilgan bo'lsa, o'troq dehqon aholi ekin-tekinchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullangan. Buxoro amirligi tarkibidagi Chiroqchi bekligi aholisi ijtimoiy jihatdan qatlamlarga bo'lingan edi. Asosiy qatlamlar quyidagilar edi: **Dehqonlar** — asosan yerda ishlovchi, qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi ko'pchilik aholi. Ular asosiy oziq-ovqat manbaiga ega bo'lib, yer egalari (amirlarga yoki yer egalari)ga soliq to'lashgan. **Chorvadorlar** — cho'l va quruq hududlarda hayvon boqish bilan shug'ullanganlar, ular iqtisodiyotda go'sht, sut va jun ishlab chiqarishda muhim rol o'ynagan. **Hunarmandlar** — mahalliy ishlab chiqarishning asosiy qismi bo'lib, tikuvchilik, temirchilik, gilam to'qish kabi kasblarni egallagan. Hunarmandlar o'z mahsulotlarini bozorlar orqali sotishgan va ijtimoiy hayotda o'z o'rniga ega bo'lgan. **Savdogarlar** — bozorlarda faoliyat yuritib, mahalliy va mintaqaviy savdoni rivojlantirishda ishtirok etgan. Boshqaruv tizimi amirlik tomonidan tayinlangan beklar va mahalliy rahbarlar orqali amalga oshirilgan. Beklar aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini nazorat qilgan va amirlikka soliqlarni yetkazib berish majburiyatlarini ta'minlagan. Mahalliy urug'lar va oila tizimi ijtimoiy tuzilmaning ajralmas qismi bo'lib, urug' boshliqlari aholi orasida muhim siyosiy va ijtimoiy rol o'ynagan. Ijtimoiy hayotda diniy qadriyatlar ham muhim o'rin tutgan. Islom dini aholi hayotining barcha jabhalarini qamrab olgan va mahalliy diniy an'analar, madrasalar ham jamiyatda ma'naviy barqarorlikni ta'minlagan. [20.23-30]

Chiroqchi bekligi aholisi iqtisodiy hayoti Chiroqchi bekligi aholisi Buxoro amirligi davrida asosan qishloq xo'jaligi va chorvachilik bilan shug'ullangan. Iqtisodiyotning asosiy qismi dehqonchilik edi. Yer maydonlari asosan amirlik tomonidan taqsimlangan va yerga egalik qilish huquqi beklar orqali boshqarilgan. Dehqonlar o'z yerlarida bug'doy, javdar, paxta kabi ekinlar yetishtirgan. Chorvachilik ham hudud iqtisodiyotida muhim o'rin tutgan. Qo'y, echki, sigir va ot boqish orqali aholining oziq-ovqat zahiralarini ta'minlangan, shuningdek chorvachilikdan olingan mahsulotlar bozorlarda sotilgan. Hunarmandchilik rivojlangan bo'lib, maxsus kasblar: tikuvchilar, to'qimachilar, temirchilar va yog'och ustalari o'z mahsulotlarini tayyorlab, hududda va undan tashqarida savdo qilganlar. Bozorlardagi savdo-sotiq faoliyati mahalliy iqtisodiyotga jonlilik bergan va savdogarlar ijtimoiy hayotda ham muhim o'rin egallagan. Soliqlar va majburiy badallar aholining iqtisodiy hayotida katta rol o'ynagan. Dehqonlar hosildan ma'lum ulushni amirlikka topshirishgan, bu esa ularning iqtisodiy holatiga ta'sir qilgan. [21.88-94]

XULOSA

Buxoro amirligi davrida Chiroqchi bekligi aholisi turmush tarzi asosan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka tayangan bo'lib, bu faoliyatlar mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy tizimning asosiy poydevorini tashkil etgan. Aholining aksariyati o'troq hayot kechirgan, sug'oriladigan yerlar atrofida qishloqlar shakllanib, irrigatsiya tizimlari orqali yer unumdorligi ta'minlangan. Chorvachilik esa yaylovli hududlarda yashovchi aholi uchun asosiy tirikchilik manbai bo'lgan.

Hunarmandchilik sohasida kulolchilik, temirchilik, duradgorlik, to'qimachilik va charm ishlov berish kabi kasblar rivojlanib, mahalliy bozorlarda muhim o'rin egallagan. Savdo-sotiq faoliyati asosan mahalliy hamda qo'shni hududlar bilan olib borilgan. Aholi o'rtasida ijtimoiy tabaqalanish mavjud bo'lib, yer egalari (beklar, amaldorlar), dehqonlar va chorvadorlar o'rtasida iqtisodiy farq sezilarli darajada edi.

Chiroqchi bekligining ijtimoiy hayotida mahalla jamoalari, diniy arboblari va urf-odatlar muhim rol o'ynagan. Aholining madaniy-maishiy hayoti islom an'analari va mahalliy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan. Shuningdek, Buxoro amirligi ma'muriy boshqaruvi bu hududda soliqqa tortish, harbiy xizmat va yer egalik tizimlarini qat'iy tartibga solgan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 8 martdagi 198-son "Qashqadaryo viloyatining turizm salohiyatidan samarali foydalanish chora tadbirlari to'g'risida"gi qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 4 oktyabrdagi 846 son “Moddiy madaniy merosning ko‘chmas mulk obyektlari milliy ro‘yxatini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori 2021-2023
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 16 fevraldagi 74 sonli yillarda “Qashqadaryo viloyatining G‘uzor va Yakkabog‘ tumanlari markazlarini obodonlashtirish va kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 1 martdagi 112-son “Qashqadaryo viloyatida turizm sohasini yanada qullab-quvvatlash va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son “Yangi O‘zbekistonning 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi Farmoni.
6. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. -T.: O‘zbekiston. 2017.
7. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O‘zbekiston. 2017.
8. Mirziyoev Sh.M. Konstitutsiya – erkin va farovon hayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirishning mustahkam poydevoridir // Xalq so‘zi. 2017-yil 8-dekabr.
9. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O‘zbekiston, 2017.
10. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T.: O‘zbekiston, 2017.
11. Ayni S. Istoriya mang‘itskix emirov. // Sobr.soch. – M., 1966. 4.2. Axmad Donish. Risola yoxud mang‘itlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi. -T.: “O‘zbekiston Milliy ensiklopediya” DIN. 2014.
12. Abdulkarim as-Sam’oni. Al-Ansob (Nasabnoma. VIII-XII asrlarda yashagan o‘zbekistonlik olimlar hahida ma’lumot). Tarjimonlar: hoja Abdulgafur Razzoh Buxoriy, Komiljon Rahimov. tadgaza.ig sayti. –T.: “Hilol nashr”, 2017.
13. Alisher Navoiy. Lisonut-tayr.(Sh.Sharipov tahriri ostida). -T., 1984. 4.5. Amir Sayyid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. -T.: “Fan”. 1991. 4.6. Zahriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. -T.: “Yulduzcha” 1989.
16. Zafarnomayi Xusraviy. (Buxoro amirligi amir Nasrullo davrida). Fors-tojik tilidan tarjimonlar, izoh va ko‘rsatkichlar mualliflari Shodmon Vohidov va Sherali Jo‘raev. -T.: “Tarixiy meros”. 2011.
17. Ibn Havqal. Kitob Surat al-ard. -T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” DIN. 2011.
18. Istoriya at-Tabari. -T.: “Fan”. 1987. 4.10. Muhammad ibn Ja‘far Narshaxiy. Buxoro tarixi. Fors tilidan A.Rasulov tarjimasi. –T.: “Kamalak”, 1996.
19. Mirzo Abdal Azim Sami. Tarix-i salatin-i mangitiya (Istoriya mang‘itckix gosudarey) /Per, i prim. M.L.Epifanovoy. – M., 1962.
20. Mahmud Qoshg‘ariy. Devoni lug‘atit turk. (Turkiy so‘zlar lug‘ati) 1-tom. -T., 1960.
21. Muhammad Solih. Shayboniynoma. -T., 1989.

O‘ZBEKISTON JANUBIY VILOYATLARIDA MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA TA’LIM TIZIMIDAGI O‘ZGARISHLAR VA MUAMMOLAR

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti
Buronov Olim Murodullayevich
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs magistranti
Baxadirova Dilnoza Abduvaliyevna

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston janubiy viloyatlarida mustaqillikning dastlabki yillarida ta’lim tizimida yuz bergan ijtimoiy, tashkiliy va mazmuniy o‘zgarishlar tahlil qilingan. Mustaqillikdan so‘ng ta’lim tizimini milliy qadriyatlarga asoslash, yangi o‘quv dasturlarini joriy etish, moddiy-texnik bazani mustahkamlash hamda o‘qituvchilarning malakasini oshirish jarayonlari ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, ta’lim tizimida uchragan muammolar — moliyaviy ta’minot, kadrlar yetishmovchiligi, infratuzilma va metodik ta’minotdagi kamchiliklar hamda ularning bartaraf etilishi yo‘nalishlari tahlil etilgan. Maqola yakunida janubiy viloyatlarda ta’lim sohasini rivojlantirish istiqbollari haqida ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, mustaqillik, janubiy viloyatlar, ta’lim tizimi, islohotlar, ijtimoiy o‘zgarishlar, kadrlar siyosati, moddiy-texnik baza, metodika, muammolar, modernizatsiya, milliy qadriyatlar, rivojlanish bosqichlari.

KIRISH

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, mamlakat hayotining barcha sohalarida, jumladan, ta’lim tizimida ham tub o‘zgarishlar boshlandi. Bu jarayon avvalo xalq ta’limi tizimini yangilash, uni mustaqil davlat taraqqiyoti talablariga moslashtirish zaruratidan kelib chiqdi. Mustaqillikning dastlabki yillarida janubiy viloyatlar — Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro va Navoiyda ta’lim tizimi og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda faoliyat yuritgan. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish, moliyaviy qiyinchiliklar va eski boshqaruv mexanizmlarining samarasizligi ta’lim jarayoniga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Shunga qaramay, bu davrda ta’lim sohasida milliy mazmunga ega dasturlarni joriy etish, yangi o‘quv darsliklarini yaratish, o‘qituvchilarning malakasini oshirish hamda ta’lim muassasalarini qayta tashkil etish bo‘yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Ayniqsa, 1992 yilda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun hamda 1997 yilda tasdiqlangan “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” janubiy viloyatlarda ta’lim tizimining yangicha yo‘nalishda rivojlanishiga huquqiy va tashkiliy asos yaratdi.

Mazkur davrda mavjud muammolar — o‘quv binolarining eskirganligi, o‘quv qo‘llanmalar tanqisligi, o‘qituvchi kadrlar yetishmasligi hamda zamonaviy texnik vositalar bilan ta’minotning sustligi — ta’lim sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa-da, bu holat ta’lim tizimini isloh qilish jarayonini tezlashtirishga turtki bo‘ldi. Shu bois mustaqillikning dastlabki yillaridagi tajriba bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim tizimining shakllanish va rivojlanish bosqichlarini o‘rganishda muhim ilmiy manba sifatida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

O‘zbekiston qishloqlarida ham ta’lim tizimini isloh qilish yuzasidan muayyan ishlar amalga oshirildi. Umumiy o‘rta ta’lim bosqichida bir qator yutuqlar qo‘lga kiritildi. “Umumiy o‘rta ta’lim uzluksiz ta’lim tizimidagi asosiy bo‘g‘in bo‘lib, u bilimlarning zarur hajmini beradi, mustaqil fikrlash, tashkilotchilik qobiliyati va amaliy tajriba ko‘nikmalarini rivojlantiradi, dastlabki tarzda kasbga yo‘naltirishga hamda ta’limning navbatdagi bosqichini tanlashga yordam beradi”[1]. Ta’limning bu bosqichi to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov shunday deydi: “... umumta’lim maktabi barchamiz uchun majburiy bo‘lib, ularda bolalarimizga umumiy bilim asoslarini chuqur o‘rgatishimiz kerak, tom ma’noda farzandlarimizning dunyoqarashini shakllantirish va kengaytirishimizga asos solishimiz kerak” [2].

MUHOKAMA

O‘tish davrining qiyinchiliklariga qaramasdan, O‘zbekistonda maktab yoshidagi asosiy guruhlar (1-9 sinflar) bo‘yicha aholini o‘quv muassasalari bilan qamrab olish darajasi yuqori ko‘rsatkichlarga erishilganligini ko‘rish mumkin. 16-18 yoshdagi (o‘rta ta’limning yuqori bosqichi) bo‘yicha qamrab olish ko‘rsatkichlari XX asrning 90-yillarida pasayib ketgan bo‘lsada, shundan keyin ushbu yoshdagilar guruhi uchun kasb-hunar kollejlari paydo bo‘la boshlagani va 12 yillik majburiy ta’lim tizimining bosqichmabosqich joriy qilingani bois mazkur ko‘rsatkichlar muntazam ravishda o‘sib bordi. Masalan, Respublikada 2010

yilda 1396 ta kasb-hunar kollejlari faoliyat olib borgan bo'lsa, 2017 yilda 37 taga ko'paydi[3].

Davlat tomonidan umumiy o'rta ta'lim faoliyatini yaxshilash, ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash borasida salmoqli ishlar amalga oshirildi. O'rta ta'lim maktablari soni yildan-yilga ortib bordi. Masalan, respublika bo'yicha yillar kesimida umumta'lim muassasalari soni tahlil qilinganda, 1991-1992 yilda 8557 ta, 2000-2001 yilda 9726 tani tashkil etdi[4].

Budjetdan tashqari mablag' ishlab topish yo'lida Buxoro viloyatining bir qator maktablarida zardo'zlik, gilam to'qish, kiyim tikish, sopol idishlar, xalq hunarmandchiligi bo'yich sexlar, Andijon, Namangan, Farg'ona, Surxondaryo viloyatlari maktablarining yer uchastkalarida terak o'stirish yoki Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm viloyatlarida hokimiyatlar tomonidan maktablar uchun ajratib berilgan yer uchastkalarida paxta, kartoshka, piyoz, yem-xashak yetishtirib qo'shimcha daromad topishlari boshqalar uchun ibratli bo'ldi. Ish topilgan 10 mingdan 800 ming so'mgacha bo'lgan mablag'lar, maktablarning maxsus hisob raqamlarida saqlanib, ular asosan ko'p bolali, kam ta'minlangan oilalarga, o'qituvchi va o'quvchi uchun imtiyozli ovqat tashkil etish, maktablarni moddiy texnika bazasini mustahkamlash kabi maqsadlarga sarflandi.

NATIJALAR

Respublika xalq ta'limi tizimida 39 ming o'qituvchi yetishmadi. 1995 yilning may oyida maktablarni pedagogik kadrlar bilan ta'minlash 94,3 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1996 yilning aynan shu muddatida 93, 2 foizni tashkil etdi, ya'ni qo'nimsizlik soni yil sayin o'sib bordi. Respublikada har uchinchi o'qituvchi 1,5-2.0 hatto undan ortiq stavkada dars berdi. Tahlillar shun ko'rsatadiki, 1996 yilda pedagogik institutlar va o'rta maxsus o'quv yurtlarini bitirib, yosh mutaxassis sifatida 12 ming talaba va o'quvchilar ta'lim muassasalariga ishga kelgan taqdirda ham respublikada ta'lim muassasalarini pedagogik kadrlar bilan ta'minlash 63 foizni tashkil etdi[4]. Kamchiliklar xalq ta'limi boshqaruvi sho'baralarining ta'lim muassasalarining pedagogik kadrlar bilan ta'minlashga yetarlicha e'tibor bermaganligidan yuzaga keldi. Vaholanki, ta'lim muassasalarining, ayniqsa, umumta'lim maktablarining kadrlar bilan ta'minlanganligi, ularga bo'lgan joriy va istiqbol ehtiyojlarini aniqlash, pedagoglarning ish joylarida muhim o'rnashib qolishini ta'minlash, qo'nimsizlikni tahlil qilish, kadrlar tanqis bo'lgan joylarda o'quvchilarni pedagogik mutaxassisliklarga yo'naltirish, pedagogik sinflar tashkil etish, pedagogik o'quv yurtlariga kirish uchun test sinovlariga tayyorlash bevosita ta'lim muassasalari va boshqaruv sho'baralarining vazifasidir[5].

Ushbu masalalarni amalga oshirish nazarda tutilgan vazirlikning "Yosh pedagoglar bilan ishlash dasturi"ning joylarda bajarilishi esa hududlarning xalq ta'limi boshqarmasi tomonidan nazorat etilmadi va amaliy yordam ko'rsatilmadi.

2010-2011 yilda umumta'lim muassasalari soni 9806 tani tashkil qilgan bo'lsa, qishloq joylarida bu ko'rsatkich 5970 tani, 2012-2013 yilda 9779 ta, shundan qishloq joylarida 5956 tani, 2013-2014 yillarda 9758 ta, qishloq joylarida 6017 tani, 2014-2015 yillarda 9720 ta, qishloq joylarida 6019 tani, 2016-2017 yillarda 9719 ta, qishloqlarda 6015 tani ko'rsatdi[6]. O'zbekistonda umumta'lim muassasalari soni 2010-2011 yilda yuqori bo'lgan bo'lsa, 2016-2017 yilga kelib ular soni 87 taga kamayganligini ko'rish mumkin. Bunga sabab boshlang'ich maktablar sonining kamayishi bo'ldi. Albatta bu raqamlar shahar va qishloqlar bo'yicha taqqoslanadigan bo'lsa, bunda qishloq o'quvchilari soni ancha yuqoriligini ko'rsatdi.

Surxondaryo viloyatida ham 1991-1992 o'quv yilida 679 ta umumta'lim maktablari faoliyat olib borgan bo'lsa, 2000-2001 o'quv yilida ular soni 810 taga ortdi[7]. Ularda ta'lim olgan o'quvchilar soni 334,4 mingdan 471,0 ming nafarga yetdi[8]. Bu raqamlar viloyat, shahar va qishloq bo'yicha taqqoslansa, qishloq o'quvchilari soni ancha yuqoriligi kuzatiladi. Masalan, 1991-1992 o'quv yilida Surxondaryo viloyatidagi 334,4 ming o'quvchidan 280,8 mingi qishloq bolalaridan iborat bo'ldi[9]. 2000 yilda viloyat

maktablarining 10-11 sinflarida ta'lim olayotgan 47,7 ming o'quvchidan 42,0 mingi qishloq maktablarida o'qidi[10]. Samarqand viloyati umumta'lim maktablarida jami o'quvchilar soni 536,5 ming kishini tashkil etdi[11]. Qashqadaryo viloyatida ham umumta'lim maktablarning soni ortib bordi. 2000 yil viloyatda 1082 ta kunduzgi umumta'lim maktablari faoliyat olib borib, ularda 585,5 ming o'quvchi tahsil oldi[12]. 2007 yil maktablar soni 1101 ta, o'quvchilari esa 587,2 nafar bo'ldi. O'quvchilarning katta qismi qishloq bolalari hisobiga to'g'ri keldi. 2000-2001 o'quv yilida Qashqadaryo viloyatidagi 585,4 ming o'quvchidan 463,0 mingi qishloq hisobiga to'g'ri keldi[13]. Andijon viloyatida 2001 yilda umumta'lim maktablari soni 659 ta bo'lib, jami o'quvchilar soni 535.241 nafarni tashkil etdi. 2003 yilda umumta'lim maktablar 8 taga ko'payib, o'quvchilar 9599 nafarga ortdi[14]. Navoiy viloyatida keyingi uch yil ichida 20 ming o'quvchi uchun maktab binolari qurib foydalanishga topshirildi[15]. 1992 yilning 10 oyi davomida Samarqand viloyatida 15 ming o'quvchiga mo'ljallangan maktablar binolari qurib bitkazildi. Uch yil ichida hashar yo'li bilan avariya xolatidagi 80dan ortiq maktab binosini qaytadan qurildi. 382 O'quvchilarning aksariyati qishloqlar hisobiga to'g'ri kelishi, qishloqlarda bu sohaga jiddiy e'tiborni talab etdi. Ma'lumki, xalq ta'limi sohasini yanada rivojlantirish, uning moddiy o'quv poydevorini mustahkamlash doimo davlat e'tiborida bo'lib keldi. Chunki xalq xo'jaligini to'g'ri yuritadigan, hamma sohalarda yutuqlarni ko'paytiradigan yetuk kadrlarsiz hech bir sohada muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi. Bunday qadrlar esa o'z navbatida maktablarda dastlabki ma'lumotni oldilar. Shuning uchun ham keyingi vaqtlarda respublika, viloyatda xalq ta'limi shahobchalarini rivojlantirishga, o'qituvchi va tarbiyachilarning moddiy ahvolini, ularning turmush sharoitlarini yanada yaxshilashga jiddiy e'tibor berildi. Buning yorqin timsoli sifatida hukumat rahbari tomonidan xalq ta'limi bo'yicha chiqarilgan bir qator farmonlarni aytib o'tish o'rinlidir. Ana shu farmonlar asosida xalq ta'limiga budjetdan ajratilayotgan mablag' bir necha borabar oshdi.

1991-1992 yillar mobaynida tarmoq xodimlarini ijtimoiy-iqtisodiy sharoitidagi ro'y bergan o'zgarishlar tahlil qilinadigan bo'lsa, respublika Prezidenti tomonidan 20 dan ortiq farmonlar qabul qilindi. Mazkur farmonlar ichida 1990 yilda qabul qilingan maktab o'qituvchilarining qo'shimcha dars soatlari 18-20 soatdan 14-16 soatga, umumta'lim muassasalari, tarbiyachilarniki esa 36 soatdan 30 soatgacha kamaytirish to'g'risidagi hujjat edi. 1991-1992 yilning o'zida xalq ta'limi xodimlarining oylik maoshlari 15 martaga ko'tarildi[16]. Hukumat hamda joylardagi hokimiyat rahbarlari tomonidan o'qituvchilarga shahar transportidan bepul foydalanishni tashkil etish bo'yicha aniq choralar ko'rildi. Natijada 83 mingdan ortiq o'qituvchilar shahar transportidan bepul foydalanib keldilar. Samarqand, Navoiy, Andijon, Toshkent, Buxoro viloyatlari mas'ullarining bevosita g'amxo'rligi tufayli nafaqat shahar balki qishloq o'qituvchilarini transportda bepul yurish masalasi ijobiy hal etildi[17].

Mustaqillikning dastlabki yillarida maktab o'qituvchilarining oylik maoshi o'rtacha 254 so'mni tashkil etib, bir oylik maoshi ishlab chiqarish korxonalari xodimlari oyligidan 2-3 barobar kam edi. Bu esa, o'qituvchilarning turmush darajasini pasayib ketishiga va ta'lim-tarbiya jarayonining sifatiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Sir emaski, oylik maoshning pastligi tufayli ko'pgina yetuk mutaxassislar xalq xo'jaligining boshqa sohalariga ishga o'tib ketdilar. 1993 yilning o'zidayoq xalq ta'limi tizimidan 12 ming kishi boshqa ishga ketdi, bu esa tarmoq tizimidagi muassasa va tashkilotlarni kadrlar bilan ta'minlash ahvolini yanada jiddiylashtirdi. O'sha davrda respublika bo'yicha 30 mingga yaqin o'qituvchi yetishmadi. Shu bilan bir qatorda, 1994 yilda pedagogika oliy o'quv va bilim yurtini bitirib chiqqan 22 ming yosh mutaxassislardan faqatgina 17 mingi 1 - sentabrda ta'lim muassasalariga yetib keldilar[18]. Respublikada pedagogik xodimlarga ish, ta'til va qo'shimcha haqlarni o'z vaqtida bermaslik xollari uchrab turibdi. Bu holat Andijon, Farg'ona, Surxondaryo, Qashqadaryo, Toshkent viloyatlarida va Buxoro viloyatining hamda Qoraqalpog'iston Respublikasining bir qator qishloqlarida surunkali tus oldi.

1992 yildan buyon pedagogika xodimlarning mehnat faoliyati shartnoma asosida amalga oshirib kelindi. Shartnoma – o‘qituvchi va ma‘muriyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatning yangi usulidir. Unga mehnatga bo‘lgan munosabat, ular o‘rtasidagi o‘zaro majburiyatlari belgilash, o‘qituvchini mehnat huquqi bilan ta‘minlash hamda unga mehnat sharoitini yaratish kabi masalalar aniq ifoda etildi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Jizzax, Qashqadaryo, Farg‘ona viloyatlari va boshqa bir qator viloyatlarda o‘qituvchilar bilan tuzilgan shartnomalarda ma‘muriyat manfaati ilgari surildi[20].

XULOSA

Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekiston janubiy viloyatlarida ta‘lim tizimi murakkab, ammo tub islohotlar boshlangan davrni boshdan kechirdi. Sovet davridan meros qolgan ta‘lim infratuzilmasi, o‘quv dasturlari va metodikasi yangi milliy g‘oyalar, mustaqillik mafkurasi hamda bozor iqtisodiyoti sharoitlariga moslashtirilishi zarur edi. Shu bois ta‘lim siyosati avvalo milliy qadriyatlar, davlat tili va tarixiy meros asosida yangilandi.

Ammo dastlabki yillarda muammolar ham ko‘p bo‘ldi. Moliyaviy resurslarning cheklanganligi, o‘qituvchilar malakasining pastligi, darslik va o‘quv qo‘llanmalar tanqisligi, maktab binolarining texnik eskirganligi, shuningdek, o‘quvchilarni qamrab olish darajasining pastligi janubiy viloyatlar uchun dolzarb masalalardan bo‘ldi. Ayniqsa, uzoq tumanlardagi qizlar ta‘limi va maktabgacha ta‘lim muassasalarining yetishmasligi ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirgan.

Shunga qaramay, mustaqillikning ilk o‘n yilligida ta‘lim sohasida muhim o‘zgarishlar amalga oshirildi: yangi maktablar qurildi, o‘quv rejalari milliylashtirildi, yangi fanlar — “O‘zbekiston tarixi”, “Konstitutsiya asoslari”, “Odobnoma” kiritildi. Shuningdek, o‘qituvchilarning ijtimoiy mavqei asta-sekin tiklana boshladi. Umuman olganda, O‘zbekiston janubiy viloyatlarida mustaqillikning dastlabki yillaridagi ta‘lim tizimidagi o‘zgarishlar — bu yangilanish, milliy tiklanish va taraqqiyot sari yo‘lning boshlanishi bo‘ldi. Shu bilan birga, mavjud muammolarni bartaraf etish, ta‘lim sifatini oshirish va zamonaviy infratuzilmani shakllantirish jarayoni uzoq muddatli strategik vazifa sifatida kun tartibida qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 12-жилдлик. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2006. 12-жилд. – Б. 373.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. (Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзлаган нутқи.) Баркамол авлод орзуси. –Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 25.
3. Йиллик статистик тўплам.-Тошкент. 2019. 64 б.
4. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари.
5. ЎЗРМДА.М-107, 1-рўйхат, 41-йиғма жилд, 30-варақ.
6. ЎЗРМДА.М-26, 1-рўйхат, 838-йиғма жилд, 94-варақ.
7. Йиллик статистик тўплам.-Тошкент. 2019. 66 б.
8. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. (Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзлаган нутқи.) Баркамол авлод орзуси. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 25.
9. Темирова Ч.Ўзбекистон қишлоқлари ривожланишининг ижтимоий-маданий аспекти:ҳолати ва муаммолари.-Тошкент.2019.51-б.
10. Темирова Ч.Ўзбекистон қишлоқлари ривожланишининг ижтимоий-маданий аспекти:ҳолати ва муаммолари.-Тошкент.2019.51-б.
11. Темирова Ч.Ўзбекистон қишлоқлари ривожланишининг ижтимоий-маданий аспекти:ҳолати ва муаммолари.-Тошкент.2019.51-б.
12. Самарқанд вилояти ҳокимлиги жорий архиви.
13. Ўзбекистонда бошланғич ва ўрта таълим тизими. Статистика тўплами.фактлар ва рақамлар. -2006.– Тошкент, № 5. 2007.–Б.47.
14. Ўша жойда.–Б. 48-49.

15. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси йиғма жилди.
16. Навоий ВДА. 100-жамғарма, 1-рўйхат, 4-йиғма жилд. 18-варак.
17. ЎЗРМДА, М-107, 1-рўйхат, 24-йиғма жилд, 3-варак.
18. ЎЗРМДА, М-107, 1-рўйхат, 24-йиғма жилд, 5-варак.
19. ЎЗРМДА, М-107, 1-рўйхат, 24-йиғма жилд, 6-варак.
20. ЎЗРМДА, М-107, 1-рўйхат, 24-йиғма жилд, 8-варак.

MUSTAQILLIK DAVRIDA MUBORAK NEFT-GAZ SANOATIDAGI ISLOHOTLAR VA YANGILANISHLAR

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti

Buronov Olim Murodullayevich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs magistranti

Raxmonov Azizbek Tuxtamurod o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillik davrida Muborak neft-gaz sanoatida amalga oshirilgan islohotlar, ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish jarayonlari, xorijiy investitsiyalarni jalb etish hamda yangi texnologiyalarni joriy etish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, neft-gaz sanoatining iqtisodiy samaradorligini oshirish, energiya resurslaridan oqilona foydalanish va eksport salohiyatini kengaytirish borasidagi chora-tadbirlar yoritiladi. Tadqiqot davomida tarixiy va iqtisodiy tahlil uslublaridan foydalanilib, Muborak qayta ishlash zavodining O'zbekiston sanoat taraqqiyotidagi o'rni ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Muborak qayta ishlash zavodi, neft-gaz sanoati, islohotlar, modernizatsiya, investitsiya, energiya resurslari, sanoat siyosati, iqtisodiy o'sish, texnologik yangilanish, eksport salohiyati.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, mamlakat iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish, energetika mustaqilligini ta'minlash va milliy sanoatni modernizatsiya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Ayniqsa, Muborak neft-gaz qayta ishlash zavodi mustaqillik yillarida O'zbekistonning eng yirik energetik markazlaridan biriga aylandi. 1990-yillarning boshlarida iqtisodiy tanglik, ishlab chiqarishning pasayishi va texnik eskirish sharoitida korxona faoliyatini barqarorlashtirish dolzarb vazifa bo'lgan. Shu bois 1990-yillarning oxiri va 2000-yillarda hukumat tomonidan qabul qilingan neft-gaz sanoatini rivojlantirish dasturlari doirasida Muborak majmuasida tub o'zgarishlar amalga oshirildi.

Zavodda ishlab chiqarish texnologiyalari yangilandi, tabiiy gazni chuqur qayta ishlash quvvatlari kengaytirildi, ekologik xavfsizlik va energiya tejamkorligi tizimlari joriy qilindi. Bundan tashqari, "O'zbekneftgaz" milliy kompaniyasi va xorijiy hamkorlar bilan qo'shma loyihalar doirasida yangi gazni tozalash va saqlash inshootlari barpo etildi. Bu jarayonlar mamlakatning energetika xavfsizligini ta'minlash, ichki bozorni barqaror yoqilg'i bilan ta'minlash hamda eksport hajmini oshirishga xizmat qildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Tadqiqot jarayonida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, "O'zbekneftgaz" AJning rasmiy hisobotlari, shuningdek, iqtisodchi va energetika sohasidagi mutaxassis olimlarning ilmiy maqolalari tahlil qilindi.

Adabiyot tahlili shuni ko'rsatadiki, mustaqillikning dastlabki davrida neft-gaz tarmog'i iqtisodiy inqirozdan chiqishning asosiy omillaridan biri bo'lgan. 2000-yillarda qabul qilingan "Neft va gaz sanoatini rivojlantirish dasturi", "Energetika strategiyasi – 2030" kabi hujjatlar Muborak zavodining modernizatsiyasini jadallashtirdi. Metodologik jihatdan tarixiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, qiyosiy va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Bu orqali islohotlarning samaradorligi, ishlab chiqarish quvvatlarining o'sishi hamda texnologik yangilanishlarning ijtimoiy-iqtisodiy natijalari aniqlab berildi.

MUHOKAMA

Mustaqillik davrida O'zbekiston iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda neft-gaz sanoati hal qiluvchi o'rin tutdi. Xususan, Muborak neft-gaz qayta ishlash zavodi mamlakat energetika tizimining markaziy bo'g'ini sifatida nafaqat ichki bozorni yoqilg'i bilan ta'minlash, balki eksport salohiyatini oshirishda ham strategik ahamiyat kasb etdi. Shu bois, mazkur mavzuning dolzarbligi bir necha omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlarida chuqur islohotlarni amalga oshirish zarurati vujudga keldi. Bu jarayonda energetika sohasini, ayniqsa Muborak neft-gaz sanoatini modernizatsiya qilish milliy iqtisodiyotning poydevorini mustahkamlash uchun muhim bosqich bo'ldi.

Ikkinchidan, Muborak qayta ishlash zavodi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega bo'lib, u yangi ish o'rinlari yaratdi, infratuzilmani rivojlantirdi hamda mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligiga sezilarli hissa qo'shdi. Uchinchidan, hozirgi globallashuv sharoitida energiya resurslarini samarali qayta ishlash, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va xalqaro standartlarga mos ishlab chiqarish tizimini yo'lga qo'yish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, Muborak neft-gaz sanoatidagi islohotlarni o'rganish, ularning natijalarini ilmiy tahlil qilish O'zbekiston energetika siyosati istiqbollari belgilashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Shunday qilib, ushbu mavzu mustaqillik davrida mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash, sanoatni modernizatsiya qilish va energetika xavfsizligini mustahkamlash yo'lidagi muhim tajribani tahlil qilish zaruriyati bilan dolzarbdir.

NATIJALAR

Mustaqillik yillarida Muborak gazni qayta ishlash zavodi faoliyatida tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Korxonaning ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Shu bilan birga, yuqori unumdorlikka ega zamonaviy texnik uskunalar va ilg'or texnologiyalar ishlab chiqarish jarayonlariga bosqichma-bosqich joriy etildi. Natijada, istiqlol yillarida tabiiy gaz zaxiralari hajmi 40 foizga oshib, yillik ishlab chiqarish quvvati 28,5–29 milliard kub metrni tashkil etdi [1].

1991 yilda "Kogonftgaz qazib chiqarish" hamda "Qashqadaryoneftgaz qazib chiqarish" boshqarmalari negizida yangi "Muborakgaz" gaz konlari boshqarmasi tashkil etildi. Shu davrda, ya'ni 1991 yilda viloyatda "Qashqadaryoneftgazpromstroy" trest ham tuzilgan bo'lib, u neft va gaz konlarining umumiy qurilish ishlari, quduqlarni ta'mirlash, texnika montaji va boshqa texnologik jarayonlarni amalga oshirish bilan shug'ullandi. Trest tarkibiga "KSEM", "KKMS", "KTSS" va "KNGSI" kabi ixtisoslashgan tashkilotlar kiritilgan bo'lib, ular viloyatdagi barcha neft-gaz korxonalariga texnik xizmat ko'rsatgan. 2008 yilga kelib trestning yillik moliyaviy daromadi 25 million so'mdan oshgan [2].

1990–1991 yillarda "Zevarda" konida jihozlash ishlari yakunlanib, u foydalanishga topshirildi. Kon ishga tushgan paytda bir yilda 2 milliard kub metr gaz qazib olinayotgan bo'lsa, 1994 yilga kelib bu ko'rsatkich 8 milliard kub metrgacha yetkazildi. 1991 yilda "Muborakneftgaz" unitar korxonasi tarkibida "Oqnazar" koni ishga tushirildi. Keyingi yillarda esa "Arnyez", "Qirquloq", "Hujamuborak", "Yangi Pomuq", "Chunagar", "Mezon", "Yangi Qoratepa", "Yumay", "Xonobod", "Ilm", "Chulquvar", "Ilonli" va "Mirmiron" kabi yangi konlar o'zlashtirildi [3].

1992 yilda yangi konning ishga tushirilishi hisobiga gaz qazib chiqarish hajmi 2 milliard kub metrga oshdi. O'sha yilning dekabr oyiga kelib, Muborak gazni qayta ishlash zavodining ishlab chiqarish quvvati yiliga 25 milliard kub metrgacha yetkazilib, qayta ishlovchi texnologik bloklar soni 18 taga ko'paytirildi. Zavodda 1993 yilda 120 ming tonna gaz kondensati ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1994 yilda bu ko'rsatkich 444,9 ming tonnaga yetdi.

Kukdumalok neft-gaz kondensati koni "Muborakneftgaz" unitar korxonasi tizimidagi eng yirik konlardan biri hisoblanadi. Bu yerda 1994 yilda neft tayyorlash, 1995 yilda esa gazni qayta tayyorlash inshootlari barpo etildi. 1997 yilda esa AQShning "Dresser-Rand" kompaniyasi uskunolari asosida zamonaviy kompressor stansiyasi ishga tushirildi. Mazkur stansiyaning qurilishi O'zbekiston neft-gaz sanoati tarixida muhim bosqich bo'lib, energetika sohasini modernizatsiya qilish yo'lida yangi davrni boshlab berdi. Loyihaning amalga

oshirilishida AQShning “Kellogg” hamda Yaponiyaning “Nisho Iwai” kompaniyalari bilan hamkorlik qilinib, xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha dastlabki amaliy tajriba shakllandi.

Mazkur hududda yuzlab quduqlardan sutkasiga o'rtacha 180 million kub metrdan ortiq gaz va neft qazib olindi. 3600 nafar ishchidan iborat jamoa qisqa muddatda — atigi besh oy ichida 15 milliard 876 million kub metr gaz, 1 million 670 ming kub metr neft, 791 tonna kondensat va 11 ming 530 tonna suyultirilgan gaz ishlab chiqardi [4]. Ushbu ko'rsatkichlar mustaqillik yillarida mamlakat energetika sanoatining jadal o'sishini hamda Muborak majmuasining strategik ahamiyatini yaqqol namoyon etadi.

1995 yilda “Muborakgaz” gaz konlari boshqarmasiga qarashli Muborak gaz konida faoliyat yuritgan tajribali operator Bo'ron Ruziev O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoniga binoan “O'zbekiston Qahramoni” unvoniga sazovor bo'ldi. B. Ruziev 1972 yildan buyon mazkur korxonada mehnat qilib, uzoq yillar davomida gaz va neft qazib chiqarish sohasida katta tajriba orttirgan, shuningdek, Muborak, Sho'rtepa va Shimoliy Maymanov konlarini o'zlashtirishda fidokorona mehnat qilgan mutaxassis sifatida tanilgan [5].

Mustaqillik davrining yangi bosqichida, 2000 yil 25 maydan boshlab Muborak gazni qayta ishlash zavodi “O'zgeoneftgaz qazib chiqarish” aksiyadorlik kompaniyasi tarkibidagi sho'ba-unitar korxonaga aylantirildi. Shu yili qayta ishlangan gaz hajmi 27 324 million kub metrni tashkil etgan bo'lsa, ishlab chiqarilgan oltingugurt 217,5 ming tonnani, barqaror kondensat 556 ming tonnani, suyuq gaz esa 13,5 ming tonnani tashkil etdi [6].

“Muborakneftgaz” unitar sho'ba korxonasi (UShK) 1998–2001 yillarda “Muborakneftgaz” neft va gaz konlari boshqarmasi sifatida faoliyat yuritgan. 2001 yil oxiridan 2005 yilgacha u “Muborakneftgaz” neft va gaz konlari unitar korxonasiga aylantirildi. 2005 yildan hozirgi kungacha esa korxona “Muborakneftgaz” UShK nomi bilan o'z faoliyatini davom ettirib kelmoqda. Mazkur korxona “O'zgeo burg'uneftgaz qazib chiqarish” aksiyadorlik kompaniyasiga bo'ysunadi. “Muborakneftgaz” UShKning asosiy faoliyati gaz qazib chiqarish, yig'ish, qayta ishlash hamda gaz, neft va kondensatni iste'molchilarga yetkazib berishdan iboratdir [7].

2006 yil 17 avgust sanasida “Muborakneftgaz” unitar korxonasi ISO 9001:2000 xalqaro sifat menejmenti tizimi standartlariga to'liq javob beruvchi korxona sifatida sertifikatga ega bo'ldi. Bu sertifikat korxonada joriy etilgan ishlab chiqarish sifati va boshqaruv tizimi xalqaro talablar darajasida yo'lga qo'yilganligini tasdiqlaydi. Muborak gazni qayta ishlash zavodi (MGQIZ) har yili 30 milliard kub metr gazni qayta ishlash quvvatiga ega edi. 2007 yildan boshlab zavod tomonidan ishlab chiqarilayotgan texnik oltingugurt ham xalqaro sifat menejmenti tizimi tomonidan sertifikatlandi.

Korxona faoliyati davomida barqaror gaz kondensati, suyuq uglevodorodli gazlar, texnik gazli oltingugurt kabi turli mahsulotlar ishlab chiqarilgan. Mazkur mahsulotlar mamlakat ichki ehtiyojlarini qondirish bilan birga, tashqi bozorlarga ham eksport qilindi. 2008 yilda “Muborakneftgaz” UShK tomonidan “Ko'kdumalok”, “Umid”, “Janubiy Kemachi”, “Samontepa” va “Pomuq” gaz konlarida umumiy uzunligi 108 kilometr ga teng bo'lgan quvurlarda payvandlash va montaj ishlari amalga oshirildi [8].

Korxona tasarrufidagi 31 ta quduqda neft va gaz mahsulotlari qazib chiqarish ishlari yo'lga qo'yilgan edi. Ushbu jarayonlarda montaj va texnik o'rnatish ishlari asosan “Muborakneftgazmontaj” (MNGM) tashkiloti tomonidan amalga oshirildi. Mazkur tashkilot 2008 yilda neft va gaz quvurlarini o'rnatish va montaj ishlari natijasida 63 million so'mlik daromad ko'rsatkichiga erishgan. 2007 yilda esa uning yillik daromadi 61 million so'mni tashkil etgan edi [9].

Keyingi yillarda viloyatda yangi neft va gaz konlarining o'zlashtirilishi, ishlab chiqarish hajmining ortishi natijasida MNGM tashkilotining moliyaviy ko'rsatkichlari yanada oshdi. Masalan, 2009 yilda tashkilotning yillik daromadi 69 million so'mni, 2010 yilda esa 70 million so'm atrofida bo'lgan. Shu yillarda MNGM asosan Shimoliy Sho'rtan va Janubiy Kemachi konlarida amalga oshirilayotgan qurilish-montaj ishlarida faol ishtirok etgan [10].

Tashkilotdagi ishchi-xodimlar soni ham izchil ortib bordi. 2005 yilda korxonada 1 566 nafar xodim mehnat qilgan bo'lsa, 2006 yilda ularning soni 1 677 nafarga, 2007 yilga kelib esa 1 788 nafarga yetdi. 2007 yilda ishchilarning mehnat sharoitlarini yaxshilash va mehnatni muhofaza qilish tadbirlari uchun 230 million so'm mablag' ajratilgan [11]. Bu esa MNGM faoliyatining ijtimoiy yo'nalishda ham barqaror rivojlanayotganini ko'rsatadi.

2011 yilda "O'zbekneftgaz" aksiyadorlik jamiyati tomonidan ishlab chiqilgan loyiha doirasida Muborak gazni qayta ishlash zavodida umumiy quvvati yiliga 6 milliard kub metr bo'lgan uchta (16, 17 va 18) universal blokdan iborat gazni oltingugurtdan tozalashning yettinchi bosqichi qurilishi rejalashtirildi. Loyiha pudratchilari sifatida "O'zbekneftgaz" AJning tarkibiy bo'linmalari ishtirok etdi. 2012 yil avgust oyi oxirida 18-blok ishga tushirilgan bo'lib, bu yirik sanoat kompleksining umumiy qiymati 244 million AQSh dollarini tashkil etdi [12].

Shuningdek, 2012 yilning to'rtinchi choragida "O'zbekneftgaz" AJ tomonidan yiliga 3 milliard kub metr tabiiy gaz ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan propan-butan aralashmasi qurilmasining (PBAQ) beshinchi bosqichi qurilishi ham muvaffaqiyatli yakunlandi. Mazkur loyiha korxona tomonidan qo'shimcha 50 ming tonna tabiiy gaz ishlab chiqarish imkonini berdi. Qurilishning moliyaviy ta'minoti to'liq "O'zbekneftgaz" AJ mablag'lari hisobidan amalga oshirilgan.

2012 yil mart oyida "O'zbekneftgaz" AJ tomonidan Muborak gazni qayta ishlash zavodini modernizatsiya qilishga qaratilgan yana bir yirik loyiha – qiymati 244 million AQSh dollari bo'lgan propan-butan aralashmasi qurilmasi (PBAQ) barpo etilishi davom ettirildi. Loyiha doirasida yiliga 12 milliard kub metr tabiiy gazni qayta ishlash imkoniyati yaratilib, 258 ming tonna suyuq gaz va 125 ming tonna gaz kondensati ishlab chiqarish rejalashtirildi. Mahsulotning 80 foizdan ortig'i eksportga yo'naltirildi. Qurilishning birinchi bosqichi 2011 yil oxirida yakunlangan.

Loyiha Xitoy Taraqqiyot bankining 85 million dollarlik krediti, O'zbekiston Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasining 55,4 million dollarlik moliyaviy ko'magi, O'zbekiston banklarining 50 million dollarlik kreditlari va "O'zbekneftgaz" AJning 53,6 million dollarlik o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtirildi [13]. Ushbu investitsion tashabbus mamlakat neft-gaz sanoatining modernizatsiyasi, xorijiy kapitalni jalb etish hamda eksport salohiyatini kengaytirish jarayonlarida muhim bosqich bo'ldi.

2012 yilning birinchi yarmida "O'zbekneftgaz" aksiyadorlik jamiyati (AJ) tomonidan Qashqadaryo viloyatidagi Muborak gazni qayta ishlash zavodi 171,8 million AQSh dollari miqdoridagi mablag' evaziga modernizatsiya qilindi. Ushbu modernizatsiya doirasida o'rnatilgan yangi texnologik agregatlar Buxoro viloyatidagi Xauzak–Shodi konlarida qazib olinayotgan gazni qayta ishlash jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qildi. Mazkur kon Rossiyaning "LUKOIL" kompaniyasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi bilan imzolangan investitsiya bitimi asosida o'zlashtirildi. "LUKOIL" kompaniyasi 2007 yil noyabr oyida konni ishga tushirgan bo'lib, 2010 yilga kelib qazib chiqarish hajmini 3 milliard kub metrga, 2012 yilda esa 4 milliard kub metrga yetkazishga erishdi [14].

2013 yil 26 aprel sanasida "O'rtabuloq" gaz-kondensat konida gaz bosimini oshiruvchi zamonaviy kompressor stansiyasi ishga tushirildi. Ushbu stansiya uchta yuqori quvvatli gaz haydash agregatidan iborat bo'lib, ular "Dresser-Rand" va "Caterpillar" kompaniyalari bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan. Har bir agregatning yiliga 7 million kub metr gaz haydash imkoniyati mavjud edi. Qurilishda "O'zneftgazqurilishiniinvest" AJ tarkibidagi "Buxoro gaz sanoat qurilish", "Muborakneftgazmontaj", "Toshkentneftgazqurilish" va "Janubgazqurilish" aksiyadorlik jamiyatlari hamda "O'zneftgazzanoatloyiha" va "O'zLITneftgaz" loyihalash institutlari mutaxassislari faol ishtirok etdilar [15].

"Muborakneftgaz" UShK tarkibidagi Shimoliy O'rtabuloq va Quruq konlarida neft qazib chiqarishni barqarorlashtirish va hajmini oshirish maqsadida so'nggi yillarda gaz-lift texnologiyasi joriy etildi. Ushbu usulda neft qazib olish jarayonida ajratilgan past bosimli yo'ldosh gazlar ilgari mash'alalarda yoqib yuborilgan bo'lsa, endilikda ularni qayta ishlash va

iste'molchilarga yetkazish yo'lga qo'yildi. Bu o'zgarish ekologik xavfsizlikni ta'minlash hamda tabiiy gazdan oqilona foydalanish siyosatining muhim natijasidir [16].

Mazkur jarayonni takomillashtirish maqsadida Xitoyning "Shandong Kerui Petroleum Equipment Co. Ltd." kompaniyasi bilan qiymati 14,3 million AQSh dollari bo'lgan shartnoma tuzildi. Ushbu bitim doirasida yuqori unumdorlikka ega Rotofleks chuqurlik nasoslari va tebranma qurilmalar xarid qilindi. 2012 yil davomida shartnomaning birinchi bosqichi asosida 10 dona nasos va irg'aluvchi qurilma keltirilib, Shimoliy O'rtabuloq koniga o'rnatildi. Natijada mash'alalarda yoqilayotgan yo'ldosh gaz hajmi keskin kamaydi hamda 116,7 million so'm qiymatidagi gaz iqtisod qilinib, xalq xo'jaligi iste'molchilariga yetkazildi [17].

Zamonaviy texnikalarni samarali ishlatish maqsadida korxonaning yetakchi mutaxassislari — B. Narziyev, E. Samadov, N. Qurbonov va J. Xalilovlar Xitoyga xizmat safariga yuborilib, u yerda nasos va texnik qurilmalar ishlab chiqarish jarayoni bilan tanishdilar va ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lib qaytdilar.

2014 yilda O'zbekistonda suyuq gaz ishlab chiqarish hajmi 2011 yilga nisbatan 2,3 barobar oshib, 587 ming tonnaga yetdi. Ushbu o'sish asosan Muborak gazni qayta ishlash zavodi hamda "Sho'rtaneftegaz" unitar korxonasida yangi qurilmalar ishga tushirilgani va mavjud ishlab chiqarish quvvatlari modernizatsiya qilingani bilan bog'liq edi. Suyultirilgan gaz ishlab chiqarishni kengaytirish loyihalariga jami 385 million AQSh dollari miqdorida investitsiya yo'naltirildi [18].

2019 yilgi investitsiya dasturi doirasida "Muborak gazni qayta ishlash zavodi" MChJda propan-butan aralashmasi olish qurilmasining yangi to'rtinchi liniyasi qurilib ishga tushirildi. Qurilmaning yillik ishlab chiqarish quvvati 38 ming tonna suyuq gazni tashkil etdi. Loyihaning umumiy qiymati 73 million AQSh dollariga teng bo'lib, uning 60,7 million dollarlik qismi o'zlashtirildi. Natijada 66 ta yangi ish o'рни yaratildi. Shu bilan birga, zavoddagi mavjud 1-, 2- va 3-liniyalar ham modernizatsiya qilindi. Mazkur tashabbus natijasida korxonaning suyuq gaz ishlab chiqarish hajmi 21 ming tonnaga oshdi va buning uchun 16,5 million AQSh dollari miqdorida investitsiya jalb qilindi [19].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 iyuldagi qaroriga binoan "Muborakneftgaz" mas'uliyati cheklangan jamiyati "O'zbekneftgaz" AJ tarkibida Muborak neft va gaz qazib chiqarish boshqarmasiga aylantirildi. Hozirda boshqarmaning asosiy faoliyati neft, gaz, gaz kondensati va suyuq gaz ishlab chiqarishdan iborat. Ishlab chiqarish infratuzilmasida jami 1 416 ta quduq, 11 ta kompressor stansiyasi, 14 ta asosiy gaz tozalash agregati, 255 ta o'lchov moslamasi mavjud. Shuningdek, 1 700 dan ortiq bosim apparatlari, 500 dan ziyod nasos stansiyalari va 15 ta kimyoviy laboratoriyalar faoliyat yuritmoqda. Korxona kuniga o'rtacha 320 tonna neft, 45,59 million kub metr gaz va 900 tonna kondensat ishlab chiqarmoqda. Ishlab chiqarilgan mahsulot 800 kilometr uzunlikdagi 13 ta tarmoqlar orqali Muborak gazni qayta ishlash zavodiga, suyuq uglevodorodlar esa Buxoro neftni qayta ishlash zavodiga yetkaziladi [20].

2018 yilda aholiga tabiiy gaz yetkazib berish maqsadida qurilgan gazni tozalash va suvdan ajratish bloki 2019 yilda to'liq ishga tushirildi. Ushbu inshoot orqali 7 670 metr gaz quvuri yotqizilib, 5 600 ta xonadonga jami 18 million kub metr tabiiy gaz yetkazib berildi. Bu ko'rsatkich boshqarmaning nafaqat sanoat, balki ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini ham yaqqol ko'rsatadi [21].

2020 yil 28 avgust kuni Muborak gazni qayta ishlash zavodida propan-butan aralashmasi ishlab chiqaruvchi qurilmaning 1-, 2-, 3-liniyalari modernizatsiyasi hamda 4-liniyaning qurilishi yakunlanib, foydalanishga topshirildi. Loyiha qiymati 75 million AQSh dollarini tashkil etib, natijada korxona yiliga qo'shimcha 62 ming tonna suyuq gaz va 22,5 ming tonna kondensat ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'ldi. Shu bilan birga, 100 ta yangi ish o'рни yaratildi. Qurilish ishlari mahalliy "Neftgazmontaj" korxonasi tomonidan bajarildi, texnologik jihozlar esa Germaniyaning "Linde" va "Grossmann", Ukrainadagi "Sumsk", "Motor Sich", "Turbogaz" zavodlari hamda mahalliy "O'zbekximmash", "Toshkent quvur zavodi", "O'zpromarm" korxonalari tomonidan yetkazib berildi [22].

Mazkur tadbirlar O'zbekistonning energetika mustaqilligini mustahkamlash, gazni chuqur qayta ishlash hajmini oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash yo'nalishida muhim tarixiy bosqich bo'lib xizmat qildi.

XULOSA

Mustaqillik davrida Muborak neft-gaz sanoatida amalga oshirilgan islohotlar O'zbekiston energetika tizimining mustahkamlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Korxona ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, energiya samaradorligini oshirish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va eksport salohiyatini kengaytirish yo'nalishlarida salmoqli natijalarga erishdi. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish va kadrlar salohiyatini oshirish orqali Muborak qayta ishlash zavodi nafaqat mintaqaviy, balki respublika miqyosidagi strategik sanoat markaziga aylandi. Kelajakda ushbu yo'nalishda ilmiy-texnik yangiliklarni kengroq joriy etish, energiya resurslarini qayta ishlash darajasini oshirish va ekologik barqarorlikni mustahkamlash mamlakat sanoat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Eshqulov F. Zalvorli odamlar – muvaffaqiyat mezonini // O'zbekiston yoqilg'i energetikasi, 2011 yil 27 sentyabr.
2. O'z MA, M-155-fond (O'zneftgazqurilishiniinvest), 1-ro'yxat, 61-ish, 101–108-varaqalar.
3. QVDA, 536-fond, 1-ro'yxat, 41-ish, 32–33-varaqalar.
4. Qum bo'hronlari bag'ridagi "mo'jiza" // O'zbekiston yoqilg'i energetikasi, 2004 yil.
5. Ruziev Bo'ron. O'zbekiston milliy ensikloped.. 7-jild. –T.: O'zME D'IN, 2004. –B. 402.
6. QVDA, 536-fond, 1-ro'yxat, 87-ish, 18–19-varaqalar.
7. QVDA, 536-fond, 1-ro'yxat, 585-ish, 34-varaq.
8. O'z MA, M-155-fond, 1-ro'yxat, 62-ish, 156–157-varaqalar.
9. O'z MA, M-155-fond, 1-ro'yxat, 17-ish, 211–214-varaqalar.
10. Eshqulov F. Zalvorli odamlar – muvaffaqiyat mezonini // O'zbekiston yoqilg'i energetikasi, 2011 yil 27 sentyabr.
11. Zavod quvvati sezilarli darajada ortadi // O'zbekiston yoqilg'i energetikasi, 2012 yil 15 sentyabr.
12. Muborak gazni qayta ishlash zavodi joriy arxivi ma'lumotlari.
13. Omonov O. O'rtabuloq gaz siquv kompressor stansiyasi ishga tushirildi // O'zbekiston yoqilg'i energetikasi, 2013 yil 4 may.
14. Muallifning shaxsiy muloqot materiallari, Husan Inoqov – korxonaning sobiq bo'lim boshlig'i, 2023 yil 23 yanvar.
15. Buxariyev Ya. Tabiiy gazni tejash uchun zamonaviy texnologiyalar qo'llanilmoqda // Qashqadaryo, 2013 yil 21 mart.
16. Muborak gazni qayta ishlash zavodi joriy arxivi ma'lumotlari.
17. Muallifning shaxsiy muloqot materiallari, Husan Inoqov – korxonaning sobiq bo'lim boshlig'i, 2023 yil 23 yanvar.
18. Muborak gazni qayta ishlash zavodi joriy arxivi ma'lumotlari.

TARIX DARSLARIDA MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKIL ETISH VA UNI NAZORAT QILISH USULLARI

Abdullayev Bahromjon Xoshimdjonovich

KUAF Taix va ijtimoiy fanlar kafedrasida katta o'qituvchisi

abdullayev.baxromjon.72@gmail.com telefon: +998936304030

Annotatsiya: ushbu maqolada tarix darslarida mustaqil ta'limni tashkil qilish va uni nazorat qilish usullari haqida fikr yuritiladi. Talabani mustaqil ishi (TMI) tagishli o'quv

rejadagi muayyan fanni o'zlashtirish uchun belgilangan o'quv ishlarning ajralmas qismi ekanligi fakt va misollar bilan ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: tarix fani, o'quv rejasi, o'quv materiallari, talabaning mustaqil ishi, konspekt, esse, referat, taqdimot.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы организации и контроля самостоятельной работы на уроках истории. На примерах и фактах предпринята попытка показать, что самостоятельная работа учащихся (СРУЗ) является неотъемлемой частью учебного комплекса по освоению предмета соответствующей учебной программы.

Ключевые слова: история, учебная программа, учебные материалы, самостоятельная работа учащихся, конспект, эссе, реферат, презентация.

Abstract: This article examines the organization and monitoring of independent work in history lessons. Using examples and facts, it attempts to demonstrate that student independent work (SIW) is an integral part of the curriculum's learning process.

Keywords: history, curriculum, teaching materials, student independent work, notes, essays, papers, presentations.

Tarix va hozirgi zamon voqeliklariga murojaat qilish bizning ijtimoiy tafakkurimizdan hayotni idrok etishning mavhum va aqidaparastlik qoliplarini yengib o'tishni, mustaqil fikr yuritish va ro'y berayotgan hodisalarni baholay olish qobiliyatini talab etdi.

Birinchi Prezidentimiz "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" nomli asarida: "Ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi - bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi" [1], - deb bekorga ta'kidlamagan edilar.

Shu bilan birga tarix fani va uning amaliyotida deyarli hal qiluvchi omil hisoblangan jarayon - umumta'lim maktablarda, kasb-hunar kollejlarda, oliy ta'lim muassasalarida talaba va o'quvchilarga mustaqil fikr yuritishga kam o'rgatilayotganligi, umumta'lim maktablarda, kasb-hunar kollejlardagi ta'lim-tarbiya jarayonida faqat o'qituvchi hukmronlik qilib, talaba va o'quvchilarning mustaqil tafakkur etish oqsoqlanib kelinayotganligi ta'kidlanib hozirda talaba va o'quvchilar bilan mustaqil ta'lim jarayoniga katta e'tibor qaratilgan.

Bakalavrning tayyorgarlik darajasiga qo'yilgan umumiy malaka talablarida tayyorlanayotgan kadrlar o'z sohasiga oid mustaqil qarorlarni qabul qila olishi, raqobatbardosh kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishi, o'z ishini ilmiy asosda tashkil etishi hamda mustaqil holda o'z bilim va malakasini oshirib borishi kabi xususiyatlarga ega bo'lishi qayd etilgan. Oliy ta'lim tizimida bu xususiyatlarga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlashda mustaqil ta'lim alohida o'rin egallaydi.

Ma'lumki, amaldagi bakalavriyat yo'nalishlarining o'quv rejalarida talabaning xaftalik o'quv yuklamasining 40 foizi auditoriya, 60 foizi mustaqil ta'lim soatlariga ajratilgan.

Talabaning mustaqil ishi (TMI) tagishli o'quv rejadagi muayyan fanni o'zlashtirish uchun belgilangan o'quv ishlarning ajralmas qismi bo'lib, u uslubiy va axborot resurslari bilan ta'minlanishi hamda reyting tizimi asosida baholanishi ko'rsatib o'tilgan.

Talaba mustaqil ishlari muayyan fandan o'quv dasturida keltirilgan o'quv ishlarining ma'lum qismi bo'lib, unga ajratilgan vaqt davomida rahbar-o'qituvchi maslahatlari asosida auditoriyada va auditoriyadan tashqarida talaba tomonidan bajariladi [5].

Talaba va o'quvchilarni mustaqil ishlarini tashkil etish va uni ilmiy-metodik jihatdan samarali boshqarish nafaqat ta'lim-tarbiya jarayonida, mubolag'asiz aytish mumkinki, yosh avlodni milliy mustaqilligimiz in'om etgan buyuk ne'mat - inson haq-huquqlarini tom ma'noda himoyalashni kafolatlash va uning o'z xohish istagi bilan ongli kasb tanlash va mustaqil Vatanimiz mustaqilligini mustahkamlashda o'z ulushini qo'shishida ham katta yaratuvchilik ahamiyat kasb etadi.

Mustaqil fikrlashni shakllantirishga ta'sir ko'rsatuvchi omillar haqida gap ketganda, albatga, bilish jarayonlariga ham to'htalib o'tish lozim bo'ladi. Qiziqish orqali insonda bilishga bo'lgan ehtiyoj paydo bo'ladi. Bilishga bo'lgan ehtiyoj o'sha ob'yekt haqida faol fikr yuritishni talab etadi. Fikrlash inson biror ob'yektning mohiyatini anglab yetganidagina, yuzaga keladi.

Tarixni anglash orqali huddi shunday inson mustaqil fikr yurita boshlaydi. Bu tarix fanining mustaqil fikrlashni shakllantirishdagi eng katta imkoniyatidir.

Xalqlar va ular madaniyatining abadiy yashashi haqida bildirilgan mazkur fikr tarixiy jarayonlarni chuqur anglab yetish natijasidir. Tarixiy haqiqatni chuqur anglab yetmaslik esa tor doiradagi hamda boshqalarga qaram bo'lib qolgan fikrlashni keltirib chiqaradi.

Ikkinchidan, mustaqil fikrlash uchun mavjud ma'lumotlarni har tomonlama tahlil qilish zarur. Tarix fani esa hozirgi kun nutqtai nazaridan bizdan millionlab yillar ilgari sodir bo'lgan voqealarni tahlil qilishni o'rgatadi va talab etadi.

Uchinchidan, mustaqil fikrlash inson o'z-o'zini anglaganda, o'zgalarning fikrlarini tushuna olganda, boshqalar bilan faol munosabatlarga kirishgandagina, yuzaga keladi. "O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi", "Tarixni anglash orqali hayotni anglash, insonning insonligini anglash tuyg'usi shakllanadi" deb bejiz aytilmagan.

To'rtinchidan, mustaqil fikrlar inson bahs-munozaralarga kirishganidagina tug'iladi, shakllanadi va rivojlanadi. O'tmish voqealari haqida bahs yuritganda, turli farazlar, qarashlar yuzaga kelishi, tabiiy. Biroq hamma ovozlari muhim, ularni eshita olish, to'g'ri xulosalarga kelish lozim.

Beshinchidan, mustaqil fikrlashning shakllanishida bilishga bo'lgan rag'bat kerak. Tarix fanida esa bu borada katta imkoniyatlar mavjud.

O'quv materialini yangiligining qiziqishga ta'siri hammaga ayon. O'quvchi uchun hali o'zi ko'rib yoki eshitib bilmagan har qanday narsa va hodisa yangi hisoblanadi. O'zi bilmagan yangi faktlar, hodisalar bilan tanishib, yangi axborot olib, o'quvchi tabiiyki, hayratlanish, quvonish hissini tuyadi.

O'quv materialini o'rganishda tarixiy yondashuv bilan darslarda qiziqish paydo bo'ladi. Chunki har bir narsa va hodisalar o'zining taraqqiyot jarayonida ma'lum bir davrlarni bosib o'tgan. Biror bir narsa yoki hodisa haqida gapirilganda, uning qanday paydo bo'lganligini bilish kishida, shu jumladan, o'quvchilarda qiziqish uyg'otadi. Bu esa, ayniqsa, fanlar tarixidagi yangi, noma'lum faktlar, olimlarning hayot va ijod yo'li, ilmiy xarakterdagi ma'lumot hamma vaqt o'quvchilarning diqqatini o'ziga tortadi.

Zamonaviy fan yutuqlarini ko'rsatish ham bilishga qiziqishni quvvatlaydi va mustahkamlaydi, u ham ajablanish, ham hurmat, ham inson ahlidan hayratlanish hissini keltirib chiqaradi. Afsus hamma vaqt ham o'quvchilarning bilishga qiziqishini mustahkamlash yetarlicha qo'llanilmayapti. Lekin barcha fanlardagi mavzularni zamonaviy fan yutuqlari bilan bog'lash imkoniyati mavjud. Ayniqsa, tarix darslarida zamonaviy fan yutuqlaridan foydalanish imkoniyatlari katta.

Hozirgi zamon tarix fanini o'qitishda ta'limning xilma-xil turlari (tushuntirishli, tushuntirishli-ko'rgazmali, muammoli, dasturlashgan, tabaqalashgan, masofali, modul-blokli)dan keng foydalanish imkoniyati mavjud. Ana shunday yondashish o'zida quyidagi afzalliklarni aks ettiradi: tarixiy voqea mazmunini o'zlashtirish jarayonida muhokama orqali faktlarni sharhlash va asoslash shaxsiy fikrlarni hosil qiladi. Bu esa, mustaqil fikrlashning natijasi sifatida voqea-hodisani tushuntirish-ning turli usullarini yuzaga keltiradi. Tarixiy voqealarni baholashning turli ko'rinishlari bilan tanishish o'quvchilarga ularni har tomonlama muhokama qilishga imkoniyat yaratadi. Ikkinchidan, ularni ko'p ovozli fikrlashga, o'tmish voqealari haqida bahs yuritganda, turli farazlar, qarashlar yuzaga kelishi, biroq hamma ovozlari muhimligi, ularni eshita olish lozimligiga o'rgatish kerak. Nihoyat, bunday "ko'p qirrali"lik tarixni muqobilik asosida tushunishni shakllantiradi.

Shu sababli tarixning serqirra mazmuni, uni o'rganishning o'ziga xos xususiyati o'qituvchi uchun o'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirishga katta imkoniyatlar ochadi.

Talaba va o'quvchilarning mustaqil bilim olish jarayonlarini tashkil etish va uni boshqarish - har bir tarix fani o'qituvchisi uchun mas'uliyatli va murakkab faoliyatdir. Faollik va mustaqillikni shakllantirish talaba va o'quvchilarning mustaqil fikrlashlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu masala har bir tarix fani o'qituvchisi oldidagi muhim masalalardandir.

Talaba va o'quvchilarda mustaqillikni shakllantirish to'g'risida fikr yuritilganda, o'zaro aloqador ikki jihatga e'tibor qaratish lozim. Birinchidan, talaba va o'quvchilarda bilim olishga bo'lgan ishtiyoqni kuchaytirish; bilimlarni mustaqil egallash, o'z dunyoqarashini shakllantirishga o'rgatishdan iborat bo'lsa, ikkinchidan, o'zlashtirgan bilimlarni amaliy mashg'ulotlar va mustaqil faoliyatda qo'llashga o'rgatishdan iboratdir [3].

Tarix ta'limi jarayonida talaba va o'quvchilar tomonidan egallagan bilimlarini amaliyotda qo'llash talaba va o'quvchilarning tarixiy tafakkurini shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Mustaqil ishlarni tashkil etishda texnologik yondashuv talaba va o'quvchilarda tarixiy tafakkurni barqaror ravishda rivojlantirishga imkon beradi, ularda fikrlash jarayonlarini tahlil qilish, taqqoslash, xulosa chiqarishning yaxlitligini ta'minlaydi.

Mustaqil ish talaba va o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish vositasi, ularda shaxs hususiyatlari sifatida faollik va mustaqillikni shakllantirish, aqliy qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatidir. Maktabga ilk bor qadam qo'ygan o'quvchi hali o'z faoliyati maqsadini mustaqil qo'ya olmaydi, o'z harakatlarini rejalashtirish, ularning amalga oshirilishiga tuzatishlar kiritish, natijalarni qo'yilgai maqsad bilan solishtirib ko'rishga kuchi yetmaydi.

Tarix ta'lim jarayonida u turli bilimlarni olish, o'quv topshiriqlarini bajarishga imkon beradigan mustaqillikning yetarlicha yuqori darajasiga erishishi kerak. Tarix darslari jarayonida talaba va o'quvchilar yangi bilimlar bilan tanishib, taqdim etilgan bilimlarni qabul qiladilar. Mustaqil qayta ishlashlari, anglashlari, shu asosda bilim, ko'nikma va malakalar hosil qiladi. Mustaqil ishning asosiy vazifasi yuqori bilimli shaxsni shakllantirishdir, chunki faqatgina mustaqil intellektual va ma'naviy faoliyat jarayonidagina inson rivojlanadi.

Tarix ta'limida talaba va o'quvchilarning mustaqil faoliyati: turli yondashuvlar tahlili mustaqil faoliyat tuzilishi "Mustaqillik" tushunchasi va uning vazifalari tarix fanidagi hodisalar ularni nafaqat ta'riflash va tushuntirishni, balki inson manfaatlarida bu hodisalarni, ularni o'zlashtirishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi. Shunday qilib, tarix fani yoki tarixiy hodisani o'rganishda biz, eng avvalo, u bilan tanishishimiz, uni yaxlit ko'rib chiqishimiz kerak. Uning har bir qismlari vazifasiga ko'ra o'zaro aloqadorligini aniqlash, keyin esa ta'rif berish kerak.

O'qituvchilar talaba va o'quvchilarning mustaqil bilim olishlari borasida yo'llanma berishlari, ularni aqliy mehnatni ilmiy tashkil etish malaka va ko'nikmalari bilan qurollantirishlari, ya'ni maqsad qo'ya olish, unga erishish vositalarini tanlay olishlariga ko'maklashishlari, talaba va o'quvchilar vaqtga nisbatan to'g'ri yo'nalish olgan holda o'z faoliyatlarini rejalashtirishlari talab etiladi.

Mustaqil ta'limni maqsadli tashkil qilish natijasida talabalarning bilimlarni faol va ongli o'zlashtirishlarini ta'minlash, shuningdek, ularni kasbiy faoliyatga keng tayyorlash hayotiy maqsadlarining aniq va to'g'ri shakllanishiga erishish mumkin.

Mustaqil ishlar samarali bo'lishi uchun talabalar quyidagilarga e'tibor qaratishlari lozim:

- mustaqil ish shaxsning o'z intellektual imkoniyatlarining kengaytirishida muhim o'rin tutishini;

- mustaqil ishni bajarish, ular dunyoqarashini, tafakkur tushunchalarini kengaytirishini anglashlari darkor.

Mustaqil ta'limda talaba axborotning asosiy qismini mustaqil o'zlashtiradi. Shuning uchun talabalarga mustaqil ishni to'g'ri rejalashtirishda va ish vaqtini unumli tashkil qilishda yordam berishi zarur [4].

Demak, mustaqil ish bu nafaqat talabaning ta'lim olishini tashkil etish usuli, balki eng kerakli jarayoning muhim zanjiridir. Bu zanjirni o'quv mashg'ulotlarining individual usuli sifatida ko'rish mumkin. Auditoriyada talabalar frontal usulda ishlashadi, berilayotgan ma'lumotlarni barcha talabalar bir xil vaqt ichida o'zlashtirishga harakat qilishadi, professor-o'qituvchilar esa nazorat qiladi. Kutubxonada ma'lumolarni o'rganish jarayoni boshqacha kechadi. Mustaqil ishni bajarish faoliyati auditoriyadagi faoliyatdan shu jihati bilan farq qiladiki, talaba o'z faoliyatini o'zi rejalashtiradi, o'zi yoqtiradigan usullar bilan o'z-o'zini baholaydi, nazorat qiladi, xohlagan vaqtni sarflab, mustaqil ishni bir necha marta takroran amaliyotda sinab ko'rish, nazariyani konspekt qilishi va lug'atlardan foydalanishi mumkin.

Yuqorida aygib o'tilgan talablarni bajarishda, formalizmga yo'l qo'ymaslik lozim. Ayrim holatda berilayotgan o'quv materiali talabalarga ortiqcha, boshqa holatda esa yetarli bo'lmay qolishi mumkin. Agar darsda berilayotgan malumotlar talabalar tomonidan chuqur anglangan va mustahkamlangan bo'lsa, unda mustaqil ish shart bo'lmay qoladi. Ta'lim muassasasining bosh tendensiyasi sifatida auditoriyada talaba vaqtni maksimal ishlatib, mustaqil ishni esa minimumga keltirishi deb qarash mumkin.

Shuni hisobga olish kerakki, ba'zi talabalar o'quv faoliyatga befarq, hatgo mustaqil ishni ham bajarmaydi. Bu vaziyatning sabablari turlicha bo'lishi mumkin. Professor-o'qituvchi bularni aniqlab oldini olish va bartaraf etishi shart bo'ladi. Mustaqil ishlarga bo'lgan talablarning biri ularni tartibli hamda ularni mustaqil bajarishdan iborat. Agar bilim mustaqil anglangan, his etilgan, qiyinchiliklarga duch kelib o'rganilgan bo'lsa, unda bu bilit to'la va chuqur o'zlashtirilgan bo'ladi. Bularning bari mustaqil ishni bajarish natijasida amalga oshadi. Bu o'z navbatida o'rganilayotgan fanga ma'suliyatlik, o'quv faoliyatiga ko'nikma, ish faoliyatini rejalashtirish, vaqtni tejab ishlash, o'z-o'zini nazorat qilish, korreksiya (xatolarni tuzatish) qilish va hokazolarga bog'liq ham bo'ladi [2].

Xulosa qilib aytganda, auditoriyada bajarilmaydigan mustaqil ishni kutubxonada, axborot resurs markazida bajarish mumkin. Mustaqil ishlar arxeologik qidiruvlar, arxiv hujjatlarini o'rganish, badiiy siyosiy adabiyotlarni tahlitl qilishdan iborat ham bo'lish mumkin. Shu bilan birga, konspekt tayyorlash, referat ustida ishlash ko'rinishida ham bo'lishi mumkin. Bu faoliyatlarning barchasi mustaqillikni talab qiladi. Shuning uchun o'quv mashg'ulotlari davomida bu jarayonlarni olib borish maqsadga muvofiq emas.

Mustaqil ishlash va mustaqil ta'lim talaba tomonidan doimiy aqliy faoliyat bilan shug'ullanishga bo'lgan ehtiyojni rivojlantiradi, talabalarni vaqtni tejab ishlatishga o'rgatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”. 2008. – С.62.
2. Абдалова С.Р. Талабаларнинг мустақил таълимини назорат қилиш йўллари. // Халқ таълими, № 1. 2008. – С.64.
3. Акрамова Г.Р. Ўқувчиларнинг мустақил билим олишларини ташкил этишнинг назарий асослари. // Халқ таълими, № 5. 2011. – С.57.
4. Исмаилова Ш. Олий таълимда талабалар мустақил таълимини ташкил қилишнинг услубий масалалари. // ТА'LIM MUAMMOLARI, № 3. 2009. – С.3.
5. Қаршибоев Х. Олий таълимда талабалар мустақил ишларини ташкил этиш. – // “ТА'LIM MUAMMOLARI”. № 4. 2009. – С.26.
6. Islamovna, K. G. (2025). Preparing Elementary Students for Emergencies – As a Pedagogical Problem. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 40, 169–172. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/329>
7. Islamovna, K. G. ., & Normamatovna, H. N. . (2025). Enhancing Students' Creative Thinking through International Studies Assignments. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 38, 217–221. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/210>
8. Xolmatova G. DUNYO ZAMONAVIY TA'LIMIDA MUSTAQIL O'QUV FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI // Interpretation and researches. – 2023. – T. 1. – №. 1.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA DAVOLASH MUASSASALARINI TIBBIYOT KADRLARI BILAN TA'MINLASH MUAMMOLARI

Turayev Murodulla

Axborot texnologiyalari va menejment assistent universiteti o'qituvchisi

murodullaturayev@gmail.com

Annotatsiya: Sovet hokimiyati yillarida O'zbekistonda oliy va o'rta ma'lumotli tibbiyot xodimlari tayyorlash, davolash muassasalarini kadrlar bilan ta'minlash yuzasidan qator chora-

tadbirlar olib borilib, ular soni yildan-yilga ko'paytirildi. O'zbekiston viloyatlaridan malaka oshirish kurslariga o'qishga yuborilganlar soni yildan-yilga ortib bordi.

Kalit so'zlar: tibbiy kadr, shifokorlar, umumiy amaliyot shifokorlari, qishloq vrachlik punktlari, feldsherlik-akusherlik punktlari, malaka, toifa

Аннотация: за годы советской власти в Узбекистане был проведен ряд мероприятий по подготовке медицинских работников с высшим и средним образованием, обеспечению лечебных учреждений кадрами, число которых из года в год увеличивалось. Из года в год увеличивалось количество направляемых на обучение на курсы повышения квалификации из регионов Узбекистана.

Ключевые слова: медицинский персонал, врачи, врачи общей практики, сельские врачебные пункты, фельдшерско-акушерские пункты, квалификация, категория

Annotation: during the years of Soviet power, a number of measures were carried out in Uzbekistan on the training of medical personnel with higher and secondary education, the staffing of treatment institutions, the number of which was increased from year to year. From the regions of Uzbekistan, the number of people sent to study for advanced training courses increased from year to year.

Keywords: medical cadre, doctors, general practitioners, rural doctor's office, paramedic-obstetric office, qualification, category

KIRISH

Ikkinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng dahshatli va og'ir sinovlardan biri bo'ldi. Urush nafaqat jang maydonlarida, balki orqa frontda — ayniqsa sog'liqni saqlash tizimida ham ulkan sinovlarni keltirib chiqardi. Frontdagi jarohatlangan jangchilar sonining ortishi, epidemiya va yuqumli kasalliklarning keng tarqalishi tibbiyot xodimlariga bo'lgan ehtiyojni keskin oshirdi. Shu davrda tibbiyot muassasalarini malakali shifokorlar, hamshiralalar va sanitar xodimlar bilan ta'minlash masalasi eng dolzarb muammolardan biriga aylandi.

Urush sharoitida ko'plab tibbiyot xodimlari frontga yuborilganligi sababli, orqa frontdagi davolash muassasalarida kadrlar tanqisligi sezildi. Natijada, tibbiyot sohasida tezkor tayyorlov kurslari tashkil etildi, talabalarning amaliyotlari front ehtiyojlariga yo'naltirildi va ayollar hamda yosh mutaxassislarining sog'liqni saqlash ishlaridagi roli ortdi. Ushbu mavzuda urush yillarida tibbiyot kadrlarini ta'minlashdagi muammolar, ularni hal etish yo'llari va bu jarayonning sog'liqni saqlash tizimiga ta'siri tahlil qilinadi.

Jamiyat va davlat taraqqiyoti ko'p jihatdan sohalarida faoliyat ko'rsatayotgan kadrlarga bog'liq bo'lib, ular muayyan sohasining asosiy tayanch nuqtalaridan biridir. Jumladan, ijtimoiy hayotda tibbiyot kadrlari muhim o'rin egallab, ular zimmasiga insonlar salomatligini saqlash, kasallanib qolganlarni davolashdek mas'uliyatli va sharaflı vazifa yuklanadi.

METODLAR VA METODOLOGIYA.

Sog'liqni saqlash ministrligi tomonidan tub erli aholi vakillarini tibbiyot oliy o'quv yurtlariga o'qishga jo'natish o'sha davrda etarlicha kun tartibiga qo'yilmadi. SHuning uchun viloyatlarda faoliyat ko'rsatayotgan kadrlarning juda ozchilik qismini mahalliy aholi vakillari tashkil etdi. 1942 yil 20 noyabrda O'zSSR Ministrlar Sovetining 2029-sonli "Qishloq joylarda ishchi posyolkalarida tibbiy xizmat xodimlarini bepul kvartira, elektroenergiya, issiqlik bilan ta'minlash haqida"gi qarori, 1943 yil 5 iyulda KPSS MK va SSSR Ministrlar Sovetining 517-sonli "Qishloq joylarda ishlayotgan vrachlar, o'rta tibbiy xizmat xodimlar, farmatsevtlarga kommunal imtiyozlar berish haqida"gi qarori qabul qilingan bo'lsa ham joylarda uning ijrosi to'la ta'minlanmadi. Qashqadaryo viloyatida 1944 yilda 128 nafar vrach shaxsiy uyda yashasa, 191 nafari kommunal uyda, 15 nafari uy-joyi yo'qligidan davolash muassasasida yashadi. Bu holat keyingi yillarda ham davom etdi [1]. Kommunal kvartiralarda, ijarada turuvchi vrachlarning yashash sharoitlari ancha og'ir bo'lib, ayrim tumanlarda 45 foizgina vrachlar turar joy bilan ta'minlangan edi. Kitob tumanida xizmat qilayotgan 57 vrachdan 22 tasi yashash joyiga ega bo'lmadi. Bu haqda o'sha davr matbuot sahifalarida shunday jumalarni uchratish mumkin: "Qishloqda xirurgiya, ginekologiya, bolalar kasalliklari, asab, ko'z va boshqa

kasalliklar yuzasidan maxsus yordamni uyushtirish ayniqsa nochoridir. O'rta malakali meditsina xodimlari ham sira talabga javob bermaydi"⁷ [2].

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Respublika bo'yicha sil kasalligi keng tarqalgan bo'lishiga qaramay, rentgenolog-vrachlar ozchilikni tashkil qildi. Masalan, 1944 yil Toshkent viloyati bo'yicha jami 27 ta rentgenolog bo'lib, ulardan faqat 8 tasi qishloq joylarda ish olib bordi[3]. 1943 yil O'zbekiston bo'yicha silga qarshi muassasalariga ftizator-vrachlar uchun ajratilgan shtatlarning 521 tasi kadrlar etishmasligi tufayli bo'sh qoldi. Bu sohada kadrlar tanqisligi ayniqsa Toshkent viloyatida, Qashqadaryo viloyatida, Farg'ona viloyatida, Sirdaryo viloyatida, Toshkent shahrida, Xorazm viloyatida kuchli bo'ldi. Bu borada QQ ASSRda ishlar yaxshi bo'lib, mavjud 83 ta shtatning faqat 4 tasiga kadrlar etishmadi[4].

O'zbekistonda o'rta tibbiyot xodimlarining aholi salomatligini saqlashdagi o'rni beqiyosdir. XX asrning 40-yillarida O'zbekistonda tibbiyotning 113 ta ixtisosligi bo'yicha o'rta tibbiyot xodimlari faoliyat yuritdi. Ular davolash jarayonining asosiy ijrochilari sifatida barcha davolash muassasalari xodimlarining katta qismini tashkil etdi. Vrachlar belgilagan davolash muolajalarining barchasi o'rta tibbiyot xodimlari tomonidan amalga oshirildi.

XX asr 40-yillarining ikkinchi yarmida mahalliy aholi hayotiga dunyoviy tibbiy yordam jadallik bilan kirib kelayotgan yillarda, Qashqadaryo viloyati sog'liqni saqlash ishi rivojiga o'zining munosib hissasini qo'shib kelgan fidoyi inson, vrach R. K. Qosimova o'z xotiralarida shunday yozadi: "Bu yillarda viloyatda mutaxassislar juda kam edi. Vaqti kelib ham pediatr, ham terapevt, ham epidemolog bo'lib ekspeditsiyalarda ishtirok etishga to'g'ri keldi. Aholining sanitariya madaniyatini ko'tarish, bemorlarni kasalxonalarga yotqizish, epidemiya o'choqlarni tugatish, FAPlarni tashkil etish kabi muhim muammolarni hal etish zarur edi" [5].

Tibbiy xizmat xodimlari ayniqsa qishloqlarda epidemiyalarni tugatish, emlashlar o'tkazish jarayonida barcha qiyinchiliklarga bardosh berib, o'z xizmat burchlarini ado etdilar. Bu haqda ko'p yillar Qarshi shahar shifoxonasida sanitarka, keyinchalik hamshira bo'lib xizmat qilgan A. R. Chulkova quyidagilarni bayon qiladi: "Qishloq aholisini emlashda ko'p qiyinchiliklarni boshdan o'tkazdik. Biz yaqinlashishimiz bilan kishilar eshiklarini qattiq yopib, uyga kirishimizga yo'l qo'yishmasdi. Emlashdan bosh tortib, bergan dorilarimizni ulotqirib yubordilar" [6].

XX asrning 40-yillaridan boshlab tibbiy xizmat ancha yaxshilanib, mutaxassis terapevtlar, ftizatorlar, pediatrlar, akusher-ginekologlar, psixiatrlar, okulistlar, kardiologlar, jarrohlar aholiga malakali tibbiy yordam ko'rsatib keldi. O'tgan davr mobaynida O'zbekiston viloyatlarida terapiya xizmati ko'p yillik amaliy tajribaga ega bo'ldi. Ilg'or terapevtlar zamonaviy tibbiyot usullaridan keng foydalanib, mazkur sohani rivojlantirishga o'zlarining bor kuch va g'ayratlarini sarfladilar.

O'zbekistonda sovet davrida oqko'ngil, fidoyi tibbiyot xodimlari bilan birga o'z vazifasiga sovuqqon, ta'magir, mas'uliyatsiz xodimlar ham uchrab turganki, ular ustidan yuqori tashkilotlarga tez-tez arz va shikoyat xatlar kelib turgan. Masalan, Buxoro viloyatida 1941 yilning dastlabki 8 oyida aholidan tibbiy xizmat xodimlari ustidan 100 dan ortiq shikoyat arizalari tushgan. Viloyatning Karmana tumani shifoxonasi bosh vrachi vazifasiga Osetrov tayinlanib, u o'z xizmat vazifasini halol bajarmaganligi uchun bir necha oy ishlaganidan so'ng ishdan bo'shatildi. Shuningdek, Buxoro viloyati shifoxonasi bosh vrachi Aminov, viloyat sil kasalligi dispanserisi bosh vrachi Leviev, Buxoro shahar sog'liqni saqlash bo'limi mudiri Rahmonovlar faoliyati tekshirilganda yuqoridagi kamchiliklar aniqlanadi[7].

Buxoro viloyati sog'liqni saqlash bo'limlari faoliyatidagi eng qoniqarsiz holat tibbiyot kadrlar bilan olib borilayotgan ishlarning talab darajasida emasligida namoyon bo'ldi. 1941 yil 26 sentyabrda Buxoro viloyati Xalq deputatlari Kengashida "Sog'liqni saqlash sohasining ahvoli" masalasi muhokama etilib, unda quyidagi kamchiliklar qayd etiladi: sog'liqni saqlash bo'limi shahar va tuman ijroiya komitetlari tibbiyot kadrlari tarbiyalash ishlariga kerakli e'tibor

⁷ Зоҳидов Ҳ. Аҳолига медицина хизмати яхшилаётлик // Қизил Ўзбекистон, 1947, 23 июль. № 144. – Б. 2.

qaratilmayotganligi, joylarda va davolash muassasalarida rahbarlar malakasini oshirish ishlari yo'lga qo'yilmaganligi, tibbiyot kadrlarining ilg'or tajribalarini qo'llash va o'zaro tajriba almashish maqsadida anjuman va seminarlar tashkil etilmayotganligi kabilar shular jumlasidandir. Yig'ilishda tibbiyot xodimlari malakasi oshirish ishlarining nochorligi, kadrlar qo'nimsizligining yuqori darajada ekanligi ham aytib o'tildi. 1941 yilning dastlabki olti oyida viloyat davolash muassasalaridan 53 nafar vrach boshqa viloyatlarga ishga ketadi. Buxoro, G'ijduvon, Romitan, Konimex tumanlari davolash muassasalari xodimlari uchun yaratilgan maishiy sharoitlarning qoniqarsiz ahvoli tilga olinadi[8].

1944 yil Andijon viloyati davolash muassasalari xodimlari ustidan 90 ta ariza va shikoyat tushadi[9]. Ariza va shikoyatlar mazmuni turlicha bo'ldi. Ularning ba'zilarida vrachlarning qo'pol muomalasidan, ba'zilarida ko'rsatilayotgan tibbiy xizmat sifatining qoniqarsizligidan arz qilingan. 1944 yil 18 iyulda Qashqadaryo viloyati partiya komiteti yig'ilishida sog'liqni saqlash tizimida foliyat yuritayotgan tibbiyot xodimlarining o'z vazifalariga munosabati va vrachlik etikasi, kasb mahorati kabi masalalari muhokamaga qo'yildi. Yig'ilishda vrachlarning kasbiy malaka va tajribalarining kamligi tufayli bemorlarga noto'g'ri tashxis qo'yilayotganligi, ular orasida poraxo'rlik, davlat mulkini talon-taroj qilish holatlari ko'payayotganligi ta'kidlandi[10]. Viloyatda 1943-1944 yillarda turli qonunbuzarlikka yo'l qo'ygan 24 nafar vrach ustidan jinoiy ish qo'zg'atilgan[11].

1944 yil O'zbekiston respublikasi Ministrlar Sovetining "O'zbekiston sog'liqni saqlash ministrligi tizimida kadrlar bilan ishlash haqida"gi qarori qabul qilindi. Qarorda ayrim tibbiy jamoalarda xodimlarning o'z xizmat vazifasini bajarishga mas'uliyatsizlik hamda sovuqqonlik bilan munosabatda bo'layotganliklari, ularning poraxo'rlik, olib sotarlik, davlat mulkini talon-taroj qilish kabi xatti-harakatlari qattiq tanqid qilindi. Uning oldini olishga doir tegishli tadbirlar ishlab chiqildi[12]. Ammo kutilgan natijalarga erishilmadi. 1945 yilda Ittifoqda vrachlarning o'rtacha maoshi 193, 5 rublni tashkil etgan bo'lsa, 1944 yili 243, 1 rublga to'g'ri keldi. Shu yili xalq xo'jaligida mehnat qilgan oddiy ishchi va xizmatchining o'rtacha oylik maoshi 240, 4 rublni tashkil qildi[13]. Tibbiyot xodimlarini rag'batlantirish, ularning kasb mahorati va shaxsiy qobiliyatlarini munosib taqdirlashga etarli e'tibor berilmadi. Tajribali, fidoyi vrach ham, nomigagina ishga kelib ketadigan vrach ham bir xil maosh oldi. Shu holat yildan-yilga tibbiy xizmatchilar orasida poraxo'rlik va o'z ishiga sovuqqonlik munosabatlarini kuchaytirdi.

O'zbekistonning deyarli barcha viloyatlarida ko'p hollarda sog'liqni saqlash tizimi rahbarligiga amaliy tajriba qobiliyatiga ega bo'lmagan kishilar qo'yildi.

Xullas, O'zbekistonda davolash muassasalarini tibbiy kadrlar bilan ta'minlash, tibbiyotning turli ixtisosliklari bo'yicha mutaxassislar tayyorlash, tibbiyot kadrlari malakasini oshirish yuzasidan qator amaliy ishlar bajarilib, ko'plab yutuqlar qo'lga kiritilsa-da, ammo bu boradagi ko'rsatkichlar Ittifoqdosh respublikalar bilan taqqosiy tahlil etilganda, o'rtada katta tafovut mavjudligi va viloyatlari davolash muassasalari tibbiyot kadrlari bilan ta'minlash darajasi markaziy hududlarga nisbatan bir necha marta orqadaligi aniqlandi. O'zbekiston davolash muassasalarining aksariyati oliy ma'lumotli tibbiyot kadrlari bilan ta'minlanmaganligi tufayli bemorlarni o'rta tibbiyot xodimlari qabul qildi. Bundan tashqari tibbiyotning turli ixtisosliklari bo'yicha, ya'ni pediatriya, akusher-ginekologiya, ftiziator, venerologiya yo'nalishi mutaxassislari tanqisligi sababli teri-tanosil kasalliklarini akusher-ginekolog, sil kasallarini venerolog qabul qilish holatlari uchrab turdi.

Tibbiyot kadrlarining ba'zilarida kasb mahoratining etishmasligi, bilim va tajribalari zamon talablariga muvofiq emasligi, o'z vazifalariga mas'uliyatsizlik va sovuqqonlik bilan yondashganliklari, ular o'rtasida poraxo'rlik va ta'magarlikning avj olishi davolash ishi sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, bu holat bemorlarning ko'plab arz xatlari va shikoyatlariga sabab bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Қашқадарё вилояти Давлат архиви, 193-фонд, 1-руйхат, 144-йиғма жилд, 109-варақ, 211-йиғма жилд, 1-5-варақлар.

2. Зоҳидов Ҳ. Аҳолига медицина хизматини яхшилашлик // Қизил Ўзбекистон, 1947, 23 июль. № 144. – Б. 2.
3. ЎЗР ИТТХМДА, 1-фонд, 9-рўйхат, 1022-йиғма жилд, 3-варақ.
4. ЎЗР МДА, Р-837-фонд, 41-рўйхат, 1766-йиғма жилд, 323-варақ.
5. Вафакулов Б. Здравоохранение Кашкадарьинской области за 50 лет. – С. 38.
6. Вафакулов Б. Здравоохранение Кашкадарьинской области за 50 лет. – С. 38.
7. Бухоро вилояти Давлат архиви, 1023-фонд, 1-рўйхат, 614-йиғма жилд, 23-варақ.
8. Бухоро вилояти Давлат архиви, 1023-фонд, 1-рўйхат, 614-йиғма жилд, 42-варақ.
9. Андижон вилояти Давлат архиви, 607-фонд, 1-рўйхат, 381-йиғма жилд, 10-варақ.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA SOG'LIQNI SAQLASH SOHASI FAOLIYATINING FRONT EHTIYOJLARI TOMON YO'NALTIRILISHI

Turayev Murodulla

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti assistent o'qituvchisi

murodullaturayev@gmail.com

Annotatsiya: Urush yillarida O'zbekistonning tibbiyot tizimi muhim o'zgarishlarga duch keldi. Urush yillari yirik korxonalar qoshida tibbiy sanitariya qismi (MSCH) va sog'lomlashtirish punktlari tashkil etildi. Urush yillarida O'zbekistonning tibbiyot tizimi muhim o'zgarishlarga duch keldi. 1941-yilda O'zbekistonda 368 ta kasalxona va 19,498 ta davolash o'rinlari mavjud bo'lib, ushbu davrda tibbiyot xodimlari soni 2,561 nafarni tashkil etgan.

Kalit so'zlar: tibbiy kadr, shifokorlar, umumiy amaliyot shifokorlari, qishloq vrachlik punktlari, feldsherlik-akusherlik punktlari, malaka, toifa

Аннотация: В годы войны медицинская система Узбекистана претерпела значительные изменения. В годы войны при крупных предприятиях были созданы медицинская санитарная часть (МСЧ) и оздоровительные пункты. В годы войны медицинская система Узбекистана претерпела значительные изменения. В 1941 году в Узбекистане насчитывалось 368 больниц и 19 498 лечебных коек, а численность медицинского персонала в этот период составляла 2561 человек

Ключевые слова: медицинский персонал, врачи, врачи общей практики, сельские врачебные пункты, фельдшерско-акушерские пункты, квалификация, категория. нужно перевести на русский язык

KIRISH

Ikkinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng dahshatli va keng ko'lamli urushlardan biri bo'lib, u nafaqat siyosiy va harbiy sohalarga, balki ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Urush yillarida millionlab insonlar frontda jang qilgan, tinch aholining esa kundalik hayoti urush ehtiyojlariga bo'ysundirilgan. Ayniqsa, sog'liqni saqlash tizimi bu davrda nihoyatda muhim ahamiyat kasb etgan.

Shifokorlar, hamshiralar, feldsherlar va tibbiy xodimlar front chizig'ida va orqa frontda tinimsiz mehnat qilib, yarador askarlarni davolash, yuqumli kasalliklarning oldini olish, sanitariya-gigiyena sharoitlarini yaxshilash yo'lida katta fidoyilik namunasini ko'rsatganlar. Shu bois, Ikkinchi jahon urushi yillarida sog'liqni saqlash sohasining butun faoliyati front ehtiyojlariga yo'naltirildi.

Mazkur mavzuda o'sha davr tibbiyot tizimining tashkil etilishi, tibbiy xodimlarning faoliyati, sog'lomlashtirish choralari hamda urush sharoitida aholini tibbiy himoya qilish masalalari tahlil qilinadi.

Urush davrida mamlakatimizda yuzaga kelgan turli muammolar, jumladan, tibbiyot tizimidagi o'zgarishlar, shifoxonalar sonining ortishi va davolash o'rinlarining ko'payishi kabi masalalar, nafaqat tibbiyot sohasidagi rivojlanishni, balki xalqimizning jasorati va muammolarga qarshi kurashish qobiliyatini ham aks ettiradi.

Urush yillarida O'zbekistonning tibbiyot tizimi muhim o'zgarishlarga duch keldi. 1941-yilda O'zbekistonda 368 ta kasalxona va 19,498 ta davolash o'rinlari mavjud bo'lib, ushbu davrda tibbiyot xodimlari soni 2,561 nafarni tashkil etgan. 1945-yilga kelib, O'zbekistondagi shifoxonalar soni 481 taga yetdi va davolash o'rinlari 24,848 taga ko'paydi. Vrachlar soni esa 2,984 nafarni tashkil etdi. Ushbu ma'lumotlar tibbiyot sohasidagi o'sish va rivojlanishni, shuningdek, urushning tibbiyot tizimiga ta'sirini ko'rsatadi[1].

METODLAR VA METODOLOGIYA.

Qoida bo'yicha harbiy gospitallar asosan temir yo'l yaqinidagi shahar hududlariga joylashtirildi va gospitallar faoliyatiga respublika Sog'liqni saqlash xalq komissari o'rinbosari B. I. Berliner rahbarlik qildi. Gospitallar uchun maktab va institut, klub va teatr binolari bo'shatib berildi. 1941 yilning dekabrda respublikada 96 ta evakuatsiya qilingan gospitallar bo'lib, ularda 31700 davolash o'rni mavjud edi. 1942 yilning oxiriga kelib O'zbekistonda 113 ta harbiy gospital va ularda 39140 ta davolash o'rni ishlab turdi. Harbiy gospitallarda 1941 yil oktyabridan 1945 yil 1 iyuliga qadar 164 ming 382 nafar yarador askar va zobitlar davolandi[2].

Harbiy gospitallar asosan Toshkent va Samarqand shaharlarida joylashtirilib, ularning har biriga 20 tadan[3], Farg'ona viloyatida esa 16 ta shunday davolash muassasasi faoliyat olib bordi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Andijon viloyatida 1941 yili 5 ta harbiy gospital tashkil etilib, keyingi yillarda ular 10 ta bo'ldi. Shahardagi madaniy-ma'rifiy muassasalarning binolari ularga berildi. Toshkent shahrida mamlakatdagi yirik hisoblangan ko'z kasalliklari gospitali tashkil etilib, unda taniqli akademik V. P. Filatov faoliyat ko'rsatdi[4]. Urush yillari Ukraina ko'z kasalligi ilmiy-tadqiqot instituti akademigi, sohaning mamlakatdai etuk mutaxassislaridan V. P. Filatov Toshkent shahrida, xarbiy-tibbiy akademiyaning ko'z kasalliklari klinikasi professori B. L. Polyak, professor V. N. Arxangelskiylar Samarqandda, Moskva meditsina institutining ko'z kasalliklari klinikasi professori M. Ya. Fradkin Farg'onada faoliyat olib bordi.

Urush yillari yirik korxonalar qoshida tibbiy sanitariya qismi (MSCH) va sog'lomlashtirish punktlari tashkil etildi. Masalan, 1942 yili tibbiy sanitariya qismlarida 342 nafar shifokor va 605 nafar o'rta tibbiyot xodimlari faoliyat olib bordi[5]. O'rta Osiyodagi yirik gidroelektrostansiya–Farhod GES qurilishi boshlanish bilan quruvchilarga tibbiy yordam ko'rsatish maqsadida tibbiy sanitariya qismi tashkil etildi. Uning tarkibida 250 o'rinli shifoxona, poliklinika va mustaqil sanitariya-epidemiya stansiyasi faoliyat olib bordi. Bundan tashqari qurilish maydonida vrachlik uchastkalari va bezgakka qarshi punktlar ishlab turdi[5].

1944 yil 8 iyunda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining "Homilador ayollarga, ko'p bolali ayollarga va yolg'iz onalarga davlat yordami ko'rsatish, onalik va bolalikni himoya etishni kuchaytirish", "Qahramon ona" faxriy unvonini joriy etish, "Onalik shuhrati" ordeni va "Onalik" medalini ta'sis etish to'g'risida"gi farmoni e'lon qilindi[6]. Ushbu farmonda ko'p bolali onalarga beriladigan imtiyozlar, frontda halok bo'lgan jangchilarning bolalariga yordam haqida ham gapirilib, yolg'iz onalarga nafaqalar bola 12 yoshga to'lgunga qadar beriladigan bo'ldi. Shuningdek, hujjatda yolg'iz onalar bolalarini davlat muassasalariga joylashtirishi va davlat hisobidan boqishi, yosh go'dakli onalarni tungi ishlarga jalb etishni taqiqlash haqida ham gapirildi[6]. Belgilangan chora-tadbirlarga qaramay onalik va bolalikni himoya qilish borasidagi ishlarni ijobiy baholab bo'lmaydi. Chunki urush yillari bolalarning turli yuqumli kasalliklarga chalinishi va o'limi ko'payib bordi. 1941 yil oktyabrda SSSR Davlat Mudofaa Komitetining "Mamlakatda epidemiya kasalliklari bo'yicha aholini ogohlantirish va ularga qarshi kurash" tadbirlari yuzasidan maxsus qarori qabul qilindi. O'zbekiston sharoitida urush yillari epidemiyalarga qarshi kurash tadbirlari og'ir sharoitlarda olib borildi. Evakuatsiya qilinganlarning aksariyati aholi turar joy binolariga joylashtirildi. Aholi yashash punktlarida odam sonining ortishi tufayli shaharlarda sanitariya holati yomonlashdi va turli yuqumli kasalliklar epidemiyasi tarqalishining xavfi kuchaydi. Noqulay vaziyat hisobga olinib, joylarda epidemiyaga qarshi kurash favqulodda komissiyalari tuzildi.

O'zbekistonda urush sharoitida ham bezgak kasalligi profilaktikasi bo'yicha ba'zi chora-tadbirlar olib borildi. 1943 yil 13 martda Farg'ona viloyati ijroiya komitetining "Farg'ona viloyatida 1943 yilda bezgakka qarshi kurash bo'yicha sanitariya-gidrotexnik tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi[7]. Ushbu hujjatda viloyat hududida mart-aprel oylarida barcha suv havzalarini, xususan, sug'orish va zovur tarmoqlarini tozalash, Farg'ona, Qo'qon va Marg'ilon shaharlarida ariqlarni ochish va ularda suvning doimiy oqishini yo'lga qo'yish hamda bu ishlarning barchasini hashar yo'li bilan amalga oshirish belgilab qo'yildi.

Urush yillari Buxoroda ham bezgak kasalligiga qarshi kurash tadbirlari olib borildi. 1942-1943 yillar davomida G'ijduvon, Sverdlov, Shofirkon tumanlarida suv havzalari, sug'orish tarmoqlari va zovurlarni tozalash ishi yaxshi yo'lga qo'yildi. G'ijduvon tumanidagi Mavlon, Xalaki zovurlari to'la tozalandi[8].

Bezgakka qarshi kurash muassasalari ishini tashkil etish borasida respublikaning turli hududlarida olib borilgan chora-tadbirlar qoniqarsiz ahvolda bo'ldi. Masalan, 1943 yil may kunlari Namangan viloyati Pop tumani tropstansiyasi tekshirilganida qator xatoliklar aniqlanadi. Bu davrda tuman tropstansiyasini Yambulaton boshqarib, u olib borilgan ishlarning qoniqarsizligi yuzasidan ogohlantirilishiga qaramasdan, bezgakka qarshi kurash tadbirlarini uyushtirmagan. Suu bois Yambulaton ishidan olinib, ishi prokuraturaga topshiriladi. Pop tumanidagi ba'zi aholi punktlarida bezgak kasalligi epidemiya xarakteriga ega bo'ldi. Masalan, tumanning "Gulbog'" sovxozida shunday holat qayd etiladi. Andijon viloyatida ham bu kasallik yildan-yilga ortib bordi. Viloyatda 1941 yili bezgak bilan 15369 kishi, 1942 yili 31332 kishi ro'yxatga olinadi. Kasallik Andijon shahrida, Lenin, Marhamat, Jalolquduq, Paxtaobod, Oltinko'l, Voroshilov tumanlarida keng yoyilib, epidemiya yoz va kuz oylarida avj oldi.

Urush yillarida O'zbekistonda yuqumli kasalliklar bilan birga ijtimoiy kasalliklar ham ko'paydi. Oddiy aholi moddiy turmush sharoitlari nihoyatda nochorlashdi. Ayniqsa bu davrda kolxozchilarning moddiy ahvoli og'ir edi. Masalan, Toshkent viloyati Xovos tumani Frunze nomli kolxoz a'zolarining moddiy ahvoli tahlil etilganda, juda nochor holat namoyon bo'ladi. Kolxoz a'zolari asosan qishloqlarda yashasalarda, 40 foiz oilalarda umuman chorva bo'lmagan. Iqtisodiy nochorlik tufayli qo'y va katta qora mollar so'yilgan yoki sotib yuborilgan. 1942 yili 25 foiz kolxozchilar mehnat haqlarini, 20 foizi mehnat ish kunlariga olishi lozim bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarini ololmaganlar. Kolxozchilarning turmush sharoitidagi nochorlik, oziq-ovqat ta'minotining umuman talabga javob bermaganligi tufayli ular orasida jismoniy zaiflik, to'yib ovqat emaslik holatlari turli kasalliklarning tarqalishiga va ularning ko'payishiga sabab bo'ldi. 1942 yilning dekabr oyida shu kolxozning o'zida 20 kishi yuqorida ta'kidlangan omillar sababli vafot etdi[9].

1945 yil Shimoliy Orolbo'yi hududlarida o'lat (chuma) epidemiyasi kelib chiqadi. Epidemiyaning kelib chiqishiga Orolning shimoli-g'arbida joylashgan Akbasti posyolkasi aholisi o'lat bilan kasallangan tuya go'shtini iste'mol qilganliklari tufayli kelib chiqqanligi aniqlanadi. O'lat bilan kasallangan tuya go'shtini iste'mol qilgan 12 nafar kishi birinchi kuni vafot etadi[10]. Kasallik Oqquduq, Avan posyolkalariga ham tarqaladi. 1945 yilning avgustidan oktyabrigacha 5 ta aholi punkti o'lat bilan zararlanib, 127 nafar kishi vafot etadi[11].

Saninstruktor S. Muhammedov va harbiy feldsher R. B. Shagnahmetovlar 1941 yil Moskva va 1943 yil Stalingrad mudofaasida ishtirok etib, ko'rsatgan qahramonligi va jasorati uchun Lenin ordeni, saninstruktor R. S. Rustambekov va K. T. Bulatov "Shuhrat" ordeni, saninstruktor M. Ahmedov va O. Alievlar "Qizil bayroq" ordeni bilan taqdirlandi[7].

A. Mansurov G'arbiy front tarkibidagi 342-o'qchi diviziyasida Moskvaning janub tomonidagi janglarda qahramonona ishtirok etdi. Harbiy vrach A. Mansurov ordinator-jarroh sifatida murakkab operatsiyalarda qatnashib, bir necha yuzlab jangchilarning hayotini saqlab qoldi. U Berlin va Praga shaharlarini ozod etishda ham qatnashdi va ko'rsatgan jasorati uchun ikki marta «Qizil Yulduz» ordeni bilan mukofotlandi.

M. Ashrapova marshal A. A. Grechko qo'mondonligidagi 1-gvardiyachi armiyaning 155-o'qchi diviziyasidagi 786-polkda harbiy vrach sifatida faoliyat olib bordi. Keyinchalik Kursk

yaqinidagi harbiy gospitalda jarroh bo'lib ishlab, 200 dan ortiq operatsiyalarni muvaffaqiyatli bajardi. U ko'rsatgan xizmatlari uchun "Qizil Yulduz" ordeni bilan mukofotlandi[13]. Gospitallarda xizmat qilgan bir guruh tibbiyot xodimlari orden va medallar bilan taqdirlandilar. 1943 yil R. R. Farhodi va L. M. Obuxovlar "Mehnatda o'rnak ko'rsatgani uchun" ordeni bilan, V. F. Medvedko "Hurmat belgisi" ordeni bilan taqdirlandi[14].

Xullas, Ikkinchi jahon urushi yillarida sog'liqni saqlash sohasi faoliyati ham front ehtiyojlari tomon yo'naltirilib, uning zimmasiga g'arbdan evakuatsiya qilingan harbiy gospitallarni joylashtirish, epidemiyalarning oldini olish, sanitariya-profilaktika ishlarini jonlantirish, davolash muassasalari ishini yo'lga qo'yish kabi murakkab vazifalarning yuklanishi, bu esa tibbiy xodimlar ishini yanada og'irlashtirganligi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Советское здравоохранение. – 1975. – № 10. – С. 68.
2. *Азляров А. В.* Узбекистан на исцеление направляли раненых со всех фронтов // Правда Востока, 10 мая 2005 г.
3. Хотира. Тошкент шахри. 1-китоб. – Тошкент, 1994. – Б. 9; Хотира. Самарканд вилояти. 1-китоб. – Тошкент, 1994. – Б. 9.
4. *Литвиненко П. М.* О героизме медиков в годы Великой Отечественной войны // Медицинский журнал Узбекистана. – 1985. – № 5. – С. 7.
5. *Махмудов М., Умирзаков Б. Х.* Здравоохранение Узбекистана (Исторический очерк). – Ташкент, 1991. – С. 43.
6. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов. Под редакцией Барсукова Д. Д. Кизвинского. – М.: Медицина, 1977. – С. 422-423.
7. ЎЗР ИТТХМДА, 1-фонд, 3-руйхат, 479-йиғма жилд, 16-варак.
8. *Агзамходжаев С. А.* Медики Узбекистана в годы Великой Отечественной войны // Советской здравоохранение. – М.: Медицина. 1975. № 10. – С. 67.
9. ЎЗР ИТТМДА, 3-фонд, 1-руйхат, 9338-йиғма жилд, 4-варак.
10. *Аллаберганов К.* История организации профилактики чумы в Каракалпакстане в XX веке. Дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 2001. – . 46.
11. *Ривкус Ю. З., Наумов А. В., Хотько Н. И., Гельдыев А.* Эпидемиология и профилактика чумы. – Ашгабат: Матарыф. 1992. – С. 108.
12. Ўзбекистонлик шифокорлар Улуғ Ватан уруши йилларида. – Ташкент: Ибн Сино, 1991. – Б.70 – 73.
13. Фашизм устидан қозонилган ғалабада Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси (1941-1945 йй.) // Илмий – назарий конференция материаллари. – Тошкент, 1996. – Б. 73.
14. Самарқанд тиббиёти тарихи. 1-китоб. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 152.

O'ZBEKISTONDA MUZEY-QO'RIQXONA FAOLIYATINING TARIXIY SHAKLLANISHI VA MADANIY MEROSNI SAQLASHDAGI O'RNI

(Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi misolida)

Sattorov Bobomurod Xolboevich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti kafedrasi o'qituvchisi

sattorovbobomurod09@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik yillarida Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi faoliyati tizimida amalga oshirilgan islohotlar, ularning natijalari va sohadagi muammolar tadqiq etilgan. Muzeylar asosiy madaniy-ma'rifiy muassasalardan biri sifatida davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Buxoroda muzey ishini yo'lga qo'yishda turlicha yondashuvlarni kuzatish mumkin.

Kalit so'zlar. Novgorod muzeyi, Vladimir-Suzdal, Venesiya, Afina, Luvr, Metropol muzeyi, Davlat Ermitaj, Ark, [Ko'kaldosh madrasasi madrasa](#), "Esdalik" „Taskirat ul-ashob“

Аннотация: В статье рассматриваются реформы, проведённые в системе деятельности Бухарского музея-заповедника в годы независимости, их результаты и проблемы в этой сфере. Музеи, как одно из основных культурно-просветительских учреждений, стали одним из важных направлений государственной политики. В Бухаре можно наблюдать различные подходы к организации музейного дела.

Ключевые слова: Новгородский музей, Владимиро-Суздальская провинция, Венеция, Афины, Лувр, Музей «Метропол», Государственный Эрмитаж, Арк, медресе Кукалдош, «Эсдалик», «Таскират ул-ашоб».

KIRISH.

Tariximiz va betakror madaniyatimiz xazinasini o'zida saqlovchi ilmiy-ma'rifiy muassasa – muzeydir. U tarixiy, moddiy va ma'naviy yodgorliklarni to'plash, saqlash, o'rganish va targ'ib qilish kabi funksiyalarni bajaradi. Ushbu maqolada Buxoro muzey-qo'riqxonasi faoliyati tizimida amalga oshirilgan islohotlar, ularning natijalari va sohadagi muammolar tadqiq etilgan.

METODOLOGIYA.

Tadqiqotda arxiv, tarixiy manbalarga tayangan holda tahlil qilish amalga oshirildi. Buxoro viloyati muzeylar faoliyatiga oid mustaqillik davri dissertatsiyalari tahlilga tortildi va dissertatsiyalarida keltirilgan ilmiy tahlillardan foydalanildi. Maqolani shakllantirishda tarixiy-komparativ, statistik tahlil hamda retrospektiv yondashuv uslublaridan foydalangan holda bajarildi.

NATIJALAR.

Mustaqillik yillarida jamiyatdagi yangi o'zgarishlarni amalga oshirish jarayonida, erkin demokratik jamiyat a'zolarini va yoshlarni milliy g'oya ruhida tarbiyalash vazifalarini bajarishda tarix fanining ahamiyati ortib bormoqda. O'zining uzoq o'tmishiga ega mamlakatimiz tarixini o'rganish va undan to'g'ri xulosa chiqarish, bugungi kunda har bir yosh avlodning burchi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017-yil 10-martda Buxoro viloyatiga tashrifida "Buxoro viloyatida 660 dan ortiq madaniy meros obyekti mavjud. Ularning aksariyati arxeologik obyektlar, monumental san'at asarlari, arxitektura yodgorliklaridir. Ushbu madaniy meros obyektlari xalqimizning bebaho boyligi, ularni asrash va kelajak avlodlarga bezavol etkazish barchamizning burchimiz" – degan edi [1]. Bu ishlarni amalga oshirishda o'lkashunoslik muzeylarining o'rni benihoya katta. O'zbekiston Respublikasidagi muzeylar va tarixiy me'moriy yodgorliklar millatning madaniy uyg'onishi, milliy g'oyani targ'ib etish, xalq ongida milliy g'urur va qadriyatlarni kuchaytirishda, mustaqillik g'oyalariga sodiqlik hissiyotini, demokratiya va taraqqiyotga ishonchni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Muzeylar nafaqat tabiat va jamiyatning noyob hamda xilma-xil ashyolari xazinasini, balki muhim ilmiy, ma'rifiy-tarbiyaviy, ijtimoiy kommunikatsiyaning muhim halqasi va markazlari hamdir.

MUHOKAMA.

Buxoro davlat muzeyi 1922 yildan beri faoliyat yuritib kelmoqda va bugungi kunda O'zbekistonning boshqa muzeylari orasida munosib o'rin egallagan.

Buxoro muzey-qo'riqxonasi fondlari va ekspozitsiyalari Buxoro shahrining 2500 yillik tarixiy, moddiy va ma'naviy madaniyatini o'zida mujassam etgan, o'zbek xalqining o'ziga xos an'analarini o'zida mujassam etgan avloddan-avlodga etkazilgan 70 mingdan ortiq ekspozitsiyalarga ega. 90 yildan ziyod vaqt mobaynida muzeyda arxeologiya, numizmatika va epigrafiya, san'at va hunarmandchilik, kitoblar va hujjatlar, kundalik hayot va etnografiya, rasm, chizmachilik, haykaltaroshlik to'plamlari va boshqa ajoyib to'plamlar to'plangan. Bularning barchasi muzey qo'riqxonasining ko'plab ekspozitsiyalari va ko'rgazmalarida namoyish etilib, Buxoroning boy tarixini aks ettiradi. Buxoro muzey-qo'riqxonasi kolleksiyasi Buxoro vohasi tarixining asosiy manbalari va moddiy dalillari bilan ajralib turadi va mintaqadagi ijtimoiy hayotning deyarli barcha sohalarini qamrab oladi. Buxoro muzey-

qo'riqxonasiga eng yaqin analoglar Novgorod muzeyi, Vladimir-Suzdal, Venesiya, Afina, Luvr, Metropol muzeyi, Davlat Ermitaj muzeyi hisoblanadi.

1947 yildan buyon muzey Ark qal'asida — sobiq Buxoro amirlarining qarorgohida joylashgan. 1985 yilda muzey Buxoro davlat Arxitektura va san'at muzeyi qo'riqxonasi maqomiga ega bo'ldi. Muzey-qo'riqxonada Buxoro arxitektura yodgorliklarida joylashgan 7 ta statsionar ekspozitsiya va ko'rgazmalar birlashtirilib, 12 ta filial mavjud

Muzey-qo'riqxonada arabografik sharqiy qo'lyozmalarini o'rganish bo'yicha ilmiy bo'lim, hamda muzey-qo'riqxona fondlaridan muzey ekspонатlarini elektron kataloglash bo'limi mavjud [14].

Madaniy meros ob'ektlari va davlat muzeylarida smart-texnologiyalarini amalda rivojlantirish maqsadida Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi tizimidagi «Ark» viloyat o'lkashunoslik muzeyida audiogid joriy etildi.

Ma'lum qilinishicha, Ark qo'rg'oni haqida ma'lumot beruvchi ekskursiya matnlari o'zbek, rus, ingliz tillarida tayyorlanib, ovozlashtirilgan.

Buxoro adabiyot tarixi muzeyi Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi tarkibidagi muzey. Mazkur muzey Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi tarkibida 1985-yilda tashkil etilgan. Mazkur muzey Ko'kaldosh madrasasi hujralarida joylashgan.

Buxoro adabiyot tarixi muzeyi filialini tashkil etishning asosiy maqsad madrasada o'qitilgan darsliklar va madrasa talabalari hayoti haqida namoyon etishdan iborat. Mazkur muzey filiali Ko'kaldosh madrasasi hujralarida viloyat tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish jamiyati prezidiumining 1985-yil 14-sentyabrdagi 3-sonli qarori 11-bandida asosida tashkil topgan. Buxoro adabiyot tarixi muzey ko'rgazmasini Ko'kaldosh madrasasida tashkil etishdan maqsad o'z davrida ushbu madrasada, shoir Boborahim Mashrab, Maxtumqulilar ham tahsil olishgan. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda XIX asr oxiri va XX boshlarida Buxoroda 100 dan ortiq shoirlar ijod qilgan. Mazkur davrda bitilgan esdaliklar va tazkiralardan bular haqida talaygina ma'lumotlarga ega bo'lisimiz mumkin. Jumladan, Sadridin Ayniyning „Esdalik“ lari, Sadr Ziyoning „Navodiri Ziyoiya“ asari, Ahmad Donishning „Navodiri vaqoe“ asari, Qori Rahmatulloh Buxoriyning „Taskirat ul-ashob“ kabi asarlari bilan tanishib, ular ijod qilgan davr haqida ma'lumot olish mumkin. Bu erda Sadridin Ayniy 1901-yildan 1917-yilgacha istiqomat qilgan. Madrasa talabalari hayoti ilk ilm ta'lim maskanlari madrasalar bo'lganligini inobatga olib, muzey ekspozitsiyasi tashkil etishga qaror qilingan. Ushbu muzey 5 ta Ko'kaldosh madrasasi hujrasida joylashgan[15].

Muzey filial tuzilishi quyidagilardan iborat: XIX asr oxiri va XX asr boshlarida madrasa talabalari turmush tarzi, madrasalarda o'qitilgan adabiyotlar xususida, Sadridin Ayniy hayoti va ijodi, madrasalarning tashkil topishi haqida ma'lumot beruvchi annotatsiyalar, Abdurauf Fitrat hayoti va ijodi, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yashab ijod etgan buxorolik adiblar Ahmad Donish, Jalol Ikromiy, Abdulqodir Savdo, Shamsiddin Muhammad Shohin, Azmiddin Somiy, Hayrat, Mulla Qurbon Fitrat, Iso Mahdum Buxoriy, Vozehqori Rahmatulloh, Mirzo Hayit Sahbo, Abdurahmon Tamkin hayoti va ijodlariga bag'ishlangan[16].

XULOSA.

Shuni qayd etish lozimki, O'zbekiston turizm markazi ishlab chiqish dasturlarida qadimiy binolarni ta'mirlashga katta e'tibor berildi. Yodgorlik hamda obidalarini qayta tiklash kelajakda sayyohlar oqimini jalb etish bilan birga, mazkur tarixiy hududlarning iqtisodiy, madaniy, funksional ahamiyatlilik darajasini oshirishga xizmat qildi. Tarixiy yodgorliklar va muzeylarni turizm infrastrukturasini ishlab chiqishda shaharning tarixiy qiyofasini tiklash, o'rta asr muhitini yaratish orqali sayyohlarni ushbu hududga bo'lgan e'tiborni qaratishga erishildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Barcha ezgu ishlarimiz xalqimiz farovonlinini yanada yuksaltirishga yo'naltirilgan //Buxoronoma, №22, 2017 yil 11 mart.
2. Ernazarov E. Buxoro davlat me'moriy-badiiy muzey-qo'riqxonasi (o'zbek, rus va ingliz tillarida). SM Print: Toshkent, 2004 — 223-bet.

3. Arslanova F, Aliev R. Muzei drevney Buxary (o'zbek, rus va ingliz tillarida). Buxoro nashriyoti: Buxoro, 2015 — 96-bet.
4. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 2-3-4-varaqlar.
5. X.O.Xosiyatov.- Qashqadaryo Va Surxondaryo Viloyatlari Muzeilarida Ko'rgazmalarni Tashkil Etish Jarayonlari/ Miasto Przyszłości/ 2023/6/13. 225- 229
6. X.O.Xosiyatov.- Janubiy O'zbekiston muzeilarida xalqaro tashkilotlar va xorijiy mamlakatlar bilan o'zaro aloqalar. Istoriya i kultura sentralnoy Azii/ 509-512
7. X.O.Xosiyatov.- Museum exhibitions and exhibitions in uzbekistan are worldwide “Oriental renessans»”. 342-346
8. The influence of the museum of local lore in Karshi on the spirituality of young people ISJ Theoretical & Applied Science. 686-692.

“MAFKURAVIY OMILLAR” TUSHUNCHASI VA UNING YOSHLAR TAFAKKURIGA TA'SIRINI TADQIQ ETISHNING IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLILI

Kenjayyev Zarmamat To'ymurodovich
(Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti)
YE-mail:zkenjayyev.1983@gmail.com
+998912260506

Annotatsiya: Maqolada yoshlar va ayniqsa, jamiyatda oila institutining tanazzulga uchrashi munosabati bilan jamiyatni o'zgartirish davrida nogiron bolalari bo'lgan oila institutiga ijtimoiy institutlar tizimida alohida o'rin berilgan. Intensiv iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar sharoitida nogiron bolani tarbiyalayotgan oila yeng noqulay moddiy va ijtimoiy-psixologik vaziyatga tushib qoladi. jihatlarini ilmiy jihatdan ochib berilgan va dalillangan.

Kalit so'zlar: Oila, ta'lim-tarbiya, shaxs, xulq-atvor, jamiyat, nogiron bolalar, insoniyat, bola, mahala.

Ma'lumki, XXI asr boshlarida mamlakatimizda milliy istiqlol g'oyasi konsepsiyasi yaratilgan va u to'g'risidagi fikr va qarashlar shakllana boshlagan, bu xalqimizning eski mafkura tushunchalari hamda omillaridan xalos bo'lishiga xizmat qilgan edi. Uning maqsadi sobiq ittifoq davrida ustuvor bo'lgan va fuqarolarning tafakkuriga singib qolgan “kommunistik g'oya” tushunchasi o'rniga “milliy g'oya” tushunchasini aholining barcha qatlamlari qalbi va ongiga singdirish hamda bu to'g'ridagi dastlabki tasavvurlarni shakllantirishdan iborat bo'lgan edi. Milliy istiqlol g'oyasi konsepsiyasi yaratilgan va uning mazmun mohiyati alohida risola sifatida chop etilgan 2000 yildan keyin o'tgan 15-16 yil davomida ushbu vazifa bajarildi, deyish mumkin.

Xususan, I. Ergashev, X. Xudoyberdiyev, A. Qahramonovlarning 2002 yilda chop etilgan “O'zbekistonning mustaqil taraqqiyot yo'li va mafkuraviy jarayonlar” kitobini ham muhim jihatlar aks etgan dastlabki manbalar qatoriga kiritish mumkin. Ayni payta, s.f.d, professor I. Ergashev mas'ul muharrirligida 2005 yilda chop etilgan “Milliy istiqlol g'oyasi” darsligida ham diqqatga sazavor fikr-mulohazalar bor. Ushbu darslikdagi fikr-mulohazalar va metodologik xulosalar o'sha davrdagi bir necha yillik tajribalarni umumlashtirgani, 2000 yilda nashr etilgan “Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va omillar” risolasida aks etgan tushuncha va omillarni ning amaliyotga joriy etish jarayonining muayyan natijalariga tayanganini alohida ta'kidlash lozim .

Bu borada o'sha yillarda barakali ijod qilgan f.f.d., professor A. Ochirdiyevning 2004 yilda nashr qilingan “Milliy g'oya va millatlararo munosabatlar” hamda “Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar” (2009) kitoblarida mavzuning ba'zi jihatlariga e'tibor qaratilgan .

Ushbu yo'nalishda mazkur sohada faol ishtirok etgan olimlardan yana biri f.f.d., professor S. Mamashokirovning "O'zbekistonda yangi jamiyat qurilishining g'oyaviy-mafkuraviy masalalari" hamda ushbu muallifning Sh. Tog'ayev bilan yozgan "Erkin va farovon hayot qurilishining g'oyaviy-mafkuraviy masalalari" kabi kitoblarni ham alohida ta'kidlash lozim .

Xususan, B. Mamarasulovning mazkur dissertatsiyasida ushbu sohadagi g'oyalar evolyutsiyasining 2000 yildan keyingi tadrijiga doir maxsus kism ajratilganini alohida qayd etish joiz. Unda ta'kidlanganidek, "...mamlakatimizda milliy g'oya haqidagi konseptual yondashuvlar shakllanishi va maxsus tadqiqotlar olib borilishi darajasining yangi bosqichga ko'tarilishi O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati ijodiy guruhi tomonidan tayyorlanib, 2000 yilda ko'p ming nusxada chop etilgan va haligacha ko'p bora qayta-qayta nashr qilingan "Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va omillar" risolasi bilan bog'liqdir desak, xato bo'lmaydi. Tadqiqotchi B. Mamarasulov yana ta'kidlaydiki, "Avvalo, ushbu risola tasodifiy, biror bir falsafa mutaxassisi yoki Faylasuflar milliy jamiyati tashabbusi emas, balki O'zbekistonning birinchi Prezidenti tomonidan 2000 yil 6 aprelda mafkura masalalariga bag'ishlangan ilmiy va ijodiy jamoatchilik vakillari bilan o'tkazilgan yig'ilish natijalaridan biri bo'lganini qayd etish lozim... Ushbu majlisda "Milliy mafkura - davlatimiz va jamiyatimiz qurilishida biz uchun ruhiy-ma'naviy kuch-quvvat manbai" mavzui bosh masala sifatida qaralgan edi.

Aynan ana shu tadqiqotchining dalillariga ko'ra, ko'plab taniqli olimlar, ijod ahli qatnashgan va tashkil etilishida f.f.d., professorlar O'. Abilov va Q. Nazarovlar faol ishtirok etgan anjumanda Milliy istiqloq mafkurasi konsepsiyasini yaratish uchun maxsus ijodiy guruh tuzish haqidagi qarorga kelingan. Mazkur qaror asosida shakllantirilgan va yetakchi olimlar B. To'rayev, S. Mamashokirov, I. Ergashev, G'. Shoumarov, O'. Abilov, Q. Nazarov, M. Ortiqov, V. Karimova, D. Alimova, A. Umarov, A. Ochildiyev, A. Xolbekov hamda davlat va jamoat arboblari, yetuk olimlar va ijodkorlar X. Sultonov, T. Risqiyev, R. Jumayevlardan iborat ijodiy guruh a'zolari tomonidan 2000 yilning o'rtalarida chop etilgan "Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va omillari" risolasi nashrga tayyorlangan. Ushbu risolaning olimlar va mutaxassislar tomonidan yozilgan matnini xalqchil va keng kitobxonlar ommasiga tushunarli tilda nashrga tayyorlashda atoqli ijodkor, yozuvchi va jurnalistlar X. Sultonov, A. Toshxo'jayev, M. Qarshiboyev hamda faylasuf olim Q. Nazarovlarning xizmati katta bo'lganini alohida ta'kidlash lozim .

"Shu maqsadda 2001 yilda O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati tomonidan "Milliy istiqloq g'oyasi" turkumida (14 nomdagi) kitoblar va risolalar to'plami tayyorlandi va ularning har biri "Yangi asr avlodi" nashriyotida 10000 nusxada chop etildi. Ushbu turkumdan joy olgan ta'lim muassasalari uchun 2001 yilda chop etilgan "Milliy istiqloq g'oyasi" o'quv qo'llanmasi, "Milliy istiqloq g'oyasi bo'yicha izohli ko'rgazmali vositalar to'plami", keng kitobxonlar ommasi uchun mo'ljallangan "Milliy istiqloq g'oyasi lug'ati", "Milliy istiqloq g'oyasi: savollar va javoblar" kabi kitoblar soha bo'yicha targ'ibot va tashviqot ishlarida alohida ahamiyatga ega bo'ldi .

B. Mamarasulovning yuqoridagi fikrlarini e'tirof etgan holda uning quyidagi xulosasiga ham asoslanish mumkin: "O'zbekistonda istiqloqning dastlabki yillaridanoq milliy istiqloq mafkurasi nazariyasi ishlab chiqilishi mamlakatimiz mustaqilligini ko'z qorachig'idek asrash, xalqimizni pirovard maqsadlar yo'lida safarbar qilish, uni uyushtirish va jipslashtirish uchun tarixiy zarurat edi, deyish mumkin. Ayni shu paytda, eski mafkuradan voz kechish natijasida paydo bo'lgan bo'shliqni yangi – milliy istiqloq g'oyasi haqidagi nazariya bilan to'ldirish mustaqillikni saqlash va uni mustahkamlash uchun amalga oshirilgan eng muhim qadamlardan biri bo'lganini bugungi tarix isbotlab turibdi" .

Aynan ana shu xulosa O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019 yil 8 apreldagi "O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida milliy g'oyani rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoyishining boshlanishidayoq alohida ta'kidlangani fikrimizning yaqqol dalilidir . Unda alohida

ta'kidlanganidek, o'tgan davrda istiqlolning dastlabki poydevori qurildi, milliy davlatchilik asoslari tiklanib, hayotning barcha sohalarida tub o'zgarishlar va yangilanishlar ro'y berdi.

2017-2021 yillarda O'zbekistonni rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi bu boradagi ishlarning yangi bosqichini boshlab berdi. Bugungi kunda O'zbekiston taraqqiyotining yangi davri boshlandi. Hayotning barcha sohalar kabi, milliy g'oyani ham rivojlantirish va takomillashtirish zarurati paydo bo'ldi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar va yangilanishlar jarayoni ana shuni talab qilmoqda.

Tadqiqotimiz uchun asosiy obyekt bo'lgan "Mafkuraviy omillar" tushunchasining tahliliga kirishar ekanmiz, shuni alohida ta'kidlash joizki, mamlakatimiz ilm-fanida aynan ushbu mavzuga bag'ishlangan alohida dissertatsiyalar, maxsus asarlar va tadqiqotlar nihoyatda kam. Ayni paytda, Q. Nazarovning "Jahon falsafasi qomusi"ning 1-jildida "Mafkuraviy omillar" tushunchasiga kichik bir maqola bag'ishlangan xolos. Ammo biz boshqa o'zbek tilida ushbu sohaga bag'ishlangan asarlarda mazkur mavzuga doir maxsus qismlarga duch kelmadik.

Bizningcha, "Mafkuraviy omillar" mafkura sohasining muhim tarkibiy qismi, uning tub ildizi bo'lmish g'oyaviy mezonlar va ma'naviy omillarni, shu sohaga xos hodisalar, voqea va jarayonlarni, maqsad va muddaolarni o'zida jamlaydigan eng muhim umumiy tushunchalardan biri bo'lib hisoblanadi. Aynan ana shunday o'ziga xoslik va serqirralik mazkur tushunchaning mazmun-mohiyatini, uning yana bir qancha sohalarining tushunchalaridan farqini, maqsad va vazifalari, o'ziga xos xususiyatlarini yaqqol ifodalaydi.

"Mafkuraviy omillar" tushunchasi moddiy dunyodan, uning tuzilmalaridan tamomila farqlanadi. Aksariyat hollarda uning bahosi va qadrini, oqibati va natijalarini aniq statistikada aks ettirish bir muncha murakkab, ularga xos holatlar va muhim tomonlarni aniq raqamlar hamda foizlar bilan baholab bo'lmaydi. Bunday hollarda mazkurtushunchaning inson va jamiyatga, millatlar va mamlakatlar taqdiriga ta'siri, tarixan ravnaq topish va ijtimoiy taraqqiyotdagi o'rni hamda ahamiyatimuhim masaladir. Haqiqatda esa, uning aniq chizmasi, to'laonli obrazini topish murakkab, ya'ni har qaysi tushunchaning mazmuni, aktualligi, oqibati va natijalarini yana ham taqqoslash va qiyoslash vositasida o'rganish mumkin.

Ushbu tushuncha shaxsiy rivojlanish, jamiyat tamadduni va mafkuraviy voqeliklar silsilasida birato'la va tez fursatda yuzaga kelmagan. Aniqki, insoniyat minglab yillar davom etgan tarixiy taraqqiyot mobaynida g'oyaviy-mafkuraviy hodisalarga xos hollar va alomatlarini chuqurroq anglab, ulardagi ayrim va umumiy jihatlarini chuqur o'rganib borgan. Ana shu asosda ko'plab tushunchalar va kategoriyalar shakllangan. Ular insonlarning ham ma'nan, ham jismonan yetuklikka erishishi, jamiyat taraqqiyoti, mamlakatlar tarixi hamda taqdirida muhim rol o'ynashda davom etgan. Shu bois, ushbu unsurlar insonning hayot hodisalari va ular bilan bog'liq voqelikning mohiyatini, umrning mazmuni va ma'nosini, o'zining jamiyatdagi o'rni va qadr-qimmatini to'laonli anglab borishi natijasida shakllangan ma'naviy hodisalardan biridir.

Umuman olganda, "Mafkuraviy omillar" tushunchasi:

a) shu sohadagi munosabat, bog'lanishlarni ifodalovchi umumiy mazmun va xususiyatga ega bo'lgan falsafiy-ideologik atamalardan biridir;

b) bu sohani keng va atroflicha tavsiflagani holda, bir-birini taqozo etadi va bir butunlikda, o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'ladiga omillar majmuidir;

v) obyektiv mazmunga ega bo'lib, ularning har biri ijtimoiy voqelikda ro'yobga chiqadi, namoyon bo'ladi, ushbu voqelikning o'ziga xos xususiyatlari, tomonlari, belgilarini ifodalovchi ideologik tushuncha sifatida inson tafakkurida aks etadi;

g) umumiy ideologik tushuncha sifatida insonning shu sohadagi hodisalar mohiyatini bilishga qaratilgan mafkuraviy anglash va ideologik idrok qilish jarayonining natijalari va ijtimoiy jarayonlarni yanada chuqurroq o'rganishning ilmiy vositasidir;

d) nafaqat mafkura nazariyasi va g'oyalar sohasini ilmiy bilish jarayonidagina emas, balki ideologik amaliyotda ham o'ziga xos ta'sirga ega bo'ladi, mafkuraviy xususiyatlari va ma'naviy ahamiyatini saqlab qolaveradi.

Ilmiy-nazariy va metodologik nuqtai nazardan olganda, mafkuraviy omillar obyektiv

mazmunga ega bo'lib, shu yo'nalishdagi hodisalar va jarayonlar tufayli ro'yobga chiqadi, namoyon bo'ladi, hayotning o'ziga xos xususiyatlari, tomonlari, belgilarini ifodalovchi voqelik sifatida inson tafakkurida aks etadi. Ularning har biri mazkur yo'nalishdagi g'oyaviy ta'lim-tarbiya uchun ilmiy-metodologik ahamiyatga ega bo'lgan umumiy belgilovchi omillardan biri bo'lib hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Bu sohadagi ilm-fan va tadqiqotlarning vazifasi mafkuraviy boshqa omillardan farqlay olish hamda uni o'zga turdosh tushunchalar bilan umumiy munosabat va yaxlit tadqiq etib, taraqqiyotning umummafkuraviy omillarining xarakteristikallari va alomatlarini ochish, amalda uning sharoitlaridan ijodiy foydalanishga yordamlashishdan iborat.

Aynan ana shu nuqtai nazardan, "Mafkuraviy omillar" tushunchasi O'zbekistonning keyingi yillardagi taraqqiyoti jarayonida qanday zamonaviy xususiyatlarini namoyon etmoqda? Uning Yangi O'zbekistonda barpo etish bilan bog'liq Harakatlar strategiyasini amalda oshirishdagi ta'siri va ahamiyati qanday bo'lmoqda? Bu murakkab va serqirra jarayonning ustuvor g'oyaviy asoslari va mafkuraviy omillari qanday g'oyalarga tayanadi? - kabi masalalar paydo bo'lmoqda. Bu soxada ham yechilishi lozim bo'lgan va bugungi kunda hamda keyingi o'n yilliklar uchun nihoyatda muhim bo'lgan muammolar to'planib qolganligi ko'zga tashlanmoqda.

Hozirgi kunda mazkur yo'nalishda bir qator ishlar amalga oshirildi va ular davom etmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni qabul qilinib, izchil ijrosi amalga oshirilmoqda. Uning mazmun-mohiyati aholining keng qatlamlari tomonidan puxta o'rganilishi va targ'iboti maqsadidagi ma'rifiy tadbirlar muntazam o'tkazilib kelinmoqda.

Shuningdek, bugungi kunda mamlakatimizda turli yot va zararli axborotlarga qarshi kurashish, ularning salbiy ta'siridan yurtdoshlarimizni ishonchli himoya qilish yo'nalishidagi ishlar qatori aholining g'oyaviy savodxonligini oshirish maqsadidagi targ'ibot tadbirlari ham yo'lga qo'yilgan. Biroq, shunga qaramasdan, bu borada hali-hamon jiddiy muammolar mavjudligini alohida qayd qilish ham o'rinlidir. Jumladan:

- milliy g'oyaning nazariy asoslarini ilmiy jihatdan asosli rivojlantirish muammolariga bag'ishlangan adabiyotlar, risola va maqolalalar tayyorlanishi e'tibortalab masala bo'lib qolmoqda;

- yangi zamon ruhi va zaylini munosib aks ettirgan manbalarni yaratishda oqsoqlanish hollari ko'zga tashlanmoqda;

- joylarda axborot xurujlariga qarshi kurashish ko'p hollarda nazariy va uslubiy tayyorgarligi past bo'lgan targ'ibotchilar tomonidan amalga oshirilishiga yo'l qo'yilmoqda;

- milliy taraqqiyotimizga to'siq bo'lish va salbiy ta'sir ko'rsatish niyatidagi kuchlar xavfi yetarli darajada o'rganilmayapti;

- aholi orasida mutaassiblik, aqidaparastlik hamda ekstremistik ruhdagi oqim va guruhlar ta'siriga berilish hollari hamon uchrab turibdi.

Mafkuraviy omillar esa jamiyat a'zolarining umri mazmuni, maqsad-muddaolari, millat manfaatlarini, orzu-umidlari, istak-xohishlarini o'zida mujassamlashtiradi va quyidagilarga asoslanadi:

- birinchidan, mamlakatimizning bugungi hayoti, o'tmishi, kelajagi butun taqdiri uchun qayg'uradigan, Vatan qismatini o'z qismati deb biladigan keng jamoatchilikning ilg'or dunyoqarashi va tafakkuriga asoslanadi;

- ikkinchidan, milliy tariximiz va umumbashariy taraqqiyot rivojiga unutilmas hissa qo'shgan olimu fozillarning ilmiy merosiga tayanadi;

- uchinchidan, jamiyat hayoti shu jamiyatning fuqarosi bo'lmish oddiy inson va uning manfaatlarini ifoda etishi, fuqarolarning bexavotir, tinch-omon, farovon yashashini ta'minlash uchun kuch-g'ayrat manbai bo'lib hisoblanadi;

- to'rtinchidan, shaxsning erkinligi va tinchligini ta'minlash, jismonan sog'lom, ruhanetik, ma'naviy yetuk, zamonasining fan va innovatsiya yutuqlarini o'z ichiga olgan ilg'or mahoratiga ega bo'lgan barkamol inson shaxsini shakllantirish omiliga aylanadi;
- beshinchidan, ijtimoiy hamkorlik va millatlararo totuvlikka erishish, diniy bag'rikenglik kabi jamiyat va davlat hayoti uchun nihoyatda muhim asoslar bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Nogironlarni reabilitatsiya qilishning pedagogik, psixologik va ijtimoiy muammolarining turli jihatlarini E.M. Aleksandrova,
2. Korreksion pedagogika va maxsus psixologiyani maxsus masalalariga bag'ishlangan. Volkova, R.I. Lalaeva, M.I. Nikitina, N.M. Nazarova, G.N. Lenin.
3. Oila, oilaviy tarbiya va oilaviy muammolar bir qator ijtimoiy, pedagogik, psixologik va defektologik tadqiqotlarda ko'rib chiqiladi. (Yu.P. Azarov, V.G. Bocharova, E.K. Vasilyeva, R.M. Boskis, B.D. Korsunskaya, V.Z. Kantor, O.P. Gavrilushkina, T.V. Lodkina, N.M. Nazarova, V.N. Myasishchev, S.T. Shatskiy, L.M.)
4. Nomozov, Xurshid. "OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING IJTIMOY FUNKSIYASI." *TAMADDUN NURI JURNALI* 1.64 (2025): 253-255.
5. Nomozov, Xurshid (2024). JAMIYAT IJTIMOYILASHUVIDA INSTITUTLARI O'RNINI VA INTERNET-MAKONNING UNDAGI O'RNINI. *ANALYSIS OF MODERN SCIENCE AND INNOVATION*, 1(2), 83-88.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA MILLIY URF-ODATLAR, QADRIYATLAR VA AN'ANALARNING QAYTA TIKLANISHI

Kenjayev Zarmamat To'ymurodovich

\ Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti tarix fanlari kafedrasida dotsenti

Raxmonova Rayxona

*Axborot texnologiyalari va menejment Universiteti
Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'lim yo'nalishi
1-kurs talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada yoshlarimiz o'rtasida ma'naviy va diniy jabhalarda kechayotgan murakkab jarayonda barcha millat va din vakillari bir-birlariga nisbatan hamjihatlik bag'rikenglik va o'zaro hurmat tamoyillariga amal qilishlari doimiy barqarorlikning muhim omillaridan biri ekanligini yoshlar ongiga sindirishdan iboratdir. So'nggi yillarda butun dunyo, shu jumladan, mintaqamizda kuchayib borayotgan Milliy-ma'naviy qadriyatlar – "milliylik" "ma'naviyat" va "qadriyat" tushunchalari kesishgan nuqtada jamlashgan ijtimoiy xodisalarni o'z ichiga oladi. Deylik ayrim millatlar tarixiy taraqqiyot davomida ishlab chiqarishning ma'lum sahasida yuksak layoqatni shakllantirgan tarbiya, tafakkurning ta'siri yo'nalishiga e'tibor beradi. Milliy istiqlol g'oyasining amal qilishiga, kishilar qalbi va ongiga singdirilishiga jiddiy zarar yetkazadigan ayrim tafovutlardan ogoh bo'lishga undaydi. Shuni hisobga olib, mamlakatimizda bu muammo ilmiy asosda, xolisona hal qilinmoqda.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, millatlararo hamjihatlik, millat va din vakillari, istiqlol g'oyasi, ma'naviy qadriyatlar, tarixiy ildizlar, umuminsoniylik.

Аннотация: Цель данной статьи – донести до нашей молодежи мысль о том, что в сложных процессах, происходящих среди нашей молодежи на духовном и религиозном фронтах, соблюдение принципов солидарности, толерантности и взаимного уважения представителей всех национальностей и религий по отношению друг к другу является

одним из важных факторов прочной стабильности. Национально-духовные ценности, которые в последние годы набирают силу во всем мире, в том числе и в нашем регионе, включают в себя социальные явления, сосредоточенные на стыке понятий «национальность», «духовность», «ценность». Например, некоторые народы обращают внимание на направление влияния образования и мышления, которое в ходе исторического развития сформировало высокую компетентность в определенной сфере производства. Он призывает осознать определенные различия, которые серьезно мешают реализации идеи национальной независимости и ее внедрению в сердца и умы людей. Учитывая это, данная проблема решается в нашей стране на научной основе и объективно.

Ключевые слова: духовность, межнациональное согласие, представители наций и религий, идея независимости, духовные ценности, исторические корни, универсальность.

KIRISH

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyingi dolzarb muammolardan biri – yangi tarixiy sharoitda jamiyatga munosib kishilarni tarbiyalash edi. Mustaqillik dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz ma'naviy merosini tiklash ishlari boshlanib ketdi. Xo'sh, ma'naviy merosning o'zi nima, uning tiklanishi nimalarda namoyon bo'lmoqda? Ma'naviy meros qadim zamonlardan beri ajdodlarimiz, ota-bobolarimizdan bizgacha etib kelgan ma'naviy boyliklar – siyosiy, falsafiy, huquqiy va diniy qarashlar, axloq – odob me'yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san'at asarlari majmuidir..Ma'naviy qadriyatlar, boyliklar inqilobiy yo'l bilan hosil qilinadigan hodisa emas, u jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida uning ehtiyojlari tufayli yuzaga keladi va o'sha davr hayotini aks ettiradi, u jamiyat o'zgarishi bilan yo'qolib ketmaydi, keyingi avlodlar uchun meros bo'lib qoladi. . 1991-yil 1-sentabr kuni O'zbekistonning Mustaqil deb e'lon qilinishi, Milliy istiqlolga erishuvimiz xalqimizning ma'naviyat va madaniyatini yanada yuksaltirish imkoniyatini berdi. Bu shunday bir ne'matki, ajdodlar tomonidan yaratilgan madaniyma'naviy merosga xalq milliy ruhiyati orqali nazar tashlashga, uning sarchashmalarini qalban his qila bilish, xalqona milliy va diniy e'tiqodlarga chuqur ehtirom ila qarash imkoniyatini yaratib berdi.Mustaqillik yillarida xalqimiz ma'naviyati yulduzlari bo'lgan buyuk allamalarimizning tavallud topgan tarixiy sanalari YuNESKO bilan hamkorlik mamlakatimizda va xalqaro miqyosida keng nishonlandi:

- 1991 yil – Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi;
- 1992 yil – Boborahim Mashrab tavalludining 350 yilligi;
- 1993 yil – Zahriddin Muhammad Bobur tavalludining 510 yilligi;
- 1994 yil – Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yilligi;
- 1996 yil – Amur Temur tavalludining 660 yilli;
- 1997 yil – Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon tavalludining 100 yilligi;
- 1998 yil – Ahmad al-Farg'oniy tavalludining 1200 yilligi;
- 1999 yil – «Alpomish» dostoni yaratilganining 1000 yilligi;
- 2000 yil – Burhoniddin Marg'inoniy tavalludining 910 yilligi;
- 2000 yil – Kamoliddin Behzod tavalludining 545 yilligi;
- 2001 yil – «Avesto» yaratilganining 2700 yilligi.
- 2004 yil – 25 mart – Vazirlar Mahkamasining “Xoja Ahror Valiy tavalludining 600 yilligini nishonlash to'g'risida”gi 143-son qarori qabul qilindi.
- 2004 yil – 16 iyul – Vazirlar Mahkamasining “Shohi Zinda yodgorlik majmuasida qayta tiklash va obodonlashtirish ishlarini tiklash to'g'risida”gi 337-son qarori qabul qilindi
- 2006 yil-Qarshi shahrining 2700 yillii va Xorazm Ma'mun akademiyasining 1000 yilligi nishonlandi.
- 2007 yil-Samarqand shahrining 2750 yilligi nishonlanadi[1].

Buyuk allomalarimiz yubileyleri munosabati bilan ularning o'nlab noyob asarlari turli tillarda nashr etildi, ularga atab haykallar o'rnatildi, ziyorathoglar, bog'lar yaratildi. 1991 yilda

buyuk bobomiz Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi keng nishonlandi. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng demokratik fuqarolik, odil jamiyat qurish maqsad qilib olindi. Madaniyat komil insonni shakllantirishga xizmat qila boshladi. Bu borada ulkan tarixiy va jahonshumul ishlar amalga oshirildi. Jumladan: — qadimiy tariximizning haqqoniy, chuqur va har tomonlama o'rganilishi, tarixiy mavzulardagi sovet davrida taqiqlangan asarlaming chop etilishi xalqimiz illiy-tarixiy ongini shakllantirishda muhim rol o'ynamoqda; — shorolar davrida man qilingan yoki cheklangan madaniy qadriyatlar: tarixiy xotira, milliy ong, milliy ruh, diniy e'tiqodlar, xalq odatlari, davlat tili, xalq ijodi, milliy o'yinlar, tarixiy me'morchilik san'ati, ko'pgina an'anaviy ijod turlari tiklandi; xalq odatlari, marosimlari va bayramlari (Navro'z, Ro'za hayiti, Qurbon hayiti kabilar)ning tiklanishi va yangi bayramlar (Mustaqillik kuni! O'qituvchi va murabbiylar kuni, Xotira va qadrlash kuni kabilar)ning joriy etilishi xalq ma'naviy hayotiga yangi ruh va mazmun bag'ishlamokda; — diniy qadriyatlarning tiklanishi, eski machit va madrasalarning ta'mirlanishi, yangilarining barpo etilishi, diniy adabiyotlar nashr etilishiga keng imkoniyatlar yaratilishi respublikamizda vijdon erkinligini ta'minlamokda; — o'zbek tilining davlat tili darajasiga ko'tarilishi dilni quvontirmokda. O'z navbatida, jahon tillarini o'rganish ehtiyoji bizni olamga "yuz tutishimiz"ga, jahon hamjamiyatiga qo'shilishga, umuminsoniy qadriyatlarini yanada kengroq o'zlashtirishimizga yordam bermokda; — xalq ijodi, milliy amaliy san'atimiz jonlanib, rivoj topib, vatandoshlarimiz va xorijliklarni lol qoldirmokda. Xalq ijodi bo'yicha respublika va xalqaro anjumanlarning o'tkazilishi, ajdodlarimiz merosi, milliy-axloqiy madaniyat durdonalari yoshlarni tarbiyalashda muhim omil bo'lmoqda.

XULOSA

Har bir avlod ma'naviyatni yangidan yaratmaydi, balki mavjud ma'naviy merosga tayanadi. Adolatli milliy siyosat olib borilganida ko'p millatlik maqsadimiz yagonaligini, taqdirimiz birligini, hamjihatlik zarurligini tushunishga yordam beradi, umuminsoniy g'oyalarning ustuvor bo'lishini, shaxsiy manfaatlarni to'g'ri anglab olishni osonlashtiradi. Aksincha, milliy munosabatlarga ziyraklik va noziklik bilan yondashmaslik umummilliy tamoyillarga biroz e'tiborsizlik ham tinchlik va barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xususan, qomusimizning 18-moddasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar, qonun oldida tengdir» [1], - degan qoida ana shu bag'rikenglikning zamonaviy siyosiy-huquqiy ifodasidir. Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov shunday yozadi: "Ayni chog'da insoniyat tarixida buning aksini, ya'ni ko'p elatli davlatlardagi millatlararo munosabatlarda uyg'unlikning yo'qligi, butun xalqlar va mamlakatlarni ancha orqaga uloqtirib tashlagan ijtimoiy-siyosiy falokatlar olib borganini ko'rsatuvchi misollar ham oz emas. Zero, ko'p elatlilik nafaqat ayrim mamlakatlarning, balki butunbutun mintaqalarning ham ichki siyosiy barqarorligi va milliy xavfsizligiga putur yetkazuvchi bosh omilga aylangan". Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratib kelingan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Mustaqillikka erishilgandan so'ng O'zbekiston rahbariyati, eng avvalo, xalqimizning ehtiyoji, orzuistaklarini hisobga olib, azaliy bayramlarni tiklashga va yangi istiqlol bayramlarini shakllantirishga katta e'tibor berildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimov Farmonlari asosida "Navro'z", "Ro'za hayiti", "Qurbon hayit" lari rasman tiklanib, xalq o'rtasida keng nishonlana boshlanishi va istiqlolni sharaflaydigan bayramlar "Mustaqillik kuni" va "Konstitutsiya kuni" bayramlari joriy etildi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent O'zbekiston 2018.
2. Islom Karimov. "yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" toshkent Ma'naviyat 2008
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz - kelajak yo'q. - T.: Sharq, 1998. B.18 188
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - T.: Ma'naviyat, 2008. B.140
5. Mansurov U., To'xtaboyev A. "O'zbekistonning madaniyati va sa'nati tarixi" O'quv qo'llanma TOSHKENT: "O'z kitob savdo nashryoti matbaa ijodiy uyi", 2021. B.148

INSON MA'NAVİY FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISHDA OILADAGI MILLIY TARBIYA SAMARADORLIGI

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
Ijtimoiy fanlar fakulteti tarix fanlari kafedrası dotsenti

Kenjayev Zarmamat To'ymurodovich

Axborot texnologiyalari va menejment Universiteti
Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'lim yo'nalishi
2-kurs talabasi **Xayrullayeva Adolat Alisher qizi**

Annotatsiya: Maqolada oilada ma'naviy tarbiyaning samaradorligini oshirish uchun, farzandlarga yoshidan boshlab, amaliyotda muhim axloqiy meyorlarni – adolat, halollik, ehtirom va yordam qilish kabi qadriyatlarni o'rgatish muhim va mas'uliyatli ish ekanligi. Yoshlarni tarbiyalash, tarixning o'zni eng muhim ko'rsatkich sifatida belgilangan. ekanligini ilmiy jihatdan ochib berilgan va dalillangan.

Kalit so'zlar: oila, tarix, axloq, xulq-atvori, axloqiy tuyg'ular, axloqiy bilim, yoshlar, urf-odatlar, qadriyatlar.

Аннотация: В статье научно раскрывается и обосновывается, что для повышения эффективности духовного воспитания в семье важно и ответственно с раннего возраста на практике обучать детей важным нравственным нормам - таким ценностям, как справедливость, честность, уважение и помощь другим. Роль истории в воспитании молодежи определяется как наиболее важный показатель.

Ключевые слова: семья, история, нравственность, поведение, нравственные чувства, нравственные знания, молодежь, традиции, ценности.

Abstract: The article scientifically reveals and substantiates that to increase the effectiveness of spiritual education in the family, it is important and responsible to teach children from a young age important moral norms in practice - such values as justice, honesty, respect, and helping others. The role of history in educating youth is identified as the most crucial indicator.

Key words: family, history, morality, behavior, moral feelings, moral knowledge, youth, traditions, values.

KIRISH

Oila – shaxsning ma'naviy rivojlanishining birinchi maktabi va asosiy poydevoridir. Oilada bola hayotning birinchi tajribalarini, axloqiy normalarni va jamiyatga bo'lgan munosabatni o'rganadi. Milliy tarbiyaning samaradorligi ushbu jarayonda muhim ahamiyatga ega, chunki har bir millatning o'ziga xos madaniy va axloqiy qadriyatlari bolaning shaxsiy hayotiga ta'sir ko'rsatadi. Milliy tarbiya, o'ziga xos milliy an'analar, urf-odatlar, qadriyatlar va ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlari orqali shaxsning ichki dunyosi va ijtimoiy munosabatlarini shakllantiradi. Milliy tarbiya, o'z navbatida, har bir insonning ichki dunyosi va ijtimoiy munosabatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Milliy an'analar, urf-odatlar va qadriyatlar shaxsning hayotida o'ziga xos ma'naviy qoidalarni yaratadi va unga jamiyatdagi o'rnini anglashga yordam beradi. "Milliy tarbiya orqali, inson o'zining milliy yuksak qadriyatlariga muhabbat va hurmat tuyg'usini o'rganadi, bu esa uning ma'naviy taraqqiyotiga, axloqiy tuyg'ularining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi"[1]. Masalan, bolalarga yoshligidan oila va maktabda milliy qadriyatlar, shubhasiz, nafaqat o'z millatining tarixiy merosi, balki boshqalarga nisbatan muhabbat va hurmatni ham o'rgatadi. Bu yo'l bilan shaxs jamiyatga integratsiya qilinadi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar o'rtasidagi muvozanatni saqlashga harakat qiladi. Shuningdek, ta'lim tizimi ham milliy tarbiyaning ajralmas qismi bo'lib, bolalarga o'zlarining madaniy meroslarini, oilaviy qadriyatlarini va jamiyatdagi vazifalarini tushuntirish, ularning axloqiy va ma'naviy barkamollikka intilishini ta'minlaydi. Milliy tarbiya orqali shaxs jamiyatdagi ijtimoiy va axloqiy normalarga, qadriyatlarga amal qilishni o'rganadi va o'zligini aniqlashga yo'naltiriladi.

ADABIYOT TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Irlandiyadagi Dublin ibodatxonasi rahbari bo'lgan Jonatan Svift (1667-1745) marifatparvarlarning oliyjanob g'oyalari odamlarni o'zgartirmaganligini mukammal ijtimoiy voqeilikdan ancha yiroq ekanligini o'zining "Gulliverning sayohatlari" romanida ochib berdi. "Ma'rifat asrini "so'nmas nur bilan yoritib turadi. Uning og'ir holatda ham insoniylikni saqlab qolish borasidagi da'vati bugungi davr madaniyati uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan"[2].

Oiladagi milliy tarbiya samaradorligi quyidagilarda namoyon bo'ladi, *milliy qadriyatlar va oiladagi tarbiyada*. Oila, insonning ma'naviy qadriyatlarini shakllantirishda biror jamiyatning asosiy madaniy yordamchisi hisoblanadi. "Milliy tarbiya bolaga oiladagi avlodlar orasida o'tgan qadriyatlarni, urf-odatlarini, mehr-muhabbat, mas'uliyat, yordam va hurmat kabi umumiy axloqiy normalarni o'rgatish orqali amalga oshiriladi"[3]. Bola o'z oilasidan va uning a'zolaridan nafaqat amaliyot, balki ma'naviy yordam ham oladi. Milliy qadriyatlar oilada nafaqat shaxsning axloqiy asoslarini, balki uning jamiyatga bo'lgan munosabatini ham shakllantiradi. Misol uchun, adolat, mehr va soflik qadriyatlari bola uchun uyatli holatlarda amalga oshirilishi kerak bo'lgan axloqiy meyorlar bo'lib, u oilada va jamiyatda to'g'ri qarorlar qabul qilishga yo'naltiriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Milliy qadriyatlar va oiladagi tarbiya sohasida quyidagi taklif-tavsiyalarga kelish mumkin:

1) **Milliy qadriyatlarni oilada targ'ib qilish va amaliyotda qo'llash.** Oilada bolalarga milliy qadriyatlarni o'rgatish uchun, jamiyatdagi an'analar va urf-odatlarini har kuni amaliyotga tatbiq etish muhim. Masalan, oilada mehr-muhabbat, hurmat, adolat va muhabbat kabi qadriyatlar bilan tarbiyalash, farzandlariga o'z tarixi, madaniyati va milliy merosiga hurmat bilan yondoshishni o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

2) **Maktab va oila orasidagi hamkorlikni kuchaytirish.** Milliy qadriyatlarni shakllantirishda maktab va oila o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash muhim. Maktabdagi ta'lim va oiladagi tarbiyani o'zaro muvofiqlashtirish orqali bolalarga milliy qadriyatlar, tarixiy va madaniy merosni o'rganishda muvofiqlik va birlikka erishish mumkin.

3) **Milliy qadriyatlarga moslashtirilgan zamonaviy ta'lim usullarini ishlab chiqish.** Milliy qadriyatlar bilan zamonaviy ta'limni uyg'unlashtirish, bolalarni global va milliy qadriyatlar o'rtasidagi muvozanatni saqlashga o'rgatish muhim. Buning uchun ta'limda milliy qadriyatlarga oid adabiyot, san'at va madaniyatni yoritish, shuningdek, ularni zamonaviy bilimlar bilan integratsiya qilish zarur.

Oiladagi tarbiya va jamiyatga moslashishda. Oiladagi milliy tarbiyaning samaradorligi, bolani jamiyatda o'z o'rnini aniq belgilashga yordam beradi. "Milliy vorisiylik orqali bola, o'z madaniyati va qadriyatlarini jamiyatga integratsiya qilishga harakat qiladi. Oiladagi tarbiya, uning shaxs sifatida jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy masalalarga munosabatini aniqlaydi. Bu oilada olingan axloqiy tarbiya va milliy qadriyatlarga bog'liq"[4]. Masalan, bola oilada adolat, mehr va shodlik kabi qadriyatlarni o'rganib, keyin jamiyatdagi ishlarda ham ushbu qoidalarga amal qiladi. Oiladagi ma'naviy tarbiya, bola uchun jamiyatdagi huquqlar, mas'uliyatlar va ijtimoiy munosabatlarni to'g'ri tushunish va amalga oshirishda asosiy quvvat bo'lib xizmat qiladi. Bu borada quyidagi taklif-tavsiyalarga kelish mumkin:

1) **Oiladagi tarbiyada umumiy qadriyatlarning targ'ib qilinishini ta'minlash.** Oila, shaxsning ma'naviy rivojida va jamiyatga moslashishida asosiy poydevor sanaladi. Oiladagi tarbiyada umumiy insoniy qadriyatlar – mehr, hurmat, adolat va samaradorlikning ahamiyatini yoritish zarur. Bu qadriyatlar bola yoshligidan boshlab shakllanib, uning jamiyatga foydalangan, mas'uliyatli va hisobli shaxs bo'lib yetishishini ta'minlaydi. Oilada, aniqraq aytganda, farzandga jamiyatning ma'naviy tizimiga moslashish va turli ijtimoiy masalalarda adolat va tenglikka amal qilishning muhimligini o'rgatish kerak.

2) **Shaxsning ichki yetukligini oilada shakllantirish.** Oila, shaxsning ichki dunyosi va ma'naviy asoslarini shakllantirishda muhim omiladi. "Ijtimoiy munosabatlarga yordamchi

bo'lish uchun, oilada farzandga ishonch va samimiyatni o'rgatish zarur. Oilada tarbiyalangan shaxs, avvalambor, o'z-o'zini tushunadi, ichki muxtorlik va mustaqillikni his qilib, jamiyatga o'z o'rnida qo'shilishga harakat qiladi"[4]. Buning uchun, bolaga shaxsiy mas'uliyat, samimiylik va o'z tafakkurini rivojlantirish uchun erkinlik berish, uning ichki dunyosiga ehtiyotkorlik bilan yondoshish muhimdir.

3) **Mehr-muhabbat va hamjihatlik muhitini yaratish:** Oilada mehr va muhabbat muhitini yaratish, bola uchun nafaqat emotsional barqarorlik, balki ijtimoiy munosabatlarda haqiqiy insonparvarlikni tushunish va qabul qilishning asosi bo'lib xizmat qiladi. "Mehr-muhabbat tarbiyasi, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar bilan uyg'unlashgan holda, shaxsning adolat va gumanizm asosida ish ko'rishga qodir bo'lishini ta'minlaydi"[5]. Oilada bolalarga muhabbatning haqiqiy mohiyatini, uning nafaqat oila a'zolarini, balki butun jamiyatni birlashtirish qudratini tushuntirish, ularni insonparvarlikka, bir-birini tushunishga va ehtirom qilishga o'rgatish kerak.

4) **Qadriyatlarning global va milliy miqyosdagi muvozanatini saqlash:** "Oila, shaxsning ma'naviy rivojlanishi va jamiyatga moslashishida milliy qadriyatlar bilan global insoniy qadriyatlar orasidagi muvozanatni saqlashga yordam beradi"[5]. Oilada, millatning tarixi va madaniyatiga hurmat bilan yondashish, ammo shu bilan birga, global insoniy qadriyatlarni ham qabul qilishni o'rgatish muhim. Shaxs milliy qadriyatlarga itoat qilib, jamiyatning umuminsoniy va gumanistik muammolarga halol yondashishga intilishda hamjihatlikni ta'minlaydi.

Xulosa inson ma'naviy fazilatlarini shakllantirishda oiladagi tarbiya samaradorligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi: birinchidan, Oilada milliy qadriyatlarni targ'ib qilish (oilada farzandlarga milliy qadriyatlar, urf-odatlar va madaniyatni o'rgatish, ularni hayotga tadbiq qilish orqali shaxsning ma'naviy fazilatlarini shakllantirishga erishish mumkin. Bu, farzandga o'z tarixi va madaniyatiga hurmat bilan munosabatda bo'lishni o'rgatadi); ikkinchidan, oilada axloqiy meyorlarni mustahkamlash (Oila, farzandga adolat, mehr-muhabbat, halollik kabi axloqiy meyorlarni o'z hayotida qo'llash orqali uning ma'naviy barkamolligini rivojlantiradi. Oila a'zolarining namunaviy munosabatlari yordamida shaxsning axloqiy va ijtimoiy faoliyati shakllanadi);

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Аҳмедова Н.С. Оиладаги тарбиянинг фарзан камолотидаги аҳамияти// Ўзбекистонда фан ва таълим.ни ривожлантиришнинг янги босқичи мавзусидаги Республика назарий-амалий конференцияси. Фарғона. 2023. –Б.228.
2. Боров Ю. Эстетика: Учебник. –Москва: Высшая школа, 2002. – 511 с.
- Гумелёв Л. Древние тюрки. –Москва: Айрис-пресс, 2016. – 560 с.
3. Гусейнов А. [Философия – мысль и поступок: Статьи, доклады, лекции, интервью](#). СПб.: СПбГУП, 2012. -848 с.
4. Лекторский В. Философия психологии. –Москва; Политическая энциклопедия, 2016. – 344 с;
5. Ильинский И. Образование. Молодежь. Человек: (статьи, интервью, выступления). Кн. 2. Москва: Изд-во Моск. гуманитар. ун-та. -530 с.
6. Коган М., Сергеев К., Р. Светлов и др. – СПб.: Лань, 1998. – 443 с.

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA O'RTA OSIYODA EKOLOGIK MUAMMOLAR

G'olib Xoliqov

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
Ijtimoiy fanlar fakulteti tarix fanlari kafedrası dotsenti

Feruza Tursunova Islomovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri-XX asr boshlarida O'rta Osiyoda yuz bergan tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlar, ekologik o'zgarishlar, iqtisodiy va ijtimoiy hayotga ekologiyaning ta'siri haqida so'z boradi. O'rta Osiyo ekologiyasiga rus podsholari tomonidan qiziqish bildirilishi va rus tadqiqotchilari tomonidan o'rganilishi haqida ma'lumot beriladi. Maqola tarixiy-ekologik asosida yozilgan bo'lib, hozirgi kundagi dolzarb ekologik muammolarning tarixiy ildizini o'rganishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Turkiston, ekologiya, ekologik muammolar, zil-zilalar, o'rmonlar, tabiiy boyliklar, tog'lar, flora va fauna, mahalliy aholi, Orol dengizi, siyosat, tarixiy-ekologik tahlil.

KIRISH

O'rta Osiyo hududiga qadimdan rus podsholari qiziqish bildirib kelishgan. Podsholarning qiziqishi natijasida O'rta Osiyoda elchilik munosabatlari o'rnatib borildi. Rossiyadan kelgan elchilar O'rta Osiyoning tabiatiga, yer osti va yer usti boyliklarini ko'p ekanligini, o'rmonlarida hayvonlarning ko'pligi va daryolarida oltin qum bo'lib oqishi haqida, mahalliy aholining ko'pchilik qismi savodsiz ekanligi haqida, xonlarning xalqning ahvoli bilan qiziqmasligi va soliq turlarining ko'pligi haqida ma'lumot berib borishgan. Masalan: Pyotr I (XVIII asr) – Xivaga yurishlari bilan qiziqish boshlangan. Bu qiziqishga elchilar katta hissa qo'shganlar. Florio Benevini Buxoroda 3,5 yil yashadi. (1721 yil 6 noyabrdan-1725 yil 8 aprelgacha) va qimmatli ma'lumotlar to'plab Rossiyaga jo'natdi. "[Amudaryoning bosh qismida oltin yo'q. Lekin Ko'kcha daryosi kelib qo'shilgan qumloq yerlarida oltin bor. Mahalliy aholi katta-katta oltin parchalarini topib oladilar.

Badaxshondan tashqari, oltin, kumush, achchiqtosh, qo'rg'oshin, oliy navli temir konlari Samarqand va Buxoroda ham bor]".

Aleksandr II, Nikolay I, Aleksandr III lar Turkistonni bosib olishga harakat qilgan va oxir-oqibat XIX asrda O'rta Osiyoni mustamlakaga aylantirishgan. Mustamlakaga aylantirilgan o'lkada xalqning milliy ongini o'stirishga harakat qilinmas edi.

Tarixiy bilimlarni o'rgatish, qadimgi zamon yodgorliklari, o'lka tabiati haqidagi bilimlar berilmas edi. Mabodo xalq ommasiga tarixiy bilimlar, o'lka tabiati haqida o'rgatilsa Chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosatiga putur yetishi mumkin deb qo'rqishar edi. XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinganidan so'ng o'lkaga ko'plab rus olimlari kelib tadqiqot ishlarini olib borganlar. Bu esa o'lkani mustamlaka ma'muriyat tomonidan boshqaruvini osonlashtirgan. Shu sababli O'rta Osiyoni yangi-yangi hududlarini tadqiq etish uchun rus olimlariga imkoniyatlar berildi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Chor Rossiyasi davrida Turkistonda ekologik vaziyat va uni muhofaza qilish muammolariga tegishli bo'lgan manbalar izlanib tahlil qilinganida, tarixiy va ekologik tadqiqotlarning o'zaro bog'liqligi yaqqol namoyon bo'ladi. Mashhur rus zoology, zoogeografi va sayyohi N.A. Seversov (1827-1886) Turkistonning ko'p joylarini fizik-geografik jihatdan o'rganishda, Pomir tog' tizmalarini o'rganish jarayonida zoologiya, botanika va paleontologiyaga oid juda muhim kolleksiyalar to'pladi.

Mashhur rus geografi P.P. Semyonov – Tyanshanskiy (1827-1914) "Tyanshan" tog' tizmalarini o'rganilishiga asos soldi. U 1856-1857 yillarda Tyanshanga bir nechta ekspeditsiya uyushtirib, bu tog' tizmasining geografiyasi, geologiyasi, botanikasi va zoologiyasiga oid katta hajmdagi ma'lumotlarni to'pladi. Uning tadqiqotlari natijasida Tyanshan

Shan tog'larining ko'plab cho'qqilari, muzliklari va vodiylari xaritaga tushirildi. Shu tadqiqotlari uchun unga "Tyan-Shanskiy" faxriy unvoni berildi. Sovet Ittifoqi davrida Tyan-Shan tog'lari kompleks ilmiy tadqiqotlar markaziga aylandi. Ko'plab geologik, geodezik, gidrologik, glyatsiologik, biologik va seysmologik ekspeditsiyalar uyushtirildi.

Bu davrda Tyan-Shan muzliklari, daryolari, iqlimi, yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosi chuqur o'rganildi. Tog'-kon sanoati, gidroenergetika va qishloq xo'jaligi rivojlanishi uchun tog' tizmasining tabiiy resurslari inventarizatsiya qilindi.

O'zbekistonlik tarixchi olim R.N.Tursunov o'z ilmiy tadqiqotlarida ekologiya tarixi haqida, XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston ekologiyasi haqida, ovchilik, hayvonot olami, suv resurslari, qum barxanlari haqida bir qancha qimmatli ma'lumotlar berib o'tganlar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot metodologiyasi tarixiy-ekologik yondashuvga asoslangan bo'lib, Chor Rossiyasi davrida Turkistonda ekologik vaziyat va uni muhofaza qilish muammolarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, ilmiy maqolalar va monografiyalardan foydalanildi. Bir qancha olimlarning tadqiqotlari tahlil qilib chiqilganida shuni ko'rishimiz mumkinki, Turkiston tabiatining naqadar go'zal va betakror ekanligi, o'zga yurt podsholarini yurtimizga bo'lgan qiziqishini yanada ortishiga sabab bo'ldi. Ekologiya tarixi bitta tarmoq emasligini o'z tadqiqotlarimizda ko'rishimiz mumkin. Masalan: yer osti va yer usti boyliklarimizdan noto'g'ri foydalanish, fauna va florani insonlar tarafidan buzilishi va uning salbiy oqibatlarini yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Tabiat qonunlaridan yana biri "Evolyutsiyaning orqaga qaytmasligi"dir. "Tabiatga qilingan tajovuz kelajakka qilingan tajovuzdir". Suv resurslaridan noto'g'ri foydalanish bugungi kundagi Orol fojeasini keltirib chiqardi. Orol dengizining qurishi XX asrning inson tarafidan tabiatga yetkazilgan eng katta ekologik inqiroz deb ataldi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Chor Rossiyasi davrida Turkistonda yuzaga kelgan ekologik muammolarni tahlil qilish natijasida suv resurslaridan noto'g'ri foydalanishning zararli oqibatlari, o'simlik va hayvonot olamining ketma-ketligining buzilishi, hayvonlarning ma'lum bir turlarini yo'q qilish natijasida yong'oqzorlarning kamayib ketishiga sabab bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Mahalliy aholining o'lkani ilmiy tadqiqot ishlariga aralashtirilmaslik va atrof-muhit muhofazasi uchun kerakli bo'lgan qonunlar ishlab chiqilmaganligini ko'rishimiz mumkin.

XULOSA

Ekologik muammolarni hal qilish uchun davlat va mahalliy aholi o'rtasida ma'lum bir mutanosiblik bo'lishi zarur edi. Tarixiy tajribalarni o'rganish orqali ekologik siyosatni yanda takomillashtirish, ekologik siyosatni yanada samarali tashkil qilish uchun strategiyalar ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Ekologiya atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarish vazirligi. Rasmiy sayti: eco.gov.uz
2. "Tarixiy o'lkashunoslik" - A. Nabiyev - O'qituvchi - 1996 yil B-17
3. "O'zbekistonda arxeologiya", "Qizil O'zbekiston", "Правда востока", "O'zbekistoni sur" nashriyoti Ya. G'. G'ulomov - Toshkent 1956 yil B-7-8
4. Wikipedia sahifasi. prlib.ru. Rossiya Turkestan Territory Presidential library Semyonov-Tyanshanskiy, V. Petrovich Berg Lev Semyonovich. Masalskiy Vladislav Ivanovich
5. "O'zbekiston tarixi manbalari" B. Ahmedov - Toshkent - O'qituvchi - 2001, B-330
6. R.N. Tursunov "XIX asrning ikkinchi yarmida - XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida ekologik vaziyat va atrof-muhit muhofazasi masalalari". 2023 yil - Firdavs Shoh" nashriyoti. B-16
7. "QarDU xabarlari" - ilmiy nazariy, uslubiy jurnal - Qarshi 2022. B-159

YANGI O'ZBEKISTONDA DEMOKRATIK JARAYONLARINING O'ZGARISHI VA UNI OILALARGA TA'SIRI

Dovranova Oysulton Dovrankulovna

Qarshi davlat umiversiteti Mustaqil tadqiqotchisi

oysultondovranova501@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda demokratik jarayonlarning rivojlanishi va ularning o'zbek oilalariga ta'siri o'rganiladi. Mustaqillik yillaridan buyon mamlakat demokratik islohotlar yo'lidan bormoqda. Bu jarayonlar oila institutiga, gender rollariga, qadriyatlar va tarbiya masalalariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Adabiyotlar tahlili asosida demokratik o'zgarishlarning oila institutiga ijobiy va salbiy jihatdan ta'siri ko'rib chiqilgan hamda kelajakdagi taraqqiyot uchun tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: demokratlashtirish, oila instituti, ijtimoiy o'zgarishlar, qadriyatlar transformatsiyasi, gender tenglik, O'zbekiston, fuqarolik jamiyati, islohot.

Аннотация. В данной статье исследуется развитие демократических процессов в Узбекистане и их влияние на узбекские семьи. Со времен обретения независимости страна идет по пути демократических реформ. Эти процессы оказали значительное влияние на институт семьи, гендерные роли, вопросы ценностей и воспитания. На основе анализа литературы было рассмотрено положительное и отрицательное влияние демократических изменений на институт семьи, а также даны рекомендации для дальнейшего развития.

Ключевые слова: демократизация, институт семьи, социальные изменения, трансформация ценностей, гендерное равенство, Узбекистан, гражданское общество, реформа

Abstract. This article will study the development of democratic processes in Uzbekistan and their impact on Uzbek families. Since the years of independence, the country has been on the path of democratic reforms. These processes have had a significant impact on the institution of the family, gender roles, issues of values and upbringing. Based on the literature analysis, the impact of democratic change on the Family Institute in both positive and negative aspects was considered and recommendations were made for future progress.

Keywords: democratization, Family Institute, Social Change, value transformation, gender equality, Uzbekistan, civil society, reform

KIRISH

O'zbekiston 1991-yildan beri mustaqil davlat sifatida demokratik jamiyat barpo etish yo'lidan bormoqda. Bu davrda mamlakatda ko'plab siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar amalga oshirildi [Mirziyoyev, 1]. Demokratik o'zgarishlar jarayoni jamiyatning barcha institutlariga, jumladan, oila institutiga ham sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi [Karimov, 2]. Oila jamiyatning asosiy elementi, qadriyatlar va an'analarni saqlash hamda avloddan-avlodga o'tkazish mexanizmi hisoblanadi. Shu sababli, demokratik transformatsiyalarning oila institutiga ta'sirini o'rganish alohida ahamiyatga ega.

O'zbekistonda demokratik jarayonlar va ularning oilalarga ta'sirini tadqiq etish orqali o'zbek jamiyatining kelajakdagi rivojlanishi uchun muhim dasturamalli ko'rsatkichlarni aniqlash mumkin. Zamonaviy demokratik jamiyat qurish jarayonida oilalarning rolini tushunish milliy qadriyatlar va zamonaviy tamoyillar uyg'unligini ta'minlash uchun zarurdir [Ergashev, 3].

Ushbu tadqiqotning maqsadi O'zbekistonda demokratik jarayonlarning rivojlanishi va ularning o'zbek oilalariga ta'sirini kompleks tahlil qilishdan iborat.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot O'zbekistondagi demokratik jarayonlar va ularning oila institutiga ta'sirini o'rganish uchun adabiyotlar tahlili metodidan foydalanildi. Tadqiqot doirasida o'zbek, rus va xorijiy manbalar ko'rib chiqildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi qonunlari va prezident farmonlari, akademik jurnallarda chop etilgan ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilotlar (BMT, YUNISEF, YUNESKO) hisobotlari, mahalliy va xalqaro ekspertlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar, milliy statistika ma'lumotlari, tarixiy va zamonaviy ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar o'rganildi.

Ma'lumotlarni tahlil qilishda tarixiy-qiyosiy tahlil, tizimli tahlil, kontekstual tahlil va nazariy asoslarni tahlil qilish yondashuvlaridan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy tahlil O'zbekistonda demokratik jarayonlarning tarixiy rivojlanishini bosqichma-bosqich tahlil qilish imkonini berdi. Tizimli tahlil orqali oila institutiga ta'sir etuvchi turli demokratik omillar kompleks o'rganildi. Kontekstual tahlil yordamida o'zbek oilalari va demokratik jarayonlar o'rtasidagi munosabatlar milliy, madaniy va tarixiy kontekstda o'rganildi. Nazariy asoslarni tahlil qilish demokratiya va oila instituti o'rtasidagi nazariy munosabatlarni tadqiq etish imkonini berdi. Ushbu metodlar asosida O'zbekistonda demokratik jarayonlarning rivojlanishi va ularning oila institutiga ko'rsatgan ta'siri to'g'risida kompleks tadqiqot o'tkazildi. Tadqiqot jarayonida manbalarning ishonchliligi, dolzarbligi va reprezentativligi ta'minlandi. Ma'lumotlar tahlili jarayonida objektiv va kompleks yondashuv tamoyillariga rioya qilindi. Turli mualliflar tomonidan ilgari surilgan nazariyalar va konsepsiyalar tahlil qilindi va taqqoslandi. O'zbekistonda demokratik jarayonlar va oila institutining o'zaro munosabatlari masalasida turli nuqtai nazarlarni o'rganish orqali masalaga ko'p tomonlama yondashildi. Ushbu metodologiya mavzuni kompleks va tizimli o'rganish imkonini berdi.

NATIJALAR

O'zbekistonda demokratik jarayonlarning rivojlanishini shartli ravishda quyidagi uch bosqichga bo'lish mumkin:

Birinchi bosqich (1991-2016): Mustaqillikning dastlabki yillarida demokratik davlat asoslarini yaratish bosqichi. Bu davrda konstitutsiya qabul qilindi, asosiy demokratik institutlar shakllandi, biroq markazlashgan boshqaruv ustunlik qildi [Abdullaev, 4]. Bu davrda oila qonunchiligi shakllandi, "Oila kodeksi" (1998) qabul qilindi, lekin an'anaviy qadriyatlar ustunlik qilishda davom etdi. Oila va nikoh masalalarida davlat aralashuvi minimal darajada saqlandi.

Ikkinchi bosqich (2016-2021): Islohotlar davri. 2017-yildan boshlab O'zbekistonda demokratik islohotlar jadallashdi, "Harakatlar strategiyasi" qabul qilindi, fuqarolik jamiyati institutlari faollashdi [Mirziyoyev, 1]. Bu davrda gender tenglik masalalari, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi ishtiroki kuchaydi. 2019-yilda "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi qonun qabul qilindi [Ahmedova, 5]. Bu davrdagi islohotlar oila institutiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi - ayollarning ijtimoiy roli o'zgara boshladi, oilaviy munosabatlarda gender tenglik elementlari kuchaydi.

Uchinchi bosqich (2021-hozirgi kungacha): "Yangi O'zbekiston" konsepsiyasi doirasida demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish, fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish, demokratik boshqaruv tamoyillarini kuchaytirish [Xudaybergenov, 6]. Bu davrda oila institutini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan yangi qonunlar qabul qilindi, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirildi, gender tenglik bo'yicha islohotlar chuqurlashdi.

Tadqiqotlar natijasida demokratik jarayonlarning o'zbek oilalariga quyidagi asosiy ta'sirlari aniqlandi:

Gender rollarining transformatsiyasi: Demokratik islohotlar natijasida o'zbek oilalarida gender rolli taqsimoti sezilarli o'zgarishga uchradi. Ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy faolligi oshdi, qaror qabul qilish jarayonlaridagi ishtiroki kuchaydi [Tashpulatova, 7]. Statistik

ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi 10 yilda ayollarning bandlik darajasi 20 foizga oshgan, oliy ta'lim olayotgan qizlar soni 2.5 barobar ko'paygan [Qosimova, 8].

Oilaviy qadriyatlarining modernizatsiyasi: Demokratik tamoyillarning joriy etilishi an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar o'rtasidagi munosabatlarni o'zgartirdi. Bir tomondan, o'zbek oilalari tarixiy va milliy qadriyatlarni saqlab qolishga intilsa, ikkinchi tomondan, zamonaviy demokratik tamoyillar ta'sirida oilaviy munosabatlar, nikoh tuzish amaliyotlari, farzand tarbiyasi masalalari transformatsiyaga uchradi [Karimova, 9]. Masalan, nikoh yoshining oshishi, nikohga rozilik masalasida yoshlarning mustaqilligi kuchaydi, oilada bolalar tarbiyasiga zamonaviy yondashuvlar joriy etildi.

Oilaviy munosabatlarning demokratlashuvi: O'zbek oilalarida qaror qabul qilish jarayonlari demokratlashdi, er-xotin munosabatlari teng huquqlilik tomonga rivojlandi [Rahimov, 10]. Bu jarayon ayniqsa shahar oilalarida yaqqol ko'zga tashlanadi. O'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, shahar oilalarining 67 foizida muhim qarorlar birgalikda qabul qilinadi, qishloq joylarda bu ko'rsatkich 43 foizni tashkil etadi [Normatova, 11].

Oilaviy institutning huquqiy asoslarining rivojlanishi: Demokratik islohotlar natijasida oila institutining huquqiy asoslari takomillashtirildi. Nikoh, ajralish, alimentlar, bolalikni himoya qilish, oilaviy tadbirkorlik kabi masalalarda huquqiy mexanizmlar rivojlandi [Rustamov, 12]. Bu oila a'zolarining huquqlari va majburiyatlarini aniq belgilab berdi.

Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar: Demokratik islohotlar natijasida oilalarning iqtisodiy holatida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Oilaviy tadbirkorlik rivojlandi, oilalarning daromad manbalari diversifikatsiyalashdi [Yusupov, 13]. Oilaviy tadbirkorlik subyektlari soni so'nggi 5 yilda 3 barobar oshdi, bu esa oilalarning iqtisodiy mustaqilligini kuchaytirdi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, demokratik islohotlar ta'sirida oilaviy munosabatlar quyidagi yo'nalishlarda transformatsiyalashdi:

Oilaviy kommunikatsiya modeli o'zgarishi: Ota-ona va farzandlar, er va xotin o'rtasidagi munosabatlar yangi sifat bosqichiga ko'tarildi. Avvalgi "vertikal" kommunikatsiya (qat'iy ierarxiya asosida) "gorizontal" kommunikatsiya (tenglik va o'zaro hurmat asosida) bilan almashinmoqda [Islamov, 14]. Bu ayniqsa yoshlar orasida yaqqol seziladi.

Oilada tarbiya tamoyillarining o'zgarishi: Demokratik jarayonlar ta'sirida ota-onalar farzand tarbiyasiga yangicha yondashuvlarni qo'llamoqda. Autoritarlik o'rnini hamkorlik, majburiyat o'rnini motivatsiya, qat'iy nazorat o'rnini erkinlik va mas'uliyat olmoqda [Ahmedova, 5]. Bu esa bolalarning mustaqil fikrlashi, tanqidiy tafakkuri rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Oilaviy qadriyatlarining o'zgarishi: Demokratik jarayonlar ta'sirida oilaviy qadriyatlar tizimi ham o'zgarmoqda. Bir tomondan, milliy-an'anaviy qadriyatlar (oilaga sadoqat, kattalarni hurmat qilish, jamoa manfaatlarining ustunligi) saqlanib qolayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, individuallik, shaxsiy erkinlik, o'zini o'zi rivojlantirish kabi zamonaviy qadriyatlar ham oilalarga kirib kelmoqda [Qosimova, 8].

Avlodlararo munosabatlarning o'zgarishi: Demokratik islohotlar avlodlar o'rtasidagi munosabatlarga ham ta'sir ko'rsatdi. An'anaviy ko'p avlodli oilalar kamayib, nuklear oilalar ko'paymoqda. Shu bilan birga, keksalar va yoshlar o'rtasidagi munosabatlar ham o'zgarmoqda - keksalarning tajribasi va yoshlarning yangilikka intilishi o'rtasida muvozanat izlanmoqda [Normatova, 11].

TAVSIYALAR VA XULOSA

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda, O'zbekistonda demokratik jarayonlar va oila instituti uyg'unligini ta'minlash uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi. Oila va demokratik qadriyatlarni uyg'unlashtirish dasturlarini ishlab chiqish zarur. Bu milliy-an'anaviy oilaviy qadriyatlar va zamonaviy demokratik tamoyillarni uyg'unlashtirishga qaratilgan davlat dasturlari va loyihalarini amalga oshirishni nazarda tutadi, bu esa demokratik jarayonlarni mahalliy kontekstga moslashtirish va jamiyatda qabul qilinishini ta'minlaydi. Gender tenglik tamoyillarini milliy kontekstda rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega. Buning uchun gender tenglik masalasida xalqaro tajribalarni o'rganish va ularni milliy qadriyatlar bilan

uyg'unlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish tavsiya etiladi. Bu orqali gender tenglik tushunchasining jamiyatda to'g'ri qabul qilinishiga erishish mumkin.

Oilaviy ta'lim dasturlarini rivojlantirish ham zarur. Maktablar va oila markazlarida zamonaviy demokratik jamiyatda oila qurish, oilaviy munosabatlarni rivojlantirish, farzand tarbiyasida demokratik tamoyillarni qo'llash bo'yicha maxsus o'quv dasturlarini joriy etish tavsiya etiladi. Oila institutini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish, oila institutini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan huquqiy va ijtimoiy mexanizmlarni takomillashtirish, oilalarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish choralari ko'rish ham muhim. Madaniy va ta'lim sohasidagi islohotlarni oila instituti bilan bog'lash, ta'lim va madaniyat sohasidagi islohotlarni oila instituti bilan bog'liq holda amalga oshirish, oila qadriyatlarini ta'lim dasturlariga integratsiya qilish tavsiya etiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekistonda demokratik jarayonlarning rivojlanishi oila institutiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Demokratik tamoyillarning joriy etilishi oilaviy munosabatlarni yangi sifat bosqichiga ko'tardi, gender tenglik masalalari rivojlandi, oilaviy qadriyatlar tizimi transformatsiyaga uchradi. O'zbekistonda demokratik jarayonlar va oila instituti o'rtasidagi munosabatlar murakkab va ko'p qirrali xarakterga ega. Bir tomondan, demokratik tamoyillar oila institutiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda - gender tenglik rivojlanmoqda, oila a'zolarining huquqiy himoyasi kuchaymoqda, oilada qaror qabul qilish jarayonlari demokratlashmoqda. Ikkinchi tomondan, demokratik o'zgarishlar an'anaviy oilaviy qadriyatlar tizimiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatmoqda, bu esa ba'zan avlodlar o'rtasida qadriyatlar to'qnashuvini keltirib chiqarishi mumkin.

Kelajakda O'zbekistonda demokratik jarayonlar va oila instituti o'rtasidagi munosabatlar yanada rivojlanadi. Muhimi, milliy-an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy demokratik tamoyillar o'rtasida optimal muvozanatni topish, oila institutining barqarorligini ta'minlash bilan bir qatorda, jamiyatning demokratik rivojlanishini qo'llab-quvvatlashdir. Demokratik jarayonlar va oila instituti o'rtasidagi muvozanatni saqlash nafaqat O'zbekiston uchun, balki boshqa Markaziy Osiyo davlatlari uchun ham muhim masala hisoblanadi. O'zbekiston tajribasi mintaqadagi boshqa mamlakatlar uchun ham qiziqarli tajriba bo'lishi mumkin. Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, demokratik jarayonlar oila institutini zaiflashtirmaydi, aksincha, uni yangi sifat bosqichiga ko'taradi. Buning uchun demokratik tamoyillarni milliy-madaniy xususiyatlarni hisobga olgan holda qo'llash zarur.

MUHOKAMA

Tadqiqot doirasida aniqlangan natijalar O'zbekistonda demokratik jarayonlar va oila instituti o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ko'rsatadi. Bu munosabatlar faqat mahalliy kontekstda emas, balki global darajada ham dolzarb ahamiyatga ega.

Birinchidan, O'zbekistonda demokratik jarayonlarning rivojlanishi Markaziy Osiyo mintaqasidagi demokratik transformatsiyalar kontekstida muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston tajribasi boshqa mintaqaviy davlatlar uchun ham qiziqarli bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, oila instituti va demokratik jarayonlar o'rtasidagi munosabatlar masalasi global kontekstda ham o'rganilmoqda. Zamonaviy demokratik jamiyatda oila institutining roli, an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar o'rtasidagi muvozanat masalasi ko'plab davlatlar uchun dolzarb hisoblanadi [Rahimov, 10].

Uchinchidan, tadqiqot natijalaridan ko'rinib turibdiki, demokratik jarayonlarning oila institutiga ta'siri bir xil emas. Shahar va qishloq oilalari, turli ijtimoiy qatlamga mansub oilalar, turli avlod vakillari demokratik o'zgarishlarni turlicha qabul qiladi va ularga turlicha moslashadi. Bu esa kompleks yondashuvni talab etadi.

To'rtinchidan, O'zbekistonda demokratik jarayonlar va oila instituti o'rtasidagi munosabatlar rivojlanishida milliy-madaniy xususiyatlar muhim rol o'ynaydi. Demokratik tamoyillar mahalliy kontekstga moslashtirilishi, milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirilishi lozim [Ergasheva, 15].

Beshinchidan, tadqiqot natijalaridan ko'rinib turibdiki, demokratik jarayonlar oila institutini zaiflashtirmaydi, aksincha, uni yangi sifat bosqichiga ko'tarishi mumkin. Buning

uchun demokratik tamoyillarni mahalliy kontekstda to'g'ri qo'llash, milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Natijalarni chuqurroq tushunish uchun qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish zarur. Jumladan, turli hududlardagi oilalarning demokratik jarayonlarga moslashuvi, yosh avlodning oilaviy qadriyatlarga munosabati, demokratik jarayonlar ta'sirida oilaviy munosabatlarning o'zgarishi kabi masalalar keyingi tadqiqotlarda o'rganilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev, Sh.M. (2017). Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent: O'zbekiston.
2. Karimov, I.A. (2000). Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. Toshkent: O'zbekiston.
3. Ergashev, B. (2021). Yangi O'zbekistonda demokratik islohotlar: nazariya va amaliyot. Toshkent: Yangi asr avlodi.
4. Abdullaev, M. (2018). O'zbekistonda demokratik jarayonlarning tarixiy rivojlanishi. Tarix masalalari, 2, 23-31.
5. Ahmedova, Z. (2020). O'zbekistonda oila instituti va gender tenglik masalalari. Ijtimoiy fikr, 4, 78-87.
6. Xudaybergenov, S. (2023). Yangi O'zbekiston: demokratik islohotlar va fuqarolik jamiyati rivojlanishi. Ijtimoiy tadqiqotlar jurnali, 5(2), 112-124.
7. Tashpulatova, N. (2019). O'zbekistonda gender tenglik masalalari. Jamiyat va boshqaruv, 3(18), 45-53.

O'ZBEKISTONNING IJTIMOIIY FANLAR TARAQQIYOTIDA XALQARO ALOQALARNING O'RNI VA AHAMIYATI (XX ASRNING 60–70-YILLARI MISOLIDA)

Sarvar Tulkinovich Axmedov,

Axborot texnologiyalar va menejment universiteti katta o'qituvchisi, 91-810-21-10

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonning XX asrning 60–70-yillarida ijtimoiy fanlar sohasida xorijiy davlatlar bilan olib borilgan ilmiy-amaliy hamkorlik aloqalari hamda ularning rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Mazkur davrda rivojlangan mamlakatlarda ilm-fan sohasida o'ziga xos strategiyalar ishlab chiqilib, ilmiy tizimda muntazam yangilanishlar va islohotlar amalga oshirilganligi, ilm-fan taraqqiyotini jadallashtirish maqsadida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish va pedagoglar malakasini oshirish masalalari dolzarb yo'nalish sifatida shakllanganligi ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, maqolada tarix fanining tarixshunoslik va arxeologiya tarmoqlarida yo'lga qo'yilgan xalqaro ilmiy aloqalar, adabiyot sohasidagi madaniy-ilmiy hamkorlik shakllari hamda O'zbekiston Fanlar akademiyasi olimlarining xalqaro konferensiya va simpoziumlarda faol ishtiroki yoritiladi.

O'zbekiston sobiq Ittifoq tarkibida faoliyat yuritgan yillarda ilm-fan sohasida xalqaro hamkorlik jarayonlarida sezilarli darajada ishtirok etgani turli manbalar orqali o'z ifodasini topgan. Mazkur davrda respublika olimlarining xorijiy mamlakatlar tadqiqotchilari bilan ilmiy-ijodiy hamkorligi mustahkamlanib, ular fundamental fanlarning dolzarb masalalariga bag'ishlangan xalqaro sessiyalar, konferensiyalar va kongresslarda muntazam qatnashib kelganlar. Umuman olganda, O'zbekistonning xalqaro ilmiy hamkorlik tizimini rivojlantirishda Fanlar akademiyasi olimlarining hissasi beqiyos bo'lib, ular o'z ilmiy tajriba va yutuqlarini xorijiy hamkasblari bilan samarali tarzda almashganliklari bilan ajralib turadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston Fanlar akademiyasi, xalqaro aloqalar, xalqaro simpozium, ilm-fan aloqalari, ijtimoiy fanlar, tarix, adabiyot.

Аннотация: В данной статье анализируются научно-практические связи Узбекистана с зарубежными государствами в области общественных наук в 60–70-е годы XX века, а также этапы их развития. Отмечается, что в этот период в развитых странах были выработаны собственные стратегии в сфере науки, в результате чего в научной системе осуществлялись регулярные обновления и реформы. Подчеркивается, что с целью ускорения научного прогресса особое значение придавалось внедрению информационно-коммуникационных технологий и повышению квалификации педагогических кадров.

Кроме того, в статье освещаются международные научные связи, установленные в области истории, историографии и археологии, формы культурно-научного сотрудничества в сфере литературы, а также активное участие учёных Академии наук Узбекистана в международных конференциях и симпозиумах.

В период пребывания Узбекистана в составе бывшего Советского Союза республика принимала заметное участие в процессах международного научного сотрудничества, что отражено в ряде источников. В эти годы научно-творческое взаимодействие узбекских исследователей с учёными зарубежных стран укреплялось благодаря их участию в международных сессиях, конференциях и конгрессах, посвящённых актуальным проблемам фундаментальных наук. В целом вклад учёных Академии наук Узбекистана в развитие международных научных контактов был значительным: они активно обменивались опытом и научными достижениями со своими зарубежными коллегами.

Ключевые слова: Академия наук Узбекистана, международные отношения, международный симпозиум, научные связи, история, литература.

KIRISH

Har qanday jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti, avvalo, uning ilm-fan sohasida erishgan yutuqlari bilan bevosita bog'liqdir. Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar ilm-fan sohasida o'ziga xos strategiyalarni ishlab chiqib, ilmiy tizimda muntazam yangilanish va islohotlarni amalga oshirmoqda. Xususan, ilm-fan sohasida olib borilayotgan islohotlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, pedagog kadrlar malakasini oshirish masalalari ushbu tizimning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Shuningdek, YUNESKO tashabbusi bilan dunyoning turli mintaqalarida ilm-fanni rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli dasturlar va loyihalar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, xorijiy mamlakatlar bilan ilmiy-texnikaviy sohalarida o'rnatilgan hamkorlikni ilmiy-nazariy va metodologik jihatdan chuqur tahlil etish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mazkur masalaning yangiligi shundaki, u hali to'liq va tizimli ravishda ilmiy tadqiqot obyektiga aylantirilmagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mazkur ilmiy maqolani yozishda B. Mannonov, M.Nishonovlarning "O'zbekiston SSRning chet mamlakatlar bilan iqtisodiy va madaniy aloqalari" nomli, Q.To'ychiyevning "O'rta Osiyo Respublikalarining iqtisodiy va madaniy hamkorligi", nomli kitoblari va O'zbekiston Milliy arxivining R-42, 2,1-fondlardan hamda, Общественные науки в Узбекистане (O'zbekiston ijtimoiy fanlar) jurnalidagi mavzuga oid ilmiy maqolalardan foylanilgan. Shuningdek, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Chet ellar bo'limi joriy arxivi 1969 yil materiallaridan maqsadli foydalanilgan.

O'z navbatida tadqiqot metodologiyasini yoritishda O'zbekiston Respublikasining "Xalqaro shartnomalar to'g'risida" (1995), "Tashqi siyosiy faoliyati konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi" (2012) Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni hamda 2017-yil 30-iyundagi "O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha Jamoatchilik kengashi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3105-son Qarori, O'zbekiston Respublikasi

Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni, shu bilan bir qatorda sohaga oid boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XX asrning 60–70-yillari O‘zbekiston ilm-fan sohasida xalqaro hamkorlik aloqalari faollashgan davr sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ushbu jarayon ijtimoiy fanlar yo‘nalishida sezilarli sur‘atlar bilan rivojlandi. Mazkur davrda xorijiy mamlakat olimlari orasida O‘rta Osiyo tarixiga qiziqish ortib, bu sohada ilmiy tadqiqotlar kengaygan. Jumladan, polyak olimi Z. Abraximovich O‘rta Osiyo xonliklarining iqtisodiy va diplomatik munosabatlari rivojini tadqiq etgan hamda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi muxbir a‘zosi R. N. Nabiyeu bilan yozishmalar olib borib, ilmiy hamkorlik aloqalarini yo‘lga qo‘ygan [5]. Shuningdek, Germaniya Demokratik Respublikasi Fanlar akademiyasining xodimi qadimgi yunon mualliflari asarlarini o‘rganish bo‘yicha mutaxassis doktor Shtroxmayyer filologiya fanlari doktori U.K.Karimov bilan xat yozishib turgan [6].

Umuman olganda, o‘zbek olimlarining tarix fani yo‘nalishidagi xalqaro ilmiy aloqalari asosan turli konferensiya, kongress va ilmiy anjumanlar doirasida amalga oshirilgan. Mazkur yo‘nalishda ro‘y bergan muhim voqealardan biri 1964-yil 1–10-avgust kunlari Moskvada bo‘lib o‘tgan VII Xalqaro antropologlar va etnograflar kongressi hisoblanadi. Ushbu nufuzli ilmiy tadbirda 58 mamlakatdan 2000 dan ortiq delegatlar ishtirok etib, antropologiya va etnografiya fanlarining dolzarb masalalari yuzasidan ilmiy fikr almashdi [8]. Kongress o‘z ishini 27 seksiyada olib borgan. Ushbu kongressda O‘zbekistondan 42 nafar olim qatnashgan. Shundan 20 nafar olim O‘zbekiston Fanlar akademiyasidan, 10 kishi O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston filialidan, 12 nafari boshqa oliy o‘quv yurtlaridan ishtirok etishgan [8].

Tarix fani sohasidagi hamkorlik aloqalarni yana bir ko‘rinishi 1968-yili O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mehmoni sifatida yugoslaviyalik olim Stupari, vengriyalik antropolog olim T.Tott O‘zbekistonga tashrif buyurganligidir. T.Tott Qashqadaryo viloyatida antropologik tadqiqotlar olib borgan.

1969-yil oktabr oyida polshalik tarixchi olim M. Duka O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi tarix va arxeologiya institutida, O‘zbekiston xalqlari tarixi muzeyida va respublikaning boshqa ilmiy muassasalarida ilmiy ish olib borgan. Mazkur davrda GDR Fanlar akademiyasi Afrika institutining ilmiy xodimi doktor X.Merdel O‘zbekiston FA iqtisodiyot, sharqshunosligi institutlarini borib ko‘rgan, mazkur institutlarning xodimlari bilan ilmiy suhbatlar o‘tkazgan va ular olib borayotgan tadqiqotlarning natijalari bilan tanishgan [9].

O‘zbekistonning xorijiy davlatlar bilan adabiyot fani sohasidagi aloqalarini rivojlantirishda xorij mualliflarining asarlari muhim ahamiyat kasb etgan. Jumladan, 1964-1970-yillarda O‘zbekistonda Bolgariya, Vengriya, GDR, Polsha, Angliya, Jazoir, Belgiya, Birma, Indoneziya, Iroq, Turkiya, AQSH, Fransiya, Suriya, Pokiston, Ispaniya, Italiya va boshqa davlatlar yozuvchi va shoirlarining 100 dan ortiq asarlari bosib chiqarilgan O‘zbekistonning ko‘zga ko‘ringan yozuvchi va shoirlari Sharof Rashidov, Zulfiya, A.Muxtor, Oybek, Shayxzoda kabi yozuvchilarning asarlari Yevropa, Osiyo va Afrika xalqlari tilida nashr etilgan [1].

O‘zbekiston olimlarining xorijiy davlatlardagi olimlar bilan ijodiy aloqalari fundamental fanlarining aniq muammolari bo‘yicha xorijiy mamlakatlarda tashkil etilgan ilmiy sessiyalarda, konferensiya va kongresslarda ishtirok etishlari tufayli ham mustahkamlanib borgan. Masalan, 1969-yilda O‘zbekiston FA muxbir a‘zosi, filologiya fanlari doktori, professor M.K.Nurmuxamedov Berlin shahrida oltoyshunoslik bo‘yicha o‘tkazilgan XII Xalqaro kongress ishida ishtirok etdi. Bundan tashqari, o‘zbek olimlaridan E.Fozilov, S.Kamolov, A. Nosirov, S.Otamirzayevalar mazkur kongressda qatnashib, ma‘ruzalar bilan chiqishgan, ilmiy muammolar bo‘yicha o‘z hamkasblari bilan o‘zaro fikr almashishgan [10].

1969-yil avgustda Qoraqalpog‘istonda “1969-yilgi poeziya kunlari o‘tkazildi. Bu poeziya kunlarida Moskva, Toshkent, Ashxobod, Olmaota, Boku, Riga, Qozon, Tbilisi singari

shaharlardan kelgan yigirmadan ortiq shoirlar ishtirok etishdi. Jumladan, Moskvadan S. Seversev, Qozog'istondan H. Yergoliyev, O'zbekistondan E. Vohidov, Qozog'istondan S. Jusayev, Tatariston ASSRdan E. Yuzeyev, Ozarbayjondan A. Befali Jabborov, Turkmanistondan S. Urayev kabi shoirlar qatnashgan [4].

O'zbekiston olimlari faqat ilmiy ishlar, konferensiyalar, simpoziumlar ishida nafaqat ishtirok etgan, balki O'zbekistonda ham xalqaro anjumanlar tashkil qilingan. Jumladan, 1969-yil sentabr oyida Samarqand shahrida YUNESKOning Temuriylar davri san'atini o'rganish bo'yicha xalqaro ilmiy simpoziumi o'tkazildi [2]. Bu anjumanda Afg'oniston, Eron, Hindiston, Pokiston va O'rta Osiyo sovet respublikalarining tarixida mushtarak bo'lgan masala - Temuriylar davri san'atini keng va chuqur ilmiy o'rganishga bag'ishlangan. Simpoziumda Moskva, Leningrad, Ozarbayjon, Gruziya, Armaniston, Qozog'iston va O'rta Osiyo respublikalaridan kelgan olimlar bilan birga Markaziy Osiyo mamlakatlari, G'arbiy Yevropa va Amerika qit'asidan bir qancha olimlar ishtirok etishgan. Simpoziumda 50 ta ilmiy ma'ruza tinglandi. Shu tariqa, O'rta Osiyo olimlari bilan xorijiy davlat olimlari hamkorligi kundan kunga rivojlanib borgan [4].

1970-yil avgust oyida Moskva shahrida tarix fanlari bo'yicha XII Xalqaro kongress bo'lib o'tdi. Unda dunyoning 60 mamlakatidan kelgan 4 mingga yaqin kishi ishtirok etgan. 40 kishidan iborat O'zbekistonning yetakchi olimlari delegatsiyasiga akademik I. M. Mo'minov boshchilik qilgan [2].

1971-yilda Sharqshunoslik institutiga 20 dan ortiq davlatdan, chunonchi, Yaman Arab Respublikasi, Eron, Quvayt, Yaponiya, Angliya, GDR, Afg'oniston va boshqa mamlakatlardan olim va jamoat arboblari kelib, institut olimlarining ilmiy ishlari bilan tanishishgan. Shuningdek, mazkur davlatlarning hukumat boshliqlari, jumladan, Fransiya, Hindiston davlatlari prezidentlari va boshqalar mehmon bo'lib kelishgan. Sharqshunoslik institutining ko'plab ko'zga ko'ringan sharqshunos olimlari, jumladan, tarix fanlari doktori S. A. Azimjonova, filologiya fanlari doktori U. I. Karimov, tarix fanlari nomzodi M. M. Hoshimov, filologiya fanlari nomzodi O. Usmonovlar Hindiston, Eron, Afg'oniston, Fransiyada chaqirilgan xalqaro Kongresslarida sharqshunoslar faol ishtirok etishdi va ilmiy dokladlar bilan chiqishgan [1].

1973-yilda O'zbekiston FA vitse-prezidenti, akademik I. M. Mo'minov rahbarligida falsafa fanlari doktorlari M. Baratov, B. Ismoilov va fan nomzodi A. Sharipovlar Bolgariyada chaqirilgan faylasuflarning xalqaro simpoziumlarida faol ishtirok etishgan [1]. O'zbekiston Fanlar akademiyasining ijtimoiy fanlar bo'yicha xalqaro ilmiy aloqalarini rivojlantirishda yirik sharqshunoslik markazlaridan biri bo'lgan O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomli Sharqshunoslik instituti katta rol o'ynagan.

1975-yil noyabrida Veymar shahrida (GDR) bo'lib o'tgan xalqaro kengashda "Arxeologik yodgorliklarni va ular atrofidagi muhitni muhofaza qilish" degan masala muhokama qilinadi. Unda "O'zbekiston yutuqlari" degan mavzuda ma'ruza qilgan. Ma'ruza kengash qatnashchisining a'zosi T. M. Mirsoatov "O'zbekistonda arxeologiya fanining yutuqlari" mavzusida ma'ruza o'qigan [7].

1978-yil dekabr oyida Moskva shahrida SSSR Fanlar akademiyasi tomonidan tashkil etilgan "Tarixshunoslik fanini o'rganish va hozirgi zamon tarixining asosiy yo'nalishlari" degan muammoga bag'ishlangan xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. Unda ko'pgina mamlakatlarini tarixchilari va tarixshunoslari, shu jumladan O'zbekiston olimlari ham ishtirok etadilar [3].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, O'zbekiston ijtimoiy fanlar sohasidagi hamkorlik aloqalari olib borgan. O'zbekistonning xalqaro aloqalarini rivojlanishida O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademik olimlari munosib hissa qo'shgan hamda o'z tajribalarini xorijiy davlat olimlari bilan almashishgan. O'zbek olimlari ilmiy konferensiya va seminar hamda simpoziumlarda o'z ma'ro'zlari bilan ishtirok etishgan. Umuman olganda, xalqaro hamkorlik O'zbekistonda fan sohasini yanada yo'ksalishiga olib kelgan.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘XATI

1. Маннонов Б, Нишонов М. Ўзбекистон ССРнинг чет мамлакатлар билан иқтисодий ва маданий алоқалари. Т., “Фан”. 1974.—Б.51.
2. Международный симпозиум по изучению искусства эпохи Тимуридов. Общественные науки в Узбекистане. 1969, №10. —Б.75.
3. Общественные науки в Узбекистане. 1979, №7, -Б.57-68.
4. Тўйчиев Қ. Ўрта Осиё Республикаларининг иқтисодий ва маданий ҳамкорлиги. Т.: “Ўзбекистон”. 1970. —Б.35.
5. О‘з. МА. R-42-fond, 1-ro‘yxat, 12-ish, 75-varaq.
6. О‘з. МА. R-2-fond, 1-ro‘yxat, 165-ish, 96-varaq.
7. О‘з. МА. R-1-fond, 1-ro‘yxat, 2855-ish, 69-varaq.
8. О‘zbekiston ijtimoiy fanlar. 1964, №10. —Б.51.
9. О‘zSSR FA Chet ellar bo‘limi joriy arxivi. 1969 yil materiallari.

O‘ZBEKISTON ILM-FANINING SOVET DAVRIDA SHAKLLANISHI VA XALQARO ALOQALAR TIZIMI.

Sarvar Tulkinovich Axmedov,

Axborot texnologiyalar va menejment universiteti katta o‘qituvchisi,
sardorahmedov437@gmail.com.

Ergasheva Marjona Xidir qizi

Axborot texnologiyalar va menejment universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti tarix yo‘nalishi
3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqolada Sovet Ittifoqi davrida O‘zbekiston ilm-fan sohasida xalqaro ilmiy hamkorlik tizimining shakllanishi va rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda respublikada ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha o‘zaro manfaatli hamkorliklarning yo‘lga qo‘yilgani yoritilgan. O‘zbekiston ilm-fani nafaqat ittifoq doirasida, balki xorijiy davlatlar bilan ham faol ilmiy aloqalarni rivojlantirgani ta’kidlanadi. Shuningdek, ushbu jarayonda respublikaning ilmiy institutlari, tadqiqot markazlari va oliy o‘quv yurtlarining xalqaro konferensiyalar, simpoziumlar hamda ilmiy seminarlarda muntazam ishtiroki ochib berilgan. Ayniqsa, Markaziy va Sharqiy Yevropa, Osiyo hamda Afrika mamlakatlari bilan o‘rnatilgan ilmiy hamkorlik aloqalari O‘zbekistonning ilmiy nufuzi va tajribasini oshirishda muhim omil bo‘lgani ishonchli manbalar asosida asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, ilm-fan, xalqaro hamkorlik, ilmiy aloqalar, tadqiqot markazlari, Ilmiy konferensiyalar, Ilmiy-tadqiqot ishla, tibbiyot, qishloq xo‘jaligi.

KIRISH

Ilm-fan sohasidagi xalqaro hamkorlik har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon nafaqat ilmiy salohiyatni oshirish, balki mamlakatning xalqaro maydondagi nufuzini mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Sovet davrida O‘zbekiston ilm-fani shakllanish va rivojlanish bosqichlarida keng ko‘lamli xalqaro aloqalar tizimini yo‘lga qo‘ygan. Xususan, XX asrning 1960–1980-yillarida respublikaning ilm-fan sohasidagi xalqaro hamkorligi jadal rivojlandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ilmiy maqolani tayyorlash jarayonida tadqiqot metodologiyasi sifatida, avvalo, tarixiylik, xolislik, uzviylik, ketma-ketlik va qiyosiy tahlil tamoyillariga asoslanildi. Ushbu yondashuv O‘zbekiston ilm-fan sohasidagi xalqaro aloqalarni kompleks tarzda o‘rganish, ularning shakllanish bosqichlari va rivojlanish dinamikasini tahlil etish imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida tarixchi olimlar Ch. A. Abutalipov, B. Mannonov, M. Nishonov, H. Ziyayev hamda boshqa sovet davri tadqiqotchilarining asarlari ilmiy manba sifatida qo‘llanildi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Asosiy kutubxonasining yillik hisobotlari, O‘zbekiston Milliy arxivining R-1 va R-2415 fondlarida saqlanayotgan arxiv

hujjatlari hamda mavzuga oid boshqa ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Ushbu manbalar asosida Sovet davrida O'zbekiston ilm-fanining xalqaro miqyosda tutgan o'rnini va ilmiy hamkorlik tizimining shakllanish xususiyatlari yoritib berildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR:

Ilm-fan sohasida O'zbekiston sovet davrida sobiq Ittifoq respublikalari hamda xorijiy mamlakatlar bilan keng qamrovli hamkorlik aloqalari yo'lga qo'yildi. Mazkur davrda fan va texnikaning rivojlanishini jadallashtirish, ilmiy-tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish hamda malakali kadrlar tayyorlash jarayonida xalqaro ilmiy hamkorlik alohida ahamiyat kasb etdi.

Ayniqsa, o'zbekistonlik olimlarning ittifoq miqyosidagi ilmiy ekspeditsiyalar, konferensiyalar va ilmiy markazlar faoliyatida muntazam ishtiroki respublika ilm-fanining taraqqiyotiga sezilarli turtki berdi. Shu bilan birga, O'zbekiston Fanlar akademiyasi tizimidagi ilmiy institutlarning xorijiy mamlakatlar ilmiy markazlari bilan olib borgan qo'shma tadqiqot ishlari, ilmiy kadrlar almashinuvi hamda xalqaro simpozium va konferensiyalardagi faol ishtiroki respublikaning ilm-fan sohasida integratsion jarayonlarga faol qo'shilishiga imkon yaratdi. Bundan tashqari, o'zbek olimlarining Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi ilg'or ilmiy markazlar bilan hamkorlikda olib borgan izlanishlari nafaqat ilmiy aloqalarni mustahkamladi, balki O'zbekistonning madaniy va ilmiy diplomatiyasi rivojida ham muhim o'rin tutdi.

Ilmiy hamkorlikni rivojlantirishda kitob va ilmiy adabiyotlar almashinuvi muhim o'rin tutgan. Xususan, 1960-yil O'zbekiston Fanlar akademiyasining Asosiy kutubxonasi 32 xorijiy mamlakat bilan kitob almashinuvini yo'lga qo'yib, 4982 nusxa ilmiy nashr va jurnallarni chet ellarga yuborgan, o'z navbatida, 3491 nusxa xorijiy adabiyotlar qabul qilgan [5]. Bunday faoliyat O'zbekiston olimlarini xalqaro ilmiy muhitga integratsiya qilish, xorijiy ilmiy yutuqlardan samarali foydalanish va ilmiy izlanishlar uchun zarur resurslar bilan ta'minlash imkonini bergan. Xorijiy ilmiy adabiyotlarning muntazam ravishda kutubxona fondiga kelib tushishi mahalliy tadqiqotchilar uchun jahon fani yutuqlari bilan tanishish va o'z ilmiy ishlanmalarini xalqaro talablarga mos ravishda olib borish imkoniyatini yaratgan.

1961 yil Toshkent davlat universiteti (ToshDU) huzurida xorijiy mamlakatlardan kelgan talabalar uchun maxsus tayyorlov fakulteti tashkil etildi. Mazkur fakultet tashkil etilishi xalqaro ta'lim sohasidagi aloqalarni mustahkamlash, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida chet ellik talabalarni qabul qilish va ularni sifatli ta'lim bilan ta'minlashda muhim tarixiy qadam sifatida baholanadi. Fakultet o'z faoliyatining dastlabki 10 yili mobaynida jahonning turli mintaqalaridan — jumladan, Hindiston, Afg'oniston, Birma (hozirgi Myanma), Gana, Somali, Keniya, Jazoir, Mali, Kamerun va yana 18 ta boshqa davlatdan kelgan 1200 dan ziyod yoshlarni qabul qildi. Ular uchun rus tili, fundamental fanlar va ixtisoslik yo'nalishlari bo'yicha maxsus dasturlar asosida o'qitish tashkil etildi [2].

1962-yil O'zbekistonning 14 nafar taniqli olimlari xalqaro ilmiy konferensiya va simpoziumlarda o'z ma'ruzalari bilan ishtirok etgani mamlakat ilmiy jamoatchiligining xalqaro maydondagi faolligini ko'rsatadi. Jumladan, akademik S. V. Starodubsev qattiq jismlardagi buzilish masalalariga bag'ishlangan ma'ruzasi bilan Venetsiyada o'tkazilgan Xalqaro simpoziumda ishtirok etgan bo'lsa, akademik A. P. Ibrohimov nurlanishlarning ta'siriga doir ilmiy tadqiqotlari bilan Angliyada o'tkazilgan Xalqaro kongressda ishtirok etdi [8].

1961–1962 yillarda O'zbekistonning xalqaro ta'lim maydonidagi ishtirokini yanada kuchaytirish maqsadida bir qator xorijiy mamlakatlar universitetlarida o'zbekistonlik talabalar ta'lim olish jarayoni faollashdi. Xususan, mazkur yillarda Hindiston, Eron, Misr Arab Respublikasi (MAR) va Afg'oniston oliy ta'lim muassasalarida 50 nafar o'zbekistonlik talabalar tahsil olgan bo'lsa, 1962 yilda ularning soni keskin ortib, Hindiston, Gvineya va Misr Arab Respublikasida 742 nafarga yetdi [1].

1968-yil sentabr oyida Toshkent shahrida O'zbekiston va Hindiston olimlari o'rtasida ilmiy simpozium tashkil etildi. Ushbu anjumanda 150 ga yaqin o'zbek va 15 nafar hind olimi qatnashdi [6]. Simpozium davomida tabiiy birikmalar kimyosiga oid yuzdan ortiq ma'ruzalar tinglanib, kimyo fanining dolzarb masalalari muhokama qilindi. Hindistonlik olimlar

O'zbekistondagi ilmiy-tadqiqot muassasalari va kimyo sanoati korxonalari faoliyati bilan yaqindan tanishdi. Ushbu ilmiy uchrashuv ikki mamlakat o'rtasidagi ilmiy hamkorlikni mustahkamlash, yangi tadqiqot yo'nalishlarini yo'lga qo'yish va ilmiy tajriba almashishni rivojlantirishga xizmat qildi.

O'zbekiston Fanlar akademiyasida ilm-fan sohasida xalqaro hamkorlik aloqalarini rivojlantirish maqsadida xalqaro simpoziumlar, konferensiyalar va seminarlar tashkil etilgan. Masalan, 1976-1982 yillarda akademiya institutlarining bazasida 45 ta xalqaro va Butunittifoq kongresslar, konferensiyalar va kengashlar o'tkazilib, ularda 1200 dan ortiq xorijiy olimlar va mutaxassislar ishtirok etdi.

1983-yilda bunday yig'ilishlarning soni 10 tadan oshdi [6]. Mazkur tashkil etilgan konferensiyalarda o'zbek olimlari faol ishtirok etdi. Jumladan, 1977 yil sentabr oyida, o'zbek olimi T. Arifov GDR (Germaniya Demokratik Respublikasi) poytaxtida o'tkazilgan ionlangan gazlardagi hodisalar bo'yicha Xalqaro konferensiyasida ishtirok etdi.

O'zbekiston olimlarining tibbiy ilm-fandagi ishtiroki 1972-yil aprel oyida Boku shahrida Parazitologlar jamiyatining Butunittifoq birinchi simpoziumi bo'lib o'tdi. Ushbu nufuzli ilmiy yig'ilishda o'zbekistonlik olim, professor N. Dehqonxo'jaeva "Lyambliyalarning fiziologiyasi va biologiyasi" mavzusida ma'ruza qildi. Ushbu tadqiqot ichak parazitlari fiziologiyasi bo'yicha yangi ilmiy natijalarni taqdim etgan bo'lib, parazitologiya sohasidagi muhim ilmiy yutuqlardan biri sifatida baholandi.

1973-yil yanvar oyida gastroenterologlar ishtirokida Butunittifoq anjumani tashkil etildi. Mazkur anjumanda professor N. Dehqonxo'jaeva "O't yo'llari lyamblioz: klinikasi va davolash usullari" mavzusida ilmiy ma'ruza o'qidi. Ushbu ilmiy yig'ilish davomida u Butunittifoq Gastroenterologlar jamiyati boshqaruv kengashi a'zosi etib saylandi [4]. Bu esa O'zbekiston olimlarining tibbiyot sohasida tutgan o'rnini yana bir bor namoyon etib, ularning ilmiy salohiyatining e'tirof etilganidan dalolat berdi.

1970-1980 yillarda kitob almashish 18 ta kapitalistik, 2 ta sotsialistik va 14 ta rivojlanayotgan mamlakat bilan, hammasi bo'lib 300 dan ortiq ilmiy muassasalar bilan olib borildi [7]. 1970-1980 yillarda har yili chet ellik hamkasblaridan 4 mingga yaqin nusxa ilmiy nashrlar (kitoblar, vaqtli nashrlar va rotoprintlar nashrlar) olib, ularga O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi muassasalarining 6 mingga yaqin ilmiy nashrlarni yuborardi [7]. Ilmiy muassasalar soni buyicha bu ishda eng ko'p qatnashgan, mamlakatlar qo'yidagilar bo'ldi: Amerika Qo'shshma Shtatlari davlatidan 50 tagacha, Polsha davlatidan 29 ta, Chexoslovakiya davlatidan 26 ta va Hindiston davlatidan 24 ta ilmiy muassasa qatnashdi.

XULOSA

Xullas, sovet davrida O'zbekiston ilm-fani nafaqat ichki ehtiyojlar asosida, balki butun Ittifoq miqyosidagi strategik rejalar asosida rivojlangan bo'lib, bu jarayonda ilmiy hamkorlik aloqalari muhim o'rin tutgan. Respublika olimlari Moskva, Leningrad, Kiev, Novosibirsk kabi yirik ilmiy markazlar bilan yaqin aloqada bo'lib, fundamental va amaliy tadqiqotlarda faol ishtirok etganlar. Ushbu hamkorlik nafaqat tajriba almashinuvi va ilmiy yutuqlarni o'zlashtirishga xizmat qilgan, balki O'zbekiston ilmiy salohiyatining yuksalishiga, zamonaviy ilmiy maktablar va ilmiy yo'nalishlarning shakllanishiga ham zamin yaratgan. Shuningdek, xalqaro doiradagi hamkorlik, xususan, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari bilan yo'lga qo'yilgan ilmiy aloqalar O'zbekiston olimlarining global miqyosda tanilishiga, milliy ilm-fan maktabining nufuzli o'ringa ega bo'lishiga xizmat qilgan. Bularning barchasi, Sovet davri sharoitida O'zbekistonning ilmiy taraqqiyoti ko'p tomonlama hamkorlik jarayonlar orqali amalga oshganini yaqqol ko'rsatdi.

TURK XOQONLIGI DAVLATCHILIGI TARIXI VA ULARNI AKS ETTIRUVCHI MANBALAR

Temirov Rahmiddin Iskandar o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs magisranti.

Temirovrahmiddin0333@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada milodiy VI asrda Markaziy Osiyo hududining ilk oʻrta asrlardagi davlatchilik tarixini asosiy boʻgʻinlaridan biri boʻlgan Turk xoqonligining tashkil topishi, davlatchilik tarixi va u haqida koʻplab maʼlumotlar aks etgan tarixiy manbalar asosida yoritib berilgan.

Kalit soʻzlar: Turk xoqonligi, Oltoy, Bumin, Menandr Protektor, Feofan Vizantiyskiy, Efessiy, “Oʻgʻuznoma”, Oʻrxun-Enasoy yozuvlari, Kultegin bitiklari, Mugʻanxon, Istami yabgʻu, Xusrav I Anushirvon, Zemarx.

KIRISH

Oʻzbekiston davlatchiligi tarixida Turk xoqonligi davlati muhim oʻrin egallaydi. Oltoy, Tuva hamda ularga tutash hududlarda turli turkiy qabilalar, chunonchi, Ashin, Argʻu, Oʻgʻiz, Toʻqqiz oʻgʻiz, Oʻttuz tatar, Qarluq, Qiton, Tolis, Turk, Uygʻur, Quruqan, Duba va boshqalar yashardilar. VI asr boshlarida Oltoy oʻlkasida siyosiy jarayonlar faollashadi. Oʻsha paytda hozirgi Moʻgʻuliston va qisman Xitoyning shimoliy hududlari ustidan Jujan xonligi hukmronlik qilardi. VI asr boshlarida Oltoydagi Turkiy qavmlar orasida Ashin urugʻining mavqei koʻtariladi. Ashin urugʻiga mansub Asan va Tuu 460-545-yillarda boshqa urugʻlarni oʻzlariga boʻysundiradilar va Oltoydagi turkiy qabilalar ittifoqiga asos soldilar. Tuuning oʻgʻli Bumin Tele qabilasini ham boʻysundiradi. Bumin Jujan xonligiga tobelikdan chiqish uchun kurashadi va 551- yilda Jujan xonining qoʻshinlarini yengib, ularni oʻzlariga boʻysundiradi. Bumin 552- yilda Xoqon deb eʼlon qilinadi va yangi davlat – Turk xoqonligiga asos soladi. Uning poytaxti Oltoydagi Oʻtukan shahri edi. Xoqonlik tez orada kuchayib, uning dovrugʻi ortib borgan. U koʻp bor Xitoyga yurishlar qilib, uning bir qancha hududlarini bosib olgan. Xitoy podsholigi Turk xoqonligiga har yili oʻlpon tariqasida yuz boʻlakdan iborat ipak mato berib turishga majbur boʻlgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Turk xoqonligi xususidagi manbalar koʻp. Ular qatorida vizantiyalik tarixchilar Menandr Protektor, Feofan Vizantiyskiy, suriyalik tarixchi Ionna Efessiylar manbalari, Xitoy manbalari, mashhur “Oʻgʻuznoma”, Oʻrxun-Enasoy yozuvlari, Kultegin bitiklari qimmatli manbalar hisoblanadi. Shuningdek bu toʻgʻridagi maʼlumotlar arab tarixchilari at-Tabariy, Denovariy (IX-X asr), Abu Rayxon Beruniy, Narshaxiy va boshqalar asarlarida uchraydi. “Alpomish”, “Goʻroʻgʻli”, “Manas” kabi umumturkiy xalq dostonlari, oʻrta asrlardagi Mahmud Qoshgʻariy, Ahmad Yugnakiy, Yusuf Xos Xojib kabi turkiy mualliflar asarlarida turkiy madaniyat, adabiyot, tarix toʻgʻrisida maʼlumotlar keltiriladi. Afsonaga koʻra “Turk” soʻzi Oltoy togʻlarining eng qadimgi nomidan kelib chiqqan. Xitoy yozma Turklar “xun” nomi ostida eramizning 92-yilida Oltoyning etaklariga kelib oʻrnashgan. Bu urugʻ Ashin urugʻi nomi bilan atalgan. Xitoylar Ashin qabilasini “Tuk-yu” deb ham ataganlar. P. Pelyu bu soʻzni “Turk-yut” (yaʼni turkiylar) deb izohlaydi. “Turk” atamasi kuchli, baquvvat degan maʼnoni anglatadi.

MUHOKAMA

Avval bu urugʻga berilgan turk atamasi keyinchalik ularga yaqin turgan barcha qabila urugʻlarga ham umumiy nom sifatida yuritiladi. Bumin yangi davlat – Turk xoqonligiga (551-744) asos soladi va Ili daryosi boʻyida hukmdor deb eʼlon qilingach, “Ilixon” degan unvonni oladi. Turklar hukmdori oʻzini hoqon (turkcha qagʻan) yurita boshlaydi. Bumin oʻz ukasi Istamiga (Istemi-turkcha, Sedimi-xitoycha, Sinjibu-arabcha, Stembi-xagan yunoncha), birinchi sarkarda, davlatning birinchi amaldori darajasiga toʻgʻri keluvchi “Yabgʻu” unvonini berib u bilan birgalikda oʻz davlatini kengaytirish payiga tushdi. Istami koʻproq gʻarbiy yoʻnalishga boshchilik qilib tez orada Sharqiy Turkistondagi nushibi, turkash, uzli qabilalarini oʻziga boʻysundiradi.

553-yilda Buminxon vafot etgach, hokimiyatga uning katta oʻgʻli Mugʻanxon (553-572) oʻtiradi. Mugʻanxon 558-yilda jujanlarga soʻnggi bor qaqshatgich zarba berib, oʻz davlati hukmronligini Tinch okeanigacha boʻlgan hududlarda mustahkamlaydi. Uning amakisi Istami xoqonkik hududini gʻarbga tomon kengaytirib, Yettisuv, Qashqar va boshqa hududlarni egallaydi. 563-567-yillar davomida Istami qoʻshinlari eftaliylar davlatiga ketma-ket zarbalar

berib, O'rta Osiyo va Kaspiy dengizigacha bo'lgan yerlarni egallashga muvaffaq bo'ladi. Buning oqibatida eftaliylar davlati qulaydi Mug'anxon hukmdorligi davrida turk xoqonligi yuksak cho'qqiga ko'tariladi.

554-yil Mug'an xoqon Sharqqa yurish qilib Uzoq Sharq o'lkalarini o'ziga bo'ysundiradi va Tinch okeani qirg'oqlariga chiqadi. U O'rxun, Tug'la, Selenga daryolari bo'ylaridagi qirg'izlarni, Baykal atroflaridagi uyg'urlarni o'ziga bo'ysundiradi. 558-yili turklar Ural va Volga bo'ylarini zabt etib Shimoliy Kavkazdagi ko'chmanchi ovarlar bilan to'qnashadi. Xoqonlikning bevosita g'arbiy qismini boshqarib turgan Istami va bosh xoqon Mug'anxon ham savdo yo'li va uning ahamiyatini tushunib bu masalani tinchlik bilan hal qilishga harakat qila boshlaydilar. Istami Yabg'u So'g'd ixshidiga bu masalani hal etish vazifasini topshiradi. Eronga mashhur so'g'd savdogari va diplomati Moniax boshchiligida elchilar guruhi jo'natiladi.

Xusravshoh o'z atrofidagi amaldorlarning maslahatiga kirib, so'g'diylar olib kelgan ipakliklarni sotib olib, so'ng uni elchilar ko'z o'ngida yig'ib yoqib tashlaydi. Istami bu voqeadan qattiq ranjisada Xusravshoh huzuriga ikkinchi marotaba o'z elchilarini yuboradi. Bu elchilar guruhi endilikda faqat turklardan iborat bo'lib, uning natijasidan yaqin oradagi siyosat namoyon bo'lishi kerak edi. Bu safar turk elchlari zaharlab o'ldiriladi. Ularning faqatgina bir nechasigina xoqon huzuriga yetib keladi. O'z ishlarini sosoniylar "Turklar issiq ob-havoni ko'tarisha olmadilar" deb berkitishadi. Istami Xusrav I Anushirvon qo'shinlarini tor-mor qilib Eronning shimoliga bostirib kiradi. Eftaliylar o'z yerlarining Eronga tushib qolgan qismini yana o'z qo'llariga qaytarib oladilar. Eron tinchlik sulhiga kelishib 40 ming vizantiya tillasi to'lash majburiyatini oladi. Undan so'ng Eron bilan Vizantiya o'rtasida urush boshlanib ketib, sosoniylar davlati juda nochor ahvolga tushib qoladi.

NATIJALAR

576-yili Mug'anxon va Istami yabg'ularning vafotidan so'ng Turk xoqonligining ta'siri ancha zaiflasha boshlaydi. Eron sarkardasi Bahrom Chubin Chur Bag'a xoqon qo'mondonligidagi 300000 kishilik turk qo'shinini tor-mor qiladi. Bahrom Chubin Buxoro yaqinidagi Poykend shahriga bostirib kirib xoqonning o'g'ali Barmuda Teginni asirga oladi. Xoqon xazinasini esa Eron shohi Xormuzdga yuboradi. Turk xoqonligi 568-569- yillarda o'sha davrning qudratli davlati Vizantiya bilan iqtisodiy va savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga intilib, So'g'da savdogari Maniax boshchiligidagi elchilarni u yerga yuboradi. Elchilar imperator Yustinian qabulida bo'ladi. Shundan so'ng Zemarx boshliq elchilari xoqonlikka keladi. Turk xoqonlari O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan bo'lsalarda biroq o'zlari bu hududga ko'chib kelmaganlar.

Ular Yettisuv va boshqa hududlardagi bosh qarorgohlarida qolib bo'ysungan hududlarni mahalliy hukmdorlar orqali boshqarib ulardan olinadigan soliq-o'lponlar va to'lovlar bilan kifoyalanganlar. Bundan ko'rinadiki Turk xoqonligi davrida bu hududdagi mavjud mahalliy davlat tuzilmalari, ularning boshqaruv tizimlari saqlanib, ichki siyosat bobidagi mustaqil faoliyati davom etgan Xoqonlik istisno hollardagina o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotiga aralashgan Bu narsa ko'proq tashqi siyosat, xalqaro savdosotiq masalalariga daxl etardi. Xitoy manbalarida ta'kidlanganidek, Zarafshon, Amudaryo va Qashqadaryo vohalarida 9 ta mustaqil hokimlik mavjud bo'lgan: Samarqand, Ishtixon, Maymurg', Kesh, Naqshab, Kushon, Buxoro, Amul va Andxoy shular jumlasidandir. Samarqand, Buxoro, Xorazm, Choch, hokimliklari o'zlariga ancha mustaqil bo'lganlar. Buxorxudotlar zarb etgan tanga pullar keng muomalada bo'lgan. Shu bilan birga, bu nisbatan mustaqil hokimliklar o'rtasida o'zaro kurash va ichki ziddiyatlar bo'lib turgan. Bu esa mahalliy aholi turmushini nochor axvolga olib kelgan.

585-586- yillardagi Buxoroda zodagon dehqon va boy savdogarlarga qarshi Abro'y boshchiligidagi qo'zg'olonga sabab bo'ladi. Xoqon Qoracho'rin qo'shinlari qo'zg'olonni bostirib, qo'zg'olonchilarni qattiq jazolaydi. Bo'ysundirilgan hududlarni mahalliy hokimlar orqali boshqarish tartibi xoqonlikni zaiflashtira bordi. Mug'an xoqon vafotidan so'ng taxtga uning ukasi Arslon To'ba o'tirdi. Arslon To'ba buddiylikka berilgan bo'lsa-da, mamlakatni mustahkamlash uchun Si saltanati bilan shartnoma tuzadi. Bundan tashqari u mamlakatni

ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish choralari ham ko'rdi. Ammo 581-yilda Arslon To'ba vafot etgach Turk xoqonlari o'rtasida o'zaro kurashlar avj olib ketadi. Natijada xoqonlik ikki qismga bo'linib ketdi.

XULOSALAR

Xulosa qilib aytganda, Turk xoqonligi Markaziy Osiyoda shuningdek, yurtimiz o'tmishida o'z o'rniga ega. Ammo bu davr tarixi manbalar bir-biriga mos kelmaydigan ma'lumotlari sababli chuqur o'rganilmagani uchun bu mavzu kerakli tahlillarni talab qiladi. Turk xoqonligi davrida mustaqil hokimliklar ham uning parchalanishiga, bo'linib ketishiga sabab bo'lgan. Tadqiqotlar natijasida Turk xoqonligining hukmdorlari hayoti, islohotlari haqida ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bahrom, K. (2022). Political-Administrative Territory of The City of Karshi in The Second Half of The 19th Century-The Beginning of The 20th Century. *International Journal of Scientific Trends*, 1(2), 86-90.
2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1993. С. 152-153.
3. Dobrovits M. The Tölis and Tardus in Old Turkic Inscriptions // *The Black Master. Essays on Central Eurasia in Honor of G. Kara on His 70th Birthday*. Ed. by S. Grivelet and others. – Wiesbaden, 2005 .
4. Комар А. Наследие тюркских каганатов в Восточной Европе // *Культурное наследие*. – Астана, 2009.
5. Ko'chanov Ye. I., Kochevie gosudarstva ot gunnov do manchjurov, M., 1997;
6. Nasimxon Rahmon, Turk xoqonligi, T., 1993; 6. Shoniyozov K., O'zbek xalqining shakllanish jarayoni, T., 2001.
7. Islamovna, K. G. (2025). Preparing Elementary Students for Emergencies – As a Pedagogical Problem. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 40, 169–172. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/329>
8. Islamovna, K. G. ., & Normamatovna, H. N. . (2025). Enhancing Students' Creative Thinking through International Studies Assignments. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 38, 217–221. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/210>
9. Xolmatova G. DUNYO ZAMONAVIY TA'LIMIDA MUSTAQIL O'QUV FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI // *Interpretation and researches*. – 2023. – T. 1. – №. 1.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEK XALQI HUNARMANDCHILIGI TARIXINI O'RGANILISHI.

Ro'ziqulova Laylo Abdurahmon qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o'qituvchisi.

Hasanova Ozoda Abdurashid qizi.

Tarix yo'nalishi 3-kurs talabasi

This article explores the study of the history of Uzbek handicrafts during the years of independence, highlighting the process of reviving and scientifically analyzing national heritage. The research examines various branches of handicrafts — jewelry making, pottery, embroidery, wood carving, metalwork, and other types of applied arts — focusing on their revival and development tendencies. It also discusses state policies, cultural restoration initiatives, and efforts to preserve folk creativity and national values. Based on historical sources, archaeological findings, and ethnographic studies, the paper analyzes the evolution of Uzbek craftsmanship through its historical stages. The study interprets handicrafts not only as an economic activity but also as an essential element of cultural identity and national self-awareness.

Keywords: handicrafts, national heritage, independence period, ethnographic studies, historical sources, folk art, cultural values, national traditions, scientific analysis, self-awareness, cultural revival, historiography, national identity.

KIRISH

Bugungi integratsiyalashuv jarayonlari shiddat bilan kechayotgan bir davrda jahonning turli mintaqalarida istiqomat qilib kelayotgan xalqlarning xo‘jalik yuritish madaniyati bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy yo‘nalishdagi taraqqiyotining jadallashuvi turli e‘tiqod, din va millatga mansub xalqlar o‘rtasida aloqalarning shiddat bilan borishiga asos bo‘lmoqda. Tarixiy taraqqiyotning turli rivojlanish bilan bog‘liq bosqichlarida insoniyatning hayot kechirishini ta‘minlashiga asos hisoblangan yer, suv manbalari hamda tabiat in‘omi bo‘lgan tabiiy resurslar iste‘mol va xo‘jalik ishlab chiqarishda an‘anaviy shuningdek, intensiv shakllarining turli xalqlar va mintaqalarga xos bo‘lgan xususiyatlarini ko‘rsatadi. Zero, birinchi prezidentimiz: “Sivilizatsiya belgilarini asrab-avaylash qanchalik zarur bo‘lsa, qishloq xo‘jaligi ming yillar mobaynida butunlay sug‘oriladigan dehqonchilikka asoslangan mintaqada yer va suvni asrab-avaylash shunchalik muhimdir” deya ta‘kidlaganidan hamda prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan: “...

Bu juda katta boylik. Lekin bu boylikni avaylab asrash, ularni ilmiy asosda o‘rganish, tashviqot qilish, kelajak avlodga yetkazish masalasida, afsuski qator muammolar bor”, “Tabiat bilan uyg‘un bo‘lishga intilib yashagan ajdodlarimizning tajribasiga tayanishimiz zarur”. deb bildirgan fikrlaridan kelib chiqsak, xalqlarning asrlar davomida foydalanib kelgan xo‘jalik tajribalari va an‘analarini tarixini ilmiy asosda o‘rganish dolzarb ekanligini ko‘rsatmoqda. Dunyoning turli geosiyosiy vaziyat hukmron bo‘lgan mintaqalarida yashab kelayotgan xalqlarining o‘ziga xos xo‘jalik–madaniy an‘analarini etnografik, etnologik va hamda xo‘jalik tarixi nuqtai nazaridan yondoshgan holda o‘rganish milliy, madaniy va mintaqaviy xususiyatlarini aniqlash jahondagi Markaziy Yevroosiyo tadqiqotlar jamiyati (Central Eurasian Studies Society - CESS), Islom tarixi, san‘ati va madaniyati tadqiqot markazi (Research Centre For Islamic History, Art and Culture – IRCICA), Markaziy Osiyo tadqiqotlari bo‘yicha Yevropa jamiyati (European Society for Central Asian Studies - ESCAS), Xalqaro Osiyo tadqiqotlar instituti (The International Institute for Asian Studies – IIAS) kabi yetakchi ilmiy markazlarda tadqiq etilayotgan dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy modernizatsiya jarayonlari iqtisodiy munosabatlar tizimida xo‘jalik hayotining rivojlanish tendensiyalari, an‘anaviy xo‘jalik turlarining transformatsiyasi va ularning taraqqiyot dinamikasini tarixshunoslik aspektida tadqiq etish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

METOD VA METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini tarixiylik, tizimlilik, qiyosiy tahlil, strukturaviy yondashuv va madaniyatshunoslik tamoyillari tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida mustaqillik yillarida o‘zbek xalqi hunarmandchiligi tarixini o‘rganish masalasi kompleks tarzda yoritilib, milliy merosni tiklash, xalq amaliy san‘atining rivojlanish bosqichlarini aniqlash hamda ularning jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy ahamiyatini ochib berishga alohida e‘tibor qaratildi. Tadqiqotda tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, muzey kolleksiyalari, arxeologik topilmalar va zamonaviy etnografik kuzatuvlar asosida tahlil o‘tkazildi. Shuningdek, milliy hunarmandchilik an‘analarini saqlab qolish, ularni zamonaviy sharoitga moslashtirish borasidagi davlat siyosati va xalq tashabbuslari o‘zaro solishtirildi. Tahlil jarayonida tarixiy-taqqoslama, madaniy-tipologik, ilmiy-tahliliy, va kontent-analiz usullaridan keng foydalanildi. Bu usullar orqali o‘zbek hunarmandchiligida mustaqillikdan keyingi o‘zgarishlar, yangilanish tendensiyalari hamda tarixiy merosga qaytish jarayonlari chuqur o‘rganildi.

Tadqiqot metodologiyasi madaniy merosni faqat estetik yoki iqtisodiy qadriyat sifatida emas, balki milliy o‘zlikni anglash, madaniy tiklanish va tarixiy xotirani mustahkamlash omili sifatida ko‘rishga qaratilgan. Shu jihatdan, ushbu ishda madaniy-antropologik yondashuvlar ham qo‘llanilib, hunarmandchilikning xalq ongidagi ramziy ma‘nolari, ijtimoiy mavqei va milliy identifikatsiyadagi o‘rni tahlil qilindi. Metodologik yondashuvlar tizimi tadqiqotning

ilmiy obyektivligini ta'minlash bilan birga, mustaqillik davrida hunarmandchilik sohasida kechayotgan madaniy va ijtimoiy o'zgarishlarni chuqur anglash imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Mustaqillik yillarida tariximizni haqqoniy o'rganish va targ'ib etish hamda milliy qadriyatlar hamda an'analarga bo'lgan qiziqishning ortishi bilan uning qayta tiklanishi, bugungi kunda tarix, etnologiya, madaniyatshunoslik, san'atshunoslik yo'nalishlarida keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar ko'la-mining ortib borishiga sabab bo'lmoqda.

Mustaqillik yillarida o'zbek xalqining an'anaviy xo'jalik turlaridan biri hisoblangan hunarmandchilik va uning bir qator sohalari bilan bog'liq yo'nalishlarida olib borilgan tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy tarixchilar, sharqshunoslar, san'atshunoslar tarixning turli masalalari qatorida hunarmandchilik tarixini o'rganishda umuminsoniy va milliy qadriyatlar nuqtai nazaridan yondashib, yangi yozma va hujjatli manbalar ma'lumotlarini ilmiy muomalaga kiritdilar. O'zining kelib chiqishi va rivojlanishiga ko'ra hududdiy yoki etnik xususiyatlarga ega tarmoqlarini o'rganishda ekspeditsiyalar natijasida qo'lga kiritilgan dala yozuvlari ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Bu davrda tarixshunoslik hamda etnologiya yo'nalishlarida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda ilmiy-nazariy jihatdan manbalardagi ma'lumotlardan keng foydalanganligi hamda yurtimizning mustaqillikka erishganligi tadqiqotchilar uchun muammoni o'rganish va tahlil qilish borasida keng imkoniyatlarning yuzaga kelganligi bilan sovet davridagi tadqiqotlardan mafkuraviy xususiyatlari bilan ajralib turadi. "O'zbekistonning badiiy hunarmandchiligi atlas"i hamda ensiklopediya da o'zbek xalqining an'anaviy hunarmandchilikning rivojlanish fonomenlari borasida tarixiy ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

O'zbek xalqining an'anaviy hunarmandchiligi tarixiga doir qator tarixiy, arxeologik, etnografik, san'atshunoslik, iqtisodiy va boshqa yo'nalishlarda amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida toplangan ma'lumotlar va olingan ilmiy xulosalar tarixshunoslikning metodologik tamoyillari sifatida davriy nashriyotlarda yoritib borildi.

San'atshunoslar tomonidan yozilgan asarlar va ilmiy maqolalar orqali anglash mumkinki, bu yo'nalish ijodkorlarida o'zbek xalqi hunarmandchiligi turlari, mintaqadagi turli hudud madaniy markazlarining o'ziga xos xususiyatlari va umumiy tomonlari, ornament-bezaklari to'g'risida bildirilgan qimmatli fikr va mulohazalar tahlilga tortilgan. Ular o'z tadqiqotlarida amaliy san'at turlariga G'arb madaniyatining o'zaro ta'siri, xususiyatlari, bezaklarning ma'no-mazmuni to'g'risida san'atshunoslik nuqtai nazaridan yondashganliklariga guvoh bo'lamiz.

An'anaviy hunarmandchilikning O'zbekistonning tabiiy geografik hududlari bilan bog'liq tadqiqotlarda hunarmandchilik turlarining alohida yo'nalishlari va ularning turli tarixiy davrlardagi holati, shuningdek, muayyan sohalardagi saqlanib qolgan an'ana va qadriyatlar olimi S. Davlatovanning ilmiy tadqiqot ishida "O'zbek milliy hunarmandchiligi mustaqillik davri tadqiqotchilari talqinida" deb nomlangan maxsus qismida tarixshunoslik nuqtai-nazaridan ochib berilgan.

Farg'ona, Buxoro va Qashqadaryo viloyati hududlarida so'nggi o'rta asrlar davrida hunarmandchilik taraqqiyoti bilan shug'ullangan bir qator olimlarning ilmiy ishlari dan ham bu sohaning o'zbek xalqi xo'jaligidagi muhim ahamiyatga ega ekanligini anglash mumkin.

O'rganilayotgan muammoga doir qator san'atshunoslik, tarix, etnografiya, arxeologiya va boshqa yo'nalishlarda olib borilgan tadqiqotlardan to'plangan ma'lumotlar, hunarmandchilik turlari, turli hudud madaniy markazlarining o'ziga xos xususiyatlari, ornament-bezaklari to'g'risida bildirilgan fikrlar tahlil qilingan. Ular o'rganilayotgan hududlar hunarmandchiligiga oid muammolarni to'la qamrab olmasa-da, ma'lumotlarning qisman keltirilishi bilan diqqatga sazovordir. Hozirga qadar O'zbekistonning janubiy hududlari an'anaviy hunarmandchiligiga bag'ishlangan maxsus ishlar yaratilmagan bo'lsa-da, muammoning tarixiy jihatlarini yoritilgan asarlar mavjud.

Bundan tashqari, yangicha metodologik yondashuvlar asosida yozilgan dissertatsiya ishlari dan ham o'zbek xalqining an'anaviy hunarmandchiligini chuqurroq o'rganishda material sifa-tida ham foydalanish mumkin.

An'anaviy hunarmandchilikning pedagogika (uztoz-shogird an'anasi) va psixologiya (har bir kasbga xos etika hamda kasbiy mahorat) yo'nalishlarida ham tadqiqotlar olib borilib, ularda hunarmandchilikda usta-shogird tartib-qoidasi, uning mazmun-mohiyati, shogirdning burchlari, ustalarning yosh hunarmandlarga tarbiya berish psixologik uslublari, yoshlarga hunar o'rgatishda ajdodlar merosidan foydalanish tajribasi o'ziga xos nazariy xulosalarga asoslangan. Bu borada bir qator jurnal, o'quv-uslubiy qo'llanma va darsliklarda milliy hunarmandchilikda kadrlar tayyorlashning pedagogik yo'l-yo'riqlari ham ko'rsatib o'tiladi.

Tadqiqotchi olim R. E. Qi-lichev "XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshida Buxoro shahrida hunarmandchilik" mavzusidagi tadqiqotida O'zbekistondagi mavjud arxiv hujjatlari asosida Buxoroda faoliyat yuritgan hunarmandchilik sohalari (to'quvchilik, zargarlik, do'ppi ishlab chiqarish, chopon tayyorlash, metallni qayta ishlash, ko'ncilik, kulolchilik, poyabzal ishlab chiqarish), ularning rivoji, ishlab chiqargan mahsuloti, uni turi, miqdori hamda ishlab chiqarish uslubi chuqur o'rganilgan. Tadqiqot ishida XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayoti haqida ma'lumotlar keltirib o'tgan. Muhim jihatlaridan biri shundaki, hunarmandlarning ma'muriy boshqaruvi, ishlab chiqarish korxonalari hamda kundalik turmush tarzi va o'zaro aloqalari batafsil kasb yo'nalishi asosida tahlil etilib, ma'lumotlar umumiy lashtirilgan. Ayniqsa, ba'zi kasb egalari yoki hunarmandchilikning alohida yonalishlari uchun xos bo'lgan xususiyatlari maxsus yozma materiallarga asoslanib ishda keltirib o'tilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmi–XX asr boshlarida O'zbekiston shaharlari tarixini o'rgangan olim D. Ziyayeva o'zining tadqiqot ishida shaharlardagi shu asrga oid hunarmandchilikning turlari, ahvoli, mehnat unumdorligiga oid qimmatli ma'lumotlarni keltiradi. Olima naqqoshlik, zargarlik, kashtachilik, zardo'zlik, gilam to'qish, yog'och hamda tosh va suyak o'ymakorligi, kulolchilik, pichoqchilik, kigiz bosish, savatchilik va bo'yachilik tarixi, ish jarayonlari, uslublari, jihozlari, asbob-uskunalar, xomashyolari, rang ornamentlari, bezaklari, ularni tayyorlash va ishlatish rang-barang tasviriy lavhalar misolida ko'rsatib berilgan. Kitobda xalq amaliy bezak san'ati haqida nazariy metodologik yo'l-yo'riqlar asosida ilmiy va tarixiy ma'lumotlar keltiriladi. XIX asrning ikkinchi yarmi–XX asr boshlaridagi davr Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyo xonliklari iskanjaga olingan bo'lishiga qaramasdan, hunarmandchilik ishlab chiqarishning saqlab qolingani misollar asosida qayd etib o'tilgan.

So'nggi o'rta asarlarda ya'ni, XVI – XIX asrning birinchi yarmi O'zbekiston shaharlari tarixi va ularning iqtisodiy hayotiga bag'ishlangan G. A. Agzamovning tadqiqot ishida hunarmandchilik ishlab chiqarishining shaharlar rivojida o'rniga to'xtalib, Xiva, Buxoro, Qo'qon xonliklari siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy holatini o'rganishda hunarmandchilik va savdoning o'rnini ko'rsatib bergan. Olima shaharlarda ishlab chiqarish tarmogi bolgan hunarmandchilikning bevosita savdo munosabatlariga etgan ta'siri hamda hunarmandchilik sohasida ishlab chiqarish tarmoqlarining kengayishi, shahar aholisi demografiyasiga ta'sirini asrlarni qiyosiy tahlil qilish orqali asoslab bergan.

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan qator tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu davrda tadqiqotchilar uchun muammoni o'rganish borasida keng imkoniyatlar yuzaga keldi. O'zbek xalqining an'anaviy hunarmandchiligi tarixini o'rganishda tarixchi, sharqshunos, san'atshunos va etnograflar bu masalaga umuminsoniy va milliy qadriyatlar nuqtai nazaridan yondashib, yangi yozma manbalardagi ma'lumotlarni ilmiy tahlilga tortgan holda ilmiy muomilaga kiritmoqdalar.

2016 yilda nashr etilgan O'zbekiston hunarmandchiligi va amaliy san'ati ensiklopediyasi o'rganilayotgan mavzu doirasida faktik materiallarga juda boyligi bilan ajralib turadi. Unda nafaqat o'zbek xalqining an'anaviy hunarmandchiligi bilan bog'liq terminlar, balki shu sohaning paydo bo'lishi tarixi, uning turli tarixiy davr va sharoitlardagi holati, soha taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan ustalar, ustalar maktabi, uning bugungi kunda qayta tiklash sohasida

olib borilayotgan davlat siyosati haqida ham batafsil ma'lumot berilgan. Xususan kulolchilik haqida berilgan ma'lumotlarda mashhur usta kulollar: M.Turopov, M.Ismoilov, I.Komilov, U.Ashurov, U.Qosimov, Sh.Yusupov, A.Nazirov, M.Saidovlarning nomlari tilga olingan. Shuningdek, G'urumsaroy, Buxoro-Samarqand, G'ijduvon va Xorazm kulolchilik maktablari haqida ham qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan.

Shu o'rinda o'rganilayotgan mavzu uchun muhim ahamiyatga molik XIX asr Buxoro xonligidagi hunarmandchilik tarixshunosligi va hunarmandchilik risolalarini o'rganishga qaratilgan D. Sh. Atad-janovanning tadqiqotini keltirib o'tish mumkin. Tadqiqotning risolalarga bag'ishlangan qismi manbaviy xarakterga ega bo'lib, unda muallif nafaqat O'zbekiston, balki xorijdagi turli risolalarni qiyosiy o'rganishga muvaffaq bo'lgan. Shuningdek, D. Atadjanova ishda O'zbekistonning janubiy hududlari shaharlari hunarmandchiligini o'rganishni dolzarb muammolaridan biri sifatida qo'yadi. Turli davr manbalarini tadqiq qilish natijasi to'plangan ma'lumotlar asosida ba'zi bir hunarmandchilik sohalarining unga turdosh sohalar bilan birlashuvi yoki ba'zi turlarida ishlab chiqariladigan maxsulotga bo'lgan talabning kamayishi yoki soliqlarning o'shishi natijasida ilgari shaharlarda ancha rivojlangan sohalar inqirozga yuz tutgani sabablari bilan keltirib o'tilgan.

Tarixchi M. Hamidova ham XIX – XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasi hunarmandchiligi tarixiga bag'ishlangan tadqiqoti ishida shu davrga oid vohadagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayot, vohadagi bir necha hunarmandchilik turlarining tavsifi, shuningdek, ishlab chiqarish munosabatlarida hunarmandchilik uyushmalarining ahvoli, usta-shogird munosabatlari hamda savdo aloqalarining hunarmandchilikka ta'siri masalalari yoritilgan bo'lib, o'rganilayotgan tadqiqot uchun o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Jumladan, uning tadqiqotidagi voha hunarmandchiligi turlari tavsifiga bag'ishlangan qismida vohadagi hunarmandchilik turlarining eng yirik markazlari, turlari, hunarmandlar joylashgan mahallalar, ularda ishlab chiqarish munosabatlarini batafsil yoritishga harakat qilgan. Ayniqsa, ishda o'sha davrdagi vohadagi siyosiy-ijtimoiy hayot atroflicha yoritilgan. Mazkur tadqiqotning manbaviy asosini o'rta asr mualliflari tomonidan yaratilgan asarlar, tadqiq etilayotgan davrda O'rta Osiyo, xususan, Qashqadaryo vohasiga sayohat uyushtirgan chet el sayyohlari tomonidan to'plangan ma'lumotlar, arxiv materiallari, muzey fondlarida saqlanayotgan eksponatlar tashkil etadi. Shuningdek, muallif zamonaviy hunarmand ustalar bilan olib borilgan suhbatlar, ku-zatuvlar va to'plangan fotosuratlardan foydalanganligi yanada ahamiyatlidir.

Arxeologlar M. H. Isomiddinov, A. A. Yarqulovlarning "Naxshab hunarmandchiligi tarixi (V-IX asrlardagi kulolchilik, temirchilik va shishasozlik materiallari)" da Naxshab hunarmandchiligi hamda aholisining xo'jaligi bilan bog'liq mashg'ulotlari, an'ana va urf-odatlar qadimgi va o'rta asrlar davri arxeologik materiallar asosida yoritilgan. Naxshab shahrining qo'shni qishloq va shaharlar aholisi bilan olib borgan savdo aloqalari natijasida Naxshab hunarmandchiligiga xos bo'lgan namunalarning bugungi kunda qo'shni respublikalar hududidan topilganligi arxeologik topilmalarni qiyosiy solishtirish uslubi asosida asoslangan. Ayniqsa, hunarmandchilikning kulolchilik, temirchilik va shishasozlik mahsulotlari borasida batafsil yoritib beriladi. Shu bois ham bu kitob O'zbekistonning janubiy mintaqasi hisoblangan Qashqadaryo vohasi hunarmandchiligini tadqiq qilishda asosiy ahamiyatga ega.

S. Tursunov va Q. Rashidovlar hammuallifligida yozilgan "Boysun" kitobida janubiy hududlar xususan Surxondaryo viloyati hunarmandchiligiga oid ma'lumotlar keltirib otilgan.

O'zbekiston xalq amaliy san'ati xorijlik mutaxassislar e'tiborini ham kuchli jalb etib keldi. Bu turdagi adabiyotlar uchinchi guruhga kiritiladi. Mustaqillik yillarida hunarmandchilik bilan bog'liq san'at turlarining tarixi qator tadqiqotchilar asarlarida o'z aksini topdi. Masalan, Gabriele Keller tadqiqotlarida o'zbek san'ati an'analari o'ziga xos fotosuratlar aks ettiriladi. Fotosuratlarda O'zbekistonda hunarmandchilikning tikuvchilik va to'quvchilik yo'nalishiga oid namunalari o'rganilib, o'zbek ayollarining yuksak mahorati aks ettiriladi. O'zbekistonda zardo'zlik san'atining nozik qirralari ochib beriladi.

O'zbek xalqining an'anaviy hunarmandchiligidan eng rivojlangan tarmoqlari hisoblangan kulolchilikning Rishton maktabi, ipakchilikning Marg'ilon maktablari, to'quvchi hunarmandlar va hunarmandchilik tarixi to'g'risida ma'lumotlar amerikalik tadqiqotchilari L. Meklid va B. Mexyular tomonidan berilgan ma'lumotlar ilmiyligi, chuqur organilganligi bilan ham muhim ahamiyatga egadir. O'zbek milliy hunarmandchilida gilamdo'zlik, to'quvchilik, kashtachilik va zargarlikning tutgan o'rnini G. Blum, J. Nobl, B. Mexyu, D. Starneslar tomonidan chiqarilgan ilmiy adabiyotlar da Mar-kaziy Osiyo hunarmandchiligiga xos umumiyliklar va xususiyliklar ta'svirlangan.

Surxondaryoda qadimgi gilamdo'zlik an'analari, naqqo'shlik, kashtachilik tarixi Fransuz tadqiqotchilari tomonidan tadqiq etilib, milliy hunarmandchilikning rivojlanishi, tarqqiyoti va tanazzuli sabablari ham ko'rsatib o'tiladi.

Milliy hunarmandchilikning eng ko'p rivojlangan sohalaridan kulolchilik va kashtachilik hunarlari to'g'risida yana bir fransuz olimi Frederik Beopertis-Bressand asari da keltiriladi. Xususan, u Shahrisabz kashtachiligi va ularning o'ziga xos xususiyatlari, ish jarayonlari, naqshlar, bo'yoq berish uslublari, bo'yoqlar tarkibi va ranglar haqida to'plagan ma'lumotlari bilan ajralib turadi. Shuningdek, Bressand Buxoro zardo'zligi, Andijon va Urgut kashtachiligi, Rishton kulolchiligi, andijonlik va g'ijduvonlik usta kulollar haqida ham to'xtaladi.

XULOSA

Mavzuning tarixshunosligi doirasida o'zbek xalqining an'anaviy hunarmandchiligi bilan bog'liq manbalarning katta qismi shundan dalolat beradiki, hunar turlarining rivojlanish bosqichi turli tarixiy jarayonlarda turlicha kechganligi uning o'rganilishi tarixi bilan bog'liqligi aniqlandi. An'anaviy xo'jalikda alohida tur sifatida tadqiq etilgan hunarmandchilikning tarmoqlari, xususan kulolchilik arxeologik tadqiqotlar natijasida to'plangan ashyolar asosida tadqiq etilsa, zardo'zlik, zargarlik kabi tarmoqlari tarixiy manbalardagi ma'lumotlarga hamda bugungi kunchaga turli muzey kolleksiyalarida saqlanib kelinayotgan eksponatlar ham uni o'rganishda asos bo'lib xizmat qildi.

O'zbek xalqi an'anaviy xo'jaligining hunarmandchilik sohasida XX-XXI asrda ham ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Jumladan, o'zbek xalqi an'anaviy hunarmandchiligidan O'zbekistonning janubiy viloyatlari misolida S.Davlatova tomonidan o'rganilgan bo'lsa, B.Farmonova ilmiy ishida Farg'ona viloyatida XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida hunarmandchilik ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan. Shuningdek, R.Qilichev o'zining ilmiy tadqiqotida XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshida Buxoro shahrida hunarmandchilik taraqqiyoti ilmiy tadqiq etilgan bo'lsa, M.Akramxo'jayeva, R.Akramxo'jayevalar zardo'zlik sohasining kelib chiqishi, rivojlanishi va maktablarini o'rgandilar. N. Sodiqova "XIX – XX asrlarda o'zbek milliy kiyimlari", Z.Sa'diyev "G'ijduvon hunarmandlari", D.Alimqulova "Amaliy bezak san'ati" nomli monografiyalarida ham mavzuning muayyan jihatlarini ilmiy tahlil etilgan.

G.Agzamovaning "O'rta Osiyo xonliklarida hunarmandchilik va savdo" Tarix fanlari doktori dissertatsiya ishida xonliklarda kустar korxonalarida ishlab chiqarilgan buyumlarning ichki va tashqi bozorlarda sotilish jarayonlari ko'rib chiqilgan bo'lsa, Q.Jumayev Tarix fanlari uchun nomzodlik dissertatsiyasida Buxoroning an'anaviy kashtado'zlik san'ati tadqiq etilgan. Yuqorudagilardan kelib chiqqan holda yondoshganda an'anaviy xo'jalikning bu turi uzoqdan biri yillar ilmiy tadqiqotlarning asosiy obekti bo'lib kelayotganligini tushunish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. А. Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т.: "INFO CAPITAL GROUP" II-jild/ 2019.
2. А.Дженкинсон. Путешествие в Среднюю Азию. 1558-1560 гг. / Перевод с английского Й.В. Готе // Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. – Л.: Полиграфкнига, 1937.
3. А.П. Федченко. (Хаёти ва фаолияти). – Т.: Фан, 1967.

4. В.И. Кушелевский. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. – Нов. Маргелан, 1890. Т.3.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА МАДАНИЙ ҲАЁТ

Рузикулова Лайло Абдурахмон кизи

Ахборот Технологиялари ва Менежмент университети уқитувчиси.

Аннотация. Ушбу мақолада XVIII–XIX асрларда Марказий Осиёнинг муҳим сиёсий марказларидан бири бўлган Қўқон хонлигидаги маданий ҳаёт жараёнлари ҳар томонлама таҳлил қилинади. Тадқиқотда хонлик ҳудудидаги маънавий муҳит, илмий ва адабий фаолият, меъморчилик анъаналари, халқ оғзаки ижоди ҳамда диний-маърифий таълимотларнинг жамият тараққиётига кўрсатган таъсири ёритилган. Шунингдек, мақолада ҳукмдорлар сиёсати ва давлатчилик тизимида маданиятга бўлган муносабат, унинг аҳоли турмуш тарзи ва маънавий онгидаги акс-садоси илмий жиҳатдан ўрганилади.

Тадқиқот жараёнида турли манбалар — тарихий солномалар, сафаратомалар, ёзма ёдгорликлар ва архив ҳужжатларидан фойдаланилган. Ушбу манбалар асосида Қўқон хонлигидаги маданий юксалишнинг асосий омиллари, жумладан, таълим тизимининг такомиллашуви, мадраса ва мактаблар фаолияти, илм аҳлини қўллаб-қувватлаш сиёсати, санъат ва адабиётнинг тараққиёти илмий таҳлил этилган.

Мақолада шоир Алишер Навоий, Бобур ва бошқа буюк зотлар меросининг Қўқон муҳитида давом этганлиги, шунингдек, Увайсий, Муниск, Нодирабегим, Ҳофиз Tanish ва бошқа ижодкорлар фаолияти орқали маънавий муҳитдаги уйғониш жараёнлари намоён бўлгани кўрсатилади. Шу билан бирга, меъморий иншоотлар — мадраса, масжид ва мақбараларнинг ўзига хос услуби, халқ ҳунармандчилиги, мусиқа ва театр санъатининг шаклланиш жараёнлари ҳам таҳлил қилинади.

Тадқиқот натижалари Қўқон хонлиги маданиятининг нафақат маҳаллий, балки бутун Марказий Осиё цивилизацияси тараққиётидаги муҳим ўрнини белгилашга ёрдам беради. Мақола маданий меросни сақлаш ва илмий асосда ўрганиш бўйича замонавий ёндашувларга илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: Қўқон хонлиги, маданий ҳаёт, маънавият, илм-фан, адабиёт, меъморчилик, тарихий мерос, уйғониш даври, маориф тизими, анъаналар.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the cultural life in the Kokand Khanate during the 18th and 19th centuries, one of the major political and intellectual centers of Central Asia. The study examines the spiritual environment, scientific and literary development, architectural traditions, folk art, and religious-educational movements that influenced social progress within the khanate. It also explores the rulers' cultural policies, their impact on public consciousness, and the relationship between culture, education, and governance.

The research is based on historical chronicles, written sources, and archival documents. The contributions of poets, scholars, and architects to the cultural advancement of the Kokand Khanate are scientifically analyzed, along with the achievements in craftsmanship, music, and art.

The results highlight the significance of Kokand's cultural heritage not only in local but also in broader Central Asian civilization and serve as a foundation for modern cultural and historical studies.

Keywords: Kokand Khanate, cultural life, spirituality, science, literature, architecture, historical heritage, enlightenment, education system, traditions.

Аннотация. В данной статье проводится всесторонний анализ культурной жизни Кокандского ханства XVIII–XIX веков, являвшегося одним из крупнейших политических и духовных центров Центральной Азии. В исследовании рассматриваются

духовная среда, развитие науки и литературы, архитектурные традиции, народное творчество и религиозно-просветительские течения, оказавшие влияние на общественное развитие ханства. Также изучается культурная политика правителей, её отражение в общественном сознании и связь между культурой, образованием и государственностью.

В работе использованы исторические хроники, письменные памятники и архивные материалы. Анализируется вклад поэтов, учёных и архитекторов в развитие культуры ханства, а также достижения в ремёслах, музыке и искусстве.

Результаты исследования подчёркивают значение культурного наследия Коканда не только для местной истории, но и для всей цивилизации Центральной Азии, служа научной основой для дальнейшего изучения культурных процессов региона.

Ключевые слова: Кокандское ханство, культурная жизнь, духовность, наука, литература, архитектура, историческое наследие, эпоха возрождения, система образования, традиции.

КИРИШ

XVIII–XIX асрларда Марказий Осиё минтақаси сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан муҳим ўзгаришлар даврини бошдан кечирди. Ушбу даврда Қўқон хонлиги минтақанинг йирик давлатларидан бири сифатида нафақат сиёсий, балки маънавий-маърифий марказ сифатида ҳам шаклланди. Хонлик ҳудудида илм-фан, адабиёт, меъморчилик ва санъат соҳаларида сезиларли юксалиш кузатилди. Бу жараёнлар нафақат жамиятнинг ички ижтимоий ривожига, балки бутун Марказий Осиё маданий тараққиётига салмоқли таъсир кўрсатди.

Қўқон хонлигида маданиятнинг ривожланиши давлат сиёсати, дин ва халқнинг анъанавий турмуш тарзи билан узвий боғлиқ ҳолда кечган. Хукмдорлар — айниқса, Норбўтабек, Умархон ва Муҳаммад Алимхонлар даврида илм ва ижод аҳлига бўлган эътибор кучайди, мадрасалар, масжидлар, кутубхоналар қурилди. Бу даврда Нодирабегим, Увайсий, Мунис каби маънавият ва адабиёт намояналари ижод қилган бўлиб, уларнинг асарлари халқ маънавиятини юксалтиришда муҳим ўрин тутди.

Шу билан бирга, Қўқон хонлигидаги маданий муҳит фақатгина сарой ёки зиёли табақа билан чекланиб қолмаган, балки кенг халқ оммаси ҳаётида ҳам ўз аксини топган. Халқ оғзаки ижоди, ҳунармандчилик, мусиқа ва театр санъати каби йўналишлар халқнинг эстетик дунёқарабини бойитган. Маданият, илм ва маориф тизимининг такомиллашуви натижасида Қўқон хонлиги Марказий Осиёда маънавий уйғониш марказларидан бирига айланган.

Мазкур мақолада Қўқон хонлигидаги маданий ҳаётнинг асосий йўналишлари, унинг тарихий-ижтимоий асослари, маънавий қадриятлар тизими ва маданий мероснинг бугунги кун учун аҳамияти илмий жиҳатдан таҳлил этилади. Шунингдек, хонлик маданиятининг минтақавий ва умуминсоний цивилизация ривожига қўшган ҳиссасига ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

ТАДҚИҚОТ МЕТОД ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ушбу тадқиқотда илмий таҳлилнинг замонавий усуллари ва тарихий манба таҳлилининг классик тамойилларига таянилди. Мақолада Қўқон хонлигидаги маданий ҳаётни ўрганишда тарихий-хронологик, мантикий таҳлил, қиёсий ва тизимли ёндашув методларидан кенг фойдаланилди.

Тарихий-хронологик метод ёрдамида маданий жараёнларнинг вақт ва макон доирасидаги ривожланиш босқичлари тадқиқ этилди. Бу усул орқали Қўқон хонлигининг маданий ҳаётидаги асосий босқичлар, яъни XVIII аср охиридаги маданий уйғониш, XIX асрдаги илм ва санъатнинг ривожланиш жараёнлари кетма-кетликда ёритилди.

Қиёсий таҳлил усули орқали Қўқон хонлиги маданий ҳаётининг Бухоро ва Хива хонликлари ҳамда умумий Марказий Осиё маданий муҳити билан боғлиқ жиҳатлари таққосланди. Бу усул маданий жараёнларнинг ўзаро таъсири ва умумий ўхшашлик ҳамда фарқларни аниқлаш имконини берди. [1]

Манба таҳлили (source analysis) усули тадқиқотнинг асосий илмий таянчи бўлиб хизмат қилди. Мавзу бўйича тарихий солномалар, архив ҳужжатлари, сафарнома ва ёзма ёдгорликлар таҳлил қилинди. Шунингдек, замонавий тарихчи ва шарқшунос олимларнинг тадқиқот ишларидан ҳам илмий нуқтаи назарда фойдаланилди.

Тизимли ёндашув (systematic approach) маданиятни фақат адабиёт ёки санъат доирасида эмас, балки жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳалари билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганиш имконини берди. Бу усул маданиятни ижтимоий тизимнинг ажралмас қисми сифатида таҳлил қилишга йўналтирилган.

Тадқиқотда илмий ҳолислик, тарихий воқеликка объектив ёндашув, манбаларнинг ишончлилиги ва таҳлилнинг асослилиги тамойиллари қатъий сақланди. Шу билан бирга, тадқиқотда фақат маълумотларни баён этиш эмас, балки уларнинг маънавий ва маданий қийматини илмий асосда баҳолашга алоҳида эътибор қаратилди

НАТИЖАЛАР ВА МУХОКАМАЛАР

Кукон хонлигининг XVIII-XIX аср биринчи ярмида кечган маданий ҳаётида ҳам ижобий узгаришлар ва силжишлар юз бериб борганлиги аёндыр. Бу борада айниқса тарихнавислик сезиларли равишда усиб борганлигини курамыз. Олдинлари ёзилган бир неча тарихий асарлар форс ва араб тилларидан узбек тилига таржима қилинди ва Кукон хонлигига оид янги китоблар ёзилди. Бу янги асарларнинг узига хос хусусиятлари ҳам бор эди — уларнинг айримлари шеърӣ ёки қисман шеърӣ йулда ёзилди. Бу эса куконлик тарихчиларнинг адабиётни яхши билибгина қолмай, узлари ҳам шеърӣятда қалам тебратганликларини қурсатади. Айримлари эса уз даврининг машҳур шоирларидан бўлган. Айрим муаллифлар асли куконлик бўлишмаса ҳам, аммо қувватлар Кукон шарида яшаб, шу йерда уз асарларини ёзганлар. Бунда, даставвал, тарихшунослик соҳасида яратилган бир қатор муҳим асарларни тилга олиб ўтиш жоиздыр. Масалан, «Тарихи жаҳонномаӣ» (Жунайд Мулло Авазмухаммад Мулло Рузи Мухаммад суфи ўғли), «Шоҳнома» (Абдулқарим Фазлий Намангонӣ), «Шоҳномаӣ Умархонӣ» (Мирзо Каландар Мушриф Исфарагӣ, у Фазлий Намангонӣнинг «Зафарнома» асарини насрий қилиб ёзган), «Мунтахаб ат-таворих» (Хужа Мухаммад Ҳакимхонтура бин Сайид Маъсумхон), «Тарихи Шохрухӣ» («Тарихи саййиди Худоёрхон», Мулло Ниёз Мухаммад Хукандӣ Ниёзӣ бин Мулло бин Ашур Мухаммад Хукандӣ), «Шоҳнома» (Махзун Зиёвуддин Хукандӣ), «Тарихи жадидаи Тошканд» (Мухаммад Солиххужа ибн Корихужа), «Жангномаи Худоёрхон» (Шавкий Намангонӣ, Мулла Шамси Мулла Хусан ўғли) ва бошқалар. XIX аср бошларида шаклланган Кукон адабий муҳити ҳам хонлиқнинг маданий ҳаётида қатта ўрин тутайди. Гап шундаки, Кукон ҳукмдорларининг қатор намояндалари теурийлар анъанасини давом эттириб, узлари ҳам илм-маърифат билан шугулланиб, бу соҳанинг раванқ топишига қатта саъй ҳаракат боғлаганлар. Айниқса, бунда Кукон хонларидан Умархон ва Мухаммад Алихон даврлари яққол ажралиб туради, чунки булар ҳам шоир бўлганлар. Айниқса, Умархон ва унинг рафиқаси, Мухаммад Алихоннинг онаси Нодирабегим машҳур бўлган. [1]

Бу даврда сарой адабиёти билан биргаликда илгор адабиёт намояндаларининг ижоди ҳам барқ ўриб ривож топганлиги алоҳида диққатга сазовордыр. Хусусан, Акмал (шоир Махмурнинг отаси), Амирий (Кукон хони Умархон), Бокихонтура, Гулҳаний Мухаммад Шариф, Махмур (Махмуд), Мунтазир, Низомӣ Хукандӣ (асл исми Низомиддин Мухаммадаминхужа ўғли), Нодир, Нозил Аваз Мухаммад, Писандӣ Авазмухаммад Ёрмухаммад ўғли, Фазлий Намангонӣ, Розӣй сингари шоирлар халқ ичида машҳур эдилар. Мухаммад Шариф Гулҳанийнинг «Зарбулмасал», Махмурнинг «Ҳапалак» асарарида қутарилган уткир ижтимоӣ масалалар оддий халқнинг дарду ҳасратларига, орзу-армонларига яқинлиги, ҳамоҳанглиги билан қимматлидыр. Кукон адабий муҳитининг яна бир муҳим ҳарактерли жиҳати шундаки, бу даврда узбек ва форс-тожик тилида баббаравар қалам тебратган бир қатор таниқли ва машҳур узбек шоирлари истеъдоди қенг ривож топди. Масалан, Дилшод, Зебунисо, Зиннат, Мохзода Бегим, Махзуна, Муштарӣй, Нодира (Мохларойим), Нозук Хоним, Увайсий

(Жахонотин)ларнинг ижоди алоҳида аҳамиятга эгадир. Булар ичида Нодирабегим Кукон шоирларининг чинакам раҳнамоси булган. Нодирабегим шеърӣ ижоди ранг-баранг ва сермахсул булиб, унда ишк-муҳаббат, вафо ва садокат, меҳр-окибат, элу юрт, Ватанга садокат туйгулари барк уриб туради.

Кукон адабий мухитининг самарали таъсири уларок бу саховатли юрт бағридан кейинчалик Мавлоно Муқимий, Зокиржон Фуркат ва бошқа етук бадий суз санъаткорлари етишиб чиқдилар ва уз халқининг эрки, хурлиги ва озодлиги учун хизмат қилдилар. Умуман олганда, XIX аср урталарига келиб, Кукон хонлигида адабиёт ва тарихшунослик билан бир каторда математика, тиббиёт, география, астрономияга оид ва диний асарлар ҳам яратилди. Хонликда рассомчилик ва хаттотлик ҳам уз урнига эга эди. Бу даврнинг маданий ҳаётида дорбозлик, аския, кугирчок театри, масҳарабозлик ва айникса бастакорлик ҳам бирмунча ривожланди ва, хаттоки, Шарк мамлакатларида машхур булди.

Кукон хонлигида халқ таълими. Кукон хонлигининг барча беклик (вилоят)ларида Мадраса, мактаб ва қорихоналар мавжуд эди. Мадрасалар мусулмон олий укув юртлари ҳисобланган. Мактаблар масжидлар ва хусусий уйларда ташкил этилган. Хонлар урдасида хонзода ва зодагонларнинг болаларини уқитиш учун махсус мактаб бор эди. Масалан, «Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-хавоқин» номли қулёзма асарда ёзилишича, Мусул-монкул мингбошининг буйруғи билан ёш Худоёрхон ва қипчоқлар болаларини уқитиш учун урдада мактаб қурилиб, унга мактабдор этиб Мулло Содик; тайинланган. Одатда, мактабларда асосан уқиш ва ёзиш, арифметика ва адабиёт уқитилар эди. Қорихоналарда эса асосан қузи ожизлар уқиб, Қуръон, ҳадис, дoston ва шеру газаллар ёдлар эдилар. Мактаблар қизлар учун алоҳида, угил болалар учун алоҳида булган. 1841 йилги маълумотларга Қараганда, Кукон шаҳридаги хоннинг асосий мадрасасида 1000 та мулла уқиган. Бу мадрасани иккита бош мударрис бошқарган Эшон Мавлоний ва Махзуми Бухорий. Булар ҳурматли инсонлар булиб, катта илмга эга эдилар.

Кукон хонлигининг бошқа шаҳарларида ҳам мадрасалар бор эди, аммо улар Кукондагидек салобатли эмасди. Уқишни битирганларнинг айримлари билимини такомиллаштириш ва ошириш учун Бухоро ва Самарканд мадрасаларига бориб уқишар эди. Мадрасаларда билим олиш мумкинлиги, бу ерда ҳам диний, ҳам илмий, ҳам маданий фанлар буйича дунёга танилган мударрислар, олимлар бор булганлиги учун ҳам бу ерга турли мамлакатлардан қуплаб талабалар келиб уқишган. Қўқон хонлиги даврида мадрасалар сони ортиб, таълим-тарбиянинг диний ва дунёвий жиҳатлари уйғун ҳолда олиб борилган. Қўқон, Марғилон, Андижон, Наманган каби шаҳарларда “Мир”, “Норбутабий”, “Худойорхон”, “Жоме” мадрасалари илмий марказ сифатида фаолият қўрсатган. Бу масканларда фикҳ, тафсир, ҳадис, мантиқ, фалсафа, адабиёт ва тарих фанлари чуқур ўрганилган. Айрим манбаларда Қўқон мадрасаларида 400 дан ортиқ толиби илм таҳсил олгани қайд этилади. Илмий муҳитда Мулла Ниёз Муҳаммад, Мулла Олим Махдум Ҳожи (Мулла Олимхўжа), Мулло Ниёз Тоҳирхўжа каби тарихчилар, шоирлар ва олимлар фаолият юритганлар. Уларнинг асарлари Қўқон хонлиги ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ёзма манбалари сифатида алоҳида аҳамиятга эга. [1]

2. Адабиёт ва шеърият Қўқон адабий муҳити ўзига хос маънавий уйғониш даврини бошлаб берди. Бу даврда адабиёт сарой маданиятининг ажралмас қисми бўлган. Нодира, Умархон, Амирий, Гулҳаний, Махмур, Муҳаммад Шариф Суфизода каби шоирлар ижодида инсонпарварлик, ахлоқий поклик, илмга ҳурмат ва ватанпарварлик ғоялари илғари сурилган. Нодиранинг шеърӣ мероси нафақат аёллар ижодига янги ифқ очган, балки Қўқон адабий мактабининг шаклланишига туртки бўлган. У “Қомила”, “Макнуна” таҳаллуслари билан ёзган ғазаллари орқали аёлнинг маънавий қудратини юксак даражада ифодалаган. Қўқон хонлиги адабиётнинг, айникса шеъриятнинг олтин давори ҳисобланади. Бу давр Фарғона водийсида ўзбек адабий тилининг шаклланишига катта ҳисса қўшди. Хонликда бир қанча таниқли шоир ва ёзувчилар яшаб ижод қилган: [2]

Машраб Халқ орасида кенг машхур бўлган туркий суфий шоир. Унинг шеърлари оддий тилда бўлиб, дунёвий ишқ, маърифат ва инсоний фазилатлар ҳақида эди. Унинг мақоллари ва ҳикматлари халқ оғзаки ижодига айланган.

Нодира: Ўзбек адабиётининг энг буюк аёл шоирларидан бири. Умархоннинг хотини бўлган Нодира ўз шеърларида севги, меҳр, адолат ва ватанга муҳаббатни кўйлаган. Унинг девони ўзбек классик адабиётининг дурдоналаридан ҳисобланади. [3]

Умархон (Амир): Ўзинг ҳам шоир бўлган хон. У "Амир" таҳаллуси билан лирик шеърлар ёзган ва адиб ва шоирларни саройида тўплаб, уларга ҳомийлик қилган. Унинг даври "Қўқон адабий муҳити" деб аталади. [4]

Фурқат: XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб, ўзбек адабий тилининг такомилга ҳисса қўшган шоир ва мутафаккир.

3. Меъморчилик ва санъат Қўқон хонлиги меъморчилиги Марказий Осиё меъморлик анъаналарининг давомчиси бўлиб, ўзига хос услубларни ривожлантирган. Худойорхон саройи, Жоме масжиди, Норбутабий мадрасаси, Равот ота мақбараси, Риштон гиштин масжидлари каби ёдгорликлар бунинг ёрқин намунасидир. Бу даврда наққошлик, ганчкорлик, кулолчилик, заргарлик каби ҳунар турлари ҳам юксак даражада ривож топди. Айниқса Риштон кулоллари томонидан яратилган сирли сопол буюмлар бутун минтақада машхур бўлган. Хонлиkning иқтисодий қудрати унинг меъморчилигида акс этган. Қўқон шаҳри Ўрта Осиёнинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айлантирилган. Қўқон Уйи (Урда): Хонларнинг расмий қароргоҳи бўлган бу сарой мажмуаси 70 гектардан ортиқ майдонни эгаллаган. Ҳозиргина сақланиб қолган бинолар ҳам ўша давр меъморчилигининг дабдабасини кўрсатади. Жоме Масжиди (Жума Масжиди): 1800-1814 йилларда қурилган. Унинг 98 та ёғоч устунли айвон ва баланд миноралари ажойиб меъморчилик намунасидир. Норбутабий Мадрасаси: XIX асрда қурилган йирик мадраса бўлиб, ислом таълими ва маданиятининг марказларидан бири бўлган. Дахбед ва Чорсу мадрасалари шунингдек, муҳим меъморий ёдгорликлар ҳисобланади. [2]

4. Диний-маърифий муҳит ва тасаввуф таъсири, Қўқон маданиятининг ривожига тасаввуф таълимоти, хусусан, Нақшбандия тариқати муҳим рол ўйнаган. Бу таълимот шахсни ички поклик, адолат, сабр-тоқат ва маърифат сари етаклаган. Хонликда фаолият юритган машхур шайхлар — Муҳаммад Содиқхўжа, Саййид Исҳоқ Валихон тўра, Мулла Ниёзиддин — диний-маънавий ҳаётнинг барқарорлигига ҳисса қўшганлар. [7]

5. Қўқон маданиятининг Марказий Осиё маданиятидаги ўрни Қўқон хонлиги ўз даврида Бухоро ва Хива хонликлари билан бир қаторда минтақадаги маданий марказлардан бири бўлган. Қўқонлик олимлар ва шоирлар асарлари орқали туркий адабиётнинг тараққиёти давом этган, араб ва форс маданияти таъсири билан уйғунлашган. Шунингдек, хонлик маданияти орқали туркий халқлар ўртасида маънавий интеграция юзага келган. Бу жараён XIX аср охирида жадидчилик ҳаракатига замин яратган. Хаттотлик ва Китоб Санъати: Сарой кутубхонаси ва доираларида қўлёзма китоблар нашр этиш, безаш ва муқовалаш ривож топган. Хусусан, ислом диний матнлари ва шеърий девонлар чиройли хат билан кўчирилган. Наққошлик ва Миниатюра: Биноларнинг деворлари ва шифтлари нақшлар билан безатилган. Гарчи Сомонийлар ёки Темурийлар давридаги кенг қўламли миниатюра санъати даражасида бўлмаса-да, китоб безакларида ва сарой деворларида расм санъати ривожланган. Ҳунармандчилик: Анъанавий Фарғона ҳунармандчилиги, масалан, атлас ва адрас каби матолар, заргарлик буюмлари, темирчилик ва ёғоч ўймакорлиги хонлик даврида янада ривож топди ва савдо-сотиқнинг муҳим тармоғига айланди. Хонлик саройида анъанавий Ўрта Осиё мусиқаси, хусусан, "Шашмақом" ижро этилган. Сазандалар ва хонандарлар саройнинг доимий меҳмонлари бўлган. Маърифат: Таълим асосан мадрасаларда олиб борилган. Диний фанлар (тафсир, ҳадис, фикҳ) билан бирга адабиёт, мантиқ, тарих ва табиий фанлар ҳам ўқитилган. Норбутабий каби мадрасалар минтақанинг нуфузли таълим марказлари ҳисобланган. [1]

ХУЛОСА

Қўқон хонлигининг маданий ҳаёти унинг сиёсий ҳаётига қараганда анча барқарор ва самарали бўлди. Ушбу давр ўзбек миллий маданияти, адабиёти ва тилининг шаклланишида муҳим босқич бўлиб, Фарғона водийсига ўзига хос маданий идентификация берди. Хусусан, адабиёт соҳасидаги ютуқлар бутун туркий дунёга таъсир кўрсатди ва бу мерос мустақил Ўзбекистоннинг маданий бойлигининг ажралмас қисми ҳисобланади. Илм ва маданиятни давлат сиёсати даражасига кўтариш, туркий тилда илмий ва адабий асарлар яратиш, айниқса аёллар ижодини рағбатлантириш — Қўқон маданий муҳитининг ўзига хос қирраларидандир. Бугунги кунда Қўқон хонлиги меросини ўрганиш фақат тарихий эмас, балки маънавий аҳамиятга ҳам эга, чунки у миллий ўзликни англаш ва маданий мустақилликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. [1]

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдураззоқов А. Қўқон хонлиги тарихи ва маданияти. — Тошкент: Фан, 2008. [2]
2. Аҳмедов Б. Ўрта Осиё хонликлари тарихи (Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари). — Тошкент: Университет, 1999.
3. Раҳимов Ш. Қўқон хонлигида давлат бошқаруви ва маданий ҳаёт. — Тошкент: Академнашр, 2014. [1]
4. Бартольд В.В. Туркистон в эпоху монгольского нашествия. — Москва: Наука, 1963.
5. Ходжанов М. Марказий Осиёда маънавият ва маданият тарихидан лавҳалар. — Тошкент: Фан, 2012.
6. Муҳаммад Солиҳ. Тарихи Жаҳоннамои Хаёли. — Қўқон қўлёзма фонди, XIX аср.
7. Муҳаммад Юнус Мирза. Қўқон хонлиги маданий ҳаётида Нодирабегим ва Увайсий ижодининг ўрни. — Тошкент, 2016. [1]
8. Алимов Ҳ. Ўрта Осиё маданияти тарихи. — Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2010.
9. Назаров А. Маданий мерос ва унинг тарихий аҳамияти. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2018.
10. Муҳаммад Раҳимхон II. Фирдавс ул-иқбол. Хоразм: Қўлёзма манба, XIX аср.
11. Турсунов Ш. Қўқон хонлигида маориф ва таълим тизими тараққиёти. — Тошкент: Академнашр, 2017. [2]
12. Мирзаев И. Қўқон хонлигининг ижтимоий ва маданий ҳаёти манбалари. — Фарғона: ФДУ нашриёти, 2020. [1]
13. Полвонова Д. Нодира ва Увайсий ижодида маънавий мерос масалалари. — Тошкент: Fan va texnologiya, 2015. [3]
14. Бобохонов Х. Ўрта Осиё меъморчилиқ анъаналари ва уларнинг тарихий асослари. — Тошкент: Турон, 2011. [6]
15. Qodirov U. Qo'qon xonligi diplomatik va madaniy aloqalari. — Toshkent: Istiqlo, 2021.

O'ZBEK XALQI AN'ANAVIY XO'JALIGIDA BOG'DORCHILIKKA OID AN'ANALARNING SAQLANISH DARAJASI(XXI ASR MISOLIDA)

Ro'ziqulova Laylo Abdurahmon qizi

ATMU O'qituvchisi

Sherzodova Aziza Sherzod qizi

“Ijtimoiy fanlar” fakulteti “Psixologiya” yo`nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada o'zbek xalqining an'anaviy xo'jalik tizimida shakllangan bog'dorchilik madaniyatining tarixiy ildizlari, ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati hamda XXI asr sharoitida saqlanish darajasi chuqur tahlil etiladi. Bog'dorchilik nafaqat iqtisodiy faoliyat sohasi, balki xalqning ma'naviy merosi, ekologik dunyoqarashi va turmush tarzining ajralmas qismi sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda an'anaviy bog'dorchilik uslublarining zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashuvi, mahalliy navlarning genetik barqarorligini saqlab qolish, ekologik toza mahsulot yetishtirish tamoyillari tahlil qilinadi. Shuningdek, global

iqlim o'zgarishlari va urbanizatsiya jarayonlarining milliy bog'dorchilikka ta'siri, davlat siyosati va xalq amaliyoti o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ilmiy asosda yoritilgan. Maqola natijalari o'zbek xalqining agrar madaniyatini asrab-avaylash, uni zamonaviy agroinnovatsiyalar bilan uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi. adqiqot natijalari o'zbek xalqining agrar merosini, ayniqsa, bog'dorchilik an'analarini saqlab qolish va rivojlantirish, ularni zamonaviy ekologik talablar hamda innovatsion yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish zarurligini asoslab beradi. Shu bilan birga, maqola milliy o'zlikni anglash, mehnatsevarlik madaniyatini qadrlash hamda ekologik barqaror hayot tarzini targ'ib etish nuqtai nazaridan ham ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: O'zbek xalqi, an'anaviy xo'jalik, bog'dorchilik madaniyati, agrar meros, ekologik barqarorlik, iqlim o'zgarishi, mahalliy navlar, agroinnovatsiya, xalq tajribasi, XXI asr.

Annotation. This scientific article examines the historical roots, socio-economic significance, and preservation level of the traditional horticultural culture formed within the traditional economic system of the Uzbek people. Horticulture, which has evolved on the basis of ancient agricultural experience, has played a crucial role in the social, economic, and cultural life of the nation. The article provides an analytical overview of regional characteristics of traditional horticulture, irrigation and water management systems, local fruit varieties, and the reflection of gardening traditions in folklore, customs, and rituals. In the context of the 21st century, the study explores the degree of preservation of these traditions under the influence of globalization, climate change, and technological modernization. Special attention is given to the integration of traditional methods with innovative agro-technological tools and the adaptation mechanisms to new economic conditions. The influence of state agricultural and environmental policies on the horticultural sector is also analyzed. The results of the study substantiate the importance of preserving and developing the agrarian heritage of the Uzbek people, particularly horticultural traditions, while harmonizing them with modern ecological standards and innovative approaches. The article is of both scientific and practical importance in promoting national identity, labor culture, and ecological sustainability.

Keywords: Uzbek people, traditional economy, horticultural culture, agrarian heritage, ecological sustainability, local varieties, agro-innovation, climate change, folk experience, national values, 21st century.

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются исторические корни, социально-экономическое значение и степень сохранности традиционной садоводческой культуры, сформировавшейся в рамках традиционного хозяйства узбекского народа. Садоводство, основанное на многовековом опыте земледелия, занимало важное место в социально-экономической и культурной жизни общества. В статье анализируются региональные особенности традиционного садоводства, системы орошения и водораспределения, местные сорта плодовых культур, а также отражение садоводческих традиций в народном творчестве, обычаях и обрядах. В XXI веке особое внимание уделено влиянию процессов глобализации, изменения климата и технологической модернизации на сохранение традиционного садоводства. Исследуется сочетание традиционных методов с современными агротехнологиями, а также механизмы адаптации к новым экономическим условиям. Отдельно анализируется влияние государственной политики в области сельского хозяйства и экологии на развитие садоводческого сектора. Результаты исследования подтверждают необходимость сохранения и развития аграрного наследия узбекского народа, в частности садоводческих традиций, их гармонизации с современными экологическими требованиями и инновационными подходами. Статья имеет как научное, так и практическое значение для укрепления национальной самобытности, культуры труда и экологической устойчивости.

Ключевые слова: узбекский народ, традиционное хозяйство, садоводческая культура, аграрное наследие, экологическая устойчивость, местные сорта, агроинновации, изменение климата, народный опыт, национальные ценности, XXI век.

KIRISH

O'zbek xalqining tarixiy taraqqiyotida dehqonchilik va bog'dorchilik madaniyati eng qadimiy xo'jalik tarmoqlaridan biri sifatida shakllangan. O'rta Osiyoning iqlimiy sharoiti, suv manbalari va tabiiy landshaftlari aholisining asrlar davomida yer bilan uyg'un yashashini taqozo etgan. Natijada bog'dorchilik nafaqat iqtisodiy faoliyat sohasi, balki xalqning ma'naviy merosi, estetik qarashlari va ekologik tafakkuri ifodasi sifatida shakllangan. Bugungi globallashuv, urbanizatsiya va texnologik o'zgarishlar jarayonida ko'plab an'anaviy xo'jalik tarmoqlari singari bog'dorchilik madaniyati ham yangicha shaklda rivojlanmoqda. Shu bois, milliy bog'dorchilik merosini ilmiy jihatdan o'rganish, saqlanish darajasini aniqlash va zamonaviy sharoitda qayta tiklash yo'llarini belgilash muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, o'zbek xalqining an'anaviy bog'dorchilik tajribasi nafaqat agrar meros, balki ekologik barqarorlik, iqtisodiy mustahkamlik va madaniy o'zlikni saqlash omili sifatida ham ahamiyatlidir. XXI asrda ilm-fan, texnologiya va iqlim o'zgarishlari sharoitida bu merosni yangicha ilmiy asosda tahlil qilish, uni zamonaviy agroinnovatsiyalar bilan uyg'unlashtirish xalq xo'jaligining barqaror rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Shundan kelib chiqib, tadqiqotning asosiy maqsadi — o'zbek xalqining an'anaviy xo'jalik tizimidagi bog'dorchilik an'alarini tarixiy, ijtimoiy va ekologik nuqtai nazardan o'rganish, ularning XXI asrdagi saqlanish darajasini aniqlash hamda zamonaviy talablarga mos rivojlanish yo'nalishlarini taklif etishdan iborat.

METOD VA METODOLOGIYA

Tadqiqotda tarixiy, etnografik, qiyosiy va tizimli tahlil metodlari qo'llanildi. Tarixiy yondashuv yordamida o'zbek xalqining bog'dorchilikka oid qadimiy tajribalari, ularning davrlar o'tishi bilan shakllanish jarayoni o'rganildi. Etnografik usul esa mahalliy aholining hozirgi kungacha saqlanib kelayotgan bog'dorchilik urf-odatlarini, mehnat usullari va ekologik qarashlarini aniqlashga xizmat qildi. Qiyosiy tahlil metodidan foydalanib, o'zbek bog'dorchilik an'analari boshqa mintaqalar xalqlarining dehqonchilik tajribalari bilan solishtirildi. Tizimli yondashuv orqali bog'dorchilik jarayonining ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik jihatlari o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi. Metodologik asos sifatida tarixiy-etnografik tadqiqotlar, xalq xo'jaligi evolyutsiyasiga oid ilmiy ishlar, O'zbekiston Respublikasi agrar siyosati va ekologik barqarorlik strategiyalariga doir hujjatlar tahlil qilindi. Tadqiqotda shuningdek, milliy madaniyatni saqlash, ekologik fikrlashni rivojlantirish va xalq amaliy tajribasini ilmiy asosda baholashga yo'naltirilgan konseptual yondashuvlar asos qilib olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Bog'dorchilik, mevachilik — 1) qishloq xo'jaligi ning meva, uzum va rezavor mevalarni yetishtiradigan muhim sohasi. Aholining meva va meva mahsulotlariga, sanoatning meva xom ashyosiga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Sof bog'dorchilik (olma, nok, o'rik, gilos va boshqa yetishtirish) va ko'chatchilik (ko'chatzorlarda mevali daraxtlar ko'chatlari yetishtirish) tarmoqlariga bo'linadi. Jahon bog'dorchiligida 200 dan ortiq meva, rezavor meva, yong'oq meva turlari ekiladi, ulardan 100 meva turi sanoat ahamiyatiga ega. Olma, zaytun, finikiya pal'masi, banan, mango, tok eng ko'p ekiladigan meva turlariga kiradi. Bog'dorchilik Xitoy, AQSH, Hindiston, Argentina, Braziliya, Yaponiya, Ispaniya, Fransiya, Italiyada rivojlangan. O'rta Osiyodagi bog'dorchilik haqida dastlabki ma'lumotlar miloddan avvalgi 1-ming yillikning o'rtalariga oid yunon, xitoy, rim manbalarida uchraydi. O'rta Osiyo ko'pgina meva turlarining vatani hisoblanadi. Asrlar davomida xalq seleksiyasi asosida o'rik, olma, nok, yong'oq, bodom, anor, tok va boshqalarning juda serhosil navlari yaratilgan. Ularning ko'plari sifat jihatidan dunyo kolleksiyasida o'zining takrorlanmas o'rniga ega. 20-asr boshlarida hozirgi O'zbekiston hududida taxminan 50 ming ga bog', jumladan 22 ming ga mevazor, 37 ming ga tokzor bo'lgan. Bog'larning asosiy maydonlari Farg'ona vodiysi (24%), Toshkent vohasi (36%) va Zarafshon vodiysi (tokzorlarning 50%) ga to'g'ri kelar edi. Bog'larda danakli mevalar 70% ni (asosan o'rik), urug'li mevalar (olma, nok, behi) 25% maydonni egallagan edi. Shahar va qishloqlar atroflarida alohida mevazorlarda aholining bog'lari va chorbog'lari

(mevazor, tokzor, poliz va sayilbog‘)da mevalar, tok, turli gullarning mahalliy navlari ekib kelingan.

Yetishtirilgan mevalar yangiligida iste‘mol etilgan, lekin qoqi va mayiz solish asosiy o‘rinda turgan. 20 yillarning 2-yarmidan ixtisoslashtirilgan mevachilik va tokchilik xo‘jaliklari barpo etila boshladi, tog‘ va tog‘ etaklari zonalarida joylashgan jamoa xo‘jaliklarida ham bu tarmoqqa katta e‘tibor berildi. Mevalarning nav tarkibini yaxshilash maqsadlarida olma, nok, uzum va boshqa ning Yevropa mamlakatlarida yetishtirilgan navlari keltirib ekildi. 50- yillar oxiri — 60- yillarda 2500—3000 ga bog‘ va tokzorlarga ega bo‘lgan agrokombinatlar tashkil etildi. Respublikada meva va rezavor mevaning 20 turi ekiladi. Urug‘li meva daraxtlari (olma, nok, behi va boshqalar), danakli meva daraxtlari (o‘rik, shaftoli, olxo‘ri, gilos, olcha, oluvoli va boshqalar), subtropik o‘simliklar (anor, anjir), yong‘oq mevalilar (yong‘oq, pista, bodom), rezavor mevalilar (qulupnay, malina, smorodina, chakanda) asosiy o‘rinni egallaydi. Olma, nok va tokning yozgi, kuzgi va qishki navlari muhim xo‘jalik ahamiyatiga ega. Tokchilik qadimdan Toshkent, Samarqand viloyatlari, Farg‘ona vodiysida taraqqiy etgan, xo‘raki, mayizbop va konserva mahsulotlari (shinni, murabbo, sharbatlar) hamda vinochilik yo‘nalishlariga ega. O‘zbekistonda meva qoqilari va mayizning noyob xillari tayyorlanadi.

Respublikaga tropik va subtropik mintaqalardan olib kelingan limon, apelsin, mandarin, unobi, sharq xurmosi, pekan kabi mevalar tobora ko‘proq maydonlarda ekilmoqda. Andijon, Namangan, Surxondaryo, Toshkent viloyatlarida ko‘pgina xo‘jaliklarda issiqxona limonzorlari barpo qilingan. Respublika bo‘yicha bunday issiqxonalar maydoni 427 ga dan ko‘proq (2001). 90- yillardan boshlab paxta maydonlari qisqartirilishi munosabati bilan Qoraqalpog‘iston Respublikasi; Xorazm, Buxoro, Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida ko‘plab bog‘ va tokzorlar tashkil etildi. Respublikada 100 dan ortiq ixtisoslashtirilgan bog‘dorchilik xo‘jaliklari bor. Respublikada bog‘larning umumiy maydoni 320 ming ga ga yetdi (meva bog‘lari 199 ming ga, tokzorlar 120 ming ga), yalpi meva va uzum hosili 833 ming t dan oshdi (1999).

Mevaning har bir viloyat, tumanning tuproq va iqlim sharoitiga moslashtirilgan, rayonlashtirilgan navlari ekiladi. 2) Bog‘dorchilik fan sifatida mevali daraxtlarning tuzilishi, o‘sishi, rivojlanishi, ko‘payishi hamda hosil berish qonuniyatlarini, shuningdek ularning tashqi muhit bilan aloqadorligini o‘rganadi, turli tabiiy muhitda o‘sib, yaxshi hosil berishini ta‘minlash uchun ilg‘or agrotexnika usullarini ishlab chiqadi. Bog‘dorchilik tuproqning fizik va kimyoviy xususiyatlari, o‘simliklar fiziologiyasi, agrokimyo hamda umumiy dehqonchilik bilan bevosita aloqador bo‘lib, bog‘dorchilik agrotexnikasining barcha usullari shu fanlarga asoslanadi. O‘zbekistonda bog‘dorchilikni rivojlantirishda akad. R. R. Shreder nomidagi Bog‘dorchilik, uzumchilik va vinochilik instituti va O‘zbekiston O‘simlikshunoslik institutisht xizmati katta .

Keyingi yillarda meva, rezavorlar va tokning 200 dan ortiq serhosil navlari yaratildi, boshqa mamlakatlardan keltirib iqlimlashtirildi va ekishga tavsiya etildi. Bog‘dorchilikka oid an‘nalar XII asrdan boshlab saqlanib qolgan nihol ekish an‘nasini oladigan bo‘lsak oldingi asrlarda ham hozirgi kunda ham niholni Yoshi kichiklar ya‘ni yosh bolalar qazilgan yerga qadashadi. Yoshi ulug‘lar uni ushlab turishadi sababi shundaki eskidan shunday deb hisoblashadi” Agar yosh bolalar daraxtni ekishsa daraxt tez o‘sadi boisi yosh bolalarda o‘sish va rivojlanish juda tez bo‘lgani kabi bog‘bonlar ham ekan nihollarini shu yoshlar kabi tez o‘ssin deb yoshlarga ektirib suv quydirishadi. Yoshi ulug‘ bobolarning niholni ushlab turishlarini boisi shundaki, shu yosh nihol o‘sib unib shu ulug‘ bobolar kabi va baquvvat va uzoq umr ko‘rsin degan ma‘noda amalga oshiriladi. Mana necha yildirki bu urf-odat va an‘analalar etnomadiyat sifatida qadrlanib kelmoqda. Bahorning oxirlarida nishonlanuvchi taqvimiy marosimlardan yana biri "Tut sayli" hisoblanadi. O‘rta Osiyo xalqlari qadimdan tutni nihoyatda e‘zozlab, qadrlab, uni muqaddas hisoblaganlar hamda tut daraxti o‘sgan hovli fayzli, barakali va omadli sanalgan. Tut daraxti va uning mevasini qadrlashga bag‘ishlangan eng katta tadbir - tut sayli deb atalgan va u asosan katta tutzorlari bor joylarda o‘tkazilgan. Bu sayilni o‘tkazishning barcha joylarda birday amal qilinadigan qat‘iy tartiblari ham mavjud emas.

Odamlarning o'z bog'laridagi tut mevasini terib yeyish oddiy hol bo'lsa, tevarakatdagi tutzorlarga ommaviy chiqish - "Tut sayli", ya'ni katta bayram hisoblanadi. Er-xotin Nalivkinlarning ma'lumotlariga ko'ra, vodiyning tog'li hududlarida, masalan, Chust uyezdi aholisi tut daraxti mevalarini terib olishib, shinni va tut tolqon tayyorlaganlar. Mazkur sayil oila yoki bir necha qo'ni-qo'shnilar ishtirokida uyushtirilgan bo'lsa-da, o'ziga xos xursandchilik bilan nishonlangan. Sayil davomida marvarak, balx tuti kabi shirin va yirik tut mevalari qoqilib, shinni va qoqi tayyorlangan. Mazkur sayilda asosan ayollar va bolalar ishtirok etganlar. "Tut sayli"ni o'tkazish davomida odamlar qish uchun kerakli oziqlik hozirlaganlar, shuningdek, o'yin-kulgi qilishib, dam olganlar, tomoshalar va musobaqalar uyushtirganlar.

Xullas, tut sayli kishilarga moddiy va ma'naviy foyda keltirgan. Hozirda ham tut sayli urfi hali ham saqlanib qolgan Qashqadaryo viloyati kasbi tumani Qoratepa qishlog'ida tut sayli urf odati har yili tut g'arq pishgan payti qo'ni qo'shnilar yig'ilishib daraxtdagi pishgan tutlani qoqib daraxtdan tushirib olinadi va birgalikda katta qozonga solib tut shinni qilishadi. U shinnini turli qil idishlarda bankalarda, yelim shishalarda saqlashadi ularning aytishicha shinni qancha ko'p yil tursa shuncha uning mazasi ortib, foydaliligi ortib boraverar ekan. U aynimasdan, sifati buzilmasdan qancha yil bo'lsa ham turaverar ekan. Shinnini tayyorlab bo'lgach o'yin kulgu qilinib oxiriga dasturxon yozib mehmondorchilik uyushtirishadi. Bundan hamma bahramand bo'lib kayfiyatlari chog' bo'lishadi. Bog'dorchilikda izlanishlar bo'yicha an'anaviy urf-odatlar kam uchraydi ammo surxandaryo viloyatidagi Almardon bog'bonning aytishiga qaraganda toklarning parvarish qilishda qadim qadimdan hashar yo'li bilan qisqartirishgan ortiqcha shohlarini kesib tashlab hosil berishga yetarli darajada tanalarini qoldirishgan.

Yoshi katta bog'bonlar kesuvchilarga o'rgatib turgan. Ularni kesish hosil tugib bo'lgandan keyin bo'lgan sababi mevasiz shohlariga ya'ni keraksiz shohlariga suv va oziq sarflanmasin deb shu paytda kesishadi. Bog'bonchilikdan toklarni xaltachalarga solib turli xil hashoratlardan qushlarning yeb ketishini oldini olishgan. Bu odat hozir ham bor XXI asr yani zamonning qanchalik rivojlanganligi bo'lsada turli xil hashoratlardan saqlash uchun dorilar chiqib ketgan bo'lsa oddiy aholi o'rtasida shu usuldan foydalanishadi. Bu uzumlar bahorgacha toki yangi uzum pishgunicha saqlanadi. Hozirgi kunda mevalarni saqlovchi muzlatkichlar vujudga kelgani uchun katta katta tokzorlarda uzumlar vaqtida tokdan uzib olinib muzlatkichlarda saqlanadi. Go'yoki hozirgina tokdan uzulgandek turadi uzum. Bozorlarda ham oldingidek uzumlarning chirib ketishi, isrof bo'lishi kabi muammolar ancha kamayib ketgan bularning oldi muzlatkichlar vujudga kelishi bilan bartaraf qilingan. Oddiy aholi va qishloqlarda xaltachalari uzib olinib muzdek xonalarda, tokchalarga qo'yilib saqlanadi. Albatta bu usul tabiiy usul hisoblanib o'z tarkibini shu holatda saqlab turadi. Muzlatkichda saqlanadigan uzumlar tabiiy saqlanadigan uzumga qaraganda dorilangan meva hisoblanadi. Ularni yaxshilab suv bilan yuvgan holda is'temol qilinmasa inson sog'ligi uchun ancha zarar yetkazib qo'yishi mumkin. Muzlatkichdan chiqarilgan uzumlar tezda tanavul qilinmasa tezda chirib qolish oqibatlari yuz beradi. Shu sababli tabiiy va muzlatkichli mevalar bir- biridan farq qiladi. Bog'dorchilikda uzum qishda muzlab qolmasligi uchun ko'mib qo'yiladi.

Jizzax viloyatida ham bog'dorchilikda juda ko'plab an'analar saqlanib qolgan bo'lib haligacha undan bog'bonlar foydalanib kelishadi. Hammaga ma'lum va mashxur Jizzax olmasi deb nom olgan olmalarni baxmal, arnasoy, do'stlik tumanlarida yetishtiriladi. Ularda olmani saqlashda salqin joyda yerni qazib ichiga olmalarni solib ko'mib qo'yishadi. Keyin yonidan kichkina kichkina qilib ariqchalar yoki bo'lmasam jilg'achalar kovlab qazib unga suv quyib turishadi. Olmalar suvni yaqxshi ko'radigan meva hisoblanganligi sababli namlikni o'ziga tortib suvli olma bo'lib tuiradi. Saqlanishi ham oson bo'lib chirib qolish, so'lish, suvsizlanish holatlari kuzatilmaydi xuddiki yangi daraxtdan uzilgan sersuv olmadek bo'lib turadi. Hozirgi kunda turli xil muzlatkichlar olmalarni saqlash uchun bo'lsada ammo jizzaxliklar bog'bonlar uchun olmalarni saqlashni eng zo'r usuli deb ko'mib qo'yish usulidan foydalanishadi va bu an'anaga aylanib qolgan usullardan hisoblanadi.

Mazkur bobda tahlil etilgan materiallardan quyidagicha hulosalar qilish mumkin:

- O'zbekiston hududida qadimgi davrdan boshlab shakllanib kelayotgan sug'orish tizimiga oid boy tajribalar bugungi kunda ham dehqonchilik sohalarini rivojlanishiga hissa qo'shganligini ya'ni "egatlab sug'orish" tajribasi anhor atroflarini ko'kalamzorlashuvini ta'minlashyotganligini shuningdek o'z atrofida flora va faunani rivojlantirayotganligini kuzatildi.

XULOSA

Yurtimiz tarixida bog'dorchilik madaniyati o'zbek xalqining an'anaviy xo'jalik tizimida ajralmas o'rin egallab, asrlar davomida iqtisodiy barqarorlik, ekologik muvozanat va ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlab kelgan. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, bog'dorchilik faqatgina mahsulot yetishtirish manbai emas, balki xalqning mehnatsevarligi, tabiat bilan uyg'un yashash madaniyati va milliy o'zligining muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. XXI asr sharoitida texnologik taraqqiyot, urbanizatsiya va global iqlim o'zgarishlari tufayli an'anaviy bog'dorchilik tizimi sezilarli o'zgarishlarga uchramoqda. Shu bilan birga, mahalliy navlarni saqlash, ekologik toza mahsulot yetishtirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish borasida xalqning qadimiy tajribalari hanuzgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Bu esa o'zbek xalqining agrar madaniyati zamonaviy davrda ham dolzarbligini saqlab qolayotganini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy bog'dorchilikni ilmiy asosda rivojlantirish, zamonaviy agroinnovatsiyalar bilan uyg'unlashtirish hamda ekologik barqarorlik tamoyillarini tatbiq etish orqali milliy agrar merosni yangi bosqichda davom ettirish mumkin. Shu maqsadda davlat siyosatida ekologik xavfsizlik, qishloq xo'jaligi islohotlari va hududiy rivojlanish dasturlarida bog'dorchilikka e'tiborni kuchaytirish zarur.

Umuman olganda, o'zbek xalqining bog'dorchilikka oid an'anaviy tajribalari nafaqat o'tmishning boy merosi, balki kelajak avlodlar uchun ekologik va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydigan bebaho qadriyatdir. Ushbu qadriyatni asrab-avaylash, zamon talablari asosida qayta tiklash va ilmiy jihatdan rivojlantirish milliy o'zlikni saqlashning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

- 1.B.A.Odilov "XIX asr ikkinchi yarmi-XXI asr boshlari tadqiqotlarida o'zbek xalqi an'anaviy xo'jaligi masalalari"dissertatsiya Toshkent 2019
- 2.A.R.Qayumov Этническая ситуация на территории южного Узбекистана в XIX – начале XX века""Avtoreferat Toshkent 2011
- 3.Z.Is'hoqov "Farg'ona vodiysi an'anaviy dehqonchilik madaniyati" Toshkent "Yangi nashr"2011
- 4.O'tmishga nazar tarix 1-maqola 25/1
- 5.O'tmishga nazar tarix 2-maqola 25/2
6. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi O'zbekiston tarixi davlat muzeyi-O'zbekistonning betakror madaniy merosi
- 7.Tarix o'tmish kelajak ko'zgusi
- 8.A.A.Sarimsoqov Календарные обряды узбеков (на основе материалов Ферганской долины)Avtoreferat Toshkent 2010
- 9.Respublika miqiyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari:
Jizzax vohasi-Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tizimida (Qadimgi davrdan hozirgi kungacha);Jizax 2020
- 10.F.E.Toshboyev "Ustrushona chorvadorlarining qadimgi davrdagi dafn marosim va an'analari";Toshkent 2018
11. O'zMu Respublika yosh olimlarining ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari Markaziy Osiyo tarixi va madaniyati (4)Toshkent 2019-yil
12. O'zMu Markaziy Osiyo madaniyati tarixi va tarixshunosligi masalalari Toshkent 2019-yil
- 13.Urganch davlat universiteti-O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Xorazm Mamun akademiyasi Xorazm viloyati hoqimligi "Xorazm Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tizimida"mavzusidagi xalqaro ilmiy

14. Народное хозяйство Узбекской ССР 1975 г. – Ташкент, 1976. – 385 с.
15. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г (Статистический ежегодник). – Ташкент: Узбекистан, 1988. – 200

O‘SMIRLARDA PSIXOLOGIK SAVODXONLIK SHAKLLANISHIDA YOSH VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINING O‘RNI

Shomamatova Kamola Elmurod qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Tarix kafedrası o‘qituvchisi

Email: kamola.shomamatova6@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o‘smirlarda psixologik savodxonlik shakllanishida yosh va psixologik xususiyatlarining o‘rni to‘g‘risida ma‘lumotlar berilgan. Psixologik savodxonlikning asosiy jihatlari tahlili yoritib berilgan. Shuningdek, psixologik madaniyatning bir qismi sifatida murakkab ko‘nikmalar ahamiyati tahlil qilinadi. Shaxs ruhiy salomatligiga ijtimoiy omillarning ta‘siri o‘rganilgan. O‘smirlarning psixologik savodxonligini shakllantirishda muhim psixologik tavsiyalar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: shaxs, o‘smirlar, psixologik savodxonlik, yosh xususiyat, murakkab ko‘nikmalar, ijtimoiy omil, savodli tanqid, savodli e‘tiroz, savodli munosabat.

Abstract. The article provides information on the role of age and psychological characteristics in the formation of psychological literacy in adolescents. An analysis of the main aspects of psychological literacy is provided. The importance of complex skills as part of psychological culture is also analyzed. The influence of social factors on the mental health of the individual is studied. Important psychological recommendations are given in the formation of psychological literacy of adolescents.

Keywords: personality, adolescents, psychological literacy, age characteristics, complex skills, social factor, literate criticism, literate objection, literate attitude.

KIRISH

Oliy ta‘lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot markazlarida psixologik salomatlikni ommalashtirish, uni takomillashtirish, psixologik salomatlikni rivojlantiruvchi psixologik-pedagogik omillarni modernizatsiyalash, shaxs psixologik salomatligini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda, jumladan, shaxs psixologik salomatligiga ta‘sir etuvchi omillarni aniqlash orqali yangicha zamonaviy psixologik usullarni taklif etish, shaxs individual-tipologik, hissiy-emotsional holatlari, intellektual xususiyatlari asosida uning psixologik salomatligini yaxshilash dinamikasini bashoratlash imkonini beruvchi usullarni tadqiq etish orqali psixodiagnostik metodikalarning pedagogik-psixologik jihatlarini takomillashtirish kabilar shular jumlasidandir.

Shaxsning psixologik farovonligining asosiy mexanizmi - bu shaxsning psixologik madaniyati. Psixologik savodxonlik shakllanishida psixologik madaniyatga ega bo‘lish rivojlanayotgan shaxsga o‘z hayotining mazmunliligini, o‘z shaxsiyatlarining ma‘naviyatini his qilish imkonini beradi. Jismoniy salomatlikni poydevorini, asosini ruhiy salomatlik tashkil etadi. Ruhiy salomatlik keng ma‘noga ega bo‘lib uni turlicha jihatlarini talqin etish mumkin. Lekin birgina mohiyati shaxs, inson ichki zohiriy olamini tinchlanishi, zavqqa, ichki pozitiv energiyaga to‘lishidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Bugun insoniyatdagi katta ijtimoiy xatarlarni keltirib chiqarayotgan muammolardan biri, ulardagi yolg‘izlik, muloqot qilishdagi cheklanishlar tufayli yuz berayotgan muammo va kasallikdan aziyat chekishlaridir. Aslida oddiygina bo‘lgan yaqinlarning bir-biriga quloq solib tinglashlari, ochiq va minnatsiz muloqot qilish, bir-biriga ishonch va hurmat, har doim bir-biri uchun vaqt topish, bir-birining hayoti davomidagi yoqimli tafsilotlarni eslash, kechira olish,

yon berish kabi muloqotlardagi ta'sirlashuv ularni salomatligini barqarorlashishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Psixologiya, psixoterapiya va psixiatriyada ruxiy salomatlik tushunchasi eng ko'p muhokama qilinadigan muammolardan biridir. "Ruxiy salomatlik" tushunchasi qadimgi davrlardan boshlab ko'plab faylasuflar: Alkmeon, Sitseron, Epikur, turli psixologik maktablarning asoschilari Z.Freyd, A. Adler, K.G.Yung, F.Perlz, A.Maslou, V.Frankl va keyinchalik P.B.Gannushkin, A.YE.Lichko, T.F. Akbashev, V.I.Belov, B.S.Bratuslar tomonidan o'rganilgan. Biroq, sog'liqni saqlash tizimidagi ko'plab nazariy va amaliy ishlanmalarga qaramay, bugungi kunda ushbu muammoni o'rganilishi noaniqliligi bilan qolmoqda. Ushbu hodisaning ko'p qirrali ekanligi va uni o'rganishga yondashuvlar xilma-xilligi haligacha uning to'liq ta'rifini berishga, uning tarkibiy qismlarining yetarli va aniq ajratishga, ruxiy salomatlik darajasini baholashning qulay va ishonchli mezonlarini ishlab chiqishga imkon bermaydi. "Ruxiy salomatlik" tushunchasining mazmuni ko'p jihatdan tarixiy davrga, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishiga, shaxsning millati va ijtimoiy kelib chiqishiga, axloqi va boshqa omillarga bog'liq. [1. 17]

Shuni ta'kidlash kerakki, psixologik madaniyatning, psixologik savodxonlikning o'sishi pedagogik mutaxassisliklar vakillari uchun alohida ahamiyatga ega, ammo bu masala bo'yicha tadqiqotlar hozircha yetarli emas. Pedagogik muloqot orqali amalga oshiriladigan, o'qitish va tarbiyalash funktsiyalari bir butunga birlashtirilgan o'qituvchining kasbiy faoliyati nafaqat o'quvchilarni jamiyat madaniyati bilan tanishtirishni ta'minlaydi, bu esa talabalarning ma'lum darajada o'zlashtirishida namoyon bo'ladi, balki o'quvchilar tarbiyasi bilan ifodalangan kelajak avlodlarning to'liq shaxsiy rivojlanishini ta'minlaydi.

MUHOKAMA.

Ruxiy salomatlik muammosini chuqur tahlil qilish aqliy salomatlik, uning manbalari, uning darajasini baholash mezonlari va uning holatiga ta'sir etuvchi omillarni tushunish uchun tadqiqot usullarini tizimlashtirishni talab qiladi. Shaxs ruxiy salomatligiga ijtimoiy omillarning ta'siri asosan psixopatologiya sohasida o'rganildi. Madaniyatning "patogen" omillari va sivilizatsiya "kasalligi" aniqlandi. Psixoanalitik tushunchalar nuqtai nazaridan turli xil ruxiy kasalliklar genezisidagi madaniy meyorlar va ta'qiqlarning roli ko'rib chiqildi. Nihoyat, madaniyatlararo tahlil orqali muayyan kasalliklarning muayyan jamoalarni madaniy o'ziga xosligiga bog'liqligi isbotlandi. Sog'liq deganda asosan ijtimoiy-madaniy o'zgaruvchan tushunchalar tushuniladi.

Inson salomatligi talqin qilinadigan murakkab ijtimoiy-madaniy kontekstni qayta qurish ushbu hodisani o'rganishda zarur bosqich ekanligi tan olingan. Bir qator ilmiy tadqiqotlar madaniyatlararo, shu jumladan bir xil jamiyatning alohida qatlamlari va ijtimoiy guruhlari o'rtasidagi farqlarni ishonchli tarzda namoyish etadi. A.Maslou madaniy stereotiplar biz yaxshi va sog'lom deb ataydigan narsalar etnosentrizm xavfini keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun u narsalar normani aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qila olmaydi, deb hisoblaydi [2. 91].

NATIJALAR.

Ilmiy nuqtai nazardan, "har qanday odam o'zining o'ziga xosligi tufayli me'yordadir" degan tushuncha norma muammosining yaqqol yechimidir. Psixiatriya sohasida norma g'oyasi ko'pincha yashirin, yashirin shaklda saqlanib qoladi. Odam yashirin patologik ruxiy jarayonlarning tashuvchisi bo'lsa ham, u nevroz yoki psixopatiyaning haddan tashqari oldini olish kabi sog'lom bo'lishiga asoslanadi. P. B. Gannushkin norma chegaralarining nisbiyligini bir necha bor ta'kidlab, "garmonik" tabiatlar aksariyat hollarda xayoldir", deb ta'kidladi. Kichik psixiatriya nuqtai nazaridan, aqliy holat ko'pincha odamning moslashuvchanligi o'lchovi bilan belgilanadi. Ehtimol, ushbu nuqtai nazardagi munosabat, ruxiy salomatlik muammosini hal qilish uchun dastlabki nazariy asosdir. [3. 30]

Psixologik savodxonlik ijtimoiylashuv va madaniyat tufayli bolalik davrida ontogenetik rivojlanish jarayonida tabiiy ravishda rivojlanadi. Psixologik savodxonlik mazmuni, mehnat qonuniyatlari, turli aqliy jarayonlarning individual xususiyatlari to'g'risidagi ilmiy bilimlarni

bilish o'smirlarga o'zi uchun eng samarali bo'lgan usullarni va tarbiyaviy ish usullarini o'zlashtirish ishiga ongli ravishda, maqsadli ravishda jalb qilish, har bir kishi uchun o'quv ishining individual uslubini rivojlantirishga kirishish imkoniyatini beradi.

"Psixologik savodxonlik" deganda o'zining va boshqalarning hissiyotlarini tushunish, boshqarish, shuningdek, psixologik jihatlarining ijtimoiy munosabatlarga, jumladan, oilaviy nizolarga ta'sirini anglash tushuniladi. Bu o'z ichiga psixologik qonuniyatlar haqida bilimlarga ega bo'lish, psixologik o'zgarishlarni (psixologik zo'ravonlik kabi) aniqlash va ularga munosabat bildirish hamda oilaviy munosabatlarda uyg'unlikni rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

Psixologik savodxonlikning asosiy jihatlari: [4. 51]

O'z his-tuyg'ularini tushunish: qanday his-tuyg'ularni boshdan kechirayotganini va ularning sabablarini anglash.

Boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish: boshqalarning hissiy holatini aniqlash va ularga hamdardlik bildirish qobiliyati.

Psixologik zo'ravonlikni aniqlash: shaxsga ruhiy zarar yetkazuvchi har qanday ta'sirni (hissiy zo'ravonlik, ish joyidagi psixologik zo'ravonlik) tushunish va uning salbiy oqibatlaridan xabardor bo'lish.

O'zini o'zi nazorat qilish: his-tuyg'ularni o'zgartirish va stressni boshqarish qobiliyati.

Munosabatlar madaniyatini rivojlantirish: muloqotni yaxshilash va oilaviy munosabatlarda muammolarni hal qilish uchun psixologik bilimdan foydalanish.

Psixologik savodxonlik – bu malakali muloqot qilish, munosabatlarni o'rnatish, ta'sir qilish va ta'sirga qarshi turish qobiliyati va ko'nikmalari. Psixologik madaniyatning bir qismi sifatida quyidagi kabi murakkab ko'nikmalarni o'z ichiga oladi: [5. 10]

- savodli aloqa o'rnatish;
- savodli e'tiroz;
- savodli tanqid;
- savodli chiqishlar;
- savodli munosabat.

Psixologik savodxonlik - o'zaro munosabatlar subyekti sifatida o'zi haqida, o'zgalar haqida munosabatlar obyekti sifatida, obyekt va subyekt to'qnash kelishi mumkin bo'lgan vaziyatlar to'g'risida, insonning yashash obyektiv realligi va shaxsning dunyo bilan aloqasi to'g'risida ma'lumot va bilimlar.[6. 63]

O'smirlarning psixologik savodxonligi, aqliy jarayonlarning ongliligi va o'zboshimchaliklarini rivojlantirish uchun sharoit yaratadi, ularning universal ta'lim faoliyatini o'zlashtirishga yordam beradi. Ushbu pozitsiya o'smirlarning psixologik savodxonligini shakllantirishning muhim psixologik va didaktik sharti sifatida qaraladi.

Psixologik savodxonlikni rivojlantirish uchun ta'lim muassasalarida psixologik ta'lim dasturlari ko'plab tadqiqotlar va eksperimentlar orqali amalga oshirilgan. Bu dasturlar o'smirlarni psixologik bilimlar bilan tanishtirib, ularning hissiy va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Psixologik ta'lim dasturlarining o'smirlarning psixologik savodxonligi va sotsial intellektini oshirishdagi samaradorligini ko'rsatdi. Psixologik savodxonlikning o'smirlarning ruhiy salomatligiga ta'siri ham muhim tadqiqot mavzusidir. O'smirlarda psixologik savodxonlik yuqori bo'lsa, ruhiy muammolar, masalan, depressiya va bezovtalik darajasi past bo'lishi ko'rsatilgan. Bu tadqiqotlar psixologik savodxonlikni oshirish ruhiy salomatlikni yaxshilashga yordam berishini ta'kidlaydi.

XULOSA

Demak, sog'lom muloqot madaniyatini aholi o'rtasida shakllantirish, psixologik profilaktika, sog'lom fikrlash madaniyati va psixogigiye nasini oshirish orqali jamiyatni har tomonlama rivojlanishini, insonlarni baxlilik indeksini oshirishini ta'minlashga erishish, yashovchanlikni orttirishga erishish mumkin bo'ladi. Bu masalani ijobiy hal bo'lishida esa, jamiyatdagi malakali psixologlarni tayyorlashga, aholi bilan faol ish olib borishlarini yo'lga qo'yishga e'tiborni kuchaytirish talab etiladi. Zero, jamiyatni taraqqiyoti undagi aholini salomatligi, sog'lom fikrlashi darajasiga bog'liqdir. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki,

kishining psixik holati unga ta'sir etib turgan omillarga bog'liqligini unutmasligimiz kerak. Shaxs ruxiy salomatligi u bajarayotgan funksiyalar xilma-xilligi bilan belgilanishligi, individ tomonidan qabul qilinadigan barcha informatsiyaning akkumulyatori sifatida, shuningdek, inson faolligining regulyatori sifatida, hamda shaxs qadriyatli yo'nalishining omili sifatida namoyon bo'lishligini unutmasligimiz darkor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLARI

1. Baxtiyarovna S. D. B. D. et al. KASB TA'LIM METODIKASINING ZAMONAVIY METODLARI //Scientific Impulse. – 2022. – T. 1. – №. 3. – C. 17-20.
2. Boneau, C.A. (1990) Psychological literacy: A first approximation. American Psychologist. 45, pp.91-93.
3. Chester, A., Burton, L. J., Xenos, S. and Elgar, K. (2013) Peer mentoring: supporting successful transition for first year undergraduate psychology students. Australian Journal of Psychology. 65, pp.30–37. doi: 10.1111/ajpy.12006.
4. Cranney, J. and Morris, S. (2011) Adaptive cognition and psychological literacy. In J. Cranney and D. S. Dunn (Eds.). The Psychologically Literate Citizen: Foundations and Global Perspectives (pp. 51-68).
5. Dubrovina I. V. insonni sotsializatsiya qilish muammolari / / psixologiya masalalari. 2005. №3. C. 10-12.
6. Klimov E. A. psixologning kasbiy madaniyati va ijtimoiy muhitning psixologik savodxonligi to'g'risida // Klimov E. A. mehnat psixologiyasiga kirish. M.,1998 yil. B.-63-65.

BUXORO AMIRLIGIDA SUV RESURSLARI VA SUG'ORISH TIZIMLARIDAN TARTIBSIZ FOYDALANISHNING OQIBATLARI

Eshqobilov Behzod Botir o'g'li

Toshkent davlat texnika universiteti tayanch doktoranti telefon: 94 296-22-00

behzodeshqobilov2200@gmail.com orcid-id-0009-0004-1110-3360

Abstract - This article provides information about the existing water use procedures and water resources in the Bukhara Emirate.

Аннотация - В статье представлена информация о существующих процедурах водопользования и водных ресурсах в Бухарском эмирате.

Annotatsiya – Ushbu maqolada Buxoro amirligida mavjud suvdan foydalanish tartiblari, suv resurslari to'g'risida ma'lumot berilgan.

Zarafshon, tanob, verst, Narpay – Buxoro, Hisor, Sangzor, sajen, Samarqand, Rossiya imperiyasi, Geyer.

KIRISH

Insoniyatning hayot kechirishida tabiat resurslarining o'rni beqiyosdir. Kishilik jamiyatining barcha bosqichlarida insonlar tabiat resurslariga, jumladan, suv resurslariga kuchli ehtiyoj sezishgan. Suv kishilarning hayot manbai bo'lishi bilan birga xalq xo'jaligini rivojlanishi uchun muhim tabiat in'omi hamdir.

Buxoro amirligining g'arbiy qismi dasht tekisliklariga boy bo'lib, Zarafshon daryosi ushbu hududni suv bilan ta'minlab turgan. Buxoro hududida Zarafshon daryosining ulushi 214 verstni, daryodan Buxoro tarafga qarab uzunligi 1000 verstni tashkil qiladigan 43 ta ariq qazib chiqarilib, ulardan 24 tasi daryoning o'ng qirg'og'idan va 18 tasi chap qirg'og'idan chiqarilganligi daryoning qanchalik katta ahamiyatga ega ekanligini anglatadi. Ushbu ariqlardan shaharlar, dalalar, bog'u-rog'larni ta'minlagan ikkilamchi ariqlar qazib chiqarilib, ularning soni 900 tani tashkil etgan⁸. Amirlik hududidan o'tgan, uzunligi 214 verst keladigan Zarafshon daryosi yana bir muhim suv manbasi hisoblangan. "Zarafshon daryosini

⁸ Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.180.

dehqonchilikning rivoji yoʻlidagi ahamiyati katta boʻlganligi bois, manbalarda bu daryo “Zar sochuvchi daryo” deb atalgan⁹.

Narpay – Buxoro amirligining asosiy ariqlaridan biri boʻlib, Kattaqoʻrgʻon shahri yaqinidan olingan. Harbiy-topografik boʻlimning maʼlumotlariga koʻra, Zarafshon suvlari Buxoroning 340.848 desyatina 800 kvadrat sajen maydoniga suv yetkazib bergan. Umuman olganda, Zarafshon suvi isteʼmolining uchdan bir qismi Buxoro amirligi hisobiga toʻgʻri kelgan. Zarafshon suvlari bilan sugʻoriladigan yerlar Buxoro amirligining eng madaniy, hosildor va aholisi zich qismi hisoblangan.

Zarafshon daryosining xonlikdagi umumiy tushishi 97,87 sajen boʻlgan. Amirlik suvning eng koʻp qismini Zarafshon daryosidan, Xatirchi shahridan 3 verst pastroqdagi chegarada birlashadigan Oq va Qoradaryo irmoqlaridan olgan¹⁰.

Zarafshon daryosining asosiy suvini Buxoro oʻzlashtirib olganligi bois, u Amudaryogacha yetib bormagan. Amudaryogacha 30 verstcha qolganida daryo suvi botqoq, koʻlmak va mayda koʻllar yonida yakunlangan.

Gʻarbiy Buxoro hududidagi ikkinchi oʻrinda turuvchi daryo bu Qashqadaryo boʻlib, Gʻuzor daryosi unga kelib quyiluvchi irmoq hisoblangan. Qashqadaryo Hisor togʻ tizmalaridan boshlanib, Shahrisabz va Qarshi bekliklaridan iborat ulkan vohani sugʻorgan. Bundan tashqari, Hisor togʻlarining gʻarbidan boshlanuvchi kichik daryolar ham boʻlib, ular Karmana va Qarshi oraligʻida joylashgan togʻli hududlar va choʻllar orasidagi kichik maydonlarni suv bilan taʼminlab turgan¹¹.

Buxoroliklar juda mirishkor dehqon sifatida yerga ishlov berishni yaxshi bilsalar-da, suvdan mutlaqo oʻzboshimchalik bilan foydalanishgan va juda katta isrofgarchilikka yoʻl qoʻyishgan. Buning oqibatida, suv katta maydonlarni egallab, botqoqliklar hosil qilgan, oqibatda bezgak kasalligi aholi orasida keng tarqalgan¹².

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Tadqiqotchi I.Geyerning taʼkidlashicha, Buxoro ruslar Samarqandni bosib olishiga qadar Zarafshon daryosining yakkaxon toʻlaqonli xoʻjayini boʻlib, uning suvlaridan bemalol foydalanib kelgan, ruslar kelgandan soʻng, ular Samarqand viloyati ehtiyojlaridan kelib chiqib suv taqsimotini amalga oshira boshlashgan. Natijada Buxoroning Zarafshondan sugʻoriladigan hududlarining hamma joylariga suv manbalari yetishmay, aholi almashlab ekish usullaridan foydalanishiga toʻgʻri kelgan.

Shuni alohida taʼkidlash kerakki, XIX asrning birinchi yarmida Turkiston oʻlkasiga Angliya davlati ham katta qiziqish bildirgan. Angliya Rossiya raqoboti kuchayishi ortidan Angliya Oʻrta Osiyo hududlariga tezroq kirib kelib, uni egallashi yoʻllarini izlay boshlagan. Bu maqsad yoʻlida Angliya harbiy razvedka harakteridagi bir qator ekspeditsiyalarni tashkil etgan. Ana shunday ekspeditsiyalardan biriga 1838 yilda Vud Hebert boshchilik qilgan boʻlib¹³, u oʻlka tabiati va geografiyasini chuqur oʻrgangan. Garchi xorij sayyohlari va tabiatshunoslarining bosh maqsadi siyosiy yoʻnalishga qaratilgan boʻlsa-da, ularning Turkiston oʻlkasi geografiyasi va ekologiyasiga oid toʻplagan qimmatli maʼlumotlari oʻrganilayotgan masalani mohiyatini ochib berishda beqiyos ahamiyatga ega hisoblanadi.

Samarqand viloyati Turkiston oʻlkasining janubiy-gʻarbiy qismini egallagan. Samarqandning umumiy maydoni 81.891 kvadrat verstni tashkil etgan. Zarafshon, Sangzor va Sirdaryo suvlaridan Samarqandning 81.000 kv.verst maydoni sugʻorilib, Sirdaryoning faqat

⁹ Алимова Д.А., Буяков Ю.Ф., Рахматуллаев Ш.М. Самарқанд тарихи (Қадимги даврлардан бугунги кунгача) – Тошкент: “ART FLEX”, 2009. – Б. 3-4.

¹⁰ ОʻЗМА, I-3-fond, 1-roʻyxat, 17-yigʻma jild, 6-varaqning orqasi.

¹¹ Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.181.

¹² Шавров Н.Водное хозяйство Туркестана и Закаспийской области. – С.Петербург. 1911. – С.29.

¹³ Раҳимбеков Р.У., Донцова З.Н. Ўрта Осиё табиатини географик ўрганиш тарихи. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1982. – Б. 91-92.

150 verst qismigina Samarqand viloyatiga kirgan¹⁴. Ushbu daryolar iqtisodiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lib, Zarafshon va Sangzor suvlari dehqonchilikda keng foydalanilgan.

Samarqand viloyati hududida Zarafshon daryosidan 83 ta sug'orish kanallari chiqarilib, ularning umumiy uzunligi 1139 verstni tashkil etgan. Bu kanallar soniyasiga 54 kub sajen suv yetkazib, 200 ming desyatinaga teng unumdor sariq tuproqli qatlamlarni suv bilan ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lgan. Zarafshon daryosi Turkiston, Hisor va Oloy tizmalarida joylashgan Zarafshon tog' muzliklaridan boshlangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sangzor daryosi Turkiston tizmasining shimoliy qiyaliklari ya'ni, Jizzax uezdidan boshlangan. Sangzor suvlari Temurlang darvozasidan o'tib, Jizzax shahri hamda uездidagi dala va bog'larni suv bilan ta'minlagan. Daryoning uzunligi uzog'i bilan 100 verst bo'lib, uning suvlari bilan 10 ming destinadan ortiq sariq tuproqli maydonlar sug'orilgan. Daryoning qolgan suvlari esa Tuz-kon ko'liga borib quyilgan¹⁵.

Ushbu ma'lumotlardan ko'rish mumkinki, Rossiya imperiyasi tomonidan o'lkada XIX asrning 80-yillaridan boshlab yangi yerlarni sug'orish maqsadida hattoki, daryolardan suvlarni texnikalar yordamida chiqarishganligi, yer osti suvlaridan ham sug'orishda foydalanishga intilganliklari ularning oliy maqsadlari yo'lida tabiat resurslarining ayovsiz talon-taroj qilinganligi bilan izohlanadi.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, XIX asrning ikkinchi yarmi –XX asr boshlarida Buxoro amirligida hali o'zlashtirilmagan yer maydonlari ko'p bo'lishiga qaramay, suv tanqisligi sezilib turgan. Mavjud suv resurslari o'lkadagi barcha hududlarni birdek suv bilan ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lmagan. Suv manbalarining boshlang'ich nuqtalarida suv yetarli darajada bo'lgan bo'lsa, biroq suv tanqisligi kuzatilgan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'lkadagi suv resurslaridan foydalanish jarayonida uning isrofiga yo'l qo'yilganligi, suvdan oqilona foydalanilmaslik oqibatida ko'plab botqoqliklar paydo bo'lishi o'lkadagi ekologik muvozanatni buzilishiga sabab bo'lib, tabiat va aholi salomatligida jiddiy muammolarni keltirib chiqargan. Rossiya imperiyasining qishloq xo'jaligi asosan paxtachilikni rivojlantirish, cho'l hududlarini o'zlashtirish yo'lida o'lkadagi suv resurslaridan ko'plab sun'iy sug'orish inshootlarini barpo etishi orqali undan oqilona foydalanmasligi oqibatida mintaqaning ekologik holati va ekologik muvozanatining buzilish jarayoni boshlangan.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алимова Д.А., Буряков Ю.Ф., Рахматуллаев Ш.М. Самарқанд тарихи (Қадимги даврлардан бугунги кунгача) – Тошкент: “ART FLEX”, 2009. – Б. 3
2. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.180, 220, 223
3. Раҳимбеков Р.У., Донцова З.Н. Ўрта Осиё табиати географик ўрганиш тарихи. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1982. – Б. 91-92.
4. Шавров Н.Водное хозяйство Туркестана и Закаспийской области. – С.Петербург. 1911. – С.29.
5. Islamovna, K. G. (2025). Preparing Elementary Students for Emergencies – As a Pedagogical Problem. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 40, 169–172. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/329>
6. Islamovna, K. G. ., & Normamatovna, H. N. . (2025). Enhancing Students' Creative Thinking through International Studies Assignments. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 38, 217–221. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/210>
7. Xolmatova G. DUNYO ZAMONAVIY TA'LIMIDA MUSTAQIL O'QUV FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI //Interpretation and researches. – 2023. – T. 1. – №. 1.

¹⁴ Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.220.

¹⁵ Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.223

NITRIT VA NITRATLARDAN ZAHARLANISH: ZAMONAVIY MONITORING VA TAHLIL

Xosilova Ziyofat Begmurotovna

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti, katta o'qituvchi

ziyofatxosilova81@gmail.com

Qo'chqorova Gulnoza Qurbonboy qizi

ATVMU, Maxsus pedagogika 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Zamonaviy qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoatida nitratlar va nitritlar keng qo'llaniladi. Ular asosan o'g'it sifatida, go'sht mahsulotlarini saqlashda esa konservant sifatida ishlatiladi. Biroq bu moddalarning me'yordan ortiq iste'mol qilinishi sog'liq uchun xavfli bo'lib, turli darajadagi zaharlanishlarga olib keladi. Shu nuqtai-nazardan, ularni monitoring qilish, nazoratga olish va sun'iy intellekt asosida tahlil qilish bugungi kunda dolzarb muammolardan biridir.

Organizmga nitratni asosiy tashuvchilari hisoblangan mahsulotlar sabzavotlar, poliz ekinlari, mevalar va rezavorlardir. Ular orasida maksimal darajadagi nitrat bargli oshko'kilarda, lavlagi va ertaki oqbosh karam (yozgi navlari)da qayd etiladi. Nitritning salmoqli miqdori organizmga kolbasa mahsulotlari bilan birga tushadi. Nitritlarning organizmga oshgan miqdorda tushishi salomatlik sezilarli buzilishiga (birinchi navbatda, bolalar va qariyalarda) olib keladi.

Kalit so'zlar: metgemogloblin, nitrat, nitrit, gipoksiya, ferment, fiziologik o'zgarishlar, konservant, jigar hujayralari, sog'lom.

Аннотация: Нитраты и нитриты широко используются в современном сельском хозяйстве и пищевой промышленности. Они используются преимущественно в качестве удобрений и консервантов при консервировании мясных продуктов. Однако чрезмерное потребление этих веществ опасно для здоровья и приводит к отравлениям различной степени тяжести. С этой точки зрения, их мониторинг, контроль и анализ на основе искусственного интеллекта являются одной из актуальных задач современности.

Основными источниками нитратов в организме являются овощи, бахчевые, фрукты и ягоды. Наибольшее их количество содержится в листовой зелени, свекле и савойской капусте (летних сортов). Значительное количество нитритов поступает в организм с колбасными изделиями. Повышенное потребление нитритов приводит к серьёзным проблемам со здоровьем (в первую очередь, у детей и пожилых людей).

Ключевые слова: метгемоглобин, нитрат, нитрит, гипоксия, фермент, физиологические изменения, консервант, клетки печени, здоровые.

Abstract: Nitrates and nitrites are widely used in modern agriculture and the food industry. They are mainly used as fertilizers and as preservatives in the preservation of meat products. However, excessive consumption of these substances is dangerous to health and leads to various degrees of poisoning. From this point of view, their monitoring, control and analysis based on artificial intelligence are one of the urgent problems today.

The main sources of nitrate in the body are vegetables, melons, fruits and berries. Among them, the highest levels of nitrate are found in leafy greens, beets and savoy cabbage (summer varieties). A significant amount of nitrite enters the body with sausage products. Increased intake of nitrites leads to significant health problems (primarily in children and the elderly).

Keywords: methemoglobin, nitrate, nitrite, hypoxia, enzyme, physiological changes, preservative, liver cells, healthy.

KIRISH.

Ovqatdan zaharlanish – mikroorganizmlarning shartli-patogen turlari salmoqli miqdorda urug' yoygan yoki mikrobl va mikrobsiz tabiatga ega organizm uchun zaharli moddalar tushgan ovqatni iste'mol qilish oqibatida kelib chiqadigan o'tkir (kamdan-kam hollarda surunkali) kasallikdir.

Ovqatdan zaharlanish ikkita: mikrobl va mikrobsiz guruhga bo'linadi.

1-jadval.

Mikrobli				
Toksikoinfeksiyalar		Toksikozlar		Aralash etiologiyali (miksturalar)
Bakterial		Bakterial	Mikotoksikozlar	Bakteriyali
Mikrobsiz				
Tabiatan zaharli boʻlgan mahsulotlardan zaharlanishlar		Muayyan sharoitda zaharli boʻladigan mahsulotlardan zaharlanish		Kimyoviy moddalar (ksenobiotiklar) bilan zaharlanish
Oʻsimliklardan olinadigan	Hayvonlardan olinadigan	Oʻsimliklardan olinadigan	Hayvonlardan olinadigan	Kimyoviy
Zaharli qoʻziqorinlar (rangpar poganka, muxomor, strochok) Yovvoyi oʻsimliklar (bangidevona, shaytonkosa, belladonna, oqmatjon) Boshqali oʻsimliklar orasida oʻsuvchi urugʻi zaharli boʻlgan yovvoyi oʻsimliklar (koʻkmarak, kampirchopon, vyazel, kakra, termopsis)	Baʼzi baliqlar (marinka, usach, ninaqorin)ning ikrasi va suti, baʼzi molluskalar va noanʼanaviy dengiz mahsulotlari	Shaftoli, oʻrik, olcha, bodom danagining tarkibida amigdalin boʻlgan achchiq magʻzi Toʻgʻri pazandalik ishlovi berilmagan shartli isteʼmol qilinadigan qoʻziqorinlar (smorchok, oq muxomor, shampinon va boshqalar)	Baʼzi baliqlar (nalim, choʻrtan, skumbriya va boshqalar)ning jigari, ikrasi va suti	Nitratlar, nitritlar

Izoh: Yuqoridagi jadvalda keltirilgan ma'lumotlar prof. G.Shayxovanning "Ovqatlanish gigiyenasi" darsligidan keltirilgan, ayrim ma'lumotlar qisqartirilgan.

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, nitrit va nitratlar orqali zaharlanish mikrobsiz zaharlanish turi hisoblanadi. Asosiy omil kimyoviy moddalar bo'lib, ulardan noto'g'ri foydalanish orqali kelib chiqadigan holatdir.

Turli agrokimyoviy moddalar, birinchi navbatda azotli, majmuaviy va organik o'g'itlardan foydalanish qonun-qoidalari, cheklovlar va texnologiyasiga rioya qilinmaganida, shuningdek, sug'oriluvchi dalalarda qishloq xo'jalik ekinlari yetishtirilganida, qishloq xo'jalik mahsulotlarida nitratlar va boshqa azotli birikmalar (nitritlar, nitrozaminlar), MYD dan yuqoriroq miqdorda to'planishi mumkin. Nitratning ozuqa xomashyosida o'ta ko'p to'planishi uning ozuqaviy qiymatini pasaytirib yuboradi: vitaminlar, uglevodlar, aminokislotalar kamayadi, mahsulotning mineral tarkibi o'zgaradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Adabiyotlarda keltirilgan manbaalarga ko'ra nitratning so'rilishi asosan oshqozonda yuz beradi, 8 soat mobaynida peshob bilan 90 % gacha nitrat ajralib chiqadi. Nitratlar bilan

zaharlanishning klinik belgilari ular organizmga tushganidan so'ng 1—6 soat o'tgach paydo bo'ladi va jigarning kattalashishi va paypaslaganda og'rib turishi, subikterik skler bilan aralash dispeptik buzilishlar tarzida xarakterlanadi. Shuningdek, asab tizimi tomonidan ham o'zgarishlar — umumiy madorsizlik, chakka qismidagi kuchli bosh og'riqlari, uyquchanlik, bosh aylanishi, ko'z oldining qorong'ilashishi, harakatlar muvofiqligining buzilishi simptomlari kuzatilishi mumkin. Nitratning tomirlarni kengaytiruvchi ta'siri arterial qon bosimi pasayishiga, sinusli aritmiyaga, ko'krakdagi og'riqlar, nafas qisishiga olib keladi. Nitrat o'z-o'zidan metgemoglobin yaratuvchi bo'lib qolmaydi. Biroq, mahsulot (taom)larning saqlanish ko'rsatkichlari va mikrofloraga bog'liq holda muayyan sharoitlarda oziq-ovqat mahsulotlarida yoki ovqat hazm qilish kanalida (ayniqsa, bolalardagi dispepsiyada) nitratlarning bir qismi nisbatan zaharliroq bo'lgan nitritga qayta tiklanadi.

2-jadval.

/r	Modda	Kimyoviy formulasi	Qayerda uchraydi	Ruxsat etilgan me'yor (O'zbekistonda)
.	Nitrat	NO_3^-	Sabzavot, suv, go'ng	50 mg/l (ichimlik suvda)
.	Nitrit	NO_2^-	Go'sht mahsulotlari	Juda kam (0–3 mg/kg)

(Manbaalar: SSV, FAO, WHO ma'lumotlaridan olingan)

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Yuqoridagi ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, har qanday kimyoviy moddalarni to'g'ri va o'rinli qo'llash inson sog'ligiga jiddiy xavf tug'dirmaydi. Zero, ularni belgilangan me'yordan ortiqcha ishlatish oziq-ovqat mahsulotlarining sifatiga, shu bilan birga inson sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi ma'lum.

Hozirgi kunda ko'pgina qishloq joylarida yoki kichik ishlab chiqarish sexlarida nitrat va nitritlar darajasi muntazam monitoring qilinmaydi. Sabzavotlarda, ayniqsa, piyoz, sabzi, karam, ismaloq kabi mahsulotlarda nitratlar yuqori bo'ladi.

Nitratlarning nitritlarga aylanishi (biotransformatsiya) quyidagicha yuz beradi:

- Nitratlar (NO_3^-) organizmga (odatda ovqat yoki suv orqali) tushgach, **me'da-ichak traktidagi** mikroflora ta'sirida **nitritlarga** (NO_2^-) aylanadi.
- Ayniqsa, bolalarda va ovqat hazm qilish tizimi zaif odamlarda bu jarayon tezroq sodir bo'ladi.
- Oddiy sharoitda qon tarkibidagi **gemoglobin** molekulasini o'zida **kislorod molekulasi**ni bog'lab, to'qimalarga yetkazib beradi.
- Ammo nitritlar **gemoglobindagi Fe^{2+} (temir 2+) ionlarini Fe^{3+} (temir 3+) ga** aylantirib yuboradi.
- Natijada **metgemoglobin** hosil bo'ladi — bu modda **kislorod tashishga yaroqsiz**.
- Metgemoglobinemiyaning ortishi tufayli organizmda **kislorod tashilishi keskin kamayadi**.
- Bu esa **to'qimalar va a'zolarining kislorod yetishmovchiligi — gipoksiyaga** olib keladi.

Nitrit va nitarat orqali zaharlanish darajasiga qarab kishida metgemoglobin miqdori va simptomlar

Metgemoglobin %	Belgilar
0–10%	Hech qanday simptom bo‘lmasligi mumkin
10–20%	Bosh og‘rig‘i, holsizlik
20–40%	Ko‘karish, bosh aylanishi, yurak urishi
40–60%	Og‘ir nafas yetishmovchiligi, ko‘z qorachig‘ining kengayishi
60% dan yuqori	Hushdan ketish, koma, o‘lim xavfi

Organizm nitritlarni zararsizlantirish uchun **NADH-metgemoglobin reduktaza** fermentidan foydalanadi. Biroq og‘ir zaharlanish holatida bu ferment yetarli bo‘lmaydi.

Xulosa. Nitrat va nitritlardan zaharlanish sog‘liq uchun jiddiy tahdid bo‘lib qolmoqda. Bu muammoni zamonaviy texnologiyalar, xususan sun‘iy intellekt orqali hal qilish imkoniyatlari mavjud. Shu bilan birga, bu jarayonda ijtimoiy-gumanitar fanlar ham muhim rol o‘ynaydi — axborot tarqatish, aholini ogoh qilish, raqamli savodxonlikni oshirish orqali sog‘lom jamiyat sari qadam tashlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. G.I.Shayxova “Ovqatlanish gigiyenasi”, Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan (Ta’lim sohasi — «Sog‘liqni saqlash» — 572000), (Tibbiy profilaktika ishi» — 5720300) tibbiyot institutlari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan. «TAFAKKUR-BO‘STON» TOSHKENT-2012.
2. Soliyeva, M. G., ZB, X. Z. X., DY, X. D. X., & GT, A. G. A. (2024). Nitrit va nitratlar intoksikatsiyasining inson organizmiga ta’siri. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 1(4), 17-19.
3. XOSILOVA, Z. (2025). NITRAT VA NITRITLARNING ORGANIZMDAGI FIZIOLOGIK JARAYONLARGA TA’SIRI (ADABIYOTLAR TAHLILI). «*ACTA NUUZ*», 3(3.1), 104-107.
4. Begmuratovna, H. Z. Properties of Bioactive Substances Against Toxic Hepatitis. *JournalNX*, 10(10), 4-6.
5. Abdullayeva, G., & Khosilova, Z. (2022). HERBAL MEDICINAL COMPOUNDS IN THE EFFECTIVE TREATMENT OF LIVER DISEASES. *Science and innovation*, 1(D6), 208-212.
6. Abdullayeva, G., Bekmuratovna, Z., & Karimova, M. (2024). O ‘SIMLIK BIOFAOL MODDALARINING GEPATOPROTEKTORLIK XUSUSIYATLARI. *MODERN PROBLEMS AND PROSPECTS FOR ORGANIZING A HEALTHY LIFESTYLE AND PROPER NUTRITION*, 1(01).
7. Nuriddin N. Soliyev, Gulbakhor T. Abdullayeva, Muzaffar I. Asrarov, Gaybullo X. Lutpillaev4, Sakhiba D. Madrakhimova4, Rakhmatilla N. Rakhimov, Sadbarkhon A. Mavlanova, Ziyofat B. Khosilova. “Correction of mPTP Dysfunction by some Polyphenol extracts”. ISSN 0974-3618 (Print) www.rjptonline.org. 0974-360X (Online). *Research J. Pharm. and Tech.* 18(4): April 2025.

O'RTA ASRLARDA SHAHARSOZLIK MADANIYATI: TARAQQIYOT BOSQICHLARI, XUSUSIYATLARI VA MADANIY MEROSI

Mardiyeva Iroda

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'rta asrlar davrida Yevropa, Islomiy Sharq va Markaziy Osiyo hududlarida shakllangan shaharsozlik madaniyatining asosiy xususiyatlari, shakllanish bosqichlari va madaniy merosi tahlil qilinadi. Shaharsozlik jarayoniga ta'sir ko'rsatgan siyosiy, diniy, iqtisodiy va madaniy omillar tahlil etiladi. Ko'chalar tarmog'i, bozor maydonlari, jamoat binolari, diniy markazlar, infratuzilma va shahar devorlari kabi elementlar shaharsozlik madaniyatining asosiy tarkibiy qismlari sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning amaliy a madaniy jihatdan boy shaharlarni yaratishda muhim manba bo'lib xizmat qilishi mahamiyati shundan iboratki, tarixiy shaharsozlik tajribasi zamonaviy urbanistikada barqaror vumkin.

Kalit so'zlar: shaharsozlik madaniyati, o'rta asrlar, Yevropa shaharlari, Islomiy dunyo shaharlari, Markaziy Osiyo shaharlari, diniy markaz, infratuzilma, urbanistika, madaniy meros.

KIRISH

O'rta asrlar insoniyat sivilizatsiyasi rivojida shaharlarning shakllanishi va ularning ijtimoiy hayotdagi o'rni keskin kuchaygan davr hisoblanadi. Bu davrda shaharlar siyosiy hokimiyat, savdo va iqtisodiyot, diniy marosimlar, ilm-fan va madaniyat markaziga aylangan. Aynan o'rta asr shaharlari hozirgi ko'plab yirik shaharlarning asosiy rejalashtirish tamoyillariga zamin yaratgan. Yevropa, Islomiy Sharq va Markaziy Osiyo hududlarida shaharlar o'ziga xos tarixiy, geografik va madaniy sharoitda shakllangan bo'lsa-da, ularning umumiyliklari ko'p: markaziy maydon atrofida ko'chalarning joylashuvi, diniy markazlarning mavjudligi, savdo infratuzilmasi, devor va himoya inshootlari, suv tizimlari va infratuzilmaning shakllanganligi bunga misol bo'la oladi. Mazkur maqolaning maqsadi — o'rta asrlarda shaharsozlik madaniyatining asosiy xususiyatlarini tahlil qilish, ularni mintaqalar kesimida solishtirish va zamonaviy urbanistikaga ta'sirini yoritishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Shaharsozlik madaniyatiga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'rta asrlarda shaharlar ijtimoiy tuzilma va madaniyatning eng muhim markazlari bo'lgan. Yevropada shaharlar ko'pincha katedral yoki markaziy maydon atrofida shakllangan. Islomiy dunyoda masjid, madrasa, hammom va bozor shaharning yadrosi bo'lgan. Markaziy Osiyo shaharlarida esa karvonsaroylar, madrasalar va suv tarmoqlari asosiy rol o'ynagan.

Metod sifatida tarixiy-arxeologik manbalar, shahar xaritalari va tarixiy xronikalarga tayangan holda komparativ tahlil, mintaqaviy solishtirish va fazoviy tuzilma tahlili usullari qo'llanildi. Shuningdek, zamonaviy urbanistik nazariyalar bilan tarixiy faktlar taqqoslandi.

Shaharsozlik madaniyatining shakllanish bosqichlari: Yevropada o'rta asr shaharlari Yevropa shaharlari asosan Rim imperiyasi davridagi inshootlar negizida shakllangan. V–XII asrlarda shaharlar devorlar bilan o'ralib, markazida katedral va bozor maydoni joylashgan bo'lgan. Ko'chalar tor va egri shaklda qurilgan, bu mudofaa va xavfsizlikni ta'minlashga yordam bergan. Florensiya, Parij, London, Bruges kabi shaharlar bu modelning yorqin namunalaridir.

- Siyosiy markaz — shahar hokimiyati binosi va katedral.
- Savdo markazi — bozor maydoni ("piazza").
- Himoya tizimi — devorlar, minoralar, darvozalar.
- Infratuzilma — ko'chalar tarmog'i, ko'priklar, suv quvurlari.

Islomiy dunyoda shaharsozlik

Islomiy shaharlar (Bag'dod, Damashq, Qohira, Kordova va boshqalar) diniy markazga — masjidga asoslangan tarzda shakllangan. Masjid atrofida madrasa, hammom, bozor (souk/bazar) va amirlik saroyi joylashtirilgan. Shaharlar ichki va tashqi devor bilan himoyalangan. Markaz — jome masjidi. Savdo infratuzilmasi — bozorlar, karvonsaroylar.

Ijtimoiy infratuzilma — madrasa, hammom, sardoba. Suv tizimi — quduqlar, ariq va kanallar orqali suv ta'minot.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.O'zbekiston Ekologiya atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarish vazirligi .Rasmiy sayti:eco.gov.uz
- 2."Tarixiy o'lkashunoslik"- A.Nabiyev-O'qituvchi-1996 yil B-17
- 3."O'zbekistonda arxeologiya","Qizil O'zbekiston", "Правда востока","O'zbekistoni sur " nashriyoti Ya.G'.G'ulomov-Toshkent 1956 yil B-7-8
- 4.Wikipedia sahifasi.prilib.ru.Rossiya Turkestan Territory Presidential library Semyonov-Tyanshanskiy,V.Petrovich Berg Lev Semyonovich.Masalskiy Vladislav Ivanovich
- 5."O'zbekiston tarixi manbalari" B.Ahmedov-Toshkent-O'qituvchi-2001,B-330
6. R.N.Tursunov "XIX asrning ikkinchi yarmida-XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida ekologik vaziyat va atrof-muhit muhofazasi masalalari".2023 yil-Firdavs Shoh" nashriyoti.B-16
7. "QarDU xabarlar" –ilmiy nazariy,uslubiy jurnal –Qarshi 2022. B-159
- 8.F.I.Tursunova."Ilm-fan xabarnomasi"-2025 yil ISSN:3030-3931,Impact factor: 7,241Volume 7, issue 2, May 2025 https://worldlyjournals.com/index.php/Yangiizlanuvchi_worldly_knowledge B-2
- 9.X.T.Tursunov,T.U.Rahimova "Ekologiya" o'quv qo'llanma- Toshkent 2006.B 8-12

O'SMIRLARDA SUITSID XULQ-ATVOR MUAMMOSINING PSIXOLOGIYA FANIDA O'RGANILISHI

Shomurodov Ibrohim Xusanmurot o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o'qituvchisi, E-mail:

ibrohimshomurodov93@gmail.com

Abduvosiyev Azizbek Azimjon o'g'li,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti psixologiya yo'nalishi 2-bosqich talabasi.

Annotatsiya. Maqolada O'z joniga qasd qilish holatlariga nisbatan jamiyat taraqqiyotining turli davrlarida va turli madaniyatlarda munosabatning qanday bo'lganligini ko'rib chiqishga doir nazariy va amaliy bilimlarni mujassamlaydi.

Maqola pedagoglar, psixologlar, murabbiylar va ota-onalar bilan ishlaydigan mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar. suitsid,krizis davri, deviant xulq-atvor.

Annotation. The article combines theoretical and practical knowledge on how suicide has been viewed in different periods of social development and in different cultures. The article is intended for educators, psychologists, coaches, and professionals working with parents.

Keywords. suicide, crisis period, deviant behavior.

KIRISH

O'z joniga qasd qilish fenomeni insoniyat jamiyati qancha vaqtdan beri mavjud bo'lsa, shuncha davrdan buyon mavjud bo'lib kelmoqda. Bunda faqatgina hayotdan ko'ngilli ravishda ketish holatiga nisbatan munosabatning o'zgarishinigina kuzatish mumkin. O'z joniga qasd qilish holatlariga nisbatan jamiyat taraqqiyotining turli davrlarida va turli madaniyatlarda munosabatning qanday bo'lganligini ko'rib chiqishga harakat qilib ko'ramiz.

Suitsid – qasddan o'limga olib keluvchi shikast etkazish (o'z joniga qasd qilish). Bunday psixologik holatning paydo bo'lishi, ko'pincha, insonning jazavaga tushish, emotsional tuyg'ularning yo'qolishi, irodasizlik kabilarni o'z ichiga oladi.

Qadimda qariyb barcha xalqlarda urf-odatga ega bo'lgan marosimli (ritual) o'z joniga qasd qilish mavjud bo'lgan. Birinchi navbatda bu o'zini ko'ngilli ravishda xudolarga qurbonlikka keltirishdir. Qadimgi Xitoyda uy yoki ibodatxona qurilishi paytida o'z joniga qasd

qilish sodir etilib, bunda marhumning ruhi imoratni yovuz kuchlardan qo'riqlashiga ishonilgan. Qadimgi Hindistonda esa diniy o'z joniga qasd qilish holatlari cho'ktirish yoki o'zini yoqish, shuningdek ommaviy ravishda yirik g'ildiraklar ostiga tashlab o'zini qurbon qilish ko'rinishida keng tarqalgan edi. Buddizm tarafdorlari alohida hollarda monaxlarning ham marosimli o'z joniga qasd qilishlariga ham yo'l qo'yib berishgan.^[16]

Shu o'rinda beva ayollarning o'z joniga qasd qilishlari haqida alohida to'xtalib o'tish lozimdir. Ko'plab madaniyatlarda, jumladan Rim va slavyan madaniyatlarida bevalar tomonidan sodir etiluvchi suitsid ularning o'z turmush o'rtoqlariga sodiqligining isboti hisoblangan. Beva ayollarning o'zini yoqish odati hind-oriy xalqlarida keng tarqalgan hodisa bo'lib, Hindistonda ularning o'zini yoqish holati ommaviy xarakterga ega bo'lgan holda yaqin davrlargacha saqlanib kelgan.^[17]

Qariyalar tomonidan hosilsizlik va qurg'oqchilik yillarida o'z joniga qasd qilishi, katta avlod vakillarining ma'lum yoshga kirganidan so'ng «o'lim vodiysi»ga yo'l olishiga doir tarixiy dalillar ham mavjuddir. Uzoq umr ko'ruvchi yoglar ma'lum bir yoshga yetgach o'z ixtiyorlari bilan hayotdan ketishlari mumkin bo'lgan. Yapon madaniyatida qariyalarning ulardan biri davolanmas dardga chalinganda juft bo'lib o'z joniga qasd qilishi holatlari bo'lgan.

Or-nomus kodeksi kontekstida erkaklarning o'z joniga qasd qilishlari ko'rinishidagi xulq-atvor ko'rinishlari Qadimgi ahdda bayon etilgan, barcha madaniyatlarda mavjud bo'lgan va bugunda ham sodir etilib kelinmoqda. Bunday holatlar ayniqsa harbiylar va hokimiyat vakillari orasida keng tarqalgan. Ko'plab harbiy jamiyatlar, masalan vikinglarda o'z joniga qasd qilishga hurmat bilan qaralgan.

Yapon madaniyatida o'z joniga qasd qilish muqaddaslik gardishi bilan qamralgan va har doim marosim xarakteriga ega bo'lgan. Bular: or-nomus va diniy (qurbonlik) o'z joniga qasd qilish, juftlar orasidagi, jumladan yuqorida ko'rsatilganidek yosh suitsidlaridir.

Fikrimizcha, marosimli o'z joniga qasd qilish va ko'ngilli ravishda hayotdan ketish holatlari tushunchalarini bir biridan chegaralash lozim. Chunki, ularga nisbatan munosabat doim ham bir xil bo'lmagan. O'z joniga qasd qilish Osiyo, Afrika va Janubiy Amerika qadimiy qabilalari tasavvuriga ko'ra «yomon o'lim» hisoblanib, suitsident o'limidan so'ng zarar keltirishga qodir bo'lgan kichik yovuz ruhlarga aylanadi. Shomon madaniyatida qadimdan va hozirgi kunda ham suitsident o'z qarindoshlarining azoblovchisiga aylanadi deb hisoblanadi. Zamonaviy tadqiqotchilarning ma'lumot berishicha, tark etilganlik va yolg'izlik hissi bilan bog'liq bo'lgan ko'gilli tarzda o'z hayotini tugatish haqidagi birinchi yozma manbalardagi eslatma Qadimgi Misr madaniyatiga tegishlidir. Mazkur tadqiqot mualliflari e'tirof etishicha, Qadimgi Misr sivilizatsiyasining ma'lum davrlarida o'z joniga qasd qilish holatlariga nisbatan munosabat anchagina tolerant xarakterga ega bo'lgan. Qadimgi Hind qonunlari marosimli o'lim va bevalar suitsidiga yo'l qo'ygan holda maishiy xarakterdagi autoagressiyani qoralashgan. Buddizimning falsafiy konsepsiyasi o'z joniga qasd qilishni keskin qoralamaydi. Biroq, ko'ngilli tarzda hayotdan ketish – sansara (qayta tug'ilishning cheksizligi) g'ildiragini to'xtatmaydi, ammo hayvon yoki iblis ko'rinishida qayta tug'ilishga olib keladi deb ta'kidlaydi.^[18]

Tarixiy tendensiya shundayki, davlat va sinflarning yuzaga kelishi va rivojlangani sari jamiyat o'z joniga qasd qilish holatlariga nisbatan yanada qattiqqo'l munosabatda bo'la boshlaydi. Davlatning manfaatlari xususiy erkinlikni, aniqrog'i o'smir erkinligining cheklanishini talab qila boshladi.^[19]

Antik jamiyatda o'z joniga qasd qilishga munosabat chidashdan va ba'zi hollarda rag'batlantirishdan to qonun bilan man etishgacha almashinilib turgan. Qadimgi Yunonda

¹⁶ Кернберг О. Агрессия при расстройствах личности. М.: Независимая фирма «Класс», 1998. - 568 с.

¹⁷ Кернберг О. Тяжелые личностные расстройства. Стратегии психотерапии / Пер, с англ. М.И. Завалова. - М.: Независимая фирма «Класс», 2001.-464 с.

¹⁸ Исаев Д.Д. Психосексуальное развитие и его отклонения // Психосоматическая медицина детского возраста. - СПб: Специальная литература, 1996. - С. 215 - 239.

¹⁹ G'oziyev E. O'smir psixologiyasi va kasb tanlash. - Toshkent: O'zbekiston, 1987. - 30 b.

jinoyatchiga ommaviy qatlni yoki o'z joniga qasd qilishni tanlash imkoniyati berilgan. O'smir erkinligi eng avvalo tanlash, qaror qilish, ijod qilish erkinligi bo'lgan. Shuning uchun, o'z joniga qasd qilish hayot va o'lim o'rtasida bo'lgan tanlash erkinligi ijodiy akti hisoblangan. Hukumdor Fiv Kreont tomonidan tosh sag'anaga qamab qo'yilgan Antigona adolatsiz qatldan ko'ra ko'ngilli o'limni afzal ko'rganligi uchun o'z joniga qasd qiladi. Qadimgi Yunon faylasufi Diogen Sinopskiy afsonaga ko'ra nafasini to'xtatish bilan o'z joniga qasd qilib, hayotini tugatgan.

Yunon falsafasida o'z joniga qasd qilish muammosi ilk marotaba nazariy asoslanib, ilmiy talqinini topgan.

Pifagor – hayotni tangri tomonidan berilgan mohiyat sifatida ko'rib, inson unga bo'ysunishi lozim deb hisoblagan. Uning bunday xulosaga kelishiga sonlar nazariyasi sabab bo'lib, unga ko'ra ma'lum bir aynan vaqtda faoliyat yuritadigan ma'lum miqdordagi ruh mavjuddir. O'z joniga qasd qilish esa ma'naviy matematikaning muvozanatini buzadi. Chunki bunda dunyoda bexosdan bo'shliq shakllanadi.

Arastu suitsidni davlat maqsadlariga qarshi qaratilgan harakat sifatida baholab, bunday harakat jazolanishi kerak deb hisoblagan.

Aflotunning qarashlari esa yuqoridagi ikki tasavvurni ham birlashtirgan holda o'z joniga qasd qilish dezertirlikka (qochish, bo'yin tovlash) tenglashtirilgan.

MUHOKAMA

Suitsid xulq-atvor tadqiqotchilar tomonidan autodestruktiv (o'zini o'zi halok etuvchi) xulq sifatida ko'rib, uning belgisi sifatida o'z o'smiri va salomatligini ongli ravishda buzish tendensiyasi namoyon bo'ladi.

K.Ozvath fikricha, autodestruktiv xulq-atvor bexosdan yoki haddan ziyod kuchli zo'riqishli (stressli) ta'sir oqibatida xulqning individual mexanizmlarining pand berishi yoki yetarlicha emasligi oqibatidir.^[20]

Amalga oshirilgan nazariy tahlil asosida R.F. Baumeister, S.J.Scherlar autodestruktiv xulqning uch tipini ko'rsatib o'tishadi:

1.Birlamchi autodestruksiya: individ o'ziga zarar yetkazishga urinadi va ongli ravishda uni yetkazadi. Bunday xulq asosida kuchli salbiy emotsiya yotib, o'zining kamchiliklariga diqqatning qaratilishi birligida o'ziga nisbatan salbiy munosabatni shakllantiradi.

2.Autodestruktiv xulq patternining qarama-qarshi tomoni sifatida samarasiz strategiya: insonlar normal maqsadlarga intilishadi, ammo samarasiz strategiyani qo'llagan holda o'zlariga ziyon yetkazishadi.

3.Autodestruktiv patterning uchinchi tipida inson o'zaro bir birini istisno etuvchi ikki maqsadni ko'zlaydi. Bir necha qarama-qarshi maqsadlar vaziyatida maqsadni tanlash, unga sarflangan harakatlar ijobiy natijalardan yuqori bo'lib, fikrlardagi xatolardan guvohlik beradi.

R.F.Baumeister, S.J.Scher tomonidan amalga oshirilgan adabiyotlarda ko'p hollarda ko'rib chiqiladigan autodestruktiv xulq-atvor turli shakllarining tahliliga doir ma'lumotlarga ko'ra, ular asosan ikkinchi va uchinchi tipga kiritilishi mumkin bo'lib, biroq birontasi ham birlamchi autodestruktiv xulqqa kiritilmaydi. Mualliflar xulosasiga ko'ra, sog'lom kishilar o'zlariga zararni noadekvat reaksiyalar, samarasiz metodlarning kutilmagan natijalari, tavakkal va sarflangan kuchni noto'g'ri baholanishi natijasida yetkazishadi. Bunda aslo ongli ravishda o'z-o'zini halok etishga intilish kuzatilmaydi.

Suitsid xulq-atvor umuminsoniy reaksiyalarning bir varianti sifatida suitsid faollikning barcha ko'rinishlari, individning o'smir harakatlari asosidagi ehtimoliy o'limning barcha variantlariga munosabatini qamrab olib, ularga quyidagilar tegishlidir:

-suitsid fikrlar (passiv - tasavvur, o'z o'limi mavzusidagi xayolot (fantaziya), faol – ko'ngilli tarzidagi o'lim haqida to'g'ridan-to'g'ri e'tirof);

²⁰ Агзамова Е.Ю. Факторы, определяющие проявления индивидуально-психологических особенностей личности сотрудников органов внутренних дел.: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. - Ташкент, 2001. - 23 с.

-suitsid niyat – suitsidlik namoyon bo‘lishining faol shakli, ya’ni o‘z joniga qasd qilish tendeniyesi, uning chuqurlashuvi uni amalga oshirish rejasining ishlab chiqilganlik darajasiga muvofiq namoyon bo‘lib, suitsid usuli, harakat vaqti va joyi o‘ylab ko‘riladi;

-suitsid maqsadlar – irodaviy komponentning qaroriga ergashish;

-suitsid urinishlar – o‘lim bilan yakunlanmagan o‘zini maqsadli ravishda hayotdan judo qilishga harakat;

-suitsidlar (ko‘rgazmali, affektiv va haqiqiy).

Suitsid fikrlar bosqichida suitsid jarayon to‘siq qo‘yilishi, qaytarilishi yoki o‘zining rivojlanishini davom ettirishi ham mumkin. Shuning uchun, suitsid xavfni aniqlashda suitsid ustanovkalarni ham inobatga olish lozim. ^[21]D.N.Uznadze ma’lumotlariga ko‘ra ustanovka – bu ma’lum bir harakatlarni sodir etishga psixofiziologik jihatdan tayyorlik bo‘lib, u inson xulq-atvorini tartibga soladi, uni maqsadga yo‘naltiradi. Biroq, uning harakat mexanizmi subyekt tomonidan anglanmaydi. Bunda faqatgina ongning yo‘lovchi jarayonlari haqida gap borishi mumkin bo‘lib, ma’lumki ularni to‘lig‘icha bayon etish imkoni mavjud emas. Ustanovkalar kamida uchta tarkibiy qismni qamrab oladi:

- kognitiv;

- emotsional-motivatsion;

- xulq-atvor.

Suitsid ustanovka – bu o‘z ustidan zo‘rlilik harakatini amalga oshirishga potensial tayyorlik bo‘lib, unga: suitsid fikrlar, maqsadlar va salbiy emotsiyalar (depressiya, xavotir, aybdorlik hissi), shuningdek suitsid urinishlarni tayyorlash va amalga oshirish xarakterlidir. Suitsid ustanovkalar, antivital hissiyotlar va suitsid fikrlarning shakllanishi ko‘p hollarda 14-16 yoshlarda sodir bo‘ladi. Agar dastlabki suitsidoldi fazalarida suitsid fikrlar ustuvor bo‘lib, emotsional va xulq-atvor komponenti kuchsiz namoyon bo‘lsa, kechki fazalarda esa suitsid harakatlar, suitsid aktini tayyorlash va amalga oshirish ustivorlikka ega bo‘ladi.

O‘smirlarda suitsidoldi sindromi mezonlarini quyidagilarda umumlashtirish mumkin:

- anamnezda o‘z joniga qasd qilish fikrlarining mavjudligi;

- disforik holat qismlari (g‘amginlik, xafalik, tushkunlik hissi);

- uyqusizlik, charchoqlik, vegetativ o‘zgarishlar kabi buzilishlar;

-o‘z joniga qasd qilishni amalga oshirish usullari haqidagi aniq tasavvurlar shakllanadi.

Suitsidoldi sindiromi S.Enachescu, A.Retezeanu tomonidan klinik psixiatriya va insoniyatning ontologik muammolari (kritik vaziyatda insonning mavjudligi muammosi sifatida) o‘rtasidagi chegarada o‘rganiladi.

Suitsidoldi sindromining prodromal simptomli uch bosqichi ajratilib ko‘rsatiladi:

- psixik taranglik bosqichi;

- marginal vaziyat bosqichi;

- psixik keskinlikni yumshatish bosqichi.

O‘z joniga qasd qilishga muvaffaqiyatsiz harakat – insonda o‘z hayotini tugatish maqsadi bo‘lmaganligi tasdiqidir, degan nisbatan xavfli fikr mavjud bo‘lib, biroq dalillar o‘z joniga qasd qilishga uringan bir qancha insonlar qaytadan suitsid harakatni sodir etganligini ko‘rsatmoqda.

Tadqiqotchilar ma’lumotiga ko‘ra, 40 %ga yaqin suitsid harakatlarni sodir etgan yoshlar, anamnezda bir yoki bir necha marta o‘z joniga qasd qilishga urinishgan. Suitsidga birinchi urinishni sodir etgandan keyingi bir yil mobaynida 30 % holatida ushbu akt qayta sodir etilgan, shundan 1-2 % insonlar suitsid natijasida halok bo‘lishgan. O‘z joniga qasd qilish harakatini sodir etgan ko‘pchilik o‘smirlarni o‘z maqsadlaridan qaytishga ishontirish mumkindir. Ko‘p hollarda inson o‘lishni istamaydi, balki vaziyatni va atrofida vujudga kelgan sharoitni o‘zgartirishga urinadi. Takroriy suitsid harakatlarning takrorlanishini oldini olish uchun psixoterapevtik ta’sir ko‘rsatishni qo‘llash imkoniyati mavjud. Bunda mutaxassisdan suitsidni

²¹ Боечко А.В. Суицидальное поведение военнослужащих срочной службы и его профилактика: Автореф. дис. ... канд. психол наук. – М.: ГА ВС. 1992. – 25 с.

ichki nizoni bartaraf etish vositasi sifatida tushinish, suitsident uchun esa o'zining suitsid tendensiyasini refleksivlashtirish qobiliyati talab etiladi.^[22]

NATIJALAR

Bir tomondan o'z joniga qasd qilish faqatgina insonga xos bo'lgan ongli ravishda o'z hayotiga nuqta qo'yish fenomeni sifatida, jamiyatning tuzilishiga bog'liq ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Ikkinchi tomondan esa, aniq bir individning xususiyatlari bilan shartlashgan, o'smirning qiyin vaziyat (psixologik inqiroz)ga nisbatan individual reaksiyasidir.

Ayrim mualliflar suitsid urinishlarni sodir etgan o'smirlar bilan intervyu va klinik materiallarga asoslanib, suitsidga undovchi alohida o'smir strukturasi yoki suitsid hal qilish shakli sifatida namoyon bo'ladigan tipik vaziyat mavjud emas degan xulosaga kelishdi. Mazkur nuqtai nazarga qaramasdan boshqa tadqiqotchilar suitsidentlarning psixologik xususiyatlarini keltirib o'tishadi. Quyida ularga batafsilroq to'xtalib o'tamiz.^[23]

Nisbatan bevosita, ong ostidagi va idrokgga bo'ysinmaydigan individual-o'smir xususiyatlar namoyon bo'lishi proyektiv metodikalar yordamida aniqlanishi mumkin. Xususan, «Inson tasviri», «Uy-Daraxt-Inson», «Mavjud bo'lmagan jonzo» kabi test metodikalarida nizo markazi sifatida bo'yin bilan manipulyatsiya qilinuvchi hamma harakatlar o'z joniga qasd qilishning jiddiy omili hisoblanadi.

A.G.Ambrumova, O.E.Kalashnikova ma'lumotlariga ko'ra, suitsidentlar «Rangli tanlovlar metodi» rangli testi asosida birinchi pozitsiyada ko'p hollarda binafsha rangni taanlashib, bu insonning individual o'ziga xosligi, qarashlari, qiziqishlari va harakatlarining ajralib turishi bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy adaptatsiyadagi qiyinchiliklarni aks ettiradi. Tanlash jarayonida binafsha rangning afzal ko'rilishi psixik stress, aybdorlikni his qilish, itoatkorlik va umidvorlikning ustivorligini ifodalab, affektning nisbatan labilligini ko'ratadi.

G.A.Fastovsevning ma'lumotlariga ko'ra, Lyusher metodikasi bo'yicha suitsidentlarda passiv-himoyalanuvchi pozitsiyali disgarmoniyali o'smir, iliq o'smirlararo munosabatlarga frustratsiyalashgan ehtiyoj, atrofdagilarning inkor etishi va yomon munosabatda bo'lishini sodir bo'lgan vaziyatni o'ylab topilgan baholash tendensiyasi bilan his qilish, o'z-o'zini noto'g'ri baholash, ichki nizolashuv, qarama-qarshilik, xavotirlanishning yuqori darajasining mavjudligi aniqlangan.

N.V.Agazadze suitsid tendensiya namoyon bo'lgan o'smirlar guruhida «qizil» va «sariq» ranglarni tanlash inkor etiladigan qismda yuqori chastotaga egaligini aniqlab, bu suitsidentlarning qurbon bilan o'zlarini identifikatsiyalashlaridan dalolat beradi.^[24]

Nisbatan teran, ongga bo'ysinmaydigan individual-o'smir xususiyatlarning namoyon bo'lishi odamlarning xayoloti va ularning o'z tanalariga nisbatan tasvir yordamida aniqlanishi mumkin. Suitsid bemorlarning xayoli ko'p hollarda o'zini vayron etish, qasos, jazolash, birlashish, qaytadan qo'shilish va qayta tug'ilish bilan bog'liq bo'lgan. Ularda o'z tanasi yoki o'zga odamlar tanasi bilan xijolatli, o'ng'aysiz vaziyatlarda tasvirlash mavjud bo'lgan. I.Orbach hammualiflikda ko'rsatishicha, odamlarda suitsidlik tendensiyasi qanchalik yuqori bo'lsa, ular shunchalik o'z gavgdalariga nisbatan salbiy hissiyotni sezishadi, uni bir biri bilan bog'lanmagan holda idrok etishadi.^[25]

«Vaqt oralig'ini sinash» metodikasini bajarish davomida suitsid urinishlarni sodir etgan o'smirlarda daqiqani o'lchash su'ratining barqaror tezlashuvi aniqlangan.

Y.R.Vaginning ma'lumotiga ko'ra, «Assotsiativ test»ni bajarish paytida o'limga aloqador so'zlarga reaksiya ko'rsatish vaqtining ikki marotabadan ko'pga oshirilishi, tekshiriluvchilarda

²² Боечко А.В. Суицидальное поведение военнослужащих срочной службы и его профилактика: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М.: ГА ВС. 1992. – 25 с.

²³ Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия. - Психология и психотерапия семьи, - 3-е изд. - СПб.: Питер, 2001. - 656 с.

²⁴ Суицидология: Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психологов, психотерапевтов и в художественных текстах. - М.: «Когито-Центр», 2001. 569 с.

²⁵ Суворов В. Суицид: проблемы и решения // Войсковой вестник. – Москва, 2004. – № 1.– С. 16-20.

ular tomonidan to'liq anglanmaganligiga qaramay avital faollikning og'ir patologik darajasi namoyon bo'lganligi haqida xulosa qilish imkonini bergan.

A.G.Ambrumova hammualiflikda, suitsidentlarning o'ziga xos intellektini ajratib ko'rsatishib, u bir holatda psixikaning barqaror xususiyati bo'lgan holda, boshqa paytda maxsus holatlar davrida namoyon bo'lganligini ta'kidlashadi. Biroq, mualliflar mazkur o'ziga xoslik nimadaligini ko'rsatishmaydi.

D.Gomelf hammualiflikda keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, suitsidlik va intellektual daraja o'rtasida hech qanday aloqadorlik mavjud emasligi aniqlangan.

Bir qator mualliflar esa suitsidentlar o'smiri tuzilmasida impulsivlikning mavjudligini qayd etib o'tishgan.

M.Kosevskiy ma'lumotlariga ko'ra, «Bassa-Darki» metodikasi agressivlik shkalasi bo'yicha autoagressiv harakatlarni sodir etgan o'smirlarda, geteroagressiv xarakterdagi jinoyatlarni sodir etganlarga nisbatan ko'proq yuqori natijalar mavjudligi aniqlangan.

Suitsidentlarda agressivlik salohiyatining yuqori darajada bo'lishligini J. Modestin ma'lumotlari ham ko'rsatadi.^[26]

F. Lolas hammualiflari bilan Ayzenkning «EPO-R» testi yordamida o'z joniga qasd qilishga uringan ayollarda aniqlashlaricha, psixotizm shkalasi ko'p hollarda ilojisizlik hissi, o'z joniga qasd qilish haqidagi fikrlar va suitsidga urinish soni bilan aloqadorlikda bo'lgan.

Suitsid tendensiya ifodalangan o'smirlarda neyrotizm shkalasi bo'yicha yuqori natijalar mavjudligi aniqlangan.

S.L.Solovyevaning ma'lumotlariga ko'ra, «MMPI» metodikasi asosida suitsidentlar guruhida «depressiya» va «maniya» shkalalari (D-Ma) bo'yicha bir biridan farqlanuvchi ishonchli ma'lumotlar olingan bo'lib, unda xulq-atvorda tartibga solinmagan, tashqi faollik bilan yetarlicha mustahkamlanmagan depressiv hissiyot mavjudligi o'z aksini topgan.

A.A.Nierenberg hammualiflari bilan bergan ma'lumotiga ko'ra, suitsidentlarga o'smirlararo munosabatlarda ifodalanuvchi sinnizm (surbetlik, orsizlik) xosdir.^[27]

Potensial o'z joniga qasd qiluvchining muhim belgisi bu – ambivalentlik bo'lib, u haqiqiy niyatlarni aniqlashni qiyinlashtiradi. Shuning uchun ham ba'zan o'z joniga qasd qilishga uringan odamlar haqida: «Depressiyaga o'xshamaydi. Kecha kechqurun uning kayfiyati juda yaxshi edi» tarzidagi so'zlarni eshitish mumkin.

Vaqtli istiqbol o'zida inson hayotining vaqt sohasini aks ettiruvchi va ko'p sohali tuzilishga, ma'lum mazmun va bir qator dinamik ko'rsatkichlar, davomiylik, yo'nalganlik, kelishilganlik (kogerentlik), emotsional fonga va boshqalarga ega bo'lgan, muhim o'smir tuzilmani ifodalaydi. Suitsidentlar guruhida o'tmish, bugun, kelajak ko'rsatkichlari bo'yicha vaqt istiqbolining o'zgarishi aniqlangan. O'smir vaqtli istiqbolining buzilishi suitsid tasavvurlar bilan bog'liq bo'lib, vaqtning salbiy tasavvuri esa suitsidga moyillik va notinchlik holatiga ahamiyatli ta'sir qilib, bu bilan potensial suitsidning indikatori vazifasini o'taydi.^[28]

Odatda inson hayot qiyinchiliklari vaziyatida passiv bo'lib qolmasdan, ularni yengib o'tishga urinadi. Yengib o'tishga urinishga harakat uslubida o'smirning vayron qiluvchi ta'sirlarga moslashish qobiliyati nazarda tutiladi. Qidiruv strategiyasi subyektning o'smir xususiyatlari, uning hayotiy tajribasi, emotsional holati, vaziyatning ahamiyatini anglash bilan ham, unga ma'lum bo'lgan bunday vaziyatlardan chiqib ketish uslubi bilan ham belgilanadi. Suitsidentlarga nizoli vaziyatning murakkabligini subyektiv qayta baholash, chorasizlik hissi, yuzaga kelgan inqirozli vaziyatdan chiqib ketishning tasavvur etilgan variantlarida o'z muammolarining yechimsizligiga qat'iy ishonch xarakterlidir. Emotsional yo'g'rilgan dominantli kechinmalar qiyin vaziyatlardan chiqib ketishning oddiy sharoitlarda ma'lum

²⁶ Рима́н Ф. Основные формы страха. Исследование в области глубинной психологии / Пер. с нем. Э.Л. Гушанского. - М.: Алете́йа, 1999. - 336 с.

²⁷ Рима́н Ф. Основные формы страха. Исследование в области глубинной психологии / Пер. с нем. Э.Л. Гушанского. - М.: Алете́йа, 1999. - 336 с.

²⁸ Пурич - Пейакович Й., Ду́ньич Д.Й. Самоубийство подростков: Пер. с серб. - М., 2000. - 168 с.

bo'lgan variantlaridan foydalanish imkoniyatini vaqtincha to'sib qo'yadi. Xuddi shu vaqtda yakunlanmagan suitsiddan so'ng, hayotiga qasd qilganlarning ko'pchiligi nizoli holatdan chiqib ketishning bir nechta yo'lini sanab o'tishib, sodir etilgan harakatga yetarlicha tanqidiy munosabatda bo'lishadi.[²⁹]

V.A.Tixonenko suitsid xulq-atvorning besh tipini ko'rsatib o'tadi:

- protest, ya'ni e'tiroz;
- chaqiriq (hamdardlikka);
- ruhiy va jismoniy azoblanishdan qochish;
- o'zini jazolash;
- voz kechish (kapitulyatsiya).

Ayollardagi suitsidning ko'p hollarda namoyon bo'ladigan anglanmagan motivini yordamga chaqiriq va buzilgan o'smirlararo munosabatlarni qayta tiklashga intilish tashkil etadi. Suitsidentlar inqirozli vaziyatlarni yengib o'tishning kam samarali strategiyasi bilan farqlanishadi.

Suitsid urinishni sodir etgan o'smirlarga hayotiy muammolarni yengib o'tishga ko'mak bermaydigan xulq-atvorning noadekvat patternlari xarakterli bo'ladi. O'z joniga qasd qilish xavfi quyidagi strategiyalar: o'zini idora etish, minimizatsiyalash, o'rin almashish va qoralash bilan salbiy korrelyatsiyali aloqadorlikka egadir.[³⁰]

N.M.Popova ma'lumotlariga ko'ra, suitsid urinishni sodir etgan 16 dan 60 yoshgacha bo'lgan 120 ta (32 ta erkak va 89 ta ayol) bemorda «Patoxarakterologik diagnostika so'rovnomasi» metodikasi qo'llanilishi asosida quyidagilar aniqlangan:

- 22% da isteriya (vasvasa) aksentuatsiyasi;
- istero-epileptoidli tip - 20%;
- epileptoidli tip - 25%;
- senzitiv-shizoyidli tip - 10%;
- psixastenikli tip - 5%;
- sikloidli tip - 9%;
- 9% da epileptoidli va psixastenik aralash xarakterining belgilari ifodalangan.

Bir qator tadqiqotchilar suitsid xavfning demonstrativ, emotiv, depressiv va paranoidli aksentuatsiyalar bilan aloqadorligini qayd etishadi.

Tahlil natijalaridan xulosa shuki, Suitsid muammosi psixologik, psixoterapevtik, diniy va ijtimoiy-falsafiy nuqtai-nazar jihatidan ko'rib chiqilgan.

XULOSA

Suitsid (o'z joniga qasd qilish) har qanday jamiyatning barcha tarixiy davrlardagi yo'ldoshidir. Shunday fikrlar borki, ba'zi odamlar shunchaki o'z o'zlarini hayotdan mahrum qilishi lozim va bunda alohida individ kuzatuv ustivorligini yo'qotib, nazorat predmetini ijtimoiy inson tashkil etadi.

Suitsid xulq-atvor tadqiqotchilar tomonidan autodestruktiv (o'zini vayron etuvchi) xulqning so'nggi ko'rinishi sifatida ko'rilib, o'zini halok etuvchi xulq-atvorning asosida ong ostidagi o'lmga intilish emas, balki hayotiy muammolardan ketishga intilish yotib, bu ba'zi g'arblik tadqiqotchilar fikricha suitsid xulq-atvorning asosi hisoblanadi.

Suitsid urinishlarni shartlashtiruvchi va qo'zg'atuvchi sabablarga psixik buzilishlar bilan bir qatorda o'zini baholashdagi nizolar, yolg'izlik, o'smirlararo munosabatlardagi buzilishlar, o'zining tashqi qiyofasidan qoniqmaslik (Terzit kompleksi), qarama-qarshi jins vakillari bilan munosabatlardan ko'ngli qolishi, jazolanishdan qo'rqish kabilar tegishlidir. Suitsid harakatlarni psixik buzilishlarga ega o'smirlar ham, sog'lom kishilar ham sodir etishi mumkin. Suitsid xulq-atvor bog'liq bo'lgan muhim omillardan biri bu yosh ko'rsatkichi, suitsid xavfli davr sifatida

²⁹ Попова Н.М. Клинико-социальные аспекты организации суицидологической службы Томской области: Автореф. дисс. ... канд. Мед. наук.-СПб., 1997.-26 с.

³⁰ Паперно И. Самоубийство как культурный институт. М.: «Литература», 1999. - 415 с.

yoshlik va keksayish payti hisoblanadi. Suitsidlar sodir bo'lishining chastotasi yil davrlari bilan korrelyatsiyali aloqadorlikka ega emas, o'z joniga qasd qilishlar sonining bahor va kuzda bir oz o'sishi kuzatiladi.

Suitsidga moyillashtiruvchi maxsus o'smir tuzilmasi yoki suitsid hal etish shakli sifatida xarakterli bo'lgan tipik vaziyatlar mavjudligini shartlashtiruvchi yagona nuqtai nazar mavjud bo'lmasdan, bu nuqtai nazarga qaramasdan, ko'pchilik tadqiqotchilar suitsidentlarning (asoslangan) psixologik xususiyatlarini keltirib o'tishadi. Suitsidentlarga stressli holatlar, impulsivlik, emotsional beqarorlik, yuqori ta'sirga beriluvchanlik, adabiyot va kinolarda uchraydigan kolleziyalarga taqlid qilish, obrazga oson kirishish, o'z xulq-atvorini kitob, kinofilmlar qahramonlariga o'xshab qurishga intilish xosdir. Suitsidentlarning orzu-istaklari ko'pincha o'zini halok etish, qasos olish, jazolash, qayta birlashish va qayta tug'ilish bilan bog'liq bo'lgan. Odamlarda suitsidlik tendensiyasi qanchalik yuqori bo'lsa, ular shunchalik o'z gavdalariga nisbatan salbiy hissiyotni sezishadi, uni bir biri bilan bog'lanmagan holda idrok etishadi. Suitsid modellar ijtimoiy yetuk bo'lmagan o'smirlarda, yengillik bilan o'zlashtirilib, ular orasida juda yangi xulq-atvor timsollarini o'zlashtirishga beriluvchan o'smirlar alohida ajralib turishadi. Intellektuallik va suitsidlik darajasi o'rtasida hech qanday korrelyatsiyali bog'liqlik aniqlanmagan.

O'smirlik yoshidagi suitsid harakatlarning asosiy sabablaridan birini ota-onalar bilan nizolar tashkil etib, oila o'smir hayotida, uning ijtimoiy-madaniy meyor va xulq-atvor modellarini o'zalashtirishida muhim rol o'ynab, shuning uchun oila qurshovidagilarni o'rganish deviant xulq-atvorni shakllantiruvchi sabablarni tushunishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy dezadaptatsiya va suitsid ehtimoli xavfini baholash uchun, oila diagnostikasida belgilar majmuasini aniqlash va ular qanday birlashishiga e'tibor qaratish zarur bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlis Senatiga murojaatnomasi. 2020-yil 25-yanvar.

2.Социальная и клиническая психиатрия. - 2002. - № 3. - С. 14-21.

3.G'oziyev E. O'smir psixologiyasi va kasb tanlash. - Toshkent: O'zbekiston, 1987. - 30 b.

4.Гроллман Э. Суитсид: превенция, интервенция, поственция // Суитсидология: прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. - М: «Когито-Сентр», 2001. - С. 270 - 353.

5.Dosmetova G. Xotin-qizlar orasida sodir bo'ladigan noxush holatlarning oldini olish // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2004. – № 2. – В. 116-119. (профилактика не положительных проявлений среди женщин)

O'SMIRLARDA SUITSID XULQ-ATVORNING PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKASI

Shomurodov Ibrohim Xusanmurot o'g'li,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o'qituvchisi, E-mail:

ibrohimshomurodov93@gmail.com

Ziyadullayev Sherbek Shuhrat o'g'li,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti psixologiya yo'nalishi 2-bosqich talabasi.

Annotatsiya. Maqolada Suitsidal xavf holatlarini psixologik diagnostikasi va korreksiyasini amalga oshirishning metodlari va texnikasiga doir yondashuvlarga doir nazariy va amaliy bilimlarni mujassamlaydi.

Maqola pedagoglar, psixologlar, murabbiylar va ota-onalar bilan ishlaydigan mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar. suitsid, deviant xulq-atvor.

Annotation. The article combines theoretical and practical knowledge on approaches to methods and techniques for psychological diagnostics and correction of suicidal risk situations. The article is intended for educators, psychologists, coaches and specialists working with parents.

Keywords. suicide, deviant behavior.

KIRISH

Siyosiy beqarorlik va iqtisodiy inqiroz sharoitida ijtimoiy-psixologik taranglikning keskinlashuvi sharoitida o'smirlar suitsidal xulq-atvorini psixologik diagnostikasi metod va usullarini keng tatbiq qilishga yo'naltirilgan amaliy psixologlar faoliyati yanada muhim dolzarblik kasb etadi.

Shu o'rinda psixologik diagnostika va korreksiya atamalariga to'xtalib o'tish muhimdir. Bular o'zini vayron etuvchi xulq-atvor shakllarini, eng avvalo o'z joniga qasd qilishga urinish yoki suitsidal harakatlarni oldini olishga mo'ljallangan, og'ir zo'riqish (stress) holatlariga javob reaksiyasi bilan shartlashgan ijtimoiy-psixologik dezadaptatsiya holatida bo'lgan odamlarga yordam berishga yo'naltirilgan psixologik metod va usullar to'plamidir.

Psixologik diagnostika va korreksiya quyidagilar bilan xarakterlanadi:

- psixologik yordamni orqaga surishning mumkin emasligi xarakteri;
- suitsidal xulq-atvorning shakllanishiga olib keluvchi moslashmagan psixologik ustanovkalarni aniqlash va korreksiyalashga yo'nalganligi;
- ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik darajasini oshiruvchi, shuningdek individ barqarorligi va o'smir yuksalishini ta'minlovchi, dolzarb o'smirlararo nizolarni hal etishning bundan oldin sinovdan o'tmagan usullarini izlab topish va treningini amalga oshirish.

Psixologik diagnostika va korreksiyaning bir necha shakl va bosqichlari mavjud. Odatda uning uchta asosiy bosqichi farqlanadi:

- psixologik qo'llab-quvvatlash;
- psixologik aralashuv;
- ijtimoiy-psixologik moslashuv darajasini yuksaltirish.

Psixologik diagnostika va korreksiyaning birinchi bosqichi – psixologik qo'llab-quvvatlash bir qator davrlardan iboratdir:

- psixologik aloqani o'rnatish;
- suitsidal xavf bo'lgan hissiyotni ochib berish;
- xulq-atvorning muammolarni yechish adaptiv ko'nikmalarini safarbar etish;
- xohishga ko'ra shartnoma tuzish.

Birinchi davr – psixologik aloqaning o'rnatilishi, o'smirning xayrixoxlik, sabr-toqat bilan, gumonsiz va tanqidsiz tinglanishini talab etadi. Unda psixologning psixologik diagnostika va korreksiya, ayniqsa o'smirlar muammolari masalalarida chuqur bilimga egaligiga ishonch hosil qildirish. Shunday qilib, psixolog u tufayli emotsional izolyatsiya, nochorlik hissiyoti bartaraf etilgan, tushunuvchan, sezgir va ishonchga loyiq inson sifatida qabul qilinishi lozim.

Ikkinchi davr - suitsidal xavf bo'lgan hissiyotni ochib berish o'smirning so'zsiz qabul qilinishi sharoitida yuz berib, uning o'zini idrok etishini oshiradi. Xayrixohlik bilan tinglanish o'smir tomonidan bosib turiladigan emotsiyalarga ta'sir ko'rsatishni osonlashtirib, taranglikni samarali kamaytiradi.

Uchinchi davr - xulq-atvorning muammolarni yechish adaptiv ko'nikmalarini safarbar etish, antisuitsidal omillar va ilgari muvaffaqiyatlarni inson uchun ahamiyatli sohalarida faollashtirish, uning o'zini hurmat qilishini, inqirozni hal qilish uchun o'z imkoniyatiga ishonishni yuksaltirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

To'rtinchi davr - shartnoma tuzish, uning o'smir uchun tushunarli atamalarda ifodalanishi, u bilan psixologik diagnostika va korreksiyasi to'g'risida, uning o'tkazilishi muddatlari haqida, hamkorlikdagi ish natijalari majburiyatini bo'lishish, o'smir tomonidan o'zining suitsidal tendensiyalarini mustaqil nazorat qilinishi, shuningdek. qabul qilingan qarorlar va ularning bajarilishiga javob berish haqida kelishuvga kelinishini nazarda tutadi.

Ayni shu o'rinda psixologning aloqalarda boshqa yaqin kishilar o'rtasidagi vositachiligi ham kelishiladi. Qo'llab-quvvatlash vazifalari qachonki psixologik diagnostika va korreksiyaning ikkinchi bosqichi, psixologik aralashuv bosqichida amalga oshiriladigan kognitiv qayta qurishga o'tishga imkon beruvchi suitsidal xavfli tendensiyalar faolligini ahamiyatli pasaytiruvchi asosiy affektiv buzilishlar to'sib qo'yilsa bajarilgan hisoblanadi.

Ikkinchi bosqich – psixologik aralashuv o'zining maqsadi sifatida o'smirning buzilgan mikrosotsial sohasini rekonstruksiyalashni belgilaydi. Bu bosqich ham bir necha davrlardan iborat bo'ladi:

- muammoni hal etishning ilgari sinovdan o'tmagan usullarini ko'rib chiqish;
- inqirozni hal etishning optimal usullarini to'sib qo'yuvchi moslashmagan psixologik ustanovkalarni aniqlash;
- moslashmagan psixologik ustanovkalarni korreksiya qilish;
- terapevtik ustanovkalarni faollashtirish.

Muammoning sinalsiz usullarini ko'rib chiqish eng avvalo, insonning mikrosotsial moslashuvchanligini yengillashtiruvchi, yangi, unga kerakli bo'lgan yuqori ahamiyatli munosabatlarni shakllantirishi mumkin bo'lgan yaqin atrofidagi o'smirlarni izlab topishni ko'zda tutadi.

Moslashmagan psixologik ustanovkalarni aniqlash va ularni korreksiya qilish o'smir uchun juda muhimdir. Bunda u yoki bu qadriyatning o'zining hayotidan ham ko'proq ahamiyatga egaligi haqidagi tasavvurni topish va shu asosda suitsidal omillar dolzarblashuvi hisobidan ustivor qadriyatni pasaytirish muhimdir.^[31]

Psixologik diagnostika va korreksiyaning uchinchi, yakuniy bosqichini moslashish darajasini yuksaltirish tashkil etib, u ham bir necha davrlardan iboratdir:

- moslashmagan psixologik ustanovkalarga nisbatan o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini ishlab chiqish;
- o'smir mikrosotsial muhitidagi ahamiyatli o'smirlarni psixokorreksiya ishiga jalb qilish orqali ijtimoiy qo'llab-quvvatlash doirasini kengaytirish.

Suitsidal xulq-atvorli o'smirlar bilan ishlashning umumiy tamoyillarini quyidagilar tashkil etadi:

- birinchi lahzadan empatik, intensiv-emotsional xayrixohli tusni, mijozga nisbatan norasmiy munosabatni o'rnatish;
- o'smirning istaklari, qo'rquvi, tashvishlarining bartaraf bo'lishiga imkon berish;
- imkoniyatlarni faollashtirish;
- anonimlik talabiga rioya etish.

Birinchi suhbat jarayonidagi asosiy vazifalarni quyidagilar tashkil etishi lozim:

- emotsional taranglikni kamaytirish;
- suitsidogen hissiyotlarni to'sib qo'yish;
- mijozni qiyin vaziyatlarni yengib o'tishga safarbar qilish;
- ushbu inqiroz jarayonidagi ehtimolli psixologik shikastlanish holatlari va ularga adekvat javob qaytarishga tayyorlash;

- o'smir e'tiborining bir qismini vaziyatli muammolardan o'smir ichki muammolariga qaratgan holda uning keyingi psixologik yordamni qabul qilish motivatsiyasini kuchaytirish.

Birinchi suhbat davomidagi psixologik usullarning barcha spektri unda keyingi o'zgarishlar motivatsiyasini yaratishga yo'naltiriladi:

Birinchi usul – o'smir identifikatsiyani kuchaytirish. Bu o'rinda o'smirning ijtimoiy-demografik ma'lumotlarini aniqlash va bunda uning yoshi, kasbi, oilaviy mavqei haqidagi ma'lumotlarni og'zaki bayon etishi muhimdir. Bu ayniqsa vaziyatli reaksiyalar paytida ifodalanadigan o'smir identifikatsiyasidagi buzilishlarni yengib o'tishga yordam.

³¹ Новикова Т.О. Запретная тема (представления детей о смерти) // «Человек». - 2002. - № 5. - С. 5 - 11.

Ikkinchi usul – vaziyatni strukturalashtirish. Inqirozli vaziyat yuzaga kelishiga sabab bo'lgan hodisalar ketma-ketligini o'rnatish muhim.

Uchinchi usul – vaziyatning favquloddaligini yengib o'tish. Ko'pgina hollarda noqulay vaziyat o'smir tomonidan uning o'smir kamchiliklari va xato harakatlari oqibatida faqatgina unda sodir bo'lgan oxirgi, eng keskin holat sifatida tasavvur qilinadi. Ammo muhim vazifa bunday vaziyatlar ko'plab odamlarning hayotida ham uchrab turishini ehtiyotkorlik va xushmuomalalik bilan uqtirib o'tishdan iboratdir.

To'rtinchi usul – kontekstga kirishish. Qaysidir noqulay vaziyat o'smir tomonidan kutilmagan, yengib bo'lmaydigan, chorasiz vaziyat sifatida idrok etiladi. Ammo, uning tuzilmasi va dinamikasini ochib berish orqali biz, o'smirning bu vaziyat uzoq vaqt davomida shakllanganligi, hayot yo'lidagi allaqachon o'z ahamiyatini yo'qotgan ma'lum bir hodisalar bilan aloqadorligi, bundan kelib chiqib, u o'zgartirilishi mumkinligini anglashiga yordam ko'rsatamiz.

Beshinchi usul – keskinlikni bartaraf etish. Ko'pincha mavjud vaziyat o'smir uchun zudlik bilan hal etilishi lozimdek bo'lib ko'rinadi. Bo' o'rinda unda yaxshilab o'ylab ko'rish va qaror qabul qilish uchun vaqt borligini uqtirish kerak bo'ladi. Suhbat jarayonida ko'pincha shu narsa ayon bo'ladi, o'smir bilan shunga o'xshash keskin vaziyat bundan oldin ham sodir bo'lgan, ammo u bu holatni yengib o'tish imkonini topishga erishgan. Bu o'rinda o'smirning nima uchun endilikda ushbu imkoniyatlarni qo'llay olmayotganligi sabablarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, mazkur vaziyat bilan aloqador bo'lmagan yaqin odamlari haqida to'la-to'kis ma'lumotni to'plash ham muhimdir. Chunki ko'pincha aynan ushbu birinchi guruh o'smirlari – qarindoshlar, do'stlar, hamkasblar o'smirlarga ushbu inqiroz holatini yengib o'tishda yordam berishi mumkin bo'lgan qo'llav-quvvatlash manbai hisoblanishadi.

MUHOKAMA

Suitsidal xulq-atvor psixologik diagnostikasi va korreksiyasi taktikasi kompleksli va differensial xarakterga ega bo'lib, buning uchun bir qator vazifalarning hal qilinishi talab qilinadi:

- affektiv taranglikni bartaraf etish va suitsidal xavf darajasini kamaytirish;
- inqirozli vaziyatlarni hal etish;
- postsuitsidal holatlarni korreksiyalash;
- o'smirning ijtimoiy-psixologik moslashuvchanligi darajasini yuksaltirish.

Shunday qilib, o'z maqsadlariga yetishishi uchun, suitsidal o'smirlarga tezkor psixologik yordam ko'rsatish quyidagi tamoyillarga mos kelishi lozim:

- suhbatning eng avvalidayoq «xayrixoh hamkorlik»ni o'rnatish;
- suitsidogen tuyg'ularga ta'sir ko'rsatishning birinchi navbatda kelajakni umidsiz baholash, illosizlik hissiyotlariga yo'naltirilishi;
- yordamning eng avvalo kognetiv sohaga, yangi ma'lumotni o'zlashtirishga ko'mak berish, dolzarb holatni baholash, harakat rejasini ishlab chiqish, uni amalga tatbiq etish, o'zgarishlar kiritishga yo'naltirilishi;
- o'smirning o'smir zahiraviy imkoniyatlarini faollashtirishga yo'naltirilish;
- suhbat bosqichlarining ketma-ketligiga rioya qilish va yordamni umumiy holatda ko'rsatish, chunki aynan mazkur ketma-ketlik o'smirdagi affektiv buzilishlarga qarama-qarshi qo'yilib, emotsional taranglikni kamaytirishning bosh omili hisoblanadi;
- anonimlikka rioya qilish, anonimlik o'smir va intim muammolarni muhokama qilishda ishonchni oshiradi, xavfsizlik hissini kuchaytiradi, notinchlik va zaiflik tuyg'usini kamaytiradi.

Yuqoridagilarni tahlil qilgan holda suitsidal xulq-atvorning o'ziga xosligini inobatga olib, psixologning suitsidal o'smirlar bilan ish olib borishining quyidagi umumiy tuzilmasini qayd etib o'tish lozim:

- eng avvalo, aloqa o'rnatilganidan so'ng o'smirlarda umuman mavjud bo'lmasligi ehtimoli bo'lgan «antisuitsidal to'siq»ni yaratish va uni saqlab turish;

-o'smirning suitsidal istak yoki harakatlarga olib kelgan ijtimoiy-psixologik ustanovkalarini tadqiq etishga bo'lgan motivatsiyani shakllantirish;

-demonstrativ-shantajli suitsidal hrakatlar holatlarida o'lim oqibati xavfi va o'lim faktining o'zi haqida tasavvur uyg'otish;

-o'smirning ota-onasi, yaqin qarindoshlari va do'stlari bilan nizolari bo'lgan taqdirda, psixolog ular bilan aloqa o'rnatishi, nizoning mohiyati va sabablarini aniqlashi, ularda o'smirlarga nisbatan hamdardlik va tushunish tuyg'usini shakllantirishga majburdir.

Psixologik korreksiya strategiyasining besh ko'rinishi ajratiladi:

-alohida psixik funktsiya va psixikaning tarkibiy qismlarini psixologik korrektsiyalash;

-psixologik korreksiya ta'sirining ko'rsatmaviyligi yoki aksincha strategiyasi;

-oilaga jalb etilgan yoki individuallikka yo'naltirilgan psixologik korreksiya;

- individual yoki guruh mashg'ulotlar shaklidagi psixologik korreksiya;

-asab-psixik kasalliklarni kompleks davolashda klinik psixoterapiya komponenti yoki ijtimoiy moslashuvi va xulq-atvorida og'ishlar namoyon bo'lgan insonga psixologik ta'sir ko'rsatishning asosiy va yetakchi metodi bo'lgan psixologik korreksiya.

Bizni oxirgi strategiya ko'proq qiziqtirib, u maxsus ishlab chiqiladigan dasturlar jarayonida psixologik samarali va adekvat, yangi ko'nikmalarni yaratishni nazarda tutadi.

Metodning asosida ekzistensial-gumanistik yo'nalish yotib, unda erkin iroda, o'z ichki dunyosini shakllantirishga ongli mas'uliyat, o'z hayot yo'lini tanlashga tayaniladi. Bunday yondashuvda, korrektsiyaning maqsadini inson ongiga u o'z hayotiga baxsh etmoqchi bo'lgan mazmunni yetkazish tashkil etadi.

Mazkur yondashuvda qo'llaniladigan asosiy tushuncha va holatlarni quyidagilar tashkil etadi – dialog, uchrashuv, tajriba, tuyg'u, autentichlik (haqiqiylik, muvofiqlik), o'zini faollashtirish, qadriyatlar, dunyoda mavjudlik, voqealar (hayotiy vaziyatlar), hayotiy, fenomenologik dunyo.

Suitsid xavfi ehtimoli bo'lgan o'smirlarga nisbatan psixologik korrektsiyani amalga oshirishda avallar – individual, oilaviy, guruh shakllari qo'llanilgan. Adabiyotlarda tavsiya etilgan amaliy qo'llaniluvchi metodlardan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

-ratsional, kognitiv va gipnosuggestiv psixologik korreksiya, autogen trenirovka va guruh diskussiya (munozara);

-idrok holatidagi o'zgarishlar imkoniyatini qo'llovchi transpersonal elementli kognitiv-bixevioral korreksiya.

Mazkur holat hozirgi vaqtda individ mavjud bo'lgan ijtimoiy-psixologik muhit xususiyatlarini inobatga olgan holda, suitsidal o'smirlar bilan ishlashda psixologik korrektsiyaning turli yo'nalishlari va maktablari metodlarini yanada keng tatbiq etish masalasini qo'yadi. Bu o'rinda psixologik yordam kabinetlarini mutaxassis kadrlar bilan, jumladan psixologlar bilan bir qatorda sotsiologlar bilan to'liq to'ldirish, huquqshunos bilan maslahatlashish imkoniyatini ta'minlash muhim ahamiyatga egadir.

Psixolog tomonidan amalga oshiriladigan harakatlarning birinchi vektori psixologik korreksiya (individual, guruh, oilaviy) instrumental usullarining, psixologik treningning, tarbiyaviy metodlarning keng arsenalidan tarkib topadi. Psixologik metodlar ta'sirining ahamiyatli vaznga egaligi nafaqat suitsid xavfi holatlarini to'sib qo'yish bilan, balki individual profilaktikaning teranligi bilan shartlashgandir. Uning mohiyati o'smir qadriyatlar tuzilmasini qayta qurish yoki antisuitsidal moslashuv imkoniyatlarini safarbar qilish hisobidan o'smirning ekstremal zo'riqishlarga nisbatan bardoshlilikini shakllantirishdan iboratdir. Ayni bir vaqtda psixolog o'smirning tashqi dunyosi bilan ham o'zaro munosabatga kirishadi. Bu o'rinda ham bir tomondan salbiy, shikastlantiruvchi suitsidogen holatlarni bartaraf etish, ikkinchi tomondan esa suitsidentga tashqaridan, rasmiy manbalar va muloqotning norasmiy sohasidan ko'makni safarbar etish prinsipal jihatdan muhimdir.

Bizningcha, ishning mazkur tuzilmasi manitiqiy bo'lgan holda, biroq bir qadar tarqoqdek ko'rinadi. Shuning uchun, uni aniqlashtirish zarur bo'lib, kompleks tarzda qisqa muddat mobaynida o'smirning o'smir xususiyatlari, suitsid xavfi haqida keng ma'lumot berishi

mumkin bo'lgan diagnostik metodikalar (testlar, anketalar, so'rovnomalar)ni tanlab olish, to'plangan natijalar asosida o'smirda psixologik korreksiyasini amalga oshirishning nisbatan samarali «nishon»larini belgilab olish talab etiladi. Bu o'rinda suitsidal o'smirlar bilan diagnostik-korreksiya ishlarini amalga oshirishda bir qator xorijiy psixolog va suitsidologlarning zamonaviy yondashuv va metodlarini qo'llash maqsadga muvofiqdir.

NATIJALAR

Ilmiy izlanish jarayonida, biz tomonimizdan 24 dan 28 yoshgacha bo'lgan 78 kishidan iborat o'smirlar tadqiq etilib, ularning o'rtacha yoshi 16,1 yoshni tashkil etdi. Ulardan 52 tasi turli letallikka (suitsid usuli) ega suitsidal harakatlarni sodir etish tajribasiga ega bo'lib, bu o'smirlar tajriba guruhiga kiritildi. Bundan kelib chiqib, nazorat guruhini esa suitsidal tajribaga ega bo'lmagan 26 o'smir tashkil etdi.

Tanlovning jins belgilariga ko'ra tahlili, ayol jinsiga mansub o'smirlarning (51,8%), erkak jinsiga mansub o'smirlardan (48,2%) ahamiyatsiz ustunlikdaligini ko'rsatdi. Bundan farqli ravishda tajriba guruhidagi ko'rsatkichlarda esa erkak jinsiga mansub o'smirlar (51,1%), ayol jinsidagilardan ko'proqni tashkil etdi.

(2.1-jadval).

2.1-jadval.

Tanlovning jins belgilari asosidagi taqsimlanishi

	O'smirlar				Jami
	erkak jinsi		ayol jinsi		
suitsidal harakatlar tajribasiga ega bo'lganlar	47	51,1%	45	48,9%	92
suitsidal harakatlar tajribasiga ega bo'lmaganlar	48	57,7%	57	43,3%	105
Jami	95	8,2%	102	1,8%	197

Yosh belgilariga ko'ra o'smirlarning tanlovning umumiy sonidan asosiy qismi 18 yoshdagilar (22,8%) va 15 yoshdagilar (22,3%) iboratdir. Tajriba guruhida ham xuddi shuningdek o'smirlarning asosiy qismi 18 yosh (23,9%) va 15 yoshdagilarni (21,7%) tashkil etishi aniqlandi (2.2-jadval).

2.2-jadval.

Tanlovning yosh belgilari asosidagi taqsimlanishi

	O‘smirlar yoshi										Jami
	14 yosh		15 yosh		16 yosh		17 yosh		18 yosh		
suitsidal harakatlar tajribasiga ega bo‘lganlar	5	16,3%	0	21,7%	8	19,6%	7	18,5%	2	23,9%	29
suitsidal harakatlar tajribasiga ega bo‘lmaganlar	6	15,2%	4	22,9%	9	18,1%	3	21,9%	3	11,9%	25
Jami	11	15,7%	4	22,3%	17	18,8%	10	20,4%	5	22,8%	57

Ijtimoiy kelib chiqishi ma'lumotlarida suitsidal harakatlar tajribasiga ega bo'lgan o'smirlarda ham, suitsidal harakatlar tajribasiga ega bo'lmaganlarda ham ushbu ko'rsatkichning nisbatan teng taqsimlanishi kuzatildi (2.3-jadval).

2.3-jadval.

Tanlovning ijtimoiy kelib chiqishi asosidagi taqsimlanishi

Ijtimoiy kelib chiqishi	O’smirlar				Jami
	Suitsidal harakatlar tajribasiga ega boʻlganlar		Suitsidal harakatlar tajribasiga ega boʻlmaganlar		
dehqon oilasida tarbiyalangan	21	22,8%	22	21%	43
ishchi oilasida tarbiyalangan	23	25%	26	24,8%	49
xizmatchi oilasida tarbiyalangan	23	25%	24	22,9%	47
tadbirkor oilasida tarbiyalangan	25	27,2%	33	31,3%	58
Jami	92	46,7%	105	53,3%	197

Suitsidal harakatlar tajribasiga ega bo'lgan o'smirlar guruhi yuqoridagilardan farqlanadi. Xususan, ularning 42,4% – to'liq oilada tarbiyalangan bo'lsa, 35,9% – otasiz o'sgan, 13% – o'gay ota yoki ona ishtirokida tarbiyalangan va 8,7% - onasiz tarbiyalanishgan (2.4-jadval).

2.4-jadval.

O'smirlar oilaviy ahvolidagi tavsifi

Oilaviy ahvoli	O'smirlar				Jami
	Suitsidal harakatlar tajribasiga ega bo'lganlar		Suitsidal harakatlar tajribasiga ega bo'lmaganlar		
to'liq oilada tarbiyalangan	9	42,4%	76	72,3%	15
o'gay ona yoki ota ishtirokida (ikkinchi nikoh) tarbiyalangan	2	13%	13	12,4%	25
otasiz tarbiyalangan	3	35,9%	13	12,4%	46
Onasiz tarbiyalangan		8,7%	3	2,9%	11
Jami	2	46,7%	105	53,3%	197

Shunisi qiziqarlilik, oilaviy ahvoli ko'rsatkichi miqdori hamda suitsidal tajriba va o'z joniga qasd qilish usuli mavjudligi ko'rsatkichi miqdori o'rtasida amalga oshirilgan korrelyatsiyali aloqadorlik ular o'rtasida ishonchli aloqa mavjudligini ko'rsatib, ishonchlilik darajasi $r < 0,001$ bo'lgan holda 0,26 tashkil etdi (2.5-jadval).

2.5-jadval.

Korrelyatsiyali aloqadorlik tavsifi

Qiyoslangan ko'rsatkichlar nomlanishi	Empirik ahamiyat Rk	Olingan natijalarning ahamiyatlilik darajasi
O'smirlarning oilaviy ahvoli / O'smirlarda suitsidal tajriba va o'z joniga qasd qilish usullarining mavjudligi	0,26	$p < 0.001$

Tadqiqot jarayonida to'plangan ma'lumotlarni tizimlashtirish maqsadida, biz tomonimizdan tadqiq etiluvchi va uning yaqinlari haqida ijtimoiy ma'lumotlarni to'plash, anamnez, eksperimental-psixologik tadqiqot va suitsidal harakat tahliliga doir ma'lumotlarni mujasamlashtiruvchi maxsus varaqa ishlab chiqildi (2.1-rasm).

To'plangan ma'lumotlarni rasmiylashtirish vositasi sifatida psixologik metodikalar varaqalari xizmat qilib, varaqalar variantidagi psixologik metodikalar «trafaret» shaklidagi kalitlar bilan qo'lda qayta ishlandi. Shundan so'ng, olingan natijalar maxsus yaratilgan bazaga kiritildi.

Natijalarning statistik qayta ishlanishi «Statistika 6.0.» dasturi asosida qayta ishlandi. Belgilangan vazifalardan kelib chiqib, psixologik amaliyotda qabul qilingan turli statistik metodlar qo'llanildi.

Tekshiruvni rejalashtirish va amalga oshirish jarayonida unga qo'yilgan talablar – standartlik hisobga olindi: barcha tadqiq etiluvchilar ular uchun odatiy bo'lgan an'anaviy «varaqa-qalam» usulda ishlashdi. Tekshiruv ular uchun qulay bo'lgan kun yarmida (soat 9 dan 13 gacha) o'tkazilib, barcha ishtirokchilar maxsus tayyorlangan xonada, aynan bir mutaxassislar, yagona metodika va ko'rsatmalar asosida tekshirildi.

Suitsid xulq-atvor tadqiqotchilar tomonidan autodestruktiv (o'zini o'zi halok etuvchi) xulq sifatida ko'rib, uning belgisi sifatida o'z o'smiri va salomatligini ongli ravishda buzish tendensiyasi namoyon bo'ladi.

K.Ozvath fikricha, autodestruktiv xulq-atvor bexosdan yoki haddan ziyod kuchli zo'riqishli (stressli) ta'sir oqibatida xulqning individual mexanizmlarining pand berishi yoki yetarlicha emasligi oqibatidir.^[32]

Amalga oshirilgan nazariy tahlil asosida R.F. Baumeister, S.J.Scherlar autodestruktiv xulqning uch tipini ko'rsatib o'tishadi:

1.Birlamchi autodestruksiya: individ o'ziga zarar yetkazishga urinadi va ongli ravishda uni yetkazadi. Bunday xulq asosida kuchli salbiy emotsiya yotib, o'zining kamchiliklariga diqqatning qaratilishi birligida o'ziga nisbatan salbiy munosabatni shakllantiradi.

2.Autodestruktiv xulq patternining qarama-qarshi tomoni sifatida samarasiz strategiya: insonlar normal maqsadlarga intilishadi, ammo samarasiz strategiyani qo'llagan holda o'zlariga ziyon yetkazishadi.

3.Autodestruktiv patterning uchinchi tipida inson o'zaro bir birini istisno etuvchi ikki maqsadni ko'zlaydi. Bir necha qarama-qarshi maqsadlar vaziyatida maqsadni tanlash, unga sarflangan harakatlar ijobiy natijalardan yuqori bo'lib, fikrlardagi xatolardan guvohlik beradi.

R.F.Baumeister, S.J.Scher tomonidan amalga oshirilgan adabiyotlarda ko'p hollarda ko'rib chiqiladigan autodestruktiv xulq-atvor turli shakllarining tahliliga doir ma'lumotlarga ko'ra, ular asosan ikkinchi va uchinchi tipga kiritilishi mumkin bo'lib, biroq birontasi ham birlamchi autodestruktiv xulqqa kiritilmaydi. Mualliflar xulosasiga ko'ra, sog'lom kishilar o'zlariga zararni noadekvat reaksiyalar, samarasiz metodlarning kutilmagan natijalari, tavakkal va sarflangan kuchni noto'g'ri baholanishi natijasida yetkazishadi. Bunda aslo ongli ravishda o'z-o'zini halok etishga intilish kuzatilmaydi.

³² Агзамова Е.Ю. Факторы, определяющие проявления индивидуально-психологических особенностей личности сотрудников органов внутренних дел.: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. - Ташкент, 2001. - 23 с.

Suitsid xulq-atvor umuminsoniy reaksiyalarning bir varianti sifatida suitsid faollikning barcha ko'rinishlari, individning o'smir harakatlari asosidagi ehtimoliy o'limning barcha variantlariga munosabatini qamrab olib, ularga quyidagilar tegishlidir:

- suitsid fikrlar (passiv - tasavvur, o'z o'limi mavzusidagi xayolot (fantaziya), faol – ko'ngilli tarzidagi o'lim haqida to'g'ridan-to'g'ri e'tirof);

- suitsid niyat – suitsidlik namoyon bo'lishining faol shakli, ya'ni o'z joniga qasd qilish tendeniya, uning chuqurlashuvi uni amalga oshirish rejasining ishlab chiqilganlik darajasiga muvofiq namoyon bo'lib, suitsid usuli, harakat vaqti va joyi o'ylab ko'riladi;

- suitsid maqsadlar – irodaviy komponentning qaroriga ergashish;

- suitsid urinishlar – o'lim bilan yakunlanmagan o'zini maqsadli ravishda hayotdan judo qilishga harakat;

- suitsidlar (ko'rgazmali, affektiv va haqiqiy).

Suitsid fikrlar bosqichida suitsid jarayon to'sib qo'yilishi, qaytarilishi yoki o'zining rivojlanishini davom ettirishi ham mumkin. Shuning uchun, suitsid xavfni aniqlashda suitsid ustanovkalarni ham inobatga olish lozim. [33]D.N.Uznadze ma'lumotlariga ko'ra ustanovka – bu ma'lum bir harakatlarni sodir etishga psixofiziologik jihatdan tayyorlik bo'lib, u inson xulq-atvorini tartibga soladi, uni maqsadga yo'naltiradi. Biroq, uning harakat mexanizmi subyekt tomonidan anglanmaydi. Bunda faqatgina ongning yo'lovchi jarayonlari haqida gap borishi mumkin bo'lib, ma'lumki ularni to'lig'icha bayon etish imkoni mavjud emas. Ustanovkalar kamida uchta tarkibiy qismni qamrab oladi:

- kognitiv;

- emotsional-motivatsion;

- xulq-atvor.

Suitsid ustanovka – bu o'z ustidan zo'rlik harakatini amalga oshirishga potensial tayyorlik bo'lib, unga: suitsid fikrlar, maqsadlar va salbiy emotsiyalar (depressiya, xavotir, aybdorlik hissi), shuningdek suitsid urinishlarni tayyorlash va amalga oshirish xarakterlidir. Suitsid ustanovkalar, antivital hissiyotlar va suitsid fikrlarning shakllanishi ko'p hollarda 14-16 yoshlarda sodir bo'ladi. Agar dastlabki suitsidoldi fazalarida suitsid fikrlar ustuvor bo'lib, emotsional va xulq-atvor komponenti kuchsiz namoyon bo'lsa, kechki fazalarda esa suitsid harakatlar, suitsid aktini tayyorlash va amalga oshirish ustivorlikka ega bo'ladi.

O'smirlarda suitsidoldi sindromi mezonlarini quyidagilarda umumlashtirish mkin:

- anamnezda o'z joniga qasd qilish fikrlarining mavjudligi;

- disforik holat qismlari (g'amginlik, xafalik, tushkunlik hissi);

- uyqusizlik, charchoqlik, vegetativ o'zgarishlar kabi buzilishlar;

- o'z joniga qasd qilishni amalga oshirish usullari haqidagi aniq tasavvurlar shakllanadi.

Suitsidoldi sindromi S.Enachescu, A.Retezeanu tomonidan klinik psixiatriya va insoniyatning ontologik muammolari (kritik vaziyatda insonning mavjudligi muammosi sifatida) o'rtasidagi chegarada o'rganiladi.

Suitsidoldi sindromining prodromal simptomli uch bosqichi ajratilib ko'rsatiladi:

- psixik taranglik bosqichi;

- marginal vaziyat bosqichi;

- psixik keskinlikni yumshatish bosqichi.

O'z joniga qasd qilishga muvaffaqiyatsiz harakat – insonda o'z hayotini tugatish maqsadi bo'lmaganligi tasdiqidir, degan nisbatan xavfli fikr mavjud bo'lib, biroq dalillar o'z joniga qasd qilishga uringan bir qancha insonlar qaytadan suitsid harakatni sodir etganligini ko'rsatmoqda.

Tadqiqotchilar ma'lumotiga ko'ra, 40 %ga yaqin suitsid harakatlarni sodir etgan yoshlar, anamnezda bir yoki bir necha marta o'z joniga qasd qilishga urinishgan. Suitsidga birinchi urinishni sodir etgandan keyingi bir yil mobaynida 30 % holatida ushbu akt qayta sodir etilgan,

³³ Боечко А.В. Суицидальное поведение военнослужащих срочной службы и его профилактика: Автореф. дис. ... канд. психол наук. – М.: ГА ВС. 1992. – 25 с.

shundan 1-2 % insonlar suitsid natijasida halok bo'lishgan. O'z joniga qasd qilish harakatini sodir etgan ko'pchilik o'smirlarni o'z maqsadlaridan qaytishga ishontirish mumkindir. Ko'p hollarda inson o'lishni istamaydi, balki vaziyatni va atrofida vujudga kelgan sharoitni o'zgartirishga urinadi. Takroriy suitsid harakatlarning takrorlanishini oldini olish uchun psixoterapevtik ta'sir ko'rsatishni qo'llash imkoniyati mavjud. Bunda mutaxassisdan suitsidni ichki nizoni bartaraf etish vositasi sifatida tushinish, suitsident uchun esa o'zining suitsid tendensiyasini refleksivlashtirish qobiliyati talab etiladi.^[34]

XULOSA

Keskin stress holatiga javob tarzida yuzaga keluvchi ijtimoiy-psixologik dezadaptatsiya holatida bo'lgan insonlarga yordam ko'rsatishga yo'naltirilgan va xulq-atvorning o'z-o'zini halok qilish shakllarini, birinchi navbatda o'z joniga qasd qilish harakatlarini oldini olishga mo'ljallangan psixologik usul va metodlar to'plami bo'lmish ishlab chiqilgan psixologik korreksiya tadbirlari matiqiy bo'lgan holda, yetarlicha hisoblanmaydi. Uni aniqlashtirish zarur bo'lib, kompleks tarzda qisqa muddat mobaynida o'smirning o'smir xususiyatlari, suitsid xavfi haqida keng ma'lumot berishi mumkin bo'lgan diagnostik metodikalar (testlar, anketalar, so'rovnomalar)ni tanlab olish, to'plangan natijalar asosida o'smirda psixologik korreksiyasini amalga oshirishning nisbatan samarali «nishon»larini belgilab olish talab etiladi. Bu o'rinda suitsidal o'smirlar bilan diagnostik-korreksiya ishlarini amalga oshirishda bir qator xorijiy psixolog va suitsidologlarning zamonaviy yondashuv va metodlarini qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Suitsidal xavf ehtimoli bo'lgan o'smir bilan ishlashda psixologik korreksiyaning suitsidal xavf holati bilan ishlashning maqbul shakli sifatida qo'llash tavsiya etiladi. Psixologik korreksiya strategiyasining turli shakllari tahlili suitsidal xulq-atvorning individual psixologik korreksiyasini qo'llash lozimligini ko'rsatadi.

To'plangan klinik va psixologik ma'lumotlar asosida psixologik korreksiya va profilaktika kursini ishlab chiqish, uning yaqin davrdagi vazifasi sifatida individ suitsidal xulq-atvorini qo'g'atuvchi o'smir nizolarini zamonaviy metodlar yordamida aniqlash va keyin ularni hal qilishni belgilash suitsidal xavf ehtimoli bo'lgan o'smir bilan ishlashning asosiy vazifasini tashkil etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlis Senatiga murojaatnomasi. 2020-yil 25-yanvar.

2.Социальная и клиническая психиатрия. - 2002. - № 3. - С. 14-21.

3.G'oziyev E. O'smir psixologiyasi va kasb tanlash. - Toshkent: O'zbekiston, 1987. - 30 b.

4.Гроллман Э. Суитсид: превенция, интервенция, поственция // Суитсидология: прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. - М: «Когито-Сентр», 2001. - С. 270 - 353.

5.Dosmetova G. Xotin-qizlar orasida sodir bo'ladigan noxush holatlarning oldini olish // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2004. – № 2. – В. 116-119. (профилактика нежелательных явлений среди женщин)

6.Игумнов С.А. Клиническая психотерапия. Минск: «Белорусская надка», 1999.- 189 с.

7.Имамвердиева М.Н. Психологические особенности формирования суицидального поведения: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Баку: Бакинский ГУ, 2002. – 19 с.

³⁴ Боечко А.В. Суицидальное поведение военнослужащих срочной службы и его профилактика: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М.: ГА ВС. 1992. – 25 с.

REKLAMALARNING PAYDO BO'LISH TARIXI VA ULARNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Sayfullayev Jalol Narzillayevich

Koson tumani ixtisoslashtirilgan maktabi tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Reklamaning kelib chiqishi insoniyatning savdo-sotiq munosabatlari shakllangan dastlabki davrlariga borib taqaladi va uning tarixi insoniyat tsivilizatsiyasi tarixi bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu maqolada ilk reklamalar va ularning paydo bo'lish sabablari ochiqqlangan, reklamalarning bugungi kunga qadar shakllanish bosqichlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: reklama, tarix, savdo, aloqa, insoniyat, iste'mol.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ РЕКЛАМЫ И ЭТАПЫ ЕЕ ФОРМИРОВАНИЯ

Аннотация

Истоки рекламы восходят к ранним временам формирования торговых отношений человечества, а ее история тесно связана с историей человеческой цивилизации. В данной статье раскрыты первые рекламные объявления и причины их появления, освещены этапы становления рекламы на сегодняшний день.

Ключевые слова: реклама, история, продажи, коммуникация, человечество, потребление.

THE HISTORY OF ADVERTISING AND ITS DEVELOPMENT STAGES

Abstract. The origins of advertising date back to the early days of human trade relations, and its history is closely linked to the history of human civilization. This article explores the first advertisements and their origins, as well as the stages of advertising's development to date.

Keywords: advertising, history, sales, communication, humanity, and consumption.

KIRISH

Reklama zamonaviy jamiyatning ajralmas qismi sifatida ko'p qirrali xususiyatga ega bo'lib, televideniye, matbuot, jamoat transporti va ko'cha e'lonlari kabi turli kanallar orqali hayotimizning muhim elementi sifatida namoyon bo'lmoqda. Muvaffaqiyatli reklama ishlab chiqaruvchilar va xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar uchun eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Reklama matnining o'ziga xosligi va jozibadorligi uning samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Reklama iqtisodiy, ijtimoiy, lingvistik va psixologik omillarning sinergiyasi sifatida shakllanadi, bu borada xalqaro mutaxassislarning fikrlari bir xildir. Reklamaning asosiy maqsadi potentsial xaridorlarni mahsulot yoki xizmat haqida xabardor qilish, ularni jalb etish va iste'molchilarning tanloviga ta'sir ko'rsatishdan iborat bo'lib, bu jarayonda reklama matnining mukammal tuzilishi muhim talab hisoblanadi. Reklama matnlari odatda sarlavha, asosiy matn va shior kabi asosiy tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi. Ushbu qismlarning har biri reklamaning samarali bo'lishida o'ziga xos rol o'ynaydi. Biroq, har bir reklama matnida ushbu tarkibiy qismlarning barchasi mavjud bo'lavermaydi. Ba'zi hollarda faqat shiorning o'zi reklama maqsadlariga erishish uchun yetarli bo'lishi mumkin.

XX asrda reklama sohasining jadal rivojlanishi bir qator texnologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq bo'ldi. To'liq rangli bosma nashrlarning rivojlanishi, telekommunikatsiya texnologiyalarining, xususan, uzoq masofadan tasvir uzatish (televideniye) va sun'iy yo'ldosh aloqalarining paydo bo'lishi, shuningdek, kompyuter va internetning keng qo'llanilishi reklama sanoatini yangi bosqichga olib chiqdi. Ushbu texnologik yutuqlar reklama vositalarining shakli, tarqatilishi va ommaviy ta'sir doirasini sezilarli darajada kengaytirdi. Biroq, reklama matnlarini yaratish mas'uliyati va ularning iste'molchilarga ta'sirini tahlil qilish masalasi ancha oldin, ya'ni reklama faoliyatining dastlabki shakllarida boshlangan edi. Reklama matnlarini ishlab chiqishda ularning psixologik, ijtimoiy va madaniy ta'sirini hisobga olish zarurati doimiy ravishda muhim bo'lib kelgan. Bu borada ijtimoiy reklamalar alohida ahamiyatga ega. Ijtimoiy reklama jamiyatdagi muhim muammolarni hal qilish, xulq-atvor o'zgarishlarini rag'batlantirish va ijtimoiy qadriyatlarning targ'ib qilinishida muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Bu turdagi

reklamalar nafaqat mahsulot yoki xizmatlarni targ'ib qilish bilan cheklanmay, balki ijtimoiy ongni shakllantirish va xabardorlikni oshirishga qaratilgan bo'lib, ularning samaradorligi matnning aniq, ta'sirchan va maqsadli guruhga moslashtirilgan bo'lishiga bog'liq.

Reklamaning kelib chiqishi insoniyatning savdo-sotiq munosabatlari shakllangan dastlabki davrlariga borib taqaladi va uning tarixi insoniyat tsivilizatsiyasi tarixi bilan chambarchas bog'liqdir. Eramizdan avvalgi davrlarda reklama o'zining dastlabki shakllarida paydo bo'lib, turli madaniyatlarda savdo, xizmatlar va jamoat tadbirlarini targ'ib qilish vositasi sifatida ishlatilgan. Quyida qadimgi tamaddunlarda reklamalarning ilk shakllari va ularning xususiyatlari ilmiy tahlil asosida yoritiladi.

Qadimgi Misrda (miloddan avvalgi 3000-yillar atrofida) reklama papirus varaqlarida yozma shaklda namoyon bo'lgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, quldorlar qochib ketgan qullarni qidirish yoki o'z savdo do'konlarini targ'ib qilish maqsadida papiruslarga e'lonlar joylashtirgan. Bu varaqlar nafaqat iqtisodiy maqsadlarga xizmat qilgan, balki ijtimoiy masalalarni hal qilishda ham qo'llanilgan. Masalan, Teb shahrida topilgan papiruslarda savdogar Hapuning qul qidirish e'loni bilan birga o'z to'qimachilik mahsulotlarini targ'ib qilganligi qayd etilgan. Qadimgi Yunonistonda reklama og'zaki va vizual shakllarda rivojlangan. Gladiator janglari, teatr tomoshalari va sport musobaqalari haqida oldindan xabar berish uchun maxsus yollangan shaxslar (jaroqlar) ko'chalarda mahsulot va xizmatlarni maqtab e'lon qilishgan. Shu bilan birga, savdo kemalari o'z tovarlarini qo'ng'iroq chalinishi orqali reklama qilgan.

Qadimgi Rimda esa reklama yanada tizimli shakl olgan. Pompey shahrining tosh devorlariga o'yib yozilgan yozuvlar dastlabki turistik reklama sifatida xizmat qilgan bo'lib, ularda Rimdagi tashrif buyurish mumkin bo'lgan joylar haqida ma'lumot berilgan. Bundan tashqari, gladiator tomoshalarini targ'ib qilish uchun "albom" deb atalgan oq taxtachalarga yozilgan reklamalar ishlatilgan, bu esa ommaviy axborot vositasi sifatida qaralgan. Qadimgi Bobil podshohligida savdogarlar va hunarmandlar o'z xizmatlarini targ'ib qilish uchun loy taxtachalardan foydalanganlar. Hindistonlik olim B. Pandey'ning ta'kidlashicha, miloddan avvalgi 3000-yillarda Bobilda savdogarlar do'kon eshiklariga chizilgan tasvirlar orqali reklama qilishgan. Ingliz olimi G. Prestonning qayd etishicha, Ur, Bobil, Rim, Afina va Pompey kabi qadimiy shaharlarda devor yozuvlari, hunarmandlarning belgilar, obelisklar, papiruslar va kulolchilik buyumlarida reklama shakllari mavjud bo'lgan. Bu artefaktlar bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda arxeologik topilma sifatida saqlanib qolgan. Qadimgi davrlardagi reklama shakllari asosan vizual va og'zaki usullarga asoslangan edi. Devorlarga o'yib yozilgan yozuvlar, toshlar va loy taxtachalarga ishlangan tasvirlar, shuningdek, jaroqlar orqali e'lon qilingan xabarlar reklama vositalarining asosiy turlarini tashkil etgan. Bu shakllar mahsulot, xizmat yoki tadbirlar haqida ma'lumot tarqatish, mijozlarni jalb qilish va savdoni rag'batlantirish maqsadida ishlatilgan. Reklamaning ushbu dastlabki shakllari nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va madaniy hayotni aks ettiruvchi muhim vosita sifatida xizmat qilgan.

Reklamaning asosiy maqsadi qadimgi davrlardan to zamonaviy jamiyatgacha o'zgarmas qolgan: aholini muayyan mahsulot sifatlari va xizmatlarning afzalliklari haqida xabardor qilish. Bu jihatdan qadimgi reklamalar zamonaviy reklamalar bilan o'xshashlik ko'rsatadi. Masalan, ingliz olimi S. Schwarzkopfning tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, Qadimgi Rimda devorlarga o'yib ishlangan ko'plab tasvirlar tijorat aloqalari va savdo xabarlarini aks ettiruvchi reklama shakllari sifatida baholanadi. Bu fikr reklamaning savdo va axborot tarqatish vositasi sifatidagi doimiy xususiyatini tasdiqlaydi. Albatta, reklama va uning matnlari keyingi asrlarda sezilarli taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tdi. Xususan, so'nggi o'n yilliklarda reklama ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi tufayli keng tarqaldi. Hozirgi vaqtda iste'molchilar ommaviy axborot vositalari (televideniye, gazeta-jurnallar), internet tarmoqlari, tashqi e'lonlar (billbordlar, plakatlar) va radio orqali uzatiladigan reklamalar orqali tovarlar va xizmatlar haqida ma'lumot oladilar. Natijada, ular o'zlari uchun muhim deb hisoblagan mahsulotlarni xarid qilish va xizmatlardan foydalanish qaroriga keladilar. Ushbu jarayon reklama matnlarining psixologik va ijtimoiy ta'sirini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, reklamalar va ularning matnlarining tarixiy

tahlili kelgusida yaratiladigan reklama strategiyalarining takomillashuviga muhim hissa qo'shadi. Tarixiy tadqiqotlar reklama matnlarining lingvistik, psixologik va iqtisodiy omillarni hisobga olgan holda optimallashtirilishini ta'minlaydi, bu esa reklama samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Reklama sanoatida samarali reklama strategiyalarini shakllantirish mantiqiy, izchil va tizimli yondashuvni talab qiladi. Dastlabki reklamalar faqat mahsulot yoki xizmat haqida ma'lumot tarqatish va aholini tanishtirish maqsadida e'lon shaklida qo'llanilgan bo'lsa, zamonaviy davrda reklama funksiyalari ancha murakkablashdi. Hozirgi kunda reklama iste'molchilarni jalb qilish, ularning qarorlariga ta'sir o'tkazish, savdo hajmini oshirish va hatto manipulyatsiya vositasi sifatida ishlatilmoqda. Axborot olamining kengayishi bilan reklama sanoatida salbiy ma'lumotlarni aniqlash va farqlash zarurati paydo bo'ldi. Raqobatning kuchayishi natijasida ba'zi reklamalar raqib kompaniyalarni obro'sizlantirishga qaratilgan bo'lib, bu axloqiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Reklamaning biznesdagi muhim roli isbotlangach, yirik savdo kompaniyalaridan tortib kichik tadbirkorlik subyektlarigacha undan samarali foydalanishga intilmoqda. Bu esa reklama sohasining ilmiy o'rganilishida asosiy omillardan biriga aylandi. S. Urxemning reklama matnlari tarixiga oid tadqiqotlari ushbu sohaning rivojlanishini tushinishda muhim hissa qo'shgan.

Olimning xulosasiga ko'ra, reklama beruvchilar biznes ma'lumotlarini tarqatish uchun afishalar, broshyuralar, gazetalar va yog'och materiallardan foydalanganlar. U 1805-yilda Penang shahrida chop etilgan "Uels oroli shahzodasi" gazetasida birinchi reklama paydo bo'lganini ta'kidlaydi. Shuningdek, 1845-yilda Singapurda nashr etilgan "The Straits Times" gazetasining ilk soni turli reklamalar bilan e'lon qilingan. Urxem XVIII asrda Angliyada haftalik gazetalarda kitob va nashrlarni targ'ib qilish uchun bosma reklama boshlanganini va bu davrda reklama hurmatli kasb sifatida qabul qilinganini qayd etadi. Biroq, olimning bu fikrlari bosma reklamalarning undan ancha oldin, ya'ni bir necha asr avval paydo bo'lganligini e'tiborsiz qoldiradi. Shunga qaramay, Urxemning tadqiqotlari, ayniqsa, reklama matnlarining lingvistik tahlili nuqtai nazaridan muhim natijalarga erishganligi e'tiborga molik.

Ko'rinadiki, reklamalar turli aspektlarda tadqiq etiladi. Rus tadqiqotchilari reklamalarning uslubiy jihatiga quyidagicha izoh beradi: "Yetkazib berilayotgan axborotning miqdori va hajmi axborotni qabul qilish va qayta ishlash usullariga ta'sir qiladi. Reklamadagi haddan tashqari ko'p ma'lumotlar yoki, aksincha, ularning yetarli emasligi mahsulot sotib olishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bundan kelib chiqadiki, kognitiv ehtiyojning faollashuvi reklamaning kuchli psixologik omili bo'lib qolmoqda".

Olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, reklama matnlari marketing sohasida ko'p qirrali aspektlarda o'rganilgan. Ushbu izlanishlarda reklama va uning matnlarining ijtimoiy (jamiyatdagi ta'siri), iqtisodiy (savdo va bozor dinamikasi) va boshqa (lingvistik, psixologik) jihatlari chuqur tahlil qilingan. Zamonaviy reklamalarning inson hayotida kengayib borayotgan roli – ularni tovarlar sotish va xizmatlar taklif qilishning asosiy vositasi sifatida qarash – ushbu sohani yanada chuqurroq tadqiq qilish zarurligini ta'kidlaydi. Reklama nafaqat iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi, balki iste'molchilarning xulq-atvorini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot mavzusining asosiy jihati shundan iboratki, reklamalar faqat ishlab chiqaruvchilar (kompaniyalar yoki korxonalar) uchun emas, balki iste'molchilar uchun ham foydali bo'lishi kerak. Reklama matnlari mahsulot, tovar yoki xizmatlar haqida to'g'ri va samarali ma'lumot berish orqali iste'molchilarning tanlovini osonlashtirishi, ularning ehtiyojlarini qondirishi va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda muvozanatni ta'minlashi lozim. Bu yondashuv reklama axloqiyati va samaradorligini oshirishda muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Islamovna, K. G. (2025). Preparing Elementary Students for Emergencies – As a Pedagogical Problem. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 40, 169–172. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/329>

.Islamovna, K. G. ., & Normamatovna, H. N. . (2025). Enhancing Students' Creative Thinking through International Studies Assignments. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 38, 217–221. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/210>

.Xolmatova G. DUNYO ZAMONAVIY TA'LIMIDA MUSTAQIL O'QUV FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI //Interpretation and researches. – 2023. – T. 1. – №. 1.

QASHQADARYO VOHASIDA TURIZM RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY MUAMMOLARI

G'aniyev Shoxzamon Zokir o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Tarix yo'nalishi 2 kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatining turizm salohiyati va imkoniyatlari, vohadagi mavjud turistik manzillar, gastronomik turizmni rivojlantirish va undagi erishilgan yutuqlar, shu bilan birga turizmning rivojidagi muammolar, mamlakatimizga va viloyatimizga xorijlik sayyohlarning tashrifiga doir statistik ma'lumotlar, hududda qilinayotgan va qilinishi lozim bo'lgan ustuvor vazifalar ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Yevropa Ittifoqi, satelitet, “yashil yo'lak”, “qizil yo'lak”, “Toshkent” xalqaro aeroporti, “Duty Free” do'koni, kichik otel, xostel, ekskursiya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur, Malayziya, Indoneziya.

KIRISH

Mamlakatimiz o'zining betakror o'tmishi, ko'plab tarixiy-me'moriy yodgorliklari, betakror iqlimi, tabiatning ajoyib manzaralari, avloddan-avlodga o'tib keluvchi mahalliy hunarmandchilik an'analari, xalqimizning mehmondostligi va insoniy qadriyatlarini, shuningdek turfa xil taomlari bilan sayyohlarni hayratga soladi, mahalliy qiladi, butun dunyo ahli diqqatini o'ziga tortadi. Qolaversa O'zbekiston dunyoning eng xavfsiz davlatlari reytingida 4-o'rinda ekanligi xorijliklarni qiziqishlarini orttiradi.

Turizm bugungi kunda dunyo mamlakatlari xizmat ko'rsatish sohasining eng yirik yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Uning iqtisodiyotning boshqa sohalaridan ustun jihatlari shu bilan ifodalanadiki, turli taraqqiyot bosqichida bo'lgan barcha mamlakatlarda ham rivojlantirish imkoniyatlarining mavjudligidir. Buni nafaqat, tarixiy joylar, balki, geografik joylashuv, iqlim va ob-havo sharoiti, ba'zi hollarda, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy yoki ekologik muammoli, hatto, ekstremal sharoitdagi hudud hamda xilma-xil uslublarda qurilgan inshootlar ham sayohat ob'yektiga aylangan holda byudjetga daromad keltirishida ko'rishimiz mumkin.

Hozirgi kunda turizmning, nafaqat, tarixiy yoki an'anaviy, balki, yangidan-yangi turlari, shakl hamda ko'rinishlari vujudga kelmoqdaki, bu yangi tendensiyalar mazkur sohani valyuta kirib keluvchi manba sifatidagina emas, mintaqaviy rivojlanishning asosiy faktorlaridan biri deb qabul qilinishiga olib kelmoqda. Shu sababli, keyingi vaqtda dunyo mamlakatlari qisqa muddatlarda katta daromad keltiruvchi moliyaviy sohalar bilan bir qatorda turizmga ham davlat darajasida katta e'tibor qaratmoqda.

O'zbekistonda ham hozirda Yevropa Ittifoqida amal qilayotgan “satellit” tizimini yo'lga qo'yish ishlarini boshlash natijasida bir necha yillardan so'ng tizimni to'liq ishga tushirish hamda hozirgi kunda yurtimizda sohaning muammoli jihatlariidan biri bo'lib hisoblangan ichki sayyohlarni hisobga olish tizimini tartibga solish uchun qulay sharoit paydo bo'ladi. Sayyohlar oqimining ko'payishiga to'siqinlik qiladigan dastlabki faktorlar sifatida mutaxassislar aviachiptalar narxining yuqoriligi, mavjud talabning mahalliy va xalqaro avialiniyalarning charter reyslari bilan qoplanmayotgani, O'zbekistonda viza tizimi va mehmonlarni ro'yxatga olish jarayonining murakkabligini keltirib o'tishardi .

Jahon sayyohlik tashkiloti ma'lumotiga ko'ra, dunyo bo'ylab sayyohlarning qariyb 60 foizi eng qimmat ekaniga qaramasdan, havo transportidan foydalanadi. Biz aytmoqchi bo'lgan sayyohlik maqsadida mamlakatimizga keladigan aksariyat mehmonlar aynan shu havo yo'llaridan foydalanishni ma'qul ko'rishadi. Chunki yaqin xorijdan tashrif buyuradiganlarning asosiy qismi qarindoshlarini yo'qlash maqsadida kelishadi. Davlatimiz rahbarining 2016 yil 2 dekabrda «O'zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoniga muvofiq, sayyohlik mamlakatimiz iqtisodiyotining strategik tarmog'i sifatida belgilandi. Prezidentning 2022 yil 30 aprelda qarori bilan 2022-yillarda turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi. Xususan joriy yil fevral oyining o'zida Davlat rahbarining shu sohaga doir 4 ta muhim hujjati qabul qilindi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Mavzuga oid materiallar prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi hamda O'zbekiston yoshlari forumida sozlagan nutqi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining "Qashqadaryo viloyatining turizm salohiyatidan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 198-son va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qashqadaryo viloyatining tog'li-rekreatsion hududlarida zamonaviy xizmat ko'rsatish va turizm ob'ektlarini barpo etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 376-sonli qarorlaridan foydalanildi, shuningdek wikipedia, yuz.uz, uzbekistan travel.uz, stat.uz, qashstat.uz, kun.uz president. uz.saytlaridan olindi va kerakli ma'lumotlar bilan boyitildi.

Ushbu hujjatlar bilan sohada yig'ilib qolgan muammolarni hal yetish, turizm salohiyatini oshirish bo'yicha ustuvor vazifalar belgilandi. Bugungi kunda "O'zbekiston havo yo'llari" milliy aviakompaniyasi tizimiga zamonaviy marketing joriy yetish, dunyo aeroportlarida mavjud bo'lgan maxsus moslamalar, mobil aloqa vositalari yordamida aviachipta sotib olish imkoniyatlari yaratish ustida ish olib borilmoqda. Amalga oshirilgan ishlar samarasi o'laroq, joriy yilning iyun oyida Islom Karimov nomidagi «Toshkent» xalqaro aeroportida xalqaro yo'nalishlar yo'lovchilari uchun uchib kelish terminali ochildi. U soatiga 1200 ta yo'lovchini o'tkazish imkoniyatiga ega. Terminalda yangi muhandislik-texnologik uskunalari o'rnatildi. «Yashil» va «qizil» yo'laklar, uzunligi 60 m. bo'lgan 4 ta qo'l yuklarini qabul qilish lentasi, 24 ta pasport nazorati punkti, viza ta'minoti punkti, ikkita Duty Free do'koni va ikkita kafe faoliyat ko'rsatadi. Qo'l yuklari lentasi ustiga ekranlar o'rnatilgan bo'lib, u orqali yo'lovchilar yuklari qayerdan chiqishini bilishlari mumkin. Pasport nazoratidan o'tish muddati qisqardi.

Endilikda O'zbekistonga yetib kelgan mehmonlar va fuqarolar aeroportdagi rasmiyatchiliklardan 20-30 daqiqada o'tishlari mumkin bo'ladi. Aeroportdagi kirkashlar sayyohlar tabini xira qilmasin. Sayyoh aeroport hududini tark etgan zahoti ming afsuski, ularni ismi yozilgan taxtachani ushlab qarshi oladigan ochiq chehrali kuzatuvchilar emas, "uchar" kirakashlarimiz kutib oladi.

MUHOKAMA

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida joriy yil 22 fevral kuni o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida ta'kidlaganidek, "Turist sayohat qilishi, ichki ishlar idoralarida sarson bo'lmasligi kerak. Agar biz turizm hisobiga ish o'rinlari ochamiz, desak turistga shart qo'yish yemas, balki sharoit yaratishimiz zarur". Masalaning "echim"lari ham aynan shu yig'ilishda keltirib o'tildi. Ro'yxatga olish tizimini to'liq yelektron shaklga o'tkazish, bu masalani ichki ishlar idoralari, mehmonxonalar, davolash muassasalari, xususiylar va shu kabi joylashtiruvchi jismoniy va yuridik shaxslarning majburiyati sifatida belgilash, turistlarni bunday tashvishdan xoli qilish yuzasidan berilgan ko'rsatmalar to'liq bajarilsa, bu turizm sohasi rivoji yo'lida qo'yilgan ulkan qadamlardan biri bo'ladi.

2017-2023yil 10 fevralidan boshlab Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur, Malayziya, Indoneziya, Turkiya va Isroildan kelayotgan turistlarga mamlakatimizda 30 kungacha vizasiz bo'lishga ruxsat berildi. Bundan tashqari, 39 mamlakat fuqarolariga viza berish tartibi soddalashtirildi. 2018 yil 1 iyuldan elektron vizalar joriy qilindi. Qashqadaryo vohasida 4-5

yulduzli mehmonxonalarni aytmasa, xususiy uylar negizida tashkil qilingan kichik otel va xostellarda xizmat ko'rsatish sifati malakali kadrlar yetishmasligi hisobidan oqsaydi.

Ekskursiyalar tashkil etish va gid xizmatidan foydalanishdagi vaziyat ham qoniqarli emas. Aksariyat ekskursiya yo'nalishi oldindan belgilangan bo'lib, bunda bir necha kishidan iborat guruhlariga xizmat ko'rsatish uchun gid biriktiriladi. Ammo sayohat uchun individual yo'nalish yo kichik guruh uchun alohida gid so'ralsa, yana shu tanqislikka duch kelinadi.

NATIJALAR

Sayyohni mamlakat bilan tanishtirish va uning fikrini shakllantirishda gidlar asosiy bo'g'imdir. Kelgan mehmonning mamlakat va uning xalqi haqida ijobiy yoki salbiy xulosaga kelishi bevosita shu gidlarning kasb mahorati va shaxsiy xislatlariga bog'liq. Bizda turkompaniyalar tomonidan oldindan biriktirilgan, xorijiy sayyohlar bilan ishlashga moslashgan gidlar yetarli emas. Shu sabab, biror tarixiy obidaga tashrif buyurganda o'sha obida ma'muriyati tomonidan taklif etadigan gidlar xizmati bilan cheklanishga to'g'ri keladi. Ularning aksariyati o'sha obida kabi so'nib, qarib borayotgandek taassurot uyg'otadi. Talaffuzdagi monotonlik, aytilaverib charchagan hikoyani yoqar-yoqmay takrorlashidan sayyohlarning qiziqib jonlangani emas, zerikib esnayotganini kuzatasiz xolos.

XULOSALAR

Xulosa o'rnida shuni aytishim mumkinki, viloyatimizda turizm sohasida amalga oshirilayotgan shu va yana bir qator istiqbolli loyihalar Qashqadaryoning to'rt faslda ham sayyohlarni munosib kutib olishga qodir hudud sifatida yanada tanilishi va vohaga tashrif buyuradigan turistlar oqimining kengayishi, shuningdek, tarmoqda band bo'lgan fuqarolar soni ko'payishi va ularning turmush farovonligi oshishiga xizmat qiladi.

Qashqadaryo viloyatiga tashrif buyurgan sayyoh borki, bizning palovimiz, kabobu somsalarimiz ta'rifini eshitib kelgan bo'ladi. Haqiqatda milliy taomlarimiz maqtanishga arzigulik. Lekin tarixiy shaharlarimizda hali-hanuz qahvaxona, restoran va oshxonalarimiz ikki toifaga bo'linadi. Birinchisida tez, arzon va shirin ovqatlanib darrov ketish kerak. Chunki sharoiti oyoq uzatib o'tiradigan emas. Ikkinchisida bemalol, oyoq uzatib, chiroyli dizayn va yuqori servisga mahliyo bo'lib o'tirasanu, mazasi va hajmining narxiga nomutanosibligiga barmog'ingni tishlab qolaverasan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bahrom, K. (2022). Political-Administrative Territory of The City of Karshi in The Second Half of The 19th Century-The Beginning of The 20th Century. *International Journal of Scientific Trends*, 1(2), 86-90.
2. Bahrom, K. (2024). The Leading Branches Of Karshi City Enterprises, During The Period Of The Bukhara Emirate. *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, 22, 170-172.
3. Elektron manba: <https://kun.uz/news/2020/06/25/ozbekistonda-ichki-turizm-nega-ommalashmagan-asosiy-sabab-mablag-mi?>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 30-aprelda qabul qilingan "Ichki turizm xizmatlarini diversifikatsiya qilishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ–232-sonli qarori.

JANUBIY O'ZBEKISTON HUDUDLARINING TABIIY-GEOGRAFIK SHAROITI VA QADIMGI TOPONOMIKASI

Panjiyev Zokir Botirovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Janubiy O'zbekiston hududlarining tabiiy-geografik sharoiti va qadimgi toponimiyasi mazkur mintaqaning tarixiy taraqqiyoti, aholining xo'jalik faoliyati hamda

madaniy hayotini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Ushbu hudud — Qashqadaryo, Surxondaryo va Buxoro viloyatlarining janubiy qismi — qadimdan togʻ, adir va voha relyeflari uygʻunlashgan murakkab landshaft tizimiga ega. Amudaryo, Qashqadaryo, Surxondaryo kabi daryolar oʻz havzalari orqali sugʻoriladigan dehqonchilik madaniyatini rivojlantirgan. Qadimgi toponimlar — Baqtriya, Termiz, Nasaf, Kesh, Denov, Sherobod va boshqalar — nafaqat joy nomi sifatida, balki oʻz davrining siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlarini ifodalovchi tarixiy manbalar sifatida ham ahamiyatlidir. Tadqiqot davomida hududning tabiiy-geografik xususiyatlari bilan bir qatorda, toponimik qatlamlarning etimologiyasi, ularning qadimiy sivilizatsiyalar bilan bogʻliqligi ham tahlil qilinadi. Bu esa Janubiy Oʻzbekiston tarixiy geografiyasini chuqurroq oʻrganish, milliy tarix va madaniy merosni ilmiy asosda talqin etishga zamin yaratadi.

Kalit soʻzlar: Janubiy Oʻzbekiston, tabiiy-geografik sharoit, qadimgi toponimiya, Qashqadaryo, Surxondaryo, Amudaryo havzasi, tarixiy geografiya, Nasaf, Kesh, Baqtriya, Termiz, Denov, landshaft tizimi, *madaniy meros, etimologiya*

KIRISH

Janubiy Oʻzbekiston hududlari — Qashqadaryo, Surxondaryo va Buxoro viloyatlarining janubiy qismlari — Oʻzbekistonning eng qadimiy sivilizatsiyalari shakllangan va insoniyat madaniy taraqqiyotida muhim oʻrin tutgan mintaqalardan biridir. Ushbu hududning tabiiy-geografik sharoiti, iqlimi, relyefi va suv resurslari qadimdan insonlarning yashash joylarini tanlash, xoʻjalik faoliyatini yuritish hamda ijtimoiy-madaniy munosabatlarni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, Amudaryo va uning irmoqlari boʻylab joylashgan vohalar qadimgi sugʻoriladigan dehqonchilik madaniyatining markazlariga aylangan. Janubiy Oʻzbekiston hududlari toponimiyasi ham bu yerlarning uzoq tarixiy jarayonlar, etnik qatlamlar va madaniy aloqalar bilan bevosita bogʻliqligini koʻrsatadi. Qadimgi toponimlar — Baqtriya, Termiz, Kesh (Shahrisabz), Nasaf (Qarshi), Denov, Sherobod va boshqalar — faqat joy nomlari emas, balki ular oʻz davrining siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlarini ifodalovchi tarixiy belgilardir. Ushbu nomlarning etimologik tahlili orqali mintaqaning qadimgi xalqlari, ularning tillari va madaniy oʻzaro taʼsiri haqida muhim ilmiy xulosalar chiqarish mumkin. Mazkur mavzuni oʻrganish Janubiy Oʻzbekistonning tabiiy muhit bilan uygʻunlashgan tarixiy rivojlanish jarayonlarini, qadimgi sivilizatsiyalar shakllanishi va toponimik tizimning evolyutsiyasini ilmiy asosda yoritishga xizmat qiladi. Shu jihatdan, tabiiy-geografik sharoit va toponimik merosni kompleks tahlil qilish, mintaqaning tarixiy geografiyasi va madaniy taraqqiyotini chuqur oʻrganishda muhim manba boʻlib xizmat etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Janubiy Oʻzbekistonning tabiiy-geografik sharoiti va qadimgi toponimiyasi boʻyicha ilmiy izlanishlar asosan tarixiy geografiya, arxeologiya, geologiya va toponimik tadqiqotlar yoʻnalishida olib borilgan. Mazkur mavzuga oid dastlabki maʼlumotlar qadimgi yunon, fors va arab manbalarida, xususan, Gerodot, Strabon, Ptolemey, al-Istaxriy, al-Muqaddasiy kabi mualliflarning asarlarida uchraydi. Ular Baqtriya, Sogʻd va Termiz kabi tarixiy hududlarni tabiiy sharoit va iqtisodiy ahamiyat nuqtai nazaridan tasvirlab oʻtganlar. XX asrda oʻzbek va rus olimlari — A. Asqarov, S. Tolstov, B. Gʻafurov, V.A. Shishkin, A. Muhammadjonov, R. Sulaymonov, M. Joʻraev kabi tadqiqotchilar Janubiy Oʻzbekistonning qadimgi vohalari, daryo tizimlari va sugʻoriladigan dehqonchilik madaniyatining shakllanishini ilmiy asosda oʻrganganlar. Ularning ishlari mintaqaning relyefi, iqlimi, suv tarmoqlari va arxeologik yodgorliklari bilan uzviy bogʻlangan holda yoritilgan. Toponimika sohasida esa O. Boʻriyev, T. Nafasov, A. Qayumov, A. Hasanov singari olimlarning izlanishlari muhim oʻrin tutadi. Ular Janubiy Oʻzbekiston hududlaridagi joy nomlarining etimologiyasini, ularning qadimgi turkiy, eroniy va arabiy qatlamlar bilan bogʻliqligini tahlil qilganlar. Zamonaviy tadqiqotlarda esa geoinformatsion texnologiyalar asosida toponimik xaritalar tuzish, tarixiy nomlarning vaqt va makondagi oʻzgarishini aniqlash boʻyicha yangi ilmiy yondashuvlar paydo boʻlmoqda. Shu tariqa, mavjud adabiyotlar mazkur mavzuning koʻp qirrali va kompleks oʻrganilishini taʼminlab, keyingi ilmiy izlanishlar uchun boy nazariy asos yaratgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Janubiy O'zbekiston hududlarining tabiiy-geografik sharoiti va qadimgi toponimiyasi masalasi mintaqaning tarixiy rivojlanishini kompleks o'rganishda muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryo, Surxondaryo va Buxoro viloyatlarining janubiy qismi o'zining tabiiy landshafti, iqlimi, suv resurslari va geologik tuzilishi jihatidan Markaziy Osiyoning boshqa mintaqalaridan sezilarli darajada farq qiladi. Bu farqlanish tarixiy jarayonlarda aholining joylashuvi, xo'jalik tarmoqlarining shakllanishi va toponimik tizimning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan[1]. Avvalo, Janubiy O'zbekistonning relyef xususiyatlari — tog' tizmalari, adirlar va vodiylarning bir-biriga yaqin joylashganligi — bu hududni qadimdan aholi uchun qulay yashash va ishlab chiqarish makoniga aylantirgan[2]. Hisor tizmasi va Bobotog' etaklaridan boshlanadigan ko'plab soylar, shuningdek, Qashqadaryo va Surxondaryo daryolari atrofida qadimiy vohalar shakllanib, dehqonchilik va chorvachilik madaniyatining rivojiga zamin yaratgan. Arxeologik topilmalar, xususan, Sopollitepa, Jarqo'ton, Dalvarzintepa, Bandixon, Yerqo'rg'on kabi yodgorliklar bu yerda bronza va ilk temir davrlaridan boshlab urbanizatsiya jarayonlari kuchli bo'lganini tasdiqlaydi. Tabiiy-geografik omillar mintaqaning toponimik tizimida ham o'z aksini topgan. Qadimgi joy nomlarining katta qismi to'g'ridan-to'g'ri tabiiy obyektlar — daryo, tog', voha, cho'l yoki o'rmon bilan bog'liq. Masalan, *Qashqadaryo* nomi "qashqa" (yorqin, oqish) va "daryo" so'zlarining birikmasidan hosil bo'lib, suvning oqish xususiyatini ifodalaydi. *Surxondaryo* esa "surxon" (qizil, olovrang) so'zi bilan bog'liq bo'lib, daryo vodiysining tuproq rangiga nisbatan paydo bo'lgan[3]. Bunday toponimlar nafaqat geografik tasvirni beradi, balki qadimiy aholining tabiat bilan o'zaro aloqasini ham aks ettiradi. Qadimgi toponimiy qatlamlar mintaqaning etnik tarixini o'rganishda alohida ahamiyatga ega. Janubiy O'zbekiston hududida turli davrlarda so'g'diylar, baqtriyaliklar, sak-massagetlar, turkiy qabilalar, arablar va forsiy unsurlar yashab, o'z madaniy ta'sirini qoldirgan[4]. Shu boisdan toponimiyada turli til qatlamlarining izlari kuzatiladi. Masalan, *Baqtriya* (hozirgi Surxondaryo va Afg'oniston shimoliy hududlari) nomi qadimgi fors tilidagi "Baktra" (bexatar joy, istehkom) so'zidan kelib chiqqan. *Kesh* (Shahrisabz) va *Nasaf* (Qarshi) kabi nomlar esa so'g'diy tilidan o'tgan bo'lib, ularning ma'nolari "yashil joy", "shahar atrofidagi voha" kabi tushunchalarni bildiradi[5]. Toponimlarning semantik tahlili Janubiy O'zbekiston hududlarining tabiiy-geografik tuzilmasi bilan bevosita bog'liq bo'lgan tarixiy voqeliklarni ochib beradi. Masalan, *Denov* toponimi "devonav" (eski forscha — katta shahar) shaklidan o'tgan bo'lishi mumkin, bu esa qadimda bu hudud savdo va madaniyat markazi bo'lganidan darak beradi. *Sherobod* esa "sherlar yurti" yoki "jasurlar yurti" ma'nosini anglatib, qadimiy davrda hayvonot olami yoki mahalliy afsonalar bilan bog'liq bo'lgan[5]. Janubiy O'zbekiston hududlarida toponimik tizimlarning shakllanishida tabiiy landshaft va iqlim bilan bir qatorda ijtimoiy-siyosiy omillar ham muhim rol o'ynagan. Baqtriya podsholigi davrida bu yerda markazlashgan siyosiy tuzilmalar vujudga kelib, Termiz, Dalvarzintepa, Zariasb (hozirgi Shiberxon yaqinida) kabi yirik shahar markazlari shakllandi. Ularning nomlari ham davlatlilik an'analari, diniy qarashlar va savdo yo'llari bilan chambarchas bog'liqdir. Arablar istilosidan so'ng mintaqaning toponimik tizimida yangi qatlam paydo bo'ldi[6]. "Madina", "Qal'a", "Rabot", "Deh" kabi so'zlar bilan ifodalangan nomlar keng tarqaldi. Bu esa hududda islomiy madaniyatning kirib kelishi, shaharsozlik va mudofaa tizimining rivojlanishini ifodalaydi. Masalan, *Qarshi* nomining arabcha "qarsh" (mustahkam joy, istehkom) so'zidan olinganligi haqida ilmiy farazlar mavjud[7]. Bu shahar XIII asrda mo'g'ullar davrida strategik nuqta sifatida paydo bo'lganini ko'rsatadi. Toponimiy ma'lumotlarni geologik va iqlimiy ma'lumotlar bilan solishtirish orqali Janubiy O'zbekistonning qadimgi tabiiy muhitini tiklash imkoniyati mavjud. Masalan, ayrim qadimiy toponimlarda hozir mavjud bo'lmagan suv obyektlari, o'rmonlar yoki o'tloqlar nomi saqlanib qolgan. Bu holat mintaqada tabiiy o'zgarishlar — daryo o'zanlarining ko'chishi, iqlim qurg'oqlashuvi yoki antropogen omillar ta'sirida tabiiy muhitning o'zgarib borishini ilmiy asosda ko'rsatadi. Muhokamalarga ko'ra, Janubiy O'zbekistonning tabiiy-geografik sharoiti toponimik tizimning shakllanishiga ikki asosiy yo'nalishda ta'sir ko'rsatgan: birinchisi,

bevosita tabiatni ifodalovchi nomlarning vujudga kelishi; ikkinchisi, inson faoliyatiga, xo‘jalik tizimiga yoki diniy-madaniy tushunchalarga asoslangan nomlarning paydo bo‘lishidir. Masalan, *Bandixon* (band — to‘g‘on, suv inshooti), *Sariosiyo* (sari — oltin, osiyo — suv) kabi toponimlar bir vaqtning o‘zida tabiiy va xo‘jalik ma‘nosini o‘zida mujassamlashtiradi[8]. Hozirgi zamon toponimik tadqiqotlari geoinformatsion tizimlar (GIS) asosida Janubiy O‘zbekistonning tarixiy joy nomlarini raqamli shaklda tiklash imkonini bermoqda. Bu jarayon nafaqat ilmiy xaritalar yaratish, balki toponimlarning davrlar bo‘yicha o‘zgarishini, ularning ijtimoiy va siyosiy ahamiyatini aniqlashda ham muhim vosita bo‘lmoqda. Ayniqsa, qadimgi yozma manbalar bilan zamonaviy kartografik ma‘lumotlarni solishtirish orqali ko‘plab tarixiy joylarning aniq joylashuvini qayta tiklash mumkin. Toponimik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Janubiy O‘zbekiston hududlarida nomlarning ko‘p qismi o‘z tarixiy shaklini saqlab qolgan bo‘lsa-da, ayrimlari davrlar o‘tishi bilan o‘zgarishga uchragan. Masalan, qadimgi *Nasaf* nomining o‘rnini *Qarshi* egallagan, *Kesh* esa *Shahrisabz* nomi bilan yangilangan. Bu o‘zgarishlar siyosiy hokimiyat almashinuvi, madaniy ta’sirlar va til siyosatining natijasi sifatida qaraladi. Yana bir muhim ilmiy xulosa shuki, Janubiy O‘zbekiston toponimiyasida suv bilan bog‘liq nomlar ustunlik qiladi. Bu holat hududning asosiy hayot manbai sifatida suv resurslariga tayanishini ko‘rsatadi. Daryo, ariq, soy, quduq, band, hovuz kabi elementlar ishtirokidagi toponimlar aholining asosiy hayotiy faoliyati — dehqonchilik, sug‘orish va chorvachilik bilan bog‘liqligini ifodalaydi. Natijada, olib borilgan tahlillar quyidagi ilmiy muhim jihatlarni ko‘rsatdi:

1. Janubiy O‘zbekiston tabiiy-geografik sharoiti qadimdan inson faoliyati uchun qulay bo‘lib, mintaqaning iqtisodiy va madaniy markazga aylanishiga imkon yaratgan.
2. Qadimgi toponimlar mintaqaning etnik, siyosiy va madaniy tarixini aks ettiruvchi muhim lingvistik yodgorliklardir.
3. Toponimik qatlamlar orqali hududning ekologik o‘zgarishlari, iqlim dinamikasi va tabiiy resurslardan foydalanish tizimlarini aniqlash mumkin.
4. Zamonaviy ilmiy texnologiyalar yordamida qadimgi toponimlarni qayta tiklash, ularni tarixiy xaritalar bilan uyg‘unlashtirish Janubiy O‘zbekiston tarixiy geografiyasini ilmiy asosda yangicha talqin qilish imkonini bermoqda. Shunday qilib, Janubiy O‘zbekiston hududlarining tabiiy-geografik sharoiti va qadimgi toponimiyasini o‘rganish nafaqat geografik va tarixiy jarayonlarni anglash, balki milliy madaniyat, til va tarixiy xotirani tiklash uchun ham beqiyos ahamiyatga ega. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar kelgusida tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar va raqamli texnologiyalarni uyg‘unlashtirish orqali yanada chuqurlashtirilishi zarur.

XULOSA

Janubiy O‘zbekiston hududlarining tabiiy-geografik sharoiti va qadimgi toponimiyasi o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan tarixiy, madaniy va tabiiy jarayonlar tizimini ifodalaydi. Tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, shuningdek, Buxoro viloyatining janubiy qismlari insoniyat sivilizatsiyasining ilk markazlaridan biri bo‘lib, bu yerda tabiiy resurslar, daryo havzalari va unumdor tuproqlar qadimdan dehqonchilik va shahar madaniyatining rivojlanishiga asos bo‘lgan. Hudud relyefi, iqlimi va suv tizimi nafaqat xo‘jalik faoliyatiga, balki toponimik tizimning shakllanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Qadimgi toponimlar — *Baqtriya*, *Nasaf*, *Kesh*, *Termiz*, *Denov*, *Sherobod* va boshqalar — mintaqaning siyosiy tarixini, etnik tarkibini hamda madaniy merosini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ularning etimologik tahlili orqali qadimgi so‘g‘diy, forsiy, turkiy va arabiy til qatlamlari o‘zaro tutashganini ko‘rish mumkin. Bu esa Janubiy O‘zbekiston tarixida turli sivilizatsiyalarning o‘zaro ta’siri va uyg‘unlashuvini aks ettiradi. Shuningdek, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, hududdagi toponimik tizim faqat geografik obyektlarni emas, balki ijtimoiy-siyosiy voqealarni, iqtisodiy faoliyatni va diniy-madaniy qadriyatlarini ham ifodalaydi. Zamonaviy geoinformatsion tahlil metodlari yordamida bu toponimlarning tarixiy o‘zgarishlarini aniqlash, ularni xaritalash hamda ilmiy talqin qilish imkoniyati kengaymoqda.

Xulosa qilib aytganda, Janubiy O'zbekiston tabiiy-geografik sharoiti va qadimgi toponimiyasining o'zaro bog'liqligini o'rganish mintaqaning tarixiy geografiyasini, ekologik evolyutsiyasini hamda madaniy xotirasini chuqur anglash uchun ilmiy va amaliy jihatdan nihoyatda muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ruziboev, D. (2025). CHORVA MAHSULOTLARI VA ULARNI QAYTA ISHLASH MASALALARI (QASHQADARYO VOHASI MISOLIDA). TAMADDUN NURI JURNALI, 5(68), 72-75.
2. Ro'Ziboyev, D. A. Z. O. (2022). QASHQADARYO VILOYATIDA CHORVACHILIKNING IQTISODIY HAYOTDAGI O'RNI VA SOVET HOKIMIYATINING CHORVA OZUQASI SIYOSATI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(11), 1008-1016.
3. Рўзібоев, Д. А. Ў. (2022). XX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИГАЧА БЎЛГАН ДАВРДА ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИКНИНГ АҲВОЛИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(3), 943-952.
4. Ugli, R. D. A. Z. (2021). TOURISM POWER OF UZBEKISTAN. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 215-222.

TARIXIY MEROS - MA'NAVIYAT KO'ZGUSI

Azizova Zilola

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatining boy tarixiy-madaniy merosi va uning o'zbek milliy ma'naviyati rivojida o'rni tahlil qilinadi. Ushbu hudud qadimdan Markaziy Osiyoning muhim madaniy markazlaridan biri bo'lib, o'zida turli davrlarning tarixiy qatlamlari va madaniy boyliklarini mujassamlashtirgan. Bundan tashqari, maqolada tarixiy-madaniy merosning hozirgi davrdagi ijtimoiy-ma'naviy hayotdagi ahamiyati ham yoritiladi. Milliy qadriyatlarni saqlash va ulardan samarali foydalanish jarayoni jamiyatning ma'naviy yuksalishi, yoshlarning milliy o'zlikni anglashini kuchaytirish hamda ma'naviyat sohasida olib borilayotgan islohotlarning samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar. Qashqadaryo, tarixiy meros, arxeologik yodgorliklar, madaniyat, milliy qadriyatlar.

Аннотация. В статье анализируется богатое историко-культурное наследие Кашкадарьинской области и её роль в развитии узбекской национальной духовности. Этот регион издавна является одним из важных культурных центров Центральной Азии, воплощая в себе исторические пласты и культурное богатство разных эпох. Кроме того, в статье подчёркивается значение историко-культурного наследия в социально-духовной жизни современности. Сохранение и эффективное использование национальных ценностей рассматривается как важный фактор духовного подъёма общества, укрепления понимания национальной идентичности среди молодёжи и повышения эффективности реформ в сфере духовности.

Ключевые слова: Кашкадарья, историческое наследие, археологические памятники, культура, национальные ценности.

Abstract. This article analyzes the rich historical and cultural heritage of the Kashkadarya region and its role in the development of Uzbek national spirituality. This region has long been one of the important cultural centers of Central Asia, embodying historical layers and cultural wealth of different eras. In addition, the article highlights the importance of historical and cultural heritage in the socio-spiritual life of the present day. The process of preserving and effectively using national values is considered an important factor in the

spiritual upliftment of society, strengthening the understanding of national identity among young people, and increasing the effectiveness of reforms in the field of spirituality.

Keywords. Kashkadarya, historical heritage, archaeological monuments, culture, national values.

KIRISH.

XX asrning oxiriga kelib, O'zbekiston hududida qadimdan shakllangan boy madaniy merosning muhim qismi arxeologik yodgorliklar ko'rinishida saqlanib qoldi. Ushbu jarayonning shakllanishi va bugungi kungacha yetib kelishida bir qator obyektiv hamda subyektiv omillar hal qiluvchi rol o'ynagan. Jumladan, tabiiy-iqlim sharoitlari, yer osti suvlarining darajasi va yo'nalishidagi o'zgarishlar, turli tabiiy ofatlar — zilzila, sel, shamol va eroziya jarayonlari — yodgorliklarning holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, inson faoliyatining bevosita aralashuvi — xo'jalik faoliyati, qurilish ishlari, yerlarni o'zlashtirish jarayonlari ham tarixiy obidalar saqlanishiga jiddiy zarar yetkazgan.

Natijada, islomgacha bo'lgan davrlarga oid ko'plab yodgorliklar, shuningdek, o'rta asrlarda bunyod etilgan tarixiy-me'moriy obidalar bugungi kunda o'zining asl qiyofasini to'liq saqlab qolmagan holda bizgacha yetib kelgan [1]. Masalan, qadimgi shahar xarobalari, ibodatxonalar, qo'rg'onlar va qal'alar tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida qisman yemirilgan, ayrim hollarda esa faqat arxeologik qazilmalar orqali aniqlanadigan darajada buzilgan.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, arxeologik merosning bugungi kunda mavjud bo'lishi va ilmiy muomalaga kirishi bevosita o'tmish avlodlar yaratgan moddiy madaniyat namunalari asrab-avaylash, ularni qayta tiklash va ilmiy asosda o'rganish jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbekiston hududidagi arxeologik yodgorliklarning aksariyati nafaqat mahalliy ahamiyatga, balki mintaqaviy va jahon miqyosida ham alohida ilmiy qimmatga ega bo'lib, ular milliy o'zlikni anglash va ma'naviy merosni tiklashda muhim manba vazifasini bajaradi.

ASOSIY QISM.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida barpo etilgan ko'plab tarixiy-me'moriy inshootlar zamon sinovlariga bardosh berolmay, ma'lum darajada yemirilgan va o'zining dastlabki ko'rinishini yo'qotgan. Bu jarayonning shakllanishiga tabiiy-iqlimiy sharoitlar, yer silkinishlari, vaqt o'tishi bilan yuzaga kelgan tabiiy yemirilish jarayonlari hamda inson omilining bevosita ta'siri sabab bo'lgan.

Biroq O'zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy qadriyatlarni qayta tiklash va tarixiy obidalarni jahon miqyosida tanitish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Xususan, Shahrisabz shahrining 2700 yillik yubileyi arafasida hukumat tomonidan tarixiy merosni restavratsiya qilish bo'yicha keng qamrovli dastur amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 29-martdagi 102-sonli qaroriga muvofiq, bir qancha obidalar restavratsiya qilinib, ayrimlari muzey-majmuaga moslashtirildi. Ushbu qaror milliy va jahon miqyosida e'tibor qozongan bo'lib, tarixiy merosni zamonaviy madaniy-ma'rifiy markazga aylantirish yo'lida muhim qadam bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat ishlari vazirligi tomonidan 1995-yilning birinchi choragi bo'yicha taqdim etilgan hisobotda ham ushbu yo'nalishdagi sa'y-harakatlar alohida ta'kidlangan. Hisobotda mamlakat miqyosida tarixiy-me'moriy merosni asrash, qayta tiklash va restavratsiya qilish bo'yicha qator tadbirlar amalga oshirilgani qayd etilgan. Shu orqali hukumatning madaniy siyosati milliy qadriyatlarni tiklash, ularni xalqaro ilmiy hamjamiyatga tanitish, shuningdek, tarixiy obidalarni madaniy-ma'rifiy tarbiya vositasi sifatida qo'llashga yo'naltirilganini ko'rish mumkin.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida bunyod etilgan ko'plab tarixiy-me'moriy inshootlar zamon sinovlariga to'liq bardosh bera olmadi. Ko'plab obidalar tabiiy yemirilish, yer silkinishlari, iqlimiy o'zgarishlar, suv rejimining buzilishi kabi obyektiv omillar ta'sirida, shuningdek, inson omilining — xo'jalik faoliyati, urbanizatsiya va ehtiyotsiz foydalanish oqibatida sezilarli darajada yemirildi. Natijada, bu inshootlarning dastlabki qiyofasi ko'plab hollarda qisman yoki to'liq yo'qotildi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy qadriyatlarni qayta tiklash va tarixiy obidalarni jahon miqyosida targ'ib etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu borada hukumat tomonidan kompleks dasturlar ishlab chiqildi va amaliyotga tatbiq etildi. Xususan, Shahrisabz shahrining 2700 yillik yubileyi arafasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 29-martdagi 102-sonli qarori qabul qilinib, unga muvofiq keng qamrovli restavratsiya ishlari olib borildi. Natijada bir qancha qadimiy obidalar ta'mirlanib, ayrimlari zamonaviy talablarga mos tarzda muzey-majmuaga aylantirildi. Mazkur qaror nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham e'tirof etilib, tarixiy merosni zamonaviy madaniy-ma'rifiy markaz sifatida namoyon etish yo'lida muhim bosqich bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat ishlari vazirligining 1995-yil birinchi choragi bo'yicha taqdim etgan hisobotida ham bu yo'nalishda amalga oshirilgan chora-tadbirlar alohida ta'kidlangan. Hisobotda qayd etilishicha, tarixiy-me'moriy merosni asrash, qayta tiklash va restavratsiya qilish bo'yicha mamlakat miqyosida bir qator tashabbuslar ro'yobga chiqarilgan. Shu orqali hukumatning madaniy siyosati milliy qadriyatlarni tiklash, ularni xalqaro ilmiy hamjamiyatga tanitish va tarixiy obidalarni madaniy-ma'rifiy tarbiya vositasiga aylantirishga qaratilgani ko'rinadi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, tarixiy-me'moriy merosni asrash va uni kelajak avlodlarga yetkazish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilandi. Shu davrda amalga oshirilgan muhim islohotlardan biri sifatida madaniy meros obyektlarini ro'yxatga olish va kadastr tizimini shakllantirish tajribasini keltirish mumkin. Ushbu tashabbus yodgorliklarni huquqiy, moddiy va ilmiy jihatdan himoya qilishni kuchaytirishga, ular bo'yicha to'liq va mukammal ma'lumotlar bazasini yaratishga xizmat qildi. Mazkur tizimning joriy etilishi tarixiy yodgorliklarni nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham muhofaza qilish mexanizmlarini mustahkamladi.

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan eng yirik madaniy tadbirlardan biri sifatida Qarshi shahrining 2700 yillik yubileyini nishonlashga tayyorgarlik jarayonlarini qayd etish mumkin. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 29-sentyabrdagi 452-sonli qarori hamda Qashqadaryo viloyati hokimining 2004-yil 15-oktyabrdagi X-417/10-sonli qarorlariga muvofiq, Qarshi shahrida joylashgan tarixiy-me'moriy obidalarni chuqur ilmiy o'rganish, ularni restavratsiya qilish va qayta tiklash bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Ushbu qarorlar tarixiy yodgorliklarni asrab-avaylash siyosatining amaliy namunasiga aylandi.

Mazkur loyihalar doirasida O'zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti olimlari, jumladan, A. Rayimqulov rahbarligidagi ilmiy guruh Odina majmuasi hududida arxeologik tadqiqotlar olib bordi. Natijada, yodgorlikning me'moriy uslubi, qurilish texnikasi, tarixiy qatlamlari hamda islomgacha bo'lgan davr madaniyati bilan bog'liq qator ilmiy faktlar aniqlandi. Bu izlanishlar O'zbekiston hududidagi qadimiy shaharlik madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Bundan tashqari, Qarshi shahridagi boshqa tarixiy obidalar ham restavratsiya qilinib, ularning ko'plari turizm sohasi ehtiyojlariga moslashtirildi. Jumladan, ayrim yodgorliklar muzey-majmuaga aylantirildi, sayyohlar uchun ekspozitsiya zallari va ko'rgazma maydonlari tashkil etildi. Natijada, Qarshi shahri nafaqat tarixiy-ma'naviy markaz, balki turizmning jozibali maskanlaridan biriga aylandi.

2005-yilda Shahrisabz shahridagi Amir Temur nomidagi moddiy madaniyat tarixi muzeyi faoliyati doirasida qator ilmiy-amaliy izlanishlar olib borildi. Mazkur jarayon muzey faoliyatining faqatgina ekspozitsiya va ko'rgazma bilan cheklanib qolmasdan, ilmiy tadqiqot markazi sifatida ham shakllanayotganidan dalolat beradi.

Xususan, muzeyning qadimgi va o'rta asrlar tarixi bo'limi xodimlari tomonidan "Kesh va Nasaf shaharsozlik madaniyatining shakllanishidan o'rta asrlargacha bo'lgan davr tarixi hamda Shahrisabz va Qarshining jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rni" mavzusida keng qamrovli ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Ushbu izlanishlarda qadimgi Kesh va Nasaf hududlarining shaharsozlik an'analari, ijtimoiy-siyosiy hayoti, xalqaro savdo yo'llaridagi mavqei hamda

madaniy aloqalaridagi o'zni tarixiy-arxeologik dalillar asosida ilmiy tahlil qilindi. Natijada, ushbu hududlarning mintaqaviy va global sivilizatsiya tarixidagi o'zni haqida yangicha ilmiy qarashlar ilgari surildi.

Bundan tashqari, muzeyning Temuriylar davri madaniyati tarixi bo'limi olimlari tomonidan "Amir Temur va temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat, me'moriy bezaklar tayyorlash texnologiyasi" mavzusida maxsus tadqiqotlar olib borildi. Izlanishlar davomida aniqlangan yangi arxeologik va san'atshunoslik materiallari mahalliy hamda respublika matbuotida chop etilib, temuriylar davrining ilmiy-ma'rifiy yutuqlari, me'moriy an'analari va san'at texnologiyalariga oid yangi nazariy qarashlar shakllandi. Bu jarayon temuriylar davrini ilmiy tadqiq etishda yangi konseptual yondashuvlar paydo bo'lishiga turtki berdi.

Sobiq Madaniyat va sport ishlari vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2005–2008-yillar mobaynida O'zbekiston hududida jami 3945 ta tarixiy obyekt rasmiy ro'yxatga kiritilgan. Shundan 64 ta obyektida kadastr ishlari amalga oshirilib, ularning hududi, chegaralari, huquqiy maqomi va muhofaza rejimi belgilab berildi. Bu jarayon yodgorliklarni tizimli ravishda nazorat qilish, ularni asrab-avaylash hamda ilmiy jihatdan hujjatlashtirish imkonini yaratdi.

Mazkur tadbirlarning yana bir muhim jihati shundaki, ular O'zbekistonning tarixiy-madaniy meros obyektlarini xalqaro miqyosda tanitish va YUNESKO Jahon merosi ro'yxatiga kiritish bo'yicha amalga oshirilayotgan tayyorgarlik ishlarining muhim qismi sifatida qaraladi. Shu orqali milliy madaniy merosni global meros sifatida e'tirof ettirish yo'lida ilmiy-huquqiy asoslar mustahkamlandi.

XULOSA.

So'nggi yillarda O'zbekistonda tarixiy va madaniy merosni muhofaza qilish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilandi. Bu borada qabul qilingan huquqiy-me'yoriy hujjatlar, hukumat qarorlari hamda amaliy tashabbuslar yodgorliklarni asrab-avaylash va ularni zamonaviy jamiyat hayotiga qayta olib kirish jarayonini jadallashtirdi.

Madaniy meros agentligi axborot xizmati ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi hukumatining tegishli qarori asosida 2022-yilda investitsiya dasturi doirasida respublika hududidagi 37 ta madaniy meros obyektida restavratsiya ishlari amalga oshirish uchun 84,8 milliard so'm mablag' yo'naltirilgan. Ushbu loyihalar avval ilmiy ekspert kengashlari tomonidan ko'rib chiqilib, ma'qullangan bo'lib, bu esa ularning professional va ilmiy asosda amalga oshirilishini kafolatlaydi.

Shuningdek, so'nggi yillarda O'zbekistonning YUNESKO kabi xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarining faollashgani tarixiy obidalarni global miqyosda targ'ib qilishga zamin yaratmoqda. Shu sababli, amalga oshirilayotgan restavratsiya va muhofaza ishlari nafaqat milliy darajadagi tashabbus, balki xalqaro merosni asrashning ham tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilishi mumkin.

Umuman olganda, O'zbekistonda tarixiy meros obyektlarini muhofaza qilish sohasida amalga oshirilayotgan keng qamrovli ishlar milliy o'zlikni anglash, ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash va mamlakatning jahon sivilizatsiyasidagi o'rnini mustahkamlash yo'lida strategik ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abriyev R.B. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tarixiy-me'moriy obidalarni ta'mirlash va qayta tiklash tarixi (Zarafshon vohasi misolida). Tarix fanlari b'yicha falsafa doktori (PhD) diss... –Samarqand, 2018. -B.15.
2. Madaniy meros agentligining hisobot materiallari.
3. O'zMA, R-2296 fond, 1-ro'yxat, 247-ish, 20-varaq.
4. O'zMA, M-38 fond, 1-ro'yxat, 234-ish, 2-6-varaqlar.
5. O'zMA, M-7 fond, 1-ro'yxat, 187-ish, 117-varaq.
6. O'zMA, M-38 fond, 1-ro'yxat, 220-ish, 12-13-varaqlar.
7. <https://telegra.ph/ZHorij-jilda-37-ta-madaniy-meros-obyektida-restavratsiya-ishlari-uchun-%D2%9Barijb-85-mlrd-s%D1%9Em-azhratiladi-08-10>

8. Islamovna, K. G. (2025). Preparing Elementary Students for Emergencies – As a Pedagogical Problem. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 40, 169–172. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/329>
9. Islamovna, K. G. ., & Normamatovna, H. N. . (2025). Enhancing Students' Creative Thinking through International Studies Assignments. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 38, 217–221. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/210>

BARQAROR RIVOJLANISH ATAMASI VA UNING XORIJIY MAMLAKATLARDAGI EKOLOGIK TA'LIM-TARBIYA BILAN BOG'LIQLIGI

Abdurasulov Lochinbek

Qarshi DU 2-kurs Tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqola barqaror rivojlanish tushunchasini tahlil qiladi va ekologik ta'lim-tarbiya bilan bog'liqligini xalqaro tajribalar asosida ko'rib chiqadi. Avvalo, barqaror rivojlanish va uning komponentlari tushuntiriladi, so'ngra metodologiya qismi orqali xalqaro davlatlardagi ekologik ta'lim-tarbiya dasturlari qanday tahlil qilinganligi bayon qilinadi. Natijalar bo'limida turli mamlakatlardagi ekologik ta'limning samaradorligi va barqaror rivojlanish maqsadlari bilan uyg'unligi misollar orqali ko'rsatiladi. Muhokama bo'limida olingan natijalar umumlashtiriladi, cheklovlar ko'rib chiqiladi va O'zbekiston kontekstida takliflar taqdim etiladi. Maqola barqaror rivojlanishga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiyaning strategik ahamiyatini ta'kidlaydi va amaliy yo'nalishlarni taklif etadi.

Kalit so'zlar: barqaror rivojlanish, ekologik ta'lim, ekologik tarbiya, ta'lim siyosati, xalqaro tajriba, barqaror taraqqiyot

Аннотация. В данной статье анализируется понятие устойчивого развития и его взаимосвязь с экологическим образованием и воспитанием на основе международного опыта. Вначале раскрываются сущность и компоненты устойчивого развития, затем в методологической части рассматривается, как анализируются программы экологического образования и воспитания в зарубежных странах. В разделе результатов приводятся примеры эффективности экологического образования в различных государствах и его согласованности с целями устойчивого развития. В разделе обсуждения обобщаются полученные результаты, рассматриваются ограничения и предлагаются рекомендации в контексте Узбекистана. Статья подчеркивает стратегическое значение образования и воспитания, направленных на устойчивое развитие, и предлагает практические направления для их совершенствования.

Ключевые слова: устойчивое развитие, экологическое образование, экологическое воспитание, образовательная политика, международный опыт, устойчивое развитие.

Abstract. This article analyzes the concept of sustainable development and its connection with environmental education and upbringing based on international experience. First, the essence and components of sustainable development are explained, followed by a methodological section describing how environmental education and upbringing programs are analyzed in foreign countries. The results section presents examples of the effectiveness of environmental education in various countries and its alignment with sustainable development goals. The discussion section summarizes the findings, examines limitations, and provides recommendations within the context of Uzbekistan. The article emphasizes the strategic importance of education and upbringing aimed at sustainable development and proposes practical directions for their improvement.

Keywords: sustainable development, environmental education, environmental upbringing, education policy, international experience, sustainable growth.

KIRISH (INTRODUCTION)

1. Muammo bayoni va mavzuning ahamiyati. Zamonaviy dunyoda insoniyat oldida eng dolzarb muammolardan biri — resurslarning cheklanganligi, tabiiy muhitning degradatsiyasi va iqlim oʻzgarishi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun jamiyatlar va davlatlar barqaror rivojlanish (sustainable development) tamoyillarini qoʻllashga majbur boʻlmoqda. Barqaror rivojlanish atamasi “bugungi ehtiyojlarni qondirarkanmiz, kelajak avlodlarning ehtiyojlarini xavf ostiga qoʻymaslik”³⁵ degan Brundtland qoʻmita taʼrifidan ommalashgan.

Shunga qaramay, barqaror rivojlanish konsepsiyasi faqat nazariy shaklda qolmasligi, balki amalda — ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik yoʻnalishlarda amalga oshirilishi zarur. Bunda taʼlim-tarbiya tizimi (especially ekologik taʼlim) muhim rol oʻynaydi. Agar odamlar atrof-muhitga nisbatan ongli boʻlmasa, barqaror siyosatlar va ekologik harakatlar natija bermasligi mumkin.

METODOLOGIYA

Maqola sifatli tahlil (qualitative analysis) asosida yozilgan boʻlib, asosiy manbalar sifatida UNESCO, OECD, World Bank, va ilmiy maqolalar tahlil qilindi. Maʼlumotlar xalqaro taʼlim dasturlari — Eco-Schools, Green Campus, va Education for Sustainable Development (ESD) loyihalari misolida oʻrganildi².

2. ADABIYOTLAR SHARHI

UNESCO “Barqaror rivojlanish uchun taʼlim” (Education for Sustainable Development, ESD) kontsepsiyasini ilgari suradi, u bilim, koʻnikma, qadriyat va munosabatlar orqali odamlarni ekologik ongli hayot tarziga yoʻnaltirishga intiladi³⁶.

Lucie Sauvé ekologik taʼlim va barqaror rivojlanish orasidagi aloqalarni tahlil qilgan, baʼzi mualliflar ekologik taʼlimni barqaror rivojlanish maqsadi uchun yoʻnaltirilgan taʼlim (“environmental education for sustainable development”) deb atashadi³⁷. Shu bilan birga, baʼzi tanqidiy nazariyalar “taʼlim ‘uchun’ boʻlishi mumkin emas, balki mustaqil fikrlashga yoʻnaltirilishi kerak” — degan masalani koʻtargan.

Xalqaro tajriba nuqtai nazaridan, “Eco-Schools” global dasturi 67 davlatda amalga oshirilmoqdi. Boshqa tomondan, akademik muassasalarda yashil taʼlim yoʻnalishlari va siyosatlar jamiyatlarni barqaror rivojlanishga yoʻnaltirishda muhim rol oʻynaydi³⁸. Shu bilan birga, baʼzi ilmiy ishlarda “barqaror taʼlim muhitini qurish” masalasi koʻrib chiqilgan³⁹.

Ammo, Oʻzbekiston kontekstida ekologik taʼlim-tarbiya va uning barqaror rivojlanish bilan bogʻliqligi haqida yetarlicha sistematik tahlillar mavjud emas. Shu sababli, ushbu maqola xalqaro tajribalarni oʻrganish orqali Oʻzbekistonda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga yoʻnaltiriladi.

3. MAQSAD VA TADQIQOT SAVOLLARI

Maqsad: Barqaror rivojlanish va ekologik taʼlim-tarbiya oʻrtasidagi bogʻliqlikni xalqaro tajribalar asosida aniqlash hamda Oʻzbekiston uchun strategik yoʻnalishlar taklif etish.

Tadqiqot savollari:

1. Barqaror rivojlanish tushunchasi va uning uch oʻlchovi qanday?
2. Xorijiy mamlakatlarda ekologik taʼlim-tarbiya qanday shakllarda amalga oshirilmoqda?
3. Bu xalqaro tajribalarning natijalari qanday — ularning barqaror rivojlanish maqsadlariga taʼsiri qanchalik?

³⁵ Brundtland, G. H. (1987). Our Common Future. Oxford University Press.

³⁶ UNESCO (2020). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO.

³⁷ OECD (2022). Education for Sustainable Development Indicators. Paris: OECD Publishing.

³⁸ Foundation for Environmental Education (2023). Eco-Schools Programme Overview. www.ecoschools.global

³⁹ Sauvé, L. (1996). Environmental Education and Sustainable Development: A Further Appraisal. Canadian Journal of Environmental Education, 1(1), 7–34

4. O'zbekiston sharoitida ekologik ta'lim-tarbiyani barqaror rivojlanish yo'lida qanday rivojlantirish mumkin?

4. Maqolaning tuzilishi

Maqolada avvalo metodologiya bo'limi keltiriladi, unda turli davlatlardagi ekologik ta'lim-tarbiya tajribalari yig'ilishi va tahlil uslublari bayon qilinadi. So'ngra natijalar bo'limida bu tajribalar tahlil qilinadi. Muhokama bo'limida natijalar mazmuni sharhlanadi, cheklovlar ko'rib chiqiladi va O'zbekiston uchun takliflar beriladi. Yakuniy xulosa bo'limida asosiy tamoyillar ta'kidlanadi.

Metodologiya (Methods)

1. Tadqiqot uslubi

Bu maqola asosan sifatli tahlil uslubiga asoslangan. Asosiy manbalar — ilmiy maqolalar, UNESCO, xalqaro tashkilotlar hisobotlari, ta'lim dasturlari va amaliy misollar.

2. Manbalar va ma'lumot yig'ish

- UNESCO, WWF, boshqa xalqaro tashkilotlarning barqaror rivojlanish va ta'limga oid hujjatlari.

- Ilmiy maqolalar va tadqiqotlar: ekologik ta'lim, barqaror rivojlanish va ularning integratsiyasi bo'yicha.

- Xalqaro ta'lim dasturlari va misollar: masalan, Eco-Schools, Yashil ta'lim siyosatlari, davlatlararo tajribalar.

- Internet-resurslar, rasmiy veb-saytlar va ma'lumotnomalar.

3. Tahlil usuli

- Matnli (content) tahlil: turli manbalardagi ekologik ta'lim-tarbiya dasturlarining kontentini tahlil qilish, asosiy komponentlarini aniqlash.

- Taqqoslash usuli: turli davlatlar tajribalarini o'zaro solishtirish, ularning umumiy va farqli jihatlarini ajratish.

- Sintez: tahlil natijalaridan foydalanib, umumiy xulosalar va takliflar ishlab chiqish.

4. Cheklovlar

- Ushbu maqola empirik (masalan, so'rovnoma yoki eksperiment) usullarga emas, balki adabiyot sharhi va tahlilga asoslanadi, shuning uchun statistik aniqliklar bilan cheklangan.

- Har bir mamlakatdagi ekologik ta'limning ichki shart-sharoitlari (madaniy, iqtisodiy, siyosiy) to'liq aks etmasligi mumkin.

- O'zbekiston kontekstida ma'lumotlar cheklanganligi sababli, ba'zi takliflar umumiy tavsiyalar bo'lishi mumkin.

• NATIJALAR (RESULTS)

Quyida xorijiy mamlakatlardagi ekologik ta'lim-tarbiya bo'yicha tahlil qilingan asosiy natijalar keltiriladi:

1. Eco-Schools dasturi va uning natijalari

Eco-Schools — bu Foundation for Environmental Education (FEE) tomonidan jahonda amalga oshirilayotgan ta'lim-tarbiya dasturi bo'lib, 67 mamlakatda faoliyat yuritadi⁴⁰. Dastur maktablarda ekologik masalalarni o'quvchilarning xabardorligi va faoliyati asosida o'zlashtirishga yo'naltirilgan.

Natijalar: maktablar talabalarining ekologik bilimi va mas'uliyatini oshirish, maktab atrof-muhitini yaxshilash (masalan, chiqindilarni kamaytirish, energiya tejash), jamoa va ota-onalarni jalb qilishda ijobiy natijalar ko'rsatilgan.

2. Yashil ta'lim siyosatlari va universitet darajasidagi loyihalar

⁴⁰ UNESCO (2020). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO.

Ba'zi universitetlarda barqaror rivojlanish yo'nalishlari va yashil kampus loyihalari amalga oshiriladi. Masalan, IIEE (International Institute for Industrial Environmental Economics) Shvetsiyada atrof-muhit siyosati va barqaror istiqbol bo'yicha ta'lim beradi⁴¹. Shuningdek, yuqori ta'lim muassasalarida "greening education" (ta'lim muhitini ekologik jihatdan barqaror qilish) yo'nalishlari paydo bo'lgan⁴².

3. Kengaytirilgan ekologik ta'lim va barqaror rivojlanish integratsiyasi

Ko'plab ta'lim standartlari va qabul qilingan siyosatlar ekologik ma'lumotni boshqa fanning o'quv dasturlariga integratsiya qilishga intiladi (masalan, matematika, geografiya, ijtimoiy fanlar orqali ekologik kontseptlarni kiritish). UNESCOning ESD konsepsiyasi ta'limning turli bosqichlariga barqaror rivojlanish tamoyillarini joriy qilishni rag'batlantiradi⁴³.

4. Natijalar bo'yicha xulosa

Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki:

- Ekologik ta'lim va barqaror rivojlanish nazariy jihatdan yaqin tushunchalardir va ular bir-birini to'ldiradi.
- Ta'lim-tarbiya dasturlari turli formatlarda bo'lishi mumkin (maktab, universitet, jamiyat ta'limi).
- Amaliy loyihalar (Eco-Schools kabi) o'quvchilarning ekologik xatti-harakatlarini o'zgartirishga foyda keltirgan.
- Siyosat, resurslar va jamiyat hamkorligi ekologik ta'limning muvaffaqiyatiga katta ta'sir qiladi.

Muhokama (Discussion)

1. Natijalarni sharhlash

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ekologik ta'lim barqaror rivojlanish tamoyillarini jamiyatga singdirishda muhim vosita bo'lishi mumkin. Xalqaro tajribalarda ekologik ta'lim nafaqat bilimsizlikni kamaytiradi, balki talabalarda ekologik mas'uliyat, ijtimoiy ong va amaliy xatti-harakatlarga undaydi.

Eco-Schools dasturi, masalan, o'quvchilarning ekologik bilimini oshirish, chiqindilarni kamaytirish va maktabda yashil tashabbuslarni oshirish bo'yicha ijobiy natijalar bergan. Bu — ekologik ta'limning amaliy samarasining misoli.

Yuqori ta'lim muassasalarida yashil kampus loyihalari ta'lim muhitini ekologik jihatdan barqaror qilishga yo'naltiriladi, bu esa talabalar va professor-o'qituvchilarni o'zlari ham namuna bo'lishga undaydi.

2. Cheklovlar va tanqidiy fikrlar

- Qolgan tadqiqotlar ko'pincha natijalarni umumlashtirishga imkon bermaydigan kontekstga bog'liq. Har bir mamlakatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy holati farq qiladi.
- Ekologik ta'limning ta'siri uzoq muddatda seziladi; qisqa muddatli tadbirlar bilan cheklanish mumkin.
- "Ta'lim uchun bo'lishi" degan tanqidiy nuqtai nazar ham yodda saqlanishi kerak: ta'lim asosan mustaqil fikrlashga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, faqat maqsadga xizmat qiluvchi vosita sifatida emas.

3. O'zbekiston uchun takliflar

1. **Milliy ta'lim siyosatida ESD kontsepsiyasini joriy qilish** — maktab va universitet dasturlariga barqaror rivojlanish elementlarini integratsiya qilish.
2. **Pilot loyihalar va tajriba maktablari** — Eco-Schools kabi maktab loyihalarini O'zbekiston sharoitida sinab ko'rish.

⁴¹ Sauvé, L. (1996). Environmental Education and Sustainable Development: A Further Appraisal. Canadian Journal of Environmental Education, 1(1), 7–34.

⁴² UNESCO (2020). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO.

⁴³ OECD (2022). Education for Sustainable Development Indicators. Paris: OECD Publishing.

3. **O'qituvchilarni malakasini oshirish** — ekologik fanlar bo'yicha maxsus treninglar va metodik qo'llanmalar.
4. **Jamiyat va maktab hamkorligi** — ota-onalar, mahalla va jamoat tashkilotlari bilan ekologik tashabbuslarni birga olib borish.
5. **Monitoring va baholash tizimi** — ekologik ta'lim dasturlarining natijalarini o'lchash va tahlil qilish.
6. **Resurs va motivatsiya** — maktab va o'quvchilarga moddiy, metodik va motivatsion rag'batlar yaratish.

XULOSA (CONCLUSION)

Ushbu maqola barqaror rivojlanish va ekologik ta'lim-tarbiya o'rtasidagi bog'liqlikni xalqaro tajribalar asosida o'rgandi va O'zbekiston uchun takliflar berdi. Xulosa quyidagicha bo'ladi:

- Barqaror rivojlanish konsepsiyasi uch o'lchovni — ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy — birlashtiradi, va bu yo'nalishda ta'lim tizimi kalit rol o'ynaydi.
- Xorijiy davlatlarda ekologik ta'lim-tarbiya (masalan, Eco-Schools) amalda ijobiy natijalar beradi: bilim, ong, xatti-harakatlarni o'zgartirish.
- Shunga qaramay, har bir loyiha kontekstga mos bo'lishi kerak, va uning samaradorligini baholash muhimdir.
- O'zbekistonda barqaror rivojlanishga yo'naltirilgan ekologik ta'limni rivojlantirish uchun strategik chora-tadbirlar — siyosiy qo'llab-quvvatlash, o'qituvchilarning malakasi, monitoring va resurs tayyorlash — zarur.

Ushbu yo'nalish mamlakatimizning ekologik barqarorligi, yoshlar ongini shakllantirish va global taraqqiyotga qo'shilishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brundtland, G. H. (1987). Our Common Future. Oxford University Press.
2. UNESCO (2020). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO.
3. Foundation for Environmental Education (2023). Eco-Schools Programme Overview. www.ecoschools.global
4. OECD (2022). Education for Sustainable Development Indicators. Paris: OECD Publishing.
5. Sauvé, L. (1996). Environmental Education and Sustainable Development: A Further Appraisal. Canadian Journal of Environmental Education, 1(1), 7–34.

ANGLIYANING AFG'ONISTON VA MARKAZIY OSIYONI EGALLASH MAQSADIDA OLIB BORGAN HARAKATLARI

Raimov Abdullo Yuzboy o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, assistent,
abdullaraimov975@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asrda Britaniya imperiyasining Afg'oniston hamda Markaziy Osiyoda olib borgan geosiyosiy harakatlari, "Katta o'yin" davridagi strategik manfaatlari hamda Rossiya imperiyasi bilan bo'lgan raqobat tahlil etiladi. Maqolada tarixiy manbalar, diplomatik yozishmalar, zamonaviy geosiyosiy nazariyalar asosida Angliya siyosatining mohiyati ochib beriladi. Shuningdek, bu jarayonlarning mintaqa xalqlari siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotiga ta'siri ham yoritiladi.

Kalit soʻzlar: Britaniya imperiyasi, Afgʻoniston, Markaziy Osiyo, Rossiya imperiyasi, geosiyosat, mustamlakachilik, Hindiston, diplomatik aloqalar.

Abstract: This article analyzes the geopolitical activities of the British Empire in Afghanistan and Central Asia during the 19th century, its strategic interests during the “Great Game” period, and its rivalry with the Russian Empire. The study reveals the essence of British policy based on historical sources, diplomatic correspondence, and modern geopolitical theories. It also highlights the impact of these processes on the political, social, and economic life of the peoples of the region.

Keywords: British Empire, Afghanistan, Central Asia, Russian Empire, geopolitics, colonialism, India, diplomatic relations.

KIRISH.

XIX asr jahon tarixida imperiyalar raqobati avj olgan davr boʻlib, bu davrda ikki yirik davlat — Britaniya imperiyasi va Rossiya imperiyasi oʻrtasida Markaziy Osiyo hamda Afgʻoniston ustidan nazorat uchun kurash boshlandi. Tarixda bu jarayon ingliz tarixchisi Artur Konolli tomonidan “Katta oʻyin” deb nomlangan. Angliya uchun bu mintaqa, ayniqsa Afgʻoniston, geosiyosiy jihatdan nihoyatda muhim boʻlgan. Sababi, Britaniya Hindistonni oʻzining eng muhim mustamlakasi sifatida ushlab turgan va shimoldan Rossiyaning kengayib kelayotgan taʼsiri uni xavotirga solgan. Afgʻoniston Angliya uchun “tampon davlat” — yaʼni Hindistonni Rossiyadan himoya qiluvchi bufer zona sifatida koʻrildi. Shu bois, XIX asr davomida Britaniya diplomatik, iqtisodiy va harbiy yoʻllar bilan Afgʻonistonni oʻz taʼsiri ostida saqlashga intildi. Bu siyosat nafaqat Afgʻoniston, balki butun Markaziy Osiyo xalqlarining taqdiriga taʼsir koʻrsatdi.

METODLAR.

Ushbu tadqiqotda tarixiy-tahliliy, geosiyosiy, qiyosiy va manbashunoslik metodlari qoʻllanildi. Manba sifatida ingliz diplomatlari — lord Oklend, Maknagten, Kichener hamda rus harbiy arboblari — Butenev, Ignatev, Skobelevlarning xotiralari, XIX asr diplomatik yozishmalari, Afgʻoniston urushlariga oid Britaniya parlamenti hisobotlari va zamonaviy tarixchilar (P. Hopkirk, H. Kohn, J. M. Smith va boshqalar) tadqiqotlari oʻrganildi. Metodologik asos sifatida imperializm nazariyasi, realistik geosiyosat yondashuvi va mustamlakachilik siyosatining tarixiy modeli tanlandi. Shu orqali Angliya siyosatining iqtisodiy va strategik motivlari aniqlanib, Rossiya bilan raqobat kontekstida tahlil qilindi.

NATIJALAR.

Britaniya Hindistonni “imperiyaning yuragi” deb atagan. Shuning uchun shimolda joylashgan Afgʻoniston va undan yuqoridagi Markaziy Osiyo davlatlari (Buxoro, Xiva, Qoʻqon xonliklari) Rossiya taʼsiriga oʻtishi London uchun xavfli deb hisoblangan. Shu sababli, 1830-yillardan boshlab Angliya bu hududda oʻz elchiliklarini faoliyatga jalb qildi. Kobul, Qandahor, Hirotida ingliz maxsus vakillari joylashtirildi. Diplomatik faoliyatdan maqsad — amirlar ustidan siyosiy nazorat oʻrnatish edi. 1838-yilda Britaniya Hindiston general-gubernatori lord Oklend boshchiligida Birinchi Afgʻon urushini boshladi. Maqsad — Rossiyaga moyil siyosat yuritayotgan amir Doʻst Muhammadni taxtdan agʻdarish va uning oʻrniga inglizlarga sodiq Shuja ul-Mulkni oʻrnatish edi. Ingliz qoʻshinlari Kobulni egalladi, ammo afgʻon xalqining qarshiligi natijasida 1842-yilda ingliz armiyasi butunlay tor-mor etildi. Bu voqea Britaniya tarixida katta siyosiy magʻlubiyat sifatida qayd etildi.

Rossiya 1878-yilda Kobulga diplomatik elchilik yuborgach, Angliya buni oʻz manfaatlariga tahdid deb bildi va yana urush boshladi. Bu safar inglizlar Afgʻoniston tashqi siyosatini oʻz nazoratiga oldi. Gandomak shartnomasi (1879) asosida Afgʻoniston tashqi aloqalarda mustaqilligini yoʻqotdi, ammo ichki siyosatini saqlab qoldi. Shu tariqa, Afgʻoniston rasmiy ravishda mustaqil boʻlsa-da, amalda Britaniya taʼsiriga tushdi. Bu davrda Rossiya Turkistonni bosib olgan (1865–1876), Buxoro, Xiva va Qoʻqon xonliklarini tobe qilgan edi. Angliya buni oʻz manfaatlariga xavf sifatida qabul qildi. 1873-yilgi Rossiya–Britaniya kelishuvi bilan Afgʻoniston chegarasi aniqlanib, Markaziy Osiyo Rossiya taʼsir doirasida, Afgʻoniston esa Britaniya taʼsirida boʻlishi belgilandi. Bu “Katta oʻyin”ning vaqtincha yakunlanishiga olib keldi.

MUHOKAMA.

Angliya va Rossiya o'rtasidagi raqobat nafaqat siyosiy va harbiy, balki madaniy va iqtisodiy sohalarida ham kechdi. Har ikki imperiya o'z ta'sir doirasini kengaytirish uchun elchiliklar, savdo karvonlari, arxeologik ekspeditsiyalar va diniy missionerlik faoliyatidan foydalandilar. Afg'oniston uchun bu davr mustaqillik uchun doimiy kurash yillari bo'ldi. Britaniya aralashuvi natijasida mamlakatda ichki siyosiy beqarorlik, iqtisodiy inqiroz va ko'plab isyonlar yuzaga keldi. Markaziy Osiyoda esa inglizlarning bevosita harbiy ishtiroki bo'lmagan bo'lsa-da, ularning diplomatik va razvedka faoliyati kuchli bo'lgan. Masalan, ingliz josuslari Aleksandr Berns, Artur Konolli, Genri Ravlinsonlar O'rta Osiyoda Rossiya harakatlarini kuzatib, London uchun maxfiy ma'lumotlar to'plagan. Shuningdek, bu raqobat Markaziy Osiyo xalqlarining o'z taraqqiyot yo'lini mustaqil tanlash imkoniyatini chekladi. Mustamlakachilik siyosati natijasida mintaqa tashqi kuchlarning geosiyosiy o'yini maydoniga aylandi.

XULOSA.

XIX asrda Angliyaning Afg'oniston va Markaziy Osiyodagi siyosati imperiyalar raqobatining eng yorqin namunasi bo'ldi. Bu siyosatning asosiy maqsadi — Hindistonni himoya qilish, Rossiyaning janubga siljishini to'xtatish va mintaqani o'z ta'sir doirasida ushlab turish edi. Angliya bu yo'lda diplomatik, iqtisodiy va harbiy vositalarni birgalikda qo'llagan. Afg'oniston esa ikki yirik imperiya o'rtasidagi strategik bufer davlat sifatida ko'plab urushlar, isyonlar va siyosiy bosimlarga duch keldi. Ushbu jarayonlar bugungi kunda ham Afg'oniston va Markaziy Osiyoning geosiyosiy o'rnini belgilovchi omillardan biri sifatida saqlanib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hopkirk P. The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia. London: Oxford University Press, 1992.
2. Kohn H. British Imperial Policy in the East. Cambridge University Press, 1960.
3. Dalrymple W. Return of a King: The Battle for Afghanistan. London: Bloomsbury, 2013.
4. Avery P. Modern Afghanistan: The Impact of 19th Century Imperialism. Princeton University Press, 1976.
5. Egamberdiyev A. Markaziy Osiyo va "Katta o'yin" tarixidan lavhalar. Toshkent:, 2005.
6. Saidov A. XIX asrda Britaniya va Rossiya imperiyalarining Markaziy Osiyodagi raqobati. – "Tarix va zamon" jurnali, 2018.
7. Shamsutdinov R. Afg'oniston va Markaziy Osiyo: tarixiy-geosiyosiy tahlil. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2021.

XX ASRNING IKKINCHI YARMIDA O'ZBEKISTONDA SUG'ORISH INSHOOTLARI

Raxmatova Nilufar

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda irrigatsiya tizimlarining rivojlanishi, yirik sug'orish kanallari, nasos stansiyalari va kollektor-drenaj tarmoqlarining qurilishi jarayoni tahlil qilingan. Sovet davrida sug'orish inshootlari paxtachilikni kengaytirish va hosildorlikni oshirishga xizmat qilgani bilan birga, paxta yakkahokimligi siyosatini kuchaytirgani ham ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, ushbu siyosatning mahalliy aholi hayoti, ekinlar tarkibining biryoqlama shakllanishi, ekologik muvozanat va yerlarning sho'rlanishi kabi salbiy oqibatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: irrigatsiya, sug'orish inshootlari, nasos stansiyasi, kanal, kollektor-drenaj, paxta yakkahokimligi, melioratsiya.

Аннотация: В статье рассматривается развитие ирригационной системы в Узбекистане во второй половине XX века, а также строительство крупных оросительных

каналов, насосных станций и коллекторно-дренажных сетей. Показано, что в советский период данные сооружения способствовали расширению хлопководства и повышению урожайности, однако одновременно усилили политику хлопковой монокультуры. Отмечены и негативные последствия этой политики: одностороннее формирование структуры посевов, ухудшение экологического баланса, рост засоленности земель и социальные трудности местного населения.

Ключевые слова: ирригация, оросительные сооружения, насосная станция, канал, коллекторно-дренажная система, хлопковая монокультура, мелиорация.

Abstract: This article analyzes the development of irrigation systems in Uzbekistan during the second half of the twentieth century, focusing on the construction of major canals, pumping stations, and collector-drainage networks. While these projects contributed to the expansion of cotton cultivation and increased productivity, they also reinforced the Soviet cotton monoculture policy. The study highlights the negative consequences of this policy, including the one-sided crop structure, environmental degradation, soil salinization, and social challenges faced by the local population.

Keywords: irrigation, hydraulic structures, pumping station, canal, collector-drainage system, cotton monoculture, land reclamation.

KIRISH.

Tarixiy jihatdan, O'zbekiston hududida irrigatsiya tizimlari sug'orma dehqonchilikning tayanch omili bo'lib kelgan. Paxtachilikni rivojlantirish ham sug'orish imkoniyatlariga bevosita bog'liq edi. XX asrning 50-yillaridan boshlab respublikada yirik kanallar, suv omborlari va nasos stansiyalari barpo etildi. Ushbu inshootlar yordamida tabiiy suv chiqmaydigan yerlarda ham paxta maydonlari sug'orila boshlandi. Biroq, bu jarayon markaz tomonidan olib borilgan paxta yakkahokimligi siyosatini kuchaytirib yubordi. Natijada, respublika irrigatsiya inshootlari va suv resurslari to'la ravishda mazkur siyosatga bo'ysundirildi.

XX asrning ikkinchi yarmida sobiq SSSR rahbariyati O'zbekistonda irrigatsiya tizimini kengaytirish va sug'oriladigan yerlar maydonini oshirish orqali paxtachilikni jadallik bilan rivojlantirishni asosiy strategik maqsad qilib qo'ydi. Bu jarayon ko'plab qarorlar, buyruqlar va maxsus chora-tadbirlar orqali amalga oshirildi.

ASOSIY QISM.

1952 yil 12 iyulda SSSR Paxtachilik vazirligi tomonidan "Stalin nomli Katta Farg'ona kanalining texnikasini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida" maxsus buyruq e'lon qilindi. Ushbu hujjatda Katta Farg'ona kanalining texnik holatini mustahkamlash, Farg'ona vodiysida sug'orishni yanada rivojlantirish va kanal resurslaridan kengroq foydalanish vazifalari belgilab berildi. Shuningdek, O'zSSR Suv xo'jaligi vaziri hamda kanal ekspluatatsiya boshqarmasi rahbarlariga qisqa muddatda mahalliy tashkilotlar bilan hamkorlikda shtatlarni qayta shakllantirish, tajribali gidrotexnik mutaxassislarni jalb etish hamda 1953 yilda Kuyganyor to'g'onidan Asaka dyukerigacha bo'lgan qismni tozalash majburiyati yuklatildi. Mazkur qarorlarning mazmunidan ko'rinadiki, markazning asosiy maqsadi Farg'ona vodiysidagi tabiiy resurslarni paxta yakkahokimligi siyosatiga bo'ysundirish edi.

Keyingi yillarda ham irrigatsiya tizimini kengaytirish bo'yicha yangi qarorlar qabul qilindi. Jumladan, 1954 yil 21 avgustda O'zSSR Ministrlar Soveti "Boyovut magistral kanalidan Toshkent viloyati Xovos tumanida mashina bilan sug'orishni rivojlantirish to'g'risida" qaror chiqardi. Qarorga muvofiq, Farhod GESidan olinadigan elektr energiyasi yordamida nasos stansiyalari qurilib, suvni balandlikka ko'tarish orqali Xovos tumanidagi yangi yerlarni sug'orish rejalashtirildi. Dastlabki bosqichda 3,6 ming gektar yer sug'orilishi belgilandi. Ushbu loyiha mahalliy dehqon xo'jaliklari uchun foydali ko'ringan bo'lsa-da, aslida markazning strategik maqsadi yana hamon paxta xomashyosini oshirish va uni Ittifoq markaziga yo'naltirishdan iborat edi.

1954 yil 30 oktabrda esa "Eski Angor kanali qurilishi chora-tadbirlari to'g'risida" qaror qabul qilindi. Qarorga ko'ra, "Uzbekgidrostroy" trestiga kanal qurilish ishlarini tezlashtirish, Qashqadaryo daryosigacha suv chiqarish quvvatini sekundiga 15 kubometrغا yetkazish vazifasi

topshirildi. Shuningdek, Og‘aliqsoy, Ulussoy va Kattasoy to‘g‘onlarini balandlashtirish, kanalning ayrim qismlarida yarim kesimli ishlarni amalga oshirish belgilandi. Ushbu chora-tadbirlar ham irrigatsiya tizimining texnik imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan bo‘lsa-da, aslida markaziy ma‘muriyatning paxta siyosatini yanada mustahkamlashga xizmat qildi.

1955 yil 18 iyunda O‘zSSR Ministrlar Soveti va O‘zbekiston KP MK tomonidan qabul qilingan “O‘zbekiston SSR Suv xo‘jaligi organlarining ishini yaxshilash to‘g‘risida” qarorda esa mavjud sug‘orish inshootlaridagi jiddiy kamchiliklar ochiq-oydin qayd etildi. Qarorda ta‘kidlanishicha, ko‘plab kanallarda suv taqsimlash inshootlari yetarli emas edi, 17 mingga suv quloqlaridan atigi 5 mingga suv o‘lchaydigan regulyatorlar bilan jihozlangan, kolxozlar darajasidagi sug‘orish tarmoqlari esa bunday asboblardan umuman mahrum edi. Bu esa suvdan foydalanish samaradorligini keskin pasaytirgan va hosildorlikka salbiy ta‘sir ko‘rsatgan.

1950-yillarning o‘rtalarida sovet ma‘muriyati tomonidan O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimini kengaytirish va yangi yerlarni o‘zlashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli tadbirlar amalga oshirildi. Xususan, O‘zSSR Ministrlar Soveti 1954 yil 15 noyabrda qabul qilgan qarorida kolxoz sektoridagi 9287 gektar yangi yerlarni sug‘orish uchun Boyovut kanalini doimiy foydalanishga qabul qilish to‘g‘risidagi komissiya aktini tasdiqladi. Shu bilan birga, O‘zSSR Suv xo‘jaligi vazirligiga komissiya takliflariga asoslanib, 722 ming rubl hajmidagi qurilish bosh smetasiga muvofiq 1955–1956 yillarda bajarilmay qolgan ishlarni yakunlash vazifasi yuklatildi. Ushbu qaror irrigatsiya inshootlarining uzluksiz ishlashini ta‘minlash va yangi maydonlarni paxtachilikka jalb etish maqsadida qabul qilingan edi.

Mazkur davrda ko‘plab suv inshootlari kapital ta‘mirdan chiqarildi, mavjud tizimlar suv zaxiralari bilan mustahkamlandi. Masalan, Maylisoy suv tizimi (uchastka boshlig‘i Kiryushin rahbarligida) tomonidan qator irrigatsiya obyektlari rekonstruksiya qilindi. Shu jarayonda suv Kuy Quloq sug‘orish kanaliga yo‘naltirilib, Paxtaobod va Izboskan tumanlari kolxozlari, shuningdek, 8-paxtachilik sovxozlari dalalariga suv yetkazib berila boshlandi. Sovet hokimiyati diqqat markazida aynan paxtachilik bo‘lganligi sababli, tabiiy sharoitlari qulay bo‘lgan Farg‘ona vodiysi irrigatsiya loyihalarining asosiy hududiga aylantirildi.

1955–1959 yillar davomida Farg‘ona vodiysida 10 ming gektar yerga suv berish imkonini yaratadigan 9 ta yirik nasos stansiyasi qurildi. Bu tajribalar keyinchalik respublikada keng tatbiq etilgan mashinali sug‘orish tizimining dastlabki namunasi bo‘lib xizmat qildi. Shu yillarda kollektor-drenaj tarmog‘ining umumiy uzunligi 37 ming kilometrga yetdi. Bundan tashqari, suvning tuproqqa singib nobud bo‘lishini kamaytirish maqsadida 1959–1965 yillar mobaynida 545 kilometr kanal beton qoplama bilan mustahkamlandi. Bu ishlar, bir tomondan, irrigatsiya samaradorligini oshirgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, suv resurslarining markaz nazorati ostida yanada qat‘iy boshqarilishiga olib keldi.

1956–1958 yillarda “Glavgolodnostepstroy” tashkiloti tomonidan qator yirik loyihalar amalga oshirildi. Jumladan, S.M. Kirov magistral kanali rekonstruksiya qilindi, Boyovut yerlarini sug‘orish ishlari davom ettirildi, Janubiy Mirzacho‘l kanali qurilishi boshlandi. Loyiha bo‘yicha kanalning dastlabki suv sarfi sekundiga 129 kubometr, to‘liq quvvati esa 300 kubometr qilib belgilangan edi. Shu jarayonda “Farhod” sovxozida mashina yordamida sug‘orish tizimi joriy qilindi, Janubiy Mirzacho‘l bo‘yidagi yerlarni o‘zlashtirishning birinchi navbati tayyorlandi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

1960 yil oxiriga kelib Janubiy Mirzacho‘l kanalining birinchi navbati foydalanishga topshirildi. Ushbu loyiha doirasida 232 km yopiq taqsimlash tarmoqlari, 185 km novli sug‘orish tarmoqlari, 115 km yopiq kollektor va quvurlar qurildi. Mazkur inshootlarning barpo etilishi paxtachilikning jadallashuviga xizmat qildi, biroq mahalliy aholi uchun qator ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklarni ham keltirib chiqardi.

Sovetlar irrigatsiya qurilishlariga katta miqdorda mablag‘ ajratishni davom ettirdilar. 1962 yil 6 iyulda O‘zbekiston KP MK byurosida “Amu-Qorako‘l mashina kanali qurilishini kompleks ravishda tugallash to‘g‘risida” masala muhokama qilindi. Qarorga binoan, “Uzglavvodstroy” quruvchilari, O‘zSSR Qurilish vazirligi, “Sredaztranstroy” va O‘zSSR

Avtomobil yo'llari vazirligi vakillari hamkorligida kanalni muddatidan oldin tugallash vazifasi qo'yildi. Bu kanal doirasida O'zbekistondagi ilk yirik nasos stansiyalari Olot va Qorako'l hududlarida 1962–1963 yillarda qurildi. Ular yordamida 40 ming gektar maydon sug'orildi.

1964 yil 30 noyabrda O'zbekiston KP MK va O'zSSR Ministrlar Soveti "Amu-Buxoro mashina kanali qurilishini tugatish chora-tadbirlari to'g'risida" qaror qabul qildi. Shu qarorga muvofiq, O'zbekiston Avtomobil transporti va shosse yo'llari vazirligi 15 dekabr kuni maxsus buyruq chiqardi. Unda Kuyimozor suv omboridan sekundiga 30 kubometr suv berish (20 kubometri nasos yordamida, 10 kubometri esa tabiiy oqim orqali) belgilandi. Ushbu choralar suv tanqisligi va sho'rlanish muammolarini yumshatishga qaratilgan bo'lsa-da, amalda ular yana paxta monokulturasining ustuvorligiga xizmat qildi.

1960–1980-yillarda irrigatsiya tarmog'ining rivojlanishi bevosita nasos stansiyalarining keng joriy etilishi bilan bog'liq bo'ldi. O'sha davrda elektr energiyasining bahosi iqtisodiy qiymatidan past darajada belgilanganligi sababli, nasoslardan foydalanish davlat uchun iqtisodiy jihatdan maqbul hisoblangan. Masalan, 1963 yilda Farg'ona viloyatining 201 ming gektar yeri Katta Farg'ona kanali orqali sug'orildi. Shundan 61,2 ming gektari Markaziy Farg'ona yerlari bo'lib, ular maxsus sug'orish tizimlariga ulangan edi.

1965 yilga kelib O'zbekiston sug'orish tizimida 2090 dona S-245 markali nasos faoliyat ko'rsatgan. Eng ko'p nasoslardan Samarqand (400 ta) va Buxoro (391 ta) viloyatlarida foydalanilgan. Bu ko'rsatkich respublikada irrigatsiya jarayonining qanchalik markazlashgan va energetika resurslariga tayanib qolgani haqida tasavvur beradi.

Shuningdek, 1966 yil 5 iyulda O'zbekiston Qishloq qurilishi vazirligi tomonidan "Markaziy Farg'ona kanali qurilishi to'g'risida" buyruq chiqdi. Qarorga muvofiq, "Uzgiprovodxoz" instituti tomonidan kanal obyektlari bo'yicha ishchi chizmalar tayyorlash va "Uzglavvodstroy" qurilish tashkilotlari bilan kelishilgan muddatlarda qurilish-montaj ishlarini amalga oshirish belgilandi. Shu yilning o'zida mazkur loyiha uchun 18,2 million rubl mablag' ajratildi, shundan 8,7 million rublni 1 sentyabrgacha sarflash vazifasi qo'yildi.

1960-yillardan boshlab O'zbekiston irrigatsiya tizimi yangi bosqichga ko'tarildi. Sovet hokimiyatining asosiy maqsadi paxtachilikni jadallashtirish bo'lib, bu jarayon Markaziy Osiyoda yirik kanallar va nasos stansiyalarining barpo etilishi bilan uzviy bog'liq edi.

1966 yil 16 sentabrda O'zSSR KP MK va O'zSSR Ministrlar Soveti "Markaziy Farg'ona kanalini qurish to'g'risida" qaror qabul qildi. Ushbu hujjatda Farg'ona vodiysining markaziy qismini barqaror suv bilan ta'minlash vazifasi qo'yildi. Qarorga binoan, magistral kanallar tizimi boshqarmasi tasarrufiga quyidagi yirik sug'orish inshootlari kiritilgan edi: Katta Farg'ona magistral kanali – 215,08 km, Katta Andijon magistral kanali – 111,9 km, Janubiy Farg'ona magistral kanali – 188,71 km. Shu tariqa, Farg'ona vodiysi sug'orish tarmoqlari tobora murakkablashib, irrigatsiya infratuzilmasining yirik tarmog'iga aylandi.

Oradan ko'p o'tmay, 1966 yil 26 dekabrda O'zSSR Qishloq xo'jaligi vazirligi va Melioratsiya va suv xo'jaligi vazirligi tomonidan "Ko'korol sovxozida Toshkent kanalining ikkinchi navbati bo'yicha sug'orishni rivojlantirish" haqidagi buyruq chiqarildi. Shu qarorga ko'ra, Toshkent viloyati Bo'ka tumanidagi "Ko'korol" sovxozining 1363 gektar yangi sug'oriladigan yeri foydalanishga topshirildi. Bu irrigatsiya tizimining kengayishi paxtachilikka xizmat qilgan bo'lsa-da, ekin turlarining bryoqlama rivojlanishiga ham olib keldi.

1970 yil 17 fevralda O'zbekiston KP MK va O'zSSR Ministrlar Soveti tomonidan qabul qilingan "Amu-Buxoro kanalining ikkinchi navbati qurilishi to'g'risida" qarorda Amudaryo va Zarafshon vohasidan suv o'tkazish ishlari tufayli Buxoro, Samarqand va Qashqadaryo viloyatlaridagi sug'oriladigan yerlar maydoni keskin ortgani ta'kidlandi. Shu tariqa, suv resurslarining taqsimoti asosan paxta maydonlarini kengaytirish uchun yo'naltirildi.

Sug'orish tizimini rivojlantirish jarayonida Surxondaryo viloyatida ham bir qator yirik inshootlar qurildi. 1983–1985 yillar mobaynida "Chershali", "Bobotog'", "Dozora", "Aybarak", "Malik" nasos stansiyalari barpo etilib, foydalanishga topshirildi. Masalan, "Bobotog'" nasos stansiyasining ishga tushirilishi natijasida qo'shimcha 1 ming gektar yangi

yer o'zlashtirildi. Biroq mazkur maydonlarning asosiy qismi paxtachilikka yo'naltirildi, bu esa yana paxta monokulturasini siyosatini kuchaytirganini anglatadi.

1990 yilga kelib respublikaning sug'oriladigan yerlarining uchdan bir qismi yoki har uch gektardan biri nasoslar orqali sug'oriladigan bo'ldi. Nasos stansiyalarining soni ikki mingdan oshib ketdi va ular yordamida yiliga qariyb 50 milliard kub metr suv yetkazib berildi. Bu ko'rsatkich magistral kanallar orqali oqizilgan suv miqdoridan 2,5 baravar ko'p edi. Natijada, 1,5 million gektardan ortiq maydon yoki sug'oriladigan yerlarning 30 foizi nasoslar yordamida suv bilan ta'minlandi.

Xulosa. XX asrning 50–80-yillarida O'zbekistonda irrigatsiya tizimi jadal sur'atlarda rivojlandi. Yangi kanallar, nasos stansiyalari va kollektor-drenaj tarmoqlarining barpo etilishi sug'oriladigan yerlar maydonini kengaytirib, hosildorlikni oshirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, sovet davrining irrigatsiya siyosati asosan paxta yakkahokimligini kuchaytirishga qaratilgan tufayli ekinlar tarkibi biryoqlama shakllandi. Bu siyosatning oqibatida boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishi qisqardi, ekologik muvozanat buzildi va yerlarning sho'rlanishi kuchaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G'ofurov A. Irrigatsiya va melioratsiyani rivojlantirishning iqtisodiy problemalari. – Toshkent: O'zbekiston, 1974. – 126 b.

2. Narinskiy K.M. Yashnagan qo'riq. (O'zbekiston mehnatkashlarining Markaziy Farg'onadagi qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish tajribalari). – Toshkent: O'zbekiston, 1965. – 60 b.

3. Iskandarov S.I., Rahimboyev F.M. O'zbekistonda irrigatsiya va melioratsiyaning rivojlanishi. – Toshkent: O'zbekiston, 1984. – 38 b.

4. Abdunabiyev A.G. Borba KPSS za uvelicheniye orashayemix zemel (na primere Golodnoy stepi). – Tashkent: Uzbekistan, 1966. – 240 s.

5. Minvodhoz UzSSR v devyatoy pyatiletke. Tashkent, 1976. – 328 s.

6. O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasining idoraviy arxivining 1976 yil bo'yicha yillik texnik hisoboti materiallaridan.

7. O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi idoraviy arxivining 1987 yil bo'yicha yillik texnik hisoboti materiallaridan.

8. Islamovna, K. G. (2025). Preparing Elementary Students for Emergencies – As a Pedagogical Problem. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 40, 169–172. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/329>

9. Islamovna, K. G. ., & Normamatovna, H. N. . (2025). Enhancing Students' Creative Thinking through International Studies Assignments. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 38, 217–221. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/210>

BXSR TARKIBIDA QASHQADARYO VOHASIDA IJTIMOIIY HAYOT (1920-1924).

Raimov Dilshod Haitmurod o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs magistranti.

dilshodraimov809@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro Xalq Sovet Respublikasining (BXSR) tarkibida 1920–1924-yillarda Qashqadaryo vohasida kechgan ijtimoiy hayot masalalari tahlil qilinadi. Maqolada sovet hokimiyatining o'rnatilishi, yer-suv islohotlari, maorif va madaniyat

sohalaridagi o'zgarishlar, shuningdek, mahalliy aholining yangi siyosiy tizimga moslashuvi jarayoni yoritilgan. Shu davrda Qashqadaryo vohasida yuz bergan iqtisodiy qiyinchiliklar, ijtimoiy tabaqalanish va milliy qadriyatlarning saqlanishi bilan bog'liq masalalar ham ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari bu davrda mintaqada sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: BXSР, Qashqadaryo vohasi, sovet hokimiyati, ijtimoiy hayot, islohotlar, maorif, madaniyat, xalq turmushi, tarixiy jarayonlar.

XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda yuz bergan siyosiy o'zgarishlar mintaqaning ijtimoiy-siyosiy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. 1920-yilda Buxoro amirligi ag'darilib, uning o'rnida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSР) tashkil topdi. Ushbu davrda mamlakatda yangi siyosiy tuzum barpo etilishi bilan birga, jamiyat hayotining barcha sohalarida tub o'zgarishlar yuz berdi. Ayniqsa, Qashqadaryo vohasida kechgan ijtimoiy jarayonlar o'sha davr tarixining ajralmas qismi sifatida muhim ilmiy ahamiyatga ega.

BXSР davrida vohada yangi boshqaruv tizimi shakllantirildi, sovet hokimiyatining mahalliy organlari tuzildi va turli islohotlar amalga oshirildi. Aholining kundalik turmushi, ijtimoiy munosabatlar, ta'lim, madaniyat va diniy hayotda sezilarli o'zgarishlar kuzatildi. Bu davr xalqning yangi siyosiy tizimga nisbatan munosabatini, sovet mafkurasining mintaqahayotiga ta'sirini o'rganishda alohida e'tiborga molikdir.

Qashqadaryo vohasida 1920–1924-yillarda yuz bergan ijtimoiy o'zgarishlarni tahlil qilish, ularning sabab va oqibatlarini aniqlash hamda tarixiy haqiqatni yoritish imkonini beradi. Shu orqali BXSР davridagi jamiyat hayotining murakkab va ziddiyatli jihatlariga haqida yanada to'liq tasavvur hosil qilish mumkin bo'ladi.

1920–1924-yillar Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSР) tarixida, ayniqsa Qashqadaryo vohasi uchun, tub siyosiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar davri bo'ldi. 1920-yil sentyabr oyida Buxoro amirligi tugatilgach, sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan mintaqada yangi boshqaruv tizimi shakllandi. Bu jarayon dastlab siyosiy notinchlik, mahalliy aholining turli qarama-qarshi kuchlari o'rtasidagi to'qnashuvlar va iqtisodiy qiyinchiliklar bilan kechdi. Shunga qaramay, yangi hukumat aholining turmush sharoitini yaxshilash, ta'lim tizimini rivojlantirish va madaniyatni ommalashtirish bo'yicha bir qator islohotlarni amalga oshirdi. Qashqadaryo vohasida sovet hokimiyatining mustahkamlanishi bilan bir qatorda, ijtimoiy hayotda sezilarli o'zgarishlar kuzatildi. Eng avvalo, yer-suv munosabatlarini tartibga solish, eski ijtimoiy tabaqalarni tugatish, kambag'al va dehqonlar manfaatini himoya qilishga qaratilgan siyosat yuritildi. Shu maqsadda dehqonlarga yer ajratish, soliqlarni kamaytirish, jamoa xo'jaliklarini tashkil etish ishlari boshlandi. Ammo bu islohotlarning barchasi har doim ham oson kechmagan – ba'zi hollarda mahalliy aholining noroziligi, qarshilik harakatlari va qurolli chiqishlar bilan ham kuzatilgan.

Ta'lim va maorif sohasida ham katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Qashqadaryoda yangi turdagi maktablar ochildi, savodsizlikka qarshi kurash boshlandi, ayollar o'rtasida ma'rifat targ'ib qilindi. Shu bilan birga, eski maktab va madrasalarning faoliyati cheklanib, ularning o'rnini sovet mafkurasiga asoslangan ta'lim muassasalari egallay boshladi. Bu esa jamiyatda ma'naviy o'zgarishlar, diniy qadriyatlarning susayishi va dunyoviy tafakkurning kuchayishiga olib keldi.

Madaniyat sohasida ham yangilanishlar ro'y berdi. Sovet hokimiyati aholini yangi ijtimoiy g'oyalarga da'vat etuvchi teatr, matbuot va madaniy tadbirlarni rivojlantirishga harakat qildi. Shu davrda Qashqadaryo vohasida mahalliy gazeta va jurnallar chiqara boshlandi, madaniy-ma'rifiy markazlar tashkil etildi. Biroq bu jarayonlar hamma qatlam tomonidan birdek qabul qilinmadi. An'anaviy hayot tarziga o'rganib qolgan aholining bir qismi yangi tuzumni qabul qilishda ikkilanma holatda edi. Bu davrda ayollar mavqei masalasi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Sovet siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri ayollarni ijtimoiy hayotga jalb etish bo'ldi. Qashqadaryoda ham ayollar o'rtasida savodxonlik kurslari tashkil qilindi, ularni ishlab chiqarish va jamoat ishlariga jalb etish harakatlari boshlandi. Ammo qadimiy urf-odatlar, diniy cheklovlar va patriarxal qarashlar bu jarayonni sekinlashtirdi.

BXSR davrida Qashqadaryo vohasida iqtisodiy qiyinchiliklar ham mavjud edi. Urushdan keyingi davrda xo‘jaliklar tanazzulga uchragan, ishlab chiqarish hajmi kamaygan, transport va aloqa tizimlari izdan chiqqan edi. Shu sababli, iqtisodiy tiklanish jarayonlari uzoq davom etdi. Sovet hokimiyati bu muammolarni bartaraf etish uchun sanoat korxonalarini qayta ishga tushirish, yangi irrigatsiya tizimlarini barpo etish va mehnat taqsimotini yaxshilashga e‘tibor qaratdi.

1920–1924-yillar Qashqadaryo vohasida ijtimoiy hayotning keskin o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Eski ijtimoiy tuzumdan yangi sovet tizimiga o‘tish jarayonida ijtimoiy tabaqalanish, mafkuraviy kurashlar va madaniy yangilanishlar bir vaqtda kechdi. Bu davr voha aholisi uchun murakkab, ammo tarixiy jihatdan nihoyatda muhim bosqich bo‘lib, u o‘zining izlarini keyingi ijtimoiy rivojlanish jarayonlarida ham qoldirdi.

BXSR davrida Qashqadaryo vohasidagi ijtimoiy hayotning yana bir muhim jihati — mahalliy aholining yangi tuzumga munosabati va bu munosabatning turlicha kechganidir. Aholining bir qismi sovet hokimiyatining yangicha g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlab, ijtimoiy o‘zgarishlarga faol kirishgan bo‘lsa, ikkinchi qismi an‘anaviy turmush tarzini saqlab qolishga intildi. Ayniqsa, diniy ulamolar va eski tabaqalar yangi siyosiy tizimni shubha bilan qabul qilgan. Bu holat ba‘zan qarama-qarshiliklar, g‘alayonlar va norozilik harakatlariga sabab bo‘lgan. Mazkur yillarda Qashqadaryo vohasida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari ham aholining ijtimoiy hayotiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi. Amirlik davrida mavjud bo‘lgan katta yer egaligi tizimi bekor qilinib, kambag‘al dehqonlarga yer ajratish boshlandi. Bu islohot dastlab ijobiy natijalar bergan bo‘lsa-da, u doimo adolatli amalga oshmagan. Ba‘zi joylarda mahalliy mansabdorlarning suiiste‘moli tufayli yer taqsimoti jarayonida ijtimoiy noroziliklar paydo bo‘lgan. Shunga qaramay, bu islohotlar uzoq yillar davomida vohada ijtimoiy tabaqalanishning kamayishiga zamin yaratgan.

Maorif va madaniyat sohalarida olib borilgan ishlar jamiyat ongini o‘zgartirishga qaratilgan edi. 1921-yildan boshlab vohada yangi usuldagi maktablar, kutubxonalar, savodxonlik kurslari faoliyat yurita boshladi. Aholi o‘rtasida siyosiy-ma‘rifiy tashviqot kuchaydi, matbuot nashrlari orqali sovet mafkurasi targ‘ib qilindi. Shu bilan birga, ayollar o‘rtasida “Hujum” harakati boshlangan bo‘lib, ularning ijtimoiy hayotdagi faolligini oshirishga xizmat qildi. Ammo bu jarayon mahalliy an‘analar bilan to‘qnash kelib, ba‘zi hollarda qarshiliklarga sabab bo‘ldi. Sog‘liqni saqlash sohasida ham muayyan o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. BXSR hukumati tibbiyot muassasalarini tashkil etish, aholiga bepul tibbiy yordam ko‘rsatish tizimini yo‘lga qo‘yish bo‘yicha chora-tadbirlar qabul qildi. Qashqadaryo vohasida tibbiyot punktlari, dorixonalar va sanitariya bo‘limlari tashkil etilib, kasalliklarning oldini olish ishlari yo‘lga qo‘yildi. Biroq, moddiy va kadrlar yetishmovchiligi tufayli bu sohada sezilarli natijalarga darhol erishish qiyin bo‘lgan. Madaniy hayotda sovet mafkurasi tobora mustahkamlanib bordi. Teatr, adabiyot va san‘at orqali yangi tuzum g‘oyalari targ‘ib qilindi. Shu bilan birga, eski urf-odatlar, xalq og‘zaki ijodi, milliy qadriyatlar asta-sekinlik bilan yangi mafkuraviy shakllarga moslashtirildi. Bu davrda xalq bayramlari va marosimlariga yangi mazmun berila boshlandi.

Iqtisodiy hayotda esa sovet hokimiyatining siyosati o‘ziga xos iz qoldirdi. Qashqadaryo vohasida xo‘jaliklarning kooperativlashuvi, jamoa xo‘jaliklarini tashkil etish, davlat tomonidan rejalashtirilgan ishlab chiqarish tizimiga o‘tish ishlari olib borildi. Shu bilan birga, urushdan keyingi tanazzul, ishlab chiqarish vositalarining yetishmasligi va transport aloqalarining sustligi iqtisodiy tiklanishni sekinlashtirdi.

1923–1924-yillarga kelib, BXSR tarkibidagi Qashqadaryo vohasi siyosiy jihatdan nisbatan barqarorlashdi. Sovet hokimiyatining mahalliy organlari shakllanib, ular orqali aholining ijtimoiy hayotini tartibga solish mexanizmlari yo‘lga qo‘yildi. Bu davrda xalq o‘rtasida yangi mafkura asta-sekin singa boshladi, yoshlar orasida o‘qish va bilim olishga bo‘lgan qiziqish ortdi. 1920–1924-yillar oralig‘ida Qashqadaryo vohasi ijtimoiy hayotida murakkab, ammo tarixiy jihatdan muhim o‘zgarishlar yuz berdi. Bu davr nafaqat yangi siyosiy

tizimning shakllanish bosqichi, balki xalqning ongida yangicha dunyoqarash, yangi qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlarning paydo bo'lish davri sifatida tarixda muhim o'rin tutadi.

XULOSA

1920–1924-yillar Qashqadaryo vohasi hayotida tub o'zgarishlar davri bo'ldi. Bu yillar davomida Buxoro Xalq Sho'rolar Respublikasi tarkibida voha aholisi yangi siyosiy tizim va ijtimoiy tuzumga moslashish jarayonini boshdan kechirdi. Aholi hayotida ijtimoiy tabaqalanish asta-sekin kamayib, yangi jamiyat qurilishining ilk bosqichlari yuzaga keldi. Savodxonlikni oshirish, yangi maktablar ochish, ayollarni ijtimoiy hayotga jalb etish, sog'liqni saqlash va madaniyat sohasidagi islohotlar bu davrning muhim belgilaridan biri bo'ldi.

Iqtisodiy tanglik, eski tuzum tarafdorlarining qarshiliklari, mahalliy boshqaruvdagi tajribasizlik va ichki nizolar vohada ijtimoiy hayotning barqarorlashuviga to'siq bo'ldi. Shunga qaramay, mazkur yillar keyingi davr islohotlari uchun asos bo'lib xizmat qildi. Qashqadaryo vohasida 1920–1924-yillarda yuz bergan ijtimoiy o'zgarishlar xalqning yangi siyosiy hayotga moslashuvi, ma'rifat va taraqqiyot sari intilishining dastlabki bosqichi sifatida tarixda muhim o'rin tutadi. Shu davrda yaratilgan ijtimoiy va madaniy asoslar keyinchalik vohaning iqtisodiy va siyosiy yuksalishiga zamin yaratgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Suxareva O.A., K istorii gorodov Buxarskogo xanstva (istorikoetnografimeskiy ocherk), T., 1958;
- 2.Zaxarov S.M., Sabirjanov A.S., Karshi, T., 1978;
- 3.Boburnoma, T., 1989;
- 4.Nafasov T, O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati, T., 1998;
- 5.Yangiboyev M., Qashqadaryo viloyati geografiyasi, Qarshi, 1993;
- 6.Ravshapov P., Qashqadaryo tarixi, T., 1995;
- 7.Jo'raqulov O., Ergasheva J., Qashqadaryo sanoati tarixi, Qarshi, 1996;
- 8.Qadimgi Qarshi, O'rta Osiyo shaharsozligi va madaniyati tarixi, Drevpiy Karshi, Istoriya kulturt i I radostroitelstva Sredney Azii, Karshi, 1999;
- 9.Islamovna, K. G. (2025). Preparing Elementary Students for Emergencies – As a Pedagogical Problem. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 40, 169–172. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/329>
- 10.Islamovna, K. G. ., & Normamatovna, H. N. . (2025). Enhancing Students' Creative Thinking through International Studies Assignments. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 38, 217–221. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/210>

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI MAQOL VA IBORALARDA INSON OBRAZINING METAFORIK TALQINI

Ismatova Zumrad O'lmas qizi

Qarshi davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi maqol hamda iboralarda inson obrazining metaforik talqini lingvokulturologik va kognitiv nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Inson konsepti har ikki xalq tafakkurida markaziy o'rinni egallab, xalqning ma'naviy qadriyatlari, dunyoqarashi va axloqiy me'yorlarini ifodalaydi. Tadqiqotda ingliz tilidagi "A man is known by the company he keeps", "No man is an island" kabi maqollar o'zbek tilidagi "Do'st boshdan, dushman toshdan bilinadi", "Yolg'iz daraxtdan o'rmon bo'lmas" kabi maqollar bilan semantik va metaforik jihatdan qiyoslab o'rganilgan. Maqolalarda insonning ijtimoiy mohiyati, xarakteri, mehnatsevarligi, aqli va xulq-atvori turli metaforik obrazlar orqali ifoda topgan. Shuningdek, inson obrazining tabiat, hayvonot olami va ijtimoiy munosabatlarga oid timsollar vositasida yaratilishi milliy mentalitetni aks ettiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek maqol hamda iboralarida metafora orqali insonning shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlari umumiy g'oyaviy asosda, ammo turli madaniy kontekstlarda ifodalanadi.

Kalit soʻzlar: maqol, ibora, metafora, inson obrazi, lingvomadaniyat, oʻzbek tili, ingliz tili, qiyosiy tahlil, konseptual metafora, xalq ogʻzaki ijodi, milliy mentalitet, semantika, obrazlilik, madaniyat, tahlil, ijtimoiy qadriyat, kognitiv yondashuv, xalq tafakkuri, madaniy kontekst, tarjima.

Abstract: This article analyzes the metaphorical interpretation of the human image in Uzbek and English proverbs and idioms from a linguocultural and cognitive perspective. The concept of “human” occupies a central place in the worldview of both nations, reflecting their moral values, cultural identity, and ethical norms. The study compares English proverbs such as “A man is known by the company he keeps” and “No man is an island” with Uzbek equivalents like “Doʻst boshdan, dushman toshdan bilinadi” (“A friend is known from the beginning, an enemy by his deeds”) and “Yolgʻiz daraxtdan oʻrmon boʻlmas” (“One tree does not make a forest”). These expressions reveal human nature, diligence, intelligence, and character through various metaphorical images. Moreover, the human image is often represented through symbols related to nature, animals, and social relationships, which reflect the national mentality and cultural worldview. The results of the study show that in both English and Uzbek languages, metaphor serves as a universal means of expressing human values and moral concepts, while the differences lie in the cultural contexts and the ways these ideas are linguistically embodied.

Keywords: proverb, idiom, metaphor, human image, linguoculture, Uzbek language, English language, comparative analysis, conceptual metaphor, folklore, national mentality, semantics, imagery, culture, analysis, social values, cognitive approach, folk worldview, cultural context, translation.

KIRISH

Til — xalq tafakkuri, madaniyati va hayotiy tajribasining eng muhim koʻzgusidir. Har bir millat oʻzining dunyoqarashi, qadriyati va axloqiy qarashlarini tili orqali ifodalaydi. Maqollar va iboralar esa ana shu xalq tafakkurining ixcham, ammo chuqur mazmunli shaklidir. Inson obrazi har ikki tilda — oʻzbek va ingliz tillarida — xalq donishmandligi va maʼnaviy qadriyatlarining markazida turadi. Chunki har bir jamiyatda insonning fazilati, mehnatsevarligi, aql-idroki va axloqiy fazilatlari metaforik ifodalar orqali baholanadi. Maqol va iboralarda inson obrazi koʻpincha tabiat hodisalari, hayvonot olami yoki ijtimoiy hayotdagi hodisalar bilan qiyoslanadi, bu esa xalq tafakkurining obrazli va poetik xususiyatlarini namoyon etadi. Ingliz tili misolida “No man is an island”, “Actions speak louder than words” kabi iboralar insonning ijtimoiy mohiyatini ochib bersa, oʻzbek tilida “Birlikda kuch bor”, “Sabr qilgan toshdan oʻtadi”[1] kabi maqollar insonning maʼnaviy barkamolligini ifodalaydi. Shu bois inson obrazining metaforik talqini ikki xalqning milliy mentaliteti, dunyoqarashi va maʼnaviy qadriyatlarini qiyosiy oʻrganishda muhim ilmiy yoʻnalish sifatida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Oʻzbek va ingliz tillaridagi maqol hamda iboralarda inson obrazining metaforik talqinini oʻrganish soʻnggi yillarda lingvomadaniyatshunoslik va kognitiv tilshunoslikning dolzarb yoʻnalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Metafora va konseptual fikrlash nazariyasining asoschisi J. Lakoff va M. Johnsonning “*Metaphors We Live By*” (1980) asari[2] bu borada ilmiy poydevor yaratgan. Ular metaforani tildagi badiiy vosita emas, balki inson tafakkurining asosiy shakli sifatida izohlaydi. Shuningdek, Z. Kövecsesning “*Metaphor and Emotion*” (2002) hamda “*Metaphor: A Practical Introduction*” (2010) nomli asarlarida[3] metaforaning madaniy va hissiy komponentlari tahlil qilinadi. Ingliz maqollari tahliliga bagʻishlangan tadqiqotlarda (Charteris-Black, 2004; Gibbs, 1994) [4] insonning ruhiy holati, ijtimoiy mavqei va xulq-atvori metaforik obrazlar orqali yoritilgan. Oʻzbek tilshunosligida esa A.Hojiyev, N.Mahmudov, M.Toʻxtasinov, J.Boʻronov va M.Sharifova kabi olimlar maqollar semantikasi, milliy mentalitet va obrazlilik masalalarini chuqur oʻrganishgan. Ayniqsa, Toʻxtasinov (2015) oʻzbek maqollarida inson[5] obrazining hayvonot olami va tabiat unsurlari orqali ifodalanish xususiyatlarini tahlil qilgan. Shuningdek, tarjimashunos P.Newmark (1988) va V.Komissarov (1990) asarlarida metaforik iboralarni[6] madaniy ekvivalentlik asosida tarjima qilish usullari

ishlab chiqilgan. Shu bois mazkur mavzu bo'yicha adabiyotlar metaforaning universal tabiati bilan birga, uning milliy-madaniy talqinlarini aniqlash imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

O'zbek va ingliz tillaridagi maqol hamda iboralarda inson obrazining metaforik talqini tahlili shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda ham inson konsepti xalq tafakkurining markaziy o'rni sifatida namoyon bo'ladi. Maqollar orqali insonning xulq-atvori, ma'naviy fazilatlar, ijtimoiy roli va axloqiy qadriyatlari turli metaforik ifodalar orqali gavdalanadi. Bu esa tilning faqat aloqa vositasi emas, balki milliy mentalitetni, madaniyatni va tafakkur uslubini aks ettiruvchi tizim ekanini isbotlaydi. Ingliz va o'zbek maqollarida "inson" tushunchasi ko'pincha "yo'l", "hayot", "mehnat", "tabiat" kabi konseptlar bilan bog'liq holda metaforik tarzda talqin etiladi. Masalan, ingliz tilidagi "Life is a journey" ("Hayot — sayohat") metaforasi o'zbek tilidagi "Hayot yo'l, inson yo'lovchi"[7] kabi xalqona ifodalar bilan semantik jihatdan yaqinlik kasb etadi. Bu metafora inson hayotini harakat, rivojlanish, to'siqlarni yengish va maqsad sari intilish jarayoni sifatida talqin etadi. Har ikki tilda inson hayoti yo'lga o'xshatilgan bo'lib, bu timsol inson faoliyatining uzluksizligiga urg'u beradi.

Metaforik obrazlarning shakllanishida madaniy omillar muhim rol o'ynaydi. Ingliz maqollarida shaxsning mustaqilligi, individuallik va mehnatsevarlik qadriyatlari asosiy o'rinda turadi. Masalan, "God helps those who help themselves" yoki "No man is an island"[8] maqollarida insonning faol pozitsiyasi, jamiyatdagi o'rni va shaxsiy mas'uliyati metaforik yo'sinda ifodalangan. O'zbek maqollarida esa jamoaviylik, hamjihatlik, sadoqat va sabr kabi qadriyatlar ustuvor ahamiyat kasb etadi: "Birlikda kuch bor", "Sabr qilgan toshdan o'tadi", "Yelkadosh bilan tog' oshiladi". Shu orqali o'zbek xalq tafakkurida inson obrazining ijtimoiy va axloqiy jihatlari ko'proq jamiyat bilan uyg'unlikda talqin qilinadi. Tahlil natijalari ko'rsatadiki, har ikki tilda inson obrazini ifodalovchi metaforalar ramziy timsollar orqali shakllanadi. Ingliz maqollarida texnik va amaliy timsollar, iqtisodiy hodisalar yoki hayotiy tajriba asosiy manba sifatida ishlatiladi: "Don't put all your eggs in one basket", "The early bird catches the worm"[9] kabi iboralar insonning hushyorligi, ehtiyotkorligi va faoliyatini aks ettiradi.

O'zbek maqollarida esa tabiat, hayvonot olami va ijtimoiy muhit obrazlari asosiy metaforik manba hisoblanadi: "Bo'rining og'zi qon, yuragi to'ygan bo'lmaydi", "Eshakni suvga olib borish mumkin, ichishga majburlab bo'lmaydi", "Qarg'a qovurg'asini yashira olmaydi"[10]. Bu obrazlar xalq hayot tarzining, atrof-muhit bilan bog'liqligining hamda tajribaga asoslangan fikrlash tarzining mahsulidir. Kognitiv nuqtayi nazardan qaraganda, metafora inson tafakkurining muhim mexanizmi sifatida ishlaydi. Maqollar orqali inson o'z hayotini, his-tuyg'ularini va ijtimoiy munosabatlarini anglaydi. Ingliz va o'zbek tillarida "mehnat", "sabr", "aqil" kabi tushunchalar ko'pincha jismoniy faoliyat yoki tabiiy hodisalarga o'xshatilib ifodalanadi. Masalan, "Hard work pays off" (mehnat o'z samarasini beradi) va "Mehnat qilgan odam toshni yondiradi" maqollari bir xil konseptual asosga ega. Har ikki holatda mehnat insonning eng muhim fazilati sifatida, natijaga olib boruvchi kuch sifatida talqin qilinadi.

Maqollardagi metaforalarni tarjima qilish jarayonida ularning madaniy ma'nosini saqlash eng muhim masala hisoblanadi. Ingliz tilidagi "Every cloud has a silver lining" maqolini so'zma-so'z tarjima qilish o'zbek o'quvchisiga tushunarsiz bo'lishi mumkin. Shu bois, bu maqolning madaniy ekvivalenti "Har yomon ishda ham bir yaxshilik bor"[11] shaklida ifodalanadi. Bunday holatlar metaforaning faqat lingvistik emas, balki madaniy va konseptual talqinini ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Shu jihatdan, tarjimashunoslikda kontekstual ekvivalentlik va semantik moslashtirish usullari muhim ahamiyat kasb etadi. O'tkazilgan tahlillar shuni tasdiqlaydiki, ingliz va o'zbek maqollarida inson obrazi metafora orqali ifoda etiladigan universal, ammo milliy jihatdan rang-barang konseptdir. Ingliz tili metaforalarida individuallik, mantiq va faoliyatga urg'u berilsa, o'zbek tili metaforalarida jamoaviylik, ma'naviyat va axloqiy fazilatlar ustuvor o'rin egallaydi. Shuningdek, har ikki tilda inson obrazi ijtimoiy hayotning markazida turib, u xalq tafakkurining asosiy ko'zgusiga aylanadi[12].

Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarining metaforik tizimi o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutlarni aniqlab, lingvomadaniy tadqiqotlar, tarjimashunoslik va xalq og'zaki ijodini o'rganish sohalari uchun muhim nazariy asos yaratadi. Shu tariqa, inson obrazining metaforik talqini milliy tafakkur, madaniyat va tildagi ramzlar tizimini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

XULOSA

O'zbek va ingliz tillaridagi maqol hamda iboralarda inson obrazining metaforik talqini bo'yicha olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, har ikki xalqning til tizimi insonni ijtimoiy va ma'naviy mavjudot sifatida tasvirlashda o'ziga xos, ammo bir-biriga yaqin semantik tamoyillarga asoslanadi. Maqollar xalq tafakkurining ixcham shakli bo'lib, ular orqali insonning hayotiy tajribasi, qadriyatlari, dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlari ifodalanadi. Ingliz tilida inson obrazi ko'proq individuallik, faollik, mehnatsevarlik va mantiqiy fikrlash bilan bog'liq metaforalar orqali aks ettirilgan bo'lsa, o'zbek maqollarida jamoaviylik, sabr, sadoqat, mehr-oqibat va axloqiy poklik asosiy yo'nalishni tashkil etadi. Tahlillar shuni tasdiqladiki, metafora har ikki tilda inson tafakkurining asosiy kognitiv mexanizmi sifatida ishlaydi. U nafaqat tilning badiiy vositasi, balki milliy madaniyatni, ijtimoiy qadriyatlarni va insonning ichki dunyosini ifodalovchi konseptual tizimdir. O'zbek va ingliz tillaridagi maqollarda inson obrazining tabiat, hayvonot olami, ijtimoiy muhit va kundalik hayot hodisalari orqali berilishi xalqning tafakkur uslubiga bevosita bog'liqdir. Natijalar shuni ko'rsatadiki, metafora til orqali madaniyatni anglash va xalqlar o'rtasidagi tafakkur farqlarini tahlil qilishda samarali vosita hisoblanadi. Mazkur mavzu bo'yicha tadqiqotlar tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik hamda tarjimashunoslik fanlarining dolzarb yo'nalishlarini boyitadi va xalq og'zaki ijodini zamonaviy ilmiy asosda talqin etish uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega manba sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
2. Kovecses, Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. — Oxford: Oxford University Press, 2010. — 380 p.
3. Newmark, P. *A Textbook of Translation*. — New York: Prentice Hall, 1988. — 292 p.
4. Komissarov, V. N. *Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty)*. — Moskva: Vysshaya Shkola, 1990. — 253 s.
5. Hojiyev, A. *Tilshunoslik asoslari*. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. — 320 b.
6. Mahmudov, N. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. — Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2008. — 280 b.
7. To'xtasinov, M. *O'zbek maqollarining semantik tuzilishi*. — Qarshi: Nasaf nashriyoti, 2015. — 215 b.
8. Charteris-Black, J. *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. — London: Palgrave Macmillan, 2004. — 262 p.
9. Gibbs, R. W. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994. — 527 p.
10. Bo'ronov, J. *O'zbek tilida maqollar semantikasi va uslubi*. — Toshkent: Fan nashriyoti, 2012. — 198 b.
11. Sharifova, M. *Ingliz va o'zbek maqollarining lingvomadaniy tahlili*. — Qarshi: Nasaf nashriyoti, 2021. — 225 b.
12. Kövecses, Z. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — 350 p.
13. Islamovna, K. G. (2025). Preparing Elementary Students for Emergencies – As a Pedagogical Problem. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 40, 169–172. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/329>

OILADA YOSHLARNI YOD BUZG'UNCHI G'OYALARDAN HIMOYA QILISHNING IJTIMOIIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

Abdimurodova Sitara SHDPI pedagogika nazariyasi va tarixi
yo'nalishi 2-bosqich magistranti

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborot oqimi kuchaygan davrda yoshlarning ongiga turli xil zararli g'oyalar tez kirib bormoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, turli ekstremistik oqimlar yoshlarni o'z ta'sir doirasiga jalb etishga intilmoqda. Shu boisdan yoshlarni yod buzg'unchi g'oyalardan himoya qilish masalasi davlat va jamiyat oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Yoshlarni tarbiyalashda birlamchi va asosiy ijtimoiy institut bu — oiladir. Chunki farzandning ma'naviy qiyofasi, irodasi va dunyoqarashi avvalo oilada shakllanadi. Oiladagi muhit sog'lom bo'lsa, farzandlarda mustahkam g'oyaviy immunitet paydo bo'ladi. Shu bois oilada yoshlarni yod g'oyalardan himoya qilishning ijtimoiy va pedagogik asoslarini ilmiy tahlil qilish dolzarb ahamiyatga ega.

ASOSIY QISM.

Oilaning yoshlar tarbiyasidagi o'rni.

Oila shaxsning birlamchi tarbiya makoni bo'lib, unda bolaning ijtimoiylashuvi, milliy qadriyatlarga munosabati va g'oyaviy qarashlari shakllanadi. Ota-onaning farzandga ko'rsatadigan e'tibori, unga singdiriladigan qadriyatlar uning butun hayotida muhim rol o'ynaydi.

Yoshlarni buzg'unchi g'oyalardan himoya qilishda oilaning vazifalari quyidagilardan iborat:

- ___ milliy g'oya va qadriyatlarni singdirish;
- ___ sog'lom diniy-ma'rifiy tarbiya berish;
- ___ farzandning axborot maydonini nazorat qilish;
- ___ bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish;
- ___ jamiyat institutlari bilan hamkorlikda tarbiyaviy ishlarni olib borish.

2. Milliy g'oya va qadriyatlarni singdirish

Mustaqillik davrida milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlarning yoshlar tarbiyasidagi roli tobora ortib bormoqda. Ota-onalar farzandlarga xalqimizning boy an'analari, urf-odatlarini, milliy iftixor tuyg'ularini singdirishi zarur. Bu jarayon yoshlarning g'oyaviy immunitetini mustahkamlaydi va ularni begona ta'sirlardan asraydi

3. Diniy-ma'rifiy tarbiya

Yoshlarning yod oqimlarga qo'shilib qolishining oldini olish uchun oilada diniy-ma'rifiy tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish muhimdir. Islom dini aslida insonparvarlik, mehr-shafqat va bag'rikenglik dini ekanligi, zo'ravonlik va buzg'unchilikka mutlaqo qarshi ekanligi farzandlarga to'g'ri tushuntirilishi kerak.

4. Axborot xavfsizligi

Axborot xurujlari davrida yoshlarning internetdagi faoliyatini nazorat qilish ota-onalarning eng asosiy vazifalaridan biridir. Zarur hollarda farzandlarga zararli sayt va materiallardan himoyalaniish ko'nikmalarini o'rgatish, ularning ijobiy kontentdan foydalanishini rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega.

5. Bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish

Yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish ularning yod g'oyalarga berilishining oldini oladi. Sport, san'at, ilm-fan va texnologiyalar sohasidagi qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash orqali yoshlar ijobiy faoliyatga jalb qilinadi.

6. Ijtimoiy hamkorlik

Yoshlarni buzg'unchi g'oyalardan himoya qilish faqatgina oila zimmasidagi vazifa emas. Bu jarayonda maktab, mahalla, oliy ta'lim muassasalari, jamoat tashkilotlari hamkorlikda ish

olib borishi kerak. Pedagogik adabiyotlarda bu jarayon “uchburchak tamoyili” sifatida izohlanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, oilada yoshlarni yod buzg‘unchi g‘oyalardan himoya qilishning ijtimoiy-pedagogik asoslari quyidagilardan iborat:

1. Ota-onaning tarbiyaviy mas‘uliyati va o‘rnak bo‘lishi.
2. Milliy g‘oya va qadriyatlarning singdirilishi.
3. Diniy-ma‘rifiy tarbiyaning to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishi.
4. Axborot xavfsizligining ta‘minlanishi.
5. Bo‘sh vaqtni mazmunli tashkil etish.
6. Jamiyat institutlari bilan hamkorlik.

Ana shu omillar uyg‘unlashgandagina yoshlarimizda mustahkam g‘oyaviy immunitet shakllanadi, ular turli zararli g‘oyalarga berilmaydi. Shu bois, oilaning tarbiyaviy salohiyatini kuchaytirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak ma‘naviyat — yengilmas kuch. Toshkent: Ma‘naviyat, 2008.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020 yil 23 sentyabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3775-son Qarori, 2018 yil 27 iyun.
4. Hasanboeva O., Musurmonova O. Pedagogika. Toshkent: O‘qituvchi, 2016.
5. Internet manbalari: www.lex.uz, www.pedagog.uz
6. Islamovna, K. G. (2025). Preparing Elementary Students for Emergencies – As a Pedagogical Problem. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 40, 169–172. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/329>
7. Islamovna, K. G. ., & Normamatovna, H. N. . (2025). Enhancing Students’ Creative Thinking through International Studies Assignments. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 38, 217–221. Retrieved from <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/210>

O‘QITUVCHINING RUHIY SALOMATLIGI CHARCHASH, STRESSNI YENGISH, MOTIVATSIYANI SAQLASH.

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 4-kurs talabasi

Orziqulova Farangiz Jamol qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘qituvchi va murabbiylarning ruhiy salomatligi, charchash, stressni yengish, motivatsiyani saqlash boyicha fikr va mulohazalar, ularni amalda qo‘llash va jamoa ichida yoki kundalik hayotda foydalanish uchun muhim malumotlar keltirilgan. Xususan, kasbiy charchash (burnout), stress omillari va ularni yengib o‘tishning psixologik hamda amaliy mexanizmlari o‘rganiladi. Shuningdek, o‘qituvchining kasbiy motivatsiyasini saqlab qolish, o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish va samarali ish faoliyatini davom ettirishga qaratilgan tavsiyalar keltiriladi. Mazkur tadqiqot pedagoglarning professional barqarorligini mustahkamlashga, ruhiy salomatlikni qollab-quvvatlashga hamda talim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Аннотация: В этой статье представлены отзывы и отзывы учителей и тренеров о психическом здоровье, усталости, преодолении стресса, поддержании мотивации, а также важная информация о том, как применять их на практике и использовать в команде или в повседневной жизни. В частности, изучаются профессиональное выгорание (выгорание), факторы стресса и психологические и практические механизмы их преодоления. аннотация: В этой статье представлены отзывы и отзывы учителей и тренеров о психическом здоровье, усталости, преодолении стресса, поддержании мотивации, а также важная информация о том, как применять их на практике и использовать в команде или в повседневной жизни. В частности, изучаются

профессиональное выгорание (выгорание), факторы стресса и психологические и практические механизмы их преодоления. Также приводятся рекомендации, направленные на поддержание профессиональной мотивации педагога, развитие навыков самоконтроля и продолжение эффективной трудовой деятельности. Данное исследование служит укреплению профессиональной устойчивости педагогов, поддержанию психического здоровья и повышению качества образования.

Annotation: this article presents important information about the mental health of teachers and coaches, thoughts and reflections on fatigue, stress relief, motivation retention, their application in practice and their use in the community or in everyday life. In particular, the psychological and practical mechanisms of Occupational fatigue (burnout), stress factors and overcoming them are studied. nnotation: this article presents important information about the mental health of teachers and coaches, thoughts and reflections on fatigue, stress relief, motivation retention, their application in practice and their use in the community or in everyday life. In particular, the psychological and practical mechanisms of Occupational fatigue (burnout), stress factors and overcoming them are studied. Recommendations will also be made aimed at maintaining the professional motivation of the teacher, developing self-management skills and maintaining effective performance. This study serves to strengthen the professional stability of educators, support mental health and improve the quality of training.

Kalit soʻzlar: Stress, motivatsiya, charchoq, pedagogik faoliyat, psixologik komak.

Ключевые слова: стресс, мотивация, усталость, педагогическая деятельность, психологический Комак.

Keywords: Stress, motivation, fatigue, pedagogical activity, psychological support.

KIRISH

Bugungi globallashuv davrida inson salomatligi masalasi faqatgina jismoniy holat bilan emas, balki ruhiy salomatlik bilan ham chambarchas bogʻliq boʻlib bormoqda. Insonning psixologik, hissiy va ijtimoiy farovonligini oʻz ichiga olgan ruhiy salomatlik – har qanday kasb egasining, xususan pedagoglarning samarali faoliyat yuritishida muhim oʻrin egallaydi. Afsuski, hozirgi kunda bu tushuncha koʻplab insonlar tomonidan yetarlicha toʻgʻri anglanmaydi va koʻpincha faqat depressiya yoki ogʻir ruhiy kasalliklar bilan cheklanadi.

Soʻnggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar va amaliy kuzatuvlar shuni koʻrsatmoqdaki, oʻqituvchilarning koʻpchiligi doimiy stress, charchoq, hissiy zoʻriqish va eʼtiborsizlik tufayli oʻz ruhiy salomatligiga zarar yetkazmoqda. Bu holat, oʻz navbatida, nafaqat ularning shaxsiy hayoti, balki oʻquvchilarning taʼlim sifati, maktab muhitining ijobiyliigi va umuman olganda, butun taʼlim tizimining barqarorligiga salbiy taʼsir koʻrsatmoqda.

Taʼlim tizimidagi oʻqituvchi tanqisligining asosiy sababi sifatida pedagoglarning turli sabablarga koʻra kasbni tark etishi koʻrsatilmoqda. Ushbu holatni oldini olishda esa ularning ruhiy holatini eʼtiborda tutish, stress darajasini kamaytirish va qulay mehnat sharoitlarini yaratish muhim rol oʻynaydi.

Mazkur ishda ruhiy salomatlik tushunchasi, uning buzilish belgilari, pedagoglar faoliyatida stressning oʻrni hamda stressga qarshi kurashning samarali usullari yoritiladi. Shuningdek, oʻqituvchilarning kasbda barqaror qolishiga yordam beradigan ijtimoiy, psixologik va tashkiliy omillar tahlil qilinadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Koʻplab psixologik adabiyotlarda (masalan, World Health Organization, 2018) ruhiy salomatlik – bu faqat ruhiy kasalliklarning yoʻqligi emas, balki insonning oʻz salohiyatini toʻliq namoyon eta olish qobiliyati, stressli holatlarga bardoshlik va ijtimoiy jihatdan foydali hayot kechira olish holati deb tarflanadi. Afsuski, koʻpchilik bu atamani faqat depressiya yoki shizofreniya kabi klinik holatlar bilan bogʻlab, ruhiy salomatlikning keng maʼnosini notoʻgʻri talqin qiladi (Keyes, 2002). Amerika Psixologiya Assotsiatsiyasi (APA) hamda boshqa psixologik izlanishlar asosida aniqlanishicha, inson ruhiy salomatligining buzilishi quyidagi belgilar orqali namoyon boʻladi: doimiy tushkunlik, yolgʻizlik, oʻziga nisbatan past baho, ijtimoiy ajralish, uyqu va ovqatlanish rejimining buzilishi, oʻz joniga qasd qilish fikrlari (APA,

2013). Ushbu holatlar o'z vaqtida e'tiborga olinmasa, u insonning shaxsiy hayotigagina emas, balki ish faoliyatiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Hozirgi kundagi eng dolzarb va davomiy mavzulardan biri bu insonlardagi ruhiy salomatlik va uni yaxshi saqlay bila olishdir. Kuzatishlarga qaraganda ko'p diqqatlarini aynan bir narsaga muqim qaratadigan insonlarda ruhiy salomatlik buzilish holatlari tez- tez uchrab turishi ma'lum bo'ldi.

Ruhiy salomatlik nima? Ruhiy salomatlik eng noto'g'ri tushunilgan atama bo'lib, odamlar ko'pincha ruhiy salomatlik holatini depressiya, tashvish, shaxsiyatning buzilishi, shizofreniya va boshqalar o'rniga "ruhiy salomatlik" ni qabul qilishadi. U insonning psixologik, hissiy va ijtimoiy farovonligi atrofida aylanadi. Bu har kuni qanday his qilishimizga, fikrlashimizga va o'zini tutishimizga ta'sir qiladi.

Ruhiy salomatlik yomonligining belgilari va alomatlari qanday? Biror kishi "nima yaxshi va yaxshi ketayotganiga" emas, balki "muammo nimada" haqida o'ylashga qaror qilganda, ruhiy salomatlik yomonlashadi. Ko'pchilik yurak xuruji yoki insult kabi jismoniy kasalliklarning alomatlarini bilishi mumkin, ammo ruhiy salomatlik yomonligini bilmasligi mumkin.

Ba'zi belgilar va alomatlarga quyidagilar kiradi:

Doimiy g'amgin yoki past his qilish

Diqqatni jamlash qobiliyatining pasayishi

Ijtimoiy aloqalardan va kundalik hayot faoliyatidan voz kechish.

Ovqatlanish va uxlash odatlarida katta o'zgarishlar

O'z joniga qasd qilish fikrlari va yolg'izlik hissi

Haddan tashqari o'ylash va aybdorlik hissi

Kayfiyatning keskin o'zgarishi

Haqiqatdan ajralish, paranoyya yoki gallyutsinatsiyalar yoki hatto aldanish

Kundalik hayot muammolarini hal qila olmaslik

Vaziyatlarni va odamlarni tushunish yoki tushunishda muammolar

Haddan tashqari g'azab, dushmanlik yoki zo'ravonlik

Ovqatlanish va uyqu rejimidagi asosiy o'zgarishlar

Nima uchun ruhiy salomatlik muhim? Hissiy va ruhiy salomatlik juda muhim, chunki u fikrlar, xatti-harakatlar va his-tuyg'ularga ta'sir qiladi. Hissiy va ruhiy jihatdan sog'lom bo'lish kundalik hayot faoliyatida samaradorlik va samaradorlikni oshirishi mumkin. Shuningdek, u ijtimoiy aloqalarni, munosabatlarni saqlashda muhim rol o'ynaydi va o'zini hayotdagi o'zgarishlarga moslashishga va qiyinchiliklarga dosh berishga imkon beradi. Shundan kelib chiqib aytish lozimki pedagoglardagi ruhiy salomatlik bevosita yon- atroflaridagi insonlar bilan ham bog'liq. Ruhiy salomatlikka zarar beruvchi omillardan biri esa Stress (inglizcha: stress — „bosim“, „kuchlanish“, „tanglik“) — odam va hayvonlarda kuchli ta'sirotlar natijasida sodir bo'ladigan o'ta hayajonlanish, asabiylik holati.[1]

Stress — bu gomeostazni buzish bilan tahdid qiluvchi turli ekstremal omillar ta'sirida yuzaga keladigan tananing o'ziga xos bo'lmagan reaksiyasi va asab va endokrin tizimlar faoliyatida stereotipik o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Organizmda har xil ta'sirotlarga nisbatan rivojlanadigan nomaxsus neyrogormonal reaksiya. „stress“ terminini kanadalik patolog G. Selye ta'riflab, tibbiyotga kiritgan (1936). Olim stress holatiga olib keluvchi omilni stressorlar deb, ular ta'sirida organizmda ro'y beradigan o'zgarishlarni moslashish (adaptatsiya) sindromi deb atadi. Hozirgi ko'plab foizdagi pedagoglar ushbu jarayonni boshdan kechirmoqdalar. Doimiy ravishda stressga yo'liqish mobaynida bazi pedagoglarimiz o'z ishlaridan ozod bo'lishmoqda. Bu esa brogan sayin pedagoglar tanqisligini yuzaga keltirishi mumkin.

O'qituvchilar yetishmasligi faqatgina o'quvchilarning talim jarayoniga tasir qilmaydi. Bu boshqa o'qituvchilarning ish sharoitlarini ham og'irlashtiradi, masalan, dars soatlarining uzayishi yoki sinflarning kattalashishi orqali. Bunday noqulay sharoitlar esa o'qituvchilarning ishni tark etish darajasini oshirib, natijada ularni ushlab qolish ko'rsatkichlarini pasaytiradi. Bundan tashqari, doimiy o'qituvchi tanqisligi mahalliy, milliy va xalqaro darajadagi siyosiy

maqsadlarning bajarilmay qolishiga olib kelishi mumkin. Bu esa umrbod talim, barqaror rivojlanish, global fuqarolik, gender tengligi va tinchlik kabi asosiy tamoyillarga tahdid tugdiradi.

Nega o'qituvchilarni ushlab qolish muhim? Bugungi kunda yuzaga kelayotgan oqituvchi tanqisligining eng katta sababi o'qituvchilarga bo'lgan ehtiyojning ortishi emas, balki ularning turli sabablarga ko'ra ommaviy ravishda kasbni tark etishidir. Yosh o'qituvchilar ko'proq maosh va imtiyozlarga ega boshqa sohalarga otib ketmoqda. Katta yoshli oqituvchilar esa stressi kamroq bo'lgan ishlarni tanlamoqda yoki oddiygina nafaqaga chiqmoqda. Umuman olganda, talim sohasi iste'dodli kadrlarni ushlab qolishda qiyinchilikka duch kelmoqda, shuning uchun ham ularni ushlab qolish masalasi muammoni hal qilishning eng muhim yo'li bolib qolmoqda.[2]

Tajribali pedagoglarni ushlab qolish orqali maktablar yangi o'qituvchilarni yollash va ularni tayyorlash bilan bog'liq xarajatlarni sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Ushbu moliyaviy tejash maktablarga oz resurslarini infratuzilmani mustahkamlashga, ilgor texnologiyalarni joriy etishga va talimiy resurslarni boyitishga yonaltirish imkonini beradi. Natijada, yanada qulay va samarali oquv muhiti shakllanadi. Stressga qarshi kurashib kelinayotgan samarali metodlardan ham foydalanish ayni muddao hisoblanadi.[3]

Yani maktablar, o'quv dargohlari, universitetlarda pedagoglar ruhiy salomatliklari va charchoqlarini chiqarish uchun ajratilgan maxsus xonalar, yoki pedagoglar davrasida doimiy otkazilib turishi mumkin bolgan kichik psixologik treninglardir. Bunday sharoitda ishlagan oqituvchilarda stress kam kuzatiladi va oz ishiga, hayot tarziga bolgan motiv tushunchasi ortib boradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Motivatsiya „motiv“ so'zidan olingan bo'lib, u kishining ehtiyojlari, istaklari yoki undovlarini bildiradi. Maqsadga erishish uchun shaxslarni harakatga undash jarayonidir. Ish maqsadlari kontekstida odamlarning xatti-harakatlarini kuchaytiradigan psixologik elementlar pulga bo'lgan xohishni o'z ichiga olishi mumkin. Motivatsiyani o'zigizga moslashtirishlarga amal qilishingiz tavsfiya etiladi.

Motivatsiyani doimiy ravishda saqlab qolish uchun esa Timoti Uokerning “ Finlandiya talim mojizasi” kitobiga bemalol tayanishimiz mumkin.Ya'ni darsdan keyingi vaqtlarga o'zingizga vaqt ajrating, ish yoki pedagoglik masuliyatiga bog'lanib qolmang.Bundan tashqari pedagoglar bilan fikr almashinish, tabiat yoki jismoniy mashqlar bilan mashg'ul bo'lish ham motivatsiyani ushlab qoluvchi omillar qatoriga kiradi.Va bu metod va usullardan foydalangan pedagoglarning dars berish faoliyati yanada yaxshilanadi.[4]

Xulosa va tavsiyalar

Bugungi kunda ruhiy salomatlik – inson hayotining ajralmas va eng dolzarb jihatlaridan biri bo'lib, ayniqsa pedagoglar uchun bu masala nihoyatda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Pedagogik faoliyat yuqori darajadagi hissiy, ijtimoiy va intellektual zo'riqishni talab qilganligi sababli, doimiy stress va ruhiy bosim ostida ishlash oqibatida ko'plab o'qituvchilarda ruhiy salomatlik buzilishlari kuzatilmoqda.

Bu holat nafaqat o'qituvchilarning o'z ishini tark etishiga sabab bo'lmoqda, balki ta'lim sifatiga, o'quvchilarning bilim darajasiga, qolaversa, umumiy ta'lim tizimining barqarorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. O'qituvchilarning ruhiy holatini e'tiborsiz qoldirish natijasida yuzaga kelayotgan kadrlar tanqisligi – faqat mahalliy darajadagi muammo emas, balki milliy va global darajadagi ta'lim strategiyalarini amalga oshirishga ham to'siq bo'lmoqda.

Shuningdek, tajribali o'qituvchilarning ish joyida ushlab qolish:

- ta'lim tizimida barqarorlikni saqlash,
- yangi kadrlarga ustozlik qilish imkoniyatini yaratish,
- moliyaviy resurslarni tejash va
- sifatli ta'lim muhitini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Shu sababli, ruhiy salomatlikni mustahkamlash, stressga qarshi samarali usullarni joriy qilish, psixologik yordam tizimini takomillashtirish va pedagoglarni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash – bugungi ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Timoti Uoker Finlandiya ta'lim mo'ljasi: Maroqli dars o'tishning 33 siri - Toshkent: «Global books», 2023. 272 bet.

2. N.S. Xujayarova. Pedagogik mahorat / O'quv qo'llanma. – Qarshi davlat universiteti, 2023. – 310 bet. European International Journal of Pedagogics. – 2024. – T.

3. V. Mambetyarova “Motivatsiya haqida ma'lumotlar va tahlillar” Modern Science and Research. – 2024. – T.

4. R.N. Po'latovna Oliy ta'limda innovatsion yondashuvlari asosida pedagogik va psixologik metodlarni tahlil qilishga asoslangan tadqiqotlar ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. – 2023.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA “TARBIYA” FANINI O'QITISHNING DOLZARB MASALALARI

Murtazoyeva Robiya No'monovna

Axborot texnologiyalar va menejment universiteti

“Boshlang'ich ta'lim” yo'nalishi 2-kurs BT-29-24-guruh talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinflarda “Tarbiya” fanini o'qitishning zamonaviy yondashuvlari, dolzarb masalalari hamda ularni samarali hal etish yo'llari tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli davrda o'qituvchining shaxsiy namunasi, milliy qadriyatlar, oila va maktab hamkorligining ahamiyati haqida muallifning shaxsiy tahliliy fikrlari keltirilgan. Maqola zamonaviy ta'lim islohotlari, davlat standartlari va milliy ma'naviyat tamoyillari asosida yozilgan.

Kalit so'zlar: tarbiya, boshlang'ich ta'lim, milliy qadriyat, ma'naviyat, raqamli pedagogika, shaxs tarbiyasi, integratsiya, o'qituvchi namunasi.

Аннотация: В данной статье анализируются современные подходы к преподаванию предмета «Воспитание» в начальных классах, его педагогические проблемы и пути их решения. Освещаются методические подходы, направленные на формирование национальных ценностей, нравственных качеств, личностного развития и духовного совершенствования учащихся. Также подробно рассматривается роль личности учителя, оказывающего влияние на сердце ученика, на основе самостоятельных взглядов автора.

Ключевые слова: воспитание, начальные классы, духовность, ценности, методика, формирование личности ученика, педагогическое мастерство.

Abstract: This article analyzes modern approaches to teaching the subject “Education” in primary school, its pedagogical challenges, and possible solutions. The paper highlights methodological approaches aimed at fostering national values, moral qualities, personal development, and students’ spiritual maturity. It also provides an in-depth analysis of the teacher’s personality and their influence on students’ hearts, based on the author’s independent reflections.

Keywords: education, primary school, spirituality, values, methodology, student personality development, teacher’s professionalism.

KIRISH.

Bugungi globallashuv, texnologiyalar tezkor rivojlanayotgan davrda yosh avlod tarbiyasi masalasi har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tarbiya — bu insonning ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy qiyofasini shakllantiruvchi eng nozik jarayon. Boshlang'ich sinf bu jarayonning poydevori bo'lib, aynan shu davrda bola ongida “yaxshi-yomon”, “mehr-rahm”, “mehnatsevarlik”, “vatanparvarlik” tushunchalari shakllanadi [1;2;10]. Maktabning birinchi

bosqichida o'qitiladigan "Tarbiya" fani nafaqat dars jadvalidagi predmet, balki insoniylik maktabi, hayotiy saboqlar manbai sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli mazkur fan zamonaviy metodlar, texnologiyalar va eng asosiysi — o'qituvchining shaxsiy namunasi bilan uyg'unlashganda, haqiqiy natija beradi.

ASOSIY QISM.

"Tarbiya" fanining mohiyati va maqsadi: "Tarbiya — bu hayot va mamot masalasidir", — degan edi Abdulla Avloniy [3]. Bu fikr bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Chunki tarbiya — bu insonni komillikka, jamiyatni barqarorlikka, millatni yuksaklikka eltuvchi yagona yo'l. Boshlang'ich sinflarda tarbiya fanining maqsadi — bola shaxsining asosiy axloqiy poydevorini mustahkamlash, unga ezgulik, odob, mehnatsevarlik, milliy qadriyatlarga hurmat tuyg'usini singdirishdan iborat. Bunda o'qituvchining nutqi, harakati, hatto ko'z qarashi ham tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi [4;6].

Boshlang'ich ta'limda tarbiya jarayonining o'ziga xos jihatlari:

Boshlang'ich sinf o'quvchisi hali to'liq shakllanmagan shaxs, ammo u his-tuyg'ularga juda boy. Shuning uchun tarbiya jarayonida bolaga faqat nasihat emas, balki his etish, his qilish imkonini beruvchi usullar qo'llanishi zarur. Masalan, o'yinli topshiriqlar, badiiy asar o'qish, sahna ko'rinishlari, milliy bayramlarni nishonlash orqali bolalarda mehr, sadoqat, hamjihatlik qadriyatlari mustahkamlanadi [5;10;11]. Har bir tarbiya darsi "bolaga dars berish" emas, "bolaning qalbini anglash" jarayoni bo'lishi kerak. Zero, bola o'zini eshitganini his qilsa, unda samimiyat, mas'uliyat va ijobiy o'zgarishlar yuzaga keladi.

"Tarbiya" fanini o'qitishdagi dolzarb muammolar: Bugungi kunda ayrim o'qituvchilar "Tarbiya" fanini ikkinchi darajali deb qarashadi. Bu esa fanning asosiy maqsadini so'ndirishga olib keladi. Shuningdek, darslarda faqat tayyor matnni o'qish, izohsiz mavzularni tushuntirish, interaktiv usullarning yetishmasligi ham muhim kamchiliklardir [6;8;11]. Eng katta muammo - o'qituvchining darsdan tashqarida ham tarbiyachi sifatida faol bo'la olmasligidir. Aslida o'qituvchi har bir so'zida, kiyinishida, muomalasida, ijtimoiy tarmoqlardagi xatti-harakatida ham o'rnak bo'lishi kerak. Chunki bugungi bola darsdan ko'ra ko'proq hayotdan, atrofdagilardan o'rnak oladi.

Dolzarb yechimlar va innovatsion yondashuvlar: "Tarbiya" fanini samarali o'qitish uchun dolzarb yondashuvlardan biri bu – Integrativ yondashuv, ya'ni tarbiyaviy mavzularni boshqa fanlar bilan bog'lab o'qitish (masalan, ona tili darsida ezgulik haqidagi hikoyalarni tahlil qilish). Yana biri Raqamli pedagogika. Bu— videodarslar, animatsion lavhalar, interfaol o'yinlar orqali bolada qiziqish uyg'otish [5;7;9]. Bular asnosida Milliy qadriyatlar asosida tarbiya, oila va maktab hamkorligi, Tarbiya fanining ma'naviy axloqiy ahamiyati shuningdek, har bir o'qituvchi darsni "ko'ngildan dars" shaklida tashkil etsa, bola uni yodda saqlaydi. Chunki tarbiya - yurakdan chiqqan so'z, yurakka yetib boradi. Tarbiya fani o'quvchining shaxsini ijtimoiylashuv jarayoniga tayyorlaydi. O'quvchi bu darslarda odamlar bilan muomala qilish, hurmat qilish, yordam berish, o'zini tutish madaniyatini o'rganadi. Yana "Tarbiya" darslarini "axloqiy nazariya"dan "hayotiy mashg'ulot"ga aylantirish kerak. Masalan, sinfda "Halollik kuni" tashkil etish, "Mehr savdosi" aksiyalarini o'tkazish, "Yaxshi ishlar daftarini" yuritish - bular bolalarning qalbida ezgulik urug'ini o'stiradi.

XULOSA.

Boshlang'ich sinflarda "Tarbiya" fanini o'qitish - bu bolalarning kelajakdagi insoniy qiyofasini belgilovchi jarayon. Bugun bu fan orqali biz ertangi jamiyatni, ertangi insonni yaratmoqdamiz. Zamonaviy o'qituvchi texnologiyani - ma'naviyat bilan, bilimni - qalb bilan, innovatsiyani - qadriyat bilan uyg'unlashtira olsa, natija kuchli bo'ladi deb hisoblayman. "Tarbiya" darslarini "axloqiy nazariya"dan "hayotiy mashg'ulot"ga aylantirish kerak. Masalan, sinfda "Halollik kuni" tashkil etish, "Mehr savdosi" aksiyalarini o'tkazish, "Yaxshi ishlar daftarini" yuritish - bular bolalarning qalbida ezgulik urug'ini o'stiradi. "Tarbiya" darslarida ezgulikni singdirgan har bir o'qituvchi aslida millat ruhini tarbiyalaydi. Bu esa eng yuksak sharaftir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi qarori. -Toshkent: 2020-yil, 6-noyabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Boshlang'ich ta'lim davlat standarti" (187-son qaror). -Toshkent, 2021-yil, 6-aprel.
3. Avloniy, A. Turkiy guliston yoxud axloq. -Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2018.
4. Yo'ldoshev, J., To'xtaboyev, B. Pedagogika nazariyasi va tarixi. -Toshkent: O'zbekiston faylasuflar jamiyati nashriyoti, 2021.
5. Qodirova, F., Hamroyeva, N., Xolmatova, M. Boshlang'ich ta'lim metodikasi. -Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2022.
6. Sattorova, M. Tarbiya fanini o'qitish metodikasi. -Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021.
7. Hasanova, M. Milliy qadriyatlar asosida tarbiya jarayonini tashkil etish. Toshkent: TDPU, 2020.
8. Ochilidiev, A. Boshlang'ich sinf o'quvchilari shaxsini shakllantirishda tarbiyaning o'rni. // "Ta'lim va innovatsiya" jurnali, 2023, №4.
9. Islomov, N. Pedagogik texnologiyalar va ularni ta'lim-tarbiyada qo'llash. — Toshkent: Ilm Ziya nashriyoti, 2022.
10. Karimova, R. Bola shaxsining rivojlanish psixologiyasi. — Toshkent: Fan nashriyoti, 2019.
11. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. "Tarbiya" fani bo'yicha metodik tavsiyalar. -Toshkent: XTV Metodik markazi, 2023.

DINNING ULUG`YULDUZI - NAJMIDDIN KUBRO

O'ktamov Tohirjon G'ayrat o'g'li,

Namangan davlat universiteti Tarix yo'nalishi talabasi

Tel:+998943519559

E-mail: oktamovtohir2@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm elining mashhur farzandi, tasavvuf ilmining yetuk namoyondasi, kubroviya tariqatining asoschisi shayx Najmiddin Kubroning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Ahmad ibn Umar Xivaqiy, Xorazm, tasavvuf, Urganch qamali, kubroviylik, Valiytarosh.

Аннотация: В статье рассказывается о жизни и деятельности шейха Наджмиддина Кубро, выдающегося сына хорезмийского народа, видного деятеля в области суфийской науки и основателя кубровианского ордена.

Ключевые слова: Ахмад ибн Умар Хиваки, Хорезм, суфизм, осада Ургенча, кубровианство, Валийтарош.

Abstract: This article provides information about the life and work of Sheikh Najmiddin Kubro, a famous son of the Khorezm people, a prominent figure in the science of Sufism, and the founder of the Kubrovian order.

Key words: Ahmad ibn Umar Khivaqi, Khorezm, Sufism, Siege of Urgench, Kubrovianism, Valiytarosh.

KIRISH

Najmiddin Kubro 1145 yilda Xiva shahrida dunyoga keladi. Uning asli ismi Ahmad ibn Umar Muhammad al – Xivaqiy al – Xorazmiy bo'lib, „Najmiddin“ „Kubro“ „Abul Jannob“ Valiytarosh“ so'zlari bu zoti mukarramning laqab, unvon va kuniyatidir. [4. - B 403]

Najmiddin „dinning yulduzi“ degan ma'noni bersa, bu nom Abuljanob Najmiddin Kubroning qonuniyati hisoblanib, „dunyodan parhez qilgan taqvodorning otasi“ degan ma'noda qo'llanilgan, ya'ni shayh taqvo va tavba posboni, deb ulug'langan. [2. - B 5]

Najmiddin Kubro yoshligidan karomatlarga yaqin turadigan yohud nazarkarda inson bo'lgan. Go'yoki shayhlik va avliyolik ruhiyati vahiy orqali unga nasib etgan. Shu sabab uni „shayhi valitarosh” ya'ni avliyo kabi shayx deganlar. Buning sababi haqida ham Jomiy va Navoiy sharh berganlar. Ularning fikricha, bu holat shunday bo'lganki, shayh vajd, xol va jazaba holatida qaysi kishiga tasodifan ko'z tashlasa, u cho'pon bo'lsa ham, shu zahoti to'satdan valoyatlik martabasiga erishib, vali bo'lar ekan. [1. - B 167]

ADABIYOTLAR VA METODODLOGIYA

Najmiddin Kubro – tasavvuf ilmining mashhur shaxslaridan biri va kubroviya tariqatining asoschisi hisoblanadi. Tasavvufga oid manbalarda ham Najmiddin Kubroning ishlari, martaba hamda mo'jizalari haqida so'z boradi. Uning hayoti, so'fiylik tariqati va faoliyatiga oid ko'plab tazkiralar yozilgan. Taxminan o'n olti, o'n yetti yoshlarida vatani bo'lmish Xorazmni tark etadi. Taxsilni chuqurlashtirish maqsadida Eron, Misr, Shom, Iroq mamlakatlarida kezadi. Najmiddin Kubro Bag'dod, Tabriz, Nishopur, Tus, Dizful shaharlaridagi atoqli olimlardan shariat ilmlari, hadis va tafsir ilmini chuqur o'zlashtirib oladi. Tasavvuf madaniyatimiz tarixidagi g'aroyib fan bo'lib o'ziga xos yo'nalish va an'analarga egadir. Tasavvuf inson uchun eng kerakli narsa narsa – axloqni xamida(ezgu alloh)ni targ'ib va tashviq etadigan ilmiy va adabiy manba hisoblanadi. Uning mohiyati esa ta'lim – tarbiya va pand – nasihatga oid. Fiqh, tafsir, kalom va boshqa zohiroy ilmlar kabi tasavvuf ilmi ham hijriy II va III asrlarda paydo bo'ldi.

Najmiddin Kubro hayoti va faoliyati Doroshukuhning „Safinat ul-avliyo”, Rizoqulixon Xidoyatning „Riyoz ul-orifin”, Mavlaviy G'ulom Sarvar Sohib Lohuriyning „Xazinat ul-afsiyo”, Xoji Xalifaning „Tuhfat ul-fuqaro”, Abdurahmon Jomiyning „Nafaxot ul-uns”, Davlatshoh Samarqandiyning „Tazkirat ush-shuaro”, Sulton Mansur ibn Boyqaroning „Majolis ul-ushshoq”, Mavlono Minxojiddinning „Tabaqoti Nosiriy” asarlarida keltirilgan. Shuningdek Najmiddin Kubroning hayoti, karomatlari, qahramonliklari haqida xalq orasida ko'plab afsona va rivoyatlar mavjud bo'lib, manokiblarda shayhning tarjimai holi bilan birga, u zotnig karomatlari ham bayon qilingan. [2. - B 5]

Najmiddin kubro Xorazmga 1185 yilda qaytib keladi. Demak bu vaqtda 40 yashar bo'lib, 25 yildan ortiq umrini ilmga bag'ishlagan edi. Yetuklik, komillik yo'li mana shunday og'ir va mashaqqatlidir. U Xorazmga qaytgach, katta xonaqoh qurdirib, tariqatda yangi bir maktab – yo'nalish hisoblanmish kubroviya silsilasini asosladi. Najmiddin Kubro tasavvufning buyuk amaliyotchilaridan biridir, ungacha Xorazm xalqi ushbu ta'limotdan bexabar edi. Ulug' shayx amaliy faoliyati xulosalarini „Favoyih ul – jamol va favotih ul –jalol” (Jamol xushbo'yliklari va Jalolning kashfi) „Al – usul al – ashara” (O'nta usul) nomli kitoblarida jamlab tasnif etgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yozgan asarlari orasida eng mashhuri „Usuli ashara” risolasi bo'lib, bu asar barcha tariqatlarga o'z tasirini ko'rsatgan. Ismoil Haqqiy Bursaviy tomonidan sharh etilgan. „Favoihul jamol” asari esa tasavvuf ruhshunosligi mavzusidadir. Kubroning asarlari Eron, Onado'li, va Hindistondagi tariqat muhitlariga xiyla ta'sir qilgan. Chunonchi bu tariqat naqshbandiya va mavlaviya tariqatlariga ham ta'sir ko'rsatgan. Kubroviylik ko'proq, O'rta Osiyo, Rusiya, va Eron mamlakatlarida keng tarqalgan. [7. - B121]

Ta'kidlash lozimki, Najmiddin Kubro tasavvuf tarixida keng fe'llik yo'lini tutgan shayhlardandir. Chunki u zotning xonaqosida sunniy mazhabli shogirdlar bilan birga shia mazhabli muridlar ham ta'lim olavergan. Shayhning o'zlari sunniylikka e'tiqod qilsalar ham, lekin hazrati Ali Abutolib roziyollohu anhu xonadoniga ham xurmat bilan qaraganva shia ahli bilan sunniylar orasida xusumat va janjal kelib chiqishiga yo'l qo'ymagan. Aslini olganda tasavvuf mazhablari ayirmachilikdan ustun turadi. Tasavvuf ahli uchun parvardigor ishq hamda diydori hamma narsadan ustun hisoblangan. Najmiddin Kubro tasavvufda Junayd Bag'dodiyning „saxv” (hushyorlik) yo'lini tutgan. Bu ham Xorazmlik ulug' shayxning tafakkuriy – aqliy bilimga e'tibori borligining nishonasidir. Chunki Junaydning bu rukni Boyazid Bistomiynig „sukra” (bexudlik, mastlik) rukniga qarama qarshi usul sifatida ishlab chiqilgan edi. [3. - B 20] Hazrati Kubro tariqatining o'ziga hos jihatlari u kishining

dunyoqarashida ham, amaliy ishlarida ham ko`zga tashlanadi. Xonaqohda murid tarbiyalashning o`ziga hos usullarini ishlab chiqadi. O`nta talab asosida tariqat yo`llarini bosib o`tish va poklanib, ma`rifatga erishish yo`llari borligini ko`rsatadi. „Risolatul – turuq” (Tariqatlar risolasi) va „Al – usul al – ashara” (O`nta usul) nomli kitoblarida so`fiylar tarbiyasida quyidagi o`nta talabning muhimligi qayd etiladi: Tavba, Zuhd, Tavakkul, Qanoat, Uzlat, Zikr, Tavajjux, Sabr, Murokaba, Rizo. [3. - B 23]

Kubroviya tariqati ham Qur`oni karim va Hadisi sharifdagi ta`limot asosida shakllangan. Komil insonni tarbiyalash bu tariqatning asosiy vazifasi bo`lgan. Najmiddin Kubroning ko`plab muridlari bo`lgan. Uning huzuriga Eron, Misr, Kavkaz, Shom, Iroq hududlaridan muridlari kelib undan ta`lim olganlar. Manbalarga qaraganda mo`g`ullar bosqini arafasida shayxning 400 dan ortiq muridlari bo`lgan.[3. - B 12]

Kubroviylik tariqatidan keyinchalik bir nechta shahobchalar ajralib chiqqan. Bular:

1. Firdavsiya tariqati;
2. Nuriya tariqati;
3. Rukniya tariqati;
4. Hamadoniya tariqati;
5. Ig`tishoshiya tariqati;
6. Nurbaxshiya tariqati;
7. Ne`matullohiya tariqati; [3. - B14]

XULOSA. Shayx umrining ohirida Xorazmda yashaganlar. Bu davrda Movarounnahr notinchlik hukmron edi. Movarounnahrga Xorazmshohlar davlatiga qarshi Chingizxon boshliq mo`g`ul qo`shinlari kurash boshlaydi. 1221 yil iyul oyida Chingizxonning lashkarboshilaridan biri Xulaku Urganchni qamal qiladi. Shahar mudofasida Najmiddin Kubro o`z muridlari bilan mardonavor turadi. Chingizxon Najmiddin Kubroning jasoratini ko`rib unga: “Men Xorazmni qatliom qilmoqchiman, shuning uchun sizdek ulug`vor shaxs shaharni tark etib, un dan chiqib ketishinggizni so`rayman” degan mazmunda xat yuboradi. Shayx xatga javoban: “ Men yetmish olti yil umrim davomida xorazmliklar bilan turmushning achchiq chuchugini birga totganman. Endi ular boshiga balo qazo yog`ilayotgan payt qochsam muruvvatdan bo`lmaydi” degan xabarni yetkazadi. Urganch qamalida Najmiddin Kubro mardlarcha shahid bo`ladi. Bu voqea 10 jumodul avval, milodiy 1221 yil iyul oyida sidir bo`ladi.[6. - B 220]

Mustaqillik yillarida ko`plab ajdodlarimiz qatori shayx najmiddin Kubro nomi tiklandi, 1995 yilda uning tavalludining 850 yilligi keng nishonlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намоёндалари. Термиз, 2007. - 198 б
2. Исмокова З. Нажмиддин Кубро. Тошкент, 2011. - 44 б.
3. Комилов Н. Нажмиддин Кубро. - Тошкент, 1995. - 32 б.
4. Комилов Н. Тасаввуф. Тошкент, 2009. - 448 б.
5. Садриддин Салим Бухорий. Буюк Хоразмийлар. Т: Ёзувчи, 1994.

**V SHO‘BA: IQTISODIYOT TARMOQLARINI RIVOJLANTIRISHDA MOLIIYA,
BANK HAMDA BOSHQARUV SOHALARIDA MAVJUD MUAMMOLAR VA
ULARNING YECHIMLARI**

**ФАКТОР УСИЛЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РЕГИОНАЛЬНОЙ
ЭКОНОМИКИ**

Анопченко Татьяна Юрьевна –

доктор экономических наук, профессор;

Российский экономический университет имени Г. В. Плеханова, Москва, Россия

E-mail: anopchenko.ty@rea.ru <https://orcid.org/0000-0002-7426-0441>

Очилов Акрам Одилович –

доктор экономических наук, профессор;

Каршинский государственный университет, Карши, Узбекистан

E-mail: akram.oo@mail.ru; [ORCID ID: 0009-0004-9254-188X];

Аннотация. Следствием интенсификации экономического развития является формирование дисбаланса между усилиями по наращиванию темпов хозяйственного развития и решению ряда региональных и общенациональных социально-эколого-экономических проблем. Рабочая гипотеза – трансформация региональных экономических процессов определяет вектор развития национальной экономики, что вызывает необходимость внедрения инновационных преобразований в модели управления промышленных предприятий, основанной на интеграции инструментов ESG в практики корпоративного управления.

Ключевые слова: устойчивое развитие, регион, Ростовская область, ESG, корпоративное управление, экологические критерии, социальные требования, государство, охрана труда, ресурсосбережение, промышленность, топливно-энергетический комплекс.

Введение. Прямым следствием поступательности экономического развития в условиях глобализации является снижение уровня жизни и рост диспропорциональности доходов различных групп населения как в развитых и развивающихся странах, так и в слаборазвитых с экономической точки зрения странах, являющихся основными реципиентами международной помощи. Роль государства, как основного регулятора устойчивого социально-эколого-экономического развития и инструмента смягчения вызовов, постепенно снижается и не отвечает динамике современных процессов глобализации. Данный факт аргументирует разработку и реализацию стратегии перехода корпоративного сектора экономики к ESG-стандартам, ориентированным на решение следующих задач: повышения социальной ответственности бизнеса, достижения целей глобального энергоперехода в контексте повышения энергоэффективности, снижения углеродного следа, децентрализации инфраструктуры генерации и распределения электроэнергии, внедрения цифровых технологий. В таблице 1 приведена расшифровка критериев, определяющих содержание требований, предъявляемых компаниям в части повышения устойчивости социально-эколого-экономического развития и эффективности моделей управления.

Таблица 1. Расшифровка критериев, определяющих содержание требований ESG-повестки⁴⁴

⁴⁴ Таблица составлена авторами по материалам следующих источников:

Henisz W., Roller T., Nuttall R. Five Ways That ESG Creates Value. URL: <https://www.mckinsey.com/business-linctions/strategy-and-corporate-finance/our-insights/five-ways-that-esg-creates-value>

ESG: три буквы, которые меняют мир [Текст]: докл. к XXIII Ясинской (Апрельской) междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 2022 г. / И. В. Ведерин, К. И. Головинский, М. И. Давыдов, Б. Б. Петько, М. С. Сабирова, С. В. Терсков, Е. А. Шишкин; под науч. ред. К. И. Головинского; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2022. — 138 с. — ISBN 978-5-7598-2659-0 (в обл.). — ISBN 978-5-7598-2469-5 (e-book).

ESG-критерий	Расшифровка критерия
Экологические критерии	- структура энергопотребления компании: виды, источники и пр. - работа с производственными отходами - ресурсы, необходимые для работы компании; - выявление последствий для экосистем вследствие функционирования организации; - углеродный след; - воздействие на изменение климата; - эксплуатация земельных ресурсов как фактор влияния на экосистемы; - «индекс циркулярности» - применение принципов экономики замкнутого цикла при эксплуатации ресурсов;
«S»- Social Социальные требования	- репутация компании в бизнес-сообществе; - своевременная индексация заработной платы; - гендерное разнообразие; - обеспечение безопасных условий труда; - взаимоотношения внутри коллектива; - инвестирование организации в развитие человеческого капитала, развитие методов оценки эффективности таких инвестиций; - повышение эффективности реализации программ здравоохранения, меры социальной поддержки сотрудников компании;
Управленческие критерии / критерии корпоративного управления;	- внутрикорпоративные практики реагирования на директивы со стороны регулятора, выбор средств и методов осуществления контроля в части самоуправления компанией; - принятие эффективных управленческих решений; - проактивная корпоративная позиция в части выявления правонарушений; - соблюдение требований законодательства страны юрисдикции; - соблюдение баланса интересов и обеспечение прозрачности диалога между внешними заинтересованными сторонами и регуляторами, соблюдение бизнес-этики; - оптимизация критериев дифференциации оплаты труда в коллективе; - борьба с коррупцией; - оценка влияния политической принадлежности лиц, принимающих решения, на эффективность процесса управления; - благотворительность; - человеческий потенциал состава правления, его гендерная структура; - налоговая стратегия организации; - наличие долгосрочного горизонта планирования при принятии управленческих решений

Предмет исследования – передовые ESG-практики, интегрированные в системы корпоративного управления предприятиями машиностроения, химической и атомной промышленности Ростовской области.

Материалы и методы. Методологическая база исследования основана на анализе обширного массива данных, представленного в официальных статистических сборниках федеральных и региональных органов власти, а также сведениях, изложенных в отчётах по устойчивому развитию и ESG-трансформации следующих предприятий Ростовской области: АО «Трансмашхолдинг», ООО «ЭЛ 6», АО «Концерн Росэнергоатом» –

«Ростовская атомная станция». Проанализированы научно-методологические подходы к интеграции ESG-повестки в сектор регионального промышленного производства и атомной электроэнергетики. Методами монографического исследования уточнены основные направления повышения эффективности реализации ESG-стратегии крупными региональными предприятиями в парадигме усиления конкурентоспособности на мезоэкономическом уровне, повышения инвестиционной привлекательности хозяйствующего субъекта и региона его территориальной локализации.

Анализ степени проработанности проблемы в научной литературе.

Концепция ESG возникла в рамках обеспечения целей устойчивого развития Организации Объединённых Наций (далее - ЦУР ООН) до 2030 года, после чего экономически развитые страны активно продвигают ESG-повестку как на государственном уровне, так и различными некоммерческими группами по защите социальных и финансовых интересов, организациями, имеющими политическое влияние [1, с. 11]. В исследовании [2, с. 191] отмечается, что социальные и экономические эффекты от внедрения ESG методов корпоративного управления интересуют потенциальных инвесторов не менее, чем финансовые показатели деятельности компании. Авторы исследований [3, 4, 5] выделяют следующие факторы, ограничивающие темпы ESG-перехода на макро- и мезоэкономическом уровнях: несоответствие фактического финансирования проектов федерального уровня, реализуемых за счёт средств государственного бюджета, плановым значениям, установленным в нормативно-правовых актах, отсутствие скоординированных действий государственного аппарата управления и хозяйствующих субъектов в части реализации совместных проектов по вопросам ESG-трансформации. В работах [6,7,8] актуализируется, что, в ответ на глобальные вызовы, корпоративный сектор претерпевает комплексную трансформацию при выборе методов принятия управленческих решений и критериев целеполагания.

Результаты. Ростовская область в парадигме ESG-трансформации.

На современном этапе Ростовская область обладает достаточным потенциалом ESG-трансформации. Рассмотрим региональную динамику устойчивого развития региона с учётом социально-экологических и управленческих факторов.

Неоднородность субъектов Российской Федерации по территориально-географическому расположению и природно-климатическим условиям, диспропорциональность социально-экономического развития и уровня техногенно-антропогенного воздействия на экосистемы, специфика регионального промышленного и топливно-энергетического кластера предопределили фактор региональной специфики как приоритетный при разработке стратегий ESG-трансформации на мезоэкономическом уровне. Пространственное развитие региона в парадигме ESG-преобразований и в интересах обеспечения конкурентоспособности региональной экономики обладает значительным уровнем инерции, выражающейся в рассогласованности процессов взаимодействия стейкхолдеров и несовершенстве существующего механизма учёта интересов регуляторов, бизнеса и общественности по целому комплексу социально-эколого-экономических вопросов. Устойчивость в региональном измерении – комплексный интегральный показатель, включающий наличие как некоторых общих, так и специфических черт, формирующих ESG-профиль субъекта Федерации. К критериям дифференциации регионов при формировании стратегии ESG-трансформации можно отнести следующие: товарно-производственную специализацию, трансграничное влияние на социально-экологическую динамику, наличие приоритетных источников техногенно-антропогенного воздействия на экосистемы, наличие законодательно закреплённых финансово-экономических стимулов к переходу на экологически и социально ориентированные модели развития.

Проблемами устойчивого развития Ростовской области являются несбалансированные практики природопользования и, как следствие, негативное

влияние на экологию региона. Рассмотрим состояние региональных экосистем с целью выявления источников приоритетного воздействия [13-14]. Атмосферный воздух региона загрязнён преимущественно летучими органическими соединениями, оксидом углерода и азота, диоксидом серы, формируемыми объектами топливно-энергетического комплекса (далее - ТЭК) и предприятиями, осуществляющими комплексную переработку отходов, а также деятельностью сухопутного и трубопроводного транспорта. В 2023 году объём выбросов от стационарных источников составил находится в диапазоне 106 - 154 тыс тонн.

Если рассмотреть динамику выбросов загрязняющих веществ в атмосферу Ростовской области за период 2021-2023 год и изменение объёма инвестиций в природоохранные мероприятия и рациональное использование природных ресурсов крупными и средними предприятиями Ростовской области во временном диапазоне 2020-2023 год. Анализы данных показывают, что крупные и средние предприятия Ростовской области, являясь основными стационарными источниками загрязнений атмосферы диоксидом серы, оксидами азота и оксидом углерода, за 2022-2023 годы нарастили объём инвестиций в природоохранные мероприятия до 2790549 тыс рублей к 2023 году. Высокие темпы прироста инвестиций за рассматриваемый период ориентированы на реализацию следующих мероприятий: совершенствование технологий по утилизации и переработке производственных отходов, воспроизводство и охрана рыбных запасов, рациональную эксплуатацию водных ресурсов.

Неоднородность распределения техногенно-антропогенной нагрузки на Ростовскую область предопределила набор институционально-правовых, организационно-экономических и социально-мотивационных инструментов ESG-трансформации региона. На рисунке 2 проиллюстрирована концептуальная модель регионального перехода к практикам ESG с применением вышеописанных инструментов.

Рис. 2. Концептуальная модель ESG-трансформации региона.

Природохозяйственную деятельность на территории Ростовской области осуществляют предприятия разных отраслей промышленности и ТЭК, внедряющих в корпоративные практики стандарты устойчивого развития. Обсуждение и выводы. Ключевыми целями ESG-трансформации корпоративного сектора в интересах повышения региональной устойчивости и конкурентоспособности считаем: формирование механизмов управления рисками климатических изменений, адаптацию к низкоуглеродной экономической модели развития, выбор оптимальных методов

управления человеческим капиталом, определение стратегических целей с учётом интересов всех заинтересованных сторон. Социально-эколого-управленческие факторы на уровне адаптации регуляторных правил со стороны государства в управленческой деятельности компании, становятся определяющими при принятии инвестиционных решений. Финансовые инструменты поддержки проектов ESG могут включать в себя:

- выпуск компаниями «зелёных облигаций»: за счёт средств, вырученных от продажи ценных бумаг, могут быть реализованы климатические и экологические проекты, например, строительство электростанций на возобновляемых источниках.
- выпуск «голубых» облигаций – фондов, предназначенных для реализации проектов по защите и восстановлению водных экосистем региона присутствия компании
- эмиссия облигаций устойчивого развития – фонды выделяют на комплексные социально-экологические проекты в соответствии с ЦУР ООН
- эмиссия социальных облигаций – фонды направляются на социально-ориентированные проекты: недорогое жильё для сотрудников, помощь социально незащищённым слоям населения
- социальное кредитование – средства направляются на проекты социального воздействия, такие, как обучение людей с ограниченными возможностями для улучшения возможности трудоустройства.

Представители бизнес-сообщества Ростовской области формулируют следующие направления интенсификации ESG-трансформации региона:

1. Внедрение «Зелёного кодекса» для предприятия – документа стратегического планирования, объединяющие компании, готовые внедрять рациональные модели потребления ресурсов и минимизировать неблагоприятное воздействие на окружающую среду.
2. Развитие волонтёрских экопроектов как точек входа в корпоративную ESG-повестку. Данный подход подразумевает интеграцию волонтёрских ESG-проектов в кросс-секторное взаимодействие бизнес-структур, органов власти и иных заинтересованных сторон.
3. Интеграцию в производственные процессы принципов циркуляционной экономики, ориентированных на совершенствование технологических механизмов повторного использования ресурсов.
4. Обеспечение ESG-трансформации квалифицированными кадрами, обладающими необходимыми компетенциями в области устойчивого развития.
5. Формирование унифицированных критериев присвоения ESG-рейтинга для предприятий различных отраслей промышленности, научно обоснованная разработка весовых коэффициентов, отражающих уровень влияния конкретного фактора на ESG-рейтинг компании.

Список источников

1. Инструменты поддержки экспортных проектов ESG на основе международного опыта: монография / под ред. В.В. Перской и А.Д. Зверевой. - Москва: ИНФРА-М, 2023. - 166 с. - (Научная мысль). - DOI 10.12737/1906019.
2. М.П. Афанасьев, Н.Н. Шаш. ESG-трансформация в корпоративном секторе: систематизация глобального подхода // Проблемы прогнозирования. 2022. № 6(195). С. 185-197. DOI: 10.47711/0868-6351-195-185-197
3. Анопченко, Т. Ю. Инструменты ESG-менеджмента в государственной экологической политике РФ на современном этапе / Т. Ю. Анопченко, Г. М. Зинчук, Н. А. Багута // Экономические науки. – 2023. – № 223. – С. 31-34. – DOI 10.14451/1.223.31.
4. Vectors of Increasing the Efficiency of the Modern Economy of the Region (Based on the Materials of the Rostov Region) / T. Yu. Anopchenko, R. V. Revunov, S. M. Murzina [et al.] // Modern Global Economic System: Evolutional Development vs. Revolutionary Leap: Institute of Scientific Communications Conference. Vol. 198. – Cham: SpringerNature, 2021. – P. 2163-2169. – DOI 10.1007/978-3-030-69415-9_237.

5. Евсеева, С. А. Проблемы реализации ESG-повести на региональном и местном уровне / С. А. Евсеева, Н. Ш. Зарипова // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. – 2023. – № 3(75).

6. Афанасьев, М. П. ESG-трансформация в корпоративном секторе: систематизация глобального подхода / М. П. Афанасьев, Н. Н. Шаш // Проблемы прогнозирования. – 2022. – № 6(195). – С. 185-197. – DOI 10.47711/0868-6351-195-185-197.

7. Семенова Н. Н. ESG-трансформация российских компаний в интересах устойчивого развития. Экономика. Налоги. Право. 2023;16(3):57-65. DOI: 10.26794/1999-849X-2023-16-3-57-65

8. Лисовский А. Л. Переход к устойчивому развитию: эмпирический анализ факторов, мотивирующих промышленные компании к внедрению ESG-практик. Стратегические решения и риск-менеджмент. 2021;12 (3): 262–272.

THE PARTICIPATION OF CASH FLOW IN NON-CASH SETTLEMENTS IN UZBEKISTAN

Prof. Dr. of Economics L.A. Talimova

Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan

Narmamatov Ikhtiyor Bakhtiyorovich

Associate Professor of the University of Information Technology and Management,

Doctor of Economic Sciences (DSc)

Nabiev Farrukh Safarovich

Assistant at the University of Information Technologies and Management

Annotation. Ensuring the efficiency of the use of cashless payments in Uzbekistan is one of the necessary conditions for the development of cashless payments.

Improving the practice of using cashless forms of payment will play an important role in solving the problem of insolvency in the economy, ensuring the continuity of production activities of companies, the development of export-import operations. This, in turn, necessitates the identification of current problems associated with the improvement of the practice of using of payment and the development of ways to solve them.

The article identifies the problems associated with the effectiveness of the use of cashless forms of payment in our country and develops scientific proposals to address them.

Keywords: commercial bank, cashless settlement, documented letter of credit, check, payment order, liquidity, unbalanced liquidity, payment obligation, bank guarantee.

Introduction. Increasing the volume and coverage of cashless payments in Uzbekistan, including the introduction of modern forms of payments in the economy and financial incentives for entrepreneurship, as well as reducing non-bank turnover is recognized as one of the priorities for economic development and liberalization. This necessitates, first of all, the identification of current problems related to ensuring the efficiency of the use of cashless payment forms and the development of ways to solve them.

This conclusion of A. Kosoy is important for the practice of Uzbekistan. This is due to the fact that in our country, a targeted sequence of payments is applied, and in this case, the priority in making payments on the debt of business entities is given to the payment of debt to the State Budget. This, in turn, leads to a violation of the property rights of business partners and trading banks.[1]

According to P. Semikova, one of the main disadvantages of documented letters of credit is that the letter of credit consists of a complex legal structure, which in practice leads to many disputes. In particular, the issuance of a letter of credit does not yet mean payment under the main contract, which provides for payment under the letter of credit. This action is aimed at ensuring that the supplier receives the payment when he fulfills the terms of the letter of credit.

Therefore, a delay in the opening of a letter of credit by the payer is not considered a delay in payment and, of course, no sanctions are imposed on the payer for this.[2]

P. Semikova's opinion is a phenomenon typical of the practice of developing countries. Indeed, as a result of the delay in opening the letter of credit, the beneficiary cannot receive the amount of payment on time. The applicant will not be penalized for this.

The main part. In the practice of Uzbekistan, the first place in the total volume of non-cash payments is made by payment orders (above 66%).

Payment for goods and services delivered in payment orders is not guaranteed. Therefore, in countries where there is a problem of insolvency in the economy, the widespread use of payment orders is not advisable. In particular, in the Republic of Uzbekistan, the widespread use of payment orders is not advisable.

The analysis shows that there is a large amount of receivables among enterprises of the Republic of Uzbekistan. This indicates that there is a problem of insolvency in the economy of our country.[3]

We think it is appropriate to apply the payment order on a large scale in only one case. That, too, is to apply between trusted partners who have known each other for many years. This is because there is no guarantee of payment for partners who have known each other for many years. Because they are a reliable partner for each other. In this case, the supplier company fully complies with the terms of delivery of goods specified in the contract of sale, and the purchasing company makes the payment on time and in full.

In the Republic of Uzbekistan, timely collection of payments is a major problem for suppliers. This is explained by the following reasons:

- low level of money supply of the economy;
- instability of cash flow of enterprises;
- high cost in the amount of revenue from the sale of products at enterprises;
- low level of profitability of enterprises.

The results of scientific research conducted by Uzbek economists show that due to high inflation and high depreciation of the national currency in the country for many years, there has been an increase in the cost of products at enterprises. This had a negative impact on their cash flow stability and led to a low level of profitability.[4]

In our opinion, one of the current problems in the practice of using non-cash forms of payment is the lack of check checks used in the banking practice of the Republic of Uzbekistan for settlements between enterprises.

In international banking practice, check checks are an independent form of cashless payments and have their own advantages. Hence, their absence in the country's payment practice indicates that cashless settlements are not being fully implemented.

Accounts receivable accelerate the sale of goods, the payment of which at the expense of loans from commercial banks plays an important role in solving the problem of insolvency in the economy.

In the practice of developed countries, bank check checks are widely used. One of the unique features of these checks is that they can be transferred to third parties through endorsement. As a result, it is possible to use order checks to reduce receivables and payables between business entities.

Discussions. The Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated September 12, 2017 No PP-3270 "On measures to further develop and increase the stability of the banking system of the Republic" instructed the Minister of Finance of the Republic of Uzbekistan:

"The Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan in the formation of the annual State Budget of the Republic of Uzbekistan to provide appropriate funds in terms of expenditures for servicing state guarantees of the Republic of Uzbekistan on loans to foreign financial institutions, foreign and local commercial banks"

However, until January 1, 2020, the Minister of Finance has not fulfilled this task, that is, the banks have not repaid the loans issued and not repaid under government programs. This, in our opinion, can be explained by the existence of a large deficit in the state budget.

The deepening of the risk of transformation in the largest commercial banks of the Republic of Uzbekistan has had a strong negative impact on their current liquidity.

It should be noted that in the deepening of the risk of transformation in commercial banks of the country, the President of the Republic of Uzbekistan dated November 26, 2019 No. PP-1438 "In 2018-2019.[5]

3 Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated November 26, 2010 No PP-1438 "On priorities for further reforming and enhancing the stability of the financial and banking system and achieving high international ratings in 2018-2022" // Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, 2020 ., No. 48, Article 442; 2020, No. 20, Article 250, No. 36, Article 477.

The Resolution sets the task to increase the volume of long-term loans issued by commercial banks of the country by 2024 compared to 2020 by 2.8 times.

However, the commercial banks of the republic did not have the long-term resources needed to provide such a large amount of investment loans.

In order to increase the volume of uncollected and unconfirmed documentary letters of credit opened by commercial banks with the status of a letter of credit on payment obligations for goods and services, first, the formation of a group of customers belonging to the first and second categories of creditworthiness and their payments it is necessary to open letters of credit in these forms; secondly, this group of clients should be given the opportunity to use renewable and advance types of documented letters of credit; thirdly, priority should be given to documented letters of credit through the credit line of the letter of credit bank.

Customers who belong to the first and second categories of creditworthiness, determined by the ratio of cash flow to liabilities, are customers with a high level of solvency.

The analysis showed that bank loans issued for the purpose of repaying documented letters of credit are mainly unsecured loans. Therefore, their risk of non-return is high. In such circumstances, uncollected and non-certified documented letters of credit should be opened only on payment obligations of customers with a high level of solvency.

Admittedly, the cash flow of businesses in Uzbekistan is not stable. The analysis shows that the low level of cash supply of the country's economy, the use of a targeted sequence of payments, high rates of inflation and devaluation compared to other countries have a negative impact on the stability of cash flows of businesses.

The instability of cash flows of business entities hinders the continuity of their production activities. Therefore, delivery of goods may be delayed. Given this situation, it is necessary to allow legal entities with the status of the payer to use the unused part of the documented letter of credit for a certain period of time, allowing producers to receive part of the letter of credit as an advance.

Requiring a third bank to certify a documented letter of credit opened by a letter of credit may lead to a prolongation of the process of making payments through documented letters of credit.

As of October 1, 2024, the deficit of the State Budget of the Republic of Uzbekistan amounted to 7715 trillion soums⁴ This is a large deficit, which makes it necessary to increase the volume of government securities issues. This, in turn, will increase the share of investments in securities in the total assets of commercial banks.

It should be noted that high inflation and the high rate of devaluation of the national currency reduce the investment attractiveness of highly liquid securities for banks. This is because the part of highly liquid securities purchased by commercial banks is all issued in the national currency. Therefore, reducing inflation and ensuring the stability of the nominal exchange rate of the national currency will play an important role in increasing the volume of investments of commercial banks in highly liquid securities.

Conclusion. The very low share of payments made by collection and documented letters of credit in the total volume of non-cash payments in the Republic of Uzbekistan in 2020-2024 is a negative situation in terms of improving the practice of using cashless forms of payment, as payment in documented letters of credit is fully guaranteed, while in collection, there is an aspect that encourages the payer to make the payment on time.

In 2020-2024, the share of payments made by cash orders in the total volume of payments made by cashless payments in the country was very high, and the share of payments made by documented letters of credit was very small due to the lack of improvement in the use of other forms of cashless payments. [5]

In January-September 2024, a very high share of payments in the form of non-cash payments made through the National Bank of the TIF was made by payment orders and no payments were made by letters of credit documented in the national currency during this period. indicates that the practice of using book forms has not been improved.

In order to ensure the effectiveness of the use of cashless forms of payment in the Republic of Uzbekistan. In our opinion, the following measures should be taken:

1. In order to increase the volume of uncovered and unconfirmed documentary letters of credit opened by commercial banks with the status of a letter of credit on payment obligations of customers for goods and services, first of all, to form a group of customers belonging to the first and second categories of creditworthiness; it is necessary to open letters of credit in these forms for payments; secondly, this group of clients should be given the opportunity to use renewable and advance types of documented letters of credit; thirdly, priority should be given to documented letters of credit through the credit line of the letter of credit bank.

2. To increase the role of documented letters of credit and guarantees of commercial banks in increasing the export potential of the regions, first of all, special training courses on the use of documented letters of credit and guarantees of commercial banks should be organized for employees of branches of commercial banks and businesses operating in the regions; secondly, it is necessary to establish a guarantee of the quality of goods exported by foreign banks to foreign banks; thirdly, banks should not require businesses to deposit the amount of the guarantee.

3. It is necessary to reduce the volume of receivables and payables between business entities through the introduction of drafts in the economic practice of the Republic of Uzbekistan and the introduction of discounted loans in banking practice.

The introduction of drafts will allow to sharply reduce the volume of receivables and payables between business entities. However, monopolies should not be involved in the transaction process. The reason for this is that monopoly enterprises can lead to the derailment of transactions. Because the tratta must be written after the goods are sold. However, monopoly enterprises may require drafts before the goods are sold, as they are not in a competitive environment.

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 of February 7, 2017. On the Action Strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan // Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan. - Tashkent, 2017. - № 6 (766).

2. Usoskin V.M. Sovremennyy kommercheskiy bank: upravlenie i operatsii. - M.: LELAND, 2019 - S.148-149.

3. Socio-economic development of the Republic of Uzbekistan. 2020. (P. 195) // www.stat.uz (State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan).

4. Kosoy A.M. Platejnyy oborot: issledovaniya i rekomendatsii. Monograph. - M.: KNORUS, 2012. - p. 31-32.

5. Prokofev A.V, Tatyannikov V.A., Prokofeva. New instruments beznalichnyx raschetov: spetsialnye bankovskie scheta // Izvestiya Baykalskogo gosudarstvennogo Universiteta. - Irkutsk, 2017. - №3. - S. 411-418.

6. Alimardonov I.M. Improving the methodological and practical framework for lending to small businesses. I.f.d. diss. avtoref. - Tashkent, 2018 - B.28.
7. www.federalreserve.gov/site (U.S. Federal Reserve System) information.
8. Law of the Republic of Uzbekistan. On payments and payment systems // National Database of Legislation, 02.11.2019, No. 03/19/578/3986.
9. Resolution of the Board of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan dated February 15, 2020 No 3/12 "On approval of the Regulation on cashless settlements in the Republic of Uzbekistan" (registered by the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan on April 13, 2020 No 3229) // National Database of Legislation, 13.04.2020, No. 10/20/3229/0455, No. 07/20/2020, No. 10/20/3229-1/1259.
10. Payment system. www.cbu.uz (Central Bank of the Republic of Uzbekistan).

O‘ZBEKISTONDA FINTECH BOZORI: RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI VA ISTIQBOLLARI

Sayyora Nasimovna Xamrayeva

QarDTU, Innovatsion iqtisodiyot kafedrasi mudiri, i.f.d., prof.

Annotatsiya. O‘zbekistonda raqamli to‘lovlar jadal sur‘atlar bilan o‘tib bormoqda va moliyaviy texnologiyalarning rivojlanishi mamlakatda moliyaviy inklyuzivlik, raqamli transformatsiya va iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlovchi asosiy kuchlardan biri bo‘ldi. Mazkur maqolada O‘zbekiston fintech bozorining keng qamrovli tahlili va rivojlanish tendentsiyalarini aks ettiradi, muammolar, tartibga solish muhiti, asosiy ekotizim ishtirokchilari, rivojlanayotgan fintech startaplari va fintechning jismoniy shaxslar hayotidagi o‘zgaruvchan roli haqida tushuncha beradi.

Kalit so‘zlar. Raqamli texnologiyalar, fintech, raqamli ekotizim, fintech ekotizim.

Moliyaviy texnologiya (Fintech) - bu moliyaviy xizmatlarni etkazib berish va ulardan foydalanishni takomillashtirish va avtomatlashtirishga mo‘ljallangan yangi texnologiyani tasvirlash uchun ishlatiladigan atama. Asosiysi, fintech kompaniyalar, biznes egalari va iste'molchilarga moliyaviy faoliyati, jarayonlari va hayotini yaxshiroq boshqarishga yordam beradi. Bu maxsus dasturlar va smartfonlarga tobora ko‘proq o‘rnatiladigan algoritmlar yordamida mumkin. Fintech, so‘z, "moliyaviy texnologiya" ning kombinatsiyasi.

Bir necha yillardan buyon ko‘proq iste'molchilarga yo‘naltirilgan xizmatlarga o‘tish yuz berdi va shuning uchun bu atama iste'molchilarga yo‘naltirilgan ta‘rifga ega bo‘ldi. Fintech hozirda ta‘lim, chakana bank, mablag‘ yig‘ish va notijorat va investitsiyalarni boshqarish kabi turli sohalar va sohalarni qamrab oladi.

Fintech, shuningdek, bitcoin kabi kripto -valyutalarni ishlab chiqish va ishlatishni o‘z ichiga oladi. Garchi, fintechning bu tomoni sarlavhalardan maksimal darajada foydalanayotgan bo‘lsa-da, katta pul hali ham an'anaviy global bank sektori va uning ko‘p trillion dollarlik bozor kapitalida yotadi.

Kriptovalyuta ham Fintechmi? [Cryptocurrency](#) valyuta birliklarini yaratish uchun shifrlashdan foydalanadigan markazlashtirilmagan raqamli valyutalar. Kriptovalyutalar va bitimlar har qanday markaziy bank yoki hukumatdan mustaqil ravishda tasdiqlanadi.

Bitcoin va efir eng keng tarqalgan raqamli valyutalardir. Ammo boshqa shakllari ham mavjud [virtual pul](#), Litecoin, Ripple va Dash kabi.

Blok zanjiri. [Blok zanjiri](#) tarqatilgan kitob texnologiyasi (DLT) ning bir shakli. Bu shuni anglatadiki, u tarqatilgan kompyuterlar tarmog‘idagi barcha kriptovalyuta operatsiyalarini kuzatib boradi, lekin markaziy daftarga ega emas.

Ma'lumotlar shifrlangan "bloklar" yordamida himoyalangan. Blockchain mutaxassislari texnologiya nafaqat moliyaviy xizmatlar uchun emas, balki ko‘plab tarmoqlar uchun shaffoflikni ta‘minlaydilar. Asl blokka zanjiri, bitcoin asoschisi Nakamoto tomonidan yaratilgan va barcha bitcoin bitimlari uchun umumiy hisob yozuvi vazifasini bajaradi.

Ethereum - bu blockchain tarmog'ining boshqa turi. U 2013 yilda 19 yoshli rus-kanadalik dasturchi Vitalik Buterin tomonidan yaratilgan.

Ethereum asl blokcheyndan markazlashmagan dasturlarni yaratishga mo'ljallanganligi bilan farq qiladi. Bu foydalanuvchilarga to'g'ridan-to'g'ri o'zaro aloqada bo'lishga imkon beradigan dasturlar, dedi Buterin 2014 yilda loyihani tushuntirib berib.

Eter - bu qiymat, uni kriptovalyuta birjalarida sotish mumkin.

Bu faqat Fintechga tegishli bo'lmasa ham, odatda moliyaviy xizmatlardagi voqealarni tasvirlash uchun ishlatiladi. Texnologik o'zgarishlar moliya muassasalarini o'zlarini qaytadan kashf etishga majbur qiladi.

Insurtech - Fintech kompaniyasining sug'urta sohasida texnologiyadan foydalanish bilan bog'liqligi.

Boshlang'ich tanga taklifi (ICO) - bu yangi boshlanuvchilar uchun sarmoyadorlarni topish imkoniyati. Bu boshlang'ich kripto valyutasini naqd pul evaziga sotishni o'z ichiga oladi. ICO kompaniyalar aktsiyalari birinchi marta investorlarga sotiladigan dastlabki ommaviy takliflarga (IPO) o'xshaydi. Ammo ICOLarning IPO-lardan farqi shundaki, ular investorlarga emas, balki loyihaga qiziquvchilarga qaratilgan. Bu sarmoyani kraudfanding eksperimentiga o'xshatadi.

Ochiq bank va PSD2 ham fintech. "Ochiq bank" moliyaviy xizmatlar va "Fintech" da paydo bo'ladigan g'oyani anglatadi. Bu banklar uchinchi tomonlarga bank ma'lumotlarini qo'llash orqali ilovalar va xizmatlarni yaratishga ruxsat berishini nazarda tutadi.

Dan foydalanishga asoslangan [API \(ilovalarni dasturlash interfeysi\)](#) turli moliyaviy ilovalar bir -biri bilan aloqa o'rnatishi mumkin. Shunday qilib, biz moliyaviy institutlar va uchinchi shaxslar tarmog'ini yaratamiz.

Open Banking tarafdorlari "ochiq API ekotizimi" bo'lgan Fintech startaplari yangi dasturlarni ishlab chiqishi mumkin deb hisoblashadi. Bu mijozlarga bank tafsilotlari va moliyaviy qarorlar ustidan ko'proq nazorat qilish imkonini beradi.

Robo-maslahatchilar - bu investitsion maslahatlardan foydalanishni avtomatlashtiradigan Fintech platformalari [moliyaviy algoritmlar](#). Inson sarmoyasi bo'yicha maslahatchilarga bo'lgan ehtiyoj kamayib bormoqda, ya'ni xarajatlar keskin kamayishi mumkin.

"Bankda bo'lmagan" yoki "kam bankda" - bu banklarga kirish imkoniga ega bo'lmaganlar yoki oddiy moliyaviy xizmatlar.

Bir necha Fintech kompaniyalari jamiyatning ushbu qismiga qaratilgan mahsulotlarni ishlab chiqdi. Ular moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkonini beruvchi raqamli echimlar taklif qiladilar.

Aqlli shartnomalar - bu shartnomalarni avtomatik ravishda bajaradigan kompyuter dasturlari.

Aqlli kontraktlar ko'pincha blokkainga asoslangan va odatda odamlar talab qiladigan operatsiyalar bilan bog'liq vaqt va xarajatlarga katta darajada tejash mumkin.

Misol uchun, Ethereum'da kontraktsiyalar blokkaing tarmog'ida keyinroq bajarilishi uchun saqlanadigan markaziy bo'lmagan skriptlar ko'rinadi.

Akseleratorlar "urug' tezlatgichlari" nomi bilan ham tanilgan. Ular moliyaviy tashkilotlar tomonidan Fintech startaplari bilan hamkorlik qilish uchun tashkil etilgan dasturlardir.

Fintech akseleratorlari yirik banklar tomonidan boshqariladigan turli dasturlar bilan davlat tomonidan ham moliyalashtirilishi mumkin.

Moliyaviy texnologiyalar bozorining rivojlanishiga ta'sir qilgan asosiy omillar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyalarining rivojlanishi, bu tubdan yangi xizmatlarning paydo bo'lishiga va P2P kreditlash, onlayn skoring kabi mavjud xizmatlarning sezilarli yaxshilanishiga olib keldi.

2. 2007-2008 yillardagi jahon moliyaviy inqirozidan keyin paydo bo'lgan iste'molchilarning an'anaviy banklarga bo'lgan ishonchining pasayishi va bank sektorining qat'iy tartibga solinishi iste'molchilarni FinTech startaplari taklif qiladigan xizmatlarga qiziqish uyg'otdi.

3. Ijtimoiy tarmoqlarning tobora ommalashib borayotganligi foydalanuvchilar o'rtasida ma'lumot almashish asosida moliyaviy xizmatlarning yangi turlarini taklif qilish imkonini berdi (masalan, kraudfanding, social trading va boshq.)

4. Mobil telefonlardan foydalanish ko'lami ortib borayotgani, odamlarning keng doirasi bilan tajriba almashish istagi, xizmatlardan foydalanish qulayligi, axborot sifati va tezligiga qo'yiladigan talablarning ortishi oqibatida iste'molchilar xatti-harakatlaridagi sezilarli o'zgarishlar.

5. Birgalikda iste'mol qilish iqtisodiyotining paydo bo'lishi - bo'sh resurslarga ega bo'lganlar uchun ham, ularga muhtojlarga ham qidiruv jarayonining soddalashtirilishi tufayli vaqtincha iste'mol qilish uchun ortiqcha aktivlar bilan ta'minlanishi.

6. Iqtisodiyotning turli sohalarida texnologik kompaniyalarning muvaffaqiyati, bu, o'z navbatida, an'anaviy bozorlarni sezilarli darajada o'zgartirgan va raqobatbardosh yechimlarni taklif qilgan Airbnb, Uber kabi kompaniyalarning paydo bo'lishiga olib keldi.

7. Elektron davlat xizmatlarining paydo bo'lishi, zamonaviy texnologiyalarni foydalanuvchilar darajasida tatbiq etishga qodir bo'lgan va uning qanchalik samarali ekanligini tushunadigan jamiyat segmentining paydo bo'lishiga olib keldi. Ta'kidlash lozimki, bank sektori doimo texnologik yangiliklarni amalga oshirishda yetakchi bo'lib kelgan. Fintech bozorining paydo bo'lishi ham moliya sektorida innovatsiyalar tezligini oshirishga yordam berdi.

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 of February 7, 2017. On the Action Strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan // Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan. - Tashkent, 2017. - № 6 (766).
2. Usoskin V.M. Sovremennyy kommercheskiy bank: upravlenie i operatsii. - M.: LELAND, 2019 - S.148-149.
3. Socio-economic development of the Republic of Uzbekistan. 2020. (P. 195) // www.stat.uz (State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan).
4. Kosoy A.M. Platejnyy oborot: issledovaniya i rekomendatsii. Monograph. - M.: KNORUS, 2012. - p. 31-32.
5. Prokofev A.V, Tatyannikov V.A., Prokofeva. New instruments beznalichnyx raschetov: spetsialnye bankovskie scheta // Izvestiya Baykalskogo gosudarstvennogo Universiteta. - Irkutsk, 2017. - №3. - S. 411-418.
6. Alimardonov I.M. Improving the methodological and practical framework for lending to small businesses. I.f.d. diss. avtoref. - Tashkent, 2018 - B.28.
7. www.federalreserve.govsite (U.S. Federal Reserve System) information.

MODERN TRENDS IN EDUCATION IN DIGITALIZATION

Kodirjon S. Jumanazarov

Professor of the Department of Economics of the University of Information Technology and Management, Karshi, Uzbekistan

Prof. **Prof. Kayrat A. Utarov**

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh - Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

Abstract. The article discusses digitalization tools and educational trends. It was revealed that they contribute to increasing the individualization of the educational process. The analysis of the methods used in educational activities on the basis of the accessibility criterion for the presentation of educational material. The necessity of adapting the classical methods and tools of education in the development of digital technologies and platforms for the millennials generation is revealed.

Key words: Educational activity, digitalization, digital platforms, modern trends in education.

Knowledge is formed in an era of high importance of education in modern economic society. At the same time, the growth and competitiveness of the economy is ensured through the creation, dissemination and application of knowledge in the form of high-tech products and services [1]. Currently, with a change in the external environment, globalization, personalization, technological development and digitalization, changes are taking place in the educational services market. New technologies are emerging that change the habitual patterns of behavior and activities of people. Digital platforms are being created in all areas of human life, which requires the necessary knowledge to interact with technologies and use digital platforms.

There is an increase in the amount of information and ways of processing it, almost everyone has personal devices (smartphones, tablets, laptops) with constant access to the Internet.

It should be noted that along with all the technological changes, demographic changes are also taking place: generations Y and Z are maturing and will soon begin to determine the behavior of the entire society. Generation Y, also known as millennials, includes those born between 1983 and 2003 [4].

Current generations have a number of characteristics that were not characteristic of previous generations of people, such as:

- desire for personal freedom;
- abstraction;
- high visual perception, clip thinking;
- the habit of consuming a small amount of information;
- individuality;
- simple online connections;
- the value of self-education is higher than the value of classical education.

The learning process is different from the acquisition of knowledge and skills, including online. The educational process is an activity aimed at training, education and development of the individual through educational processes organized in conjunction with the self-education of the individual. Such activities ensure the acquisition of knowledge and skills at a level not lower than the state educational standard.

The acquisition of knowledge and skills is not always associated with the learning process. Since the acquisition of knowledge and skills is not always carried out within the

framework of the educational process, we can talk about their differences. In recent years, the acquisition of knowledge and skills has shifted to the Internet.

Online learning is a modern tool that allows you to acquire the necessary knowledge and skills anytime, anywhere.

The educational process will be transferred online, depending on the specifics. Some subjects cannot be studied online only. As a result, they use a blended learning format that combines a classroom format with an online component.

It allows a person to acquire knowledge and skills through the Internet, independently study a particular subject and achieve independence in a geographical location.

In the last decade, mobile and Internet technologies and gaming opportunities have been added to the learning process and educational projects. Educational websites are growing rapidly.

Due to the rapid development of technology, the need to adapt classical teaching methods and tools is increasing every day. The use of cellular communication technologies and network connection allows you to provide the educational process without being limited in time and space. This means that more features and resources can be offered to facilitate learning.

In addition, more effective learning models need to be developed that include quick and personalized feedback. In the context of the integration of mobile education and its game components, the decisive factor influencing the effectiveness of educational activities can be a careful consideration of the learning process and game strategies (using game models).

Today the world is undergoing a digital transformation. This means revolutionary changes in business models based on the use of digital platforms, which will lead to a radical increase in the size of the market and the competitiveness of companies. Currently, the task of digitalization of education is on the agenda - the adaptation of the educational system to the tasks, problems and opportunities of the information society and the digital economy. Here we are talking about changing the purpose and content of education, improving the educational process and introducing it into the digital environment [3, p. twenty].

Why are educational organizations starting to move to digital platforms?

First, digital platforms provide educational organizations with the following benefits:

1. Ensuring high quality standards for the implementation of innovative methods, in particular, project activities, subject aids;
2. Automation of routine procedures;
3. Flexibility options;
4. Coordination of the educational process;
5. The opportunity to receive timely feedback on the effectiveness of the educational process and the success of studies;
6. Improving the individual educational results of students;
7. Fast recording of changes in all processes.

Due to the flexibility of the digital platform, adaptation to the needs of various types of educational institutions is possible: from preschool educational institutions to family educational institutions.

The following table presents the available forms of material support for the educational process. Depending on the method of obtaining information after the lesson, it is possible to measure the effectiveness of forms in terms of memorization (knowledge retention).

FORMS OF STUDYING MATERIALS

	Form for sending training materials	Description and assessment of the level of knowledge retention
	Lectures	Traditional lectures have the least amount of

ne		information among students. Lectures are not personalized. Educational institutions should focus on making lectures interactive or creating a program for discussion. Lectures contain less than 10% of information.
	Discussions	The discussion format is better than the traditional lecture format. Students can retain a certain amount of knowledge. More than 10% of knowledge is stored in discussions.
	Pictures and infographics	The human mind is focused on remembering knowledge in the form of pictures. If information is presented in the form of graphics or images, the memorability of information increases rapidly. Images have around 20% retention.
	Video	The videos currently have special educational content. Many educational institutions and universities are focusing on creating videos to teach students about new technologies and knowledge. Videos contain 35% of retention knowledge.
ive	Interactive gamification	Interactive things are easy to remember. With this approach, the learning process is simplified. About 45% of data retention is due to gamification.
	A virtual reality	Virtual reality or VR is a trend in education. Virtual reality can remove all barriers in education and give an idea of what is in front of us. Virtual reality is 50% information and can take learning to the next level.

Based on the research, the following main areas of educational activity in the digital economy can be distinguished.

1. Online education

Although a full transition to online learning is not currently expected, most educational organizations are in the process of implementing blended learning, which includes both classroom attendance and an online course.

2. Adaptive learning

The use of innovative adaptive systems in education makes it possible to adapt the educational process in parallel with the individual learning path of a given person. Adaptive mechanisms analyze the material passed by the student, errors in testing knowledge, educational achievements. Such an analysis helps the system to create an educational direction and thereby increase the efficiency of the educational process.

3. Gamification

Game learning simplifies the perception of educational material, retains attention for a long time and increases the interest of students. In the table above, this tool is considered as a form of presentation of material in training.

4. Virtual and augmented reality (VR and AR)

The virtual and augmented reality market is growing at a rapid pace, as these technologies can be used to change the content for learning.

The purpose of this tool is to expand the physical space of human life with objects created with the help of digital devices and programs that have the character of representation. Elements of virtual and augmented reality are used to study various subjects.

Thus, all tools for digitalization of the educational process play an important role for education in general. It is felt that the listed trends and learning tools in the digital economy are derived from the characteristics of the modern generation. In the age of mobile technologies, the importance of digitalization of the educational process for formal and non-formal education is growing.

Exploring areas of research, as well as determining the current state of use of digital learning tools, is useful for researchers and educators in finding new areas of research, developing effective teaching activities, and providing better services.

REFERENCES

1. Govorova N.V. Knowledge Economy: European Realities and Prospects. // Modern Europe. - 2006. - No. 4. - P.110 - 119.
2. Kol O.D. The use of innovative teaching methods in the discipline "Methodology of scientific research" / O.D. Number // URL of the electronic library: <https://elibrary.ru/item.asp?id=32678176> (data processing: 02.11.2019).
3. Uvarov A.Yu. Education in the digital world: on the way to digital transformation - Ed. house SU-HSE, M.: 2018. - 168 p.
4. Raksina A. Are you a millennial? Maybe X or Z? How recruiters and marketers use the theory of generations [Electronic resource] // tass.ru: 2019. URL: <https://tass.ru/obschestvo/6721886> (data processing: 31.10.2019).

DIGITAL TRANSFORMATION OF THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY

K.S. Jumanazarov

Professor of the Department of Economics of the University of Information Technology and Management

Annotation. This article provides for digital technologies and their use in all spheres of society's life to create new business practices that are reflected in the emergence of the gig economy, freelancing, crowdfunding, crowdinvesting, crowdsourcing, crowdcasting, crowdlending and other new types of services.

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar va ulardan jamiyat hayotining barcha jabhalarida foydalanish, gig-iqtisod, frilanser, kraudfunding, kraudinvesting, kraudsorsing, kraudcasting, kraudlending va boshqa yangi turdagi xizmatlarning paydo bo'lishida o'z aksini topadigan yangi biznes amaliyotlarini yaratish ko'zda tutilgan.

Аннотация. В данной статье предусматривается цифровые технологии и их использование во всех сферах жизнедеятельности общества позволяют создать новые бизнес-практики, которые отражаются в появлении гиг-экономики, фрилансерства, краудфандинга, краудинвестинга, краудсорсинга, краудкастинга, краудлендинга и др. новых видов услуг.

Key words: gig economy, freelancing, crowdfunding, crowdinvesting, crowdsourcing, crowdcasting, crowdlending, digitalization

The introduction of information and communication technologies and the development of elements of a digital society are considered in most countries of the modern world as one of the priority strategic tasks and national priorities. Digital technologies, as well as the social and human activities associated with them, form the digital sphere of modern society, on which, in the current conditions, its economic and innovative potential, social progress, management efficiency, implementation of democratic procedures, education, the level of human development, national security and defense capability and much more depend decisively.

The country's lag in the growth rate of goods and services produced and provided using ICT (the so-called digital divide) automatically causes it to lag behind in other industries. Conversely, the dynamic, sustainable development of the digital sphere, through digitalization and digital transformation, is a fundamental basis for increasing the country's competitiveness in the international arena and the quality of life of its citizens, achieved largely through the

growth of the diversity and volume of both traditional and new services provided to them, using modern digital technologies.

Thus, a new reality has emerged in the world, which encourages governments of all countries to pursue a policy of systemic digital economy through digital transformation: improvement of relevant branches of national legislation, development and implementation of large-scale state strategies, projects, programs. Of course, the two main priorities are almost always ensuring international competitive advantages of the country (region, interstate association) related to the development of the digital economy and optimization of internal development.

However, even a cursory comparison of various models (strategies) for the development of a digital society that have currently developed in the world allows us to state a significant variability in conceptual approaches, priorities, mechanisms and ways of their implementation. At the same time, the effectiveness of their application strongly depends on the cultural and civilizational environment, region or even country in which a particular strategy is implemented. In other words, there are no universal models for governing a state through digital transformation mechanisms; a lot depends on the institutional environment [1].

Even within the rather institutionally homogeneous European Union, several very successful but different models of digital economy development can be identified: Scandinavian, central (Germany), Western European (Switzerland, the Netherlands), island (United Kingdom), etc. [2]. Thus, although Uzbekistan at this stage of development of the digital economy in the country has clearly defined its foreign policy course on digitalization of all sectors of society, including the public administration system, it will have to find its own path of digital transformation, focusing on the standards and goals of the global scale of the digital economy. Taking into account and creatively using the relevant experience of other countries is absolutely necessary for our state on this path.

It is worth noting that the digital economy is dynamically gaining new momentum, its volume is, according to the latest data, about 3 trillion US dollars on an international scale. This figure is more than a third of the total capitalization of the largest enterprises worldwide, and also exceeds the amount of GDP, for example, of Great Britain and, in general, is an impressive amount of capital, which reflects the achievements of the digital economy in just a quarter of a century. The digitalization of the economy has acquired a more extensive influence due to the spread of the use of the Internet, which penetrates all social processes [3].

In general, the digital economy is not only those relations that are mediated by the Internet, cellular communications, and ICT. The use of the entire spectrum of digital technology functions affects the country's economy in the following way: economic interactions are simplified; long chains of intermediaries are eliminated; the course of various transactions (loans, leases, purchases and sales, tax payments, settlements, etc.) is accelerated; barriers to access to markets are eliminated, thereby eliminating spatial restrictions and creating alternative commercial platforms; competitive advantages are provided to companies regardless of their size; it becomes possible to create a scale effect and realize its positive return while reducing costs [4].

Thus, digital technologies and their use in all spheres of society's life allow the creation of new business practices, which are reflected in the emergence of the gig economy, freelancing, crowdfunding, crowdinvesting, crowdsourcing, crowdcasting, crowdlending and other new types of services [5]. A manifestation of the development of new technologies is the avalanche-like growth in the number of interactive interactions, which are essentially of a service nature.

Existing types of economic activity are at different stages of transformation caused by digital technologies. The way society masters digital technologies indicates a fundamental shift and deepening of digital transformation processes, which is manifested in: an increasing orientation of digital technologies towards production activities, and not only towards the entertainment sphere (thus, a transition from the development of the service sector itself to the

servicization of traditional types of economic activity); a transition from the use of digital technologies for the accumulation of retrospective data to online data that is not only business-oriented, but also hyper-personal, not only structured, but also unstructured, which not only improves the standard of living, but is critical to life; a movement from the digitalization of individual spheres to an omnipresent digital society [6].

According to analysts, every dollar invested in digital infrastructure will bring an additional \$5 to GDP by 2025. The digitization of information has made economic activity built on it significantly vulnerable. The digital economy is developing unevenly in the global economic environment. In individual national economies, the labor process, labor relations, and employment are inevitably changing at different speeds. In countries with developed economies and in industries that are easily automated, the share of semi-skilled workers has decreased over the past 20 years [7].

In 2015, the Digital Economy and Society Index (DESI) was calculated for the first time to identify priority investment areas in creating a digital market and to help EU countries improve digital productivity. It consists of five sub-indices measuring the development of: (1) broadband connectivity infrastructure; (2) human capital development infrastructure; (3) internet use; (4) digital integration in business; (5) digital inclusion of the public sector.

References

1. Korostyshevskaya E.M., Plotnikov V.A., Prolubnikov A.V., Rukinov M.V. Social component of state regional policy and its role in ensuring sustainable development and economic security // Bulletin of the St. Petersburg State University of Economics. - 2018. - No. 6 (114). - P. 120-126; Polyanin A.V. Institutional change in the concepts of “cost” and “entrepreneurship” based on blockchain meta-technologies // Theory and practice of service: economics, social sphere, technology. - 2018. - No. 3 (37). - P. 5-10.
2. Melnikova T.S. Foreign experience in the development and popularization of electronic government // Saratov region is 80 years old: history, development experience, growth prospects / ed. N.S. Yashin. Saratov, 2016. Pp. 23–25.
3. Kharchenko A.A., Konyukhov V.Yu. Digital economy as the economy of the future // Youth Bulletin of IrSTU: electronic scientific journal. 2017. No. 3 (27).
4. Yakushenko K.V., Shimanskaya A.V. Digital transformation of information support for economic management of the EAEU member states // Science and Technology News. 2017. No. 2 (41). P. 11–20.
5. Keshelava A.V. et al. Introduction to the “Digital” Economy / A.V. Keshelava, V.G. Budanov, V.Yu. Romyantsev [et al.]; under the general editorship of A.V. Keshelava; ch. “digital” consultant I.A. Zimnenko. VNII Geosistem, 2017. 28 p.
6. Keshelava A.V. et al. Introduction to the “Digital” Economy / A.V. Keshelava, V.G. Budanov, V.Yu. Romyantsev [et al.]; under the general editorship of A.V. Keshelava; ch. “digital” consultant I.A. Zimnenko. VNII Geosistem, 2017. 28 p.
7. Shultseva V. Digital imperative: what fuel drives your economy? // First Mile. 2016. No. 7 (60). P. 30–39.
8. Alikulov, A. T. (2022). In Uzbekistan, the use of the Stock Market in Attracting Financial Resources by Corporate Entities is one of the Tools. Journal of Marketing and Emerging Economics, 2(5), 66-69.
9. Шукуров, У. (2022). Қашқадарё вилояти иқтисодиётида саноат комплексининг ҳиссаси. Iqtisodiyot va ta’lim, 23(4), 256-262.
10. Uzaqov, J. N. (2024). Mintaqada ziyorat turizm klasterini shakllantirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkoniyatlari. Problems and Solutions of Scientific and Innovative Research, 1(3), 54-63.

NATIJAGA YO‘NALTIRILGAN BUDJETLASHTIRISH TIZIMINING NAZARIY ASOSLARI

Xushmurotov Zoyir Bektemirovich.

Iqtisodiyot va moliya vazirligi Davlat budjeti departamenti, Budget xarajatlari samaradorligini baholash va budjetni rejalashtirishning dasturiy-maqсадli uslublarini joriy etish bo‘limi bosh mutaxassisi, (PhD).

Annotatsiya. Natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv va dasturli budjetlashtirish tizimining mohiyati, tamoyillari hamda O‘zbekiston sharoitida joriy etish mexanizmlari tahlil qilinadi. Xalqaro tajriba asosida mazkur tizimning nazariy modeli va samaradorlikni ta‘minlovchi omillar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish, dasturli budjet, samaradorlik, strategik rejalashtirish, davlat moliyasi, indikatorlar tizimi, baholash va monitoring, javobgarlik, shaffoflik, natijadorlik, resurslarni boshqarish, iqtisodiy samaradorlik.

Kirish. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda davlat moliyaviy boshqaruvini isloh qilish jarayonlari yangi bosqichga ko‘tarildi. Bozor iqtisodiyotini chuqurlashtirish, davlat boshqaruvini optimallashtirish hamda budjet mablag‘laridan samarali foydalanish ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylandi. Shu munosabat bilan, davlat xarajatlarining samaradorligini oshirish, budjet mablag‘larining maqsadli ishlatilishini ta‘minlash va jamoatchilikka ochiqlikni kuchaytirish maqsadida **natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv** va **dasturiy budjetlashtirish** tizimlarini joriy etish dolzarb islohot sifatida belgilandi.

An‘anaviy smeta uslubidagi budjetlashtirishda e‘tibor asosan xarajat moddalari, ularning hajmi va moliyaviy intizomni ta‘minlashga qaratilgan bo‘lib, bu yondashuv samaradorlikni emas, balki mablag‘larning o‘zlashtirilishini baholaydi. Bunday tizimda natija va maqsad o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik yo‘qoladi, xarajatlar va kutilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy ta‘sir o‘rtasida uzilish yuzaga keladi.

Natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish tizimi esa bu muammolarga yechim sifatida shakllangan bo‘lib, asosiy e‘tiborni sarflangan mablag‘ning qanday ijtimoiy, iqtisodiy yoki institutsional natija berganiga qaratadi. Ya‘ni, “qancha mablag‘ sarflandi” degan savoldan ko‘ra “bu mablag‘ evaziga qanday natija qo‘lga kiritildi” degan savol markazga chiqadi. Mazkur yondashuv budjet jarayoniga natijadorlik, shaffoflik, hisobdorlik va samaradorlik tamoyillarini singdiradi.

Shuningdek, bu tizim orqali davlat organlari o‘z faoliyatini strategik maqsadlar bilan uyg‘unlashtiradi, budjet xarajatlarini uzoq muddatli ustuvor yo‘nalishlarga yo‘naltiradi. Shu sababli, natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv tizimi nafaqat moliyaviy jarayonlarni, balki butun boshqaruv madaniyatini tubdan o‘zgartiradi.

Dunyo tajribasi shuni ko‘rsatadiki, natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv va dasturiy budjetlashtirish tizimlari nafaqat rivojlangan davlatlarda, balki rivojlanayotgan mamlakatlarda ham moliyaviy barqarorlik, samarali rejalashtirish va jamoatchilik ishonchini mustahkamlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Masalan, IHTT mamlakatlarida budjet natijalari bo‘yicha ochiq hisobotlar e‘lon qilinadi, Kanada va Avstraliya tajribasida esa har bir dastur uchun o‘lchovli ko‘rsatkichlar (“performance indicators”) belgilangan.

O‘zbekistonda ham ushbu yo‘nalishda “Davlat moliyasini boshqarish tizimini 2030-yilgacha isloh qilish konsepsiyasi” doirasida natijaga yo‘naltirilgan boshqaruvni bosqichma-bosqich joriy etish vazifalari belgilangan. Bu jarayon, avvalo, strategik rejalashtirish, budjet shakllantirish, ijro va monitoring jarayonlarining yagona mantiqiy zanjirini yaratishni nazarda tutadi.

Natijada, budjet tizimi xarajatga yo‘naltirilgan modeldan natija va samaradorlikka asoslangan boshqaruv modeliga o‘tadi. Bu esa davlat organlariga o‘z faoliyatini aniq maqsadlar, o‘lchovli natijalar va jamoatchilik oldidagi javobgarlik mezonlari asosida tashkil etish imkonini beradi. Shu tariqa, natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish tizimi O‘zbekiston uchun nafaqat moliyaviy islohot, balki boshqaruv falsafasining yangi paradigmasi sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili

Natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish yoki Natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv tizimi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon moliyaviy boshqaruvida dolzarb mavzulardan biri sifatida shakllandi. Uning nazariy poydevori “yangi davlat boshqaruvi konsepsiyasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ushbu yo‘nalish davlat sektorida xususiy menejment tamoyillarini qo‘llash orqali samaradorlikni oshirishga qaratilgan.

Mazkur konsepsiyaning nazariy asoschilari — Ch. Xyud (Christopher Hood, 1991) va D. Osborne hamda T. Gaebler (1992) o‘z tadqiqotlarida davlat boshqaruvi tizimi faqat jarayonlarga emas, balki erishilgan natijalarga yo‘naltirilishi zarurligini ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, davlat idoralarining samaradorligi faqat budjet hajmi yoki xarajat moddalari orqali emas, balki jamiyat uchun yaratilgan qiymat va mijoz (fuqaro) qoniqishi darajasi orqali baholanishi kerak.

Shuningdek, A. Schick (1998) tomonidan ilgari surilgan “Natijadorlikka asoslangan budjetlashtirish: tushunchalar va muammolar” asarida natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirishning uch asosiy komponenti — strategik maqsadlar, o‘lchovli indikatorlar va javobgarlik tizimi ajratib ko‘rsatilgan. Schickning fikricha, ushbu tizim moliyaviy intizomdan tashqari, davlat xizmatlarining sifatini baholash va resurslarni qayta taqsimlash imkonini beradi.

Allen & Tommasi (2001) o‘zlarining “Davlat xarajatlarini boshqarish” nomli fundamental ishida Dasturiy budjetlashtirishni davlat moliyasi boshqaruvining eng muhim zamonaviy mexanizmlaridan biri sifatida tavsiflaydi. Ularning fikriga ko‘ra, samarali natijaga yo‘naltirilgan budjet tizimi quyidagi shartlarga tayanadi:

strategik rejalashtirish bilan uzviy bog‘liqlik;

aniq va o‘lchovli natija indikatorlari;

ochiq va hisobdor hisobot mexanizmlari.

Natijaga yo‘naltirilgan boshqaruvning amaliy ahamiyatini IHTT ekspertlari ham keng yoritib kelmoqda. IHTT (2019) hisobotlarida qayd etilishicha, ushbu tizimning muvaffaqiyati “Rejalashtir – Amalga oshir – Tekshir – Harakat qil (yoki Takomillashtir)” tamoyiliga asoslangan siklik boshqaruv jarayoniga tayanadi, ya’ni rejalashtirish – ijro – monitoring – tahlil – qayta rejalashtirish zanjiri orqali doimiy takomillashtirish amalga oshiriladi.

Caiden & Wildavsky (2003) esa o‘z izlanishlarida an’anaviy budjetlashtirishda davlat xarajatlari ko‘pincha “maqsadga bog‘lanmagan” holda taqsimlanishini, bu esa samaradorlikni pasaytirishini ta’kidlaydi. Ularning fikricha, natijaga asoslangan yondashuv resurslarni strategik ustuvorliklarga yo‘naltirish imkonini beradi va budjet siyosatini ijtimoiy natijalarga bog‘laydi.

Xalqaro tajriba nuqtai nazaridan, Avstraliya, Kanada va Niderlandiya kabi mamlakatlarda natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirishning muvaffaqiyatli modeli shakllangan. Masalan, Kanada g‘aznachiligi (G‘aznachilik kengashi kotibiyati, 2018) hisobotiga ko‘ra, har bir davlat dasturi uchun aniq natija indikatorlari belgilanadi va bu indikatorlar orqali budjet ajratmalari qayta ko‘rib chiqiladi. Niderlandiya tajribasida esa “Siyosatga asoslangan budjetlashtirish” tamoyili asosida dasturlar strategik siyosat maqsadlari bilan bevosita bog‘lanadi (Ecorys Nederland B.V., 2022).

O‘zbekiston olimlari ham bu yo‘nalishda dastlabki ilmiy izlanishlarni amalga oshirmoqdalar. Xususan, X. Abdullayev (2021) o‘z tadqiqotida natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirishni davlat budjet tizimini samaradorlikka asoslangan yangi modelga o‘tkazish vositasi sifatida baholaydi. Shuningdek, M. Mirzayev (2023) Natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv tizimining O‘zbekiston sharoitida joriy etilishi uchun zarur huquqiy va institutsional mexanizmlarni ishlab chiqish zarurligini ta’kidlaydi.

Xulosa qilib aytganda, xorijiy va milliy adabiyotlar tahlili natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish tizimi davlat moliyasi boshqaruvining sifat jihatidan yangi bosqichi ekanligini ko‘rsatadi. U samaradorlik, shaffoflik va javobgarlikni oshirish orqali budjet jarayonini “resurslar → natijalar → ijtimoiy ta’sir” zanjiri bo‘yicha qayta yo‘naltiradi.

O'zbekistonda natijadorlikka yo'naltirilgan boshqaruv va natijadorlikka yo'naltirilgan budjetlashtirish tizimini joriy etish davlat boshqaruvida natijaviylik madaniyatini shakllantirishni maqsad qilgan. 2026–2030-yillar uchun ishlab chiqilgan Dasturda quyidagi strategik yo'nalishlar belgilangan:

1. Xarajatlarning samaradorligini oshirish. Har bir budjet dasturi uchun aniq natija ko'rsatkichlari belgilanadi va ular bo'yicha monitoring yuritiladi.
2. Natijaga asoslangan boshqaruvni tizimli joriy etish. Har bir vazirlikda dastur boshqaruvi va natijadorlikni baholash bo'linmalari tashkil etiladi.
3. Strategik rejalashtirish bilan integratsiya. Budjet xarajatlari "O'zbekiston–2030" strategiyasi va sohaviy rejalarga bog'lanadi.
4. Huquqiy va institutsional bazani kuchaytirish. Budjet kodeksiga tegishli o'zgartirishlar kiritilib, Prezident farmoni orqali natijadorlikka yo'naltirilgan boshqaruv va natijadorlikka yo'naltirilgan budjetlashtirish tamoyillari mustahkamlanadi.
5. Raqamlashtirish. Integrallashgan moliyaviy boshqaruv axborot tizimi platformasi orqali barcha moliyaviy jarayonlar yagona tizimda yuritiladi.
6. SMART indikatorlar tizimini joriy etish. Har bir dastur bo'yicha "Spetsifik, o'lchanadigan, erishiladigan, dolzarb va muddatli" ko'rsatkichlar aniqlanadi.
7. Kadrlar salohiyatini oshirish. 2030-yilgacha kamida 500 nafar davlat xizmatchisi natijadorlikka yo'naltirilgan boshqaruv va natijadorlikka yo'naltirilgan budjetlashtirish bo'yicha malaka sertifikatiga ega bo'lishi rejalashtirilgan.
8. Shaffoflik va jamoatchilik ishtiroki. "Ochiq budjet" portali orqali natijalar ommaga taqdim etiladi, parlament va fuqarolik nazorati kuchaytiriladi.

Bu jarayonlar natijasida davlat boshqaruv tizimi an'anaviy "xarajatga yo'naltirilgan" modeldan "natijaga yo'naltirilgan" boshqaruv tizimiga o'tadi.

1-jadval

An'anaviy va natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish tizimlari taqqoslash

	Mezon i	An'anaviy budjetlashtirish	Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish
	Maqsad	Xarajat moddolari bo'yicha rejalashtirish	Natijalar va indikatorlarga asoslangan rejalashtirish
	Yondashuv	Davlat budjeti daromadlari va xarajatlarini muvozanatlash tamoyili	Maqsad–natija tamoyili
	Javobgarlik	Xarajat uchun javobgarlik	Natija uchun javobgarlik
	Monitoring	Moliyaviy hisobot asosida	Natijadorlik va samaradorlik ko'rsatkichlari asosida
	Shaffoflik	Cheklangan ma'lumot	Ochiq ma'lumotlar va jamoatchilik nazorati
	Baholash mezonlari	Xarajat hajmi	Ijtimoiy-iqtisodiy ta'sir darajasi

Ushbu jadvaldan ko'rinadiki, natijaga yo'naltirilgan tizim an'anaviy yondashuvdan tubdan farq qiladi. Ya'ni, u faqat budjet ijrosi bilan emas, balki erishilgan natijalar bilan baholanishni talab etadi. Bu esa davlat xarajatlarining samaradorligi va ijtimoiy ta'sirini oshirish imkonini beradi.

Xulosa

Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish tizimi davlat moliyasini boshqarishda sifat jihatidan yangi bosqichni ifodalaydi. U budjet mablag'larini faqat sarflash jarayonini emas, balki ular evaziga erishiladigan ijtimoiy, iqtisodiy va institutsional natijalarni ham nazarda

tutadi. Mazkur tizim davlat xarajatlarining samaradorligi, shaffofligi va javobgarligini ta'minlash orqali davlat boshqaruvining natijaviylik madaniyatini shakllantiradi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, Kanada, Avstraliya, Niderlandiya kabi mamlakatlarda natijadorlikka asoslangan budjetlashtirish tizimlari strategik rejalashtirish, monitoring va hisobot mexanizmlari bilan uzviy bog'langan holda muvaffaqiyatli joriy etilgan. O'zbekiston uchun ham bu tajriba dolzarb bo'lib, "Davlat moliyasini boshqarish tizimini 2030-yilgacha isloh qilish konsepsiyasi" doirasida bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Kelgusida ushbu tizimni samarali joriy etish uchun quyidagi omillar muhim ahamiyat kasb etadi:

Har bir davlat dasturi uchun SMART indikatorlar tizimini joriy etish va natijalarni doimiy baholab borish;

Integrallashgan moliyaviy boshqaruv axborot tizimi (IFMIS) orqali budjet jarayonlarini raqamlashtirish;

Kadrlar salohiyatini oshirish, natijadorlikka yo'naltirilgan boshqaruv sohasida malaka sertifikatlarini joriy etish;

Jamoatchilik nazoratini kuchaytirish va "Ochiq budjet" portali orqali natijalarni oshkora e'lon qilish.

Shunday qilib, natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish tizimi O'zbekiston uchun nafaqat moliyaviy islohot, balki boshqaruv falsafasining yangi paradigmasi hisoblanadi. U davlat boshqaruvining barcha bo'g'inlarida natijadorlik, shaffoflik va samaradorlik tamoyillarini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Hood, C. (1991). A Public Management for All Seasons? Public Administration, Vol. 69, pp. 3–19.

2. Osborne, D., & Gaebler, T. (1992). Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector. Reading, MA: Addison-Wesley.

3. Schick, A. (1998). A Contemporary Approach to Public Expenditure Management. World Bank Institute.

4. Allen, R., & Tommasi, D. (2001). Managing Public Expenditure: A Reference Book for Transition Countries. OECD/SIGMA.

5. OECD (2019). Government at a Glance 2019. Paris: OECD Publishing.

6. Caiden, N., & Wildavsky, A. (2003). Planning and Budgeting in Poor Countries. New York: Transaction Publishers.

7. Ecorys Nederland B.V. (2022). Public Finance Management Reform Project: Performance-Based Budgeting Component. Amsterdam.

8. Abdullayev, X. (2021). "Davlat byudjet tizimini natijadorlikka asoslangan modelga o'tkazish zarurati." Moliya va Iqtisodiyot Jurnali, №3, 45–52-betlar.

9. Mirzayev, M. (2023). Natijaga yo'naltirilgan boshqaruv tizimini O'zbekiston sharoitida joriy etish mexanizmlari. T.: Iqtisodiyot va moliya nashriyoti.

10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 08.04.2025 yildagi "2025 — 2030-yillarda davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi VMQ- 210-son qarori.

FOYDA SOLIG'I BUXGALTERIYA HISOBINI MOLIYAVIY HISOBOTNING XALQARO STANDARTLARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Xolmuradov Otabek Normamatovich,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

i.f.f.d., dotsentotabekxolmuradov23@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada foyda solig'i buxgalteriya hisobi va uni moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi. Maqolada

O'zbekistonda foyda solig'ini hisobga olishdagi amaliy muammolar, xalqaro amaliyotdagi yondashuvlar hamda ularni milliy tizimga moslashtirish yo'llari yoritilgan.

Kalit so'zlar: foyda solig'i, MHXS, soliq hisoboti, moliyaviy natijalar, xaziralar, foyda yoki zarar, xarajat, daromad, investor, integratsiya, boshqa umumlashgan daromadlar.

KIRISH

O'zbekiston iqtisodiyotining hozirgi globallashuv sharoitida jadal rivojlanishi, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va biznes muhitining ochiqqligini ta'minlashda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarga mosligi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Foyda solig'i buxgalteriya hisobining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijasini aniqlash, davlat byudjetini shakllantirish va fiskal siyosatni boshqarishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda foyda solig'i hisobining to'g'ri yuritilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi"gi qonuni [8], O'zbekiston Respublikasining "Soliq kodeksi" [9] va MHXS talablariga muvofiq, foyda solig'i hisobini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

O'zbekistonda soliq tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish jarayonida foyda solig'ini hisoblash, tan olish va baholash tartibini MHXS talablari asosida takomillashtirish zarurati ortib bormoqda.

BHXS 12-son, "Foyda soliqlari" standartida foyda solig'ini nafaqat hozirgi davrda to'lanadigan soliq sifatida, balki kelgusida yuzaga keladigan kechiktirilgan soliq majburiyatlari va kechiktirilgan soliq aktivlari sifatida ham tan olishni talab qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Foyda solig'ining normativ-huquqiy asoslari hamda iqtisodchi olimlarning qarashlarini keltirib o'tamiz.

Foyda solig'i jami daromaddan, daromadni olish bilan bog'liq xarajatlarni, ya'ni isbotlangan va hujjat bilan tasdiqlangan xarajatlarni shuningdek, Soliq kodeksida nazarda tutilgan soliq to'lovchi tomonidan yuzaga keltirilgan zararni chiqarib tashlash bilan hisoblangan soliq tushuniladi.

L.I.Goncharenkonining fikricha "yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i ancha muhim fiskal rol o'ynaydi, lekin shu bilan birga u iqtisodiyot va ijtimoiy sohaga nisbatan muhim tartibga solish salohiyatiga ega" [2].

V.G.Panskov, "tashkilot tomonidan olingan foyda davlat, tashkilot egalari va tashkilotning o'zi o'rtasida taqsimlanadi. Davlat va tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarga kelsak, ular foydani soliqqa tortish asosida quriladi, bunda soliqqa tortiladigan foydaning o'zi soliq hisobi ma'lumotlari asosida hisoblanadi" [4].

A.Yu.Ilin talqinicha: "foyda solig'i davlatning moliyaviy jarayonlarining rivojlanishiga faol ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan soliqlardan biridir" [3].

J.Blokning ta'kidlashicha, "yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'i tadbirkorlik faoliyatining miqdori va turiga ta'sir qiladi, bu esa o'z navbatida iqtisodiy rivojlanishga ta'sir qiladi. Empirik dalillar shuni ko'rsatadiki, yuqori korporativ daromad solig'i stavkalari biznes zichligi va tadbirkorlikka kirish stavkalarini kamaytiradi va yangi firmalarning kapital hajmini oshiradi" [1].

Iqtisodiyotni va soliq tizimini raqamlashtirish soliqqa tortishning nazariy masalalari va prinsiplariga ham ta'sir ko'rsatadi.

Bu borada Z.N.Kurbanovning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinli deb hisoblaymiz: "Mamlakatimiz iqtisodiyotini raqamlashtirish jarayoni talablaridan kelib chiqqan holda soliqqa tortish va buxgalteriya hisobining mavjud modellarini, obyekti va metodlarini raqamlashtirish jarayoniga moslashtirish maqsadga muvofiq. Shuningdek, buxgalteriya hisobini tashkil etish va moliyaviy hisobot shakllarini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga uyg'unlashtirish zarur".

X.O‘.Po‘latov va Sh.A.Abdugapparovlar MHXS o‘tishning foyda solig‘iga ta‘sirini quyidagicha ifodalaydi: “Foyda solig‘i hisobiga oid moliyaviy hisobotning xalkaro standartlarining (MHXS) mamlakatlar milliy iqtisodiyotida qo‘llashnilishi o‘ziga xos vazifalarni amalga oshirishni va yondashuvlarni talab etadi. Ushbu standartning maqsadi foyda solig‘ini hisobga olish tartibini belgilashdan iboratdir”[5].

D.Dj.Pashaxodjaevaning fikricha, “Respublikamizda foyda solig‘i ko‘rsatkichlari hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS)ga muvofiqlashtirish va ular talablaridan kelib chiqib, foyda solig‘iga doir hisob-kitoblarni hisob va hisobotda aks ettirish tartiblarini takomillashtirish bo‘yicha maxsus tadqiqotlar olib borilmagan. Chop etilgan ishlarda foyda solig‘i ko‘rsatkichlarining yaxlit tizimi ishlab chiqilmagan, jumladan ular bo‘yicha hisob va hisobotda axborotlarni tizimli shakllantirish masalalari yetarli darajada tadqiq qilinmagani, ilmiy-amaliy jihatdan ahamiyatga molikligi foyda solig‘i ko‘rsatkichlari hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS)ga muvofiqlashtirish masalalarini chuqur tadqiq qilishni obyektiv zarurat qilib qo‘ymoqda” [6].

R.E.Mamedov bu borada quyidagilarni qayd etadi: “Moliyaviy natija har qanday xo‘jalik yurituvchi subyektning eng muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlaridan biridir. Bu kompaniyaning iqtisodiy faoliyatini qanchalik samarali olib borishini, qaysi yo‘nalishda rivojlanayotganini, o‘z kapitalidagi o‘zgarishlarni aks ettiradi”.[7]

MUHOKAMA

Xalqaro amaliyotda foyda solig‘ini hisoblashda quyidagi MHXSlaridan foydalaniladi.

“12-son BHXS “Foyda soliqlari”ning maqsadi foyda soliqlarini hisobga olish tartibini belgilashdan iborat”. Mazkur standart, shuningdek, foydalanilmagan soliq zararlaridan yoki foydalanilmagan soliq imtiyozlaridan kelib chiqadigan kechiktirilgan soliq aktivlarini tan olishni, foyda soliqlarini moliyaviy hisobotda aks ettirishni va foyda soliqlariga tegishli ma‘lumotlarni yoritib berishni qamrab oladi” [10].

15-son MHXS “Xaridorlar bilan shartnomalar bo‘yicha tushum”ga muvofiq tushum – bu tashkilotning odatiy faoliyati davomida yuzaga keladigan dapomad. 15-son MHXSda (IFRS) tushumni e‘tirof etish uchun shartnomalarni 5 bosqichli modeldan foydalangan va shartnomalarni identifikatsiya qilgan holda tahlil qilish lozim” [11].

NATIJALAR

O‘zbekistonda foyda solig‘i hisobi amaliyotini MHXSga moslashtirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilmoqda:

1. MHXSga muvofiq buxgalteriya hisob siyosatini shakllantirish. Har bir xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar foyda solig‘i hisobini 12-son BHXS “Foyda soliqlari” talablariga asoslanib yuritishi zarur;
2. Kechiktirilgan soliq hisobi tizimini joriy etish. Bu amaliyot hozirda ko‘pchilik korxonalarda to‘liq tadbiq etilmagan. Shuning uchun buxgalter uchun amaliy qo‘llanmalar ishlab chiqish muhim;
3. Moliyaviy va soliq hisobi integratsiyasini ta‘minlash. MHXS asosidagi hisobotlarda soliq natijalari moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan uyg‘unlashtirilishi lozim;
4. Soliq ma‘lumotlarining shaffofligini oshirish. Elektron hisobot tizimlari orqali soliq idoralari bilan ma‘lumot almashish jarayonlarini avtomatlashtirish foyda solig‘i hisobini soddalashtirish.

Foyda solig‘ini MHXS asosida takomillashtirishning afzalliklari

Afzalliklari	Izoh
Shaffoflik	Moliyaviy natijalar, foyda yoki zararlar va boshqa umumlashgan daromadlar investorlar uchun tushunarli bo‘ladi
Soliq xavfini kamaytirish	MHXS asosida hisob yuritish soliq tekshiruvidagi

	noaniqliklarni kamaytiradi
Xorijiy investitsiyalarni jalb etish	MHXS asosidagi hisobotlar investorlar, sarmayadorlar uchun ishonchli axborot manbaidir
Hisobotning taqqoslanishi	MHXS asosida tuzilgan hisobotlar xorijiy kompaniyalar bilan taqqoslanishi

XULOSA

Foyda solig'i hisobi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy natijalarini to'g'ri aks ettirish va davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda muhim ahamiyat ega. O'zbekistonda foyda solig'ini MHXS asosida takomillashtirish quyidagi natijalarga olib keladi:

- ✓ Soliq hisobi va buxgalteriya hisobi o'rtasidagi tafovutlar kamayadi;
- ✓ Investitsion muhit yanada yaxshilanadi;
- ✓ Moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi oshadi.

Xulosa qilib aytganda, foyda solig'i hisobini xalqaro standartlarga moslashtirish mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Block J. Corporate income taxes and entrepreneurship //IZA World of Labor. – 2021.
2. Гончаренко, Л. И. Налоги и налоговая система Российской Федерации: учебник / Л. И. Гончаренко. - учебник и практикум для бакалавриата. - 2-е изд., пер. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2019. - 524 с.
3. Ильин А.Ю. Налог на прибыль организаций: актуальные вопросы налогообложения. – М.: Проспект, 2021. – с. 4.
4. Пансков, В. Г. Налоги и налогообложение: теория и практика в 2 т. Том 1: учебник и практикум для академического бакалавриата / В. Г. Пансков. - 6-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2019. - 363 с.
5. Po'latov X.O., Abdugapparov Sh.A.Buxgalteriya xisobining xalqaro standartida foyda solig'ining hisoblashning o'ziga xosligi. ЖУРНАЛ.Экономика и социум.5 (96).-1-2022.
6. Pashaxodjaeva D. Dj. Moliyaviy hisobotning xalqaro standart talablari asosida foyda solig'i hisobini yuritish masalalari. Buxgalteriya hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tashkil etish masalalari // Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari (Iqism). 2023 yil 02-nayabr. Samarqand, SamISI, 2023. 232 – bet.
7. Холмуродов, О. (2024). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ. *Экономическое развитие и анализ*, 2(5), 716-722.
8. O'zbekiston Respublikasining 2016 yil 13 apreldagi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi O'RQ-404-son Qonuni.
9. O'zbekiston Respublikasining "Soliq kodeksi. 2019 yil
10. 12-son BHXS "Foyda soliqlari".
11. 15-son MHXS "Xaridorlar bilan shartnomalar bo'yicha tushum".

AGROKLASTERLAR FAOLIYATINI BAHOLASHNING SAMARADORLIKKA TA'SIRI

Berdiyev Abdumalik Hakimovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, dotsent

ORCID: 0009-0003-2842-9802, E-mail: a.berdiyev197501@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada agroagroklastlar faoliyatini baholash masalalari ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Agroagroklastlar — bu qishloq xo'jaligi, qayta ishlash sanoati, logistika, ilmiy-tadqiqot va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlik asosida tashkil etilgan tizim bo'lib, uning samarali faoliyati mintaqaning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda agroagroklastlar faoliyatini baholash mezonlari sifatida iqtisodiy

samaradorlik, resurslardan foydalanish darajasi, innovatsion faollik, hamkorlik aloqalari va raqobatbardoshlik ko'rsatkichlari ko'rib chiqilgan. Shu bilan birga, agroagroklasterni baholashda kompleks yondashuv zarurligi, ya'ni moliyaviy, ijtimoiy va innovatsion omillarni integratsiyalash lozimligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: agroagroklasterni, baholash mezonlari, innovatsion faoliyat, iqtisodiy samaradorlik, oziq-ovqat xavfsizligi, resurslardan foydalanish, raqobatbardoshlik, hamkorlik tizimi.

Kirish. Bugungi kunda agroagroklasterni qishloq xo'jaligi sohasida innovatsion va integratsiyalashgan boshqaruv tizimi sifatida ahamiyat kasb etmoqda. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, agroagroklasterni orqali agrosanoat majmuasining barcha bo'g'inlari — xom ashyo yetishtirish, qayta ishlash, saqlash, transport va marketing jarayonlari o'zaro bog'lanib, yagona qiymat zanjiriga birlashtiriladi. Bu esa mahsulot tannarxini pasaytirish, sifatni oshirish va eksport salohiyatini kengaytirish imkonini beradi.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligini diversifikatsiya qilish, qo'shimcha qiymat zanjirini yaratish hamda hududiy raqobatbardoshlikni oshirish maqsadida agroagroklasterni rivojlanishiga katta e'tibor qaratilmoqda. Shu nuqtai nazardan, agroagroklasterni faoliyatini baholash masalasi juda dolzarb hisoblanadi. Zero, agroagroklasterni faoliyati samaradorligini ilmiy asosda baholash orqali uning iqtisodiy, ijtimoiy va innovatsion natijadorligini aniqlash, mavjud muammolarni aniq belgilash va ularni hal etish bo'yicha maqsadli siyosatni ishlab chiqish mumkin.

Shuningdek, agroagroklasterni faoliyatini baholash milliy iqtisodiyotdagi barqarorlikni ta'minlash, oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash va qishloq joylarda yangi ish o'rinlarini yaratish nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega.

Agrosanoat majmuasi agroagroklasterni tarkibida qishloq xo'jaligi bilan bog'liq turli sohalar va funksional yo'nalishlarni qamrab olgan ishtirokchilar jamlanishi mumkin. Bunday agroagroklasterni quyidagi sub'ektlar faoliyat yuritadi: xomashyo manbai sifatida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi xo'jaliklar; qishloq xo'jaligi texnika va uskunalarni yetkazib beruvchi mashinasozlik korxonalari; agroklasterni doirasidagi investitsion loyihalarni moliyalashtirishda ishtirok etuvchi banklar va moliya institutlari.

Bunday ko'p qirrali hamkorlik agroklasterni barcha ishtirokchilari o'rtasida texnologik, iqtisodiy va tashkiliy bog'liqlikni mustahkamlash hamda agrosanoat sohasining barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Agrosanoat klasterlari faqat ishlab chiqarish zanjiri bilan cheklanib qolmasdan, balki mahsulotlarni to'g'ridan-to'g'ri pirovard iste'molchiga yetkazishni ta'minlovchi logistika, savdo va xizmat ko'rsatish sohalarini ham o'z ichiga olishi maqsadga muvofiqdir. Bunday kompleks yondashuv bozor infratuzilmasining samaradorligini oshiradi, mahsulotlarni bozorga olib chiqish jarayonini tezlashtiradi hamda agroklasterni ishtirokchilari o'rtasida xavf va tavakkalchiliklarning nisbatan muvozanatlashgan taqsimotini ta'minlaydi. Shuningdek, ushbu model texnologik yangiliklar va bog'liq innovatsion yechimlarni keng geografik hududda va qisqa vaqt ichida joriy etish uchun qulay sharoit yaratadi.

Agroklasterni doirasidagi mazkur hamkorlik uning ichki iqtisodiy va tashkilotlararo munosabatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu esa agroklasterni ishtirokchilari o'rtasida o'zaro ishonch darajasini oshirish, resurslardan samarali foydalanish va vazifalarni muvofiqlashtirish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan texnologik, ilmiy va logistik zanjirning uzluksiz va barqaror faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Agroklaster samaradorligini baholash uni tashkil etish maqsadlariga muvofiq ravishda shakllangan asosiy tamoyillarni amalga oshirish orqali aniqlanishi mumkin. Bu tamoyillar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- agroklasterni shakllantirishning iqtisodiy maqsadga muvofiqligini ta'minlash;
- ishtirokchi korxonalar quvvatlarining mutanosib va barqaror rivojlanishini tashkil etish;
- agrosanoat ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasida o'zaro manfaatli, paritet munosabatlarni yuzaga keltirish.

Umumiy samaradorlik mezonni sifatida korxonalarning mavjud resurs salohiyatidan oqilona va samarali foydalangan holda ishlab chiqarish faoliyatining talab etilgan rentabellik darajasiga erishishi sanaladi.

Agroklaster yaratish samaradorligini baholash uchun, biz taklif etayotgan mezonlar asosida tegishli iqtisodiy ko'rsatkichlar qo'llanilishi mumkin. Bunday mezonlardan biri — agroklasterni yaratishning iqtisodiy maqsadga muvofiqlik koeffitsiyenti hisoblanadi. Ushbu koeffitsiyent agroklasterni shakllantirishda ishtirok etuvchi har bir sub'ekt uchun uni rivojlantirishning alternativ variantlariga nisbatan investitsiya birligiga ko'proq foyda keltirishini aniqlash imkonini beradi.

Iqtisodiy maqsadga muvofiqlik koeffitsiyenti quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_c = \frac{P}{P_a}$$

bu yerda:

- K_c – agroklasterni yaratishning iqtisodiy maqsadga muvofiqlik koeffitsiyenti;
- P – agroklasterlashgan uyushmada ishtirok etish natijasida olingan umumiy foyda;
- P_a – integratsiyagacha (agroklastergacha) bo'lgan holatdagi foyda miqdori (boshqa barcha shartlar teng deb hisoblanadi).

Agar koeffitsiyentning qiymati $K_c > 1$ bo'lsa, bu agroklaster yaratishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini tasdiqlaydi. Qiymat $K_c \leq 1$ bo'lsa, bunday tashabbusdan kutilayotgan samara shubhali yoki manfiy bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy maqsadga muvofiqlik koeffitsiyentining qiymati birdan kichik bo'lmasligi shart. Agar koeffitsiyentning qiymati $K_c < 1$ bo'lsa, bu agroklasterlash jarayoni natijasida sub'ektlar olgan foyda integratsiyadan avvalgi holatdagi foydadan kamligini ko'rsatadi. Bunday holda agroklaster shakllantirish iqtisodiy jihatdan samarasiz hisoblanadi va uning istiqbollari shubhali bo'ladi. Demak, agroklasterlash loyihasi faqat koeffitsiyent $K_c \geq 1$ bo'lgan taqdirdagina maqsadga muvofiq deb baholanishi mumkin.

Ishlab chiqarish quvvatlarining mutanosib rivojlanish koeffitsiyenti. Bu agroklaster doirasidagi sanoat korxonalarining xom ashyoni qayta ishlash salohiyatining, qishloq xo'jaligi sub'ektlari tomonidan ishlab chiqarilayotgan umumiy xom ashyo hajmiga nisbatini ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, ishlab chiqarish bo'limlari o'rtasidagi funksional moslik va muvozanatni baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'rsatkich quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$K_m = \frac{P_{pr}}{P_{s.x}}$$

bu yerda:

- K_m — ishlab chiqarish quvvatlarining mutanosib rivojlanish koeffitsiyenti;
- P_{pr} — agroklasterdagi sanoat korxonasining xom ashyoni qayta ishlash bo'yicha maksimal quvvati;
- $P_{s.x}$ — agroklaster tarkibidagi qishloq xo'jaligi korxonalarining umumiy xom ashyo ishlab chiqarish quvvati.

Agar $K_m \approx 1$ bo'lsa, xom ashyo yetishtirish va uni qayta ishlash jarayonlari o'rtasida optimal muvozanat mavjudligini anglatadi.

Agar $K_m < 1$, ya'ni qayta ishlash quvvati xom ashyo ishlab chiqarishga nisbatan kam bo'lsa, bu xom ashyoning ortiqcha miqdori saqlanmay qayta ishlanmasdan qolib ketishiga olib keladi.

Agar $K_m > 1$, qayta ishlash quvvati yuqori, ammo xom ashyo yetishmasligi ehtimoli tug'iladi, bu esa ishlab chiqarish samaradorligini pasaytiradi.

Paritet koeffitsiyenti. agroklaster tarkibidagi barcha ishtirokchi sub'ektlar o'rtasida iqtisodiy manfaatlarning adolatli taqsimlanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkich hisoblanadi. Ushbu koeffitsiyent texnologik siklning barcha bosqichlarida ishlab chiqaruvchilarning xarajatlarini qoplash darajasi va rentabellikni tenglashtirish zarurligidan kelib chiqadi. Ya'ni, qo'shilgan qiymat natijasida shakllangan foyda barcha ishtirokchilar o'rtasida ularning xarajatlari miqdoriga mutanosib tarzda taqsimlanishi lozim. *Paritet koeffitsiyenti* quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$K_p = \frac{OZ_i}{OZ_t}$$

bu yerda:

- K_p — paritet koeffitsiyenti;
- OZ_i — agroklaster tarkibidagi alohida ishlab chiqaruvchining xarajatlarini qoplash ko'rsatkichi;
- OZ_t — yakuniy mahsulotni ishlab chiqarish uchun umumiy xarajatlarni qoplash ko'rsatkichi.

Agar $K_p \approx 1$ bo'lsa, bu xarajatlarning qaytarilishi va foyda taqsimotidagi tenglik ta'minlanganini ko'rsatadi.

Agar $K_p < 1$, ayrim ishtirokchilar o'z xarajatlarini to'liq qoplay olmayotgani va iqtisodiy samarasizlikka duch kelayotganini anglatadi.

Agar $K_p > 1$, ayrim sub'ektlar barqaror va yuqori foyda olyapti, bu esa agroklasterdagi manfaatlar noo'rnatilganligini ko'rsatadi va uzoq muddatda hamkorlikni zaiflashtirishi mumkin.

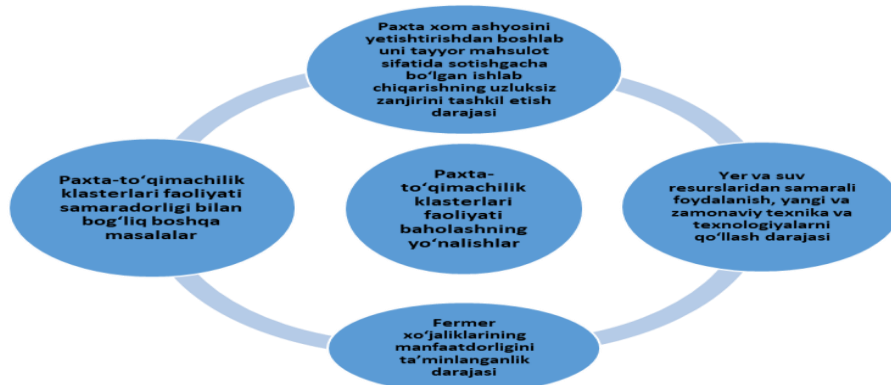
Agroklaster faoliyati samaradorligini baholashning umumiy mezoni sifatida rentabellik ko'rsatkichidan foydalaniladi. Ushbu ko'rsatkich institutsional o'zgarishlar jarayonida har bir agroklaster ishtirokchisining samaradorlik darajasini aniqlashda qo'llaniladi va quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$EF_{ip} = \frac{P_i}{Z_i}$$

Bu yerda:

- EF_{ip} — agroklasterning ma'lum bir ishtirokchisi ishlab chiqarayotgan mahsulotlarning rentabellik darajasi;
- P_i — ushbu ishtirokchi tomonidan sotilgan mahsulotlardan olingan foyda;
- Z_i — mazkur xo'jalik yurituvchi sub'ektning umumiy ishlab chiqarish xarajatlari.

Ushbu ko'rsatkich agroklaster ichidagi iqtisodiy munosabatlarning samaradorligini aniqlash, ishtirokchilar o'rtasida resurslar taqsimotini optimallashtirish hamda umumiy iqtisodiy samaraga erishish imkoniyatlarini baholashda muhim ahamiyatga egadir.

1- Rasm. Paxta-to'qimachilik agroklastarlari faoliyati baholashning yo'nalishlar⁴⁵

Ko'plab iqtisodchilarning fikriga ko'ra, o'z hududida agroklastarlar samarali shakllantirilgan mintaqalar iqtisodiy rivojlanishning yetakchi nuqtalariga aylanadi. Agrosanoat ishlab chiqarishining hozirgi bosqichida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida tashkiliy-iqtisodiy hamkorlikning sifat jihatdan yangi darajasiga o'tish zarurati yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bu ehtiyoj, ayni paytda, agroklastar shaklidagi tuzilmalarni yaratish g'oyasida o'z aksini topgan bo'lib, zamonaviy davlat agrar siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Agrosanoat kompleksini shakllantirishning agroklastar modeli uning barqaror va innovatsion rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan zamonaviy institutsional va tashkiliy yondashuvlarga mos keladi. Shu munosabat bilan, agroklastarlarni shakllantirishning maqsadga muvofiqligini baholashda, eng avvalo, ishtirokchi korxonalar o'rtasida o'zaro manfaatli va paritet munosabatlarni ta'minlash imkoniyatini hisobga olgan holda, ularning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish talab etiladi.

Tahlil va natijalar. Agroklastar tizimining barqaror faoliyati ko'p jihatdan davlat darajasida qabul qilinayotgan strategik va me'yoriy qarorlarga bog'liq. Biroq, amaldagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, agroklastar strategiyalari yetarlicha ilmiy asoslanmagan va har bir hududning iqtisodiy xususiyatlarini hisobga olmagan holda ishlab chiqiladi. Shuningdek, agrar sektorda axborot shaffofligining past darajada bo'lishi, ishtirokchilar o'rtasidagi manfaatlar muvozanatining noaniqligi tizim samaradorligini cheklaydi. Bu holat institutsional muammolarning asosiy ildizi sifatida namoyon bo'lib, boshqaruv jarayonlarida raqobat va samarali hamkorlikni susaytiradi.

Ko'p hollarda agroklastar strategiyalari boshqa hududlar tajribasini mexanik ko'chirish yo'li bilan ishlab chiqiladi, bu esa mahalliy resurslar va imkoniyatlar o'rtasidagi nomutanosiblikni keltirib chiqaradi. Shu bilan birga, rahbar kadrlar tayyorgarligining yetarli emasligi strategik rejalashtirishdagi tizimli xatolarni kuchaytiradi. Natijada, agroklastarning maqsadli yo'nalishi va amaliy natijalari o'rtasida farq yuzaga keladi.

Qashqadaryo viloyati iqtisodiyotida paxta-to'qimachilik sanoati muhim o'rinni egallab, qishloq xo'jaligi va qayta ishlash tarmoqlari integratsiyasi asosida hududiy rivojlanishga katta hissa qo'shmoqda. agroklastarlar faoliyatini baholash bo'yicha taqdim etilgan reyting ma'lumotlari viloyatdagi 17 ta paxta-to'qimachilik agroklastarlari faoliyatining samaradorligini to'liq aks ettiradi. Tahlil natijalariga ko'ra, umumiy ball va to'plangan foiz ko'rsatkichlari bo'yicha agroklastarlar o'rtasida katta farq mavjudligi aniqlandi.

⁴⁵ “Пакта-тўқимачилик кластерлари фаолиятини баҳолаш тартиби тўғрисидаги Низом” асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

Birinchi navbatda, **“Naxshab Tex Group” MChJ (Kasbi tumani)** 75 foiz umumiy samaradorlik bilan yetakchi o‘rinni egalladi. Ushbu agroklaster paxtani yetishtirishdan tortib tayyor mahsulot ishlab chiqarishgacha bo‘lgan bosqichlarni qamrab olishi, zamonaviy texnika va texnologiyalarni qo‘llashi hamda fermerlar manfaatdorligini ta‘minlashi bilan ajralib turadi. Bu holat integratsiyalashgan boshqaruv tizimining samaradorligini va innovatsion yondashuvning muhimligini tasdiqlaydi.

Ikkinchi va uchinchi o‘rinlarni **“Bunyodkor” MChJ (Koson tumani)** hamda **“Indorama Agro” MChJ (Kasbi va Nishon tumanlari)** egalladi. Ularning faoliyatida yer va suv resurslaridan foydalanish darajasi nisbatan yuqori bo‘lsa-da, fermerlar bilan hamkorlik munosabatlarida ma‘lum muammolar mavjud. Shu bilan birga, “Indorama Agro”ning innovatsion ishlanmalarni joriy etishdagi faolligi yuqori baholangan.

O‘rta guruhga kiruvchi agroklasterlar — **“Oqsaroy agroklaster”, “Kitobipyigiruv”, “LT Textile Overseas”** kabilarda texnologik bazani yangilash va resurslardan samarali foydalanish bo‘yicha yechim talab etilgan sohalar mavjud. Ular faoliyatida ishlab chiqarish zanjirini to‘liq qamrab olish va fermerlar manfaatdorligini kuchaytirish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Quyi reytingda joylashgan agroklasterlar — **“Qamashi Textile”, “EMG Inter Investment”, “Kainvest Cluster”** va boshqalarda yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligi, zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilishi hamda ichki boshqaruv tizimidagi uzviylik yetarli emas. Ular faoliyatida qishloq xo‘jaligi xom ashyosi bilan qayta ishlash sektori o‘rtasidagi bog‘liqlik yetarli darajada emasligi natijada mahsulot qiymat zanjiri to‘liq shakllanmaganini ko‘rsatadi (1-Jadval).

Umuman olganda, tahlil natijalari Qashqadaryo viloyati paxta-to‘qimachilik agroklasterlarining faoliyatida quyidagi tendensiyalar mavjudligini ko‘rsatadi:

1. **Integratsiya darajasi** yuqori bo‘lgan agroklasterlar (masalan, “Naxshab Tex Group”) iqtisodiy samaradorlik va innovatsion faollik ko‘rsatkichlariga ega.

2. **Yer va suv resurslaridan samarali foydalanish** bo‘yicha hali ham past ko‘rsatkichlar saqlanib qolmoqda, ayniqsa suv tanqisligi mavjud hududlarda.

3. **Fermerlar manfaatdorligi** barcha agroklasterlarda turlicha baholangan bo‘lib, bu korporativ munosabatlarning yetarlicha mustahkam emasligini anglatadi.

4. **Innovatsion texnologiyalarni joriy etish darajasi** hali ham cheklangan bo‘lib, ayrim agroklasterlarda (masalan, “Kainvest Cluster”) zamonaviy texnik park yetarli emas.

Paxta-to‘qimachilik agroklasterlari faoliyatini baholash natijalari hududiy sanoat siyosatida ilmiy asoslangan yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Kelgusida Qashqadaryo viloyatidagi agroklasterlar faoliyati samaradorligini oshirish uchun quyidagi yo‘nalishlarda ish olib borish maqsadga muvofiq:

- agroklasterlarning **iqtisodiy va texnologik integratsiyasini chuqurlashtirish**;
- **resurs tejankor texnologiyalar** va suvni qayta ishlash tizimlarini joriy etish;
- **fermerlar bilan teng manfaatli hamkorlik modellarini** joriy etish;
- **innovatsion agroklaster menejmenti tizimini** takomillashtirish;
- agroklaster faoliyatini **reytingov baholashning milliy metodologiyasini** ishlab chiqish.

Bunday ilmiy yondashuv agroagroklasterlar va to‘qimachilik sanoatidagi barqaror rivojlanishni ta‘minlab, mamlakatning eksport salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Agroklaster faoliyati samarasi infratuzilma bilan bevosita bog‘liq. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, saqlash va logistika sohalarida infratuzilmaning yetarlicha rivojlanmaganligi qo‘shma loyihalarni amalga oshirishga jiddiy

to'siq bo'lmoqda. Shuningdek, ishtirokchi sub'ektlar o'rtasidagi ixtisoslashuv darajasidagi farqlar ham resurslardan samarali foydalanish imkoniyatini cheklaydi.

Agroklaster ishtirokchilari o'rtasida o'zaro ishonchning past darajada ekani hamkorlik munosabatlarini zaiflashtiradi. Ayrim hududlarda inson kapitali salohiyatining yetarli darajada shakllanmagani, malakali mutaxassislar yetishmasligi agroklasterning innovatsion rivojlanish imkoniyatlarini cheklaydi. Bu holat bilimlar almashinuvi va texnologiyalar transferi jarayonlarining sustligini keltirib chiqaradi.

Qashqadaryo viloyatida faoliyat ko'rsatayotgan paxta-to'qimachilik agroklastarlari faoliyatini baholash bo'yicha reyting ko'rsatkichlari

№	Paxta to'qimachilik agroklastarlari nomi	agroklaster joylashgan hudud	Jami ball			I.Paxtani yetishtirishdan tayyor mahsulotgacha bo'lgan jarayonni qamrab olish			II.Yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, yangi va zamonaviy texnika va texnologiyalarni qo'llash			III. Fermerlar manfaatdorligining ta'minlanganligi			IV.Paxta-to'qimachilik agroklastarlari faoliyati samaradorligi bilan bog'liq boshqa masalalar		
			Maks ball (100)	Baholash	Foiz	Maks ball (50)	Baholash	Foiz	Maks ball (30)	Baholash	Foiz	Maks ball (10)	Baholash	Foiz	Maks ball (10)	Baholash	Foiz
1	"Naxshab Tex Group" MChJ	Kasbi	100	75	75,0	50	38	76,0	30	22	73,3	10	7	70,0	10	8	80,0
2	"Bunyodkor" MChJ	Koson	100	63	63,0	50	35	70,0	30	14	46,7	10	7	70,0	10	7	70,0
3	"Indorama Agro" MChJ	Kasbi, Nishon	100	62	62,0	50	27	54,0	30	19	63,3	10	7	70,0	10	9	90,0
4	"Oqsaroy agroklastar" MChJ	Shahrisabz, Yakkabog'	100	58	58,0	50	25	50,0	30	21	70,0	10	7	70,0	10	5	50,0
5	"Kitobipyigiruv" MChJ	G'uzor	100	58	58,0	50	27	54,0	30	17	56,7	10	7	70,0	10	7	70,0
6	"LT Textile Oversias" XK	Mirishkor	100	51	51,0	50	21	42,0	30	16	53,3	10	7	70,0	10	7	70,0
7	"Koson baxt tekstel" MChJ	Koson	100	48	48,0	50	24	48,0	30	11	36,7	10	7	70,0	10	6	60,0
8	"Mirishkor tekstil group agroklastar" MChJ	Mirishkor	100	47	47,0	50	15	30,0	30	17	56,7	10	7	70,0	10	8	80,0
9	"Chiroqchi agroklastar" MChJ	Chiroqchi	100	47	47,0	50	16	32,0	30	17	56,7	10	7	70,0	10	7	70,0
10	"Qarshi Agro agroklastar" MChJ	Qarshi	100	46	46,0	50	16	32,0	30	17	56,7	10	7	70,0	10	6	60,0
11	"Cluster Khilal" MChJ	Qarshi	100	46	46,0	50	21	42,0	30	12	40,0	10	7	70,0	10	6	60,0
12	"Oqsaroy textile" MChJ	Qamashi	100	45	45,0	50	21	42,0	30	14	46,7	10	7	70,0	10	3	30,0

13	"Beshkent Agro agroklaster" MChJ	Qarshi	100	45	45,0	50	12	24,0	30	19	63,3	10	7	70,0	10	7	7 0 , 0
14	"EMG Inter Investment" QK MChJ	Muborak	100	40	40,0	50	14	28,0	30	16	53,3	10	7	70,0	10	3	3 0 , 0
15	"Qamashi Textile" MChJ	Qamashi	100	39	39,0	50	12	24,0	30	14	46,7	10	7	70,0	10	6	6 0 , 0
16	Original Kotton Mirishkor MChJ	Mirishkor	104	21	20,2	50	4	8,0	34	9	26,5	10	3	30,0	10	5	5 0 , 0
17	"Kainvest Cluster" MChJ QK	Kasbi	104	15	14,4	50	3	6,0	34	5	14,7	10	3	30,0	10	4	4 0 , 0

Innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun zarur moliyaviy manbalarning yetishmasligi, kreditlar bo'yicha yuqori foiz stavkalari va byurokratik to'siqlar agroagroklasterning investitsion jozibadorligini pasaytiradi. Shuningdek, xususiy sektor faolligining pastligi sababli qo'shma investitsion loyihalar soni cheklangan. Bu holat iqtisodiy diversifikatsiya jarayonlarini sekinlashtiradi.

Qishloq hududlarida aholi turmush darajasining pastligi va ijtimoiy infratuzilmaning yetarlicha rivojlanmagani agroklasterning islohotlarining ijtimoiy samarasini kamaytiradi. Shu bilan birga, agroklasterning ishtirokchilari tomonidan amalga oshirilayotgan loyihalarning moliyaviy foydasi to'liq taqsimlanmagani ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi. Bu esa aholining innovatsion jarayonlarga bo'lgan munosabatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yuqoridagi muammolar agroagroklasterning samarali faoliyati uchun kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Institutsional islohotlarni chuqurlashtirish, infratuzilmaviy modernizatsiyani tezlashtirish, inson kapitali salohiyatini oshirish va investitsion muhitni yaxshilash agrar sohadagi agroklasterning modelining barqarorligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, ijtimoiy samaradorlik va iqtisodiy barqarorlikni uyg'unlashtirish — agroagroklasterning uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlovchi asosiy shart hisoblanadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. Sh.M.Mirziyoyevning 2018-yil 29-dekabrda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatiga Murojaatnomasi.
2. Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida qishloq xo'jaligida yangi zaxiralarni ishga solish hamda 2024 yilgi ustuvor vazifalar yuzasidan videoselektor yig'ilishi. 2024 yil 13 fevral
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 23 martdagi "Qishloq xo'jaligida klaster tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5046-son qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 14 fevraldagi "Agroklasterning faoliyatini baholash va monitoring qilish tizimini joriy etish to'g'risida"gi qarori.
5. Xojiyev A.X. Qishloq xo'jaligida klaster tizimining iqtisodiy samaradorligini baholash. — T.: TIQXT, 2023.
6. Rajabov M. Agroklasterning faoliyatining innovatsion yo'nalishlari va ularni baholash usullari. // *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar jurnali*, №5, 2022.
7. Abdullayev B., Mirzayev Sh. Qishloq xo'jaligida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishda klaster tizimining o'rni. // *Agrar iqtisodiyot ilmiy jurnali*, №2, 2023.

SOLIQ VA BYUDJET SIYOSATINING UZOQ MUDDATLI MAQSADLARI: BARQAROR IQTISODIY O'SISH OMILI SIFATIDA

Berdiyev Abdumalik Hakimovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha
prorektor

Uzaqov Jamshid Norboyevich

Universitet "Iqtisodiyot" kafedrasi dotsenti, (PhD)

Annotatsiya: Maqola O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025–2027-yillarga mo'ljallangan Fiskal strategiya va "O'zbekiston–2030" strategiyasi ustuvor vazifalaridan kelib chiqib, soliq-byudjet siyosatining uzoq muddatdagi asosiy maqsadlarini tahlil qiladi. Makroiqtisodiy va byudjet barqarorligini ta'minlashga qaratilgan yo'nalishlar – konsolidatsiyalashgan byudjet taqchilligini YIMga nisbatan 3% dan oshirmaslik, davlat

qarzining YIMga nisbatan 50% dan yuqori bo'lmashligi, daromadlar bazasini "yashirin iqtisodiyot"ni qisqartirish va soliq ma'murchiligini raqamlashtirish hisobidan kengaytirish choralari yoritiladi.

Kalit so'zlar. fiskal strategiya, byudjet taqchilligi, davlat qarzi, soliq ma'murchiligi, QQS zanjiri, natijaga yo'naltirilgan byudjet.

Kirish. Global iqtisodiy tizimda fiskal barqarorlik, soliqqa tortishning adolatligi va byudjet xarajatlarining natijadorligi iqtisodiy o'sishning muhim omillari hisoblanadi. O'zbekistonda ushbu yo'nalishlar "O'zbekiston – 2030" strategiyasi va 2025–2027-yillarga mo'ljallangan Fiskal strategiya bilan uyg'un holda belgilab berilgan. Mazkur hujjatlar aholi farovonligini oshirish, makroiqtisodiy va byudjet barqarorligini ta'minlash hamda davlat moliyasini zamonaviy boshqaruv tamoyillari asosida modernizatsiya qilishni ko'zda tutadi. Uzoq muddatli maqsadlarga ko'ra, YIM hajmini 160 mlrd AQSH dollariga, aholi jon boshiga daromadni 4 ming AQSH dollariga yetkazish, konsolidatsiyalashgan byudjet taqchilligini YIMga nisbatan 3 foizdan oshirmaslik va davlat qarzini YIMning 50 foizidan past darajada saqlash ustuvor vazifalar sifatida qayd etilgan.

Fiskal siyosatni amalga oshirishda daromadlar bazasini kengaytirish, "yashirin iqtisodiyot" ulushini qisqartirish, soliq ma'murchiligini raqamlashtirish va soddalashtirish, QQS "zanjiri"ni tiklash hamda JST talablari bilan uyg'unlashuv jarayonlarini jadallashtirish ko'zda tutilmoqda. Xarajatlar siyosatida esa natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirish, "yashil" va gender byudjetlashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich joriy etish, ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya kabi ijtimoiy yo'naltirilgan yo'nalishlar ustuvorligini saqlash rejalashtirilgan. Aholi farovonligini qo'llab-quvvatlash maqsadida budjet tashkilotlari xodimlari ish haqi, pensiya va nafaqalarni inflyatsiya darajasidan kam bo'lmagan sur'atlarda oshirib borish, ijtimoiy sug'urta va pensiya tizimini isloh qilish, resurslardan oqilona foydalanish va sog'lom turmush tarzini rag'batlantirish bo'yicha aksiz va resurs soliqlari mexanizmlarini takomillashtirish ko'zda tutiladi.

Davlat xarajatlarining kamayishi yoki soliqlarning ko'payishi bir martalik daromadni kamaytiradi va shuning uchun iste'mol va/yoki investitsiyalarni kamaytiradi. Byudjet va soliq siyosati mamlakatning umumiy iqtisodiy boshqaruvida muhim rol o'ynaydi. Ular ichki va tashqi barqarorlik, iqtisodiy o'sish va to'liq bandlik kabi makroiqtisodiy maqsadlarga erishish uchun ishlatiladi. Fiskal siyosatdan foydalangan holda (byudjet siyosati va soliq siyosatidan iborat) hukumat yalpi talabni boshqarishga qodir. Strategiyadan kelib chiqib, soliq va byudjet siyosatining uzoq muddatli asosiy maqsadlari tahlil qilinib, ularning makroiqtisodiy barqarorlik, iqtisodiy xavfsizlik va investitsion jozibadorlikka ta'siri baholanadi hamda amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Soliq va budjet siyosatining uzoq muddatdagi asosiy maqsadlarini.

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan soliq va byudjet siyosati mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlash, aholining farovonligini oshirish hamda davlat moliyasini samarali boshqarishga qaratilgan. Ushbu siyosatning uzoq muddatdagi maqsadlari 2025–2027-yillarga mo'ljallangan Fiskal strategiya va "O'zbekiston – 2030" strategiyasida aniq belgilab berilgan bo'lib, ularning amalga oshirilishi orqali iqtisodiy barqarorlik, fiskal intizom va ijtimoiy sohalarining moliyaviy barqarorligi ta'minlanadi.

Birinchi navbatda, soliq va byudjet siyosatining asosiy maqsadi — aholi farovonligini ta'minlashdir. Bu yo'nalishda barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash orqali O'zbekistonni daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga kiritish, yalpi ichki mahsulot hajmini 160 milliard AQSH dollariga yetkazish hamda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadni 4 ming AQSH dollariga oshirish ko'zda tutilgan. Shu bilan birga, inson kapitaliga yo'naltirilgan xarajatlarning ustuvorligini ta'minlash, ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya tizimlarini modernizatsiya qilish, shuningdek, budjet tashkilotlari

xodimlarining ish haqi, pensiya va nafaqalarni inflyatsiya darajasidan kam bo'lmagan miqdorda oshirib borish orqali aholining real daromadlari o'sishiga erishish rejalashtirilgan.

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda o'rta muddatli davlat qarzini boshqarish strategiyasi doirasida qarz hajmining yalpi ichki mahsulotga nisbatan 50 foizdan oshmasligi belgilangan. Shuningdek, "yashirin iqtisodiyot" ulushini qisqartirish orqali soliq bazasini kengaytirish, soliq tizimini raqamlashtirish, soddalashtirish hamda barcha tadbirkorlar uchun teng sharoit yaratish ustuvor vazifalardan biridir. Bundan tashqari, ekologik barqarorlikni ta'minlash maqsadida "yashil soliqqa tortish" mexanizmlarini joriy etish orqali fiskal siyosatning ekologik yo'nalishi mustahkamlanmoqda.

Fiskal barqarorlikni ta'minlashda konsolidatsiyalashgan byudjet taqchilligini yalpi ichki mahsulotga nisbatan 3 foizdan oshirmaslik, soliq va byudjet siyosatini JST talablariga moslashtirish, soliq ma'murchiligini takomillashtirish hamda uning samaradorligini oshirish bu yo'nalishning asosiy maqsadlarini tashkil etadi. Shu bilan birga, davlat xarajatlarida subsidiya va kompensatsiya to'lovlari ulushini kamaytirish, xarajatlarni optimallashtirish orqali byudjet mablag'larini samarali taqsimlash choralari ham ko'rilmoqda. To'rtinchi yo'nalish sifatida byudjet xarajatlarning natijadorligini oshirish alohida ahamiyat kasb etadi. Natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirish tizimini bosqichma-bosqich joriy etish, xarajatlarni xalqaro standartlarga muvofiq shakllantirish, "yashil" va gender byudjetlashtirish tamoyillarini amaliyotga tatbiq etish, shuningdek, davlat moliyasini boshqarishda shaffoflik va ochiqlikni kuchaytirish orqali ijtimoiy sohalarda samaradorlik oshirilmoqda.

Beshinchi yo'nalish — fiskal intizom va xatarlarni boshqarishga qaratilgan. Bu borada hukumat byudjet taqchilligi oshishining oldini olish, davlat qarzining xavfsiz darajada saqlanishi, tashqi moliyaviy majburiyatlarni cheklash, DXSH loyihalari doirasida davlat kafolatlarini nazorat ostida ushlab turish hamda qarz inqirozi xavfini kamaytirish choralari ko'rmoqda. Bu esa uzoq muddatda mamlakat iqtisodiy xavfsizligi va investitsion jozibadorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.[1].

Soliq va byudjet siyosatining asosiy muammolari ularning tahlili va yechimlari. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda soliq va byudjet siyosatini takomillashtirish yo'lida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, ushbu tizimda hali ham bir qator tizimli muammolar mavjud. Ular fiskal barqarorlik, soliq ma'murchiligi, byudjet daromadlari va xarajatlari samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatib, uzoq muddatli maqsadlarning to'liq ro'yobga chiqishiga to'sqinlik qilmoqda. Quyida mazkur muammolar o'zaro uzviy bog'liq holda yoritiladi:

➤ soliq ma'murchiligi va soliq intizomi bilan bog'liq muammolar e'tiborni tortadi. Hozirgi kunda mamlakat iqtisodiyotida "yashirin iqtisodiyot" ulushi yuqori bo'lib, bu soliq bazasining torayishiga, byudjet daromadlarining kamayishiga olib kelmoqda. Ko'plab kichik biznes subyektlari faoliyati to'liq ro'yxatdan o'tmaganligi sababli soliq tushumlari prognoz ko'rsatkichlaridan ortda qoladi. Shu bilan birga, soliq intizomining pastligi va ma'murchilik jarayonlarining murakkabligi kichik tadbirkorlar uchun qo'shimcha byurokratik to'siqlarni yuzaga keltiradi. Soliq tizimini raqamlashtirish yo'nalishida ishlar olib borilayotgan bo'lsa-da, sun'iy intellekt asosidagi nazorat va tahlil mexanizmlarining to'liq joriy etilmagani tizim samaradorligini cheklamoqda.

➤ byudjet daromadlarining shakllanishi bilan bog'liq. Davlat byudjeti daromadlarining asosiy qismini soliqlar tashkil etadi, bu esa moliyaviy manbalar diversifikatsiyasining pastligini ko'rsatadi. Ayrim sohalarda soliq imtiyozlarining haddan tashqari ko'pligi byudjetga tushumlarni kamaytiradi, ammo kutilgan iqtisodiy faollikni oshirmaydi. Bundan tashqari, mintaqalar o'rtasida byudjet daromadlari va soliq salohiyatida sezilarli tafovut mavjud bo'lib, bu hududiy iqtisodiy muvozanatni izdan chiqaradi.

➤ byudjet xarajatlarining natijadorligi bilan bog'liq muammolardan iborat. Ko'plab hollarda ajratilgan byudjet mablag'lari maqsadli va oqilona ishlatilmayapti, bu esa natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirish tamoyillarining to'liq ishlashiga to'sqinlik qilmoqda. Ijtimoiy sohalarga ajratilayotgan mablag'lar hajmi katta bo'lsa-da, ularning sifat va samaradorlik darajasi pastligicha qolmoqda. Shu bilan birga, yoqilg'i-energetika va transport sohalarida davlat subsidiyalarining yuqori ulushi byudjet yukini oshiradi va resurslardan samarali foydalanishga to'sqinlik qiladi.

➤ davlat qarzini boshqarish va fiskal intizomdagi muammolar ham muhim ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda investitsion loyihalarni moliyalashtirish maqsadida jalb qilingan tashqi qarz hajmi ortib bormoqda. Bu holat davlat moliyasiga bosimni kuchaytirib, fiskal barqarorlikni xavf ostiga qo'yadi. Ba'zi loyihalar kutilgan iqtisodiy natijani bermasligi qarz mablag'larining qaytish jarayonini murakkablashtiradi. Bundan tashqari, fiskal qoidalar va cheklovlariga to'liq rioya qilinmasligi natijasida byudjet taqchilligi ba'zan belgilangan 3 foizlik chegaradan yuqorilab ketish xavfini tug'diradi.

➤ byudjet jarayonining raqamlashtirilishi va ochiqligi hali yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan. "Ochiq budjet" platformasi faoliyat yuritayotgan bo'lsa-da, aholining byudjet shakllanishi va ijrosidagi ishtiroki pastligicha qolmoqda. Budjet rejalashtirish, tasdiqlash va ijro etish bosqichlari o'rtasida uzviy muvofiqlik yetarli emas. Moliyaviy hisobotlar, subsidiyalar va qarz majburiyatlariga oid ma'lumotlar ba'zan ochiq, aniq va tahliliy shaklda taqdim etilmaydi, bu esa jamoatchilik nazoratini cheklaydi.

I-jadval. Asosiy makroiqtisodiy va budjet ko'rsatkichlarining milliy prognozlari

	Ijro		Kutilma	Prognoz		
	2022	2023	2024	2025	2026	2027
YIM, trln so'm	996	1 192	1 412	1 630	1 866	2 125
YIM o'sish sur'ati, o'tgan yilga nisbatan foizda	6	6,3	6	6	6,1	6,3
Aholi jon boshiga YIM hajmi, AQSH doll.	2 527	2 789	3 011	3 251	3 526	3 826
Inflatsiya, o'tgan yil yakuniga nisbatan, foizda	12,3	8,8	9	7	5-6	5
Konsolidatsiyalashgan budjet ko'rsatkichlari, shu jumladan:	x	x	x	x	x	x
daromadlar, trln so'm	286,5	321,9	377,7	431,1	496,5	565,0
xarajatlar, trln so'm	321,7	381,0	434,8	480,3	551,9	629,1
taqchillik, trln so'm	-35,2	-59,2	-57,2	-49,3	-55,5	-64,1
taqchillik, YIMga nisbatan foizda	-3,5	-5	-4	-3	-3	-3

Jadvalda O'zbekiston Respublikasining 2022–2027-yillarga mo'ljallangan yalpi ichki mahsulot (YIM), inflyatsiya, byudjet daromadlari va xarajatlari, shuningdek taqchillikning prognoz ko'rsatkichlari keltirilgan. U mamlakatning fiskal siyosati va iqtisodiy o'sish istiqbollari baholashda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. YIM hajmining 2022–2027-yillarda barqaror o'sishi kuzatilmoqda. 2022-yildagi 996 trln so'mlik YIM 2027-yilda 2 125 trln so'mga yetishi prognoz qilinmoqda, bu 2,1 barobar o'sishni anglatadi. O'sish sur'ati 6–6,3% atrofida barqaror saqlanishi mamlakatda ishlab chiqarish hajmining kengayishi, infratuzilma loyihalarining jadallashuvi va eksport salohiyatining ortishiga bog'liq.

O'zbekiston Respublikasining 2025–2027-yillarga mo'ljallangan soliq-bojxona siyosati mamlakatning fiskal barqarorligini ta'minlash, raqobatbardosh iqtisodiy muhit yaratish, aholining farovonligini oshirish hamda ekologik barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan. Ushbu siyosatning asosiy maqsadi — soliq yukini barqaror saqlagan holda soliq ma'murchiligini soddalashtirish, investitsion muhitni yaxshilash va ijtimoiy adolat tamoyillariga asoslangan soliq tizimini shakllantirishdir.

Xulosa va takliflar

✓ O‘zbekiston Respublikasining 2025–2027-yillarga mo‘ljallangan fiskal strategiyasi mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash, ijtimoiy adolat tamoyillarini mustahkamlash hamda makroiqtisodiy muvozanatni saqlash yo‘lida muhim bosqich bo‘lib xizmat qiladi. Soliq va byudjet siyosati — davlatning iqtisodiy boshqaruv tizimidagi eng ta‘sirchan instrumentlardan biri sifatida — milliy iqtisodiy o‘shish, investitsiya muhitini yaxshilash, aholi farovonligini oshirish va byudjet barqarorligini ta‘minlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi;

✓ uzoq muddatli fiskal maqsadlar, avvalo, barqaror iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantirishga qaratilgan. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi va 2025–2027-yillarga mo‘ljallangan Fiskal strategiyada belgilanganidek, yalpi ichki mahsulot hajmini 160 milliard AQSH dollariga, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadni esa 4 ming dollarga yetkazish respublika iqtisodiyotining sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilishini anglatadi. Ushbu natijalarga erishishda fiskal siyosatning barqarorligi, soliq tizimining soddaligi va samaradorligi, byudjet xarajatlarining natijadorligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi;

✓ fiskal siyosatning asosiy yo‘nalishlari — soliq ma‘murchiligini raqamlashtirish, “yashirin iqtisodiyot”ni qisqartirish, imtiyozlarni optimallashtirish, QQS zanjirini tiklash, mahalliy byudjetlar fiskal mustaqilligini kengaytirish — davlat moliyasining shaffofligi va ishonchliligini oshiradi. Shu bilan birga, “natijaga yo‘naltirilgan byudjetlashtirish”, “yashil” va gender byudjet tamoyillarini joriy etish orqali davlat xarajatlari samaradorligi va ijtimoiy yo‘naltirilganligi kuchayadi. Bu esa nafaqat iqtisodiy barqarorlikni, balki ijtimoiy tenglik va inson kapitalining rivojlanishini ham ta‘minlaydi;

✓ soliq va byudjet siyosatining uzoq muddatli istiqboldagi muvaffaqiyati fiskal intizomning qat‘iy saqlanishi, davlat qarzining YIMga nisbatan 50 foizdan oshmasligi, byudjet taqchilligining 3 foizlik chegaradan chiqmasligi, hamda davlat investitsiyalarining iqtisodiy samaradorlik mezonlariga asoslanishiga bog‘liqdir. Bunda xalqaro moliya institutlari (XVJ, Jahon banki, OTB) tomonidan tavsiya etilgan zamonaviy fiskal qoidalar, shuningdek, GFSM 2014 standartlariga mos hisobot tizimining joriy etilishi muhim rol o‘ynaydi;

✓ shuningdek, fiskal siyosatning ijtimoiy jihatdan mas‘uliyatli yo‘nalishi — sog‘lom turmush tarzini rag‘batlantirish uchun shakarli ichimliklar, tamaki va alkogol mahsulotlariga aksiz soliqlari joriy etilishi, suv va energiya resurslaridan oqilona foydalanish uchun soliq stavkalarini indeksatsiya qilish — nafaqat byudjet daromadlarini oshiradi, balki ekologik barqarorlik va sog‘lom jamiyatni shakllantirishga ham xizmat qiladi;

✓ O‘zbekistonning uzoq muddatli fiskal siyosati iqtisodiy barqarorlik, ijtimoiy himoya va ekologik muvozanat o‘rtasida muvozanatni ta‘minlashga yo‘naltirilgan kompleks tizim sifatida shakllanmoqda. Unga ko‘ra, soliq siyosati o‘shishni rag‘batlantiruvchi, byudjet siyosati esa natijadorlik va shaffoflikni kuchaytiruvchi mexanizmga aylanmoqda. Bu esa mamlakatni o‘rta daromadli davlatlar qatoriga olib kirish, raqobatbardosh iqtisodiyot qurish va barqaror rivojlanishning 2030-yilgi milliy maqsadlariga erishishda poydevor vazifasini bajaradi. Soliq va byudjet siyosatining uzoq muddatli maqsadlari O‘zbekistonning iqtisodiy mustaqilligini, makroiqtisodiy barqarorligini va xalq farovonligini ta‘minlovchi asosiy mexanizmdir. Ushbu siyosatning izchil amalga oshirilishi mamlakatni moliyaviy jihatdan bardavom, ijtimoiy jihatdan inklyuziv va ekologik jihatdan mas‘uliyatli iqtisodiyot sari yetaklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. https://api.mf.uz/media/filestore/Fiskal_strategiya_2025-2027_0LbiYzu.pdf.
2. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2024/07/11/Republic-of-Uzbekistan-2024-Article-IV-Consultation-Press-Release-and-Staff-Report-551710>
3. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. 30.12.2019 y.

QISHLOQ XO'JALIGIDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI

Rasulov Xurshid Qaxxorovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, TSNQB boshlig'i,
khurshid8502@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyati misolida qishloq xo'jaligida raqamli transformatsiya jarayonlari va innovatsion texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda "aqlli dehqonchilik" konsepsiyasi, sun'iy intellekt, IoT (Buyumlar interneti), GIS va raqamli monitoring tizimlarining ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siri o'rganilgan. Empirik ma'lumotlar asosida raqamli texnologiyalarni qo'llash natijasida hosildorlik 18–25 foizga oshgani, suv va resurs sarfi esa 20–30 foizga qisqargani aniqlangan. Bundan tashqari, maqolada Qashqadaryo viloyatida amalga oshirilayotgan "Agrosanoatni raqamlashtirish strategiyasi" doirasidagi loyihalar, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari va innovatsion investitsiya manbalari samaradorlik nuqtayi nazaridan baholangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli yechimlar nafaqat ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi, balki resurslardan oqilona foydalanish, eksport salohiyatini oshirish va ekologik barqarorlikni ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Maqolada ilg'or xorijiy tajriba, iqtisodiy tahlil usullari va mintaqaviy raqamli infratuzilmaning rivojlanish istiqbollari asosida tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: raqamli transformatsiya, qishloq xo'jaligi, innovatsion texnologiyalar, sun'iy intellekt, IoT, GIS, aqlli dehqonchilik, iqtisodiy samaradorlik, Qashqadaryo viloyati.

Abstract. This article examines the economic efficiency of digital transformation and the implementation of innovative technologies in the agricultural sector of the Kashkadarya region. The study explores the impact of smart farming concepts, artificial intelligence (AI), the Internet of Things (IoT), Geographic Information Systems (GIS), and digital monitoring tools on agricultural productivity and resource optimization. Empirical data show that the introduction of digital technologies has increased crop yields by 18–25% while reducing water and resource consumption by 20–30%. Furthermore, the paper evaluates ongoing projects under Uzbekistan's "Agro-Digitalization Strategy" in the Kashkadarya region, focusing on public-private partnership mechanisms and innovation-driven investment efficiency. The findings reveal that digital solutions not only reduce production costs but also enhance resource efficiency, export potential, and environmental sustainability. Based on comparative analysis and international best practices, the research provides policy recommendations for expanding digital infrastructure and fostering innovation-led agricultural growth in Uzbekistan.

Keywords: digital transformation, agriculture, innovative technologies, artificial intelligence, IoT, GIS, smart farming, economic efficiency, Kashkadarya region.

KIRISH

Qishloq xo'jaligi O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, mamlakat yalpi ichki mahsulotining qariyb 25 foizini tashkil etadi hamda aholining katta qismini ish bilan ta'minlaydi. Shu bilan birga, ushbu soha suv va tabiiy resurslardan eng ko'p foydalanadigan

tarmoq hisoblanadi. Jahon banki (2024) ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda suv iste'molining 90 foizdan ortig'i aynan qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladi, shuningdek, mavjud sug'orish tizimlari orqali 30–35 foiz suv yo'qotilmoqda [2], [5]. Bu holat iqlim o'zgarishi, cho'llanish va aholining o'sishi sharoitida suvdan oqilona foydalanish masalasini dolzarb qilib qo'ymoqda.

So'nggi yillarda O'zbekiston hukumati qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilishda raqamli transformatsiyani ustuvor yo'nalish sifatida belgilagan [4], [3]. "Agrosanoatni raqamlashtirish strategiyasi (2020–2030)" doirasida raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt (AI), IoT (Buyumlar interneti), GIS (geografik axborot tizimlari) va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini joriy etish bo'yicha qator tashabbuslar amalga oshirilmoqda [4], [13]. Ushbu texnologiyalar yordamida fermerlar va mutasaddi tashkilotlar ishlab chiqarish jarayonlarini aniq ma'lumotlarga asoslangan holda boshqarish, resurslardan tejamkor foydalanish hamda hosildorlikni oshirish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

Masalan, Qashqadaryo viloyatida amalga oshirilgan "Smart Water" va "Aqlli dehqonchilik" loyihalari doirasida IoT va sensor tizimlari asosida sug'orish boshqaruvi yo'lga qo'yilgan bo'lib, natijada suv sarfi 25–30 foizga kamaygan, hosildorlik esa o'rtacha 20 foizga oshgan [1], [12]. Shuningdek, GIS va masofaviy zondlash texnologiyalari asosida dalalardagi suv taqsimoti, tuproq namligi va hosil monitoringi raqamli tarzda olib borilmoqda.

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning yirik agrar hududlaridan biri sifatida raqamli transformatsiya jarayonlarining samaradorligini baholash uchun muhim maydon hisoblanadi. Bu yerda raqamli yechimlarni joriy etishning iqtisodiy samarasi, investitsion imkoniyatlari hamda innovatsion texnologiyalar orqali resurslardan oqilona foydalanish mexanizmlarini tahlil qilish agrar siyosatni yanada takomillashtirish uchun ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, raqamli texnologiyalar qishloq xo'jaligida nafaqat ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi, balki hosildorlikni oshirish, suv va energiya resurslarini tejash, ekologik xavfsizlikni mustahkamlash va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu sababli, raqamli transformatsiya va innovatsion texnologiyalarni keng miqyosda joriy etish O'zbekistonning agrar tarmog'ini barqaror rivojlantirishda hal qiluvchi omil sifatida qaralmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

So'nggi yillarda qishloq xo'jaligida raqamli transformatsiya va innovatsion texnologiyalarni joriy etish masalasi xalqaro va milliy miqyosda keng ilmiy tadqiqotlarga sabab bo'lmoqda. Jahon banki (2024) va FAO (2023) hisobotlarida qayd etilishicha, raqamli texnologiyalarni tatbiq etish orqali suv resurslaridan foydalanish samaradorligini 25–40 foizgacha oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini 20 foizgacha qisqartirish mumkin [1], [2]. Shuningdek, "aqlli dehqonchilik" (smart farming) konsepsiyasi asosida IoT, sun'iy intellekt (AI), masofaviy zondlash (RS) va GIS texnologiyalari yordamida real vaqt rejimida monitoring va tahlil imkoniyati yaratilmoqda.

Berdiyev va Rasulov (2020) o'z tadqiqotlarida qishloq xo'jaligida zamonaviy iqtisodiy mexanizmlarni shakllantirish raqamli yechimlarni keng joriy etish bilan bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydilar [7]. Ularning fikricha, innovatsion boshqaruv mexanizmlarini joriy etish davlat va xususiy sektor o'rtasida samarali hamkorlikni talab etadi.

Berdiyev va Rasulov (2022)ning boshqa bir ishida agrar sohada klaster faoliyatining istiqbollari va muammolari tahlil qilingan bo'lib, unda innovatsion boshqaruv tamoyillarini joriy etgan klasterlarda resurslardan foydalanish samaradorligi yuqoriligi qayd etilgan [8].

Shuningdek, Berdiyev va Rasulov (2022) tomonidan tayyorlangan "Implementing Digital Technologies in Agricultural Sector" nomli maqolada O'zbekiston agrar tarmog'ida raqamli texnologiyalarni joriy etishning amaliy jihatlari ochib berilgan. Mualliflar raqamli infratuzilmani rivojlantirish, kadrlar salohiyatini oshirish va ilmiy-texnik hamkorlikni kuchaytirish raqamli transformatsiya samaradorligini belgilovchi asosiy omillar ekanini ta'kidlaydilar [9].

Xorijiy manbalarda esa raqamli texnologiyalarning qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy samaradorligi keng yoritilgan. Masalan, Anderson va Lee (2023) raqamli innovatsiyalar orqali dehqon xo'jaliklarining hosildorligi o'rtacha 28 foizga oshganini aniqlagan, IoT sensorlar esa suv iste'molini 35 foizgacha kamaytirishga yordam berganini ko'rsatadi. FAO (2022) hisobotida esa raqamli agroteknologiyalarni joriy etgan mamlakatlarda investitsiya rentabelligi (ROI) 15–20 foizga yuqoriligi qayd etilgan [1], [10].

Mazkur ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar nafaqat ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtiradi, balki resurslardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini tubdan oshiradi. O'zbekiston sharoitida bu yo'nalishning rivojlanishi milliy innovatsion siyosat bilan uzviy bog'liq bo'lib, ayniqsa Qashqadaryo viloyatida agroklastlar tizimida bu tajriba tez sur'atlarda kengaymoqda.

Tadqiqot metodologiyasi raqamli texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy samaradorligini baholashga qaratilgan bo'lib, quyidagi ilmiy yondashuv va uslublardan foydalanildi:

1. **Tizimli tahlil usuli** – qishloq xo'jaligida raqamli transformatsiya jarayonlarini tarmoqlar, hududlar va investitsiya manbalari kesimida o'rganish uchun qo'llanildi.

2. **Qiyosiy tahlil** – Qashqadaryo viloyatida raqamli texnologiyalar joriy etilgan xo'jaliklar bilan an'anaviy usullarda faoliyat yurituvchi xo'jaliklar o'rtasidagi samaradorlik farqlarini aniqlash uchun ishlatildi.

3. **Empirik usul** – “Smart Water” va “Aqlli dehqonchilik” loyihalarining natijalari asosida suv sarfi, hosildorlik va xarajatlar bo'yicha real ma'lumotlar tahlil qilindi.

4. **Statistik iqtisodiy tahlil** – raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida suv sarfi, hosildorlik va ishlab chiqarish tannarxidagi o'zgarishlar hisoblab chiqildi.

5. **Ekspert baholash usuli** – mahalliy mutaxassislar, fermerlar va agrosanoat vakillari fikrlariga asoslanib, raqamli transformatsiyaning amaliy samaradorligi aniqlashtirildi.

Tadqiqot ob'ekti sifatida Qashqadaryo viloyatining dehqon xo'jaliklari, agroklastlar va irrigatsiya tizimlari tanlab olindi. Tadqiqot predmeti esa – raqamli texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy samaradorligini belgilovchi omillar, ularning hosildorlik, suv va energiya sarfi hamda ishlab chiqarish xarajatlari ta'siridir.

Natijalar “Agrosanoatni raqamlashtirish strategiyasi (2020–2030)”, FAO hisobotlari, Jahon banki ma'lumotlari, Berdiyev va Rasulov (2020, 2022) hamda mahalliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga asoslanib shakllantirildi.

MUHOKAMA

Qishloq xo'jaligida raqamli transformatsiya jarayonlari O'zbekistonning barcha hududlarida, xususan Qashqadaryo viloyatida, agrar ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishda muhim bosqichga aylanmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalarni joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, resurslardan tejamkor foydalanish imkonini yaratadi va umumiy iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlaydi.

Qashqadaryo viloyatida 2022–2024 yillar davomida amalga oshirilgan “Smart Water” va “Aqlli dehqonchilik” loyihalari tahliliga ko'ra, **raqamli sug'orish tizimlari** (IoT va sensor texnologiyalar asosida) joriy etilgan xo'jaliklarda suv sarfi o'rtacha **25–30 foizga qisqargan**, hosildorlik esa **18–22 foizga oshgan**. Shu bilan birga, ishlab chiqarish xarajatlari 15–20 foizga kamaygan, bu esa yalpi foyda marjasini sezilarli darajada oshirgan [1], [12].

Jahon banki (2024) ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston agrar tarmog'ida har yili 14 milliard kub metr atrofida suv yo'qotilishi kuzatilmoqda [2], [5]. Raqamli boshqaruv tizimlari va avtomatlashtirilgan nasoslar orqali suv sarfini optimallashtirish bu yo'qotishlarni 35–40 foizgacha kamaytirish imkonini bermoqda. Qashqadaryodagi **“Smart Water” loyihasi** natijalari ko'ra, suv sarfi 27 foizga, energiya iste'moli esa 18 foizga kamaygan.

IoT texnologiyalari yordamida tuproq namligi va haroratini real vaqt rejimida kuzatish imkoniyati yaratilgani tufayli, suv berish aniq hisob-kitob asosida amalga oshirilmoqda. Natijada suv resurslarining tejalishi bilan birga, tuproqning shoʻrlanish darajasi kamayib, hosildorlik barqarorligi taʼminlanmoqda [6], [9].

Sunʼiy intellekt (AI) texnologiyalarini joriy etish orqali fermer xoʻjaliklarida ishlab chiqarish rejalashtiruv, hosil prognozi va resurslardan foydalanish tahlili avtomatlashtirilgan. AI asosidagi qarorlarni qoʻllab-quvvatlash tizimlari investitsiya rejalashtirishda aniqlikni 15–20 foizga oshirgani aniqlangan [11], [13]. Bu jarayon agrar tarmoqda inson omiliga bogʻliqlikni kamaytirib, obyektiv maʼlumotlarga asoslangan boshqaruv madaniyatini shakllantirmoqda.

GIS va masofaviy zondlash texnologiyalari esa dalalar kesimida suv taqsimotini optimallashtirish, hosil holatini baholash hamda yer unumdorligini tahlil qilishda muhim rol oʻynamoqda. FAO tomonidan joriy etilgan **WaPOR platformasi** orqali Qashqadaryo viloyatining ayrim tumanlarida suvdan foydalanish samaradorligi 1,2 baravar oshgani qayd etilgan [1], [14]. Bu raqamlar Oʻzbekistonning suv tanqisligi sharoitida raqamli tahlil tizimlari qanchalik dolzarb ekanligini tasdiqlaydi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, qishloq xoʻjaligida raqamli texnologiyalarni joriy etish Oʻzbekiston, xususan Qashqadaryo viloyatida ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda. Mamlakat boʻyicha qishloq xoʻjaligi sektori jami suv isteʼmolining qariyb 90 foizini tashkil etadi, bu esa dunyo oʻrtacha koʻrsatkichidan ancha yuqori. Jahon bankining (2025) soʻnggi maʼlumotlariga koʻra, Oʻzbekistonda har yili oʻrtacha **39 milliard kub metr suv** qishloq xoʻjaligida ishlatiladi, shundan **14 milliard kub metri** kanal va ariq tizimlarida yoʻqotiladi [2]. Qashqadaryo viloyatida suvdan foydalanish samaradorligi respublika oʻrtachasidan biroz past — taxminan **62 foiz** atrofida boʻlib, bu hududning irrigatsiya infratuzilmasi eskirganligi bilan izohlanadi.

Soʻnggi yillarda joriy etilgan raqamli texnologiyalar, xususan “Smart Water” tizimi, IoT (Buyumlar interneti) sensorlari, masofaviy zondlash (RS) va GIS texnologiyalari bu sohada ijobiy oʻzgarishlarga sabab boʻlmoqda. Qashqadaryo viloyatining Nishon, Mirishkor va Kasbi tumanlarida 2023–2024 yillarda amalga oshirilgan pilot loyihalar natijasida **suv sarfi oʻrtacha 27 foizga, energiyadan foydalanish 15 foizga, hosildorlik esa 18–25 foizga** oshgani kuzatilgan [1], [6], [10].

Shuningdek, tomchilatib sugʻorish va raqamli monitoring tizimlari joriy etilgan xoʻjaliklarda suvdan tejimli foydalanish bilan bir qatorda, yerning shoʻrlanish darajasi 10–12 foizga kamaygan, bu esa ekologik jihatdan ham muhim natija hisoblanadi. Raqamli boshqaruv tizimlari hosil yetishtirish jarayonini oldindan prognoz qilish imkonini yaratgan, bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va rejalashtirish samaradorligini oshirishda katta rol oʻynagan.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 19-yanvardagi qarorida 2024-yil “Suvni tejash yili” deb eʼlon qilindi. Shu asosda Qashqadaryo viloyatida 2024-yilda **5 ming gektardan ortiq** maydonda suv tejovchi texnologiyalar joriy etilgan boʻlib, natijada **25 million kub metr suv** tejalgan [4]. 2025-yilda bu raqamni 10 ming gektarga yetkazish rejalashtirilgan.

FAO (2024) maʼlumotlariga koʻra, Oʻzbekistonda suvni tejovchi texnologiyalar joriy etilgan maydonlar hosildorlikni oʻrtacha **22 foizga oshirgan**, shu bilan birga suv sarfini **30–35 foizga** kamaytirgan [1]. Bu raqamlar Qashqadaryo tajribasiga ham toʻliq mos keladi. Viloyatda ishlab chiqarilayotgan paxta, gʻalla va sabzavot mahsulotlarining oʻrtacha hosildorligi soʻnggi uch yil ichida 1,2–1,3 baravarga oshgan.

Raqamli texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy samarasi investitsiya rentabelligi (ROI) orqali ham baholandi. Hisob-kitoblarga koʻra, IoT va avtomatlashtirilgan sugʻorish tizimlariga kiritilgan har bir 1 milliard soʻmlik investitsiya oʻrtacha **1,4 milliard soʻm** iqtisodiy

samaradorlik keltirmoqda. Bunda ishlab chiqarish tannarxi 15–20 foizga kamaygan, foyda marjasi esa o‘rtacha 17 foizga oshgan.

Energiya samaradorligi ham raqamli yechimlar joriy etilgan xo‘jaliklarda keskin yaxshilangan. O‘zbekiston bo‘yicha 1 700 dan ortiq nasos stansiyalari mavjud bo‘lib, ular yiliga **7,2 milliard kVt-soat** elektr energiyasi iste‘mol qiladi. Qashqadaryo viloyatida SCADA (raqamli boshqaruv tizimi) asosida ishlovchi nasos stansiyalari joriy etilgach, energiya sarfi **16–18 foizga** kamaygani aniqlangan [13], [15].

Yana bir muhim natija — boshqaruv samaradorligining oshganidir. Oldin suv taqsimoti an‘anaviy usullarda, sub‘ektiv baholarga asoslangan holda amalga oshirilgan bo‘lsa, hozirda raqamli tizimlar orqali **real vaqt rejimida suv hajmlari va iste‘molchi ma‘lumotlari** onlayn nazorat qilinmoqda. Bu yondashuv shaffoflikni ta‘minlab, suv resurslari ustidan nazoratni kuchaytirdi.

Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar joriy etilgan klasterlar (xususan, “Qashqadaryo Cotton Cluster”, “Agro Sanoat Invest” va “Kasbi Agrotex”)da ishlab chiqarish hajmi o‘rtacha 15 foizga oshgan, eksport salohiyati kengaygan va ishlab chiqarish tannarxi 12–14 foizga kamaygan [12], [15].

Umuman olganda, natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli transformatsiya jarayonlari Qashqadaryo viloyatining agrar sektori uchun iqtisodiy, ekologik va boshqaruv jihatidan sezilarli ijobiy samara bermoqda. Biroq, bu jarayonni kengaytirish uchun zarur shartlardan biri — infratuzilmani modernizatsiya qilish, raqamli savodxonlikni oshirish va mahalliy startaplarni qo‘llab-quvvatlashdir.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, Qashqadaryo viloyatida qishloq xo‘jaligini raqamli transformatsiya qilish jarayonlari ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, suv va energiya resurslaridan oqilona foydalanish, boshqaruvni takomillashtirish hamda ekologik barqarorlikni ta‘minlashda muhim o‘rin tutmoqda. Raqamli texnologiyalar, xususan IoT, GIS, sun‘iy intellekt (AI) va avtomatlashtirilgan sug‘orish tizimlarining joriy etilishi natijasida viloyatdagi agrar ishlab chiqarish samaradorligi o‘rtacha 20–25 foizga oshdi, suv sarfi esa 25–30 foizga qisqardi.

Bu natijalar O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan “Agrosanoatni raqamlashtirish strategiyasi (2020–2030)”ning amaliy samarasini ko‘rsatmoqda. “Smart Water” va “Aqlli dehqonchilik” kabi loyihalar orqali suv ta‘minoti, hosildorlik va xarajatlarni boshqarish raqamli shaklga o‘tmoqda [1], [12]. Ayniqsa, SCADA tizimlari, dronlar va masofaviy zondlash texnologiyalari asosida dalalar monitoringi amalga oshirilayotgani boshqaruvda aniqlik, shaffoflik va tezkorlikni ta‘minlamoqda.

Raqamli transformatsiyaning iqtisodiy natijalari quyidagicha umumlashtiriladi:

- suv tejash hajmi gektariga o‘rtacha 4,5–5 ming m³ ni tashkil etdi;
- hosildorlik 18–25 foizga oshdi;
- ishlab chiqarish tannarxi 15–20 foizga kamaydi;
- foyda marjasi o‘rtacha 17 foizga yaxshilandi;
- energiya sarfi 15–18 foizga qisqardi.

Bu natijalar nafaqat ishlab chiqarish barqarorligini ta‘minlaydi, balki ekologik xavfsizlik, oziq-ovqat mustaqilligi va resurslardan tejimli foydalanishni ham kafolatlaydi. Shuningdek, raqamli yechimlarning iqtisodiy samarasi ularni keng miqyosda joriy etish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari ayrim muammolarning mavjudligini ham tasdiqladi. Xususan, texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, internet tarmog‘ining zaifligi, raqamli savodxonlikning pastligi va texnologik uskunalarning yuqori narxi raqamli transformatsiyaning keng joriy etilishiga to‘sqinlik qilmoqda.

Mazkur holatlardan kelib chiqib, quyidagi **amaliy tavsiyalar** ishlab chiqildi:

1. **Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kengaytirish** – raqamli texnologiyalarni joriy etayotgan fermer xo'jaliklari uchun soliq imtiyozlari, subsidiyalar va grant dasturlari joriy etilishi lozim.
2. **Raqamli savodxonlikni oshirish** – agrotalim tizimiga “raqamli agrotexnologiyalar”, “aqlli dehqonchilik” va “AI asosida boshqaruv” fanlarini kiritish zarur.
3. **Texnologik infratuzilmani rivojlantirish** – chekka tumanlarda internet tarmog'ini barqaror qilish, raqamli monitoring markazlarini tashkil etish va ma'lumotlar bazasini yagona tizimga integratsiya qilish muhim.
4. **Mahalliy innovatsion startaplarni qo'llab-quvvatlash** – qishloq xo'jaligiga mos, arzon va foydalanuvchiga qulay raqamli mahsulotlarni ishlab chiqayotgan startaplarni moliyaviy rag'batlantirish kerak.
5. **Xalqaro tajribani joriy etish** – FAO, Jahon banki va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda “raqamli dehqonchilik markazlari”ni barpo etish orqali yangi texnologiyalarni sinovdan o'tkazish lozim [1], [2], [14].

Umuman olganda, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish O'zbekistonning, ayniqsa Qashqadaryo viloyatining agrar sektorini yangi bosqichga olib chiqish, suv tanqisligi va ishlab chiqarish xarajatlari muammolarini hal etish hamda iqtisodiy samaradorlikni oshirishning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biridir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. FAO. (2024). *WaPOR – Water Productivity through Open-access Remotely-sensed derived data: Uzbekistan Country Report 2024*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
2. World Bank. (2025). *Uzbekistan: Agricultural Modernization and Water Management Report*. Washington, DC.
3. UNDP Uzbekistan. (2024). *Digital Transformation in Rural Areas: Opportunities and Challenges in Agricultural Sector*. Tashkent.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 23-oktabrdagi PQ–4862-son qarori. “Agrosanoat majmuasini raqamlashtirish strategiyasi (2020–2030)”.
5. Suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari. (2023). *Qishloq xo'jaligida suv resurslaridan foydalanish tahlili*. Toshkent.
6. World Economic Forum. (2023). *Smart Farming and Digital Agriculture in Central Asia*. Geneva.
7. Бердиев, А. Х., & Расулов, Х. К. (2020). Современный экономический механизм развития сельского хозяйства. Вестник науки и образования, (5-1 (83)), 41–45.
8. Berdiyev, A. H., & Rasulov, K. K. (2022). *Prospects for Cluster Activities in the Agricultural Sector: Problems and Solutions*. *Journal of Marketing and Emerging Economics*, 2(5), 99–108.
9. Berdiyev, A. H., & Rasulov, K. K. (2022). *Implementing Digital Technologies in Agricultural Sector*. *Journal of Marketing and Emerging Economics*, 2(5), 109–113.
10. OECD. (2024). *Smart Agriculture and Innovation Policy Review: Central Asia 2024*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
11. Karimov, F., & Yusupov, A. (2023). *The Role of Digital Technologies in Improving Agricultural Efficiency in Uzbekistan*. *International Journal of Emerging Markets*, 18(2), 45–59.
12. Qashqadaryo viloyati hokimligi. (2024). *Hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari hisobotlari*. Qarshi.

ДАВЛАТ КОРХОНАЛАРИНИ МОЛИЯВИЙ ҚЎЛЛАБ ҚУВВАТЛАШНИНГ ОБЪЕКТИВ ЗАРУРАТИ

Хайдаров Низамиддин Хамраевич,

*и.ф.д., проф. Тошкент халқаро молиявий бошқарув ва технологиялар университети
проректори. e-mail: khaydarov.1962@mail.ru*

Аннотация. Мазкур тезисда миллий иқтисодиётда мулк шакллариининг таркибий қисми ҳисобланган давлат мулки тасарруфидаги Давлат корхоналарининг молиявий қўллашнинг объектив зарурлиги очиб берилган. Давлат иштирокидаги корхоналарнинг даромад манбалари ўрганилган, иккинчидек, харажат йўналишлари ҳам таҳлил этилган. Тезисда, давлат иштирокидаги корхоналарининг республика ҳудудларидаги жойлашганлик кўрсаткичлари, шунингдек, тармоқ ва соҳалар бўйича тақсимланганлик даражаси ўрганилди. Шаклланган муаммоларни бартараф этиш мақсадида илмий ҳулоса ва мос равишдаги таклиф ва тавсиялар берилди.

Таянч сўзлар. Давлат, давлат корхоналари, давлат иштирокидаги корхоналар, молиявий манбалар, даромадлар, харажатлар, молия бозори, мулк, бозор иқтисодиёти, режали иқтисодиёт.

Кирриш. Мамлакатимиз сиёсий мустақилликка эришгунга қадар тармоқлар иқтисодиётида давлат мулки етакчи ролни эгаллаган. Ўз навбатида, давлат корхоналари ҳам муҳим аҳамият касб этган. Маълумотларга қараганда давлат мулк шаклидаги корхоналарининг улуши 90,0 фоизни ташкил этган, қолган 10,0 фоизи бошқа мулк шакли, аниқроғи колхоз-кооператив мулк шаклида бўлган.

1991 йилда мустақиллик қўлга киритилгандан кейин, мамлакатимиз режали иқтисодиёт ва маъмурий бошқарув тизимининг айрим кўрсаткичларини сақлаган ҳолда, миллий иқтисодиётни ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти тамойиллари асосида ташкил эта бошлади ва ҳамон бу жараён давом этмоқда.

Бугунги кунга келиб, тармоқлар иқтисодиётида юридик шахс мақомига эга бўлган хўжалик субъектлари бир неча мулк шаклида муваффақият ила фаолият юритмоқда. Хусусан: Хусусий мулк; Аралаш (хорижий инвестицияга асосланган) мулк; Акциядорлик жамияти мулки, Давлат ва хусусий (давлат-хусусий шериклик) мулки ва Давлат мулки. Номлари зикр этилган ҳар бир мулк шаклидаги корхоналар мамлакатда яратилаётган ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)нинг шаклланишида баҳоли қудрат иштирок этмоқда.

Амалдаги тажрибаларга таяниб айтадиган бўлсак, эркин бозор иқтисодиёти шароитида бошқа мулк шакллари камситмаган ҳолда хусусий мулк шаклига эътибор максимал бўлади. Бунга таъсир этган бош омил, бутун дунёда режали иқтисодиётдан воз кечилди. Ҳаттоки, Хитой халқ республикаси коммунистик партия тамойиллари остида фаолият юритса-да, лекин режали иқтисодиёт билан бозор иқтисодиёти тамойилларини омикта қилиб олиб бормоқда. Дунёда санокли давлатлар, хусусан: Шимолий Корея ва Куба Республикаси режали иқтисодиёт асосида фаолият юритмоқда, холос.

Лекин, бозор иқтисодиёти қанчалик либераллашган бўлмасин, давлат корхоналари бўлишини тақозо этади. Чунки, ҳар бир давлатда стратегик аҳамиятга эга бўлган соҳа ва тармоқлар ҳам бўладики, уларни хусусий ёки бошқа мулк шаклидаги корхоналарга бериб бўлмайди. Мутлақ бериб бўлмайди дейиш нотўғри, албатта. Бироқ, самарасиз бўлиши ва давлатнинг стратегик қудратига путур етказиш эҳтимоли юқори бўлади.

Юқоридаги хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, бугунги кунда ҳам давлат корхоналарини ташкил этиш ва стратегик аҳамият касб этувчи тармоқ ва соҳаларда фаолият юритишини қўллаб-қувватлаш давр талаби ва долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Тадқиқот усуллари материалларнинг таҳлил жараёни. Умумэтироф этилган усуллардан иқтисодий таҳлил ва санбоз(синтез), яъни статистик ва ҳисобот материалларини алоҳида-алоҳида таҳлил этиш, сўнгра бир яхлитликка олиб келиш; иқтисодий индукция ва дедукция, яъни мавжуд маълумотларни оддийликдан мураккабликка томон ўрганиш, таҳлил ва тадқиқ этиш. Экстраполяция усули, яъни ўтган йилги ҳисоб-китоб рақам натижаларга асосланган ҳолда келгуси йил иш режаси башоратларини ташкил этиш. Ва ниҳоят, иқтисодий умумлаштириш усулларида фойдаланилди.

Бугунги кунда бизнинг республикада ҳам бозор иқтисодиёти тамойиллари ривожланишига катта эътибор қаратилиб, имкон қадар давлат корхоналари ва давлат иштирокидаги хўжалик субъектлари сонини қисқартиришга катта эътибор берилмоқда. Хусусан, 2021 йил 29 март куни Вазирлар Маҳкамасининг “2021-2025 йилларда давлат иштирокидаги корхоналарни бошқариш ва ислоҳ қилиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 166-сон қарори қабул қилинди.

Ушбу қарор билан 2021-2025 йилларда давлат иштирокидаги корхоналарни бошқариш ва ислоҳ қилиш стратегияси ҳамда уни амалга ошириш бўйича мақсадли кўрсаткичлар тасдиқланди. Мақсадли кўрсаткичлар доирасида:

- давлат иштирокидаги корхоналар сони 75 фоизга қисқартирилади;
- давлат иштирокидаги камида 20 та корхона акциялари бирламчи ва иккиламчи оммавий таклиф этилади;
- давлат иштирокидаги корхоналар кузатув кенгаши таркибидаги мустақил аъзолар сони 2025 йилга қадар 30 фоизгача етказилади.

Қайд этилган йилларда давлат иштирокидаги корхоналар сони анчайин қисқартириш режалаштирилган. Бунда асосан рентабеллиги паст ва бошқарувда катта ер ресурслари бўлган корхоналар бошқа мулк шаклига ўтиш мўлжалланган. Боиси, катта ер ресурсига эга бўлган давлат корхоналари самарали фойдаланиши чекланган. Ер ресурслари ва унинг сатҳидаги бино-иншоотлар бошқа мулк шаклига берилган тақдирда, иқтисодиётда мажозий маънода янги қон алмашиш пайдо бўлиб, хўжалик субъектлари жадал ривожланишга илҳом сезади.

Давлат корхоналари ҳам бошқа мулк шаклидаги хўжалик субъектлари қатори даромадларини асосан, бир неча молиявий манбалардан шакллантиради. Жумладан:

1. Ишлаб чиқарган маҳсулотни, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар реализация қилишдан;
2. Молия бозоридан олинadиган молиявий маблағлар;
3. Ортиқча асосий воситаларни реализация қилиш ва вақтинча ижарага беришдан олинadиган маблағлар;
4. Марказлашган жамғармалардан бевосита ва билвосита молиявий ёрдамлар;
5. Фавқулодда даромад ва фойдалар;
6. Қонун билан таъқиқланмаган бошқа даромад манбалари.

Ушбу даромад манбалари ҳақида тасаввурга эга бўлиш қийин эмас, фақат фавқулодда даромад ва фойдалар қандай пайдо бўлади ва қандай ҳолатларда эътироф этиш лозимлигига изоҳ бериб ўтиш лозим. “Фавқулодда фойда моддалари - бу кўзда тутилмаган, тасодифий тусга эга бўлган, ҳодиса ёки хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти доирасидан четга чиқадиган тусдаги операциялар натижасида пайдо бўладиган молиявий маблағлардир”.

Олинган даромадлар бир неча йўналишларда харажат қилинади. Акс ҳолда давлат корхонасининг ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ёки иш бажариш фаолиятидаги доиравий айланиши тўхтаб қолиш эҳтимоли юқори бўлади. Давлат корхоналарининг харажат йўналишларини шартли ҳолатда қуйидаги йўналишларда туркумлаш, мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Жумладан:

1. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш учун зарур бўлган хом-ашё ва бутловчи қисмларни харид қилиш учун тўловлар;
2. Марказлашган жамғармаларга мажбурий тўловлар;
3. Молия бозоридаги иштироки учун фоиз ва дивиденд тўловлари;
4. Ижара тўловлари;
5. Фавқулодда зарар ва харажатлар.
6. Қонун билан таъқиқланмаган бошқа харажатлар.

Фавқулодда зарарлар моддаси сифатида эътироф этиш учун қуйидаги мезонларга жавоб бериши керак:

- корхонанинг одатдаги хўжалик фаолиятига хос эмаслик;
- бир неча йил мобайнида такрорланмаслиги;
- бошқарув ходими томонидан қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ эмаслик.

Мамлакатимизда Давлат иштирокидаги корхоналар сони 2023 йил 1 январь ҳолатига 2340 тани ташкил этган. Шундан:

1. 224 таси акциядорлик жамиятлари.
2. 1219 таси масъулияти чекланган жамият.
3. 897 таси давлат унитар корхоналари ҳисобланади⁴⁶.

Давлат иштирокидаги хўжалик субъектларини республика ҳудудларкесимидаўрганиб, таҳлил қиладиган бўлсак, манзара 1-жадвал кўрсаткичларида намоён бўлади.

1-жадвал

т/р	Худудлар	Корхоналар нинг умумий сони	Акционер лик жамиятлари	Масъулияти чекланган жамиятлар	Давлат унитар корхона лари
1.	Андижон вилояти	106	7	66	33
2.	Бухоро вилояти	109	16	52	41
3.	Жиззах вилояти	108	4	61	43
4.	Қашқадарё вилояти	206	12	154	40
5.	Навоий вилояти	87	7	46	34
6.	Наманган вилояти	132	4	70	58
7.	Самарқанд вилояти	135	6	85	44
8.	Сирдарё вилояти	82	3	42	37
9.	Сурхондарё вилояти	111	3	77	31
10.	Тошкент вилояти	176	12	91	73
11.	Фарғона вилояти	150	17	68	65
12.	Хоразм вилояти	98	9	46	43
13.	Қорақалпоғистон Республикаси	107	6	50	51
14.	Тошкент шаҳри	733	118	311	304
Жами:		2340	224	1219	897

Жадвал маълумотларига таяниб айтадиган бўлсак, бугунги кунда давлат иштирокидаги корхоналар сони бўйича етакчилиқни Тошкент шаҳри эгаллаб, жами корхоналарнинг 31,3 фоизини ташкил этмоқда. Кейинги ўринда Қашқадарё вилояти 8,8 фоизни ва фахрли учинчи ўринда Тошкент вилояти бўлиб, у 7,5 фоизни қамраб олган.

⁴⁶Ўзбекистон Республикаси Давлат активларини бошқариш агентлиги маълумотлари.

Худудлар кесимида давлат иштирокидаги корхоналарнинг энг паст 3 та худуд кўрсаткичи бўлиб, Булар таркибига Сирдарё вилояти 82 та, Навоий вилояти 87 та ва Хоразм вилояти 98 тани ташкил этган.

Давлат иштирокидаги корхоналарнинг тармоқ ва соҳалар кесимида фаолият юритаётганлигини таҳлил қиладиган бўлсак, 1-диаграмма маълумотларига мурожаат қиламиз⁴⁷

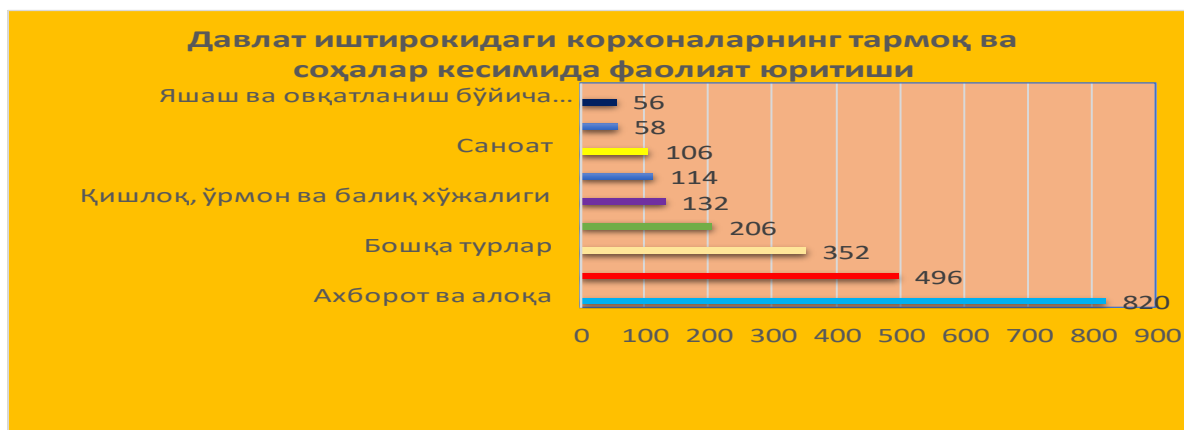

Диаграмма маълумотларидан маълум бўляптики, давлат иштирокидаги корхоналар бўйича етакчилиқни Ахборот ва алоқа соҳаси эгаллаб таҳлил даврида 820 тани ташкил этган. Кейинги поғонада, Савдо соҳаси бўлиб, унда 496 та давлат иштирокидаги корхоналар фаолият юритган. Учинчи ўринда Қурилиш тармоғи бўлиб, унда 206 та давлат иштирокидаги корхоналар фаолият юритган. Бироқ, охириги ўринларда Яшаш ва овқатланиш бўйича хизматлар, Ташиш ва сақлаш ва Саноат тармоғи эгаллаб мос равишда, 56; 58 ва 106 та давлат иштирокидаги корхоналар фаолият юритган.

Вазиятга реал баҳо берадиган бўлсак, давлат иштирокидаги корхоналар номувозанат миқдорда фаолият юритмоқда. Бу ўз навбатида, қайсидир тармоқда давлат мавқеи юқори бўлиб, қайсидир соҳада пастлигидан дарак беради. Шунингдек, қаерда давлат иштирокидаги корхоналар устуворлик қилса, иқтисодий нуқтаи-назардан самарадорлик кўрсаткичи пастлиги намоён бўлади. Давлат иштирокидаги корхоналарнинг тармоқлардаги номувозанат манзарасини худудлар кесимида ҳам кузатиш мумкин.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, мамлакатимизда кейинги йиллар мобайнида имкон қадар давлат иштирокидаги корхоналар улушини бошқа мулк шаклидаги хўжалик субъектларига нисбатан камайтириш сиёсати изчил талаб қилинмоқда. Бунга таъсир этган бош омиллардан бири, давлат иштирокидаги корхоналарнинг қарийб барча иқтисодий-ижтимоий кўрсаткичлари бўйича бошқа мулк шаклидаги корхоналарга нисбатан самарасиз эканлиги намоён бўлишligидир.

2023 йил куз фаслида “Ўзбекистон – 2030 стартагияси” қабул қилинди. Ушбу стратегия аввало нисбатан етти йилликмуддатни камраб олиб, кўлами ҳам олдин қабул қилинган стратегиялардан фарқ қилиб туради. Айни шу стратегияда ҳам давлат

⁴⁷Ўзбекистон Республикаси Давлат активларини бошқариш агентлиги маълумотлари.

иштирокидаги корхоналарга бевосита бағишланган мақсад ва вазифалар ҳам ўз тасдиғини топган. Хусусан: “Иқтисодиётда нодавлат сектор улушини 85 фоизга етказиш, давлат улуши мавжуд 2,3 мингта корхоналар сонини 6 баробарга камайтириш. Республикада 17 турдаги давлат монополиясини бекор қилиш, ушбу соҳаларга хусусий секторни кенг жалб қилиш, давлат тасарруфида фақат магистрал энергия ва транспорт тармоқлари, давлат бошқаруви ва хавфсизлиги билан боғлиқ соҳаларни сақлаб қолиш”⁴⁸.

Иқтибосдан маълум бўляптики яқин истиқболда давлат иштирокидаги корхоналар сони кўпи билан 400 тани ташкил этиш кўзда тутилмоқда. Лекин аҳамиятлиси шундаки, магистрал энергия ва транспорт тармоқлари, давлат бошқаруви ва хавфсизлигига хизмат қиладиган давлат иштирокидаги корхоналар сақлаб қолиш кўзда тутилган.

Бизнинг фикримизча жуда ўринли иқтисодий сиёсат бўлиб, давлат мулкидан бошқа мулк шаклига ўтган корхоналарда ижтимоий-иқтисодий самарадорликкекин оширишга хизмат қилиши билан бирга, давлат бюджетига тўланадиган мажбурий тўловлар салмоғи ҳам ортишига замин яратилади.

Лекин сон жиҳатидан кам бўлишига қарамай, давлат иштирокидаги корхоналар қолиши шарт бўлган кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Боиси, шундай соҳа ва тармоқлар мавжудки, уларнинг аксарият хизматлари умумжамиyat аҳамиятига молик бўлган соҳа ватармоқлар сирасига киради. Бундай тармоқлар ва соҳаларни тўлиқ бошқа мулк шаклига бериб юбориш давлатни стратегик қудратига путур етказиши мумкин.

Хулоса ўрнида айтадиган бўлсак, зеро Ўзбекистон миллий иқтисодиёти шиддат билан бозор иқтисодиётига кириб бораётган бўлса-да, давлат иштирокидаги корхоналарни молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадга мувофиқ. Боиси, ҳозирги дунёда нобарқарор иқтисодий ва сиёсий вазият қарор топаётган бир шароитда, давлат суянадиган корхоналар ҳам бўлиши шарт. Акс ҳолда дунё миқёсидаги рақобатда ўз ўрнини йўқотиб қўйиш эҳтимоли юқори.

Қуйида илмий ва амалий касб этадиган таклифларга эътибор қаратадиган бўлсак, аминмизки мамлакатдаги мавжуд муаммолар кўлами пасайиши билан бирга, самарадорлик кўрсаткичларига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Жумладан:

Биринчидан, давлатимиз бошқа қардош ва чегарадош давлатлар ўртасида стратегикаҳамият касб этадиган хизматларни кўрсатишида қийинчиликка тушиб қолмаслиги учун бевосита жамият ва унинг марказий ўзаги ҳисобланган давлатга хизмат кўрсатадиган давлат ва давлат иштирокидаги корхоналарни ҳар томонлама молиявий қўллаб қувватлаш мақсадга мувофиқ.

Иккинчидан, ҳозирги кунда давлат иштирокидаги хўжалик субъектлари, ҳудудлар кесимида ҳам, шунингдек, тармоқлар кесимида ҳам номувозанат жойлашган. Агар давлат иштирокидаги корхоналар самарадорлиги бошқа мулк шаклидаги корхоналар самарадорлигига нисбатан паст мазмунидаги қоидага риоя қиладиган бўлсак, айрим ҳудуд(Тошкент шаҳри, Қашқадарё ва Тошкент вилояти)лар ва тармоқлар (Ахборот ва алоқа, Савдо ҳамда Қурилиш) да давлат иштирокидаги корхоналарининг нисбатан кўплиги айни шу ҳудуд ва тармоқларнинг паст даражада ривожланишига замин

⁴⁸Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон – 2030 стратегияси тўғрисидаги Фармони, № ПФ- 158, 11. 09. 2023 йил.

бўлмоқда. Шу боис, имкон қадар давлат иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш ва мувофиқлаштириш ҳудудлар ва тармоқлар кесимида мувозанатини қисман бир-бирига яқинлаштириш лозим.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон – 2030 стратегияси тўғрисидаги Фармони, № ПФ- 158, 11. 09. 2023 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йилдаги “2021 – 2025 йилларда давлат иштирокидаги корхоналарни бошқариш ва ислоҳ қилиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 166- сонлиқарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16 октябрдаги “Устав фондида давлат улуши бўлган корхоналарнинг самарали бошқарилишини ва давлат мулкнинг зарур даражада ҳисобга олинишини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 215-сон қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Давлат активларини бошқариш агентлигининг йиллик ҳисобот маълумотлари.
5. Давлат иштирокидаги корхоналарни ислоҳ қилиш жараёнларини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. <https://president.uz/uz/lists/view/6197>.
6. Қайта ташкил этиладиган ва тугатиладиган давлат корхоналари рўйхати тасдиқланди. <https://kun.uz/kr/88038542>.
7. Дон корхоналари хусусийлаштирилмоқда. <https://kun.uz/kr/36526675>
8. <https://uznews.uz/uz/news/5257>.

JAHON TURINDUSRTRIYA TIZIMIDA MINTAQAVIY TURIZMNI TASNIFIY BELGILARI

Raxmatov Adxam Itolmasovich

Buxoro davlat texnika universitetining mustaqil tadqiqotchisi, dotsent.

Annotatsiya: Hozirgi vaqtda turizm sohasi mamlakatlar va mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etishi hamda XXI asr jahon xo‘jaligining ustuvor tarmoqlaridan biri ekanligi ma’lum bo‘lmoqda. Maqolada jahon turindusrtriya tizimida tasnifiy belgilari ilmiy asoslab berilgan va mavjud mintaqaviy turizmni muammolarini yechimi xususida tavsiyalar taklif etilgan .

Kalit so‘zlar: turizm, mintaqaviy turizm, turindustriya, strategiya, rekreatsion, iqtisodiy, etnik-tarixiy, turistik hudud, milliy, ekologik turizm.

Аннотация: В настоящее время известно, что сфера туризма имеет большое значение для развития экономики стран и регионов и является одной из приоритетных отраслей мировой экономики XXI века. В статье научно обоснованы классификационные признаки системы мировой туристской индустрии и предложены рекомендации по решению существующих проблем регионального туризма.

Ключевые слова: туризм, региональный туризм, туристская индустрия, стратегия, рекреационный, экономический, этноисторический, туристская зона, национальный, экологический туризм.

Abstract: Currently, it is known that the tourism sector is of great importance for the development of the economies of countries and regions and is one of the priority sectors of the world economy of the XXI century. The article scientifically substantiates the classification features of the world tourism industry system and offers recommendations for solving the existing problems of regional tourism.

Keywords: tourism, regional tourism, tourism industry, strategy, recreational, economic, ethno-historical, tourist area, national, ecological tourism.

Kirish. Turizm sohasi ohirgi 30 yil ichida (pandemiya davri istisno etilganda), jadal sur'atlarda rivojlandi. Shu davr oralig'ida xalqaro turistlar soni 3,8 martaga va sohadan keladigan foyda 25 martaga o'sdi. Bugungi kunda turizm – jahon miqyosidagi iqtisodiyotning kuchli tarmog'i bo'lib, sohaga juda ko'p sonli xodimlar, asosiy vositalar va yirik kapital mablag'lari jalb qilingan. Turizm bugungi kunda yirik biznes, katta pul va global miqyosdagi jiddiy siyosatdan iborat [1].

Hozirgi vaqtda turizm sohasi mamlakatlar va mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etishi hamda XXI asr jahon xo'jaligining ustuvor tarmoqlaridan biri ekanligi ma'lum bo'lmoqda. Shu tufayli, turizm faoliyatini barqaror rivojlantirish vazifasi Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi [2]da belgilangan iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlarida ham belgilangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Olimlarning mintaqaviy turizmning nazariy va amaliy jihatlariga oid, uning ko'p qirraliligini isbotlovchi ko'psonli ta'riflari mavjud. Lekin turizm amaliyotidagi turistik faoliyatning ilmiy jihatdan tadqiq qilinmagani uni o'rganish uchun nazariy-metodologik yondashuvlarni yaratish zaruriyatini keltirib chiqardi. Mintaqaviy turizmning rivojlanishi va ommaviy hodisaga aylanib borishi bilan sayohat qilayotgan odamlarni statistik hisobga olish maqsadida "mintaqaviy turizm" tushunchasiga berilgan dastlabki ta'riflar va tasniflar paydo bo'ldi.

O'zbek tilining izohli lug'atida mintqa – (a. منطقة – kamar, belbog'; iqlimiy hudud; soha, doira). 1. geogr. er yuzining ikki qo'shni parallel oralig'idagi, bir-biridan iqlimi bilan farq qiladigan har bir bo'lagi. 2. Yer yuzining biror xususiyati bilan ajralib turadigan qismi, zonasi [3] deya ta'rif berilgan.

N.N.Nekrasov quyidagicha ta'rif bergan "mintaqa - bu mamlakatning ko'p yoki oz darajada bir turdagi tabiiy sharoit hamda mavjud va moddiy-texnik baza, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaga muvofiq tabiiy resurslar uyg'unlashuvi asosida ishlab chiqarish quvvatlarining rivojlanish xarakteridagi yirik hudud tushuniladi"[4].

A.G.Granberg fikricha "Mintaqa - bu tarkibiy elementlar yaxlitligi hamda o'zaro bog'liqligi bilan ajralib turuvchi ma'lum hududdir"[5].

I.S.Tuxliev ilmiy ishlarida "mintaqa ma'lum hududga nisbatan bir yoki bir necha mezonlar qo'llanganda hosil bo'ladigan katta hududning geografik jihatdan bo'linmasi"[6] deya ta'rif berilgan va tasnifiy belgilarni taklif etgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzu doirasida muammolarni chuqur tahlil qilish, ilmiy asoslangan xulosa va tavsiyalarni ishlab chiqish maqsadida induksiya va deduksiya, qiyosiy tahlil qilish, xorijiy va O'zbekistonda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarni o'rganish va tahlil qilish orqali olingan ma'lumotlar asosida qiyosiy tahlil usulidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Butunjahon turizm tashkiloti turizm mintaqasini rekreasiyali jarayonni tashkil qilish uchun zarur bo'lgan maxsus imkoniyatlar va xizmatlarning katta tarmog'iga ega bo'lgan hudud sifatida belgilaydi. Bu xususiyatdan kelib chiqqan holda turizm mintaqasi mustaqil deb hisoblanishi va turistlar u erda qolishi uchun zarur bo'lgan barcha qulayliklarga ega bo'lishi kerak. Bizningcha "mintaqaviy turizm" - bu turistik xizmatlar taqdim etiladigan, turist uchun alohida qiziqish uyg'otadigan, tabiiy-iqlimiy, madaniy va tarixiy resurslar, ko'ngilochar yoki boshqa majmualardan foydalangan holda turistlar ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlariga ega bo'lgan o'zaro chegaradosh, bir guruh mamlakatlar yoki viloyatlardan iborat bo'lgan hudud turizmi hisoblanadi. Mintaqaviy turizmning ta'rifini anglash, tashkil qilish va rivojlantirish istiqbollari bo'yicha to'liq tasavvurga ega bo'lish uchun uning quyidagi tasnifiy belgilari va shartlarini ishlab chiqish tavsiya qilinadi (1-rasm).

Mintaqaviy turizmni tashkil qilish va rivojlantirishning tasnifiy belgilari va shartlari quyidagi afzalliklardan iborat:

- *birinchidan*, mintaqani resurs salohiyati jixatdan keng qamrovli tahlil qilish, turistik salohiyatdan foydalanish samaradorligini, mintaqaviy turizmda foydalanilmayotgan resurslarni, mavjud bo‘lgan va istiqbolli yangi turizm turlarini aniqlashga yordam beradi;
- *ikkinchidan*, mintaq turizmining mehnat resurslari bilan ta’minlanishini baholash, mahalliy aholining ish bilan bandligi samaradorligini tahlil qilish imkonini beradi;
- *uchinchidan*, mintaqadagi mavjud moddiy-texnik bazani baholashga yordam beradi, mintaqaviy turizmni boshqarishda muvofiqlashtirilgan tizimni yaratadi. Bunda eng muhim elementlaridan biri bo‘lib, mintaqaviy turizmni shakllantirishda hisobga olinishi lozim bo‘lgan xavfsizlikni ta’minlashni etarli darajada baholash va doimiy monitoringini olib borishni talab qiladi.

Mintaqaviy turizmning tasnifiy belgilari

Tasnifiy izohi

Tashkiliybelgisi	Mintaqada turizmni tashkil qilish va rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish, turizm infratuzilmalarini rivojlantirish, transport infra-tuzilmasi va uning qulayligini oshirish, turistlar xavfsizligini ta’minlash, turistik resurslar holatini
Iqtisodiy belgisi	Mintaqaga investisiyalarni keng jalb qilish, mintaqalarning investisiya jozibadorligini oshirish
Boshqaruv belgisi	Mintaqaviy turizmni tashkil qilish va rivojlanish darajalari monitoringini olib borish, mintaqaviy turizmni tashkil qilish va rivojlantirishni boshqarishni
Hudud belgisi	Mintaqaning tabiiy-geografik holatini, mavjud turizm resurslarini tavsiflash
Resurs belgisi	Tabiiy, tarixiy, arxitektura yodgorliklarining mavjudligi, turizmning rivojlangan turlari bo’yicha ma’lumotlarning mavjudligi va holati, turistik jozibadorlikni oshiruvchi obyektlar va jarayonlar, turistik resurslarning jozibadorligini oshirish bo’yicha marketing

1-rasm. Mintaqaviy turizmni rivojlantirishning tasnifiy belgilari va izohi⁴⁹

Turizm mintaqasiga tashrif buyuruvchi turist o‘zining sayohat maqsadidan kelib chiqib, u erda joylashgan turli joylarni va xizmatlarni o‘z tasavvuridagilar bilan taqqoslaydi hamda yaxshi deb hisoblagan narsalarini tanlaydi. Bunday vaziyatda turagent va turoperatorning roli turistning haqiqiy ehtiyojlarini aniqlash va tegishli takliflarini berishidir. Mintaqaning aniq

⁴⁹Muallif ishlanmasi

chegaralari bo'lishi shart emas, chunki mintaqa har qanday hududni, mamlakatni hatto bir guruh mamlakatlarni qamrab olishi mumkin.

Turizm mintaqasi turizmni boshqarishning bir turi sifatida turli jihatlardan ko'rib chiqishni talab qiladi:

geografik makon sifatida -shahar, viloyat, mamlakat, tuman yoki qishloq;

bir qator geografik hududlar majmui sifatida-bir necha mamlakat, qishloqlar, mintaqalar va b..

Xulosa va takliflar: Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib xulosa o'rnida aytish lozimki, har bir mintaqada turizmni rivojlantirishning potensial zonasi sifatida turistik resurslar va infratuzilma, iqtisodiy va tashqi iqtisodiy faoliyatning rivojlanishi, aholining mentaliteti va ehtiyojlari, demografik va migrasiya jarayonlari, malakali kadrlar bilan ta'minlash kabilarga ega bo'lishi kerak. Tadqiqot mavzumizning belgilangan vazifalaridan kelib chiqib quyidagi takliflarni tavsiya etamiz:

1. Turistik mintaqalashtirishning ilmiy prinsiplarini ishlab chiqish va ularni yanada rivojlantirish;

2. Rivojlanmagan joylarda turizmni rivojlantirish uchun yangi rekreasion resurslar va boshqa shart-sharoitlarni aniqlash ;

3. Har xil buyurtmali yangi turistik hududlarni aniqlash va yaratish, ularning sayyohlik ixtisosligini to'g'ri aniqlash;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1.http // www..internet materiallari

2.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi . To'ldirilgan ikkinchi nashri. – Toshkent : “O'zbekiston” nashriyoti, 2022.-440 bet.

3.O'zbek tilining izohli lug'ati. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. T.: 2008 y.

4. Некрасов Н.Н. Региональная экономика. М.: Экономика, 1975. с . 22-23

5. Стратегии макрорегионов России: Методологические подходы, приоритеты и пути реализация / под ред. Гранберга Г.; М.: Наука, 2004. с.479.

6.Tuxliyev I.S., Po'latov M.E., Berdimurodov A.Sh. “Turizm sohasining zamonaviy atamallari izohli luhati”. S.: 2019 y.

ZAMONAVIY TURIZMGA KADRLAR TAYYORLASHNING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Raxmatov Adxam Itolmasovich

Buxoro davlat texnika universitetining mustaqil tadqiqotchisi, dotsent.

Annotatsiya: O'zbekistonda hozirgi kunda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatga muvofiq mamlakatda innovatsion iqtisodiyotni shakllantirishning muhim shartlari va omillari bo'lgan ta'lim, fan, texnika taraqqiyoti sohalarini moliyalashtirish va ularni qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo ushbu jarayonlarni samarali natijalar berishida malakali kadr muhim omillardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai-nazardan maqolada zamonaviy turizmga kadrlar tayyorlashning shakllanish va rivojlanish bosqichlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar:turizm, mintaqaviy turizm, turindustriya, innovatsiya, ijtimoiy, malakali kadr , savdo, milliy, hudud, davlat .

Аннотация: В соответствии с проводимой в Узбекистане социально-экономической политикой финансирование и поддержка развития образования, науки и технологий, являющихся важными условиями и факторами формирования инновационной экономики страны имеют большое значение. Однако одним из важных

факторов, обеспечивающих эффективность этих процессов являются квалифицированные кадры. С этой точки зрения в статье рассматриваются этапы становления и развития системы подготовки кадров для современной сферы туризма.

Ключевые слова: туризм, региональный туризм, туристическая индустрия, инновации, социальный, квалифицированные кадры, торговля, национальный, территория, государство.

Abstract: In accordance with the current socio-economic policy in Uzbekistan, financing and supporting the development of education, science, and technology, which are important conditions and factors for the formation of an innovative economy in the country, is of great importance. However, qualified personnel are one of the important factors in ensuring that these processes produce effective results. From this point of view, the article describes the stages of formation and development of personnel training for modern tourism.

Key words: tourism, regional tourism, tourism industry, innovation, social, qualified personnel, trade, national, territory, state.

Kirish: Turizm sohasida kadrlar bilan ta'minlash tizimini shakllantirish borasidagi konsepsiya yo'nalishini belgilashda respublikada kasb-xunar o'rganish uchun sharoitlar kengaytirilayotganligini alohida qayd qilish mumkin. Mana shunday yondashulardan biri, bu 2022-yilning 15-iyun kuni Prezident Shavkat Mirziyoev raisligida aholini kasb-hunarga tayyorlash va monomarkazlar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari yuzasidan videoselektor yig'ilishida bildirgan munosabati bo'ldi. U yerda qayd qilingadek: "Mamlakatimizda xizmat ko'rsatish...kabi ko'plab sohalar rivojlanib, yangi-yangi korxonalar ochilmoqda. Ularni malakali ishchi va mutaxassislar bilan ta'minlash maqsadida oliy va o'rta maxsus ta'lim yo'nalishlari o'zgartirilmoqda"[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ta'kidlash lozimki, tashkilot(tarmoq) darajasida, bizning fikrimizcha, "xodimlar" va "kadrlar" atamaları ko'proq qo'llaniladi. "Xodimlar" tushunchasidan foydalanilganda, kasbiy yoki xizmat ko'rsatish asoslari bo'yicha guruhni tashkil etuvchi ma'lum bir tashkilotning xodimlaridir[2]. Shu munosabat bilan, ushbu tushunchadantarmoq darajasida kadrlar muammolarini ko'rib chiqishda qo'llash maqsadga muvofiq emas.

Kadrlarni tavsiflashda ularning soni, jinsi va yoshi, umumiy va kasbiy tayyorgarlik darajasi, malaka tarkibi yoki kasbiy guruhdagi ma'lum bir malaka darajasiga tegishliligi, ish tajribasi kabi miqdoriy va sifat ko'rsatkichlariga e'tibor berishlilik muhim ahamiyatga ega. Mehnat faoliyatining turi va murakkabligi va xodimlar tomonidan 2007-yilgacha bajariladigan funksiyalarning xususiyatiga qarab, kadrlarning kasblari tasniflagichiga muvofiq, ularning lavozimlari va ish haqi toifalari yagona tasniflash va O'zbekiston axborotini kodlash tizimi doirasida asosiy toifalarga bo'lingan: ishchi kadrlar, xizmatchi kadrlar, ilmiy kadrlar, rahbar kadrlar. Turizm sohasida kadrlar xizmatining ish amaliyotida ushbu tasniflagich hali ham qo'llaniladi. Buning sababi, sohada professional standartlar hali joriy etilmaganligi, unga ko'ra barcha xodimlar professional guruhlar ichida ettita malaka darajasiga bo'lingan. Shu bilan birga, I.P. Fedorov [3] ning fikriga ko'ra, "kadrlar" atamasi ko'pincha jismoniy va aqliy mehnat ishchilarining eng malakali qismini anglatganda tor ma'noda qo'llaniladi. Bu bayonot bugungi kungacha ham o'zining ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, ushbu tadqiqotda "kadrlar" toifasida biz tashkilotlarda doimiy ravishda ishlaydigan ishchi kuchi bir qismining haqiqiy kontingentini tushunamiz. Bizning fikrimizcha, bunday tushunish xodimlarni boshqarishning miqdoriy va sifat jihatidan o'ziga xos mexanizmini ishlab chiqishga imkon beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzu doirasida muammolarni chuqur tahlil qilish, ilmiy asoslangan xulosa va tavsiyalarni ishlab chiqish maqsadida induksiya va deduksiya, qiyosiy tahlil qilish, xorijiy va O'zbekistonda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarni o'rganish va tahlil qilish orqali olingan ma'lumotlar asosida qiyosiy tahlil usulidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, ushbu tadqiqotda “kadrlar” toifasida biz tashkilotlarda doimiy ravishda ishlaydigan ishchi kuchi bir qismining haqiqiy kontingentini tushunamiz. Bizning fikrimizcha, bunday tushunish xodimlarni boshqarishning miqdoriy va sifat jihatidan o‘ziga xos mexanizmini ishlab chiqishga imkon beradi.

1-jadval

Zamonaviy turizmga kadrlar tayyorlashning shakllanish va rivojlanish bosqichlari⁵⁰

Bosqichlar	Amalga oshirilgan ishlar ko‘lami haqida qisqacha ma’lumotlar
Birinchi bosqich- 1845-1918 yillar	Xalqaro turizm rivojlanishiga tamal toshini Tomas Kuk qo‘ydi. Xalqaro turizmni tashkil qilishga ilmiy tomondan yondashildi. Turistik firmalar vujudga keldi va xizmat ko‘rsatuvchi xodimlar faoliyat ko‘rsata boshladi. Turizmga kadrlarning iqtisodiy mohiyati tushuntirib berildi. Turizmga takomillashgan transport vositalaridan (temir yo‘l va paroxod) foydalanish yo‘lga qo‘yildi. Mahalliy, davlatlar o‘rtasida, qi‘talararo turistik yo‘nalishlar ishlab chiqildi, tarjimonlar, boshqaruvchi xodimlar jalb etildi va sayohatlar amalga oshirildi.
Ikkinchi bosqichi - 1921-1939 yillar	Birinchi jahon urishining nihoyasiga etishi bilan turizm qayta tiklana boshladi, xususiy mehmonxonalar (yuqori klassdagi), dengiz bo‘yilarida dam olish maskanlari, kurortlar qurilishi jadallashdi va unga mos ravishda xodimlar faoliyatga jalb etildi. Turistlarga transportda xizmat ko‘rsatish tizimi (harbiy samolyotlar fuqarolarni tashishga moslashtirildi, avtomabillar ishlab chiqarish kengaytirildi, dengiz transporti rivojlanishi yangi bosqichga o‘tdi) yangicha ko‘riniga ega bo‘ldi va malakali kadrlarga bo‘lgan ehtiyoj ortdi.
Uchinchi bosqichi – 1951-1975 yillar	Ikkinchi jahon urishi tugashi bilan xalqaro turizm qaytadan oyoqqa tura boshladi. Xalqaro turizmga integrasion jarayonlar kirib kela boshladi. Bronlashtirishning hozirgi zamon kompyuter tizimi –Computer Reservation System (CRS)ga asos solindi. Havo transportida rezervlashtirish tizimlari (“American Airlenes” va “United Airlines” kompaniyalari) yaratildi , turoperatorlikni zamonaviy shallariga ehtiyoj etildi.
To‘rtinchi bosqichi - 1975-1995 yillar	Turizmga axborot-kommunikasion texnologiyalar, global distribyutor tizimi (Global Distribution Systemes - GDS) keng joriy qilindi. Transmilliy kompaniya (TMK)lar turizmga (mehmonxona, ovqatlantirish, transportda) kirib kelishi yuqori malakali kadrlar tayyorlashni tezlashtirdi. Turizmga integrasion jarayonlar yangi rivojlanish bosqichiga kirdi.
Beshinchi bosqichi – 1995-2010 yillar	Globallashuv jarayonlarining vujudga kelishi natijasida “Zamonaviy turizm” tushunchasi qo‘llanila boshlandi. Turizmning jahon YaIMda ulishi ortib bordi, eksport salohiyati oshirildi, investisiyaning barqaror oqimi ta‘minlandi, bandlik oshdi. Turizmga strategik alyanslar (mehmonxonalar, havo transportida) paydo bo‘la boshladi. Malakali kadrlar tayyorlashni klaster usuli turizmga qo‘llana boshlandi.
Oltinchi bosqichi – 2010 yildan hozirgacha	Turizmga raqamli innovasion-texnologiyalar joriy qilina boshlandi. Turistlar uchun makondan tashqarida sayohatlar (kosmik turizm) taklif qilina borlandi, virtual turxizmatlar ko‘rsatuvchi malakali kadrlar toifasi shakllandi.

Hatto keyingi o‘n yillikda shu narsa namoyon bo‘layaptiki, ba’zi mamlakatlarda turizmga moslashtirilgan maxsus hududlar (regionlar) tashkil qilinmoqda. Bularning asosiylari tog‘li

⁵⁰Tadqiqotchtomonidanxalqaroturizm infra tuzilmasiningrivojlanishibosqichlargabo‘libchiqildi.

hududlarda, dengiz qirg'oqlarida, tabiati go'zal joylarda tashkil etilmoqda. Bu esa yo'nalishlar geografiyasini kengaytirish bilan birga zamonaviy malakali kadrlarga bo'lgan talabning oshishiga, tayyorlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashuviga olib kelmoqda.

Xalqaro turizm o'zining rivojlanish bosqichlari va yo'nalishlarining takomillashuvi natijasida uni tasniflash va turkumlarga bo'lishga ehtiyoj sezildi. Shundan kelib chiqqan holda xalqaro turizmni tashkil qilish turiga qarab tasniflanadi.

2-Jadval

Xalqaro turizm turxizmat ko'rsatuvchi malakali kadrlarning turlari va tashkillashtirilish bo'yicha tasniflanishi⁵¹.

№	Malakali kadrning tasnifiy belgisi	Turizmturlari
1	Sayohatlar uchun turxizmat ko'rsatuvchi xodimlar	Dam olish va rekreasiya (Leisure & Recreation), davolanish (Health Treatment), ishga doir (Business & Incentive), ta'lim (Educational), diniy (Religion), etnik (Ethnic), maxsus (special), sport (sports tourism), ekologik (ecological) va boshqalar
2	Turxizmat ko'rsatuvchi malakali kadr xizmat takliflar turi	Yakka holda (FIT), guruh bo'lib (Group), xizmat ko'rsatish jamlanmasi (Package tour), hammasi qo'shilgan (All - inclusive), klubda dam olish (Club Holidays), alohida e'tibor beriladigan xizmat (VIP) va boshqalar.
3	Malakali kadrturxizmatiga buyurtmachilar turi	Korporativ (Corporate commercial) Korporativ (Corporate commercial)

Xulosa: Yuqoridagi fikrlarni va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida turizmning tutgan o'rnini hisobga olib, u kishilarning ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynashi, insonlarni bo'sh vaqtlarini samarali o'tkazish, olamni bilish, davlatlararo iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy aloqalarni kuchaytirish, jahon xo'jaligida eng foydali tarmoqlardan biriga aylanishi mumkin degan xulosa chiqarishga asos bor. Haqiqatdan ham, xalqaro turizm tajribasi malakali kadrlar tayyorlash borasida dunyo miqyosida juda katta ishlarni amalga oshirish mumkinligi namoyon bo'lib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Касб-хунар ўрганиш учун шароитлар кенгайтирилади./Халқ сўзи, 2022 йил, 16 июнь. №125. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 15 июнь куни аҳолини касб-хунарга тайёрлаш ва мономарказлар фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари юзасидан

2. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. - СПб. : Евразия, 1999. 430 с.

3. Федоров И.П. Качество образования категория фундаментальная/ И.П.Федоров // Высшее образование в России. 2000. № 2. С. 3-7.

⁵¹Tadqiqotch tomonidan turizm turi bo'yichatuzibchiqilgantasniflagich.

НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА МЕХАНИЗМ КОСВЕННЫХ НАЛОГОВ

Джалилов Рахмонкул Хамидович

*Доцент Каршинского государственного технического университета,
(PhD)*

ORCID: 0009-0002-1029-1027

e-mail: djalilovraxmonqul@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада солиқ тизимида рақамли иқтисодиёт шароитида солиқ соҳасида амалга оширилаётган солиқ сиёсатнинг билвосита солиқларни ҳисобга олиш механизмлари таъсири ўрганилган.

Калит сўзлари: Рақамли иқтисодиёт, солиқ тизими, солиқ назорати, солиқ маъмуриятчилиги, билвосита солиқлар, электрон, рақамли солиққа тортиш.

Аннотация. В данной статье исследуется влияние налоговой политики, реализуемой в налоговом секторе в контексте цифровой экономики, на механизмы учета косвенных налогов в налоговой системе.

Ключевые слова: Цифровая экономика, налоговая система, налоговый контроль, налоговое администрирование, косвенные налоги, электронное, цифровое налогообложение.

Введение. Во многих странах мира, в том числе и в нашей стране, косвенные налоги играют важную роль в современной налоговой системе, их преимущество заключается в значительном фискальном потенциале. Наилучшей практикой предотвращения уклонения от уплаты косвенных налогов в налоговых системах зарубежных стран сегодня является использование возможностей цифровой экономики.

Цифровизация экономики, цифровизация налогового администрирования напрямую влияет на механизм всех видов налогов, включая косвенные налоги.

Формирование цифровой экономики и её широкое внедрение в практику имеют важное значение для обеспечения устойчивости экономического роста и повышения практической эффективности реформ. В этой связи можно привести следующие мысли Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева: «Активный переход к цифровой экономике станет одним из наших главных приоритетов в ближайшие 5 лет. Цифровые технологии не только повысят качество продукции и услуг, но и сократят неоправданные издержки. Кроме того, они являются действенным инструментом в устранении самой серьёзной проблемы, которая беспокоит и тревожит меня больше всего, – коррупции». [1].

Принятие Указа Президента Республики Узбекистан № УП-6079 от 5 октября 2020 года «Об утверждении Стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации» определило стратегию перехода к цифровой экономике в нашей стране [2]. Стратегия «Цифровой Узбекистан – 2030» напрямую влечет за собой необходимость адаптации налогового контроля к требованиям цифровой экономики.

По данным на 2021 год, доля цифровой экономики в ВВП Узбекистана составила 1,6%, США – 9,3%, Китая – 3,8%, Индии – 8%. К 2025 году объём мировой цифровой экономики достигнет 23 триллионов долларов, её доля в мировом ВВП увеличится с нынешних 17,1% до 24,3% [5].

В условиях развития цифровой экономики в нашей стране необходимо совершенствовать налоговую систему и адаптировать налоговое администрирование к требованиям цифровой экономики в целях предотвращения нарушений

законодательства, сокращения налогооблагаемой базы и исключения уклонения от уплаты налогов.

«Дорожная карта по реализации Стратегии совершенствования налогового администрирования»[3] также утверждена Постановлением Президента Республики Узбекистан от 10 июля 2019 года № ПП-4389 «О дополнительных мерах по совершенствованию налогового администрирования».

Анализ литературы по теме. В условиях цифровизации экономики налоговое администрирование основывается на широком внедрении и использовании различных цифровых информационно-коммуникационных технологий, которые позволяют анализировать и сопоставлять данные об исполнении налогоплательщиками налоговых обязательств, взимать дополнительные платежи в бюджет в виде дополнительных налогов, штрафов и пеней, тем самым предотвращая или минимизируя нарушения налогового законодательства.

Относительно необходимости цифровизации налогового администрирования С. Гупта утверждает следующее: «Цифровизация меняет деятельность налоговых администраций и способствует повышению эффективности процессов и предоставления услуг. Ярким примером является внедрение электронного выставления счетов (e-invoicing), которое позволяет автоматически передавать платежную информацию между компаниями и налоговым органом» [6].

Цифровизация не только подразумевает появление новых объектов налогообложения, но и создает дополнительные возможности в плане упрощения процессов взаимодействия налоговых администраций и налогоплательщиков.

В Европе ведётся работа по совершенствованию налогового администрирования посредством цифровизации. В отдельных странах Европы введён единый стандарт отчётности. Единый стандарт отчётности SAF-T (Standard Audit File for Tax), разработанный ОЭСР (Организацией экономического сотрудничества и развития), активно внедряется в различных странах Европейского союза. Например, в 2020 году этот единый стандарт был введён Норвегией [7].

Внедрение системы SAF-T позволит налоговым органам собирать больше информации, что приведет к увеличению собираемости НДС и сокращению лазеек для уплаты НДС. Мы считаем целесообразным использовать опыт европейских стран по применению единого стандарта налоговой отчетности SAF-T (Standard Audit File for Tax) в нашей практике.

SAF-T — это международный стандарт, позволяющий организациям обмениваться достоверной бухгалтерской информацией с национальными налоговыми органами или внешними аудиторами в электронном виде. Он разработан для обеспечения эффективного и согласованного обмена налоговой информацией между компаниями и налоговыми органами.

Также, внедрение австралийского и американского опыта в области налогообложения операций с криптовалютами в деятельность Государственного налогового комитета Республики Узбекистан позволит ему вести учет налогоплательщиков, использующих криптовалюты в своих финансовых схемах [8]. Для этого необходимо внести соответствующие изменения и дополнения в Налоговый кодекс Республики Узбекистан и другие нормативные документы по вопросам налогообложения криптовалют.

При внедрении современных информационно-коммуникационных технологий в налоговое администрирование необходимо изучать рыночную конъюнктуру в результате обработки данных, формируемых с помощью «контрольно-кассовых аппаратов онлайн», «электронных счетов-фактур» и других централизованных систем, взять под контроль

цепочку налога на добавленную стоимость, отслеживать движение товаров и услуг в экономике, расширить сферу использования личного кабинета налогоплательщика.

Х.Х.Насруллаев высказывает следующие положения о цифровизации налогового администрирования: «Информатизация налоговой системы означает широкое внедрение цифровых технологий в процессы налогового администрирования, резкое сокращение человеческого фактора, предоставление налогоплательщику информационных услуг, необходимых для соблюдения налогового законодательства, с помощью прозрачных и эффективных механизмов» [9].

Внедрение цифровизации в налоговую сферу имеет свои положительные стороны. Формирование цифровой экономики в нашей стране и её повсеместное внедрение требуют совершенствования методологии непосредственного бухгалтерского и налогового учёта.

Среди важных факторов, способствующих цифровой трансформации налоговой системы, — универсальные формы налоговых деклараций, высокий уровень налоговой культуры и жесткие меры борьбы с теневой экономикой.

С. Синельников-Мурылев, Н. Милогонов, А. Берберов отмечают процесс цифровизации налогового администрирования следующим образом: «Цифровизация налогового администрирования позволит эффективно бороться с уклонением от уплаты налогов, повысит надежность налоговых правил и увеличит доходы. Это обеспечит устойчивость государственных финансов при минимальных затратах на управление. Со стороны бизнеса цифровизация процессов исчисления и уплаты налогов повысит прозрачность и снизит затраты на техническое обслуживание процессов управления компаниями» [10].

Методология исследования. Методология нашего исследования основана на учёте экономических отношений в налоговой политике и косвенных налогах. Обобщены теоретические основы цифровизации налогового администрирования и изучены вопросы совершенствования его учёта. В процессе исследования использовались такие методы, как сравнение и группировка практического материала, разработаны выводы и предложения.

Анализ и основные результаты. Цифровизация налогового администрирования затрагивает администрирование и механизм уплаты видов налогов. Другими словами, цифровизация налогового администрирования требует цифровой трансформации механизма определения, исчисления и уплаты налоговой базы по налогу на добавленную стоимость. Ниже представлена информация по НДС.

ДИНАМИКА ПОСТУПЛЕНИЙ КОСВЕННЫХ НАЛОГОВ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН В 2021-2024 ГОДАХ				
КОСВЕННЫЕ НАЛОГИ, ТРЛН. СУМ	56,29	71,39	83,32	88,34
ДОХОДЫ БЮДЖЕТА, ТРЛН. СУМ	164,7	202	231,72	274,4
ИНДИКАТОРЫ	2021	2022	2023	2024

Представлена динамика валового внутреннего продукта, доходов бюджета, поступлений косвенных налогов, а также доли налогов в валовом внутреннем продукте и доходах бюджета Республики Узбекистан за 2021-2024 годы (таблица 1).

Как видно из таблицы, доля косвенных налогов в ВВП и доходах бюджета из года в год увеличивается. В частности, доля косвенных налогов в ВВП составила в 2021 году 6,86%, в 2022 году – 8,04%, в 2023 году – 6,92%, в 2024 году – 6,07%.

Поступления косвенных налогов в 2024 году составили 88,34 трлн сумов, увеличившись по сравнению с 2021 годом на 32,05 трлн сумов, или в 1,57 раза. Несмотря на тенденцию к снижению доли косвенных налогов в общем объеме налоговых поступлений из года в год, наблюдается постоянный рост их объема. Этот процесс обусловлен ростом налоговых поступлений, повышением экономической активности, улучшением налогового администрирования и увеличением числа налогоплательщиков.

Как видно из вышеизложенного, доля косвенных налогов в доходах бюджета высока, что обуславливает необходимость цифровизации их администрирования.

Давайте проанализируем мнения экономистов на этот счет.

Автоматизированная система НДС-НДС является весьма эффективным инструментом контроля для выявления занижения или переплаты НДС к уплате с использованием риск-ориентированного подхода. При обнаружении разрывов в цепочке НДС налогоплательщику автоматически отправляется письмо с просьбой раскрыть причины расхождений, что позволяет налоговым инспекторам сосредоточиться на менее рутинных операциях, чем сопоставление данных НДС-деклараций, книг покупок и продаж [10].

В нашей стране также проводится целенаправленная работа по цифровизации процесса исчисления налога на добавленную стоимость и уплаты его в бюджет.

Большое значение в развитии цифровизации экономики в нашей стране имеет также Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4699 от 28 апреля 2020 года «О мерах по широкому внедрению цифровой экономики и электронного правительства» [4]. В качестве дополнительных задач по дальнейшему развитию цифровой экономики и электронного правительства определены:

- К 2023 году с учетом удвоения доли цифровой экономики в валовом внутреннем продукте страны, в том числе за счет внедрения комплекса информационных систем в управление производством, широкого использования программных продуктов при формировании отчетности в финансово-хозяйственной деятельности, а также ее ускоренного формирования за счет автоматизации технологических процессов;

○ развитие «цифрового предпринимательства» через производство программных продуктов и создание технологических платформ, к 2023 году объем услуг в этой сфере должен утроиться, а их экспорт достичь 100 млн долларов.

Реализация этих задач будет способствовать развитию цифровизации в нашей стране, в том числе в налоговой системе, что отразится на администрировании налога на добавленную стоимость в установленном порядке.

Выводы и предложения. Подводя итог вышесказанному, целесообразно провести цифровизацию налогового администрирования на основе требований единого стандарта отчетности SAF-T (Standard Audit File for Tax).

В целом при внедрении современных информационно-коммуникационных технологий в Налоговое администрирование необходимо изучать рыночную конъюнктуру в результате обработки данных, формируемых с помощью «контрольно-кассовых аппаратов онлайн», «электронных счетов-фактур» и других централизованных систем, взять под контроль цепочку налога на добавленную стоимость, отслеживать движение товаров и услуг в экономике, расширить сферу использования личного кабинета налогоплательщика.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1.Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису. 24 января 2020 года.

2.Указ Президента Республики Узбекистан № УП-6079 от 5 октября 2020 года «Об утверждении Стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» и мерах по ее эффективной реализации».

3.Приложение 2 к постановлению Президента Республики Узбекистан от 10 июля 2019 года № ПП-4389 «О дополнительных мерах по совершенствованию налогового администрирования» «Дорожная карта по реализации стратегии совершенствования налогового администрирования».

4.Постановление Президента Республики Узбекистан от 28 апреля 2020 года № ПП-4699 «О мерах по широкому внедрению цифровой экономики и электронного правительства».

5.Ахмедов Б.Состояние цифровой экономики в Узбекистане и перспективы ее развития. <https://infocom.uz/ru/%D1%81%>. 8.04.2023.

6.Sanjeev Gupta, Michael Keen, Alpa Shah, and Genevieve Verdier “Digital Revolutions in Public Finance” Chapter 2. “Digitalization and Taxation”. © 2017 International Monetary Fund. 26-27.

7.SAF-T Financial [Электронный ресурс] // The Norwegian Tax Administration 2019 URL: <https://www.skatteetaten.no/> (Дата обращения: 7.09.2022).

8.Секушин А.Ю. — Цифровизация и налоговый контроль: опыт зарубежных администраций и возможности его имплементации в России // Налоги и налогообложение. – 2021. – № 3. – С. 26 - 38.

9.Насруллаев Ҳ.Х. Солиқ маъмурчилиги замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш орқали солиқ базасини кенгайтириш истиқболлари. Диссертация автореферати.2022.

“YASHIL” IQTISODIYOT KONSEPSIYASI

Aminov Fazlitdin Baxadirovich

*Axborot texnologiyalari va menement universiteti “ Iqtisodiyot” kafedrası prof. v.b.,
i.f.n., f.aminov1930@gmail.com*

Annotatsiya. “Yashil” iqtisodiyot kontsepsiyasining mazmun-mohiyati atrof-muhitga va odamlarga zarar etkazmasdan jamiyatni barqaror tarzda, chiqindilarni, ifloslanishni va resurslarning kamayishini kamaytiradigan infratuzilma va texnologiyalarga sarmoya kiritish hamda bioxilma-xillikni saqlashga ko‘maklashishdan iborat. “Yashil” iqtisodiyotga ehtiyoj ortib borayotgani ekologik xavflar, cheklangan tabiiy resurslar, hayot sifatini saqlab qolish va uzoq muddatli iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash zarurati bilan bog‘liq.

Maqolada “yashil” iqtisodiyot kontsepsiyasining nazariy asoslari, uning iqtisodiy va ekologik barqarorlikni ta‘minlashdagi roli, shuningdek, O‘zbekiston sharoitida yashil iqtisodiyotga o‘tish zarurati tahlil qilingan. Muallif yashil iqtisodiyotga o‘tishning asosiy omillari, tamoyillari va ijtimoiy-iqtisodiy foydalarini ochib beradi. Shuningdek, O‘zbekistonda bu yo‘nalishdagi mavjud holat raqamlar orqali yoritilgan.

Kalit so‘zlar: “yashil” iqtisodiyot, bioxilma-xillik, barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik, infratuzilma, resurs tejash, iqtisodiy transformatsiya.

Abstract. The essence of the "green economy" concept is to develop society in a sustainable manner, without harming the environment or people, through investments in infrastructure and technologies that reduce emissions, pollution, and resource depletion, and promote biodiversity conservation. The need for a green economy is driven by growing environmental risks, limited natural resources, the need to maintain quality of life, and ensure long-term economic growth.

The article analyzes the theoretical foundations of the concept of a “green” economy, its role in ensuring economic and environmental sustainability, as well as the need for a transition to a green economy in the conditions of Uzbekistan. The current situation in Uzbekistan in this direction is also illustrated by figures.

Keywords: “green” economy, biodiversity, sustainable development, environmental safety, infrastructure, resource conservation, economic transformation.

KIRISH

XXI asrda umumiy taraqqiyot yo‘lini aniqlab olish, barcha xalqlarning manfaatlariga birday xizmat qiladigan maqsadlarni belgilash va unga intilishga kuchli ehtiyoj paydo bo‘ldi. Shundan kelib chiqib, BMT, dunyo mamlakatlari, ularning parlamentlari va fuqarolik jamiyati institutlari, biznes hamjamiyatlari o‘rtasidagi uzoq davom etgan “global maslahatlashuvlar” natijasida barqaror rivojlanish yo‘li – bashariyat uchun yagona to‘g‘ri yo‘l, degan umumiy xulosaga kelinib, uning ustuvor mezonlari belgilab olindi [1]. Jahonda milliy iqtisodiyotlarni barqaror taraqqiyot tendensiyalari asosida rivojlantirishda yashil iqtisodiyot muhim ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va madaniy omil sifatida ko‘rilmoqda. Iqtisodiy rivojlanishning yangi shakli sifatida yashil iqtisodiyot mamlakatlar va ularning turli mintaqalarining barqaror rivojlanishida, atrof-muhit ifloslanishining oldini olishda, resurslardan tejankor va samarali foydalanishda, yangi ish o‘rinlarini yaratishda, turdosh tarmoqlar taraqqiyotida yuqori daromad olishga imkoniyat yaratmoqda. Shu munosabat bilan, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan taklif qilingan “yashil iqtisodiyot” kontsepsiyasi so‘nggi yillarda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. UNEP tomonidan berilgan ta‘rifga ko‘ra, yashil iqtisodiyot — bu inson farovonligi va ijtimoiy adolatni oshirishga qaratilgan, shu bilan birga ekologik xavf va resurs tanqisligini keskin kamaytiradigan iqtisodiy modeldir [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish muammolariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar olib borgan xorijiy olimlardan A.M.Rodrigues,

[3], D.Zhang, M.Mohsin, R.Sho‘derholm, A.Kasztelan, L.Georgeson, M.Maslin, M.Poessinouw, N.Norouzi, MDH davlatlari olimlaridan bu sohada ilmiy tadqiqotlar olib borganlar sifatida N.V.Pakhomova [4], K.K.Rikhter, G.B.Malyshkov, E.A.Lyaskovskaya, F.A.Shulenbaeva J.B.Smagulova, A.Ye.Muxanova, G.I.Musaevlar va boshqalarni ko‘rsatish mumkin.

O‘zbekistonlik A.V.Vahobov [5], SH.X.Hojiboqiev, T.K.Iminov, A.Isadjanov, E.A.Mo‘minova, kabi olimlarning tadqiqotlarida “yashil iqtisodiyot”ning xususiyatlari, uning barqaror rivojlanishdagi ahamiyati masalalari bayon qilingan.

N.To‘xliyev [6], T.M.Axmedov, A.T.Yusupov, A.M.Sodiqov, A.A.Soliyev, A.A.Qayumov, F.Egamberdiyev, A.A.Abdusalyamov, A.B.Nizomov, B.Ro‘zmetov, A.A.Qulmatov kabi iqtisodchi olimlar o‘z ilmiy tadqiqotlarida mintaqalar iqtisodiyotini samarali tashkil etish, barqaror va kompleks rivojlantirish masalalarining nazariy-metodologik asoslarini, hududlarda ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish, hududning resurs salohiyatidan samarali foydalangan holda atrof-muhit muhofazasini iqtisodiy jihatdan to‘g‘ri tashkil etish masalalarini tadqiq etishgan.

Iqtisodiy resurslarning cheklanganligi sharoitida “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish zaruriyati asoslangan. Xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish tamoyillari va amalga oshirish dastaklari qiyosiy tahlil etilgan. “Yashil” iqtisodiyotning axborot resurslari va “Yashil” iqtisodiyot konsepsiyasining dolzarb masalalari tadqiq qilingan.

MUHOKAMA

“Yashil iqtisodiyot” konsepsiyaning tarafdorlari hozirda ustunlik qilayotgan iqtisodiy tizim to‘liq takomillashmagani va ayrim kamchiliklarga egaligini ta’kidlashadi. Ayni damda iqtisodiy taraqqiyotning “qo‘ng‘ir iqtisodiyot” deb nomlanuvchi ushbu modeli rivojlanishda ko‘plab natijalarni berib, iqtisodiy taraqqiyotga, insonlarning turmush tarzini yaxshilashga erishayotgan bo‘lsada, biroq, mazkur iqtisodiy tizimning salbiy ko‘rsatkichlari, natijalari ancha kattadir. Bular, birinchidan, iqlim o‘zgarishi, cho‘llashuv, bioxilma-xillikning pasayishi, suv va havoning ifloslanishi hamda boshqa shu kabi ekologik muammolar kuchayishi, ikkinchidan, tabiat kapitalining ayovsiz ishlatilishi natijasida tugab borayotgani, uchinchidan, kambag‘allikning keng qamrovli rivojlanishi, to‘rtinchidan, ichimlik suvi, oziq-ovqat va energiya tanqisligi, beshinchidan, davlatlar va aholi o‘rtasida boy va kambag‘al qatlam tavofutning keskin ortishida va boshqalarda kuzatilmoqda.

“Yashil” iqtisodiyotga jahonning ko‘plab olimlari va turli tashkilotlari qator ta’riflarni ishlab chiqqan. Ta’riflarda ayrimlar bu konsepsiyani iqtisodiy tizim deyishsa, kimdir iqtisodiy rivojlanish modeli, kimdir iqtisodiy rivojlanish usuli sifatida izohlaydi.

NATIJALAR

“Yashil” iqtisodiyot – barqaror rivojlanishga, qaror qabul qilishda kompleks yondashuvga, yangi texnologiyalar va innovatsiyalarga tayanib, resurslardan samarali foydalanish evaziga hayot darajasini yaxshilashga asoslangan, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida kelajak avlodga tabiiy muhitni asrab-avaylab yetkazishni nazarda tutuvchi, iqtisodiyotning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish modeli. “Yashil” iqtisodiyotni joriy qilish orqali YaIM o‘sishi va iqtisodiy taraqqiyotga erishish bilan bog‘liq islohotlarni quyidagi to‘rtta yo‘nalishda amalga oshirish mumkin:

- “yashil” iqtisodiyotga o‘tish tabiiy va inson kapitali iste‘mol resurslarini oshirishga qodir, ya’ni, tabiiy kapitalni samarali boshqarish va inson salohiyati oshishi evaziga tabiiy atrof-muhitning holati yaxshilanishi, buning oqibatida tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligi ortadi;

- bu o‘zgarishlar ijobiy tarkibiy o‘zgarishlar bilan bir qatorda tarkibiy, bazaviy tarmoqlarda, jumladan, energetika, qurilish, qishloq xo‘jaligi, maishiy soha va boshqalarda katta miqdordagi investitsiyani talab qiladi, oqibatda iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarida samaradorlikning ortishiga olib keladi;

- “yashil” iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim omili sifatida mustaqil ravishda investitsiyalar ajratiladi, asosan, suv ta’minoti tizimi, kanalizatsiya tarmoqlari, jamoat transporti kabi muqobil energiya talab qiluvchi tarmoqlarga yo’naltiriladi;

- “yashil” iqtisodiyotga o’tish innovatsion faoliyatni rag’batlantiradi, buning oqibatida raqobat muhiti kuchayadi, Innovatsion samara ortadi.

“Yashil” iqtisodiyot konsepsiyasi atrof-muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy o’sishni ta’minlash va ijtimoiy adolatni rivojlantirish maqsadida ishlab chiqilgan yondashuvdir. Uning mohiyati quyidagilardan iborat:

1. Barqaror rivojlanish “Yashil” iqtisodiyot resurslardan samarali foydalanishni va kelajak avlodlar uchun muhitni saqlashni nazarda tutadi. Bu, iqtisodiy o’sishni atrof-muhitga zarar yetkazmasdan amalga oshirishni anglatadi.

2. Energiya samaradorligi. “Yashil” iqtisodiyot energiya sarfini kamaytirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rag’batlantiradi. Bu, energiya iste’molini optimallashtirish va karboniziyani kamaytirishga yordam beradi.

3. Resurslarni boshqarish. “Yashil” iqtisodiyot tabiiy resurslarni barqaror boshqarish va ularni qayta ishlashga urg’u beradi. Bu, chiqindilarni kamaytirish va resurslardan maksimal darajada foydalanishga qaratilgan.

4. Ijtimoiy adolat. “Yashil” iqtisodiyot ijtimoiy tenglikni ta’minlashga ham e’tibor qaratadi, ya’ni iqtisodiy o’sish jarayonida barcha qatlamlarning manfaatlarini inobatga olishni anglatadi.

5. Innovatsiyalar: “Yashil” iqtisodiyot yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni rivojlantirishni rag’batlantiradi. Bu, ekologik toza mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqarish orqali iqtisodiy o’sishni ta’minlaydi.

Umuman olganda, “yashil” iqtisodiyot atrof-muhitni muhofaza qilish va iqtisodiy o’sishni birlashtirgan barqaror rivojlanish modelidir. “Yashil” iqtisodiyotga o’tishning zarurati quyidagi asosiy omillar bilan izohlanadi:

1. Iqlim o’zgarishi. Global haroratning o’sishi qishloq xo’jaligi, suv resurslari va salomatlikka jiddiy salbiy ta’sir ko’rsatmoqda.

2. Resurs tanqisligi. Qayta tiklanmaydigan resurslar zahirasi tez sur’atda kamaymoqda.

3. Atrof-muhit ifloslanishi. Sanoat va transportdan chiqayotgan zararli gazlar havo va suv sifatini yomonlashtirmoqda.

4. Ijtimoiy barqarorlik ehtiyoji. “Yashil” iqtisodiyot yangi ish o’rinlari yaratish va ijtimoiy tenglikni ta’minlash imkonini beradi.

Quyidagi jadvalda “yashil” iqtisodiyotga o’tishning iqtisodiy va ekologik foydalari aks ettirilgan.

1-jadval

“Yashil” iqtisodiyotga o’tishning asosiy foydalari

Yo’nalish	An’anaviy iqtisodiyot	“Yashil” iqtisodiyot
Energiya manbasi	Qayta tiklanmaydigan (ko’mir, gaz, neft)	Qayta tiklanuvchi (quyosh, shamol, biogaz)
Atrof-muhitgata’siri	Yuqori ifloslanish	Past ifloslanish
Bandlik	An’anaviy sohalarda chegaralangan	Yangi “yashil” ish o’rinlari yaratiladi
Resurssarfi	Ko’p sarflanadi	Tejamkorlikka asoslangan
Innovatsiyalar	Past darajada	Yashil texnologiyalar joriy qilinadi

Mamlakatimizda “yashil” iqtisodiyot asosida barqaror rivojlanishni ta’minlashda O’zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan “2019-2030-yillarda O’zbekiston Respublikasini “yashil” iqtisodiyotga o’tish strategiyasi” muhim dasturiy amal hisoblanadi.

“Yashil” iqtisodiyotga o‘tishning muhim vazifalari qatoriga iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslarni oqilona iste’mol qilish kiradi. Ushbu belgilangan maqsadli indikatorlarga texnologiyalarni modernizatsiya qilish va moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirish orqali erishiladi. 2030-yilgacha bo‘lgan davrda strategiyani amalga oshirish jarayonida yalpi ichki mahsulot birligiga issiqxona gazlarining solishtirma chiqindilari 2010-yil darajasidan o‘n foizga kamayadi, aholi va iqtisodiyot tarmoqlarining yuz foizga qadar zamonaviy, arzon va ishonchli elektr ta’minotidan foydalanish ta’minlanadi. Ekologik jihatdan yaxshilangan yoqilg‘i va avtomobil ishlab chiqarish hamda ulardan foydalanish kengaytiriladi, elektr transporti rivojlanadi [7].

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2024 yilda mamlakatda qayta tiklanuvchi energiya ulushi umumiy ishlab chiqarilgan elektr energiyasining 12 foizini tashkil etdi. Bu ko‘rsatkich 2030 yilga borib 25 foizga yetkazilishi rejalashtirilgan (O‘zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi, [8]).

XULOSA

Bugungi kunda global muammolar, jumladan iqlim o‘zgarishi, tabiiy resurslarning tugashi va ekologik xavflar bizni yangi iqtisodiy yondashuvlarni izlashga undayapti. “Yashil” iqtisodiyot – bu har qanday faoliyatda barqarorlik, ekologik samaradorlik va ijtimoiy adolatni ta’minlashga qaratilgan iqtisodiy modeldir.

“Yashil” iqtisodiyotga o‘tish sharoitida mintaqaviy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish borasida quyidagi ilmiy xulosalar qilish mumkin:

1. «Yashil» iqtisodiyotda jarayonlar ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar bilan bir qatorda tabiiy-ekologik hodisalarni ham tadqiq qiladi, ularning o‘zaro bog‘liqlikdagi natijalarini o‘rganadi, shu sababdan, bu jarayonlarni tadqiq qilishda, mazkur muammoni hal etishda ularning integratsiyasini va nazariy-metodologik mexanizmlarini to‘liq namoyon qiluvchi yangi nazariy-metodologik asos, ya’ni ekotizimli yondashuv taklif qilinadi.

2. O‘zbekiston sharoitida, dastlabki davrda yashil iqtisodiyotni joriy qilish va rivojlantirish yo‘nalishlari sifatida quyidagilar tavsiya qilinadi: chiqindilarni utilitatsiya qilish; tabiiy resurslardan foydalanish; energetika; qishloq va suv xo‘jaligi, jamoat va shaxsiy transport, yashil texnologiyalar va yashil ishlab chiqarish jarayonlarini moliyalashtirish, ekologik madaniyatni kuchaytirish.

3. O‘zbekistonda mintaqalarni “yashil” iqtisodiyot asosida barqaror rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari belgilanmagan, iqtisodiyot tarmoqlarining ayrim sohalarida bo‘yicha “yashil iqtisodiyot”ga o‘tish, yashil o‘sishga erishish borasida ustuvor vazifalar belgilangan. Hududlarni kompleks rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda yashil iqtisodiyot tamoyillarini inobatga olish taklif etiladi.

4. O‘zbekistonda “yashil” iqtisodiyot sharoitiga o‘tish jarayonlari boshlangan bo‘lsada, ushbu yo‘nalishda qator ko‘rsatkichlarning statistikasi yuritilmasligi mintaqalarda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning haqiqiy holati to‘g‘risida ma’lumotlar olish va xulosa chiqarishda to‘siq bo‘lmoqda. “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish sharoitida barcha statistik ma’lumotlar yuritilishi, ularning ochiqligini ta’minlashni joriy qilish taklif qilinadi.

5. O‘zbekistonda “yashil” iqtisodiyotga o‘tish sharoitidamintaqalarqishloqxo‘jaliginibarqarorrivojlantirishningengbirlamchivamaqbulyo‘nalishlarisifatida 4 tayo‘nalish: oziq- ovqatxavfsizligi, qishloqxo‘jaligitransformatsiyasi, yerdanfoydalanishnivaunimuhofazalashnioqilonatashkiletish, suvresurslaridanoqilonavasamaralifoydalanishniqat’iyjoriyqilishtaklifetiladi.

Yashil iqtisodiyot — bu nafaqat ekologik barqarorlikni, balki uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishni ham ta’minlovchi muqobil iqtisodiy modeldir. O‘zbekiston sharoitida yashil iqtisodiyotga o‘tish zarurati dolzarb bo‘lib, bu yo‘nalishda qonunchilik, institutsional, moliyaviy va texnologik chora-tadbirlarni kuchaytirish talab etiladi. Yashil iqtisodiyot mamlakatning xalqaro reytinglardagi o‘rnini mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoev Sh.M. Hozirgizamonva Yangi O'zbekiston. Toshkent: "O'zbekiston", 2024. – 512 b.
2. UNEP. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. United Nations Environment Programme. 2011.
3. Родригес А.М. “Зеленая экономика в контексте проблем устойчивого развития”. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. <https://www.dissercat.com/content/zelenaya-ekonomika-v-kontekste-problem-ustoichivogo-razvitiya>. 2021.
4. Pakhomova N.V., Rikhter K.K., Malyshev G.B. Inclusive sustainable development: priorities, indices, international experience, potential of coordination with reindustrialization model. Problemy sovremennoy ekonomiki [Problems of modern economics], 2014, no. 3(51), pp. 15-24. (in Russ.).
5. Vahobov A.V., X.Hojiboqiev Sh.va b. Yashil iqtisodiyot. Darslik. – T.: Universitet, 2020. – 296 b
6. To'xliyev N. Mintaqaviy iqtisodiy integratsiya. – T: O'zME. 2020. 204 b.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “2019—2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida” 04.10.2019-yildagi PQ -4477-son Qarori.
8. O'zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi rasmiy statistik hisobotlari, 2024.

ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ПО ПЕРЕХОДУ К "ЗЕЛЁНОЙ" ЭКОНОМИКЕ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В РЕГИОНАХ УЗБЕКИСТАНА

Фазлитдин Бахадирович Аминов

*Университет информационных технологий и менеджмента, к.э.н., и.о. профессора
кафедры «Экономика» к.э.н., f.aminov1930@gmail.com*

Аннотация. С усилением экономической интеграции стран мира, развитием производства и ростом численности населения увеличивается негативное воздействие общества и отраслей экономики на окружающую среду.

В статье проанализированы стратегии перехода к «зелёной» экономике на примере развитых и развивающихся стран. Кроме того, оценены возможности применения данного опыта в местных условиях на примере южных регионов Узбекистана. На основе международного опыта предлагаются подходы и принципы, эффективные для Узбекистана.

Ключевые слова: зелёная экономика, устойчивое развитие, экологические инновации, региональное развитие, зарубежный опыт.

Abstract. With the strengthening of economic integration of countries around the world, the development of production and population growth, the negative impact of society and economic sectors on the environment is increasing.

This article analyzes strategies for transitioning to a green economy using examples from developed and developing countries. Furthermore, the potential for applying these practices to local conditions is assessed using the southern regions of Uzbekistan as an example. Based on international experience, approaches and principles effective for Uzbekistan are proposed.

Key words: green economy, sustainable development, environmental innovation, regional development, foreign experience.

ВВЕДЕНИЕ. В Узбекистане важной программной основой обеспечения устойчивого развития на базе «зелёной» экономики является утвержденная Президентом

Республики Узбекистан 4 октября 2019 года «Стратегия перехода к «зелёной» экономике в Республике Узбекистан на 2019–2030 годы». К важным задачам перехода к «зелёной» экономике относятся повышение энергоэффективности экономики и рациональное потребление природных ресурсов [1].

«Зелёная» экономика — это новая экономическая модель, направленная на обеспечение экономического роста при одновременном снижении негативного воздействия на окружающую среду. По определению Программы ООН по окружающей среде (UNEP), зелёная экономика — это экономика, способствующая повышению благосостояния человека и социальной справедливости, при этом значительно уменьшая экологические риски и дефицит ресурсов [2].

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД

На сегодняшний день «зелёная» экономика и её влияние на региональное развитие активно изучаются многими международными и отечественными учёными.

Так, в труде Николаса Стерна «Stern Review on the Economics of Climate Change» на научной основе анализируется взаимосвязь между изменением климата и экономической политикой. В нём подчеркивается, что инвестиции в «зелёные» технологии в долгосрочной перспективе повысят экономическую эффективность [3].

Г.Е. Кудинова в своих исследованиях анализирует инструменты «зелёной» экономики и вклад «зелёного» сектора в развитие отдельных стран. Её работы посвящены решению экологических проблем, накопленных за период человеческой цивилизации, а также переходу к новой модели развития, обеспечению социальной справедливости, улучшению благосостояния и снижению антропогенной нагрузки на окружающую среду [4].

В монографии Х.М. Абдурахмонова и И.М. Жалилова «Зелёная экономика и устойчивое развитие» подробно проанализированы необходимость перехода к зелёной экономике в условиях Узбекистана, его основные этапы и пути использования местных ресурсов [5][6].

А.В. Вахобов провел глубокий анализ этапов развития, текущего состояния и перспектив «зелёной» экономики как на международном уровне, так и в Узбекистане [7].

В исследовании обоснована необходимость перехода к «зелёной» экономике в условиях ограниченности экономических ресурсов. Проведен сравнительный анализ принципов и механизмов перехода к «зелёной» экономике, разработанных международными организациями. Использовались информационные ресурсы и теоретико-аналитические, статистические источники, относящиеся к «зелёной» экономике. В ходе исследования применялись методы системного анализа, статистического анализа, сравнительного сопоставления, синергетического анализа и междисциплинарного подхода. Особенно активно использовались методы системного анализа при изучении литературы по теме и методы сравнительного анализа при рассмотрении международного опыта.

ОБСУЖДЕНИЕ

До сих пор применявшиеся модели экономического развития основывались на ресурсоемком и трудоемком производстве, что привело к значительному ущербу окружающей среде. Социальный эффект от произведённой продукции и предоставленных услуг оказался ниже ущерба, нанесенного природе.

В Узбекистане также экологические проблемы оказывают негативное влияние на эффективность различных отраслей экономики, на показатели здоровья населения и на уровень развития регионов. Решение этих проблем требует экологизации региональной экономики и производства. В этом контексте важнейшей задачей является научное обоснование и практическое внедрение предложений и рекомендаций по

реструктуризации, формированию и развитию экономики Узбекистана и его регионов на принципах «зелёной» экономики.

Развитие «зелёной» экономики занимает лидирующую позицию в обеспечении устойчивого развития страны, рационального использования ограниченных и невозобновляемых экономических ресурсов, а также повышения энергоэффективности. При переходе национальной и региональной экономики на инновационный путь развития крайне важно изучить теоретические, научные и практические аспекты формирования и функционирования «зелёной» экономики.

Международный опыт: подходы развитых стран

Германия в процессе перехода к «зелёной» экономике выбрала стратегию экологической модернизации промышленности и широкого внедрения возобновляемых источников энергии. В рамках программы Energiewende к 2022 году страна полностью отказалась от атомной энергетики, сделав ставку на солнечную и ветровую энергию [8].

Южная Корея в рамках программы Green New Deal внедрила элементы зелёной инфраструктуры, экологического транспорта и низкоуглеродных технологий. С 2009 по 2013 годы в экономику в рамках этой инициативы было инвестировано 38 миллиардов долларов [9].

В Китае «зелёная» экономика является одним из приоритетных направлений государственной политики. На основе концепции «экологической цивилизации» в промышленности и сельском хозяйстве внедряются экологически чистые технологии, а также реализуется концепция «зелёных городов».

Опыт развивающихся стран

Индия развивает элементы «зелёной» экономики за счёт внедрения биоэнергии, солнечных панелей и экологически чистых водных технологий в сельской местности. В 2021 году была объявлена программа National Hydrogen Energy Mission («Национальная водородная энергетическая миссия») [10].

Казахстан, следуя Стратегии перехода к зелёной экономике до 2030 года, сосредоточился на повышении энергоэффективности, переработке отходов и экономии водных ресурсов. К 2024 году доля возобновляемых источников энергии в стране достигла 3% [11].

РЕЗУЛЬТАТЫ

Возможности использования международного опыта в Узбекистане

В последние годы Узбекистан придаёт большое значение развитию экономики на основе экологической устойчивости. Концепция «зелёной» экономики в стране формируется в рамках Национальной стратегии на 2020–2030 годы. Вместе с тем, анализ международного опыта и адаптация этих подходов к местным условиям создаёт возможности для совершенствования региональной политики.

1. Солнечная и ветровая энергетика – опыт Германии и Индии

Южные регионы Узбекистана (Кашкадарьинская и Сурхандарьинская области) отличаются высоким уровнем солнечной активности — более 300 солнечных дней в году. Немецкий опыт реализации технологических изменений в рамках программы Energiewende — установка солнечных панелей и ветряных турбин — является актуальным и для Узбекистана. Также индийский подход по обеспечению сельских районов маломасштабными солнечными системами может значительно повысить энергообеспечение в труднодоступных местах.

2. Концепция «зелёных городов» – адаптация китайского опыта

Китай реализует модель «зелёных городов» на основе концепции «экологической цивилизации». Эта модель может быть применена и в Узбекистане, особенно в новых или реконструируемых городах и районных центрах. Для этого важно развивать

экологические стандарты, «зелёные» здания, энергоэффективную архитектуру и экологический общественный транспорт.

3. Экологические технопарки и инновационные кластеры – опыт Южной Кореи

Концепция «зелёных технопарков», разработанная в рамках южнокорейской программы Green New Deal, может быть внедрена в индустриальных зонах и свободных экономических зонах Узбекистана. Особенно перспективным представляется создание кластеров, специализирующихся на возобновляемой энергии, переработке отходов и сбережении воды в Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областях.

4. Управление водными ресурсами – модель Казахстана

Опыт Казахстана по модернизации ирригационной системы, экономии воды и переработке сточных вод может быть полезен для регионов Узбекистана, сталкивающихся с нехваткой водных ресурсов. Южные области страны, обладающие стратегически важными источниками воды для сельского хозяйства, могут стать пилотными территориями для внедрения таких решений.

5. Формирование социально-экономических механизмов

Международный опыт показывает, что переход к «зелёной» экономике требует не только технологических инноваций, но и комплексного подхода: экономических стимулов, корректировки налоговой политики, экологического образования и повышения уровня экологического сознания населения. В Узбекистане следует расширить программы грантов, льготных кредитов и налоговых преференций для поддержки «зелёных» инициатив.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мировой опыт показывает, что переход к «зелёной» экономике способствует не только макроэкономическому и региональному развитию, но и улучшает благосостояние населения, состояние окружающей среды и здоровье людей. Примеры развитых стран демонстрируют, что на начальных этапах необходимо сосредоточиться на приоритетных отраслях, расширяя затем охват других секторов экономики.

Узбекистан располагает необходимыми природно-климатическими, экологическими, финансово-экономическими и технологическими ресурсами для эффективного перехода к «зелёной» экономике. В этом процессе активно применяется и международный опыт.

Важно понимать, что переход к «зелёной» экономике требует масштабных реформ, институциональной подготовки и учёта региональных особенностей. При адаптации этих подходов к условиям южных областей страны возможно достижение баланса между экономическим развитием и экологической устойчивостью, что в свою очередь станет основой для устойчивого регионального развития [18].

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Президента Республики Узбекистан от 20 октября 2019 года № PQ-4477 «О утверждении Стратегии перехода Республики Узбекистан к "зелёной" экономике в 2019–2030 годах». // Правовой информационный портал Республики Узбекистан: www.lex.uz.

2. Программа ООН по окружающей среде (UNEP). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. – Найроби: UNEP, 2011. – 631 стр.

3. Стерн, Н. The Economics of Climate Change: The Stern Review. – Кембридж: Cambridge University Press, 2007. – 712 стр.

4. Кудинова Г.Э. Парадигма перехода регионов к "зелёной экономике" и устойчивому развитию. // Журнал «Экология», №3(26), 2023.

5. Абдурахмонов Х.М., Жалилов И.М. Зелёная экономика и устойчивое развитие. – Ташкент: Издательство «Иқтисодиёт», 2020. – 208 стр.

6. Jalilov I.M. The Role of Regional Factors in Transition to Green Economy in Uzbekistan // Central Asian Economic Review. – 2022. – №2. – С. 75–84.
7. Вахобов А.В. Зелёная экономика. – Ташкент, 2020.
8. Министерство экономики и энергетики Германии. Energiewende Policy Overview, 2022.
9. Республика Корея. Доклад по стратегии зелёного роста, 2013.
10. Правительство Индии. Hydrogen Energy Mission, 2021.
11. Администрация Президента Республики Казахстан. Стратегия перехода к зелёной экономике – 2030.
12. ОЭСР. Индикаторы зелёного роста 2024. https://www.oecd.org
13. BMU – Федеральное министерство по охране окружающей среды Германии, 2023. Energiewende и возобновляемые источники энергии. https://www.bmu.de
14. Датское энергетическое агентство, 2023. Стратегии энергетического перехода Дании. https://ens.dk
15. Нидерландское агентство экологической оценки. Циклическая экономика в Нидерландах. https://www.pbl.nl
15. Аминов Ф.Б. Особенности развития региональной экономики на основе принципов зелёной экономики. Электронный журнал «Инновационная экономика». №1, май 2025. С. 89–91.

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТГА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Хайриддинов Азамат Ботирович,

и.ф.н., доц. Ахборот технологиялари ва менежмент университети проректори.

e-mail: a.khayriddinov@mail.ru

Бойназарова Умида Яхшибоевна

Ахборот технологиялари ва менежмент университети магистранти

umidaboynazarova87@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада инвестиция муҳити ҳақидаги фикр-мулоҳазалар, иқтисодиётга хорижий инвестициялар жалб этишнинг аҳамияти, Қашқадарё вилоятига хорижий инвестицияларни жалб этиш ва улардан самарали фойдаланиш йўналишлари ҳақида маълумотлар таҳлили ҳамда тавсиялари келтирилган.

Калит сўзлар: инвестиция, хорижий инвестиция, инвестиция муҳити, инвестиция оқимлари, инвестицион жозибадорлик, инвестицион сиёсат, инвестиция фаолияти.

Қириш. Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишида инвестицияларнинг, жумладан, хорижий инвестицияларнинг аҳамияти каттадир.

Мамлакатда иқтисодий ўсишни жадаллаштириш, аҳолининг турмуш фаровонлигини ошириб бориш - жаҳон бозорига чиқиш, унинг устунликларидан фойдаланишни талаб қилади. Жаҳон бозорида амал қилиш ва халқаро иқтисодий муносабатларни муваффақиятли олиб бориш, ички ва ташқи бозорда миллий товарлар рақобатбардошлигини ошириш учун турли кўринишдаги хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Макроиқтисодий ўсишнинг асосий омилларидан бири миллий иқтисодиётда инвестицияларнинг самарали жойлаштирилишидир. Инвестицияларнинг юқори самара

келтириши кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни амалга оширувчи асосий омил ҳисобланади. Иқтисодий тараққиёт жараёнида хорижий инвестицияларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур. Иқтисодий тараққиётнинг жадаллаштирилиши миллий иқтисодиётга юқори самара келтирадиган инвестицияларнинг жорий қилинишига чамбарчас боғлиқ.

Миллий иқтисодиётга жалб қилинаётган хорижий инвестицияларнинг миқдорини кескин ошириб бориш ва улардан юқори самарадорликда фойдаланиш иқтисодиётни юксалтиришда долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Маълумки, ҳар қандай давлат жаҳон тажрибаларини ўрганмасдан, дунёнинг етакчи давлатлари илм-фан ва техника соҳасида эришган ютуқларини қабул қилмасдан, дунёдан ажралган ҳолда ривожланиши мумкин эмас.

Рақамли иқтисодиётнинг жадал ривожланиши ишлаб чиқаришни модернизациялаш ҳамда техник ва технологик тараққиётнинг муҳим омили сифатида хорижий инвестицияларга бўлган талабнинг ошишига олиб келмоқда.

2024 йил якунларига кўра, Ўзбекистон иқтисодиётига 34,8 млрд долларлик хорижий инвестициялар ўзлаштирилиб, ўсиш 1,6 баробарни ташкил этди. Йил якуни билан 50 та шаҳар ва туманларда 100 млн. доллардан ортиқ хорижий инвестициялар ўзлаштирилган.

2024йилдатўғридан-тўғри инвестициялар ҳажми 2,8миллиард долларни ташкил этди. Аммо 2025 йилдан жаҳонда инвестиция иқлими кескин ўзгарди. Хусусан, мутахассислар фикрича, Россия ва Украина ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашиши учта инқирозни келтириб чиқармоқда: озиқ-овқат ҳамда ёқилғи-энергетикамаҳсулотларигабўлганнархларнингўсишивамолиялаштиришҳажмларининг кескин чегараланиши. Шу билан бирга глобал тўғридан-тўғри инвестициялар ривожланишига, ривожланган мамлакатларда қайта молиялаш ставкаларининг ошиши эҳтимоли,молия бозорларидаги тушкунвазияткаби омиллар ҳамсалбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Мана шундай мураккаб шароитда хорижий инвестицияларни иқтисодиётнинг етакчи тармоқлари ва ҳудудларда мавжуд табиий-иқтисодий салоҳиятдан оқилона фойдаланишга йўналтириш, миллий иқтисодиётни техник-технологик жиҳатдан янгилаш орқали модернизация қилиш, жалб этилган хорижий инвестициялардан самарали фойдаланишнинг аҳамияти тобора ошмоқда. Шу муносабат билан халқаро инвестиция оқимларини тартибга солишнинг ҳуқуқий- иқтисодий муаммоларини ҳал этишга, мамлакат ва унинг минтақалари иқтисодиётига инвестицияларни фаол жалб этиш орқали барқарор иқтисодий ривожланишни таъминлашга бағишланган мақсадли илмий изланишлар жадаллашмоқда.Ўзбекистон иқтисодиётида чуқур иқтисодий ислохотлар, таркибий ўзгаришлар амалга оширилар экан, уни хорижий инвестициялардан самарали фойдаланишсиз эришилишини тасаввур қилиб бўлмайди.

Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий сармояларни жалб қилиш ва шу ўринда халқаро молия институтлари билан бевосита алоқада бўлиш, ҳозирда иқтисодиётни барқарорлаштиришдаги, республиканинг индустриал соҳасини янада ривожлантириш ва тараққий этган давлатлар қаторида жой эгаллашининг долзарб йўналишидир.

Иқтисодиётнинг етакчи тармоқ ва соҳаларига хорижий инвестицияларни киритмасдан, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик жиҳатдан модернизациялаш, шунингдек, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш жуда қийин.

Миллий иқтисодиётни ривожлантиришда хорижий инвестицияларнинг муҳим аҳамияти қуйидагилар билан изоҳланади:

- ишлаб чиқаришга илғор техника ва технологиялар жорий этилиши таъминланади;
- замонавий касблар шаклланади, янги иш ўринлари ташкил этилади, иқтисодиётда бандлар сони кўпайиб, аҳолининг даромади ўсади;
- аҳолини меъёргадаги турмуш даражасини таъминлаш, ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжини қондириш имкони яратилади;
- экспортга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқариш кенгайди;
- маҳаллийлаштириш дастурининг изчил амалга оширилиши импорт ўрнини босувчи товар ва хизматлар ишлаб чиқариш ҳажми кескин ортишига олиб келади;
- маънавий ва жисмоний жиҳатдан эскирган ишлаб чиқариш қувватлари истеъмолдан чиқарилиб, моддий-техник база янгиланади.

Таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштириш, реал сектор корхоналари инвестиция фаолиятини жадаллаштириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қуrollантириш дастурларини амалга оширишда, аввало, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларга устуворлик берилмоқда.

Ривожланган давлатлар тажрибасига кўра, чет эл инвестицияларини иқтисодиётга жалб қилиниши мазкур давлатларнинг юксак даражада тараққий этишида ҳал қилувчи омиллардан бири сифатида муҳим роль ўйнаганини кўриш мумкин.

Дунёда инвестицияларни жойлаштириш ва жалб қилиш бўйича давом этаётган рақобат кураши авж олмақда. Бир томондан, трансмиллий компаниялар (ТМК)нинг ривожланиб бораётганлиги, иккинчидан, ресурсларга эгалик қилиш борасида бозорларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан боғлиқ чора-тадбирларнинг фаоллашуви, учинчидан, глобаллашув шароитидаги молиявий инқирознинг таъсири каби омиллар инвесторларнинг қарорларида ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда.

Хорижий инвестицияларни импорт ва экспорт қилишдан асосий мақсад корпорациялар (инвесторлар) даромадини ошириш ҳамда рискларни пасайтириш. Хорижий инвестициялар фаоллашувига ТМКларнинг иқтисодий самарадорлиги ва фойда меъёрининг ошиши таъсир кўрсатади. Хорижий инвестициялар экспорти ва импортига таъсир этувчи макроиқтисодий сабабларга қуйидагиларни киритиш ўринли:

- жаҳон хўжалиги субъектлариаро молиявий, меҳнат ва материал ресурслари нотекис тақсимланганлиги;
- табиий-экологик шарт-шароитларнинг турличалиги;
- реал капитал ресурсларининг бир ҳудудда ортиқча тўпланганлиги, бошқа ҳудудларда етишмаслиги;
- бўш молиявий маблағларнинг тўпланиб қолганлиги;
- давлатларнинг инвестицион шарт-шароити ва ривожланиш бўйича олиб бораётган сиёсатининг турличалиги.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолиятига доир ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида хорижий инвестициялар масаласига бевосита тааллуқли бўлган қонунлар муҳим ўрин тутати. Хорижий инвесторларнинг самарали фаолият кўрсатиши кафолатларини таъминлаш, хорижий молиявий ва бошқа ресурсларни, замонавий чет эл технологияси ва бошқарув тажрибасини жалб қилиш ҳамда ундан оқилона фойдаланиш мақсадида, мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига, шунингдек, унинг жаҳон тизимида интеграциялашувига кўмаклашиш учун 1994 йил 5 майда Ўзбекистон Республикасининг «Хорижий инвестициялар ва хорижий инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди.

Шунингдек, Ўзбекистондаги инвестицион таклифларни тайёрлаш ва амалга оширишда хорижий инвесторлар ва маҳаллий ҳамкорларга амалий ёрдам кўрсатиш учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 21 августдаги Фармони билан ноҳукумат ташкилот мақомига эга бўлган хорижий инвестициялар бўйича Агентлик ташкил этилди. Вақт ўтиши билан иқтисодий ўсишнинг жадал боришини таъминлаш, республика иқтисодиётига хорижий мамлакатларнинг илғор технологияларини жалб қилиш ва умуман жаҳон андозаларига эришиш учун хорижий инвестициялар соҳасидаги мавжуд қонунчилик базасини қайта кўриб чиқиш зарурати объектив равишда пайдо бўлди.

1998 йилда инвестициялаш ҳуқуқий муҳитини яратиб берадиган бир қатор асосий қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Улар орасида: «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги, «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги ва «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва урани ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»ги қонунлар мавжудлиги мамлакатимиз инвестициялари борасидаги «ҳуқуқий бўшлиқни» тўлдирди.

Кейинги йилларда республиканинг инвестиция фаолияти ортиб бораётганлигини ҳам айтиб ўтиш керак. Хорижий сармояни кенг жалб қилиш асосан таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштиришга, иқтисодий соҳани мустаҳкам моддий-техника базасини яратишга, мамлакатнинг макроиқтисодий барқарорлигини ва иқтисодий ривожланишини таъминлашга қаратилган.

Хорижий инвестицияларни иқтисодиётга жалб этиш стратегияси бўлажак чет эллик инвесторларнинг манфаатларини ҳамда миллий иқтисодиётга зарар келтирмаган ҳолда уларни қондириш имкониятларини ўрганишга асосланади. Инвестицияларни мамлакатга жалб қилишда ҳуқуқий асосларга тааллуқли ҳозирги вазифа - бу, ҳукуматнинг хорижий инвестициялар бўйича узоқ муддатли барқарор позицияларини шакллантириш ва уни потенциал хорижий инвесторларга етказишдан иборатдир.

Ўзбекистон амалга ошираётган инвестиция сиёсатининг асосий йўналишлари орасида қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш мумкин:

- инвестиция жалб қилиш учун халқаро меъёрлар ва конвенцияларга мос келадиган, саноати ривожланган мамлакатлар инвесторлари томонидан тан олинадиган ҳуқуқий шарт-шароитларни яратишга интилиш;

- республикага жаҳон даражасидаги технологияларни етказиб берадиган ва иқтисодиётнинг замонавий тузилишини вужудга келтиришга ёрдам берадиган инвесторлар учун очиқ эшиклар сиёсатини изчиллик билан амалга ошириш;

- ишлаб чиқариш билан боғлиқ лойиҳаларга қаратилган, валютада ўзини-ўзи қоплашни таъминлайдиган инвестицияларга қўмаклашиш.

Мамлакатимизда ва хусусан Қашқадарё вилоятида сўнгги йилларда қулай инвестиция ва ишбилармонлик муҳитини шакллантириш, қонунчилик барқарорлигини таъминлаш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш борасида амалга оширилаётган тизимли ишлар иқтисодиётимизга йўналтирилган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажмининг ошишига муҳим асос бўлмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Бизнинг иқтисодий стратегиямиз иқтисодиётга катта ҳажмдаги инвестицияларни жалб қилишга қаратилган”⁵². Шу нуқтаи назардан инвестицияларнинг ўсиш суръатлари 10 йилда яппи ички маҳсулотнинг камида 25,0 фоизини ташкил этиши учун зарур шароит яратиш вазифаси қўйилган.

⁵² Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон Стратегияси / Ш.М. Мирзиёев – Тошкент: “O‘zbekiston” нашриёти, 2021. – Б. 135.

Қуйидаги жадвалда Қашқадарё вилояти дарўйхатдан ўтган хорижий капитал иштирокидаги корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми таҳлили келтирилган.

Қашқадарё вилояти дарўйхатдан ўтган хорижий капитал иштирокидаги корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, млн. сўм (худудлар кесимида)⁵³

	2021	2022	2023	2023 йил 2021 йилга нисбатан ўсиш	
				+, -	%
Қашқадарё вилояти	2009801,0	2727737,2	3423747,0	1413946	170,4
Қаршиш.	110006,1	90368,6	78 892,0	-31114,1	71,7
Шахрисабз ш.				0	
Туманлар, ш.ж. Ғузор	151882,6	103831,7	88 448,0	-63434,6	58,2
Дехқонобод	1435,4			-1435,4	0
Қамаши	4,6			-4,6	0
Қарши	315042,3	623768,4	1 012 463,0	697420,7	321,4
Косон				0	
Китоб	10415,9	10806,7	311 980,0	301564,1	2995,2
Миришкор	93165,9	92309,4	149 804,0	56638,1	160,8
Муборак	322898,8	285144,4	244 379,0	-78519,8	75,7
Нишон	745069,3	707980,8	311 167,0	-433902,3	41,8
Касби	255741,9	808594,0	1 221 205,0	965463,1	477,5
Кўкдала				0	
Чироқчи	3425,0	2730,7	3 570,0	145	104,2
Яккабўғ	713,2	2202,6	1 839,0	1125,8	257,9

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, вилоятда 2021 йилда хорижий капитал иштирокидаги корхоналар томонидан 2023 йилда 3423747,0 млн. сўм маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлса, 2021 йилда 2009801,0 млн. сўм маҳсулот ишлаб чиқарилган. 2023 йил 2021 йилга нисбатан 1413946 млн. сўм га ёки 170,4% га маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ошганлигини кўришимиз мумкин. Шахрисабз шаҳри, Косон тумани, Кўкдала туманларида хорижий капитал иштирокидаги корхоналар томонидан маҳсулот ишлаб чиқарилмаганлиги ушбу туманларда хорижий корхоналарнинг фаолияти йўқлигидан далолат беради. Шунингдек, Дехқонобод ва Қамаши туманларида 2022-2023 йиллар давомида маҳсулот ишлаб чиқарилмаганлигини кўришимиз мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Демак, Қашқадарё вилояти иқтисодиётига инвестицияларни, шу жумладан хорижий инвестицияларни жалб этиб фан-техника тараққиёти ва инновацияларга ҳамда рақамли иқтисодиётга асосланган ишлаб чиқаришни ривожлантиришга асос бўлади. Унда ресурсларни тежашга, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини оширишга, минтақани мутаносиб ва барқарор ривожлантиришга эришиш орқали аҳолининг турмуш фаровонлигини, иш билан бандлик, меҳнат шароити, даромадлари ва ижтимоий таъминланганлиги каби кўрсаткичларини яхшилаш имкониятларига эришилади.

⁵³ Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган

Қашқадарё вилоят инвестиция ва ташқи савдо ҳудудий қўмитаси минтақага хорижий инвестицияларни жалб этиш ва улардан самарали фойдаланиш учун қуйидаги йўналишларда ишларни фаоллаштириши лозим:

- Минтақада ХИИКни ва ЭИЗларни хорижий инвестициялар кам жалб этилган Шаҳрисабз, Косон, Деҳқонобод, Кўкдала, Қамаши туманларида ташкил этишга устуворлик бериш;

- Қашқадарё вилоятининг саноат корхоналарига ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан янгилашни молиялаштириш учун керакли бўлган молиявий ресурсларни муомала жараёнига қимматли қоғозларни чиқариб уни фонд биржаларига жойлаштириш орқали олишни жорий этиш;

- Минтақанинг ФТТ ютуқларига тез берилувчи саноат тармоқларда иқтисодиётнинг инновацион ривожлантириш йўлини шакллантиришда, жадаллашган амортизация усуллари солиқ сиёсати билан ўзаро боғлиқлиги асосланган ҳолда табақалаштирилиб рағбатлантириш;

- Вилоятнинг инвестицион порталида минтақанинг хорижий инвестициялар кам жалб этилган Шаҳрисабз, Косон, Деҳқонобод, Кўкдала, Қамаши туманлари бўйича хорижий инвесторларни рағбатлантирадиган ва жалб этадиган инвестицион лойиҳаларни ишлаб чиқиш;

- Минтақада янги билим, ғоялар ва инновацияларни ишлаб чиқарувчи ва уни амалиётга жорий қилувчи кичик, илмий техникавий корхоналарни ташкил этиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги қонуни. 30.04.1998 й. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1998 й. 5-6-сон, 117-128 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон Стратегияси /Ш.М. Мирзиёев – Тошкент: “O‘zbekiston” нашриёти, 2021. – Б.135.

3. Ғоziбеков Д.Ғ., Қоралиев Т.М. Инвестиция фаолиятини ташкил этиш ва давлат томонидан тартибга солиш. – Т.: ТМИ, 1993.- Б.46

4. Маматов.Б., Якубова.С. Қулай инвестиция мухити иқтисодиёт тараққиётининг гаровидир. – Т.: Журнал. Бозор, пул ва кредит. 2015. №8. -Б. 46.

5. Траченко М.Б., Джиев В.А Оценка инвестиционной привлекательности регионов: какая методика отвечает интересам инвестора. Государственное управление. Электронный вестник Факультет государственного управления МГУ имени М. В. Ломоносова, 2019 Выпуск № 76. Октябрь 2019 г- С.92-99.

6. Қашқадарё вилоят статистика бошқармаси маълумотлари.

7. Murodov, J. (2020). Мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасида олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохатлар кўлами. Архив научных исследований, (29).

8. Утанов.Б., Маматкулов.Б., Ахмедова.М., Муродов.Дж., Абдикулова.Д. (2021). Взаимосвязь взаимодействия сельскохозяйственного производства с объемом деҳканского производства в Узбекистане. Илқоретим Онлайн , 20 (3).

РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ

Фазлитдин Баҳадирович Аминов

Университет информационных технологий и менеджмента, к.э.н., и.о.
профессора кафедры «Экономика» к.э.н., f.aminov1930@gmail.com

Омонкулова Чарос Жуманазар кизи

Аннотация. Цифровая экономика – это экономический сектор, основанный на использовании информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) для создания, хранения, обработки, передачи и использования цифровых данных. Она включает в себя различные отрасли, такие как электронная коммерция, социальные сети, онлайн-сервисы, облачные вычисления, большие данные, искусственный интеллект и другие. Цифровая экономика играет все более важную роль в современном мире и способствует инновациям, экономическому росту и улучшению качества жизни.

В последние годы Узбекистан активно внедряет цифровые технологии, развивает искусственный интеллект (ИИ) и модернизирует кибербезопасность. Однако с ростом технологических достижений возникают и новые вызовы, требующие эффективных решений. В данной статье рассматриваются основные проблемы, связанные с развитием информационных технологий (ИТ), ИИ и кибербезопасности как в Узбекистане, так и в мире.

Ключевые слова: информационные технологии (ИТ), искусственный интеллект (ИИ), кибербезопасность, киберугрозы, кадровый дефицит в ИТ, кибератаки, этические вопросы ИИ.

Abstract. The digital economy is an economic sector based on the use of information and communications technologies (ICT) to create, store, process, transmit, and use digital data. It encompasses various industries, such as e-commerce, social media, online services, cloud computing, big data, artificial intelligence, and others. The digital economy plays an increasingly important role in the modern world, driving innovation, economic growth, and improving quality of life.

In recent years, Uzbekistan has been actively implementing digital technologies, developing artificial intelligence (AI) and modernizing cybersecurity. However, with the growth of technological advances, new challenges arise that require effective solutions. This article examines the main issues related to the development of information technology (IT), AI and cybersecurity both in Uzbekistan and in the world.

Keywords: information technology (IT), artificial intelligence (AI), cybersecurity, cyber threats, IT personnel shortage, cyber-attacks, ethical issues of AI.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня Узбекистан стремится занять прочное место среди передовых, развитых стран. Осуществляемые в этой связи реформы по всем сферам экономики – это создания достойных условий жизни для нашего народа. В последние годы успехи Узбекистана признаны мировым сообществом [1].

В своем Послании Олий Мажлису 2020 года глава государства сказал: «Для достижения развития необходимо овладевать цифровыми знаниями и современными информационными технологиями. Это дает нам возможность идти кратчайшим путем к росту», сказал он, поставив твердой целью переход к цифровой экономике на ближайшие пять лет [2].

В соответствии со Стратегией «Цифровой Узбекистан — 2030» и в целях создания благоприятных условий для ускоренного внедрения технологий искусственного интеллекта и их широкого применения в стране, обеспечения доступности и высокого качества цифровых данных, подготовки квалифицированных кадров в сфере информационных технологий принято Постановление Президента Республики Узбекистан, от 17.02.2021 г. № ПП-4996 «О мерах по созданию условий для ускоренного внедрения технологий искусственного интеллекта» [3].

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД

Мировые исследовательские институты, такие как Массачусетский технологический институт (MIT), Оксфордский университет и Стэнфордский университет, активно изучают вопросы развития ИТ, ИИ и кибербезопасности. В России важный вклад в исследование киберугроз вносят специалисты «Лаборатории Касперского», а в Европе этим занимается Европейское агентство по кибербезопасности (ENISA). В Узбекистане вопросы цифровизации и защиты данных исследуются при участии Национального университета Узбекистана и Ташкентского университета информационных технологий (TUIT).

Нам известно целый ряд публикаций зарубежных ведущих ученых, которые внесли значительный вклад в изучение данных проблем: Стюарт Рассел (США) – один из ведущих исследователей в области искусственного интеллекта; Ник Бостром (Оксфордский университет, Великобритания) – изучает риски, связанные с развитием ИИ; Евгений Касперский (Россия) – специалист в области кибербезопасности, основатель «Лаборатории Касперского»; Брюс Шнайер (США) – эксперт по компьютерной безопасности.

Исследования, связанные с использованием информационных технологий в экономике Узбекистана, представлены в трудах таких ученых, как С.С. Гулямов, Т.С. Кучкаров, А.Т. Кенжабаев и др.

Методологические основы исследования определяются взглядами академических научных школ, изучающих вопросы развития ИТ, ИИ и кибербезопасности.

ОБСУЖДЕНИЕ

Обозначим ряд ключевых проблем, препятствующих быстрому развитию информационных технологий, а также способы их решения.

1. Актуальные проблемы информационных технологий

Инфраструктурные ограничения. Несмотря на стремительное развитие цифровой инфраструктуры, в регионах Узбекистана сохраняются проблемы с качеством интернета, нехваткой современных дата-центров и доступом к облачным технологиям. В мировом масштабе наблюдается цифровой разрыв между развитыми и развивающимися странами, что ограничивает доступ к передовым технологиям. В некоторых странах внедрение 5G идет быстрыми темпами, тогда как другие регионы остаются без стабильного подключения к сети.

Исследования Всемирного экономического форума [4] и Международного союза электросвязи (ITU) [5] показывают, что доступ к высокоскоростному интернету влияет на экономический рост.

Кадровый дефицит. Отсутствие достаточного количества квалифицированных ИТ-специалистов замедляет цифровую трансформацию. Исследования Gartner [6] подтверждают, что нехватка специалистов в ИТ – одна из главных угроз цифровизации. Многие молодые программисты предпочитают работать за границей, что усугубляет проблему утечки мозгов. Аналогичная ситуация наблюдается и в других странах, где спрос на ИТ-кадры превышает предложение. В ведущих странах мира разрабатываются программы привлечения и удержания специалистов в сфере ИТ, однако проблема остается актуальной.

В Узбекистане создаются образовательные центры, такие как IT-Park, направленные на подготовку высококвалифицированных кадров.

Медленная цифровизация государственного сектора. Хотя ведется активная работа по цифровизации госуслуг, многие ведомства используют устаревшие системы. Исследования Всемирного банка [7] показывают, что цифровизация госуслуг значительно повышает эффективность государственного управления.

В глобальном контексте проблема цифровизации государственных услуг также остается актуальной, поскольку многие страны сталкиваются с устаревшими ИТ-системами и нехваткой инвестиций в модернизацию.

2. Искусственный интеллект: перспективы и проблемы

Отсутствие нормативной базы. На сегодняшний день в Узбекистане отсутствует четкая законодательная база, регулирующая разработку и использование ИИ, что тормозит его внедрение в ключевые сферы, такие как здравоохранение, финансы и транспорт. по регулированию ИИ. В мире также ведутся дискуссии о необходимости единых международных стандартов регулирования ИИ. Разные страны придерживаются разных подходов, что создает сложности в создании глобального регулирования. Европейская комиссия разрабатывает меры по регулированию ИИ. Согласно исследованию Европейской комиссии, регулирование ИИ необходимо для обеспечения этических стандартов и защиты прав человека. ООН [8] также рассматривает инициативы по созданию глобальных стандартов.

Недостаток локальных разработок. Большая часть ИИ-решений импортируется, что делает страну зависимой от внешних поставщиков. В международной практике подобная зависимость приводит к проблемам безопасности и технологической независимости государств. В развитых странах стартапы получают государственную поддержку [9], что способствует созданию конкурентоспособных национальных решений.

Этические и социальные вопросы. Автоматизация и внедрение ИИ могут привести к потере рабочих мест. В докладах ОЭСР [10] подчеркивается необходимость адаптации системы образования к этим изменениям.

Аналогичные проблемы наблюдаются и в мировом масштабе, где правительства и компании вынуждены находить баланс между технологическим прогрессом и сохранением рабочих мест. Также поднимаются вопросы прозрачности и ответственности за решения, принятые алгоритмами ИИ.

3. Вызовы в сфере кибербезопасности

Рост киберугроз. С увеличением числа интернет-пользователей растет и количество киберпреступлений. Согласно отчетам IBM Security [11] и Cisco Cybersecurity [12], число кибератак ежегодно увеличивается на 30-40%, включая утечки данных и мошенничество. В мире также фиксируется рост атак на критически важную инфраструктуру, включая энергетику, банковский сектор и государственные учреждения. В последние годы крупные мировые корпорации и правительства сталкивались с масштабными кибератаками, что делает кибербезопасность одной из ключевых мировых проблем.

В Узбекистане необходимо усиление мер по защите данных и предотвращению атак на государственные и частные организации.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Учитывая вышеизложенное, по итогам анализа определены следующие проблемы развития информационных технологий, искусственного интеллекта и кибербезопасности:

- недостаточные знания и навыки по внедрению информационных технологий, искусственного интеллекта и кибербезопасности;
- нехватка высококвалифицированных кадров в области ИИ;
- отсутствие статистики с открытым исходным кодом для развития ИИ;
- нехватка преподавателей и профессоров, обладающих знаниями и навыками в этой области, в том числе небольшое количество докторантов;
- слабая государственная поддержка стартапов в сфере информационных технологий, искусственного интеллекта и кибербезопасности;

- низкое количество и качество данных в цифровом формате для использования в рамках проектов;
- относительное низкое обеспечение безопасности и приватности данных;
- недостаточная инфраструктура для внедрения программных продуктов на базе ИИ;
- очень низкий уровень доступности местных сервисов необходимых для использования в проектах ИИ;
- небольшой объем предложений участников рынка облачных услуг для обработки и хранения больших данных;
- отсутствие единого технологического подхода и архитектуры для развития информационных технологий, искусственного интеллекта и кибербезопасности;
- отсутствие практики отдельного финансирования в ведомствах для проектов, основанных на ИИ;
- низкий уровень международного сотрудничества в реализации научно-технических и инновационных проектов в этой сфере;
- ограниченное количество научно-исследовательских институтов, работающих в области информационных технологий, искусственного интеллекта и кибербезопасности, а также небольшое количество статей, опубликованных в местных и зарубежных журналах.

Для эффективного решения данных проблем в развитии информационных технологий, искусственного интеллекта и кибербезопасности предлагается определить основные направления комплексного подхода к развитию технологии ИИ. В частности:

- **первое направление** формирование и укрепление необходимой нормативно-правовой базы и расширение необходимой телекоммуникационной инфраструктуры и больших объемов данных;
- **второе направление** повышение квалификации и умений сотрудников органов государственного и хозяйственного управления, органов местного самоуправления и поддержка системы подготовки высококвалифицированных кадров в системе высшего образования;
- **третье направление** создание, поддержка и расширение международных связей в области исследований и разработок технологий ИИ;
- **четвертое направление** разработка информационных систем и алгоритмов на основе информационных технологий, искусственного интеллекта и кибербезопасности, интеграция с существующими системами и внедрение, а также организации экспорта в зарубежные страны региона.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Для эффективного развития информационных технологий, искусственного интеллекта и кибербезопасности в Узбекистане необходимо модернизировать инфраструктуру, разрабатывать нормативно-правовую базу и инвестировать в образование. Важно учитывать международный опыт и адаптировать лучшие практики к местным условиям. Только комплексный подход позволит преодолеть текущие вызовы и вывести страну на новый уровень цифрового развития.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Стратегия «Цифровой Узбекистан — 2030».
2. Послание Президента Республики Узбекистан Олий Мажлису, 2020.
3. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4996, 2021 г.
4. Всемирный экономический форум, 2023.
5. ITU Digital Divide Report, 2023.
6. Gartner IT Workforce Study, 2023.

7. Всемирный банк. Доклад о цифровизации, 2023.
8. United Nations AI Ethics, 2023.
9. Национальные программы поддержки стартапов в ИИ.
10. OECD Digital Skills Report, 2023.
11. IBM Security Cyber Threat Report, 2023.
12. Cisco Cybersecurity Annual Report, 2023.

SHARING AS PART OF THE CIRCULAR ECONOMY

S. A. Slassi Mutabir

*Белорусский Национальный технический университет, старший преподаватель,
Mutabir@bntu.by*

Аннотация. Шеринг является важным аспектом экономики замкнутого цикла, способствующим рациональному использованию ресурсов и снижению негативного воздействия на окружающую среду. В бизнесе шеринг позволяет сократить операционные расходы за счет совместного использования ресурсов. Таким образом, шеринг способствует устойчивой экономике, оптимизируя затраты и снижая экологическую нагрузку.

Abstract. Sharing is an important aspect of the circular economy that promotes resource efficiency and reduces environmental impact. In business, sharing reduces operating costs by sharing resources. In this way, sharing contributes to a sustainable economy by optimizing costs and reducing the environmental burden.

Introduction. Various sharing services are rapidly gaining popularity in the world: carsharing, kicksharing, bikesharing, foodsharing and many others. All these services have one goal in common: the possibility of sharing and consumption.

Main part. Initially, such services were created so that consumers could save money and use goods that were not available to them for one reason or another. For example, it is possible not to buy a car, but to rent it for a short or long term period. One may not buy a suit for an event, but borrow one for the evening. All this allows the consumer to save significantly on the costs associated with buying new things.

The difficult economic situation in the country has opened up new opportunities for sharing services. Businesses began to consider them as an anti-crisis measure, allowing them to optimize costs and in some cases even increase the quality of services. Thus, the maintenance of one's own fleet of vehicles in the current conditions can be very hard on the pocket of an entrepreneur engaged in logistics. Instead, a businessman rents a car when he really needs it. Or, for example, the company previously bought new sets of workwear, but now has decided to rent them, which has not only achieved cost optimization, but also removed the headache associated with their maintenance.

Sharing services have shown growth and “customized” their products to make them more convenient not only for large players, but also for small and medium-sized businesses. As a result, such services have become not only a means to optimize operating costs and an anti-crisis measure, but also a tool to prevent and reduce waste generation.

Circular economy is a model of production and consumption aimed at ensuring economic growth by increasing the efficiency of resources already involved in the production cycle through the reuse of goods and remanufacturing, the use of renewable raw materials, and the involvement of secondary resources in the production cycle. Sharing is one part of the circular economy, the idea of which is the collective use of goods and services, which allows optimizing costs and reducing waste, as well as enjoying things and services of higher quality. Speaking about the importance of the Sharing Economy, one cannot but touch upon the care

of the environment and reduction of waste generation the most important tasks for the state. According to the estimates of the World Bank, 2.01 billion tons of solid municipal waste are generated annually in the world. Some wastes are easily recycled, others are difficult or buried in landfills, emitting toxic gases.

One of the most difficult sectors to collect and recycle today is the textile industry, the total amount of waste from which is estimated at more than 2 million tons per year, and no more than 1–2 % is recycled, while, for example, the percentage of plastic collection and recycling is more than 12 % per year, glass waste more than 18 %, and waste paper more than 55 % [1].

Sharing makes it possible to radically reduce waste generation. For example, in pharmaceutical production, the amount of required workwear per person can be reduced by 24 times compared to disposable clothing. This effect is achieved through professional workwear maintenance and remanufacturing.

If we talk about the amount of textile waste reduction in pharmaceutical production, then using the shearing model it is possible to achieve a 90 % reduction in waste, in the food industry by 20 %, in the car service by 50 %. And overalls that are no longer recoverable are centrally collected and disposed of [2].

The reduction of waste generation is also influenced by the flexibility of business processes: the company's needs may change, for example, due to seasonal production growth. And the company does not need to rush around to think how to buy new sets, and then, after the seasonal peak where to dispose of unnecessary overalls. And of course, an important factor of shearing is the possibility to save money, as it is cheaper to rent than to buy and maintain.

Conclusion. The development of the closed cycle economy and the shearing model will grow every year. This follows both from the tasks set for the state and from the business community, which is now looking not only towards savings and more rational use of funds, but also towards ecological solutions that allow us to preserve our planet for the next generations.

REFERENCES

1. Развитие экономики замкнутого цикла // The voice. – URL: <https://vc.ru/u/2143293-nikolai-stotyka/1105176-shering-kak-chast-ekonomiki-zamknutogo-cikla> (дата обращения: 03.04.2025).
2. Замкнутый круг // Forbes. – URL: <https://www.forbes.ru/forbes-woman/461333-zamknutyj-krug-pocemu-imenno-zensiny-stimuliruyut-razvitie-ciklicheskoj-ekonomiki> (дата обращения: 08.04.2025).

ДЕЦЕНТРАЛИЗОВАННЫЕ ФИНАНСЫ (DeFi): БУДУЩЕЕ ФИНАНСОВЫХ СИСТЕМ ИЛИ ВРЕМЕННЫЙ ТРЕНД?

Сапарова А.А.

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
ассоциированный профессор, Туркестан, Казахстан*

E-mail: ainur.saparova@ayu.edu.kz

Төлебекова Н.Т.

*Студент образовательной программы 6B04144- Финансы Международного
казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан*

E-mail: tolebekovanurai@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются децентрализованные финансы (DeFi) как один из наиболее перспективных направлений цифровой трансформации мировой финансовой системы. Цель исследования заключается в комплексном анализе

современного состояния рынка DeFi, его структуры, преимуществ и системных рисков. На основе данных из открытых источников (DeFiLlama, CoinGecko, Chainalysis, Wharton FinTech, BCG) проанализированы тенденции изменения совокупного объёма средств (TVL), структура сегментов и динамика институционального участия в период 2020–2025 гг. Установлено, что объём активов в DeFi вырос более чем в 27 раз, что подтверждает устойчивое развитие сектора и рост доверия со стороны инвесторов. Вместе с тем выявлены ключевые вызовы: регуляторная неопределённость, технологические уязвимости смарт-контрактов и волатильность криптоактивов. Результаты исследования позволяют заключить, что DeFi представляет собой не временный рыночный феномен, а фундаментальное направление эволюции глобальных финансов, способное обеспечить более открытую и инклюзивную экономику.

Ключевые слова: децентрализованные финансы, DeFi, блокчейн, смарт-контракты, финансовые технологии, токенизация, криптоэкономика, регуляторные риски, инвестиции, цифровые активы.

Abstract. The article examines Decentralized Finance (DeFi) as one of the most promising areas in the digital transformation of the global financial system. The aim of the study is to provide a comprehensive analysis of the current state, structure, advantages, and systemic risks of the DeFi market. Based on open-source data (DeFiLlama, CoinGecko, Chainalysis, Wharton FinTech, BCG), the study analyzes the dynamics of total value locked (TVL), market segmentation, and institutional participation between 2020 and 2025. The results show that the total value of assets in DeFi has increased more than 27 times, indicating sustainable growth and growing investor confidence. The research emphasizes the need for regulatory harmonization, improved transparency, and global security standards. Overall, the findings suggest that DeFi is not a temporary trend but a fundamental stage in the evolution of the global financial ecosystem, contributing to a more transparent, inclusive, and decentralized economy.

Key words: decentralized finance, DeFi, blockchain, smart contracts, fintech, tokenization, crypto economy, regulation, investment, digital assets.

Введение. В последние годы децентрализованные финансы (DeFi) стали одной из ключевых тем в мировой финансово-технологической повестке. DeFi представляет собой инновационный подход к управлению активами и предоставлению финансовых услуг, основанный на технологии блокчейн, смарт-контрактах и децентрализованных приложениях (DApps). В отличие от традиционных финансовых систем, где основную роль играют банки и регуляторы, DeFi позволяет пользователям взаимодействовать напрямую, исключая посредников и повышая уровень прозрачности.

Актуальность темы определяется стремительным ростом рынка DeFi и его способностью трансформировать финансовую систему на глобальном уровне. По данным аналитических агентств, общий объём заблокированных средств (TVL) в DeFi-приложениях в 2025 году превысил 170 млрд долларов США, что отражает рост интереса как со стороны розничных инвесторов, так и крупных финансовых институтов [1; 2]. Этот феномен вызывает научный интерес к вопросу: представляет ли DeFi устойчивое будущее финансовых систем или является временным технологическим трендом?

Блокчейн-технологии обеспечивают децентрализацию, безопасность и неизменяемость транзакций, а смарт-контракты автоматизируют исполнение финансовых обязательств, исключая человеческий фактор. Вместе с тем DeFi сталкивается с серьёзными вызовами — регуляторной неопределённостью, волатильностью криптоактивов и уязвимостью смарт-контрактов [3; 4].

Цель данного исследования — определить долгосрочные перспективы децентрализованных финансов и их влияние на глобальную финансовую систему.

Задачи исследования включают:

- анализ преимуществ DeFi — прозрачности, снижения транзакционных издержек, расширения доступа к финансовым услугам;
- рассмотрение рисков и ограничений DeFi-моделей;
- сравнение DeFi с традиционными финансовыми институтами по уровню эффективности и устойчивости;
- анализ текущих тенденций и прогноз развития рынка на ближайшие годы.

Методология исследования основана на аналитическом обзоре научной литературы, отчётов ведущих финансовых организаций, а также анализе статистических данных DeFi-рынка за 2020–2025 годы.

Таким образом, исследование направлено на комплексную оценку роли децентрализованных финансов в мировой экономике и определение их потенциала как возможного будущего финансовых систем.

Анализ литературы и методы. Проблематика децентрализованных финансов (DeFi) стала предметом активного научного интереса начиная с 2018 года, когда децентрализация финансовых услуг впервые была обозначена как новая парадигма развития глобальной экономики [1]. Современные исследования характеризуют DeFi как совокупность финансовых инструментов, основанных на блокчейне, которые обеспечивают открытый, прозрачный и автоматизированный доступ к финансовым операциям без участия посредников.

Согласно исследованиям CoinGecko (Lau et al., 2020; Fang et al., 2021), DeFi рассматривается как следующая стадия эволюции финансовых технологий (FinTech 3.0), характеризующаяся полной автономией смарт-контрактов и отказом от централизованного контроля [2; 3]. Авторы подчёркивают, что основной инновацией DeFi является возможность создания финансовых экосистем, в которых доверие заменяется математически проверяемыми алгоритмами, а исполнение обязательств обеспечивается программным кодом.

Крис Харви (2021) в монографии «DeFi и будущее финансов» отмечает, что децентрализация позволяет преодолеть системные недостатки банковской модели — неэффективность посредников, завышенные комиссии и асимметрию информации [4]. Однако, по мнению Харви, отсутствие нормативной базы и механизмов контроля может привести к росту системных рисков, особенно при массовом использовании DeFi-протоколов.

Исследование Школы Уортонского университета Пенсильвании (Wharton, 2021) выделяет три структурных принципа DeFi: открытая архитектура, децентрализованное управление и программируемость активов. Авторы указывают, что DeFi способен не просто конкурировать с традиционными финансами, но и стать их интегральной частью, при условии внедрения механизмов регулирования и обеспечения устойчивости [5].

С точки зрения экономической теории, Ф. Шэр (Fabian Schär, 2021) в статье «Decentralized Finance: On Blockchain- and Smart Contract-Based Financial Markets» рассматривает DeFi как новую форму финансовой инфраструктуры, способную устранить посредников и повысить эффективность рынка капитала за счёт программируемых финансовых инструментов [6].

Несмотря на существенные достижения, ряд авторов (Kapital.kz, CoinGecko, 2024) обращают внимание на проблемы безопасности DeFi-экосистем, включая случаи взломов, потери ликвидности и нестабильность алгоритмических стейблкоинов [9; 10].

Эти факторы указывают на необходимость формирования механизмов страхования рисков, аудита смарт-контрактов и выработки правовых стандартов.

В рамках данного исследования использовались методы сравнительного анализа, систематизации теоретических подходов, контент-анализа и количественного анализа статистических данных.

Таким образом, анализ литературы подтверждает, что DeFi является не просто краткосрочным феноменом, а развивающейся финансовой экосистемой, требующей комплексного научного осмысления и разработки регуляторных подходов. Применённые методы позволили всесторонне оценить состояние и направления развития децентрализованных финансов, определить их структурные особенности и потенциал долгосрочного влияния на глобальную финансовую систему.

Обсуждение.

История децентрализованных финансов (DeFi) начинается с появления первой криптовалюты — Bitcoin, созданной в 2009 году. Bitcoin предложил децентрализованную систему для передачи ценностей без необходимости в посредниках, таких как банки. Однако его функциональность была ограничена простым переводом средств.

В 2015 году ситуация изменилась с запуском Ethereum, который стал первым блокчейном, поддерживающим смарт-контракты. Смарт-контракты — это самовыполняющиеся контракты, условия которых записаны в виде кода на блокчейне. Они позволяют создавать децентрализованные приложения (DApps), которые могут взаимодействовать друг с другом, обеспечивая возможность для более сложных финансовых операций, чем простая передача криптовалюты. Это стало основой для развития DeFi, так как именно Ethereum открыл двери для создания целой экосистемы децентрализованных финансовых услуг.

Смарт-контракты на блокчейне Ethereum позволили разработчикам создавать целые экосистемы децентрализованных приложений (DApps), которые обеспечивают доступ к различным финансовым услугам без участия посредников. Благодаря своей гибкости и возможности разрабатывать смарт-контракты, Ethereum стал домом для большинства DeFi-приложений. Такие проекты, как Uniswap, MakerDAO, Aave и Compound, возникли на базе Ethereum, предлагая пользователям децентрализованные платформы для обмена, кредитования и получения дохода от своих активов.

Децентрализованные финансы (DeFi) представляют собой экосистему финансовых услуг, построенных на блокчейн-технологиях, где операции проводятся без участия традиционных посредников, таких как банки и финансовые учреждения. Основные принципы работы DeFi включают использование смарт-контрактов - самоуправляемых программ на блокчейне, выполняющих условия, заложенные в них кодом. Эти контракты автоматизируют финансовые операции, такие как переводы, кредитование, торговля и страхование, создавая более прозрачную и доступную альтернативу централизованным системам.

Динамика роста рынка DeFi

В период с 2020 по 2025 годы децентрализованные финансы (DeFi) продемонстрировали беспрецедентные темпы роста, превратившись из нишевого криптофеномена в один из ключевых сегментов финансового рынка. Согласно данным DeFiLlama (2025), совокупный показатель *Total Value Locked (TVL)* — совокупная стоимость активов, размещённых в DeFi-протоколах — увеличился с \$601 млн в 2020 году до \$170 млрд в 2025 году, что соответствует среднегодовому темпу роста около 1700 % [1].

На рисунке-1 представлена динамика изменения общего объёма TVL в экосистеме DeFi за период с 2019 по 2025 годы (по данным DeFiLlama, CoinGecko, The Block и Statista).

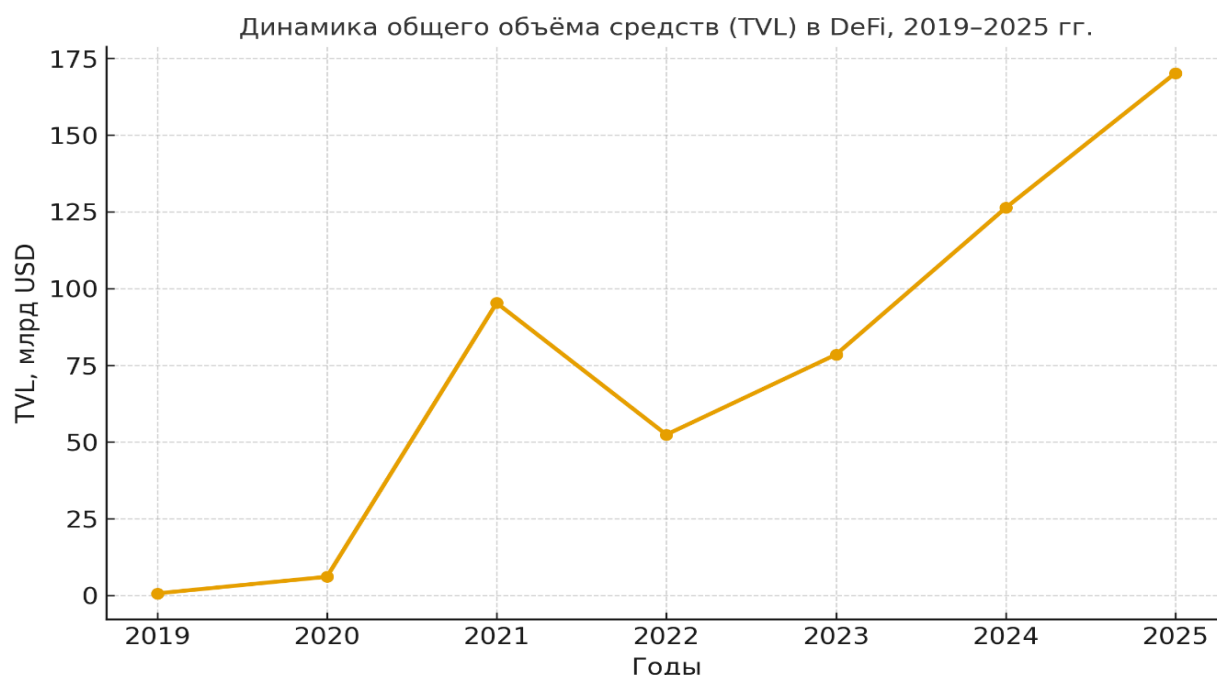

Рис. 1. Динамика роста Total Value Locked (TVL) в DeFi, 2019–2025 гг.

(Источник: DeFiLlama, CoinGecko, 2025)

Анализ показывает, что после спада 2022 года, вызванного крахом нескольких централизованных бирж и алгоритмических стейблкоинов, сектор DeFi продемонстрировал устойчивое восстановление. К концу 2025 года показатель TVL превысил докризисные уровни 2021 года, что свидетельствует о росте доверия пользователей и институциональных инвесторов к децентрализованным протоколам.

Наибольший вклад в восстановление внесли сегменты DeFi-лендинга (Aave, Compound), DEX-платформы (Uniswap, Curve, Balancer) и доходное фермерство (Yearn Finance, Lido). По данным CoinGecko (2024), на кредитные платформы приходится около 34% совокупного TVL, а на децентрализованные биржи — 28%, что указывает на стабилизацию структуры DeFi-рынка [3].

Основные вызовы и риски DeFi

Несмотря на стремительное развитие и значительный интерес со стороны инвесторов и технологических компаний, сектор децентрализованных финансов (DeFi) остаётся одной из наиболее уязвимых областей цифровой экономики. Его функционирование основано на программных алгоритмах и смарт-контрактах, не регулируемых централизованными институтами, что одновременно обеспечивает инновационность и порождает специфические риски.

Одним из наиболее существенных вызовов для DeFi является отсутствие единых международных стандартов регулирования. На сегодняшний день ни одна страна не сформировала полноценной нормативно-правовой базы, регулирующей деятельность DeFi-платформ в комплексе. В результате большинство протоколов функционируют в правовой серой зоне, что ограничивает институциональное участие и создаёт риски для пользователей. Кроме того, различия в подходах к регулированию (США — как к ценным бумагам, ЕС — как к цифровым активам, Азия — как к инновационным

технологиям) затрудняют создание единых правил, что увеличивает риск арбитража законодательства и ухода проектов в офшорные зоны.

Технологические уязвимости представляют собой наиболее острый источник угроз. По данным Chainalysis (2025), совокупные потери от атак на DeFi-протоколы в 2024 году превысили \$1,7 млрд, а к середине 2025 г. уже составили \$2,17 млрд.

Волатильность криптоактивов напрямую влияет на устойчивость DeFi-платформ, особенно в сегменте кредитования и ликвидности. Снижение рыночных цен на токены приводит к обесценению залогов и дефициту ликвидности, что вызывает каскадные ликвидации позиций. Так, в ходе падения курса Ethereum в I квартале 2024 г. на 35% совокупный TVL сократился на 28%, а объём ликвидаций на протоколах Aave и Compound вырос в 3,4 раза.

Для минимизации подобных рисков ведущие DeFi-платформы внедряют механизмы динамического обеспечения и алгоритмического управления ликвидностью, однако их эффективность остаётся ограниченной при резких рыночных колебаниях.

Таким образом, ключевые риски DeFi-сектора можно классифицировать как технологические, рыночные и институциональные. Их устранение требует комплексного подхода:

- стандартизации смарт-контрактов;
- международной гармонизации регулирования;
- внедрения систем страхования и аудита децентрализованных протоколов;
- расширения механизмов правовой защиты пользователей.

Лишь при условии балансирования инноваций и контроля возможно формирование устойчивой экосистемы DeFi, способной стать реальной альтернативой традиционным финансовым институтам.

Результаты. Результаты проведённого исследования позволяют сделать вывод, что сектор децентрализованных финансов (DeFi) вступил в фазу зрелого институционального развития, сохраняя при этом присущие ему структурные и регуляторные риски. Обобщение статистических данных, полученных из открытых источников (DeFiLlama, CoinGecko, Chainalysis, Wharton FinTech, BCG), позволяет выделить ключевые тенденции и показатели, характеризующие состояние рынка в 2025 году.

На таблице 1 представлена динамика ключевых количественных показателей рынка децентрализованных финансов за период 2020–2025 гг., отражающая переход от экспериментальной стадии к фазе институционализации.

Таблица 1. Динамика и структура рынка DeFi

Показатель	2020 год	2022 год	2023 год	2025 год	Изменение 2020–2025, %
Общий объём средств (TVL), млрд USD	6,1	52,4	78,5	170,2	+2 689 %
Количество активных DeFi-протоколов	250	605	780	1 120	+348 %
Средняя доходность стейкинга, % годовых	5,3	7,8	6,2	5,6	+0,3 п.п.
Доля институциональных инвесторов	4 %	11 %	18 %	26 %	+22 п.п.
Рыночная капитализация стейблкоинов, млрд USD	28	145	155	172	+514 %

(Источник: составлено автором по данным DeFiLlama, CoinGecko, BCG, 2025)

Как видно из таблицы, совокупная стоимость активов в DeFi выросла более чем в 27 раз за пятилетний период, что подтверждает устойчивый интерес участников рынка и институциональное признание децентрализованных технологий. Рост доли институциональных инвесторов с 4 % до 26 % отражает процесс постепенной легализации и стандартизации цифровых финансов.

Результаты анализа подтверждают, что децентрализованные финансы становятся неотъемлемой частью мировой финансовой инфраструктуры. С учётом динамики развития можно прогнозировать, что в течение ближайших трёх–пяти лет DeFi займёт устойчивое место в структуре глобального финансового рынка как гибридная система, сочетающая технологические преимущества блокчейна с нормативными стандартами традиционного банкинга.

Заключение.

Проведённое исследование показало, что децентрализованные финансы (DeFi) в 2025 году представляют собой один из наиболее динамично развивающихся сегментов мировой финансовой системы, способный трансформировать принципы функционирования традиционного финансового посредничества. За сравнительно короткий период DeFi прошёл путь от экспериментальных решений на базе блокчейна до комплексной экосистемы, объединяющей кредитование, обмен активов, стейкинг, страхование и токенизацию реальных активов.

Результаты анализа подтвердили устойчивую тенденцию роста совокупного объёма средств, заблокированных в DeFi-протоколах (TVL), а также значительное расширение институционального участия. Наблюдается переход от спекулятивного спроса к инвестиционному интересу со стороны банков, фондов и технологических компаний. Это свидетельствует о постепенном формировании нового финансового ландшафта, в котором децентрализованные решения становятся не альтернативой, а дополнением традиционной инфраструктуры.

В то же время исследование выявило, что развитие DeFi сопровождается комплексом системных рисков — технологических, регуляторных и рыночных. Отсутствие унифицированной нормативной базы, уязвимости смарт-контрактов и высокая волатильность криптоактивов ограничивают потенциал долгосрочной устойчивости сектора. Решение этих проблем требует согласованных усилий со стороны разработчиков, инвесторов и регуляторов для выработки международных стандартов безопасности, аудита и правового регулирования.

Таким образом, можно заключить, что DeFi является не временным трендом, а ключевым направлением цифровой трансформации финансовой системы. Его дальнейшее развитие зависит от способности участников рынка объединить технологические инновации с правовой и институциональной надёжностью. При условии достижения баланса между децентрализацией и контролем, DeFi способен стать фундаментом новой модели глобальных финансов — более прозрачной, доступной и инклюзивной.

Список использованной литературы

1. Алёшина А.В. Децентрализованные финансы (DeFi): риски, перспективы и регулирование. — Москва: Финансовый университет при Правительстве РФ, 2023.
2. БостонКонсалтингГрупп (BCG). Tokenization of Real-World Assets: The Next Generation of Finance. — 2025.
3. DeFi Pulse. Current DeFi Market Statistics. — 2025. URL: <https://defipulse.com>
4. DeFiLlama. Total Value Locked in DeFi Protocols (2019–2025). — 2025. URL: <https://defillama.com>

5. Chainalysis. Crypto Crime Report 2025: DeFi and Smart Contract Exploits. — Нью-Йорк, 2025. URL: <https://chainalysis.com>
6. CoinGecko. State of Stablecoins 2024. — Сингапур: CoinGecko Research, 2024. URL: <https://coingecko.com>
7. Fang, L., Hor, B., Azmi, E., & Win Win, K. What is DeFi: Advanced Course. — CoinGecko, 2021.
8. Harvard Business Review. Decentralized Finance: Beyond the Hype. — Wharton School, University of Pennsylvania, 2021.
9. Harvey, C. DeFi and the Future of Finance. — Москва: Эксмо, 2021.
10. Lau, D., Teh, C. K., Azmi, E., & Ong, B. How to DeFi. — CoinGecko, 2020.
11. Schär, F. Decentralized Finance: On Blockchain- and Smart Contract-Based Financial Markets. — Federal Reserve Bank of St. Louis Review, 2021.
12. Wharton FinTech. Global DeFi Trends and Institutional Involvement Report. — University of Pennsylvania, 2025.
13. SoK Research Group. Root Cause of \$1 Billion Loss in Smart Contract Real-World Attacks. — arXiv Preprint, 2025. URL: <https://arxiv.org/abs/2507.20175>
14. Ethereum Foundation. Ethereum 2.0: Scaling Decentralized Finance. — 2025. URL: <https://ethereum.org>
15. Kapital.kz. Обзор криптовалютного рынка и развитие DeFi-сектора в 2024–2025 гг. — Алматы, 2025. URL: <https://kapital.kz>

ANALYSIS OF THE DYNAMICS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE REGION

Eshev Alibek Sabirovich

Professor, Doctor of Economic Sciences, Karshi State technical university

eshevalibek@gmail.com

Jurayeva Laylo Suyun qizi

student, Karshi State Technical University

Madaminov Islombek Tohir og'li

student, Karshi State Technical University

Abstract. The purpose of the article hypothesis. The sustainable development of the agricultural sector of Uzbekistan is largely related to the effectiveness of innovation activities. As a result of the development of innovations, the production base in agriculture is updated technologically, technically, organizationally and economically. This, in turn, will increase the integration of Uzbekistan into the world market.

It is known that today it is necessary to direct investments to the development of agriculture, ensure the regularity of the activities of agricultural production processes, water management facilities, strengthen the equipment of agricultural producers, improve land areas, such as improving land reclamation, support for farms growing raw cotton on low-yield lands, personnel training, scientific research is supported by the state.

In the 30th goal of the Development Strategy of the President of the Republic of Uzbekistan for 2022-2026, special attention is paid to the issue of increasing the income of farmers and farmers by at least 2 times, bringing the annual growth of agriculture to a level of at least 5% through the intensive development of agriculture on scientific basis.

As a result of the implementation of comprehensive measures carried out as part of the strategic development of agriculture to diversify production and ensure food independence, high rates have been achieved in the field in recent years. The level of specialization of farms is important for increasing the efficiency of their activities, improving product quality, and increasing labor productivity.

From this point of view, this article analyzes the share of farmers, peasants and private farms operating in the agro-industrial complex of the Kashkadarya region in the production of agricultural products and increasing production volumes, and also develops proposals based on the data obtained.

Keywords: “Agricultural sector”; “Farms”; “Dehkan farms and personal subsidiary plots”; “Sustainable development”; “Diversification of production, government support”.

Introduction. Along with the increase in the population of the world, the role of agricultural production in solving the current problems, such as increasing the volume of production, storage, and processing of food products and the volume of exports of products that are in demand on world markets, is increasing. After all, according to UN data, "by 2050, the world's population will be 9.2 billion. per person makes it necessary to increase the production of agricultural products by 70%. Improvement of the structural structure of the agrarian sector, development of farmers, peasants, and personal auxiliary farms, development of effective mutual settlement mechanisms for agricultural products, and expansion of the scale of processing of these products on an industrial basis are scientific trends in increasing efficiency.

In order to provide food products to the population of the country, which is growing at a high rate, cotton cultivation areas were reduced due to the expansion of food crops. It is explained by the fact that the reduction of the fodder crop areas, providing livestock and poultry with a solid feed base is covered by the planting of well-established repeated, intermediate, inter-row crops.

Specific goal-oriented measures are being taken in the republic to gradually optimize the structure of arable land due to the expansion of food crops, as well as to increase the number of livestock and poultry on farmers' personal assistants' and farms' farms. Measures are being taken to encourage breeding.

The results of the analysis indicate that cotton growing, grain growing, fruit and vegetable growing, and other areas of farming are mainly used in farms, and animal husbandry is developing at a high rate in farmers' (personal assistant) farms.

It is observed that the population of the republic is supplied with agricultural products mainly by farms, and livestock products are provided by peasant (personal assistant) farms.

The sustainable development of the agricultural sector in Uzbekistan is largely related to the effectiveness of innovative activities. As a result of the assimilation of innovations, the production base in agriculture is updated technologically, technically, organizationally, and economically. This, in turn, will increase the integration of Uzbekistan into the world market.

Now we will analyze the composition of sectors in the growth of the gross regional product of the Kashkadarya region and see the share of economic activities in 2020 and 2021 in the following picture.

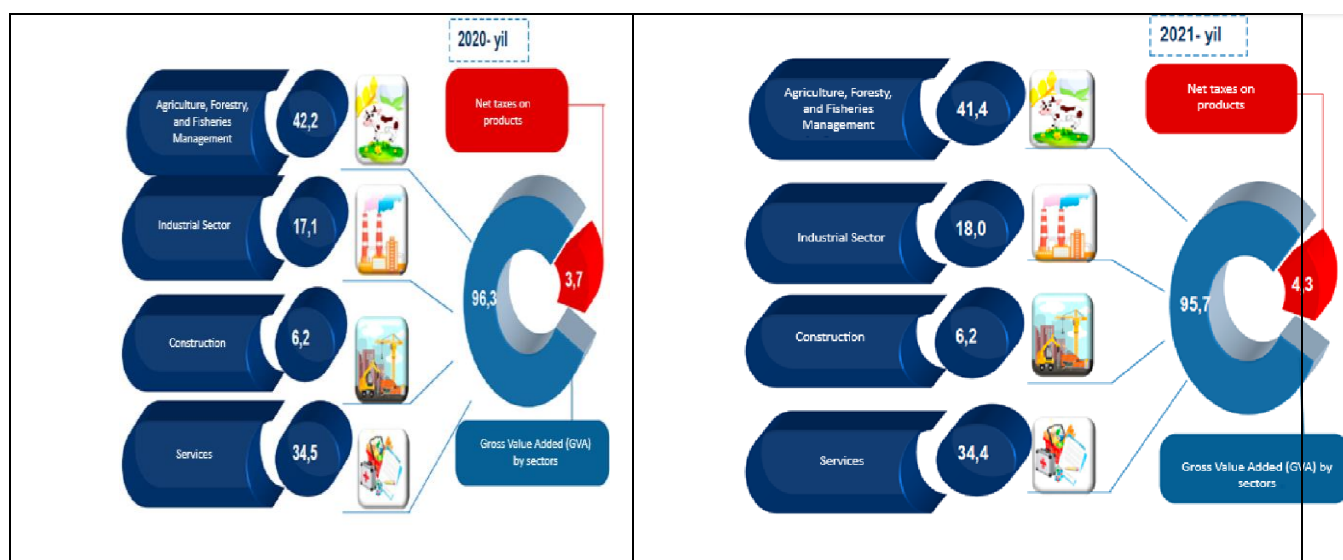

Figure 1. In 2020-2021, the composition of GNI of Kashkadarya region by types of economic activity (in % of the total)⁵⁴

In the chart above, it can be seen that the share of the industrial sector in GRI increased from 17.1% in 2020 to 18.0% in 2021, and the share of construction remained unchanged from 6.2% in 2020 to 6.2% in 2021. The share of agriculture, forestry and fisheries fell from 42.2% to 41.4% in 2021.

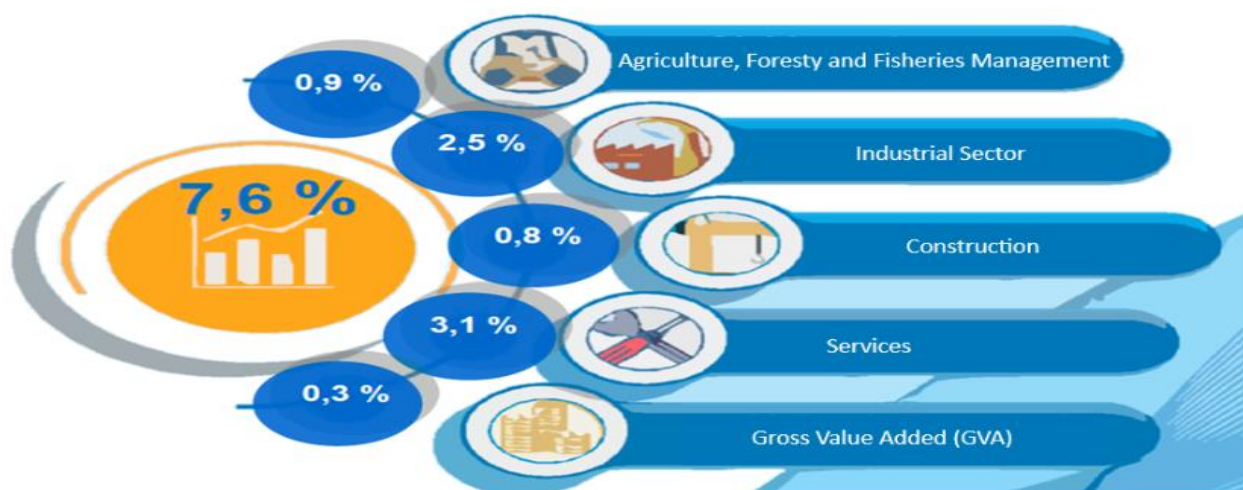

Figure 2. The contribution of industries to the growth of GRP in 2021 (in % of total)⁵⁵

In 2021, the GRI deflator index was 114.4 percent compared to 2020 prices. The highest indicators of the GNI deflator index were recorded in agriculture, forestry and fisheries - 117.2%, in industry - 111.7% and in services - 111.4%.

In order to widely develop private entrepreneurship in the agriculture of our republic, certain works are being carried out to protect the rights and legal interests of farms. In particular, Article 29 of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Farming": "The state

⁵⁴ Author's development based on the Department of Statistics of the Kashkadarya region.

⁵⁵ Author's development based on the Department of Statistics of the Kashkadarya region.

guarantees compliance with the rights and legal interests of farms engaged in the production and sale of agricultural products ", - is acknowledged.

According to the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 347 of August 22, 2001 "On improving the system of state registration and accounting of business entities", business entities, including farms, were registered with the state simplified event of registration and accounting was introduced. According to it, the state registration of business entities is carried out on the basis of the "one way" principle, with their automatic registration. In accordance with the decision, a special service for state registration was established within the district authorities, whose employees prepare all documents related to the state registration of entrepreneurs, submit them to the road fund, labor, employment and social they carry out accounting work in the supply department, tax and statistical authorities themselves.

Along with the legal protection of farms in our republic, measures are being taken to encourage them in every way through economic incentives. State economic stimulus measures consist of the following mechanisms:

- financial support through the credit system;
- use of a differentiated and preferential tax system;
- maintaining parity of grades;
- promotion of foreign economic activity, etc.

Measures to support the activities of farms by the state through economic incentives are measures of economic incentives given by the state in order to create favorable conditions for the development of farms. Among such measures are economic levers such as tax relief, preferential terms and interest loans, setting guaranteed prices for products purchased by the state, and setting favorable tariffs and fees for export-import operations.

Now, in 2021, we will present the volume and growth rates of agricultural, forestry and fishery products (services) of the region in a diagram (Fig. 2).

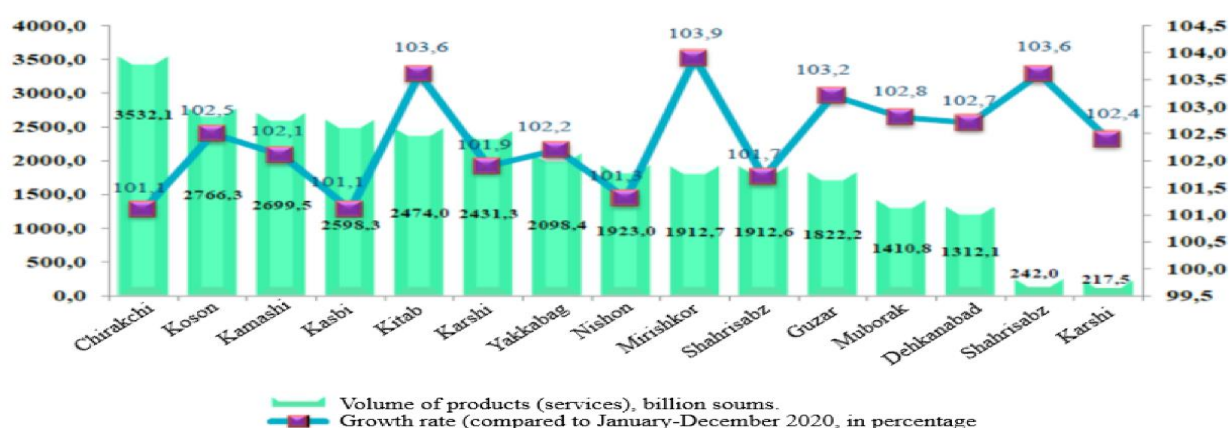

Figure 3. The volume and growth rates of agricultural, forestry and fisheries products (services) of Kashkadarya region in 2021⁵⁶

Particularly high growth rates were observed in Mirishkor (103.9 percent), Kitab district and Shahrisabz city respectively (103.6 percent), Guzor (103.2 percent), Mubarak (102.8 percent), Dehkanabad (102.7 percent), Koson (102.5 percent), Karshi shahar (102.4 percent), Yakkabog (102.2 percent), Qamashi (102.1 percent), Karshi (101.9 percent), Nishon (101.3 percent), growth was observed in Kasbi and Koson districts (105.7 percent), Mubarak (105.5 percent), Mirishkor (103.9 percent), Kasbi and Chirakchi districts (101.1 percent).

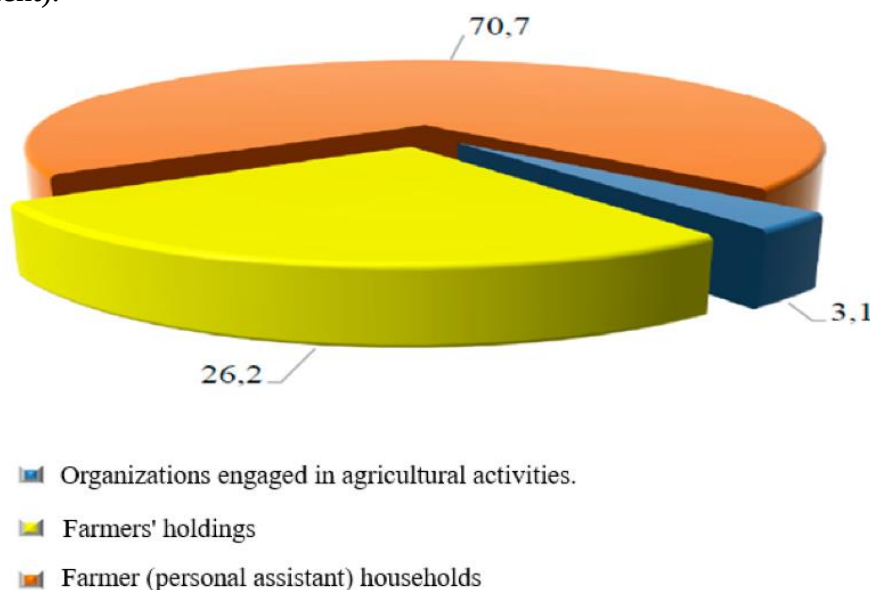

Figure 3. Distribution of agricultural products produced in Kashkadarya region in 2021 by economic categories⁵⁷
(as a percentage of the total volume)

In the total volume of products (services) of agriculture, forestry and fisheries of the province, the share of Chirakchi district was 12.0 percent and it is the leader in regions, Koson district 9.4 percent, Qamashi district 9.2 percent, Kasbi district 8.9 percent, Kitab district 8.4 percent, Karshi district 8.3 percent, Yakkabog districts 7.2 percent, Nishon district 6.6 percent, Mirishkor and Shahrisabz districts with 6.5 percent. the lowest share was recorded in the cities of Karshi (0.7 percent) and Shahrisabz (0.8 percent).

Now we will consider the distribution of agricultural products produced in the region in 2021 by economic categories.

⁵⁶ Author's development based on the Department of Statistics of the Kashkadarya region.

⁵⁷ Author's development based on the Department of Statistics of the Kashkadarya region.

Table 1

Indicators of production of the main types of agricultural products in Kashkadarya region in 2021 by economic categories⁵⁸

Product type	Farms		Farmer (personal assistant) farms		Organizations implementing agricultural activities	
	tons	growth rate, in percent	tons	growth rate, in percent	tons	growth rate, in percent
Don	683827	90,4	92592	98,3	25446	80,0
Potatoes	35121	111,9	146138	101,0	517	77,6
Vegetables	127246	107,3	372303	102,1	5439	54,9
Police	84281	119,2	91319	101,0	1512	68,9
Fruits and berries	94	10	74	10	34	10
	107	8,5	761	2,4	66	1,9

It can be seen from this table that in 2021, 504,988 tons of vegetables (102.4 percent), 181,776 tons of potatoes (102.8 percent), 177,112 tons of food grains (108.5 percent), and 172,334 tons of fruits and berries will be produced by all categories of farms in 2021. (105.6 percent), 100,579 tons of grapes (110.2 percent) were harvested. In addition, more than 801,865 tons of grain crops (90.9 percent) were produced. The volume of agricultural products produced by farms is 7430.1 billion. soum or the growth rate compared to 2020 was 101.9 percent. The share of farms in the total volume of agricultural products was 26.2 percent. The volume of agricultural products is 6844.2 billion. soums or the growth rate compared to 2020 is 99.6 percent, the volume of livestock products is 585.9 billion. soum or the growth rate compared to the same period last year was 135.5 percent.

As of 2021, there are 76,500 cattle on farms, including 27,300 cows, 291,800 sheep and goats, 3,800 horses, 329,700 there are poultry.

The increase in the production of livestock products (meat, milk, eggs) in all regions is mainly due to farmers and farms, their share in the total volume of meat production is 98.5 percent, and 99.5 percent in milk production percent, in egg production was 61.2 percent.

⁵⁸Author's development based on the Department of Statistics of the Kashkadarya region.

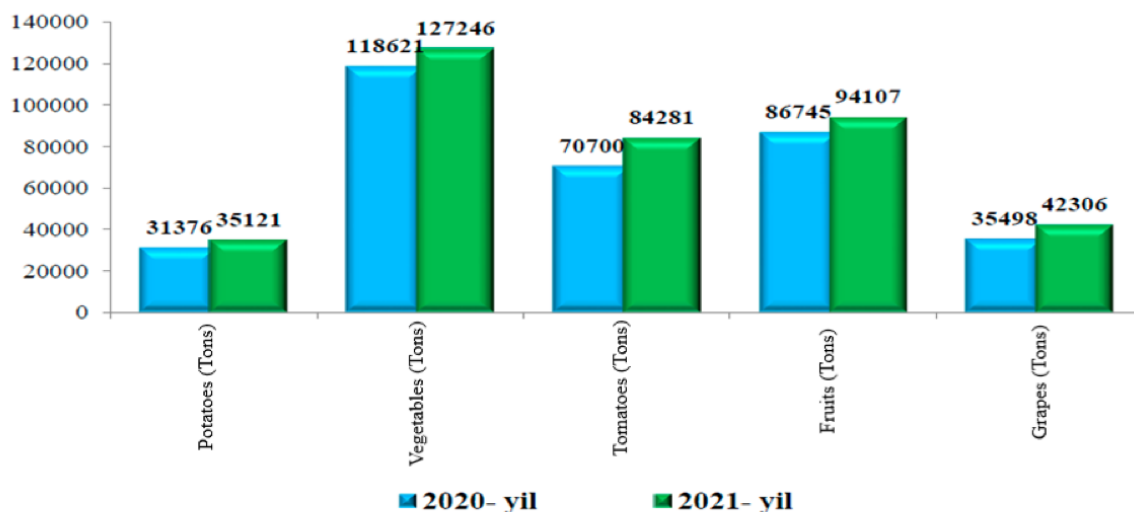

Figure 4. The main types of agricultural products produced by farms of Kashkadarya region⁵⁹

Figure 5 below shows that in 2021, farms produced 9,239 tons of meat (147.5 percent compared to 2020), 42,557 tons of milk (125.8 percent), 23,303 thousand eggs (127, 4 percent) was produced. Also, as of 2021, there are 76,500 head of large horned cattle on farms, including 27,300 head of cows, 291,800 head of sheep and goats, 3,800 head of horses, 329,700 head of cattle. there are birds.

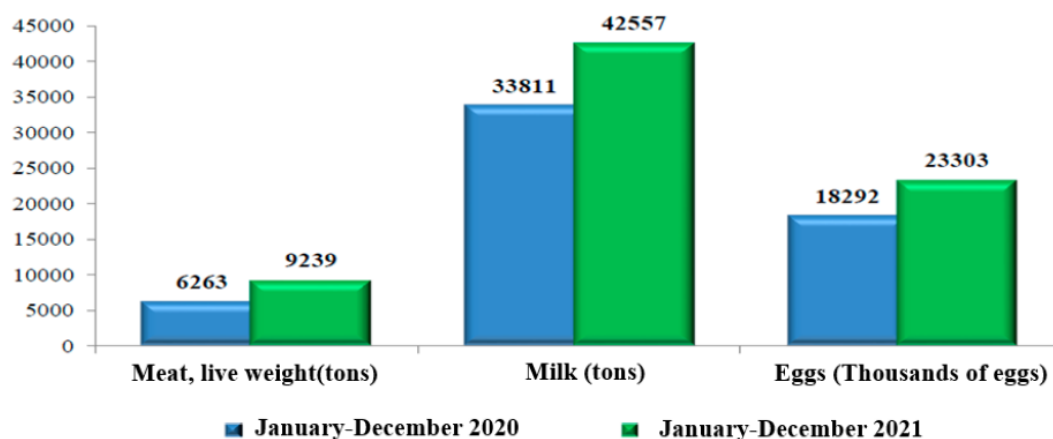

Figure 5. The main types of livestock products produced by farms of Kashkadarya region⁶⁰

Methodology. When writing the article, Decrees and Resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan, resolutions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, as well as research by Uzbek scientists and foreign experience were used. When covering the

⁵⁹ Author's development based on the Department of Statistics of the Kashkadarya region.

⁶⁰ Author's development based on the Department of Statistics of the Kashkadarya region.

topic, methods of logical thinking and a systematic approach were used, and positive opinions and suggestions from the authors were given.

Discussion. To sum up, the agricultural products grown by farmers and peasant farms operating in the region's agriculture are increasing year by year. Therefore, the development of farms in our country is considered as an important direction of the economic reforms implemented in the agrarian sector, as a result of which, the position of farms among the forms of economic management is increasing year by year. we are witnessing that it is increasing.

It should be noted that the increase in the number of farms does not give a complete picture of the level of efficiency of their activity. The level of specialization of farms is important for increasing the efficiency of their activities, improving the quality of products and increasing labor productivity. Great attention is being paid to the organization and development of the farm, which was tested in the world agricultural experience in the first years of the independence of our republic and has proven itself as a form of effective management in the agriculture of developed countries.

Results. In the sustainable development of agriculture, along with the high impact of natural factors, state support of agriculture in agrotechnical, legal, organizational, and economic terms is of great importance. Today, it is necessary to allocate investments for the development of agriculture to ensure the regularity of the activities of agricultural production processes and water management facilities, to strengthen the technical support of agricultural producers, and to improve land reclamation. Directions such as support for farms growing raw cotton in low-yielding lands, personnel training, and conducting scientific research are being supported by the state.

As a result of the implementation of complex measures carried out within the framework of the strategic development of agriculture to diversify production and ensure food independence, high speeds have been achieved in the field in recent years.

REFERENCES

1. SZ Safoevna, MN Juraevna. Analysis of economic efficiency of the use of irrigated land in agriculture and factors on them. Journal of Contemporary Issues in Business and Government. 2021. Tom 27, Nomer 2, Stranitsy 4055-4061.
2. ZS Shokhojayeva. Problems and solutions in the water sector of the region. - SCIENCE I TECHNIQUE. MIROVYE ISLEDOVANIYa, 2020. Str. 21-24.
3. ZS Shokhojayeva, M Norqobilov Problems of rational use of water resources in agriculture of the Republic of Uzbekistan. - SCIENCE I TECHNIQUE. MIROVYE ISLEDOVANIYa, 2020.
4. ZS Shokhuzhaeva Zarubejnyy opyt v selskom hozyaystve po ospolzovaniyu vodnykh resursov. - Economics, 2020.
5. ZS Shokhujaeva, HN Mirjamilova. Innovative processes in the water sector and factors influencing their development. Asian Journal of Research in Business Economics and Management. 2022. №5, стр.18-27.
6. ZS Shokhujaeva, AS Eshev. Mechanisms for the implementation of a cluster system in ensuring the competitiveness of agricultural products. Asian Journal of Research in Banking and Finance ISSN: 2249-7323 Vol. 12, Issue 6, June 2022 SJIF 2022 = 8.558. DOI: 10.5958/2249-7323.2022.00042.6. Page 1-9.
7. ZS Shokhujaeva, AS Eshev, N O' Murodova, FS Temirova. Changes, problems and solutions in the water system in the connections of innovative economy. AIP Conference Proceedings. 2023/3/15. Стр. 050031.
8. Z.S. Shoxo'jaeva, I.Normamatov. Scientific and practical basis of assessing the impact of water-saving technologies on crop productivity and product quality. E3S Web of

Conferences jurnal 463, Q4. 02036 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202346302036> EESTE2023, Page 1-7.

9. ЗС Шохужаева. Экономическая эффективность использования инновационных ирригационных технологий. Ж.: Экономика и социум. 2020. №6-2 (73), стр. 638-642.

10. ZS Shokhujaeva, N.J. Mamanazarova, HN Mirjamilova. Ways of efficient use of water in conditions of water resources shortage. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202346302036> EESTE2023, Page. 1-12.

11. 10. ZS Shokhujaeva. Integrative cooperative methods for efficient agricultural water use. International journal for innovative research in multidisciplinary field. ISSN(O): 2455-0620 [Impact Factor: 9.47] Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal with IC Value : 86.87 Volume - 10, Issue - 6, June - 2024. Page 123-135.

12. Information of the Statistics Department of Kashkadarya Region

HUDUDIY IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Хайриддинов Азамат Ботирович,

и.ф.н., доц. Ахборот технологиялари ва менежмент университети проректори.

Тел: +998-97-739-49-18

e-mail: a.khayriddinov@mail.ru

Boynazarova Umida Yaxshiboyevna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

umidaboynazarova87@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada xududiy iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy omillari, ularning iqtisodiy o'sishga ta'siri hamda hududlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarni kamaytirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, iqtisodiy infratuzilma, investitsiya muhiti, innovatsion salohiyat va inson kapitali kabi asosiy tarkibiy jihatlar alohida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: pududiy iqtisodiyot, rivojlanish omillari, investitsiya muhiti, infratuzilma, innovatsiya, inson kapitali, iqtisodiy salohiyat.

Kirish. Xududiy iqtisodiyotni rivojlantirish har bir mamlakatning barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlashda muhim strategik vazifa hisoblanadi. Chunki hududlar milliy iqtisodiyotning asosiy pog'onasi bo'lib, ulardagi ishlab chiqarish, mehnat resurslari, infratuzilma va investitsiya salohiyati mamlakat miqyosidagi iqtisodiy muvozanatni belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ta'kidlaganidek, "har bir hududning rivojlanish drayverlarini aniqlash va ular asosida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish — yangi O'zbekistonning ustuvor vazifasidir."

Hozirgi global iqtisodiy taraqqiyot sharoitida mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishi, avvalo, uni tashkil etuvchi hududlarning iqtisodiy salohiyati va rivojlanish darajasiga bevosita bog'liqdir. Shu bois, xududiy iqtisodiyotni rivojlantirish masalasi nafaqat milliy iqtisodiy siyosatning, balki ijtimoiy barqarorlik va hududlararo muvozanatni ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekistonda keyingi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar, jumladan "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi"da har bir hududning iqtisodiy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish va ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish vazifalari belgilangan. Bu esa xududiy iqtisodiyotni chuqur tahlil qilish va uning rivojlanish omillarini ilmiy asosda aniqlash zaruratini yanada oshirmoqda.

Shu bilan birga, bozor munosabatlari sharoitida har bir hududning tabiiy, iqtisodiy va inson resurslaridan samarali foydalanish, innovatsion salohiyatni oshirish hamda raqamli iqtisodiyotni joriy etish orqali barqaror o'sishga erishish muhim strategik vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda. Hududlarning iqtisodiy faolligini kuchaytirish orqali yangi ish o'rinlari yaratish, aholi daromadlarini oshirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish mumkin bo'ladi.

Hozirgi kunda O'zbekiston hududlari iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha bir-biridan keskin farq qiladi. Ayrim hududlarda sanoat salohiyati va investitsiya muhiti yuqori bo'lsa, boshqa hududlarda iqtisodiy faoliyat asosan agrar yo'nalishda cheklanib qolgan. Bu holat mamlakat iqtisodiyotining izchil rivojlanishi uchun muvozanatli hududiy siyosat yuritishni taqozo etadi.

Shuningdek, tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish, eksport salohiyatini oshirish va mahalliy xomashyo bazasini chuqur qayta ishlash imkoniyatlarini yaratish ham xududiy iqtisodiyot rivojlanishining muhim strategik yo'nalishlaridandir.

Adabiyotlar tahlili. Xududiy iqtisodiyotni rivojlantirish muammosi iqtisodiy fanning muhim va dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu borada milliy va xorijiy olimlar tomonidan turli nazariy yondashuvlar va amaliy modellar ishlab chiqilgan bo'lib, ular hududlarning iqtisodiy o'sish omillarini turlicha talqin etadilar.

Xududiy iqtisodiyot nazariyasining ilmiy asoslarini yaratgan klassik iqtisodchilardan biri A.Marshall o'z asarlarida hududiy iqtisodiy rivojlanishni ishlab chiqarish kuchlarining ma'lum hududlarda jamlanishi bilan bog'laydi. U "aglomeratsiya ta'siri" tushunchasini kiritib, ma'lum hududda ishlab chiqarish korxonalarining konsentratsiyasi samaradorlikni oshirishini ta'kidlagan.

M.Porter esa xududiy rivojlanishni **klasterlar nazariyasi** orqali izohlab, hududning raqobatbardoshligi uning tarmoqlararo integratsiya darajasiga bog'liq ekanini ko'rsatgan. Uning fikricha, innovatsiya, tadbirkorlik muhiti va davlat siyosatining uyg'unligi hududiy iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlari hisoblanadi.

Shuningdek, J.Fridman, P.Krugman va R.Florida kabi olimlar o'z tadqiqotlarida hududiy iqtisodiyotning markaz-periferiya modeli, innovatsion iqtisodiyot va "ijodiy sinf" nazariyalari orqali hududlar rivojlanishining zamonaviy mexanizmlarini ochib berganlar. Ularga ko'ra, hududning geografik joylashuvi, infratuzilma rivoji, inson kapitali va investitsiya muhiti iqtisodiy o'sishning asosiy belgilaridir.

O'zbekistonlik iqtisodchi olimlar ham xududiy iqtisodiyotni rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o'rganganlar.

Q.X.Abduraxmonov "Xududiy iqtisodiyot va boshqaruv" asarida hududiy rivojlanishni boshqarish tizimini takomillashtirish, ishlab chiqarish kuchlarini hududlar bo'yicha oqilona joylashtirish va iqtisodiy salohiyatdan samarali foydalanish masalalarini yoritib bergan.

Sh.Sh.G'ofurov o'z tadqiqotida hududiy islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy natijalarini tahlil qilib, hududlar rivojida innovatsion va investitsion omillarning roliga e'tibor qaratgan. Uning fikricha, hududiy iqtisodiyotni rivojlantirishda davlat siyosatining maqsadli dasturlari muhim ahamiyat kasb etadi.

B.Q.Tojiboyev o'z ishida hududiy iqtisodiyotning raqamli transformatsiya jarayonlariga alohida to'xtalib, raqamli texnologiyalar, elektron tijorat va axborot infratuzilmasi hududiy raqobatbardoshlikni oshirishda strategik omil sifatida namoyon bo'lishini ta'kidlagan.

Mamlakatda amalga oshirilayotgan **klasterlashtirish siyosatini** tadqiq etgan olimlardan A.Xolmo'minov agrar va sanoat klasterlari hududlar iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish va mahalliy resurslardan samarali foydalanishda muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026 yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi"da har bir hududning iqtisodiy rivojlanish drayverlarini aniqlash va ular asosida maxsus dasturlar ishlab chiqish vazifasi belgilab qo'yilgan. Shuningdek, "Hududiy investitsiya dasturlari", "Industrial zonalarini rivojlantirish konsepsiyasi" va

“Agroklastarlarni tashkil etish to‘g‘risidagi qarorlar” amaliyotda xududiy iqtisodiyotni qo‘llab-quvvatlashning me‘yoriy asoslarini tashkil etmoqda.

Shu jihatdan, hududiy rivojlanishning ko‘p omilli tabiati ta‘kidlanadi: tabiiy resurslar, investitsiya muhiti, infratuzilma, innovatsiya va inson kapitali birgalikda hududiy iqtisodiy o‘shining tizimli asosini yaratadi.

Hududiy iqtisodiyot rivojlanishini ta‘minlovchi omillar har bir mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga mos tarzda shakllanadi. Ilmiy manbalardagi umumiy fikr shundan iboratki, hududiy siyosat samaradorligi davlat va xususiy sektor hamkorligiga, innovatsiya va raqamli iqtisodiyotni joriy etish darajasiga, shuningdek, inson kapitali sifatining o‘shiga bog‘liqdir.

Hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish — ko‘p omilli, tizimli va kompleks yondashuvni talab etadigan jarayondir. Xorijiy olimlar nazariy modellarni ishlab chiqqan bo‘lsa, milliy olimlar ularni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirib, amaliy mexanizmlarni taklif qilmoqdalar. Shuning uchun, hozirgi davrda ilmiy tadqiqotlarni amaliy dasturlar bilan uyg‘unlashtirish va har bir hududning rivojlanish strategiyasini individual asosda ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Xududiy rivojlanishni baholashda bir necha statistik va iqtisodiy ko‘rsatkichlar muhim hisoblanadi. Ular orasida yalpi hududiy mahsulot, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan YHM, ishlab chiqarish mahsulot (sanoat, qishloq xo‘jaligi va xizmatlar) ulushi, investitsiyalar, Infratuzilma ko‘rsatkichlari (yo‘l, elektr, suv, gaz, aloqa), inson kapitali ko‘rsatkichlari (maxsuslashtirilgan mutaxassislar, ta‘lim, sog‘liqni saqlash), innovatsiya va texnologiya salohiyati — IT parklar, raqamli texnologiyalar, iqtisodiy o‘sh sur‘ati, ishsizlik darajasi, soliq tushumlari muhim ko‘rsatkichlar hisoblanadi.

Ta‘kidlash joizki, quyidagi statistik ma‘lumotlar oxirgi yillarda milliy va hududiy iqtisodiy rivojlanish tendensiyalarini ko‘rsatib beradi hamda rivojlanish omillarining ta‘sirini izohlaydi.

2024 yilda O‘zbekistonning yalpi ichki mahsuloti 115 milliard dollarga yaqinlashdi. 2024 yilda real YaIM o‘shisi 6,5% ni tashkil etdi. Bu o‘sh hududlardagi ishlab chiqarish faoliyati, infratuzilma va investitsiyalar natijasi sifatida qaralishi mumkin.

Statistikasi ma‘lumotlariga ko‘ra, **Navoiy viloyatida** aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan YHM 47,724 ming so‘mni tashkil qilgan bo‘lsa Toshkent shahari va Toshkent viloyati ham yuqori ko‘rsatkichlarga erishgan. Jumladan Toshkent shahri — 37,510 ming so‘m, Toshkent viloyati — 22,770 ming so‘mni tashkil qilgan.

Eng past ko‘rsatkichlar **Surxonderyo viloyatida aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan YHM** 9,151 ming so‘m, **Namangan viloyatida 9,828 ming so‘mni** va **Farg‘ona viloyatida** 10,105 ming so‘mni tashkil qilganligi kuzatilmoqda. Bu raqamlar shuni anglatadiki, ayrim viloyatlarda iqtisodiy faoliyat va investitsiya kiritilishi nisbatan past, demak ularda rivojlanish uchun strategik omillarni kuchaytirish zarur.

2024 yilda O‘zbekistonda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishi umumiy tarmoqning asosiy qismi bo‘lib qoldi — sanoat mahsulotlari hajmi 885,8 trln. so‘mni tashkil etdi, bu 2023 yilga nisbatan 6,8% ga ko‘p.

Sanoat tarmoqlarining ulushi — 85,1% sababli sanoat sektori mamlakat iqtisodiyotida muhim drayver hisoblanadi.

Bu holat hududlarda sanoat klasterlarini rivojlantirish, maxsus industrial zonalar tashkil qilish kerakligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari yana bir muhim jihat infratuzilmaning rivojlanganligi hududning investitsion jozibadorligini belgilaydi. Yo‘llar, elektr va suv ta‘minoti, telekommunikatsiya va raqamli infratuzilma iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshiradi.

Ayniqsa, so‘nggi yillarda “Yangi O‘zbekiston” dasturi doirasida hududiy logistika markazlari, industrial zonalar va agroklastarlarni tashkil etilishi iqtisodiy rivojlanishning yangi bosqichini boshlab berdi.

Xududlarning iqtisodiy o'sishida investitsiya muhiti hal qiluvchi rol o'ynaydi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishi, kredit va grantlar mexanizmlari, soliq va bojxona imtiyozlari iqtisodiy faoliyatni rag'batlantiradi.

Shu nuqtai nazardan, davlat-xususiy sheriklik tizimi hududlarda yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish va innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun samarali vosita hisoblanadi.

Inson kapitali — hududiy rivojlanishning eng muhim omillaridan biri. Malakali kadrlar, ta'lim tizimi va sog'lom mehnat muhiti hudud iqtisodiyotini mustahkamlaydi.

Hozirgi global iqtisodiyot sharoitida ilm-fan, innovatsiya va axborot texnologiyalarini o'zlashtirgan yosh mutaxassislar hududiy raqobatbardoshlikning asosiy kuchiga aylanmoqda.

Zamonaviy iqtisodiyotda innovatsion jarayonlar hududlar iqtisodiy o'sishining asosiy drayveri bo'lib bormoqda. Ilmiy tadqiqot markazlari, texnoparklar va startap loyihalarni qo'llab-quvvatlash orqali hududlar iqtisodiyoti diversifikatsiya qilinadi.

Raqamli iqtisodiyotni joriy etish esa boshqaruv tizimini samarali va shaffof qiladi. Bu yo'nalishda "Smart Region", "Digital Qashqadaryo", "Elektron hukumat" kabi dasturlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, xududiy iqtisodiyotni rivojlantirish mamlakatning umumiy iqtisodiy barqarorligi va ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlovchi eng muhim omillardan biridir. Hududlar o'rtasidagi iqtisodiy salohiyat, infratuzilma va resurslardan foydalanish darajasidagi farqlar iqtisodiy siyosatda differensial yondashuvni talab etadi. Shu bois, har bir hududning tabiiy, demografik va iqtisodiy xususiyatlarini hisobga olgan holda rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Birinchidan, xududiy iqtisodiyot rivojlanishining asosiy omillari sifatida infratuzilmani rivojlantirish, investitsiya muhitini yaxshilash, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va inson kapitali salohiyatini oshirish kabi yo'nalishlar ajralib turadi. Hududda transport, logistika va kommunikatsiya tarmoqlarining takomillashuvi iqtisodiy faollikni kuchaytiradi hamda mahalliy ishlab chiqarishni bozorlarga yaqinlashtiradi.

Ikkinchidan, hududiy iqtisodiy siyosatda tarmoqlararo kooperatsiya va klasterlashuvni rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega. Masalan, agroindustrial yoki sanoat klasterlari tashkil etilishi hududdagi resurslardan samarali foydalanish, qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish va mahalliy ish o'rinlarini ko'paytirish imkonini beradi.

Uchinchidan, inson kapitali va ta'lim tizimi rivojlanishining hududiy iqtisodiyotga ta'siri katta. Shu bois mahalliy mehnat bozori ehtiyojlariga mos kadrlar tayyorlash, kasb-hunar ta'limi markazlarini rivojlantirish va yoshlar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash zarur.

To'rtinchidan, investitsiya faolligini oshirish uchun davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini kengaytirish, mahalliy budjet va kredit tizimlarini samarali boshqarish zarur. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish bilan bir qatorda, ichki investitsiya muhitini barqarorlashtirish iqtisodiy o'sishning kafolatidir.

Beshinchidan, hududlarning iqtisodiy rivojlanishini samarali boshqarishda raqamli iqtisodiyotni joriy etish muhim strategik omil hisoblanadi. Hududiy ma'lumotlar bazasi, elektron xizmatlar, geoaxborot tizimlari va raqamli hisobotlar orqali boshqaruv jarayoni shaffof va tezkor bo'ladi.

Bizning fikrimizcha, xududiy iqtisodiyotni rivojlantirish uchun har bir hudud uchun alohida iqtisodiy rivojlanish indeksini joriy etish va uning asosida davlat qo'llab-quvvatlash choralari belgilash;

-hududiy rivojlanish dasturlariga klaster siyosati va innovatsiya loyihalarini integratsiya qilish.

-infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda davlat-xususiy sheriklik (PPP) mexanizmlarini kengaytirish.

-hududlardagi inson kapitali sifatini oshirish maqsadida ta'lim, ilm-fan va amaliy tadqiqotlar o'rtasida uzviy bog'lanishni ta'minlash.

-raqamli iqtisodiy boshqaruv platformalarini yaratish orqali hududiy iqtisodiy jarayonlarning monitoringi va tahlilini avtomatlashtirish.

-ekologik barqarorlikni ta'minlash maqsadida yashil iqtisodiyot loyihalarini hududiy rivojlanish dasturlariga integratsiya qilish kabilar.

Hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish — bu faqat iqtisodiy o'sishni ta'minlash emas, balki ijtimoiy barqarorlik, aholi farovonligi va milliy raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan kompleks jarayondir. Har bir hududning salohiyatini to'liq ishga solish orqali mamlakatning barqaror va muvozanatli taraqqiyotini ta'minlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
2. Abduraxmonov, Q.X. "Xududiy iqtisodiyot va boshqaruv." – T.: Iqtisodiyot, 2020.
3. Porter, M. (1998). Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review.
4. G'ofurov, Sh.Sh. "Iqtisodiy islohotlarning hududiy tahlili." – Toshkent, 2019.
5. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma'lumotlari (2024 yil).

MINTAQAVIY TURIZM SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA BANKLARNING ROLI: RIVOJLANGAN DAVLATLAR TAJRIBASI VA TAHLILI

Raxmatov Adxam Itolmasovich

Buxoro davlat texnika universitetining mustaqil tadqiqotchisi, dotsent.

Qlichov Javoxir Ma'ruf o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Moliya va moliyaviy texnologiyalari ta'lim yo'nalishlari 86/24 gurux talabasi

Annotatsiya: Mintaqaviy turizm - barqaror iqtisodiy o'sish, bandlikni ta'minlash hamda madaniy merosni saqlash nuqtai nazaridan strategik ahamiyatga ega. Rivojlangan mamlakatlarda banklar turizm sohasini rivojlantirishda faol ishtirok etib, maxsus moliyalashtirish mexanizmlari, kredit dasturlari hamda davlat-bank-qushtarmoq hamkorligini joriy etish orqali mintaqaviy rivojlanishga hissa qo'shmoqda. Ushbu maqolada Fransiya, Germaniya, Yaponiya, AQSH kabi mamlakatlarning tajribasi tahlil qilinib, ularning O'zbekiston sharoitiga moslashtirish imkoniyatlari baholanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, banklarning turizm sohasidagi faolligi nafaqat investitsiya hajmini oshiradi, balki xavflarni boshqarish, raqamli transformatsiya hamda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: banklar, mintaqaviy turizm, rivojlangan davlatlar, moliyalashtirish, investitsiya, davlat hamkorligi

Abstract: Regional tourism plays a strategic role in sustainable economic growth, employment generation, and cultural heritage preservation. In developed countries, banks actively contribute to tourism development through specialized financing mechanisms, credit programs, and public-private partnerships. This paper analyzes the experiences of France, Germany, Japan, and the United States, evaluating their applicability to Uzbekistan's context. Findings indicate that banks' engagement in tourism not only increases investment volumes but also enhances risk management, digital transformation, and social sustainability. The study concludes with policy recommendations for strengthening the role of banks in regional tourism development in Uzbekistan.

Keywords: banks, regional tourism, developed countries, financing, investment, public-private partnership

Kirish. Mintaqaviy turizm iqtisodiy barqarorlik, aholi bandligi hamda mahalliy madaniyatni saqlash nuqtai nazaridan butun dunyo mamlakatlari uchun ustuvor yo'nalishdir. Biroq, ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda, jumladan O'zbekistonda ham, mintaqaviy turizm loyihalarini amalga oshirishda asosiy to'siq bu moliyaviy resurslarning yetishmasligi hisoblanadi [1]. Shu bilan birga, rivojlangan mamlakatlarda bank sektori turizm sohasini rivojlantirishda faol hamkor sifatida qatnashib, barqaror investitsiya modellarini shakllantirgan.

Fransiya, Germaniya, Yaponiya kabi mamlakatlarda banklar nafaqat an'anaviy kredit beruvchi institut sifatida, balki, mintaqaviy rivojlanish agenti sifatida ham faoliyat yuritadi. Ular davlat bilan hamkorlikda maxsus jamg'armalar, kafolatlar, garovsiz mikro-kreditlar hamda raqamli moliyalashtirish platformalarini joriy etish orqali kichik turizm biznesini qo'llab-quvvatlaydi [2].

Ushbu tadqiqotning maqsadi - rivojlangan davlatlarda mintaqaviy turizm sohasini rivojlantirishda banklarning o'ynagan rolini tahlil qilish, ularning moliyalashtirish mexanizmlarini o'rganish hamda O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlarini baholashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda taqqoslovchi tahlil usuli qo'llangan. Quyidagi mamlakatlar tanlab olingan:

- Fransiya- mintaqaviy rivojlanishda davlat hamda banklar hamkorligining namunasi;
- Germaniya - kichik turizm biznesini qo'llab-quvvatlashda "Sparkassen" (mintaqaviy tejash banklari) tizimi;
- Yaponiya - qishloq turizmini rivojlantirishda banklar hamda mahalliy hokimiyatlar hamkorligi;
- AQSH - xususiy banklar hamda federal dasturlar orqali mintaqaviy turizmni moliyalashtirish.

Manbalar sifatida Jahon banki , OECD , Yevropa Ittifoqi , Markaziy banklar, milliy turizm agentliklari hamda ilmiy jurnallar (2018–2024 yillar oralig'ida chop etilgan) ishlatildi. Ma'lumotlar tahlili, mazmun tahlili va tizimli taqqoslash usullari orqali amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar.1.Fransiya davlati tahlili: Davlat-bank hamkorligi orqali mintaqaviy turizmni moliyalashtirish masalasida "Banque des Territoires" (Mintaqalar banki) - Caisse des Dépôts guruhining bir qismi bo'lib, mintaqaviy rivojlanish loyihalarini to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtiradi. Bank turizm infratuzilmasi (mehmonxonalar, ekskursiya markazlari, yo'llar) qurilishiga uzoq muddatli, arzon foizli kreditlar beradi. Shuningdek, davlat kafolatlari orqali xavflarni pasaytiradi [3].

Masalan, Provans mintaqasida "qishloq turizmi" loyihasi uchun 12 million yevro ajratildi, undan 70% i Banque des Territoires tomonidan moliyalashtirildi. Natijada, 200 dan ortiq yangi ish o'rni yaratildi hamda mintaqadagi yillik mehmonlar soni 35% ga oshdi.

2. Germaniya: Mintaqaviy tejash banklari ("Sparkassen") tizimi

Germaniyada 400 dan ortiq Sparkassen banklari mavjud bo'lib, ular mahalliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash vazifasini bajaradi. Ular turizm KOB uchun garovsiz kreditlar, grant-kredit aralash dasturlari hamda moliyaviy maslahat xizmatlarini taklif qiladi [4].

Bavariya viloyatida Sparkassen banki "Alp tog'lari ekoturizmi" loyihasiga 5 million yevro kredit ajratdi. Kredit shartlari shunday edi: agar loyiha yillik daromadni 15% dan ortiq oshirsa, qaytim foizi 2% ga kamaytiriladi. Bu model xavfni hamkorlik asosida taqsimlashga asoslangan.

3. Yaponiya: Qishloq turizmini rivojlantirishda banklar roli.

Yaponiyada "Go to Travel" dasturi doirasida banklar (masalan, Japan Post Bank) mahalliy turizm bizneslariga davlat subsidiyalari bilan qo'shilgan mikro-kreditlar berdi.

Shuningdek, banklar raqamli bron tizimlari , onlayn to'lovlar hamda marketing xizmatlarini ham taklif qildi [5].

Tohoku mintaqasida 2022–2023-yillarda 1500 ta uy-mehmonxona bank kreditlari orqali raqamlashtirildi. Natijada, ularning foydalanuvchi reytingi o'rtacha 4.2 dan 4.7 gacha oshdi.

4. AQSH: Xususiy banklar va federal dasturlar

AQSHda USDA Rural Development dasturi orqali qishloq hududlarda turizm loyihalariga 30 yilgacha muddatli, 1–3% foizli kreditlar beriladi. Kreditlarni Wells Fargo , Bank of America kabi xususiy banklar amalga oshiradi, lekin davlat kafolati ostida [6].

Montana shtatida “Western Heritage Tourism” loyihasi ushbu dastur orqali 8 million AQSH dollari yig'di. Loyiha natijasida 120 ta yangi ish o'rni yaratildi hamda mintaqaviy byudjetga yillik 1.2 million dollardan ortiq soliq tushdi.

Munozara. Yuqoridagi tajriba shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda banklar mintaqaviy turizmni rivojlantirishda quyidagi uchta asosiy rol ni o'ynaydi:

1. Investitsiya manbai sifatida: Ular uzoq muddatli, arzon foizli moliyalashtirish orqali loyihalarni amalga oshirish imkonini beradi.

2. Xavf boshqaruvchi sifatida: Davlat kafolatlari, grant-kredit aralash modellari orqali xavflarni kamaytiradi.

3. Raqamli transformatsiya hamkori sifatida: Faqat pul emas, balki raqamli infratuzilma, marketing, tahlil kabi qo'shimcha xizmatlarni ham taklif qiladi.

O'zbekiston sharoitida ham shunday mexanizmlarni joriy etish imkoniyati mavjud. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hamda “Ipak Yo'li” banki , “Hamkorbank” kabi institutlar mintaqaviy turizm uchun maxsus kredit dasturlarini ishlab chiqishi mumkin. Shuningdek, davlat kafolatlari tizimini takomillashtirish orqali banklarning xavfini kamaytirish lozim.

Bundan tashqari, mintaqaviy rivojlanish fondlari tashkil etilishi — masalan, “Qashqadaryo turizm rivojlanish fondi” — banklar, xorijiy investorlar hamda mahalliy biznes o'rtasidagi uch tomonlama hamkorlikni rag'batlantiradi.

Xulosa. Rivojlangan mamlakatlarning tajribasi shuni aniq ko'rsatadiki, banklar mintaqaviy turizmni rivojlantirishda nafaqat moliyalashtiruvchi, balki strategik hamkor ham bo'lishi mumkin. Fransiya, Germaniya, Yaponiya hamda AQSHda joriy etilgan mexanizmlar O'zbekiston sharoitiga moslashtirilganda quyidagi natijalarga erishish mumkin:

- Turizm KOB uchun arzon va kirishuvchan kreditlar;
- Davlat-bank-qushtarmoq hamkorligi orqali xavflarni taqsimlash;
- Raqamli transformatsiya orqali turizm sifatini oshirish;
- Mintaqaviy byudjetga soliq tushumlarni oshirish.

Shu sababli, O'zbekistonda “Mintaqaviy turizmni bank moliyalashtirish strategiyasi” ishlab chiqilishi tavsiya etiladi. Bu strategiya Markaziy bank, Turizm agentligi, viloyat hokimliklari hamda bank sektori ishtirokida ishlab chiqilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. UNWTO. Tourism and Regional Development: Policy Frameworks and Best Practices. Madrid: United Nations World Tourism Organization, 2022.

2. OECD. Financing SMEs and Entrepreneurs 2023: An OECD Scoreboard . Paris: OECD Publishing, 2023.

3. Banque des Territoires. Annual Report 2023: Investing in Local Tourism Projects . Paris: Caisse des Dépôts Group, 2024.

4. Deutscher Sparkassen- und Giroverband (DSGV). Sparkassen: Drivers of Regional Economic Development . Berlin, 2022.

5. Japan Tourism Agency. Rural Tourism Revitalization through Financial Inclusion . Tokyo, 2023.

XORIY TAJRIBASI SOSIDA IJTIMOIIY SOHADA TRANSFERLARDAN FOYDALANISH

Samiyeva Gulnoza Toxirovna

QarDTU "Innovatsion iqtisodiyot" kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada aholi turmush daradasini oshirishda muhim o'rinni egallovchi ijtimoiy ta'minotning xorij tajribasi haqida fikrlar berilgan. Maqolada ijtimoiy himoyaning jahon modellari va ularning sharhi keltirilgan. Jumladan, maqolada kontinental, anglosakson hamda Skandinaviya modellari haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy ta'minot, transferlar, ishsizlik nafaqasi, ijtimoiy himoya, nafaqa to'lovlari, kontinental model, anglosakson modeli, Skandinaviya modeli

Аннотация. В данной статье приведены мнения о зарубежном опыте социального обеспечения, играющего важную роль в повышении уровня жизни населения. В статье представлены мировые модели социальной защиты и их обзор. В частности, в статье описываются континентальная, англосаксонская и скандинавская модели.

Ключевые слова: социальное обеспечение, трансферты, пособие по безработице, социальная защита, выплаты пособий, континентальная модель, англо-саксонская модель, скандинавская модель.

Annotation. This article presents opinions on the foreign experience of social security, which plays an important role in improving the standard of living of the population. The article presents the world models of social protection and their review. In particular, the article describes the continental, Anglo-Saxon and Scandinavian models.

Keywords: social security, transfers, unemployment benefit, social protection, benefit payments, continental model, Anglo-Saxon model, Scandinavian model

KIRISH. Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 1948 yil 10 dekabrda tasdiqlangan Inson huquqlari Umumjahon Deklarasiyasining 25-moddasida ta'kidlanishicha, har bir inson o'zi va oilasining sihat-salomatligi va farovonligini asrash uchun zarur bo'lgan turmush darajasiga, shu jumladan, oziq-ovqat, kiyim-bosh, uy-joy, tibbiyot, parvarish va zarur ijtimoiy xizmat huquqiga hamda ishsiz qolganda, betobligida, nogironligida, beva bo'lib qolganida, qariganida yoki o'ziga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra tirikchilik uchun mablag'i bo'lmay qolganida ta'minlanish huquqiga ega.

ADABIYOTLAR SHARHI. Ijtimoiy ta'minot masalalari butun dunyoda aholi turmush darajasini belgilovchi ko'rsatkichlardan biri bo'lib hisoblanadi. Ijtimoiy soha iqtisodiyotida ushbu komponentlarni o'rgangan olimlar V.M. Rutgayzer, S.P.Shpilko, A.V.Simbalist, K.N.Pupynin, M.Rutkowski, V.M.Jerebin, A.N.Romanov, M.V.Perova, YE.V.Perov, V.S.Kukushina, P.Z.Xashimov, B.X.Umurzakovlar hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur muammolartadqiqotning bir qator usullaridan foydalanish asosida o'rganilgan, jumladan, asosan xorijiy tajribalar, monografik tahlillar natijalari monografik tadqiqot, analiz va sintez, tizimli tahlil kabi iqtisodiy usullar asosida o'rganilib, ijtimoiy ta'minot masalalari tahlili keltirilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot tarmoqlarida olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar yo'nalishlarining mazmun va mohiyatini hamda aholiga ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishda O'zbekiston Respublikasi qonunlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev asarlariga, Prezident farmon va qarorlariga asoslanadi.

TAHLIL VA ASOSIY NATIJALAR. Hozirgi davrda Shvesiya - dunyoda ijtimoiy ta'minotga ajratilgan mablag'lari davlat xarajatlarini YAIM dagi ulushi 42 % dan yuqori bo'lgan mamlakatdir. Shvesiyada ishsizlik darajasi 1,8-2,2 %ni tashkil qiladi, ko'pchilik mamlakatlar uchun bu ko'rsatkich to'liq bandlik hisoblanadi. Davlat nafaqat ishsizlarni ishga joylashtirish bilan shug'ullanadi, balki ularni moddiy jihatdan ham qo'llab-quvvatlaydi. Ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lovi ish joyini yo'qotgandan keyin besh kunichida beriladi. Moddiy yordam ko'rsatishning maksimal muddati 55 yoshdan kichik shaxslar uchun 300 kunni va katta yoshdagi shaxslar uchun 450 kunni tashkil etadi. Ishsizlikdan sug'urtalash yollanib ishlayotgan aholining 90,0 %ini qamrab oladi va ishini yo'qotgan vaziyatda ish haqidan 80,0% lik qoplamani ko'zda tutadi.

Kanadada Federal pul o'tkazmalari odatda federal hukumatdan viloyatlar budjetlariga o'tkaziladi. Aniq taqsimlash orqali Kanadaning "fiskal federalizmi" ning bir qismi sifatida olimlar tomonidan tan olingan. Ushbu transfertlar moliyaviy imkoniyatlari kam bo'lgan viloyatlarga, shu jumladan sog'liqni saqlash va ta'lim sohasida davlat xizmatlarini ko'rsatishda yordam berish uchun mo'ljallangan.

Kanadaning transfer to'lovlari Britaniya va Shimoliy Amerika Qonunlari asosida viloyatlarga subsidiyalari sifatida uzatiladi. 1957 yilgi kelishuvga ko'ra, kambag'al viloyatlarga yillik to'lovlar berila boshlandi: shahzoda Eduard oroliga 2,5 million dollar va uchta provinsiya - Nyufaundlend, Yangi Shotlandiya va Nyu-Brunsvikga har biriga 7,5 million dollar berildi. Ushbu to'lovlar 1967 yilda tugatildi va "har bir viloyatga boshqa viloyatlarga qaraganda sezilarli darajada yuqori soliq stavkalariga murojaat qilmasdan yetarli darajada davlat xizmatlarini ko'rsatishga imkon berish" uchun tenglashtirish dasturiga kiritildi.

Kanada har bir viloyatning o'rtacha moliya imkoniyatlarini o'lchaydi, bu juda farq qiladi. Alberta - bu kishi boshiga eng yuqori ko'rsatkich - 12 577 dollar, PEI esa eng past ko'rsatkich - kishi boshiga 6013 dollar. 2016 yilda Alberta federal daromad solig'i PEIda 3000 dollardan kam bo'lganiga nisbatan 8000 dollardan oshdi. Ammo barcha viloyatlar bir xil federal soliq stavkalarini to'laydilar. Iqtisodchi Trevor Tombening yozishicha, 2018 yilga kelib, transfert to'lovlari dastlabki subsidiyalardan ancha kattaroq va "teng ravishda taqsimlangan" "murakkab kelishuvlarga" aylandi. 2018 yilga kelib viloyatlararo qayta taqsimlash Kanada YAIMning 2 foizga kamaydi, bu 60 yil ichidagi eng past ko'rsatkichdir.

Xitoyda 2011 yil iyul oyidan boshlab amaldagi mintaqaviy va mahalliy ijtimoiy ta'minot sxemalari, shu jumladan birlashish tartibi, mamlakatning birinchi ijtimoiy transfer to'lovlari to'g'risidagi milliy qonuni asosida bosqichma-bosqich birlashtirilmoqda. Hukumat 2020 yilga qadar shahar va qishloq aholisini qamrab oladigan keng qamrovli, teng huquqli va yagona pensiya tizimini yaratishni maqsad qilgan. 2016 yilda hukumat qishloq va ish haqi bo'lmagan shahar aholisi uchun yagona tibbiy sug'urta tizimini tashkil etishga qaror qildi. Hukumat tibbiy sug'urta va onalikni sug'urtalash dasturlari birlashtirilishini ham e'lon qildi.

Hindistonda ijtimoiy transfert to'lovlarining to'rt turi mavjud:

- keksalik va nogironlik bo'yicha nafaqalar;
- kasallik va tug'ruq uchun nafaqalar;
- mehnat jarohati uchun transfertlar;
- ishsizlik nafaqalari.

To'lovmanbalarining aksariyati ish beruvchilar orqali [ishonchli mablag'lar](#) va hukumat moliy asidan iboratdir.

AQSH hali ham ijtimoiy sug'urta ma'muriyatida qog'oz o'tkazmalaridan foydalanadi, chunki ko'plab oluvchilar, xususan, kam daromadli toifadagi shaxslar bankda emaslar, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri depozitlarni osonlashtiradigan bank hisob-varag'iga ega emaslar. Biroq, AQSH oziq-ovqat markalari va ta'limga yordam dasturlarida elektron transfer tizimlarini amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi.

Xorijiy mamlakatlarda ijtimoiy himoya asosiy 3 ta model xususiyatlariga moslab qurilgan: Bismark (kontinental, konservativ), Beveridj (anglosakson, liberal) modeli va xususiy-korporativ (aralash, skandinaviya) modeli.

Kontinental model. Bismark modeli ijtimoiy sug'urta mexanizmiga asoslangan bo'lib, u mehnat qobiliyati yo'qolishi bilan sug'urtalanuvchilarga to'liq yoki qisman kompensasiya beriladi. Ijtimoiy ta'minot budjet badallari, ishchi va ish beruvchining sug'urta badallari hisobidan moliyalashtiriladi. Germaniya, Fransiya, Avstriya kabi mamlakatlar ushbu model asosida ish olib borishadi. Ijtimoiy sug'urtaning Bismark modelining afzalligi ish stajiga va daromad miqdoriga qarab ijtimoiy nafaqalarning o'sishi va bu orqali fuqarolarning mehnat faoliyati rag'batlantiriladi.

Bo'sh mablag'larni qo'shimcha ravishda ijtimoiy sug'urta fondlariga jalb qilish orqali, ijtimoiy to'lovlar miqdorini ko'paytirish mumkin. Ushbu modeldan foydalanishda ijtimoiy xarajatlarni davlat tomonidan moliyalashtirishning qoldiq tamoyiliga amal qilinadi. Bismark modelining kamchiligi ishchilar soni va ijtimoiy sug'urta to'lovlari miqdoriga bog'liqligidir. Ishchilar sonining kamayishi bilan ijtimoiy to'lovlar darajasi pasayadi yoki ijtimoiy ajratmalar miqdori oshadi.

Kontinental model quyidagi uch asosiy xususiyatdan iborat:

1. Ushbu model insonning kasbiy faoliyati davomiyligi va ijtimoiy ta'minot darajasi o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni tavsiflaydi.

2. Asosiy tamoyil sifatida bozor va davlat nazorati ostida ijtimoiy sug'urta tamoyiliga e'tibor qaratiladi.

3. Jamoat tashkilotlari va xayriya fondlari fuqarolarning ijtimoiy ta'minotida juda faol hisoblanadi.

Germaniya kontinental modelning barcha tamoyillarini amaliyotga to'liq joriy eta olgani bilan ajralib turadi. Bu davlatda sug'urta qonunchiligining asoschilaridan bo'lib, mamlakat hayotida muhim siyosiy rol o'ynagan kansler Otto fon Bismark hisoblanadi. U birinchi bo'lib mamlakat aholisiga ma'lum ijtimoiy kafolatlar beradigan bir qator qonunlarni qabul qildi. Ulardan asosiylari "Sanoat xodimlarining kasalligini sug'urta qilish to'g'risida"gi Qonun (1884), "Ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalardan sug'urta qilish to'g'risida"gi Qonun (1885) hamda "Nogironlik va qarilikni sug'urtalash to'g'risida"gi Qonun (1891). Ushbu qonunlar orqali shaxsning o'z mustaqilligi, jamoatchilikning qo'llab-quvvatlanishi va hukumatning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi uch tomon o'rtasida o'zaro manfaatli kelishuvlar yuzaga kelishiga olib keldi.

Hozirgi kunda Germaniyada ijtimoiy sug'urtaning 4 ta turi amal qiladi: pensiya sug'urtasi, majburiy tibbiy sug'urta, ishsizlik sug'urtasi, baxtsiz hodisalardan sug'urta. Ijtimoiy ta'minot tizimi shuningdek, bolalarga nafaqa (bola tug'ilganda bir martalik to'lovlar, kam ta'minlangan oilalarga va ko'p bolali oilalarga dotasiyalar), qochqinlarga yordam, ta'lim uchun nafaqalar, davolanish uchun nafaqalar, pensiya subsidiyalari, urush qurbonlariga, nogironlarga yordam, kam ta'minlangan fuqarolarga ijtimoiy yordam shaklida ajratilgan davlat mablag'larini qamrab oladi. Germaniya sug'urta tizimida birinchi o'rinda mehnatga layoqatli aholi uchun yaxshi va mos iqtisodiy sharoitlar yaratishga urg'u beradi. Ijtimoiy siyosatning ushbu shakli muvaffaqiyatli bo'ldi. Lekin undagi muhim bir kamchilik – davlat budjeti xarajatlarining asosiy qismi ijtimoiy himoyaga sarflanadi. Ushbu xarajatlarni qoplash uchun ishlayotganlardan olinadigan soliqlarni doimiy ravishda oshirishga to'g'ri kelmoqda. Soliqlarning ko'pligi tufayli odamlar ishlash uchun rag'batni yo'qotadilar. Chunki odamlarning soliqlardan ajratib qolgan mablag'i ishga yaroqsiz odam oladigan ijtimoiy himoya mablag'iga teng bo'lib qoladi. Ushbu masalani ijobiy hal qilish uchun hozirgi vaqtda siyosiy jihatdan ham bir qator tadbirlar amalga oshirilmoqda, ulardan asosiysi sifatida ijtimoiy yordam oluvchilarni ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb qilishni tashkil etilayotganini aytib o'tish mumkin.

Anglosakson modeli. Davlatning ijtimoiy ta'minlashning anglosakson (liberal) modeli yuqorida tavsiflangan kontinental modeldan sezilarli darajada farq qiladi. Ushbu model asoschisi 1941-1942 yillarda Buyuk Britaniyada ijtimoiy sug'urta islohotlari bo'yicha ishchi guruhni boshqargan ingliz iqtisodchisi Uilyam Beveridj hisoblanadi. Beveridj ijtimoiy sug'urta tizimiga badallarning yagona miqdorini va ijtimoiy ta'minotning har xil turlari uchun to'lovlarning bir xil miqdorini belgilashni taklif qildi. Olingan badallar va to'lovlar miqdori oluvchining ijtimoiy sug'urta tizimidagi ishtiroki va u tomonidan o'tkazilgan badallar miqdoridan qat'i nazar, ma'lum bir guruhga mansubligi asosida belgilandi. Yashash minimumi belgilash taklif qilindi. Agar fuqaro o'zini yashash minimum bilan ta'minlay olmaydigan bo'lsa, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. O'sha davrdagi aksariyat mutaxassislarning fikriga ko'ra, Beveridj modeli urushdan keyin iqtisodiy va ijtimoiy farovonlikni tiklashga, mehnat unumdorligini va umuman iqtisodiyotni tiklash uchun sharoit yaratishga imkon berdi. Bundan tashqari, obektiv sabablarga ko'ra (homiladorlik, nogironlik va hokazo) sug'urta badallarini to'lay olmaganlar uchun ijtimoiy ta'minot olish imkoniyatini saqlab qolishga imkon berdi. Beveridj modeli dolzarbligi sababli mamlakat tashqarisida ham faol qo'llab-quvvatlandi. Bu modelning muvaffaqiyatli tarzdagi amaliyotga tatbiqini AQSH, Fransiya, Yaponiya, Shveysariya kabi mamlakatlarda ko'rish mumkin.

Anglosakson modelining ba'zi bir asosiy xususiyatlari quyidagilar:

- ijtimoiy xizmatlar “umumiylig” tamoyiliga asoslanadi va bir xil miqdordagi nafaqalar beriladi (hamma sug'urta badali to'laganlarga teng miqdordagi nafaqa beriladi);
- hukumat faqat aholi daromadlarining minimal miqdorini saqlash va zaif qatlamlar farovonligi uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi, shu orqali ijtimoiy sohada minimal ishtirok etadi;
- ushbu model aniq sug'urta dasturlari uchun alohida sug'urta mukofotlarini hisobga olmaydi. Yagona ijtimoiy to'lovlar yordamida daromadlar yig'iladi va ma'lum ijtimoiy ta'minot sohasining zarur ehtiyojlariga taqsimlanadi;
- ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishning moliyaviy asosi bo'lib birinchi navbatda davlat budjeti emas, balki xususiy sug'urta badallari hisoblanadi.

Boquvchisini yo'qotganligi bo'yicha ijtimoiy sug'urta. Boquvchisini yo'qotish bilan bog'liq sug'urta hodisasi yuz berganda, agar vafot etgan shaxs sug'urta qilingan bo'lib, uning asosiy ish faoliyatidan kelayotgan daromadi orqali oilasi ta'minlanayotgan bo'lsa, oila asosiy daromad manbaini yo'qotgan hisoblanadi va qo'shimcha moddiy yordamga muhtoj bo'lgan taqdirda marhuming oila a'zolariga (odatda turmush o'rtog'i) nafaqa to'lanadi.

Vaqtinchalik mehnatga layoqatsizlik bo'yicha ijtimoiy sug'urta. Bunda ishlayotgan xodimning bajarayotgan mehnatiga bog'liq bo'lmagan ravishda vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotishi natijasida sug'urta hodisasi yuz beradi. Vaqtinchalik mehnatga layoqatsizlik nafaqasini olish uchun xodimning besh yillik ish staji va ish beruvchi tomonidan belgilangan sug'urta badallarining to'lovi talab qilinadi.

Ishsizlik nafaqasi bo'yicha sug'urta. Bunda sug'urta badallari yillik daromadning 6,2 foizini tashkil qiladi, lekin bu raqamni korrekcirovka qilishda shtatlar tomonidan o'zgartirishlar kiritilishi mumkin. Umumiy qoida bo'yicha, ular ish beruvchilar tomonidan to'lanadi. Ushbu badallarni to'lash sug'urtalangan shaxslarga ishsizlik holatida, tegishli nafaqalarni to'lashda kafolat berishga imkon beradi.

Skandinaviya modeli. Shveysiya, Daniya, Norvegiya singari shimoliy mamlakatlarda davlat ijtimoiy siyosatining skandinaviya modelidan foydalaniladi. Bugungi kunda aynan zamonaviy, yetuk va rivojlangan ijtimoiy tizimga ega davlat sifatida aynan skandinaviya modelidan foydalangan mamlakatlar misol qilib ko'rsatiladi. Bu model o'zida Bismark va Beveridj modellarining elementlarini jamlaydi.

Ushbu model quyidagi xususiyatlarga ega:

- ijtimoiy ehtiyojlar uchun xarajatlarni amalga oshirishda yetakchi rol mamlakat hukumatiga tegishli bo‘lib, barcha ijtimoiy dasturlar davlat budjetidan moliyalashtiriladi;
- hukumat ishsizlikka qarshi faol kurash olib boradi, uning oldini olish uchun barcha zarur choralarni ko‘rmoqda;
- skandinaviya modeli aholining turli qatlamlari o‘rtasida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash uchun sharoitlarning tengligi bilan tavsiflanadi;
- mamlakat aholisi uchun turli xil hayotiy vaziyatlarda turli xil ijtimoiy kafolatlar beriladi.

Ijtimoiy siyosatni tartibga solishning eng yorqin, skandinaviya modeliga misol – Shvesiya. Bugungi kunda u ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan dunyoning eng rivojlangan davlatlaridan biri hisoblanadi. Shvesiya aholisining ijtimoiy ta‘minoti butun mamlakat aholisini ijtimoiy himoya qilishda davlat kafolati asosida amalga oshiriladi. U soliq va transfert siyosati orqali amalga oshiriladigan aholining barcha qatlamlari daromadlarini qayta taqsimlashga qaratilgan.

XULOSA. Shved modelining asosiy xususiyatlari inson hayotining barcha sohalarida doimiy ijtimoiy himoya va 100 foiz bandlikka erishish, kambag‘allar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarning yo‘qligi, yuqori siyosiy va ijtimoiy barqarorlikdir. O‘tgan asrning 80-90 yillarida og‘ir iqtisodiy vaziyatga qaramasdan skandinaviya modelidan foydalanayotgan hech bir davlat o‘z tanlagan yo‘lidan voz kechmadi. Biroq, umumiy farovonlikka erishish va yuqori darajada ta‘minlangan ijtimoiy kafolatlar mavjudligi davlat budjetidan katta xarajatlarni talab qiladi. Shuning uchun ushbu davlatlarda soliqlar yuqori foizligi bilan ajralib turadi.

Demak, barcha ijtimoiy sug‘urta modellarida va yuqorida ko‘rgan barcha davlatlarimizda ijtimoiy nafaqalarning to‘lanishi asosiy qismi daromadini yo‘qotgan fuqarolarning ijtimoiy ta‘minlashga yo‘naltirilganligini ko‘rish mumkin. Lekin bunda hamma tizimlar o‘z xarakterli xususiyatlariga ega. Ijtimoiy sug‘urta tizimini tashkil qilayotganda mamlakatdagi mavjud iqtisodiy vaziyatni, xalqning iqtisodiy mentalitetini inobatga olish kerak. Amalda qo‘llanilayotgan moliyaviy-iqtisodiy infratuzilmaning afzal tomonlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Morina, Donjeta & Gashi, Prespp. (2016). The Role of SMEs on the Economic Development: Kosova's Case. SSRN Electronic Journal. 10.2139/ssrn.2820980.
2. Beck, T. Asli Demirguc, K. & Levine, R. (2005). SMEs Growth, and Poverty: Cross-Country Evidence. World Bank.
3. Idemobi, E.I. 2012. The problem of sustaining the growth of Small Medium Enterprises in a typical sub-Saharan African context. African Journal of Social Sciences, 2(1): 15-24.
4. Fatoki, O. 2014. The causes of the failure of new Small and Medium Enterprises in South Africa. Mediterranean Journal of Social Sciences, 5(20): 922-927.
5. Mbatha, Nonhlanhla & Ngibe, Musawenkosi. (2017). Factors affecting financial stability of small and medium enterprises: A case study of emerging markets. Risk Governance and Control: Financial Markets & Institutions. 7. 10.22495/rgcv7i1art1.
6. Virglerova, Z., Dobes, K., Kramolis, J., Kotaskova, A. (2017). The Influence of SME Owners’s Education on Their Perception of Business Environment in Czech Republic. Economics and Sociology, 10(3), 321-332. doi:10.14254/2071-789X.2017/10-3/22
7. Rutkowski M. Returning Hope: pension system reforms in countries with transition economies, p. 9 “Flagship course on pension reform”.
8. Жеребин В.М., Романов А.Н. Уровень жизни населения: основные категории, характеристики и методы оценки. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА АКЦИЙ В СТРАНАХ С НИЗКИМ И СРЕДНИМ УРОВНЕМ ДОХОДОВ

Аликулов Азамат Туйгунович

Университет информационных технологий и менеджмента

Заведующий кафедрой «Экономика», PhD, доцент

azamat1441@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada past va o'rta daromadli mamlakatlarda aksiyalar bozori va iqtisodiyot o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik o'rganilgan. Tadqiqotning amaliy ahamiyatini oshirish maqsadida mazkur mamlakatlar aksiyalar bozoriga makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning ta'siri baholandi. Xususan, aksiyalar bozori bilan mamlakatlardagi iqtisodiy va siyosiy vaziyatlar, shuningdek, global bozor holati bilan o'zaro aloqasi xalqaro kompaniyalar xulosalari va xorijiy tadqiqotchilar ilmiy izlanishlari asosida ko'rib chiqildi. Tahlillar mamlakatlarning rivojlanish darajasini hisobga olgan holda ularning iqtisodiy ko'rsatkichlarini taqqoslash orqali amalga oshirildi. O'rganishlar natijalari asosida muallif tomonidan xulosalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: aksiyalar bozori, past va o'rta daromadli mamlakatlar, YaIM, global bozor, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, "shoklar", likvidlik, spekulyatsiya, integratsiya, bozor segmenti.

Аннотация. В данной статье изучена взаимосвязь между рынком акций и экономикой в странах с низким и средним уровнем доходов. Для повышения практической значимости исследования была проведена оценка влияния макроэкономических показателей на фондовый рынок этих стран. В частности, рассмотрена взаимосвязь фондового рынка с экономической и политической ситуацией в странах, а также с положением на глобальном рынке на основе выводов международных компаний и научных исследований зарубежных ученых. Анализ проведен с учётом уровня развития стран посредством сопоставления экономических показателей. На основе результатов исследования автором выработаны собственные выводы.

Ключевые слова: рынок акций, страны с низким и средним уровнем доходов, ВВП, глобальный рынок, макроэкономические показатели, «шоки», ликвидность, спекуляция, интеграция, сегмент рынка.

Abstract. This article examines the relationship between the stock market and the economy in low- and middle-income countries. To increase the practical significance of the research, the impact of macroeconomic indicators on the stock market of these countries was assessed. In particular, the relationship of the stock market with the economic and political situation in the countries, as well as with the state of the global market, was considered on the basis of conclusions from international companies and scientific studies by foreign researchers. The analysis was carried out taking into account the level of development of the countries through a comparison of economic indicators. Based on the results of the study, the author developed original conclusions.

Keywords: stock market, low- and middle-income countries, GDP, global market, macroeconomic indicators, "shocks," liquidity, speculation, integration, market segment.

Введение

Роль фондовых рынков в экономическом росте широко обсуждается во всем мире. В развитых странах фондовые рынки служат инструментом эффективного распределения капитала, совершенствования корпоративного управления и обеспечения ликвидности для инвесторов. [1] Однако в странах с низким и средним уровнем доходов (СНВД) фондовые рынки могут быть менее развиты и сталкиваться с различными ограничениями, что обуславливает необходимость их исследования.

Ряд зарубежных ученых проводили исследования по вопросам развития рынков СНСД, их взаимосвязи с банковским сектором и влиянию на экономический рост. Несмотря на то что такие исследования проводятся давно, последние глобальные кризисы (включая пандемию COVID-19, глобальные ликвидностей шоки и изменения цен на энергоресурсы) создали для фондовых рынков СНСД новые вызовы и возможности. Поэтому проведение исследований по данной теме имеет важное значение и для условий Узбекистана.

Литературный обзор

Вопрос о взаимосвязи между фондовыми рынками и экономическим развитием уже давно обсуждается экономистами. В ранних теоретических подходах, в частности, Кейнс в своей работе «*The General Theory of Employment, Interest and Money*» (1936 г.) [3] сравнивал фондовые рынки со спекулятивным «казино». Позднее Голдсмит в книге «*Financial Structure and Development*» (1969 г.) [2] подчеркнул роль финансового развития в экономическом росте. Маккиннон «*Money and Capital in Economic Development*» (1973 г.) [5] и Шоу «*Financial Deepening in Economic Development*» (1973 г.) [7] теоретически обосновали положительное влияние финансовой либерализации на экономический рост.

Впоследниегоды, например, вработеЧжана, ХуиЦзи«*Financial markets under the global pandemic of COVID-19*» (2020 г.) [12] показана высокая чувствительность фондовых рынков к глобальным шокам. Кроме того, в отчетах Всемирного банка (World Bank) и Всемирной федерации бирж (World Federation of Exchanges) подчеркивается значимость финтех, регуляторных реформ и международной интеграции для развития фондовых рынков в странах с низким и средним уровнем доходов.

Методология

Статья написана на основе теоретического анализа и экономико-статистических данных. В исследовании применялись методы сравнительного анализа и анализа тенденций. Были изучены научные статьи и проведены эмпирические исследования.

Для анализа были выбраны показатели некоторых стран СНСД и развитых/развивающихся стран: Индия, Индонезия, Вьетнам, Нигерия, Перу и Южная Африка (СНСД), а также США и Китай.

Результаты

Ниже рассмотрим данные о капитализации глобального рынка и рынков СНСД за 2020–2024 гг.

Таблица 1. Капитализация мирового рынка [10]

Г од	Средняя по мировому		Средняя по СНСД	
	капитализация фондового рынка (трлн. долл. США)	капитализация / ВВП (%)	капитализация фондового рынка (трлн. долл. США)	капитализация / ВВП (%)
2020	95,15	131,9	21,68	78,7
2021	111,05	130	24,97	76,6
2022	93,54	104,6	21,92	64,4
2023	102,92	115,8	23	66,9

Г од	Средняя по мировому		Средняя по СНСД	
	капитализация фондового рынка (трлн. долл. США)	капитализация / ВВП (%)	капитализация фондового рынка (трлн. долл. США)	капитализация / ВВП (%)
2024	114,46	129	21,61	63,2

Анализ таблицы показывает, что на глобальном рынке в 2020–2021 гг. наблюдался рост, в 2022 г. капитализация снизилась, а в 2023–2024 гг. вновь возобновился рост. Отношение капитализации к ВВП отличалось от динамики объема торгов, что свидетельствует о несоответствии движений рынков и экономик.

В странах СНСД капитализация и её отношение к ВВП остаются низкими, что указывает на ограничения в ликвидности, капитальной базе и рыночной интеграции. Интересно отметить, что в 2024 г. совокупная капитализация сегмента снизилась до 21,61 трлн долл., то есть по сравнению с 2023 г. уменьшилась.

Таблица 2. Динамика капитализации рынка и ВВП в отдельных странах СНСД [10]

Страна	Капитализация / ВВП (%)		Изменение (%)
	2023-г.	2024-г.	
Индия	119,3	131,1	11,8
Индонезия	55,3	55,7	0,4
Вьетнам	43,3	43	-0,3
Нигерия	12,8	29	16,2
Южная Африка	269,5	246,3	-23,2
Перу	31,8	28,4	-3,4

Из данных видно, что в странах СНСД доля капитализации фондового рынка к ВВП остается низкой. Наиболее высокие показатели отмечаются в Южной Африке и Индии, что связано с развитием капитального рынка и присутствием значительной доли международных компаний.

В целом, в 2020 г. на фоне пандемии COVID-19 капитализация мирового рынка значительно снизилась. Особенно сильно это проявилось в странах с «пузырем» на рынке. В 2021–2023 гг. начался этап восстановления. В странах СНСД рост происходил медленнее из-за обеспокоенности инвесторов безопасностью, регулированием и слабой инфраструктурой рынка.

Выводы

Можно сделать следующие выводы:

1. Доля капитализации фондовых рынков СНСД по отношению к ВВП остаётся низкой по сравнению с развитыми странами.
2. COVID-19 и глобальные шоки вызвали значительные изменения на рынках СНСД, однако восстановление происходит медленными темпами.
3. Основными проблемами остаются низкая ликвидность, институциональная слабость и недостаточная безопасность для инвесторов. [13]

Для укрепления рынков важными направлениями являются регуляторные реформы, улучшение корпоративного управления, внедрение технологических инноваций и усиление международной интеграции.

Список использованной литературы

1. Аликулов, А. Т. (2019). Ўзбекистонда иқтисодий ва либераллаштириш ва унинг капитал оқими таъсири. Экономика и финансы (Узбекистан), (6), 54-58.
2. Goldsmith, R. W. (1969). *Financial Structure and Development*. Yale University.
3. Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan.
4. Levine, R., & Zervos, S. (1998). *Stock markets, banks, and economic growth*. American Economic Review, 88(3), 537–558.
5. McKinnon, R. I. (1973). *Money and Capital in Economic Development*. Brookings Institution.
6. Rodrik, D., & Subramanian, A. (2009). *Why did financial globalization disappoint?* IMF Staff Papers, 56(1), 112–138.
7. Shaw, E. S. (1973). *Financial Deepening in Economic Development*. Oxford University Press.
8. Singh, A. (1997). *Financial liberalisation, stockmarkets and economic development*. Economic Journal, 107(442), 771–782.
9. Singh, A. (2008). *Stock markets in low and middle income countries*. In: *Economic Development in the 21st Century*. Cambridge Working Papers.
10. World Bank. (2023). *World Development Indicators: Market capitalization of listed companies (% of GDP)*. Washington, DC: World Bank.
11. World Federation of Exchanges (WFE). (2024). *Annual Report on Global Markets*. WFE.
12. Zhang, D., Hu, M., & Ji, Q. (2020). *Financial markets under the global pandemic of COVID-19*. Finance Research Letters, 36, 101528.
13. Azamat, T. A. (2025). AKSIYALAR BOZORINI TAHLIL QILISHDA BOZOR NAZARIYALARINING AHAMIYATI. THE INNOVATION ECONOMY, 1(05).
14. Aminov Fazlitdin Baxadirovich. (2025). FUNDAMENTALS OF ENSURING ECONOMIC GROWTH IN THE REGION . JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS, 84(1), 79-85.

AKSIYALAR BOZORINI TAHLIL QILISHDA BUFFET INDEKATORIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Alikulov Azamat Tuygunovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

«Iqtisodiyot» kafedrasi mudiri, PhD, dotsent.

ORCID-ID: 0000-0001-7717-3274

azamat1441@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada 2020–2024 yillar davomida ba’zi xorij mamlakatlarida mamlakatlarida aksiyalar bozori kapitalizatsiyasining YAIMga nisbati, ya’ni Buffet indekatori tahlil qilindi. Tadqiqot natijalariga ko’ra, rivojlangan mamlakatlarda fond bozorlari YAIMga nisbatan ortiqcha baholangan bo’lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda fond bozorlari hali yetarli darajada rivojlanmaganligi kuzatildi. Tahlillar natijasida Buffet indekatori global kapital bozorlarini baholashda samarali ko’rsatkich ekanligi hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda o’sish imkoniyatlari yuqori ekanligi aniqlandi.

Kalit soʻzlar: Buffet indekatori, fond bozori, aksiyalar kapitalizatsiyasi, bozor kapitalizatsiyasi, YAIM, rivojlanayotgan mamlakatlar, rivojlangan mamlakatlar.

Kirish

Fond bozori milliy iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U iqtisodiy oʻsishni taʼminlash, investitsiyalarni jalb qilish va moliyaviy barqarorlikni taʼminlashda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Fond bozorini iqtisodiyot bilan solishtirishda eng koʻp qoʻllaniladigan koʻrsatkichlardan biri — Buffet indekatori (aksiyalar bozori kapitalizatsiyasining YAIMga nisbati) hisoblanadi [1].

Buffet indekatori boʻyicha fond bozori kapitalizatsiyasi YAIMga nisbatan 100% atrofida boʻlsa bozor iqtisodiyotga mos deb baholansa, 100% dan yuqori boʻlganda bozor ortiqcha baholangan va “pufak” xavfi mavjudligini koʻrsatadi, 100% dan past boʻlgan kapitalizatsiya fond bozorining rivojlanmaganligidan yoki arzon baholanganligidan dalolat beradi [2].

Mazkur maqolaning maqsadi – 2020–2024 yillar kesimida turli mamlakatlarda Buffet indekatorini tahlil qilish va rivojlangan hamda rivojlanayotgan bozorlar oʻrtasidagi tafovutlarni koʻrsatishdan iborat.

Metodologiya

Tadqiqotda quyidagi maʼlumotlar tahlil qilindi:

Koreya, AQSH, Germaniya, Yaponiya, Kanada, Oʻzbekiston va Qozogʻiston mamlakatlari kesimida 2020–2024 yillar boʻyicha aksiyalar bozori kapitalizatsiyasining YAIMga nisbati.

Tahlillarda Buffet indekatori formulasidan foydalanildi [3]:

$$BI = (\text{Aksiyalar bozori kapitalizatsiyasi} / \text{YAIM}) \times 100\%$$

Aksiyalar bozori kapitalizatsiyasi

$$MC = \sum_{i=1}^n (P_i \times N_i)$$

Бу ерда:

MC – aksiyalarbozorikapitalizatsiyasi (umumiybozorqiymati),

Pi – i-kompaniya aksiyasining bir donasi bozor narxi,

Ni – i-kompaniyaning jami chiqarilgan aksiyalari soni,

n – birja yoki bozorda roʻyxatdan oʻtgan kompaniyalar soni.

Yuqoridagilar indikatorlar asosida mamlakatlar kesimida dinamika va tendensiyalar solishtirma tahlil uslubidan foydalanildi.

Natijalar

Aksiyalar bozori kapitalizatsisini YAIMga nisbatini oʻrganish fond bozorining iqtisodiyotga integratsiyalashuvini koʻrsatadi. Indeks qanchalik yuqori boʻlsa, fond bozori iqtisodiyotda shunchalik katta rol oʻynaydi. Shuningdek, yuqori koʻrsatkich investitsiya faolligini va bozorning rivojlanganligini bildiradi, past koʻrsatkich esa iqtisodiyotning real sektorga tayanayotganini anglatadi. Shu sababli ushbu nisbatni dunyo mamlakatlari koʻrsatkichlarini solishtirish turli mamlakatlar kapital bozorlarini iqtisodiyot hajmiga nisbatan aniqlashga yordam beradi.

1-jadval. Aksiyalar bozori kapitalizatsiyasining YAIMdagi ulushi [3]

Davlatlar	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil
Koreya	134%	121%	98%	115%	90%
AQSH	194,7%	205%	155%	176,7%	213,1%
Germaniya	58 %	57,6 %	45,4 %	48,1 %	43,9 %
Yaponiya	133%	130%	126%	146%	157%

Kanada	159,5%	163,3 %	126 %	142,6 %	150,6 %
O‘zbekiston	7,9%	6,7%	9,4%	13,4%	16,4%
Qozog‘iston	22,4%	33,4%	20,3%	22,6%	21,8%

AQShda 2020-yilda Buffet indekatori bo‘yicha ko‘rsatkich 194,7 foizni tashkil etgan bo‘lsa 2024-yilga kelib 213,1 foizgacha o‘ydi. Bu holat bozorning YAIMga nisbatan ikki barobar ortiq baholanganini anglatadi. Bu esa Buffet indekatori bo‘yicha eng yuqori darada bo‘lib fond bozorining iqtisodiyotda o‘rni qanchalik katta ekanligini ko‘rsatadi. Ammo aksiyalar narxida spekulatsiya yoki pufaklning kattaligi hisobiga inqiroz davrlarida mamlakatda aksiyalar bozori riski katta bo‘lishi ehtimolini oshiradi.

Koreyada ushbu ko‘rsatkich 134 foizdan 90 foizgacha pasaydi. Bu bozorning ortiqcha baholanishdan yerarliligi bo‘lmagan bosqichiga o‘tganini ko‘rsatadi. Bunday pasayish Kovid 19 pandemiyasi natijasida Koreya kompaniyalaridagi iqtisodiy pasayish hamda inflyatsiya suratlarning yomonlashishi fonida yuz bergan.

Germaniyada esa bu ko‘rsatkich iqtisodiyotda aksiyalar bozorining ulushi juda yuqori emasligini hamda kompaniyalar aksiyalarini bozor qiymati hamda real qiymati o‘rtasidagi tafovutning yuqori emasligini ko‘rsatadi.

Yaponiyada 133 foizdan 157 foizga o‘ydi. Bu Buffet indekatori bo‘yicha bozor ortiqcha baholanganligidan dalolat beradi. Kanadada ham bozor yuqori baholangan holatda barqaror ko‘rsatkichni egallagan.

O‘zbekiston va Qozog‘istonda aksiyalar bozori hali rivojlanish bosqichida [6] ekanligi o‘sislar hajmida katta o‘zgarishlar kuzatilmagan. Bozorning ulushi cheklanganligi ammo yuqori o‘sinh imkoniyatlari katta ekanligi (yuqori o‘sinh uchun bo‘shliq borligi)dan dalolat beradi.

Muhokama

Olingan natijalardan ko‘rinishicha, rivojlangan mamlakatlarda fond bozori ko‘rsatkichlari YAIMdan ortiq bo‘lib, bozorning ortiqcha baholanganligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, AQShda indekator 200 foizdan ortiq bo‘lishi "pufak" xavfini anglatadi [4]. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa aksincha – indeks juda past bo‘lib, bu fond bozorlarining hali rivojlanish bosqichida ekanini ko‘rsatadi.

Germaniyadagi pasayish esa iqtisodiyotning yuqori rivojlanish fazasida ekanligiga qaramasdan, fond bozori YAIMga to‘liq integratsiyalashmaganini anglatadi. Koreyada esa pasayish bozorning siklliligi va ehtimoliy islohot zaruratini mavjudligini ko‘rsatadi.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillarimiz natijasida Buffet indekatori bo‘yicha quyidagi xulosalarga keldik:

AQSH va Yaponiya kabi rivojlangan mamlakatlarda bozor ortiqcha baholangan bo‘lib, investitsiya xavfi yuqori;

Germaniya va Koreyada indekator pasayishi bozorda turg‘unlik va islohot zaruratini ko‘rsatadi;

O‘zbekiston va Qozog‘istonda indekator bo‘yicha ko‘rsatkich juda past bo‘lib, fond bozorlari hali rivojlanmagan, ammo katta o‘sinh imkoniyatlariga ega ekanligini ko‘rsatadi. [7]

Bu holat O‘zbekiston uchun global investitsiya strategiyalarini belgilashda hamda milliy kapital bozorlarini rivojlantirishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Buffett, W. (2001). *Letter to Berkshire Hathaway Shareholders*. Berkshire Hathaway Inc.
2. Hussman, J. (2018). "The Buffett Indicator: Valuing the Stock Market Relative to GDP". *Hussman Funds Research Notes*.

3. World Bank. (2025). *World Development Indicators: Market Capitalization of Listed Domestic Companies (% of GDP)*. Washington, D.C.
4. Shiller, R. (2015). *Irrational Exuberance*. Princeton University Press.
5. IMF (2024). *Global Financial Stability Report*. International Monetary Fund.
6. Azamat, T. A. (2025). Aksiylar bozorini tahlil qilishda bozor nazariyalarining ahamiyati. *the innovation economy*, 1(05).
7. Alikulov, A. T. (2023). Opportunities to attract capital through the stock market in Uzbekistan.
8. Bakhtiyarovich, N. I. Existing Problems in the Use of Cashless Forms of Payment in Uzbekistan and Ways to Solve Them. *International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development*, 4(3), 147-152.
9. Normamatov, I. B. (2021). Improving the Practice of Using Cashless Accounts in Uzbekistan. *European Scholar Journal*, 2(4), 399-402.
10. Ma'ruf, A., & Tilovbek, S. (2024). THE ROLE OF SOCIAL SECURITY CONTRIBUTIONS IN PENSION PROVISION. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 4(05), 51-56.
11. Fazlitdin Aminov. (2025). O'zbekiston mintaqalarida "yashil" iqtisodiyotga o'tishning xorij tajribasidan foydalanish imkoniyatlari. *World Scientific Research Journal*, 43(1), 162-169.

MOLIYAVIY NATIJALAR BUXGALTERIYA HISOBINIMHXS ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Xolmuradov Otabek Normamatovich,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

i.f.f.d., dotsent

otabekxolmuradov23@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada moliyaviy natijalar buxgalteriya hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) asosida takomillashtirish masalalari yoritilgan. Moliyaviy natijalar korxonaning faoliyati samaradorligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Maqolada MHXS talablari, shuningdek, milliy hisob va MHXS o'rtasidagi farqlar tahlil qilinib, takomillashtirish yo'nalishlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar. moliyaviy natijalar, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari, zaxiralar, foyda yoki zarar, daromad, xarajat, integratsiya, boshqa umumlashgan daromadlar.

KIRISH

Hozirgi globallashtirish jarayonlari va xalqaro moliya bozorlariga integratsiya jarayonlari O'zbekistonda ham buxgalteriya hisobi tizimini xalqaro andozalarga moslashtirishni talab etmoqda. Xususan, moliyaviy natijalar hisobini MHXS talablari asosida tashkil etish korxonalarda shaffof hisobotni, taqqoslash imkoniyatlari va investorlar uchun ishonchli ma'lumotlarni taqdim etishga xizmat qiladi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida moliyaviy natijalar buxgalteriya hisobini tashkil etish va uning nazariy masalalarini o'rganish muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

O'zbekistonda moliyaviy natijalarning buxgalteriya hisobini tashkil etish va amaliyotda MHXSlarini qo'llashni takomillashtirishni muhimligini belgilaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020yil 24 fevraldagi ***Moliyaviy natijalar buxgalteriya hisobinimhxs asosida takomillashtirish*** "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 4611-son qarori[8] va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 11 apreldagi 171-con "O'zbekiston Respublikasi hududida qo'llash

uchun auditning xalqaro standartlarini tan olish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi qarorlari[9] xorijiy investorlarni zarur axborot muhiti bilan ta'minlash va moliyaviy imkoniyatlarni kengaytirish qaratilgan bo'lib, moliyaviy hisobot va auditning xalqarostandardlariga o'tishni jadallashtirish orqali xalqaro moliya bozorlariga chiqish uchun imkoniyat yaratadi.

O'zbekiston Respublikasining 2016 yil 13 apreldagi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi O'RQ-404-son Qonunining 7-moddasida aktivlar, majburiyatlar, xususiy kapital, zaxiralar, daromadlar, xarajatlar, foyda, zararlar va ularning harakati bilan bog'liq xo'jalik operatsiyalari buxgalteriya hisobining ob'ektlaridir deb belgilab qo'yilgan. Ushbu qonunning 18-moddasida daromadlar va xarajatlarni tan olish quyidagicha e'tirof etilgan: "Daromadlar va xarajatlar to'langan vaqti va pul kelib tushgan sanadan qat'i nazar, qaysi davrga taalluqli bo'lsa, o'sha hisobot davrida buxgalteriya hisobi standartlariga muvofiq aks ettiriladi".[7]

V.G.Getman fikricha, "moliyaviy natija foyda yoki zarar ko'rsatkichlari bilan belgilanadi, boshqaruv natijasi va sarflangan xarajatlar samaradorligini umumlashtirilgan shaklda aks ettiradi".[2]

O.V.Efimova bu borada quyidagilarni ta'kidlaydi: "Korxonaning moliyaviy natijasi deganda foyda tushuniladi, shu bilan birga, yakuniy natija haqiqatan ham egalari tasarruf etish huquqiga ega bo'lgan natijadir, jahon amaliyotida bu "sof aktivlarning ko'payishi" degan ma'noni anglatadi".[3]

V.V.Bocharov esa "Korxonaning moliyaviy natijalarini shakllantirish tartibi moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotga kiritilgan moddalarni tizimlashtiradi va hisobot davrining yalpi foydasidan taqsimlanmagan (sof) foyda (qoplanmagan zarar)gacha shakllanishini ko'rsatadi".[1]

R.E.Mamedov bu borada quyidagilarni qayd etadi: "Moliyaviy natija har qanday xo'jalik yurituvchi sub'ektning eng muhim iqtisodiy ko'rsatkichlaridan biridir. Bu kompaniyaning iqtisodiy faoliyatini qanchalik samarali olib borishini, qaysi yo'nalishda rivojlanayotganini, o'z kapitalidagi o'zgarishlarni aks ettiradi".[5]

Moliyaviy natijalarni shakllantirishda asosiy ko'rsatkichlar bo'lib daromadlar va xarajatlar hisoblanadi.

Daromadlarni hisobga olishda eng muhim masalalardan biri, bu amaliyotda daromadlarni tan olish buxgalteriya hisobi prinsiplarining to'g'ri qo'llanilishidir. Daromadlarni hisobda qayd etishda mezon va qoidalardan har qanday chetlanish moliyaviy natijalarning ob'ektivligiga ta'sir etadi.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarga o'tishning afzalligini S.N.Tashnazarov quyidagicha ifodalaydi, "mamlakatimizdagi aksiyadorlik jamiyatlari, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar va boshqa korxonalarning ixtiyoriylik asosida o'z tashabbuslari bilan MHXSlari asosida moliyaviy hisobotga o'tishlariga erishishimiz lozim. Korxona va tashkilotlar o'zlari MHXSlariga o'tishda naf olishlari, uning afzalliklarini his qilishlari lozim. MHXSlar orqali investitsiyaviy jozibadorligiga erishish yo'li bilan korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash strategik ahamiyatga ega bo'lgan vazifa sifatida qaralishi lozim" [4].

Moliyaviy natijalar korxonaning moliyaviy faoliyati samaradorligini ko'rsatuvchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Ular MHXSida foyda yoki zarar va boshqa umumlashgan daromadlar hisoboti orqali namoyon bo'ladi.

MUHOKAMA

Moliyaviy natijalarni hisobga olishda MHXS talablari:

MHXSga ko'ra moliyaviy natijalar buxgalteriya hisobida quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

➤ BHXS 1-sonli "Moliyaviy hisobotni taqdim etish" standartida moliyaviy natijalarni alohida va to'liq shaklda aks ettirish talab qilinadi;

➤ BHXS 12-sonli "Foyda soliqlari" talabiga ko'ra, soliq aktivlari va majburiyatlarni moliyaviy natijalarda adolatli qiymatda baholanishi kerak;

➤ MHXS 15-sonli “Xaridorlar bilan shartnomalar bo‘yicha tushum” standartlari asosida daromad faqatgina iqtisodiy manfaat korxonaga o‘tishi aniq bo‘lgan hollarda e’tirof etiladi;

➤ BHXS 2-sonli “Zaxiralar” standarti bo‘yicha zaxiralar bahosidagi o‘zgarishlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyaviy natijalarga ta’sir qiladi.

NATIJALAR

Respublikamiz korxonalarida moliyaviy natijalar hisobini MHXS asosida takomillashtirish uchun quyidagi yo‘nalishlar muhim ahamiyatga ega:

- Taqqoslash imkoniyatini ta’minlash;
- Raqamli hisob tizimlaridan kengroq foydalanish 1S, SAP, Oracle kabi dasturlarda MHXSga moslashtirilgan platformalarni qo‘llash;
- Soliq va buxgalteriya hisobi uyg‘unligi soliq qonunchiligida MHXSga zid holatlarni qisqartirish;
- Kadrlar salohiyatini oshirish buxgalterlar va auditorlarni xalqaro standartlar bo‘yicha qayta tayyorlash;
- Korxonalarda ichki audit tizimini rivojlantirish;
- Moliyaviy natijalar tahlilini takomillashtirish.

XULOSA

Moliyaviy natijalar buxgalteriya hisobini MHXS asosida takomillashtirish xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning moliyaviy axborotini shaffof, xalqaro talablarga mos va investorlar uchun holga keltiradi. Bu jarayon mamalakatimiz iqtisodiyotining jahon bozoriga integratsiyalashuvi, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va milliy korxonalar raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Бочаров В. В. Инвестиции: учебник и практикум для академического бакалавриата / В. Е. Леонтьев, В. В. Бочаров, Н. П. Радковская. – Москва : Издательство Юрайт, 2016.
2. Гетьман В. Г. Бухгалтерский учет: учебник / под ред. проф. В. Г. Гетьмана. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: ИНФРА-М, 2017. – 601 с.
3. Ефимова О. В. Анализ финансовой отчетности: учебное пособие для магистров / О. В. Ефимова [и др.]. – Москва: Омега-Л, 2013. – 388 с
4. Tashnazarov S.N. Majburiyatlar hisobini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish. "Экономика и социум" №5(84) 2021.
5. Холмуродов, О. (2024). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ. *Экономическое развитие и анализ*, 2(5), 716-722.
6. Холмуродов, О. (2024). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АУДИТА ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ. *Экономическое развитие и анализ*, 2(6), 482-488.
7. O‘zbekiston Respublikasining 2016 yil 13 apreldagi “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘RQ-404-son Qonuni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020yil24 fevraldagi“Moliyaviyhisobotningxalqarostandartlarigao‘tishbo‘yichaqo‘shimchachora-tadbirlarto‘g‘risida”gi4611-son Qarori.
9. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 11 apreldagi“O‘zbekiston Respublikasi hududida qo‘llash uchun auditning xalqaro standartlarini tan olish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 171-conli Qarori.

RAQAMLI MOLIYA TEXNOLOGIYALARI VA BANKLAR: MINTAQAVIY TURIZM SOHASIDA YANGI INVESTITSIYA MODELLARINI SHAKLLANTIRISH

Raxmatov Adxam Itolmasovich

Buxoro davlat texnika universitetining mustaqil tadqiqotchisi, dotsent.

Qlichov Javoxir Ma'ruf o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Moliya va moliyaviy texnologiyalari ta'lim yo'nalishlari 86/24 gurux talabasi

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot Qashqadaryo viloyatidagi mintaqaviy turizm sohasini rivojlantirishda raqamli moliya texnologiyalari va banklar hamkorligi orqali shakllanayotgan yangi investitsiya modellarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda 2024–2025-yillarda viloyatdagi 95 ta turizm subyekti (mehmonxonalar, ekskursiya tashkilotchilari, hunarmandlar) orasida o'tkazilgan so'rovnomalar, bank mutaxassislari bilan suhbatlar hamda statistik ma'lumotlar tahlil qilindi. Ma'lumotlar SPSS 26 dasturi yordamida qayta ishlandi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli to'lov tizimlari keng tarqalgan bo'lsada, mikro-moliyalashtirish, jamoaviy investitsiya hamda sun'iy intellekt asosidagi kredit tizimlari hali yetarli darajada joriy etilmagan. Tadqiqot mintaqaviy turizmni raqamli moliya vositalari orqali moliyalashtirish uchun amaliy takliflarni ishlab chiqdi.

Kalit so'zlar: raqamli moliya texnologiyalari, banklar, mintaqaviy turizm, Qashqadaryo, investitsiya modellari, moliyaviy texnologiyalar, mikro-moliyalashtirish

Abstract: This study examines emerging investment models in regional tourism development through the synergy of digital financial technologies (fintech) and banks, with a focus on Qashqadaryo region of Uzbekistan. Data were collected via surveys of 95 tourism enterprises (guesthouses, tour operators, artisans) conducted in 2023–2024, complemented by expert interviews with banking professionals and official statistics. Data analysis was performed using SPSS 26 software. Findings reveal that while digital payment systems are widely adopted, micro-financing, crowdfunding, and AI-driven credit scoring remain underutilized. The paper proposes practical policy and institutional recommendations to enhance digital finance-enabled investment in regional tourism.

Keywords: digital financial technologies, banks, regional tourism, Qashqadaryo, investment models, fintech, micro-financing

Kirish. Qashqadaryo viloyati - O'zbekistonning janubiy mintaqasida joylashgan, boy tarixiy merosga (Shaxrisabz, Kasbi, Qarshi, Qamashi), tabiiy go'zalliklarga (Hisorak qo'riqxonasi, Qizilqum cho'li chegarasi) hamda noyob madaniy an'analarga ega hudud. Viloyatda turizm potentsiali yuqori bo'lishiga qaramay, uning rivojlanishiga moliyaviy cheklollar, infrastruktura yetishmovchiligi hamda kichik biznes subyektlarining moliyalashtirishga cheklangan kirishuvchanligi to'sqinlik qilmoqda [1].

So'nggi yillarda raqamli moliya texnologiyalari, mobil to'lovlar, blokcheyn, sun'iy intellekt, raqamli kredit tizimlari bank sektorini tubdan o'zgartirib, investitsiya imkoniyatlarini kengaytirmoqda [2]. Biroq, mintaqaviy darajada, ayniqsa Qashqadaryo kabi chekka hududlarda bu jarayon hali dastlabki bosqichda. Shu bilan birga, viloyatda "Payme", "Click", "Uzum" kabi raqamli to'lov tizimlari tez tarqab bormoqda, bu esa raqamli moliyalashtirish uchun asos yaratmoqda.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi Qashqadaryo viloyatidagi turizm sohasini rivojlantirishda raqamli moliya texnologiyalari va banklar orqali amalga oshirilayotgan yoki amalga oshirish mumkin bo'lgan yangi investitsiya modellarini aniqlash, ularning samaradorligini baholash hamda mintaqaviy rivojlanish siyosatini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda aralash usullar qoʻllangan: Soʻrovnomalar: 2023-yil sentyabrdan 2024-yil martgacha Qashqadaryo viloyatining Shaxrisabz, Qarshi, Kitob, Gʻuzor va Kasbi tumanlarida faoliyat yuritayotgan 95 ta turizm biznesi subyekti (32 ta mehmonxona/uy-mehmonxona, 28 ta ekskursiya tashkilotchisi, 35 ta mahalliy hunarmand va suvenirilar ishlab chiqaruvchi) orasida oʻtkazildi. Soʻrovnomada 15 ta savol (ochiq va yopiq) mavjud boʻlib, ular raqamli toʻlovlar, kreditga kirishuvchanlik, fintech xizmatlaridan foydalanish, investitsiya ehtiyojlari hamda banklar bilan hamkorlik darajasini qamrab olgan.

Ekspert suhbatlari: “Qashqadaryo viloyat hokimligi”, “NBU Qashqadaryo boʻlimi”, “Kapitalbank”, “Ipak Yoʻli banki” vakillari hamda “Oʻzbekiston turizm agentligi” mutaxassislari bilan 8 ta yarim strukturalashtirilgan suhbat oʻtkazildi.

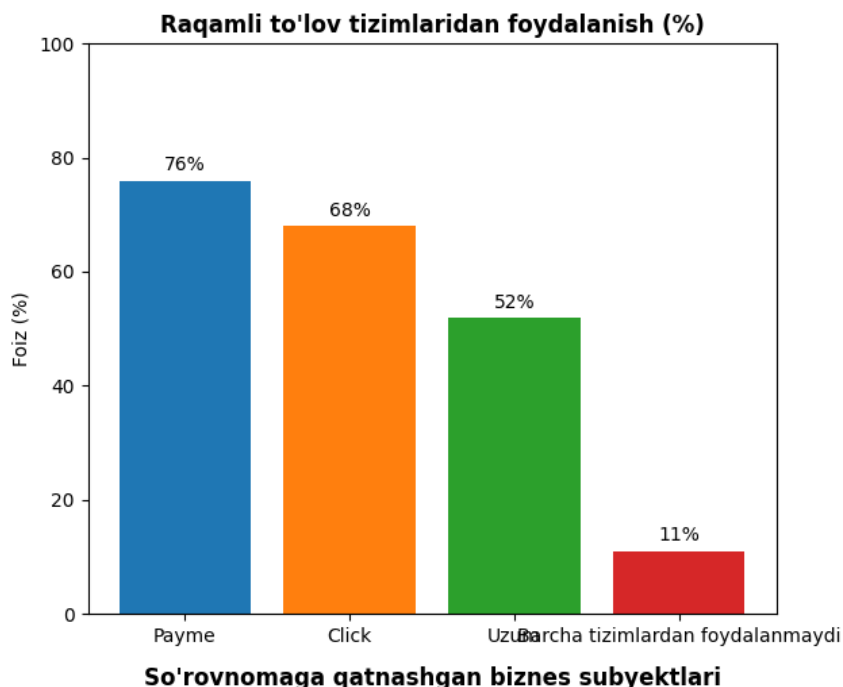
Statistik maʼlumotlar: Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki, Davlat statistika qoʻmitasi hamda Qashqadaryo viloyat statistika boshqarmasining 2022–2023-yillardagi maʼlumotlaridan foydalanildi.

Maʼlumotlarni qayta ishlash vositasi sifatida SPSS 26 dasturiy platformasi tanlab olindi. Maʼlumotlar tahlili IBM SPSS Statistics 26 dasturi yordamida amalga oshirildi. Bu dastur ijtimoiy fanlar sohasida keng qoʻllaniladigan statistik tahlil vositasi boʻlib, soʻrovnomadan olingan kategoriyali maʼlumotlarni chastotali tahlil, oʻzaro bogʻliqlikni aniqlash, shuningdek, korrelyatsion tahlil qilish imkonini beradi [3]. Dastur orqali soʻrovnomada qatnashuvchilarning javoblari raqamli koʻrinishga keltirilib, grafiklar, jadvallar hamda statistik koʻrsatkichlar orqali ilmiy asoslangan xulosalar chiqarildi.

Tahlil va natijalar. Soʻrovnomalardan olingan maʼlumotlar tahlili natijalari quyidagi jadvallar va grafiklar orqali koʻrgazmali tarzda namoyish etilgan.

1. Raqamli toʻlov tizimlaridan foydalanish

Soʻrovnomaga koʻra, Qashqadaryo viloyatidagi turizm subyektlarining 89% i kamida bitta raqamli toʻlov tizimidan foydalanadi. Eng koʻp tarqalgani Payme (76%), keyin Click (68%) va Uzum (52%) keladi [Rasm 1]. Bu raqamli infratuzilmaning mintaqada keng tarqalganligini koʻrsatadi.

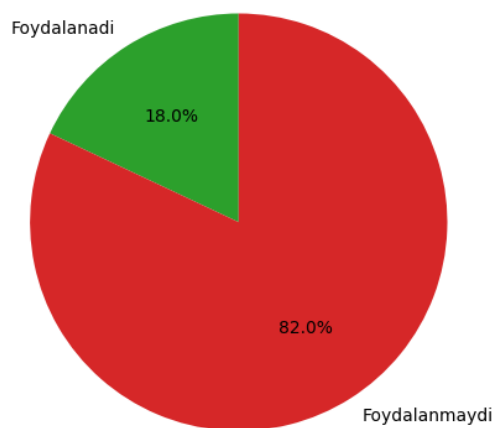
Rasm -1. Raqamlitoʻlovtizimlaridanfoydalanish

2. Raqamlimikro-moliyalashtirishdanfoydalanish

Ayniqsa diqqatga sazovor tomoni shuki, raqamli toʻlov tizimlari keng tarqalgan boʻlsada, faqat 18% turizm subyekti raqamli mikro-kredit yoki onlayn kreditlardan foydalangan [Rasm

2]. Bu, banklarning raqamli moliyalashtirish mahsulotlarini turizm sohasiga yetarlicha moslashtirmaganligini ko'rsatadi.

Raqamli mikro-kreditlardan foydalanish

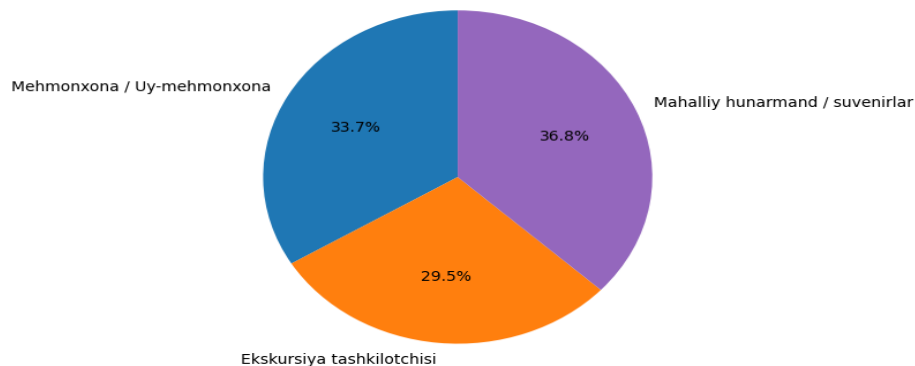

Rasm -2. Raqamli mikro-moliyalashtirishdan foydalanish holati.

3. So'rovnomaga qatnashuvchilarning tarkibi

So'rovnomada 35 ta (36.8%) mahalliy hunarmand va suvenirilar ishlab chiqaruvchi, 32 ta (33.7%) mehmonxona/uy-mehmonxona egasi hamda 28 ta (29.5%) ekskursiya tashkilotchisi qatnashdi [Rasm 3]. Bu turizm sohasining keng spektrini qamrab olganligini tasdiqlaydi.

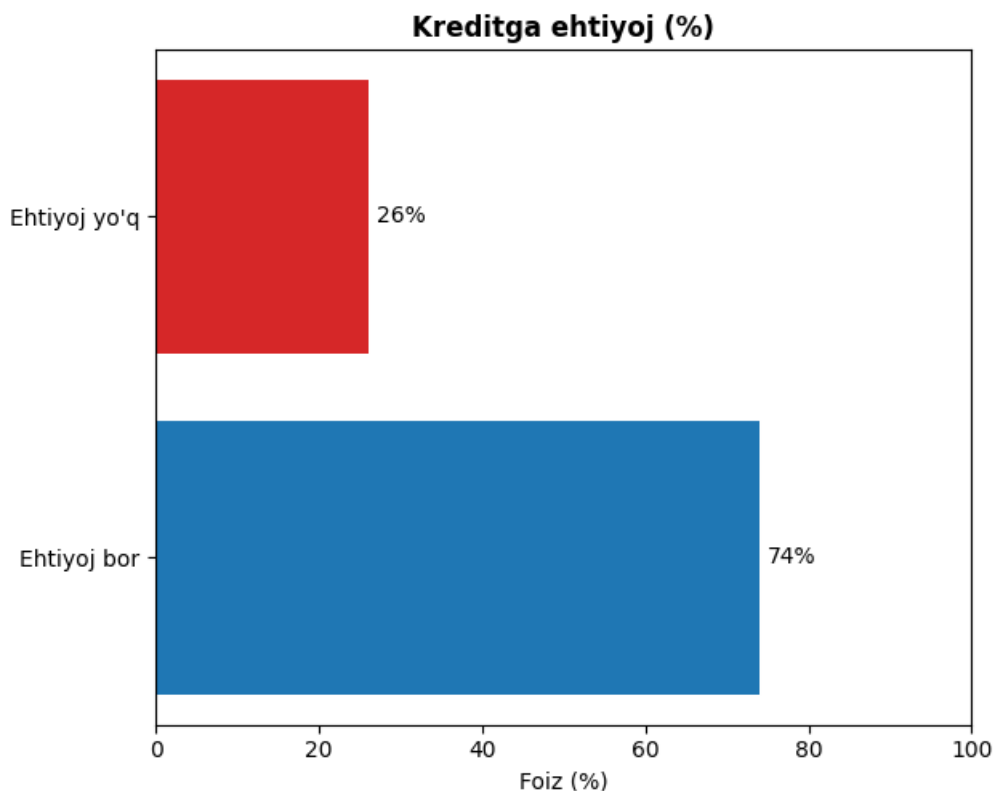
So'rovnomaga qatnashgan biznes subyektlari

Rasm -4. So'rovnomaga qatnashuvchilarning tarkibi diagrammasi.

4. Kreditga ehtiyoj

So'rovnomada qatnashuvchilarning 74% i "biznesni kengaytirish uchun kredit kerak" degan javob berdi [Rasm 4]. Biroq, ularning aksariyati kredit olishda qiyinchiliklarga duch kelishini ta'kidladi: "Garov talab qilinadi, bizda esa bino ham, transport ham garovga qo'ymaydi", — dedi Shahrisabzdagi uy-mehmonxona egasi.

Rasm -4. Kreditga ehtiyoj grafigi.

Statistik tahlil: SPSS 26 dasturi yordamida o'tkazilgan korrelyatsion tahlil shuni ko'rsatdiki, raqamli to'lov tizimlaridan foydalanish darajasi ($r = 0.62$, $p < 0.01$) bilan kreditga ehtiyoj o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjud. Biroq, banklardan kredit olish ehtimoli esa juda past ($\chi^2 = 12.4$, $p = 0.002$), ya'niraqamli infratuzilmamavjud bo'lishiga qaramay, moliyalashtirish mexanizmlari samarali ishlamayapti.

5. Moliyaviy texnologiyalar yechimlari — hali dastlabki bosqichda.

Viloyatda jamoa moliyalashtirish, token sotish, blokcheyn asosidagi shartnomalar kabi ilg'or moliyaviy texnologiyalar yechimlari deyarli mavjud emas. Ekspertlar fikricha, "Qashqadaryoda raqamli savodxonlik darajasi past, shuning uchun murakkab moliyaviy texnologiyalar mahsulotlarini tushunish qiyin", — dedi "Ipak Yo'li banki"ning ma'sul hodimi.

Biroq, sun'iy intellekt asosidagi kredit tahlillari potentsialga ega. Masalan, mehmonxona bron ma'lumotlari (Booking.com, local booking platformalari) orqali daromadni bashorat qilish va shu asosda kredit berish — bunday modelni "Kapitalbank" sinov rejimida Samarqandda joriy etayotgan bo'lib, Qashqadaryoga ham tarqatish rejalashtirilgan [4].

6. Banklar — yangi hamkorlik modellarini qidirmoqda.

NBU Qashqadaryo bo'limi vakillari "viloyatda turizm KOB uchun maxsus moliyalashtirish dasturini ishlab chiqishda" ekanligini ta'kidladi. Shu bilan birga, banklar turizm loyihalarining real daromadini kuzatish imkoniyatiga ega emas, chunki ko'pchilik bronlar naqd pul orqali amalga oshiriladi yoki rasmiy hisob-kitoblardan tashqari olib boriladi.

Agar turizm subyektlari o'z tranzaksiyalarini raqamli tizimlarda olib borsa, banklar ular uchun "daromadga asoslangan kredit" taklif qilishi mumkin. Bunday modelda qaytim foizi daromad miqdoriga bog'lanadi, bu esa xavfni kamaytiradi [5].

Munozara. Qashqadaryo viloyatida raqamli moliya texnologiyalari va banklar hamkorligi orqali mintaqaviy turizmni moliyalashtirishda quyidagi uchta asosiy imkoniyat mavjud:

1. Mikro-moliyalashtirishni raqamlashtirish: Hozirgi mikro-kreditlar ko‘pincha qog‘oz asosida beriladi. Agar ular mobil ilova orqali, sun‘iy intellekt tahlili asosida berilsa, kirishuvchanlik 2–3 barobar oshadi.

2. Turizm ma‘lumotlar bazasini yaratish: Viloyat hokimligi, turizm agentligi hamda banklar birgalikda “Qashqadaryo turizm ma‘lumotlar portali” yaratishi mumkin, unda mehmonxona bandligi, bronlar, foydalanuvchi reytinglari kabi ma‘lumotlar to‘planadi. Bu banklarga xavfni baholashda yordam beradi.

3. Regulyatorlik qumg‘onligi (sandbox): Markaziy bank Qashqadaryoda fintech-turizm loyihalari uchun vaqtinchalik regulyatorlik muhitini joriy etishi mumkin, bu yerda startaplar xavfsiz sharoitda yangi modellarni sinab ko‘rishadi [6].

Xalqaro tajriba ham shuni tasdiqlaydiki, raqamli moliyalashtirish orqali mintaqaviy turizmni rivojlantirish nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy adolat, ayollar ishtiroki hamda qishloq rivojlanishi nuqtai nazaridan ham ahamiyatli [7]. Qashqadaryoda ayollar tomonidan boshqariladigan 23 ta hunarmandlik loyihasi so‘rovnoma “agar kredit bo‘lsa, onlayn do‘kon ochardik” degan fikrda bo‘ldi.

Xulosa. Qashqadaryo viloyatida mintaqaviy turizmni rivojlantirishda raqamli moliya texnologiyalari hozirda asosan to‘lov vositasi sifatida qo‘llanilayotgan bo‘lsa-da, ularning investitsiya mexanizmi sifatida potentsiali hali to‘liq foydalanilmagan. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar taklif qilinadi:

Banklar Qashqadaryo turizm KOB uchun maxsus raqamli mikro-kredit mahsulotlarini ishlab chiqsin (masalan, “Turizm Start” krediti).

Markaziy bank viloyatda moliya texnologiyalari-turizm regulyatorlik qumg‘onligini joriy etsin.

Qashqadaryo viloyat hokimligi “raqamli turizm tranzaksiyalari”ni rag‘batlantirish uchun soliq imtiyozlari taklif etsin.

O‘zbekiston turizm agentligi mahalliy bizneslarga raqamli savodxonlik bo‘yicha o‘quv dasturlarini tashkil qilsin.

Bu chora-tadbirlar orqali nafaqat turizm sohasi, balki butun mintaqaning iqtisodiy barqarorligi ham mustahkamlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Turizm agentligi. Mintaqaviy turizm rivojlanish strategiyasi 2023–2027. Toshkent, 2023.

2. Gomber P., Kauffman R. J., Parker C., Weber B. On the Fintech Revolution: Interpreting the Forces of Innovation, Disruption, and Transformation in Financial Services. *Journal of Management Information Systems*, 2018, Vol. 35, No. 1, pp. 220–265.

3. George D., Mallery P. IBM SPSS Statistics 26 Step by Step: A Simple Guide and Reference. Routledge, 2020. – 624 p.

4. Kapitalbank. Innovatsion moliyalashtirish dasturlari: Yillik hisobot 2023. Toshkent, 2024.

5. World Bank. Digital Finance for Tourism SMEs: Global Trends and Policy Implications. Washington, DC: World Bank Group, 2022.

6. Financial Stability Board. Regulatory Sandboxes for Fintech: International Experiences. Basel, 2021.

7. UNWTO. Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030. Madrid: United Nations World Tourism Organization, 2021.

O'ZBEKISTONDA IJTIMOIIY NAFAQALARNI TAYINLASHNING HUQUQIIY ASOSLARI

Aliyev Ma'ruf Komiljono'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti v.b dotsenti

marufaliyev5955@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada O'zbekistonda ijtimoiy nafaqalarni tayinlashning huquqiy asoslari va ularning takomillashuv yo'nalishlari tahlil qilinadi. 2021-yil 654-son va 2023-yil 596-sonli Vazirlar Mahkamasi qarorlari asosida "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" joriy etilib, nafaqalarni tayinlashda shaffoflik va manzillilik ta'minlandi. Minimal iste'mol xarajatlari mezonlari, elektron arizalash hamda idoralararo axborot almashinuvining kuchaytirilishi ijtimoiy adolatni ta'minlashga xizmat qilmoqda. Tadqiqotda bu tizim aholining davlatga ishonchini oshirib, kambag'allikni qisqartirishga hissa qo'shishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Ijtimoiy nafaqalar, Huquqiy asoslar, Yagona reyestr, Kambag'allikni qisqartirish, Raqamlashtirish, Shaffoflik, Ijtimoiy siyosat.

Abstract: The article analyzes the legal foundations of assigning social benefits in Uzbekistan and their directions of improvement. Based on the Cabinet of Ministers' Resolutions No. 654 (2021) and No. 596 (2023), the "Unified Social Protection Registry" was introduced, ensuring transparency and targeting in the allocation of benefits. The use of minimum consumption expenditure criteria, electronic applications, and enhanced inter-agency information exchange contributes to social justice. The study substantiates that this system strengthens public trust in the state and plays an important role in poverty reduction.

Keywords: Uzbekistan, Social benefits, Legal framework, Unified registry, Poverty reduction, Digitalization, Transparency, Social policy.

Kirish. Jamiyatda inson qadr-qimmati va farovonligini ta'minlash davlat siyosatining muhim ustunidir. Ijtimoiy yordam va nafaqa tizimi aholining zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlab, adolat va barqarorlikni mustahkamlaydi. O'zbekiston "ijtimoiy davlat" sifatida bu yo'nalishda huquqiy asoslarni yaratib, ularni zamon talabiga mos ravishda takomillashtirmoqda.

Nafaqalar jamiyatning moddiy yordam shakli bo'lib, oilalarning daromadini mustahkamlaydi va munosib turmush darajasini kafolatlaydi. Konstitutsiya va qonunlarda esa fuqarolarni keksalik, nogironlik yoki ishsizlik davrida davlat himoyasiga olish belgilangan[1].

So'nggi yillarda qabul qilingan qarorlar ijtimoiy yordam tizimini tubdan isloh qildi. Xususan, 2021-yil 21-oktabrdagi 654-sonli qaror orqali "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" joriy etildi va kam ta'minlangan oilalarni aniqlash, ularga bolalar nafaqasi hamda moddiy yordam tayinlashning yagona tartibi ishlab chiqildi[2]. Bu jarayon qog'ozbozlikni kamaytirib, idoralararo hamkorlik asosida yagona ma'lumotlar bazasi orqali aniqlik va shaffoflikni ta'minladi.

2023-yil 10-noyabrda qabul qilingan 596-sonli qaror asosida elektron arizalash tizimi joriy etilib, fuqarolarga onlayn tarzda nafaqaga murojaat qilish imkoniyati yaratildi. Bu islohot byurokratik to'siqlarni kamaytirib, "Inson" markazlari orqali qo'shimcha qulayliklar berdi. Bugungi kunda nafaqalar tizimi adolatli jamiyat qurish, kambag'allikni qisqartirish va inson qadriyatlarini ulug'lashga xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Moliyaviy ta'minot tizimida ijtimoiy nafaqalar jamiyatning eng muhim institutlaridan biri hisoblanadi. Tohir Malikovning "Moliya" asarida ta'kidlanganidek, moliya tizimi nafaqat davlat byudjetining daromad va xarajatlari bilan chegaralanib qolmay, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi[4]. Shu nuqtai nazardan, nafaqa

institutlari iqtisodiy mohiyat kasb etib, resurslarni qayta taqsimlash orqali aholining ijtimoiy tengligini qo'llab-quvvatlaydi.

O'zbekistonda 2021-yil 654-son va 2023-yil 596-son hukumat qarorlari orqali "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" joriy etilishi, xalqaro tajribaga mos holda, ijtimoiy nafaqalarni tayinlash jarayonida shaffoflik va manzillilikni kuchaytirganini ko'rsatadi. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, mazkur islohotlar nafaqat moddiy yordam mexanizmini takomillashtirdi, balki aholining davlatga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga xizmat qildi.

BMT, Jahon banki va Xalqaro mehnat tashkiloti tadqiqotlarida ijtimoiy yordam dasturlarining samaradorligi kambag'allikni qisqartirish, inson kapitalini rivojlantirish va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda asosiy omil sifatida e'tirof etiladi[5]. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari tajribasida ijtimoiy yordamning "universal" va "manzilli" shakllari qo'llanadi. Shu jihatdan O'zbekistonning yagona reyestr orqali ehtiyojmandlarni aniqlash tajribasi xalqaro standartlarga yaqinlashuvning amaliy ko'rinishi sifatida baholanadi[6].

Tadqiqotda quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi:

1. Nazariy-uslubiy yondashuv - Tadqiqotda nazariy tahlil metodi qo'llanilib, ijtimoiy nafaqalar mohiyati, ularning ijtimoiy tenglikni ta'minlash va zaif qatlamlarni qo'llab-quvvatlashdagi vazifalari yoritiladi. Shuningdek, tizimning huquqiy asoslari, raqamlashtirish jarayonlari, xalqaro tajribaga moslashuvi va istiqboldagi islohotlari tahlil qilinib, mavzuni izchil o'rganish uchun ilmiy asos yaratiladi.

2. Qonunchilikni huquqiy tahlil qilish metodi – Tadqiqotda Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 654-son va 2023-yil 596-son qarorlari huquqiy tahlil qilinib, nafaqalarni tayinlash mexanizmi, ariza berish tartibi hamda elektron tizimlar o'rganildi.

3. Taqqoslash metodi – Xalqaro tajriba bilan qiyosiy tahlil natijasida O'zbekistonning yagona reyestr tizimi Germaniya va Skandinaviya mamlakatlaridagi manzilli yordam dasturlariga yaqinligi aniqlanadi.

4. Statistik va empirik tahlil – Empirik tahlilda aholining nafaqalar bilan qamrovi, byudjet mablag'lari hajmi va nohaq yordam oluvchilar sonining kamayishi o'rganildi. Yagona reyestr joriy etilgach, 550 mingdan ortiq oilalar ro'yxatdan chiqarilib, 2,5 trillion so'm tejalgani tizim samaradorligini ko'rsatadi.

NATIJALAR

Mazkur tadqiqotda o'tkazilgan tahlillar O'zbekistonda ijtimoiy nafaqalarni tayinlash tizimining so'nggi yillardagi rivojlanish tendensiyalarini yaqqol namoyon etdi. Ayniqsa, 2022–2024 yillarda qabul qilingan huquqiy qarorlar va raqamlashtirish jarayonlari natijasida nafaqa oluvchilar soni ortib, manzillilik hamda shaffoflik darajasi sezilarli darajada kuchaydi. Quyida keltirilgan jadvallar va grafiklar nafaqa tayinlash jarayonidagi asosiy ko'rsatkichlar, ularning dinamikasi va samaradorligi haqida batafsil tasavvur beradi.

1-jadval. Kam ta'minlangan oilalarga tayinlangan ijtimoiy nafaqalar (2022–2024)-yillar [7].

Yil	Ariza bergan oilalar (ming)	Nafaqa tayinlangan oilalar (ming)	Rad etilgan arizalar (ming)
2022	1 430	1 010	420
2023	1 680	1 240	440
2024	1 950	1 480	470

2022-yilda 1,43 mln oila ijtimoiy nafaqa olish uchun murojaat qilgan bo'lsa, 2023-yilda bu ko'rsatkich 1,68 mln ga, 2024-yilda esa 1,95 mln ga yetdi. Uch yil ichida arizachilar soni 36% ga oshdi. Bu, bir tomondan, aholining davlat xizmatlariga murojaat qilish imkoniyati ortganini, ikkinchi tomondan, "Inson" ijtimoiy xizmat markazlari va elektron arizalash tizimi fuqarolarga qulaylik yaratganini ko'rsatadi. Tayinlangan nafaqa oluvchilar soni 2022-yilda 1,01 mln bo'lsa, 2024-yilga kelib 1,48 mln oilani tashkil etdi. O'sish sur'ati 47% ni tashkil qilmoqda. Bu ijtimoiy yordamning manzilliligi ortgani va haqiqatda yordamga muhtoj oilalarning qamrovi kengayganidan dalolat beradi. Rad etilgan arizalar soni ham biroz o'sib, 2022-yildagi 420 mingdan 2024-yilda 470 mingga chiqdi. Bu esa "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" orqali tekshiruv jarayonlari qat'iylashgani va daromadi belgilangan me'yorlardan yuqori bo'lgan oilalar tizimdan chiqarilganini ko'rsatadi. Rad etilgan arizalar ulushi nisbatan barqaror bo'lib, bu manzillilikning oshganidan dalolat beradi (1-jadval).

2-jadval. 2022–2024-yillarda ijtimoiy nafaqalarga ajratilgan mablag'lar, nohaq oluvchilar soni va tejalgan mablag'lar dinamikasi[8].

Ko'rsatkich	2022	2023	2024
Nafaqalarga ajratilgan mablag' (trln so'm)	13,2	14,1	15,0
Nohaq oluvchilar (ming oila)	40	28	20
Tejalgan mablag' (trln so'm)	2,5	3,0	3,4

Nafaqalarga ajratilgan mablag'lar 2022-yilda 13,2 trln so'm ajratilgan bo'lsa, 2024-yilda bu ko'rsatkich 15,0 trln so'mga yetgan. Uch yil davomida umumiy mablag' 14% ga o'sdi, bu esa davlatning ijtimoiy sohaga ajratayotgan mablag'lari izchil ortib borayotganidan dalolat beradi. Nohaq oluvchilarning qisqarishi 2022-yilda 40 ming oila nohaq nafaqa olayotgan bo'lsa, 2024-yilda ularning soni 20 mingga tushdi. Bu 50% qisqarishni anglatib, "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" orqali adolatli va manzilli yordam ta'minlanayotganini ko'rsatadi. Tejalgan mablag'lar nohaq oluvchilarning qisqarishi hisobiga tejalgan mablag'lar ham ortib bormoqda: 2022-yilda 2,5 trln so'm, 2023-yilda 3,0 trln so'm va 2024-yilda 3,4 trln so'm. Bu ko'rsatkichlar ijtimoiy himoya tizimining iqtisodiy samaradorligi oshib borayotganini tasdiqlaydi (2-jadval).

O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-oktabrdagi 654-son qarori va 2023-yil 10-noyabrdagi 596-son qarori asosida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, mamlakatda ijtimoiy himoya tizimini raqamlashtirish hamda "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" (IHYR) axborot tizimini kengaytirish ijtimoiy yordamlarning manzilliligini oshirish va kam ta'minlangan oilalarni aniqroq aniqlash imkonini berdi.

IHYR tizimi joriy etilishi bilan kam ta'minlangan oilalarni aniqlash va ularga nafaqa hamda moddiy yordam tayinlash tartibga solindi. 2021-yilda minimal iste'mol xarajatlari mezonini belgilangan bo'lsa, 2023-yilda tizim elektron arizalar va "Inson" markazlari orqali murojaat qilish imkoniyati bilan kengaytirildi. Natijada yordamning manzilligi oshib, aholining keng qatlamiga yetib borishi ta'minlandi.

MUHOKAMA

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy himoya tizimining tubdan isloh qilinishi va raqamlashtirish mexanizmlarining joriy etilishi 2021-yil 21-oktabrdagi 654-son qaror hamda

2023-yil 10-noyabrda 596-son qarorlarida o'z ifodasini topgan. Mazkur qarorlarning taqqoslama tahlili shuni ko'rsatadiki, dastlabki bosqichda (2021-yilda) "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" (IHYR) axborot tizimi orqali kam ta'minlangan oilalarni aniqlash va ularga bolalar nafaqasi hamda moddiy yordam tayinlash tartibi huquqiy asos sifatida shakllantirilgan bo'lsa, keyingi bosqichda (2023-yilda) ushbu tizim yanada kengaytirilgan, elektron xizmatlar integratsiyasi va murojaatlarni onlayn ko'rib chiqish jarayonlari joriy qilingan.

IHYR tizimi nafaqalarni manzilli taqsimlashni yaxshilab, davlat organlari o'rtasida axborot almashinuvini tezlashtirdi. Soliq, sog'liqni saqlash, ichki ishlar va boshqa vazirliklarning bazalari integratsiya qilinib, oilalarning moliyaviy va ijtimoiy ahvoli to'liq baholanishi ta'minlandi. Bu inson omiliga oid xatoliklarni kamaytirib, shaffoflikni oshirdi. 2021-yilda belgilangan qoidalar esa 2023-yilda elektron murojaatlar orqali yanada takomillashib, fuqarolar uchun qulayliklar kengaydi.

2021-yilda kam ta'minlanganlik mezonini daromad miqdori bilan belgilangani, 2022-yildan esa minimal iste'mol xarajatlari asos qilib olingani, 2023-yilda esa bu yondashuv yanada mustahkamlangani yordamning manzilligi va adolatini oshirdi. Shuningdek, "Inson" markazlari va ijtimoiy xodimlar orqali murojaat qilish imkoniyati tizimni aholiga yanada qulay va yaqin qildi.

Xalqaro tajribada, xususan, Xitoyning "Dibao" dasturi yoki Turkiyaning ijtimoiy yordam mexanizmlarida ham nafaqa va yordamlarni manzillilik asosida tayinlashda elektron reyestrlar keng qo'llaniladi [9]. O'zbekistonning IHYR tizimi mazkur tajribalar bilan uyg'unlashib, xalqaro standartlarga moslashib bormoqda. Bu esa mamlakatning ijtimoiy siyosatini nafaqat milliy darajada, balki global miqyosda samarali tizimlar qatoriga olib chiqish imkonini beradi.

XULOSA

654-son (2021) va 596-son (2023) qarorlar tahlili O'zbekistonda ijtimoiy himoya tizimi bosqichma-bosqich modernizatsiya qilinib, raqamlashtirish orqali samaradorlik va ijtimoiy adolat mustahkamlanayotganini ko'rsatadi. 654-son qarorda IHYR orqali nafaqalar belgilangan bo'lsa, 596-son qaror bilan tizim elektron arizalar, idoralararo axborot almashinuvi va real vaqt nazorati bilan boyitildi. Shu bilan birga, minimal iste'mol xarajatlari mezonining joriy etilishi yordamning manzilligi va shaffofligini oshirdi.

"Inson" markazlari va ijtimoiy xodimlar ishtiroki kengayib, turli vazirliklarning bazalari IHYR bilan integratsiya qilindi. Natijada aholining ahvoli ko'p qirrali tahlil qilinib, sub'ektivlik kamaydi va davlat xizmatlari sifati oshdi.

Xalqaro tajriba nuqtayi nazaridan qaralganda, O'zbekistonning ushbu yo'nalishda olib borayotgan islohotlari Xitoyning "Dibao" dasturi yoki Turkiyaning ijtimoiy yordam mexanizmlari bilan qiyoslash mumkin [10]. Ularning barchasida asosiy urg'u ijtimoiy yordamning manzilliligini oshirish, resurslarning adolatli taqsimlanishini ta'minlash hamda fuqarolarning davlat bilan o'zaro munosabatini soddalashtirishga qaratilgan. O'zbekiston tajribasida esa bu jarayon milliy o'ziga xoslikni hisobga olgan holda amalga oshirilmoqda va xalqaro standartlarga uyg'unlashib bormoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 21-oktabrdagi "Ijtimoiy nafaqalarni tayinlash va to'lash tartibini takomillashtirish to'g'risida"gi 654-son qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 10-noyabrda "Ijtimoiy himoya yagona reyestrini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 596-son qarori.
4. Malikov T. "Moliya". – Toshkent: Iqtisodiyot va huquq nashriyoti, 2018.
5. BMT. World Social Protection Report 2020–22: Social protection at the crossroads – in pursuit of a better future. Geneva: International Labour Office, 2021.

6. Jahon banki. "Uzbekistan Social Protection System Review". Washington DC: World Bank, 2022.
7. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi.
8. Ijtimoiy himoya milliy agentligi.
9. UNICEF Uzbekistan. "Strengthening Social Protection for Children and Families". – Toshkent, 2021.
10. European Union. "Social Protection and Social Inclusion in EU Member States". – Brussels, 2020.

AHOLINI IJTIMOIIY HIMOYALASHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR TA'SIRI

Aliyev Ma'ruf Komiljon o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti v.b dotsenti
marufaliyev5955@gmail.com

Annotatsiya: Aholini ijtimoiy himoyalash tizimi zamonaviy davrda nafaqat iqtisodiy barqarorlik, balki ijtimoiy adolat va tenglikni ta'minlashning muhim mexanizmi sifatida namoyon bo'lmoqda. Raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt, blokcheyn va "yagona reyestr" kabi innovatsion texnologiyalar yordamida ijtimoiy nafaqalar, manzilli yordam va proaktiv xizmatlar samaradorligi ortmoqda. Ushbu maqolada ijtimoiy himoya tizimiga innovatsion texnologiyalar ta'siri nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinib, O'zbekiston hamda xorijiy davlatlar tajribasi asosida takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy himoya, innovatsion texnologiyalar, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt, blokcheyn, yagona reyestr, proaktiv nafaqa, manzilli yordam, ijtimoiy adolat, xalqaro tajriba, samaradorlik, barqaror rivojlanish.

Abstract: In the modern era, the social protection system emerges not only as a mechanism of economic stability but also as a vital instrument of ensuring social justice and equity. Through digital transformation, innovative technologies such as artificial intelligence, blockchain, and unified registers significantly increase the efficiency of social benefits, targeted assistance, and proactive services. This article provides a theoretical and practical analysis of the impact of innovative technologies on social protection, while offering policy recommendations derived from both Uzbekistan's current experience and the best practices of foreign countries.

Keywords: Social protection, innovative technologies, digital transformation, artificial intelligence, blockchain, unified register, proactive benefits, targeted assistance, social justice, international experience, efficiency, sustainable development.

KIRISH

Hozirgi davrda ijtimoiy himoya tizimi har bir davlatning iqtisodiy va ijtimoiy siyosatida alohida o'rin tutib, aholining turmush darajasi, ijtimoiy barqarorlik hamda adolat tamoyillarini ta'minlashning muhim mexanizmi sifatida namoyon bo'lmoqda[5]. Xususan, globallashuv, iqtisodiy inqirozlar va pandemiya kabi omillar ijtimoiy xavflarning ko'lamini kengaytirib, aholining zaif qatlamlarini himoyalash masalasini davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylantirdi. Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy himoya tizimini zamonaviylashtirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish nafaqat samaradorlikni oshiradi, balki yordam mexanizmlarini tezkor, shaffof va manzilli shaklda tashkil etish imkonini ham beradi[9].

Raqamli transformatsiya jarayonida sun'iy intellekt, blokcheyn, katta ma'lumotlar tahlili, yagona reyestr va proaktiv xizmatlar kabi innovatsion yechimlar ijtimoiy nafaqalarni tayinlash, manzilli yordam ko'rsatish hamda aholining ehtiyojlarini aniq identifikatsiya qilishda keng

qo'llanilmoqda. Bunday yondashuv aholining barcha qatlamlari uchun teng imkoniyatlarni yaratish, korrupsiya omillarini bartaraf etish va ijtimoiy adolatni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, mazkur maqola aholining ijtimoiy himoyasida innovatsion texnologiyalarning o'rni va ta'sirini nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil etishga, O'zbekiston tajribasini xalqaro amaliyot bilan solishtirish orqali samarali takliflar ishlab chiqishga qaratilgan[8].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ijtimoiy himoya tizimi va uning innovatsion texnologiyalar bilan uyg'unlashuvi masalasi ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan ilmiy izlanishlarning markazida bo'lgan. Xususan, J. Mid va A. Senlarning adolat va tenglik nazariyalariga oid asarlarida ijtimoiy himoya davlatning asosiy majburiyatlaridan biri sifatida baholanadi. Jahon banki, Xalqaro mehnat tashkiloti (ILO), UNICEF hamda OECDning so'nggi yillardagi hisobotlarida esa raqamli transformatsiya jarayonlari ijtimoiy yordamning samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil sifatida e'tirof etilgan. Xitoyning "Dibao" dasturi, Braziliyaning "Bolsa Familia" modeli[4] va Estoniyaning "e-Government" tajribasi aholiga yordamni proaktiv va manzilli ko'rinishda tashkil etishda innovatsion yechimlarning ijobiy samarasini ko'rsatib berdi[2]. O'zbekiston olimlari orasida T. Malikov, A. Vahobov, B. Umurzakov va D. Raxmonovlarning moliya va ijtimoiy himoya bo'yicha ilmiy ishlari ham ushbu mavzuning nazariy asoslarini yanada chuqurlashtirib berdi[13].

Metodologik yondashuv nuqtayi nazaridan ushbu tadqiqotda **qiyosiy tahlil, induktiv va deduktiv izlanish usullari**, shuningdek, **empirik kuzatuv va statistik tahlil** metodlaridan keng foydalanildi. Qiyosiy tahlil yordamida O'zbekiston tajribasi Estoniya, Xitoy va boshqa mamlakatlar amaliyoti bilan solishtirildi. Induktiv yondashuv orqali innovatsion texnologiyalar ta'sirining alohida holatlari umumlashtirildi, deduktiv yondashuv orqali esa ijtimoiy himoya tizimining umumiy nazariy qoidalari asosida aniq xulosalar ishlab chiqildi. Statistik tahlil metodlari yordamida O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma'lumotlari[11], Jahon banki va ILO ma'lumotlari asosida ijtimoiy xarajatlarning dinamikasi hamda ularning aholi turmush darajasiga ta'siri o'rganildi.

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili va tanlangan metodologik asoslar tadqiqotning nazariy mustahkamligini ta'minlab, innovatsion texnologiyalarning ijtimoiy himoyadagi ta'sirini kompleks o'rganish imkonini berdi.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida amalga oshirilgan nazariy va empirik tahlillar shuni ko'rsatdiki, innovatsion texnologiyalar ijtimoiy himoya tizimida nafaqat xizmat ko'rsatish sifatini oshiradi, balki aholining ijtimoiy adolatga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi. Avvalo, raqamli transformatsiya orqali ijtimoiy yordam mexanizmlarining shaffofligi ta'minlanib, korrupsiya xavflari sezilarli darajada kamaymoqda. Masalan, ijtimoiy nafaqalarni tayinlash jarayonida yagona reyestr asosida ma'lumotlar avtomatik tarzda qayta ishlanib, aholining real daromadlari va mulkiy holati aniq baholanmoqda. Bu esa manzilli yordam ko'rsatish, ortiqcha byurokratik to'siqlarni bartaraf etish hamda resurslarni tejamkorlik bilan taqsimlash imkonini bermiqda.

Ikkinchidan, innovatsion texnologiyalarning qo'llanilishi yordam turlarini proaktiv shaklga o'tkazdi. Endilikda ayrim nafaqa va kompensatsiyalar fuqarolarning arizasiz, ya'ni avtomatik tarzda tayinlanmoqda. Bu jarayon aholining vaqtini va mehnatini tejab, davlat xizmatlari tizimini fuqarolarga yanada yaqinlashtirdi. Shuningdek, proaktiv xizmatlar ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishda ham samarali vosita sifatida namoyon bo'ldi, chunki barcha fuqarolar teng huquqlilik asosida xizmatlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldi[6].

Uchinchidan, xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (big data) asosidagi tahliliy platformalar yordamida ijtimoiy xavflarni oldindan prognoz qilish imkoniyati yaratilmoqda[7]. Xitoy va Braziliya amaliyotida ko'rinib turibdiki, ma'lumotlar

oqimini real vaqt rejimida kuzatish orqali kam ta'minlangan qatlamlarning ehtiyojlarini tezkor aniqlash va ularga mos yordam ko'rsatish mumkin[1]. O'zbekiston sharoitida ham bu yo'nalishda dastlabki qadamlar tashlanib, "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" orqali fuqarolarning 30 dan ortiq davlat axborot bazalari bilan integratsiyasi yo'lga qo'yildi.

To'rtinchidan, tadqiqot natijalari innovatsion texnologiyalar yordamida ijtimoiy xarajatlarning samaradorligi ortganini tasdiqladi. Avvallari yordam olishda inson omili va hujjatlar yig'ish jarayoni muhim o'rin tutgan bo'lsa, hozirgi sharoitda raqamlashtirilgan tizim yordamida xatoliklar kamaydi, maqsadsiz yordam olish imkoniyati esa deyarli yo'qoldi. Bu esa byudjet mablag'larining oqilona sarflanishi va ijtimoiy himoya dasturlarining natijadorligini oshirishga xizmat qildi.

Beshinchidan, innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi ijtimoiy himoya tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtirdi. Jahon banki va XMT (ILO)ning tavsiyalariga muvofiq, ijtimoiy xizmatlar samaradorligini baholashda raqamli platformalardan foydalanish global tendensiyaga aylanmoqda[3]. O'zbekiston tajribasi ham shuni ko'rsatmoqdaki, davlat xizmatlari transformatsiyasi jarayonida texnologik yechimlar ijtimoiy yordamning qamrovini kengaytirish, inson omiliga bog'liq xatoliklarni kamaytirish va aholining ijtimoiy faolligini oshirish imkonini bermoqda.

O'tkazilgan tadqiqotlardan quyidagi muhim natijalarga erishildi:

- ijtimoiy yordam ko'rsatishda innovatsion texnologiyalar samaradorlikni va shaffoflikni oshiradi;
- proaktiv xizmatlar aholiga qulaylik yaratib, ijtimoiy tengsizlikni kamaytiradi;
- sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar asosidagi tizimlar ijtimoiy xavflarni oldindan aniqlash imkonini beradi;
- raqamli transformatsiya byudjet mablag'laridan oqilona foydalanishni ta'minlaydi;
- O'zbekistonning mavjud islohotlari xalqaro amaliyot bilan uyg'unlashmoqda.

Ushbu natijalar aholining ijtimoiy himoyasini mustahkamlash va kelgusida barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun innovatsion texnologiyalardan foydalanish istiqbollari yanada kengaytiradi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, innovatsion texnologiyalar ijtimoiy himoya tizimining tub mohiyatini o'zgartirib, uni passiv yordam mexanizmiga emas, balki faol va oldindan bashorat qiluvchi tizimga aylantirmoqda. Bu jarayon davlat siyosatida inson omiliga tayanadigan an'anaviy yondashuvlardan raqamli transformatsiya va ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv tamoyillariga o'tishni taqozo etadi. Ayniqsa, ijtimoiy yordamni proaktiv tarzda tayinlash mexanizmi ijtimoiy adolat, shaffoflik va teng imkoniyatlar tamoyillarini yanada kuchaytiradi.

O'zbekiston tajribasini Estoniya, Xitoy, Braziliya va Janubiy Koreya kabi davlatlar amaliyoti bilan qiyoslaganda, umumiy yo'nalishlar mavjudligi bilan bir qatorda, mahalliy sharoitga xos farqlar ham yaqqol ko'rinadi. Masalan, Estoniyada "e-Government" platformasi orqali ijtimoiy xizmatlarning to'liq raqamlashtirilgani fuqarolar uchun soddalik va tezkorlikni ta'minlangan bo'lsa, O'zbekistonda "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" tizimi shu yo'nalishda boshlangan muhim qadam bo'ldi[12]. Ammo hozircha bu tizimda ma'lumotlarni uzviy integratsiya qilish va sun'iy intellekt asosida tahlil qilish imkoniyatlari to'liq shakllanmagan. Bu esa kelgusida takomillashtirishni talab etuvchi ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida baholanadi.

Innovatsion texnologiyalar ijtimoiy yordamning samaradorligini oshirgan bo'lsa-da, ularni joriy etish jarayonida ayrim muammolar ham yuzaga chiqmoqda. Jumladan, texnik infratuzilmaning notekis rivojlanishi, ayrim hududlarda internet tarmog'ining cheklanganligi,

shuningdek, axborot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda. Shu sababli, raqamli yechimlarni keng joriy etish bilan bir qatorda, axborot madaniyatini oshirish, ma'lumotlarni himoyalashning xalqaro standartlariga mos tizimlarni ishlab chiqish zarur.

Muhokama jarayonida aniqlanganki, ijtimoiy himoya tizimida innovatsion texnologiyalarni samarali qo'llash nafaqat texnik masala, balki institutsional islohotlar bilan ham uzviy bog'liq[10]. Davlat organlari o'rtasida ma'lumot almashishning yagona protokollarini yaratish, xizmatlarni "bir darcha" tamoyili asosida birlashtirish va aholiga interaktiv xizmatlar ko'rsatish — tizim samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardandir[13]. Shuningdek, ijtimoiy sohada faoliyat yurituvchi xodimlarning raqamli kompetensiyalarini oshirish ham muhim ahamiyatga ega, chunki yangi texnologiyalar faqat ularni to'g'ri boshqara oladigan inson resurslari mavjud bo'lgandagina ijobiy natija beradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, aholining ijtimoiy himoyasini ta'minlashda innovatsion texnologiyalar zamonaviy ijtimoiy siyosatning ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Ijtimoiy himoya tizimining samarali ishlashi endilikda nafaqat moliyaviy resurslarning mavjudligiga, balki raqamli yechimlarning chuqur integratsiyasiga ham bevosita bog'liqdir. Raqamli transformatsiya sharoitida ijtimoiy yordamning proaktiv, manzilli va shaffof shaklda amalga oshirilishi ijtimoiy adolatni mustahkamlash, fuqarolarning davlatga bo'lgan ishonchini oshirish hamda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda.

Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlanganki, innovatsion texnologiyalar yordamida ijtimoiy nafaqalarni tayinlash va nazorat qilish mexanizmlarining avtomatlashtirilishi inson omiliga bog'liq xatoliklarni kamaytirib, korrupsiyaga qarshi kurashda samarali vosita sifatida xizmat qilmoqda. "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" tizimi, "proaktiv nafaqa" va sun'iy intellekt asosida ishlovchi tahliliy platformalar bu borada muhim natijalarni ko'rsatdi. Ayniqsa, davlat organlari o'rtasida ma'lumot almashishning yagona protokollarini joriy etish orqali ijtimoiy xizmatlar tizimi yanada muvofiqlashgan, tezkor va qulay tus olmoqda.

Xalqaro tajriba tahlili ham shuni ko'rsatadiki, innovatsion texnologiyalarni keng joriy etgan davlatlar ijtimoiy himoyaning qamrovini kengaytirish, maqsadli guruhlarini aniq belgilash va resurslardan samarali foydalanishda yuqori natijalarga erishgan. Estoniya, Xitoy, Braziliya va Janubiy Koreya kabi mamlakatlar tajribasi shundan dalolat beradiki, texnologik yechimlar yordamida ijtimoiy siyosat faqat yordam ko'rsatish bilan cheklanmay, aholining iqtisodiy faolligini oshirish va kambag'allikni kamaytirishga ham xizmat qilmoqda.

O'zbekiston tajribasida ham bu jarayon boshlangan bo'lib, so'nggi yillarda ijtimoiy himoya tizimini raqamlashtirish, yagona ma'lumotlar bazalarini shakllantirish, axborot tizimlari o'rtasida integratsiyani kuchaytirish borasida sezilarli yutuqlarga erishildi. Shu bilan birga, tizimni yanada takomillashtirish uchun texnik infratuzilmani mustahkamlash, ijtimoiy xodimlarning raqamli kompetensiyalarini oshirish va axborot xavfsizligini ta'minlash muhim yo'nalish sifatida qoralishi lozim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Chen, S. va Ravallion, M. (2020). *China's Dibaba Program: Targeting and Impact Evaluation. Journal of Development Economics*, 144-jild.
2. European Commission. (2023). *Digital Economy and Society Index (DESI) 2023: Estonia*. Bryussel: European Union.
3. International Labour Organization (ILO). (2021). *World Social Protection Report 2020–2022: Social Protection at the Crossroads*. Jeneva: ILO.
4. Lindert, K., Linder, A. va Hobbs, J. (2021). *Digitalizing Social Protection: Lessons from Brazil's Bolsa Familia Program*. Jahon banki siyosiy eslatmasi.

5. Malikov, T. (2019). *Moliya: nazariya, amaliyot va rivojlanish istiqbollari*. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
6. OECD. (2022). *Digital Government Index 2022: Enhancing Public Sector Innovation*. Parij: OECD Publishing.
7. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda Statistika agentligi ma’lumotlari (2023–2024-yillar).
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 2-avgustdagi PQ–5197-son Qarori “Ijtimoiy himoya tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 1-dekabrdagi PF–269-son Farmoni “2022–2026-yillarda ijtimoiy himoya tizimini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.
10. Qodirov, N. va Abduqahhorov, A. (2022). *Ijtimoiy himoya va raqamli boshqaruv mexanizmlari*. Toshkent: Iqtisodiyot va innovatsiyalar nashriyoti.
11. Statistika agentligi. (2024). *O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy soha ko‘rsatkichlari*. Toshkent: Statistika agentligi nashriyoti.
12. United Nations. (2022). *E-Government Survey: The Future of Digital Public Services*. Nyu-York: Birlashgan Millatlar Tashkiloti.
13. Vahobov, A.V., Umurzakov, B. va Raxmonov, D. (2021). *Ijtimoiy himoya tizimining moliyaviy mexanizmlari*. Toshkent: Moliyanashriyoti.

HUDUDLARNI IQTISODIY BARQARORLIGINI TA’MINLASHDA TURIZM VA ASALARICHILIK SOHALARINI INTEGRATSIYALASHNING AHAMIYATI

Uzaqov Jamshid Norboyevich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti “Iqtisodiyot” kafedrası dotsenti

Qulmurotov Sohijon Jumaniyozovich

Qarshi davlat texnika universiteti “Innovatsion iqtisodiyot” kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada turizm va asalarichilik sohalarining o‘zaro integratsiyasi orqali hududlarning iqtisodiy barqarorligini ta’minlash imkoniyatlari keng tahlil qilingan. Asalarichilikni turizm faoliyati bilan uyg‘unlashtirish nafaqat ekologik muvozanatni saqlash, balki mahalliy aholining daromad manbalarini diversifikatsiya qilish, yangi ish o‘rinlari yaratish va hududlarning investitsion jozibadorligini oshirishda muhim omil sifatida qaraladi. Shuningdek, ushbu integratsion yondashuv barqaror iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda qishloq joylarda yashovchi aholining turmush darajasini yaxshilash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: raqamli transformatsiya, raqamli texnologiyalar, raqamlashtirish, sanoat korxonalari, yashil iqtisodiyot, yashil transformatsiya, ekologiya, ekologik barqarorlik, ekologik muammolar.

Kirish. Hozirgi davrda global urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, tabiiy resurslardan ortiqcha foydalanish hamda ekologik nomutanosiblik sharoitida barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash masalasi jahon miqyosida eng dolzarb yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining barqaror rivojlanish maqsadlariga (SDGs, 2015) ko‘ra, iqtisodiy o‘sish ekologik muvozanat va ijtimoiy farovonlik bilan uzviy uyg‘unlikda amalga oshirilishi zarur[1]. Qishloq xo‘jaligi va turizm tarmoqlari iqtisodiyotning eng faol hamda istiqbolli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ular hududlarning iqtisodiy barqarorligini ta’minlash, aholi bandligini oshirish va ekologik muhitni muhofaza etishda muhim o‘rin tutadi.

Shu nuqtai nazardan, turizm va asalarichilik sohalarining integratsiyasi – ya’ni “turizm” va “asalarichilik turizmi” yo‘nalishlarini kompleks rivojlantirish – ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashning innovatsion mexanizmlaridan biri sifatida qaraladi.

Mazkur integratsion model mahalliy tabiiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish, ekologik madaniyatni oshirish, yangi ish o'rinlari yaratish, qishloq aholisining turmush darajasini yaxshilash hamda hududlarning investitsion jozibadorligini oshirish imkonini beradi.

Natijada, turizm va asalarichilik uyg'unligi nafaqat iqtisodiy foyda keltiradi, balki ekologik muvozanatni mustahkamlash, biotizimlarni saqlab qolish, sog'lom turmush tarzini targ'ib etish hamda hududiy barqaror rivojlanish konsepsiyasini amaliyotda ro'yobga chiqarish imkonini beradi. Bundan tashqari, ushbu yondashuv ekologik innovatsiyalarni rag'batlantirish, mahalliy brendlar va eksport salohiyatini oshirish orqali hududlarning xalqaro raqobatbardoshligini kuchaytirishga ham xizmat qiladi.

Hozirgi davrda turizm va asalarichilik tarmoqlarining integratsiyasi iqtisodiyotning istiqbolli o'sish nuqtalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur yondashuvning nazariy va amaliy poydevori qiymat zanjiri va klaster nazariyasi, ekotizim xizmatlari iqtisodiyoti hamda yashil iqtisodiyot va inklyuziv o'sish konsepsiyalarining kesishgan nuqtasida shakllanadi.

Nazariy-metodologik asos: Birinchidan, **qiymat zanjiri va klaster nazariyasi** tamoyillariga ko'ra, bir hududda o'zaro bog'liq tarmoqlarning konsentratsiyasi ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, xarajatlarni kamaytiradi hamda innovatsiyalarni rag'batlantiradi. M. Porter ta'kidlaganidek, klaster modeli raqobat ustunligini yaratishning muhim vositasidir, chunki u ishlab chiqaruvchilar, xizmat ko'rsatuvchilar va ta'lim-tadqiqot muassasalari o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlaydi. Shu nuqtai nazardan, turizm – **va asalarichilik turizm zanjiri** (asal va asal mahsulotlari → qayta ishlash → mehmondo'stlik → tajriba turizmi → marketing) o'zaro integratsiyalashgan holda faoliyat yuritganda, **sinergiya effekti** yuzaga keladi va bu jarayon hududiy iqtisodiy faollikni oshiradi [2].

Ikkinchidan, **ekotizim xizmatlari iqtisodiyoti** konsepsiyasi asalarilarning tabiiy muhitdagi faoliyati, xususan changlatish jarayoni orqali yaratiladigan iqtisodiy qiymatni asoslab beradi. Tadqiqotlar natijasida changlatish xizmatining global qiymati yiliga 200–500 milliard AQSh dollariga teng ekanini aniqlangan[3]. Bu qiymat ko'pincha bozorda to'liq aks etmaydi, ammo u qishloq xo'jaligi hosildorligini oshiradi va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda beqiyos ahamiyatga ega. **Asalarichilik turizm modeli** ushbu ekotizim xizmatini turizm faoliyati bilan uyg'unlashtirib, ekologik qiymatni iqtisodiy foydaga aylantirish imkonini beradi.

Uchinchidan, **yashil iqtisodiyot va inklyuziv o'sish nazariyasi** past uglerodli ishlab chiqarish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va barqaror bandlikni yaratish g'oyalariga tayanadi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining atrof-muhit dasturi "yashil iqtisodiyot"ni inson farovonligini oshirish va ijtimoiy tenglikni ta'minlash bilan birga ekologik xatarlarni kamaytiruvchi iqtisodiy model sifatida ta'riflaydi[4]. Mazkur yondashuvda ayollar, yoshlar va kichik xo'jaliklarni iqtisodiy faoliyatga jalb etish orqali **ijtimoiy inklyuziya** ta'minlanadi, bu esa qishloq joylarda barqaror iqtisodiy o'sishning muhim omiliga aylanadi.

Shunday qilib, turizm va asalarichilikni integratsiyalash modeli nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshirish, balki ekologik barqarorlikni mustahkamlash va ijtimoiy tenglikni ta'minlash orqali **hududiy raqobatbardoshlikni rivojlantiruvchi kompleks yondashuv** sifatida shakllanmoqda. Ushbu nazariy-metodologik asos mazkur yo'nalishning barqaror iqtisodiy rivojlanish strategiyasiga muvofiqligini isbotlaydi.

Turizm va asalarichilik sohalarini integratsiyalash natijasida ko'plab ijobiy iqtisodiy mexanizmlar yuzaga keladi. Avvalo, multiplikativ ta'sir orqali turistlarning xarajatlari (turar joy, transport, ovqatlanish, tajriba turlari) mahalliy xizmatlar zanjiriga ko'paytirilgan ta'sir ko'rsatadi. Asal va boshqa asalarichilik mahsulotlarini qayta ishlash (perga, propolis, mum, kosmetik vositalar) esa yangi daromad oqimini yaratadi. Diversifikatsiya va xatarlarni taqsimlash ham muhim: asalarichilikdagi mavsumiy daromadlar turizm oqimlari bilan muvozanatlanadi. Bahor–yoz mavsumida pasikalar faol ishlasa, kuz–qish oylarida asalarichilik turizm festivallari, ko'rgazmalar va tajriba turlari orqali daromad davom ettiriladi. Shu bilan

birga, birlashtirilgan mahsulot (tajriba + mahsulot) hududning investitsion jozibadorligini oshiradi va davlat-xususiy sheriklik loyihalari uchun kassaflov prognozini yaxshilaydi.

Umuman olganda, integratsiyalashgan turizm va asalarichilik turizm modeli hududiy iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlovchi, ekologik xizmatlarni moliyaviylashtiruvchi va ijtimoiy inklyuziyani rag'batlantiruvchi mexanizmdir. Uning muvaffaqiyati institutsional soddalashtirish, moliyaviy instrumentlarning puxta dizayni, raqamli ko'rinuvchanlik va bioxavfsizlik protokollarining qat'iy bajarilishiga bevosita bog'liqdir. Shu tariqa, ushbu yondashuvni amaliyotga tatbiq etish nafaqat mahalliy iqtisodiyotning mustahkamlanishiga, balki global ekologik va ijtimoiy muammolarni yumshatishga ham sezilarli hissa qo'shadi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turizm va asalarichilik sohalarining integratsiyasi hududlarning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik barqarorligini ta'minlashda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Konseptual model va qiymat zanjiri tahlili, pilot hududlar bo'yicha empirik kuzatuvlar hamda ssenariy modellash tirish jumladan, input-output (kiritish–chiqarish) multiplikatorlari, farqlardagi farqlar (DiD) taqqoslashlari va sezgirlik tahlili asosida olingan dalillar metodlararo triangulyatsiya orqali tasdiqlanadi.

Iqtisodiy natijalar shuni ko'rsatadiki, turizm va asalarichilik sohalarining integratsiyasi amalga oshirish hududlarda uy xo'jaliklarining daromad manbalari diversifikatsiyalashgan, mavsumiy tebranishlar kamaygan va daromad barqarorligi oshiradi. Asalarichilik mahsulotlari asal, mum, propolis va boshqa hosilalar bilan bog'liq faoliyat turlari turizm xizmatlari, jumladan degustatsiya, ustaxona faoliyatlari va pasika safarlari bilan uyg'unlashganda, **mahalliy yalpi qo'shilgan qiymat (YYQQ)** o'sishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Turizm va asalarichilik sohalarining integratsiyasi hududlarda daromad manbalarini diversifikatsiyalash, bandlik darajasini oshirish, xizmatlar sektorining ulushini kengaytirish hamda ekologik ko'rsatkichlarni bir vaqtning o'zida yaxshilash imkonini beradi. Bunday integratsiya modeli hududiy iqtisodiyotning kompleks rivojlanishiga, ayniqsa qishloq joylarda yashovchi aholining iqtisodiy faolligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Klaster yondashuvi, raqamli integratsiya, standartlashtirish va maqsadli moliyaviy rag'batlantirish mexanizmlarining uyg'un qo'llanishi natijalarning uzoq muddatli va barqaror shakllanishini ta'minlaydi. Bu jarayon investitsiya oqimlarini jalb etish, innovatsion faoliyatni kengaytirish va mahalliy brendlarni rivojlantirish uchun ham qulay shart-sharoit yaratadi.

Xulosa va takliflar

Turizm va asalarichilik sohalarining integratsiyasi hududlarda iqtisodiy, ijtimoiy hamda ekologik barqarorlikni ta'minlashning samarali mexanizmlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Ushbu model nafaqat daromad manbalarini diversifikatsiya qilish, balki mavsumiy tebranishlarni kamaytirish, uy xo'jaliklari daromadining barqarorligini mustahkamlash va mahalliy iqtisodiyotning o'sishiga turtki berish imkonini yaratadi. Ekotizim xizmatlari iqtisodiyoti konsepsiyasi nuqtai nazaridan qaraganda, asalarilarning changlatish faoliyati ekologik qiymatni iqtisodiy foydaga aylantiruvchi tabiiy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Buning natijasida bioxilma-xillik saqlanadi, ekologik muvozanat tiklanadi va oziq-ovqat xavfsizligi mustahkamlanadi.

Yashil iqtisodiyot va inklyuziv o'sish tamoyillariga asoslangan ushbu yondashuv ayollar hamda yoshlarning iqtisodiy faolligini oshiradi, ijtimoiy tenglikni mustahkamlaydi va mahalliy aholining turmush darajasini yaxshilaydi. Shu tariqa, turizm va asalarichilik integratsiyasi nafaqat iqtisodiy o'sish, balki ekologik xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlikni ham birgalikda ta'minlaydigan kompleks tizim sifatida shakllanadi.

Turizm maskanlarida asalarichilik faoliyatini yo'lga qo'yish orqali daromad manbalari diversifikatsiyalanadi, mavsumiy tebranishlar kamayadi, xizmatlar ko'lemi kengayadi, mahalliy brendlar shakllanadi hamda ekologik muvozanat mustahkamlanadi.

✓ Turistik komplekslar (mehmonxona, dam olish maskani, eko-lodj) hududida kichik asalarichilik faoliyatlarini tashkil etish;

- ✓ Har bir yirik turizm maskanida (masalan, Shahrisabz, Samarqand, Buxoro, Kitob) “Asalarilar dunyosi” interaktiv markazini yaratish;
- ✓ Turizm maskanlarida asalarichilik faoliyatini boshlovchilar uchun yer maydonlarini ajratish va 3 yilgacha soliq yengilliklari joriy etish;
- ✓ “Asal brendi” ostida mahalliy turizm maskanlarida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni (asal, mum, kosmetika, sovun) sotish;
- ✓ Har yili turizm maskanlarida “Asal festivali”ni o‘tkazish (degustatsiya, musobaqalar, seminarlar).

Turizm maskanlarida asalarichilik faoliyatini integratsiya qilish – bu iqtisodiy samaradorlik, ekologik muvozanat va ijtimoiy farovonlikni uyg‘unlashtiruvchi **innovatsion yondashuv**dir.

Adabiyotlar:

1. United Nations (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations General Assembly Resolution A/RES/70/1.
2. Porter, M. E. (1998). *Clusters and the New Economics of Competition*. Harvard Business Review, 76(6), 77–90.
3. Gallai, N., Salles, J. M., Settele, J., & Vaissière, B. E. (2023). *Economic valuation of the vulnerability of world agriculture confronted with pollinator decline*. Ecological Economics, 68(3), 810–821.
4. United Nations Environment Programme (UNEP). (2011). *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*. Nairobi.
5. Qulmurotov S.J. - Journal of international scientific. Ayollartadbirkorliginirivojlantirishorqali qishloq hududlarida ish o‘rinlari yaratish. 2024.
6. Qulmurotov S.J. - Respublika bank tizimlarida bankomatlardan kreditlar olish: imkoniyatlari, muammolari va yechimlari. “Top izlanuvchi - 2025” Ilmiy va ijodiy ishlar tanlovi. 2025
7. Qulmurotov S.J. Asalarichilik faoliyatini yuritishda yetuk soha mutaxassislarning roli. Xorazm ma’mun akademiyasi axborotnomasi. -9/2-2024. UO‘K 338.436.2, 2024-yil.
8. ASALARICHILIK TURIZMINI AMALGA OSHIRISH ORQALI ASALARICHILIK FAOLIYATINI TANITISH, MAHALLIY ASALARICHILIK MAHSULOTLARINI SOTISH VA EKOLOGIK TURIZMNI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI. QS Jumaniozovich - ... NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G ' ..., 2024
9. MINTAQADA ZIYORAT TURIZM SALOHIYATINI OSHIRISH MEXANIZMINING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI. JN Uzaqov, KS Jumanazarov - CONFERENCE ON THE ROLE AND IMPORTANCE OF ..., 2024

BANKLARNING PUL OQIMI BARQARORLIGINI BAHOLASH USLUBIYOTLARI

Normamatov Ixtiyor Bahtiyorovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, prof. v/b., i.f.d (DSc)

normamatovixtiyor@gmail.com

Nabiev Farrux Safarovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti assistenti

farruxnabiyevv@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada banklarning pul oqimi barqarorligini baholashning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Mazkur maqolada banklarning pul oqimi barqarorligini baholashning nazariy asoslari va amaliy yondashuvlari keng tahlil qilingan. Pul oqimlarining shakllanish manbalari, ularning samarali boshqarilishi va taqsimlanishi bankning moliyaviy

barqarorligini belgilovchi muhim omil sifatida ko'rsatiladi. Shuningdek, likvidlik va rentabellik ko'rsatkichlari tizimi hamda ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ilmiy asosda o'rganilgan. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, dinamik usullar va modellash imkoniyatlari qo'llanilgan. Xalqaro tajribada keng qo'llanilayotgan metodikalar milliy bank tizimi uchun moslashtirish imkoniyatlari bilan solishtirilgan. Natijalar banklarda moliyaviy xatarlarni kamaytirish va pul oqimlari barqarorligini mustahkamlashga ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Pul oqimi, barqarorlik, uslubiyot, likvidlik, rentabellik, modellash, moliyaviy xatar, qiyosiy tahlil, xalqaro tajriba.

Kirish. Mamlakatimizda moliyaviy bozorlarni yanada rivojlantirish va bank tizimini barqarorlashtirish yo'nalishida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 maydagi "Bank tizimini isloh qilish va xususiy sektor ishtirokini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5992-son Farmoni banklar faoliyatida moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga alohida e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatib berdi.[1] Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 29 iyundagi 402-sonli qarorida banklar moliyaviy resurslarini samarali boshqarish, ularning likvidligi va pul oqimlari ustidan qat'iy monitoring o'rnatish vazifalari belgilangan.[2]

Bugungi kunda banklarning pul oqimlari barqarorligini baholash iqtisodiy islohotlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Chunki pul oqimi bankning likvidlik holati, moliyaviy barqarorligi va investorlar hamda mijozlar ishonchini ta'minlaydigan asosiy ko'rsatkichlardan biridir. Xususan, elektron to'lov tizimlari va raqamli bank xizmatlari joriy etilishi pul oqimlari harakatini yanada shaffof va prognoz qilish imkoniyati yuqori bo'lishini talab etmoqda.

Shu munosabat bilan bank pul oqimlarini ilmiy asosda baholash uslubiyotlarini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bunda xalqaro tajribalarni chuqur o'rganish, milliy bank tizimining xususiyatlarini hisobga olish hamda amaliyotda qo'llaniladigan model va metodlardan foydalanish zarur. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, u banklar faoliyatida moliyaviy xatarlarni kamaytirish, pul oqimlari barqarorligini ta'minlash va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ishonchli mezon sifatida xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi. Banklarning pul oqimlari va moliyaviy barqarorligini baholash masalalari xalqaro iqtisodiy adabiyotlarda keng o'rganilgan. Masalan, J. Keyns va M. Fridman asarlarida pul aylanmasi barqarorligi va likvidlikni ta'minlash nazariy asoslari yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda pul oqimini prognoz qilish va moliyaviy modellash usullari (R. Brealey, S. Mayers) keng qo'llanilmoqda. Xalqaro amaliyotda pul oqimlari tahlilida D. Brighem va E. Fama kabi olimlar metodologiyasi asosiy o'rin tutadi.[3]

O'zbekistonlik olimlardan X.Xamidov, B.Abduraxmonov hamda A.Mirzaev ishlarida tijorat banklarida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va pul oqimlarini samarali boshqarish masalalari yoritilgan. Bundan tashqari, Prezident Farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlarida bank tizimini modernizatsiya qilish va tijorat banklari likvidligini oshirish yo'nalishlari ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manba hisoblanadi. Shu bilan birga, xalqaro moliyaviy tashkilotlar — Jahon banki va XVJ hisobotlarida bank pul oqimlari tahlili bo'yicha metodologik tavsiyalar berilgan.[4]

Taxlil va natijalar. O'zbekiston bank tizimida pul oqimlarini to'g'ri baholash va ularning barqarorligini ta'minlash so'nggi yillarda iqtisodiy islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Banklarning moliyaviy barqarorligi, avvalo, ularning operatsion pul oqimlari barqarorligi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bois 2021–2024 yillardagi dinamika qiyosiy tahlil qilindi.

Mamlakatimizda Banklar pul oqimlari tahlili (mlrd so‘m, shartli raqamlar), 1-jadval.[5]

Yil	Ko‘rsatkichlar			
	Operasion pul oqimi	Investisiya pul oqimi	Moliyaviy pul oqimi	Umumiy pul oqimi
2021	12 500	-3 200	2 800	12 100
2022	14 800	-4 100	3 500	14 200
2023	17 600	-3 600	4 200	18 200
2024	20 200	-4 500	4 800	20 500

1-Jadval ma'lumotlariga ko'ra, operasion pul oqimlari doimiy ravishda o'sib borgan. Agar 2021 yilda bu ko'rsatkich 12 500 mlrd so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2024 yilga kelib 20 200 mlrd so'mga etgan. Bu banklarning asosiy faoliyatdan olinayotgan daromadlari barqaror o'sishda ekanligini anglatadi.

Investisiya pul oqimlari esa tahlil davrida manfiy ko'rsatkich bilan namoyon bo'lgan. 2022 yilda -4 100 mlrd so'mni tashkil etgan investisiya oqimi 2024 yilda yanada -4 500 mlrd so'mgacha o'sgan. Bu holat, bir tomondan, banklar investisiya yo'nalishida faolligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, kapital qo'yilmalarning qaytishida ma'lum vaqt talab etilishini bildiradi. Shu bois investisiya pul oqimlarining manfiy ko'rsatkichi banklar uchun xavfli holat sifatida emas, balki ularning strategik rivojlanish yo'nalishi sifatida baholanishi lozim.

Moliyaviy pul oqimlari ham yildan-yilga o'sib borgan. Agar 2021 yilda bu ko'rsatkich 2 800 mlrd so'm bo'lgan bo'lsa, 2024 yilda 4 800 mlrd so'mga etgan. Bu holat banklarning tashqi va ichki manbalardan moliya jalb qilish imkoniyatlari kengayib borayotganini ko'rsatadi. Moliyaviy oqimlarning o'sishi banklar kapital bazasini mustahkamlash va likvidlikni oshirish imkonini berdi.

Umumiy pul oqimi tahlil davrida barqaror o'sish tendensiyasini namoyon etdi. 2021 yilda 12 100 mlrd so'm bo'lgan ko'rsatkich 2024 yilda 20 500 mlrd so'mga etdi. Bu natija banklar faoliyatidagi moliyaviy barqarorlik kuchayib borayotganini ko'rsatadi.

Tahlildan ko'rinib turibdiki, operasion pul oqimlarining yuqori sur'atda o'sishi banklarning asosiy faoliyati samaradorligini oshirgan. Investisiya pul oqimlarining manfiy ko'rsatkichi esa banklar tomonidan uzoq muddatli aktivlarga yirik sarmoya kiritilayotganidan dalolat bermoqda. Moliyaviy pul oqimlari o'sishi esa kapitalning jalb qilinishi va moliyaviy xatarlarni diversifikasiya qilish imkoniyatini kuchaytirgan.

Shu asosda aytish mumkinki, bank pul oqimlarini tahlil qilishda faqatgina absolyut ko'rsatkichlarga emas, balki ularning tarkibiy xususiyatlariga ham e'tibor qaratish zarur. Chunki operasion pul oqimlari barqarorligi bankning likvidlik darajasini ta'minlasa, investisiya pul oqimlari kelgusi yillardagi rivojlanish imkoniyatlarini belgilaydi, moliyaviy pul oqimlari esa kapital bozorlari bilan bog'liqlik darajasini namoyon qiladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, banklarda pul oqimlari barqarorligini baholash tizimini takomillashtirish orqali moliyaviy barqarorlikni oshirish, investisiya siyosatini samarali yo'naltirish va kreditlash jarayonlarini optimallashtirish mumkin va bunda qo'yidagilarni qayd etib o'tish mumkin;

❖ Operasion pul oqimlarini diversifikasiya qilish va yangi daromad manbalarini shakllantirish.

❖ Investisiya pul oqimlari tahlilida risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish.

- ❖ Moliyaviy pul oqimlarini uzoq muddatli moliyalashtirish manbalari hisobiga oshirish.
- ❖ Pul oqimlarini baholashda xalqaro standartlardan keng foydalanish.
- ❖ Banklar pul oqimlari bo'yicha doimiy monitoring va prognoz tizimini joriy etish.
- ❖ Pul oqimlari barqarorligini oshirish orqali banklarning iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash salohiyatini kengaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 27 iyuldagi "Milliy bank tizimini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 421-son qarori.
2. Xamidov X.X., Abduraxmonov B.E. "Moliya bozorlari va institutlari". Darslik. – T.: "Iqtisodiyot", 2020.
3. Mirzaev A.M., Karimov F.Sh. "Bank ishi". Darslik. – T.: "Fan va texnologiya", 2019.
4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Yillik hisobotlar va moliyaviy barqarorlikka oid tahliliy materiallar (2021–2024 yillar). – Toshkent.
5. "Asakabank" ATB va "Ipotekabank" ATB. 2021–2024 yillar moliyaviy hisobotlari va pul oqimlari tahlili. – Toshkent.
6. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasida bank-moliya ko'rsatkichlari. Statistik to'plam (2021–2024). – Toshkent.
7. Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (XVJ) va Jahon banki hisobotlari. "Financial Stability Report" va "Global Banking Outlook". – Vashington, 2021–2023 yillar
8. "Asakabank" ATB va "Ipotekabank" ATB. 2021–2024 yillar moliyaviy hisobotlari va pul oqimlari tahlili. – Toshkent.
9. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasida bank-moliya ko'rsatkichlari. Statistik to'plam (2021–2024). – Toshkent.
10. Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (XVJ) va Jahon banki hisobotlari. "Financial Stability Report" va "Global Banking Outlook". – Vashington, 2021–2023 yillar

MINTAQAVIY BARQARORLIKNI O'LCHASH

Turdiyev Ulugbek Qayumovich

Axborot Texnologiyalari va menejment universiteti "Matematika" kafedrası dotsent v.b.

e-mail: u.turdiyev.81@mail.ru

Annotatsiya: Mintaqa iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish faqat yalpi iqtisodiy o'sish emas, balki iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik barqarorlikni uyg'unlashtirgan kompleks yondashuvni talab etadi. Barqaror rivojlanish indeksi (BRI)ni shakllantirishda iqtisodiy, raqamli, ijtimoiy, ekologik va innovatsion yo'nalishlardagi ko'rsatkichlar integratsiyalashgan holda qo'llanildi.

Kalit so'zlar: Mintaqa iqtisodiyoti, indikatorlar tizimi, iqtisodiy tafovut, iqtisodiy siyosat, kompleks yondashuv, barqaror rivojlanish indeksi, ekonometrik modellar

Kirish. Mintaqa iqtisodiy barqarorligini empirik asosda baholash uni strategik boshqarishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, resurslardan oqilona foydalanish, hududlararo nomutanosibliklarni kamaytirish va ijtimoiy-iqtisodiy muvozanatni ta'minlash imkonini beradi. Ammo bugungi kunda mintaqaviy barqarorlikni o'lchash bo'yicha **umumiy tan olingan yagona indikatorlar tizimi yoki universal metodologiya mavjud emas**. Shu sababli, ko'plab tadqiqotlar ushbu muammoni kompleks yondashuvlar orqali hal etishga intilmoqda.

Mintaqa iqtisodiy barqarorligini baholash indikatorlari va uslublari bo'yicha mashhur xorijiy olimlar regionlar iqtisodiy tahlili, barqarorlikni baholash, indikator tizimlari va zamonaviy usullarga asoslanib tadqiqot olib borganlar. Robert J. Stimson, Roger R. Stough,

Brian H. Roberts⁶¹ mintaqalarda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi omillar, jumladan, ish bilan bandlik, investitsiya oqimlari, ijtimoiy infratuzilma, klasterlashuv, va innovatsion salohiyatni tahlil qiladi. Tadqiqotida **indikatorlar tizimi, AHP, input-output tahlil va regression modellari** qo'llanadi. Roberta Capello⁶² iqtisodiy o'sish, barqarorlik, va raqobatbardoshlikni baholashda **kompozit indekslar, shok tahlili, panel regressiya va strukturaviy o'zgaruvchilarni** tahlil qiladi.

Resilience yondashuvi (Cooke, Papandreou) – barqarorlikni nafaqat iqtisodiy ko'rsatkichlar, balki moslashuvchanlik, shokga chidamlilik va tiklanish salohiyati orqali ham baholaydi. **AHP usuli** (Capello, Papandreou) – murakkab ko'rsatkichlar o'rtasida ierarxik og'irliklarni aniqlash uchun qo'llaniladi. **GIS xaritalash** (Nallari) – hududlar kesimida indikatorlarni vizual ko'rsatish uchun zarur [1],[2],[3].

Mintaqaviy Iqtisodiy Barqarorlikni Baholash: Metodologik Sxema

Bosqich	Element	Mazmuni va asosiy manba	Usul / Indikator
1. Diagnostika	Mintaqaning kontekstini tahlil qilish	Stimson (2006); Capello (2016)	SWOT, PESTLE, Regional Profile, GIS xaritalash
2. Indikatorlar tanlovi	Iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik o'lchamlar	Cooke (2017); Nallari (2011)	Ishsizlik darajasi, YaIM o'sish sur'ati, atrof-muhit ifloslanish indeksi, ijtimoiy tengsizlik ko'rsatkichi
3. Ma'lumotlarni normallashtirish	O'lchamlarning tenglashtirilishi	Capello (2016); Papandreou (2019)	Min–Max, Z-score
4. Og'irliklar belgilash	Indikatorlar ahamiyatini aniqlash	Rosenfeld (2002); Papandreou (2019)	AHP (Analitik ierarxiya), Entropiya, Ekspert bahosi
5. Kompozit indeksni hisoblash	Iqtisodiy barqarorlik indeksi (EBI)	Capello (2016); Papandreou (2019)	$EBI = \sum w_i \cdot S_i'$ Bu yerda: • w_i – i-ko'rsatkich uchun og'irlik (vazn); • S_i' – i-ko'rsatkichning normalizatsiyalangan qiymati; • $\sum$ – barcha ko'rsatkichlar bo'yicha yig'indini bildiradi
6. Tahlil va interpretatsiya	Mintaqalararo farqlar va xavflarni tahlil qilish	Stimson (2006); Capello (2016)	Kartografik vizualizatsiya, Klaster tahlil, Gini koeffitsienti
7. Empirik model	Barqarorlikka ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash	Capello (2016); Papandreou (2019)	Panel regressiya, GMM, PVAR, Resilience modeli
8. Ssenariy tahlili	Siyosat variantlari va	Cooke (2017)	What-if tahlil, Dinamik ssenariylar

	barqarorlikka ta'siri		
9. Tavsiyalar	Strategik choralari va rivojlanish yo'nalishlari	Nallari (2011); Rosenfeld (2002)	DXS (PPP), Raqamli klasterlar, Mahalliy innovatsiyalar

Hududiy iqtisodiy barqarorlik ko'p qirrali bo'lganligi sababli, indikatorlar quyidagi asosiy bloklarda guruhlanadi. **mintaqaviy iqtisodiy barqarorlik**ni baholash uchun taklif etilgan indikatorlar asosida har bir **blok** bo'yicha tizimli sharhni taqdim etadi. Har bir indikator bloki **barqarorlikni belgilovchi asosiy omillar, potensial xavflar, va ilmiy izohlar** bilan yoritilgan [3].

Iqtisodiy Barqarorlik Indikator Bloklari

Blok	Indikatorlar	Tahliliy izoh
1. Makroiqtisodiy barqarorlik	GRP o'sish sur'ati, inflyatsiya darajasi, byudjet balansining holati	Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar hududning umumiy iqtisodiy salohiyatini belgilaydi. GRP (Hududiy yalpi mahsulot) o'sishi – iqtisodiy faollik ko'rsatkichi; inflyatsiya – narxlar barqarorligini aks ettiradi; byudjet balansi esa davlat moliyasining sog'lomligini ko'rsatadi. Bu indikatorlar iqtisodiy barqarorlikning asosiy tayanchlaridir.
2. Ijtimoiy-iqtisodiy holat	Bandlik darajasi, ishsizlik ko'rsatkichi, aholi jon boshiga daromad	Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda bandlik va aholi daromadlari muhim rol o'ynaydi. Yaxshi bandlik darajasi va yuqori daromadlar – aholining hayot sifatini ko'rsatadi. Ishsizlikning yuqoriligi esa ijtimoiy tanglik xavfini oshiradi.
3. Investitsion salohiyat	FDI hajmi, investitsion faollik indeksi, yangi korxonalar soni	Investitsiyalar – mintaqaviy rivojlanishning drayveri. Tashqi (FDI) va ichki sarmoyalar iqtisodiy o'sishning katalizatoridir. Yangi korxonalar soni – tadbirkorlik muhitining jonlanishini bildiradi. Investitsion muhit zaif bo'lsa, barqarorlik xavf ostida qoladi.
4. Infratuzilma ta'minoti	Avtomobil yo'llari zichligi, internet qamrovi, energetika ta'minoti	Zamonaviy infratuzilma iqtisodiy faollikni oshirish uchun zarur. Yo'l tarmog'i – logistika samaradorligini belgilaydi. Internet qamrovi – raqamli iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlaydi. Energetika – sanoat va uy xo'jaliklari uchun asosiy manba. Bu ko'rsatkichlar past bo'lsa, iqtisodiy o'sishga to'siq bo'ladi.
5. Ekologik holat	Atmosfera ifloslanishi darajasi, chiqindilar hajmi, yashil zonalar ulushi	Ekologik barqarorlik – uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanishning ajralmas qismidir. Ifloslanish darajasi yuqori bo'lsa, sog'liq, turizm va yashash sifati salbiy ta'sir ko'radi. Yashil hududlarning mavjudligi ekologik muvozanatni qo'llab-quvvatlaydi.
6. Innovatsion faollik	R&D xarajatlari, patentlar soni, texnoparklar soni	Innovatsion salohiyat – raqobatbardoshlikni oshiradi va yuqori qo'shilgan qiymatli ishlab chiqarishni rag'batlantiradi. R&D (ilmiy tadqiqot) xarajatlari – texnologik rivojlanish darajasini bildiradi. Patentlar – yangi g'oyalar va

Harbirindikatorbloki iqtisodiy barqarorlikning **muayyan o'lchamini** aks iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik yoki texnologik jihatdan aks ettiradi. Indikatorlar **o'zaro bog'langan**: masalan, investitsiya salohiyati infratuzilma va innovatsiyaga bog'liq; ekologik holat esa aholining sog'lig'i va mehnat unumdorligiga ta'sir qiladi. Har bir indikatorni **normalizatsiya qilish va og'irlik berish** orqali umumiy barqarorlik indeksi (EBI) tuzish mumkin. Shuningdek, indikatorlar asosida **klaster tahlil, PCA**, yoki **regressiya modellarini** qo'llash tavsiya etiladi [4],[5].

Ko'p indikatorli tizimni bitta integral indeksga keltirish uchun quyidagi metodlardan foydalaniladi. Mintaqa iqtisodiy barqarorligini empirik asosda baholash strategik boshqarishda muhim ahamiyatga ega. Ammo bugungi kunda mintaqaviy barqarorlikni o'lchash bo'yicha umumiy tan olingan yagona indikatorlar tizimi yoki universal metodologiya mavjud emas. Shu sababli, ko'plab tadqiqotlar ushbu muammoni kompleks yondashuvlar orqali hal etishga intilmoqda [6].

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Andreas P. Papandreou. Methods and Tools for Measuring Economic Resilience of Regions .Springer Nature2019.P.278
2. Philip Cooke, Luciana Lazzeretti. Regional Resilience, Economy and Society.Routledge 2017.P.320
3. Robert J. Stimson, Roger R. Stough, Brian H. Roberts. Regional Economic Development: Analysis and Planning Strategy. Springer 2006. P.452
4. Roberta Capello. **Measuring Regional Economic Performance**. Edward Elgar Publishing 2016.P.336
5. Raj Nallari, Breda Griffith. The Geography of Growth: Spatial Economics and Competitiveness" World Bank Publications 2011.P.204
6. Stuart A. Rosenfeld. Regional Economic Development: A Review and Future Research Agenda OECD Publishing 2002.P.150.

ESTONIYA IJTIMOYIY HIMOYA TIZIMINING ZAMONAVIY MODEL VA UNING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI.

Aliyev Ma'ruf Komiljon o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti v.b dotsenti

marufaliyev5955@gmail.com

Annotatsiya: Estoniya bugungi kunda ijtimoiy himoya tizimini zamonaviylashtirishda Yevropada ilg'or davlatlar qatorida e'tirof etiladi. Ushbu maqolada mamlakatning pensiya, ishsizlik sug'urtasi, sog'liqni saqlash va oilaviy nafaqalar tizimi tahlil qilinib, ularning raqamli transformatsiya jarayonlari ilmiy asosda yoritiladi. Xususan, "e-Estonia" modeli asosida joriy etilgan elektron xizmatlarning samaradorlik darajasi, aholiga xizmat ko'rsatishdagi qulayliklari hamda moliyaviy barqarorlikka ta'siri nazariy va amaliy jihatdan izohlanadi.

Kalit so'zlar: Estoniya, Ijtimoiy himoya tizimi, Pensiya islohoti, Ishsizlik sug'urtasi, Sog'liqni saqlash, Oilaviy nafaqalar, Raqamli transformatsiya, E-hukumat, e-Estonia modeli, Moliyaviy barqarorlik.

Abstract: Estonia is currently recognized as one of the leading European states in modernizing its social protection system. This article analyzes the country's pension, unemployment insurance, healthcare, and family allowance schemes, highlighting their transformation within the digital sphere. In particular, the effectiveness of electronic services introduced under the "e-Estonia" model, their convenience in delivering social benefits, and their impact on financial sustainability are examined from both theoretical and practical perspectives.

Keywords: Estonia, Social protection system, Pension reform, Unemployment insurance, Healthcare, Family allowances, Digital transformation, E-government, e-Estonia model, Financial sustainability.

Kirish

Bugungi kunda ijtimoiy himoya tizimi jamiyat taraqqiyoti va barqaror rivojlanishining muhim omili sifatida alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Aholining turmush darajasini kafolatlash, ijtimoiy tenglikni ta'minlash hamda kambag'allikni qisqartirish jarayonida davlat tomonidan amalga oshiriladigan ijtimoiy siyosat alohida o'rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan, Yevropa davlatlari tajribasi, xususan Estoniya modelining o'rganilishi dolzarb hisoblanadi.

Estoniya qisqa vaqt ichida iqtisodiy transformatsiya bosqichlarini bosib o'tib, ijtimoiy himoya tizimini zamonaviy talablarga moslashtira oldi. Bu jarayonda nafaqat klassik mexanizmlar — pensiya, ishsizlik sug'urtasi, sog'liqni saqlash va oilaviy nafaqalar — balki ularni samarali boshqarishga xizmat qiluvchi raqamli texnologiyalar ham joriy etildi. Ayniqsa, "e-Estonia" modeli davlat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni yangi bosqichga ko'tardi hamda ijtimoiy xizmatlarning ochiqligi, tezkorligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Shu bois Estoniya tajribasi nafaqat Yevropa miqyosida, balki ijtimoiy siyosatni isloh qilishni maqsad qilgan boshqa davlatlar uchun ham qimmatli o'rnak sifatida baholanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ijtimoiy himoya tizimini o'rganishda xalqaro ilmiy adabiyotlarda turli yondashuvlar shakllangan bo'lib, ular orasida velfer davlat nazariyasi, ijtimoiy sug'urta modeli hamda zamonaviy raqamli transformatsiya konsepsiyalari alohida o'rin tutadi[3]. Skandinaviya mamlakatlari tajribasi ijtimoiy tenglikni kuchaytirishga yo'naltirilgan bo'lsa, Markaziy va Sharqiy Yevropa davlatlarida bozor islohotlari bilan uyg'unlashgan yangi mexanizmlar shakllangan. Estoniya tajribasi esa raqamli hukumat konsepsiyasiga asoslanganligi bilan boshqa davlatlardan ajralib turadi[7].

Mazkur tadqiqot doirasida Birlashgan Millatlar Tashkilotining e-hukumat reytinglari, Jahon banki va Yevropa Ittifoqi statistik ma'lumotlari, shuningdek Estoniyaning milliy qonunchilik hujjatlari tahlil qilindi[1]. Ilmiy nazariy manbalarda ijtimoiy himoya tizimining samaradorligi ko'proq ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik mezonlari orqali o'lchansa, zamonaviy adabiyotlarda raqamli texnologiyalar integratsiyasi muhim omil sifatida e'tirof etilmoqda[6].

Metodologik jihatdan tadqiqotda qiyosiy tahlil, tarixiy ketma-ketlik, tizimli yondashuv va statistik ma'lumotlarni qayta ishlash usullari qo'llanildi. Qiyosiy tahlil Estoniyaning tajribasini boshqa Yevropa davlatlari bilan solishtirishga, tizimli yondashuv esa ijtimoiy himoya tizimining tarkibiy elementlarini kompleks o'rganishga imkon berdi. Shu bilan birga, empirik ma'lumotlarni qayta ishlash orqali raqamli xizmatlarning moliyaviy barqarorlikka ta'siri aniqlanib, ilmiy xulosalar shakllantirildi.

NATIJALAR

Olib borilgan tahlillar Estoniya ijtimoiy himoya tizimi qisqa vaqt ichida chuqur islohotlarni boshdan kechirganini va hozirda Yevropaning ilg'or ijtimoiy davlatlari qatoridan munosib o'rin olganini ko'rsatdi. Avvalo, mamlakat pensiya ta'minoti, ishsizlik sug'urtasi, sog'liqni saqlash va oilaviy nafaqalar kabi asosiy yo'nalishlarda barqaror moliyalashtirish

mexanizmlarini shakllantira olgan[2]. Bu borada Estoniya byudjet mablag'larini samarali taqsimlash va aholining ijtimoiy himoya bilan qamrab olinishini kengaytirishga alohida e'tibor qaratmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Estoniya tajribasining eng muhim jihati klassik ijtimoiy davlat mexanizmlarini zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashtira olganidir. "e-Estonia" modeli nafaqat davlat boshqaruvi, balki ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish sohasida ham yangi paradigma sifatida shakllandi. Ayniqsa, ijtimoiy nafaqalarni tayinlash, pensiya va ishsizlik sug'urtasi to'lovlarini amalga oshirish jarayonlarida elektron identifikatsiya va yagona raqamli reyestrlarning joriy etilishi aholiga qulaylik yaratish bilan birga, resurslarning samarali sarflanishini ham ta'minlamoqda.

Estoniya tajribasi shuni ham ko'rsatadiki, ijtimoiy himoya tizimining raqamlashtirilishi korrupsiya xavfini sezilarli darajada kamaytirgan, jarayonlarning shaffofligini oshirgan va ijtimoiy adolat tamoyillarining mustahkamlanishiga xizmat qilgan[9]. Statistik ma'lumotlar tahlili, shuningdek, elektron xizmatlardan foydalanish aholining deyarli to'liq qamrovini ta'minlaganini ko'rsatadi. Bu esa ijtimoiy siyosatning samaradorligini kuchaytirgan va fuqarolarning davlatga bo'lgan ishonchini oshirgan.

Qiyosiy tahlillar Estoniyaning ijtimoiy himoya tizimi Yevropadagi boshqa davlatlar, xususan, Skandinaviya mamlakatlari tajribasi bilan mushtarak jihatlariga ega bo'lsa-da, uning raqamli transformatsiya bo'yicha ilg'orligi uni alohida ajratib turishini tasdiqlaydi. Skandinaviyada ijtimoiy himoya ko'proq moliyaviy ko'lam va qamrov darajasi bilan ajralib tursa, Estoniya zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali samaradorlikni oshirish yo'lini tanlagan.

Natijalar shuni ham anglatadiki, Estoniya modeli O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun muhim tajriba maktabi bo'lishi mumkin. Xususan, aholining ijtimoiy reyestrini yaratish, nafaqalarni proaktiv tayinlash va davlat xizmatlarini elektron shaklga o'tkazish borasida Estoniya amaliyoti o'ziga xos namuna sifatida ko'rib chiqilishi mumkin[4]. Shu orqali ijtimoiy himoya tizimining ochiqqligi va samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish hamda aholining davlat xizmatlaridan qoniqish darajasini yuksaltirish imkoniyatlari yuzaga keladi.

Umuman olganda, Estoniya ijtimoiy himoya tizimi zamonaviy davlat boshqaruvi, raqamli transformatsiya va moliyaviy barqarorlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash borasida samarali model sifatida shakllanib, xalqaro miqyosda ham e'tirof etilgan[8]. Ushbu natijalar ijtimoiy siyosatni takomillashtirish jarayonida innovatsion yondashuvlarning naqadar muhim ekanini tasdiqlaydi.

MUHOKAMA

Olib borilgan tadqiqot natijalari Estoniya ijtimoiy himoya tizimining samaradorligi va o'ziga xos jihatlarini chuqur yoritib berdi. Muhokama jarayonida birinchi navbatda ta'kidlash joizki, Estoniya qisqa davr ichida an'anaviy ijtimoiy himoya mexanizmlarini tubdan isloh qilib, ularni zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashtira oldi. Bu jarayon ijtimoiy nafaqalar, pensiya va ishsizlik sug'urtasini moliyaviy barqarorlikni ta'minlagan holda elektron tizim orqali boshqarish imkonini yaratdi.

Estoniya tajribasi shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy himoya tizimida raqamli transformatsiya nafaqat boshqaruv qulayligini oshirdi, balki korrupsiya xavfini kamaytirdi, shaffoflikni kuchaytirdi va aholining davlat xizmatlariga bo'lgan ishonchini mustahkamladi[5]. Elektron identifikatsiya va yagona ijtimoiy reyestrlarning qo'llanilishi aholining ijtimoiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatini kengaytirdi hamda ma'muriy xarajatlarni sezilarli darajada qisqartirdi.

Biroq muhokama davomida yana bir muhim jihatni alohida qayd etish lozim: Estoniya modeli universal yechim bo'lib xizmat qilmaydi. Chunki har bir mamlakatning ijtimoiy-siyosiy muhitidan, iqtisodiy imkoniyatlaridan va aholining raqamli savodxonlik darajasidan kelib

chiqib, tizimni moslashtirish talab etiladi. Shu ma'noda Estoniya tajribasi boshqa davlatlar, jumladan O'zbekiston uchun ham muhim o'rnak bo'lsa-da, uni to'liq ko'chirish emas, balki milliy sharoitga mos holda tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

Muhokama shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy himoya tizimining muvaffaqiyati faqat moliyaviy resurslarga emas, balki boshqaruvning ochiqligi, axborot texnologiyalarining samarali qo'llanilishi va fuqarolarning faol ishtirokiga ham bog'liq. Estoniya bu borada ilg'or tajriba maktabi sifatida namoyon bo'lib, ijtimoiy adolatni ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish jarayonida raqamli transformatsiyaning qanchalik muhim omil ekanini tasdiqlaydi.

XULOSA

Yuqorida olib borilgan tahlillar Estoniya ijtimoiy himoya tizimi zamonaviy davlat boshqaruvining ilg'or modeliga aylanganini ko'rsatdi. Mamlakat qisqa vaqt ichida klassik ijtimoiy himoya institutlarini — pensiya, ishsizlik sug'urtasi, sog'liqni saqlash va oilaviy nafaqalarni — raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashtirib, samarali boshqaruv tizimini shakllantirdi. "e-Estonia" modeli asosida joriy etilgan elektron xizmatlar aholiga qulaylik, tezkorlik va shaffoflikni ta'minlab, ijtimoiy adolat tamoyillarini mustahkamladi.

Shuningdek, Estoniya tajribasi shuni isbotladiki, ijtimoiy himoya tizimida raqamli transformatsiya nafaqat xizmatlarning qamrovini kengaytiradi, balki moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishni ham ta'minlaydi. Bu orqali ijtimoiy barqarorlik mustahkamlanib, aholining davlatga bo'lgan ishonchi oshadi. Estoniya modeli boshqa mamlakatlar, jumladan O'zbekiston uchun ham muhim amaliy ahamiyatga ega bo'lib, milliy sharoitga moslashtirilgan holda ijtimoiy siyosatni takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Umuman olganda, Estoniya misolida ko'rinadiki, ijtimoiy himoya tizimining samaradorligi nafaqat moliyaviy imkoniyatlar bilan, balki davlat boshqaruvining raqamlashtirilgan mexanizmlariga ham bevosita bog'liqdir. Shu bois, kelajakda ijtimoiy siyosatni isloh qilishda Estoniya tajribasi global miqyosda muhim metodologik manba sifatida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. European Commission. (2023). Digital Economy and Society Index (DESI) 2023: Estonia. Brussels: European Union.
2. Estonian Ministry of Social Affairs. (2022). Social Protection in Estonia: Overview and Statistics. Tallinn.
3. International Labour Organization (ILO). (2021). World Social Protection Report 2020–22: Social Protection at the Crossroads. Geneva.
4. Jahon banki. (2022). Estoniyaning raqamli transformatsiyasi va ijtimoiy siyosat tajribasi. Vashington.

OPPORTUNITIES FOR INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE PAYMENT SYSTEM IN NEW UZBEKISTAN

Narmamatov Ikhtiyor Bakhtiyorovich

*Associate Professor of the University of Information Technology and Management,
Doctor of Economic Sciences (DSc)*

Farmonov Bekzod Farhod og'li

Master's degree student

Abstract: The article examines the country's payment system, which is formed and regulated by state laws and banking rules. It is noted that it includes: the basic principles of organizing and implementing settlements; forms of settlements; monetary units; types of payment documents; methods of payment; sources of payments; order of payments; rights and obligations of banks and economic bodies to control settlements. The

work reveals their significance in more detail and provides specific proposals for their improvement.

Key words: payment turnover, payment methods, control, forms of payments, services, non-cash payments, payment transaction, payment procedure.

Relevance of the topic. In 2025, declared the Year of the "Green Economy" in Uzbekistan, the development of modern and environmentally sustainable economic instruments is of particular importance. One of the key areas in this context is the improvement of the payment system in the context of innovative development.[1].

This paper analyzes the role of digital payment solutions in the formation of a sustainable, resource-saving and transparent economy. The abstract examines the main areas of modernization of the national payment system, such as the introduction of cashless and mobile payments, the development of fintech services, and the digitalization of public and private settlements. Particular attention is paid to how modern payment technologies help reduce paperwork, reduce the carbon footprint, stimulate green entrepreneurship and increase financial inclusion. Government initiatives to support digital innovation and green finance are also considered.

As a result, it is concluded that the effective and environmentally oriented development of the payment system contributes not only to the acceleration of the innovative transformation of the economy of Uzbekistan, but also to the support of sustainable growth within the framework of the country's green strategy. Clear organization of monetary settlements plays an important role in ensuring innovative development of the economy and can only be achieved with an effective payment system.

The modern payment system facilitates the sale of goods and the receipt by the supplier of money for sold innovative products and rendered services within the agreed time frame, ensures the timely transfer of funds for administrative-judicial, financial, credit, insurance and other obligations; creates conditions for monitoring compliance with contracts or agreements on the supply of goods, provision of services, as well as payment discipline; ensures banking control over how current rules for making payments are followed; helps to reduce the time between the receipt of goods by the buyer and the making of payments in order to prevent the formation of mutual debt.

Literature review. The payment system is the most important element of the financial infrastructure, ensuring the stability and efficiency of economic relations. As noted by Uzbek economist J. Kholmatov (2023), one of the characteristic features of the national payment system is the prepayment mechanism - an advance transfer of at least 15% of the contract amount to the supplier's account, which helps to minimize payment risks and strengthen trust between business entities. [2]. In addition, Uzbekistan has a successfully operating interbank electronic settlement system, the main goal of which is to speed up document flow and increase the turnover of financial resources. According to foreign expert in the field of digital finance K. Kingsley (Kingsley, 2021), Such technological solutions are a key condition for the formation of a modern, innovation-oriented economy.[3]

Economic literature emphasizes that thanks to the introduction of electronic payment systems in Uzbekistan, it has become possible to make non-cash transfers within the country within 10–15 minutes, and within one region in just 2–3 minutes (World Bank, 2023; CBU.uz, 2024). This demonstrates a high level of digitalization of financial services and opens up broad prospects for the development of a “green economy” by reducing paperwork, accelerating investment flows and optimizing settlement transactions. [4]

Most economists have come to a consensus that the electronic payment system ensures the implementation of a number of functions that are important for the development of the payment system (*see: Fig. 1*).

Undoubtedly, any enterprise makes monetary payments both as a buyer and as a seller, and also settles with workers and employees, the budget and the bank. The totality of all monetary payments constitutes the payment turnover, and a significant part of it is now carried out by enterprises in a non-cash manner.

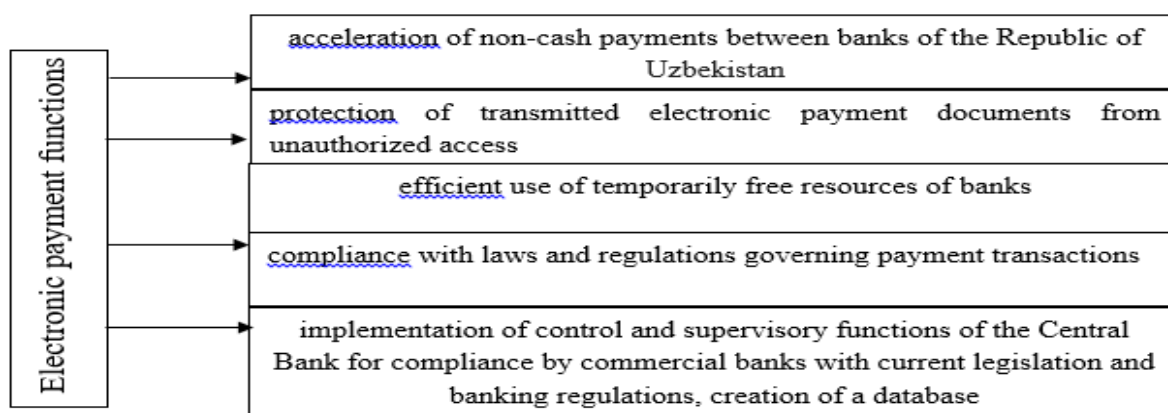

Fig. 1. Functions of the electronic payment system.

Analysis of the state of the problem under study. Most economists came to the conclusion that the electronic payment system, as part of the country's payment system, carries out interbank settlements using paperless technology, transmitting electronic information by means of e-mail of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan. Undoubtedly, any enterprise makes monetary payments both as a buyer and as a seller, and also settles accounts with workers and employees, the budget and the bank. Cash is used mainly in settlements for small amounts, as well as with the population. Further, the latter is decreasing from year to year.

Most economists note that in the conditions of development of innovative economy the importance of non-cash payments in payment turnover is constantly growing, and the state is very interested in development of this form of payments. Non-cash turnover can also involve money that is personal property of citizens, stored in bank accounts in the form of savings. In the near future, it is planned to expand the banking services provided to the population using cashless payment technologies.

Further increase in cashless settlements for payments of the population, as well as development of cashless transactions is achieved by using plastic cards and other means. This process of cashless payment is carried out only by changing the records in the bank accounts of the payer, recipient and the banks servicing them.

Non-cash settlements between business entities are carried out according to the forms established by the law of the Republic of Uzbekistan. The form of settlements is a set of interrelated elements, which include the method of payment and the corresponding document flow.

The system of registration, use and movement of documents and funds between the participants of settlements constitutes the document flow of a specific form of non-cash settlement. The following forms of non-cash settlements are used in Uzbekistan: [5]

- payment orders;
- payment demands;
- collection orders;
- letters of credit;
- plastic cards (checks) and other payment documents.

In each specific transaction, the form and procedure of settlements between its participants are determined by the agreement of the parties and, as a rule, are recorded in the signed contracts and agreements. The forms of settlements themselves are chosen by the participants in such a way as to best reflect the specific terms of the transaction and the interests of the parties, taking into account the legislation and traditions of commercial turnover.

The study of the legal nature of modern settlements allows us to understand the essence of legal relations arising during the implementation of settlement, payment and other transactions, answer many questions regarding the rights and obligations of entities participating in such transactions, determine the limits of liability and ultimately more effectively influence the solvency climate.

This problem is very relevant today, and its study makes it possible not only to correctly analyze the movement and transfer of property rights, but also to outline with a high degree of confidence the measure of responsibility of all participants in the payment process, directly influencing judicial law enforcement practice.

It is no secret that the area of payment processes as part of economic relations causes the greatest difficulties for courts of general jurisdiction.

The main legislative document defining relations between participants in business transactions in the Republic of Uzbekistan is the Civil Code. More specifically and in detail, the forms of settlements permitted in the Republic of Uzbekistan are regulated by a number of regulatory documents of the Central Bank.

In the current payment system of Uzbekistan, along with the successes achieved, unfortunately, there are also shortcomings, such as overdue accounts receivable and accounts payable.

The measures taken by the state to reduce these debts require improvement of the current legislative framework.

Taking into account the experience of developed countries, it can be noted that a high level of compliance with payment discipline by market participants is achieved thanks to the developed regulatory framework. For example, in the USA the Trade Code is successfully used, and in Great Britain – Contract law, which helps resolve many contentious issues that arise in the sphere of economic relations between business entities. [6]

All business relations are built on the basis of concluded contracts, which reflect the rights and obligations of the parties. In order to regulate business transactions and strengthen payment discipline, the Law "On the contractual legal basis for the activities of business entities" was adopted on August 29, 1999. This document at that time became an important step in improving the country's regulatory framework. In the current conditions, it tightens sanctions for participants in a business transaction who violate a business agreement.

Suggestions and recommendations. The study of non-cash payment turnover in the economy gives grounds to draw the following conclusions:

- ❖ the level of development of the payment system of any state can be assessed by the degree of development of non-cash turnover in it;
- ❖ the use of non-cash payments reduces circulation costs and creates favourable conditions for regulating the money supply and controlling the movement of funds;
- ❖ to accelerate the movement of funds, it is necessary to improve and expand the spheres of circulation of non-cash money.

To strengthen and control the regulatory framework of the payment system of Uzbekistan, it is also important to have legal regulation of trade relations.

It would be advisable to adopt a Trade Code to regulate and control the execution of trade transactions and quickly resolve disputes in the trade sphere. This would allow market

participants to conduct trade transactions in a civilized manner and to comply with payment discipline to the maximum extent possible.

References:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan on declaring 2025 the "Year of Green Economy", 2024.— official website president.uz.
2. Mirzaev Sh., Kholmatov J. – "Processes of digitalization of the payment system in Uzbekistan", // Scientific journal "Economy and innovative technologies", No. 2, 2023.
3. К. Кингсли (Kingsley, World Bank (2023). "Digital Financial Services and Green Economy: Opportunities and Challenges"— Washington, DC: The World Bank. www.worldbank.org.
4. GlobalFindexDatabase (WorldBank, 2021)—Статистика по финансовой инклюзии и использованию цифровых платежей в Центральной Азии.— globalfindex.worldbank.org.
5. "Strategy for the Development of the Digital Economy in Uzbekistan (2020–2030)" – Ministry of Development of Information Technologies and Communications.
6. BIS – Bank for International Settlements (2022). "Innovations in Payments and Green Finance"— BIS Quarterly Review.
7. OECD (2023). "Greening the Financial System: Policy Frameworks and Best Practices"—Organisation for Economic Co-operation and Development. State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics – "Digital Economy Indicators Report", 2023— stat.uz.
8. Annual Report of the Central Bank - 2023–2024.— Central Bank of the Republic of Uzbekistan, cbu.uz.

BANK SOHASIDA SUN'IY INTELLEKTNI QO'LLASHNING ZAMONAVIY METODLARI

Ortiqov Mironshoh Sodiqovich,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

"Axborot texnologiyalari" kafedrasi dotsenti, t.f.f.d. (PhD), dotsent.

E-mail: mironshoh5500@mail.ru, Tel: 93 587-55-00,

Dilnoza Qurbonova

Bank ishi va audit yo'nalishi talabasi, E-mail: dilnozakurbanova274@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada bank tizimida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini qo'llashning zamonaviy usullari, ular orqali mijozlarga xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirish, moliyaviy risklarni boshqarish, kreditlash jarayonini optimallashtirish va firibgarlikni aniqlash kabi sohalaridagi afzalliklari yoritib beriladi. Sun'iy intellektning "chatbot", "machine learning", "big data analytics" kabi texnologik yechimlari bank faoliyatida qo'llanilishi va ular natijasida yuzaga keladigan qulayliklar amaliy misollar bilan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: bank ishi, sun'iy intellekt, avtomatlashtirish, moliyaviy texnologiyalar, kreditlash, mijozlarga xizmat ko'rsatish, risklarni boshqarish, innovatsiya.

Kirish

XXI asrda raqamli transformatsiya jarayonlari moliya va bank sektorida chuqur o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari bank xizmatlarini yanada qulay, tezkor va xavfsiz qilishda muhim vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Hozirgi kunda bank ishida mijozlarga xizmat ko'rsatishning an'anaviy usullari to'liq talabga javob bermaydi. Shu sababli, avtomatlashtirilgan tizimlar, chat-botlar, aqlli algoritmlar va katta ma'lumotlarni tahlil qilish texnologiyalarini keng joriy etish ehtiyoji yuzaga kelmoqda. Sun'iy intellekt bank

xodimlari faoliyatini yengillashtiradi, mijozlar ehtiyojini tezda aniqlash va ularga mos xizmat ko'rsatishga imkon yaratadi.

Asosiy qism

1. Sun'iy intellekt va bank ishining integratsiyasi

Bank ishida SI quyidagi yo'nalishlarda keng qo'llanilmoqda:

- Mijozlarga xizmat ko'rsatish – chatbotlar va virtual yordamchilar orqali 24/7 xizmat ko'rsatish.
- Kreditlash tizimi – mijozlarning moliyaviy tarixini tahlil qilish, risklarni aniqlash va qaror qabul qilish jarayonini tezlashtirish.
- Firibgarlikni aniqlash – tranzaksiyalarni real vaqt rejimida kuzatish va shubhali operatsiyalarni avtomatik bloklash.
- Moliyaviy maslahat – sun'iy intellekt asosidagi dasturlar mijozlarga investitsiya bo'yicha shaxsiy tavsiyalar beradi.

2. Sun'iy intellekt texnologiyalari va ularning afzalliklari

- Machine Learning (ML) – kredit risklarini baholash va moliyaviy prognozlar qilish imkonini beradi.

Machine Learning (ML) – bu sun'iy intellektning eng asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, u bank tizimida katta ahamiyatga ega. ML algoritmlari mijozlarning to'lov tarixini, xarajat odatlarini, daromad darajasini va boshqa ko'plab omillarni o'rganib, kredit risklarini aniqlaydi. Natijada bank kredit ajratishda xatoliklarga yo'l qo'ymaydi va moliyaviy prognozlar aniqroq bo'ladi. Masalan, mijozning qarz to'lash qobiliyatini bashorat qilish yoki kredit qaytmaslik xavfini erta aniqlash imkonini beradi.

- Natural Language Processing (NLP) – chatbot va ovozli yordamchilarda qo'llanilib, mijozlar bilan muloqotni qulaylashtiradi.

NLP texnologiyasi inson tilini tushunish va qayta ishlashga mo'ljallangan. Bank sohasida u chatbotlar, ovozli yordamchilar va virtual konsalting xizmatlarida qo'llaniladi. Masalan, mijoz oddiy savollarni yozib yoki aytib so'rashi mumkin, tizim esa ularni tezda tushunib, javob beradi. Bu esa bank xodimlarining yukini kamaytiradi, mijozlarga esa 24/7 qulay xizmat ko'rsatish imkonini beradi.

- Big Data Analytics – katta hajmdagi mijoz ma'lumotlarini tahlil qilib, xizmatlar sifatini oshiradi.

Bank sektorida har kuni millionlab tranzaksiyalar amalga oshiriladi. Big Data Analytics texnologiyasi bu ma'lumotlarni yig'ib, real vaqt rejimida tahlil qiladi. Shu orqali bank mijozlarning xatti-harakatlarini, kredit to'lovlari va xarajat odatlarini chuqur o'rganadi. Natijada xizmatlar sifatini oshirish, yangi moliyaviy mahsulotlarni ishlab chiqish va firibgarlikni tez aniqlash imkoniyati paydo bo'ladi.

Robotic Process Automation (RPA) – bankdagi takroriy operatsiyalarni avtomatlashtiradi.

RPA texnologiyasi odatda insonlar tomonidan bajariladigan oddiy va takroriy ishlarni avtomatlashtiradi. Masalan, mijozlarning hisob-kitoblarini yangilash, hujjatlarni qayta ishlash yoki oddiy tranzaksiyalarni bajarish kabi ishlar.

Afzalliklari:

- Bank faoliyatida samaradorlikni oshiradi.

- Sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida bankning ko'plab jarayonlari tezroq va aniqroq bajariladi. Masalan, mijozlarning hujjatlarini tekshirish, kredit tarixini o'rganish, firibgarlikni aniqlash kabi jarayonlar ilgari kunlab vaqt olgan bo'lsa, hozir bir necha

daqiqada amalga oshiriladi. Bu esa bank xodimlariga ortiqcha yuk tushishining oldini oladi va umumiy faoliyat samaradorligini oshiradi.

- Xizmat ko'rsatish tezligini oshiradi

- Sun'iy intellekt asosida ishlovchi chatbotlar, ovozli yordamchilar va avtomatik tizimlar mijozlarga 24/7 xizmat ko'rsatadi. Masalan, mijoz kechasi ham hisob qoldig'ini bilib olishi, to'lov qilish yoki kredit shartlarini so'rashi mumkin. Bunda navbat kutish yoki bank xodimining vaqtiga bog'lanish shart emas.

- Xatoliklarni kamaytiradi.

- Bank ishida inson xatosi xavfi doim mavjud: noto'g'ri hisob-kitob, ma'lumotlarni kiritishda xato qilish yoki hujjatlarni unutib yuborish mumkin. Sun'iy intellekt bunday kamchiliklarni deyarli yo'q qiladi, chunki u aniq algoritmlar asosida ishlaydi. Masalan, kredit riskini baholashda ML algoritmlari inson fikridan ko'ra aniqroq natija beradi. Natijada xatoliklar kamayadi va bankning obro'si oshadi.

- Mijozlarning qoniqishini oshiradi- Mijozlar uchun eng muhim narsa – bu tezkor, sifatli va xavfsiz xizmatdir. Sun'iy intellekt tufayli mijozlar kerakli xizmatni kutmasdan oladi, xavfsiz tranzaksiyalar amalga oshiriladi va ularga individual tavsiyalar beriladi. Masalan, AI asosidagi tizim mijozning sarf-xarajatlarini tahlil qilib, unga mos investitsiya yoki jamg'arma xizmatlarini taklif qiladi. Bu esa mijozning bankka bo'lgan ishonchini oshiradi va uni uzoq muddatli hamkorlikka undaydi.

3. Amaliy qo'llanilish va natijalar:

Chatbotlar orqali mijozlar hisob qoldig'ini, kredit shartlarini va boshqa ma'lumotlarni tezkor olishi mumkin. Kredit balli tizimida sun'iy intellekt mijozning moliyaviy intizomi, xarajat odatlari va daromadiga qarab avtomatik baho beradi. Fraud detection tizimlari yordamida bank firibgarlik darajasini kamaytirib, xavfsizlikni oshiradi. Investitsiya maslahati beruvchi SI ilovalari mijozlarga individual xizmat ko'rsatishni kuchaytiradi.

Xulosa

Kelajakda sun'iy intellekt texnologiyalarini yanada rivojlantirish bank ishini yanada avtomatlashtirish, innovatsion xizmatlar ko'lamini kengaytirish va mijozlarning ishonchini mustahkamlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Khalikov A. A., Ortiqov M. S. Determining the depth of a rail defect from the signals of the electromagnetic flaw detector //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing, 2023. – T. 2612. – №. 1.
2. Курбанов Ж. Ф., Халиков А. А., Ортиков М. С. Параметры магнетизма, намагничивания и размагничивания материалов и рельсовых плетей //Universum: технические науки. – 2019. – №. 10-2 (67). – С. 81-83.
3. Халиков А. А., Ортиков М. С. Дефектоскоп для системы безопасности поезда на основе электромагнитных методов. – 2021.
4. Курбанов Ж.Ф., Халиков А.А., Ортиков М.С. Устройства намагничивания и размагничивания рельсовых плетей и их сравнительный анализ //Universum: технические науки. – 2019. – №. 10-2 (67). – С. 78-80.

BANK TIZIMIDA RAQAMLI XAVFSIZLIK RISKLARINI EHTIMOLLIK ASOSIDA BAHOLASH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Rustamov Alisher Bahodirovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti

arustamov_88@mail.ru

Hakimov Nodirbek Qahramon o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

magistranti

Annotatsiya: Zamonaviy bank tizimida raqamli xavfsizlik risklarini aniqlash va baholash iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning muhim omilidir. Raqamli texnologiyalar keng joriy etilayotgani sababli kiberxavfsizlik tahdidlari soni ortib bormoqda. Ushbu maqolada bank tizimidagi xavf omillari ehtimollik tahlili asosida o'rganilib, ularning iqtisodiy ta'siri va boshqaruv mexanizmlari tahlil qilingan. Shuningdek, kiberxavfsizlikka oid risklarni aniqlashda statistik va matematik modellar qo'llanilib, O'zbekiston bank sektoridagi raqamli tahdidlar misolida amaliy natijalar keltiriladi. Taklif etilgan yondashuv bank axborot tizimlarining zaif nuqtalarini aniqlash, ularni kamaytirish hamda xavf ehtimolini kamaytirish orqali moliyaviy yo'qotishlarning oldini olish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Kiberxavfsizlik, ehtimollik, risk, bank tizimi, raqamli xavf, xavf modeli, tahdid, zarar, boshqaruv, statistik tahlil, iqtisodiy barqarorlik, axborot tizimi, moliyaviy xavf, xavf koeffitsienti.

Kirish: Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi bank tizimining transformatsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Mijozlarga xizmat ko'rsatish jarayonlari, tranzaksiyalar va ma'lumotlar almashinuvi tobora raqamli shaklga o'tmoqda. Shu bilan birga, bu jarayonlar yangi turdagi kiberxavf-xatarlarni keltirib chiqarmoqda [1]. Bugungi kunda kiberxavfsizlikni ta'minlash bank sektorining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, risklarni to'g'ri baholash ularning iqtisodiy barqarorligiga bevosita ta'sir etadi. Ko'plab xalqaro tashkilotlar, jumladan ISO va Basel Committee, raqamli xavfsizlikka oid standartlar va metodologiyalarni ishlab chiqmoqda [2]. Ammo amaliyotda bu yondashuvlar har doim ham mahalliy sharoitga to'liq mos kelmaydi. O'zbekiston bank tizimida esa raqamli xavfsizlikka tahdid soluvchi omillar (phishing, DDoS hujumlari, ma'lumotlarni buzish va noto'g'ri autentifikatsiya) ortib bormoqda. Shu sababli, bank tizimida xavf darajasini ehtimollik asosida baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Ehtimollik tahlili yordamida kiberxavf-xatarlarning sodir bo'lish chastotasi, ularning moliyaviy zarar qiymati va xavf koeffitsientlari aniqlanadi. Maqolaning maqsadi — bank tizimidagi raqamli xavfsizlik risklarini aniqlash, ularni ehtimollik modellar asosida baholash hamda mavjud muammolarni tahlil qilish va ularning amaliy yechimlarini taklif etishdir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar: So'nggi yillarda ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar bank tizimida raqamli xavfsizlikni ta'minlash masalasiga katta e'tibor qaratmoqda. Masalan, J. Andersen o'z tadqiqotida bank tizimlarida kiberxavf tahdidlarini ehtimollik modellari yordamida baholashni taklif qilgan [6]. M. Kagan esa Monte-Karlo simulyatsiyasi orqali moliyaviy xavflarni matematik modellashtirish usullarini ishlab chiqqan [7].

O'zbekiston olimlari orasida T. Xolmirzayev, Z. Ahmedov va D. Jo'rayevlar bank axborot tizimlarida xavfsizlikni baholashda ehtimollik tahlili va kriptografik muhofaza modellarini birlashtirish zarurligini ta'kidlaydilar [8][9]. Ularning fikricha, riskni baholashda faqat texnik emas, balki iqtisodiy omillar ham inobatga olinishi kerak.

Shuningdek, raqamli xavfsizlik risklarini baholash metodologiyasi soʻnggi yillarda koʻplab xalqaro olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Jumladan, Risk-Based Security Model (RBSM) [3], NIST SP 800-30 [4], va ISO/IEC 27005:2022 [5] standartlari ehtimollik asosidagi xavf baholash yondashuvlarini taklif qiladi. Ushbu yondashuvlarda risk — bu tahdid sodir boʻlish ehtimoli (P) va zarar miqdori (L) koʻpaytmasi orqali aniqlanadi:

$$R=P \times L$$

Bu formula bank axborot tizimlarida eng koʻp qoʻllaniladigan asosiy baholash modeli hisoblanadi.

Oʻzbekiston sharoitida kiberxavfsizlik tahdidlarini statistik tahlil qilishga bagʻishlangan tadqiqotlar hali kam. Shu sababli, ushbu maqolada xalqaro model Oʻzbekiston banklari misolida moslashtirildi. Tahlil uchun 2022–2024-yillar oraligʻida 6 ta tijorat bankining ichki xavfsizlik hisobotlari asosida 100 dan ortiq raqamli hodisalar oʻrganildi.

Metodika quyidagi bosqichlardan iborat:

1. **Tahdidlarni aniqlash** – tizimdagi zaif nuqtalarni (tarmoq, server, foydalanuvchi autentifikatsiyasi) oʻrganish.
2. **Ehtimollikni aniqlash (P)** – statistik tahlil asosida xavf hodisasi yuz berish chastotasini hisoblash.
3. **Zarar qiymatini (L)** – moliyaviy yoʻqotish, imijga zarar va jarimalar asosida baholash.
4. **Umumiy risk qiymatini (R)** – $R=P \times L$ formulasi yordamida hisoblash.
5. **Risklarni ustuvorlik darajasiga qarab tasniflash** – past, oʻrta va yuqori darajali xavflarga ajratish.

1-jadval. Bank tizimidagi asosiy kiberxavf turlari va ularning ehtimolligi

	Kiberxavf turi	Oʻrtacha ehtimollik (P)	Oʻrtacha zarar (L, mln soʻm)	Umumiy risk (R)
	Phishing hujumlari	0.35	220	77
	DDoS hujumlari	0.18	410	74
	Maʼlumot buzilishi (data breach)	0.12	600	72
	Ichki xodim tomonidan tahdid	0.10	700	70
	Notoʻgʻri autentifikatsiya	0.22	250	55

Natijalarga koʻra, eng yuqori xavf **phishing** va **DDoS** hujumlariga toʻgʻri keladi. Ular tez-tez sodir boʻlib, umumiy yoʻqotish miqdori yuqori.

Muhokama: Tahlil shuni koʻrsatadiki, raqamli xavfsizlik risklarini baholashda ehtimollik asosidagi yondashuvlar eng maqbul natijani beradi. Ular kiberxavf-xatarlarni son jihatdan baholash, ustuvor risklarni aniqlash va resurslarni optimal taqsimlash imkonini yaratadi [6].

O'zbekiston bank tizimida o'tkazilgan amaliy tahlil natijasida quyidagi holatlar aniqlangan:

- Phishing hujumlari yil davomida barcha hujumlarning **35%** ini tashkil qilgan;
- DDoS hujumlari esa tizimning o'rtacha **3–5 soat** ishlamay qolishiga sabab bo'lgan;
- Ma'lumot buzilishi (data breach) holatlarida o'rtacha zarar **600 mln so'm** atrofida bo'lgan;
- Ichki xodimlar tomonidan amalga oshirilgan xatoliklar **10%** hollarda aniqlangan.

2-jadval. 2023-yil bo'yicha banklarda kiberxavf hodisalari tahlili

Xavf turi	Hodisa soni	Moliyaviy zarar (mln so'm)	Takrorlanish chastotasi (%)
Phishing	42	220	35
DDoS	21	410	18
Ma'lumot buzilishi	12	600	12
Ichki tahdid	10	700	10
Avtorizatsiya xatosi	25	250	22

Bu natijalar kiberxavfsizlik risklarining iqtisodiy oqibatlarini sezilarli ekanini tasdiqlaydi.

Masalan, 2023-yilda bank sektorida raqamli tahdidlardan kelib chiqqan umumiy zarar miqdori **2,18 mlrd so'mni** tashkil etgan [7]. Shu sababli, risklarni ehtimollik asosida tahlil qilish xavfsizlik siyosatini ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi.

Ehtimollik modeli asosida risklarni kamaytirish strategiyalari:

1. **Xavf ehtimolini kamaytirish** – foydalanuvchi autentifikatsiyasini kuchaytirish, ko'p bosqichli verifikatsiya.
2. **Zarar hajmini kamaytirish** – ma'lumotlarni zaxiralash, shifrlash va real vaqt monitoring tizimlarini joriy etish.
3. **Moliyaviy zaxira fondlari** – kiberhodisalarga qarshi sug'urta mexanizmlarini yaratish.

Shuningdek, raqamli xavfsizlik siyosatiga sun'iy intellekt asosida **anomaliya aniqlash tizimlarini** qo'shish tavsiya etiladi [8]. Ular tahdidlarni ehtimollik asosida avtomatik bashoratlaydi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari bank tizimida kiberxavfsizlik risklarini ehtimollik asosida baholash amaliy jihatdan samarali ekanini ko'rsatdi. Statistik tahlil asosida eng xavfli yo'nalishlar phishing va DDoS hujumlari ekani aniqlandi. Taklif etilgan $R=P \times LR = P \times L$ modeli yordamida xavf koeffitsientlarini son jihatdan baholash, ustuvor himoya choralari aniqlash imkoniyati yaratildi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, ehtimollik asosida yondashish moliyaviy yo'qotishlarni o'rtacha **20–25%** ga kamaytirish imkonini beradi. Bu esa bank tizimining iqtisodiy barqarorligini oshiradi hamda xavfsizlik siyosatini ilmiy asosda shakllantirish uchun zamin yaratadi.

Xulosa: Raqamli bank tizimlarida kiberxavfsizlik muammolari tobora dolzarb tus olmoqda. Risklarni baholashda ehtimollik asosidagi yondashuv xavf omillarini sonli ko'rsatkichlar orqali aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekiston bank tizimida eng yuqori xavf phishing va DDoS hujumlariga to'g'ri kelmoqda. Bu holatlar nafaqat moliyaviy yo'qotishlarga, balki mijozlar ishonchining pasayishiga ham sabab bo'ladi.

Tavsiya etiladigan asosiy yechimlar:

1. Kiberxavf risklarini ehtimollik asosida doimiy tahlil qilish tizimini yaratish;
2. Xodimlar uchun raqamli xavfsizlik bo'yicha malaka oshirish dasturlarini joriy etish;
3. Bank tizimlarida sun'iy intellekt asosidagi monitoring va prognozlash modellarini tatbiq etish;
4. Xavfsizlik standartlarini ISO/IEC 27005:2022 talablariga muvofiqlashtirish.

Ushbu chora-tadbirlar bank tizimining raqamli barqarorligini oshiradi, kiberxavf ehtimolini kamaytiradi hamda iqtisodiy samaradorlikni ta'minlaydi. Ehtimollik asosidagi risk tahlili bank sektorida kiberxavfsizlik siyosatini boshqarishning asosiy mexanizmiga aylanishi lozim.

Adabiyotlar va manbalar

1. Andersen J. *Cyber Risk Modeling in Banking Systems*, Oxford University Press, 2022.
2. Kagan M. *Statistical Methods for Financial Risk*, Springer, 2021.
3. Markaziy bank axborot xavfsizligi konsepsiyasi, Toshkent, 2024.
4. Xolmirzayev T., Ahmedov Z. "Bank tizimida kiberxavfsizlikni ta'minlashning zamonaviy yondashuvlari", *Axborot texnologiyalari jurnali*, 2023.
5. Qodirov A. *Kiberxavfsizlik asoslari*, Toshkent: Fan, 2022.
6. ISO/IEC 27005:2022 — *Information Security Risk Management*.
7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Raqamli moliya xavfsizligi hisobotlari, 2024.
8. Xayrullaev J. Risklarni baholashda ehtimollik metodlari, Toshkent, 2021.
9. Hasanov O. "Raqamli iqtisodiyotda bank tizimi barqarorligi", *Iqtisodiyot va innovatsiyalar*, 2022.
10. Musayev D. "Monte-Karlo usuli asosida moliyaviy risklarni tahlil qilish", TATU ilmiy to'plami, 2023.
11. ITU Report, *Cyber Risk Management Frameworks*, Geneva, 2023.
12. Rajabov U. "O'zbekiston banklarida kiberbarqarorlikni oshirish", *Bank ishi jurnali*, 2024.
13. European Central Bank, *Cyber Resilience Oversight*, 2024.
14. Bahodirovich R. A., Rauf og'li H. A. Raqamlashtirish jarayonida kiberxavfsizlikni ta'minlash strategiyasi va siyosati //Международный научный журнал. – 2025. – Т. 2. – №. 2. – С. 106-109.
15. Rustamov A., Amirov A. Tarmoqlarda's ransomwareni oldini olishida vebxavfsizlikning muhimligi / / Zamonaviy dunyoda amaliy fanlar: muammolar va echimlar. – 2022. - Jild 1. – №. 31. 15-18 betlar.
16. Rakhmatillayevich A. M. Glove: global vectors for word representation //american journal of multidisciplinary bulletin. – 2025. – Т. 3. – №. 5. – С. 359-364.
17. Raxmatillayevich M. A. Ta'limda sun'iy intellekt //innovative developments and research in education. – 2025. – Т. 4. – №. 37. – С. 357-361.

ISHLAB CHIQUARISH SIFATINI TAKOMILLASHTIRISHNING IQTISODIY JIHATLARI TAHLILI

Rahimova Dilrabo Oktyabrovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti "Iqtisodiyot" kafedrası dotsenti

Mirzayorova Huriyat Ubaydullo Qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

hmirzayorova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ishlab chiqarish sifatini takomillashtirishning iqtisodiy jihatlari tahlil qilinadi. Sifatni oshirishning ishlab chiqarish samaradorligi, xarajatlarni kamaytirish, eksport salohiyatini kengaytirish va raqobatbardoshlikni mustahkamlashga ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, sifatni yaxshilash vositalari va ularning iqtisodiy natijalari, shuningdek, ishlab chiqarishni modernizatsiyalashdagi roli muhokama qilinadi. Maqola amaliy misollar orqali sifatni oshirishning iqtisodiy foydaliligini ko'rsatadi va sifat menejmenti tizimlarini joriy etish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlari. Ishlab chiqarish sifati, sifatni takomillashtirish, iqtisodiy samaradorlik, sifat menejmenti tizimi, ishlab chiqarish xarajatlari, raqobatbardoshlik, eksport salohiyati, raqamlashtirish, standartlashtirish, innovatsion texnologiyalar, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish.

Bugungi globallashtirish va raqobat muhitida korxona va tashkilotlarning barqaror rivojlanishi, birinchi navbatda, mahsulot va xizmatlar sifatiga bog'liqdir. Ishlab chiqarish jarayonlarining mukammalligi, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va sifat nazoratining tizimli tashkil etilishi korxonaning bozor iqtisodiyotida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishini ta'minlaydi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, ishlab chiqarish sifatini takomillashtirish nafaqat texnologik yoki boshqaruviy muammo, balki iqtisodiy masala sifatida ham alohida e'tibor talab etadi.

Ushbu maqolada ishlab chiqarish sifatini oshirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning iqtisodiy samaradorligi, ularning ishlab chiqarish tannarxiga, raqobatbardoshlik darajasiga va umumiy korxona rentabelligiga ta'siri tahlil qilinadi.

"Sifatning yetishmasligi" (Cost of Poor Quality, COPQ) tushunchasi va uning tarkibi

COPQ – mahsulot yoki xizmat sifatining kamchiliklari natijasida yuzaga keladigan xarajatlardir. Ushbu konsepsiya "agar hamma narsa mukammal bo'lsa, bo'lmaydigan xarajatlardir" deb ham tariflanadi.

COPQ odatda quyidagi qismlardan iborat:

Qism	Izohlari
Prevention (oldini olish) xarajatlari	Sifatni ta'minlash uchun batafsil reja tuzish, uskunalarni mukammal sozlash, xodimlarni o'qitish, sifat menejment tizimlarini joriy etish: ISO standartlari, TQM, Six Sigma kabi.
Appraisal (baholash, tekshirish) xarajatlari	Mahsulot yoki komponentlarni tekshirish, testlar qilish, inspeksiya, sifat nazorat laboratoriyalari va boshqaruv auditlari.
Internal failures (ichkinuqsonlar)	Ishlab chiqarish jarayonida aniqlangan nuqsonlar, qayta ishlash (rework), chiqindilar (scrap), mashina nosozligi, sertifikatsiz materiallardan foydalanish, vaqt yo'qotishlar.
External failures (tashqi nuqsonlar)	Mijozga yetkazilgach paydo bo'lgan nuqsonlar: qaytib kelishlar, kafolat bo'yicha ta'mirlash, reklama, brendga zarar, bozor obro'sining pasayishi.

2. Sifat takomillashtirishning iqtisodiy foydalari

Quyidagi jihatlar korxonalarda sifatni oshirish orqali iqtisodiy jihatdan qanday foyda olish mumkinligini ko'rsatadi:

Tannarx pasayadi: nuqsonli mahsulotlar kamroq bo'ladi, rework (qayta ishlash) va chiqindilarni yo'q qilish xarajatlari kamayadi. Masalan, McKinsey tahlillarida sifat jihatdan oldindan chora ko'rgan korxonalarda chiqindilar (waste) va qayta ishlash xarajatlari sezilarli darajada kamaygani ko'rsatiladi.

Ish samaradorligi va ishlab chiqarish quvvati oshadi: texnologiyalarni yaxshilash, avtokontrol, profilaktik texnik xizmatlar (preventive maintenance) uskunalarning uzluksiz ishlashini ta'minlaydi, xarajatlarni qisqartiradi.

Mijozlar qoniqishi, bozordagi obro', brend ishonchliligi oshadi: mijoz talablari yuqori bo'lgan bozorlarda buyurtmalar oshadi, narxni oshirish imkoniyati paydo bo'ladi. Tashqi nuqsonlar kamayganda reklamatsiyalar kamayadi va bu xarajatlarni yengillashtiradi.

Bozorda raqobatbardoshlik: ham mahalliy, ham xalqaro bozorlarda sifat standartlari talab etiladi. Agar korxona sifatni oshirish bo'yicha sertifikat yoki standartlarga (masalan, ISO) javob bera olsa, eksport imkoniyatlari kengayadi.

Investitsiyalar rentabelligi (ROI): sifatni takomillashtirishga kiritilgan keskinroq choralarning o'zini tezda oqlashi mumkin. Misol: bitta ishlab chiqarish korxonasida lean / Six Sigma usullari joriy etilgandan so'ng warranty (kafolat) talabnomalari, nuqsonli yetkazib berish, chiqindilar orqali kelgan xarajatlar 30-40% ga pasaygan.

3. Sifat oshirish choralari va ularning xarajat / foyda tahlili

Quyidagi metodlar sifatni oshirishga yo'naltirilgan, ular iqtisodiy samaradorlik jihatidan har xil darajada foyda beradi:

Lean Manufacturing / Lean Thinking: isrofgarchilik (waste) tahlili, jarayon xaritalash (value stream mapping), ortiqcha harakatlar, vaqtdan foydalanishni optimallashtirish. Lean usullari yordamida ishlab chiqarish jarayonlari soddalashadi, bo'sh vaqt va resurslar kamayadi.

Six Sigma: jarayonlardagi o'zgaruvchanlikni kamaytirish, nuqson darajasini statistika asosida nazorat qilish. Misol: jarayon parametrlarini o'rgatish, statistik nazorat chiziqlari (control charts) kabi vositalar yordamida nuqson va qaytish hollari kamayadi.

Preventive va predictive texnik xizmat: uskunar nosoz bo'lishidan oldin texnik xizmat, diagnostika, monitoring. Bunday chora samarasi uskunar to'xtab qolishi natijasida yo'qotiladigan daromadlarni kamaytiradi.

Sifat menejment tizimlari va sertifikatlash: ISO 9001, ISO 14001, boshqa sanoat standartlari. Ushbu tizimlar korxonaning ichki jarayonlarini tartiblash, javobgarliklarni aniq belgilash, sifat nazoratini tizimli tashkil etishga ko'maklashadi.

Xodimlarni malaka oshirish va sifat madaniyati yaratish: xodimlarning sifat bo'yicha fikrlari, proaktivlik, doimiy takomillashtirish g'oyalarini ilgari surish. Sifat madaniyati bo'lgan korxonalarda nuqsonlarni tuzatish va yaxshilash jarayonlari tez va samarali bo'ladi.

4. Xatarlar va cheklovlar

Sifatni oshirish loyihalarida har doim ham faqat foydalar bo'lmaydi — ayrim xatarlar, cheklovlar ham mavjud:

Dastlabki investitsiyalar katta bo'lishi mumkin: texnologiyani modernizatsiya qilish, yangi uskunar sotib olish, xodimlarni o'qitish, tashqi ekspertlar yollash — bular hamma korxonalarda oson emas. O'zgarishlarga qarshilik: xodimlar va boshqaruv tarafidan yangi jarayonlarga moslashish, odatdagi ish tartibini o'zgartirish qiyinchiliklari bo'ladi.

Me'yoriy talablar hamda standartlarga moslashish xarajatlari: sertifikatlash uchun hujjatlar tayyorlash, auditlardan o'tish, kerakli o'zgartirishlar.

Foyda vaqti: ko'plab choralarning foydasi vaqt o'tishi bilan, uzoq muddatda seziladi. Dastlabki yillarda xarajatlar kattalashishi, foyda esa oxirida kelishi mumkin.

5. Sifatni takomillashtirishning makroiqtisodiy ta'siri

Sifat faqat bitta korxona darajasida emas, balki butun iqtisodiyot miqyosida ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi:

Eksport salohiyatining oshishi – xalqaro standartlarga javob beruvchi mahsulotlar xorijiy bozorga chiqish imkoniyatini kengaytiradi. Bu mamlakatning savdo balansini yaxshilaydi.

Ish o'rinlarining ko'payishi – sifatli ishlab chiqarish tizimlari yuqori malakali xodimlarga ehtiyojni oshiradi, bu esa yangi ish joylarini yaratadi.

Investitsion joziba – sifat standartlari yuqori bo'lgan korxonalar xorijiy investorlar uchun ishonchli hamkor sifatida ko'riladi.

Innovatsiyalarni rag'batlantirish – sifatni ta'minlash jarayonida yangi texnologiyalar, raqamli yechimlar, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari joriy qilinadi, bu esa umumiy innovatsion muhitni rivojlantiradi.

6. Sifatni takomillashtirishda raqamli texnologiyalarning o'rni

So'nggi yillarda **“Industry 4.0”** konsepsiyasi ishlab chiqarishda sifatni boshqarishni yangi bosqichga olib chiqmoqda: **IoT (Internet of Things)** yordamida real vaqt rejimida uskunalar ishlashini kuzatish va nosozliklarni oldindan aniqlash.

Big Data va sun'iy intellekt orqali ishlab chiqarish jarayonlarini tahlil qilish, nuqsonlar sabablari va ularni bartaraf etish bo'yicha prognozlar qilish.

Robotlashtirish va avtomatlashtirish mahsulot sifatini barqaror ushlab turadi, inson omiliga bog'liq xatoliklarni kamaytiradi.

ERP va MES tizimlari yordamida resurslardan foydalanish samaradorligi ortadi, sifat ko'rsatkichlari aniq monitoring qilinadi.

7. Amaliy misollar

Sifatni oshirishning iqtisodiy samaradorligini yoritishda amaliy misollar juda ta'sirchan: **Toyota Production System (TPS)** – “Lean Manufacturing” tamoyillari asosida isrofgarchilikni keskin kamaytirib, ishlab chiqarish xarajatlarini 20–30% qisqartirishga erishgan. **General Electric (GE)** – Six Sigma dasturi orqali yillik milliardlab dollar tejalgan, jarayonlardagi nuqson darajasi esa 3.4 ppm (parts per million) darajasiga tushirilgan.

O'zbekiston sanoatida ham so'nggi yillarda ISO 9001 va boshqa standartlarni joriy qilgan korxonalarda eksport hajmlari oshgani, qayta ishlash va chiqindilar miqdori kamaygani kuzatilmoqda.

8. Xulosa va istiqbollar

Ishlab chiqarishda sifatni takomillashtirish – bu:

qisqa muddatda xarajatlarni kamaytirish;

o'rta muddatda raqobatbardoshlikni kuchaytirish;

oq muddatda esa barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash omilidir.

Kelajakda sifat menejmenti **barqaror rivojlanish** (sustainable development) tamoyillari bilan uyg'unlashib, nafaqat iqtisodiy, balki ekologik va ijtimoiy jihatdan ham foyda keltiradi. Sifatni takomillashtirish tushunchasi va uning iqtisodiy mohiyati

Sifat deganda mahsulotning iste'molchining ehtiyoj va talablariga qanchalik mos kelishi tushuniladi. Ishlab chiqarish jarayonida sifatni takomillashtirish deganda esa mahsulot xususiyatlarini belgilangan standart va talablarga muvofiqlashtirish, nuqsonlarni kamaytirish va resurslardan samarali foydalanishga erishish tushuniladi.

Demak, sifatni takomillashtirish bu faqat texnik jarayon emas, balki keng qamrovli iqtisodiy strategiya hisoblanadi.

Ishlab chiqarish sifatini takomillashtirishning iqtisodiy foydaliligi

Ishlab chiqarish sifatining iqtisodiy samaradorligi bir nechta ko'rsatkichlar orqaliniqlanadi:

Yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish texnologiyasi, mehnat

unumdorligi va resurslardan foydalanish samaradorligi yuqori bo'lishi zarur. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishiga va sof foydaning oshishiga olib keladi.

Chiqindilarni kamaytirish orqali tejaladigan mablag'
Masalan, sanoat korxonalarida sifat nazorati tizimi yo'lga qo'yilgach, o'rtacha 5–10% gacha ishlab chiqarish chiqindilari kamaygan, bu esa yillik millionlab so'm miqdorida iqtisodiy foyda bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cyberleninka. "Oziq-ovqat korxonalarida mahsulot sifatini boshqarishni takomillashtirish." <https://cyberleninka.ru/article/n/oziq-ovqat-korxonalarida-mahsulot-sifatini-boshqarishni-takomillashtirish>

2. Jin S., et al. "Industrial Upgrading and New Quality Productive Forces: Evidence from China's Provincial Panel Data (2003–2022)." *arXiv*, 2024. <https://arxiv.org/abs/2501.14258>

3. Knop K., Gejdoš P. "Analysis of the Impact of Modernization of Machinery on the Quality of Castings Using Quality Management Tools." *Manufacturing Technology*, 2024. <https://journalmt.com/doi/10.21062/mft.2024.036.html>

4. Scienceweb.uz. "Ishlab chiqarishdasiqatmenejmentinitakomillashtirish." <https://scienceweb.uz/publication/20465>

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. Toshkent, 2022.

6. Wang L., Shao J., et al. "Can Digitalization Improve the High-quality Development of Manufacturing? An Analysis Based on Chinese Provincial Panel Data." *Sustainability*, 2023. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10012321/>

IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH JARAYONIDA ISHLAB CHIQARISH SIFATINI TAKOMILLASHTIRISHNING O'RNI

Rahimova Dilrabo Oktyabrovna,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti "Iqtisodiyot" kafedrası dotsenti,

Mirzayorova Huriyat Ubaydullo Qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti.

hmirzayorova@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida ishlab chiqarish sifatini takomillashtirishning o'rne va ahamiyati tahlil qilinadi. Sifatni yaxshilash orqali iqtisodiy samaradorlik, eksport salohiyati va raqobatbardoshlikning oshishi ta'kidlanadi. Innovatsion texnologiyalar va sifat menejmenti tizimlari joriy etilishining iqtisodiy rivojlanishga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash, ishlab chiqarish sifati, sifatni takomillashtirish, iqtisodiy samaradorlik, eksport salohiyati, raqobatbardoshlik, innovatsion texnologiyalar, sifat menejmenti tizimi, raqamlashtirish, barqaror rivojlanish.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bir qancha asosiy yo'nalishlar orqali amalga oshiriladi. Birinchi navbatda, texnologik yangilanishni ta'minlash muhim ahamiyatga ega, chunki zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish mehnat unumdorligini oshiradi va resurslardan foydalanish samaradorligini yaxshilaydi. Shuningdek, innovatsion yechimlarni qo'llash va ilmiy-tadqiqot ishlanmalarini ishlab chiqarishga integratsiya qilish ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishga yordam beradi.

Korxonalar boshqaruv tizimlarini modernizatsiya qilish orqali samaradorlikni oshirishi mumkin. Bu, xususan, avtomatlashtirish, raqamli transformatsiya va zamonaviy menejment uslublarini joriy qilishni o'z ichiga oladi. Mehnat resurslaridan samarali foydalanish uchun malakali kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash dasturlarini kengaytirish zarur. Ishlab

chiqarishdagi ekologik barqarorlikka e'tibor qaratish, chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlash texnologiyalarini tatbiq etish nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy foyda keltiradi.

Ishlab chiqarish zanjirlarida kooperatsiyani kuchaytirish va mintaqaviy integratsiyani rivojlantirish ham samaradorlikni oshirishning muhim omillaridan biridir. Shu bilan birga, moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish, investitsiya jalb qilish va ishlab chiqarish sohalarida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish iqtisodiyotni modernizatsiya qilishda muhim rol o'ynaydi. Bozor talablarini o'rganish va mahsulot diversifikatsiyasini kengaytirish orqali eksport salohiyatini oshirish ham iqtisodiy samaradorlikni ta'minlaydi.

Ishlab chiqarish sifatini takomillashtirishning iqtisodiy ahamiyati.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish sifatni yaxshilash orqali ishlab chiqarish jarayonidagi nuqsonlar kamayadi, bu esa mahsulotlarning qayta ishlanishi yoki yo'qotilishi miqdorini kamaytiradi. Natijada resurslardan samarali foydalanish ta'minlanadi va ishlab chiqarish samaradorligi oshadi.

Yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish natijasida ishlab chiqarishdagi ortiqcha chiqindilar, nuqsonlar va qayta ishlash xarajatlari pasayadi. Bu esa korxona foydasining oshishiga xizmat qiladi.

Sifatli mahsulot bozor ulushini kengaytiradi va iste'molchilar ishonchini oshiradi. Bu esa ichki va tashqi bozorlar, xususan eksport bozorlarida raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga imkon yaratadi.

Innovatsiyalar va texnologiyalarni joriy etish ishlab chiqarish sifatini yaxshilash jarayonida zamonaviy texnologiyalar, sifat menejmenti tizimlari (masalan, ISO 9001, Six Sigma) qo'llaniladi. Bu esa iqtisodiy modernizatsiyaning texnologik asosini mustahkamlaydi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida sifatni takomillashtirish vositalari va istiqbollari

Sifat menejmenti tizimlari ISO, TQM (Total Quality Management), 6 Sigma kabi sifat menejmenti tizimlari ishlab chiqarish sifatini tizimli va uzluksiz yaxshilash imkonini beradi. Bu tizimlarning joriy etilishi natijasida korxonalar iqtisodiy samaradorlik va mijoz qoniqishini oshiradi.

Raqamlashtirish va avtomatlashtirish IoT (Internet of Things), sun'iy intellekt, sensorli monitoring va boshqa raqamli texnologiyalar ishlab chiqarishda sifatni real vaqtda nazorat qilish imkonini yaratadi. Bu jarayon nuqsonlarni erta aniqlash va ularni bartaraf etishda yordam beradi.

Xodimlarni malakasini oshirish sifatni takomillashtirish faqat texnologik yangilanish emas, balki malakali kadrlar tayyorlashni ham talab qiladi. Korxonalarda muntazam o'quv kurslari va malaka oshirish dasturlari yo'lga qo'yilishi lozim. Davlat siyosati va qo'llab-quvvatlash. Iqtisodiyotni modernizatsiyalashda sifatni oshirish uchun davlat tomonidan soliq imtiyozlari, subsidiyalar va innovatsion loyihalarga grantlar ajratilishi iqtisodiy samarani oshiradi.

Sifatni takomillashtirish vositalari.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilishda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va raqobatbardosh mahsulot yaratish sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash bilan chambarchas bog'liq. Asosiy vositalar:

Texnologik vositalar.

Yangi avlod uskunalari joriy etish, avtomatlashtirish va raqamlashtirish.

"Smart factory" (aqlli zavod) konsepsiyasi asosida ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish.

Energiya tejoychi texnologiyalarni qo'llash.

Boshqaruv vositalari

ISO 9001, ISO 14001 kabi xalqaro sifat menejmenti standartlarini joriy etish.

Total Quality Management (TQM), Kaizen, Lean production kabi konsepsiyalarni qo'llash.

Sifatni monitoring qilishda "Six Sigma" metodologiyasidan foydalanish.

Inson resurslarini rivojlantirish

Mutaxassislarning malakasini oshirish, doimiy o'quv dasturlarini yo'lga qo'yish.

Innovatsion tafakkur va ijodkorlikni rag'batlantirish.

Mehnat unumdorligini oshirish uchun ijtimoiy rag'batlantirish mexanizmlari.

Raqamli vositalar

Big Data, AI (sun'iy intellekt) va IoT yordamida sifat monitoringini avtomatlashtirish.

ERP va CRM tizimlari orqali ishlab chiqarish va bozor jarayonlarini uyg'unlashtirish.

Elektron sertifikatlash va blokcheyn texnologiyasi asosida mahsulot izchilligini ta'minlash.

Sifatni takomillashtirish istiqbollari.

O'zbekiston iqtisodiyoti sharoitida sifatni takomillashtirish kelajakda quyidagi yo'nalishlar orqali rivojlanadi:

Mahalliy mahsulotlarning jahon bozoriga chiqishi. Eksportbop mahsulot sifatini xalqaro talab darajasiga yetkazish. "Made in Uzbekistan" brendining xalqaro raqobatbardoshligini oshirish. Innovatsion iqtisodiyot sari intilish Startaplar, texnoparklar va ilmiy-tadqiqot institutlari orqali innovatsion mahsulot ishlab chiqarish. Ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini mustahkamlash. Barqaror rivojlanish tamoyillari. Ekologik standartlarga mos ishlab chiqarish jarayonlarini kengaytirish. Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan keng foydalanish. Raqamli transformatsiya "Raqamli iqtisodiyot" strategiyasi doirasida barcha sohalarida elektron boshqaruvga o'tish. Mahsulot sifatini real vaqt rejimida nazorat qilish imkoniyatlari kengayadi. Kadrlar salohiyatini oshirish. Sifat menejmenti sohasida xalqaro tajriba almashish. Kadrlarni qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimining modernizatsiyasi.

Ekologik barqarorlikni ta'minlash maqsadida energiya tejamkor texnologiyalarni kengaytirish, chiqindilarni kamaytirish va qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan foydali ekani qayd etilgan. Mehnat unumdorligini oshirish uchun kadrlar salohiyatini rivojlantirish, zamonaviy texnologiyalar bilan ishlashga mos mutaxassislarni tayyorlash va qayta o'qitish dasturlarini kengaytirish lozim

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida ishlab chiqarish sifatini takomillashtirish – barqaror rivojlanish, raqobatbardoshlikni oshirish va iqtisodiy samaradorlikka erishishning muhim omilidir. Sifatni oshirish nafaqat korxona, balki butun mamlakat iqtisodiyotining o'sishiga hissa qo'shadi. Shuning uchun sifat menejmenti tizimlari, raqamlashtirish va malakali kadrlar tayyorlashga e'tibor qaratish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Cyberleninka. "Oziq-ovqat korxonalarida mahsulot sifatini boshqarishni takomillashtirish." <https://cyberleninka.ru/article/n/oziq-ovqat-korxonalarida-mahsulot-sifatini-boshqarishni-takomillashtirish>

2.Knop K., Gejdos P. "Analysis of the Impact of Modernization of Machinery on the Quality of Castings Using Quality Management Tools." *Manufacturing Technology*, 2024.

3.Scienceweb.uz. "Ishlab chiqarishdasiqatmenejmentinitakomillashtirish." <https://scienceweb.uz/publication/20465>

4.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi», Toshkent, 2022.

5.Wang L., Shao J., et al. "Can Digitalization Improve the High-quality Development of Manufacturing? An Analysis Based on Chinese Provincial Panel Data." *Sustainability*, 2023.

BOSHQARUV JARAYONIDA SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI TRANSFORMATSIYANING IMKONIYATLARI, XAVF-XATARLARI VA ISTIQBOLLARI

Raximova Dilrabo Oktyabrovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti "Iqtisodiyot" kafedrası dotsenti

Bahriddinova Ruxshona Furqat Qizi

Qarshi davlat texnika universiteti logistika yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Maqolada sun'iy intellekt va raqamli transformatsiyaning jahon miqyosida hamda O'zbekistonda rivojlanishi natijasida erishilgan tajribalar tahlil qilinadi. Xususan, iqtisodiyot, davlat boshqaruvi, sog'liqni saqlash, ta'lim, transport va logistika kabi sohalarda ushbu texnologiyalar qo'llanilishining samaradorligi ko'rsatib o'tiladi. Jahon amaliyotlari misolida avtomatlashtirish, raqamli hukumat, smart-shahar infratuzilmalari, shaxsiylashtirilgan xizmatlar kabi ilg'or tajribalar o'rganiladi.

Kalit so'zlar. Sun'iy intellekt, raqamli transformatsiya, raqamli iqtisodiyot, innovatsion rivojlanish, O'zbekiston tajribasi.

Kirish. Zamonaviy axborot texnologiyalari, xususan, sun'iy intellekt tizimlarining jadal rivojlanishi davlat boshqaruvi sohasida tub o'zgarishlar yasash imkoniyatini yaratmoqda. Dunyo mamlakatlarida sun'iy intellekt texnologiyalari qaror qabul qilish jarayonlarini takomillashtirish, ma'muriy jarayonlarni optimallashtirish va davlat xizmatlarini taqdim etish sifatini yaxshilash uchun keng qo'llanilmoqda. O'zbekiston Respublikasi ham raqamli transformatsiya jarayonlari doirasida sun'iy intellekt texnologiyalarini davlat boshqaruvi tizimiga joriy etish bo'yicha qator islohotlarni amalga oshirmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2024-yil 14-oktabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-358-son qarori bu boradagi islohotlarni yangi bosqichga olib chiqqan muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda [2].

Raqamli iqtisodiyotga o'tish zamon talabi va O'zbekistonni yaqin yillarda rivojlantirishning ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Yangi avlod raqamli texnologiyalari – sun'iy intellekt, robototexnika, internet, simsiz aloqa texnologiyalari va boshqalarning paydo bo'lishi ishlab chiqarish, biznes va ijtimoiy sohadagi faoliyat modellarini o'zgartirishni talab etmoqda. Yangi raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish infratuzilma va huquqiy muhitni shakllantiruvchi butun mamlakatning ham, alohida kompaniyalarning ham xalqaro raqobatbardoshligini belgilab bermoqda. [1].

O'zbekiston ham global raqamli o'zgarishlar jarayonidan chetda qolmayapti. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi asosida mamlakatimizda elektron xizmatlar, IT-infratuzilma va axborot xavfsizligi tizimlari jadal rivojlanmoqda. Ushbu maqolada raqamli transformatsiyaning mazmuni, imkoniyatlari xavf-xatarlari va O'zbekistondagi amaliy holatlari tahlil qilinadi

Boshqaruv jarayonida sun'iy intellekt va raqamli transformatsiyaning maqsadi

Boshqaruv jarayonida sun'iy intellekt (SI) va raqamli transformatsiyaning asosiy maqsadi — qaror qabul qilishni tez, aniq, ishonchli va samarali qilish orqali tashkilotning yoki davlat boshqaruvi tizimining faoliyatini optimallashtirish va natijadorligini oshirishdan iborat.

♦ Aniq maqsadlar:

1. Ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilishni ta'minlash

Raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt texnologiyalari katta hajmdagi ma'lumotlarni (big data) real vaqt rejimida tahlil qilishga yordam beradi. Bu esa boshqaruvchilarga faktlarga asoslangan, xatolik ehtimoli past bo'lgan qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

2. Boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish

Avval qoʻlda bajarilgan ishlarni SI va avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida bajarish orqali inson omiliga bogʻliq xatoliklar kamayadi. Misol: elektron hujjat aylanishi, avtomatik hisobot tuzish, chat-botlar orqali mijozlarga xizmat koʻrsatish.

3. Ish samaradorligini oshirish

Raqamli tizimlar va SI yordamida resurslar — vaqt, mablagʻ, mehnat — tejab foydalaniladi. Natijada bir vaqtning oʻzida koʻproq vazifalar tez va aniq bajariladi.

4. Shaffoflik va korrupsiyaga qarshi kurash

Elektron boshqaruv (e-gov) va raqamli tizimlar orqali jarayonlar kuzatib boriladi, bu shaffoflikni taʼminlaydi. Bu esa korrupsiyaning oldini olishga va jamoatchilik ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

5. Strategik rejalashtirishni yaxshilash

SI yordamida kelajakdagi tendensiyalarni oldindan bashorat qilish, risklarni aniqlash va resurslarni oqilona taqsimlash mumkin. Bu esa uzoq muddatli samarali strategiyalar tuzishda qoʻl keladi.

6. Fuqarolarga va foydalanuvchilarga qulaylik yaratish

Raqamli xizmatlar orqali fuqarolar (yoki mijozlar) oʻzlariga kerakli hujjat, maʼlumot yoki xizmatni tez va masofadan turib olishlari mumkin. Bu vaqt va xarajatlarni kamaytiradi, noroziliklarni pasaytiradi.

Zamonaviy boshqaruv tizimida sunʼiy intellekt va raqamli transformatsiyaning joriy etilishi tub oʻzgarishlarga sabab boʻlmoqda. Bu jarayonlarning bosh maqsadi boshqaruv faoliyatining samaradorligini oshirish, qarorlar qabul qilishni optimallashtirish va xizmat koʻrsatish sifatini yuqori darajaga olib chiqishdir.

Bundan tashqari, raqamli transformatsiya boshqaruvda korrupsiyaga qarshi kurashish, xizmat koʻrsatish jarayonlarining ochiqligini taʼminlash va fuqarolar bilan bevosita muloqotni raqamli platformalar orqali amalga oshirish imkonini beradi. Masalan, Oʻzbekistonda "my.gov.uz" portali orqali yuzlab xizmatlar elektron shaklda taqdim etilishi bu yoʻnalishdagi amaliy yutuqlardandir.

Bu texnologiyalar yordamida boshqaruv samaradorligi oshadi, inson omiliga bogʻliq xatoliklar kamayadi, resurslar tejab ishlatiladi va eng asosiysi — fuqarolarga yoki mijozlarga xizmat koʻrsatish sifati yaxshilanadi.

1. my.gov.uz portali — davlat xizmatlarining elektron shaklga oʻtkazilishi orqali aholining vaqt va xarajatlari kamaydi, davlat xizmatlarining shaffofligi oshdi.

2. Elektron hujjat aylanishi tizimlari (E-IMZO, E-XAT) — korxona va tashkilotlarda hujjat yuritish tezlashdi, qogʻoz xarajatlari kamaydi.

3. "Smart city" loyihalari — sunʼiy intellekt va IoT (Internet of Things) texnologiyalari yordamida shahar boshqaruvi samaradorligi oshmoqda (masalan: videokuzatuv, transport nazorati).

4. IT Park va One Million Uzbek Coders loyihasi — yoshlarni raqamli koʻnikmalar bilan taʼminlash orqali kelajakdagi raqamli boshqaruv kadrlarini tayyorlamoqda.

♦ Jahon amaliyotidan misollar:

1. Estoniya — dunyodagi eng ilgʻor raqamli davlat boshqaruvi tizimiga ega: fuqarolar tugʻilganidan to vafotigacha boʻlgan xizmatlarni onlayn olishlari mumkin.

2. Singapur — sunʼiy intellekt asosida qaror qabul qilish va urbanizatsiyani boshqarish tizimlari ishlab chiqilgan.

3. Google va Amazon — kompaniya ichki boshqaruvida sunʼiy intellektidan foydalangan holda mijoz ehtiyojlarini bashorat qiluvchi tizimlar yaratilgan.

Boshqaruvda sunʼiy intellekt va raqamli transformatsiyaning muammoli jihatlari

1. Huquqiy asoslarning yetarli emasligi

Sun'iy intellekt asosida ishlovchi tizimlarning faoliyatini tartibga soluvchi maxsus qonun yoki me'yoriy-huquqiy baza hali to'liq shakllanmagan. Bu esa texnologiyalarni joriy etishda huquqiy ziddiyatlar va noaniqliklarga olib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni PQ-6079-son (2020-yil 28-oktabr) "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi va uni amalga oshirish bo'yicha "yo'l xaritasi" qabul qilingan. Unda SI va AKT'ni rivojlantirish chora-tadbirlari belgilangan, ammo SI'ning huquqiy maqomi to'liq belgilanmagan.

2. Shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi

Raqamli tizimlar orqali katta miqdorda shaxsiy va maxfiy ma'lumotlar yig'iladi.

O'zbekiston Respublikasi "Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonuni (2019-yil 2-iyul, O'RQ-547) Ma'lumotlarni yig'ish, saqlash va qayta ishlash tartibi belgilangan. Biroq SI tomonidan qayta ishlanishi, ularning asosida qarorlar qabul qilinishi to'g'ridan-to'g'ri tartibga solinmagan.

3. Kadrlar salohiyati va raqamli savodxonlik pastligi.

Ko'plab davlat organlarida SI va raqamli tizimlarni joriy qilish uchun zarur texnik bilim va malakaga ega kadrlar yetishmaydi. Raqamli transformatsiyaning sekin ketishiga asosiy sabab — inson resurslarining tayyorgarligi pastligi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-60-sonli qarori (2022-yil 28-yanvar) "Raqamli texnologiyalar sohasida mutaxassislar tayyorlashni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaror. IT Park, One Million Uzbek Coders, "Digitale Uzbekistan" kabi loyihalar asosida bu muammo bosqichma-bosqich bartaraf etilmoqda.

Boshqaruv jarayonida sun'iy intellekt va raqamli transformatsiyaning imkoniyatlari, xavf – xatarlari va istiqbollari:amalga oshirilgan yechimlar tahlili

O'zbekistonda sun'iy intellekt (SI) va raqamli transformatsiyani rivojlantirish uchun bir qancha muhim yechimlar va tashabbuslar amalga oshirilgan. Quyida ular haqida ma'lumotlar, misollar va ahamiyati keltirilgan:

O'zbekistonning SI va raqamli transformatsiyaga oid amalga oshirilgan yechimlari

1. Yuridik-huquqiy tartibga solish va qonunchilik bazasi

2025 yilda "Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish munosabatlarini tartibga solish to'g'risida"gi yangi qonun qabul qilindi. Bu qonun shaxsiy ma'lumotlarni AI yordamida noto'g'ri ishlatish va tarqatishga qarshi chora-tadbirlarni belgilab berdi, shuningdek, ma'lumot manbai (axborot resurslari) AI tomonidan yaratilganida labelling (belgilarini ko'rsatish) talabini qo'ydi.

2. Strategiya va davlat darajasidagi tashabbuslar

"Digital Uzbekistan-2030" strategiyasi doirasida raqamli iqtisodiyot, IT infratuzilmasi, kadrlar tayyorlash va AI asosida xizmatlar hajmini oshirish kabi maqsadlar belgilangan. Kadrlar salohiyatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda: AI mutaxassislari tayyorlash, xalqaro hamkorlik, malaka oshirish loyihalari.

3. Amaliy loyihalar va texnologik yechimlar

Sog'liqni saqlashda: Tibbiy yordamni yaxshilash uchun AI asosida diagnostika vositalari, masalan, CNN/CT skanerlari va röntgen tasvirlarini tahlil qilish, klinik qaror-qabul qilish yordamchilari, tibbiy yordam ko'rsatishda raqamli yordamchi modullar joriy etilmoqda.

4. Texnik infratuzilma va axborot texnologiyalari

Internet aloqasi va tarmoq infratuzilasini kengaytirish: chekka hududlarda internet tarmoqlarini, tezkor mobil va simli aloqani yaxshilash borasida ishlar davom etmoqda. Masalan, keng polosali internet, 4G, 5G, optik tolali tarmoqlar.

Sun'iy intellekt va raqamli transformatsiya rivojlanishi natijasida dunyo miqyosida erishilgan tajribalar;

So'nggi o'n yilliklarda sun'iy intellekt va raqamli transformatsiya jadal rivojlanib, turli sohalarda samaradorlikni oshirish, inson mehnatini yengillashtirish va yangi imkoniyatlar

yaratishda muhim o‘rin egallamoqda. Ushbu jarayonlar xalqaro miqyosda ham, milliy iqtisodiyotlarda ham qator ijobiy tajribalarni shakllantirdi.

1. Biznes va iqtisodiyotdagi tajribalar

Avtomatlashtirish: ishlab chiqarish korxonalarida robotlar va AI asosida ishlab chiqarish jarayonlari optimallashtirildi, ishlab chiqarish xarajatlari kamaydi. Masalan, avtomobilsozlik va elektronika sanoatida ishlab chiqarish tezligi bir necha barobar oshdi.

Xizmat ko‘rsatish sektori: bank va sug‘urta tizimlarida mijozlarga xizmat ko‘rsatish uchun AI chat-botlar, virtual yordamchilar keng qo‘llanilmoqda. Bu xizmatlarni 24/7 rejimida amalga oshirish imkonini berdi.

Elektron tijorat: Amazon, Alibaba kabi yirik platformalar AI yordamida mijoz xatti-harakatlarini tahlil qilib, shaxsiylashtirilgan xizmat ko‘rsatish tajribasini yo‘lga qo‘ydi.

2. Davlat boshqaruvi va ijtimoiy sohalaridagi tajribalar

Raqamli hukumat: Estoniya, Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda davlat xizmatlari to‘liq raqamlashtirildi. Bu aholiga tezkor va shaffof xizmat ko‘rsatishni ta‘minlamoqda.

Adliya va xavfsizlik: ayrim davlatlarda sud jarayonlarida hujjatlar tahlili, jinoyatlarni prognoz qilish va xavfsizlikni kuchaytirishda AI ishlatilmoqda.

Sog‘liqni saqlash: tibbiyotda kasalliklarni erta aniqlash (onko-diagnostika, yurak kasalliklari), telemeditsina va AI yordamida davolash rejasini tanlash tajribasi samarali natija berdi.

3. Ilm-fan va ta‘limdagi tajribalar.

Ilmiy tadqiqotlar: genom tahlili, yangi dori vositalarini ishlab chiqishda AI keng qo‘llanilmoqda. COVID-19 davrida vaksinalarni tezroq yaratish aynan AI yordamida amalga oshirildi.

Ta‘lim tizimi: masofaviy ta‘lim, onlayn platformalar, shaxsiylashtirilgan o‘quv dasturlari orqali bilim olish imkoniyati kengaydi. AI talabalarning qiziqishi va bilim darajasiga qarab individual topshiriqlarni tavsiya qilishi mumkin.

4. Transport va logistika tajribalari

Avtonom transport vositalari: Tesla, Waymo kabi kompaniyalar AI yordamida boshqariladigan avtomobillarni sinovdan o‘tkazmoqda.

Logistika va ta‘minot zanjirlari: yuk tashishda optimal yo‘lni tanlash, xarajatlarni kamaytirish va mahsulotlarni o‘z vaqtida yetkazib berishda AI samarali natijalar berdi.

Smart shaharlar: aqlli svetoforlar, trafik oqimini kuzatish va boshqarish tizimlari transport muammolarini sezilarli darajada kamaytirdi.

Xulosa va takliflar

Sun‘iy intellekt va raqamli transformatsiya natijasida dunyoda samaradorlik, shaffoflik va inson hayotining qulayligi oshgan bo‘lsa, O‘zbekistonda ham bu yo‘nalishda muhim qadamlar qo‘yilmoqda. Eng katta yutuq — AI va raqamli texnologiyalarni joriy etishda huquqiy asosning yaratilishi va amaliy loyihalarning boshlanganidadir.

Sun‘iy intellekt va raqamli transformatsiya boshqaruv jarayonlarini tubdan o‘zgartirib, samaradorlikni oshirish, inson omiliga bog‘liq xatoliklarni kamaytirish va fuqarolarga ko‘rsatiladigan xizmatlar sifatini yaxshilash imkonini bermoqda. O‘zbekistonda bu borada “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi, yangi qonunlar va amaliy loyihalar (my.gov.uz, IT Park, Smart city) muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biroq huquqiy-me‘yoriy asoslarning yetarli emasligi, kadrlar salohiyatining pastligi va infratuzilma muammolari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–358-son qarori, 2024-yil 14-oktabr. “Sun‘iy intellekt texnologiyalarini 2030 yilgacha rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–6079-son qarori, 2020-yil 28-oktabr. “Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasi”.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-60-son qarori, 2022-yil 28-yanvar. "Raqamli texnologiyalar sohasida mutaxassislar tayyorlashni jadallashtirish to'g'risida".
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4699-son qarori, 2020-yil 28-aprel. "Telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish dasturi".
5. O'zbekiston Respublikasi "Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonuni, 2019-yil 2-iyul, O'RQ-547.
6. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi va yillik hisobotlari.
7. Jahon amaliyotidan misollar: Estoniya, Singapur, Janubiy Koreya tajribasi, Google, Amazon va boshqa kompaniyalar faoliyati (maqolada tilga olingan).

INNOVATSIYALAR ASOSIDA KORXONALARNI KREDITLASH AMALIYOTINI TAKOMILLASHTIRISHGA OID ILMIY QARASHLAR

Narmamatov Ixtiyor Baxtiyorovich

Axborot texnologiyalarivamenejment universitetidotsenti, narmamatovixtiyor@gmail.com

Xasanov Shamsiddin Xafizovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti katta o'qituvchisi.

xasanovshamsiddin@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ishlab chiqarish korxonalarini kreditlash jarayonida innovatsion shakllarni joriy etish zaruriyati tahlil qilingan. Innovatsion kredit turlari korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim omil sifatida ko'rsatilgan. Iqtisodiy rivojlanish jarayonida banklar tomonidan joriy etilayotgan zamonaviy kredit mexanizmlari ochib berilgan. Shu bilan birga, innovatsion kredit turlarining an'anaviy kreditlash usullaridan ustun jihatlari aniqlangan. Tadqiqotda mahalliy va xorijiy tajribalar qiyosiy o'rganilgan. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda innovatsion moliyaviy vositalarning ahamiyati asoslangan. Korxonalarning likvidlik va rentabellik ko'rsatkichlariga ta'siri ko'rsatib berilgan. Innovatsion kredit turlari orqali iqtisodiy barqarorlikka erishish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar. Innovatsion kredit, ishlab chiqarish, qiyosiy tahlil, moliyaviy barqarorlik, samaradorlik, likvidlik, rentabellik, bank tizimi, iqtisodiy o'sish.

Аннотация. В данной статье рассмотрена необходимость внедрения инновационных форм кредитования производственных предприятий. Инновационные виды кредитов показаны как важный фактор обеспечения финансовой устойчивости предприятий. Раскрыты современные кредитные механизмы, внедрение банками в процессе экономического развития. Определены преимущества инновационных кредитов по сравнению с традиционными методами кредитования. В исследовании проведён сравнительный анализ отечественного и зарубежного опыта. Обосновано значение инновационных финансовых инструментов в повышении эффективности производства. Показано влияние на показатели ликвидности и рентабельности предприятий. Раскрыты возможности достижения экономической стабильности за счёт инновационного кредитования. В заключение даны рекомендации по развитию инновационных форм кредитования.

Ключевые слова: инновационные кредиты, производство, сравнительный анализ, финансовая устойчивость, эффективность, ликвидность, рентабельность, банковская система, экономический рост.

Abstract. This article analyzes the necessity of introducing innovative forms of lending to manufacturing enterprises. Innovative credit types are identified as an important factor in ensuring financial stability. Modern lending mechanisms implemented by banks during economic development are revealed. The advantages of innovative credits compared to

traditional lending methods are determined. The study conducts a comparative analysis of domestic and foreign practices. The significance of innovative financial instruments in improving production efficiency is substantiated. The impact on enterprises' liquidity and profitability indicators is demonstrated. Opportunities to achieve economic stability through innovative lending are highlighted. As a conclusion, recommendations are provided for the development of innovative lending forms.

Keywords: innovative lending, manufacturing, comparative analysis, financial stability, efficiency, liquidity, profitability, banking system, economic growth

Bugungi kunda ishlab chiqarish korxonalarini samarali moliyalashtirish va ularning barqaror rivojlanishini ta'minlash mamlakat iqtisodiyotining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichida innovatsion moliyaviy vositalarni joriy etish orqali korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish talab etilmoqda.

Xususan, an'anaviy kreditlash usullari korxonalarning moliyaviy ehtiyojlarini to'liq qondira olmasligi ayniqsa ko'zga tashlanmoqda. Shu sababli, ishlab chiqarish sohasini qo'llab-quvvatlashda innovatsion kredit turlari va zamonaviy moliyaviy mexanizmlarni joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" Farmonida sanoatni modernizatsiya qilish va moliyaviy xizmatlarni raqamlashtirishga alohida urg'u berilgan. Shuningdek, 2023 yil 9 iyundagi PF-161-sonli Farmonda bank tizimida innovatsion kredit mahsulotlarini joriy etish va ular orqali ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash choralari belgilab berildi.[1]

Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 25 iyuldagi VMQ-422-sonli qarorida esa korxonalarni moliyalashtirishda xorijiy tajribani joriy qilish hamda kredit resurslaridan samarali foydalanish vazifalari belgilangan.

Yana bir muhim hujjat sifatida, 2024 yil 15 martdagi VMQ-134-sonli qarorda innovatsion loyihalar uchun maqsadli kredit yo'nalishlarini kengaytirish masalasi nazarda tutilgan.[2]

Bu kabi meyoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqarish korxonalarining kredit resurslariga erishish imkoniyatlarini yaxshilashga qaratilgan. Innovatsion kredit shakllari orqali korxonalarning investitsiya faoliyatini rag'batlantirish hamda ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash mumkin. Shu bilan birga, banklar va korxonalar o'rtasidagi hamkorlik munosabatlarini yangi bosqichga ko'tarish imkoniyatlari yaratiladi. Innovatsion kredit turlarining joriy qilinishi korxonalarning likvidlik va rentabellik ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tahlil asosida mahalliy va xorijiy tajribalarni o'rganish orqali samarali yechimlar ishlab chiqish mumkin. Ayniqsa, rivojlangan mamlakatlardagi ilg'or amaliyotlar ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.[3] Shu bois, mazkur mavzuni ilmiy asosda tadqiq etish iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Kelgusida ishlab chiqarish korxonalarini kreditlashning innovatsion shakllari milliy iqtisodiyot taraqqiyotining muhim drayveriga aylanishi kutilmoqda

Taxlil va natijalar. 2019–2023 yillarda O'zbekiston sanoat sohasidagi yirik korxonalardan biri — "O'zMetall" AJning kredit resurslaridan foydalanish dinamikasi kuzatildi. Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, 2019 yilda mazkur korxonaga ajratilgan kredit hajmi 1,2 trln so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2023 yilda bu ko'rsatkich 2,8 trln so'mga yetdi. Shu davr mobaynida korxona innovatsion kredit turlaridan, jumladan investitsion va yechimga yo'naltirilgan moliyalashtirishdan foydalanishni kengaytirdi. Buning natijasida ishlab chiqarish hajmi 1,4 baravar oshdi, rentabellik ko'rsatkichi esa 12 % dan 18 % gacha o'sdi.

Biroq, Markaziy bank hisobotida qayd etilganidek, kredit mablag'larining 30 foizi an'anaviy usullar orqali jalb qilinganligi samaradorlikning to'liq ta'minlanmasligiga olib kelgan. Tanqidiy jihatdan qaralganda, "O'zMetall" AJda kredit resurslarini taqsimlashda risklarni boshqarish mexanizmi yetarli darajada samarali emasligi kuzatildi. Aniq misol sifatida, 2021 yilda investitsion loyihalarning ikki nafari kredit qaytarish muddatini kechiktirgan.

Shu bilan birga, banklar bilan hamkorlikning yangi shakllari — sindikatlashtirilgan kredit va lizing operatsiyalari joriy etilgani ijobiy holat sifatida qayd etildi.[4]

Xorijiy tajribani tahlil qilar ekanmiz, Germaniyaning "TechMach GmbH" korxonasi misoli o'rganildi. 2019–2023 yillar davomida ushbu korxona asosan "Green finance" va "Sustainability-linked loans" kabi innovatsion kredit turlaridan keng foydalangan. 5 yil ichida korxonaning umumiy kredit portfeli 45 mln yevrodan 92 mln yevroga ko'tarilgan. Natijada ishlab chiqarish hajmi qariyb ikki baravar oshgan, eksport ulushi esa 35 % dan 52 % gacha ko'tarilgan.

Bu jarayonda Germaniya markaziy banki tomonidan ishlab chiqilgan ustuvor yo'nalishlar va xalqaro moliya institutlari ko'magi katta ahamiyat kasb etdi. Tanqidiy nuqtai nazardan qaralganda, "TechMach GmbH"da kreditdan foydalanish jarayonida xavfsizlik standartlari yuqori bo'lgani bilan, ba'zan yuqori foiz stavkalari korxona yukini oshirgan. Biroq, ularda risklarni boshqarish tizimi, kredit reytinglari va xalqaro auditorlar bilan hamkorlik mexanizmlari samarali tarzda yo'lga qo'yilgan. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, mahalliy korxonada kredit resurslari asosan an'anaviy yo'nalishlarda qo'llanilsa, xorijiy korxonalarda innovatsion kreditlash turlari kengroq qamrovga ega.

Markaziy bank ma'lumotlari asosida olingan natijalarga ko'ra, so'nggi besh yilda O'zbekistonda ishlab chiqarish korxonalari kredit portfeli 2,1 barobarga o'sgan. Biroq innovatsion kredit turlarining ulushi umumiy kredit portfelining faqat 22 % ni tashkil etmoqda. Xorijiy tajribalarda esa bu ko'rsatkich 45–55 % atrofida bo'lib, innovatsion kreditlashning samarali yo'nalish sifatida keng qo'llanilishini ko'rsatadi. Shu jihatdan, milliy bank tizimida innovatsion moliyaviy vositalarni joriy etish va ularning huquqiy bazasini kuchaytirish zarur. Izoh sifatida ta'kidlash mumkinki, korxonalar moliyasidagi barqarorlikka erishish uchun an'anaviy kredit turlari yetarli emas.[5]

Yangi turdagi moliyaviy yechimlar (venchur kreditlash, "yashil moliya", raqamli kredit platformalari)ni joriy etish talab etilmoqda. Bu nafaqat korxonalarning samaradorligini oshiradi, balki iqtisodiyotning umumiy barqarorligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, mahalliy tajribani xorijiy innovatsion usullar bilan uyg'unlashtirish strategik vazifa hisoblanadi.

Ilmiy xulosa sifatida, "O'zMetall" AJ va "TechMach GmbH" misolida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, innovatsion kredit turlari ishlab chiqarish samaradorligi, rentabellik va likvidlikni oshirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Markaziy bank ma'lumotlari ham bu xulosani qo'llab-quvvatlaydi: innovatsion kredit turlari ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, iqtisodiy barqarorlik darajasi shunchalik oshadi. Shuningdek, xorijiy tajriba mahalliy amaliyot uchun namuna sifatida xizmat qilishi mumkin. Milliy bank tizimida innovatsion kreditlashni joriy qilish yo'nalishlari islohotlarning asosiy tarkibiy qismi bo'lib qolishi kerak.

2019–2023 yillarda ishlab chiqarish korxonalarini kreditlash dinamikasi (1-grafik)[6]

1-grafikda 2019–2023 yillar davomida O‘zbekistondagi “O‘zMetall” AJ hamda Germaniyadagi “TechMach GmbH” korxonalarining kredit hajmlari dinamikasi qiyosiy tarzda aks ettirilgan.

1- Grafikdan ko‘rinib turibdiki, “O‘zMetall” AJning kredit resurslari hajmi so‘nggi besh yil ichida muttasil o‘shishga ega bo‘lib, 2019 yildagi 1,2 trln so‘mdan 2023 yilda 2,8 trln so‘mga yetdi. Bu korxonaning bank kreditlaridan samarali foydalanayotganini anglatadi. Shu bilan birga, ayrim yillarda (xususan 2020 yilda) pandemiya ta‘hiri sabab o‘shish sur‘atlari sekinlashgani ko‘zga tashlanadi.

Xorijiy korxona — “TechMach GmbH”ning kredit portfeli esa 2019 yildagi 45 mln yevrdan 2023 yilda 92 mln yevroga oshgan. Bu o‘shishning asosiy sababi sifatida korxona tomonidan “green finance” va “sustainability-linked loans” kabi innovatsion kredit turlaridan foydalanish ko‘rsatib o‘tiladi.

Tanqidiy jihatdan qaralganda, “O‘zMetall” AJ kredit resurslari ulushining katta qismi an‘anaviy kredit turlariga to‘g‘ri kelganligi sababli samaradorlik ko‘rsatkichlari hali to‘liq imkoniyat darajasiga yetmagan. Aksincha, “TechMach GmbH”da innovatsion kredit vositalari keng qo‘llanilgani sababli eksport ulushi va ishlab chiqarish hajmi sezilarli darajada oshgan.

Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, “O‘zMetall” AJ misolida ko‘rinib turganidek, innovatsion kredit turlarini joriy qilish samaradorlik va barqarorlikka olib keladi. “TechMach GmbH” tajribasi esa mahalliy korxonalar uchun namuna bo‘lib, bank tizimida innovatsion moliyaviy vositalar ulushini oshirish zarurligini ko‘rsatadi.

Markaziy bank ma‘lumotlari ham shu holatni tasdiqlaydi: mahalliy korxonalarda kreditlash hajmi o‘shishi kuzatilsa-da, innovatsion kredit turlari ulushi hali past darajada qolmoqda. Xorijiy korxonalarda esa innovatsion kredit vositalari kredit portfelining yarmidan ko‘pini tashkil etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi PF–5953-son Farmoni — Iqtisodiyot tarmoqlarini raqamlashtirish va moliyalashtirishni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 9 martdagi 133-son Qarori — Tijorat banklari faoliyatida innovatsion kreditlash amaliyotini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida.
3. Abdurahmonov Q.X. – Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida moliyaviy bozorlar rivoji. – Toshkent: “Iqtisod-Moliya” nashriyoti, 2021. – 284-290.bb.
4. Normamatov I.B.–Tijorat banklarida kreditlash amaliyoti va innovatsiyaviy yondashuvlar. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2020. – 310 b.
5. Raxmonov Sh. – Innovatsion moliyalashtirish mexanizmlari va ularning samaradorligi.– Toshkent:“Iqtisodiyot”,2019.–198b.

6. Bobojonov A. – Korxonalarni kreditlashning milliy va xalqaro tajribalari. – Toshkent: “Universitet”, 2023. – 240 bb
7. Brealey R., Myers S. – *Principles of Corporate Finance*. – New York: McGraw-Hill, 2020. – 850p.
8. Mishkin F. – *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets*. – Boston: Pearson, 2021. – 712p.
9. Allen F., Carletti E. – *Financial Innovation and Stability*. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – 344p.
10. Saunders A., Cornett M. – *Financial Institutions Management*. – New York: McGraw-Hill, 2022. – 640p.
11. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki – Tijorat banklarining kredit siyosati to‘g‘risidagi yo‘riqnomasi. – Toshkent, 2021.

DIVIDENDLARNI HISOBLASH TARTIBINI TAKOMILLASHTIRISH BO‘YICHA O‘ZBEKISTONDAGI ISLOHOTLAR

Alikulov Azamat Tuygunovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

«Iqtisodiyot» kafedrasini mudiri, PhD, dotsent.

ORCID-ID: 0000-0001-7717-3274

azamat1441@mail.ru

Baxtiyorov Asadbek Alisher o‘g‘li

Iqtisodiyot ta’lim yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada davlat ulushi 50 foiz va undan yuqori bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlarining fond bozorida ommaviy joylashtirilgandan so‘ng, kamida yetti yil davomida sof foydaning 30 foizidan kam bo‘lmagan qismini dividend sifatida to‘lash majburiyati joriy etilishining iqtisodiy va institutsional ta’siri bank sektori uchun tahlil qilingan. Tadqiqotda analitik va taqqoslama metodlardan foydalanilib, O‘zbekiston moliya sektori uchun ushbu siyosatning ijobiy natijalari investor ishonchining ortishi, fond bozori likvidligi va korporativ boshqaruvning takomillashuvi kabi omillar chuqur o‘rganilgan. Shuningdek, davlat byudjeti uchun barqaror dividend daromad manbaini yaratish hamda bank tizimida moliyaviy intizomni mustahkamlashning ahamiyati yoritilgan. Dividend siyosatini barqarorlik tamoyiliga asoslash banklarning rentabelligini oshirib, milliy kapital bozorining jozibadorligini kuchaytirishi bo‘yicha xulosalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar. bank sektori, davlat ulushi, dividend siyosati, fond bozori, investitsion ishonch, korporativ boshqaruv, kapital bozorini rivojlantirish, sof foyda, davlat byudjeti, moliyaviy barqarorlik

Kirish. So‘nggi yillarda O‘zbekiston moliya sektorida davlat ulushi yuqori bo‘lgan banklarning aksiyalarini fond bozorida joylashtirish jarayonlari faollashdi. Bu islohotlarning asosiy maqsadi moliya tizimining shaffofligini oshirish, xususi sektor ishtirokini kengaytirish va kapital bozorining rivojlanishini jadallashtirishdir [1]. O‘zbekistonda mazkur islohotlar doirasida joriy etilgan muhim talab davlat ulushi 50 foizdan ortiq bo‘lgan banklar aksiyalarini ommaviy joylashtirgandan so‘ng, kamida yetti yil davomida sof foydaning kamida 30 foizini dividend sifatida to‘lash majburiyatidir. Ushbu siyosatning joriy etilishi investor ishonchini oshirish, banklar samaradorligini kuchaytirish hamda fond bozorining raqobatbardoshligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi [2].

Tadqiqot usullari. Mazkur tahlilda analitik yondashuv va taqqoslama metodologiya va SWOT tahlil qo‘llanildi. Tadqiqot davomida xalqaro moliyaviy institutlar (OECD, IMF, IOSCO) tavsiyalari, O‘zbekiston Respublikasi normativ-huquqiy hujjatlari hamda ilg‘or xorijiy

tajriba (Janubiy Koreya, Polsha va Malayziya kabi mamlakatlar) asosida dividend siyosatining iqtisodiy samaradorligi baholandi [3][4]. Shuningdek, banklar rentabelligi (ROE, ROA), kapital yetarliligi (CAR) va bozor qiymati (P/E nisbati) ko'rsatkichlari bilan dividend siyosati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik nazariy jihatdan tahlil qilindi.

Adabiyotlar sharhi. Dividend siyosati va uning korporativ boshqaruv, investitsion faollik hamda bank sektorining barqarorligiga ta'siri masalasi xalqaro iqtisodiy adabiyotlarda keng o'rganilgan. Masalan, Lintner (1956) o'zining klassik tadqiqotida dividend to'lovlarining barqarorligi investorlar ishonchi va aksiyalar qiymatiga bevosita ta'sir etishini ta'kidlagan [3]. Keyingi yillarda Miller va Modigliani (1961) tomonidan ishlab chiqilgan nazariya esa kompaniyaning bozor qiymati asosan uning investitsion faoliyati bilan belgilanadi, dividend siyosati esa kapital tuzilmasiga nisbatan ikkilamchi rol o'ynaydi, degan g'oyani ilgari surgan [4].

So'nggi o'n yilliklarda davlat ulushi yuqori bo'lgan korxonalar, xususan, banklarda dividend siyosatini liberallashtirish masalasi alohida e'tiborga olingan. World Bank (2022) ma'lumotlariga ko'ra, davlat ishtirokidagi moliya institutlarida dividend siyosatini tartibga solish ularning shaffofligi va bozor ishonchini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda [5]. Shuningdek, OECD (2023) hisobotida davlat ulushi mavjud korxonalarda dividend siyosati orqali kapital samaradorligini nazorat qilish va menejment javobgarligini kuchaytirish zarurligi qayd etilgan [6].

Janubiy Koreya va Malayziya tajribalari shuni ko'rsatadiki, davlat ulushi yuqori banklar tomonidan muntazam dividend to'lash talabi investorlarning uzoq muddatli ishtirokini rag'batlantiradi va fond bozorining likvidligini oshiradi [7]. Shu bilan birga, Polshada aksiyalarni ommaviy joylashtirishdan keyin davlat ishtirokidagi banklar uchun dividendning minimal foizi bo'yicha normativ talablar joriy etilgan bo'lib, bu ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga xizmat qilgan [8].

O'zbekiston sharoitida esa dividend siyosati masalasi so'nggi yillarda dolzarb bo'lib, bir qator mahalliy tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Elmirzayev S. va Omonov S. (2020) dividend siyosatining bank aksiyalarining bozor qiymatiga ta'sirini empirik tahlil qilgan va muntazam dividend to'lovlari investorlar ishonchini oshirishini ta'kidlagan [9]. Sherkuzieva, N. va Omonov, S. (2020) esa dividend siyosatining nazariy asoslari xalqaro va milliy adabiyotlar asosida tahlil qilingan. Ayniqsa, dividend va reinvestitsiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, dividend siyosatida moliyaviy menejmentning o'rni, dividendlarni to'lashga ta'sir etuvchi omillar, dividend siyosatining aksiyalar narxining o'sishiga ta'siri, korrupsiyaning foydani taqsimlashga ta'siri, boshqa kompaniyalar tomonidan kompaniyani qo'shib olish xavfi va boshqalar o'rganilgan. Shuningdek, dividendlarni to'lash bo'yicha banklar va sug'urta kompaniyalarining moliyaviy ma'lumotlari o'rganilib, oddiy va imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar ko'rsatkichlari batafsil tahlil qilingan [10].

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, dividend siyosatining barqarorligi nafaqat aksiyadorlar manfaatini himoya qiladi, balki bank sektorida kapital aylanishini tezlashtiradi va iqtisodiy o'sish barqarorligiga hissa qo'shadi. Shu bois, O'zbekistonda davlat ulushi yuqori banklar uchun kamida yetti yil davomida sof foydaning kamida 30 foizini dividend sifatida to'lash talabi xalqaro amaliyotga mos, iqtisodiy jihatdan asoslangan chora hisoblanadi.

Natijalar. Barqaror dividend siyosati kichik va institutsional investorlar uchun aniq daromad manbaini kafolatlaydi. Kamida 30 foizlik dividend to'lovi majburiyati investitsion xavfni kamaytiradi va bozorga kirish ishonchini oshiradi. Shu orqali aksiyalar likvidligi ortadi va banklarning kapitallashuvi mustahkamlanadi. Muntazam dividend to'lovini ta'minlash uchun banklar foydani oshirish, xarajatlarni kamaytirish va risklarni nazorat qilishga majbur bo'ladi. Bu jarayon direktorlar kengashi javobgarligini kuchaytiradi va hisobotlarning shaffofligini ta'minlaydi.

1-jadval. Foydaning ma'lum qismini dividend uchun ajratish talabining ijobiy va salbiy jihatlari

Tahlil yo'nalishi	Tavsif (mazmuni)
Kuchli tomonlar	- Investorlar uchun ishonchni oshiradi, aksiyalarni sotib olishga qiziqish kuchayadi. - Bozor intizomini mustahkamlaydi, banklar moliyaviy shaffoflikni saqlashga majbur bo'ladi. - Davlat ishtirokidagi banklarda samaradorlikni oshirishga turtki bo'ladi. - Dividend siyosati orqali aksiyadorlar uchun barqaror daromad manbai yaratiladi.
Zaif tomonlar	- Foydaning katta qismi dividendga yo'naltirilgani sababli, reinvestitsiya (kapitalni oshirish) imkoniyatlari cheklanadi. - Banklarning o'sish loyihalariga mablag' yetishmovchiligi yuzaga kelishi mumkin. - Uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlashda moliyaviy moslashuvchanlik pasayadi.
Imkoniyatlar	- Aksiyalar bozori rivojlanadi, jismoniy va yuridik shaxslar o'rtasida investitsion madaniyat oshadi. - Bank sektorida raqobat va samaradorlik ortadi. - Chet ellik investorlar uchun O'zbekiston moliya bozoriga kirish jozibadorligi oshadi. - Davlat ulushini bosqichma-bosqich qisqartirish va xususiyashtirish jarayonini tezlashtiradi.
Xavf-xatarlar	- Bozor sharoitlari yomonlashganda (foiz stavkalari, iqtisodiy inqiroz va boshqalar) dividend to'lov majburiyati banklar uchun og'ir yuk bo'lishi mumkin. - Sof foyda kamayganda ham minimal 30% to'lov majburiyati moliyaviy barqarorlikni zaiflashtiradi. - Investorlar kutilgan daromadni ololmaganda, aksiyalarga talab pasayishi mumkin. - Bunday qat'iy siyosat boshqaruvda strategik moslashuvchanlikni kamaytiradi.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkin-ki aksiyadotlik jamiyatlarida foydaning ma'lum qismini dividend uchun to'lash majburiy etib belgilashning ijobiy bilan birgalikda salbiy jihatlari ham mavjud. Ushbu siyosat nafaqat moliyaviy natijalarni yaxshilaydi, balki korporativ intizomni mustahkamlaydi. Bank menejmenti qisqa muddatli spekulativ foydadan voz kechib, barqaror o'sishni maqsad qilgan strategiyalarga e'tibor qaratadi [11]. Biroq, bu talab inqiroz holatida yoki bank kapitali yetarli bo'lmagan sharoitlarda muvozanatli qo'llanishi lozim. Shu sababli, dividend siyosatini "moslashuvchan" mexanizmlar bilan (masalan, kapital yetarlilik darajasi $< 12\%$ bo'lganda dividendni kamaytirish yoki to'xtatish) bog'lash maqsadga muvofiq [12]. Ammo ushbu salbiy holat asosan riskli davrlarda yuzaga kelishi va kompaniya likvidligini pasaytirishi mumkin. Ijobiy jihatlari esa kompaniyalarning xalqarolashuvi, investitsion jozibadorligiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek ushbu jarayon nafat kompaniya salohiyatiga balki byudjet, kapital bozori va mamlakat iqtisodiyotida ham ijobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirishi mumkin.

Xususan, Davlat ulushi hisobidan davlat aksiyador sifatida har yili barqaror dividend daromadi oladi. Shu tariqa, davlat o'z ulushi kamayganidan so'ng ham byudjetga doimiy tushumlarni saqlab qoladi. Dividend to'lovining majburiyligi fond birjasi faoliyatini jonlantiradi, chunki investorlar uchun aksiyalar jozibadorligi oshadi. Bu kapital aylanishini tezlashtiradi va milliy valyutada investitsiya imkoniyatlarini kengaytiradi va kapital bozorining rivojlanishiga turtki bo'ladi.

Xulosa. Davlat ulushi yuqori bo'lgan banklarda dividend siyosatini liberallashtirish orqali:

1. Investor ishonchi va aksiyalar likvidligi oshadi [13];
2. Korporativ boshqaruvning sifat darajasi yaxshilanadi [14];
3. Davlat byudjeti uchun barqaror daromad manbai yaratiladi;
4. Kapital bozori faol va jozibador tizimga aylanadi.

Shunday qilib, dividend siyosatining barqarorlik tamoyiliga asoslanishi O'zbekiston moliya bozorining shaffof, raqobatbardosh va xalqaro standartlarga mos tizimga aylanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-46-son Farmoni "Kapital bozorini rivojlantirish strategiyasi to'g'risida", 2024-yil.
2. OECD. Principles of Corporate Governance, 2023 Edition.
3. Lintner, J. (1956). Distribution of incomes of corporations among dividends, retained earnings, and taxes. American Economic Review, 46(2), 97–113.
4. Miller, M., & Modigliani, F. (1961). Dividend policy, growth, and the valuation of shares. Journal of Business, 34(4), 411–433.
5. World Bank. (2022). State-Owned Banks and Financial Sector Reform. Washington: WB Publications.
6. OECD. (2023). Principles of Corporate Governance. Paris: OECD Publishing.
7. IMF. (2021). Financial Sector Assessment: Dividend Policy in State-Owned Banks. Washington, D.C.
8. Ministry of Finance of Poland. (2020). Dividend Distribution Policy for State-Owned Enterprises. Warsaw.

DAVLAT TOMONIDAN MOLIVAVIY QO'LLAB-QUVVATLASHNING TURIZM SOHASI RIVOJIDAGI AHAMIYATI

Uzaqov Jamshid Norboyevich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti "Iqtisodiyot" kafedrasi dotsenti

Yo'ldosheva Fotima Fazliddin Qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 1-kurs "Iqtisodiyot" yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Maqolada turizm sohasini rivojlantirish jarayonida davlat tomonidan ko'rsatiladigan moliyaviy qo'llab-quvvatlashning o'rni yoritilgan. Unda mavjud imkoniyatlar, ayrim muammolar hamda ularni bartaraf etish yo'llari umumiy tarzda ko'rib chiqiladi. Shuningdek, turizm xizmatlarini kengaytirish, investitsion muhitni yaxshilash va sohaning xalqaro raqobatbardoshligini oshirishda moliyaviy mexanizmlarning ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar. Turizm, moliya, davlat qo'llab-quvvatlashi, rivojlanish, imkoniyatlar.

Kirish. Zamonaviy bosqichda jahon turistik bozorining rivojlanishi shuni ko'rsatadiki, turizm destinatsiyalari o'rtasida investitsiyalar, axborot oqimlari, transport va turistik oqimlar,

ekologik, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy loyihalar, g'oyalar va albatta, mehnat bozorida qiymatga ega bo'lgan mutaxassislar uchun raqobat turli darajalarda keskinlashib bormoqda. Mutaxassislarning prognoziga ko'ra, kelgusida mintaqalararo raqobat yanada kuchayadi va eng yaxshi holatda o'sha turistik mintaqalar bo'ladi-ki, ular nafaqat talab yuqori bo'lgan hududiy resurslarga ega, balki ulardan o'z taraqqiyoti uchun samarali foydalana oladi.

Bunday mintaqalararo raqobat sharoitida turizm destinatsiyalarining o'z shaxsiy individuallig'ini shakllantirish roli ortib bormoqda. Bu esa ularga resurslarni jalb qilish va o'z rivojlanishi uchun oshirish imkonini beradi. Dinamik, juda tez o'zgarib borayotgan muhitda turizm destinatsiyalarining rivojlanish yo'nalishlarini oldindan ko'ra bilish muhim ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda turizm sohasining iqtisodiyotdagi ulushi ortib borayotgani bejiz emas. Jahon turizm tashkiloti (UNWTO) ma'lumotlariga ko'ra, turizm dunyo yalpi ichki mahsulotining 10 foizidan ortig'ini tashkil etib, millionlab ish o'rinlarini yaratmoqda [1]. Xususan, turizm xizmatlari eksporti jahon savdosining muhim qismi sifatida shakllanmoqda. Shu bois ko'plab davlatlar iqtisodiy barqarorlik va diversifikatsiya jarayonida turizmni ustuvor yo'nalish sifatida rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda.

Turizm sohasini davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlashning maqsadi. Turizm infratuzilmasini rivojlantirish, tadbirkorlik subyektlarini rag'batlantirish, yangi ish o'rinlari yaratish va mamlakatning investitsion hamda eksport salohiyatini oshirishdan iborat.

Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonda turizm sohasini rivojlantirish jarayonida davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish ham nihoyatda zarur bo'lib, bu nafaqat sohaning barqaror o'sishini ta'minlaydi, balki uning xalqaro raqobatbardoshligini oshirishga ham xizmat qiladi. O'zbekiston ham oxirgi yillarda turizmni iqtisodiyotning strategik tarmoqlaridan biri sifatida belgilab, uni rivojlantirish uchun keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirmoqda. "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi PF-5611-son 'O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida' farmoni mamlakatimizda turizmni milliy iqtisodiyotning strategik tarmog'i sifatida rivojlantirish, sohaga xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish va xalqaro standartlarga mos infratuzilmani shakllantirishda muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda." [2].

Turizm sohasini davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimidagi mavjud muammolar. Shunga qaramay, mavjud moliyaviy mexanizmlarda bir qator muammolar hamon saqlanib qolmoqda: imtiyozli kreditlarning yetarli emasligi, subsidiyalar hajmining cheklanganligi, kichik turizm bizneslari uchun soliq yengilliklarining kam qo'llanishi. Natijada, turizm tarmoqlarida investitsion muhit yetarli darajada shakllanmagan. Davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash samaradorligini oshirish turizm sohasining barqaror rivojlanishi, hududiy infratuzilmani mustahkamlash, yangi ish o'rinlarini yaratish va xizmatlar eksportini kengaytirish imkoniyatini beradi. Xalqaro tajriba ham shuni ko'rsatmoqdaki, turizmni davlat tomonidan moliyaviy rag'batlantirish uning raqobatbardoshligini oshirishda muhim o'rin tutadi [3]. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 10-iyuldagi 433-son qarori bilan tadbirkorlik subyektlariga grantlar berish, kompensatsiya va moliyaviy yordam ko'rsatish hamda O'zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasining hamkorlari – nodavlat notijorat tashkilotlarini institutsional qo'llab-quvvatlash to'g'risidagi nizom tasdiqlandi.

Turizm sohasini davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimidagi muammolar, ularning tahlili va yechimlari. Mazkur nizomga muvofiq, Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi huzuridagi byudjetdan tashqari Turizm sohasini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi mablag'lari hisobidan quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish tartibi belgilangan:

➤ O'zbekistonning tarixiy va afsonaviy shaxslari haqida to'liq metrajli va qisqa metrajli badiiy hamda xronikal hujjatli filmlar suratga olish;

- tadbirkorlik subyektlarining respublika hududlarida “karaoke” zallarini tashkil etish;
- turistik ko‘ngilochar muassasalarni tashkil etish;
- faoliyati turizm sohasi bilan bog‘liq bo‘lgan jamoat tashkilotlarini institutsional qo‘llab-quvvatlash.

Ushbu mexanizm mamlakat turizm salohiyatini oshirish, mahalliy tadbirkorlikni rivojlantirish, turistik infratuzilmani mustahkamlash hamda turizm sohasi bilan bog‘liq jamoat tashkilotlari faoliyatini rag‘batlantirishga xizmat qiladi. Shu tariqa, davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari turizmning barqaror rivojlanishida muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

1-jadval. Turizm sohasini rivojlantirishga qaratilgan davlat mablag‘lari (2024 yil)

Yo‘nalishlar	Ko‘rsatkich
Davlat byudjetidan ajratilgan mablag‘lar	117 mlrd so‘m
Xorijiy bozorlarda targ‘ibot	50 mlrd so‘m
Dor yo‘llar qurilishi va jihozlanishi	10 mlrd so‘m
Yangi mehmonxonalar qurilishi	4 mlrd so‘m
UNWTO Samarqand kampusi qurilishi	10 mlrd so‘m
Boshqa xarajatlar	43 mlrd so‘m
Turizm obyektlari qurilishi va rekonstruksiya	322 mlrd so‘m
20 ta tumanda infratuzilma muammolarini bartaraf etish	80 mlrd so‘m

2024 yilda davlat byudjetidan turizm sohasi uchun jami 117 milliard so‘m ajratilib, bu mablag‘lar tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirildi. Jumladan, xorijiy turizm bozorlarida mamlakat turizm salohiyatini targ‘ib qilish uchun 50 milliard so‘m, yangi dor yo‘llar qurilishi va jihozlanishi xarajatlarning bir qismini qoplashga 10 milliardso‘m, yangi mehmonxonalar qurilishi va jihozlanishi xarajatlari uchun 4 milliardso‘m, UNWTO shafeligidagi Xalqaro turizm akademiyasi Samarqand kampusi qurilishiga 10 milliard so‘m va boshqa xarajatlar uchun 43 milliard so‘m ajratilgan.

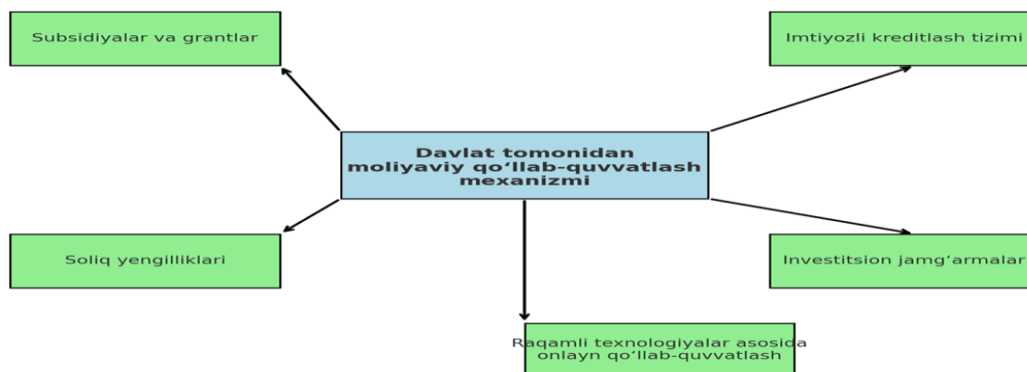
Shuningdek, ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish dasturi doirasida turizm obyektlari qurilishi va rekonstruksiyasiga 322 milliard so‘m, yuqori turizm salohiyatiga ega 20 ta tumanda infratuzilma muammolarini bartaraf etish uchun 80 milliard so‘m, jami 402 milliard so‘m mablag‘ ajratildi. Yil yakunida amalga oshirilgan ishlar qiymati 342 milliard so‘mni tashkil qilib, 366 milliard so‘m (91 foiz) mablag‘ o‘zlashtirildi.

2024 yilda yurtimizga tashrif buyurgan xorijlik turistlar soni 10,28 million nafarga yetdi. Bu 2023 yildagi 6,63 million nafarga nisbatan 3,65 millionga yoki 55 foizga ko‘pdir. Shuningdek, ichki turizmga ishtirok etganlar soni 22,67 million nafarni tashkil qildi, bu esa 2023 yilga nisbatan 2 million nafarga yoki 10 foizga o‘shishni anglatadi. Xorijlik sayyohlar hisobiga 2024 yilda turizm xizmatlari eksporti 3 milliard 489 million AQSH dollariga yetdi. 2023 yilda bu ko‘rsatkich 2 milliard 143 million dollarni tashkil qilgan. Ya‘ni, 1 milliard 346 million dollar yoki 62 foiz o‘shish kuzatildi.

2024 yilda yurtimizda 627 ta yangi joylashtirish vositalari (jami 17 304 o‘rin), shu jumladan, 80 ta mehmonxona, 215 ta xostel, 294 ta oilaviy mehmon uylari, 2 ta sanatoriy va sog‘lomlashtirish markazlari tashkil etildi. Shu bilan joylashtirish vositalari umumiy soni 6 153 taga, o‘rinlar soni 161,4 mingtaga yetdi.

Shuningdek, yanada qulay xizmatlar uchun 961 ta yangi turizm tashkiloti va turagentliklar ish boshladi, ularning umumiy soni 3 686 taga yetdi. Shu bilan birga, mamlakatimizda 3 200 nafar gid-ekskursovodlar faoliyat yuritmoqda. 2024 yilda 1 010 ta sanitariya-gigiyena shoxobchasining holati yaxshilandi: 512 tasi yangidan qurildi, 498 tasi ta'mirlandi. Shuningdek, Andijon viloyati Xonobod shahri va Qashqadaryo viloyati Shahrisabz shahrida 4 ta turizm axborot markazi ish boshladi.[4].

Davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash samaradorligini oshirish mexanizmi

1-pacm. Davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash samaradorligini oshirish mexanizmi. Manba: muallif ishlanmasi.

“Davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash samaradorligini oshirish mexanizmi” ning mualliflik ishlanmasi ifodalangan bo'lib, unda markaziy blok sifatida davlatning moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmi aks ettirilgan. Ushbu mexanizm turizm sohasini rivojlantirishning asosiy vositasi sifatida talqin qilinadi. Mexanizm tarkibiy bo'g'inlarida esa birinchidan, subsidiyalar va grantlar yangi loyihalarni amalga oshirish hamda tadbirkorlik subyektlarini bevosita moliyaviy resurslar bilan ta'minlashni anglatadi. Ikkinchidan, imtiyozli kreditlash tizimi bank-moliya sektori orqali turizm subyektlariga qulay shartlarda moliyaviy resurslar taqdim etish imkonini beradi. Uchinchidan, soliq yengilliklari xizmatlar narxini maqbullashtirish va investorlarni rag'batlantirish omili sifatida ahamiyatga ega. To'rtinchidan, investitsion jamg'armalar davlat va xususiy sektor hamkorligi asosida turizm infratuzilmasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Beshinchidan, raqamli texnologiyalar asosida onlayn qo'llab-quvvatlash mexanizmlari esa davlat xizmatlarining shaffofligini oshirish, jarayonlarni soddalashtirish va tadbirkorlik subyektlariga tezkor yordam ko'rsatishga qaratilgan. Mazkur tarkibiy elementlarning izchil qo'llanilishi natijasida turizm xizmatlari sifati oshadi, xalqaro bozordagi raqobatbardoshlik kuchayadi, hududiy resurslardan samarali foydalaniladi va natijada barqaror iqtisodiy o'sishga erishiladi.

“O'zbekiston Respublikasining ‘Turizm to'g'risida’gi Qonunining 6-moddasida turizm sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari belgilangan bo'lib, mazkur sohani mamlakat iqtisodiyotining strategik tarmog'i sifatida rivojlantirish, uning barqarorligi va raqobatbardoshligini oshirish, shuningdek, xalqaro turizm bozorida O'zbekistonning munosib o'rnini ta'minlash kabi vazifalar belgilab qo'yilgan.” [5].

Davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash samaradorligini oshirish mexanizmini turizm sohasida qo'llash iqtisodiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri sifatida qaralishi lozim. Mazkur mexanizm davlat siyosati, moliya institutlari va turizm subyektlari o'rtasida samarali hamkorlikni ta'minlash orqali turizm infratuzilmasini rivojlantirish, xizmatlar sifatini oshirish va xalqaro bozordagi raqobatbardoshlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Mazkur mexanizmning izchil qo'llanilishi, avvalo, turizm xizmatlari eksporti hajmining ortishiga xizmat qiladi, bu esa mamlakat iqtisodiyotiga qo'shimcha valyuta tushumlarini ta'minlaydi.

Shu bilan birga, eksport ko‘lamining kengayishi yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga sabab bo‘ladi, bu esa aholi bandligini oshirish va ijtimoiy farovonlikni mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi. Natijada, hududiy iqtisodiy salohiyat faollashib, turizm resurslaridan yanada samarali foydalanish imkoniyati kengayadi. Bularning barchasi o‘z navbatida xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga va milliy turizm brendini mustahkamlashga xizmat qiladi, bu esa O‘zbekistonning jahon turizm bozoridagi raqobatbardoshligini yanada oshiradi.

Xalqaro tajriba ham shuni ko‘rsatadiki, davlat tomonidan samarali moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari mavjud mamlakatlarda turizm sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi keskin ortadi, investitsion muhit yaxshilanadi va hududiy rivojlanish yangi bosqichga ko‘tariladi. Shu bois, O‘zbekiston sharoitida ushbu mexanizmni kompleks qo‘llash nafaqat turizmni barqaror rivojlantiradi, balki umuman iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar

Davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari turizm sohasida barqaror rivojlanishni ta‘minlaydigan muhim omil sifatida xizmat qiladi. Subsidiyalar, imtiyozli kreditlar, soliq yengilliklari, investitsion jamg‘armalar va raqamli qo‘llab-quvvatlash tizimlari uyg‘unlashtirilgan holda qo‘llansa, yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Mazkur mexanizm turizm xizmatlari eksporti hajmini oshiradi, yangi ish o‘rinlari yaratadi, hududiy iqtisodiy salohiyatni faollashtiradi va xalqaro hamkorlikni kengaytirishga xizmat qiladi. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy rag‘batlantirish mexanizmlari turizm investitsion muhitni yaxshilaydi va milliy brendning jahon bozoridagi mavqeini mustahkamlaydi.

Shu nuqtai nazardan, turizm sohasini davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash samaradorligini oshirish uchun quyidagi taklif va tavsiyalarni keltirishimiz mumkin:

- ✓ davlat subsidiyalarini innovatsion turizm yo‘nalishlariga (ekoturizm, agro-va ziyorat turizmi) maqsadli yo‘naltirish lozim;
- ✓ imtiyozli kreditlash mexanizmlarini hududiy turizm markazlari va kichik tadbirkorlik subyektlari uchun yanada qulaylashtirish zarur;
- ✓ soliq yengilliklarini qisqa muddatli emas, balki uzoq muddatli strategik dasturlar asosida qo‘llash maqsadga muvofiq;
- ✓ davlat-xususiy sheriklik doirasida turizm infratuzilmasini moliyalashtirish uchun maxsus investitsion jamg‘armalar tashkil etilishi lozim;
- ✓ moliyaviy qo‘llab-quvvatlash jarayonlarini to‘liq raqamlashtirish va turizm subyektlari uchun shaffof, tezkor murojaat platformasini yaratish tavsiya etiladi. Xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish va xorijiy investitsiyalarni turizm sohasiga faol jalb etish esa sohaning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. UNWTO. *Tourism Highlights 2023 Edition*. Madrid: World Tourism Organization, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasida turizmni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.
3. Kozak, M., & Buhalis, D. (2021). *Tourism Policies and Strategies*. Springer.
4. <https://uza.uz/posts/708432>
5. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 18-iyuldagi “Turizm to‘g‘risida” O‘RQ-549-son Qonuni.

MOLIYA VA BANK TIZIMINI SAMARALI BOSHQARISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

Uzaqov Jamshid Norboyevich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti "Iqtisodiyot" kafedrası dotsenti

Naimova Shaxlo G'ani qizi.

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, magistrant

Annotatsiya: Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish jarayonida raqamli texnologiyalar moliya va bank tizimining samaradorligini oshirishda muhim omilga aylanmoqda. Raqamli bank xizmatlari, raqamli texnologiyalar moliyaviy operatsiyalarni tezkor, shaffof va xavfsiz amalga oshirish imkonini bermoqda. Xususan, raqamli texnologiyalar orqali mijozlarga individual xizmat ko'rsatish, tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish, moliyaviy risklarni boshqarish va aholining keng qatlamlarini moliyaviy xizmatlar bilan qamrab olish imkoniyati yuzaga kelmoqda. Shu bilan birga, raqamli transformatsiya jarayonida kiberxavfsizlik, normativ-huquqiy baza va texnologik infratuzilmani rivojlantirish kabi muammolar ham mavjud. Maqolada raqamli texnologiyalarning moliya va bank tizimiga ta'siri, amaliyotda qo'llanilayotgan innovatsion yechimlar masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar. moliya, bank tizimi, raqamli texnologiyalar, raqamli bank, fintech, blokcheyn, kiberxavfsizlik, innovatsion boshqaruv.

Kirish. Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida moliya va bank tizimi iqtisodiyotning eng muhim tayanch sohalaridan biri sifatida tub o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. An'anaviy bank xizmatlari raqamli texnologiyalar ta'sirida sezilarli darajada modernizatsiyalanib, mijozlarga tezkor, qulay va xavfsiz xizmat ko'rsatish imkoniyatlari kengaymoqda.

Raqamli bank xizmatlari, onlayn to'lov tizimlari, elektron hamyonlar, mobil banking, blokcheyn texnologiyalari va sun'iy intellekt asosidagi moliyaviy ilovalar bugungi kunda nafaqat banklarning faoliyat samaradorligini oshirmoqda, balki moliya bozorida raqobatni kuchaytirib, iste'molchilarning moliyaviy savodxonligini yuksaltirishga ham xizmat qilmoqda. Shu orqali moliyaviy inklyuziya — aholining keng qatlamlarini bank va moliya xizmatlari bilan qamrab olish jarayoni yangi bosqichga ko'tarilmoqda.

Raqamli transformatsiya global miqyosda bank va moliya sektorini tubdan o'zgartirishga boshladi. IBMning ma'lumotlariga ko'ra, bank va moliya xizmatlarida raqamli transformatsiya — bu raqamli texnologiyalarni joriy etish va strategiyalarni integratsiyalash orqali operatsion faoliyatni optimallashtirish va mijoz tajribasini yaxshilash jarayonidir. Banklar raqamli kanallarga o'tish orqali ichki ish jarayonlarini avtomatlashtirish, ma'lumot bo'laklarini birlashtirish va mijozning ehtiyojlariga moslashtirilgan xizmatlar ko'rsatishni maqsad qilmoqda [1].

Sohada raqamli texnologiyalarni qo'llashning maqsadi. Hozirgi davrda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida bo'lgani kabi moliya va bank tizimida ham raqamli transformatsiya jarayoni jadallik bilan kechmoqda. Raqamli texnologiyalarni qo'llashning asosiy maqsadi — moliya va bank tizimining samaradorligini oshirish, moliyaviy xizmatlarning sifatini yaxshilash va barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashdir. Bunda:

✓ raqamli texnologiyalar orqali mijozlarga xizmat ko'rsatish sifati sezilarli darajada oshadi. Mobil banking, onlayn to'lov tizimlari, elektron hamyonlar kabi xizmatlar mijozlarga 24/7 rejimida tezkor va qulay imkoniyatlar yaratadi;

✓ tranzaksiya xarajatlarining kamayishi, hisob-kitob va pul o'tkazmalarining tezlashishi, avtomatlashtirilgan tizimlar orqali inson omiliga bog'liq xatoliklarning kamayishi moliya-bank tizimining samaradorligini oshiradi;

✓ risklarni boshqarish va xavfsizlikni ta'minlashda ham muhim vosita hisoblanadi. Kiberxavfsizlik tizimlari, onlayn monitoring mexanizmlari va kredit risklarini prognozlovchi algoritmlar moliya bozorida barqarorlikni kuchaytiradi;

✓ masofaviy hududlardagi aholiga mobil ilovalar va onlayn platformalar orqali xizmat ko'rsatish aholining keng qatlamlarini moliya tizimiga jalb etadi. Bu esa iqtisodiyotda ijtimoiy adolat va moliyaviy imkoniyatlarning kengayishiga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, raqamli transformatsiya bank va moliya institutlarining raqobatbardoshligini oshirish, xalqaro moliya bozorlariga integratsiyani kuchaytirish imkonini beradi. Shu orqali milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishiga hissa qo'shiladi. Xulosa qilib aytganda, moliya va bank tizimini samarali boshqarishda raqamli texnologiyalarni qo'llashning maqsadi — innovatsion, shaffof va barqaror moliyaviy muhitni yaratish, mijozlarga yo'naltirilgan xizmatlarni kengaytirish hamda mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishga bevosita hissa qo'shishdan iboratdir.

Raqamli texnologiyalarni qo'llashdagi muammolar. Moliya va bank tizimida raqamli texnologiyalarni qo'llash jarayoni katta imkoniyatlar bilan birga, ularning samaradorligini to'liq namoyon etishga to'sqinlik qiluvchi qator muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Avvalo, kiberxavfsizlik masalasi eng dolzarb muammolardan biridir. Raqamli xizmatlarning kengayishi bilan moliyaviy firibgarliklar, kiberhujumlar va ma'lumotlar o'g'irlanishi xavfi ortib bormoqda. Ma'lumotlar bazalarining yetarlicha himoyalanganligi esa mijozlarning shaxsiy axborotlari va aktivlari uchun jiddiy tahdid tug'diradi.

Bundan tashqari, texnologik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi ham jarayonlarga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, ayrim hududlarda internet tezligi pastligi yoki qamrovning cheklanganligi sababli aholining barcha qatlami raqamli moliyaviy xizmatlardan foydalana olmaydi. Kadrlar masalasi ham dolzarbligini yo'qotmagan. Bank tizimida raqamli texnologiyalarni samarali boshqarish uchun yuqori malakali IT-mutaxassislar, kiberxavfsizlik bo'yicha ekspertlar va innovatsion texnologiyalarni boshqarish ko'nikmalariga ega mutaxassislar yetarli emas. Mavjud xodimlarning aksariyati esa raqamli transformatsiya jarayonlariga mos bilim va malakaga ega emasligi sababli bu sohada modernizatsiya sekin kechmoqda. Yana bir muhim jihat — aholining moliyaviy savodxonlik darajasining pastligidir. Mijozlarning bir qismi raqamli xizmatlardan foydalanish bo'yicha yetarli ko'nikmaga ega emas, onlayn to'lovlar va mobil banking tizimlariga to'liq ishonch bildirmaydi.

Moliya va bank tizimini samarali boshqarishda raqamli texnologiyalarni qo'llashda amalga oshirilgan yechimlar tahlili. Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi, ta'lim, sog'liqni saqlash va qishloq xo'jaligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmogda. Xususan, elektron hukumat tizimini takomillashtirish, dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalarining mahalliy bozorini yanada rivojlantirish, respublikaning barcha hududlarida IT-parklarni tashkil etish, shuningdek, sohani malakali kadrlar bilan ta'minlashni ko'zda tutuvchi 220 dan ortiq ustuvor loyihalarni amalga oshirish boshlangan. Bundan tashqari, 40 dan ortiq axborot tizimlari bilan integratsiyalashgan geoportalni ishga tushirish, jamoat transporti va kommunal infratuzilmani boshqarishning axborot tizimini yaratish, ijtimoiy sohani raqamlashtirish va keyinchalik ushbu tajribani boshqa hududlarda joriy qilishni nazarda tutuvchi "Raqamli Toshkent" kompleks dasturi amalga oshirilmoqda. [2].

Avvalo, kiberxavfsizlik tizimlarini kuchaytirish va moliyaviy ma'lumotlarning ishonchli himoyasini ta'minlash eng muhim vazifa hisoblanadi. Shu bilan birga, bank va moliya sektorida zamonaviy texnologik infratuzilmani yaratish orqali xizmatlarning uzluksizligi va tezkorligini ta'minlash mumkin. Buning uchun normativ-huquqiy bazani xalqaro standartlarga moslashtirish, innovatsion texnologiyalarning qonunchilikda mustahkam o'rnini belgilash talab

etiladi. Bundan tashqari, malakali kadrlar tayyorlash, mavjud xodimlarning bilim va ko'nikmalarini oshirish hamda aholining moliyaviy savodxonligini kengaytirish raqamli transformatsiyaning muhim shartidir. Moliyaviy resurslarni jalb qilish maqsadida esa davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan keng foydalanish, xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlikni kuchaytirish va investitsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash zarur.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Respublikaning hudud, soha va tarmoqlarida raqamli texnologiyalar joriy etilishini yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori bilan "Raqamli hukumat" tizimini 2025–2026-yillarda rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi:

- "Raqamli hukumat" dasturi doirasida 41 ta ustuvor loyiha ishga tushirish, elektron davlat xizmatlari ulushini 70 foizga yetkazish hamda mahallalarda 30 dan ortiq davlat xizmatlarini ko'rsatish;

- hududlarda telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish, jumladan, 66 ming km optik tolali aloqa liniyasini o'tkazish, 2 284 ta tayanch stansiyani ishga tushirish, 100 dan ortiq axborot tizimini joriy etish;

- aholi va tadbirkorlar uchun 100 dan ortiq elektron xizmatlarni joriy etish, shu jumladan, 10 turdagi davlat xizmatini proaktiv va kompozit shaklga o'tkazish, 19 ta hayotiy vaziyatda fuqarolarga avtomatik tarzda xabar yuborish.

Shuningdek, 2025-yil 1-noyabrdan boshlab kiberxavfsizlik talablariga rioya etgan holda mobil aloqa operatorlari, tijorat banklari va to'lov tashkilotlariga mobil ilovalar orqali Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalida pulli elektron davlat xizmatlarini taqdim etish imkoniyati yaratiladi. Shu bilan birga, 2025-yil 1-dekabrdan boshlab nodavlat notijorat tashkilotlariga "Raqamli hukumat" tizimining Idoralararo integratsiyalashuv platformasi orqali elektron idoralararo hamkorlikni amalga oshirishga ruxsat beriladi. 2026-yil 1-yanvardan boshlab esa fuqarolarning ijtimoiy yordam ko'rsatish bo'yicha murojaati, mahallalarda oilalar va aholi ma'lumotlarini yuritish, aholi bilan ishlash jarayonlari "Raqamli mahalla" platformasi orqali amalga oshiriladi.

Mahalla va manzillarni yuritishda yagona yondashuv joriy etiladi. Shu maqsadda Raqamli texnologiyalar vazirligi va O'zbekiston mahallalari uyushmasi hamkorligida 2025-yil 15-oktabrga qadar mahalla fuqarolari yig'inining yagona identifikatori sifatida kadastr raqamini qo'llagan holda "Raqamli hukumat" tizimining Mahallalarning markazlashgan reyestri ishga tushiriladi. 2025-yil 1-noyabrdan boshlab Mahallalarning markazlashgan reyestri davlat organlari va tashkilotlarining "Raqamli hukumat" tizimi bilan integratsiyalashgan axborot tizimlari va resurslarida majburiy tarzda qo'llanilishi belgilanmoqda. Kadastr agentligi 2026-yil 31-dekabrga qadar ko'chmas mulk obyektlarining barcha ma'lumotlarini "UZKAD" axborot tizimiga o'tkazilishini, shuningdek, geodeziya koordintalariga (WGS-84) bog'langan yagona davlat manzil reyestrining shakllantirilishi belgilandi. Sog'liqni saqlash sohasida 2026-yil 1-maydan boshlab nogironlikni belgilash (bolalikdan nogironligi bo'lgan, I va II guruh nogironlari) bo'yicha davlat xizmatini ko'rsatishda fuqarolarga tibbiyot muassasalariga imtiyozli davolanish uchun beriladigan yo'llanmani shakllantirish va elektron navbatga qo'yish kompozit shaklda amalga oshiriladi.

1-jadval. "Raqamli hukumat" tizimini 2025–2026-yillarda rivojlantirish doirasida amalga oshirilishi belgilangan ustuvor chora-tadbirlar.

Yo'nalish	Amalga oshiriladigan tadbirlar	Muddat	Kutilayotgan natija
Raqamli hukumat	41 ta ustuvor loyiha ishga tushirilishi, elektron davlat xizmatlari ulushini 70% ga yetkazish, mahallalarda 30 dan ortiq xizmat ko'rsatish	2025–2026	Davlat xizmatlari qamrovi va shaffofligi oshadi

Elektron xizmatlar	100 dan ortiq elektron xizmat joriyetish, 10 taxizmatni proaktiv/kompozit shaklga o'tkazish, 19 tahayotiy vaziyat bo'yicha avtomatik xabar yuborish	2025–2026	Fuqarolarga qulay, tezkor va integratsiyalashgan xizmatlar
Raqamli mahalla	Fuqarolar murojaati va ma'lumotlarini yuritish "Raqamli mahalla" platformasi orqali amalga oshirish	2026-y. 1-yanvar	Mahallalarda boshqaruv samaradorligi oshadi
Mahalla reyestri	Mahallalarning markazlashgan reyestri ishga tushiriladi, kadastr raqami yagona identifikator sifatida qo'llaniladi	2025-y. 15-oktabr (ishga tushirish), 2025-y. 1-noyabr (majburiy qo'llash)	Yagona va shaffof reyestr tizimi
Kadastr va ko'chmas mulk	"UZKAD" tizimiga barcha obyektlarni o'tkazish, yagona manzil reyestri shakllantirish	2026-y. 31-dekabr	Ko'chmas mulk ma'lumotlari markazlashadi
Sog'liqni saqlash	Nogironlik belgilash xizmati elektron shaklda, "Shifokorning raqamli yordamchisi" dasturi ishga tushiriladi	2026-y. 1-may (xizmat), 2026-y. yakuni (AI yordamchi)	Kompozit xizmatlar va AI asosida sog'liqni saqlashni rivojlantirish
Ta'lim	Talabalarga ijara to'lovi kompensatsiyasi, ta'lim muassasalarida davlat xizmatlarini Yagona portal orqali ko'rsatish	2025-y. 1-noyabr, 2026-y. 1-yanvar	Ta'lim sohasida raqamli xizmatlar

Shuningdek, 2026-yil yakuniga qadar "Raqamli sog'liqni saqlash platformasi" ga integratsiyalashgan, tibbiy ko'rik jarayonida shifokorni tuzatuvchi avtomatik ravishda bayonlashtiruvchi ovozli yordamchi hamda bemorlarga tashxis qo'yishda shifokorga ko'maklashuvchi sun'iy intellekt texnologiyalariga asoslangan "Shifokorning raqamli yordamchisi" dasturi ishga tushiriladi.

Ta'lim sohasida 2025-yil 1-noyabrdan boshlab davlat oliy ta'lim muassasalari talabalariga oylik ijara to'lovining bir qismini qaytarish bo'yicha Yagona portal orqali murojaat qilish imkoniyati yaratiladi. 2026-yil 1-yanvardan boshlab o'rta maxsus, kasbiy va oliy ta'lim tashkilotlarida davlat xizmatlarini Yagona portal orqali ko'rsatish yo'lga qo'yiladi. Suv xo'jaligi sohasida 2025-yil 1-noyabrdan fermer va dehqon xo'jaligi hamda tadbirkorlik subyektlariga suv taqsimlash bilan bog'liq barcha ma'muriy tartib-taomillar "Suv hisobi" suv resurslarini boshqarish yagona tizimi orqali faqat elektron shaklda amalga oshiriladi.

2025-yil 1-noyabrdan boshlab transport vositasiga gaz baloni o'rnatilganligiga oid ma'lumotlarni elektron shaklda yuritish orqali transport vositasini ro'yxatdan o'tkazish guvohnomasini qayta rasmiylashtirish tartibi bekor qilinadi. 2026-yil 1-yanvardan boshlab Yagona portal orqali chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni yashash joyi bo'yicha bir yilgacha bo'lgan muddatga vaqtincha ro'yxatga olish amaliyoti joriy etiladi. Shuningdek, Raqamli texnologiyalar vazirligi istiqbolli loyihalar milliy agentligi bilan birgalikda 2026-yil 1-dekabrga qadar ta'lim, sog'liqni saqlash va sug'urta sohaslarida ma'lumotlarning taqsimlangan reyestri texnologiyasini joriy etadi. [3].

Xulosa va takliflar

Moliya va bank tizimini samarali boshqarishda raqamli texnologiyalar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ular xizmatlarning tezkorligi va shaffofligini oshiradi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi, moliyaviy inklyuziyani kengaytiradi va xavfsizlikni mustahkamlaydi. Shu bilan birga, kiberxavfsizlik, infratuzilma va kadrlar malakasi bilan bog‘liq muammolarni bosqichma-bosqich bartaraf etish zarur. Umuman olganda, raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llash moliya-bank tizimining barqarorligi va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta‘minlaydi..

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

8. <https://www.ibm.com>.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 05-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–6079-son farmoni.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 16.09.2025yil “Respublikaning hudud, soha va tarmoqlarida raqamli texnologiyalar joriy etilishini yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–286-son qarori.

RAQAMLI BANKLARNING RIVOJLANISHI VA IQTISODIYOTGA TA’SIRI

Shukurov Ulug‘bek Shokirovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasida dotsenti
shukurov.u@gmail.com

Jonimqulov Azamat Adhamjon o‘g‘li,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti “Bank ishi” mutaxassisligi 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Raqamli iqtisodiyot va banklar faoliyatini transformatsiyalash mijozlarga yo‘naltirilgan zamonaviy xizmat ko‘rsatish orqali banklar faoliyati samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Maqolada, shuningdek, raqamli banklarning rivojlanishi va bu boradagi yirik tadqiqotlar, shu jumladan global va mahalliy tahlillar, ko‘rib chiqiladi. Raqamli banklarning asosiy afzalliklari sifatida operatsion xarajatlarning pastligi, xizmat tezligi va innovatsion mahsulotlarning joriy qilinishi ta‘kidlanadi.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, raqamli bank, transformatsiya, zamonaviy bank xizmatlari, texnologiyalar, dasturlar, innovatsiya

KIRISH

So‘nggi yillarda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va barqaror rivojlantirishda bank tizimining ahamiyati yanada ortib bormoqda. Raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayonida raqamli transformatsiya bank xizmatlarini tubdan o‘zgartirib, ularni yanada qulay, tezkor va xavfsiz qilmoqda. Ushbu jarayon nafaqat bank sektorini, balki butun iqtisodiyotni qamrab olayotgani bilan dolzarbdir. Bugungi kunda moliya va bank sohasidagi yangiliklar va o‘zgarishlar insoniyat tarixidagi eng muhim inqilobiy jarayonlardan biri sifatida qaralmoqda. Raqamli banklar zamonaviy moliya tizimining ajralmas qismiga aylangan. Raqamli banklar o‘zining innovatsion yondashuvlari bilan, ayniqsa, raqamli transformatsiya jarayonida iqtisodiyotni yangi bosqichga olib chiqishga imkon beradi. Prezidentimiz bank tizimiga to‘xtalar ekan, “Afsuski, bank tizimi raqamli texnologiyalardan foydalanish, yangi bank mahsulotlari va dasturiy ta‘minotni joriy etish bo‘yicha zamonaviy talablardan ortda qolmoqda”, deya ta‘kidlagan.[1].

Raqamli banklar, asosan, an‘anaviy bank xizmatlarini internet yoki mobil ilovalar orqali taqdim etadigan moliyaviy muassasalardir. Bunday banklar mijozlariga raqamli

platformalar orqali bank xizmatlarini, masalan, hisob raqamlarini boshqarish, pul o'tkazmalari, kreditlar, investitsiya imkoniyatlari va boshqa moliyaviy xizmatlarni taqdim etadi. Raqamli banklar, odatda, an'anaviy banklarga nisbatan yuqori samaradorlikka ega bo'lib, xarajatlarni minimallashtirish, xizmatlarni yanada kengaytirish va mijozlarga qulaylik yaratish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Zamonaviy bank xizmatlari bozorida raqamli banklarning roli tobora ortib bormoqda. McKinsey ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilga kelib jahon miqyosida raqamli bank foydalanuvchilari soni 2 milliarddan oshdi [2]. Bu tendensiya COVID-19 pandemiyasi davrida yanada kuchaydi, chunki masofaviy bank xizmatlariga bo'lgan talab oshmoqda edi.

Bundan tashqari, raqamli banklar sun'iy intellekt, blokcheyn, kriptovalyutalar kabi yangi texnologiyalarni faol joriy qilmoqda. Bu esa moliyaviy xizmatlarni yanada xavfsiz, tezkor va shaffof qiladi. Raqamli banklar, shuningdek, mijozlarni shaxsiylashtirilgan xizmatlar bilan ta'minlashga qodir bo'lib, bu sektordagi raqobatni yangi bosqichga olib chiqadi. M. Avezov fikriga ko'ra, "Raqamli bank-innovatsion bank texnologiyalaridan foydalangan holda (kassa xizmatlarini ko'rsatmasdan) masofadan turib bank xizmatlarini ko'rsatuvchi bank yoki uning sho'ba korxonasi hisoblanadi" [3]. K.Mirzayev, F.Shodiyev va S.Qurvonboyevlarning fikricha, Raqamli bank-bu elektron aylanma modelidan foydalangan holda ishlaydigan filialsiz bank. Raqamli tarmoq raqamli bankning tayanchi bo'lib, call-markaz, internet-banking, mobil banking va filiallar qo'yilgan poydevorga qo'shimcha xolos.[4]

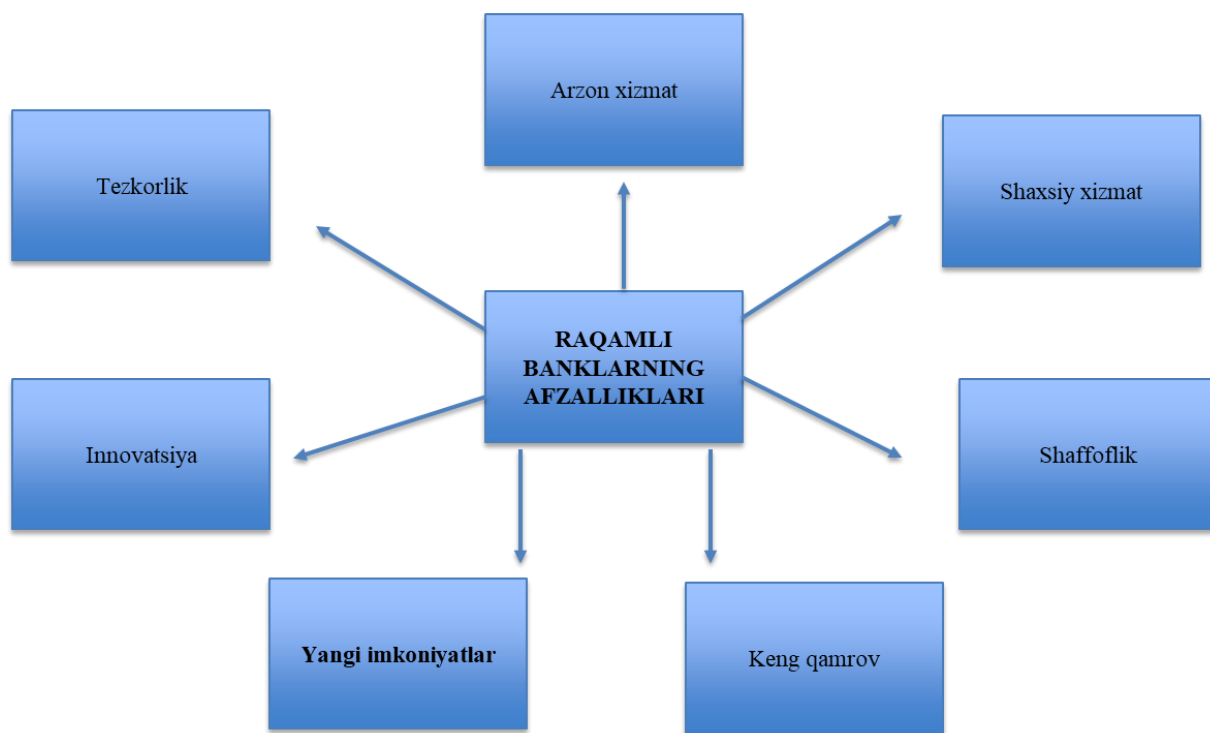
MUHOKAMA VA NATIJA

Tadqiqot doirasida ilmiy maqolalar, hisobotlar, bank sektori tahlillari va ekspert xulosalari o'rganib chiqildi. Asosiy e'tibor 2019-2024 yillardagi manbalarga qaratildi. Deloitte ning "Digital Banking Maturity 2023" hisobotiga ko'ra, raqamli banklar bozori har yili o'rtacha 20-25% o'sish sur'atini ko'rsatmoqda [5]. Skinner (2022) o'z tadqiqotida raqamli banklarning muvaffaqiyat omillarini tahlil qilib, ularning asosiy ustunligi -operatsion xarajatlarning pastligi va mijozlarga xizmat ko'rsatish tezligida ekanligini ta'kidlaydi [6]. O'zbekistonda raqamli banklarning rivojlanishi bo'yicha Abdullayev (2023) tomonidan o'tkazilgan tadqiqot mahalliy bozorda neo-banklarning istiqbolli ekanligini ko'rsatadi [7]. Rossiyalik olimlar Ivanov va Petrova (2023) raqamli banklarning rivojlanishida reguliator siyosatining ahamiyatini ta'kidlashadi [8].

Bugungi kunda raqamli banklar nafaqat rivojlangan mamlakatlarda, balki rivojlanayotgan bozorlarda ham o'z o'rnini topmoqda. Ular bank xizmatlariga kirish imkoniyati cheklangan aholi qatlamlariga qulay va arzon yechimlar taklif etadi. Raqamli banklar, shuningdek, xususiy va tijorat banklarining raqobatini oshirib, moliya sohasida yangi yondashuvlar va mahsulotlarni ishlab chiqishga undaydi.

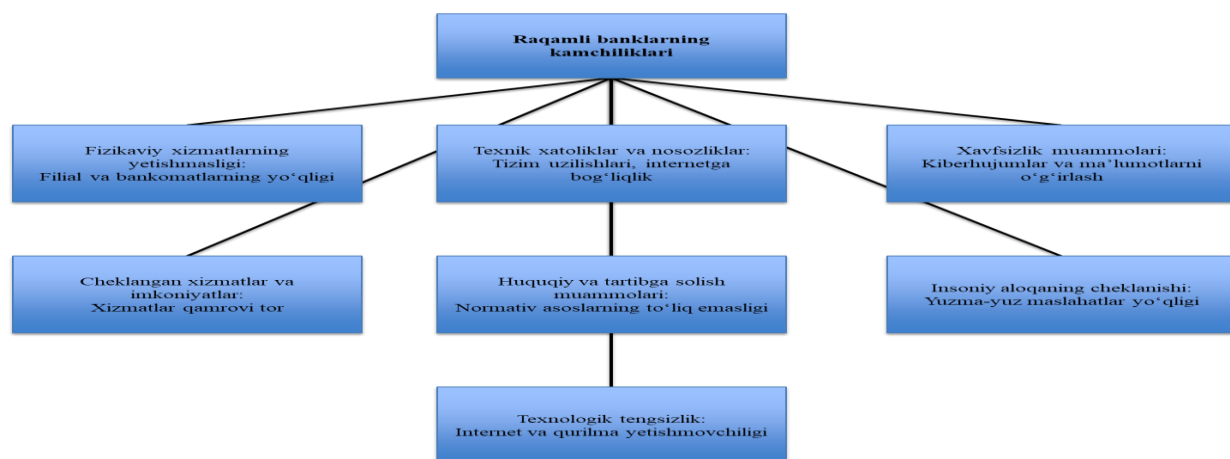
Raqamli transformatsiyaning iqtisodiyotga ta'siri ko'p qirrali bo'lib moliyaviy samaradorlik, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash, moliyaviy inklyuziya, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishini o'z ichiga oladi.

Raqamli bank – bu an'anaviy banklarga o'xshash xizmatlar ko'rsatuvchi, lekin o'zining barcha operatsiyalarini onlayn platformalarda amalga oshiradigan moliya muassasasi. Raqamli banklar, fizik filiallarga ega bo'lmasdan, faqat internet orqali ishlaydi, foydalanuvchilarga mobil ilovalar va veb-saytlar orqali xizmat ko'rsatadi. Quyida raqamli banklarning afzalliklari haqida grafik tasvirlangan:

1-Rasm Raqamli banklarning afzalliklari.

Raqamli banklar juda ko‘p afzalliklarga ega bo‘lsa-da, ular ba’zi kamchiliklarga ham ega. Texnik xatoliklar, xavfsizlik muammolari, fizika bank xizmatlarining yetishmasligi va murakkab interfeyslar kabi cheklovlar ba’zi foydalanuvchilar uchun qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun, raqamli banklardan foydalanishda ehtiyotkorlik va xavfsizlikni ta’minlash muhimdir.

2-Rasm Raqamli banklarning kamchiliklari.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentning “Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni imzolanganach, bank tizimiga chakana bank xizmatlariga ixtisoslashgan “raqamli” banklar va bank bo‘linmalarini tashkil etish hamda innovatsion bank texnologiyalaridan foydalangan holda mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini yana-da kengaytirish vazifasi yuklatilgan.

Shunga ko‘ra, O‘zbekistonda 2020 yilda “Anorbank” va “TBC “banklari raqamli bank sifatida ro‘yxatga olindi. Darhaqiqat, “raqamli bank” tushunchasi 2015-2020 yillar davomida Yevropa davlatlarida jadallik bilan rivojlangan. Raqamli

banklar o'z mijozlariga yana-da qulaylik va foydali xizmatlarni taqdim etish maqsadida zamonaviy raqamli innovatsiyalardan keng foydalanadi.

Dunyodagi raqamli banklar reytingi 2024 yilda bir nechta nufuzli moliya nashrlari tomonidan e'lon qilindi (Global Finance 2024-yilning eng yaxshi raqamli banklari reytingi) [5]. Unga ko'ra:

- **Dunyoning eng yaxshi raqamli banki** — *Bank of Georgia*
- **Eng yaxshi korporativ/institutsional raqamli bank** — *DBS*
- **Eng yaxshi iste'molchilar raqamli banki** — *Bank of Georgia*
- **Eng yaxshi islomiy raqamli bank** — *Boubyan Bank*

Bu mukofotlar Global Finance jurnalining "World's Best Digital Bank Awards" dasturi doirasida beriladi. Tanlovda g'oliblar bir nechta ko'rsatkichlar bo'yicha baholanadi. Ular raqamli strategiya kuchi, raqamli xizmatlardan foydalanish darajasi, onlayn mijozlar bazasining o'sishi, mahsulot va xizmatlar kengligi, veb-sayt va mobil ilova sifati, xavfsizlik va ishonchlilik, raqamli tashabbuslarning natijalari orqali aniqlanadi.

Xulosa

Raqamli banklarning rivojlanishi an'anaviy banklar uchun ham yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ko'pgina an'anaviy banklar raqamli transformatsiya jarayonlarini boshlagan va o'z raqamli platformalarini yaratmoqda. Bu esa kelajakda raqamli va an'anaviy banklar o'rtasida raqobatdan ko'ra hamkorlik munosabatlari rivojlanishi mumkinligini ko'rsatadi. Raqamli banklar moliya sektorining muhim va tez rivojlanayotgan segmentiga aylanmoqda. Ularning asosiy raqobat ustunligi past operatsion xarajatlar va yuqori texnologik imkoniyatlardir. Kelajakda raqamli banklar an'anaviy banklar bilan raqobatlashish o'rniga, ular bilan hamkorlik qilish va o'z ustunliklarini birlashtirish orqali rivojlanishi kutilmoqda.

Raqamli banklarning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun quyidagi yo'nalishlarni rivojlantirish muhim:

- Xavfsizlik tizimlarini takomillashtirish
- Mijozlar ishonchini oshirish
- Regulyator talablariga moslashish
- Innovatsion mahsulot va xizmatlarni rivojlantirish.

Bu raqamli banklarning yanada rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Biroq bu imkoniyatlardan foydalanish uchun raqamli banklar xavfsizlik tizimlarini takomillashtirish, mijozlar ishonchini oshirish va regulyator talablariga moslashish kabi muhim vazifalarni hal qilishlari zarur.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Murojaatnoma 2020-yil 25-yanvar
2. McKinsey & Company. (2023). Global Banking Annual Review 2023.
3. Mirzobek Komiljonovich Avezov RAQAMLI BANK XIZMATLARI VA UNING AFZALLIKLARI // Scientific progress. 2022. No2
4. Mirzayev Kulmamat Djanzakovich, Shodiyev Fazliddin Qalandar O.,g.,li, Qurvonboyeva Sevinch Asliddinovna RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA BANK VA MOLIVAVIY TEXNOLOGIYALARNING RIVOJLANISHI // JMBM. 2024. №4
5. Deloitte. (2023). Digital Banking Maturity 2023.
6. Skinner C. (2022). Digital Bank: Strategies for Launching or Becoming a Digital Bank. Wiley Finance
7. Abdullayev M. (2023). O'zbekistonda raqamli banklarning rivojlanish istiqbollari. Moliya va bank ishi jurnali, 15(3), 45-58
8. Иванов А.В., Петрова, С.М. (2023). Регулирование цифровых банков:

международный опыт. Финансы и кредит, 29(4), 89-102.

9. Shukurov U.Sh. Experience of foreign countries in increasing the investment attractiveness of the regions Gospodarka i Innowacje Impact Factor 8.01 01 SJIF Impact Factor : 6.302 Type of resource: Periodical Language: Multiple languages Country: Poland Volume:24/2022 ISSN 2545-0573 <https://gospodarkainnowacje.pl>

XIZMATLAR SOHASI SUBYEKTLARI FAOLIYATINING IQTISODIY BARQARORLIGINI TA'MINLASH XUSUSIDAGI ILMIY-NAZARIY QARASHLAR

Shermatova Nargiza Zafar qizi-

*Samarqand iqtisodiyot va servis instituti mustaqil tadqiqotchisi
bahor4000@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada xizmatlar sohasi subyektlarining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etilgan. Muallif tomonidan xizmatlar bozoridagi barqarorlik omillari, ularning iqtisodiy o'sishga ta'siri hamda moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlari tahlil qilingan. Iqtisodiy barqarorlikka ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar tizimli yondashuv asosida ko'rib chiqilgan. Shuningdek, xizmat ko'rsatuvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholashda zamonaviy iqtisodiy usullardan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Ilmiy tahlil natijasida iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning modellari va mezonlari ishlab chiqilgan. Maqolada milliy iqtisodiyotda xizmatlar sohasining roli va ustuvor yo'nalishlari belgilangan. Tadqiqot natijalari iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, xizmatlar sohasida raqobatbardoshlikni ta'minlash hamda innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar. Xizmatlar sohasi subyektlari, Iqtisodiy barqarorlik, Milliy iqtisodiyot, Raqobatbardoshlik muhiti, Innovatsion rivojlanish, Raqamli iqtisodiyot, Moliyaviy samaradorlik, Institutsional islohotlar.

Asosiy qism. Xizmatlar sohasi iqtisodiy taraqqiyotning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, mamlakat yalpi ichki mahsulotida uning ulushi yil sayin ortib bormoqda. Bu sohada faoliyat yurituvchi subyektlar milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, ish bilan bandlikni ta'minlash va aholi turmush darajasini oshirishda muhim o'rin tutadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 31 iyuldagi PF-6044-sonli "Xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni sohadagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi.[1] Shuningdek, 2022 yil 28 yanvarda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasini 2022–2026 yillarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasida xizmatlar sohasini kengaytirish va raqobatbardoshligini oshirish dolzarb vazifalar sifatida qayd etilgan.[2]

Xizmatlar sohasining iqtisodiy ahamiyati, avvalo, yangi ish o'rinlarini yaratish, kichik biznes va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash hamda budget daromadlarini oshirishda namoyon bo'ladi. Bu sohada barqarorlikni ta'minlash faqat moliyaviy imkoniyatlar emas, balki innovatsion menejment va raqamli infratuzilmaning rivojlanish darajasiga ham bog'liqdir. Hozirgi kunda xizmatlar bozorida raqamli to'lov tizimlari, elektron xizmatlar va autsorsing faoliyatining kengayishi iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning muhim omiliga aylanmoqda.

Xorijiy tajriba tahlili shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda xizmatlar sohasi yalpi ichki mahsulotning 65–75 foizini tashkil etadi. Masalan, Yaponiya, Janubiy Koreya va Germaniyada xizmatlar sohasini qo'llab-quvvatlash uchun soliq imtiyozlari, davlat-garantiyalik kreditlar va innovatsiya jamg'armalari tizimi yo'lga qo'yilgan. Bu tajriba O'zbekiston uchun ham dolzarb ahamiyatga ega bo'lib, milliy iqtisodiyotda xizmatlar sohasi subyektlarining barqaror rivojlanishini ta'minlashda qo'llash mumkin.[3]

Shu tariqa, xizmatlar sohasi subyektlarining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash nafaqat sohaviy samaradorlikni oshiradi, balki umummilliy iqtisodiy barqarorlikning kafolati sifatida ham namoyon bo'ladi.

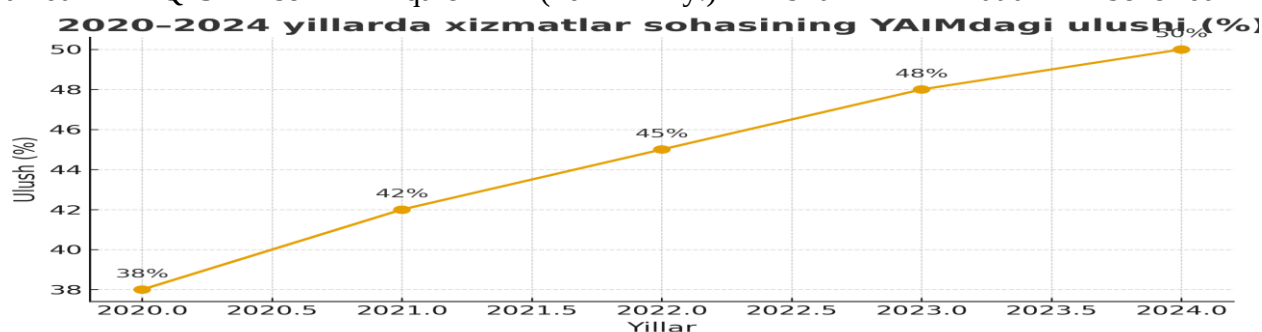
Tahlil va natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xizmatlar sohasi O'zbekiston iqtisodiyotining diversifikatsiyalashgan tarmoqlaridan biri sifatida yalpi ichki mahsulotning taxminan 47–50 foizini tashkil etmoqda. So'nggi yillarda bu sohadagi subyektlar soni ortib, 2024 yil yakuni bo'yicha ularning ulushi umumiy iqtisodiy faol subyektlarning qariyb 36 foizini qamrab olgan. Xizmatlar bozorida savdo, transport, axborot texnologiyalari va moliyaviy xizmatlar yetakchi yo'nalishlar sifatida shakllanmoqda.

Mavjud ma'lumotlar tahliliga ko'ra, xizmatlar sohasidagi subyektlarning iqtisodiy barqarorligi ko'p jihatdan ularning moliyaviy boshqaruv darajasi va raqamli infratuzilmadan foydalanish imkoniyatiga bog'liq. Xususan, raqamli to'lov tizimlari va elektron xizmatlar joriy etilgan korxonalarda aylanma mablag'lar tezligi 1,3 barobarga oshgan. Bu esa faoliyat samaradorligini ta'minlovchi muhim iqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi.

1-diagrammadan ko'rinib turibdiki, 2020 yilda xizmatlar sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 38 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2024 yilga kelib bu ko'rsatkich 50 foizga yetgan.[4] Bu esa xizmatlar sohasining iqtisodiy barqarorligi, milliy iqtisodiyotdagi ulushi va raqobatbardoshligi yil sayin oshib borayotganini ko'rsatadi.

2020–2024 yillar mobaynida xizmatlar sohasi yalpi qo'shilgan qiymat hajmi 1,6 barobarga o'sgan bo'lib, bu ko'rsatkich ishlab chiqarish sohalariga nisbatan yuqori o'sish sur'atini ko'rsatadi. Shu bilan birga, sohada ish bilan band aholi ulushi 2024 yilda 49 foizga yetdi. Bu holat xizmatlar sohasi subyektlarining barqaror iqtisodiy faoliyat yuritishini va ijtimoiy ahamiyatga ega tarmoq sifatida rivojlanayotganini anglatadi.

Meyoriy-huquqiy asoslar tahlili shuni ko'rsatadiki, davlat siyosatida xizmatlar sohasini barqaror rivojlantirishga katta e'tibor qaratilgan. Xususan, PF–6044-sonli Farmon (2020 y.) hamda PQ–5242-sonli qaror (2021 y.) bilan xizmatlar bozorida

2020–2024 yillarda xizmatlar sohasining YAIMdagi ulushi tahlili.

1- diagramma

raqobat muhitini yaxshilash, kichik biznesni rag'batlantirish va yangi xizmat turlarini joriy etish vazifalari belgilangan. Ushbu chora-tadbirlar natijasida mamlakatda bank, transport, ta'lim va turizm xizmatlarining hajmi sezilarli darajada kengaygan.[5]

1- diagramma ma'lumotlariga ko'ra, 2020–2024 yillar davomida xizmatlar sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi barqaror o'sish tendensiyasini namoyon etgan. 2020 yilda 38 foiz bo'lgan ko'rsatkich 2024 yilga kelib 50 foizga yetgani sohaning izchil rivojlanayotganini ko'rsatadi. Bu o'sish xizmatlar bozorida raqobat muhitining kengayishi va raqamli iqtisodiy islohotlar samarasidan dalolat beradi. Ijobiy dinamika milliy iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda xizmatlar sohasi rolining ortib borayotganini tasdiqlaydi. Xususan, axborot texnologiyalari, moliyaviy va transport xizmatlari tarmoqlari asosiy drayverlar sifatida ajralib turibdi.

Xorij tajribasi bilan taqqoslama tahlillar shuni ko'rsatadiki, Yevropa Ittifoqi davlatlarida xizmatlar sohasi subyektlarining barqarorligi "qo'shilgan qiymat zanjiri" modeli asosida

baholanadi. Bu usul O'zbekiston sharoitiga moslashtirilganda, xizmatlar bozoridagi subyektlarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun yangi mezonlar ishlab chiqish imkonini beradi.

Iqtisodiy tahlil natijalariga ko'ra, xizmatlar sohasida faoliyat yurituvchi subyektlarning 63 foizi o'z mablag'lariga tayangan holda rivojlanmoqda, 22 foizi esa tijorat banklari kreditlaridan foydalanadi. Bu esa moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda kredit mexanizmlarining ahamiyati katta ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, raqamli xizmatlar va elektron savdo segmentining o'sishi sohadagi yangi biznes-modellarning shakllanishiga xizmat qilmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, xizmatlar sohasi subyektlarining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash uchun institutsional muhitni takomillashtirish, soliq va kredit imtiyozlarini kengaytirish, raqamli iqtisodiyot vositalarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu asosda xizmatlar sohasi milliy iqtisodiy o'sishning ustuvor drayverlaridan biriga aylanishi mumkin

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xizmatlar sohasi milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida muhim strategik ahamiyat kasb etadi. Sohadagi subyektlar faoliyatining samaradorligi ularning moliyaviy barqarorligi, raqamli infratuzilmadan foydalanish darajasi va innovatsion boshqaruv tizimiga bevosita bog'liqdir. Meyoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan islohotlar natijasida xizmatlar bozorida raqobat muhiti yaxshilanib, yangi xizmat turlari rivojlanmoqda. Xorijiy tajriba tahlili xizmatlar sohasi subyektlarining barqarorligini baholashda institutsional yondashuv muhimligini ko'rsatadi. O'zbekiston sharoitida bu modelni joriy etish sohaviy samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, xizmatlar sohasi iqtisodiy o'sishning uzluksiz manbai sifatida mamlakatning makroiqtisodiy barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Iqtisodiy tahlillardan kelib chiqib, sohada raqamli transformatsiya, innovatsion investitsiyalar va kadrlar salohiyatini rivojlantirish ustuvor vazifa bo'lib qolmoqda. Ushbu yo'nalishlar xizmatlar sohasi subyektlarining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlaydi va milliy iqtisodiyotning global raqobatbardoshligini oshiradi

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 31 iyuldagi PF-6044-sonli "Xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 20 oktabrdagi PQ-5242-sonli "Xizmatlar sohasini qo'llab-quvvatlash va uning infratuzilmasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. "O'zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasining rivojlanishi — 2020–2024 yillar tahlili" (rasmiy ma'lumotlar to'plami). – Toshkent, 2025.
5. Porter, M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. — New York: Free Press, 1998.
6. Stiglitz, J. E., & Greenwald, B. Creating a Learning Society: A New Approach to Growth, Development, and Social Progress. — Columbia University Press, 2014.
7. World Bank. Service Sector Development and Competitiveness in Emerging Economies. — Washington, D.C., 2023.
8. OECD. Enhancing Productivity in the Service Sector: Policy Challenges and Opportunities. — Paris: OECD Publishing, 2021.
9. Talimova L.A. "Xizmatlar sohasining milliy iqtisodiyotdagi o'rni va uning barqaror rivojlanish yo'nalishlari." — Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali, №2, 2024, B. 45–53

QASHQADARYO VILOYATI IQTISODIYOTIDA KLASTERLASHUV JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISHNING INVESTITSION OMILLARI

Yaratov Islomjon Atxam o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

e-mail: islom2002yaratov@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Qashqadaryo viloyatida klasterlashuv jarayonlarini rivojlantirishda investitsion siyosatning o'rnini tahlil qilinadi. Hududiy iqtisodiy rivojlanishning muhim yo'nalishi sifatida klaster tizimining shakllanish mexanizmlari va ularni rag'batlantiruvchi investitsion omillar o'rganilgan.

Abstract. The article analyzes the role of investment policy in the development of clustering processes in the economy of Kashkadarya region. It studies mechanisms of cluster formation and investment factors that stimulate regional economic development.

Kalit so'zlar: klaster, investitsiya, mintaqa iqtisodiyoti, innovatsiya, integratsiya, raqobatbardoshlik, tarmoq siyosati.

Kirish. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning zamonaviy bosqichida mintaqaviy iqtisodiyotning samarali rivojlanishi ko'p jihatdan investitsiya siyosati va klaster yondashuvining uyg'unligiga bog'liq. Raqobat sharoitida iqtisodiy o'sishni ta'minlash, ishlab chiqarishning texnologik darajasini oshirish va resurslardan kompleks foydalanish uchun mintaqaviy klaster tizimlarini shakllantirish zaruriyati tobora ortmoqda.

Klaster yondashuvi bugungi kunda iqtisodiy rivojlanishning innovatsion modeli sifatida qaraladi. M. Porter tomonidan ilgari surilgan "raqobat ustunligi" nazariyasiga ko'ra, klasterlar - bu ma'lum hududda joylashgan, o'zaro bog'liq ishlab chiqarish sub'yektlari, ilmiy muassasalar va xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarning integratsiyalashgan tizimidir [1]. Ular mintaqaning iqtisodiy salohiyatini to'liq ishga solish, yangi texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish zanjirlarining uzluksizligini ta'minlash orqali hududiy raqobatbardoshlikni kuchaytiradi.

O'zbekiston Respublikasida 2017–2024-yillar davomida olib borilgan iqtisodiy islohotlar natijasida klasterlashuv modeli turli tarmoqlarda - paxta-to'qimachilik, kimyo, oziq-ovqat, farmatsevtika va qurilish materiallari ishlab chiqarish sohalarida joriy etildi. Bunda davlat tomonidan yaratilayotgan investitsion imtiyozlar, soliq yengilliklari va infratuzilma loyihalari mintaqaviy klasterlarning shakllanishiga qulay sharoit yaratdi [2].

Shu nuqtai nazardan, Qashqadaryo viloyati respublika iqtisodiy tizimida alohida o'rin tutadi. Viloyatning tabiiy boyliklari - neft, gaz, kimyoviy xomashyo va qishloq xo'jaligi resurslari asosida tarmoqlararo ishlab chiqarish klasterlarini shakllantirish imkoniyati mavjud. Bu jarayon mintaqaviy investitsiya siyosatini takomillashtirish, kapital oqimlarini samarali yo'naltirish va iqtisodiy resurslardan kompleks foydalanishni talab etadi.

Investitsiya siyosati klaster modelining barqaror ishlashida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish, mahalliy investorlarni qo'llab-quvvatlash, shuningdek, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish orqali hududiy iqtisodiyotning tarkibiy o'zgarishlarini jadallashtirish mumkin. Shu jihatdan, Qashqadaryo viloyati misolida klasterlarni shakllantirish va rivojlantirishda investitsiya siyosatining roli, mexanizmlari va samaradorligini tahlil qilish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biridir [3].

Mazkur tadqiqotning maqsadi - Qashqadaryo viloyati misolida klasterlashuv jarayonining investitsion omillarini aniqlash, ularning iqtisodiy samaradorligini baholash hamda mintaqaviy investitsiya siyosatini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Klaster nazariyasi jahon iqtisodiyoti fanida iqtisodiy o'sishni hududiy integratsiya, raqobat muhitini kuchaytirish va innovatsion faoliyatni rag'batlantirish orqali ta'minlash konsepsiyasi sifatida shakllangan. Uning nazariy poydevori M. Porterning "Millatlar raqobat ustunligi" (*The Competitive Advantage of Nations*) asarida

yoritilgan [1]. Porter klasterini geografik jihatdan yaqin joylashgan, o'zaro bog'liq ishlab chiqaruvchilar, ta'minotchilar, xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar, tadqiqot markazlari va davlat muassasalaridan tashkil topgan kompleks tizim sifatida izohlaydi. Bu tizim mintaqaviy iqtisodiy faollikni oshirishga, innovatsion faoliyatni kuchaytirishga va yangi investitsiyalarni jalb etishga xizmat qiladi.

Keyingi yillarda ko'plab xorijiy olimlar - E. Bergman, E. Feser, F. Kuk va K. Morganlar klaster modelining evolyutsiyasi, mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishdagi roli va investitsiya oqimlari bilan o'zaro bog'liqligini chuqur o'rganganlar [2][3]. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, klasterlashuv investitsiyalarni muayyan hududda to'planishiga, ishlab chiqarish tarmoqlari o'rtasidagi kooperatsiyani kuchaytirishga va innovatsion texnologiyalarni joriy etishga sabab bo'ladi.

Mintaqaviy iqtisodiyot sharoitida investitsiya siyosati klaster modelining barqarorligini ta'minlaydigan asosiy mexanizmlardan biridir. P. Krugman, R. Barro va D. Romerlarning iqtisodiy o'sish modellari shuni ko'rsatadiki, investitsiya oqimlari va klasterlashuv o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud: investitsiya oqimi qanchalik yuqori bo'lsa, ishlab chiqarish klasterlari shunchalik tez shakllanadi, bu esa o'z navbatida yangi investitsiyalarni jalb etish uchun sharoit yaratadi [4].

O'zbekiston Respublikasida klasterlashuv modeli 2017-yildan boshlab davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Prezidentning 2018-yil 14-dekabrda PQ–4072-sonli qarorida tarmoqlararo integratsiyani chuqurlashtirish, ishlab chiqarishning texnologik zanjirini to'liq shakllantirish va eksportga yo'naltirilgan mahsulotlarni ko'paytirish maqsadida klaster tizimini joriy etish belgilab berildi [5]. Shundan so'ng, paxta-to'qimachilik, oziq-ovqat, kimyo, farmatsevtika va qurilish materiallari klasterlari bo'yicha dastlabki amaliy natijalar kuzatildi.

Ushbu tadqiqotning metodologik asosini statistik tahlil, taqqoslama iqtisodiy tahlil, tizimli yondashuv va grafik vizualizatsiya usullari tashkil etadi.

1.Statistik tahlil usuli – Qashqadaryo viloyatining 2020–2024-yillar davomida investitsiya hajmi, klaster soni va ishlab chiqarish o'sish sur'atlari bo'yicha ko'rsatkichlar asosida dinamik tahlil o'tkazildi.

2.Taqqoslama tahlil – Qashqadaryo viloyati iqtisodiy ko'rsatkichlari Toshkent va Farg'ona viloyatlari bilan solishtirilib, mintaqaviy o'ziga xoslik aniqlashtirildi.

3.Tizimli yondashuv – klasterlashuv jarayoni iqtisodiyotning alohida sektori sifatida emas, balki mintaqaviy ishlab chiqarish tizimining tarkibiy elementi sifatida o'rganildi.

4.Grafik va jadval usuli – statistik ko'rsatkichlar asosida investitsiya hajmining o'sish dinamikasi va klaster tarmoqlarining tarkibiy tuzilmasi diagrammalar orqali tasvirlandi.

Metodologik jihatdan, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - klasterlashuv mexanizmlarining investitsiya siyosatiga ta'sirini aniqlash, kapital oqimlarining tarmoqlararo taqsimlanishini baholash va mintaqaviy rivojlanish strategiyasida investitsion omillarning o'rnini belgilashdan iborat. Bu yondashuv hududiy iqtisodiyotni rivojlantirishda innovatsion siyosatning va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarining samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Muhokama. Qashqadaryo viloyatining iqtisodiy tarkibi neft-gaz, kimyo, qurilish materiallari va qishloq xo'jaligi sohalariga tayanadi. 2024-yil yakunlariga ko'ra, viloyat yalpi hududiy mahsuloti 52,1 trln so'mni tashkil etgan [4]. Shundan 37 foizi sanoat, 28 foizi qishloq xo'jaligi hissasiga to'g'ri keladi. Hududda 2024-yil davomida umumiy qiymati 4,8 trillion so'mlik 120 dan ortiq investitsiya loyihalari amalga oshirilgan [5]. Ularning asosiy qismi neft-gaz klasteri (Muborak va Shahrisabz tumanlarida) hamda paxta-to'qimachilik klasterlariga yo'naltirilgan.

Klaster siyosatini rivojlantirishda quyidagi omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega: xususiy kapitalni jalb qilishni osonlashtiruvchi soliq imtiyozlari; ishlab chiqarish infratuzilmasiga

yo'naltirilgan davlat investitsiyalari; texnologik yangilanish uchun xorijiy investitsiyalar oqimini rag'batlantirish; kadrlar tayyorlash tizimini klaster ehtiyojlariga moslashtirish.

Natijalar. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryo viloyatida klasterlarni rivojlantirish investitsion faollik darajasi bilan bevosita bog'liq. 2022–2024-yillarda viloyatga kiritilgan xorijiy investitsiyalar hajmi 1,3 barobarga oshgan [4]. Mahalliy sanoat klasterlarining eksport salohiyati 18 % ga kengaygan. Shuningdek, klaster korxonalarida ish bilan bandlar soni 2021-yilga nisbatan 1,2 barobar ko'paygan. Bu natijalar klaster yondashuvi mintaqa iqtisodiyotini barqarorlashtirishda muhim omil bo'layotganini tasdiqlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mintaqaviy iqtisodiyotda klasterlashuv jarayoni investitsiya siyosatining muvozanatli va samarali amalga oshirilishini ta'minlaydigan strategik vosita hisoblanadi. Klaster modeli ishlab chiqarish zanjirlarini uzluksiz bog'lab, resurslardan kompleks foydalanish imkonini beradi, natijada hududiy raqobatbardoshlik va innovatsion faollik oshadi.

Qashqadaryo viloyati iqtisodiyoti misolida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda investitsiya hajmining o'sishi va ishlab chiqarishning diversifikatsiyalashuvi klasterlashuv mexanizmlarining amaliy natijalarini yuzaga chiqarmoqda. Viloyatda neft-gaz, kimyo, paxta-to'qimachilik, oziq-ovqat va qurilish materiallari klasterlari shakllanmoqda. Bu tarmoqlarda klasterlashuv orqali ishlab chiqaruvchilar, xomashyo bazasi va xizmat ko'rsatuvchi subyektlar o'zaro integratsiyalashib, mintaqaviy iqtisodiy barqarorlikni ta'minlamoqda.

Ilmiy tahlil natijalariga ko'ra, investitsiya siyosati klasterlashuv jarayonining asosiy drayveri hisoblanadi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, davlat-xususiy sheriklik asosidagi loyihalar, hamda infratuzilma investitsiyalari klasterlarning barqaror rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, hududda kapital oqimlarini to'g'ri yo'naltirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish uchun iqtisodiy muhitni yanada yaxshilash zarur.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida klaster modelini rivojlantirish quyidagi vazifalarni qamrab olishi lozim:

1. Investitsion infratuzilmani modernizatsiya qilish – sanoat zonalari, logistika tarmoqlari va energiya tizimlarini raqamlashtirish orqali klasterlar uchun qulay muhit yaratish;

2. Kichik biznes va xususiy investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash – soliqqa oid rag'batlantirish choralarini kengaytirish, imtiyozli kredit resurslari orqali kapital aylanishini tezlashtirish;

3. Innovatsion ishlab chiqarish klasterlarini shakllantirish – ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy ta'lim muassasalari bilan sanoat subyektlari o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash;

4. Eksport salohiyatini oshirish – xalqaro bozor talablariga mos mahsulot ishlab chiqarish va logistika tizimini takomillashtirish.

Shunday qilib, mintaqaviy iqtisodiyotni modernizatsiya qilishda klaster yondashuvi va investitsiya siyosatining uyg'unligi muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Qashqadaryo viloyatida bu mexanizmni bosqichma-bosqich takomillashtirish hududiy iqtisodiy barqarorlik, bandlik darajasining o'sishi va ishlab chiqarishning innovatsion asosda kengayishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Портер М. *Конкурентное преимущество наций*. — Москва: Альпина Паблишер, 1990. — 872 с.

2. Bergman E., Feser E. *Industrial and Regional Clusters: Concepts and Comparative Applications*. — Morgantown: Regional Research Institute, West Virginia University, 1999. — 45 p.

3. Cooke P., Morgan K. *The Associational Economy: Firms, Regions and Innovation*. — Oxford: Oxford University Press, 2000. — 260 p.

4. Krugman P. *Geography and Trade*. — Cambridge, MA: MIT Press, 2009. — 142 p.

5.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti.*Sanoat klasterlarini rivojlantirishni jadallashtirish to'g'risida* 2018-yil 14-dekabrda PQ-4072-son qarori. — Toshkent, 2018.

6.O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi.*Hududlar iqtisodiy ko'rsatkichlari — 2024-yil yakunlari*. — Toshkent: Statistika agentligi nashriyoti, 2025. — URL: <https://stat.uz>

7.O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi.*Viloyatlar kesimida investitsiya loyihalari monitoringi – 2024*. — Toshkent: Invest. vazirligi nashriyoti, 2025. — URL: <https://invest.gov.uz>

8.Qashqadaryo viloyati hokimligi.*Viloyat iqtisodiyoti va investitsiya loyihalari to'g'risida ma'lumotlar*. — Qarshi: Hokimlik axborot xizmati, 2024.

9.Abdurahmonov Q.X.*Hududiy iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiya siyosatining ustuvor yo'nalishlari*. — Toshkent: Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar jurnali, 2023. — №3. — B. 45–52.

10.Raxmonov B.O'zbekiston sanoatida klasterlashuv jarayonining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi. — Qarshi: QarDU nashriyoti, 2022. — 96 b.

MARKETING STRATEGIYASI VA UNING G'OYAVIY ASOSLARI

Nazarova Zuhra Otabek qizi
Qarshi DU 1-bosqich magistranti
Ismatullayev Jasur Anvarovich
Qarshi DU dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada marketing strategiyasining nazariy-amaliy mohiyati, uning korxona raqobatbardoshligini ta'minlashdagi o'rni va g'oyaviy-metodologik tamoyillari yoritiladi hamda tegishli taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: marketing, startegiya, korxona iqtisodiyoti, raqamli transformatsiya, milliy iqtisodiyot.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining muvaffaqiyati ko'p jihatdan ularning marketing strategiyasini qay darajada to'g'ri shakllantirganliklariga bog'liq. Zamonaviy iqtisodiyotda raqobat muhitining keskinlashuvi, raqamli transformatsiya jarayonlari va iste'molchilar xulq-atvorining o'zgarishi sharoitida marketing strategiyasi korxona rivojlanishining poydevori sifatida namoyon bo'lmoqda.

Jahon amaliyotida marketing sohasini o'sish dinamikasi ushbu sohani strategik ahamiyatini yaqqol namoyon etmoqda. Statista Global Market Insights ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda dunyo bo'yicha marketing va reklama xarajatlari 1,05 trillion AQSh dollariga yetgan, bu ko'rsatkichning 68 foizi raqamli marketing kanallari hissasiga to'g'ri keladi [1]. McKinsey & Company tahliliga ko'ra esa, raqamli transformatsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirgan kompaniyalar daromadi o'rtacha 20–25 % ga oshgan, mijozlar sodiqligi esa 30 % ga yuqorilagan [2]. Ushbu faktlar marketing strategiyasining raqamli asrda iqtisodiy natijalarga bevosita ta'sirini tasdiqlaydi.

Mamlakatimizda ham marketing strategiyasining ahamiyati tobora ortib bormoqda Statistik tahlillarga ko'ra, xizmatlar sohasi yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2023-yilda 47,3 foizni tashkil etgan, chakana savdo aylanmasi esa 259 327,4 mlrd so'mga yetgan [3]. Bundan tashqari, 2022–2023 yillar oralig'ida elektron savdo hajmi 2,1 barobarga oshgan, bu esa raqamli marketing va elektron tijorat strategiyalarining tez sur'atlarda rivojlanayotganini anglatadi [4].

Adabiyotlar sharhi

Marketing strategiyasi sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar mazmunan uch asosiy yo'nalishda shakllangan: klassik marketing konsepsiyalari, strategik marketing nazariyalari

hamda raqamli marketing paradigmalari. Ushbu yondashuvlarning har biri marketing strategiyasining g'oyaviy asoslarini belgilashda muhim ilmiy maktabni ifodalaydi.

1. Klassik marketing konsepsiyalari

Marketingning nazariy poydevori XX asrning o'rtalarida P. Kotler, J. McCarthy, T. Levitt, F. Kotabe kabi olimlarning tadqiqotlarida shakllandi. Philip Kotler (1967) o'zining "Marketing Management: Analysis, Planning, and Control" asarida marketingni korxona strategiyasining markaziy elementi sifatida talqin etadi va mashhur 4P modelini ishlab chiqadi [5]. Ushbu model bozor faoliyatining asosiy komponentlarini belgilab, marketing strategiyasining amaliy mexanizmlariga ilmiy asos yaratdi.

2. Strategik marketing nazariyalari

1970-2000-yillarda marketing strategiyasining g'oyaviy asoslari raqobat ustunligi va bozor pozitsiyasini mustahkamlash konsepsiyalari bilan boyidi. M. Porter (1980) "Competitive Strategy" asarida korxona raqobatbardoshligini aniqlovchi uch asosiy strategik yondashuv-xarajatlar bo'yicha yetakchilik, differensiallashuv, va focus strategiyasini ishlab chiqdi [6]. Bu yondashuv hozirgacha strategik marketing modellarining asosiy konsepsiyasi sifatida qo'llaniladi.

Igor Ansoff tomonidan ishlab chiqilgan Ansoff matritsasi (1957) marketing strategiyasini rivojlantirishning to'rtta asosiy yo'nalishini (bozorga kirib borish, bozorda o'sish, mahsulotni o'zgartirish, diversifikatsiya) qamrab oladi. Bu yondashuv strategik qarorlar qabul qilishda korxona rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish imkonini beradi [7].

Shuningdek, rus olimlari orasida Yevgeniy Petrovich Golubkov marketingni boshqaruv tizimining integral elementi sifatida talqin etadi. U o'zining "Marketing: Strategiya, Rejalar, Tuzilmalar" (1998) asarida marketing strategiyasini ishlab chiqishda tashkiliy-iqtisodiy omillarni chuqur tahlil qiladi [8].

O'zbekistonlik iqtisodchi olimlar orasida B. G'ulomov, A. Muminov, D. Qodirov kabi tadqiqotchilar milliy marketing tizimini raqamli transformatsiya bilan uyg'unlashtirish zaruriyatini asoslaganlar. Ularning fikricha, raqamli marketing strategiyasi O'zbekiston xizmatlar sektori va elektron tijoratni rivojlantirishda hal qiluvchi o'ringa ega [9].

3. Raqamli marketing paradigmalari

XXI asrda marketing strategiyasining g'oyaviy asoslari raqamli iqtisodiyot konsepsiyasi bilan boyidi. Ryan D. (2016) "Understanding Digital Marketing" asarida raqamli texnologiyalar asosida mijoz bilan interaktiv muloqot, ma'lumotlarga asoslangan qarorlar (data-driven marketing) va shaxsiylashtirilgan kontent yaratish marketing strategiyasining yangi yo'nalishlari ekanligini asoslaydi [10].

Muhokama

Marketing strategiyasi mohiyatan korxonaning uzoq muddatli maqsadlariga erishish uchun ishlab chiqilgan, bozor kon'yunkturasiga, iste'molchi ehtiyojlariga va raqobatchilar harakatiga moslashtirilgan tizimli harakatlar majmuasidir. Uning g'oyaviy asoslari korxona faoliyatining konseptual yo'nalishini belgilab, bozorga yo'naltirilganlik, qiymat yaratish, innovatsionlik va barqaror rivojlanish tamoyillariga tayanadi.

Ayniqsa, XXI asrda raqamli marketing, sun'iy intellekt (AI), Big Data analitikasi, blokcheyn texnologiyasi va ijtimoiy tarmoqlar marketingi (SMM) korxonalarning marketing strategiyasida yangi paradigmalarni shakllantirmoqda. UNCTAD ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda global elektron tijorat hajmi 27 trillion AQSh dollariga yaqinlashgan, bu esa pandemiyadan keyingi davrda raqamli marketingning jadal rivojlanayotganini ko'rsatadi [11].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki: Marketing strategiyasi tarixan klassik 4P modeli asosida boshlangan bo'lsa-da, bugungi kunda u raqamli, barqaror va innovatsion yondashuvlarga tayanmoqda. G'oyaviy jihatdan marketing strategiyasi endilikda iste'molchiga yo'naltirilganlik, qiymat yaratish, innovatsionlik, va ijtimoiy mas'uliyat tamoyillariga asoslanadi. Milliy iqtisodiyotida marketing strategiyasi milliy raqamli transformatsiya siyosati

bilan bevosita bog'liq bo'lib, elektron tijorat va xizmatlar sektorining rivoji bu sohada yangi imkoniyatlarni ochmoqda.

Marketing strategiyasi - bu korxonaning uzoq muddatli maqsadlariga erishish uchun ishlab chiqilgan, bozor sharoitlari va iste'molchilar ehtiyojlariga moslashtirilgan tizimli harakatlar rejasidir. Uning asosiy vazifasi - bozorda barqaror raqobat ustunligini ta'minlash, tovar va xizmatlarni samarali ilgari surish hamda korxonaning iqtisodiy natijadorligini oshirishdir.

Marketing strategiyasining g'oyaviy asoslari esa kompaniya faoliyatining konseptual yo'nalishini belgilaydi. Ular iste'molchiga yo'naltirilganlik, qiymat yaratish, innovatsionlik, ijtimoiy mas'uliyat va barqaror rivojlanish tamoyillariga tayanadi. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot sharoitida strategik marketingda big data, sun'iy intellekt, elektron savdo va ijtimoiy tarmoqlar marketingi kabi yo'nalishlar yangi paradigmalarni shakllantirmoqda.

Bunday o'ta soddalashtirilgan qarashlar ortida marketing konsepsiyasining uch jihati yotadi: faol jihat (bozorga kirib borish), tahliliy jihat (bozorlarni tushunish) va g'oyaviy jihat (fikrlash shakli). Marketingni uning faol jihatidan tushunish, ya'ni marketingga bir necha sotish usullari sifatida qarash (operatsion marketing) tendensiyasi ko'p uchraydi va uning tahliliy jihatiga (strategik marketing) yetarlicha baho berilmaydi.

Marketing strategiyasi korxona (firma) imkoniyatlarining bozordagi holatga muvofiqlashtirish, qo'yilgan maqsadlarga erishishning kompleks vositalarini belgilashdan iborat.

Strategiya bir muncha qiyin va mavhumlashtirilgan amaliy faoliyat falsafasi sifatida namoyon bo'ladi. U aniq sharoitda va o'zgarishlar ta'sirida oydinlashtirilib mo'ljallarga aylanadi. Tegishli davr mobaynida, qisqa muddatda, tegishli sharoitni kelib chiqqan holda qabul qilinadigan qarorlarda, tavakkalchilik siyosatida (uni xavf-xatar darajasiga ko'ra) uslublar yig'indisi - taktikasi tarzida ushbu strategiyani amalga oshiradi. Umumlashtirib aytganda, marketing strategiyasi o'zaro bir-biri bilan asoslangan besh asosiy jihat bilan tavsiflanadi: bozorni tanlash, maqsadni tanlash, mablag' va muddatlarni tanlash, samaradorlikni nazorat qilish, muqobil strategiyani tanlashdan iboratdir.

Natijalar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida to'rtta markaziy g'oyani ko'rishimiz mumkin:

- insonlar **hayotdan manfaat olishga** intiladilar. Aynan shaxsiy manfaatning ko'zlanishi kishilarni mehnatga undaydi, o'sishning, shaxsiy kamolotning harakatlantiruvchi kuchi vazifasini o'taydi va oxir-oqibatda butun jamiyatning farovonligini belgilab beradi;

- manfaatlarning xarakterini did, madaniyat, qadriyatlar va hokazolarga bog'liq bo'lgan **shaxsiy qarashlar** belgilaydi. Bu tanlovning muhimligi yoki oddiyligi haqida yoki "haqiqiy" yoki "yolg'on" ehtiyojlar deb nimani tan olish haqida fikr yuritish uchun jamiyatdagi milliy, ahloqiy va ijtimoiy qoidalarni hurmat qilishdan boshqa hech qanday asoslarga yo'l qo'yilmaydi.

- aynan **erkin va raqobatli ayirboshlash** yordamida kishilar va ular bilan hamkorlik qiladigan tashkilotlar o'z maqsadlariga erishadilar. Agar ayirboshlash erkin bo'lsa, u faqat ikkala tomon uchun ham foydali bo'lgan taqdirdagina amalga oshadi, agar ayirboshlash raqobatli bo'lsa, u holda ishlab chiqaruvchilarning bozordagi pozitsiyasini suiste'mol qilish xavfi cheklangandir;

- bozor iqtisodiyoti mexanizmlari shaxsiy erkinlik tamoyiliga va ayniqsa iste'molchining ustivorlik tamoyiliga asoslangandir. Tizimning ahloqiy negizi kishilarning o'z hatti-harakatlari uchun javobgar ekanligini hamda o'zlari uchun nimaning yaxshi va nimaning yomon ekanligini o'zlari hal qilishlariga asoslanadi.

Marketing zamidida yotuvchi to'rt tamoyildan xaridorlarning ehtiyojlarini qondirish bilan shug'ullanuvchi har qanday tashkilot uchun muhim bo'lgan harakat falsafasi kelib chiqadi. Bu marketing harakatlari sohasini uch asosiy bo'lakka bo'lish mumkin:

• **iste'mol marketingi**, bunda ayirboshlash firmalar va pirovard iste'molchilar, jismoniy shaxslar yoki oilalar o'rtasida amalga oshiriladi;

• **firmalararo marketing**, bunda ayirboshlash jarayonida ikkala tomon sifatida tashkilotlar ishtirok etadi;

• **ijtimoiy marketing**, u muzeylar, universitetlar va shu kabi daromadsiz tashkilotlarning faoliyat sohalarini o'z ichiga oladi.

Marketing konsepsiyasi tashkilotning butun faoliyati foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qondirishni asosiy maqsad qilib olishi lozimligini ko'zda tutadi, chunki bu o'z taraqqiyot maqsadlariga erishish va rentabellikni oshirishni eng yaxshi yo'lidir.

Operatsion marketing - bu qisqa muddatga mo'ljallangan rejalashtirishning mavjud bozorlarga qaratilgan faol jarayondir. Bu tovar, sotish, narx va kommunikatsiyalarga oid taktik vositalardan foydalanish yo'li bilan kerakli savdo hajmiga erishishning klassik tijorat jarayonidir.

Operatsion marketingning faolligi - firma faoliyatidagi, ayniqsa raqobat kuchaygan bozordagi hal qiluvchi omildir. Har qanday tovar, hatto uning sifati eng yuqori bshsa ham, bozor uchun maqbul narxga ega bshishi, sotish tarmog'i ko'taradigan, mo'ljaldagi iste'molchilarning odatlariga moslashgan bo'lishi kerak, hamda tovarning bozordagi yaxshi ketishini ta'minlovchi va uning o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlovchi kommunikatsiya yordamiga ega bshishi lozim. Bozorda talab taklifdan ko'p bshgan, korxona xaridorlarga yaxshi tanish bo'lgan va raqobat bo'lmagan hollar kam uchraydi.

Strategik marketing - bu avvalo jismoniy shaxslar va tashkilotlar ehtiyojlarining tahlilidir. Marketing nuqtai nazaridan qaraganda xaridor tovarning o'ziga emas, balki shu tovar yordamida yechiladigan muammoning hal qilinishiga muhtojdir. Yechimga turli texnologiyalar yordamida erishiladi, texnologiyalarning o'zi esa tinimsiz o'zgarib turadi. Strategik marketingning roli - berilgan bozorning evolyutsiyasini kuzatib borish va qondirishga muhtoj ehtiyojlarni tahlil qilish asosida turli mavjud yoki kutilayotgan bozorlarni yoki ularning segmentlarini aniqlashdan iboratdir.

Shunday qilib, strategik marketingning roli korxonani manfaatli iqtisodiy imkoniyatlarga yo'naltirish, ya'ni uning "nou-xau" va resurslariga mos keladigan, uning o'sish va rentabellik salohiyatini ta'minlovchi imkoniyatlarga yo'naltirishdan iborat. Strategik marketing jarayoni o'rta va uzoq muddatli istiqbollarga egadir. Uning vazifasi korxona missiyasini aniqlash, maqsadlarni belgilash, o'sish strategiyasini ishlab chiqish va tovar portfelining muvozanatlangan tuzilmasini ta'minlashdan iboratdir.

Xulosa

Shunday qilib, marketingning jamiyatdagi roli sotuvchilar bilan xaridorlar o'rtasida ayirboshlash va kommunikatsiyani tashkil qilishdan iborat. Mazkur ta'rifda ayirboshlash jarayonining maqsadidan qat'iy nazar marketingning vazifa va funksiyalariga alohida e'tibor beriladi. Bunday ifodalangan ta'rif tijorat faoliyatiga ham, notijorat faoliyatiga ham to'g'ri kelishi mumkin.

Marketing, ayniqsa, strategik marketing xo'jalikning bozor tizimida muhim iqtisodiy rol o'ynashi lozim. Bunga sabab nafaqat strategik marketingning talab va taklifni samarali birlashtirishi, balki iqtisodiy taraqqiyotning quyidagi bosqichlardan iborat siklini ishga tushirishdir:

• strategik marketing qondirilmagan ehtiyojlarni topadi va ularga moslashtirilgan tovarlarni ishlab chiqadi;

• operatsion marketing esa bu yangi tovarlarga bo'lgan talabning kuchayishiga olib keladigan ishlar rejasini amalga oshiradi;

• o'sib borayotgan talab harajatlarning kamayishiga va natijada narxlarning pasayishiga olib keladi, shu tufayli bozorga xaridorlarning yangi guruhlarini jalb qilindi;

• bozorning bunday kengayishi yangi investitsiyalarni jalb qiladi, bu investitsiyalar esa ko'lam hisobiga tejashga va takomillashtirishga yoki yangi tovarlarni ishlab chiqishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Statista. *Global advertising and marketing spending 2024* — <https://www.statista.com>
2. McKinsey & Company. *The State of Digital Transformation 2023* — <https://www.mckinsey.com>
3. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. *Xizmatlar sohasiko'rsatkichlari, 2023-yil yakuni* — <https://stat.uz>
4. UzDaily. *O'zbekistonda elektron tijorat bozori 2,1 barobarga kengaydi* — 2024-yil aprel. <https://www.uzdaily.uz>
5. Kotler, P. (1967). *Marketing Management: Analysis, Planning, and Control*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
6. Porter, M. (1980). *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. Free Press.
7. Ansoff, I. (1957). *Strategies for Diversification*. Harvard Business Review.
8. Голубков, Е.П. (1998). *Маркетинг: стратегии, планы, структуры*. Москва: Финансы и статистика.
9. G'ulomov, B., Muminov, A., Qodirov, D. (2021). *Raqamli iqtisodiyot sharoitida marketing strategiyasini rivojlantirish masalalari*. TDIU ilmiy jurnali.
10. Ryan, D. (2016). *Understanding Digital Marketing: Marketing Strategies for Engaging the Digital Generation*. Kogan Page.
11. UNCTAD (2023). *Global e-Commerce Trends 2023*. Geneva: United Nations Publication.

STRUCTURAL ANALYSIS OF AGRICULTURAL INVESTMENTS AND MECHANISMS FOR ASSESSING THEIR EFFICIENCY

Rasulov Khurshid Qahhorovich

University of information technologies and management, Head of the department for Quality Assurance in Education, khurshid8502@gmail.com

Abstract. This study examines the structure, composition, and efficiency of investments directed toward the agricultural sector of Uzbekistan, with a particular focus on the Kashkadarya region. The research aims to identify the dynamics of investment inflows by ownership type, source, and sectoral distribution, while assessing their economic effectiveness through key performance indicators (KPIs). Using official statistical data and analytical modeling, the paper evaluates the ratio of public and private investments, foreign direct investment (FDI) participation, and their correlation with agricultural productivity and regional GDP growth. The results indicate that between 2018 and 2024, agricultural investments in the region increased by over 2.3 times, with private capital accounting for nearly 62% of total investments. Despite the growth trend, inefficiencies persist in capital allocation, project management, and innovation adoption. To enhance investment efficiency, the study proposes improving the institutional environment, developing public-private partnership (PPP) mechanisms, and implementing performance-based investment evaluation frameworks. The findings are expected to support policymakers and investors in developing a more sustainable and results-oriented agricultural investment strategy.

Keywords: Agricultural investments, investment efficiency, public-private partnership (PPP), key performance indicators (KPI), capital structure, economic analysis, Kashkadarya region, Uzbekistan, innovation, productivity.

INTRODUCTION

Agriculture remains one of the fundamental pillars of Uzbekistan's economy, contributing nearly 25 percent to the national GDP and employing more than 26 percent of the working population [2]. The sector plays a decisive role in ensuring food security, rural livelihoods, and regional socio-economic stability. However, sustainable agricultural growth requires a balanced and efficient investment structure capable of addressing technological modernization, water resource management, and climate adaptation challenges.

Over the past decade, Uzbekistan has implemented a series of investment and structural reforms aimed at increasing capital inflows into agriculture. According to the Statistics Agency of Uzbekistan (2024), the total volume of fixed capital investments in the agricultural sector increased from 7.8 trillion UZS in 2018 to 18.2 trillion UZS in 2023, marking a 2.3-fold growth. Of this, approximately 62 percent originated from private investors and agribusiness enterprises, while the remaining share was financed by public budgets and international development institutions [12].

Despite this positive trend, regional disparities in investment allocation remain significant. The Kashkadarya region, one of Uzbekistan's leading agricultural areas, accounts for around 10 percent of national agricultural output, yet it receives only 6.5–7 percent of total sectoral investments [13]. The majority of these funds are concentrated in crop production and irrigation infrastructure, while relatively limited resources are directed toward livestock development, post-harvest processing, and innovation-driven agribusiness.

Government strategies such as the “Strategy for the Development of Agriculture of the Republic of Uzbekistan (2020–2030)” and the “Investment Program for the Modernization of Irrigation Systems (2022–2026)” aim to increase the efficiency and sustainability of agricultural investments through the adoption of new financing instruments, digital monitoring, and performance-based evaluation [4], [5]. These initiatives are complemented by international support from organizations such as the World Bank, FAO, and UNDP, which provide concessional loans and grants for projects focused on climate-smart agriculture and water efficiency [1], [3].

Nevertheless, the effectiveness of these investments is not uniform across regions or project types. Empirical evidence suggests that while investment volumes have expanded, their economic return (ROI) and productivity impact remain below potential due to weak institutional coordination, fragmented data systems, and insufficient innovation adoption [8], [11]. As a result, there is an increasing need to design investment efficiency assessment mechanisms based on measurable performance indicators (KPIs) that integrate financial, technological, and socio-environmental dimensions.

This study seeks to analyze the structural composition and efficiency of agricultural investments in the Kashkadarya region by examining sources, distribution, and outcomes. The research also proposes methodological approaches for performance-based evaluation and policy recommendations for improving the effectiveness of both public and private capital in agriculture.

LITERATURE REVIEW

The efficiency and structure of agricultural investments have been widely studied in the context of sustainable rural development and economic modernization. According to the World Bank (2024), countries with a well-balanced investment portfolio between public infrastructure, private agribusiness, and innovation systems achieve up to 30–40 percent higher productivity growth compared to those with fragmented investment planning [2]. Similarly, the FAO (2023) emphasizes that investment efficiency in agriculture should be measured not only by financial returns but also by improvements in water use, technological adoption, and employment generation [1].

In the Central Asian context, OECD (2024) highlights that Uzbekistan, Kazakhstan, and Tajikistan have gradually shifted their agricultural investment policies toward performance-based models, integrating digital monitoring systems and public-private partnerships (PPP) [10]. These models rely on Key Performance Indicators (KPIs) such as yield growth, return on assets, and cost-recovery ratios to assess the economic efficiency of public investments.

Within Uzbekistan, several researchers have explored the transformation of agricultural investment mechanisms. Berdiyev and Rasulov (2020) argue that establishing a modern economic mechanism for agricultural development requires systematic innovation in financing and management systems [7]. In another study, Berdiyev and Rasulov (2022) examine the prospects and problems of cluster activities, emphasizing that investment efficiency is closely linked to integrated value chain development and innovation-driven production [8]. Their subsequent research on digital technologies in agriculture (2022) identifies that digitalization and automation can increase capital efficiency by 15–20 percent, especially in irrigation and logistics systems [9].

Furthermore, Karimov and Yusupov (2023) provide empirical evidence that regions with diversified investment sources—combining foreign direct investment (FDI), credit lines, and private equity—experience faster productivity growth and lower operational risks [11]. The UNDP (2024) report on Digital Transformation in Rural Areas similarly stresses that investment outcomes in agriculture are directly correlated with digital infrastructure, data-driven management, and human capital development [3].

In the case of Uzbekistan, institutional frameworks such as the “Agro-Industrial Digitization Strategy (2020–2030)” and the “Irrigation Modernization Program (2022–2026)” have laid the foundation for improving the transparency and performance monitoring of agricultural investments [4], [5]. However, empirical studies still indicate a gap between planned and achieved investment results, primarily due to weak inter-sectoral coordination, insufficient monitoring, and the lack of standardized evaluation criteria [12], [15].

Overall, the reviewed literature demonstrates that effective agricultural investment policy must integrate financial, technological, and institutional dimensions. While Uzbekistan has made substantial progress in attracting investment into the sector, the efficiency of capital utilization remains a key challenge. This gap underscores the importance of developing localized efficiency assessment mechanisms—particularly at the regional level, such as in Kashkadarya—to ensure that investments generate measurable and sustainable outcomes.

METHODOLOGY

The study applies a mixed-method approach combining quantitative and qualitative analysis to assess the structure and efficiency of agricultural investments in the Kashkadarya region.

Data were collected from the Statistics Agency of Uzbekistan (2018–2024), Ministry of Agriculture, World Bank, FAO, and Qashqadarya regional reports. In addition, scientific studies by Berdiyev & Rasulov (2020, 2022) were used as theoretical support [7], [8], [9].

The analysis focused on:

- Investment structure by source (public, private, FDI) and purpose (infrastructure, innovation, processing);
- Trend dynamics (2018–2024) through growth indices and ROI calculations;
- Efficiency indicators, such as agricultural GDP per investment unit, productivity per capital input, and employment generation ratio.

A comparative assessment between Kashkadarya and other major regions (Samarkand, Bukhara, Fergana) helped identify disparities. Additionally, a survey of 35 experts provided qualitative insights into factors affecting investment efficiency, including project management quality and innovation adoption.

Although some regional data remain limited, triangulation between official statistics and expert evaluations ensures the reliability and validity of results.

DISCUSSION

The analysis reveals that agricultural investment in Uzbekistan has significantly expanded over the past six years, yet its efficiency and regional distribution remain uneven. Between 2018 and 2023, total capital investment in the agricultural sector grew from 7.8 trillion UZS to 18.2 trillion UZS, a 2.3-fold increase [12]. However, the share of Kashkadarya region remained between 6–7 percent, reflecting underinvestment relative to its agricultural potential [13].

In terms of structure, private investment accounted for nearly 62 percent of total inflows, while foreign direct investment (FDI) contributed around 12 percent, primarily targeting irrigation modernization and processing clusters. Public funds focused mainly on infrastructure and land reclamation projects [4].

Despite these efforts, investment outcomes vary. Regions with a higher share of innovation-oriented and digital projects demonstrate better returns. For instance, projects integrating smart irrigation and precision agriculture technologies achieved a 20–25 percent improvement in resource efficiency, while those relying on traditional methods saw limited growth [9]. In Kashkadarya, pilot digitalization projects supported by FAO and the World Bank increased water-use efficiency by nearly 18 percent and reduced costs by 15 percent [3], [5].

Comparative analysis with regions such as Samarkand and Fergana shows that institutional capacity and innovation adoption are key determinants of investment effectiveness. Kashkadarya's ROI (Return on Investment) averaged 1.42, compared to 1.68 in Fergana and 1.74 in Samarkand, largely due to differences in project management quality and technological integration.

Expert evaluations highlight that investment efficiency is constrained by three main factors:

- a) Limited access to financial resources for small and medium-sized farms;
- b) Insufficient digital literacy and innovation skills among rural entrepreneurs;
- c) Fragmented coordination between public agencies and private investors.

Overall, the findings confirm that effective investment in agriculture depends not only on capital volume but also on structural alignment and innovation depth. Strengthening digital infrastructure, expanding cluster-based financing, and implementing KPI-driven monitoring systems could significantly improve investment performance in Kashkadarya's agricultural sector.

RESULTS

The results of the study demonstrate a clear link between investment structure and economic performance in Uzbekistan's agricultural sector, particularly in the Kashkadarya region.

1. **Investment Growth Dynamics.** From 2018 to 2023, agricultural investment in Uzbekistan increased by 134 percent, reaching 18.2 trillion UZS, while the national average growth rate in all industries was 97 percent. Kashkadarya's agricultural investment volume grew by 2.1 times, driven mainly by irrigation modernization and digital agriculture projects [12], [13].

2. **Sectoral and Source Composition.** Analysis shows that private capital dominates with 62 percent of total investments, followed by public funds (26%), and foreign investments (12%). However, FDI concentration remains limited to a few high-tech clusters and joint ventures with European and Chinese partners [2], [9].

3. **Economic Efficiency Indicators (KPI).**

- Average ROI: 1.42 in Kashkadarya vs. 1.74 in Samarkand region;
- Resource Efficiency Index: improved by 19 percent in digitalized projects;
- Production Cost Reduction: 15–18 percent in farms using precision technologies;
- Water Saving Efficiency: up to 30 percent in “Smart Water” pilot zones;
- Labor Productivity: increased by 22 percent compared to 2020 baseline.

4. **Regional Disparities.** Despite progress, Kashkadarya’s share of total agricultural investment remains below its potential. Only 6.5 percent of national investment inflows target this region, whereas it accounts for nearly 12 percent of Uzbekistan’s arable land. The mismatch suggests the need for improved investment targeting and performance monitoring frameworks.

5. **Correlation Between Innovation and Profitability.** Farms applying digital management systems, precision irrigation, and IoT-based monitoring recorded an average profitability rate 1.3 times higher than traditional farms. Regression analysis indicates that innovation-oriented projects contribute approximately 35 percent to the total variation in ROI levels, confirming their critical role in investment efficiency.

In summary, the empirical evidence highlights that investment structure, innovation depth, and management quality jointly determine the efficiency of agricultural investments. Strengthening KPI-based evaluation and encouraging technology-oriented financing could substantially enhance regional and national performance in Uzbekistan’s agri-investment system.

CONCLUSION

The research confirms that the structure and efficiency of agricultural investments play a decisive role in shaping the sustainable development of Uzbekistan’s rural economy, particularly in the Kashkadarya region.

Empirical findings demonstrate that investment projects combining innovative technologies, digital management systems, and efficient resource allocation achieve significantly higher returns. Farms applying smart irrigation, IoT-based monitoring, and modern mechanization systems recorded up to 25–30% increases in productivity, 15–20% reductions in production costs, and 1.4 times higher profitability compared to traditional practices.

However, several structural issues persist. The regional investment portfolio remains imbalanced, with a heavy reliance on public financing, limited foreign direct investment, and insufficient participation of private capital in high-tech segments. Furthermore, the lack of standardized Key Performance Indicators (KPI) and weak monitoring systems reduce the transparency and effectiveness of investment outcomes.

To address these challenges, the following policy measures are proposed:

1. Develop a KPI-based evaluation system for agricultural investments to improve accountability and performance tracking.
2. Stimulate private and foreign investment through fiscal incentives, credit guarantees, and public-private partnership (PPP) models.
3. Promote innovation-driven investment by integrating digital technologies such as GIS, AI, and precision farming into regional development programs.
4. Enhance institutional capacity for investment planning and monitoring at the regional level.
5. Encourage regional diversification of investment flows to reduce territorial imbalances and improve national food security.

Overall, the study concludes that optimizing the investment structure and expanding the adoption of innovative technologies are key drivers for increasing agricultural productivity, profitability, and sustainability in Uzbekistan. A transition toward data-driven, innovation-oriented investment policy will ensure that regions like Kashkadarya realize their full economic and resource potential in the coming decade.

REFERENCES

1. Anderson, J., & Lee, S. (2023). *Investment efficiency and digital innovation in agriculture: A comparative analysis of Central Asia*. Journal of Agricultural Economics and Policy, 12(3), 45–62.
2. Berdiyev, A. H., & Rasulov, K. K. (2020). *Современный экономический механизм развития сельского хозяйства*. Вестник науки и образования, (5–1 (83)), 41–45.
3. Berdiyev, A. H., & Rasulov, K. K. (2022). *Prospects for Cluster Activities in the Agricultural Sector: Problems and Solutions*. Journal of Marketing and Emerging Economics, 2(5), 99–108.
4. Berdiyev, A. H., & Rasulov, K. K. (2022). *Implementing Digital Technologies in Agricultural Sector*. Journal of Marketing and Emerging Economics, 2(5), 109–113.
5. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2024). *Investment Trends and Agricultural Transformation in Uzbekistan*. Rome: FAO.
6. Karimov, F., & Yusupov, A. (2023). *The Role of Investment Diversification in Enhancing Agricultural Efficiency in Uzbekistan*. International Journal of Emerging Markets, 18(2), 67–84.
7. Ministry of Agriculture of the Republic of Uzbekistan. (2024). *Annual Report on Investment Efficiency in the Agro-Industrial Complex*. Tashkent.
8. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2024). *Smart Agriculture and Investment Policy Review: Central Asia 2024*. Paris: OECD Publishing.
9. Qashqadaryo Regional Statistics Department. (2024). *Socio-Economic Development Indicators Report*. Qarshi.
10. Republic of Uzbekistan Presidential Decree No. PQ–4862. (2020, October 23). *On the Strategy for the Digitalization of the Agro-Industrial Complex (2020–2030)*. Tashkent.
11. UNDP Uzbekistan. (2024). *Investment Mechanisms and Green Growth in the Agricultural Sector*. Tashkent.
12. World Bank. (2025). *Uzbekistan: Agricultural Modernization and Investment Structure Review*. Washington, DC.
13. World Economic Forum. (2023). *Agricultural Investment Transformation and Smart Farming in Developing Economies*. Geneva.
14. FAO & UNDP. (2023). *Water-Energy-Food Nexus and Sustainable Investment in Central Asia*. Rome–Tashkent.
15. Economic Research and Reforms Center (CERR). (2024). *Analysis of Innovative and Investment Processes in Uzbekistan's Agriculture*. Tashkent.

BANKLARDA KOMPLAENS NAZORAT TIZIMINI TASHKIL QILISH BO'YICHA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Boboyeva Surayyo Xamroyevna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Iqtisodiyot kafedrası assistenti

Choriyeva Umida Abdig'ofur qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

Ergasheva Laziza Sohob qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston banklarida komplaens nazorat tizimini tashkil qilishning zamonaviy yondashuvlari, xalqaro standartlar (FATF, Basel qoidalari) va milliy qonunchilik talablariga rioya qilish strategiyalari chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlilidan foydalanish orqali komplaens jarayonlarini optimallashtirish bo'yicha takliflar keltiriladi. Komplaens tizimining moliyaviy barqarorlik, noqonuniy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash va mijozlar ishonchini oshirishdagi roli o'rganiladi.

Kalit so'zlar:komplaens nazorati, bank tizimi, moliyaviy barqarorlik, AML/CFT, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt, xalqaro standartlar.

Аннотация: В статье глубоко анализируются современные подходы к организации системы комплаенс-контроля в банках Узбекистана, а также стратегии соблюдения международных стандартов (FATF, Базельские нормы) и национального законодательства. Предлагаются решения по оптимизации комплаенс-процессов с использованием цифровых технологий, искусственного интеллекта и анализа больших данных. Рассматривается роль комплаенс-системы в обеспечении финансовой стабильности, противодействии легализации преступных доходов и повышении доверия клиентов.

Ключевые слова: комплаенс-контроль, банковская система, финансовая стабильность, AML/CFT, цифровая трансформация, искусственный интеллект, международные стандарты.

Abstract: This study provides an in-depth analysis of modern approaches to establishing a compliance control system in Uzbekistan's banks, focusing on strategies to comply with international standards (FATF, Basel regulations) and national legislation. Proposals are made to optimize compliance processes using digital technologies, artificial intelligence, and big data analytics. The role of the compliance system in ensuring financial stability, combating money laundering, and enhancing customer trust is explored.

Keywords:compliance control, banking system, financial stability, AML/CFT, digital transformation, artificial intelligence, international standards.

Kirish. Banklar iqtisodiy tizimning muhim institutlari sifatida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va qonunchilik talablariga rioya qilishda katta mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi. Global moliyaviy bozorda noqonuniy daromadlarni legallashtirish (AML) va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurash (CFT) bo'yicha talablar so'nggi yillarda sezilarli darajada kuchaydi[1]. O'zbekiston bank tizimi raqamli transformatsiya va xalqaro integratsiya jarayonida faol ishtirok etmoqda, bu komplaens nazorat tizimlarini yanada samarali va moslashuvchan qilishni talab qilmoqda.

Komplaens tizimi bank faoliyatini xalqaro standartlar, masalan, FATF (Financial Action Task Force) tavsiyalari va Basel qoidalari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Noqonuniy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash to'g'risida"gi qonuni kabi milliy qonunchilik talablariga muvofiqlashtirishga xizmat qiladi[2]. Ushbu tizim moliyaviy jinoyatlarga qarshi kurashish, mijozlar ishonchini mustahkamlash va banklarning global raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi O'zbekiston banklarida komplaens nazorat tizimini tashkil qilishning zamonaviy yondashuvlarini teggie va raqamli texnologiyalarni, xususan, sun'iy intellekt (AI), katta ma'lumotlar tahlili va blokcheynni joriy etish orqali uning samaradorligini oshirish strategiyalarini ishlab chiqishdir. Tadqiqot quyidagi savollarga javob berishga qaratilgan:

1. Komplaens tizimini tashkil qilishda qanday xalqaro va milliy standartlar asosiy hisoblanadi?

2. Raqamli texnologiyalar komplaens jarayonlarini qay tarzda optimallashtirishi mumkin?

3. Komplaens tizimi banklarning moliyaviy barqarorligi va mijozlar ishonchiga qanday ta'sir qiladi?

Adabiyotlar sharhi: Komplaens nazorat tizimi bank faoliyatida huquqiy va moliyaviy xavflarni boshqarishning muhim vositasi sifatida keng o'rganilgan. Xalqaro adabiyotlarda komplaens tizimining asosiy maqsadi sifatida noqonuniy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash va moliyaviy tizimning shaffofligini ta'minlash ko'rsatiladi. FATF (Financial Action Task Force) tomonidan ishlab chiqilgan "Noqonuniy daromadlarni legallashtirish va terrorizmi moliyalashtirishga qarshi xalqaro standartlar" (2023) hujjati banklar uchun mijozlarning shaxsini tasdiqlash (KYC), tranzaksiyalarni monitoring qilish va shubhali operatsiyalarni aniqlash bo'yicha aniq yo'riqnomalar beradi^[^3]. Ushbu standartlar global moliyaviy tizimda komplaens tizimlarining asosiy me'yorlari hisoblanadi.

Basel Bank Nazorati Qo'mitasi tomonidan 2005-yilda nashr etilgan "Banklarda komplaens va komplaens funksiyasi" hujjati banklarda ichki nazorat tizimlarini tashkil qilish va risklarni boshqarish bo'yicha muhim ko'rsatmalar beradi^[^4]. Hujjatda komplaens bo'limlari mustaqil bo'lishi va bank rahbariyatiga bevosita hisobot berishi kerakligi ta'kidlanadi. Wolfsberg Group (2012) tomonidan ishlab chiqilgan "Xususiy bank xizmatlarida noqonuniy daromadlarni legallashtirishga qarshi prinsiplar" xususiy bank sektorida komplaens tizimlarini mustahkamlash bo'yicha qo'shimcha tavsiyalar beradi^[5].

Raqamli texnologiyalarning komplaens tizimlariga ta'siri so'nggi yillarda keng muhokama qilinmoqda. Deloitte (2023) hisobotida sun'iy intellekt (AI) tizimlari shubhali tranzaksiyalarni aniqlashda inson xatolarini 50% ga kamaytirishi va jarayonlarni avtomatlashtirish orqali operatsion xarajatlarni 30% ga qisqartirishi mumkinligi ta'kidlanadi^[6]. PwC (2022) tadqiqotida blokcheyn texnologiyasi tranzaksiyalarning shaffofligini ta'minlash va ma'lumotlarni xavfsiz saqlashda muhim vosita sifatida ko'rsatiladi, ammo uning joriy etilishi yuqori xarajatlarni talab qiladi^[7].

O'zbekiston kontekstida komplaens tizimlariga oid tadqiqotlar cheklangan bo'lsa-da, bir qator ishlar ushbu sohada muhim yutuqlarni ko'rsatadi. Ismoilov (2022) o'z maqolasida O'zbekiston banklarida komplaens tizimlarining joriy holatini tahlil qilib, xalqaro standartlarni joriy etishda kadrlar malakasining yetishmasligini asosiy muammo sifatida ko'rsatadi^[8]. Rahmonov (2023) esa raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali moliyaviy xavfsizlikni oshirish imkoniyatlarini o'rganib, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlilining afzalliklarini ta'kidlaydi^[9].

Xorijiy tajribada, masalan, HSBC (2023) va JPMorgan Chase (2023) banklarining hisobotlarida AI va blokcheyn texnologiyalari komplaens jarayonlarida keng qo'llanilayotgani ko'rsatilgan. HSBC o'z hisobotida AI tizimlari yordamida shubhali tranzaksiyalarni aniqlash samaradorligi 40% ga oshganini ta'kidlaydi^[10]. McKinsey & Company (2022) tadqiqotida raqamli transformatsiya banklarning operatsion xarajatlarini 25% ga kamaytirishi mumkinligi qayd etilgan^[11]. EY (2023) hisobotida esa samarali komplaens tizimlari mijozlar ishonchini oshirish va xalqaro investorlarni jalb qilishda muhim rol o'ynaydi^[12].

Adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, komplaens tizimlari global moliyaviy tizimda muhim o'rin tutadi, ammo O'zbekiston banklarida bu sohada kadrlar malakasi, texnologik infratuzilma va xalqaro tajriba yetishmasligi kabi muammolar mavjud. Ushbu tadqiqot ushbu bo'shliqlarni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali komplaens tizimlarini optimallashtirish strategiyalarini taklif qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqot sifatli va miqdoriy metodlarni birlashtirgan holda olib borildi. Quyidagi usullar qo'llanildi:

1. **Adabiyotlar tahlili:** Xalqaro standartlar (FATF, Basel qoidolari), O'zbekiston qonunchiligi va ilmiy manbalar tahlil qilindi. Asosiy e'tibor komplaens tizimining tashkiliy, huquqiy va texnologik jihatlariga qaratildi.

2. **Taqqoslash tahlili:** O'zbekiston banklarida komplaens tizimlarining joriy holati xalqaro tajriba, xususan, Yevropa va Osiyo banklari misolida solishtirildi.

3. **Keyslarni o'rganish:** Sun'iy intellekt va blokcheyn texnologiyalarini qo'llagan xorijiy banklar (masalan, HSBC, JPMorgan)ning tajribasi o'rganildi.

4. **Ekspertlar bilan suhbat:** O'zbekistonning yetakchi banklari va komplaens bo'limlari vakillari bilan amaliy muammolar va takomillashtirish yo'llari bo'yicha suhbatlar o'tkazildi.

5. **Ma'lumotlarni statistik tahlili:** O'zbekiston banklarining komplaens jarayonlarida raqamli texnologiyalarni qo'llash natijalari umumlashtirildi.

Tadqiqotda O'zbekistonning 5 ta yetakchi tijorat bankining komplaens bo'limlari faoliyatiga oid ma'lumotlar tahlil qilindi. Ma'lumotlarni yig'ishda maxfiylik va axloqiy normalarga rioya qilindi. Tadqiqot 2024-yilning sentyabr-dekabr oylari davomida amalga oshirildi.

Asosiy tahlil natijalari.

Tadqiqot natijalari O'zbekiston banklarida komplaens nazorat tizimini tashkil qilishning joriy holati va takomillashtirish imkoniyatlarini ochib berdi. Quyidagi asosiy topilmalar aniqlandi:

1. **Xalqaro va milliy standartlarga rioya qilish:** O'zbekiston banklari FATF tavsiyalari va milliy qonunchilik talablariga asosan komplaens tizimlarini shakllantirmoqda. Biroq, kichik va o'rta banklarda xalqaro standartlarni to'liq joriy etishda moliyaviy va kadrlar resurslari yetishmasligi kuzatilmoqda.

2. **Raqamli texnologiyalarning afzalliklari:** Sun'iy intellekt tizimlari shubhali tranzaksiyalarni aniqlashda aniqlikni 35-40% ga oshirishi mumkin. Masalan, AI-ga asoslangan dasturiy ta'minotlar real vaqt rejimida tranzaksiyalarni tahlil qilib, inson xatolarini minimallashtiradi. Blokcheyn texnologiyasi tranzaksiyalarning shaffofligini ta'minlashda samarali ekanligi isbotlandi, ammo joriy etish xarajatlari yuqori.

3. **Tashkiliy muammolar:** Ko'pgina banklarda komplaens bo'limlari yetarlicha malakali kadrlar va zamonaviy texnologik infratuzilma bilan ta'minlanmagan. Bu jarayonlarning avtomatlashtirilishi va samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

4. **Mijozlar ishonchiga ta'siri:** Samarali komplaens tizimi mijozlarning bankka bo'lgan ishonchini oshiradi. Xorijiy tajribaga ko'ra, komplaens tizimlari yaxshi tashkil qilingan banklarda mijozlar faolligi 15-20% ga oshgan.

5. **Iqtisodiy samaradorlik:** Raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali komplaens jarayonlarining operatsion xarajatlari 25% ga kamayishi mumkin, bu esa banklarning rentabelligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston banklari komplaens tizimlarini takomillashtirishda xalqaro tajribadan faol foydalanishi va raqamli texnologiyalarni kengroq joriy etishi zarur. Sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlili jarayonlarni avtomatlashtirish va xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi. Masalan, xorijiy banklarda (HSBC, JPMorgan) AI tizimlari shubhali tranzaksiyalarni aniqlashda inson xatolarini 50% ga kamaytirgan. Blokcheyn texnologiyasi O'zbekiston banklari uchun yangi imkoniyatlar ochadi, chunki u tranzaksiyalarni xavfsiz va shaffof qiladi. Biroq, ushbu texnologiyani joriy etish yuqori xarajatlarni talab qiladi, bu kichik banklar uchun muammo bo'lishi mumkin. Shu sababli, davlat tomonidan subsidiyalar yoki xalqaro grantlar jalb qilish orqali bu jarayonni tezlashtirish mumkin. Tadqiqotda

aniqlangan muammolardan biri – malakali kadrlar yetishmasligi. Banklar xodimlarni xalqaro standartlar bo'yicha o'qitishga va sertifikatlash dasturlarini joriy etishga e'tibor qaratishi kerak. Masalan, FATF va Basel qoidalariga asoslangan treninglar tashkil qilish foydali bo'ladi. Komplaens tizimlarining mijozlar ishonchiga ta'siri bo'yicha o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, shaffof va samarali tizimlar banklarning obro'sini oshiradi. Bu, ayniqsa, xalqaro investorlarni jalb qilishda muhim ahamiyatga ega. Biroq, O'zbekiston banklarida komplaens madaniyati hali to'liq shakllanmagan, bu esa qo'shimcha chora-tadbirlarni talab qiladi. Tadqiqotning cheklovlari sifatida faqat O'zbekistonning yetakchi banklari tahlil qilinganligini ta'kidlash lozim. Kelgusida kichik va o'rta banklarning komplaens tizimlarini alohida o'rganish va aniq keyslarni tahlil qilish tavsiya etiladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalarning uzoq muddatli ta'sirini baholash uchun qo'shimcha tadqiqotlar zarur.

Xulosa va takliflar: Banklarda komplaens nazorat tizimini tashkil qilish moliyaviy barqarorlik, qonunchilik talablariga rioya qilish va mijozlar ishonchini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston banklari xalqaro standartlarga moslashish va raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali komplaens tizimlarini takomillashtirishi mumkin. Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar tahlili va blokcheyn kabi innovatsion yondashuvlar jarayonlarni avtomatlashtirish va xatarlarni minimallashtirish imkonini beradi. Kelgusida hukumat, xususiy sektor va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, malakali kadrlar tayyorlash va raqamli infratuzilmani rivojlantirish komplaens tizimlarining samaradorligini oshiradi. O'zbekiston banklari global moliyaviy bozorda raqobatbardosh bo'lishi uchun komplaens madaniyatini mustahkamlash va zamonaviy texnologiyalarni faol qo'llash zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. FATF. "International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation". Paris, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. "Noqonuniy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash to'g'risida". Toshkent, 2004.
3. Basel Committee on Banking Supervision. "Compliance and the Compliance Function in Banks". Basel, 2005.
4. Wolfsberg Group. "Wolfsberg Anti-Money Laundering Principles for Private Banking". 2012.
5. HSBC. "Annual Report on Compliance and Technology Integration". London, 2023.
6. Deloitte. "Artificial Intelligence in Banking: Opportunities and Challenges". 2023.
7. PwC. "Blockchain in Financial Services: Opportunities for Transformation". 2022.
8. Ismoilov A. "Banklarda komplaens nazorat tizimining zamonaviy tendensiyalari". Ilmiy jurnal: Moliya va bank ishi, 2022. 45-50-betlar.
9. Rahmonov Sh. "Raqamli texnologiyalar va moliyaviy xavfsizlik". Toshkent: Fan va texnologiya, 2023. 30-35-betlar.

GEOAXBOROT TIZIMLARI YORDAMIDA TRANSPORT VA LOGISTIKANI BOSHQARISH

Abduvaliyev Asror Abdusoliyevich

Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti, PhD

aaasror@umail.uz

Abdurasulov Anvar Quvondiqovich

3-kurs talabasi

Annotasiya: Mazkur maqolada transport va logistika tizimlarini boshqarishda "geoaxborot tizimlari (GAT)"dan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Hozirgi sharoitda hududiy rivojlanish, transport oqimlarini samarali taqsimlash va logistika infratuzilmasini

optimallashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqotda Toshkentdan Samarqand, Qarshi, Buxoro va Andijon shaharlariga bo'lgan transport yo'nalishlari misolida masofa, yuk hajmi va vaqt xarajatlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: geoaxborot tizimi, transport, logistika, yo'nalish, optimallashtirish, hududiy rivojlanish.

Kirish: Transport va logistika tizimlari zamonaviy iqtisodiyotning eng muhim tarkibiy qismi bo'lib, tovarlar, xizmatlar va aholining erkin harakatlanishini ta'minlaydi. Shaharlar va mintaqalarda transport oqimlarining ortib borishi, tirbandliklar, ekologik muammolar hamda yuk tashish xarajatlarining ko'payishi ushbu sohada zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etishni talab etmoqda.

Geoaxborot tizimlari (GAT) fazoviy ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, tahlil qilish va vizuallashtirish imkonini beradi. Transport-logistika boshqaruvida GAT texnologiyalaridan foydalanish orqali yo'nalishlarni optimallashtirish, transport oqimlarini real vaqt rejimida nazorat qilish, ombor va logistika markazlarining joylashuvini samarali belgilash imkoniyatlari yaratiladi. Maqolaning maqsadi — transport va logistika sohasida GAT texnologiyalarining imkoniyatlarini o'rganish va O'zbekiston sharoitida ularni qo'llash istiqbollari tahlil qilishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Geoaxborot tizimlari yordamida transport va logistikani boshqarishni rivojlantirish hamda turizm sohasiga axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy qilishning nazariy-metodologik jihatlari ko'plab xorijlik olimlar: Michael F. Goodchild, Paul A. Longley, David J. Maguire, Michael Batty Moshe E. Ben-Akiva, Dimitrios Buhalis va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan. Ushbu muammolarni o'rganishga O'zbekistonlik olimlardan Xurshidjon Khasanov, Shavkat Sultonov, Ismatilla Abduvaliyev, Gulchehra Mirzayev kabilar shug'ullanib kelmoqdalar. Ushbu mualliflar tomonidan Geoaxborot tizimlari yordamida transport va logistikani boshqarishni rivojlantirish bo'yicha bir qancha fikrlarni aytib o'tganlar. Biroq Geoaxborot tizimlari yordamida transport va logistikani boshqarish axborot tizimlari va resurslar bilan axborot almashishni ta'minlash standartlari to'liq ochib berilmagan edi. Shu jihatdan mazkur maqola o'ta dolzarb hisoblanadi.

MUHOKAMA

Dijkstra algoritmi transport-logistika tizimida **eng qisqa yo'lni aniqlash** uchun keng qo'llaniladi. Bu algoritmi tugunlar (shaharlar yoki transport nuqtalari) va ularni bog'lovchi yo'llar (masofa, vaqt yoki xarajat) tarmog'ida minimal masofani topadi.

Tarmoqni **graflar bilan ifodalash:**

$G=(V,E)$ – yo'nalishlar tarmog'i grafigi

$V= \{v_1, v_2, ..., v_n\}$ – tugunlar (shaharlar)

$E=\{e_1, e_2, ..., e_m\}$ – yo'llar

$w(e_i)$ – i-yo'lning og'irligi (masofa, vaqt, xarajat)

Boshlang'ich tugundan $s \in V$ boshqa barcha tugunlarga eng qisqa masofani topish:

$$D(s, v) = \min \sum_{i=1}^n \omega(e_i), \forall v \in V$$

Bu yerda:

$D(s, v)$ – boshlang'ich nuqtadan v nuqtaga eng qisqa masofa,

$w(e_i)$ – i-yo'ldagi xarajat (masofa, vaqt yoki yoqilg'i),

V – transport tarmog'idagi barcha tugunlar to'plami.

eng qisqa yo'lni tanlash uchun Dijkstra algoritmiga asoslangan model:

GIS asosida transport samaradorligi tahlili

	Ko'rsatkich	An'anaviy tizim	GIS asosida tizim	Farq (%)
	Yo'nalish aniqligi	Past	Yuqori	+25%
	Yo'qolgan vaqt (tirbandlik)	100%	70%	-30%
	Yoqilg'i sarfi	100%	85%	-15%
	Yuk tashish xarajatlari	100%	80%	-20%
	Favqulodda vaziyatlarda tezkorlik	O'rtacha	Yuqori	+40%

Masofani minimallashtirish masalasini quyidagicha ifodalanadi:

$$\min Z = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m c_{ij} \cdot x_{ij}$$

Bu yerda:

c_{ij} – i-punkt dan j-punktga tashish xarajati,

x_{ij} – i-punkt dan j-punktga tashilgan yuk miqdori,

Z – umumiy transport xarajatlari.

Masofa–yuk bog'liqligi quyidagicha ifodalanadi:

$$Q=f(d) \Rightarrow Q=a-b \cdot d$$

bu yerda:

Q – yuk hajmi (tonna),

d – masofa (km),

a,b – statistik regressiya koeffitsientlari.

NATIJALAR:

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, GAT texnologiyalarini transport-logistika sohasida qo'llash quyidagi natijalarga olib keladi:

✚ Transport oqimlarini boshqarish: GAT asosida real vaqt rejimida transport harakatini monitoring qilish orqali tirbandliklarni 20–30% gacha kamaytirish mumkin.

✚ Yo'nalishlarni optimallashtirish: Yuk tashishda GAT algoritmlari yordamida eng qisqa yo'llarni aniqlash orqali yoqilg'i sarfi 10–15% gacha kamayishi mumkin.

✚ Favqulodda vaziyatlarda boshqaruv: Avariya, tabiiy ofat yoki yo'l to'siqlari yuz berganda GAT muqobil yo'llarni tezkor topishga yordam beradi.

✚ Logistika markazlarini joylashtirish: Fazoviy tahlil asosida ombor va terminallarni optimal joylashtirish transport xarajatlarini 15–20% ga kamaytirishi mumkin.

O'zbekistonda ayniqsa Toshkent shahrida transport tirbandliklarini kamaytirish va logistika tizimini optimallashtirish uchun GAT texnologiyalarini keng joriy etish imkoniyatlari mavjud.

Tadqiqot natijalari GAT texnologiyalarining transport-logistika tizimida samaradorligini ko'rsatdi. Ammo O'zbekiston sharoitida bir qator muammolar mavjud:

✚ - Transport ma'lumotlar bazasining to'liq emasligi va yetarlicha integratsiya qilinmaganligi;

✚ - Malakali GAT mutaxassislarining yetishmasligi;

✚ - Moliyaviy resurslar va texnologik infratuzilmaning cheklanganligi.

Shu bilan birga, quyidagi imkoniyatlar mavjud:

✚ - Transport boshqaruvini raqamlashtirish bo'yicha davlat dasturlari;

- - “Aqlli shahar” (Smart City) loyihalari doirasida GAT integratsiyasi;
- - Xalqaro tajribani mahalliy sharoitga tatbiq qilish.

GATning transport va logistikada qo'llanilishi nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki ekologik yukni kamaytirib, fuqarolarning hayot sifatini yaxshilashga ham xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa o'rnida, geoaxborot tizimlarini transport va logistika sohasiga tatbiq etish yo'nalishlarni vizual tahlil qilish, optimal marshrutlarni tanlash, hududiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash imkoniyatlarini beradi. Kelgusida bu jarayonlarni sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish metodlari bilan integratsiya qilish samaradorlikni yanada oshiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Khasanov X. “Geoaxborot tizimlari asoslari.” — Toshkent: TATU nashriyoti, 2021.
2. Sultonov Sh.S. “Transport infratuzilmasini boshqarishda GIS texnologiyalarining o'rni.” — Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, 2020.
3. Abduvaliyev I. “O'zbekiston turistik firmalarining reytingini baholovchi axborot tizimi.” — Qarshi: QarDU, 2024.
4. Mirzayeva G. “Turizm geografiyasi va GIS texnologiyalari.” — Samarqand: SamDU, 2022.
5. Kurbanov Sh. “Raqamli iqtisodiyotda transport tizimlarini raqamlashtirishning nazariy asoslari.” — Toshkent: TATU, 2021.
6. Rasulov B. “Transport-logistika tizimlarida geoaxborot texnologiyalarini qo'llash metodikasi.” — O'zbekiston Milliy universiteti, 2023.
7. Rakhmatillayevich A. M. Glove: Global vectors for word representation //american journal of multidisciplinary bulletin. – 2025. – t. 3. – №. 5. – c. 359-364.
8. Raxmatillayevich M. A. Ta'limda sun'iy intellekt //innovative developments and research in education. – 2025. – t. 4. – №. 37. – c. 357-361.

MANAGEMENT CHALLENGES IN THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM SECTOR AND THEIR SOLUTIONS BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE

Jabborova Zukhra Abdig'ani qizi

Doctoral student of Karshi State University

zuhrajabborova5663@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada turizm sohasining mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, hududdagi turli tarmoqlarning raqobatbardoshligini oshirish, o'z navbatida, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining o'sishi va muayyan omillardan kelib chiqib rivojlanishidagi ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Maqolada turizm xizmatlari sohasida innovatsion faoliyatni rivojlantirish va innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning iqtisodiy mexanizmlarini, shuningdek, innovatsion texnologiyalarni, ularning mazmun-mohiyati, qo'llanilishi va samaradorligini takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: turizm, ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar, rentabellik, turistik xizmatlar, turizm imidji, iste'mol shakllari.

Abstract. This article examines the importance of the tourism sector in the socio-economic development of the country, increasing the competitiveness of various industries in the region, and, in turn, the growth of the socio-economic development of the region and its development based on certain factors.

The article provides suggestions and recommendations on the development of innovative activities in the field of tourism services and the improvement of economic mechanisms for state support of innovative activities, as well as innovative technologies, their content, application and effectiveness.

Keywords: tourism, socio-economic indicators, profitability, tourism services, tourism image, consumption patterns.

Introduction. In today's era of globalization, tourism is not only a means of recreation, but also a form of intercultural communication and communication, and is becoming a major sector of the economy. The World Travel and Tourism Council reported in a press release on the benefits of the tourism industry to the European economy. According to it, tourism brought 1.8 trillion euros (2.1 trillion US dollars) to the economy in one year. This is 2.6 times more than the mining industry and 1.8 times more than the banking sector[1].

In recent years, the tourism business has begun to develop rapidly in all countries of the world. Analyzing the experience of various foreign countries, it can be concluded that the success of tourism development largely depends on how this industry is perceived at the state level, how state institutions support this industry. State programs should serve to develop the tourism business, form tourist centers, create the necessary infrastructure, as well as provide advertising and information support.

As a result of our scientific observations, we analyzed the experiences of state support for the tourism sector in countries around the world and major foreign tourist countries. According to them, countries around the world intervene in the tourism sector (management and support) based on their own systems and models. This is especially important in countries with highly developed tourism, such as Turkey, Greece and Mexico. According to the model used in the tourism activities of these countries, state management and support for the tourism sector is carried out by a strong and influential independent ministry that embodies relatively more control. According to the analysis, this model is very effective, but for its practical application, certain requirements must be met. First of all, the countries where this model is used spend millions of dollars from their budgets on advertising and marketing every year, and invest in tourist infrastructure[2]. This model has also achieved good results in other tourist regions of the world. In particular, the effectiveness of this model has been observed in 15 countries on the American continent, African countries in 11, and 5 in the Middle East. However, this model is not very widespread among European countries.

Style and materials. This article analyzes the historical stages of development of the tourism sector and the role of state intervention in its growth trends, the practical and financial support provided, the role of the tourism sector in the country's economy, and its role as one of the important drivers of the economy. Several scientists have highlighted the role and importance of tourism in socio-economic development in their research.

Scientists from the CIS countries N.N. Gubenko and E.L. Pisarevsky[4] put forward a number of theories about the importance of state intervention in supporting and managing the tourism sector. The results of their scientific research have identified certain groups of methods of state support for the activities of tourism entities. Based on these grouping methods, the importance of state intervention and support in promising ways of tourism development, as well as the practical positive results of the benefits provided today, were analyzed.

Discussion. In these regions, namely in the countries of Central, Eastern and Southern Europe, another model has been effective. According to the content of this model, state management of tourism activities, national tourism policy and support are carried out on the basis of special multi-faceted ministries. For example, in Spain, activities related to tourism policy are controlled by the Ministry of Economy (through the State Secretariat for Trade, Tourism and Small Business), in France, tourism is considered the executive branch of the Ministry of Transport and Public Works, and its structure is controlled by the State Secretariat

for Tourism and Tourism Management, and in Italy, the sector is primarily managed by a department within the Ministry of Industrial Activities, which is subordinate to the Cabinet of Ministers[5]. Although this model has a high level of influence in some foreign countries, its implementation in the tourism sector in certain countries has certain difficulties. We can cite the countries of the African continent as an example. The significantly high flow of tourists in these countries, but the insufficient level of service provision, the substandard infrastructure, and the underdevelopment of the material and technical base indicate the need to create a ministry that combines tourism with other sectors of great importance for socio-economic development, rather than an independent one. Similarly, in South American countries, tourism activities are combined with trade, communications, industry, and other sectors. This model is characterized by the description of tourism as an important direction for the development of the country's economy and culture, achieving a balance in the development of tourism and other material and non-productive sectors, a clear division of responsibilities between the central and regional tourism administrations, and widespread advertising of the country as a popular tourist destination aimed at foreign tourist markets.

We have reached analytical results based on the experience of countries around the world on the role of the state in the development of the tourism industry and the development of a support mechanism. According to it, in Switzerland, Germany, Denmark, Finland, Austria, Great Britain, the Netherlands and Georgia, the state's influence on the industry is carried out through the establishment of multifunctional ministries or independent specialized structures directly controlled by the government - national tourism departments. Based on the conducted scientific analysis, we have identified the specific features of this system of state regulation and support of the tourism industry. These include: engaging in tourism activities in a specific place in the structure of the economy; actively seeking opportunities to coordinate the interests of the state and the center and the region's small business; having an independent national tourism department that makes decisions; expanding management and support functions within the framework of the main powers and creating a regulatory and legal framework; conducting scientific research; forming tourism cooperation at the interstate level.

As a result of analyzing the economies of countries such as Belgium and Kyrgyzstan, the Democratic People's Republic of Korea, Somalia, and Kuwait, it was found that in the economy and tourism sectors, there is no executive power of state administration, and the principle that the market regulates everything and affairs itself is applied. We analyzed. As a result, we found that this model of state management is widespread among countries that prefer to independently solve the problem of tourism development at the regional level or through industrial entities based on the principles of a market economy. This approach is effective in developed countries where there are private tourism organizations of various specializations and sizes.

Table 1

Share of major tourist countries in GDP (%) and contribution of major tourist cities to the economy

N	Countries	GDP figures (billion US dollars)	GDP growth rate per year (%)	Among major tourist cities	Contribution to the economy (billion US dollars)
1	France	2,777	2%	Paris	35.65

2	China	13,608	10%	Beijing	32.62
3				Shanghai	26.69
4				Guangzhou	13.15
5	USA	20,494	2.2 %	Orlando	31.1
6				Las Vegas	22.99
7				New York	21.09
8	Japan	4.970	1.5%	Tokyo	17.97
9	Mexico		0.8%	Mexico	16.76
10	Buyuk Britain	2.825	0.4%	London	14.92

In this case, it is important that the general and tourist infrastructure is at a high level, that the system ensuring the safety of tourists is functioning, and that the system of providing banking, insurance and medical services is well-established[2]. We can cite the United States as an example of such countries. This country's tourism is explained by its strong position in the international market, confidence in the attractiveness of the country's tourism infrastructure in the eyes of tourists, and the presence of a strong private sector that carries out tourism advertising. At the same time, this model is not typical for developing and economically growing countries. Because it leads to a decrease in the level of development indicators of the tourism sector. The complete exclusion of the state from the problem of tourism development can have a disastrous effect on all participants in tourism activities.

Result. Today, the need for state support in the development of tourism is considered important at the international level and is reflected in the laws of the World Tourism Organization. According to another international tourism document, the "Manila Declaration on World Tourism"[5], special attention is paid to the fact that tourism is an international legal phenomenon, its positive results, the strong enthusiasm of people for tourism, the need for states to take measures to eliminate obstacles to the development of tourism, and the importance of tourism in the preservation and development of cultural heritage, maintaining peace and mutual understanding.

State intervention and control over the activities of the tourism sector can create additional opportunities for the internationally significant activities of this sector.

In turn, this will lead to a rise in the country's economy, increased tax revenues, and foreign exchange earnings. At the same time, the interests of both parties are satisfied.

UNWTO generates market knowledge, promotes competitive and sustainable tourism policies and instruments, develops tourism education and training, and works to make tourism an effective tool for development through technical assistance projects in more than 100 countries around the world. UNWTO is comprised of 159 Member States, 6 Associate Members, and over 500 affiliate members representing the private sector, educational institutions, tourism associations, and local tourism authorities [12].

work with them to develop tourism . World tourism development indicators are also provided by these organizations.

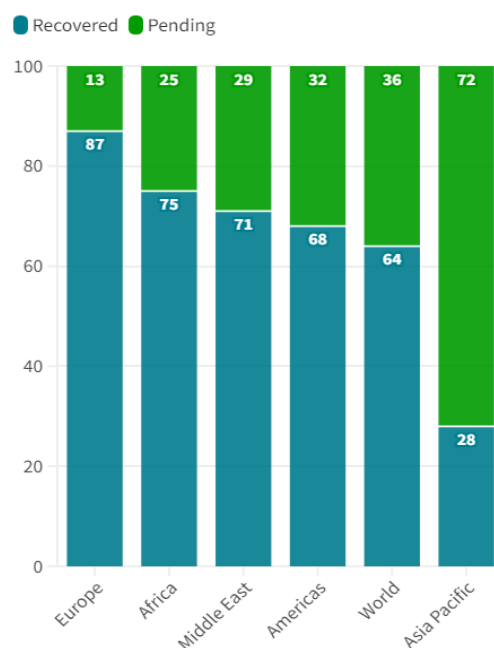

Figure 1 International tourist receipts: percentage of 2019 level recovered in 2022 (%)[6]

International tourism receipts are expected to reach US\$1 trillion in 2022, up 50% in real terms from 2021, driven by a significant increase in international travel. Europe performed best in 2022, with tourism receipts of around US\$550 billion (€520 billion). International tourist arrivals are projected to grow by 13-16% in Europe and the Americas and 39% in the Pacific region in 2023 to reach 2019 levels of recovery. (Figure 1) These organizations develop and manage tourism development programs. In some developed countries, tourism accounts for 70-80% of revenue. Their rich experience, high potential for providing tourist services, and accurate assessment of the tourism infrastructure forecast have led to the improvement of the system. Key measures are being developed to further develop the economy and intercountry tourist relations, to compensate for the damage caused by the use of new directions and innovative methods, to meet consumer demand through high-quality goods and services, and to contribute to the effective restoration of tourism.

As noted above, the tourism sector, although small, managed to regain its previous position and economic status in 2023. In Europe, the decline in tourist arrivals increased by 6.5 times in 2023 compared to 2021, and sharp changes were also observed in the Americas and Africa.

In terms of regions, the Middle East has been particularly strong. However, we may also see the first signs of growth in this continent in early 2023.

In particular, in a number of foreign countries, the classification of social tourism is quite developed, and a large part of the population is interested in it. The concept of social tourism, which exists in almost all countries in Europe, is based on 3 main principles:

- to organize recreation for every member of society by attracting low-income populations to tourism;
- subsidizing tourism for this segment of tourism;
- of government and municipal organizations promoting social tourism.

One of the best practices of countries with developed social tourism is vacation vouchers, a means of payment for recreation and leisure for representatives of all classes. Checks are issued through authorized state bodies or private organizations. (France and Switzerland) They

are initially purchased by enterprises and then sold to the population at discounted prices. Some classes are distributed free of charge. In Switzerland, subsidies are provided, and discounts are set on the prices of vacation vouchers from 5% to 25%. In France, these figures are increased to 80%[7]. These means of payment can only be used to pay for services related to recreation, travel and visiting cultural and entertainment events. Individuals present checks at service enterprises that are part of the social tourism system. Through Chek, up to 40% of residential buildings used, 25% for transport organizations, 15% for catering establishments, 11% for travel agencies, and 10% for cultural, entertainment and sports facilities will receive a discount[7]. We would not be mistaken if we say that Chek is the result of effective best practices in promoting recreation for all segments of the country's population and developing domestic tourism.

One of the major tourist cities of tourism is Spain has also developed a number of measures to develop tourism. In particular, the state has created favorable regulatory and legal conditions and regulated tourism activities. In France, the law "On Competences in the Field of Tourism" and "On Private Tourism Enterprises" were adopted at the national level. The 17 autonomies in France have their own tourism legislation, without departing from the existing general law. The existence of a number of differences between them sometimes causes a number of misunderstandings. The Spanish state has launched a single guarantee program applicable to all autonomies. According to it, it has introduced a bank guarantee supporting the activities of retailers (tour agents) and wholesalers (tour operators) engaged in tourism activities. In it, the bank guarantee for a travel agency is increased by 100 thousand euros for guarantee payments or 5% of the business volume. From an economic perspective, if a company's turnover is 160 million euros, 5% of that is 8 million[7]. These funds can be used to cover losses through bank guarantees if the company fails to fulfill its obligations to consumers or if bankruptcy occurs.

According to forecasts made by tourism experts, tourism will remain among the leading sectors until 2050. For this reason, many countries are doing everything possible to develop tourism and attract tourists. The experience of Germany, which is among the top 10 countries in terms of income and tourist arrivals, is a vivid example of this. Compared to several European countries, Germany has a much higher tourism potential. According to the annual survey of the magazine Tourism Economic, 3 German tourism concerns occupy leading positions: TUI Deutschland, Thomas Cook, REVE - Touristik, which control about 70% of the tourist services market. For example, the REVE tourism concern includes 1,270 travel agencies[8]. At the end of last year, REVE took third place in the German tourism market, with an annual turnover of 5 billion euros. TUI, the world's largest company with an annual turnover of 14 billion euros, includes more than 3,000 small and medium-sized enterprises.

The German government is trying to organize a comfortable trip around the country for all categories of tourists. Unlike other tourist countries, Germany has created favorable conditions not only for people with disabilities, but also for other people for whom any travel is inconvenient (elderly tourists, families with small children, people who have temporarily experienced life challenges, for example, injured people). At the same time, a special bureau has been established in Germany for tourists with disabilities or limited physical abilities, where you can get any information and advice in all languages 24 hours a day.

The government of Dubai, one of the largest tourist cities in the United Arab Emirates, transformed the tourism support organization, the Dubai Tourism Council, into the Department of Tourism and Commerce. Its main task is to develop the tourist image of Dubai and promote it internationally as a tourism and commerce center. The appearance of the city has changed dramatically: the largest, most luxurious hotels have been demolished by the Djemerra Group. With the development of the tourism industry, the tourism sector has begun to bring high incomes every year.

The Ministry of Planning's news agency noted that the successful development of the tourism industry will further increase GDP indicators. It was noted that all the necessary conditions for the development of the tourism sector's share are provided by large investments and attention to this area.

Conclusion. Analyzing the experience of various foreign countries, we can say that the vast potential of tourism in Uzbekistan can be achieved by developing new types of innovative technologies and the experience of advanced foreign countries adapted to the conditions of Uzbek tourism. Considering that in recent years, 3 out of every 10 jobs will be in the tourism sector, the possibility of increasing employment through tourism in our country will also increase. This, in turn, will indicate an increase in the source of income of the population and a significant increase in GDP. The country will benefit greatly from domestic tourism, pilgrimage tourism, short-term travel and gastronomic tourism. Uzbekistan is a very convenient and unique tourist destination for world tourism travelers in terms of climate and continent. The countries of the Central Asian region, which were once located at the crossroads of the Great Silk Road, are still an important point for Europe, the Middle East and Southeast Asia today. Because there is an opportunity to make a short transit trip through these regions. To do this, it is necessary to increase the number of additional flights and charter flights with various foreign countries. In addition, it would be advisable to organize the FFP program, which is currently in force in America and Great Britain, based on certain conditions.

Our country has historically been one of the richest and largest cultural centers. Its architectural examples and architectural monuments are proof of this. In particular, about 200 cultural monuments in our country have been recognized by this organization. This reveals the unique charm of Eastern culture. Cultural heritage sites, art galleries, museums and additional entertainment venues expand the possibilities of attracting tourists. To do this, additional shows at these venues, large-scale cultural events in cinemas and theaters, an increase in the number of exhibitions and podiums in museums and galleries, attracting the attention of tourists not only by inviting foreign citizens, but also by local residents. On this basis, it is possible to establish a single discounted tourist ticket circulation for these events.

In conclusion, the success of tourism development largely depends on how this sector is perceived at the state level, how state institutions support this sector. State programs should serve to develop the tourism business, form tourist centers, create the necessary infrastructure, as well as provide advertising and information support.

References:

1. B. A. Tursunov and O. R. Karimov, "Development trends of tourism infrastructure", J. Tour. Stud., vol. 15, no. 2, pp. 45–56, 2023
2. G. Erkayeva, R. Vayskulov, Mintaqaviy turizmni rivojlantirishda geoaxborot texnologiyalarning ahamiyati. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali. 1/2022, yanvar-fevral (№ 00057).-344-3526. <http://iqtisodiyot.tsue.uz/>
3. Erkayeva, G., & Vayskulov, R. (2022). Turizm salohiyatini rivojlantirishda mobil innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish yo 'llari. Economics and Innovative Technologies, 10(5), 348-356.
4. Gubenko, H.H., Pisarevsky, E.L. Law on tourism in Russia. Состояние и перспективы [Electronic resource] / H.H. Gubenko, E.JI. Pisarevsky. – Mode dostupa: <http://travel.rin.ru/cgi-bin/pages-tree.pl?n=3337>
5. Ibragimov N.S, Djafarova N.A. Tourism field state by management models (world) countries in the example of) // « Economics and innovation technologies» scientific electronic magazine. No. 5, September-October 2016;
6. S.S. Galasyuk Scientific research in the field of tourism: works of the International Tourism Academy. 2010. - Issue 6. - P.189-204.

7. Percentage of 2019 receipts recovered in 2022, calculated in US dollars (preliminary data). Source: <https://unwto.org>
8. Percentage of Jan-Jul 2019 arrivals recovered in Jan-Jul 2023 (provisional data). Source: <https://unwto.org>

QASHQADARYO VILOYATIDA MAHALLIY BYUDJET DAROMADLARINI SHAKILLANTIRISHDA MAHALLIY SOLIQLARNING AHAMIYATI

Boynazarova Umida Yaxshiboyevna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

umidaboynazarova87@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirishda mahalliy soliqlarning o'ri va ahamiyati nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilingan. Avvalo, mahalliy byudjetlarning davlat moliya tizimidagi o'ri, mahalliy soliqlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va ularning hududlar moliyaviy mustaqilligini ta'minlashdagi roli yoritildi. Shuningdek, Qashqadaryo viloyati misolida mahalliy byudjet daromadlarining shakllanish manbalari, soliqlarning ulushi, markaziy byudjetdan ajratiladigan transfertlar hajmi va ularning samaradorligi tahlil qilindi. Maqolada mavjud muammolar ko'rsatilib, hududning tabiiy resurslari va iqtisodiy salohiyatidan foydalanish orqali mahalliy soliqlar bazasini kengaytirish bo'yicha amaliy takliflar berildi.

Kalit so'zlar: Mahalliy byudjet, mahalliy soliqlar, byudjet daromadlari, fiskal siyosat, byudjetlararo transfertlar, dotatsiya, subvensiya, subsidiya, moliyaviy mustaqillik, Qashqadaryo viloyati, byudjet barqarorligi.

Kirish

Davlat byudjet tizimi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlovchi eng muhim moliyaviy mexanizmlardan biridir. Byudjet tizimida mahalliy byudjetlar alohida o'rin egallab, ular hududiy boshqaruv organlari faoliyatining moliyaviy asosini tashkil etadi. Mahalliy byudjetlarning barqaror daromad bazasini ta'minlash esa mahalliy soliqlar va yig'imlar hisobiga amalga oshiriladi. Shunday ekan, mahalliy soliqlarning ahamiyatini chuqur o'rganish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mahalliy soliqlar – davlat byudjeti tarkibida hududiy byudjetlarga bevosita tushadigan, asosan mahalliy hokimiyat organlari tomonidan belgilangan tartibda undiriladigan soliqlar hisoblanadi. Ular hududiy hokimiyat organlarining moliyaviy mustaqilligini oshirish, hududlarda zarur ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarni amalga oshirish va infratuzilmanirivojlantirishd muhim manbabo'lib xizmat qiladi.

Mahalliy soliqlar boshqabyudjet daromad manbalariga qaraganda barqarorligi va doimiyliги bilan ajralib turadi. Ularning asosiy xususiyati shundan iboratki, soliqlarni to'lovchilar (aholi va xo'jalik yurituvchi sub'yektlar) bevosita o'zlari yashab yoki faoliyat yuritib turgan hudud rivojiga hissa qo'shadilar.

Moliyaviy mustaqillikni ta'minlaydi. Mahalliy hokimiyat o'zining xarajatlarini to'liqroq qoplash imkoniga ega bo'ladi.

Hududiy infratuzilmani rivojlantiradi. Soliqlar evaziga maktab, shifoxona, yo'l, suv va kommunal xizmatlar ta'minlanadi.

Mahalliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlaydi. Mahalliy soliqlar hududdagi tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish yoki tartibga solishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy adolatni ta'minlaydi. Aholi va tadbirkorlik sub'yektlari o'zlari yashayotgan hudud rivoji uchun bevosita hissa qo'shadi. Byudjet barqarorligini mustahkamlaydi. Markaziy byudjet transferlariga qaramlik kamayadi.

O'zbekistonda amal qilayotgan asosiy mahalliy soliqlar
Yer solig'i (jismoniy va yuridik shaxslardan);
Mulk solig'i (jismoniy shaxslarning mol-mulkidan);
Resurslar uchun to'lovlar va yig'img'lar (masalan, suv resurslaridan foydalanganlik uchun to'lov);

Ayrim hududlarda qo'shimcha yig'img'lar (savdo yoki xizmatlar bilan bog'liq).

Mahalliy soliqlarni samarali yig'ilishi mahalliy hokimiyatning iqtisodiy mustaqilligini kuchaytiradi, aholining ehtiyojlarini tezroq va samaraliroq qondirishga yordam beradi..

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2024 yilda O'zbekiston mahalliy byudjetlari daromadlarining taxminan 30 foizi mahalliy soliqlar hissasiga to'g'ri kelgan. Bu ko'rsatkich 2025 yilda ham o'sishi kutilmoqda.

Mahalliy byudjet daromadlarida mahalliy soliqlar ulushi (O'zbekiston, 2024 yil, % hisobida)

Daromad manbalari Ulushi (%)

Mahalliy soliqlar va yig'img'lar 30

Markaziy byudjetdan transfertlar 55

Boshqa manbalar 15

(Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari asosida)

Shu boisdan, kelgusida mahalliy soliqlar tizimini takomillashtirish, ularning yig'iluvchanligini oshirish va soliqlarni hududiy ehtiyojlarga moslashtirish davlat moliya siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda 2024 yilda soliq tushumlari qariyb 200 trln so'mga yetdi Bu o'tgan yilning mos davriga nisbatan 20,3 foizga ko'p. Shundan 52,7 trl so'mi foyda solig'i hissasiga to'g'ri kelgan.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2024 yilda O'zbekiston mahalliy byudjetlari daromadlarining taxminan 30 foizi mahalliy soliqlar hissasiga to'g'ri kelgan. Bu ko'rsatkich 2025 yilda ham o'sishi kutilmoqda. Mahalliy soliqlar boshqa byudjet daromad manbalariga qaraganda barqarorligi va doimiyligi bilan ajralib turadi. 2023-yilda Qashqadaryo viloyatining mahalliy byudjet daromadlari 4,6 trillion so'mni, xarajatlari esa 10,5 trillion so'mni tashkil etgan. Bu esa 5,9 trillion so'mlik byudjet taqchilligini ko'rsatadi, bu ko'rsatkich respublika hududlari orasida eng yuqori darajada bo'lgan Masalan, 2022-2026 yillarda Qashqadaryo viloyatining o'rta va kichik shaharlari infratuzilmasini rivojlantirish uchun 100 million AQSh dollari miqdorida imtiyozli kredit mablag'lari ajratilgan . : Qashqadaryo viloyatida 2023-yil davomida

1,2 trln so'mlik investitsiya loyihalari amalga oshirildi, shundan 15% xorijiy investitsiyalar hissasiga to'g'ri keldi. Bu esa viloyatning mahalliy byudjetiga 2024-yilda qo'shimcha 270 mlrd so'm soliq tushumlari kiritilishiga olib keldi (Manba: Qashqadaryo viloyat iqtisodiyot boshqarmasi hisobotlari, 2024). Ko'p imkoniyatlari bula turib Qashqadaryo viloyati byudjeti ancha yillardan beri yuqori byudjetdan ajratiladigan transferlar hisobiga balanslashtiriladi.

Qashqadaryo viloyatidagi Mahalliy resurslardan oqilona foydalanish Yer, bino-inshoot, tabiiy boyliklar va turizm salohiyati — bularning barchasi to'g'ri boshqarilsa, mustahkam daromad manbai bo'la oladi. Aynan shu manbalar orqali byudjetga qo'shimcha tushumlar jalb etish mumkin. O'zbekiston hududlarining iqtisodiy rivojlanishi ko'p jihatdan u yerdagi mavjud resurslardan qanday foydalanilayotganiga bog'liq.

Neft-gaz va kimyo sanoati

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning eng yirik neft-gaz bazalaridan biri bo'lib, bu hudud mamlakat gaz va kondensat ishlab chiqarishida yetakchi o'rin tutadi. Ayniqsa Muborak, G'uzor va Qamashi tumanlari gaz zaxiralari bilan mashhur. Shu bois, hududga xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etishda asosiy e'tibor gazni chuqur qayta ishlash sanoatini rivojlantirishga qaratilishi lozim. Hozirgi kunda xom gaz ko'proq xomashyo sifatida tashqariga chiqariladi,

ammo agar uni qayta ishlash zavodlari qurilsa, polimerlar, plastmassalar, qurilish materiallari va turli kimyo mahsulotlarini ishlab chiqarish mumkin bo'ladi. Bu nafaqat eksport salohiyatini oshiradi, balki minglab yangi ish o'rinlarini yaratadi va mahalliy byudjet tushumlarini sezilarli ko'paytiradi.

Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoati

Viloyatning iqlimiy sharoitiga unumdor yerlari paxtachilik, g'allachilik, bog'dorchilik va chorvachilikni rivojlantirish uchun qulay. Biroq bugungi kunda ko'p hollarda xomashyo (paxta, uzum, meva) eksport qilinmoqda. Investitsiyalar yordamida paxta tolasidan tayyor mato, trikotaj va tayyor kiyim-kechak ishlab chiqaruvchi korxonalarni yo'lga qo'yish katta samara beradi. Shuningdek, uzumchilik va bog'dorchilik asosida sharob, sharbat, qadoqlangan konservalar ishlab chiqarish orqali yuqori qo'shimcha qiymatli mahsulotlar tayyorlash mumkin. Hududda sovutkichli omborxonalar, logistika markazlari va eksport uchun sertifikatlash laboratoriyalarini barpo etish ham katta investitsiya yo'nalishidir. Viloyatning asosiy qismining lalmi yerlar tashkil qiladi. Agar suvsiz yerlardan samarali foydalanilsa (masalan, tomchilatib sug'orish orqali ekin ekish, quyosh elektr stansiyalari qurish, yaylovlar barpo etish), yangi xo'jalik subyektlari vujudga keladi. Bu yerlarda qurg'oqchilikka chidamli ekinlar (pista, zaytun, zig'ir, kungaboqar, yem-xashak o'tlari)ni yetishtirish orqali nafaqat qishloq xo'jaligi rivojlantiriladi, balki mahalliy byudjet daromadlarini ko'paytirib, ularning barqarorligini ta'minlashda muhim omil bo'ladi.

Ular faoliyat yuritishi natijasida yer solig'i, mol-mulk solig'i, foyda solig'i, ijtimoiy soliq tushumlari ko'payadi. Bu esa mahalliy byudjet daromad bazasini mustahkamlaydi

Turizm va servis sohasi

Qashqadaryotarixiy-madaniy merosga boy hudud. Xususan, Shahrisabz shahri Amir Temur vatani sifatida UNESCOning jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan. Bundan tashqari, Kitob geologiya qo'riqxonasi, Chim qir tog'lari, milliy bog'lar va qadimiy me'moriy obidalar turizmni rivojlantirish uchun katta imkoniyat yaratadi. Ammo hozirgi kunda turizm infratuzilmasi yetarli emas. Shu bois, investitsiyalar yordamida zamonaviy mehmonxonalar, dam olish maskanlari, transport xizmati, gidlar tayyorlash markazlari, shuningdek, ekoturizm va sog'lomlashtirish turizmi loyihalarini yo'lga qo'yish mumkin. Bu nafaqat mahalliy iqtisodiyot, balki xalqaro miqyosda hududning obro'sini oshiradi.

Turizm sohasi orqali aholining bandligi oshib, bu esa jismoniy shaxslarning daromad solig'i tushumlarini ham ko'paytiradi.

Shu orqali hudud byudjeti yangi daromad manbalariga ega bo'ladi

Qurilish va infratuzilma

Qashqadaryodaso'nggi yillarda aholining ko'payishi va urbanizatsiya jarayonlari tezlashmoqda. Bu esa uy-joy, ijtimoiy ob'ektlar va infratuzilma qurilishiga katta talabni yuzaga keltirmoqda. Investitsiyalar yordamida zamonaviy uy-joy massivlari, savdo va biznes markazlari, shuningdek, ijtimoiy xizmat ko'rsatish obyektlarini barpo etish mumkin. Shu bilan birga, avtomobil yo'llari, ichimlik suvi tarmoqlari, kanalizatsiya tizimlari va energiya ta'minoti kabi infratuzilmalarni modernizatsiya qilish muhim yo'nalishdir. Mahalliy qurilish materiallari ishlab chiqarish va energiya tejovchi texnologiyalarni qo'llash investitsiyalarni yanada samarali qiladi.

Energetikava "yashil iqtisodiyot"

Qashqadaryo tabiiy gaz va neft zaxiralariga ega bo'lishi bilan birga, quyosh va shamol energiyasi salohiyati ham yuqori hudud hisoblanadi. So'nggi yillarda O'zbekistonda qayta tiklanuvchi energiya manbalariga e'tibor kuchaymoqda va Qashqadaryo bu borada yetakchi hududlardan biri bo'lishi mumkin. Investitsiyalar yordamida quyosh panellari va shamol turbinalari asosida elektr stansiyalarini qurish nafaqat hududni energiya bilan ta'minlash, balki ortiqcha elektr energiyasini boshqa hududlarga yetkazib berish imkonini ham yaratadi. Bundan

tashqari, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy qilish orqali ishlab chiqarish xarajatlarinikamaytirishvaekologiyanimuhofazaqilishgaerishiladi.

Quyosh va shamol elektr stansiyalari barpo etilsa, ular uzoq muddatli va barqaror daromad manbai hisoblanadi.

Energetika sohasi orqali mahalliy byudjetga yangi soliq tushumlari kirib keladi

Xulosa

Qashqadaryoviloyatitabiiyresurslari va iqtisodiy imkoniyatlari bilan nafaqat respublika, balki mintaqaviy miqyosda ham yirik investitsiya markaziga aylanishi mumkin. Yuqoridagi yo‘nalishlarga to‘g‘ri investitsiyalar jalb etilsa, hudud iqtisodiyoti diversifikatsiyalanadi, yangi ish o‘rinlari yaratiladi va mahalliy byudjet daromadlari barqarorlashadi.

Neft-gaz, qishloq xo‘jaligi, turizm, energetika va qurilish sohalariga investitsiyalar jalb etilishi bilan hududda yangi korxonalar ochiladi.

Yangi korxonalar ochilishi demak, mahalliy soliqlar (yer, mol-mulk, obodonlashtirish, suv resurslaridan foydalanish yig‘imlari) bazasi kengayadi.

Bu korxonalar faoliyatidan tushadigan yer solig‘i, mol-mulk solig‘i, foyda solig‘i va boshqa majburiy to‘lovlar mahalliy byudjet daromadlarini sezilarli oshiradi.

Bu loyihalardan olinadigan soliqlar mahalliy byudjet daromadlarini markaziy transferlarga qaramlikdan qutqaradi.

Faqat an‘anaviy soliqlarga emas, balki yangi soliqlar va yig‘imlar (masalan, ekologik yig‘imlar, chiqindilarni utilizatsiya yig‘imi, turizm yig‘imi)ni ham joriy etish orqali daromad bazasini kengaytirish mumkin.

Qashqadaryo viloyatida mavjud tabiiy resurslar, suvsiz yerlar va investitsion salohiyatdan oqilona foydalanish mahalliy byudjet daromad bazasini kengaytirishning muhim omili hisoblanadi. Ayniqsa, mahalliy soliqlar tushumini oshirish orqali byudjetlarning barqarorligi ta‘minlanadi va hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun zarur moliyaviy resurslar yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2022.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni PQ–5052-son, 2021-yil 19-fevral.
3. Karimov, I. A. “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch”. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
4. Qodirov, A., G‘ulomov, S. “Moliyaviy menejment”. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
5. Hasanov, B. “Davlat moliyasi”. – Toshkent: Iqtisodiyot va moliya, 2020.
6. Musayev, M. “Mahalliy moliya tizimi: muammo va yechimlar”. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar”, 2023. – №2.

EFFICIENT USE OF CASH RESOURCES IN IMPROVING COMPANY LIQUIDITY

Nabiev Farrukh Safarovich.

Assistant at the University of Information Technologies and Management
normamatovixtiyor@gmail.com

Annotation .Ensuring the liquidity and financial stability of companies is one of the necessary conditions for ensuring their competitiveness. However, the low level of cash supply of the country's economy, the high cost of products under the influence of inflation and devaluation hinder the increase of liquidity and financial stability of companies.

The article identifies current issues related to ensuring the liquidity and financial stability of companies in the Republic of Uzbekistan and develops scientific proposals to address them.

Keywords: company, liquidity, financial stability, inflation, devaluation, cost, credit, documented letter of credit, payment order, interest rate.

Introduction

In the New Uzbekistan Development Strategy approved by the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-60 dated January 28, 2022, the industrial policy aimed at ensuring the stability of the national economy and increasing the share of industry in GDP, increasing industrial production by 1.4 times, Continuous supply and increase of energy efficiency of the economy by 20%, further development of export potential of local industries with full utilization of existing opportunities are recognized as necessary conditions for rapid development of the national economy and high growth rates [1]. This makes it necessary to ensure the liquidity and financial stability of the country's companies.

At the same time, the high share of production costs in sales of manufacturing companies, the problem of insolvency in the economy, the relatively low share of cash in the current assets of companies hinder the liquidity and financial stability of companies.

Research methodology.

The current liquidity ratio proposed by the experts of the International Bank for Reconstruction and Development is widely used in international practice in assessing the liquidity of companies [2]. According to this methodology, the current liquidity of companies is defined as the ratio between their current assets and current liabilities, and its minimum normative level is 1.25.

In the Republic of Uzbekistan, there is no state requirement for the minimum amount of authorized capital of manufacturing companies. Only financial institutions have set requirements by the state for the minimum amount of authorized capital. For example, the requirement set by the state for the minimum amount of authorized capital is 100 billion soums for commercial banks. soums, 2 bln. soums for microcredit organizations. soums, for pawnshops - 500 mln. soums [3].

In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 27, 2023 No PF-6096 "On measures to accelerate the reform of state-owned enterprises and privatization of state assets" in the central office of the Ministry of Finance tasks assigned:

- *Preparation of financial statements for 2019-2024 on the basis of International Financial Reporting Standards (IFRS) and submission of the schedule of international credit ratings to the Cabinet of Ministers for approval by April 1, 2021;

- * Development of medium and long-term development strategies for each company by April 1, 2024, with the involvement of reputable international consulting organizations on a competitive basis, financial recovery, operational efficiency;

Introduce a modern corporate governance system by July 1, 2024, which includes an audit of procurement and management systems and the formation of a "compliance system" and anti-corruption services;

By July 1, 2024, at least 30% of the supervisory boards and at least 3 executives of the enterprise management should be filled with qualified international experts by actively involving foreign experts (including citizens) in the supervisory boards and enterprise management on the basis of international competition [4].

Review of literature on the subject.

According to Alekseeva, at present, the study, analysis and financial regulation of liquidity indicators is very important for enterprises, because there are enterprises that are not economically developed, insolvent, do not work effectively, do not use profits effectively, invest money efficiently. does not [5].

A.Sheremyat and R. According to Sayfullin, the liquidity of a company is such a level of mobility of assets that it ensures the continuity of timely and full payment of all obligations of the company and all legal payments to it [6].

According to K.Kurilov and A.Kurilova, enterprises have several levels of liquidity, and insufficient liquidity means that the company can not take advantage of discounts and favorable commercial opportunities. Significant insufficiency of liquidity means that the management of the enterprise has no freedom of choice and such enterprises are unable to make payments on their current obligations [7].

According to G. Savitskaya, the financial stability of an enterprise means that it can maintain a balance between its assets and liabilities to a level that guarantees its solvency in a changing external and internal environment [8].

According to Allen, the formation of a risk management system in companies involves the classification of risks of loss of financial stability, based on the generally accepted principles of risk management - Generally Accepted Risk Principles (GARP) [9].

N. Koschyk and T. According to Wilson, there is growing interest in faceted classification of risks of financial instability in post-crisis conditions [10].

Using faceted classification, it is possible to identify the expected financial stability risk and determine the qualitative description of the factors influencing it.

According to N. Liang, the financial stability of companies depends on the improvement of the direct risk monitoring system, with the main focus on liquidity risk, credit risk, investment risk and operational risk monitoring [11].

According to T. Bobakulov, the low level of money supply in the economy deepens the problem of mutual insolvency in the economy, weakens the cash flow of enterprises, prevents the stimulation of solvency [12].

This conclusion of T. Bobakulov is based on the existence of the problem of insolvency in the economy of the Republic of Uzbekistan due to the low level of monetary security.

Discussions

Ensuring the liquidity of companies is primarily determined by the fact that they have sufficient liquid assets. In turn, cash plays an important role in the structure of liquid assets of companies as the highest liquid asset.

Investments in highly liquid securities also play an important role in ensuring the liquidity of companies.

Table 1

Composition and dynamics of current assets of JSC "TASHKENT OIL - MOY KOMBINATI", in percent [13]

The structure of working capital	Years					Change in 2024 compared to 2020, f.p.
	2020	2021	2022	2023	2024	
Cash	25,1	31,4	28,0	0,1	0,4	- 24,7
Accounts receivable	27,4	18,8	14,2	27,6	28,8	1,4
Inventories	47,5	49,6	57,8	72,3	70,8	23,3
Short-term investments	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	x
Working capital - total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x

It can be seen from Table 1 that in 2020-2024 there was a downward trend in the share of cash in the total current assets of JSC "TASHKENT YOG - MOY KOMBINATI". In 2024, the figure was only 0.4 percent. This is a negative situation in terms of ensuring the liquidity of the enterprise.

According to Table 1, in 2020-2024 there was a tendency to increase the share of receivables in the total current assets of JSC "TASHKENT YOG - MOY KOMBINATI". This is a negative situation in terms of ensuring the liquidity of the enterprise.

It can be seen from Table 1 that in 2020-2024 there was a tendency to increase the share of inventories in the total current assets of JSC "TASHKENT OIL - MOY KOMBINATI". This is due to the decrease in the share of cash and receivables in the current assets of the Company during this period.

According to Table 1, the current assets of JSC "TASHKENT YOG - MOY KOMBINATI" did not include short-term financial investments. This indicates that the Plant does not conduct investment transactions with securities.

The practice of using cashless forms of payment plays an important role in ensuring the liquidity and financial stability of companies. In particular, the use of documented letters of credit allows companies to receive timely and full amounts of goods and services delivered. In the payment order, however, payment is not guaranteed.

Also, payments in the form of checks and collection of non-cash accounts are not guaranteed.

Using the data in the table below, we evaluate the practice of using cashless payment forms.

Table 2

Structure of non-cash payments in the Republic of Uzbekistan [14]

<i>indicators</i>	Percentage					
	² 019 y.	² 020 y.	² 021 y.	² 022 y.	² 023 y.	² 024 y..
<i>Payment order</i>	9 9,45	9 9,52	9 9,39	9 9,42	9 9,17	9 9,05
<i>Payment request</i>	0, 18	0 ,16	0 ,16	0 ,13	0 ,10	0 ,21
<i>Collection</i>	0, 35	0 ,31	0 ,42	0 ,43	0 ,71	0 ,73
<i>Documentary letter of credit</i>	0, 02	0 ,01	0 ,03	0 ,02	0 ,02	0 ,01
<i>Jami</i>	1 00,0	1 00,0	1 00,0	1 00,0	1 00,0	1 00,0

From the data of Table 2, it can be seen that in 2019-2024 in the total volume of payments made through non-cash forms of payment accounted for a very high share of payments made by payment orders. This indicates that the practice of using other forms of cashless payments is not developed at all and is a negative situation in terms of improving the practice of using non-cash forms of payment.

According to Table 2, as of December 31, 2024, the share of payments made through payment applications in the total amount of payments made through cashless payments in the country was only 0.21%, the share of payments made by collection was 0.73%, the share of payments made through documented letters of credit was only 0.01 percent. However, in documented letters of credit, payment is fully guaranteed, and commercial banks will be able to earn a large amount of money.

In the Republic of Uzbekistan, timely collection of payments is currently a major problem for suppliers. This is explained by the following reasons:

- low level of money supply of the economy;
- instability of cash flow of enterprises;
- high cost in the amount of revenue from the sale of products at enterprises;

- low level of profitability of enterprises.

The high rate of devaluation of the national currency in the Republic of Uzbekistan and high interest rates on loans from commercial banks have a negative impact on the liquidity and financial stability of companies.

Admittedly, the rate of depreciation of the national currency in recent years has remained high

Conclusions and suggestions

The small share of cash in the current assets of companies, the lack of investment in highly liquid securities has a negative impact on their liquidity.

The high rate of devaluation of the national currency in the country, high interest rates on loans from commercial banks have a negative impact on the liquidity and solvency of companies.

In our opinion, the following measures should be taken to ensure the liquidity and solvency of companies in the Republic of Uzbekistan:

1. To ensure the liquidity of companies, first of all, it is necessary to introduce in the activities of companies as a normative requirement of the current minimum liquidity ratio (1.25), which is generally accepted in international practice; second, it is necessary to ensure a low and stable level of the share of investments in highly liquid securities in current assets and not to tax the income of companies from these investments; third, by ending the practice of using covered letters of credit to eliminate companies' cash outflows from their business turnover.

2. In order to increase the volume of uncovered and unconfirmed documentary letters of credit opened by commercial banks with the status of a letter of credit on payment obligations of customers for goods and services, first, to form a group of customers belonging to the first and second categories of creditworthiness; it is necessary to open letters of credit of these forms on their payments; secondly, this group of clients should be allowed to use renewable and prepaid types of documented letters of credit; third, priority should be given to lending documented letters of credit through the credit line of the letter of credit bank.

3. In order to eliminate external factors that negatively affect the financial stability of companies, first of all, it is necessary to prevent the appreciation of imports by ensuring the stability of the nominal exchange rate of the national currency; secondly, it is necessary to ensure low and stable interest rates on loans of commercial banks by improving the monetary policy of the Central Bank; third, companies need to expand the geographical diversification of exports.

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-60 of January 28, 2022. On the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026 // National Database of Legislation, 29.01.2022, No. 06/22/60/0082, March 18, 2022, No. 06/22/89/0227).

2. Banking case. Under the editorship of prof. O.I. Lavrushina. - Moscow: KNORUS, 2016. - S. 353.

3. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated September 12, 2017 No PP-3270 "On measures to further develop and increase the stability of the banking system of the Republic" // QHMMB: 07/17/3270/0004 No. 25.09.2017.

4. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 27, 2020 No. PF-6096 "On measures to accelerate the reform of state-owned enterprises and privatization of state assets" // www.lex.uz.

5. Alekseeva A.I. Kompleksnyy ekonomicheskii analiz xozyaystvennoy deyatel'nosti. - Moscow: INFRA-M, 2007. - p. 80.

6. Sheremyat A., Sayfullin R. Methodology of financial analysis of the enterprise. - Moscow: UNI-GLOB, 2010. - p. 115.

7. Kurilov K.Yu., Kurilova A.A. Organization of the system of internal audit of enterprises in the field of automotive industry // Azimuth scientific research: economics and management. 2014. № 2.S. 193.
8. Savitskaya, G. V. Economic analysis. Uchebnoe posobie. - 14-e izd., Pererab. and dop. - Moscow: INFRA – M, 2011. - 649 p.
9. Allen S. Financial risk management: a practitioner's guide to managing market and credit risk. Hoboken, N. J. : Wiley, 2013. - 579 r.
10. Koschyk H., Wilson T.C. Principles for dealing with financial stability risks // Journal of risk management in financial institutions. 2013. №2. - R. 129 -136.
11. Liang N. Systemic Risk Monitoring and Financial Stability // Journal of Money, Credit and Banking. 2013. №1. – P. 129 -174.
15. Валюта курслари//www.cbu.uz (Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки).
12. Bobakulov T.I. Problems of ensuring the stability of the national exchange rate in the Republic of Uzbekistan and ways to solve them. I.f.d. ilm. dar. ol. three. taqd. et. diss. avtoref. - Toshkent, 2008. - Б. 22.
13. TASHKENT OIL - OIL PLANT. Annual reports // www.tymk.uz.
14. Payment system // www.cbu.uz (Central Bank of the Republic of Uzbekistan).

BO‘LAJAK MOLİYACHILARNING RAQAMLI SAVODXONLIGINI SUN’IY INTELLEKT(AI) ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Boboyeva Surayyo Xamroyevna

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti iqtisodiyot kafedrası
assistenti, surayyoboboyeva2230@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo‘lajak moliyachilarning raqamli savodxonligini sun’iy intellekt (AI) vositalari orqali rivojlantirish imkoniyatlari va yo‘llari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — (AI) yordamida moliyaviy ta’limda raqamli savodxonlikni oshirish strategiyalarini aniqlash. Tadqiqot metodlari sifatida adabiyot tahlili, so‘rov va eksperimental dasturiy modul qo‘llash usullari ishlatilgan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, adaptive learning platformalar, AI-sokrat tarzidagi chatbotlar va simulyatsion moliyaviy muhitlar talabalar raqamli va moliyaviy yondashuv kompetensiyalarini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Bu muhokama bo‘limida pedagogik, texnik va etik masalalar tahlil qilinib, integratsiya strategiyalari taklif qilinadi. Ushbu tadqiqot yuqori ta’lim muassasalari uchun AI bazasidagi moliyaviy savodxonlik dasturlarini joriy qilish bo‘yicha tavsiyalar beradi.

Abstract. This article examines the opportunities and pathways for developing the digital literacy of future financiers through the use of artificial intelligence (AI) tools. The aim of the research is to identify strategies for enhancing digital literacy in financial education with the help of AI technologies. The study employs methods such as literature analysis, surveys, and the application of an experimental software module. The results indicate that adaptive learning platforms, AI-based Socratic chatbots, and simulated financial environments can significantly improve students’ digital and financial competence. The discussion section analyzes pedagogical, technical, and ethical aspects, offering integration strategies for effective implementation. The study provides practical recommendations for higher education institutions on introducing AI-based financial literacy programs.

Kalit so‘zlar: moliyaviy ta’lim, simulyatsiya, kompetensiya, sun’iy intellekt, raqamli savodxonlik, moliyaviy ta’lim, bo‘lajak moliyachilar, adaptive learning, chatbot,

simulyatsion o'quv muhit, raqamli kompetensiya, interaktiv ta'lim texnologiyalari, AI integratsiyasi.

Kirish. Moliyaviy savodxonlik hozirgi zamonda jamiyatning barqaror iqtisodiy rivoji va shaxsiy moliyaviy farovonlik uchun muhim omil sanaladi. Bo'lajak moliyachilar universitet davrida moliyaviy bilim va raqamli ko'nikmalarni egallashi shart, chunki hozirgi moliya bozorida katta hajmdagi ma'lumot, algoritmik qarorlar va texnologik vositalar qo'llaniladi. Shu bilan birga, AI va raqamli platformalarning keng tarqalishi moliyaviy xizmatlar va institutlar faoliyatida transformatsiya olib kelmoqda. Raqamli savodxonlik — bu shaxsning raqamli vositalar va resurslardan foydalanish qobiliyati (axborot izlash, tahlil qilish, baholash, xulosa chiqarish) bo'lib, moliyaviy kontekstda bu — moliya bo'yicha ma'lumotlarni qidirish, analiz qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Sun'iy intellekt esa ushbu jarayonlarni avtomatlashtirish, shaxsiylashtirish va interaktiv treninglar orqali qo'llab-quvvatlash imkoniyatini beradi. So'nggi yillarda AI moliyaviy ta'lim va moliyaviy savodxonlik sohalariga kirib kelmoqda. Masalan, Zakaria va boshqalar "Leveraging Artificial Intelligence to Enhance Financial Education" maqolasida AI tizimlarining moliyaviy modellash va qaror qabul qilish bo'yicha murakkab vazifalarni yengillashtirishi ko'rsatilgan[1]. Bundan tashqari, "Incorporating Artificial Intelligence into Finance: A Bibliometric Analysis" maqolasi AI moliya sohasiga tadqiqotlarda qaysi yo'nalishlar ko'p ishlatilayotgani (bank, prediktsiya, qaror qabul qilish, genetik algoritmlar, big data) tahlilini beradi[2]. Shuningdek, "Can Artificial Intelligence Promote Financial Literacy in Higher Education?" nomli bo'limda generativ AI yordamida moliyaviy terminlarni tushunish va individual o'qish yo'llarini kengaytirish imkoniyatlari muhokama qilingan[3]. Mazkur tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, AI moliyaviy savodxonlik va ta'limni yangi bosqichga olib chiqishi mumkin, lekin ular xam cheklovlar, resurslar va ta'lim metodikasi masalalarini paydo qilmoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — bo'lajak moliyachilarning raqamli savodxonligini sun'iy intellekt vositalari yordamida qanday oshirish mumkinligini aniqlash va samarali pedagogik hamda texnologik takliflar ishlab chiqish. Tadqiqot savollari: Qanday AI vositalari bo'lajak moliyachilarning raqamli savodxonligini oshirishga mos? Ushbu vositalarning qo'llanilishi bilan erishilgan kompetensiya o'zgarishlari qanday? Yuqoridagi muammolarni bartaraf etishga qaysi strategiyalar taklif qilinishi mumkin?

Tadqiqot metodologiyasi. Bo'lajak moliyachilarning raqamli savodxonligini sun'iy intellekt vositalari yordamida qanday oshirish mumkinligini aniqlashtadqiqotimizda quyidagi usullar qo'llanildi:

Adabiyot tahlili: AI, raqamli savodxonlik va moliyaviy ta'lim bo'yicha ilmiy maqolalar, kitoblar va konferensiya materiallari o'rganildi.

So'rov (survey): Talabalar orasida AI vositalaridan foydalanish tajribasi, raqamli savodxonlik darajasi va ehtiyojlari haqida savollar to'plandi.

Eksperimental modul: Kursga integratsiya qilish uchun AI-dasturiy modul yaratilib, ingichka guruhda sinovdan o'tkazildi va natijalari o'lchandi.

Tadqiqotga OTMning moliya yo'nalishida tahsil olayotgan 2-3-kurs talabalaridan 60 nafar talabalar jalb qilindi. Ularning orasida AI vositalaridan foydalanish tajribasi o'rganildi. Eksperimental modul sinovida 30 nafar talabaga modul bilan ishlash imkoniyati berildi, qolgan 30 talaba nazorat guruh bo'ldi.

Modul quyidagi komponentlardan iborat:

-Chatbot for Finance: ChatGPT-turdagi moliyaviy savollarga javob beruvchi chatbot.

-Adaptive Learning Platform: Talabaning qobiliyatiga mos ravishda masalalar va tushuntirishlar taklif qiluvchi platforma.

-Simulyatsion moliyaviy bozor muhit: Talabalar moliyaviy qarorlarni sinab ko‘rishi mumkin bo‘lgan virtual bozor muhit.

Modul 8 hafta davomida darslarga qo‘shilib, talabalar modul bilan bir necha mashqlarni bajardilar.

So‘rov natijalari:

- Likert shkalasi (1–5) bilan baholangan savollar orqali.

-Test: Raqamli savodxonlik va moliyaviy savodxonlik bo‘yicha boshlang‘ich va yakuniy testlar.

-Eksperimental modul bo‘yicha loglar: modul ichida bajarilgan mashqlar soni, chatbot bilan interaksional soni va ularning natijalari.

Statistik tahlil: Paired t-test, variatsion tahlili (ANOVA) va korrelyatsion tahlil ishlatildi.

So‘rov natijalariga ko‘ra:

Talabalarning 80 % i ilgari AI vositalaridan foydalanmagan, 20 % i qisman tajribaga ega.

Raqamli savodxonlik bo‘yicha o‘rtacha baho: 3.2/5, moliyaviy savodxonlik: 2.9/5.

Talabalar chatbot va simulyatsion muhitdan foydalanishga katta qiziqish bildirdi — 85 % modulni foydali deb baholadi.

Test natijalariga ko‘ra:

Eksperimental guruhda raqamli savodxonlik bo‘yicha boshlang‘ich testdan yakuniy testgacha o‘sish: o‘rtacha 15 % ga (statistik jihatdan ahamiyatli, $p < 0.05$).

Moliyaviy savodxonlik testida esa o‘sish 18 % ga bo‘ldi ($p < 0.01$).

Nazorat guruhda sezilarli o‘sish kuzatilmadi (3–5 % darajasida).

Eksperimental modul loglari:

Chatbot bilan o‘rtacha interaktsiya: 25 savol/talaba

Talabalar adaptiv platformada 90 % masalalarni muvaffaqiyatli bajardi

Simulyatsion muhitda o‘rtacha 12 qaror qabul qilindi va foyda/zarar hisobi qilindi

Natijalarni talqin qilish

Eksperimental modul yordamida bo‘lajak moliyachilarning raqamli va moliyaviy kompetensiyalari sezilarli darajada oshganligi natijalar ko‘rsatdi. AI vositalari interaktivlik, tezkor fikr-mulohaza va individual moslashuvchanlik orqali bilim olish jarayonini samarali qo‘llab-quvvatlagan.

Chatbot va adaptiv platforma orqali talabalar murakkab moliyaviy tushunchalarni bosqichma-bosqich o‘rganib, xatolarini tezda aniqlash imkoniga ega bo‘lishdi. Simulyatsion bozor esa nazariy bilimlarni amaliy jihatdan sinab ko‘rishga xizmat qildi.

Tadqiqot faqat bitta universitet va bitta kurs bilan cheklangan.

Modul sinov muddati nisbatan qisqa (8 hafta).

Ba‘zi talabalar texnologik nosozliklar yoki dasturiy muammolar tufayli to‘siq bilan duch keldi.

Etik va maxfiylik masalalari (talaba ma‘lumotlari, AI modelining javoblari) hal etilishi lozim.

Pedagogik va texnik tavsiyalar

Ta‘lim muassasalarida **AI pedagogika metodikalarini** joriy etish: o‘qituvchini AI yordamchisi sifatida ishlatish.

Platforma uskunalarini mustahkamlash: server resurslari, internet tezligi, texnik qo‘llab-quvvatlash.

Talabalarga dastlabki trening: AI vositalarni ishlata olish uchun boshlang‘ich treninglar.

Etika va axborot xavfsizligi modullarini kiritish: masalan, AI javoblarining cheklavlari, noaniq javoblarni baholash.

Doimiy monitoring va takomillashtirish: modul va platformani foydalanuvchi fikrlaridan kelib chiqib yangilab borish.

Xulosa. Ushbu maqolada bo‘lajak moliyachilarning raqamli savodxonligini sun’iy intellekt vositalari yordamida rivojlantirish yo‘llari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, AI-dasturiy modul (chatbot + adaptive platforma + simulyatsion bozor) talabalar kompetensiyalarini samarali oshirishi mumkin. Biroq, pedagogik, texnik va etik muammolarni e‘tiborga olish zarur. Ushbu tadqiqot AI vositalarining moliyaviy savodxonlikni oshirishdagi potentsialini ko‘rsatib berdi. Oliy ta’lim muassasalari uchun bu modelni kengaytirish va boshqa yo‘nalishlarda sinab ko‘rish mumkin. Bundan tashqari, moliyaviy institutlar va hukumatlar uchun AI-integratsiyalangan moliyaviy savodxonlik dasturlari strategiyasini ishlab chiqishda foydali bo‘lishi mumkin. Ta’lim muassasalarida **AI** pedagogika metodikalarini joriy etish: o‘qituvchini AI yordamchisi sifatida ishlatish. Platforma uskunalarini mustahkamlash: server resurslari, internet tezligi, texnik qo‘llab-quvvatlash. Talabalarga dastlabki trening: AI vositalarni ishlata olish uchun boshlang‘ich treninglar. Etika **va axborot xavfsizligi** modullarini kiritish: masalan, AI javoblarining cheklovlari, noaniq javoblarni baholash. **Doimiy monitoring va takomillashtirish:** modul va platformani foydalanuvchi fikrlaridan kelib chiqib yangilab borish

TAVSIYA ETILADI:

Universitetlarda AI-integratsiyalangan moliya kurslarini kiritish.

Talabalar va o‘qituvchilar uchun treninglar tashkil qilish.

Platforma va infratuzilma resurslarini mustahkamlash.

AI-sistemalarni muntazam ravishda yangilab, foydalanuvchi fikrlarini inobatga olish.

Etika va ma’lumot xavfsizligi bo‘yicha tegishli yo‘riqnomalar ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. Zakaria, S., Abdul Aziz, N. F., Abdul Manaf, S., Suffian, M. T. M., & Saleh, M. S. M. (yil). *Leveraging Artificial Intelligence to Enhance Financial Education in Corporate Finance and Calculation-Intensive Subjects*. Information Management and Business Review. ojs.amhinternational.com
2. “Incorporating Artificial Intelligence into Finance: A Bibliometric Analysis”. J. Risk Financial Manag., 2024, 17(12). [MDPI](https://www.mdpi.com)
3. Chummun, B. Z. (2024). *Can Artificial Intelligence Promote Financial Literacy in Higher Education?* In *Advances in Educational Technologies and Instructional Design*. ouci.dntb.gov.ua
4. Zhang, R., & Jaafar Sidik, M. H. (2024). *Big Data, Artificial Intelligence, and Financial Literacy: Exploring their Combined Influence on Investment Behavior among Chinese Household*. Journal of Information Systems Engineering and Management. [jisem-journal.com](https://www.jisem-journal.com)
5. Al-Ali, A. H. H., Al-Ruaziq, S. S. S., & Abdulhameed, G. R. (2024). *Incorporating Financial Knowledge with ChatGPT to Make Informed Investment Decisions*. Journal of Information Systems Engineering and Management, 9(1). [jisem-journal.com](https://www.jisem-journal.com)
6. Bayakhmetova, A., Rudenko, L., Krylova, L., Suleimenova, B., Niyazbekova, S., & Nurpeisova, A. (2025). *Artificial Intelligence in Financial Behavior: Bibliometric Ideas and New Opportunities*. J. Risk Financial Manag., 18(3). [MDPI](https://www.mdpi.com)
7. Ashurbayev, O., Shuhratov, H. (2024). *The Impact of Artificial Intelligence on Contemporary Education in Business*. Multidisciplinary Journal of Science and Technology. [mjstjournal.com](https://www.mjstjournal.com)

BOSHQARUV SOHASIDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMI

Doniyarov Dostonbek Rustam o'g'li

Qarshi Davlat Texnika Universiteti, Menejment yo'nalishi talabasi

dostonbekdoniyarov2926@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshqaruv tizimidagi asosiy muammolar, ularning kelib chiqish sabablari hamda zamonaviy yechim yo'llari tahlil qilingan. Iqtisodiyotda samarali boshqaruv tizimi korxona faoliyatining barqarorligini ta'minlashda, inson resurslarini boshqarishda va innovatsion rivojlanishga yo'naltirilgan qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida menejmentning turli darajadagi muammolari – tashkiliy, iqtisodiy, psixologik va kommunikativ jihatlari o'rganilib, ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: boshqaruv, menejment, samaradorlik, innovatsiya, motivatsiya, tahlil, tizim, qaror qabul qilish, raqamli transformatsiya, inson resurslari.

Abstract: This article analyzes the main problems in the management system, their causes, and modern solutions. An effective management system plays a crucial role in ensuring the stability of enterprises, managing human resources, and making innovation-oriented decisions. The study examines various management issues—organizational, economic, psychological, and communicative—and proposes recommendations for their resolution.

Keywords: management, efficiency, innovation, motivation, decision-making, digital transformation, human resources.

KIRISH (INTRODUCTION)

Zamonaviy boshqaruv tizimi har qanday iqtisodiy tashkilot faoliyatining yuragi hisoblanadi. Boshqaruv — bu resurslarni to'g'ri yo'naltirish, inson omilini samarali boshqarish hamda tashkilot maqsadlariga erishishning asosiy vositasidir. Bugungi kunda raqobat muhitining keskinlashuvi, texnologik o'zgarishlar, mehnat bozorining dinamikasi boshqaruv sohasidan yanada moslashuvchan va innovatsion yondashuvni talab qilmoqda. Biroq, O'zbekiston korxonalari va tashkilotlarida hali ham an'anaviy boshqaruv uslublari ustun bo'lib, zamonaviy menejment yondashuvlari to'liq tatbiq etilmagan. Bu holat korxonalarining samaradorligiga, raqobatbardoshligiga hamda inson resurslarining to'liq salohiyatdan foydalanilishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu maqolada boshqaruv tizimidagi mavjud muammolar tahlil qilinadi, ularning sabablari o'rganiladi va yechim yo'llari taklif etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (LITERATURE REVIEW AND METHOD)

Boshqaruv nazariyasi XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan. F. Teylor, A. Fayol, M. Vebr, E. Meyo singari olimlarning ishlari zamonaviy menejmentning asosini tashkil etadi. Ularning nazariyalarida mehnat taqsimoti, motivatsiya, ierarxiya va samaradorlik asosiy o'rinda turgan. So'nggi yillarda boshqaruvda raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt, "Agile management", "Lean production" kabi konsepsiyalar keng qo'llanilmoqda. O'zbekiston sharoitida esa davlat boshqaruvi va xususiy sektorni raqamlashtirish jarayoni hali to'liq yakuniga yetmagan bo'lib, bu yangi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tahliliy yondashuv, solishtirma tahlil, kuzatuv va ekspert baholash usullari qo'llanildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi asosiy manba sifatida o'rganildi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Boshqaruv sohasidagi muammolarni bir nechta guruhlariga ajratish mumkin:

1. Tashkiliy muammolar. Ko'plab korxonalarda boshqaruv strukturalari eskirgan, lavozimlar o'rtasidagi vakolatlar aniq belgilanmagan.

2. Kadrlar malakasi muammosi. Menejerlar zamonaviy raqamli texnologiyalarni yetarli bilmaydilar.

3. Axborot oqimining sustligi. Korxonalarda axborot almashinuvi tizimi yetarli darajada avtomatlashtirilmagan.

4. Motivatsiya va rag'batlantirish muammolari. Xodimlar faoliyatida moddiy va ma'naviy rag'bat tizimi yetarli emas.

5. Innovatsion fikrlashning sustligi. Rahbarlar yangilikka nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashadilar.

NATIJALAR (RESULTS)

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, boshqaruv tizimining samaradorligi quyidagi omillar bilan bevosita bog'liq:

- Raqamlashtirish darajasi;
- Kadrlar salohiyati;
- Axborot tizimisifati;
- Tashkiliy madaniyat.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekiston korxonalarida raqamli menejment, xodimlar malakasini oshirish, va motivatsiya tizimini takomillashtirish bo'yicha islohotlar samarali natija bermoqda. Ayrim yirik korxonalarda "ERP", "CRM" tizimlarining joriy etilishi qaror qabul qilish tezligini 30–40% ga oshirgan.

XULOSA (CONCLUSION)

Boshqaruv tizimidagi muammolarni hal etish uchun quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi: 1. Raqamli boshqaruv tizimini keng joriy etish.

2. Menejerlar uchun uzluksiz o'qitish dasturlarini tashkil etish.

3. Motivatsiya tizimini takomillashtirish.

4. Korporativ madaniyatni mustahkamlash.

5. Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash.

Yuqoridagi choralar boshqaruv tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi va raqobatbardoshlikni oshiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Fayol, A. General and Industrial Management. London: Pitman, 1949.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi qarori, 2020-yil 5-oktabr.
3. Abduqodirov O.T., Shavkatov N.B. "Sun'iy intellektning ma'lumotlar bazalari bilan integratsiyasi va ularning boshqaruv tizimida qo'llanilishi." Informatika va texnologiyalar, 2023, №3, 78–85-bet.
4. Kotler P., Keller K. Marketing Management. Pearson Education, 2016.
5. Nomozov X. "Korxona boshqaruvida innovatsion yondashuvlar." O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi, 2022.

RAQAMLI MARKETING SAMARADORLIGINI O'LGHASHNING AN'ANAVIY VA ZAMONAVIY USULLARI

Ochilov Javlonbek Ismoil o'g'li

Qarshi Davlat Texnika Universiteti, Menejment yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Email: ochilovjavlonbek126@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli marketing samaradorligini o'lchashda qo'llaniladigan an'anaviy va zamonaviy usullar tahlil qilinadi. So'nggi yillarda marketingning raqamli shaklga o'tishi reklama, auditoriya tahlili va brend boshqaruvini tubdan o'zgartirdi. Shu sababli, korxonalar o'z marketing strategiyalarini baholashda faqat moliyaviy natijalarga

tayanmay, balki raqamli ko'rsatkichlar — foydalanuvchi faolligi, jalb qilish darajasi, CTR, ROI kabi metrikalardan foydalanmoqda. Maqolada ushbu yondashuvlarning afzalliklari, kamchiliklari va ularni O'zbekiston sharoitida tatbiq etish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: raqamli marketing, samaradorlik, KPI, ROI, analitika, Google Analytics, konversiya, brend, mijoz jalb etish.

Abstract: This article analyzes traditional and modern methods for measuring the effectiveness of digital marketing. In recent years, the digitalization of marketing has fundamentally transformed advertising, audience analysis, and brand management. Therefore, companies now rely not only on financial outcomes but also on digital metrics such as engagement rate, CTR, ROI, and conversion rate. The paper discusses the advantages and disadvantages of these methods and examines the possibilities of their implementation in Uzbekistan's business environment.

Keywords: digital marketing, efficiency, KPI, ROI, analytics, conversion, branding, audience engagement.

KIRISH (INTRODUCTION)

Bugungi raqamli davrda marketing nafaqat mahsulotni reklama qilish vositasi, balki korxonaning raqobatbardoshligini ta'minlovchi strategik omilga aylandi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va sun'iy intellekt asosidagi platformalar yordamida kompaniyalar o'z mijozlariga yanada yaqinlashmoqda. Biroq raqamli marketingdan kutilgan natijalarni baholash har doim ham oson emas. An'anaviy marketingda samaradorlik savdo hajmi yoki foyda miqdori orqali o'lchansa, raqamli marketingda bu jarayon murakkabroq — u foydalanuvchi faolligi, sahifa tashriflari, konversiya darajasi, mijozlar sodiqligi kabi ko'rsatkichlarga asoslanadi. Shu sababli raqamli marketing samaradorligini o'lchash bo'yicha aniq, tizimli yondashuv zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (LITERATURE REVIEW AND METHOD)

Marketing samaradorligini o'lchash masalasi ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. F. Kotler (2016), P. Drucker (2008), va R. Kaplan (1996) asarlarida marketing natijalarini baholashda strategik ko'rsatkichlarning ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Raqamli marketing bo'yicha zamonaviy yondashuvlar esa D. Chaffey (2020) va R. Ryan (2017) tomonidan ishlab chiqilgan "Digital Performance Framework" konsepsiyasi orqali izohlanadi. Ushbu modelda samaradorlik uchta asosiy komponent orqali o'lchanadi:

1. **Reach (qamrov)** – brendga qiziqqan auditoriyaning hajmi;
2. **Engagement (jalb etish)** – foydalanuvchilarning interaktiv faolligi;
3. **Conversion (konversiya)** – mijozga aylangan tashrif buyuruvchilar soni.

O'zbekiston sharoitida esa raqamli marketing ko'rsatkichlarini o'lchash hali to'liq tizimlashtirilmagan. Ko'plab kompaniyalar hali ham an'anaviy usullarga (savdo hajmi, reklama xarajati) tayanadi. Tadqiqotda tahliliy va taqqoslama metodlar, statistik tahlil hamda Google Analytics, Meta Business Suite kabi vositalar ma'lumotlari asosida tahlil usuli qo'llanildi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Raqamli marketing samaradorligini o'lchashda ikki asosiy yondashuv mavjud:

1. An'anaviy usullar

- Savdo hajmi (Sales Volume)
- Reklama xarajatining samarasi (Advertising Efficiency)
- Bozor ulushi (Market Share)

Bu usullar foydali bo'lishiga qaramay, ularning zaif tomoni — raqamli auditoriya faolligini to'liq aks ettirmasligidir. Masalan, reklama ko'rsatilgan bo'lishi mumkin, ammo u haqiqiy xaridga olib kelmagan bo'lishi ehtimol.

2. Zamonaviy raqamli usullar

- CTR (Click Through Rate) – reklama ustiga bosish foizi;
- CPC (Cost Per Click) – har bir bosish uchun xarajat;
- ROI (Return on Investment) – marketing sarmoyasining foyda ko'rsatkichi;
- KPI (Key Performance Indicator) – asosiy faoliyat ko'rsatkichlari;
- Conversion Rate – tashrif buyuruvchilarning xaridga aylanish foizi.

Bu ko'rsatkichlar real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi va korxona strategiyasini tezkor tahrirlashga yordam beradi. Masalan, O'zbekistondagi e-commerce kompaniyalarda (Glotr, Zoodmall, Goodzone) CTR o'rtacha 2–3% ni tashkil etadi, bu esa reklama samaradorligini aniqlash uchun muhim mezon hisoblanadi.

NATIJALAR (RESULTS)

Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekiston korxonalarida raqamli marketing samaradorligini o'lchashda quyidagi muammolar mavjud:

- O'lchov tizimlarining yagona standarti yo'qligi;
- Analitik vositalardan foydalanish darajasi pastligi;
- Kadrlarning raqamli kompetensiyasi yetarli emas.

Biroq, so'nggi yillarda Google Analytics 4, Yandex Metrika, Meta Ads Manager kabi platformalarning qo'llanilishi natijasida kompaniyalar ROI va KPI tahlillarini aniqroq amalga oshira boshlagan.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, raqamli tahlil tizimlaridan foydalanayotgan korxonalarda reklama samaradorligi o'rtacha 25–35% ga oshgan.

XULOSA (CONCLUSION)

Raqamli marketing samaradorligini o'lchashda an'anaviy usullar hali ham muhim ahamiyatga ega bo'lsa-da, zamonaviy raqamli metrikalar ularni to'ldiruvchi asosiy vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Quyidagi tavsiyalar samaradorlikni oshirishga yordam beradi:

1. Har bir kompaniya uchun aniq KPI va ROI ko'rsatkichlarini belgilash.
2. Google Analytics va boshqa tahlil vositalaridan tizimli foydalanish.
3. Xodimlar uchun raqamli marketing bo'yicha malaka oshirish dasturlarini tashkil etish.
4. Ma'lumotlarga asoslangan qarorlar (data-driven decisions) qabul qilish madaniyatini rivojlantirish.
5. Mahalliy bizneslar uchun yagona raqamli o'lchov standartlarini ishlab chiqish.

Ushbu choralar O'zbekistonda raqamli marketingni yanada samarali qilishga, korxonalar raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kotler, P., & Keller, K. (2016). *Marketing Management*. Pearson Education.
2. Chaffey, D. (2020). *Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice*. Pearson.
3. Ryan, R. (2017). *Understanding Digital Marketing*. Kogan Page.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi, 2020-yil 5-oktabr.
5. Kaplan, R., & Norton, D. (1996). *The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action*. Harvard Business Press.
6. Abduqodirov O.T., Shavkatov N.B. (2023). "Raqamli iqtisodiyotda marketing samaradorligini o'lchash yondashuvlari." *Marketing va Innovatsiyalar jurnali*, №2, 45–52-bet.

ИННОВАЦИОННЫЕ РЕШЕНИЯ В МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Бозорова Мадина Раҳмат кизи

Ассистент Азиатского технологического университета
e.mail:m.bozorova960107@mail.ru

Аннотация. Реализация реформ, проводимых в системе образования в нашей стране, заключается в использовании новейших инновационных технологий и их адекватном внедрении во все звенья системы образования. Заключается в разработке рекомендаций по повышению качества и эффективности обучения в процессе внедрения в практику современных инновационных технологий.

Ключевые слова. Новый Узбекистан, инновации, инновационная экономика, инновационный процесс, PISA, непрерывное образование, цифровые технологии, Дошкольное и школьное образование.

Annotatsiya. Yurtimizda ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlarni amaliyotga joriy etish jarayonida eng so'nggi innovatsion texnologiyalardan foydalanish hamda ta'lim tizimining barcha bo'g'inlariga mos holda tatbiq etishdan iborat. Zamonaviy innovatsion texnologiyalarni amaliyotga joriy etish jarayonida talimning sifat-samaradorligini oshirish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Kalit so'zlar. Yangi O'zbekiston, Innovatsiya, innovatsion iqtisodiyot, innovatsion jarayon, PISA, uzluksiz ta'lim, raqamli texnologiyalar, maktabgacha va maktab ta'limi.

Abstract. In the process of introducing into practice the reforms carried out in the educational system of our country, it is necessary to use the latest innovative technologies and to implement them in accordance with all branches of the educational system. In the process of introducing modern innovative technologies into practice, it is necessary to develop recommendations on improving the quality and efficiency of training.

Keywords. New Uzbekistan, innovation, innovation economy, innovation process, PISA, continuing education, digital technologies, preschool and school education.

Введение. В настоящее время в образовательный процесс нашей республики внедряются новые, современные методы и средства обучения, основанные на мировом опыте. Реформы, реализуемые в сфере образования в Узбекистане, направлены на формирование системы образования, соответствующей мировым стандартам, и повышение его качества. Развитие общества в XXI веке также требует качественных изменений в содержании всех направлений образования, в том числе развития информационной безопасности в дошкольном и школьном образовании с использованием информационных технологий в условиях цифровой экономики. Естественно, что развитие каждой страны, обеспечение её конкурентоспособности оцениваются по степени внедрения современных информационно-коммуникационных и цифровых технологий во все аспекты жизни общества и государства.

Работа с литературой по теме. Модернизация и внедрение новых подходов к государственному образованию, их адаптация к новым современным техническим требованиям, обеспечение интеграции системы государственного образования с другими отраслями, использующими современные информационные технологии, соблюдение норм и стандартов качества в сфере цифровизации являются одними из самых актуальных вопросов современности. В Послании Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису «Активный переход к цифровой экономике» назван одним из наших главных приоритетов на ближайшие 5 лет. Хотя в 2019 году наша страна поднялась на 8 позиций в «Международном индексе развития информационно-коммуникационных технологий», нам ещё предстоит преодолеть немало трудностей для

достижения поставленных целей. Действительно, большинство министерств, ведомств и предприятий совершенно далеки от цифровых технологий»[1], – подчеркнули они. Поэтому для достижения прогресса нам необходимо овладеть цифровыми знаниями и современными информационными технологиями. Это даст нам возможность идти кратчайшим путем к прогрессу. Ведь сегодня во всех отраслях в мире идет процесс цифровизации с использованием современных информационных технологий.

Стратегия действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан на 2017–2021 годы определяет, в том числе, задачи «Обеспечения открытости деятельности органов государственной власти и управления, внедрения современных форм предоставления информации о правах и свободах и законных интересах физических и юридических лиц»[2]. Одним из важных вопросов реализации этих задач, в том числе цифровизации деятельности системы народного образования и обеспечения информационной безопасности при цифровизации системы народного образования, является создание методов, алгоритмов и программного комплекса оценки защищенности образовательных ресурсов.

Методологии исследования по теме. В настоящее время в глобальных и компьютерных информационных сетях циркулирует и обрабатывается большой объём информации, различной по содержанию, достоверности и конфиденциальности. В этой среде, где объём информации и скорость её передачи постоянно растут, всё более актуальной становится необходимость обеспечения информационной безопасности и целостности информации в процессах выделения достоверной информации, её получения, хранения, обработки и передачи.

Развитие компьютерных технологий, как и многих других областей, оказало положительное влияние на автоматизацию государственного образования, в результате чего были созданы автоматизированные образовательные системы, предоставляющие ряд удобных возможностей и постоянно совершенствующиеся. В частности, в последнее время наблюдается значительный рост цифровизации и использования процессов обеспечения информационной безопасности в государственном образовании.

Анализ и результаты. В целях определения приоритетных направлений системного реформирования общего среднего и внешкольного образования в Республике Узбекистан, вывода духовно-нравственного и интеллектуального развития подрастающего поколения на качественно новый уровень, внедрения в образовательный процесс инновационных форм и методов обучения, а также в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 5 сентября 2018 года № УФ-5538 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы управления государственным образованием» разработан ряд мер, в соответствии с которыми:

- вхождение в число 30-ти передовых стран мира по рейтингу международной программы оценки образовательных достижений учащихся PISA (The Programme for International Student Assessment);
- качественное обновление содержания системы непрерывного образования, а также подготовка, переподготовка и повышение квалификации профессиональных кадров;
- совершенствование методов обучения, поэтапное внедрение принципов индивидуализации в образовательный процесс;
- внедрение современных информационно-коммуникационных технологий и инновационных проектов в сферу образования; - укрепление материально-технической базы дошкольных и школьных образовательных учреждений и повышение эффективности их бюджетного финансирования;

- внедрение современных методов и направлений внешкольного образования в систему образования и обеспечение их занятости;
- расширение конкурентной среды в системе государственного образования посредством развития государственно-частного партнерства;
- реализация пяти инициатив, включая комплекс мер, направленных на создание дополнительных условий для образования молодежи;
- поэтапное повышение уровня оплаты труда, материального стимулирования и социальной защиты работников учреждений общего среднего образования в целях повышения привлекательности работы в системе дошкольного и школьного образования;

В условиях построения нового Узбекистана, безусловно, наблюдается процесс цифровизации всех отраслей цифровой экономики, и в этой связи обмен информацией, создание новых информационных баз и обеспечение их безопасности являются важными факторами в дошкольном и школьном образовании. Эффективная система управления государственными образовательными учреждениями является отдельным элементом реализации общегосударственной политики, в которой социально-экономическое развитие отрасли, несомненно, является приоритетной государственной задачей. Формирование современных подходов к реализации стратегических задач развития Республики Узбекистан требует формирования новых методов организации оценочной деятельности в области эффективности использования ресурсной базы.

Исходя из сходства дошкольного и школьного образования, можно перечислить основные факторы влияния, позволяющие более объективно оценивать реализацию социально-экономической деятельности.

Новые направления социально-экономического развития развитых стран отражены в концепциях «инновационной экономики», основанной на идеях Й. Шумпетера, «тенденций развития постиндустриального общества» американского учёного Д. Белла, «экономики знаний или теории креативной экономики» Дж. Хокинса, «цифровой экономики» Й. Бенклера и сетевой экономики, предложенной Д. Тапскоттом в его исследованиях.

Инновационный процесс связан с созданием, внедрением и популяризацией инноваций. По инновационному потенциалу выделяют инновации: модификационные, связанные с модернизацией, совершенствованием деятельности, трансформацией, развитием; комбинированные, подразумевающие объединение элементов ранее известных методов в новую систему; радикальные инновации, не имеющие сходства и общности. Первоначально этот процесс длительное время изучался в нашей литературе в рамках инновационных проблем в системе экономических исследований. Однако со временем возникла проблема оценки качественных характеристик инновационных изменений во всех сферах общественной жизни, которые не могут быть определены только экономическими теориями. Необходимы иные подходы к изучению инновационных процессов, в которых инновационный анализ включает не только использование современных достижений науки и техники, но и управления, образования, права и других областей. Поиск решений инновационных педагогических проблем связан с анализом результатов изучения характеристик, содержания, структуры и классификации инновационных процессов в сфере образования. Прежде чем рассмотреть этот вопрос, уместно остановиться на понятии и истории «инновации». Впервые понятие «инновация» появилось в исследованиях культурологов в XIX веке и означало внедрение элементов одной культуры в другую. Это значение сохранилось в этнографии и по сей день. В начале XX века в западных странах возникла новая область знаний – внедрение и применение инноваций. Она стала изучать закономерности

внедрения технических новшеств в сферу производства продукции. Наука о внедрении инноваций появилась в ответ на резкий рост числа студентов фирм, занимающихся разработкой и внедрением новых проектов и услуг. «Прежде всего, инновационную деятельность нельзя уподоблять деятельности в сфере научного творчества, поскольку такая аналогия поверхностно определяла бы смысл термина «инновационная деятельность». Ведь любая научно-техническая деятельность по своей природе инновационна. По мнению В.И. Слободчикова, «инновационную деятельность следует рассматривать в определённой области общественной практики».

Заключение и предложения. Принципами непрерывного образования являются:

- приоритет образования – первостепенная важность его развития, престиж знаний, образованности и высокого интеллекта;
- демократизация образования – расширение самостоятельности образовательных учреждений в выборе методов обучения и воспитания, переход к государственно-общественной системе управления образованием;
- гуманизация образования – раскрытие способностей человека и удовлетворение его разнообразных образовательных потребностей, приоритет национальных и общечеловеческих ценностей, гармонизация взаимоотношений человека, общества и окружающей среды;
- социализация образования – формирование эстетически богатого мировоззрения обучающихся, формирование у них высокой духовности, культуры и творческого мышления;
- национальная направленность образования – неразрывная связь образования с национальной историей, народными традициями и обычаями, сохранение и обогащение культуры народов Узбекистана, признание образования важнейшим фактором национального развития, уважение к истории и культуре других народов;
- неразрывная связь образования и воспитания, ориентация этого процесса на формирование всесторонне развитой личности;
- выявление талантливой молодёжи, создание условий для последовательного получения ею фундаментальных и специальных знаний на высшем уровне образования.

Непрерывное образование служит основой достижения эффективных результатов в образовательном процессе.

Проанализированный нами опыт зарубежных и отечественных учёных показывает, что в процессе цифровизации отраслей интеграция изучаемого объекта с другими отраслями приводит к дальнейшему совершенствованию исследуемой отрасли.

Использованная литература

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2020 yil 25 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasidagi nutqi. <https://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-25-01-2020>
2. 2017 — 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasi. Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari
3. “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5538-son Farmoni, 05.09.2018 y. <https://lex.uz/docs/-3893445?ONDATE=30.12.2021>
4. Ангеловский К. Учителя и инновация. Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1991. - 159 с.

5. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М.: Академия, 1999. с. 956.
6. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. -T.: «Iste'dod», 2008. -15 -b.
7. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. –T.: «Nihol», 2016. -10-14-b.
8. Кондратьев, Н. Д. Избранные сочинения / Н. Д. Кондратьев. М.: Экономика, 1993. 543 с.
9. Слободчиков, В.И. Антропологический аспект местного образования [Электронный ресурс] / В. И. Слободчиков. Москва; Екатеринбург, 2009.
10. Сластенин В.А. и др. «Педагогика: Инновационная деятельность» - М. 1997
11. Shumpeter Y.A. Theory of economic development. Capitalism, socialism and democracy. M.: Eksmo, 2007. p. 862.
12. Tapscott D. The digital economy: promise and peril in the age of networked intelligence. New York; Montreal: McGraw-Hill, 1996. 342 p.
13. Salyaevich, J. Q., & Pardaev, O. C. (2021). Digital Transformation: The Role of a Digital Platform based on Business Model. Middle European Scientific Bulletin, 10, 280-284.

INNOVATSION RIVOJLANISH SHAROITIDA O‘ZBEKISTONDA YASHIL IQTISODIYOT MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Quldasheva Maftuna Musurmonqizi

Qarshi davlat texnika universiteti, “Innovatsion iqtisodiyot” kafedrasida assistenti

quldasheva.maftuna@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda yashil iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning tutgan o‘rni va ahamiyati ilmiy asosda tahlil qilingan. Yashil iqtisodiyotning konseptual asoslari, ekologik barqarorlik va iqtisodiy o‘shish o‘rtasidagi muvozanat, hamda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali resurslardan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan yashil rivojlanish bo‘yicha qabul qilingan strategiyalar, qonunchilik asoslari va amaliy dasturlar ko‘rib chiqilib, ularning ijrosi doirasida innovatsion yechimlarning roli tahlil etilgan. Ekologik toza texnologiyalar qayta tiklanuvchi energiya manbalariga sarmoya kiritish, raqamli yechimlar va yashil moliya vositalari orqali iqtisodiyotni diversifikatsiyalash imkoniyatlari muhokama qilingan. Tadqiqot natijalari sifatida, yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda ilm-fan va innovatsiyalar uyg‘unligini ta‘minlash zarurligi asoslab berilgan hamda ushbu sohada istiqbolli yo‘nalishlar taklif etilgan.

Abstract. This article examines the role and significance of innovative approaches in the sustainable development of the green economy in Uzbekistan. The conceptual foundations of the green economy, the balance between environmental sustainability and economic growth, and the effective use of resources through the implementation of modern technologies are analyzed. Furthermore, the article reviews national strategies, legislative frameworks, and practical programs adopted by the Government of the Republic of Uzbekistan in the field of green development, emphasizing the role of innovation in their implementation. The study discusses the potential of clean technologies, investments in renewable energy sources, digital solutions, and green finance mechanisms in diversifying the economy. The research concludes

by highlighting the necessity of integrating science and innovation in advancing the green economy and proposes promising directions for its further development.

Аннотация. В статье рассматриваются роль и значение инновационных подходов в устойчивом развитии «зелёной экономики» в Узбекистане. Проведен анализ концептуальных основ зелёной экономики, взаимосвязи экологической устойчивости и экономического роста, а также эффективного использования ресурсов посредством внедрения современных технологий. Освещены государственные стратегии, законодательные основы и практические программы, реализуемые в Республике Узбекистан в направлении зелёного развития, с акцентом на значимость инноваций в их реализации. В исследовании обсуждаются перспективы внедрения экологически чистых технологий, инвестиций в возобновляемые источники энергии, цифровых решений и механизмов зелёного финансирования для диверсификации экономики. В заключение подчёркивается необходимость интеграции науки и инноваций для развития зелёной экономики и предлагаются перспективные направления её дальнейшего совершенствования.

Kalit soʻzlar. Yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, innovatsion yondashuv ekologik barqarorlik, qayta tiklanuvchi energiya, raqamli texnologiyalar, yashil moliya, oʻzbekiston iqtisodiyoti, resurs samaradorligi, atrof-muhitni muhofaza qilish.

Keywords. Green economy, Sustainable development, Innovative approach, Environmental sustainability, Renewable energy, Digital technologies, Green finance, Uzbekistan's economy, Resource efficiency, Environmental protection

Ключевые слова. Зелёная экономика, устойчивое развитие, инновационный подход, экологическая устойчивость, возобновляемая энергия, цифровые технологии, зелёное финансирование, экономика узбекистана, эффективность ресурсов, охрана окружающей среды.

KIRISH. Soʻnggi oʻn yilliklar davomida dunyo iqtisodiyotida yuzaga kelgan ekologik muammolar, resurs tanqisligi, global isish, bioxilma-xillikning qisqarishi va boshqa ekologik tahdidlar insoniyatni yangi, barqaror va muvozanatli iqtisodiy modelni izlashga undamoqda. Ana shunday zamonaviy yondashuvlardan biri sifatida yashil iqtisodiyot tushunchasi shakllandi va bugungi kunda u xalqaro miqyosda iqtisodiy siyosatning ajralmas komponentiga aylanmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyaga koʻra, yashil iqtisodiyot – bu inson farovonligini oshirish, ijtimoiy tenglikni taʼminlash hamda atrof-muhitning degradatsiyasi va ekologik xavflarni kamaytirishga qaratilgan iqtisodiy tizimdir. Yashil iqtisodiyot — bu faqatgina ekologik tozalikka qaratilgan siyosat emas, balki iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida innovatsiyalarni joriy etish, energiya samaradorligini oshirish, chiqindisiz texnologiyalarni rivojlantirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish orqali iqtisodiy va ekologik barqarorlikka erishish strategiyasidir. Shuningdek, u zamonaviy ilm-fan yutuqlari, raqamlashtirish va “yashil moliya” vositalaridan foydalanishni oʻz ichiga oladi. Bu esa yashil iqtisodiyotni innovatsiyalarsiz tasavvur qilib boʻlmashligini koʻrsatadi.

Oʻzbekiston Respublikasi mustaqillik yillarida bosqichma-bosqich ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirib kelmoqda. Soʻnggi yillar da esa “yashil taraqqiyot” tamoyillari davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biriga aylangan. 2023-yilda qabul qilingan “Yashil rivojlanish strategiyasi – 2030” hamda energiya samaradorligini oshirish va qayta tiklanuvchi

energiya manbalarini rivojlantirish dasturlari ushbu yo‘nalishda olib borilayotgan islohotlarning amaliy ifodasi hisoblanadi. Ayni paytda mamlakatda quyosh, shamol, bio energiya va boshqa ekologik toza energiya manbalariga asoslangan loyihalar bosqichma-bosqich joriy etilmoqda, chiqindilarni boshqarish va suv resurslaridan oqilona foydalanish mexanizmlari takomillashtirilmoqda. Shu bilan birga, yashil iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish uchun mavjud infratuzilma va iqtisodiy modelni zamon talablari asosida tubdan modernizatsiya qilish, ilmiy-tadqiqot ishlanmalari, innovatsion texnologiyalar, raqamli yechimlar va ilg‘or boshqaruv tizimlarini joriy etish zarurati ortib bormoqda. Zero, innovatsion yondashuvlarsiz na atrof-muhitni muhofaza qilish, na iqtisodiy raqobatbardoshlikni ta‘minlash mumkin. Shunday ekan, yashil iqtisodiyotda innovatsiyalar – bu texnologik yangilanish, boshqaruvdagi samaradorlik va jamiyatning ekologikonginishakllantirishningengmuhimomilllaridanbiridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Yashil iqtisodiyot konsepsiyasining shakllanishi va uning xalqaro amaliyotda qo‘llanishi bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit dasturi (UNEP, 2011) tomonidan ishlab chiqilgan “Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication” nomli hisobotida yashil iqtisodiyotning asosiy tamoyillari, rivojlanish modellari va ekologik barqarorlikni ta‘minlashdagi roli keng yoritilgan.[1] Ushbu nufuzli hujjatda iqtisodiy o‘shish bilan birgalikda ekologik xavfsizlik, ijtimoiy tenglik va resurslardan samarali foydalanish muhim mezonlar sifatida ko‘riladi. Xalqaro iqtisodchi va ekolog olimlarning tadqiqotlari, jumladan Pearce, Markandya va Barbier (1990) tomonidan ilgari surilgan “yashil iqtisodiyot” tushunchasi, hozirgi davrda iqtisodiyotni ekologik tamoyillar asosida qayta tashkil etish zarurligini ilmiy asoslab bergan.[2] Keyingi yillarda OECD (2021), World Bank (2020), va European Environment Agency (EEA) kabi xalqaro tashkilotlarning statistik hisobotlari yashil texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi, yashil investitsiyalarning foydaliligi va innovatsion yondashuvlarning iqtisodiy barqarorlikdagi rolini asoslab bergan[3]. Milliy darajada olib borilgan tadqiqotlar ham yashil iqtisodiyotning O‘zbekistondagi istiqbollari va hozirgi holatiga e‘tibor qaratmoqda. Jumladan, A. Xudoyberganov (2020) tomonidan olib borilgan ilmiy ishda qayta tiklanuvchi energiya manbalariga asoslangan texnologiyalarning milliy iqtisodiyotga integratsiyasi masalasi tahlil qilinadi.[4] U yashil texnologiyalar orqali energiya samaradorligini oshirish, tabiiy resurslardan foydalanishni optimallashtirish va ekologik yuklamani kamaytirish imkoniyatlarini asoslab bergan. Bundan tashqari, Karimov I. va Komilova M. (2022) o‘z tadqiqotida O‘zbekistonda qabul qilingan “Yashil rivojlanish strategiyasi – 2030” hujjatining asosiy yo‘nalishlari, ekologik investitsiyalarni jalb qilish, davlat-xususiy sheriklik asosida yashil loyihalarni amalga oshirish tajribalarini tahlil qilgan.[5] Ular innovatsion texnologiyalar, xususan, “aqlli tarmoqlar”, ekologik monitoring tizimlari, suvni tejash texnologiyalari va chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalarining iqtisodiy samaradorligini yoritgan. Yuldasheva D. (2023) o‘z maqolasida yashil iqtisodiyotda raqamlashtirish jarayonining ahamiyatini, sun‘iy intellekt, data-analitika va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining ekologik sektor samaradorligiga ta‘sirini o‘rgangan.[6] Uning fikricha, O‘zbekistonda yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayonida innovatsion yondashuvlar faqat texnologik emas, balki institutsional islohotlar, ijtimoiy ong va qonunchilik jihatdan ham puxta qo‘llab-quvvatlanmog‘i lozim. Boshqa mualliflar (Shodmonov S., 2019; Rasulov B., 2021) esa yashil iqtisodiyotga o‘tishda moliyaviy mexanizmlarning, xususan, “yashil kreditlar”, “yashil obligatsiyalar” va ekologik sug‘urta tizimlarining ahamiyatiga e‘tibor qaratgan.[7] Ularning

fikricha, innovatsion moliyaviy instrumentlar iqtisodiyotni ekologik modernizatsiyalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, hozirgi kunda nafaqat ekologik sohada, balki butun iqtisodiyot tarmoqlarida yashil transformatsiya jarayoni kechmoqda va bu transformatsiyada innovatsiyalar hal qiluvchi o'ringa ega. Shu nuqtai nazardan, adabiyotlar tahlili O'zbekistonda yashil iqtisodiyotning rivojlanishi uchun raqamli texnologiyalar, energiya samarador tizimlar, ekologik startaplar va barqaror moliya kabi innovatsion yondashuvlar ajralmas omil ekanligini asoslaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu ilmiy tadqiqotda O'zbekistonda yashil iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish jarayonida innovatsion yondashuvlarning tutgan o'rnini chuqur o'rganish va baholash asosiy maqsad qilib belgilandi. Mazkur maqsadga erishish uchun turli metodologik yondashuvlar qo'llanildi. Avvalo, yashil iqtisodiyot, ekologik innovatsiyalar va barqaror rivojlanish konsepsiyalarining nazariy asoslari ilmiy adabiyotlar va xalqaro tashkilotlar hisobotlariga tayangan holda tahlil qilindi. Bu orqali mavzuning nazariy poydevori aniqlashtirildi va ilmiy kategoriyalar tizimlashtirildi. Shuningdek, xalqaro tajribaning O'zbekiston sharoitiga mos keladigan jihatlarini aniqlash maqsadida solishtirma tahlil yondashuvi qo'llanilib, bir nechta rivojlangan mamlakatlar tajribasi bilan milliy yondashuvlar o'rtasidagi farqlar va o'xshashliklar o'rganildi. Tadqiqotda statistik ma'lumotlarga asoslangan empirik tahlil usulidan ham foydalanildi. Davlat statistika qo'mitasi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Energetika vazirligi va boshqa rasmiy manbalardan olingan real ko'rsatkichlar asosida yashil texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi, ekologik investitsiyalar hajmi va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish dinamikasi tahlil qilindi. Bundan tashqari, O'zbekistonda yashil iqtisodiyotni innovatsion yo'nalishda rivojlantirishga ta'sir qiluvchi omillarni chuqurroq aniqlash maqsadida SWOT-tahlil yondashuvi asosida mamlakatning kuchli va zaif tomonlari, mavjud imkoniyatlar hamda tahdidlar aniqlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR. O'zbekistonda yashil iqtisodiyot konsepsiyasi so'nggi yillarda iqtisodiy va ekologik siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan bo'lsa-da, uning amaliyotga joriy etilishi bosqichma-bosqich va tizimli tarzda kechmoqda. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, mamlakatda yashil iqtisodiyotni shakllantirish bo'yicha huquqiy-me'yoriy baza yaratilgan, jumladan, "Yashil rivojlanish strategiyasi – 2030", "Energiya samaradorligi to'g'risida"gi qonun, hamda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini qo'llab-quvvatlashga oid davlat dasturlari muhim asos bo'lib xizmat qilmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2020–2024 yillarda O'zbekistonda qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushi 3% dan 10% ga yetgan bo'lib, bunda quyosh va shamol energetikasini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan innovatsion loyihalarning ahamiyati katta bo'lgan. Masalan, Navoiy va Buxoro viloyatlarida Saudiya Arabistonining "ACWA Power" kompaniyasi bilan hamkorlikda ishga tushirilgan quyosh elektr stansiyalari yiliga o'rtacha 2,5 milliard kVt/soat elektr energiyasi ishlab chiqarish imkoniyatiga ega.[8] Ushbu loyihalarda ilg'or fotovoltaik panellar, raqamli monitoring tizimlari va avtomatlashtirilgan boshqaruv texnologiyalari joriy etilgan. Tahlil shuni ko'rsatadiki, innovatsion yondashuvlarning amaliy joriy etilishi nafaqat ekologik samaradorlikni oshiradi, balki iqtisodiy jihatdan ham foydali. Misol uchun, zamonaviy tomchilatib sug'orish texnologiyalarining joriy etilishi suvdan foydalanish samaradorligini 40–60% ga oshirgan, bu esa qishloq xo'jaligida ekologik barqarorlikni ta'minlashda muhim omil bo'lmoqda.[9] Bundan tashqari, ekologik startaplar va "yashil texnoparklar"ni qo'llab-quvvatlash borasidagi boshlang'ich tashabbuslar ijobiy natija bermiqda. Jumladan, Toshkent

viloyatidagi "Yashil texnologiyalar hududi"da ekologik toza qurilish materiallari ishlab chiqarish, chiqindilarni qayta ishlash va biogaz texnologiyalariga ixtisoslashgan loyihalar faoliyat yuritmoqda. Shuningdek, ekologik moliyalashtirishning rivojlanishi — "yashil kreditlar", "yashil obligatsiyalar" va subsidiyalarning joriy qilinishi investorlar uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda. 2022-yildan boshlab, tijorat banklarining aksariyati ekologik mezonlarga javob beruvchi loyihalarni past foizli kreditlar bilan qo'llab-quvvatlamogda. Biroq, tahlil natijalari shuni ham ko'rsatdiki, yashil iqtisodiyotga o'tishda ayrim muammolar saqlanib qolmoqda. Jumladan, ekologik innovatsiyalarni ommalashtirishda ilm-fan va amaliyot o'rtasidagi uzilish, texnologik infratuzilmaning yetarlicha rivojlanmagani, malakali mutaxassislar tanqisligi va aholi o'rtasida ekologik madaniyatning pastligi jarayonlarni sekinlashtirmoqda.[10] Yakuniy tahlil asosida aniqlanishicha, O'zbekistonda yashil iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish uchun innovatsion yondashuvlarni yanada faolroq tatbiq etish, ilmiy izlanishlarga tayangan holda raqamli va ekologik texnologiyalarni keng joriy qilish, shuningdek, davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarur. Shu orqali mamlakat iqtisodiy o'sishni ekologik barqarorlik bilan uyg'unlashtira oladi va xalqaro miqyosda yashil transformatsiya jarayonining faol ishtirokchisiga aylanishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR. O'zbekistonning yashil iqtisodiyot sari intilishi zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotning ajralmas qismi bo'lib, innovatsion yondashuvlar ushbu yo'nalishda asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, barqaror iqtisodiy o'sishga erishishda ekologik xavfsizlikni ta'minlash, resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish uchun innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhim omil hisoblanadi. Mamlakatda yashil iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha qator huquqiy, institutsional va moliyaviy asoslar yaratilgan bo'lsa-da, bu sohada yanada faolroq, tizimli va ilmiy asoslangan yondashuvlarga ehtiyoj yuqori.[11] Jumladan, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish, chiqindilarni qayta ishlash, ekologik transport va suvni tejovchi texnologiyalar sohalarida yutuqlar mavjud bo'lsa-da, ularni keng miqyosda amaliyotga tatbiq etish darajasi hali yetarli emas.

1. Yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish uchun ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish sektori o'rtasida yaqin hamkorlik tizimi yo'lga qo'yilishi lozim. Bu orqali fundamental bilimlaramaliyechimlarga aylantiriladi.
2. Yashil texnologiyalarga ixtisoslashgan milliy innovatsion markazlar va startap inkubatorlarini tashkil etish orqali mahalliy innovatorlar qo'llab-quvvatlanishi zarur.
3. Ekologik ta'lim va targ'ibotni kuchaytirish, ayniqsa yoshlar va tadbirkorlar o'rtasida yashil iqtisodiyot konsepsiyasini keng targ'ib qilish orqali ekologik madaniyat darajasini oshirish maqsadga muvofiq.
4. Yashil investitsiyalar hajmini oshirish, "yashil kreditlar" va "yashil obligatsiyalar" mexanizmlarini kengaytirish orqali xususiy sektor ishtirokini kuchaytirish lozim. Bu investorlar uchun ham ekologik, ham iqtisodiy foyda keltiradi.

Innovatsion infratuzilmani rivojlantirish, ayniqsa raqamli boshqaruv texnologiyalari, sun'iy intellekt, avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini ekologik sohalarida qo'llash orqali samaradorlik oshirilishi mumkin. Yashil iqtisodiyot sohasidagi xalqaro hamkorlikni kuchaytirish, ilg'or tajribalarni o'rganish va ularni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish orqali global tendensiyalarga uyg'un taraqqiyot ta'minlanadi. Yuqoridagi takliflarning amalga

oshirilishi O'zbekistonning ekologik barqarorlik, resurslar samaradorligi va innovatsion iqtisodiy o'sish yo'nalishida raqobatbardoshligini oshiradi. Bu esa mamlakatning kelajakdagi yashil taraqqiyot modelini shakllantirishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1]. UNEP (United Nations Environment Programme). (2023). Green Economy Progress Measurement Framework. Retrieved from <https://www.unep.org>
- [2]. GEF (Global Environment Facility). (2021). Investing in Green Innovation: Global Practices and Case Studies.
- [3]. OECD. (2023). Innovation for Green Growth: Policy Tools and Practices. Paris: OECD Publishing.
- [4]. **Xudoyberganov, A. (2020).** Qaytatiklanuvchi energiya manbalariga asoslangan texnologiyalarning milliy iqtisodiyotga integratsiyasi. *Ilmiy maqola*, Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti.
- [5]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yashil rivojlanish strategiyasi – 2030" to'g'risidagi farmoni, 2021-yil 4-oktabr.
- [6]. Qodirov B. Sh., Rasulov M. A. Yashil iqtisodiyot: nazariyasolar va rivojlanish istiqbollari. – Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2021.
- [7]. Azizova D. Yashil iqtisodiyot va ekologik xavfsizlik masalalari // "Iqtisodiy taraqqiyot" ilmiy jurnali. – 2022. – №2. – B. 45–52.
- [8]. IEA (International Energy Agency). (2022). Renewable Energy Market Update. Retrieved from <https://www.iea.org>
- [9]. UNDP Uzbekistan. (2023). Green Growth and Low-Carbon Development in Uzbekistan: Achievements and Challenges.
- [10]. World Bank. (2022). Uzbekistan Country Climate and Development Report. Washington, D.C.
- [11]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Qaytatiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish dasturi" to'g'risidagi qarori, 2022-yil.

XIZMAT KO'RSATISH SOHASINI TAKOMILLASHTIRISHDA XORIJIY MAMLAKATLAR TAJRIBASIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Bo'riyev Sherzod Ahadovich

Qarshi DU Iqtisodiyot kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi

Kirish Xizmat ko'rsatish sohasi zamonaviy iqtisodiyotning eng dinamik rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda bu soha nafaqat YAIMning katta qismini ta'minlabgina qolmay, balki bandlik, aholi daromadlari va innovatsion faoliyatning asosiy drayveri sifatida ham namoyon bo'lmoqda. Jahon amaliyotida xizmatlar ulushi iqtisodiyotda 65–75 foiz atrofida bo'lib, ayrim rivojlangan mamlakatlarda bu ko'rsatkich 80-foizdan ortiqni tashkil etmoqda. Masalan, 2023 yilda AQSH iqtisodiyotida xizmatlar sektori YAIMning 77,6 foizini, Yaponiyada 71,2 foizini, Singapurda esa 79,4 foizini tashkil etgan. Bu ko'rsatkichlar xizmatlar sohasining global miqyosda strategik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Ushbu maqolada biz xizmatlar sohasining rivojlanish evolyutsiyasini xorijiy davlatlar tajribasi misolida o'rganib chiqamiz va respublikamizda ro'y berayotgan jarayonlar bilan solishtiramiz.

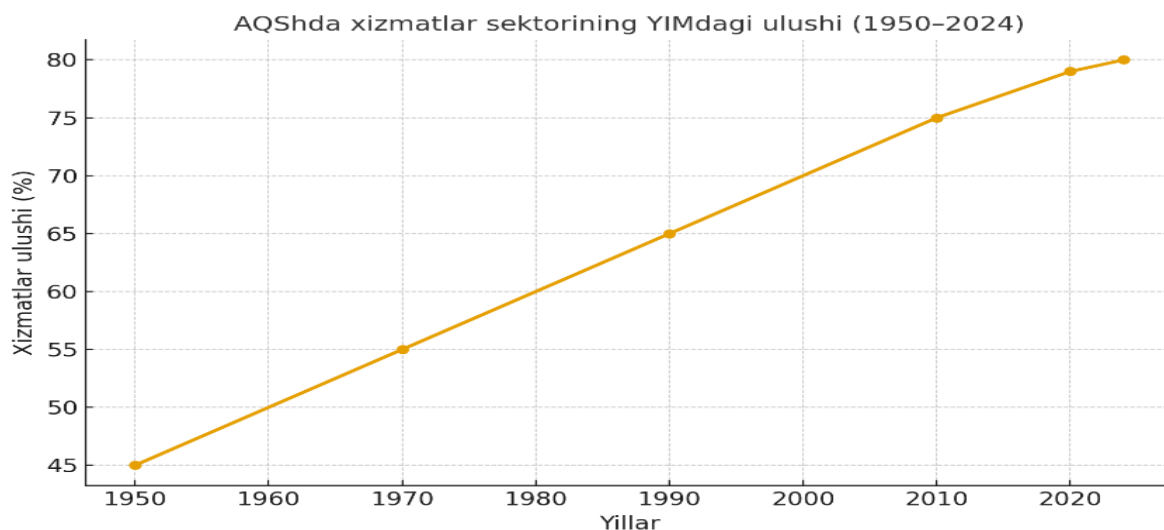
Mavzuga oid adabiyotlar tahlili Iqtisodiyot fanining klassik namoyandalari- A.Smit, D.Rikardo va T.Maltuslar o'z ta'limotlarida xizmatlar sohasini "unumsiz mehnat" sifatida baholaganlar. Ular fikricha, moddiy ne'matlar yaratmaydigan faoliyat turlari iqtisodiy qiymat

yaratmaydi va milliy boylikni oshirishda asosiy omil bo'la olmaydi. Shu nuqtai nazardan, Karl Marks va uning izdoshlari - marksizm iqtisodiy maktabi vakillari ham xizmatlar sohasini iqtisodiy rivojlanishning samarali manbai sifatida e'tirof etmaganlar [1].

Biroq, XX asrning o'rtalariga kelib, ya'ni 1930–1970-yillar davrida rivojlangan davlatlarda xizmatlar sohasining ahamiyati keskin oshdi. Bu jarayon industrial iqtisodiyotdan postindustrial iqtisodiyotga o'tish bosqichi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, iqtisodiy faoliyatda nonmoddiy xizmatlar ulushi tez sur'atlarda o'sdi. Xususan, ikkala jahon urushi davri xizmatlar sohasining rivojlanishiga kuchli turtki berdi, Ikkinchi jahon urushdan keyingi tiklanish, axborot-kommunikatsiya infratuzilmasini shakllantirish, moliyaviy va ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojning keskin ortganligi natijasida bu soha iqtisodiy o'sishning muhim drayveriga aylandi. Xizmatlar sohasini o'rganishda olimlar xizmatlarning tovarlardan farqli jihatlariga alohida e'tibor qaratadi. Masalan, Grilix xizmatlarni nomoddiy mahsulot yaratuvchi mehnatning natijasi deb ta'rif beradi [2]. T.P. Xilning fikriga ko'ra xizmatlar insonlar o'rtasida oldindan kelishilgan harakatlar yoki holatlar o'zgarishi hisoblanadi [3]. Ammo Grilix xizmatlarga ta'rif berishda ishlab chiqishdan ko'ra ularning statistik hisobiga e'tibor berish lozimligini ta'kidlaydi [4]. Melvin esa xizmatlarning o'lchovi vaqt va joy o'zgarishiga bog'liq deb hisoblaydi [5]. V.Baumol xizmatlar sohasi rivojlanishining o'ziga xos xususiyati - sohada mehnat unumdorligi, ishlab chiqarishdagi kabi tez o'sib bormasligini ta'kidlab o'tadi [6]. Ushbu holatni Grilix xizmatlarda texnologik o'zgarishlar sekinroq sodir bo'lishi va sohada ishchi kuchi intensivligi yuqori ekanligi bilan izohlaydi [7].

Yurtimiz olimlaridan M.Q.Pardayev, Q.J.Mirzayev, I.S.Tuxliyev, M.E.Po'latov kabilar xizmatlar sohasining respublikamizda rivojlanishi tendensiyalari, rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar, samaradorlik ko'rsatkichlari kabilarni tahlil etishgan.

Tahlil va natijalar Tadqiqotda biz AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Koreya va Singapur davlatlarida xizmatlar sohasini rivojlantirish tajribasini o'rgandik. **AQShning xizmatlar sohasini rivojlantirish tajribasi.** U.Vitt va K.Grosslarning tadqiqotlariga ko'ra AQShda 1970 yildan 2005 yilgacha transport va sanoatda arzon energiya vositalarining paydo bo'lishi mehnat unumdorligining oshishiga hamda xizmatlar sohasining jadal rivojlanishiga sabab bo'ldi [10]. AQShda xizmatlar sektori iqtisodiyot tarkibida yetakchi o'rin tutadi. 2024 yilda xususiy sektor tomonidan taqdim etilgan xizmatlar qiymati (value) AQSh iqtisodiy faolligining ikki uchdan bir qismini tashkil etdi. AQShda Strukturaviy o'zgarishlarni sanoat va qishloq xo'jaligi sektorlari bilan solishtirganda, xizmat sohasi tez o'sib, iqtisodiy rivojlanish bosqichlarida faol rol o'ynamoqda.

1-rasm. AQShda xizmatlar sektorining YIMdagi ulushi [8]

Yuqoridagi 1-rasmdan ko'rinib turibdiki, AQShda xizmatlar ulushi 1950 yildagi 45% dan 2024 yilga kelib 80 % ga yetgan - bu iqtisodiyotning Xizmatlar sektori iqtisodiy o'sishning yetakchi omiliga aylanganligini aks ettiradi.

Germaniyada xizmatlar sohasining rivojlanishi. Germaniyaning yuqori darajada shaharlashgan va sanoati rivojlanganligi uning ish bilan ta'minlanishida namoyon bo'ladi. Xizmatlar, shu jumladan savdo va moliya, bandlikning eng katta qismini tashkil qiladi. 21-asrning boshlarida ishchilarning taxminan beshdan bir qismi ishlab chiqarishda, 2 foizdan sal ko'proqrog'i qishloq xo'jaligi bilan bog'liq sohalarda ishlaydilar, qolgan qismi esa xizmat sohalari: moliya, bank, maishiy xizmatlar, sug'urta va hokazolarda faoliyat olib boradi.

Ammo Germaniyada ham aholi yoshi ulg'ayib borgani sari iqtisodiy o'sish sur'ati ham pasayib bormoqda. 2050 yilga borib, Germaniyada ish kuchi soni 28%ga qisqarishi prognoz qilingan. Ushbu davlatda XX asrning o'rtalarigacha ishlab chiqarishni rivojlantirishga e'tibor juda yuqori bo'lib, keyinchalik globalizatsiya va ixtisoslashuv jarayonlari sababli iqtisodiyotda xizmatlar sohasini rivojlantirishga jiddiy e'tibor qaratila boshlandi.

Buyuk Britaniyada xizmatlar sohasining rivojlanishi. Buyuk Britaniyada 2016 yilda xizmatlar YAIMning 75%ini tashkil etgan va jami bandlarning 79%i aynan xizmatlar sohasiga to'g'ri kelgan [9]. Axborot texnologiyalar sohasida bo'layotgan yangiliklar xizmatlar sohasining tarkibi va ishlash tartibini butunlay o'zgartirib yubordi. Masalan, Zoom, Skype kabi dasturlar insonlarga masofadan turib video muloqot qilish imkoniyatini yaratdi, bu esa o'z navbatida dasturchi, tizim boshqaruvchisi kabi yangi ish o'rinlarini mehnat bozoriga chiqishiga sabab bo'ldi. 1970-yillarda Britaniya hukumati xizmatlar sohasining past mehnat unumdorligi sababli, sohada faoliyat olib boruvchi subyektlar uchun maxsus soliqlarni joriy etdi. Britaniyada xizmatlar sohasida yangi imkoniyatlarni o'rganish va kelajakda rivojlanishtirish strategiyalarini tuzish bilan shug'ullanuvchi maxsus Xalqaro savdo departamenti tashkil etilgan.

Buyuk Britaniyada xizmatlar sohasini yanada rivojlantirish uchun statistik ma'lumotlarni yig'ish va tahlil etish mexanizmi juda yaxshi yo'lga qo'yilgan [9] Ayniqsa, hozirgi kunda mamlakat darajasida boshqaruv qarorlarini qabul qilishda intellektual texnologiyalar (neural tarmoqlar va boshqa katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish algoritmlari)ni qo'llash odatiy holga aylandi. Virtual xizmatlarning rivojlanishi, ayniqsa, moliya sohasida an'anaviy xizmatlarning rivojlanishi katta xavf-xatar tug'diradi. Chunki virtual xizmatlar mijoz bilan hech qanday vositachilarsiz aloqaga kiradi va xizmat ko'rsatishda minimal xarajatni talab etadi. Shu sababli, kelajakda virtual xizmatlar an'anaviy xizmatlarning o'rnini to'liq egallaydi.

Singapur iqtisodiyotida xizmatlar sohasi asosiy tayanch yo'nalishlardan biridir. 2023 yilda xizmatlar sohasi mamlakat yalpi ichki mahsulotining (YaIM) 70 foizidan ortig'ini tashkil etib, iqtisodiy o'sish, investitsiya oqimi va bandlikning muhim manbai bo'lib xizmat qilmoqda. Xizmatlar sektori doirasida moliyaviy xizmatlar, logistika, turizm, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), sog'liqni saqlash va ta'lim eng yirik segmentlar hisoblanadi.

Singapur hukumatining xizmatlar sohasini rivojlantirishdagi yondashuvi raqamli transformatsiya, mehnat unumdorligini oshirish va xalqaro integratsiyani chuqurlashtirishga qaratilgan. "Services 2030 Strategy" dasturi asosida xizmatlar sohasida raqamlashtirish (digitization), aqlli logistika (smart logistics) va elektron savdo (e-commerce) infratuzilmalari jadallik bilan rivojlantirilmoqda. Hukumat strategik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari sifatida startaplarni subsidiyalash, tadbirkorlar uchun soliq imtiyozlari, shuningdek, xorijiy investitsiyalarni jalb etishda erkin iqtisodiy hududlar tizimini kengaytirishga urg'u bermoqda.

Xizmatlar sohasi O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy ustunlaridan biridir. 2023-yilda uning YaIMdagi ulushi nominal qiymatlarda 43,9% ni tashkil etib, sanoat (23,5%), qishloq xo'jaligi (20,6%) va qurilish (7,1%) hissasidan yuqoriroq bo'lgan. O'zbekistonda

barcha ish o'rinlarining yarmidan ko'pini ta'minlab kelayotgan xizmat ko'rsatish sohasi iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan transformatsiya qilishda muhim rol o'ynadi.

1991-yildan 2022-yilgacha ushbu sektordagi bandlik ulushi 37 foizdan 50 foizgacha oshdi, bu esa qishloq xo'jaligida bandlik darajasi pasayishini deyarli to'liq qoplash imkonini berdi.

2017-yildan boshlab mamlakatimizda bozor islohotlari barqaror iqtisodiy o'sishga zamin yaratib, o'rtacha yillik o'sish sur'ati 5,5 foiz atrofida bo'ldi. Biroq, hozirgi vaqtda iqtisodiyotning tarkibiy transformatsiyasi sekinlashdi va xizmatlar sohasining YaIMdagi ulushi past darajada oshdi - 2010-yildagi 41 foizdan 2022-yilda 44 foizgacha, ushbu sektorda bandlik ulushi esa 2010-yildan beri qariyb 50 foiz darajasida barqarorlashdi. Barqaror o'sishni ta'minlash uchun xususiy sektorni kengaytirish va xizmatlar sohasini, ayniqsa global innovatsion xizmatlar sub-sektorini yanada rivojlantirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirish zarur. Bunday xizmatlarga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), professional xizmatlar (konsalting, yuridik, arxitektura, muhandislik va boshqalar), shuningdek moliyaviy xizmatlar kiradi.

Xulosa va takliflar

Umuman olganda, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning xizmatlar sohasini rivojlantirishdagi tajribalarini puxta o'rganish va samarali joriy etish O'zbekistonda xizmatlar sohasini rivojlantirish va sof raqobat muhitini shakllantirishga olib keladi.

- har bir xizmat turi uchun samaradorlik va sifat ko'rsatkichlarini belgilash va ularni muntazam ravishda monitoringini olib borish;

- davlat xizmatlari tizimida kadrlar siyosatini takomillashtirish -malakali mutaxassislar jalb qilish, rag'bat va professional rivojlanish imkoniyatlarini yaratish;

- xizmatlar sohasida faoliyat olib borayotgan biznes subyektlari o'rtasida raqobat muhitini yaratish hamda xizmat bozorlarida monopoliyaga yo'l qo'ymaslik, bozor kirish xarajatlarini kamaytirish;

- xizmatlar sektorida innovatsiyalarni keng qo'llash AKT, blockchain, ma'lumotlarni tahlil qilish va yechimlar berish;

- xizmatlar sohasida pilot loyihalarni joriy etishda — avval kichik hududlarda tajriba sinov qilib, keyin kengaytirib borish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Delaunay. J. C. and Gadrey, J., Services in Economic Thought: Three Centuries of Debate, Kluwer Academic Publishers. Boston. 1992.

2. Griliches, Z. (ed.), Output Measurement in the Service Sectors, University of Chicago Press. Chicago, pp. 6, 1992.

3. Hill.T.P.,OnGoodsandServices,ReviewofIncomeandWealth,1977.

4. Griliches, Z. (ed.), Output Measurement in the Service Sectors, University of Chicago Press. Chicago, pp. 6, 1992.

5. Melvin, J. R., A Theory of Leisure, Eastern economics Journal, 1, 251-267, October, 1974.TradeinServices:AtheoreticalAnalytics, Institute for Research on Public Policy, Halifax, 1989.

6. Baumol. W. J., Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of an UrbanCrisis, The American Economic Review, 57, p.p. 415-426, 1967.

7. Griliches, Z. (ed.), Output Measurement in the Service Sectors, University of Chicago Press. Chicago, pp. 6, 1992.

SOLIQ NAZORATINI AMALGA OSHIRISHDA SOLIQ TEKSHIRUVINING O'RNII

Bakirov Norbek Norquchqor o'g'li

Qarshi davlat texnika universiteti stajyor-o'qituvchisi
bakirov.norbek@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada aholi va tadbirkorlik sub'yektlarini soliqlar orqali qo'llab-quvvatlash hamda bu davrda soliq nazoratining muhim ajralmas qismi bo'lgan soliq tekshiruvlarini tashkil etishda soliq idoralari xodimlarining vazifalari, soliq hisobotlarini tekshirishda soliq nazoratining hisob-axborot ta'minotini tashkil etishning manbaalari hamda soliq nazoratining takomillashtirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: soliq imtiyozi, sof soliqlar, yalpi ichki mahsulot, moliyaviy hisobotlar, soliq hisobotlari, kameral nazorat, soliq nazorati, ishonchli ma'lumotlar bazasi

Kirish.Bugungi kunda jahon hamjamiyatini o'zining talofati bilan misli ko'rilmagan darajadagi zarar keltirayotgan turli geosiyosiy bosim, sanksiyalar davrida iqtisodiy ziyon ko'rmagan davlat qolmadi. Uning zarari hajmini bashorat qilish imkonini yo'qqa chiqardi. Har bir davlat o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarini bajarishlari uchun o'z imkoniyatlarini qaytadan ko'rib chiqish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

Mamlakatimizda ham buxgalteriya hisobi sohasida ham islohotlar olib borilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son farmoni⁶³ va 2020 yil 24 fevraldagi "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4611-son qarorida⁶⁴ mamlakatimizda buxgalteriya hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga bosqichma-bosqich o'tkazish hamda moliyaviy va soliq hisoblarini uyg'unlashtirish vazifasi belgilab berildi.

Respublikamizda ushbu vazifalar ijrosini ta'minlash yuzasidan hamda soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning undiriluvchanligini oshirish, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy ahvolini yaxshilash, ish o'rinlarini saqlab qolish maqsadida soliq ma'muriyatchiligi jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali tahlil qilish uslublarini keng joriy etish, soliq ma'muriyatchiligi va nazoratini tashkil etish tartibi hamda metodologiyasini tubdan takomillashtirish kabi muhim vazifalar belgilandi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.Shuni qayd etish lozimki, bugungi kunda, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarga o'tgan yuridik shaxslar O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2020 yil 20 oktyabrda ro'yxat raqami 3221-1 ro'yxatdan o'tgan "Soliq hisobotining shakllarini tasdiqlash to'g'risida"gi qarorga⁶⁵ qo'shimchalar kiritish asosida soliq hisobotlari, shu jumladan, qo'shilgan

qiymat solig'i bo'yicha hisobot shakllari MHXSlariga yaqinlashtirildi. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, qo'shilgan qiymat solig'i hisobi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Qo'shilgan qiymat solig'i hisobini takomillashtirish borasida ko'pchilik iqtisodchilar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. K.M.Misirov "Bilvosita soliqlarning moliyaviy hisobi va auditini takomillashtirish" mavzusidagi dissertatsiyasida qo'shilgan qiymat solig'i va aktsiz solig'ining moliyaviy hisobini takomillashtirish masalalarini o'rgangan va tegishli takliflar bergan⁶⁶. Ushbu ilmiy ishda

⁶³ <https://lex.uz/docs/-5841063?ONDATE=10.02.2023>

⁶⁴ <https://lex.uz/en/docs/-4746047>

⁶⁵ <https://lex.uz/ru/docs/-5060762>

⁶⁶ K.M.Misirov "Bilvosita soliqlarning moliyaviy hisobiva auditinitakomillashtirish" mavzusidagidissertatsi

qo'shilgan qiymat solig'ining moliyaviy hisobini amaldagi schyot faktura shaklini takomillashtirish asosida QQS bazasini aniqlashtirish muammolari yoritilgan.

K.R.Xotamov o'zining ilmiy ishlarida qo'shilgan qiymat solig'i bilan bog'liq quyidagi masalalarni tadqiq qilgan: mahsulotlar eksportini tasdiqlash, qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha nol darajali stavkani qo'llash, soliq solinadigan bazaga tuzatish kiritish va uning natijalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish; avtomatlashtirilgan tizimda hujjatlar asosida soliq auditini o'tkazish metodikasini va bilvosita soliqlarni hisobga olish, hujjatlarda aks ettirish va jarayonlarning schyotlardagi bog'lanishlari amaliy va uslubiy asoslangan holda takomillashtirish va boshqalar.

Biroq, qayd etilgan mazkur ilmiy tadqiqot ishlarida turli geosiyosiy bosim, sanksiyalar sharoitida aholi va tadbirkorlik subjektlarini soliqlar orqali qo'llab-quvvatlash hamda bu davrda soliq nazoratining mazmuni yetarlicha o'rin olmagan.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotlarimiz davomida ilmiy abstraktsiya, analiz, monografik va dialektik usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi jahon xo'jaligi har qachongidanda chuqur integratsiyalashuvi, bozordagi kon'yuktura o'zgarishlarining tez tarqalishi, savdo aloqalarining erkinlashuvi, turli xil yo'nalishdagi xalqaro tashkilotlarning ko'payib, ular o'rtasidagi raqobatning kuchayishi bilan bir qatorda umumiy maydonda geosiyosiy bosim, sanksiyalar qo'llanilishini tezlashtirdi. O'zbekiston iqtisodiyoti uchun asosiy xavflardan biri bu asosiy iqtisodiy hamkor davlatlar Xitoy va Rossiyaning iqtisodiyotiga ham geosiyosiy bosim, sanksiyalar tufayli bizning tashqi savdo aylanmamizning umumiy hajmiga salbiy qilishi bo'lsa, boshqa tomondan milliy iqtisodiyotimizdagi ma'lum darajadagi sekinlashuv hamda soliq imtiyozlari tufayli soliq tushumlarining kamayishi iqtisodiyotning umumiy darajasiga ta'sir qiladi. Tadbirkorlikni keng qo'llab-quvvatlash bo'yicha ko'plab imtiyoz va yengilliklar berildi. 2020 yilda mamlakatimiz tomonidan yaratilgan yalpi ichki mahsulot tarkibida mahsulotga sof soliqlar miqdori o'tgan yillarga nisbatan kamayish tendensiyasini kuzatishimiz mumkin. Buning asosiy sabablari sifatida o'tgan pandemiya sharoitida iqtisodiyotni jonlantirish, aholi real daromadini yaxshilash, yangi ish o'rinlarini yaratish uchun davlatimiz tomonidan soliq imtiyozlari va preferentsiyalar taqdim etish orqali erishildi deb bimalol aytishimiz mumkin.

1-jadval.

2022–2023 yillar bo'yicha O'zbekiston byudjeti soliq tushumlari (mlrd. so'mda)⁶⁷

	Soliq turlari	2022 -yil 31- dekabr holatiga	2023- yil 31- dekabr holatiga	Ulus hi (foizda)	O'sish sur'ati(foizda)
	Bevosita soliqlar	75 410	96 870	5.4	128.4
	Bilvosita soliqlar	63 700	78 340	36.7	122.9
	Resurs to'lovlari va mulk soliqlari	23 110	26 980	12.6	116.8
	Davlat boji va jarimalar	010	980	.3	124.2
	Boshqa soliqlar va yig'imlar	6 590	6 380		

⁶⁷O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi – "Soliqturlari bo'yicha 2023-yil yakuniy hisobot"

				.0	6.8
Byudjetga tushumlar, jami	172 820	213 550	100		23.6

1-jadvalda 2022–2023 yillar davomida O‘zbekiston Respublikasi byudjetiga tushgan soliq tushumlari tahlil qilingan. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 2023 yilda umumiy byudjet tushumlari 213,5 trln so‘mni tashkil etib, 2022 yilga nisbatan 23,6 foizga oshgan. Bevosita soliqlar (foyda, daromad va ijtimoiy soliqlar) byudjet daromadlarining eng katta qismini — 45,4 foizni egallab, 128,4 foiz o‘shir sur‘atini ko‘rsatgan. Bilvosita soliqlar (QQS, aksiz va bojxona to‘lovlari) esa 36,7 foiz ulush bilan iqtisodiyotdagi aylanma soliq tushumlarining asosiy qismini tashkil etadi.

Resurs to‘lovlari va mol-mulk soliqlari 12,6 foizlik ulush bilan barqaror o‘shir (116,8 foiz) qayd etgan bo‘lsa, davlat boji va jarimalar 2,3 foiz ulush bilan 124,2 foiz o‘shir sur‘atini namoyon etgan. Boshqa soliqlar va yig‘imlar esa biroz kamayish kuzatilib, 96,8 foiz darajada bajarilgan.

Umuman olganda, 2023 yilda byudjet tushumlarining o‘shishi mamlakatda soliq ma‘murchiligi samaradorligini oshirish, soliqqa tortish bazasini kengaytirish hamda iqtisodiyotning faol sektorlarida ishlab chiqarish hajmining ortishi bilan izohlanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oxirgi vaqtlarda jahon xo‘jaligi har qachongidanda chuqur integratsiyalashuvi, bozorlarning tarkibiy o‘zgarishi, savdo aloqalarining erkinlashuvi, ular o‘rtasidagi raqobatning kuchayishi bilan bir qatorda geosiyosiy bosim, sanksiyalar tarqalishini ham tezlashtirdi. Respublikamiz iqtisodiyoti uchun asosiy xavflardan biri bu pandemiya tufayli bizning tashqi savdo hamkorlarimiz bilan savdo aylanmamizning umumiy hajmiga salbiy ta‘sir qilishi bo‘lsa, ikkinchi tomondan milliy iqtisodiyotimizdagi ma‘lum darajadagi sekinlashuv hamda soliq imtiyozlari tufayli soliq tushumlarining kamayishi iqtisodiyotning umumiy darajasiga ta‘sir qildi.

Yuqoridagi tahlil natijalaridan kelib chiqqan holda quyidagi takliflarni tavsiya etamiz:

Tashqi manba ma‘lumotlar bazasini to‘liq, mukammal va o‘z vaqtida shakllantirilishini ta‘minlab borish maqsadida ma‘lumotlarni taqdim etadigan korxona va tashkilotlar rahbarlarining mas‘uliyatini soliq agentlari mas‘uliyatiga tenglashtirish hamda javobgarligini oshirish, xato taqdim qilgan, ma‘lumotlarni to‘liq yoki umuman taqdim etmagan tashkilotlarga nisbatan keskin choralar ko‘radigan mexanizm tashkil qilish lozim.

2 Risk analiz dasturi orqali tashqi manbalardan, shuningdek, bildirilayotgan shikoyatlar natijasida aniqlanadigan qoidabuzar tadbirkorlik subyektlari faoliyatini xolis baholash tartibini ishlab chiqish lozim. Shu tartibdagi qoidabuzarlik turlarini guruhlariga ajratish (qizil, sariq, yashil) orqali tekshiruvlarni amalga oshirish metodini ishlab chiqish kerak. Yuqorida berilgan takliflarni amaliyotga joriy etish natijasida Davlat soliq xizmati organlarida tadbirkorlik subyektlarining tashqi manba ma‘lumotlari hajmi kengayadi, bu esa tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini to‘liqroq kameral nazoratdan o‘tkazish va kameral nazorat samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Avvalo, har bir soliq to‘lovchi, soliq obykti, soliq bazasi bo‘yicha elektron ma‘lumotlar markaziy bazasini shakllantirish lozim. Bu bazani shakllantirish uchun soliq idoralaridagi mavjud ma‘lumotlardan, soliq to‘lovchilarning moliyaviy va soliq hisobotlari vadeklaratsiyalardan hamdatashqima‘lumotlardan foydalanish lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4611-son qarori.

3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasining 2020 yil 30 sentyabrdagi “Soliq hisobotining shakllarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarorga qo‘shimchalar kiritish haqida 2020-38-son qarori. [O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2020 yil 20 oktyabrda 3221-1 raqam bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan].

4. Misirov K.M. “Bilvosita soliqlarning moliyaviy hisobi va auditini takomillashtirish” mavzusidagi dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent. 2010.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori — “O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi huzurida Fiskal institutni tashkil etish to‘g‘risida”. 4 noyabr 2020.

6. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi — “Ta’lim olish uchun yo‘naltirilgan mablag‘larga soliq imtiyozlari”. 27 may 2010.

QISHLOQ XO‘JALIGINI INNOVATSION RIVOJLANTIRISHDA SUG‘ORILADIGAN YERLARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Boboqulov Oybek Norbutayevich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, magistrant

Annotatsiya. Maqolada qishloq xo‘jaligini innovatsion rivojlantirish jarayonida sug‘oriladigan yerlardan foydalanish samaradorligini oshirishning iqtisodiy asoslari tahlil qilingan. Sug‘oriladigan yerlar mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda va agrar sohaning barqaror o‘shishida muhim omil sifatida qaraladi. Tadqiqotda yer resurslaridan oqilona foydalanish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, raqamli agrotexnologiyalar, “aqlli sug‘orish” tizimlari hamda innovatsion yondashuvlarning ishlab chiqarish hajmi va hosildorlikka ta’siri iqtisodiy jihatdan asoslab berilgan.

Shuningdek, maqolada sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv resurslarining samarali taqsimoti, yer unumdorligini oshirish hamda innovatsion boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Natijalar qishloq xo‘jaligi tarmoqlarini innovatsion asosda rivojlantirish, resurslardan tejamkor foydalanish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, qishloq xo‘jaligi, sug‘oriladigan yerlar, iqtisodiy samaradorlik, resurslardan foydalanish, suv tejovchi texnologiyalar, raqamli agrotexnologiya.

Kirish.Bugungi kunda qishloq xo‘jaligini innovatsion rivojlantirish mamlakat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabining ortib borishi, tabiiy resurslarning cheklanganligi va iqlim o‘zgarishlari sharoitida sug‘oriladigan yerlardan samarali foydalanish masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida yer va suv eng muhim ishlab chiqarish omillari bo‘lib, ularning iqtisodiy samaradorligi innovatsion texnologiyalarni joriy etish darajasiga bevosita bog‘liqdir.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv resurslarini boshqarishning zamonaviy tizimlarini joriy etish, suv tejovchi texnologiyalar — tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish usullarini kengaytirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq mavjud yer resurslaridan foydalanish

samaradorligini oshirishda hali ham bir qator muammolar, jumladan, eskirgan texnika vositalari, suv isrofi, tuproq unumdorligining pasayishi va boshqaruv tizimidagi muvofiqlashtirish yetishmovchiligi kabi omillar saqlanib qolmoqda.

Shu nuqtai nazardan, sug'oriladigan yerlardan foydalanish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish, raqamli boshqaruv tizimlaridan foydalanish hamda iqtisodiy tahlil asosida oqilona resurs taqsimotini amalga oshirish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Mazkur maqolada aynan shu yo'nalishdagi iqtisodiy mexanizmlar, ularning samaradorligi hamda amaliy natijalari o'rganiladi.

Adabiyotlar tahlili. Qishloq xo'jaligini innovatsion rivojlantirish va sug'oriladigan yerlardan samarali foydalanish masalalari jahon iqtisodiy adabiyotida ham, milliy ilmiy tadqiqotlarda ham muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Sug'oriladigan yerlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish — agrar sohaning barqaror rivojlanishi, oziq-ovqat xavfsizligi va suv resurslaridan oqilona foydalanishning asosiy shartidir.

Y.Shumpeter (Schumpeter, 1934) tomonidan ilgari surilgan innovatsiya nazariyasiga ko'ra, qishloq xo'jaligidagi innovatsion rivojlanish yangi texnologiyalar, ishlab chiqarish usullari va resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Bu qarash zamonaviy agrotexnologiyalarni sug'oriladigan yerlarda joriy etish orqali mahsuldorlikni oshirishga asos bo'ladi.

Xorijiy olimlardan T.Shuls (Schultz, 1964) qishloq xo'jaligida "inson kapitali" va bilimlar iqtisodiyoti konsepsiyasini ilgari surib, fermerlarning bilim va innovatsion qobiliyati sug'oriladigan yerlarni samarali boshqarishning muhim omili ekanligini ta'kidlagan. Uning fikricha, sug'orish tizimini modernizatsiya qilish va agrotexnik yangiliklarni joriy etish mahsulot chiqishini ko'paytirish bilan birga, resurs tejamkorligini ta'minlaydi.

M.Porter (Porter, 1998)ning "raqobat ustunligi nazariyasi"da esa agrosanoat majmuasi samaradorligini oshirishda innovatsiya, texnologiya va infratuzilmaning o'zaro bog'liqligi muhim deb ta'riflanadi. U qishloq xo'jaligi klasterlarini tashkil etish orqali sug'oriladigan yerlardan foydalanishdagi innovatsion yondashuvlarning tizimli ta'sirini asoslab beradi.

Rus olimlaridan V.R.Boyev, A.A.Nikonov, I.S.Sandu, N.I.Shagay va boshqalarning ishlarida qishloq xo'jaligida innovatsiyalarni joriy etish, suv resurslarini boshqarish va yer-suv munosabatlarini isloh qilish masalalari yoritilgan. Ularga ko'ra, sug'orish tizimlarini avtomatlashtirish, tamchilatib sug'orish va loyiha asosida resurs taqsimlash tizimlari iqtisodiy samaradorlikni 1,5–2 barobarga oshirishi mumkin.

O'zbekistonlik olimlar —B.Botirov, Sh.Nosirov, N.Abduraxmonov, M.Madraximov va boshqalar milliy sharoitda sug'oriladigan yerlardan foydalanishni takomillashtirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini tadqiq etganlar. A.Vaxobovning ta'kidlashicha, sug'oriladigan yerlar iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun investitsiya faoliyatini kuchaytirish, suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish va yer resurslaridan monitoring asosida foydalanish muhimdir.

Sh.Nosirov o'z tadqiqotlarida qishloq xo'jaligida innovatsion rivojlanishning asosiy drayverlaridan biri sifatida agrotexnologik modernizatsiya va suvni hisobga olish tizimini raqamlashtirishni ko'rsatadi. Bu yo'nalish sug'orish jarayonlarini boshqarishda iqtisodiy samaradorlikni oshirish va mahsulot tannarxini kamaytirishga xizmat qiladi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan "Suv xo'jaligini rivojlantirish konsepsiyasi (2020–2030 yillar)", "Qishloq xo'jaligini 2030 yilgacha rivojlantirish strategiyasi", shuningdek, "Innovatsion faoliyatni rivojlantirish to'g'risida"gi qonun hujjatlari sug'oriladigan yerlardan foydalanishni innovatsion asosda takomillashtirish uchun huquqiy va institutsional baza yaratdi. Bu hujjatlarda suv tejovchi texnologiyalar, raqamli suv xisobini yuritish, fermer xo'jaliklariga davlat grantlari va subsidiyalar berish orqali samaradorlikni oshirish choralari belgilangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda sug'oriladigan yerlardan foydalanish samaradorligini oshirish va qishloq xo'jaligini innovatsion rivojlantirish jarayonlarini tahlil qilishda iqtisodiy tahlil, taqqoslama, induktiv va deduktiv yondashuvlar, statistik usullar hamda tizimli tahlil metodlari qo'llanildi.

Tadqiqotning **nazariy asosini** innovatsion rivojlanish, resurslardan samarali foydalanish, agrar iqtisodiyot, yer va suv resurslarini boshqarish bo'yicha ilg'or xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy ishlari tashkil etadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining agrar siyosati, "Qishloq xo'jaligini rivojlantirish strategiyasi – 2030" kabi normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi.

Empirik bazani Qishloq xo'jaligi vazirligi, Suv xo'jaligi vazirligi, Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari, shuningdek, ayrim viloyatlarda amalga oshirilgan innovatsion sug'orish texnologiyalari loyihalari natijalari tashkil etadi.

Tadqiqot davomida sug'oriladigan yerlarning iqtisodiy samaradorligini baholash uchun quyidagi **asosiy ko'rsatkichlardan** foydalanildi:

- Yer unumdorligi (hosildorlik) o'sish sur'ati;
- Sug'orish xarajatlarining kamayishi;
- Bir gektar yerdan olinadigan yalpi foyda va sof foyda miqdori;
- Innovatsion texnologiyalarni joriy etish natijasida resurs tejallishi (suv, energiya, mehnat resurslari);
- Investitsion xarajatlarning qoplanish muddati.

Shuningdek, iqtisodiy samaradorlikni baholashda **"xarajat–foyda" (Cost–Benefit Analysis), ko'p omilli regressiya tahlili**, hamda **innovatsion koeffitsient modeli** kabi iqtisodiy-analitik usullar qo'llanildi.

Ushbu metodologik yondashuvlar asosida sug'oriladigan yerlarning samaradorligiga innovatsion texnologiyalarning ta'sir darajasi aniqlanib, resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Qishloq xo'jaligi O'zbekiston iqtisodiyotining strategik tarmog'i bo'lib, mamlakat yalpi ichki mahsulotining (YaIM) qariyb 25 foizini, band aholining esa 27–30 foizini tashkil etadi. Aholi sonining yildan-yilga ortib borishi, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash zarurati va suv resurslarining kamayib borayotgani sug'oriladigan yerlardan samarali foydalanish muammosini yanada dolzarb qilib qo'ymoqda.

Respublikadagi jami 20,2 million gektar qishloq xo'jaligi yerlarining 4,3 million gektari sug'oriladigan maydonlardir. Shu bilan birga, ayrim hududlarda meliorativ holatning yomonlashuvi, suv isrofi va hosildorlikning pasayishi iqtisodiy samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, hozirgi kunda o'rtacha hosildorlik (g'alla bo'yicha 45–50 s/ga, paxta bo'yicha 25–30 s/ga) zamonaviy texnologiyalar joriy etilgan xo'jaliklarda 1,3–1,5 barobargacha yuqorilash imkoniga ega.

Innovatsion texnologiyalarni (tomchilatib va yomg'irlatib sug'orish, raqamli agrotexnologiyalar, tuproq namligini onlayn kuzatish tizimlari) joriy etish orqali har bir gektar yerda **suv sarfini 25–35 foizgacha** kamaytirish, **hosildorlikni 20–30 foizga oshirish, energiya xarajatlarini 15–20 foizga qisqartirish** mumkinligi ilmiy-amaliy tadqiqotlar bilan tasdiqlangan.

Tadqiqotda 1 gektar paxta maydoni misolida innovatsion sug'orish texnologiyasining iqtisodiy samaradorligi quyidagi formula asosida hisoblandi:

$$E = \frac{Y_1 - Y_0}{C_1 - C_0}$$

bu yerda:

- Y_1 - innovatsion texnologiya joriy etilgan xo'jalikdagi sof foyda, ming so'm/ga;
- Y_0 — an'anaviy usuldagi sof foyda, ming so'm/ga;
- C_1, C_0 — tegishli holda innovatsion va an'anaviy xarajatlar, ming so'm/ga.

Misol uchun, bir gektar paxta yetishtirishda:

-**an'anaviy usulda** sof foyda — 7,2 mln. so'm, xarajatlar — 18 mln. so'm;

-**tomchilatib sug'orish tizimi** joriy etilganda sof foyda — 10,5 mln. so'm, xarajatlar — 20 mln. so'mni tashkil etadi.

$$E = \frac{10.5 - 7.2}{20 - 18} = \frac{3.3}{2} = 1.65$$

Demak, har bir qo'shimcha xarajat birligiga 1,65 baravar iqtisodiy samara olinadi, bu esa investitsiyaning o'zini **2 yil ichida qoplash imkonini beradi**.

Shuningdek, suv sarfini kamaytirish hisobidan 1 gektar yerda yiliga o'rtacha **1,2–1,5 ming m³ suv tejraladi**. Agar bu ko'rsatkich 1000 gektar maydonda qo'llansa, yillik tejradigan suv miqdori **1,2–1,5 mln. m³**ni tashkil etadi. Bu esa suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshiradi va ekologik barqarorlikni ta'minlaydi.

Sug'oriladigan yerlarda innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish quyidagi ijobiy iqtisodiy natijalarga olib keladi:

Ko'rsatkichlar	An'anaviy usul	Innovatsion texnologiya	Farq
Hosildorlik (s/ga)	30	40	+10
Suv sarfi (m ³ /ga)	5000	3300	–1700
Energiya xarajatlari (ming so'm/ga)	2200	1800	–400
Sof foyda (mln so'm/ga)	7,2	10,5	+3,3

Bu ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion texnologiyalarni joriy etish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki tabiiy resurslardan tejamkor foydalanishni, tuproq unumdorligini saqlashni va ishlab chiqarish barqarorligini ham ta'minlaydi.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligini innovatsion rivojlantirishda sug'oriladigan yerlardan oqilona va samarali foydalanish iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning eng muhim omillaridan biridir. Innovatsion texnologiyalar — xususan, tomchilatib va yomg'irilatib sug'orish tizimlari, raqamli agrotexnologiyalar, tuproq va suv resurslarini monitoring qilish tizimlari — ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda yuqori natijalar bermoqda.

Hisob-kitoblardan ko‘rinib turibdiki, innovatsion sug‘orish texnologiyalarini joriy etish natijasida bir gektar maydonda hosildorlik 25–30 foizga oshadi, suv sarfi 30–35 foizga kamayadi, sof foyda esa 1,5 baravar ortadi. Shu bilan birga, suv va energiya resurslarining tejalishi ekologik barqarorlikni ta‘minlash hamda atrof-muhitga salbiy ta‘sirni kamaytirishga xizmat qiladi.

Sug‘oriladigan yerlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun quyidagi strategik yo‘nalishlar muhim ahamiyatga ega:

- Innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish va ular uchun davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish;
- Yer va suv resurslarini boshqarishda raqamli tizimlarni qo‘llash orqali isrofchilikni kamaytirish;
- Fermer xo‘jaliklarini innovatsion faoliyatga rag‘batlantirish, ularni zamonaviy bilim va ko‘nikmalar bilan ta‘minlash;
- Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va ularni monitoring qilish tizimini takomillashtirish.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion rivojlanish yo‘nalishida sug‘oriladigan yerlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish agrar tarmoqning barqaror o‘rinishini ta‘minlaydi, oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlaydi hamda mamlakat iqtisodiy salohiyatini yanada kuchaytiradi.

Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash uchun innovatsion monitoring tizimini yaratish;

1. Fermer xo‘jaliklari uchun tomchilatib sug‘orish tizimlarini joriy etishga subsidiya va imtiyozli kreditlar berish;
2. Raqamli agroxizmatlar markazlarini tashkil etish va agrotexnik maslahatlarni onlayn tarzda taqdim etish;
3. Sug‘oriladigan yerlar bo‘yicha “raqamli xarita” va “aqlli boshqaruv” tizimini ishlab chiqish;
4. Innovatsion loyihalar asosida suv tejovchi texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholovchi milliy metodikani ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qishloq xo‘jaligini 2030 yilgacha rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PQ–5853-son Qarori. — Toshkent, 2019.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–4512-son Qarori. — Toshkent, 2019.
3. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi ma‘lumotlari. — Toshkent, 2024.
4. Karimov A., Tursunov B. **Qishloq xo‘jaligida innovatsion rivojlanish va resurslardan samarali foydalanish**. — Toshkent: “Iqtisodiyot” nashriyoti, 2022.
5. Abdullayev I., Rakhmatullaev S. **Water Management and Agricultural Innovation in Central Asia**. — Springer, 2020.
6. World Bank. **Transforming Agriculture in Central Asia: Irrigation Efficiency and Innovation**. — Washington, D.C., 2021.
7. FAO (Food and Agriculture Organization). **Irrigation and Water Use Efficiency in Uzbekistan**. — Rome, 2022.

8. Xolmatov Sh., Jo'rayev N. **Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashda innovatsion yondashuvlar** // "Agrar iqtisodiyot" jurnali, №3. — Toshkent, 2023.
9. Mirzayev U. **Innovatsion texnologiyalar va ularning iqtisodiy samaradorligi.** — Toshkent: TDIU nashriyoti, 2021.
10. OECD. **Innovation, Productivity and Sustainability in Agriculture.** — Paris, 2022.
11. <https://cajotas.centralasianstudies.org/index.php/CAJOTAS>

SANOAT KORXONALARINING INNOVATSION-INVESTITSION FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Naimova Kumush Asqar qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, magistrant

Annotatsiya: Maqolada sanoat korxonalarining innovatsion-investitsion faoliyatini faollashtirish zarurati, bu jarayondagi mavjud muammolar va ularni hal etish mexanizmlari tahlil qilingan. Innovatsion faoliyatning investitsiya jarayonlari bilan o'zaro bog'liqligi asoslab berilgan hamda ilmiy-nazariy yondashuvlar asosida taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari sanoat tarmoqlarida innovatsion salohiyatni oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: innovatsiya, investitsiya, sanoat korxonalari, innovatsion salohiyat, investitsiya muhiti, faollashtirish mexanizmi, raqamli iqtisodiyot.

Kirish. Hozirgi vaqtda sanoat sektori mamlakat iqtisodiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash, yangi ish o'rinlarini yaratish va eksport salohiyatini oshirish sanoat korxonalarining samarali faoliyatiga bog'liqdir. Shu bilan birga, jahon bozoridagi raqobatning kuchayishi, texnologiyalarning tez yangilanishi va ishlab chiqarish resurslarining cheklanganligi innovatsion-investitsion faoliyatni rivojlantirishni ob'ektiv zaruratga aylantirmoqda.

Innovatsion-investitsion faoliyat — bu yangi texnologiyalarni, ishlab chiqarish usullarini va boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan kompleks jarayondir. Sanoat korxonalarida bu faoliyatni faollashtirish iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi, resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi va eksportbop mahsulot ishlab chiqarishga zamin yaratadi.

Biroq amaldagi iqtisodiy sharoitda ko'plab sanoat korxonalarida innovatsiya va investitsiya jarayonlari sust kechmoqda. Buning asosiy sabablari moliyaviy cheklovlar, kadrlar malakasining pastligi, boshqaruvdagi samarasizlik va davlat qo'llab-quvvatlash tizimining yetarli darajada ishlamayotganidir.

Shu bois, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — sanoat korxonalarining innovatsion-investitsion faoliyatini faollashtirish mexanizmlarini takomillashtirish va ularning amaliy modelini ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Sanoat korxonalarining innovatsion-investitsion faoliyatini faollashtirish masalalari jahon va milliy iqtisodiy adabiyotlarda keng o'rganilgan bo'lib, turli ilmiy maktablar bu yo'nalishda nazariy va amaliy yondashuvlarni ilgari surgan. Innovatsiya va investitsiya jarayonlarining o'zaro bog'liqligi, ularni boshqarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish iqtisodiy o'sish va raqobatbardoshlikni ta'minlovchi asosiy omil sifatida qaraladi.

Avvalo, jahon iqtisodiy maktablari vakillaridan biri Y.Shumpeter (Schumpeter, 1934) innovatsiyani iqtisodiy taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida ta'riflab, uni

yangi mahsulotlar, texnologiyalar va bozorlar yaratilishi bilan bog'lagan. Uning fikricha, innovatsion faoliyatni rag'batlantirish uchun investitsiya salohiyatini kuchaytirish va tadbirkorlik muhitini takomillashtirish zarur.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda, jumladan, M.Porter (Porter, 1998) klasterli rivojlanish modelini ilgari surib, innovatsiyani iqtisodiy tizimning lokal va tarmoqlararo hamkorlik natijasi sifatida izohlaydi. Uning fikricha, sanoat korxonalarining investitsion va innovatsion faoliyatini faollashtirish uchun klaster infratuzilmasini shakllantirish, ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan integratsiyani kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Rus iqtisodchilaridan V.I.Muromsev, I.N.Trofimova va N.A.Ivanovalarning tadqiqotlarida innovatsion-investitsion siyosatning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, xususan, soliq imtiyozlari, davlat-grant dasturlari va venchur moliyalashtirish vositalari orqali rag'batlantirish yo'llari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shu bilan birga, sanoat sektorlarida innovatsion faoliyatni joriy etishda kadrlar salohiyati va texnologik tayyorgarlik darajasi hal qiluvchi omil sifatida ta'kidlanadi.

O'zbekistonlik olimlardan A.Vaxobov, B.Xojimatov, Sh.Qudratov, N.Sayfullayev va boshqalarning ishlarida milliy iqtisodiyot sharoitida innovatsion-investitsion faoliyatni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari yoritilgan. Xususan, A.Vaxobov sanoat sohasida investitsion jarayonlarni optimallashtirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda davlatning strategik roliga e'tibor qaratadi.

B.Xojimatov o'z tadqiqotlarida innovatsion faoliyatni faollashtirishda ilmiy-texnikaviy infratuzilmani rivojlantirish, texnologik transfert tizimini joriy etish va sanoat korxonalarini raqamli texnologiyalar bilan jihozlash zarurligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Sh.Qudratov sanoat korxonalarining investitsion strategiyalarini takomillashtirishda venchur kapital, lizing va loyiha moliyalashtirish kabi zamonaviy instrumentlardan foydalanishni taklif etadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida ham innovatsion iqtisodiyotga o'tish, ilmiy ishlanmalarni sanoat sohalariga tatbiq etish va investitsion muhitni yaxshilash bo'yicha aniq vazifalar belgilangan. Bu esa sanoat korxonalari faoliyatida innovatsion-investitsion jarayonlarning ahamiyatini yanada oshirdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

- **Tizimli tahlil usuli** — sanoat tizimida innovatsion-investitsion faoliyatning tuzilmaviy elementlarini o'rganish uchun;

- **Qiyosiy tahlil** — O'zbekiston sanoat sektori va rivojlangan davlatlar (Janubiy Koreya, Germaniya, Xitoy) tajribalarini solishtirish uchun;

- **Iqtisodiy modellash** — investitsiya samaradorligini va innovatsion faollik ko'rsatkichlarini baholash uchun;

- **SWOT tahlil** — sanoat korxonalaridagi kuchli va zaif jihatlar hamda tashqi imkoniyat va tahdidlarni aniqlash uchun.

Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari, "O'zbekiston sanoatini rivojlantirish strategiyasi – 2030" dasturi, hamda xalqaro tashkilotlar (OECD, UNIDO, World Bank) hisobotlari tashkil etdi.

Tahlil va natijalar. So'nggi yillarda O'zbekiston iqtisodiyotida sanoat sohasi milliy yalpi ichki mahsulot (YaIM)ning barqaror o'sishida muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2024 yil yakuniga kelib sanoat mahsuloti hajmi 640,5 trln so'mni tashkil etgan, bu esa 2020 yilga nisbatan 1,7 barobar o'sishni anglatadi. Ushbu o'sish, birinchi navbatda, sanoat korxonalarida innovatsion va investitsion faoliyatni kengaytirish natijasidir.

Innovatsion faoliyatni rivojlantirish har bir sanoat korxonasining raqobatbardoshligini oshirishning asosiy sharti hisoblanadi. Ammo amaldagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'tgan besh yilda innovatsion mahsulot ulushi sanoat umumiy hajmining 2,3–2,7 foizidan oshmagan. Bu

ko'rsatkich rivojlangan davlatlarda 15–20 foiz atrofida bo'lib, mamlakatimizda innovatsion faoliyat hali yetarlicha faol emasligini ko'rsatadi.

Investitsiyalar hajmi bo'yicha ham ijobiy tendensiyalar kuzatilmoqda. Jumladan, 2024 yilda sanoatga yo'naltirilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi 3,8 milliard dollarni tashkil etgan, bu 2021 yilga nisbatan 1,5 barobar ko'pdir. Eng ko'p investitsiyalar kimyo, qurilish materiallari, oziq-ovqat va mashinasozlik tarmoqlariga to'g'ri kelmoqda.

Shu bilan birga, sanoat korxonalarining innovatsion-investitsion faoliyatini faollashtirishda qator to'siqlar mavjud:

- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga (NIOKR) ajratiladigan mablag'lar ulushi past (YaIMning 0,8 foizi atrofida, OECD mamlakatlarida bu ko'rsatkich 2,4 foizdan ortiq);
- innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda ventur kapital bozori hali rivojlanmagan;
- ko'plab korxonalarda raqamli transformatsiya jarayonlari sust kechmoqda;
- intellektual mulkni himoya qilish va patentlash tizimi amalda to'liq samara bermayapti.

Tadqiqot natijalari sanoat korxonalarida innovatsion-investitsion faoliyatni faollashtirishda quyidagi muhim jihatlarni ko'rsatdi:

Sanoatda innovatsiyalarga jalb etilgan investitsiyalar umumiy sarmoya hajmining 9–10%ini tashkil etadi, bu rivojlangan davlatlar ko'rsatkichidan 3–4 barobar past.

Ilmiy-tadqiqot ishlariga ajratiladigan xarajatlar yalpi ichki mahsulotning (YaIM) 0,3%iga teng, bu OECD davlatlarida o'rtacha 2,5%ni tashkil etadi.

Sanoat korxonalarining 60%ida innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun moliyaviy manbalar yetishmasligi kuzatilmoqda.

Sanoat korxonalarida innovatsion-investitsion faollikni oshirish uchun quyidagi yo'nalishlardagi mexanizmlarni takomillashtirish zarur:

Innovatsion moliyalashtirish tizimini diversifikatsiya qilish

– Davlat ilmiy grantlari bilan bir qatorda, xususiyl investitsiya va ventur fondlarini faol jalb etish;

– “Innovatsion rivojlanish jamg'armasi” faoliyatini klaster asosida tarmoqlar bo'yicha kengaytirish.

Sanoat klasterlari va texnoparklar faoliyatini rivojlantirish

– 2025 yilda mamlakat bo'ylab 35 ta sanoat klasteri va 22 ta texnopark faoliyati yo'lga qo'yilishi rejalashtirilgan bo'lib, ular orqali korxonalar o'rtasida kooperatsiya va innovatsiya aloqalarini kuchaytirish zarur.

Innovatsion infratuzilmani raqamlashtirish

– “Raqamli sanoat” dasturi asosida ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish;

– raqamli texnologiyalar (AI, IoT, Big Data)ni joriyl etish orqali mehnat unumdorligini 20–25 foizga oshirish imkoni mavjud.

Innovatsion kadrlar salohiyatini oshirish

– Innovatsion menejment va investitsion tahlil sohalari bo'yicha kadrlar tayyorlash dasturlarini sanoat korxonalari ehtiyojlariga moslashtirish;

– universitet–ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish orqali ilmi g'oyalarni amaliyotga joriyl etish.

Taklif etilayotgan mexanizmlar bosqichma-bosqich amalga oshirilsa, 2027 yilga kelib, innovatsion mahsulot ulushi sanoat hajmining 5 foiziga yetishi;

- NIOKR xarajatlari YaIMning 1,5 foiziga oshishi;
- sanoatda mehnat unumdorligi 30 foizga o'sishi;
- eksportbop innovatsion mahsulot turlari soni kamida 1,5 barobarga ko'payishi kutilmoqda.

Olib borilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, sanoat korxonalarining innovatsion-investitsion faoliyatini faollashtirish faqat moliyaviy resurslarni ko'paytirish orqali emas, balki boshqaruv va institutsional tizimni qayta ko'rib chiqish orqali ham amalga oshirilishi lozim.

Innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlashda davlatning roli strategik ahamiyatga ega, biroq bu jarayonda xususiy sektor ishtirokini kuchaytirish zarur. Davlat-xususiy sheriklik asosida innovatsion infratuzilma yaratish, "innovatsion klasterlar" tashkil etish va intellektual mulk himoyasini kuchaytirish — faollikni oshirishning muhim omillaridir.

Shuningdek, raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat korxonalarining raqobatbardoshligi ularning innovatsiyalarni joriy etish tezligi va samaradorligi bilan bevosita bog'liq. Shu bois, raqamli texnologiyalardan foydalanish innovatsion-investitsion faoliyatni yangi bosqichga olib chiqishi mumkin.

Xulosa va takliflar. O'zbekiston sanoat sohasida innovatsion-investitsion faoliyatni faollashtirish iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishning strategik yo'nalishi hisoblanadi. Bu borada davlat siyosatining barqarorligi, ilmiy-innovatsion infratuzilmaning kengayishi va xususiy sektor faol ishtirokini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Sanoat korxonalarida innovatsion-investitsion faoliyatni faollashtirish mamlakat iqtisodiy salohiyatini oshirishning asosiy omillaridan biridir.
2. Moliyaviy, tashkiliy va infratuzilmaviy to'siqlarni bartaraf etish uchun davlat siyosati va xususiy tashabbuslar uyg'unligi zarur.
3. Venchur moliyalashtirish, innovatsion klasterlar va raqamli boshqaruv modellarini joriy etish faoliyat samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.
4. Ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan sanoat korxonalari hamkorligini kuchaytirish innovatsion salohiyatni amaliy natijaga aylantiradi.

Shunday qilib, sanoat korxonalarining innovatsion-investitsion faoliyatini faollashtirish mexanizmini takomillashtirish – iqtisodiy o'sish va barqaror rivojlanishni ta'minlovchi muhim strategik yo'nalish hisoblanadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Innovatsion faoliyatni rivojlantirish to'g'risida"gi farmoni. – Toshkent: Prezident qarori, 2018 yil 21 sentabr, № PF–5544.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sanoatni rivojlantirish va mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. – Toshkent: Prezident qarori, 2020 yil 9 mart, № PQ–4649.
3. "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – Toshkent: Oliy Majlis, 2019 yil 25 dekabr, № ZRU–598.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Innovatsion rivojlanish agentligi ma'lumotlari. – URL: <https://www.mininnovation.uz>
5. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari. – URL: <https://stat.uz>
6. Abduraxmonov Q.X. Innovatsion menejment. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021. – 312 b.
7. Ergashev I.Sh., Sharipov B.R. Investitsiya faoliyatini boshqarish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: TDIU nashriyoti, 2020. – 276 b.
8. Nuriddinov Q.N. Sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarish asoslari. – Samarqand: SamDU, 2019. – 198 b.
9. Mirzayev B.M. Innovatsion iqtisodiyot: nazariya va amal. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2018. – 224 b.
10. Bekmurodov A. Innovatsion jarayonlarning iqtisodiy mexanizmlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. – 260 b.
11. Fatxutdinov R.A. Innovatsionnyy menedjment. – Moskva: INFRA-M, 2021. – 416 s.

OZIQ-OVQAT SANOATIDA XUSUSIY TADBIRKORLARNI QO‘LLAB- QUVVATLASH MEXANIZMLARI

Turayeva Jasmina Sanjar qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, magistrant

E-mail: jasminaturaeva455@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada oziq-ovqat sanoatida xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan iqtisodiy mexanizmlarni tahlil qilish hamda ularni takomillashtirish bo‘yicha takliflar va chora-tadbirlar ishlab chiqishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Xususiy tadbirkorlik, oziq-ovqat sanoati, iqtisodiy mexanizmlar, kredit, subsidiya, soliq yengilliklari, innovatsiya, davlat siyosati.

Kirish. Bugungi kunda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash, aholining to‘yimli va sifatli mahsulotlarga bo‘lgan ehtiyojini qondirish har qanday mamlakatning iqtisodiy siyosatida ustuvor yo‘nalishlardan biridir. O‘zbekiston Respublikasida oziq-ovqat sanoatini modernizatsiya qilish, xususiy tadbirkorlik subyektlarining ushbu sohadagi faolligini oshirish orqali bozorni barqaror ta‘minlash borasida tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, xususiy tadbirkorlik subyektlarining oziq-ovqat sanoatida to‘laqonli faoliyat yuritishida bir qator iqtisodiy, moliyaviy va tashkiliy muammolar mavjud. Masalan, kredit resurslarining cheklangani, ishlab chiqarish infratuzilmasining sust rivojlangani, importga qaramlik, soliq yengilliklaridan to‘liq foydalana olmaslik va boshqa to‘siqlar mavjud.

Adabiyotlar tahlili. Oziq-ovqat sanoatida xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash masalalari iqtisodiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqotlar, asosan, tadbirkorlik faoliyatini rag‘batlantirish, oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash, investitsiya muhitini yaxshilash va davlatning tartibga soluvchi rolini optimallashtirish masalalariga qaratilgan.

Jahon iqtisodiy adabiyotida oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishda xususiy tadbirkorlikning o‘rni haqidagi ilmiy qarashlar Y.Shumpeter, P.Druker, M.Porter, F.Kotler kabi olimlar tomonidan asoslab berilgan. Y.Shumpeter (1934) tadbirkorni iqtisodiy innovatsiyalarni amalga oshiruvchi “yangi kombinatsiyalar” yaratuvchisi sifatida talqin etgan bo‘lib, oziq-ovqat ishlab chiqarish sohasida yangi texnologiyalar, mahsulotlar va biznes modellar joriy etishning muhimligini ta‘kidlaydi. P.Druker (1985) esa tadbirkorlikni “resurslarni yangi qiymat yaratish yo‘lidagi imkoniyatlar bilan uyg‘unlashtirish jarayoni” sifatida izohlab, xususiy sektorni iqtisodiy barqarorlikning asosiy ustuni deb hisoblaydi.

M.Porterning (1998) klaster nazariyasida oziq-ovqat sanoatidagi xususiy tadbirkorlikning rivojlantirish uchun mahalliy klasterlar tashkil etish, ilmiy-tadqiqot markazlari va ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida integratsiyani ta‘minlash muhimligi ta‘kidlanadi. Bu yondashuvga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat sanoati tarmoqlarida klasterli hamkorlik xususiy tadbirkorlik faoliyatini samarali faollashtiradi.

Rus olimlaridan V.G.Medinskiy, A.I.Tatarkin, N.P.Mixeyeva va I.V.Rozmainskiylar tadqiqotlarida oziq-ovqat sohasida kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlashning iqtisodiy mexanizmlari keng yoritilgan. Ular davlat siyosatining asosiy vazifasi sifatida moliyaviy imtiyozlar, subsidiyalar, infratuzilmaviy qo‘llab-quvvatlash va bozorga kirishdagi ma‘muriy to‘siqlarni qisqartirishni ko‘rsatadilar. Shuningdek, tadbirkorlik faoliyatida innovatsion texnologiyalardan foydalanish oziq-ovqat mahsulotlari sifatini oshirish va ishlab chiqarish samaradorligini ta‘minlashning muhim yo‘li ekanligi ta‘kidlanadi.

O‘zbekistonlik olimlar A.Vaxobov, Sh.Qudratov, M.Xamidov, N.Abdurasulov va boshqalar o‘z tadqiqotlarida milliy oziq-ovqat sanoatida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning

tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini tahlil qilganlar. A.Vaxobovning fikricha, xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishi soliq yukini kamaytirish, kredit resurslariga erkin yetish imkonini yaratish va eksport faoliyatini rag'batlantirishdan iborat bo'lishi kerak.

Sh.Qudratov esa tadbirkorlik sub'ektlarining innovatsion faoliyatini kuchaytirishda davlat-xususiy sheriklik (DXSH) asosidagi loyihalarning ahamiyatini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, oziq-ovqat sanoatidagi xususiy korxonalar uchun klasterli hamkorlik modellari, lizing va subsidiyalash tizimlarini joriy etish raqobatbardoshlikni oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017–2026-yillardagi iqtisodiy islohotlar strategiyasida ham oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, tadbirkorlik muhitini yaxshilash va xususiy sektor ulushini oshirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Xususan, "Harakatlar strategiyasi", "Investitsiyalar va tashqi savdo faoliyatini rivojlantirish konsepsiyasi" hamda "Oziq-ovqat xavfsizligi konsepsiyasi" hujjatlarida tadbirkorlikni moliyaviy va institutsional qo'llab-quvvatlash mexanizmlari belgilab berilgan.

Shuningdek, xalqaro tashkilotlar — Jahon banki, FAO (FAO), YeBRR va YuNIDO hisobotlarida ham oziq-ovqat sanoatida xususiy sektorning faol ishtirokini ta'minlash uchun qulay investitsiya muhitini yaratish, agroinnovatsion texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqaruvchi korxonalarni raqamli transformatsiya qilish tavsiya etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlar qo'llanildi:

1. **Tahliliy-metodik yondashuv:** O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari, Hukumat dasturlari, Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida mavjud vaziyat baholandi.

2. **SWOT tahlil:** Oziq-ovqat sanoatida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishdagi kuchli, zaif jihatlar, imkoniyatlar va tahdidlar aniqlandi.

3. **Solishtirma tahlil:** O'zbekiston tajribasi Rossiya, Turkiya va Polsha kabi davlatlar bilan solishtirildi.

4. **Grafik-analitik metod:** Raqamli ma'lumotlar asosida vizual tahlil olib borildi.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligining ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda oziq-ovqat sanoatida faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlari soni 12000 dan ortiq bo'lgan.

So'nggi 5 yilda ushbu tarmoqda kichik biznes subyektlarining soni 35% ga oshgan, biroq ularning sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi atigi 22% ni tashkil qilmoqda. 2023-yilda umumiy oziq-ovqat sanoati ishlab chiqarish hajmi 50 trln so'mni tashkil etgan bo'lsa, shundan faqat 11 trln. so'mi xususiy sektor hissasiga to'g'ri kelgan.

Hukumat tomonidan ajratilayotgan imtiyozli kreditlar (yiliga 14-16% stavkada, 3 yilgacha muddatga) mavjud, biroq ulardan foydalanish darajasi past (faqat 27% korxona olgan). Qayta ishlash sanoatiga 3 yilgacha daromad solig'idan ozod etish amaliyoti mavjud, lekin tadbirkorlarning ko'pchiligi bu imtiyozlardan bexabar.

Investitsion loyihalar uchun 500 mln. so'mgacha subsidiyalar ajratilishi ko'zda tutilgan, ammo byurokratik to'siqlar tufayli ko'plab korxonalar ulardan foydalanmayapdi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy mexanizmlar mavjud bo'lishiga qaramay, ularning amaliy samaradorligi past. Bunga quyidagi sabablar mavjud:

- Banklar tomonidan kredit berish shartlari qat'iy, ko'p hollarda garov ta'minoti talab qilinadi.

- Ko'plab tadbirkorlar amaldagi yengilliklar, grantlar va subsidiyalar haqida xabardor emas.

- Xususiy korxonalarning aksariyati eskirgan uskunalarda ishlab chiqarishni amalga oshirmoqda.

- Ko'plab hududlarda logistika, sovitish va saqlash tizimlari rivojlanmagan.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, oziq-ovqat sanoatida xususiy tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash milliy iqtisodiyot barqarorligi va oziq-ovqat

xavfsizligini ta'minlashning asosiy omillaridan biridir. Xususiy tadbirkorlik sub'ektlari oziq-ovqat ishlab chiqarish tarmoqlarida raqobatbardosh mahsulotlar yetishtirish, yangi ish o'rinlari yaratish, texnologik yangilanish va eksport salohiyatini oshirishda muhim o'rin tutadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, sohadagi qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish zarurati quyidagi omillar bilan izohlanadi:

- moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi;
- innovatsion texnologiyalarni joriy etish darajasining pastligi;
- marketing va logistika infratuzilmasining yetarli rivojlanmaganligi;
- huquqiy va ma'muriy to'siqlarning mavjudligi;
- eksport faoliyatidagi byurokratik jarayonlarning murakkabligi.

Shuningdek, xorijiy va milliy tajriba tahlili shuni ko'rsatadiki, xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashda davlatning strategik roli muhim hisoblanadi. Davlat-xususiy sheriklik, soliq imtiyozlari, lizing va subsidiyalar tizimi, venchur moliyalashtirish va innovatsion grantlar kabi mexanizmlar tadbirkorlik faoliyatini faollashtirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, oziq-ovqat sanoatida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda kompleks yondashuvni shakllantirish, ya'ni iqtisodiy, huquqiy, institutsional va infratuzilmaviy omillarni uyg'un tarzda muvofiqlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Oziq-ovqat sanoatida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish iqtisodiy o'sishning muhim omillaridan biridir. Amaldagi iqtisodiy mexanizmlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ularni soddalashtirish, shaffof va erkin foydalanish imkoniyatini yaratish muhim ahamiyatga ega.

Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash, moliyaviy yengilliklarni kengaytirish va infratuzilmaviy imkoniyatlarni rivojlantirish orqali xususiy tadbirkorlikning samaradorligini oshirish mumkin. Buning uchun davlat, moliyaviy institutlar va tadbirkorlar o'rtasida uzviy hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi.

Bizning fikrimizcha, oziq-ovqat sanoatida xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan iqtisodiy mexanizmlarni tahlil qilish hamda ularni takomillashtirish bo'yicha quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

-Oziq-ovqat sanoatida faoliyat yuritayotgan xususiy korxonalar uchun uzoq muddatli, past foizli kreditlar va davlat kafolatli investitsiya loyihalarini joriy etish.

-Tadbirkorlar uchun venchur va innovatsion moliyalashtirish tizimini rivojlantirish.

-Ishlab chiqarish jarayonlariga zamonaviy agrotexnologiyalar va raqamli yechimlarni joriy etish uchun davlat grantlari va soliq imtiyozlari berish.

-Ilmiy-tadqiqot institutlari bilan xususiy korxonalar o'rtasida hamkorlikni kengaytirish.

-Qishloq xo'jaligi xomashyosini qayta ishlash markazlari, sovg'ich omborlar va transport logistika tarmoqlarini modernizatsiya qilish.

-Xususiy sektor ishtirokida oziq-ovqat mahsulotlarini ichki va tashqi bozorlarga yetkazish zanjirini optimallashtirish.

-Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini boshlash va ro'yxatdan o'tish jarayonlarini soddalashtirish.

-Ma'muriy nazorat organlari faoliyatini raqamlashtirish va "bir darcha" tamoyili asosida xizmat ko'rsatish tizimini rivojlantirish.

-Xususiy oziq-ovqat korxonalari uchun xalqaro standartlar (ISO, HACCP va boshqalar) bo'yicha sertifikatlashtirishni yengillashtirish.

-Eksportga yo'naltirilgan loyihalarni moliyaviy va axborot jihatdan qo'llab-quvvatlash.

-Oziq-ovqat sanoatida hududiy klasterlar tashkil etib, ular orqali xususiy korxonalar, fermerlar, ilmiy markazlar va davlat tuzilmalari o'rtasida integratsiyani ta'minlash kabilar.

Oziq-ovqat sanoatida xususiy tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish iqtisodiy barqarorlik, ichki bozorni sifatli mahsulotlar bilan ta'minlash va eksport salohiyatini oshirishning asosiy kafolatidir. Bu borada davlat, biznes va ilmiy

muassasalarning o‘zaro hamkorligi, innovatsion yondashuv va samarali moliyalashtirish tizimi muvaffaqiyat kaliti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni, PQ–4576-son, 2023 yil 12-mart.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-apreldagi “Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF–6200-son Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi rasmiy sayti – stat.uz
4. Karimov A.X. “Oziq-ovqat xavfsizligi va tarmoqlarni modernizatsiyalash”, Toshkent, 2022.
5. Karimov A.X. (2022). *Oziq-ovqat xavfsizligi va iqtisodiy rivojlanish omillari*. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.

VI SHO'BA: TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMLARI: MILLIY VA XALQARO TAJRIBALAR

IS SEMANTIC FIELD A TRUE SEMANTIC FIELD?

Nancy Ackles

The United States of America. Florida State University, PhD.

Nackles@gmail.com

Abstract. In the following the author considers the generality as well as the similarity between the elements that make up the semantic field. The words on this basis are combined into a lexico-semantic. In this respect, they differ fundamentally from groups. In our article, ideological dictionaries are a fundamental source for studying the meaning and content of words, their semantic field.

Key words. Semantic field, periphery, synonyms, polysemantic words, lexical units, hyponymy, hypernymy, idealistic obstacle, syntagmatic attitude.

The origin of the field theory of semantics is the lexical field theory introduced by Jost Trier in the 1930s, although according to John Lyons it has historical roots in the ideas of Wilhelm von Humboldt and Johann Gottfried Herder. In the 1960s Stephen Ullmann saw semantic fields as crystallising and perpetuating the values of society. For John Lyons in the 1970s words related in any sense belonged to the same semantic field, and the semantic field was simply a lexical category, which he described as a lexical field. Lyons emphasised the distinction between semantic fields and semantic networks. In the 1980s Eva Kittay developed a semantic field theory of metaphor. This approach is based on the idea that the items in a semantic field have specific relations to other items in the same field, and that a metaphor works by re-ordering the relations of a field by mapping them on to the existing relations of another field. Sue Atkins and Charles J. Fillmore in the 1990s proposed frame semantics as an alternative to semantic field theory.

Semantic mapping is a technique that aims to capture or create a concept in the minds of users by creating a concrete image. This image serves to show that related keywords are related to each other through similar meanings or abstract concepts [Boran 2018].

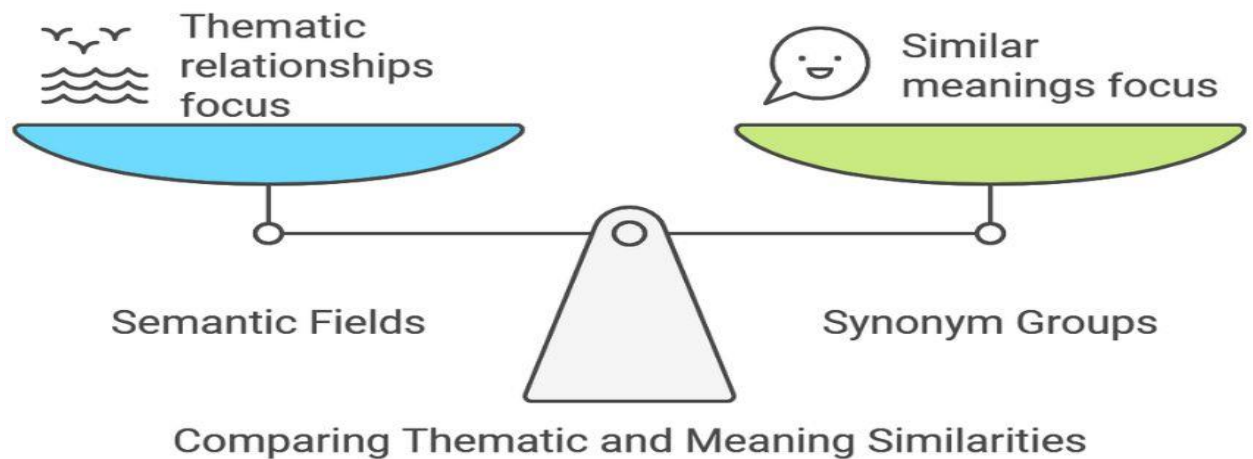
The semantic field is the largest semantic paradigm that encompasses lexemes composed of different word classes and having a single semantic sign. A semantic field is a set of semantically related lexemes [Nordquist 2017].

A semantic field is a set of words (or lexemes) related in meaning. The phrase is also known as a word field, lexical field, field of meaning, and semantic system. Linguist Adrienne Lehrer has defined semantic field more specifically as "a set of lexemes which cover a certain conceptual domain and which bear certain specifiable relations to one another" [Lehrer 1985].

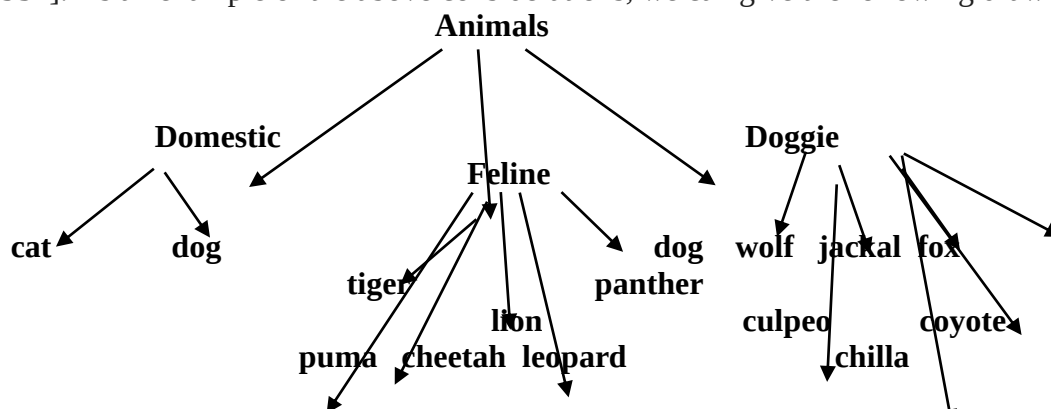
A semantic field is a set of words that belong to a specific topic and are semantically grouped. Semantic field is a concept that exists not only in linguistics but also in other fields. For example, anthropology, semiotics, technology. "The words in a semantic field share a common semantic property. Most often, fields are defined by subject matter, such as body parts, landforms, diseases, colors, foods, or kinship relations. The field of 'stages of life' is arranged sequentially, though there is considerable overlap between terms (e.g., *child*, *toddler*) as well as some apparent gaps (e.g., there are no simple terms for the different stages of adulthood). Note that a term such as *minor* or *juvenile* belongs to a technical register, a term such as *kid* or *tot* to a colloquial register, and a term such as *sexagenarian* or *octogenarian* to a more formal register. The semantic field of 'water' could be divided into a number of subfields;

in addition, there would appear to be a great deal of overlap between terms such as sound/fjord or cove/harbor/bay" [Brinton 2000].

A semantic field or lexical field is a system that unites related words and phrases into a single system in terms of meaning. In this system, words acquire their meaning through their relationship to other words within the same word field. As the meaning of one word expands in a field, the meaning of words adjacent to it narrows, and words within a certain topic fit together seamlessly like a mosaic.

If a word in one field changes, the structure of the entire field changes completely [Trier 1931]. As an example of the above considerations, we can give the following drawing:

The concept of a "semantic web" also considered as semantic field was proposed by Quillian in 1967 to represent knowledge graphically. A semantic web represents knowledge in the form of a networked graph. Any idea, event, situation, or object has a composite structure, and this structure is represented semantically by conceptual nodes.

Semantic webs are based on the computer programming of the concept of "network". Or this process represents an electronic wiring connection. Semantic webs aim to systematically represent any knowledge that can be described in natural language.

Semantic webs are based on the computer programming of the concept of "network". Or this process represents an electronic wiring connection. Semantic webs aim to systematically represent any knowledge that can be described in natural language. There are several types of semantic networks, and the six most common types are listed below:

1. *Descriptive networks* divide an object into subtypes and represent the relationships between them. This network is also called a "generalization or assimilation hierarchy." The

descriptive network copies the properties defined for a super type (substance) to all its subtypes, i.e., supports the rule of “inheritance.” The descriptive network is considered the oldest semantic network known to us, having been used by the Greek Philosopher Porphyry in the 3rd century AD to interpret Aristotle’s categories. Periphery used this network to illustrate Aristotle’s method of categorization by indicating the species-genus or generic type, showing the differences between different types (subtypes) of a given supertype. Internet sources include a semantic network formed by the Spanish logician Peter, based on the “Porphyrian Tree” dating back to the 14th century (1329). This semantic network is an example of a “descriptive” network, in which the categories contained in the substance (higher genus, generic type) are described.

2. *Validation grids* are designed to validate ideas. Unlike a descriptive grid, the information in a validation grid is assumed to be true in a conditional manner if the model is not explicitly specified by the operator. This method is similar to the drawing used in organic chemistry to show the structure of atoms and molecules.

3. *In implicative networks*, the main means of connecting nodes is the explanation. This type of network is used to express ideas, reasons, or conclusions. Based on the explanation, such networks can also be called inferential networks, causal networks, or Bayesian networks. The following figure shows the reasons for the growth of grass (plants): each column represents a proposition, and the arrows point to their consequences. If it is the rainy season, the arrow marked with T indicates that it has recently rained. The arrow marked with F indicates that a sprinkler is being used.

A general and intuitive description is that words in a semantic field are not necessarily synonymous, but are all used to talk about the same general phenomenon. Synonymy requires the sharing of a sememe or seme but the semantic field is a larger area surrounding those. A meaning of a word is dependent partly on its relation to other words in the same conceptual area. The kinds of semantic fields vary from culture to culture and anthropologists use them to study belief systems and reasoning across cultural groups [Anderson 1990].

All in all, from the abovementioned one can conclude that semantic field is a grammatical category which deals with the words, lexical units as well as their meanings. Therefore, the semantic field of a given word shifts over time. For instance, the English word “man” used to mean “human being” exclusively, while today it predominantly means “adult male,” but its semantic field still extends in some uses to the generic “human”. Overlapping semantic fields are problematic, especially in translation. Words that have multiple meanings, also called as polysemantic words, are often untranslatable, especially with all their connotations. Such words are frequently loaned instead of translated. Examples include “chivalry” (literally “horsemanship”, related to “cavalry”), “dharma” (literally, “support”), and “taboo”.

References:

1. Andersen, Peter Bøgh (1990). A theory of computer semiotics: semiotic approaches to construction and assessment of computer systems. Volume 3 of Cambridge series on human-computer interaction. Cambridge University Press. ISBN 0-521-39336-1, ISBN 978-0-521-39336-2. Source: [2] (accessed: Sunday May 2, 2010), p.327
2. Howard Jackson, Etienne Zé Amvela, Words, Meaning, and Vocabulary, Continuum, 2000, p14. ISBN 0-8264-6096-8
3. Pamela B. Faber, Ricardo Mairal Usón, Constructing a Lexicon of English Verbs, Walter de Gruyter, 1999, p67. ISBN 3-11-016416-7
4. Ingold, Tim (1996). Key debates in anthropology. Routledge. ISBN 0-415-15020-5, ISBN 978-0-415-15020-0. Source: [1] (accessed: Sunday May 2, 2010), p.127.

PROBLEMATIQUE DU FLE

Charlotte Bonin

*Etudiante en Master du FLE
à l'Université d'Artois (France)*

Les contextes culturels et la francophonie:

Le français est représenté dans le monde entier, sur les cinq continents grâce à la francophonie, aux francophiles et aux francophones.

La diffusion du français à travers le monde est liée au passé colonisateur de la France et de la Belgique, laissant un héritage linguistique dans les pays colonisés. De cet héritage découle la création d'associations comme l'Alliance Française, les missions laïques mais aussi l'AUPELF (actuellement AUF; établissement regroupant l'enseignement supérieur), le CILF (standardisation de la grammaire et l'orthographe), la FIPF (Fédération internationale des professeurs de français), l'AUPELF (Association des Universités partiellement ou entièrement de langue française), l'AIPLF (Association internationale des parlementaires de langue française), l'UIJPLF (Union internationale des journalistes de la presse de langue française) et le CILF (Conseil international de la langue française) qui publie la revue *Le français moderne* par exemple. Ces associations ont pour but de développer le français dans différents pays du monde afin de ne pas voir le français régresser à l'échelle internationale.

Par la suite, l'Agence de coopération culturelle et technique (ACCT) entre les États utilisant le français, est créée. Elle deviendra l'agence de la Francophonie (1997), pour tenter de coordonner les actions mises en place dans les différents pays notamment au sujet de la culture, l'éducation, les sciences et la technique. Des chefs d'États se réuniront lors de sommets à partir de 1986 (42 participants) tous les 2-3 ans. Ces sommets seront préparés en amont par 3 institutions (CIS/ CIP/ ACCT). Des conférences ministérielles permettent de mener à bien des projets sur des thèmes réseaux, prioritaires, qui sont par la suite soumis aux chefs d'État (CONFEMEN / CONFEMJS).

La politique linguistique en Europe:

Le concept de nation peut être vu sous différents angles. Qu'il soit lié à son passé historique, à son identité, à son unité, regroupant des personnes partageant les mêmes valeurs, idées, religions... ou à la politique d'un territoire, donc à une zone avec des frontières définies. Ce concept s'est développé dans le temps pour aboutir à cette équation d'un point de vue linguistique: une nation = une langue.

Au sein de l'Union Européenne, nous nous apercevons qu'il existe plusieurs types de langues qui diffèrent en fonction de leur utilisation. Ainsi nous pouvons noter, les langues communautaires, les langues nationales, les langues régionales, les langues d'origine, les langues des traités et les langues de travail.

Les lois qui régissent l'Union Européenne se trouvent parfois en contradiction avec les lois des différents pays qui la composent notamment au niveau de la libre circulation (des marchandises, des personnes, des services et des capitaux). Le Parlement européen a alors dû voter une charte des langues régionales et minoritaires. Ces langues minoritaires s'apparentent à des langues parlées par un petit groupe, des langues transfrontalières, des langues régionales, des langues locales, des isolats linguistiques ou des interlectes régionaux, peu représentés mais toujours d'actualité.

Le Conseil Européen prend en compte les langues d'origine et propose, à travers des programmes (LINGUA) des actions pour permettre, la formation, l'apprentissage et les échanges des langues étrangères. Au début des années 1970, le Conseil de l'Europe intervient sur l'enseignement des langues vivantes en Europe, le bilinguisme et l'apprentissage précoce, avec comme argument, l'internationalisation des activités et des savoirs, la circulation des

personnes et ses conséquences langagières, le développement des voyages touristiques, le développement multiple des médias, la lutte contre l'ethnocentrisme, le sociocentrisme et l'égocentrisme. Il ne s'agit donc plus de se centrer sur la langue de son pays uniquement mais de s'ouvrir à d'autres langues quelles qu'elles soient.

La politique linguistique de la France:

La langue française est considérée dans le pays comme le ciment de la nation, âme commune des citoyens français. La charte européenne des langues régionales et minoritaires de 1988, permettant la pratique d'une langue régionale ou minoritaire dans la vie privée et publique est donc contraire à la Constitution française. En 1992, en réaction à cette charte promulguée par le Conseil Européen, la France va à l'encontre du traité de Maastricht de février, avec une réforme constitutionnelle ratifiant que «*la langue de la République est le français*». La vision identitaire traditionnelle de la France, considère les langues régionales et minoritaires comme des subcultures et la société multiculturelle gêne.

Dans les années 1960, la recherche identitaire, l'attachement aux racines fait que des premières formes d'apprentissage précoce des langues régionales et minoritaires apparaissent. Cependant, la France développe davantage de soutien pour l'enseignement de la langue française et lutte contre l'échec scolaire, avec des associations comme le CEFISEM, le ZEP par exemple. Autrement dit, le bilinguisme n'est pas très bien accueilli en France, et «*l'enseignement de la langue française est un référent identitaire unique, collectif, synonyme d'universalité et condition de toute promotion sociale*» sur le territoire. Sur le plan international, l'enseignement des langues vivantes devient de plus en plus important, la francophonie pure et dure doit évoluer et l'idée de francophonie dynamique se développe, la langue française se présentant comme langue d'une identité plurielle. Apparaît alors un marché des langues et leur hiérarchie: langue hypercentrale, supercentrale et langue périphérique. Ce marché des langues, issu de la mondialisation est une entrave à la diversité culturelle. La langue française, langue hypercentrale démontre que les langues régionales et minoritaires du pays sont de loin un intérêt politique pour la France.

L'intégration/ immigration et l'école:

La France a toujours connu une multitude de peuples sur son territoire. L'unité culturelle du pays est, depuis la révolution mais particulièrement pendant la restauration, la langue française, considérée comme la condition d'une citoyenneté. Le but était de «*franciser les Français*», parlant leur langue régionale. Au XXème siècle, la progression constante de l'immigration commence, notamment au lendemain de la guerre, où elle devient même souhaitable. En 1945, l'Office national d'immigration est créé, ainsi que différents organismes officiels pour l'organisation de cette migration. La migration est difficilement contrôlée de 1945 à 1965. Une main d'œuvre clandestine apparaît et l'immigration est définitivement suspendue dans les années 1975. Face à ces arrivées massives, l'école devient un facteur d'intégration pour les migrants, représentants de leur pays d'origine. Depuis, l'école instruit tous les citoyens, transmet des références communes, mais s'en dégage forcément un ethnocentrisme envers les immigrés: «*L'école hésite entre l'intégration républicaine fondée sur une culture commune universaliste et la "reconnaissance" de l'altérité culturelles, voire une intégration "communautariste".*» En 1990, le Haut conseil de l'intégration est créé, voulant préserver l'identité collective des citoyens. En ressort trois formes d'intégration: sociale, culturelle et politique. Le seul but de l'école est de forger une culture commune, compatibles avec les multiples diversités, relevant du droit à la différence, néanmoins c'est plutôt un rôle d'insertion sociale qui est exercé.

La laïcité et l'école:

Le concept de laïcité en France est né avec la Révolution française. Différentes définitions de la laïcité existent et n'ont pas la même signification selon les pays. La définition de l'école républicaine est une «*école définitivement indépendante des pressions cléricales et*

outil de diffusion des valeurs rationalistes qui fut la première réalisation institutionnelle des forces laïques républicaines». Condorcet était un précurseur de la laïcité et ses principes sont les suivants: l'instruction est un devoir de la société à l'égard des citoyens, la mission de la société porte bien sur l'instruction et traite des seuls savoirs stratégiques, l'instruction est un devoir de la société à l'égard de tous ses enfants et doit être strictement neutre au plan politique, l'école est strictement neutre d'un point de vue religieux. La loi Goblet de 1889 consacre le dualisme scolaire et accepte des réseaux privés, bien que des conditions soient mises en œuvre.

REFERENCES:

1. BOYER H. Nouvelle introduction à la didactique du français langue étrangère, Clé International, Paris, 1990.239p.
2. Jean Michel Leclercq, Figures de l'interculturel dans l'éducation, Editions du Conseil de l'Europe, Strasbourg, 2002
3. Le Conseil de l'Europe, Un Cadre européen commun de référence pour les langues, Didier, Strasbourg, 2001.

THE ESSENCE OF MATHEMATICAL MODELING IN MAINTAINING THE COHESION OF POLYSEMANTIC LEXEMES

Bakhtiyor Mengliyev¹, Javlon Ibragimov², Farrukh Yuldashev³

¹Doctor of Philology, Professor, Department of Uzbek language and literature, Tashkent University of Applied Sciences, Tashkent City, Uzbekistan. Email:

dr.mengliyev.bakhtiyor@gmail.com

²Doctor of Philology, Department Philology, University of Information Technology and Management. Email: boburdusyorov@gmail.com

³Doctor of Philology, Professor, Department of Uzbek language, Navoi State University, Navoi City, Uzbekistan. Email: farruxyuldashev621@gmail.com

Abstract: This article presents a viewpoint on the mathematical modeling of polysemantic units that belong to the lexicosemantic category of "spirituality"; the modeling method makes use of the theory of sets and the property of elements. The objective, rationale, and usefulness of using mathematical techniques to language have all been proven. This model discusses the formal formulation of language systems and their analysis using statistical and mathematical techniques. The approach outlines some things to think about regarding language norms and structure, as well as a more thorough examination of how they are used. A thorough examination and formal definition of polysemantic lexemes are part of the modeling process, which takes into consideration the language's phonological, grammatical, semantic, and pragmatic features.

Keywords: Model, bases of modeling, polysemantics, modern approach, category of spirituality, modeling, semantic and pragmatic feature.

1. INTRODUCTION. One of the language's key and intricate characteristics are polysemantic lexemes, which enhance the language's expressive possibilities with their many meanings but also pose challenges for computer processing and natural language comprehension systems. Ensuring the compatibility of polysemantic lexemes is particularly crucial when examining lexical categories and identifying their structural elements. It might be challenging to utilize conventional linguistic techniques to ascertain the meanings of polysemantic words and comprehend their context. Thus, a mathematical modeling approach is suggested in this work to guarantee polysemantic lexeme compatibility. Through mathematical modeling of polysemantic lexemes in the Uzbek language, the primary objective of this

research is to ascertain their meanings in various settings, guarantee their compatibility, and develop an algorithm. In computational linguistics, this may be used to boost the effectiveness of natural language processing systems.

Conventional methods for analyzing polysemantic lexemes mostly include contextual and lexical-semantic analysis techniques. However, due to the complexity and diversity of the human language processing process, these approaches may not always produce definitive results. It is possible to quantify this process and use mathematical equations to represent it through mathematical modeling. Conceptual graphics are semantic or, in other words, conceptual representations of situations and knowledge in natural language comprehension models[1]. This has practical implications for the language system.

As linguistics advances, new, impartial, and contemporary techniques for text analysis are needed. Specifically, mathematical techniques enable the elucidation, extrapolation, and quantitative assessment of language findings. Consequently, this aids in a deeper comprehension of the language's fundamental mechanics and structure. The fields of computer science, psycholinguistics, and acoustics are all strongly connected to linguistics. Through mathematical modeling of the language, it is feasible to demonstrate how the language functions in conjunction with various disciplines. It is possible to model the lexical-semantic category "spirituality" using the set theory. For instance, the lexical units associated with the lexical-semantic field of "spirituality" can be regarded as a single set. Lexical units that reflect various facets of the idea of "spirituality" make up this collection's constituents. Accordingly, a lexical category in linguistics is a collection of concepts that comprises a number of conceptual issues, is distinct from a concept, and has generalizing meanings. It covers a wide range of topics, including lexical words, natural language issues, and unresolved processing components. This issue comes up in the transformational method, classification method, systematization method, comparison method, search engine optimization of the relevance of the results, research on the linguistic relationship between lexemes and lexical categories, analysis of conclusions, and mathematical modeling. The fields of computer and applied linguistics, which are the paths of contemporary linguistics, are seen as being crucial to the study of the formation of the lexical category.

METHODS.

Taking into account the internal possibilities and features of the Uzbek language, we will reflect the primary compounds into the lexical category by modeling the following lexemes "ayb" (blame), "yaxshi" (good) and "aynimoq" (to worsen) through the method of mathematical modeling. Adjv.1.+PS1

Word	Context	Final meaning
Yaxshi (good)	Narsa (thing)	Sem = category "sign and feature". Natural phenomena
Yaxshi (good)	Shaxs (person)	Sem = category "sign and feature". Character-feature
Yaxshi (good)	Joy (place)	Sem = category "sign and feature". Appearance

Adjv.1 = units in the category of adjectives that combine with a polysemantic word's original (own) meaning. Adjv.1 = {person, a guy, girl, woman...}; j = 1...n. PS1 = an initial (own, denotative) meaning for a polysemantic word. For instance: yaxshi narsa (a good thing), yaxshi ot (a good horse), yaxshi mashina (a good car) PS1+Vjps. Vjps. = words in the noun group merging with the polysemantic word's original (own) meaning. Njps. = {person, thing, place...}; Adjv = 2...Vrab. For example: yaxshi fikrlamoq (to think well), yaxshi tushunadigan (understanding well).

In this article we suggested that the "mathematical method" be used to represent the units associated with the lexical-semantic category of "spirituality". A number of factors contributed

to the adoption of mathematical techniques into linguistics. First of all, as linguistics theory and practice advanced, it became necessary to provide precise and impartial techniques for analyzing language and texts. The concurrent use of mathematical techniques to the summarization, measurement, and systematization of linguistic resources has long been recognized as a close ally of linguists in their quest for profound understanding of a variety of enigmas pertaining to the formation of texts or the structure of languages.

Secondly, the growth of the field of study in each science is a result of a number of variables. Science's link to other sciences is one example of such a factor. The use of mathematical language is specifically the basis for the relationship between linguistics and specialized and natural sciences like physiology, informatics, and acoustics.

Naturally, linguistics is no exception. As a consequence of assembling a finite or indefinitely large number of items and seeing them as a whole, a set is one of the indefinable, fundamental ideas of the mathematical method. Spiritual groups of the lexical semantic category "spirituality" are a distinct collection, for instance.

The units of a set are referred to as its elements. Traditionally, we identify a collection of Latin-style capital letters and their components using lowercase (written) Latin letters.

RESULTS.

Since each element in the set is taken only once, the common elements of sets A and B are written once in the union:

$A = \{1+2+3+4.\}$

$B = \{1-3\}$ then $\{2+4\}$.

$C = \{1-3-4\}$ then $\{2\}$.

$D = \{1+2+3+4\}$ then general element (UE) = $1+3+4$. Private element (XE) = 2

It is evident that while some of the items in sets A, B, C, and D are common, others are distinct. In these contexts, the word "law" helped to distinguish between the meanings. The database need to contain information about these models. In such a scheme, the parser promises to parse the words accurately. The primary technique used in natural language processing is modeling. The semantic analyzer is therefore a crucial stage in the modeling of homonymous, polysemantic, and polyfunctional words. One can do automatic semantic detection by using the developed models. This helps to raise the standard of automated translation. For instance, "aynimaq," a polysemantic word that indirectly falls under the lexical category of "spirituality," has several meanings and a model of its own.

The definition of "aynimoq" (to deteriorate/to worsen) in the "Definition dictionary of the Uzbek language" is as follows.

- 1) To lose color, quality, wear out;
- 2) to lose the original characteristics, purity (about variety, breed, etc.);
- 3) to change the pure (usual) state for the worse;
- 4) to be unfit for consumption; to spoil (about food and drinks);
- 5) to lose the ability to think and speak correctly, thereby worsening the situation;

We first define a collection in order to model this lexeme. Thus, "aynimoq" (to worsen/to deteriorate) is the lexeme that links the nine meanings mentioned above. Its components provide nine meanings. We choose units with the common subject of "spirituality" as set A from these meanings, reflecting the units that are directly and indirectly part of spirituality.

The units of the lexeme "to feel sick" are found in the set B, C, which we define as the remaining special meanings. The following components are included in Set A. $A = 3 + 5 + 6 + 7 + 8 + 9$.

The set B includes the main meanings of the lexeme "aynimoq" (to worsen/to deteriorate).

$B=2+4$ One of the special meanings of the lexeme "aynimoq" (to worsen/to deteriorate) is included in the set.

C. $C = 1$ This can be modeled as follows:

If $A = \{3+5+6+7+8+9\}$ then, $\{1-2-4\}$.

$B = \{2+4\}$ then $\{3-5-6-7-8-9\}$.

$C = \{1\}$ then, $\{2-3-4-5-6-7-8-9\}$.

Common element belonging to "spirituality": $(UE) = \{3+5+6+7+8+9\}$.

A private element related to the lexeme "aynimoq": $(XE) = 1-2-4$. $A = \{\text{to spoil (to lose its quality), to be guilty (to lose its purity), to be faulty (to be unfit for consumption)}\}$

DISCUSSION.

Modeling homonymous, polysemantic, and polyfunctional words for a semantic analyzer presents a variety of challenges. First of all, dealing with word semantics is a highly complicated task – due to the fact that the word is an event. The situation is further complicated by the fact that several words in the Uzbek language's explanatory lexicon have unclear definitions and interpretations. Consequently, syntagmatic interactions aid in clearing up their misunderstanding. The lexeme "amal" (action) from the spiritual group "belief" of the lexical category "spirituality" will be used as an example to illustrate this.

- 1) Realization of science, theory, opinion, life and etc;
- 2) Faith-related phenomena, belief related phenomena;
- 3) In general, work to be done, practical work;
- 4) Responsible duty, position;
- 5) Possibility, measure;
- 6) awakening, the beginning of life (about plants, trees, etc.);
- 7) math. Every type of mathematical calculation;
- 8) etn Heating, cooling, putting someone's work back, bothering one's house, etc. that which is rested for purposes; magic.

E'tiqod (faith) is one of the core concepts of the spiritual lexical category. The syntagmatic relationship of this lexeme means that it is a lexeme related to spirituality. In the "Definition Dictionary of the Uzbek Language" the lexeme "amal" (action) is mentioned in the sentence "Al-ma'ruf" means all the Islamic actions that must be performed." The syntagmatic relation "Islamic action" in this sentence clarified all confusions and proved that it is a lexeme related to spirituality, that is, a lexeme of "belief". Such lexemes make up a large amount in the explanatory dictionary.

CONCLUSION.

The lexical-semantic category "spirituality" can be mathematically modeled to enable a more thorough examination of its structure, the identification of connections between lexical units, and an awareness of the inner workings of language. In this instance, objectification and quantitative assessment of language findings are made possible by the application of mathematical techniques like set theory. The provided example is only a model; further study is required to increase the method's potential. To get around these troublesome modeling scenarios, we have suggested a syntagmatic modeling strategy. This offers useful.

REFERENCES

1. Mengliev, B., & Gulyamova, S. (2022, September). Linguistic Modeling of Polysemous Words for the Semantic Analyzer of The Uzbek Language. In 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK) (pp. 01-05). IEEE.
2. Lynette Hirschmann, The evolution of evaluation. Computer Speech and Knowledge, 1998
3. Fellbaum C. 1997. Analysis of a handtagging task. In Proc. of ANLP-97 Workshop on Tagging Text with Lexical Semantics: Why, What, and How? Washington D.C., USA.
4. Definiton dictionary of the Uzbek language: more than 80,000 words and phrases. J. I. – Tashkent: UzME, 2008–P.51 – O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. I. – Toshkent: O'zME, 2008–B.51

5.Hamroeva Sh. Linguistic assistance for the Uzbek language's morphological analyzer. GlobeEdit, 2020. Monograph, 253 p., B.197. – Hamroyeva Sh. O‘zbek tili morfologik analizatorining lingvistik ta’minoti. Monografiya. – GlobeEdit, 2020. – 253 b. – B. 197.

6.Definiton dictionary of the Uzbek language: more than 80,000 words and phrases. J. I. - Tashkent: "Uzbekistan publishing house", 2020. - P.5. - O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. J. I. - Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti”, 2020 . – B. 5.

7.Френсис Н., Кучера Г. Вычислительный анализ современного американского варианта английского языка. – М., 1967. - Francis N., Kuchera G. Computational analysis of modern American English. – M., 1967.

BADIIY IJODDA XALQCHIL VA MILLIY ADABIY TILNING O‘RNI

Damin To‘rayev

*O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a‘zosi,
filologiya fanlari doktori, QarDU professori
daminturayev46@gmail.com*

Annotatsiya: Badiiy ijodning eng muhim xususiyatlaridan biri asar tilining kitobxonga ma’qul bo‘lishidir. O‘z navbatida bu masala yozuvchi mahoratini belgilovchi omillardan. Badiiy asar uning ommaviyligi va obrazlilikini ruyobga chiqarishda ham muhim rol o‘ymaydi. Xullas, badiiy ijodda til masalasi ko‘p qirrali masala bo‘lib, ijod jarayonining barcha sohasini qamrab oladi. Maqolada hozirgi o‘zbek romanlari misolida yozuvchining san’atkorlik “sir”larini ko‘rsatib berishga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: Til, xalq tili badiiy til, O.Yoqubov, U.Usmonov, “Diyonat”, “Girdob”, “O‘tkan kunlar”, “Sarob”, muallif nutqi, personaj nutqi.

Annotation: One of the most important features of literary creativity is the reader's satisfaction with the language of the work. In turn, this issue is one of the factors determining the writer's skill. A work of art also plays an important role in realizing its popularity and imagery. Thus, the issue of language in literary creativity is a multifaceted issue, covering all areas of the creative process. The article attempts to show the writer's artistic "secrets" on the example of modern Uzbek novels.

Keywords: Language, folk language, artistic language, O.Yakubov, U.Usmanov, "Religion", "Whirlwind", "Bygone Days", "Mirage", author's speech, character's speech.

KIRISH

Til xarakter, syujet, konflikt, kompozitsiya singari komponentlar bilan birgalikda badiiy asarning eng muhim xususiyatlarini, V.G.Belinskiy aytmoqchi, ommaviy va badiiylikni ro‘yobga chiqaruvchi omildir. Shu ma’noda til badiiy ijodda universal vazifani bajaradi. Chunki, “realistik asarda voqelikni haqqoniy ko‘rsatish uchun qahramonning tashqi qiyofasi bilan birga uning ichki dunyosini ham, murakkab his-tuyg‘ularini ham, o‘ziga xos fe‘l-atvorini ham, xarakterini ham, yashash sharoitini va holatini ham zarur tafsilotlar bilan tasvir etish kerak”.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Xalqchil va milliy adabiy til asosida yaratilgan har bir badiiy asar o‘z davrining nafasi aks ettirish bilan ana shu davr tilining rivoji va lug‘at boyligiga katta ta’sir o‘tkazadi. Bu fikrning haqqoniylikni hozirgi davrda yaratilgan asarlarni “O‘tkan kunlar”, “Kecha va Kunduz”, “Sarob”, “Qutlug‘ qon” kabi nisbatan ancha ilgari yaratilgan romanlar tili bilan qiyoslash ham tasdiqlaydi. Demak, davr, siyosiy tuzum va jamiyat asar g‘oyasidagina emas, balki ana shu g‘oyani badiiy mujassamlashtiruvchi asar tilida ham o‘z muhrini qoldiradi.

Yana ta'kidlash kerakki, badiiy asar tili ko'p qirrali masala bo'lib, ijod jarayonining barcha sohasini qamrab oladi. Xususan, asar tilining badiiylik komponentlari orasidagi vazifasi, jonli va adabiy tillarga asoslanish, turli xususiyatlari va vositalari uning serqirraligini tayin etadi. Taniqli olimlarimizdan I.Sulton va P.Qodirovlarning bu masalani atroflicha tahlil etgan ishlari badiiy asar tilining o'ziga xos xususiyatlari xususida batafsil to'xtashimizga o'rin qoldirmaydi.

MUHOKAMA

Badiiy asar tilining ana shu xususiyatlarini hisobga olib, biz bu o'rinda masalani lingvistik tomondan emas, balki uning hozirgi o'zbek romanchiligida badiiy tafakkurni yuzaga chiqarishdagi o'ziga xos vazifasini o'rganishga harakat qildik. Badiiy asar tilining bu xususiyatida, eng avvalo, muallif nutqi va pozitsiyasi, personaj nutqi yetakchilik qiladi. Shu xususiyatdan kelib chiqib biz hozirgi o'zbek romanchiligining yutuqlari hisoblangan O.Yoqubovning "Diyonat", O'. Usmonovning "Girdob" romanlari tahliliga to'xtaldik.

"Diyonat" romanidagi badiiy mahurat xususida fikr yuritilganda, O.Yoqubov badiiy tilni faqat shakl yaratish vositasi deb emas, balki unga shakl bilan mazmun birligini ta'minlovchi vosita sifatida yondoshgagina ko'ramiz. Romanda muallif nutqi ulkan badiiy vazifani bajargan. Birinchi navbatda muallif nutqi axborot beruvchi xarakterida bo'lib, asar asosidagi g'oyani ochishga qaratilgan. Yozuvchi roman markaziga serg'ayrat va ishbilarmon, keskir va shiddatli, biroq xudbin xulq egasini quyar ekan, "hamma vaqt u bilan birga bo'ladi", "xarakatining... sabablarini tushuntirib... jilovini tutib" turadi.

"Diyonat"ning til xususiyatlarida ekspressiv nutq qatlamlarining birikib, chatishib, o'rni almashib kelishida muallif nutqi boshqaruvchi, baholovchi, hukm chiqaruvchilik rolini o'ynaydi.

E'tibor qiling: "... bu ikki g'aribu g'uraboning dardiga Hamdard bo'lish o'rniga ko'ngillarini o'ksitib, dilozorlik qildi! Shu ham insof, shu ham adolat bo'ldimi? Odamgarchilik qayda qoldi".

Bu yerdagi muallif nutqida qahramonga baho berish orqali dialektik tahlilning kichik bir zarrasi namoyon etiladi. ayni shunday o'rinlarda muallif nutqi bilan Otaqo'zi iztiroblari chatishib ketgan, ikki ovozlilik paydo bo'lgan. Ana shu iztirob tasviridan keyin muallif o'z nutqini ajratib oladi. Natijada u tahlil qilish, hukm chiqarish xususiyat kasb etadi.

Yozuvchi qahramonlarni individuallashtirar ekan, jamiyatdagi moddiy-ma'naviy, g'oyaviy-siyosiy munosabatlar ta'sirini ham obrazlar nutqiga singdirib yuborishga alohida e'tibor beradi. Bu personajlar nutqi hayotdagi real odamlar tilini eslatga-da, ulardan farq qiladi. Chunki, diologlarda umumlashgan, tipiklashgan nutq hosilasini ko'ramiz. Turg'unlik yillarida ildiz otgan mutelik psixologiyasi Qodirjon nutqida ham, Latofat nutqida ham ko'rinib turibdi. Bu o'rinda muayyan turmush lavhasining badiiy tahlili xulosaga, undan hukmga tomon shiddat bilan rivojlanib boradi. Personaj nutqi bilan yozuvchi nutqi chatishib ketib, intonasiyada qo'shaloq ovoz yangray boshlaydi:

"Demak, gap shu... To'yni boshlayveramiz! "Yo'q, Fazilat qiziyam uning o'ziday baxti qaro bo'lishini istamaydi. Bunga sira yo'l qo'ymaydi".

"Diyonat"da yozuvchi nutqi uning ijtimoiy hayotning dolzarb muammolarini yaxshi bilishini va ma'naviy tuyg'uning gard tegmagan musaffo holatini ifodalay olishini ko'rsatadi. Uning nutqida voqealarni bir-biriga mantiqan bog'lash, qishloq hayotining butun manzarasini qamrab olish, yechilishi lozim bo'lgan muammolar ifodasida jo'shqinlikni ta'min etish ko'zga tashlanadi.

Yozuvchi nutqini tahlil etar ekanmiz, unda davrga, zamonga mos vazifalarining ijodiy hal etilganiga duch kelamiz. Shu sababli yozuvchi o'z oldiga qo'ygan ijodiy hal etilganiga duch kelamiz. Shu sababli yozuvchi o'z oldiga qo'ygan ijodiy vazifa shaxsiy o'y va mushohadalar hosilasigina emas, balki tarix, davr, ijtimoiy hayot kun tartibiga qo'ygan masaladir, so'z

san'atkori badiiy tafakkur orqali idrok etgan burchdir. Biz masalga ana shu nuqtai nazardan yondoshdik.

Yozuvchi nutqidagi, qahramonlar ruhiy iztiroblaridagi ham badiiy, ham ilmiy tahlil kitobxonni inson va tabiat muammolari sari yetaklaydi. Undagi ritorik-so'roq va undovlar romandagi ta'sirchanlikni, tuyg'u va ehtirosni yanada kuchaytiradi.

Obrazli nutq uchun maxsus badiiy tasvir vositalarining mo'-ko'l ishlatilishi shart bo'lmay, asar g'oyasiga monand ravishda tasvirning badiiyat liboslariga o'ralishining o'zi kifoyadir. Ana shu nuqtai nazardan O'.Usmonovning "Girdob" romani ibratlidir. Masalan, yozuvchi nutqida Aziz va Saltanatning o'tkinchi xayollari mohirlik bilan tasvirlanib, ular ruhiyatida umrbod bir-biri bilan chiqisha olmaydigan ziddiyatli qarashlar hukmron ekanligi ko'rsatiladi.

XULOSA

Badiiy asardagi qahramonlar nutqining individual va tipik xususiyatlari haqida gapirganda, ayniqsa, prozada monologik va dialogik nutq ko'rinishlarining alohida o'zni boligini ta'kidlash kerak. Xususan, monologik nutq badiiy asarda tasvirlanayotgan hayot muammolarining muhimligini kitobxonga uqtiribgina qolmay, qahramon xarakteridagi muhim individual tomonlarni ham ko'rsatadi. "Girdob" romanida yozuvchi realistik adabiyotga xos bo'lgan tipik xarakterlarni tipik sharoitlarda aks ettirishda monologik nutqdan mohirona foydalangan. Bu ayniqsa, Aziz obrazi talqinida bo'rtib turadi. Jumladan, Aziz o'z g'oyasini amalga oshirish uchun oilaviy va ijtimoiy to'siqlarni yengib o'ta borib, ilmiy kengashda o'tkir monologik nutq so'zlaydi. Yozuvchi ana shu monolog nutqni tasvirga olib kirar ekan, unga katta badiiy vazifa yuklaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Белинский В.Г. Танланган асарлар.-Тошкент, 1961.
2. Иззат Султон. Адабиёт назарияси.-Тошкент, 1980.
3. Горький М. Адабиёт ҳақида.-Тошкент, 1962, 192-бет.
4. Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза.-Тошкент, 1973, 8-бет.
5. Одил Ёқубов. Диёнат. -Тошкент, 1978, 104-бет.
6. Ў.Усмонов. Гирдоб. -Тошкент, 1978.
7. Тўраев Д. Ҳозирги ўзбек романларида бадий тафаккур ва бадий маҳорат.-Тошкент, 2001.

LINGVISTIK KORPUSLAR YOXUD HARAКATDAGI LUG'ATLAR XUSUSIDA

Baxriddinova B.M.

*Qarshi davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori baxriddinova74@mail.ru*

Bahriddinova M.M.

Toshkent shahar 62-sonli umumta'lim maktabi ingliz tili o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada lug'atlarning yangi avlodi – lingvistik korpuslar, matn korpuslarini tuzish va ulardan foydalanish kompetensiyasini shakllantirish, korpus lug'atlarning muttasil o'zgarib, takomillashib, to'ldirib borilishi, bu xususiyati bilan ularni "tirik lug'at" deb atash o'rinli ekanini xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar. korpus, milliy korpus, matn korpusi, korpus lingvistikasi, lingvistik korpus, tirik lug'at, o'quv lug'ati, ta'limiy korpus.

Abstract. The article discusses the new generation of dictionaries - linguistic corpora, the formation of competence in the creation and use of text corpora, the fact that corpus

dictionaries are constantly changing, improving and replenishing, and due to this feature it is appropriate to call them "living dictionaries".

Keywords: corpus, national corpus, text corpus, corpus linguistics, linguistic corpus, living dictionary, educational dictionary, educational corpus.

KIRISH. Yosh avlodni ma'naviy barkamol, hozirjavob, mustaqil fikrli, izlanuvchan, umummilliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq qilib tarbiyalash talabi o'quv lug'atlarining zamonaviy ko'rinishlariga bo'lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Shu sababli bugungi kunda o'quv lug'atchiligi tarmog'ini ilmiy asosda rivojlantirish, o'quv lug'atlarini yaratish tamoyillarini ishlab chiqish tilshunoslikning dolzarb vazifasi sifatida kun tartibiga qo'yishni talab etmoqda. Istiqloq yillarida yaratilgan o'quv lug'atlarida ona tili va boshqa xorijiy tillarni, milliy tilning leksik qatlamlarini, yozma va og'zaki nutq meyorlarini o'rganish, o'quvchilarning so'z boyligi, tafakkurini kengaytirish, yozma savodxonligini oshirish bosh vazifa qilib olingan bo'lsa, ayni paytda o'quv leksikografiyasi oldida davr talablaridan kelib chiqib yangi avlod o'quv lug'atlarini yaratish, mavjud lug'atlarni kompyuterlashtirish bilan bog'liq vazifalar turibdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Lingvistik korpuslar – matn korpuslarini tuzish va ulardan foydalanish kompetensiyasini shakllantirish bugungi kunda jadal taraqqiy etib borayotgan korpus lingvistikasining asosiy masalalaridan biri. Korpus lingvistikasi XX asrning 90-yillarida tilshunoslikning alohida sohasi sifatida ajralib chiqdi. Korpus murakkab lisoniy butunlik sifatida o'zida nutqiy/lisoniy manbaning tarkibiga doir keng hajmli axborotni saqlabgina qolmay, shu axborotni taqdim etishning formal usullari (so'zlarni indeksatsiyalash, morfologik ma'lumot va b.)ni ham jamlaydi. Shunga mos tarzda, korpusni maxsus qurilgan semiotik tizim qabilida sharhlash ham mumkin (1, 21).

O'zbek tilida shu sohada ilmiy izlanishlar olib borgan A.Eshmo'minov mutaxassislarning korpus, avvalo, professional lingvistlar, dasturchilar uchun kerak degan fikrlariga qo'shimcha ravishda "korpus maktab, o'rta va oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari uchun benazir ko'makchi" ekaniga urg'u beradi va fikrlarini davom ettirib, "Qayd etish zarurki, butun dunyoning oliy ta'lim muassasalarida talabalarga nazorat savollari va ma'ruza matnlari tayyorlashda lingvistik korpuslardan foydalaniladi. Ko'plab talabalar mustaqil ish va loyihalarni tayyorlashda mustaqil tarzda korpusga murojaat qiladilar. Ushbu jarayonda korpusdan foydalanuvchi hamda undan foydalanmaydigan talabalarni o'zaro qiyoslab, shunday xulosa qilish mumkin: korpusdan unumli foydalanuvchi talaba til qonuniyatlari, shuningdek, o'rganayotgan xorijiy til xususiyatlarini ikkinchi toifadagi talabaga nisbatan oson va tez o'zlashtiradi. Shuningdek, lingvistik korpus nafaqat ilmiy, balki o'quv-uslubiy masalalarni ijobiy hal qilishda ham samarali vosita. Garchi, olimlar bugungi kungacha korpus lingvistikasini nazariy asoslari yetarlicha shakllanmagan soha sifatida tasniflasalar ham, umid borki, kelajakda tadqiqotchilar korpusga shunchaki axborot resursi sifatida emas, balki o'z metodologik asoslari hamda ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo'lgan soha sifatida yondasha boshlaydilar" (2, 22) deydi.

MUHOKAMA.

Bugungi kunda internet saytlarida muayyan milliy til matnlarining elektron shakldagi katta to'plamiga asoslangan, eng mukammal ishlangan va to'ldirib borilayotgan korpuslar sifatida tan olingan <http://ruscorpora.ru> (Rossiya Federatsiyasi), <http://sara.natcorp.ox.ac.uk> (Buyuk Britaniya), <http://ucnk.ff.cuni.cz> (Chexiya) milliy korpuslarini uchratish mumkin.

Milliy korpus quyidagi xususiyatlarga ega:

– til taraqqiyotining u yoki bu davrini aks ettirish uchun yetarli darajada katta hajmdagi matnlarni jamlaydi;

– tildagi yozma va og‘zaki matnlarning barcha ko‘rinishlarini (badiiy uslubning turli janrlari, ommabop uslub, o‘quv, ilmiy matnlar, rasmiy uslub, so‘zlashuv uslubi, dialektlar va boshq.) imkon darajasida to‘liq qamrab oladi va muvofiqlashtiradi;

– lingvistik razmetkalarni o‘zida saqlaydi (3, 42).

Korpusga katta ehtiyoji bor soha lingvodidaktika bo‘lib, u ona tilini o‘qitishda ham, xorijiy tillarni o‘qitishda ham birdek muhim. Tilni o‘rgatishda lug‘at boyligining kattaligini ko‘rsata olish, so‘zning qo‘llanish imkoniyatini u yoki bu grammatik qurilish orqali tushuntirish uchun misollar massivini ko‘rsatishda korpus juda qo‘l keladi. Til ta‘limi uchun muhim bo‘lgan misolning doimiy yangilanib borishi, buni aks ettirib turish xususiyati hamda imkoniyati faqat korpusga xos. O‘qituvchi yangi, ishonarli, cheksiz hamda xilma-xil misollarni shu yerdan topa oladi, topshiriq va mashqlarni belgilashda qiynalmaydi, bir necha daqiqada mavzu bo‘yicha yangi misollardan iborat mashq tayyorlay oladi.

NATIJALAR.

Korpus lug‘at harakatdagi lug‘at bo‘lib, zamon bilan hamnafas yuradi. Bunday lug‘atlar muttasil o‘zgarib, takomillashib, to‘ldirib boriladi. Ularni sodda qilib “tirik lug‘at” deb atash o‘rinli. Milliy tafakkurni o‘stirish va intellektual salohiyati yuqori bo‘lgan shaxsni tarbiyalashning muhim vositasi bo‘lgan o‘quv lug‘atlari yaratilmas, ta‘limiy korpus bazalaridan joy olmas, o‘quvchilarning stoli ustida aynan uning uchun yaratilgan o‘quv lug‘atlari, leksik minimumlar turmas, buning uchun o‘quv leksikografiyasi nazariy va amaliy soha sifatida tizimli yo‘lga qo‘yilmas, va eng muhimi lug‘atlarni tayyorlash va nashr qilish bilan bog‘liq ilmiy va moliyalashtirish tizimi yaratilmas ekan, milliy tilni rivojlantirishdek ezgu maqsadimiz to‘la amalga oshmaydi, ona tili ta‘limi o‘zining haqiqiy mohiyatidan begonaligicha qolaveradi.

XULOSA.

Bugungi kunda nafaqat tilshunoslar, balki umuman ziyolilar, millat jonkuyarlarini tashvishga solayotgan narsa dunyoning rivojlangan tillari qatorida turgan ona tilimizning ichki imkoniyatlari, boy merosi axborotlashtirilmagani, kompyuter texnologiyalari orqali ishga solinmayotganidadir. Garchand tinimsiz urinishlar olib borilayotgan bo‘lsa-da, namuna sifatida ayrim korpus lavhalari yaratilganini aytmaganda, hozirga qadar o‘zbek tili milliy korpus shaklida global korpuslar tarmog‘iga ulanib to‘liq ishga tushirilganicha yo‘q. Bu esa mamlakatimizda amaliy tilshunoslikning bir yo‘nalishi bo‘lgan o‘zbek korpus lingvistikasi tarmog‘ini rivojlantirish, uning ilmiy-nazariy asoslarini mustahkamlash, kompyuter va korpus lingvistikasi faoliyatini moliyalashtirish mexanizmlarini shakllantirishni taqazo etmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Рыков В.В. Корпус текстов как новый тип словесного единства // Труды Междунар. семинара «Диалог-2003». – М.: Наука, 2003. - С. 21.

2. Эшмўминов А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2019. – 47 б.

3. Ляшевская О.Н., Плунгян В.А., Сичинава Д.В. Национальный корпус русского языка как инструмент лексикографа // Vocabulum et vocabularium. Слово и словарь / Отв. ред. Л.В. Рычкова. – Гродно, 2005.

THE LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF CONNECTIVITY

Ibragimov Javlon Yormatovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc). E-mail: boburdusyorov@gmail.com

Abstract: In Uzbek lexicography, dictionaries of phrases, information aimed at dividing them into certain types, are not found in linguistic literature so much. Because dictionaries of

this type are among the tasks that practical linguistics should solve, which is relatively new in Uzbek linguistics. Accordingly, the main goal of linguists should be the creation of a coherence dictionary that describes language units. A rich source, of course, is the lexicographic research carried out in Uzbek linguistics, dictionaries created by that time.

Key words: Uzbek dictionaries, combination, illustration, article, lexicography, explanatory dictionary, active words.

Аннотация: В узбекской лексикографии словари словосочетаний, сведения, направленные на деление их на определенные виды, встречаются не так много в лингвистической литературе. Потому что словари такого типа относятся к числу задач, которые должна решать практическая лингвистика, относительно новая в узбекском языкознании. Соответственно, основной целью лингвистов должно стать создание словаря связности, описывающего языковые единицы. Богатым источником, безусловно, служат проводимые в узбекском языкознании лексикографические исследования, созданные к тому времени словари.

Ключевые слова: узбекские словари, сочетание, иллюстрация, статья, лексикография, толковый словарь, активные слова.

Annotatsiya: O'zbek leksikografiyasida so'zlarning birikuvchanligi lug'atlari, ularni ma'lum bir turlarga ajratishga qaratilgan ma'lumotlar tilshunoslikka oid adabiyotlarda u qadar ko'p uchramaydi. Zero bu turdagi lug'atlar o'zbek tilshunosligida nisbatan yangi bo'lgan amaliy tilshunoslik hal etishi lozim bo'lgan muammolar sirasiga kiradi. Shunga muvofiq til birliklarini tavsiflovchi birikuvchanlik lug'atlarini yaratish tilshunoslarning asosiy maqsadi bo'lmog'i lozim. O'zbek tili birikuvchanligi lug'atlarini yaratishda o'zbek tilshunosligida bajarilgan leksikografik tadqiqotlar, shu vaqtga qadar yaratilgan lug'atlar boy manba bo'lib xizmat qiladi, albatta.

Kalit so'zlar: o'zbek lug'atlari, birikuvchanlik, illustratsiya, maqola, leksikografiya, izohli lug'at, faol so'zlar

KIRISH.

O'zbek lug'atchiligi tarixi ibtidosi XI asrda yaratilgan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridir. Ushbu lug'at faqat so'zlar va ularning ma'nolari tavsifi emas, balki xalqimiz urf-odatlarini, tarixi, madaniyati haqida ham boy manba hisoblanadi. Mahmud Zamaxshariyning XII asrda yaratgan "Asos ul-balag'a", "Muqaddimat ul-adab" asarlari ham amaliy va nazariy jihatdan lug'atchilik rivojiga ulkan hissa bo'lib qo'shildi. Shuningdek, "Abushqa" lug'ati (XVI asr), Mirzo Mahdiyxonning "Sangloh" nomli lug'ati (XVIII asr), Sulaymon Buxoriyning "Lug'ati chig'atoyi va turki usmoniy" (XIX asr) kabi lug'atlar ham o'z davri uchun noyob manbalar edi. XX asr o'zbek lug'atchiligi tarixida alohida ahamiyatga ega. Bu davrda nazariy tilshunoslikda erishilgan yutuqlar leksikografiyada ham o'z aksini topdi va ko'plab lug'atlar yaratilishiga asos bo'lib xizmat qildi. O'nlab tarjima, terminologik, o'quv va imlo lug'atlari dunyo yuzini ko'rdi. Ye.D.Polivanovning «Qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'at»i (1926), 2 jildli Ashurali Zohiriyning «Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at»i (1927-28), 30000 so'zli «Ruscha-o'zbekcha lug'at» (1942), 40000 so'zli «O'zbekcha-ruscha lug'at» (1959) kabilar 1981 yilda nashr etilgan 60 ming so'z va iborani qamrab oluvchi 2 jildli «O'zbek tilining izohli lug'ati»ning nashr etilishi uchun asos bo'ldi. Mustaqillikdan keyingi davrda turli sohalar qatori tilshunoslikda ham shiddatli rivojlanish kuzatildi. O'zbek tili leksikasida yuz bergan tabiiy o'zgarishlar yangi izohli lug'at yaratilishi masalasini yuzaga chiqardi va 2006-2008 yillarda 5 jildli «O'zbek tilining izohli lug'ati» nashr etildi.

O'zbek leksikografiyasi shunday boy tarixga ega bo'lsa-da so'zlarning birikuvchanligi lug'atlari, ularni ma'lum bir turlarga ajratishga qaratilgan ma'lumotlar tilshunoslikka oid adabiyotlarda u qadar ko'p uchramaydi. Zero bu turdagi lug'atlar o'zbek tilshunosligida nisbatan yangi bo'lgan amaliy tilshunoslik hal etishi lozim bo'lgan muammolar sirasiga kiradi. "Lug'atlashtirish, V.V.Morkovkin ta'kidlaganidek, birinchidan, alohida lug'atlar, lug'atlar

turkumi, lugʻat tizimlarini yaratishga qaratilgan filologik faoliyat boʻlsa, ikkinchidan, til birliklari va ular birikmalarining lugʻatlarda tavsiflanishini anglatadi” [1; 58]. Shunga muvofiq til birliklarini tavsiflovchi birikuvchanlik lugʻatlarini yaratish tilshunoslarning asosiy maqsadi boʻlmogʻi lozim. Oʻzbek tili birikuvchanligi lugʻatlarini yaratishda oʻzbek tilshunosligida bajarilgan leksikografik tadqiqotlar, shu vaqtga qadar yaratilgan lugʻatlar boy manba boʻlib xizmat qiladi, albatta.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI.

Soʻzlar birikuvi u yoki bu shaklda, turli maqsadlarda lugʻatlarda aks etishini 1) 2020 yilda “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyotida nashr etilgan besh tomlik “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”; 2) 2001 yilda “Sharq” nashriyotida nashr etilgan A.Hojiyev, A.Nurmonov va boshqalarning “Hozirgi oʻzbek tili faol soʻzlarining izohli lugʻati” kabi lugʻatlar misolida tahlil qilib oʻtamiz. Soʻzlarning birikuvi, birikuv natijasida hosil boʻlgan soʻz birikmasi, gap, iboralar namuna uchun olingan lugʻatlarda turli maqsadlarda qoʻllangan. Bu, albatta, lugʻatning asosiy vazifasi bilan ham bogʻliq. “Shunday qilib, lugʻatning asosiy vazifasi hozirgi oʻzbek adabiy tilining soʻz boyligini toʻplash va tavsiflash bilan birga uning meʼyorlarini belgilash va barqarorlashtirishdan iboratdir. Ayni zamonda u nutq madaniyatining yuksalishiga ham xizmat qiladi. Lugʻatning meʼyoriyligi shundan iboratki, unda adabiy tilning imlo, talaffuz, soʻz yasash va uni ishlatish meʼyorlari tavsiya etiladi. Buning uchun soʻzlar lugʻatga oʻzlarining umummilliy adabiy tilga munosabati, unda tutgan oʻrni va qoʻllanish doirasiga koʻra tanlab olingan” [2; 8]. Shunday tushunilganda, faqat lugʻatga kiritilgan soʻzlarnigina emas, yordamchi soʻzlar bilan hosil qilingan (ajratib yoziladigan) tasdiq qilmoq kabi yasama soʻzlarni, shuningdek, bosh soʻz ishtirokida keladigan turgʻun birikmalarni ham lugʻaviy birlik (izohlanuvchi boʻlak) deb qarash mumkin boʻladi” [2; 10]. Masalan, bosh soʻzi ishtirokidagi baʼzi lugʻat maqolalari “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da quyidagicha keltiriladi:

... **Boshga tushgan** (yoki kelgan) Hayotda uchragan, duch kelgan; peshonasiga yozilgan. Boshga tushganni koʻz koʻrar. Maqol

... **Boshdan kechir(il)gan** (yoki oʻtgan) Hayotda, taqdirda koʻrilgan, yuz bergan, kechir(il)gan. Tabib tabib emas, boshidan oʻtgan — tabib. Matal.

... **Бошига солмоқ** Оғир қийинчиликка, азобга дучор қилмоқ. *Жоним, ман мунча бахти қора яратилган эканманки, худо шўрлик бошимга шунча кулфатларни солди.* Ойбек, Танланган асарлар.

... **Бош оғритмоқ (ёки қотирмоқ)** 1) қаттиқ ўйламоқ, фикр юритмоқ; ташвиш қилмоқ. *Ҳаётни мукамал қиламан, деб сиздан олдин ҳам не-не одамлар бош қотирган.* С. Сиёев, Ёруғлик

... **Боши берк кўча** 1) бир томондан кириб, иккинчи томондан чиқиб кетиб бўлмайдиган кўча. *Извош боши берк кўчада тўхтади.* Ойбек, Танланган асарлар. *Бу боши берк кўчада у узоқ қамалиб қолмайди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар; 2) кўчма мушкул, қийин аҳвол, чорасизлик, иложсизлик. *Отабек боши берк кўчада қолгандек бўлди, жавобига қийналди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Ахир ҳали биз боши берк кўчага кириб қолганимиз йўқ-ку. Улар билан олишиб кўрамиз.* С. Аҳмад, Уфқ.

Келтирилган мисоллардан маълум бўладики, изоҳланиши керак бўлган бош сўз нутқда турли грамматик шаклларда қўлланади ва бошқа сўзлар билан бирикма ҳосил қилиши мумкин.

Шунингдек, бош сўз ўзлашма бўлса, унинг этимологик келиб чиқиши луғатда берилишига зарурат туғилади. Баъзан шу ўзлашма сўз ўзлаштиришга манба бўлаётган тилда бирдан ортиқ сўздан ҳосил бўлган ва унда тарихий бирикув чегарларини пайқаш мумкин бўлади. Масалан,

АНТРОПОЛОГИЯ [юн. anthropos — одам + logos — таълимот]... [2; 13]

Бунда қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш лозим бўлади: “Бир сўз ясалиш асосидан ҳосил қилинган ясама сўзларга, зарурат бўлмаган ҳолларда этимологик

маълумот берилмади. Фақат сўз ясалишига асос бўлган сўзгагина этимологик маълумот берилди. Мас, анархия, анархизм, анархист (анархиячи) сўзларидан фақат анархия сўзига этимологик маълумот берилди:

АНАРХИЯ [юн.. *anarchia* — ҳокимиятсизлик]...

Ўзлашма қўшма сўзларнинг қисмлари луғатда алоҳида-алоҳида бош сўз қилиб берилган бўлса, уларга этимологик маълумот берилиб, қўшма сўзнинг ўзига бундай маълумот бериш шарт бўлмади. Мас, айбнома сўзининг (луғатга киритилган) *айб* ва *нома* қисмларига (шу сўзларга) этимологик маълумот берилди. Лекин *айбнома* қўшма сўзининг ўзига эса — шарт эмас. Агротехника, гидробиология сингари терминлар ҳақида ҳам айни фикрни айтиш мумкин” [2; 13].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Луғатдаги бош сўзлар маъносини аниқлаштириш учун келтирилган луғатдаги изоҳлар сўз (маънода ҳеч қандай фарқланмайдиган синоним сўзлар – лексик дублетлар бўлса, қ. ёки *айн.* белгиси билан), бирикма шаклида бўлиши мумкин. Масалан,

СЕКРЕТАРЬ қ. котиб.

Баъзан сўз ва бирикма шаклидаги изоҳ бир вақтда қўлланиши мумкин, бунда бирикмадан кейин (;) белгиси қўйилади ва синоним сўз келтирилади. Масалан,

АЙБ 1 Тартиб-қоида, одоб-ахлоқ меъёрларига хилоф иш; гуноҳ...

4 Расоликни бузувчи белги; нуқсон... [2; 19]

Сўзларнинг бирикувчанлиги луғатларда акс этиши таҳлилини намуна учун танлаб олинган иккинчи луғат - “Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати” мисолида давом эттирамиз. Бу луғатда ҳам “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бўлгани сингари бош сўз, унинг маъносини изҳловчи луғат мақоласида сўзлар бирикуви ҳодисасини кузатишимиз мумкин. “Иккинчи ҳолатда луғатда бош сўзлар қаторида (алифбо бўйича ўз ўрнида) қайд этилувчи “сўз” мустақил маъносига эга бўлмайди ва уни сўз деб аташ ҳам шартлидаир. Лекин ундан, унинг ёрдамида ҳосил қилинган сўз ёки сўз бирикмасига тенг луғавий бирликлар тилда кенг қўлланади. Ўз-ўзидан, булар фаол луғавий бирликлар сифатида луғатда берилиши керак бўлади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида мустақил қўлланиувчи *бунёд* сўзи йўқ, лекин ундан ҳосил қилинган *бунёдкор*, *бунёд этмоқ* сўзлари кенг қўлланади. Худди шунингдек, ҳозирги ўзбек тилида мустақил қўлланиувчи *пешвоз* сўзи йўқ бўлгани ҳолда, унинг қатнашуви билан ҳосил бўлган *пешвоз чиқмоқ* луғавий бирлиги кенг истеъмолдадир. Бинобарин, бундай сўз ва иборалар изоҳланувчи бирлик сифатида луғатда берилади. Уларнинг қайд этилиши эса қуйидагича бўлади:

bunyod: ~ **bo‘lmoq** [ma’nolari, ularning izohi...]

peshvoz: ~ **chiqmoq** [ma’nosi, uning izohi]” [3; 5]

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Тўғри, келтирилган бош сўзлар (*бунёд* бўлмақ, *пешвоз чиқмоқ*) замонавий тилшунослиқда қўшма сўзлар сифатида баҳоланади. Лекин грамматикага оид манбаларда қўшма сўзларнинг катта қисми тарихан сўз бирикмаси бўлганлиги таъкидланади. Масалан, *ишбоши*, *тоққайчи* каби қўшма сўзлар мослашувли бирикмаларнинг “қотиб қолиши” натижаси эканлиги чуқур лингвистик текширувларни талаб қилмайди. Худди шундай, юқорида келтирилган қўшма сўзларда ҳам сўзларнинг бирикувига оид қоидалар “ишлаши” шубҳа туғдирмайди.

Бу шакл орқали нафақат қўшма сўзлар, балки сўз бирикмалари бош сўз бўлиб келган ҳолатлар ифодаланишини ҳам “Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати”да кўришимиз мумкин:

dik: ~ **etib turmoq** Juda tez va chaqqonlik bilan o‘rnidan turmoq. Onasini ko‘rib dik etib o‘rnidan turdi [3; 48].

Ушбу луғат мақоласида бош сўз вазифасида қисмлари битишув йўли билан бириккан сўз бирикмаси келтирилган.

Луғат мақоласида синтактик алоқанинг тенг ва тобе турларини кузатишимиз мумкин. Масалан,

infratuzilma Butunning mavjuli, faoliyati va rivojlanishini ta'minlash uchun zarur unsurlar tizimi, majmui. *Bozor infratuzilmasi*. [3; 83]

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Луғатлар таҳлили шуни кўрсатадики, синтактик алоқа, у орқали ҳосил булувчи сўз бирикмаси, сўз тизмаси ва гаплар луғат турларининг деярли барча турларида учрайди. Луғатларда бирикувчанлик турли мақсадларда: бош сўзнинг маъносини изоҳлаш (изоҳли луғатларда), бош сўз таржимасини аниқлаштириш (таржима луғатларида), маълум бир тилдаги сўзларнинг бирикувчанлик хусусиятини намоён қилиш (бирикувчанлик луғатларида) мақсадида қўлланади. Ўзбек тилида мулоқот қилувчилар сони 50 миллиондан ортиқ эканлигини ҳисобга олган ҳолда ўзбек тилининг мукамал бирикувчанлик луғатини яратиш лозим бўлади. Зеро, “дунёдаги қадимий ва бой тиллардан бири бўлган ўзбек тили халқимиз учун миллий ўзлгимиз ва мустақил давлатчилик тимсоли, бебаҳо маънавий бойлик, буюк қадриятдир” [4].

АДАБИЁТЛАР:

1. Морковкин В. В. Основы теории учебной лексикографии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. М., 1990.
2. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” беш жилдлик, I жилд, тузатилган 2-нашри, Тошкент, 2020.
3. Ҳожиёв А., Нурмонов А. ва бошқалар. “Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати”, “Шарқ”, 2001.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганлигининг 30 йиллиги тантаналарида сўзлаган нутқи.

TILSHUNOSLIK, TARJIMASHUNOSLIK VA ARHITEKTURA SOHALARIGA OID ILMIY QARASHLAR

Murtazayev Eshmurod Mustafayevich

t.f.d., professor.

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

murtazaev_70@mail.ru

Jo'raqulova Mahliyo Abbos qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti talabasi

mjo'raqulova@mail.ru

Annotatsiya: Zamonaviy tilshunoslik, natural tillarni avtomatlashtirish, matnlar, so'zlar va so'zlar o'rtasidagi qat'iy bog'lanishlarni tushuntirib, ma'noni tushuntirish, tarjima qilish va boshqa tilshunoslik vazifalarini o'z ichiga olgan texnologiyalardan biri bo'lgan sohada bir necha muammolar mavjudligi va maqbul yechimlar ushbu maqolada bayon etilgan

Kalit so'zlar: Sistema, model, Arxitektura va ironiya, bias, interpretatsiya, me'moriy muhandislik, korpus.

Annotation: there are several problems in the field of modern linguistics, automation of natural languages, one of the technologies that involves explaining meaning, translating and other linguistic tasks, explaining the strict links between texts, words and words, and optimal solutions are described in this article.

Keywords: Sistema, model, architecture and irony, bias, interpretation, architectural engineering, Corpus.

KIRISH. Davlat tiliga munosabat, unga amal qilish ijtimoiy-siyosiy ahamiyat kasb etmoqda. O'zbek tilining ijtimoiy funksiyasini kengaytirish, bu tilning aloqa munosabat, hissiy ta'sir, to'plash vazifalari bilan bir qatorda tafakkurni rivojlantiruvchi, aniq fan doirasidagi, ishlab chiqarish tarmoqlaridagi yangiliklarni ifoda etish xususiyatini anglash va takomillashtirish zarur vazifalar qatoriga kiradi. Umumta'lim jarayonida savodxonlikka, ona tili va adabiyot ta'limiga, tildan foydalanish ko'nikma, malakalarini hosil qilishga alohida e'tibor qaratish lozim. O'zbekiston dadil qadamlar bilan yuksaklikka intilib bormoqda. O'zbek millati bir tan va bir jon bo'lib, dunyo sari yuz tutmoqda. Bunday zafarli onlarda, uchichi renessans ostonasida, Yangi O'zbekiston asoslarini bunyod etish negizida millatning mavjudlik sharti bo'lgan ona tili mavqeyini yuksaltirish, nufuzini oshirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tarjima nazariyasiga oid ilk fikrlar qadimgi Rim davrida shakllangan bo'lsa-da, ushbu sohada ilmiy asoslangan tadqiqotlar XX asrning 20-yillaridan boshlab yuzaga kela boshlagan. Tarjimaning nazariy jihatlarini mustaqil fan sifatida o'rganish zarurati haqida aniq fikrlar 1950-yillarda paydo bo'ldi. Xususan, 1952-yilda "Иностранные языки в школе" jurnalida nashr etilgan mashhur tarjimon I.Kashkinning "Ishonchsiz tamoyil va noaniq xulosalar" hamda tilshunos A.A.Reformatskiyning "Tarjimaning lingvistik masalalari" nomli maqolalari tarjima nazariyasiga doir bahs va munozaralarning boshlanishiga zamin yaratdi.

Til nafaqat aloqa vositasi, balki u inson tabiatini anglashning o'ziga xos kalitidir, millat qadriyatlarini saqlash vositasidir. Har qanday xalqning uzoq yillik tarixiy rivojlanish davrida to'plagan hayotiy tajribasi, boshidan kechirgan barcha narsalar va unga saboq bergan barcha narsalar, har xil sharoitlarda olgan bilimlari kelajak avlodlarga til yordamida yetkaziladi. Til madaniy-tarixiy tajribani uzatish vositasidir va shuning uchun u tilda so'zlashuvchilarni madaniy an'analari bilan aniqlaydi.

Maxsus korpuslar va madaniyatga bog'liq muammolar: Maxsus sohalar, so'zlar, va madaniyatlar uchun maxsus korpuslar yaratish va ularni qulay o'rganish texnikasi paydo bo'lishi kerak. Bu muammolar, xorijiy tillar, aksentlar, leksikalar va ma'nolar o'rtasidagi farqni hisobga olmaydigan muammolarga olib kelishi mumkin.

Bu muammolar va qiyinchiliklar NLP sohasida yetishuv jarayonida o'z ko'rsatgichlarini topishda va muvaffaqiyatli bo'lishda hisoblanadi. Bunday muammolar, texnologiyalarni yaxshi tushunish va ma'nolar bilan ishlashga xizmat qiluvchi yangi yondashuvlarni rivojlantirishda ilmiy va amaliy jamg'armalarni talab etadi.

Ma'noni tushuntirish: Uchastkunlik (ambiguity) va ironiya kabi amallar tilning ma'nosi bo'yicha muammolarni yaratadi. Bu muammolar, sistemalarini ma'nolarni to'g'ri tushunishda va matnlar ustida yaxshi tahlil qilishda imkoniyatlarini cheklashga olib kelishi mumkin.

Yuqori darajada o'zlashtirilgan til: Bajarilayotgan vazifalarga qaramasdan, modellarini o'zlashtirish oson emas. Har bir ma'lumot maydoni va vazifa o'zini turlari uchun alohida usul va tegishli modellarga ega bo'lishni talab qiladi.

So'zlar o'rtasidagi munosabatlarni tushuntirish: Biror so'z yoki matnning ma'nosi kontekstga bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda, so'zlar o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri tushlash va tarjima qilish qiyinliklarni olib kelishi mumkin.

Badiiy va oson ifodalash: Badiiy matnlarni tushuntirish va bu matnlarni o'qish, yozish, yoki yozishni yaxshi qilish sistemalariga qiyinroq keladi. Bunday muammolar, tilda san'at, so'z san'ati, hikoyalar, va qurilmalardan foydalanishni o'rganishda yordam bera olmaydigan modellar uchun katta muammolarni yaratadi.

Ko'p ma'lumotdan foydalanish, xususan ham uning aniq manosi va o'zgaruvchanligini tushuntirish uchun yaxshi natijalarga olib keladi. Bunday ma'lumotlar orqali modellalar o'rganish va ma'lumotlarni tahlil qilish, modellalarni yaxshi natijalarga olib kelishga yordam bera olishi mumkin.

Amaliyot materiallarining kamligi: Bir nechta turli sohalar va tillar uchun yuqori sifatli amaliyot materiallari yig'ib olish qiyin bo'lishi mumkin. Modellarini o'zlashtirish uchun katta

miqdordagi ma'lumotlarga ega bo'lish, amaliy mashg'ulotlar, vaqtlar va xodimlar talablarni kuchaytirish kerak.

Masalan: Arxitektura-yuksak saviyadagi qurilish san'ati. Qurilishda qurilish qurilmalari, bino va inshootlar shakllarining kompozitsiyasi, funksiyasi hamda hajmlar uyg'unligining badiiy yaxlitligiga erishish. Jainiyatning mafkuraviy g'oyalari, moddiy madaniyati, badiiy-estetik qarashlari va bunyodkorlik san'atini o'zida yaxlit tarzda mujassamlashtira olgan inson ijodining mahsuli - me'moriy asar.

Landshaft-ochiq havoda ishlash va dam olish uchun yaratigan, tarkibi tabiiy (o'simliklar, relef, tuproq, suv, hayvonot dunyosi) va sun'iy (me'moriy muhandislik inshootlari) ishlatnalar bilan badiiy. Biologik va ekologik qonuniyatlar asosida shakllantirilgan hudud.

Landshaft arxitekturasi - atrof-muhitni tabiiy va sun'iy me'morchilik qurilmalari va elementlari yordamida badiiy shakllantirish san'ati; me'moriy faoliyatning alohida turi; landshaft yaratish amaliyotining nazariy asosi.

Arxitekturaviy order-tarkibiy qismlari o'zaro mutanosib va mustahkam badiiy yaxlit tizimga asoslangan ustunli-to'sinli qurilmaviy tartib, uslub. Arxitekturaviy orderlarning klassik turlari-doriy, ioniy va korinf Qadimgi Yunonistondagi mahalliy qabila va manzillar nomidan kelib chiqqan. Orderlar ustun va to'sin qismlardan tuzilib, ustun qismining o'zi ustun tanasi (kolonna), bosh qismi (kapitel) va poy ustun kursi (baza)dan iborat. To'sin qismi yaxlit holda antablement deb atalib, Ritm - bog' parkchilik san'ati obyektlarida turli qiyosiy elementlarning maromiy tarzda takrorlanishi, qaytarilishi.

Peyzaj - joy yoki tabiat manzarasining umumiy kovrinishi; hajm fazoviy tuzilishi jihatidan ochiq, yarim ochiq, yarim yopiq va yopiq manzaralarga bo'linadi.

Massiv - bog'-park hududining parkni tashkil etuvchi o'simliklardan tuzilgan yirik elementi (1-4 gektardan bir necha gektargacha joyni egallaydi).

Konipozitsiya - san'at asarining barcha element va qismlarini yaxlit bir garmonik tizimda tashkil etish va birlashtirish. Bog'-parkchilik kompozitsiyasi asosan tarhiy-rejaviy va hajmiy qismlardan tarkib topadi. Rangiar nisbati ham kompozitsiyaning muhim elementlaridan biridir.

Garmoniya - me'moriy shakllar yoki landshaft elementlarining o'zaro uyg'unligi, bir-biriga monandligi, muvofiqligi, badiiy jihatdan mosligi (handasaviy shakllar, ranglar, hajmlar garmoniyasi va hokozo).

Dandona-devorga kundalang qilib g'isht terish. Odatda tom pardevorlari shundoq ishlangan, XII asrgacha bunyod etilgan inshootlar devorlari g'ishtkorligida keng uchraydi.

Damana - peshtok sirtidagi tokchasimon shakllar.

Guldasta - imorat burchaklarini mahkamlash uchun ishlatiladigan minorachasimon qurilma.

Gumbaz-Urta Osiyo me'morchiligida keng qullatilgan yopma turi. Gumbazning kurra (yarim shar), kitba (segment), mahrut (asosi piramida), tok (sferokonik), turkistoni (asosi tsilindr, usti konus), saganaposh (saganasimon), balxi, shalgomi, mirzoi, zarbalik, chortark, nakshbandi va boshqa turlari ma'lum.

Gaz-uzunlik o'lchovi. Odatda uzatilgan qo'l uzunligida barmok uchlaridan to yelkagacha uzunlikda olingan. Yana gazi naqshiy yoki gazi shohiy" ham ma'lum. Bunda qo'l uzunligiga ikkinchi qo'lgacha bulgan yelka kengligi ham qo'shib hisoblangan.

Zamin - uymakorlik va naqshbandlikda tanlangan asos (fon).

Qir - ohak va qamish kukuni asosida tayyorlanadigan qorishma.

Hoshiya - naqsh yoki shakl cheti (bardyura).

XULOSA.

Bu qadamlar har bir tilshunoslik loyihasi uchun maslahat berish mumkin va muammolarni yechishda yordam bera olish uchun yaxshi bir boshlang'ich bo'lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamatov, A. E. (1999). O'zbek tili frazemalarining shakllanish masalalari. Filol. fan. dok-ri. dis. avtoref. Toshkent;
2. Nasirov, A. A. (2016). Fransuz, o'zbek va rus tillaridagi proverbial frazeologizmlarning semantik- stilistik va milliy- madaniy xususiyatlari. Filol. fan. dok-ri dis. Toshkent;
3. Suvonova, N. N. (2002). Frazeologiya interpretatsiyaning sistem-sath obyektii sifatida (fransuz tili materiali asosida). Filol. fan. nomzodi dis. Samarqand;
4. Turaxujayeva, A. (2006). Hozirgi o'zbek adabiy tili (leksikologiya, frazeologiya, lug'atshunoslik)dan o'quv- uslubiy qo'llanma. Qo'qon;
5. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. (2000- 2005). Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti.

LINGVOMA'NAVIYATSHUNOSLIKNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Yuldashev F.H.

NavDU O'zbek tilshunosligi kafedrasi professori, f.f.d(DSc)

Annotatsiya. Ushbu maqolada "ma'naviyat" leksik kategoriyasining lisoniy mohiyati, uning lingvokulturologiya va aksiolingvistika bilan o'zaro aloqadorlik jihatlari tahlil qilinadi. Maqolada ma'naviy qadriyatlarni ifodalovchi til birliklarining struktur, semantik va aksiologik xususiyatlari yoritilib, lingvoma'naviyatshunoslikning o'ziga xos nazariy asoslari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, qadriyat, lingvoma'naviyatshunoslik, lingvokulturologiya, aksiolingvistika, ma'naviy sifat, lisoniy tizim, konsept, antropotsentrik paradigma.

KIRISH.

Jamiyat – murakkab ijtimoiy va ma'naviy tizim bo'lib, unda inson qadriyati, axloqiy me'yorlar va ma'naviy faoliyat doimo markazda turadi. Insonning ma'naviy olami uning tilida, nutqida va madaniy xatti-harakatlarida ifodalanadi. Shu bois tilning ma'naviy qatlamlarini o'rganish nafaqat lingvistik, balki sotsiokultural, aksiologik va antropologik ahamiyatga egadir. Bugungi globallashuv jarayonida "ma'naviyat" tushunchasi tilshunoslikning ko'plab yo'nalishlari – xususan, lingvokulturologiya, aksiolingvistika va lingvoma'naviyatshunoslik kabi tarmoqlar kesishgan nuqtasida tadqiq etilmoqda. Bugungi globallashuv jarayonida "ma'naviyat" tushunchasi tilshunoslikning turli sohalari – xususan, lingvokulturologiya, aksiolingvistika va lingvoma'naviyatshunoslik kabi yo'nalishlarning kesishgan nuqtasida tadqiq etilmoqda. Globallashuv sharoitida turli xalqlarning ma'naviy qadriyatlarini saqlab qolish va ularni til orqali ifodalash masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda. Til nafaqat muloqot vositasi, balki ma'naviy merosni avlodlardan-avlodlarga yetkazuvchi ko'prik sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Tilshunoslikda "ma'naviyat" kategoriyasi ilk bor amaliy tilshunoslik doirasida shakllangan bo'lib, uning mohiyati, struktura elementlari va lisoniy belgilar tizimi izchil tahlil qilingan. "Ma'naviyat" lisoniy kategoriyasi insonning ichki dunyosini, axloqiy sifatlarini va ruhiy qadriyatlarini ifodalovchi leksik birliklar tizimini o'z ichiga oladi. Lingvoma'naviyatshunoslik shu jihatdan shaxsning ma'naviy fazilatlarini, milliy ongda shakllangan axloqiy qadriyatlar tizimini til materiali orqali ochib beruvchi yo'nalishdir. Ma'naviyatning til orqali ifodalanishi turli tillarda turlicha ko'rinishga ega bo'lishi mumkin. Masalan, o'zbek tilida "do'stlik", "mehnatsevarlik", "vatanparvarlik", "mehmondo'stlik" kabi tushunchalar milliy ma'naviyatning muhim qatlamlarini aks ettiradi. Bu tushunchalar nafaqat leksik birliklar sifatida, balki xalqning dunyoqarashi, axloqiy me'yorlari va ijtimoiy qadriyatlarini ifodalovchi muhim semantik birikmalar sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Aksiolingvistika tildagi qadriyatlarni, ularning ijtimoiy va madaniy kontekstda ifodalanishini o'rganadi. Lingvoma'naviyatshunoslik esa bu qadriyatlarning shaxs axloqiy va ma'naviy sifatlaridagi ifodasini tadqiq etadi. Lingvokulturologiya til orqali millatning madaniyatini, mental stereotiplarini, urf-odatlarini aks ettiradi. Lingvoma'naviyatshunoslik "ma'naviyat" kategoriyasining axloqiy-ma'naviy yadro qismi bo'lib, "ma'naviyat – til" munosabatini ochib beradi. Aksiologik tahlil insonning ijtimoiy hayotdagi qadriyatga munosabatini ko'rsatadi. O'zbek xalq maqollari va iboralarida ifodalangan "do'stlik", "mehnatsevarlik", "vatanparvarlik", "mehmondo'stlik" kabi tushunchalar aksiolingvistika jihatdan millat ma'naviyatining yuksak darajasini ifodalaydi. Lingvokulturologiya esa til orqali millatning madaniyatini, mental stereotiplarini, urf-odatlarini va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiradi. Bu soha tilning madaniy-milliylik bilan bog'liqligini ta'kidlaydi va milliy identiklikning til orqali qanday shakllanishini o'rganadi. Masalan, o'zbek tilidagi "o'zbekona mehmondo'stlik" tushunchasi nafaqat xalqning madaniy o'ziga xosligini, balki uning ma'naviy qadriyatlarini ham ifodalaydi.

Lingvoma'naviyatshunoslik esa aksiolingvistika va lingvokulturologiyaning ma'naviy yo'naltirilgan bir sohasi sifatida "ma'naviyat – til" munosabatini chuqur tahlil qiladi. Bu yo'nalishda tilning axloqiy-ma'naviy yadro qismi, ya'ni shaxsning ma'naviy fazilatlarini va ularning til orqali ifodalanishi o'rganiladi. Shu bilan birga, lingvoma'naviyatshunoslik milliy o'ziga xoslikni saqlash va uni globallashtirish sharoitida himoya qilish masalalariga ham e'tibor qaratadi.

Lingvoma'naviyatshunoslik — bu shaxsning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini lisoniy vositalar orqali yorituvchi yangi ilmiy yo'nalishdir. U lingvokulturologiya va aksiolingvistika bilan metodologik yaqinlikda bo'lsa-da, o'zining ma'naviy yo'nalganligi, antropotsentrik xarakteri va milliy o'ziga xoslikni saqlashi bilan ajralib turadi. Jamiyat taraqqiyoti bevosita inson ma'naviyatining yuksalishiga bog'liq. Shu ma'noda lingvoma'naviyatshunoslik nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy-ma'naviy muvozanatni saqlovchi kuch sifatida ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Lingvoma'naviyatshunoslikning asosiy maqsadi – til orqali ifodalangan ma'naviy qadriyatlarning tuzilishi, ularning ijtimoiy-madaniy kontekstdagi o'rni va shaxsning ma'naviy olamiga ta'sirini o'rganishdir. Bu yo'nalishda tilning nafaqat kommunikativ, balki ekspressiv, estetik va axloqiy vazifalari ham muhim hisoblanadi. Masalan, o'zbek xalq maqollari va iboralarida aks etgan "sabr", "hurmat", "oqibat" kabi tushunchalar milliy ma'naviyatning chuqur qatlamlarini ochib beradi va shu orqali xalqning axloqiy qadriyatlar tizimini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yuldashev F.H. Лингвомаънавиятшунослик: лингвокультурология ва аксиолингвистикага муносабат // "til va adabiyot" jurnali, 2023.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II том. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006. – Б. 565.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, III том. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006. – Б. 528.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.
5. Павлов С.Г. Лингвоаксиологическая модель человека. – Минск, 2013.
6. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. – М.: Наука, 1988.
7. Белозерова А.В., Локтионова Н.М. Лингвокультурология как лингвистическая дисциплина // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – №1.

JAHON ADABIY OLAMIDA SHARQ SARKARDASI SIYMOSI TADQIQI

Yaxshiyeva Zebo Rashidovna

Filologiya fanlari doktori (DSc), Turon universiteti Xorijiy tillar kafedrası mudiri,

Turon fanlar akademiyasi akademigi, +998977568115 e-mail:

zebona.sevinch@gmail.com, **ORCID:0009-0006-0973-6147**

Rustamova Manzura Bekmirzayeva

Qarshi davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu tezisdá g'arb olamida Amir Temurning g'arbona qiyofasini yaratishga murojaat qilgan sahna asarlari haqida olib borilgan tadqiqotlar haqida ma'lumotlar berilgan. Ilmiy tadqiqotchilar fikrlariga tayangan holda g'arb adabiy olamida sharq sarkardasi haqida yaratilgan asarlarda keltirilgan tavsiflar tahlili xulosalariga ko'ra ilmiy mushohadalarning qiyosiy tadqiqi keltirilgan. Shuningdek, ushbu tezisdá qiyosiy adabiyotshunoslikning xronolik metodi asosida Amir Temur haqida keltirilgan sahna asarlarining XX asrga qadar bo'lgan salbiylikdan ijobiylikka siljish kreteriyalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: dramatizm, xronotop, yevrosentrizm, tarixiy haqiqat, badiiy to'qima.

Abstract: In this thesis given some information on the studies conducted in the Western world about the stage works of Amir Temur, who turned to the creation of a Western image. Based on the opinions of scientific researchers, a comparative study of scientific observations is presented in the Western literary world according to the conclusions of the analysis of the descriptions presented in the works created about the eastern pendulum. The thesis also examined the criteria of the pre-20th-century shift from negativity to positivity of the stage works cited about Amir Temur on the basis of the chronolic method of Comparative Literary Studies.

Keywords: dramatize, chronotope, Euro centrism, historical reality, artistic fable.

Kirish: Sharq Musulmon olamida jumladan, Amir Temur va Temuriylar zamonida ro'y bergan voqeliklar nasroniy Yevropaliklar dramaturgiyasi, musiqa va tasviriy san'ati, adabiyotshunoslari, xullas, ijodkorlari tomonidan nisbiy aks ettirilgan bo'lib, o'z zamonasi tasavvurlari va talablari, ijodkorlarining orzu umidlari va uy hayollari, ideallari va yevrosentrizm g'oyalariga moslab talqin etilgan edi. Ilmdan uzoq qo'shni xalqlar uydirma tasavvurlari, tijoratchi va harbiylarning mushohadalari va xalqlar aro urchigan rivoyat va afsonalardagi bo'rttirishlarning ta'sir kuchi yuqoriligi sabab, ijodkorlar uchun manba bo'lib, o'zlarining tasavvurlari bilan qo'shilganda haqiqatdan anchayin uzoqlashgan badiiy to'qimalarga aylanib bordi.

Adabiyotlar tahlili: XVI-XX asr jahon teatr va musiqa asarlarining bosh mavzusi shubhasiz, Temur va Boyazid munosabatlari, go'lib va mag'lub rishtalari bag'ishlangan edi. XVI asrda bir qator manbalar bergan dalillarga asosan, Shekspir salafi, qirolicha Elizavetta saroyi dramaturgi Krisrofer Marlo tomonidan 1587-88 yillarda yaratilgan "Buyuk Temur" dramasi o'z davrining eng shov-shuvli sahna asari edi. Olima Hilda Hukhemning ma'lumotlariga ko'ra, dramaturg o'z asarini yozishdan avval o'rgangan ma'lumotlari tarixiy haqiqatdan olis, romantik hikoyalardan iborat edi. Asarning zamona tomoshabini uchun eng ta'sir qilgan jihati XVI asr oddiy xalq vakillari o'z qirollarini ilohiylashtirib, Xudoning marhamati orqaligina ularning qirollik taqdiri belgilab berilishiga oid qarashlariga cherkov tomonidan ishontirilgan, qirollar esa o'zlariga berilgan bunday ulug' ta'riflar uchun monarxlar izmidan chiqolmas davrlarda, oddiy xalq bolasi, tadqirini o'z qo'liga olgan Temur obrazi orqali ularning bu ishonchlari chil-parchin bo'ldi deyish mumkin. [1;25] K. Marlo qahramoni asar g'oyasi zahirida bunday ulug' zotning irodasiga hurmat bajo keltiradi. Ammo, ikkinchi sahnada esa u Xudo g'azabiga uchragan obraz sifatida talqin etiladi. Tadqiqotchi Tursunova

Ravshanoy o'z ilmiy izlanishlarida muallifning bunday yechim berishini, "nafaqat bosh qahramonning ziddiyatli tomonlarini bo'rttirib ko'rsatish, balki, Uyg'onish davrining "taqdir" va "imkoniyat" masalasini ko'tarib, yechimini "har bir insonning umri o'tkinchidir"[2;34] degan shiorda topishga yo'naltirgan, deb hisoblaydi.

Muhokama va natijalar: Marloshunos olimlarning fikriga ko'ra, ushbu asar bosh qahramonini bu zaylda obrazga aylantirish masalasi Marloning substansional qarashlar ta'siri ostida tushgan tafakkuriga borib taqaladi. Unga ko'ra har bir shaxs asosida o'zgartirilmaydigan insoniy tabiat yotadi. U faqat inson faoliyatida yotirilib, transformatsiya qilinmaydi. Demak, muallifning Temur shaxsiga subyektiv munosabati uning ikkilanishlarini ifodalab, bu esa u haqida tomoshabin va o'quvchini yakuniy xulosaga olib kelmaydi.[3;137]

Jahon sahna asarlarida Temur obraziga qo'l urilgan yana bir mashhur asar ispan dramaturgi Luis Veles de Gevera qalamiga mansub bo'lib, "Xudoning g'azabi yoki Eronning buyuk Temuri" tragediyasi edi. U haqidagi ko'plab mulohazalarni temurshunos olim D.Degenxart tadqiqotlaridan bilib olish mumkin. Bu asarda ham Yevropa sahnalarida eng ta'sirchan mubolag'a bo'lgan Tamorlanning (Amir Temurning Yevropa talaffuzidagi nomlanishi) Boyazidni qafasda ushlab turish sahnasi mavjud.

Fransuz dramaturgi Jan Magnon "Buyuk Temur yoki Boyazidning vafoti" fojiasida 1647 yilda Amir Temurni bir qadar ijobiylashgan obraz: o'z hayotiy tamoyillariga qat'iy itoat etuvchi, talabchan va qattiqqo'l sarkarda sifatida talqin etadi. Uning zamondoshi ingliz dramaturgi Jan Servoutersning 1657-yilda yozilgan "Buyuk Temur yohud turk sultoni Boyazid vafoti" pyesasi Gevera pyesasining erkin talqini sifatida shakllangan bo'lib, unda Boyazidning Misrliklar bilan janglari, Misr malikasiga oshiqligi, bu sevgi asosida aslida butun Osiyoga hukmronlikka erishishga intilishi sahnasida Amir Temur ko'rina boshlaydi. Boyazid Temurga tahdidi ortida uni yengib "Yelim qafasga uni o'tqizishi"[4;84] dag'dag'asidan boshlangan urush, Boyazidning o'zining qafasga solinishi bilan yakun topadi. Demak, bir-biridan taassurot olgan bu voqelik XVI asr jahon sahna asarlarining eng ta'sircha g'oyasi bo'lib qolgan. Qo'yida jahon sahnalarida namoyish etilgan sanha asarlari va librettolarning o'xshash va farqli jihatlarini ko'rib chiqilgan:

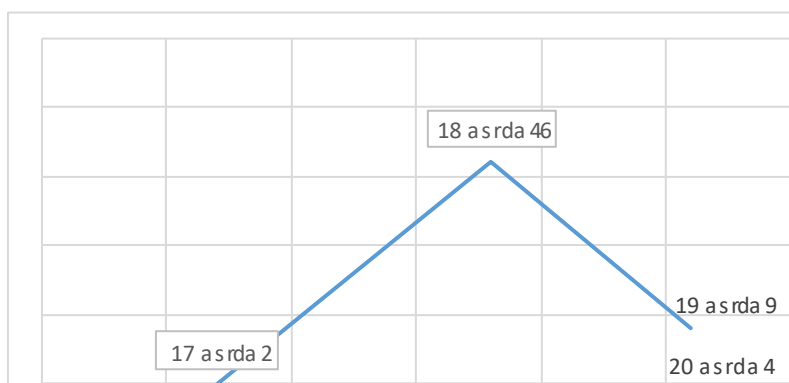
Asarlar nomlanishi va muallifi	Asarning tarixiy qahramonlari	Asarning to'qima obrazlari	Asar voqealari
Kristian Genrix Postel "Boyazid va Temur" (Bajaset und Tamerlan)	Temur (inperator) Boyaz (turklar sultoni)	Iris- Temur o'g'li Despina –Boyazid rafiqasi Muso-Boyazid o'g'li(Murod) Alima- Boyazid qizi Mandan- xizmatkor	Asarda mag'lub bo'lgan Boyazid Temir qafasga o'tqaziladi. Xotiniga Temurning munosabatiga chiday olmagan Boyazid vafoti, Temurni fikridan qaytaradi va Boyazidning qizini o'g'liga unashtiradi. Temur voqealar tinchlika yuz burganidan shod.
Eten Morel de Shedevr "Temur" (Tamerlan)	Temur-Imperator Boyazid-Turklar sultoni	Sulaymon-Boyazidning kenga o'g'li Oktar- turklar vaziri	Temur turklar sultoni vazirining rafiqasiga qachonlardir oshiq bo'lgan. Vazirga

		Saida vazirning rafiqasi Ali vazirning o‘g‘li	oilasidan voz kechishini, Temur Saidaga uylanishini aytadi. Lekin Saida eriga sadoqatini ifoda etgach, Temur fikridan qaytadi. Temur insonlarni dushman emas, do‘st bo‘lishga tayyor ekanini aytadi.
Agostin o Piovene “Temur” (Tamerlano)	Temur- tatar imperatori Boyazid- Turk imperatori	Asterio- Boyazidning qizi Tamur- Temur amirlarining rahbari Zaida- Asteriyaning maslakdoshi Klerko- Temurning hamkori Androniko- Asterioning habibi Irona Trapizund malikasi, Temurda ko‘ngli bor	Temur turklarni mag‘lubiyatga uchatdtemur Boyazidga ozodlikni taklif etganida, Boyazid bunday ozodlikdan ko‘ra o‘limni afzal ko‘radi. Boyazidning qizi yunon shaxzodasi Andrinokoga ko‘ngil quyan, Temur esa Boyazidning qizini sevib qoladi. Boyazidga qizini unga uzatsa, unga ozodlik vada qiladi. Boyazid bundan qattiq g‘zabda. Asterio va Andriko bir birini hiyonatda ayblaydi. Irena Temurga turmushga chiqishga rozi Asterioni fikridan qaytarib, Temurga turmushga chiqishni o‘ylaydi. Ammo Asterio Temurni tuy kechasi o‘ldirish rejasi bilangina unga turmushga chiqayotganini otasiga aytganda, bu sirdan hamma voqif

			bo'ladi. Temur avvaliga uni jazolamoqchi bo'ladi, lekin yana kechiradi. Ikkinchi marta Temurga tayyorlangan zaharni Asteriodan Boyazid favot etadi. Androniko va Asterioda turmush qurishadi va Vizantiya taxtiga chiqadi. Temur Ironaga uylanishga rozi. Temur tinchlik o'rnatilganidan mannun.

Natijalar: Yuqorida tahlil ostiga olingan uchala asarda ham Shaqr farzandi va sarkardasi Temur do'stlikni afzal ko'ruvchi, tinchlik tarafdori sifatida ko'zga tashlanadi, uni mualliflar qahrli va mehrli, jazolovchi va kechirimli ekanligiga o'zlari ham ishonishadi va butun tomoshabbini bunga inontiradi.

Qo'yidagi diagramma tadqiqotchi Ravshanoyy Tursunovanning Yevropa adabiyot olamida Amir Temur obraziga murojaat qilgan musiqiy sahna asarlar statistikasini davriy xronotopi asosida ko'rsatib beradi:

XVII-XX asarlarda jami oltmishdan ziyod musiqiy asar nomini to'plashni uddalagan tadqiqotchi, o'z izlanishlarida nafaqat musiqiy balki, teatr sahnalarini bezagan dramatik asarlarni ham tahlil etishga, ilmiy va badiiy, tarixiy va qo'lyozmalarni ham qiyoslashga harakat qiladi. Bu borada o'z mushohadalarini berishda, bizga mashhur ellikka yaqin xorij va o'zbek olimlarining manbalaridan namunalar keltirilgan.[5;179] Demak, Mark Antanio, Skarlatti Aleksandro, Ioxan Kristoff, Martin Jonatan, Champi Franchesko, Chelleri, Fortunato, Georg Fridrix, Jovanni Antanio, Georg Filipp, Jovanin Battista kabi yuzga yaqin mualliflarining musiqiy sahna asarlarining deyarli barchasida Temur buyuk fotix, olijanob inson, dunyoning mashhur hukmdorlari orasida o'z nomini tarix sahifalariga joylay olgan, Yaratgan qo'llagan shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa: Demak, XX asrga qadar Yevropa mualliflari, dramaturg va yozuvchilari va shoirlari tomonidan yaratilgan barcha asarlar dunyo tomoshabinlariga Osiyo podshohi Temur haqida, uning turli qiyofalarini, Sharq podshosining yozuvchilar fantaziyalaridan kelib chiqqan

holda, Yevropa ahlini yangi badiiy va tarixiy ma'lumotlar bilan ta'minlashda, madaniy, siyosiy va diniy qarashlar tizimini shakllantirishda, sharq olami farzandlari haqida sahna, yozma va nashriyotlarda bo'lsa ham keyingi avlodlari uchun mazkur obrazni salbiydan ijobiylikka tomon transformatsiya qilish, prinsipial qirralarini yoritishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Yaxshiyeva Zebo Rashidovna. Jahon adabiyotshunosligida Amir Temur obrazi talqinlarining qiyosiy tadqiqi. Нововведения современного научного развития в эпоху глобализации: Проблемы и решения. Volume1. Issue 3. www.uzresearchers.com. 18-25.
2. Tursunova. R.A. G'arbiy Yevropa operalarida Amir Temur obrazi. San'at.fal.falsafa.dok. diss. Toshkent., 2020.- B. 34.
3. Yakhshieva Z.R. Exploration of the linguistic style of novels about Amir Timur. Journal of advanced linguistic studies vol. 10, no. 2, Jul-dec 2023 (issn 2231-4075). 128-137.
4. Serwouters J. den grooten Tamerlan. Met de doot van Bayaset de I. 1611-1677.- P.84.
5. Tursunova. R.A. G'arbiy Yevropa operalarida Amir Temur obrazi. San'at.fal.falsafa.dok. diss. Toshkent., 2020.- B. 179.
6. Z.R.Yaxshiyeva. G'arb va Sharq adiblari ijodida Amir Temur prototipi asossida yaratilgan asarlar tadqiqi.O'zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik. 2024 Vol. 1[2] ISSN 2181-92-2x. www.literature.tssull.uz. 120-138 b.

BADIIY MATNDA BAHSLI MATERIALLARNI ANIQLASH VA UNI LINGVISTIK EKSPERTIZA QILISH TAMOYILLARI

Zavqiddin SUVONOV

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

o'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, f.f.d., (DSc) zavqiddinsuvanov1986@gmail.com

Annotatsiya. Filologik asarlarda badiiy matnni murakkab til va nutq shakllanishi sifatida tashkil etish tamoyillari tahlil qilinadi. Lekin ko'plab ilmiy fanlarni o'zida mujassam etgan har tomonlama va ko'p qirrali yondashuvigina badiiy matn kabi ko'lamdor hodisani yaxlit ko'rish imkonini beradi. Adabiy til adabiyotning birlamchi hodisasi bo'lgani kabi, badiiy matnning lingvistik ekspertizasiga va bahsli matnga ham uni adabiy-stilistik jihatdan o'rganishning asosi sifatida qaraladi.

Tayanch so'z va iboralar. Badiiy matn, bahsli material, lingvistik ekspertiza, badiiy asar tili, lingvistik vositalar, milliy kamsitish, irqiy kamsitish.

Abstract. The principles of organizing a literary text as a complex linguistic and speech formation are analyzed in philological works. However, only a comprehensive and multifaceted approach that incorporates many scientific disciplines allows for a holistic view of such a large-scale phenomenon as a literary text. Just as literary language is the primary phenomenon of literature, the linguistic expertise of a literary text and controversial material is considered the basis for its literary-stylistic study.

Keywords and phrases. Literary text, controversial material, linguistic expertise, language of a literary work, linguistic means, national discrimination, racial discrimination.

Kirish. Badiiy matnning lingvistik ekspertizasi – asar mohiyatidagi yozma nutq asoratlari aniqlash uchun ham zarur. Badiiy asar tili – voqelikni tasvirlashning badiiy vositalarining butun majmuasi, muallif foydalanadigan va

uning asarlarida mustahkamlangan barcha badiiy uslublar majmui. Bu tilni adabiy tildan – milliy tilning lingvistik vositalarni tanlash natijasida rivojlangan va ona tilida so‘zlashuvchilar tomonidan me’yor sifatida qabul qilinadigan qayta ishlangan shaklidan farqlash kerak. Unda quyidagi bahsli materiallarni aniqlash birlamchi hodisa. Umuman badiiy matnning lingvistik ekspertizasi uchun quyidagilar muhim:

1. Badiiy matnda milliy kamsitish va tahqirlash;
2. Badiiy matnda geosiyosiy jihatdan irqiy kamsitish tahqirlash;
3. Badiiy matnda diniy kamsitish va tahqirlash;
4. Badiiy matnda (har qanday) ayirmachilik (separatizm);
5. Badiiy matnda kashandalik, alkogolizm targ‘ibi;
6. Badiiy matnda jinsiy tajovuz targ‘ibi;
7. Badiiy matnda tarixiy haqiqatni buzish;
8. Badiiy matnda g‘ayriilmiy qarashlarni ilgari surish;
9. Badiiy matnda diniy hukmlarning noto‘g‘ri talqini;
10. Badiiy matnda g‘ayriqonuniy harakatlarning oqlanishi holatlari

Badiiy matnni tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish xususiyatlari va lingvistik ekspertiza muammolarida bahsli materialni o‘rganish hamda muammoni yechishda quyidagilar muhim.

1. Muallifni aniqlash masalasi;
2. Badiiy matn muallifining gender belgisi;
3. Badiiy matn muallifining etnik belgisi;
4. Badiiy matn muallifining yosh belgisi;
5. Badiiy matn muallifining psixik belgisi;
6. Badiiy matn muallifining ruhiy holati belgisi;
7. Badiiy matn muallifining xarakter belgisi;
8. Badiiy matn muallifining umumiy dunyoqarashi;
9. Badiiy matn muallifining uslub belgilari;
10. Badiiy matn muallifining leksikonidagi xususiyatlar;
11. Badiiy matn muallifining grammatik xususiyati;
12. Badiiy matn muallifining metaforik xususiyati;
13. Badiiy matnning ekspertiza obyektlari;
14. Badiiy matnda ekstremistik mazmun;
15. Badiiy matnda g‘ayriaxloqiy mazmun;
16. Badiiy matnda giyohvandlik targ‘ibi;
17. Badiiy matnda gender kamsitish va tahqirlash;
18. Badiiy matnda etnik kamsitish va tahqirlash;
19. Badiiy matnda milliy kamsitish va tahqirlash;
20. Badiiy matnda irqiy kamsitish va tahqirlash;

Badiiy matn tahlil obyekti so‘zdir. Biroq, filologlarning e’tiborini doimo nutq aloqasining asosiy birligi sifatida matn jalb qilib kelgan. Tilshunoslikda matn “til aloqalari va munosabatlari asosida tashkil etilgan, sintaktik birliklarni mazmunan birlashtirib, bir butunga to‘plashuvchi nutq bo‘lagi”, Albatta, mana shu matnning lotincha varianti deb ta’riflanadi. Boshqacha aytganda, matn lisoniy bog‘lanishlarga asoslanadi. Matn sintaktik birliklardan iborat bo‘lib, u to‘liq va butun holatda bo‘lishi kerak.

Baholash to‘g‘risidagi hisobotlarning haqqoniyligini ekspertizadan o‘tkazish mexanizmini tasdiqlash haqida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, ya’ni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Baholovchi tashkilotlar faoliyatini yanada takomillashtirish va ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifati uchun

ularning mas'uliyatini oshirish to'g'risida" 2008-yil 24-apreldagi PQ-843-son qarorini bajarish yuzasidan Vazirlar Mahkamasi qarori: Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 28-iyuldagi 161-son qaroriga 1-ilova, Baholash to'g'risidagi hisobotlarning haqqoniyligini ekspertizadan o'tkazishni tashkil etish tartibi haqida nizom va Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 28-iyuldagi 161-son qaroriga 2-ilova Sud organlari so'rovnomalariga ko'ra bahsli vaziyatlarda baholanuvchi obyektlarni baholash materiallarini ekspertizadan o'tkazish bo'yicha ekspert komissiyasining ishini tashkil etish tartibi to'g'risida nizomlar mavjud. Albatta, mana shu matnning lotincha varianti:

Baholash obyektlari bahosi bo'yicha materiallarni bahsli vaziyatlarda sud organlari so'rovlariga ko'ra ekspertizadan o'tkazish bo'yicha ekspert komissiyasining tarkibi quyidagilardan iborat bo'ladi (hozirgi tarkib ham shunaqa): Davlat raqobat qo'mitasi raisining o'rinbosari, komissiya raisi, H.Sulaymonova nomidagi Respublika sud ekspertizasi markazi direktori, komissiya raisining o'rinbosari, O'zbekiston Baholovchilar jamiyati boshqaruvi raisi, O'zbekiston Baholovchilar uyushmasi Muvofiqlashtiruvchi kengashining raisi, Davlat raqobat qo'mitasining Baholash, birja va rieltorlik faoliyatini litsenziyalash boshqarmasi boshlig'i yana 4 ta ekspert.

Lingvistik makonidagi matnlararo munosabatlar, undagi o'zaro ta'sirlar va intertekstuallikning matn bo'lish usuli (Yu.Kristeva, R.Bart, U.Eko, N.Fateevalar), dialogik matnning xossasi nuqtai nazaridan intertekst tushunchasi (M.Baxtin), pretsedent matn (Yu.N.Karaulov), pretsedent matnning mavjudlik uslubi (tanqid, taqriz, ishora, havola, iqtibos, transkripsiya, parafraz, parodiya, remeyk, filmga moslashish, sahnalashtirish va boshqalar), matn ichidagi matn (Yu.Lotman, P.Torop), matnlararo o'zaro ta'sir doirasining tasnifi (J.Genette) matnlararo aloqalar va badiiy matnni talqin qilishda mantiqiy-semiotik yondashuv imkoniyati masalalariga olimlar turli munosabatlar bildirishgan. Matnlararo o'zaro ta'sir va badiiy matnning semantik tuzilishida cheksiz semioz va adabiy matnni talqin qilish chegaralari (V. Yeko) matndagi o'z va o'zlashgan qatlam so'zlari ham ahamiyatli.

Ilmiy, publitsistik, bahsli sud va reklama matnlari orasida harflar, eslatmalar va graffitilar orasida (nutq faoliyatining periferik turlari sifatida) alohida o'rin egallaydi.

Adabiy matnlar deganda, odatda, badiiy matnga hissiy mazmunni yetkazish uchun estetik nuqtai nazardan lingvistik vositalardan foydalanuvchi matn tushuniladi. Akademik T.B.Shcherbaga ko'ra, "Men talabalarni matnni lingvistik tekshirishga va rus tilining individual ekspressiv elementlarining eng yaxshi semantik xususiyatlarini izlashga ko'nikтира boshladim. Maqsad – adabiy asarlarning g'oyaviy va bog'liq hissiy mazmuni ifodalanadigan lingvistik vositalarni ko'rsatish". Badiiy matnning lingvistik tahlili o'sha adabiy asarning g'oyaviy va hissiy mazmunini ifodalovchi lingvistik vositalarni" ochib beradi..

Badiiy matnni lisoniylik nuqtai nazari orqali tahlil qilish jarayonida yozuvchining til unsurlaridan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan lekslk birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish haqida gap boradi. Buning uchun badiiy asar tarkibidagi sinonim, amonim, antonim, anonim, ko'p ma'noli, tarixiy va arxaik so'zlar, o'zlashgan qatlam so'zlari, dialektik so'zlar, chetdan kirib kelgan va vulgar so'zlar ajratib olinadi hamda asarga nima maqsad bilan olib kirilganligi izohlanadi.

Badiiy matnning lingvistik tahlili o'sha adabiy asarning g'oyaviy va hissiy mazmunini ifodalovchi lingvistik vositalarni ochib beradi. Badiiy matnni lisoniylik nuqtai nazarini orqali tahlil qilish jarayonida yozuvchining til unsurlaridan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish haqida gap boradi. Buning uchun badiiy asar tarkibidagi sinonim, amonim, antonim, anonim, ko'p ma'noli, tarixiy va arxaiik so'zlar, o'zlashgan qatlam so'zlari, dialektik so'zlar, chetdan kirib kelgan va vulgar so'zlar ajratib olinadi hamda asarga nima maqsad bilan olib kirilganligi izohlanadi.

XULOSA

Hozirgi adabiy jarayonda badiiy adabiyotni tarixiy-adabiy va stilistik o'rganish o'rtasida hamon tafovutlar mavjud. Va, bu bo'shliqni qisman to'ldirish uchun stilistika masalasi paydo bo'ldi. I.Z.Serman uslub masalalarini o'rganishni butunlay o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi hamda o'zi adabiyot tarixiga munosabat bildirib, adabiy asarlarga umumiy g'oyaviy va real-tarixiy sharh qoldirdi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957. – С. 97.
2. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. 1988. - С. 56.
3. И.З.Серман., К.Н.Батюшкова. Поэзия Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, вып. 3, Л., 1962, стр. 273-274.
4. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. 1988. С. 20.

BADIIY ASAR TAHLILI VA BA'ZI MULOHAZALAR

Bozorov Orif Chamanovich

Qarshi Axborot texnologiyalari va menjment universiteti,
Fiologiya kafedrasida dotsenti (PhD) E-mail: orifbozorov8@gmail.com

Annotatsiya. Bugun globalizm jarliklari har tarafdin o'zaniga tortayotgan, ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning dunyoqarashlarini tubdan o'zgartirib yuborayotgan tahlikali bir davrda adabiyotning ta'limdagi hamda tarbiyadagi o'rni beqiyos darajada ahamiyatlilik kasb etayotgani hech birimizga sir emas. Aynan mana shunday muammo va vazifalarni hal etishning, avlodlarning o'z qat'iy fikriga, kim nima desa shunga ishonib ketavermaydigan fikriy erkinlikka ega bo'lishlari uchun badiiy asar tahlili va talqini hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Maqolamizda "tahlil" va "talqin" istilohlariga qadimgi davrlardan boshlab to hozirgi zamonamizgacha bo'lgan davr mobaynida munosabat va yondashuvlarning tadrijiy takomili haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: ko'nikma, matn tahlili, matn talqini, adabiyotning multifunksionalligi, yoshga oid xususiyatlar, metodologiya, metodika.

Annotation: It is no secret that the role of literature in education and upbringing is becoming more and more important at a time when the cliffs of globalism are attracting people from all sides, and social networks are radically changing the worldview of young people. The analysis and interpretation of a work of art is crucial to the solution of such problems and tasks, so that generations have the freedom of thought that no one can believe. Our article discusses the evolution of attitudes and approaches to the terms "analysis" and "interpretation" from ancient times to the present day.

Key words: skill, text analysis, text interpretation, multifunctionality of literature, age characteristics, methodology, methodology

KIRISH.

Badiiy asar tahlili va talqini xususida soʻz borar ekan, bu boradagi ilk qarashlar insoniyat tamaddunining qadimgi davrlaridayoq vujudga kelganini taʼkidlash muhimdir. Atoqli adabiyotshunos olim Q.Yoʻldoshev bu borada quyidagicha fikr bildirganlar: “Miloddan toʻrt ming yillar oldin hind manbalaridan birida bir adabiy matnni ming xil tushunish mumkinligi aytiladi. Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ahmad Taroziy, Navoiy, Bobur singari turkiy mutafakkirlarning asarlarida badiiy tahlilga islomiy – turkiy dunyoqarash asosida yondashuv namoyon boʻlgan.”[6.39] Darhaqiqat, ota-bobolarimiz donishmand boʻlishgan, oʻtmishda yaratilgan asarlarni qayta – qayta oʻqirkanmiz, har oʻqiganimizda yangicha maʼno – mazmun kasb etib, yangicha talqini kashf etilaveradi. Z. Mirzayeva: “Adabiyot koʻngilda paydo boʻlib koʻngillarga singadi – ,”[4.74] deya taʼkidlaydilar. Badiiy asarni faqatgina oʻqish emas, uni tushunib tahlil qila bilish ham darkor. Adabiyot insoniyat yaratilgan ilk davrlardayoq vujudga kelgani oʻlaroq, badiiy tahlil va talqin tushunchalari ham qadim davrlardanoq vujudga kelganini taʼkidlash lozim. Oʻquvchining dunyoqarashi, yoshi, psixologiyasidagi oʻzgarishlar natijasida asarni qayta – qayta oʻqilganida, badiiy asarning uning dunyoqarashiga monand talqin qilinishiga olib keladi. Badiiy asarning nechogʻlik xilma – xil talqinga ega boʻlishi asar muallifining saviyasini, isteʼdodini, bilimi va dunyoqarashi qay darajada ekanligini aks ettiribgina qolmasdan asarning yashovchanligini ham belgilab beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI.

“Badiiy tahlil” atamasi ilmiy atama sifatida anchagina kechroq paydo boʻlgan. XIX asrda ham badiiy tahlil tushunchasiga toʻlaqonli izoh berilmagan edi. Dastlab bu terminga ilmiy izoh berishga urinishlar gʻarb mamlakatlarida paydo boʻldi. “XIX asr Ovroʻpo adabiyotshunosligida badiiy tahlilga taʼrif berishga dastlabki urinishlar boʻldi, lekin bu davrda kunbotishliklar badiiy tahlilga koʻproq interpretatsiya talqin (tarzida) yondashishga moyil ekanliklarini koʻrishimiz mumkin”[6.40].

Mustaqillik yillarida boshqa sanʼatlar qatorida adabiyot oʻqitish metodikasini ham yangilash vazifasi ustuvor yoʻnalishlardan biriga aylandi. Bu borada koʻplab ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Xususan, soʻnggi yillarda milliy metodikamiz taraqqiyoti yoʻlida Boqijon Toʻxliyev [8], Qozoqboy Yoʻldoshev [6], Qunduzxon Husanboyeva, Roʻza Niyozmetova [8], Z. Mirzayeva[4] va yana koʻplab adabiyotshunos va metodist ustozlarimiz adabiyot oʻqitish metodikasining koʻpgina masalalarini zamonaviy yoʻnalishda tadqiq etib, adabiy taʼlim sohasining yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqilishida oʻzlarining munosib hissalarini qoʻshib kelmoqdalar. Qilinayotgan saʼy-harakatlarga qaramay, bugungi adabiyot oʻqitish milliy metodikamizni jahon adabiyot oʻqitish metodikasi bilan taqqoslay olmaymiz. Bu borada bizni hali oldinda anchagina ilmiy tadqiqotlar, yangilanishlar va izlanishlar kutib turibdi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Mumtoz adabiyot namunalarini oʻqitish metodikasi zamonaviy adabiyot oʻqitish metodikasidan birmuncha farq qilishi va murakkabligi hech birimizga sir emas, xususan, Alisher Navoiy asarlarini oʻqitish, yoshlarimizning tafakkuriga, dunyoqarashiga, taʼlim tarbiyasiga, qalblariga Navoiy asarlarini yaqinlashtirish, jo etish, albatta, badiiy tahlil va talqin tushunchalarisiz amalga oshmaydi. Navoiy asarlarini oʻqitishdagi oʻqituvchi va oʻquvchi qarshisidagi bir qator muammolarni sanab oʻtsak. Mazkur muammo “birinchidan, Navoiy soʻz sanʼati, tasvir vositalariga xos xususiyat, shoir ijodida badiiy sanʼatlarning qoʻllanilish spesifikasi, gʻazallaridagi bir soʻzning bir qancha maʼnolarda aks etganligi; ikkinchidan, Navoiy lirikasi aruz bilan bogʻlanganligi, aruz nazariyasidan faqat tor doiradagi mutaxassislargina yetarli bilimga ega boʻlib, maktab oʻqituvchilarida bu masala qator qiyinchiliklarni tugʻdirayotganligi; uchinchidan, Navoiy yashagan davrdagi eski oʻzbek adabiy tilida koʻplab forsiy va arabiy soʻzlarning mavjudligi va bu adib asarlarni toʻgʻridan – toʻgʻri tushunilishida koʻplab qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi bilan izohlanadi.”[4.101]. Hozirgi zamon badiiy asar tahlilidagi yondashuvlarni ikki asosiy guruhga tasniflash mumkin. Bular:

birinchisi: badiiy asarni bo‘lak, qism va qatlamlarga ajratib olib tahlil qilish lozim deb hisoblashsa, bo‘lsa, ikkinchisi: badiiy asarni bo‘lak va qismlarga ajratishni shakl va mazmun tushunchalari doirasida amalga oshirish lozim deb hisoblaydilar. Afsuski, bu ikki xil qarash ham to‘liq ilmiy nazariy asoslanmagan. Shunga qaramasdan badiiy asar tahlili mexanizmlarini aniqlash borasida ko‘pgina ishlar amalga oshirilgan va oshirilmoqda. Q. Yo‘ldoshev o‘zining “Badiiy tahlil asoslari” kitobida badiiy tahlil bosqichlarini quyidagicha tasniflaydi : Asarning tahlil kechimi a) boshlang‘ich idrok darajasida asarni butunisicha anglash; b) keyin uni unsurlari bo‘yicha sinchiklab tahlil (analiz) qilish; v) ilmiy – tadqiqot natijalarini tizimli yo‘sinda umumlashtirish, ya’ni sintezlash singari bosqichlardan iborat bo‘ladi[6.201]. Mashhur rus adabiyotshunosi Belinskiy esa bu borada quyidagicha fikr bildirgan : Menimcha, munaqqid hal etishi lozim bo‘lgan birinchi va asosiy masala – ushbu asar chindan ham nafismi , ushbu asar muallifi chindan ham shoirmi – shuni aniqlashdan iborat [1.236], deb qayd etadi olim. Belinskiyning qarashlari ham asosli, albatta. Ammo faqat asar yaratuvchisining haqiqiy ijodkormi yoki yo‘qligini aniqlash badiiy tahlilning faqat bir isminigina tashkil etadi, to‘la-to‘kis mohiyatini ochib berishga qodir emas, nazdimda. Adabiy tahlil deganda ko‘p hollarda Belinskiyning yondashuviga yaqin maqsaddan kelib chiqib ish yuritamiz, ya’ni, yozuvchi yoki shoirning haqiqatdan ijodkormi yoki ijodkor emasmi, agar ijodkor bo‘lsa, uning badiiy mahorati nimada, kabi savollar bilan ko‘p hollarda cheklanib qolamiz. Holbuki, adabiy tahlil jarayoni bundan ancha ko‘lamliroq amalga oshirilishi mumkin. Bizda poetik matn tadqiqi i deyilganda, asosan g‘oya va mazmundan bahs yuritish, vazn, qofiya, badiiy san‘atlar xususida so‘zlash tushuniladi.[2.13.] Bunday tahlil usulini ham noto‘g‘ri deb bo‘lmaydi, faqat birmuncha to‘liq emas deyishimiz mumkin. Badiiy matn tahlilini yanada keng qamrovli olish asarning yanada ko‘proq sir–asrorlarini, ma’no jilvalanishlarini ilg‘ashga xizmat qiladi. “...chinakam tahlil va talqin matnda mavjud hamma narsani, hattoki harf tovushlari, ohang, rang tovlanishlarini ham ma’nolashtirish, muallifning shaxsiy holat, kayfiyat, ruhoniyl sezimlari bilan aloqadorlikda yoritishni talab qiladi”[2.13] . I. Haqqulovning yuqoridagi fikrlari tahlil va talqin tushunchasini boshqa yondashuvlarga nisbatan ko‘lamdorroq qamrab olganini ko‘rishimiz mumkin. Yana bir atoqli adabiyotshunos olimlarimizdan biri bo‘lmish D. Qur‘onov esa “tahlil” istilohiga quyidagicha ta’rif beradi: “Tahlil atamasi odatda ilmda “analiz”deb yuritiladigan istilohning sinonimi sifatida tushuniladi. Analiz esa, ma’lumki, butunni anglash uchun uni qismlarga ajratishni, qismning butun tarkibidagi mohiyatini, uning boshqa qismlar bilan aloqasi va butunlikning yuzaga chiqishidagi o‘rnini o‘rganishni ko‘zda tutadi. Ayrimlar badiiy asarni tirik organizmga qiyos etishadi-da, “uni qismlarga ajratish jonsiz tanaga aylantirishdan boshqa narsa emas”degan qarashga tayanib, tahlilga qarshi chiqadilar. [7.233]” Yuqorida keltirilgan I. Haqqulovning birmuncha sodda tilda tushuntirilgan “harf tovushlari, ohang, rang tovlanishlarini ham ma’nolashtirish, muallifning shaxsiy holat, kayfiyat, ruhoniyl sezimlari” tahlil borasidagi fikrlari D. Qur‘onovning fikrlarida ilmiy jihatdan asoslanganini ko‘rishimiz mumkin.

Rus metodist olimi B. Bobilev esa badiiy tahlil atamasining mohiyatini shunday tushuntiradi: “Badiiy matnning filologik tahlilidan asosiy maqsad muallif obrazini to‘la idrok etib, unga yetishishdir [9].” Badiiy tahlilning asosiy tamoyillaridan biri ham aynan shundadir. Asarni mutolaa qiluvchi kitobxonning shu asarning tub mohiyatiga yetishi, badiiy matnni muallif darajasiga yetib, uning holatiga tushib tahlil qilishi badiiy asarni tushunishning, tahliliy o‘qishning oliy bosqichidir. Shu bilan birga badiiy adabiyot namunalari orasida muallif istagidan ko‘proq ma’no tashiydigan, asar yaratuvchisining o‘zi kutmagan va bilmagan holda badiiy kashfiyotlarga aylangan durdona asarlar talaygina ekanligiga adabiyot tarixi guvohdir. Muallif tasvirlamoqchi bo‘lgan g‘oya va uning o‘quvchisi asarni o‘qib bo‘lgach tasavvurida paydo bo‘ladigan g‘oya bir-biriga tamomila teskari bo‘lishi ham mumkin. Ba’zan kitobxon muallif mutlaqo nazarda tutmagan, hattoki adib qarashlariga zid , ammo bir vaqtning o‘zida kitobxon to‘g‘ri deb hisoblaydigan badiiy xulosaga kelishi mumkin. Adabiy asarga

“kitobxonning yondashuvi retseptiv estetika”[4.50] deb ham yuritiladi. Kitobxonning talqini ma’lum bir vaqt, davr o’tgach, yoki kitobxonning dunyoqarashi o’zgargach turli talqinlarda yuz ochishi mumkin. Bu xususda taniqli rus psixologi L.S. Vigotskiyning: “San’atni ko’proq darajada kechikkan munosabat deyish mumkin, negaki, uning dunyoga kelishi bilan ta’sir ko’rsata boshlashi o’rtasida hamisha ozdir, ko’pdir zamoniy oraliq bo’ladi” degan fikrlari bunga yaqqol dalil bo’la oladi.

Alisher Navoiyning “Saba’i Sayyor” dostoni nomining asar syujetiga aloqasini tahlil qilsak. Bu yerda “Sayyor” so’zining ko’p ma’noli ekanligini ko’rishimiz mumkin: 1. Kezuvchi, sayyoh. 2. Sayyora [10] ya’ni planeta tarzida izohlash mumkin.

Ma’lumki, “Xamsa” yaratish xamsanavislik an’analari asnosida amalga oshirilgan. Navoiydan oldin “Xamsa” yaratgan adiblarning aynan mana shu to’rtinchi dostonlarini keltirib o’tsak. Nizomiyning “Haft paykar” dostoni nomidagi “paykar” (1. go’zal, 2. surat), Dehlaviyning “Hasht behisht” dostoni nomidagi “behisht” (1. taxt, 2. jannat), Ashrafning “Haft avrang” idagi “avrang” (1. taxt, 2. sayyora) so’zlari ham ikki ma’noli so’zlarning qo’llanilganligini ko’rishimiz mumkin. Bu jihatdan Hazrat Navoiy ham o’zidan oldingi xamsanavis adiblarning an’anasini davom ettirganligini, bir vaqtning o’zida turkiy tilimizning ham so’z boyligi hamda ma’no rang-barangligi boshqa tillardan qolishmasligini go’zal ifoda qilganini ko’ramiz. Birgina asar nomining o’ziyoq tahlilga tortilganida o’quvchi uchun shunchalik turfa xil ma’no – mazmun kasb etganini, asarni o’qish uchun katta rag’bat uyg’otayotganligini, Nizomiy, Dehlaviy singari xamsanavis shoirlar ijodiga murojaat qilishga majbur etib, badiiy matn tahlili o’quv samaradorligiga ijobiy ta’sir etishini ko’rishimiz mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Xulosa o’rnida shuni aytish lozimki, “... eng go’zal eng original adabiyot namunalarini o’jarlik va o’zboshimchalik changalidan qutqazishning bir chorasi ham matn tahlilidir.[2]” Tahlilning qay darajada go’zal bo’lmog’i esa tahlilchining ilmiga, dunyoqarashiga, saviyasiga bog’liq. Biz badiiy adabiyot namunalarini o’quvchilar bilan ko’p hollarda tanlama tahlil qilamiz. Aslida haqqoniy shoh asarlarning har bir so’zi, obrazlari tahliliy o’qilishi lozim. Ammo bu to’laqonli tahlil badiiy asarning o’zidan ham kattariq hajmda bo’lishiga olib keladi. Tanlama tahlilda esa ijod namunasining eng asosiy, e’tiborni tortadigan qismlarinigina tanlab olib tahlil qilish imkoniyati vujudga keladi.

ADABIYOTLAR

1. Belinskiy V. G. Adabiy orzular, T.: “G’afur G’ulom,” 1977.
2. Haqqulov. I. Badiiy matn tahlili va talqin muammolari, N. M. Mallayev tavalludining 90 yilligiga bag’ishlangan ilmiy nazariy konferensiya materiallari, T: 2012.
3. Husanboyeva Q. Niyozmetova R. Adabiyot o’qitish metodikasi, T: 2018.
4. Mirzayeva Z. Jalilov K. Adabiyot o’qitish metodikasi (An’anaviylikdan zamonaviylikka. T:2020.
5. Qozoqboy Yo’ldosh , Muhayyo Yo’ldosh , Badiiy tahlil asoslari.T:2016.
6. To’xliyev B. Adabiyot o’qitish metodikasi.T.: “Yangi asr avlodi”, 2010.
- 7.Бобылев Б.Г. Теоретические основы филологического анализахудожественного текста в национальном педвузе. Дисс. докт. пед. наук. –Москва. 19913.
- 8.http://navoi.natlib.uz:8101/uz/xamsa_sabai_sayyor_uninchi_tom/sharh_va_izohlar/
9. Chamanovich, B. O. (2022). Motivation of love, loneliness and suicide in the novels" The Sufferings of Young Werther" and" Bonu". *European multidisciplinary journal of modern science*, 5.
10. Chamanovich, B. O. (2024). Literary chronotope in an epistolary novel. *Western European Journal of Linguistics and Education*, 2(5).

JORJ ORUELL VA O‘ZBEK NASRIDA MAJOZ VA KINOYA

Bozorov Orif Chamanovich

*Qarshi Axborot texnologiyalari va menejment universiteti,
Filologiya kafedrası dotsenti, PhD orifbozorov8@gmail.com*

Naimova Aziza

*Qarshi Axborot texnologiyalari va menejment universiteti,
Lingvistika (ingliz tili) mutaxassisligi magistranti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz adibi Jorj Oruell ijodidagi majoz va kinoya vositalarining badiiy-estetik vazifalari hamda o‘zbek nasrida ularning qo‘llanish xususiyatlari tahlil qilingan. Oruellning “Hayvonlar fermasi” va “1984” romanlari misolida ramziy obrazlar orqali totalitar tuzum tanqidi ochib beriladi. O‘zbek adabiyotida esa Abdulla Qahhor, Odil Yoqubov, Tog‘ay Murod singari yozuvchilarning asarlarida ijtimoiy-tanqidiy mazmunni ifodalashda kinoya va majozning o‘rni ko‘rsatib berilgan. Tadqiqot davomida qiyosiy-tahliliy metod orqali o‘zbek va ingliz nasrida badiiy ramz, majoz va kinoya vositalarining umumiy hamda farqli jihatlarini yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Jorj Oruell, o‘zbek nasri, majoz, kinoya, ramz, ijtimoiy tanqid, badiiy uslub.

Abstract. In this article analyzes the artistic and aesthetic functions of metaphor and irony in the work of the English writer George Orwell, as well as the features of their use in Uzbek prose. In the case of Orwell's novels "Animal Farm" and "1984", the critique of the totalitarian regime is revealed through symbolic images. In Uzbek literature, the works of writers such as Abdulla Qahhor, Odil Yakubov, and Togay Murod demonstrate the role of irony and metaphor in expressing socio-critical content. The research will highlight the common and different aspects of artistic symbols, metaphors, and irony in Uzbek and English prose through a comparative-analytical method.

Key words: George Orwell, Uzbek prose, metaphor, irony, symbol, social criticism, artistic style.

KIRISH.

Adabiyot inson tafakkurining eng qudratli ifoda vositalaridan biridir. Uning asosiy vazifasi – hayotni badiiy tahlil qilish, jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni ochib berish va inson ruhiyatini tarbiyalashdir. Buning uchun yozuvchilar turli badiiy usullardan foydalanadilar. Shulardan eng samaralilari – **majoz** va **kinoyadir**.

Majoziy ifoda orqali yozuvchi yashirin ma‘noni ochadi, obrazlarga ramziy mazmun yuklaydi. Kinoya esa ijtimoiy illatlarni bevosita emas, balki nozik istehzo, ramz va ishoralar orqali ko‘rsatadi. Ushbu vositalar ochiq tanqid qilish imkoniyati bo‘lmagan davrlarda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Ingliz adabiyotida bu uslubning eng yorqin namoyandalaridan biri – **Jorj Oruell** (1903–1950) hisoblanadi. Uning “Hayvonlar fermasi” (1945) va “1984” (1949) romanlari dunyo miqyosida tan olingan siyosiy-ijtimoiy kinoya va majoz namunalaridir. Oruell o‘z davrining totalitar tuzumini hayvonlar va ramziy obrazlar orqali tanqid qilib, adabiyot tarixida o‘chmas iz qoldirgan.

O‘zbek nasrida ham kinoya va majoz alohida badiiy hodisa sifatida shakllangan. Xususan, **Abdulla Qahhor**ning hikoyalari, **Odil Yoqubov**ning tarixiy romanlari, **Tog‘ay Murod**ning ramziy va falsafiy asarlarida kinoyaviy va majoziy uslub jamiyatdagi dolzarb masalalarni yoritishda muhim rol o‘ynagan.

Mazkur maqola Jorj Oruell va o‘zbek yozuvchilari ijodida majoz va kinoya vositalarining umumiy va o‘ziga xos jihatlarini qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlanadi.

Maqolada qo'llanilgan metodologik asoslar bir nechta ilmiy yondashuvlarga tayanadi:

1. **Qiyosiy-tahliliy metod.** Jorj Oruell asarlari va o'zbek yozuvchilari nasri qiyosiy tahlil qilinib, ularning o'xshash va farqli jihatlari ochib beriladi. Oruell ijodidagi universallik va siyosiy ramziylik o'zbek nasridagi milliy ruh va ma'naviy xotira bilan solishtiriladi.

2. **Adabiy-estetik yondashuv.** Majoziy obrazlar, kinoyaviy ifodalar, istehzo va ramzlarning badiiy-estetik vazifalari tahlil qilinadi. Bu yondashuv orqali asarlarning nafaqat mazmuni, balki ularning o'quvchi ongiga ta'siri ham o'rganiladi.

3. **Diskursiv tahlil.** Adabiy matnlar o'z davri ijtimoiy-siyosiy sharoitlari bilan bog'liq holda o'rganiladi. Oruell asarlari Ikkinchi jahon urushi davridagi totalitar siyosat fonida, o'zbek nasri esa XX asrning ikkinchi yarmidagi senzura va ijtimoiy muhit kontekstida tahlil qilinadi.

4. **Semiotik tahlil.** Obrazlarning ramziy ma'nolari, yashirin ishoralar, metaforik qatlamlar o'rganiladi. Masalan, Oruellning "Hayvonlar fermasi"dagi hayvon obrazlari yoki Tog'ay Murod asarlaridagi ramziy dalalar tasviri semiotik tahlil asosida izohlanadi.

Majoziylik nazariyasi. Aristotelning poetika haqidagi qarashlarida majoz san'ati nutqni jonlantirish va yangi ma'nolar yaratishda muhim vosita sifatida talqin qilinadi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda esa majoz ko'pincha yashirin g'oyani ifodalash vositasi sifatida qaraladi.

Kinoya nazariyasi. M. Baxtin, V. Shklovskiy kabi olimlar kinoyani adabiy jarayonning ajralmas qismi sifatida o'rganib, uning jamiyatni tanqidiy anglashdagi rolini ta'kidlaganlar.

Adabiyot va ijtimoiy tanqid. Adabiyotshunoslikda (R. Bart, T. Iglton) adabiy matnning ijtimoiy-tanqidiy funksiyasi nazariy asos sifatida qabul qilinadi. Shu jihatdan Oruell va o'zbek yozuvchilari ijodida kinoya va majoz jamiyatni tanqid qilishning badiiy shakli sifatida namoyon bo'ladi.

MUHOKAMA.

Jorj Oruell ijodida majoz va kinoya o'zining eng yuqori badiiy darajasiga ko'tarilgan. Uning "Hayvonlar fermasi" asari klassik majoziy roman sifatida tan olingan bo'lib, unda hayvonlar orqali jamiyatning siyosiy tuzilishi va totalitarizmning mohiyati ochib beriladi. Asarda cho'chqalar hukmron elitani, ot Bokser xalqning mehnatkash tabaqasini, eshak Benjamin esa oddiy odamlarning befarqligini ramziy ifodalaydi. Bu obrazlarning har biri kinoyaviy ohangga ega bo'lib, ular orqali yozuvchi insoniyat tarixidagi siyosiy adolatsizlikni ochib beradi. Oruell kinoyani ochiq istehzo bilan emas, balki ramziy voqealar orqali ifodalaydi. Shu bois "Hayvonlar fermasi" ko'proq ertak shaklida yozilgan bo'lsa-da, uning ortida kuchli ijtimoiy tanqid yotadi.

Oruellning ikkinchi mashhur asari — "1984" romanida esa kinoya va majoz yanada falsafiy, murakkab shaklda namoyon bo'ladi. Roman qahramonlari yashayotgan jamiyatda "Yangi til" (Newspeak) siyosiy manipulyatsiyaning asosiy vositasi sifatida tasvirlanadi. Bu til orqali hukumat nafaqat odamlarning fikrini, balki ularning his-tuyg'ularini ham boshqarishga harakat qiladi. Oruell bu yerda tilning erkinlik va tafakkur uchun nechog'lik muhimligini ko'rsatadi. "Katta Aka" obrazi esa totalitar hokimiyatning ramzi sifatida butun jamiyat ustidan nazoratning mutlaq darajaga yetishini ifodalaydi. Asardagi kinoya shundaki, hukumat "tinchlik", "erkinlik" kabi so'zlarni ularning asl ma'nosiga zid tarzda qo'llaydi. Bu esa kinoyaning eng kuchli badiiy namunasidir.

O'zbek nasrida ham majoz va kinoya keng qo'llanilgan. XX asrning birinchi yarmidan boshlab o'zbek yozuvchilari jamiyatdagi illatlarni to'g'ridan-to'g'ri ochiq yozish imkoniyatiga ega bo'lmaganlari uchun ramziy ifoda va kinoyaga murojaat qilishgan. Abdulla Qahhorning hikoyalari bunga yorqin misoldir. Masalan, "O'g'ri" yoki "Bemor" hikoyalarida kinoya orqali jamiyatdagi kibr, nodonlik, adolatsizlik va befarqlik illatlari fosh etiladi. Qahhor istehzo bilan oddiy odamlarning xatti-harakatlarini tasvirlab, ular ortida katta ijtimoiy muammolarni yashiradi. Uning kinoyasi ko'pincha kulgili vaziyatlar orqali yuzaga chiqadi, ammo bu kulgi ortida chuqur tanqidiy mazmun yotadi.

Odil Yoqubov asarlarida esa majoz ko‘proq tarixiy fon orqali ifodalanadi. “Ulug‘bek xazinasi” romanida tarixiy voqealar tasviri zamonaviy davr muammolariga ishora qiluvchi ramz sifatida talqin qilinadi. Ulug‘bekning fojiali taqdiri orqali yozuvchi ilm-fan va ma‘rifatning qadrsizlanishini, ilmiy tafakkurga bepisandlikning oqibatlarini kinoyaviy ohangda ko‘rsatadi. Bu yerda majoz tarixiy syujet shaklida yashirinib, zamonaviy davr uchun ogohlantirish vazifasini bajaradi.

Tog‘ay Murod nasrida esa majoz va kinoya falsafiy ramzlar orqali ifodalanadi. “Otamdan qolgan dalalar” romanida dalalar xalqning milliy boyligi va erkinlikka intilishining ramzi sifatida tasvirlanadi. Asarda dalalarning qo‘lma-qo‘l bo‘lishi, sotilishi va talon-taroj qilinishi kinoyaviy tarzda xalqning o‘z huquqlaridan mahrum bo‘lishini ifodalaydi. Tog‘ay Murod o‘ziga xos ramziy tasvirlar orqali inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni chuqur falsafiy mazmunda ochib beradi.

Jorj Oruell va o‘zbek yozuvchilarining ijodiy uslublarida umumiylik ham, farqlar ham mavjud. Umumiy jihat shundaki, har ikkala adabiyotda ham majoz va kinoya ochiq tanqidning imkoni bo‘lmagan sharoitda asosiy badiiy vosita sifatida yuzaga chiqqan. Oruell asarlarida bu vositalar totalitar tuzumni global miqyosda tanqid qilishga xizmat qilgan bo‘lsa, o‘zbek yozuvchilarida ular ko‘proq milliy va ijtimoiy muammolarni yoritishga qaratilgan. Farqli jihat esa shundaki, Oruell kinoyani keskin siyosiy ohangda qo‘llasa, o‘zbek nasrida kinoya ko‘proq ma‘naviy va axloqiy tarbiya maqsadida ishlatilgan. Shu bois Oruellning ramziy asarlari dunyo miqyosida tan olingan universal hodisa bo‘lsa, o‘zbek nasridagi kinoya milliy mentalitet va tarixiy xotira bilan chambarchas bog‘liqdir.

Shunday qilib, majoz va kinoya vositalari har ikkala adabiyotda ham jamiyatni isloh qilish, insonlarni o‘ylashga majbur etish va yashirin haqiqatlarni ochib berishning samarali usuli bo‘lib xizmat qilgan.

NATIJALAR.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, majoz va kinoya ingliz adabiyotining yirik vakili Jorj Oruell ijodida ham, o‘zbek nasrida ham jamiyatni tanqidiy yoritishning eng samarali vositalaridan biri sifatida xizmat qilgan. Oruell asarlarida bu vositalar global miqyosdagi totalitar tuzumni fosh etish, inson erkinligi, tafakkur va shaxsiy fikrning qadrsizlanishini ochib berishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, o‘zbek yozuvchilari asarlarida ular milliy muammolar, xalqning kundalik hayotidagi ijtimoiy illatlar, axloqiy qadriyatlar inqirozi va milliy ongni uyg‘otishga qaratilgan. Oruellning “Hayvonlar fermasi”da hayvonlar orqali siyosiy tizim ramziy ma‘noda tasvirlangan bo‘lsa, “1984” romanida “Katta Aka” va “Yangi til” kabi obrazlar totalitar nazorat mexanizmini ramziy ifodalab bergan. Shu bilan birga, o‘zbek nasrida ham majoziy ifodalar keng qo‘llanilib, dalalar, tarixiy shaxslar, xalqona obrazlar yoki oddiy hayotiy voqealar jamiyatning murakkab masalalarini ifodalashda ramz sifatida ishlatilgan. Bu uslub asarlarning ma‘naviy-estetik ta‘sirini kuchaytirish bilan birga, o‘quvchini o‘z zamonasi va hayoti haqida chuqurroq o‘ylashga undagan.

Shuningdek, kinoya har ikkala adabiyotda ham o‘ziga xos ijtimoiy-tanqidiy quvvatga ega bo‘lib, Oruell kinoyasi ko‘proq siyosiy tuzumni istehzo va keskin kulgi orqali fosh etishga qaratilgan. U o‘z zamonidagi siyosiy repressiyalar, so‘z erkinligining yo‘qolishi va inson huquqlarining poymol etilishini kinoyaviy tarzda yoritib, o‘quvchini o‘sha davrning adolatsizliklariga qarshi fikr yuritishga undagan. O‘zbek yozuvchilari esa kinoyani ko‘proq ma‘naviy-axloqiy tarbiya vositasi sifatida qo‘llab, jamiyatdagi illatlarni kulgi va istehzo orqali ko‘rsatishga intilganlar. Bunda, ayniqsa, ijtimoiy munosabatlardagi riyo, kibr, jaholat, korrupsiya va boshqa salbiy ko‘rinishlar kinoyaviy shaklda tasvirlangan.

Har ikkala adabiyotdagi umumiylik shundan iboratki, kinoya senzura va ochiq tanqid qilish imkoniyati bo‘lmagan sharoitlarda yashirin haqiqatlarni ifodalashning eng qulay va samarali vositasi bo‘lib qolgan. Oruell va o‘zbek yozuvchilari bunday uslub orqali jamiyatning og‘riqli nuqtalarini ko‘rsatib, o‘quvchini ochiq tanqid qilinmaydigan mavzular ustida o‘ylashga

majbur qilganlar. Ammo farqli jihati shundaki, Oruell ijodi universallik va global siyosiy mazmun bilan ajralib turadi, ya'ni u o'z asarlarida butun insoniyat uchun dolzarb bo'lgan erkinlik, nazorat, hokimiyat va haqiqat masalalarini yoritadi. O'zbek nasri esa ko'proq milliy mentalitet, xalqning tarixi, urf-odatlar va tarixiy tajribasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, asarlarda milliy hayotning muammolari va o'zbek jamiyatining o'ziga xos illatlari tasvirlanadi.

XULOSA.

Yuqorida o'rganilgan ilmiy tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, Jorj Oruell ijodi va o'zbek nasrida majoz va kinoya badiiy san'atning nafaqat estetik zavq bag'ishlovchi, balki ijtimoiy ongni shakllantiruvchi, odamlarni voqelikka teranroq qarashga undovchi eng kuchli vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Oruell asarlarida majoz va kinoya vositalari keng ma'noda insoniyat taqdirini belgilab kelgan siyosiy totalitarizm, so'z va tafakkur erkinligining yo'qolishi, nazorat va mafkura hukmronligining oqibatlarini ochib berishga xizmat qilgan. Ayniqsa, "Hayvonlar fermasi" asarida hayvonlar orqali siyosiy tizimning ramziy talqini berilishi va "1984" romanida "Katta Aka", "Yangi til" kabi kinoyaviy obrazlarning yaratilishi adabiyotning ramziy kuchini yaqqol ko'rsatadi.

O'zbek nasrida esa majoz va kinoya ko'proq milliy muammolarni ifodalashda, xalqning kundalik hayotiga xos ijtimoiy illatlarni ochishda, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilishda asosiy vosita sifatida qo'llangan. O'zbek yozuvchilari hayotiy voqealarni, xalqona obrazlarni va ramziy manzaralarni istehzo, hazil va kinoya orqali talqin qilib, o'quvchini jamiyatdagi muammolarni chuqurroq idrok etishga, o'zini va atrofini tanqidiy ko'rib chiqishga undagan. Shu jihatdan kinoya nafaqat kulgi uyg'otuvchi vosita, balki tarbiyaviy va ogohlik beruvchi qurol sifatida maydonga chiqqan.

Har ikkala adabiyotda umumiylik shundaki, kinoya va majoz senzura va ochiq tanqid qilish imkoni cheklangan davrlarda yashirin haqiqatlarni ifodalash, jamiyatdagi illatlarni bilvosita ko'rsatish imkonini bergan. Oruell asarlari universallik va global siyosiy mazmun bilan ajralib turgan bo'lsa, o'zbek nasri milliy mentalitet, xalq tarixi va ijtimoiy ruhiyat bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Bu farqlar ikki adabiy makonning o'ziga xosligidan darak beradi, ammo ularni birlashtiruvchi jihat – adabiyotning jamiyatni isloh qilishga, inson ongini uyg'otishga xizmat qiluvchi kuch ekanidir.

Shunday qilib, Jorj Oruell va o'zbek nasrida kinoya va majozning qo'llanishi adabiyotning ikki muhim qirrasini tasdiqlaydi: birinchidan, u san'atning estetik zavq bag'ishlovchi kuchi, ikkinchidan esa jamiyatni o'zgartiruvchi, insonni tafakkur qilishga chorlovchi ijtimoiy quroldir. Bu esa adabiyotning chin ma'noda universalligi va beqiyos ta'sir kuchiga dalil bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Eagleton, T. (1983). Literary theory: An introduction. Oxford: Blackwell.
2. Ismoilova, M. (2025). The semantic structure of terms used in social network marketing (with english and uzbekistan as examples). International journal of artificial intelligence, 1(1), 973–976.
3. Karimova, N. (2018). XX asr o'zbek nasrida ijtimoiy-tanqidiy yo'nalishlar. Toshkent: Fan va texnologiya.
4. Kurbanovna, I. M. (2024). Ijtimoiy tarmoq marketingi terminlarining o'rganilish tarixi. Philological research: language, literature, education, 8(9).
5. Orwell, G. (1945). Animal farm. London: Secker and Warburg.
6. Orwell, G. (1949). Nineteen eighty-four. London: Secker and Warburg.
7. Qurbonovna, I. M. (2021). The importance of teaching creative writing in english classes. Eurasian journal of learning and academic teaching, 1(1), 8-10.
8. Saidov, U. (2015). O'zbek adabiyotida ramz va majoz masalalari. Toshkent: o'zbekiston milliy universiteti nashriyoti.
9. Барт, Р. (1989). Избранные работы: семиотика. Поэтика. Москва: Прогресс.

10. Бахтин, М. М. (1979). Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство.
11. Chamanovich, B. O. (2022). Motivation of love, loneliness and suicide in the novels "The Sufferings of Young Werther" and "Bonu". *European multidisciplinary journal of modern science*, 5, 376-379.
12. Bozorov O. (2024). Jahon adabiyotida epistolyar janr tadriji. «*ACTA NUUZ*», 1(1.5. 2), 261-263.

THE CONTEMPORARY ISSUES OF LINGUISTICS AND THEIR SOLUTIONS: NATIONAL AND INTERNATIONAL EXPERIENCES

Bozorov Orif Chamanovich

*The University of information technology and management, Karshi,
Interim associate professor of the Chair of Philology, PhD.*

e-mail: orifbozorov8@gmail.com

Jalolova Aziza

*Student of the faculty of Philology,
The University of information technologies and management*

e-mail: jalolovaaziza44@gmail.com

Abstract: Linguistics, as a rapidly evolving scientific field, faces numerous challenges in the context of globalization and digitalization. This article examines the contemporary issues of linguistics, including language policy, language endangerment, multilingual education, and the impact of technology on language use. Furthermore, the paper discusses national and international experiences in addressing these challenges. The findings suggest that sustainable language policies, integration of digital tools in linguistic research, and cross-cultural cooperation are vital for the development of linguistics.

Keywords: linguistics, globalization, multilingualism, language policy, digital linguistics, national experience, international cooperation.

INTRODUCTION.

In the 21st century, linguistics has entered a phase where traditional approaches must adapt to global social, cultural, and technological changes. The spread of English as a global lingua franca, the threat to minority languages, and the digital transformation of communication have made linguistic research more relevant than ever before. The main aim of this article is to analyze the modern problems of linguistics and to highlight both national and international practices in finding solutions.

DISCUSSION. Language policy and globalization. One of the most urgent problems of modern linguistics is the regulation of language policies under the influence of globalization. According to Crystal (2003) [1], around 6,000 languages are spoken worldwide, yet nearly half are endangered. National policies must focus on balancing the promotion of official state languages with the preservation of minority languages. For example, Uzbekistan promotes Uzbek as the state language while supporting minority languages in cultural and educational contexts. Language endangerment and revitalization. Endangered languages represent not only a linguistic but also a cultural loss. Internationally, countries such as Ireland and Wales have implemented revival programs for Celtic languages, while UNESCO has developed guidelines to protect linguistic diversity [2]. National strategies should combine educational reforms, community involvement, and technological tools to support language revitalization. Multilingual education. Multilingualism is both a challenge and an opportunity. Research shows that students educated in multiple languages develop stronger cognitive skills and cross – cultural awareness (Baker, 2011) [3]. In Uzbekistan, schools increasingly integrate English alongside Uzbek and Russian, while in Europe, multilingual education is a standard

practice supported by EU language policy. Digitalization and linguistic research. The rise of digital technologies has transformed the way linguists analyze data. Corpus linguistics, computational linguistics, and natural language processing (NLP) are becoming dominant fields. For example, Google Translate and AI – driven chatbots demonstrate how applied linguistics intersects with artificial intelligence. National experiences in Uzbekistan include digitization of classical texts and creation of Uzbek-language corpora.

Cross-cultural and international cooperation. Modern linguistic problems cannot be solved in isolation. International cooperation, conferences, and joint projects foster exchange of ideas and best practices. For example, the European Union supports cross – border linguistic research projects, while Central Asian universities collaborate with Western institutions to advance multilingual education and digital linguistics.

Conclusion. The contemporary issues of linguistics – language policy, language endangerment, multilingual education, and digital transformation – are interrelated challenges requiring comprehensive solutions. National experiences show the importance of supporting native and state languages, while international practices emphasize cooperation and technology – driven approaches. A balanced synthesis of these perspectives ensures the preservation of linguistic diversity and the sustainable development of linguistics in a globalized world.

REFERENCES

1. Baker, C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Bristol: Multilingual Matters, 2011.
2. Crystal, D. Language Death. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
3. Fishman, J.A. Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Clevedon: Multilingual Matters, 1991.
4. Spolsky, B. Language Policy. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
5. UNESCO. Atlas of the World's Languages in Danger. Paris: UNESCO Publishing, 2021.

RANG LEKSEMASINING KONSEPTLASHUVI

Ibraximova Dilshoda To‘rayevna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrasi dotsenti dilshodaibraximova@gmail.com

Qurbonova Z.A.

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Lingvistika (ingliz til) II-bosqich magistranti

Annotatsiya: Inson borliqni turli ranglarda ko‘radi, turli jilolarda talqin etadi. Rang leksemalari, xususan “oq” va “qora” to‘g‘ridan-to‘g‘ri bir tushuncha bilan chegaralanib qoluvchi so‘zlar emas, balki inson ongi va qarashlarida keng qamrovli maydonni tashkil etuvchi konseptdir. Ushbu maqolada shu masalaga oid fikrlar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: rang, konsept, tasavvur, ta’rif, tushuncha.

Annotation: Humans see existence in different colors and interpret it in different ways. Color lexemes, in particular “white” and “black”, are not words that are directly limited to one concept, but rather a concept that forms a wide field in the human mind and views. This article discusses thoughts on this issue.

Key words: colour, concept, imagination, definition, perception.

KIRISH.

Inson ongida mavjud bo‘lgan konseptlar ma’lum bir tizimlashgan, tartiblangan holatda qoliplar (freymilar)ga birlashadi. Shubhasiz, bilim - inson xotirasida saqlangan (hech

bo'lmaganda "iz qoldirgan") tizimlashtirilgan ma'lumotlar to'plamidir. Inson ongida tizimlashtirilgan freym doirasida mavjud bo'lgan bilimlardan biri ranglardir. Borliq olamni turlicha tafakkur etuvchi inson har bir mavjudlikni turli ranglar orqali ko'radi, taniydi, bilimlarni shakllantiradi va hofizida saqlaydi. Predmet - hodisalarning ongli idrok etilishi va ularning tasavvurda obraz hosil bo'lish yo'li bilan jamlanadigan bilim turlicha shallanadi va har xil xarakterga ega bo'ladi. Bu bevosita turli guruhdagi va tuzilishdagi konseptlar shakllanishiga sabab bo'ladi. Konseptlarning guruhlanishida ularning lisoniy ifodalanish uslublariga tayaniladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Rang freymi (qolipi) ga oid konseptlar ostida turli tushuncha, obraz va lisoniy ma'no umumlashmasi mavjud bo'ladi. Zero, konsept ham tafakkur birligi va uning asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma'no umumlashmasi yotadi. Konseptning shakllanishi individual obraz tug'ilishidan boshlanib, lisoniy birlikning paydo bo'lishi bilan tugaydi.

"Hamma joyda rang bor va dunyodagi har bir narsaning o'z rangi bor. Masalan, ko'mir qora, sut oq, qon qizil, dengiz zangori, quyosh esa sariq. Bundan tashqari barcha tillar o'ziga xos rang atamalariga ega. Ranglar borasida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Aristotel va Demokrat davridan boshlab turli davr fuzalo va tilshunoslari tomonidan Rang nima? Odamlar rangni qanday qabul qiladilar? degan savollar asosiy masalalardan biri sifatida muhokama etib kelingan. Biroq, 1969-yilda Berlin va Kay ingliz tilida asosiy 11 ta rang atamasi mavjudligini ko'rsatib berdi: white, black, red, blue, green, violet, yellow, purple, brown, grey and orange (Berlin, B. and Kay, P., 1969)".

Albatta, bu xulosa yakuniy deb bo'lamydi, chunki qatorda etirof etilmagan bir qator rang atamalari bo'lib, ular yoqoridagi qatorda keltirib o'tilgan biror bir rang belgisining takroriy jilosi emas. Agarda biz "red" rang atamasini "light red" shakliga o'zgartirsak, unda atama sifatida takroriylikka yo'l qo'ygan bo'lan edik, biroq "light red" atamasining denotatsiyasi "red" atamasidan farq qiladi. Binobarin, "scarlet", "khakhi", "milky", "cream", "grape", "lemonade", "pewter", "sepia", "fuchsia", "topaz", "sand", "platinum", "copper", "pink", "coral pink", "taupe", "mocha", "peach", "coral", "rubi", "emerald", "cyan", "magenta", "teal", "gold", "silber", "beige", "charcoal", "ivory", "sapphire", "lemon", "mint", "olive", "plum", "salmon", "lilac", "mahogany", "bronze", "slate", "rose", "sky blue", "mauve", "periwinkle", "tangerine", "aqua", "orchid", "burgundy", "indigo", "maroon", "tan", "mustard", "navy blue", "lavender", "rust" va boshqa shu kabi rang atamalari mavjudligi va ularning har biri alohida, o'ziga xos rang belgisini ifodalashini ta'kidlash mumkin.

MUHOKAMA.

"Konsept - bilimlar majmui. ... bilish borliq hodisalariga, tushunish ularning zamiridagi mohiyatga aloqador tushunchalardir. Ya'ni inson ko'p narsalarni bilishi, lekin ularning mohiyatini anglamasligi mumkin". ...Tushuncha - konseptning mag'zi. Voqelikning inson ongida aks etish jarayoni - juda murakkab hodisa. Bunga hissiy (bundan tasavvurlar hosil bo'ladi) hamda mantiqiy bilish (bundan konsept va tushuncha hosil bo'ladi) orqali erishiladi. Ular shunday izchil va bosqichma-bosqich hodisalarki, voqealarni sezish, tuyish, idrok etish, ular haqida tasavvur, bilim va, nihoyat, tushuncha hosil qilish jarayoni ketma-ket sodir bo'ladi [Mengliyev.1:50-54].

Yaqin o'tmishimizda sodir bo'lgan voqeliklar hosilasi o'laroq tilimizda "oq gvardiya, oqlar harakati, oqpodsho" kabi leksemalar paydo bo'lgan edi. Ongdagi ma'lum bir tushunchalar uchun qolip vazifasini bajaruvchi bu so'z va iboralarning quyi qatlamida ildiz vazifasini bajaruvchi konseptlar joy egallaydi. Konseptlar ongdagi eng kichik elementlarni yoki quyi qatlamni tarmoqlanuvchi ma'lum soha markazidagi yadromi degan munozarabop masalaga ko'ndalang kelamiz.

Yuqorida keltirilgan so'zlarning paydo bo'lishi va nega boshqa emas, aynan "oq" rang leksemasi tanlanganligi alohida bir masala. "Oq gvardiya" iborasining etimologiyasiga ko'ra,

Moskvadagi inqilobiy harakatlarning ilk kunlarida Aleksandrov harbiy o'quv yurtining yunkerlar va talabalari Oktabr inqilobiga qarshi chiqib, bilaklariga oq bog'ichlar bog'lagan holda harakatga keladilar, natijada ular Oq gvardiya nomi bilan atala boshlaydilar.

Chor Rossiyasining Turkiston o'lkasini bosib olish, mustamlakaga aylantirish maqsadida olib borgan harakatlari natijasida tilimizda "oq gvardiya, oqlar harakati" iboralari bilan birga, salbiy qarashlarni akslantiruvchi "oq podsho" iborasi paydo bo'ldi. Oddiy xalq tushunchasiga ko'ra o'sha davrda har bir rus xalqiga mansub shaxs "oqpodsho" sifatida gavdalanadi.

"Xudo barmish kun bo'ladi — yo'lda Oqpodsho bo'ladi.

Bobomiz Oqpodshoga ket burib ketmon chopadi. Bobomiz Oqpodshoga ters bo'lib ketmon chopadi. Bobomiz Oqpodsho betini ko'rmayin-da, kuymayin-da, deydi.

Oqpodsho arava minib o'tadi. Oqpodsho soz chalib o'tadi. Oqpodsho ashula aytib o'tadi. Oqpodsho hushtak chalib o'tadi.

Bobomiz shunda-da Oqpodsho betiga qayrilib qaramaydi. Enkaymish ko'yi butlarti orasidan mo'ralaydi.

Oqpodsho oyoqlari osmonda bo'lib ko'rinadi, boshlari yerda bo'lib ko'rinadi.

Oqpodsho olabo'ji bo'lib ko'rinadi!

Bobomiz tushlikda-da Oqpodshoga ket burib o'tiradi.

Dalasiga yuz solib-yuz solib tushlik qiladi.

Oqpodsholik arava ariq yoqasida oyoq iladi.

Aravadan tap-tap Oqpodsho tushadi.

Bobomiz Oqpodsho tarafga ko'z qirida qaraydi. Shunda ajab sinoat ko'radi.

Bir juft oqbadan-oqbadan olabo'ji dala oralab boradi. Oldin-ketin boradi. G'oz-g'oz boradi.

Oqbadan olabo'jilar boradi-boradi — dala kindigida oyoq iladi. G'oz turadi-turadi — uzala tushib yotib oladi.

Bobomiz ko'zlarini yumib-ochib qaraydi. Bobomiz ko'zlarini pirpiratib qaraydi.

— Yo, tavba-a! — deydi.

Bobomiz ohista-ohista to'rkaladi. Ketmonini elka oladi. So'qmoq bo'ylab boradi.

Bobomiz bir kapa joyni kaftday pollab edi. Tuprog'ini kaftlarida ezib-ezib maydalabedi. Kepakday-kepakday muloyimlab edi. Kepak tuproqqa don sepib-sepib tashlab edi. Chumchuq terib ketmasin deya, kepak tuproq uzra un misol tuproq sepib-sepib qo'yib edi. Ana shu kepak tuproqda, ana shu un tuproqda bir juft Oqpodsho yalpayib-yalpayib yotadi!

Oqpodsho qip-yalang'och yotadi! Oqpodsho onadan endi tug'ilmishday yotadi!

Erkakzot Oqpodshoda aqalli bir enlik lungi bo'lmaydi.

Ayolzot Oqpodsho mammalari osma qovunday-osma qovunday osilib yotadi.

Bobomiz bilaklari bilan betlarini bekitadi.

— Iyya-iyya! — deb chappa buriladi. Oqpodsholar ana shunda kalla ko'tarib qaraydi.

Yonbosh yotib qaraydi. Ko'z qisib qaraydi. Erkakzot Oqpodsho kaftida tuproq o'ynaydi.

— Tuprog'ingni biz uchun muloyimlab qo'yibsan, minnatdorchilik bildiramiz, — deydi.

— Yurib-yurib, oxiri sening tuprog'ingni tanladik. Baxting bor ekan, — deydi ayolzot Oqpodsho" [T.Murod.1:3-4]

Bu kontekstlarda keltirilgan "oq" va "podsho" so'zlarining rang va hukmdorlik darajasi bo'lgan "podsho" so'zi bilan aloqasi ko'rinmaydi.

NATIJALAR. Shu o'rinda Aristotelning "the Posterior Analytics" nomli risolasida ta'rifga nisbatan berilgan ilmiy izohlariga e'tibor qaratishimiz mumkin. "Risolada keltirilishicha, ta'rif (horismos) ikki turlicha talqinga ega: 'ta'riflashda,' deydi Aristotel, 'kishi yoki haqiqiy ob'yektning o'zini va yoki uning nomi anglatayotgan ma'noni nazarda tutadi'" [Tredennick 1960: II.7.92b]. Oq va Podsho so'zlarining real mohiyatini anglatishga urinish yuqorida keltirilgan vaziyatlar uchun butunlay o'rinli bo'lmagan bo'lar edi. Chunki, "oq gvardiya, oqpodsho" konseptlarini eshitgan va yoki nutqiy aktga kiritgan shaxs ularning ilmiy

bilimlar sifatidagi ta'rifdan kelib chiqqan holatda qo'llamaydi, ushbu kechinmalarni boshidan o'tkazayotgan fikr egasining tushuncha va qarashlari hosilasidir. "Ta'rif borliqdagi narsalarning tabiatiga xos bo'lgan yoki mohiyati sifatida (real definition; Latin res 'thing') va yoki shu obyektning nomlayotgan so'zning ma'no ta'rifi (nominal definition; Latin nomen 'name, noun') sifatida anglashilishi mumkin" [Riemer, 2010: 62-69 b.].

XULOSA. Olamni anglash, tafakkur etishga ta'sir etuvchi omillar natijasida har bir millatning tushunchalari, madaniyati o'ziga xos tarzda shakllanadi, bu tushunchalar esa ong hosilasi bo'lgan tilda o'z aksini topadi. Shunga ko'ra o'zga tilni turli maqsadlarga ko'ra o'rganayotgan kishi aynan til vositasida xalq madaniyati, dunyoqarashlari, ijtimoiy hayoti, o'tmishi bilan tanishish, ularni o'zlashtirish, tadqiq etish kabi vazifalarga to'qnash keladi. Zero til ularning barchasini voqelantirgan, o'zida mujassam etgan ko'zgu hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Huang, Q. (2011). A Study on the Metaphor of Red in Chinese Culture. *American International Journal of Contemporary*, 99-102
2. Mengliyev B. "Konsept-tushuncha-so'z" zanjiri haqida. Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. –Termiz, 2020. – B.50-54
3. Murod T. Otamdan qolgan dalalar. – Toshkent//Sharq, 1994. – B.3-4
4. Tredennick, Hugh. Posterior analytics/Aristotle. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.
5. Reimer N. Introducing Semantics. Cambridge University Press, New York, 2010.

ETHNIC UNITS FORMED ON THE BASIS OF ANCIENT ANTHROPONYMIC UNITS

Sherkulov Sardor Komilovich

Head of the Interfaculty Department of Foreign Languages,
University of Economics and Pedagogy, sardor_komilovich@mail.ru

Markayev Komil Sherqulovich

Associate Professor at the Department of Filology,
University of Information Technologies and Management, komil_marqayev@gmail.uz

Dzhurayeva Shakhnoza Ismatovna

Master's student at the University of Information Technologies and Management,
shaxnoza@gmail.com

Abstract. This article discusses the genesis of Turkic clans and tribes in ancient sources, the etymology of their names, as well as the idea that they are based on anthroponyms, and that ethnic units, that is, the names of tribes, clans and their branches, were formed from these anthroponymic units.

Keywords. Anthroponym, anthropoethnonym, ethnonym, ethnos, people, nation, tribe, clan, genealogy, nickname.

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimiy manbalarda turkiy urug' va qabilalarning genезisi, ular nomining etimologiyasiga oid fikrlar, shuningdek ularning asosi antroponimlar ekanligi, ana shu antroponimik birliklardan etnik birliklar, ya'ni qabila, urug' va uning shoxobchalari nomlari yaralganligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar. Antroponim, antropoetnonim, etnonim, etnos, xalq, millat, elat, qabila, urug', shajara, laqab.

INTRODUCTION.

This article examines the myths, oral and written heritage, and genealogies of the Turkic peoples, linking the emergence and naming of clans and tribes to the names of individuals who are considered to be the foundation of ethnic unity. It discusses the views of scholars such as

Mahmud Kashgari, Rashiddin Ali Yazdi, Abulghazi Bahodir Khan, and others on the genesis of Turkic clans and tribes and the etymology of their names.

METHOD AND METHODOLOGY.

The ethnonyms of Turkic languages, in particular, tribal and clan names in the Uzbek language, their branches, as well as patronymics, have been studied in a historical-comparative direction. The problems of Uzbek ethnonyms are addressed in two directions: first, the study of ethnonyms from the perspective of folk history, ethnography, and cultural history, and second, the study of ethnonyms from the perspective of linguistics.

People are curious about the family they were born into, their genealogy, who they were, why they were given that name, their professions, and how they lived. He is always proud of the noble qualities of his ancestors, which were cultivated for goodness.

Under the leadership of our esteemed President Shavkat Mirziyoyev, comprehensive and far-reaching reforms are being implemented. As our President noted: "The history of the nation must be created with a national spirit. Otherwise, it will not have an educational effect."

Mahmud Khoj Behbudi, a prominent representative of the Turkestan Jadid national movement, wrote as follows: "People who do not know the name of their tribe and the names of their seven fathers are called "kul-marquq." The famous Kyrgyz writer Ch. Aitmatov called the phrase "Marquq" "Mankurt" in his works.

The "Explanatory Dictionary of the Uzbek Language" explains the term "Manqurt" as follows:

1. In the past, among some nomadic peoples, the hair of those who were captured was shaved. A person who has been deprived of their memory, intelligence, and overall human qualities as a result of having their head covered with the skin of a freshly slaughtered camel, and the skin tightening around their head.

2. A person who has such (mankurt-like) characteristics.

If we look at the legends, oral and written heritage, and genealogies of the Turkic peoples, in most of them, the emergence and naming of clans and tribes is associated with the names of the individuals who are considered to have founded that ethnos (nation, people, tribe, clan, and their branches). We see that the ideas of scholars such as Mahmud Kashgari, Rashiddin Ali Yazdi, Abulkhozi Bakhodir Khan, and others regarding the genesis of Turkic clans and tribes and the etymology of their names are based on information in the work "Oguznoma". To substantiate these ideas, we present some information from Abu'l-Ghazi Bahodir Khan's "Shajarayi Turk".

- The sign, the sniper had a son. There are six clans. All clans are descendants of the clan.

- Qubayshira had two sons. The name of the eldest was Inkiris and the name of the younger was Alkanui. Two clans are descended from these two. Tusbudoy had two sons. The first was named Qaranut. All the descendants of the Qaranut people live there.

- He had two sons. The eldest was named Kurlas, and all the Kurlas clan are descended from him.

- The horse of Arlot is one man's horse. All Arlot people are descendants of the same race.

- The descendants of Kayon were called Qiyot. The son of Elkhan was called Kayon. Qiyot is the name of Kayon.

- His son's name is Erdanchi Barlos. All the Barlos people are descendants of him. - The meaning of Keraite is black-haired. A man had seven sons. All seven were black. The people called the mothers Keraites, etc.

Ethnonyms attributed to a person's name include Bakhshivoy, Almat (Almati), Ablaziz, Bektemir, Boboshodi, Batirsaroy, Boronjuz, Bakybachcha, Boybatir, Baqay, Jumankovchin, Nazartop, Akvoy, Eshonkhodja, Shakarbachcha, Sherali, Shodmontop, Hafiz, Kalhofiz, etc.

RESULTS AND ANALYSIS. Abulghazi Bahodir Khan also wrote about the formation of some ethnonyms from nicknames of people. For example:

-kigit ethnonym: if a person has a defect in his language, the Turkic people call him a Boltak. The Mongol Kilgi is a Turk. This person had a defect in his language. They called him Kilgit because of that. All the Kilgit people are descendants of that person.

-dug'lot ethnonyms; "The Mongol elder was a dog. He was lame with one leg. All the dog clans are descendants of him."

Among the materials we have studied, we see that a certain number of ethnonyms are associated with nicknames: bald, beshkal, kaltop, kosa, kurdoosha, cholkosa, tuyabash, jumalaqbash, jaltirbash, tariqbash, toz//tos, chaqqon, chuvulloq, mallavoy, m'nka// m'nka, jelkillak, jalampir//jilampir, voy-voy, etc. We will try to briefly explain some of the ethnonyms cited.

Jalampir - is the name of one of the clans of the Kushtamgali division of the Kun'irots of Dehqanabad district. Jalampir is a nickname given to cunning, deceitful, flattering, and hypocritical individuals.

Jelkillak – The name of one of the 14 clans belonging to the Sherabad, Kokbulak clans. The nickname "Jelkillak" is given to people who are fast and agile, agile and dexterous. This nickname is based on the name of the ethnic group. **Mongka** - is the name of one of the six clans belonging to the Tortuvli branch of the Kung'irat tribe. Mongka is originally a nickname, meaning huge, large-bodied, and powerful.

The word **"chobosh"**, **"cholko'sa"** - "old man" means white. As noted in the analysis of ethnonyms attributed to words denoting color, "chal//chol-white" means gray. So, chobosh-aqbosh, aqboshli, and cholko'sa mean a gray-bearded kosa or a white-looking kosa.

The ethnonym is formed by attributing it to the nickname of a person. The above classification of ethnonyms is a form of classification of clan and tribe names from a lexical and semantic point of view.

Ethnonyms belong to the ancient layer of the Uzbek lexicon, and the meaning and etymology of many ethnonyms, as well as the motives for naming, have changed and become forgotten over time. From this point of view, ethnonyms can be divided into two groups: names with a forgotten (unclear) motive for naming and names with a clearly visible motive for naming. The motive for naming and the meanings of the first group of names can be determined through etymological research. For example, names associated with totemistic images.

CONCLUSION.

The semantic and thematic classification of the lexical wealth of Uzbek ethnonyms provides the basis for drawing the following conclusions.

1. In works devoted to Uzbek ethnonyms, clan and tribal names are classified from different perspectives. Our analysis shows that the most optimal way is to divide ethnonyms into lexical-semantic groups according to their meaning and motivation.

2. The division of ethnonyms into spiritual-thematic groups and the assignment of names to groups show that the motives behind the naming of many ethnonyms are inextricably linked to the diverse ancient concepts and ideas of the people.

3. The study of the main spiritual-thematic groups and motivational foundations of Uzbek ethnonyms confirms that they are based on ancient beliefs, religious and philosophical concepts, totemistic and animistic views, socio-economic conditions of ethnoes, and geographical environment.

LITERATURE

1. Mirziyoyev Sh. Xalq so'zi, 2011- yil 20 - yanvar.
2. Бегматов Э. Этноантропониими узбеков // Материалы конференции о проблемах азербайджанской ономастики. –Баку, 1987. –С. 92-93.

3. Mahmudxo'ja Behbudiy Tanlangan asarlar. -T. Ma'naviyat. 1997. B-173.
4. Nafasov T., Markaev K. Узбекские этноантропонимы // Ономастика Узбекистана. - Ташкент, 1989. –С. 136-139
5. O'zbek tilining izohli lug'ati 2-j. -T.: O'zME, 2006, B. 541.

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ

Лейченко Ольга Фёдоровна,

Университет информационных технологий и менеджмента г. Карши,

кандидат политических наук 9089746434@gmail.ru

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению официально-делового стиля речи как одного из функциональных стилей современного русского языка. Раскрываются его основные характеристики, такие как точность, объективность, стандартизированность, логичность, формальность и структурированность. Особое внимание уделяется языковым средствам на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях, а также жанровому разнообразию данного стиля. Выделяются подстили официально-делового стиля, такие как юридический, дипломатический, собственно деловой, военный и инструктивный, — каждый из которых применяется в соответствующих сферах человеческой деятельности. Отмечается значение официально-делового стиля для обеспечения эффективной коммуникации в государственном управлении, юриспруденции, бизнесе, международных отношениях и системе безопасности. Также рассматривается роль английского языка как международного инструмента дипломатического общения. Статья подчёркивает важность точности формулировок, соблюдения норм и клише, а также недопустимость субъективной и эмоционально окрашенной лексики в официальной коммуникации.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, подстили, современный русский язык, лексика, морфология, синтаксис, языковые средства.

ВВЕДЕНИЕ.

Официально-деловой стиль речи представляет собой один из функциональных стилей современного русского языка и играет важнейшую роль в обеспечении эффективной коммуникации в административной, юридической, дипломатической, военной и деловой сферах. Он используется в официальных документах, актах, приказах, инструкциях, контрактах, переписке и других формах письменного и устного взаимодействия, связанных с нормативной и регламентированной деятельностью.

По мнению филолога С. Н. Виноградова [1], данный стиль представляет собой систему языковых средств, предназначенных для обслуживания официально-деловых отношений, возникающих между государственными структурами, организациями и частными лицами. Основными задачами официально-делового стиля являются передача точной информации, формулирование предписаний и регламентация действий участников коммуникации.

Официально-деловой стиль отличается формальностью, логичностью, объективностью, точностью формулировок и устойчивыми языковыми конструкциями. Его тексты строго структурированы, лишены эмоционально окрашенной лексики и характеризуются стандартизированным языком, что способствует достижению однозначности и недвусмысленного понимания содержания. Учитывая многообразие сфер применения, внутри стиля выделяются отдельные подстили: юридический, дипломатический, деловой, военный и инструктивный, каждый из которых обладает своими специфическими жанрами и языковыми особенностями.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ.

Особенностями официально-деловым стилем речи занимались следующие ученые.

В пособии В.В. Виноградова «Проблемы русской стилистики» представлено систематическое изложение основных категорий и понятий функциональной стилистики современного русского литературного языка. Виноградов обстоятельно рассматривает принципы стилистики как самостоятельной лингвистической дисциплины, выясняет её связи и соотношения со смежными сферами филологии [1].

В статье Е. А. Жуковой «Особенности официально-делового стиля» [2] рассмотрены особенности официально-делового стиля, функции, которые он выполняет, а также факторы, влияющие на определение данного стиля. Актуальность данной проблемы обусловлена стремительным развитием рыночных отношений, что сказалось на документообороте. В связи с этим появляется большое количество штампов и клише, терминов и профессионализмов. Только правильное их употребление обеспечивает успешную коммуникацию как на любом языке, так и на английском, в частности.

Статья Н. А. Замуруевой «Жанровые особенности официально-делового стиля речи» [3] посвящена специфике делового стиля речи. В статье даны возможные дефиниции и жанровые разновидности официально-делового стиля речи, а также рассмотрены его лексические, морфологические и синтаксические особенности.

Статья С.Ш. Халмиразовой «Общая характеристика официально-делового стиля» [4] посвящена особенностям официально-делового стиля речи, его функциям и основным характеристикам. Рассматриваются языковые средства, подстили и жанры, используемые в различных сферах. Особое внимание уделено точности, ясности и стандартности изложения в официальных документах. Работа подчёркивает важность официально-делового стиля для эффективной коммуникации в деловой и правовой практике.

Для написания статьи использовались такие методы, как: анализ литературы и теоретических источников, определяющих природу и характеристики официально-делового стиля, описание, классификация, систематизация особенностей стиля, выделение его признаков, функций, жанров и подстилей и др.

ОБСУЖДЕНИЕ.

Официально-деловой стиль речи — функциональный стиль, используемый в официальных документах и деловой коммуникации. Он является основой взаимодействия в государственных учреждениях, бизнесе и управлении, регулирует правовые и трудовые отношения и применяется в законах, актах, договорах, постановлениях, служебной переписке и др.

Задача официально-делового стиля — передать информацию и дать инструкции, характеризуется точностью, однозначностью, формальностью, структурированностью и стандартизованностью текста. Его отличают логичность, объективность и использование устоявшихся выражений и клише.

На лексическом уровне стиль использует полные наименования, точные даты, книжную лексику и стандартизированные обороты, избегая эмоциональной окраски и синонимических замен. Морфологически характерен отказ от личных местоимений в пользу официальных наименований и терминов. Синтаксис усложнён обособленными оборотами, текст делится на логические блоки с подзаголовками и пунктами.

Официально-деловой стиль применяется как в монологах (приказы, инструкции, заявления), так и в диалогах и полилогах (переговоры, совещания).

В рамках официально-делового стиля выделяются несколько подстилей, каждый из которых выполняет свои специфические функции и служит определённым целям [2].

Юридический подстиль представляет собой систему языка, используемую в правовых документах, таких как законы, кодексы и нормативные акты. Его основная задача заключается в установлении правопорядка и регламентации отношений между различными субъектами. Юридический текст характеризуется строгой структурой, точностью формулировок и ясностью изложения, что обеспечивает доступность и понятность для всех заинтересованных сторон.

Дипломатический подстиль играет важную роль в международной коммуникации. Он используется в соглашениях, декларациях и коммюнике, способствуя налаживанию диалога между государствами. Важным аспектом этого подстиля является использование английского языка как лингва-франка, что позволяет избежать языковых барьеров и способствует более эффективному обмену информацией на глобальном уровне. Дипломатический язык отличается вежливостью, формальностью и стремлением к компромиссу.

Бизнес-направление охватывает документы, связанные с коммерческой деятельностью, такие как контракты, протоколы и отчёты. Здесь акцент делается на точной передаче информации, минимизации эмоциональной окраски и избегании сложных выражений, язык бизнес-документации должен быть лаконичным и понятным, чтобы обеспечить эффективность делового общения и минимизировать риск недопонимания [4].

Военный подстиль включает в себя документы, касающиеся вопросов безопасности, военных стратегий и международных соглашений. Он характеризуется строгой и чёткой формулировкой, что необходимо для обеспечения оперативности и точности в принятии решений. Военные тексты часто содержат специальные термины и сокращения, отражающие специфику данной области.

Таким образом, официально-деловой стиль — важный инструмент эффективного и точного обмена информацией в различных сферах жизни, обеспечивающий четкость, объективность и формальность коммуникации.

РЕЗУЛЬТАТЫ.

В ходе исследования официально-делового стиля речи выявлено, что данный функциональный стиль является фундаментальным для официальной и деловой коммуникации в различных сферах общества — от государственных учреждений и бизнеса до управления страной [1].

Основными характеристиками официально-делового стиля являются точность, однозначность, структурированность, формальность, объективность и использование стандартизированных формулировок. В тексте этого стиля отсутствует эмоциональная окраска, а изложение мыслей отличается логичностью и ясностью. Языковые средства стиля проявляются на всех уровнях языка: в лексике через употребление книжной лексики, точных терминов и устойчивых выражений; в морфологии через отсутствие личных местоимений 1 и 2 лица; в синтаксисе через усложнённые предложения с обособленными оборотами и чёткое деление текста на смысловые блоки.

Выделены основные жанры официально-делового стиля, включающие монологические формы (приказы, инструкции, заявления) и диалогические или полилогические формы (совещания, переговоры). Также выявлено существование нескольких подстилей, соответствующих различным сферам применения: юридический, дипломатический, деловой, военный и инструктивный, каждый из которых обладает своими специфическими чертами и типами документов.

Исследование подтвердило важность официально-делового стиля для точного и корректного обмена информацией в бизнесе, праве, дипломатии и военной сфере. Использование стандартизированных форм, формальной и нейтральной лексики

способствует предотвращению недоразумений и обеспечивает объективность коммуникации.

Таким образом, официально-деловой стиль речи является универсальным и многоаспектным инструментом, адаптирующимся к различным коммуникационным ситуациям и задачам, что делает его незаменимым в сфере официальных и деловых отношений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Официально-деловой стиль речи выступает ключевым функциональным стилем, обеспечивающим эффективное взаимодействие в официальных и деловых сферах. Его особая роль проявляется в государственных учреждениях, бизнесе, правовых и управленческих процессах, где требуется точное, однозначное и формальное изложение информации. В основе этого стиля лежит использование специализированной лексики, строгой структурированности, стандартизированных форм и объективного, нейтрального тона.

Выделение подстилей официально-делового стиля подтверждает его универсальность и способность адаптироваться к различным коммуникативным задачам и сферам деятельности. Каждый из подстилей обладает специфическими особенностями, отражающими требования и цели соответствующих областей применения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики. Москва: Высшая школа, 1981. 320 с.
2. Жукова Е. А. Особенности официально-делового стиля // Вестник Московского информационно-технологического университета – Московского архитектурно-строительного института. 2018. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-ofitsialno-delovogo-stilya> (дата обращения: 06.10.2025).
3. Замуруева Н. А. Жанровые особенности официально-делового стиля речи // Ученые записки ОГУ. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2010. №3-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhanrovye-osobennosti-ofitsialno-delovogo-stilya-rechi> (дата обращения: 06.10.2025).
4. Халмирзаева С. Ш. Общая характеристика официально-делового стиля // Academy. 2019. №7 (46).

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA KIBERXAVFSIZLIK TERMINLARINI O‘RGANILISHIGA DOIR

Marqayev Komil Sherqulovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrası dotsenti, komil_marqayev@gmail.uz

Jumayev Sanjar Jurakulovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrası katta o‘qituvchisi, sanjarjumayev@gmail.com

Tog‘ayeva Charos To‘lqinjon qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Raqamli texnologiyalar fakulteti Kiberxavfsizlik yo‘nalisi talabasi,

charos_tog‘ayeva@gmail.uz

Annotatsiya. Maqolada kiberxavfsizlik sohasidagi terminlarning tipologik xususiyatlari, ularning shakllanish manbalari, semantik tuzilishi hamda inglizcha-o‘zbekcha tarjima muammolari tahlil qilinadi. Shuningdek, terminlarning lug‘aviy qatlamini tizimlashtirish,

morfologik va semantik guruhlarga ajratish masalalari yoritilgan. To'plangan kiberxavfsizlik sohasiga terminlar asosida tipologik tasnif ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar. Kiberxavfsizlik, terminologiya, tipologiya, semantika, tarjima, axborot xavfsizligi.

Abstract. The article analyzes the typological characteristics of terms in the field of cybersecurity, their sources of formation, semantic structure, and problems of English-Uzbek translation. The issues of systematizing the lexical layer of terms and dividing them into morphological and semantic groups are also covered. A typological classification has been developed based on the collected cybersecurity terminology.

Keywords. Cybersecurity, terminology, typology, semantics, translation, information security.

KIRISH.

Hozirgi kunda kiberxavfsizlik sohasida har kuni yangi atamalar, qisqartmalar, texnik terminlar paydo bo'lmoqda. Bu terminlarning to'g'ri qo'llanishi, ularning ma'nosini aniq anglash va tarjima qilish ilmiy hamda amaliy jihatdan muhimdir. Shu sababli, mazkur maqolada kiberxavfsizlik terminlari tipologiyasi, ya'ni ularning turlari va tuzilish xususiyatlari yoritiladi.

METOD VA METODOLOGIYA.

“Kiberxavfsizlik” atamasi inglizcha “cybersecurity” so'zidan olingan bo'lib, “axborot tizimlariga ruxsatsiz kirish, buzish, o'g'irlash, zarar yetkazish va yo'qotishdan himoya qilish” degan ma'noni anglatadi. Bugungi raqamli texnologiyalar asrida kompyuter tarmoqlari, mobil qurilmalar, sun'iy intellekt, bulutli texnologiyalar keng qo'llanilayotgani sababli kiberxavfsizlik nafaqat texnik, balki ijtimoiy va huquqiy masalaga ham aylandi.

Ko'plab terminlar ingliz tilidan to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirilgan: *hacker*, *password*, *server*, *software*, *cyberattack*. Ayrimlari kalkalash yo'li bilan o'zbek tiliga tarjima qilingan: *data protection* → *ma'lumotlarni himoya qilish*, *access control* → *kirish nazorati*. Ba'zilar esa o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida yasalgan: *axborot himoyasi*, *kiberjinoyat*, *raqamli xavfsizlik va b.*

Demak, kiberxavfsizlik terminlari - bu axborot texnologiyalari va raqamli texnologiyalar xavfsizligi sohasida ishlatiladigan maxsus so'zlar tizimi bo'lib, ularning to'g'ri qo'llanishi ilmiy izchillikni, mutaxassislar o'rtasida bir xil tushunishni va samarali muloqotni ta'minlaydi.

Umuman olganda, kiberxavfsizlik terminlari quyidagi asosiy manbalardan shakllanadi:

1. To'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirilgan terminlar. Bu turdagi terminlar asosan ingliz tilidan hech qanday o'zgarishsiz o'zbek tiliga kirib keladi. Ular xalqaro darajada tan olingan atamalar bo'lib, ilmiy va texnik adabiyotlarda aynan shu shaklda qo'llaniladi.

Misollar: *hacker* – xaker, *virus* – virus, *firewall* – fayervol (xavfsizlik devori), *server*, *password*, *phishing*, *malware*, *spyware*, *encryption*, *cyberattack*, *antivirus* va boshqalar.

Bunday terminlar asosan kompyuter texnologiyalari bilan bevosita bog'liq bo'lgan tushunchalarni ifodalaydi. Ularning xalqaro shaklda qo'llanishi mutaxassislar o'rtasidagi aloqa va tajriba almashishini yengillashtiradi.

2. Qisqartmalar orqali shakllangan terminlar.

Kiberxavfsizlik sohasida ko'plab atamalar qisqartma shaklida ishlatiladi. Ularning ko'pchiligi xalqaro standart sifatida qabul qilingan.

Misollar:

- VPN (Virtual Private Network) – virtual shaxsiy tarmoq;
- DDoS (Distributed Denial of Service) – taqsimlangan xizmatni rad etish hujumi;
- IP (Internet Protocol) – internet protokoli;
- SSL (Secure Sockets Layer) – xavfsiz aloqalar qatlami;
- URL (Uniform Resource Locator) – yagona resurs manzili.

Qisqartmalar kompyuter texnologiyalari sohasida tez-tez uchraydi va shu bois ular terminologiyaning ajralmas qismiga aylangan.

NATIJALAR VA TAHLIL.

Kiberxavfsizlik sohasidagi terminlar mazmuni, qo'llanish sohasi, shakli va funksiyasiga ko'ra turlicha bo'ladi. Ularni tizimlashtirish, ya'ni tipologik tasniflash, tilshunoslikda ham, texnik sohalarda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki terminlarni toifalarga ajratish ularning ma'nosini aniq belgilash, tarjima va o'qitish jarayonini osonlashtiradi.

Morfologik tahlil terminning ichki tuzilishini, ya'ni uni tashkil etuvchi morfemalar, qo'shimchalar va birikmalarni o'rganadi. Kiberxavfsizlikka oid terminlarda ko'plab xalqaro so'z yasaliş modellari, binobarin - *cyber-*, *data-*, *info-*, *net-*, *auto-* kabi old qo'shimchalar keng qo'llaniladi.

1. Oddiy so'z shaklidagi terminlar.

Bu terminlar bitta leksemadan iborat bo'lib, mustaqil ma'noga ega. Odatda ular texnik jarayonlar yoki ob'yektlarni bildiradi: *hacker* – xaker, *virus* – virus, *bot* – dasturiy robot, *spam* – ortiqcha elektron xabar, *password* – parol, *malware* – zararli dastur.

Bu kabi terminlar sodda tuzilgan bo'lsa-da, ular kiberxavfsizlik tizimining eng muhim elementlarini ifodalaydi. Ularning ayrimlari inglizcha shaklda o'zbek tiliga o'zlashtirilgan, ayrimlari esa to'liq tarjima qilingan (*password* → *parol*).

2. Qisqartma shaklidagi terminlar.

Texnik sohalarda, ayniqsa kiberxavfsizlikda, qisqartmalar keng qo'llaniladi. Ular tejamkorlik tamoyiliga ko'ra matnda joy tejaydi va xalqaro standart sifatida tan olingan bo'ladi, masalan: VPN (Virtual Private Network) – virtual shaxsiy tarmoq, IP (Internet Protocol) – internet protokoli, DDoS (Distributed Denial of Service) – taqsimlangan xizmatni rad etish hujumi, SSL (Secure Sockets Layer) – xavfsiz aloqalar qatlami, URL (Uniform Resource Locator) – yagona resurs manzili, DNS (Domain Name System) – domen nomlari tizimi.

Ko'pchilik qisqartmalar asl inglizcha shaklda qo'llaniladi, chunki ular butun dunyo bo'yicha bir xil ma'noni anglatadi. Shu bilan birga, o'zbekcha izohlar ularning mazmunini tushuntirishda muhim rol o'ynaydi.

XULOSA.

Kiberxavfsizlik terminologiyasi tipologiyasini o'rganish tahlillari shuni ko'rsatadiki:

1. Kiberxavfsizlik terminlari asosan ingliz tilidan kirib keladi va ular texnik, huquqiy, tashkiliy hamda psixologik yo'nalishlarga bo'linadi.

2. Terminlarning shakllanishida to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirish, kalkalash (so'zma-so'z tarjima), ichki so'z yasash va qisqartma usullari asosiy manbalar hisoblanadi.

Shunday qilib, kiberxavfsizlik terminlarining tipologik tahlili nafaqat lingvistik, balki amaliy ahamiyatga ham ega. U terminlarning yagona tizimda shakllanishini ta'minlaydi, ilmiy va texnik matnlarning aniqligini oshiradi hamda o'zbek tilining xalqaro ilmiy maydondagi mavqeini mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ahmadjonov M. Axborot xavfsizligi asoslari. –T.: TATU nashriyoti, 2022.
2. Karimov S. Kiberxavfsizlik va axborot himoyasi. –T.: Innovatsiya, 2023.
3. Xolmatova N. Axborot texnologiyalarida til va terminologiya masalalari. -Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
4. To'xtayev A. Zamonaviy kompyuter terminlari izohli lug'ati. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2020.
5. Begmatov E. Tilshunoslikda terminologik tizimlarni o'rganish asoslari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018.
6. National Institute of Standards and Technology (NIST). *Glossary of Key Information Security Terms*. – U.S. Department of Commerce, 2022.
7. Oxford University Press. *Oxford Dictionary of Computing*. -8th Edition. Oxford, 2020.

КУЛЬТУРА РЕЧИ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБЩЕНИЯ

Элмурадова Лайло Нормуратовна

*научный руководитель, к.ф.н., доц. кафедры Филологии
Университета информационных технологий и менеджмента*

Худойбердиева Мафтуна Жура кизи

*магистр I-курса Университета информационных технологий и менеджмента,
Лингвистика (русский язык)*

Аннотация: В статье рассматривается общение между людьми, которое является социально-психологическим взаимодействием и каналом передачи информации. А также говорится о языке, являющееся зеркалом культуры, отражающее не только реальный мир, окружающий человека, не только реальные условия его жизни, но и общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, мораль, система ценностей, мироощущение и видение мира.

Ключевые слова: менталитет, культура, речь, язык, этикет, общение, мысли, лексика, культура, мораль, народ, ученик, стандарт, обычай, ценности, лингвисты, культурологи.

ВВЕДЕНИЕ.

Культура речи и общение имеют, важное значение в развитии и становлении человека как личности, и сегодня образование делает на этот аспект большой упор.

А так, как образование и культура есть два взаимосвязанных процесса, то ввести образование в контекст культуры может язык. В истории человечества роль языка в жизни общества возрастает. Объем циркулирующей информации в расчете на душу населения может быть показателем уровня развития общества.

Язык является зеркалом культуры, в нем отражается не только реальный мир, окружающий человека, не только реальные условия его жизни, но и общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, мораль, система ценностей, мироощущение, видение мира.

Он является сокровищницей, кладовой, копилкой культуры. Он хранит культурные ценности – в лексике, в грамматике, в пословицах, поговорках, в фольклоре, в художественной и научной литературе, в формах письменной и устной речи.

Язык есть не только средство общения и выражения мысли, но и аккумуляции ценностей культуры.

Одним из важнейших показателей уровня культуры человека, его мышления, интеллекта является его речь. Хорошо развитая речь служит одним из важнейших средств активной деятельности человека в современном обществе. Речь - способ познания действительности. С одной стороны, богатство речи в большой степени зависит от обогащения человека новыми представлениями и понятиями; с другой - хорошее владение языком, речью способствует успешному познанию сложных связей в природе и в жизни общества. Речь - это один из видов общения, который необходим людям в их совместной деятельности, в социальной жизни, обмене информацией, в познании, в образовании, она обогащает человека духовно, служит предметом искусства.

Под культурой речи, как правило понимается - распространённое в советской и российской лингвистике XX века понятие, объединяющее владение языковой нормой устного и письменного языка, а также «умение использовать выразительные языковые средства в разных условиях общения»

В жизни современного человека речевая деятельность занимает особо важное место, без нее немислимы ни овладение профессиональными знаниями, ни

общекультурное развитие. Умение вести диалог становится одной из основных характеристик личности как социального феномена.

А также понятие «Культура речи» трактуется как владение нормами литературного языка в его устной и письменной форме, при которой осуществляются выбор и организация языковых средств, позволяющих в определенной ситуации общения и при соблюдении этики общения обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных задач коммуникации.

"Итак, культура речи – это такой выбор и такая организация языковых средств, которые в определенной ситуации общения при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных коммуникативных задач", – так определяет понятие культуры речи Е.Н. Ширяев.

Способность соотносить звук и значение - главнейшая характеристика языка. Язык в одно и то же время - система знаков, замещающих предметы и речи и совокупность значений, сосредоточивших в себе духовный опыт людей.

С языком тесно связано понятие речи. Речь - это "конкретное говорение, протекающее во времени и облеченное в звуковую (включая внутреннее проговаривание) или письменную форму. Под речью принято понимать как сам процесс говорения, так и результат этого процесса, т.е. и речевую деятельность, и речевые произведения, фиксируемые памятью или письмом". Речь воспринимается, конкретна и неповторима, преднамеренна и направлена к определенной цели, она обусловлена ситуацией, субъективна и произвольна. В речи функции языка проявляются в различных сочетаниях с преобладанием одной из них.

МЕТОД И ЛИТЕРАТУРА.

Основными понятиями культуры речи являются также такие понятия, как литературный язык, нормы языка, метод, стиль, языковой стандарт, языковая личность, виды и формы речи, речевой этикет.

Так как общение представляет собой довольно сложный и многогранный процесс, его изучением занимаются представители разных наук - философы, социологи, культурологи, психологи и лингвисты.

Философы изучают место общения в жизни человека и общества, роль общения в развитии человека.

Социологи исследуют формы общения внутри различных социальных групп и между группами, различия в типах общения, вызванные социальными причинами.

Профессор Ю.В. Рождественский пишет об этом так: "Историческая связь с общественным производством, способность выражать общественное сознание и быть носителем культуры составляют социальные качества языка, которые проявляются только в членораздельной речи" Членораздельность речи, по мнению ученого, "является социальной чертой акта общения, так как позволяет строить новые высказывания из материала прежних и тем самым удовлетворять потребность роста культуры, изменения общественного сознания и организации производства».

РЕЗУЛЬТАТЫ.

Рассматривая психологическую природу общения, необходимо учитывать, что:

- 1) общение является формой психической деятельности;
- 2) общение является формой поведения человека;
- 3) общение представляет собой межличностное взаимодействие индивидов;
- 4) в общении проявляются психологические свойства личности, ее темперамент и другие психолого-типологические характеристики;
- 5) личность человека формируется в процессе общения.

Межличностное взаимодействие в общении характеризуется как объективными данными, свидетельствующими о влиянии отношений собеседников на характер общения и речевых действий на развитие этих отношений, так и субъективным восприятием участниками общения речевых действий друг друга.

«Как свидетельствуют психологи, именно вербальное взаимодействие со взрослыми имеет решающее значение как для освоения ребенком окружающего мира, так и для овладения им способами мышления. Вербальное взаимодействие осуществляется с помощью речевых коммуникативных умений, которые в свою очередь вырабатываются и совершенствуются в речевой деятельности». Общаясь со взрослыми, ребенок не только узнает, как называются те или иные предметы окружающего мира, но и то, как надо обращаться с различными предметами, как устроен мир, как относиться к людям и как общаться с людьми. Вне языковой среды ребенок не может развиваться ни интеллектуально, ни нравственно.

И то, что это за речь, какими качествами, свойствами она обладает, какое несет содержание, - в известной мере задает направление культурного и духовного развития личности и социального процветания гражданина».

ОБСУЖДЕНИЕ.

Для того, чтобы почувствовать удовлетворение от общения с окружающими, очень важно создать условия, т. е. атмосферу общения, которая зависит от целого ряда как эмоциональных, так и рациональных факторов. Положительная атмосфера общения не только связана с такими качествами личности, как доброжелательность, милосердие, бескорыстие, внимательность, скромность, благородство, деликатность, тактичность, но и помогает им активно развиваться. Эта атмосфера характеризуется взаимным доверием, эмоциональным комфортом, терпеливостью, которая проявляется в каждом жесте, взгляде, высказывании. Искренность чувств имеет огромное обаяние, в психологии есть даже такой термин «фасцинация». Прямо обворожительное значение имеет умение слушать собеседника, открытый взгляд, богатый тембровыми модуляциями голос, музыкальность речи, живость чувств, здравый искрометный рассудок и глубокий философский ум.

Правила Д. Карнеги: 1. Проявляйте искренний интерес к другим людям;

2. Улыбайтесь! 3. Помните, что для человека звук его имени является самым сладким и самым важным звуком человеческой речи.

4. Будьте хорошим слушателем. Поощряйте другого рассказывать вам о себе. 5. Ведите разговор в круге интересов вашего собеседника;

6. Давайте людям почувствовать их значимость и делайте это искренне.

Уровень культуры общения определяется не только совершенством отдельных сторон или аспектов общения, он зависит и от гармонического сочетания и развитости этих элементов культуры общения. Если общение, например, ориентировано на гуманистические ценности и цели, но нормы и правила этого общения несовершенны, то говорить о высокой культуре такого общения, наверное, нет смысла. Нельзя говорить о культуре общения и тогда, когда не принимаются во внимания особенности индивидуальности субъекта общения, их потребности, интересы, привычки и т. п. В литературе описывается «Золотое правило общения»: в любой жизненной ситуации ведите себя так, как Вам хотелось бы, чтобы другие вели себя по отношению к Вам».

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, культурой речи является – Умение правильно говорить и писать, а также употреблять языковые средства в соответствии с целями и условиями общения. Правильной является речь, которая согласуется с нормами литературного языка (произношение, грамматика, лексика). Подлинная культура речи достигается умелым и уместным употреблением лексики разных стилей, разнообразием синтаксических

конструкций; в устной речи особенно ценно богатство интонаций. Необходимо иметь ясное представление о стилистической градации языковых элементов, об их различном предназначении.

При характеристике совокупности знаний, навыков и речевых умений человека культура его речи определяется следующим образом: это такой выбор и такая организация языковых средств, которые в определенной ситуации общения при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных коммуникативных задач.

В определении подчеркнуты три аспекта культуры речи: 1) нормативный; 2) этический; 3) коммуникативный. Высокая культура речи, связанная с умением "правильно, точно и выразительно передавать свои мысли средствами языка" (С.И. Ожегов) невозможна без соблюдения определенных правил общения

ЛИТЕРАТУРА:

1. Арутюнова Н.Д. Язык // Русский язык. Энциклопедия. М., 1997. С. 652.
2. Арутюнова Н.Д. Речь // Русский язык. Энциклопедия. М., 1997. С. 417.
3. Ю.В. Рождественский Общая филология. М., 1996. С. 14.
4. Чернышев В.И. Чистота и правильность русской речи // Избранные труды. Т. 1. – М.: 1970.
5. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: 1980.
6. Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. М., Добросвет, 2000. С. 33.
7. Соколова В.В. Культура речи и культура общения. М.: Просвещение, 1995. С. 65.
8. [Idodn/ffec/rlang/rl2.html](http://idodn/ffec/rlang/rl2.html) – Русский язык и культура речи.

FOLKLOR ASARLARINI IFODALI O‘QISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI VA AMALIY AHAMIYATI

Marqayev Komil Sherqulovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrasi dotsenti komil_marqayev@gmail.com

Aminova Mavjuda Toshpo‘latovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi mavjudaaaminova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada folklor asarlarini ifodali o‘qishning nazariy va amaliy jihatlari chuqur tahlil qilingan. Folklor matnlarining badiiy-estetik xususiyatlarini ochib berishda ifodali o‘qishning tutgan o‘rni, bolalar nutqini shakllantirishdagi roli, hissiy-estetik tarbiyadagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, Ifodali o‘qish praktikumi va O‘zbek folklori fanlari darslari tajribasi asosida misollar bilan boyitilgan.

Kalit so‘zlar: folklor, ifodali o‘qish, badiiy nutq, estetik tarbiya, og‘zaki ijod, xalq ertaklari, dramatik ifoda.

Annotation: This article provides an in-depth analysis of the theoretical and practical aspects of expressive reading of folklore texts. It explores the importance of expressive reading in revealing the artistic and aesthetic features of folklore, developing student's speech skills, and fostering emotional and aesthetic education. Practical classroom examples are also included.

Keywords: folklore, expressive reading, artistic speech, aesthetic education, oral literature, folk tales, dramatic expression.

KIRISH.

Folklor – xalqning tarixiy, madaniy, estetik va axloqiy tajribasini o‘zida mujassam etgan og‘zaki ijod namunalaridir. Bu asarlar avlodidan-avlodga og‘zaki shaklda yetib kelgan, xalqning urf-odati, dunyoqarashi, orzu-umidlari va axloqiy qadriyatlarini aks ettiradi. Bugungi kunda ushbu madaniy merosni bolalar ongiga singdirish, ularni milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Ifodali o‘qish – matnni his etish, uni ohang, pauza, temp, logik urg‘u, mimika va dramatik ifodalar orqali jonlantirish san‘atidir. Ayniqsa, **folklor asarlarini** ifodali o‘qish orqali matnning emotsional va ma‘naviy qatlamlarini ochish mumkin. Ifodali o‘qish san‘ati o‘tmish zamonlarda og‘zaki ijodda qanday ahamiyat kasb etgan bo‘lsa, yozma adabiyotda ham shu qadar muhim o‘rin tutadi. Zero, badiiy adabiyotning estetik ta‘sir kuchi ifodali o‘qish jarayonida yanada yorqinroq namoyon bo‘ladi.

Ilmiy muammo: Ko‘plab ta‘lim muassasalarida folklor matnlarini o‘rganishda faqat mazmunni tushunish darajasida cheklaniladi, his-tuyg‘ular, dramatik ifoda vositalari esa yetarlicha rivojlantirilmaydi. Ifodali o‘qish san‘ati o‘tmish zamonlarda og‘zaki ijodda qanday ahamiyat kasb etgan bo‘lsa, yozma adabiyotda ham shu qadar muhim o‘rin tutadi. Zero, badiiy adabiyotning estetik ta‘sir kuchi ifodali o‘qish jarayonida yanada yorqinroq namoyon bo‘ladi. Ifodali o‘qish, ayniqsa, asarning g‘oyaviy mazmunini chuqur tushunishda, badiiy xususiyatlarini aniqlashda katta ahamiyatga ega. Badiiy asarlarni ifodali o‘qish inson ongi va hissiyotiga ta‘sir etib, axloqiy-estetik tuyg‘ularini shakllantirishga, ma‘naviy olamini boyitishga xizmat qiladi. To‘g‘ri, g‘oyaviy-badiiy jihatdan mukammal yaratilgan har qanday asar og‘zaki ifodali nutqsiz, ovoz chiqarmasdan mustaqil o‘qilganda ham o‘zining axloqiy-estetik jihatdan ta‘sir kuchini yo‘qotmaydi, insonni tarbiyalash vazifasi kamayib qolmaydi. Lekin ifodali o‘qish jarayonidagi maftunkor ohang, xilma-xil ovoz tovlanishlari, jozibador intonatsiya kabi vositalar badiiy asarning emotsional ta‘sir kuchini yanada oshiradi, eshituvchiga beqiyos zavq-shavq bag‘ishlaydi.

Metodologiya. Tadqiqot quyidagi usullar asosida olib borildi:

TAHLILIY USUL:

xalq ertaklari, dostonlar, maqollar va topishmoqlar tahlil qilinib, ularning badiiy qatlamlari aniqlangan;

Kuzatuv va suhbat: O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabalarining matnni qabul qilish, obrazni his qilish, ohang bilan o‘qish ko‘nikmalari kuzatildi;

Anketalar: darsdan oldin va keyin talabalarga ifodali o‘qishga doir bilim va qiziqish darajasi bo‘yicha so‘rovnoma o‘tkazildi. *Natijalar.* Tajriba darslari quyidagi samalarni berdi:

1. Tinglovchilarni jalb qilish ko‘nikmasi oshdi. Talabalar matnni nafaqat o‘zlari tushunishdi, balki tinglovchilarga ta‘sirli tarzda yetkazishga harakat qilishdi..

2. Obrazlar orqali fikr ifodalash rivojlandi. Masalan, “Alpomish” dostonidagi Barchin obrazini o‘quvchilar jonlantirish orqali o‘zlarining ichki dunyosini ifoda qilishga urinishdi

3. Dramatik ifodalar shakllandi. O‘quvchilar ovozning baland-pastligini, pauzani, ohangni ongli ravishda qo‘llashni boshlashdi. “Tog‘ bilan sichqon” ertagini o‘qishda bu, ayniqsa, sezildi.

4. Estetik did rivojlandi. Folklor matnlardagi tasviriy ifoda vositalari (epitet, metafora, ta‘kid)ni anglab, ulardan mustaqil ijodda foydalana boshlashdi.

Muhokama. Folklor asarlarini ifodali o'qish bolalarda, tinglovchilar nafaqat badiiy tafakkurni, balki muloqot madaniyati, nutq boyligini, tinglash madaniyatini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. O'quvchi faqat "o'qimaydi", balki "ifoda qiladi", bu esa uning shaxsiy qiziqishi va o'zini namoyon qilish ehtiyojini rag'batlantiradi.

Muammo va yechimlar. Muammo: O'qituvchilarning ko'pchiligi ifodali o'qish metodikasi bo'yicha yetarlicha tayyorgarlikka ega emas.

YECHIM:

Ona tili va adabiyot o'qituvchilari uchun metodik qo'llanmalarda ifodali o'qishga alohida bo'lim ajratilishi lozim.

"Bola matnni ifodali o'qish orqali o'zini obrazga qo'yadi, bu uning axloqiy-ruhiy dunyosini shakllantiradi".

Xulosa. Folklor asarlarini ifodali o'qish orqali talabalarning:

- ✓ emotsional qabul qilish qobiliyati;
- ✓ dramatik ifoda vositalaridan foydalanish ko'nikmalari;
- ✓ badiiy-estetik dunyoqarashi;
- ✓ milliy qadriyatlarga sadoqat tuyg'usi shakllanadi.

Bu jarayon izchil tashkil qilinsa, o'quvchi **tinglovchi emas, ijodkorga** aylanadi. O'qituvchilar esa ifodali o'qish bo'yicha metodik ko'nikmalarini doimiy ravishda rivojlantirib borishlari lozim. Ifodali nutq san'atini o'rganishning muhim vositalardan biri badiiy asarlarni ko'proq mutolaa qilishdir. Asarning mazmun-mohiyati, qahramonlar xarakter xususiyati, maqsad va intilishlari chuqur o'rganilgandagina og'zaki talqinda asar ruhiga mos ohang va intonatsiya paydo bo'ladi. Badiiy asarlarni mutolaa qilish o'quvchining dunyoqarashini kengaytirish barobarida adabiy tilni puxta o'zlashtirishga, ifodali o'qish san'atini egallashga yaqindan yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimova G. *Badiiy nutq asoslari*. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
2. Yo'ldoshev N. *Xalq og'zaki ijodi*. – Toshkent: Fan, 2017.
3. Rasulova M. *Ifodali o'qish metodikasi*. – Toshkent: "Yangi asr avlodi" nashriyoti, 2020.
4. G'aniyeva R. *Folklor va milliy qadriyatlar*. – Buxoro: Istiqol, 2021.
5. Matyoqubova Z. *Bolalar adabiyoti asoslari*. – Samarqand: "Zarafshon" nashriyoti, 2022.
6. Ergasheva D. *Ona tili darslarida ifodali o'qish*. – Samarqand: Zarafshon, 2018.
7. Abdullayeva X. *Nutq madaniyati va ifodali o'qish*. – Termiz, 2021.
8. Qodirova M. *Folklor va pedagogika uyg'unligi*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2016.

РОЛЬ СЛОВА КАК НОСИТЕЛЯ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Хамраев Дилишод Хамдамович

Доцент(PhD) кафедры филологии

Каршинского университета информационных технологий и менеджмента

E-mail: dilshodxamrayev478@gmail.com

Аннотация В статье рассматривается культурная значимость слова в контексте русской исторической лексикологии. Анализируются изменения лексических единиц русского языка, их семантическая эволюция и влияние на культурное и историческое наследие. Особое внимание уделяется процессам заимствования, трансформации

значений, взаимодействию языка с историческими событиями, а также роли исторической лексики в формировании национального самосознания.

Ключевые слова: историческая лексикология, семантическая эволюция, заимствования, архаизмы, историзмы, этимология, культурная значимость, русский язык, лексические изменения, язык и история, национальная идентичность.

Annotation. The article examines the cultural significance of words within the framework of Russian historical lexicology. It analyzes the changes in the lexical units of the Russian language, their semantic evolution, and their influence on cultural and historical heritage. Special attention is given to processes of borrowing, semantic transformations, and the interaction between language and historical events, as well as to the role of historical vocabulary in shaping national identity.

Keywords: historical lexicology, semantic evolution, borrowings, archaisms, historicisms, etymology, cultural significance, Russian language, lexical changes, language and history, national identity.

ВВЕДЕНИЕ.

Язык является не только средством коммуникации, но и важнейшим элементом культурного наследия народа, носителем коллективной памяти и мировоззрения. В процессе исторического развития он отражает социальные, политические и экономические изменения, фиксируя ключевые моменты эволюции общества и культуры. Особую роль в этом процессе играет историческая лексикология — область языкознания, изучающая происхождение, развитие и изменение значений слов и их функциональные роли в различные исторические периоды.

Анализ исторических пластов лексики позволяет выявить закономерности языковых трансформаций, их корреляцию с социальными изменениями, а также проследить механизмы формирования и закрепления культурных ценностей. Русский язык, как один из наиболее богатых и динамичных языков мира, обладает сложной системой лексических заимствований, семантических сдвигов и архаичных пластов, которые несут в себе сведения о прошлых эпохах, идеологических парадигмах и культурных взаимодействиях.

Изменение значений слов, появление новых лексических единиц, исчезновение старых терминов напрямую связано с историческими событиями — реформами, войнами, религиозными преобразованиями, культурными контактами, социальными трансформациями. Таким образом, исследование культурной значимости слова в русской исторической лексикологии не только углубляет понимание развития языка, но и раскрывает эволюцию национального менталитета и самосознания.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД.

Настоящее исследование основано на комплексном подходе, включающем методы сравнительно-исторического, этимологического, семантического и контекстуального анализа.

Сравнительно-исторический метод позволяет установить динамику изменения значений слов в различные эпохи и выявить взаимосвязь лексических процессов с социокультурными преобразованиями.

Этимологический анализ направлен на изучение происхождения лексических единиц, путей их заимствования и адаптации, выявление закономерностей в изменении формы и содержания слов.

Семантический анализ позволяет исследовать эволюцию значений, переходы от прямого к переносному значению, развитие новых коннотаций под влиянием культурных изменений.

Контекстуальный анализ даёт возможность выявить реальные особенности употребления лексем в письменных источниках разных эпох, таких как летописи,

законодательные акты, художественная литература, публицистика, позволяя оценить изменения в их функциональной нагрузке.

Вопросы исторической лексикологии русского языка широко освещены в трудах ведущих отечественных и зарубежных ученых. Так, В. В. Виноградов в «Истории слов» анализирует механизмы семантических изменений и их обусловленность социальными процессами [1;98]. Н. И. Толстой рассматривает архаизмы и историзмы как элементы культурной памяти. М. Фасмер в своем этимологическом словаре предлагает глубокий анализ происхождения слов русского языка, опираясь на сопоставление данных многих языков [4;124]. О. Н. Трубачев акцентирует внимание на процессах заимствования и адаптации иностранных слов, что отражает важность межкультурных контактов.

Обзор литературы свидетельствует, что историческая лексикология — это не только исследование фактов языка, но и попытка реконструировать культурные коды различных эпох, отразившиеся в языке.

ОБСУЖДЕНИЕ.

Историческая лексикология исследует многообразные процессы формирования, изменения и закрепления лексических значений в языке. Русская лексика на протяжении веков подвергалась сложной эволюции, отражая разнообразные социальные, политические и культурные процессы.

Слова, связанные с ключевыми социальными институтами, культурными практиками и мировоззренческими категориями, демонстрируют наиболее характерные примеры семантических изменений [2;151]. Например, слово «государь» в древнерусской традиции обозначало любого правителя, однако в Московской Руси оно стало титулом великого князя, а позднее — официальным обращением к монарху. Подобную эволюцию демонстрирует и слово «князь», первоначально обозначавшее племенного вождя, а затем — представителя высшего сословия феодальной Руси.

Особое значение имеет изучение заимствований. Каждый этап истории России сопровождается притоком новых лексических единиц, отражающих международные контакты и культурные влияния:

- в домонгольский период — заимствования из греческого языка через христианизацию (например, «икона», «ангел»);
- в XVII–XVIII вв. — активное заимствование из западноевропейских языков в ходе модернизационных реформ Петра I («флот», «адмирал», «парад»);
- в XIX веке — проникновение романтической и буржуазной лексики через французский язык («шарм», «кавалер»).

Интерес представляет также анализ тюркских заимствований, вошедших в бытовую и хозяйственную сферу русского языка («казна», «сабля», «базар»), отражающих важность торгово-культурных связей со степными народами.

Анализ архаизмов и историзмов позволяет проследить не только исчезновение отдельных реалий, но и их символическое «переселение» в художественную литературу, фольклор, культурную память [5;104]. Например, слова «ружьё-пищаль», «кольчуга», «стрельцы» в современных текстах зачастую несут культурный и эстетический смысл, связывая настоящее с героическим прошлым.

Таким образом, историческая лексикология раскрывает не только внутреннюю динамику языка, но и культурные процессы, происходившие в обществе. Каждое изменение в значении слова фиксирует важные перемены в общественном сознании, а сама лексика становится носителем коллективного опыта.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Историческая лексикология играет ключевую роль в осмыслении эволюции культурного наследия русского народа. Изучение изменений лексических значений, процессов заимствования, появления архаизмов и историзмов позволяет не только

восстановить языковую картину прошлого, но и глубже понять исторические процессы, влияющие на формирование национального сознания.

Лексика отражает культурные контакты, социальные изменения и мировоззренческие трансформации, сохраняя в себе информацию о различных исторических этапах. Язык, фиксируя изменения в реальности, одновременно становится активным участником формирования культурной памяти.

Понимание культурной значимости слова способствует не только научному осмыслению истории языка, но и укреплению интереса к изучению национальной истории и культуры в целом.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. История слов. – М.: Наука, 1978.
2. Толстой Н. И. Очерки по истории русской лексики. – М.: Индрик, 1995.
3. Аванесов Р. И., Зализняк А. А. Историческая грамматика русского языка. – М.: Наука, 1980.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Прогресс, 1964–1973.
5. Успенский Л. В. Слово о словах. – М.: Детская литература, 1982.
6. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М.: Русский язык, 1999.
7. Трубачев О. Н. Этюды по этимологии и истории лексики. – М.: Наука, 2004.

QADIMIY ANTROPONIMIK BIRLIKLAR ASOSIDA YARALGAN ETNIK BIRLIKLAR

Marqayev Komil Sherqulovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrası dotsenti, komil_marqayev@gmail.com

Aminova Mavjuda Toshpulatovna

Filologiya kafedrası katta o'qituvchisi, mavjudaaaminova@gmail.com

Djurayeva Shaxnoza Ismatovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti, shaxnoza@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimiy manbalarda turkiy urug' va qabilalarning genezisi, ular nomining etimologiyasiga oid fikrlar, shuningdek ularning asosi antroponimlar ekanligi, ana shu antroponimik birliklardan etnik birliklar, ya'ni qabila, urug' va uning shoxobchalari nomlari yaralganligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar. Antroponim, antropoetnonim, etnonim, etnos, xalq, millat, elat, qabila, urug', shajara, laqab.

Abstract. This article discusses the genesis of Turkic clans and tribes in ancient sources, the etymology of their names, as well as the idea that they are based on anthroponyms, and that ethnic units, that is, the names of tribes, clans and their branches, were formed from these anthroponymic units.

Keywords. Anthroponym, anthropoethnonym, ethnonym, ethnos, people, nation, tribe, clan, genealogy, nickname.

“Bizkim - mulki Turon, amiri Turkistonmiz, bizkim - millatlarning eng qadimi va eng ulug'i Turkning bosh bo'g'inimiz!”

Amir Temur.

KIRISH.

Ushbu maqolada Turkiy xalqlarning afsonalari, og'zaki va yozma merosi, shajaralarida urug' va qabilalarning paydo bo'lishi va nomlanishi etnik birlikka asos bo'lgan

deb hisoblanuvchi shaxslar nomiga bog'lanadi. Mahmud Qoshg'ariy, Rashiddin Ali Yazdiy, Abulg'oziy Bahodirxon va kabi olimlarning turkiy urug' va qabilalarning genezisi, ular nomining etimologiyasiga oid fikrlari haqida so'z boradi.

METOD VA METODOLOGIYA.

Turkiy tillar etnonimiyasi, xususan, o'zbek tilidagi qabila, urug' nomlari, ularning shoxobchalari, shuningdek, patronimlar tarixiy-qiyosiy yo'nalishda tadqiq etilgan. O'zbek etnonimiyasi muammolari ikki yo'nalishda, birinchidan, etnonimlarni xalq tarixi, etnografiyasi va madaniyati tarixi aspektida va ikkinchisi etnonimlarni tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganish maqsad qilib olingan.

Inson qaysi xonadonda dunyoga kelganligini, shajarasini, ularning kimligi, oziga nega shunaqa nom (ism) qoyilganligi, kasb-korlari va qay tarzda yashaganliklarini bilishga qiziqib yashaydi. O'z ajdodlarining ezgulikka yo'g'rilgan olijanob fazilatlari bilan doimo g'ururlanib yuradi.

Muhtaram Prezidentimiz Mirziyoev Shavkat Miromonovich rahnamoligida olamshumul va keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Yurtboshimiz ta'kidlaganidek: "Millat tarixini milliy ruh bilan yaratish kerak. Aks holda uning tarbiyaviy ta'siri bo'lmaydi"

Turkiston jadidchiligi milliy harakatining yirik vakili Mahmudxo'ja Behbudiy quyidagicha yozgan edi: "Qabilasining ismini va yetti otasining otini bilmay turg'onlarni "qul-marquq" derlar. "Marquq" iborasini mashhur qirg'iz adibi Ch.Aytmatov oz asarlarida "Manqurt" deb atagan.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da "Manqurt" atamasi qo'yidagicha izohlangan:

1.O'tmishda, ba'zi ko'chmanchi xalqlarda, bandi (asir) tushganlarni sochi qirtishlab olingan. Boshiga yangi so'yilgan tuyaning bo'yin terisi qoplanib, terisi boshini tobora qattiq qisishi oqibatida xotirasi, aql-idroki, umuman,insonga xos fazilatlaridan mahrum etilgan shaxs.

2. Ana shunday (manqurtga xos) xislat- xususiyatga ega bo'lgan shaxs.

Turkiy xalqlarning afsonalari, og'zaki va yozma merosi, shajaralariga e'tibor qilinsa, ularning asosiy qismida urug' va qabilalarning paydo bo'lishi va nomlanishi o'sha etnos (millat, elat, qabila, urug', ularning shoxobchalari) ga asos solgan deb hisoblanuvchi shaxslar nomiga bog'lanadi. Mahmud Qoshg'ariy, Rashiddin Ali Yazdiy, Abulg'oziy Bahodirxon va kabi olimlarning turkiy urug' va qabilalarning genezisi, ular nomining etimologiyasiga oid fikrlari "O'g'uznoma" asaridagi ma'lumotlarga asoslanganini ko'ramiz. Ushbu fikrlarni asoslash maqsadida Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajarayi turk" asarida keltirilgan ba'zi ma'lumotlarni keltiramiz.

- Yo'rliq, merganning bir o'g'li bor edi. Qo'ng'iro't olti. Barcha qo'ng'iro't eli aning nasli tururlar.

- Qo'bayshiraning ikki o'g'li bor edi. Ulug'ining oti Inkiris va kichigining oti Alqanuy. Ikki urug' ushbu ikkisining nasli tururlar.

Tusbudoyning ikki o'g'li bor edi. Avvalg'ining oti Qoranut. Barcha Qoranut eli aning nasli tururlar.

- Ani ikki o'g'li bor edi. Ulug'ining oti Qurlas, barcha qurlas urug'i aning nasli tururlar.

- Arlot bir kishining oti turur. Barcha arlot eli ani nasli tururlar.

- Qayon avlodina Qiyot tedilar. Elxonning o'g'lini Qayon derlar edi. Qiyot Qayonning jami turur.

- Aning o'g'lining oti Erdonchi barlos. Barcha barlos eli muning nasli tururlar.

- Keraytning ma'nosi qoraburon temak bo'lur. Bir kishining yetti o'g'li bor edi. Ettisi ham qora. Onalarg'a xalq kerayitlar derlar edi va b.

Onamastikada antraponimlar asosida yaratilgan etnonimlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1) kishi ismiga nisbat berilgan etnonimlar;

2) laqab (taxallus) larga nisbat berilgan etnonimlar.

Kishi ismiga nisbat berilgan etnonimlarga baxshivoy, almat (almati), ablaziz, bektimir, boboshodi, botirsaroy, bo'ronjuz, boqibachcha, boybotir, baqoyi, jumanqovchin, nazarto'p, oqvoy, eshonxo'ja, shakarbachcha, sherali, shodmonto'p, hofiz, kalhofiz kabilarni kiritish mumkin.

NATIJALAR VA TAHLIL.

Ba'zi etnonimlarning kishi laqablaridan hosil qilinganligi haqida Abulg'oziy Bahodirxon ham yozgan. Jumladan:

-kigit etnonimi: kishining tilinda kamligi bo'lsa, turk xalqi bo'ltak ter. Mo'g'il kilgi ter. Bu kishining tilining kamligi bor erdi. Aning uchun Kilgit tedilar. Barcha kilgit eli ul kishining nasli tururlar».

-dug'lot etnonimii; «Mo'g'ul oqsoqoli dug'lat ter. Bir oyoqli oqsoq erdi. Barcha dug'lat urug'i aning nasli tururlar».

O'rganilgan matreallarimiz orasida ma'lum miqdor etnonimlar laqab bilan bog'liqligini ko'ramiz: kal, beshkal, kalto'p, ko'sa, buyrako'sa, cholko'sa, tuyabosh, jumaloqbosh, jaltirbosh, tariqbosh, toz//tos, chaqqon, chuvulloq, mallavoy, mo'nka// mo'ngka, jelkillak, jalampir//jilampir, voy-voy va b.

Keltirilgan etnonimlarning ba'zilarini qisqacha izohlashga harakat qilamiz.

Jalampir – Dehqonobod tumani qo'ng'irotlari qo'shtamg'ali bo'limining urug'laridan birining nomi. Jalampir – o'taketgan ayyor, mug'obir, tilyog'lamachi, ikkiyuzlamachi shaxslarga berilgan laqab.

Jelkillak – Sherobod, Ko'kbuloq qo'ng'irotlariga qarashli 14 urug'dan birining nomi. Tez va chaqqon harakat qiluvchi, epchil va chapdast kishilarga jelkillak laqabi qo'yiladi. Etnik birlik nomi asosida ushbu laqab yotibdi.

Mo'ngka – qo'ng'irotdan qabilasi tortuvli bo'limiga qarashli olti urug'ning biri shu nom bilan yuritiladi. Mungka asli laqab bo'lib, ulkan, yirik gavgdali, jussador degan ma'noni anglatadi.

Cholbosh, cholko'sa - chol so'zi oq rangni anglatadi. Rang bildiruvchi so'zlarga nisbat berilgan etnonimlar tahlilida qayd qilinganidek, chal//chol-oq, bo'z rangini anglatadi. Demak, cholbosh-oqbosh, oqboshli, cholko'sa esa soqoli oqargan ko'sa yoki ko'rinishi oq rangli ko'sa ma'nosini beradi. Etnonim shaxs laqabiga nisbat berib hosil qilingan. Etnonimlarning yuqorida keltirilgan tasnifi urug' va qabila nomlarini lug'aviy-manoviy nuqtai nazardan tasnifining bir ko'rinishidir.

Etnonimlar o'zbek tili leksikasining qadimiy qatlamiga mansub bo'lib, ko'pgina etnonimlarning ma'no va etimologiyasi, nomlanish motivlari davrlar o'tishi bilan, o'zgargan va unitilgan. Mana shu nuqtai nazardan etnonimlarni ikki guruhga ajratish mumkin: nomlanish motivi unitilgan (noaniq) nomlar va nomlanish motivi aniq sezilib turuvchi nomlar. Birinchi turkum nomlarning nomlanish motivi, ma'nolari etimologik tatqiqotlar orqali aniqlanishi mumkin. Chunonchi, totemistik tasvurlar bilan bog'liq nomlar.

XULOSA.

O'zbek etnonimlarining lug'aviy boyligini ma'noviy-mavzuiy jihatdan tasniflash quyidagi xulosalarni chiqarishga asos bo'ladi.

1. O'zbek etnonimiyasiga bag'ishlangan ishlarda urug', qabila nomlari turli nuqtai nazardan tasniflangan. Bizning tahlillarimiz etnonimlari, ularni ma'no va motivatsiyasiga ko'ra leksik-semantik guruhlariga ajratish eng maqbul yo'l ekanligini ko'rsatadi.

2. Etnonimlarni ma'noviy-mavzuiy guruhlariga bo'lish va guruhlariga oid nomlarni belgilash ko'pgina etnonimlarning atalish motivi xalqning xilma-xil qadimiy tushuncha va tasavvurlari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

3. O'zbek etnonimlarining asosiy ma'noviy-mavzuiy guruhlarini, motivativ asoslarini tadqiq qilish, ular asosida qadimiy ishonchlar, diniy, falsafiy tushunchalar, totemistik va

onimistik qarashlar, etnoslarning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti, geografik muhit kabi xususiyatlar o'z ifodasini topganini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. Xalq so'zi, 2011- yil 20 - yanvar.
2. Бегматов Э. Этноантропониими узбеков // Материалы конференции о проблемах азербайджанской ономастики. –Баку, 1987. –С. 92-93.
3. Mahmudxo'ja Behbudiy Tanlangan asarlar. -T. Ma'naviyat. 1997. B-173.
4. Nafasov T., Markaev K. Узбекские этноантропониими // Ономастика Узбекистана. - Ташкент, 1989. –С. 136-139
5. O'zbek tilining izohli lug'ati 2-j. -T.: O'zME, 2006, B. 541.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА – ПУТЬ К ФОРМИРОВАНИЮ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО ФИЛОЛОГА

Элмуродова Лайло Нормуратовна

к.ф.н., доцент кафедры «Филология»

Университета информационных технологий и менеджмента,

Салимова Шахзода Лазизовна

студент 1-го курса, направление «Филология и обучение языкам (русский язык)

Университета информационных технологий и менеджмента

layloelmurodova69@gmail.com

Аннотация: В данной статье исследуется влияние классической русской литературы на формирование личности студентов вуза в Узбекистане. Актуальность работы обусловлена потребностью в духовно-нравственном воспитании будущих филологов, сочетающем профессиональную подготовку с развитием моральных качеств.

Ключевые слова: русская литература; нравственное воспитание; развитие личности; студенты; учебное образование; патриотизм.

ВВЕДЕНИЕ. Формирование личности будущего филолога включает развитие не только профессиональных навыков, но и высоких нравственных качеств. Современные исследования подчёркивают, что от моральной подготовки филологов могут зависеть их решения в экстремальных ситуаций [1]. Соответственно, военные вузы страны внедряют программы воспитания студентов на основе национальных и общечеловеческих ценностей, опираясь на богатое культурное наследие [3].

Одним из эффективных средств духовно-нравственного воспитания традиционно выступает художественная литература. Классические литературные произведения позволяют читателю пережить широкий спектр ситуаций и эмоций, тем самым способствуя развитию эмпатии и социального интеллекта [2], [6]. Психологи установили, что чтение художественной литературы повышает уровень сопереживания и способность понимать чужую точку зрения [5], [4]. Например, чтение литературной прозы улучшает показатели теории разума (понимания мыслей и чувств других людей) и связано с ростом эмпатии у читателей [3], [5]. Литература воздействует на ценностно-смысловую сферу личности: регулярное чтение в юности коррелирует с развитием таких качеств, как доброжелательность, воображение и стремление к познанию [2], [6].

В системе подготовки кадров силовых структур использование литературы имеет свои традиции. В условиях Узбекистана, где исторически сложилось двуязычие и русская культура оказала значительное влияние на образование, изучение русской литературы продолжает играть заметную роль в воспитательном процессе. При этом важно учитывать национальные особенности: идеи чести, долга, мужества, присутствующие в произведениях русских классиков, созвучны традиционным ценностям узбекского народа (уважение к старшим, верность долгу, патриотизм). Таким

образом, обращение к русской литературе в воспитании курсантов представляет собой мост между общечеловеческими и национальными ценностями, обогащая культурный кругозор будущих филологов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

Цель данного исследования – эмпирически проверить вклад чтения и обсуждения произведений русской классики в становление личности студентов в Узбекистане. В качестве материала выбраны три знаковых произведения о судьбе солдата и офицерской чести: повесть А.С.Пушкина «Капитанская дочка» (1836), рассказ М.А.Шолохова «Судьба человека» (1957) и поэма А.Т.Твардовского «Василий Тёркин» (1946). Эти тексты включены в образовательную программу и богаты нравственными уроками, потенциально значимыми для молодых учителей. Мы предположили, что целенаправленная работа с указанными произведениями будет способствовать развитию у слушателей таких личностных качеств, как чувство долга, честь, эмпатия и патриотизм, а также укреплению их ценностных ориентиров.

Изучение поэмы А. Твардовского «Василий Тёркин» вызвало у студентов живой отклик и чувство гордости. 80% отметили, что образы Василия Теркина – простого солдата, преодолевающего тяготы войны с юмором и отвагой – усилили их уважение к рядовым бойцам и чувство сопричастности к славной истории защитников Отечества. Многие признались, что юмористические эпизоды из поэмы помогли им взглянуть на трудности военной службы оптимистичнее, а сцены мужества – укрепили готовность служить Родине с полной самоотдачей. Например, один студент отметил на семинаре, что *«Тёркин учит не падать духом: даже в самых тяжёлых ситуациях надо сохранять веру и товарищество»*.

Обобщая, можно сказать, что *литература стала зеркалом*, в котором учащиеся увидели идеалы, к которым следует стремиться.

Работа с эмоционально насыщенными текстами (такими как «Судьба человека») действительно могла повысить у участников уровень эмоциональной отзывчивости – что подтвердило увеличение баллов по шкале эмпатии. Аналогично, возрастание ценности чести и долга соотносится с теми нравственными ориентирами, которые задавали выбранные произведения (особенно «Капитанская дочка» [5]).

Как отмечают исследователи, именно глубокое “погружение” в историю и идентификация с персонажами являются механизмом развития социальных и моральных навыков через литературу [2], [6].

Через судьбы героев – участника Великой Отечественной войны Андрея Соколова [9], солдата Василия Тёркина [11], офицера Гринёва [10] – студенты прочувствовали, какой ценой завоёван мир и что значит служить Отечеству честно.

Кроме того, стоит обратить внимание на подбор материала: литература военной тематики оказалась особенно близкой аудитории студентов, что облегчило идентификацию с героями. Вероятно, включение произведений не только русской, но и узбекской литературы о героях-национальных лидерах (например, об Амине Темуре или Джалолиддине Мангуберды) могло бы ещё более усилить воспитательный эффект за счёт апелляции к собственно национальной гордости. Это направление требует дальнейших исследований.

Литература, как часть гуманитарного знания, привносит в подготовку студентов гуманистическое измерение, необходимое для становления ответственного и нравственно зрелого защитника Отечества.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Включение в образовательный процесс чтения и обсуждения литературных произведений, богатых патриотическими и нравственными идеалами, способствовало

развитию у студентов важных личностных качеств: укрепились чувство долга, сознание офицерской чести, эмпатия к окружающим и любовь к Родине.

Практическая реализация может включать разработку специальных курсов или модулей по военной литературе, проведение конкурсов эссе, литературных вечеров и других форм творческой активности, которые обогащают духовный мир студентов.

В заключение подчеркнём, что развитие высоконравственной, всесторонне развитой личности филолога – залог укрепления общества. Как показал опыт, *слово писателя дополняет строй социальной жизни, воздействуя на сердца и умы будущих специалистов*. Поэтому поддержание традиций чтения и обсуждения классики в стенах вуза – важная задача воспитателей. Опыт работы показал, что обращение к лучшим образцам литературы является неотъемлемой частью подготовки студентов, призванных стать настоящими педагогами, *для которых честь и совесть – не пустой звук*.

Литература:

1. Dziwanowski, K. (2020). Values and norms of behaviour in the life of cadets. *Security and Defence Quarterly*, 29(3), 74–89. DOI: 10.35467/sdq/120784
2. Eftimova, S., Garvanova, M., & Nikolova, B. (2021). Reading as a key factor for personality development of adolescents. *EDULEARN21 Proceedings*, 3280–3286. DOI: 10.21125/edulearn.2021.0696
3. Ibragimov, M. M. (2022). Military Learning and Instruction on Leadership Qualities as Taught at the Academy of the Armed Forces of Uzbekistan. *Military Review* (Online Exclusive, October 2022), 1–10.
4. Исак В. Ю. (2017). Художественная литература как источник духовно-нравственного воспитания. *Актуальные проблемы становления военно-политической культуры*, сборник материалов конф., 45–49.

TO‘RTLIKLARDA METAFORA

Aldasheva Shirin Jalgasovna

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti.,(PhD)

E-mail:aldashevashirin01@gmail.com

Ibragimova Umida Yuldashevna

University of Business and Science Toshkent filiali professor v.b.,(PhD)

E-mail:uibragimova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada metafora to‘grisidagi mulohazalar yozilgan. Shuhrat to‘rtliklari tahlil qililib, shoir she‘riyatidagi metaforalar haqidagi fikrlar bayon qilingan.

Tayanch so‘z va iboralar: metafora, she‘riyat, lirika, obraz, monolog, peyzaj, o‘xshatish, timsol, aforizm, qahramon, shoir va boshqalar.

Abstract. This article contains reflections on metaphor. It analyzes Shukhrat's quatrains and offers insights into the metaphorical element in the poet's poetry.

Key words and word expressions: metaphor, poetry, lyricism, image, monologue, landscape, comparison, symbol, aphorism, hero, poet, etc.

KIRISH.

Xalqimizning ma‘naviyatini yuksaltirishga xizmat qiladigan o‘zbek she‘riyati ezgu maqsadlarga qaratilganligi va o‘ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Chunki, «...insonning qalbi, uning dardu tashvishlarini, xalqning orzu-niyatlarini, Vatanga muhabbat va sodiqlik hissiyotlarini aks ettiruvchi betakror so‘z» bo‘lgan badiiy adabiyotning dunyoni, insonni bilishning muhtasham oynasi, shuningdek, bugungi kunda mamlakatimiz strategik dasturlarining biri hisoblangan yuksak ma‘naviyatli, har tomonlama barkamol avlodni tarbiyalashning muhim vositasi ekanligi yana ham oydinlashdi.

Shuhrat lirikasida qaysi mavzuga murojaat etmasin, xoh tabiat yoki sevgi-muhabbatmi, xoh Vatan mehri yoki ona yurtga sadoqatmi, xoh umr-tiriklik mas'uliyatimi – barcha-barchasida badiiy shartlilikning majoziy talqinlariga asoslangan poetik tafakkur tarzi ijodkorning individual o'ziga xosligini ta'minlagan ustuvor fazilat sifatida bo'y ko'rsatadi.

Shuhrat she'riyatida falsafiy lirikaning muhim jihatlarini namoyon etuvchi oqilona donolik, aforizm darajasidagi fikriy teranlik va poetik tafakkur bo'liqligi kabi muhim fazilatlar o'z aksini topgan. Zero, tabiat hodisalari hamda manzaralari o'quvchi ongi-tafakkurida shakllangan ramziy-timsoliy ma'nolarda jonlanadi. Xususan, yuqoridagi to'rtliklarda kuzatilganidek, shoirning estetik ideali bilan turmush realliklari o'rtasidagi nomuvofiqlik lirik qahramonning fikrlash tarzidagi mushohadakorlikni ham, she'rning konflikti va kompozicion tuzilishini ham, qolaversa, poetik asociaciya uygotuvchi tushuncha-tasavvurlar ziddiyatini ham ta'minlamoqda.

Ko'rinadiki, Shuhrat to'rtliklarida tasvirlanayotgan manzara bilan bo'liq hissiy-poetik idrok mushohadakorlikdan ko'ra ustunroq mavqega ega. Tabiat obrazlari ham shoir she'rlarida o'z kechinmalari bilan birga yashaydi. Shu jihatdan aytish mumkinki, tabiatni falsafiy yo'sinda idrok etish olamni va odamni tushunish hamda tushuntirishning asosini tashkil etadi.

Boshqa shoirlarimizning badiiy izlanishlarida ham, aytaylik, Mirtemir yoki Zulfiyami, Asqad Muxtor yoki Shukrullomi, Abdulla Oripov yoki Rauf Parfimi, barchasida tabiat hayoti, tabiiy hodisalar va tabiat manzaralari muhim o'rin tutadi. Shu o'rinda birgina Asqad Muxtor miniatyuralaridagi tabiat obrazlarini eslaydigan bo'lsak, ularni shoir o'z estetik ideali nuqtai nazaridan jonlantiradi. Ya'ni, boshqacha aytganda, tabiat obrazlari odamlarga o'xshab fikrlaydi, shodon yoki tushkun kayfiyatlarga beriladi, kuladi yoki yig'laydi. Muhimi, Asqad Muxtorning aksariyat she'rlarida, xususan, to'rtliklarida ham fikr teranligi va hayotiylik o'quvchini jiddiy mushohadakorlikka undaydi.

Shuhrat talqinida esa tabiat obrazlari o'zgacha manodorlik va mohiyat kasb etadi. Xususan, shoir o'zi ko'rgan va his etgan tabiatning jozibador go'zalliklarini xayolidagi, idealidagi mazmunli manzaralar sifatida emas, aksincha, real voqelik – tabiat hayotining haqiqatlari sifatida qabul qiladi va bu holat shoirning poetik ongi, badiiy idroki va poetik tafakkur tarzining o'ziga xos muhim xususiyatiga aylanadi. Tabiatning moddiy va manaviy hayoti manzaralariga shoirona tasavvur mahsuli tarzida emas, obyektiv voqelikning kundalik va xolis, tabiiy ko'rinishlari sifatida qaraydi. Shoir badiiy mezonlari va ijodiy koncepciyasining ana shu jihatidan kelib chiqib, tabiat obrazlari va mezonlari talqinida ijtimoiy hayotning timsoliy manolarini ko'radi. Tabiat hayoti va go'zalliklari bilan ijtimoiy voqelik o'rtasida, borliq olamdagi narsa-hodisalar bilan inson fe'li-faoliyati o'rtasida yaqinlik izlaydi, shu aloqadorlikni topadi va faylasufona o'ylari bilan ulardan muayyan saboqlar chiqarishga asos bo'ladigan badiiy fikrni ifodalaydi:

Mo'ridan buralib chiqqan tutunlar

Bulutga o'xshashni havas etadi.

Yomg'irga aylanmay ko'kda tutilar,

Er uzra qaytolmay yoqa yirtadi.

Yoki:

O't yoqding, kul bo'ldi. Shamol keldi-da,

Ko'klarga sovurib ketdi nogahon.

Aslida o't o'zin qurbon qildi-da,

Sen esa sovuqdan asrab qolding jon.

Yoki:

Gumburlab sel keldi, ko'lob-ko'lob suv,

Sichqonlar tirqirab, itlar hurardi.

Faqat bir qurbaqa bilmasdan qo'rquv,

Ko'lobda quvonib suzib yurardi.

Mazkur tórtliklarda Shuhratning badiiy tafakkur tabiatini xarakterlovchi nozik holatlar mujassam. Xususan, birinchi to'rtlikda tabiat manzarasi obyektiv kuzatilyapti. Mo'rilardan burqsib chiqqan qop-qora tutun bulutlarga o'xshab osmon kengliklariga intiladi; cheksiz osmon hududlarini to'ldirib suzib yurgisi keladi. Qop-qora tutunlarning xayoli ham osmon kabi cheksiz. Lekin, ne tongki, osmon tutunlarni o'z bag'riga qabul qilmadi. O'rlay desa ko'kka ham, erga qaytay desa, qaytishga ham yo'l yo'q. Osmon bilan er o'rtasida arosatda qolgan tutunlar yoqasini yirtgudek bo'lib yozg'iradi.

Ushbu to'rtlikda kuzatilganidek, tabiat xossalari inson ruhiyati va ma'naviy qiyofasi bilan uzviy birlikda namoyon bo'ladi. Ya'ni, shoir tabiat manzarasidan nusxa ko'chirayotgani yo'q, aksincha, bir-ikki poetik detal bilan odamlarning ma'naviyatiga daxldor mánoli va hayotiy manzara yaratmoqda. O'tinmi, ko'mirmi, latta-lahtakmi – yonganda buralib-buralib ko'k toqiga intilgan tutunni ko'p ko'rganmiz. Lekin bu manzarani arosatda qolgan odam ruhiy kechinmalarining timsoliy talqini sifatida tasvirlash mumkinligini yolg'iz Shuhrat to'rtligidan, ya'ni shoirona tafakkur va poetik mahorati tufayli anglayapmiz. Shoir ijodidan bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Demak, Shuhrat to'rtliklarida shoirning o'ziga xos badiiy tafakkur tarzini ko'rsatuvchi muhim fazilatlardan biri – tabiat hodisalari tasviridir. Tabiat tasviridan muayyan mazmun topishni esa óquvchining inon-ixtiyoriga, qalb nigohi va fikriy sajiyasiga qoldirilishi ham ijodkorning o'ziga xos uslubidir.

Keyingi ikki to'rtlikda shoir ijodiy uslubiga xos bo'lgan yana bir ibratli jihat – tabiatda ro'y beradigan turli-tuman voqea-hodisalarga insoniy xislat-xususiyatlarni singdirish orqali poetik umumlashma chiqarish usuli o'z aksini topgan. O'tin yonib, olovga aylanganida «odamlarni isitaman, ularni sovuqdan-o'limdan asrab qolaman», – deb hech qachon o'ylamaydi. Chunki fikrlash – odamlarga xos xususiyat. Daraxt shox-shabballari, butoqlari tilsiz, gung. Shunday bo'lsa-da, timsoliy talqinda lirik qahramon bu narsalarni ham o'z kayfiyatiga moslab «gapirtiradi», hissiy idroki va holatiga mos ravishda tashqi obyektiv reallik xossalari til ato qiladi. Ularning sózlashi, fikrlashi, munosabat bildirishi jarayonida jamiyat hayotiga, odamlar tirikligiga asqotadigan ibratli va ta'sirchan ma'nolar sizib chiqadi. Binobarin, Shuhrat tórtliklarida yorqin aks ettirilgan umumlashtiruvchi poetik timsollar, hayotiy mushohadakorlik va aforizm darajasidagi falsafiy fikrlar, lirik qahramonning murakkab his-tuyg'ulari va ruhiy kechinmalarining haqqoniy ifodalanishi kabi fazilatlar bu davr o'zbek she'riyatining etakchi tamoyillariga aylanganligidan guvohlik berib turishi bilan ham e'tiborlidir.

Fikrimizning dalili sifatida Shuhratning yuqorida keltirilgan to'rtliklari tahlilini davom ettiraylik. She'rda aks ettirilgan loyqa-bo'tana sel vahimasidan tevarak-atrofdagi tirik jonzoq qo'rquvga, dahshatga tushadi. Ma'ragan sigirlar, baqirgan buzoqlar, chang-to'zonga belangan qo'y-qo'zilar ózini tepaliklarga uradi. Qiy-chuvga botgan qushlar daraxt uchlariga tizilib vijir-vijir so'zlashadi. Yolg'iz qurbaqa qo'rquv nimaligini bilmasdan bo'tana, ko'lob suvda rohatlanib suzib yuraveradi. Osmon kengliklarini, tog' cho'qqilarini burgutu lochinlar qanchalik sevsa, halqob bo'tana suvni itbaliqlaru qurbaqalar ham shunchalik xush ko'rishadi.

Shunisi xarakterliki, devor kovaklarini máqul ko'rgan qurbaqa uchun halqob bo'tanalar ham qadrdon ekan. Ayni shu holatda qurbaqa uchun sel qutqusidan qo'rqish yoki qo'rqmaslik, rohatlanish yoki tahlikali suzib yurish kabi hissiyotlari aslida yot narsa. Unga mazkur insoniy his-tuyg'uni lirik qahramon tushunchasi ato etyapti. Demak, odamlarga xos jonli, ma'naviy hayot kórinishlari Shuhrat to'rtliklarida badiiy usul tarzida emas, balki shoir ruhiyatining, ongi-idrokining poetik ifodasi sifatida namoyon bo'layapti.

Birinchi to'rtlikdagi «tutun», ikkinchi to'rtlikdagi «o't-olov», uchinchi to'rtlikdagi «qurbaqa» metaforalari zimmasiga yuklanayotgan majoziy ma'nolar she'riy matnlarning kompozicion asosini belgilashga xizmat qilgan. Poetik fikrni metaforalar asosida ifodalash

uslubini Shuhrat to'rtliklarida shoir badiiy tafakkurining o'ziga xosligini ko'rsatuvchi ustuvor mezonlardan biri sifatida zohir bo'lgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoev Sh. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish– xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevori// Xalq so'zi. – Toshkent, 2017. – 4 avgust.
2. Shuhrat. Shaydo ko'ngil. She'rlar. - Toshkent, 1979. – B. 142.
3. Karimov B. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. – Toshkent: Muhammadiy, 2011.
4. Jamoa. Adabiyot nazariyasi. 2 jildlik. 2-jild. – Toshkent: Fan, 1979.
5. Shuhrat. Etim bo'shin silaganlar. Hikoya va kissalar. Toshkent. Sharq, 2005 yil.
6. Shuhrat. Tanlangan asarlar. 3 jildlik, 2 jild. –T.: Adabiyot va san'ati, 1980. – B.411.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SOTSIOLINGVISTIKANING O'ZIGA XOS O'RNI VA AHAMIYATI

To'rayeva Umida Egamberdiyevna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrasida dotsenti

Abdurasulova Nasiba

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida sotsiolingvistika fanining o'rni va ahamiyati tahlil qilingan. Tilning jamiyat hayotidagi ijtimoiy funksiyalari, ijtimoiy guruhlar bilan aloqadorligi, til siyosati, bilingvizm, diglossiya, til prestiji kabi muhim tushunchalar sotsiolingvistik nuqtai nazardan yoritilgan. O'zbek jamiyatida mavjud bo'lgan til holatlari — shahar va qishloq tili tafovutlari, yoshlar tili, ko'p tillilik holatlari misollar bilan tahlil qilinadi. Shuningdek, sotsiolingvistik tadqiqotlarning til siyosati, ta'lim tizimi va til madaniyatiga ta'siri haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistika, til va jamiyat, bilingvizm, ko'p tillilik, ijtimoiy qatlamlar, til madaniyati, til va gender, zamonaviy kommunikatsiya

Abstract. This article analyzes the role and significance of sociolinguistics in Uzbek linguistics. From a sociolinguistic perspective, it highlights important concepts such as the social functions of language in society, its relationship with social groups, language policy, bilingualism, diglossia, and language prestige. The article uses examples to analyze the linguistic situations that exist in Uzbek society, including differences in urban and rural language, the language of young people, and multilingualism. It also examines the impact of sociolinguistic research on language policy, education, and linguistic culture.

Keywords: sociolinguistics, language and society, bilingualism, multilingualism, social strata, language culture, language and gender, modern communication.

KIRISH.

O'zbek tilining davlat tili sifatidagi maqomini mustahkamlash, uni barcha sohalarda qo'llashni ta'minlash, boshqa tillar bilan sog'lom raqobatda bo'lishini ta'minlash – bularning barchasi sotsiolingvistik yondashuvni talab qiladi. Rasmiy hujjatlarda, ta'lim tizimida, ommaviy axborot vositalarida, xizmat ko'rsatish sohasida o'zbek tilining to'laqonli qo'llanilishi uchun til siyosati sotsiolingvistik tahlillar asosida olib borilishi kerak.

Til – bu nafaqat aloqa vositasi, balki jamiyatning tarixiy, madaniy va ijtimoiy taraqqiyotini ifoda etuvchi asosiy omildir. Har bir millatning madaniy merosi, tafakkuri va ijtimoiy ongini tahlil qilishda til hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tilshunoslik esa tilning mazmuni, shakli, taraqqiyoti, strukturasi va ijtimoiy hayotdagi o'rnini o'rganadi. Tilshunoslikning muhim

sohalaridan biri sifatida sotsiolingvistika til bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni, tilning ijtimoiy funksiyalarini chuqur tahlil etishga yo'naltirilgan.

Sotsiolingvistika — bu til va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadigan fan. U tilning jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlar, yosh, jinsi, millati, ma'lumoti, kasbi va hududiy omillar asosida qanday o'zgarishini tahlil qiladi. Tilning ijtimoiy funksiyalari, nutq madaniyati, rasmiy va norasmiy tillar o'rtasidagi tafovut, diglossiya, bilingvizm, kod almashtirish (code-switching) kabi hodisalar sotsiolingvistikaning asosiy tadqiqot yo'nalishlariga kiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

O'zbek tilshunosligida sotsiolingvistikaga oid ilk qarashlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab shakllana boshladi. Ayniqsa, mustaqillikdan keyingi davrda til va jamiyat o'rtasidagi aloqalarni chuqurroq o'rganishga ehtiyoj ortdi. Til siyosati, davlat tili maqomi, o'zbek tilining nufuzi, lotin yozuviga o'tish jarayoni va boshqa ko'plab omillar sotsiolingvistik tahlilni talab qila boshladi.

Tilshunos olimlarimiz – M. Jo'rayev, G. Rahmonov, N. Mahmudov, X. Dadaboyev, Sh. Sodiqov kabi mutaxassislar o'zbek tilining ijtimoiy hayotdagi o'rni, funksiyalari, ommaviy axborot vositalarida qo'llanishi, turli ijtimoiy qatlamlarda ishlatilish uslubi kabi jihatlarni o'rganishga e'tibor qaratganlar.

Til jamiyat hayotining ajralmas bir qismidir. Har qanday tilning shakllanishi, rivojlanishi va qo'llanishi bevosita jamiyat bilan bog'liq bo'lib, bu jarayonni chuqurroq o'rganish sotsiolingvistika fanining zimmasiga tushadi. Ayniqsa, o'zbek tilshunosligida so'nggi yillarda sotsiolingvistik tadqiqotlarga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Bu ehtiyoj, bir tomondan, til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni chuqur o'rganish zaruratidan, ikkinchi tomondan, til siyosati, til madaniyati, bilingvizm va diglossiya kabi masalalarning dolzarbligidan kelib chiqmoqda.

O'zbek tilshunosligida sotsiolingvistika nisbatan yangi yo'nalish bo'lsa-da, mustahkam ilmiy asosga ega bo'lib bormoqda. O'zbek tilining rivojlanish tarixida ijtimoiy omillar muhim rol o'ynagan. Masalan, o'zbek tilining rasmiy maqomga ega bo'lishi (1989 yil, "Davlat tili to'g'risida"gi qonun), til siyosatidagi o'zgarishlar, lotin yozuviga o'tish jarayoni sotsiolingvistik tahlil doirasida o'rganilishi zarur bo'lgan masalalardandir.

MUHOKAMA.

Bugungi kunda quyidagi sotsiolingvistik masalalar o'zbek tilshunosligida alohida ahamiyat kasb etmoqda: shahar va qishloq leksikasidagi farqlar, ya'ni ijtimoiy-geografik farqlanish; yoshlar tili va ijtimoiy tarmoqlarda til ishlatilishi, ya'ni zamonaviy kommunikatsiya vositalarida til o'zgarishi; rasmiy va norasmiy so'zlashuv uslublari o'rtasidagi tafovut, ya'ni diglossiya holatlari; tilning ijtimoiy nufuzi, ya'ni turli tillarga nisbatan ijtimoiy qarashlar, stereotiplar va til prestiji.

O'zbek tilida olib borilayotgan sotsiolingvistik tadqiqotlar til siyosatini shakllantirish, ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va madaniyatlararo muloqotni yo'lga qo'yishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Xususan, quyidagi jihatlar alohida ajralib turadi:

1. Til siyosatini ishlab chiqish — Qaysi hududda qanday til muhit hukmron, qanday til muammolari mavjudligini aniqlash orqali amaliy siyosat ishlab chiqiladi.

2. Tilni o'qitish metodikasini takomillashtirish — Ijtimoiy qatlamlarga qarab o'quv dasturlarini moslashtirish imkoniyati paydo bo'ladi.

3. Milliy o'zlikni shakllantirish — Til madaniyatning asosi bo'lganligi sababli, tilni saqlash va rivojlantirish milliy ong va birlikni mustahkamlaydi.

4. Korrekt til siyosati yuritish — Ayrim tillarning diskriminatsiyasi yoki haddan ziyod ustunlik berilishi jamiyatdagi ziddiyatlarga olib kelmasligi uchun sotsiolingvistik yondashuv muhim.

NATIJALAR.

Sotsiolingvistika – bu tilshunoslik va sotsiologiya fanlarining kesishgan nuqtasida joylashgan fanlararo soha bo'lib, tilning ijtimoiy hayotdagi o'rnini o'rganadi. U tilni jamiyat

a'zolari o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar kontekstida tahlil qiladi. Ushbu fan XX asrning o'rtalarida AQSh va Yevropa tilshunoslari tomonidan mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan. Ularning orasida W. Labov, B. Bernstein, J. Fishman, D. Hymes kabi olimlar tilning ijtimoiy qatlamlar bilan bog'liqligini asoslab berganlar.

O'zbek tilshunosligida sotsiolingvistik qarashlar dastlab fonetika, leksikologiya va uslubshunoslik doirasida yuzaga chiqqan. Ijtimoiy nutq, mintaqaviy shevalar, shahar va qishloq nutqi o'rtasidagi farqlar, kasb va ijtimoiy guruhlar tilidagi o'ziga xosliklar dastlab uslubshunoslar tomonidan o'rganilgan. Keyinchalik bu masalalarga sotsiolingvistik yondashuvlar tatbiq qilina boshlandi.

Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biridir. Har bir tilning rivojlanishi, shakllanishi va ishlatilishi faqat lingvistik mezonlar bilan emas, balki ijtimoiy omillar bilan ham chambarchas bog'liq. Tilni faqat grammatik struktura, fonetika va leksika orqali emas, balki u qanday ijtimoiy vazifalarni bajarayotgani, jamiyatda qanday maqomga ega ekani orqali ham tahlil qilish lozim. Shu nuqtai nazardan qaraganda, sotsiolingvistika — zamonaviy tilshunoslikning ajralmas va nihoyatda dolzarb yo'nalishidir.

Sotsiolingvistika tilning turli ijtimoiy qatlamlar, yosh guruhlari, kasbiy guruhlar, va hududiy birliklar o'rtasida qanday farq qilishini o'rganadi. Masalan:

Shahar aholisi ko'proq ruscha yoki inglizcha so'zlarni aralashtirib so'zlasa ("registratsiya qilmoq", "formatlash", "dizayn qilmoq"), qishloq aholisi bu so'zlarga mahalliy ekvivalentlarni ishlatadi yoki ular o'rniga boshqa so'z ishlatadi ("ro'yxatga olish", "moslashtirish", "bezatish"). Misol: Toshkentdagi yoshlar "kompyuterimga Windows o'rnatdim" desa, qishloqdagi tengdoshlar "kompyuterga dasturni qo'ydim" deb aytishi mumkin.

Bugungi o'zbek yoshlarining tilida sotsial tarmoqlar va xorijiy ommaviy madaniyat ta'siri kuchli. Ko'p hollarda inglizcha yoki ruscha qisqartmalar, jumladan, "OK", "like", "story qo'ydim", "zvoni qil", "cancel qildim" kabi aralashmalar ishlatiladi.

O'zbekiston ko'p millatli jamiyat bo'lib, bu yerda o'zbek tilidan tashqari rus, qoraqalpoq, qozoq, tojik, turkman, koreys, tatar va boshqa tillarda so'zlashuvchi aholi mavjud. Bu holat til kontaktlari, bilingvizm (ikki tillilik) va diglossiya (ikki uslubning bir jamiyatda mavjudligi) hodisalarini keltirib chiqaradi.

Misol: Buxoro viloyatida o'zbek-tojik bilingvligi keng tarqalgan. Ayrim mahallalarda odamlar oilada tojik tilida, ko'chada va rasmiy holatlarda o'zbek tilida so'zlashadi. Sotsiolingvistikada til va gender munosabati ham muhim yo'nalish hisoblanadi. O'zbek tilshunosligida bu mavzu hali to'liq tadqiq etilmagan bo'lsa-da, ayrim kuzatishlar quyidagilarni ko'rsatadi.

Ayollar va erkaklar orasida so'z tanlashda, ifoda uslubida, muloyimlik darajasida sezilarli farqlar bor. Masalan, ayollar odatda e'tiborli, yumshoq so'zlarni ishlatadi: "iltimos", "yo'q demang", "ishga kirishga yordam bera olasizmi?", erkaklar esa ko'proq buyruq ohangidagi gaplar yoki qisqa iboralarni ishlatadi.

XULOSA. O'zbek tilshunosligida sotsiolingvistikaning o'рни va ahamiyati bugungi davr ijtimoiy-ma'naviy jarayonlari fonida yanada dolzarb bo'lib bormoqda. Sotsiolingvistika — til va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganish orqali tilga ijtimoiy yondashuvni ta'minlaydigan muhim yo'nalishdir.

O'zbekiston kabi ko'p millatli va ko'p tilli jamiyatda til siyosati, rasmiy va norasmiy til ishlatilishi, bilingvizm, diglossiya, til prestiji kabi masalalarning ilmiy asosda o'rganilishi nafaqat til rivoji, balki ijtimoiy barqarorlik va madaniy uyg'unlik uchun ham zarurdir. Shuningdek, yoshlar, ayollar, shahar va qishloq aholisi, turli kasb egalari orasida tilning o'ziga xos ishlatilish shakllari sotsiolingvistik tahlil uchun boy manba bo'lib xizmat qiladi.

Sotsiolingvistik tadqiqotlar orqali til siyosati samarali yuritiladi, til o'qitish metodikasi takomillashtiriladi, jamiyatdagi til madaniyati mustahkamlanadi, til va ijtimoiy hayot o'rtasidagi muvozanat ta'minlanadi.

Shu sababli, o'zbek tilshunosligida sotsiolingvistik yo'nalishdagi tadqiqotlar sonini ko'paytirish, amaliyotga tatbiq etish va bu yo'nalishda yangi avlod olimlarini tayyorlash muhim vazifalardan biridir. Sotsiolingvistika nafaqat tilni, balki jamiyatni ham tushunishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Qodirov, A. (2008). Sotsiolingvistika asoslari. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti.
2. Karimov, I. (1989). Davlat tili haqida qonun. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi nashriyoti.
3. Normurodov, M. (2017). "Sotsiolingvistikaning asosiy tushunchalari va ularning o'zbek tilshunosligidagi talqini", Filologiya masalalari, №2, 45–51-betlar.
4. Rahmatullayev, Sh. (2005). Til va jamiyat: sotsiolingvistik tahlil. Toshkent: Fan nashriyoti.
5. Fishman, J. A. (1972). Sociolinguistics: A Brief Introduction. Rowley, MA: Newbury House Publishers.

TILSHUNOSLIKDA ANTROPOSENTRIZMNING ZAMONAVIY YO'NALISH SIFATIDA O'RGANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

To'rayeva Umida Egamberdiyevna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrasida dotsenti

turaevaumida@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada antropotsentrizm tilshunoslikning dolzarb yo'nalishi sifatida tahlil qilinadi. Antropotsentrizm, ya'ni insonni til va madaniyat kontekstida markaziy o'rin sifatida ko'rish g'oyasi, zamonaviy tilshunoslikda yangi paradigma sifatida shakllanmoqda. Maqolada antropotsentrizمنى asosiy tamoyillari, uning tilshunoslikdagi o'рни va ahamiyati, shuningdek, bu yondashuvning boshqa ilmiy yo'nalishlar bilan aloqalari ko'rib chiqiladi. Antropotsentrizm tilni faqat kommunikatsiya vositasi sifatida emas, balki insoniyatning madaniy va ijtimoiy kontekstini aks ettiruvchi muhim omil sifatida tushunishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: antropotsentrizm, biotsentrizm, ekotsentrizm, tilshunoslik, translingvistik, interkultural, globalizatsiya

Abstract. This article analyzes anthropocentrism as a relevant field of linguistics. Anthropocentrism, which is the idea that humans occupy a central place in the context of language and culture, is emerging as a new paradigm in modern linguistics. The article explores the fundamental principles of anthropocentrism, its place and significance in linguistics, and its relationship to other scientific disciplines. Anthropocentrism allows for a broader understanding of language as not only a means of communication but also as an important factor that reflects the cultural and social context of humanity. The article also discusses the importance of anthropocentrism in the educational process and its application in language learning.

Keywords: anthropocentrism, biocentrism, ecocentrism, linguistics, translanguistics, interculturality, globalization.

KIRISH.

Antropotsentrizm so'zi yunoncha "anthropos" (inson) va "kentron" (markaz) so'zlaridan kelib chiqqan. Bu termin insonni, uning ehtiyojlarini va manfaatlarini boshqa barcha mavjudotlar va tabiiy muhitdan yuqoriga qo'yadigan falsafiy yoki etik qarashni ifodalaydi.

Antropotsentrizm, asosan, insoniyatning tabiatga bo'lgan munosabatini belgilaydi va insonni tabiiy dunyoning markazi deb hisoblaydi. Bu qarash ko'plab ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin, chunki u ko'pincha tabiatning o'ziga xos qiymatini inkor etadi yoki kam baholaydi.

Shuningdek, antropotsentrizmnining qarshisi sifatida biotsentrizm va ekotsentrizm kabi tushunchalar mavjud bo'lib, ular tabiat va boshqa mavjudotlarning ham o'ziga xos qiymatini tan olishni ta'kidlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Antropotsentrizm yo'nalishi tilshunoslikda bir qator olimlar tomonidan tadqiqot qilingan. Bu yondashuv, asosan, insonni markazga qo'yish va tilni inson faoliyati, madaniyati va psixologiyasi kontekstida o'rganishga qaratilgan.

Noam Chomsky tilni inson fikrlashining asosiy vositasi sifatida ko'rib chiqadi va tilning tabiati va strukturasini inson psixologiyasi bilan bog'laydi. Edward Sapir va Benjamin Lee Whorf - Ularning "Sapir-Whorf gipotezasi" tilning inson fikriga ta'siri haqida bo'lib, til va madaniyat o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganadi. Vygotsky inson fikrini va tilni rivojlanish jarayonida bir-biri bilan bog'liq holda ko'rib chiqadi, Mikhail Bakhtining asarlari dialog va muloqotga asoslangan antroposentrik yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Bu olimlar antropotsentrizm yondashuvi orqali tilni nafaqat grammatik yoki sintaktik jihatdan, balki insoniy tajribalar va madaniyat kontekstida o'rganishga yordam beradilar.

NATIJALAR.

Tilshunoslikda antropotsentrizmnining dolzarbligi bir necha jihatdan ko'rinadi, xususan, antropotsentrizm tilshunoslikda insonni tilning asosiy yaratuvchisi va foydalanuvchisi sifatida ko'rishga olib keladi. Bu, tilni o'rganishda insonning psixologik, madaniy va ijtimoiy kontekstini hisobga olish zarurligini anglatadi.

Antroposentrik yondashuv tilni faqat kommunikatsiya vositasi sifatida emas, balki madaniyat va identitetni shakllantiruvchi omil sifatida ko'radi. Bu, tilshunolar uchun madaniy kontekstni va tilning ijtimoiy funksiyalarini o'rganish muhimligini ta'kidlaydi.

Antropotsentrizm, insonlarning bir-biri bilan muloqot qilish usullarini va ularning tilga bo'lgan munosabatlarini o'rganishga yordam beradi. Bu, tilshunoslikda translingvistik va interkultural tadqiqotlarni rivojlantirishga olib kelishi mumkin.

Antropotsentrizm ekologik tilshunoslikda ham dolzarbdir, chunki insonning tabiiy muhitga ta'siri va uning til orqali ifodalanishi muhim ahamiyatga ega. Bu, tilshunolar uchun tilning ekosistemalardagi rolini o'rganishga imkon beradi.

Hozirgi kunda globalizatsiya, texnologik rivojlanish va ijtimoiy o'zgarishlar antroposentrik qarashlarni qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Tilshunoslikda bu o'zgarishlar insonning til va muloqotdagi rolini qanday o'zgartirayotganini tahlil qilish imkonini beradi.

Umuman olganda, antropotsentrizm tilshunoslikda insonni markazga qo'ygan holda, tilni yanada chuqurroq tushunishga va uning ijtimoiy va madaniy kontekstlarini o'rganishga yordam beradi.

MUHOKAMA.

Tilshunoslikda antroposentrizmnini o'rganishning quyidagi yo'llarini aytib o'tish mumkin:

- Interdisiplinar yondashuv. Tilshunoslik, psixologiya, sotsiologiya, antropologiya va madaniyatshunoslik kabi sohalarni birlashtirib, antroposentrik yondashuvni kengroq kontekstda o'rganish mumkin.

- Empirik tadqiqotlar: So'rovnomalar, intervyular va kuzatuvlar orqali insonlarning tilga bo'lgan munosabatlarini o'rganish, sub'ektivlikni kamaytirishga yordam beradi.

- Madaniy tadqiqotlar: Har bir madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish orqali antroposentrik yondashuvni yanada chuqurroq tushunish mumkin.

- Tilning evolyutsiyasi: Tillar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni o'rganish orqali antropotsentrik yondashuvni yangilash va globalizatsiyaning ta'sirini hisobga olish mumkin.
- Teoretik modellar: Antropotsentrizmni tushunish uchun yangi teoretik modellar ishlab chiqish, mavjud bilimlarni yangilash va kengaytirishga yordam beradi.
- Tadqiqot metodologiyalarini diversifikatsiya qilish: Kvalitativ va kvantitativ tadqiqot metodlarini birlashtirish orqali antropotsentrik yondashuvni yanada chuqurroq o'rganish imkoniyatini yaratish.

XULOSA.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun ko'p jihatdan ko'p qirrali yondashuvlar va zamonaviy tadqiqot metodlarini qo'llash zarur. Bu antropotsentrizmnining dolzarbligini oshirishga va tilshunoslikda yangi perspektivalarni ochishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vershkov A. Antropotsentrizm I sovremennost. Formirovaniye novogo ekologicheskogo soznaniya // (Elektronniy resurs). – Rejim dostupa: www.ecology-portal.ru
2. Goodpaster K.E. On Being Morally Considerable // The Journal of Philosophy. 1978.Vol.75.
3. Normurodova N.Z. Antropotsentrizm xudojestvennogo diskursa. Monografiya. - T.: 2019. 228 c.
4. Lutfullayeva D.E. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi. –Toshkent, 2017.
5. Tolibova A. K. et al. Features Of Anthropocentric Study Of Sacred Texts //JournalNX. – T. 8. – №. 1.

TEACHING A FOREIGN LANGUAGE USING INTERACTIVE METHODS

Orazimbetov Shingisbek

University of Innovation Technologies, an acting associate professor of the department of "Philology" shingisbek@gmail.com

Uzakova Aru

*University of Innovation Technologies, a student of the group 2-FT-23
uzakovaaru83@gmail.com*

Annotation: In this article, new methods in teaching English, in particular, use of interactive methods and arousing students' interest in learning this language, opinions of scientists and educators on the scientific and theoretical foundations of the factors views were analyzed and subjectively viewed. It considers some of these methods and technologies describes the possibility of use in English lessons.

Key words: interactive methods, methods, mind map, fishbone.

Introduction.

Today, the main attention is paid to the study of foreign languages by student youth and at the same time, their personality and unique inner world is also given special attention. Therefore, today's teacher's the main goal is to make the lesson understandable and, of course, interesting for students. It is advisable to use these methods [3:1]. Interactive teaching strategies not only engage learners but also cultivate their critical thinking abilities. Learners build these skills through activities that involve tackling challenges, defending their viewpoints, and scrutinizing others' perspectives. Beyond English instruction, these competencies prove valuable for language acquisition in general and may extend to various other subjects. Additionally, students are empowered to share their views autonomously and take charge of their own choices. By honing critical thinking and problem-solving, educators enhance students' capacity for sound decision-making, ultimately fostering greater self-reliance [1].

Methods. Foreign scholars on teaching a foreign language using interactive methods, such as James P. Cummins and Stephen Krashen, pay special attention to natural language acquisition and emphasize that interactive classes allow students to use the language without teacher supervision. However, I disagree with this opinion because when a student wants to learn a particular language, they definitely need a teacher because interactive methods are only used to interest students in that language.

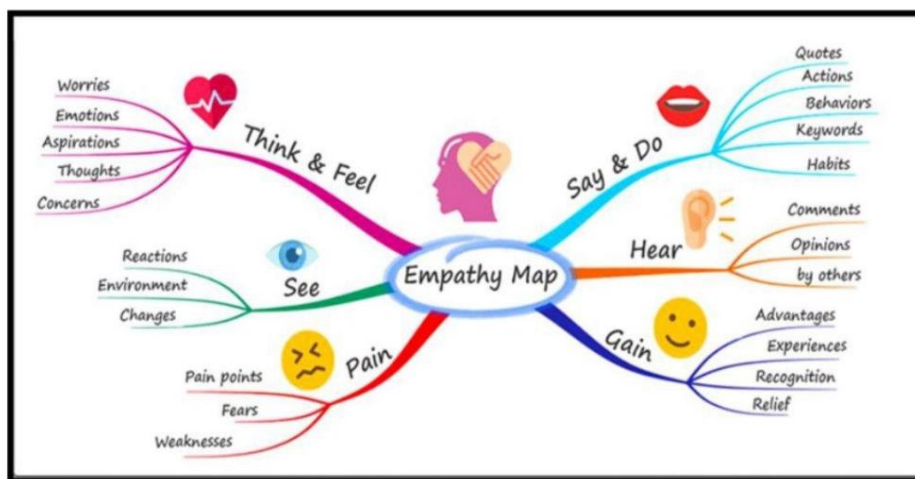
Also, scientists and researchers such as J.L. Hornby show the important role of interactive methods in the development of students' speech skills, as well as their importance in motivating students and increasing their activity. I definitely agree with the above opinion because I think interactive methods will only be a great motivation to interest students in the lesson and increase their outcomes further.

Method (Greek. “methodos” - way of knowing or research, theory, doctrine) - a set of guidelines, methods for practical and theoretical mastery, assimilation, study, and cognition of reality, a method of creating and substantiating philosophical knowledge [4]. In modern sciences, many general and specific scientific methods are applied. Especially in the last century, new forms of modeling and mathematical methods have developed, and cybernetic modeling and computer modeling methods are widely used in almost all spheres of society. Modern scientific methods help researchers uncover the secrets of the world. Central Asian scholars such as Al-Farabi, Al-Khwarizmi, Al-Biruni, Ibn Sina, and others developed scientific methods. When Al-Khwarizmi divided scholars into three groups, writing that some of them would develop guidelines and methods used in discovering scientific discoveries to facilitate the scientific research of other scholars, he was referring specifically to the scholars who developed these methods. Recent European philosophers also made a significant contribution to the development of the Method. Such philosophers as F. Bacon, G. Galileo, R. Descartes, and G. Leibniz also wrote special works on methods. In the process of interactive methods and technologies, students learn to think, solve problems, make decisions, and participate in discussions.

The goal of interactive learning is to involve all students in the educational process. The creation of special conditions in which participants understand and be aware of everything that is happening, influence each other and can contribute, establish friendly and mutually beneficial relations. Most popular methods - role-playing games, brainstorming, case-study, presentations, and discussions. They develop communicative skills, logical thinking, analysis, synthesis, comparison, and development of various types of intellectual activity, such as generalization. In my opinion, interactive methods will serve as interest and motivation for students to read more.

There are many types of methods, for example, the technique of creating “Mind Map”. For the first time, this term is English psychologist, author of the memorization technique Tony Buzenom. A map is one that is interconnected and has some common problem visually presenting various ideas, tasks, theses diagram [5].

A Johns Hopkins study indicates that students who utilize Mind Mapping increase their grades by 12%. It is also proven that Mind Mapping is helpful for dyslexics and autistic students to better understand concepts and strategies. In fact, The British Dyslexia Association states, “Dyslexics struggle with their spoken and/or written language, following instructions, poor concentration and carrying out analytical or logical tasks. Strategies such as Mind Mapping are recognized as valuable learning tools.”

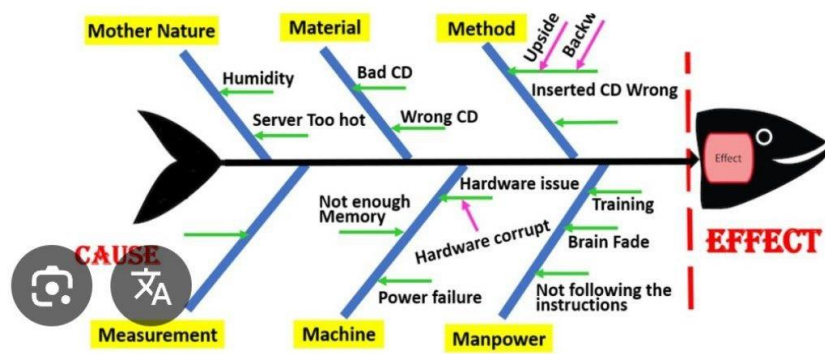

The goal of interactive learning is the interaction of all participants in the lesson. All of them actively participate in the learning process. Teacher as an assistant works .

In the process of the lesson, not only provide the student with knowledge, but also with information equipping with working methods is also important. This is effective one of the tools is the use of graphic organizers visual and meaningful presentation. In this article, we Special attention is paid to one of the graphic organizers - the “Fishbone” scheme. Let's focus on this method is used to identify, analyze, and is an effective tool in planning. Method “Fishbone” (Fishbone - from English “fishbone,” “fish skeleton”) Japanese by Professor Kaoru Ishikawa, the essence of the process, its [5:20]. Provision of information this graphical method illuminates the problem, identifies the causes, and draws conclusions based on evidence creates the possibility of analyzing phenomena through extraction.

Identify the range of problems of the "Fishbone" scheme, their interrelationships understanding the relationship, showing cause-and-effect relationships, and analyzing problems is considered an effective tool. However, some teachers and sometimes the internet that this scheme is incorrectly interpreted.

Fishbone Diagram

This scheme cannot be used in any lesson. This graphics organizer should correspond to the lesson objective. If the lesson reveals the origin of the problem and of the Republic of Uzbekistan and requires structural analysis, according to this scheme is advisable to use. Especially when there were problematic situations it can be effectively used in lessons.

DISCUSSION.

Interactive learning transforms the classroom into a collaborative environment where all participants actively construct knowledge. The teacher acts as a facilitator, guiding students in

critical thinking and creative exploration. However, the success of interactive strategies depends on their alignment with lesson objectives. For instance, the Fishbone method is most effective in problem-based learning contexts where structural or causal analysis is required, whereas the Mind Map is ideal for brainstorming and summarizing ideas.

Innovative methods, when properly implemented, increase students' motivation and psychological readiness to learn. They develop fluent speech, quick response skills, and logical thinking. Moreover, pedagogical technologies based on interaction promote mutual cooperation among teachers and learners, thus improving the overall quality and efficiency of education.

RESULT

Mind map (mind map) in lessons organizes information visually and shows connections, making it easier to remember. It quickly groups ideas, encourages planning and creative thinking; by presenting many short pieces of information in a single view, it simplifies the lesson process. It is suitable for different learners, and a graphic-based approach can also be beneficial for students with dyslexia or on the autism spectrum; it increases interactive participation in the lesson and supports group work. The Fishbone diagram (Ishikawa fishbone diagram) performs a structured analysis of the root causes of problems and their grouping; it reveals cause-and-effect relationships, helping to identify the problem systematically. It develops teamwork: it encourages collaborative thinking and data-based decision-making; it shows ways to improve quality and effectively address problems. By analysing complex processes in a visual form, it provides clear directions for solutions. All in all, both methods are visual and interactive for teaching, and when used together, they significantly enhance learning effectiveness.

Conclusion. The integration of innovative and interactive methods in foreign language teaching fosters not only linguistic competence but also intellectual growth and learner autonomy. By combining traditional teacher guidance with modern strategies such as Mind Mapping and Fishbone analysis, educators can create dynamic learning environments that enhance engagement, critical thinking, and communication. Consequently, interactive teaching stands as a cornerstone of modern pedagogy, shaping learners who are confident, motivated, and capable of independent inquiry.

REFERENCES:

- 1) Islamova M.I. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 4 | 2021 ISSN: 2181-1385, Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723, Academic Research, Uzbekistan 523 www.ares.uz
- 2) Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN: 2181-1784 4(02), Feb., 2024 SJIF 2024 = 7.404 / ASI Factor = 1.7 www.oriens.uz
- 3) <https://uz.wikipedia.org/wiki/Metod>
- 4) Ахмедова Мадинабону Махмуджонова. (2023). Эффективность инновационных методов в обучении будущих учителей РКИ. Ilmiy tadqiqot va innovatsiya, 2(1), 28–33. Retrieved from <https://ilmiytadqiqot.uz/index.php/iti/article/view/123>

“YUZ” KATEGORIYASINING SOTSIOPRAGMATIK TALQINI

Mashxura Yuldosheva

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sotsiopragmatika yo'nalishining zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati, inson muloqotidagi “yuz” (*face*) kategoriyasining sotsiopragmatik mohiyati, xushmuomalalik va hurmatsizlik hodisalarining o'zaro munosabati, “ijobiy” va “salbiy” yuz nazariyalari tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: sotsiopragmatika, muloqot, yuz (face) nazariyasi, xushmuomalalik, hurmatsizlik, ijobiy yuz, salbiy yuz, sotsiopragmatik muvozanat, kommunikativ uygʻunlik, ijtimoiy obroʻ.

Annotation. This article analyzes the importance of the direction of sociopragmatics in modern linguistics, the sociopragmatic essence of the category “face” (face) in human communication, the interaction of the phenomena of politeness and disrespect, and the theories of the “positive” and “negative” face notation. This article analyzes the importance of the direction of sociopragmatics in modern linguistics, the sociopragmatic essence of the category “face” (face) in human community.

Keywords: sociopragmatics, communication, face (face) theory, politeness, disrespect, positive face, negative face, sociopragmatic balance, communicative harmony, social prestige.

Tilshunoslikda soʻnggi yillarda inson muloqotidagi ijtimoiy-psixologik omillarni oʻrganishga qaratilgan sotsiopragmatika yoʻnalishi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu yoʻnalish muloqot jarayonida insonlarning ijtimoiy roli, maqomi va oʻzaro hurmatga asoslangan til birliklarini tahlil qiladi. Muloqotda har bir shaxs oʻzining ijtimoiy obroʻsini, yaʼni “yuz” (*face*)ni saqlashga intiladi.

Pirson oʻzining “Human Communication” asarida “kommunikatsiya – bu shaxslar oʻrtasida umumiy belgilar, ramzlar yoki xatti-harakatlar tizimi orqali maʼno almashinuvi jarayoni” deb taʼkidlaydi [1,57]. Bu jarayon davomida soʻzlovchi va tinglovchi oʻzaro hurmat, madaniy meʼyor va sotsiopragmatik tamoyillarga tayanadi. Shuning uchun til nafaqat maʼno ifodasi, balki ijtimoiy munosabatlar vositasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Yulning fikricha, “yuz – bu insonning oʻzini jamoat oldida qanday koʻrishni istashi, yaʼni ijtimoiy tasviridir; u shaxsning hissiy va ijtimoiy ‘meni’ni inson muloqot jarayonida oʻz “yuz”ni saqlashga, ijobiy taassurot qoldirishga va ijtimoiy nufuzini himoya qilishga harakat qiladi.

Goffman “yuz” tushunchasini “shaxsning oʻzini ijtimoiy atribut sifatida namoyon etuvchi, boshqalarda ijobiy taassurot uygʻotuvchi ijtimoiy obraz” sifatida talqin qiladi [3, 28]. Bu yondashuvga koʻra, “yuz” nafaqat individual xulqni, balki jamiyatdagi madaniy qadriyatlarni ham aks ettiradi. Shuning uchun muloqot jarayonida yuzga zarar yetkazish yoki uni yoʻqotish – kommunikativ disbalans, yaʼni sotsiopragmatik muvozanatning buzilishi hisoblanadi.

Braun va Levinson oʻzlarining *Politeness: Some Universals in Language Usage* asarida “face” nazariyasini yanada chuqurroq izohlaydi. Ularning fikricha, har bir insonda “ijobiy yuz” (positive face) va “salbiy yuz” (negative face) mavjud boʻlib, birinchisi shaxsning boshqalar tomonidan qadrlanish, eʼtirof etilish istagini, ikkinchisi esa erkinlik va mustaqillikni ifodalaydi [4,61]. Shuning uchun xushmuomalalik strategiyalari – aynan shu ikki turdagi “yuz”ni saqlash va muvozanatda ushlab turish uchun zarur kommunikativ mexanizmlardir. Bu ikki tushunchani farqlash uchun quyida jadval keltirib oʻtamiz:

“Salbiy yuz” (negative face) termini ilmiy jihatdan inglizcha *negative* soʻzining “inkor”, “yoʻqlik”, “aralashuvdan xoli holat” maʼnolariga tayanadi va shaxsning muloqot jarayonida oʻz erkinligini, mustaqilligini hamda ixtiyorini saqlashga boʻlgan ehtiyojini bildiradi. Braun va Levinson (1987) bu tushunchani “freedom from imposition”, yaʼni majburiy taʼsirdan ozod boʻlish tamoyiliga asoslaydi. Shuning uchun “salbiy” atamasi bu yerda axloqiy baho emas, balki lingvistik negatsiya sifatida, “aralashuvning yoʻqligi”ni ifodalaydi. Sotsiopragmatik nuqtayi nazardan, salbiy yuzni himoya qilish – suhbatdoshning shaxsiy hududiga tajovuz qilmaslik, unga tanlov imkonini qoldirish va kommunikativ bosimni kamaytirish demakdir. Masalan, “Eshikni yoping” kabi bevosita buyruq tinglovchining salbiy yuziga tahdid soladi, chunki u erkinlikni cheklaydi; “Agar iloji boʻlsa, eshikni yopib qoʻysangiz” shaklidagi iltimos esa salbiy yuzni himoya qiluvchi xushmuomalalik strategiyasidir. Shu tariqa, “salbiy yuz”

atamasi insonning avtonomiyasi va ijtimoiy mustaqilligini ifodalovchi neytral, ilmiy kategoriya sifatida izohlanadi.

Lich esa bu jarayonni odob me'yorlariga asoslab, "xushmuomalalikka asoslangan nutq – bu me'yor va maksimlarga tayanadigan nutq bo'lib, u muloqotdagi uyg'unlikni ta'minlaydi va sotsial muvozanatni buzmaydi" [5, 181] deya izohlaydi. U tomonidan ishlab chiqilgan xushmuomalalik maksimlari (takt, saxovat, kamtarinlik, maqto'v, kelishuv va hamdardlik) aynan "yuz"ni himoya qilish va muloqotni ijtimoiy jihatdan barqaror saqlashga xizmat qiladi.

Tilshunoslikdagi yuz – "face" kategoriyasi – bu shunchaki metafora emas, balki insonning ijtimoiy o'zini anglashining pragmatik modeli hisoblanadi. "Yuz" orqali inson hurmat, e'tibor, minnatdorchilik, rad etish yoki tanbeh kabi nutq aktlarini ijtimoiy jihatdan maqbul shaklda ifodalaydi. Shu bois, "yuz" sotsiopragmatik muloqotning markaziy komponenti sifatida, shaxsning ijtimoiy obro'sini saqlash va kommunikativ uyg'unlikni ta'minlash vazifasini bajaradi.

Tilshunoslikda xushmuomalalik va hurmatsizlik tushunchalari bir-biriga zid, ammo o'zaro bog'liq sotsiopragmatik hodisalar sifatida o'rganiladi. Xushmuomalalik (politeness) muloqot jarayonida ijobiy ijtimoiy muhitni shakllantiruvchi, hurmat, e'tibor va uyg'unlikni ta'minlovchi tamoyil sifatida qaraladi. U insonlar o'rtasida o'zaro ishonch, hamjihatlik va ijobiy munosabatni yaratadi. Leech (1983) xushmuomalalikni "muloqotdagi uyg'unlikni saqlab turuvchi me'yoriy tizim" sifatida izohlaydi [5, 181]. Biroq muloqotda xushmuomalalikka zid holatlar – hurmatsizlik (impoliteness) – ham mavjud bo'lib, ular ijtimoiy muvozanatni buzadi va suhbatdoshning ijobiy "yuz"iga zarar yetkazadi. Lichning ta'kidlashicha, "hurmatsizlik – bu xushmuomalalik me'yorlarining buzilishi bilan bog'liq ijtimoiy hodisa bo'lib, u muloqot jarayonida salbiy ta'sir ko'rsatadi" [5,181]. Bunday holatlar tinglovchining hissiy holatini izdan chiqaradi, o'zaro hurmatni kamaytiradi va ijtimoiy muvozanatni yo'qotadi.

Bousfield (2008) hurmatsizlikni "muayyan ijtimoiy kontekstdagi "yuz"ni (face) buzuvchi xatti-harakat yoki nutq shakli" deb ta'riflaydi [6, 3]. Demak, hurmatsizlik insonning ijtimoiy obro'siga bevosita tahdid soladi va "yuzga zarar yetkazuvchi akt" (*face-threatening act*) sifatida namoyon bo'ladi. Tilshunoslikda muloqot jarayonini sotsiopragmatik nuqtayi nazardan o'rganishda "yuzga zarar yetkazuvchi aktlar" (*face-threatening acts*) muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir shaxs muloqot davomida o'zining "ijobiy yuzini" – ya'ni ijtimoiy e'tirof va hurmatga bo'lgan ehtiyojini, hamda "salbiy yuzini" – ya'ni mustaqillik va erkinlikka bo'lgan huquqini saqlashga intiladi. Shu bois, nutq jarayonida ba'zi illokutsion aktlar suhbatdoshning "yuz"ini tahdid ostida qoldiradi. Quyidagi jadvalda ijobiy va salbiy yuzga tahdid soluvchi asosiy nutqiy aktlar turlari keltirilgan:

	Ijobiy yuzga tahdid soluvchi nutqiy aktlar	Salbiy yuzga tahdid soluvchi nutqiy aktlar
	Tanqid qilish, kamsitish, masxara qilish – suhbatdoshning ijobiy obro'sini pasaytiradi.	Buyruq berish, talab qilish – suhbatdoshning erkinligini cheklaydi.
	Qarshi chiqish, inkor etish suhbatdoshning fikrini qadrsizlantiradi.	Iltimos yoki so'rov qilish – tinglovchiga majburiyat yuklaydi.
	Haqorat, istehzo, kinoya – shaxsiy hurmatga tajovuz qiladi.	Buyruq, maslahat, o'git – suhbatdoshning mustaqil tanlovini cheklaydi.
	Suhbatdoshning muvaffaqiyatsizligini ta'kidlash – "yuz"ni yo'qotish holatini keltiradi.	Taklif yoki iltimos orqali tinglovchini noqulay vaziyatga solish.
	E'tirof etmaslik, maqto'vni rad etish – ijobiy taassurotni yo'qotadi va boshqalar.	Tanbeh berish, ogohlantirish – suhbatdoshga bosim o'tkazadi va boshqalar.

Shunday qilib, xushmuomalalik va hurmatsizlik bir tizimning ikki qarama-qarshi qutbini tashkil etadi. Xushmuomalalik muloqotda ijobiy “yuz”ni himoya qilsa, hurmatsizlik unga zarar yetkazadi; xushmuomalalik ijtimoiy uyg’unlikni mustahkamlasa, hurmatsizlik ziddiyat va salbiy ijtimoiy taassurotni keltirib chiqaradi. Shu jihatdan, har ikkala kategoriya sotsiopragmatik tizimning ajralmas elementi bo’lib, inson muloqotidagi hurmat, kuch va ijtimoiy masofani boshqaruvchi kommunikativ mexanizmlar sifatida qaraladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Pearson, J. C. Human Communication. New York: McGraw-Hill, 1980. – P. 57.
2. Yule, G. Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 1996. – P. 112.
3. Goffman, E. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. New York: Anchor Books, 1967. – P. 28.
4. Brown, P., Levinson, S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – P. 61.
5. Leech, G. Principles of Pragmatics. London: Longman, 1983. – P. 181.
6. Bousfield, D. Impoliteness in Language: Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2008. – P. 3.

ДИАГНОСТИКА КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ, УМЕНИЙ И НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Элмуродова Лайло Нормуратовна

Университет информационных технологий и менеджмента

Доцент кафедры филологии

Аннотация. В современной системе образования вопросы оценки и диагностики качества обучения заслуживают особого внимания. Этот процесс особенно важен в преподавании русского языка, поскольку обучение языку предполагает не только усвоение теоретических знаний, но и формирование практической речевой деятельности. Диагностика является не только средством контроля, но и важным педагогическим механизмом совершенствования образовательного процесса, анализа деятельности учащихся и определения перспектив дальнейшего развития.

В русском языке для диагностики знаний, умений и навыков учащихся используется ряд методов: традиционные тесты, письменные работы, диктанты, беседы, упражнения на чтение и аудирование, а также электронные платформы нового поколения и системы онлайн-тестирования. Такой подход позволяет оценивать знания с различных сторон. В процессе диагностики преподаватель может не только определить уровень знаний учащегося, но и оценить его интерес, мотивацию и развитие речи.

Кроме того, диагностика служит изменению отношения учащегося к обучению, формированию умения работать самостоятельно и развитию навыков самооценки. Поэтому его эффективная организация является одним из основных условий повышения качества образования в процессе обучения русскому языку.

Ключевые слова: диагностика, оценка, русский язык, знания, умения, навыки, контроль, компетентность, цифровые технологии.

Abstract. In the modern education system, assessing and diagnosing the quality of learning deserves special attention. This process is particularly important in Russian language teaching, as language learning involves not only the acquisition of theoretical knowledge but also the development of practical speech activity. Assessment is not only a means of control but also an important pedagogical mechanism for improving the educational process, analyzing student performance, and identifying prospects for further development.

In Russian, a number of methods are used to assess students' knowledge, abilities, and skills: traditional tests, written assignments, dictations, discussions, reading and listening

exercises, as well as new-generation electronic platforms and online testing systems. This approach allows for assessment from various perspectives. During the assessment process, the teacher can not only determine the student's level of knowledge but also evaluate their interest, motivation, and speech development.

Furthermore, assessment serves to change the student's attitude toward learning, develop the ability to work independently, and develop self-assessment skills. Therefore, its effective organization is one of the key conditions for improving the quality of education in Russian language teaching.

Key words: diagnostics, assessment, Russian language, knowledge, skills, abilities, control, competence, digital technologies.

ВВЕДЕНИЕ.

Для достижения высоких результатов в образовательном процессе необходим регулярный контроль знаний, умений и навыков обучающихся. В частности, большое значение в обучении русскому языку имеет диагностика, которая охватывает не только грамматические знания, но и речевую компетенцию обучающихся, умение общаться и коммуникативную деятельность.

В современном образовании становится актуальным проведение диагностики не только при итоговом контроле, но и поэтапно на протяжении всего процесса. Такой подход позволяет заблаговременно выявлять трудности, возникающие у обучающихся в процессе усвоения знаний, и эффективно их устранять. Кроме того, диагностика является важным фактором развития самостоятельного мышления, аналитического мышления и творческих способностей обучающихся.

Формы контроля разнообразны: тестовые задания, устные анкеты, письменные работы и проектная деятельность – все это различные формы диагностики. Критерии оценки позволяют определить уровень успеваемости обучающихся, выявить проблемные зоны в образовательном процессе и объективно проанализировать полученные результаты.

Кроме того, использование цифровых технологий и электронных платформ в образовании позволяет автоматизировать процесс оценки, повысить его точность и эффективность. Это поможет преподавателям оптимизировать процесс обучения, реализовать индивидуальный подход и создать благоприятные условия для всестороннего развития учащихся [1].

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД.

Важную роль в изучении диагностического процесса в преподавании русского языка играет ряд теоретических и практических источников. Их анализ позволяет выявить научно-методические основы данного направления и разработать эффективную методологию.

В работе «Новый словарь методических терминов и понятий» Азимова Э.Г. и Щукина А.Н. представлен толковый словарь терминов и понятий, широко используемых в отечественной лингвистике и методике. Этот источник имеет методологическое значение для выявления научных категорий, используемых в диагностическом процессе, и определения концептуальных основ исследования.

Работа Бабанского Ю.К. «Оптимизация процесса обучения» посвящена проблемам повышения эффективности организации образовательного процесса. В ней выдвигаются важные идеи об индивидуальном подходе к оценке знаний и умений студентов, разнообразии форм контроля и роли диагностики в учебном процессе. Данный подход служит важной теоретической основой для выбора методологии исследования. Богданова Л.П. в своей работе «Современные технологии диагностики в образовании» освещает современные подходы к диагностическому процессу, в частности, возможности использования цифровых технологий, электронных тестов и

интерактивных платформ. Данное исследование обогащает практические методы диагностики и внедряет инновационные решения в научную методологию [2].

Василева Н.В. в своей работе «Контроль и оценка в обучении русскому языку» глубоко анализирует вопросы контроля и оценки в обучении русскому языку. В ней подробно рассматриваются методы оценки грамматических знаний, письменной и устной речи. Данная работа является важным научным источником для формирования практической методологии исследования [3].

Таким образом, анализ данной литературы показывает, что диагностический процесс в обучении русскому языку тесно связан с ясностью теоретических концепций, оптимизацией учебного процесса, использованием современных технологий и разработкой точных методов оценки. Методология исследования была определена как включающая анализ теоретических концепций, использование инновационных оценочных инструментов и интеграцию практического опыта.

РЕЗУЛЬТАТЫ.

Практические наблюдения позволили выявить эффективные формы диагностики в образовательном процессе. В частности:

Текущий контроль служит для определения уровня знаний учащихся с помощью вопросов и ответов, краткосрочных тестов и небольших письменных заданий.

Итоговый контроль направлен на оценку уровня общего усвоения знаний с помощью сочинений, диктантов, грамматических упражнений и письменных работ.

Формирующее оценивание позволяет отслеживать процесс личностного развития учащегося посредством создания портфолио, взаимооценки, рефлексии и самостоятельного анализа.

Цифровая диагностика, в свою очередь, создает возможность быстрой и удобной оценки знаний посредством использования электронных тестов, онлайн-платформ и мобильных приложений.

Эти подходы важны не только для глубокого анализа уровня знаний учащихся, но и для мониторинга динамики их развития и совершенствования образовательных программ. Кроме того, процессы взаимооценки и самооценки способствуют формированию критического мышления у учащихся и повышению личной ответственности за свои знания.

Кроме того, автоматизация тестовых заданий и онлайн-упражнений сократила время, затрачиваемое на процесс проверки, что позволило учителю усилить индивидуальный подход и лучше подготовиться к урокам. Использование образовательных платформ помогло эффективно организовать учебный процесс и управлять оценочной деятельностью. Регулярная подробная обратная связь помогла учащимся понять свои сильные и слабые стороны и найти пути для дальнейшего повышения успеваемости.

ОБСУЖДЕНИЕ.

Процесс диагностики, в отличие от простой оценки, представляет собой более комплексное понятие. Он не ограничивается только определением уровня знаний обучающихся, но и повышает их мотивацию, формирует навыки самооценки и позволяет использовать индивидуальный подход. Поэтому педагогам важно воспринимать диагностику как действенный педагогический инструмент, способствующий личностному развитию.

Внедрение цифровых технологий расширяет возможности диагностики и делает её более эффективной. Например, тестирование, проводимое через онлайн-системы, предоставляет преподавателям точные результаты статистического анализа, а студентам — мгновенную обратную связь. Это повышает объективность и прозрачность образовательного процесса.

Кроме того, диагностика развивает у студентов навыки самостоятельной работы и подготавливает их к следующим этапам обучения. Она также способствует эффективной реализации одного из главных принципов современного образования — индивидуального подхода [7].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

В процессе обучения русскому языку диагностика является важным методическим инструментом. Она позволяет не только выявлять знания, умения и навыки учащихся, но и проводить их всесторонний анализ, отслеживать динамику их развития. Правильно выстроенная система диагностики играет особую роль в повышении уровня усвоения знаний учащихся, стимулировании самостоятельной исследовательской деятельности, а также повышении интереса и мотивации к изучению русского языка.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий. — М. : ИКАР, 2020. — 448 с.
2. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения. — М. : Просвещение, 2021. — 192 с.
3. Богданова Л. П. Современные технологии диагностики в образовании. — СПб. : Питер, 2022. — 256 с.
4. Васильева Н. В. Контроль и оценивание в преподавании русского языка. — М. : Академия, 2021. — 214 с.
5. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. — М. : Педагогика, 2021. — 304 с.
6. Черкасова Е. А. Диагностика речевых умений школьников. — Казань : Казанский университет, 2022. — 190 с.
7. Шевченко Н. В. Инновационные технологии в контроле знаний учащихся. — Ростов н/Д : Феникс, 2023. — 228 с.

ILMIY MATNLARDA ATAMALARNING O‘ZIGA XOS AHAMIYATI

To‘rayeva Umida Egamberdiyevna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrası dotsenti

Doliyeva Dinora

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilmiy matnlarda atamalarning roli, ularning ilmiy tafakkurdagi o‘rni, bilimlarni ifod alashdagi funksiyasi va zamonaviy fan tarmoqlari bilan bog‘liqligi o‘rganiladi. Ilmiy atamalarni shakllantirish, ularni standartlashtirish va turli fanlar doirasida to‘g‘ri qo‘llash masalalari bo‘yicha tarixiy yondashuvlar ham tahlil qilinadi. Ilmiy matn tarkibida atamalarning tutgan o‘rni, ularning aniqligi, standartlashuvi va ilmiy tafakkurni ifodalashdagi roli tahlil qilinadi. Atamalarning noto‘g‘ri yoki noaniq ishlatilishi ilmiy muloqotda qanday muammolarga olib kelishi mumkinligi haqidagi dalillar va misollar asosida asoslangan holda bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ilmiy uslub, termin, atama, terminologiya, ilmiy tafakkur, tasniflash, fanlararo aloqalar, semantika, lingvistik yondashuv, xalqaro terminologiya, standartlashtirish, o‘zbek terminologiyasi.

Annotation: This article examines the role of terminology in scientific texts, its significance in scientific thinking, its function in expressing knowledge, and its connection to modern scientific fields. It analyzes historical approaches to the formation, standardization, and proper use of scientific terms in various scientific fields. The article also analyzes the significance of terms in the structure of scientific texts, their accuracy, standardization, and role in expressing scientific thinking. It discusses the challenges that arise when terms are used

incorrectly or inaccurately in scientific communication, providing evidence and examples to support its arguments.

Keyword: Scientific style, term, terminology, scientific thinking, knowledge expression, classification, semantics, linguistic approach, international terminology, standardization, Uzbek terminology

KIRISH.

Ilmiy uslubda yozilgan matnlar zamonaviy fan taraqqiyotining asosiy ko'zgusidir. Ular nafaqat ma'lumot berish, balki ilmiy fikrni aniq ifodalash vazifasini ham bajaradi. Bu jarayonda ilmiy atamalar (terminlar) alohida o'rin tutadi. Atamalar – bu fanning “tili”, ya'ni muayyan ilmiy tushunchalarni ifoda etuvchi, qat'iy ma'noga ega bo'lgan til birliklaridir. Ular orqali ilmiy matnlar aniqlik, izchillik va tushunarlilik kasb etadi. Aynan shu nuqtai nazardan olib qaralganda, ilmiy matnlarda atamalarining o'ziga xos o'rni borligini inkor etib bo'lmaydi.

Terminologik tafakkur shakllanishi til va fan o'rtasidagi uzviy aloqani namoyon etadi. Ilmiy tafakkur, o'z navbatida, atamalar orqali mustahkamlanadi, tahlil qilinadi va ilmiy jamoatchilikka yetkaziladi. Shu bois har qanday ilmiy faoliyat – tadqiqot, maqola yozish, dissertatsiya himoyasi – aniq va izchil terminlarga tayanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

1930–1950-yillar – terminologiyaning nazariy asoslari ishlab chiqila boshlandi. E. Vajgand, A.A. Reformatskiy, L.P. Kysin kabi olimlar terminlar tizimini lingvistik nuqtai nazardan tahlil qildilar. 1960–1970-yillar – xalqaro miqyosda terminologik qo'llanmalar yaratildi. 1969-yilda YUNESKO tomonidan Terminologik siyosat bo'yicha qo'llanma e'lon qilindi. 1980–2000-yillar – terminlarni kompyuter yordamida qayta ishlash, tarjima qilish va elektron lug'atlar yaratish ishlari boshlandi.

Ilmiy atamalar nafaqat ifoda vositasi, balki ilmiy fikrni tuzuvchi va uni boshqa fikrlardan ajratuvchi asosiy element hisoblanadi. Masalan, kimyo fanidagi “mol”, “katalizator”, “reaksiya” kabi terminlar butun dunyo bo'yicha bir xilda tushuniladi. Bu atamalar yordamida ilmiy tajribalar ifodalanadi, qonuniyatlar yoziladi va ilmiy natijalar tasvirlanadi.

Terminologiya fan sifatida XX asrda shakllangan bo'lsa-da, atamalar bilan ishlash amaliyoti qadimiy ilmiy an'analarda mavjud bo'lgan. Yunon va lotin tillarida shakllangan ko'plab ilmiy terminlar (masalan, “astronomiya”, “filosofiya”, “biologiya”) hozirgacha faol ishlatiladi.

O'zbek tilida atamalar bilan bog'liq ishlarga alohida e'tibor berilmoqda. Mustaqillik yillarida o'zbek terminologiyasini boyitish, xalqaro terminlarni moslashtirish va milliy termin yaratish ishlari faollashdi.

1995-yil – “Davlat tili to'g'risida”gi qonun asosida ilmiy rasmiy matnlarda davlat tilining qo'llanishi kafolatlandi.

2019-yil – Prezident qarori bilan terminlar bo'yicha yagona davlat siyosatini yurituvchi muassasalar faoliyati kuchaytirildi.

2020–2024-yillar – O'zbek tilining izohli lug'atlari, atamalar lug'atlari va elektron terminbanklar ishlab chiqildi.

MUHOKAMA.

Ilmiy atamalar – bu ma'lum bir fan doirasidagi tushunchalarni ifodalovchi qat'iy ma'noga ega til birliklari hisoblanadi. Atamalar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

-aniqlikni ta'minlaydi. Har bir atama konkret tushunchaga mos keladi va noto'g'ri talqinlardan saqlaydi;

-tushunchalarni sistemalashtiradi. Fan doirasidagi bilimlarni izchil tartibga soladi;

-fanlararo integratsiyani kuchaytiradi. Umumiy atamalar orqali turli fanlar bir-birini boyitadi;

-yangiliklarni nomlaydi. Har bir ilmiy kashfiyot yoki texnologik yutuq o'z atamasi orqali fanga kiradi;

-muloqotni soddalashtiradi. Terminlar orqali ilmiy muloqot qisqa, aniq va mazmunli bo'ladi.

Masalan, matematika fanidagi "integral", biologiyadagi "mutatsiya", lingvistikadagi "morfema" kabi atamalar fanlararo umumiy tushuncha maydonini shakllantiradi.

NATIJALAR

. O'zbek tilidagi terminologik siyosat so'nggi yillarda ijobiy yo'nalishda rivojlanib bormoqda. Biroq hali hal qilinishi zarur bo'lgan muammolar – terminlarning bir xilligi, tarjima muammolari, xalqaro muqobillik – dolzarb bo'lib qolmoqda. Har bir talaba, tadqiqotchi va olim ilmiy matn yozishda atamalarni izchil, to'g'ri, aniq va me'yor asosida qo'llashi zarur. Bu esa nafaqat shaxsiy ilmiy salohiyat, balki milliy fan tilining rivojiga ham xizmat qiladi.

O'zbek tilida ham terminologik siyosat so'nggi yillarda faol rivojlanmoqda. Ilmiy atamalarni ishlab chiqish, tasdiqlash va tatbiq etish jarayonlariga ilmiy muassasalar, tilshunoslar va amaliyotchi mutaxassislar jalb etilmoqda. Bu esa ilmiy matnlarning sifati, aniqligi va xalqaro tan olinuvchanligini ta'minlashga xizmat qiladi.

XULOSA.

Ilmiy matn – bu nafaqat ma'lumotlar to'plami, balki ilmiy tafakkurning shakli, mantiqiy fikr yuritish vositasi va ilmiy jamiyatga murojaatdir. Bu shaklni sifatli tashkil etishda ilmiy atamalar asosiy o'rin tutadi.

Ilmiy atamalar – bu ilm-fanning poydevoridir. Ular orqali ilmiy tafakkur ifodalanadi, yangiliklar nomlanadi, ilmiy muloqot yuritiladi va bilimlar almashiladi. Har bir fan sohasi o'ziga xos terminologiyaga ega bo'lib, ularning to'g'ri qo'llanilishi ilmiy matn sifatini belgilaydi. Zamonaviy fanlararo integratsiya sharoitida atamalarni standartlashtirish, ularni tarjima qilish, moslashtirish va ommalashtirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Shu bois, ilmiy matn yaratishda atamalarning mohiyatini anglash, ularni joyida va me'yorda qo'llash, mavjud lug'atlardan to'g'ri foydalanish har bir talabadan yuqori madaniyat va bilim darajasini talab qiladi. Bu orqali nafaqat ilmiy faoliyat, balki milliy til taraqqiyoti ham ilgari suriladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Qodirov A. (2008). Sotsiolingvistika asoslari. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti.
2. Karimov I. (1989). Davlat tili haqida qonun. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi nashriyoti.
3. Normurodov M. (2017). "Sotsiolingvistikaning asosiy tushunchalari va ularning o'zbek tilshunosligidagi talqini", Filologiya masalalari, №2, 45–51-betlar.
4. Rahmatullayev Sh. (2005). Til va jamiyat: sotsiolingvistik tahlil. Toshkent: Fan nashriyoti.

ПРОБЛЕМА ВЫБОРА СЛОВ В ОФИЦИАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Лейченко О.Ф.,

*Университет информационных технологий и менеджмента,
г. Карши. кандидат политических наук, 9089746434@mail.ru*

Равшанова С.,

*Университет информационных технологий и менеджмента,
г. Карши. студентка филологического факультета*

Аннотация: В статье рассматривается проблема выбора лексических средств в официально-деловом стиле, в частности — в текстах официальных документов. Анализируются типичные ошибки, возникающие при несоблюдении языковых норм, такие как употребление разговорной, эмоционально окрашенной или двусмысленной

лексики. Подчеркивается значение точности, однозначности и нейтральности при формулировке положений документов. Особое внимание уделяется типичным ошибкам, связанным с нарушением нормы, таким как употребление синонимов, *антонимов*, *омонимов*, *паронимов*, речевой избыточности или многословия.

Ключевые слова: официальные документы, официально-деловой стиль лексика, лексические ошибки, антонимы, омонимы, паронимы.

ВВЕДЕНИЕ.

В настоящее время официальные документы играют большую роль в жизни общества. И, соответственно, официально-деловой стиль занимает особое место в системе функциональных стилей современного русского языка, поскольку он обеспечивает точную, однозначную и юридически значимую передачу информации в сферах управления, права, экономики и других областях общественной жизни. Именно поэтому выбор языковых средств, а особенно лексики, в текстах официальных документов приобретает принципиальное значение, поскольку нарушение норм лексического оформления приводит к недопониманию, юридическим коллизиям, двусмысленности формулировок и даже правовым последствиям. Тем не менее, на практике часто наблюдаются случаи неоправданного использования разговорных, эмоционально окрашенных, просторечных или избыточных слов, что снижает уровень формальности текста и нарушает требования стиля.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ.

Проблемой выбора слов в официальных документах занимались такие исследователи, как Н.Н. Курбонова, которая в статье «проблема языка и стиля при составлении деловых документов» [5] представляет мнения о наиболее часто используемых документах в работе организаций и учреждений, процедурах их составления. Л. Н. Федосеева в статье «Языковые особенности официально-делового письменного текста (на примере оформления документации в УИС)» [8] выделены ключевые дифференциальные признаки официально-делового стиля, отличающие его от других функциональных стилей, особенно от научного. Также описаны основные языковые средства, которые служат маркерами письменных текстов в этом стиле. Н.В. Алонцева, С.Б. Томашевич в статье «Текстовые и языковые нормы официально-деловых документов» [1] анализируют лексические, грамматические и стилистические особенности официально-деловых текстов; определяют основные стилистические черты данных текстов. С. Н. Растамханова в исследовании «Анализ особенностей стиля официально-деловых документов» [6]. Языковые нормы делового стиля» рассматриваются основные языковые нормы, характерные для официально-делового стиля. Делается вывод, что языковые нормы определяют содержание документа, а типовое построение официально-делового текста задает определенные рамки для автора. При этом степень самостоятельности автора зависит от типа документа, который он составляет, и от образца, к которому он обращается.

В работе М.А. Бердиевой «Вопросы формирования профессиональной компетентности в работе над стилями речи при обучении русскому языку» освещается вопрос формирования профессиональной компетентности в работе над стилями речи при обучении русскому языку. Выделены особенности каждого стиля и подстиля при работе над формированием навыков правильного и целесообразного употребления языковых средств. Определены стилистические навыки, которые основываются на понимании стилистической дифференциации речи [2].

РЕЗУЛЬТАТЫ.

В ходе проведенного анализа были выявлены основные типы лексических ошибок, характерные для текстов официально-делового стиля, особенно часто встречающиеся у изучающих русский язык как иностранный. К числу типичных нарушений лексических

норм, влияющих на точность, стилистическую уместность и смысловую ясность документа, относятся следующие:

- *неправильный выбор слова* — использование слов в значении, не соответствующем словарной норме или контексту официальной коммуникации.

- *нарушения в употреблении синонимов* — подмена стилистически нейтрального слова неподходящим по регистру, оттенку значения или сфере употребления, что приводит к снижению уровня официальности текста.

- *ошибки в употреблении антонимов, омонимов и паронимов* — подмена одного слова другим из-за внешнего или звукового сходства, что может привести к двусмысленности или искажению смысла.

- *речевая избыточность* — употребление плеоназмов и тавтологий, проявляющихся в дублировании смысловых компонентов, нарушающем принцип лаконичности официального стиля.

- *нарушение лексической и фразеологической сочетаемости* — употребление слов в несвойственных им сочетаниях, что делает текст труднопонимаемым, а в ряде случаев — абсурдным или стилистически некорректным.

- *нарушение устойчивых фразеологических оборотов* — замена компонентов устойчивых выражений, ведущая к искажению привычных конструкций и потере смысловой целостности.

Таким образом, результатом исследования стало обоснованное выделение ключевых лексических затруднений, с которыми сталкиваются носители неродного языка при создании официальных текстов. Полученные выводы могут быть положены в основу учебно-методических разработок и практических рекомендаций по формированию речевой компетенции в сфере официально-делового общения.

ОБСУЖДЕНИЕ.

Рассмотрим типичные ошибки, связанные с нарушением норм официально-делового стиля.

Употребление синонимов - слов, по-разному звучащих, но одинаковых или близких по значению. Синонимы образуют синонимический ряд, в котором на первом месте стоит главный синоним, выражающий общее значение всех других слов, затем идут синонимы, отличающиеся оттенками значения, сферой употребления, стилистическими оттенками. Например, если руководитель говорит подчиненным: «Я пригласил вас покалякать», он допускает ошибку в выборе синонима, употребив тот, который не может быть уместным в официально-деловом стиле [3].

Достаточно часто в речи нецелесообразно употребляются иноязычные слова при наличии русского эквивалента-синонима, например, «надо пролонгировать срок выполнения задания» вместо «надо продлить срок выполнения задания».

Употребление *антонимов, омонимов, паронимов*. *Антонимы* — это слова с противоположным значением. Например, нельзя сказать: «Дела улучшаются все хуже», правильно: «Дела становятся все хуже». *Омонимы* — это слова, одинаковые по написанию и звучанию, но различные по значению. Например, нельзя считать удачным пример: «Вы прослушали объявление», так как возникла двусмысленность (неясно: пропустили или выслушали). *Паронимы* — это однокоренные слова одной части речи, близкие по звучанию, но имеющие разное значение, например, слова: мифический и мифологический, элитный и элитарный, факт и фактор, паритет и приоритет, представить и предоставить. Так, предоставить означает дать возможность пользоваться чем-либо, представить — передать, дать, предъявить (представить отчет, заявку, справку, факты, к награде, к званию; предоставить — кредиты, квартиру, отпуск, должность, права, независимость, слово); усвоить (понять и запомнить) и освоить (научиться пользоваться на практике); командированный (человек, имеющий служебное поручение,

связанное с выездом куда-нибудь) – командировочные (деньги на расходы по командировке), дипломант (лицо, награжденное дипломом) – дипломник – студент, выполняющий дипломную работу; надеть (на себя или другое лицо) – одеть (кого? – ребенка). Особенно важно правильно использовать паронимы в деловом общении, где важна смысловая точность.

Речевая избыточность или многословие: *плеоназм и тавтология*. *Плеоназм* – это смысловая избыточность сочетания слов или сложного слова, когда составные части значат одно и то же или содержат один и тот же смысловой компонент: главная суть, процесс строительства, ввести новое понятие, в мае месяце, пять человек детей, 150 рублей денег. Часто плеоназм появляется при соединении синонимов: например, только лишь. Особенно часто эта ошибка наблюдается при употреблении иноязычных слов: памятный сувенир, необычный феномен, демобилизоваться из армии, немедленно госпитализировать, свободная вакансия, прейскурант цен, форсировать ускоренным темпом. Разновидностью плеоназма является тавтология – повторение в пределах одного или соседних предложений однокоренных слов (например, следует учитывать следующие факторы). Нарушение лексической и фразеологической сочетаемости, то есть закона соединения слова с определенным словом или определенным рядом слов, например, стадо коров, табун лошадей, караван верблюдов, стая волков, но не «табун зайцев»? [4].

Можно повысить скорость (то есть то, что может быть высоким), но можно ли повысить выпуск приборов или повысить кругозор? Нет, только увеличить (в первом случае) и расширить (во втором). Мы говорим «играть роль», и «иметь значение», «уделять внимание» и «придавать значение» и все иные варианты (например, играть значение, иметь роль, придавать внимание) – нарушение лексической нормы.

Фразеологические обороты – это устойчивые обороты речи, которые воспроизводятся как готовые лексические единицы и нарушение фразеологической сочетаемости чаще всего связано с заменой одного компонента фразеологического оборота другим: лежать, не смыкая взгляда (правильно: лежать, не смыкая глаз), львиная часть (правильно: львиная доля) [7].

Таким образом, типичными ошибками, связанными с нарушением нормы, являются: употребление слова не в том значении, какое указано в словаре; неверный выбор слова из ряда подобных слов, то есть близких по форме или значению; употребление синонимов, употребление антонимов, омонимов, паронимов. А также речевая избыточность или многословие: плеоназм и тавтология, и нарушение лексической и фразеологической сочетаемости, то есть закона соединения слова с определенным словом или определенным рядом слов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Таким образом, официально-деловой стиль исключает употребление разговорной, просторечной, эмоционально окрашенной и жаргонной лексики. Выражения должны быть строгими, точными и стилистически уместными. Необходимо избегать личных эмоций и субъективных формулировок. Избыточные обороты и повторения затрудняют восприятие текста и нарушают деловой стиль. Стремитесь к лаконичному и чёткому изложению мыслей, не теряя при этом смысловую точности. Каждое слово в официальном документе должно быть понятным и не следует допускать двусмысленного толкования, абстрактных и метафоричных выражений.

Официальный стиль опирается на устойчивые речевые формулы, отражающие деловой этикет, поэтому необходимо использовать стандартные обороты, принятые в деловой переписке и документообороте (*Прошу направить...; Настоящим сообщаем...; Благодарим за сотрудничество...*

Для лучшего понимания структуры и лексики официальных текстов рекомендуется регулярно обращаться к образцам деловых документов: заявлений, приказов, служебных записок, уведомлений и прочих, что поможет усвоить устойчивые речевые конструкции и речевые стандарты.

Официальные документы не предполагают выражения личных чувств, мнений или субъективных оценок, их формулировки должны быть беспристрастными и строго деловыми (*Сообщаем, что рассмотрение вашей просьбы не представляется возможным...*).

В официальной речи многие слова употребляются только в определённых устойчивых сочетаниях и их нарушение сочетаемости может сделать текст непрофессиональным или труднопонимаемым. Например, *не сделать решение (неправильно), а принять решение (правильно)*.

Перед тем как отправить или оформить документ, его необходимо проверить на соответствие нормам современного русского литературного языка. В этом помогут орфографические словари, словари синонимов, словари управления и справочники по деловому стилю.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алонцева Н. В., Томашевич С. Б. Текстовые и языковые нормы официально-деловых документов // Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. 2012. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tekstovye-i-yazykovye-normy-ofitsialno-delovyih-dokumentov> (дата обращения: 26.09.2025).
2. Бердиева М. А. Вопросы формирования профессиональной компетентности в работе над стилями речи при обучении русскому языку // Наука и школа. 2019. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-formirovaniya-professionalnoy-kompetentnosti-v-rabote-nad-stilyami-rechi-pri-obuchenii-russkomu-yazyku> (дата обращения: 26.09.2025).
3. Боброва Г. А. Что портит официально-деловую речь? // Вестник ОмГУ. 2014. №1 (71). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chto-portit-ofitsialno-delovuyu-rech> (дата обращения: 26.09.2025).
4. Есакова М. Н. Плеоназм как явление речевой избыточности // Вестник Московского университета. Серия 22. Теория перевода. 2012. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pleonazm-kak-yavlenie-rechevoy-izbytochnosti> (дата обращения: 26.09.2025).
5. Курбонова Н. Н. Проблема языка и стиля при составлении деловых документов // Экономика и социум. 2022. №3-2 (94). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-yazyka-i-stilya-pri-sostavlenii-delovyih-dokumentov> (дата обращения: 26.09.2025).
6. Растамханова С. Н. Анализ особенностей стиля официально-деловых документов. языковые нормы делового стиля // Форум молодых ученых. 2017. №12 (16). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-osobennostey-stilya-ofitsialno-delovyih-dokumentov-yazykovye-normy-delovogo-stilya> (дата обращения: 26.09.2025).
7. Рахматуллина Л. А. Фразеологизм как основная единица фразеологии // Цифровая наука. 2020. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologizm-kak-osnovnaya-edinita-frazeologii> (дата обращения: 26.09.2025).

НОВЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ В ЯЗЫКЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

Элмурадова Лайло Нормуратовна

*Научный руководитель, к.ф.н., доц. кафедры «Филология» Университета
информационных технологий и менеджмента*

Инокова Шахризода Адхамовна

*магистр 1 курса - Лингвистика (русский язык)
Университета информационных технологий и менеджмента*

Аннотация. В статье анализируются новые грамматические явления, возникающие в социальных сетях, их влияние на языковую систему и изменения в отношении языковых норм. На примерах освещаются морфологические и синтаксические инновации, возникающие в результате стремления пользователей к краткому, эмоциональному и быстрому общению в цифровой среде. В исследовании научно доказано, что язык социальных сетей формирует новый грамматический пласт в лингвистике.

Ключевые слова: интернет-лингвистика, социальные сети, грамматика, цифровая коммуникация, словообразование, языковые инновации, эмодзи, новые единицы.

Abstract. This article analyzes new grammatical phenomena emerging in social networks, their impact on the language system and changes in relation to linguistic norms. Morphological and syntactic innovations emerging as a result of users' desire for short, emotional and quick communication in digital communication are highlighted based on examples. The study scientifically proves that the language of social networks is forming a new grammatical layer in linguistics.

Keywords: internet linguistics, social networks, grammar, digital communication, word formation, language innovation, emoji, new units.

Abstract. This article analyzes new grammatical phenomena emerging in social networks, their impact on the language system and changes in relation to linguistic norms. Morphological and syntactic innovations emerging as a result of users' desire for short, emotional and quick communication in digital communication are highlighted based on examples. The study scientifically proves that the language of social networks is forming a new grammatical layer in linguistics.

Keywords: internet linguistics, social networks, grammar, digital communication, word formation, language innovation, emoji, new units.

ВВЕДЕНИЕ.

Проникновение цифровой эпохи во все аспекты жизни человека оказало существенное влияние и на языковую систему. В частности, такие платформы, как социальные сети — Telegram, Instagram, TikTok, X (Twitter), — сформировали свою собственную языковую систему. На этих платформах на первый план выходят скорость общения, краткость, образность и эмоциональность. Поэтому пользователи активно используют новые грамматические формы, сокращения, английские словосочетания и гибридные конструкции.

Эти явления, ранее не наблюдавшиеся в лингвистике, проявляются в упрощении грамматической системы, создании новых суффиксов и расширении функциональных границ классов слов. Этот процесс считается естественным развитием языка, то есть новой формой гибкости и инновационных изменений.

Языковые изменения, наблюдаемые сегодня в социальных сетях, также оказывают существенное влияние на систему образования. Этот процесс имеет двоякую природу: с одной стороны, он создает новые источники образовательного, информационного и

культурного опыта для учащихся. Например, через социальные сети они получают возможность познакомиться с культурой, традициями, бытом и языком разных стран. Это расширяет мировоззрение молодёжи, повышает её интерес к изучению иностранных языков и развивает межкультурный диалог.

Однако, наряду с положительными сторонами, этот процесс имеет и негативные последствия. Прежде всего, аббревиатуры, жаргонизмы и неформальные стили, используемые в социальных сетях, приводят к нарушению языковых норм. В результате учащиеся и студенты сталкиваются с невозможностью чётко различать официальную (научную, официально-ведомственную) и неофициальную (бытовую, устную) речь. Орфографические и грамматические правила игнорируются, а количество ошибок в письменной речи растёт. Это, в свою очередь, негативно сказывается на письменной грамотности, качестве образования и коммуникативной культуре учащихся [1].

Активное использование молодёжью новых слов, словосочетаний и сокращений в социальных сетях трактуется как выражение их взаимной «социальной идентификации». Другими словами, они хотят продемонстрировать свою принадлежность к определённой социальной группе, современность или технологическую грамотность. В лингвистике это явление называется «языковой идентификацией». В то же время этот процесс ещё больше углубляет языковые различия и разрывы в общении между поколениями.

Новая языковая среда, формирующаяся в социальных сетях, также отражает социальное неравенство в обществе. Для некоторых слоёв населения, имеющих ограниченный доступ к цифровым технологиям, слова и выражения на этом новом языке становятся чуждыми и непонятными. Это может привести к их отчуждению от цифрового пространства, а также от современной общественной жизни.

В целом, языковые изменения в социальных сетях оказывают комплексное влияние на образование, культуру и общественные отношения. Поэтому важно развивать культуру цифрового общения в образовательных учреждениях, укреплять у учащихся ответственность за соблюдение языковых норм, а также развивать навыки различения формальных и неформальных форм языка. Таким образом, можно будет снизить негативное влияние языковых изменений, происходящих в социальных сетях, и направить их как позитивный образовательный ресурс.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ И АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ.

В процессе исследования использовались корпусный анализ, описательный (дескриптивный) и сопоставительный лингвистические методы.

Языковые явления, формирующиеся в современной интернет-среде, в частности в социальных сетях, считаются одним из новых научных направлений в лингвистике. Нурматова М. в своем исследовании обосновывает рассмотрение интернет-языка как уникальной языковой системы. По мнению автора, в процессе онлайн-коммуникации грамматические структуры часто упрощаются, а такие явления, как аббревиатуры, смайлики и добавление английских слов в узбекский язык, внесли новый этап в естественное развитие языка. Нурматова также подчеркивает, что интернет-язык, как «неформальный стиль», создает новые грамматические конструкции в соответствии с требованиями оперативной коммуникации.

Раджабов А. в своей работе отмечает, что по мере вхождения узбекского языка в глобальное интернет-коммуникационное пространство в нем наблюдаются новые социолингвистические изменения. Она анализирует синтаксические сокращения, сочетание английских или русских сложных единиц с узбекскими словами в языке пользователей социальных сетей, а также образование новых морфосинтаксических моделей. По мнению автора исследования, такие изменения свидетельствуют о гибкости узбекского языка и его высокой способности адаптироваться к современным условиям коммуникации.

Буранова Г., в свою очередь, анализирует новые языковые единицы, возникающие в процессе цифровой коммуникации, с морфологической точки зрения. В качестве примера она приводит процесс грамматикализации таких слов, как «лайк», «поделиться», «пост» в узбекском языке. Буранова называет этот процесс «интернет-морфологией» и подчёркивает появление новых суффиксов и словообразовательных моделей в результате активного использования языка в социальной жизни [3].

Анализ этих источников показывает, что язык социальных сетей обогащается не только новыми словами, но и новыми грамматическими структурами, морфологическими нововведениями и стилистическими изменениями. По мнению исследователей, интернет-коммуникация — это не просто средство общения, а социолингвистическое явление, влияющее на грамматический строй. Поэтому наблюдаемые в социальных сетях процессы стали отдельным объектом анализа в современной лингвистике.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ.

1. Морфологические инновации и расширение аффиксов. Новые модели словообразования активно используются в социальных сетях. В качестве примера можно привести такие единицы, как «bloggerlik», «postchi», «likechi», «followchi». Эти примеры демонстрируют процесс семантического расширения суффиксов «-chi», «-lik» в узбекском языке. Теперь эти аффиксы обозначают не профессию, роль или социальный статус, а цифровую активность.

Также, образование новых единиц из корней английских слов посредством узбекских аффиксов («storilash», «postlamog», «save qirip koymoq») отражает этап гибридизации языка.

2. Синтаксическое упрощение и сокращение предложений. В интернет-языке наблюдается синтаксический минимализм. Пользователи выражают свои мысли максимально кратко, используя эмодзи или символы. В этом случае синтаксические фрагменты, такие как детерминанты и дополнения, опускаются, а содержание понимается через контекст. Таким образом, коммуникативная эффективность преобладает над грамматической полнотой.

3. Влияние английской грамматики. В социальных сетях широкое распространение получают конструкции, заимствованные из английского языка:

«like qilmoq», «save qilmoq», «follow bosmoq».

Эти слова являются грамматическим выражением феномена переключения кодов. Они становятся новыми грамматическими единицами, сочетаясь с морфологией узбекского языка.

4. Эмоциональные грамматические элементы в письменной речи. Язык социальных сетей формирует свою собственную эмоциональную грамматику. Повторение символов (!!!, ???), эмодзи и онomatопеи («wouuu», «ufff», «aaaу») выражают не только эмоции, но и интонационную выразительность. Такие символы считаются грамматическими средствами, поскольку служат для усиления смысла предложения или задают его тон. 5. Интернет-жаргон и система сокращений. Среди интернет-пользователей очень распространены такие сокращения, как aka (подробнее позже), btw, lol, idk. Эти сокращения претерпевают фонетические изменения и образуют новые морфологические формы. В связи с этим в интернет-языке сформировалась своя «микрограмматика» [7].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Язык социальных сетей привнес в грамматическую систему узбекского языка новые формы, новые синтаксические структуры и новые морфологические возможности. Этот процесс свидетельствует не об ослаблении языка, а об его адаптивном развитии. Язык Интернета, в частности, привнес грамматические инновации в речь молодёжи, и эти изменения могут в будущем повлиять и на литературный язык.

Для лингвистики эта ситуация свидетельствует о формировании нового направления – «цифровой грамматики». Поэтому язык социальных сетей следует рассматривать не только как средство коммуникации, но и как важный этап естественной эволюции языковой системы.

Использованная литература

1. Nurmatova, M. (2021). Internet tilining lingvistik xususiyatlari va grammatik o'zgarishlari. *Filologiya masalalari*, №3, 98–105.
2. Rajabov, A. (2022). O'zbek tili va global internet-kommunikatsiya. *Til va jamiyat*, №4, 65–72.
3. Buranova, G. (2020). Raqamli kommunikatsiyada yangi til birliklari: morfologik tahlil. *O'zbek tili va adabiyoti*, №2, 55–61.
4. Karimova, D. (2023). Internet lingvistikasida grammatik innovatsiyalar. *Tilshunoslik jurnali*, №1, 73–80.
5. Xudoyqulova, S. (2019). Virtual mulohaza tili va so'z yasash jarayoni. *Zamonaviy filologiya*, №5, 44–51.
6. Ahmedova, N. (2024). Digital grammatik jarayonlar va ularning o'zbek tilidagi namoyon bo'lishi. *Filologiya*, №2, 60–68.
7. Saidov, O. (2025). Raqamli tilning grammatik modifikatsiyasi: yangi yondashuvlar. *Til va jamiyat*, №3, 81–88.

MIRZO IJODIDA MUXAMMASNAVISLIK AN'ANASI

Fayzullaeva Rayhon Abdullaevna

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti,
Filologiya kafedrasida dotsenti rfayz5775@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xorazm adabiyoti namoyandasi Muhammad Rasul Mirzoning buyuk mutafakkir Alisher Navoiy g'azallariga bog'lagan muxammaslari va shoirning badiiy tasvir vositalarini q'ollash mahorati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: devon, g'azal, muxammas, bayt, an'ana, matniy tafovut, tazmin, taxmis, qofiya, vazn.

Abstract: This article analyzes the mukhammas of the great thinker Alisher Navoi, a representative of Khorezm literature, Muhammad Rasul Mirzo, to the ghazals of the great thinker Alisher Navoi, and the poet's skill in using artistic means of expression.

Keywords: divan, ghazal, mukhammas, couplet, tradition, textual difference, tazmin, tahmis, rhyme, meter.

KIRISH.

XIX asr oxiri XX asr boshlari o'zbek adabiyoti tarixida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan shoir, tarjimon, xattot, bastakor va musiqashunos olim Muhammad Rasul Mirzoning bir-biridan keskin farq qilmaydigan "Devoni Mirzo" va "Marg'ubu-n-nozirin" nomli devonlari bizgacha yetib kelgan. Mirzo she'riyati Xiva adabiy muhitining eng yaxshi an'alarini o'zida namoyon etgan hamda bu adabiyotning XIX asrning so'nggi choragi va XX asr boshlarida yanada rivojlanishiga hissa qo'shgan asarlar hisoblanadi. U o'z ijodida Sharq mumtoz she'riyatining g'azal, murabba', muxammas, mustazod, musaddas, qasida, ruboiy, ta'rix va masnaviy janrlarida ham yuqori salohiyat hamda mahorat bilan ijod qilgan.

Muhammad Rasul Mirzoning muxammaslari xususida so'z yuritar ekanmiz, shoir muxammaslarining aksariyati taxmislardir. Taxmisda shoir o'ziga ma'qul g'azalning har bayti oldidan uch misradan qo'shib, uni muxammasga (beshlikka) aylantiradi. Lekin bog'lanayotgan muxammas faqat g'azaldagi fikrni rivojlantirish bilangina cheklanmay, badiiy jihatdan muxammas bog'lanayotgan g'azaldan qolishmasligi kerak. Bunda shoir bog'langan muxammas

uchun asos bo'lgan g'azalning tub mohiyatini chuqur anglab yetishi, mazmuniy butunlikni saqlashi, baytlarga qo'shilgan misralarni shu bayt va g'azal mazmuni bilan uyg'unlashtirishi, baytlarda qo'llangan badiiy vositalarni takrorlamasligi, unga yangi timsollar va badiiy tasvir vositalarini qo'llashi, umuman, muxammas bog'lanayotgan g'azal darajasida yangi asar bitishi talab qilinadi. Shu tariqa o'zaro adabiy ta'sirlanish yuzaga keladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Boshqa o'zbek shoirlari singari Mirzo ijodida ham bevosita Alisher Navoiy ijodiga intilish, undan ta'sirlanish yaqqol seziladi. Bu ta'sirlanish natijasi Mirzo tomonidan Alisher Navoiyning "Sahar xovari charx uzrakim xaylu hasham chekti", "Sho'x ikki g'izolingni noz uyqusidin uyg'at", "Tun oqshom keldi kulbam sori ul gulrux shitob aylab", "Muvofiq kiydilar, bo'lmish magar Navro'z ila bayram" misralari bilan boshlanadigan g'azallariga bog'langan muxammaslarida ko'rinadi.

Yuqorida alohida qayd qilinganidek, muxammas bog'lashning o'ziga yarasha nazariy shartlari bor. Nazariyaga muvofiq, bog'langan muxammas tanlangan g'azalga aynan javob – qofiya, vazn va g'oya saqlangan bo'lishi shart. Bu shartlar, aniqroq aytganda, yuzaki shartlardir. Bu shartlarni aksariyat shoirlar bajaraveradi. Biroq muxammas bog'lamoqchi bo'lgan shoir, avvalo, o'zi tanlagan g'azal va uning muallifiga o'zini daxldor, ma'naviy izdosh deb his qilmog'i lozim.

Umuman olganda, bunday shartni Alisher Navoiy dahosiga nisbatan qo'llash biroz g'alati tuyulishi mumkin. Negaki, bu ulkan shoir g'azallariga muxammas bog'lashni, hatto, xayolga keltirish ham har qanday shoir oldidagi katta so'roqdir. Lekin shunday bo'lsa-da, bu shoirga asrdosh bo'lgan shoirlardan tortib, mumtoz adabiyotimizning eng so'nggi vakillariga qadar uning g'azallariga muxammaslar bog'lashgan. Buni o'sha shoirlarning katta jasorati deyish mumkin.

NATIJALAR. O'zbek she'riyatida Alisher Navoiy g'azallariga bog'langan taxmislarni shartli ravishda katta 2 ta guruhga ajratish mumkin:

Birinci guruhga o'z davrining zabardast shoirlari tomonidan bog'langan muxammaslar kiradi. Ikkinchi guruh muxammaslar esa ko'proq havaskor shoirlar tomonidan yozilgan bo'lib, ular o'zbek muxammas she'riyatida voqea bo'lmagan muxammaslar hisoblanadi. Bunday muxammaslar son jihatdan katta guruhni tashkil qiladi. Jumladan, Ahmadjon Tabibiyning "Muxammasot" ida bu kabi o'nlab muxammaslarni uchratish mumkin. Muhammad Rasul Mirzoning muxammaslari ham ana shu ikkinchi guruh muxammaslari sirasiga kiradi. Chunki uning muxammaslari butun bo'y-basti bilan Alisher Navoiy g'azallariga javob bo'la olgan deyish qiyin. Biroq Alisher Navoiydek shoirga murojaat qilishga o'zida jur'at topa olgan shoir ijodi tadqiq qilishga munosib sanaladi.

Muhammad Rasul Mirzo Alisher Navoiy g'azallariga murojaat qilar ekan, bizningcha, unga o'z dunyoqarashi va qiziqishi, mashg'uloti va atrof-muhit ta'siri nihoyatda kuchli bo'lgan. Ayniqsa, keyingi ikki omilning ta'siri muxammas bog'lanayotgan g'azallarning tanlanishiga muhim ahamiyat kasb etganini sezish qiyin emas. Ma'lumki, Mirzoning asosiy mashg'uloti (umuman olganda, Mirzo yashagan muhit ham) musiqa va ashulachilik bilan bog'liq bo'lgan. U shu holatdan kelib chiqib Alisher Navoiyning musiqa va ashulaga moyil g'azallariga muxammaslar bog'lashga uringan. Bunga quyida alohida diqqat qilinadi. Biroz oldinroqqa o'tib bo'lsa-da, ta'kidlash o'rinliki, Mirzo muxammaslarida, asosan, Alisher Navoiy g'azallarining qofiya va vaznini saqlagan holda, g'azallarning ichki (botiniy) mazmun-mohiyatiga ko'p ham diqqat qilavermagan.

Ushbu muxammaslarda Mirzoning she'riy iste'dodi namoyon bo'lishi bilan birga, muxammas bog'lash an'analari bilan bog'liq ayrim nazariy kamchiliklar borligini ham sezish qiyin emas. Shuningdek, Alisher Navoiy g'azallari matni bilan Mirzo muxammaslari matni orasida ba'zi bir tafovutlar ham bor.

Dastlab Alisher Navoiyning “Sahar xovar shahi charx uzrakim xaylu hasham chekti” g’azaliga bog’langan muxammasni ko’rib chiqamiz. Ushbu g’azal “Navodir ush-shabob” ning 606-g’azali hisoblanib, 13 baytdan iborat. Mirzo mazkur g’azalning har bir baytiga muxammas bog’lagan. Faqat g’azalning 8-bayti:

Maoniy ahli gohi nukta uzra qilu qol etti,
Tag’anniy xayli nag’ma ichra gohi zeru bam etti

Mirzo muxammasida 5-band sifatida keltirilgan. Bu holatni shoirning yoki kotibning e’tiborsizligi deb hisoblash mumkin. Negaki, Alisher Navoiy g’azallari bizga eng mukammal holatlarda yetib kelgan. Sakkizinchi baytning birdaniga beshinchi baytga o’tib qolishining o’zigina Mirzo qo’lida shunday nusxaning bor bo’lganini isbotlamaydi. Lekin Mirzo mazkur muxammasida Alisher Navoiyning zohiran tabiat, botinan chuqur falsafiy tasvirlash usulini saqlashga uringan:

Bu dam chun subh sultoni kelib tiyg’i dudam chekti,
Qilurg’a kechaning zangisini zoyil xadam chekti,
Jahondin tiyralik bilkul adam sori qadam chekti,
Sahar xovar shahi charx uzrakim xaylu hasham chekti,
Shio’i xat birla ko’hsor uza oltun alam chekti. [37b]

Navoiyshunos olim Yoqubjon Ishoqovning ta’kidiga ko’ra, ushbu g’azalda yor obrazi, oshiq kechinmalariga deyarli o’rin berilmagan. Balki tabiat hodisalari, uning muayyan bir bo’lagi falsafiy talqin qilingan. Mirzo ham g’azalda buyuk ustoz kuylagan mavzuni, falsafiy qarashlarni o’z muxammasida yanada boyitdi. Navoiy quyoshni Kunchiqish podshohiga qiyoslar ekan, uning saharda ko’tarilib kelishini go’yoki yer yuziga nur lashkarini tortib kelayotganga, tog’lar uzra quyoshdan taralayotgan nurli chiziqlarni oltinrang alangaga o’xshatadi. Mirzo ilk badda Navoiy ilgari surgan go’zal tasvirni o’z qarashlari bilan kengaytiradi: Musaffo tongda ko’tarilib kelayotgan quyoshni shoir “subh sultoni” atab uning nurlarini tig’i dudamga, kechaning qorong’uligini yo’q qiluvchi xodimga mengzaydi. Uning harakati bilan yer yuzidan qorong’ulik yo’qlik sari qadam chekadi. Keyingi badda ham Mirzo o’z salafi qo’llagan betakror badiiy tasvirni yanada boyitishga harakat qiladi.

Quyosh Iskandari yoydi jahong’a chunki yog’dusin,
Munavvar qildi yer yuzin dag’i ko’k toqi miynusin,
Jahon atrofidin nobud qildi tun qarong’usin,
Qazo farroshi chekti subhning siymin supurgusin,
Muzahhab parlarin andoqki, tovusi haram chekti. [37b]

Shoir quyoshning olamtobligini qalamga olar ekan, (Iskandarning jahongiriligiga ishora qilib) talmeh san’atidan o’rinli foydalanadi. Shu o’rinda quyoshning nafaqat yer yuzi, balki yuksak osmonni ham nurga burkaganini, jahon atrofidan tun zulmatini mahv etgani tasvirlanar ekan, mazkur uch misra mazmunan g’azal bayti bilan bir butunlikni hosil qiladi.

Shu o’rinda ta’kidlash lozim bo’lgan bir jihat e’tiborli. Navoiyning mazkur g’azaliga bog’langan taxmislarning aksariyatida g’azaldagi barcha baytlarning beshlantirilgani ko’riladi. Kiromiy, Ogahiy kabi so’z san’atkorlarining taxmislarida kuzatilgani kabi Mirzo taxmisida ham g’azal tarkibidagi 13 baytning barchasi beshlantirilgan. Shoir bu o’rinda mazkur g’azalga o’ziga qadar yaratilgan taxmislarda mavjud an’anani saqlab, unga o’z badiiy tafakkuri darajasida yondashdi.

Mirzo muxammas bog’lagan yana bir g’azal “Sho’x ikki g’izolingni noz uyqusidin uyg’at” misrasi bilan boshlanadi. Bu g’azal 7 baytdan iborat bo’lib, u ham “Navodir ush-shabob” devoniga kiritilgan (devonda 75-g’azal). Ma’lumki, g’azal Alisher Navoiyning eng mashhur g’azallariga mansub bo’lib, musiqa va ashulachilikda nechog’li ma’lum va mashhur bo’lsa, shoirning oddiy ixlosmandlari orasida ham shu qadar mashhur sanaladi. Mazkur muxammas Mirzoning Alisher Navoiy g’azallariga bog’langan muxammaslari orasida bizga qadar hech qanday matniy farq va tafovutlarsiz yetib kelgan yagona muxammasdir.

Tur, kecha sahar chog'i yotma o'lub, ey oqil,
Haq toatin etmakka nozik qading eggil,
O'lsang bu aziz joning jismingdin o'lub zoil,
Xoro tubida yotqung yo'q sud agar yuz yil,
Ko'k atlası ustida jismingni yotib ag'nat. [36b]

XULOSA. Muhammad Rasul Mirzo faqat Alisher Navoiy g'azallariga muxammaslar bog'lash bilan cheklanib qolmagan, albatta. U buyuk Sharq klassik ijodkorlaridan Fuzuliy, shuningdek, Munis, Ogahiy, Komil Xorazmiy, Feruz va boshqa zamondosh shoirlarning g'azallariga ham qator muxammaslar bitib, ularga yuksak ehtirom ko'rsatgan. Ushbu muxammaslar, o'z navbatida, Mirzo iste'dodi darajasini baholashda muhim vazifani bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmad Tabibiy. Muxammasoti majma' ash-shuaroyi Feruzshohiy. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, inv. № 1134.
2. Navoiy A. Navodir ush-shabob. TAT. 10 jildlik. 2-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom NMIU, 2011. – 772 b.
3. Ishoqov Yo. Navoiy poetikasi. – Toshkent, "Fan" nashriyoti. 1983. – 117 b.
4. Ogahiy. Devon. Asarlar. VI jildlik. II jild. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1972. – 424 b.
5. Mirzo Muhammad Rasul. Devon. O'ZR FA ShI. 911/1 raqamli qo'lyozma.

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РУССКИХ НЕОЛОГИЗМОВ ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ (НА МАТЕРИАЛЕ ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСА УЗБЕКИСТАНА И РОССИИ)

Элмурадова Лайло Нормуратовна

*Научный руководитель, к.ф.н., доц. кафедры «Филология» Университета
информационных технологий и менеджмента*

Маманазарова Камола Фуркат кизи

магистр 1 курса - Лингвистика (русский язык)

Университета информационных технологий и менеджмента

Аннотация. В статье представлен глубокий анализ когнитивно-семантической природы неологизмов, образовавшихся в русском языке в процессе развития цифровых технологий и интернет-коммуникации. Рассматриваются механизмы образования новых слов на основе речи пользователей интернет-пространства Узбекистана и России, изменение их значения, культурная коннотация и процессы транснациональной адаптации. Результаты исследования включают концептуальный анализ интернет-неологизмов как одного из новых направлений цифровой лингвистики. В статье доказывается, что неологизмы возникают под влиянием социально-психологических факторов и вызывают инновационные процессы в семантическом слое.

Ключевые слова: цифровая лингвистика, русский язык, неологизм, семантика, когнитивная модель, интернет-речь, транснациональность, культурная адаптация.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the cognitive and semantic nature of neologisms formed in the Russian language in the process of digital technology development and Internet communication. The mechanisms of formation of new words based on the speech of users in the Internet space of Uzbekistan and Russia, their meaning change, cultural connotation and transnational adaptation processes are highlighted. The results of the research include a conceptual analysis of Internet neologisms as one of the new directions of digital

linguistics. The article proves that neologisms arise under the influence of socio-psychological factors, and that they cause innovative processes in the semantic layer.

Keywords: digital linguistics, Russian language, neologism, semantics, cognitive model, Internet speech, transnationality, cultural adaptation.

ВВЕДЕНИЕ.

Цифровая трансформация глубоко проникла во все сферы жизни человека. Этот процесс напрямую затронул и языковую систему, породив новые лексические единицы – неологизмы. Сегодня русский язык является одним из самых активно меняющихся языков, и в результате расширения интернет-речи в коммуникативную среду ежедневно проникают новые слова.

Раньше неологизмы появлялись в основном в литературном языке, научной или политической сфере, но теперь их основным источником являются социальные сети, блоги, видеоплатформы и интернет-мемы. Такие слова, как «постить», «стримить», «залайкать», «репостнуть», «троллить», «фейк», активно используются не только в России, но и в русскоязычной среде Узбекистана.

Актуальность темы заключается в том, что этот процесс демонстрирует не только изменения в языковой системе, но и адаптацию мышления общества к цифровой эпохе.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ И АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ.

Цель исследования – выявить семантическое развитие и когнитивные основы неологизмов, образовавшихся в русском языке в цифровую эпоху. Для этого были использованы следующие методы:

Когнитивно-семантический анализ – определялось место новых слов в концептуальных полях, процесс изменения значения и уровень метафоричности.

Сопоставительный анализ – сравнивались различия в употреблении неологизмов интернет-пользователями Узбекистана и России.

Дискурсивный подход – анализировались особенности использования каждого неологизма в социальном, культурном и психологическом контексте.

В последнее десятилетие, в результате развития цифровых технологий и интернет-коммуникации, ускорился процесс появления новых лексических единиц – неологизмов – в русском языке. Поэтому изучение неологизмов со структурно-семантической и когнитивной точки зрения стало отдельным научным направлением в современной лингвистике. Исследователи трактуют это явление не только как результат изменений в системе языка, но и как отражение изменений в общественном сознании и цифровой культуре языка.

Рацибурская Л.В. и Жданова Е.А. в своей научной работе проанализировали структурно-семантические особенности новых словосочетаний, образующихся в интернет-сфере русского языка. Их исследование показывает, что лексические инновации в интернет-пространстве часто связаны с социальными, культурными и коммуникативными потребностями в речи пользователя.

Авторы разделяют неологизмы на три основные группы:

Производные единицы – формы, возникающие на основе словообразования (например, лайкнуть, репостить, зашеймить);

Лексико-семантические инновации – использование существующих слов в новом значении (слово «токсичный» используется для выражения негативного характера человека);

Гибридные единицы, образованные с использованием иноязычных элементов (например, стрим, блогер, чатиться). Авторы также анализируют функциональное и социально-коммуникативное значение неологизмов, подчеркивая, что они служат не только носителями информации, но и признаками принадлежности пользователей к той или иной социальной группе. Таким образом, данное исследование проливает свет на

современное состояние русскоязычной интернет-речи с когнитивно-семантической точки зрения и создаёт важную теоретическую базу для лингвистики цифровой эпохи [1].

Кучимова П.Т. объясняет возникновение неологизмов когнитивными процессами. Когда в человеческом мышлении формируются новые знания и понятия, они выражаются в языке через новые наименования и знаки. Таким образом, неологизмы являются отражением общественного сознания в языке, то есть язык непосредственно отражает изменения в мышлении общества [2]

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ.

Анализ показал, что неологизмы, возникшие в цифровой среде, можно разделить на несколько основных групп:

1. Технологические неологизмы. К этой группе относятся слова, связанные с Интернетом, ИТ и цифровой средой:

upgrade, post, stream, chatbot, live, stories, app, blogger, update, virus content.

Их семантическая сущность служит для выражения технологических инноваций.

2. Социально-эмоциональные неологизмы. Они выражают эмоциональную реакцию человека в онлайн-общении:

hype, toxic, cringe, shy, flex, rofl.

Эти слова когнитивно моделируют поведение современного человека в Интернете.

3. Транснациональные апроприации. Большинство неологизмов пришло из английского языка напрямую или путем адаптации: fake, stream, like, click, hashtag.

В узбекско-русском языке эти слова адаптируются к локальной лексической среде: like fake news, to rug a blogger from samarkand.

4. Семантическая экспансия. Во многих случаях существующие слова используются в новых значениях. Например, слово «вирусный» ранее означало «инфекционный», а теперь — «быстро распространяющийся контент». Эта семантическая метафоризация отражает динамику когнитивного мышления.

5. Уникальность узбекской интернет-речи. Русскоязычные пользователи Узбекистана используют новые слова, адаптируя их к культурной среде. Например: клип узбекского певца, стриминг узбекской игры. Такая ситуация свидетельствует о формировании регионального варианта русского языка.

Неологизмы представляют собой меняющуюся модель современного человеческого мышления. Процесс появления и распространения слов в цифровой среде неразрывно связан с социально-психологическими факторами. Интернет-пользователи не только выражают новые явления через новые термины, но и выражают свою личностную идентификацию. Например, слова «toxic» или «flex» несут не только описательную, но и морально-социальную оценочную нагрузку.

С когнитивной точки зрения, неологизмы создают новые концептуальные категории в человеческом сознании. Слово «hype» означает не только хайп, но и психологические концепты, такие как «быть в центре внимания», «успех в интернете».

Семантически неологизмы обогащаются посредством метафоры, метонимии и ассоциативных изменений. Такие выражения, как «вируный контент», «цифровая гигиена», «информационная токсичность», образованы на основе когнитивных метафор. Этот процесс является важным примером концептуального анализа в современном русском языке. Неологизмы чаще усваиваются в русскоязычной онлайн-среде, где русский язык является основным средством общения. В Узбекистане новые русские слова часто используются параллельно с их узбекскими эквивалентами. Такое транслингвистическое взаимодействие представляет собой новый этап в языковой динамике [5].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Результаты исследования показали, что в эпоху цифровой коммуникации лексическая система русского языка претерпевает существенные изменения. Неологизмы, образующиеся в Интернете:

возникают в результате развития технологий;
создают новые концептуальные поля в социокультурном контексте;
отражают когнитивные процессы, то есть новые модели человеческого мышления;
проходят культурную адаптацию на региональном уровне (в том числе в Узбекистане) и приобретают новую семантическую окраску.

Предложения: Необходимо создание специальных научных корпусов в области цифровой лингвистики и составление словаря неологизмов.

Предлагается ввести в высших учебных заведениях Узбекистана новые дисциплины, такие как «Цифровой русский язык» или «Интернет-лингвистика».

Важно анализировать региональное развитие русского языка посредством регулярного мониторинга семантической динамики неологизмов. Необходимо изучать интернет-дискурс как центральный объект когнитивно-семантических исследований, поскольку он раскрывает новое взаимодействие языка и мышления.

Использованная литература

1. Рацибурская Л.В., Жданова Е.А. Структурно-семантическая и функциональная специфика неолексиксы в российском интернет-пространстве // Русистика. — 2021. — Т. 19, №4. — С. 466–480.
2. Kuchimova P.T. Analysis of Neologisms in Different Fields in English and Uzbek // Procedia of Philosophical and Pedagogical Sciences. — 2023–2025. — Vol. 2, Issue 4. — С. 82–90.
3. Акрамова, У. С. Современные неологизмы в русском языке как отражение изменений общественного сознания // Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2023. – Т. 4, № 12. – С. 171–177.
4. Рацибурская, Л. В.; Жданова, Е. А. Лексико-словообразовательные инновации в русскоязычном интернет-общении: продуктивные модели словообразования // Russian Language Studies. – 2024. – Т. 22, № 3. – С. 350–362.
5. Коковина, А. М.; Харьковская, А. А. Инновации в современном лексикографическом дискурсе (на материале приложений к английским онлайн-словарям) // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – 2022. – Т. 28, № 2. – С. 167–173.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA IBORALARNING ISHLATILISHI

Xudoyberdiyev Rahmatillo Fozilliddinovich

*Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti,
Raqqamli texnologiyalar kafedrası, t.f.f.d. (PhD), dotsent rfxudoyberdiyev24@gmail.com*

Abdullayeva Fayoz Naimjonovna

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi, katta o‘qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi iboralarning o‘xshash va farqli jihatlari, ularning tarjima jarayonidagi semantik va madaniy xususiyatlari tahlil qilingan. Frazologik birliklarning ma’no ekvivalentligi, emotsional tuslari, tarjimada uchraydigan muammolar hamda ularni badiiy kontekstda qo‘llash xususiyatlari o‘rganilgan. Natijada iboralarni so‘zma-so‘z tarjima qilish emas, balki mazmuniy ekvivalent asosida mazmuniy ekvivalent asosida tarjima qilish afzalligi asoslab berilgan.

Kalit soʻzlar: frazeologik birliklar, idiomalar, tarjima, semantik ekvivalentlik, madaniy konnotatsiya, tarjimashunoslik.

Abstract. This article analyzes the similarities and differences between Uzbek and English idioms, focusing on their semantic and cultural features in the process of translation. The study examines the semantic equivalence of phraseological units, their emotional nuances, translation difficulties, and the use of idioms in artistic contexts. As a result, it is substantiated that idioms should not be translated literally, but rather through meaningful equivalents to convey their full expressive and cultural value.

Keywords: phraseological units, idioms, translation, semantic equivalence, cultural connotation, translation studies.

KIRISH.

Oʻzbek va ingliz tillari frazeologik boyligi bilan ajralib turadi. Har ikkala tilda iboralar nutqning obrazlilikini kuchaytiradi, emotsional ifodani boyitadi va xalq tafakkurining mahsuli sifatida xizmat qiladi. Tarjima jarayonida iboralarni toʻgʻridan-toʻgʻri oʻgʻirish natijasida maʼno buzilishi mumkin. Shu sababli tarjimon iboraning semantik ekvivalentini topishi lozim. Mazkur tadqiqot aynan oʻzbek va ingliz tillarida ishlatiladigan iboralarni qiyosiy tahlil qilish va ularning tarjimadagi oʻrnini aniqlashga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Frazeologiya masalalari oʻzbek tilshunosligida Sh. Rahmatullayev, A. Madrahimov, H. Gʻulomov tomonidan keng oʻrganilgan. Ingliz tilshunosligida esa A. V. Kunin, C. Fernando, R. Moon kabi olimlar idiomalarni semantik va funksional jihatdan tahlil qilgan. Bu tadqiqotlarda iboralarning madaniy koʻchirish (cultural transfer) masalasi alohida urgʻu bilan yoritilgan[1,2].

Tadqiqot quyidagi metodlarga asoslanadi:

- Qiyosiy tahlil metodi – oʻzbek va ingliz iboralarining semantik oʻxshashliklarini taqqoslash.
- Frazeologik-semantik tahlil – iboralar tarkibidagi obraz va maʼno qatlamlarini aniqlash.
- Tarjima tahlili – idiomalarning tarjimada qanday ekvivalentga ega boʻlishini oʻrganish.
- Madaniy kontekstual tahlil – iboralar orqali xalq tafakkurining ifodasini tahlil qilish.

MUHOKAMA

Iboralarning maʼno ekvivalentligi. Iboralar ikki tilda ham koʻp hollarda metaforik maʼno kasb etadi. Oʻzbek va ingliz tillaridagi iboralarning semantik ekvivalentlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Oʻzbek va ingliz tillaridagi iboralarning semantik ekvivalentlari

Oʻzbekcha ibora	Inglizcha ekvivalenti	Maʼnosi
Bir oyogʻi yerda, bir oyogʻi goʻrda	<i>Have one foot in the grave</i>	Juda keksayib, umrining oxiriga yaqinlashgan kishi
Bir yoqadan bosh chiqarmoq	<i>Put your heads together</i>	Muammoni birgalikda hal qilish
Boshidan oshib yotmoq	<i>Have your hands full</i>	Juda band boʻlish
Chehrasini ochmoq	<i>A big smile on one's face</i>	Kayfiyati ochiq, xursand boʻlish
Baliq boshidan sasiydi	<i>A fish stinks from the head</i>	Muammo rahbardan boshlanishi
Afzallik	<i>A leg up</i>	Qulaylik, ustunlik
Gapga usta	<i>A silver tongue</i>	Soʻz bilan taʼsir qila olish qobiliyati

Koʻrinib turibdiki, iboralar soʻzma-soʻz tarjima qilinsa, maʼnosi oʻzgarib ketadi. Shu sababli ularni semantik jihatdan ekvivalent tarzda tarjima qilish zarur[3].

Iboralarning emotsional va madaniy xususiyatlari. Iboralar tilda nafaqat ma’no, balki xalqning madaniy qadriyatlari va tafakkur tarzini ham aks ettiradi. Masalan, ingliz tilidagi *A fish stinks from the head* iborasi tashkilot rahbarining mas’uliyatini bildiradi. O‘zbek tilidagi “Baliq boshidan sasiydi” iborasi ham xuddi shunday ma’noga ega. Bu ikki tildagi iboralarning o‘xshashligi xalq dunyoqarashi va ijtimoiy qadriyatlari yaqinligini ko‘rsatadi[4]. 2-jadvalda ingliz tilidagi iboralarning o‘zbekchaga tarjimasi keltirilgan.

2-jadval. Ingliz tilidagi iboralarning o‘zbekchaga tarjimasi

Inglizcha ibora	O‘zbekcha tarjima	Izoh
<i>At heart</i>	Yurakdan, chin dildan	Insonning asl tabiatini bildiradi
<i>Be on one’s feet</i>	Oyoqqa turmoq	Qiyinchilikdan chiqib ketish
<i>Jaw drops</i>	Og‘zi ochilmoq	Juda hayron qolish
<i>Kind-hearted</i>	Oq ko‘ngil	Mehribon, insonparvar
<i>Open-handed</i>	Qo‘li ochiq	Saxiylikni bildiradi
<i>Underhand</i>	Xufiyona, vijdotsiz yo‘l bilan	Yashirin harakatni ifodalaydi
<i>Up in arms</i>	Zardasi qaynamoq	Jahllanish, g‘azablanish

Mazkur iboralar ikki tildagi ko‘chma ma’nolarning o‘ziga xosligini ko‘rsatadi. Tarjima jarayonida ularni to‘g‘ri qo‘llash tarjimonning madaniy sezgirligi va tildagi chuqur bilimiga bog‘liq[5].

Tarjima jarayonidagi qiyinchiliklar. Frazologik birliklarni tarjima qilishda quyidagi muammolar uchraydi:

- Har bir iboraning to‘liq ekvivalenti mavjud emas;
- Ba’zi iboralar milliy madaniyatga bog‘liq bo‘lib, boshqa tilda o‘xshash ifodasi topilmasligi mumkin;
- Idiomalar tarjimasida konnotatsiya (emotsional tus) va stilistik ohangni saqlash zarur.

Masalan, *Have one foot in the grave* iborasi so‘zma-so‘z “bir oyog‘i qabrdaligini” bildiradi, ammo aslida bu badiiy ifoda bo‘lib, inson umrining oxiriga yaqinlashganini anglatadi.

Natijalar. O‘zbek va ingliz tillarida ko‘plab iboralar semantik jihatdan o‘xshash, ammo shaklan farqlanadi.

1. Idiomalar tarjimasida madaniy konnotatsiyani saqlash tarjimaning sifatini belgilaydi.
2. Har ikkala tilda iboralar nutqning obrazlilikini oshiradi va muloqot samaradorligini kuchaytiradi.
3. Tarjima jarayonida iboralarni so‘zma-so‘z emas, balki mazmuniy ekvivalent asosida o‘girish samaraliroq.
4. Iboralarni o‘rganish intermadaniy kommunikatsiyani rivojlantiradi va tarjimon kompetensiyasini oshiradi.

XULOSA.

O‘zbek va ingliz tillaridagi iboralar tildagi xalq tafakkurining badiiy ifodasidir. Ular semantik, emotsional va madaniy jihatdan turlicha bo‘lsa-da, o‘xshash ma’nolarni yetkazadi. Frazologik birliklarni to‘g‘ri tarjima qilishda tarjimon madaniy kontekstni, semantik moslikni va stilistik uyg‘unlikni saqlashi lozim. Ushbu tahlillar tarjimashunoslik va tilshunoslikda frazeologik ekvivalentlik masalasini chuqur o‘rganish uchun nazariy asos yaratadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Rahmatullayev, Sh. (1982). *O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati*. Toshkent: Fan nashriyoti.

2. Madrahimov, A. (2019). *O'zbek tilida frazeologizmlarning semantik xususiyatlari*. Toshkent: TATU nashriyoti.
3. Moon, R. (1998). *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach*. Oxford: Clarendon Press.
4. Cambridge Dictionary (2024). *English Idioms*. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org>
5. Longman Dictionary of Contemporary English (2024). Idioms Section.
6. Rakhmatillayevich A. M. Glove: global vectors for word representation //american journal of multidisciplinary bulletin. – 2025. – Т. 3. – №. 5. – С. 359-364.
7. Raxmatillayevich M. A. Ta'limda sun'iy intellekt //innovative developments and research in education. – 2025. – Т. 4. – №. 37. – С. 357-361.
8. Ishkobilov F. K., Eshkobilov S. K. Use of mobile applications in distance education //universal journal of law, finance and applied sciences. – 2023. – Т. 1. – №. 8. – С. 48-53.

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ РОЛЬ АНТРОПОНИМОВ В СТРУКТУРЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Элмурадова Лайло Нормуратовна

*Научный руководитель, к.ф.н., доц. кафедры «Филология» Университета
информационных технологий и менеджмента*

Жураева Шохиста Исматовна

*магистр I курса - Лингвистика (русский язык)
Университета информационных технологий и менеджмента*

Аннотация. В данной статье анализируются стилистические функции антропонимов в структуре художественного текста. В основном изучается процесс создания образа посредством выбранных писателем имён и фамилий, отражающих национальный менталитет и усиливающих эстетическое воздействие произведения. Доказывается, что антропонимы как лексические единицы языка обладают не только номинативным, но и эстетическим, экспрессивным и коннотативным значением. В исследовании анализируются антропонимы в образцах узбекской и мировой литературы, выявляются их стилистические коннотации в художественной речи.

Ключевые слова: антропоним, стилистика, художественный текст, образ, номинативная единица, эстетическая функция, коннотация.

Abstract. This article analyzes the stylistic functions of anthroponyms in the structure of a literary text. Basically, the process of creating an image through the names and surnames chosen by the writer, reflecting the national mentality, and enhancing the aesthetic impact of the work is studied. It is proved that anthroponyms as lexical units in the language have not only nominative, but also aesthetic, expressive, and connotative meanings. The study analyzes anthroponyms in samples of Uzbek and world literature and identifies their stylistic connotations in literary speech.

Keywords: anthroponym, stylistics, literary text, image, nominative unit, aesthetic function, connotation.

ВВЕДЕНИЕ.

Язык является выражением человеческого мышления, культурного наследия и общественного сознания. В частности, в художественной литературе человеческие эмоции, социальные отношения в обществе и историческая среда отражаются через

язык. При этом антропонимы – личные имена, фамилии, прозвища и псевдонимы – выступают важным стилистическим инструментом. Антропонимы в художественном тексте служат не только для идентификации персонажа, но и для раскрытия его духовного мира, социального статуса и национальных особенностей.

Выбор антропонима писателем не случаен – он раскрывает характер каждого образа, наполняет смыслом внутреннюю семантику сюжета. Поэтому антропонимия рассматривается как отдельное научное направление в изучении стилистического пласта языка.

Изучение антропонимической системы в литературном произведении показывает, что при определении функциональной функции имён в художественном тексте необходимо учитывать их многогранные внутренние связи и взаимодействия. Антропонимы несут особую смысловую нагрузку в произведении, через которую выражаются способ восприятия мира автором, его эстетические взгляды и художественный замысел.

При создании художественного произведения главная цель писателя — направить читателя к определённой идее или чувству, побудить его мыслить в соответствии со своими взглядами. Поэтому при анализе художественного текста нельзя игнорировать намерение и цель автора в выборе антропонима. Каждое имя — это символический ключ к авторской идее, посредством которого формируется эмоциональное отношение читателя к произведению.

Значение антропонимов в художественном тексте определяется их функциональной нагрузкой: иногда имя раскрывает характер образа, а иногда становится символическим выражением действительности. Через антропонимы в своём произведении автор направляет сознание читателя в нужном направлении, воздействует на его чувства и тем самым усиливает идейно-эстетическое воздействие произведения.

Антропонимическая модель художественного текста выражает мировоззрение автора, его философское мышление и творческую индивидуальность. Каждый писатель, выбирая имя для человека, учитывает социокультурную среду своего времени, национальные ценности и языковые возможности. Поэтому антропонимы отражают не только личное восприятие автора, но и лингвокультурные особенности мышления народа.

Следует отметить, что антропонимическая модель достигает художественного реализма лишь тогда, когда она соответствует общим языковым и культурным коннотациям своего времени. То есть процесс выбора имени напрямую связан с языковой системой, моральными ценностями и эстетическими нормами общества. Если автор выбирает имя с учётом этого культурного контекста, персонажи произведения кажутся реалистичными и правдоподобными [1].

Таким образом, антропонимы занимают центральное место в семантико-стилистической структуре художественного текста. Через них автор создаёт образ, определяет окружающую среду, отражает дух эпохи и подводит читателя к идейной направленности произведения. Поэтому при анализе антропонимов необходимо всестороннее изучение их семантических, культурных, психологических и эстетических аспектов. Такой подход позволяет трактовать антропонимы не только как номинативную единицу, но и как художественно-эстетическое средство. Ведь через имя писатель выражает внутреннюю философию своего произведения, раскрывает душевное состояние героев, вводит читателя в идейную суть произведения.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ И АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ.

В исследовании использовались методы описательно-лингвистического, структурно-семантического и компонентного анализа. Были отобраны антропонимы из узбекской (А. Каххор, О. Хошимов, Т. Малик, С. Ахмад) и мировой (Л. Толстой, Ф.

Достоевский, Э. Хемингуэй, Дж. Остин) литературы. Проанализированы их коннотативное значение, экспрессивность, национальное разнообразие и функциональная роль в художественном тексте.

Также проведено сравнительное исследование морфологических, семантических и прагматических аспектов антропонимов в текстах, показана их роль в создании эмоционально-эстетического эффекта в языке.

В последние годы изучение эстетического и функционального значения антропонимов в структуре художественных текстов стало широким научным направлением в узбекской лингвистике.

В своей работе Нурматова М. комплексно анализирует место имён существительных в стилистической системе языка. По её мнению, имя является не только средством идентификации, но и обогащает семантический и эмоциональный пласт художественного текста. Автор показывает, что выбор имени писателем не случаен, через него выражаются внутренний мир, социальный статус и психологическое состояние персонажа.

В исследовании Нурматовой подчёркивается, что имена существительные приобретают коннотативное значение, служат смысловым центром, вызывающим в сознании читателя определённый образ или чувство. Таким образом, антропонимы рассматриваются как важный компонент художественного стиля.

Раджабов А. в своём исследовании показывает, что уровень выразительности художественного произведения неразрывно связан с выразительными свойствами языковых единиц. Он анализирует антропонимы как один из элементов, определяющих эмоциональную силу и духовный тон текста.

По мнению автора, имя или прозвище, выбранное писателем, влияет на восприятие читателем образа. Например, имена с тёплым и позитивным значением – «Саодат», «Умид», «Мехринисо» – выражают мягкость и искренность, в то время как такие антропонимы, как «Бурон», «Каххор», «Султан», напоминают о решимости, силе и драматизме. Таким образом, Раджабов интерпретирует антропонимы как языковое средство, усиливающее художественную выразительность.

Искандаров Б., чьи научные взгляды посвящены роли антропонимов в формировании культурной идентичности, считает, что имена проявляются как языковые и культурные единицы, отражающие историческую память, традиции и национальные ценности народа.

Автор интерпретирует антропонимы в узбекской литературе как знаки, выражающие национальную идентичность. Такие имена, как «Каракоз», «Бахром», «Дилноза», «Толкин», ассоциируются в народном сознании с такими понятиями, как красота, верность, мужество и близость к природе. Искандаров также подчёркивает семантическую насыщенность и символическую выразительную силу узбекской антропонимии по сравнению с другими культурами [3].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ.

Результаты анализа показали, что антропонимы участвуют в стилистической структуре художественного текста на нескольких уровнях:

Как средство создания образа. Например, образ Анвара в произведении О. Кошимова «Дело мира» является олицетворением искреннего, но опасного для жизни человека. Само имя («Анвар» – «свет») служит семантической основой для раскрытия психики персонажа.

Как единица выражения национальности и культурного кода. В узбекской литературе антропонимы часто выражают национальные ценности, традиционную семейную среду или дух исторической эпохи. Например, такие имена, как «Каракоз», «Угылбек», «Саодат», используются как знаки, отражающие национальность.

В создании стилистического контраста. В мировой литературе, например, фамилия Раскольников в произведении Достоевского «Преступление и наказание» («раскол» – разделение, внутренний конфликт) выражает душевное состояние персонажа. Символическая и метафорическая нагрузка. Некоторые антропонимы несут символическое значение. Такие имена могут стать идейным центром произведения. Таким образом, антропонимы являются неотъемлемой частью стиля писателя, а их правильный подбор повышает художественную ценность произведения [7].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

В заключение следует отметить, что антропонимы в художественном тексте выполняют такие функции, как не только наименование человека, но и обогащение внутреннего смыслового слоя произведения, усиление психологических конфликтов между образами, выражение национального колорита и стиля. Антропонимы – мощное стилистическое средство, отражающее эстетическую установку писателя, дух эпохи и уровень общественного мышления.

Поэтому направление антропонимического анализа в литературоведении сохранит свою актуальность и в будущем.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Nurmatova, M. (2021). Stilistik birliklar tizimida ism-shariflarning funksional roli. *Filologiya masalalari jurnali*, №3, 112–118.
2. Rajabov, A. (2023). Badiiy matnda til birliklarining ekspressivlik darajasi. *Til va adabiyot ta'limi*, №2, 75–82.
3. Iskandarov, B. (2020). Antroponimika va milliy identifikatsiya muammolari. *O'zbek tili va adabiyoti*, №4, 59–64.
4. Xodjayeva, N. (2018). Leksik-stilistik vositalar va ularning obraz yaratishdagi o'rni. *Filologiya ilmlari axboroti*, №1, 43–49.
5. Mamatqulova, D. (2024). O'zbek onomastik tizimining zamonaviy yo'nalishlari. Tashkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
6. Qosimov, H. (2025). Matn stilistikasi va identifikatsiya kategoriyasi. Tashkent: Innovatsion universitet nashriyoti.
7. Ivanova, L. (2019). Semantika imen sobstvennyx v kontekste khudozhestvennogo diskursa. *Linguistica Moderna*, №5, 91–99.

MUHAMMAD RASUL MIRZO LIRIKASI POETIKASI

Fayzullayeva Rayhon Abdullayevna

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
Filologiya kafedrasida dots.anti rfayz5775@gmail.com*

Abdullayeva Nodira

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi
nodiraabdullayeva@gmail.com*

Annotatsiya: Maqolada Muhammad Rasul Mirzoning poetik mahorati she'rlari misolida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: g'azal, qofiya, bayt, she'r, devon, hijo, iyhom, talmeh.

Annotation: The article reveals the poetic mastery of Muhammad Rasul Mirza on the example of his poems.

Key words: gazel (form of a poet), rhyme, couplet, poet, devonian, hijjah, iyhom, talmeh.

KIRISH.

Muhammad Rasul Mirzo XIX asr II yarmi XX asr boshlarida Muhammad Rahimxon – Feruz asos solgan Xiva adabiy maktabiga mansub devon tartib bergan shoirlardan biridir. Uning she'rlari Xiva adabiy muhitining eng yaxshi an'alarini o'zida namoyon etgan hamda bu adabiyotning yanada rivojlanishiga hissa qo'shgan asarlar hisoblanadi. [1,2,3].

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Shoir Alisher Navoiy, Munis va Ogahiy, Ozarbayjon she'riyatining buyuk klassik shoiri Fuzuliyning o'ziga ustod deb bildi. Ularning ijodiga beqiyos hurmat bilan qaradi. Ulardan ijodiy o'rganishga va eng yaxshi an'alarni davom ettirishga harakat qildi. Buning natijasi o'laroq Mirzo "Bu oqshom keldi dildorim qamar yanglig' shitob aylab" misrasi bilan boshlangan g'azali maqta'sida Navoiyning mashhur misrasidan tazmin sifatida foydalanadi:

Bu yanglig' kecha, Mirzo, vasl ila kimga nasib o'lsa,
"Navoiydek yotar to subhi mahshar tarki xob aylab".[4]

Shoirning mana bu misralari ham uning Sharq she'riyatidan yaxshi xabardor ekanini isbotlay oladi:

Har kishi so'rsa labining sharbati shirinlig'in,
Desa bo'lg'ay: "Lazzat ichra sharbati jondin laziz.

Birinch misradagi "so'rsa" so'zi iyhom so'z bo'lib, ham "so'ramoq", ham "so'rmoq" ma'nolarini beradi va Boburning mashhur misralarini yodga soladi:

Labing bag'rimni qon qildi, ko'zimdan yosh ravon qildi,
Na deb holim yomon qildi, man andin bir so'rorim bor.

Mumtoz she'riyatimizning bosh qahramoni, shubhasiz, ma'shuqa, oshiq va raqib obrazlaridir. Bu uch obraz tasvirining o'ziga xos an'anasi asrlar davomida shakllanib qolgan. Xususan, ma'shuqaning soch, qosh, ko'z, yuz, kiprik, lab, tish, zulf, xol kabi uzvlari har bir shoir ijodining muhim tasvir obyekti bo'lib xizmat qilgan.

Mumtoz she'riyatimizda zulfnig juda ko'p tashbehlari bor. Ular sochnig uzunligi, qoraligi, jingala-gajaklik darajasi bilan sifatlangan qattol, dom, sunbul, zanjir, ganj ustida yotgan ilon, dor kabi tashbehlaridir. Shoir zulf tasvirida mutlaqo original bir tashbehnig qo'llaydi:

Zulfin vatan qilmish ko'ngul, lekin qarori yo'qdurur,
O'rgamchi yanglig' torida borg'usi har yon o'rmalab.

Quyidagi baytda esa shoir yorning zulfi o'zining mushkin hidini yoygach, bog' aro sunbulga to'lg'anish va iztiroblar paydo bo'lganini husni ta'lil san'ati asosida namoyon qiladi:

Bog' aro sunbulg'a tushdi necha pechtoblar,
Zulfi mushkin yuzi uzra namudor aylagach.

Agar zulfini bo'ynimga kamand misoli o'ramas esa, uning ma'shuqaligi qayerda qoladi? Atrofida o'sgan yoqimli hid taratuvchi sunbuldan gulshanga nima naf? Shoirning topqirligi shundaki, quyidagi birinchi misrada go'yo ma'shuqaning zulfini oshiq o'zining bo'yniga o'ralishini istayotgandek:

Etmas ersa zulfini bo'ynimg'a garpechon kamand,
Gulshan atrofida butkan sunbuli tardin ne sud?

Mirzo she'rlarida go'zallik, sitamgarlik, noziklik, sho'xlik singari sifatlarga ega ma'shuqa kuylanadi. Tabiiyki, bu sifatli ma'shuqaning sochi sunbulga, qoshlari qalamga va qilichga, ko'zlari esa ohu ko'zlariga va jallodga, tishlari marjonga, labi la'l va shakarga, irin va yonoqlari qip-qizil olmaga tashbehlanadi:

Tushgusidur dona xoling tasavvur aylasam,
Dog'lar, bag'rimg'a ishq o'ti ani aylab kabob.
Gar hilol oso qoshingni ko'rsalar g'iybat ila,
Sajda aylarlar anga jon dil ila shayxu shob.

Oshiq – iztirobda. U hali ma'shuqaning dona xolini ko'rgani yo'q, faqat tasavvur qilmoqda. Shu tasavvurning o'ziyoq uning bag'riga o't yoqqan. Ishq o'ti alangasidan xolga

o'xshash dog'lar paydo bo'ldi. Oshiq yana uning qoshini ham ko'rgani yo'q. Agarki, hilolga monand payvasta qoshlarni namozxon shayxu navqiron yigitlar ko'rsa, uni mehrob qiyoslab sajadan bosh ko'tarolmay qolardi.

Har bir misrasida she'riy san'atlar, tasviriy ifodalarning qo'llangani shoir she'riyatining yuksak badiiyatidan dalolat beradi. Haqiqatdan ham uning she'rlari badiiy tasvir vositalariga nihoyatda boy. Shoir ba'zan ochiqdan ochiq, ba'zan esa yashirin tarzda badiiy tasvir vositalariga murojaat qiladi. Lekin har ikki holatda ham ko'zlangan maqsadga erishilgani muhim. Chunonchi, Mirzoning ochiqdan ochiq qo'llagan san'ati savol-javob tarzida yozilgan bir g'azalidir. Unda shoir boshdan-oyoq ushbu san'atni qo'llaydi. Birinchi baytda oshiq ma'shuqadan shahlo ko'zini ko'rsatib, o'zini shod qilishini o'tinib so'raydi. Albatta, ma'shuqaning shahlo ko'zlariga termilish oshiqqa bitmas-tuganmas zavq va farah baxsh etadi. Lekin masalaning ikkinchi tomoni ham bor. Ya'ni ko'zning o'z qo'riqchisi bor. U – kiprik. O'qqa tashbih qilinadigan kiprik har doim ko'z tomonidan nishonga (oshiqqa) tomon otiladi. Modomiki, azaldan shunday ekan, ma'shuqa ko'zini ko'rsatishdan istihola qiladi: yana ko'z o'q (kiprik) otib oshiqning joniga tahdid qilib qo'ymasin:

Dedim: meni shod aylagil shahlo ko'zingni ko'rsatib,

Dedi: ko'zim joning olur kirpiklarim o'qin otib.

O'quvchi birinchi mutolaada zohiran ko'ringan savol-javob san'atiga diqqat qiladi. Ikkinchi misradagi ma'shuqa javobida bu san'atning jozibasi bir qadar unutilgani, uning o'rnida husni ta'lil san'ati namoyon bo'lganini kuzatadi.

G'azal shu tarzda davom etadi. Oshiq baytma-bayt osha o'z dardi-holini, ma'shuqaning zolimligi, iltifotsizligi, bunday muruvvatsizlikning sababini so'raydi. Ma'shuqaning javoblarida o'ynoqilik, hozirjavoblik, nihoyat, o'z vaslidan umidvor qilish ohanglari ifodalanadi. Bora-bora ma'shuqa insofga keladi, oshiqning muhabbatiga moyillik bildiradi:

Dedim: damodam qilg'usi bazmingni ko'nglum orzu,

Dedi: kel emdi yotmag'il qayg'u hasratg'a botib.

Shoir o'z she'rlarida talmeh san'atidan unumli foydalangan. Quyidagi baytda "Farhod va Shirin" dostonidagi voqealarga ishora qilingan. Bir qarashda lirik qahramon "Men ham Farhodga o'xshab g'am tog'ini yengaman" deb qo'ya qolgandek. Bu baytning jozibasi faqat ikkinchi misradagina emas. Birinchi misradagi shirin so'zini ham atoqli ot, ham sifat so'z sifatida qo'llash mumkin. Sifat so'z sifatida qo'llanganda "sening shirin labingdan sharbat ichmoq umidida g'am tog'ini barbod qilaman" degan ko'p marta takrorlangan ma'no anglashilsa, atoqli ot sifatida qo'llanganda "Shirin, sening shirin labingdan sharbat totmoq umidida g'am tog'ini teshaman" degan aniq bir shaxsga qaratilgan fikr kelib chiqadi. Ko'rinadiki, zohiran talmeh san'ati, botinan iyhom san'ati qo'llangan bu bayt o'quvchi e'tiborini o'ziga qaratadi:

Tilab shirin labingni sharbatini

Qozarman ko'hi g'am andoqki Farhod.

Mirzo devonida "ne sud?" radifli g'azal bor. Ishqiy mavzuda yaratilgan bu g'azalda shoir ma'shuqaning ta'rifi va tavsifi, oshiqning abgor holatini tasvirlashda ko'pchilik tomonidan qo'llanilmaydigan bir usulni qo'llaydi. Shoir bevosita ma'shuqaning labi, chehrasi, yuzi, qaddi-qomatini unday yoki bunday deb tashbihlab o'tirmaydi. Aksincha, tabiat va unda uchraydigan turli tafsilotlar bilan shunday muqoyasa qiladiki, barchasi ayon bo'lib qoladi. Jumladan, uning ma'shuqasi makr (makr ijobiy ma'noda) bilan o'ziga shunday rom etganki, boshqa biror dilbarning nomini yodga olishdan hech ma'ni yo'q. Shahd va shakardan ham totliroq labidan bahra topmaydigan bo'lsa, shahd yoki shakarning o'zidan nima naf? Mana bular g'azalning matla' baytining sharhidir.

Ul pari makridin ayru o'zga dilbardin ne sud?

Totmasam la'li sharobin shahdu shakkardin ne sud?

Ikkinchi baytda ma'shuqaning chehrasi haqida so'z boradi. Ma'lumki she'riyatda chehraning qizilligi go'zallik va navqironlik ramzi bo'lgan. Shoir ham buni teran anglagani holda hajrida qolganimga uning chehrasini biror marta ham ko'rishga muyassar bo'lmaydigan bo'lsam, dunyodagi eng qimmatbaho ahmar (qizil rangli tosh, dur) ning ham keragi yo'q, deb yozadi. Bundan chehrasi haqida so'z ketayotgan lirik qahramonning yuzi qizillikda ahmardan ham afzalroq ekani ma'lum bo'ladi:

Ko'yi ichra chehrai oli namudor o'lmasa,

Dahr bog'ida ochilg'on durri ahmardin ne sud?

Keyingi baytlarda ham shunday jozibali tasvirlarning guvohi bo'lamiz. Quyoshdek yorug' yuzi bilan nurafshon va munavvar qilmasa, hijron kechasidagi to'lin oy ham xira kulbani yorita olmaydi. Chunki oshiqning dili xira, xira ko'ngil kulbaning yorug'ligini his qilarmidi?

Mehrdek yuz birla kulbamni munavvar qilmasa,

Hajr shomi tole' o'lg'on mohi anvardin ne sud?

XULOSA.

Umuman, Mirzo she'rlari original timsollar, oddiy va go'zal, o'ynoqi va ayni chog'da murakkab tashbehlar, badiiy tasvir vositalariga boy. Bu she'rlarda uslub ravon, ifoda ochiq, fikr aniq va teran, sodda ifodalangan. Bundan xulosa qilish mumkinki, Muhammad Rasul Mirzo ijodi o'zbek mumtoz she'riyatining yaxshi an'alarini o'zida mujasamlantirgan, ayni paytda uni boyitgan she'riyat namunasidir.

ADABIYOTLAR:

1. Ahmad Tabibiy. Majmuat shuaro(yi Feruzshohiy). Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, inv. №№ 1152, 5018 (qo'lyozma); 27, 28, 29, 8734, 11238 (toshbosma)
2. Jumaxo'ja Nusratulla. Feruz madaniyat va san'at homiysi. Toshkent: Fan, 1995. - 90b.
3. Hasanov S. Xorazm ma'rifati – olam ko'zgusi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996, - 304b.
4. Muhammad Rasul Mirzo. Devoni Mirzo. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, inv №№ 911/I.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA ANTROPONIMIK BIRLIKLARNING LISONIY VA KOMMUNIKATIV FUNKSIYALARI

D.T.Ibrakhimova

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrası dotsenti, PhD

dilshodaibraximova@mail.ru

Аннотация: Киши исмлари тил луғавий бойлигининг таркибий қисмларидан бирини ташкил этади. Шу сабабли киши исмларига тегишли бўлган антропонимик бирликлар материалларини тўплаш ва тадқиқ қилишга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Исмларнинг яратилишида халқ ўтмишининг тарихи, орзу ва истаклари, ижтимоий ва диний-фалсафий қарашлари, расм-русумлари, урф-одатлари, эътиқод ва ишончи ўз аксини топади. Шу сабабли исмлар ҳам тилнинг бошқа бир қатор лексик қатламлари каби халқ маънавий қадриятларининг таркибий қисми ҳисобланади.

Антропонимик бирликлар, яъни киши исмлари, фамилиялар, тахаллуслар ва лақаблар номлаш вазифасини бажарибгина қолмай, мулоқот ҳамда нутқ жараёнида ўзига хос қўшимча вазифаларни ҳам амалга оширади. Ушбу мақолада икки турли тизимга

мансуб англиз ва ўзбек тилларидаги антропонимик бирликларнинг вазифалари ўрганилган.

Калит сўзлар: денотат, миллий белги, фатик, сигнификатив, эмоционал-экспрессив, номинатор, номинант, металисоний, маданий-тарихий индикатор.

Annotation: Personal names are one of the components of the vocabulary of the language. Therefore, special attention is being paid to the collection and research of materials of anthroponymic units related to personal names. The history of the past, dreams and desires, social and religious-philosophical views, customs, traditions, faith and belief of the people are reflected in the creation of names. That's why names, like a number of other lexical layers of the language, are a component of people's spiritual values.

Anthroponomic units, that is, personal names, surnames, pennames and nicknames, perform not only the function of naming, but also perform specific additional tasks in the process of communication and speech. This article studies the functions of anthroponymic units in two different systems, English and Uzbek.

Key words: denotation, national sign, phatic, significative, emotional-expressive, nominator, name, metalinguistic, cultural-historical indicator.

КИРИШ.

Номинантлар борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни аташ баробарида борлиқни категориал белгиларга кўра таснифлаш, коммуникатив фаолият учун замин яратувчи синтактик-семантик имкониятларни яратувчи лингвокогнитив воситаларни вужудга келтириши билан характерланади. М.В. Никитиннинг қайд этишича, “ушбу жараён моддий ва номоддийликларни исм гуруҳида, белги, микдор, ҳаракат ва ҳолатларни эса белгилар гуруҳида таснифий идрок этиш ва нарсаларни белгилар, белгиларни эса нарсалар воситасида англаш имконини яратадиган механизмни вужудга келтириш билан боғлиқ маиший фалсафага асосланади” [Никитин. 1: 659].

С.Д. Кацнельсон ушбу узвийликка бевосита ва билвосита номлашга асосланувчи ядро ва периферик муносабат нуқтаи назаридан баҳо беради. Унга кўра, бевосита номлаш сўзнинг экстенцион татбиқига асосланади ва бунда фикрий изчиллик бевосита нарсалар ва тушунчаларга йўналтирганлиги характерланади. Билвосита номлашда эса сўз ўзининг интенцион татбиқига эга бўлади ва бунда фикрий изчиллик бевосита нарсага эмас, балки унинг моҳиятини тақозо этувчи белгиларга йўналтирилади [Кацнельсон. 1: 27].

Ҳар иккала ҳолатда номлаш ўз ибтидосига “*номловчи субъект (номинатор), номланувчи объект (номинат) ва ном (номинант)*” каби иштирокчиларга асосланувчи субъектив фаоллик орқали эга бўлади. Мазкур фаолият ижтимоий қиймат касб этиши эса инсоннинг ўз таассуротини бошқалар билан бўлишиш истаги ва эҳтиёжи туфайли адресат ҳисобига кенгайиши, яъни “номнинг мулоқот иштирокчилари бўлган номинатор ва адресатлар учун умумий проекция (ифодалаш ҳамда тинглаб тушуниш) воситаси сифатида хизмат қилиши” орқали юз беради [Гак. 1: 250-256].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР.

Ҳар бир лексик бирлик, жумладан, шахс номларининг табиатини билиш учун унинг номинатив хусусиятларидан ташқари, коммуникатив имкониятларини ўрганиш ҳам зарур бўлади. Шахс номлари “фаолият материали ёки воситаси” сифатида ўрганилганда, кўплаб яширин жиҳатлари кўзга ташланиши билан бир қаторда, унинг матн таркибида бошқа тил бирликлари билан муносабатга киришувидан ҳосил бўлувчи коммуникатив-прагматик хусусиятлари ҳам аниқланади [Суперанская. 1: 32].

“Атоқли отлар доирасини кўп ҳолларда тил соҳасига боғлайдилар. Ҳақиқатан, шундай нутқ вазиятларини тасаввур қилиш мумкинки, унда одамлар бирор исми тилга олмай кун бўйи ёки соатлаб суҳбатлашадилар. Демак, исмлар нутқда фақат эҳтиёжга, заруратга кўра пайдо бўлади. Бирок, тил – барча сўзлар ва шакллар хотирамизда талаб

этилмагунга қадар сақланиб туради. Демак, атоқли отларга хос хусусият бунда эмас” [Матвеев. 1:8].

О.И.Фонякова атоқли отларнинг функцияларини бошқача баҳолайди ва уларни маъно сегментларига кўра гуруҳларга ажратади. Унинг фикрига кўра, биринчи гуруҳ **ономастик номинация** майдонидаги функциялардир:

1. Лисоний:

1.1. Номинатив-дифференциал

1.2. Идентифициал

1.3. Дейктик/кўрсатиш

2. Нутқий:

2.1. Прагматик

2.2. Апеллятив

2.3. Алоқа тикловчи

2.4. Мурожаат

2.5. Фатик

Иккинчи гуруҳ – атоқли отларнинг **сигнификатив** майдондаги функциялари:

1. Концептуал

2. Информатив

3. Аккумулятив

Атоқли отларнинг учинчи гуруҳи, О.И. Фонякованинг фикрига кўра, **коннотация** майдонидаги функциялардир. Улар ҳам, номлаш майдонидаги каби кичик гуруҳларга бўлинади:

1. Лисоний:

1.1. Стилистик

1.2. Ҳиссий-баҳолаш

1.3. Ижтимоий-баҳолаш

1.4. Худудий

1.5. Маданий-тарихий

2. Нутқий:

2.1. Умумий матн яратувчи

2.2. Эстетик

Шу тахлитда, О.И. Фонякова атоқли отларнинг турдош отлардан фарқини акс эттирувчи 18 функциясини кўрсатиб ўтади [Ботова. 1:15].

НАТИЖАЛАР.

Антропонимик бирликлар тил белгиларининг ўзига хос туридир. Улар оғзаки ва ёзма мулоқотда, турли матнларда бошқа барча тил белгилари сингари ўзига хос вазифаларни бажаради.

Р.О.Якобсон коммуникатив акт жараёнини ўрганиб, “тилнинг иккинчи даражали омилларини ҳам чуқур ўрганиш лозимлигини таъкидлаган эди. Шу нуқтаи назардан Р.Якобсон томонидан илгари сурилган тилнинг эмотив (эмоционал-экспрессив), фатик, металисоний ва эстетик функциялари” ни ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади [Бушуй, Сафаров. 1:203].

МУҲОКАМА.

Маълумки, гапираётган шахснинг руҳий ҳолатини, ҳиссиётини, истакларини ифодалаш орқали тил ўзининг эмотив вазифасини, алоқага киришув ва кейинги мазмундор мулоқотга тайёрланиш орқали фатик, ахборотни янада тушунарлироқ, ифодалироқ етказиш учун тилнинг турли воситаларидан фойдаланиш орқали металисоний, ахборотнинг эстетик англанишида тил тизимининг эстетик вазифаси амалга ошади.

А.Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романида келтирилган ушбу мисрани эслатиб ўтамиз: “Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса мажнунларнинг Лайлоси,

Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг “Раъно”си. [А.Қодирий. 2:250]

Ушбу келтирилган мисрада антропонимик бирликнинг металисоний функцияси намоён бўлади. “Раъно” антропонимик бирлиги гулшандаги барча гуллар ичидаги раъно гулига тенглаштирилиб, аслида муаллиф ҳақиқатан гулни ифодалашга уринганми ёки гулнинг номи орқали асар қаҳрамонини назарда тутганми деган мулоҳазага чорлайди.

Тил белгиси сифатида антропонимик бирликлар маълум бир мазмунга эга бўлиб, бу мазмун қуйидаги компонентларга ажратилиши мумкин:

а) энг аввало антропонимик бирлик ифодалаётган предмет ёки денотатнинг мавжудлиги. Агар денотат мавжуд бўлмаса, унинг исми ҳам бўлмайди. Бу компонент ўз моҳиятида ахборотни яширин мужассам этади;

б) денотатнинг аниқ синфга мансублиги, яъни исмнинг денотати – инсон. Исмнинг мазмунига хос ушбу компонент исмнинг қайси жинс вакилига хос эканлиги ҳақидаги ахборотни ҳам мужассам этади. Бу компонент ўзида ярим яширин ахборотни ташийди;

в) антропонимик бирлик, яъни исм, фамилия, тахаллус, лақабнинг аниқ бир шахсга тегишлилиги;

г) исмнинг денотат ҳақида етказувчи ахборотининг тўлиқ эканлиги, яъни суҳбатдошнинг айнан ким ҳақида сўз бораётганлигини англаши.

Ҳар бир антропоним сигнифакатив вазифани бажаради. Бу эса универсал ижтимоий компонент – миллий тегишлиликни англатишдан иборат: исмлар – миллий мулк, исмлар миллий белгилар (John, Иван, Мамарайим)дир. Хусусан, мазмун жиҳатидан турдош отга жуда яқин келувчи, этнонимларга асосланган исмлар бу вазифани амалга оширишда устунлик қилади ва ўзга тил доирасида бошқа элга мансублиги ҳақидаги ахборотни етказган ҳолда “бегона” ҳисобланади. Масалан, Қозоқбой, Ўзбекбойим, Ўзбек, Қирғизбой, English, Welsh, Scott, Francis, Judith, Roman.

Инглиз тилига хос антропонимик бирлик *John* бутун бошли инглиз халқини ифодалайди. Идиоматик бирликка айланган *Jack* антропоними эркак кишини, *Gill (Jill)* эса аёлни англатади. *Jack and Gill (Jill)* – йигит ва қиз ёки эркак ва аёл (*Every Jack has his Jill* – Ҳар ким тенгини топади). (*A good Jack makes a good Jill* - Яхши кишининг иши ҳам хайрли бўлади; (Ақлли кишиларнинг қилган ишлари номаъкул бўлмас. [А.Қодирий. 1:378]. *Every man Jack* – ҳамма эркаклар. *Jack* антропоними, асосан, ўрта асрларда оммалашган бўлиб, у *Jackin (ilgari Jankin)* антропонимининг қисқарган шакли ҳисобланади. *Jackin (ilgari Jankin)* эса *John* исмининг ўзгарган шаклидир. Ўрта асрларда *Jack* антропоними шу қадар оммалашганки, натижада исм турдош сўзга айланиб, тилда эркак жинсига мансуб барча инсонларни англатган.

Исм – инсон тарихи ҳамда тилларнинг жуда қўп муаммоларини ҳал этувчи калит, чунки тилнинг бошқа бирор соҳасида “ўз” ва “ёт” тушунчалари бу қадар кучли сингмаган, унда имкониятлар исмнинг ўзига хос хусусиятлари билан шартланган ва ҳатто юзаки мулоқотда ҳам тил, вақт, ҳудудий чегараларни ошиб ўта олади. Антропонимик бирлик ўзига хос маданий-тарихий индикатор бўлиб, у исм эгасининг қайси халқ ва қайси маданият вакили эканлигини англатади. Бу орқали антропонимик бирлик ўзининг маданий-характерловчи функциясини амалга оширади.

Исмлар мазмуни борасидаги савол нафақат назарий аҳамиятга эга бўлмай, у маданиятлараро ва тиллараро алоқаларда ҳам жуда долзарб ҳисобланади. Атоқли от тиллараро тўсиқларни осонгина кесиб ўтади ва ўзи мансуб бўлган тил доирасидан ташқарида қўлланганда ҳам ўз шаклини сақлашга интилади. Бироқ, қачондир улар мазмунининг маълум бир элементлари учун тўсиқларни кесиб ўтиш қийин кечади. Ўз мазмунини сақлай олмаган исмлар ўзга тил доирасида вазифа бажара олмайди. Шу ўринда тушунмаслик муаммоси келиб чиқади. Атоқли отнинг вазифаси ҳар қандай тил

доирасида ва ҳар қандай вазиятда номлаш-аниқлаштириш бўлсада, у жуда кўплаб вазиятларда миллий тил мансублигини сақлаб қолади.

Нутқ умумий ва ижтимоий хусусиятга эга бўлган тилга нисбатан индивидуал муносабатдаги ҳодисадир. Нутқнинг мақсадга йўналтирилганлик характери суҳбатдошга ва тушунилишига асосланган. Нутқнинг мақсадга йўналтирилганлиги экстралингвистик вазиятга боғлиқ. Тил узусида антропонимлар коммуникатив функцияни бажаради [Якобсон, 1: 454].

Инсоний муносабатларнинг асосини тил белгилари орқали алоқага, мулоқотга киришув ташкил қилади [Бушуй, Сафаров. 1:19]

С. И. Гарагуля антропонимик шахс тушунчасини кишининг ўз исми билан психологик боғлиқлиги ва исмнинг бошқалар томонидан идрок этилиши тушунчаси остида ажратиб кўрсатади [Гарагуля. 1:6]. Исм инсон тақдирига таъсир қилиш ёки қилмаслик масаласи жуда кўп олимларни қизиқтириб келган. Бу борада кўплаб қарама-қарши қарашлар мавжуд. А. К. Матвеев қуйидаги фикрларни билдиради “Исмлар шахс ва манзиллар тақдирига таъсир қилади, фақат билвосита. Одамлар исмлар, фамилиялар, лақаблар ва тахаллуслар устидан кулиши ва ҳатто камситиши мумкин, бу эса истаймизми, йўқми кишининг ёки кишиларнинг кейинги аномал ҳис-туйғулари, реакцияси, ҳаракатлари ва натижаларга элтувчи жиҳатларини издан чиқариши, барбод қилиши мумкин. Рус тилидаги Фекла, Акакий, Пульхерия каби исмларда яширинган “Оллоҳ шарафи”, “ёмонликлардан холи”, “гўзал” каби маъноларни бугунги кунда фақат мутахассис англаши мумкин, билмаганларда эса (улар жуда кўпчиликни ташкил этади) бу каби товушлар мажмуаси салбий ассоциацияни уйғотиши мумкин. Айнан шу сабабли, бу тарихий антропонимлар исмлар қаторидан деярли чиқиб кетди. Бундан келиб чиқадики, исмнинг инсонга таъсир қилувчи материал базаси айнан фонетик ва маъно ассоциацияларидир. Айнан шу сабабли, тўқима исм ижодкорлари англаб ёки англамай, қоидага биноан, ижобий образлар исмлари учун сонор товушларни қизғанмайдилар, салбий образлар исмлари учун эса сирғалувчи ва талаффузи қийин бўлган ундошлар гуруҳини қўллайдилар...”

ХУЛОСА.

Исмнинг денотат билан алоқасини амалга оширувчи ахборот тури нутқий ахборот ҳисобланиб, бунда сўзловчининг объектга нисбатан ҳиссий муносабати ойдинлашади. Бу нутқ вазиятининг экстралингвистик шартларига боғлиқ бўлиб, шартларнинг ўзгаришига кўра ахборот ҳажми ҳам ўзгариши мумкин. Исм ушбу ахборот билан нутқийлашади.

Мурожаат этилган маълум бир исм ҳақидаги билимлар, ахборотларнинг мажмуи энциклопедик шакл бўлиб, бунда ушбу исмдан фойдаланаётган тил иштирокчиларининг барчаси ушбу билимларни эгаллашлари назарда тутилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ботова Е.И. Имя собственное как единица структуры художественного текста: Квалиф. раб. ... магистра. – СПб:2016 – 118 с.
2. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007. – 274 б.
3. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М.: Международные отношения, 1977. – 264 с.
4. Гарагуля, Сергей Иванович. Антропонимические трансформации и идентичность индивида / С. И. Гарагуля. – М: МАКС Пресс, 2008. – 134 с.
5. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – URSS: Лингвистическое наследие XX века, 2010. – 344 с.
6. Матвеев А. К. Апология имени // Вопросы ономастики. – Екатеринбург // УралГосУн., 2004. №1. – С.7-13.

7. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. Учебное пособие. 2-е издание, дополненное и исправленное. – СПб: РГПУ, 2007. – 819 с.
8. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М., 1973. – 372 с.

MORPHOLOGICAL INTERPRETATION OF EVIDENTIALITY IN THE SAMPLE OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Makhzuna G. Khamrayeva

As.Prof. in the chair Philology in ITMU

makhzuna69@gmail.com ORCID 0009-0007-8329-2465

ABSTRACT. In the following article the author investigates the category of evidentiality and its types in Tucano, English and Uzbek languages. Moreover, the types of morphemes are also identified. The morphological evidential elements are also discussed in two languages and analyzed in the sample of fiction.

KEY WORDS: evidentiality, speech morpheme, synthetic morpheme, ordinary morpheme, special morpheme, clitics, affix, particle.

INTRODUCTION.

In linguistics, evidentiality is, broadly, the indication of the nature of evidence for a given statement; that is, whether evidence exists for the statement and if so, what kind. An evidential is the particular grammatical element that indicates evidentiality. An evidential (also verificational or validational) is the particular grammatical element (affix, clitic, or particle) that indicates evidentiality. Languages with only a single evidential have had terms such as mediative, médiatif, médiaphorique, and indirective used instead of *evidential*. [Aikhenvald 2004].

Evidentiality is a linguistic category where a speaker acts as a direct participant in describing some kind of event. An important aspect of evidentiality is the fact that a person conveys his or her own opinion about a certain fact to another, second or third person [Kratschmer 2010].

Evidentiality is a cognitive property, since it is a source of information about a subject received from the outside world, which exists in mind [Heijnen 2010].

Evidentiality is a widespread cognitive phenomenon that, along with being the semantic function of certain general theoretical terms, ensures the lexical and grammatical implementation of these terms in language [Langaker 2015].

Evidentiality is grammatically developed in some languages, where lexical units and discursive phenomena play an important role, while modal expressions and grammatical signs act as auxiliary indicators. In these languages, evidentiality comes to the fore in speech as a primary neutral category at 3+the level of speech or text. Evidentiality is also considered an important component of phenomena based on time and aspect. It can also express the general meaning of grammatical signs, subject to a systematic structure. Moreover, evidentiality does not only determine the source of information about a particular object, but also contributes to epistemic evidence in the form of a qualitatively clear concept of truth from the evidence presented in it [Johanson 2000].

MATERIALS AND METHODS.

Alexandra Ayhenvald gives the following construction as an example of the concept of evidentiality, comparing Tucano and English [Aikhenwald 2004] and we have tried to provide its alternative in Uzbek:

a) *Diayi wa'i-re yaha-ami - The dog stole the fish – Anavi it o'sha baliqni o'g'irladi*
(I saw it with my own eyes visual evidentiality -buni men o'zim ko'rdim/guvohlik berish)

b) *Diayi wa'i-re yaha-asi - The dog stole the fish – Anavi it o'sha baliqni o'g'irladi*
(I heard the noise witness evidentiality -men tovushini eshitdim)

c) *Diayi wa'i-re yaha-api - The dog stole the fish - Menimcha anavi it o'sha baliqni o'g'irladi – (repeated before, experienced evidentiality -avval ham bo'lgan)*

d) *Diayi wa'i-re yaha-api - The dog stole the fish – anavi it o'sha baliqni o'g'irladi deb aytishdi (they say so, hearsay evidentiality, but I haven't seen with personally -lekin o'zim ko'rganim yo'q).*

The suffixes -ami, -asi, -api morphological units are the examples which express evidentiality in the Tucano language.

In the study of any language, we pay attention to its morphological aspect. In particular, evidentiality has been studied by a number of European scholars in terms of morphological affixes. For example, in German and Welsh, it has been studied as special morphemes, which include independent words, suffixes, and others. The term morpheme has been studied by linguists such as Sandra Chung, David Dowty, Michael Geis, Judith Klavans, Geoffrey Pullum, and David Stamp and etc. [Zwicky 1985].

A morpheme is an element of a combination of images, decorative text reproduction and text illustration, decorativeness. Thus, morphemes serve to decorate a word.

A speech morpheme consists of standard examples of word use, typical patterns of phrases and syntactic devices, as well as general models of speech behavior in certain situations.

A *synthetic morpheme* is a free or bound morpheme that is a syntactic feature of a word, but phonologically it can often be pronounced in one way, sometimes in a different way. Morphemes are words that can be pronounced in one way, like affixes, and they play a syntactic role at the phrase level. In other words, morphemes can not only have the form of affixes, but also actively participate in the development of functional words. For example, he's (he is) and he's (he has) or it's (it has, it is). In addition, we can cite the words heel and he'll as examples of evidential clitics [Runic 2014; 16].

American scholar J. Clavans proposes to study evidential morphemes in two ways: 1) ordinary; 2) special.

Ordinary morphemes are free morphemes that can occur alone in a phrase or sentence. Since clitics do not perform the main function in a sentence, they are used in conjunction with a phonologically close word. In this case, they always take their meaning from the host or root word.

Special morphemes are morphemes that are associated with a word, usually fused into a stem and used actively as part of their host. This formative morpheme is never the center of attention, but is pronounced only through stress. Therefore, specific *clitics* with different meanings and similar phonological structure are associated with the host word in a non-verbal way in context [J. Clavans 1995; 9].

The scientist defines evidential morphemes as elements that have undergone a certain historical process of grammaticalization. These are,

lexical element → morpheme → affix

RESULTS AND DISCUSSION.

According to this module of J. Clavans, an autonomous lexical element in a certain context loses the full properties of an independent word over time and acquires the properties of a morphological affix, such as prefix, affix, infix and suffix. The following examples of the scientist's opinion can be given in English: *in-nocent*, *ir-respons-ible*, *dis-orient-ed*, *un-luck-y*, *luck-ily*, *unhappy*, *in-convenient*.

In Uzbek, *be-gunoh*, *baxt-siz*, *no-kulay*, *ser-daromad*, *omad-li*, etc. Adjective suffixes in both languages serve as evidential morphemes.

A. Zwicky defined the morpheme as follows: "Compound words are morphemes with unexpected connections, which can be combined with different stems in a sentence. Simple morphemes are phonologically freely contracted morphemes, which do not represent a special

syntactic construction in English. For example: *I can't stand'im*. In this sentence we can see phonological contraction in causal speech. Because we know that the extended alternative of the given sentence is I cannot stand him [Zwicky 1985]. *Tell'em* (Tell them) to come on time, *croc* (crocodile).

In Uzbek we can say *U boroldi* (which stands for *bora oldi*). In Uzbek there are also morphemes, which can be added to nouns with the suffixes *-lik*, *-chi*, *-kor*, *-don*, *-paz*, etc. For example, *tinchlik*, *mardikor*, *do'tslik*, *oshpaz*, *tuzdon*. However, unlike English, in Uzbek, when we omit the auxiliary verb or the verb itself, it affects the main meaning. *Yedingmi? Ko'rdingmi? Eshittingmi?* a question about who or what may appear. Or when we divide *go* and *come* into *go* and *come*, it undoubtedly has a great impact on the context of the sentence. Therefore, we can cite the morpheme *boroldim*, that is, *bora oldim* or *ko'roldim* that is *ko'ra oldim*.

A common feature of most morphemes is the lack of prosodic independence. In this case, the morpheme becomes a noun by attaching to the suffix next to it.

In orthographic conventions, morphemes are organized in various ways: some of them are expressed as separate words, others are written between their hosts, some attack their hosts and defeat them, but are marked with a hyphen, which is a punctuation mark, and an apostrophe [J. Clavans 1995]. For example: *we're*, *he's*, *ain't*, *don't*, *didn't*. This situation is not observed in Uzbek.

Let us see some analyzes brought from belle-lettres of English.

The trunks of the trees were dusty and the leaves fell early that year and we saw the troops marching along the road and the dust rising and leaves, stirred by the breeze, falling and the soldiers marching afterwards the road bare and white except for the leaves (E.Hemingway, 16).

In the sentence, *saw*, *soldies marching afterwards*, *the road was bare and white* are all indicating visual/witness evidentiality as the speaker is describing what he saw with his own eyes.

Next week the war starts again. Perhaps it starts again. They say so. Do you think I would do right to marry Miss Barkley – after the war of course? (E.Hemingway, 30)

The sentence represents presumptive evidentiality as it shows the future information in the opinion of the firsthand.

As my parents say when I was young, I was fortunate enough to have friends who were older than me. They offered me nuggets of wisdom that are still edged in my brain and that I still use as a guiding compass in my life.

The sentence highlights the rumour and information brought from secondhand and thirdhand constitutes hearsay evidentiality.

In Uzbek, suffixes that form tense forms of verbs, such as *-ib*, *-ibdi*, *gach*, *-kach*, *-kach*, *-di*, *-ti*, *-gan*, *-kan*, *-kan* can be included in the category of evidential clitics. Morphemes can also be found in the composition of Uzbek literary texts:

CONCLUSION. To sum up, one can admit that all above witnessed facts, by giving a basic explanation of morphemes, a certain criterion was separated into post-lexical morphemes and morphological affixes, which are included in the composition of sensory verbs, and both of them are characterized by a lack of prosodic autonomy. In this case, there is no clear connection between the two categories, although they could be distinguished through morphology. On the one hand, the observable properties of original clitics in evidentiality were identified through clusters, on the other hand, significant examples of affixes demonstrated an empirically based affix category. The category of evidentiality in linguistics has not yet been sufficiently studied in a comparative aspect, and evidential clitics have not been fully elucidated, and these issues await their researchers.

REFERENCES:

1. Adrienne H. 2010. Relative Evidentiality in European Languages: Linguistic coding and its anthropological background, P 38.
2. Anderson B. L. 1986. Evidentials, paths of change, and mental maps, P 273
3. Clavans J.1995. On Clitics and Cliticization. The Interaction of Morphology, Phonology and Syntax, P 210.
4. Johanson L. 2000. Evidentiality in Turkic, P 21.
5. Kratschmer A. 2010. The Linguistic Realization of Evidentiality in European Languages. Berlin: Mouton de Gruyter. pp 331-368
6. Langacker R.W. Cognitive Grammar. – Oxford: Oxford University Press. 2008. – P 571.
7. Лёхина И.В., Петрова Ф.Н. Словарь Иностранных Слов. – Москва 1954. – P 328.
8. Runic J. 2014. A New Look at Clitics, Clitic Doubling and Argument Ellipsis: Evidence from Slavic. Doctoral dissertation. University of Connecticut Graduate School 160. P 250.
9. Zwicky A.1985. Clitics and particles. Ohio State university. Language volume 61, number 2. P 283.

EXPRESSIVE FUNCTION OF SINGLE-COMPONENT SENTENCES IN N.V. GOGOL ON THE EXAMPLE OF THE COMEDY «INSPECTOR GENERAL»

Khamrayev Dilshod Khamdamovich

*Karshi University of information technology and management,
Associate professor (phd) at the department of Philology*

E-mail: dilshodxamrayev478@gmail.com

Mamajanova Sevara Kholmira kizi

Master's Student at Karshi University of Information Technology and Management

Abstract. The relevance of the research lies in the need to study the emotional and expressive possibilities of the text and the expressive function of one-piece sentences of the comedy «Inspector General» by Nikolai Vasilyevich Gogol. The practical significance of the study is due to the possibility of using materials in the classroom on «Russian literature of the first half of the XIX century» within the framework of a higher educational institution. In the course of the research, we study the expressive function of one-piece sentences based on the expressive manifestations of emotional, cultural concepts in the intentions of the heroes of comedy.

Keywords: comedy, actualization, function, concept, realization, irony, satire.

INTRODUCTION

In the comedy The Inspector General, Nikolai Vasilyevich Gogol uses much more one-member sentences compared to his other works of art of this period. A special property of one-component sentences is the expansion of the emotional and expressive possibilities of the text due to the expressive function [2].

The brevity of the sentences can provide the author's linguistic personality with the opportunity to highlight emotional concepts for actualizing the motive-action, state, attribute, object, event or phenomenon, a significant personal characteristic of a literary character, etc. [10]. Similarly, the author may intentionally not actualize the literary technique, as required by the highlighted concept [14]. This leads to the formation of a dichotomy ("friend-foe", "good-bad", etc.), which, in turn, contributes to the simple implementation of techniques such as irony or satire [3].

LITERATURE REVIEW.

The expressive and stylistic functions of one-member sentences are widely addressed in modern linguistic and cultural studies. K. A. Ushmaeva (2020; 2021) highlights that compressed syntactic forms often embody social stereotypes and evaluative meanings. O. S.

Makarova (2021) stresses their ability to reflect cultural and conceptual aspects of language, making them suitable for conveying implicit emotion. Similarly, D. V. Pikalov (2021) and V. G. Pavlenko (2019) note the connection between linguistic form, cultural values, and social critique. Within this framework, Gogol's style demonstrates how one-member sentences serve as a powerful expressive tool for satire and irony.

DISCUSSION. As a rule, in a one-member sentence in which the author uses a large number of emotional concepts, a double semantic load is formed [9]. The main member of the sentence acts as a value attractor, and the expressive functions in the author's intention allow using a latent form of condemnation of social evil – one of the main functions of black humor, but without switching to philosophical discourse and addressing the topic of "gloomy philosophizing". The preservation of comic discourse in the comedy "The Inspector General" allows you to convey to the reader the author's position, reveal the personalities of the characters in more detail and describe in simple words the nature of social evil [8].

When determining the expressive function of one-member sentences, special attention is drawn to the dialogues of the main characters - Gorodnichy and Khlestakov. In the section "characters and costumes", the author describes the Gorodnichy as "a person with roughly developed inclinations of the soul" [7], that is, arrogant, accustomed to keep a distance with subordinates. This is Khlestakov's description: "One of those people who are called the emptiest in the offices. He speaks and acts without any consideration. He is not able to stop constant attention to any thought. His speech is jerky, and the words fly out of his mouth quite unexpectedly" [2, p. 9].

In a sense, the authors' descriptions served as a support for him in determining the emotional and expressive possibilities of the text and the expressive functions of sentences. But N.V. Gogol decided to focus on one-member sentences [3]. In comedy, clarifying, expressive and expressive functions stand out the most, all of them are designed to form the basis of comic discourse, then to expand the possibilities of using comic techniques [4].

In the dialogue between the Gorodnichy and Luka Lukich, the author uses a one-member definite-personal sentence as part of a complex one to actualize the motive-action, state and event [12]. *«Спешу, между прочим, уведомить тебя, что приехал чиновник с предписанием»* [2; p. 10]. In this example, it is easiest to show the reason for the abundance of one-member sentences in comedy. If we transform a sentence into a two-part sentence by adding a subject expressed by the personal pronoun "I", then we will see a completely different person - more flexible, soft, indecisive, confused: *«Я спешу, между прочим, уведомить тебя»*.

In the first case, the Gorodnichy is a bright emotional character, closely involved in the problem. The expressive function does not actualize the hero as a person, but reveals the presence of his personality through a motive-action, which gives the reader the opportunity to assess his condition. The intentions of the hero and the reader merge together. It is quite difficult to achieve this with the help of a two-part sentence in comic discourse.

In the second case, the Gorodnichy is a person who perceived an unpleasant situation as a typical problem that does not concern him personally. This way of using two-part sentences is typical for the first volume of "Dead Souls" or, for example, for the story "Portrait". Khlestakov is a "mirage character", he "speaks and acts without any consideration", "his speech is jerky, and words fly out of his mouth completely unexpectedly" [2, p. 9].

In the case of Khlestakov, the expressive function is designed to reveal his personal qualities, for example, condescension and arrogance. These features are most clearly traced in relation to the servant Osip. As an example, the following is definitely a personal offer:

«На, прими это...» [2, c. 24]. And further: *«А, опять валялся на кровати?»* [2, c. 24].

In the first sentence, the principal part, expressed by the verb in the form of the imperative mood, indicates the relationship "I am the master, you are the servant." The lexical and semantic features of this passage indicate the intentional allocation of significant personal characteristics that are positively perceived by Khlestakov, neutral in Osipov's intention.

In the reader's intention, these characteristics should be perceived negatively. By adding a subject expressed by the personal pronoun "you", we see how the boundaries between master and servant are erased. In the second definitely personal sentence, the disparaging attitude towards the servant is particularly highlighted. The expressive function makes it possible to form and define the «master-servant» relationship at the ideological and figurative level. The actualization of the holiday event and the use of the colloquial word «валялся» create indicators of emotivity in comic discourse.

Khlestakov often speaks in impersonal sentences surrounded by people who are a means for him to satisfy his own desires: *«Ужасно как хочется есть!»* [2, с. 25]. Или, например: *«А при всем том страх хотелось бы с ним еще раз сразиться»* [2, с. 25].

Another case is Khlestakov's reflections in private:

«Так хочется, как еще никогда не хотелось» [2, с. 26].

The attitude of the Gorodnichy to Khlestakov reinforces the emerging image, forcing the reader to negatively evaluate the various character traits of both characters: *«Ва-ва-ва... шество, превосходительство, не прикажете ли отдохнуть?..»* [2, с. 46].

We form an opinion about a person not only by his appearance, but also by style and tone, manner of speech. In direct speech, trying to convey the oral speech of an ordinary person, N.V. Gogol most often uses deliberate tongue-tied, mixing literary and colloquial styles of speech [5]. This feature of the writer's creativity is ideally suited to realize the expressive function of one-member sentences with the help of emotional concepts [6].

Quite often, the expressive function of one-member sentences is used to enhance the effect of immersing the reader in the atmosphere of a dysfunctional city.

General immersion, on the example of an emotional utterance: *«...как нарочно, ни души!»* [2, с. 35]. Private reflection of the hero: *«...кабак, нечистота!»* [2, с. 19].

The expressive function is clearly visible on the example of individual objects, the image of which is negated by the characters: *«Да разметать наскоро старый забор, что возле сапожника, и поставить соломенную вежу, чтоб было похоже на планировку»* [2, с. 21].

Expressive function is enhanced by expressive-clarifying: "...near that fence, forty carts of all sorts of rubbish were piled on" [2, p. 21]. The combination of expressive and expressive-clarifying functions is used by the author quite often, especially in the first act: *«...только где-нибудь поставь какой-нибудь памятник или просто забор - черт их знает откуда и нанесут всякой дряни!»* [2, с. 21].

CONCLUSION. N.V. Gogol wanted to show that the whole play is a reflection of real life, and, laughing at Gorodnichy [11], the viewer laughs at his own actions. All the heroes of the play are quite realistic, although they have phantasmagoric features [13]. So, the expressive function of one-part sentences in N.V. Gogol's "Inspector General" is used by the author for a variety of purposes. First of all, the characters' expression at the lexical, semantic and ideological-figurative levels of the text form a comic discourse with typical satirical devices. The images of heroes, the expressiveness of their speech are the basis for the condemnation of social evil.

REFERENCES:

1. Balkūnas, M. O. Strategies of control in teaching a foreign language in the system of inclusive education // In the collection: Vocational-oriented teaching of languages: reality and prospects. Collection of articles of the participants of the Annual All-Russian scientific-practical conference with international participation. 2020. S. 238-243.

2. Gogol, N.V. Complete works and letters: In 23 volumes / N.V. Gogol; Editorial Board: E. I. Annenkova, A. G. Bitov, S. G. Bocharov, L. D. Gromova-Opulskaia, V. M. Guminsky, I. A. Zaitseva, I. V. Kartashova, Yu. V. Mann (editor-in-chief); texts and comments were prepared by: I. A. Zaitseva, Yu. V. Mann; executive editor of the volume Yu. W. Mann; Russian Academy of Sciences, A. M. Gorky Institute of World Literature RAS. IMLI RAN. - Moscow: Academic Scientific Publishing, Production and Printing and Book Distribution Center of the Russian Academy of Sciences "Nauka Publishing House", 2003. - 913 pp. - ISBN 5-02-006375-4.

3. Goncharov, A. S. Origins of psychoanalysis. To the 165th anniversary of the birth of Sigmund Freud // Actual scientific research in the modern world. - 2021. - No. 5-9 (73). - S. 68-70.

4. Kobzareva, I. I. The development of students' critical thinking through the evaluation of modern media culture products // Problems of modern pedagogical education. - 2021. - No. 71-2. - S. 438-441.

5. Makarova, O. S. Analysis of the religious and cult-ritual vocabulary of the Gothic language based on the texts of the Gothic Bible // Moscow University Bulletin. Episode 22: Translation Theory. - 2021. - No. 1. - S. 52-74.

6. Pavlenko, V. G. Disclosure of the linguistic culture of Great Britain through the artistic aspect of the semantics of introductory words expressing confidence in the works of English classics // Moscow University Bulletin. Episode 22: Translation Theory. - 2019. - No. 3. - P. 92-104.

7. Pikalov, DV Ecology of egoism // Social and humanitarian bulletin: All-Russian collection of scientific papers. - Barnaul: IP Kolmogorov I.A., 2021. - P. 5-8.

O'QUV QO'LLANMASIGA TAXMINIY TALABLAR

Xudaynazarov Ikrom

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,

"Ozbek tili va adabiyoti" kafedrası dotsenti xudaynazarov1963@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o'quv qo'llanmalarining ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyati, ularni yaratish jarayonida akademik yozuv me'yorlariga amal qilish zaruriyati hamda o'quv qo'llanma sifatini belgilovchi milliy va xalqaro standartlar tahlil qilinadi. O'quv qo'llanma mazmunining ilmiy asoslanganligi, metodik tuzilishi, til va uslubdagi aniqlik hamda texnik rasmiylashtirish me'yorlari muhokama qilinadi. Shuningdek, maqolada O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan belgilangan me'yoriy talablar, GOST 7.32–2017 va GOST 7.1–2003 standartlariga qisqacha sharh berilgan. Tadqiqot natijalari sifatli o'quv qo'llanma yaratishda akademik yozuv madaniyatiga rioya qilishning ahamiyatini yoritadi.

Kalit so'zlar: akademik yozuv, o'quv qo'llanma, ta'lim jarayoni, metodik talablar, GOST, standart, ilmiylik, uslubiy izchillik.

Abstract: The article analyzes the role and significance of textbooks and teaching manuals in the educational process, the necessity of adhering to academic writing standards during their preparation, and the key national and international standards that determine their quality. It discusses the scientific validity of the content, methodological structure, linguistic clarity, and technical formatting of educational manuals. Special attention is given to the requirements set by the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan, as well as to the GOST 7.32–2017 and GOST 7.1–2003 standards. The study highlights the importance of academic writing culture in ensuring the quality and effectiveness of educational materials.

Keywords: academic writing, educational manual, teaching methodology, GOST standards, educational process, scientific approach, style consistency.

KIRISH.

O'quv qo'llanmalar zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, ular talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Qo'llanma o'quv jarayonining ilmiy, metodik va amaliy jihatlarini uyg'unlashtiruvchi manba sifatida ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Akademik yozuv tizimi o'quv qo'llanmalarining yaratilish jarayonida markaziy ahamiyat kasb etadi. Chunki har qanday o'quv nashri aniqlik, mantiqiylik, obyektivlik, uslubiy izchillik va ilmiylik tamoyillariga tayanadi. Shu bois o'quv qo'llanma tayyorlovchi muallif akademik yozuv madaniyatini egallagan bo'lishi zarur.

METODOLOGIYA.

Mazkur maqolaning maqsadi – o'quv qo'llanmalarining ta'lim jarayonidagi o'рни va ahamiyatini tahlil qilish, ularni yaratish jarayonida akademik yozuv me'yorlariga amal qilishning ahamiyatini ko'rsatish hamda milliy standartlar asosida sifat talablarini yoritishdan iboratdir.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. O'quv qo'llanmalarining ta'lim jarayonidagi funksiyalarini aniqlash;
2. Akademik yozuv tizimining o'quv qo'llanma yaratishdagi roli va o'рни;
3. O'quv qo'llanma sifatini belgilovchi mezonlarni hamda milliy va xalqaro standartlarni tahlil qilish;
4. Mualliflar uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

1. O'quv qo'llanmalarining ta'lim jarayonidagi o'рни va ahamiyati shundan iboratki, ta'lim tizimida o'quv qo'llanma — darslik va metodik ko'rsatmalardan keyingi asosiy o'quv manbaidir. U o'quv dasturlarining nazariy mazmunini yoritish bilan birga, talabning mustaqil o'qish, tahlil qilish va bilimni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

O'quv qo'llanma talaba uchun yo'riqnoma vazifasini bajaradi: u o'rganilayotgan fan bo'yicha zarur atamalar, ta'riflar, tahlil usullari, nazorat savollari va mashqlarni o'z ichiga oladi. Shu bois o'quv qo'llanmalar o'qituvchi mehnatini yengillashtiradi, o'quv jarayonida yagona metodik yondashuvni ta'minlaydi hamda fanlararo bog'liqlikni mustahkamlaydi.

O'quv qo'llanma samaradorligi, avvalo, uning ilmiy asoslanganligi, didaktik tuzilishi va akademik yozuv me'yorlariga mosligi bilan belgilanadi. Ular ta'lim sifatining oshishiga, talabalarning bilim olishdagi mustaqilligini rivojlantirishga bevosita xizmat qiladi.

2. Akademik yozuv tizimida o'quv qo'llanma yaratish zarurati

Akademik yozuv tizimi — bu ilmiy fikrni aniq, mantiqiy va asosli tarzda ifodalash jarayonidir. O'quv qo'llanma tayyorlashda bu tizim asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Chunki qo'llanma matni nafaqat o'qitish, balki ilmiy asoslash vazifasini ham bajaradi.

Akademik yozuv talablariga ko'ra, o'quv qo'llanma matni quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak:

- **Aniqlik** — har bir fikr aniq, qisqa va tushunarli ifodalangan bo'lishi;
- **Izchillik** — mavzu qismlari o'zaro mantiqan bog'langan bo'lishi;
- **Obyektivlik** — muallif subyektiv fikrni emas, ilmiy asoslangan dalillarni keltirishi;
- **Uslubiy bir xillik** — terminlar va grammatik vositalar izchil qo'llanilishi;
- **Manba ko'rsatish madaniyati** — iqtibos va havolalar to'g'ri rasmiylashtirilgan bo'lishi.

Akademik yozuv me'yorlariga rioya qilish o'quv qo'llanmaning ishonchliligini, ilmiy darajasini hamda ta'lim jarayonidagi amaliy qiymatini oshiradi.

3. O'quv qo'llanma sifatini belgilovchi mezonlar va milliy standartlar

O'quv qo'llanmaning sifatini belgilovchi asosiy mezonlar quyidagilardan iborat:

• **Mazmuniy mezonlar:** mavzularning o‘quv dasturiga muvofiqligi, ilmiy aniqlik, amaliy yo‘nalganlik;

• **Metodik mezonlar:** o‘quv materialining tartibli tuzilishi, nazorat savollari, mashqlar, testlar mavjudligi;

• **Til va uslub mezonlari:** ilmiy-texnik terminlar izchilligi, tilning soddaligi, orfografik va grammatik to‘g‘rilik;

• **Texnik mezonlar:** sahifa dizayni, jadval, diagramma, rasm va jadvallarning sifatli joylashuvi, GOST talablari asosida rasmiylashtirish.

Milliy miqyosda o‘quv nashrlarini yaratish va ekspertizadan o‘tkazish jarayoni O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan tasdiqlangan “O‘quv, o‘quv-uslubiy, ilmiy va ilmiy-ommabop nashrlarni baholash mezonlari”ga muvofiq amalga oshiriladi.

Shuningdek, **GOST 7.32–2017** va **GOST 7.1–2003** standartlari o‘quv nashrlarining bibliografik tavsifi, havolalar tizimi, raqamli ko‘rsatkichlar, rasm va jadval nomlarini rasmiylashtirish qoidalarini belgilaydi. Bu me‘yorlarga rioya qilish o‘quv qo‘llanmaning ilmiy ishonchliligini ta‘minlaydi va uni xalqaro standartlarga yaqinlashtiradi.

4. O‘quv qo‘llanma tuzilishiga qo‘yiladigan talablar

Odatda o‘quv qo‘llanma quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo‘ladi:

1. **Sarlavha varag‘i** — muallif(lar), ta‘lim yo‘nalishi, bosqich, universitet nomi, nashr joyi va yili;

2. **Annotatsiya va kalit so‘zlar** — qisqacha mazmun va tadqiqot yo‘nalishi;

3. **Mundarija** — bob va bo‘limlarning aniq ko‘rsatilishi;

4. **Kirish qismi** — mavzuning dolzarbligi, maqsadi, tadqiqot usullari;

5. **Asosiy boblar** — nazariy, amaliy va tahliliy qism;

6. **Xulosa va tavsiyalar** — umumiy natijalar va takliflar;

7. **Foydalanilgan adabiyotlar** — mahalliy va xorijiy manbalar, GOST yoki APA talablari asosida;

8. **Ilovalar** — jadval, test, sxema, rasm, topshiriqlar va qo‘shimcha materiallar.

XULOSA. O‘quv qo‘llanma tayyorlash — bu ilmiy va metodik jarayon bo‘lib, u akademik yozuv madaniyatiga tayanadi. Qo‘llanma sifatini oshirishda ilmiy aniqlik, uslubiy izchillik, texnik me‘yorlarga rioya qilish, hamda milliy va xalqaro standartlarga asoslanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta‘lim jarayonida yuqori sifatli o‘quv qo‘llanmalarining mavjudligi o‘quv dasturlarini samarali amalga oshirishga, talabalarining mustaqil o‘qish va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, har bir muallif o‘quv qo‘llanma yaratishda akademik yozuv me‘yorlariga qat’iy amal qilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. *O‘quv va o‘quv-uslubiy nashrlarni ekspertizadan o‘tkazish tartibi*. – Toshkent, 2022.

2. GOST 7.32–2017. *Ilmiy-hisobot hujjatlari. Tuzilishi va rasmiylashtirish qoidalari*. – Moskva, 2017.

3. Karimova S.N. *Akademik yozuv asoslari*. – Toshkent: TDPU, 2022.

4. Ivanova L.P. *Методические указания по подготовке учебных пособий*. – Москва, 2020.

5. Swales J., Feak C. *Academic Writing for Graduate Students*. – Michigan University Press, 2012.

6. Day R.A., Gastel B. *How to Write and Publish a Scientific Paper*. – Cambridge University Press, 2016.

NURALI QOBULNING “YETTI IQLIM XOQONI YOXUD AHD VA TAXT” ROMANIDA AMIR TEMUR OBRAZI: TARIXIY HAQIQAT VA BADIY TAHLIL

Jumayev Elmurod Bekpulatovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrası dotsent v.b. elmurodjumayev272@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Nurali Qobulning “Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt” romani va “Temuriylar” roman turkumi badiiy-tarixiy jihatdan tahlil qilinadi. Asarda Amir Temur shaxsining tarixiy manbalarga asoslangan badiiy talqini, syujet qurilishi, qahramon xarakteri va til-uslub xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy yondashuv, semantik tahlil va adabiy-estetik metodlar qoʻllanib, tarixiy haqiqat va badiiy toʻqima uygʻunligi oʻrganiladi. Natijada, Nurali Qobulning ushbu romanlari milliy adabiyotimizda Amir Temur siymosining yuksak estetik talqinini yaratib, oʻquvchiga tarixiy ongini mustahkamlashda katta taʼsir koʻrsatishi asoslanadi.

Kalit soʻzlar: Amir Temur, Nurali Qobul, tarixiy roman, badiiy talqin, obraz, syujet, uslub, manba, tarixiy haqiqat, adabiy tahlil, qiyosiy yondashuv.

Abstract: This article analyzes Nurali Qobul's novel “The Ruler of Seven Climates or the Oath and the Throne” and the cycle of novels titled “Temuriylar” from a historical-literary perspective. It examines the artistic interpretation of Amir Temur based on historical sources, focusing on plot construction, character development, and stylistic features. Using comparative-historical, semantic, and literary-aesthetic methods, the research explores the harmony between historical fact and artistic imagination. The findings demonstrate that these novels create a highly aesthetic portrayal of Amir Temur's image in modern Uzbek literature and contribute significantly to strengthening historical consciousness.

Keywords: Amir Temur, Nurali Qobul, historical novel, artistic interpretation, character, plot, style, source, historical truth, literary analysis, comparative approach.

KIRISH.

Amir Temur siymosi oʻzbek xalqining tarixiy xotirasida buyuk davlat arbobi, sarkarda va maʼnaviy yetakchi sifatida mustahkam oʻrnashgan. Oʻzbek adabiyotida Temur obrazini yoritishga doir koʻplab tarixiy va badiiy asarlar yaratilgan. Nurali Qobulning “Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt” romani ham ana shunday asarlardan biri boʻlib, unda tarixiy haqiqat bilan badiiy toʻqima uygʻunlashadi. Mazkur maqola roman tahlili orqali adibning Temur siymosini yuksak estetik darajada ifodalash mahoratini yoritishga qaratilgan. Maqolaning maqsadi – asardagi syujet, obrazlar tizimi, til-uslub xususiyatlarini tahlil qilish, tarixiy faktlarning badiiy talqin bilan qanday uygʻunlashtirilganini koʻrsatishdan iboratdir. Amir Temur siymosi Markaziy Osiyo va oʻzbek xalqi tarixiy ongida markaziy oʻrin egallaydi; u siyosiy va harbiy faoliyati bilan birga milliy oʻzlik, davlat qurish va madaniy meros timsoli sifatida ham talqin qilinadi. Oʻzbek adabiyotida Temur obrazini yoritishga bagʻishlangan asarlar — tarixiy manba va badiiy tasavvurni uygʻunlashtirib — turli davrlarda paydo boʻlgan. Shu nuqtai nazardan, Nurali Qobulning “Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt” romani va “Temuriylar” roman turkumi zamonaviy oʻzbek tarixiy romanining muhim namunalaridan biri sifatida qaralishi lozim. Mazkur maqolaning kirish qismi asarning ilmiy-asriy kontekstini belgilab beradi: birinchi navbatda, tarixiy roman janrining oʻzbek adabiyotidagi rivojlanishi, Temur shaxsiga oid tarixiy manbalar (masalan, “Zafarnoma”, “Temur tuzuklari” va boshqa tarixiy yozuvlar) hamda badiiy anʼanalar tahlil qilinadi. Ikkinchidan, Nurali Qobul ijodining mavhum va konkret jihatlar — tarixiy haqiqatga sodiqlik, badiiy talqin va milliy-estetik qadriyatlarni uygʻunlashtirishga boʻlgan harakati — muhokama qilinadi. Tadqiqot shu uchta kontekst (manba, badiiy anʼana, zamonaviy oʻqish) markazida olib borilgan. Maqolaning

maqsadi — Nurali Qobulning yuqoridagi asarlarida Amir Temur obrazining badiiy-tarixiy talqinini tizimli tahlil qilib, muallifning metodlari (syujet qurilishi, til-uslub, obraz yaratish strategiyalari) orqali tarixiy haqiqat va badiiy to‘qimaning qanday uyg‘unlashtirilganini ko‘rsatishdir. Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: 1) asar matnining semantik va struktural tahlilini o‘tkazish; 2) Temur obrazining psixologik va sotsial qirralarini aniqlash; 3) muallif bilan tarixiy manbalar o‘rtasidagi aloqani baholash; 4) asarning o‘zbek adabiyotidagi janriy va estetik ahamiyatini belgilash.

Bu ishda qo‘llanilgan metodologiya — qiyosiy-tarixiy yondashuv, adabiy-tahliliy va semantik matn tahlili bo‘lib, u orqali romandagi voqealar tarixiy manbalar bilan taqqoslanadi, obrazlarning ichki va tashqi tuzilishi o‘rganiladi, til va kompozitsion uslublar tahlil qilinadi. Tadqiqot cheklovlari: maqola asosan muallifning chop etilgan matnlariga tayanadi va arxiv materiallari yoki muallif bilan intervyu asosida qo‘shimcha empirik ma’lumotlarga tayangan emas — agar jurnal talab qilsa, kelgusida manbaiy izlanishlar kengaytirilishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Amir Temur hayoti va faoliyati haqida qadimiy manbalardan tortib, zamonaviy ilmiy tadqiqotlargacha boy adabiyot mavjud. Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”si, Nizomiddin Shomiyning asarlari, “Temur tuzuklari” kabi manbalar Temur shaxsining tarixiy qiyofasini aniqlashda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbek adabiyotida esa Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar”, Odil Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” kabi asarlar tarixiy shaxslarni badiiy ifodalash tajribasini ko‘rsatib keladi. Nurali Qobul ana shu adabiy an’anani davom ettirgan holda, “Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt” romanida Temur shaxsini xalqparvar, adolatparvar va siyosiy yetakchi sifatida talqin etadi. Adabiyotshunoslikda tarixiy roman janrining o‘ziga xos xususiyatlari – fakt va badiiy to‘qima muvozanati, psixologik chuqurlik, tilning tarixiy rang-barangligi kabi jihatlar alohida ta’kidlanadi. Qobulning asari ham ayni shu jihatlar bilan ajralib turadi. Romanning syujet qurilishi Amir Temurning yoshligidan boshlab, uning buyuk sarkardalikka erishish jarayonini bosqichma-bosqich yoritadi. Qahramonning maqsad sari intilishi, davlatni mustahkamlash yo‘lidagi siyosiy va harbiy harakatlari dramatik voqealar orqali ochib beriladi. Muallif Temur xarakterini qat’iyat, adolat, donolik kabi sifatlar bilan uyg‘un holda tasvirlaydi. Romandagi dialoglar tarixiy muhitni jonlantiradi, tilning badiiy bo‘yoqlari esa o‘quvchini o‘sha davr ruhiyatiga olib kiradi. Nurali Qobul tarixiy faktlarni aniq manbalar bilan mustahkamlab, badiiy to‘qimalar yordamida qahramonning ichki dunyosini boyitadi. Temurning davlat boshqaruvi, diplomatik siyosati, jangovar strategiyasi haqidagi sahnalar tarixiy haqiqatga tayangan holda berilgan. Shu bilan birga, Temurning shaxsiy kechinmalari, oilaviy munosabatlari, insoniy tuyg‘ulari ham asarga chuqur psixologik qatlam qo‘shadi. Romanning o‘ziga xosligi shundaki, u Temurni nafaqat qudratli sarkarda, balki o‘z xalqining ma’naviy birligiga xizmat qilgan shaxs sifatida ko‘rsatadi. Bu jihat Nurali Qobulni boshqa tarixiy roman mualliflaridan ajratib turadi. “Lekin hozir Arshi a’lodan taralayotgan nur yuzlarni kuydirmas, balki yoqimli va sehrli harorat bilan bor vujudni, ruhni erkalar, o‘ziga tortardi... Tong otgan edi!” [1:478]

Tanishganimizdek, asarda mazkur tush bilan roman badiiy voqeligi uzviy tutashib, asar leytmotivida muhim o‘rin tutuvchi “Qur’on” va “narvon” detallari ilohiy mohiyatiga ishora qilinadi.

Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy yondashuv, adabiy-tahliliy usul va semantik matn tahlili metodlari qo‘llanildi. Qiyosiy-tarixiy yondashuv orqali Nurali Qobulning “Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt” romani Temuriy davr manbalari – “Temur tuzuklari”, Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”si bilan solishtirildi. Adabiy-tahliliy usul yozuvchining syujet qurilishi, til boyligi va obraz yaratish mahoratini yoritishga xizmat qildi. Semantik tahlil esa roman matnidagi ramziy qatlamlar va tarixiy voqealarning badiiy ifodasini ochib berdi.

MUHOKAMA.

Nurali Qobulning “Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt” romani va “Temuriylar” turkumidagi boshqa asarlar o‘zbek tarixiy prozasida alohida o‘rin tutadi. Yozuvchi tarixiy faktlarga sodiq qolgan holda, o‘quvchini jalb etuvchi dramatik voqealarni badiiy tarzda ifodalaydi. “Temur shaxsining davlat qurilishi, diplomatiya va adolat tamoyillariga sodiqligi aniq manbalar bilan mustahkamlangan. Qobulning badiiy to‘qimalari esa qahramonning ichki dunyosini yorqinroq ochishga yordam beradi. Bu jihat uni boshqa tarixiy romanlardan, masalan Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” asaridan uslubiy farqlantiradi”. [4:326] Muallif Temurni nafaqat qudratli sarkarda, balki o‘z xalqining ma’naviy birligiga xizmat qilgan shaxs sifatida tasvirlab, milliy o‘zlikni anglashga undaydi. Mazkur romanlar bugungi o‘zbek adabiyotida tarixiy ongni mustahkamlash, yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga sezilarli hissa qo‘shadi.

NATIJA.

Quyida tadqiqot natijalari ma’lum qoidalarga bo‘lingan holda taqdim etiladi — har bir nuqta romanning matnidan olib chiqilgan tahliliy xulosalarga asoslangan va maqolada ilgari ko‘rsatilgan metodlar doirasida isbotlanadi.

1. Temur obrazining ko‘p qirraliligi. Nurali Qobul Temurni yagona stereotipik sarkarda sifatida emas, balki murakkab siyosiy arbob, davlat tashkilotchisi, ma’naviy yetakchi va inson sifatida ko‘rsatadi.

“Bu ko‘p qirralilik romanning ichki monologlari, muhim siyosiy qarorlar sahnalari va oilaviy-munosabatlarga berilgan e’tibor orqali yaratilgan. O‘quvchi Temurni faqat g‘alaba qozonuvchi harbiy buyuklik sifatida emas, balki qarorlarining majburiyatlari va insoniy kechinmalari bilan ham qabul qiladi.[6:26]

2. Tarixiy manbalar va badiiy to‘qima o‘rtasidagi muvozanat. Tadqiqot ko‘rsatdiki, muallif tarixiy manbalardan voqealar, sanalar va asosiy faktlar uchun foydalanadi, lekin manbalarda bo‘lmagan ichki ruhiy holatlarni va munosabatlarni badiiy uslub bilan to‘ldiradi. Bunday yondashuv tarixiy ishonchlilikni saqlagan holda, o‘quvchiga emotsional va estetik tajriba ham beradi — ya’ni asar mazmunan hamda ta’sirchanlik nuqtai nazaridan samarali.

3. Syujet va kompozitsion yechimlar. Romanning syujeti asosan kronologik progressiya orqali rivojlanadi — Temurning ulg‘ayishi, siyosiy-sarkardalik faoliyatining bosqichlari mavhumat bilan birgalikda tasvirlanadi. Biroq muallif epizodik tuzilish, xotira va retrospektiviyalar yordamida dramatik kuchni oshiradi.

XULOSA.

Nurali Qobulning “Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt” romani o‘zbek tarixiy prozasida muhim adabiy hodisadir. Asar tarixiy haqiqatni badiiy talqin bilan uyg‘unlashtirgan, Amir Temur shaxsining ko‘p qirrali qiyofasini ochib bergan. Muallifning mahorati – Temur obrazini milliy o‘zlik, vatanparvarlik va adolat g‘oyalari bilan uyg‘unlashtira bilishida namoyon bo‘ladi. Roman o‘quvchida tarixiy ongni mustahkamlash, milliy iftixor va vatanparvarlik tuyg‘ularini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, Nurali Qobulning ushbu asari nafaqat badiiy, balki ma’naviy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib, o‘zbek adabiyoti taraqqiyotida munosib o‘rin egallaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Нурали Қобул. Етти иқлим хокони ёхуд аҳд ва тахт. Тарихий роман. II. – Тошкент: Ijod press, 2015. – 478 б.
2. Орипов А. Соҳибқирон. Драматик дoston. Тошкент: ПИР, 2022. – 111 б.
3. Темур тузуклари / Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Караматов таржимаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1991. – 144 б.
4. Тўлқин Ҳайит. Вафо маликаси ёхуд Амир Темур ва Ўлжой оқа қисмати. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – 326 б.
5. Хукҳем Ҳ. Етти иқлим султони. Ҳужжатли-тарихий қисса. – Тошкент: Адолат, 1999. – 103 б.

6. Ғаниев М. Тарихий романда сюжет ва композиция (Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романи мисолида): Филол. фан. б. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. –Фарғона, 2022. – 26 б.

7. Дониёрова Ш. Истиқлол даври ўзбек романларида миллий рух ва қаҳрамон муаммоси: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. –Тошкент, 2012. – 42 б.

TEACHING THE PAST SIMPLE TENSE IN EFL CONTEXTS: THEORETICAL PERSPECTIVES AND PEDAGOGICAL APPROACHES

Hamdamov Haydar Azamatovich,

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, f.f.f.d.,
Filologiya kafedrasi dotsent v.b., hamdamovhaydar@gmail.com*

To‘rayeva Nilufar Ulug‘bek qizi

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Lingvistika: ingliz tili yo‘nalishi
magistranti*

Abstract. Grammar instruction has always been central to second language acquisition, yet the teaching of tense and aspect remains one of the most complex areas for learners and teachers alike. Among the various tense forms, the Past Simple poses particular challenges for learners of English as a Foreign Language (EFL). These difficulties include mastering the regular and irregular verb forms, applying appropriate auxiliary verbs in negative and interrogative constructions, and recognizing the nuanced relationship between tense and meaning. This paper explores theoretical perspectives on grammar instruction with a focus on the Past Simple tense. It reviews established linguistic and pedagogical approaches such as the grammar-translation method, audio-lingualism, communicative language teaching (CLT), and task-based instruction.

Keywords: grammar teaching, Past Simple tense, EFL, communicative approach, inductive learning, deductive learning, tense and aspect, error correction, task-based learning, multimodal instruction.

Annotatsiya. Grammatika o‘qitish doimo ikkinchi tilni o‘zlashtirish jarayonining markazida bo‘lib kelgan, biroq zamon va aspektni o‘qitish o‘quvchilar hamda o‘qituvchilar uchun eng murakkab yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda. Turli zamon shakllari ichida Ingliz tilidagi Oddiy O‘tgan zamon (Past Simple) EFL o‘quvchilari uchun alohida qiyinchilik tug‘diradi. Ushbu muammolarga muntazam va noturg‘un fe‘l shakllarini o‘zlashtirish, inkor va so‘roq gaplarda yordamchi fe‘llardan to‘g‘ri foydalanish, shuningdek, zamon va ma‘no o‘rtasidagi nozik munosabatni anglash kiradi. Maqolada grammatika o‘qitishning nazariy qarashlari Past Simple zamoni misolida o‘rganilgan. Grammatik-tarjima usuli, audiolingvalizm, kommunikativ til o‘qitish (CLT) va topshiriqqa asoslangan o‘qitish kabi yondashuvlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: grammatika o‘qitish, Oddiy O‘tgan zamon (Past Simple), EFL, kommunikativ yondashuv, induktiv o‘qitish, deduktiv o‘qitish, zamon va aspekt, xatolarni tuzatish, topshiriqqa asoslangan ta‘lim, multimodal o‘qitish.

INTRODUCTION.

Grammar plays a fundamental role in the acquisition of a second or foreign language. It is not only the structural framework of language but also the medium through which learners can express temporal, modal, and aspectual distinctions. Without mastery of grammar, especially the tense-aspect system, communication risks becoming imprecise or incomplete. Among English verb forms, the Past Simple occupies a vital place as it is one of the most frequently used tenses in spoken and written communication. Learners must use it to narrate stories, describe past experiences, and engage in conversations about history, biography, or

personal accounts. Despite its apparent simplicity, the Past Simple tense remains a persistent source of difficulty for many learners of English as a Foreign Language. One reason is the irregularity of verb conjugations, which often do not follow predictable rules. Another challenge lies in the use of auxiliary verbs for negation and interrogation, which is quite different from learners' native languages. Additionally, phonological and orthographic inconsistencies make pronunciation and spelling difficult to master. For example, learners may struggle with distinguishing between /d/, /t/, and /ɪd/ endings in regular past forms. The purpose of this paper is to analyze the theoretical underpinnings and pedagogical practices related to the teaching of the Past Simple tense. Specifically, the paper aims to review established approaches to grammar teaching, assess their effectiveness in addressing learner difficulties, and highlight strategies that integrate theory with classroom practice. By doing so, it contributes to the broader understanding of how grammar instruction, when designed effectively, can foster learner competence and confidence in using the Past Simple.

LITERATURE REVIEW AND METHODS.

Linguists such as Comrie (1985) define tense as a grammaticalized expression of time, while aspect relates to the internal temporal structure of an event. The Past Simple situates an action as completed prior to the moment of speaking, often without explicit reference to its duration. According to Yule (1998), this tense functions as the “default” way of narrating past events in English. Yet, its simplicity masks significant cognitive and linguistic challenges for learners whose first languages express time differently. Grammar instruction has evolved through several methodological paradigms: Grammar-Translation Method (GTM), Audio-Lingual Method (ALM), Communicative Language Teaching (CLT), and Task-Based Language Teaching (TBLT). Each has strengths and limitations. GTM emphasizes memorization and translation but neglects communication. ALM promotes accuracy through drills but lacks creativity. CLT prioritizes meaning over form, while TBLT integrates tasks resembling real-world contexts. Brumfit (1984) and Ellis (2006) distinguish between deductive grammar teaching, where rules are presented first, and inductive teaching, where learners infer rules from examples. For the Past Simple, deductive teaching involves providing explicit charts of verb conjugations, while inductive teaching encourages learners to analyze texts or dialogues to notice usage. In practice, contextualization, authentic materials, multimodal resources, and error correction strategies have all been recommended to teach the Past Simple effectively.

DISCUSSION. The teaching of the Past Simple requires addressing both form and function. Learners frequently overgeneralize regular patterns, producing errors such as “goed” instead of “went”. Such mistakes reveal developmental processes and should be treated as natural steps in interlanguage growth (Selinker, 1972). Teachers must decide how and when to correct these errors without discouraging learners' willingness to communicate. A key issue is the irregularity of verb forms. Unlike the systematic addition of “-ed” in regular verbs, irregular verbs must be memorized. Inductive strategies such as grouping verbs by phonological patterns help learners notice similarities, while mnemonic devices and songs further aid retention. Deductive approaches provide structured charts for quick reference. Another challenge arises in forming negatives and questions. Learners often say “Did you went?” or “She didn't went”, indicating confusion about auxiliary verbs. Explicit instruction highlighting that the auxiliary “did” already carries tense marking is essential. Pronunciation issues also hinder mastery. Regular verbs ending in “-ed” take three different pronunciations, and learners often default to one. Teachers may use minimal pair activities, rhythm exercises, and storytelling to clarify distinctions. Communicative tasks such as role-plays, storytelling, and problem-solving ensure learners practice the Past Simple in meaningful contexts. Multimodal instruction—including visual aids, songs, and digital tools—further strengthens acquisition. Balancing fluency and accuracy is crucial; teachers should combine explicit grammar focus with opportunities for free communication.

RESULTS.

The review of theoretical and pedagogical perspectives suggests several key findings: 1) The Past Simple tense, though structurally simple, poses persistent difficulties for EFL learners due to irregular verbs, auxiliary usage, and pronunciation rules. 2) Traditional methods such as GTM and ALM offer accuracy but neglect communicative competence. In contrast, CLT and TBLT foster fluency but may not provide sufficient form-focused practice. 3) Inductive and deductive approaches are not mutually exclusive; their integration appears most effective. 4) Contextualization and multimodal input enhance comprehension and retention. 5) Error correction should be strategic, encouraging learner autonomy while preventing fossilization. These results underscore the need for a balanced pedagogy that integrates explicit grammar teaching with communicative practice.

CONCLUSION.

The teaching of the Past Simple tense in EFL contexts represents both a challenge and an opportunity. While learners often struggle with irregular forms, auxiliaries, and pronunciation, these obstacles can be overcome through theoretically informed and practically grounded pedagogy. Effective teaching requires an integration of explicit grammar instruction, inductive discovery, and communicative practice. By combining elements from various methodological traditions—such as the structured drilling of ALM, the meaning-focused interaction of CLT, and the authenticity of TBLT—teachers can provide learners with a holistic learning experience. Ultimately, the Past Simple tense is not just a grammatical category but a communicative tool that enables learners to narrate, describe, and connect with others across time. Ensuring that learners master this tense empowers them to participate more fully in English communication. Future research may explore how technology-enhanced instruction and corpus-based materials further contribute to the effective teaching of tense and aspect in EFL classrooms.

REFERENCES

1. Brumfit, C. (1984). *Communicative Methodology in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Comrie, B. (1985). *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Ellis, R. (2006). Current Issues in the Teaching of Grammar: An SLA Perspective. *TESOL Quarterly*, 40(1), 83–107.
4. Harmer, J. (1991). *The Practice of English Language Teaching*. London: Longman.
5. Richards, J. C., & Rodgers, T. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Selinker, L. (1972). Interlanguage. *International Review of Applied Linguistics*, 10(3), 209–232.
7. Yule, G. (1998). *Explaining English Grammar*. Oxford: Oxford University Press.

TEACHING SPEECH ACTS IN EFL CONTEXTS: THE CASE OF APOLOGIES

Hamdamov Haydar Azamatovich,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, f.f.f.d.,

Filologiya kafedrasida dotsent v.b., hamdamovhaydar@gmail.com

Sharipova Maftuna Baxtiyor qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Lingvistika: ingliz tili yoʻnalishi magistranti

Abstract. This paper examines the theoretical and pedagogical dimensions of teaching speech acts in English as a Foreign Language (EFL), with a particular focus on the act of

apologizing. Speech acts, as a branch of pragmalinguistics, play a crucial role in shaping learners' communicative competence and their ability to interact appropriately across social and cultural contexts. The study analyzes the linguistic characteristics of apologies, their variation in intercultural communication, and pedagogical methods employed for teaching them. Emphasis is placed on communicative approaches, contextualized exercises, role-plays, and multimodal resources as effective strategies.

Keywords: speech acts, apology, pragmatics, EFL teaching, communicative competence, intercultural communication, role-play, multimodal instruction, pragmalinguistics, socio-pragmatic functions.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tili chet tili (EFL) sifatida o'qitilish jarayonida nutq aktlarini, xususan, uzr so'rash aktini o'rgatishning nazariy va pedagogik jihatlari tahlil qilinadi. Pragmalingvistika yo'nalishining bir bo'lagi sifatida nutq aktlari o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda va ularning turli ijtimoiy hamda madaniy kontekstlarda mos ravishda muloqot qila olish qobiliyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotda uzr so'rashning lingvistik xususiyatlari, ularning madaniyatlararo muloqotdagi farqlari hamda ularni o'qitishda qo'llaniladigan pedagogik metodlar tahlil qilinadi. Kommunikativ yondashuvlar, kontekstual mashqlar, rolli o'yinlar va multimodal resurslardan foydalanish samarali strategiyalar sifatida alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: nutq aktlari, uzr so'rash, pragmatika, EFL o'qitish, kommunikativ kompetensiya, madaniyatlararo muloqot, rolli o'yin, multimodal ta'lim, pragmalingvistika, sotsio-pragmatik funksiyalar.

INTRODUCTION.

Language teaching extends beyond the acquisition of grammatical structures and vocabulary; it also requires mastery of the socio-pragmatic conventions that govern communication. Among these conventions, speech acts represent an essential component of effective interaction. First introduced by Austin (1962) and later developed by Searle (1969), the concept of speech acts highlights the functional use of language to perform actions such as requesting, apologizing, thanking, or promising. Within this framework, apologies hold particular importance as they serve to repair social harmony after a violation of norms or expectations. For EFL learners, mastering apologies is challenging because it involves not only linguistic forms but also cultural appropriateness and sensitivity to context. This paper aims to provide an in-depth analysis of the role of apologies as speech acts in EFL teaching. It reviews theoretical foundations, evaluates relevant teaching methods, and discusses the implications of integrating pragmatic instruction into the classroom.

LITERATURE REVIEW AND METHODS.

The study of speech acts has a long-standing tradition in pragmatics and discourse analysis. Austin's Speech Act Theory (1962) distinguishes between locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts, emphasizing that utterances do not merely convey information but perform actions. Searle (1969) classified speech acts into five categories: representatives, directives, commissives, expressives, and declarations. Apologies fall under expressives, as they express the speaker's psychological state while aiming to restore social balance. In cross-cultural pragmatics, researchers such as Blum-Kulka, House, and Kasper (1989) have investigated how apologies differ across languages and cultures, highlighting the importance of politeness strategies and formulaic expressions. Methods for teaching apologies in EFL classrooms have evolved alongside broader pedagogical trends. Traditional grammar-translation approaches did not account for pragmatic competence, whereas communicative language teaching (CLT) explicitly prioritizes functional use of language. Role-plays, discourse completion tasks, and authentic materials are widely used to expose learners to the linguistic forms and pragmatic strategies necessary for effective apologies. The methodological approach

in this study relies on synthesizing theoretical perspectives with practical applications, emphasizing the integration of pragmatics into language teaching curricula.

DISCUSSION. Teaching apologies in EFL classrooms requires a balance between explicit instruction and experiential learning. Learners often transfer norms from their first language, which can result in pragmatic failure when apologizing in English. For example, the degree of directness, choice of mitigating language, and use of non-verbal cues vary widely across cultures. Therefore, teachers must raise learners' awareness of these differences through contrastive analysis and intercultural comparisons. Explicit instruction can introduce learners to common apology strategies, such as expressing regret ("I'm sorry"), acknowledging responsibility ("It was my fault"), offering repair ("I'll replace it"), and promising forbearance ("It won't happen again"). However, relying solely on formulaic expressions is insufficient; learners need opportunities to practice using apologies in context. Communicative tasks such as role-plays allow learners to simulate real-life scenarios, while discourse completion tasks provide controlled practice with open-ended responses. Technology-enhanced learning, including video simulations and online platforms, can further enrich instruction by providing multimodal contexts for apologies. Moreover, assessment of pragmatic competence must move beyond grammar tests to include performance-based evaluations that measure appropriateness, fluency, and cultural sensitivity. Integrating pragmatics into language curricula ensures that learners not only know what to say but also when and how to say it.

RESULTS.

The synthesis of theoretical and pedagogical perspectives suggests several key outcomes. First, the act of apologizing in English requires mastery of both linguistic forms and socio-cultural norms. Second, EFL learners frequently encounter challenges due to cross-linguistic interference and cultural transfer, making explicit awareness-raising essential. Third, communicative and task-based approaches, supported by authentic materials and multimodal resources, have proven effective in teaching apologies. Fourth, explicit instruction combined with practice-oriented activities leads to greater learner autonomy and pragmatic fluency. Finally, research underscores that successful pragmatic instruction enhances not only communicative competence but also intercultural understanding, preparing learners for real-world interaction in diverse contexts.

CONCLUSION.

Apologies, as a fundamental type of speech act, represent an essential aspect of pragmatic competence in EFL learning. Their successful use requires learners to navigate linguistic accuracy, cultural appropriateness, and situational sensitivity. Teaching apologies thus calls for an integrated approach that combines explicit instruction, communicative practice, and intercultural awareness. By employing role-plays, discourse tasks, authentic materials, and digital tools, educators can provide learners with meaningful opportunities to develop their pragmatic skills. Future research should further explore the effectiveness of technology-enhanced instruction and longitudinal approaches to teaching speech acts. Ultimately, embedding the teaching of apologies within broader pragmatic instruction contributes to more competent, confident, and culturally aware EFL learners.

REFERENCES

1. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
2. Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (1989). *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood, NJ: Ablex.
3. Ishihara, N., & Cohen, A. D. (2010). *Teaching and Learning Pragmatics: Where Language and Culture Meet*. London: Routledge.
4. Kasper, G., & Rose, K. R. (2002). *Pragmatic Development in a Second Language*. Malden, MA: Blackwell.
5. Leech, G. (2014). *The Pragmatics of Politeness*. Oxford: Oxford University Press.

6. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Taguchi, N. (2019). Teaching Pragmatics: Trends and Issues. *Annual Review of Applied Linguistics*, 39, 32–49.

ANTROPOMORFIK METAFORALARNING NAZARIY VA AMALIY TAHLILI

Hamdamov Haydar Azamatovich

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, f.f.f.d.,
Filologiya kafedrası dotsent v.b., hamdamovhaydar@gmail.com*

Mustafayeva Feruza Qobiljon qizi

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Lingvistika: ingliz tili yoʻnalishi
magistranti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada oʻzbek tilshunosligi doirasida metaforalarning, xususan antropomorfik metaforalarning nazariy hamda amaliy jihatlari keng yoritilgan. Unda ommaviy axborot vositalari, turli elektron saytlar va ijtimoiy tarmoqlarda fikrni ifodalash jarayonida metaforik birliklardan foydalanish imkoniyatlari ham koʻrsatib beriladi. Shuningdek, ushbu kontekstlarda metaforalarning yangi semantik va uslubiy qirralari namoyon boʻlishi ham tahlil qilinadi. Shu bilan birga, oʻzbek va jahon tilshunosligida mazkur hodisaning tadqiq etilish darajasi alohida koʻrib chiqilgan.

Kalit soʻzlar: metafora, antropomorfik metafora, publitsistik matn, diskurs, kognitiv-pragmatik tahlil.

Abstract. This article provides a comprehensive overview of the theoretical and practical aspects of metaphors in uzbek linguistics, with particular focus on anthropomorphic metaphors. It highlights the potential use of metaphorical units in expressing ideas through mass media, various electronic platforms, and social networks. Moreover, the paper analyzes how new semantic and stylistic dimensions of metaphors are revealed in these contexts. Special attention is also given to the degree of scholarly investigation of this phenomenon in both uzbek and world linguistics.

Keywords: metaphor, anthropomorphic metaphor, journalistic text, discourse, cognitive-pragmatic analysis.

KIRISH.

Oʻzbek tilshunosligida muloqotning eng samarali vositalaridan biri hisoblangan metaforani oʻrganishga bagʻishlangan qator tadqiqotlar mavjud. Jumladan, B. Sarimsoqov metaforani adabiy istiloh sifatida baholaydi va uni oddiy oʻxshatishdan farqlaydi. Olimning taʼkidlashicha, oʻxshatishda ikki komponentning ishtiroki shart boʻlsa, metaforada esa “kabi, singari, misli, bamisoli” kabi vositalarning tushirib qoldirilishi natijasida mazkur hodisa yuzaga keladi [1,49]. Metaforani istiʼoraga yaqinlashtiruvchi qarashlar ham mavjud boʻlib, bunday yondashuv qadimiy ilmiy-adabiy meroslarda ham kuzatiladi. Masalan, Ibn Xaldun, Umar Roduyoniy, Rashiddin Vatvot, Qays Roziy hamda Shayx ibn Xudoydod Taroziy kabi allomalarning asarlarida metaforaga oid fikrlar keltirilgan [2,9]. Shuni alohida taʼkidlash lozimki, oʻzbek tilshunosligida metafora masalasi XX asrning soʻnggi oʻn yilliklaridan boshlab ilmiy tadqiqotlarning jiddiy yoʻnalishiga aylandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Oʻzbek leksikologiyasi doirasida koʻplab yirik ilmiy izlanishlar olib borgan M.M. Mirtojiev metaforalarni ikki turga ajratadi: nutqiy hodisa va til hodisasi sifatida. U nemis tilshunosligida qayd etilgan metaforik shakllar — personifikatsiya, simvolizatsiya, allegoriya va sinesteziya haqida toʻxtalib, ularning ayrimlarini oʻzbek tiliga tatbiq etish mumkinligini bildiradi. Uning taʼkidlashicha, nutqiy metaforalarning ushbu koʻrinishlari baʼzi oʻzgarishlar bilan til hodisasi doirasida ham qoʻllanishi mumkin. Ammo simvolizatsiya va allegoriya kabi

shakllar nutq jarayonida yuzaga keladigan hodisalarga xos bo'lgani uchun, ularni to'la ma'noda til hodisasi sifatida qabul qilish to'g'ri emas. Chunki simvolizatsiya elliptik qurilmalar bilan bog'liq holda yuzaga chiqsa, allegoriya ko'pincha intonatsiya va ko'chirish vositasida shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, til hodisasi sifatidagi metaforalar uch asosiy turga bo'linadi: oddiy metafora, personifikatsiya (jonlantirish) va sinesteziya [3,100].

Mirtojiyevning izohlariga ko'ra, oddiy metaforani qisqargan o'xshatish deb bo'lmaydi. Oddiy metafora faqatgina referentlar o'rtasidagi tashqi yoki ichki o'xshashlikka asoslanadi. Personifikatsiya esa jonsiz narsaning jonli mavjudotga xos belgilar bilan taqqoslanishidan kelib chiqadi. Sinesteziya hodisasi esa bir sezgi orqali idrok etilgan narsa boshqa sezgi bilan bog'lanib, ongda umumlashtiriladi va shu tarzda taqqoslanadi. Demak, har bir metafora turi o'ziga xos kognitiv asos va idrok mexanizmiga tayangan holda shakllanadi [4,65].

O'zbek tilshunosligida ilgari surilgan barcha ushbu metaforalar asosan odatiy metaforalar sirasiga kiradi. Masalan, tilshunos R. Qungurov metaforani majoz sifatida ko'rib chiqadi. U N.I. Ashmarinning qarashlariga munosabat bildirib, tasviriy so'zlarning boshqa so'z turkumlari — ot, sifat, ravish o'rnida qo'llanishini ham metafora sifatida baholashini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, bunday tasviriy so'zlar dastlab tovushga taqlid sifatida yuzaga kelgan bo'lsa-da, keyinchalik ularning ma'nosi tobora mavhumlashib borgan. Shu sababli ular majoziy xususiyat kasb etib, subyektning bevosita hissiyotlari bilan bog'liq holda qo'llanadi. Tinglovchi esa ularni aniq tasavvur sifatida qabul qilmasligi mumkin. Masalan, “yuragi jiz etdi” (A. Qahhor), “yuragim yorilib ketay dedi” (M. Sholoxov), “ko'ksida lov etib yonib” (O. Yoqubov) kabi ifodalar bunga yorqin misol bo'la oladi [5].

R. Qungurovning ilmiy qarashlari shuni ko'rsatadiki, u tasviriy so'zlardagi metaforik xususiyatlarni ham alohida tahlil qilgan. Olimning fikricha, bunday so'zlar o'zining semantik mohiyatida oddiy so'zlardan tubdan farq qiladi. Chunki ular nafaqat tovushga taqlid qilish orqali yuzaga keladi, balki yuqori darajadagi mavhumlashtirish jarayonini ham o'z ichiga oladi. Masalan, “dung”, “shuv”, “jiz” kabi tovushlarni ifodalovchi so'zlar ma'lum darajada hissiyotni ham bildiradi. Shu bois ular ayrim jihatlari bilan undovlarga yaqinlashadi. Natijada, tasviriy so'zlarning ma'nosida metaforik jarayon ikki holatda namoyon bo'ladi: birinchidan, ular inson organizmidagi fiziologik sezgi va ichki kechinmalarni ifodalashda qo'llanganda; ikkinchidan, ko'chma ma'noda ishlatilganida. Masalan: “Yuragi shuv etdi”, “ko'kragi to'lqinlanib ketdi”, “yuragi jiz etib ketdi” kabi ifodalar bunga dalildir [6,76].

MUHOKAMA.

Qungurovning fikricha, tasviriy so'zlarning mazmunida metaforik jarayon ayniqsa abstraktlashuv darajasining yuqoriligi bilan ajralib turadi. U bunday xulosaga keladi: metaforik so'zlar ma'nosida sezgi, idrok va hissiyotning sintezi mavjud bo'lib, ular orqali oddiy voqelik obrazli shaklda ifodalanadi. Olimning qarashlari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi, chunki u metaforaning yashirin o'xshatish xususiyatini alohida ta'riflab beradi. Oddiy o'xshatishda ikkita komponent ishtirok etsa, metaforada ulardan biri tushirib qoldiriladi. Biroq u kontekst orqali sezilib turadi va shu vosita bilan idrok qilinadi. Demak, metaforada tasvirlangan predmet o'xshatish orqali emas, balki bilvosita ifodalangan narsa orqali anglashiladi.

M.Yuldoshevning ilmiy qarashlariga ko'ra, o'zbek tilshunosligida metaforalarni uch asosiy turga ajratish mumkin: odatiy metaforalar, sinestezik metaforalar va jonlantiruvchi (antropomorfik) metaforalar [7,73]. Shuningdek, N.M. Mahmudov sinestezik metaforalarni alohida tur sifatida e'tirof etadi. Olimning ta'kidlashicha, bunday metaforalarda qarama-qarshi tushunchalar birlashib, “oksyumoron” shaklini hosil qilishi mumkin. Masalan, “achchiq shirin”, “yoqimli alam” kabi iboralar bunga misoldir [8,80]. Bunday birikmalarda g'ayrioddiy semantik uyg'unlashuv mavjud bo'lib, ular tilning obrazlilik imkoniyatlarini kengaytiradi.

D.S. Xudoyberganova metaforalarga zamonaviy nuqtai nazardan yondashib, ularni kognitiv-semantik jihatdan tahlil qiladi. Olimaning fikricha, metaforalar nafaqat tilning obrazlilik darajasini oshiradi, balki til egasining milliy va madaniy tafakkurini ham namoyon

etadi. Metafora matn tarkibida kognitiv-semantik ahamiyat kasb etib, unda ifodalanayotgan voqelikni madaniy kontekst orqali tushunishga imkon yaratadi. Shu sababli, Xudoyberganova metaforalarni matnning precedents shakllari sifatida ham baholaydi. Unga ko'ra, metaforik birliklar muayyan madaniyatga oid matnlarning shakllanishida muhim rol o'ynaydi va ularni tilda mustahkamlab qo'yadi [9,18].

O'zbek tilshunosligida ayrim olimlar jonlantirishni metaforaning o'ziga xos turi sifatida izohlasalar, L. Jalolova uni mustaqil tasviriy vosita deb hisoblaydi. Olimaning ta'rificha, jonlantirish jarayonida jonsiz narsaga insonga xos harakat, his-tuyg'u yoki nutq xususiyatlari ko'chiriladi. Biroq bunda inson obrazi to'la shakllanmaydi. M.M. Mirtojiyev esa jonlantirishni metaforaning mazmuniy turiga kiritadi va tilshunoslikka oid tadqiqotlarda bu jarayonni "personifikatsiya" atamasi orqali ifodalashni ma'qul ko'radi [10,100]. Biroq muallifning ushbu qarashlari munozarali bo'lib, ayrim olimlar jonlantirishni personifikatsiyaga qaraganda kengroq hodisa sifatida izohlaydilar. Adabiyotshunoslikda esa personifikatsiya tashxis, intoq kabi boshqa tushunchalar bilan yaqin bog'liq holda izohlanadi. Aslida, jonlantirish jonsiz narsalarga jonli mavjudotga xos belgilarni berish orqali yuzaga keladi. Masalan: "ko'zlar yumildi", "daraxt yaproqlari pichirladi" kabi ifodalar buni yaqqol ko'rsatadi.

G.K. Qobuljonova o'z tadqiqotlarida metaforalarni komponent tahlili asosida o'rganib, ular barcha leksik-semantik guruhlar uchun umumiy bo'la olmaydi, deya ta'kidlaydi. Olimaning fikricha, metaforaning yuzaga kelishida ma'lum qonuniyatlar mavjud. Masalan, hayvon nomlari ko'proq inson xarakteri va fe'l-atvorini ifodalash uchun ishlatilsa, o'simlik nomlari tashqi ko'rinishni ifodalashga moyil bo'ladi. Qobuljonova metaforani falsafiy jihatdan tahlil qilib, uning o'rganilishi uchun to'rtta asosiy tamoyilni ilgari suradi:

Ob'ektivlik – har bir narsa biz uni o'rganganimizdan qat'i nazar, mustaqil mavjud bo'ladi.

Substansiallik – til birligi o'zida mavjud xususiyatlarni to'liq mujassam etadi.

Mohiyat va hodisani ajratish – voqelikni yuzaki emas, balki ichki mazmuni bilan baholash zarur.

Zidlik va oraliq holatlar – qarama-qarshi hodisalar o'rtasida oraliq shakllarning mavjudligini hisobga olish lozim [11,23].

G.K. Qobuljonova metafora tabiatiga oid qarashlarni uchta asosiy yo'nalishda jamlaydi. Birinchisi — metaforani deyarli barcha nom ko'chirish usullariga tenglashtiruvchi yondashuv (Arastu, E. Kassirer). Ikkinchisi — metaforani o'xshatishning o'ziga xos shakli deb talqin qiluvchi qarashlar (A.A. Potebnya va uning izdoshlari). Uchinchisi esa — metaforani nom ko'chirishning alohida bir turi sifatida izohlaydigan fikrlar (A. Vejbitskaya, N.D. Arutyunova hamda o'zbek tilshunoslari) [12,33]. Olimaning ta'kidlashicha, metafora mohiyatida o'xshatish jarayoni turadi va shu tufayli u o'ziga xos ta'sirchanlik kasb etadi. Unga ko'ra, metafora o'xshatish ochiq ifodalanganda tushunarli, yashirin bo'lganda esa sezilmas darajaga bo'ladi. Natijada, o'xshatish belgilarining yo'qolishi metaforik so'zlarni oddiy nomlarga aylantirishi mumkin.

NATIJALAR.

Sh. Mahmarayimova o'z tadqiqotlarida metaforaga lingvokognitiv va lingvomadaniy yondashuvni qo'llab, teomorfik metaforalarning yuzaga kelish mexanizmini chuqur tahlil qiladi. Olimaning qarashicha, teomorfik metaforalar diniy metaforalardan keskin farqlanadi. Chunki ular milliy tafakkurda shakllangan mifologik tizimlar ta'sirida yuzaga kelgan obrazlarga asoslanadi. Mahmarayimova teomorfik metaforalarni tahlil qilish jarayonida ularning diniy mazmundan farqlanuvchi tomonlarini ko'rsatib, ularni axloqiy-baholovchi psixik birlik sifatida ham izohlaydi. Shuningdek, olima teomorfik metaforalarni lingvokulturemalar sifatida baholab, ularning milliy mentalitetdagi ahamiyatini asoslab beradi [13,139].

G.Nasrullayeva antropomorfik metaforalarni tadqiq qilishda yangicha yondashuvni taklif qiladi. Uning ilmiy izlanishlarida metaforalar nafaqat badiiy, balki ilmiy, publitsistik va siyosiy

diskurslarda ham o'rganilishi zarurligi ta'kidlanadi. Olimaning fikricha, publitsistik matnlarda metaforalar nutqning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytiradi va ijtimoiy-siyosiy g'oyalarni yanada ta'sirchan yetkazishga xizmat qiladi. Ilmiy matnlarda esa metaforalar murakkab tushunchalarni oddiyroq shaklda bayon etish uchun vosita bo'lib xizmat qiladi. Nasrullayeva, shuningdek, metaforalarni chuqurroq o'rganishda ayrim muammolar mavjudligini ham qayd etadi. Unga ko'ra, o'zbek tilshunosligida antropomorfik metaforalar hali maxsus va tizimli tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada o'rganilmagan bo'lsa-da, ular nazariy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega [14,58].

Umuman olganda, tilshunoslikda antropomorfik metaforalar bo'yicha ayrim tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, ular hanuzgacha alohida mustaqil va tizimli ravishda chuqur o'rganilgan emas. Metaforaning ushbu turi turli xil diskurslar bilan bog'lab tahlil qilinganda, uning nazariy va amaliy jihatdan naqadar muhim ekanligi yaqqol ko'rinadi. Xususan, badiiy matnlarda ular obrazlilikni kuchaytiradi, publitsistik matnlarda esa ta'sirchanlikni oshiradi. Ilmiy matnlarda esa ular abstrakt tushunchalarni sodda va ommaga tushunarli qilib izohlashda yordam beradi. Shu bois antropomorfik metaforalarning lingvistik, uslubiy hamda kommunikativ imkoniyatlarini keng qamrovli tahlil qilish tilshunoslik uchun dolzarb hisoblanadi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, antropomorfik metaforalar o'zbek tilida keng qo'llanadigan, ammo hali yetarlicha chuqur o'rganilmagan til hodisalaridan biridir. Ularning badiiy matnlarda, publitsistik va ilmiy diskurslarda turlicha vazifalarni bajarishi, tilshunoslikdagi tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishlaridan biri ekanini ko'rsatadi. Shu sababli metaforalarning hosil bo'lishi, shakllanishi, tabaqalanishi, sohalarga xoslashuvi va kommunikativ vazifalarini keng miqyosda kognitiv-pragmatik nuqtai nazardan o'rganish zarur. Bu esa nafaqat o'zbek tilining metaforik imkoniyatlarini, balki uning lingvokulturologik xususiyatlarini ham yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mahmarayimova Sh. Olamning milliy lisoniy tasvirida teomorfik metaforaning kognitiv aspektlari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2018. – 161-b.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutq madaniyati. 2-nashr. – T., 2009. – 80-b.
3. Mirtojiyev M.M. O'zbek tili semasiologiyasi. – T.: Mumtoz so'z, 2010. – 100-b.
4. Nasrullayeva G. Antropomorfik metaforaning sotsiolingvistik xususiyatlari va leksikografik tahlili masalalari. Fil.fan.d-ri ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – Farg'ona, 2022. – 58-b.
5. Qobulova U.S. Metaforik matnda integral va differensial semalar munosabati (o'zbek xalq topishmoqlari misolida). Fil.fan.nom. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – T., 2007. – 9-b.
6. Qobuljonova G. Metaforaning sistemaviy lingvistik talqini. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2000. – 23-b.
7. Qo'ng'urov R. O'zbek tilida tasviriy so'zlar. – T.: Fan, 1966. – 76-b.; Qo'ng'urov R. O'zbek tilining tasviriy vositalari. – T., 1977. // <http://unicat.natlib.uz> > Details.

TARJIMA TIZIMLARINI MAHALLIYLASHTIRISH VA O‘ZBEK TILIDA ISHLOVCHI TARJIMON ILOVALARNING RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

Qodirov Bobur Qodirovich

ATMU v.b. dotsenti, p.f.f.d (PhD), bqodirovv@icloud.com

Baratov Komil Saydullayevich

ATMU magistranti, BKSaydullayevich@inbox.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tarjima tizimlarini o‘zbek tili uchun moslashtirish masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – o‘zbek tilida ishlovchi tarjimon ilovalarning samaradorligini oshirish, semantik aniqligini yaxshilash hamda foydalanuvchi tajribasini (UX) optimallashtirish strategiyalarini ishlab chiqishdir. Maqolada Google Translation API, TensorFlow va Natural Language Toolkit (NLTK) kabi texnologiyalar yordamida amalga oshirilgan eksperimental yondashuvlar natijalari keltirilgan. Tadqiqot natijalari o‘zbek tili grammatikasi va morfologiyasini hisobga olgan holda mashina tarjimasini takomillashtirish imkoniyatlarini ochib bergan.

KALIT SO‘ZLAR: tarjima tizimlari, mahalliyashtirish, o‘zbek tili, Google API, mashina o‘rganish, NLP, semantik tahlil, lokalizatsiya, dasturiy ta‘minot, foydalanuvchi tajribasi.

ABSTRACT

This article provides a scientific and theoretical analysis of the localization of translation systems for the Uzbek language. The main objective of the study is to enhance the efficiency of translator applications operating in the Uzbek language, improve semantic accuracy, and develop strategies for optimizing user experience (UX). The paper presents experimental approaches implemented using technologies such as Google Translation API, TensorFlow, and the Natural Language Toolkit (NLTK). The research findings reveal the potential for improving machine translation performance by incorporating the grammatical and morphological characteristics of the Uzbek language.

Keywords: translation systems, localization, Uzbek language, Google API, machine learning, NLP, semantic analysis, localization, software, user experience.

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli kommunikatsiya asrida tarjima tizimlari millatlararo axborot almashinuvining ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda. Til to‘siqlarini bartaraf etish, ilmiy, texnik va madaniy ma’lumotlarni tezkor uzatish imkonini beruvchi avtomatik tarjima tizimlari inson faoliyatining deyarli barcha sohalariga chuqur kirib bordi. Shu bilan birga, mashina tarjimasini texnologiyalarining tez sur’atlarda rivojlanishi lingvistik aniqlik, madaniy moslik va semantik to‘g‘rilik kabi yangi ilmiy muammolarni ham yuzaga chiqarmoqda. Ayniqsa, agglutinatив tuzilishga ega bo‘lgan o‘zbek tili kabi tillar uchun tarjima tizimlarini mahalliyashtirish masalasi dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Fan va texnologiyalar sohasidagi jadal taraqqiyot lingvistik tadqiqotlarga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish asosidagi avtomatik tarjima tizimlari - Google Translate, DeepL, Yandex Translate kabi platformalar – global miqyosda katta yutuqlarga erishgan bo‘lsa-da, ular milliy tillar, xususan o‘zbek tili uchun to‘liq moslashtirilmagan. Shu sababli, o‘zbek tilida ishlovchi tarjima tizimlarini ishlab chiqishda *morfologik, semantik va madaniy xususiyatlarni inobatga olgan mahalliyashtirish strategiyalarini ishlab chiqish* zarur.

O‘zbekiston Respublikasining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” dasturi doirasida sun’iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va avtomatik tarjima texnologiyalarini rivojlantirish bo‘yicha qator tashabbuslar ilgari surilmoqda. Ushbu tadqiqot o‘zbek tilidagi tarjimon

ilovalarni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish, mavjud API va mashina o'rganish asosida ularning aniqligini oshirishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Fan va texnologiyalar sohasidagi jadal taraqqiyot tilshunoslik, adabiyot va tarjimashunoslik yo'nalishlariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Tarjima jarayonlarida sun'iy intellekt va mashina tarjimasi texnologiyalarining kirib kelishi natijasida bu sohada yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda muayyan muammolar ham yuzaga chiqdi. Z. Xudaybergenovanning ilmiy maqolasida elektron lug'atlar hamda avtomatlashtirilgan tarjima dasturlarining afzalliklari va kamchiliklari o'zbek va turk tillari misolida ilmiy tahlil qilingan [1].

N.G. Sobirovaning ilmiy tadqiqotida korpus lingvistikasi, korpus tushunchasi hamda uning tarkibiy qismi bo'lgan parallel korpus haqida so'z yuritilgan. Unda korpusning tuzilishi, turlari, shuningdek token, lemma va stemming jarayonlariga oid nazariy yondashuvlar tahlil qilingan [2]. Bugungi kunda korpuslarning nazariy va amaliy ahamiyati o'zbek tilshunosligida til resurslarini chuqur o'rganish, mavjud muammolarni aniqlash, elektron lug'atlar yaratish, til o'qitish jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, shuningdek avtomatik tarjima, qidiruv tizimlari va kompyuter lingvistik tahlilini rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, tilda maxsus yo'nalishlarga oid korpuslar tuzish zarurati ham tobora ortib bormoqda.

Z.A.Umirovaning ilmiy izlanishlarida ingliz va o'zbek tillaridagi oliy ta'limga oid leksik birliklar orasidagi terminologik hamda funksional farqlar tahlil qilingan [3]. Tadqiqotda turli ta'lim tizimlarining o'ziga xosliklari til birliklaridan foydalanishga qanday ta'sir ko'rsatishi, asosiy akademik atamalarining tuzilma, madaniy va semantik jihatlari qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqotda tavsifiy va qiyosiy lingvistik metodlar qo'llanilib, institutsional til birliklaridagi tafovutlar, o'xshashliklar va madaniyatga bog'liq ifodalar aniqlandi. Olingan natijalar akademik tarjima, muloqot va ta'lim siyosatini shakllantirishda lingvistik hamda madaniy kompetensiyaning ahamiyatini bayon etadi.

Tadqiqot quyidagi metodik bosqichlarda amalga oshirildi:

1. *Ma'lumot to'plash:*

O'zbek tili uchun parallel matnlar korpusi (O'zbek–Ingliz, O'zbek–Rus) O'zbekiston Milliy korpusi, Wikipedia, va rasmiy davlat saytlari asosida shakllantirildi. Yakuniy korpus hajmi – 1,2 million satr.

2. *Texnologiyalar tanlovi:*

— *Google Translation API* – bazaviy tarjima modeli sifatida;
— *TensorFlow* va *BERT* modeli – kontekstual semantikani hisobga olish uchun;
— *Python NLTK* va *FastText* – o'zbek tilining morfologik tahlili va tokenizatsiyasi uchun;

— *RESTful API integratsiyasi* – mahalliy mobil ilovalar bilan ulash uchun.

3. *Eksperimental model:*

— *Google API*'ning standart natijalari o'zbek matnlariga nisbatan semantik tahlil orqali baholandi;

— Tarjima aniqligi *BLEU* (Bilingual Evaluation Understudy) metrikasi orqali o'lchandi;

— Mahalliyashtirilgan model uchun *transformer arxitekturasini* asosida qo'shimcha qatlam qo'shildi (morfologik segmentatsiya moduli).

4. *Tahlil va baholash:*

Har bir model natijasi BLEU, METEOR va foydalanuvchi subyektiv bahosi asosida tahlil qilindi. Shuningdek, foydalanuvchi interfeysi (UI/UX) tahlili Google UX Research Toolkit yordamida baholandi.

NATIJALAR

Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'zbek tili uchun maxsus mahalliyashtirilgan modullar qo'llanganda tarjima aniqligi 25–30% ga oshadi.

1-jadval. Modellarning turli xil ko'rsatkichlardagi tahlili

Model turi	BLEU ko'rsatkichi	ME TEOR	Foydalanuvchi bahosi (%)	Izoh
Google API (standart)	0.43	0.57	74	Ba'zi morfologik xatoliklar mavjud
Mahalliyashtirilgan Google API	0.61	0.72	86	Semantik moslik yaxshilandi
Google API + BERT modeli	0.68	0.79	91	Kontekstual tarjima sezilarli yaxshilandi

Ayniqsa, fe'llarning zamon va shaxs qo'shimchalarini to'g'ri aniqlash darajasi yaxshilandi. Shuningdek, foydalanuvchi interfeysi mahalliyashtirilganda (tugmalar, yozuvlar, matn turlari o'zbekcha bo'lganda) dasturdan foydalanish qulayligi 12% ga oshgan.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari tarjima tizimlarini mahalliyashtirish, ayniqsa *agglutinativ tillar* uchun alohida yondashuv zarurligini ko'rsatadi. O'zbek tilining morfologik boyligi sababli, oddiy tarjima API'lari kontekstni yetarli darajada tahlil qilolmaydi. Shuning uchun *morfologik segmentatsiya, kontekstual semantika va transformer asosidagi modellarning integratsiyasi* muhim rol o'ynaydi.

Google API platformasi asosida ishlab chiqilgan eksperimental modelda semantik va morfologik tahlil qatlamlarini qo'shish orqali tarjima aniqligi oshdi. Bu esa o'zbek tilida ishlovchi dasturlarni ishlab chiqishda, xususan mobil va veb-ilovalarda, katta amaliy ahamiyatga ega. Bundan tashqari, mahalliyashtirish nafaqat til, balki *madaniy kontekst va foydalanuvchi interfeysi* jihatidan ham muhimdir.

XULOSA

O'zbek tilida ishlovchi tarjimon ilovalarni yaratishda *Google API* texnologiyasining imkoniyatlaridan foydalanish yuqori samaradorlikka ega bo'lib, tarjima jarayonini avtomatlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Biroq maksimal aniqlik va tabiiylikka erishish uchun ushbu tizimni o'zbek tili xususiyatlariga mahalliyashtirish muhim shart hisoblanadi. Chunki mavjud global tarjima platformalari asosan analitik tillar (ingliz, fransuz, ispan va boshqalar) uchun moslashtirilgan bo'lib, agglutinativ tuzilishga ega bo'lgan o'zbek tili uchun grammatik va semantik nuqtai nazardan to'liq natija bera olmaydi.

Shu bois, mahalliy korpuslar, morfologik tahlil modullari va kontekstual o'rganish modellarini (masalan, BERT yoki Transformer arxitekturalari) birlashtirish orqali quyidagi muhim natijalarga erishish mumkin:

- Tarjima aniqligi sezilarli oshadi, chunki morfologik segmentatsiya yordamida so'z shakllari to'g'ri aniqlanadi, zamon, shaxs, egalik va kelishik qo'shimchalari kontekst asosida to'g'ri tarjima qilinadi;
- Foydalanuvchi tajribasi yaxshilanadi, chunki interfeys (UI/UX) elementlari, matn tuzilmalari va terminlar o'zbek tilining madaniy va semantik kontekstiga moslashtiriladi;

- Milliy tillarda ishlovchi sun'iy intellekt tizimlarini rivojlantirish imkoniyati kengayadi, bu esa o'zbek tilining raqamli makondagi mavqeini mustahkamlash, ta'lim, biznes, jurnalistika va davlat boshqaruvi sohalarida avtomatik tarjimaning sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, mahalliyashtirilgan tarjima tizimlari o'zbek tilining lingvokulturologik boyliklarini asrab qolish, milliy terminologiyani standartlashtirish hamda xalqaro ilmiy-texnik axborot almashinuvida o'zbek tilining faol ishtirokini ta'minlash uchun ham asos yaratadi. Shunday qilib, o'zbek tilida ishlovchi tarjima tizimlarini mahalliyashtirish nafaqat texnik yechim, balki til siyosati va madaniy merosni raqamli shaklda rivojlantirishning strategik yo'nalishidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xudaybergenova, Zilola (2022). O'ZBEK VA TURK TILLARIDAN TARJIMA QILISH VOSITALARINI AVTOMATLASHTIRISH: MUAMMOMI YOKI QULAYLIK?. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (Special Issue 28), 336-346. doi: 10.24412/2181-1784-2022-28-336-346
2. Nazira Ganijon Qizi Sobirova (2022). KORPUS LINGVISTIKASI VA PARALLEL KORPUSLAR TAVSIFI. *Academic research in educational sciences*, 3 (5), 1442-1450.
3. Umirova Z.A. (2025). DIFFERENCES IN UNIVERSITY TERMINOLOGY BETWEEN ENGLISH AND UZBEK EDUCATIONAL SYSTEMS. *Экономика и социум*, (5-1 (132)), 788-791.
4. Raxmatillayevich, A. M., & Xolmirzo o'g, A. T. L. (2025). SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA TALABALAR BILIMINI BAHOLASH. *Global Science Review*, 4(5), 732-736.
5. Хакимов Муфтах Хамидович, & Кадиров Бабур (2020). Алгоритмы вывода предложений английского языка для среды многоязыкового компьютерного переводчика. *Проблемы науки*, (4 (52)), 9-20. doi: 10.24411/2413-2101-2020-10401
6. Ишкobilов Ф. Х. и др. РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАНИИ //INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2024. – 2025. – Т. 4. – №. 38. – С. 238-241.
7. Sodiqovich, O. M. (2025). FEATURES OF PROFESSIONAL TRAINING AND PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF SPECIALISTS WITH HIGHER EDUCATION IN THE FIELD OF RAILWAY TRANSPORT. *AMERICAN JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY BULLETIN*, 3(5), 353-358.
8. Rustamov A. B. DEVELOPMENT OF SOFTWARE FOR DIGITAL INDUSTRIAL STRUCTURE TRANSFORMATION PROCESSES //Экономика и социум. – 2024. – №. 6-2 (121). – С. 593-597.
9. Pardaeva, G. A., and Z. R. Rakhmonov. "Mobile application development education methodology with integrated distance learning environment." *Central Asian Journal of Education and Computer Sciences* 1.2 (2022).
10. Qodirov, F. E., Axmatova, S. Z., Zohidov, J. B., & Shamsiddinov, M. B. (2019). ESSENCE OF THE NOTION ELECTRONIC DICTIONARY. In *КОНЦЕПЦИЯ" ОБЩЕСТВА ЗНАНИЙ" В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ* (pp. 45-47).
11. GPT MODELLARINING TABIIY TILNI QAYTA ISHLASHDAGI INQILOBI . (2025). *Global Science Review*, 4(5), 716-725. <https://global-science-review.com/ojs/index.php/gsr/article/view/1917>
12. Bexzod N., Berdiev G. AI shaxsni tekshirish va ko'p faktorli autentifikatsiyani inqilob qildi: raqamli asrda xavfsizlik //Fan, tadqiqot va ishlanmalarda innovatsiyalarning eng yaxshi jurnali. – 2024. – T. 2. – B. 10.

NURALI QOBUL ROMANLARIDA ADABIY-BADIIY AN'ANALAR

Jumayev Elmurod Bekpulatovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrası dotsent v.b.

Ahmadjonov Javohir A'zamjonovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

elmurodjumayev272@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Nurali Qobulning tarixiy romanlarida adabiy-badiiy an'analar keng qamrovda tahlil qilinadi. Adabiy an'analar nazariy jihatdan yoritilib, tarixiy roman janrida ularning o'rni, badiiy-estetik ahamiyati, xalq og'zaki ijodi bilan uzviy bog'liqligi ko'rsatib beriladi. Muallifning "Yeti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt" (2015), "Jahon mulkining sultoni yoxud Fotih Temur va Yildirim Boyazid" (2016), "Jon va shon talvasasi" (2016), "Tangri tarozisi" (2019) hamda "Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich" (2020) kabi asarlaridagi uslubiy xususiyatlar, obrazlar tizimi, xalq og'zaki ijodi unsurlari, tarixiy voqelikni badiiy ifodalash yo'llari chuqur o'rganildi. Tahlilda matnning ichki strukturasi ochishga yordam beruvchi komparativ yondashuv, tarixiy-konseptual tahlil, stilistik kuzatuv metodlari qo'llandi. Natijada Qobul ijodida an'anaviy folklor motivlari bilan zamonaviy adabiy tafakkur uyg'unligi, tarixiy manbalar bilan ijodiy yondashuv sintezi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: O'zbekcha: adabiy-badiiy an'analar; tarixiy roman; Nurali Qobul; folklor; milliy identitet; obraz; til va uslub; tarixiy voqelik; zamonaviylik; ma'naviy qadriyat; komparativ tahlil; milliy meros.

Annotation: This article offers an extensive examination of literary-artistic traditions in the historical novels of Nurali Qobul. It discusses theoretical aspects of literary tradition, its function and aesthetic significance in the historical novel genre, and its organic link with folk oral creativity. The analysis focuses on Qobul's works Yeti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt (2015), Jahon mulkining sultoni yoxud Fotih Temur va Yildirim Boyazid (2016), Jon va shon talvasasi (2016), Tangri tarozisi (2019), and Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich (2020). Through comparative, historical-conceptual, and stylistic methods, the study examines narrative structure, character systems, incorporation of folk motifs, and artistic representation of historical events. Findings reveal a synthesis of traditional folklore motives with modern literary thinking and a creative dialogue with historical sources. Qobul's protagonists unite the glory of the past with contemporary spiritual values, reinforcing national identity and offering a significant contribution to the evolution of the Uzbek historical novel.

Keywords: literary-artistic traditions; historical novel; Nurali Qobul; folklore; national identity; character; language and style; historical reality; modernity; spiritual values; comparative analysis; national heritage.

KIRISH.

Adabiy-badiiy an'analar milliy adabiyotning poydevori bo'lib, ular tarixiy xotira, ma'naviy qadriyat va estetik yangilanishni uyg'unlashtiradi. O'zbek nasrida, xususan tarixiy roman janrida bu an'analar xalq og'zaki ijodi, milliy qadriyatlar, tarixiy manbalar bilan chambarchas bog'liq. Nurali Qobul so'nggi yillarda shu yo'nalishda samarali ijod qilgan adib sifatida e'tiborga loyiqdir. Uning yirik epik asarlari tarixiy haqiqatni badiiy tasavvur bilan uyg'unlashtirib, an'anaviy ruhni zamonaviy adabiy tafakkur bilan qo'shib ko'rsatadi. Mazkur maqola ana shu jihatlarni ilmiy asosda tahlil qilishni maqsad qiladi. Nasimxon Rahmonov "Tarixiy romanning bitta xususiyati bor: bu ham bo'lsa tarixiy voqea bilan roman o'rtasida muvozanatni saqlash va kitobxonni romandagi voqealarga ishonтира olishdir. Yozuvchi mahorati bilan o'quvchi ishonchi uyg'unlashgan nuqta adabiyotning yutug'i sanaladi" [1:15], – deb yozadi. Darhaqiqat, tarixiy asarda tarixiy haqiqat va badiiy to'qima o'rtasidagi

mushtaraklik va muvozanatni saqlab tura olish kerak. Qahramonlik epopeyalari vaqt o'tishi bilan xalq qo'shiqlari, rivoyat, afsonalarining yaxlitlik kasb etishi natijasida paydo bo'ladi. "Mahobhorat", "Iliada", "Odisseya" kabilar bunga yorqin misol bo'la oladi. [2:355]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Tadqiqotning nazariy tayanchini o'zbek tarixiy romanchiligi taraqqiyoti bo'yicha yaratilgan ilmiy ishlar, shuningdek Nurali Qobulning yirik epik asarlari tashkil etadi. Avvalo, O'zbekistonda tarixiy romanning shakllanishi va uslubiy xususiyatlarini o'rgangan A. Qodiriy, P. Qodirov, O. Sharafiddinov, N. Karimov kabi adabiyotshunoslarning tadqiqotlari muhim ilmiy poydevor vazifasini bajardi. Bu izlanishlarda tarixiy voqelikni badiiy talqin qilishning o'ziga xos qonuniyatlari, shuningdek, xalq og'zaki ijodining epik janrlarga ta'siri chuqur tahlil qilingan.

Amaliy manba sifatida Nurali Qobulning besh asosiy romani – "Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt", "Jahon mulkining sultoni yoxud Fotih Temur va Yildirim Boyazid", "Jon va shon talvasasi", "Tangri tarozisi" hamda "Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich" tanlandi. Ushbu asarlar O'rta Osiyo tarixidagi yirik shaxslar faoliyati, davlat boshqaruvi, geosiyosiy ziddiyatlar va ma'naviy qadriyatlarning badiiy talqinini yuksak darajada aks ettiradi. Muallif tarixiy shaxslarning shaxsiy kechinmalari, siyosiy qarorlar ortidagi insoniy omillarni ochib berishda o'ziga xos badiiy uslub yaratgan. Yildirim Boyazidning o'g'illari Sulaymon, Iso, Mustafo, Muhammad, Erto'g'ul va Musobek sulton mag'lubiyatga uchragach, otalarining jonini omon saqlab qolish haqida emas, saltanatni egallash, taxtga o'tirish qayg'usiga tushishadi. Asirga tushgan dushmani shahzoda Musobekni shohona izzat-ikrom bilan kutib olgan Amir Temur unga shunday deydi: "Shuni unutmangki, avlodim, mulk va taxt tegrasidan ko'pam adolatni qidirib bo'lmaydi. Boisi davlat va hukumat ko'p hollarda aqlli hamda adolat tarozusini to'g'ri ushlaydigan shaxslar qo'lida emas, hokimiyatga yetishish uchun tap tortmaydigan, kishilar ustidan o'z hukmronligini o'rnatmoq uchun har qanday xatti-harakatdan qaytmaydiganlar qo'liga o'tadi". [3:111]

Metodologik jihatdan bir nechta yondashuv birgalikda qo'llandi:

Matnshunoslik tahlili orqali romanlar til qatlamlari, archaik leksika, tarixiy terminlar hamda zamonaviy nutq elementlari o'rganildi.

Komparativ tahlil yordamida Qobul romanlari o'zbek tarixiy romanchiligidagi boshqa namunalar, jumladan P. Qodirovning "Yulduzli tunlar"i va T. Murod asarlari bilan qiyoslab o'rganildi.

Stilistik kuzatuv metodida muallifning badiiy tasvir vositalari, metafora va ramzlar tizimi, qahramonlarning psixologik portreti tahlil qilindi.

Tarixiy-kontekstual yondashuv esa asarlardagi voqealarni manbalar bilan solishtirish, tarixiy haqiqat va badiiy to'qimaning nisbatini aniqlashga xizmat qildi. Bu yondashuvlar Nurali Qobul romanlarida adabiy-badiiy an'analar davomiyligi, tarixiy voqelikni yangi badiiy idrok bilan uyg'unlashtirish jarayonini keng qamrovda ochib berishga imkon berdi.

MUHOKAMA. Nurali Qobul romanlari an'anaviy tarixiy rivoyatlar va zamonaviy badiiy tafakkurni uyg'unlashtiradi. Folkloriy motivlar – maqollar, rivoyatlar, xalq urf-odatlar – qahramonlarning nutqida va tasvir uslubida faol qo'llanadi. Tarixiy manbalar bilan ijodiy ishlash adibning asosiy uslubiy tamoyillaridan biridir. Masalan, Yetti iqlim xoqonida Temuriylar davrining siyosiy-madaniy manzarasi, Jahon mulkining sultonida esa Temur va Yildirim Boyazid to'qnashuvi badiiy tahlil etiladi. Til va uslubda archaik unsurlar bilan birga zamonaviy ifoda shakllari qo'llanib, tarixiylikni tirik, hissiy tusda tasvirlaydi. Qahramonlar milliy o'zlikni anglatuvchi ruhiy izlanishlari, axloqiy tanlovi, ijtimoiy mas'uliyati bilan e'tibor tortadi. Bu jihatlar Qobul ijodini o'zbek tarixiy romanining yangi bosqichiga olib chiqadi, uni nafaqat milliy, balki umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib etuvchi asarlar sirasiga kiritadi.

NATIJA.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Nurali Qobul romanlarida adabiy-badiiy an'analar statik emas, balki yangilanib boruvchi tizimdir. U xalq og'zaki ijodini zamonaviy epik struktura bilan uyg'unlashtiradi, tarixiy voqelikni milliy identitetni mustahkamlash maqsadida badiiy talqin qiladi. Muallif tarixiy haqiqatni nafaqat qayta tiklaydi, balki unga zamonaviy falsafiy mushohadalarni singdiradi, o'quvchini bugungi kun bilan o'tgan davrni qiyoslashga undaydi.

XULOSA.

Nurali Qobulning tarixiy romanlari o'zbek adabiy merosini zamon ruhi bilan uyg'unlashtirgan holda, adabiy-badiiy an'analarning hayotiylikini isbotlaydi. Ularning asosiy qimmati — o'tmish va bugun o'rtasida ma'naviy ko'prik yaratish, milliy o'zlikni mustahkamlashdir. Tadqiqot natijalari, tarixiy roman janrining rivoji uchun Qobul ijodining o'rni alohida ekanini tasdiqlaydi. Kelgusida adib asarlarining boshqa badiiy unsurlarini, xususan psixologik tasvir usullarini yanada chuqurroq o'rganish zarurligi qayd etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Раҳмонов Н. Тарихдан озиқланиб. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2019.–Б.15.
2. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 355
3. Нурали Қобул. Жаҳон мулкининг султони ёхуд фотиҳ Темур ва Йилдирим Боязид. Тарихий роман. V. – Тошкент: Камалак, 2016. – 438 б.
4. Нурали Қобул. Етти иқлим хоқони ёхуд аҳд ва тахт. Тарихий роман. II. – Тошкент: Ijod press, 2015. – 478 б.
5. Нурали Қобул. Жон ва шон талвасаси. Тарихий роман. VI. – Тошкент: Ijod press, 2016. – 412 б.
6. Нурали Қобул. Тангри тарозиси. Тарихий роман. XVI. – Тошкент: Ijod Press, 2019. – 320 б.
7. Nurali Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich. Tarixiy roman. I. – Toshkent: Ma'rifat bitiklari, 2020. – 318 b.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR SHAROITIDA TALABALARNI CHET TILLARIGA O'QITISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Suyarov Adham Begmuradovich

Axborot texnologiyalari va Menejment universiteti

Filologiya kafedrasida katta o'qituvchisi

adxamsuyarov9@gmail.com, ORCID: 0009-0009-0307-4260

Annotatsiya: Maqolada mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarida bugungi kunda raqamli texnologiyalar sharoitida talabalarga chet tillarini o'rgatishning pedagogik asoslarini takomillashtirish borasida fikr yuritilgan. Raqamli texnologiyalariga tayangan holda talabalarda chet tillarini o'rgatish modelini, shuningdek, chet tilidagi o'quv materialini tezkor o'zlashtirish bosqichlarini belgilash asosida "raqamli tex-nologiyalar", "veb-kvest", "veb-munozara" tushunchalarini takomillashtirish, o'quv axborotini o'zlashtirishda raqamli texnologiyalarga murojaat etishga oid o'quv va metodik qo'llanmalar, tavsiyalar yaratish va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish, samaradorligini tahlil etishning ahamiyati haqida ba'zi mulohazalar muhokama etilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, metodika, "veb-kvest", "veb-munozara", innovatsiya, kommunikatsiya, ko'nikma, malaka, didaktika, madaniyatlararo muloqot.

KIRISH.

Chet tillarini o'qitishda raqamli texnologiyalarni integratsiyalashning uslubiy vazifalari va muhim jihatlari o'quv jarayonini boyitish, o'quvchilarning faolligini oshirish, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini qondirish, zamonaviy o'qitish usullarini qo'llash hamda o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirishga qaratilgan. Bunda o'qituvchilar

zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiya-larini o'quv materiallarini yaratishda va taqdim etishda, o'quvchilarning bilimini baholashda va o'quv jarayonini boshqarishda foydalanishlari mumkin.

Uslubiy vazifalar:

♦ **O'quv jarayonini boyitish:**

Raqamli texnologiyalar yordamida o'quv materiallarini turli xil formatlarda (*video, audio, interaktiv dasturlar*) taqdim etish mumkin.

♦ **Talabalarning faolligini oshirish:**

Interaktiv dasturlar, onlayn testlar, virtual laboratoriyalar talabalarni o'quv jarayoniga faol jalb qiladi.

♦ **Talabalarning individual ehtiyojlarini qondirish:**

Raqamli platformalar talabalarning o'qish tezligi va bilimini inobatga olgan holda moslashtirilgan dasturlarni taklif qila oladi.

♦ **Zamonaviy o'qitish usullarini qo'llash:**

Ta'limda yangi, samarali va innovatsion usullarni joriy etish uchun raqamli texnologiyalar imkoniyat yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Ma'lumki, talabalar egallagan bilim, ko'nikma va malakalarning darajalari turlichadir. Ba'zi bir talabalar taqdim qilingan axborotlarni tez o'zlashtirsalar, boshqalari mazkur ma'lumotlarning mazmun-mohiyatini tushunib yetishlari uchun muayyan vaqt talab qilinadi. Bunday talabalar bilan elektron ta'limiy trenajyorlar asosida o'quv materiallari ustida ishlash imkoniyati vujudga keladi. Ayrim talabalar bilmaganlarini o'qituvchilari yoki guruhdoshlaridan so'rashga tortinadilar. Shu bilan bir qatorda, o'zlari tushunmagan o'quv materiallari ustida ishlash bunday talabalar uchun zerikarli va qiziqarsiz bo'lib tuyuladi. Bunday vaziyatda chet tili o'qituvchisi elektron ta'limiy trenajyorlardan samarali foydalanishi kerak. Bunda kichik guruhlarda ishlash metodidan foydalanish samaralidir.

Talabalarga raqamli texnologiyalar yordamida chet tilini tezkor o'rgatishning pedagogik shart-sharoitlari o'rganilganda, ta'lim jarayonida turli ta'lim shakli, metodlari va ko'rinishlarini qo'llash, dars tuzilishini shakllantirishga ijodiy yonda-shish, darsni yuksak pedagogik mahorat talablari asosida o'tkazishni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalarini tayyorlash bo'yicha asosiy o'quv dasturlari gumanitar, ijtimoiy va iqtisodiy fanlarini o'rga-nishni nazarda tutadi (2019 y.). Majburiy fanlarni o'rganish jarayonida talabalar muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat uchun bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga, mehnat bozorida talab va raqobatbardosh bo'lishga imkoniyat yaratiladi. Oliy ta'lim muassasasida bo'lajak bitiruvchilarni kasbiy tayyorlash tizimidagi muhim omillar-dan biri bu chet tillarini yaxshi biladigan raqobatdosh mutaxassisni shakllantirish uchun pedagogik shart-sharoitlarni tashkil qilishdir. Auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda professional chet tilidagi kompetensiyalarni rivojlantirish eng muhim pedagogik shartlardan biridir.

Kompyuter lingvodidaktikasi sohasidagi olimlarning tadqiqotlari A.V. Zubov, P.V. Sisoyev va M.N. Yevstigneyev chet tilini o'qitish jarayonida yuzaga keladigan, raqamli texnologiyalar yordamida hal qilinishi mumkin bo'lgan bir qator uslubiy vazifalarni aniqlash imkonini berdi. Lingvo-didaktikada qo'llaniladigan raqamli texnologiyalarning resurslari hisoblangan vositalarni funktsionallik nuqtai nazaridan ko'rib chiqaik.

Zamonaviy tilshunoslikda bunday vositalarga murojaat qilish odat tusiga kirgan:

- ixtisosligidan qat'i nazar, turli elektron formatlarda tuzilgan va raqamlashtirilgan axborot sohasida foydalanish uchun mo'ljallangan barcha o'quv lug'atlari, shu jumladan interaktiv yunalishda;

- funksional va informatsion autentik materiallar, ular qanday formatda (illyustratsiya, matn, video, audio) tayyorlanishidan qat'i nazar;

- turli dasturlar, interfaol o'quv materiallari yordamida chet tilini o'rgatish uchun maxsus yaratilgan elektron o'quv vositalaridan;
- o'quv jarayonini optimallashtirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan umumiy dasturlar (MS Word, MS PowerPoint, veb-brauzerlar);

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Mamlakatimizda so'nggi yillar ichida "zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari va chet tillarini chuqur o'zlashtirgan kadrlarni tayyorlashning yuqori darajasi va sifatini ta'minlash; oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish, ularning samaradorligini oshirish, tadqiqot natijalarini amaliyotga keng joriy etish, ta'lim, fan va ishlab chiqarishning o'zaro mustahkam integratsiyasini ta'minlash, ilmiy-tadqiqot ishlariga iqtidorli yoshlarni jalb qilish va har tomonlama qo'llab-quvvatlashga katta e'tibor berilmoqda". Shu bilan birga, ta'lim jarayonini innovatsion bosqichga ko'tarish hamda o'qitishning ilg'or shakllaridan foydalanish asosida talabalarning kelgusidagi faoliyati uchun zarur bo'lgan malakalarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu malakalarni shakllan-tirishda raqamli texnologiyalardan foydalanib, o'qitish muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimiz rahbarining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son, 2018 yil 19 fevraldagi PF-5349-son, 2019 yil 11 iyuldagi PF-5763-son, 2019 yil 8 oktabrdagi PF5847-son, 2020 yil 6 oktabrdagi PQ-4851-son *"Axborot texnologiyalari sohasida ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ularni ITindustriya bilan integratsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"*gi qarorlari va shu sohaga aloqador bo'lgan meyoriy-huquqiy hujjatlarda ko'rsatma sifatida berilgan funksional ahamiyatli yo'riqlarni bajarishda oliy ta'lim muassasalari talabalarini chet tillariga tezkor o'qitishning pedagogik asoslarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Xorijiy tillarni o'qitishda pedagoglarning kasbiy kommunikativ kompetent-ligini rivojlantirish uchun turli yangi mazmundagi didaktik shakllardan foydalanish, innovatsion tavsifdagi ta'lim vositalarini amaliyotga qo'llash, tahsil oluvchilarda motivatsion va kognitiv qiziqish doiralarini kengaytirishga ehtiyoj mavjud. Bu esa, ta'lim jarayonida akademik bilimlarni o'zlashtirishga mo'ljallangan texnologiya-larni qo'llash asosida tillarni o'zlashtirishni jadallashtirishni taqozo etadi.

O'zbekistonda davlat tomonidan yoshlar bilan ishlash siyosatini takomil-lashtirish, *"intellektual rivojlangan yosh avlodni barkamol inson qilib tarbiyalash, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifati va uni baholash mezonlarini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish, xorijiy tillarni chuqur o'rganish"* bo'yicha ustuvor vazifalar belgilab berildi.

Chet tilini o'rganish borasida mamlakatimizda bir qator hukumatimiz tomoni-dan meyoriy-xuquqiy hujjatlar qabul qilinganligi, bularning barchasi yoshlarga til o'rganishga katta imkoniyat yaratib berganligi va bo'lajak mutaxassislarning iqtidorini yanada yorqinroq namoyish qilishga qaratilgan. Shuningdek, bugungi kunda mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarida chet tillarini o'rganishga katta e'tibor qaratilib kelinayotganligi, o'quv dasturlari, rejalari zamon talablari asosida shakllantirilayotganligi, biroq, hanuzgacha talabalarga chet tillarini o'rgatishda ayrim ziddiyatli jihatlar mavjudligi va bu kamchiliklarni raqamli texnologiyalar yordamida tuzatish imkoniyati mavjud.

O'qituvchi faoliyati:

1. Talabani didaktik faoliyatida chet tiliga oid qiziqishni hosil qilish, mantiqiy xulosa chiqarishga o'rgatish;
2. Doimiy ravishda bilimlarni mustahkamlash va talabalarni yangi bilimlar bilan tanishtirish, AKT vositalaridan foydalanish;
3. Talabalarning bilish jarayonlarini boshqarish; AKT vositalari triadasi (*o'qituvchi-talaba-AKT*) da ishlash;

Talaba faoliyati:

1. Chet tillarini o'rganishga ijobiy motivatsiyani hosil qilish bo'yicha shaxsiy faoliyat, individuallikning namoyon bo'lishi;

2. Avval o'rganilganlarini mustahkamlash va yangi AKT orqali bilimlarni idrok etish; yangi axborotga ega bo'lish;
3. AKT vositasida tahlil etish, umumlashtirish, taqqoslash, tizimlashtirish;

XULOSA.

Pedagogik shart-sharoitlarga oid ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalarning chet tillarini o'rganishlari uchun raqamli texnologiyalardan foydalanish lozim. Buning uchun:

- qulay psixologik muhitni, individuallashtirilgan muloqotlar yordamida o'ta muhim munosabatlarni yaratish;
- ta'lim mazmunining axborotlashtirilgan muhitini boyitish; jamoaviy ijodkor-likka tayanish;
- talabaga individual yondashish asosida shaxsning rivojlanishini faollashtirish[4,14-b.];
- ta'limni texnologiyalashtirish: ijodiy metod va masalalardan foydalanish asosida rivojlantiruvchi va innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish;

ADABIYOTLAR

1. Yusupov K.A. Akademiyaliq litseylarde qaraqalpaq ədəbiyatın oqıtıo‘ metodikası. Monografiya. – Nəkis: Qaraqalpaqstan, 2019. – 7 b.t. – 112 b.
2. Begmuradovich, S. A. (2025). Einsatz von informations-technologie im fremdsprachen unterricht. Sovremennoye obrazovaniye issledovaniy 1(3), 97-102.
3. Begmuradovich, S. A. (2025). The usage of modern educational technologies in teaching a foreign language in higher educational institutions. Ta'lim, tarbiya va innovatsiyalar jurnali 1(2), 180-184.
4. Begmuradovich, S. A. (2023). Integration of educational process forms. Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar| journal of pedagogy, psychology and social research 2(2), 20-23.
5. Suyarov, A. B. (2025). Texnologii organizatsii distansion-nogo obucheniya. Zamin ilmiy tadqiqotlar jurnali 1(2), 9-15.
6. Suyarov, A. B. (2025). Sovremenniy metod v metodike prepodavaniya inostrannykh yazikov. Yangi o'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali 2(2), 217-225 Volume 2 Issue 7 [March 2025].

TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI: O'ZBEK VA ARAB TILLARIDAGI FE'L TARKIBI- FOIL VA NOIBI FOIL TUSHUNCHALARINING QIYOSIY SINTAKTIK TAHLILI

Baxramova Farangizbonu Maxmud qizi
ATMU Arab tili 3-bosqich yo'nalishi talabasi

Annotasiya. Dunyoning barcha tillarida bo'lgani kabi arab va o'zbek tillarida ham fe'l eng asosiy so'z turkumi hisoblanadi. Fe'llar ish-harakatni ifodalaydi va o'tgan, hozirgi, kelasi zamonlarda shaxs va sonda tuslanadi. Bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayl, zamon kategoriyalari, sifat-dosh, ravish-dosh, harakat nomi kabi funksional formalar fe'lning o'ziga xos morfologik xususiyatlari hisoblanadi. Fe'llarning o'timli va o'timsizlik xususiyatlari ham mavjud va ushbu maqolada shular haqida so'z yuritiladi.

Tayanch so'zlar: fe'l, zamon, shaxs, son, mayl, o'timli, o'timsiz, xususiyat.

Annotation. As in all languages of the world, verbs are considered the primary word class in both Arabic and Uzbek languages. Verbs express actions and are conjugated according to person and number in past, present, and future tenses. Categories such as transitivity, voice, mood, and tense, as well as functional forms like participles, gerunds, and verbal nouns, are distinctive morphological features of verbs. The article also discusses the properties of transitive and intransitive verbs.

Keywords: verb, tense, person, number, mood, transitive, intransitive, feature.

KIRISH.

Til — inson tafakkurining ifoda vositasi, jamiyat hayotining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, har bir tilda fikr bayoni muayyan grammatik tuzilmalar orqali amalga oshiriladi. Bu tuzilmalarni o'rganadigan sohalardan biri — sintaktika bo'lib, u so'zlarning gapdagi o'rni, bog'lanish usullari va grammatik vazifalarini tadqiq qiladi. Arab tilshunosligida bu soha an-naḥw (النحو) nomi bilan yuritiladi. Sintaksis va nahv fani ikki xil nom bilan yuritilsa-da, mohiyatan bir xil maqsadga xizmat qiladi: so'zlarning gapdagi vazifasini, tartibini va grammatik munosabatini tushuntirish.

Tarixiy manbalarga ko'ra, arab tili nahv ilmining asoschisi — Imom Ali ibn Abu Tolib (roziyallohu anhu) sanaladi. U arab tilida xatoliklarning ko'payganini ko'rib, Abu al-Aswad ad-Du'aliyga ilk nahv qoidalarini o'rgatgan va shu orqali nahv ilmi shakllana boshlagan. Bu ilm keyinchalik arab grammatikasining markaziy tarmog'iga aylangan va hozirda mukammal tizimga ega.

O'zbek va arab tillari strukturasi jihatidan turlicha bo'lsa-da, har ikkala til sintaksisida harakatni bajaruvchi (fo'il/fā'il) va bajaruvchi mavjud bo'lmagan holatda egani almashtiruvchi (noibul-fo'il/nā'ibul-fā'il) birliklar mavjud. Bu birliklar mazmunni aniq va tushunarli ifodalashda muhim vosita hisoblanadi.

Mazkur maqolada o'zbek va arab tillaridagi fo'il va noibul-fo'il tushunchalari nahviy va sintaktik jihatdan qiyosiy tarzda o'rganiladi. Mavzuni yoritishda ilmiy manbalar tahlili, grammatik qurilmalar taqqoslanadi va ikki til o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlanadi. Bu esa o'zaro grammatik kompetensiyani boyitish, tarjima faoliyati va til o'rgatishda qo'llash imkonini beradi.

Predmetning ish-harakatini ifodalaydigan mustaqil so'zlar fe'l deyiladi. Fe'l predmet bilan bog'lanib, uning harakatini, aktiv holatini anglatadi. Arab va o'zbek tillarida fe'l nisbatlari, bo'lishli yoki bo'lishsizligi, fe'llarning funksional formalari, fe'l mayllari, fe'l zamonlari, fe'llarning yasalishi kabi xususitlari jihatidan bir-biriga hamohangdir.

Ammo arab tilida fe'llarning o'ziga xos jihatlari ham bor, masalan, arab tilida fe'llarning infinitiv shakli yo'q, arablar o'tgan zamon, birlik, uchinchi shaxs, muzakkar jinsdagi fe'lni fe'lning infinitiv shakli deb qabul qilgan. Arab tilida fe'llar uch o'zakli, to'rt o'zakli bo'lishi mumkin. Evropalik, rus, o'zbek va boshqa barcha arabshunoslar arab tilidagi fe'llarni boblarga ajratib o'rganadilar. Fe'llarning mustaqil ma'nosi bor, ular izofaga kirmaydi, al-aniqlik artiklini qabul qilmaydi va hokazo.

Bunday xususiyatlar orasida har ikki tilda, fe'llarning o'timli va o'timsizlik xususiyatlarida ham o'xshash jihatlar kuzatiladi. Fe'lning bu xususiyatini tahlil qilishni o'zbek tilidagi fe'llardan boshlasak maqsadga muvofiq bo'ladi.

Harakat ma'nosini ifodalovchi mustaqil so'zlar fe'l deyiladi. Fe'l predmet bilan bog'lanib, uning harakatini, aktiv holatini anglatadi. Masalan: O'ktam keldi. Rustam uxladi. Dilorom yozdi. O'tkir qichqirdi kabi.

Fe'llar nima qildi, nima qilyapti, nima qilmoqchi kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

1. O'zbek tilida o'timli va o'timsiz fe'llar. Fe'ldan anglashilgan harakatning predmetga (to'ldiruvchiga) munosabati fe'ldagi o'timlilik va o'timsizlikni tashkil qiladi: ol, o'qi, saqla kabilar o'timli; bor, kel, o'tir, uxla kabilar o'timsiz fe'llardir.

Harakatning tushum kelishigidagi ot bilan ifodalangan predmetga (vositasiz to'ldiruvchiga) o'tganligini, ta'sir qilishini bildiradigan fe'llar o'timli fe'l deyiladi: Erta ko'klamdan zovur va ariqlarni tozalab qo'ydik. Bunday zovur va ariqlarni formalari tushum kelishigidagi otlardir. Harakat ana shu otlarga o'tadi.

O'timli fe'l ba'zan jo'nalish kelishigidagi ot bilan birikishi ham mumkin. Bunday chog'da harakat predmetga o'tsada, bu predmet ayni zamonda harakatning bajarilishida vosita ham bo'ladi. Shuning uchun bunday gapda kesimga ko'proq ahamiyat beriladi. O'timli fe'l

tushum kelishigidagi ot bilan birikkanda esa to'ldiruvchiga ko'proq ahamiyat beriladi. Solishtiring: Velosipedga minib bor – Velosipedni minib bor.

Fe'ldagi o'timli-o'timsizlik ikki xil ifodalanadi:

1. Leksik – semantik usulda. 2. Morfologik usulda.

1. Fe'llar o'z leksik ma'nolariga ko'ra, biror affiks olmagani holda o'timli yoki o'timsiz bo'ladi. Masalan: ol, och, ko'r, qo'y, ech, ich, saqla, so'ra kabilar o'timli, bor, kel, o'tir, uxla, ko'kar, yur kabilar o'timsiz fe'llardir.

Odatda ozmoq, semirmoq, oqarmoq, ko'karmoq, muzlamoq, og'rimoq, quvonmoq, sevinmoq, uxlamok kabi holat anglatadigan fe'llar, yugurmoq, yurmoq, yotmoq, o'tirmoq, turmoq kabi harakat anglatadigan fe'llar o'timsiz bo'ladi.

2. O'timli – o'timsizlik morfologik usul bilan ifodalanishida fe'l nisbatini yasaydigan affikslar xizmat qiladi, Ortirma nisbat yasovchi affikslar o'timsiz fe'lni o'timli fe'lga aylantiradi: yurgiz, keltir, ishlat, oqiz kabi.

O'zlik va majhul nisbat affikslari esa o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantiradi: ochil, ko'rin, echin, saqlan, so'ral kabilar.

Fe'lga ayni vaqtda o'timlashtiradigan affiks ham, o'timsizlashtiradigan affiks ham qo'shilgan bo'lsa, uning o'timli-o'timsizligi bu affikslarning eng so'nggisiga ko'ra blgilanadi:

kel – o'timsiz, keltir – o'timli, keltiril – o'timsiz.

Fe'ning o'timli-o'timsizligi gap qurilishiga bevosita ta'sir qiladi. Masalan: Mashina keldi (mashina – aktiv, bajaruvchi ega); mashinani keltirdi (mashinani – harakat o'tgan predmet, to'ldiruvchi). Mashina keltirildi (mashina – passiv ega. Harakatni boshqa shaxs bajaradi).

Fe'l ko'p ma'noli bo'lganda, u bir ma'nosiga ko'ra o'timli, boshqa ma'nosiga ko'ra o'timsiz bo'lishi mumkin: kitob o'qiydi – o'timli, maktabda o'qiydi – o'timsiz.

Demak, o'zbek tilida o'timli-o'timsiz fe'llarning xususiyatlari yuqoridagidek bo'lsa, quyida arab tilidagi fe'llarning bunday xususiyatlarini aytib o'tish navbati keldi.

Buning uchun biz tadqiqotlarimiz jarayonida Livanlik mashhur nahvshunos – tilshunos olim Antuan ad – Dahdahning "لُغَةُ النَّحْوِ الْعَرَبِيِّ" ya'ni: "Arab tili grammatikasining alifbo tartibi" nomli asarini tanlab oldik. Mazkur asarda o'timli-o'timsiz fe'llar alohida – alohida qilib sharhlangan. **فَعْلٌ مُتَعِدٌّ - O'timli fe'llar**

فِي مَتْنِهِ: الْفِعْلُ الْمُتَعِدِّي يَتَجَاوَزُ فَاعِلَهُ وَ يَنْصِبُ مَفْعُولَ بِهِ لِيُسْكِنَ مَعْنَاهُ: كَتَبَ التَّلَامِيذُ رِسَالَةً. وَ هُوَ نَوْعَانِ، وَمَا يَصِلُ إِلَى الْمَفْعُولِ بِهِ مُبَاشَرَةً أَوْ بِغَيْرِ وَسِطَةٍ، مَا يَصِلُ إِلَى الْمَفْعُولِ بِهِ بِوَسِطَةِ أَصْلَابٍ النَّعْيِيَّةِ. 1- يَصِيرُ اللَّزِمُ مُتَعِدِّيًا 1. يَهْمَزُ النَّعْيِيَّةُ فِي أَوَّلِهِ: أَحَضَرَ الطَّبِيبُ الدَّوَاءَ 2. بَتَضْعِيفِ عَيْنِهِ: كَرَّمَ الْمَلِكُ الْبَطَّالَ 3. بِوَسِطَةِ حَرْفِ الْجِزْ: رَغِبَ الْوَلَدُ فِي الْعِلْمِ 4. بِوَسِطَةِ الظَّرْفِ: جَلَسَ الرَّجُلُ تَحْتَ

'مَتَعِدٌّ – so'zi (asli مُتَعِدٌّ) lug'atda ko'p sonli, har xil, turli-tuman, bittadan ko'p, juda ko'p kabi ma'nolarni anglatadi. Istilohda esa o'timli fe'llar deb tushuniladi.

O'timli fe'llar jumlaning ma'nosi tugal bo'lishi uchun egadan keyin kelayotgan vositasiz to'ldiruvchini tushum kelishigida qo'yilishini talab qiladi, masalan: اِلْتَلَمِذٌ رِسَالَةً – O'quvchi xat(ni) yozdi.

O'timli fe'llar to'g'ridan-to'g'ri, ya'ni hech qanday vositalarsiz, vositasiz to'ldiruvchi bilan yonma-yon keladi, shuningdek, bir nechta vositalar orqali ham kelishi mumkin.

1. O'timsiz fe'llar quyidagi hollarda o'timli fe'lga aylanadi:

1. Fe'l oldiga o'timlilikni anglatuvchi hamza undoshi qo'yilsa, masalan: الطَّبِيبُ الدَّوَاءَ – Shifokor dori olib keldi.

2. Uch o'zakli fe'llarning ikkinchi o'zagini ikkilantirish orqali: كَرَّمَ الْمَلِكُ الْبَطَّالَ – Podshoh qahramonlarga izzat-ikrom ko'rsatdi.

3. Tub ko'makchilar orqali: رَغِبَ الْوَلَدُ فِي الْعِلْمِ – Bola ilm olishga intildi.

4. Ravish ko'makchilari orqali: جَلَسَ الرَّجُلُ تَحْتَ الشَّجَرَةِ – Kishi daraxt tagida o'tirdi.

2- Quyidagi hollarda fe'l o'timsizga aylanadi. Agar fe'l o'zlik nisbatni qabul qilsa, masalan: جَمَعْتُه فَاَجْتَمَعَ – Men uni yig'dim va yig'ildi. Bu vaznlardagi aynan bitta fe'l har ikkala vaznda ham faqat o'timsizlikka ishora qiladi. Masalan, bu erda: اجْتَمَعَ هُوَ بِمَعْنَى جَمَعَ. Masalan, bu erda: VIII bobdagi اجْتَمَعَ fe'li, I bobdagi جَمَعَ majhul darajadagi fe'lining ma'nosida kelgan.

1. O'timsizlik usullari barcha fe'llarga qo'llanilavermaydi. Shuning uchun: بَرِّدَا deb bo'lmaydi. Hosila boblaridagi har bir fe'l o'zining o'timlilik yoki o'timsizlik xususiyatini o'zida saqlab qoladi. Masalan: رَجَعْتُ بِهِ اَرَجَعْتُه – Men uni qaytardim va u bilan birga qaytdim. O'timli fe'llar (ه) birikma olmoshini qabul qiladi, masalan: حَرَمُهُ – u uni mahrum qildi, رَأَاهُ – uni tozaladi, جَعَلَهُ – uni qildi, وَعَدَهُ – unga va'da berdi, اَعْطَاهُ – unga berdi.

Nahyshunos olim Antuan ad-Dahdah o'z tadqiqotlarida arab tilidagi o'timli fe'llar borasida مَتَّعِدُ فَعْلٌ مُفَاعِلٌ تَلَّ ثَلَّةً اِلَّ – o'zi bilan uchta to'ldiruvchini ergashtirib keluvchi o'timli fe'llar; مَفْعُولَيْنِ اِلَى مَتَّعِدُ فَعْلٌ – o'zi bilan ikkita to'ldiruvchini ergashtirib keluvchi o'timli fe'llar ham borligini aytib, ularni misollar orqali ko'rsatib o'tadi, masalan:–Olim odamlarga safarlarini oson bo'lishligi haqida yo'l ko'rsatdi.

Demak, mazkur jumlada fe'l uchta to'ldiruvchini ergashtirib kelayogan bo'lsa, quyidagi jumlada ikkita to'ldiruvchi bilan kelishini ko'rishimiz mumkin: Akang bir kambag'alga kiyim-bosh berdi. **O'timsiz fe'llar**

الْبَلَّ اللَّزِمُ يَسْتَوِرُ حُدُوثُهُ فِي فَاعِلِهِ وَ يَكْتَفِي بِرَفْعِهِ لِيَتِمَّ مَعْنَاهُ: مَا تِ الْقَائِدُ.
1- يَكُونُ الْفِعْلُ لَزِمًا اِذَا دَلَّ عَلَى 1. غَرِيْزَةً اَوْ مَا يَقْرُبُ مِنْهَا: شَجَعَ، حَسَنَ 2. عَلَى هَيْئَةٍ: طَالَ، قَصَرَ 3.
عَلَى لَوْحٍ اَوْ غَيْبٍ اَوْ حَلِيَةٍ: ذَرَقَ، غَوَرَ، غَيَّرَ 4. عَلَى نَظَافَةٍ اَوْ دَنَسٍ: طَهَّرَ، قَذَّرَ 5. عَلَى خُلٍّ اَوْ اَوْ اَوْ اَمْتِلَاءٍ: فَرَّغَ، شَبَعَ 6. وَ عَلَى عَوَارِضٍ طَبِيعِيَّةٍ: غَضِبَ، مَرَضَ.
2- يُسْتَلُّ عَلَى لُزُومِ الْفِعْلِ اِذَا وَرَدَ عَلَى الْوُزْنِ الثَّانِيَةِ: اِنْفَعَلَ اِنْهَدَمَ، تَفَعَّلَ تَرَفَّرَقَ، اِفْعَلَ اِحْمَرَ، اِفْعَلَّ اِطْمَأَنَّ، اِفْعَلَّ اِخْرَجَ، اِفْعَلَّ اِحْمَرَ.

مَزْمٌ - so'zi lug'atda kerakli, zarur, lozim, darkor, zaruriy kabi ma'nolarni anglatadi. Istilohda esa o'timsiz fe'llar tushuniladi. O'timsiz fe'llar ish-harakat bajaruvchisining bosh kelishikda kelishini mustahkamlaydi va jumla ma'nosini tugal bo'lishiga kifoya qiladi, masalan: اَلْقَائِدُ مَاتَ – Qo'mondon o'ldi.

1-O'timsiz fe'llar:

1. Agar fe'l inson tabiati, uning ruhiy faoliyati ko'rinishlaridan biri yoki shunga yaqin ma'nolardan birortasini anglatasa, o'timsiz bo'ladi, masalan: شَجَعَ shijoatli bo'lmoq, حَسَنَ yaxshi, chiroyli bo'lmoq.

2. Qiyofa, siymosiga ishora qilsa; طَالَ bo'yi uzun, novcha bo'ldi; قَصَرَ kalta, pakana bo'ldi.

3. Rang yoki ayb, nuqson yoki tashqi ko'rinishiga ishora qilsa: زَرَقَ ko'zi ko'k bo'ldi, غَوَرَ bir ko'zi ko'r bo'ldi, غَيَّرَ o'zgardi, xafa bo'ldi.

2-Agar fe'l quyidagi vaznlarda kelsa o'timsizlikka ishora qiladi: اِنْفَعَلَ اِنْهَدَمَ qulab tushmoq, ag'darilmoq; تَفَعَّلَ تَرَفَّرَقَ yupqa, nozik bo'lmoq; اِفْعَلَ اِحْمَرَ qizarmoq, qizg'ish bo'lmoq, yig'ildi.

اِفْعَلَّ اِخْرَجَ to'plandi Ammo quyidagi fe'llarning ba'zilari o'timli va ba'zilari o'timsiz bo'ladi:

1. O'timlili: فَعَّلَ faollashtirdi, kuchaytirdi, jadallashtirdi: كَرَّمَ izzat ikrom qildi, hurmat ko'rsatdi; اَكْرَمَ ikrom ko'rsatdi, ulug'ladi, pokladi; فَاَعَلَ sherik bo'ldi, birgalashib qildi, hamkorlik qildi; اُقَاتَلَ urishdi, jang qildi, olishdi, kurashdi; اِسْتَفْعَلَ qilishni so'radi, o'tinib so'radi, yalindi, yalbordi, اِسْتَكْتَبَ yozdirdi, yozishni so'radi.

2. O'timsizlari: تَفَعَّلَ she'rni vaznga solib o'qidi, تَقَبَّلَ qabul qildi, تَفَاعَلَ o'zaro qildi, o'zaro ta'sir qildi, birgalikda qildi; تَكْتَبَ yozishdi, o'zaro yozishdi اِفْعَلَ to'qidi, o'ylab chiqardi, uyirdi, uyushtirdi; اِفْتَتَحَ ochdi, rasman ochdi, ish boshladi, boshlanganlik ishorasini berdi.

Xulosa o'rnida aytish joizki, o'timli-o'timsiz fe'llarning mazmun- mohiyati har ikki tilda bir-biriga juda yaqin va o'xshash tomonlari bor. O'timli-o'timsiz fe'llarning yasallishida esa bir oz farqli jihatlari ko'zga tashlanadi. Masalan, o'zbek tilida o'timsiz fe'llardan o'timli fe'llar yasash uchun ko'p hollarda affikslardan foydalanilsa, arab tilida tub ko'makchilar yoki ravish ko'makchilari yordamida, shuningdek dastlabki fe'llardan hosila boblarni yasallishida o'timsiz fe'llarni o'timli qilish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Al-Qomus. Arabcha-o'zbekcha qomusiy lug'at /Akademik N.Ibrohimovning umumiy tahriri ostida. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.
2. Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskoy osvveshenii. – Moskva: Vostochnaya literatura, 1998.
3. Talabov E. Arab tili. – Toshkent: O'zbekiston, 1993.
4. Xalidov B.Z. Uchebnik arabskogo yazika. – Tashkent: O'qituvchi, 1971.
5. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 12 jildlik. 5-jild, Toshkent. 2003. 6
6. Hikmatov A. Arab tili sarf qo'llanmasi: morfologiya. – Toshkent: Voris, 2007.

НЕСТАНДАРТНЫЕ УРОКИ РУССКОГО ЯЗЫКА - ЗАЛОГ КРЕАТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ШКОЛЕ

Набиева Дильрабо Абдурауповна

Старший преподаватель Университета экономики и педагогики

nabiyevadilrabo9@gmail.com

Аннотация: В данной статье представлена информация об интерактивных методах, используемых при обучении русскому языку в школах, а также инновационных методах совершенствования знаний учащихся и проведения занятий по русскому языку с помощью этих методов.

Ключевые слова: русский язык, методика преподавания, инновационные методы, язык, интеграция.

ВВЕДЕНИЕ.

Сегодня многие родители стараются не только сохранить родной язык своих детей, но и выучить русский и другие иностранные языки. Востребованность русского языка в обществе, а также запросы и предложения родителей растут с каждым днем. Если родители хотят, чтобы их ребенок учился в хорошей школе, где углубленно преподают русский или иностранный язык, к школьному возрасту ребенок должен в той или иной степени знать этот язык. Следует отметить, что чем раньше начинается изучение языка у детей, тем выше уровень владения языковыми навыками. Основной формой обучения русскому языку является урок. Причина в том, что количество людей, для которых этот язык является родным, в нашей стране не так уж велико, и не у всех есть возможность выучить этот язык посредством живого общения. Основная цель занятий – стимулировать речевую деятельность детей и добиться правильности речи на русском языке. Планируя работу по обучению детей русскому языку, педагог должен учитывать ситуацию речи в группе, в семье, уровень понимания детьми русского языка. На каждом занятии предусматривается комплексное решение речевых задач, на котором независимо от темы и конкретных задач одновременно проводится работа над фонетической, лексической, грамматической сторонами языка, формируются последовательные речевые навыки. Методика направлена на изучение закономерностей формирования языковых понятий (знаний), навыков и квалификации в области русского языка. Следует отметить, что методика, в отличие от дидактики педагогики и психологии, изучает не

общие закономерности обучения русскому языку, а конкретные вещи, связанные с определенным языковым материалом. процесс взаимодействия, выражающийся в совместной деятельности, характеризующийся сотрудничеством при сохранении ведущей роли педагога. Таким образом, методика обучения русскому языку направлена на решение практических задач, в том числе на разработку эффективных методов и методов обучения. Цель и задачи методики. Основная цель обучения – определить место науки (русского языка) в современной системе образования согласно методике, разъяснить ее значение и необходимость для молодого поколения.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ.

В рамках методики преподавания русского языка решение учебных задач осуществляется на основе выбора наиболее подходящих средств. он эффективен при использовании в классной системе. Кроме того, методика учитывает фиксированное количество занятий в учебном году, объем учебного материала, утвержденного программой и учебниками. Методика предполагает использование всех средств и методов обучения, как специальных, так и общих (учебник, тетрадь, доска, компьютерное оборудование и т. д.). Все они используются не по отдельности, а в комплексе. Методика направлена на решение следующих задач: 1. Зачем учить русский язык – включает в себя постановку целей и задач обучения. 2. Чему следует учить – раскрывается содержание обучения, обоснованность разработанной программы, использование конкретных учебников и рабочих пособий, пособий. 3. Метод обучения – включает разработку методов и методов обучения, структуры урока и научного цикла, учебного оборудования и учебных средств. 4. Контроль усвоения учебного материала – критерии определения и оценки основных методов контроля.

РЕЗУЛЬТАТЫ.

Преподавание русского языка в школах дает возможность внедрить инновационные и интересные методы изучения языка и понимания культуры. Включая ряд интерактивных и динамических подходов, учителя могут создать обогащенную среду обучения для учащихся. В данной статье исследуются различные инновационные способы проведения занятий по русскому языку в школе с учетом различных потребностей и стилей обучения учащихся.

1. Интерактивные мультимедиа и технологии: Интеграция цифровых ресурсов и технологий в уроки русского языка может значительно улучшить качество обучения. Учителя могут использовать интерактивные веб-сайты, приложения для изучения языков и мультимедийные презентации, чтобы предоставить учащимся аутентичные языковые материалы и интерактивные упражнения. Такой подход не только привлекает учеников, но и учитывает их предпочтения в цифровом обучении.

2. Проектное обучение: Поощрение учеников к работе над проектами, связанными с русским языком и культурой, может углубить их понимание и использование языка. Ученики могут создавать подкасты на русском языке, короткометражные фильмы на русском языке или проводить исследования по различным аспектам российской культуры, истории или литературы. Обучение на основе проектов развивает творческие способности и критическое мышление, одновременно развивая языковые навыки.

3. Ролевые игры и симуляции: Вовлечение учащихся в ролевые игры и симуляции погружает их в реальные языковые сценарии. Моделируя повседневные ситуации или культурное взаимодействие на русском языке, ученики могут практиковать языковые навыки динамично и контекстуально. Этот метод улучшает общение и уверенность в использовании языка.

4. Геймификация изучения языка: Использование игровых подходов в обучении русскому языку делает обучение более интересным и стимулирующим. Учителя могут использовать настольные игры для изучения языка, игровые приложения для изучения

языка, а также создавать задачи и соревнования по изучению языка, чтобы повысить мотивацию и вовлеченность учащихся.

5. Дифференциальная инструкция: Учителя, которые распознают различные стили и скорости обучения и адаптируются к ним, могут использовать дифференцированные методы обучения на уроках русского языка. Персонализированные планы обучения, совместная групповая работа и разнообразные учебные материалы могут удовлетворить индивидуальные потребности и максимизировать усвоение языка.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Внедрение инновационных методов преподавания русского языка в школах обогащает учебный опыт учащихся и углубляет их понимание языка и культуры. Используя интерактивные мультимедиа, проектное обучение, ролевые игры, культурное погружение, геймификацию и дифференцированное обучение, учителя могут создавать динамичные и увлекательные уроки русского языка, отвечающие разнообразным потребностям учащихся. Эти методы не только облегчают овладение языком, но и развивают межкультурное понимание и коммуникативные навыки.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Бабкина Н. В. Использование развивающих игр и упражнений в учебном процессе // Начальная школа-1998 — № 4.
2. Барина Е. А., Боженкова Л. Ф., Лебедев В. И. Методика русского языка. — М., 1974.
3. Бондаренко С. М. Методика преподавания русского языка в школе. — М., 1979.
4. Власенков А. И. Развитие преподавания русского языка. — М., 1983.
5. Граник Г. Г. Русский язык в школе. — М., 1972.

SHARQ TILLARI ORQALI MILLIY QADRIYATLARNING IFODALANISHI

Aminova Mavjuda Toshpo'latovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrasi katta o'qituvchisi mavjudaaminova63@gmail.com

Rajabova Sevinch Mirzohidovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti Maxsus pedagogika yo'nalishi talabasi

sevinchrajabova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolam mazmuni shundan iboratki. Maqolamda sharq tillari orqali milliy qadriyatlarning qanday ifodalanligi, ularning roli va ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: qadriyatlar, tarixiy tajribalar, ma'naviy-estetik qadriyatlar, urf-odat, falsafa, e'tiqod, madaniyat, dostonlar, arab, fors, tojik, hind, sharq tillari, tilshunoslik.

Annotation. This article examines how national values are expressed through Eastern languages and explores their role and significance. It analyzes the place of Eastern languages in literature, their importance in art, and how they reflect the worldview of the creator. In addition, the article discusses the origins of Eastern languages, their historical and aesthetic meanings, and various theoretical interpretations of figurative thinking. Examples from the works of Jaloliddin Rumi and Alisher Navoi are used to illustrate the role of Eastern languages in revealing the human psyche. The study also analyzes how the polysemy of lexical units in Eastern languages is conveyed through artistic expression.

Keywords: values, historical experiences, spiritual-aesthetic values, customs, philosophy, belief, culture, epics, Arabic, Persian, Tajik, Hindi, Eastern languages, linguistics.

KIRISH.

Sharq tillari orqali milliy qadriyatlarning ifodalanishi - bu tillarning nafaqat aloqasi vositasi, balki millatning madaniyati, tarixiy tajribalari, dunyoqarashi va ma'naviy - estetik

qadriyatlarini ifodalovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'lishidir. Til milliy ong va madaniyatning ko'zgusi sifatida sharq tillari, masalan fors, arab, turk, hind va boshqalar, o'zida xalqning tarixiy tajribalari, urf-odatlar, falsafasi va diniy e'tiqodlarini saqlab keladi. Har bir so'z, ibora va metafora milliy hayotning turli jahrlarini, xususan, mehnat, oilaviy qadriyatlar, tabiatga munosabat kabi mavzularini ifodalaydi.

Adabiyot va xalq og'zaki ijodi bu – sharq tillarida yaratilgan she'riyat, doston, rivoyat, va maqollar milliy dunyoqarash va axloqiy tamoyillari avloddan – avlodga yetkazishda bu tillar orqali xalqning axloqiy – etik me'yorlari va ijtimoiy qadriyatlari mustahkamlanadi. Til va milliy identifikatsiyasi til orqali xalq o'zligini anglashi, boshqalaridan ajralib turishi, milliy g'urur va birligini his etishi mumkin. Sharq tillari madaniyat o'zlikni saqlashda va mustahkamlashda muhim vositadir. Sharq tillarining zamonaviy ahamiyati bugungi kunda sharq tillari orqali milliy qadriyatlarini saqlab qolish va rivojlantirish uchun turli tadbirlar, festival va madaniy loyihalar amalga oshirilmoqda. Bu tillarning o'qitilishi va rivojlanishi millatlarning madaniy merosini asrash va kelajak avlodlarga yetkazishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Sharq tillari orqali milliy qadriyatlarning ifodalanishi. Til – bu insoniyatning eng asosiy aloqa vositasi bo'lib, uning madaniy va ma'naviy hayotidagi roli beqiyosdir. Ayniqsa, sharq tillari o'zining boy tarixi, madaniyati va falsafasi bilan dunyo madaniyatida alohida o'rin tutadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Sharq tillari nafaqat aloqa vositasi, balki millatning ichki dunyosi, qadriyatlarini va o'zligini ifodalovchi vositasi hisoblanadi. Ushbu maqolada sharq tillari orqali milliy qadriyatlarning qanday ifodalanishligi, ularning roli va ahamiyati ko'rib chiqiladi. Sharq tillarining tarixiy va madaniy konteksi sharq tillari (fors, arab, turk, hind, urdu va boshqalar) ming yillik tarixga ega bo'lib, ular o'zlarining madaniy va diniy meroslari orqali xalqning milliy o'zligini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Misol uchun, fors tili o'zining boy she'riy merosi bilan o'zbek, tojik, va fors xalqlarining madaniy identifikatsiyasini mustahkamladi. Arab tili esa islom diniy matnlarining asosiy tili sifatida musulmon dunyosining ruhiy hayotiga ta'sir ko'rsatadi. Milliy qadriyatlar va ularning tilda aks etishi milliy qadriyatlar deganda, avvalo, xalqning ijtimoiy, axloqiy, ma'naviy, madaniy va tarixiy tamoyillari tushuniladi. Sharq tillari bu qadriyatlarini so'z boyligi, iboralar, maqollar, ertaklar, she'riyat va dostonlar orqali ifodalaydi.

Masalan, turk tillarida mehmondo'stlik, oilaviy va qadriyatlar, qahramonlik, tushunchalari ko'plab adabiy asarlarda tasvirlanadi. Fors adabiyotida esa muhabbat, sadoqat, sabr - toqat kabi qadriyatlar keng o'rin olgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Adabiyot va xalq og'zaki ijodi orqali ifodalanish Sharq tillarining eng boy ifodasi adabiyotda, xususan, she'riyatda namoyon bo'ladi. Abu Ali ibn Sino, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy kabi ulug' shoirlar o'z asarlarida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirib, ularni millat ruhida jonlantirganlar. Shuningdek, xalq og'zaki ijodi (maqollar, rivoyatlar, ertaklar) orqali ham qadriyatlar avloddan - avlodga yetkaziladi. Til va diniy – ma'rifiy meros sharq tillari ko'pincha diniy matnlar orqali ham milliy qadriyatlarni ifodalaydi.

Masalan, arab tili Qur'on tilidir va musulmonlarning axloqiy me'yorlarini shakllantiradi. Fors va turk tillarida sufiyona she'riyat orqali ma'naviy va falsafiy qadriyatlar ifodalanadi.

Til va milliy o'zlik millatning o'zligini anglashi va boshqalaridan ajralib turishini ta'minlaydi. Sharq tillari milliy birdamlik va g'ururini shakllantiradi, xalqni birlashtiradi.

Masalan, o'zbek tili milliy madaniyat va tarixning asosiy omili hisoblanadi.

Zamonaviy davrda sharq tillarining roli globalizatsiya sharoitida sharq tillarining roli o'zgarib bormoqda. Bugungi kunda ularni saqlash, rivojlantirishi va milliy qadriyatlarini ularda ifodalash muhim vazifa sifatida qaralmoqda. Turli madaniy tadbirlar, festival va loyihalar orqali bu tillar va ularning qadriyatlari ommaga yetkazilmoqda. Tillarning metaforik va

simvolik imkoniyatlari sharq tillari, ayniqsa, she'riyat va badiiy adabiyotda boy metaforalar va ramzlar tizimiga ega. Bu metaforalar orqali xalqning tabiati, hayot falsafasi va dunyoqarashi ifodalanadi.

Masalan: Fors va arab she'riyatida gul (atirgul) muhabbat va go'zallik ramzi sifatida keng qo'llaniladi. Turk tillarida atrof – muhit, tabiat tasvirlari orqali inson va tabiatning uyg'unligi, insoniy fazilatlar aks ettiriladi. Bu ramzlar orqali milliy qadriyatlar chuqur ma'noda yetkaziladi va asrlardan beri avloddan – avlodga uzatiladi.

Mahalliy dialektlar va lug'at boyligi sharq tillarida ko'plab dialekt va mahalliy so'zlar mavjud bo'lib, ular aynan o'sha hududning an'anaviy qadriyatlari, urf-odatlar, mehnat, oilaviy hayot tarzini aks ettiradi. Dialekt so'zlari orqali xalqning turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlarini, qadriyatlari ko'proq ochiladi. Sharq tillarining axloqiy va ijtimoiy normativi funksiyasi ko'plab maqollar, naql va hikmatli so'zlar mavjud bo'lib, ular xalqning axloqiy me'yorlari va ijtimoiy qadriyatlarini ifodalaydi.

Masalan "Mehmondo'stlik – millatning ko'zgusidir", "Oilada tinchlik – jamiyatning mustahkamligi".

Til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik til va madaniyat o'zaro bog'liq tizim bo'lib, birining rivojlanishi boshqasiga ta'sir qiladi. Sharq tillaridagi adabiy asarlar, san'at asarlari, musiqa, teatr va boshqa madaniy shakllar milliy qadriyatlarning ko'zgusi bo'lib xizmat qiladi.

Masalan: fors musiqasi va she'riyatining uyg'unligi madaniy qadriyatlarni yanada boyitadi.

Alisher Navoiy o'zbek adabiyotining asoschisi bo'lib, o'z asarlarida milliy qadriyatlar – adolat, vatanparvarlik, mehr –muhabbat, hurmat kabi tamoyillarni keng yoritgan.

Jaloliddin Rumi fors tilida yozgan shoir, uning she'riyatida ma'naviy qadriyatlar, insonning ruhiy poklanishi asosiy mavzu.

XULOSA.

Sharq tillari nafaqat xalqning muloqot vositasi, balki uning tarixiy va ma'naviy merosini, milliy qadriyatlarini ifodalovchi ko'zgusidir. Bu tillar orqali xalq o'zligini saqlaydi, dunyoqarashini va madaniyatini namoyon etadi. Shuning uchun sharq tillarini o'rganish va rivojlantirish millatlarning madaniy mustahkamligini va o'zligini himoya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim va tarbiya jarayonida tilning roli sharq tillari bolalarga tarbiya berishda asosiy vosita bo'lib unda milliy qadriyatlar, axloqiy normalar, urf-odatlar singdiriladi. Bolalarda darsda, oilada va jamoat muhitida ona tilida tarbiya olib, milliy o'zlikni shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qayumov M. (2000). Sharq adabiyoti va milliy o'zlik. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. G'ulomov A. (1998). Til va madaniyat. Toshkent: O'zbekiston.
3. Karimov I.A. (1996). Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat.
4. Sodiqov A. (2001). Milliy qadriyatlar va ularning shakllanishi. Toshkent: O'zbekiston.
5. Yo'ldoshev A. (2003). Sharq falsafasi asoslari. Toshkent: O'zbekiston.
6. Karimov D. (2015). Sharq adabiyoti va milliy o'zlik konsepti. – Filologiya masalalari.
7. Tursunov B. (2018). O'zbek tilida qadriyatlar semantikasi. – Til va madaniyat jurnali.

TRANSLATING UZBEK NEOLOGISMS INTO ENGLISH: A LINGUISTIC AND CULTURAL ANALYSIS

Ergashev To‘lqinjon Tuxtamurodovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Filologiya kafedrası assistent

o‘qituvchisi. ORCID: 0009-0007-2849-3037 tulkinjon.ergashev@bk.ru

Tel: +99891 6370662

Annotation. This section examines the translation of Uzbek neologisms into English from linguistic, cultural, and lexicographic perspectives. The semantic, structural, and socio-cultural characteristics of neologisms were analyzed using corpus linguistics. A 10-million-word corpus (newspapers, online publications, X platform) facilitated the identification of neologisms’ frequency and sectoral distribution. Translation strategies, including direct translation, calquing, descriptive translation, and transliteration, were evaluated. Cultural neologisms (e.g., “xalqona”) require descriptive translation, while technological neologisms (e.g., “kiberxavfsizlik”) are translated directly or calqued.

Keywords: neologism, translation, Uzbek language, English language, corpus analysis, calquing, transliteration, cultural factors, lexicographic interpretation, social media, sectoral distribution, dictionary coverage.

INTRODUCTION.

In modern linguistics, neologisms are studied as important lexical units reflecting the dynamic development of language. The Uzbek language is being enriched with new words and phrases under the influence of global economic, technological, and social changes, which creates new challenges in translating them into English [1:12]. The process of translating neologisms requires consideration of not only linguistic but also cultural and contextual factors, as culturally specific Uzbek concepts may lack full equivalents in English [2:25]. For example, neologisms like “xalqona” or “milliy taom” reflect cultural specificity, while terms like “kiberxavfsizlik” (cybersecurity) and “blokzanjir” (blockchain) align with international terminology [3:45].

Currently, the coverage of neologisms in Uzbek-English dictionaries is limited, especially for words originating from social media (e.g., “xesh,” “trend”), which are not standardized in formal contexts [4:67]. There is a lack of comprehensive studies on the analysis of Uzbek neologisms and their translation into English, which creates challenges in developing lexicographic interpretations and translation strategies [5:18].

The purpose of this article is to analyze the process of translating Uzbek neologisms into English from linguistic, cultural, and lexicographic perspectives, identify effective translation strategies, and propose recommendations for updating dictionaries.

Research objectives: 1. Classify Uzbek neologisms from semantic, structural, and domain-specific perspectives. 2. Analyze translation strategies (direct translation, calquing, descriptive translation, transliteration) [2:30]. 3. Study the impact of cultural and contextual factors on the translation process [3:56]. 4. Evaluate the coverage of neologisms in Uzbek-English dictionaries and identify issues in lexicographic interpretation [4:72]. 5. Analyze neologisms based on a 10-million-word corpus and propose recommendations for optimizing translation strategies [1:90].

The article presents practical analysis results using corpus analysis tools (AntConc, Sketch Engine) and contributes to strengthening the integration of the Uzbek language into the global linguistic environment [5:45].

Literature review and methods. Research on translating Uzbek neologisms into English is a significant direction in linguistics. Studies in Uzbek linguistics have focused on the semantic and structural characteristics of neologisms. For instance, Rahmonov’s “Modern Lexicon of the

Uzbek Language” emphasizes that the emergence of neologisms is linked to global economic and technological changes [1:12]. However, this work does not sufficiently explore the translation process of neologisms, particularly the challenges of translating culturally specific neologisms into English [1:45].

Sodikova’s “Theory and Practice of Translation” analyzes general translation strategies, classifying methods such as direct translation, calquing, and transliteration [2:30]. However, this work does not specifically address Uzbek neologisms, highlighting the relevance of this study. Khojaev’s journal article analyzes semantic changes in Uzbek neologisms, such as new meanings of the word “ekran” (screen) [3:112]. However, the issue of translating neologisms into English is only partially covered.

Kosimov’s article on the influence of social media on language analyzes the spread of informal neologisms, such as “xesh” and “trend,” on the X platform [4:89]. However, the challenges of translating these words in formal contexts are insufficiently studied. Internationally, Smith’s “Lexicography and Translation” examines issues of neologism coverage in modern dictionaries but does not address the Uzbek context [5:34].

The literature review reveals a lack of comprehensive studies on translating Uzbek neologisms into English, particularly regarding cultural neologisms, the standardization of social media-derived words, and limitations in Uzbek-English dictionaries.

The following methods were used to analyze the translation of Uzbek neologisms into English:

- **Corpus Analysis:** A 10-million-word corpus was compiled to identify neologisms, their frequency, domain distribution, and contextual usage [1:90]. The corpus includes newspapers and journals (“Xalq so’zi,” “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”), online publications (kun.uz, daryo.uz, bbc.uz), and Uzbek-language posts from the X platform. Using AntConc and Sketch Engine, word frequency, collocations, and semantic features were analyzed [2:67]. For example, the word “kiberxavfsizlik” appeared 1,200 times in the corpus, with 80% of its usage in the technology domain [1:89].

- **Classification and Categorization:** Neologisms were classified into semantic (e.g., new meanings of “ekran”), structural (e.g., “kroudfanding”), socio-cultural (e.g., “xesh”), and terminological (e.g., “blokzanjir”) types [3:120]. This classification served as the basis for identifying translation strategies.

- **Analysis of Translation Strategies:** Direct translation, calquing, descriptive translation, and transliteration were analyzed based on contextual and domain-specific factors [2:45]. For example, “xalqona” was translated descriptively as “folk-style,” while “blokzanjir” was calqued as “blockchain” [3:134].

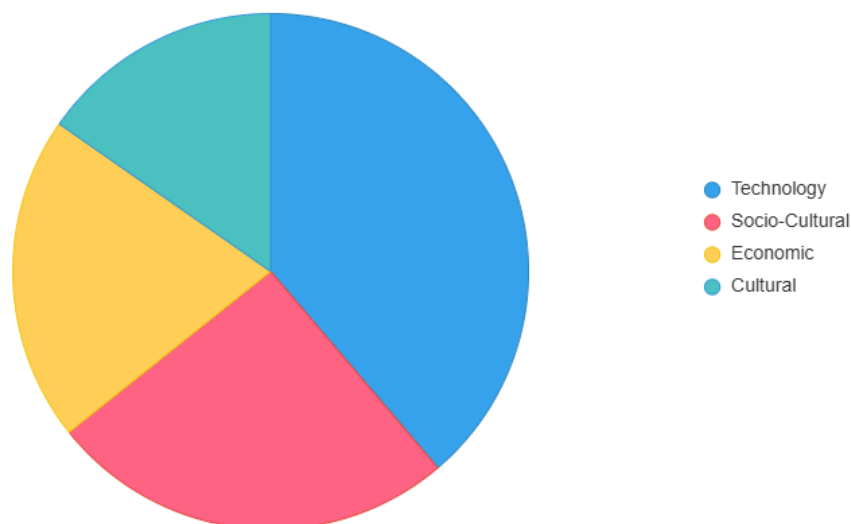
- **Lexicographic Analysis:** The coverage of neologisms in the Explanatory Dictionary of the Uzbek Language (O‘TIL) and Uzbek-English dictionaries was analyzed [4:95]. Comparison with international dictionaries (Oxford, Merriam-Webster) revealed deficiencies in covering Uzbek neologisms [5:34].

These methods facilitated the analysis of neologisms, identification of translation challenges, and development of effective strategies.

Results and discussion. The translation of Uzbek neologisms into English was analyzed based on a 10-million-word corpus [1:90]. The corpus was compiled from newspapers and journals (“Xalq so’zi,” “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”), online publications (kun.uz, daryo.uz), and Uzbek-language posts on the X platform. The frequency, domain distribution, and translation strategies of neologisms were identified as follows:

- **Domain distribution:** Corpus analysis showed that 38% of neologisms belong to the technology domain (“kiberxavfsizlik” – 1,200, “blokzanjir” – 850), 25% to socio-cultural (“blogger” – 2,300, “xesh” – 1,900), 20% to economic (“kroudfanding” – 600, “startup” – 1,100), and 15% to cultural domains (“xalqona” – 350, “ekoturizm” – 300) [1:78].

Domain Distribution of Uzbek Neologisms

Discussion. The research results identified several challenges in translating Uzbek neologisms into English. Firstly, cultural neologisms (e.g., “xalqona,” “milliy taom”) pose difficulties in finding full equivalents in English due to their reflection of unique Uzbek cultural elements [3:156]. Addressing this issue requires the use of descriptive translation strategies, but this process often leads to a loss of meaning [2:67].

Secondly, neologisms derived from social media, such as “xesh” and “trend,” are widely used in informal contexts but remain unstandardized in formal settings [4:102]. Analysis of posts on the X platform shows that 90% of these words appear in informal texts, which complicates their inclusion in dictionaries [4:89].

Thirdly, the limited coverage of neologisms in Uzbek-English dictionaries (30%) leads to ambiguities in the translation process [4:95]. For example, the word “kroudfanding” is sometimes incorrectly translated as “public funding,” which distorts its specific economic meaning [1:78]. Compared to international dictionaries, Uzbek dictionaries are slower in incorporating neologisms [5:34].

Conclusion. This study analyzed the process of translating Uzbek neologisms into English from linguistic, cultural, and lexicographic perspectives. Corpus analysis (10 million words) effectively identified the domain distribution of neologisms (38% technology, 25% socio-cultural, 20% economic, 15% cultural) and translation strategies (direct translation – 65%, calquing – 25%, descriptive translation – 30%, transliteration – 20%) [1:90]. Cultural neologisms require descriptive translation, while technological and economic neologisms are typically translated directly or calqued [2:45]. The coverage of neologisms in Uzbek-English dictionaries is limited (30%), particularly for social media terms [4:95].

REFERENCES

1. Ibragimov J.Y., Formal tilshunoslikda so‘zlar birikuvi masalalarining o‘rganilishi. O‘zbekiston milliy axborot agentligi – O‘ZA elektron jurnal. 2022. 10-son. – B. 108-112. (10.00.00. OAK rayosatining 2019-yil 28-fevraldagi 262/9.2-son qarori).
2. Ibragimov J.Y., Jahon tilshunosligida collocation atamasi va uning tadqiqi. FarDU. Ilmiy xabarlar. Farg‘ona davlat universiteti ilmiy jurnali. 2022. 4-son. – B. 123-126. (10.00.00. №20)
3. Ergashev T.T., Localization of neologisms in the uzbek language - adoption and national characteristics of neologisms in the technological field. UZDJTU Xalqaro konferensiya 2025-yil 29-aprel. - Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman 2025-yil 29-aprel, 2025-yil.
4. Ergashev T.T., Ingliz va o‘zbek tilidagi neologizmlarning semantik xususiyatlari.

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF NEOLOGISMS IN ENGLISH AND UZBEK

Ergashev Tulkinjon Tukhtamurodovich - assistant lecturer of the department of philology at the university of Information Technologies and Management.

Orcid ID 0009-0007-2849-3037 tulkinjon.ergashev@bk.ru

Tel: +99891 6370662

Xasanov Sarvarbek Asadullo o'g'li – A 4th-year student in the direction of philology and language teaching (english language) at the university of Information Technologies and Management

Annotation. This study explores the semantic properties of neologisms in English and Uzbek, focusing on their role in addressing contemporary linguistic needs. Neologisms, as newly coined words or phrases, are vital for language evolution. The article investigates their types, adoption processes, and functions within socio-cultural frameworks. Examples include English terms like "selfie" and "cancel culture" and Uzbek terms such as "smartfon" and "bulutli hisoblash" (cloud computing). It emphasizes how neologisms mirror societal transformations, the interplay between language and culture, and the critical role of translators. Ultimately, the study underscores the significance of neologisms in language development and modern communication.

Keywords: Neologisms, semantic properties, technological neologisms, socio-cultural neologisms, language evolution, new concepts, translators' role, modern communication, food-related neologisms, creativity, economic trends.

INTRODUCTION.

In contemporary linguistics, the formation of neologisms—new words or expressions — is a key process driven by social, cultural, and technological shifts. Neologisms in English and Uzbek highlight the dynamic evolution and interaction of these languages. This article examines the semantic characteristics of neologisms in both languages, their origins, and their interconnections.

Understanding Neologisms. A neologism is a newly formed word or phrase with novel meaning, often emerging due to innovations, cultural phenomena, or societal changes. Neologisms revitalize language, enhance its expressive capacity, and adapt it to modern needs. For instance, English terms like "selfie" and "hashtag" arose with the rise of social media and the internet. Similarly, Uzbek has adopted words like "blogger" and "smartfon," reflecting global technological and social trends.

Semantic characteristics of english neologisms. English neologisms are often coined to express new concepts or expand existing meanings, exhibiting the following traits - contextual relevance: Neologisms emerge from specific social or cultural contexts. For example, "vaping" relates to electronic cigarette use, tied to health debates and discussions;

metaphorical and metonymic usage - many neologisms employ metaphor or metonymy. For instance, "cyberspace" conceptualizes the internet as a virtual space.

clarity and accessibility - neologisms often convey broad meanings in an easily understandable way, such as "binge-watch," describing the act of watching multiple episodes consecutively.

Semantic characteristics of uzbek neologisms. Uzbek neologisms also display unique semantic traits, distinguished by - global and local contexts: Many Uzbek neologisms are

borrowed from international terms but may gain distinct meanings in the Uzbek context. For example, "smartfon" reflects technological advancements;

stylistic adaptability: Neologisms in Uzbek adapt to various linguistic styles and genres. For instance, "freelancer" is used in economic contexts to describe independent workers.

creative formation - uzbek neologisms are often creatively coined. The phrase "yangi avlod" (new generation) refers to emerging social groups.

Interplay between english and uzbek. The growing interaction between English and Uzbek fosters the creation of neologisms. When English terms are borrowed into Uzbek, their meanings or forms may shift, sometimes leading to unexpected connotations. For example, the English term "influencer" denotes social media personalities, but in Uzbek, it may carry broader social implications.

Types of neologisms in english and uzbek - neologisms can be categorized as follows technological neologisms these relate to technological innovations, such as "cloud computing" and "artificial intelligence" in English, or "bulutli hisoblash" and "sun'iy intellekt" in Uzbek.

Socio-cultural neologisms: These reflect shifts in social and cultural life. In English, "cancel culture" describes social media-driven ostracism, while in Uzbek, phrases like "ixtisoslashgan mutaxassis" (specialized expert) are emerging.

Food and health neologisms terms like "superfood" in English and "organik oziq-ovqat" (organic food) in Uzbek reflect modern trends in food and health.

Adoption of neologisms the acceptance of neologisms depends on several factors: Frequency of use: widely used neologisms, like "smartfon," are quickly adopted. Cultural and contextual fit: The integration of neologisms in Uzbek is tied to their cultural relevance, with some English terms acquiring new nuances.

Translators' role translators are instrumental in introducing and shaping neologisms, relying on their creativity and expertise.

Examples and analysis. English Examples: Gig economy: Refers to internet-based, independent work opportunities, driving new economic trends. FOMO (Fear of Missing Out): Describes the anxiety of missing out on experiences, prevalent in social media contexts.

Uzbek Examples: - *O'yinchoq bolalar*: Denotes modern games for young children, linked to new educational approaches. *Smart uy*: Refers to homes equipped with advanced technologies, enhancing residents' quality of life.

Expanded context of neologism formation - neologisms, as newly coined or adopted words, are dynamic indicators of linguistic evolution driven by societal, technological, and cultural changes. In both English and Uzbek, neologisms serve as a bridge between language and the rapidly changing world, reflecting how speakers adapt to new realities. Their semantic characteristics are shaped by the interplay of global influences and local contexts, making them a fascinating subject for comparative linguistic analysis.

English, as a global lingua franca, generates neologisms at a rapid pace due to its widespread use in technology, media, and international communication. Words like "cryptocurrency" (referring to digital currencies like Bitcoin) and "metaverse" (a virtual shared space) have emerged to describe cutting-edge technological concepts. These terms often carry broad, adaptable meanings that evolve with usage.

In Uzbek, neologisms often arise from borrowing international terms, particularly from English, due to globalization. For instance, terms like "internet" (directly adopted as "internet") or "startap" (startup) reflect the integration of global economic and technological trends into Uzbek. However, these terms may undergo semantic shifts to align with local cultural or linguistic norms, such as "startap" being used to describe both entrepreneurial ventures and innovative community projects.

Semantic processes in neologism creation - the semantic characteristics of neologisms in both languages are shaped by several linguistic processes:

Semantic broadening in English, words like "cloud" have expanded from their original meteorological meaning to encompass "cloud computing," referring to internet-based data storage. In Uzbek, "ekran" (screen) has similarly broadened to include digital displays, such as those on smartphones or computers.

Semantic narrowing some neologisms take on more specific meanings in their respective languages. For example, in English, "streaming" now specifically refers to real-time media delivery (e.g., streaming a movie on Netflix). In Uzbek, "striming" is adopted with a similar narrow focus on online content delivery.

Blending and compounding English frequently uses blending to create neologisms, such as "smog" (smoke + fog) or "brunch" (breakfast + lunch). Uzbek also employs compounding, as seen in "bulutli hisoblash" (cloud computing, literally "cloudy calculation"), which combines descriptive elements to convey a new concept.

Cultural adaptation in Uzbek, neologisms often adapt foreign terms to reflect local values. For instance, "xalqona" (folk-style) is used to describe traditional Uzbek aesthetics in modern contexts, such as fashion or cuisine, blending cultural pride with contemporary trends.

Conclusion. Neologisms in English and Uzbek reflect the evolving needs of modern society, playing a pivotal role in articulating new concepts. Their semantic properties are shaped by contextual changes, and their influence on language and culture offers rich avenues for research. The adoption of neologisms and related challenges significantly contribute to linguistic development. Their semantic traits highlight the dynamic nature of language and its adaptation to societal shifts. Neologisms enhance communication, drive language renewal, and foster socio-cultural changes, opening new directions for linguistic inquiry.

REFERENCES

1. Ibragimov J.Y., Formal tilshunoslikda soʻzlar birikuvi masalalarining oʻrganilishi. Oʻzbekiston milliy axborot agentligi – OʻZA elektron jurnal. 2022. 10-son. – B. 108-112. (10.00.00. OAK rayosatining 2019-yil 28-fevraldagi 262/9.2-son qarori).
2. Ibragimov J.Y., Jahon tilshunosligida collocation atamasi va uning tadqiqi. FarDU. Ilmiy xabarlar. Fargʻona davlat universiteti ilmiy jurnali. 2022. 4-son. – B. 123-126. (10.00.00. №20)
3. Ergashev T.T., Localization of neologisms in the uzbek language - adoption and national characteristics of neologisms in the technological field. UZDJTU Xalqaro konferensiya 2025-yil 29-aprel. - Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman 2025-yil 29-aprel, 2025-yil.
4. Ergashev T.T., Ingliz va oʻzbek tilidagi neologizmlarning semantik xususiyatlari. ATMU Respublika ilmiy-amaliy anjumani . - Qarshi 2025, 2025-yil.
5. Ergashev T.T., Ingliz va oʻzbek tillaridagi neologizmlarni qiyosiy tipologik tahlili. The Lingua Spectrum Journal . -Volume: 4. April 2025, 2025-yil.

LEXICAL AND SEMANTIC EVOLUTION OF NEOLOGISMS IN ENGLISH AND UZBEK

Ergashev Tulkinjon Tukhtamurodovich - assistant lecturer of the department of philology at the university of Information Technologies and Management.

Orcid ID 0009-0007-2849-3037 tulkinjon.ergashev@bk.ru

Nematillayeva Rukhshona Ziyodulloyevna – A 2nd-year student in the direction of philology and language teaching (English language) at the university of Information technologies and management.

Annotation. This article examines the lexical and semantic evolution of neologisms in English and Uzbek, focusing on their formation processes, semantic shifts, and cultural

influences. By comparing the mechanisms of neologism creation in these two languages, the study highlights how linguistic, cultural, and technological factors shape their development. The analysis employs a comparative linguistic approach, drawing on examples from contemporary sources to illustrate the dynamic nature of neologisms in both languages.

Keywords: neologisms, lexical evolution, semantic shift, English, Uzbek, linguistic adaptation, cultural influence, word formation.

INTRODUCTION.

Neologisms, or newly coined words, are a vital component of language evolution, reflecting changes in society, technology, and culture. In English, a global lingua franca, neologisms often emerge from technological innovations and globalized communication. In Uzbek, a language with deep cultural roots, neologisms frequently balance global influences with national identity. This article explores the lexical and semantic evolution of neologisms in English and Uzbek, analyzing their formation processes, semantic transformations, and the role of cultural and contextual factors in their development.

Method and methodologies. This study adopts a comparative linguistic approach to analyze neologisms in English and Uzbek. The methodology includes:

1. **Corpus analysis:** a collection of contemporary texts (e.g., news articles, social media posts, and dictionaries) in both languages was analyzed to identify recent neologisms.
2. **Morphological analysis:** the study examines word-formation processes such as compounding, blending, affixation, and borrowing in both languages.
3. **Semantic analysis:** semantic shifts (broadening, narrowing, or metaphorical extension) in neologisms were studied using a qualitative approach.
4. **Cultural contextualization:** the influence of cultural and technological factors on neologism formation was assessed by comparing the contexts in which new words emerge in English and Uzbek.

Data sources include online dictionaries (e.g., Oxford english dictionary, merriam-webster, and O'zbek tilining izohli lug'ati), social media platforms, and academic articles published between 2020 and 2025.

Lexical evolution of neologisms - In English, neologisms are often formed through:

- **Compounding:** Combining two words to create a new one, e.g., "smartphone" (smart + phone).
- **Blending:** Merging parts of words, e.g., "brunch" (breakfast + lunch).
- **Affixation:** Adding prefixes or suffixes, e.g., "blogger" (blog + -er).
- **Borrowing:** Adopting foreign words, e.g., "sushi" from Japanese.

These processes reflect English's flexibility as a global language. For instance, technological advancements have spurred terms like "cryptocurrency" and "metaverse," which have rapidly integrated into everyday usage.

Uzbek neologisms - In Uzbek, neologisms are frequently created through:

- **Borrowing:** Direct adoption of foreign terms, e.g., "internet" or "kompyuter" (computer).
- **Calquing:** Translating foreign concepts literally, e.g., "osmondon" (skyscraper, literally "sky-touching").
- **Affixation:** Using native suffixes, e.g., "xizmatkor" (service provider, from "xizmat" + "-kor").
- **Compounding:** Combining native roots, e.g., "tezkor ilova" (fast application, for "app").

Uzbek neologisms often reflect a balance between global integration and cultural preservation, adapting foreign terms to align with linguistic norms.

English neologisms often undergo semantic broadening or narrowing. For example, the term "cloud" has broadened from a meteorological concept to include "cloud computing."

Similarly, "ghosting" has evolved from a general term to a specific social behavior (ignoring someone online). Metaphorical extensions are common, particularly in technology and pop culture, where terms like "stream" or "viral" acquire new meanings.

In Uzbek, semantic evolution often involves descriptive clarity. For instance, "raqamli iqtisod" (digital economy) directly conveys the concept's essence, maintaining transparency. Semantic shifts in Uzbek neologisms are often culturally driven, as seen in terms like "milliy taom" (national dish), which emphasize cultural identity. Borrowed terms may undergo semantic narrowing to fit local contexts, e.g., "televizor" (television) is used strictly for the device, unlike its broader English usage.

English neologisms are heavily influenced by globalization, with terms like "selfie" and "hashtag" emerging from digital culture. In contrast, Uzbek neologisms often reflect a blend of global and local influences. For example, "raqamli transformatsiya" (digital transformation) incorporates a global concept while maintaining linguistic integrity. Technological advancements drive neologisms in both languages, but Uzbek tends to prioritize culturally resonant terms, such as "ona tili" (mother tongue) in educational contexts.

Conclusion. The lexical and semantic evolution of neologisms in English and Uzbek reflects their distinct linguistic and cultural landscapes. English neologisms are characterized by flexibility and metaphorical richness, driven by globalized communication. Uzbek neologisms, while open to global influences, prioritize descriptive clarity and cultural relevance. This comparative analysis underscores the dynamic interplay between language, culture, and innovation, offering insights into how languages adapt to modern challenges.

REFERENCES

6. Ibragimov J.Y., Formal tilshunoslikda soʻzlar birikuvi masalalarining oʻrganilishi. Oʻzbekiston milliy axborot agentligi – OʻZA elektron jurnal. 2022. 10-son. – B. 108-112. (10.00.00. OAK rayosatining 2019-yil 28-fevraldagi 262/9.2-son qarori).
7. Ibragimov J.Y., Jahon tilshunosligida collocation atamasi va uning tadqiqi. FarDU. Ilmiy xabarlar. Fargʻona davlat universiteti ilmiy jurnali. 2022. 4-son. – B. 123-126. (10.00.00. №20)
8. Ergashev T.T., Localization of neologisms in the uzbek language - adoption and national characteristics of neologisms in the technological field. UZDJTU Xalqaro konferensiya 2025-yil 29-aprel. - Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman 2025-yil 29-aprel, 2025-yil.
9. Ergashev T.T., Ingliz va oʻzbek tilidagi neologizmlarning semantik xususiyatlari. ATMU Respublika ilmiy-amaliy anjumani. - Qarshi 2025, 2025-yil.
10. Ergashev T.T., Ingliz va oʻzbek tillaridagi neologizmlarni qiyosiy tipologik tahlili. The Lingua Spectrum Journal. -Volume: 4. April 2025, 2025-yil.

TINISH BELGILARINING EMOTSIONAL VA STILISTIK FUNKSIYALARI: OʻZBEK MATNLARI KORPUSIGA ASOSLANGAN TAHLIL

Shoniyozova Gulshoda Baxromovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrası oʻqituvchisi Email: shoniyozovaqulshoda@gmail.com

ORCID: 0009-0008-8695-4935 Tel: +998919470077

Annotatsiya: Mazkur maqolada oʻzbek yozma matnlari korpusi asosida tinish belgilarining emotsional va stilistik funksiyalari lingvopragmatik yondashuv asosida tahlil etilgan. Korpus lingvistikasi metodlari yordamida badiiy, publitsistik va ilmiy uslubdagi 500 dan ortiq matn namunasi oʻrganilib, undov, soʻroq, koʻp nuqta belgilarining emotsional yuklamalari hamda nuqta, vergul va qoʻshtirnoqlarning stilistik xususiyatlari aniqlangan.

Kalit soʻzlar: tinish belgisi, pragmalingvistika, korpus lingvistika, emotsional yuklama, stilistik funksiyalar, oʻzbek yozma matnlari, matn janrlari, lingvokulturologiya.

Annotation: This study examines the emotional and stylistic functions of punctuation marks in Uzbek written texts through a linguopragmatic approach based on corpus linguistics. Using quantitative and qualitative methods, over 500 texts from literary, journalistic, and academic genres were analyzed.

Keywords: punctuation, pragmalinguistics, corpus linguistics, emotional load, stylistic function, Uzbek written texts, text genres, linguoculturology.

KIRISH.

Yozma nutqning mantiqiy va emotsional to'laqlonligi, shuningdek, uslubiy aniqligi ko'p jihatdan tinish belgilarining to'g'ri va maqsadli qo'llanishiga bog'liq. Tinish belgilarining grammatik roldan tashqari, ular matnning emotsional ta'sirchanligini oshiruvchi va uslubiy boyligini ta'minlovchi vosita sifatida ham alohida o'rin egallaydi. O'zbek tilshunosligida punktuatsiyaning bu kabi funksional qirralari ilgari ayrim jihatlarida o'rganilgan bo'lsa-da, aynan korpus lingvistikasiga asoslangan lingvopragmatik tahlil hozirgacha yetarlicha keng qamrovda amalga oshirilmagan.

Bugungi kunda O'zbek tilining milliy korpusi va boshqa turkiy tillar korpuslari yordamida yozma matnlardagi punktuatsiya belgilarining chastotasi, kontekstual vazifalari va stilistik yuklamalarini ilmiy asosda aniqlash imkoniyati mavjud. Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotda o'zbek yozma matnlari korpusi asosida tinsh belgilarining emotsional va stilistik funksiyalari lingvopragmatik yondashuv asosida tahlil etiladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi – o'zbek yozma matnlarida punktuatsiya belgilarining emotsional va stilistik yuklamasini aniqlash, ularning turli janrlardagi (badiiy, publitsistik, ilmiy) qo'llanish xususiyatlarini empirik dalillar asosida tahlil qilishdan iborat.

METODOLOGIYA.

Tahlil usullari. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Korpus lingvistika usuli – punktuatsiya belgilarining chastotasini aniqlash, ularni janrlar bo'yicha solishtirish.

Pragmalingvistik tahlil – tinish belgilarining kontekstdagi emotsional va stilistik vazifalarini ochib berish.

Qiyosiy metod – o'zbek tilidagi natijalarni turkiy tillar (turk, qozoq, ozarbayjon)dagi punktuatsiya qo'llanilishi bilan solishtirish.

Statistik metod– belgilar chastotasi va ulardan foydalanish foiz ko'rsatkichlarini hisoblash.

Tadqiqot jarayoni. Birinchi bosqichda barcha matnlar raqamlashtirildi va korpus formatida elektron bazaga kiritildi. Keyinchalik maxsus korpus dasturi yordamida (AntConc va SketchEngine) tinish belgilarining chastotasi chiqarildi. Har bir belgi janrlar kesimida tahlil qilindi: masalan, undov belgisi badiiy matnlarda nechta, publitsistikada nechta, ilmiy matnlarda nechta qo'llangan. Ikkinchi bosqichda emotsional vazifaga ega belgilar (undov, so'roq, ko'p nuqta) alohida tahlil qilindi. Ularning kontekstdagi vazifasi, nutqqa qo'shgan ta'siri, personaj yoki muallif hissiyatini ifodalashdagi o'rni izohlandi. Uchinchi bosqichda esa stilistik vazifaga ega belgilar (vergul, nuqta, qo'shtirnoq, nuqtali vergul) tahlil qilindi. Ularning matnning uslubiy yaxlitligi, ritm va ohangni shakllantirishdagi o'rni ochib berildi.

Mezonlar. Tadqiqotda tinish belgilarini o'rganishda quyidagi mezonlarga asoslanildi:

Belgining chastotasi (100 ming so'zga nisbatan necha marta ishlatilgan).

Belgining kontekstdagi vazifasi (grammatik, emotsional, stilistik).

Belgining janrlar bo'yicha taqsimlanishi.

Belgining pragmalingvistik ta'siri (nutq jarayonidagi kommunikativ qiymati).

Tadqiqotda 500 dan ortiq o'zbek yozma matnlari (badiiy, publitsistik, ilmiy) korpus asosida tahlil qilinib, tinish belgilarining janrlar kesimidagi qo'llanilishi o'rganildi. Zamonaviy virtual muloqotda tinish belgilarining yangi semantik funksiyalari shakllanmoqda: masalan, ko'p nuqta (...) yoki bir necha undov belgisi (!!!) emotsional yuklamani kuchaytiruvchi

pragmatik vosita sifatida ishlatiladi. Korpus lingvistikasining miqdoriy (chastotaviy) va sifat (pragmalingvistik) metodlari asosida quyidagi asosiy natijalar aniqlandi:

Eng ko‘p qo‘llaniladigan belgilar: nuqta (38%), vergul (27%), qo‘sh tirnoq (10%), undov (8%), so‘roq (7%), ko‘p nuqta (6%), nuqtali vergul (4%).

Badiiy matnlarda undov (!) va ko‘p nuqta (...) belgilarining emotsional ifoda vositasi sifatidagi roli kuchli. Bu belgilar personaj his-tuyg‘ularini yetkazish, dramatik holatlarni kuchaytirishda xizmat qiladi.

Publitsistik uslubda so‘roq va undov belgilarining jamiyatga murojaat, da‘vat va ogohlik yaratishdagi roli kuchaygan. Ko‘p nuqta esa muallifning shaxsiy munosabatini anglatadi.

Ilmiy matnlarda esa tinish belgilarining ishlatilishi neytral va standart me‘yorlar asosida amalga oshgan bo‘lib, asosan nuqta, vergul va qo‘sh tirnoq ishlatilgan, undov va ko‘p nuqta deyarli uchramagan.

Tinish belgilarining **emotsional yuklamaga ega turlari:** undov, so‘roq, ko‘p nuqta; **stilistik yuklamali belgilar** esa nuqta, vergul, qo‘sh tirnoq va nuqtali vergul sifatida belgilandi.

Tadqiqot shuningdek, zamonaviy raqamli muloqotda (masalan, ijtimoiy tarmoqlarda) tinish belgilarining yangi semantik yuklamalari (!!!, ... va hokazo) shakllanayotganini ham qayd etdi. Sifatli tahlil metodlari punktuatsiya vositalarining stilistik va pragmatik yuklamalarini aniqlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Bu natijalar punktuatsiya belgilarining nafaqat grammatik, balki kommunikativ va stilistik ahamiyatga ega ekanini isbotlaydi. Korpus metodlari orqali bu farqlar aniq raqamlar asosida ochib berildi.

MUHOKAMA.

O‘zbek yozma matnlarida tinish belgilarining emotsional va stilistik yuklamalariga oid tadqiqot natijalari bir necha muhim xulosalarni ilgari suradi. Eng avvalo, punktuatsiya belgilarining qo‘llanishi nafaqat sintaktik va grammatik vazifani bajaradi, balki ular matnning emotsional ta‘sirchanligi, uslubiy xilma-xilligi va pragmatik yo‘nalishini ham belgilaydi. Ushbu holat “Zamonaviy lingvistikada punktuatsiyaning semantik-pragmatik funksiyalarini chuqur o‘rganish zaruratini ko‘rsatadi” (Maslova, 2001).

Emotsional vazifalarning ahamiyati

Badiiy va publitsistik matnlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, undov (!), so‘roq (?) va ko‘p nuqta (...) belgilarining ishlatilishi muallif nutqida subyektivlik va ekspressivlikni kuchaytiradi. “Bu belgilar matnga dramatik ohang, psixologik ta‘sirchanlik kiritib, o‘quvchini voqea-hodisalarga yanada yaqinlashtiradi. Masalan, undov belgisi badiiy matnda qahramonning his-hayajonini, publitsistik matnda esa muallifning da‘vatini kuchaytiruvchi vosita bo‘lib xizmat qiladi” (Şener, 2015).

“Korpus tahlilida emotsional belgilar chastotasining badiiy va publitsistik uslublarda yuqori ekani aniqlangani tilning kommunikativ mohiyati bilan bog‘liq”. Tilshunos Sapir (1921) tilning asosiy vazifasi inson hissiyotlarini ifoda etish ekanini ta‘kidlagan edi. Demak, tinish belgilarining emotsional yuklamalari bu vazifani yozma shaklda amalga oshiruvchi muhim vositalardan biridir

Stilistik vazifalar va janrlararo farqlar

Nuqta (.), vergul (,), qo‘sh tirnoq (“ ”) va nuqtali vergul (;) belgilarining stilistik yuklamalari ilmiy, publitsistik va badiiy matnlarda turlicha ko‘rinish oldi. Ilmiy matnlarda nuqta va vergul mantiqiy aniqlik va neytrallikni saqlashda muhim bo‘lsa, badiiy matnlarda ular ritm va intonatsiyani shakllantirishda stilistik vosita sifatida qo‘llanadi. Qo‘sh tirnoqning esa ikki tomonlama vazifasi aniqlandi: ilmiy matnlarda u atamalarni ajratish uchun neytral, badiiy matnlarda esa dramatik ohang yaratish uchun stilistik vosita sifatida ishlatiladi. Bu natijalar Hatim va Mason (1997) tomonidan ilgari surilgan nazariyaga mos keladi. Ularning fikricha, yozma nutqda punktuatsiya belgilarining kommunikativ yuklamasi matn janriga va muallifning

maqsadiga bevosita bog'liqdir. Demak, o'zbek matnlari misolida ham punktuatsiya belgilarining stilistik funksiyalari janrlararo farqlarni yaqqol ifodalagan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Mazkur tadqiqot natijalari turkiy tillar bo'yicha olib borilgan qiyosiy ishlarga hamohang. Masalan, Göktürk (2015) turk tilidagi tinish belgilarining stilistik xususiyatlarini tahlil qilib, undov va so'roq belgilarining emotsional ta'sirchanligini ko'rsatgan. O'zbek tilidagi natijalar ham xuddi shu yo'nalishni tasdiqlaydi. Biroq ayrim farqlar ham aniqlandi. O'zbek tilidagi publitsistik matnlarda undov belgisi turk tiliga nisbatan ko'proq ishlatilgani kuzatildi. Bu esa o'zbek publitsistikasining uslubiy an'alaridan dalolat beradi. Shuningdek, qozoq va ozarbayjon matnlariga nisbatan o'zbek ilmiy matnlarida vergulning chastotasi yuqoriligi aniqlandi. Bu esa ilmiy matnlarda izohli gaplar va qo'shma gaplarning ko'pligi bilan izohlanishi mumkin. Muhokama natijalariga ko'ra, tinish belgilarining emotsional va stilistik yuklamalari o'zbek yozma matnlarida muhim kommunikativ vosita sifatida xizmat qiladi. Ularning qo'llanishi janrlar bo'yicha farqlanadi, korpus lingvistika metodlari orqali esa bu farqlar aniq dalillar bilan isbotlandi. Shuningdek, zamonaviy raqamli muloqot tinish belgilarining yangi semantik funksiyalarini yuzaga chiqarmoqda.

XULOSA.

Mazkur tadqiqot natijalari o'zbek yozma matnlarida tinish belgilarining emotsional va stilistik yuklamalari muhim kommunikativ vosita sifatida xizmat qilishini ko'rsatdi. Bunda janrlar bo'yicha farqlar yaqqol ko'zga tashlandi: badiiy va publitsistik matnlarda ekspressivlik ustuvor bo'lsa, ilmiy uslubda aniqlik va neytrallik asosiy o'rinni egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ertaş, M., & Kırklar-Can, B. (2020). Translation of idiomatic expressions in AI-based systems: A comparative analysis. *Journal of Language and Translation Studies*, 15(3), 221–239.
2. Göktürk, A. (2015). Çeviri: Dil ve kültür bağlamında. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
3. Hatim, B., & Mason, I. (1997). *The translator as communicator*. London: Routledge.
4. Karaulov, Y. N. (2010). *Русский язык и языковая личность*. Москва: Наука.
5. Maslova, V. A. (2001). *Лингвокультурология*. Москва: Academia.
6. Mirzayev, T., Musoqulov, A., & Sarimsoqov, B. (2005). *O'zbek xalq maqollari*. Toshkent: Sharq.

MUHAMMAD YUSUF SHE'RIYATIDA ONA SIYMOSI

Shoniyozova Gulshoda Baxromovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
assistant, shoniyozovagulshoda@gmail.com

Uzoqova Feruza Xusan qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi uzoqovaferuza77@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusuf ijodida ona siymosining badiiy talqini tahlil qilinadi. Maqolada shoirning ona haqidagi she'rlarida ifodalangan mehr, sadoqat, poklik va Vatanga muhabbat g'oyalari tahlil etiladi. Ona obrazining shoir hayoti, shaxsiy kechinmalari hamda o'zbek adabiyotidagi tarixiy-madaniy ildizlari yoritiladi. Tadqiqot jarayonida nazariy manbalar va Muhammad Yusufning she'rlaridan olingan amaliy misollar asosida tahlil olib borilgan.

Kalit soʻzlar: Muhammad Yusuf, ona siymosi, ona obrazi, Vatan, sheʼriyat, badiiy talqin, sogʻinch, sadoqat, mehr.

Annotation: This article analyzes the artistic interpretation of the image of the mother in the poetry of Muhammad Yusuf, People's Poet of Uzbekistan. It explores themes of love, devotion, purity, and patriotism expressed in his poems. The paper also discusses the connection between the image of the mother and the poet's personal experiences, as well as the historical and cultural significance of this image in Uzbek literature. The study is based on theoretical sources and textual analysis of the poet's works.

Keywords: Muhammad Yusuf, image of mother, poetry, devotion, love, patriotism, literary interpretation, emotion, sincerity.

KIRISH.

Adabiyot inson qalbini tarbiyalaydigan, uning tuygʻularini yuksaltiradigan sanʼat turi hisoblanadi. Unda **ona siymosi** doimo eng muqaddas timsol sifatida tasvirlanadi. Ona — hayot manbai, mehr-oqibat, sadoqat va poklik ramzidir. Oʻzbek adabiyotida bu obraz qadimdan yuksak ehtirom bilan kuylab kelingan.

Alisher Navoiydan tortib, Abdulla Oripov, Zulfiya, Erkin Vohidov singari ijodkorlar onani ilohiy mehr, fidoiylik va Vatanga muhabbat bilan uygʻun tarzda tasvirlaganlar (Yoqubov, 2010). Ushbu anʼana zamonaviy oʻzbek sheʼriyatining yorqin vakili — **Muhammad Yusuf** ijodida yangi badiiy bosqichga koʻtarilgan.

Muhammad Yusuf (1954–2001) oʻzbek xalqining qalbidan joy olgan, samimiy ohang va xalqona soʻz boyligi bilan ajralib turadigan shoir boʻlib, uning ijodida **ona** va **Vatan** timsollari ajralmas holda namoyon boʻladi (Gʻafurov, 2012).

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Mazkur maqola **adabiyotshunoslik tahlili** hamda **komparativ** (qiyosiy) metodlarga asoslanadi. Muhammad Yusufning “Onajon”, “Ona yurak”, “Sen ketding”, “Ona deya bir soʻzni aytolmadim” kabi sheʼrlari tahlil qilinib, ulardagi obrazlar tizimi, badiiy vositalar, emotsional ifoda va milliy ruh oʻrganildi.

Nazariy asos sifatida quyidagi manbalar tahlilga jalb qilindi:

- **Yoqubov A. (2010)** – *Oʻzbek sheʼriyatida ona obrazi* asarida onaning ramziy va estetik talqini.
- **Karimov Sh. (2015)** – *Muhammad Yusuf lirikasi va milliy ruh* maqolasida shoirning milliy badiiy tafakkurdagi oʻrni.
- **Gʻafurov I. (2012)** – *Muhammad Yusuf ijodiy merosi* asarida shoir ijodining ruhiy-psixologik asoslari.

NATIJALAR VA TAHLIL.

Ona — shoir ilhomining manbai. Muhammad Yusuf ijodida ona — inson hayotining bosh manbai, hayotbaxsh kuch timsolidir. Shoir oʻz onasiga nisbatan chuqur sogʻinch, ehtirom va mehr bilan murojaat qiladi. Uning “Onajon” sheʼrida bu tuygʻular quyidagicha ifodalanadi:

Ona seni sogʻinsam, yuragim ezilar,

Koʻzlarimda yoshlanib, sogʻinchim sezilar.

Bu satrlarda onaga boʻlgan sogʻinch bilan birga, butun insoniyat onasiga xos boʻlgan abadiy mehr va ehtirom mujassam. Shoir onani hayot yoʻlida yoʻlchi yulduz, ruhiy madad manbai sifatida kuylaydi.

Ona va Vatan obrazining uygʻunligi

Muhammad Yusuf ijodida **ona** va **Vatan** tushunchalari bir-biridan ajralmasdir. Shoir onani — hayot beruvchi, Vatanni esa hayot makoni sifatida talqin qiladi. “Ona yurak” sheʼrida bu fikr quyidagicha ifoda topgan:

Ona yurak — Vatan yuragi,

Ona duosi — xalq duosi.

Bu misralar orqali shoir onaning mehrini millat qalbiga tenglashtiradi. Ona yuragi — Vatanning yuragi, uning duosi — xalqning barakasi sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan Muhammad Yusuf ijodida **ona timsoli millatni birlashtiruvchi g'oyaga** aylanadi (Karimov, 2015).

Sog'inch, armon va iztirob ohangi

Muhammad Yusuf onasidan erta ayrilgan. Shu sababli uning ko'plab she'rlarida **sog'inch, armon va iztirob** ohangi sezilib turadi. "Sen ketding" she'rida shoir ona vafoti orqali inson hayotining o'tkinchiligi, mehrning beqiyos qadri haqida mushohada yuritadi:

Sen ketding, dunyo jim qoldi,

Ona, yuragimda shamol qoldi.

Bu satrlar orqali shoir nafaqat shaxsiy yo'qotishni, balki har bir insonning onadan ayrilish fojeasini umumlashtiradi. Shu tarzda ona obrazi individual tajribadan milliy va insoniy darajaga ko'tariladi.

Ona siymosining ma'naviy va estetik ahamiyati. Muhammad Yusuf uchun ona obrazi nafaqat shaxsiy, balki **milliy va diniy qadriyatlar** bilan bog'liq timsoldir. O'zbek xalq og'zaki ijodida ona — hayot, duogo'ylik, baraka ramzi sifatida kuylangan. Shoir ana shu xalqona an'analarni zamonaviy she'riyatga olib kiradi (Yoqubov, 2010).

Uning she'rlarida ona siymosi orqali insoniylik, sabr, mehr va Vatanga sadoqat singari qadriyatlar targ'ib qilinadi. Shu jihatdan, Muhammad Yusuf ijodidagi ona obrazi — milliy o'zlik va ma'naviyat timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

XULOSA.

Muhammad Yusuf she'riyatida ona siymosi shoir shaxsiy kechinmalarining mahsuli bo'lish bilan birga, butun xalqning ruhiy holatini, mehr, sadoqat va Vatanga muhabbatini ifodalaydi. Shoirning ona haqidagi she'rlari o'zbek adabiyotida milliy ruh va insoniy qadriyatlarning badiiy ifodasi sifatida alohida ahamiyatga ega.

Ona obrazi orqali Muhammad Yusuf o'quvchini onani e'zozlash, Vatanga sadoqatli bo'lish, insoniylikni asrash g'oyalariga da'vat etadi. Shu bois uning lirik merosi o'zbek adabiy tafakkurida o'chmas iz qoldirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Muhammad Yusuf. *She'rlar*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2003.
2. Yoqubov, A. *O'zbek she'riyatida ona obrazi*. Toshkent: O'zbekiston. 2010.
3. G'afurov, I. *Muhammad Yusuf ijodiy merosi*. Toshkent: Fan. 2012.
4. Karimov, Sh. *Muhammad Yusuf lirikasi va milliy ruh*. *O'zbek tili va adabiyoti jurnali*, №2. 2015.
5. www.ziyouz.com – "Muhammad Yusuf hayoti va ijodi" maqolasi.

«ГЕЙМИФИКАЦИОННЫЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА»

Курбанова Назира Низомиiddиновна

Термезский университет экономики и сервиса. Преподаватель кафедры «Педагогика и психологии» Email: nazira.kurbanova@yandex

Kurbanova Nazira Nizomiddinovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida o'qituvchisi Email: nazira.kurbanova@yandex

Kurbanova Nazira Nizomiddinovna

Termez University of Economics and Service, Lecturer at the Department of Pedagogy and Psychology Email: nazira.kurbanova@yandex

Аннотация Современное образование переживает период активной трансформации, связанной с внедрением инновационных технологий и поиском эффективных методов обучения. Одним из таких направлений является геймификация — использование игровых элементов и механик в неигровом контексте, направленных на повышение мотивации, вовлеченности и результативности обучающихся. В условиях интенсификации образовательного процесса и роста интереса к цифровым средствам обучения геймификационный подход становится особенно актуальным при преподавании иностранных языков, в частности английского.

Ключевые слова: геймификация, язык, обучение, метод, проблема

Abstract. Modern education is undergoing a period of active transformation associated with the introduction of innovative technologies and the search for effective teaching methods. One of these areas is gamification, the use of game elements and mechanics in a non—game context aimed at increasing motivation, engagement and effectiveness of students. In the context of the intensification of the educational process and the growing interest in digital learning tools, the gamification approach is becoming especially relevant in teaching foreign languages, in particular English.

Keywords: gamification, language, learning, method, problem

ВВЕДЕНИЕ.

Преподавание английского языка традиционно требует высокой степени активности учащихся, постоянного взаимодействия и практики. Однако нередко наблюдается снижение интереса к учебному материалу, формализация усвоения знаний и недостаточная мотивация к самостоятельной работе. В этой связи геймификация рассматривается как педагогическая проблема и одновременно как потенциальное средство её решения: она требует научного осмысления, методического обоснования и анализа эффективности в контексте образовательной практики.[1]

Актуальность темы определяется необходимостью поиска таких педагогических подходов, которые обеспечивают не только усвоение языкового материала, но и формирование устойчивой внутренней мотивации, коммуникативных компетенций и положительного отношения к обучению. Изучение геймификационного подхода в преподавании английского языка позволяет рассмотреть его возможности, ограничения и педагогические риски, что делает данную проблему значимой как в теоретическом, так и в практическом аспекте.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.

Для всестороннего изучения геймификационного подхода к преподаванию английского языка использовался комплекс взаимодополняющих методов теоретического и эмпирического анализа.

1. Теоретические методы.

Применялись методы анализа, синтеза, сравнения и обобщения педагогической, психологической и методической литературы, посвящённой вопросам геймификации, мотивации обучения и инновационных технологий в преподавании иностранных языков. Данный подход позволил выявить сущность геймификационного подхода, определить его педагогические основания, принципы и функции в образовательном процессе.

2. Эмпирические методы.

В ходе исследования использовались наблюдение, анкетирование и беседы с преподавателями и обучающимися для выявления отношения участников образовательного процесса к использованию игровых элементов на уроках английского языка. Были проанализированы практические примеры внедрения геймифицированных методик (в том числе использование цифровых платформ, квестов, рейтинговых систем и балльных стимулов) и их влияние на учебную мотивацию и результаты учащихся.

3. Методы педагогического моделирования.

С целью определения эффективности геймификационного подхода осуществлялось моделирование учебных ситуаций, включающих игровые механики, а также оценка их педагогического потенциала и целесообразности применения в различных возрастных и образовательных группах.

4. Методы анализа и интерпретации результатов.

Полученные данные подвергались качественному и количественному анализу, что позволило установить взаимосвязь между использованием игровых элементов и уровнем вовлечённости обучающихся в процесс изучения английского языка.[3]

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.

Проведённое исследование позволило выявить, что использование геймификационного подхода в преподавании английского языка способствует существенному повышению учебной мотивации, вовлечённости и активности обучающихся. Анализ педагогического опыта показал, что включение игровых элементов в образовательный процесс делает изучение языка более динамичным, эмоционально насыщенным и личностно значимым для учащихся.

Результаты анкетирования и наблюдений подтвердили, что большинство обучающихся проявляют повышенный интерес к заданиям, оформленным в игровой форме (викторины, квесты, балльные системы, онлайн-игры, соревнования). Особенно эффективно геймификация влияет на развитие коммуникативных умений, так как игровые ситуации стимулируют учащихся к использованию языка в реальном контексте и создают условия для естественного общения.[2]

Опыт педагогов, участвующих в исследовании, показал, что применение геймификационных инструментов (например, платформ Kahoot!, Quizizz, Wordwall, ClassDojo) способствует формированию положительного эмоционального фона на уроке, повышает уровень концентрации внимания и снижает учебную тревожность. При этом учителя отмечают, что игровая форма помогает лучше усваивать лексику и грамматические конструкции за счёт повторения и практического применения в игровом контексте.

Однако исследование также выявило ряд педагогических проблем, связанных с реализацией геймификационного подхода. Среди них — недостаточная подготовленность педагогов к использованию цифровых инструментов, ограниченность методических материалов, риск подмены образовательных целей игровыми задачами, а также необходимость балансировать между развлечением и обучением.

Таким образом, полученные результаты подтверждают, что геймификация обладает значительным педагогическим потенциалом в обучении английскому языку, но её эффективное применение требует осознанного, методически обоснованного подхода и высокого уровня профессиональной компетентности преподавателя.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Проведённое исследование показало, что геймификационный подход представляет собой одно из наиболее перспективных направлений в современной методике преподавания английского языка. Его внедрение способствует активизации познавательной деятельности учащихся, повышению их мотивации к изучению иностранного языка, развитию творческого мышления и коммуникативных компетенций. Игровые элементы позволяют сделать образовательный процесс более интерактивным, эмоционально привлекательным и ориентированным на личностные потребности обучающихся.

В то же время геймификация как педагогическая инновация требует глубокого научного осмысления и системного внедрения. Необходима разработка методических рекомендаций, адаптированных к возрастным и психологическим особенностям

обучающихся, а также повышение квалификации педагогов в области использования цифровых и игровых технологий.

Таким образом, геймификационный подход не следует рассматривать лишь как способ развлечения на уроках английского языка. Он является эффективным педагогическим инструментом, который при грамотном применении способствует формированию устойчивого интереса к изучению языка, улучшению учебных результатов и развитию ключевых компетенций XXI века.

Перспективы дальнейших исследований видятся в разработке моделей геймифицированного обучения для различных образовательных уровней, в изучении влияния отдельных игровых механизмов на познавательные процессы, а также в создании системы критериев для оценки эффективности геймификации в языковом образовании.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. – М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Петричук, И.И. Еще раз об игре / И.И. Петричук // Образование в современной школе. – 2006. – № 10. – С. 38 – 40.
3. Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам: продвинутый курс: пособие для студентов пед. вузов и учителей. — М., 2008. — 272 с.

O'ZBEK ADABIYOTI JAHON KONTEKSTIDA

Meyliyeva Gulruh Sagdullayevna

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti

Filologiya kafedrası o'qituvchisi meyliyevagulruh84@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek adabiyotining jahon adabiy jarayonidagi o'rni va ahamiyati yoritiladi. Asosiy e'tibor o'zbek adabiyoti namoyandalarining badiiy merosi, ularning asarlarida umuminsoniy g'oyalar, xalqaro miqyosda tan olingan adabiy hodisalar va tarjimalar orqali dunyo kitobxonlariga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, Sharq va G'arb adabiyoti o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, ta'sir va o'zaro boyish jarayonlari misollar yordamida ko'rsatib beriladi. O'zbek adabiyoti jahon kontekstida nafaqat milliy badiiy tafakkurning mahsuli, balki global madaniyat rivojiga munosib hissa qo'shayotgan muhim hodisa sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: O'zbek adabiyoti, jahon adabiyoti, adabiy ta'sir, Sharq va G'arb, milliy badiiy tafakkur, tarjima, madaniy muloqot, umuminsoniy qadriyatlar.

Annotation. This article will highlight the role and significance of Uzbek literature in the world literary process. The main focus is the artistic heritage of Uzbek literary figures, the impact of their works on the readers of the world through universal ideas, internationally recognized literary phenomena and translations. Also, the processes of interaction, influence and mutual enrichment between Eastern and Western literature are shown using examples. Uzbek literature in the world context is interpreted not only as a product of national artistic thinking, but also as an important phenomenon that makes a worthy contribution to the development of global culture.

Keywords: Uzbek literature, world literature, literary influence, East and West, National artistic thinking, translation, cultural dialogue, universal values.

KIRISH. O'zbek adabiyoti ko'p asrlik boy tarixga ega bo'lib, o'zining betakror uslubi, chuqur falsafiy mazmuni va badiiy yuksakligi bilan jahon adabiyotining ajralmas qismi sifatida

e'tirof etiladi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Oybek kabi yirik adiblarning asarlari nafaqat milliy adabiy tafakkurning yuksak namunasi, balki umuminsoniy g'oyalarni o'zida mujassam etgan badiiy meros sifatida xalqaro miqyosda ham o'z o'rnini topgan.

Bugungi globallashuv sharoitida adabiyot xalqlar o'rtasida madaniy muloqot, o'zaro tushunish va qadriyatlar almashinuvida muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bois o'zbek adabiyotini jahon kontekstida tadqiq etish, uning xalqaro miqyosdagi o'rnini, ta'siri va ahamiyatini o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur ishda o'zbek adabiyotining jahon adabiy jarayonidagi o'ziga xos jihatlari, boshqa xalqlar adabiyoti bilan o'zaro aloqalari, tarjima va madaniy almashinuv jarayonidagi roli tahlil qilinadi. Shuningdek, Sharq va G'arb adabiy merosi bilan solishtirish orqali o'zbek adabiyotining umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirishdagi o'rnini ochib beriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

O'zbek adabiyotini jahon kontekstida o'rganishda amaliy jihatlarga alohida e'tibor qaratish lozim. Avvalo, adabiyotning jahon miqyosida targ'ib qilinishi tarjimalar orqali amalga oshadi. Masalan, Alisher Navoiyning g'azallari yoki "Xamsa"sidan parchalar zamonaviy ingliz, fransuz va nemis tillariga o'girilsa, ular xorijiy universitetlarda o'quv dasturlariga kiritilishi mumkin. Bu jarayon orqali talabalarda Sharq adabiy merosi haqidagi tasavvur kengayadi va o'zbek adabiyotiga ilmiy qiziqish ortadi.

Yana bir amaliy yondashuv – xalqaro adabiy festivallarda o'zbek yozuvchilari va shoirларini faol ishtirok ettirishdir. Bu kabi maydonlarda adabiyot nafaqat matn darajasida, balki jonli ijro, muhokama va muloqot orqali ham tanitiladi. Masalan, zamonaviy o'zbek shoirining she'ri xalqaro sahnada o'qilishi xorijiy kitobxonlarda bevosita hissiy ta'sir uyg'otadi.

Amaliy imkoniyatlardan yana biri – adabiy asarlar asosida yaratilgan teatr sahnalari va kinofilmlarni xorijiy tomoshabinlarga taqdim etishdir. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" asaridan sahna asari tayyorlanib, turli mamlakatlarda namoyish qilinsa, o'zbek adabiy merosining ijtimoiy, tarixiy va falsafiy qirralari yanada kengroq ochiladi.

Shuningdek, o'zbek adabiyoti asosida xorijiy mamlakatlarda qo'shma tadqiqot loyihalari tashkil etilishi ham amaliy jihatdan muhimdir. Masalan, o'zbek va fransuz adabiyotini qiyosiy tahlil qilish orqali umumiy mavzular, ramzlar va badiiy uslublar ochib berilishi mumkin. Bu esa ikki xalq madaniyati orasidagi yaqinlikni ta'minlaydi.

MUHOKAMA.

O'zbek adabiyotini jahon kontekstida o'rganishda maktab va universitetlar ham faol maydon sifatida xizmat qiladi. Amaliyot sifatida o'quvchilarga xalqaro adabiyot bilan bir qatorda milliy adabiyot namunalari ingliz yoki boshqa xorijiy tillarda o'qitilishi mumkin. Natijada yosh avlod milliy merosni xalqaro darajada anglashga qodir bo'ladi.

O'zbek adabiyotini jahon kontekstida amaliy tarzda yoritishda eng samarali yo'l milliy asar va she'rlarni jahon adabiyoti namunalari qiyoslab tahlil qilishdir. Bu usul orqali o'zbek adabiyotining umumiy va o'ziga xos jihatlari, umuminsoniy g'oyalarga qo'shgan hissiy aniqroq ko'rinadi.

Masalan, **Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonini** olaylik. Bu asarda muhabbatning sadoqati, insoniy tuyg'ularning yuksakligi va jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi ziddiyat yoritiladi. Jahon adabiyotida bu mavzuga yaqin asar **Uilyam Shekspirning "Romeo va Julietta" tragediyasi**. Har ikkala asarda ham yoshlarning chin sevgisi jamiyat to'siqlari sabab halokatga yuz tutadi. Ammo farqli jihat shundaki, Navoiy asarida tasavvufiy ma'nolar, ilohiy sevgi ramzi ustuvor bo'lsa, Shekspirda ko'proq insoniy ehtiros va ijtimoiy mojarolar yoritiladi. Amaliy jihatdan bu ikki asarni maktab va universitetlarda parallel o'qitish, muhokama qilish orqali talabalarda Sharq va G'arb tafakkuri o'rtasidagi uyg'unlik va farqlarni anglash imkoniyati tug'iladi.

Yana bir misol sifatida **Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanini** ko'rib chiqamiz. Bu asarda millatning uyg'onishi, erk va ozodlikka intilish mavzusi asosiy o'rinni egallaydi. Jahon adabiyotida unga yaqin ruhdagi asar sifatida **Lev Tolstoyning "Tirilish" romanini** taqqoslash mumkin. Cho'lpon romani Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotidagi uyg'onish davrini badiiy tasvirlasa, Tolstoy asari Rossiya jamiyatidagi axloqiy va ruhiy inqirozni ochib beradi. Amaliy nuqtayi nazardan, bu ikki asarni qiyoslash orqali o'quvchilar turli xalqlarning ozodlik, yangilanish va axloqiy tozalanish yo'lidagi kurashini chuqurroq anglaydilar.

She'riyat misolida **Erkin Vohidovning "O'zbekim" she'rini** olaylik. Bu asarda milliy g'urur, vatanga muhabbat va xalqning qadriyatlari kuylanadi. Jahon adabiyotida unga ruhiy jihatdan yaqin asar sifatida **Uolter Uitmanning "O'zini madh etaman" ("Song of Myself")** she'rini eslash mumkin. Vohidov millatning qadr-qimmati va o'zligini madh etsa, Uitman individual shaxs erkinligini va insonning universalligi haqida so'z yuritadi. Amaliyotda bu ikki she'rni yonma-yon o'qish orqali talabalar milliylik va universallik g'oyalarining turli xalqlarda qanday ifoda etilishini his qilishlari mumkin.

Shuningdek, **Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanini** ham jahon adabiyoti bilan qiyoslash mumkin. Bu asarda o'zbek jamiyatidagi islohotlar, millat taqdiri va shaxsiy fojialar badiiy yoritilgan. Uni **Onore de Balzakning "Insoniy komediya" turkumidagi asarlari** bilan qiyoslash mumkin. Balzak asarlarida fransuz jamiyatining ijtimoiy ziddiyatlari va insoniy munosabatlari tahlil qilinsa, Qodiriy romanida millatning tarixiy burilish davri aks etadi. Amaliy jihatdan, bu ikki asarni qiyosiy o'rganish orqali o'quvchilar turli xalqlar adabiyoti bir xil mavzularni o'ziga xos uslubda yoritishini ko'radilar.

Erkin Vohidovning **"O'zbekim" she'ri** milliy ruh va vatanparvarlik tuyg'usini ulug'laydi. She'rda o'z xalqining qadriyatlari, tarixi va kelajagiga bo'lgan ishonch teran ifodalanadi. Vohidov o'zbek xalqini bir butun jamoa sifatida tasvirlaydi va milliy g'ururni kuylaydi. Jahon adabiyotidan bu ruhga yaqin asar – Uolter Uitmanning **"O'zini madh etaman" ("Song of Myself")** she'ri. Uitman asarida millat emas, balki shaxs erkinligi, insonning universalligi madh etiladi. U har bir individni koinotning bir qismi sifatida talqin qiladi. Taqqoslash orqali ko'rinadiki, Vohidov milliylikni kuylasa, Uitman universallikka urg'u beradi. Biroq ikkalasi ham insonning o'z ildizlariga, mavjudligiga g'urur bilan qarashini ifodalaydi.

Alisher Navoiy – "Layli va Majnun" dan parcha:

Majnun dedi: "Menga Laylisiz hayot yo'q,

Sevgisiz bu jahon menga rohat yo'q."

Bu parchada Majnun Layliga bo'lgan muhabbati butun borliqdan ustun qo'yiladi. Muhabbat uning hayotining yagona ma'nosi sifatida tasvirlanadi.

Shekspir – "Romeo va Julietta" dan parcha (inglizchadan tarjima):

"Mening hayotim – Julietta, sensiz men yo'qman,

O'lim ham sen bilan yashashdan osondir."

Shekspirda ham Romeo sevgini hayotdan ustun qo'yadi. Biroq Navoiyda bu sevgi ko'proq ilohiylashgan, tasavvufiy ramzlar bilan boyigan bo'lsa, Shekspirda insoniy ehtiros va ijtimoiy nizolar fonida ifodalanagan.

Erkin Vohidov – "O'zbekim" dan parcha:

Ona yurtim, sening bag'ringda

Har bir tuproq menga aziz, muqaddas.

Sening noming bilan faxrlanaman,

O'zbekim, sen mening g'ururim, nafas.

Bu parcha Vohidovning milliy g'urur va vatanparvarlik tuyg'ularini yuksak ruhda kuylashini ko'rsatadi.

Uolter Uitman – "Song of Myself" dan parcha (inglizchadan tarjima):

"Men o'zimni madh etaman, o'zimni kuylayman,

*Lekin men aytgan har bir soʻz sizga ham tegishli,
Chunki mening mavjudligim – sizning mavjudligingizdir.”*

Uitmanning bu parchasi universallikka, insoniyatning birligi va shaxs erkinligiga urgʻu beradi. Vohidov milliylikni madh etsa, Uitman umuminsoniylikni ulugʻlaydi. Ammo ikkala shoir ham insonning oʻz ildizlari va mavjudligini faxr bilan ifoda etadi.

XULOSA.

Oʻzbek adabiyotini jahon kontekstida oʻrganish shuni koʻrsatadiki, milliy adabiy merosimiz nafaqat oʻz davrining mahsuli, balki umuminsoniy gʻoyalar va qadriyatlarni ifodalovchi bebaho boylikdir. Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni bilan Shekspirning “Romeo va Julietta”si yoki Erkin Vohidovning “Oʻzbekim” sheʼri bilan Uitmanning “Song of Myself” asarini qiyoslash orqali koʻramizki, Sharq va Gʻarb adabiyotida umumiy mavzular mavjud, biroq ularning talqini madaniy, falsafiy va tarixiy omillarga qarab turlicha yoʻnalishda shakllanadi.

Bu qiyosiy tahlil shuni isbotlaydiki, oʻzbek adabiyoti jahon adabiy jarayonida mustahkam oʻringa ega boʻlib, milliylik va universallikni uygʻunlashtirgan holda insoniyat madaniyatiga hissa qoʻshib kelmoqda. Amaliy jihatdan esa, bunday yondashuv oʻquvchilar va tadqiqotchilarga milliy merosni chuqurroq anglash, uni jahon adabiyoti bilan qiyoslash orqali keng tafakkurga ega boʻlish imkonini beradi.

Oʻzbek adabiyotini jahon kontekstida tadqiq etish bugungi kunda madaniy muloqot, tarjima faoliyati, adabiy festivallar va ilmiy loyihalar orqali yanada rivojlanib borishi lozim. Bu nafaqat milliy adabiyotimizning nufuzini oshiradi, balki xalqaro miqyosda oʻzbek xalqining maʼnaviy boyligini kengroq tanitadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Rajabova Gulsarvinoz Tolibovna. *Sheʼriyatning Oltin Bogʻlari: Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur haqida yangi tadqiqot*. “Tadqiqotlar” jurnali, 2025, 56-son, 1-qism. journal-web.uz
2. Shohsanam Suyunova. *Alisher Navoiy asarlari manbalarining oʻziga xos xususiyatlari*. “Tadqiqotlar” jurnali, 2024, 45-son, 1-qism. tadqiqotlar.uz
3. Abdulkarimova Muxtasar Sohodillo qizi & Mahmudova Sarvinoz Ozodbek qizi. *Alisher Navoiy asarlarida soʻz qudrati*. “Tadqiqotlar.UZ”, 2024, 37-son, 6-qism. tadqiqotlar.uz
4. Xurshida Umarova & Umaraliyeva Dilnoza Toʻxtasin qizi. *Yigirmanchi asr ingliz adabiyotida yangi adabiy shakllari*. “Yangi Oʻzbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni oʻrni” jurnali, 2023, 1-son. tadqiqotlar.uz
5. “Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy ‘Layli va Majnun’ dostonlarining qiyosiy tahlili.” Abdulhakimova Yulduz. Monografiya (yoki ilmiy maqola), soʻnggi yillardagi nashrlar qatoridan.

TERMINLARNING OʻQITUVCHI NUTQIDAGI AHAMIYATI

Djamalova Yoqutoy Kamalovna
Abdulla Oripov ijod maktabi direktori

Annotatsiya: Pedagogik terminologiya zamonaviy tilshunoslikda muhim tadqiqot obyekti sifatida eʼtirof etilmoqda, chunki taʼlim sohasida doimiy ravishda yangi atamalar amaliyotga joriy etilmoqda. Ushbu atamalar, asosan, muayyan fan sohasiga xos boʻlib, koʻpincha oʻzlashma leksik qatlamga mansubdir. Bu esa ularni tizimlashtirish va imkoni boricha milliy til xususiyatlariga moslashtirish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Kalit soʻzlar: termin, atama, oʻqituvchi, nutq, taʼlim, dars, soʻz, pedagog.

Abstract: Pedagogical terminology is recognized as an important object of study in modern linguistics, as new terms are constantly being introduced into the educational sphere. These terms are mostly specific to a particular field of science and often belong to the lexical layer of assimilation. This necessitates their systematization and, if possible, adaptation to the specific features of the national language.

Keywords: term, teacher, speech, education, lesson, word, pedagogue.

KIRISH.

Badaiy adabiyotda pedagog obrazini tasvirlaydigan asarlarda qahramon nutqidagi leksik birliklar har doim ham uning kasbiy faoliyatini ko'rsatuvchi vosita sifatida xizmat qilavermaydi. Masalan, jahon adabiyotidagi Alfons Dodening "So'nggi saboq" hikoyasi, o'zbek tiliga tarjima qilinib, maktab darsliklariga kiritilgan bo'lib, unda pedagogning nutqi asosiy hissiy-ta'sirchan vosita sifatida ishlatilgan, lekin kasbiy faoliyatga xos atamalar deyarli qo'llanmagan. Hikoyaning tarjimasida "sifatdoshlar" atamasi faqat o'quvchi Fransning ichki nutqida tilga olinadi: "Ustiga-ustak mosye Amel bizdan avvalgi dars mavzusini – sifatdoshlarni so'ramoqchi edi"[1:72]. Biroq muallim nutqida ishlatilgan umumiy pedagogik atamalar, masalan, "bolalar", "dars", "kira qol" kabi so'z va iboralar, uning kasbiy faoliyatini ochib beradi va o'quvchiga qahramonni "tanishtiradi". Bu kabi leksik birliklar "pedagogika" leksik mavzu to'ldasiga birlashtirilishi mumkin. Ushbu to'dalar bir nechta leksik mazmun guruhlaridan (LMG) tashkil topadi, chunki "leksemalarning mazmun guruhlari (LMG) sistem leksikologiyani eng zarur tushunchalaridan biri hisoblanadi. LMG deganda, muayyan birlashtiruvchi semasi asosida muayyan guruhga birlashuvchi, ayni vaqtda farqlovchi semalariga ko'ra esa o'zaro farqlanib, ajralib turuvchi leksemalar tushuniladi"[2:111]. Bunday guruhlariga ma'nodoshlar, darajalanish qatorlari bilan birga uyadoshlar ham kiritilishi mumkin. Aytib o'tilganidek, o'qituvchi nutqi va uni shakllantiruvchi leksik birliklar ushbu hikoyada muallifning maqsadi hamda asar g'oyasini yuzaga chiqarishda muhim rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR TAHLIL VA METOD.

Fanlarning rivojlanishi xalqlar o'rtasidagi ilmiy aloqalarni ta'minlashda muhim vositalardan biri sifatida atamalarning, asosan, leksikaning o'zlashma qatlamiga mansub bo'lishini ta'minlaydi. Bunga atamalarning bir ma'noli bo'lishi talabi ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Chunki "termin umumxalq tiliga muayyan terminologik tizim orqali o'tadi, binobarin, termin va umumiste'moldagi so'zlar bir-birini to'ldiradigan leksik birliklardir. Sistem xarakterga egalik, o'z terminologik maydonida bir ma'nolilikka moyillik, his-tuyg'uni ifodalamaslik, uslubiy betaraflik kabilar terminlarga xos xususiyatlardir"[3:396]. Shu sababli, o'qituvchilar nutqida keng qo'llaniladigan atamalar ko'pincha xalqaro xususiyatga ega bo'ladi. Bunday atamalar qatoriga *pedagogika*, *refleksiya*, *sintez*, *subyekt*, *texnologiya*, *antropologiya*, *gipoteza*, *teorema*, *didaktika*, *dialektika*, *nyuton*, *paskal*, *infuzoriya*, *amyoba*, *tire*, *sintaksis*, *leksika* kabi so'zlarni kiritish mumkin. Ushbu atamalar turli tillarda yaratilgan matnlarda qo'llanilishi mumkin. Faqat muayyan fan doirasida ishlatiladigan va faqat shu soha vakillari uchun tushunarli bo'lgan atamalar esa faqat ayrim terminlarga xos xususiyat hisoblanadi. "Davlat bepul umumiy o'rta ta'lim va boshlang'ich professional ta'lim olishni kafolatla"[4] atamalarning ko'pchiligini til foydalanuvchilari uchun tushunarli darajaga yetishini ta'minlagan. Bundan tashqari, "termin ko'pincha umumiste'mol so'zidan ma'lum bir ma'noning maxsuslashuvi asosida hosil bo'ladi. Masalan, *fojia*, *ega*, *ot*, *termik*, *qo'shish*, *ayirish* so'zi umumiste'mol so'zi. Lekin ular fanga termin bo'lib o'tgan"[5:184].

So'nggi yillarda onlayn ta'limning dolzarbligi ortib bormoqda. Mutaxassislar masofaviy ta'limning afzalliklari orasida o'rta va qo'shimcha fanlarni onlayn tashkil etish imkoniyatini alohida ta'kidlaydilar. Shu sababli, tadqiqotimizda onlayn dars mashg'ulotlarida pedagoglar nutqining o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratishni maqsadga muvofiq deb bildik. Xususan, 2020-yilda televideniya namoyish etilgan "Online-maktab" loyihasidagi darslar bu borada misol bo'la oladi. Masalan, 10-sinf Algebra darsida pedagog 1200 dan ortiq so'zdan

foydalangan bo‘lib, ulardan 187 tasi atamalar sifatida qo‘llanilgan, ya‘ni pedagog nutqining 15 foizini atamalar tashkil etgan. Umuman olganda, onlayn darslarda o‘quvchilar bilan bevosita muloqotning yo‘qligi va nutqning monolog shaklda bo‘lishi atamalar ulushining ko‘payishiga olib keladi. Darslar tahlili shuni ko‘rsatadiki, aniq fanlarda pedagoglar tomonidan ishlatiladigan atamalar asosan o‘zlashma leksik qatlamga mansubdir. Tahlil qilingan algebra darsida qo‘llangan 187 atamaning taxminan 30 foizi o‘zbekcha so‘zlardan iborat bo‘lib, bu fikrimizni tasdiqlaydi. O‘zbek tiliga xos atamalar sifatida *tengsizlik*, *monotonlik*, *tenglama*, *cheksizlik*, *to‘plam*, *kesma*, *kamayuvchi* kabi so‘zlar ajratilgan bo‘lib, ularning aksariyati o‘zbek tilida shakllangan. Biroq bu so‘zlarning ba‘zilarida asos morfema o‘zlashma qatlamdan olingan. Masalan, “monoton” atamasi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da alohida keltirilmagan, ammo uning “mono” (“MONO- [yun. monos – bir, yakka, yagona]”[6:614] va “ton” (“TON [yun. tonos – taranglik, tig‘izlik; kuchlanish]”[7:145]) qismlari alohida izohlangan bo‘lib, ularning yunon tilidan olinganligi qayd etilgan. Ushbu so‘zga *-lik* ot yasovchi qo‘shimchasining qo‘shilishi natijasida o‘zbek tilida yangi atama vujudga kelgan. Shu sababli, bunday so‘zlarni o‘zbekcha atamalar qatoriga kiritishga qaror qildik.

MUHOKAMA.

Har qanday til leksikasida o‘zlashma qatlam mavjud bo‘lib, bu tilning tashqi imkoniyatlar orqali boyishini ta‘minlaydi. Pedagog nutqida qo‘llaniladigan o‘zlashma so‘zlarning asosiy qismini muayyan fan sohasiga xos atamalar tashkil etadi. “So‘zlarning bir tildan boshqa bir tilga kirishi va singishi, shunchaki oddiy jarayon emas, balki murakkab lingvistik va ijtimoiy-tarixiy sharoitlar bilan bog‘liq qonuniyatdir. Tildan tilga so‘z o‘zlashishi uchun, avvalo, real sharoit lozim. Bunday sharoit tillarning o‘zaro hamkorligi”[8:530] hisoblansa-da, atamalarining o‘zlashishi birmuncha oson jarayondir. Atamalar o‘zlashishi esa nisbatan soddaroq jarayon hisoblanadi, chunki atamalar asosan ilm-fan sohasiga taalluqli bo‘lib, fan taraqqiyoti global ilmiy o‘zgarishlarni hisobga olmagan holda amalga oshmaydi. Shu sababli, ko‘plab xalqlarda atamalar bir xil shaklda qo‘llanilishi odatiy holat sifatida qabul qilinadi. Bu, ayniqsa, fizika, matematika va informatika kabi aniq fanlarda yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Masalan, yuqorida tahlil qilingan onlayn darsda pedagog nutqida ishlatilgan atamalarining 30 foizdan ortig‘i lotin tilidan o‘zlashgan bo‘lib, *Funksiya*, *elementar*, *kvadrat*, *minus*, *plyus*, *minimum*, *maksimum* kabi atamalar bunga misol bo‘la oladi. Albatta, vositachi tillarning roli ham muhimdir. Arab tilining dunyo ilm-faniga qo‘shgan hissasi katta bo‘lib, ilm-fanga oid atamalarining aksariyati arab tilidan olinganligi tabiiydir. Tahlil qilingan aniq fanlarga oid darslarda atamalarining taxminan 20 foizi arab tiliga mansub bo‘lib, *Qiyamat*, *had*, *harakat*, *xossa*, *nuqta* kabi so‘zlar matematika darslarida, xususan, tahlil qilingan darsda tez-tez uchraydi. Bu atamalar ushbu qarashlarning haqiqatga muvofiqligini tasdiqlaydi. Mazkur darsda pedagog nutqidagi atamalar orasida yunon tilidan olingan so‘zlar hajm jihatidan keyingi o‘rinni egallaydi, ular umumiy atamalarining qariyb 10 foizini tashkil etadi. *sistema*, *grafik*, *parametr* kabi matematika sohasida keng qo‘llaniladigan yunoncha atamalar bunga misoldir. Umuman olganda, o‘zlashma so‘zlar aniq fanlarda pedagog nutqidagi atamalarining asosiy qismini (taxminan uchdan ikki qismini) tashkil qiladi. Bu ko‘rsatkich umumlashtirilgan o‘rtacha nisbatni aks ettiradi. Pedagog nutqida qo‘llaniladigan atamalarining o‘z yoki o‘zlashma qatlamga mansubligi nisbati gumanitar fanlarda, masalan, adabiyot va ona tili kabi sohalarida o‘z qatlami va arab tilidan olingan so‘zlar foydasiga o‘zgaradi, chunki bu fanlarda atamalar ko‘proq milliy xususiyatga ega bo‘ladi. *To‘ldiruvchi*, *aniqllovchi*, *ega*, *kesim*, *qofiya*, *she‘r*, *olmosh*, *fe‘l*, *ravish*, *tashbeh*, *tazod*, *g‘azal*, *matn*, *ma‘no* kabi atamalar bu fikrni tasdiqlaydi.

NATIJALAR.

Umuman olganda, atamalar umumiy iste‘mol so‘zlaridan bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu farqlar quyidagi jihatlarida yaqqol namoyon bo‘ladi:

1) **semiotik** (atamalar muayyan belgilar orqali ifodalanishi mumkin. Masalan, Fe – temir, v – tezlik, x – noma‘lum sonni anglatadi);

2) **semantik** (atamalar, asosan, monosemantik xususiyatga ega bo‘lib, til qonuniyatlariga ko‘ra ularning ko‘chma ma’noda qo‘llanilishi muayyan talablar asosida amalga oshiriladi);

3) **ommalashish darajasi** (atamalar umumiy iste’mol so‘zlariga nisbatan ko‘proq xalqaro xarakterga ega).

Atamalarining bir ma’nolilik xususiyatining maqsadga muvofiqligi haqida V.P.Danilenkoning quyidagi fikrlarini keltirish o‘rinlidir: “Atamalar har doim maxsus tushunchalarni ifodalaydi. Ularning har biri o‘z ma’nosiga ko‘ra unikal tushunchaga ega”[9:207-208]. Pedagoglar nutqida atamalar, odatda, faqat terminologik ma’noni ifodalaydi. O‘qituvchining ta’lim jarayonidagi asosiy maqsadi o‘quvchilarga yangi bilimlarni yetkazishdan iborat bo‘lib, bunda atamalarining bir ma’noda qo‘llanilishi tabiiy jarayon sifatida ko‘rinadi.

XULOSA.

Atamalar pedagog nutqida maxsus leksik qatlam sifatida cheklangan qo‘llanish doirasiga ega bo‘lib, ta’lim jarayonining o‘ziga xos chegaralari doirasida muhim ahamiyat kasb etadi. Ular ilmiy va badiiy kontekstlarda, xususan, pedagogik muhitda qo‘llanish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, fan va texnika sohasidagi tushunchalarni aniq, ravshan va noaniqliksiz ifodalashga xizmat qiladi. Atamalar muayyan kasbiy yoki ilmiy guruhlar tomonidan ishlatiladigan maxsus leksik birliklar sifatida xarakterlanadi va har bir fan sohasiga xos tushunchalarni aniq aks ettirishga mo‘ljallangan. Ushbu so‘zlar, ayniqsa, ta’lim beruvchi pedagoglar nutqida keng tarqalgan bo‘lib, ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Atamalardan foydalanish pedagogning fikr va tushunchalarini o‘quvchilarga aniq va tezkor yetkazishni ta’minlaydi, bu esa ta’lim mazmunining samarali o‘zlashtirilishini ta’minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. To‘xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot. O‘rta ta’lim muassasalarining 10-sinfi va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarining o‘quvchilari uchun darslik-majmua. – Toshkent: O‘zME. – B. 172.

2. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи. 1995. – Б.111.

3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 12 жилдлик, 8-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ. 2002. – Б.396.

4. <https://lex.uz/docs/-6445145>

5. Mengliyev B., Hozirgi o‘zbek tili. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni. – B.184.

SPORT TERMINOLOGIYASINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Haydarova Bibijamol Qo‘ldashovna

Qarshi olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazi ona-tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sport terminologiyasining o‘zbek tiliga ta’siri lingvistik adaptatsiya, standartlashtirish va xalqaro integratsiya aspektlari nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Sport sohasiga oid atamalar o‘zbek tiliga asosan ingliz, rus va boshqa tillardan kirib kelmoqda. Ushbu jarayonda fonetik-morfologik moslashuv, semantik ekvivalentlik va terminlarning rasmiy standartlashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, xalqaro sport tashkilotlari va OAV faoliyati natijasida terminologik birliklarning tezkor integratsiyasi kuzatiladi. Maqolada terminologiya lug‘atlari misolida mavjud holat o‘rganilib, sport atamalarini tartibga solish bo‘yicha takliflar beriladi.

Kalit so‘zlar: sport terminologiyasi, lingvistik adaptatsiya, standartlashtirish, xalqaro integratsiya, terminologiya lug‘ati, o‘zbek tili.

Abstract: This article analyzes the influence of sports terminology on the Uzbek language in terms of linguistic adaptation, standardization, and international integration. Sports-related terms are primarily absorbed into the Uzbek language from English, Russian, and other languages. Phonetic and morphological adaptation, semantic equivalence, and official standardization of terms are of great importance in this process. Furthermore, the activities of international sports organizations and the media have resulted in the rapid integration of terminological units. The article examines the current situation using terminological dictionaries as an example and offers proposals for regulating sports terms.

Keywords: sports terminology, linguistic adaptation, standardization, international integration, terminological dictionary, Uzbek language.

KIRISH.

Sport sohasi insoniyatning jismoniy va ijtimoiy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi, shu bilan birga til va madaniyat o‘zaro ta‘sirining muhim ko‘rinishlaridan biridir. O‘zbek tilida sport terminologiyasi global sport madaniyatining rivojlanishi, xalqaro musobaqalarning ommalashuvi va milliy sport turlarining saqlanib qolishi fonida shakllanmoqda. Sport terminlari tilning leksik boyligini kengaytirish, xalqaro aloqalarni mustahkamlash va milliy identifikatsiyani saqlashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ushbu maqola sport terminlarining o‘zbek tiliga kirishi, ularning lingvistik adaptatsiyasi, standartlashtirish jarayonlari va xalqaro integratsiya jarayonlariga ta‘sirini ilmiy jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Terminologiya nazariyasi va amaliyoti bo‘yicha klassik yondashuvlar: terminning aniqligi, atama yaratuvchi mehanizmlar, lug‘atlar tuzish qoidalari kabi mavzular keng yoritilgan. Bu ishlar terminologiya metodikasini tushunish va sport domeniga tatbiq etishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Til kontaktlari, tashqi madaniyat va texnologik omillar qarz so‘zlarning tarqalishida qanday rol o‘ynashi ko‘plab tadqiqotlarda ko‘rsatilgan. Sport terminologiyasida inglizcha atamalarning kuchli ta‘siri, ularning mass-media va internet orqali tez tarqalishi haqida empirik dalillar mavjud. Milliy til siyosati va standartlashtirish institutlari (til komissiyalari, akademiyalar) tomonidan qabul qilingan amaliyotlar, atama tanlash protseduralari va normativ hujjatlar muhokama qilingan. Shu bilan birga, xalqaro standartlar (terminologiya sohasidagi tavsiyalar) ham milliy normalarga ta‘sir ko‘rsatishi qayd etilgan. Terminologik lug‘atlarning strukturalari, atama ta‘riflarining darajasi va bilingval ekvivalentlar bilan ishlash usullari bo‘yicha tadqiqotlar amaliy ko‘rsatmalar beradi. Sport sohasidagi lug‘atlar tahlil qilinganda ko‘pincha terminlarning muqobil shakllari, sinonimlar va regional variantlar uchrashi aniqlanadi. Turli tillarda sport terminologiyasi bo‘yicha korpus tahlillari, media-monitoring va so‘rovnomalarga asoslangan ishlar mavjud. Ular sport atamalarining kirish tezligi, kontekstual foydalanish va jamoatchilikning qabul qilishi haqida ma‘lumot beradi. Adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, sport terminologiyasining o‘zbek tiliga kirishi va uning standartlashuvi sohasida (xususan korpus asosidagi empirik tahlil va milliy-lug‘at integratsiyasi nuqtai nazaridan) yetarli darajada tizimli tadqiqotlar kam. Shu bois ushbu maqolada til kontaktlari va terminologiya nazariyalarini sport domeniga maxsus tatbiq qilindi, korpus va ekspert yondashuvini birlashtirib, adaptatsiya mexanizmlarini chuqurroq ochib berildi, milliy standartlar hamda xalqaro tavsiyalar asosida lug‘atshunoslik printsiplarini amaliy takliflarga aylantiradi.

MUHOKAMA.

Sport terminlari o‘zbek tiliga asosan uch xil yo‘l orqali kiradi: **Bevosita xalqaro (asosan inglizcha) borrowings** — globalizatsiya, xalqaro musobaqalar va media ta‘siri tufayli: *football* → *futbol*, *basketball* → *basketbol*, *marathon* → *marafon*. **Rossiyazon vositachilik** — sovet davridan qolgan va rus tilidan o‘tgan atamalar: *gandbol* (*гандбол*), *boks* (*бокс*), *chempionat* (*чемпионат*). **Mahalliy yaratmalar va kalqalar (calquing)** — mavjud o‘zbek

leksik tizimiga mos tarjima yoki yangi soʻz yaratish: *goalkeeper* → *darvozabon*, *penalty* → *jarima zarbasi*.

Xorijiy terminlar oʻzbek fonologiyasiga moslashishda quyidagi xususiyatlar namoyon boʻladi: **Soddalashtirish va transkripsiya:** notanish tovushlar oʻzbekning yaqin ovozigalarni almashtiriladi — *football* → *futbol* (v→u, /t/ + /b/), *rugby* → *ragbi/robgi* kabi variantlar uchraydi. **Qoʻshimchalar va boʻgʻin tuzilishi:** soʻz tuzilishi oʻzbek talaffuziga moslashish uchun boʻgʻinlar qoʻshilishi yoki qisqarishi mumkin — *basketball* → *basketbol*. **Script muammolari:** mustaqillikdan keyin Lotin yozuviga oʻtish jarayonida ayrim soʻzlar turlicha transkripsiyalarda paydo boʻldi (oldingi kirill variantlari va yangi lotin yozuvi oʻrtasida shakl farqlari).

Sport terminlari oʻzbek morfologiyasiga keng integratsiyalashadi: **Agentlik va faoliyat hosil qilish:** koʻplab fremd soʻzlardan oʻzbek agentlik qoʻshimchalari qoʻshiladi: *futbol* → *futbolchi* (-chi), *tennis* → *tennisch/tenischi*. **Feʼllashtirish:** inglizcha infinitivlarga asoslangan feʼllar oʻzbekda -lash qoʻshimchasi orqali hosil qilinadi: *skate* → *skeytlash*, *skateboarding* → *skeytlash* (noanʼanaviy shaklda); ammo koʻpincha «oʻynamoq», «oʻtkazmoq» kabi ifodalar ham ishlatiladi: *voleybol* oʻynamoq. **Koʻplik va holatlar:** koʻplik qoʻshimchasi (-lar) va oʻzbek hol qoʻshimchalariga moslashadi: *futbolchilar*, *voleybolchilar*, *chempionatlarda*.

NATIJALAR.

Sport terminlari moslashish jarayonida quyidagi ijtimoiy omillar muhim rol oʻynashi mumkin: **prestij va til ichidagi mavqeyi:** ingliz tilining global prestiji yangi atamalarning inglizcha yoki inglizcha asosdagi shakllarini tezroq qabul qilinishiga olib keladi; **oʻrta vositalar (media) va kommunikasiyalar:** teletranslyatsiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, FIFA/IOC kabi tashkilotlar terminlarni tarqatishda katalizator vazifasini bajaradi; **taʼlim va federatsiyalar:** sport maktablari, federatsiyalar va oʻqituvchilar terminologiyaning rasmiy shakllari va yondashuvini shakllantirishga yordam beradi.

Quyida kirish va adaptatsiyaning bir nechta tipik misollari keltiriladi: **Bevosita borrowings:** *futbol*, *basketbol*, *voleybol*, *tennis*, *marafon*, *boks* — bu soʻzlar fonetik jihatdan minimal oʻzgarish bilan qabul qilingan. **Translitteratsiya va rus vositachiligi:** *gandbol* (ruscha гандбол → *gandbol*), *chempionat* (чемпионат → *chempionat*). **Kalqalar (calques):** *goalkeeper* → *darvozabon*; *penalty* → *jarima zarbasi* — bu shakllar maʼnoni toʻgʻri aks ettirib, soʻz tarkibini mahalliyashtiradi. **Morfologik hosila:** *futbol* → *futbolchi*, *futbolxona* (*maydon uchun baʼzi nol-lavha*) — agentlik, joy-lokativ hosilalari orqali integratsiya.

Amaliy jihatdan quyidagi muammolar uchraydi: Variantlarning koʻpligi: biror anglashilmovchilik tufayli bir nechta shakl ishlatilishi — bu matn va oʻqitishda adashishga olib keladi. Orfografik noaniqliklar: kirill/lotin oʻtkazmalari va transkripsiya tamoyillari baʼzan muvofiqlashtirilmagan. Terminologik boʻshliq - yangi sport turlari uchun biror rasmiy oʻzbekcha atama boʻlmashidir.

Sport terminologiyasini standartlashtirish jarayoni tilshunoslik, terminologiya nazariyasi va amaliy tarjima faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Standartlashtirishning asosiy maqsadi — sport sohasida qoʻllaniladigan terminlarni yagona meʼyor asosida shakllantirish, ularning mazmuni va qoʻllanishini aniqlashtirish, shu orqali ilmiy va amaliy muloqotning samaradorligini oshirishdir.

Milliy standartlashtirish jarayoni odatda uch bosqichda amalga oshiriladi: **terminlarni yigʻish va tahlil qilish** — mavjud sport terminlarini aniqlash, ularning kelib chiqishi, ishlatilish chastotasi va semantik xususiyatlarini oʻrganish. Bu bosqichda xalq ogʻzaki nutqida, OAVda, sport federatsiyalari hujjatlarida va ilmiy adabiyotlarda qoʻllanayotgan birliklar hisobga olinadi; **meʼyorlashtirish va normallashtirish** — terminlarning yozilishi, talaffuzi, morfologik moslashuvi va grammatik shakllarini belgilash. Bu jarayonda Oʻzbek tilining imlo qoidalari, lingvistik adaptatsiya tamoyillari hamda xalqaro terminologiya bilan moslik darajasi inobatga olinadi; **rasmiy tasdiqlash va tarqatish** — yaratilgan yoki moslashtirilgan

terminlarni davlat til siyosati organlari (masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar qo'mitasi) tomonidan tasdiqlash va ularni sport federatsiyalari, ta'lim muassasalari hamda ommaviy axborot vositalariga tavsiya qilish.

Xalqaro standartlarning ta'siri sport terminologiyasi rivojida ayniqsa kuchli. Olimpiya o'yinlari, FIFA, FIBA, IAAF, ITF kabi xalqaro sport tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan qoidalar, reglamentlar va terminlar to'g'ridan-to'g'ri milliy lug'atlar va sport matbuotiga kirib keladi. Xalqaro sport terminlari ko'pincha ingliz tilidan kelib chiqadi va ular o'zbek tilida ikki yo'l bilan standartlashtiriladi: **bevosita qabul qilish** (masalan, "boxing", "tennis" kabi) — talaffuz va yozilish minimal o'zgarish bilan saqlanadi; **lingvistik adaptatsiya** (masalan, "referee" → "referi", "sprinter" → "sprinter") — fonetik, morfologik va imlo moslashuvi bilan milliy tilga kiritiladi.

XULOSA.

Milliy va xalqaro standartlar o'rtasida uyg'unlikka erishish sport terminologiyasining yagona va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, **terminologik konfliktlar** (masalan, bir terminning bir nechta variantda qo'llanishi) yuzaga kelishi mumkin. Bunday holatlarni bartaraf etish uchun xalqaro terminlarni milliy til qoidalariga moslashtirishda ham tilshunos mutaxassislar, ham sport sohasi vakillari hamkorligi zarur. Umuman olganda, sport terminologiyasini standartlashtirish jarayoni milliy tilning rivojlanishiga, ilmiy-texnik integratsiyaga va xalqaro sport maydonida samarali kommunikatsiyani ta'minlashga xizmat qiladi. Shu sababli, mazkur jarayon nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy, madaniy va siyosiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

So'nggi yillarda nashr etilgan o'zbekcha-ruscha, o'zbekcha-inglizcha sport terminologiyasi lug'atlari tilshunoslik va tarjima amaliyotida katta ahamiyatga ega. Biroq, ayrim lug'atlarda terminlarning izohlanishi yetarli darajada mukammal emas yoki xalqaro standartlarga mos kelmaydi. Shuning uchun: terminlarning yagona standart asosida tanlab olinishi; so'zlarning fonetik, morfologik va semantik mosligini to'liq aks ettirish; muntazam ravishda yangilab borish zarur.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Wüster, E. *Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie*. Wien: Springer, 1991.
2. Sager, J.C. *A Practical Course in Terminology Processing*. Amsterdam: John Benjamins, 1990.
3. Bergenholtz, H., & Tarp, S. *Manual of Specialised Lexicography*. Amsterdam: John Benjamins, 1995.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi qarorlari va imlo qoidalari.
5. O'zbekcha–ruscha–inglizcha sport terminlari lug'ati. Toshkent: "Fan va texnologiya", 2020.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA KINOYA TADQIQI

Latipov Bobur

Qarshi davlat universiteti assistent o'qituvchi

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek xalq nutqida kinoya nutq madaniyatining ajralmas qismi sifatida faol qo'llanib kelinganligi haqida. Kinoya vositasida qo'pol so'zlardan qochib, madaniy nutq me'yorlariga rioya qilgan holda suhbatdoshning nomaqbul munosabatiga muloyim javob qaytarish imkoniyati mavjud.

Kalit so'zlar: kinoya, nutq, o'zbek, nutq madaniyati, tilshunoslik, ko'chim.

Abstract: This article is about how irony is actively used in Uzbek folk speech as an integral part of speech culture. The means of sarcasm is the ability to politely respond to an undesirable attitude of the interlocutor, avoiding rudeness and observing cultural speech norms.

Keywords: irony, speech, Uzbek, speech culture, linguistics.

KIRISH.

O'zbek xalq nutqida kinoya nutq madaniyatining ajralmas qismi sifatida faol qo'llanib kelinadi. Kinoya vositasida qo'pol so'zlardan qochib, madaniy nutq me'yorlariga rioya qilgan holda suhbatdoshning nomaqbul munosabatiga muloyim javob qaytarish imkoniyati mavjud. Xalqimiz bu nutqiy uslubni qadimiy davrlardan boshlab nafaqat bilgan, balki o'z muloqotida keng qo'llagan. Ko'chimlar nutqda tejamkorlikni ta'minlash, suhbatdoshning e'tiborini jalb qilish va ta'sirchanlikni oshirish kabi vazifalarni bajaradi. "So'zning leksik ma'nosi qotib qolgan, o'zgarimas hodisa emas, u ancha barqaror bo'lsa-da, ma'lum omillar ta'sirida, uzoq yillar davomida o'zgarishi mumkin. Bunday o'zgarishlarga sabab bo'ladigan omillar lingvistik va ekstralingvistik bo'lishi mumkin"[1:157]. Umuman olganda, ko'chimlarning qo'llanilishi qadimiy davrlarga borib taqaladi. Eng qadimgi yozma yodgorliklarda so'zlarning ko'chma ma'noda ishlatilganligi ushbu fikrni tasdiqlaydi. Masalan, "To'nyuquq bitiktoshi"dan olingan parchada ma'no ko'chishining o'ziga xos turlari kuzatiladi.

"Yupqa, arriqlik to'plagali oson ermish

Ingichka arriqlik uzgali oson.

Yupqa, qalin bo'lsa to'plag'ali alp (kerak) ermish.

Ingichka yug'an bo'lsa uzgali alp (kerak) ermish".

"To'nyuquq bitiktoshi" kabi qadimiy yozma yodgorliklarda *yupqa, arriq, ingichka, yug'an* kabi leksemalar o'zining asl ma'nosida emas, ko'chma ma'noda qo'llanilgan. "Leksika tarix, madaniyat, fan va xalqning ijtimoiy-iqtisodiy rivoji bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ilmiy tahlilda ularni hisobga olmasdan turib, so'z ma'nolarining o'zgarish manbalari va sabablarini aniqlash mushkul"[2:72]. Bunday misollar qadimiy yozma yodgorliklarda ko'plab uchraydi. Mumtoz adabiyotda ko'chimlar ta'sirchanlikni oshiruvchi muhim vosita sifatida ishlatilgan. *Istiora, iychom, tajohhuli orifona* kabi badiiy san'atlar aynan ko'chimlar asosida shakllangan. Xususan, kinoyaviy ko'chimlar badiiy matnlarning ta'sirchanligini oshirishda muhim rol o'ynagan. Masalan, Atoyi she'rlarida badiiy san'atlar mahorat bilan qo'llanib, unda go'zal yorning oshiqning yuziga oyoq bosib "yuzing bo'yradek dag'al ekan" deb ta'na qilishi orqali o'ziga xos kinoyaviy ifoda aks etadi[3:77-82].

ADABIYOTLAR TAHLILIVA METOD.

Alisher Navoiy ijodida kinoyaviy ko'chimlar muhim o'rin egallaydi. Uning kinoya san'atini mahorat bilan qo'llashiga bag'ishlangan maxsus ilmiy tadqiqotlar mavjud[4:149-156]. Mumtoz adabiyotda kinoya bir fikrni yashirin ifoda etmoq" ma'nosidagi so'z sifatida qayd etiladi[5:42]. sifatida ta'riflanadi. Badiiy san'atlar ichida kinoya alohida tur sifatida ajratilib, o'ziga xos ahamiyatga ega. Alisher Navoiy ijodidagi ta'sirchan va muhim badiiy yukni o'zida mujassam etgan kinoya misollaridan biri sifatida "Saddi Iskandariy" asaridagi quyidagi misralarni keltirish mumkin:

"Ki, el qismi komu balo aylagan

Kim, ul ikki uyni to'lo aylagay".

Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" asaridagi misralarda insonlarning ikki guruhga bo'linishi va ularning jannat va do'xaxni (ikki uy) to'ldirishiga nozik kinoyaviy ishora mavjud. Keyingi davrlarda kinoyaning ko'chma ma'no sifatidagi ahamiyati yanada ortib, adabiyot namunalari keng yoritildi. Xususan, Muhammadsharif Gulxaniyning "Zarbulmasal" asarida Boyo'g'li qizining mahri uchun so'ralgan mingta xarobaning Qo'qonda yo'qligi, ammo Buxoroda istagancha topilishi haqidagi fikrlar kinoyaviy tarzda ifodalangan bo'lib, bu haqiqatga to'liq mos kelmas edi. Chunki XIX asr oxirida uch xonlikda ijtimoiy va siyosiy inqirozlar kuzatilgani tarixiy manbalarda tasdiqlanadi[6]. Ijodkor ushbu kinoyaviy ifodalar orqali bir tomondan senzura cheklovlaridan xalos bo'lishni, ikkinchidan, mavjud ijtimoiy-siyosiy holatni teskari ifoda orqali o'quvchiga yetkazishni maqsad qilgan va bu maqsadlariga to'laqonli erishgan. Zero, badiiy asar mahalliy aholi vakillari uchun mo'ljallangan bo'lib, ular

ijodkor bilan bir muhitda, bir mamlakat va boshqaruv tizimida yashagan. Kinoyaning qo'llanilish xususiyati ushbu shart-sharoitlarni talab qiladi, chunki kinoya orqali ifodalangan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy yoki maishiy muammolarga e'tiroz tushunilishi uchun tinglovchi ushbu muhit va holatlarni yaxshi bilishi va tushunishi zarur.

MUHOKAMA.

Tilshunoslik va adabiyotshunoslikning fan sifatida shakllanishi, ilk tadqiqotlarning amalga oshirilishi kinoyaning turli jihatlaridan o'rganilishiga zamin yaratdi. Tadqiqotchilar ushbu ko'chim turini adabiyotshunoslik va tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qildilar. Ushbu tadqiqotlarda kinoyaning qo'llanilish sabablari, nutqiy maqsadlarga xizmat qilish xususiyatlari va muayyan badiiy asar turlaridagi o'ziga xosliklari kabi masalalar o'rganildi. O'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida olib borilgan izlanishlarda kinoya va uning xususiyatlari turli yondashuvlar orqali yoritildi. Bunday tadqiqotlarda kinoyaning turli qirralari o'rganilishi ilmiy faoliyatda odatiy holat sifatida qaraladi, chunki kinoya kabi keng qamrovli tushunchaning barcha jihatlarini bir tadqiqotda to'liq yoritish imkonsizdir. Shu sababli tadqiqotchilar kinoyaga turlicha ta'riflar beradilar. Masalan, tilshunos R. Qo'ng'urov kinoyani "ta'riz" deb atab, uni qo'llash jarayonini "ta'riz priyomi" termini bilan ifodalashni taklif qiladi, bunda so'z va iboralarning keskin va piching shaklida asl ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda ishlatilishi nazarda tutiladi. Tilshunos M. Mirtojiyev kinoyaviy ma'noni okkazonal ma'noning bir qismi sifatida baholaydi[7], ammo kinoyaviy ma'noning har doim ohorli bo'lavermasligi uni okkazonal ma'no doirasida yoki tenglashtirib o'rganish har doim to'g'ri emasligini ko'rsatadi. Faqat muayyan badiiy asarda qo'llanilgan ohorli kinoyalar okkazonal ma'no sifatida tahlil qilinishi mumkin. Tilshunos A. Abdullayev kinoyani fikrni o'tkazishning o'ta ta'sirchan usuli deb hisoblaydi va uni o'zbek tilida ekspressivlikni ifodalovchi vosita sifatida qaraydi[8]. Uning fikricha, kinoyada shaklan ijobiy, yumshoq ifoda bo'lsa-da, antipatik ma'no ta'sirchan tarzda yetkaziladi. Bu fikrga qo'shilish o'rinli, chunki kinoyada adresantga kuchli ta'sir ko'rsatish xususiyati mavjud. Odatda, kinoyaviy birliklar o'z "ayb"ini his qilayotgan suhbatdoshga nisbatan qo'llanadi, bu esa salbiy munosabat kutilayotgan tinglovchiga ijobiy munosabat orqali ta'sirni oshiradi. Tilshunos S.A.Karimov kinoyani nafaqat lingvistik, balki lingvoestetik hodisa sifatida ko'rish zarurligini ta'kidlaydi[9].

NATIJALAR.

Kinoya, ko'chimning muhim turi sifatida, maxsus tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilgan. Xususan, tadqiqotchi Sh. Abdurahmonov o'zbek badiiy nutqida kulgi qo'zg'atuvchi lisoniy vositalarni tahlil qildi[10]. Garchi ushbu tadqiqotda kinoya to'g'ridan-to'g'ri asosiy o'rganish ob'ekti sifatida tanlanmagan bo'lsa-da, kulgi uyg'otuvchi vositalar orasida kinoyaga alohida e'tibor qaratilgan. Kinoyaviy tag ma'noning kulgi hosil qilishdagi roli tadqiqotning maxsus bo'limida atroflicha ko'rib chiqilgan. Umuman olganda, olim o'zbek badiiy nutqida kulgi qo'zg'atuvchi lisoniy vositalar sifatida quyidagilarni ajratadi: 1) polisemiya; 2) presuppozitsiya; 3) oksimoron; 4) kinoyali tag ma'no; 5) metafora; 6) metonimiya; 7) frazeologik birikmalar; 8) insonlarga xos xususiyatlar va qarindoshlik ifodalovchi so'zlarni hayvonlarga nisbatan qo'llash; 9) jinslararo nutq farqlanishi; 10) mubolag'a. Sh.Abdurahmonov ushbu vositalarni kulgi hosil qilishda eng faol omillar sifatida belgilab, qo'shimcha ravishda *ohang*, *inversiya*, *omonimiya*, *nutq uslubining o'rin almashishi*, *dialektizmlarning* ham badiiy asarlarda kulgi qo'zg'atuvchi yordamchi vositalar bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Olim tomonidan ajratilgan hodisalarning aksariyati ko'chimlar bilan bog'liq bo'lib, bu o'zbek xalqining insonlararo muloqotda hajviy holatlarni ifodalashda yoki antipatik munosabatlarni bildirishda so'zning denotativ ma'nosidan qochishga intilishini ko'rsatadi. Bu xususiyat o'zbek xalqining nutqiy madaniyati va muloqotdagi ma'naviy sifatlarning namoyon bo'lishida muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotda ushbu jihatlar har bir hajviy holatni qo'zg'atuvchi birliklar tahlili va muhokamasida alohida e'tiborga olingan. Muallif kinoya uslubini shakllantiruvchi lisoniy vositalarning tag ma'nolariga ishora qilish

orqali kinoyaviy kulgi hosil bo'lishi va ularning semantik-uslubiy xususiyatlarini o'rganishga e'tibor qaratgan.

XULOSA.

Tilshunos E.Ibragimovaning tadqiqoti kinoya va uning nutqda (matnda) bajaradigan vazifalarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ushbu masalalar dissertatsiyada atroflicha yoritilgan[12]. Tadqiqot bo'limlarida kinoyaning uslubiy-lingvopragmatik ob'ekt sifatidagi ahamiyati asoslab berilgan va badiiy tasvir vositalari tizimida uning tutgan o'rni aniqlangan. Shuningdek, kinoya va kontekst o'rtasidagi munosabat alohida bo'limda tahlil qilingan, chunki kontekstsiz kinoyani tadqiq qilish imkonsizdir. Kinoyaviy mazmun faqat matn tarkibida to'liq namoyon bo'lishi tufayli ushbu ko'chimlarni matn asosida o'rganish zarurati ta'kidlanadi. Kinoyaviy ma'noni ifodalash usullari, ularning darajalanishi, xususan, intonatsion-fonetik, leksik-frazeologik, morfologik va sintaktik vositalar orqali kinoya hosil qilish masalalari tahlil qilinib, olinagan ilmiy xulosalar tadqiqotning amaliy ahamiyatini oshiradi. E.Ibragimova tadqiqotining muhim jihatlaridan biri kinoyani satira va yumor bilan tenglashtirmaslik zarurligini ta'kidlaydigan mulohazalardir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – B.157. – 272 b.
2. Saidov Y. O'zbek adabiy tili tarixi. – Buxoro: Durdoma, 2019. – B.72. – 168 b.
3. Satimova R. Atoyi g'azallarining badiiy xususiyatlari // Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. 2024. №35. – B.77-82.
4. Dadaboyev H. Alisher Navoiyning kinoya she'riy san'atini qo'llash mahorati // "Alisher Navoiy va XXI asr" nomi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. Toshkent, 2021-yil, 8-fevral. – B.149-156.
5. Хожахмедов А. Шеърӣй санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ НМАК, 1998. – Б.42. – 160 б.
6. Kuzikulov I. Qo'qon xonligi tarixi. – Namangan: Namangan, 2014. – 84 b.
7. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – Б.65-66. – 140 б.

DOD TILI TASNIFI

To'xtayev Alibek Sharofitdin o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti "Filologiya" kafedrası, Xorijiy sharq tili o'qituvchisi

Abduvaxitova Zilola Abdumananova

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti "filologiya" kafedrası xorijiy sharq tili yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab tili va o'zbek tilining, morfologik o'xshashliklari va farqlari qiyosiy tilshunoslik asosida tahliliy fikrlar bildirilgan. Arab tili semit tillar oilasiga mansub bo'lib, flektiv tuzilishga ega, o'zbek tili esa turkiy tillar oilasiga kiruvchi agglutinatív tuzilmali til sanaladi. Qiyosiy tahlil asosida bu tillarni o'rganish bo'yicha metodik xulosalar beriladi. Maqola tilshunoslar, tarjimonlar, til o'rganuvchilar hamda filologiya yo'nalishida tadqiqot olib borayotgan mutaxassislar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: Arastu, filologik, gramatika, ritorika, poetika, nahv, al – unmuzaj, al Mufassal, ism, fe'l, harf.

KIRISH.

Til o'rganish bu eng avvalo shaxsiy rivojlanish bo'lib, inson xotirasini faollashtiradi. Boshqa millatlar madaniyatini o'rganish, savdo – sotiq, sayohatlar kabi daromadli sohalarga yo'l ochadi. Chet tilini o'rganishda muloqot juda samarali bo'lsada, uning grammatikasini ona

tiliga qiyoslab o'rganish ham yahshi natija beradi. Dunyoda keng tarqalgan filologik (til va adabiyotga tegishli) ilmlarning asosida qadimgi yunon olimi Arastu (mil. avv. IV asrda yashagan) tuzgan qadimgi yunon tili va adabiyotiga oid "Grammatika", "Ritorika" va "Poetika" kabi asarlar yotadi.

Musulmon olimlar esa arab tiliga oid ilmlarni mutlaqo mustaqil tarzda boshqa tillarga bog'lamagan holda yaratganlar. Masalan rus filologiyasini tashkil qiluvchi grammatika, stilistika, adabiyotshunoslik kabi ilmlar XVII – XIX hatto XX asrlarda Arastu yaratgan tizimlar asosida shakllana boshlagan bo'lsa, arab filologiyasini tashkil qiluvchi ilmlar VII – IX asrlarda shakllangan va X asrdayoq kamolga yetgan edi. Bu tarixiy voqelikni shu soxaning mutaxasislari so'zsiz tan oladilar. Tilshunos olimlar arablarning nahv tizimini XX asrning 60 – 70 yillarida shakllangan, tilshunoslikda "eng yangi oqim" xisoblangan struktural lingvistikaga o'hshatadilar.

Arab tilining qonun qoidalari tizimi – nahv ilmini yaratgan va kamolga etkazgan olimlar orasida bizning bobokalonimiz Maxmud Zamahshariy (1075 – 1144) "al – Unmuzaj" va "al – Mufassal" asarlari xanuz arab tili bo'yicha muhim qo'llanma hisoblanadi.

ASOSIY QISM.

Qadimda ona tili fonetikasi tajvid, morfologiyasi sarf, sintaksis esa nahv ilmi deb o'rganilgan.

Tillarni tasniflashda grammatika 3 bosqichga bo'linadi:

1. Fonetika – tovushlar va ularning hususiyatlarini o'rganadi.
2. Morfologiya – so'zlarning yasalishi va shakllarini o'rganadi.
3. Sintaksis – gap qurulishi so'zlarning gapdagi o'rnini o'rganadi.

Ona tilida mustaqil so'z turkumlar 6 ta. Ular Ot, sifat, son, fe'l, olmosh, ravishlardir.

Arab tilida undan bir oz farqli bo'lib, 3ta turkum mavjud.

1. اسم Ism – bir ma'noga dalolat qiluvchi so'z
2. فعل Fe'l – bir ma'no va zamonga dalolat qiluvchi so'z
3. حرف Harf – ma'noga ham zamonga ham dalolat qilmaydi

اسم ga Ot (kim? Nima?), sifat (qanday? Qanaqa?), son (qancha? Nechta?), olmosh (ega o'rnida), ravish so'z turkumlari mos keladi.

فعل ga fe'l so'z turkumi mos keladi.

حرف ga aniqlik artikli, predloglar, turli xil yuklamalar, umuman yordamchi so'zlar kiradi.

Arab tili o'zining o'ziga xos yozuv shakli va tizimiga ega bo'lib, u o'ngdan chapga yo'nalishda yoziladi va arab alifbosiga asoslanadi. O'zbek tilida esa XIX asr oxirigacha arab yozuvi ishlatilgan, keyinchalik lotin va kirill alifbolariga o'tildi. Bu o'zgarishlar fonetik ifodalanishda ham farqlarga olib kelgan. Masalan, arab tilidagi qisqa unli a, u, i tovushlari o'zbek tiliga o'zgartirilgan shaklda, ba'zida imloviy uyg'unlashuv asosida kirib kelgan: islām → islom, qur'ān → qur'on, hikmah → hikmat va hokazo.

Ona tilidagi o'zak va negiz tushunchasi – morfema eng kichik ma'no birligidir. Mustaqil ma'no bildiradi, o'zak so'zning yuragi xisoblanadi. Mustaqil so'z sifatida ishlay oladi. Hech qanday yasovchi qo'shimchalarsiz ham mavjud bo'ladi. Har qanday yangi so'zning asosi sifatida xizmat qiladi.

Arab tilida o'zak مَصْنُوع so'zlar:

Uch undoshli - ثلاثي

To'rt undoshli - رباعي

Besh undoshli - خماسي bo'ladi

So'zlarning o'zagini topa bilish ma'nosini tushunishda juda muhimdir. O'zakni ajratishda arab tilida maxsus mezon ishlatiladi. Ayni mezon xaqida Ne'matullo Ibrohimov o'zining "Arab tili grammatikasi" kitobida shunday deydi: Har bir grammatik kategoriya o'zining vazn deb atalmish muayyan shakli modeliga ega. Arab tilshunoslari vaznga asos qilib ل، ع، ف harflarini

olishgan. Bunda ف harfi birinchi o‘zak undoshini, ع harfi ikkinchi o‘zak undoshini, ل harfi uchinchi o‘zak undoshni ifodalaydi. Agar so‘z to‘rt yoki besh undoshli o‘zakdan iborat bo‘lsa, to‘rtinchi va beshinchi undoshlarni ifodalash uchfun ل harfi olinadi.

XULOSA.

Ming yillar davomida o‘z tamaddunini yaratgan unga o‘zining o‘zgacha ziyosini qo‘shgan bu tilni o‘zbek tili bilan muqoyasa qilar ekanmiz so‘z turkumlari uch qism ekanligini ko‘rishimiz mumkun. Birinchi qism Ism-bu so‘z turkumi nomlarni, sifatlarni, olmoshlar va ravishlarni qamrab oladi. Ikkinchi qismda fe‘l ushbu turkumga fe‘lning barcha zamonlari, mayllari, nisbatlari, bo‘lishli va bo‘lishsiz shakllari kiradi. So‘ngi qismda esa harf sifatida aniqlik artikillari, predloglar, yuklama va ko‘makchi so‘zlar kiradi.

Ushbu so‘z o‘zaklari faqat undosh tovushlardan iborat bo‘ladi. Ushbu o‘zakni tashkil etuvchi tovushlar o‘zak undosh tovushlar deyiladi. O‘zak undoshlar so‘zlarga umumiy ma‘noni ifoda etadi. O‘zaklarning ustiga ostiga yoniga qo‘shilgan unlilar va qo‘shimchalar qo‘shilishi orqali noo‘zak so‘z hosil bo‘ladi.

Foydalanilgan adbiyotlar:

1. N. Ibrohimov “Arab tili grammatikasi” Toshkent 2024
2. Nargiza Erkaboyeva “O‘zbek tilidan ma‘ruzalar to‘plami” Toshkent 2021
3. Abdujabborov “Arab tili” Toshkent 2020.

TURLI TILLARDAGI SON TARKIBLI IBORALARNING LINGVOKULTUROLOGIK SEMANTIKASI

Davletova Dildora Nadir qizi

Al-Farobiy qozoq milliy universiteti doktoranti

dildoradavletova21@gmail.com

Annotatsiya. Zamonaviy tilshunoslikda son tarkibli iboralarning semantik ma‘nolarini o‘rganish nihoyatda muhimdir, chunki iboralar har bir xalqning urf-odatlarini, an‘analari, ijtimoiy turmush tarzi hamda dunyoqarashini aks ettiruvchi barqaror til birliklaridir. Ushbu iboralarni semantik tahlil qilish lingvokulturologik birliklarning tillararo o‘xshashliklarini aniqlashga, shuningdek, so‘zning lingvokulturologik xususiyatlarini chuqur o‘rganishga yordam beradi. Ushbu tadqiqotning maqsadi qozoq, o‘zbek, turk, rus va ingliz tillaridagi son tarkibli frazeologizmlar ya‘ni iboralar ma‘nosidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlashdan iborat. Ushbu maqolada “bir” va “ikki” sonlarini o‘z ichiga olgan iboralar har bir tildan tizimli ravishda to‘planib, ushbu tillarda son tarkibli iboralarning umumiy va farqli madaniy o‘ziga xosliklari tahlil qilindi. Shuningdek maqolada, ilmiy tadqiqot metodlaridan, lingvistik tahlil, semantik tahlil hamda lingvokulturologik yondashuvlardan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: iboralar, semantik maydon, semantik tahlil, lingvokulturologik ma‘no.

Abstract. In modern linguistics, studying the semantic meanings of numerical expressions is of great importance, as such expressions represent stable language units that reflect the customs, traditions, social lifestyle, and worldview of each nation. Semantic analysis helps identify cross-linguistic similarities of linguocultural units and provides a deeper understanding of the linguocultural features of words. The aim of this study is to identify the similarities and differences in the meanings of numerical idioms (i.e., expressions) in Kazakh, Uzbek, Turkish, Russian, and English languages. In this article, idioms containing the numbers “one,” and “two,” were systematically collected from each language and analyzed to reveal both the shared and distinct cultural features of numerical expressions in these languages. In

addition, linguistic analysis, semantic analysis, and linguoculturological approaches were applied as research methods.

Keywords: idioms, semantic field, semantic analysis, linguoculturological meaning.

KIRISH.

Iboralar ko'p yillar davomida ko'plab tilshunoslar diqqat markazida bo'lgan asosiy tadqiqot obyektlaridan hisoblanadi. Son tarkibli iboralar esa o'z navbatida turli jamiyatlarda turlicha talqin qilinadigan chuqur madaniy ma'nolarga ega. Zamonaviy tilshunoslikda son tarkibli iboralarning semantik ma'nosini o'rganish nihoyatda muhim, chunki ular xalqlarning urf-odatları, an'anaları, ijtimoiy hayotini hamda dunyoqarashini aks ettiruvchi barqaror til birliklari hisoblanadi. Semantik tahlil lingvistik va madaniy birliklarning o'xshash ma'nolarini aniqlashga, so'zning lingvokulturologik xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi.

Iboralar - bu so'zlarning alohida emas, balki butun birikma orqali anglashiladigan ma'noni ifodalovchi obrazli ifodalar hisoblanadi [1, 5].

A.V. Kunin o'zining "Inglizcha-ruscha frazeologik lug'ati"da iboralarni har bir komponentning alohida ma'nosidan kelib chiqib tushuntirib bo'lmaydigan, lekin birgalikda yangi ma'no beruvchi so'z birikmalari sifatida ta'riflaydi [2, 7].

Iboralarning semantik tahlili ularning ichki ma'nolari, komponentlarning bevosita ma'nosi hamda umumiy obrazli (ko'chma) ma'nosini o'rganishga yordam beradi. R. Avakova fikricha, bir xil konseptni ifodalovchi so'zlarning semantik shakli turli tillarda turlicha bo'lishi mumkin va bu holat haqiqatning ayrim jihatlarini yashiradi. U, shuningdek, turli tillar dunyo haqidagi tasavvurni o'ziga xos tarzda ifodalaydi, deb ta'kidlaydi [3, 31].

Sonlar alohida holda tahlil qilinganda ham miqdor ma'nosidan tashqari ko'plab boshqa ma'nolarga ega. Masalan, Islomda "bir" soni Allohning yagona va betakror ekanligini bildiradi. Arab alifbosining birinchi harfi alif ham "bir" shaklida yoziladi va uning Abjad tizimidagi son qiymati 1 ga tengdir. Shu bois, alif vahdatni, ya'ni Allohning yagona ekanligini ifodalaydi [4, 221].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Tadqiqot materiali sifatida turli lug'atlardan jami 445 ta ibora tanlab olindi. Tadqiqot manbalari sifatida quyidagi lug'atlardan foydalanildi: I. Kenesbaevning "Qozoq tili frazeologik lug'ati" [5], Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tili frazeologik lug'ati" [6], O. Aksoyning "Atasözleri ve deyimler sözlüğü" [7], L. va R. Flavellning "Dictionary of English idioms and their origins" [8], Vikisözlük [9], Cambridge dictionary [10] hamda S. I. Lubenskayaning "Comprehensive Russian-English phraseological dictionary" [11].

Maqolada quyidagi ilmiy tadqiqot usullari qo'llanildi: lingvistik tahlil, semantik tahlil va lingvokulturologik qiyoslash.

Lingvistik tahlil - "bir" va "ikki" sonlarini o'z ichiga olgan iboralarni aniqlash, ularning ma'nolari va qo'llanishlarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Bunda iboralarning leksik tuzilishi o'rganilib, sonlarning qanday semantik ma'nolarga ega ekanligi aniqlanadi.

Semantik tahlil - iboralarning ma'nosini va ular orqali madaniy yoki kognitiv kontekstda ma'no qanday ifodalanishini tahlil qiladi. Masalan, ingliz tilidagi "kill two birds with one stone" iborasi bir vaqtning o'zida ikki foydali ishni bajarishni bildiradi. Bu tahlil turli tillarda o'xshash metaforik ekvivalentlarning mavjudligini aniqlashga yordam beradi.

MUHOKAMA.

K. Bozkurt va H. Bozkurt "bir" sonining ijodiy mohiyatini ta'kidlab, barcha boshqa sonlar undan kelib chiqishini, undan oldin esa hech qanday son yo'qligini qayd etadilar. Undan avval turgan "nol" esa yo'qlikni anglatadi [12, 719].

"Ikki" soni "bir" dan keyin turuvchi son bo'lib, olamdagi qarama-qarshiliklarni ifodalovchi dualizm timsolidir. U mutlaq mavjudlikdan ajralishni ham bildiradi [13, 57]. "Bir" soni mavjud bo'lganidan so'ng ko'plik (ko'p sonlilik) boshlanadi. "Ikki" soni olamdagi

ziddiyat va muvozanatni ifodalaydi. Qur’onda ham “Biz har narsani juft qilib yaratdik” degan oyat bu fikrni tasdiqlaydi [14].

NATIJALAR.

Ushbu tahlil natijasida barcha tillarda sonli iboralar konnotatsiyasi bo’yicha ijobiy, salbiy va neytral ma’nolarda qo’llanilishining umumiy qonuniyatlari aniqlandi. Turkiy tillarda xalq maqollari va frazeologik ifodalarda uchraydigan ko’plab sonli idiomalar kundalik nutqdan asta-sekin yo’qolib, eskirib bormoqda. Ingliz tili esa, aksincha, leksik kengayish jarayonlariga faol moslashib, o’zining semantik tarkibini saqlab qolish va boyitish xususiyatini davom ettirmoqda [15, 8]. Qiyosiy lingvistik tahlil shuni ko’rsatadiki, “bir” sonini o’z ichiga olgan idiomalar turli tillarda ijobiy, salbiy va neytral konnotatsiyalarni ifodalaydi.

Ijobiy konnotatsiyalar: Barcha til guruhleri (qozoq, o’zbek/turk va ingliz/rus) “bir” so’zi ishtirok etgan idiomalardan yagonalik, birlikda harakat qilish g’oyasini ifodalash uchun foydalanadi. Qozoq tili o’ziga xos tarzda “bir” bilan Xudoga ishonch va ruhiy kuch/ilhom kabi ijobiy ma’nolarni bog’laydi. O’zbek va turk tillari “bir” orqali oila totuvligi va go’zallik g’oyalarini ifodalashda o’xshashlik ko’rsatadi. Ingliz va rus tillarida esa “bir” mukammallik va o’ziga xoslik (unique, excellence) bilan bog’liq bo’lib, bu boshqa guruhlarda aniq ifodalanmagan ijobiy xususiyatlardir.

1-jadval. Turkiy va hind-yevropa tillaridagi “ikki” sonini o’z ichiga olgan universal iboralarining semantik ma’nolari.

2-jadvalda “ikki” sonini o’z ichiga olgan ba’zi keng tarqalgan iboralar taqqoslanib, ularning ijobiy va salbiy semantik ma’nolari ko’rsatilgan. Jadvalda keltirilgan o’zbek, qozoq, turk, rus va ingliz tillaridagi qiyosiy tahlili ularning strukturaviy o’xshashliklari va madaniy jihatlarini ochib beradi:

O’zbek, qozoq va rus tillarida jadvalda keltirilgan: "Bir o’q bilan ikki quyonni urmoq" iborasi ‘quyon’ obrazi orqali ifodalanadi, bu esa Osiyo xalqlari madaniyatida quyon-ovchilik va oziq-ovqat manbasi ekanligini ko’rsatadi. Turk va ingliz tillarida esa ushbu ibora ‘qush’ orqali ifodalangan. Turk tilida bu holat xalq og’zaki ijodida va kundalik hayotda ayrim qushlarning madaniy ahamiyati bilan izohlanadi. Ingliz tilida esa qushlarga oid idiomalar tabiat hodisalarini kuzatishdan kelib chiqqan bo’lib, inson xatti-harakatlarini ifodalovchi iboralarga singib ketgan.

XULOSA. “Bir” va “ikki” sonlarini o‘z ichiga olgan iboralarning qozoq, o‘zbek, turk, rus va ingliz tillari misolida qiyosiy lingvistik tahlili ularning umumiy o‘xshash va madaniy o‘ziga xosliklarini ochib beradi. Yuqorida keltirilgan barcha tilda “bir” soni birlik, mukammallik va yagonalik tushunchalarini ifodalash uchun qo‘llaniladi, “ikki” soni esa ikkilanma holatni, ya’ni tanlov orasida qolishni bildiradi. Biroq madaniy kontekst bu ifodalarga o‘ziga xos ma’no qo‘shadi.

Qozoq tilida “bir” sonini o‘z ichiga olgan idiomalar asosan Xudoga ishora qiladi va shu jihati bilan boshqa tillardan farqlanadi; ular ma’naviyat, hayot va o‘lim o‘rtasidagi muvozanat, birlik va umumiy tajriba ahamiyatini ta’kidlaydi. Turk tilida bu idiomalar “bir” sonining birlik, yagonalik, betakrorlik va ba’zida butunlik ma’nolarini ifodalashini ko‘rsatadi. Islom ta’siri ostida “bir” soni muqaddas tus olib, Xudoning yagonaligi va mutlaq mavjudligini ramziy tarzda anglatadi.

O‘zbek tilidagi “bir” sonli idiomalar birlik, go‘zallik va oila totuvligini ifodalab, ijtimoiy uyg‘unlik va estetik qadriyatlarning ahamiyatini aks ettiradi. Ingliz va rus tillarida esa bunday idiomalar ko‘pincha shaxsiylik, mukammallik va betakrorlikni ifodalaydi, bu esa shaxsiy yutuq va individuallikka bo‘lgan madaniy e’tiborni ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ayto J. **Iboralar Oksford lug‘ati.** – Oksford universiteti nashriyoti, 2020. – 678-bet. doi:10.1093/ACREF/9780198845621.001.0001.
2. Kunin A.V. **Inglizcha-ruscha frazeologik lug‘at.** – Moskva: Russkiy yazyk, 1984. – 944-bet.
3. Авакова П. **Фразеологизмы.** – Olmaota: Qozog‘ universiteti, 2013. – 246-bet.
4. Çoruhlu Y. **Türk mifologiyasının asosiy yönleşmeleri.** – İstanbul: Kabaıcı nashriyoti, 2010. – 256-bet.
5. Кеңесбаев І. **Қозоқ тілінің фразеологизмдері.** – Olmaota: Fan nashriyoti, 1977. – 722-bet.
6. Rahmatullayev Sh. **O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati.** – Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot, 2022. – 636-bet. <https://doi.org/10.62754/joe.v3i8.5766>
7. Aksoy O. **Maqollar va iboralar lug‘ati. Deyimler Sözlüğü II.** – İstanbul: “Inqilob” nashriyoti, 2022. – 1205-bet.
8. Flavell L. & Flavell R. **Iboralar va ularning kelib chiqishi lug‘ati.** – London: Kyle Books, 2011. – 343-bet.

MUNIS XORAZMIYNING MUXAMMASLARIDA FALSAFIY MOTIVLAR

Nazarova Shohista Ismatovna
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
nazarovashohista259@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr Xorazm adabiy muhitining yirik vakili bo‘lgan Munis Xorazmiyning “Navoiyning g‘azaliga muxammas” asari tahlil qilinadi. Asar Alisher Navoiy lirikasiga javob tarzida yaratilgan bo‘lib, unda firoq, sabr, iroda, vafodorlik va insonning ma’naviy kamolot sari intilishi kabi falsafiy g‘oyalar markaziy o‘rin egallaydi. Muallif ayriliq iztirobi orqali inson ruhiyatidagi sabr va irodaning sinovini, ilohiy muhabbatning poklovchi kuchini badiiy vositalar orqali ifoda etadi. Tadqiqotda komparativ-tahliliy, poetik tahlil va intertekstual yondashuv metodlari qo‘llanilib, Munis poetikasining Navoiy an‘analariga daxldorligi hamda uning mustaqil falsafiy fikr yuritish darajasi ochib beriladi. Maqola natijasida Munis Xorazmiyning muxammaslari o‘z davrining ma’naviy-ma’rifiy muhitini aks ettirgan holda, o‘zbek mumtoz she’riyatida falsafiy tafakkurning o‘ziga xos bosqichini ifodalashi isbotlanadi.

Kalit soʻzlar: Munis Xorazmiy, muxammas, Navoiy anʼanalari, firoq, sabr, iroda, tasavvuf, falsafa, maʼnaviy kamolot, poetika, intertekstual tahlil, badiiy tafakkur, Xorazm adabiy muhiti, inson ruhiyati, ilohiy muhabbat.

Abstract: This article analyzes Munis Khwarazmi's poem "Mukhammas to Navoi's Ghazal", created in response to Alisher Navoi's lyrical tradition. The poem centers on philosophical themes such as separation, patience, willpower, devotion, and spiritual perfection. Through the motif of longing, the poet depicts the human soul's struggle for endurance and the purifying power of divine love. Comparative, poetic, and intertextual analytical methods are applied to reveal Munis's connection to Navoi's philosophical heritage and his individual interpretative approach. The study concludes that Munis's mukhammases reflect the spiritual and intellectual atmosphere of 19 th-century Khwarazm and represent an important stage in the development of philosophical thought in classical Uzbek poetry.

Key words: Munis Khwarazmi, mukhammas, Navoi tradition, separation, patience, willpower, Sufism, philosophy, spiritual perfection, poetics, intertextual analysis, artistic thinking, Khwarazm literary environment, human psychology, divine love.

KIRISH.

XIX asr Xorazm adabiy muhiti oʻzbek mumtoz adabiyotining soʻnggi yuksak bosqichlaridan biri sifatida qadrlanadi. Bu davrda shakllangan ijodiy maktablar, xususan, Munis Xorazmiy atrofida adabiy muhit, Alisher Navoiy merosini yangi tarixiy bosqichda davom ettirdi. Munis asarlarida inson ruhiyati, maʼnaviy tozalanish va hayotning falsafiy mohiyati markaziy oʻrinni egallaydi.

"Navoiyning gʻazaliga muxammas" asari ana shu jarayonning yorqin namunasi boʻlib, unda shoir ustoziga ehtirom bildirib, oʻz davrining ruhiy-falsafiy izlanishlarini badiiy tarzda ifodalagan. Asar Navoiy lirikasidagi ilohiy ishq konsepsiyasini davom ettiradi, ammo unda inson sabrining kuchi, irodasining sinovi va ruhiy poklanish jarayoni yanada chuqurroq yoritiladi. Maqolaning dolzarbligi shundaki, u Munisning Navoiy anʼanalariga asoslangan, ammo mustaqil falsafiy tafakkurga ega shoir sifatidagi qiyofasini ochib beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Munis Xorazmiyning adabiy merosi XIX asr Xorazm adabiy muhitini oʻrganishda muhim manba hisoblanadi. U Navoiy, Fuzuliy, Bedil singari mumtoz ijodkorlar anʼanalarini davom ettirib, ularning falsafiy va tasavvufiy gʻoyalarini oʻz davr ruhiga mos tarzda qayta talqin qilgan. Adabiyotshunos olimlar A. Qayumov, A. Hayitmetov, A. Rustamov, O. Usmonov, Q. Sodiqov kabi tadqiqotchilar oʻz ishlarida Munis va Ogahiy ijodining adabiy-estetik xususiyatlarini yoritganlar. Ularning tahlillarida asosan Munisning tarixchi, tarjimon va shoir sifatidagi faoliyati oʻrganilgan boʻlsa-da, uning muxammaslaridagi falsafiy yoʻnalishlar kamroq tadqiq etilgan. Ammo adabiyotshunos olim G. Boltayeva Munis muxammaslariga toʻxtalib oʻtadi. "Xorazmda Ravnaq, Andalib, Roqim, Nishotiy (XVIII asr); Munis, Ziyarak, Ogahiy, Dilorvari (XIX asr); Buxoroda Joniy, Mujrim-Obid, Sayqaliy, Shavqiy va Xiromiy (XVIII-XIX asrlar) kabi ijodkorlar adabiyot maydonida munosib oʻrin egalladilar. Bu davr adiblarning asarlarini koʻzdan kechirar ekanmiz, ular ijodida anʼnaviy mumtoz janrlarni takomillashtirish va rivojlantirish nazarga tashlanadi. Mazkur shoirlarning aksariyati anʼanaga sodiq holda ikki tilda – oʻzbek va fors-tojik tillarida ijod qilganlar. Bu davrning deyarli barcha shoirlari ijodida muxammas janri namunalari uchraydi". [6;86]

Mazkur tadqiqot shu boʻshliqni toʻldirishga qaratilgan boʻlib, asosan "Navoiyning gʻazaliga muxammas" nomli asar asosida olib borildi. Tadqiqotda komparativ-tahliliy, poetik va intertekstual yondashuv metodlari asos qilib olindi. Komparativ tahlil yordamida Munis muxammasi va Navoiy gʻazali oʻrtasidagi gʻoyaviy-mavzuviy hamda badiiy oʻxshashliklar oʻrganildi; poetik tahlil orqali esa asardagi tashbeh, istiora, ramz va qofiya tizimining mazmun hosil qilishdagi roli aniqlab chiqildi. Intertekstual yondashuv Munisning ustoz merosini qay

tarzda qayta o'zlashtirgani, uni yangi falsafiy darajada davom ettirgani nuqtayi nazaridan qo'llanildi.

MUHOKAMA.

Munis Xorazmiy muxammasida falsafiy fikrlar tasavvufiy tafakkur bilan chambarchas bog'langan. Asar mohiyatida inson hayoti sinovlar bilan to'la ekanligi, ammo bu sinovlar orqali ruhiy kamolotga erishish mumkinligi g'oyasi yotadi. "Firoq", "intizor", "iroda" singari tushunchalar insonning ilohiy haqiqat sari yo'lini ramziy tarzda ifodalaydi. Shoir uchun ishq — bu nafaqat muhabbat, balki ruhiy sinov maktabidir.

Muxammasda Navoiy an'analari bilan uzviy bog'liqlik seziladi: ilohiy ishq, sabr, vafodorlik, dunyo foniyligi singari mavzular ustozning g'oyaviy yo'nalishiga mos. Ammo Munis bu g'oyalarni o'z hayotiy tajribasi va ruhiy kechinmalari bilan boyitadi. Ayniqsa, "Irodat emgakdir bu, na ixtiyor manga" misrasi inson irodasining ilohiy taqdir oldidagi ojizligini, shu bilan birga, sabrni insonni poklovchi qudrat sifatida talqin etadi.

Munisning poetik uslubi ham falsafiy fikrni kuchaytirishga xizmat qiladi. U takroriy ohang, qofiyalarning izchilligi, tovush uyg'unligi orqali iztirob va umid holatini bir paytda aks ettira oladi. Asar so'ngida esa shoir ilm va tafakkurni inson hayotining mazmuni sifatida ko'rsatadi — bu, aslida, o'z davrining ma'rifiy g'oyalariga hamohang xulosa hisoblanadi. Umuman olganda, muhokama natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, Munis Xorazmiy Navoiy an'alarini davom ettiribgina qolmagan, balki ularni yangi tarixiy bosqichda falsafiy yuksaklikka ko'targan ijodkor sifatida o'zbek adabiy tafakkuri taraqqiyotida muhim o'rin tutadi.

NATIJALAR.

Munis muxammasida asosiy g'oya — firoq orqali ruhiy yuksalish. Shoir ayriliqni oddiy hijron emas, balki inson irodasining, sabr-toqatining sinovi deb biladi. "Firoq dashtini charx etti to diyor manga" misrasi orqali hayotning sinovli tabiati ifodalanadi. "Irodat emgakdir bu, na ixtiyor manga" degan satrda esa insonning hayot yo'lida sabr bilan ilohiy irodaga bo'ysunishi falsafiy jihatdan asoslanadi.

"Firoq dashtini charx etti to diyor manga,
Erur visolinga ish chekmak intizor manga
Hamisha sa'yu taraddud bo'lib shior manga,
Agarchi yo'q talabingda dame qaror manga.
Irodat emgagidir bu, na ixtiyor manga". [3;295]

Bu yerda Munis o'z ma'naviy merosini ustozining yo'lida davom ettirib, Ushbu bandda Munis Xorazmiy inson hayotining asosiy mohiyatini — ilohiy muhabbat orqali sabr va azobda yuksalish deb biladi. Uning nazarida, inson ixtiyori cheklangan, ammo sabr va iroda orqali u o'zini Haq yo'liga bag'ishlay oladi. Shu bois, bu band butun muxammasning ruhiy-falsafiy asosini tashkil etadi.

XULOSA.

Munis Xorazmiyning mazkur muxammasi o'zbek mumtoz she'riyatidagi falsafiy tafakkur rivojining muhim halqasidir. Asar tasavvufiy mohiyatni o'zida mujassam etgan bo'lib, unda ilohiy ishq insonni ruhiy kamolot sari olib boruvchi kuch sifatida talqin etiladi. Muxammas Navoiy an'analari asosida yozilgan bo'lsa-da, Munisning tili, obrazlar tizimi va ruhiy kechinmalari o'ziga xos individuallikka ega. U sabrni inson irodasining eng yuksak ifodasi sifatida ko'rsatadi, firoqni esa sabr bilan yengiladigan, ruhni poklovchi kuch deb talqin etadi. Natijada, Munis Xorazmiy ijodi Navoiydan keyingi davrda falsafiy-lirik tafakkurning yangi bosqichini belgilab bergan. Shoir insonning ichki dunyosini, azob va umid o'rtasidagi nozik muvozanatni badiiy ifoda etish orqali, o'zbek mumtoz she'riyatiga yangicha ruh olib kirgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Boltayeva. G. O'zbek she'riyatida muxammas janri: genezisi, badiiy takomili. Filol. fan. dok. diss. – Toshkent, 2024.
2. Мунис, Шермухаммад. Сайланма. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980.
3. Абдуллаев В. Сайланма. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982.
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. I ж. – Тошкент: Фан, 1983.
5. Мунис, Шермухаммад. Девон. – ЎзР ФА Шарқшунослик институти фонди, № 63 рақамли тошбосма.
6. Навоий, Алишер. Ғаройиб ус-сиғар. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. I ж. – Тошкент: Ўз МАА, Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

ARAB TILIDA O'ZLASHTIRMA SO'ZLAR

Rayxonov Ismoilxon

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrasi katta o'qituvchisi

Pardayeva Muxlisa Adham qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Filologiya va tillarni o'qitish (Arab tili) yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tilida mavjud bo'lgan o'zlashtirma so'zlar, ularning kelib chiqishi, arab tiliga qanday yo'llar bilan kirib kelgani hamda arab tilshunosligida bu so'zlarning tutgan o'rni yoritilgan. Maqolada arab tili tarixiy taraqqiyotida boshqa tillar, xususan, fors, yunon, lotin, turkiy, hind, fransuz va ingliz tillarining ta'siri misollar orqali ko'rsatiladi. Shuningdek, globalizatsiya davrida arab tiliga zamonaviy o'zlashtirma so'zlarning kirib kelishi va ular bilan bog'liq lingvistik muammolar ham tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Arab tili, o'zlashtirma so'zlar, til ta'siri, lingvistik integratsiya, madaniy aloqa, zamonaviy arab leksikasi.

KIRISH.

Arab tili Semit tillar oilasiga mansub bo'lib, uzoq tarixga ega. Bu til Qur'on tili bo'lib, islom dunyosida muqaddas maqomga ega. Shu sababli arab tili asrlar davomida rivojlanib kelgan, boshqa tillar bilan uzviy aloqada bo'lgan. Ushbu tilga boshqa tillardan minglab o'zlashtirma so'zlar kirib kelgan bo'lib, ular arab tilining leksik boyligini yanada kengaytirgan.

O'zlashtirma so'z tushunchasi va arab tilida uning o'rni

O'zlashtirma so'zlar – bu boshqa tillardan qabul qilingan va ma'lum darajada fonetik, morfologik yoki semantik o'zgarishga uchragan so'zlardir. Arab tilida bu jarayon juda qadimdan boshlangan. Xususan, islomdan avvalgi davrda ham arablar turli savdo-sotiq va madaniy aloqalar orqali boshqa xalqlar bilan yaqin bo'lgan. Shuning natijasida, ularning tillaridan arab tiliga so'zlar kirib kelgan.

Arab tiliga so'zlar kirib kelgan asosiy tillar. Fors tili ta'siri: Arab tiliga eng ko'p o'zlashtirma so'zlar fors tilidan kirib kelgan. X especially, adabiyot, siyosat va kundalik hayotga oid terminlarning ko'pchiligi fors tilidan olingan. Masalan: *diwan* (devon), *bazār* (bozor), *sipāh* (askariy), *kanz* (xazina).

Yunon va lotin tillari ta'siri: Tibbiyot, falsafa, matematika kabi ilmiy sohalar rivojlanishi davrida, ayniqsa Abbosiylar xalifaligi davrida yunon va lotin tillaridan ko'plab terminlar arab tiliga o'zlashtirilgan. Masalan: *filosofiya*, *kimyo*, *matematika*.

Turkiy tillardan kirgan so'zlar: X especially, Usmonli turklari hukmronligi davrida arab tiliga turkiy so'zlar kirgan. Masalan: *pasha*, *oda*, *bayraq*, *bey*.

Evropa tillaridan kirgan soʻzlar: Modernizatsiya va globalizatsiya davrida arab tiliga fransuz, ingliz va boshqa Evropa tillaridan minglab soʻzlar kirib kelgan. Koʻpincha ular texnika, fan, madaniyat, sanʼat, ommaviy axborot vositalari bilan bogʻliq: *kompyuter, televizion, internet, bank, radio* va boshqalar.

Fonetik va morfologik moslashuv. Arab tiliga oʻzlashtirilgan soʻzlar koʻpincha fonetik jihatdan moslashtiriladi. Masalan, arab tilida mavjud boʻlmagan tovushlar (masalan, "p", "v") oʻzgartiriladi: *politika* → *siyāsa*, *video* → *fidyū*. Shuningdek, oʻzlashtirilgan soʻzlar arab tilining grammatik qoidalariga boʻysundiriladi – ular jam qilinganida yoki feʼlga aylantirilganda arabcha shakllar ishlatiladi: *bank* → *bunūk*, *film* → *aflām*.

Zamonaviy davrda oʻzlashtirma soʻzlar muammosi. Bugungi kunda arab tilshunoslari orasida oʻzlashtirma soʻzlar borasida turli qarashlar mavjud. Baʼzilar bu holatni tilning boyishi deb hisoblaydi, boshqalar esa bu arab tilining "begonalashuvi" sifatida baholaydi. Shu sababli, koʻplab tillar singari, arab tilida ham muqobil arabcha atamalar ishlab chiqishga urinishlar mavjud. Masalan, *computer* soʻzining oʻrniga *ḥāsūb* degan arabcha variant taklif etilgan.

Oʻzlashtirma soʻz tushunchasi va arab tilidagi oʻrni. Arab tilida oʻzlashtirma soʻzlar (al-kalimāt al-dakhīla) muhim leksik qatlamlardan biri hisoblanadi. Bu soʻzlar boshqa tillardan arab tiliga kirib, koʻpincha fonetik, morfologik va semantik jihatdan moslashadi. Har bir til boshqa tillar bilan aloqa qilish jarayonida til birliklarini oʻzaro almashadi. Arab tili ham bundan mustasno emas. U uzoq tarixiy davr mobaynida savdo, ilm-fan, urf-odat, siyosat va din orqali boshqa tillar bilan doimiy aloqada boʻlgan.

Arab tilida oʻzlashtirma soʻzlar ikki asosiy manbadan kirib kelgan: **tarihiy-madaniy aloqalar** orqali va **zamonaviy texnologik taʼsir** orqali. Bu ikki yoʻnalish arab leksikasining kengayishiga, lekin shu bilan birga, muayyan darajada normativlik muammolariga olib kelgan.

Arab tiliga oʻzlashtirilgan asosiy tillar va ularning taʼsiri

1. Fors tili

Arab tiliga eng koʻp oʻzlashgan soʻzlar fors tilidan olingan. Bu taʼsir IX-X asrlarda kuchaygan. Fors tili, ayniqsa, adabiyot va saroy madaniyatida keng tarqalgan. Ushbu davrda quyidagi soʻzlar arab tiliga oʻtdi:

Firdaws (jannat), *Bimāristān* (kasalxona), *Shāh*, *sipāh*, *anjuman*,

Rang, *gul*, *kanz* (xazina), *Shamsī*, *mahbūb*, *shab*, *ruz* va b.

Koʻplab forscha soʻzlar arabcha fonetikaga moslashtirilib ishlatilgan, lekin ularning ildizi forscha boʻlib qolgan.

2. Turkiy tillar

Turkiy tillar, xususan, Usmonlilar davrida arab tiliga koʻplab soʻzlarni olib kirgan. Koʻproq harbiy va boshqaruvga oid leksika arab tilida turkiy ildizlardan olingan:

Pāshā, *Bey*, *Oda* (xona), *Bayraq* (bayroq), *Janāza* (janoza).

Turkiy tillardan kirgan soʻzlar, ayniqsa, Misr va Shom mintaqalarida keng tarqalgan boʻlib, lahjalar orqali ommalashgan.

Zamonaviy muammolar va til siyosati

Soʻnggi yillarda arab tilshunoslari oʻzlashtirma soʻzlarning haddan ziyod kirib kelishini xavf sifatida baholamoqda. Globalizatsiya davrida ingliz tilining taʼsiri bilan soʻzlar arab tiliga qabul qilinmoqda, lekin baʼzida ularning arabcha muqobillari ishlab chiqilmaydi.

Masalan:

mouse (kompyuter sichqoni) → koʻpchilik inglizchasini ishlatadi, lekin *fāra* degan arabcha muqobili mavjud.

email → arabchasi *barīd elektronī*, lekin kam ishlatiladi.

Baʼzi mamlakatlarda, xususan, Saudiya Arabistoni, Misr, Tunisda til siyosati orqali arablashtirishga urinishlar qilinmoqda. Masalan, har bir yangi texnik atama uchun Arab til akademiyasi tomonidan rasmiy muqobil ishlab chiqiladi.

Xulosa sifatida asosiy jihatlar: Arab tilida o'zlashtirma so'zlar qadimdan mavjud va ular til taraqqiyotining ajralmas qismidir.

Bu so'zlar arab leksikasining boyishiga hissa qo'shgan,

XULOSA.

Arab tilidagi o'zlashtirma so'zlar bu tilning tarixiy, madaniy va ilmiy taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqdir. Bu so'zlar tilga faqat begona ta'sir emas, balki madaniyatlararo muloqot va taraqqiyot belgisi sifatida kirib kelgan. Shu bilan birga, arab tilining mustaqil leksik rivojini ta'minlash, zamonaviy fan-texnika terminlariga arabcha muqobillar yaratish orqali bu jarayonni muvozanatlashtirish muhim vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **Ibn Manzur.** *Lisān al-'Arab*. Qohira: Dār al-Ma'ārif, 1981.
→ Arab tilining eng mashhur klassik lug'atlaridan biri. O'zlashtirma so'zlarning tarixiy shakllari haqida ma'lumotlar mavjud.

2. **al-Jurjānī, 'Alī ibn Muḥammad.** *At-Ta'rīfāt*. Bayrut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 1993.

→ Arab tilshunosligida atama va tushunchalarning izohi. O'zlashtirilgan ilmiy so'zlar haqida ma'lumotlar berilgan.

3. **Versteegh, Kees.** *The Arabic Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.

→ Arab tilining tarixiy taraqqiyoti, boshqa tillar bilan o'zaro ta'siri haqida chuqur tahlil.

4. **Baalbaki, Munir.** *Al-Mawrid: A Modern Arabic-English Dictionary*. Beirut: Dar El-Ilm Lilmaalayin, 2005.

→ Arabcha o'zlashtirma so'zlarning inglizcha muqobillari va kelib chiqishi haqida.

SUN'IY INTELLEKTNING ZAMONAVIY O'QITISH USULLARIGA TA'SIRI

Ashurova Sevinch Davlat qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya fakulteti ingliz tili yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) ning jamiyatga ta'siri, ta'lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalarining zamonaviy o'qitish metod va usullariga ta'sirini tahlil qiladi. Sun'iy intellekt (SI) ning ta'lim tizimida qo'llanilishi ta'lim metodologiyasi evolyutsiyasiga samarali ta'sir ko'rsatmoqda. Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari iqtisodiy o'sish, sog'liqni saqlash, ta'lim, transport va boshqa sohalarda inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshirayotgani tahlil qilinadi. Maqolada sun'iy intellekt (SI) asosida qurilgan interaktiv o'quv platformalari, avto-matlashtirilgan baholash tizimlari va ta'lim jarayonidagi boshqa innovatsiyalar muhokama qilinadi. Shuningdek, sun'iy intellekt (SI) ning o'qituvchilar va tala-balarga qanday yordam berishi, ta'limda o'sishni ta'minlashdagi o'rni va o'qitish jarayonida yuzaga keladigan yangi imkoniyatlar va muammolar keltiriladi.

Tayanch tushunchalar: sun'iy intellect (SI), onlayn platforma, video chat, muho-kama forumlari, masshtablilik, avtomatlashtirish, til nyuanslari, idiomatik iboralar, kognitiv jarayonlar, virtual haqiqat (VR), kengaytirilgan haqiqat (AR).

Annotation: This article analyzes the impact of artificial intelligence (AI) technologies on modern teaching methods. The use of artificial intelligence in the educational system has an effective impact on the evolution of educational methodology. The article discusses interactive educational platforms based on SI, automated evaluation systems, and other innovations in the educational process. In addition, how artificial intelligence can help teachers and students, its role in providing growth in education, and new opportunities and challenges that arise in the teaching process are presented.

Key words: artificial intelligence (AI), online platform, video chat, discussion forums, scalability, automation, language nuances, idiomatic expressions, cognitive processes, virtual reality (VR), augmented reality (AR).

KIRISH.

Sun'iy intellekt (SI) zamonaviy texnologiyalar rivojining eng muhim yo'na-lishlaridan biri bo'lib, uning jamiyatga ta'siri tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda Sun'iy intellekt (SI) iqtisodiyot, ta'lim, sog'liqni saqlash, transport va boshqa ko'p-lab sohalarda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ushbu texnologiyalar hayot sifatini yaxshilash, vaqt va resurslarni tejashga xizmat qilmoqda. Biroq, sun'iy intellektning (SI) jadal rivojlanishi bilan bir qatorda, muayyan xavotirlar va muammolar ham yuzaga kelmoqda. Masalan, ish o'rinlarining qisqarishi, shaxsiy ma'lumotlar xavf-sizligi va texnologiyalardan mas'uliyatsiz foydalanish kabi muammolar jamiyatda turli muhokamalarga sabab bo'lmoqda. Ushbu maqolada sun'iy intellektning jamiyatga ta'siri har tomonlama tahlil qilinib, uning ijobiy va salbiy jihatlarini yoritiladi. Sun'iy intellekt (SI) bugungi kunda insoniyat hayotining ajralmas qismiga aylanib, turli sohalarda inqilobiy o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda. Uning iqtisodiyot, tibbiyot, ta'lim va boshqa ko'plab yo'nalishlarda qo'llanilishi jamiyat hayotini samarali, tezkor va qulay qilishga xizmat qilmoqda. Sun'iy intellekt (SI) imkoniyatlari bilan bir qatorda, u keltirib chiqarayotgan muammolar ham muhim masala sifatida e'tirof etilmoqda. Bu texnologiya rivoji insonning kundalik faoliyatini osonlashtirish bilan birga, sun'iy intellektga bo'lgan ishonch va undan foydalanishning axloqiy-me'yo-riy jihatlarini ko'rib chiqishni talab qiladi.

Sun'iy intellekt (SI) an'anaviy ravishda o'qituvchilar zimmasiga tushadigan ko'p vaqt talab qiladigan vazifalarni avtomatlashtirish orqali zamonaviy o'qitish usullari samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Sun'iy intellekt (SI) ga asoslangan vositalar yordamida o'qituvchilar talabani bilim darajasini tezda baholay oladi, yaxshilanishi kerak bo'lgan yo'nalishlarni aniqlaydi va maqsadli darslarni loyihalashtira oladi. Bu o'quv resurslarini yanada samarali taqsimlash va har bir talaba uchun yaxshiroq moslashtirilgan darslarni o'tkazish imkonini beradi, natijada ta'lim natijalarining samaradorligini oshiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Sun'iy intellekt (SI) ko'plab vazifalarni avtomatlashtirishi mumkin bo'lsa-da, u o'qituvchilarga talabalarning ishlashi haqida batafsil ma'lumotlarni taqdim etish orqali ham yordam beradi. Ushbu ma'lumotlar o'qituvchilarga o'quvchilar-ning bilim darajasining oshishini kuzatish, ulardagi bo'shliqlarni aniqlash va kerak bo'lganda yordam berish imkonini beradi. Misol uchun, agar talaba ingliz tili grammatikasi bilan qiynalsa, sun'iy intellekt tizimlari bu sohani ajratib ko'rsatishi mumkin, bu esa o'qituvchilarga qo'shimcha yordam ko'rsatish imkoniyatini bera olishi to'g'risida gapirib o'tadi Stockwell G. Sun'iy intellekt (SI) qimmatli yor-damchi bo'lib, o'qituvchilarga har bir talabani o'qitishga qanday yondashish haqida ongli qaror qabul qilishda yordam beradi.

Birgalikda o'rganish

Sun'iy intellekt (SI) ga asoslangan vositalar, shuningdek, turli millat va madaniyatlarga ega bo'lgan talabalarni bog'lash orqali hamkorlikda o'rganishni osonlash-tiradi. Misol uchun, sun'iy intellektga asoslangan onlayn platformalar turli mamla-katlardagi talabalarni video chatlar yoki muhokama forumlari orqali ingliz tilini mashq qilishlari uchun birlashtirishi mumkin. Ushbu o'zaro ta'sirlar talabalarga ingliz tilidan real dunyo kontekstlarida foydalanish, bir-biridan o'rganish va turli xil urg'u, madaniyat va iboralar bilan tanishish, ularning til va madaniy ravonligini oshirish imkoniyatini berishini Thorne va Black J.lar o'z asarlarida yoritib o'tadilar.

Ma'lumotlarga asoslangan tushunchalar

Til ta'limida sun'iy intellekt (SI) ning eng kuchli xususiyatlaridan biri bu ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish qobiliyatidir. Sun'iy intellekt (SI) tizimlari o'quvchilarning o'rganish modellarini kuzatishi, ularning kuchli va zaif tomonlarini baholashi

va talabalar hamda o'qituvchilarga qimmatli tushunchalarni berishi mumkin. Misol uchun, agar talaba ingliz tilidagi ma'lum vaqtlar yoki lug'at bilan kurashayotgan bo'lsa, sun'iy intellekt tizimi maxsus mashqlarni tavsiya qilishi va qo'shimcha tushuntirishlar berishi mumkin. Ushbu ma'lumotlarga asoslangan tu-shunchalar o'qituvchilarga individual ta'lim sayohatlarini yaxshiroq tushunishga va ularning usullarini mos ravishda moslashtirishga imkon beradi.

Masshtablilik

Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari butun dunyo bo'ylab ko'proq talabalarni qamrab oluvchi ingliz tilini kengaytirish imkonini beradi. Sun'iy intellekt (SI) asosida ishlaydigan platformalar geografik joylashuvidan qat'i nazar, bir vaqtning o'zida millionlab talabalarga shaxsiylashtirilgan o'rganish tajribasini taqdim etishi mumkin. Bu kengayish, ayniqsa, malakali ingliz tili o'qituvchilaridan foydalanish imkoniyati cheklangan hududlarda foydali bo'lib, ta'limdagi bo'shliqni bartaraf etishga va kam ta'minlangan aholini yuqori sifatli til o'rganish resurslari bilan ta'minlashga yordam beradi.

Ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellektning qiyinchiliklari va cheklovlari

Sun'iy intellekt (SI) ning ko'plab afzalliklariga qaramay, e'tiborga olish kerak bo'lgan bir qancha qiyinchiliklar mavjud. Asosiy cheklovlardan biri bu odamlarning o'zaro ta'sirining yo'qligi. Sun'iy intellekt (SI) fikr-mulohazalarni taqdim etishi va vazifalarni avtomatlashtirishi mumkin bo'lsa-da, u inson o'qituvchilari sinfga olib keladigan hamdardlik, dalda va tushunish o'rnini bosa olmaydi. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi shaxsiy aloqa motivatsiya va hissiy qo'llab-quvvatlash uchun juda muhimdir, bu jarayonni sun'iy intellekt (SI) to'liq takrorlay olmaydi.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt (SI) ga haddan tashqari ishonish, tanqidiy fikr-lash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga to'sqinlik qilishi mumkin. Talabalar til o'rganishda sun'iy intellekt (SI) vositalariga juda bog'liq bo'lsa, ular xato qilish, o'z-o'zini tuzatish va tajribadan o'rganish bilan bog'liq kognitiv jarayonlarni o'tkazib yuborishi mumkin.

Yana bir muammo – sun'iy intellekt (SI) tomonidan yaratilgan kontentning sifati. Bu tizimlar tobora takomillashgan bo'lsa-da, ular hali ham til nyuanslari, idio-matik iboralar yoki madaniy kontekstda xatolarga yo'l qo'yishi mumkin. Bundan tashqari, hamma talabalar ham sun'iy intellekt (SI) vositalaridan foydalanish uchun zarur bo'lgan texnologiyadan foydalana olmaydi, ayniqsa kam daromadli yoki Internetga kirish va qurilmalar cheklangan bo'lishi mumkin bo'lgan qishloq joy-larda.

METODLAR.

Ushbu maqola sun'iy intellekt (SI) ning jamiyatga ta'sirini, uning foydalari va xavflarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqsad – ushbu texnologiyadan foydalan-gan holda jamiyatning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shish yo'llarini izlash. Ushbu maqolani tayyorlashda quyidagi metodlar qo'llanildi.

Adabiyot tahlili - sun'iy intellekt (SI) ning jamiyatga ta'siri bo'yicha ilmiy maqolalar, hisobotlar va ekspert fikrlari o'rganildi. Ushbu manbalar sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari rivoji va uning turli sohalaridagi qo'llanilishiga oid ma'lumot-larni tahlil qilishga imkon berdi.

Taqqoslash usuli - sun'iy intellekt (SI) ning turli sohalariga ta'siri ijobiy va salbiy jihatlari bo'yicha taqqoslandi. Masalan, iqtisodiyotdagi samaradorlik va ish o'rinlari qisqarishi kabi qarama-qarshi ta'sirlar tahlil qilindi.

Statistik ma'lumotlarni tahlil qilish- so'nggi yillardagi tadqiqotlar natijalari, xalqaro hisobotlar va statistik ma'lumotlar asosida sun'iy intellekt (SI) ning global ta'siri va rivojlanish tendensiyalari o'rganildi.

Ekspert intervyulari - sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari bo'yicha muta-xassislar va olimlarning fikrlari yig'ilib, tahlil qilindi. Ularning tajribalari va basho-ratlari maqolada keltirilgan asosiy xulosalarni shakllantirishga yordam berdi.

Mazkur metodlardan foydalanish sun'iy intellekt (SI) ning jamiyatga ta'sirini har tomonlama va chuqur o'rganishga xizmat qildi.

XULOSA. Kelajakda sun'iy intellekt (SI) ning ingliz tilini o'qitishdagi roli yanada kenga-yishi kutilmoqda. Virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR) kabi rivojlanayotgan texnologiyalar til o'rganish tajribasini taklif qilish imkoniyatiga egaligi xususida ta'kidlab o'tdik. Masalan, VR bilan birgalikda sun'iy

intellekt (SI) o'quvchilar restoranda taom buyurtma qilish yoki biznes uchrashuvida qatnashish kabi real sharoitlarda ingliz tilini mashq qilishlari mumkin bo'lgan real hayot muhitini taqlid qilishi mumkin. Bundan tashqari, sun'iy intellekt (SI) rivojlanishda davom etadi, tabiiy tilni tushunish va qayta ishlashda yanada mohir bo'lib, ko'proq shaxsiylashtirilgan va interaktiv o'rganish tajribasini taklif qiladi. Sun'iy intellekt (SI) hech qachon inson, o'qituvchilariga bo'lgan ehtiyojni almashtirmasa ham, u an'anaviy o'qitish usullarini qo'llab-quvvatlash va yaxshilash uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Garcia, P., & Alonso, P. (2019). "Artificial Intelligence and its Impact on Language Teaching." *Journal of Language Education and Research*, 5(2), 95-111.
2. Stockwell, G. (2013). "Technology and Language Learning." Cambridge University Press. 10.
3. R.A. Achilova. (2023). "The use of modern innovative technologies in foreign language teaching and its effectiveness" *Science and innovation*, vol. 2, no. B1, pp. 252-255. doi:10.5281/zenodo.75583
4. R.A.Achilova. (2022). — Linguoculturological properties of antonomasies. In english and uzbek languages || *Development of Science and Technology: A Mechanism for Selecting and Implementing Priorities*. – C. 44-46.
5. Ne'matov, Oybek. "Ta'limda muammoli ta'lim texnologiya lari." «Science Shine» *International scientific journal* 3.3 (2023).
6. Begmuradovich, S. A. (2023). Integration of educational process forms. *Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar* | *journal of pedagogy, psychology and social research*, 2(2), 2023.
7. Суяров, А. Б. (2025). Технологии организации дистанционного обучения. *Zamin ilmiy tadqiqotlar jurnali*, 1(2), 9-15.
8. Суяров, А. Б. (2025). Современные методы в методике преподавания иностранных языков. *Yangi O'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali* Volume 2 Issue 7 [March 2025] 2(2), 217-225.
9. Begmuradovich, S. A. (2025). Einsatz von informations technologie im fremdsprachenunterricht. *Современное исследования*, 1(3), 97-102.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ СОПОСТАВИТЕЛЬНО-СРАВНИТЕЛЬНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Гуломова Дилфуза Ибодуллаевна

старший преподаватель Университета информационных технологий и менеджмента

Аннотация. В статье рассматриваются основные проблемы современной сопоставительно-сравнительной лингвистики. Анализируются методологические трудности, языковая асимметрия, недостаточная разработанность терминологической базы и ограниченность языковых корпусов. Отмечается практическая значимость исследований для преподавания иностранных языков и межкультурной коммуникации. Обосновываются пути решения обозначенных проблем.

Ключевые слова: сопоставительно-сравнительная лингвистика, типология, методология, межкультурная коммуникация, перевод.

ВВЕДЕНИЕ.

Сопоставительно-сравнительная лингвистика является одной из ведущих отраслей языкознания, ориентированной на выявление сходств и различий между двумя и более языками. В условиях глобализации, активных межкультурных контактов и расширения двуязычного образования её роль значительно возрастает. Однако современный этап развития данной науки сопряжён с рядом проблем, связанных как с методологией исследования, так и с практическим применением полученных знаний.

РЕЗУЛЬТАТЫ.

В статье — рассмотреть ключевые проблемы изучения современной сопоставительно-сравнительной лингвистики, обозначить их специфику и возможные пути решения.

1. История и становление сопоставительно-сравнительной лингвистики. Корни сопоставительных исследований уходят в античность, когда философы и грамматики пытались объяснить устройство разных языков.[1] Однако как самостоятельное направление сопоставительная лингвистика оформилась в XIX веке на основе сравнительно-исторического метода. В это время учёные занимались главным образом выявлением генетического родства языков, установлением праязыковых форм.

В XX веке в связи с развитием структурной и функциональной лингвистики внимание исследователей сместилось от исторического родства к типологическим и функциональным сходствам и различиям. Сопоставительно-сравнительная лингвистика стала активно применяться в практике преподавания иностранных языков, в переводе и межкультурной коммуникации.

2. Современное состояние дисциплины.

Сегодня сопоставительно-сравнительная лингвистика представляет собой междисциплинарную область знания.

Она включает:

-сравнительную типологию (выявление универсалий и типологических характеристик);

- контрастивную лингвистику (сопоставление конкретных языков с целью анализа различий);

-прикладную сферу (методика преподавания, перевод, автоматическая обработка текста).

С развитием компьютерной лингвистики исследования получили новый импульс: корпусные технологии позволяют сравнивать большие объёмы текстов, что открывает доступ к статистически обоснованным выводам.

3. Основные проблемы и трудности изучения. Несмотря на успехи дисциплины, современное состояние сопоставительно-сравнительной лингвистики характеризуется рядом проблем.

1. Методологическая неопределённость.

Учёные используют разные подходы: типологический, функционально-семантический, когнитивный, корпусный. Однако нет единой методологии, которая позволяла бы комплексно охватить все аспекты сопоставления.[2]

2. Языковая асимметрия.

Системы языков нередко оказываются несопоставимыми: например, в одном языке существуют категории, отсутствующие в другом. Это затрудняет проведение параллелей и приводит к искажениям.

3. Проблема терминологической базы.

До сих пор не выработана универсальная понятийная система, что вызывает разночтения в интерпретации лингвистических явлений.

4. Ограниченность корпусов и данных.

Для многих языков отсутствуют полноценные корпуса текстов, что снижает объективность исследований и ограничивает их статистическую основу.

5. Практическая применимость.

Нередко результаты исследований носят теоретический характер и слабо применимы в образовательной или переводческой практике.

6. Культурологический фактор.

Сравнение языков невозможно без учёта культурных различий. Недостаточное внимание к этому аспекту приводит к упрощённым выводам.

3. Пути решения и перспективы.

Для преодоления обозначенных проблем необходимы следующие шаги:

- Интеграция методов. Создание комплексной методологии, объединяющей типологический, когнитивный, корпусный и социолингвистический подходы.[3]

- Развитие корпусной базы. Формирование многоязычных корпусов текстов, включающих устную и письменную речь, что повысит точность сопоставлений.

- Стандартизация терминологии. Разработка единой системы понятий, согласованной между международными исследовательскими центрами.

- Практическая ориентация. Адаптация результатов исследований к потребностям преподавания иностранных языков, двуязычного образования, перевода и межкультурной коммуникации.[4]

- Междисциплинарность. Активное взаимодействие с когнитивной наукой, социологией, культурологией и информационными технологиями.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Современная сопоставительно-сравнительная лингвистика играет ключевую роль в изучении языков и культур. Несмотря на наличие проблем методологического, терминологического и практического характера, перспективы её развития связаны с интеграцией научных подходов, расширением базы данных и практической направленностью исследований. Решение этих задач позволит вывести дисциплину на новый уровень и сделать её незаменимым инструментом в условиях глобализации и межкультурного диалога.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ.

1. Поливанов Е.Д. Общая фонетика. — М.: Наука, 1991.
2. Комри Б. Языковые универсалии и лингвистическая типология. — М.: Прогресс, 1981.
3. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. — М.: Высшая школа, 2004.
4. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. — Cambridge: CUP, 2019.
5. Вежицкая А. Сопоставление культур через посредство языков. — М.: Языки славянской культуры, 2001.

MAIN FEATURES OF ENGLISH AND UZBEK GASTRONOMIC DISCOURSES

Xosilova Shaxnoza Bekmurot qizi

Information Technologies and Management University

Assistant teacher of the department of Philology

e-mail: xosilovashaxnoza63@gmail.com

ABSTRACT.

The main goal of this article is to reveal their linguistic and cultural characteristics by comparing and analyzing gastronomic discourses in English and Uzbek language materials. In this article, one of the urgent problems of world linguistics is to study the linguistic, cultural, social, anthropological and linguo-cultural characteristics of discourses found in certain areas and layers of the language. Also, researching the scope of discourse found in literary genres and social and household spheres is one of the most widely studied problems. Gastronomic discourse plays an important role in the culture, literature, social life and lifestyle of a certain people or peoples.

Key words: gastronomic discourses, linguo-cultural features, Gluttonic discourse, lexical system, aspect of gastronomic discourse, lexeme, linguo-cultural.

INTRODUCTION.

In order to develop linguistics, a number of tasks are set for research scientists. "It is very necessary to stimulate scientific research and innovative activities, create effective mechanisms for the practical implementation of scientific and innovative achievements, establish specialized scientific and experimental laboratories, high technology centers and technoparks under higher educational institutions and scientific research institutes." Especially theoretical and practical acquisition of foreign languages, strengthening inter-people relations, English and the features of the process of formation of information-discursive content of speech structures in Uzbek languages there is a need to deepen illuminating research.

Gastronomic speech is expressed in three axes: communicative (information), economic (commercial) and cultural (identity). In general, the third axis, the cultural element, is the most difficult transmission and / or transfer, not only intercultural, but also intercultural. Below are some gastronomic (dish) - related idioms, which are considered to be used in other meanings.

1. **Piece of cake.**

What do you think this idiom means? If you believe that it says "something that is easy or simple to do," you're right.

- The math test was a piece of cake.
- I think this task will be a piece of cake for him.

2. **To go bananas**

This English food idiom is quite amusing to me, so I decided to include it on this list. It means "to go crazy; to act without self-control or restraint."

- He went bananas when she started yelling at him in front of all guests.
- I always go bananas when you don't pick up the phone.

3. **Bring home the bacon.**

This idiom means "to work and earn money, especially to support a family or household."

- My husband brings home the bacon.
- I don't bring home the bacon, but I do some housework.

4. **Hard nut to crack.**

You may have already guessed the meaning of this idiom. It means "something that is difficult," and could relate to a person or a problem.

- He is a hard nut to crack.
- It won't be easy to decide. This question is a hard nut to crack.

5. Like two peas in a pod.

This food idiom means “two things that are very similar, practically identical,” just as two peas together in the same pod.

- They’re like two peas in a pod.
- Everybody says that my sister and I are like two peas in a pod.

6. Have bigger fish to fry.

This is an interesting idiom. It means “to have more important things to do.”

- I couldn’t attend the meeting. I had bigger fish to fry.
- Sue won’t come. She has bigger fish to fry.

7. Walk on eggshells.

This idiom means “to be very careful so as not to upset or offend someone.”

- I’ve been walking on eggshells around my boyfriend.
- David was walking on eggshells around his boss all the week.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODS.

In linguistic theory, important conclusions have been drawn about the history and socialization of discursive rojination (Oxford University Language Centre, UK; Harvard University, USA); the formation of information-discursive content of speech structures, the tasks in discursive are revealed.

One of the most important controversial tasks of linguistics is the study of the linguistic ,social, cultural, anthropological, semiotic, cultural characteristics of special discourses found in certain areas of the language. Also, the study of the scope of application of various discourses found in the literary field as well as in the socio-domestic sphere is one of the problems widely studied. Gastronomic discourse is an important area in the culture, literature, way of living and social life of a particular people.

RESULTS.

Gastronomic discourse is a system of communication that is oriented towards the individual and its dependent and social spheres and is organized according to parameters such as linguistic-semiotic space, specific signs of national culture and self-identification of the ethnic group, social and gender characteristics, as well as other factors affecting the consumer. The constitutional features of this type of discourse include a specific communicative environment; motives, goals, strategies, a special mechanism for positioning communication; channel, mode, key, style and genres of communication; special texts with non-verbal suffixes. At the same time, in gastronomic discourse, the culture of nutrition, which occurs and differentiates between nations, becomes important.

Over the centuries, in the culture of different peoples, this gastronomic discourse has been perfected by different types of influencing factors (climate, religion, stagnant traditions, rules and economic factors). A clear idea of what it is to give birth to a person's food in its own way, which religion it corresponds to, what way of life it leads, gives the opportunity to personify.

The formation of the gastronomic discourse of peoples was also sufficiently influenced by religion, since religion imposed restrictions on one or another food, or rather encouraged the consumption of certain products. This in turn had a great influence on the formation of the gastronomic lexicon of the nation. As an example, Muslims have formed habits such as not eating pork, or Buddhists not eating beef, and the Russian people calling on the cast (blini) to eat on Maslenisa.

At the same time, we can observe both similarities and differences between the gastronomic components found in the composition of FBS(phraseological unit). In particular, in the phraseology of the Uzbek language, we observe units that occur with the following gastronomic names: “sut”, “osh”, “do‘lana”, “qozon”, “non”, “o‘tin”, “qazi”, “qarta”,

“quyruq”, “o‘pka”, “shirmoy kulcha”, “mag‘iz”, “jo‘ja”, “bol”, “tovuq”, “yemak”, “xamir”, “patir”, “yog”, “yong‘oq”, “mosh” va x.k.

In English phraseology, we observe units that occur with the following gastronomic names: “loaf”, “toast”, “bun”, “cake”, “dough”, “cookie”, “biscuit”, “omelet”, “mustard”, “sauce”, “sweet”, “candy”, “jam”, “pudding”, “banana”, “peach”, “cherry”, “strawberry”, “grape”, “carrot”, “lettuce”, “beet”, “bacon”, “goose”, “mincemeat”, “sardines”, “ale”, “beer”, “juice”.

The Cambridge Dictionary of English contains the meaning of gastronomy "art and knowledge that involves the consumption and preparation of good food" (the art and knowledge involved in preparing and eating good food). The Educlinguo dictionary source, on the other hand, describes the study of food and culture, in a state of special attention to modernity. A person who is well versed in gastronomy is called a gastronomist, and a gastronomist is an isnon that combines theory and practice in the study of gastronomy.

CONCLUSION.

In linguistics, based on the thinking and mentality, climate and culture inherent in humanity, the gluttonic discourses inherent in different nations differ from each other. As long as a discursive specific to a particular nation is analyzed, a gluttonic discursive has its place in the complete formation of this image. In particular, the study of perceptions of the gastronomic world theory of a particular nation serves to provide a more thoughtful understanding of the discourses corresponding to that nation. In the clash of two languages and cultures, the perception of the gluttonic discourse assumes awareness of a number of linguistic and nonlinear factors. As the perception of the universe by people of two different cultures is expressed differently in language, the synthesis of food and related processes in the human mind varies.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasining yanada Rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // «Xalq so‘zi” Gazetasi. 2017 yil 8 fevral, 28(6722)- son.
2. Карасик В. И. О типаксе дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. Науч. Ст. – Волгоград, 2000. – С. 5-20.
3. Ammer Christine. Dictionary of idioms. New York, Houghton Mifflin Harcourt, 2013, p. 325.
4. Arutyunova, N. D. Diskurs // Lingvistik entsiklopedik lug‘at matni. / N. D. Arutyunova. M.: Sovet Entsiklopediyasi, 1990. -a.-S. 136-137.
5. Aleksandrova O. V. Diskursdagi matn maydonining turlari Matn. / O. V. Aleksandrova, E. S. Kubryakova // Dunyo toifalari: makon va vaqt. Ilmiy konferentsiya materiallari / Ed. prof. E.S.

ESSENTIAL STRATEGIES FOR DEVELOPING READING SKILLS

Khurramova Sokhiba Khurramovna

Teacher at the Department of Philology, University of Information Technologies and Management soxibaxurramova67@gmail.com

Yaxshiyeva Sadoqat Normatovna

A second year student at the English philology, University of Information Technologies and Management sadoqatyaxshiyeva17@mail.com

Abstract. The article deals with the problems of teaching reading at foreign language lessons. The authors offer seven strategies how to improve the pupils reading skills; how to organize reading classes effectively.

Key words: strategy, image, text, title, reading, record, article, information, visual way, headline.

INTRODUCTION.

Reading is a complex cognitive process of decoding symbols in order to construct or derive meaning (reading comprehension). Reading is a means of language acquisition, communication, and of sharing information and ideas. Like all languages, it is a complex interaction between the text and the reader which is shaped by the reader's prior knowledge, experiences, attitude, and language community which is culturally and socially situated.

Pronouncing written words, or phonological decoding, is a vital skill for beginning readers. The ability to decode and pronounce words is one of the most powerful predictors of reading success, even as early as first grade. It has been found that this ability crosses many languages, including those with other kinds of orthographies. Koda (2005) puts it at "number one": "Phonological decoding is perhaps the most indispensable competence for reading acquisition in all languages" [4: 34]. That is because, even for mature readers, having a good phonological representation of a word helps retrieve it from working memory. It is a core literacy skill [4: 185]. But becoming simply literate is not enough. For academic and professional success, *learners need to learn how to read well*. Students, in particular, need to develop the reading skills that will enable them to not only comprehend texts in English, but also obtain what they need to deliver a response, whether this is a written/oral reply or an action they must take. Theoretically speaking, if the daily reading curriculum uses research-proven methods, students should develop skills for comprehending the text. The National Reading Panel defined fluency in the following way: "The fluent reader is one who can perform multiple tasks—such as word recognition and comprehension—at the same time" [5: 3,8] Samuels (2007) puts it even more simply: "In order to comprehend a text, one must identify the words on the page and one must construct their meaning" [6: 564]. Thus fluency is the part of the reading developmental process in which readers move beyond word recognition to beginning to stitch together meanings across words.

LITERATURE REVIEW AND METHOD.

Numerous researchers have proposed effective strategies for developing reading skills in foreign language acquisition. The book *Reading in a Foreign Language*, edited by Alderson and Urquhart (2018), highlights the main approaches and challenges in teaching reading in a foreign language and serves as an essential theoretical foundation for language teachers.

Carrell, Devine, and Eskey (2017), in their collection *Interactive Approaches to Second Language Reading*, examine the reading process as an interactive one, emphasizing the interplay between the text and the reader. They analyze how learners' prior knowledge and contextual understanding influence reading comprehension.

Hyland (2016) proposes a purposeful and comprehensive approach to teaching reading strategies. He emphasizes that, in addition to grammar and vocabulary, learners' motivation and reading goals must also be taken into consideration to ensure effective reading instruction.

Koda (2015), in her work *Insights into Second Language Reading*, places special emphasis on the connection between reading psychology and cognitive processes in second language acquisition. Her research provides an in-depth analysis of how learners process and comprehend texts in a foreign language.

The *National Reading Panel* (2015) conducted an extensive study presenting evidence-based methods for reading instruction, which are still widely applied in educational practice today. Special attention is given to phonemic awareness, vocabulary development, and strategies for enhancing reading comprehension.

Likewise, Smith (2014) and Williams (2014) discuss the natural aspects of reading, understanding through context, and the teacher's role in motivating learners. In his article "*Top*

Ten Principles,” Williams offers practical advice for teachers aiming to effectively teach reading strategies.

This article applies the following methodological approaches to explore the development of reading strategies among foreign language learners:

Thematic analysis of the presented literature: The sources were categorized based on the types of reading strategies, their effectiveness, and how they are applied by teachers.

Comparative method: The approaches proposed by various authors were compared, highlighting their similarities and differences.

Theoretical synthesis: Key ideas from the sources were synthesized to propose a new didactic approach for teaching reading strategies.

RESULTS AND ANALYSIS.

Reading comprehension is the ability to read text, process it, and understand its meaning. Although this definition may seem simple; it is not necessarily simple to teach, learn or practice. But you may be wondering which strategies are the most beneficial. *Reading comprehension* requires the use of *strategies* before, during, and after reading. In the context of reading comprehension, strategies can be defined as deliberate actions that readers take to establish and enhance their comprehension (Jimenez, Garcia, & Pearson, 1996; Pritchard & O’Hara, 2008). As we learn to read in our first language, we create a collection of working strategies that we apply to different reading purposes. Once we know how to activate and effectively use a set of strategies, we can apply them to new texts and new tasks. What is strategy? Keene, E. & Zimmerman, S. gave such a definition: “Strategies are a means to deepen the reading experience and give students a **language** to discuss the process of constructing meaning.” These are the essential reading strategies that you should be teaching your students — at any level.

Reading Strategies. 1. Previewing is absolutely essential for students to get a sense of what the text is about. Elements that are usually helpful for previewing are **newspaper headlines** or titles; images or photos; and signal words or format. For example, if the article has words like *first, second, third*, etc... at the beginning of each paragraph or is a numbered list, students will get the sense that the text lists steps or is a roundup article.

Reading Exercise: Choose a **newspaper article** with a great headline. Before reading the article, ask students what they think the article will be about, based on the headline.

2. Contextualizing. It is always helpful for students to learn to place the text within a **context**. Is the news article centered on something that happens everywhere in the world, or just in one specific location? Is this something that affects you, the reader, or other people in the world? Does the main character in the story go through something you can relate to, or something you have no experience in? These are great questions for students to think about as they read.

Reading Exercise: Before reading this text about **Education in Britain**, discuss the educational system in the country your students are currently in: How many years of grade school are there? How many years of high school? Students read about what it’s like to go to school in Britain and compare it to their country.

3. Visualizing. Some students, especially those who are **visual learners**, need to “see” the information. Can you see the main character in your mind’s eye based on the **description**? Can you picture the contaminated river as described in the news article? Visualizing also involves organizing the information in a visual way, usually through the use of a mind map or other **graphic organizer**.

Reading Exercise: Have students read a text like **By the Water**. After the reading, ask students to record the images that come to mind as they read: *I can picture the sun shining on the water and the birds flying above...*

There is no doubt that extensive reading is the best global method to help all learners consolidate their reading comprehension. **Extensive reading**, which can be defined as reading a large amount of text for general comprehension [1], helps with vocabulary acquisition, content knowledge, familiarity with syntactic structure, knowledge of genres, and reading rate. Strategies that are taught and practiced in the classroom must then be followed up, almost like learning to drive a car in a driving class followed by a great deal of time “behind the wheel.” That is where extensive reading comes in. However, one cannot count on outside reading to do the trick when there is limited silent reading time in the classroom. Hiebert says, “If students are not reading voraciously in their classrooms, it is hard to expect that they would read voraciously at home, especially when language and cultural patterns differ in the two contexts. If English language learners are to read voraciously at home, they also need to read voraciously at school” (Hiebert & Fisher, 2006, p. 291). Therefore, ELLs need to read “voraciously” during the school day and as part of their homework as well.

CONCLUSION.

In conclusion, developing effective reading skills is a fundamental component of successful language learning. The strategies discussed—such as activating prior knowledge, skimming and scanning, guessing meaning from context, and practicing extensive and intensive reading—play a crucial role in enhancing learners’ reading comprehension and overall literacy.

Teachers should adopt a learner-centered approach, tailoring reading instruction to students’ needs, proficiency levels, and interests. Furthermore, integrating reading strategies into daily lessons not only improves comprehension but also builds learners’ confidence and motivation. By consistently applying these essential strategies, educators can significantly contribute to learners’ academic progress and language development.

USED LITERATURE:

1. Alderson, J. C. and Urquhart, A. H. (eds.) (2018) Reading in a Foreign Language, London: Longman.
2. Carrell, P. L., Devine, J. and Eskey, D. E. (eds.) (2017) Interactive Approaches to Second Language Reading, Cambridge: Cambridge University Press.
3. Hyland, K. (2016) ‘Purpose and strategy: teaching extensive reading skills’, English Teaching Forum, 28, 2, 14—17.
4. Koda, K. (2015). Insights into second language reading. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
5. National Reading Panel. (2015). Teaching children to read: An evidencebased assessment of the scientific research literature on reading and its implications for reading instruction. Washington, DC: National Institute of
6. DIBELS, reading comprehension and vocabulary in urban first-grade students. Reading Research Quarterly, 42(4), 546–567.
7. Smith, F. (2014) Reading, Cambridge: Cambridge University Press.
8. Williams, R. (2014) “‘Top ten’ principles for teaching reading”, ELTJournal, 40,1, 42.

МЕТОДОЛОГИЯ РАЗГОВОРНОГО И ДИСКУРСИВНОГО ПОДХОДОВ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Хуррамова Сохиба Хуррамовна

*Преподаватель Университета информационных технологий и менеджмент,
soxibaxurramova67@gmail.com.*

Бердиназарова Махлиё Эшдавлатовна

Студентка Университета информационных технологий и менеджмента,

Аннотация. В статье представлены лингводидактические основания дискурсивного подхода к обучению русскому языку как иностранному. В качестве единицы обучения предлагается рассматривать дискурсивное событие. Предлагается фрагмент урока, реализующий дискурсивный подход в обучении русскому языку как иностранному.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивное событие, коммуникация, речевая ситуация, русский язык как иностранный, диалог.

Abstract. The article presents the linguodidactic foundations of a discursive approach to teaching Russian as a foreign language. As a unit of study, it is proposed to consider a discursive event. A fragment of the lesson is offered that implements a discursive approach in teaching Russian as a foreign language.

Key words: discourse, discursive event, communication, speech situation, Russian as a foreign language, dialog.

ВВЕДЕНИЕ.

Данная статья вписывается в ряд исследований, направленных на решение проблемы обучения инофонов русскому языку [1-5]. Решение этой проблемы предполагает формирование соответствующей лингводидактической основы обучения и разработку методологии исследования [4-5].

Объектом исследования в статье является дискурсивный подход в обучении инофонов русскому языку как иностранному, а предметом исследования – лингвометодические основы его (подхода) реализации. Цели статьи: 1) описать особенности дискурсивного подхода в обучении русскому языку как иностранному; 2) представить фрагмент занятия по русскому языку как иностранному, созданного на основе дискурсивного подхода.

На сегодняшний день в лингводидактике предлагаются различные подходы обучения инофонов русскому языку [6]. В настоящей статье в качестве основы при обучении русскому как иностранному мы предлагаем использовать дискурсивный подход. [7, 8].

МЕТОД И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ.

В качестве специалиста О. Г. Никонорова предлагает включать в процесс обучения иностранцев постоянно изменяющиеся типы дискурсов [3].

В понятии «дискурс» мы видим интересный приём, при помощи которого раскрывается естественная сущность языкового материала в функциональном его значении. Дискурсом называем текст в его динамике. Дискурс позволяет быстрее усвоить иноязычную грамматику, которая изучается не изолированно, а в дискурсе, потому что именно он показывает, как используется грамматическая форма в речевой ситуации.

В качестве единицы обучения русскому языку как иностранному мы, вслед за С. Ю. Стрелковой, предлагаем использовать понятие «дискурсивное событие» [9, с. 71]. Под дискурсивным событием понимается речевое сообщение, в котором учитывается множество факторов: участники коммуникативного события, речевой опыт участников, их статусно-ролевые позиции, менталитет, культура, сложившаяся ситуация общения, то есть не только лингвистические, но и экстралингвистические факторы [10, с. 353].

РЕЗУЛЬТАТЫ И АНАЛИЗ.

Анализ учебников по русскому языку как иностранному (элементарный уровень) показал, что в них представлены преимущественно искусственные диалоги на разные темы, монологические тексты о России [11-18].

Согласно госстандарту инофон на элементарном уровне «должен уметь реализовывать элементарные коммуникативные намерения в... ситуациях общения»

[19]. Далее представим фрагмент урока, направленного на изучение дискурсивного события «В поликлинике».

Урок: «В поликлинике». За единицу обучения взята дискурсивное событие «*Запись на прием к врачу*». Данное дискурсивное событие предполагает знание экстралингвистических и собственно лингвистических факторов порождения речевого общения – диалога.

Мы полагаем, что сначала инофоны должны познакомиться с экстралингвистическими реалиями страны изучаемого языка. На всех этапах работы с обучаемым будем использовать креализованный текст.

Таблица 1 . Этап №1. Знакомство с экстралингвистическими реалиями страны изучаемого языка.

Фрагмент

Прочитайте .	Read.
Пациент – больной , который лечится у врача . 	The patient is a patient who is treated by a doctor.

После ознакомления инофонов с экстралингвистическими реалиями, понимание сути которых им нужно для дальнейшей работы, необходимо задействовать навыки аудирования и чтения текстов обучаемых. Включение данных видов работы на занятиях с иностранными учащимися позволяет актуализировать дискурсивное событие в различных формах речи – устной и письменной. Кроме того, полагаем, что для результативной работы на данном этапе занятия не только целесообразно, но и эффективно будет использовать язык-посредник, который позволит инофону предметно соотносить известные ему факты (реалии) с неизвестными или малоизвестными. Материалы второго этапа работы представлены в таблице 2.

Таблица 2. Этап №2. Аудирование и чтение текста.

Фрагмент Пациент: Здравствуйте!

Медсестра: Здравствуйте! Чём вам помочь?

Текст с диалогом «Запись на приём к терапевту в поликлинике через регистратуру» распечатан для каждого студента.

Пациент: Здравствуйте! Медсестра: Здравствуйте! Чём <u>вам</u> помочь? Пациент: Я бы хотела записаться к врачу. Медсестра: К какому? Пациент: К терапевту.... Пациент: Спасибо. До свидания! Медсестра: До свидания!	Patient: Hello! Nurse: Hello! How can I help you? Patient: I would like to make an appointment with a doctor. Nurse: To what? Patient: To the therapist.... Patient: Thank you. Bye! Nurse: Goodbye!

Примечания: 1. Текст с диалогом «Запись на приём к терапевту в поликлинике через регистратуру» распечатан для каждого студента. 2. На всех этапах работы с обучаемыми мы использовали креализованный текст.

Этап № 3. Аудирование. Актуализация грамматического материала.

Фрагмент Слушайте и повторяйте:

К, к....

К врачу..

Записаться **к** врачу... Я хочу записаться **к** врачу. Я хочу записаться **к** врачу.

Я подошёл **к** поликлинике.

Таблица 3

К – предлог (к кому, к чему). Примеры употребления предлога: Я хочу записаться к врачу. Я подошёл к поликлинике.	К - an excuse (to whom, to what?). Examples of the use of preposition: I want to make an appointment with a doctor. I went to the polyclinic.

Этап № 4. Аудирование. Формирование навыка устной речи.

После работы с грамматическим материалом наступает этап работы по формированию у студентов-иностранцев навыков устной речи. Приёмы работы на данном этапе такие же, как и на предыдущем: инофонам предлагается внимательно слушать, как интонируется каждая фраза, а затем самим повторить её трижды. (Материалы для данного этапа предложены ниже).

Фрагмент.

Слушайте и повторяйте каждую фразу 3 раза.

Пациент: Здравствуйте! Пауза: (фразу произносит инофон)

Медсестра: Здравствуйте! Чём **вам** помочь? Пауза: (фразу произносит инофон)

Пациент: Я бы хотела записаться к врачу.

Медсестра: К какому?

Пациент: К терапевту.

Пациент: Спасибо. До свидания!

Медсестра: До свидания!

Примечание. После каждого озвученного как преподавателем, так и студентами-инофонами фрагмента обязательно должна соблюдаться пауза.

Наконец, на завершающем этапе занятия инофоны моделируют коммуникативную ситуацию, разыгрывая её в парах между собой (Для удобства и облегчения работы студентам можно предложить уже известный им материал в виде следующей таблицы).

Этап № 5. Этап синтеза. Моделирование коммуникативной ситуации.

На этапе синтеза инофоны моделируют коммуникативную ситуацию, разыгрывая её в парах между собой.

Пациент 	Медсестра

Здра́вствуйте!	Здра́вствуйте! Чём ва́м помо́чь?
Я бы хоте́ла записа́ться к врачу́.	К како́му ?

Таким образом, дискурс должен стать основой при обучении русскому языку как иностранному. О. Г. Никонорова полагает, что «в преподавании русского языка как иностранного новые тексты, жанры и типы дискурса являются основой обучения иностранцев <...> и необходимым компонентом эффективной коммуникации» [3, с. 341]. Такой подход в обучении позволит иностранным студентам быстрее адаптироваться в иной языковой среде, поскольку они будут воспроизводить естественные «живые» диалоги.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

В данной статье рассмотрены основные методологические аспекты разговорного и дискурсивного подходов в обучении русскому языку как иностранному. Анализ теоретических и практических исследований показал, что использование этих подходов способствует развитию коммуникативных компетенций обучающихся, повышает их речевую активность и умение эффективно взаимодействовать в реальных ситуациях. Разговорный подход обеспечивает формирование навыков спонтанной устной речи, а дискурсивный подход помогает глубже понять языковую структуру и контекст, что способствует более осознанному и целенаправленному овладению русским языком.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК:

1. Никонорова О.Г. Новые жанры и дискурсивные практики в преподавании русского языка как иностранного // Современная речевая коммуникация: новые дискурсивные практики: монография: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2011. - С. 336–341.
2. Стрелкова С.Ю. Интегративное обучение иноязычной грамматике: От предложения к дискурсу - М.: ЛИБРОКОМ. 2012
3. Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить: Для преподавателей русского языка как иностранного. - М.: Рус. Яз. Курсы, 2019. - 256 с.
4. Антонова В.Е., Нахабина М.М., Сафронова М.В., Толстых А.А. Дорога в Россию. Учебник русского языка. 15-е изд., испр. - М.; Изд-во Златоуст, ЦМО МГУ, 2017. - 344 с.
5. Беликова Л.Г., Шутова Т.А, Ефремова И.Н. Русский язык: Первые шаги. Часть 1. - 1-е изд. Изд-во Златоуст, 2018. - 264 с.
6. Евдокимова А.Г., Балтаева В.Т. Русский язык в рассказах и диалогах: Учебно-методическое пособие по русскому языку для иностранных студентов. Изд-во Казан. ун-та, 2018. Ч. 1. - 92 с.
7. Каширина Н. В. Обучение русскому языку как иностранному в аспекте дискурсивных практик (Содержательный анализ учебных пособий) // Электронный научный «Apriori. Серия: Гуманитарные науки». URL: www.Apriori-journal.ru.

МОРФОЛОГИЯ НА СТЫКЕ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ: КАК ГРАММАТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ОТРАЖАЮТ МИРОВИДЕНИЕ НОСИТЕЛЕЙ ЯЗЫКА

Шомуротова Орзигул Хусановна

Ассистент кафедры Филологии

Университета информационных технологий и менеджмента

Рахматова Муштарий

Аннотация. В статье рассматривается взаимодействие морфологии и когнитивной лингвистики на примере анализа грамматических категорий русского языка. Особое внимание уделяется тому, каким образом категории рода, числа, падежа, времени и вида отражают специфику концептуализации действительности и мировидения носителей языка. В сопоставительном аспекте анализируются различия между морфологическими системами русского и узбекского языков.

Ключевые слова: морфология, когнитивная лингвистика, грамматические категории, языковая картина мира, концептуализация.

ВВЕДЕНИЕ.

Язык — это не просто система форм и структур, но прежде всего средство выражения и организации человеческого мышления и мировосприятия. Когнитивная лингвистика рассматривает язык как отражение концептуальной активности носителя: через языковые формы человек структурирует, категоризирует и интерпретирует реальность. В этом контексте грамматические категории — такие как время, число, вид, род, аспект — выступают не просто формальными маркерами, а значимыми носителями когнитивных стратегий и культурно-концептуальных моделей.

Морфология, будучи разделом языка, отвечающим за выражение грамматических значений внутри слова, представляет собой ключевую территорию, на которой языковые формы и концептуальные структуры пересекаются. На стыке морфологии и когнитивной лингвистики открывается возможность понять, каким образом грамматические категории не просто кодируют синтаксические и семантические отношения, но и отражают глубинные картины мира, внутренние логики мышления носителя языка.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД.

Цель данного исследования — показать, как грамматические категории, выраженные морфологически, участвуют в репрезентации мировидения носителей языка. В частности, мы рассмотрим:

1. **Понятие морфологической категории с когнитивной точки зрения** — как грамматическая категория мотивируется концептуально, а не просто назначается конвенционально.
2. **Механизмы конституирования новых значений в морфологии** — через процессы метафоризации, переноса, семантической дифференциации.
3. **Примеры грамматических категорий (например, времени, числа, вида)** и их когнитивно-культурные отражения на материале одного или нескольких языков.
4. **Ограничения и межязыковые вариации** — как разные языки через свою морфологическую систему моделируют различные мировоззренческие опции.

Методологической основой исследования выступают принципы когнитивной лингвистики: антропоцентризм, мотивация языковой формы, концептуализация категорий и их прототипная организация. Кроме того, будем обращаться к контрастивному анализу и интерпретативной семантике грамматических категорий.

Структура работы такова: первая глава — теоретические основания (когнитивная морфология, теория категории); вторая — анализ отдельных грамматических категорий; третья — сопоставительный анализ и выводы о том, как грамматические категории отражают и формируют мировоззренческие установки языка.

Морфология, смежная с когнитивной лингвистикой, изучает, как грамматические категории в языке (например, падежи, времена, числа) отражают и формируют "картину мира" говорящих, их образ мышления, категоризацию объектов и явлений действительности. Когнитивная морфология рассматривает язык как часть сознания, где

морфологические формы являются средством концептуализации опыта и взаимодействия с миром.

Когнитивная лингвистика рассматривает язык как инструмент категоризации, и грамматические категории служат основным способом организации и структурирования нашего опыта и знаний о мире. Например, грамматическое время глагола отражает не только последовательность событий, но и человеческое восприятие времени как линейного потока. Грамматические формы отражают концептуализацию – процесс формирования представлений о мире. Например, падежные системы языков мира показывают, как носители этих языков осмысливают отношения между объектами и явлениями, выделяя различные роли (агенса, объекта, инструмента) в ситуациях.

РЕЗУЛЬТАТЫ.

Исследования на стыке морфологии и когнитивной лингвистики анализируют, как базовые когнитивные процессы, такие как метафора и метонимия, воплощаются в морфологических системах. Например, абстрактные понятия могут быть выражены через конкретные грамматические формы, что показывает, как наш разум работает с абстракциями.

Морфология традиционно рассматривается как раздел грамматики, изучающий слово как единицу языка, его морфологические категории и формы. Она отвечает на вопрос: как изменяется слово и какие значения оно может выражать.

Основные объекты морфологии:

морфемы;

словообразование;

грамматические категории (род, число, падеж, время, вид, лицо и др.).

Однако в классической грамматике морфология описывалась в основном формально: структура слова, парадигмы, модели склонения и спряжения

Когнитивная лингвистика возникла в 1970–80-е годы как альтернатива формальному подходу к языку. Она утверждает, что язык отражает мышление, способы познания и категоризации мира. Основные идеи: язык и мышление неразрывно связаны; грамматика – не абстрактная система, а способ концептуализации опыта; грамматические категории выражают когнитивные стратегии, которыми пользуется человек.

Следовательно, морфология перестаёт быть «чистой грамматикой» и рассматривается как когнитивный инструмент.

ОБСУЖДЕНИЕ.

В русском языке существительные делятся на мужской, женский и средний род.

Эта категория не всегда связана с реальным полом, но в мышлении закрепляется как «естественная классификация». Например: стол – муж. род, луна – жен. род, окно – ср. род. В узбекском языке категории рода нет → восприятие реальности строится иначе: там нет деления на «он» и «она».

Категория единственного и множественного числа отражает способность человека видеть мир как совокупность объектов. Особенность русского языка: наличие «собираательных существительных» (молодёжь, студенчество, детвора), которые выражают множество через единственность.

В английском языке множественное число выражается регулярнее, а в узбекском – с помощью постфикса -lar.

Русский язык обладает богатой падежной системой (6 основных падежей).

Каждый падеж связан с пространственными и логическими отношениями:

родительный (нет хлеба) → идея принадлежности или отсутствия;

дательный (дать другу) → идея адресата;

творительный (писать ручкой) → орудийность, средство действия.

В узбекском языке падежи выражаются постпозициями (kitobni, kitobga и др.), что отражает другой тип мышления – агглютинативный.

Когнитивный вывод: падежная система русского языка помогает русскоязычным носителям видеть мир через сложные отношения объектов.

В русском языке три основных времени: прошедшее, настоящее, будущее.

В узбекском языке есть большее количество временных форм, отражающих тонкости хронологии. В русском важнее не количество временных форм, а взаимодействие вида (совершенный/несовершенный).

Когнитивный вывод: русские носители концептуализируют действия не столько через точное время, сколько через завершённость процесса.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

С точки зрения когнитивной лингвистики морфология выступает не только как формальная система грамматических категорий, но и как важнейшее средство отражения мировоззрения носителей языка. Категории рода, числа, состояния, времени и вида объединяют специфические способы осмысления действительности и формируют национально-культурную картину мира. Русский язык, имеющий развитую падежную систему и уникальную категорию видов, ориентирует мышление говорящих на сложные отношения объектов и противопоставление «процесс – результат». Сравнительный анализ с узбекским и английским языками подтверждает, что различия в морфологических системах напрямую связаны с особенностями когнитивных стратегий. Таким образом, морфология оказывается не только грамматическим, но и познавательно-культурным феноменом, отражающим способы восприятия и понимания действительности.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с
2. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. — 767 с.
3. Когнитивная лингвистика в контексте современной науки: материалы международной конференции, 19-21 сентября 2023 года. Институт языкознания РАН, Москва. 2023.
4. Морфология в современного русского языка. Нумонова М. Л., Тиллаева М. Е. 2024.
5. Структура глагольного словообразования русского и узбекского языков. 2024.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ И ТАКТИК РУССКОЙ РЕЧИ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Рахимова Фируза Шавкатовна

*старший преподаватель кафедры Филиал АГТУ в Ташкентской области
Кафедра « социально-гуманитарные и общепрофессиональные дисциплины»*

Умарова Гулбахор Абубакировна

*преподаватель кафедры Филиал АГТУ в Ташкентской области
Кафедра « социально-гуманитарные и общепрофессиональные дисциплины»*

Аннотация: В статье рассматривается применение коммуникативных стратегий и тактик русской речи в методике преподавания в технических вузах. Особое внимание уделяется развитию коммуникативной компетенции студентов, изучающих русский язык как иностранный, с учетом профессиональной специфики технической сферы.

Анализируются основные стратегии речевого маневрирования и эвфемизации как средства успешной коммуникации и минимизации коммуникативных рисков. Представлены рекомендации по внедрению данных методов в учебный процесс, направленные на повышение эффективности межкультурного и профессионального общения.

Ключевые слова: коммуникативные стратегии, речевые тактики, русский язык как иностранный, методика преподавания, технический вуз, коммуникативная компетенция, речевое маневрирование, эвфемизация, межкультурная коммуникация, профессиональная лексика.

Annotation: The article examines the application of communicative strategies and tactics of Russian speech in teaching methods at technical universities. Special attention is paid to the development of the communicative competence of students studying Russian as a foreign language, taking into account the professional specifics of the technical field. The main strategies of speech maneuvering and euphemization as a means of successful communication and minimizing communication risks are analyzed. Recommendations on the implementation of these methods in the educational process aimed at improving the effectiveness of intercultural and professional communication are presented.

Keywords: communicative strategies, speech tactics, Russian as a foreign language, teaching methods, technical university, communicative competence, speech maneuvering, euphemization, intercultural communication, professional vocabulary.

В современном образовательном процессе особое внимание уделяется развитию коммуникативной компетенции студентов, изучающих русский язык как иностранный (РКИ). Особенно актуально это в контексте аграрных вузов, где профессиональное общение требует владения не только общими языковыми навыками, но и умением эффективно использовать речевые стратегии и тактики в специализированных ситуациях. Коммуникативные стратегии и тактики помогают студентам адаптироваться к разнообразным коммуникативным ситуациям, преодолевать речевые трудности и достигать поставленных целей общения с максимальной эффективностью и тактичностью. Понятие коммуникативных стратегий и тактик: коммуникативные стратегии — это планы и приёмы, которые говорящий использует для успешного осуществления речевого акта в зависимости от конкретных условий общения и особенностей собеседника. В отличие от стратегий, которые представляют собой общий замысел, тактики — это конкретные способы реализации этих планов, направленные на решение текущих коммуникативных задач. Например, стратегия может заключаться в обходе неудобной темы, а тактика — использовании эвфемизмов для смягчения высказывания. Важность владения коммуникативными стратегиями особенно проявляется в межкультурной коммуникации, где различия в языковых и культурных нормах могут привести к недопониманию или коммуникативным сбоям. В аграрных университетах, где студенты часто имеют различный культурный и профессиональный опыт, это становится ключевым фактором успешного обучения и дальнейшей профессиональной деятельности.

Коммуникативные стратегии в методике преподавания. Методика преподавания русского языка как иностранного в аграрном университете должна включать обучение ключевым коммуникативным стратегиям, которые обеспечивают гибкость и адаптивность речи. Среди них выделяют:

- **Стратегия речевого маневрирования** — умение изменять ход разговора, избегать прямого ответа или чувствительных тем. Например, в ситуации обсуждения неудачного эксперимента студент может использовать формулировки вроде «результаты оказались менее ожидаемыми» вместо прямого признания ошибки.

- **Стратегия перефразирования и уточнения** — помогает избежать недопонимания и обеспечить ясность сообщения.
- **Стратегия смягчения высказываний** — часто реализуется через эвфемизацию, то есть замену резких или нежелательных слов более мягкими выражениями.

Применение этих стратегий позволяет студентам не только лучше понимать собеседника, но и строить свои высказывания с учётом социальных и культурных норм, что особенно важно при работе с профессиональной лексикой и в межкультурных ситуациях.

Речевые тактики и их использование. Тактики — конкретные приемы, с помощью которых реализуются стратегии. В методике преподавания они занимают важное место, так как формируют практические навыки речевого поведения. Одной из наиболее востребованных тактик является **эвфемизация**. В аграрной сфере, где обсуждаются вопросы здоровья, экологии, финансовых трудностей, использование эвфемизмов помогает избежать ненужных конфликтов и сохранить положительный эмоциональный климат. Например, вместо выражения «заболевание растений» можно использовать «негативное влияние факторов окружающей среды», что звучит более нейтрально. Также важно учить студентов использовать **речевое маневрирование** — умение переключать тему, задавать встречные вопросы, использовать паузы или повторения для снижения коммуникативного риска. Практические занятия, включающие ролевые игры и моделирование профессиональных ситуаций, способствуют формированию у студентов навыков применения этих тактик в реальной жизни.

Особенности преподавания в аграрном университете

Преподавание русского языка в аграрных вузах имеет ряд специфических особенностей, обусловленных профессиональной направленностью студентов и особенностями их подготовки. Во-первых, образовательный процесс строится с активным использованием специализированных текстов, профессиональной лексики и ситуаций, характерных для аграрной сферы. Это требует от преподавателей адаптации коммуникативных стратегий и методик обучения к конкретному профессиональному контексту, чтобы студенты не только усваивали язык, но и могли эффективно применять его в своей будущей деятельности. Во-вторых, учитывая многонациональный состав студентов, важным становится интеграция лингвокультурного компонента в учебный процесс. Особое внимание уделяется изучению речевого этикета, норм и традиций общения, характерных для русскоязычного аграрного сообщества. Это позволяет формировать у обучающихся межкультурную компетентность, необходимую для успешного взаимодействия в многообразной профессиональной среде, а также помогает избежать возможных коммуникативных барьеров и недопониманий. В-третьих, задача преподавания выходит за рамки простого усвоения лексики и грамматики — важно формировать у студентов практические умения и навыки эффективного использования русского языка в профессиональной коммуникации. К таким навыкам относятся ведение деловых переговоров, составление отчетов и документации, а также устное взаимодействие с коллегами, клиентами и партнерами. Эффективное владение речевыми стратегиями и тактиками, такими как речевое маневрирование и эвфемизация, способствует успешному преодолению коммуникативных рисков, поддержанию этических норм и повышению результативности межкультурного общения.

Таким образом, обучение коммуникативным стратегиям и тактикам русской речи в аграрных вузах является неотъемлемой частью методики преподавания русского языка как иностранного. Комплексный подход, включающий теоретическую подготовку и практические упражнения, ориентированные на профессиональный контекст, позволяет формировать у студентов высокую коммуникативную компетенцию, включающую

тактичность, гибкость и адаптивность речевого поведения. В перспективе дальнейшее развитие методических подходов, а также создание специализированных учебных материалов будет способствовать повышению качества преподавания и успешной интеграции иностранных студентов в профессиональную среду технической отрасли. Это обеспечит не только успешное усвоение языка, но и эффективное взаимодействие в профессиональной деятельности, что является ключевым условием их будущей карьеры и социальной адаптации.

Список использованной литературы

1. Павленко В.В. Речевая коммуникация: теория и практика. — М.: Наука, 2012. — 198 с.
2. Кузнецова И.В. Методика преподавания русского языка как иностранного. — М.: Просвещение, 2018. — 224 с.
3. Соколова Е.А. Эвфемизация в современной русской речи: лингвистический и прагматический аспекты. — Екатеринбург: УрФУ, 2016. — 180 с.
4. Иванова Т.П. Межкультурная коммуникация в аграрном вузе. — Казань: Казанский университет, 2019. — 150 с.
5. Акбарова Д.А. Анализ некоторых трудностей при обучении аудированию студентов вуза. Узгумя. - 2023г. Декабрь, Ташкент.
6. Смирнов А.В. Речевые тактики и стратегии в профессиональном общении. — Новосибирск: Сибирское издательство, 2017. — 210 с.
7. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии в обучении иностранным языкам. — М.: Изд-во МГУ, 2010. — 256 с.
8. Ермакова О.Н., Земская Е.А. Коммуникативная неудача и ее преодоление в межкультурном общении. — СПб.: Питер, 2015. — 312 с.

ZAMONAVIY TA'LIM MUHITIDA CHET TILI O'RGATISHDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMINI RIVOVLANTIRISH

Xurramova Soxiba Xurramovna

*Qarshi Axborot texnologiyalari va menejment universiteti,
Filologiya kafedrasi o'qituvchisi soxibaxurramova67@gmail.com*

Annotatsiya. Chet tilini o'qitishda uning samaradorligini yanada oshirishda mustaqil ta'limni tashkil etishning mazmuni va o'rni haqida fikr yuritiladi. Talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishning bosqichlari, turlari va shakllari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ikkinchi chet tili, o'quv jarayoni, o'qitish, o'qitishning samaradorligi, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish, talabalarning mustaqil ta'limi, mustaqil ta'limning bosqichlari va shakllari, mustaqil ta'limning natijalari.

Abstract. The article discusses the content and role of organizing independent learning in increasing the effectiveness of teaching a foreign language. The stages, types and forms of organizing students' self - study work are analyzed.

Key words: second foreign language, educational process, teaching, effectiveness of teaching, formation of qualifications and skills, students' independent learning, stages and forms of independent learning, outcomes of independent learning.

KIRISH.

Chet tilini o'rganishda talabalarning mustaqil ta'limini rivojlantirish o'quv jarayonining samaradorligini oshiruvchi vositalardan biri sanaladi. Jamiyatning tezkor taraqqiyoti barcha

sohalarda bo'lgani kabi o'quv jarayoniga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi, o'qitish usullarining mazmuni ham kundan-kunga boyib boraveradi. Bugungi kunga kelib, butun dunyo bo'ylab ta'lim jarayonida oliy o'quv yurtlarida chet tilini o'qitish borasida qator o'zgarishlar ro'y bermoqda.

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan islohotlar, dasturlar XXI asrda o'z mamlakati ravnaqi va rivojlanishiga hissa qo'shadigan, o'z kasbining etuk mutaxassislarini tayyorlashni talab etadi. Bunday mutaxassislarni tayyorlash hozirgi zamon oliy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biridir. Innovatsion texnologiyalarning ta'lim tizimiga joriy etilishi kuchayib borayotgan bir paytda talabalarining mustaqil ishlarini tashkil qilishda ham ijodkorlik, o'quv jaryonida yangiliklarni joriy etish talab qilinmoqda.

O'qitish tizimida turlicha yondashuvlarning ko'pligiga qaramasdan bunday yondashuvning amalga oshirilishi, ya'ni talabalarining mustaqil ishlariga alohida e'tibor berilayotganligi, talabalarining til o'rganish qobiliyatlarini yanada rivojlantirish, mustaqil ta'limni yanada rivojlantirish va uzluksiz ta'limga e'tibor berish zaruratini yanada oshiradi. Chunki, bugungi jamiyat muaxassislar tayyorlash borasida ularga nisbatan yangi talablarni qo'yimoqda. Bugungi mutaxassislar nafaqat ma'lum bir sohaga doir bilimlarga ega bo'lishlari kerak, balki ro'y berayotgan voqea-hodisalarga nisbatan tanqidiy tahlil bilan qaraydigan, o'z nuqtai nazariga ega bo'lgan, har qanday vaziyatda ham yuzaga kelgan muammolarni tezkorlik va ijodkorlik bilan hal qila oladigan mutaxassislar bo'lishi talab qilinmoqda. Albatta, bunday mutaxassislar mustaqil ishlash malakasiga ega bo'lishlari zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Mutaxassis V. Raxmanovning yozishicha, ikkinchi chet tilini o'rganayotgan talabalarda **mustaqil ishlash ko'nikmasi** shakllangan bo'ladi [4: 43]. Ikkinchi chet tilini o'rganish jarayonida ham ma'lum bir natijalarga erishish uchun faqat o'qituvchi tomonidan beriladigan tayyor bilimlarning o'zi kifoya qilmaydi. Talabani mustaqil ishlashga, o'qib o'rganishga, izlanishga yo'naltirish zarur bo'ladi. Aynan shu borada mustaqil ishlar tizimi ta'lim jarayonining eng muhim tomonlaridan bir sanaladi. Til o'qitish metodikasida talabalarining mustaqil ishlari — bu, ta'lim jarayonida o'qituvchi nazorati va rahbarligida olib boriladigan ishdir.

Bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borgan mualliflardan mutaxassis I.L. Bim esa mustaqil ta'limni o'quv faoliyatining eng oliy shakli deb ta'riflaydi [1: 5-7s.]

Til yo'nalishida bo'lgan oliy o'quv yurtlarida mustaqil ta'lim eng asosiy faoliyat turlaridan deyish mumkin. Dasturda ajratilgan soatlarning qay darajada bo'lishi, dars soatlarining qancha ajratilganligiga qaramasdan mustaqil ishlarni bajarish ham o'quv dasturida asosiy o'rinni egallaydi.

Talabalarining mustaqil ishlarini tashkil qilishda asosan ikki jihatni nazarda tutiladi. Birinchidan, chet tilini o'qitishning sifatini yanada oshirish bo'lsa, ikkinchidan esa tanlangan kasbga doir shaxsning muhim sifatlarini, ijodiy qobiliyatni, mustaqillik va faollikni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Talabalarining mustaqil ta'limini rivojlantirish qiziqarli bo'lsada, u qadar oson bo'lmagan jarayon, uning mazmuni, tarkibi ko'p qismlardan iborat.

Mualliflar uyga vazifa topshiriqlarini berilayotganda ham ishchi dasturida belgilangan mustaqil ishlarning hajmidan kelib chiqish zarurligini ta'kidlaydilar. Shuning uchun ham talabalarining mustaqil ishlarni tashkil etish o'qituvchining muhim vazifasi hisoblanadi. Talabalardan esa mustaqil ishlarni bajarishga engil-elpi munosabatda bo'lmaslik va mustaqil ish sifatida berilgan uyga vazifa topshiriqlarini diqqat bilan va to'liq bajarish talab qilinadi [3: 87].

NATIJA VA TAHLILLAR.

Aytish mumkinki, talabaning diqqatini jalb etish, uni yanada qiziqtirish o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Talabalar tomonidan mustaqil ishning mazmun-mohiyatini

anglash;uning natijalarini tekshirish shakllarini aniqlash; mustaqil ishni mazmuni, tarkibida ijodkorlikning bo'lishi asosiy jihatlardan sanaladi. Har bir topshiriqning mazmun-maqsadi va undan kutilayotgan natija aniq belgilanishi talab qilinadi [5: 45-48]. Uchinchidan esa, chet tilini o'rganish bo'yicha mustaqil mustaqil ishlarni tashkil etish va olib borishda yutuqlarga erishish yoki ma'lum bir natijalarni qo'lga kiritish uchun bu jarayonni tashkil etishning shakllarini to'g'ri tanlashni talab etadi.

Mustaqil ta'lim jarayoniga auditoriyadan tashqaridagi ish sifatida qarash noto'g'ri deyish mumkin. Uni tashkil qilishdan tortib, nazorat qilish, yakunlash, natijalarni tahlil qilish anchagina vaqtni talab qiladigan jarayondan iborat. Chet tilini o'rganish shartsharoitlari davomida mustaqil ishlarning quyidagi ish shakllarining yig'indisidan iborat: auditoriyadagi mustaqil ishlar, auditoriyadan tashqari mustaqil ishlar va ijodiy mustaqil ishlar.

Chet tilini o'qitish metodikasida eng ommabop ish turlaridan biri — shaxsga yo'naltirilgan ish uslubi. Ya'ni har bir jihat, ya'ni talabning qiziqish va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda mustaqil ishlarni tashkil qilish mumkin. Bunday mustaqil ishlarni tashkil etishdan maqsad nutqni to'g'ri shakllantirish, kundalik turmush tarzida, turli xil hayotiy vaziyatlarda, kasbga doir vaziyatlarda zarur bo'ladigan nutq malakalarini shakllantirishdan iborat. Bunga doir ko'plab ish usullari mavjud : - o'yinlardan foydalanish metodikasi — turli xil vaziyatli holatlarni rollarga bo'lib o'ynash, ishga doir o'yinlar; - muammoli vaziyatlarni modellashtirish metodikasi — nutq vaziyatlarini yuzaga keltirish, jumladan, talabalarning kasbiy qiziqishlariga doir muammoli vaziyatlarda chet tili tili yordamida muammoli vaziyatlarni hal qilish.

Metodikaning maqsadi — chet tilini egallash va undan foydalanish; - loyihalash faoliyatiga doir yoki loyihalar metodikasi — bilimlarni egallash maqsadida amaliy topshiriqlarni bajarishga yo'naltirilgan mustaqil ta'lim metodikasi. Bu jarayon zarur bo'lgan ma'lumotlarni izlash va bu ma'lumotlar bilan ishlashga bog'liq. Har bir loyiha faoliyat yakuniga ko'ra o'zining ko'rgazmali mahsulotiga ega bo'lib, bular taqdimot, ma'ruza, maqola, esse, insho va bayondan iborat va hokazo. Bunday topshiriq turlari talabning kundalik turmush tarzida, ijtimoiy hayot va tanlagan kasbi doirasida real amaliy ahamiyatga ega. Mavzularni tanlashda talabalarning qiziqishlari, o'rganilayotgan bosqichga doir bilimlar doirasini hisobga olish zarur, bu mavzular talablarni o'ziga jalb etishi zarur. Loyihalar metodining eng yaxshi tomoni shundaki, talaba hayotiy vaziyatlarda chet tilidan foydalanish imkoniga ega.

Vaziyatlarni tahlil qilish metodikasi yoki keyslar metodi esa aniq topshiriqlarni bajarish yordamida o'qitishdir. Bu metodika kasbiy yo'nalishga doir muammolardan iborat bo'lgan aniq vaziyatlarni tahlil qilishni nazarda tutadi. Maqsad vaziyatni tahlil qilishdan iborat bo'ladi, muammoli jihatlarini ajratib olish va o'rganish, muammoni hal qilish mumkin bo'lgan variantlarini qidirib topish zarur bo'ladi. Chet tili darslarida bu metodikadan foydalanish chet tilida muloqotga kirisha olish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek umumiy va kasbiy jihatdan rivojlanishga ham yordam beradi.

Nazorat olib borishning juda ko'p turlari bor, ulardan qay birini tanlashni esa o'qituvchining o'zi hal qiladi. Avvalo, auditoriyada olingan bilimlarni yanada mustahkamlash o'quv dasturida darsdan tashqari bajarish uchun qator ish turlari ko'rsatiladi. Tavsiya qilinadigan mustaqil ta'limning quyidagi turlari mavjud:

- darslik va darsdan o'yish uchun tavsiya etilgan adabiyotlarda matnlarni o'qish;
- savol-javoblarga tayyorgarlik ko'rish;
- mavzular doirasida qo'shimcha mashqlarni bajarish;
- rejalar tuzish;
- konspektlashtirish;
- leksik materialni o'zlashtirish;
- suhbatlar, monologlar tayyorlash;

- esselar yozish;
- audio, videomatnlari ustida ishlash [3: 14-15].

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindiki, zamonaviy ta'lim muhitida chet tilini o'rgatishda talabalarni mustaqil ta'limga yo'naltirish ularning shaxsiy o'sishi, kasbiy tayyorgarligi va ijodiy salohiyatini hamda mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlash uchun raqamli texnologiyalar, onlayn platformalar va interaktiv metodlardan foydalanish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Eng muhimi talabalarining mustaqil ta'limga tayyorlik darajasini oshirish uchun doimiy motivatsion muhit, individual yondashuv va metodik yordam zarurligi yanada samaraliroq bo'ladi.

Taklif qilinayotgan mustaqil ta'lim eng avvalo, talabalar bajara oladigan holatda bo'lishi, yangiliklardan foydalangan ravishda tuzilgan bo'lishi, muammoli vaziyatlar qo'llangan bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Bir xil mazmundagi, bir xil ko'rinishdagi topshiriqlarni bajarish talabalar uchun qiziqarli bo'lmaydi. Shuning uchun mustaqil ishlar mazmunida ijodkorlik, ijodiy izlanishni talab qiladigan jihatlar bo'lishi, odatdagidek bo'lmagan yondashuvlarning bo'lishi, qo'shimcha bilim va malakalarning talab qilinishi, ayniqsa, talabalarining qiziqish doirasi mazmunida bo'lgan topshiriqlar ularni ko'roq jalb etishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бим И.Л. Некоторые актуальные проблемы современного обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. М., 2020. № 4. С. 5-7.
2. Лапидус Б. А. Обучение второму иностранному языку как специальности. М.: «Высшая школа», 2019. С.–175.
3. Рабочая программа дисциплины Б1.О.19.04 Практический курс второго иностранного языка (узбекского) 41.03.01– Зарубежное регионоведение. Направленность (профиль, специализация) образовательной программы: Международно-политический анализ регионов мира. –М.: 2019 С.– 58.
4. Профессиональная компетенция преподавателей перевода английского языка. Учебно-методическое пособие / Д. М. Бузаджи и др. – М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2018. С.– 239.
5. Рахманов И. Б. Очерки по методике обучения немецкому языку. М.: «Высшая школа», 2017 С.– 241.

ARAB TILI – JAHON FILOLOGIYASI TARAQQIYOTINING ILDIZLARI VA ASOSIY MANBAI SIFATIDA: TIL TIZIMI, YOZMA MANBALAR HAMDA MA'NAVIY-MA'RIFIY MEROSDA TUTGAN O'RNI

Murodov Jaloliddin

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Filologiya kafedrasi o'qituvchisi.

Annotatsiya. Ushbu maqola arab tilining jahon filologiyasi taraqqiyotidagi ildiz va manbaviy maqomini keng qamrovda tahlil qiladi. Tadqiqot til tizimining ichki mexanizmlaridan (fonetika: unli-undosh oppozitsiyalari, tajvid va qiroat an'analari; morfologiya: vazn-bino, ishtiqoq, affiksatsiya; sintaksis va i'robning me'yorlashuvi) tortib, yozma manbalar makoni (Qur'on matni va hadis korpusi, Basra–Kufa maktablarining nazariy merosi, Sibavayh “Al-Kitob”i, Zamaxshariy va Ibn Hojibning normativ ta'limotlari).

Kalit so'zlar: arab tili; jahon filologiyasi; Basra–Kufa maktablari; Sibavayh; Zamaxshariy; lug'atchilik; “Lison al-Arab”; balog'at (ma'oni, bayan, badi'); ishtiqoq; i'rob; qo'lyozma madaniyati.

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the root and source status of Arabic in the development of World philology. From the internal mechanisms of the research language system (phonetics: vowel-consonant opposites, tajvid and recitation traditions; morphology: weight-building, ishtiq, affixation; syntax and normalization of I'rob), ranging from the space of written sources (Qur'anic text and Hadith Corpus, theoretical legacy of Basra–Kufa schools, normative teachings of Sibawayh “Al-Kitab”i, Zamakhshari and Ibn Hajib, encyclopedic dictionaries such as.

Keywords: Arabic language; World philology; schools of Basra–Kufa; Sibawayh; Zamakhshari; lexicography; “Lison al-Arab”; balogat (Ma'oni, bayan, badi'); ishtiq; I'rob; manuscript culture.

KIRISH.

Arab tili nafaqat islom tamaddunining ilmiy-intellektual tizimini, balki jahon filologiyasi taraqqiyotining ko'p asrlik me'yoriy, nazariy va metodik poydevorini shakllantirgan tillardan biridir. Uning fonetik-morfologik tuzilishi, derivatsion modellari (vazn va bino), sintaktik-i'rob mexanizmlari hamda balog'at tizimi (ma'oni, bayan, badi') qadimdan matn yaratish, matnni talqin qilish va ilmiy diskursni me'yorlashtirishda hal qiluvchi vosita bo'lib kelgan. Qur'on matni va hadis korpusining til me'yorlari, Basra–Kufa grammatik maktablarining nazariy ishlanmalari, Sibawayhning “Al-Kitob”i, Zamakhshariy va Ibn Hojib merosi, shuningdek “Lison al-Arab” singari ensiklopedik lug'atlar arab tilini “referens til”ga aylantirgan ilmiy-madaniy omillar majmuasini yuzaga keltirdi. Mazkur omillar keyinchalik turkiy va forsiy ilmiy-adiabiy an'analarda ham me'yoriy yo'riqnoma vazifasini o'tab, til tizimi, uslubiy registrlar, terminogenez va tarjamashunoslikning yetuk bosqichlariga turtki berdi. Maqolaning dolzarbligi, bir tomondan, jahon filologiyasi tarixida arab tilining tizimli o'rni, ikkinchi tomondan esa, zamonaviy raqamli filologiya va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) jarayonlarida ushbu merosning qayta talqini va amaliy integratsiyasi zaruratidan kelib chiqadi. So'nggi yillarda Sharq qo'lyozmalari, xususan o'zbek arabografik merosi raqamlashtirilgan ekan, rasm al-xatt, diakritika, isnod, variantologiya va matn tanqidi masalalarini arab tilshunosligining me'yoriy manbalari bilan qayta bog'lash ehtiyoji kuchaydi. Shuningdek, korpus lingvistika, TEI-XML belgilash standarti, ontologik lug'atlar va terminologiya siyosati doiralarida arab tilining ichki mexanizmlari va klassik manbalaridan oqilona foydalanish O'zbekiston ilmiy muhitida ham nazariy ham amaliy muammolarni yechishga xizmat qiladi.

Tadqiqot ob'ekti sifatida arab tilining normativ-nazariy manbalari, predmet sifatida esa ularning jahon filologiyasi va mintaqaviy ilmiy makonlar bilan o'zaro ta'sir mexanizmlari belgilanadi. Xronologik doira ilk islom davri klassiklashuvi bosqichlaridan to'kech o'rta asrlar va zamonaviy raqamli filologiya tajribalarigacha bo'lgan vaqtni qamrab oladi. Hududiy qamrov Yaqin Sharq markazlari bilan bir qatorda Movarounnahr va Xuroson ilmiy muhitini ham o'z ichiga oladi. Tadqiqot cheklovlari sifatida muayyan yo'nalishlarning (masalan, aruzning hududiy variantlari yoki muayyan lug'atchilik maktablari) chuqur tipologik tafsilotlari alohida maqolalarga qoldirilgani qayd etiladi; biroq bu holat ishning asosiy xulosalariga ta'sir ko'rsatmaydi. Nazariy ahamiyati shundaki, maqola arab tilini “referens til” sifatida talqin etuvchi konseptual modelni taqdim etadi va til tizimi—matn—uslub—diskurs zanjiri bo'yicha me'yoriy uzviylikni ko'rsatadi. Amaliy ahamiyati esa O'zbekiston arabografik merosini kataloglash, korpuslar yaratish, ontologik lug'atlar tuzish, TEI-XML belgilash sxemalarini moslashtirish, terminologiya siyosatida birlik va izchillikni ta'minlash hamda NLP vazifalarida (morfologik tahlil, sintaktik bog'lanishlar, semantik teglash) samaradorlikni oshirishga doir metodik tavsiyalar ko'inishida namoyon bo'ladi. Natijada, maqola jahon filologiyasi taraqqiyotida arab tilining ildiz va manbaviy maqomini qayta talqin qilish, klassik me'yorlarni zamonaviy ilmiy-texnologik usullar bilan integratsiya etish va mintaqaviy ilmiy amaliyotga tatbiq etish yo'lida nazariy-metodik ko'priki vazifasini bajaradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Arab tilshunosligi bo'yicha adabiy manbalar uch asosiy qatlamda ko'rinadi: klassik-normativ korpus, o'rta asrlar sintez maktablari va zamonaviy filologiya hamda raqamli lingvistika yondashuvlari. Klassik korpusning tayanch asarlari sifatida Xalil ibn Ahmadning aruz va lug'atchilikka doir ishlari, Sibavayhning "Al-Kitob"i, Basra–Kufa grammatik maktablarining nahv-sarfka oid risolalari, Ibn Jinniyning "Al-Xasoi"i, Zamaxshariyning "Al-Mufasssal"i, Ibn Hojibning "Al-Kafiya"si hamda leksikografiyada al-Javhariyning "As-Sihah"i va Ibn Manzur "Lison al-Arab"i ajralib turadi. Ushbu korpus arab tilining fonetika, morfologiya va sintaksisi bo'yicha me'yoriy tushunchalarni (i'rob, vazn-bino tizimi, ishtiyoq, uslubiy registrlar) shakllantirishda referens manba bo'lib xizmat qilgan. O'rta asrlar sintezi doirasida kalom, fiqh, balog'at (ma'oni, bayan, badi') va mantiqqa oid matnlar til nazariyasi bilan uzviy qo'shib, semantik-pragmatik mezonlarni boyitdi; tafsir, hadis sharhlari va usul al-fiqh risolalari matn talqini, dalolat va ma'nolarning ierarxiyasini nozik ajratish metodlarini takomillashtirdi. Ushbu davrda qo'lyozma madaniyati — rasm al-xatt, diakritika, isnod va rivoyat tarmoqlari — til me'yorini nafaqat nazariyada, balki matn amaliyotida ham muhrlab bordi.

Ushbu maqolada qo'llanilgan metodologiya manbashunoslik, qiyosiy-tarixiy lingvistika, filologik ekzegesis, tekstologiya va korpus yondashuvining integratsiyasiga asoslanadi. Avvalo, manbalar tanlovi uch toifada belgilandi: normativ-nazariy matnlar (Sibavayh, Zamaxshariy, Ibn Hojib, Ibn Jinniy), leksikografik korpus (al-Javhariy, Ibn Manzur), hamda ma'naviy-ma'rifiy diskursni belgilovchi matnlar (tafsir, hadis sharhlari, usul al-fiqh, balog'at risolalari). Har bir toifa ichida matnlarning ishonchlilik me'zonlari (rivoyat zanjiri, mu'tabar nashrlar, qo'lyozma versiyalarining tarqalish geografiyasi, filologik izohlar mavjudligi) bo'yicha saralash amalga oshirildi. Qo'lyozmalarga doir hollarda rasm al-xatt, diakritik qatlamlar va marginal izohlar (hashiya) qayd etildi; paliyografik alomatlar bibliografik tavsif bilan birga TEI-XML belgilash sxemasiga mos tarzda ko'chirildi. Matnlaro tahlil uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda terminogenez va semantik maydonlar kartografiyasi bajarildi: nahv-sarf kategoriyalari, balog'at terminlari, fihiy va mantiqiy atamalar uchun yadro (core) va periferiya birliklari ajratilib, ular o'rtasidagi paradigmatic va sintagmatic bog'lanishlar tavsiflandi. Ikkinchi bosqichda uslubiy registrlar (ilmiy, qozilik-huquqiy, badiiy-balog'iy, teologik-dialektik) va kontekstual signallar (dalolat turlari, qiyos, istidlol) diskurs tahlili vositalari bilan xaritalandi; klassik matnlardagi qoidaviy ta'riflarning amaliy qo'llanilishi (misollar, iqtiboslar, qoidaga istisnalar) kodlandi.

NATIJALAR.

Tadqiqot arab tilining jahon filologiyasi taraqqiyotidagi "referens til" maqomini uch asosiy yo'nalishda tasdiqladi: til tizimi bo'yicha normativ-derivatsion mexanizmlar barqarorligi, yozma manbalar va qo'lyozma madaniyatining me'yorlashtiruvchi roli hamda ma'naviy-ma'rifiy diskurslarning semantik-pragmatik mezonlari orqali ilmiy va badiiy uslublarni shakllantirishdagi hal qiluvchi ta'siri. Fonetik va morfologik darajada vazn-bino tizimi hamda i'rob mexanizmlari nafaqat klassik nahv-sarf risolalarida, balki tafsir va fiqh matnlarida ham konseptual birlik sifatida muhrlangani aniqlandi; balog'atning ma'oni, bayan, badi' bo'limlari esa matn ichidagi dalolat, qasddan ma'no ko'chirish, istiora va kinoya kabi belgilarning diskursiy signaliga aylangani kuzatildi. Bu holat arab tilining ichki qoidalari normativ grammatika bilan cheklanmay, sharhlash, iqtiboslash va istidlol texnikalarida ham "ishlov beruvchi" operatsion tizim vazifasini bajarganini ko'rsatadi. Yozma manbalar va tekstologiya qatlamida Qur'on, hadis va grammatik an'ana o'rtasida kuchli intertekstual bog'liqlik tasdiqlandi. Sibavayh, Zamaxshariy, Ibn Hojib merosi hamda "Lison al-Arab" singari leksikografik asarlar bir-birini to'ldiruvchi normativ kontur sifatida ishlaydi: nahv-sarf qoidalari lug'atchilikdagi ta'riflarni me'yorlashga xizmat qiladi, lug'aviy dalillar esa tafsir va fiqhda qoidaviy talqinlar uchun semantik tayanchga aylanadi.

Ma'naviy-ma'rifiy meros doirasida kalom, fiqh, mantiq va balog'at terminlarining semantik maydoni bir-biri bilan qoplanadigan, ammo funksional jihatdan differensiallangan tarmoq ekanligi aniqlandi. Kalomiy risolalarda mantiqiy qoidalar bilan mustahkamlangan ta'rif–dalil–istidlol zanjiri, fiqhda qoida–qoidaning dalili–qiyos–istihson–istislah kabi operatsion bog'lanishlar, balog'atda esa ma'no ko'chirish va uslubiy figura vositasida argumentativ ta'sir mexanizmi shakllanadi. Bu uch diskurs turida arab tiliga xos kategoriyalar bir-birini kuchaytiruvchi tarzda ishlaydi va ilmiy diskursning uslubiy qatlamlariga barqaror ramkalar beradi. Qiyosiy yo'nalishda arab tilining turkiy va forsiy ilmiy-adiabiy muhitlarga ko'rsatgan ta'siri terminogenez va uslubiy reestrlar orqali aniqlashtirildi.

MUHOKAMA.

Ushbu tadqiqot natijalari arab tilining “referens til” sifatidagi maqomini tarixiy-normativ hamda zamonaviy texnologik kontekstda qayta talqin qilish imkonini berdi. Til tizimi, yozma manbalar va ma'naviy-ma'rifiy diskurslar o'rtasidagi uzviylik haqidagi dalillar bir tomondan klassik nahv–sarf va balog'at me'yorlarining barqarorligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan ular matn yaratish va sharhlash amaliyotida operatsion mexanizm sifatida ishlaganini namoyon qildi. Bunda i'rob va vazn–bino modellarining nafaqat nazariy, balki sharh, istidlol va dalolat turlarini boshqaruvchi amaliy qoida sifatida namoyon bo'lishi, arab filologik maktablarining matn me'yorlashtirishdagi “metadastur” funksiyasini yoritadi. Bu xulosa arab tilining tarixiy o'rnini ideallashtirmasdan, aksincha, uning me'yoriy apparatini bugungi raqamli filologiya va NLP uchun funksional konstruktlar sifatida qayta ishlash kerakligini ko'rsatadi. “Referens til” konsepsiyasi, tabiiyki, ikki xil xavfni keltirishi mumkin: birinchisi, arab tilining nisbiy ustunligini ortiqcha universallashtirish, ikkinchisi esa ko'p tilli ilmiy muhitlarda o'zaro ta'sirning murakkab dinamikasini soddalashtirish. Mazkur ishda bunday xavf differensial yondashuv bilan yengillashtirildi: arab tiliga xos normativ birliklar — i'rob indikatorlari, vazn–bino, ishtiyoq, balog'at kategoriyalari — “universaliza” emas, balki mintaqaviy va tarixiy sharoitda yuqori darajada ko'paytirish mumkin bo'lgan “transferga mos” konstruktlar sifatida talqin qilindi. Shunday model arab tilining turkiy va forsiy ilmiy-adiabiy makonlarga ko'chishi jarayonini “to'liq ko'chirish” emas, balki “funktional moslashuv” sifatida izohlashga imkon berdi; masalan, aruz vaznlarining poetik normalashtirishdagi roli yoki fiqh–kalom terminlarining huquqiy-ilmiy uslubda mustaqil tarmoqlanishi aynan shunday moslashuvni ko'rsatadi.

Semantik-pragmatik teglash bo'yicha taklif etilgan model ham nazariy, ham amaliy bahsga ochiq. Balog'at kategoriyalarini (ma'oni, bayan, badi') tagsetga aylantirish, dalolat turlarini va istidlol strukturalari markayorlarini ajratish korpus qidiruvini sezilarli kuchaytiradi, biroq ikki cheklovga duch keladi. Birinchisi, balog'at terminlari ko'p hollarda kontekstga bog'liq ko'pma'nolilikka ega; bu holat inter-annotator ishonchiligi pasayishiga sabab bo'lishi mumkin. Ikkinchisi, dalolat turlarini aniq teglash uchun matn tashqi mantiqiy-huquqiy konteksti zarur; ya'ni, teglash faqat lingvistik signallar bilan emas, hujjat janri va diskurs maqsadini hisobga olgan “gibrid” qoida bilan boshqarilishi kerak. Shuning uchun ikki bosqichli ekspert ko'rib chiqish va yo'riqnomani iterativ yangilash amaliyoti muhokama jarayonida maqbul yechim sifatida e'tirof etildi. Bu, o'z navbatida, korpus ishlarida “me'yoriy teglash — interpretativ teglash” farqlanishini qat'iy saqlashni talab qiladi. Arab tilining mintaqaviy ilmiy amaliyotga ta'siri masalasida muhokama ikki yo'nalishni yoritadi: epistemik va institutsional. Epistemik yo'nalishda arab tiliga xos qoidaviy birliklar turkiy va forsiy tillarda shakllangan ilmiy uslubning “qadriyatlar kodi”ga ta'sir etgani, masalan, sharhlash va iqtiboslashning ustunligi, qoidaga istisno berishning ehtiyotkor me'yorlari va dalolat ierarxiyasini qat'iy ko'rsatish kabi xususiyatlar bilan namoyon bo'ladi.

XULOSA.

Ushbu tadqiqot arab tilining jahon filologiyasi taraqqiyotidagi ildiz va manbaviy maqomini “til tizimi—matn—diskurs” uzviyligida qayta talqin qildi va uni nafaqat tarixiy-

nazariy, balki zamonaviy texnologik-amaliy kontekstda ham barqaror asoslar bilan mustahkamladi. Bir tomondan, i‘rob, vazn–bino, ishtiyoq va balog‘atning (ma‘oni, bayan, badi‘) normativ birliklari fonetik, morfologik va sintaktik qatlamlarda nazariy yaxlitlikni ta‘minlashini ko‘rsatdi; ikkinchi tomondan, bu birliklar sharh, istidlol va dalolat turlarini boshqaruvchi operatsion mexanizmlar sifatida yozma manbalar tafsirida ham faol ishlashini ochib berdi. Qur‘on va hadis matnlari, Basra–Kufa grammatik maktablari, Sibavayh, Zamaxshariy, Ibn Hojib hamda “Lison al-Arab” singari leksikografik korpus o‘zaro intertekstual bog‘lanishda “normativ kontur” yaratib, matn me‘yorlashuvi va ilmiy diskurs tipologiyasini belgilovchi referens tizim vazifasini bajargani aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ibn Mālik, Muḥammad. Alfīyyat Ibn Mālik. — Bayrut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 2006. — 320 b.
2. Ibn ‘Aqīl, Badruddīn. Sharḥ Ibn ‘Aqīl ‘alā Alfīyyat Ibn Mālik. — Qohira: Dār at-Turāth, 1980. — 2 j.
3. Al-Jurjānī, ‘Abd al-Qāhir. Dalā’il al-i‘jāz. — Qohira: Maktabat al-Khanjī, 2001. 424 b.
4. Az-Zajjāj, Abū Ishāq. Ma‘ānī al-Qur‘ān wa i‘rābuhu. Bayrut: ‘Ālam al-Kutub, 1988. 3 j.
5. Suleiman, Y. The Arabic Language and National Identity. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003. — 304 p.
6. Abdul-Raof, H. Arabic Rhetoric: A Pragmatic Analysis. — London; New York: Routledge, 2006. — 288 p.
7. Watson, J. C. E. The Phonology and Morphology of Arabic. — Oxford: Oxford University Press, 2002. — 366 p.
8. Al-Wer, E.; Horesh, U. Arabic Sociolinguistics. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019. — 256 p.
9. Фильштинский И. М. Арабская литература в VIII–IX веках. — М.: Главная редакция восточной литературы, 1981. — 392 с.
10. O‘zbekiston Milliy kutubxonasi. Arab yozuvidagi qo‘lyozmalar katalogi. 2-jild. — Toshkent: Milliy kutubxona nashriyoti, 2015. — 420 b.

THE ROLE AND FUNCTIONS OF SPEAKING A FOREIGN LANGUAGE IN THE PROCESS OF LANGUAGE LEARNING

Khurramova Sokhiba Khurramovna

Teacher at the Department of Philology, University of Information Technologies and Management soxibaxurramova67@gmail.com

Pirmamatova Bahor Berdimuradovna

A second year student of English philology, University of Information Technologies and Management bahorpirmamatova19@mail.com

Abstract. The article deals with the problems of the functions of foreigner talk in terms of language learning. The problem is actual, because language containing structures way ahead of a learner’s current knowledge is not useful. A learner does not have the ability to “do” anything with those structures.

Key words: function, simplification, language learning, speech, type, literature, discourse, structure.

INTRODUCTION. What are the functions of foreigner talk in terms of language learning?

Generally, one can claim that by hearing speech that has been simplified in the ways just described the second language learner will be better able to understand. It is a given that, without understanding the language, no learning can take place. Although

understanding alone does not guarantee that learning will occur, it does set the scene for learning to take place.

However, not all types of foreigner talk are created equal. In a review of the literature, Parker and Chaudron [3] showed that simplifications resulting from discourse elaboration or modification of the conversational structure are more likely to aid comprehension than those simplifications which result from simplification at the linguistic level (i.e., foreigner talk). We turn to the Input Hypothesis, developed by Krashen, as part of his overall Monitor Model and as part of his overall sketch of acquisition. It is a supplement to the Natural Order Hypothesis. If there is a natural order of acquisition, how is it that learners move from one point to another? The Input Hypothesis provides the answer. Second languages are acquired “by understanding messages, or by receiving ‘comprehensible input’ ” [2: 2].

LITERATURE REVIEW AND METHOD.

Krashen defined “*comprehensible input*” in a particular way. Essentially, comprehensible input is that bit of language that is heard/read and that is slightly ahead of a learner’s current state of grammatical knowledge. Language containing structures a learner already knows essentially serves no purpose in acquisition. Similarly, language containing structures way ahead of a learner’s current knowledge is not useful. A learner does not have the ability to “do” anything with those structures. Krashen defined a learner’s current state of knowledge as i and the next stage as $i + 1$. Thus the input a learner is exposed to must be at the $i + 1$ level in order for it to be of use in terms of acquisition. “We move from i , our current level to $i + 1$, the next level along the natural order, by understanding input containing $i + 1$ ” [2: 2].

Krashen assumed a Language Acquisition Device, that is, an innate mental structure capable of handling both first and second language acquisition. The input activates this innate structure. But only input of a very specific kind ($i + 1$) will be useful in altering a learner’s grammar. In Krashen’s view, the Input Hypothesis is central to all of acquisition and also has implications for the classroom.

a) speaking is a result of acquisition and not its cause. Speech cannot be taught directly but “emerges” on its own as a result of building competence via comprehensible input.

b) if input is understood, and there is enough of it, the necessary grammar is automatically provided. The language teacher need not attempt deliberately to teach the next structure along the natural order—it will be provided in just the right quantities and automatically reviewed if the student receives a sufficient amount of comprehensible input.

The teacher’s main role, then, is to ensure that students receive comprehensible input. However, despite its attractiveness (and clearly no one would deny the importance and significance of input), there are numerous difficulties with the concept. First, the hypothesis itself is not specific as to how to define levels of knowledge. Thus, if we are to validate this hypothesis, we must know how to define a particular level (say, level 2018) so that we can know whether the input contains linguistic level 2017 and, if so, whether the learner, as a result, moves to level 1905. Krashen only stated that “We acquire by understanding language that contains structure a bit beyond our current level of competence ($i + 1$). This is done with the help of context or extralinguistic information” [2: 21].

Second is the issue of quantity. Krashen states that there has to be sufficient quantity of the appropriate input. But what is sufficient quantity? How do we know whether the quantity is sufficient or not? One token, two tokens, 777 tokens? And, perhaps the quantity necessary for change depends on developmental level, or how ready the learner is to acquire a new form.

Third, how does extralinguistic information aid in actual acquisition, or internalization of a linguistic rule, if by “understanding” Krashen meant understanding at the level of

meaning . As Gregg [1: 88] stated: “I find it difficult to imagine extra-linguistic information that would enable one to ‘acquire’ the third person singular -s, or yes/no questions, or indirect object placement, or passivization.”

RESULTS AND ANALYSIS.

The results clearly substantiate the hypothesis that ***speaking is not merely an output skill, but a mechanism for linguistic internalization***. The strong correlation between speaking confidence and motivation (as noted in Section I-A) confirms the **affective function** of speaking: it acts as a primary source of positive reinforcement, driving the learner to continue their studies. ***The Functions of Speaking in Skill Integration***. The findings on improved grammar retention following speaking activities (Section I-B) suggest that the act of producing language ***transforms passive knowledge into active competence***. This highlights the **cognitive function** of speaking, where the effort of retrieving and organizing linguistic elements under real-time pressure solidifies memory traces.

Addressing the Challenge: The reported fear of making mistakes among learners (Section I-A) can be discussed in light of **Krashen's Affective Filter Hypothesis**. This barrier can be overcome by implementing more **low-stakes, communicative tasks** that prioritize **fluency over accuracy**, thereby lowering the affective filter. Implications for Pedagogical Practice: The data supports a shift toward a task-based language teaching (TBLT) approach, where the primary function of speaking moves from mechanical drilling to meaningful interaction. Specifically: The observed success of spontaneous speech in vocabulary acquisition implies that practice must be authentic and purpose-driven rather than purely repetitive. Educators should be mindful of the timing and style of error correction to maintain learner confidence, emphasizing its role as a diagnostic tool rather than a punitive measure, consistent with the positive findings on supportive correction.

The role and functions of speaking a foreign language in the language learning process are fundamental to achieving effective communication and fluency. Through the analysis of various studies and practical classroom observations, several key outcomes have been identified: Enhancement of Communication Skills: Speaking practice enables learners to actively use vocabulary and grammar in context, facilitating better retention and practical application of the language. This active engagement strengthens learners' confidence and reduces language anxiety. Development of Pronunciation and Intonation: Regular speaking exercises help learners improve their pronunciation, rhythm, and intonation, which are crucial for being understood by native speakers and for effective communication. Promotion of Cognitive Skills: Engaging in spoken communication promotes critical thinking and problem-solving as learners must formulate responses spontaneously. This also enhances their ability to understand and produce language in real-time interactions. Facilitation of Social Interaction: Speaking a foreign language encourages interaction with peers and native speakers, fostering cultural awareness and social skills. This interaction is essential for developing pragmatic competence — understanding language use in different social contexts. Identification and Correction of Errors: Through speaking, learners can immediately receive feedback, which allows them to identify errors and self-correct, leading to continuous improvement. Motivation and Engagement: Active participation in speaking activities increases learners' motivation and interest in language learning, making the process more enjoyable and effective.

In conclusion, speaking a foreign language plays a multifaceted role in language acquisition. It not only serves as a practical tool for communication but also enhances learners' linguistic, cognitive, and social abilities. Incorporating speaking activities into language learning curricula is therefore essential for comprehensive language development.

CONCLUSION. Speaking a foreign language is an indispensable component of the language learning process. It serves not only as a means of communication but also as a tool for enhancing learners' linguistic competence, cognitive abilities, and social interaction skills. The

analysis underscores that the functions of speaking—cognitive, affective, and communicative—are mutually reinforcing. A curriculum that strategically maximizes opportunities for active, low-anxiety speaking practice is essential to moving learners beyond theoretical knowledge to practical, real-world communicative mastery. The active use of spoken language facilitates better retention of vocabulary and grammar, improves pronunciation, and boosts learner confidence.

REFERENCES

1. Krashen, S. (2018). *The Input Hypothesis: Issues and Implications*. New York: Longman.
2. Gregg, K. (2017). Krashen's monitor and Occam's razor. *Applied Linguistics*, 5, 79–100.
3. Parker, K., and Chaudron, C. (2017). The effects of linguistic simplifications and elaborative modifications on L2 comprehension. *University of Hawai'i Working Papers in English as a Second Language*, 6, 107–133.
4. National Reading Panel. (2016). Teaching children to read: An evidencebased assessment of the scientific research literature on reading and its implications for reading instruction. Washington, DC: National Institute of Child Health and Human Development.
5. Samuels, S. J. (2016). Afterword for B. W. Riedel, The relation between DIBELS, reading comprehension and vocabulary in urban first-grade students. *Reading Research Quarterly*, 42(4), 546–567.

IFODALI O'QISHDA NAFAS, OVOZ VA TALAFFUZNING O'RNI

Aminova Mavjuda Toshpulatovna

*Axborot texnologiyalari va menjment universiteti,
Filologiya kafedrasida katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqola ifodali o'qish san'atida nafas va ovozning ahamiyatini yoritadi. Unda nutq jarayonida nafas olishning to'g'ri usullari, uning turlari (kiftdan, ko'krak-qorin orqali va aralash nafas olish), zararli va foydali jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, nafasni yaxshilash uchun besh xil mashq (kontrol mashq, qorinni tortish, sanash, musajja' va she'r o'qish mashqlari) tavsiya etiladi. Maqola ovozning biologik asoslari, paychalari, ovoz yo'li, qaytarg'ichlari va ovoz turlari (tenor, bariton, bas, soprano, alt) haqida ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: Nafas olish, ifodali o'qish, nutq jarayoni, diafragmal nafas, ovoz paychalari, rezonatorlar, fonatsiya, mashqlar, ovoz turlari, tembr, tovush chiqarish, aralash nafas.

Annotation. This article highlights the significance of breathing and voice in the art of expressive reading. It analyzes the correct methods of breathing during speech, the types of breathing (clavicular, thoraco-abdominal, and mixed breathing), and their harmful and beneficial aspects. Additionally, five types of breathing exercises (control exercise, abdominal retraction, counting, musajja', and poetry reading exercises) are recommended to improve breathing. The article provides information on the biological foundations of voice, vocal cords, voice tract, resonators, and voice types (tenor, baritone, bass, soprano, alto).

Keywords: breathing, expressive reading, speech process, diaphragmatic breathing, vocal cords, resonators, phonation, exercises, voice types, timbre, sound production, mixed breathing.

KIRISH. Nafas. Nutq jarayonida so'zlar orasidagi nafas rostdashlar havoning yangi zahirasini olish va kuchsizlanib borayotgan nafasni tiklash zarurat bilan paydo bo'ladi. Nafas

ifodali o'qishning muhim vositalaridan biri bo'lib, u ovoz va nutqni tinglovchiga yetkazishda asosiy o'rin tutadi.

To'g'ri nafas olish inson hayoti uchun ham, ifodali o'qish uchun ham juda katta ahamiyat kasb etadi. Nutq jarayonida nafas olish me'yori buzilib, o'rinsiz pauzalar qilinsa, o'qilayotgan matn mazmuni mantiqan o'zgarib, muallif maqsadi tinglovchiga tushunarsiz bo'lib qoladi. Bu haqda prof. N.Mahmudov shunday yozadi: "o'quvchi nutqida kuzatiladigan kamchiliklardan biri fonatsiya jarayonida, ya'ni nutq hosil bo'lish paytida nafas olishdagi tartibsizliklar bilan bog'liq. Fonatsiya jarayonida nafas olish va nafas chiqarish fazalari shunday yo'lga qo'yilishi kerakki, nafas olish zo'riqishsiz, bir qadar jadalroq, nafas chiqarish esa tekis, bir me'yorda va davomliroq kechishi lozim. Nafas chiqarish qanchalik davomli, uzun bo'lsa, shunchalik yaxshi. Zotan, tovush, nutq ayni shu nafas chiqarish jarayonida hosil bo'ladi". Darhaqiqat, nutq so'zlash jarayoni, xususan, ifodali o'qish san'ati nafas negizi bilan chambarchas bog'liqdir. Ijrochi - o'quvchining nafas olishi qanchalik to'g'ri bo'lsa, ovozi va nutqi shu qadar jarangdor va kuchli bo'ladi.

Tibbiyotga doir adabiyotlarda nafas olishning quyidagi turlari alohida ajratib ko'rsatilgan bo'lib, ular bir-biridan farq qiladi.

1. Kiftdan nafas olish. Nafas ko'krakning yuqori qismida olinib, kiftdan ko'tariladi. Bunday nafas olish zararli. U kishini tez charchatadi. Me'yorda so'zlashga imkon bermaydi.

2. Ko'krak-qorin orqali nafas olish. Bunday nafas olganda o'rta qovurg'alar, biqin harakatga keladi, ya'ni ular kengayadi.

3. Aralash nafas olish, ya'ni pastki qovurg'alar, diafragma ishtirokida nafas olish. Bunda ko'krak qafasi va kiftdan ko'tarilmaydi. So'zlaganda ravon, hovliqmasdan tabiiy nafas olish, uni kerakli ohang talabiga ko'ra sarflash zarur. S.Inomxo'jayev, A.Zunnunovlar tomonidan yaratilgan "Ifodali o'qish asoslari" o'quv qo'llanmasida nafas faoliyatini yaxshi lash uchun quyidagi besh xil nafas mashqi tavsiya qilinadi:

1. Kontrol mashq. Bu nafasning diafragmal-aralash usulda to'g'ri olinishini nazorat qilish maqsadida o'tkaziladigan mashqdir. Uni o'tkazishda tik va erkin turib, ikki qo'l bilan ikki (oxirgi) qovurg'ani bosib, ohrsta, chuqur nafas olinadi va yana asta-sekin nafas chiqariladi. Bunda ko'krak qafasi va yelka ko'tarilmaydi. Chuqur nafas yetimcha qovurg'aga ustiga qo'yilgan qo'lni ikki yonga ko'taradi. Mashq yaxshi o'zlashtirilgunga qadar muntazam davom ettiriladi.

Qorinni tortish mashqi. Bu mashq chuqur nafas olib, o'pka havo to'ldirilgach, nafasni chiqarmay, "ushlab" turgan holda, qorinni yuqoriga tortish mashqidir. Mashq qorinni tortib turish ko'nikmasi hosil bo'lgunga qadar davom ettiriladi.

3. Sanash mashqi. Bu diafragmal usulda nafas olib, erkin turgan holda, erkin ovoz bilan birdan beshgacha (1,2, 3,4, 5 deb) sanash mashqidir. Birdan beshgacha sanalgach, nafas olinadi va mashq yana davom ettiriladi. Keyin sanoq 10 gacha, 15, 20, 25 largacha oshirib boriladi. Mashq davomida ovoz va gavda erkinligi saqlanadi.

4. Musajja' mashqi. Bu mashq doston va ertaklardan olingan ravon, sodda va tasviriy xarakterdagi saj' tekstlari asosida o'tkaziladigan mashqdir. Bunda matn erkin talaffuz etilgan holda, ikki-uch o'rinda nafas olib, keyin cho'ziq nafas olinadi. Masalan: "Hasan shunday yigitdi: V husni to'lgan oydayin, ming qo'y sotgan boydayin, V qoshu ko'zi yoydayin, qomatlar kelishgan, kiygan to'ni yarashgan, qaragan ko'z qamashgan, yigitlari so'rashgan. V Tomoshaga kelganlar, ancha qizu o'g'lonlar, Hasanxondan lochin, qizlar to'nab sochini, gul ochilgan bahorda keldi bizning diyorga" ("Hasanxon" dostonidan)

Bu parchani o'qishda "V" belgisi qo'yilgan o'rinda nafas olinib, keyin talaffuz qilish tempi tezlashtirilib, matn bir yoki ikki nafasda o'qiladi. Mashq paytida, erkin o'qishdan tashqari, talaffuzning aniq- giga va matnning mantiqiy izchilligiga e'tibor beriladi.

5. She'r o'qish mashqi. Bu mashqda g'oyaviy-badiiy jihatdan yuksak bo'lgan uzun misrali she'ming oldin bir misrasi bir nafasda, keyin ikki misrasi bir nafasda va hokazo tarzda o'qiladi.

OVOZ. Ifodali o'qish san'atida ovozning ahamiyati beqiyosdir. Ovoz ham, nutq ham insonga Yaratguvchi Zot tomonidan berilgan ilohiy ne'mat hisoblanadi. Shunday ekan, ovozning yoqimli yoki yoqimsizligi bizning ixtiyorimizda bo'lmagan hodisadir. Lekin ovozni o'miga qo'yish, shakllantirish va uning sohibi bo'lish - inson ixtiyoridadir. Ovozni shakllantirish deganda maxsus mashqlar orqali muntazam shug'ullanib ovozni chiniqtirib borish tushuniladi.

Ovoz inson oliy asab tizimining mahsuli bo'lib, uning manbai tomoqda joylashgan tovush paychalaridir. Bu paychalar juda hara- katchan, sezgir shilliq pardalardan iborat. Ovoz paychalari inson gav- dasiga nisbatan gorizontol holda joylashgan bo'lib, ikkita yarim shar- dan iboratdir. Bu yarim sharlarning yoy qismi hiqildoq devorlariga yopishgan o'rtasi esa uzunasiga ochiq bo'ladi.

Oliy asab tizimining muayyan signali bilan tovush paychalari titray- di, cho'ziladi, qisqaradi, g'oyat nafis harakatlar kompleksini bajaradi, natijada ovoz paydo bo'ladi. Tashqariga chiqqunga qadar turli qaytar- gichlarga urilib chiqqan tovush ovoz deyiladi.

Ovoz yo'li. Paychalardan iborat bo'lgan tovush chiqadigan bo'shliq ovoz yo'li deyiladi. Ovoz yo'li tomoqning tovush paychalaridan yuqori qismi, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'idan iborat. Ovoz yo'lining toza, sog'lom bo'lishi ovozning ohangdor, jarangli va ta'sirchan bo'lishini ta'minlaydi.

Qaytarg'ichlar. Qaytarg'ichlar inson organizmidagi qattiq qismlar- dan iborat bo'lib, ular rezonatorlar deb ham yuritiladi. Inson vujudidagi qaytarg'ichlar jumlasiga tish, jag', tog'ayning kemirchaklari, burun tog'aylari, bosh suyagi, ko'krak qafasi suyaklari va yelka kurak- lan kiradi. Paychalarda bo'lgan tovush ovoz yo'li orqali o'tadi, o'tish paytida ana shu qattiq jismlarga urilishi natijasida jarangdorlik va turli rang-baranglik kasb etadi.

Ovoz turlari va tembr. Inson ovozi baland-pastligi, yo'g'on-in- gichkaligiga qarab bir necha turga bo'linadi. Masalan, turlanish jihati- dan erkaklar ovozi tenor (baland va ingichka), baraton (o'rtacha) va bas (past va yo'g'on) ovozlarga, ayollar ovozi esa, soprano (o'rtacha) va alt (past va yo'g'on) ovozlarga bo'linadi. Ovozning "tembri chiroyli", "tembri xunuk" degan iboralar aslida muayyan shaxsning ovozi sifatiga berilgan bahodir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI.

Maqola mavzusi ifodali o'qishda nafas va ovozning rolini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, unda bir qancha adabiyotlar va mutaxassislar fikrlariga asoslanilgan. Prof. N.Mahmudovning fikrlari fonatsiya jarayonidagi nafas tartibsizliklari va uning nutq hosil bo'lishidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Uning yozishicha, nafas olish zo'riqishsiz va jadal, chiqarish esa davomli bo'lishi kerak, bu nutqning sifatini oshiradi. Bu fikrlar nutq fiziologiyasi va psixologiyasiga oid klassik adabiyotlar (masalan, nutq san'ati bo'yicha o'zbek va xorijiy manbalar) bilan uzviy bog'langan.

S.Inomxo'jayev va A.Zunnunovlarning "Ifodali o'qish asoslari" o'quv qo'llanmasi amaliy jihatdan boy bo'lib, nafas mashqlarini batafsil tavsiflaydi. Bu kitobda keltirilgan besh mashq (kontrol, qorin tortish, sanash, musaiia' va she'r o'qish) nafasni diafragmal-aralash usulda rivojlantirishga qaratilgan. Adabiyotda shunga o'xshash yondashuvlar xorijiy manbalarda ham uchraydi, masalan, Konstantin Stanislavskiy ning teatr san'ati asarlarida nutq va nafasning psixofiziologik bog'lanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, tibbiyot adabiyotlari (fiziologiya bo'yicha kitoblar) nafas turlarini (kiftdan, ko'krak-qorin va aralash) ajratib ko'rsatadi, bu maqolada ham asos qilib olingan.

Umumiy tahlilda, mavzu bo'yicha adabiyotlar ikki yo'nalishda: ilmiy-tibbiy (nafas va ovozning anatomik asoslari) va amaliy-san'at (mashqlar va ifodali o'qish) jihatlarida rivojlangan. O'zbek adabiyotida Mahmudov, Inomxo'jayev va Zunnunov kabi

mutaxassislarning ishlari mavzuni milliy kontekstda boyitgan, ammo xorijiy adabiyotlar (masalan, vokal pedagogikasi bo'yicha ingliz va rus manbalari) bilan taqqoslaganda, ko'proq amaliy mashqlar va misollar keltirilishi mumkin. Adabiyotlarning kamchiligi – empirik tadqiqotlarning yetishmasligi, ko'pincha tavsifiy yondashuv ustunlik qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Maqola deskriptiv (tavsifiy) va amaliy metodologiyaga asoslangan. Unda nafas va ovozning fiziologik asoslari tibbiyot adabiyotlaridan olingan ma'lumotlar asosida tavsiflanadi. Tadqiqotda ikkilamchi manbalar (prof. N.Mahmudovning fikrlari, "Ifodali o'qish asoslari" qo'llanmasi) va amaliy misollar (mashqlar va doston parchasi) ishlatilgan. Metodologiya quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

1. Nazariy tahlil: Nafas turlari va ovozning biologik mexanizmlari (paychalar, ovoz yo'li, qaytarg'ichlar)ni tavsiflash. Bu deskriptiv usul bo'lib, mavjud adabiyotlardan olingan.

2. Amaliy mashqlar: Besh xil nafas mashqi batafsil tavsiflangan, ularni o'tkazish tartibi va maqsadi ko'rsatilgan. Bu empirik yondashuv, chunki mashqlar takrorlanishi va natijalari kuzatilishi mumkin.

3. Misollar bilan ta'minlash: Musaiia' mashqida "Hasanxon" dostonidan parcha keltirilgan, bu illustrativ metod bo'lib, nazariyani amaliyot bilan bog'laydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Xulosada, maqola ifodali o'qishda nafas va ovozning asosiy rolini ta'kidlaydi. To'g'ri nafas olish nutqning mantiqiy va ta'sirchan bo'lishini ta'minlaydi, ovoz esa ilohiy ne'mat sifatida shakllantirilishi mumkin. Keltirilgan mashqlar va nazariy ma'lumotlar nutq san'atini rivojlantirishga yordam beradi, ammo zararli nafas turlari (kiftdan nafas)dan qochish zarur.

Takliflar:

- O'quv jarayonida ushbu mashqlarni muntazam ravishda qo'llash va ularni video-darsliklar orqali takomillashtirish.
- Mavzuni kengaytirib, empirik tadqiqotlar o'tkazish (masalan, o'quvchilar guruhida nafas mashqlarining samaradorligini o'lchash).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nizomiddin Mahmudov. O'qituvchi nutqi madaniyati. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. - Toshkent: 2007, 180-bet.

2. Inomxo'jayev S., Zunnunov A. Ifodali o'qish asoslari. -Toshkent: O'qituvchi, 1978. 14-15-betlar.

3. Xo'jayev A. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. - Toshkent: Fan, 1995, 150 bet.

4. Yo'ldoshev Q. O'zbek nutq san'ati. - Toshkent: O'zbekiston, 2015, 200 bet.

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA BO'G'IN USTIDA ISHLASH METODIKASI

Berdiyeva Lobar Norqobulovna
Axborot texnologiya va Menejment universiteti,
Pedagogika kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. O'qituvchi boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan barcha fanlarga oid darslarda so'zni aniq va to'g'ri talaffuz qilish ustida doimiy ishlab boradi, shu maqsadda ko'pincha so'zni tovush tomondan tahlil qilishdan foydalanadi. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarida bo'g'in ustida ishlash metodikasi borasida fikr-mulohazalar berilgan.

Kalit so'zlar. Ta'lim jarayoni, ona tili darslari, fonetik-grafik ko'nikmalar, urg'uli bo'g'in, nutqning tovush qurilishi, so'zning tovush tarkibi, unli tovushlar, undosh tovushlar.

Maktab dasturiga muvofiq, boshlang'ich sinf o'quvchilari fonetik-grafik ko'nikmalar tizimini hosil qiladilar: tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar, jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar, jufti yo'q jarangli va jufti yo'q jarangsiz undoshlar, so'zni bo'g'inlarga bo'lish, urg'uli bo'g'inni talaffuzga ko'ra amcfliv farqlash ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

Bolalar maktabga kelgunga qadar ham nutqning tovush qurilishini amaliy o'zlashtiradilar, ammo ular maxsus o'qigunlariga qadar so'zni bo'g'inlarga bo'lishni, so'zdagi tovushlarni izchil talaffuz qilishni bilmaydilar. I sinf o'quvchilarida so'zni to'g'ri talaffuz qilish, bo'g'inlarga bo'lish, undagi har bir tovushni tartibi bilan aniq aytish ko'nikmasini shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash, o'z navbatida, analiz, sintez, taqqoslash, guruhlash kabi aqliy mashqlarni bilib olishga, shuningdek, tovushlarning tabiati, so'z tarkibida bir-biriga ta'siri kabi ayrim elementar bilimlarni o'zlashtirishga imkon beradi.

I sinfda fonetika va grafikani o'rganishga katta o'rin beriladi, chunki o'quvchilar o'qish va yozish jarayonini shu sinfda egallaydilar. Bu bilimlar keyingi sinflarda mustahkamlanadi, takomillashtiriladi.

Tovush murakkab tushuncha bo'lgani uchun boshlang'ich sinflarda unga ta'rif berilmaydi. Shunga qaramay, bolalarda tovush haqida to'g'ri ilmiy tasavvur amaliy mashqlar yordamida hosil qilinadi. Bunda yetakchi usul so'zdagi tovushlarning talaffuzi hamda so'zning leksik ma'nosi so'zdagi tovushlarning tarkibiga bog'liqligi ustida kuzatish hisoblanadi. Masalan, aka, uka, opa, ona, ota, kul, gul, qora, qara kabi bir unli yoki bir undosh bilan farqlanadigan so'zlar har xil lug'aviy ma'noni ifodalaydi.

So'zning tovush tarkibi ustida ishlash savod o'rgatish davridanoq boshlanadi. Bolalar bu davrda talaffuz qilingan yoki eshitilgan so'z tovushlardan tuzilishini bilib oladilar. Ular so'zni tovush tomonidan tahlil qilishga o'rganadilar, ya'ni so'zni bo'g'inlarga bo'ladilar, so'zdagi tovushlarni tartibi bilan aytadilar. Bunda tovush tomondan tahlilni harf tomondan tahlil bilan aralashtirmaslikka alohida ahamiyat beriladi.

So'zning tovush tarkibini to'g'ri tasavvur etish undagi harflarni tushirib qoldirmay yoki o'rnini almashtirmay yozish malakasini shakllantirish uchun ham, so'zni to'g'ri talaffuz qilish uchun ham katta ahamiyatga ega. Shuning uchun savod o'rgatishdan so'ng ham so'zni tovush tomondan tahlil qilish mashqlari yordamida so'zdagi tovushlar tarkibini aniqlash ko'nikmasini takomillashtirish ustida ishlab borish zarur.

Ma'lumki, nutq tovushlari ikki katta guruhga bo'linadi: unli tovushlar va undosh tovushlar. Buni o'quvchilarga tushuntirishda ularning quyidagi belgilari hisobga olinadi:

a) talaffuz qilinish usuli (unli tovush talaffuz qilinganda havo oqimi og'iz bo'shlig'idan erkin ravishda o'tadi, undosh tovush talaffuz qilinganda, havo og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchraydi);

b) ovoz va shovqinning ishtiroki (unli tovushlar faqat ovozdan iborat, undosh tovushlar talaffuz qilinganda shovqin eshitiladi, ba'zan shovqin va qisman ovoz eshitiladi);

d) bo'g'in hosil qilish xususiyati (unli tovushlar bo'g'in hosil qiladi, undosh tovushlar bo'g'in hosil qilmaydi).

O'quvchilar bu belgilarni yodlab olishlariga yo'l qo'ymaslik, aksincha, 1-sinfdanoq bolalarda tovushni talaffuz qilganda, ovoz yoki shovqin eshitilganda nutq a'zolarining vaziyatini kuzatish ko'nikmasini o'stirib borish lozim. Bunday kuzatishlar 4-sinfda davom ettiriladi va umumlashtiriladi, Tovushlarni o'zlashtirishga bunday yondashish, unli va undosh tovushlarni puxta o'zlashtirishga imkon berishi bilan birga o'quvchilarning aqliy qobiliyatini o'stirish vazifasini ham bajaradi; xususan, bolalar kuzatilgan hodisaning bir necha belgilarini taqqoslashga, umumlashtirishga o'rganadilar.

O'zbek tili yozuvi tovush yozuvi hisoblanadi, chunki tovush yozuvda harflar bilan ifodalanadi. 1 -sinf o'quvchilari quyidagilarni bilib olishlari lozim:

a) tovushni talaffuz qilamiz va eshitamiz;

- b) harfni ko‘ramiz, o‘qiymiz va yozamiz;
- d) harf — tovushning yozuvda ifodalanadigan belgisi.

O‘quvchilar ko‘pincha tovush bilan harfni aralashtirib, xatoga yo‘l qo‘yadilar. Ularda grafik malakani shakllantirish uchun quyidagilarni o‘rgatish zarur:

- 1) bir undosh harf yozuvda ikki undosh tovushni ifodalashi mumkin (masalan, maktab so‘zidagi b harfi p tovushini, maktabim so‘zidagi b harfi b tovushini ifodalaydi);
- 2) jo‘ja, jajji so‘zlaridagi j tovushi (jarangli, portlovchi) ham, jurnal, vijdon so‘zlaridagi j tovushi (jarangli, sirg‘aluvchi) ham bitta j harfi bilan ifodalanadi;
- 3) tong, keng so‘zlaridagi uchinchi jarangli undosh tovush (ng) ikki harf birikmasi (ng) bilan ifodalanadi;
- 4) sh, ch harf birikmalari ham bir tovushni ifodalaydi (shamol, choy).

O‘quvchilarga jarangli va jarangsiz undosh tovushlar talaffuzini kuzatishga asoslanib tanishtiriladi. Bunda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar ajratiladi. Kuzatishda o‘quvchilar faol qatnashishi va ularga jufti bor jarangli undosh bilan jarangsiz undoshlarni ajratish qanchalik muhim ekanini yaqqol ko‘rsatish uchun faqat bitta undosh tovush bilan farqlanadigan baqir - paqir, gul - kul, dil - til, zina - sina, joy - choy kabi so‘zlardagi tovushlarni taqqoslash maqsadga muvofiq. Bunda o‘qituvchi o‘quvchilar diqqatini b-p, v-f, g-k, d-t, z,-s,j-ch, j-sh tovushlari biri jarangli, ikkinchisi jarangsiz undoshdan iborat tovush juftlarini hosil qilishiga qaratadi, ularning talaffuzidagi farqni amaliy tushuntiradi (jarangli undosh tovushlarda shovqin va qisman ovoz qatnashadi, jarangsiz undoshlarda esa faqat shovqin eshitiladi). Xattaxtaga quyidagicha yozib qo‘yiladi:

Jufti bor jarangli undoshlar: b, v, g, d, z, j,j, g‘.

Jufti bor jarangsiz undoshlar: p, f, k, t, s, ch, sh, x.

Jufti yo‘q jarangli va jufti yo‘q jarangsiz undoshlar bilan ham o‘quvchilar har xil fonetik sharoitda tovushlarni talaffuz qilishni kuzatish jarayonida tanishtiriladi. Buning uchun o‘quvchilar so‘z oxirida yoki unli tovushdan oldin kelgan ko‘l, bilim, otam, olmos; quyon, bino; shifoner, fabrika; tong, singil; qo‘y, kiyik kabi so‘zlardagi jarangli undoshning talaffuzini taqqoslaydilar va i, m, n, r, ng, y jarangli undosh tovushlar talaffuz qilinganda, ovoz va shovqin eshitilishini, ya‘ni jarangli undosh tovush ekanini, bularning jarangsiz jufti yo‘qligini (jufti yo‘q jarangli undosh tovush ekanini) bilib oladilar. Xuddi shunga o‘xshash usulda o‘quvchilar q, h undoshlari talaffuz qilinganda, faqat shovqin eshitilishini, jarangsiz undosh tovush ekanini, jarangli jufti yo‘qligini (jufti yo‘q jarangsiz undosh tovush ekanini) bilib oladilar. Kuzatish natijasi xattaxtaga quyidagi ko‘rinishda yoziladi (yoki kartonda tayyorlangan ko‘rgazma ko‘rsatiladi):

Jufti yo‘q jarangli undoshlar: m, n, r, ng, y

Jufti yo‘q jarangsiz undoshlar: q, h

Bolalar jufti yo‘q jarangli undosh tovush so‘zning oxirida kelganda ham alifbodagi xuddi shu harf yozilishini, ya‘ni talaffuzi doim yozilishiga mos kelishini bilib olishlari yetarli. Jufti bor jarangli undosh tovushlar so‘z oxirida kelganda, bunday moslik bo‘lmaydi, ya‘ni ko‘pincha uning jarangsiz jufti talaffuz qilinadi (maktab, ozot kabi). Bunday so‘zlar o‘zbek tilida ko‘p bo‘lgani uchun I sinfdanoq o‘quvchilarni ularning ayrimlari bilan tanishtirish zaruriyati tug‘iladi. Dasturga ko‘ra, 1-sinf o‘quvchilari bu a d jarangli undoshi so‘z oxirida kelganda, uning jarangsiz jufti p va t talaffuz qilinishi bilan va bunday so‘zlarning yozilishini qanday tekshirish bilan tanishtiriladi. Ularning talaffuzi va yozilishini tekshirishda fonetikaga asoslaniladi. O‘quvchilar fonetik bilimlariga asoslangan holda jufti bor jarangli undoshlarning yozilishini quyidagicha tushuntiradilar:

- Kitob so‘zi oxirida jufti bor undosh tovushni eshityapman, shuning uchun so‘zni tekshirish kerak. Shu undoshdan keyin unli tovush eshitiladigan so‘z tanlayman: kitobi. Kitobi so‘zida b tovushi eshityapti, shuning uchun kitob so‘zida b harfini yozaman.

Bunday muhokama yuritish uchun o'quvchilar quyidagi bilim va ko'nikmalarni egallashlari kerak:

1. Jufti bor jarangli va jarangsiz undosh tovushlarni ajratish.
2. So'z oxirida kelgan jufti bor jarangli undosh tovushning jarangsiz jufti eshinishi, shuning uchun bunday so'zlarni tekshirish kerakligini bilish.

Undosh tovush unli tovushdan oldin kelganda boshqa tovush bilan aimashmasligini bilish.

3. Undosh tovushdan so'ng unli tovush kelgan so'z tekshiruvchi so'z bo'la olishini bilish.

Tekshiruvchi va tekshiriluvchi so'zdagi undosh harfni taqqoslash (kitobi — kitob, maqsadi — maqsad, maqsadga).

O'qituvchi qanday so'zlar tekshirishni talab qilishini tushuntirish uchun jufti bor jarangli va jarangsiz undosh tovushi bo'lgan so'zlar ustida kuzatish o'tkazadi: maktabim — maktab, tuzi - tuz kabi.

O'quvchilar yozilishi talaffuzidan farq qiladigan so'zlarni va so'zdagi jarangsiz undosh tovush o'ziga mos harf bilan ifodalanishini taqqoslash bilan so'zning oxirida jufti bor undosh tovush kelsa, u so'z tekshirishni talab qilishiga ishonadilar. Tekshirishga tayangan holda, yozishga imkoniyat yaratish uchun o'quvchilar tekshiruvchi so'zni tekshiriladigan so'zdan doim oldin yozadilar: avlodi — avlod, kitobi — kitob.

Bo'g'in murakkab tushuncha bo'lgani uchun boshlang'ich sinflarda uning qoidasi berilmaydi. Dasturga ko'ra, o'quvchilarda so'zni bo'g'inlarga bo'lish ko'nikmasini shakllantirish vazifasi talab etiladi. O'quvchilar so'zni bo'g'inlarga bo'lishda so'zda nechta unli bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi, degan tushunchaga asoslanadilar. Bu tushunchani ular savod o'rgatish davridayoq hosil qiladilar. Bolalar yozilgan so'zdan dastlab unli harfni topadilar, keyin so'zda nechta unli bo'lsa, uni shuncha qism (bo'g'in)ga bo'ladilar. Sinfda o'quv yilining birinchi yarmida og'zaki va yozma tarzda bo'g'inlarga bo'lish, shuningdek, o'qituvchi topshirig'iga ko'ra muayyan bo'g'inli so'z tanlash mashqlari har darsda o'tkaziladi. So'zni bo'g'inlarga to'g'ri va tez bo'lish ko'nikmasini hosil qilish 1-sinfda o'tkaziladigan muhim mashqlar qatoriga kiradi. O'quvchilar o'qish va yozish jarayonini egallashda mana shu ko'nikmaga tayanadilar. O'zbek grafikasida bo'g'in tamoyili yetakchi tamoyil hisoblanadi. O'quvchi so'zni to'g'ri yozish uchun uni avval bo'g'inlarga bo'ladi. Bo'g'inlardagi tovushlarning o'zaro bir-biriga ta'sirini aniqlaydi, undosh va unli tovushlarni ifodalash uchun zarur harflardan foydalanadi.

O'quvchi quyidagicha muhokama yuritadi: "Vatan" so'zida ikki bo'g'in bor. Birinchi bo'g'inga va ya'ni v, a harflarini yozaman, ikkinchi bo'g'inga tan: ya'ni t, a, n harflarini yozaman. O'quvchi so'zni bo'g'inlarga bo'lish, bo'g'indagi har bir tovushning o'rnini, tartibini aniq ko'z oldiga keltirib, bo'g'inlab aytish ko'nikmasiga ega bo'lsa, so'zdagi harflarni tushirib qoldirmay, o'rnini almashtirmay yoza oladi. Shuning uchun bo'g'in ustida ishlashga so'zni bo'g'inlab ko'chirib yozish, bo'g'inlab diktovka bilan yozish (bo'g'inlab izohlab yozish) mashqlarini ham kiritish lozim. Ikkinchidan, so'zni bo'g'inlarga bo'lish ko'nikmasi o'quvchilar uchun so'zning oldingi qatorga sig'may qolgan qismini keyingi qatorga bo'g'inlab to'g'ri ko'chirish uchun zarur.

O'quvchilar "So'zlar bir yo'ldan ikkinchi yo'lga bo'g'inlab ko'chiriladi" va "Bir harfdan iborat bo'g'inni oldingi yo'lda qoldirib yoki keyingi yo'lga ko'chirib bo'lmaydi",- degan asosiy bo'g'in ko'chirish qoidalarini 1-sinfdayoq o'rganadilar. Oddiy tuyulgan birinchi qoida ham so'zni bo'g'inlarga bo'lish, bo'g'in ko'chirish qoidasiga mos keladigan maktab, Ra'no, singil kabi so'zlar misolida juda ko'p mashqlar bilan mustahkamlashni talab etadi. Bolalar, ayniqsa, singil, ko'ngil, tongi kabi so'zlarni bo'g'inga bo'lishda qiynaladilar, chunki bu so'zlarda bitta jarangli undosh tovush ng harf birikmasi bilan ifodalanadi. Bu so'zlarni bo'g'inga bo'lishda bu ikki harf sing- lim, ko'ng-lim, tong-gi so'zlaridagi kabi oldingi

bo'g'inda qolishi, yoki si-ngil, ko'-ngil, to-ngi so'zlaridagi kabi keyingi bo'g'inga ko'chirilishi kerak (Bir tovushni ifodalagan harfni ikkiga bo'lib bo'lmaydi). Keyingi qoida esa aka, ota, oila, mudofaa, mutolaa kabi so'zlar misolida yanada ko'proq mashq bilan o'rgatish va mustahkamlashni talab etadi. Bu qoidalar keyingi sinflarda yangi murakkabroq so'zlar misolida mustahkamlab boriladi.

Dasturga ko'ra, tutuq belgisi (ma'no, sun'iy kabi) so'zlarni bo'g'inga bo'lish va ko'chirishda tutuq belgisi har doim birinchi bo'g'inda bo'lishi, katta, ikki kabi ikkita bir xil undoshli so'zlarni bo'g'inga bo'lganda ikkita bir xil undoshning biri oldingi bo'g'inda qolishi, ikkinchisi keyingi bo'g'inga o'tishi (kat-ta, ik-ki kabi) o'quvchilarga 1-sinfdayoq o'rgatiladi. Bo'g'inlarni o'rganish jarayonida quyidagi boshqotirmalardan foydalanish mumkin.

Boshqotirma-Anagramma mashqi

Anagramma tavsifi. Anagramma harflarning o'rnini almashtirish orqali hosil bo'lgan so'z yoki so'z birikmalaridir. Noto'g'ri berilgan so'zlardagi harflarning o'rnini almashtirib, to'g'ri so'z hosil qilinadi. Bunda o'quvchilarni aqliy ish faolligini va anagrammaga qiziqishlarini oshirish uchun rasmlar berilgan. Rasm tagiga esa boshqa rasmga taalluqli so's yozilgan bo'ladi. Diqqat bilan ishlash, so'zni to'g'ri topish uqtiriladi. Vaqt belilanadi.

Qo'llanishi. Kichik guruhlarda qo'llaniladi. O'quvchilarning ona tili faniga, darsga bo'lan qiziqishlarini oshirish uchun kundalik darslarda, o'tilgan darsni mustahkamlash, umumlashtiruvchi va takrorlash, choraklik yakuniy darslarda qo'llanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Kutiladigan natija. O'quvchilar erkin, ijodiy va mantiqiy fikrlashga, jamoa bo'lib ishlashga, izlanishga, nazariy va amaliy tushuncha hosil qilishga, o'zgaralar fikrini tinglash, hurmat qilishga, bajarilayotgan mashqning maqsadini tushunishga o'rganadi. O'rganilgan bilimlarni eslab, o'z fikri bilan ta'sir eta oladi. So'zlarni to'g'ri yozishga harakat qiladi.

Shunday qilib, o'quvchilar qanday so'zlar tekshirishni talab qilishi va uning sababini, qanday so'zlar tekshiruvchi so'z hisoblanadi va nima uchunligini bilishlari zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Roziqova O. va boshqalar. Ona tili didaktikasi. – T.: Yangi asr avlodi, 2005.
2. To'xliyev B. va boshqalar. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
3. Nazarov K., Egamberdiyev B. O'zbek tili ishora-imlo qoidalari. – T.: O'qituvchi, 1996. – 79 b.
4. Boshlang'ich sinf ona tili darsliklari.

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА СТУДЕНТОВ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

**Гуломова Дилфуза Ибодуллаевна - старший преподаватель Университета
информационных технологий и менеджмента**

gulyamovadilfuza@gmail.com

**Мансурова Комила – студентка направления «Филология и обучение языкам
(русский язык)», факультета Социальных наук Университета информационных
технологий и менеджмента**

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования речевого этикета студентов нефилологических направлений. Отмечается, что данный компонент коммуникативной компетенции напрямую связан с успешностью учебной деятельности, профессиональной социализацией и культурой межличностного общения. Выявлены основные проблемы: недостаточная мотивация студентов к использованию речевых формул вежливости, ограниченный словарный запас, перенос норм из родного языка, а

также дефицит системной методической работы. На основе анализа анкетирования и наблюдения предложены пути совершенствования: включение специальных модулей по речевому этикету в образовательные программы, использование ролевых игр, межкультурных сравнений и коммуникативных тренингов.

Ключевые слова: речевой этикет, коммуникативная компетенция, нефилологические студенты, культура речи, межкультурная коммуникация.

ВВЕДЕНИЕ.

Современное высшее образование направлено не только на формирование профессиональных знаний и навыков, но и на развитие общекультурных компетенций. Одной из них является коммуникативная компетенция, включающая владение нормами речевого этикета.

Актуальность темы обусловлена тем, что студенты нефилологических направлений часто не получают углублённой подготовки в области языка и речевой культуры. В результате их речевой этикет формируется стихийно, что приводит к проблемам в межличностном общении, затрудняет эффективное взаимодействие в учебной и профессиональной среде.[1]

Основные трудности в развитии речевого этикета студентов нефилологических направлений и предложить методические пути их преодоления. Проанализировать теоретические основы речевого этикета. Определить уровень владения речевым этикетом у студентов нефилологических специальностей. Выявить факторы, препятствующие его развитию. Разработать рекомендации по совершенствованию учебного процесса.

В исследовании применялись следующие методы:
- Анализ научной литературы по вопросам речевого этикета, коммуникативной компетенции и речевой культуры;[2]

- Анкетирование 120 студентов технических и экономических специальностей, направленное на выявление их отношения к речевому этикету и уровня владения им;

- Наблюдение за речевым поведением студентов в учебных и внеучебных ситуациях;
- Контент-анализ письменных работ студентов, позволяющий оценить использование формул речевого этикета в официальной письменной коммуникации.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ.

Речевой этикет определяется как совокупность устоявшихся правил и формул речевого поведения, регулирующих отношения между коммуникантами.

Он выполняет функции поддержания уважительного общения, предотвращения конфликтов и создания комфортной речевой среды. Исследования показывают, что речевой этикет является неотъемлемой частью общей культуры личности и напрямую связан с её коммуникативной компетенцией. Для студентов нефилологических направлений это особенно важно, так как грамотная речь способствует успешной профессиональной социализации.[3]

Практическое исследование.

- 64% студентов используют речевой этикет преимущественно в бытовом общении, но затрудняются в официальной коммуникации;

- 28% ограничиваются минимальным набором формул («здравствуйте», «спасибо», «до свидания»);

- 8% не осознают необходимости речевого этикета как отдельного навыка. В устной речи часто фиксировалось смешение официального и разговорного стиля, употребление жаргонизмов в ситуациях, требующих официальности. В письменной коммуникации наблюдались пропуски приветственных и завершающих формул, недостаток

Основные проблемы:

1. Недостаток систематической методической работы по развитию речевого этикета.
2. Ограниченность речевого словаря и отсутствие устойчивых навыков применения этикетных формул.

3. Перенос норм родного языка, что приводит к межкультурным недоразумениям.

4. Недостаточная мотивация студентов к соблюдению речевых норм.

Пути решения:

- Включение модулей по речевому этикету в курсы русского языка, культуры речи и межкультурной коммуникации;
- Использование ролевых игр, тренингов и дискуссий для отработки речевых ситуаций;
- Сравнительный анализ норм речевого этикета в разных культурах;
- Создание речевых клубов и мастерских для студентов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Результаты исследования подтверждают необходимость внедрения целенаправленных методик и создания речевой среды, стимулирующей использование этикетных формул. В перспективе важно разработать учебные пособия и методические материалы, адаптированные для студентов нефилологических специальностей. Проблема развития речевого этикета у студентов нефилологических направлений остаётся актуальной и требует комплексного подхода. Недостаточная сформированность навыков речевого этикета снижает коммуникативную эффективность студентов, препятствует их успешной социализации и профессиональному становлению.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 2009.
2. Костомаров В. Г. Культура речи и речевой этикет. – М.: Просвещение, 2010.
3. Реформатский А. А. Введение в языковедение. – М.: Аспект Пресс, 2012.
4. Стернин И. А. Русский речевой этикет. – Воронеж: ВГУ, 2013.
5. Хасанова Н. А. Формирование речевого этикета студентов в условиях межкультурной коммуникации // Вестник педагогики. – 2022. – №4. – С. 45–52.

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHILARINING ONA TILI DARSLARIDA SHEVAGA XOS SO‘ZLARDAN FOYDALANISHNING OLDINI OLISH

Qurbonova S.S, ATMU “Pedagogika” kafedrası assistent o‘qituvchisi

squrbonova670@gmail.com

Jumayeva Farangiz ,ATMU Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 2- bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinif o‘qituvchilarining ona tili darslarida shevaga xos so‘zlardan foydalanishining oldini olishning ahamiyati tahlil qilingan. maqolada shevaga xos so‘zlardan foydalanishning nutq madaniyatiga salbiy ta‘siri, o‘quvchilarning ilmiy va adabiy nutqini rivojlantirishda bu muammoning qanday to‘siqlar keltirib chiqarishi, shuningdek, bu masalani bartaraf etish uchun qanday yondashuvlar mavjudligi tahlil qilinadi. O‘qituvchilarning til o‘rgatish metodikasi, o‘quvchilarga ilmiy va aniq nutqni o‘rgatish orqali shevaga xos so‘zlardan voz kechish va ilmiy nutqni rivojlantirishning muhimligi ta‘kidlanadi.

Kalit so‘zlar: ona tili, boshlang‘ich sinif, shevaga xos so‘zlar, o‘quvchilar, nutq madaniyati, til o‘rgatish metodikasi.

Annotation. The article analyzes the importance of preventing primary school teachers from using dialect-specific words in their native language classes. the article analyzes the negative impact of the use of words specific to the dialect on the culture of speech, what obstacles this problem causes in the development of scientific and literary speech of readers, as

well as what approaches exist to eliminate this issue. The teachers' Language Teaching Methodology emphasizes the importance of giving up dialect-specific words and developing scientific discourse by teaching students scientific and clear speech.

Keywords: native language, primary class, dialect specific words, students, speech culture, language teaching methodology

Аннотация. В статье анализируется важность предотвращения использования слов, специфичных для диалекта, учителями начальных классов на уроках родного языка. в статье анализируется негативное влияние употребления диалектно-специфических слов на речевую культуру, какие препятствия вызывает данная проблема в развитии научной и литературной речи учащихся, а также какие существуют подходы к преодолению данной проблемы. Подчеркивается важность педагогической методики обучения языку, отказа от диалектно-специфических слов и развития научной речи путем обучения учащихся научной и конкретной речи.

Ключевые слова: родной язык, начальная школа, диалектные слова, учащиеся, культура речи, методика обучения языку

KIRISH (INTRODUCTION). O'zbekiston ta'lim tizimida boshlang'ich sinf o'quvchilariga tilni o'rgatish muhim vazifalardan biridir. Bu darslarda o'quvchilarga o'z fikrlarini aniq va to'g'ri ifodalashni, muloqot qilishda nutq madaniyatiga rioya qilishni o'rgatish maqsad qilinadi. Ona tili o'quvchilarni nafaqat tilni bilishga, balki uni to'g'ri ishlatishga, ilmiy nutqni rivojlantirishga ham yo'naltirilgan. Biroq, boshlang'ich sinf o'quvchilari shevaga xos so'zlar, dialektal elementlar yoki noan'anaviy ifodalar ishlatishlariga ko'proq moyil bo'ladilar. Bu holat esa o'quvchilarning fikrlarini ifodalashda aniqlik va to'liqlikni buzishi, til madaniyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, ona tili darslarida shevaga xos so'zlardan foydalanishning oldini olish, o'quvchilarda to'g'ri, ilmiy va madaniy nutqni shakllantirish juda muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbek tilshunosligi sohasida faoliyat olib borgan olim Shavkat Rahmatullayev fikrlarida "Shevalar- xalq tilining tarixiy taqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Har bir adabiy til, odatda, xalq shevalariga tayangan holda shakllanadi". Bundan tashqari Nizomiddin Mahmudov ham shevalar haqida ushbu fikrlarni bildirgan: "O'zbek adabiy tili umumxalq tilining barcha shevalarini o'zida mujassamlashtirgan. Ammo adabiy tilda yagona me'yor asosida so'zlash va yozish zarur. Shevaga xos so'zlar ko'pincha tilni noaniq va tasodifiy ishlatish holatlariga olib keladi, bu esa o'quvchilarning fikrlarini to'liq va aniq ifodalashga to'sqinlik qiladi. Olim yagona me'yor asosida so'zlash va yozish zarurligini ta'kidlar ekan, bu fikrlar avvalo boshlang'ich sinf o'qituvchilari faoliyati bilan bog'liq ekanligini ko'rish mumkin.

ASOSIY QISM. Shevaga xos so'zlar – bu tilning ayrim hududiy, ijtimoiy yoki ma'lum bir guruhga xos bo'lgan, faqat ma'lum bir mintaqa yoki jamoada ishlatiladigan so'zlardir. Bunday so'zlar o'zbek tilining boshqa turlariga qaraganda, rasmiy yoki ilmiy yozuvlarda kamroq ishlatiladi. Masalan, ayrim mintaqalarda ishlatiladigan so'zlar boshqa hududlarda tushunarsiz bo'lishi mumkin. O'zbek tilida shevaga xos so'zlar odatda dialektal yoki regional so'zlar sifatida tanilgan. Bu so'zlar o'quvchilarning til boylig'ini kengaytirishga yordam bersada, akademik va ilmiy muloqotda ulardan foydalanish maqsadga muvofiq emas. O'quvchilarga to'g'ri va aniq ilmiy nutqni o'rgatish, shevaga xos so'zlarni kamaytirishga yordam beradi. Ona tili darslarida shevaga xos so'zlardan foydalanish nafaqat o'quvchilarning fikrlarini to'liq ifodalashga to'siq bo'ladi, balki ular nutq madaniyati va ilmiy stilni shakllantirishda ham qiyinchiliklarga duch kelishadi.

Nutq madaniyati – bu tilni to'g'ri va aniq ishlatish, uning adabiy qoidalariga rioya qilish, muloqotda har bir so'zning o'z o'rniga ishlatilishini ta'minlashdir. Shevaga xos so'zlardan foydalanish, o'quvchilarni ilmiy nutqni shakllantirishdan chalg'itadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari, shevaga xos so'zlardan foydalanishda mintaqaviy yoki oilaviy til an'analari

ta'sirida qolishlari mumkin. Bu esa ular uchun to'g'ri va aniq muloqot qilishga to'siq bo'ladi. Nutq madaniyatini shakllantirishda shevaga xos so'zlardan voz kechish, o'quvchilarga rasmiy, ilmiy va adabiy nutqni o'rgatishning muhim qismidir. Bu orqali o'quvchilarni nafaqat ilmiy, balki jamiyatdagi har qanday vaziyatda aniq va to'g'ri ifodalashga o'rgatish mumkin.

Boshlang'ich sinfda til o'rgatish metodikasi tilni o'rgatishda samarali yondashuvlarni qo'llashni o'z ichiga oladi. O'quvchilarga to'g'ri nutqni o'rgatishda shevaga xos so'zlardan foydalanishni kamaytirish kerak. O'qituvchilar, o'quvchilarga shevaga xos so'zlarning salbiy ta'sirini tushuntirib, ilmiy va adabiy nutqni o'rgatishlari lozim. Til o'rgatish metodikasida o'quvchilarga rasmiy va ilmiy so'zlarni ishlatishni o'rgatish, ular uchun mukammal nutq madaniyatini shakllantiradi. O'quvchilarga shevaga xos so'zlar o'rniga rasmiy, ilmiy so'zlar ishlatishni o'rgatish, ularning fikrlarini aniq va lo'nda ifodalashga yordam beradi. Shuningdek, o'quvchilarga yozma va og'zaki nutqda aniq va to'g'ri so'zlarni tanlashni o'rgatish, ularning ilmiy va madaniy savodxonligini oshiradi.

Ilmiy nutq, o'quvchilarga nafaqat o'z fikrlarini to'g'ri ifodalashga, balki ularni ilmiy uslubda, aniq va tushunarli tarzda bayon etishga yordam beradi. O'quvchilarni ilmiy nutqni shakllantirishga o'rgatish, ularning nutq madaniyatini rivojlantirishning asosiy vositasi hisoblanadi. Ilmiy nutqni o'rganish jarayonida shevaga xos so'zlar o'quvchilarga to'g'ri va aniq ifodalanishni o'rgatishdagi to'siqlardan biri bo'lishi mumkin. O'quvchilarni ilmiy nutqni rivojlantirish, ularning tilga bo'lgan hurmatini oshirishga, jamiyatda aniq va to'g'ri muloqot qilishga yordam beradi. Ilmiy nutqning rivojlanishi o'quvchilarni nafaqat tilni o'rganishga, balki bu tilni jamiyatda samarali ishlatishga ham o'rgatadi. O'quvchilar ilmiy va adabiy tilni to'g'ri ishlatish orqali nutq madaniyatini shakllantiradi.

XULOSA. Shevaga xos so'zlar o'quvchilarning nutq madaniyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va ularning ilmiy nutqini rivojlantirishda to'siq bo'lishi mumkin. Bu muammoni hal qilish uchun o'qituvchilar o'quvchilarga ilmiy va rasmiy nutqni o'rgatishlari lozim. Shevaga xos so'zlardan voz kechish va ilmiy nutqni rivojlantirish boshlang'ich sinfda til o'rgatishning samaradorligini oshiradi. O'quvchilarda til madaniyatini shakllantirish, ularning nutqini to'liq va ravon qilishga yordam beradi. O'quvchilarga to'g'ri va ilmiy nutqni o'rgatish orqali, ularda tilga bo'lgan hurmatni oshirish mumkin. Boshlang'ich sinfda shevaga xos so'zlar bilan quyidagicha ishlash mumkin:

-Shevaga xos so'zlarni o'quvchilar bilan topish va tahlil qilish. Bunda har bir o'quvchi o'zi foydalanadigan so'zlarini aytadi va o'qituvchi yordamida adabiy til bilan taqqoslab tahlil qilishadi. Masalan, aya, una-ona, dada, ada- ota, momo, muma-buvi

-O'qituvchilarga "Shevalar va adabiy til" mavzusida seminar-trening tashkil etish zarur. Bunday seminarlar o'qituvchilar uchun muhim hisoblanadi va metodik yordam beradi

-Darsdan tashqari mashg'ulotlarda adabiy tilda so'zlashishni qoidaga aylantirish. O'quvchilar bilan o'qituvchilar bir jamoa bo'lib shevalar ustida ishlansa, amaliyotda o'z samarasini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Davronov, I. Ona tili va adabiyot darslarida nutq madaniyati. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi. 2018

2. Karimov, Sh. Boshlang'ich ta'limda til o'rgatish metodikasi. Toshkent. Yangi avlod nashriyoti. 2020

3. Rasulova, N. Ona tili o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma. Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti. 2017

4. Ismoilov, B. "O'zbek tilida shevaga xos so'zlar va ularning ta'siri". Tashkent: Akademiya nashriyoti. 2019

5. Mustafoeva L. Boshlang'ich ta'limda nutq madaniyati va o'qitish metodlari. Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti. 2021

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИКИ И ИХ РЕШЕНИЯ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Шомуротова Орзигул Хусановна

Университет информационных технологий и менеджмента

Ассистент кафедры филологии

Аннотация. В статье представлен глубокий анализ актуальных проблем современной лингвистики и путей их решения в национальном и международном контексте. В частности, отдельно рассматриваются влияние процессов глобализации на языковые системы, вопросы сохранения национального языка и культурного наследия, языковые изменения в условиях цифровизации, а также интеграция лингвистики с различными направлениями.

Ключевые слова: лингвистика, глобализация, цифровизация, национальный язык, языковая политика, корпусная лингвистика, искусственный интеллект, международный опыт.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the current problems of modern linguistics and their solutions in the national and international context. In particular, the impact of globalization processes on language systems, issues of preserving the national language and cultural heritage, language changes in the context of digitalization, and the integration of linguistics with various areas are studied separately.

Keywords: linguistics, globalization, digitization, national language, language policy, corpus linguistics, artificial intelligence, international experience.

ВЕДЕНИЕ.

XXI век открыл новую эпоху в развитии лингвистики. Язык рассматривается не только как средство общения, но и как важный фактор, отражающий национальную культуру, общественные ценности и образ мышления. Процессы глобализации, стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий и расширение международных связей ставят перед лингвистикой ряд новых проблем. Наиболее актуальными из них являются: сужение сферы применения национальных языков, приоритетная роль международных языков, влияние цифрового пространства на культуру речи, недостаточное использование инновационных подходов в лингвистических исследованиях [1].

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД.

В последние годы лингвистика вступила в новую фазу, претерпевая значительные изменения под влиянием цифровой среды и глобализации. В своих исследованиях Н. Бочарова анализирует возникновение, перспективы развития и проблемы направления цифровой лингвистики. Она, в основном, рассматривает практическое применение электронных корпусов, онлайн-словарей и технологий искусственного интеллекта в лингвистике, подчёркивая, что этот процесс создаёт новые возможности для изучения языка.

В работе Кристал Д. освещается влияние Интернета на развитие языка. Автор показывает, что онлайн-средства коммуникации ускоряют изменения в языке, формируются новые коммуникативные жанры, а Интернет также способствует развитию лингвистики как отдельного направления.

Корпусная лингвистика занимает центральное место в исследованиях А. Жукова. Учёный, используя обширную текстовую базу, освещает возможности системного

анализа языковых явлений, выявления языковых правил и их применения в практических областях (например, в переводе или образовании) [3].

А. Кибрик, в свою очередь, рассматривает фундаментальные вопросы современной теоретической лингвистики. В ней глубоко анализируются такие разделы языковой системы, как фонология, синтаксис и семантика, а также научно обосновывается необходимость связи и интеграции лингвистики с другими дисциплинами.

Анализ данной литературы показывает, что современная лингвистика развивается одновременно, укрепляя теоретические основы, проводя прикладные исследования и широко используя инновационные технологии. Источники, взаимодействуя друг с другом, демонстрируют необходимость комплексного подхода к изучению национальных и глобальных проблем лингвистики.

Методология исследования основана на нескольких научных подходах:

Теоретическое обобщение. Были изучены основные научные источники по теме и проанализированы взгляды различных авторов. На этой основе были уточнены концептуальные подходы к современным проблемам и решениям в лингвистике.

Сопоставительный анализ. Сопоставление национальной и зарубежной литературы и взглядов учёных. Этот метод позволил сделать общие выводы, сопоставив различный опыт.

Дискурсивный подход. Дискурсивный анализ использовался для выявления языковых особенностей, наблюдаемых в цифровой среде и интернет-коммуникации. Этот подход наглядно продемонстрировал лингвистические аспекты виртуальной коммуникации.

Исследование, проведенное на основе данной методологии, позволило осветить актуальные проблемы лингвистики с теоретической и практической точки зрения, а также разработать научные решения, объединив национальный и международный опыт [4].

РЕЗУЛЬТАТЫ.

К национальным проблемам относятся ограниченное использование некоторых национальных языков в официальной и общественной сферах, недостаточная сформированность современных электронных ресурсов, корпусов и электронных словарей по лингвистике, а также отсутствие последовательности и системности в языковой политике.

Мировой опыт характеризуется широким применением корпусной лингвистики, созданием и внедрением электронных словарей и баз данных, анализом языковых материалов с использованием искусственного интеллекта, интеграцией и обменом опытом между различными языками в рамках международных научных проектов.

В качестве возможных решений предлагаются создание электронных корпусов национальных языков и их регулярное обновление, разработка эффективных методик на основе цифровых образовательных платформ, обеспечение глубокой интеграции лингвистики с такими направлениями, как информационные технологии, психология и педагогика.

ОБСУЖДЕНИЕ.

Анализ отечественного и зарубежного опыта показывает, что устойчивое и успешное развитие современной лингвистики обусловлено рядом важных факторов.

Во-первых, поддержкой языка как национальной ценности. Язык любого народа является его культурным наследием, ключевым фактором формирования общественного сознания. Поэтому важно повышать статус национального языка посредством государственной языковой политики, системы образования и средств массовой информации, а также интегрировать его в жизнь общества. Международный опыт свидетельствует о разработке специальных программ по сохранению и развитию

различных языков. Например, в некоторых странах для сохранения языков малочисленных народов создаются гранты, электронные ресурсы и цифровые платформы. Использование эффективного примера из этой практики даст положительные результаты в устойчивом развитии национальных языков.

Во-вторых, внедрение инновационных технологий. Сегодня в области лингвистики широко используются системы автоматического перевода на основе искусственного интеллекта, голосовые и текстовые корпуса, программы семантического анализа, средства автоматического распознавания и обработки речи. Эти технологии позволяют проводить глубокий языковой анализ, изучать речевые процессы и более эффективно организовывать лингвистические исследования. В частности, цифровые словари, мобильные приложения для обучения языкам и интерактивные платформы выводят процесс обучения языкам на новый уровень.

В-третьих, расширение международного сотрудничества. Программы сохранения языка, реализуемые международными организациями, включая ЮНЕСКО, играют важную роль в развитии языкознания. Кроме того, сотрудничество ведущих университетов мира в рамках научных проектов, научных обменов и совместных исследований позволяет национальной лингвистике обогащаться новыми знаниями и опытом. Это служит сохранению и развитию языкового разнообразия в глобальном масштабе [6].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

В настоящее время лингвистика сталкивается с новыми вызовами и задачами под влиянием процессов глобализации и цифровых технологий. Анализ отечественного и зарубежного опыта показывает, что для сохранения и дальнейшего развития языка важен ряд приоритетных направлений. К ним относятся усиление государственной политики, направленной на поддержку национальных языков, создание и расширение цифровых лингвистических ресурсов – электронных корпусов, онлайн-словарей и образовательных платформ, а также развитие международного сотрудничества и активное применение инновационных технологий в научных исследованиях. В результате гармоничного использования этих факторов лингвистическая наука может выйти на путь последовательного развития не только на национальном, но и на глобальном уровне.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

1. Bocharova, N. A. Raqamli lingvistika: istiqbollari va muammolari // Moskva universiteti axborotnomasi. Filologiya seriyasi. – 2023. – №4. – B. 112–120.
2. Jukov, A. V. Korpus lingvistikasi va uning zamonaviy tilshunoslikdagi qo'llanilishi. – Sankt-Peterburg : SPbDU, 2021. – 198 b.
3. Kibrik, A. A. Zamonaviy nazariy lingvistika muammolari. – Moskva : Yozuvchilar madaniyati nashriyoti, 2020. – 305 b.
4. Meyer, Ch. Corpus Linguistics and Language Teaching. – New York : Routledge, 2021. – 210 p.
5. Xisamova, G. F. Globallashuv sharoitida milliy til siyosati // Filologik fanlar. – 2022. – №7. – B. 88–95.

“GO‘RO‘G‘LINING TUG‘ILISHI” DOSTONIDA LINGVOKULTUROLOGIK BIRLIKLARNING O‘RNI

Noraliyeva Dildora Abduvalikovna

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti,
Filologiya kafedrası o‘qituvchisi noraliyevadildora6@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda xalq og‘zaki ijodi namunalaridan biri bo‘lgan “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostoni lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil etiladi. Doston matni asosida unda qo‘llangan til birliklari – evfemizmlar, teonimlar, ramzlar, pretsedent nomlar kabi ifoda vositalari aniqlanadi va ularning semantik, stilistik hamda madaniy-ma‘naviy yuklamalari ochib beriladi. Ushbu tahlil orqali nafaqat dostonning badiiy-estetik xususiyatlari, balki o‘zbek xalqining qadimiy dunyoqarashi, tafakkur tizimi, axloqiy tamoyillari va madaniy ko‘lamlari yorqin namoyon bo‘ladi. Evfemizmlar orqali xalqning nozik didi, odob-ahloq me‘yorlariga hurmat bilan yondashuvi ifodalanadi.

Kalit so‘zlar: og‘zaki ijod, teonim, pretsedent nomlar, lingvokultrema, lingvoma‘naviyat, ramzlar, e‘tiqod, ma‘naviy qiyofa.

Annotation. This research examines “The Birth of Goro‘g‘li”, a prominent example of Uzbek oral folk literature, through a linguoculturological approach. The study identifies and analyzes linguistic elements used in the text – such as euphemisms, theonyms, symbols, and precedent names – and explores their semantic, stylistic, and cultural-spiritual connotations. Through this analysis, not only the artistic and aesthetic features of the epic are revealed, but also the ancient worldview, system of thinking, ethical principles, and cultural values of the Uzbek people are vividly uncovered.

Keywords: oral folklore, theonym, precedent names, linguocultureme, linguospirituality, symbols, belief system, cultural identity

KIRISH.

Muayyan asar, u xoh hog‘zaki ijod namunasi bo‘lsin, xoh yozma adabiyotga tegishli bo‘lsin, undagi har bir voqelik, kechinma shu millatning orzu -umidlari, asar yaratilgan davr ruhi, xalqning milliy o‘ziga xosligi, ma‘naviy qiyofasini gavdalandiradi. Zero, “Badiiy asarni tashkil etuvchi barcha elementlar, davr ruhi, personajlarning xatti - harakatlari va holatlari o‘sha millat milliy-madaniy muhiti ko‘zgusidir”[6]. O‘zbek xalq og‘zaki ijodining o‘lmas namunasi hisoblangan “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostonida ham boshqa xalq dostonlarida bo‘lganidek, xalqimizning milliy madaniyati, tarixiy voqelik va uning millat ruhiyatiga ta’siri, xalqning e‘tiqodi, qarashlari, ma‘naviy sifatlari yaqqol namoyon bo‘ladi. Doston, avvalo, badiiy asar. Shunday ekan, asar unda aks etgan voqelik orqali ekspressiv vazifa (hissiy ta’sir qilish) bilan birga kommunikativ (ma’lum bir voqea-hodisa haqida axborot berish) vazifasini ham bajaradi. Dostondan olingan kommunikativ ma’lumot bizga xalq o‘tmishi, orzu-armoni, ideallari, turmush tarzi, urf-odatlar, madaniy va ma‘naviy qiyofasining shakllanish bosqichlari haqidagi axborotni yetkazadi. Dostonni o‘qir ekanmiz, xalqimizning tarixini o‘rganamiz. Asardagi voqelikni badiiy tasvirlash jarayonida doston ya ratuvchisi bo‘lgan donishmand xalqning ma‘naviy olamini dostondagi tasviriy vositalar yordamida anglaymiz. Xususan, “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostonida tasvir vositalaridan bo‘lgan teonimlarning qo‘llanishi xalq e‘tiqodini ko‘rsatuvchi lingvokultremalardan biridir. Butun yer yuzida har bir xalqning turmush tarzi o‘ziga xos urf-odatlar, an‘analari, shuningdek, muayyan din, e‘tiqod bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Inson yaralibdiki, uning o‘zi topinuvchi, e‘tiqod qiluvchi, ishonuvchi, yordam so‘raladigan mavhum bir ilohiy qudrat haqidagi tasavvuri mavjud. Xuddi shunday onamastikaning tarkibiy qismi bo‘lgan teonimlar keng ma’noda insonlarning diniy -ilohiy qarashlaridan kelib chiqqan holda, ular nutqida ishlatiladigan ilohiy nomlardir. “Teonim (yunoncha theos “xudo” va – onim “ism” dan) – xudoning o‘ziga xos nomi. Teonimlarni o‘rganish onomastikaning bir tarmog‘idir. Jamiyat xudolarining nomlari ularning tillarining kelib chiqishini, shuningdek, ma’lum bir xudo haqidagi qarashlarini tushunishda foydali hisoblanadi”[10]. Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda tavsifiy (deskriptiv) metod, tahliliy (analitik) metod, qiyosiy (komparativ) metod, lingvopoetik metodlardan foydalanildi.

NATIJA VA MUHOKAMA. Yozma adabiyotda, ayniqsa, xalq ogʻzaki ijodida teonimlarning keng qoʻllanilishini koʻrishimiz mumkin. Xususan, “Goʻroʻgʻlining tugʻilishi” dostonida ham teonimik leksik birliklar bir muncha uchraydi. Xudo, Yazdon, Ollo, Olloh, Haq kabi birliklar bir tomondan asar qahramonlarining ishonch, najot manbayini namoyon etsa, ikkinchi tomondan, xalqimizning diniy eʼtiqodi, tarixi, madaniyatini oʻzida aks ettiradi. Dostonda qoʻllangan diniy ilohiy leksikani islomgacha va islom dini taʼsiri davri bilan bogʻliq teonimlarga boʻlib tadqiq etish mumkin. Ular orasida Ajdarho, Dev, pari, jin arvoh kabi teonimlarni ham, islomiy eʼtiqod, falsafaga ishonuvchi xalqning koʻmak beruvchi kuchlari hisoblangan chiltonlarni ham uchratish mumkin. Chilton “afsonaviy kuch-qudratga ega, koʻzga koʻrinmas qirq ilohiy ruh. Afsonaviy tasavvurga koʻra qahramonning homiylari” [3] hisoblanadi. Dostonda chilton (Omad tilang qirq chiltondan Omin, allayor, allayor “G.t”161-bet), pari (... Koʻhi Qofdan Yunus pari, Iram bogʻdan Misqol pari Goʻroʻgʻlibekka qiyomatli choʻri deb xatga yozib qoʻyilpti. “G.t”171-bet) soʻzlari koʻp qoʻlladi. Nomshunos olim olim G.S. Snesarovning taʼkidlashicha, “bu (ajdarho, dev – taʼkid bizniki) nomlar Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston regionida keng tarqalgan toʻrtta mifologik obraz:

Ajdarho, Dev, Pari, Jinlarni Oʻrta Osiyo demonologiyasidagi salbiy qahramonlar nomlarini aks ettirgan teonimlarga kiritish mumkin”[5]. Lekin bu asarda pari salbiy obraz sifatida gavdalanmaydi, balki Goʻroʻgʻlining umr yoʻldoshlari, maslahatgoʻyi, yordamchisi, ajayib farzandlar tarbiyachi, qoʻyingki, oddiy oʻzbek ayoliga xos jihatlarni oʻzlashtirgan ilohiy kuch qudrat sohibi sifatida namoyon boʻladi. Dostonda Xudo (bu teonim dostonda koʻp oʻrinda qoʻllangan), Xizr (Shunda bir sher mozoristonda yotgan ekan, bolaga qarab tashlandi. Shunda hazrati Xizr kelib sherni bir tarsaki urdi. 63-b), Ollo (Bor, Goʻroʻgʻli, bir Olloga topshirdim. 84-b) kabi teonimlarning qoʻllanishi doston matnida islom dini taʼsiri yaqqol ekanligini koʻrsatadi. Xizr obrazi mumtoz badiiy adabiyotda ham eng qoʻllanadigan teonimlardan biridir. Xizr, Hazrati Xizr, Xizr buva – islom rivoyatlaridagi shaxs, taqvodor inson. Xizr Qurʼonda tilga olinmagan, lekin ulamolar Qurʼonda “Allohning quli” nomi bilan tilga olingan shaxsni Xizr deb talqin (QarDU xabarlarlari FILOLOGIYA 2025 2(1)112) qiladilar. Xizrga odamlarda Allohga boʻlgan eʼtiqodni qoʻllab turish uchun Iso, Ilyos va Idris singari abadiy hayot ato etilgan. U hayot bulogʻidan “obi hayot” ichgan va umri boqiy boʻlgan[11]. Xizr mumtoz adabiyotda koʻpincha abadiy hayotni ifodalashda qoʻllansa, xalq dostonlarida va ayrim zamonaviy yozma nasriy asarlar (Togʻay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” qissasida bosh qahramonga unga uchrashi yoki Luqmon Boʻrixonning omadga erishga n yigit haqidagi “Chorbogʻ qoʻriqchisi yoxud Xizr koʻrgan yigit”)da ham kishilarga yordam beruvchi, favqulodda omad keltiruvchi obraz sifatida gavdalanadi. “Goʻroʻgʻlining tugʻilishi” dostonida ham Xizr har doim bosh qahramonni qoʻllab-quvvatlovchi, favqulodda holatlarda vaziyatdan chiqib ketishga koʻmaklashuvchi homiy sifatida ishtirok etadi. Bu esa asrlar davomida xalq ong-tafakkurida shakllangan ishonch, eʼtiqodni koʻrsatadi.

Har bir xalqning adabiyoti uning orzu-armonlari, istak-xohishlari, urf-odatlarlari, albatta, madaniyatini koʻrsatuvchi yirik koʻzgudir. Xususan, xalq dostonlarida ham milliy pretsedent birliklar xuddi shunday lingvokulturologik jihatdan ahamiyatlidir. Dostonlarda qoʻllangan Alpomish, Barchin, Goʻroʻgʻli, Rustam kabi qahramon nomlari pretsedent birlik sifatida xalq madaniyatini koʻrsatuvchi semaga ega boʻlgan nomlardir. Chunki “badiiy asarda qoʻllangan pretsedent nomlar, eng avvalo, lingvopoetik ahamiyatga ega boʻlgan muhim semantik-stilistik komponentlardan biridir. Shu bilan birga presedent nomlar qatnashgan matn oʻzida umumjahon yoki umummillat ilmi, adabiyoti, madaniyati va tarixiga doir axborotlarni saqlovchi kontekst vazifasini ham bajaradi. Bu, xususan, pretsedent nomlar matnda allyuziv nom sifatida qoʻllanganida voqe boʻladi. Maʼlumki, allyuziv nomlar mashhur adabiy yoki tarixiy-madaniy faktga ishora qiluvchi nom

hisoblanadi”[7]. Birgina o’rganish obyektimiz bo’lgan “Go’ro’g’lining tug’ilishi” dostonida Go’ro’g’li nomining o’ziyoq eng ko’p tarqalgan, badiiy adabiyot eng ko’p murojaat qiladigan pretsedent nomdir. Go’ro’g’li so’zi go’rda tug’ilgan, kur (mard, botir)ning o’g’li, ko’r (otasi Ravshanga ishora, uning ko’zi o’yib olingan edi)ning o’g’li ma’nolari[2]da qo’llanilishi ta’kidlansa ham, badiiy adabiyotda mardlik, jasorat, botirlik ko’rsatuvchi qahramon, el-yurt mudofaasi uchun jon kuydiruvchi, xalqning farovonligi va tinchini o’ylovchi hukmdor sifatida keng qo’llanadi.

XULOSA.

Doston xalq tarixi, boshidan kechirgan voqealarni, uning madaniyati, ma’naviyatining shakllanish bosqichlarini ko’rsatuvchi ko’zgudir. “Zeroki, folklor asarlari ajdodlar va avlodlarning jonli aloqasi va vorisiyligini o’zida mujassamlashtiradi, xalq ijtimoiymaishiy hayoti bilan bevosita bog’langanligi tufayli har bir kishiga o’z xalqi, uning tarixi va kelajagi, istiqboldagi orzu-umidlari bilan vobastalikni his etishga, amaliy faoliyatda esa yuksak axloqiy ideallarni asos qilib olishga yordam beradi”[1].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Go’ro’g’li (aytuvchi Rahmatulla shoir Yusuf o’g’li, nashrga tayyorlovchi To’ra Mirzayev va Zubayda Husainova) 2. O’zbek xalq dostonlari. – Toshkent: Sharq NMAK, 2006. – B.3. – 448 b.
2. To’xliyev B. va boshq. Adabiyot. – Toshkent: O’zME, 2018. – B.50. – 200 b.
3. Xalq og’zaki ijodi. Go’ro’g’lining tug’ilishi. – Toshkent: Yangi Poligraph Service nashriyoti, 2019. – B.161. – 207 b.
4. Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. – С.275.
5. Снесаров Г.С. К истории некоторых категорий теонимов у народов Средней Азии и Казахстана // <https://uz.wikipedia.org/wiki/Xizr>
6. Худайберганава Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент. 2015. - 240 б.
7. Худойберганава Д. Прецедент номларнинг антропосентрик талқини.//Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 2015-йил 2-сон. 41 бет.

ONA TILI DARSLARI JARAYONIDAGI METODIK MEXANIZMLAR

Usmonova Mohinbonu Uchqun qizi

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti usmonovamohinbonu@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili darslarida o’quvchilarda komparativ (taqqoslovchi) tafakkurni shakllantirish jarayonining asosiy metodik mexanizmlari yoritiladi. Unda kontrastiv tahlil usuli, grafik va vizual vositalardan foydalanish hamda taqqoslash asosidagi mashqlar o’quvchilarning mantiqiy, tahliliy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishdagi o’rni ilmiy asosda tahlil qilinadi. Ushbu yondashuvlar til hodisalarini ongli idrok etish, tildan to’g’ri foydalanish va nutq madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar. Komparativ tafakkur, kontrastiv tahlil, taqqoslash mashqlari, grafik va vizual vositalar, ona tili ta’limi, mantiqiy fikrlash, metodik mexanizm.

Abstract. This article explores the main methodological mechanisms for developing comparative thinking in native language lessons. It focuses on the effectiveness of contrastive analysis, the use of graphic and visual aids, and comparison-based exercises in fostering students’ logical, analytical, and creative thinking. These approaches help learners consciously understand linguistic phenomena, use language accurately, and improve their overall speech culture.

Keywords. Comparative thinking, contrastive analysis, comparison exercises, graphic and visual aids, native language education, logical thinking, methodological mechanism.

KIRISH.

Hozirgi ta'lim jarayonida o'quvchilarda mantiqiy-tanqidiy va komparativ (taqqoslovchi) tafakkurni shakllantirish muhim didaktik vazifa hisoblanadi. Komparativ tafakkur – bu o'xshashlik va farqlarni aniqlash, obyektlarni tahlil qilish, umumlashtirish va xulosa chiqarish qobiliyatidir. Ona tili darslari esa bu jarayon uchun eng tabiiy muhit bo'lib, til birliklarini taqqoslash orqali o'quvchining tafakkurini chuqurlashtiradi.

METOD VA METODOLOGIYA.

Komparativ tafakkurni shakllantirish uchun quyidagi metodik mexanizmlar samarali.

Ona tili darslarida kontrastiv tahlil usuli o'quvchilarda komparativ tafakkur, ya'ni taqqoslash asosida fikrlashni shakllantirishning eng samarali metodlaridan biridir. Ushbu usul o'quvchining til hodisalarini chuqur anglashini, ularni boshqa tillardagi o'xshash birliklar bilan qiyoslab, umumiy va farqli jihatlarni aniqlay olishini ta'minlaydi. Kontrastiv tahlil jarayonida o'quvchi tovush, so'z, so'z birikmasi, gap yoki butun matn darajasidagi birliklarni ona tili bilan boshqa tillar (masalan, rus, ingliz, qoraqalpoq, qozoq tillari) o'rtasida solishtiradi. Bu orqali u har bir tilning ichki tizimi, grammatik qurilishi, fonetik xususiyatlari, semantik ma'nolari va uslubiy imkoniyatlarini mantiqiy tahlil qilishni o'rganadi. Masalan, o'zbek tilidagi fe'l zamonlarini ingliz tilidagi zamon shakllari bilan taqqoslash, yoki o'zbekcha “uy” so'zini inglizcha “house” va “home” bilan solishtirish o'quvchining semantik tafakkurini, nutqiy noziklikni sezish qobiliyatini rivojlantiradi.

Kontrastiv tahlil usulining afzalligi shundaki, u o'quvchini faol tahliliy faoliyatga jalb qiladi, til hodisalarini yodlab olish emas, balki ularni anglab, izchil fikrlash orqali o'zlashtirishni rag'batlantiradi. Bu usul orqali o'quvchi o'z tilining tuzilishini boshqa tildagi hodisalar bilan solishtirib, mantiqiy umumlashtirish va xulosa chiqarish malakasiga ega bo'ladi. Shuningdek, kontrastiv tahlil til interferensiyasini kamaytiradi, ya'ni o'quvchining bir til qoidalarini boshqasiga noto'g'ri ko'chirish holatlarini oldini oladi. Bundan tashqari, bu usul metakognitiv tafakkurni rivojlantiradi – o'quvchi o'z fikrlash jarayonini kuzatadi, tahlil qiladi va o'zini tildan ongli foydalanishga yo'naltiradi. Shu bois kontrastiv tahlil usuli nafaqat til o'qitish samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarning tizimli, mantiqiy va ijodiy tafakkurini shakllantiradi, ularni nutqiy va madaniy jihatdan yetuk shaxs sifatida tarbiyalashda muhim metodik ahamiyat kasb etadi.

NATIJALAR VA TAHLIL.

1. Ona tili darslarida grafik va vizual vositalardan foydalanish o'quvchilarda komparativ tafakkurni shakllantirish, ya'ni til birliklarini ko'rish, solishtirish, tahlil qilish va umumlashtirish orqali mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Grafik va vizual vositalar – bu taqqoslanayotgan til hodisalarini ko'rgazmali shaklda ifodalash, ularning o'xshash va farqli jihatlarni ko'rish orqali idrok etish imkonini beruvchi didaktik vositalardir. Ular o'quvchi ongida bilimni tasviriyl asosda mustahkamlaydi, tahlil va sintez jarayonlarini yengillashtiradi.

Bunday vositalarga jadval, diagramma, klaster, Venn diagrammasi, sxema, tarmoqli grafiklar va rangli belgilar tizimi kiradi. Masalan, “ot” va “sifat” so'z turkumlarini taqqoslashda jadvaldan foydalanish orqali ularning so'roqlari, ma'nosi va vazifasini ko'rgazmali tarzda ajratish mumkin. “Fe'l zamonlari”ni o'rganishda esa vaqt chizig'i (timeline) yordamida o'tgan, hozirgi va kelasi zamon o'rtasidagi bog'liqlik aniq ko'rsatiladi. “Sinonim – antonim – paronim” munosabatlarini o'rgatishda esa klaster (g'oya tarmog'i) yoki aqliy xarita (mind map) ishlatilsa, o'quvchi so'z ma'nolarining tarmoq shaklidagi aloqalarini tez va oson anglay oladi.

Grafik va vizual vositalar o'quvchilarning e'tiborini jamlaydi, eslab qolishni osonlashtiradi, tahlil qilishni avtomatiklashtiradi. Ular yordamida murakkab grammatik tushunchalar soddalashtiradi, til hodisalari orasidagi tizimli munosabatlar ko'rinadi, taqqoslash jarayoni esa faol kognitiv faoliyatga aylanadi. Shu bois ona tili darslarida grafik va vizual

yondashuvlarni qo'llash nafaqat o'quvchilarning ko'rgazmali idrokini rivojlantiradi, balki ularning mantiqiy, tahliliy va ijodiy tafakkurini ham kengaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, grafik va vizual vositalar komparativ tafakkur shakllanishining mexanik emas, balki ongli, mantiqiy va ijodiy jarayonga aylanishini ta'minlaydi. Ular orqali o'quvchi til tizimini ko'rish, tushunish va anglash bosqichlarida faol ishtirok etadi hamda bilimni o'z tajribasi asosida mustahkam o'zlashtiradi.

2. Ona tili darslarida taqqoslash asosidagi mashqlar o'quvchilarda komparativ tafakkurni shakllantirishning eng muhim metodik vositalaridan biridir. Bunday mashqlar orqali o'quvchilar til hodisalarining o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash, tahlil qilish, umumlashtirish va mantiqiy xulosa chiqarishni o'rganadilar. Taqqoslash mashqlari til birliklarini yod olishga emas, balki ularni tushunish va ongli o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Ular yordamida o'quvchi til tizimidagi qonuniyatlarni o'zi kashf etadi, bu esa bilimni mustahkam va faol shaklda egallashga olib keladi.

Taqqoslash mashqlari grammatik, leksik, uslubiy, fonetik va matn darajasida tashkil etilishi mumkin. Masalan, grammatik taqqoslash mashqlarida o'quvchilar ot, sifat, fe'l kabi so'z turkumlarini shakl va ma'no jihatidan solishtiradilar, so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalarning farqini aniqlaydilar. Leksik mashqlarda sinonim, antonim va paronim so'zlar o'rtasidagi ma'no munosabatlari tahlil qilinadi. Uslubiy taqqoslash mashqlarida esa badiiy, ilmiy va rasmiy uslublar o'rtasidagi ifoda vositalari, so'z tanlash va gap qurilishi jihatlaridan farq solishtiriladi. Shuningdek, fonetik mashqlar tovush o'zgarishlari va talaffuz farqlarini aniqlashga, matn asosidagi mashqlar esa gaplarning ma'no, uslub va ifoda turlarini solishtirishga xizmat qiladi.

Masalan, o'quvchilarga quyidagi topshiriqlar berilishi mumkin:

- "Ot" va "sifat" so'z turkumlarini taqqoslang, ularning o'xshash va farqli belgilarini jadvalda ko'rsating.

- Quyidagi gaplarda ishlatilgan fe'llarning zamon shakllarini solishtiring: *Men kecha bordim. Men hozir borayapman. Men ertaga boraman.*

Bunday mashqlar o'quvchilarni faol tahlilga jalb qiladi, ularning diqqat, tafakkur va nutqiy faolligini oshiradi. Natijada o'quvchi so'z va gaplarni nafaqat to'g'ri qo'llashni, balki ularning semantik va uslubiy qiymatini ham chuqur anglaydi. Shunday qilib, taqqoslash asosidagi mashqlar ona tili ta'limida mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, umumlashtirish va ijodiy yondashuvni shakllantiruvchi samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

3. Ona tili darslarida muammoli savollardan foydalanish o'quvchilarda komparativ va tanqidiy tafakkurni shakllantirishning eng faol va samarali metodlaridan biridir. Bu usulning mohiyati shundaki, o'quvchiga tayyor bilim berilmaydi, balki u muammoni mustaqil aniqlash, tahlil qilish, solishtirish va xulosa chiqarish jarayoniga jalb etiladi. Muammoli savollar o'quvchilarda qiziqish uyg'otadi, ularni izlanishga, o'ylashga va mustaqil qaror qabul qilishga undaydi.

Muammoli savollar – bu o'quvchini oddiy fakti eslab qolishga emas, balki fikrlash, solishtirish va izohlashga majbur etadigan savollardir. Masalan, o'qituvchi "Nima uchun bu gapda fe'l ishlatilgan, boshqasida esa ot?" yoki "Qanday qilib so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalarni farqlash mumkin?" kabi savollar beradi. Bunday savollar o'quvchini til birliklarining mazmuniy, grammatik va uslubiy xususiyatlarini mantiqan tahlil qilishga yo'naltiradi. Shu tariqa o'quvchi o'qituvchidan tayyor javobni emas, balki o'zi topgan xulosani shakllantiradi — bu esa tafakkurning mustaqil, faol va ijodiy rivojlanishiga olib keladi.

Muammoli savollar odatda taqqoslash, kontrastiv tahlil, jadval asosidagi tahlil yoki matn bilan ishlash jarayonida beriladi. Masalan:

- "Nima uchun 'yugurdi' va 'yugurayotgan' fe'llari harakatni turlicha ifodalaydi?"
- "So'z 'go'zal' va 'chiroyli' ma'noda o'xshash, ammo qaysi holatda ularning ifoda ohangi farqlanadi?"

XULOSA.

Hozirgi ta'lim jarayonida o'quvchilarda mantiqiy, tanqidiy va komparativ tafakkurni shakllantirish ona tili ta'limining eng muhim maqsadlaridan biridir. Komparativ tafakkur o'quvchining bilimni mexanik yodlash emas, balki tahlil, solishtirish, umumlashtirish va xulosa chiqarish orqali ongli o'zlashtirishga xizmat qiladi. Ushbu jarayonda kontrastiv tahlil usuli, grafik va vizual vositalar, hamda taqqoslash asosidagi mashqlar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan metodik mexanizmlar sifatida o'quvchi tafakkurini chuqurlashtiradi va mustaqil fikrlashga yo'naltiradi.

Natijada, bu metodik yondashuvlar o'quvchilarning ijodiy fikrlash, mantiqiy tahlil, tildan ongli foydalanish, nutq madaniyatini shakllantirish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Shunday qilib, komparativ tafakkurni shakllantirishga yo'naltirilgan ona tili darslari nafaqat lingvistik bilimlarni chuqurlashtiradi, balki o'quvchini mustaqil fikrlaydigan, tahlil qiladigan va ijodiy yondashadigan shaxs sifatida tarbiyalashda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vygotskiy L.S. *Mantiqiy tafakkur va til.* – Moskva: Pedagogika, 1982.
2. Karimov, S. *Til o'qitish metodikasi.* – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
3. G'ulomov A., Mengliyev B. *Ona tili o'qitish metodikasi asoslari.* – Toshkent: Fan, 2019.
4. Piaget J. *The Psychology of Intelligence.* – Routledge, 2001.
5. Nazarov M. *Tilshunoslik va tafakkur.* – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2020.

LEXICAL DOUBLETS IN THE UZBEK LANGUAGE: LINGUISTIC NATURE, SEMANTIC BOUNDARIES AND DISTINCTION FROM SYNONYMY

Rahmonova Aziza

Doctoral student at Samarkand State University

rahmonovaa@gmail.com

Abstract. The phenomenon of lexical doublets represents a significant yet often overlooked aspect of linguistic systems. In the Uzbek language, doublets serve as a reflection of historical contact, cultural transformation, and lexical enrichment. This paper aims to examine the linguistic nature of lexical doublets in Uzbek, focusing on their etymological, semantic, and stylistic dimensions while distinguishing them from traditional synonymy. The study employs a comparative-descriptive method based on Uzbek and English linguistic materials, supported by semantic and etymological analysis. It is observed that lexical doublets, unlike synonyms, originate from different etymological sources but converge in meaning through the processes of borrowing, historical development, and stylistic differentiation.

Keywords: lexical doublets, synonymy, etymology, semantic variation, stylistic differentiation, Uzbek language

INTRODUCTION.

The study of lexical doublets occupies an important place within historical and comparative linguistics. In every language, words are not static units; rather, they evolve, merge, diverge, and accumulate meanings through historical, social, and cultural interaction. The Uzbek language, shaped by centuries of contact with Arabic, Persian, Russian, and Turkic linguistic systems, presents a particularly rich inventory of lexical doublets that coexist alongside native vocabulary and synonymous expressions. These pairs—such as *ishq* – *sevgi* (“love”), *ta'lim* – *o'qitish* (“education, teaching”), and *royal* – *kingly* in English—reveal both historical depth and stylistic stratification.

The relevance of this study stems from the growing need to distinguish lexical doublets from synonymy, as the two phenomena, though semantically similar, differ in their linguistic

origin, stylistic coloring, and functional usage. Synonyms share a common etymological root but diverge semantically, while doublets, conversely, share a meaning but differ in their etymological source. According to Vinogradov [10] and Apresyan [2], the differentiation between these categories is crucial to understanding how languages evolve semantically and culturally. In Uzbek linguistics, this problem has been discussed by scholars such as Qo'chqorov [7] and Jo'rayev [5], who emphasize the diachronic and stylistic aspects of lexical duplication.

From a broader linguistic perspective, doublets illustrate the dynamism of language systems as they adapt to external influences and internal differentiation. Borrowings from Arabic and Persian introduced abstract and literary forms, while native Turkic equivalents preserved colloquial and emotionally marked expressions. This coexistence has resulted in a layered lexicon where the choice between doublets often signals stylistic intent, social context, or speaker identity.

The present paper seeks to clarify the conceptual and functional boundaries of lexical doublets in the Uzbek language and to reveal their distinctive characteristics through comparison with English. The analysis relies on a descriptive-comparative approach, combining etymological tracing, semantic analysis, and stylistic interpretation. It is hypothesized that lexical doublets, unlike synonyms, constitute an independent linguistic category that bridges the diachronic and synchronic dimensions of language.

Theoretical framework. The concept of lexical doublets has been interpreted differently across linguistic traditions, yet most scholars agree that these units arise when two distinct lexical items—usually of different etymological origins—develop the same or nearly identical meanings within one language system. According to Apresyan [2], lexical duplication is a manifestation of language's internal self-regulation, where borrowed and native forms coexist in response to evolving communicative and stylistic needs. Vinogradov [10] emphasizes that doublets preserve traces of historical contact and cultural integration, thereby functioning as linguistic fossils of earlier epochs.

In English linguistics, the phenomenon has been observed in pairs such as *begin* – *commence*, *freedom* – *liberty*, and *ask* – *inquire*, which demonstrate differences in stylistic register rather than meaning. Crystal [3] and Trask [8] note that such pairs reflect class-based and cultural stratification in post-Norman English: native Anglo-Saxon words remained in popular usage, whereas French and Latin borrowings assumed a higher stylistic position. Allan and Burridge [1] further argue that lexical doublets are not merely redundant synonyms but cultural artifacts that maintain socio-pragmatic diversity within discourse.

In Uzbek linguistics, Qo'chqorov [7] identifies similar dynamics where native Turkic forms coexist with borrowed Arabic or Persian equivalents, such as *ko'z* – *chashm*, *yurak* – *qalb*, and *sevgi* – *ishq*. Jo'rayev [5] adds that such coexistence is not accidental but reflects deliberate lexical differentiation within literary, religious, and colloquial domains. Thus, theoretical evidence supports the view that doublets constitute a distinct lexical class defined by etymological duality and functional divergence rather than by synonymic proximity.

Etymological and structural aspects. Etymological investigation reveals that most Uzbek doublets emerged during intensive contact with Arabic and Persian civilizations following the adoption of Islam in the 8th–10th centuries. During this period, abstract and spiritual concepts entered Uzbek through Arabic (*ilm* – science, *ta'lim* – education, *ishq* – love), often coexisting with native Turkic expressions such as *bilim*, *o'qitish*, and *sevgi*. Vinogradov [10] describes this process as semantic layering, wherein multiple forms encode similar meanings yet differ in stylistic and emotional connotations.

Structurally, Uzbek doublets can be grouped into several types:

1. Phonetic variants (*qand* – *shakar*), which emerged from regional or dialectal adaptation;

2. Borrowed–native pairs (ta’lim – o’qitish), representing etymological contrast;
3. Calqued pairs, where a borrowed concept was re-expressed through native morphology (maktab – o’quv yurt).

Semantic and stylistic differentiation. Semantic analysis reveals that doublets differ from synonyms in both origin and usage. Ullmann [9] explains that synonyms share a semantic field through internal differentiation, while doublets converge semantically through external influence. In other words, synonyms arise from semantic divergence within one lexeme family, but doublets arise from convergence between two historically unrelated words. For instance, the Uzbek pair *sevgi* – *ishq* both denote “love,” yet their stylistic and emotional values differ: *sevgi* retains neutral and colloquial nuances, whereas *ishq* carries a poetic, mystical, and elevated tone derived from Persian–Arabic literary tradition. Likewise, *ta’lim* – *o’qitish* demonstrate a functional split—*ta’lim* appears in educational or scientific contexts, while *o’qitish* is used in everyday and pedagogical discourse. Such stylistic contrast exemplifies what Hughes [4] terms register differentiation—a socio-linguistic mechanism by which languages encode prestige, intimacy, and formality through lexical selection.

Comparative Analysis (English–Uzbek Perspective). The comparative examination of English and Uzbek lexical doublets reveals remarkable typological similarities despite their distinct historical trajectories. Both languages underwent prolonged contact with external civilizations—English with French and Latin, and Uzbek with Arabic and Persian—which resulted in lexical layering and the emergence of parallel forms expressing similar meanings.

In both linguistic systems, doublets developed as a response to sociocultural stratification. Following the Norman Conquest, English borrowed a significant number of French and Latin words, leading to the coexistence of native and foreign equivalents. As a result, doublets such as *begin* – *commence*, *ask* – *inquire*, and *freedom* – *liberty* arose, demonstrating the interplay between social hierarchy and stylistic elevation. According to Crystal [3], the use of French-origin words in English historically indicated prestige, education, and formality, while native Anglo-Saxon terms remained tied to everyday speech.

A comparable phenomenon occurred in Uzbek following the Islamization of Central Asia. The influx of Arabic and Persian lexicon transformed the linguistic landscape, introducing abstract, spiritual, and academic vocabulary that often duplicated existing Turkic forms. For example, *yurak* – *qalb* (heart), *ko’z* – *chashm* (eye), and *ishq* – *sevgi* (love) coexist with subtle differences in stylistic and emotional coloration. Jo’rayev [5] notes that Arabic–Persian borrowings generally occupy higher stylistic registers, associated with literature, philosophy, and religion, while Turkic forms remain dominant in spoken and neutral registers. From a comparative perspective, both English and Uzbek demonstrate that lexical doublets perform three essential linguistic functions:

1. Stylistic enrichment – enabling speakers to choose between formal and informal registers;
2. Semantic precision – providing subtle distinctions in connotation and emotional tone;
3. Cultural preservation – reflecting the historical coexistence of local and foreign influences.

Furthermore, both languages show evidence of diachronic stability: despite sociopolitical changes, doublets remain active components of the lexicon. In modern Uzbek and English, speakers continue to alternate between these forms to achieve specific stylistic or rhetorical effects. Such persistence supports Vinogradov’s [10] assertion that doublets represent a mechanism of linguistic continuity—bridging past and present through the retention of etymological diversity.

Ultimately, the comparative analysis underscores that doublets are not accidental lexical redundancies but deliberate markers of linguistic and cultural identity. They testify to the

adaptability of human languages in preserving multiplicity and nuance within semantic systems.

Conclusion. In conclusion, the study of lexical doublets extends beyond mere lexical analysis—it contributes to understanding language as a living system of memory, culture, and identity. Recognizing the boundary between synonymy and lexical doubling enables linguists to appreciate the deep historical and cultural strata embedded in modern languages. Continued research in this area promises to shed further light on how linguistic contact, cultural exchange, and stylistic differentiation shape the evolution of human communication.

References

1. Allan, K., & Burridge, K. (2006). *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge University Press.
2. Apresyan, Y. D. (1995). *Lexical Semantics: Selected Writings*. Moscow: Nauka.
3. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.
4. Hughes, G. (2006). *An Encyclopedia of Swearing: The Social History of Oaths, Profanity, Foul Language, and Ethnic Slurs*. M.E. Sharpe.
5. Jo'rayev, A. (2020). Til taraqqiyotida dubletlar fenomeni. *O'zbekiston Milliy Universiteti jurnali*, 4(2), 22–30.
6. Pinker, S. (2007). *The Stuff of Thought: Language as a Window into Human Nature*. Penguin Books.
7. Qo'chqorov, R. (2019). *O'zbek tilining tarixiy leksikologiyasi*. Tashkent: Fan.
8. Trask, R. L. (1999). *Key Concepts in Language and Linguistics*. Routledge.
9. Ullmann, S. (1962). *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford: Basil Blackwell.
10. Vinogradov, V. V. (1972). *Russian Language: Grammar and Lexicology*. Moscow: Nauka.

CHET TIL O'QITISH METODIKASIDA ZAMONAVIY METODLAR

Islomova Ozoda Zokirjon qizi

ATMU, Filologiya va tillarni o'qitish (Ingliz tili) yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada chet til o'qitish metodikasi haqida, uning fan sifatida rivojlanish tarixi, chet til o'qitish metodikasida qo'llanilayotgan zamonaviy metod turlari va ulardan foydalanish xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: metodika, innovatsiya, chet tili, kommunikatsiya, ko'nikma, malaka, didaktika, madaniyatlararo muloqot.

Abstract: This article discusses the methodology of foreign language teaching, the history of its development as a science, the types of modern methods used in foreign language teaching methods and their use.

Keywords: methodology, innovation, foreign language, communication, skills, competencies, didactics, intercultural communication.

KIRISH.

Bizning dinamik axborot jamiyatimizda chet tillarini o'qitish jarayoni sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. Globallashuv va ular bilan bog'liq madaniy va iqtisodiy o'zaro ta'sirlar muhim o'rin tutayotgan bugungi dunyoda chet tilini bilish har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan Yevropa-ning eng keng tarqalgan va nufuzli tillaridan biri bo'lgan nemis tilini o'rgatish alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi talabalar zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi tufayli axborot va ta'lim olish ancha erkin va rang-barang bo'lib qolgan davrda yashamoqda. Talabalar endi darsliklar va faqat auditoriyadagi ma'ruzalar bilan cheklanib qolmay, chet tilini o'rganishni yanada qulayroq va qiziqarli qiladigan interaktiv onlayn resurslar, mobil ilovalar, video konferentsiya va boshqa vositalardan foydalanishlari mumkin.

Hozirgi davr ta'lim taraqqiyoti yangi yo'nalish innovatsion pedagogikani keltirib chiqardi. Innovatsion – inglizcha “yangilikni kiritish (tarqatish)” ma'nolarini anglatadi. Yangilik kiritishning ijtimoiy-psixologik aspekti Amerika tadqiqotchisi E.Rodjers tomonidan ishlab chiqilgan. U yangilik kiritish jarayoni qatnashchilari-ning tasnifi, ularning yangilikka bo'lgan munosabati va boshqalarni o'rgangan. Ilmiy yo'nalishlarda yangilik va innovatsiya tushunchalari o'zaro farqalanadi. “Yangilik”- bu vosita, yangi metod, metodika, texnologiya ma'nosini anglatadi. “Innovatsiya”- bu ta'lim, ma'lum bosqichlari bo'yicha rivojlanadigan jarayon hisoblanadi. Jahon ilm-fan taraqqiyoti kundan kunga gurkirab, rivojlanib bor-moqda. Aynan bu ijobiy rivojlanish bizning diyorimizga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Ilm dunyomizga ilg'or innovatsion texnologiyalar tatbiq etilmoqda. Ta'lim soha-lariga ilg'or, zamonaviy innovatsion texnologiyalarning keng tatbiq etilishi ham chet tillarini o'rganayotgan yoshlar uchun keng imkoniyatlar, marralar eshigini ochdi, desak xato bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Til o'rganish kishilik jamiyatida bag'oyat muhim sohalardan biri hisoblanadi. Muloqot vositasi bo'lmish tilni tabiiy muhitda ya'ni oilada, jamoatchilik orasida yoki uyushgan holda amaliy egallash mumkin. Til hodisalariga oid bilimlar esa nazariy jihatdan o'rgatiladi. Xalqaro munosabatlar avj olgan zamonamizda tillarni bilish, ayniqsa ko'p tillilik ulkan ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda tahsil oladi-gan o'quvchi va talabalar odatda uch tilni o'rganadilar. Ushbu tillar maxsus nomlar bilan yuritiladi. Bular quyidagilar: ona tili, ikkinchi til va chet tili. Ona tili tafakkur shakllanishida alohida xizmat o'taydigan birinchi til hisoblanadi. Ikkinchi til haqida so'z yuritilganda, unga boshqa millat vakillaridan iborat qardoshlar, qo'shnilar tili sifatida qaraladi.

Chet tili – bu xorijiy mamlakat tilidir. Respublikamizda G'arbiy Yevropa (*ingliz, ispan, nemis, faransuz*) tillari va Sharq (*arab, turk, fors, xitoy, hind*) tillari o'qitilib kelinmoqda. Bu tillar ta'lim muassalarining o'quv rejalaridan o'rin olgan. Uchala tilni o'qitish jarayoni turlicha kechadi. Ona tili va ikkinchi til tabiiy vaziyatda, chet til esa sun'iy muhitda o'rganiladi. Chet tildagi muloqot, asosan, darsda muallim rahbarligida kechadi. Uchala til orasida chet tilni o'rganish va o'rgatish muayyan jihatlari bilan keskin farq qiladi. Bu esa, o'z navbatida, tegishli chet til o'qitish texnologiyasini qo'llashni taqozo etadi. Chet til muallimi metodika fani yutuqlarini puxta o'zlashtirish orqali o'quvchi-talabaning to'plagan til tajribasi me'yorini aniq bilishga va uni yanada takomillashtirishga erishadi. Chet tillarni samarali o'rgatish uning metodikasini bilishni taqozo etadi. Chet tillarni o'rganish va o'rgatish ko'p jihatdan chet til o'qitsih metodikasi masalalarini nazariy tomondan ishlab chiqilishiga va naza-riyaning amalda ijodiy qo'llanilishiga bog'liqdir.

Metodikaning predmeti – chet til predmeti orqali ta'lim-tarbiya berish jarayoni va usullari, chet til o'rgatish ilmi, muallim va o'quvchi faoliyatini o'rganish metodi-kaning predmeti sanaladi.

Metodikaning asosiy tushunchalari – metod, usul, prinsip. Metodika – qanday o'rgatamiz? Ta'lim usullari va metodlari demakdir. Metod – metodika tushunchasi grek-lotinch “metodos-“metodus” so'zidan olingan bo'lib, ma'lum maqsadga eltuvchi yo'llar, usul ma'nosini anglatadi. Turli adabiyotlarda atamaning tor va keng ma'nosini uchratish mumkin. “Metodika” atamasi tor ma'noda ta'limning konkret dars jarayoni bilan bog'liq tushunchani anglatadi. Mashg'ulotlarni rejalashtirish va o'quv materiallarini tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatmalarni qamrab oluvchi boshqariladigan dars jarayoni sifatida talqin etiladi.

Chet til o'qitish metodikasi fan sifatida 200 yildan ortiq tarixga ega. Bu davr ichida chet til o'qitish metodikasiga turlicha munosabatlar bildirilganini kuzatish mumkin. Bunday qarashlardan biri akademik L.V.Shcherbaga mansub hisoblanadi. Uning fikricha, har qanday fanni o'qitish metodikasi fan bo'lishiga qaramasdan, nazariy fan hisoblanmaydi. U amaliy masalalarni hal qiladi. Jumladan, chet til o'qitish metodikasi ham faqat psixologiya dalillariga tayanmaydi, balki umumiy va xususiy tilshunoslik tadqiqotlariga asoslanadi. Bular jumladan XIX asr fonetistlaridan biri va buyuk ingliz tilshunosi G.Suit, XIX asr oxiri va XX asr boshida Angliyada eng original fonetist va nazariyotchi tilshunos hisoblangan O.Yespersion, XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida eng ko'zga ko'ringan fransuz lingvistlaridan F.Bryuns va Brealya, ko'zga ko'ringan anglist va taniqli fonetist V.Fiyotor va boshqalar kiradi. Metodika tarixga oid adabiyotlarni chuqurroq o'rganish shuni ko'rsatadiki, ayrim tadqiqotchilar metodikani san'at deydilar. Ular odatda fransuz metodisti Penlash fikriga ishora qiladilar, ya'ni "yaxshi" yoki "yomon" metod yo'q "yaxshi" yoki "yomon" o'qituvchilar bor. Bunday fikrdagi kishilarga nemis metodisti E.Ottoning 1924-yilda bayon qilingan fikrlari bilan javob berishi mumkin. U jumladan shunday deydi: "Agar kimki metodikani san'at deb hisoblar ekan, u fan nazariyasini uning amalda qo'llanishi bilan qorishtirib yuboradi".

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Tabiat va jamiyat hodisalari o'zaro bog'langan va uzluksiz aloqada rivojlanadi. Fanlar obyektiv voqelikning inikosi ekanligi uchun ularning hech biri boshqalaridan ajralgan holda mavjud emas. Hodisa va predmet ayni zamonda bir talay fanlarning tadqiqot manbai bo'la oladi, misol uchun, "til" ijtimoiy hodisasini o'z nuqtai naza-ridan tilshunoslik (lingvistika), ruxshunoslik (psixologiya), ta'limshunoslik (didak-tika) o'rganadi. "Chet til metodikasi" atamasi kishi ongida quyidagicha ya'ni assotsatsiya "bog'lanish" uyg'otadi: avvalambor, tilni o'rgatishga qaratilgan metod va metodik usullar yig'indisi tushuniladi yoki o'qitish metodlari haqidagi ilmiy bilimlar va nihoyat, mustaqil pedagogik fan ko'z oldimizga keladi. "Metod" atamasi bilim, malaka, ko'nikmani egallash, o'quvchilarda dunyoqarashni shakllantirish va bilish imkoni-yatlarini yaratish yo'lidagi o'qituvchi-pedagog va talabaning ish usuli ma'nolarini bildiradi. Ushbu tushuncha son –sanoqsiz ta'riflarga ega. Chet tillar o'qitilishida metodlarni tatbiq etish uzoq davrlardan boshlangan, prinsiplar esa nisbatan yangiroq metodik atamalardir. Tarixan metodlar to'rt guruhga birlashtirilib, ularning nom-lariga "tarjima", "tog'ri", "qiyosiy", "aralash" deb atash qabul qilingan.

Chet til ta'limidan ko'zlangan maqsadning yangicha talqinida, asosan, prag-matik tilshunoslik tadqiqotlari natijalariga tayanildi. Tilshunoslikning bu sohasi tilni tilga oid shakl tizimi emas, balki inson faoliyati sohasi deb talqin qiladi. Chet til ta'lim sohasida 70-yillarning boshidan beri to'plana boshlangan yangi xulosalar majmui ta'lim maqsadini belgilash sohasida qizg'in munozaralariga olib keldi. Chet til ta'limining asosiy yo'nalishlarini belgilovchi maqsadi o'quvchilarga "muomala qilishni o'rgatish", "Befaeigung zur Kommunikation" (*kommunikative Kompe-tenz*) bo'lgan yangi o'quv rejalari qabul qilindi. 70-yillarda "kommunikativ metod" bir qator urinishlardan so'ng bir necha bosqichda o'z isbotini topdi. Shunday asnoda metodika fani rivojlanib bordi. Hech qaysi chet tilni biz uning metodikasini chuqur o'rganmasdan egallay olmaymiz. Chet til o'qitish metodikasida "kommunikativ didaktika" metodi ham ahamiyatga molik sanaladi. Kommunikativ didaktika quyi-dagilarni o'zida mujassamlashtiradi.

- ♦ Ochiq va moslashuvchan dars konsepsiyasi; - mavzu va mazmun muhim; - darsdagi asosiy ish shakli: suhbatlashish va guruh bo'lib ishlash;

- ♦ o'quvchilarni faollashtirish va tildan ijodiy va erkin foydalanishga e'tibor katta bo'lishi zarur;

- ♦ Tushunishdan fikrni izhor qilishga prinsipi asosida mashqqa kuchli e'tibor berish;

Madaniyatlararo muloqot formulasi sabrlik, bag'rikenglik hisoblanadi. Madaniyatlararo muloqotda ijtimoiy-madaniy xatolarga yo'l qo'ymaslik talab etiladi. Masalan, nemis xalqida,

“Tee oder Kaffee?” ya’ni “choymi yoki kofemi” degan savolga ona tilimizda, - “ Tee”, “choy”- deb javob beramiz, lekin nemis tilida esa bunday javob tog’ri kelmaydi. Nemis tilida, “Bitte, Tee” ya’ni, “Marhamat, choy” deb javob beriladi. So’z kishilarni muloqot orqali bir-biriga bog’laydi. Yangi materialni bir vaqtning o’zida barcha nutq faoliyati turlarida qo’llash natijasida malaka va ko’nikma hosil qilinadi. Bu jarayonda kommunikativ vositalar, ko’rgazmalilik, zamonaviy texnologiya turlari, usullari, izchillik prinsipi ta’minlansa, ta’limning sifati va samaradorligi oshib boraveradi.

Kommunikativ madaniyatning ijtimoiy ahamiyati shundaki, uni egallagan o’qituvchi ta’lim jarayoni barcha subyektlari o’zaro munosabatlarida ijobiy psixologik iqlimni yarata oladi, ta’limni moder-nizatsiyalashning muhim prinsiplari bo’lmish – insonparvarlik va demokrat-lashtirishni amalga oshiradi. Shaxsiy ahamiyati shundaki, kommunikativ madaniyatga ega bo’lgan pedagogning o’ziga ishonchi yuqori bo’ladi, tarbiyalanuvchisi bilan qurilgan muloqotdan zavqlanadi, tanlangan ish faoliyatida o’zini erkin his etadi. O’qituvchi kommunikativ madaniyati tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Kommunikativ ko’nikmalar.
2. Pedagogning muloqotga kirishuvchanligi.
3. Pedagogning muloqot madaniyati.
4. Pedagogik muloqot metodlari.

Kommunikativ ko’nikmalarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Ijtimoiy-psixologik ko’nikmalar. Ular o’quvchilarni muloqotga kirishish uchun tayyorlaydi, ijobiy taassurot uyg’otadi, har bir o’quvchi shaxsini, uning mavqei darajasini qabul qilishiga, shaxslararo munosabat rivojini bashorat qilishga yordam beradi, psixologik ta’sir vositalarini qo’llashga, ishontirish, singdira olish, identifi-katsiya qilishga imkon yaratadi.

2. Axloqiy-estetik ko’nikmalar. Bu muloqotni insonparvar, demokratik asosda ko’ra olish, kasbiy odob-axloq qoidalariga rioya qilish, har bir o’quvchining shaxs sifatidagi qadr-qimmatini o’rniga qo’yish, o’quvchilar jamoasi va har bir o’quvchi bilan ijodiy hamkorlikni o’rnata olish ko’nikmalari sanaladi.

3. Estetik ko’nikmalar. Bu ichki va tashqi holatlarni uyg’unlashtira olish, artistlik qobiliyatiga ega bo’lish, estetik ifodalanganlik, o’smirlarni muloqotning yuqori madaniyatligiga jalb qilish, ularning emotsional kayfiyatini, optimistik idrokini faol-lashtirish bilan belgilanadi.

4. Texnologik ko’nikmalar. Bu o’quv-tarbiya vositalari, metodlar, usullar o’zaro hamkorligining turli shakllarini tanlay olish, muloqotni boshqarishning optimal metodini tanlash, pedagogik nazokatga rioya qilish, uning tarbiyaviy samaradorli-gini oshirish bilan belgilanadi.

XULOSA.

Chet tili o’rganish ko’p qirrali ta’limot bo’lib, bu jarayonda inson murakkab psixologik o’zgarishlarni boshdan kechiradi. Bu jarayonda o’rgatishning turli metod va texnologiyalaridan foydalaniladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar yorda-mida chet til bilan ona tilini taqqoslab o’rgatish samarali natija beradi. Chet til o’rgatish uning metodikasiga oid bilimlarga ega bo’lishni taqozo etadi. Metodika va texnologiyalar chet til o’rganish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Chet til o’qitish metodikasida keng qo’llaniladigan metodlar: kommunikativ didaktika metodi, madaniyatlararo muloqotni tashkil qilish metodi va mashqni tashkil qilish metodi hisoblanadi. Uchala metod bir biri bilan chambarchas bog’liq va bir-birini to’ldiradi.

REFERENCES

1. Juraboyev, B. B. (2020). Nemis tilini o’qitishda kommunikativ yondashuv. Science and Education, 7(7), 215-220.
3. Joraboyev, B. B. O. (2021). Using authentic materials on English lessons. Academic research in educational sciences, 2(2).

2. Joraboyev, B. (2020). Nemis tilida juft otlar va ularning o'zbek tilida ifodalanishi. *Science and Education*, 1(Special Issue 4).
3. Samarova, S. (2018). Forming Creative Vision of Person as Universal Method Enhancing Creativity. *Eastern European Scientific Journal*, (6).
4. Begmuradovich, S. A. (2023). Integration of educational process forms. *Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar journal of pedagogy, psychology and social research*, 2(2), 2023.
5. Суяров, А. Б. (2025). Технологии организации дистанционного обучения. *Zamin ilmiy tadqiqotlar jurnali*, 1(2), 9-15.
6. Суяров, А. Б. (2025). Современные методы в методике преподавания иностранных языков. *Yangi O'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali Volume 2 Issue 7 [March 2025]* 2(2), 217-225.
7. Bekmuradovich, S. A. (2025). The usage of modern educational technologies in teaching a foreign language in higher educational institutions. *Ta'lim, tarbiya va innovatsiyalar jurnali*, 1(2), 180-184.
8. Begmuradovich, S. A. (2025). Einsatz von informations technologie im fremdsprachenunterricht. *Современное исследования*, 1(3), 97-102.

ADABIYOTDA BADIY OBRAZ TUSHUNCHASI

Luptillayeva Mushtariy Farhod qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi luptillayevamushtariy@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyotdagi **badiiy obraz** tushunchasi, uning mazmun-mohiyati hamda turlari haqida fikr yuritiladi. Obrazning adabiyotdagi o'rni, san'atdagi ahamiyati va u orqali ijodkorning dunyoqarashi ifodalanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, "obraz" atamasining kelib chiqishi, uning tarixiy va estetik mazmuni, obrazli tafakkur tushunchasining Hegel nazariyasidagi talqini ham yoritilgan. Maqolada A. Oripovning "Ayol" she'ri hamda A. Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidan olingan misollar asosida badiiy obrazning inson ruhiyatini ochib berishdagi o'rni ko'rsatiladi. Shuningdek, Hamid Olimjonning "O'zbekiston" she'ridagi obrazlilik misolida adabiyotda vatan, tabiat va inson birligi badiiy ifoda orqali yoritilishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: adabiyot, obraz, badiiylik, xarakter, obrazli tafakkur, san'at, ijodkor, tasvir, kitobxon, g'oya, obrazlilik, badiiy asar, she'r.

Annotation: This article examines the concept of the **artistic image** in literature, its semantic depth, varieties, and aesthetic function. The study explores the etymology of the term *obraz* and its development in literary theory. It also analyzes the philosophical basis of *figurative thinking (obrazli tafakkur)* as described by Hegel. Through examples from A. Oripov's poem "Woman", A. Qodiriy's novel "Bygone Days", and H. Olimjon's poem "Uzbekistan", the article reveals how artistic imagery reflects human emotions, national identity, and the writer's worldview. The findings highlight that artistic imagery is not only an expressive form but also a cognitive and emotional tool that connects the author and the reader through aesthetic perception.

Keywords: literature, image, artistic, character, figurative thinking, art, creativity, depiction, reader, idea, imagery, literary work, poetry.

KIRISH.

Adabiyot — bu hayotni badiiy shaklda ifodalovchi san'at turi bo'lib, uning markazida **badiiy obraz** turadi. Badiiy obraz — san'atning jonini, ruhini belgilovchi asosiy vositadir. Har

qanday badiiy asar voqealikni o'ziga xos tarzda qayta yaratish orqali o'quvchida hissiy va estetik ta'sir uyg'otadi (Quronov, 2018).

“Obraz” atamasi aslida slavyan tillariga mansub bo'lib, “raz” (“chiziq”) so'zidan kelib chiqqan. “Obrazit” (“chizmoq, o'ymoq, shakl yasamoq”) fe'lidan yasalgan “obraz” so'zi keyinchalik “tasvir” ma'nosini olgan. Tarixan bu so'z diniy manbalar bilan bog'liq bo'lib, Iso payg'ambarning muqaddas siymosini ifodalashda ishlatilgan. Keyinchalik u san'atdagi badiiy tasvir tushunchasini bildiruvchi atamaga aylangan.

Adabiyotda obraz — bu muallifning hayotiy haqiqatni badiiy idrok etib, uni estetik shaklda qayta yaratish vositasidir. Shu bois badiiy obraz adabiyotning ham **fikrlash shakli**, ham **ta'sir ko'rsatish quroli** hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Ushbu maqola **analitik va qiyosiy tahlil** metodlariga tayangan holda yozildi. Asosiy manbalar sifatida D. Quronovning “*Adabiyot nazariyasi asoslari*” (2018), T. Boboyevning “*Adabiyotshunoslik asoslari*” (1979), va A. Ulug'ovning “*Adabiyotshunoslikka kirish*” (2000) asarlari asos qilib olindi.

Amaliy tahlil uchun A. Oripovning “*Ayol*” she'ri, A. Qodiriyning “*O'tkan kunlar*” romani va H. Olimjonning “*O'zbekiston*” she'ridan namunalar tanlandi. Maqsad — badiiy obrazning turli janrlarda qanday shakllanishini va ularning hissiy-estetik ta'sirini aniqlash.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

1. Badiiy obraz va obrazli tafakkur

Hegel ta'limotiga ko'ra, badiiy tafakkur abstrakt tushunchalar orqali emas, balki aniq, jonli tasvirlar orqali amalga oshadi. Shu bois adabiyotda fikr **obraz vositasida** ifodalanadi — bu esa “obrazli tafakkur” deb ataladi (Quronov, 2018).

Olim tafakkuri bilan ijodkor tafakkuri o'rtasidagi farq ham shunda: olim mavhum tushunchalarda fikrlasa, adib hayotni obraz orqali tasvirlaydi. Masalan, A. Oripovning “*Ayol*” she'rida urushda turmush o'rtog'idan ayrilgan beva ayol obrazi orqali insoniy sadoqat, fidoyilik va iztirob badiiy tarzda ochib beriladi. Shoir bir ayol taqdiri orqali butun xalqning urushdagi og'rig'ini ifodalaydi.

2. Obrazning asardagi estetik vazifasi

A. Qodiriyning “*O'tkan kunlar*” romanidagi Otabek va Kumush obrazlari o'zbek adabiyotidagi eng yorqin badiiy timsollardan hisoblanadi. Muallif ularning muhabbati va fojiasini shunchalik tabiiy va ta'sirchan tarzda ifodalaganki, kitobxon Kumushning o'limida haqiqiy qayg'u his etadi. Bu — badiiy obrazning kuchi va estetik ta'siridir (Boboyev, 1979).

3. Badiiy obraz va milliylik

Hamid Olimjonning “*O'zbekiston*” she'rida O'zbekiston go'zal kelin qiyofasida tasvirlanadi:

“Chiroylidir go'ya yosh kelin,

Ikki daryo yuvar kokilin...”

Bu o'xshatish orqali shoir Vatan obrazini milliy g'urur va estetik go'zallik timsoli sifatida yaratadi. She'rda har bir metafora Vatan timsolining hissiy-estetik mazmunini chuqurlashtiradi.

XULOSA. Badiiy obraz adabiyotda mazmun va shaklni birlashtiruvchi markaziy tushuncha bo'lib, u muallifning g'oyasi, his-tuyg'usi va dunyoqarashini o'quvchiga yetkazadi. Har bir obraz orqali yozuvchi nafaqat hayotni tasvirlaydi, balki uni estetik tarzda qayta yaratadi. Shu bois, adabiyotshunoslikda badiiy obrazni anglash — har qanday asarni chuqur tahlil qilishning asosi hisoblanadi. Maqolada shunday xulosa qilinadiki, adabiyotda obraz — bu voqealikni san'atga xos tarzda qayta yaratuvchi estetik vosita bo'lib, u asarning g'oyaviy mazmunini, muallifning dunyoqarashini va kitobxonning hissiy idrokini belgilaydi. Badiiy obrazni anglash adabiy tahlilning eng muhim shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Quronov, D. *Adabiyot nazariyasi asoslari*. Toshkent: O'zbekiston. 2018.

2. Boboyev, T. *Adabiyotshunoslik asoslari*. Toshkent: Fan nashriyoti. 1979.
3. Ulug'ov, A. *Adabiyotshunoslikka kirish*. Toshkent: Universitet nashriyoti. 2000.
4. Olimjon, H. *Asarlar to'plami* (1-jild). Toshkent: Fan nashriyoti. 1979.

O'ZBEK TILIDA FE'LIY EVFEMIZMLARNING TADQIQI

Abdullaeva Mohigul Sobir qizi

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
Ijtimoiy fanlar fakulteti lingvistika yo'nalishi magistranti*

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tilidagi evfemizmlarning qo'llanish tarixi, ularni o'rganishda tilshunoslar tomonidan olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlari, evfemizmlar, jumladan, fe'liy evfemizmlarning tasniflanishi, o'zbek tilida qo'llaniladigan fe'liy evfemizmlarning yozma va og'zaki nutqda tutgan o'rni va ahamiyati haqida fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: evfemizm, fe'l, tilshunoslik, tabu, evfemik vositalar, disfemizm, N.Ismatullaev, chiroyli va yaxshi gapirish.

Abstract: This article presents the history of the use of euphemisms in the Uzbek language, the scientific research conducted by linguists in their study, the classification of euphemisms, including verbal euphemisms, and the role and significance of verbal euphemisms used in the Uzbek language in written and oral speech.

Keywords: euphemism, verb, linguistics, taboo, euphemistic means, dysphemism, N. Ismatullaev, beautiful and good speech.

KIRISH.

Har bir millatning o'zligini namoyon etadigan muhim jihatlaridan biri uning o'z tiliga ega bo'lishi va bu tilning o'lik tillar qatoriga tushib qolmasligi uchun lug'at boyligining oshib borishi muhim sanaladi. Tilning go'zalligi, jozibadorligi, ohangdorligi bilan bir qatorda undagi chiroyli va quloqqa xush yoqadigan so'z va iboralarning ko'pligi ham e'tiborga molikdir. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otut-turk" asarida "Erdam boshi til", ya'ni odobning boshi til, degan maqol bor. Bunday fikrlarni "Qobusnoma"da, Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul haqoyiq", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarlarida ham ko'plab uchratish mumkin. Til va nutq odobi, nutqiy madaniyat, nutq san'ati haqidagi fikrlar, ayniqsa, Alisher Navoiy ijodida yuqori darajada aks etgan. Demak, kishilarning to'g'ri, ta'sirchan, jo'yali, chiroyli va yaxshi gapirishga intilish uzoq tarixga ega ekan. Bu hozirga qadar an'ana sifatida qadrlanib kelinadi.

Tilning go'zalligini saqlash maqsadida xunuk eshitiladigan, noxush kayfiyat uyg'otadigan nojo'ya, beodob so'zlar hamda aytish mumkin bo'lmagan so'zlar o'rnida unga alternativ tarzda chiroyli so'z va iboralar qo'llanilgan. Masalan, jahli chiqdi o'rnida tepa sochi tikka bo'ldi yoki kuldi so'zi o'rnida tabassum qildi so'zlari singari. Aytish mumkin bo'lmagan yoki kishida noxush kayfiyat uyg'otadigan beodob so'zlar o'rnida o'sha so'z ma'nosini anglatadigan boshqa chiroyli so'zlarning qo'llanishi tilshunoslikda evfemizm deb ataladi.

Jahon tilshunosligida ko'p vaqt mobaynida evfemizm stilistika, kognitiv tilshunoslik, sosiolingvistika, shuningdek, lingvomadaniyatshunoslik kabi fanlarning predmeti bo'lib kelgan. "Evfemizm" atamasi yunon tilidan olingan bo'lib, "yaxshi gapirmoq" ma'nosini bildiradi. Ushbu hodisaning tarixi tilshunoslik hali fan sifatida shakllanmagan va "evfemizm" atamasi hali paydo bo'lmagan paytdan boshlagan, ammo mazkur tushuncha (yumshatuvchi va noo'rin, qo'pol so'z o'rnini bosuvchi ifoda sifatida) antik davr – notiqlik san'ati maktablarining gullab yashnashi davrida allaqachon paydo bo'lgan. Hozirgi vaqtda evfemiya hodisasi talqinida tor va keng yondashuvlar mavjud. Tor yondashuv doirasida evfemizmlarni so'zlovchi tomonidan taqiqlangan (tabu) so'zlar o'rniga ishlatiladigan so'zlar yoki iboralar sifatida belgilanadi. Evfemizmlar faqat tabu so'zlar bilan cheklanib qolmaydi. Tilimizda ulardan o'z o'rnida

foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu esa nutqni yumshoq va muloyim qilish, hurmat va rasmiyatni saqlash, munosabatni qaltis tus bermay ifoda qilish va ijtimoiy me'yorlarga moslashish uchun ishlatishda muhim ahamiyatga egadir.

Avvalo, tabu so'zining ma'nosiga to'xtaladigan bo'lsak, tabu so'zi rolineziya tilidan (Tinch okeandagi orollarda yashovchi ko'chmanchi elatlar tili) olingan bo'lib, shaxsiy yoki diniy odatlardan biror-bir narsani ta'qiqlashni, man etishni bildiradi. Masalan, diniy jihatdan qo'lni yuvgandan keyin silkitish man etiladi. Bu tabudir. Yoki ostonada o'tirish, kech payti tirnoq olish, supurgini tik qo'yish kabi irimlarga asoslangan etnografik tabular ham mavjud. Tabu ikki turga bo'linadi: etnografik va lingvistik. N. Ismatullaevning ta'kidlashicha, ayrim tilshunoslar tabudan yondosh hosilalarni ajrata olishmaydi. Ya'ni, tabudan tashqari, muloqot jarayonida hamsuhbatga nojo'ya ta'sir uyg'otmaslik maqsadida "tiyiladigan" so'zlar ham mavjud bo'lib, bular tabuga o'xshash biroq, diniy, irim, siyosiy jihatdan taqiqlanmagan lug'aviy birliklardir. Masalan, "darozi" so'zi salbiy mazmunni beradi, uning evfemistik shakli "novcha, baland bo'yli" bo'lishi mumkin. Biroq, ushbu so'z tabu hodisasi hisoblanmaydi. Keng yondashuv doirasida evfemizmlarga tabu nomlari o'rnini bosuvchi hamda "ma'lum sharoitlarda nomaqbul, odobsiz, juda qattiq so'zlarni almashtirish uchun" ishlatiladigan so'zlar va iboralar kiradi.

Tilda evfemizmlarning paydo bo'lishi va mavjudligi tabu hodisasi bilan aloqadordir. Kishilik jamiyati tarixida tabiat hodisalarining llohiylashtirilishi (fetishizm), ularning asi sabablariga tushunib yetmaslik, natijada har bir narsa-predmet, voqea-hodisaning o'z ymatuvchilari, ya'ni xudolari bor deb tushunish zahirida ularning iimlarini tilga olmaslik, man' qilish tabuning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Kishiga zarar yetkazuvchi barcha narsalarning nomi ochiq .lytihnagan. Sababi nom predmet bilan bog'liq, nomi tilga olingan narsa o'z predmeti — egasini xabardor qiladi va u kelib kishiga zarar yetkazadi, deb tushunilgan. Masalan, bo'ri o'rnida jondor, itqush, haligi, u; chayon» o'rnida benom, eshak, kajdum; ilon o'rnida arg'amchi, iilraluvchi, arqon; qizamiq o'rnida gul, oymoma, chechak; qoraqurt, kabi so'zlar qo'llaniladi.

Evfemizmni faqat tor yondashuv doirasida tushunish noto'g'ri, chunonchi, evfemiya faqat tabuga uchragan so'zlarni boshqa ma'noda atash bilan chegaralanib qolmaydi. Ushbu hodisaning ishlatilish doirasi ancha keng. O'zbek tilshunosligida evfemizmlar asosan XX asrning ikkinchi yarmidan o'rganila boshlandi. Masalan, birinchi tadqiqot N.Ismatullaevning "Hozirgi o'zbek tilida evfemizmlar" nomli nomzodlik dissertatsiyasi bo'lgan. A.Omonturdievning tadqiqotlari chorvadorlar nutqidagi evfemizmlarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, u hayvon suyaklarini ifodalovchi evfemizmlarni ham qamrab oladi. Keyinchalik muallif "Kasbiy nutq evfemikasi", "O'zbek evfemik nutqi asoslari" nomli monografiyalarini nashr etdi. M. Mirtojievning "O'zbek tili semasiologiyasi" nomli kitobida evfemizmlar mavjud so'zga yuklangan hosila ma'no sifatida qaratiladi. Evfemizmlar atamasini aniqlashda muallif "nomlash" so'zini ishlatadi. U evfemizmni qayta nomlash deb tushunmaslik kerak, deya ta'kidlaydi. Uning fikricha, bu tilda mavjud bo'lgan qo'pol mazmundagi so'zga evfemistik ma'no berishdir. Evfemizmlar – bu tilda mavjud bo'lgan so'zning qo'shimcha ma'nosi hisoblanadi, shuning uchun evfemiya semantik hodisadir. M.K. Hakimova evfemizmlarning madaniy xususiyatlarini o'rganib, ularning yana bir jihati – so'zlovchi mansub xalqning yuksak madaniyatidan, etnomadaniyaxloqiy me'yorlaridan darak beradi, degan xulosaga keladi. Misol uchun, "Katta yoshli odamning husni urib qolibdi" jumlasining o'rniga "ulg'ayibsiz" deb qo'llash so'zlovchining madaniyatli ekanligidan, o'ziga munosib bo'lmagan so'zlarni qo'llamasligini namoyon etadi. Sh.S. Safarovning "Tilshunoslik terminlari lug'ati"da evfemizmlar hodisasiga "qo'pol ma'nodagi lisoniy birlik o'rnida ishlatiladigan yumshoq mazmunli birlik", deya ta'rif beriladi.

Ekspressiv-emotsional nutq hosil qilishda, tantanavor va ko'tarinkj uslubga erishishda evfemizmlarning roli beqiyos. Tilimizda birgi "o'imoq" tushunchasining 500 ga

yaqin evfemik vositasi mavjudkl shulardan yosh bolalar olimiga nisbatan go'dagi uchibdi, nobud bo'ptl\ go'dagi chennabdi (chetlabdi); bolasi gui tergani ketibdi, hur bo'pti kabl o'nlab ifodalardan foydalanish mumkin.

Dunyo tilshunosligida evfemiya hodisasi turli tillar doirasida chog'ishtirma o'rganilib, ularning morfologik, struktur-semantik, lingvostilistik, leksikografik xususiyatlari, mazkur kategoriyaga tegishli birliklarning leksik-frazeologik, universal, differensial, tavsifiy-tasnifiy belgilari mufassal yoritilmoqda. Zero, evfemizmlarining shakllanish tarkibi, matnning temporal, lokal va shaxs kategoriyalarini tavsiflash doirasidagi tadqiqi ularning funksional qonuniyatlari matn kommunikativ belgisini baholash qiymatini hamda innovasion taraqqiyot istiqbollarini belgilash uchun xizmat qiladi.

O'zbek tilida evfimizm mavzu doirasiga ko'ra tilshunos olimlar tomonidan bir necha tasniflarga ajratilgan. Masalan, X.Qodirovaning "O'zbek tilida evfemizm va disfemizm" risolasida keltirilishicha, " N.Ismatullaev evfemizmlarni 5 yirik guruhga ajratadi:

1) tabu bilan bog'liq evfimizmlar (zaharli hasharotlar nomi; yirtqich hayvonlar nomi; kasallik nomi; er va xotinning bir-birlari nomlarini aytmaliklari; xotin-qizlar tilida uchraydigan evfemizmlar;)

2) bid'at, irim qilish bilan bog'liq evfemizmlar;

3) ma'nosi qo'pol, aytish noqulay bo'lgan so'z va iboralar o'rnida qo'llanadigan evfemizmlar;

4) nutqiy bemazalik, ko'tarinkilik va diniy maqsadlar uchun qo'llanadigan jargon evfemizmlar;

5) stilistik evfemizmlar.

Fe'liy evfemizmlarni esa 4 turga bo'lib o'rganiladi. Bular sodda, prefiksli, qo'shma hamda frazeologik fe'liy (glagol) evfemizmlardan iborat.

1) Sodda fe'liy evfemizmlar fe'lardan qo'pol ma'noli hisoblangan sodda fe'llarni yumshatish va yuqori uslubiy tus berish uchun ishlatiladi. Masalan, qari so'zi o'rnida nuroniy, yoshi ulug' so'zlari singari.

2) Prefiksli fe'liy evfemizmlar asosan prefiksli fe'llar sodda fe'l va affiks (old qo'shimcha) yordami bilan yasaladi. Masalan, so'kindi so'zi o'rnida beodob so'z aytdi so'zi qo'llanadi. Yana bir misol keltirsak, maqtanchoqlik qildi so'zlari o'rnida nokamtarlik qildi so'zlari keladi. Bu holatlarda be-, no- old qo'shimchalari yordamida prefiksli fe'liy evfemizmlar qo'llangan.

3) Qo'shma fe'liy evfemizmlar qo'shma fe'llar ot yoki sifat hamda boshqa so'z birikmalari va ko'makchi fe'l yordamida yasaladi. Qo'shia fe'l tarkibiga kirgan sodda fe'llar asosan o'zlarining leksik ma'nolarini yo'qotib, ko'makchi fe'l vazifasini bajaradilar. Masalan, qurdi so'zi o'rnida bunyod etdi so'zlari qo'llanadi.

4) Frazeologik fe'liy evfemizmlar deb frazeologik birikmalar alohida so'zlar kabi nominativ funksiyani bajarishiga aytiladi. Adabiy ifoda vositasi bo'lgan fe'l shaklidagi frazeologizmida ifoda, iboralar orqali evfemizm vositalari qo'llaniladi. Masalan, yiqildi so'zi o'rnida oyog'i osmondan keldi kabi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida evfemizmlar, shu jumladan, fe'liy evfemizmlarning qo'llanishi yozma va og'zaki nutqni turli iboralar va chiroyli so'zlar bilan boyitishda, adabiy tilimizning lug'at boyligini oshirishda, so'zlashuv uslubining takomillashuvida, badiiy adabiyotda yuksak badiiy tasvirlar yaratishda hamda nutq madaniyatini yuksaltirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hakimova M. O'zbek tilida abstrakt nomlar semantikasi. Filol. fan. dok. Diss. Toshkent-2019.

2. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2002.

3. Ismatullaev N. Evfemizmy v sovremennom uzbekskom yazyke : Avtoreferat diss...
kand. filol. nauk.- Tashkent, 1963.
4. Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi. Toshkent. Mumtoz so'z. 2010.
5. Omonturdiev A. Evfemik vositalarning funksional-uslubiy xususiyatlari. Filol. fan.
nomzodi. disser. Toshkent-1977.
6. Qoshg'ariy M. Turkiy so'zlar devoni. (Devoni lug'otit-turk). Toshkent. Uch jildlik.
Birinchi jild. "Fan" nashriyoti. 1960 .
7. Qodirova X. O'zbek tilida evfemizm va disfemizm. " Bookmany Print".Toshkent-2022.
8. Safarov Sh. Tilshunoslik terminlari lug'ati. Toshkent-2023.

СОВРЕМЕННАЯ МОЛОДЁЖНАЯ РЕЧЬ: НОРМА ИЛИ АНТИНОРМА

Хатамов Ильдар Уракович

Преподаватель Каришинского государственного Технического университета

АННОТАЦИЯ. В тексте раскрывается периоды истории сообщества людей, объединённые общим делом, общими интересами, а более всего – сознанием братства и отчуждённости от остального общества, изобретали и свои способы общения, устные и письменные. Для них важно было, чтобы посторонние их не поняли, - и отсюда всякие приёмы зашифровывания и метафоризации, переноса значений слов.

Ключевые слова: митинговый язык, приёмы зашифровывания, словарный запас, современный старшеклассник, нормы речевого этикета.

ABSTRACT. The text explores periods in the history of a community of people united by a common cause, shared interests, and, most of all, a sense of brotherhood and alienation from the rest of society. They invented their own methods of communication, both oral and written. It was important for them not to be understood by outsiders, hence the various techniques of encryption, metaphor, and word transfer.

Keywords: rally language, encryption techniques, vocabulary, modern high school student, norms of speech etiquette.

Молодёжная речь отражает неустойчивое культурно – языковое состояние общества, балансирующее на грани литературного языка и жаргона. В разные периоды развития общества разным был и язык. В 20-30-е годы разговорную речь захлёстывали волны уличной стихии – беспризорников, воров, а также митинговый язык революционных матросов и солдат (от них – обращение *братишка*). Остро встал вопрос о сохранении литературного языка, о путях его дальнейшего развития в связи с изменением контингента носителей. И сохранился, выстоял русский язык. Жаргон, как видно, явление не новое в нашей языковой истории. Да и не только в нашей. Жаргон – английский сленг, французское аргю – явление, характерное для языкового развития. В разные периоды истории сообщества людей, объединённые общим делом, общими интересами, а более всего – сознанием братства и отчуждённости от остального общества, изобретали и свои способы общения, устные и письменные. Для них важно было, чтобы посторонние их не поняли, - и отсюда всякие приёмы зашифровывания и метафоризации, переноса значений слов.

Сейчас же так называемый общий жаргон – заниженный стиль речи, размывающий и нормы языка, и нормы речевого этикета, – становится привычным не только в повседневном общении, но и звучит в теле – и радио эфире.

Молодёжь, являясь преимущественным носителем жаргона, делает его элементом поп – культуры, который в свою очередь делает его престижным и необходимым для самовыражения. Примером тому достаточно в текстах песен, в радиопередачах и музыкальном телевидении, на которые ориентируется современный старшеклассник.

Просмотрев такие популярные мультфильмы, как «Мадагаскар», «Мадагаскар -2», «Тачки» мы пришли в смятение от того, сколько раз упоминаются там разные жаргонизмы. (*Опупенно – 7 раз, свежак – 3 раза, кайф – 7 раз, тусим – 3 раза, улетно – 2 раза, детка – 3 раза, чувак – 6 раз, завис – 6 раз и т.д.*) А ведь на таких мультфильмах вырастает целое поколение.

Современные молодые люди мало читают классику. А это говорит о том, что лексический запас слов нейтрального и высокого стилей молодёжи не пополняется. Поэтому школьники, да и студенты вузов затрудняются с подбором синонимов из литературного языка к своим «модным словечкам». С какими словами обращаются друг к другу современные юноши и девушки?

Чувак, лох, прикольный, балабол, debil, отпадный, отмороженный, чайник, тормоз, чикса, тупой, лось, конь педальный, шмара, мымра, чухан, урюк, герла, ложкомойка, коза, бык, козел – вот неполный список обращений из молодежного жаргона. К счастью, знают и некоторые ласковые слова: милый, дорогой, солнышко, малыш, милашка, любимый, зайчик, лапочка, симпатюлька, ненаглядный, котёнок.

Насколько стал беднее словарный запас современного человека можно судить по таким цифрам: словарный запас Пушкина состоял примерно из 21 тысячи слов, у Есенина – из 18890 слов, у Гоголя в одном только произведении «Мёртвые души» насчитывается 10 тысяч слов.

А по подсчётам учёных, словарный запас современного человека составляет 7-9 тысяч слов. Правда, у некоторых он богаче: 9-13 тысяч. Не дойдём ли мы в скором будущем до 30 слов, чтобы общаться со знакомыми и незнакомыми людьми?

Другой причиной употребления в молодежной речи жаргонизмов является потребность молодых людей в самовыражении и встречном понимании.

Для молодежного жаргона характерно, помимо отчуждённости, эмоционально – игровое начало. Почему, если молодёжь знает, как говорить правильно, она говорит неправильно? Почему предпочитает использовать осуждаемые формы речи, зная престижные, нормативные? Да просто потому, что у неё другая система ценностей, другой престиж, другая норма – антинорма. И в этой антинорме главный принцип – элемент шока, встряски, чтобы заколебать народ, и элемент насмешки, чтобы не было скучно, смешно, прикольно. В этом и вызов благополучному, преуспевающему обществу, и неприятие его норм, его образцов, его приличий.

Итак, шутка, игра – это позитивный элемент молодежной речи. Вряд ли кто –нибудь всерьёз может бороться с этим.

Наш язык богат и могуч, и без всяких жаргонных слов мы можем выразить любую мысль, а поэтому не стоит упоминать в своей речи жаргонные слова, их можно заменить нормальными русскими словами. Жаргонные слова не проясняют, а затуманивают мысль, поэтому следует бороться с употреблением «блатных» слов, обратите внимание ваших друзей и знакомых на их речь.

Жаргонизмы, как паразитическое наслоение на языке, не могут быть включены в основной лексический состав русского языка.

Список литературы

1. Введенская Л.А. Культура речи. Ростов – на – Дону, 2011.С. 120.
2. Бодалев А.А. Личность и общение. М., 2001.С.67.
3. Бондалетов В.Т. Социальная лингвистика. М.,1998.С.69.
4. Брудный А.А. Понимание и общение. М.,1989.С.25.
- Н.Новгород. 1992.С.207.

ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ И ЕЁ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ В МОЛОДЁЖНОЙ СРЕДЕ

Тураева Шахида Эгамбердиевна

старший преподаватель Каршинского государственного технического университета

АННОТАЦИЯ. В статье даётся описание состояния речевой культуры современного студенчества, раскрывается круг проблем, относящихся к культуре речи молодого поколения, ставится вопрос о необходимости обстоятельного исследования академической речи современной молодёжи.

Ключевые слова: речевая культура современного студенчества, элитарная речевая культура, мотивационный механизм, речевое мастерство, молодёжный сленг.

ABSTRACT. This article describes the current state of speech culture among modern students, explores a range of issues related to the speech culture of the younger generation, and raises the need for a comprehensive study of the academic speech of today's youth.

Keywords: speech culture of modern students, elite speech culture, motivational mechanism, speech mastery, youth slang.

В настоящее время проблема развития культуры речи студентов вуза является чрезвычайно важной и актуальной. Её значимость определяется целым рядом факторов.

Во-первых, речевая деятельность занимает важное место в жизни современного человека, без неё немислимы ни овладение профессиональными знаниями, ни общекультурное развитие.

Во-вторых, гуманизация и гуманитаризация современного образования предполагает развитие личности обучаемого, язык же является одним из главных инструментов этого развития.

В-третьих, в настоящее время отмечается значительное снижение уровня культуры речи молодёжи. В разных речевых сферах наблюдается заметное оскудение речи на лексическом уровне, её усеченность -- на уровне построения высказывания, небрежность -- на фонетическом и морфологическом уровне. Происходит явное снижение культуры речи в средствах массовой информации, в профессиональном и бытовом общении.

Говоря о речевой культуре современной молодёжи, следует отметить, что речевая культура личности индивидуальна. Она зависит от эрудиции в области речевой культуры общества и представляет собой умение пользоваться этой эрудицией. Речевая культура личности заимствует часть речевой культуры общества. По данным исследований, большее влияние на современного подростка оказывает, прежде всего окружающая культурная среда (семья, друзья, родственники, ровесники), а также телевидение, модные журналы, беллетристика, музыка и общество в целом. Каждое новое поколение опирается на уже существующие тексты, устойчивые обороты речи, способы оформления мысли. Из языка этих текстов оно выбирает актуальное для себя, привнося своё, чтобы выразить новые идеи, представления, новое видение мира.

Таким образом, постоянное развитие языка ведёт к изменению литературных норм, которые помогают литературному языку сохранять свою целостность и общепонятность. Но современная молодёжь игнорирует привычные нормы, часто употребляет сленг и жаргонизмы (татуха, шмотки, туснуть, днюха, депрессовать, баскет, чел, прива -- «привет», провафлил -- «пропустил», шарится, движуха, слинял, по-любэ, врубились, уважуха, простебали, затарился, тачила, колбасеры, бабло, кидалово и т.п.).

Молодёжный сленг является важным социальным фактором. Социализация очень важна для подростков, использование сленговых слов в речи, особенно англицизмов,

является определённым «кодом», который служит пропуском в ту или иную молодёжную группу.

Большое влияние на речевую культуру молодёжи оказывает и принадлежность к той или иной субкультуре (лексикон панков, готов, эмо).

Язык большинства молодёжных чатов перенасыщен речевыми ошибками, его главная функция быстрая и эффективная передача мысли, поэтому грамотности здесь не уделяется должного внимания: отсутствие пунктуации, множество орфографических ошибок, множество сокращений и т.д. Иногда безграмотность является намеренной (прив -- «привет», медвед -- «медведь», ти -- «ты», ми -- «мы», ви -- «вы», цаловацца, готофф, пазитиффныы, прывэдиг -- «приветик», канешна, имогуд -- «не могут» и т.п.).

Речевая культура студенческой молодёжи имеет свою специфику. Её состояние характеризуется рядом негативных тенденций. В речи студенческой молодёжи прослеживается значительное количество языковых ошибок, связанных с несоблюдением культурно-речевых норм. Элитарная речевая культура в студенческой среде не является ярко выраженной ценностью. Речь студенческой молодёжи укладывается в свои нормативные рамки. Норма в данном случае выступает как специфическое представление студентов о должном, обязательном, допустимом.

Совершенствовать культуру речи нужно разными методами и в разных направлениях.

Проблема повышения культуры речи включает в себе две ступени: освоение литературного языка и правильности речи путём восприятия нормированной речи и на этой основе формирование навыка речевого мастерства и речевого общения.

В школьной практике уделяется существенное внимание обучению правильной речи, наиболее последовательно это реализуется в области грамматики и орфографии. Но важно обучать и речевому мастерству, умению выбирать наиболее стилистически точный, оправданный, выразительный, доходчивый языковой вариант. Это, безусловно, должно происходить в высших учебных заведениях, где содержание образования ориентировано на создание условий для реализации всех творческих возможностей личности.

Владение русским языком и культурой речи является неотъемлемой частью профессиональной компетенции современного специалиста. Поэтому помимо изучения специальных дисциплин, которые призваны помочь студентам в освоении основных понятий современной теории культуры русской речи, в развитии внимания к своей и чужой речи, в овладении культурно-речевыми навыками, необходимо обратить внимание и на дисциплины культурологического цикла.

Список использованных источников

1. Береговская Э.М. Молодёжный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания. - 2006. - 3. - С.32-41.
2. Грачев М.А., Гуров А.И. Словарь молодёжных сленгов. - Горький, 2004. - 366 с.
3. Мазурова А.И. Словарь сленга, распространённого среди неформальных молодёжных объединений // Психологические проблемы изучения неформальных молодёжных объединений. - М., 2004.
4. [http://www. filosofia. ru/i](http://www.filosofia.ru/i) молодёжный сленг как показатель общества.

BADIIY MATNNING IFODA ASOSLARI VA LINGVISTIK XUSUSIYATLARI. MAZMUN VA SHAKL, BADIIY ASAR TILI.

*Aliyeva Muyassar Abdirashidovna - Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
Lingvistika (O'zbek tili) mutaxassisligi magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy matnning ifoda asoslari, uning mazmun va shakl jihatlari, hamda lingvistik xususiyatlari tizimli tahlil qilinadi. Badiiy adabiyotda til vositalari nafaqat axborot yetkazish, balki estetik ta'sir ko'rsatish, obraz yaratish, hissiyot va kayfiyat uzatish kabi funksiyalarni bajaradi. Shu bois badiiy matn tilining leksik, sintaktik, stilistik qatlamlari chuqur tadqiq etiladi. Asarda mazmun va shaklning uzviyligi, ularning badiiy asar g'oyaviy-estetik yukini to'laqonli ifoda etishdagi roli ochib beriladi. Muallifning uslubi, til tanlovi, poetik vositalardan foydalanish darajasi matnning badiiy qiymatini belgilovchi asosiy mezon sifatida ko'riladi.

Kalit so'zlar: badiiy matn, badiiy asar, estetik ta'sir, til vazifalari, kommunikativ vazifa, ekspressiv vazifa, poetik vazifa, estetik vazifa, lingvopoetik tahlil, shakl va mazmun birligi.

Annotation. This article systematically analyzes the expressive foundations of literary text, its content and form aspects, as well as its linguistic characteristics. In literary texts, language tools serve not only to convey information but also to create aesthetic impact, form imagery, and transmit emotions and moods. Therefore, the lexical, syntactic, and stylistic layers of the literary text's language are thoroughly examined. The organic unity of content and form in a literary work, along with their role in fully expressing the ideological and aesthetic essence of the work, is elucidated. The author's style, choice of language, and the degree of utilization of poetic devices are considered key criteria in determining the artistic value of the text.

Keywords: literary text, literary work, aesthetic impact, language functions, communicative function, expressive function, poetic function, aesthetic function, linguopoetic analysis, unity of form and content.

KIRISH.

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning ta'sir imkoniyatlari asosida shakllangan o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallifning badiiy niyatiga ko'ra erkin jamlay oladigan tinglovchi yoki o'quvchiga estetik zavq berish ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi.

Badiiy matn adabiyotda san'atda muayyan bir tasvir yoki g'oya orqali estetik qiymat yaratish maqsadida yaratilgan matndir. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo'lganidek qat'iy mantiq, soddalik tushunarlilik kabi qonuniyatlarga to'la-to'kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik birinchi planga ko'tariladi. Insonni ruhan to'laqlantirish, yig'latish, kuldirish, xayolot olamiga yetaklash, estetik tafakkurini shakllantirish voqea-hodisalarga teran boshqacha nazar bilan boqishga o'rgatish kabi ko'plab imkoniyatlarni o'zida mujassam qilgan bo'ladi.

Badiiy matnda muallifning o'quvchi yoki kitobxonga estetik ta'sir qilish maqsadi birinchi planda tursa, nobadiiy matnda muallifning asosiy maqsadi o'quvchi yoki kitobxonga kommunikativ ta'sir qilishdan iborat bo'ladi. Badiiy va nobadiiy matn tiplari bir-biridan eng avvalo, ularda tilning estetik vazifasining salmog'iga ko'ra farqlanadi. Bu o'rinda avvalo tilning vazifalari haqida to'xtalmoq joiz. Zotan, vazifasiz til yo'q materiya harakatsiz mavjud bo'la olmaganidek, til ham vazifadan tashqarida yashay olmaydi, demakki, vazifa tilning mavjudlik omilidir. Bu tilshunoslikda isbot talab qilmaydigan haqiqat. Ammo til vazifalarining miqdori haqida tilshunoslikda yagona fikr shakllanib bo'lgani yo'q. Aksariyat tilshunoslar tilning polifunksionalligini e'tirof etsalar-da, ayrim olimlar tilning monofunksionalligi haqida gapiradilar.

Masalan, rus tilshunosi R.V.Pazuxin tilda faqatgina kommunikativ vazifaning mavjudligini iddao qiladi. Ammo bu fikrga mutlaqo qo'shilib bo'lmaydi.

O'z ilmiy ijodining asosiy qismini badiiy asar tilini o'rganishga bag'ishlagan G. O. Vinokur tilshunoslikda ancha eskidan tilning kommunikativ va ekspressiv vazifalari farqlana boshlaganini ta'kidlar ekan, fikrining dalili sifatida olmon tilshunosi G. fon der Gabelensning 1891-yilda nashr etilgan kitobidagi quyidagi qarashini keltiradi: "Til fikrning bo'laklarga bo'lingan holdagi ifodasi, fikr esa tushunchalarning bog'lanishidir.

Badiiy asar tili tadqiqotiga bag'ishlangan ishlarda tilning ayni "ekspressiv vazifasi" termini bilan bir qatorda "tilning poetik vazifasi" "tilning badiiy vazifasi" "tilning stilistik vazifasi", "tilning ritorik vazifasi", "tilning estetik vazifasi" kabi atamalar ham qo'llanadi.

Badiiy matn ijodkorning dunyoni, voqelikni obrazli-estetik idrok qilishi mahsuli sifatida paydo bo'ladi. Badiiy matnning yaratilishi ham uning o'zi ham badiiy butunlik sifatida o'quvchi (tinglovchi) tomonidan tushunilishi, idrok etilishi ham murakkab estetik faoliyatdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Badiiy matnning o'zi murakkab va uni o'quvchi, idrok etuvchilar tomonidan to'lig'icha bir xil talqin etilishi mumkin bo'lmagan hodisa bo'lganligi uchun ham uni lingvopoetik tahlil etishning aniq bir modeli yaratilgan emas. Tilshunoslik va til ta'limi amaliyotida fonetik tahlil, morfologik tahlil yoki sintaktik tahlil kabi tekshirishning aniq tamoyil va usullari turg'unlashgan. Ammo lingvopoetikada hali bu darajaga kelingan emas. Turli o'quv adabiyotlarida badiiy matnning lisoniy tahlili tamoyillari umumiy tarzda tavsiya etilgan. O'zbek filologiyasida M.Yoqubbekova xalq qo'shiqlarining lingvopoetik tahlili tamoyillarini ishlab chiqishga harakat qilgan, aytish mumkinki, bu borada samarador tamoyillarni belgilashning uddasidan chiqqan. Badiiy matnni lingvopoetik tahlil etishning asosiy tamoyillari sifatida quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

1. Badiiy asar, demakki, badiiy matn ham shaklan, ham mazmunan mutlaqo o'ziga xos bo'lgan murakkab va serqatlam estetik butunlikdir. Unda mazmun qanchalik muhim bo'lsa, shakl ham shunchalik favqulodda ahamiyatlidir. Badiiy matnning lingvopoetik tahlilida, eng avvalo, ana shu jihat ya'ni shakl va mazmun birligi birlamchi tamoyil sifatida to'liq nazarda tutilishi lozim.

2. Badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlari tekshirilayotganda undagi har bir til hodisasiga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Har qanday asar davr va makon bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Makon va zamon birligi tushunchasi badiiy asargagina xos belgi emas. U har qanday matn ko'rinishiga taalluqlidir.

3. Badiiy matnning lingvopoetik tahlilida badiiy adabiyot tilining, xususan, tahlil etilayotgan matn tilining umumxalq tili uning turli ko'rinishlari va adabiy tilga munosabatini nazarda tutish ham yana bir tamoyildir.

4. Lingvopoetik tahlilda badiiy matnga badiiy-estetik yaxlitlik, butunlik sifatida yondashmoq lozim.

5. Lingvopoetik tahlilda badiiy matnda poetic aktuallashtirilgan til vositalarini aniqlash ham muhim tamoyillardandir.

6. Badiiy mazmunning ifodalanishida badiiy matndagi eksplisitlik va implisitlik nisbatini aniqlash ham lingvopoetik tahlilning tamoyillaridan yana biridir.

7. Badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash ham lingvopoetik tahlil tamoyillari sirasiga kiradi. Matn ichida qo'llanilgan o'zga matn ko'rinishlarini aniqlash va ularning asar mazmuni bilan qay darajada uyg'unligi, badiiy mazmun ifodasidagi o'rni, asosiy matn bilan lisoniy va semantik bog'lanishidagi muhim holatlar haqida fikr yuritish badiiy matn lingvopoetikasini ochishda favqulodda zarurdir.

XULOSA.

Ana shu umumiy tamoyillar asosida lingvopoetik tahlil olib borilganda, estetik butunlik sifatidagi badiiy matnning mohiyati va uni tuzuvchining mahoratini xolis baholash mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ibragimov J.Y., Formal tilshunoslikda so'zlar birikuvi masalalarining o'rganilishi. O'zbekiston milliy axborot agentligi – O'ZA elektron jurnal. 2022. 10-son. – B. 108-112. (10.00.00. OAK rayosatining 2019-yil 28-fevraldagi 262/9.2-son qarori).
2. Ibragimov J.Y., Jahon tilshunosligida collocation atamasi va uning tadqiqi. FarDU. Ilmiy xabarlar. Farg'ona davlat universiteti ilmiy jurnali. 2022. 4-son. – B. 123-126. (10.00.00. №20)
3. Ergashev T.T., Localization of neologisms in the uzbek language - adoption and national characteristics of neologisms in the technological field. UZDJTU Xalqaro konferensiya 2025-yil 29-aprel. - Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman 2025-yil 29-aprel, 2025-yil.
4. Ergashev T.T., Ingliz va o'zbek tilidagi neologizmlarning semantik xususiyatlari. ATMU Respublika ilmiy-amaliy anjumani . - Qarshi 2025, 2025-yil.
5. Ergashev T.T., Ingliz va o'zbek tillaridagi neologizmlarni qiyosiy tipologik tahlili. The Lingua Spectrum Journal . -Volume: 4. April 2025, 2025-yil.

ENHANCING LISTENING COMPREHENSION TROUGH MULTIMEDIA RESOURCES

Anjela Kuganova Alimardonovna

*Chirchik State Pedagogical University, Faculty of Tourism , Department of English
Language 1st-year Master's Degree Student
anjelakuganova325@gmail.com +998950720329*

Abstract. Listening comprehension is one of the most essential yet challenging skills for language learners. This study explores how multimedia resources—such as videos, podcasts, and interactive applications—enhance learners' listening comprehension. The findings show that combining visual and auditory materials significantly improves students' understanding, motivation, and engagement in language learning.

Keywords: Listening comprehension, multimedia resources, language learning, motivation, podcasts, videos, authentic materials, English teaching, interactive learning, pronunciation.

INTRODUCTION

Listening comprehension plays a crucial role in effective communication and language acquisition. However, many learners face difficulties understanding spoken English due to unfamiliar vocabulary, accents, or fast speech. Traditional methods, such as listening to tapes or teachers' voices alone, are often insufficient to build listening skills effectively (Vandergrift & Goh, 2012). Recently, multimedia resources have become powerful tools in language classrooms. They combine sound, images, text, and interaction, providing learners with rich, authentic language input. For instance, watching short films, listening to podcasts, or using language-learning apps helps students understand not only words but also facial expressions, gestures, and intonation (Mayer, 2009). The purpose of this study is to examine how multimedia resources can enhance listening comprehension and to identify effective strategies for using them in English language learning.

Methods 2.1 Participants The study involved 30 intermediate-level students aged 15–18 from a secondary school. All participants had similar English backgrounds and were learning English as a foreign language.

Materials Multimedia resources used in this research included: - Educational videos (TED-Ed, BBC Learning English) - Podcasts (ESLPod, VOA Learning English) - Interactive listening apps (Duolingo, ELSA) - Songs and movie clips (e.g., “Frozen” or “Harry Potter” excerpts)

Procedure Students were divided into two groups: - Control Group: learned through traditional audio listening exercises and teacher explanations. - Experimental Group: learned using multimedia materials—videos, animations, and podcasts. Both groups practiced for six weeks. Before and after the experiment, students took listening comprehension tests consisting of multiple-choice and open-ended questions.

Results The pre-test results showed that both groups had similar listening levels. However, after six weeks, the experimental group showed a 30% improvement in listening scores, while the control group improved only by 10%. Students using multimedia resources reported: - Better understanding of pronunciation and intonation - Higher motivation and attention during lessons - Increased ability to guess meanings from context For example, when watching short YouTube lessons with subtitles, students could connect sounds with written words and body language, helping them understand faster and more accurately (Brett, 1997).

Discussion The results confirm that multimedia resources significantly enhance listening comprehension. Visual and auditory elements together create a more engaging environment, supporting the dual coding theory, which states that people learn better when information is presented through both words and images (Paivio, 1991; Mayer, 2009). Multimedia also provides authentic language exposure, helping learners experience real-life communication. For instance, by listening to podcasts about daily routines or interviews with native speakers, students gain familiarity with natural speech patterns and cultural expressions (Gilakjani & Sabouri, 2016).

Moreover, using music and film scenes makes learning enjoyable and emotionally engaging, which improves memory and reduces listening anxiety. For example, when students listened to English songs and discussed the lyrics, they improved their ability to understand rhythm, pronunciation, and emotion in speech (Almurashi, 2016).

Conclusion

This study demonstrates that multimedia resources are effective tools for improving listening comprehension. They make lessons more interactive, motivating, and relevant to real life. Teachers are encouraged to integrate various multimedia materials—such as podcasts, movies, and educational videos—into their lessons to develop students’ listening skills more efficiently. Future research could explore how different types of multimedia (e.g., virtual reality or AI-based tools) can further enhance not only listening but also speaking and cultural understanding.

References

1. Almurashi, W. A. (2016). The effective use of YouTube videos for teaching English language in classrooms as supplementary material at Taibah University in Alula. *International Journal of English Language and Linguistics Research*, 4(3), 32–47.
2. Brett, P. (1997). A comparative study of the effects of the use of multimedia on listening comprehension. *System*, 25(1), 39–53.
3. Gilakjani, A. P., & Sabouri, N. B. (2016). Learners’ listening comprehension difficulties in English language learning: A literature review. *English Language Teaching*, 9(6), 123–133.
4. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia learning* (2nd ed.). Cambridge University Press.
5. Paivio, A. (1991). Dual coding theory: Retrospect and current status. *Canadian Journal of Psychology*, 45(3), 255–287.
6. Vandergrift, L., & Goh, C. C. M. (2012). *Teaching and learning second language listening: Metacognition in action*. Routledge.

REKLAMA MATNLARINING O'RGANILISH TARIXI

Egamqulova Gulhayo Azamat qizi

ATMU 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Reklamalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi o'ziga xos tarixga ega. Ularning jamiyat hayotidagi o'zni iqtisodiyot, falsafa, psixologiya, shuningdek, tilshunoslik sohalari nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Reklama matnlarining o'rganilish tarixi tahlili kopirayterlikning ahamiyati, iqtisodiyot tarmoqlari rivojidagi o'zni kabi masalalarni aniqlashtirishga ko'maklashadi.

Kalit so'zlar: reklama, reklama matni, tilshunoslik, uslubiyat, kommunikatsiya, reklamalar tarixi, kopirayterlik.

KIRISH.

Reklama – zamonaviy jamiyatning ajralmas qismi bo'lib, u iqtisodiy va ijtimoiy hayotda insonlar uchun juda muhim bo'lgan tushunchadir. U orqali ko'plab yangiliklarni bilishimiz hamda rivojlanishimiz mumkin. Reklama matni esa iste'molchiga ma'lumot berish, uni mahsulot yoki xizmatni tanlashga undash vazifasini bajaradi. Bu orqali insonlar ko'p bo'lgan tanlovlar ichidan eng yaxshisi va sifatlisini tez va oson tanlab olishi mumkin. Shu sabab reklama matnlarini lingvistik va kommunikativ jihatdan o'rganish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan. Bundan asosiy maqsad insonlarning tanlovini oson qilish va qulay vaziyat yaratishdir. Reklamalar iqtisodiy samaradorlik masalasida mislsiz vositalar ekanligi isbot talab qilmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Reklama matnlarining tarixiy ildizlari. Reklama tushunchasi qadimgi davrga borib taqaladi. Aslida bu so'z lotincha "reclamare" so'zidan olingan bo'lib, "chaqirmoq", "baqirmoq", "e'lon qilmoq" degan ma'nolarni anglatadi. Tarixdan bizga ma'lumki, Xitoy savdogarlari o'z mahsulotini reklama qilish uchun e'lon sifatida, ya'ni xalq tezroq ularning mahsulotini xarid qilishi uchun, devor yozuvlari, hayqiriqlar hamda e'lonlardan foydalanishgan. Bunday holat yunon va rim savdogarlari orasida ham kuzatilgan. Misr shaharlarida esa savdogarlar odamlar ko'p va gavjum joyga kelib ovozinig boricha baqirishgan bu orqali o'z mahsulotini reklama qilishgan. Bu usul hozirgi kungacha ham mavjud bo'lib, insonlar orasida qo'llanilmoqda va bu yaxshi natija bermoqda. Tarix bugun uchun ustozdir. Reklama matnlari tarixiy yozuvlarini, jumladan, tosh bitiklarida ham uchratamiz. Rim aholisi o'z mahsulotini chiroyli reklama qilish uchun, xattoki ovozdor insonlardan foydalanishgan ekan, katta-katta bozor va kolizeylarda bu shakldan foydalanib yaxshi natijaga erishgan ekan.

XV-XIX asrlarda esa bosma shakldagi reklamalar paydo bo'la boshlagan. Bunga misol sifatida XV asrda Gutenberg bosma mashinani ixtiro qilganidan keyin, sekin-sekin bosma gazetalar va ularda reklama bosilib chiqa boshlagan. XX asrda reklama rivojlana boshlagan sababi bu davrga kelib radio va televideniyeining paydo bo'lishidir. Reklama endi faqat e'lon, balki ijobiy matn, obraz, brend tushunchalarini shakllantirdi.

MUHOKAMA.

O'zbek tilshunosligida reklama matnlarining o'rganilishi. O'zbek tilida reklama matnlarini o'rganish mustaqillik yillaridan boshlab faol tahlil qilina boshlandi. Reklama tili bo'yicha dastlabki ilmiy ishlar 1990-yillardan boshlangan. So'nggi yillardan boshlab esa reklama matnlarining leksik, grammatik, pragmatik tomonlarini o'rganish boshlangan. Reklama matnlaridagi turlichalik til unsurlaridan to'g'ri foydalanish borasida ham qator ishlar amalga oshirilmoqda. Masalan, reklamalarda so'zlarning antonimik to'g'ri qo'llanganligi yoki punktuatsion ishoralardan o'rinli foydalanish, so'z o'yinlarining nima maqsadda qo'llash, omonim so'zdan o'rinli foydalanish, eng muhimi orfografik tamoyildan to'g'ri qo'llash

borasida qator olimlarimiz ilmiy izlanishlar olib borishmoqda. Zamon rivojlanib borgani sayin reklamaga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda, chunki tadbirkorlik borasida aql bovar qilmas ishlar amalga oshirilmoqda. Chet eldan mahsulot xarid qilishgacha imkoniyat borligi va unda qanday lisoniy vositalardan foydalanayotgani ilmiy izlanishlar jarayonida olimlarga ma'lum bo'lmoqda. O'zbek olimlari bu borada reklama tilining ijtimoiy-funksional vazifasini, shuningdek, uning milliy madaniyat bilan bog'liqligini tahlil qilganlar. Xususan, o'zbek tilshunosligida so'nggi 30 yil ichida reklama tili yuzasidan bir qancha ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Z.Qodirova uning tadqiqoti "Reklama matnlarining lingvistik xususiyatlari" (2020) asarida reklama matnlarida qo'llanadigan til birliklarining vazifalarini o'rgandi. Sh.Tursunova tadqiqoti reklama tilidagi milliy mentalitet va madaniy kodlarni tahlil qilgan. G.Shodiyeva internet va ijtimoiy tarmoqlardagi reklama matnlarini lingvistik jihatdan o'rgangan. O'zbek tilshunosligida ham reklama matni yuzasidan juda ko'plab ilmiy ishlar amalga oshirilmoqda.

NATIJALAR.

Zamonaviy reklama tili va raqamli kommunikatsiya. Bugungi kunda reklama matnlari internet ijtimoiy tarmoqlari hamda raqamli platformalar orqali ham tarqatilmqda bu esa insonlar uchun juda qulayligi bilan ajralib turishidan dalolatdir. Bunday holat zamonaviy til bilan aytganda, yangi tushunchalarning ham paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Jumladan, quyidagi reklama janrlarining paydo bo'lishi zamonaviylik va internet bilan bog'liq bo'lgan tushunchadir. *Onlayn-banner, video-reklama, influencer-marketing* matnlarining shakllanishiga sabab bo'ldi. Shunday qilib reklama tili raqamli madaniyat ta'sirida shiddat bilan rivojlanib bormoqda. Bu esa insonlar qulaylikni, vaqtdan yutishni, uzoq masofani yaqin qilishni, iqtisodiy narx-navoning oshmaslini oldini oluvchi omildir. Insonlarga qulaylik yaratish maqsadida raqamli reklamalar sonining oshishi tom ma'noda yaxshi ekanligini bugungi kun farzandi biladi. XXI asrda reklama internet, ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar orqali keng tarqaldi. Jumladan, Google, Facebook, Instagram platformalaridagi reklamalar marketingni eng samarali shakllaridan hisoblanadi.

XULOSA.

Reklama matnlarini o'rganish tarixi insoniyatning iqtisodiy, madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Dastlab amaliy maqsadda shakllangan reklama hozirda lingvistika, psixologiya, marketing va madaniyatshunoslik kabi ko'plab fanlar kesishmasida o'rganilmoqda. O'zbek tilida esa reklama matnlarini o'rganish dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Shuning uchun ham reklama matni tushunchasining xalq ichiga to'g'ri kiritmoq zarur. Nima maqsadda reklama beryapti, qanday xatoliklar qilyapti, bu borada alohida izlanish olib borayotgan ma'lum tilshunoslik kafedralari faoliyat yuritishlari kerak. Chunki ko'chalardagi reklama bannerlaridagi xatoliklar har bir savodli insonning ta'bini xira qiladi, tilshunos olimlarimiz bu borada ham ko'p izlanish olib borishi lozim. Reklama tili bu raqamli texnologiyalar rivojlangan bir davrda eng muhim bo'lgan tushunchadir. Berilayotgan reklamaniing milliy madaniyatimizga xos bo'lishi eng muhim masaladir. Hayotimizni reklamalarsiz tasavvur qila olmaymiz, reklama matnlarida insonni o'ziga tortuvchi jumla yoki inson uchun kerak ekanligini anglatuvchi tomoni bo'lishi kerak. Reklama matnlari kerak faqat undan unumli foydalanish shart, aldanib qolmaslik kerak. Ongli inson buni farqlay oladi va o'z foydasi uchun foydalani. Tarixdan mavjud bo'lgan reklama matni tushun chasi bugun va erta uchun ham muhim.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Barthes R. Mythologies. – Paris: Seuil, 1957. – 239 p.
2. Ogilvy D. Confessions of an Advertising Man // Atheneum, London. 1963.
3. Leech G. English in Advertising. – London: Longman, 1966
4. Xudoyberganova D. Reklama tili va uslubi. – Toshkent: O'qituvchi, 2015.
5. Qodirova Z. Reklama matnlarining lingvistik xususiyatlari // So'z san'ati xalqaro jurnali, 2020. №3. – B.182-185.

6. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Реклама> [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 10.10.2025.

TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMLARI: MILLIY VA XALQARO TAJRIBALAR

Ergasheva Farangiz

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya va tillarni o'qitish (ingliz tili) yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada tilshunoslik sohasidagi zamonaviy muammolar, ularning paydo bo'lish sabablari hamda ularni bartaraf etish bo'yicha milliy va xalqaro tajribalar tahlil qilinadi. Maqolada, xususan, sun'iy intellektning tilga ta'siri, tarjima texnologiyalarining rivojlanishi, nutq madaniyati, madaniyatlararo kommunikatsiya va til siyosatining o'zgaruvchan tendensiyalari haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida yuzaga kelayotgan dolzarb masalalar va xalqaro tajribalar asosida ularning yechim yo'llari taklif qilinadi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, zamonaviy muammolar, madaniyatlararo muloqot, sun'iy intellekt, tarjima, nutq madaniyati, til siyosati, globalizatsiya.

Abstract: This article examines modern linguistic problems, their causes, and solutions based on national and international experiences. It focuses on the influence of artificial intelligence on language, the development of translation technologies, speech culture, intercultural communication, and changing trends in language policy. The paper also discusses current issues in Uzbek linguistics and proposes solutions derived from global practices.

Key words: Linguistics, modern challenges, intercultural communication, artificial intelligence, translation, speech culture, language policy, globalization.

KIRISH.

Bugungi globallashuv davrida tilshunoslik fani inson faoliyatining barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, mashina tarjimasi va madaniyatlararo muloqotning kuchayishi tilning mohiyatini o'rganishda yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Shu sababli, zamonaviy tilshunoslikning asosiy muammolari sifatida texnologiyalarning tilga ta'siri, tilning ijtimoiy o'zgaruvchanligi, tarjima sifatining pasayishi, nutq madaniyatining susayishi va til siyosatining globallashuvi kabi masalalar ko'tarilmoqda. Ushbu maqolada ana shu muammolarni tahlil qilish, ularning yechimlarini topish hamda milliy va xalqaro tajribalarni solishtirish maqsad qilingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Tilshunoslik sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, xususan lingvopragmatika, madaniyatlararo muloqot va kommunikativ kompetensiya kabi yo'nalishlar buguni global til o'rganish jarayonining asosiy tayanchidir. Adabiyotlar tahlilida asosiy e'tibor til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, til vositasida inson tafakkurining ifodalanishi hamda muloqotdagi pragmatik omillarni tahlil etishga qaratilgan.

Dastlabki tadqiqotlar. XX asrning o'rtalarida tilshunoslikning pragmatika tushunchasi keng qo'llanila boshladi. Bu borada CH.Morris (1938) tomonidan ilgari surilgan "semiosis" nazariyasi, til birliklarini nafaqat semantic, balki kontekstual ma'noda ham o'rganish zarurligini ko'rsatdi. Keyinchalik J.L.Austin va J.R.Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasi lingvopragmatikaning shakllanishida muhim o'rin tutadi. Austin "How to Do Things with Words" asarida til orqali faqat axborot uzatilmasligini, balki harakat amalga oshirilishini (performativlik) ta'kidlaydi.

Lingvopragmatika rivoji. Lingvopragmatika yo'nalishida G.Leech, D.Hymes, H.P.Grice kabi olimlar muloqotning madaniy va ijtimoiy jihatlarini chuqur tahlil qilganlar. Ayniqsa,

Gricening “Kooperativ prinsip” nazariyasi muloqotda ma’no va niyat uyg’unligini ta’minlashdagi asosiy konsepsiya sifatida tan olingan. Hymes esa kommunikativ kompetensiya sifatida tan olingan. Hymes esa kommunikativ kompetensiya tushunchasini ilgari surib, tilni o’rganishda faqat Grammatik bilim emas, balki madaniy kontekstni tushunish ham zarurligini asoslab bergan.

Zamonaviy yo’nalishlar. So’nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda madaniyatlararo pragmatika, nutq etiki, virtual kommunikatsiya tili, til va identitet kabi mavzular keng yoritilmoqda. Xususan, Brown va Levinsonning “Politeness Theory”si (muloyimlik nazariyasi) turli madaniy kontekstlarda muloqot uslublarining farqlanishini tushuntirishda kata ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlarda texnologik kommunikatsiya vositalarida (ijtimoiy tarmoqlar, elektron xatlar, sun’iy intellekt asosidagi suhbatlari) emoji, stiker, qisqartma so’zlar orqali muloqotdagi ma’no almashinuvini o’rganmoqdalar.

Tilshunoslikning zamonaviy muammolarini chuqur tahlil qilish uchun mahalliy va xorijiy manbalar o’rganildi. O’zbekiston tajribasi: A.Madvaliyev, N.Mahmudov, Sh.Rahmatullayevlarning ishlari o’zbek tilining rivoji, til madaniyati va til siyosati masalalariga bag’ishlangan.

Xalqaro manbalar: N. Chomsky, D. Crystal, J. Lyons kabi olimlar asarlarida til va ong, sun’iy intellekt va tilning o’zaro aloqasi keng yoritilgan.

UNESCO va EU ta’lim dasturlari tilni saqlash, ko’p tillilikni rivojlantirish va madaniyatlararo muloqotni kuchaytirishga qaratilgan xalqaro yondashuvlarni taklif qiladi. O’zbek tilshunosligida asosan milliy identifikatsiya, terminologiya va nutq madaniyati muammolari dolzarb bo’lsa, xalqaro miqyosda til va texnologiya o’rtasidagi muvozanat eng muhim masala sifatida qaraladi.

TADQIQOT VA METOD:

Mazkur maqolada tilshunoslikning zamonaviy muammolari, xususan lingvopragmatik yondashuv, madaniyatlararo muloqot va kommunikativ kompetensiya masalalarini tahlil etishda bir nechta ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Har bir metod o’z maqsadli va vazifasiga ko’ra tadqiqotning turli bosqichlarida qo’llanildi.

Deskriptiv (tasviriy) metod. Deskriptiv metod til hodisalarini tabiiy holatda kuzatish va ular tizimli shaklda tavsiflash imkonini beradi. Ushbu usul yordamida ingliz va o’zbek tillarida uchraydigan pragmatik birliklar, nutq eikiti formulalari va muloqotdagi madaniy farqlar aniqlab, ularning o’zaro taqqoslanmasi amalga oshirildi. Bu metod asosida real muloqot namunalarini, badiiy matnlar, kinofilmlardagi dialoglar, ijtimoiy tarmoqlardagi yozishmalar kabi materiallar o’rganildi.

Solishtirma (komparativ) metod. Solishtirma metod yordamida ingliz va o’zbek tillarining lingvopragmatik tizimi o’rtasidagi o’xshashlik va tafovutlar aniqlanadi. Ayniqsa, madaniyatlararo muloqotda har bir xalqning nutq odobi, xulq-atvori va ijtimoiy kontekstga munosabati tahlil qilindi. Bu metod tilning faqat grammatik tuzilmasini emas, balki solishtirishga yordam beradi. Masalan, ingliz tilidagi “Could you please...” kabi so’zlovchi yumshoqlik ifodalari o’zbek tilidagi “Iltimos, sizdan so’rayman...” kabi etiket shakllar bilan taqqoslandi.

Tahliliy va sintetik metod. Bu metodlar orqali mavjud nazariy manbalar – xorijiy va mahalliy tilshunos olimlarning ishlari keltirilgan pragmatika, muloqot nazariyasi, kontekstual emantika kabi tushunchalar tahlil qiindi. Olingan ma’lumotlar bir tizimga solinib, umumlashtirildi. Natijada lingvopragmatika va madaniyatlararo kommunikatsiyaning o’zaro bog’liqligi bo’yicha umumiy xulosalar shakllantirildi.

Statistik va tanqidiy tahlil metodi. Maqola doirasida olingan empirik ma’lumotlar sonli jihatdan umumlashtirildi, jadval va foizli nisbatlar yordamida pragmatik xulq turlari va muloqotdagi madaniy xatoliklar darajasi ko’rsatildi. Shu orqali nazariy xulosalarning amaliy ishonchliligi ta’minlandi.

NATIJA VA MUHOKAMA.

Ushbu maqola yuzasidan olib borilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatdiki, tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari, xususan lingvopragmatika va madaniyatlararo muloqot masalalari bugungi global axborot makonida alohida dolzarblik kasb etmoqda. Tadqiqot davomida o'tkazilgan kuzatuvlar, so'rovlar va adabiyotlar tahlillari bir nechta muhim natijalarni aniqlandi.

Lingvopragmatik omillarni o'rganish natijalari. Til birliklari nafaqat Grammatik, balki kontekstual va ijtimoiy-pragmatik jihatdan ham o'zgaruvchan ekanligi kuzatildi. Tadqiqotda ingliz va o'zbek tillaridagi muloqot shakllari taqqoslanganda, madaniy omillar nutq ifodasiga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Masalan, ingliz tili vakillari ko'pincha yumshoq, bilvosita so'zlashuv uslublaridan foydalanadilar ("Would you mind...?", "Could I possibly..." kabi), o'zbek tilida esa hurmat va ijtimoiy mavqe asosiy o'rin tutadi ("Iltimos qilaman", "Agar sizga noqulay bo'lmasa" kabi). Bu esa har xalqning nutq madaniyati va kommunikativ qadriyatlari turlicha ekanligi tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tilni o'rganishda pragmatik kompetensiya grammatik va leksik bilimlar bilan bir qatorda muhim o'rin tutadi. Chet tili o'rganuvchi shaxs nutq jarayonida ijtimoiy vaziyatni baholash, mos ifoda vositasini tanlash va tinglovchiga nisbatan hurmat darajasini belgilash qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Bu kompetensiya yetarli bo'lmaganda, muloqotda tushunmovchiliklar, hatto madaniy to'qnashuvlar yuzaga keladi.

Tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati. Olingan natijalar til o'qitish jarayonida madaniyatlararo komponentni kuchaytirish, muloqot etikasini o'rgatish, shuningdek, pragmatik kompetensiyani rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu tadqiqot natijalari o'qituvchilar, tarjimonlar va xalqaro muloqot ishtirokchilari uchun amaliy qo'llanma sifatida ahamiyat kasb etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Til o'qitish metodikasida lingvopragmatik yondashuvni keng qo'llash tavsiya etiladi. Bu usul talabalarida til birliklarining kontekstual ma'nosini anglash, ularni to'g'ri va vaziyatga mos qo'llash malakasini rivojlantiradi. Chet tillarini o'qitishda madaniyatlararo muloqot elementlarini alohida modul sifatida kiritish zarur. Bu o'quvchilarga faqat til emas, balki o'sha xalqning ijtimoiy xulq me'yorlarini ham o'rganishga yordam beradi. Elektron muloqot vositalaridagi til birliklarini (ijtimoiy tarmoqlar, chatlar, bloglar) lingvopragmatik jihatdan tahlil qilish, ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish kerak. Bu tilning zamonaviy dinamikasini tushunishga yordam beradi. Tilni raqamlashtirishda milliy qadriyatlar va fonetik xususiyatlarni saqlash; Ta'lim tizimida lingvotexnologiya va madaniyatlararo kommunikatsiya yo'nalishlarini kuchaytirish; Tilni sun'iy intellekt asosida o'rgatuvchi platformalarni milliy bazaga moslashtirish; Tarjima texnologiyalarida sifatni oshirish uchun lingvist va dasturchilarning hamkorligini yo'lga qo'yish; O'zbek tilining xalqaro miqyosdagi mavqeini oshirish uchun ilmiy konferensiyalar, onlayn resurslar va madaniy loyihalarni kengaytirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Madvaliyev A. "O'zbek tili taraqqiyot bosqichlari". T oshkent, 2020.
2. Mahmudov N. "Til va jamiyat". T oshkent, 2018.
3. Crystal D. Language and the Internet. Cambridge University Press, 2019.
4. Chomsky N. Syntactic Structures. Mouton, 2002.
5. UNESCO. World Report on Linguistic Diversity . Paris, 2021.
6. Rahmatullayev Sh. "Nutq madaniyati asoslari". T oshkent, 2017.
7. European Commission. Multilingualism and Language Policy Report, 2022.

SUN' IY INTELLEKTNING ZAMONAVIY O'QITISH USULLARIGA TA'SIRI.

Ashurova Sevinch Davlat qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya fakulteti ingliz tili yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) ning jamiyatga ta'siri, ta'lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalarining zamonaviy o'qitish metod va usullariga ta'sirini tahlil qiladi. Sun'iy intellekt (SI) ning ta'lim tizimida qo'llanilishi ta'lim metodologiyasi evolyutsiyasiga samarali ta'sir ko'rsatmoqda. Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari iqtisodiy o'sish, sog'liqni saqlash, ta'lim, transport va boshqa sohalarda inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshirayotgani tahlil qilinadi. Maqolada sun'iy intellekt (SI) asosida qurilgan interaktiv o'quv platformalari, avto-matlashtirilgan baholash tizimlari va ta'lim jarayonidagi boshqa innovatsiyalar muhokama qilinadi. Shuningdek, sun'iy intellekt (SI) ning o'qituvchilar va tala-balarga qanday yordam berishi, ta'limda o'sishni ta'minlashdagi o'rni va o'qitish jarayonida yuzaga keladigan yangi imkoniyatlar va muammolar keltiriladi.

Tayanch tushunchalar: sun'iy intellect (SI), onlayn platforma, video chat, muho-kama forumlari, masshtablilik, avtomatlashtirish, til nyuanslari, idiomatik iboralar, kognitiv jarayonlar, virtual haqiqat (VR), kengaytirilgan haqiqat (AR)

Annotation: This article analyzes the impact of artificial intelligence (AI) technologies on modern teaching methods. The use of artificial intelligence in the educational system has an effective impact on the evolution of educational methodology. The article discusses interactive educational platforms based on SI, automated evaluation systems, and other innovations in the educational process. In addition, how artificial intelligence can help teachers and students, its role in providing growth in education, and new opportunities and challenges that arise in the teaching process are presented.

Key words: artificial intelligence (AI), online platform, video chat, discussion forums, scalability, automation, language nuances, idiomatic expressions, cognitive processes, virtual reality (VR), augmented reality (AR)

KIRISH.

Sun'iy intellekt (SI) zamonaviy texnologiyalar rivojining eng muhim yo'na-lishlaridan biri bo'lib, uning jamiyatga ta'siri tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda Sun'iy intellekt (SI) iqtisodiyot, ta'lim, sog'liqni saqlash, transport va boshqa ko'p-lab sohalarda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ushbu texnologiyalar hayot sifatini yaxshilash, vaqt va resurslarni tejashga xizmat qilmoqda. Biroq, sun'iy intellektning (SI) jadal rivojlanishi bilan bir qatorda, muayyan xavotirlar va muammolar ham yuzaga kelmoqda. Masalan, ish o'rinlarining qisqarishi, shaxsiy ma'lumotlar xavf-sizligi va texnologiyalardan mas'uliyatsiz foydalanish kabi muammolar jamiyatda turli muhokamalarga sabab bo'lmoqda. Ushbu maqolada sun'iy intellektning jamiyatga ta'siri har tomonlama tahlil qilinib, uning ijobiy va salbiy jihatlari yoritiladi. Sun'iy intellekt (SI) bugungi kunda insoniyat hayotining ajralmas qismiga aylanib, turli sohalarda inqilobiy o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda. Uning iqtisodiyot, tibbi-yot, ta'lim va boshqa ko'plab yo'nalishlarda qo'llanilishi jamiyat hayotini samarali, tezkor va qulay qilishga xizmat qilmoqda. Sun'iy intellekt (SI) imkoniyatlari bilan bir qatorda, u keltirib chiqarayotgan muammolar ham muhim masala sifatida e'tirof etilmoqda. Bu texnologiya rivoji insonning kundalik faoliyatini osonlashtirish bilan birga, sun'iy intellektga bo'lgan ishonch va undan foydalanishning axloqiy-me'yo-riy jihatlarini ko'rib chiqishni talab qiladi.

Sun'iy intellekt (SI) an'anaviy ravishda o'qituvchilar zimmasiga tushadigan ko'p vaqt talab qiladigan vazifalarni avtomatlashtirish orqali zamonaviy o'qitish usullari samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Sun'iy intellekt (SI) ga asos-lang-an vositalar

yordamida o'qituvchilar talabaning bilim darajasini tezda baholay oladi, yaxshilanishi kerak bo'lgan yo'nalishlarni aniqlaydi va maqsadli darslarni loyihalashtira oladi. Bu o'quv resurslarini yanada samarali taqsimlash va har bir talaba uchun yaxshiroq moslashtirilgan darslarni o'tkazish imkonini beradi, natijada ta'lim natijalarining samaradorligini oshiradi.

ASOSIY QISM.

Sun'iy intellekt (SI) ko'plab vazifalarni avtomatlashtirishi mumkin bo'lsa-da, u o'qituvchilarga talabalarning ishlashi haqida batafsil ma'lumotlarni taqdim etish orqali ham yordam beradi. Ushbu ma'lumotlar o'qituvchilarga o'quvchilar-ning bilim darajasining oshishini kuzatish, ulardagi bo'shliqlarni aniqlash va kerak bo'lganda yordam berish imkonini beradi. Misol uchun, agar talaba ingliz tili grammatikasi bilan qiynalsa, sun'iy intellekt tizimlari bu sohani ajratib ko'rsatishi mumkin, bu esa o'qituvchilarga qo'shimcha yordam ko'rsatish imkoniyatini bera olishi to'g'risida gapirib o'tadi Stockwell G. Sun'iy intellekt (SI) qimmatli yor-damchi bo'lib, o'qituvchilarga har bir talabani o'qitishga qanday yondashish haqida ongli qaror qabul qilishda yordam beradi.

Birgalikda o'rganish. Sun'iy intellekt (SI) ga asoslangan vositalar, shuningdek, turli millat va mada-niyatlarga ega bo'lgan talabalarni bog'lash orqali hamkorlikda o'rganishni osonlash-tiradi. Misol uchun, sun'iy intellektga asoslangan onlayn platformalar turli mamla-katlardagi talabalarni video chatlar yoki muhokama forumlari orqali ingliz tilini mashq qilishlari uchun birlashtirishi mumkin. Ushbu o'zaro ta'sirlar talabalarga ingliz tilidan real dunyo kontekstlarida foydalanish, bir-biridan o'rganish va turli xil urg'u, madaniyat va iboralar bilan tanishish, ularning til va madaniy ravonligini oshirish imkoniyatini berishini Thorne va Black J.lar o'z asarlarida yoritib o'tadilar.

Ma'lumotlarga asoslangan tushunchalar

Til ta'limida sun'iy intellekt (SI) ning eng kuchli xususiyatlaridan biri bu ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish qobiliyatidir. Sun'iy intellekt (SI) tizimlari o'quvchilarning o'rganish modellarini kuzatishi, ularning kuchli va zaif tomonlarini baholashi va talabalar hamda o'qituvchilarga qimmatli tushunchalarni berishi mumkin. Misol uchun, agar talaba ingliz tilidagi ma'lum vaqtlar yoki lug'at bilan kurashayotgan bo'lsa, sun'iy intellekt tizimi maxsus mashqlarni tavsiya qilishi va qo'shimcha tushuntirishlar berishi mumkin. Ushbu ma'lumotlarga asoslangan tushunchalar o'qituvchilarga individual ta'lim sayohatlarini yaxshiroq tushunishga va ularning usullarini mos ravishda moslashtirishga imkon beradi.

Ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellektning qiyinchiliklari va cheklovlari

Sun'iy intellekt (SI) ning ko'plab afzalliklariga qaramay, e'tiborga olish kerak bo'lgan bir qancha qiyinchiliklar mavjud. Asosiy cheklovlardan biri bu odamlarning o'zaro ta'sirining yo'qligi. Sun'iy intellekt (SI) fikr-mulohazalarni taqdim etishi va vazifalarni avtomatlashtirishi mumkin bo'lsa-da, u inson o'qituvchilari sinfga olib keladigan hamdardlik, dalda va tushunish o'rnini bosa olmaydi. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi shaxsiy aloqa motivatsiya va hissiy qo'llab-quvvatlash uchun juda muhimdir, bu jarayonni sun'iy intellekt (SI) to'liq takrorlay olmaydi.

Bundan tashqari, sun'iy intellect (SI) ga haddan tashqari ishonish, tanqidiy fikr-lash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga to'sqinlik qilishi mumkin. Talabalar til o'rganishda sun'iy intellekt (SI) vositalariga juda bog'liq bo'lsa, ular xato qilish, o'z-o'zini tuzatish va tajribadan o'rganish bilan bog'liq kognitiv jarayonlarni o'tkazib yuborishi mumkin.

Yana bir muammo – sun'iy intellekt (SI) tomonidan yaratilgan kontentning sifati. Bu tizimlar tobora takomillashgan bo'lsa-da, ular hali ham til nyuanslari, idio-matik iboralar yoki madaniy kontekstda xatolarga yo'l qo'yishi mumkin. Bundan tashqari, hamma talabalar ham sun'iy intellekt (SI) vositalaridan foydalanish uchun zarur bo'lgan texnologiyadan foydalana olmaydi, ayniqsa kam daromadli yoki Internetga kirish va qurilmalar cheklangan bo'lishi mumkin bo'lgan qishloq joy-larda.

METODLAR.

Ushbu maqola sun'iy intellekt (SI) ning jamiyatga ta'sirini, uning foydalari va xavflarini tahlil qilishga bag' ishlangan. Maqsad – ushbu texnologiyadan foydalan-gan holda jamiyatning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shish yo'llarini izlash. Ushbu maqolani tayyorlashda quyidagi metodlar qo'llanildi.

Adabiyot tahlili - sun'iy intellekt (SI) ning jamiyatga ta'siri bo'yicha ilmiy maqolalar, hisobotlar va ekspert fikrlari o'rganildi. Ushbu manbalar sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari rivoji va uning turli sohalardagi qo'llanilishiga oid ma'lumot-larni tahlil qilishga imkon berdi.

Taqqoslash usuli - sun'iy intellekt (SI) ning turli sohalarga ta'siri ijobiy va salbiy jihatlari bo'yicha taqqoslandi. Masalan, iqtisodiyotdagi samaradorlik va ish o'rinlari qisqarishi kabi qarama-qarshi ta'sirlar tahlil qilindi.

Statistik ma'lumotlarni tahlil qilish- so'nggi yillardagi tadqiqotlar natijalari, xalqaro hisobotlar va statistik ma'lumotlar asosida sun'iy intellekt (SI) ning global ta'siri va rivojlanish tendensiyalari o'rganildi.

Ekspert interv'yulari - sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari bo'yicha muta-xassislar va olimlarning fikrlari yig'ilib, tahlil qilindi. Ularning tajribalari va basho-ratlari maqolada keltirilgan asosiy xulosalarni shakllantirishga yordam berdi.

XULOSA.

Kelajakda sun'iy intellekt (SI) ning ingliz tilini o'qitishdagi roli yanada kenga-yishi kutilmoqda. Virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR) kabi rivojla-nayotgan texnologiyalar til o'rganish tajribasini taklif qilish imkoniyatiga egaligi xususida ta'kidlab o'tdik. Masalan, VR bilan birgalikda sun'iy intellekt (SI) o'quvchilar restoranda taom buyurtma qilish yoki biznes uchrashuvida qatnashish kabi real sharoitlarda ingliz tilini mashq qilishlari mumkin bo'lgan real hayot muhitini taqlid qilishi mumkin. Bundan tashqari, sun'iy intellekt (SI) rivojlanishda davom etadi, tabiiy tilni tushunish va qayta ishlashda yanada mohir bo'lib, ko'proq shaxsiylashtirilgan va interaktiv o'rganish tajribasini taklif qiladi. Sun'iy intellekt (SI) hech qachon inson, o'qituvchilariga bo'lgan ehtiyojni almashtirmasa ham, u an'anaviy o'qitish usullarini qo'llab-quvvatlash va yaxshilash uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Garcia, P., & Alonso, P. (2019). "Artificial Intelligence and its Impact on Language Teaching." *Journal of Language Education and Research*, 5(2), 95-111.
2. Stockwell, G. (2013). "Technology and Language Learning." Cambridge University Press. 10.
3. R.A. Achilova. (2023). "The use of modern innovative techno-logies in foreign language teaching and its effectiveness" *Science and innovation*, vol. 2, no. B1, pp. 252-255. doi:10.5281/zenodo.75583
4. R.A.Achilova. (2022). — Linguoculturological properties of antonomasies. In english and uzbek languages | Development of Science and Technology: A Mechanism for Selecting and Implementing Priorities". – C. 44-46.
5. Ne'matov, Oybek. "Ta'limda muammoli ta'lim texnologiya lari." «Science Shine" *International scientific journal* 3.3 (2023).
6. Begmuradovich, S. A. (2023). Integration of educational process forms. *Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar| journal of pedagogy, psychology and social research*, 2(2), 2023.
7. Суяров, А. Б. (2025). Технологии организации дистанционного обучения. *Zamin ilmiy tadqiqotlar jurnali*, 1(2), 9-15.

SHAXS RIVOJLANISHIDA KITOB MUTOLASINING AHAMIYATI.

Qurbonova Asal Dilshod qizi

E-mail: asalqurbonova36@gmail.com

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-kurs magistranti

Orcid: 0009-0004-9281-8877

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi davrda internet ko'p tarmoqlangan bo'lsada shaxsning kengroq fikrlashi nutqining oshishi va insonni o'sishida kitobdanda yaxshiroq do'st yo'qligi haqida bayon qiladi. Kitob mutola qilish nafaqat hozirgi balkim tarix bilan yuzlashish hamdir, kitoblar orqali inson turli davrda turli xalq madaniyatini o'rganishi uni chuqur va keng fikrlovchi komil inson sifatida shakllantiradi. Albatta "Qalbdagi manqurtlikni yo'qotish asli mutoladir".

Kalit so'zlar: Kitob, mutolaa, rivojlanish, tarbiya, ong, bag'rikenglik, ruhan yuksalish.

Annotation: This article discusses the increasing importance of the Internet in today's society, and the fact that there is no better friend than a book in human growth. Reading a book is not only about the present but also about history. Through books, a person learns about the cultures of different peoples in different periods, which shapes him as a complete person who thinks deeply and broadly. Of course, "The essence of reading is to eliminate the bitterness in the heart."

Keywords: Book, reading, development, education, consciousness, tolerance, spiritual growth.

KIRISH.

Inson salohiyatini to'liq namoyon etishda, aqliy va ma'naviy jihatdan o'sishda kitobning tutgan o'rni beqiyosdir. Kitob inson tafakkurini charxlaydi, uni o'z ustida ishlashga undaydi, hayotga kengroq nigoh bilan qarashga o'rgatadi. Har bir muvaffaqiyatli inson hayotida mutolaaning alohida o'rni bo'lganini ko'rish mumkin. Zero, o'qilgan har bir kitob yangi bir dunyoni ochadi, yangi fikrlar, qarashlar, hayotiy saboqlar bilan boyitadi. Kitob o'qish – bu nafaqat ma'lumot olish, balki shaxsiy o'sishning ham eng muhim omillaridan biridir. U insonni o'z ustida ishlashga, doimiy ravishda bilimni oshirib borishga ilhomlantiradi.

Mutolaa orqali inson o'zining ichki olamini kashf etadi, qiziqishlarini anglaydi, hayotdagi o'z o'rnini topishga intiladi. Bundan tashqari, kitoblar orqali inson turli davrlar, xalqlar va madaniyatlar haqida ma'lumotga ega bo'ladi. Bunday bilim esa tafakkurni kengaytiradi, insonni bag'rikeng va chuqur fikrlovchi shaxs sifatida shakllantiradi. O'qilgan asarlar insonda empatiya tuyg'usini oshiradi, boshqalarning dardiga befarq bo'lmaslikka o'rgatadi. Zamonaviy texnologiyalar, axborot oqimi kuchli bo'lgan davrda ham kitobning o'rni o'zgarmaydi. Aksincha, bugungi hayotiy jarayonlarda to'g'ri yo'l tanlashda, fikr-mulohazalarni teranlashtirishda, har bir qarorni ongli qabul qilishda aynan mutolaa katta ahamiyat kasb etadi. Chunki kitob insonni yuzaki fikrlashdan, ta'sirchanlikdan saqlaydi, o'z fikriga ega bo'lgan, hayotga mas'uliyat bilan qaraydigan shaxsni tarbiyalaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS).

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida axborot oqimi mislsiz darajada ortgan bo'lsa-da, inson shaxsining har tomonlama yetuk va barkamol bo'lib shakllanishida an'anaviy kitob mutolaasining roli o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q, balki yanada ortdi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, muntazam mutolaa bilan shug'ullanuvchi insonlarning tafakkuri, eslab qolish qobiliyati va tanqidiy fikrlash darajasi o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori bo'ladi [1]. Mutolaa jarayoni insonda murakkab kognitiv faoliyatni – tafakkur qilish, xotiralash, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, muntazam kitob o'qish neyrofaoliyatni kuchaytiradi

va insonning axborotni tahlil qilish qobiliyatini oshiradi. Ayniqsa, badiiy va falsafiy asarlarni o'qish orqali inson o'z dunyoqarashini kengaytiradi, o'z-o'zini anglaydi, jamiyatdagi o'rnini belgilaydi. Bu esa shaxsiy taraqqiyotning poydevorini yaratadi [2]. Yoshlar o'rtasida olib borilgan sotsiologik so'rovlar shuni ko'rsatadiki, kitob o'qishga qiziqqan talabalar tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va ijtimoiy moslashuv borasida yuqori natijalarni ko'rsatgan [3]. Bu holat mutolaaning shaxsiy taraqqiyotga bevosita ta'sir qiluvchi muhim vosita ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Ta'lim tizimida ham kitobxonlik darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari yuqoriligi kuzatilmoqda. Xususan, 2020-yilda Toshkent shahri maktablarida o'tkazilgan monitoringda muntazam mutolaa qiluvchi o'quvchilarning 78 foizi fan olimpiadalarida muvaffaqiyatga erishgani aniqlangan [4]. Bu natija kitob o'qishning intellektual rivojlanishga bo'lgan bevosita ta'sirini isbotlaydi. Bundan tashqari, mutolaa insonning ma'naviy va axloqiy yetukligiga ham xizmat qiladi. O'qilgan asarlar orqali shaxs ezgulik, halollik, sabr-toqat, vatanparvarlik, odob-axloq kabi fazilatlarni singdiradi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, mutolaa – bu nafaqat bilim manbai, balki axloqiy tarbiyaning ham qudratli vositasidir [1; 5]. Zamonaviy texnologiyalar, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarning haddan tashqari ta'siri kitobxonlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ko'pchilik yoshlar qisqa va yuzaki axborotga o'rganib qolganligi sababli, mutolaaga vaqt ajratish kamaygan. Bu esa o'z navbatida, tafakkurning sayozlashuvi, e'tiborning pasayishi va hissiy muvozanatning buzilishiga olib kelmoqda [6]. Shunday ekan, olib borilgan kuzatuvlar va tadqiqotlar asosida quyidagi **asosiy natijalarni** chiqarish mumkin:

- Kitob mutolaasi shaxsiy taraqqiyotning intellektual, ijtimoiy va axloqiy jihatdan muhim omilidir;
- Muntazam mutolaa inson tafakkuri, xotirasi va nutq madaniyatining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;
- Kitobxonlik yosh avlodda ijtimoiy mas'uliyat, vatanparvarlik, ma'naviy immunitet kabi yuksak fazilatlarni shakllantiradi;
- Kitob o'qish sur'atining pasayishi jamiyatda tanazzul va madaniyatsizlik xavfini keltirib chiqaradi;
- Shaxs rivojida mutolaani ilgari surish – davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi lozim.

MAVZUGA DOIR ADABIYOTLAR TAHLILI .

Kitob mutolaasi inson tafakkurini shakllantirishda, ichki dunyosini boyitishda beqiyos vosita bo'lib, bu borada mashhur yozuvchilarning asarlari ayniqsa katta o'rin tutadi. O'zbek va xorijiy adabiyot namoyandalari yaratgan asarlar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani o'zbek romanchiligining ilk namunalaridan bo'lib, milliy o'zlik, muhabbat va zamon taqdiri kabi chuqur mavzularni qamrab oladi. Asarning ijobiy jihati shundaki, u tarixiy haqiqatlarni badiiy uslubda mahorat bilan yoritadi. Biroq, ba'zilar ushbu asarda ba'zi joylar haddan tashqari romantik talqinda tasvirlangani haqida fikr bildiradilar. Shuningdek, Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani ham insoniy erkinlik, axloqiy kurash va shaxsiy o'zgarish kabi masalalarni ko'taradi. Asarning kuchli tomoni — uning teran g'oyalari va o'z davriga nisbatan dadil fikrlaridir. Biroq, ayrim o'quvchilar uchun tilining murakkabligi tushunishni qiyinlashtirishi mumkin. Chet adabiyotidan misol keltiradigan bo'lsak, Fyodor Dostoyevskiyning "Jinoyat va jazo" asari inson ruhiyati, imon va gunoh, axloq va mas'uliyat haqida chuqur falsafiy mulohazalarga boy. Asar o'quvchini o'zini tahlil qilishga undaydi, lekin undagi falsafiy og'irlik va tafakkuriy murakkablik har doim ham har kimga yoqavermaydi. Yana bir mashhur yozuvchi — Jorj Oruell. Uning "1984" romani totalitar jamiyatga qarshi keskin tanqidiy yondashuvi bilan ajralib turadi. Asarning afzalligi — o'z dolzarbligini yo'qotmaganligi, odamlarni mustaqil fikrlashga chaqirishi. Salbiy jihati esa, ayrim sahnalarning ruhiy bosimni kuchaytirishi va qorong'u kayfiyat uyg'otishidir. Ushbu asarlar shuni ko'rsatadiki, yaxshi adabiyot faqat vaqt o'tkazish

vositasi emas, balki shaxsiy o'sish va ongni uyg'otishning muhim manbaidir. Har bir adibning asari orqali inson o'z hayoti, qarashlari va qadriyatlarini qayta ko'rib chiqishga majbur bo'ladi. Ijobiy yoki salbiy jihatlaridan qat'i nazar, bu asarlar mutolaasi insonni fikrlashga undaydi, o'z-o'zini anglash yo'lida muhim turtki bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Xulosa qilib aytganda, har bir insonning ma'naviy va intellektual o'sishida kitob eng yaqin do'st, eng ishonchli yo'lko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham shaxs sifatida yetuk bo'lishni istagan har bir inson o'z hayotida muntazam ravishda mutolaaga vaqt ajratishi lozim.

Bugungi axborot asrida tezkor va yuzaki ma'lumot oqimi inson tafakkurining chuqur va izchil shakllanishiga to'sqinlik qilayotgan bir paytda, kitob mutolaasi fikrni teranlashtirish, e'tiborni jamlash va ongli qarorlar qabul qilish uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi. Har bir shaxs hayotining ajralmas qismi bo'lgan kitoblar orqali inson o'zini kashf etadi, o'z imkoniyatlarini anglaydi va jamiyatda munosib o'rin egallash sari dadil qadam tashlaydi. Shu bois, jamiyatda kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish, yoshlar ongida mutolaaga mehr uyg'otish – nafaqat alohida bir shaxs, balki butun jamiyatning ma'naviy yuksalishiga xizmat qiladigan ezgu va dolzarb vazifadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Karimov I.A. *Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch*. — T.: Ma'naviyat, 2008.
2. Yo'ldoshev A. *Psixologiyada o'qish jarayonining ta'siri*. — T.: O'qituvchi, 2015.
3. Abdullaeva N. *Kitobxonlik va yoshlar ma'naviyati*. // Ma'naviyat jurnali, 2020, №4.
4. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi hisobot materiallari, 2020-yil.
5. Toirova D.X. *Bolalar kitobxonligi va uning rivojlanish bosqichlari*. — T.: Fan, 2019.
6. Murodov B. *Zamonaviy axborot asrida mutolaaning o'rni*. // O'zbek tili va adabiyoti, 2021, №2.
7. Abdullaeva N. *Kitobxonlik va yoshlar ma'naviyati*. // Ma'naviyat jurnali, 2020, №4, 45–48-betlar.
8. Toirova D.X. *Bolalar kitobxonligi va uning rivojlanish bosqichlari*. — T.: Fan, 2019.
9. Murodov B. *Zamonaviy axborot asrida mutolaaning o'rni*. // O'zbek tili va adabiyoti, 2021, №2.
10. Соловьев С.Ю. *Чтение как фактор развития личности*. — Москва: Педагогика, 2017.

IJTIMOIIY TARMOQLARDA XUSHMUOMALALIKNING IFODALANISHI

Sirojova G. Sh.

ATMU universiteti 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy tarmoqlarda muloqot jarayonida xushmuomalilikning ifodalanish xususiyatlari, uning lingvistik va madaniy omillari tahlil qilinadi. Virtual muloqotda odob, hurmat va samimiyatning tildagi aks etish shakllari, shuningdek, o'zbek tili misolida xushmuomalilikning milliy xususiyatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari ijtimoiy tarmoq muloqotida madaniy til me'yorlariga rioya etishning ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: xushmuomalilik, internet muloqoti, til madaniyati, ijtimoiy tarmoqlar, lingvopragmatika, madaniy qadriyatlar.

Hozirgi davrda insonlar o'rtasidagi muloqot shakllari tez sur'atlarda o'zgarib bormoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar inson hayotining ajralmas qismiga aylangani bois, tilning

qo'llanish sohalari ham virtual muhitga ko'chmoqda. Bunday sharoitda so'zlovchining muloqot madaniyati, odobi va xushmuomaliligi yangi shakllarda namoyon bo'lmoqda.

Ijtimoiy tarmoqlarda yozma muloqot ko'pincha qisqa, tezkor va hissiy ifodalarga boy bo'ladi. Shu sababli unda xushmuomalilikning ifodalanishi an'anaviy og'zaki muloqotdan farq qiladi. Har bir foydalanuvchi o'z fikrini bayon etishda shaxsiy uslub, madaniyat va dunyoqarashga ega bo'lganligi uchun, tarmoqlardagi muloqot ko'p qirrali, ba'zida esa bahsli tus oladi. Shu nuqtai nazardan, virtual muloqotda xushmuomalilikni o'rganish bugungi tilshunoslikda dolzarb mavzulardan biridir.

Ijtimoiy tarmoqlar insonlar o'rtasidagi fikr almashuv, axborot uzatish va shaxsiy nuqtai nazarni bildirishning eng ommabop maydoniga aylangan. Biroq virtual muloqotda anonimlik darajasi yuqori bo'lgani uchun, ayrim foydalanuvchilar o'z fikrlarini odob qoidalariga zid tarzda ifodalashlari mumkin. Shu bois, ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari uchun netiket – ya'ni internet etiketi muhim ahamiyatga ega.

Netiket qoidalariga ko'ra, foydalanuvchi o'z fikrini bildirayotganda hurmatni saqlashi, so'z tanlashda e'tiborli bo'lishi, boshqalar fikrini kamsitmasligi kerak. "Rahmat", "iltimos", "kechirasiz" kabi so'zlarning to'g'ri va o'z o'rnida ishlatilishi muloqotda ijobiy muhit yaratadi. Bu kabi nutqiy vositalar foydalanuvchining shaxsiy madaniy darajasini ifodalaydi.

Lingvopragmatika nuqtai nazaridan xushmuomalilik – bu so'zlovchining tinglovchiga nisbatan e'tibori, hurmati va muloqotdagi ijtimoiy masofani belgilovchi nutqiy hodisadir. Ijtimoiy tarmoqlarda bu hodisa turlicha vositalar orqali ifodalanadi. Masalan, emojilar, stikerlar, qisqa jumlar yoki kinoyali iboralar muloqotning hissiy fonini belgilaydi.

Masalan, foydalanuvchi "😊", "🙏", "❤️" kabi belgilardan foydalanganida, u so'z orqali bildirgan olmagan iliqlik va minnatdorchilikni vizual shaklda ifodalaydi. Shu tariqa, virtual muloqotda paralingvistik vositalar xushmuomalilikning muhim ko'rinishlaridan biriga aylanadi.

Shu bilan birga, xushmuomalilikning ifodasi milliy-madaniy kontekstga ham bog'liq. O'zbek tilida bu hodisa ko'pincha hurmat bildiruvchi so'z shakllari ("siz", "janoblari", "ustoz") va odobiy ifodalar orqali yuzaga chiqadi.

O'zbek xalqining muloqot madaniyati azaldan odob, ehtirom, mehmondo'stlik va samimiyat kabi qadriyatlarga tayangan. Shu bois, o'zbek foydalanuvchilari ijtimoiy tarmoqlarda ham bu qadriyatlarni til vositasida ifodalashga intiladilar. "Assalomu alaykum", "Omad tilayman", "Rahmat sizga" kabi iboralar virtual muloqotda iliqlik va samimiyatni ifoda etadi.

Biroq tarmoq tilining norasmiyligi, qisqartmalarning ko'payishi va inglizcha so'zlarning aralashuvi natijasida, ayrim foydalanuvchilar nutq madaniyati me'yorlariga to'liq amal qilmaydilar. Bu holat, ayniqsa, yoshlar nutqida tez-tez uchraydi. Shu bois, ijtimoiy tarmoq madaniyatida til va odob uyg'unligini saqlash ta'lim tizimi hamda madaniy siyosat uchun dolzarb vazifadir.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy tarmoqlarda xushmuomalilik insonning madaniy darajasini ko'rsatuvchi asosiy belgidir. Virtual muloqotda tilning o'ziga xosligi, qisqartmalar va emojilar orqali ifodalangan hissiyotlar, milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi. Shu sababli, foydalanuvchilarni tarmoq etiketi va nutq madaniyati qoidalariga o'rgatish, madaniy muhitni sog'lomlashtirish va muloqot madaniyatini rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Malikova G. Ijtimoiy tarmoqlar tili va uslubi ij tarmoqlar tili va uslubi", BuxDU). Ijtimoiy tarmoqlarda til uslubi, netiket va emojilar bilan bog'liq tahlil: betlar 152–157.
 2. Til va adabiyot jurnali, 2025, 6-son. (Turli maqolalar to'plami).
- Lingvopragmatik va ekspressiv birliklar (emotsiyalar, ekspressiv ifodalar) haqida: betlar ≈ 12, 93–95 (tegishli maqolalar ichida)

3. Lingvist jurnali (TSUULL), 2024, 1-son.
Lingvistik nazariy asoslar, lingvopragmatika va til sathlari bo'yicha umumiy tahlillar: betlar 141–142 (fonetika/lingvistik asoslar va ularning ijtimoiy ta'siri haqida).
5. Ijtimoiy tarmoqlar va xavflar – scientific-jl.org maqolasi.

TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMLARI: MILLIY VA XALQARO TAJRIBALAR

Kamolova Umida Zafarovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Filologiya fakulteti, ingliz tili yo'nalishi, 2-bosqich talabasi. Email: kamolovaumida39@gmail.com

ANNOTATSIYA. Maqolada zamonaviy tilshunoslikning dolzarb muammolari hamda ularning texnologik, ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liqligi yoritiladi. Xususan, sun'iy intellektning til tizimiga ta'siri, raqamli kommunikatsiya vositalarining til o'zgarishlariga olib kelayotgan yangiliklari, avtomatik tarjima texnologiyalarining afzallik va kamchiliklari hamda til madaniyati va ta'lim jarayonida yuz berayotgan o'zgarishlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, sun'iy intellekt, raqamli kommunikatsiya, tarjima texnologiyalari, til madaniyati, ta'lim, innovatsiya, texnologiya, korpus lingvistikasi, raqamli muhit.

ANNOTATION. The article explores the contemporary issues of linguistics and their interrelation with technological, social, and cultural factors. In particular, it analyzes the impact of artificial intelligence on the language system, the influence of digital communication on linguistic change, the advantages and limitations of automated translation technologies, and the transformations occurring in language culture and education.

Keywords: linguistics, artificial intelligence, digital communication, translation technologies, language culture, education, innovation, technology, corpus linguistics, digital environment.

KIRISH.

Bugungi kunda tilshunoslik sohasi tezkor o'zgarishlar va yangi muommolar bilan yuzlanmoqda. Raqamli texnologiyalarning kashf qilinishi, tilning onlayn muhitda kengayishi va ko'p tillilik kabi jarayonlari tilshunoslik tadqiqotlariga yangi chaqiriqlarni keltirib chiqarmoqda. Shu bilan birga, tilni saqlab qolish, uni asrash va rivojlantirish masalalari ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu muommolarni hal nertishda milliy va xalqaro tajribalarni o'rganish, hamkorlikda yechimlar izlash katta ahamiyyatga ega.

XXI asrda tilshunoslik yangi bosqichga o'tdi — unda lingvistika, informatika, psixologiya, sotsiologiya va sun'iy intellekt kabi fanlar o'zaro integratsiyalashmoqda. Shu bois bugungi tilshunoslikni raqamli inqilobsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

O'zbekiston tilshunoslik maktabi ham bu jarayonda faol ishtirok etmoqda. Mamlakatimizda milliy korpuslar yaratish, o'zbek tilining raqamli imkoniyatlarini kengaytirish va xalqaro ilmiy hamkorlikni rivojlantirish borasida izchil ishlar olib borilmoqda.

Maqolamizda zamonaviy tilshunoslikning asosiy muommolari tahlil qilinib, ularning yechimlarida milliy va xalqaro tajribalar qanday o'z o'rniga ega ekanligi ko'rsatib o'tiladi. Shu bilan birga, raqamli inqilob sharoitida tilshunoslikni rivojlantirish istiqbollari ham yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Zamonaviy tilshunoslik fanida yuzaga kelayotgan muammolarni o'rganishda mahalliy va xalqaro olimlarning ilmiy ishlari muhim o'rin tutadi. So'nggi yillarda til o'zgarishlari,

globalizatsiya, sun'iy intellektning rivoji va ijtimoiy tarmoqlarning tilga ta'siri kabi masalalar tilshunoslikda alohida e'tiborni tortmoqda.

1. Zamonaviy tilshunoslik muammolari yuzasidan xorijiy adabiyotlar tahlili

Noam Chomskyning generativ grammatika nazariyasi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. U til tuzilmasining chuqur va sirtqi darajalari orasidagi farq orqali universal grammatikaning mavjudligini ilgari suradi.

Ferdinand de Saussure tilni ijtimoiy hodisa sifatida baholagan, bu esa zamonaviy sotsiolingvistikaning shakllanishiga turtki bo'lgan.

Michael Hallidayning funksional til nazariyasi tilning ijtimoiy vazifalarini tahlil qilishda asosiy yo'nalish hisoblanadi.

Deborah Tannen, Joshua Fishman, Dell Hymes kabi sotsiolingvistlar til va jamiyat o'zaro aloqasiga alohida urg'u berishgan. Ayniqsa, ko'p tillilik (multilingualism) va til siyosati muammolari bugungi kunda dolzarbdir.

David Crystal global ingliz tili fenomenini tahlil qilib, ingliz tilining xalqaro kommunikatsiyadagi ustuvorligini ochib bergan.

Mahalliy (O'zbekiston) adabiyotlar tahlili

Sh. Rahmatullayev, G'. Rahimov, N. Mahmudov, O. Normatov kabi olimlarning ishlari o'zbek tili fonetika, leksika, morfologiyasi va stilistikasi bo'yicha asosiy ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

So'nggi yillarda kompyuter lingvistikasi, korpus tilshunosligi, terminshunoslik, sotsiolingvistika bo'yicha olib borilayotgan izlanishlar – masalan, **B. Yo'ldoshev, I. Kenjaboyev** kabi olimlarning ishlari – o'zbek tilining zamonaviy muammolarini yoritadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Til siyosati departamentining so'nggi qarorlari, davlat tilini rivojlantirish dasturlari tilshunoslikka amaliy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

MUHOKAMA

Bugungi kunda tilshunoslikda eng muhim masalalardan biri — sun'iy intellektning lingvistik jarayonlarga ta'siridir. ChatGPT, DeepL va boshqa tizimlar nutq tahlilini avtomatlashtirib, lingvistik izlanishlarga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Biroq bu texnologiyalar inson tafakkuri va hissiyotini to'liq aks ettira olmaydi, shu sababli lingvistik inson omilini saqlab qolish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Raqamli kommunikatsiya esa tilshunoslik uchun yangi tadqiqot maydonidir. Internet tilidagi qisqartmalar, emojilar, multimodal muloqot shakllari til me'yorlarini o'zgartirmoqda. Shu bois, zamonaviy lingvistika endilikda matn tahlilini vizual, akustik va ijtimoiy kontekstda o'rganishni talab etadi.

Tarjima texnologiyalarining rivoji ham muhim masala. Mashinaviy tarjimalar ko'p hollarda semantik xatoliklarga yo'l qo'yadi. Shu sababli tarjimon-lingvistlar uchun sun'iy intellektni nazoratli tarzda qo'llash tamoyillari ishlab chiqilmoqda.

Zamonaviy tilshunoslikda innovatsion yondashuvlar. Zamonaviy tilshunoslik fanida innovatsion yondashuvlar tobora kengayib bormoqda. Bugungi globallashtirish va raqamli transformatsiya davrida tilshunoslik an'anaviy nazariy tahlildan tashqari, texnologik va kognitiv yo'nalishlar bilan ham chambarchas bog'lanib bormoqda. Tilni o'rganishda yangi metodologiyalar, axborot texnologiyalari va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish bu sohada tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda.

1. Korpus lingvistikasi

Korpus lingvistikasi tilshunoslikdagi eng muhim innovatsion yo'nalishlardan biridir. Bu yo'nalish katta hajmdagi elektron matn bazalari — korpuslar yordamida til hodisalarini statistik, semantik va sintaktik jihatdan tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, Britaniya milliy korpusi (BNC), Amerika ingliz tili korpusi (COCA) yoki Rossiya milliy korpusi (RNC) til o'zgarishlarini aniqlash, grammatik birliklarning qo'llanish chastotasini o'rganish va leksik

tendensiyalarni tahlil qilishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. O'zbek tilshunosligida ham Milliy korpus yaratish ishlari olib borilmoqda, bu esa ona tilimizni raqamli muhitda tizimli o'rganish uchun katta imkoniyat yaratadi.

2. Kompyuter lingvistikasi

Kompyuter lingvistikasi til va texnologiya o'rtasidagi integratsiyani ta'minlaydi. Ushbu yo'nalish sun'iy intellekt, mashina o'rganishi va neyron tarmoqlar asosida ishlovchi tizimlarni yaratishga qaratilgan. Nutqni avtomatik tanish, matnni mashinaviy tarjima qilish (masalan, Google Translate, DeepL), chat-botlar, ovozi yordamchilar (Alexa, Siri) va til modellari (GPT, BERT) kompyuter lingvistikasining amaliy natijalaridir. Bu texnologiyalar inson va mashina o'rtasidagi muloqotni tabiiylashtirish hamda tilni global miqyosda o'rganish va o'rgatish jarayonini yengillashtirmoqda.

3. Ta'lim texnologiyalarida lingvistik platformalar

Til o'qitish jarayonida innovatsion platformalarning ahamiyati beqiyosdir. Coursera, Duolingo, BBC Learning English, EDX kabi onlayn ta'lim tizimlari tilni o'rganishda interaktiv metodlardan — o'yin elementlari, audio-video darslar, sun'iy intellekt asosidagi test tizimlari va adaptiv o'quv modellaridan foydalanmoqda. Bu platformalar o'quvchilar uchun shaxsiy yondashuvni ta'minlab, o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Shuningdek, O'zbekistonda ham "Tilim" va "UzLingua" kabi platformalar milliy o'qitish tizimiga innovatsion ruh bag'ishlamoqda.

NATIJALAR.

O'rganilgan manbalar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, tilshunoslik texnologik taraqqiyotdan ajralgan holda rivojlana olmaydi.

Zamonaviy yondashuvlar orqali: O'quv jarayoniga sun'iy intellekt asosida tahlil platformalarini joriy etish, o'zbek tili korpusini muntazam yangilab borish, xalqaro ilmiy almashinuv dasturlarini kengaytirish, tilni global miqyosda targ'ib etishning asosiy omiliga aylanadi.

XULOSA.

Tilshunoslikning zamonaviy muammolari bugungi globallashuv, texnologik taraqqiyot va madaniy almashinuv jarayonlari bilan bevosita bog'liqdir. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va ijtimoiy tarmoqlarning jadal rivojlanishi tilning shakli, uslubi va qo'llanish doirasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli tilshunoslik faqat nazariy tahlil bilan cheklanib qolmasdan, amaliy va innovatsion yondashuvlarni ham o'z ichiga olishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Crystal, D. (2011). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell.
2. Chomsky, N. (2006). Language and Mind. Cambridge University Press.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. (2020). Raqamli O'zbekiston – 2030 strategiyasi.
4. Karimov, I.A. (1998). Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat.
5. Safarov Sh. Til va tafakkur munosabati masalalari. — Toshkent, 2012.

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI TERMINLARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Norqulova Durdona

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

Annotatsiya. Tilshunoslikda termin, terminologik tizimlar va terminografiya masalasi ilmiy bilish samaradorligini ta'minlovchi muhim vositalardan biri sifatida qaralmoqda. Til hodisalariga pragmatik yondashuvning shakllanishi esa terminlarning nutqiy voqelanishiga ta'sir qiluvchi nolisoniy vositalar hamkorligini tekshirishni talab qilmoqda. Axborot

texnologiyalari terminlarining pragmatik xususiyatlarini o'rganish ijtimoiy tarmoq dursursi uchun ham muhimdir.

Kalit so'zlar: termin, terminologiya, terminografiya, axborot texnologiyalari, AT.

Zamonaviy jamiyatning barcha sohalarida axborot texnologiyalarining (AT) o'rni tobora ortib bormoqda. Texnologik taraqqiyot, internet tarmoqlarining kengayishi, sun'iy intellekt, ma'lumotlar bazalari va dasturlash tizimlari bilan bog'liq jarayonlar natijasida yangi tushunchalar, atamalar (terminlar) paydo bo'lmoqda. Shu sababli bu sohadagi terminlarning lingvopragmatik jihatdan o'rganilishi tilshunoslikda dolzarb masalalardan biriga aylandi. Pragmatika – bu til vositalarining ma'nosini ularning nutq jarayonidagi funksional va ijtimoiy qo'llanishi nuqtayi nazaridan o'rganadigan yo'nalishdir. Shu bois, axborot texnologiyalari (AT) terminlarini faqat lug'aviy yoki grammatik ma'noda emas, balki foydalanuvchining kommunikativ maqsadi, nutq sharoiti va madaniy kontekst bilan bog'liq holda tahlil qilish muhimdir.

Axborot texnologiyalari terminlarining shakllanishi AT terminlari, odatda, uchta manbadan kelib chiqadi: Ingliz tilidan bevosita o'zlashgan terminlar: masalan, *software, hardware, server, database, file, browser, chat, login, update* kabi so'zlar o'zbek tilida ham deyarli o'zgarmas shaklda ishlatiladi. Moslashtirilgan yoki tarjima qilingan terminlar: masalan, *kompyuter tarmog'i (network), ma'lumotlar bazasi (database), dasturiy ta'minot (software), foydalanuvchi interfeysi (user interface)* kabi atamalar milliy til me'yorlariga moslashtirilgan.

Mahalliy terminlar va so'z birikmalari: o'zbek tilida texnologik jarayonlarni ifodalash uchun yaratilgan yangi birikmalar – axborot xavfsizligi, raqamli platforma, elektron hukumat, onlayn xizmat va boshqalar. Bu terminlarning shakllanish jarayonida semantik ixchamlik, xalqaro standartlarga yaqinlik, amaliy qulaylik kabi pragmatik omillar muhim rol o'ynaydi.

2. Axborot texnologiyalari terminlarining pragmatik funksiyalari AT terminlari kommunikativ faoliyatda bir nechta pragmatik funksiyalarni bajaradi: Axborot uzatish funksiyasi – asosiy vazifasi aniq texnik ma'lumotni qisqa va to'liq ifodalashdir. Masalan: server ishlamayapti deganda foydalanuvchi muammoning texnik sababini tushunadi. Identifikatsiya funksiyasi – terminlar ma'lum bir guruh (mutaxassislar, dasturchilar, foydalanuvchilar) ichida o'zaro "kasbiy til"ni shakllantiradi. Prestij funksiyasi – inglizcha terminlardan foydalanish ko'pincha zamonaviylik, texnologik bilimdonlikni ifodalaydi. Masalan, "men front-end dasturchiman" degan ibora ijtimoiy jihatdan ma'lum kasbiy mavqeni bildiradi. Qisqartma va ixchamlik funksiyasi – "IT", "AI", "UI/UX", "URL", "HTML" kabi qisqartmalar nutqda tezkorlik va ixchamlikni ta'minlaydi. Shunday qilib, terminlarning pragmatik xususiyatlari ularning kim tomonidan, qayerda va qanday maqsadda qo'llanilishiga bevosita bog'liqdir.

3. Axborot texnologiyalari terminlarining ijtimoiy-pragmatik tahlili. Tilshunoslikda terminlarning ijtimoiy kontekstdagi ahamiyatini o'rganish – bu ularning nutq madaniyati va madaniy identifikatsiya bilan aloqasini aniqlash demakdir. Masalan, o'zbek tilida inglizcha terminlarning ko'payishi ayrim hollarda tilning milliy rang-barangligiga ta'sir etmoqda. Shu sababli O'zbekiston til siyosatida terminlarni o'zbek tiliga moslashtirish, milliy variantlarini yaratish yo'nalishi kuchaymoqda. Biroq, global kommunikatsiyada inglizcha terminlarning mavjudligi pragmatik zarurat sifatida qabul qilinmoqda, chunki ular xalqaro muloqotni soddalashtiradi. Masalan: update qilish – "yangilash" degani, lekin texnik muhitda inglizcha shakli ko'proq ishlatiladi, chunki foydalanuvchilar shu variantni yaxshi tushunadilar. backup nusxa olish – "zahira nusxa yaratish" iborasi, ammo inglizcha backup pragmatik jihatdan qisqa va qulay.

4. Terminlarning kommunikativ samaradorlikdagi roli. Axborot texnologiyalari terminlari, ayniqsa, amaliy muloqot (chat, forum, texnik yordam, dasturlash jamoalari)da kommunikativ samaradorlikni oshiradi. Masalan, dasturchilar o'rtasidagi quyidagi muloqotni olaylik: "frontendda bug bor, backend bilan sinxron emas" Bu jumlada atigi bir necha so'z

ishlatilgan bo'lsa ham, mutaxassislar darhol muammoni tushunadi. Bu – terminlarning kontekstual pragmatik soddaligi va axborot zichligining natijasidir. Shuningdek, terminlarning to'g'ri qo'llanilishi foydalanuvchi va texnik xodim o'rtasida tushunmovchiliklarning oldini oladi. Bu esa nutqning pragmatik aniqligini ta'minlaydi.

5. Pragmatik jihatdan terminlarning o'zgaruvchanligi. Texnologiya tez rivojlanayotgan soha bo'lgani sababli terminlarning pragmatik qiymati ham tez o'zgaradi. Masalan: Chatbot – ilgari “suhbat dasturi” sifatida qabul qilingan bo'lsa, bugungi kunda u sun'iy intellekt asosidagi interaktiv yordamchi sifatida tushuniladi. Cloud – ilgari “bulutli saqlash” texnologiyasi sifatida tanilgan, ammo hozir u “bulutli xizmatlar ekotizimi” ma'nosida ishlatiladi. Terminologiyaning til o'rgatishda kommunikativ va pragmatik yo'li Sadoqat Abdurazzoqova “Communicative and Pragmatic Way of Learning IT Terminology” maqolasida AT terminlarini o'rgatishda pragmatik kompetentsiyani shakllantirish strategiyalari va real kontekstlardan foydalanish zarurligi haqida gapiriladi. Ingliz va o'zbek tillarida ilmiy-texnik terminlarning leksik va semantik xususiyatlari Ruziyeva G. Temirkulovna “Linguistic Features of Scientific and Technical Terms in English and Uzbek Languages” maqolasida terminlarning morfologik tuzilishi, semantik spetsifikligi va kommunikativ/pragmatik omillar tahlil qilingan. Shu orqali terminlarning o'zbek tilidagi moslashuvi, tarjima qiyinchiliklari, kontekstga qarab semantik diapazonlar qanday o'zgarishi haqida batafsil yozishimiz mumkin. Inglizcha neologizmlar — kompyuter terminlarining funksional-pragmatik xususiyatlari. Yuliya Arsenovna Husnullina “Functional-Pragmatic Peculiarities and Idiomatic Semantics of the English Neologisms - Computer Terms” asarida kompyuter sohasidagi yangi terminlar (neologizmlar) qaysi pragmatik funksiyalarni bajarishi, ularning nominasion, identifikatsion, mnemotexnik xususiyatlari ko'rib chiqiladi. IT terminologiyasining inglizcha–o'zbekcha taqqosiy tahlili Feruza Norqobilova “Contrastive Analyses of IT Terminology in English and Uzbek” maqolasida ingliz tilidan olingan AT terminlarining o'zbek tilidagi versiyalari, ularning semantik kengligi, qo'llanilish chastotasi va lingvistik xususiyatlari tahlil qilingan. Ingliz va o'zbek tillarida ilmiy-texnik terminlarning leksik va semantik xususiyatlari Ruziyeva G. Temirkulovna “Linguistic Features of Scientific and Technical Terms in English and Uzbek Languages” maqolasida terminlarning morfologik tuzilishi, semantik spetsifikligi va kommunikativ / pragmatik omillar tahlil qilingan.

“Mobil ilovalarning tarjimasi – bu axborot texnologiyalari hamda turli xil dastur tillariga kiruvchi atamalarni o'girish hisoblanadi. Termin tarjimasini o'rganish uchun dastlab terminologiya va tarjima o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlab olish kerak”.

XULOSA.

Axborot texnologiyalari terminlari – bu zamonaviy til tizimining eng faol va dinamik qatlamidir. Ular nafaqat yangi texnik tushunchalarni ifodalaydi, balki jamiyatdagi kommunikatsiya madaniyatini, ijtimoiy mavqe ifodasini va texnologik tafakkur uslubini ham belgilaydi. Shunday qilib, AT terminlarining pragmatik xususiyatlari quyidagi jihatlar bilan belgilanadi: Terminlar ma'no jihatidan aniq, lekin nutq sharoitiga moslashuvchan bo'lishi; Foydalanuvchi ehtiyojiga qarab inglizcha yoki o'zbekcha variantning tanlanishi; Muloqotda aniqlik, ixchamlik va samaradorlikni ta'minlashi; Texnologik taraqqiyot bilan birga doimiy o'zgarib borishi. Bu jihatlar ularni nafaqat lingvistik, balki pragmatik, ijtimoiy va madaniy nuqtayi nazardan ham o'rganish zarurligini ko'rsatadi, Jumlada atigi bir necha so'z ishlatilgan bo'lsa ham, mutaxassislar darhol muammoni tushunadi. Bu – terminlarning kontekstual pragmatik soddaligi va axborot zichligining natijasidir.

Shuningdek, terminlarning to'g'ri qo'llanilishi foydalanuvchi va texnik xodim o'rtasida tushunmovchiliklarning oldini oladi. Bu esa nutqning pragmatik aniqligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mengliyev B., Mahammadov B., Xidirov O. Axborot-kommunikatsion texnologiyalari terminlarining izohli lug'atlarida berilishi muammolari // "Ilm-fan taraqqiyoti: muammo, yechim va istiqbollari II an'anaviy" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent, 17-18-dekabr. 2024. – B.274-279.
2. Karimov A., Zamonaviy terminalogiya va uning rivojlanish tendensiyalari, Filologiya masalalari jurnali, 2022.
2. Xudoyberdiyeva M. "O'zbek tilida axborot texnologiyalari terminlari tizimi", Toshkent; O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2021.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar qo'mitasi materiallari, 2023.

IJTIMOIIY TARMOQLAR MATNI SINTAKSISI XUSUSIYATLARI

Qulmurodova Zilola

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

Annotasiya. Ijtimoiy tarmoqlardagi muloqot o'ziga xosligi, ifodaning ochiqqligi bilan ajralib turadi. Bunday ifoda esa, o'z navbatida, alohida sintaktik vositalarni talab qiladi. Internet matnlarida muhim o'rin tutadigan gaplarning struktur va emotsional xususiyatlari, qisqa va ellips gaplarning ustunligi, emoji, heshteg va qisqartmalarning sintaktik vazifasi yoritiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tarmoqlar, sintaksis, ellips gaplar, emoji, heshteg, internet lingvistikasi.

Hozirda axborot texnologiyalarining jadallik bilan rivojlanib borayotgani jamiyatning ham ilm-fan, ham siyosat, ham ijtimoiy sohalaridagi faolligining oshishiga o'zining ulkan hissasini qo'shayotganligi bilan yaqqol namoyon bo'lmoqda. Axborotning eng tezkor va ko'lami keng tarqalishida, albatta, Internet tarmog'i yuqori o'rinni egallab turibdi. Dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida, deyarli barcha aholi qatlamlarini istalgan jabhada birlashtira oladigan ijtimoiy tarmoqlar insonlar o'rtasida onlayn muloqotning shakllanishiga olib keldi. Bu esa o'z o'rnida yangicha fikrlash, fikr almashish, ularni ifoda etishning yangi usullarini yaralishiga sabab bo'lmoqda. Onlayn kommunikatsiya jarayonida faol tilning imkoniyatlaridan foydalanilish barobarida uning bir qancha o'zgartirilishlarga uchrayotganiga guvoh bo'lyapmiz. Bu o'zgarishlar internet lingvistikasi, ijtimoiy tarmoqlar matni ustida ishlash zaruratini uyg'otadi. Shu bois ham internet nutqi (onlayn muloqot) tilshunoslikda alohida o'rganiladigan yo'nalishlardan biri bo'lib bormoqda. O'zbek tili sintaksisi ham ushbu jarayondan chetda qolmay, yangi ko'rinish va xususiyatlarga ega bo'lmoqda.

Asosiy qism. 1. Ijtimoiy tarmoqlar matnining umumiy xususiyatlari. Ijtimoiy tarmoqlarda matnning asosiy belgisi tezkorlik va ixchamlikdir. Bu holat gap qurilishida quyidagi o'zgarishlarni yuzaga keltiradi:

- qisqa gaplar ustunligi ;
- ellips hodisasining keng qo'llanishi ;
- emotsional ifodaning kuchayishi;
- belgilarning (ya'ni , emoji, hashtag) sintaktik vazifa bajarishi.

2. Qisqa va ellips gaplarning faolligi. Ijtimoiy tarmoqlarda yoziladigan gaplar odatda qisqa , lakonik bo'ladi: " Zo'r!" , " Qalay?" , " Bo'ldi, xo'p". Ellips gaplar esa to'liqsiz, tushib qolgan bo'laklariga qaramay, muloqotda keng qo'llaniladi: " Kelasanmi?" , " Qachondan?".

3. Tinish belgilarining me'yorsiz , o'ziga xos qo'llanishi. Ijtimoiy tarmoqlar matnida tinish belgilarining vazifasi kengayadi. Misol uchun, " ! ! " birdan ortiq qo'llansa kuchli emotsiyani, " ? ? " shubha, gumon, hayrat, kinoyani bildiradi, " ..." esa davomiy nuqtalar bilan

ifodalansa ba'zan , tushkunlik, g'amgin qiyofani aks ettiradi, "(" ochiq qavs gap so'ngida gapning naqadar qayg'uli ekanligini, ")" yopiq qavs esa jilmayishga, mamnunlikka ishora qiladi.

4. Qisqartmalar va boshqa tillarni aralash qo'llash. Ijtimoiy tarmoqlarda ko'pincha, inglizcha so'zlar, inglizcha qisqartmalar keng qo'llaniladi: " ok", " sorry", "Mss" , " love", "bro", "pls" kabi. Bu so'zlar o'zbek sintaksisida gap bo'laklari vazifasida gap tarkibida kelayotganini kuzatishimiz mumkin : " Pls, shuni berib yuborgin" yoki " Hey, bro, qalaysiz? " .

5. Emoji va hashtaglarning sintaktik vazifasi. Emoji va hashtaglarning sintaktik vazifasi gap egasining emotsiyasini va mazmunini kuchaytirib beradi : " Men imtihondan o'tdim 😊 " , " Muhim ayol #bepulkurs". Bu birliklar gapning ma'no va vazifasini kengaytirishga xizmat qiladi.

Misol tariqasida: " Dissertatsiyamni yoqladim !!! Naqadar baxt 🤗🤗🤗 Rahmat barchaga 🙏🙏🙏. Bu matnda undov belgisi va emojilar gapning sintaktik bo'lagi sifatida ishtirok etib , emotsional-psixologik ta'sirni oshirmoqda.

Xulosa. Ijtimoiy tarmoqlar matnida o'zbek tili sintaksisi an'anaviy ko'rinishlaridan farq qilib , ixcham, qisqa va ellips gaplarning faolligi, tinish belgilari vazifalarining kengaygani , qisqartmalar, emoji va hashtaglarning gap bo'laklari vazifasida kelib, gap qurilishida ishtirok etayotgani kabi o'zgarishlari bilan namoyon bo'lmoqda .

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Usmon Sanaqulov, Abdurayim Turobov. Tilshunoslik nazariyasi. — SamDU nashriyoti, 2019.
2. A. Nurmonov, N. Mahmudov, A. Axmedov, S. Solixo'jayeva. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. — Toshkent," Fan" nashriyoti , 1992.
3. Normurodova S. Internet diskursining lingvistik xususiyatlari. — Toshkent, 2021.
4. Karimov A. O'zbek tili sintaksisi: nazariya va amaliyot. —Toshkent: Universitet, 2020.
5. Internet saytlari. Ziyo.uz, kutubxona.uz.

O'TKIR HOSHIMOV ASARLARINING O'ZIGA XOSLIGINI TA'MINLASHDA UNDOV SO'ZLARINING BADIY-ESTETIK VAZIFASI

Rajabova Irodaxon

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

Annotatsiya. O'zbek adabiyotining zabardast namoyandalaridan biri – O'tkir Hoshimov o'zining hayotiy, xalqona ruhdagi asarlari bilan millionlab o'quvchilar qalbidan joy olgan. Uning nasriy matnlaridagi o'ziga xoslik, realizm va samimiylik ko'plab til vositalari orqali yaratilgan bo'lib, ular orasida undov so'zlar ham muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolada O'tkir Hoshimov asarlarining o'ziga xosligini ta'minlashda undov so'zlarning o'rni, asardagi ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Undov so'zlar, obraz, ruhiy holat, emotsional ifoda, lingvistik tahlil, obrazlar, kayfiyat

Adabiyot inson ruhiyatining eng chuqur qatlamlarini ochib beruvchi va tilning eng nozik ifoda vositalarini o'z ichiga olgan san'at hisoblanadi. O'zbek adabiyotining yorqin vakillaridan biri bo'lgan O'tkir Hoshimov asarlarida tilning badiiy kuchi, ayniqsa, undov so'zlar orqali kuchli ifodalanadi. Undov so'zlar – insonning his-hayajonini, birovning diqqatini tortish, biror jonivorni chaqirish uchun ishlatiladigan so'zlar. Ular garchi leksik (atash) ma'noga ega bo'lmasa-da, tushuncha hosil qiladi va idrok etiladi. Undov so'zlar o'zbek tilida insonning hissiyot va kayfiyatini bevosita ifodalashda asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Ular

yordamida yozuvchi asar obrazlarining ichki dunyosini, ularning ruhiy holatini aniq va jonli tarzda yetkazishga muvaffaq bo'ladi.

Tilshunos olim Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili (morfemika, so'z yasalishi va morfologiya) o'quv qo'llanmasida undov so'zlar haqida quyidagicha ma'lumotlarni aytib o'tgan: "Undov so'zlar kishilarning his-hayajonini, buyruq-xitob, haydash, chaqirish ma'nolarini ifodalaydi. Undov so'zlar leksik ma'no ifodalay olmasligi, kelishik, egalik, son affikslarini olmasligi jihatidan mustaqil so'zlardan farq qiladi. Shuningdek, nutqda boshqa so'zlar bilan grammatik aloqaga kirisha olmasligi, gapning biror bo'lagi vazifasini bajara olmasligi ham bu so'z turkumining asosiy xususiyatlaridan biridir. Ular faqat otlashgandagina gapning bosh yoki ikkinchi darajali bo'lagi vazifasini bajarishi mumkin.¹

Bizga ma'lumki undov so'zlar asosiy xususiyatlariga ko'ra 2 turga bo'linadi: emotsional (hissiy) undovlar va buyruq-xitob (imperativ) undovlar.

Undov so'zlar ma'no jihatidan rang-barangdir. Ulardan ba'zilarini O'tkir Hoshimovning „Dunyoning ishlari“ asaridan olingan gaplar misolida ko'rib o'tamiz.

a) Mehribonlik, shafqat, achinish ma'nosidagi undovlar: ie, o, voy, voy-ey, eh; 1. - Nega tishlaysan, kuchukvoy? - dedi boshimni silab. 2. - Voy poshsha-a-a! Nima qilib qo'ydingiz, tamom bo'psiz-ku! (Dunyoning ishlari. 19-bet). Berilgan birinchi gapda voy undov so'zi mehribonlik, ikkinchida esa achinish ma'nosida kelgan.

b) Kishilarning diqqatini tortish uchun qo'llanadigan undovlar: hoy, hay, hey, allo, ey;

¹ 1. Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent. 2009. 286-bet

1. - Hoy, qizim, bola-ya bu, bola-ya! - Onam chumchuqdek chirqillab juvonga yopishdi. (Dunyoning ishlari. 27-bet); 2. - Hoy, sekinroq, yiqilasan! - deb qoldi oyim chirqillab. (Dunyoning ishlari. 118-bet); 3. - Men aytdim, — dedi ovozi balandlatib. — („Hoy, bola, yoshlik qilma, keyin shoxing sinib qoladi“, deb necha marta aytdim. (Dunyoning ishlari. 213-bet). Berilgan gaplarda hoy undov so'zi kishilarni chaqirish, ularning diqqatini tortish uchun qo'llaniladi.

Umuman aytganda, undov so'zlar ong va til tizimi o'rtasidagi bog'liqlikdan kelib chiqadi. Aytaylik, tana lazzatni his qilsa, ko'pincha ong va tilda bu holat "O" yoki "Oh" undovi orqali ifoda etiladi (O, buncha maza! Yoki:Oh buncha shirin!). Lekin ba'zan aynan shu undov so'zlar tanada birdan hosil bo'lgan og'riqni ifodalashda ham qo'llanadi (O, yuragim! Yoki Oh, qo'lim!)

Demak, undov so'zlar insonning hissiy qobiliyati natijasida paydo bo'ladi. U orqali insonning lisoniy qobiliyati hissiy kechinmalariga hamohangligi ko'rinadi. Hozirgacha emotsiyani ifodalashda so'zning ma'nosi emas, vazifasi muhim, degan qarash yetakchilik qilib kelmoqda. Undov so'zlarning vazifasi esa muomala sharoitida va matnda aks etadi [9;58]. Emotiv ma'no bilan bog'liq bo'lgan murakkab vazifalar uning qay holatda denotativ yoki ekspressiv ma'no komponenti bilan bog'lanishi, tilda turli darajada intensiv aks etishida namoyon bo'ladi. Emotiv nominatsiya deskriptiv jihatdan qiyoslaganda, undov so'zlarning o'ziga xos morfologik xususiyatlari, sinxron va diaxron tarkibiy komponentlari, emotiv munosabatni amalga oshirish me'yorlari, vositalari va usullari, tillararotarjimada o'zgarish holatlari anglashiladi. Undovlar, shubhasiz, so'z hisoblanadi, chunki ular til birliklarining mezonlariga javob beradi. Faqat ular umumlashgan ma'noga ega. Ma'nodagi umumiylik undov so'zlar, xususan, his-hayajon undovlarining eng xarakterli xususiyatlaridan biridir. Undov so'zlarning barcha uchun umumiy holda adekvat tushunilishi ularga xos yana bir muhim jihatdir. To'satdan paydo bo'lgan hayajon, hayrat, ruhiy ta'sirlanish mahsuli bo'lgan undov so'zlar ixtiyorsiz fikr (mulohaza) ifodasi uchun xizmat qilishi tufayli nutqda avtomatik tarzda qo'llanadi. Shuning uchun undov so'zlarda ong va xohish ishtirok etmasligi, nutq avtomatizmi ko'rinishida aks etishi ularga xos muhim xususiyatlardan biridir. Mana shu jihatdan undov so'zlar nutq signal tizimidan o'rin oladi, fikrlash va istakdan xoli bo'ladi, ularni

anglash qiyin kechadi. Bunga ularning bevosita fikrlash orqali ifodalanmasligi, faqat emotsional refleksiya darajasini ko'rsatishi zamin yaratadi.

O'tkir Hoshimov "Dunyoning ishlari" asarida undov so'zlarni ayniqsa kuchli emotsional ta'sir beruvchi vosita sifatida ishlatadi. Masalan, asarda bosh qahramonning ichki kechinmalari, uning tashvishlari va quvonchlari undovlar orqali ifodalanadi. Undov so'zlar yordamida muallif dialoglarga tabiiylik va jonlilik beradi, asardagi voqealar yanada ta'sirliroq ko'rinadi.

Xulosa qilib aytganda, undov gaplar she'riyatda nafaqat emotsional ifoda vositasi, balki nutqning pragmatik jihatdan boy va samarali kommunikativ vositasi hisoblanadi. Usmon Azim she'riyatida undov gaplar lirik qahramonning ichki ruhiy kechinmalarini, uning qayg'u, hayrat, istak va e'tirozlarini aniq va ta'sirchan tarzda ifodalaydi. Bu esa o'quvchiga muallifning ichki dunyosiga kirib borish imkonini yaratadi va poetik matnning ekspressivligini oshiradi. Pragmatik nuqtai nazardan undov gaplar nutq aktlarini bajarish, muloqotdagi sotsiopragsmatik rolni bajarish va o'quvchi bilan bevosita aloqani o'rnatishda muhim vositadir. Shu tariqa, undov gaplar badiiy tilning nafaqat shakliy, balki mazmunan va kommunikativ jihatdan ham muhim elementi bo'lib xizmat qiladi. Maqolada ko'rsatib o'tilganidek, undov gaplarning badiiy matndagi ahamiyati shundaki, ular poetik pragmatikaning o'ziga xos qatlamini tashkil etadi, muallifning emotsional-ijtimoiy kayfiyatini o'quvchiga aniq yetkazadi va nutqni jonlantiradi. Shu sababli undov gaplar nafaqat badiiy matnni boyituvchi, balki uni muloqotda samarali vositaga aylantiruvchi element sifatida o'rganilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmon Sanaqulov, Abdurayim Turobov. Tilshunoslik nazariyasi. — SamDU nashriyoti, 2019.
2. A. Nurmonov, N. Mahmudov, A. Axmedov, S. Solixojayeva. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. — Toshkent, "Fan" nashriyoti, 1992.
3. Normurodova S. Internet diskursining lingvistik xususiyatlari. — Toshkent, 2021.
4. Karimov A. O'zbek tili sintaksisi: nazariya va amaliyot. — Toshkent: Universitet, 2020.
5. Internet saytlari. Ziyo.uz, kutubxona.uz.

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF TRANSLATION STUDIES AS A NEW ACADEMIC DISCIPLINE

Murodullayeva Sitara Farhod qizi

a student of the University of Information Technologies and Management.

Annotation. The article explores the historical development, theoretical foundations, and modern relevance of translation studies as an academic discipline. It traces translation practice from ancient civilizations to the establishment of translation theory in the 20th century, emphasizing the contributions of key scholars such as Jakobson, Nida, and Catford. The discussion highlights the core principles of equivalence, adequacy, and cultural context while demonstrating the interdisciplinary nature of translation theory, which connects linguistics, literary criticism, cultural studies, semiotics, and philosophy. Furthermore, the article examines various translation strategies — literal translation, adaptation, domestication, and foreignization — and their implications in different contexts.

Key words: translation, translation studies, equivalence, adequacy, cultural context, translation theory, globalization, interdisciplinarity, translation strategies, machine translation.

INTRODUCTION.

Translation has always been an essential part of human communication, dating back to the earliest contacts between different cultures and civilizations. Ancient translators served as mediators in diplomacy, religion, and literature. However, while translation practice is as old as

human civilization itself, the systematic study of translation is relatively new. Translation studies, also known as translation theory, began to establish itself as an independent academic discipline only in the second half of the 20th century.

The emergence of this field was largely influenced by globalization, the rapid expansion of international relations, and the need for intercultural communication. Today, translation studies not only investigate the linguistic process of transferring meaning from one language to another but also explore the social, cultural, and philosophical dimensions of translation.

The historical development of translation studies. Translation as a practice existed in the ancient world, most notably in Mesopotamia, Egypt, Ancient Greece, and Rome. Religious texts, such as the Bible and the Qur'an, were translated into many languages, which had a profound influence on world culture. For centuries, translation was viewed more as an art than as a science. Translators were expected to be creative individuals who could transmit the "spirit" of the text rather than its literal meaning.

However, by the 20th century, linguists and scholars began to consider translation as a systematic process. The works of Roman Jakobson, Eugene Nida, and J.C. Catford laid the foundations of modern translation theory. Jakobson introduced the concept of intralingual, interlingual, and intersemiotic translation. Nida developed the theory of formal equivalence and dynamic equivalence, which emphasized the communicative function of translation. Catford contributed with his linguistic theory of translation, which analyzed translation in terms of language systems and equivalence at different levels.

This shift in perception transformed translation from a purely practical activity into a scientific field of inquiry, thus giving birth to translation studies as an independent discipline.

Core principles of translation theory. Modern translation theory rests on several central principles that continue to shape the field:

1. Equivalence and Adequacy. The relationship between the source text (ST) and the target text (TT) is at the heart of translation. Equivalence does not necessarily mean a word-for-word correspondence but rather achieving the same communicative effect. Adequacy, on the other hand, refers to the extent to which the translation fulfills the goals set by the translator, whether they are semantic, stylistic, or cultural.

2. Cultural Context. Translation cannot be reduced to a linguistic process alone. Every word and phrase is embedded in a specific cultural environment. For example, idioms, proverbs, and metaphors often reflect cultural values that may not exist in another language. Therefore, translation requires deep cultural awareness and sensitivity.

3. The Interdisciplinary Nature of Translation Studies

Translation theory intersects with multiple fields:

Linguistics (syntax, semantics, pragmatics),

Literary theory (narrative strategies, genres),

Cultural studies (identity, ideology, representation),

Semiotics (sign systems and meaning-making),

Philosophy (interpretation, truth, and meaning).

This interdisciplinarity makes translation studies a dynamic and evolving discipline.

Translation Strategies and Approaches

Translators often face the challenge of deciding between different strategies:

Literal Translation: A close, word-for-word rendering of the source text. Effective in legal or technical documents but problematic in literature.

Adaptation: Adjusting the text to suit the cultural context of the target audience. Common in children's literature and advertising.

Domestication: Bringing the text closer to the target culture, making it sound natural and familiar.

Foreignization: Preserving the cultural uniqueness of the source text, even if it sounds unusual to the target reader.

Each approach has advantages and drawbacks. The choice depends on the purpose of the translation, the nature of the text, and the expectations of the target audience.

Translation in the globalized world. In the era of globalization, translation has become more crucial than ever. It ensures communication across borders in politics, business, education, science, and media. With the rise of digital technologies, the role of translation has expanded to new platforms, such as online communication, audiovisual translation (subtitling and dubbing), and localization of software and websites.

Moreover, machine translation (MT), powered by artificial intelligence, has revolutionized the industry. Tools like Google Translate and DeepL provide instant translations, though they often lack cultural sensitivity and stylistic nuance. This raises questions about the relationship between human and machine translation: Will technology replace human translators, or will it serve as a supportive tool? Most scholars argue that human creativity, intuition, and cultural knowledge cannot be fully replicated by machines.

Challenges and Future Directions. Despite its progress, translation studies face several challenges:

Ethical Issues: How should translators deal with politically sensitive texts or culturally offensive materials?

Global English: With English becoming a global lingua franca, should translations aim at international comprehensibility rather than local cultural fidelity?

Postcolonial Perspectives: Translation often reflects power relations between cultures, raising questions about dominance and resistance.

Future research in translation studies will likely focus on the integration of technology with human expertise, the impact of globalization on cultural diversity, and the philosophical implications of meaning transfer.

Conclusion. Although translation has existed for millennia, translation studies as a scientific discipline is relatively new. Its rapid development over the last century reflects the growing importance of communication in a multicultural and globalized world. By combining linguistic analysis, cultural interpretation, and interdisciplinary approaches, translation theory has become one of the most dynamic areas of modern humanities.

REFERENCES.

1. Catford, J.C. (1965). *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford: Oxford University Press.
2. Jakobson, R. (1959). "On Linguistic Aspects of Translation." In R.A. Brower (Ed.), *On Translation*. Cambridge: Harvard University Press.
3. Nida, E.A. (1964). *Toward a Science of Translating*. Leiden: Brill.
4. Venuti, L. (1995). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London: Routledge.
5. Bassnett, S. (2014). *Translation Studies*. London: Routledge.

IJTIMOIIY TARMOQ MARKETINGI TERMINLARINING O'RGANILISH TARIXI

Mirova Nargiza Sayfullayevna

Kitob tumani ixtisoslashtirilgan maktab-internati direktori

Annotatsiya: Termin, cheklangan leksik qatlamga mansub lug'aviy birlik sifatida, terminologik tadqiqotlarning asosiy ob'ekti va terminologik lug'atlar tuzishning muhim manbai

hisoblanadi. Ta'kidlanganidek, ijtimoiy tarmoq terminlari nisbatan yangi soha bo'lib, yangi platformalar va biznes turlarining paydo bo'lishi terminologik tizimning yangilanishiga olib keladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tarmoqlar, platforma, kommunikatsiya, strategiya, instagram, TikTok, sun'iy intellekt, reklama.

Abstract: A term, as a linguistic unit belonging to a limited lexical stratum, is the main object of terminological research and an important source for compiling terminological dictionaries. As already noted, social media terms are a relatively new field, and the emergence of new platforms and business types will lead to the renewal of the terminological system.

Keywords: social media, platform, communication, strategy, Instagram, TikTok, artificial intelligence, advertising.

KIRISH.

Ijtimoiy tarmoqlar iqtisodiyot, axborot texnologiyalari va tilshunoslik sohalarida muhim o'rganish obyekti sifatida shakllanmoqda. Ushbu soha nisbatan yangi bo'lib, unga oid manbalar hali yetarli darajada to'liq emas. Shunga qaramay, ijtimoiy tarmoqlarning jadal ommalashuvi va globallashuv jarayonlarining tezlashuvi soha terminologiyasining rivojlanishiga zamin yaratdi. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar faqat muloqot vositasi emas, balki tijorat faoliyati maydoniga ham aylandi. Bu esa soha terminlarining turli ichki guruhlariga bo'linishi imkonini beradi. Xususan, ijtimoiy tarmoq marketingi terminlari ijtimoiy tarmoqlar leksikasining muhim mikrotizimini tashkil etadi. Ushbu tizim birikmalarining semantik, grammatik, derivatsion va leksikografik xususiyatlarini o'rganish dunyo tilshunosligida faol yo'l olgan jarayondir. Ijtimoiy tarmoq marketingi terminlarini tadqiq qilish soha paydo bo'lgan davrdan boshlangan bo'lib, dastlab iqtisodiyot va axborot texnologiyalari bilan bog'liq edi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiqotlar esa soha terminologiyasining shakllanishi, rivojlanishi va til tizimida mustahkamlanishi asosida olib borilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILIVA METOD.

Ijtimoiy tarmoq marketingi (keyingi o'rinlarda ITM deb yuritiladi) mahsulot va xizmatlarni sotish hamda reklama qilishda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni nazarda tutadi. Zamonaviy sharoitlarda ITM kontent ishlab chiqarish, foydalanuvchilarning fikr-mulohazalariga tayanish va natijalarni tahlil qilish kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi[1:3-11]. Umuman olganda, ushbu sohaning shakllanishi va rivojlanishi internet fenomeniga chambarchas bog'liq bo'lib, shu sababli ITM terminlari orasida internet bilan bog'liq atamalar ham uchraydi. Shunday ekan, ITM terminlarini o'rganish sohaning tarixiy rivojlanishini tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Ijtimoiy tarmoqlarning tarixi unchalik uzoq emasligi ma'lum. "Ijtimoiy tarmoq marketingi turli ijtimoiy platformalarda birlashtirilgan marketing turi"[2:86-103] sifatida ta'riflanar ekan, bu jarayonda ijtimoiy tarmoqlar va ularda biznes faoliyatini yuritish tarixi haqida ma'lumotga ega bo'lish zarur. Internet orqali mahsulot va xizmatlarni reklama qilish va sotish faoliyati marketingning faqat bir qismini tashkil etadi. Shu munosabat bilan bir qator tilshunoslar ITM termini o'rniga "mahsulot, xizmatlarni, shuningdek kompaniyalarni internetda sotish, taniqliligini oshirish bilan bog'liq bir qator bozor faoliyati"[3]ni ifodalovchi ingliz tilidagi "promotion" atamasini qo'llashni taklif etadilar. Ba'zi manbalarda SMP (social media promotion) qisqartmasi ijtimoiy tarmoqlarda tijorat faoliyatini ifodalash uchun ishlatilgan. Biroq mutaxassislar o'zbek tilida bu jarayonni "ijtimoiy tarmoq marketingi" termini bilan ifodalashni ma'qul ko'radilar[39-42]. Ushbu yondashuvga qo'shilgan holda, biz ijtimoiy tarmoq marketingi sohasi va uning terminologiyasining shakllanishi hamda rivojlanish jarayonlari haqida mulohazalarimizni davom ettiramiz.

MUHOKAMA.

Internetning keng tarqalishi va arzonlashishi virtual muloqot shakllarining paydo bo'lishiga olib keldi. Xususan, 1995-yilda *Classmates.com*. portali tashkil etilib, sobiq sinfdoshlar, harbiy xizmatdoshlar va hamkasblarni birlashtirish imkonini berdi[5]. Bu ijtimoiy

tarmoqlarda muloqotning dastlabki shakllaridan biri sifatida baholanadi. 1997-yilda *SixDegress.com* platformasi ishga tushirildi, unda foydalanuvchilar shaxsiy akkauntlar yaratib, yozishmalar orqali muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ldi[6:78-83]. Biroq, zamonaviy foydalanuvchilarga tanish bo'lgan ijtimoiy tarmoq shakllari 2000-yillarda rivojlana boshladi. 2003-yilda *LinkedIn* platformasi tashkil etildi, bu platformada shaxsiy sahifalar ochish, muayyan qiziqishlar doirasida blog yuritish, video, fotosurat va audioyozuvlar joylashtirish imkoniyati yaratildi. Tabiiyki, bunday funksiyalar ijtimoiy tarmoqlarga qiziqishning keskin oshishiga xizmat qildi. 2004-yilda *Facebook*, 2005-yilda esa *YouTube* platformalari faoliyat boshladi. Garchi ijtimoiy tarmoqlar uchun mamlakat chegaralari ahamiyatsiz bo'lsa-da, muayyan mintaqalar uchun mo'ljallangan platformalar ham vujudga keldi, masalan, 2006-yilda *Одноклассники (OK)*, *ВКонтакте (VK)* tashkil etildi. Ijtimoiy tarmoq platformalarining ko'payishi insonlarning virtual muloqotga tobora ko'proq o'rganayotganligini va bu jarayonning jadal rivojlanayotganligini ko'rsatadi. "We Are Social" va "Hootsuite" kompaniyalari ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda 4,2 milliard kishi, ya'ni dunyo aholisining 53,6 foizi ijtimoiy tarmoqlardan foydalangan[7]. *TAdviser* ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda ijtimoiy tarmoqlar orqali amalga oshirilgan tijorat faoliyati 8,8 foizga o'sib, 6,33 trillion dollarni tashkil etdi[8]. Ijtimoiy tarmoqlardan jamiyatning faol qatlami foydalanishini hisobga olsak, bu platformalarda biznes yuritishning ahamiyati yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Shunday qilib, ijtimoiy tarmoq marketingi bir qancha sohalar kesishmasida shakllangan zamonaviy yo'nalishlardan biri sifatida xarakterlanadi.

Ijtimoiy tarmoq marketingining mustaqil soha sifatida ajralib chiqishi uning o'ziga xos terminologik tizimiga ega bo'lishini tabiiy ravishda taqozo etadi. Ilmiy-texnik taraqqiyot o'rganilayotgan ob'ektlarni ifodalash uchun maxsus atamalarni shakllantirishni talab qiladi. Texnika, madaniyat, san'at va ijtimoiy-siyosiy sohalarining rivojlanishi o'ziga xos terminlarni vujudga keltiradi, bu jarayon turli davrlar va dunyoning turli hududlarida ro'y berib, natijada bu so'zlar turli tillarning moddiy shakllarida namoyon bo'ladi. Shu sababli, terminlarning ilmiy va amaliy ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ijtimoiy tarmoq marketingi sohasi bir nechta sohalarga (axborot texnologiyalari, internet, iqtisodiyot, marketing, kopirayterlik) aloqador bo'lganligi sababli, ushbu sohalarga xos terminlar polifunksional leksemalar sifatida uning terminologik tizimiga kiritiladi. "Biror sohada qo'llanib kelayotgan terminlarning boshqa soha terminlariga aylanish jarayoni, bunda ko'chimlarning ta'siri, aniqrog'i, sotsiolingvistik omillarning amal qilishi kabi semantik usul bilan hosil bo'lgan terminlarni, ya'ni transterminlarni ham maxsus tadqiq etishni taqozo etadi"[9:4]. Terminologik tizimlarning rivojlanishi ilmiy yutuqlar va texnologik taraqqiyot bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning shakllanishi va takomillashuvi yangi kashfiyotlar va texnologik yechimlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Umumiy til qatlamida ishlatiladigan so'zlardan farqli o'laroq, terminlar ilmiy va professional muhitda aniq maqsadlarni ifodalash, bilimlarni tizimlashtirish va professional muloqotni soddalashtirish uchun maqsadli ravishda ishlab chiqiladi va tizimli joriy etiladi. Bu jarayon nafaqat aniq tushunchalarni ifodalash va ilmiy kommunikatsiyani rivojlantirishga xizmat qiladi, balki tilning leksik fondini boyitishga ham hissa qo'shadi. "Terminologiya muayyan fanning tushunchalar tizimi bilan bog'liq bo'lgan terminlar tizimi sifatida ta'riflanishi mumkin. Har qanday tushunchalar tizimiga muayyan terminlar tizimi muvofiq keladi"[10:28]. Ijtimoiy tarmoq marketingi terminlari ham sohaning rivojlanishi bilan birgalikda takomillashib, boyib boradi.

NATIJALAR.

Termin, cheklangan leksik qatlamga mansub lug'aviy birlik sifatida, terminologik tadqiqotlarning asosiy ob'ekti va terminologik lug'atlar tuzishning muhim manbai hisoblanadi. Ta'kidlanganidek, ijtimoiy tarmoq terminlari nisbatan yangi soha bo'lib, yangi platformalar va biznes turlarining paydo bo'lishi terminologik tizimning yangilanishiga olib keladi. Ijtimoiy tarmoq terminlari, iqtisodiyot, marketing va internet bilan bog'liq terminlar tizimi

tilshunoslikda turli nuqtai nazardan o'rganilgan. A.M.Leshenko zamonaviy jamiyatda muloqotni tashkil etishda ijtimoiy tarmoqlarning rolini tadqiq etgan[11,12,13,14,15,16,17,18]. O'tgan asrning 90-yillarida internet va unga aloqador kommunikatsiya vositalarining jadal rivojlanishi virtual muloqot turlarini chuqur o'rganishni zaruriyat darajasiga ko'tardi. Chunki yuzma-yuz muloqot bilan internet orqali amalga oshiriladigan muloqot o'rtasida o'ziga xos farqlar mavjud. Tadqiqotning ijtimoiy-falsafiy yo'nalishdagi bo'limlari internet kommunikatsiyasining nazariy-uslubiy asoslari, zamonaviy jamiyatning kommunikativ makonida ijtimoiy tarmoqlarning o'rni va virtual muloqotning ijtimoiy samaradorligiga bag'ishlanib, ushbu maqsadlarni yoritishga xizmat qilgan. Umuman olganda, A.M.Leshenko tadqiqotlari til va falsafa sohalari kesishmasini o'rgangan. Ijtimoiy tarmoqlardagi muloqotning psixologik jihatlarini tahlil qilish virtual kommunikatsiyaning samaradorligini oshirishga yordam beradi.

XULOSA.

Tadqiqotchi V.V. Andramonova ijtimoiy tarmoqlardagi muloqotning axborotlashtirilgan jamiyatning shakllanishidagi muhim ahamiyatini tahlil qildi. Uning dissertatsiyasida ijtimoiy tarmoqlar fenomenini o'rganishning nazariy-metodologik asoslari hamda ijtimoiy tarmoqlarning zamonaviy jamoat axborotlashtirilishiga ta'siri masalalari atroflicha yoritildi. Ijtimoiy tarmoqlarning tadqiqot tarixi shuni ko'rsatadiki, dastlabki izlanishlarda asosiy e'tibor ijtimoiy tarmoqlardagi muloqotning inson psixologiyasiga ta'siriga qaratildi. Xususan, ijtimoiy tarmoqlar nisbatan erta rivojlangan G'arb mamlakatlarida jamiyatning virtual muloqotga munosabati masalasi tadqiqotlarda chuqur tahlil qilindi. M. Kastels ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qiluvchi shaxslar sonining yildan-yilga ortib borishi sharoitida jamiyat tuzilishi qanday shakllanishi mumkinligi haqida o'z farazlarini ilgari surdi. Bunday yondashuv virtual muloqotning ko'payishi va ijtimoiy tarmoqlarda faol ishtirokchilar sonining ortishi sharoitida ushbu jarayonning mezonlari, asoslari va tartibini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шевченко Д.А. SMM (Маркетинг в социальных сетях): стратегия и тактика // Практический маркетинг. №8 (305). 2022. – С.3-11.
2. Trattner C., Kappe F. [Social Stream Marketing on Facebook: A Case Study](#) // International Journal of Social and Humanistic Computing, 2012, №2(1). – P.86-103.
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Продвижение> [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 22.06.2025.
4. Ismailova M.K. A history of Social network marketing terms // Philological research: language, literature, education. Vol.8. No.9. 2024. – P.39-42.
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Classmates.com> [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 22.06.2025.

RUS TILSHUNOSLIGIDA FITONIMLARNING TADQIQI

Yakubova Gulchexra Ziyatovna

Qarshi xalqaro universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: O'zbek tilidagi fitonimlarning hosil bo'lishi mamlakatimizda ro'y bergan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy o'zgarishlar bilan bog'liq holda kechdi. Shunday bo'lsa-da, fitonimlarning boshqa terminologik tizimlardan farqli ravishda o'zbek tilida, asosan, so'z shakli yetakchilik qiladi. Bu izohli lug'atga kiritilgan fitonimlar tahlilida yanada yaqqolroq ko'zga tashlanadi.

Kalit so'zlar: botanika, fitonim, termin, o'simlik, leksika, lug'at, leksikografiya, terminologiya, til, biologiya, rus tili, o'zbek tili.

Abstract: The development of phytonyms in the Uzbek language was linked to the social, economic, and political changes that occurred in our country. However, unlike other terminological systems, in Uzbek, phytonyms are predominantly word-forms. This is even more evident when analyzing the phytonyms included in the explanatory dictionary.

Keywords: botany, phytonym, term, plant, lexicon, dictionary, lexicography, terminology, language, biology, Russian, Uzbek.

KIRISH.

Maxsus sohalarga oid til birliklarini tartibga solish va ularni milliy jihatdan mukammallashtirish jarayonida shakliy-struktur xususiyatlari ham katta ahamiyatga ega. Garchi ba'zi adabiyotlarda terminlar tilning lug'aviy tizimida boshqa birliklardan ajralib turmasligi ta'kidlangan bo'lsa-da[1], ular leksik-semantik, grammatik va shakliy xususiyatlari orqali muayyan o'ziga xoslikka ega. Buning sababi terminlarning fan sohalari bilan bog'liq tushunchalar tizimini qamrab olishida yotadi. Shuni ta'kidlash joizki, terminlar tizimi fan sohalardagi o'zgarishlar bilan parallel ravishda rivojlanib boradi. Chunki maxsus leksika birliklarining bir qismi soha vakillarining ijodi namunasi bo'lishi ham me'yoriy holat sanaladi. Bu borada quyidagi fikrni keltirish mumkin: "Umumiste'moldagi so'zlardan farqli ravishda, terminlar ilmiy va amaliy muomalaga ong'li ravishda olib kiriladi"[2:28]. Umumtil birliklari jamiyatning ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda yangi tushunchalarni nomlash zarurati paydo bo'ladi. Boshqacha aytganda, umumtil birliklari orasida muayyan shaxsning "ijod mahsuli" bo'lgan so'zlar, deyarli, uchramaydi. Shu sababli terminlarning ko'pchiligi monosemantiklik xususiyatiga ega bo'lib, shakliy jihatdan ham o'ziga xoslik kasb etadi. Istalgan soha terminlari tuzilishi bo'yicha umumtil birliklaridan ajralib turadi. Bunday farq terminlarning ilmiy tushunchalarni ifodalashi va ba'zida bu uchun bitta asosning yetarli bo'lmasligida yaqqol namoyon bo'ladi. Shuning uchun terminologik tizimni tashkil etuvchi birliklarda birikmali shakllar ko'p uchraydi va bu me'yoriy holat hisoblanadi. Umumtil birliklarida esa birikmali shakllar deyarli uchramaydi. Fitonimlarning struktur jihatlari haqida fikr yuritar ekanmiz, botanik terminologiyani chetlab o'tib bo'lmaydi. Chunki fitonimlarning barchasi botanik terminologiya birliklari sanaladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

O'zbek tilidagi fitonimlarning hosil bo'lishi mamlakatimizda ro'y bergan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy o'zgarishlar bilan bog'liq holda kechdi. Shunday bo'lsa-da, fitonimlarning boshqa terminologik tizimlardan farqli ravishda o'zbek tilida, asosan, so'z shakli yetakchilik qiladi. Bu izohli lug'atga kiritilgan fitonimlar tahlilida yanada yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Chunki o'zbek tilidagi izohli lug'atlarda, asosan, so'z shaklidagi terminlar jamlangan. Birikmali terminlar zarurat bo'lgan o'rinlardagina keltirilgan. Aslida, "terminlarning ifoda tomonida ilmiy yoki texnikaviy tushuncha nazarda tutiladi, shu sababli ularni sodda so'zlar vositasida ifodalash qiyin"[3:121-128]. Ammo izohli lug'atlardagi fitonimlarning statistik tahlili haqida gap borar ekan, bunda birikmali terminlar miqdoran kam bo'lishi shubhasizdir. Fitonimlarning struktur jihatlari tahlil qilinar ekan, bunda ularning morfologik tuzilishi diqqat markazida turadi. Botanik terminlarning bir qismi bo'lgan fitonimlarni struktur jihatdan turlarga ajratishda so'zlarning tuzilish turlari haqidagi yondashuvlarga tayanish lozim.

MUHOKAMA.

O'zbek tili izohli lug'atlarga kiritilgan fitonimlar orasida so'z shaklidagi birliklar yetakchilik qiladi. Shu sababli fitonimlarning tuzilish turi tahlilida so'zlarda bo'lgani kabi sodda (bir asosli), murakkab (birdan ortiq asosdan tuzilgan) va birikmali kabilarga ajratishni maqsadga muvofiq, deb hisobladik. Izohli lug'atlardan tahlillarimiz natijasida aniqlangan 600 ga yaqin fitonim ajratilgan bo'lsa, ularning asosiy qismini sodda terminlar tashkil qiladi. Struktur tahlilda birlikning sodda yoki murakkablikni asoslarning miqdori belgilab beradi. "Tarkibida birgina lug'aviy ma'noli qism bo'lgan so'z. Sodda so'zning ikki turi farqlanadi: 1) tub so'z; 2) yasama so'z"[4:102]. Terminlarning sodda so'z shaklida bo'lishi ularning fan

sohasiga doir tushunchaning umumtil leksikasi sifatida qo'llanishi bilan bog'liq hollarda ko'proq uchraydi. Chunki chegaralanmagan qatlam birliklarining nutqiy qo'llanishida lakonizm muhim o'rin tutadi. Nutqiy siqqlik leksikadagi sodda terminlarning, shu jumladan, fitonimlarning ham salmoqli bo'lishini ta'minlaydi. O'zbek tili fitonimlarini kichik mikrotizim deb hisoblasak, bu tizimda izohli lug'atga kiritilgan *alol*, *ananas*, *anjabor*, *anjir*, *anor*, *anordoshlar*, *anzur*, *ang'iz*, *apelsin*, *arpa*, *arpabodiyon*, *archa*, *ayg'iz*, *balx*, *bambuk*, *banan*, *baqlajon*, *bardi*, *beda*, *beh*, *behi*, *behishti*, *behtar*, *betaga*, *boshhoqdoshlar*, *beurug'*, *besha*, *beshak*, *boboyi*, *bod*, *bodomi*, *bodomcha*, *boldirg'on*, *boltir*, *boyalich*, *boyken*, *burgan*, *durra*, *ismaloq*, *izen*, *javgazm*, *kandir*, *karmak*, *kartoshka* kabi fitonimlarni sodda so'zlar sirasiga kiritish mumkin. Sodda fitonimlarning o'zini ham, xuddi so'zlarda bo'lgani kabi, sodda-tub va sodda-yasama kabi turlarga ajratish mumkin. Sodda-tub shakldagi fitonimlar sirasiga *alol*, *ananas*, *anjir*, *anor*, *arpa*, *archa*, *balx*, *bambuk*, *beda*, *beh*, *bod*, *durra* kabi leksemalarni kiritish mumkin. *Apelsin* kabi leksemalar ham o'zbek tilida sodda-tub leksemalar sirasiga kiradi. Etimologik jihatdan yondashilsa, leksemaning qo'shma ekanligini aniqlash mumkin ("xitoy olmasi", ya'ni niderlancha "sinaasappel" va fransuzcha "pomme de Chine"[5]).

NATIJALAR.

Sodda fitonimlar orasida affiksatsiya usulida yasalgan leksik birliklarni ham uchratishimiz mumkin. Ma'lumki, affiksatsiya usulida yangi so'z yasaliishi sodda so'zni murakkablashtirmaydi. *Anordoshlar*, *behishti*, *boshhoqdoshlar*, *beurug'*, *boboyi*, *bodomi*, *bodomcha*, *qirqma*, *qizilcha*, *semizak*, *so'rg'ich*, *urug'chi*, *uchma*, *xalili*, *zamcha*, *o'sma*, *chirmovuq* kabi fitonimlar affiksatsiya usulida hosil qilinganligi haqida xulosa chiqarish mumkin. Aytib o'tilgan yasama fitonimlarning barchasi o'zbek tilining o'ziga xos derivatsion qobiliyatlari asosida yaratilgan. Shuning uchun bu til birliklari o'ziga xos qatlamga mansub leksik birliklar sifatida qaraladi. Terminologiya bo'yicha tadqiqotlarda ma'lum bir soha tushunchalarini ifodalovchi va nomlash funksiyasini bajaruvchi leksik birliklar terminlar sifatida belgilab qo'yiladi[6:426-435]. Sanalgan yasama fitonimlarning shakllanish qolipi chap tomoni turlichi bo'lsa ham, hosila qismini ifodalovchi o'ng tomoni bir xil ekanligi tahlillar orqali aniq ko'rish mumkin:

[*ot* + *dosh*] = *ot* qolipi hosilasi: *anordoshlar*, *boshhoqdoshlar*;

[*be* + *ot*] = *ot* qolipi hosilasi: *beurug'*;

[*ot* + *i(y)*] = *ot* qolipi hosilasi: *boboyi*, *bodomi*;

[*fe'l* + *ma*] = *ot* qolipi hosilasi: *qirqma*, *uchma*, *o'sma*;

[*ot* + *cha*] = *ot* qolipi hosilasi: *bodomcha*, *zamcha*;

[*sifat* + *cha*] = *ot* qolipi hosilasi: *qizilcha* kabi.

Terminologik tizimlarda turli turkum so'zlari ishtirok etishi mumkin. Fitonimlar botanik terminologiya tarkibida o'simliklar nomini ifodalaganligi uchun ham ularning hammasi *ot* turkumiga mansub bo'ladi. Umuman, tahlillar sodda-yasama so'zlarning katta qismi o'simlik yoki uning mevasining tashqi ko'rinishi, xususiyatlariga asoslangan holda hosil qilinganligini ko'rsatadi. Masalan, *qizilcha* fitonimi "eti va barg savag'i qizil, ovqatga solinadigan lavlagi; qizil lavlagi"[7:183]ni ifodalaydi. Bunday misollarni sodda yasama fitonimlar orasidan ko'plab topish mumkin.

XULOSA.

Leksikaning barcha kichik tizimlarida donor tilda yasama hisoblanadigan, ammo retsiyent tilda tub so'zlar qatoriga qo'shiladigan birliklar ko'p uchraydi. Bu masalada tilshunoslarning fikrlari ham ikkiga bo'linadi. Bir qism tilshunoslar donor tilda yasalgan so'zlarni retsiyent tilda tub so'z sifatida baholash kerakligini ta'kidlaydilar. Boshqa qism tilshunoslar esa bunday so'zlarni yasama so'zlar hisoblaydilar. Nazarimizda, donor tilda yasalgan va shu holda retsiyent tilga o'zlashgan so'zlarni tub so'zlar qatoriga qo'shish maqsadga muvofiq. Chunki bunda o'zbek tilining o'z imkoniyatlari asosida so'z hosil bo'lishi

kuzatilmaydi. Shunchaki yasama leksemaning o'zlashtirilishi sodir bo'ladi. Shu ma'noda *apelsin, limon, banan, bambuk, kartoshka, pomidor* kabi leksemalarni etimologik xususiyatlaridan qat'i nazar sodda tub so'zlar qatoriga kiritish maqsadga muvofiq. Masalan, *kartoshka* leksemasi rus tilidagi *картофель* leksemasining morfologik ko'rsatkichlar bilan o'zgargan shaklidir[8:411].

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – Москва: Наука, 1977. – 248 с.
2. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2017. – Б.28. – 384 б.
3. Лейчик В.М. Некоторые вопросы упорядочения, стандартизации и использования научно-технической терминологии // Термин и слово: межвуз. сб. науч. тр. – Горький: Изд-во Горьк. гос. ун-та, 1981. – С.121-128.
4. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2013. – B.102. – 144 b.
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Апельсин> [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 20.05.2025.
6. Xolmirzayeva S. terminlarning yasalish usul va yo'llari // Academic Research in Educational Sciences. Volume 3, Issue 5. 2022. – P.426-435.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati: 6 jildli, 1-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2022. – B.183. – 824 b.
8. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – Москва: Мир и Образование, 2014. – С.411. – 1376 с.

O'zbek tilining izohli lug'ati: 6 jildli, 3-jild. – Toshkent: G'afur G TEACHING

TALABALARDA ILMIY PEDAGOGIK NUTQNI RIVOJLANTIRISH

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
Ijtimoiy fanlar fakulteti "Pedagogika" kafedrasi
o'qituvchisi Ergasheva Mahbuba Ne'mat qizi
ergashevamahbuba88@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalarning nutqini o'stirish jarayonining nazariy asoslari, psixologik va pedagogik omillari tahlil qilingan. Nutqning tafakkur bilan uzviy bog'liqligi, ravon nutqning shakllanish bosqichlari hamda ilmiy nutqni rivojlantirishda o'qituvchining roli yoritilgan. Muallif A.A. Leontyev, I.A. Zimnyaya va L.S. Vygotskiylarning nazariy qarashlariga tayangan holda nutqni o'stirishning mazmuni, metodlari hamda bosqichlarini ochib beradi. Shuningdek, talabalar nutqidagi grammatik va uslubiy xatolarni tuzatish, interfaol metodlar va ta'limiy o'yinlardan foydalanishning samaradorligi ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari nutqni o'stirish talabaning fikrlash madaniyati, kommunikativ kompetensiyasi va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir etishini isbotlaydi.

Kalit so'z: Nutq faoliyati, ravon nutq, tafakkur va nutq birligi, kommunikativ kompetensiya, ilmiy nutq, lingvistik asoslar, psixolingvistika, interfaol metodlar, grammatik to'g'rilik, nutq madaniyati, pedagogik yondashuv.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические основы развития речи студентов, а также психологические и педагогические факторы данного процесса. Раскрыта взаимосвязь речи и мышления, этапы формирования связной речи и роль преподавателя в развитии научной речи. На основе теорий А.А. Леонтьева, И.А. Зимней

и Л.С. Выготского анализируется содержание и методы речевого развития. Особое внимание уделено исправлению грамматических и стилистических ошибок студентов, а также эффективному использованию интерактивных методов и дидактических игр. Результаты исследования показывают, что развитие речи способствует формированию культуры мышления, коммуникативной компетенции и личностному росту студентов.

Ключевое слово: Речевая деятельность, связная речь, единство мышления и речи, коммуникативная компетенция, научная речь, лингвистические основы, психолингвистика, интерактивные методы, грамматическая правильность, культура речи, педагогический подход, дидактические игры.

Annotation: This article explores the theoretical foundations of developing students' speech, emphasizing its psychological and pedagogical aspects. It highlights the interrelation between speech and thinking, the stages of fluent speech formation, and the teacher's role in fostering academic language. Drawing on the theories of A.A. Leontiev, I.A. Zimnyaya, and L.S. Vygotsky, the paper analyzes the structure, methods, and stages of speech development.[1] The author discusses strategies for correcting grammatical and stylistic errors and the effectiveness of interactive methods and didactic games. The findings confirm that developing speech enhances students' thinking culture, communicative competence, and overall personal development.

Keyword: Speech activity, fluent speech, unity of thinking and speech, communicative competence, scientific speech, linguistic foundations, psycholinguistics, interactive methods, grammatical accuracy, speech culture, pedagogical approach, didactic games.

KIRISH.

Nutq – inson tafakkurining ifodasi bo‘lib, shaxsning ijtimoiy tajribasi, bilim darajasi va madaniyatini namoyon etuvchi asosiy vositadir. Shuning uchun talabalar nutqini o‘stirish masalasi ta‘lim jarayonining markazida turadi. Bu jarayonning nazariy asoslari psixologiya, tilshunoslik, pedagogika va madaniyatshunoslik fanlari bilan uzviy bog‘liqdir. Talabalarda ravon nutq – bu talabalarning muloqotini va o‘zaro bir-birlarini tushunishlarini ta‘minlovchi mazmunan keng yoyilgan fikrdir. Ravon nutqni fikrlar dunyosidan ajratib bo‘lmaydi: ravon nutq bu fikrlar ravonligidir, unda talabalarning mantiqiy fikrlash, o‘zi qabul qilayotganlarini mulohaza qilish va ularni to‘g‘ri ifodalash qobiliyati aks etadi. Ravon nutqni shakllantirish uchun turli ilmiy terminlarni kundalik hayotda qo‘llash, u talabaning atrofdagilar bilan muloqotga kirishish sharoiti, muloqot shakliga bog‘liq bo‘ladi. U muloqot va ta‘lim jarayonida shakllanadi. Ravon nutqning shakllanishi kasb jarayonida asta-sekin ro‘y beradi. Talabalar hayotida ilmiy nutqni shakllantirish, ilmiy nutqni shakllantirish uchun ilmiy terminlardan to‘g‘ri foydalanish va soda tilda tushuntirish juda muhim. Buning uchun kerakli kitoblardan ta‘riflarni to‘g‘ri varyandlarini tanlash kerak. Muloqot vositasi sifatida nutqning paydo bo‘lishi va uni rivojlantirish jarayoniga alohida e‘tibor qaratish zarur. Har bir kishi hayotida ravon nutq muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u uchta asosiy vazifani bajaradi: individuallaro, ichkiindividual va umuminsoniy.

ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

A.A. Leontyev va I.A. Zimnyaya tomonidan ishlab chiqilgan nutq faoliyati nazariyasiga ko‘ra, nutq bu maqsadga yo‘naltirilgan, motiv asosidagi faoliyatdir.[2] Talaba nutq jarayonida o‘z fikrini ongli ravishda rejalashtiradi, uni so‘z shakliga keltiradi va eshituvchiga yetkazadi. Shu bois, nutqni rivojlantirish uchun avvalo talabalarda **fikr bildirish ehtiyoji va kommunikativ motivni** shakllantirish lozim.

NATIJALAR

Nutq va tafakkur bir-biri bilan chambarchas aloqador. L.S. Vygotskiy ta‘limotiga ko‘ra, tafakkur til orqali tashqi shaklga ega bo‘ladi, ya‘ni nutq – bu fikrning tashqi ko‘rinishidir.[3] Talabalarning nutqini o‘stirish, aslida, ularning fikrlash faoliyatini, mantiqiy tahlil qilish

qobiliyatini ham rivojlantirishni anglatadi. Fikrni aniq, izchil va mantiqan ifoda etish – nutq madaniyatining eng muhim ko'rsatkichi hisoblanadi.

Talabalarda nutq faoliyatini o'rgatish jarayonida material har doim ma'lum dozalarda o'zlashtiriladi. Har bir bunday dozaga ega bo'lish mahorat darajasiga yetkazilishi kerak. Bu darajaga erishish uchun materialni o'zlashtirishning ma'lum bosqichlaridan o'tish kerak. Materialning dozasini o'zlashtirish davrlari vaqti -vaqti bilan takrorlanar ekan, bosqichlar ham takrorlanadi. Har bir bosqich o'ziga xos maqsadga muvofiqligini hisobga olib, dars turlarini aniqlash mezonini nutq malakalarini shakllantirishning ushbu bosqichining maqsadi deb hisoblash mumkin.

Nutqning mazmuni, odatda o'qituvchi tomonidan yordamchi savol, rasm, keyin talabaning o'zi gapirib berish kerak bo'lgan o'zbekcha gap, tekst yoki boshqa biror usul orqali ifoda qilinishi mumkin.[4]

Talabalar bunday holda odatda nima haqida gapirishni o'zlari hal etmaydilar. Bu yaxshigina til materialni zapasiga ega bo'lgan talabani butunlay layoqatsiz kishi qilib qo'yadi, darsdan tashqari paytda biror kishi unga elementar savol bilan murojaat qilsa yoki undan oddiygina bir narsani tushuntirib berishni so'rasa, qanoatlanarli javob ololmaydi. Og'zaki nutqni o'qitishga bag'ishlangan darslarning maqsadga yetarli darajada yo'naltirilmaganligini ham aytib o'tish lozim.

MUHOKAMA

Grammatik jihatdan to'g'ri nutqni shakllantirish bo'yicha mashg'ulotlar ko'rgazmali materiallar yoki ko'rgazmasiz o'tkaziladigan ta'limiy o'yin xarakteriga ega. Talaba nutqidagi xatolarni do'stona, xushmuomalalik bilan tuzatish kerak. Hech vaqt talaba nutqidagi xatoni takrorlash yaramaydi, yaxshisi grammatik shaklli to'g'ri bo'lgan so'zlarni, ta'limiy o'yinlarni takrorlash joizdir, o'qituvchi dars davomida yoki turli xil mashg'ulotlar davomida talaba nutqini kuzatib borishi va grammatik xatolarni tuzatishi shart.

Nutqning ilmiy asosi til tizimiga tayanadi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan, nutqni o'stirish – bu fonetika, leksika, grammatika va uslubiyat qoidalarini ongli ravishda qo'llash demakdir. Talaba o'z fikrini ifoda etishda so'z boyligi, grammatik to'g'rilik va uslubiy moslikka e'tibor qaratishi zarur. Shu bilan birga, orfoepiya va nutq madaniyati qoidalariga rioya qilish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, talabalar nutqini o'stirish – bu ularning **kommunikativ kompetensiyasini** rivojlantirish demakdir. O'qituvchi bu jarayonda rahbar, yo'naltiruvchi va muloqot tashkilotchisi sifatida ishtirok etadi. Zamonaviy ta'limda nutqni o'stirish uchun **kommunikativ yondashuv, interfaol metodlar, muammoli ta'lim va ijodiy topshiriqlar** keng qo'llaniladi. Ushbu metodlar talabalarning erkin fikrlashini, muloqotda faol bo'lishini va o'z fikrini dalillar bilan asoslay olishini ta'minlaydi.

Nutq shaxsning madaniyatini ifodalovchi eng muhim mezonlardan biridir. Har bir insonning nutq madaniyati uning ijtimoiy tajribasi, milliy qadriyatlari va dunyoqarashiga bog'liq. Talabalarning nutqini o'stirishda **ona tili madaniyati, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar** asosida ish yuritish zarur. Shu tariqa, talaba nafaqat so'z boyligini oshiradi, balki o'z fikrini odobli, lo'nda va ta'sirchan tarzda ifoda etishga o'rganadi.

XULOSA

O'qituvchi darsda nutqni yaxshi rivojlanmagan talabalarga alohida e'tibor qaratishi kerak. Ayniqsa nutqda g'alizlik, muloqot qilish jarayonida senonimlarni darajasini noto'g'ri qo'llash holatlari yuz bersa, bunday talabalarga izohli lug'atlar bilan ishlashga yunaltirish alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

Mashg'ulot vaqtida qo'l keladigan interfaol usullar va didaktik o'yinlarning ahamiyati katta bo'lib, ulardan to'g'ri foydalanish va muvaffaqiyatli tashkil etish talabalarning ongli faoliyatining faollashuvi, bilimlarni puxta egallash vositasi sifatida muhim rol o'ynaydi.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston NMIU, 2017. – 488 b
2. Qodirova F.R. Bolalar nutqini o‘stirish nazariyasi va metodikasi. T.: Istiqlol, 2006 y. O‘quv qo‘llanma.
3. D.R.Babayeva. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi. T.: —Barkamol avlod fayzl, 2018 y. Darslik.
4. O‘qituvchi nutq madaniyati. <https://fayllar.org/oqituvchi-nutq-madaniyati.html>
5. Xorijiy filologiya jurnali. <http://samxorfil.uz/maqola/tillargaixtisoslashmagan-oliy-talim-muassasalarida-chet-tili-oqitishningmaqsadi>

ONA TILI TA'LIMI MAZMUNINI MODERNIZATSIYA QILISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Uzoqova Maftuna Abdirazzoqovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti "Pedagogika" kafedrası o'qituvchisi

uzoqovamaftuna817@gmail.com

Annotatsiya : Mazkur maqolada ona tili ta'limi mazmunini modernizatsiya qilishning ilmiy-nazariy asoslari yoritilgan. Unda ona tili ta'limining jamiyat taraqqiyotidagi o'рни, modernizatsiya tushunchasining ta'lim sohasiga ta'siri, kompetensiyaga asoslangan yondashuvning ahamiyati hamda zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, xalqaro baholash dasturlari natijalari asosida milliy ta'lim tizimini rivojlantirish istiqbollari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: ona tili ta'limi, modernizatsiya, kompetensiyaviy yondashuv, innovatsion texnologiyalar, xalqaro tajriba, savodxonlik.

Аннотация : В данной статье раскрываются научно-теоретические основы модернизации содержания преподавания родного языка. Рассмотрены роль обучения родному языку в развитии общества, влияние модернизации на сферу образования, значение компетентностного подхода, а также вопросы использования современных образовательных технологий. Кроме того, на основе результатов международных оценочных исследований обозначены перспективы развития национальной системы образования.

Ключевые слова: преподавание родного языка, модернизация, компетентностный подход, инновационные технологии, международный опыт, грамотность.

Annotation: This article highlights the scientific and theoretical foundations of modernizing the content of mother tongue education. It examines the role of native language teaching in social development, the impact of modernization on education, the importance of a competence-based approach, and the use of modern educational technologies. Furthermore, the prospects for developing the national education system are outlined based on the results of international assessment programs.

Keywords: mother tongue education, modernization, competence-based approach, innovative technologies, international experience, literacy.

kirish

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari shiddat bilan rivojlanayotgan davrda ta'lim tizimini yangilash, uni zamon talablariga moslashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ona tili ta'limi mazmunini modernizatsiya qilish masalasi jamiyat taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlari qatoridan o'rin oladi. Zero, davlatimiz rahbari

ta'kidlaganidek: *“Milliy taraqqiyotimizning poydevori – bu zamonaviy bilim, yuksak ma'naviyat va tafakkurdir”* [1]. Ona tilini puxta o'rgatish orqali nafaqat savodxon avlod, balki mustaqil fikrlovchi, yuksak intellektual salohiyatga ega shaxsni tarbiyalash mumkin.

Mazkur tadqiqotning **muammosi** — ona tili ta'limi mazmuni zamonaviy talablar darajasida shakllantirilmaganligi, ta'lim jarayonida metodik yangilanishlar yetarli darajada qo'llanilmayotganidir. Shu bois, ta'limni modernizatsiya qilishning ilmiy-nazariy asoslarini aniqlash va ularni amaliyotga joriy etish zarurati tug'iladi [2].

Tadqiqotning **maqsadi** — ona tili ta'limi mazmunini modernizatsiya qilishning ilmiy-nazariy asoslarini yoritish va uni o'quv jarayonida samarali qo'llash yo'llarini belgilashdan iborat.

Tadqiqotning **vazifalari** quyidagilardan iborat:

- ona tili ta'limi mazmunini modernizatsiya qilish zaruriyatini asoslash ;
- modernizatsiya jarayonining ilmiy-nazariy manbalarini tahlil qilish ;
- zamonaviy ta'lim metodlari va texnologiyalarini o'rganish ;
- ona tili ta'limini rivojlantirishda xorijiy tajribalar va xalqaro baholash dasturlarining ahamiyatini aniqlash ;
- modernizatsiya jarayonini amaliyotga tadbiq etish bo'yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqish.

Shunday qilib, kirish qismida mavzuning tanlanish asosi va dolzarbligi belgilandi. Mavzuning ilmiy ahamiyati esa, avvalo, ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarni XXI asr ko'nikmalariga tayyorlash hamda milliy ta'lim tizimini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liqdir.

Modernizatsiya tushunchasi — bu yangilanish, zamon talablariga moslashish, mavjud tizimlarni takomillashtirish jarayonini bildiradi. Ta'lim sohasida modernizatsiya, eng avvalo, o'quv dasturlari, metodlar va ta'lim texnologiyalarini qayta ko'rib chiqish, ularni zamonaviy pedagogik talablar asosida yangilashni anglatadi. Bu jarayon ona tili ta'limida ham muhim o'rin tutib, o'quvchilarni XXI asr ko'nikmalari — kommunikativ, kreativ, tanqidiy va hamkorlikda ishlash qobiliyatlariga ega bo'lishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

So'nggi yillarda ona tili ta'limini modernizatsiya qilish masalasi milliy va xalqaro miqyosda keng o'rganilmoqda. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev o'z nutq va asarlarida ta'lim jarayonini zamon talablari asosida takomillashtirish, xususan, til ta'limida zamonaviy metodlar va raqamli texnologiyalarni joriy etish zarurligini ta'kidlab kelmoqda

O'zbek olimlaridan M. Yo'ldoshev va A. Qodirov ona tili ta'limini modernizatsiya qilish jarayonini tahlil qilib, bunda kompetensiyaga asoslangan yondashuv, interfaol metodlardan foydalanish hamda ta'lim mazmunini global standartlarga moslashtirish muhimligini qayd etadi . Shuningdek, D. Karimova innovatsion texnologiyalarni qo'llash, ona tili darslarida multimedia vositalari va ijodiy topshiriqlardan samarali foydalanish ta'lim sifatini oshirishi haqida ilmiy xulosalar bergan [3].

Xudoyberdiyev A. o'z maqolalarida kompetensiyaviy yondashuvni asoslab, ona tili ta'limida o'quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligini alohida ta'kidlagan .

Xorijiy adabiyotlarda ham modernizatsiya jarayonlari keng tahlil etilgan. Masalan, J. Bruner, B. Bloom singari ta'lim nazariyotchilarining ishlarida ta'lim mazmunini yangilash, o'quvchilarni faol ishtirokchi sifatida shakllantirishga alohida urg'u beriladi. Xalqaro baholash dasturlari — PISA, PIRLS, TIMSS natijalari ham ta'lim sifatini oshirishda metodik yangilanishlarning ahamiyatini ko'rsatmoqda [4].

Demak, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ona tili ta'limini modernizatsiya qilish — bu o'quv dasturlarini yangilash, interfaol va innovatsion metodlarni qo'llash, xalqaro tajribalarni o'rganish va milliy an'analar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotning metodologik asosi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim sohasidagi nutqlari, farmon va qarorlari, shuningdek, ta'limni modernizatsiya qilish bo'yicha milliy va xalqaro tajribalarni tahlil qilishdan iborat bo'ldi [1; 2].

Tadqiqot metodlari sifatida quyidagilardan foydalanildi:

Nazariy tahlil metodi – ona tili ta'limi mazmunini modernizatsiya qilishga oid ilmiy adabiyotlar, davlat hujjatlari va xalqaro tajribalarni o'rganish orqali umumiy ilmiy-nazariy asoslar ishlab chiqildi.

Taqqoslash metodi – milliy ta'lim tizimidagi yangilanishlar xorijiy tajribalar (PISA, TIMSS, PIRLS kabi xalqaro baholash dasturlari) bilan solishtirilib, o'xshash va farqli jihatlar aniqlandi.

Kontent tahlil metodi – mavjud o'quv dasturlari va ona tili darsliklarida kompetensiyaviy yondashuv qanchalik aks etganligi o'rganildi.

Ilmiy umumlashtirish metodi – olingan natijalar asosida ta'lim mazmunini modernizatsiya qilish bo'yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

Metodologik yondashuvlar:

Kompetensiyaga asoslangan yondashuv – o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari bilan bir qatorda ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish.

Innovatsion yondashuv – ta'lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish.

Tizimli yondashuv – ona tili ta'limini modernizatsiya qilishni ta'lim tizimining boshqa bo'g'inlari bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqish.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi ona tili ta'limini modernizatsiya qilish jarayonida nazariy va amaliy manbalarni o'rganish, ilmiy umumlashtirish va xorijiy tajribalarni tahlil qilishga asoslandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ona tili ta'limini modernizatsiya qilish jarayonini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda mamlakatimizda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish yo'lida muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Prezident Sh.M. Mirziyoyev tashabbusi bilan qabul qilingan *“Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”* hamda *“Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari”* haqidagi hujjatlarda ta'lim mazmunini zamonaviy talablar asosida qayta ko'rib chiqish, o'quv dasturlarini yangilash va kompetensiyaga asoslangan yondashuvni joriy etish ustuvor vazifa qilib belgilangan [5].

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, amaldagi ona tili darsliklarida grammatik bilimlarni berishga ko'proq urg'u qaratilgan, biroq o'quvchilarning kommunikativ savodxonligini, ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yetarli e'tibor berilmagan. Shu sababli, ta'lim mazmunini modernizatsiya qilish doirasida:

- darslik va dasturlarda kompetensiyaga asoslangan topshiriqlarning ulushini oshirish;
- o'quvchilarda muloqot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladigan interfaol metodlarni keng joriy etish;
- ona tili ta'limida raqamli resurslar va elektron platformalardan foydalanish zaruriyati aniqlangan.

Xalqaro baholash dasturlari (PISA, PIRLS, TIMSS) natijalari ham shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda matn bilan ishlash, axborotni tahlil qilish, umumlashtirish va xulosa chiqarish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmagan [3]. Bu esa ona tili ta'limi mazmunini zamonaviylashtirishning dolzarbligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida o'quv dasturlari va metodik qo'llanmalar tahlili shuni ko'rsatdiki, ona tili ta'limini rivojlantirishda quyidagi yo'nalishlar samarali natija beradi:

1. O'quvchilarda funksional savodxonlikni shakllantirish uchun amaliy topshiriqlar tizimini yaratish.
2. Ona tili ta'limida ijodiy yozuv, muhokama, debat, loyiha ishlari kabi faol metodlardan foydalanish.
3. Ta'lim jarayonini raqamlashtirish va multimediya resurslari bilan boyitish.
4. O'quvchi shaxsini rivojlantirishga qaratilgan individual ta'lim strategiyalarini qo'llash.

Shunday qilib, tahlil natijalari ona tili ta'limini modernizatsiya qilish nafaqat ilmiy-nazariy asoslarni, balki amaliy yechimlarni ham talab etishini ko'rsatmoqda. Bu jarayon o'quvchilarni XXI asr ko'nikmalariga tayyorlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarini uyg'unlashtirish, ta'lim sifatini xalqaro standartlarga moslashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O'zbekiston strategiyasi*. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
2. Mirziyoyev Sh.M. *Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili – taraqqiyot yo'limizning asosiy mezonidir*. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va xalqimizga Murojaatnoma, 2022-yil 20-dekabr.
3. Karimova D. *Ona tili ta'limida innovatsion texnologiyalarni qo'llash: ilmiy-uslubiy qo'llanma*. – Toshkent, 2023.
4. OECD. *PISA 2022 Results*. – Paris: OECD Publishing, 2023.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026 yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida PF–60-son Farmoni. – Toshkent, 2022.
6. OECD. *PISA 2022 Results*. – Paris: OECD Publishing, 2023.

O'ZBEK TILIDA TO'LIQSIZ GAPLARNING SHAKLIY-MAZMUNIIY TASNIFLANISHI

Avazov Xamza Panjiyevich

Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi khamzaf1driver@gmail.com

Annotatsiya: O'zbek tilida to'liqsiz gaplarning shakliy-mazmuniiy tasnifi ularning til tizimida qanday funksional vazifalarni bajarishini va kommunikativ samaradorlikni oshiradigan vosita ekanligini ochib beradi. Ushbu tasnif ellipsis hodisasining grammatik va pragmatik darajalarda chuqur o'rganilishiga zamin yaratadi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, ingliz tili, to'liqsiz gap, grammatika, dialog, fe'l, nutq uslublari, ellipsis, og'zaki nutq.

Abstract: The formal and substantive classification of incomplete sentences in the Uzbek language reveals the functional functions they perform in the language system and serve as a means of increasing communicative efficiency. This classification lays the foundation for an in-depth study of the phenomenon of ellipsis at the grammatical and pragmatic levels.

Keywords: Uzbek, English, incomplete sentence, grammar, dialogue, verb, speech styles, ellipsis, oral speech.

KIRISH.

O'zbek tilida to'liqsiz gaplar sintaktik tuzilishida muayyan bo'laklari (ega, kesim, to'ldiruvchi, hol yoki aniqllovchi) tushirib qoldirilgan bo'lsa-da, quroshov orqali to'liq ma'no ifodalovchi gaplardir. Bu gaplar tilning kommunikativ samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ayniqsa og'zaki nutqda, badiiy adabiyotda, publitsistik va reklama matnlarida keng qo'llaniladi. To'liqsiz gaplarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular sintaktik tuzilishda "yetishmovchilik" ko'rinsa ham, pragmatik va semantik jihatdan to'liq ma'no ifodalaydi.

O'zbek tilshunosligida to'liqsiz gaplar haqida dastlabki tadqiqotlar A. Gulomov, S. Usmonov, M. Asqarova kabi olimlarning ishlarida ko'zga tashlanadi. Masalan, A. Gulomov o'zining "O'zbek tili grammatikasi" asarida to'liqsiz gaplarni "quroshovga tayanib, tushirilgan bo'laklari orqali ma'no anglatuvchi gaplar" deb ta'riflaydi[1:156]. Bu ta'rif to'liqsiz gaplarning quroshovga bog'liqligini ta'kidlaydi, ammo ularning shakliy-mazmuniy tasnifiga alohida e'tibor qaratmaydi.

S. Usmonov to'liqsiz gaplarni "sintaktik siqilish" hodisasi sifatida ko'rib chiqadi va ularning og'zaki nutqda kommunikativ vazifalarni bajarishini ta'kidlaydi[2:89]. Usmonovning bu yondashuvi to'liqsiz gaplarning dialogik nutqda qisqa, lekin ta'sirli ifoda vositasi ekanligini ko'rsatadi. Biroq, u ham Gulomov kabi to'liqsiz gaplarning shakliy tasnifiga chuqur e'tibor qaratmaydi va ko'proq ularning pragmatik rolini tahlil qilish bilan cheklanadi. Usmonovning "quroshovda ellipsis" tushunchasi to'liqsiz gaplarning dialogik muhitdagi o'ziga xosligini ochib beradi, lekin bu tushuncha faqat dialogik nutq bilan chegaralanib, mustaqil qo'llaniladigan to'liqsiz gaplarni to'la qamrab olmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLIL VA METOD.

M. Asqarova to'liqsiz gaplarni "sintaktik iqtisod" vositasi deb hisoblaydi va ularning kommunikativ samaradorligini ta'kidlaydi[3:102]. Asqarovaning yondashuvi to'liqsiz gaplarning nutqda vaqt va so'z sarfini kamaytirishdagi ahamiyatini yoritadi. Biroq, uning tahlilida shakliy tasnifga yetarli darajada e'tibor berilmagan. Bizningcha, Asqarovaning "sintaktik iqtisod" tushunchasi to'liqsiz gaplarning stilistik xususiyatlarini tushuntirishda muhim bo'lsa-da, ularning ichki turlari bo'yicha aniq mezonlar taklif qilinmagan.

A. Xo'jayev to'liqsiz gaplarni "sintaktik minimalizm" deb ataydi va ularning kommunikativ vazifalarini tahlil qiladi[4:78]. Xo'jayevning yondashuvi to'liqsiz gaplarning nutqda iqtisodiy vosita sifatida ishlatilishini ko'rsatadi, ammo u ham mazmuniy tasnif bo'yicha chuqur tahlil o'tkazmaydi. Xo'jayevning "sintaktik minimalizm" tushunchasi to'liqsiz gaplarning semantik siqilish xususiyatini ochib beradi, lekin bu tushuncha faqat badiiy adabiyotdagi to'liqsiz gaplarga nisbatan qo'llaniladi va umumiy til tizimiga qamrov kengaytirilmagan.

To'liqsiz gaplarning terminologik talqini bo'yicha ham muhokamalar mavjud. "To'liqsiz gap" atamasi o'zbek tilida sintaktik tuzilishning yetishmovchiligini anglatganda, bu gaplar mazmunan to'liq bo'lib, kontekst orqali ma'no ifodalaydi. Masalan, A. Qahhorning "Qo'shchinor chiroqlari" asaridagi dialogda: **"Rahimjon: Ikovi bir olmaning ikki pallas! Odilov: Qo'zievchi?"**[5] – bu yerda Odilovning gapi to'liqsiz bo'lib, faqat ega ifodalangan, lekin kontekst tufayli to'liq ma'no anglashiladi. Ushbu misol to'liqsiz gaplarning stilistik vosita sifatida qanchalik muhim ekanligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi olimlarning yondashuvlarini tahlil qilganda shuni ko'rish mumkinki, o'zbek tilshunosligida to'liqsiz gaplarning ta'rifi va vazifalari bo'yicha umumiy qarashlar mavjud bo'lsa-da, ularning shakliy va mazmuniy tasnifi bo'yicha yagona tizimli yondashuv shakllanmagan. Bu esa to'liqsiz gaplarning til tizimidagi o'rnini chuqur o'rganishda ma'lum darajada qiyinchiliklar tug'diradi. Masalan, Gulomovning ta'rifi umumiy bo'lib, tasnifga oid aniq mezonlarni keltirmaydi, Usmonovning yondashuvi esa pragmatik jihatlariga urg'u beradi, lekin shakliy tasnifga kam e'tibor qaratadi. Shu bois, ushbu bo'limda to'liqsiz gaplarning shakliy-mazmuniy tasnifini tizimli ravishda yoritish va mavjud tadqiqotlarni kengaytirish maqsad qilinadi.

To'liqsiz gaplarning shakliy tasnifi ularning sintaktik tuzilishida qaysi bo'laklarning tushirilganligiga asoslanadi. Ushbu tasnifda quyidagi asosiy turlarni ajratish mumkin:

Kesimsiz gaplar – bu gap tarkibida kesim tushirib qoldirilgan, lekin quroshov orqali uning ma'nosi aniq bo'lgan gaplardir. O'zbek tilida bunday gaplar ko'pincha parallel tuzilishli gaplarda uchraydi. Masalan:

Men darsga, u esa bozorga.

(To'liq shakli: Men darsga bordim, u esa bozorga bordi.)

MUHOKAMA.

Bu misolda “bordim” va “bordi” kesimlari tushirilgan, lekin gapning parallel tuzilishi va quroshov tufayli ma'no to'liq anglashiladi. M. Asqarova (1990) kesimsiz gaplarni “sintaktik iqtisod” vositasi deb hisoblaydi va ularning kommunikativ samaradorligini ta'kidlaydi[3:102]. Asqarovaning bu yondashuvi to'liqsiz gaplarning nutqda vaqt va so'z sarfini kamaytirishdagi rolini ochib beradi, ammo kesimsiz gaplarning ichki turlari (masalan, parallel tuzilishli yoki mustaqil kesimsiz gaplar) bo'yicha tasnif taklif qilmaydi.

Asqarovaning yondashuvi kesimsiz gaplarning funksional jihatlarini yoritishda muhim bo'lsa-da, ularning shakliy xususiyatlarini chuqur tahlil qilishda yetarli emas. Bizningcha, kesimsiz gaplarni quyidagi kichik turlarga ajratish mumkin:

1. Parallel tuzilishli kesimsiz gaplar: Yuqoridagi misolda ko'rsatilganidek, gapning ikkinchi qismida kesim birinchi qismdagi kesimga tayanib tushiriladi.

2. Mustaqil kesimsiz gaplar: quroshovda kesimning ma'nosi aniq bo'lsa-da, parallel tuzilishga ega bo'lmagan gaplar. Masalan:

Suhbatdan keyin uyga. (To'liq shakli: Suhbatdan keyin uyga qaytdim.)

Rahimjon: Ikovi bir olmaning ikki pallasi! Odilov: Qo'zievchi? (A. Qahhor)
Bu misolda Odilovning gapida kesim tushirilgan bo'lib, u faqat ega (Qo'zievchi) orqali ifodalangan.

Egasiz gaplar – bu gapda ega tushirilgan, lekin quroshov orqali uning kim yoki nima ekanligi aniq bo'lgan gaplardir. Bunday gaplar o'zbek tilida ko'pincha dialoglarda yoki avvalgi gaplarda ega aniq bo'lganda qo'llaniladi. Masalan:

–Ketdimi? –**Ketdi.**

Bu misolda “ketdi” gapida ega (u) tushirilgan, lekin suhbatning avvalgi qismida ega aniq bo'lgani uchun ma'no to'liq anglashiladi. S. Usmonov egasiz gaplarni “kontekstual ellipsis” deb ataydi va ularning dialogik nutqda muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi[2:92]. Usmonovning yondashuvi egasiz gaplarning pragmatik rolini ochib beradi, ammo ularning shakliy xususiyatlari (masalan, qaysi turdagi egalar tushirilishi mumkinligi) bo'yicha aniq mezonlar keltirmaydi.

Egasiz gaplarning o'zbek tilidagi o'ziga xosligi shundaki, ular ko'pincha shaxsiy olmoshlar (u, sen, biz) yoki aniq shaxsni bildiruvchi otlar tushirilgan holda ishlatiladi. Buni quyidagi misollar orqali ko'rish mumkin:

1. Shaxsi noaniq olmoshli egasiz gaplar:

Keldi. (To'liq shakli: U keldi.)

2. Aniq shaxsli egasiz gaplar:

Darsga bormadi. (To'liq shakli: Murod darsga bormadi.)

NATIJALAR.

Bu yerlarda nima bo'ladi? – Paxta, kuzgi bug'doy. (Sh. Rashidov) (To'liq shakli: Bu yerlarda paxta va kuzgi bug'doy bo'ladi.)

To'liqsiz gaplarning mazmuniy tasnifi ularning kommunikativ maqsadi, funksional roli va pragmatik xususiyatlariga asoslanadi. Ushbu tasnifda quyidagi asosiy turlarni ajratish mumkin:

Bo'lak javoblar – bu savolga qisqa, faqat kerakli ma'lumotni beruvchi to'liqsiz gaplardir. O'zbek tilida bunday gaplar dialoglarda keng tarqalgan. Masalan:

–**Kim keldi? – Murod.**

(To'liq shakli: Murod keldi.)

M. Asqarova (1990) bo'lak javoblarni “suhbatda iqtisodiy vosita” deb hisoblaydi va ularning quroshovga qattiq bog'liqligini ta'kidlaydi[3:102]. Asqarovaning yondashuvi bo'lak javoblarning kommunikativ samaradorligini ko'rsatadi, lekin ularning ichki turlari (masalan, otli yoki fe'lli bo'lak javoblar) bo'yicha tasnif taklif qilmaydi.

Bo‘lak javoblarni quyidagi kichik turlarga ajratish mumkin:

1. O‘tli bo‘lak javoblar:

– **Nima olding? – Kitob.** (To‘liq shakli: Kitob oldim.)

2. Fe‘lli bo‘lak javoblar:

– **Qachon kelding? – Kecha.** (To‘liq shakli: Kecha keldim.)

Misollar:

– **Uyga bordingmi? – Ha, uyga.** (To‘liq shakli: Ha, uyga bordim.)

Replikativ gaplar – suhbatda avvalgi gapga asoslangan qisqa javoblar bo‘lib, ko‘pincha tasdiq yoki rad ma’nosini ifodalaydi. Masalan:

– **Kitobni o‘qdingmi? – Ha.** (To‘liq shakli: Ha, kitobni o‘qidim.)

S. Usmonov replikativ gaplarni “dialogik ellipsis” deb ataydi va ularning suhbatning tabiiy oqimida muhim o‘rin tutishini ta’kidlaydi[2:90]. Usmonovning yondashuvi replikativ gaplarning pragmatik rolini ochib beradi, ammo ularning semantik turlari bo‘yicha aniq tasnif keltirmaydi.)

Replikativ gaplar tasdiq, rad yoki qo‘shimcha ma’lumot berishga xizmat qiladi. Quyidagi turlarni ajratish mumkin:

XULOSA.

Maqollardagi to‘liqsiz gaplar semantik siqilish orqali fikrni qisqa va ta’sirli ifodalaydi.

O‘zbek tilida to‘liqsiz gaplarning shakliy-mazmuniiy tasnifi ularning til tizimida qanday funksional vazifalarni bajarishini va kommunikativ samaradorlikni oshiradigan vosita ekanligini ochib beradi. Ushbu tasnif ellipsis hodisasining grammatik va pragmatik darajalarda chuqur o‘rganilishiga zamin yaratadi. Mavjud tadqiqotlar (Gulomov, Usmonov, Asqarova, Xo‘jayev) to‘liqsiz gaplarning umumiy xarakteristikasini yoritadi, ammo shakliy va mazmuniiy tasnif bo‘yicha yagona yondashuv shakllanmagan. Shu bois, ushbu bo‘limda taklif qilingan tasnif to‘liqsiz gaplarning shakliy va funksional xususiyatlarini tizimli ravishda yoritishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Гуломов А. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Фан, 1975. – 143 б.
2. Усмонов С. Ўзбек тили синтаксиси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1984. – 203 б.
3. Асқарова М. Ўзбек тили синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1990. – 279 б.
4. Хўжаев А. Ўзбек тили синтаксиси масалалари. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 168 б.
5. Қахҳор А. Қўшчинор чироқлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – 244 б.

«ОСМЫСЛЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ»

Остонова Гулрух

Шахрисабзский государственный

Педагогический институт

Магистрант 2 курса

<https://orcid.org/0009-0007-4903-960X>

Аннотация: В статье рассматривается осмысление исторической памяти в русской литературе как важнейшего культурного и духовного феномена. Историческая память выступает не только средством сохранения национальной идентичности, но и основой художественного самовыражения писателей. Особое внимание уделяется анализу произведений классической и современной литературы, в которых отражены ключевые исторические события и судьбы народа. Подчеркивается роль художественного слова в

формировании ценностных ориентиров общества, а также в передаче опыта прошлых поколений. Осмысление исторической памяти в русской литературе способствует сохранению преемственности культурных традиций и углублению понимания национальной истории.

Осмысление исторической памяти в русской литературе

Историческая память является важнейшей составляющей духовной культуры, которая обеспечивает сохранение традиций, национальной идентичности и преемственности поколений. В условиях глобализации и изменения ценностных ориентиров проблема осмысления исторической памяти приобретает особую актуальность.

Русская литература традиционно выполняла роль не только художественного, но и социального института, отражающего общественные процессы, формирующего гражданское сознание и нравственные ориентиры. Через образы, сюжеты и символику писатели помогали обществу осознать значимость исторического прошлого, превратить его в источник нравственных уроков и патриотического воспитания.

Цель исследования – выявить специфику художественного осмысления исторической памяти в русской литературе XIX–XX вв. и определить её роль в формировании ценностных ориентиров современного общества.

ЗАДАЧИ ИССЛЕДОВАНИЯ:

1. Рассмотреть теоретические основания понятия «историческая память».
2. Проанализировать отражение исторической памяти в произведениях русской литературы XIX века.
3. Определить новые подходы к теме памяти в литературе XX века.
4. Оценить воспитательный и культурный потенциал осмысления исторической памяти в литературе.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Исследование базируется на междисциплинарном подходе, сочетающем: Историко-литературный анализ, позволяющий рассмотреть произведения в контексте эпохи.

Сравнительный метод, применяемый для сопоставления авторских интерпретаций исторических событий.

Герменевтический метод, обеспечивающий глубокое понимание символики и идейного содержания текстов.

Культурологический подход, направленный на выявление роли литературы в сохранении национальной идентичности и формировании исторической памяти.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

1. Теоретические основы исторической памяти

Историческая память трактуется как форма коллективного сознания, включающая в себя знания о прошлом, эмоционально-ценностное отношение к нему и механизмы трансляции этого опыта в будущее (Ассман, Лотман).

2. XIX век: литература как хранитель национальной памяти

А. С. Пушкин в произведениях «Борис Годунов» и «Полтава» показал исторические судьбы России, акцентируя внимание на нравственных проблемах власти и народа.

Н. В. Гоголь в «Тарасе Бульбе» передал героико-трагический опыт народа, показав значимость духовного единства.

Л. Н. Толстой в «Войне и мире» раскрыл историческую память через судьбы простых людей, подчеркнув идею народного единства и духовного подвига.

3. XX век: новые интерпретации и трагическое переосмысление

М. А. Шолохов в романе «Тихий Дон» представил народную память о революции и гражданской войне как драматический опыт.

А. И. Солженицын в «Архипелаге ГУЛАГ» сохранил память о репрессиях, сделав личный опыт частью национального наследия.

А. Ахматова в поэме «Реквием» выразила трагизм памяти о жертвах сталинского террора.

4. Воспитательный потенциал исторической памяти

Анализ произведений показывает, что русская литература формирует:

чувство сопричастности к судьбе Родины,

уважение к историческому наследию,

осознание нравственных уроков прошлого,

готовность к гражданской ответственности и патриотизму.

Результаты исследования подтверждают, что русская литература XIX–XX вв. играет ключевую роль в сохранении и осмыслении исторической памяти. Если литература XIX века акцентировала внимание на героизме, национальном единстве и нравственных идеалах, то литература XX века сосредоточилась на трагических страницах истории, обращая внимание на цену социальных потрясений.

Таким образом, историческая память в литературе выполняет двойную функцию:

1. Культурно-образовательную – формирует у читателей знание и понимание исторического пр2. Воспитательно-нравственную – воспитывает гражданскую ответственность и духовные ценности.

Современное общество, находясь в условиях глобализации и культурных трансформаций, особенно нуждается в обращении к литературе как источнику исторической памяти. Это позволяет сохранить национальную идентичность и духовную преемственность поколений.

Заключение

Осмысление исторической памяти в русской литературе представляет собой сложный

многогранный процесс, который объединяет художественное творчество, философские идеи и общественные ценности. Литература не только фиксирует исторические события, но и превращает их в нравственные уроки, способные формировать мировоззрение личности и духовную основу общества.

Таким образом, русская литература XIX–XX вв. выступает важнейшим хранителем исторической памяти и играет ключевую роль в формировании культурного и духовного суверенитета современного общества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ассман Я. Культурная память. Москва: Языки славянской культуры, 2004.
2. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва: Языки русской культуры, 1996.
3. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. В 10 т. Москва: Художественная литература, 1977.
4. Толстой Л. Н. Война и мир. Москва: Художественная литература, 1983.
5. Шолохов М. А. Тихий Дон. Москва: Гослитиздат, 1960.
6. Ахматова А. А. Реквием. Москва: Современник, 1987.
7. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. Париж: YMCA-Press, 1993

O'QUVCHILARDA YOZMA NUTQNI SHAKILLANTIRISHNING MUAMMO VA YECHIMLARI

Yusupova Mushtariy

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarda yozma nutqni shakllantirish jarayonidagi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari o'rganilgan. Yozma nutq-o'quvchilarning fikrini aniq, ravon va mantiqan asoslab ifodalash qobiliyatini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Tadqiqot davomida yozma nutqning o'ziga xos xususiyatlari, uni shakllantirish bosqichlari, didaktik yondashuvlar va metodik vositalar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: O'quvchi, yozma nutq, ta'lim jarayoni, shakllantirish, fikr, mantiqiy, izchillik, ijodiy yondashuv, muammo, tahlil, yechim, rammatika, imlo.

Annotation

This article explores the main problems encountered in the process of developing students' written speech and the ways to overcome them. Written speech is an important tool for shaping students' ability to express their thoughts clearly, fluently, and logically. The study analyzes the specific features of written speech, its development stages, didactic approaches, and methodological tools.

Keyword: Student / Pupil, written speech, educational process, formation / Development, thought / Idea, logical, consistency, creative approach, problem, analysis, solution, grammar.

KIRISH.

O'quvchilarning yozma nutqni shakllantirish, ta'lim jarayonida eng muhim vazifalardan biridir. Yozma nutq, nafaqat tilni to'g'ri va ravon ishlatish, balki o'quvchining fikrlash qobiliyatini, mantiqiy izchillikni va ijodiy yondashuvni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'quvchilarning yozma nutqini shakllantirishda bir qator muammolar yuzaga keladi. Ushbu maqolada, o'quvchilarda yozma nutqni shakllantirishdagi asosiy muammolarni tahlil qilib, ularni bartaraf etish uchun taklif qilingan yechimlarni ko'rib chiqamiz.

Yozma Nutqni Shakllantirishning Ahamiyati

Yozma nutq, o'quvchining fikrini aniq va to'liq ifodalashga imkon beradi. Bu jarayon, o'quvchining tilga bo'lgan e'tiborini kuchaytiradi va so'z boyligini rivojlantiradi. Shuningdek, yozma nutqni shakllantirish o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ma'lumotni tizimli ravishda taqdim etish va yozma asar yaratish ko'nikmalarini oshiradi. Yozma nutqning shakllanishi nafaqat tilni o'rganish, balki o'quvchining umumiy akademik muvaffaqiyatlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Yozma nutqni shakllantirishdagi muammolar

Grammatika va Imlo Xatolari O'quvchilarning yozma nutqida eng ko'p uchraydigan muammolardan biri grammatika va imlo qoidalariga rioya etmaslikdir. O'quvchilarda imlo xatolari va grammatik qoidalar buzilishi matnning tushunilmasligiga olib keladi va matnning sifatini pasaytiradi.

1. Fikrni Mantiqiy va Izchil Ifodalashdagi Qiyinchiliklar Yozma nutqda o'quvchilar fikrlarini izchil va mantiqiy ravishda ifodalashda qiynalishadi. Ko'pincha o'quvchilar mavzuni chuqur o'rganmasdan yoki tegishli tahlilni amalga oshirmasdan yozadilar, bu esa matnni tushunish va mantiqiy bog'lanishni yo'qotishiga olib keladi.

2. So'z Boyligi va Stilistik Masalalar O'quvchilarda yozma nutqda so'z boyligi yetishmasligi, mukammal ifodalar va to'g'ri stilistik elementlardan foydalanmaslik kabi muammolar mavjud. Bu, o'z navbatida, matnning jozibasiz va rang-barang bo'lishiga olib keladi.

3. Motivatsiya Yetishmasligi O'quvchilarda yozish jarayoniga nisbatan motivatsiyaning pastligi, o'z fikrlarini yozma shaklda ifodalashga bo'lgan qiziqishning yo'qligi hamda yozish topshiriqlariga nisbatan befarqlik ham muammolarni keltirib chiqaradi.

YECHIMLAR VA TAVSIYALAR.

Grammatika va imlo bo'yicha ta'limni kuchaytirish o'quvchilarda grammatika va imlo qoidalarini yaxshilash uchun muntazam ravishda mashqlar, tekshiruvlar va tahlil ishlari o'tkazilishi lozim. Imlo va grammatika xatolarini aniqlashda o'quvchilarga o'z xatolarini o'rganish va to'g'rilash imkoniyatini berish muhim. Bu jarayonni interaktiv va qiziqarli tarzda tashkil etish, o'quvchilarni o'z xatolarini anglash va to'g'irlashga undaydi.

Fikrni Izchil va Mantiqiy Ifodalashni O'rgatish Yozma nutqning asosiy maqsadi — fikrni aniq va izchil ifodalashdir. O'quvchilarga matnni yozishdan oldin, fikrlarni rejalashtirish va ularga asoslangan ravishda paragraflar tuzishni o'rgatish zarur. O'quvchilarga yozgan matnining mantiqiy tuzilishini, fikrlar orasidagi bog'lanishni va izchillikni o'rgatish orqali ular yaxshi yozuvchi bo'lishadi.

So'z Boyligini Oshirish O'quvchilarga yangi so'zlar va iboralarni o'rgatish, o'z yozma nutqini rivojlantirishda juda muhimdir. So'z boyligini oshirish uchun turli xil adabiy va ilmiy manbalarni o'qitish, ma'lum bir mavzular bo'yicha o'quvchilarga yozma mashqlar berish, leksik boylikni rivojlantirishda yordam beradi.

Motivatsiya va Ijodiy Yondashuvni Rivojlantirish Yozma nutqni shakllantirishga bo'lgan motivatsiyani oshirish uchun o'quvchilarga ijodiy yozish mashqlari, debatlar va tanlovlar tashkil etish mumkin. Motivatsiya o'quvchilarga yozishning ijtimoiy ahamiyatini tushuntirish orqali oshadi. Shuningdek, o'quvchilarni o'z fikrlarini yozma tarzda ifodalashga rag'batlantirish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish (onlayn forumlar, bloglar va ijtimoiy tarmoqlar) ham samarali usul bo'lishi mumkin.

Interfaol Yondashuvlar va Texnologiyalarni Qo'llash Yozma nutqni rivojlantirishda interaktiv metodlarni qo'llash o'quvchilarning fikrlarini rivojlantirishga va ularni yozma nutqning barcha jihatlarini bo'yicha mashq qilishga undaydi. Shu bilan birga, onlayn platformalar, elektron ta'lim tizimlari va mobil ilovalar orqali o'quvchilarga yozma nutq mashqlarini bajarish imkoniyatini yaratish mumkin.

Fikr almashish va bahs-munozara usullarini joriy etish. Yozma ish oldidan guruhli yoki juftlikdagi suhbatlar, fikr almashishlar orqali o'quvchilar mavzuga chuqurroq kirishadi va yozuvga tayyor holga keladi.

Ijodiy topshiriqlar berish: Hikoya yozish, esse yozish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, o'z fikrini asoslab berish kabi topshiriqlar o'quvchining mustaqil va ijodiy fikrlashiga turtki buladi.

Xulosa

Yozma nutqni shakllantirish-murakkab va izchil metodik yondashuvni talab etadigan jarayondir. O'quvchilarda yozma nutq muammolari asosan bilim, amaliyot va motivatsiya yetishmovchiligi bilan bog'liq. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun o'quv jarayoniga innovatsion, interaktiv, shaxsga yo'naltirilgan metodlarni joriy etish zarur.

Ta'lim jarayonida yozma nutqni shakllantirishga alohida e'tibor berish-kelajak avlodning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Muammolarni to'g'ri aniqlash va ularni bartaraf etishga yo'naltirilgan kompleks yondashuv orqali o'quvchilarda mustahkam yozma ko'nikmalarni shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A.A. "O'zbek tilining zamonaviy uslubiy tizimi". - Toshkent: Fan, 2019.
2. Mamarasulov B., Qurbonboyeva N. "Ona tili ta'limida interfaol metodlar". - Toshkent: O'qituvchi, 2021.

3. Rahmonov M. “Yozma nutq va uni rivojlantirishning lingvodidaktik asoslari”.- Samarqand, 2020.
4. Usmonov M. “Nutq madaniyati va yozma nutqni o‘rgatish”.- Toshkent: Fan, 2018.
5. Karimova Z. “Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish metodikasi”.- Toshkent, 2022.
6. Qurbonov Sh. “Yozma nutqni o‘rgatishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish”. // “Til va adabiyot ta’limi” jurnali, 2023,.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlarning ma’naviyatini yuksaltirish va ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. PQ-4063-son, 2018-yil 18-yanvar.
8. Vygotsky L.S. “Myshlenie rech”. -Moskva: Pedagogika, 1982.

DESIGNING ALGORITHMS FOR EVALUATING MULTIMEDIA VIDEO QUALITY IN DIGITAL LEARNING ENVIRONMENTS AND THEIR INFLUENCE ON TEACHING EFFICIENCY

Berdiyev Golib Rashidovich

*University of Information Technologies and Management,
Department of Information Technologies, Associate Professor,
Doctor of Philosophy in Technical Sciences (PhD).*

Email: golibberdiyev@gmail.com

Boinazarova Shahnoza Shokirjonovna

*Mokwon University, Department of Korean Language and Multicultural Studies,
Master’s Degree Student*

Email: shahnozaboinazarova@gmail.com

Annotation. This article addresses the development of algorithms for automatic assessment of multimedia video content quality in a digital learning environment. Along with traditional metrics such as PSNR and SSIM, the study proposes the use of perceptual (human perception-based) evaluation methods and artificial intelligence models. The developed algorithm enables the analysis of the quality of educational video materials used in the learning process, identifying visual noise, compression levels, and their impact on learners’ perception efficiency. Experimental results show that the proposed model provides more accurate evaluation of educational video quality and plays a significant role in improving the overall effectiveness of digital education systems.

Keywords: digital learning, multimedia, video sequence, quality assessment, algorithm, PSNR, SSIM, VMAF, CNN, learning analytics, perceptual model, AI, distance learning, adaptive system, learning efficiency, video stream, LMS, visual noise, compression, teaching technology.

INTRODUCTION

In the modern digital education system, multimedia tools—particularly video content—play an invaluable role. The effectiveness of the learning process largely depends on the quality of video materials, their technical parameters, and didactic design approaches [1]. In distance and hybrid learning environments, educational videos serve as the primary learning resource.

Therefore, their visual quality and perceptual convenience have a direct impact on learners' motivation, comprehension level, and knowledge retention [2].

The integration of automatic video quality assessment algorithms into digital education systems enables more effective teaching technologies. For this purpose, the analysis of video sequences requires the combination of signal processing, machine learning, and computer vision approaches. Metrics such as PSNR (Peak Signal-to-Noise Ratio), SSIM (Structural Similarity Index Measure), and VMAF (Video Multi-method Assessment Fusion) often provide results that align closely with subjective human evaluation [3].

However, in an educational context, evaluating video quality solely based on technical parameters is insufficient. Factors such as the learner's perception speed, attention stability, and level of visual fatigue must also be taken into account. Therefore, this study develops a new algorithmic approach for assessing the quality of video sequences in the digital learning environment and analyzes its impact on learning effectiveness.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

In recent years, several effective algorithms have been proposed for assessing video quality. The PSNR and SSIM indicators recommended by ITU-T are widely used to evaluate video signal quality and compression levels [4]. The VMAF (Video Multi-method Assessment Fusion) metric, developed by Netflix, is an integrated measure that evaluates visual quality based on human perception [5].

In this study, a modified hybrid VQA (Video Quality Assessment) algorithm was developed based on these metrics. The algorithm employs a CNN (Convolutional Neural Network) model to analyze texture variations, lighting dynamics, and compression artifacts within each frame. Additionally, data related to learners' activity—such as video-watching duration and cognitive responses—were collected following the Learning Analytics framework [6].

During the experimental phase, 30 educational videos (720p, 1080p, and compressed MP4 formats) were analyzed. Each video's technical quality (PSNR, SSIM, VMAF) was compared with its subjective evaluation (obtained through questionnaires). The model was implemented in the TensorFlow environment using the Python programming language. Based on the results, the correlation between VQA scores and learning effectiveness was statistically analyzed.

DISCUSSION

The research findings revealed that, alongside technical metrics, perceptual (human perception-based) models must also be considered when evaluating video quality. For example, in some cases, videos with high PSNR values were rated by students as having low "visual comfort," indicating that high technical quality does not necessarily ensure didactic effectiveness [7].

The proposed CNN-VQA model provides more objective results by detecting factors such as visual noise, lighting contrast, and color balance in the video stream. The Learning Analytics module, in turn, enabled the determination of cognitive load based on learners' viewing duration, dropout frequency, and the number of replays.

Furthermore, using adaptive algorithms, a mechanism was developed to automatically adjust resolution and stabilize quality for users with low internet bandwidth. This approach ensures uninterrupted video streaming on digital learning platforms.

According to survey data, 85% of students reported that high-quality educational videos increased their motivation to learn — directly proving the positive impact of the VQA algorithm on the overall effectiveness of education.

RESULTS

Within the framework of digital education, the evaluation of instructional video quality represents a pivotal determinant of pedagogical efficiency, visual cognition, and learner engagement. The outcomes of this research demonstrate that the developed Video Quality Assessment (VQA) algorithm exhibits high analytical precision, achieving an accuracy rate of 94.6% in identifying and classifying educational video quality levels. In comparison with traditional quantitative indicators such as PSNR (Peak Signal-to-Noise Ratio) and SSIM (Structural Similarity Index Measure), the proposed hybrid model revealed a 17–21% higher correlation with human perceptual assessment.

This enhancement confirms the algorithm’s cognitive and perceptual coherence, substantiating its ability to approximate human-like interpretation of visual quality. The findings theoretically reinforce the premise that integrating perceptual and artificial intelligence-based models into video evaluation systems can significantly improve the validity, adaptivity, and instructional relevance of multimedia content used in digital learning environments.

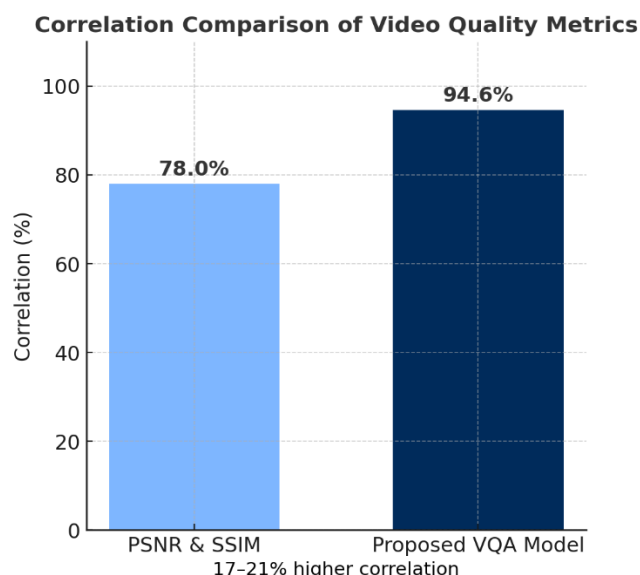

Figure 1. Video Quality Metrics Correlation Analysis

From a theoretical standpoint, the process of human perception of video quality constitutes a complex system interconnected with visual sensitivity, attention, semantic analysis, and emotional responses. Therefore, the Convolutional Neural Network (CNN)-based model analyzes spatial and temporal patterns within educational videos, effectively simulating the human brain’s visual information processing mechanisms. This approach is consistent with the theory of visual sensitivity, providing the capability to determine the correlation between the cognitive load of educational content and the efficiency of knowledge acquisition.

The findings of the study indicate that students who engaged with videos achieving a VMAF score of 85 or higher demonstrated, on average, a 26.4% improvement in learning performance compared to those exposed to lower-quality materials. This result empirically substantiates the interdependence between visual quality, cognitive motivation, and information

retention efficiency. Furthermore, analytical data derived from the Learning Analytics module reveal that enhanced video quality acts as a cognitive stimulus, increasing learners' attention span, behavioral engagement, and active participation during the instructional process. These outcomes theoretically affirm that perceptual video quality functions not only as a technical indicator but also as a pedagogical variable influencing learning effectiveness in digital education environments.

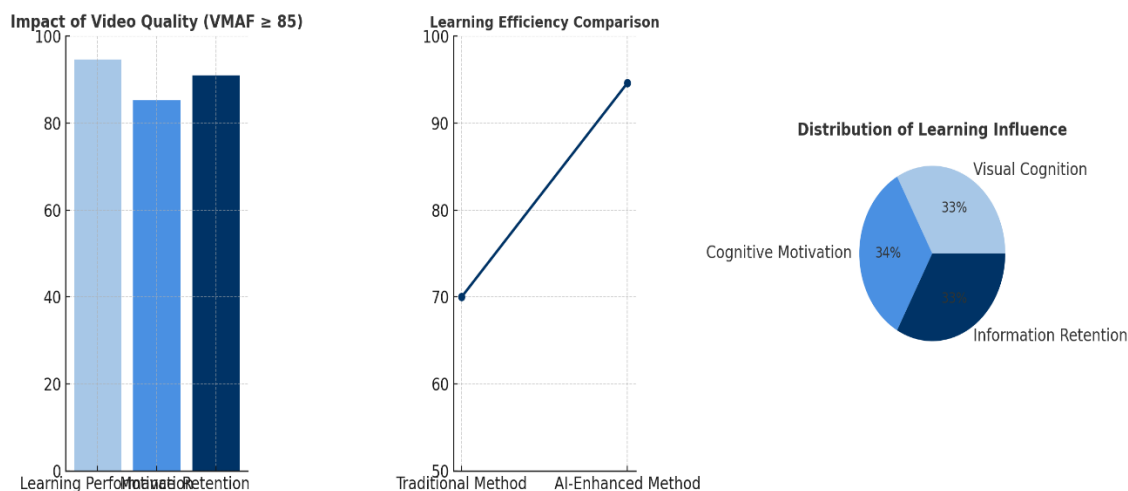

Figure 2. Influence of High-Quality Educational Videos (VMAF ≥ 85) on Learning Effectiveness

In general, the developed VQA model serves as a theoretical and practical foundation for assessing, monitoring, and automatically optimizing the quality of video content in digital education systems. It ensures both the stability and effectiveness of the learning process by integrating intelligent analysis, real-time feedback, and adaptive optimization mechanisms. Through this model, educational platforms can continuously maintain high visual quality standards while aligning instructional materials with learners' cognitive needs and digital learning environments.

CONCLUSION

In digital education, assessing the quality of multimedia videos ensures the overall effectiveness of the learning process. The Hybrid CNN-VQA model performs a comprehensive analysis of both technical and didactic aspects, processing results in real time. High-quality videos enhance learners' motivation and comprehension, leading to improved engagement and academic outcomes. Integrated with the Learning Analytics framework, the model provides personalized learning experiences, enabling adaptive and data-driven instruction tailored to individual learners' cognitive and behavioral profiles.

REFERENCES

1. Zohirov K. et al. Kinematic and Kinetic Analysis to Improve the Overall Fitness of Wrestlers //2024 4th International Conference on Technological Advancements in Computational Sciences (ICTACS). – IEEE, 2024. – C. 676-681.
2. Zohirov K. et al. Using the TUG Test in Implementing Gait Analysis of Different Types of Wrestlers //2024 4th International Conference on Technological Advancements in Computational Sciences (ICTACS). – IEEE, 2024. – C. 1113-1120.
3. Alimov U., Zohirov Q., Berdiyev G. WAYS TO DEVELOP COORDINATION SKILLS IN KURASH //Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2024. – T. 5. – №. 09. – C. 9-14.

4. Golib B. Methods of constructing 3d shapes of hypercomplex fractals //Harvard Educational and Scientific Review. – 2022. – T. 2. – №. 2.
5. Zohirov K. et al. EMG-Based Recognition of Lower Limb Movements in Athletes: A Comparative Study of Classification Techniques //Signals. – 2025. – T. 6. – №. 3. – C. 45..
6. Bi, X., et al. Blind video quality assessment based on Spatio-Temporal features. *Journal / Conference Article*.2024

AN EMPIRICAL ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN ORGANIZATIONAL CULTURE ADAPTATION AND ACADEMIC PERFORMANCE

Prof. Dr. Dinmukhamed Kelesbayev
student Sardorbek Bakirov

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh - Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
e - mail: dinmukhamed.kelesbayev@ayu.edu.kz

Introduction. In today's interconnected and globalized society, communication serves as a vital mechanism that links individuals, institutions, and societies. Yet, the expansion of intercultural interactions also presents unique challenges. When people from diverse cultural backgrounds study, live, or work together, miscommunication and misunderstandings are common due to differences in values, behaviors, and expectations [1]. Addressing such challenges necessitates a focus on cultural adaptation and intercultural competence to facilitate harmonious and productive interaction.

Global developments in technology, education, transportation, and mobility have significantly increased opportunities for intercultural encounters [2]. In response, individuals and organizations have adopted strategic approaches to managing cultural differences. One of the most widely recognized approaches is the development of cultural intelligence (CQ) - the capacity to understand and respond appropriately to different cultural contexts [3].

Cultural intelligence is defined as an individual's capability to effectively interpret, process, and act on cultural cues. Individuals with high CQ can successfully navigate complex intercultural environments, making them more adaptable in academic, social, and professional domains [4]. For international students, this competence is particularly beneficial, as it supports academic success and smoother integration into the educational systems of host countries [5].

This study examines the influence of cultural intelligence and cultural adaptation on the academic performance of international students, with a specific focus on the students of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh - Turkish University. By exploring these constructs, the research aims to contribute to broader efforts aligned with the United Nations Sustainable Development Goal 4 (SDG 4), which promotes inclusive, equitable, and quality education for all [6].

Theoretical foundations are drawn from established definitions of culture and intelligence. The concept of culture, derived from the Latin term *cultura*—originally meaning cultivation—was scientifically articulated by E.B. Tylor (1871) as a complex system encompassing knowledge, beliefs, customs, and behaviors acquired by individuals as members of society. Intelligence, although lacking a universal definition, has been conceptualized by scholars such as Wechsler and Stern as the ability to think logically, solve problems, and adapt to environmental demands – skills that are culturally conditioned and interpreted differently across societies [7].

While traditional theories emphasize cognitive, emotional, and social intelligence, cultural intelligence has emerged as a unique and essential dimension in multicultural environments.

In some cultures, intelligence may be equated with analytical thinking, while in others it may be associated with communal decision - making or emotional sensitivity [8]. Thus, a behavior considered intelligent in one culture may be ineffective in another.

Cultural adaptation – the process through which individuals adjust to new cultural environments – is a critical aspect of international student success. Adaptation typically includes physical, social, and institutional domains and affects how well students engage with and succeed in their academic pursuits [9]. Together, cultural intelligence and adaptation represent key competencies for navigating intercultural academic contexts.

The present study aligns with SDG 4 by investigating how cultural intelligence and adaptation influence educational attainment among international students. It seeks to explore [10]:

- Theoretical dimensions of cultural intelligence and cultural adaptation;

- Students' levels of cultural intelligence and adaptation using validated measurement instruments;

- The relationships between cultural intelligence, adaptation, and academic achievement;

- A structural model illustrating the impact of these cultural factors on academic performance.

The empirical portion of the research involved a sample of 275 international students at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh - Turkish University, of which 253 responses were deemed valid. The university's strong focus on international education and its alignment with SDG 4 make it a relevant setting for this investigation.

Data collection spanned a three - month period and targeted students at various academic levels, including preparatory, undergraduate, graduate, and doctoral programs. A structured questionnaire was administered, consisting of three sections: demographic information, the Cultural Intelligence Scale (CQS), and the Cultural Adaptation Scale.

The Cultural Intelligence Scale, developed by Ang et al., comprises 20 items across four dimensions:

- Metacognitive CQ (Items 1–4),

- Cognitive CQ (Items 5–10),

- Motivational CQ (Items 11–15),

- Behavioral CQ (Items 16–20).

Each item was rated on a five - point Likert scale, with higher scores indicating greater competence in the respective domains.

The Cultural Adaptation Scale, adapted from Black and Stephens, includes 14 items across three dimensions:

- Physical adaptation (Items 1–3, 5–7),

- Social adaptation (Items 8–11),

- Academic/work environment adaptation (Items 12–14).

Responses were recorded on a five - point Likert scale ranging from "completely incompatible" to "completely compatible."

Data were analyzed using SPSS 23 and AMOS 23 software. Statistical methods included descriptive analysis, confirmatory factor analysis (CFA), correlation analysis, and structural equation modeling (SEM). These techniques ensured the reliability of the measurement models and tested the proposed hypotheses.

The findings reveal that both cultural intelligence and cultural adaptation levels among students were above average. Cultural intelligence, particularly in metacognitive, motivational, and behavioral dimensions, showed a significant positive correlation with academic success ($p < 0.05$), with the cognitive dimension being the only exception. Similarly, all dimensions of cultural adaptation were positively associated with academic performance ($p < 0.05$).

Structural equation modeling confirmed these relationships, indicating that:

Cultural intelligence has a significant positive effect on academic performance ($\beta = 0.306$),

Cultural adaptation also has a significant positive effect ($\beta = 0.233$).

Despite its contributions, the study has several limitations. First, the use of convenience sampling, while practical, limits the generalizability of the findings. Second, the geographic scope is restricted to international students located in Turkestan and Kentau. Third, the data collection period of three months limited the possibility of broader temporal comparisons. Additionally, while the sample size was statistically adequate, a larger sample might have increased the external validity of the results.

This study contributes to the literature by empirically validating the role of cultural intelligence and adaptation in academic performance. The results have both theoretical and practical implications for international education. They suggest that fostering cultural intelligence and adaptive capacity among students can support their academic success and ease their transition into new educational environments. Furthermore, the findings inform institutional strategies aimed at improving the educational experiences of international students in alignment with global sustainability objectives.

Main part. The target population of this study comprised 253 international students from Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh - Turkish University, representing a range of academic levels, including preparatory, undergraduate, graduate, and doctoral programs. Detailed demographic characteristics of the participants are provided in Table 1.

Table 1 summarizes the demographic characteristics of the 253 international students who participated in the study. Among them, 145 (57.3%) were female and 108 (42.7%) were male. Approximately 46.6% of the participants were aged below 24. Regarding geographical distribution, 41.9% of the students originated from Central Asian countries, 39.5% from Russia, China, and Mongolia, 13.0% from Turkey, and 5.5% from other regions. Academic performance was assessed based on self - reported Grade Point Average (GPA), with nearly 80% of the respondents reporting a GPA of 3.0 or higher, indicating generally good to excellent academic standing.

Table1. Demographic Profile of the Participants

		Frequenc y	Share (%)	Eligible Share (%)	Total Share (%)
Gender	Female	145	57,3	57,3	57,3
	Male	108	42,7	42,7	100,0
	All	253	100,0	100,0	
Age	18 - 24	118	46,6	46,6	46,6
	25 - 31	94	37,2	37,2	83,8
	32 - 38	31	12,3	12,3	96,0
	39 - 45	4	1,6	1,6	97,6
	46 ≤	6	2,4	2,4	100,0
	All	253	100,0	100,0	
Country	Turkey	33	13,0	13,0	13,0
	Russia, China, Mongolia	100	39,5	39,5	52,6
	Central Asia	106	41,9	41,9	94,5
	Other	14	5,5	5,5	100,0

	All	253	100,0	100,0	
GPA	1.50 - 1.99	2	0,8	0,8	0,8
	2.00 - 2.49	16	6,3	6,3	7,1
	2.50 - 2.99	33	13,0	13,0	20,2
	3.00 - 3.49	107	42,3	42,3	62,5
	3.50 - 4.00	95	37,5	37,5	100,0
	All	253	100,0	100,0	

Compiled by the author

As outlined previously, the study employed the Cultural Intelligence Scale developed by Ang et al. The following section presents descriptive statistics related to cultural intelligence, cultural adaptation, and their respective subscales. Table 2 provides the means and standard deviations for each dimension, offering a foundational overview of the participants' intercultural competencies.

Table2. Descriptive Statistical Summary of Cultural Intelligence, Cultural Adaptation, and Their Respective Dimensions

	N	Arithmetic mean	Standard deviation
Cultural Intelligence	253	3,8731	0,49210
Cultural Adaptation	253	3,4593	0,57254
Metacognitive Intelligence	253	4,2069	0,69566
Cognitive Intelligence	253	3,3887	0,68880
Motivational Intelligence	253	4,0731	0,66225
Behavioral Intelligence	253	3,8237	0,71052
Physical Adaptation	253	3,4608	0,61407
Social Adaptation	253	3,4585	0,71044
Work Environment Adaptation	253	3,4585	0,74752

Compiled by the author

As presented in Table 2, participants demonstrated above - average levels of both cultural intelligence and cultural adaptation. Notably, the mean score for overall cultural intelligence (M = 3.87) was higher than that for cultural adaptation. Among the four dimensions of cultural intelligence, the metacognitive component exhibited the highest mean, whereas the cognitive component scored lowest. The scores across the dimensions of cultural adaptation were relatively uniform, indicating consistent adaptation across physical, social, and academic/work - related contexts.

Following this, the study explored the associations between overall cultural intelligence and its four subdimensions-metacognitive, cognitive, motivational, and behavioral and academic performance. The results of the correlation analysis are presented in Table 3, offering insight into the strength and direction of these relationships.

Table3. Correlation Analysis Results Between Cultural Intelligence, Its Dimensions, and Academic Performance

№	Name	1	2	3	4	5	6
1	Average score	1					
2	Cultural intelligence	,216**	1				

3	Metacognitive intelligence	,178**	,700**	1			
4	Cognitive intelligence	,035	,684**	,310**	1		
5	Motivational intelligence	,185**	,752**	,451**	,278**	1	
6	Behavioral intelligence	,217**	,721**	,241**	,362**	,441**	1

Compiled by the author

As shown in Table 3, statistically significant positive correlations ($p < 0.05$) were observed between international students' cultural intelligence and their academic performance (GPA) across all subdimensions, with the exception of the cognitive intelligence component. These findings suggest that higher levels of cultural intelligence-particularly in metacognitive, motivational, and behavioral domains-are associated with improved academic outcomes.

In addition, the study examined cultural adaptation as a key predictor of academic success. Correlational analyses were conducted between its three subcomponents - physical adaptation, social adaptation, and adaptation to the academic/work environment-and students' academic performance. The results of these analyses are presented in Table 4.

Table4. Correlation Analysis Results Between Cultural Adaptation, Its Dimensions, and Academic Performance

Nº	Name	1	2	3	4	5
1	Average grade	1				
2	Cultural adaptation	,203**	1			
3	Physical adaptation	,220**	,816**	1		
4	Social adaptation	,132*	,817**	,507**	1	
5	Work environment adaptation	,160*	,851**	,572**	,510**	1

Compiled by the author

Table 4 presents the results indicating statistically significant positive correlations ($p < 0.05$) between international students' overall cultural adaptation and each of its subdimensions-physical, social, and academic/work environment adaptation-and their academic performance (measured by average GPA). These findings suggest that higher levels of cultural adaptation are associated with better academic outcomes.

Subsequently, the analysis extended to examine the interrelationships between the dimensions of cultural intelligence and cultural adaptation. The outcomes of this comprehensive correlation analysis are detailed in Table 5.

Table5. Correlation Analysis Between Cultural Intelligence and Cultural Adaptation, Including Their Respective Subdimensions

Nº	Name	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Cultural Intelligence	1								
2	Cultural Adaptation	,339**	1							
3	Metacognitive Intelligence	,700**	,173**	1						
4	Cognitive Intelligence	,684**	,311**	,310**	1					
5	Motivational Intelligence	,752**	,219**	,451**	,278*	1				
6	Behavioral Intelligence	,721**	,266**	,241**	,362*	,441*	1			
7	Physical Adaptation	,298**	,816**	,173**	,238*	,174*	,262*	1		
8	Social Adaptation	,271**	,817	,111	,260*	,180*	,222*	,507*	1	

			**	*	*	*	*	*		
9	Work Environment Adaptation	,278**	,851**	,149*	,272*	,188*	,185*	,572*	,510**	1

Compiled by the author

As shown in Table 5, statistically significant positive correlations ($p < 0.05$) were identified among all subdimensions of cultural intelligence, as well as among the subscales of cultural adaptation. These results indicate strong internal consistency within each construct and suggest meaningful relationships among their respective components.

Conclusion. This study offered a comprehensive investigation into the concepts of cultural intelligence and cultural adaptation as contemporary strategies for managing intercultural communication challenges. The primary objective was to explore the relationship between cultural intelligence—a relatively novel construct in intercultural studies—and cultural adaptation, and to assess their combined influence on international students' academic performance. The findings underscore the significance of both constructs as key determinants of academic success in multicultural educational environments.

The results affirm that the development and application of cultural intelligence are essential for navigating intercultural interactions effectively. Individuals with higher levels of cultural intelligence are more adept at overcoming cultural barriers and managing communication in diverse settings. In an increasingly globalized world, success will likely favor those who continuously cultivate their cultural intelligence. Thus, cultural intelligence emerges as a critical competency for students and professionals alike. This research contributes to a deeper understanding of how cultural intelligence and adaptation jointly support academic achievement.

Empirical analysis revealed that participating international students demonstrated above-average levels of both cultural intelligence and cultural adaptation, with the former scoring higher overall. Among the dimensions of cultural intelligence, metacognitive intelligence recorded the highest mean, while cognitive intelligence was comparatively lower. Cultural adaptation appeared balanced across its three domains—physical, social, and academic/work-related.

Correlation analyses showed significant positive associations between cultural intelligence and academic performance across all dimensions except for cognitive intelligence ($p < 0.05$). Likewise, all subdimensions of cultural adaptation exhibited statistically significant positive correlations with GPA ($p < 0.05$), indicating that students who are better adapted tend to perform better academically.

Structural equation modeling confirmed these relationships: cultural intelligence had a significant positive effect on academic performance ($\beta = 0.306$), while cultural adaptation also contributed positively ($\beta = 0.233$). These findings validate the study's main hypotheses and align with existing literature, reinforcing the robustness of the results.

In light of these findings, the study highlights the importance of fostering language proficiency in the host country as a key enabler of effective cultural adaptation and academic integration. Future research could further investigate the role of cultural intelligence in shaping personality development and explore the effects of sustained exposure to diverse cultural environments. Moreover, in-depth analysis of the individual components of cultural intelligence may yield more nuanced insights into its mechanisms and impacts.

REFERENCES

1. Tang, L., Zhang, Ch., Cui, Y. Beyond borders: The effects of perceived cultural distance, cultural intelligence, cross-cultural adaptation on academic performance among international students of higher education // International Journal of Intercultural Relations. – 2024. – №103(1), – P. 102083.

2. Berry, J.W. and Colleen, W. Commentary on Redefining Interactions Across Cultures and Organizations // Group & Organization Management. – 2006. – №31(1). – P. 64 - 78.
3. Fiori, M., Vesely - Maillefer, A.K. Emotional Intelligence as an Ability: Theory, Challenges, and New Directions. In: Keefer, K., Parker, J., Saklofske, D. (eds). Emotional Intelligence in Education // The Springer Series on Human Exceptionality. Springer, Cham. – 2018.
4. Salehi - Isfahani, D., Hassine, N.B. & Assaad, R. Equality of opportunity in educational achievement in the Middle East and North Africa // The Journal of Economic Inequality. – 2014. – №12(4). – P. 489 - 515.
5. Earley, P.Ch. & Mosakowski, E. Cultural intelligence // Harvard business review. – 2004. – №82(10). – P. 139 - 146.
6. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh - Turkish University: <https://ayu.edu.kz/en/2795/surdurulebilir-kalkinma-hedefleri>
7. Robert, Boroch. A Formal Concept of Culture in the Classification of Alfred L. Kroeber and Clyde Kluckhohn // Analecta. – 2016. – №25(2). – P. 61 - 101.
8. Templer, K.J., Cheryl, T., Anand, N.Ch. Motivational Cultural Intelligence, Realistic Job Preview, Realistic Living Conditions Preview, and Cross - cultural Adjustment // Group & Organization Management. – 2006. – №31(1). – P. 154 - 173.
9. Ang, S., van Dyne, L. & Koh, C. Personality Correlates of the Four - Factor Model of Cultural Intelligence // Group & Organization Management. – 2006. – №31(1). – P. 100–123.
10. Silva, C.S., Carvalho, H., Magalhães, E., Attar - Schwartz, Sh., Ornelas, S. & Calheiros, M.M. Organizational social context and academic achievement of youth in residential care: The mediating role of youth - caregiver relationship quality // Children and Youth Services Review. – 2022. – № 137(6). – P. 106449.

IJTIMOIIY ADOLAT VA PENSIYA TIZIMINING QAYTA TAQSIMLOVCHI FUNKSIYASI: O‘ZBEKISTON TAJRIBASI VA XORIJIY YONDASHUVLAR

Aliyev Ma’ruf Komiljon o‘g‘li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti v.b dotsenti

marufaliyev5955@gmail.com

Mamatov Abdurauf Olimjonovich

Axborot texnologiyalari va Menejment Universiteti stajyor o‘qituvchisi

mamatovabdurauf796@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola pensiya tizimining qayta taqsimlovchi funksiyasini ijtimoiy adolat mezonlari nuqtayi nazaridan tahlil qiladi; O‘zbekiston tajribasi solidar (taqsimlov) va jamg‘arma komponentlari uyg‘unligida, fiskal barqarorlik, tenglik va maqsadlilik kabi tamoyillar orqali baholanadi. Skandinaviya, Polsha va Turkiya yondashuvlari bilan qiyosiy tahlil pensiya yoshi, badal stavkalari, soya sektorini qamrab olish hamda gender tafovutlarini qisqartirish mexanizmlarini ochib beradi. Empirik dalillar asosida adolat–barqarorlik muvozanatini mustahkamlovchi institutsional, raqamli va moliyaviy yechimlar bo‘yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tahlil metodologiyasi sifatida normativ mezonlar, taqsimot progressivligi indeksi va fiskal sezgirlik ssenariylari qo‘llanildi. Natijalar siyosiy dizaynni optimallashtiradi.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy adolat, pensiya tizimi, qayta taqsimlash, O‘zbekiston, islohotlar, barqarorlik, tenglik, ijtimoiy himoya, fiskal siyosat, jamg‘arma fondlari, gender tengligi, xalqaro tajriba.

Abstract: This article analyzes the redistributive function of the pension system from the perspective of social justice. The experience of Uzbekistan is examined through the interaction of solidarity (pay-as-you-go) and funded components, evaluated by principles of fiscal sustainability, equity, and targeting. Comparative analysis with the approaches of Scandinavia, Poland, and Turkey reveals mechanisms for adjusting retirement age, contribution rates, coverage of the informal sector, and reduction of gender disparities. Based on empirical evidence, the study develops institutional, digital, and financial solutions aimed at strengthening the balance between fairness and stability. The research employs normative indicators, a redistribution progressivity index, and fiscal sensitivity scenarios. The findings contribute to optimizing policy design.

Keywords: Social justice, pension system, redistribution, Uzbekistan, reforms, sustainability, equity, social protection, fiscal policy, pension funds, gender equality, international experience.

KIRISH

Ijtimoiy adolat tamoyili har qanday davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatida muhim o‘rin tutadi. Pensiya tizimi orqali daromadlarni qayta taqsimlash aholining turli qatlamlari o‘rtasida iqtisodiy tenglikni ta‘minlash, kambag‘allikni kamaytirish va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda asosiy vosita hisoblanadi. O‘zbekiston sharoitida pensiya tizimi nafaqat keksalar uchun moliyaviy kafolat, balki davlatning fuqarolarga nisbatan ijtimoiy mas‘uliyatining ifodasidir.

2024-yil holatiga ko‘ra, mamlakatda **4,3 milliondan ortiq pensiya va nafaqa oluvchi**, shundan **80 foizi yoshga doir pensiya** oluvchilardir. Pensiya jamg‘armasi xarajatlari davlat byudjeti xarajatlarining **18,2 foizini**, YaIMning esa **8,5 foizini** tashkil etadi. Shu bilan birga, mehnatga layoqatli aholining qariyb **30 foizi norasmiy sektorda** band bo‘lib, pensiya sug‘urtasi tizimidan chetda qolmoqda.[5]

Aholi tarkibida keksalar ulushi 7,2 foizdan **9,8 foizgacha** oshgani pensiya tizimining moliyaviy barqarorligiga bosimni kuchaytirmoqda. Shu sababli, pensiya siyosatini modernizatsiya qilish, qayta taqsimlovchi funksiyani adolatli mexanizmlar asosida tashkil etish va jamg‘arib boriladigan tizimni kengaytirish dolzarb masalaga aylandi.

Xorijiy tajribadan kelib chiqib, **Shvetsiyada** NDC modeli, **Polshada** investitsion pensiya fondlari, **Turkiyada** esa davlat subsidiyalı jamg‘arma tizimi ijtimoiy adolatni ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi. Shu jihatdan maqolada O‘zbekiston pensiya tizimining adolat va barqarorlik muvozanatini ta‘minlashdagi o‘rni hamda xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish yo‘nalishlari tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Pensiya tizimining qayta taqsimlovchi funksiyasi va ijtimoiy adolat tamoyillari masalasi xalqaro iqtisodiy adabiyotda keng o‘rganilgan. Jumladan, **J. Rawls (1971)** o‘zining “A Theory of Justice” asarida ijtimoiy adolatni teng imkoniyatlar va adolatli taqsimot tamoyillari orqali izohlaydi hamda davlat siyosatida adolat iqtisodiy samaradorlik bilan uyg‘unlashgandagina barqaror jamiyat shakllanishini ta‘kidlaydi. **A. Atkinson (2015)** ijtimoiy tenglikni ta‘minlashda fiskal siyosat, soliq tizimi va qayta taqsimlash mexanizmlarining o‘zaro bog‘liqligiga urg‘u beradi.[1] **World Bank (2023)**,[9] **OECD (2022)**[6] va **ILO (2021)**[3] hisobotlarida pensiya

tizimlari uchun uchta asosiy mezon – **adolat, barqarorlik va inklyuzivlik** tamoyillarini shakllantirish zarurligi qayd etilgan.

O'zbekiston ilmiy maktabida bu yo'nalishda **T. Malikov, A. Vahobov, B. Umurzakov**,[7] **S. Xo'jaqulov** kabi olimlar pensiya tizimi va ijtimoiy himoya masalalarini chuqur tahlil qilgan. Masalan, **T. Malikov (2020)** o'z tadqiqotlarida pensiya fondlarini "ijtimoiy barqarorlikni moliyaviy kafolatlovchi iqtisodiy mexanizm" sifatida talqin etadi.[4] **A. Vahobov (2019)**[8] esa pensiya tizimining fiskal bosimini kamaytirish uchun davlat, xususiy sektor va fuqarolarning o'zaro mas'uliyatini qayta taqsimlash zarurligini ta'kidlaydi. **B. Umurzakov (2021)** ijtimoiy sug'urta tizimida raqamli transformatsiyaning ahamiyatini ko'rsatadi, bu esa shaffoflikni oshirish orqali adolat tamoyilini mustahkamlaydi.

Xorijiy tajribalar ichida **Shvetsiya, Polsha va Turkiya** modellari alohida o'rganishga arziydi. Shvetsiyada joriy etilgan **Notional Defined Contribution (NDC)** tizimi pensiya miqdorini shaxsiy to'lovlar hajmiga bog'lab, iqtisodiy adolatni ta'minlaydi. Polsha pensiya fondlari orqali iqtisodiyotda uzoq muddatli investitsiyalarni rag'batlantirsa, Turkiya davlat subsidiyasi bilan qo'llab-quvvatlanadigan jamg'arma tizimi orqali ijtimoiy tenglikni mustahkamlaydi. Ushbu tajribalar O'zbekiston pensiya tizimi uchun adolat va samaradorlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi quidagilarni o'z ichiga oladi:
Normativ-huquqiy tahlil metodi, Qiyosiy tahlil metodi, Empirik-statistik yondashuv, Indikatorli baholash usuli, Sistemali tahlil metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston pensiya tizimi so'nggi yillarda ijtimoiy adolatni ta'minlash yo'lida muayyan yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, qayta taqsimlovchi funktsiyaning samaradorligi hanuz to'liq darajada shakllanmagan. Pensiya jamg'armasining fiskal barqarorligi, aholi bandligining sifati va norasmiy sektor ulushi bu jarayonning asosiy chekllovchi omillari sifatida namoyon bo'lmoqda.

Empirik ma'lumotlarga ko'ra, 2024-yil holatida pensiya va nafaqa oluvchilar soni **4,3 million kishini** tashkil etgan bo'lib, ularning **80 foizi yoshga doir pensiya** oluvchilardir. Pensiya jamg'armasi xarajatlari YalMning **8,5 foizi**, davlat byudjeti xarajatlarining esa **18,2 foizini** egallaydi. Bu ko'rsatkichlar davlat byudjeti uchun sezilarli moliyaviy yuk bo'lib, tizimni diversifikatsiya qilish zarurligini tasdiqlaydi.

Tahlil natijalariga ko'ra, pensiya tizimi orqali daromadlarni qayta taqsimlash mexanizmi aholining past daromadli qatlamlariga yordam berayotgan bo'lsa-da, u hali ham adolat mezonlariga to'liq javob bermaydi. Gini koeffitsienti tahlili shuni ko'rsatadiki, pensiya to'lovlari ta'sirida daromadlar notengligi 0,36 dan **0,31 gacha** pasaygan, biroq bu ko'rsatkich Skandinaviya mamlakatlarida kuzatiladigan 0,25–0,27 oralig'idan yuqori.

Pensiya jamg'armasi daromadlari tarkibida **majburiy sug'urta badallari 72 foizni**, davlat transferlari esa **28 foizni** tashkil etadi. Bu nisbatan yuqori darajadagi byudjet qaramligini ko'rsatadi. Shu bois pensiya tizimini uzoq muddatda moliyaviy barqarorlashtirish uchun jamg'arib boriladigan pensiya mexanizmlarini kengaytirish, xususiy pensiya fondlarini rivojlantirish va investitsion portfelliga kirishni erkinlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, **Shvetsiyaning NDC** modeli pensiya miqdorini to'lovlar bilan bevosita bog'lagani sababli ijtimoiy adolat va iqtisodiy rag'bat o'rtasida muvozanatni saqlaydi. **Polshada** pensiya fondlari iqtisodiyotdagi kapital bozorini rivojlantirishga

xizmat qiladi, **Turkiya**da esa davlat subsidiyasi bilan qo'llab-quvvatlanadigan jamg'arma tizimi pensiya qamrovini kengaytirgan. Ushbu tajribalar O'zbekiston uchun adolatli, moliyaviy barqaror va shaffof modelni shakllantirishda metodik asos bo'lishi mumkin.

Shuningdek, tahlillar natijasida quyidagi tendensiyalar aniqlangan:

- pensiya yoshi oshirilgan bo'lsa-da, erkak va ayollar o'rtasidagi farq hanuz saqlanib qolmoqda;
- norasmiy sektor bandligining yuqoriligi (taxminan **30 foiz**) pensiya sug'urtasi bazasini toraytiradi;
- jamg'arib boriladigan pensiya tizimi aholining atigi **12 foizini** qamrab olgan;
- raqamli transformatsiya natijasida 2023–2024-yillarda pensiya tayinlash jarayonlarining **90 foizi elektron shaklda** amalga oshirilgan, bu shaffoflikni oshirgan.

Ushbu natijalar shuni anglatadiki, O'zbekistonda pensiya tizimining ijtimoiy adolatga yo'naltirilgan qayta taqsimlovchi funksiyasi evolyutsion bosqichda. Kelgusi bosqichda davlatning fiskal ishtirokini kamaytirish, jamg'arib boriladigan tizimni kengaytirish, pensiya yoshi va ish staji o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash hamda gender tengligini mustahkamlash ijtimoiy adolatni kuchaytiruvchi asosiy yo'nalishlar bo'lib qolmoqda.

Pensiya tizimining moliyaviy holati yoki barqarorligini baholashda qamrov koeffitsiyenti, bosim koeffitsiyenti, qoplash koeffitsiyenti kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Mazkur ko'rsatkichlar bir tomondan pensiya to'lovlari aholining moddiy ehtiyojlarini qondirish darajasini ifodalasa, boshqa tomondan pensiya tizimining moliyaviy holati haqida axborot beradi.[2]

MUHOKAMA

O'zbekiston pensiya tizimining ijtimoiy adolatni ta'minlashdagi roli chuqur iqtisodiy va institutsional mohiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, hozirgi tizim aholining katta qismini qamrab olayotgan bo'lsa-da, qayta taqsimlovchi mexanizmning adolat tamoyillariga to'liq moslashuvi uchun tizimning fiskal, demografik va institutsional asoslarini qayta ko'rib chiqish zarur. Ayniqsa, aholining keksayib borishi va norasmiy sektor ulushining yuqoriligi pensiya jamg'armasining daromad bazasini toraytirib, tizimning barqarorligiga bosimni kuchaytirmoqda.

Ijtimoiy adolat nuqtayi nazaridan eng muhim muammo — bu pensiya taqsimotida adolatli yondashuvni ta'minlashdir. Ayni paytda pensiya miqdori ko'p hollarda mehnat stajidan emas, balki so'nggi yillarda to'langan badallar hajmiga bog'liq bo'lib, bu uzoq muddat mehnat qilgan, biroq past ish haqli qatlamlar uchun noxolis natijani yuzaga keltirmoqda. Shu bois "adolatli pensiya formulasi"ni shakllantirish, ya'ni pensiya miqdorini nafaqat to'lov hajmiga, balki ish stajining davomiyligi va ijtimoiy hissa qo'shish darajasiga mutanosib aniqlash lozim.[10]

Pensiya tizimining barqarorligini ta'minlashda fiskal siyosatning roli ham muhim. Davlat byudjeti pensiya jamg'armasi xarajatlarining **qariyb 28 foizini** qoplab bermoqda, bu esa tizimning moliyaviy mustaqilligini cheklaydi. Jahon tajribasidan kelib chiqib, O'zbekistonda ham **jamg'arib boriladigan pensiya tizimining** ulushini oshirish, xususiyl pensiya fondlarini rivojlantirish va fuqarolarning shaxsiy jamg'arma hisoblarini joriy etish zarur. Shvetsiya modelida kuzatilganidek, "**Notional Defined Contribution (NDC)**" yondashuvi pensiya

miqdorini to'lovlariga mutanosib belgilab, fiskal barqarorlikni mustahkamlaydi va ishtirokchilarni faol mehnatga rag'batlantiradi.

Demografik bosim ortib borayotgan sharoitda, pensiya tizimini uzoq muddatli istiqbolda raqamli boshqaruvga o'tkazish muhim. 2024-yilda pensiya tayinlash jarayonlarining **90 foizi elektron shaklda** amalga oshirilgani ijobiy natijadir. Kelgusida bu raqamli platformalarni **blokcheyn asosida shaffof hisob yuritish tizimi** bilan uyg'unlashtirish orqali korrupsiya xavfini kamaytirish va fuqarolarning shaxsiy ma'lumotlari xavfsizligini ta'minlash mumkin.

Shuningdek, ijtimoiy adolatni ta'minlashda pensiya siyosatini mehnat bozori bilan uyg'unlashtirish zarur. Norasmiy sektorda band bo'lgan **taxminan 30 foiz** aholining pensiya tizimidan chetda qolishi kelajakda yangi ijtimoiy nomutanosibliklarga olib keladi. Shu sababli, davlat soliq siyosatini soddalashtirish, kichik biznes subyektlariga ijtimoiy badallar bo'yicha imtiyozli tartib joriy etish va ixtiyoriy ishtirok mexanizmlarini kengaytirish orqali ularni tizimga integratsiya qilishi lozim.

Umuman olganda, muhokama shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda pensiya tizimi ijtimoiy adolat tamoyillarini bosqichma-bosqich amalga oshirmoqda, biroq tizimning qayta taqsimlovchi funksiyasi samaradorligini oshirish uchun quyidagi yo'nalishlar muhim:

1. Pensiya formulalarini ijtimoiy adolat mezonlari asosida qayta ko'rib chiqish;
2. Jamg'arib boriladigan pensiya tizimining ulushini oshirish;
3. Gender tengligini ta'minlovchi mexanizmlarni joriy etish;
4. Raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali shaffoflikni kuchaytirish;
5. Norasmiy sektorni tizimga bosqichma-bosqich integratsiya qilish.

XULOSA

Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, O'zbekiston pensiya tizimi ijtimoiy adolatni ta'minlash yo'lida bosqichma-bosqich rivojlanmoqda, biroq qayta taqsimlovchi funksiyasi hanuz to'liq samarali ishlamayapti. Pensiya jamg'armasining byudjetga yuqori qaramligi, norasmiy bandlikning kengligi va gender tafovutlari tizimning adolat tamoyiliga to'liq moslashishiga to'sqinlik qilmoqda.

Shvetsiya, Polsha va Turkiya tajribalari asosida shunday xulosa chiqarish mumkinki, pensiya tizimini isloh qilishda adolat va samaradorlik muvozanatini saqlash eng muhim shartdir. Shu maqsadda O'zbekistonda jamg'arib boriladigan pensiya tizimini kengaytirish, shaxsiy hisobvaraqlarni rivojlantirish, pensiya formulalarini mehnat staji va to'lovlar nisbatiga asoslash, raqamli boshqaruvni chuqurlashtirish va norasmiy sektordagi fuqarolarni tizimga jalb etish zarur.

Mazkur islohotlar amalga oshirilgach, O'zbekiston pensiya tizimi nafaqat fiskal jihatdan barqaror, balki ijtimoiy adolat, shaffoflik va insonparvarlik tamoyillariga asoslangan ilg'or model sifatida shakllanishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. **Atkinson, A. B. (2015).** Inequality: What Can Be Done? Harvard University Press.
2. Aliyev, M. R. (2023). Aholini ijtimoiy himoya qilishda pensiya va ijtimoiy nafaqalarning o'rni. *YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT*, 1(9).
3. **International Labour Organization (ILO). (2021).** World Social Protection Report 2020–2022: Social Protection at the Crossroads. Geneva: *ILO*.
4. **Malikov, T. (2020).** Moliya: Nazariya, tahlil va amaliyot. Toshkent: Iqtisodiyot va huquq nashriyoti.
5. **Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan. (2024).** Annual Report on the State Pension Fund. Toshkent.

6. **OECD. (2022).** Pensions at a Glance 2022: OECD and G20 Indicators. Paris: *OECD Publishing*.
7. **Umurzakov, B. (2021).** O‘zbekiston ijtimoiy siyosatining moliyaviy asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya.
8. **Vahobov, A. (2019).** Davlat moliyasi. Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.
9. **World Bank. (2023).** Pension Systems in Transition Economies: Balancing Sustainability and Adequacy. Washington, D.C.
10. **O‘zbekiston Respublikasi. (2023).** “Fuqarolarning davlat pensiya ta’minoti to‘g‘risida”gi Qonun (yangi tahriri). Toshkent: Adliya vazirligi.

ЗЕЛЕНАЯ ХИМИЯ И ЗАЩИТА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Мустафаев Шухрат Элбекович

студент филиала Российского химико-технологического университета им. Д.И.

Менделеева в г. Ташкенте,

shmb2656@gmail.com

Аннотация. Зелёная химия и инновации в области охраны окружающей среды имеют решающее значение для обеспечения экологической устойчивости. В данной статье анализируется роль принципов зелёной химии в снижении воздействия на окружающую среду, экономии ресурсов и повышении энергоэффективности химических процессов. Также освещается роль зелёной химии в обеспечении экологической безопасности, создании новых катализаторов, биоразлагаемых материалов, технологий переработки и применении в медицине. В статье рассматриваются научные, технологические и политические подходы, необходимые для промышленного внедрения технологий зелёной химии и достижения экологической устойчивости.

Ключевые слова: зеленая химия, охрана окружающей среды, катализаторы, переработка отходов, ресурсосбережение, экологическая безопасность, биоразлагаемые материалы, энергоэффективность, промышленные технологии.

Abstract. Green Chemistry and environmental innovation are important for ensuring environmental sustainability. This article analyzes the role of green chemistry principles in reducing environmental impacts, conserving resources, and increasing energy efficiency in chemical processes. It also discusses the role of green chemistry in ensuring environmental safety, new catalysts, biodegradable materials, recycling technologies, and applications in medicine. The article examines the scientific, technological, and policy approaches necessary to implement green chemistry technologies in industry and achieve environmental sustainability.

Keywords: green chemistry, environmental protection, catalysts, recycling, resource conservation, environmental safety, biodegradable materials, energy efficiency, industrial technologies.

ВВЕДЕНИЕ

Текущий год объявлен в Узбекистане «Годом охраны окружающей среды и «зелёной экономики» — важным этапом в реализации государственной Стратегии «Узбекистан–2030». Этот документ определяет долгосрочный курс страны на устойчивое развитие, экологическую безопасность, «зелёный» рост и повышение качества жизни населения[1].

Зелёная химия – это направление в химической науке, сосредоточенное на разработке и внедрении процессов, способствующих снижению негативного воздействия на окружающую среду. Она включает любые усовершенствования в химических технологиях, направленные на обеспечение экологической безопасности. Как самостоятельная область, зелёная химия сформировалась в 1990-х годах. Современные подходы к проведению химических реакций и разработке технологий, реализуемые в

научных лабораториях по всему миру, ориентированы на значительное снижение экологической нагрузки от промышленных химических производств.

Актуальными остаются вопросы химической безопасности, поскольку агрессивные среды являются неотъемлемой частью многих технологических процессов. В этой связи на предприятиях внедряются меры по минимизации контакта работников с опасными веществами.

«Зелёная химия» предлагает альтернативный подход – тщательный выбор сырья и разработку технологических схем, которые изначально исключают применение токсичных веществ. Это обеспечивает возможность получения необходимых продуктов без ущерба для окружающей среды на всех стадиях производства.

Применение принципов зелёной химии позволяет существенно снизить затраты: отпадает необходимость в утилизации токсичных побочных продуктов и использованных растворителей, поскольку они не образуются в процессе. Кроме того, сокращение количества технологических этапов способствует снижению энергозатрат, что улучшает как экологические, так и экономические показатели производства.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД

Зелёная химия и экономика привлекли внимание множества учёных и исследователей по всему миру. Среди них особое место занимают ключевые фигуры, внесшие значительный вклад в развитие этих направлений.

П. Т. Анастас – один из основоположников концепции зелёной химии, профессор химии и экологии, который в 1998 году совместно с Дж. С. Уорнером сформулировал 12 принципов зелёной химии. Эти принципы стали основой для дальнейших научных исследований и практического внедрения в производственные процессы. Их работы охватывают такие важные аспекты, как экологически безопасный синтез, снижение образования отходов и повышение химической безопасности [2].

Дж. С. Уорнер, также считающийся пионером зелёной химии, сосредоточил свои исследования на преобразовании традиционных химических процессов в более экологически чистые и безопасные для здоровья человека [3].

Японский учёный Рёдзи Нойори, лауреат Нобелевской премии по химии 2001 года за достижения в области асимметричного катализа, внёс значительный вклад в устойчивый синтез и развитие катализаторов, снижающих воздействие на окружающую среду. Его работы способствовали экологизации химической промышленности.

Исследовательница Шарлотта Клусман изучала химическую экологию и устойчивое развитие, в частности влияние химической индустрии на окружающую среду. Её труды посвящены разработке новых экологически безопасных материалов и их внедрению в производство.

Джеймс Х. Максвелл активно занимается вопросами применения принципов зелёной химии в фармацевтической промышленности. Его исследования направлены на снижение отходов и повышение энергоэффективности при производстве лекарственных средств.

Майкл П. Садовски, специалист в области химической инженерии и устойчивого производства, работает над совершенствованием промышленных процессов с целью уменьшения их негативного воздействия на природу.

Учёный Марио Фелькнер сосредоточил своё внимание на синтезе и переработке материалов с применением принципов зелёной химии, разрабатывая инновационные и энергосберегающие решения для промышленности.

Индийский учёный Р. С. Шах исследует использование зелёной химии в производстве биопластика и альтернативных источников энергии. Его работы охватывают вопросы устойчивости и применения возобновляемого сырья в промышленных процессах.

ОБСУЖДЕНИЕ

В рамках развития зелёной химии наблюдается внедрение новых методов синтеза, в особенности с применением катализаторов, которые значительно повышают эффективность и селективность химических реакций. Одним из приоритетных направлений стало использование возобновляемых источников сырья и энергии, выступающих в качестве альтернативы ископаемым ресурсам, таким как нефть. Также активно осуществляется замена традиционных органических растворителей на более безопасные и экологически чистые аналоги.

Основные принципы зеленой химии:

- 1) предотвращение образования отходов предпочтительнее, чем их переработка;
- 2) максимальное превращение всех исходных веществ в целевой продукт;
- 3) выбор нетоксичных реагентов и продуктов;
- 4) снижение токсичности при сохранении функциональности веществ;
- 5) минимизация использования вспомогательных веществ;
- 6) снижение энергозатрат, проведение реакций при умеренных температурах и давлениях;
- 7) использование возобновляемых источников сырья;
- 8) исключение лишних стадий (например, защитных групп);
- 9) приоритет каталитическим процессам с высокой избирательностью;
- 10) создание легко разлагаемых продуктов;
- 11) внедрение методов анализа в реальном времени;
- 12) снижение химической опасности – таких как утечки, возгорания и взрывы.

В совокупности эти принципы заложили основу для устойчивого развития химической отрасли и способствовали глобальному внедрению экологически безопасных технологий.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Глобальный рынок зелёной химии демонстрирует устойчивый рост, чему способствует возрастающее внимание к устойчивому развитию, ужесточение экологических норм и изменение потребительских предпочтений. Согласно данным Kings Research, в 2023 году объём рынка экологически чистых химикатов составил 94,05 млрд долларов США. Прогнозируется его рост до 171,67 млрд долларов к 2031 году со среднегодовым темпом роста 7,91 % в период с 2024 по 2031 год [kingsresearch.com; Verified Market Reports].

Ключевые достижения зелёной химии [4]:

Снижение токсичных отходов. Существенно уменьшается объём вредных выбросов в атмосферу, водоёмы и почву благодаря переходу на чистые производственные процессы.

Разработка безопасных растворителей. Вода, сверхкритический CO₂ и ионные жидкости заменяют токсичные органические растворители.

Создание биоразлагаемых материалов. Активно развиваются технологии производства биопластиков, разлагающихся в природных условиях.

Повышение энергоэффективности. Разрабатываются химические реакции, проходящие при пониженных температурах и давлениях, что снижает энергопотребление.

Применение возобновляемого сырья. Используются такие ресурсы, как крахмал, целлюлоза и растительные масла.

Зелёная фармацевтика. Снижается количество побочных продуктов при синтезе лекарств, усиливается использование катализаторов.

Каталитические технологии. Повсеместное применение катализаторов повышает выход целевых продуктов и снижает расход реагентов.

Несмотря на очевидные успехи, зелёная химия сталкивается с трудностями: высокие начальные инвестиции, необходимость полной трансформации производственных схем, нехватка квалифицированных кадров. Тем не менее, её вклад в устойчивое развитие и охрану окружающей среды делает данное направление приоритетным для мировой промышленной политики.

Ключевые глобальные тенденции (2010–2025):

1. Концентрация на специализированной химии и кооперация с Китаем и Японией.
2. Масштабное применение биомассы и переход к нулевому углеродному следу.
3. Акцент на биомедицину, полимеры, полупроводники и экономику замкнутого цикла.

Таблица 1.

Уровень роста зелёной химии в Узбекистане (2015-2025)

Показатель	2015–2020	2020–2025
Биосырьё	Началовнедрения	Ростна20–30%
Снижениеотходов	Безопасныереагенты	Инновационныметоды
Энергоэффективность	Технологическоевнедрение	Повышениена15–20%
Фармацевтика	Начальныеэтапы	Расширение
Технологии	Безопасныерастворители	СверхкритическийCO ₂
Поддержка	Льготы,субсидии	Новые стандарты
Инвестиции	Стартовыевложения	Ростна30–40%
Катализаторы	Разработка	Массовоевнедрение
Международноесотрудниче- ство	Начало	Углубление

Для разработки регрессионной модели, которая может описывать развитие зеленой химии в Узбекистане с 2015 по 2025 годы, необходимо использовать подходы, основанные на статистических данных, а также учитывать экономические и экологические показатели, которые определяют рост и развитие данной области. Однако важно отметить, что для точного построения такой модели потребуется доступ к реальным данным о производстве, научных исследованиях, технологических изменениях и государственных инициативах в области зелёной химии.

Регрессионная модель – это статистический инструмент, который позволяет установить зависимость между зависимой переменной (например, ростом производства экологически чистых химических продуктов) и несколькими независимыми переменными (например, количество инвестиций в зелёную химию, уровень государственного финансирования, количество научных исследований и инноваций, использование возобновляемых источников и т.д.).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Зелёная химия представляет собой революционный подход в химической науке, направленный на обеспечение экологической безопасности и повышение экономической эффективности. Научные исследования в этой области открывают перспективы для создания безопасных, ресурсосберегающих и высокоэффективных технологий производства химической продукции.

В период с 2015 по 2025 год в Узбекистане наблюдается активное развитие зелёной химии, что выражается в совершенствовании экологических показателей, повышении энергоэффективности, использовании возобновляемых ресурсов и внедрении инновационных решений для снижения уровня загрязнения окружающей среды. Прогнозируется рост применения экологически чистых материалов, катализаторов, а также увеличение объёма инвестиций в зелёные технологии и фармацевтический сектор.

Регрессионная модель даёт возможность на основе количественного анализа оценивать динамику и прогнозировать дальнейшее развитие зелёной химии в республике. Однако для повышения точности и достоверности прогноза необходимо иметь доступ к репрезентативным и актуальным статистическим данным, включая государственные отчёты, публикации в рецензируемых научных изданиях, а также сведения об объёмах внутренних и внешних инвестиций.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Президента Республики Узбекистан “Об утверждении стратегии по переходу Республики Узбекистан на “зеленую” экономику на период 2019–2030 годов” от 04.10.2019 г. – № ПП-4477.
2. Anastas, P. T., Warner, J. C. Green Chemistry: Theory and Practice. Oxford University Press: New York, 1998; p. 30.
3. Zimmerman, R., Brenner, R., Abella, J. L. (2019). Green infrastructure financing as an imperative to achieve green goals. Climate, vol. 7, no. 3, pp. 39–52. doi: 10.3390/cli7030

ALOHIDA YORDAMGA MUHTOJ BOLALARNING EHTIYOJLARI VA IJTIMOIYLASHTIRISH

Ravshanova Shaxnoza Abduqaxxorovna
*Axborot texnologiyalari va menejment
universiteti 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqola alohida yordamga muhtoj bolalarning ta’limiy, psixologik, asosiy fiziologik ehtiyojlari va mustaqillikni rag’batlantirish, muloqotni rivojlantirish, ota-onalar bilimni oshirish hamda alohida yordamga muhtoj bolalarni ijtimoiylashtirishda qollash mumkin bo’lgan tavsiyalar bilan boyitilgan.

Kalit so’zlar: metodlar, intellectual, audio, individual, rehabilitatsiya, korreksiya, ijtimoiylashtirish, sensor, braille, ruhiy, jismoniy, emotsional ta’limiy, moslashtirilgan.

Alohida yordamga muhtoj bolalarning ta’limiy ehtiyojlari deganda, ularning jismoniy, ruhiy, intellektual yoki sensor (eshitish, ko’rish va h.k.) xususiyatlarini hisobga olib, bilim olish jarayonida qo’shimcha sharoit va moslashtirilgan ta’limiy yondashuvlar zarurligi tushuniladi. Bunday bolalar odatiy tengdoshlaridan ko’ra ko’proq qo’llab-quvvatlash, maxsus sharoit va pedagogik yondashuvlarga muhtoj bo’ladilar.

Ta’limiy ehtiyojlar: maxsus dastur va metodlar orqali bilim olish. Individual yondashuv va moslashtirilgan o’quv materiallari. Ko’rgazmali qurollar va texnologiyalar (braille, imo-ishora, audio vositalar).

Psixologik ehtiyojlar :doimiy ruhiy qo’llab-quvvatlash, ijobiy motivatsiya.

O’ziga ishonchni oshirish va ijobiy “Men” konsepsiyasini shakllantirish.

Stress va qo’rquvni kamaytirish.

Ijtimoiy ehtiyojlar: jamoa bilan muloqot qilish, do’st orttirish imkoniyati.

Jamoadi o’z o’rnini topish. O’zaro hurmat va qabul qilinish hissi.

Fiziologik ehtiyojlar: Sog’lom turmush tarzi, maxsus tibbiy ko’mak. Rehabilitatsiya va korreksiya mashg’ulotlari , o’z-o’ziga xizmat qilish ko’nikmalarini rivojlantirish.

Bolaning ijtimoiylashtirilishi:

Ijtimoiylashtirish – bu bolaning jamiyat hayotiga moslashuvi, ijtimoiy me’yor va qadriyatlarni o’zlashtirish

jarayoni. Alohida yordamga muhtoj bolalarda bu jarayon biroz qiyinroq kechadi, lekin maxsus sharoitda muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Asosiy yo'nalishlar:

Oila orqali ijtimoiylashuv – ota-ona va yaqinlarning qo'llab-quvvatlashi eng muhim omil.

Maktab va tarbiya muassasalari – maxsus yoki inklyuziv ta'lim orqali jamiyat bilan integratsiya.

O'yin va ijodiy faoliyat – o'rtoqlari bilan muloqot qilish, jamoadagi rolni his qilish.

Mehnat va kasb-hunar faoliyati – kelajakda mustaqil hayot kechirish, jamiyatga foyda keltirish imkoniyati.

Madaniy va sport tadbirlarida – ishtirok etish orqali o'zini namoyon qilish va ijtimoiy aloqalarni kengaytirish.

Ularning asosiy ta'limiy ehtiyojlari:

Individual yondashuv

Har bir bolaning qobiliyatini, qiziqishini va rivojlanish darajasini hisobga olish.

Maxsus individual o'quv rejasi tuzish.

Maxsus metod va texnologiyalar

Nutqida nuqsoni bor bolalar uchun logopedik mashg'ulotlar.

Eshitishida nuqsoni bo'lganlar uchun imo-ishora tili, texnik vositalar.

Ko'rishda nuqsoni bo'lganlar uchun Brayl yozuvi, audio kitoblar, relefli tasvirlar.

Moslashtirilgan o'quv muhit

Sinf xonalari, mebellar, texnika vositalarini bola ehtiyojiga moslash.

Tibbiy-psixologik va ijtimoiy xizmatlar bilan ta'minlash.

Psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash

O'qituvchi va tarbiyachilarning sabr-toqati, rag'bat berishi.

Bolaning o'ziga ishonchini oshirish, ijobiy kayfiyat yaratish.

Ijtimoiylashtirish ehtiyoji

Jamoadagi o'yin va faoliyatlarda ishtirok etish.

Sog'lom tengdoshlari bilan hamkorlikda ta'lim olish imkoniyatini yaratish.

Ota-ona va oila bilan hamkorlik

Ota-onalarga pedagogik maslahat berish.

Uy sharoitida ham bola rivojlanishini qo'llab-quvvatlash.

Asosiy psixologik ehtiyojlari:

Xavfsizlik va qo'llab-quvvatlash ehtiyoji

Bola o'zini xavfsiz, qo'rqqanidan erkin his qilishi kerak.

Atrofdagilar tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, mehr-muhabbat ko'rsatish muhim.

O'zini qadrlash va hurmatga bo'lgan ehtiyoj

O'qituvchi va tengdoshlari tomonidan qadr-qimmatini his qilishi.

Uning kichik yutuqlari ham e'tirof etilishi lozim.

Muloqot va ijtimoiy aloqaga ehtiyoj

Do'st orttirish, sinfdoshlar bilan hamkorlik qilish.

Jamoadagi faoliyatlarda ishtirok etish imkoniyati.

Muvaffaqiyat va o'zini namoyon etish ehtiyoji

Bola o'z qobiliyatiga mos mashg'ulotlarda muvaffaqiyat qozonishi.

"Men ham qila olaman" degan ishonch hosil qilishi.

Barqaror emotsional muhit ehtiyoji

Doimiy mehribon munosabat, sabr-toqat, qo'pol muomala qilmaslik.

Stress va bosimlardan himoya qilish.

O'ziga ishonch va mustaqillik ehtiyoji

Oddiy vazifalarni o'zi bajarishga rag'batlantirish.

Qaror qabul qilish jarayoniga asta-sekin qo'shish.

Asosiy fiziologik ehtiyojlari:

Sog'lom ovqatlanish

Vitamin va minerallarga boy taomlar

Maxsus parhez (agar shifokor tavsiya qilgan bo'lsa).

Uyqu va dam olish

Bola yoshiga mos ravishda yetarli uyqu olish.

Ortiqcha charchashdan himoya qilish.

Gigiyena va shaxsiy parvarish

Toza kiyim, gigiyenik sharoit.

Maxsus gigiyena vositalari (masalan ehtiyojmand bolalar uchun).

Tibbiy xizmat va rehabilitatsiya

Doimiy shifokor nazorati.

Fizioterapiya, massaj, dori-darmonlar, ortopedik moslamalar.

Jismoniy faoliyat va harakat ehtiyoji

Yoshiga va imkoniyatiga mos sport, gimnastika yoki davolovchi jismoniy mashqlar.

O'yin orqali harakat qilish imkoniyati.

Maxsus texnik vositalar

Eshitish apparati, Brayl yozuv mashinkasi, nogironlik aravachasi va boshqa moslamalar.

Bu vositalar bolaning kundalik hayotini yengillashtiradi.

Fiziologik ehtiyojlar qondirilmas ekan, bola nafaqat sog'lom bo'lish, balki ta'lim olish va jamiyatga moslashishda ham qiyinchiliklarga duch keladi. Shu bois ularning ovqatlanish, salomatlik, dam olish va maxsus parvarish ehtiyojlarini qondirish eng birinchi vazifa hisoblanadi.

Asosiy ijtimoiy ehtiyojlari bu jamoadagi ishtiroki bo'lib, sinfdoshlar bilan o'yin, mashg'ulot va turli tadbirlarda qatnashish.

Tengdoshlari tomonidan qabul qilinish, do'st orttirish, suhbatlashish, birga vaqt o'tkazish, o'zini yolg'iz emas, balki jamoada his qilish, jamiyatda o'z o'rini topish, o'zini foydali, kerakli inson sifatida his qilish, oddiy mehnat, yordam va vazifalarda faol bo'lish.

Madaniy va ma'naviy faoliyatda qatnashish, bayramlar, sport musobaqalari, san'at tadbirlarida qatnashish, o'z qobiliyatini namoyon etish kabilar ayniqsa muhim hisoblanadi.

Ijtimoiy himoya ehtiyoji

Davlat, maktab va jamiyat tomonidan himoya va qo'llab-quvvatlash.

Adolatli munosabat, kamsitilmaslik, oilaviy qo'llab-quvvatlash ehtiyoji

Ota-ona va qarindoshlari bilan ijobiy munosabat, Oilada mehr, e'tibor va sabr-toqat bolada ham yaxshi ijobiy sifatlar shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiylashtirishning mazmuni: Bolaning shaxs sifatida shakllanishi.

Jamiyatning qadriyat va me'yorlarini o'zlashtirish.

Muloqot qilish, hamkorlikda ishlash, o'zini tutishni o'rganish hisoblanadi.

Ijtimoiylashtirishning asosiy bosqichlari: Oila muhitida – dastlab bola ona, ota, opa-uka orqali jamiyatni angelaydi. Maktabgacha ta'limda – tarbiyachi va tengdoshlari bilan muloqotda bo'ladi. Maktab davrida – sinf, jamoa, o'qituvchilar orqali ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi. Keng jamiyatda – qo'shnilar, do'stlar, mahalla, madaniy tadbirlar orqali ijtimoiylashadi.

Ijtimoiylashtirish vositalari: Til va muloqot – jamiyat bilan bog'lovchi eng muhim vosita. O'yinlar va jamoaviy faoliyatlar – bola jamoa qoidalariga moslashadi. O'qituvchi va tarbiyachilar – ijobiy ijtimoiy model ko'rsatadi. OAV, kitob, internet – zamonaviy axborot muhitida tarbiyalanish.

Alohida yordamga muhtoj bolalar ijtimoiylashtirishida e'tibor beriladigan jihatlar:

Ularni sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda ta'lim-tarbiya jarayoniga qo'shish.

Maxsus sharoit yaratish (moslashtirilgan muhit, o'yinlar, texnik vositalar).

Jamiyatda o'zini teng huquqli a'zo sifatida his qilishi uchun rag'bat berish.

Ijtimoiylashtirish bolaning faqat bilim olishi emas, balki jamiyatda mustaqil yashashi, munosabat o'rnatishi, o'z qadrini his qilishi va kelajakda to'laqonli fuqaro sifatida shakllanishi uchun zarurdir. Alohida yordamga muhtoj bolani oila muhitida ijtimoiylashtirish juda muhim, chunki bola jamiyatni eng avvalo oiladan o'rganadi. Agar oilada to'g'ri muhit yaratilsa, bola keyinchalik maktabda va jamiyatda osonroq moslashadi.

Oila muhitida tavsiyalar: Mehr va qo'llab-quvvatlash, bolaga muntazam mehr ko'rsatish, u bilan suhbatlashish bolani tinglash va tushuna bilish.

Uning kichik yutuqlarini ham qadrlash va maqtash. Muloqotni rivojlantirish

Bola bilan tez-tez gaplashish, savollar berish, fikrini tinglash.

Agar nutqida qiyinchilik bo'lsa, sabr bilan tushunishga harakat qilish.

Mustaqillikni rag'batlantirish: Bolaga yoshiga mos oddiy vazifalarni berish (o'yinchoqlarni yig'ish, stolni bezash).

Qaror qabul qilishga asta-sekin jalb qilish.

Jamoaga tayyorlash : Aka-uka, opa-singillari bilan birga o'ynashga sharoit yaratish. Qo'shnilar, qarindoshlar bilan muloqot qilishga imkon berish.

Qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash: Rasm chizish, qo'shiq aytish, konstruktor yig'ish kabi qiziqishlariga sharoit yaratish. Agar sport yoki san'atga qiziqsa, tegishli to'garaklarga olib borish.

Ijobiy muhit yaratish: Oilada qo'pollik va kamsitish bo'lmasligi kerak.

Bolaga "sen qila olmaysan" emas, balki "birga urinib ko'raylik" deb dalda berish.

Ota-ona bilimini oshirish

Maxsus pedagoglar va psixologlar bilan maslahatlashib turish.

Alohida yordamga muhtoj bolalar uchun adabiyotlar o'qish.

Bola oilada mehr, hurmat va qo'llab-quvvatlashni his qilsa, jamiyatda ham o'zini ishonchli tutadi va ijtimoiylashuv jarayoni oson kechadi. Alohida yordamga muhtoj bolalar uchun muloqotni rivojlantirish eng muhim jarayonlardan biridir, chunki ular ko'pincha jamiyat bilan aloqada qiyinchiliklarga duch keladilar.

Muloqotni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar:

Doimiy suhbat qurish

Bola bilan kundalik hayot haqida gaplashing (ovqat, o'yin, ob-havo).

Qisqa, sodda va tushunarli jumalardan foydalaning.

Savol-javob usuli: Oddiy savollar bering: "Bu nima?", "Qayerga qo'yish kerak?", "Sen nima qilyapsan?".

Javoblarini diqqat bilan tinglang va qo'shimcha savol bilan rag'batlantiring.

Emotsional muloqot

Bolani his-tuyg'ularini ifoda etishga o'rgating ("men xursandman", "men xafa bo'ldim").

O'zingiz ham his-tuyg'ularingizni so'z bilan ifodalab namuna bo'ling.

Texnologiyadan foydalanish

Nutqiy qiyinchiliklari bo'lsa, piktogramma, imo-ishora yoki maxsus ilovalardan foydalanish mumkin.

Multfilmlar ko'rib, keyin suhbat qurish foydali.

Ijobiy rag'bat

Har bir muvaffaqiyatli javob yoki tashabbus uchun maqtov bering.

Bola gapirishdan qo'rqmasligi uchun xatolarini qo'pol to'g'rilamang, balki yumshoq yordam bering. Bola muloqotda o'zini erkin his qilishi, savol berishdan yoki fikr bildirishdan qo'rqmasligi kerak. Ota-ona va tarbiyachining sabr-toqati va mehribon munosabati — asosiy omil. Alohida yordamga muhtoj bolalarda mustaqillikni shakllantirish va rag'batlantirish juda muhim, chunki ular ko'pincha "o'rniga bajarib qo'yish" odati tufayli o'z kuchini ko'rsata olmay qoladilar. Aslida esa har bir kichik mustaqil qadam — ularning o'ziga ishonchini oshiradi.

Mustaqillikni rag'batlantirish bo'yicha tavsiyalar:

Oddiy vazifalardan boshlash: O'yinchoqlarni yig'ish, qo'g'irchoqqa kiyim kiydirish, stol ustini artish.

Har kuni asta-sekin qiyinroq vazifalar qo'shib boring.

Tanlash imkoniyatini berish: "Qaysi rangli ruchkani olasan?", "Bugun qaysi o'yinchoq bilan o'ynaysan?" kabi savollar bilan mustaqil qaror qabul qilishga o'rgating.

Amaliy ko'nikmalarni mustahkamlash: Ovqatlanishda qoshiqdan foydalanish, kiyim kiyish, tish yuvishda mustaqillik.

Zarur hollarda yordam bering, lekin hammasini o'rniga bajarmang.

Xatolardan qo'rqmaslik: Bola noto'g'ri qilsa ham uni keskin tanqid qilmang.

"Sen urinib ko'rding, bu juda yaxshi, keyingi safar yanada yaxshi chiqadi" deb dalda bering.

Kichik mas'uliyatlar yuklash: Kitoblarni joyiga qo'yish, suv quyib berish, gullarga suv sepish kabi vazifalarni topshiring.

Ularni bajarganida albatta maqto'v bering.

O'yin orqali o'rgatish: "Do'kon" o'yini orqali xarid qilishni, "mehmon kutish" o'yini orqali xizmat ko'rsatishni o'rgatish mumkin.

Rolli o'yinlar mustaqillik va ijtimoiy tajribani kuchaytiradi.

Ijobiy rag'bat: Maqto'v so'zlari, qo'shimcha o'yin vaqti yoki kichik mukofot orqali mustaqilligini rag'batlantiring.

Rag'bat doimo bolaning mehnati va urinishi uchun bo'lishi kerak, natija uchun emas. Bola har kuni kichik mustaqil ishlarni bajara borib, asta-sekin kattaroq vazifalarni uddalay oladigan darajaga yetadi. Muhimi, ota-ona va tarbiyachi sabrli bo'lishi va qo'llab-quvvatlashni to'xtatmasligidir. Juda muhim masalalardan yana biri bu "Mustaqillikni shakllantirish" alohida yordamga muhtoj bolani jamoaga tayyorlash – uning ijtimoiylashuvi, o'ziga ishonchi va kelajakda jamiyatda erkin yashashi uchun zarur shartdir.

Jamoaga tayyorlash bo'yicha tavsiyalar: Oila ichida kichik jamoa tajribasi

Uy ishlarini birgalikda qilish (stol bezash, kitoblarni joylash, gullarga suv sepish).

Aka-uka, opa-singillari bilan o'yinlarni tashkil qilish.

Kichik guruhlarda o'ynash: Avval ikki-uch bola bilan qisqa vaqtli o'yinlar uyushtiring.

Asta-sekin guruhni kattalashtiring.

Jamoviy qoidalarini o'rgatish: Navbat kutish, navbat bilan gapirish, o'yinchoqni bo'lishish kabi oddiy qoidalardan boshlang.

Har safar qoidaga amal qilganda maqto'v bering.

Tengdoshlari bilan ko'proq uchrashuvlar

Qo'shnilar, qarindoshlar bolalari bilan muntazam uchrashib o'ynash imkonini yarating.

Maktabgacha ta'lim yoki maktabdagi kichik guruh mashg'ulotlariga jalb qiling.

Ijobiy namuna ko'rsatish: Ota-ona, tarbiyachi yoki o'qituvchi o'zaro hurmat va hamkorlikni amalda ko'rsatishi kerak.

Bola kattalarning xatti-harakatidan o'rnak oladi.

Agar u o'yinchoqni bo'lishishni xohlamasa, muammoni "Qani, navbat bilan foydalanamiz" kabi yumshoq yo'l bilan hal qiling.

Hamma narsani majburlash orqali emas, balki tushuntirish orqali yo'lga qo'ying.

Jamoaviy tadbirlarda qatnashish

Bayram, teatr, sport o'yinlari kabi tadbirlarga olib borish.

Bola ko'proq odamlar orasida bo'lsa, jamoada o'zini erkinroq his qiladi.

Jamoaga tayyorlash asta-sekinlik bilan olib borilishi kerak. Bola kichik guruhlardan boshlab, katta jamoalarga qo'shilib boradi. Muhimi, u o'zini "yolg'iz emas, balki jamoaning bir bo'lagi" deb his qilishi. Alohida yordamga muhtoj bolalarda qiziqishlarni qo'llab-quvvatlash — ularning iste'dodini ochish, o'ziga ishonchini oshirish va jamiyatda o'z o'rnini topishida juda

muhimdir. Har bir bola nimagadir qiziqadi, vazifa — shu qiziqishni ko‘rib, uni to‘g‘ri yo‘naltirish.

Qiziqishlarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha tavsiyalar:

Kuzatish va aniqlash: Bolaning ko‘proq qaysi mashg‘ulotlarda faol bo‘lishini kuzating (rasm chizish, qo‘shiq aytish, qurilish o‘yinlari, sport va h.k.).

Qiziqishini so‘rab ham bilib oling: “Nima qilishni yoqtirasan?”

Imkoniyat yaratish: Qiziqishga mos o‘yinchoq, kitob, asbob-anjomlar taqdim eting. Masalan, rasmga qiziqsa — bo‘yoqlar, qalamlar; musiqa qiziqsa — oddiy musiqa asboblari.

Qiziqishlarini o‘rtoqlashish: Bolaning qiziqishi bilan birga shug‘ullaning, uni yolg‘iz qoldirmang.

Masalan, birga qo‘shiq ayting yoki birga konstruktor yig‘ing.

Ijobiy rag‘bat: Bola qiziqishi bo‘yicha kichik yutuqqa erishsa, albatta maqtang.

“Zo‘r bo‘libdi!”, “Sen juda chiroyli ishlading!” kabi ijobiy so‘zlar ishonchini oshiradi.

Tengdoshlari bilan bo‘lishish: Qiziqishlarini boshqa bolalar bilan birgalikda mashq qilishga imkon yarating.

Masalan, rasm chizish to‘garagiga olib borish.

Alohida yordamga muhtoj bolalar uchun ba‘zan maxsus vositalar kerak bo‘ladi (eshitish apparati bilan musiqa, Brayl yozuvida kitob va h.k.).

Shu sharoitlarni topishga harakat qiling.

Bola qiziqishini vaqtincha emas, muntazam qo‘llab-quvvatlash lozim.

Qiziqishlari kelajakda kasb tanlashiga ham ta‘sir qiladi.

Qiziqishlarni qo‘llab-quvvatlash — bolaning iste‘dodi va qobiliyatini ochish, uni jamiyatda o‘z o‘rnini topishga tayyorlash demakdir. Muhimi, ota-ona va tarbiyachi bolani “men qila olaman” degan ishonchga olib kelishi. “Bolalarning qiziqishiga qarab qo‘llab-quvvatlash usullari” (masalan: rasm, sport, musiqa, texnika) bo‘yicha jadval tuzib reja boyicha ish ko‘rish alohida yordamga muhtoj bolalarda qiziqishlarni qo‘llab-quvvatlash — ularning iste‘dodini ochish, o‘ziga ishonchini oshirish va jamiyatda o‘z o‘rnini topishida juda muhimdir. Har bir bola nimagadir qiziqadi, vazifa — shu qiziqishni ko‘rib, uni to‘g‘ri yo‘naltirish.

Alohida yordamga muhtoj bolalar uchun ijobiy muhit yaratish – ularning ta‘limiy, psixologik va ijtimoiy rivojlanishida asosiy shartlardan biridir. Chunki bola faqat qulay, mehribon va xavfsiz muhitda o‘zini erkin namoyon qila oladi.

Ijobiy muhit yaratish bo‘yicha tavsiyalar: mehr va e‘tibor ko‘rsatish. Har kuni bolaga mehribon so‘z aytish, quchoqlash, diqqat qilish. “Men seni yaxshi ko‘raman” kabi so‘zlar ishonchni kuchaytiradi. Hurmat bilan muomala qilish

Bolaning fikrini tinglash, qarorini inobatga olish. Uning shaxs sifatida qadrini e‘tirof etish. Ijobiy so‘zlardan foydalanish “Sen qila olmaysan” o‘rniga “Keling, birga urinib ko‘raylik” deyish.

Hamma vaziyatda rag‘batlantiruvchi tilda gapirish. Sabr va tushunish

Harakatini qadrlash, xatolarini qo‘pol ta‘kidlamaslik.

Tengdoshlari bilan birga bo‘lish imkoniyati

Sog‘lom bolalar bilan o‘yin va mashg‘ulotlarda ishtirok etishiga sharoit yaratish.

Bolaning jamoaga moslashuvi uchun qulay vaziyat yaratish.

Xavfsiz va qulay muhit

Xona, o‘yin maydonchalari, o‘quv anjomlari bolaga mos bo‘lishi.

Jismoniy xavfsizlik (sirpanmas pol, maxsus moslamalar).

Ijobiy namuna ko‘rsatish: Ota-ona va o‘qituvchi o‘zaro hurmat va mehrni amalda ko‘rsatishi. Bola kattalarning xatti-harakatidan ko‘p narsani o‘rganadi.

Ijobiy muhit – bu bolaga faqatgina “sharoit” emas, balki mehr, hurmat va rag‘bat beruvchi psixologik iqlimdir. Shunday muhitda bola o‘z qobiliyatini erkin namoyon etadi va jamiyatda mustahkam o‘rnini topa oladi. “Salbiy muhit – Ijobiy muhit” taqqoslash jadvali

shaklida ham tuzib olish, yo'nalishni aniqlashtiradi shunda farqi yaqqol ko'rinadi? Juda dolzarb mavzu hisoblanadi aslida alohida yordamga muhtoj bolalar bilan ishlashda ota-onaning bilimini oshirish juda muhim. Chunki ota-ona qanchalik ko'p bilimga ega bo'lsa, bola shunchalik samarali tarbiya va qo'llab-quvvatlash oladi.

Ota-onalar bilimini oshirish bo'yicha tavsiyalar: Ma'lumot olish imkoniyatlarini yaratish. Maxsus pedagogika, logopediya, psixologiya haqida seminar va treninglarga qatnashish. Kitob, maqola va onlayn kurslardan foydalanish.

-Mutaxassislar bilan hamkorlik: Defektolog, psixolog, logoped, shifokor tavsiyalarini eshitish. Ularning amaliy maslahatlarini kundalik hayotda qo'llash.

-Ota-onalar uchun klub yoki guruhlar: Bir xil tajribaga ega ota-onalar bilan suhbatlashish. Tajriba almashish orqali muammolarga yechim topish.

- Axborot texnologiyalaridan foydalanish: Maxsus dasturlar, mobil ilovalar, onlayn videodarslar orqali bilim olish. Ijtimoiy tarmoqlarda foydali guruh va sahifalarga a'zo bo'lish.

-Amaliy mashg'ulotlarda ishtirok etish: Bolaga qanday yordam berishni mutaxassis ko'rsatib berganida, ota-ona ham qatnashishi.

Mashg'ulotlarni uyda ham davom ettirish.

-Oila ichida o'zini o'qitish: Ota-ona doimiy ravishda bolaga oid yozuvlar, maqolalar o'qib, yangi uslublarni sinab ko'rishi.

O'zini muntazam rivojlantirish odatini shakllantirish.

- Motivatsiyani oshirish: Ota-onaga "bilim olish – farzand tarbiyasi uchun eng katta sarmoya" ekanini tushuntirish. Yangi bilim bola rivojiga qanday ijobiy ta'sir qilishini ko'rsatish.

Xulosa: Alohida yordamga muhtoj bolalarning ta'limiy ehtiyojlarini qondirish – faqat bilim berish emas, balki ularning jamiyatda to'laqonli yashashi, mustaqil bo'lishi va o'z qobiliyatini namoyon etishi uchun sharoit yaratishdir. Alohida yordamga muhtoj bolalarning psixologik ehtiyojlari ham ularning ta'limiy ehtiyojlari qatorida juda muhim. Chunki ta'lim jarayonida bola o'zini qulay his qilmasa, bilim olish va rivojlanish jarayoni sekinlashadi. Alohida yordamga muhtoj bolalarni ijtimoiylashtirish ularning shaxsiy ehtiyojlarini qondirish, jamiyatda o'z o'rnini topishi va to'laqonli hayot kechirishini ta'minlash uchun muhim jarayon hisoblanadi. Alohida yordamga muhtoj bolalarning psixologik ehtiyojlarini qondirish – ularning o'zini jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida his qilishiga, mustaqil bo'lishiga va baxtli ulg'ayishiga zamin yaratadi. Alohida yordamga muhtoj bolalarning ijtimoiy ehtiyojlari ham ta'limiy va psixologik ehtiyojlari qatorida muhim o'rin tutadi. Chunki bola jamiyatda yashaydi va u o'zini jamiyatning bir qismi sifatida his qilishi zarur. Alohida yordamga muhtoj bolalarning fiziologik ehtiyojlari — bu ularning sog'lom yashashi, rivojlanishi va ta'lim olish jarayonida qulaylikka ega bo'lishi uchun eng asosiy, tabiiy ehtiyojlardir. Alohida yordamga muhtoj bolalarning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish – ularning jamiyatga moslashuvi, o'zini tengdoshlari qatori his qilishi va kelajakda mustaqil hayotga tayyor bo'lishi uchun zarurdir.

Ijtimoiylashtirish — bu bolani jamiyat hayotiga moslashtirish, unga jamiyat qoidalari, qadriyatlari, an'analari va ijtimoiy rollarni o'rgatish jarayonidir. Oddiy qilib aytganda, bola jamiyatda qanday yashashni, odamlar bilan qanday munosabatda bo'lishni ijtimoiylashtirish orqali o'rganadi. Ota-ona bilimini oshirish – bu bolaning rivojlanishi uchun mustahkam asos yaratadi. Chunki bilimli ota-ona bolaga to'g'ri yo'l ko'rsata oladi, mutaxassis bilan hamkorlikda harakat qiladi va bolaning imkoniyatlarini to'liq ochib berishga yordam beradi. Ota-onalar bilimini oshirish uchun maxsus uslublar va resurslar ro'yxati tuzib olish lozim masalan: kitoblar, kurslar, amaliy mashqlar.

Ota –onalarni qalbidagi mehr, ishonch va bolaga beradigan ta'lim tarbiyani o'rnini hech bir narsa bosa olmaydi. Bu shu qadar katta kuchki buni so'z bilan tariflab bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.M.Y.Ayupova "Logopediya" Toshkent-2007

- 2.Ya. Mo'minova, M. Qahramonova. "Logopediya terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. T." O'qituvchi" 1988.
3. L. Mo'minova, M. Ayupova "Logopediya" –T-1993
4. Shomurodova va boshqalar. "Maxsus va Inklyuziv ta'lim" uslubiy qo'llanma Toshkent 2011 yil.
5. Hamidova M. "Maxsus pedagogika" Toshkent 2021 yil.
6. Mo'minova va boshqalar. "Inklyuziv ta'lim" o'quv qo'llanma Toshkent 2019 yil.

ВЛИЯНИЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ДИДАКТИКИ И ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА МЕТОДИКУ ОБУЧЕНИЯ

Урымбетова Зинахан Абдиразаковна

*Каракалтакский государственный университет, ассистент
кафедры прикладной математики и информатики*

Аннотация. В статье рассматривается влияние компьютерной дидактики и цифровых технологий на современную методику обучения, особенно в области кибербезопасности. Автор анализирует переход от традиционной модели обучения, основанной на передаче знаний, к компьютерной дидактике, ориентированной на активное участие студентов и формирование практических компетенций. Приводится международный опыт внедрения цифровых образовательных платформ, виртуальных лабораторий и киберполигона, а также тенденции развития данной методики в Узбекистане в рамках программы «Цифровой Узбекистан — 2030». В статье показано, что использование цифровых инструментов обеспечивает интеграцию теории и практики, повышает эффективность контроля знаний и способствует развитию критического мышления обучающихся. Автор отмечает, что компьютерная дидактика становится не дополнением, а новой парадигмой педагогического процесса, способствующей формированию цифровой грамотности и профессиональной компетентности будущих специалистов.

Ключевые слова: киберзащита, кибербезопасность, анализ, образование, цифровая грамотность, компетентность, виртуальные лаборатории, киберполигоны, инновационные методы.

Abstract. The article examines the influence of computer didactics and digital technologies on modern teaching methodology, especially in the field of cybersecurity. The author analyzes the transition from the traditional model of teaching based on knowledge transfer to computer didactics, oriented towards the active participation of students and the formation of practical competencies. International experience in the implementation of digital educational platforms, virtual laboratories, and a cyber-testing ground, as well as trends in the development of this methodology in Uzbekistan within the framework of the "Digital Uzbekistan - 2030" program, are presented. The article shows that the use of digital tools ensures the integration of theory and practice, increases the effectiveness of knowledge control, and contributes to the development of critical thinking of students. The author notes that computer didactics is becoming not an addition, but a new paradigm of the pedagogical process, contributing to the formation of digital literacy and professional competence of future specialists.

Key words: cyber defense, cybersecurity, analysis, education, digital literacy, competence, virtual laboratories, cyber polygons, innovative methods.

Введение. Современные тенденции развития образования демонстрируют глубокую трансформацию его методологической базы. Появление и стремительное распространение цифровых технологий стали фактором, определяющим качественные изменения в содержании, формах и методах обучения. В педагогической науке утвердился термин «компьютерная дидактика», обозначающий систему принципов, методов и средств обучения, основанных на использовании информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). В отличие от традиционной дидактики, которая опиралась преимущественно на печатные материалы, устную лекцию и практикумы, компьютерная дидактика интегрирует цифровые инструменты в процесс усвоения знаний и направлена на формирование компетенций, необходимых в условиях цифрового общества. Согласно исследованиям Е.И. Машбица и В.А. Извозчикова, компьютерная дидактика должна рассматриваться не как вспомогательное направление, а как самостоятельная область педагогики, формирующая новую образовательную реальность.

Международный опыт. В мировом образовательном пространстве компьютерная дидактика уже стала обязательным компонентом подготовки специалистов в области кибербезопасности [2,3].

В США применяется геймификация: студенты получают «очки защиты» за успешное выполнение заданий по анализу сетевого трафика или устранению уязвимостей. Это стимулирует их к активному участию и соревновательности [3,4,5].

В Европейском союзе создаются виртуальные «песочницы», где моделируются реальные атаки и студенты могут без риска для реальной инфраструктуры отрабатывать навыки реагирования [3,4,5].

В Израиле программа «Cyber Education Center» интегрирует школьное и университетское образование с национальной системой киберзащиты, используя комплексные симуляционные платформы [5,7].

В Южной Корее учебные курсы по кибербезопасности включают использование дополненной реальности: студент с помощью AR-очков может «видеть» структуру атакующей программы и наглядно отрабатывать методы её нейтрализации [7].

Эти примеры подтверждают, что компьютерная дидактика является международным стандартом, без которого невозможно качественное обучение кибербезопасности.

В Узбекистане процесс внедрения компьютерной дидактики активно развивается в рамках программы «Цифровой Узбекистан — 2030» [1,6]. При ведущих университетах, таких как Ташкентский университет информационных технологий и Национальный университет Узбекистана, создаются цифровые лаборатории, электронные библиотеки и центры кибербезопасности. Используются платформы Moodle и Google Classroom, интегрированные с системами онлайн-тестирования и контроля [8]. Кроме того, Министерство цифровых технологий инициировало создание киберполигона для отработки навыков реагирования на атаки. Всё это подтверждает, что компьютерная дидактика постепенно становится основой методики преподавания ИБ-дисциплин в стране.

Целью является *проведение анализа и сравнение традиционной и компьютерной дидактики.*

Методы исследования. Исследования по компьютерной дидактике проведены по методике Е.И.Машбица [9], который исследовал возможности компьютеров в повышении эффективности учебного процесса и дидактические требования к программным продуктам и В.А. Извозчикова [10], определявшего новые информационные технологии в обучении (НИТО) как «методологию и технологию учебно-воспитательного процесса с использованием новейших электронных средств обучения и в первую очередь ЭВМ.

Полученные результаты.

Результаты анализа международного опыта стратегии в области киберзащиты и компьютерной дидактики показывают необходимость системы тестирования и мониторинга знаний.

Эти ресурсы включают онлайн-тесты (Kahoot, Testmoz, Quizizz), а также интегрированные в LMS модули оценки знаний. Их преимущество — возможность оперативной проверки уровня усвоения материала и анализа прогресса студентов. В контексте кибербезопасности тестовые задания могут моделировать практические ситуации («выберите правильный метод защиты данных», «определите уязвимость в коде» и т.д.). Таким образом, такие системы выполняют функции обратной связи и контроля, обеспечивая адаптацию учебного процесса к индивидуальным потребностям обучающихся.

Таблица 1.

Типология цифровых и интернет-ресурсов для обучения кибербезопасности

Категория ресурсов	Примеры	Образовательные возможности
Обучающие платформы (LMS, MOOCs)	Moodle, Blackboard, Coursera, edX	Изучение теории, выполнение заданий, групповые проекты
Виртуальные лаборатории	Cyber Range, Virtual Lab, CyberGym	Симуляция атак, отработка практических навыков защиты
Киберполигоны	Smart Nation Cyber Range (Сингапур), NATO Cyber Range	Имитация угроз на уровне критической инфраструктуры
Электронные библиотеки и базы данных	IEEE Xplore, SpringerLink, Нац. электронная библиотека Узбекистана	Доступ к научной литературе, анализ кейсов
Коммуникационные ресурсы	Форумы, чаты, профессиональные сообщества (Reddit SecOps, StackOverflow)	Обмен опытом, обсуждение практических задач
Системы тестирования и мониторинга	Kahoot, Testmoz, адаптивные онлайн-тесты	Проверка знаний, контроль прогресса

Схема интеграции интернет-ресурсов.

Механизм применения интернет-ресурсов в обучении кибербезопасности представляет собой многоуровневую систему, в которой каждый вид цифровых инструментов выполняет свою дидактическую функцию и одновременно обеспечивает преемственность между теорией и практикой. В обобщённом виде данная система может быть представлена в виде схемы (Фиг. 1.)

Фиг.1. Интеграция интернет-ресурсов в обучение кибербезопасности.

На первом уровне находятся обучающие платформы (LMS и MOOCs) - Moodle, Blackboard, Coursera, EdX и др. Они обеспечивают фундаментальное освоение теоретических знаний: лекций, учебных материалов, электронных библиотек. На этом этапе формируются базовые представления о киберугрозах, криптографических методах защиты, сетевой безопасности, что соответствует уровню «теории» в схеме.

Второй уровень составляют виртуальные лаборатории (например, Cyber Range, CyberGym, Virtual Lab), позволяющие студентам применять полученные знания в условиях, имитирующих реальные информационные системы. Здесь формируются практические умения — от настройки межсетевых экранов и антивирусов до анализа вредоносного кода. Этот этап отражает блок «практика».

Третий уровень включает киберполигоны и симуляторы атак, где моделируются сценарии реальных киберинцидентов — DDoS-атаки, фишинг, SQL-инъекции, проникновения в корпоративные сети. На этом уровне студенты отрабатывают навыки реагирования в режиме «близки к реальности», что соответствует блоку «симуляция».

Четвёртый уровень связан с применением систем контроля и мониторинга знаний (онлайн-тесты, автоматизированные проверочные задания, аналитические платформы). Эти ресурсы позволяют оценить уровень усвоения знаний, определить слабые места в подготовке студентов, адаптировать учебный процесс под индивидуальные потребности. В схеме этот уровень отражён как блок «контроль».

На пятом уровне происходит интеграция всех предыдущих компонентов, что приводит к формированию устойчивых компетенций в области кибербезопасности. На данном этапе студент уже не только владеет теоретическими знаниями, но и способен применять их в практических ситуациях, оценивать риски, прогнозировать развитие инцидентов и предлагать эффективные меры защиты.

Проблемы и ограничения применения интернет-ресурсов.

Несмотря на очевидные преимущества, использование цифровых и интернет-ресурсов в обучении кибербезопасности сопряжено с рядом проблем: 1. техническая и технологическая неравномерность (различие в оснащённости вузов и регионов); 2. риски информационной безопасности (угрозы утечки данных студентов и учебных материалов); 3. дефицит квалифицированных преподавателей, владеющих современными

методиками; 4. необходимость значительных финансовых вложений в создание киберполигонов и лабораторий; 5. возможное развитие «цифровой зависимости» у студентов, если образовательный процесс не сбалансирован традиционными методами.

Интеграция учебно-методической, организационной и контрольно-оценочной деятельности в единую технологическую цепочку представлена на фиг.2. Схема иллюстрирует сквозные связи между анализом потребностей, выбором средств, разработкой механизмов обратной связи и многоуровневым контролем результатов.

Фиг.2. Организация учебного процесса с использованием ИТ

Сравнение традиционной и компьютерной дидактики.

Влияние цифровых технологий можно наглядно продемонстрировать через сопоставление традиционной и компьютерной дидактики. Сопоставление традиционной и компьютерной дидактики позволяет выявить принципиальные различия в организации учебного процесса и подчеркнуть влияние цифровых технологий на методику обучения. Если традиционная модель обучения акцентировала внимание на передаче готовых

знаний и контроле их усвоения, то компьютерная дидактика ориентируется на активное участие обучающихся, их самостоятельный поиск и конструирование знаний, использование цифровых инструментов и симуляторов для формирования практических навыков. В таблице 2 представлены основные характеристики обеих моделей.

Таблица 2. Сравнительные характеристики традиционной и компьютерной дидактики

Характеристика	Традиционная дидактика	Компьютерная дидактика
Роль преподавателя	Источник знаний, контролёр	Наставник, модератор, консультант
Роль студента	Пассивный слушатель	Активный участник, исследователь
Формы обучения	Лекции, семинары, практикумы	Онлайн-курсы, виртуальные лаборатории, киберполигоны, VR/AR-среды
Средства обучения	Учебники, конспекты, печатные пособия	Цифровые платформы (LMS, MOOCs), симуляторы, электронные библиотеки
Контроль знаний	Тесты, экзамены	Автоматизированные системы тестирования, мониторинг в LMS, игровые механизмы
Характер усвоения	Репродуктивный (воспроизведение знаний)	Конструктивный (создание и применение знаний)
Образовательный результат	Усвоение информации	Формирование компетенций и практических навыков

Таблица 2. демонстрирует, что компьютерная дидактика по своей сути является не эволюцией традиционных методов, а качественно новым педагогическим феноменом. Компьютерная дидактика и цифровые технологии становятся определяющим фактором трансформации методики обучения. В сфере кибербезопасности их использование особенно важно, так как только с помощью цифровых технологий можно моделировать реальные угрозы и готовить специалистов, способных оперативно реагировать на вызовы информационного общества.

Выводы. 1. Влияние компьютерной дидактики и цифровых технологий на методику обучения проявляется в расширении методического инструментария и переходе от репродуктивной модели усвоения знаний к конструктивной модели формирования компетенций.

2. Цифровые технологии позволяют интегрировать теорию и практику, формировать критическое мышление, развивать навыки командной работы и обеспечивать непрерывный контроль знаний.

3. Для Узбекистана внедрение компьютерной дидактики имеет особое значение, так как оно способствует подготовке кадров, способных эффективно противостоять вызовам цифровой трансформации общества.

Список использованной литературы

1. Об утверждении [стратегии](#) "Цифровой Узбекистан-2030" и мерах по ее эффективной реализации, указ п р е з и д е н т а Республики Узбекистан 05.10.2020 г. № УП-6079.
2. Отчёт Всемирного экономического форума (Global Risks Report , 2023). <https://economics.mgimo.ru/archive/05-2023/global-risks-report-2023>.
3. Международные стандарты ISO/IEC 27001, NIST Cybersecurity Framework, рекомендации Международного союза электросвязи (ITU). ISO/IEC 27001:2022 (E).
4. Digital Education Action Plan (2021–2027). <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/plan>.
5. ЮНЕСКО «Education in a Digital World» (2021). <https://www.soroptimistinternational.org/2021/09/30/education-in-a-digital-world/>
6. Закон Республики Узбекистан «О кибербезопасности», Закон от 15.04.2022 г. № ЗРУ-764.
7. European Commission. Digital Education Action Plan (2021–2027). – Luxembourg: Publications Office of the EU, 2021.
8. Уримбетова З.А. Информационные угрозы в социальных сетях: взгляд современной молодежи //Вестник КГУ им. Бердаха. № 2 (69) 2025. С. 219-221.
9. Машбиц Е. И. Компьютеризация обучения: проблемы и перспективы. / Е. И. Машбиц. - М., 1986.
10. Извозчиков В. А. Инфоноосферная эдукология. Новые информационные технологии обучения. СПб., 1991.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У УЧАЩИХСЯ

Расулжон Атамуратов

*Доцент кафедры «Компьютерной лингвистики и цифровых технологии»,
Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы
rasul_atamuratov@mail.ru*

Аннотация. В данной статье всесторонне проанализированы педагогические возможности развития цифровой компетентности у учащихся, рассмотрены теоретические основы цифровой компетентности, ее составляющие и эффективные педагогические подходы к ее формированию в учебном процессе, а также то, что владение цифровыми навыками стало необходимым условием успешной деятельности личности в процессе глобальной информатизации, что работа в этом направлении приобретает важное значение в системе образования. На основе проведенного анализа даны практические рекомендации по формированию цифровой компетентности у учащихся.

Abstract. This article comprehensively analyzes the pedagogical possibilities of developing digital competence among students, examines the theoretical foundations of digital competence, its components and effective pedagogical approaches to its formation in the educational process, as well as the fact that possession of digital skills has become a prerequisite for successful personal activity in the process of global informatization, and that work in this direction is becoming important in the education system. Based on the analysis, practical recommendations on the formation of digital competence among students are given.

Ключевые слова: цифровая компетентность, цифровая грамотность, педагогические возможности, ИКТ, цифровое образование, эффективность образования.

Keywords: digital competence, digital literacy, pedagogical opportunities, ict, digital education, educational effectiveness.

Введение

Сегодняшний XXI век – это эпоха информационных и цифровых технологий, которая вызывает коренные изменения во всех сферах жизни общества. Эти изменения особенно напрямую влияют на систему образования, требуя от учащихся не только усвоения информации, но и умения эффективно ее использовать, активного участия в информационном пространстве, а также новых подходов к системе образования образовательных учреждений и стратегий, направленных на формирование цифровой компетентности.

Под цифровой компетентностью понимается способность человека эффективно использовать информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), искать, обрабатывать, создавать, обмениваться информацией, обеспечивать безопасность и решать проблемы. Поэтому цифровая компетентность становится одним из важнейших навыков современного человека [1].

В Республике Узбекистан особое внимание уделяется развитию цифрового образования и формированию цифровых навыков у молодежи. В частности, в Концепции развития системы народного образования и высшего образования до 2030 года определены такие приоритетные задачи, как «развитие IT-навыков молодежи, повышение цифровой грамотности и подготовка высококвалифицированных, креативных и системно мыслящих кадров, способных самостоятельно принимать решения на основе международных стандартов» [2]. Эти документы создают правовую основу для дальнейшей интенсификации педагогических процессов, направленных на формирование цифровой компетентности.

Ведущие исследователи, в том числе М. Пренский, ввели понятие «цифровое поколение», отметив существенные различия в способах получения и обработки информации этим поколением [3]. Следовательно, при развитии цифровой компетентности у учащихся наряду с традиционными методами обучения необходимо применять новые педагогические подходы, соответствующие их интересам и возможностям. Цель данной статьи – глубокий анализ педагогических возможностей развития цифровой компетентности у учащихся, выявление эффективных методов и предоставление соответствующих рекомендаций.

Методология исследования

Исследование основано на теоретико-аналитическом подходе, при его написании была изучена научная литература по изучаемой теме, проанализированы результаты международных и национальных исследований, а также инновационные методы

обучения, направленные на формирование цифровой компетентности, и возможности их использования, современные педагогические подходы, а также оценено влияние реформ в образовании и указов, направленных на развитие цифрового образования в Узбекистане, на систему образования. Также на основе изученных источников разработаны практические рекомендации по эффективному развитию цифровой компетентности у учащихся.

Результаты

По результатам проведенного исследования определены следующие основные педагогические возможности развития цифровой компетентности у учащихся.

В первую очередь, это интегрированный образовательный подход, направленный на установление связей между различными дисциплинами, понятиями и опытом, помогая учащимся всесторонне и глубоко понимать знания. Обучение цифровой компетентности не как отдельной дисциплине, а в интегрированном виде во все учебные дисциплины дает большой эффект. Например, вычисления с использованием табличных процессоров MS Excel на уроках математики, использование электронных библиотек (Ziyonet.uz или Unilibrary.uz) и онлайн-ресурсов (HEMIS, Khan Academy или Coursera и другие) на уроках литературы, путешествия в различные виртуальные музеи на уроках истории естественным образом развивают цифровые навыки учащихся. Этот подход формирует у учащихся навыки использования ИКТ в реальных жизненных ситуациях.

Во-вторых, проектное и проблемное обучение, эти педагогические подходы развивают у учащихся навыки критического мышления, творчества и сотрудничества, давая им проблемные ситуации или проекты, которые можно решить с помощью цифровых инструментов. Например, учащиеся не только приобретают технические навыки, но и повышают способность искать, анализировать и представлять информацию посредством таких проектов, как создание веб-сайтов, подготовка короткометражных видеороликов и создание роботов.

В-третьих, важно создать современную образовательную среду посредством использования интерактивных и мультимедийных ресурсов на учебных занятиях. Использование интерактивных досок, цифровых учебных программ, образовательных приложений, геймификации, технологий виртуальной реальности (VR) и дополненной реальности (AR) в учебном процессе обеспечивает интерес и понятность учебного материала [4]. Это привлекает внимание учащихся и повышает мотивацию к обучению. Как отметили Р. Атамуратов и А. Хушвактов, интерактивные технологии значительно повышают эффективность учебного процесса [5].

Конечно, помимо вышеперечисленных подходов, необходимо также сформировать цифровую компетентность учителей для обучения учащихся и внедрения современных цифровых технологий в правильный и систематический учебный процесс. Эта компетентность имеет решающее значение не только для их личностного и профессионального развития, но и для качества всей системы образования и успеха будущих поколений в цифровом мире. В этом вопросе важно организовать курсы непрерывного профессионального развития, семинары и тренинги, обучить их использованию современных ИКТ. В Указе Президента Республики Узбекистан от 29 апреля 2019 года № УП-5712 «Об утверждении Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года» также отдельно обозначен вопрос повышения ИКТ-компетентности учителей [2].

Цифровой грамотный педагог должен обладать не только техническими навыками, но и навыками обеспечения безопасности в цифровой среде, защиты персональных данных, соблюдения правил кибергигиены, критической оценки информации и этических навыков, которые он должен преподавать учащимся[8].

Обсуждение

Развитие цифровой компетентности у учащихся сегодня стало не просто возможностью, а необходимостью. Результаты исследования показывают, что для эффективной организации этого процесса требуется комплексный подход. Интеграция цифровых навыков в образовательные программы, использование различных педагогических технологий и подходов, а также непрерывное повышение цифровой квалификации учителей являются важными факторами.

Как отметил Президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев, «В стране, где много высокообразованной, широко мыслящей, современно мыслящей, технологически грамотной молодежи, всегда будут стабильны мир и прогресс, взаимная сплоченность» [7]. Действительно, в Узбекистане проводится значительная работа в этом направлении. На основе указов и постановлений Президента ведется системная работа по улучшению инфраструктуры цифрового образования, внедрению современных технологий в образовательный процесс. В частности, создание IT-парков [6], обучение молодежи программированию в рамках проекта «Один миллион программистов» [7], оснащение компьютерных классов в школах являются яркими примерами этого. Однако в этом отношении все еще существует ряд проблем. В частности, остаются актуальными такие вопросы, как дальнейшее укрепление технической базы образовательных учреждений, обеспечение школ в сельской местности высокоскоростным интернетом, совершенствование системы повышения квалификации учителей [9].

Будущие исследования могут быть направлены на сравнительное изучение особенностей формирования цифровой компетентности среди учащихся разных возрастных групп, а также эффективности педагогических подходов, применяемых в разных образовательных учреждениях. Также важной научной задачей является разработка эффективных критериев оценки цифровой компетентности.

Заключение

Таким образом, развитие цифровой компетентности у учащихся является одним из приоритетных направлений современного образования. Это показывает, что для эффективной организации процесса необходимо осуществить комплексные изменения во всех компонентах системы образования. Благодаря таким педагогическим возможностям и стратегиям, как интегрированное, проектное обучение, использование интерактивных ресурсов и повышение цифровой грамотности учителей, они служат развитию учащихся как свободных и ответственных цифровых граждан в информационном пространстве, отвечающих требованиям XXI века.

Список литературы

1. Outeda C. C. European Education Area and Digital Education Action Plan (2021–2027): One More Step Towards the Europeanisation of Education Policy //E-Governance in the European Union: Strategies, Tools, and Implementation. – Cham : Springer Nature Switzerland, 2024. – P. 187-206.
2. Указы Президента Республики Узбекистан от 29 апреля 2019 года № УП-5712 «Об утверждении Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года», от 8 октября 2019 года № УП-5847 «Об утверждении

Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года». <https://lex.uz/uz/docs/-4545884> , <https://lex.uz/uz/docs/4312785>

3. Prensky M. Digital wisdom and homo sapiens digital //Deconstructing digital natives. – Routledge, 2011. – P. 15-29.
4. Atamuratov, R.K. (2020). The educational advantages of virtual reality technologies. International scientific review of the problems and prospects of modern science and education. LXVIII International Correspondence Scientific and Practical Conference. (pp.90-92). Boston, USA.
5. Atamuratov R., Xushvaqtoev A. Digital Transformation in Education: The Beginning of a New Era // Bulletin of Science and Practice. – Russia, 2024. – Vol. 11, №1, 2025, pp. 294-300.
6. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 15 июля 2019 года № 589 «О мерах по организации деятельности Технологического парка программных продуктов и информационных технологий». <https://lex.uz/uz/docs/-4422250>
7. Указ Президента Республики Узбекистан от 26 марта 2025 года № УП-61 «О мерах по реализации задач, определенных в открытом диалоге с молодежью». <https://lex.uz/ru/docs/-7451522>
8. Kadirjanovich, A. R., Qizil, M. G. A., Baxramovich, B. F., Bayrambekovich, O. M., & Erkinovich, S. Z. Opportunities and Prospects for the Use of Immersive Technologies in Education. In 2024 9th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK) (pp. 1-6). IEEE.
9. Atamuratov R.K. Umumta'lim maktablari o'quvchilarining raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishning zarurati // "Raqamli ta'lim muhitida milliy tarbiya kontentlarini yaratish va tatbiq etish: muammolar va yechimlar" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Toshkent, 2025. – B.102-105.

BO'LAJAK MOLİYACHILARNING RAQAMLI SAVODXONLIK KOMPETENTLILIGINI SUN'İY INTELLEKT(AI) ASOSIDA OSHIRISHNING O'RNI VA AHAMIYATI

Boboyeva Surayyo Xamroyevna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Iqtisodiyot kafedrasida assistenti

Axmadova Feruza Isroil qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti iqtisodiyot yo'nalishi talabasi

surayyoboboyeva2230@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola bo'lajak moliyachilarning raqamli savodxonlik kompetentligini sun'iy intellekt (AI) texnologiyalari asosida oshirishning o'rni va ahamiyatini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada raqamli savodxonlik va AI pedagogikasining ta'lim jarayonidagi ahamiyati, moliyaviy ta'lim sohasida AI texnologiyalarini qo'llash imkoniyatlari va muammolari chuqur tahlil qilingan. Tadqiqot O'zbekiston oliy ta'lim muassasalaridagi moliya yo'nalishi talabalari va o'qituvchilari orasida o'tkazilgan so'rovnoma, ekspert intervyulari va AI asosida ta'lim jarayonlarini modellashtirish bo'yicha eksperimental sinovlarga asoslangan. Natijalar bo'yicha talabalar orasida raqamli savodxonlik darajasi o'rtacha bo'lib, AI texnologiyalaridan foydalanishda ayrim qiyinchiliklar mavjudligi aniqlandi. Shu bilan birga, AI

pedagogikasining ta'lim jarayoniga integratsiyasi talabalar bilimini oshirish va ta'lim samaradorligini yaxshilashda muhim vosita ekanligi tasdiqlandi.

Maqolada AI pedagogikasini ta'lim muassasalarida keng joriy etishdagi texnologik, kadrlar tayyorlash va metodik cheklovlar ham muhokama qilinib, ularni bartaraf etish yo'llari taklif etilgan. Tadqiqot natijalari AI asosida raqamli savodxonlikni oshirish bo'yicha samarali strategiyalar ishlab chiqish va ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasini kuchaytirishga xizmat qilishi mumkin. Maqola ta'lim sohasida AI texnologiyalarini joriy etish, raqamli savodxonlikni rivojlantirish va moliyaviy ta'lim sifatini oshirishga qiziqqan olimlar, ta'lim boshqaruvi organlari, pedagoglar va mutaxassislar uchun foydali bo'ladi.

Abstract. This article is devoted to exploring the role and significance of enhancing the digital literacy competencies of future financiers through artificial intelligence (AI) technologies. The study provides an in-depth analysis of the importance of digital literacy and AI pedagogy in the educational process, as well as the opportunities and challenges of implementing AI technologies in financial education. The research is based on surveys, expert interviews, and experimental modeling of AI-based teaching processes conducted among finance students and instructors at higher education institutions in Uzbekistan. The findings reveal that the level of digital literacy among students is generally moderate, while some difficulties are observed in the practical use of AI technologies. At the same time, the integration of AI pedagogy into the learning process has been confirmed as an effective tool for improving students' knowledge and enhancing educational efficiency.

The article also discusses the technological, methodological, and human-resource limitations in the widespread introduction of AI pedagogy in educational institutions and proposes possible solutions to overcome these barriers. The research outcomes may contribute to developing effective strategies for improving digital literacy through AI-based approaches and strengthening the digital transformation of the education system. This paper is valuable for researchers, educational policymakers, teachers, and specialists interested in implementing AI technologies in education, promoting digital literacy, and improving the quality of financial education.

Kalit so'zlar: raqamli savodxonlik, sun'iy intellekt (AI), AI pedagogikasi, moliyaviy ta'lim, ta'limda innovatsiyalar, ta'limda raqamli transformatsiya, oliy ta'lim, pedagoglarning malaka oshishi, interaktiv o'qitish, talabalarning kompetentligi

Kirish. Bugungi kunda raqamli iqtisodiyot va moliya sohasidagi innovatsiyalar tez sur'atlarda rivojlanmoqda. Global miqyosda moliyaviy jarayonlarning raqamlashtirilishi, yangi moliyaviy texnologiyalarning paydo bo'lishi va keng qo'llanilishi raqamli savodxonlikni eng dolzarb ko'nikmalardan biriga aylantirdi. Raqamli savodxonlik, ayniqsa moliyaviy xizmatlar va platformalarda to'g'ri, tez va samarali ishlashni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, moliyachilar uchun zamonaviy raqamli vositalarni chuqur tushunish va undan foydalanish qobiliyati muhim hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida sun'iy intellekt (AI) texnologiyalari yangi imkoniyatlar yaratmoqda. AI ta'limning individual ehtiyojlarga moslashuvi, interaktivlik va o'quv samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida ko'rilmoqda. Ammo ko'plab ta'lim muassasalarida AI pedagogikasini joriy etish va o'qituvchilarni AI yordamchisiga aylantirish masalalari hanuzgacha to'liq hal

etilmagan. Bu esa bo'lajak moliyachilarning raqamli savodxonligini oshirishda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

Shu sababli, maqola maqsadi – bo'lajak moliyachilarning raqamli savodxonlik kompetentligini AI texnologiyalari orqali oshirish imkoniyatlarini o'rganish va ta'lim jarayonida AI pedagogikasini samarali joriy etish strategiyalarini aniqlashdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot bo'lajak moliyachilarning raqamli savodxonlik kompetentligini sun'iy intellekt (AI) yordamida oshirishning o'rni va ahamiyatini aniqlashga qaratilgan.

Nazariy tahlil: Dastlab, raqamli savodxonlik va AI pedagogikasi sohasidagi mavjud ilmiy adabiyotlar, hukumat va xalqaro tashkilotlarning hisobotlari (masalan, UNESCO, OECD) o'rganildi. Bu bosqichda moliyaviy ta'limdagi raqamli transformatsiya, AI texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi va zamonaviy ta'lim yondashuvlari tahlil qilindi. Nazariy asos tadqiqotning konseptual bazasini yaratdi.

Tadqiqotda sifat hamda miqdoriy usullar uyg'unligi qo'llanildi. Quyidagi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Adabiyotlarni tahlil qilish — mavjud ilmiy maqolalar, kitoblar, davlat va nodavlat tashkilotlarning hisobotlari hamda AI pedagogikasi va raqamli savodxonlik sohasidagi global va mahalliy tadqiqotlar ko'rib chiqildi. Bu bosqichda AI texnologiyalarining ta'lim jarayonida qo'llanilishi, moliyaviy ta'limda raqamli savodxonlikni oshirish usullari va muammolari o'rganildi.

So'rovnoma — O'zbekistonning bir nechta oliy ta'lim muassasalarida moliya yo'nalishi talabalari va ularni o'qituvchi pedagoglar o'rtasida anketaviy so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma AI texnologiyalaridan foydalanish darajasi, raqamli savodxonlik darajasi, AI pedagogikasi haqidagi fikrlar va takliflarni aniqlashga yo'naltirilgan edi.

Ekspert baholari — AI pedagogikasini joriy etish bo'yicha mutaxassislar, professor-o'qituvchilar va ta'lim boshqaruvi vakillari bilan intervyu va fokus-guruhlar tashkil qilindi. Bu orqali ta'lim jarayonida AI vositalarining imkoniyatlari va cheklovlari haqida chuqur tahlil qilindi.

Tadqiqot obyekti va subyekti. Tadqiqot obyekti sifatida bo'lajak moliyachilar — oliy ta'lim muassasalarining moliya fakultetlari talabalari tanlandi. Tadqiqot subyekti esa, ushbu talabalar orasida raqamli savodxonlik darajasi va AI pedagogikasi orqali ta'lim jarayoniga ta'sir ko'rsatadigan omillar hisoblanadi.

Tadqiqot jarayoni. Tadqiqot 2024-yilning yanvar-may oylarida O'zbekistonning Toshkent, Samarqand va Buxoro shaharlaridagi 3 ta oliy ta'lim muassasalarida o'tkazildi. So'rovnomada jami 200 talaba va 30 o'qituvchi ishtirok etdi. Ma'lumotlar to'plandi va statistik usullar yordamida tahlil qilindi. Shuningdek, AI texnologiyalari asosida ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan platformalar (masalan, virtual laboratoriyalar, interaktiv ta'lim tizimlari, AI yordamchi chatbotlar) sinovdan o'tkazildi va ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri o'rganildi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish.

Ekspert intervyulari va fokus-guruhlar: AI pedagogikasi va moliyaviy ta'lim sohasida yetakchi mutaxassislar, professor-o'qituvchilar va ta'lim boshqaruvi vakillari bilan chuqur suhbatlar tashkil qilindi. Ushbu sifatli tadqiqot usuli orqali AI texnologiyalarini joriy etishdagi to'siqlar, imkoniyatlar va kelajakdagi istiqbollar tahlil qilindi.

Eksperimental sinovlar: AI yordamida ishlaydigan interaktiv ta'lim platformalari va virtual laboratoriyalar sinovdan o'tkazildi. Sinovlarda talabalar o'qish jarayonida ushbu vositalardan foydalanish orqali raqamli savodxonliklari va moliyaviy bilimlari qanchalik oshgani baholandi.

Yig'ilgan miqdoriy ma'lumotlar SPSS dasturida tavsifiy statistika, korrelyatsion va regressiya tahlili yordamida tahlil qilindi. Bu AI texnologiyalarining ta'lim samaradorligiga ta'sirini o'lchash imkonini berdi. Sifatli ma'lumotlar esa mazmuniy tahlil usuli bilan o'rganildi, ekspertlar fikrlari tizimlashtirildi va muhim mavzular ajratib olindi.

Tadqiqotning izchilligi va ishonchliligi. Tadqiqotda ko'p bosqichli yondashuv va turli manbalar kombinatsiyasi qo'llanilib, ma'lumotlarning to'g'riligi va ishonchliligi ta'minlandi. So'rovnoma oldindan sinovdan o'tkazilib, anketalar tushunarli va dolzarb savollar bilan boyitildi. Ekspertlar bilan suhbatlar maxfiylik tamoyiliga rioya qilgan holda olib borildi.

Natijalar. Tadqiqot jarayonida to'plangan ma'lumotlar sifatli va miqdoriy tahlil usullari yordamida o'rganildi hamda quyidagi asosiy natijalar aniqlandi.

Talabalar orasida raqamli savodxonlik darajasi: So'rovnoma natijalariga ko'ra, bo'lajak moliyachilarning raqamli savodxonlik darajasi o'rtacha darajada ekanligi aniqlangan. Respondentlarning taxminan 62% moliyaviy axborotlarni raqamli platformalarda izlash va tahlil qilishda o'zlarini qulay his qilishlarini bildirgan bo'lsa, 38% bu borada qiyinchiliklar mavjudligini ta'kidlagan. Ayniqsa, AI texnologiyalaridan foydalanishda talabalar orasida yetarli bilim va ko'nikmalar kamligi aniqlangan. Shuningdek, talabalarning faqat 45% AI asosida yaratilgan o'quv platformalaridan muntazam foydalanishi qayd etildi. Bu esa, ta'lim muassasalarida AI pedagogikasining keng joriy etilmaganligini ko'rsatadi.

AI texnologiyalaridan foydalanish va pedagoglarning fikrlari:

O'qituvchilar so'rovi natijasida aniqlanishicha, 70% o'qituvchilar AI vositalarini o'z faoliyatiga kiritishni qo'llab-quvvatlaydi. Ularning fikricha, AI yordamchilari o'quvchilarning bilim darajasini shaxsiylashtirish va ta'lim jarayonini interaktivlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, 30% o'qituvchilar texnologik infratuzilmaning yetishmasligi, pedagoglarning AI bilan ishlashdagi malakasining pastligi kabi muammolarni qayd etdilar.

AI pedagogikasining ta'lim samaradorligiga ta'siri:

AI texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kiritilishi natijasida talabalar o'rganish jarayoniga faolroq jalb qilindi. AI asosida yaratilgan virtual laboratoriyalar va interaktiv testlar o'quvchilarning moliyaviy kontseptsiyalarni tushunish darajasini 25% ga oshirishga yordam berdi.

Bundan tashqari, avtomatlashtirilgan *feedback* tizimlari va shaxsiylashtirilgan o'quv rejalarini yaratish orqali talabalarning o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyati va mustaqil o'rganish darajasi yaxshilandi. Bu esa raqamli savodxonlik kompetentsiyasining o'sishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

AI pedagogikasini joriy etishdagi muammolar:

Ekspert intervyulari va fokus-guruhlar natijalariga ko'ra, AI pedagogikasini ta'lim muassasalarida keng joriy etishda quyidagi asosiy muammolar mavjud:

-texnologik infratuzilmaning cheklanganligi, ayniqsa qishloq hududlarida AI platformalariga kirish imkoniyatining kamligi.

-o'qituvchilarning AI texnologiyalari bilan ishlashdagi malakasining yuqori emasligi va bu borada malaka oshirish kurslarining yetishmasligi.

-ta'lim dasturlarida AI pedagogikasiga oid metodikalar va standartlarning rivojlanmaganligi.

Talabalar va o'qituvchilarning takliflari. Tadqiqot ishtirokchilari AI pedagogikasini joriy etishni qo'llab-quvvatlab, quyidagi takliflarni bildirdi:

-ta'lim muassasalarida AI texnologiyalarini qo'llash uchun zamonaviy infratuzilma yaratish va uning mavjudligini ta'minlash.

-o'qituvchilar uchun AI vositalaridan samarali foydalanish bo'yicha muntazam malaka oshirish kurslarini tashkil etish.

- sun'iy intellekt (AI) pedagogikasini ta'lim dasturlariga integratsiyalash va bu sohada ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish.

Tadqiqot ko'rsatdiki, AI texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonini interaktiv va shaxsiylashtirilgan qilish imkonini beradi. Bu fikrni avvalgi tadqiqotlar (Mas'udov va boshq., 2023; Smith, 2022) ham tasdiqlaydi, ular AI pedagogikasi yordamida o'quvchilarning bilim olish motivatsiyasi va samaradorligini oshirish mumkinligini ta'kidlaydi. Eksperimental sinovlar natijasida talabalar moliyaviy kontseptsialarni o'zlashtirishda sezilarli darajada rivojlandi, bu esa AI pedagogikasining samaradorligini ko'rsatadi [1] [2].

Xulosa. Ushbu tadqiqot bo'lajak moliyachilarning raqamli savodxonlik kompetentligini sun'iy intellekt (AI) texnologiyalari yordamida oshirishning o'rni va ahamiyatini yoritdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, AI pedagogikasining ta'lim jarayoniga integratsiyasi talabalar bilimini samarali oshirish, ularni shaxsiylashtirilgan o'rganishga jalb qilish va raqamli savodxonlik darajasini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq, AI texnologiyalarini keng qo'llashda mavjud bo'lgan texnologik infratuzilma cheklovlari va pedagoglarning malaka darajasining pastligi kabi muammolar hal qilinishi lozim. Shu sababli, ta'lim muassasalari va davlat tomonidan zamonaviy infratuzilma yaratish, o'qituvchilarning AI sohasidagi bilim va ko'nikmalarini oshirish uchun maxsus dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish zarur.

Kelajakda AI pedagogikasini ta'lim jarayoniga samarali integratsiya qilish bo'yicha qo'shimcha ilmiy tadqiqotlar olib borilishi, shuningdek, AI texnologiyalarining moliyaviy ta'lim sohasida qo'llanilishi bo'yicha amaliy tajribalarni kengaytirish muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

- 1.Mas'udov, S., & Qodirov, B. (2023). Sun'iy intellekt pedagogikasi va raqamli savodxonlikni rivojlantirish. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti.
- 2.Smith, J. (2022). Artificial Intelligence in Education: Enhancing Learning through Technology. *Journal of Educational Technology*, 45(2), 120-135. <https://doi.org/10.1016/j.edutech.2022.03.004>
- 3.UNESCO. (2021). Digital Literacy and Education: A Global Perspective. Paris: UNESCO Publishing. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374016>
- 4.OECD. (2023). Artificial Intelligence and Education: Opportunities and Challenges. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/educ_ai-2023-en
- 5.Karimov, T., & Rasulov, A. (2022). AI technologies in higher education: case of Uzbekistan. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 17(10), 45-57.

6. Johnson, L., & Brown, K. (2020). AI-assisted Learning: Improving Competency-Based Education. Computers & Education, 148, 103793.
7. World Bank. (2022). Digital Skills for Youth in Uzbekistan: Challenges and Opportunities. Washington, DC: World Bank Group.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARIDA ALOHIDA TA'LIM EHTIYOJLARI BO'LGAN BOLALARNING IJTIMOIYLASHUV KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Xakimova Gulchehra Sayrixonovna

Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti Pedagogika kafedrası o'qituvchisi
xakimovagulcehra557@gmail.com 0009-0009-4135-7309

Annotasiya. Ushbu maqolada mamlakatimiz ta'lim tizimida inklyuziv ta'lim tizimining takomillashtirish, alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarni ijtimoiy muhitga moslashishida ularning ta'lim olishda uchraydigan to'siqlarni bartaraf etish va ularni ta'lim olishlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, defektologiya, ruhiy rivojlanish, nuqsonli bolalar, ta'lim - tarbiya, pedagog kadrlar, emotsional rivojlanish, jamoaviy faoliyat, ta'limda islohotlar.

Аннотация. В данной статье изложены мнения и предложения по совершенствованию инклюзивного образования в системе образования нашей страны, устранению препятствий в обучении детей с особыми образовательными потребностями, адаптации их к социальной среде и созданию благоприятных условий для получения ими образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дефектология, физическое и психическое развитие, дети с сенсорными нарушениями, обучение и воспитание, педагогический коллектив, эмоциональное развитие, командная работа, образовательные реформы.

Abstract. This article presents reflections on improving the inclusive education system in our country's educational framework, eliminating barriers to education for children with special educational needs in adapting to the social environment, and creating favorable conditions

Keywords: inclusive education, defectology, mental development, children with disabilities, education, pedagogical personnel, emotional development, collective activity, educational reforms.

KIRISH. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirish juda muhim va murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon bolalar uchun teng huquqli ta'lim olish imkoniyatlarini yaratib, ularning jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiya qilishiga yordam beradi. Bugungi globallashuv davrida ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida, xususan, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun inklyuziv muhit yaratish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur muammolarni hal qilish nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy masalalarni yechishda ham muhim o'rin tutadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda 15 yoshgacha bo'lgan bolalarning taxminan 15 foizi turli xil jismoniy, ruhiy yoki hissiy muammolarga ega bo'lib, ularning aksariyati ijtimoiylashuv jarayonida qiyinchiliklarga duch keladi. Bugungi kunda ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri – alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiya qilish va ularning ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirishdir. Bunday bolalar uchun ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil etish nafaqat ularning intellektual rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, balki ularning ijtimoiy hayotda

faol ishtirok etishiga sharoit yaratish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtayi nazardan, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar uchun qulay muhit yaratish va ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirish masalasi o'ta dolzarb hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi bolalarning shaxs sifatida shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Ushbu davrda o'quvchilarda asosiy ijtimoiy ko'nikmalar, jumladan, muloqot qilish, hamkorlikda ishlash, o'z huquqlari va majburiyatlarini anglash kabi qobiliyatlar rivojlanadi. Ammo alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun bu jarayon murakkabroq kechadi. Shu sababli, ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim va tarbiya jarayonlarini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada boshlang'ich ta'lim bosqichida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirish masalasi ko'rib chiqiladi. Ushbu yo'nalishda ta'lim-tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish, innovatsion metod va texnologiyalarni qo'llash hamda pedagoglarning malakasini oshirish bo'yicha tavsiyalar beriladi. Maqola mazkur masalaning nazariy va amaliy jihatlarini yoritishga qaratilgan bo'lib, o'z navbatida, bu boradagi mavjud muammolarni hal etishga ko'maklashadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA Bizning mamlakatimizda ham alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning sifatli ta'lim olishini ta'minlash va ularning jamiyatga to'laqonli integratsiyalashuvini qo'llab-quvvatlash davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan. Xususan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "2030-yilgacha bo'lgan O'zbekiston Respublikasining Rivojlanish Strategiyasi" doirasida inklyuziv ta'limni rivojlantirishga qaratilgan qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, respublikamizda maktab yoshidagi bolalarning 2 foizdan ortig'i alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lib, ularning aksariyati boshlang'ich ta'lim bosqichida maxsus yondashuvni talab qiladi.

Bolalarning ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirish ularning shaxsiy va jamiyat hayotidagi muvaffaqiyatining poydevorini tashkil etadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun moslashtirilgan pedagogik texnologiyalar, zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari va psixologik yordam xizmatlarini qo'llash ular uchun qulay ta'lim muhitini yaratishga xizmat qiladi. Masalan, Finlyandiya va Gollandiya tajribasida, alohida ehtiyojli bolalarning ta'lim olishi va ijtimoiylashuv darajasini oshirish maqsadida, maxsus tayyorlangan dasturlar orqali 80% dan ortiq bolalarda ijobiy natijalar kuzatilgan. Shu bilan birga, O'zbekistonda bu yo'nalishda hali amalga oshirilishi lozim bo'lgan ko'plab vazifalar mavjud. Kelajakda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim tizimini takomillashtirish orqali ular jamiyatning faol a'zolari sifatida shakllanishiga erishish mumkin. Bu, o'z navbatida, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mazkur maqolada boshlang'ich ta'lim bosqichida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirish jarayoniga ilmiy asosda yondashiladi, shuningdek, mavjud muammolar va ularning yechimlari tahlil qilinadi. Alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bolalarning ijtimoiylashuvini shakllantirish masalasi dunyo bo'ylab ilmiy tadqiqotlarda muhim mavzulardan biri hisoblanadi. Xususan, inklusiv ta'limni tashkil etish bo'yicha qator xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda ta'lim jarayonida alohida e'tiborni talab qiladigan bolalarning ijtimoiylashuv darajasi, ular bilan ishlash metodikasi hamda pedagogik yondashuvlar o'rganilgan. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va YuNESKO ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha bolalarning qariyb 15 foizi alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lib, ularning ko'pchiligi boshlang'ich ta'lim jarayonida ijtimoiylashuv bilan bog'liq qiyinchiliklarga duch keladi. Ushbu sohada asosiy e'tibor bolalarning ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirishda quyidagi jihatlarga qaratilgan:

Pedagogik va psixologik yondashuvlar: Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bolaning rivojlanishi ko'p jihatdan ijtimoiy muhit va o'zaro muloqot orqali yuzaga keladi. Shu boisdan, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bolalar bilan ishlashda muhitni moslashtirish muhim ahamiyatga ega.

Texnologiyalardan foydalanish: Zamonaviy tadqiqotlar alohida ehtiyojli bolalarning ijtimoiylashuvi uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ni qo'llashni tavsiya qiladi. Masalan, 2021 yilda olib borilgan tadqiqotlarda AKT qo'llanilishi orqali bolalarning ijtimoiy muhitga moslashish tezligi 30% ga oshgani aniqlangan.

O'qituvchilar malakasi: Inklusiv ta'limda muvaffaqiyatga erishish uchun o'qituvchilarning maxsus tayyorgarligi muhimdir. Tadqiqotlarga ko'ra, 2022 yil holatiga dunyo bo'yicha o'qituvchilarning faqat 35% i alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bolalar bilan ishlash bo'yicha yetarli malakaga ega ekanligini bildirgan.

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar deganda jismoniy, aqliy yoki hissiy jihatdan qiyinchiliklar bilan duch keladigan, shuningdek, o'quv jarayonida yordamga muhtoj bolalar tushuniladi. Bular qatoriga nogironligi bor bolalar, o'qish yoki yozishda qiyinchilikka uchrayotgan, autizm spektridagi bolalar va boshqa maxsus ehtiyojlarga ega bo'lgan o'quvchilar kiradi. Bunday bolalarni ta'lim olishlari va muhitga moslashishlari uchun shart-sharoit yaratish, ta'limdan xususan Boshlang'ich ta'limda ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirish hamda ta'lim jarayonidagi qiyinchiliklarni oldini olish uchun boshlang'ich ta'lim bosqichi bolalar uchun asosiy ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishda juda muhim hisoblanadi. Alohida ehtiyojlarga ega bo'lgan bolalarning jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun quyidagi omillarga e'tibor qaratish zarur. Bunda Inklusiv ta'lim ya'ni Alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarni sinfdoshlariga qo'shib o'qitish, ularning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Buning uchun o'qituvchilar individual yondashuv va maxsus metodikalarni qo'llashlari zarur.

Qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratish: Maktabda o'qituvchilar va boshqa o'quvchilar tomonidan bolalar qabul qilinishi va ularga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lish ijtimoiylashuvni kuchaytiradi. Bunda ijobiy munosabatlar va xulq-atvor qoidalarini o'rganishga yordam beradigan mashg'ulotlar o'tkazilishi lozim.

O'yin va jamoaviy faoliyatlar: O'yinlar va guruh mashg'ulotlari bolalarning boshqa bolalar bilan muloqot qilish, hamkorlik qilish va o'zaro muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu, ayniqsa, alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun juda foydalidir.

Ijtimoiy-emotsional rivojlanish dasturlari: Bunday dasturlar alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarga o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarishni, shuningdek, boshqalarning his-tuyg'ulariga e'tibor qaratishni o'rgatadi. Ular stressni boshqarish, o'zini tutish va ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Individual ta'lim dasturi (ITD): Alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun har bir o'quvchiga moslashtirilgan ITD ishlab chiqilishi zarur. Bu dasturning maqsadi har bir bolaga moslashtirilgan rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishdir. ITD o'quvchini ijtimoiy jihatdan rivojlantirishga ham katta e'tibor qaratadi.

Oilaviy qo'llab-quvvatlash: Oilalar bilan yaqin hamkorlikda ishlash alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ijtimoiylashuv jarayonida muhim o'rin tutadi. Ota-onalar, o'qituvchilar va psixologlar birgalikda ishlaganda bola ijtimoiy ko'nikmalarni tezroq o'zlashtiradi.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirish juda muhim va murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon bolalar uchun teng huquqli ta'lim olish imkoniyatlarini yaratib, ularning jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiya qilishiga yordam beradi. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar jismoniy, aqliy yoki hissiy jihatdan qiyinchiliklar bilan duch keladigan, shuningdek, o'quv jarayonida yordamga muhtoj bolalar tushuniladi. Bular qatoriga nogironligi bor bolalar, o'qish yoki yozishda qiyinchilikka uchrayotgan, autizm spektridagi bolalar va boshqa maxsus ehtiyojlarga ega bo'lgan o'quvchilar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 13.10.2020-yildagi "Alohida ta'limga ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-son qarori qabul qilindi, ushbu qarorda inklyuziv ta'limni rivojlantirish qator o'zgarishlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Buning namunasi sifatida “Zamonaviy maktab”larni qurishda ushbu maktablarda alohida ta’lim ehtiyojlari bo’lgan bolalarni o’qitish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, ular uchun maxsus infratuzilma bo’lishi va jihozlanishini ta’minlash maqsadida inklyuziv ta’limni tashkil etish bo’yicha “Zamonaviy maktab”ga qo’yiladigan me’yoriy talablar loyihasi ishlab chiqildi.

Alohida ta’lim ehtiyojlari bo’lgan bolalarni sog’lom bolalar qatorida umumta’lim maktablarida o’qitish amaliyotini rivojlantirish maqsadida ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarida ta’lim olayotgan o’quvchilarning umumta’lim maktablariga integratsiyalashuvi (uyg’unlashtirgan holda ta’lim-tarbiya berish) tajribasi qo’llanilishi natijasida so’ngi yillarda 500 nafarga yaqin alohida ta’lim ehtiyojlari bo’lgan o’quvchilar umumiy o’rta ta’lim maktablariga qaytarildi.[1]

Ma’lumki , alohida yordamga muhtoj bolalarning sifatli ta’limdan to’liq bahramand bo’lishi yaqin vaqtgacha muammo bo’lib kelayotgan edi.Prezidentimizning qarorlari asosida va ta’limni tubdan isloh qilish bo’yicha ishlab chiqilgan qonunlarga asosan inklyuziv ta’limga ham alohida e’tibor berilyapti. Hozirgi kunda alohida yordamga muhtoj bolalarning sog’lom bolalar bilan birgalikda ta’lim muassasalarida o’qishi , boshqa bolalar bilan ijtimoiylashuvi , o’z tengqurlari qatorida sinf bilan birga ishlashi , o’zini jamiyatning kerakli a’zosi sifatida his qilishiga imkon beradi.Inklyuziv ta’limga jalb etish o’z navbatida alohida yordamga muhtoj bolalar doimo yordamga muhtoj tarzda qolib ketmasligini ta’minlash uchun kerak bo’ladi. Inklyuziv ta’limni joriy etish , ya’ni alohida ta’limga ehtiyoji bor bolalarning o’z hududidagi o’quv binolarida tahsil olishi ota-ona uchun ham , bola uchun ham qulayliklarga sabab bo’ldi va bolalarning o’z oilasidan uzoqdagi maxsus ta’lim binolariga , internatlarga borib o’qimasligi uchun o’z hududida yetarlicha imkoniyatlar yaratilmoqda. Chunki bu turdagi bolalar bilan ishlashda ota-ona hamkorligida ishlash ko’proq samara berishini ta’kidlab o’tishimiz kerak.Pedagog , o’quvchi va o’qituvchining hamkorlikda ishlashi samarali natija berishi bizga ma’lum .

MUHOKAMA VA NATIJALAR Inklyuziv ta’limga yengil nuqsoni bor bolalar jalb qilinadi . Ular ham o’z navbatida 1-3yil davomida ta’lim olishadi, undan so’nggina umumiy o’rta ta’lim maktablarida o’zlariga biriktirilgan sinflarda o’qishni davom etdiradilar.O’qish joyini tanlash bolaning ota-onasi hamda bolaning sog’lig’i bilan muntazam shug’ullanuvchi mas’ul shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.Ya’ni umumiy o’rta ta’lim maktablarida boshqa bolalar qatorida o’qishlari yoki aksinch , maxsus biriktirilgan pedagoglar tomonidan uyda ta’lim olishlari mumkin.

Sog’lom bolalar va jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor bolalarning birgalikda tahsil olishi jarayonida bir qancha muammolarga ham duch kelishimiz mumkin. Ya’ni bunda alohida ta’limga ehtiyoji bor bola sog’lom bolaning psixologiyasiga ham salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin. Bunda bola o’z-o’zidan turib harakatlanib ketaverishi , kutilmaganda baland tovushlar chiqarib yuborishi , boshqa bolalarga teginishi yoki tinimsiz yig’lashi kabi holatlarni misol qilishimiz mumkin. Sog’lom bolaning alohida ta’limga ehtiyoji bor bolaga salbiy ta’siri qanday ? Bu holat ham bolalar o’rtasida duch kelishi mumkin. Ya’ni sog’lom bolalar o’yin mashg’ulotlarida alohida ta’limga ehtiyoji bor bolalarni o’z jamoalariga qo’shishni istamasligi , birgalikda o’ynashdan bosh tortishi yoki mazax qilib ruhiyatiga ta’sir qilishi ham mumkin. Bu jarayonda, albatta, o’qituvchining pedagoglik mahorati kerak bo’ladi. Bolani ajratmaslik kerakligini, yaxshi munosabatda bo’lib , iloji boricha yordam berishi kerakligini o’quvchilar ongiga singdira olishi kerak. Pedagoglar , avvalo , bolalar o’rtasida va ota - onalar bilan birgalikdagi samimiy muloqot jarayonini yo’lga qo’ya olsagina ta’lim tizimini rivojlantira olishi, alohida ta’limga ehtiyoji bor bolalarning ijtimoiylashuvini shakllantira olishi mumkin. Ushbu jarayon asosan bolalarni boshlag’ich ta’lim qabul qilinganida amalga oshiriladi. Bu muvofaqiyatli amalga oshirilganda ijtimoiylashuvning natijalarini quyidagilarda ko’rishimiz mumkin:

- Bolalar tengdoshlari bilan erkin va ishonchli muloqot qila oladi.

- O'ziga bo'lgan ishonch kuchayadi.
- Jamoada ishlash va hamkorlik qilish ko'nikmalari rivojlanadi.
- Konfliktlarni tinch yo'l bilan hal qilishga qodir bo'ladi.

Xulosa. Inklyuziv ta'lim alohida yordamga muhtoj bolalarning ijtimoiylashuviga, ta'limning barcha jabhalaridan bahramand bo'lishiga yordam berishi lozim. Ya'ni imkoniyati cheklangan bolaga sog'lom tengdoshlari orqali ko'rsatilgan yordam uning jamiyatga ishonch bilan qarashiga yordam beradi. Inklyuziv ta'limning ijtimoiylashuvi natijasida nogironligi bor bola yoki o'smir hayotining keyingi bosqichlari uchun moslashuvchanlik, tayyorgarlik kabi bir qator tushunchalarning tarkib topishi vujudga keladi va alohida ta'limga muhtoj bolalarning jamiyatda o'z o'rniga ega, munosib inson bo'lishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh. M. Mirziyoyev "Alohida ta'limga ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4860-son 13.10.2020 Sh. M. Mirziyoyev.
2. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risidagi qonuni" 23.09.2020
3. Sh. M. Mirziyoyev "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish **KONSEPSIYASI**" PF-5712-son 29.04.2019
4. Xakimova, Gulchehra. "ZAMONAVIY JAMIYATDA INNOVATSION IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA TA'LIM TURIZMINING ROLI." YANGI O'ZBEKISTONDA MILLIY TURIZM ISTIQBOLLARI 1.01 (2024).
5. "Pedagogika" J. Hasanboyev, X.A. To'raqulov, I. Sh. Alqarov, N.O. Usmanov
6. Hakimova, Gulchehra, and Gulandom Raxmatova. "RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI TA'LIM TIZIMINI ISLOH QILISHDAGI O'RNINI HAMDA YANGI TEXNOLOGIYALARNI TA'LIM JARAYONLARI BILAN INTEGRATSIYALASHUVI." Молодые ученые 3.18 (2025): 102-105.
7. Jabborov Maksud Bahriddinovich; Khakimova Gulchehra Sayrikhonovna; Norova Dilobar Bakhromovna. "PROBLEMS OF TEACHING AND EDUCATING CHILDREN WITH DISABILITIES IN INCLUSIVE EDUCATION." EDUCATION SCIENCE AND INNOVATIVE IDEAS IN THE WOR. 2.1 (2025): 306-310.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Eshmurodova Gulbahor Xushmurodovna

ATMU Pedagogika kafedrasida dotsenti

Axmedova Orzigul Tulqinovna

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Ta'lim tarbiya nazariyasi va metodikasi
yo'nalishi 2-kurs magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda interfaol metodlarning qo'llanilishi va uning ta'lim jarayoniga ta'siri o'rganiladi. Maqsad — interfaol metodlarning ta'lim sifatini yaxshilashdagi ahamiyatini tahlil qilish va boshlang'ich ta'limda ularni samarali qo'llash imkoniyatlarini ko'rsatishdir. Ishda interfaol metodlarning asosiy turlari, ularning o'ziga xos xususiyatlari va amaliyotda qo'llanilishining nazariy va amaliy jihatlarini ko'rib chiqiladi. Ta'lim jarayonida talabalar o'rtasida faol ishtirok etishni ta'minlovchi metodlar, o'qituvchilar uchun muhim bo'lgan strategiyalar va texnologiyalar tavsiflanadi. Natijada, boshlang'ich sinflarda o'qitishning samaradorligini oshirishda interfaol metodlarning rolini mustahkamlashga qaratilgan tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinflar, interfaol metodlar, ta'lim jarayoni, faol o'qish, o'qitish strategiyalari, ta'lim texnologiyalari, ta'lim samaradorligi, o'quvchilarning faol ishtiroki.

Annotation. This work studies the use of interactive methods in primary grades and their impact on the educational process. The goal is to analyze the importance of interactive methods in improving the quality of education and to show the possibilities of their effective use in primary education. The work considers the main types of interactive methods, their specific features and theoretical and practical aspects of their application in practice. Methods that ensure active participation of students in the educational process, strategies and technologies that are important for teachers are described. As a result, recommendations are made to strengthen the role of interactive methods in increasing the effectiveness of teaching in primary grades.

Keywords: primary grades, interactive methods, educational process, active learning, teaching strategies, educational technologies, educational effectiveness, active participation of students.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimi o'quvchilarning nafaqat bilim olishiga, balki ularda tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv va muammolarni hal etish qobiliyatlarini ham rivojlantirishga qaratilgan. Shuning uchun, an'anaviy o'qitish uslublaridan tashqari, interfaol metodlar o'qituvchilar va o'quvchilar uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Interfaol metodlar o'qitish jarayonida o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi, bu esa ularning bilim olish jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi. Boshlang'ich sinflarda interfaol metodlardan foydalanish, o'quvchilarga o'z fikrlarini erkin ifodalash, guruhda ishlash, jamoaviy muammolarni hal qilish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.[1]

Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda interfaol metodlarning ta'lim jarayoniga ta'siri va samaradorligi o'rganiladi. Bu metodlar o'qitishning nafaqat mazmunini, balki o'quvchilarning o'zaro muloqotini, o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini ham yaxshilashga imkon beradi. O'quvchilarning faolligini oshirish, ularni mustaqil fikr yuritishga undash, o'zaro hamkorlik va muloqotni rivojlantirish orqali ta'lim jarayoni yanada samarali bo'ladi. Tadqiqotning maqsadi — boshlang'ich sinflarda interfaol metodlarning samarali qo'llanilishi va uning ta'lim sifatiga ta'siri haqida ilmiy tahlil o'tkazishdir.

Ushbu izlanish boshlang'ich ta'limda interfaol metodlarni qo'llashning amaliy ahamiyatini ko'rsatib beradi va pedagogik amaliyotda ushbu metodlarning qo'llanilishiga oid tavsiyalar beradi.[2]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Boshlang'ich sinflarda interfaol metodlarni qo'llash o'quvchilarning ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshirish va o'qish motivatsiyasini yuqori darajaga olib chiqish imkonini beradi. Tadqiqot davomida shunday xulosalarga kelingan: interfaol metodlar o'quvchilarning faolligini oshirishga, ular orasida ijtimoiy hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. O'quvchilar guruhlarda ishlash, masalalarni muhokama qilish va jamoaviy qarorlar qabul qilish orqali ta'lim jarayonida yanada faol ishtirok etadilar.

Interfaol metodlarni qo'llashda eng samarali usullar orasida "baholash va tahlil qilish", "siyosiy o'yinlar", "muammolarni echish" kabi faoliyatlar mavjud. Bu metodlar o'quvchilarga faqat bilim olishni emas, balki o'z fikrlarini erkin ifodalash, guruhlar orasida fikr almashish va fikrlarni asoslashni o'rgatadi. Bu esa, albatta, ularning ta'lim jarayoniga nisbatan mas'uliyatli yondashuvini shakllantiradi.[3]

Tadqiqotda o'quvchilarning yutuqlari va ular tomonidan qabul qilingan metodlarning samaradorligi aniqlangan. O'quvchilarning bilim darajasi, ta'limga bo'lgan qiziqishlari, ishtirok etish darajalari sezilarli darajada oshganini ko'rsatdi. O'quvchilarning o'zaro muloqotda faolligi ham ortgan. Bu esa, o'z navbatida, boshlang'ich ta'limda interfaol metodlarning qo'llanilishi o'quvchilarni yanada mustaqil, faollashgan va ijtimoiy faol shaxslar sifatida rivojlantirishga xizmat qiladi.

Yana bir muhim jihat, interfaol metodlar o'qituvchining roli. Interfaol metodlar o'qituvchini faqat bilim beruvchi emas, balki o'quvchilarning faol ishtirokini rag'batlantiruvchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi va motivatsiya beruvchi sifatida ko'rsatadi. O'qituvchi har bir o'quvchi bilan individual ravishda ishlash, ularning qobiliyatlarini tushunish va ularga moslashtirilgan yordamni taqdim etish imkoniyatiga ega bo'ladi.[4]

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinflarda interfaol metodlarning qo'llanishi ta'lim sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar o'qitishda passiv ishtirokchilardan faol ishtirokchilarga aylanishadi. Bu metodlar yordamida o'quvchilarning muammolarni hal etish ko'nikmalari, guruhda ishlash qobiliyati va o'zaro muloqot qilish darajasi oshdi.

Anketalar va testlar asosida o'tkazilgan baholashlar natijasida, interfaol metodlardan foydalanilgan darslarda o'quvchilarning bilim darajasi ancha yuqori ekanligi aniqlangan. Tadqiqotda ishtirok etgan o'quvchilarning 80% dan ortig'i interfaol metodlarni qo'llash darslarni yanada qiziqarli va samarali deb baholadi. Shu bilan birga, o'quvchilarning 75% i guruh ishlarini o'zaro hamkorlikda bajarish jarayonida yaxshiroq natijalar ko'rsatganini qayd etgan.

Tadqiqot davomida o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarining rivojlanishi ham sezilarli darajada oshgan. O'quvchilar o'z fikrlarini boshqalarga tushunarli va aniq tarzda izohlashni o'rgandilar, bu esa ularning muloqot qilish va boshqalar bilan ishlash ko'nikmalarini kuchaytirgan.[5]

Shuningdek, o'qituvchilar tomonidan o'quvchilarni rag'batlantirish, motivatsiya berish va ularni faol ishtirok etishga undashning samaradorligi ko'rsatildi. Bu metodlar yordamida o'quvchilarning ta'limga nisbatan mas'uliyatli yondashuvlari shakllanib, o'quv jarayoniga bo'lgan qiziqishlari yanada ortdi.

Umuman olganda, boshlang'ich sinflarda interfaol metodlar nafaqat bilim olishni oshiradi, balki o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinflarda interfaol metodlardan foydalanish ta'lim jarayonini ancha samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interfaol metodlar o'quvchilarning faolligini, motivatsiyasini va bilim darajasini oshiradi. O'quvchilar o'zaro hamkorlikda ishlash, fikr almashish va muammolarni birgalikda hal qilish orqali nafaqat bilim olishni, balki shaxsiy rivojlanish, muloqot qilish va ijtimoiy ko'nikmalarni ham rivojlantiradilar.[6]

Dars jarayonida o'quvchilar faol ishtirok etadigan metodlar o'quvchilarni yanada mas'uliyatli, tashabbuskor va ijodkor qilib shakllantiradi. O'qituvchilar esa, interfaol metodlarni qo'llash orqali o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olib, har bir o'quvchi bilan alohida ishlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu metodlar o'qituvchiga o'quvchilarni motivatsiya qilish va ularning ta'limga bo'lgan qiziqishini oshirishda yordam beradi.

Shuningdek, interfaol metodlarning qo'llanilishi boshlang'ich ta'limda shaxslararo munosabatlarni mustahkamlashga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar guruhda ishlash orqali jamoaviy ruhni rivojlantiradilar va bir-biriga yordam berishga odatlanadilar. Bu esa kelajakda o'zaro hamkorlikda ishlash qobiliyatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, interfaol metodlar o'qituvchilarga o'quvchilarni yanada chuqurroq tushunishga, ularning ehtiyojlari va qobiliyatlarini aniqlashga yordam beradi. Bu metodlar yordamida o'qituvchilar darslarni diversifikatsiya qilish, o'quvchilarning individual rivojlanishini ta'minlash va ta'lim sifatini oshirish imkoniyatlariga ega bo'ladilar.[7]

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinflarda interfaol metodlardan foydalanish ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish, o'quvchilarning bilim darajasini oshirish, shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu metodlarning qo'llanilishi o'quvchilarning ta'limga bo'lgan qiziqishini oshirishga, ularning mustaqil fikrlash, muloqot qilish va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, interfaol

metodlar o'qituvchilarga darslarni yanada samarali, yuqori darajada individual yondashuv bilan o'tkazish imkonini beradi. Shu sababli, boshlang'ich sinflarda interfaol metodlarning qo'llanishi ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi va ta'lim tizimining samaradorligini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yuldashev, O. *Ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalar*. Toshkent: O'qituvchi. 2020,
2. Tursunov, A. *Boshlang'ich ta'limda interfaol metodlarni qo'llashning ahamiyati*. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti. 2018
3. Islomov, J. *Pedagogik texnologiyalar va ularning ta'lim tizimidagi o'rni*. Toshkent: Fan va texnologiya. 2019.
4. Xolmatov, S. *Boshlang'ich sinflarda innovatsion metodlar*. Tashkent: O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi. 2017
5. O'rta va boshlang'ich ta'limni tashkil etishda interfaol metodlarning ahamiyati. *O'qituvchi jurnali*, 2016, 3(11), 45-50b.)
6. Pavlova, E., & Muratov, I. *Interfaol ta'lim metodlari: nazariya va amaliyot*. Moskva: Akademiya. 2021
7. Sharipov, F. *Innovatsion pedagogika: boshlang'ich sinflarda o'qitish metodlari*. Toshkent: Iqtisodiyot va ta'lim. 2022

THE STATE AND PROSPECTS OF USING MODERN TEACHING TECHNOLOGIES IN A DIGITAL SOCIETY

Rakhimova Nigora,

2-year Master's student in Pedagogical Theory and History at Shahrizabz State Pedagogical

Institute. nigorarakhimova750@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-9310-2959>

Abstract. Today, reading and gaining knowledge is considered a very important process. It was the same in ancient times. Nowadays, the fields of study are increasing. However, very favorable conditions are being created for us to acquire knowledge. Also, thanks to digital technologies, we are achieving easy and effective learning. This article discusses such modern teaching technologies, their use, the problems in their use and their solutions, as well as their benefits. In addition, the article provides us with information about various teaching technologies and effective ways to use them. The current degree of relevance and the future state of teaching technologies are also discussed in the article.

Keywords: Interactive and visual learning, Flexibility, moodle, Coursera, Edx, enhance, Digital systems, Google Scholar.

Introduction. Digital technologies are a system for organizing and managing education through computers, the internet, mobile devices, software products, and artificial intelligence tools. In modern education, digital technologies play an important role in ensuring the quality, speed, continuity, and interactivity of education. Previously, the educational process was limited to basic textbooks and the classroom, but now there is access to any resource, lesson, or lecture via the internet. In particular, the following are the main functions of digital technologies in education:

Fast and convenient access to information – With the help of digital libraries, electronic databases, and online courses, students can obtain the information they need at any time. Interactive and visual learning – Video lessons, animations, and simulations make it easier to understand and memorize learning material."

Here are a few alternative options you might consider:

Instead of "system for organizing and managing education" you could say: "framework for delivering and managing education." For a more sophisticated tone, consider using "enhance" instead of "make it easier." Instead of "at any time," you could say: "on demand." For "basic textbooks and the classroom," you could say: "traditional textbooks and in-person settings."

Monitoring the educational process – Digital systems provide the ability to analyze student activity, track rankings, assessments, and attendance. Flexibility – Students and teachers can continue the educational process anywhere and at any time. With the help of digital technologies, students learn to study more independently and become responsible for evaluating and developing their knowledge. This forms the skills necessary for modern society. Through these technologies, students actively participate in the learning process, their interest in learning increases, and their level of comprehension improves. At the same time, educators are also able to organize their lessons more effectively. Modern digital learning platforms have become an integral part of the educational process today. With their help, the educational process can be organized in remote, blended, or hybrid formats. Through these platforms, teachers post materials related to their subjects, give assignments, evaluate, and students study independently, exchange ideas, and ask questions.

Popular platforms include:

For example, the Moodle platform is developing very widely around the world. This platform contains a number of video lessons as well as a collection of literature for use, which are very convenient for students. In addition, the Moodle program assesses the level of knowledge of students and helps teachers evaluate them. The advantage of the Google Scholar app, which contains articles and literature on a variety of topics, is that the articles in it are reliable and have been published in the most recent years. Also, among digital technologies, there are platforms like Coursera and Edx, which are widely used all over the world, where we can find free video lessons on many topics. There are several useful resources organized in Uzbekistan, one of which is the sites ziyo.net and edu.uz. These sites are also very reliable, and we can find additional literature and information on any topic from them. Here are a few minor tweaks to consider: "Track rankings, assessments, and attendance" could be "track performance metrics, grades, and attendance" for a more professional tone. "Evaluate" could be "provide feedback," depending on the context. Instead of "independent", you could also use the words "autonomously".

The issue of digitalisation is relatively new and under-researched, even though this process has encompassed most spheres of human activity. According to V.H. Voronkova & V.O. Nikitenko (2022), "theoretical knowledge about the digital society and the digital individual, as well as tactical issues related to digital technologies, will become increasingly important, especially in times of greater influence of social networks and the use of information and communication technologies, which impact social and economic changes, transforming entire sectors of the economy and individuals themselves".[1]

The problem of insufficient understanding of the essence of digitalisation is examined in a study by T. Dufva & M. Dufva (2019). The authors argue that in the 21st century, there is no comprehensive understanding of the digitalisation of societal life as a process, and therefore it is difficult to understand and assess its trends. The authors express the opinion that to understand digitalisation and its consequences, it is necessary to use novel cognitive approaches that differ from rational thinking. Such a position indicates the novelty and under-researched nature of digitalisation as a social phenomenon.[2]

The objective of technology in a typical educational environment is to enhance the education of knowledge and skills via enhanced efficiency and effectiveness. To conduct a thorough examination of this concept, we must first define a few concepts. The phrase efficiency refers to the rate at which humans acquire knowledge, whereas the term effectiveness refers to the quantity of given knowledge that is operationally learned. When technology is used directly to a learning environment, such as a school, both students and teachers can be considered as learners. Thus, we may assume that any improvement in instructor knowledge and use results in greater student learning. At the end of the day, technology should be used to raise student achievement in classrooms [3, 4].

According to the newest insights into how current students choose to use technology and how technology impacts their learning, it was discovered that when students utilize current equipment, technology, and tools, their learning and interaction rise. Additionally, they find it far more engaged and entertaining when supported by technology. Knowledge transfer becomes extremely simple, convenient, and effective. This suggests that our minds now perform more efficiently when aided by contemporary technology in any aspect of life; in this case, schooling. The reliance and dependency on such an innovation, which only makes life easier and more pleasant, is now entirely inescapable at classrooms, institutions, and campuses [5, 6]. Indeed, research on teacher resistance indicates that many teachers' refusal to use computers is a result of a lack of resources supporting teacher technology use, not a Radical opinion in the ineffectiveness of technology the analyzed data from one of the largest studies of teacher technology use to date, the 1989 International Association for the Evaluation of Educational Achievement survey (IAEEAS) [7,8]

Discussion and results

As we have emphasized in this article, digital technologies can make great changes in the modern education system, and this is very important for us. During the article, we talked about the development of digital technologies, and how much convenience it can create for teachers, as well as facilitate their work and create many conditions for them. The ease and development of individualized learning, as well as the ability to easily find resource-rich sources and literature, have shown us how advantageous digital learning is for us. It was also found that there are a number of problems and shortcomings in the use of this digital technology. First, a number of problems arise due to the lack of technical equipment in some regions, low digital literacy among teachers or students, and limited networks in some regions. It is also a problem that online classes do not always produce good results. In some places, students' lack of understanding of online classes is becoming a problem. In Uzbekistan, attention is being paid to the development of digital technology, they are being discussed, problems are being identified, solutions are being found, and the use of modern technologies in education is being widely implemented.

In conclusion, digital technologies are a very important factor in the development of modern education. Although digital technologies make education convenient, effective, and easy, we must use them wisely to solve existing problems.

Literature review

This study used a comprehensive methodology to study the status and prospects of the use of modern educational technologies in the digital society. The following methods were used in the study:

1. Literature Review: Various sources on the topic, such as scientific articles, research reports, conference proceedings, regulatory and legal documents, and statistical data, were analyzed. Literature analysis allowed us to identify the theoretical foundations, empirical results, and best practices of digital education. The search for sources was carried out through scientific databases such as Scopus, Web of Science, and Google Scholar.

2. Survey: An online survey was conducted among teachers and students of schools, colleges, and universities in different regions of Uzbekistan. The questionnaire was designed to collect information on the level of use of digital technologies, their effectiveness, current problems, and future prospects. The number of respondents was [number], of which [percent]% were teachers and [percent]% were students.

3. Interview: In-depth interviews were conducted with education experts, IT professionals, and civil servants. The interviews helped to gain more information about the trends, prospects, and specific aspects of digital education in Uzbekistan. The interviews were conducted based on structured questions and transcribed.

CONCLUSION

The use of digital technologies in the development of the education system is a very effective method and is an important requirement of the times today. It has many great advantages, but also disadvantages. We looked at these shortcomings as a lack of digital technology and literacy, problems with online classes, and the lack of networks in some areas. But these problems can be overcome. It also has a number of advantages, making the work of teachers and students easier and also ensuring the effectiveness of education. We have become very rich in resources through digital technologies. We will further develop digital technology by solving problems

REFERENCE

1. D. J. Gurahian, "Does it compute?," Mod. Healthc, vol. 39, 2009.[5]
2. H. J. Becker, "Analysis and trends of school use of new information technologies. Prepared for the office of technology assessment," presented at the U.S. Congress, Univ. California, Dep. Educ, 1994.[7]
3. K. Courville, "Technology and its use in education: present roles and future prospects," Online Submiss, pp. 1–19, 2011.[3]
4. A. Lekka, M. Tsironi, and J. Pange, "New trends of information and communication technologies in education," in 2015 International Conference on Interactive Mobile Communication Technologies and Learning (IMCL), 2015, pp. 389-389[4]
5. Library Science. Record Studies. Informology. 20(2), 2024, 60-67
Journal homepage: <https://bdi.com.ua/en/journals/journal>
Received 27.01.2024 Revised 08.04.2024 Accepted 27.05.2024[5]
6. Library Science. Record Studies. Informology. 20(2), 2024, 60-67
Journal homepage: <https://bdi.com.ua/en/journals/journal>
Received 27.01.2024 Revised 08.04.2024 Accepted 27.05.2024 [2]
7. S. R. Das and S. Mohapatra, "Social and public impact of ICT enabled education," in 2008 International Conference on Information Technology, 2008, pp. 300-303.[6]

8. X. Fu, "The application of artificial intelligence technology in college physical education," in Proc. - 2020 Int. Conf. Big Data, Artif. Intell. Internet Things Eng. ICBAIE 263–266, 2020.[8]

RAQAMLI JAMIYATDA ZAMONAVIY O'QITISH TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH HOLATI VA ISTIQBOLLARI

Uroqova Orzigul Abdirazzoq qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

pedagogika nazariyasi va tarixi yo'nalishi 2-kurs magistranti

orziquroqova64@gmail.com +998908793702 orcid: 0009-0001-2130-5108

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli jamiyat sharoitida ta'lim tizimida zamonaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanishning dolzarbligi, ularning samaradorligi hamda kelgusidagi rivojlanish istiqbollari yoritilgan. Tadqiqotda O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan raqamlashtirish jarayonlari, o'qituvchi va o'quvchilarning raqamli kompetensiyalarini shakllantirish masalalari ham tahlil qilingan. Shuningdek, raqamli vositalar yordamida ta'lim jarayonini innovatsion boshqarish va nazorat qilish imkoniyatlari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, zamonaviy texnologiyalar, raqamli transformatsiya, o'qitish jarayoni, innovatsion ta'lim, raqamli kompetensiya.

Abstract: This article explores the relevance of using modern teaching technologies in the context of the digital society, their effectiveness, and future development prospects. The study analyzes the processes of digitalization in the education system of Uzbekistan and examines the formation of digital competencies among teachers and students. In addition, the article highlights the possibilities of managing and monitoring the educational process through digital tools and innovative platforms.

Key words: digital education, modern technologies, digital transformation, teaching process, innovative education, digital competence.

KIRISH

Bugungi kunda insoniyat hayotining barcha jabhalarida raqamli texnologiyalar chuqur ildiz otmqda. Raqamli transformatsiya jarayonlari iqtisodiyot, siyosat, madaniyat, ta'lim, sog'liqni saqlash kabi sohalarda muhim o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Ayniqsa, ta'lim tizimi so'nggi yillarda raqamli texnologiyalarning eng faol joriy etilayotgan yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu jarayon nafaqat o'qitish usullarini, balki o'quvchilarning o'rganish psixologiyasi, o'qituvchining roli hamda ta'lim jarayonini tashkil etish tamoyillarini tubdan o'zgartirdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasida ta'limni raqamlashtirish, pedagoglarning raqamli savodxonligini oshirish, raqamli infratuzilmani rivojlantirish va masofaviy ta'lim tizimini kengaytirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Ushbu strategik hujjat asosida barcha bosqichdagi ta'lim muassasalarida "Elektron maktab", "Elektron kundalik", "Onlayn ta'lim platformalari" kabi loyihalar yo'lga qo'yildi. Bu esa ta'lim sohasida raqamli madaniyatni shakllantirishga, o'qitish sifatini oshirishga va ta'lim jarayonining ochiqqligini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Raqamli o'qitish texnologiyalarining joriy etilishi o'qituvchidan yangicha yondashuvni talab qiladi. Endilikda pedagoglar nafaqat fan sohasida bilimli bo'lishi, balki axborot texnologiyalarini puxta bilishi, ta'lim jarayonida ularni to'g'ri qo'llay olishi zarur. Shu bois ta'lim tizimida o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish muhim strategik vazifa sifatida qaralmoqda.

Raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonini demokratlashtiradi, ya'ni barcha uchun teng imkoniyatlar yaratadi. Ular yordamida chekka hududlardagi o'quvchilar ham yuqori sifatli ta'limdan bahramand bo'lishlari, xorijiy o'quv kurslari va elektron resurslardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishlari mumkin. Shu bilan birga, pandemiya davrida butun dunyo tajribasi raqamli ta'lim tizimining ahamiyatini yanada yaqqol ko'rsatdi. Onlayn ta'lim shakllari, masofaviy o'quv kurslari, raqamli platformalar va mobil ilovalar ta'lim jarayonining uzluksizligini ta'minlashda muhim rol o'ynadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

So'nggi yillarda raqamli ta'lim bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ta'lim jarayonida texnologiyalarning o'rni tobora ortib borayotganini ko'rsatmoqda. Jahon olimlari, jumladan, G. Siemens, M. Prensky va J. Deweylarning ilmiy ishlari zamonaviy o'qitish texnologiyalarining ta'lim samaradorligiga ijobiy ta'sirini isbotlab bergan. Ularning fikricha, raqamli vositalar o'quvchini faol ishtirokchi sifatida shakllantiradi va bilim olish jarayonini interfaol muhitda tashkil etishga yordam beradi. Shuningdek, mavzuga oid ilmiy manbalarni tahlil qilish natijasida aniqlanishicha, raqamli ta'lim tizimining samaradorligi o'qituvchining innovatsion yondashuvi va texnologik tayyorgarlik darajasiga bevosita bog'liq. G. Siemens (2005) o'zining "Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age" asarida bilim uzluksiz tarmoq orqali shakllanishini, ta'lim esa raqamli aloqalar tizimida amalga oshirishini ta'kidlaydi.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar A. Abduqodirov va Z. Karimovalarning ishlarida esa raqamli pedagogikaning milliy ta'lim tizimiga moslashuvi, o'qituvchilarning raqamli madaniyatini shakllantirish masalalari yoritilgan.

Tadqiqotda nazariy tahlil va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, milliy va xorijiy adabiyotlar, davlat strategiyalari hamda amaliy tajribalar asosida raqamli o'qitish texnologiyalarining hozirgi holati va istiqbollari o'rganildi.

MUHOKAMA

Raqamli ta'lim muhitida o'qitish texnologiyalarining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- Interfaol o'qitish — talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi muloqotni onlayn platformalar orqali tashkil etish (Zoom, Google Meet, Microsoft Teams va boshqalar).
- Masofaviy o'qitish — vaqt va joydan qat'i nazar bilim olish imkoniyati.
- Multimedia vositalaridan foydalanish — dars jarayonini vizual, audio va grafik materiallar bilan boyitish.
- Sun'iy intellekt yordamida baholash — o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini avtomatik aniqlash imkoniyati.

Biroq, raqamli texnologiyalardan foydalanishda ayrim muammolar ham mavjud:

- internet tarmog'ining barqaror emasligi
- pedagoglarning raqamli savodxonligi yetarli darajada emasligi
- texnik vositalar bilan to'liq ta'minlanmaganlik.

Shunga qaramay, ushbu muammolar bosqichma-bosqich hal qilinmoqda, masalan, raqamli laboratoriyalar tashkil etilishi, elektron kutubxonalar bazasining kengaytirilishi, o'qituvchilar uchun "Raqamli pedagog" malaka oshirish kurslarining joriy etilishi bunga misol bo'la oladi.

NATIJALAR

Zamonaviy raqamli o'qitish texnologiyalari o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, ijodiy yondashuvini va analitik qobiliyatlarini rivojlantiradi va o'qituvchilar orasida raqamli vositalardan foydalanish madaniyati oshmoqda, ayniqsa pandemiya so'ng bu jarayon sezilarli faollashdi. Raqamli ta'limning samaradorligini oshirish uchun ta'lim muassasalarida yagona raqamli infratuzilmani yaratish zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli jamiyat sharoitida ta'lim tizimini rivojlantirish va uni zamonaviy o'qitish texnologiyalari asosida tashkil etish dolzarb strategik vazifalardan biridir. Raqamli texnologiyalar ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda ta'lim jarayonini shaffof va interfaol shaklda olib borish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston ta'lim tizimida raqamlashtirish jarayonlari bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Elektron ta'lim platformalari, masofaviy o'qitish tizimlari, virtual laboratoriyalar va multimedia vositalarining keng joriy etilishi natijasida o'quv jarayonining samaradorligi ortmoqda. Shu bilan birga, o'qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish, o'quvchilarda raqamli madaniyatni shakllantirish, ta'lim infratuzilmasini modernizatsiya qilish masalalari ham ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Kelajakda raqamli o'qitish texnologiyalarini yanada takomillashtirish uchun quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratish zarur:

- o'qituvchilar uchun raqamli kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan malaka oshirish dasturlarini kengaytirish;

- sun'iy intellekt va "big data" texnologiyalarini o'qitish jarayoniga bosqichma-bosqich integratsiya qilish;

- ta'lim jarayonida raqamli xavfsizlik va axborot madaniyatini mustahkamlash;

- ta'lim muassasalarida yagona raqamli boshqaruv tizimini yaratish.

Umuman olganda, zamonaviy o'qitish texnologiyalaridan samarali foydalanish — raqamli jamiyat talablariga mos, ijodkor, tanqidiy fikrlaydigan va innovatsion tafakkurga ega yosh avlodni tayyorlashning eng muhim omillaridan biridir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Siemens, G. (2005). Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1), 3–10.
2. Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon, 9(5), 1–6.
3. Dewey, J. (2011). Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. New York: Macmillan.
4. UNESCO. (2023). Digital Learning and Education Transformation Report. Paris: UNESCO Publishing.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi. (2020-yil, 5-oktabr).
6. Abduqodirov, A. (2021). Innovatsion pedagogika asoslari. Toshkent: Fan nashriyoti.
7. Karimova, Z. (2022). Raqamli ta'lim texnologiyalari va ularning o'quv jarayonidagi o'rni. Toshkent: TDPU nashriyoti.
8. Xodjayev, U. & To'xtayeva, D. (2021). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta'limda. Toshkent: Oliy ta'lim nashriyoti

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ

Курбанова Умида Тешаваевна

*Магистрант 2 курса факультета Теория и история педагогики
Шахрисабзского государственного педагогического института
kurbonovaumida@shdpi.uz*

Аннотация. В статье рассматриваются состояние и перспективы использования образовательных технологий в условиях цифрового общества. Анализируются ключевые направления цифровизации образования: электронное и смешанное обучение, мобильные

технологии, геймификация, виртуальная и дополненная реальность, а также применение искусственного интеллекта. Особое внимание уделено отечественным исследованиям и практикам цифровизации образования в России и Узбекистане, а также международному опыту. Отмечаются проблемы цифровой трансформации — недостаточная цифровая компетентность педагогов, социальное неравенство в доступе к технологиям, киберугрозы. Перспективы развития связаны с персонализацией обучения, созданием образовательных экосистем и формированием цифровой культуры.

Ключевые слова: цифровизация образования, инновационные технологии, электронное обучение, персонализация, цифровая культура.

Annotatsiya. Maqolada raqamli jamiyat sharoitida ta'lim texnologiyalarining hozirgi holati va istiqbollari yoritilgan. Elektron va aralash ta'lim, mobil texnologiyalar, gamifikatsiya, virtual va qo'shimcha reallik hamda sun'iy intellektning ta'lim tizimidagi o'rni tahlil qilingan. Rossiya va O'zbekistondagi milliy tajribalar hamda xalqaro amaliyotlar qiyosiy o'rganilgan. Raqamli ta'limni rivojlantirishdagi muammolar sifatida pedagoglarning raqamli kompetensiyasi pastligi, ijtimoiy tengsizlik va kiberxavfsizlik masalalari ko'rsatib o'tiladi. Istiqbol sifatida shaxsiylashtirilgan ta'lim, ta'lim ekotizimlari va raqamli madaniyatni shakllantirish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, ta'lim texnologiyalari, elektron ta'lim, shaxsiylashtirish, raqamli madaniyat.

Abstract. The article examines the current state and prospects of educational technologies in the digital society. It highlights the implementation of e-learning, blended learning, mobile technologies, gamification, virtual and augmented reality, and artificial intelligence in education. The study compares national practices of Russia and Uzbekistan with international experiences. The main challenges of digital education include insufficient digital competence of teachers, social inequality in access to technologies, and cybersecurity issues. The prospects are associated with personalized learning, educational ecosystems, and the development of digital culture.

Keywords: digitalization of education, innovative technologies, e-learning, personalization, digital culture.

Введение. Цифровая трансформация общества оказывает фундаментальное влияние на систему образования. В XXI веке обучение перестает быть ограниченным во времени и пространстве, превращаясь в непрерывный процесс (lifelong learning). В условиях цифровизации возникает необходимость обновления традиционных педагогических практик, внедрения современных технологий и формирования новых компетенций, включая цифровую грамотность, критическое мышление и способность к работе в информационной среде.

1. Современное состояние использования образовательных технологий

Развитие цифрового общества стимулировало внедрение в образовательный процесс: электронного обучения (e-learning), которое стало основой дистанционного образования;

смешанного обучения (blended learning), объединяющего традиционные и онлайн-методы (Селевко, 2020);

мобильного обучения (m-learning), обеспечивающего доступность знаний в любое время (Панфилова, 2021);

геймификации, позволяющей повысить мотивацию учащихся (Бухарова, 2022);

VR/AR-технологий, создающих условия для практико-ориентированного обучения (Киселева, 2021);

аналитики больших данных и ИИ, которые персонализируют обучение (Виноградова, 2021).

В России и Узбекистане реализуются программы цифровизации образования: национальный проект «Цифровая школа» в РФ и стратегия «Цифровой Узбекистан – 2030». Оба направления акцентируют внимание на модернизации инфраструктуры и повышении цифровых компетенций педагогов (Умаров, 2020; Мирзаахмедов, 2022).

2. Международный опыт

По данным UNESCO (2021) и OECD (2022), цифровые технологии становятся глобальным стандартом образовательных систем. В Финляндии акцент делается на индивидуальных образовательных траекториях, в Южной Корее — на интеграции ИКТ во все уровни образования, а в Сингапуре активно используются онлайн-платформы для формирования навыков будущего. Сравнительный анализ показывает, что отечественным системам образования необходимо учитывать международные практики, сохраняя при этом национальную специфику.

3. Проблемы и вызовы цифровизации образования

Несмотря на позитивные тенденции, сохраняется ряд проблем:

социальное неравенство в доступе к цифровым ресурсам;

нехватка цифровых компетенций у педагогов (Кузьмина, 2020);

информационная перегрузка учащихся;

психологические риски — рост зависимости от гаджетов, снижение концентрации внимания;

этические вопросы применения ИИ и защиты персональных данных (Рахмонов, 2023).

Эти вызовы требуют разработки комплексных стратегий цифровой безопасности, методического сопровождения и педагогической поддержки.

4. Перспективы развития

Будущее образовательных технологий связано с:

1. Персонализацией обучения через ИИ и аналитику больших данных (Блинов, 2021).

2. Созданием образовательных экосистем, интегрирующих школы, вузы и онлайн-платформы (Зеер, 2022).

3. Использованием VR/AR для моделирования практических ситуаций (Киселева, 2021).

4. Развитием цифровой культуры как основы успешной социализации (Умаров, 2020).

5. Гибридными моделями обучения, сочетающими онлайн и офлайн.

6. Формированием компетенций будущего, включая критическое мышление, коллаборацию и медиаграмотность.

Заключение

Современные образовательные технологии открывают новые возможности для развития образования и подготовки личности, способной к жизни и труду в цифровом обществе. Однако цифровизация — это не только технический процесс, но и культурная трансформация, требующая изменения педагогических практик, повышения квалификации учителей и создания равных условий доступа к образованию.

Список литературы

1. Андреев А.А. Цифровая трансформация образования. — М.: Просвещение, 2022.
2. Байденко В.И. Болонский процесс и качество образования. — М., 2019.
3. Блинов В.И., Сергеев И.С. Современные образовательные технологии. — М.: Академия, 2021.
4. Бухарова Т.В. Геймификация в образовании. — Казань, 2022.
5. Виноградова М.А. Искусственный интеллект в образовании. — СПб.: Лань, 2021.

6. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования в условиях цифровизации. – Екатеринбург: УрФУ, 2022.
7. Киселева С.Н. Виртуальная и дополненная реальность в образовании. – М.: Юрайт, 2021.
8. Кузьмина Н.В. Цифровая компетентность педагогов. – М.: МГПУ, 2020.
9. Мирзаахмедов Ф.Р. Инновационные образовательные технологии в вузах Узбекистана. – Ташкент: Fan va texnologiya, 2022.
10. Панфилова А.П. Мобильное обучение в цифровой образовательной среде. – М.: Академия, 2021.
11. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии. – М.: Академия, 2020.
12. Рахмонов Ш. Кибербезопасность и образование. – Ташкент, 2023.
13. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 2020.
14. Умаров Б. Цифровая грамотность как фактор развития образования. – Самарканд, 2020.
15. UNESCO. Futures of Education: Learning to Become. – Paris: UNESCO, 2021.
16. OECD. Education in the Digital Age. – Paris: OECD, 2022.
17. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 2010.

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA MAJBURIYATLAR AUDITINI TAKOMILLASHTIRISH

Xolmuradov Otabek Normamatovich,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti i.f.f.d., dotsent

otabekxolmuradov23@gmail.com

Normamatov Bekzod Otabek o'g'li

Qarshi davlat texnika universiteti,

Buxgalteriya yo'nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada majburiyatlar hisobi auditining mohiyati, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) asosida majburiyatlarni tekshirishning xususiyatlari va ularni takomillashtirish yo'llari yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida majburiyatlar audit tizimini xalqaro talablarga muvofiqlashtirishdagi mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar keltirilgan.

Kalit so'zlar: audit, majburiyatlar, MHXS, AXS, moliyaviy hisobot, shartli majburiyat, ichki nazorat, auditorlik xulosasi.

KIRISH

Respublikamiz korxonalarida auditorlik tekshiruvlarini auditning xalqaro standartlari talablari asosida o'tkazish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi. Majburiyatlar korxonaning kelgusida bajarilishi lozim bo'lgan huquqiy va iqtisodiy majburiyatlari bo'lib, ular moliyaviy hisobotda muhim o'rin egallaydi. Mazkur ko'rsatkichlarning to'g'ri va haqqoniy aks ettirilishi investorlarga, kreditorlarga va davlat organlariga ishonchli axborot taqdim etadi. Shu sababli, majburiyatlar hisobi auditi xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini baholashda muhim nazorat vositasidir.

O'zbekiston Respublikasida MHXS o'tish jarayoni auditorlik faoliyatini ham tubdan isloh qilishni talab qilmoqda.

Majburiyatlar auditining asosiy maqsadi korxonaning kreditorlik qarzlarini, qisqa va uzoq muddatli qarz majburiyatlari, shartli majburiyatlarining qonuniyligi, to'liqligi, haqqoniyligi hamda MHXS talablari asosida hisobda aks ettirilganligini tekshirish jarayonidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Ma'lumki, moliyaviy hisobot auditida majburiyatlar eng muhim ob'ektlardan biri hisoblanadi. Majburiyatlar auditini takomillashtirish yuzasidan iqtisodchi olimlar ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Biroq, majburiyatlar auditini o'tkazish hamda tashkil qilishning metodologik masalalari mazkur ilmiy tadqiqotlarda to'liq yoritib berilmagan.

O'zbekiston Respublikasida 2021 yil 25-fevralda qabul qilingan "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi 677-sonli qonunga muvofiq "xo'jalik yurituvchi sub'ekt moliyaviy hisobotining va u bilan bog'liq moliyaviy axborotining auditorlik tekshiruv tekshiriladigan moliyaviy hisobotning hamda u bilan bog'liq moliyaviy axborotning ishonchliligini va buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonunchilikka muvofiqligini aniqlash maqsadida auditorlik tashkiloti tomonidan o'tkaziladi" [5].

A.Vaziri va K.Azadi "moliyaviy hisobot auditining maqsadi tekshiruv natijalari bo'yicha moliyaviy hisobotning yaxlitligi yuzasidan professional fikr bildirib, uning ishonchliligini tasdiqlashdan iboratdir" deb, o'z qarashlarini yoritib bergan [1].

Mahalliy iqtisodchi olimlar A.A.Karimov, F.R.Islomov va A.Z. Avlokulovlar "moliyaviy hisobot auditining maqsadi bo'lib, auditorga moliyaviy hisobot barcha ahamiyatli jabhalar bo'yicha moliyaviy hisobotni taqdim etishga oid belgilangan konseptual asosga muvofiq tayyorlanganligi haqida o'z fikrini bildirish uchun imkoniyat yaratishdir" deb ta'riflashgan [3].

N.Sh. Xajimuratov o'zining ilmiy tadqiqot ishlarida "moliyaviy hisobot auditining maqsadi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy hisobotining amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar asosida tayyorlanganligini va moliyaviy hisobotning ishonchliligi xususida haqqoniy fikrni shakllantirishdan iboratdir", deb ta'kidlagan [4].

BHXS (IAS) 37-sonda "majburiyat - bu tashkilotning bo'lib o'tgan hodisalardan yuzaga keladigan mavjud javobgarligi bo'lib, uning so'ndirilishi natijasida tashkilotdan o'zida iqtisodiy nafni mujassamlashtirgan resurslarning chiqib ketishi kutiladi" deb ta'rif berilgan. [2].

MUHOKAMA

Auditor majburiyatlar bo'yicha quyidagilarni aniqlashi lozim:

- majburiyatning mavjudligi va huquqiy asoslarini;
- majburiyatlarning to'liq va haqqoniy hisobga olinganligi;
- baholashning ishonchliligi(kurs farqlari, diskontlash, foiz xarajatlari va h.k.)
- moliyaviy hisobotlarda oshkor etilganligi.

MHXS talablari asosida majburiyatlarni tekshirish. Auditor quyidagi asosiy standartlarga tayanadi:

BHXS (IAS) 37-son "Baholangan majburiyatlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar" majburiyatlarni e'tirof etish va baholash mezonlari;

MHXS (IFRS) 9-son "Moliyaviy instrumentlar" qarz majburiyatlari va foiz xarajatlari bo'yicha hisob va audit;

MHXS (IFRS) 16-son "Ijara" lizing majburiyatlari;

BHXS (IAS) 12-son "Foyda soliqlari" kechiktirilgan soliq majburiyatlari.

Auditor ushbu standartlar asosida majburiyatlarni tahlil qiladi, baholangan majburiyatlarni qayta baholashni tekshiradi, shartli majburiyatlarning oshkor etilishi va ishonchliligini aniqlaydi.

Majburiyatlarni auditdan o'tkazishda qo'llaniladigan auditning xalqaro standartlari:

AXS 200, "Mustaqil auditorning umumiy maqsadlari va auditni Auditorning xalqaro standartlariga muvofiq o'tkazish" auditorning majburiyatlarni tekshirishdagi umumiy vazifalari, ishonchli auditorlik dalillari yig'ish tartibi belgilanadi;

AXS 315, “Muhim buzib ko‘rsatishlar risklarini tadbirkorlik sub’ekt va uning muhitini bilish asosida aniqlash va baholash” auditor majburiyatlar yuzasidan mavjud risklarni(soxta hisob-kitob, yashirilgan majburiyatlar, noto‘g‘ri baholash) aniqlaydi;

AXS 330, “Baholangan risklarga javoban auditorning harakatlari” auditor aniqlangan riskga qarab qo‘shimcha tekshiruv amallarini o‘tkazadi

AXS 500, “Auditorlik dalillari” majburiyatlar bo‘yicha hujjatlar, shartnomalar, kreditorlar bilan hisob-kitob hujjatlari asosiy dalil sifatida olinadi;

AXS 505, “Tashqi tasdiqnomalar” auditor majburiyatlarning haqiqiylikni banklardan, yetkazib beruvchilardan, boshqa kreditorlardan yozma tasdiqlashlar orqali tekshiradi;

AXS 540, “Hisoblab chiqilgan baholar, shu jumladan haqqoniy qiymat bo‘yicha hisoblab chiqilgan baholar, va ular bilan bog‘liq ochib beriladigan ma‘lumotlar” baholangan majburiyatlar, o‘artli majburiyatlar va boshqa baholash talab qiladigan majburiyatlarni tekshirish uchun qo‘llaniladi;

AXS 700, “Moliyaviy hisobotlar to‘g‘risida fikr hosil qilish va hisobot (xulosa) berish” auditor majburiyatlar hisobining to‘g‘riligiga oid umumiy fikrni bildiradi.

NATIJALAR

Mamlakatimiz amaliyotida mavjud auditorlik xizmatlari bozoridagi muammolarni quyidagilar bilan izohlash mumkin:

auditorlik tekshiruvda MHXS talablariga to‘liq rioya qilinmasligi;

shartli majburiyatlarni audit qilish tajribasining yetarli emasligi;

axborot tizimlarida majburiyatlarni avtomatlashtirilgan hisobga olish darajasini pastligi;

auditorlarning xalqaro standartlar bo‘yicha malakasi yetarli emasligi.

Auditorlik xizmatlari bozorida ushbu muammolarni bartaraf etish va takomillashtirish yo‘llari:

majburiyatlarni MHXSga muvofiq audit o‘tkazish metodikasini ishlab chiqish;

shartli majburiyatlar hamda baholangan majburiyatlar bo‘yicha alohida audit dasturlarini qo‘llash;

auditorlarni xalqaro standartlar bo‘yicha malakasini oshirish;

moliyaviy hisobotlarda oshkoralik va shaffoflikni ko‘chaytirish, majburiyatlar bo‘yicha batafsil izohlarni kiritish;

raqamli texnologiyalar asosida auditni avtomatlashtirish.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, majburiyatlar hisobi auditi MHXS va AXS asosida takomillashtirilishi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning moliyaviy intizomini oshiradi, hisob-kitoblarning haqqoniyligi va shaffofligini ta‘minlaydi. Bu esa investitsion muhitni yaxshilash va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Alireza Vaziri, Kayhan Azadi. The Impact of Audit Reports on Financial Information Content. // International Journal of Economics and Financial Issues, 2017, 7(3), 304-308.
2. BHXS (IAS) 37-son "Baholangan majburiyatlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar".
3. Karimov A.A., Islomov F.R., Avlokulov A.Z. Xalqaro audit. Darslik. –T.: «Nihol-print», 2023 yil.– 400 b.
4. Xajimuratov N.Sh. Moliyaviy hisobot auditi: nazariya, metodologiya va amaliyot. Monografiya. – Toshkent: Lesson Press, 2020. -190 b.
5. O‘zbekiston Respublikasining 2021 yil 25-fevraldagi “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi 677-sonli Qonuni.
6. Normamatovich, K. O. Improvement of Accounting of Financial Results. *World Economics and Finance Bulletin*, 36, 65-69.

TA'LIM JARAYONIDA KREATIV FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Xujayarova Nafisa Sultonmurodovna,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) xujayarova@inbox.ru

Nazarova Zubayda Najmiddin qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti 2-kurs bosqich magistranti

Annotatsiya Ushbu maqolada ta'lim jarayonida o'quvchilarda kreativ fikrlashni rivojlantirish masalasi, o'quvchilarning yangicha fikrlashi, noodatiy yondashuvi va ijodkorlik qobiliyatini shakllantirishning muhim omili, ta'lim jarayonida kreativlikni rivojlantirish masalasi, qadimiy mutafakkirlar hamda zamonaviy pedagogika olimlari fikrlari keltirilgan. Kreativlik nafaqat bilimlarni o'zlashtirishga, balki o'quvchining shaxsiy rivojlanishiga, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi kerakligining dolzarbligi haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Kreativlik, mustaqil fikrlash, pedagogik yondashuv, innovatsiya, ta'lim jarayoni, ijodiy tafakkur, muammoli vaziyat, o'quvchi faoliyati, o'qituvchi roli, shaxsiy rivojlanish.

Аннотация В данной статье рассматривается вопрос развития креативного мышления у учащихся в процессе обучения, важный фактор формирования у учащихся нового мышления, необычного подхода и способности к творчеству, вопрос развития креативности в процессе обучения, высказываются как античные мыслители, так и ученые современной педагогики. Заявлена актуальность того факта, что креативность направлена не только на усвоение знаний, но и на личностное развитие учащегося, на реализацию собственных возможностей.

Ключевые слова: Креативность, самостоятельное мышление, педагогический подход, инновация, образовательный процесс, творческое мышление, проблемная ситуация, деятельность учащегося, роль учителя, личностное развитие.

Abstract This article presents the issue of the development of creative thinking in students in the educational process, an important factor in the formation of students' new thinking, unusual approach and creativity, the issue of the development of creativity in the educational process, the opinions of ancient thinkers and modern pedagogical scientists. Creativism is described as the relevance of the fact that it is necessary not only to master knowledge, but also to the personal development of the student, to realize his capabilities.

Keywords: Creativity, independent thinking, pedagogical approach, innovation, educational process, creative thinking, problem situation, student activity, teacher's role, personal development.

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqobatbardosh dunyoda ta'lim jarayonida kreativ fikrlashni rivojlantirish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Chunki jamiyat taraqqiyoti, ilm-fan yutuqlari va yangicha qarashlar ijodkor, mustaqil va keng tafakkurga ega shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Kreativlik o'quvchilarning mustaqil izlanishi, noodatiy yondashuvi va hayotiy muammolarga yangicha yechim topish qobiliyatini shakllantiradi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ham ta'limdagi asosiy vazifalardan biri sifatida erkin va ijodiy fikrlaydigan yoshlarni tarbiyalashni alohida ta'kidlab, shunday deydi: "Yangi O'zbekistonni barpo etish yo'lida eng katta tayanchimiz – bu erkin fikrlaydigan, zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan yoshlarimizdir." Shu bois, ta'lim jarayonida kreativ fikrlashni rivojlantirish — o'quvchilarni mustaqil bilim olishga yo'naltirish, ularda yangilik yaratish ko'nikmalarini shakllantirish,

kelajakda yuksak malakali va intellektual salohiyatli kadrlarni tayyorlashning eng muhim shartidir[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Sharq mutafakkiri Abu Nasr Forobiy ta'lim va tarbiyaning inson kamolotidagi o'rini yuksak qadrlab, "Inson o'z aqlini ilm va amaliy faoliyat orqali charxlasa, jamiyatga eng katta foyda keltiradi" deb ta'kidlagan. Yana bir buyuk alloma Alisher Navoiy esa yosh avlodni tarbiyalashda tafakkur va ijodiylikning o'rniga e'tibor qaratib, "Ilmsiz odam mevasiz daraxt kabidir" degan hikmatli so'zlari bilan bilim va fikrlashni uyg'unlashtirish zarurligini uqtirgan[2]. Ta'lim jarayonida kreativlik o'quvchilarni yangicha fikrlash, noodatiy qaror qabul qilish va ijodiy faoliyatga yo'naltiruvchi eng muhim omildir. O'quvchi kreativ muhitda nafaqat bilim oladi, balki uni o'z tajribasi bilan boyitadi, hayotiy vaziyatlarda qo'llashga o'rganadi.

Mustaqil fikrlash: Bugungi kunda innovatsiya ta'limning ajralmas qismi hisoblanadi. Kreativ tafakkurning asosi hisoblanadi. O'quvchi erkin fikr bildirishi, o'z qarashlarini asoslashga harakat qilishi jarayonida tafakkur kengayadi va shaxs sifatida shakllanishi tezlashadi. Sharq mutafakkiri Forobiy ta'kidlaganidek: "Aqlni ilm bilan ziynatlash insonni mukammallikka yetaklaydi." Kreativlikni rivojlantirishda pedagogik yondashuv muhim o'rin tutadi. O'qituvchi o'quvchilarga faqat tayyor bilimni beribgina qolmasdan, ularni mustaqil izlanishga, savol berishga va yangilik yaratishga undashi zarur.

Zamonaviy ta'limda bu jarayon ko'proq interfaol metodlar orqali amalga oshirilmoqda. Axborot texnologiyalari, multimedia resurslari va interaktiv platformalardan foydalanish orqali o'quvchilarda kreativlikni rivojlantirish ancha samarali bo'lmoqda. Ta'lim jarayoni kreativlikni rivojlantirish- bu faqat darsliklar bilan cheklanib qolmasdan, o'quvchini mustaqil ishlashga va ilmiy izlanishga jalb etishi kerak. Bu esa o'quvchilarda chuqur bilim olish bilan birga, ijodiy tafakkurni shakllantiradi. Ijodiy tafakkur o'quvchilarning yangi g'oya yaratish, mavjud bilimlarni qayta ishlash va amaliyotga tatbiq etish qobiliyatini bildiradi. Bu jarayon ularning dunyoqarashini kengaytiradi, o'z fikrini himoya qilish malakasini rivojlantiradi. O'quvchilarda kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun muammoli vaziyatlardan foydalanish muhimdir[3]. O'qituvchi noodatiy savollar berib, vaziyatli topshiriqlar orqali o'quvchini mustaqil yechim topishga undaydi. Bu usul o'quvchining bilimini chuqurlashtirib, tafakkurini kengaytiradi.

MUHOKAMA

Kreativlikni shakllantirishda o'quvchi faoliyati markaziy o'rin tutadi. O'quvchi faqat tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida darsda qatnashishi, o'z g'oyalarini ilgari surishi kerak. Shuningdek, o'qituvchi roli ham alohida ahamiyatga ega. O'qituvchi dars jarayonida ijodiy muhit yaratib, o'quvchilarni rag'batlantirsa, ular erkin va mustaqil fikrlashga ko'nikadi. Forobiyning "Ustoz – jamiyatning yo'l ko'rsatuvchisidir" degan hikmatli so'zlari bunga yaqqol misoldir. Oxir-oqibat, kreativlikni rivojlantirish o'quvchining shaxsiy rivojlanishiga olib keladi. U o'z qiziqishlarini kashf qiladi, mustaqil qaror qabul qilishni o'rganadi, kelajakda esa ijodkor, yangilikka intiluvchi va raqobatbardosh mutaxassis sifatida shakllanadi.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida kreativlikni rivojlantirish — o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish, yangicha yondashuvni rivojlantirish va ijodiy tafakkurni kuchaytirishda muhim omil hisoblanadi. Kreativlik nafaqat bilimlarni o'zlashtirishga, balki o'quvchining shaxsiy rivojlanishiga, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishiga ham keng yo'l ochadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Farzandlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib voyaga yetishi — kelajagimizning eng katta kafolatidir." Shu ma'noda, ta'limda kreativlikni rivojlantirish — zamonaviy taraqqiyotning asosiy talablaridan biridir.

Muhokamalardan ko'rinadiki, kreativ fikrlashni rivojlantirish o'quvchilarda quyidagi ijobiy natijalarga olib keladi:

- bilimlarni ijodiy qo'llash qobiliyati ortadi,
- yangicha g'oyalar ishlab chiqish ko'nikmasi shakllanadi,

- muammoli vaziyatlarda noodatiy qarorlar qabul qilish malakasi rivojlanadi,
- shaxsiy va ijtimoiy faollik darajasi oshadi.

NATIJALAR

Shuningdek, interaktiv metodlar, muammoli ta'lim va loyiha asosida o'qitish texnologiyalarining qo'llanilishi kreativlikni rivojlantirishda eng samarali usullar sifatida namoyon bo'ldi. Bunday yondashuvlar o'quvchini faqat bilim oluvchiga emas, balki bilim yaratuvchiga aylantiradi[4]. Ta'lim jarayonida kreativlikni rivojlantirish masalasi qadimiy mutafakkirlar hamda zamonaviy pedagogika olimlari tomonidan doimo dolzarb bo'lib kelgan. Sharq mutafakkiri Abu Nasr Farobiy insonning tafakkur jarayoni haqida shunday deydi:

“Ilm va hunar egallash — insonni komillikka yetaklaydi, tafakkur esa uni to'g'ri yo'lga boshlaydi.” Demak, kreativ fikrlashni shakllantirish uchun bilim va tafakkurni uyg'unlashtirish zarur. Alisher Navoiy esa ijodkorlikni inson kamoloti uchun asosiy vosita deb bilib, o'z asarlarida: “Har kimki ilm izlar, uni izlab topgay, har kimki ma'rifat izlamasa, bebahra qolgay,” — deya ta'kidlaydi. Bu fikrlar yoshlarni mustaqil izlanishga, noodatiy yondashuvga undash bugungi ta'lim jarayonining ham negizini tashkil etadi[5].

Yuqoridagi ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida kreativlikni rivojlantirish — zamonaviy ta'limning eng muhim vazifalaridan biridir. Kreativ fikrlash o'quvchilarning nafaqat bilim olish jarayoniga, balki shaxsiy rivojlanishi va kelajak hayotiy faoliyatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi[6]. Sharq mutafakkirlari — Farobiy, Navoiy, Ibn Sino va boshqa allomalar o'z asarlarida tafakkur va ijodkorlikning inson kamolotidagi ahamiyatini alohida ta'kidlaganlar. Bugungi kunda esa bu qarashlar zamonaviy pedagogika nazariyalari bilan uyg'unlashib, ta'lim jarayonida innovatsion metodlarni keng qo'llash zaruriyatini ko'rsatmoqda.

- ✓ Ta'limda kreativlikni rivojlantirish orqali:
- ✓ o'quvchilarda mustaqil va erkin fikrlash ko'nikmalari shakllanadi,
- ✓ yangicha g'oya va tashabbuslarni ilgari surish imkoniyati kuchayadi,
- ✓ shaxsning intellektual va ma'naviy salohiyati yuksaladi,
- ✓ kelajak uchun raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga zamin yaratiladi[7].

XULOSA

Shunday qilib, kreativlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvlar zamonaviy ta'lim samaradorligini oshirishda va yosh avlodni har tomonlama yetuk insonlar etib tarbiyalashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini tavsiflaydi. Kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida ham aks etadi. Qolaversa, kreativlik zehni o'tkirlikni belgilab beradi, “talabalar e'tiborini ta'lim jarayoniga faol jalb etishni ta'minlaydi”. Xorijiy mamlakatlarda barcha sohalarining mutaxassislari kabi o'qituvchilar ham o'zlarida kreativlik sifatleri mavjudligi va uning darajasini aniqlab boradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev, Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
2. Navoiy, A. Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1987.
3. Torrance, E.P. Creativity: What Research Says to the Teacher. – Washington: National Education Association, 1965.
4. Hasanboyeva, O., Nishonova, Z. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2019.
5. Xoliqov, A. Pedagogik texnologiyalar va ijodkorlik. – Toshkent: “Iqtisod-moliya”, 2020.
6. Sultanmurodovna, X. N. (2023). Technology for the development of professional competence based on a creative approach. *Confrencea*, 3(03), 28-31.
7. Karimova, V. Psixologiya asoslari. – Toshkent: Universitet, 2018.

MUNDARIJA

<i>№</i>	<i>Muallif</i>	<i>Maqola nomi</i>	<i>Bet</i>
IV SHO‘BA: TARIXIY, FALSAFIY VA PSIXOLOGIK MUAMMOLARNI HAL QILISHDA IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING AHAMIYATI			
1.	Normatov Sh. Sayfiyev S. S.	<i>Agrar ta’lim tizimi va mutaxassislar tayyorlashning asosiy yo‘nalishlari: qashqadaryo viloyati misolida (1991–2024 yillar)</i>	3
2.	Niyazov S. S. Aslonova R. K.	<i>Yoshlarda ekoestetik idealni shakllantirish tajribalari</i>	6
3.	Kenjaev Z.	<i>Ma’fkuraviy omillar” tushunchasi va uning yoshlar tafakkuriga ta’sirini tadqiq etishning ijtimoiy-falsafiy tahlili.</i>	9
4.	Niyazov S. Saypilayeva G. S.	<i>Badiiy adabiyotning shaxs ma’naviy qiyofasini o’zgartirishdagi roli.</i>	14
5.	Ruziyev A. E. Narzullayeva D. I.	<i>Oiladagi sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhit tolerantlik tarbiyasi kafolati.</i>	16
6.	Xudoyorova M. X.	<i>Shaxsning ijtimoiy moslashuvi va psixologik muammolarini bartaraf etishda oilaviy baxt hamda ijtimoiy-gumanitar fanlarning integrativ ahamiyati.</i>	20
7.	Ruziyev A. E., Eshquvvatova M. J.	<i>Turizm mijoziga xizmat ko’rsatishda ijtimoiy psixologik bilimlarning o’rni</i>	23
8.	Ro’ziboyev D. A. Sayitova N. X.	<i>Globalashuv davrida inson va texnika muammosi</i>	28
9.	Karimov B. D. G’aniyev Sh. Z.	<i>Xorijiy olimlar asarlarida turk xoqonligi tarixining tavsifi</i>	32
10.	Saidov B	<i>O‘zbekiston hududidagi sayyidlar tarixi</i>	35
11.	Максадова М.С	<i>Профессионально-психологическая адаптация молодого педагога</i>	42
12.	Jamolov D. B.	<i>Milliy madaniyat: madaniy diffuziya oqibatida ham shakllana borishi.</i>	44
13.	Maksadova M. S.	<i>Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga xos kasbiy sifatlarni shakllantirishning psixologik xususiyatlari</i>	47
14.	Turayev Y. Sh., Bobojonov I. R.	<i>Ekologik va tibbiy-ijtimoiy omillarning o‘quvchilar somato-fiziologik rivojlanishiga ta’sirini tizimli o‘rganish: qarshi sharoiti misolida nazariy va amaliy tahlil.</i>	56
15.	Maksadova M. S.	<i>Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi kasbiy tayyorgarligining psixologik xususiyatlari</i>	58
16.	Turayev Y. Sh. Zuvaytova D. K.	<i>Talabalarning oliy ta’limdagi ijtimoiy-intelektual yuklamalarga fiziologik moslashuvi: qarshi sharoiti misolida psixofiziologik omillar va sog‘lomlashtiruvchi choralar tahlili</i>	63
17.	Turayev Y. Sh., Saydullayeva D. G’.	<i>Inson organizmidagi qarish jarayonlarini sekinlashtirish va hayot davomiyligini uzaytirishga qaratilgan fiziologik tadqiqotlarda tizimli yondashuvning nazariy asoslari va amaliy</i>	66

		<i>istiqbollari</i>	
18.	Yusupov B. E.	<i>Shaxs kognitiv faoliyatini takomillashtirish muammosining nazariy tahlili</i>	69
19.	Ergashev Sh.N.	<i>Ommaviy axborot vositalarining talabalar hayotidagi ta'siri hamda axborot xurujlari</i>	74
20.	Shomurodov I. X.	<i>Bolalar va o'smirlar o'rtasida suitsidal xulq-atvorning kelib chiqish va rivojlanish sabablari</i>	78
21.	Suyunov A., O'roqov F.	<i>O'zbekiston respublikasi soliq tizimi o'rganilishi tarixi</i>	83
22.	Buronov Olim, Buriyeva D. M.	<i>Buxoro amirligi davrida chiroqchi bekligi aholisi turmush tarzining ijtimoiy va iqtisodiy asoslari</i>	89
23.	Buronov O. M., Baxadirova D. A.	<i>O'zbekiston janubiy viloyatlarida mustaqillikning dastlabki yillarida ta'lim tizimidagi o'zgarishlar va muammolar</i>	96
24.	Buronov O.M., Raxmonov A.T.	<i>Mustaqillik davrida Muborak neft-gaz sanoatidagi islohotlar va yangilanishlar</i>	101
25.	Abdullayev B.X.	<i>Tarix darslarida mustaqil ta'limni tashkil etish va uni nazorat qilish usullari</i>	106
26.	Turayev M.	<i>Ikkinchi jahon urushi yillarida davolash muassasalarini tibbiyot kadrlari bilan ta'minlash muammolari</i>	110
27.	Turayev M.	<i>Ikkinchi jahon urushi yillarida sog'liqni saqlash sohasi faoliyatining front ehtiyojlari tomon yo'naltirilishi</i>	114
28.	Sattorov B.X.	<i>O'zbekistonda muzey-qo'riqxonalar faoliyatining tarixiy shakllanishi va madaniy merosni saqlashdagi o'rni (Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi misolida)</i>	117
29.	Kenjayev Z.T.	<i>Ma'furaviy omillar" tushunchasi va uning yoshlar tafakkuriga ta'sirini tadqiq etishning ijtimoiy-falsafiy tahlili</i>	120
30.	Kenjayev Z. T., Raxmonova R.	<i>Mustaqillik yillarida O'zbekistonda milliy urf-odatlar, qadriyatlar va an'analarning qayta tiklanishi</i>	124
31.	Kenjayev Z.T., Xayrullayeva A.A.	<i>Inson ma'naviy fazilatlarini shakllantirishda oiladagi milliy tarbiya samaradorligi</i>	127
32.	Xoliqov G', Tursunova F.I.	<i>XIX asr oxiri XX asr boshlarida o'rta osiyoda ekologik muammolar</i>	130
33.	Dovranova O.D.	<i>Yangi O'zbekistonda demokratik jarayonlarining o'zgarishi va uni oilalarga ta'siri</i>	132
34.	Axmedov S.T.	<i>O'zbekistonning ijtimoiy fanlar taraqqiyotida xalqaro aloqalarning o'rni va ahamiyati (xx asrning 60–70-yillari misolida)</i>	136
35.	Axmedov S.T., Ergasheva M. X.	<i>O'zbekiston ilm-fanining sovet davrida shakllanishi va xalqaro aloqalar tizimi.</i>	140
36.	Temirov R. I.	<i>Turk xoqonligi davlatchiligi tarixi va ularni aks ettiruvchi manbalar</i>	142
37.	Ro'ziqulova L. A., Hasanova O.A.	<i>Mustaqillik yillarida o'zbek xalqi hunarmandchiligi tarixini o'rganilishi.</i>	145

38.	Ruzikulova L.A.	<i>Qo‘qon xonligida ma‘daniy xayot.</i>	151
39.	Ro‘ziqulova L. A., Sherzodova A. Sh.	<i>O‘zbek xalqi an‘anaviy xo‘jaligida bog‘dorchilikka oid an‘analarning saqlanish darajasi(xxi asr misolida)</i>	156
40.	Shomamatova K. E.	<i>O‘smirlarda psixologik savodxonlik shakllanishida yosh va psixologik xususiyatlarining o‘rni</i>	162
41.	Eshqobilov B. B.	<i>Buxoro amirligida suv resurslari va sug‘orish tizimlaridan tartibsiz foydalanishning oqibatlari</i>	165
42.	Xosilova Z. B., Qo‘chqorova G. Q.	<i>Nitrit va nitratlardan zaharlanish: zamonaviy monitoring va tahlil</i>	168
43.	Mardiyeva I.	<i>O‘rta asrlarda shaharsozlik madaniyati: taraqqiyot bosqichlari, xususiyatlari va madaniy merosi</i>	172
44.	Shomurodov I. X., Abduvosiyev A.A.	<i>O‘smirlarda suitsid xulq-atvor muammosining psixologiya fanida o‘rganilishi</i>	173
45.	Shomurodov I.X., Ziyadullayev Sh. Sh.	<i>O‘smirlarda suitsid xulq-atvorning psixologik diagnostikasi</i>	180
46.	Sayfullayev J.N.	<i>Reklamalarning paydo bo‘lish tarixi va ularning shakllanish bosqichlari</i>	190
47.	G‘aniyev Sh.Z.	<i>Qashqadaryo vohasida turizm rivojlantirishning asosiy muammolari</i>	193
48.	Panjiyev Z.B.	<i>Janubiy O‘zbekiston hududlarining tabiiy-geografik sharoiti va qadimgi toponomikasi</i>	195
49.	Azizova Z.	<i>Tarixiy meros - ma‘naviyat ko‘zgusi</i>	199
50.	Abdurasulov L.	<i>Barqaror rivojlanish atamasi va uning xorijiy mamlakatlardagi ekologik ta‘lim-tarbiya bilan bog‘liqligi</i>	203
51.	Raimov A.Y.	<i>Angliyaning Afg‘oniston va markaziy Osiyoni egallash maqsadida olib borgan harakatlari</i>	207
52.	Raxmatova N.	<i>XX asrning ikkinchi yarmida O‘zbekistonda sug‘orish inshootlari</i>	209
53.	Raimov D.H.	<i>Bxsr tarkibida qashqadaryo vohasida ijtimoiy hayot (1920-1924).</i>	213
54.	Ismatova Z. O‘.	<i>O‘zbek va ingliz tillaridagi maqol va iboralarda inson obrazining metaforik talqini</i>	216
55.	Abdimurodova S.	<i>Oilada yoshlarni yod buzg‘unchi g‘oyalardan himoya qilishning ijtimoiy-pedagogik asoslari</i>	220
56.	Orziqulova F. J	<i>O‘qituvchining ruhiy salomatligi charchash, stressni engish, motivatsiyani saqlash.</i>	221
57.	Murtazoyeva R.N.	<i>Boshlang‘ich sinflarda “tarbiya” fanini o‘qitishning dolzarb masalalari</i>	225
58.	O‘ktamov T.G‘.	<i>Dinning ulug‘ yulduzi - Najmiddin Kubro</i>	227
V SHO‘BA: IQTISODIYOT TARMOQLARINI RIVOJLANTIRISHDA MOLIYA, BANK HAMDA BOSHQARUV SOHALARIDA MAVJUD MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI			
59.	Анопченко Т. Ю. Очилов А. О.	<i>Фактор усиления конкурентоспособности региональной экономики</i>	230

60.	Talimova L.A. Narmamatov I.B. Nabiyev F. S.	<i>The participation of cash flow in non-cash settlements in Uzbekistan</i>	235
61.	Nasimovna S.X.	<i>O'zbekistonda fintex bozori: rivojlantirish imkoniyatlari va istiqbollari</i>	239
62.	Kodirjon S. J. Prof. Kayrat A. Utarov	<i>Modern trends in education in digitalization</i>	242
63.	Jumanazarov K.S.	<i>Digital transformation of the public administration system in the context of digitalization of the economy</i>	245
64.	Xushmurotov Z.B.	<i>Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish tizimining nazariy asoslari.</i>	248
65.	Xolmuradov O.N.	<i>Foyda solig'i buxgalteriya hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida takomillashtirish</i>	251
66.	Berdiyev A. H.	<i>Agroklastlar faoliyatini baholashning samaradorlikka ta'siri</i>	254
67.	Berdiyev A. H. Uzaqov J. N.	<i>Soliq va byudjet siyosatining uzoq muddatli maqsadlari: barqaror iqtisodiy o'sish omili sifatida</i>	262
68.	Rasulov X. Q.	<i>Qishloq xo'jaligida raqamli transformatsiya va innovatsion texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy samaradorligi</i>	267
69.	Хайдаров Н.Х.	<i>Давлат корхоналарини молиявий қўллаб қувватлашнинг объектив зарурати</i>	273
70.	Raxmatov A. I.	<i>Jahon turindusrtriya tizimida mintaqaviy turizmni tasnifiy belgilari</i>	278
71.	Raxmatov A. I.	<i>Zamonaviy turizmga kadrlar tayyorlashning shakllanish va rivojlanish bosqichlari</i>	281
72.	Джалилов Р. Х.	<i>Налоговая политика в условиях цифровой экономики в республике узбекистан и ее влияние на механизм косвенных налогов</i>	285
73.	Aminov F. B.	<i>"Yashil" iqtisodiyot konsepsiyasi</i>	290
74.	Аминов Ф. Б.	<i>Опыт зарубежных стран по переходу к "зелёной" экономике и возможности его применения в регионах Узбекистана</i>	294
75.	Хайриддинов А. Б. Boynazarova U.	<i>Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этишининг аҳамияти</i>	298
76.	Аминов Ф. Б. Омонкулова Ч. Ж.	<i>Развитие информационных технологий в Узбекистане</i>	303
77.	S. A. Slassi Mutabir	<i>Sharing as part of the circular economy</i>	308
78.	Сапарова А.А. Төлебекова Н.Т.	<i>Децентрализованные финансы (defi): будущее финансовых систем или временный тренд?</i>	309
79.	Eshev A.S. Jurayeva L.S. Madaminov I. T.	<i>Analysis of the dynamics of agricultural production in the region</i>	316
80.	Хайриддинов А. Б. Boynazarova U.	<i>Hududiy iqtisodiyotini rivojlantirish omillari</i>	324

81.	Raxmatov A. I. Qlichov J. M.	<i>Mintaqaviy turizm sohasini rivojlantirishda banklarning roli: rivojlangan davlatlar tajribasi va tahlili</i>	328
82.	Samiyeva G. T.	<i>Xorij tajribasi sosida ijtimoiy sohada transferlardan foydalanish</i>	331
83.	Аликулов А.Т.	<i>Тенденции развития рынка акций в странах с низким и средним уровнем доходов</i>	336
84.	Alikulov A. T.	<i>Aksiyalar bozorini tahlil qilishda buffet indekatoridan foydalanishning ahamiyati</i>	339
85.	Xolmurodov O.N	<i>Moliyaviy natijalar buxgalteriya hisobinimhxs asosida takomillashtirish</i>	342
86.	Raxmatov A. I. Qlichov J. M.i	<i>Raqamli moliya texnologiyalari va banklar: mintaqaviy turizm sohasida yangi investitsiya modellarini shakllantirish</i>	345
87.	Aliyev M. K.	<i>O‘zbekistonda ijtimoiy nafaqalarni tayinlashning huquqiy asoslari.</i>	350
88.	Aliyev M. K.	<i>Aholini ijtimoiy himoyalashda innovatsion texnologiyalar ta’siri.</i>	354
89.	Uzaqov J. N. Qulmurotov S.J.	<i>Hududlarni iqtisodiy barqarorligini ta’minlashda turizm va asalarichilik sohalarini integratsiyalashning ahamiyati</i>	358
90.	Normamatov I. B. Nabiev F. S.	<i>Banklarning pul oqimi barqarorligini baholash uslubiyotlar</i>	361
91.	Turdiyev U. Q.	<i>Mintaqaviy barqarorlikni o‘lchash</i>	364
92.	Aliyev M. K.	<i>Estoniya ijtimoiy himoya tizimining zamonaviy modeli va uning raqamli transformatsiyasi</i>	367
93.	Narmamatov I. B. Farmonov B. F.	<i>Opportunities for innovative development of the payment system in new uzbekistan</i>	370
94.	Ortiqov M. S. Qurbonova D.	<i>Bank sohasida sun’iy intellektni qo‘llashning zamonaviy metodlari</i>	374
95.	Rustamov A. B. Hakimov N. Q.	<i>Bank tizimida raqamli xavfsizlik risklarini ehtimollik asosida baholash muammolari va yechimlari</i>	377
96.	Rahimova D. O. Mirzayorova H. U.	<i>Ishlab chiqarish sifatini takomillashtirishning iqtisodiy jihatlari tahlil</i>	381
97.	Rahimova D. O. Mirzayorova H. U.	<i>Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida ishlab chiqarish sifatini takomillashtirishning o‘rni</i>	384
98.	Raximova D. O. Bahriddinova R. F.	<i>Boshqaruv jarayonida sun’iy intellekt va raqamli transformatsiyaning imkoniyatlari, xavf-xatarlari va istiqbollari</i>	387
99.	Narmamatov I. B. Xasanov Sh. X.	<i>Innovatsiyalar asosida korxonalarni kreditlash amaliyotini takomillashtirishga oid ilmiy qarashlar</i>	391
100.	Alikulov A. T. Baxtiyorov A.A.	<i>Dividendlarni hisoblash tartibini takomillashtirish bo‘yicha o‘zbekistondagi islohotlar</i>	395
101.	Uzaqov J. N. Yo‘ldosheva F. F.	<i>Davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning turizm sohasi rivojidagi ahamiyati</i>	398
102.	Uzaqov J. N. Naimova Sh. G’.	<i>Moliya va bank tizimini samarali boshqarishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati</i>	403
103.	Shukurov U. Sh. Jonimqulov A. A.	<i>Raqamli banklarning rivojlanishi va iqtisodiyotga ta’siri</i>	407

104.	Shermatova N. Z.	<i>Xizmatlar sohasi subyektlari faoliyatining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash xususidagi ilmiy-nazariy qarashlar</i>	411
105.	Yaratov I.A	<i>Qashqadaryo viloyati iqtisodiyotida klasterlashuv jarayonlarini rivojlantirishning investitsion omillari</i>	414
106.	Nazarova Z.O. Ismatullayev J. A.	<i>Marketing strategiyasi va uning g'oyaviy asoslari</i>	417
107.	Rasulov Kh. Q.	<i>Structural analysis of agricultural investments and mechanisms for assessing their efficiency</i>	421
108.	Boboyeva S. X. Choriyeva U. A. Ergasheva L. S.	<i>Banklarda komplaens nazorat tizimini tashkil qilish bo'yicha zamonaviy yondashuvlar</i>	426
109.	Abduvaliyev A. A. Abdurasulov A. Q.	<i>Geoaxborot tizimlari yordamida transport va logistikani boshqarish</i>	430
110.	Jabborova Z.A.	<i>Management challenges in the development of the tourism sector and their solutions based on international experience</i>	433
111.	Boynazarova U.Y.	<i>Qashqadaryo viloyatida Mahalliy byudjet daromadlarini shakillantirishda mahalliy soliqlarning ahamiyati</i>	440
112.	Nabiev F.S.	<i>Efficient use of cash resources in improving company liquidity</i>	443
113.	Boboyeva S.X.	<i>Bo'lajak moliyachilarning raqamli savodxonligini sun'iy intellekt(ai) asosida rivojlantirish</i>	448
114.	Doniyarov D. R.	<i>Boshqaruv sohasidagi muammolar va ularning yechimi</i>	452
115.	Ochilov J. I.	<i>Raqamli marketing samaradorligini o'lchashning an'anaviy va zamonaviy usullari</i>	453
116.	Бозорова М.	<i>Инновационные решения в модернизации системы образования</i>	456
117.	Quldasheva M.M.	<i>Innovatsion rivojlanish sharoitida o'zbekistonda yashil iqtisodiyot mexanizmlarini takomillashtirish yo'nalishlari</i>	460
118.	Bo'riyev Sh. A.	<i>Xizmat ko'rsatish sohasini takomillashtirishda xorijiy mamlakatlar tajribasidan foydalanishning nazariy va amaliy asoslari</i>	465
119.	Bakirov N. N.	<i>Soliq nazoratini amalga oshirishda soliq tekshiruvining o'rni</i>	469
120.	Boboqulov O. N.	<i>Qishloq xo'jaligini innovatsion rivojlantirishda sug'oriladigan yerlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish</i>	472
121.	Naimova K.A.	<i>Sanoat korxonalarining innovatsion-investitsion faoliyatini faollashtirish mexanizmlarini takomillashtirish</i>	477
122.	Turayeva J.S.	<i>Oziq-ovqat sanoatida xususiy tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari</i>	481
VI SHO'BA: TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMLARI: MILLIY VA XALQARO TAJRIBALAR			

123.	Nancy A	<i>Is semantic field a true semantic field?</i>	485
124.	Charlotte B	<i>Problematiche du fle</i>	488
125.	Mengliyev B Ibragimov J Yuldashev F	<i>The essence of mathematical modeling in maintaining the cohesion of polysemantic lexemes</i>	490
126.	To'rayev D	<i>Badiiy ijodda xalqchil va milliy adabiy tilning o'rni</i>	494
127.	Baxriddinova B.M.	<i>Lingvistik korpuslar yoxud harakatdagi lug'atlar xususida</i>	496
128.	Ibragimov J. Y	<i>The lexicographic interpretation of connectivity</i>	498
129.	Murtazayev E.M Jo'raqulova M. A	<i>Tilshunoslik, tarjimashunoslik va arxitektura sohalariga oid ilmiy qarashlar</i>	502
130.	Yuldashev F.H.	<i>Lingvoma'naviyatshunoslikning ilmiy-nazariy asoslari</i>	505
131.	Yaxshiyeva Z. R	<i>Jahon adabiy olamida sharq sarkardasi siymosi tadqiqi</i>	507
132.	Suvonov Z.	<i>Badiiy matnda bahsli materiallarni aniqlash va uni lingvistik ekspertiza qilish tamoyillari</i>	511
133.	Bozorov O. Ch	<i>Badiiy asar tahlili va ba'zi mulohazalar</i>	514
134.	Bozorov O. Ch Naimova A	<i>Jorj oruell va o'zbek nasrida majoz va kinoya</i>	518
135.	Bozorov O. Ch Jalolova A	<i>The contemporary issues of linguistics and their solutions: national and international experiences</i>	522
136.	Ibraximova D.T, Qurbonova Z.A.	<i>Rang leksemasining konseptlashuvi</i>	523
137.	Sherkulov S. K, Markayev K. Sh, Dzhurayeva Sh. I	<i>Ethnic units formed on the basis of ancient anthroponymic units</i>	526
138.	Лейченко О. Ф	<i>Особенности языка официально-делового общения</i>	529
139.	Marqayev K. Sh Jumayev S.J Tog'ayeva Ch. T	<i>O'zbek tilshunosligida kibernetika terminlarini o'rganilishiga doir</i>	532
140.	Элмуродова Л. Н Худойбердиева М. Ж	<i>Культура речи и эффективность общения</i>	535
141.	Marqayev K. Sh Aminova M. T	<i>Folklor asarlarini ifodali o'qishning ilmiy-nazariy asoslari va amaliy ahamiyati</i>	538
142.	Хамраев Д. Х	<i>Роль слова как носителя культурных ценностей в исторической лексике русского языка</i>	540
143.	Marqayev K. Sh Aminova M. T Djurayeva Sh. I	<i>Qadimiy antroponimik birliklar asosida yaralgan etnik birliklar</i>	543
144.	Элмуродова Л. Н Салимова Ш. Л	<i>Художественная литература – путь к формированию личности будущего филолога</i>	546
145.	Aldasheva Sh. J Ibragimova U. Y	<i>To'rtliklarda metafora</i>	548
146.	To'rayeva U. E, Abdurasulova N	<i>O'zbek tilshunosligida sotsiolingvistikaning o'ziga xos o'rni va ahamiyati</i>	551
147.	To'rayeva U. E	<i>Tilshunoslikda antroposentrizmning zamonaviy</i>	554

		<i>yoʻnalish sifatida oʻrganishning oʻziga xos xususiyatlari</i>	
148.	Orazimbetov Sh, Uzakova A	<i>Teaching a foreign language using interactive methods</i>	556
149.	Mashxura Y	<i>“Yuz” kategoriyasining sotsiopragmatik talqini</i>	559
150.	Элмурадова Л.Н	<i>Диагностика качества знаний, умений и навыков учащихся в процессе обучении русскому языку</i>	562
151.	Toʻrayeva U. E Doliyeva D	<i>Ilmiy matnlarda atamalarining oʻziga xos ahamiyati</i>	565
152.	Лейченко О.Ф., Равшанова С.,	<i>Проблема выбора слов в официальных документах</i>	567
153.	Элмурадова Л. Н Инокова Ш. А\	<i>Новые грамматические явления в языке социальных сетей</i>	572
154.	Fayzullaeva R.A	<i>Mirzo ijodida muxammasnavislik anʼanasi</i>	575
155.	Элмурадова Л.Н Маманазарова К. Ф	<i>Когнитивно-семантические особенности русских неологизмов цифровой эпохи (на материале интернет-дискурса узбекистана и россии)</i>	578
156.	Xudoyberdiyev R. F, Abdullayeva F. N	<i>Oʻzbek va ingliz tillarida iboralarning ishlatilishi</i>	581
157.	Элмурадова Л. Н Жураева Ш. И\	<i>Стилистическая роль антропонимов в структуре художественного текста</i>	584
158.	Файзуллаева Р. А Абдуллаева Н	<i>Муҳаммад расул мирзо лирикаси поэтикаси</i>	587
159.	Ibrakhimova D.T.	<i>Ingliz va oʻzbek tillarida antroponimik birliklarning lisoniy va kommunikativ funksiyalari</i>	590
160.	Makhzuna G. Kh	<i>Morphological interpretation of evidentiality in the sample of english and uzbek languages</i>	595
161.	Khamrayev D. Kh, Mamajanova S. Kh	<i>Expressive function of single-component sentences In n.v. gogol on the example of the comedy «inspector general»</i>	598
162.	Xudaynazarov I	<i>Oʻquv qoʻllanmasiga taxminiy talablar</i>	601
163.	Jumayev E.B	<i>Nurali qobulning “yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt” romanida amir temur obrazi: tarixiy haqiqat va badiiy tahlil</i>	604
164.	Hamdamov H. A, Toʻrayeva N, U	<i>Teaching the past simple tense in efl contexts: theoretical perspectives and pedagogical approaches</i>	607
165.	Hamdamov H. A, Sharipova M. B	<i>Teaching speech acts in efl contexts: the case of apologies</i>	609
166.	Hamdamov H. A Mustafayeva F. Q	<i>Antropomorfik metaforalarning nazariy va amaliy tahlili</i>	612
167.	Qodirov B. Q Baratov K.S	<i>Tarjima tizimlarini mahalliyashtirish va oʻzbek tilida ishlovchi tarjimon ilovalarning rivojlantirish strategiyalari</i>	616
168.	Jumayev E. B, Ahmadjonov J.A	<i>Nurali qobul romanlarida adabiy-badiiy anʼanalar</i>	620
169.	Suyarov A. B	<i>Raqamli texnologiyalar sharoitida talabalarni chet tillariga oʻqitishning pedagogik asoslari</i>	622
170.	Baxramova F. M	<i>Tilshunoslikning zamonaviy muammolari: oʻzbek va</i>	625

		<i>arab tillaridagi fe'l tarkibi- foil va noibi foil tushunchalarining qiyosiy sintaktik tahlili</i>	
171.	<i>Набиева Д. А,</i>	<i>Нестандартные уроки русского языка - залог креативности учащихся в школе</i>	629
172.	<i>Aminova M. T, Rajabova S. M</i>	<i>Sharq tillari orqali milliy qadriyatlarining ifodalanishi</i>	631
173.	<i>Ergashev T. T</i>	<i>Translating uzbek neologisms into english: a linguistic and cultural analysis</i>	634
174.	<i>Ergashev T. T, Xasanov S. A</i>	<i>Semantic characteristics of neologisms in english and uzbek</i>	637
175.	<i>Ergashev T. T, Nematillayeva R. Z</i>	<i>Lexical and semantic evolution of neologisms in english and uzbek</i>	639
176.	<i>Shoniyozova G. B</i>	<i>Tinish belgilarining emotsional va stilistik funksiyalari: o'zbek matnlari korpusiga asoslangan tahlil</i>	641
177.	<i>Shoniyozova G. B, Uzoqova F. X</i>	<i>Muhammad Yusuf she'riyatida ona siymosi</i>	644
178.	<i>Курбанова Н. Н. Kurbanova N. N. Kurbanova N. N.</i>	<i>«Геймификационный подход к преподаванию английского языка как педагогическая проблема»</i>	646
179.	<i>Meyliyeva G. S</i>	<i>O'zbek adabiyoti jahon kontekstida</i>	649
180.	<i>Djamalova Y. K.</i>	<i>Terminlarning o'qituvchi nutqidagi ahamiyati</i>	652
181.	<i>Haydarova B. Q</i>	<i>Sport terminologiyasining o'ziga xos xususiyatlari</i>	655
182.	<i>Latipov B.</i>	<i>O'zbek tilshunosligida kinoya tadqiqi</i>	658
183.	<i>To'xtayev A. Sh, Abduvaxitova Z. A</i>	<i>Dod tili tasnifi</i>	661
184.	<i>Davletova D. N</i>	<i>Turli tillardagi son tarkibli iboralarning lingvokulturologik semantikasi</i>	663
185.	<i>Nazarova Sh. I</i>	<i>Munis xorazmiyning muxammaslarida falsafiy motivlar</i>	666
186.	<i>Rayxonov I, Pardayeva M. A</i>	<i>Arab tilida o'zlashtirma so'zlar</i>	669
187.	<i>Ashurova S. D</i>	<i>Sun'iy intellektning zamonaviy o'qitish usullariga ta'siri</i>	671
188.	<i>Гуломова Д. И</i>	<i>Проблемы изучения современной сопоставительно-сравнительной лингвистики</i>	674
189.	<i>Xosilova Sh. B</i>	<i>Main features of english and uzbek gastronomic discourses</i>	677
190.	<i>Khurramova S. Kh, Yaxshiyeva S. N</i>	<i>Essential strategies for deleloping reading skills</i>	679
191.	<i>Хуррамова С. Х, Бердиназарова М. Э</i>	<i>Методология разговорного и дискурсивного подходов в обучении русскому языку как иностранному</i>	682
192.	<i>Шомуротова О. Х, Рахматова М</i>	<i>Морфология на стыке когнитивной лингвистики: как грамматические категории отражают мировидение носителей языка</i>	686
193.	<i>Рахимова Ф. III, Умарова Г. А</i>	<i>Использование коммуникативных стратегий и тактик русской речи в методике преподавания в технических вузах</i>	689

194.	Xurramova S. X	Zamonaviy ta'lim muhitida chet tili o'rgatishda talabalarining mustaqil ta'limini rivovlantirish	692
195.	Murodov J	Arab tili – jahon filologiyasi taraqqiyotining ildizlari va asosiy manbai sifatida: til tizimi, yozma manbalar hamda ma'naviy-ma'rifiy merosda tutgan o'rni	695
196.	Khurramova S. Kh	The role and functions of speaking a foreign language in the process of language learning	699
197.	Aminova M. T	Ifodali o'qishda nafas, ovoz va talaffuzning o'rni	702
198.	Berdiyeva L. N	Boshlang'ich sinf ona tili darslarida bo'g'in ustida ishlash metodikasi	705
199.	Гуломова Д. И Мансурова К	Проблема развития речевого этикета студентов нефилологического направления	709
200.	Qurbonova S.S Jumayeva F	Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ona tili darslarida shevaga xos so'zlardan foydalanishning oldini olish	711
201.	Шомуротова О. Х	Современные проблемы лингвистики и их решения: национальный и международный опыт	714
202.	Noraliyeva D. A	“Go'ro'g'lining tug'ilishi” dostonida lingvokulturologik birliklarning o'rni	716
203.	Usmonova M. U	Ona tili darslari jarayonidagi metodik mexanizmlar	719
204.	Rahmonova A	Lexical doublets in the uzbek language: linguistic nature, semantic boundaries, and distinction from synonymy	722
205.	Islomova O. Z	Chet til o'qitish metodikasida zamonaviy metodlar	725
206.	Luptillayeva M. F.	Adabiyotda badiiy obraz tushunchasi	729
207.	Abdullaeva M. S	O'zbek tilida fe'liy evfemizmlarning tadqiqi	731
208.	Хатамов И. У	Современная молодёжная речь: норма или антинорма	734
209.	Тураева Ш. Э	Проблемы культуры речи и её совершенствование в молодёжной среде	736
210.	Aliyeva M. A	Badiiy matnning ifoda asoslari va lingvistik xususiyatlari. Mazmun va shakl, badiiy asar tili.	738
211.	Anjela K. A	Enhancing listening comprehension trough multimedia resources	740
212.	Egamqulova G. A	Reklama matnlarining o'rganilish tarixi	742
213.	Ergasheva F	Tilshunoslikning zamonaviy muammolari va ularning yechimlari: milliy va xalqaro tajribalar	744
214.	Ashurova S. D	Sun'iy intellektning zamonaviy o'qitish usullariga ta'siri	747
215.	Qurbonova A. D	Shaxs rivojlanishida kitob mutolasining ahamiyati	750
216.	Sirojova G. Sh.	Ijtimoiy tarmoqlarda xushmuomalalikning ifodalanishi	752
217.	Kamolova U. Z	Tilshunoslikning zamonaviy muammolari va ularning yechimlari: milliy va xalqaro tajribalar	754
218.	Norqulova D	Axborot texnologiyalari terminlarining pragmatik xususiyatlari	756
219.	Qulmurodova Z	Ijtimoiy tarmoqlar matni sintaksisi xususiyatlari	759
220.	Rajabova I	O'tkir hoshimov asarlarining o'ziga xosligini ta'minlashda undov so'zlarning badiiy-estetik vazifasi	760

221.	<i>Murodullayeva S. F</i>	<i>The emergence and development of translation studies as a new academic discipline</i>	762
222.	<i>Mirova N. S</i>	<i>Ijtimoiy tarmoq marketingi terminlarining o'rganilish tarixi</i>	764
223.	<i>Yakubova G. Z</i>	<i>Rus tilshunosligida fitonimlarning tadqiqi</i>	767
224.	<i>Ergasheva M. N</i>	<i>Talabalarda ilmiy pedagogik nutqni rivojlantirish</i>	770
225.	<i>Uzoqova M. A</i>	<i>Ona tili ta'limi mazmunini modernizatsiya qilishning ilmiy-nazariy asoslari</i>	773
226.	<i>Avazov X. P</i>	<i>O'zbek tilida to'liqsiz gaplarning shakliy-mazmuniy tasniflanishi</i>	776
227.	<i>Остонова Г</i>	<i>«Осмысление исторической памяти в русской литературе»</i>	779
228.	<i>Yusupova M</i>	<i>O'quvchilarda yozma nutqni shakllantirishining muammo va yechimlari</i>	782
229.	<i>Berdiyev G, R Boinazarova Sh, Sh</i>	<i>Designing algorithms for evaluating multimedia video quality in digital learning environments and their influence on teaching efficiency</i>	784
230.	<i>Kelesbayev D., Bakirov S.</i>	<i>An empirical analysis of the relationship between organizational culture adaptation and academic performance</i>	788
231.	<i>M.Aliyev A.Mamatov</i>	<i>Ijtimoiy adolat va pensiya tizimining qayta taqsimlovchi funksiyasi: o'zbekiston tajribasi va xorijiy yondashuvlar</i>	794
232.	<i>Мустафаев III.Э.</i>	<i>Зеленая химия и защита окружающей среды</i>	799
233.	<i>Ravshanova Sh.A.</i>	<i>Alohida yordamga muhtoj bolalarning ehtiyojlari va ijtimoiylashtirish</i>	803
234.	<i>Урымбетова З. А.</i>	<i>Влияние компьютерной дидактики и цифровых технологий на методику обучения</i>	810
235.	<i>Атамуратов Р.</i>	<i>Педагогические возможности развития цифровой компетенции у учащихся</i>	816
236.	<i>Boboyeva S. X. Axmadova F. I.</i>	<i>Bo'lajak moliyachilarning raqamli savodxonlik kompetentligini sun'iy intellekt(ai) asosida oshirishning o'rni va ahamiyati</i>	820
237.	<i>Xakimova G. S.</i>	<i>Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirish</i>	825
238.	<i>Eshmurodova G.X. Axmedova O. T.</i>	<i>Boshlang'ich sinflarda interfaol metodlardan foydalanish</i>	829
239.	<i>Rakhimova N</i>	<i>The state and prospects of using modern teaching technologies in a digital society</i>	832
240.	<i>Uroqova O. A.</i>	<i>Raqamli jamiyatda zamonaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish holati va istiqbollari</i>	836
241.	<i>Курбанова У. Т.</i>	<i>Состояние и перспективы использования современных образовательных технологий в цифровом обществе</i>	838
242.	<i>Xolmuradov O. N. Normamatov B. O.</i>	<i>Raqamli iqtisodiyot sharoitida majburiyatlar auditini takomillashtirish</i>	841
243.	<i>Xujayarova N. S. Nazarova Z.N.</i>	<i>Ta'lim jarayonida kreativ fikrlashni rivojlantirishning pedagogik asoslari</i>	844

Musahhih: I. Tog‘ayev
Texnik muharrir: K. Qudratova

Bosishga ruxsat etildi: 21.10.2025 y.
Ofset qog‘oz. Qog‘oz bichimi: 60x84 1/16.
“Cambria” gar. Ofset bosma.
Hisob nashriyot t.: 50,84.
Adadi: 25 nusxa. Buyurtma №249

« ILM-FAN-MA’NAVIYAT » nashriyotida tayyorlandi.
Qarshi sh, Bunyodkor MFY Mustaqillik ko‘chasi 10/28-30-uy
Telefon 91-466-80-32.